

ओ३म्

स्व. नारणजी पुरुषोत्तम वेदप्रचार ग्रंथमाळा ॥

मीमांसा दर्शनम्

गुर्जर भाषाटीकायुतम्

ॐ

भाष्यकार

पं. मयाचंकरजी शर्मा.

भाषेद.

Saim.
Jai / Sha
42424

ॐ

प्रकाशक

स्व. नारणजी पुरुषोत्तम दूस्वना दूस्तीमो.

ॐ

विक्रमाब्द

२००८

सृष्टीसंवत्

१९७२९३९०५३

दयानन्दाब्द

१२७

—: मुद्रक:—

शान्तिदास गीरधरदास शास्त्र

स्वस्तिक मुद्रालय, अमुषीलीनाग, मोदीनाना-वडोदरा.

PRESENTED BY
Shri Pinalin Trivedi

प्रथम आवृत्ति

प्रत २०००

संवत् २००८

मूद्रक ३१, ८-०-०

॥ ओ३म् ॥

देव. नारणाल प्रयोत्तम वेदप्रयादे मयगागा.

मीमांसा दर्शन

या.

मुमुक्षुने व्याख्यासार्थे

ભૂમિકા

સંપત્તિ એ પ્રકારની હોય છે, દેવી અને આસુરી. સીકંદર, અલ્લાઉદ્દીન, ઓરંગઝેબ, હિટલર, મુસોલિની અને વર્તમાન પાકીસ્તાનના અધિનાયકો આસુરી સંપત્તિના માલિકો છે. તેમનું વર્તન તે પ્રકારનો પુરાવો પુરો પાડે છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, ઇસુ, સ્વામી દયાનંદ, સ્વામી વિવેકાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી આદિ જગતની વિભૂતિઓ દેવી સંપત્તિધારી હતી, જેમણે જગતને દયા, ક્ષમા, શાંતિ, સુખના માર્ગે આકર્ષ્યા. રાગ, દ્રેષ, ઇર્ષા, વિશ્વાસઘાત, મુખની લાલસા પિપાસા અથે મદ્ય-માંસ, ચારિત્ર્ય હીનતા આદિ આસુરી સંપત્તિના લક્ષણો છે, જગતને શાંતિને નામે છલ્લ વેશે, સ્વાર્થ સાધનામાં માનવ સમુદાયને કળે વા બળે પોતાને આધીન કરવાને, જગતની શાંતિને નામે લડાતી લડાઈઓ એ આસુરી સંપત્તિધારી કૃત્યો છે. રશિયાના સામ્યવાદે અને યૂરોપ અમેરિકાનાં સામ્રાજ્યવાદે આજે સુંદર શબ્દો અને વિશ્વાસને નામે માનવીને મૃત્યુને આરે ધકેલી દીધા છે. આવે આપત્તિ સમયે ભારતનું મૂલધન, ધર્મજ, સૌનું રક્ષણ કરી શકે. હુઝા છે કે ભારતના મોટા ભાગના સંતાનો પોતાના ધર્મને ભૂલીને પશ્ચિમના દાસ બન્યા છે. જ્યારે વેદશાસ્ત્રી ગંગા દ્વારા સમસ્ત વિશ્વના દોષો શુદ્ધ કરવાનું જેમનું કર્તવ્ય હતું અને છે, તેમજ વૈદિક સૂત્ર દ્વારા જગતના અધિકારને દૂર કરવાનું પણ જેમનું કાર્ય સમર્થિત હતું અને છે, પરંતુ દેશ દેશાંતરના લોકોને પોતાની ઉચ્ચતા અને શુદ્ધતાથી સુખદાતા બની, જેઓએ કાર્ય કરવાનું હતું તેઓ ઉચ્ચ આસને વિરાજતા, સ્થાનભ્રષ્ટ બની વિશ્વને આર્થ કરવાને સ્થાને સ્વર્ગ પતિત બની ગયા. ભારતની પૂણ્યભૂમિ જગતમાં વ્યાપતા અધિકારથી ધર્મનો નાશ થાય છે, ત્યારે ત્યારે ઉપર કહી વિભૂતિઓ પેઠે એકાદ પુરુષને પેઠા કરે છે. ધર્મપથ પર ચાલતા, વિપત્તિ છતાં તેને ન છોડનારા ધનહીન અને માનહીન બનીને પણ સતપથને કર્તવ્ય માનનારા આજે પણ વિરલ માનવીઓ ભારતમાં જીવે છે. એમના અંતરાત્મામાં “કૃષ્ણંતો વિશ્વમ્ કાર્યમ્ ।”નો નાદ છે. ભારે પાપાચારના મેલા આચ્છાદનને કારણે આ એાહી અગ્નિ ધરાવનાર આત્માઓ તેને લક્ષ્મ કરવા શક્તિશાળી નથી, છતાં નિઃસંશય આ પૂણ્યભૂમિ મહાન આત્માને જન્મ આપશે અને તે નાની નાની વિખરાયેલી, દબાયેલી, શુદ્ધ અને પવિત્ર અગ્નિ શિખાઓ દ્વારા સમર્થ કલક કલેશરૂપી વાતાવરણને સેદશે એવી સત્યમાં શ્રદ્ધા રાખનાર સૌ ભારતીય ભાઈઓની આશા છે.

આ પુસ્તકની ભૂમિકા લખાવવાની શરૂઆત શ્રી. શરણભાઈ વલ્લભદાસે દેવલાલોમાં કરેલી અને ઉપરની પ્રથમ પંક્તિઓ લખાવ્યા બાદ બાકીનું પોતાની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને લીધે મુલતવી રાખેલું. શ્રી શરણભાઈ છેલ્લા આઠેક માસથી કેન્સર જેવા મહારોગથી ગ્રસિત હતા. ચિકિત્સાથે એતદ્ વિષયના નિષ્ણાત ડૉક્ટરોની સલાહથી યૂરોપ અને ત્યાંથી અમેરિકા પણ એપ્રિલ ૧૯૫૧ માં ગયેલા, અમેરિકામાં તેમનાં પર સફળ શસ્ત્રક્રિયા પણ કરવામાં આવી અને ત્યાંથી આગસ્ટની અધવચ્ચે સ્વદેશ પાછા ફર્યા. સ્નેહી મિત્રો, પરિવારજનો તેમજ ડૉક્ટરોએ પણ માન્યું કે તેઓ

ભયથી મુક્ત થયા છે, અને ધીરે ધીરે શક્તિ સંપાદન કરી પૂણું સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી શકશે. સ્વાસ્થ્ય લાભાર્થે તેઓને દેવલાલી શાખવામાં આવ્યા, જ્યાં શરૂઆતમાં તેમને થોડો લાભ પણ જણાયો પણ પછી દિનપ્રતિદિન તેમનું સ્વાસ્થ્ય વધુને વધુ ક્ષીણ થતું ગયું, જેથી આઠગી નવેમ્બરના દિવસે તેમને વધુ સારી ચિકિત્સાર્થે સુબંધ લાવવામાં આવ્યા. અનેક ઉપાયો છતાં દેવની ઇચ્છા કંઈ જુદી જ હતી, અને તા. ૧૪ મી નવેમ્બર, ૧૯૫૧ ને ઇલેક્ટ્રિક સવારના તેમણે જીવનલીલા સંકેતો લીધી.

આ રીતે તેમણે શરૂ કરેલ ભૂમિકા લખવાનું કાર્ય અધુરું જ રહ્યું. મીમાંસાનું પુસ્તક જલ્દી પ્રકાશન પામે ને વાચકોના હાથમાં જલ્દી મૂકી શકાય તે તેમની સતત ઇચ્છના હતી, અને માંદગીના બિછાનેથી પણ વખતો વખત તે માટે તાકીદ કરતા રહેતા, પણ હુઃખ છે કે તે પુસ્તક છાપીને બહાર પ્રકાશિત કરી શકાય તે પૂર્વે તો તેમણે સકાને માટે અહીંથી મહાપ્રયાણ કર્યું. પ્રભુ તેમના અક્ષય આત્માને ચિરંતન શાંતિ આપે તેવું આપ સર્વ વતો તથા ટ્રસ્ટી મંડળ વતી પ્રાર્થુ છું.

શ્રી સ્વ. નારણજી પુરુષોત્તમ કચ્છના વૃત્તની હતા- સત્ય તથા ધાર્મિક પ્રકૃતિના આર્થ મહાનુભાવ હતા ચુસ્ત આર્થ સમાજ અને આર્થ સાહિત્યનો પ્રચાર કેમ વધુ પ્રચલે તેવી ભાવનાવાળા હતા અને તેથી આર્થ ગ્રંથોના પ્રકાશનાર્થે પોતાની સંપત્તિ વપરાય તેવી ઇચ્છા દર્શાવેલી. પરિણામે શ્રી નારણજી પુરુષોત્તમ ટ્રસ્ટ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ ટ્રસ્ટ તરફથી થોડા વર્ષ પૂર્વે ચાર વેદોના ગ્રંથો વિદ્યા-વ્યાસીઓને વિનામૂલ્યે વિતરણ કરવામાં આવેલા, અને તે દર્શનમાં સ્વાધ્યાય-શિક્ષાની ધાર્મિક વાંચનની ઇચ્છા અને તેટલી સંતોષી શકાય તે અર્થે આ મીમાંસા દર્શનના પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર ટ્રસ્ટીઓએ છાપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું. જેનો સર્વ યશ સ્વ. શ્રીયુત શૂરજીભાઈ વલ્લભાસને ફાળે જાય છે. તેમણે આ માટે અઘાગ પ્રયત્ન કરેલો. શ્રી પં. મયાશંકર શર્માને આ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી આપવા માટે વીનવેલા અને મીમાંસા દર્શનનો આ ગુજરાતી અનુવાદ પહેલા સ્વ. શ્રી જેઠાભાઈ પ્રેમજી ટ્રસ્ટમાંથી છાપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું કરાવેલું. પાછળથી જેઠા પ્રેમજી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓની ફરજદારીમાં આ ગ્રંથના પ્રકાશનાર્થે વિલંબ ન થાય એ આશયે શ્રી શૂરજીભાઈએ પોતા હસ્તકના બીજા ટ્રસ્ટ શ્રી નારણજી પુરુષોત્તમ ટ્રસ્ટ તરફથી છાપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું સ્વીકાર્યું.

આશા છે સ્વાધ્યાય પ્રેમીઓ આ ગ્રંથનો પૂરો લાભ ઉઠાવશે અને આજે જે આર્થ સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક વાંતાવરણ ભારતમાંથી હ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે તેને ફરી દૃઢિભૂત કરવાના કાર્યમાં પ્રયત્નશીલ રહેશે.

ટ્રસ્ટીઓ વળતો વળત આ રીતે આર્થ ધર્મના ને વૈદિક ધર્મના પ્રકાશનો બહાર પાડવાની આશા સેવે છે અને આપના પૂરા સહકારની અને પરમ પિતા પ્રભુ પાસે સામર્થ્યની માયના કરે છે.

લી. પ્રતાપસિંહ શૂરજી વલ્લભાસ

સુબંધ
મહાર સંકેતિ
૨૦૦૮

ટ્રસ્ટી

શ્રી સ્વ. નારણજી પુરુષોત્તમ ટ્રસ્ટ.

પ્રાકૃત્યન

ધોનેત્રસ્ય પ્રદાતારં તમોમિઃ સંકુલે પથિ ।

પ્રકાશમૂલમીશાનં ચિન્તયમિ દિવાનિશન ॥

આજથી સાત આઠેક વરસ ઉપર એક દિવસ શ્રીમાન શેઠ શૂરભાઈ મુંબઈથી આણંદ ચરેતર પ્રદેશ આર્થ સમાજમાં પ્રસંગોપાત્ત પધાર્યા હતા. તે વખતે મેં તેમને કહ્યું કે શ્રી ગોતમીય ન્યાય દર્શન તો આપે છપાવી પ્રકટ કર્યું, હવે વૈશેષિક દર્શન છપવવાની જરૂર છે, કારણ કે, તે બંને ગ્રંથો એક પીળાના પૂરક છે, માટે જો છપાવી પ્રકટ કરવાનો આપની ઇચ્છા હોય તો હું તેનું શુજરાતી ભાષામાં ભાષ્ય તૈયાર કરું.

આના જવાબમાં તેઓશ્રીએ ખીલ જ વાત કહી, તેમણે કહ્યું કે, વૈશેષિક દર્શન તો નાનું છે તેને તો જામે ત્યારે છપાવીશું પણ, મીમાંસા દર્શન મોટું છે માટે એનું તમે શુજરાતી ભાષ્ય લખો તો હું દ્રષ્ટ તરફથી તે છપાવી પ્રકટ કરું. વૈદિક અને આષ્ટ દિગ્ધિએ એના પ્રકાશનની જરૂર છે. મારી તમને સામ્રહ વિનંતિ છે કે તમે તેનું શુજરાતીમાં ભાષ્ય લખો.

મને પણ વિચાર આવ્યો કે, મીમાંસા દર્શનનું શુજરાતીમાં ભાષ્ય લખવું એ કંઠણ અને નીરસતા-ભયું કામ છે, છતાં જો એનું શુજરાતીમાં ભાષ્ય થઈ જાય તો આર્થ દિગ્ધિએ એ ઉત્તમ કામ થયું. કહેવાય અને શુજરાતીભાષાના વાઙ્મય મહાવચ્ચમાં એક નવીન આહુતિ આપ્યાનું પુણ્ય મેળવી શકાય. થોડાક વિચાર મન્થન બાદ મેં શેઠશ્રીને જણાવ્યું કે આપની સહિચ્છા અને સત્પ્રેરણા છે તો હું તેનું શુજરાતીમાં ભાષ્ય કરીશ. તેમણે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, જરૂર એ કામ ચાડે કરો અને તેને લગતાં પુસ્તકોની જરૂર હોય તો મને લખશો એટલે હું તેનો પ્રબંધ કરી આપીશ. પુસ્તકોની મદદ મેળવી આપવામાં મુંબઈ નિવાસી વેદવિશારદ શ્રી સ્નાતક સત્યમતજીના પરોક્ષ પ્રયાનને હું બહી શકું એમ નથી.

મને મારી તુટિયોનો ખ્યાલ હતો, છતાં પ્રભુ પ્રેરણાથી ઉત્સાહિત થઈ કામ હાથ ધર્યું અને વૈદિક વરસમાં આ કામ પૂરું કર્યું. આ પુસ્તક વાંચી જો કાઈ વિદ્વાનને આના કરતાં વધારે સાચું ભાષ્ય લખવાની પ્રેરણા થશે તો તે આનંદનો અવસર ગણાયો.

આ ઠેકાણે એ લખવું અસ્થાને નહીં ગણાય કે, 'સફાગત જેઠા પ્રેમણ ફંડના' * દ્રષ્ટીએ તરફથી જે જે વૈદિક દર્શનો પ્રકટ થયાં છે તેનો પાછળ વેદવિવાકર મહર્ષિ સ્વામી હવાનંદ સરસ્વતીજીએ આર્યોમાં રેડેલી ચૈતન્ય-મરી વૈદિક ભાષાનાં સાત્ત્વિક જળ છે.

મીમાંસા દર્શન

‘મીમાંસા’ શબ્દ માન પૂજાયામ્ આ ધાતુ અને સન્ પ્રત્યયના યોગથી બન્યો છે. ‘માનવધર્માન્મયો દીર્ઘ આખ્યાસસ્ય’ ૩-૧-૬ મુનિવર પાણિનિજીએ આ સૂત્રદ્વારા ‘મીમાંસા’ શબ્દની સિદ્ધિ કરી છે. માનેર્નિજ્ઞાસ્યામ્ આ વ્યયનથી માન ધાતુને જિજ્ઞાસા અર્થમાં ‘સન્’ પ્રત્યય લગાડ્યો છે. એટલે મીમાંસાનો અર્થ જિજ્ઞાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ દર્શનનું પહેલું જ સૂત્ર છે કે ‘અગ્નો ધર્મજિજ્ઞાસા’ આથી ધર્મ જિજ્ઞાસા અને ધર્મ મીમાંસાનો એક જ અર્થ થાય છે. જિજ્ઞાસાનો અર્થ “જાણવાની ઇચ્છા” એવો થાય છે. છતાં જિજ્ઞાસા = જ્ઞાનેષ્ઠાસાધ્યો વિચારઃ (જ્ઞાનની ઇચ્છાથી સાધ્ય વિચાર) એવો અર્થ વિદ્વાનોએ કર્યો છે. આવો અર્થ કરવાનું કારણ એવું દર્શનનું છે કે, ઇચ્છાનું વિધાન ઘટ શકતું નથી, પણ વિચારનું વિધાન ઘટ શકે છે આ વસ્તુ સ્વાધ્યાયક એ આપ વાક્યમાં સૂચિત થાય છે. વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી તના ઉપર કરવો જોઈએ. આ ઉપરથી ‘ધર્મ જિજ્ઞાસા’ નો અર્થ ‘ધર્મ વિચાર’ કરવો જોઈએ સ્પષ્ટ થાય છે.

ધર્મ એટલે

આ શાસ્ત્રમાં ધર્મ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. માનવધર્મતિને કર્મ કરવા પ્રેરણા આપનાર વિધિવાક્યથી જે અર્થ લક્ષિત થાય છે તેનું નામ ધર્મ છે. વોદનાલક્ષણોદર્શો ધર્મઃ ૧-૧-૨ વૈદિક પ્રવર્તક વાક્યરૂપ લક્ષણથી સમન્વિતો જે અર્થ તેનું નામ ધર્મ. વેદ તથા આત્મજ્ઞ-મંથેમાં અભ્યુદય-કારક પ્રવર્તક વાક્યો ધણાં છે. તેના ઉપર જૈમિનિ-મુનિએ ખૂબ ખારીક વિચાર કર્યો છે અને પછી તેમણે ધર્મસંબંધી પોતાના વિચારો આ દર્શનમાં પ્રકટ કર્યા છે. માનવીય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણદ્વારા ધર્મ સમજી શકાતો નથી. એ સમજવા માટે તો ઇન્દ્રિય વચનોજ જોઈએ. વેદ એટલે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન. આ ત્રણેનો ઉપદેશ આપનારો અપોરુપેય નિત્ય વહેતી જ્ઞાનમયી અને કલ્યાણ વરસાવતી વાગધારા.

વેદના કર્મકાંડ ઉપર વિચાર કરનાર જૈમિનિમુનિ અને ઉપાસના તથા જ્ઞાન ઉપર વિચાર કરનાર વ્યાસમુનિ હતા. એ કે વેદપ્રતિપાદ કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ ઉપર ખીજા ઘણા વિદ્વાનોએ ખૂબ અભ્યાસ-પૂર્ણ વિચાર કર્યો છે. છતાં ઉજ્જ અને મહા-મુનિયો વૈદિક ધર્મના નિર્ણયમાં સૂચ અને ચંદ્રની માફક પ્રકાશી ગયા છે, એ એમનાં અપૂર્વ વેદ-પરિભ્રમ અને કાંતલદર્શિતાનું ફળ છે. મહામુનિ વ્યાસ તથા જૈમિનિ

• મીમાંસા દર્શન એક પ્રિય છટ વરકથી છાપવા પ્રતિ આરંભી હતી. એથી પંદરિતએ એ દરરને મહી અંજલિ આપી છે. પશુ વસ્તુઃ એક પ્રિય છટ દરરના દરરે એ જલવા સાથે આ આરંભાયેલી પ્રતિભા વિશેષ આવતાં નવા દરરે એ જાણે એ પુસ્તક અંગેના સહવા હકે અને છાપેલાં કર્મ ૩૧. ૫૮૦૦-૮૦૦ રૂપિયા પાંચ હબર રોકડા આપીને એ ખરીદી લીધાં છે. એટલે આ દર્શન સર્વવ નારણ્ય પુરુષોત્તમ દરરની મતા છે. પંદરિતની આપેલી અંજલિ આપી આ દરરને અને સમજવી અને આ દરર વરકથી આ દર્શનની પ્રતિષ્ઠા થાય છે.

—મૂરજી વલ્લભદાસ

ખને ગુરુ શિષ્ય હતા એમ પણ માનવામાં આવે છે. વ્યાસ ગુરુ અને જૈમિનિ તેમના શિષ્ય હતા શિષ્યે ‘ધર્મ’મીમાંસા’ અને ગુરુએ ‘બ્રહ્મ’મીમાંસા’ લખી જનતા સમક્ષ વેદિક કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનો માર્ગ સુપ્રકાશિત કર્યો. આ બંને વેદ-દ્વિવાકર પુરુષર વિદ્વાનો કયા કયા સંસ્થામાં અને કયા પ્રદેશમાં જન્મ્યા એ નિશ્ચય-પૂર્વક કહેવામાં કોઈ સચોટ પ્રશ્ન જ ઉપલબ્ધ થતું નથી માટે તે સંબંધે મૂકલાવ સેરવો એ જ યોગ્ય જણાય છે.

ધર્મ’મીમાંસાના લેખક જૈમિનિ ગુનિ ઇશ્વરમાં માનતા ન હતા એમ કેટલાકનું માનવું છે તે અચેત્ય જણાય છે કારણ કે, બ્રહ્મ’મીમાંસામાં શ્રી વ્યાસમુનિ લખે છે કે,

સાક્ષાદ્વ્યચિતોષ્ઠ જૈમિનિ: ૧-૨-૨૮

‘વૈશ્વાનર’ એ પરમેશ્વરનું નામ છે એની ઉપાસના બહારાગ્નિરૂપ પ્રતીક અથવા ઉપાધિદ્વારા કરવી એમ કેટલાકે આશ્ચર્યો માને છે પણ જૈમિનિમુનિનો મત એવો છે કે પ્રતીક અને ઉપાધિ વગર વૈશ્વાનર-પરમેશ્વરની સાક્ષાત્ ઉપાસના કરવી એ ઠીક છે. હવે જો જૈમિનિ પરમેશ્વરને ન માનતા હોત તો તેની ઉપાસના માટે તેમનો ઉક્ત મત કેવી રીતે યોગ્ય થઈ શકે ?

સામાન્યતઃ મીમાંસકો માનતા આઠ્યા છે કે, ધર્મ જ અપૂર્વદ્વારા ફળ આપે છે. કર્મનું ફળ આપવા માટે ઇશ્વરને માનવાની જરૂર નથી, પણ આની સાથે મીમાંસા-દર્શનકાર જૈમિનિ મુનિનો કેટલો સંબંધ છે તે જાણવાની જરૂર છે, બ્રહ્મ’મીમાંસામાં વ્યાસમુનિ લખે છે કે ફળજ્ઞાન ઉપાસ: ૧-૨-૩૮ ફળ તો ઇશ્વર તરફથી જ મળે છે. જો ઇશ્વર ફળદાતા હોય તો તેનામાં વૈષમ્ય અને નિર્વૃણતા રૂપ દોષ આવવાનો સંભવ છે માટે વ્યાસમુનિ જૈમિનિનો મત ટાંકે છે કે :— ધર્મ જૈમિનિરત ણ ૧-૩-૪૦ ઉપર કહેલો દોષ, ફળ આપવામાં ન આવે માટે ધર્મ અર્થાત કર્મ ફળનું સામાન્ય કારણ છે. આ મતથી ઇશ્વરનો ફળદાતા તરીકે નિષેધ નથી એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે, ધર્મ જલે સામાન્ય કારણ રહે પણ વિશેષ કારણ તે પ્રિયજ્ઞ હોઈ શકે. પ્રિયજ્ઞ ફળ આપવામાં કર્મની અપેક્ષા રાખે છે કર્મ જ છે તે વિચારપૂર્વક ફળ આપી શકે નહિ.

મચ્છન્તિ માવા મૂતાનાં મત પવ પૃથગ્વિધા: ॥ ૧૦-૫

આ ગીતાના વાક્યથી પણ ઇશ્વર કર્મફળદાતા છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

જેમ ગુરુ વ્યાસમુનિએ પોતાના શાસ્ત્રમાં પોતાના શિષ્યના નામનો ઉલ્લેખ બહુ માન સાથે કર્યો છે તેમ જૈમિનિ મુનિએ પણ પોતાના ધર્મ’મીમાંસા શાસ્ત્રમાં ગુરુ શ્રી વ્યાસમુનિના નામનો ઉલ્લેખ બહુ માનપૂર્વક કર્યો છે, અને એમના મતને માન્ય પણ રાખ્યો છે. જેમકે :—

ઔત્પત્તિઃસ્તુ શબ્દસ્વાર્થેત સમ્યગ્ઃ તસ્ય જ્ઞાનમુપદેશોઽસ્દર્શિ—

રેઠઃશ્ચાર્યેઽનુપલબ્ધે તત્ત્રમાણં વાદવાયનસ્યૈનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૧-૧-૫

અર્થ :— શબ્દ અને અર્થ ઉત્પન્ન થયા પછી તે બંનેમાં સંબંધની કલ્પના પુરુષ કરે છે, જેમકે : ' આ શબ્દથી આ અર્થ સમજાવે. ' અહીં સંબંધ પુરુષકલ્પિત હોય થા કે! ઈક વખતે વાક્યનો અર્થ ખોટો પણ પડે છે કારણ કે માણસ જૂઠાને પાત્ર છે; પણ વેદમાં તે શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ નિત્ય છે; પુરુષ કલ્પિત નથી, તેથી બ્રાહ્મ આપનાર વૈદિક ઉપદેશ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી અનુપલબ્ધ અર્થમાં સત્ય કરે છે, કારણ કે, વૈદિક શબ્દોનો અર્થ સાચોનો સંબંધ પુરુષની અપેક્ષા રાખતો નથી આ જૂઠામાં બાદરાયણ-વ્યાસમુનિના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

જીવાત્મા.

મીમાંસકો જીવાત્માને શરીર હદિયો, મન અને બુદ્ધિના સાક્ષી તરીકે માને છે. એ પોતાના કર્મનું ફળ માળા-તરમાં ભોગવે છે. પોતે સ્વયં ચેતન અને નિત્ય છે જીવાત્મા અનેક છે એક નથી, આત્મા અંશમાં તેઓ સાંખ્ય તથા નૈયાયિકો સાથે મળતા થાય છે જૈમિનિ મુનિએ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા સંબંધી કેઈ પણ સૂત્ર ધર્મ-મીમાંસામાં લખ્યું નથી, કારણ કે તેમનો ઉદ્દેશ વૈદિક વિધાનો અને તેના વિષયોને જ સમજાવવાનો છે.

સ્વર્ગ.

મીમાંસકો સ્વર્ગને માને છે જે વિધાનોમાં કર્મનું ફળ ન જણાવ્યું હોય તે વિહિત કર્મનું ફળ સ્વર્ગ છે એવો તેમણે નિર્ણય કર્યો છે, સ્વર્ગ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના મુખતું નામ છે કઠોપનિપદમાં નિયંત્રિતાએ સ્વર્ગનું વર્ણન આપ્યું છે અને એ સ્વર્ગ મેળવવાનો ઉપાય યમાચાર્યે તેને સમજાવ્યો છે. એ સ્વર્ગના વર્ણનમાં સંભવતઃ અર્થપાદ છે. મુખ્ય ભોગવનારને જૂથ તરસ ન હોય એમ કેમ બને ? સ્વર્ગને ભોગવનાર દેવોને પણ દેવો સાથે લડાઈઓ લડવી પડી છે અને માર પણ ખાવો પડ્યો છે આ બધું પુરાણો, શાસ્ત્રો અને મહાભારતમાં સ્પષ્ટ છે સુખને અતે દુઃખ છે તેથીજ સ્વર્ગ એ કતાઓ પુણ્યને ક્ષય થયે સામાન્ય માણસો જાતો જાય છે, માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના મુખતું નામ સ્વર્ગ છે એ મીમાંસકોના નિર્ણય ચોક્કસ જણાય છે.

યજ્ઞ અને યાગ.

આ દર્શનમાં જુદા જુદા નામવાળા અનેક પ્રકારના યજ્ઞો અને યાગો જતાવ્યા છે દ્રવ્ય અને દેવતા યજ્ઞનું સ્વરૂપ છે. જેને ઉદ્દેશીને હોમીય ધ્યેયનો ત્યાગ થાય તે અથવા જેની સ્તુતિ થાય તે દેવતા કહેવાય છે. આ દેવતાઓનાં નામ અગ્નિ, વરુણ,

પાયુ, અશ્વિનો વગેરે છે. ઉપલક્ષ દષ્ટિએ જોતાં વેદમાં અનેક દેવતાવાદ છે એમ આપણને જણાય છે પણ જ્યારે એક સદ્વિષ્ણુ વહુષા વદન્તિ ઇત્યાદિ મંત્ર ઉપર વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ બધાં જોક જ દેવતા નામ છે અને તે દેવ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. યજ્ઞની પ્રક્રિયા ઘણી વિશાળ છે. આ બધી પ્રક્રિયાઓનો ખૂબ લાંબા વખત સુધી વિચાર કરીને મહાસુનિ પાણિનિએ ‘યજ્ઞ’ શબ્દમાં યજ્ઞ ધાતુની કંપના કરી અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે બતાવ્યો.

યજ દેવપૂજાસ મતિકરણદાનેષુ

જેમાં દેવની પૂજા થતી હોય, જનતાનું સંગતિકરણ સંગઠન થતું હોય, જુદાં જુદાં અલગ દ્રવ્યો યજ્ઞનાં સાધન તરીકે મેળવાતાં હોય અને દાન થતું હોય તે યજ્ઞ કહેવાય છે. કલ્પસૂત્રો એ પ્રયોગ બતાવનારાં શાસ્ત્રો છે જ્યારે મીમાંસા, પ્રયોગો ઉપર વિચાર કરનાર શાસ્ત્ર છે. પ્રથમ વિચાર કરવો અને પછી પ્રયોગ કરવો એ સનાતન નિર્ણીત નિયમ હોવાથી મીમાંસા દર્શન કલ્પ સૂત્રો સાથે પણ બહુજ નિકટનો સબંધ બતાવે છે. યજ્ઞનાં રજેત, શૃંગિઓ રજેત સ્વર્ગનાં રજેત આમ જુદાં જુદાં રૂપ મેળવવાનાં ઇચ્છાએ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતું હતું. જે યજ્ઞ સર્વ અગોષી પૂર્ણ થયો હોય, તેમાં બૂદ્ધ થયેલી ન હોય તો વિધાનમાં બતાવેલું રૂપ યજ્ઞ કરનારને જરૂર મળે છે જાતે કર્મળ. કલાવશ માત્ર એવો મીમાંસકોનો હક વિશ્વાસ છે. વૈદિક વિધિઓ કદાં પણ ખોટી હોઈ શકે નહિ. કર્મનો વિચાર કરતી વખતે તેના અધિકારી યજ્ઞમાનનો પણ વિચાર કરેલો છે. ઋત્વિજોનો પણ વિચાર કર્યો છે દ્રવ્ય અને તેના ગુણોનો પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. દેશકાળ પણ વિચાર બહાર નથી રહ્યા વ્યક્તિગત ક્ષુણ્ણ અને સમગ્રિગત ક્ષુણ્ણનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અત્યારે તો યજ્ઞમાનના અંતઃકરણની અને યોગ્ય દ્રવ્યનો પણ શુદ્ધિ જણાતા નથી. વેદનો અભ્યાસ છૂટી ગયો છે એટલે આવાં કર્મો સમગ્ર શકતાં નથી અને તેને લીધે એ કર્મોમાં ભેડાને શ્રદ્ધા નથી અભ્યુદય થયો એ પણ ધર્મને લીધે છે. જ્યાં ધર્મચરણ નથી ત્યાં અભ્યુદય પણ નથી પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે વૈદિક કર્મકાંડ વિચાર પૂર્વક અનુષ્ઠાનમાં હતો ત્યારે જનતા સુખી હતી યજ્ઞ શબ્દનો ખોળે અર્થ અધ્વર છે તે હિંદુઓનો અજ્ઞાન સૂચવે છે. યજ્ઞ એ શ્રેષ્ઠતમ અને પવિત્ર કર્મ છે એવો નિર્ણય મત્રિ મુનિયો અને વિદ્વાનોએ અનુભવ ઉપરથી કર્યો હતો. યજ્ઞની અલ્પ જડ પદાર્થો ઉપર પડતી હતી અને તેનાથી જગતમાં શાંતિ ફેલાતી હતી. યૌઃ શાન્તિ રન્તરિષ્ઠ જાન્તિઃ ઇત્યાદિ વેદના મંત્રોથી એ બાબત સૂચિત થાય છે

આ ધર્મ મીમાંસામાં બાર અધ્યાયો છે તેથી તેને દ્વાદશ લક્ષણી પણ કહે છે સામાન્યતઃ અધ્યાયના બાર પાદ હોય છે. આ મીમાંસામાં ૩-૬ અને ૧૦ અધ્યાયોમાં આઠ આઠ પાદ છે. ચાર પાદનો અધ્યાય માનવામાં આવે તો આ મંત્રમાં ૧૫ પદર અધ્યાયો થાય છે. વૈદિક દર્શનોમાં મીમાંસા દર્શન સૌથી મોટું દર્શન છે.

ધર્મ' મીમાંસા અને જ્ઞાન મીમાંસાની એક જ પ્રકારની શૈલી છે. વૈદિક જગતમાં આ બે દર્શનો છેલ્લાં છે એના પછી કોઈ પણ દર્શન લખાયું નથી. દર્શનો લખવામાં આવ્યા તે પહેલાં ઘણાં લાંબા કાળથી તેના વિષયો ચર્ચામાં આવતા હતા એટલે બધાય દર્શનોમાં બધાય મતનો ઉલ્લેખ છે.

આ મીમાંસા દર્શન ઉપર મહાત્મ વિદ્યાનંદ શબ્દ 'સ્વામીનું' લાખ્ય છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજીને પણ આ લાખ્યમાંથી જ વેદાંત દર્શન ઉપર લાખ્ય લખવાની કળા હાથ લાગી હતી એ વિદ્યાનેા સમજ થકે છે. આ લાખ્ય પહેલાં પાર્શ્વનાં મુનિનાં સહાધ્યાયી મહામુનિ ઉપવર્ગે પણ આ મીમાંસા દર્શન ઉપર આપવૃત્તિ લખી છે.

ત્યાર પછી કુમારિલ ભટ્ટ, મંડનમિત્ર, વાચસ્પતિમિત્ર પાદ્યસારથિમિત્ર અને માધવાચાર્ય વગેરે પ્રકાંડ વિદ્યાનેાએ ધર્મ' મીમાંસા ઉપર આત્મજીર અને વિરતીજી અંથે લખ્યા છે અને એ દર્શનને એક વિશાળ મહાસાગરના રૂપમાં મૂકી દીધું છે. આજે એના કોંકતાઓ લાખ્યે જ નજરે પડે છે.

મારો પ્રકૃત ધર્મ'મીમાંસા ઉપર લાખ્ય લખવાનો પ્રયાસ એક સામાન્ય દિગ્દર્શન રૂપ જ છે. અને એ પ્રયાસમાં શ્રીમાન શેઠ શ્રીજીભાઈની પ્રેરણાએ કામ કર્યું છે. આ પ્રથમ વાંચવાથી જૈમિનિ મુનિએ કર્મ કરવામાં કેટલી બધી ચોકસાઈ બતાવી છે એ જીજ્ઞાસી વાચક વર્ગને જણાયા વગર નહીં રહે. કર્મની પાછળ કેટલો બધો વ્યાપક અને ગંભીર વિચાર છે એની કલ્પના પણ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. આ પ્રાચીન પૂરું કરૂં તે પહેલાં મારી અભ્યસના અને ત્રુટિઓને માટે વિદ્યાનંદ વર્ગ પસંદ સાંજલિ કામા માયું છું આ ગંભીર અને વિશાળ પ્રથમ ઉપર મારા અધ્યતમ પ્રયાસ માટે દયાળુ પ્રભુ પ્રસન્ન થાવ. સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માને જા સમર્પણ છે. ધર્મ

આણંદ
તા. ૧૫-૧૦-૫૧

સદ્વિદ્યાનેાનો દુપા ભાજન
ધં. અચારા કર રામા

વિષયસૂચિ

અધ્યાય ૧

પૃષ્ઠાંક

પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૩૨)	
ધર્મજ્ઞાસાનું અધિકરણ	૧
પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૫૩)	
અર્થવાદ પ્રામાણ્યાધિકરણ	૨૧
પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૩૫)	
સ્મૃતિ પ્રમાણ્યાધિકરણ	૪૪
પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૩૦)	
ઉદ્ભવિદાઈ શબ્દોનું આગના- મતાધિકરણ	૫૦-૫૬

અધ્યાય ૨

પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૪૯)	
અપૂર્વરૂપ ધર્મનું આખ્યાત- પદ પ્રતિપાદ્યાધિકરણ	૭૨
પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૨૬)	
અંગાપૂર્વ લેદાધિકરણ	૯
પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૨૯)	
મહામત્વનું જ્યોતિષ્ટોમાગિ- ત્વાધિકરણ	૧૦૨
પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૩૨)	
યાવજ્ઞવિકામિહોત્રાધિકરણ	૧૧૨

અધ્યાય ૩

પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૨૭)	
પ્રતિજ્ઞાધિકરણ	૧૨૫

પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૪૩)

લવન પ્રકાશક મંત્રોનો મુખ્ય
અર્હિષમાં વિનિયોગાધિકરણ ૧૩૬

પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૪૬)

ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિમાં વેદધર્મતા-
ધિકરણ ૧૫૦

પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૫૧)

નિવીતનું અર્થવાદવાધિકરણ ૧૬૪

પાઠ ૫ કુલ સૂક્ત (૫૪)

મુવાજ્ય આદિથી સ્વષ્ટકૃદ્
આદિશેષનું અનુષ્ઠાના-
ધિકરણ ૧૭૮

પાઠ ૬ કુલ સૂક્ત (૪૬)

અનારભ્ય વિહુત પણુતાદિ-
નો પ્રકૃતિમાં નિવેશ કરવો એ
અધિકરણ ૧૯૦

પાઠ ૭ કુલ સૂક્ત (૫૨)

ઘર્હિ આદિ તથા તેના અંગના
પણુ અંગ છે એ અધિકરણ ૨૦૩

પાઠ ૮ કુલ સૂક્ત (૪૪)

પરિક્રમ્ય સ્વામિનુ ધર્મ છે એ
અધિકરણ ૨૧૮

અધ્યાય ૪

પૃષ્ઠાંક

પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૪૮)

પુરુષાર્થ જ્ઞાનાધિકરણ ૨૩૨

દેશનું શરણ કરવાનું હોય
ત્યાં જોઈથી સજ્યા હોય
તેમથી આદ્ય સખ્યાનું
શરણ કરવું એ અધિકરણ ૬૧૭

પાઠ ૬ કુલ સૂકત (૮૦)
સ્થ તર આદિ સખ્યાનું તથા
ગાન કરવું એ અધિકરણ ૬૬

પાઠ ૭ કુલ સૂકત (૭૨)
જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં દરરોજ
હવિષમાં જોડ હોય છે એ
અધિકરણ ૬૬૦

પાઠ ૮ કુલ સૂકત (૬૬)
પ્રદેશ અને અનારજ્ય વિધા-
નમાં નિયેધનું પશુહાસત
છે એ અધિકરણ ૬૭૪

અધ્યાય ૧૧

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૭૦)
દશપૂર્ણમાસમાં આગ્નેય
આદિ જે સમુવિચિત યાગો
છે તે બધા ગર્ગને સ્વર્ગ
રૂપ રૂપને ઉત્પન્ન કરે છે એ
અધિકરણ ૬૬૬

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૬૬)
આગ્નેય આદિ પ્રધાનોનું
અનુષ્ઠાન ત્રણથી ઘાય છે એ
અધિકરણ ૭૧૪

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૫૩)
વેદ આદિ અગ્નિના કર્તવ્યનો
કાળ કર્મના કાળથી જુદો
હોય છે એ અધિકરણ ૭૩૦

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૫૭)
રાજસૂય યજ્ઞમાં અ.આવૈ.ણ-
વાદિકમાં અગ્નિને જોઈથી
અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે
એ અધિકરણ ૭૪૪

અધ્યાય ૧૨

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૪૬)
અગ્નિયોમીય અને પ્રયાજ
આદિથી પુરોહિતનો ઉપકાર
થાય છે એ અધિકરણ ૭૫૬

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૩૭)
વિહાર અગ્નિ વેદિક કર્મને
માટે જ હોય છે, એ અધિ-
કરણ ૭૭૦

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૩૮)
અષ્ટરાત્ર ૧૧ યાગમાં વસ-
ત્વ અને જલવાસનો સમુ-
ચય છે, એ અધિકરણ ૭૮૧

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૪૭)
જ.પ. રતુતિ, આશી અને
અભિધાનોનો સમુચય છે
એ અધિકરણ ૭૯૧
સમ.સિ ૮૦૩

મીમાંસા દર્શન

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં શ્રોતકર્મપ્રવોધિનીમ્ ।
 નયન્તાં ચ પ્રસન્નાર્થા મીમાસાં મતિમાનયે ॥ ૧ ॥

મહર્ષિર્જૈમિનિપ્રોક્તં મીમાંસાદર્શનં મહત્ ।
 યથાશક્તિ સમુચ્ચુકો વ્યાખ્યાતુમહમન્જસા ॥ ૨ ॥

સહાયા અન્ન મે સન્તુ વિદ્વાંસઃ કરુણાલયાઃ ।
 ભક્ત્યા ચાવર્જિતોઽધીશો ધિર્યા મે ધિયમાહરેત્ ॥ ૩ ॥

પદ્મગુરસ્મિ ગિરં નેતું ગૌર્જરીમાર્પમાવનામ્ ।
 તથાપિ કરુણામૂર્તિઃ પારં માં નેવ્યતીશ્વર ॥ ૪ ॥

મહર્ષિ જૈમિનિ-પ્રણીત મીમાંસાદર્શનના પાઠ અધ્યાય છે અને તેમાં વેદિક કર્મકાંડનો વિચાર કર્યો છે 'સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ' આ વિધિ વાક્યથી વેદનું અધ્યયન વિધિત કર્યું છે, અધ્યયન એટલે શુરુપાસેથી જાણ મદલ કરવું તે છે એ જાગે સંક્ષિપ્ત વેદનું અધ્યયન વિધિમાં શુરુકુળમાં રહી બ્રહ્મચર્યના પાલન થાયે કરવું જોઇએ વેદનું અધ્યયન સમાપ્ત થયા પછી ષઢીત્ય સ્નાયાત્ એ વાક્યને આધારે સમાવર્તન સરકારથી સરકૃત થઇ બ્રહ્મચારીએ ઘેર આવવું જોઇએ બહી સ સાય એ થાય છે કે અધ્યયન પૂરે થયા પછી તેના ઉપર મનન કરવું કે નહીં, જો અધીત અર્થ ઉપર મનન-વિચાર કરવામાં ન આવે તો અધ્યયન નિર્વર્તક થઈ જાય તે, માટે શુરુકુળમાં રહી બ્રહ્મચારીએ મનન પણ કરવું જોઇએ મનન એજ મીમાંસા આ વિચારણા સામે રૂપાયે લેખાતો, એવો, માત્ર જ્યોત્સુ, લે કે વેદના અધ્યયનનું કરી, તે, સ્વર્ગ, જે માટે અધ્યયન સમાપ્ત કર્યા પછી તરત સમાવર્તન સરકારને અંગે સ્નાન કરી બ્રહ્મચારીએ ઘેર જવું જોઇએ, અધીત વેદ ઉપર મનન એટલે મીમાંસા કરવાની કશી જરૂર નથી, કેવળ વેદના પાઠથી જ વેદાધ્યયન અરિતાર્થ છે, આ યાત્રા સમાધાનને કારણે લઇ મહર્ષિ પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે લખે છે :—

ધર્મજિજ્ઞાસાનું અધિકરણ.

અયાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ— (અથ) શુરુકુળમાં રહી વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી (અથઃ) અધ્યયનનું કરી અર્પણન હોવાથી (ધર્મજિજ્ઞાસા) ધર્મની જિજ્ઞાસા એવે ધર્મ ઉપર વિચાર કરવા જોઇએ

ભાવાર્થ:—ધર્મ સમજવામા વેદના વિધિવાક્યો જ લક્ષણ તરીકે છે એટલે અર્થત્વે સત્તિ ચોદનામયો ધર્મ: જે સુખનુ જ આપન હોય અને ડો વેદથી જણાતું હોય તે ધર્મ કહેવાય છે. જેમ ધૂમથી અગ્નિ નળી શકાય છે તેમ વેદના નિમિ વાક્યથી ધર્મ નળી શકાય છે. સ્મૃતિમા પણ કહ્યું છે કે વેદોડચિલો ધર્મમૂલમ્ અપૂર્ણ વેદ જ ધર્મનુ મૂળ છે. કોઇ પણ માણસ જે જાણ ઇન્દ્રિયથી ધર્મ સમજવા ઇચ્છે તો તે કદી પણ ધર્મ સમજી શકશે નહિ. કેવળ પોતાની કુદ્ધિથી કે મનથી પણ ધર્મ સમજી શકશે નહિ. વેદ દ્વારાજ ધર્મ સમજી શકાશે વેદના વાક્યો લોકિક વાક્યો જેવા હોતા નથી, અર્થાત્ લોકિક વાક્યો કોઇક વખત સાચા અને કોઇક વખત ખોટા પણ હોય છે, પણ વેદવાક્યો તો દમેશ સાચા જ હોય છે, કાચ્ય કે, જો વાક્યો ગગ, દેવ, પ્રમાદ અને બ્રાહ્મિવાળા માણસોએ ઉચ્ચાર્યા નથી. વેદ તો કોઇ પણ માનવ-પુન્યથી નિર્મિત થયેન નથી તેથી તે અપૌરુષ્ય છે અપૌરુષ્ય વાક્યમાં પુરુષના કોયો ઉત્તરવા સલાલિત જ કયાથી હોય ? અને તેથી તેમા અમર્યતા હોવાને જગ પણ સભય નથી માટે વેદ-નિહિત કર્મ આચવાથી એમન કસણ જ થય છે વૈરેષિક શાસ્ત્રમા મહર્ષિ કણ્ઠે પણ કહ્યું છે કે યતોડચ્યુદયનિ શ્રેયસસિદ્ધિ સ ધર્મ: જેનાથી અબ્યુદય અને નિ શ્રેયસ મળે તે ધર્મ કહેવાય છે તે અહીં પણ ચિંતાર્થ થાય છે વેદપ્રતિપાદિત કર્મો જ અબ્યુદય અને નિ શ્રેયસના કારણો છે, માટે ચોદના-ત્રૈલોક પ્રવર્તક વાક્ય જ ધર્મનુ લક્ષણ છે ગીતામા પણ કહ્યું છે કે —

તસ્માજ્ઞાત્ય પ્રમાણ ને કાર્યાકાર્યઠ્યયસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં ર્મ વર્તુમિદાર્હસિ ॥ ૧૬-૨૪

કાર્ય અને અકાર્યનો નિર્ણય કરવા માટે તુતિષપાસજ જ પ્રમાણ તરીકે છે, માટે જે અર્જુન, શાસ્ત્રમા કહેવાયેલું કર્મ તારે કરવું જ જોઈએ. આ કારણેને લીધે (ચોદના) એ જ ધર્મનુ લક્ષણ છે.

ધર્મમાભાષ્યના વિચારનું અધિકરણ.

દરે ધર્મના નિમિત્તોની પરીક્ષાનું પ્રકરણ શરૂ કરે છે.

તસ્યનિમિત્તપરીષ્ટિ: ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(તસ્ય) ધર્મના (નિમિત્તપરીષ્ટિ) નિમિત્તની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ:—ચોદના એજ ધર્મનુ નિમિત્ત છે એ બીજા ચરમા કહ્યું છે. દરે તેની પરીક્ષા કરવી વડી વેદના વાક્યો સિવાય શુ બીજા કોઈ પ્રમાણો ધર્મમા પ્રમાણ પામી શકે કે નહિ ? આ સરેલની નિર્ણય તેની પરીક્ષા વગર થઈ શકતી નથી. “ પરીષ્ટિ ” અટકે સાધક જાપક તર્કથી વિચાર કરે તો આ વિચારો દ્વારા જવારે મશવની નિર્ણય થઈ જાય ત્યારે જ સ્પષ્ટતા સમજી શકાય કે ધર્મ સમજવામા કેવળ વેદ જ પ્રમાણ તરીકે છે. ॥ ૩ ॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ધર્મનું પ્રમાણક જાની શકતું નથી, એ આ ચરમા જણાવે છે

ધર્મે પ્રત્યક્ષસ્ય અપ્રમાણતાયા આધિકરણમ્ ।

આ સૂત્રમા પ્રત્યક્ષનું દર્શણ બાધે છે અને તે ધર્મમા પ્રસન્ન નથી એ પણ બતાવે છે

સત્સંપ્રયોગે પુરુષસ્યેન્દ્રિયાણાં વૃદ્ધિજન્મ તત્પ્રત્યક્ષ-

મનિમિત્તં વિચિન્નમાનોપલભ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:- (પુરુષસ્ય) પુરુષની (દ્વિન્દ્રિયાણામ્) ઇન્દ્રિયાને (સત્સંપ્રયોગે) વિચિન્ન પદાર્થો સાથે સંબંધ થયા પછી (વૃદ્ધિજન્મ) ને જ્ઞાનને જન્મ થાય છે (તત્) તે (તત્પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે અને તે (મનિમિત્તમ્) ધર્મ ભક્ષવાનું નિમિત્ત નથી કાગ્ય કે, (વિચિન્નમાનોપલભ્યાત્) તે વિચિન્ન અર્થોનું જ જ્ઞાન કહેવે છે.

ભાષાર્થ:- ત્રીજા સૂત્રમા ધર્મના નિમિત્તોની પરીક્ષા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ધર્મનું નિમિત્ત યદ્ય શકે છે કે નહિ તેનો વિચાર આ સૂત્રમા કર્યો છે અને પ્રથમ પ્રત્યક્ષ કોને કહેવું એ સમસ્યા છે અને પછી તેની શક્તિ ધર્મ સમન્વવામા છે કે નહિ તે પણ બતાવ્યું છે.

જે પદાર્થો વિચિન્ન હોય છે તેની સાથે પુરુષની ઇન્દ્રિયોને સંબંધ થાય છે અને એ સંબંધ થયા પછી જો જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષપ્રમા કહેવાય છે એ પ્રમાણ કાગ્ય ઇન્દ્રિયો છે, માટે ઇન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે આ જ્ઞાનનું પ્રમાણ ધર્મના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ કાગ્ય કે, ધર્મનું જે વખતે જ્ઞાન થાય છે તે વખતે ધર્મનું અસ્તિત્વ હોવું નથી અગ્નિદેવે જુહવાત્ સ્વર્ગકામઃ ઇત્યાદિ વૈદિક વિધિવાક્યના બળથી કાવચમા ચનામ ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે એ જ્ઞાન થયા પછી ધર્મનું અનુપાન થાય છે અને અનુપાન સાચોપામ પૂર્ણ થયા પછી પુરુષમા ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ ધર્મથી સ્વર્ગદિ કુળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ઉપરથી કૃષિત થાય છે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણી સાધને તરીકે ગણાતી ઇન્દ્રિયો ધર્મનું જ્ઞાન કરતી શક્તી નથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કાગ્ય ઇન્દ્રિયો હોવાથી આ કાગ્યે ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે કહી છે. ન્યાયભાષ્યમા ઇન્દ્રિયોને અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહ્યું છે અને એમ કહેવાનો હેતુ શ્રી છે એ ભક્ષવાતી જેની ઇચ્છા હોય તેમણે ન્યાયદર્શન ઉપરનું વાત્સલ્ય બાધ્ય જોડુ

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે ગણાતી ઇન્દ્રિયોથી ધર્મનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી કાગ્ય કે તેની શક્તિ વર્તમાન પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવામા છે. ધર્મ તો તેના જ્ઞાન વખતે તે વિચિન્ન ન હોવાથી ઇન્દ્રિયોને અગમ્ય છે અને તેને લીધે ધર્મ જ્ઞાતિદા કહેવાય છે

ઇન્દ્રિયો ધર્મના જ્ઞાનનું નિમિત્ત નથી એમ કહેવાથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને સાદરૂપ જ્ઞાન આદિ પણ ધર્મનું અનુમાન કરવામા કારણ તરીકે નથી એ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે કાગ્ય કે, જે પદાર્થ ઇન્દ્રિય-પ્રાપ્ત ન હોય તેનો વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધ પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતો નથી અને વ્યાપ્તિના જ્ઞાન વગર અનુમાન પણ થઈ શકતું નથી આ કારણથી અનુમાન આદિ પ્રમાણો પણ ધર્મનું જ્ઞાન કરતી શક્તી નથી, માટે, વેદના વિધિવાક્યોથી ધર્મનું જ્ઞાન થઈ શકે છે આ જ કાગ્યથી અગમ સમ્યક શ્રી આવ્યું છે કે જોદના એ જ ધર્મમા પ્રમાણ છે, બીજું કોઈ નહિ

પ્રત્યક્ષાદિભિરપ્યેય મગ્યતે વિધિર્નૈવ વા ।

અશ્વાદીનાં પ્રમાણત્વાન્મેયધર્માવમાસિતા ॥

વર્તમાનૈકવિષયમક્ષં ધર્મસ્તુ માન્યસૌ ।

અક્ષમૂલોઽનુમાનાદિસ્તેન વિષ્યેઽભિયતા ॥

આ 'સોકો ત્રેમિની' ન્યાયમાનામા સખનામા આત્મા તેનો હારાથ પશુ ઉપગના સખાણુમા આની બન કે ॥ ૪ ॥

સ્વત પ્રમાણ્યાનિકરણ.

ધર્મમા વેદનુ સ્વત પ્રમાણ્ય છે તથા વેદમટિત પદોનો અર્થ સાથેનો સખધ નિત્ય અને આ ગૌરુમેય કે તે આ સખમા સખનવે છે

ઔત્પત્તિકસ્તુ શબ્દસ્યાર્થેન સમ્બન્ધસ્તસ્ય જ્ઞાનમુપદેશોઽવ્ય-
તિરેક સ્થાર્થેઽનુપલબ્ધે તત્પ્રમાણં ઘાદરાયણસ્યાનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૫ ॥ .

પદાર્થ — (તુ) પશુ (શબ્દસ્ય) વેદમટિત શબ્દનો (અર્થેન) અર્થ સાથેનો સખધ (ઔત્પત્તિક) નિત્ય કે (તસ્ય) મટે જ ધર્મનુ (જ્ઞાનમ્) જ્ઞાનકામ્યુ વિધિ વાક્ય કે (અનુપલબ્ધે) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અગમ્ય (સર્થે) અર્થમા (ઉપદેશ) ઉપદેશ (અવ્યતિરેક) અર્થ સાથે અન્યકિમગત છે (અનપેક્ષત્વાત્) હતા પ્રમાણોની અપેક્ષા ન ગણતો હોવાથી (ઘાદરાયણસ્ય) બાદરાયણ આચાર્યનો પશુ એ જ મત કે

ભાવાર્થ — આ મતમા જે તુ શબ્દ પડ્યો છે તે, શબ્દ અને અર્થના સખધો અનિત્ય માને કે તેને દૂર કાઢ્યા મટે કે

શાગ્રકાર કહે છે કે અમે શબ્દના અર્થ સાથેના સખધને અનિત્ય માનતા નથી તથા એ સખધને કોઇપણ પુરુષે બનાવ્યો નથી વેદમટિત પદોનો, અર્થ સાથેનો સખધ ઔત્પત્તિક જોડે નિત્ય કે નિત્ય સખધથી અસત્ય અર્થ સખનવ જ નહિ જે લૌકિક વાક્ય બોલું પડે કે તે તો પુરુષમા ગહેના ધૂર્તત્વ અજ્ઞાન અને દુન્દિયોની અસક્તિને લીધે છે વેદવ જ્યેનો વક્તા કોઇ ધૂર્ત કે અજ્ઞાની માણ્ય નથી એ તો અપૌરુષેય છે અર્થાત્ વેદ કોઇ માણસે બનાવ્યા નથી બ્યાં બ્યાં વાક્યનો અર્થ બોલે પડે છે ત્યાં ત્યાં તે વાક્યના પ્રણેતા પુરુષમા અજ્ઞાન આદિ દોષો હામ કે વેદ અપૌરુષેય હોવાથી એ દોષો વેદવાક્યમા હિતગતા નથી અને તેને લીધે વેદના વાક્ય સત્ય જ હોય કે નિત્ય વેદને ઋષિગોના હૃદયમા હિતગતા સર્વશ અને ગગાદિ દોષોથી ગદિત પગમાત્ર જ છે

આ જ કાગ્યથી વેદના વિધિવાક્યો સત્યમાનના જ કાગ્ય છે અલૌકિક અર્થમા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો સવાદ ન હોવા છતાં પશુ ત્યાં વેદનો ઉપદેશ અર્થ સાથે કદી પશુ ન્યભિચાર પામતો નથી અર્થાત્ વેદિક ઉપદેશ લૌકિક અર્થમા અને અલૌકિક અર્થમા અસત્ય હોતો જ નથી આ કાગ્યથી દ્રષ્ટ અર્થમા અને અદ્રષ્ટ અર્થમા વે જન્મતાનમા સવાદની જરૂર જ નથી સૂર્ય જેમ પોતાને પ્રગણિત કરવામા જીમ કોઇ તેજસ્વી પ્રદીપાદિની અપેક્ષા નથી ગણતો તેમ વેદિક જ્ઞાન પણ પોતાના અર્થની સત્યતા મટે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની કે કોઇ પણ સવાદિ પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા ગણતુ નથી માનવની અસક્તિને લીધે જે દોષ માનવીય ઉપદેશમા આવે છે તે દોષ અપૌરુષેય નિત્ય વેદમા આવી શકના નથી મટે વેદ સ્વત પ્રમાણ્ય છે, બાદરાયણ આચાર્યનો પશુ આવો જ મત કે અહીં મદર્ષિ ઐમિનિએ પોતાની માનવતાને સત્ય કાગ્યવા બાદરાયણ ઋષિ ની સમતિ બતાવી છે બાકી મદર્ષિ ઐમિનિ તો વેદને સ્વત પ્રમાણ્ય જ માને કે, તે આ

પુણી રીતિયતા મગામી મ્પદ સમન્નગ અગ્નિદોષ જુદુયાન્ ત્થા તામ મત્તરમા પ્પચ
સિસ અર્થનુ પ્રીતિત્તન મ્પચુ રીતિ તામ પ્રગ જે સર્વર્થ ન મર્મમા નિગોચ પ્રમાણ કે

શબ્દના નિત્ય સ્વરૂપ રિતે માધ્યમગ મ ગ્મગામી આ પ્રમાણે રખે કે —

સ્ય દેવમ્, નૈવ શબ્દસ્યાર્થેન સમ્બન્ધ કુતોડસ્ય
પૌરુષેયતા અપૌરુષેયતા વેતિ, કથમ્ ? સ્યાચ્ચેદર્થેન સમ્બન્ધ
હુરમોદમ્શાદ્ગોચારણે મુત્સ્ય પાટનપૂરણે સ્યાતામ્ ।
યદિ મશ્પેપલક્ષણ સમ્બન્ધમામિમેત્યોચ્યતે, કાર્યમારણ નિમિત્તનૈમિત્તિના—
શ્રયાશ્રયિભાવસયોગાદયન્તુ સમ્બન્ધા, શબ્દસ્યાનુપપન્ના ઇવેતિ ।
વચ્યતે, ચો હ્યત્ર વ્યવદેશ્ય સમ્બન્ધ તમક ન વ્યવદિશતિ મયાન્ ।
પ્રત્યાયસ્ય પ્રત્યાયસ્ય ચ ચ સજ્ઞામઙ્ગિલક્ષણ ઇતિ ॥

કોઈ શબ્દ મરે કે, શબ્દનો અર્થ સાથે કાઈ પણ સબ્ધ નથી તો પછી, જે સબ્ધમા પૌરુષેયતા અને અપૌરુષેયતાનો વિચાર જ ક્યા રહ્યો ? જો અર્થ અને શબ્દનો સબ્ધ હોય તો જુગ (અરનો) કહેના ઇમકપાર્થ જની જોષ્ઠા અને મોદ મોનના લડવાથી મોદ જાઈ જવું જોઈએ શબ્દ મોમા આવતા જ તેની સાથે સબ્ધ મખનાગ અર પછી મોમા આવી જતા જ જોઈએ પણ અર્થ મોમા મર પડે ગવાવના નથી માટે શબ્દ સાથે અર્થનો કાઈપણ સબ્ધ નથી

બાબાજી જે શકોને ઉગા આને કે કે સમ્બન્ધ સૌગાદિ સબ્ધના અભિપ્રાયે શબ્દનો અર્થ સાથ સબ્ધ કે જોમ કહેવાતું નથી મર્મકાગ્લભાવ, નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ, આશ્રયશ્રયિ ભાવ કે સરે ગાદિ સબ્ધમાથી કોઈપણ સબ્ધ શબ્દ અને અથ મા નથી જે વાત સાચી હોવા છતાં જે જાતનો સબ્ધ શબ્દ અને અર્થનો કે તેને તો તમે છાડી જ છો કે પ્રત્યાય અને પ્રત્યાયક રૂપ સબ્ધ શબ્દ અને અર્થમા કે અર્થ પ્રચારે જોને રોષ્ઠ કે અને શબ્દ પ્રત્યાયક ગોત્રે જોધક છે આ પ્રમાણે જોધ્ય જોધક લક્ષણ સબ્ધ મત્તરમા કોઈપણ આતિ આવતી નથી અને જોજ સબ્ધ ઔપત્તિક અર્થાત્ નિયતે ॥ ૫ ॥

શબ્દ અને અર્થનો સબ્ધ નિત્ય છે, જે પામમા સત્તમા ગતા યુક્ત પછી જેતો શબ્દ નિયત હોય તો જ જાની શકે, માટે હવ શબ્દ નિયતે સ્થિતિ કેર છે

શબ્દસ્યાનિત્યત્વાધિવરણમ્

શબ્દના અનિવરતનુ અધિગ્મણ્ય શરૂ મરે છે વિષય સરોહ, સગતિ, પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાન્ત આ પાંચ અધિગ્મણ્યના અવરણના માનસમા આવે છે તે પ્રમાણે શબ્દનિયત સાથે જે પૂર્વપક્ષ કે તે પ્રથમ મતાવે છે —

કર્મેકે તત્ર દર્શનાત્ ॥ ૬ ॥

૫૧૬—(એકે) કેટલક સારવકારે (કર્મે) મર્મ માને ૧ માગ્ય કે (તત્ર) મગ્મમા (દર્શનાત્) મર્મત્વ હોવાના હંતુગોનુ દર્શન થાય કે

બાવાર્થ — શબ્દ પ્રવર્તન કે વર્તી ઉત્પન્ન થાય છે નૈવાચિક, શેદો અને જેનો પછી

કરોતિશબ્દાત્ ॥ ૮ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ —(કરોતિશબ્દાત્) શબ્દના સંબંધમાં કરોતિ' કરતુ આદિ શબ્દો તે પ્રસંગ સાથે કે

દશાપદાર્થ —હે ગમ, તુ શબ્દ કર, હે હનિ, તુ શબ્દ કર આપો અવહાન અનિત્ય વગ્નુ ના સંબંધમાં જ મધ્ય સ્થે છે નિત્ય વસ્તુમાં નહિ જેમકે ઘડો અનિત્ય છે માટે હોરો કુભાગને કહે છે કે, ' તુ મારે માટે ઘડો કર '

આકાશ અને આત્મા નિત્ય છે માટે તેના સંબંધમાં ' તુ આગ્રસ કર ' અથવા ' તુ આત્મા કર (મનાવ) આપો રસદાર મધ્ય પક્ષ કરતુ નથી એ શબ્દ નિત્ય હોત તો ' તુ શબ્દ કર ' આપો અનિત્ય પદાર્થમાં થતો વવહાન શબ્દના સંબંધમાં કહી પણ શકત નહિ કારણ કે, નિત્યમાં કરવાપણું હોતુ નથી

ચોથું કાંઈ જતાવે છે —

સત્વાન્તરે ચ યૌગપદ્યાત્ ॥ ૯ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ —(ચ) અને (સત્વાન્તરે) બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રાપ્તિઓમાં અને બુદ્ધ બુદ્ધ દેશોમાં (યૌગપદ્યાત્) એક સાથે શબ્દની ઉપસંધિ થવાથી

દશાપદાર્થ —જે હેતુથી તમે શબ્દને નિત્ય માનવા હો તે જ હેતુથી તમારે શબ્દને એક જ માનવો જોઈએ જ્યારે શબ્દ એક અને નિત્ય છે તો તે જ્યારે એક પુરુષ એકદેશમાં જ શબ્દ સામગ્રે છે ત્યારે બીજા પુરુષે બીજા દેશમાં તે જ વખતે તે જ શબ્દ ન સામગ્રે જોઈએ પણ એક જ ' ધ' શબ્દ જ્યારે દેહકલ મુખમાં સામગ્રે છે ત્યારે તે જ ધ' શબ્દ યજ્ઞમાં કનકામાં પણ સામગ્રે છે અને મોને પણ છે અર્થ પરિમાણવાળા એક અને નિત્ય શબ્દમાં આવી રસદારસ્થિતિ સવારી સહે નહિ આ પરિમાણવાળી એક વસ્તુ એક રંગમાં હોય ત્યારે તે તે જ વખતે મીને દેહમાં હોતી નથી શબ્દમાં આ નિયમ જણાતો નથી માટે શબ્દ નિત્ય નથી, પણ પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દો અનેક અને નિત્ય છે ॥ ૯ ॥

પાંચમું મગ્ધ જતાવે છે —

પ્રકૃતિવિકૃત્યોશ્ચ ॥ ૧૦ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ —(ચ) અને (પ્રકૃતિવિકૃત્યો) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિનો કાવ જણાતો હોવાથી

દશાપદાર્થ —તે શબ્દ નિત્ય હોત તો તે કોઈની પણ વિકૃતિ અર્થાત્ વિકાસ ન હોત પણ વ્યવસ્થા આ ઉદાહરણમાં જ્યો જ્યારનો વિચાર છે અને ચન્દ્ર ધાતુનું જૂઠું-જૂઠું ને 'દૃષ્ટ' એ તેમાં જ્યારનો જ વિચાર છે નિત્ય વસ્તુ કાંઈને પણ વિચાર હોઈ શકે નહિ વિચારતોય પણ શબ્દ હોવાથી તે નિત્ય નથી પણ અનિત્ય ॥ ૧૦ ॥

છઠ્ઠું કારણ જતાવે છે —

વૃદ્ધિશ્ચ કર્તૃમૂલ્લા ॥ ૧૧ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ — (ચ) અને (કર્તૃમૂલ્લા) કર્તૃભોગ્યા જાણવથી શબ્દમાં (વૃદ્ધિ) થઈ શકાય છે.

ભાવાર્થ :—શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરનારા એકી સાથે ધણું ફેરવે તો શબ્દમાં વધારો થતો જણાય છે. એકજ ધર શબ્દને એક માણસ ઉચ્ચારે છે તો તેનો અવાજ અદૃષ્ટ હોય છે પણ જ્યારે પચાસ સો માણસ એકી સાથે તેને ઉચ્ચારે છે ત્યારે તેનો અવાજ ખૂબ વૃદ્ધિ પામતો જણાય છે અર્થાત્ તે શબ્દ વૃદ્ધિ પામેલો જણાય છે. જો શબ્દ એકજ અને નિત્ય હોત તો ગમે તેટલા માણસો ઉચ્ચારણ કરનારા હોય તો પણ તેમાં વૃદ્ધિ ન જ થાત. પણ ઉચ્ચારણ જો નિત્ય શબ્દનું અભિવ્યક્તિ હોય અને શબ્દ વ્યવય હોય તો દરબરે અભિવ્યક્તિ હોવા છતાં વ્યવય વૃદ્ધિ ન જ શરી જોઈએ અધ્યાગમ્ય ગ્રંથો ધરા ઉપર દરેક દીવાઓનો પ્રગટ પડે તો પણ વ્યવય ધનું પ્રમાણ અભિવ્યક્ત પ્રકાશને લીધે જગા પથ્થુ વધતું નથી વ્યવય અને અભિવ્યક્તની આ અર્થાત્ છે, તે શબ્દ અને ઉચ્ચારણમાં જોવામાં આવતી નથી માટે શબ્દ અનિત્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે ઉપર જણાવેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

સમં તુ તત્ર દર્શનમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને નિમત્ત કરે છે, (તત્ર) જાને મતમાં (દર્શનમ્) દર્શન દર્શન=શબ્દ જરૂર તો (સમમ્) એક સરખું જ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જોશો શબ્દને અનિત્ય માને છે તે નૈવાયિક આદિના પક્ષમાં તથા શબ્દને નિત્ય માનનાર મીમાંસક આદિના પક્ષમાં શબ્દનું પ્રત્યક્ષ એક જ દાખા સુધી રાખે છે એટલે કે શબ્દનું પ્રત્યક્ષ દર્શન છે એમાં તો કોઈ પણ જાતનો વિચાર જ નથી અને જાને પક્ષમાં શબ્દનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જ ને મીમાંસકના મતમાં વિદ્યમાન અને અનિવચ્યક્ત શબ્દ, ઉચ્ચારણથી અભિવ્યક્ત થાય છે અને નૈવાયિકના મતમાં અવિદ્યમાન શબ્દ ઉચ્ચારણ રૂપ પ્રત્યક્ષ કરવાથી તાત્પર્ય ઉત્પત્તિ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

જાને પક્ષ સમાન છે એમ દેવેશી શબ્દના નિર્ણય કે અનિવચ્યને નિર્ણય રૂપ શબ્દો નથી સન્દેહ કાવચ ગણવો એ સારત્રનો વિષય નથી સાગ્રથી તે નિર્ણય જ થશે જોઈએ માટે હવે નિત્યત્વ પક્ષમાં પૂર્વપક્ષવાદીને જો જોયો આપ્યા કે તેનું કમચી ખડન કરે છે

સતઃ પરમદર્શનં વિષયાનાગમાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (સત) વિદ્યમાન શબ્દનું (અદર્શનમ્) પ્રત્યક્ષ નથી થતું તેનું મત્ત (પરમ) રૂપ (વિષયાનાગમાત્) શબ્દ પામે અર્થકનું ન આવવું તે છે.

ભાવાર્થ :—ઉચ્ચારણ થતાં પહેલાં પથ્થુ શબ્દ તો વિદ્યમાન જ છે. છતાં તેનું પ્રત્યક્ષ નથી થતું તેનું શરૂ થો છે કે તેના ઉપર આવરણ છે ગિર અને અન્નિશ્વર વાનાવરણ (દવા) આમસામા પથ્થુપેથું હોય છે, એ વાતાવરણ પ્રવલ્નથી છુટી રાખે એટલે શબ્દ અર્થકની રૂપ છે

વાનાગ્ન્યુદી ગયા પડી નજરે જુઝયા પાણુ સુઝ ઉતર તે વાતાવધુ પથરાઈ ગયુ છે
ગોળે શઝ મળાગોળો મધ પડે કે આ વાનગ્ન્યુ સઝૂનજ કેઝાક વિદ્યા ॥ ઝિમિન વાયુ
કહે કે

શઝ નિઃ અને વિદ્ય માન મ નવાનુ ગો મગ્ન્યુ છેકે જે 'ગ' માં મલે ઉઝગોળો દતો
તે જ 'ગ' દાગનુ આજે પશુ પ્રત્યય યા કે માટે સ્વોડય મકાર એવી પ્રેત્તાત્મા (જાગ
ખાણુ) થવાથી શઝને વિદ્યમા ॥ જ માનવો જોછો કે ત જો શઝ ગદ્યમને ઓળો દતો તે
જ શઝ આજે પશુ બોલે છે જો ગદ્યમનો અને અ જનો શઝ જુદો દાખ તો આવી પ્રત્ય
ભિદ્યા યદ્ય શકે નહિ

શઝ જેમ નિત્ય છે તેમ તે ગોક પશુ કે નજરના બે ને લખને જુઝ જુઝ પ્રતીન યાવ કે
આ નજર કોણુ કે તેજા ઉતર એ કે કે મુખમાથી નીકળેલ વાયુના મ માત્ર અને વિભાગો
શ પ્રત્યક્ષના પ્રતિ લક્ષ તરફિ ગદ્યના સ્તિભિત વાયુને દગવ ઠ એટલે શ દતુ તગન શ્રવણ
યા છે એજો વાયુના સયોગ અને વિભાગોજ નજર કે અરી બાબમા શ્રી શઝગ્વામી આ
પ્રમાણે કામે છે —

અભિધાનેન ઠિ પ્રેરિતા યાયવ સ્તિમિતાનિ વાચ્યન્તરાણિ પ્રતિવાધમાના સર્વતો
વિદ્યાન્ સયોગવિભાગાન્ સ્વપ્રાદયન્તિ, વાચદ્વયમભિપ્રતિષ્ઠતે । તે ચ વાયારપ્રત્યક્ષત્વાન્
સયોગવિભાગા નોપલભ્યતે । અનુરતેષ્વત્તેષુ શદ્ ડાલભ્યતે નોપરતપુ ॥

અર્થ — અભિધાથી પ્રેરિત થયેલા વાયુઓ સ્તિમિત યદ્ય શઝ ઉપર પડેલા ખીજ
વાયુઓને ખસેડી ચારે દિશામા સયાગ અને વિભાગોન ઉપન કરે છે જ્યાંમુઝી વાયુમા વમ
હોત છે ત્યાં મુઝી સયોગ વિભાગો થવા કરે છે વાયુ સ્વઃ આખથી દખાતો ન હોવાથી તેના
મ માત્ર અને વિભાગો પશુ આખથી જોછ શમતા નથી જત મુઝી સયોગ વિભાગાનુ ઉપન
થતુ માનુ રહે જ, ત્યાંમુઝી શઝ મળાયા કે તે (સયાગ વિભાગ) ઉત્પ ન રતા બધ પડે છે
એજો તેના (શઝ) ઉપર પાછો ઝિમિત વાયુ પથરાઈ જાય કે અને શઝ સજાગતા બધ
પડે છે પશુ આગ્ન્યુની ઓથે શઝ તો વિદ્યમાન જ કે કે, જેમ અધાગમા થયેલ વિદ્યમાન
ગદ્ય છે તેમ આગરણુ ઓથે શઝ વિદ્યમાન ગદ્ય છે આ મગ્ન્યુથી શઝને નિત્ય માનવામા કોણ
પશુ જાનતો દોષ આવતો નથી ॥ ૧૩ ॥

શઝના સખધમા કરોતિ શ દતો પ્રોગ યાવ છે, એ જે મુજ દમા અનિત્યત્વસમર્થક
નવદાર બતાવો છે તેનો ઉત્તર આ મુજમા આપે છે —

પ્રયોગસ્ય પરમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ — (પ્રયોગસ્ય) શબ્દ કુદ્ 'તુ શ દ કર આપો જે શ દપ્રયોગ યાવ છે
તે તો (પરમ્) ઉચ્ચાગ્ન્યુના અગ્નિપ્રાયથી કયામા આવે છે

બાનાર્થ — તુ શ દ કર 'આ દેક જે 'કર નો અર્થ ઉચ્ચાગ્ન્યુ' યાવ છે ॥ શઝ
કર એલે તુ શઝ ઉચ્ચાગ્ન્યુ માવુના અનેક અર્થો યાવ છે, માટે અહીં કુ માવુજો અર્થ ઉચ્ચા
ગ્ન્યુ કરવુ યાવ કે આવા નવદારથી શ દતુ અનિત્યત્વ દરતુ નથી શઝ ॥ પ્રયોગ સખધી
મદ્યિ પત જલિ મહાભાષ્યમા આ પ્રમાણે કહે છે ॥ સ્તોવત ॥

યહોકેઽર્થમર્થમુપાદાય શબ્દાન્ પ્રયુજ્ઞતે । નૈર્ણાં નિર્વૃત્તૌ યત્નં કુર્વન્તિ । એ પુનઃ કાર્યા-
ભાષા નિર્વૃત્તૌ તાવત્તેષાં યત્નઃ ક્રિયતે વચ્ચથા ઘટેન કાર્યં કરિષ્યન્ કુમ્ભકારકુલં ગત્ત્વાહ-
કુરુ ઘટં કાર્યમતેન કરિષ્યામીતિ ન તદ્વચ્છબ્દાન્ પ્રયુજ્યમાણો ધંયાકરણકુલં ગત્ત્વાહ-
કુરુ શબ્દાન્ પ્રયોજ્યતિતિ તાવત્તેનાર્થમુપાદાય શબ્દાન્ પ્રયુજ્ઞતે ॥

અર્થઃ—વ્યવહારમાં તો દરેક અર્થને સમજીને શબ્દ પ્રયોગ થાય છે. શબ્દને ઉત્પન્ન કરવા માટે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનો પ્રયત્ન થતો જોવામાં આવતો નથી. જેને ધ્યાની જરૂર હોય છે તે કુંભારને ઘેર જઈને કહે છે કે તું ઘડો બનાવ, મારે તેની જરૂર છે. તે પ્રમાણે શબ્દના પ્રયોગની ઇચ્છા રાખનારો કોઈ પણ માણસ પૈયાકન્થુને ઘેર જઈને એમ નથી કહેતો કે બાપ ' શબ્દ બનાવ ' મારે એનો પ્રયોગ કરવો છે. શબ્દપ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા રાખનારો તો પોતાને ઘેર બેઠા જ અર્થને સમજી શબ્દ પ્રયોગ કરી દે છે ધ્યાને ઉત્પન્ન કરવા માટે તેના ઉપાદાન કાગ્ય-રૂપ માંડી લાડી તેને કળશી તેમણી જેમ ઘડો બનાવાય છે, તેનું શબ્દમાં થતું નથી. કાર્ય વરડતો વ્યવહાર જુદી જાતનો હોય છે અને નિત્યનો વ્યવહાર જુદી જાતનો હોય છે માટે શબ્દ કરો-તિ આ ટેકાણે કરોતિનો અર્થ બનાવે છે એમ નહીં પણ ઉચ્ચારે છે, એ જ અર્થ ન્યાય સંગત છે. માટે કાર્યવસ્તુના જેવા વ્યવહારથી શબ્દમાં અનિત્ય સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૧૪ ॥

દવે ૯માં સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કયો છે તેનો ઉત્તર આપે છે:—

આદિત્યવદ્ યૌગપદ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ—(આદિત્યવદ્) સૂર્યની પેઠે (યૌગપદ્યમ્) એકા સાથે સર્વન પ્રત્યક્ષ થાય છે.

સાધાર્થઃ—સૂર્ય કદાકલા, મુખ્ય અને લાહોર આદિ જુના જુદા અને દૂર દૂરના સ્થાનોમાં એક સાથે જોઈ શકાય છે એનું કારણ એ નથી કે સૂર્ય અનેક છે. અર્થાત્ મુજબમાં જે સૂર્ય દેખાય છે તે જ કદાકલા આદિ નગરોમાં પણ દેખાય છે. સૂર્ય ઘણે જ વિશાળ અને મોટો હોવાથી જ બધી જગ્યાના માણસોએ જોઈ શકાય છે. તે જ પ્રમાણે શબ્દ એક છે પણ તે વિશાળ અને મોટો હોવાથી બધે ટેકાણે બધી વખતે સાંભળી શકાય છે. સૂર્યમાં જેમ એકત્વ અને મહત્ત્વ છે તેમ શબ્દમાં પણ એકત્વ અને મહત્ત્વ છે. ॥ ૧૫ ॥

દવે ૧૦ માં સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે:—

વર્ણાન્તરમાર્ગિકારઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ—(વર્ણાન્તરમ્) ખીત્તે વર્ણ પ્રયુક્ત થાય છે માટે (અધિકારઃ) શબ્દમાં વિકાર થતો નથી.

સાધાર્થઃ—શબ્દમાં વિકાર રતો જ નથી. જ અને ય જાને જગદ અને યોગની માફક જુના જુના જ છે જ નો વિકાર થ નથી અને ય નો વિકાર જ નથી. ' વાચિ મજ્જ ' ની જગ્યા પર ' દમ્પય ' જુદો શબ્દ જ પ્રયોગ્ય છે. જ્યારે જ કારનો પ્રયોગ કરવો હોય ત્યારે નિયમથી કંઈ ય નું ઉપાદાન થતું નથી. જે વિકાર હોય તો પ્રકૃતિનું ઉપાદાન જરૂર થાય. જેને દર્દો જોતું હોય તેમણે દર્દીની પ્રકૃતિ જુદી જરૂર લેતું પડે છે. કારણ કે દર્દો વિગ્નિ છે અને દૃષ્ય પ્રકૃતિ છે. જ અને ય નો પ્રયોગ કરતી વખતે આ પ્રમાણે હોતું નથી, માટે શબ્દમાં પ્રકૃતિ-વિકૃતિ આવ નથી, તેથી શબ્દ નિત્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

દ્વે અગ્રાગ્રા મુત્રમા કરેવા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે —

નાદવૃદ્ધિપરા ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ — (નાદવૃદ્ધિપરા) સમ્બંધી કરેલાની વૃદ્ધિ નાદપદક છે

સાધાર્થ — ધીમે સમ્બંધ, મોડા સમ્બંધ આ પ્રતીતિ પ્રમમા નાખનારી કે સમ્બંધ અવયવ સ્પર્શનો અને સ્પર્શ છે જેમા મોડા અવયવો હોય તે અમુકની અપેક્ષાએ નાનુ કરેલાય છે અને જેમા અવયવો વધારે હોય તે નાનાની અપેક્ષાએ મોટુ કરેલાય છે. સમ્બંધાભ્યાસે અવયવો જ નથી તો તેમાં નાનાપણુ અને મોટાપણુ બંને જ ફેરી ગીતે નુસાવેલા તો સમ્બંધા મંદત્વ માની જ રહે નહિ કાગળ કે, એના મનમા સમ્બંધ ગુણ કે અને મંદત્વ એ પશુ ગુણ છે ગુણ ગુણમા નથી રહેતા પણુ એટલે દ્રવ્યમા જ સમવાય સમયથી રહે છે એ એમનો મિહાત છે ગુણે ગુણાનકીકાર ।

તારે પ્રશ્ન એ થાય કે એક માણુગ બોલે છે તારે ધીમે સમ્બંધ રાખે છે અને પશુ માણુસો એક સાથે બોલે છે તારે સમ્બંધ મોટો થાય કે એ પ્રતીતિનુ ઉપપાદન થી ગીતે થાય છે ?

આનો ઉત્તર એ છે કે નાદમા જ નાનાપણુ અને મોટાપણુ છે નાદ એટલે સમ્બંધનક સંયોગ અને વિભાગો અર્થો થી સમગ્રતાથી આ પ્રમાણે વળે છે —

સૂરુરકેન નદુભિઓષાર્યમાણે જાન્યેનાશ્વરાણિ કર્ણશ્ચકુશીમણ્ડલસ્ય સર્વાં નેર્મિ દ્યાપ્તુનાઃ સંયોગવિભાગનૈરન્તર્યેણ એકશો મહ્વાત્ મહાન્ इव अवयवान् इवોपल-
भ्यन्ते । संयोगविभागा नैरन्तर्येण क्रियमाणाः शब्दमाभिव्यञ्जन्तो नादशब्दनाच्या
नेन नादस्यैવા वृद्धिः न शब्दस्येति ।

અર્થ — એક માણુસ સમ્બંધ બોલે તો તે થુડુ થાય છે અને ધણ જણોથી જ્યારે ઉચ્ચા રણ કરવામા આવે ત તારે તે જ અક્ષરો કણુશ્ચકુનીની સપૂર્ણ નેમિતે વ્યાપી વળતા સંયોગ વિભાગોથી નિરન્તરતાથી મહણુ કરવામા આવતા એ બન્ને મહાન્ અને અવયવવાન્ હોય એવા જણાય છે નિરન્તર ઉત્પત્ત થતા એ સમ્બંધને અભિવ્યક્ત કરવામા સંયોગ વિભાગો જ નાદ નાદના વાચ્ય છે, મોટે વૃદ્ધિ (મોટાપણુ) નાદની જ છે સમ્બંધી નહિ ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વપક્ષ તરફથી આપવામા આવેલા દોનોને દૂર કર્યા પછી હવે પોતાના મન પ્રમાણે સમ્બંધના નિર્ણય હોવામા હેતુઓ જણાવે છે.

નિત્યસ્તુ સ્યાદર્શનસ્ય પરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ — (નિત્ય) સમ્બંધ નિત્ય (તુ) જ (સ્યાત) હોય એ (દર્શનસ્ય) ઉચ્ચારણ (પરાર્થત્વાત્) બીજાને અર્થબોધ કરાવવા માટે થતુ હોવાથી

સાધાર્થ — આ સત્તમા જે ‘દર્શન’ પદ છે તેનો અર્થ ઉચ્ચારણ થાય છે. દર્શયતે દ્રવ્યયતે શબ્દોડનેન દર્શિ વર્ણનમુચ્ચારણમ્ જેતાથી સમ્બંધ દર્શયતે એટલે અર્થ પદના થાય તે દર્શન અને દર્શન એટલે ઉચ્ચારણ

ઉચ્ચાગ્લ્ય બીજાને અર્થ સમજવા માટે થાય છે પોતાને અર્થ સમજવા માટે પોતે ઉચ્ચાગ્લ્ય કોઈ પણ કવચ નથી હવે જ શબ્દ અનિત્ય-શ્ચલિક જ હોય તો શ્રોતાને અર્થજ્ઞાન થાય ત્યાંથી શબ્દ વિચાર ન કરેવાથી શ્રોતાને ઉચ્ચાગ્લ્યથી જાન જ ન થવું જોઈએ ઉચ્ચાગ્લ્ય એ અર્થ સમજવામાં કાગળ છે કાગળ ન હોય તો કાર્ય પણ ન થાય કારણભાવાત્ કાર્યમાત્ર. એ સાર્વજીક નિયમ છે ઉચ્ચરિતમાત્રે હિ વિનષ્ટે શબ્દે ન ચાન્યોઽન્યાન્ અર્થ પ્રત્યાયયિતું શક્યુચાત્. જો શબ્દ વિચાર કરે તો જ અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે. જો એમ કહેવામાં આવે કે શબ્દની ધ્વનિ ઉત્પન્ન થવી ગરેજ અને સાદરપથી ' આ જોજ શબ્દ છે ' એવું જ્ઞાન ગરેજ અને અર્થનું જ્ઞાન પણ થઈ શકશે તો આ કમન પણ હીક નથી કાગળ કે, ઉચ્ચાગ્લ્ય કરનારને બીજી વખત ઉચ્ચાગ્લ્ય કરવાની હચ્છા જ નથી તો પછી સંયોગ વિભાગ રૂપ ઉચ્ચાગ્લ્ય વગર શ્રીમદ્વાક્યમ્હે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય એક શબ્દને માટે જે પ્રવર્તન થયે હોય તે જ પ્રવર્તનથી બીજાને શબ્દ ઉત્પન્ન થશે એ માનવ શૂલવરેણુ છે. આ કાગળથી એટલે કે ઉચ્ચાગ્લ્યની પદાર્થ જ્ઞાને વીધે શબ્દને વિચાર અર્થાત્ નિત્ય જ મનને જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં બીજાને હેતુ આપે છે.

સર્વત્ર યોગપદ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ.—(સર્વત્ર) એક વખત ગોશબ્દના ઉચ્ચારણથી બધી ગાયોમાં (યોગપદ્યાત્) એકી સાથે સામાન્ય જ્ઞાન થતું હોવાથી

ભાવાર્થ.—' ગા ' શબ્દ સાક્ષાત્તા જ આ તે જ ' ગ ' કાગ છે કે જે પહેલાં સાક્ષાત્તે હતો આવી પ્રતીતિ જેટલા સાક્ષાત્તાના હોય છે તે બધાને થાય છે આ બધાને ભાત અર્થાત્ જુલેશા કેમ માની શકાય ? પહેલી વખત જ ' ગ ' કાગ સામળ્યા હતા તેના જેવો જ આ ' ડ ' કાગ છે આવી પ્રતીતિ તો કોઈને પણ થતી નથી માટે સર્વની જે પ્રત્યાક્ષતા છે તે જ શબ્દને નિત્ય કહેવે છે. ॥ ૧૯ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં બીજાને હેતુ આપે છે.

સંખ્યા ભાવાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ —(સંખ્યા ભાવાત્) ગોશબ્દ સાથે સંખ્યાનો સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ.—દેવદન કહે છે કે મે આકાર ગોશબ્દને ઉચ્ચાર્યો અહીં એક જ સ્થિતિ ગોશબ્દનું આકાર વખત ઉચ્ચાગ્લ્ય થવાનું સૂચન થાય છે ઉચ્ચાગ્લ્ય કરનારને એ કાન દર્શાવ નથી કે મે આકાર ગોશબ્દને ઉચ્ચાર્યો એક જ ગોશબ્દને આકાર વખત ઉચ્ચાર્યો આમાં એક જ શબ્દની પ્રત્યાક્ષતા થાય કે સાદરપને લીધે બધાજ જુલ આવ કે એ માનવું જોઈએ. વળી એક વખત સ્ફુટ રીતે જુમ જુમ સદર શબ્દો અનુલબ્ધ થાય તો કોઈને કાળાન્તરમાં સાદરપને લીધે બમ થવાનો સંભવ છે અર્થાત્ ઉચ્ચારણે ' ગા ' શબ્દ અને આજે ઉચ્ચારણે ' ગા ' શબ્દ એક જ છે, જુલ જુલ નહીં એક વસ્તુનું એક વખત પ્રવર્તન થવું હોય અને પછી તે વસ્તુ થોડી વખત ન દેખાય એટલે તે નાશજ પામી છે એમ માનવાને કશું જ કાગળ નથી, કાળાન્તરે પાછી તે વસ્તુ પ્રવર્તન થાય છે.

પરંતુમાં ગયેલા મહામ ધનના માણસોને જોના નથી અને થોડા આવીને પાછા જુઓ એ

તો શુ ગુદમળના પુનર્દર્શન પહેલા તેજો વિનશ્ચ થઈ ગયા હતા અને આ તેના જેવા કાંઈ બીજા જ છે એમ કાંઈ માને કે ? માટે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ ન થતું એ કહી વિનાશનું કાગળ નથી અને દર્શનનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી માટે અખ્યા ॥ બીજી પ્રતીત થતી પ્રતિષ્ઠાના બીજી શબ્દને નિત્ય જ માનવો જોઈએ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં એથી હેતુ આપે છે

અનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ — (અનપેક્ષત્વાત્) અપેક્ષા ગદિત હોવાથી

ભાવાર્થ — જે કાંઈ ઉત્પન્ન થાય છે તે કાગળની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે જેમકે ' પદ ' ઉત્પત્તિવાળું દ્રવ્ય કે તેના સૂત્ર અને તેના અગ્રપગમના સંયોગો હી અવશ્ય અપેક્ષા ગમે કે સમવાયિ અને અમમવાયિ કાગળ વગર કાંઈ પણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી શુદ્ધ હોય તો તે પણ પોતની ઉત્પત્તિમાં કાગળની જરૂર અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા ગણનારો પદાર્થ અપેક્ષિત કાગળનો નાશ થવાથી કાર્યદ્રવ્ય અથવા પદાર્થ જરૂર નાશ પામે કે સત્ત્વના નાશથી અથવા સત્ત્વના સંયોગોના નાશથી પરંપર દ્રવ્ય જરૂર નાશ પામે કે પણ શબ્દ કાંઈપણ કારણની અપેક્ષા ગાળી ઉત્પન્ન જ થયો નથી તો પછી શબ્દ કાંતા નાશથી નાશ પામે કે શબ્દ તો અનપેક્ષ છે અને એજ કાગળથી તે નિત્ય કે ॥ ૨૧ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં પાચમો હેતુ આપે છે

પ્રત્યાભાવાच्च યોગસ્ય ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (યોગસ્ય) વાયુ આદિ કાગળ દ્રવ્યના સંબંધનું પણ (પ્રત્યાભાવાત્) જાન થતું ન હોવાથી શબ્દ નિત્ય છે

ભાવાર્થ — કેટલાક શાસ્ત્રકારો શબ્દનું કિષામ્ ૧ કાગળ વાયુ કે એમ માને છે મરણ કે તે વાયુના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે શાસ્ત્રમાં શિક્ષામાં જણાવે કે કે ' વાયુરાપચતે શબ્દતામ્ ' માટે જેમ ઘડા ૧૧ રૂપમાં આવે કે તેમ વાયુ શબ્દના રૂપમાં આવે છે આ શબ્દના ઉત્પન્નમાં આ સૂત્ર લખાયું કે ઓતરૂપ હાઈ દ્રવ્યથી પ્રત્યક્ષ થતા જાનો ૧૧૧૫ શબ્દ વાયુનો નિકાર હોઈ શકે નહિ જો તે વાયુનો નિકાર હોય તો તેનું ઓતરૂપ કદી પણ મદલ્ય થઈ શકે નહિ વાયુનું જાન મગવનારી હિન્દ્ર તો ત્વરે હાઈ દ્રવ્ય કે ત્વરે હાન્દ્રથી શબ્દનું કદી પણ મદલ્ય થતું હોત તો શબ્દ તે વાતીત માની શકાત અને પર્ગણામે ઓતરૂપનાની જરૂર પણ ન મહેન શબ્દમાં વાયુના અવયવ પણ જણાતા નથી માટે વાયુકાગળ પણ નથી એટલે શબ્દ કાગળ વગરનો હોનાથી નિત્ય કે સદ્કારણવાધિત્યમ્ ૧૪ ૧-૨ એ વગર નિકામ નિર્જન જે સક્ષણ મરવામાં આ પુ ૪ તે પણ શબ્દમાં ધનું હોવાથી શબ્દ નિત્ય કે ॥ ૨૨ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં છઠો હેતુ આપે છે

લિઙ્ગદર્શનાच्च ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) વેદમંત્રમાં પણ મ દ નિ વ હોવાનું જણાયું હોવાથી

સાવાર્થ—મન્ત્ર આ પ્રમાણે છે “વાચાઽવિરૂપનિત્યયા” આ મન્ત્રમા વેદ-વાણીને માટે નિત્ય વિશેષણ સ્પષ્ટ આપ્યું છે તેથી પણ સમગ્ર શકાર છે કે વેદવાણી નિત્ય છે આ મન્ત્ર શાબ્દર કાષ્ઠમા તથા સુત્રગતિમા લખેલો છે પ્રથમ સુક્રિતથી શબ્દને નિત્ય નરીકે સિદ્ધ કરી પછી શબ્દ પ્રમાણે પણ આપ્યું છે આ ઉપર બતાવેલા બધા હેતુઓની શબ્દ નિત્ય છે એ રૂપે સિદ્ધ થાય છે. નિત્ય નિગ્ધેક્ષ હોવાથી વેદનુ રત પ્રમાણે પણ આપો આપ સિદ્ધ થઈ જાય છે ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વપક્ષ.

વેદર્થ પ્રત્યાયકનાધિકરણ

ઉત્પત્તૌ વાઽવચનાઃ સ્યુરર્થસ્યાતન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષ ‘આવૃત્તિ કરના માટે પ્રયોજ્યો છે (ઉત્પત્તૌ) પદોના અર્થનું જ્ઞાન થવા પછી પણ (વચના) વાક્યાત્મક વેદો અર્થના અભોધક (સ્યુ) થવા જોઈએ કારણ કે (અર્થમ્ય) વાક્યજનન જ્ઞાનમા (અતન્નિમિત્તત્વાત્) પદ અને પદાર્થનો નિત્ય સબધ નિમિત્ત રૂપે પડતો નથી.

સાવાર્થ—જો કે પદ અને પદનો સબધ નિત્ય ને પણ વેદવાક્યનો વેદવાક્યાર્થ સાથે કોઈ પણ સબધ નથી. પદાર્થ જ કદાચ વાક્યાર્થ નથી તેથી પદાર્થના પદ સાથેના સબધથી વાક્યાર્થનો મોઢા થઈ શકે નહિ અગ્નિદોષં જુહુયાન્ સ્વર્ગકામ ‘અગ્નિદોષનામક વાગ્યો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરી’ આ વાક્યાર્થને કેવી રીતે સમજવો ? માટે વાક્યનો વાક્યાર્થ માથે સમધ માનો અને એ સમધને પુરુષ કલ્પત જ માનવો પડશે અને પુરુષ કલ્પત સબધથી વેદ સાપેક્ષ થશે અને તેથી તે રૂપે પ્રમાણ ગ્રહી શકશે નહિ જો સમ્મન્થ નહીં માનો તો વેદવાક્યો નિર્ગર્થક થઈ જશે. પદાર્થ એ વાક્યાર્થ નથી એનું કારણ એ છે કે પદનો અર્થ સામાન્ય હોય છે અને વાક્યનો અર્થ વિશેષ હોય છે. માટે એ પદનો અર્થ ગાય સામાન્ય છે પણ માં દુગ્ધિ તુ ગાય દો’ આ વાક્યાર્થમા તો કોઈ અમુક જ ગાયનો સમધ છે બધી ગાયોનો નહિ પદનો પદાર્થ જોડે સમ્મન્થ નિત્ય અને એ પોરુષને છે, પણ વાક્યનો વાક્યાર્થ જોડે તેવો સમધ ન હોવાથી એ સમ્મન્થને પુરુષ-કલ્પિત માનવો પડશે એટલે અર્થનિત્ય અને કૃત્રિમ માનવો પડશે અને એમ માનવા જતા વેદમા રૂપે પ્રમાણ નહીં ગ્રહે. જો સમ્મન્થ ન માનવામા આવે તો વગર સમ્મન્થ અર્થ જણાતો શકતા ન હોવાથી વેદવાક્યો અર્થભોધક થઈ શકશે નહિ. એવો પૂર્વ પક્ષનો અભિપ્રાય છે

જૈમિનીય ન્યાયમાળામાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે—

યન્પિ વર્ણનાં નિત્યત્વાત્ એકાર્થાવચ્છેદકસ્ય વદસ્યાપિ વર્ણરૂપતયા નિત્યત્વાદ્ વર્ણપદ-દ્વારા વેદસ્ય વારણમાપેક્ષે નાસ્તિ તથાપિ ‘અગ્નિદોષં જુહુયાન્ સ્વર્ગકામઃ’ શ્લોકાદિ વાક્યસ્ય વાક્યાર્થે સંગાતમહ્નમપાક્ષેતમ્ તતો નેરપેક્ષ્યામાવાન્ પ્રમાણ્યં નાસ્તીતિ ॥

અર્થ—વર્ણ નિત્ય છે અને એક જ અર્થનો નિર્ણય કરાવનાર પદ પણ વર્ણરૂપ નેવાયો નિત્ય છે તેથી વર્ણ અને પદરૂપે વેદને કારણની સાપેક્ષતા નથી જતા અગ્નિદોષં જુહુયાન્ સ્વર્ગકામ, આ વાક્યની વાક્યાર્થમાં અર્થાત્ હોતી એ સાપેક્ષ છે માટે નિગ્ધેક્ષ ન રહેવાથી વર્ણ પ્રમાણ્ય નહીં ગ્રહે એ રૂપે થાય છે.

વૈદિક અપૌરુષેતા-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સત્ત્વ.

વેદાંશ્ચક્રે સન્નિકર્પ પુરુષાલ્યાઃ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ — (ચ) વળી (વેદાન્) વેદોને પુરુષનિર્મિત (એકે) કેટલાક માને છે, શ્રગ્ધ્રકે, (પુરુષાલ્યા) પુરુષોના નામોના તેના સાથે (સન્નિકર્પમ્) સંબધ છે

જ્ઞાપાર્થ — વૈદિકવિધિ લક્ષણ અર્થ ઝોજ ધર્મ છે કારણ કે, તે શબ્દોનો અર્થસાથેનો સંબધ ઠાંધ પશુ પુરુષો કરેલો નથી અર્થાત્ અમુક શબ્દથી અમુક અર્થ જાણવા આવે સ કેત રૂપ સંબધ (શક્તિ) ઠાંધ પુરુષો કર્યો નથી

આ સંબધમા પદનો અને વાક્યને આગળ લઇ વેદની નિત્યતા, અર્થઘોષકતા અને સ્વત - આમાયમ ઉપર નો આલેખ કરવામા આવ્યો હતો તેનો પરિહાર કરવામા આવ્યો છે હવે બીજી રીતે આલેખ કરે છે

વેદો પુરુષકૃત ને, અને તે અનાદિ નથી એટલું જ નહિ પણ તે બહુ દૂરના શૂતકાળના પશુ નથી કારણ કે વેદો સાથે આધુનિક પુરુષોના નામ જોડાયા છે જેમકે કાંક (વેદ) કાલા પક (વેદ) પૈષ્ણદાદક (વેદ) મોડુલ (વેદ) આ પુરુષોને લીધે વેદોની સાખા બધાયેલી છે ' કંક ' નામના ઋષિએ જે વેદ બના મે તેનું નામ કંક સાખાનો વેદ તેજ પ્રમાણે બીજા બધા વેદોમા સમજવું પુરુષના સંબધ વગર વેદની સમાખ્યા-યૌગિકનામ અર્થાત્ સાખા બની શકે નહિ જો ઠાંધ કરે કે એ બધા ઋષિઓએ વેદના ઉપર પ્રવચન કર્યું છે, તેથી તે તે ઋષિઓના નામ વેદ સાથે જોડાયા કે તો તેના ઉપર પૂર્વપક્ષ ઝોનો આલેખ કરે છે કે —

જસાધારણ દિ વિશેષણ ભવન્તિ । એક એક કર્તા, બહવોડવિ પ્રજ્ઞયુ । અત્તોડસ્મર્યમા-
જોડવિ ચોદનાયા કર્તા સ્વાત્, તસ્માજ પ્રમાણ ચોદનાલક્ષણોડર્થો ધર્મ ફતિ ।

અર્થ — એ બધા ઋષિઓમાથી ઠાંધ એક કર્તા હોઈ શકે અને બીજા પ્રવચન-કર્તા પણ હોઈ શકે માટે વેદના કર્તાનું રમગ્ધુ ન હોય તોપણ તેના કર્તા માનવો જ જોઈએ

વિમત વેદવાક્ય પૌરુષેયમ વાક્યત્યાન્ વાલિદાસાદિવાક્યયન્

વિવાદ-અત્ત વેદ વાક્ય પણ પૌરુષેય જ છે, શ્રગ્ધ્ર કે તેમા પણ વાક્યત્વ છે જેમા જેમા વાક્યત્વ હોય અર્થાત્ જે જે રાકય હોય તે બધા જ પુરુષ-નિર્મિત છે જેમ ગુપ્તસાદિવાક્યો કવિ પ્રસિદ્ધાસે નિર્મિત કર્યા તેમ આ ન્યાયથી વેદવાક્યો પણ પુરુષ નિર્મિત સિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વપક્ષનું બીજું સત્ત્વ.

અનિત્ય દર્શનાચ્ચ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (અનિત્યદર્શનાત્) જન્મ અને મગ્ધુવાળા મનુષ્યોનું તેમા છવન / તાન્ત દોવાથી

જ્ઞાપાર્થ. — વેદમા માણમેનો દતિદાસ પણ જોડામા આવે છે જેમકે ચર્ચેર પ્રાવા-

દુષિરકામયત । કુસુરચિન્દ-ઔદાલકિરકામયત । દિરણ્યગર્મ સમવર્તતાગ્રે ઇત્યાઃ
ઓઃ।૬કિ એટલે ઉદાસકનો પુત્ર, આ ઉપરથી સમજાય છે કે બર્ણર, ઔદાલકિ અને દિરણ્યગન
વગેરે પુરુષોનાં પહેલાં વંદો ન હતા. કારણકે આ વેદવાક્યો એ પુરુષોના જન્મ પછી જ રચા-
ઈ છે માટે વંદો પૌરુષેય છે અને તેથી અનિત્ય પણ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

સિક્કાન મૂત્રો.

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥

પ્રકાર્થ:—(તુ) 'તુ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિગતિ મુજબ છે. (શબ્દપૂર્વત્વમ્) શબ્દમા
નિત્યત્વ (હક્તમ્) પ્રમાણ દ્વારા સિદ્ધ કરી દીધું છે

ભાવાર્થ:—શબ્દ નિત્ય છે અને સયોગ, વિભાગ આદિથી તે વ્યક્ત થાય છે એ તો
જાણ્ય સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. શબ્દ નિત્ય થવાથી વેદ પણ નિત્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે, યાચા
ધિક્ષપનિત્યયા એ શ્રુતિ વાક્ય પણ વેદને નિત્ય જાતાવે છે.

અતઃ ૨૭મા જે પૂર્વપક્ષ કહ્યો છે તેનું સમાધાન કરે છે.

आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥

પ્રકાર્થ:—(આખ્યા) કાદક આદિ નામો (પ્રવચનાત્) પ્રવચનને લીધે જ ને

ભાવાર્થ:—ક', કલાપ આદિ નામનો અગ્રથ વેદ સાથે જે જોડવામાં આવ્યો છે, તે તો તે
ને પ્રતિષ્ઠા પ્રવચન ક્રમનાં લેવાથી જ છે. તેઓએ વેદને કઈ બનાવ્યા નથી. કર્તા હોય તો જ
તેની સાથે નામ જોડાય એવો કોઈ જ નિયમ નથી. અમાખ્યાનું નિમિત્ત પ્રવચન જ ન કર્યું
નહિ. પ્રકર્ષેણ વચનમ્—અવચનમ્ કા આદિ પ્રતિષ્ઠાએ અનન્ય સામાન્ય પ્રવચન કહ્યું હતું
તેથી જ વેદ સાથે એમનું નામ જોડાયું છે. કાદક નામ પણ વેદનું અપ્પવચન ન કરતાં કોઈ જ
દનું અપ્પવચન અને પ્રવચન કરે તથા તેમાં તે નધારે ઠકુટ-અર્થ સમજ અને અમાનાની શક
અને તેને લીધે તેનું નામ તે વેદ સાથે જોડાય શકે છે ॥ ૩૦ ॥

અતઃ ૨૮ માના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન થયું

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥

પ્રકાર્થ:—(તુ) બર્ણર આદિ જન્મ મગ્ધુતાના માનવીનો અગ્રથ બનાવ્યો તે તો
(પરમ) કેવળ (શ્રુતિસામાન્યમાત્રમ્) જરૂર સામાન્ય છે.

ભાવાર્થ:—બર્ણર આદિ રૂદિ સમૂહ નથી પણ સામાન્ય વૈશ્વિક જન્મો ને જોડે એ
જન્મોના નાના કાર્મ વ્યક્તિવિશેષ નથી 'બર્ણર' એનો કેવળ સમૂહ અનુકરણ જ છે અને તે
વાચ્યપદ છે એ તે તો પ્રસારણે બનાવિ શક્ય છે માટે એમાં અનિત્યતાનો અગ્રથ પણ નથી
આસક્તિ જોડે પ્રસારણનો પુત્ર નહિ પણ પ્રવાહ્યતાથી પ્રજાહન એટલે પુરુષની રૂતિ
અને 'હ' શબ્દનો અર્થ કર્તા થાય છે. માટે પુરુષાર્થનો અર્થ આ સા આપ્યો. દુષિર અર્થ
૨૫ જ ૨૫ છે. દિરણ્યગર્મ તો અર્થ પણ દિરણ્ય વૈષ્ણવો: તેજ પામણોના આધાર
૫ માત્રા થાય છે અને તે પણ નિયમ જ ને તેજ પ્રમાણે ઔદાલકિ આદિ દેવ વૈશ્વિક નોવ થી

તેમા અર્થે પણ અનિત્ય માનવીઓનું વર્ણન અચરા તેમનો પ્રતિદાન નથી. આ કે ૭ થી વચ્ચેની અનિત્યતા અને પૌરુષેયતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી

જેમિતી ન્યાયમાળામા લખ્યું છે કે:—

અધ્યયનસમ્પ્રદાયપ્રવર્તકત્વન સમાચાર્યા ઉપપદ્યતે । કલિદાસાદિમન્યેષુ તત્તત્સર્ગાન-
સાને કર્તાર ઉપલભ્યન્તે । તથા વેદસ્વાપિ પૌરુષેયત્વે તત્કર્તા ઉપલભ્યેત । ન ચોપલભ્યતે !
અતો વાક્યત્વદેહુ પ્રાતઃકૃતતર્કપરાહતઃ । તસ્માદપૌરુષેયો યદઃ । તથા સતિ પુરુષભુદ્ધિદોષ-
કૃતસ્ય અપ્રમાણસ્ય અનાશક્ત્યનીયત્વાત્ વિધિવાક્યસ્ય ધર્મે પ્રમાણ્ય સુસ્થિતમ્ ॥

અર્થ — અધ્યયનસ પ્રદાયકતા પ્રવર્તકત્વથી મમાખ્યાનો ઉકેલ થઈ જાય છે. કાલિદાસ આદિ કવિઓના મતમા તે તે તે સર્ગની સમાપ્તિએ તે તે કર્તાઓના નામ મળે છે જો વેદ પૌરુષેય હોત તે તેમા પણ કર્તાના નામનો ઉલ્લેખ મળી શકત, પણ એવો ઉલ્લેખ ક્યાય પણ મળતો નથી, માટે વિમલ વેદવાક્યમ, પૌરુષેયમ, વાક્યત્વાત્ આ દેહીએ જે 'વાક્યત્વ' હેતુ આપી કે તે પ્રતિષ્ઠા તર્કથી હેતુભાસ જની જાય કે, માટે વેદ અપૌરુષેય સિદ્ધ થાય છે, વેદ અપૌરુષેય હોવાથી તેમા પુરુષની છુદ્ધિના દોષથી ઉત્પન્ન મતુ અપ્રમાણ્ય આવી શકતું નથી આ કારણે વિધિનાકલ્પ ધર્મમા પ્રમાણ્ય છે એ બાબત સુદૃઢ જની જાય કે અન્યત્ર પણ વેદની નિત્યતા સિદ્ધ કરવામા આવી કે જેમકે:—

વેદસ્વાધ્યયનં સર્વં ગુરુધ્યયનપૂર્વકમ્ ।

વેદાધ્યયનસામાન્યાદધુનાધ્યયનં યથા ॥

શ્લોક વાર્તિક વાક્યાધિકરણમાં જુઓ

અર્થ:—સર્વવેદનું અધ્યયન શુરુના અધ્યયનપૂર્વક છે અર્થાત્ વચના જેટલા શુરુઓ થઈ મળા છે તે મધ્ય જ પર પગલે શુરુ પામેથી જ લખ્યા છે કારણે પણ વેદ ગ્રન્થમા નથી, જેમ આજ્ઞાપના વેદના અધ્યયન કરનાગ શુરુઓ પામેથી લખે છે, કોઈ વચને મનાવતો નથી તેમ પૂર્વકાગમા પણ હવે એમ સમજવું આથી પણ વેદની અપૌરુષેયતા અટ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

હવે વેદમા જણાતા અને કહેવાતા અમ મદ્દ પ્રત્યેક વિશે સમાધાન કરે છે.

મિદ્ધાત મ્હ

કૃતે વા વિનિયોગઃ સ્યાત્ કર્મણઃ સમ્બન્ધાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:—(કર્મણ) કર્મપ્રતિપાદક વાક્યનો (સમ્બન્ધાત્) અગરપગ્ગ આકાશ આદિમા પરાધી સળધ જનતો દોવાથી (કૃતે) ગાયો યા મગ્રમામત્ હત્યાદિ કર્મમા (વિનિયોગ) ગુણિદાગ વિનિયોગ (સ્યાત્) થાય છે

ભાવાર્થ:—અમ નેધે જાનત પૂર્વપક્ષ તરફથી જેમ મ્હેવામાં આપે છે કે વેદવાક્યો નિર્ગર્ક છે, કારણ કે, તે સાચેમાથી કોઈ અર્થ નીકળતો નથી. જેમકે —

જરદ્રયો ગાયતિ મત્તજાનિ—પરોઝે જગદ આનદ જનક વેદમત્રો નમઃ

યનમ્પતયઃ મગ્રમામત્—વનપતિઓ સત કરે છે.

સર્વો સત્રમાસત — સર્વો સત્ર ૨ ડે.

યજ્ઞે જળદ કેરી રીતે ગાઇ શકે કે વનસ્પતિએ અને અર્ષા કેરી રીતે સત્ર કરી મેકે કે આ વાક્યો યોજ્યો રીતે આ નવ પ્રવાપ ગતિએ છે, એટલે યોજ્યે વેદ આ શ્લોકમા ગતિ ના પ્રમાણે નિર્ધાર છે —

જરદ્ધ્ય મનુષ્યાદુપાધ્યા દ્વારિ મ્થિતો ગાયતિ મત્રવાત્તિ ।

ત ચાદ્યણી પ્રચ્છતિ પુનઃકામા રાતન્મુખાયા લગ્નસ્ય લોડર્ષ ॥

આ શ્લોકમાથી એ પશુ અર્ધ ની ગતો નથી મગલ કે તેમા અન નવ પ્રવાપ છે. વે મત્રે પશુ આવા જ છે

આ શિક્ષાના સમાધાન માટે આ સત્ર લખવામા આ પુ કે કે; કર્મપ્રતિપાદક વિધિ વાક્યમા જે પદો હોય છે તે આક્રમા, યોગના અને સતિવિધી આર્ષક હોય ન જેમકે અગ્નિ દ્યોષ જુહુવાસ્ સ્વર્ગકામ આ વાક્યમા જણાવવામા આ પુ કે કે પ્રમદ્વાગ હટ પ્રાપ્ત કરે પરી શ મ થાય કે કે હોમનુ સાધન શુ કે તેમા આધુન આદિ દ્ર વો સાધન તર્કે જનાવવામા આવા ડ અને કેરી રીતે હોમ કરવો કે એવી હનિર્મનનાની આદ્યક્ષમા એ રીત પશુ બતાવવામા આવે કે કોઈ પદાર્થ મૃત્યુથી ક્ષેપ કલ્પવર્થી તે કોઈ હતિકર્તવ્યતાથી ક્રિયા સાથે સંબંધ પામે છે આમા અનર્થ હોવાની શ મ જ વેદની નથી

હવે એ જરદ્ધ્યો ગાયતિ આદિ યોગ્યતા-વીન વાક્યો તેનુ સમાધાન આ પ્રમાણે કે એ વાક્યને તે પામરૂપ મ્થની સ્તુતિ દ્વાગ જ વિનિર્ણય કે વેદમા કેવોક ભાગ અર્થવાદ પશુ કે એનો ઉદ્દેશ વિધર્થની સ્તુતિ અને નિર્દેશની નિદામા હોય છે જેમકે —

અર્થવાદાનામપિ સ્વાર્થપ્રતિપાદને ચ પ્રયોજનામાનાત્ લક્ષણવા પ્રયોજનવદર્થ પર્યવસાન યત્તચચન્ । મીમાંસા - અ પ્રમથ

અર્થવાદો પશુ પ્રોજન-અદિત હોતા નથી, એ કે અર્થનુ પ્રતિપાદન કરવામા એનું કશુ પ્રોજન હોતુ નથી હના વક્ત્રવાથી અર્થવાદપ્રતિપાદ અર્થ પ્રોજનવામા જ છે જે સ્વ અર્થવાદા દ્વિધિ ય, વિધિદેશા નિર્દેશદેશવાચ્ય । અર્થવાદ ને પ્રમથના હોય કે (૧) વિધિજેષ (૨) અને બીજા નિર્દેશક આ ઉપરથી એવો લાક્ષણિક અર્થ નીકળે છે કે વિદ્વાનો જ્યારે સતત્સુ સુધી જ્યોતિષોમ આદિ ય જ મે છે ત્યારે પશુ આદિ તિર્થંગોત્તરિવાના પ્રાબુઓ પશુ સત્ર કરવા એકી જગ્ય છે આ વાચ્ય નિર્દેશક જમાતા તમાથી મત્રની સ્તુતિ ફલિત થાય છે પશુ એ પશુ દુ અ નાશને માટે નાદિ કર્મ મે કે તે વિદ્વાનુ એવા કર્મ અતરે એમાં નામર્થ શુ મ્થની પશુ ગાય કે કે વચ મે કે એના વાક્યાર્થ લેવાનો જ નથી પશુ તેમાથી લક્ષિત થતી જ્યોતિષોમ એવા યાગની સ્તુતિ જ જરદ્ધ્યો ગાયતિ રૂપ અર્થવાદમાથી નીકળે છે

આ ઉપરથી એનુ અનુમાન નીકળે કે કે વેદિ અર્થવાદોજ પીમે પીમે સમપ જના લોગિ આવાની કાવ્યમા અન મગ રૂપમા પશુજ્યેષ્ઠ દશે

આ પ્રમાણે વેદમા કોઈ અસંબંધ પ્રવાપ એનુ કે જ નીદિ ચાટ વેદ અપોરૂપે અને સ્વન પ્રમાણ છે ૧ ૩૨ ॥

इति मीमांसानुर्वाचान्ये प्रथमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

અથ મીમાતાદર્શનત્વ પ્રથમાધ્યાયગ્ય દ્વિતીય પાદ પ્રારમ્ભ્યતે ।

અર્થવાદ-પ્રમાણ્ય-અવિકરણ્ય

પૂર્વપક્ષનુ પક્ષેનુ તત્ત

આજ્ઞાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થક્યમતદર્થાનાં તસ્માદનિત્યમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

પ્રકાર્થઃ—(આજ્ઞાયસ્ય) વદતુ (ક્રિયાર્થત્વાત્) પ્રયોજન ક્રિયા જ હોવાથી (અતદર્થાનામ્) જે ક્રિયાઓધક નામો ન હોય તેનુ નિર્ગર્થકય કે (તસ્માત્) માટે અક્રિયા યોધક વાક્યો (અનિત્ય) અનિત્ય અર્થાત્ ધર્મના યોધક કગરવામા પ્રમાણરૂપ નથી

ભાવાર્થ —જે વાક્યમા ક્રિયા જણાતી હોય તે વાક્ય સપ્રયોજન ગણાય છે સપૂર્ણ વેદ ધર્મમા પ્રવૃત્તિ કરાવના માટે કે અત જે વાક્ય ક્રિયાઓધક ન હોય અર્થાત્ ક્રિયાર્થક ન હોય તે [અર્થઃ] જે જે પ્રવૃત્તિને કગવે અર્થાત્ જે વાક્યમા વિષ્વર્થક ક્રિયાપદ અથવા કુદન્ત હોય તે જ સાચ કે અને જે વાક્ય ફેરગ નહુ જતાન્તનુ કથન મરતુ હોય તે સિદ્ધવાક્ય અથવા જૂતાર્થક વાક્ય કહેવાય કે એવા વાક્યમા ધર્મયોધક ન હોવાથી એમા પ્રમાણ્યતા માનવામા આવતી નથી ધર્મ એટલે અમુદય જનક પ્રગતિ અથવા ક્રિયા જેમકે ‘ ઘાયુ યૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા ઘાયુ એ વધારે વેગવતી અર્થાત્ મતવતી ફેરતા ૬ આ વાક્યમા વિષ્વર્થક ક્રિયાપદ તેમજ વિષ્વર્થક કુદન્ત પણ નથી માટે આ વાક્ય જૂતાર્થનુ જ મ્થન મનારૂ થયુ અત આ વાક્ય ધર્મમા પ્રમાણરૂપ ગણી શકાય નહિ તેજ પ્રમાણ હસ શુચિપદ ચસુરસ્તરિક્ષસદ્ જોતા ઘેદિપદનાધિદુ રોણસત્ । નૃપદ્વરસવૃતસહ્યોમસદ્મજા ગોજા શ્રતજા અદ્રિજા શ્રતમ્ ।

જા ૪-૪૧-૧૪

આ મત્રમા પણ વિષ્વર્થક ક્રિયાપદ આદિ ન હોવાથી જૂતાર્થવાદ મની જાય કે માટે આ મત્ર પણ ધર્મમા પ્રમાણ નથી જૂતાર્થવાદ વાક્યો અર્થવાદ વાક્યો ગણાય છે સોડરોદીત્ આદિ વાક્યમા પણ વિષ્વર્થક ક્રિયા જણાવવામા આવતી નથી માટે એ પણ અર્થવા જાની જાય કે અને તરી કીધે અપ્રમ । ૨ સોડરોદીત્ તસ્માદન્યેનસપિ રોદિતવ્યમ ૨૬ ૨૬૪ માટે રીમગરે પણ વહુ જેમકે આવો વિધિ પણ યી શકાય નહિ માટે મિદ્ધાર્થક અથવા જૂતાર્થક મધા જ નામો અર્થ ૧૬ કે અને તેથી તેનુ ધર્મમા પ્રમાણ્ય હોતુ નથી ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષનુ પીછુ કે

શાસ્ત્રદષ્ટવિરોધાચ્ચ ॥ ૨ ॥

૧૮૪૧—(જ) અને (શાસ્ત્રદષ્ટવિરોધાત્) શાસ્ત્ર સાથે અને જો ગાય અર્થવાદ વાક્યોનો વિરોધ દોડાળી તે અપ્રમાણ્ય છે

ભાવાર્થ —અર્થવાદ વાક્ય શાસ્ત્ર સાથે પોતાનો વિરોધ જતાવે છે જેમકે —

સ્તેન મન , અનૃતવાદિનો વાક્ય । આ જન્ને વાક્ય મિદ્ધાર્થક છે મગજ કે તેમા વિષ્વર્થક ક્રિયાપદ નથી માટે અર્થવાદ છે એ જન્ને વાક્યાર્થનો વિધિ મરવો દોડાળુ કે,

વિધિના પ્રવર્તન રજા કે મનો રાખે નિર્મળકરે વિધિ આ પ્રમાણે મની જમા, સ્નેહ મનઃ કર્તવ્યમ્ વાચ્ય અનુભવાદિની કર્તવ્યયા । અને એને મનાયુ અને તે પી ગણાય મનાયવી ।
‘આ વિધિ’ જાનૂત વહેતુ’ એ પ્રત્યક્ષવિધિ સાથે સિદ્ધ થઈ જાય । આયુ એ ભોળાનુ અને ભુલ એ મેળે નુ આપે સિદ્ધિને આપ્યું મની જાને તે સત્ય હમી સમજ નહિ વાચ્ય જાનૂત-વાદિની કર્તવ્યયા, આ વિધિ તે આનુભાવિક થઈ અને જાનૂતનું વહેતુ એ તે વેદિક વાક્ય ઉપર આ દાવાથી પ્રત્યક્ષ કે પ્રત્યક્ષ અને અનુભાવના એક સંગ્રહ બન્યું તેનું નથી પ્રત્યક્ષની અભાગે અનુભાવ ને રજા કે માટે સમજ અને નિર્મળમા તુ ર મન ને ભેવાથી વિરક્ત થઈ રાખે નથી તુલ્ય મનવાળા પ્રાપ્તેના વિરોધમા જ વિદ્યાર્થ મની સહે કે માટે અનુભવાદિની વાક્યકર્તવ્યયા એ જાનૂત વહેતુ અહીં સાર્થકો વિરોધ પ્રપ્ત ।

કહે દદૃ રિગેધતુ પલ્લ ઉત્તરગ્ણ નપાસે—ધૂમ ઇવ અગ્નેર્દિવા વૃહદે, અગ્નિમાધી
 ધૂમાડો જ દિવસે દેખાયો. અહીં વાક્યમા ઇવ અન્ય અવધારણાઈક છે અને ગેતાગી એવે
 આઈ દ્યુમિત ય્યપ્ત છે કે દિવસે ધૂમાડો જ દેખાયો. પશુ અગ્નિ ન દેખાયો. દિવસમા ધૂમાડો દેખાય
 માતે અગ્નિ ન દેખાય એના પ્રત્યક્ષ-વિરુદ્ધ ૬ દિવસમા અગ્નિ આતે ધૂમાડો મનને ભેદે રાકાય
 ૬ આ પ્રમાણે અર્થબાદાત્મક વાક્યો દારન સાથે આને પ્રત્યક્ષદષ્ટ સાથે વિશેષ ધરાવતા દેખાયો
 આપ્રમાણ છે ॥ ૧ ॥

પૂર્વ પક્ષનું નીલુ મૂન.

तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥

पदार्थ — (तथा) ने प्रभावे (फलभावात्) निष्पत्ता नष्टायासी.

આવાજી — ગર્ગજિગનનાહાલુમાં ગેમ લખવામાં આ મુ કે કે શોમતેડસ ચ વર્ષ
 'વેવ ॥ એ ગર્ગજિગનનાહાલુમાં પગલે કે તેમ મુખ શોમે છે.' પણ જેમ મુખ ખરાબ છે
 તેને પણ તેમ જાન થયા પછી મુખ કદાં શોમના લાગત નથી ખોરે લાન ચવાથી મુખ શોમે
 કે જે કદાં નિષ્કન કે આવી રીતે જુલાર્ધવાકો=અર્ધવાદો નિષ્કલ જાનતો પણ કહેતા
 હોવાથી તે (જુલાર્ધવાદ=અર્ધવાદો) અપ્રમાણ છે ॥ ૩ ॥

પ્રશ્ન: ૧૬૬૯૫ એમ સહ

अन्यानर्थक्यात् ॥ ४ ॥

પ્રકાર — (આનંદકયાત્) નિર્મલ હોવાથી અર્થવારો અપ્રમાણ્ય છે

આવાર્થ — પૂર્ણાકૃત્યા સર્વાન્ કામાન્ અવાપ્નોતિ । તરતિ સ્તુત્યુ તરતિ વ્રહ્મ
કૃત્યા યોઽશ્વમેધેન યજતે । આ વાગ્યો બે કેવળ સિદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કરના હોય તો
અનર્થક કે મગજ કે ભેનાથી પ્રશ્નનિરૂપ કરે । ધર્મ શબ્દશબ્દો નથી ત્ને કૃણવિધિ હોય તો
બીજા કોર્નો નિરૂપક શબ્દ બાપ છે બે પૂર્ણાકૃતિથી સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થતી હોય તે એકથી
પૂર્ણાકૃતિ જ કરી લેતી બીજા નિધિ મળી જ શાગટે ૨ ને અશ્વમેધથી જહુ પુરુષ મેળવાય
હોય એ પાપને દૂર કરી શમવ હોય તો બીજા કર્મ કરવા રમટ રીતે નકામા થઇ જાય છે
પણ જરાકે બીજા કોર્નો પણ કરવા ખરે છે તો પડી પૂર્ણાકૃતિથી જહુ કૃણ મળી જાય છે એ
કહેવું ગિર્યર્થ છે અર્થવાદો આવી રીતે નિષ્ફળ અને નિર્વર્થક બામનું કળન કરતા હોવાથી
તે અપ્રમાણ છે (કેનીક પ્રેમમાં આનર્થકયાત્ત એવો પણ પાક છે) ॥ ૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું પાંચમું સૂત્ર.

અમાગિપ્રતિષેધાच्च ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (અમાગિપ્રતિષેધાન્) અત્યંત અપ્રાપ્તનો નિષેધ કરવાથી.

ભાવાર્થ :—વ્યવહારમાં એવો નિયમ છે કે કોઇ પણ પ્રમાણથી જે અર્થ પ્રાપ્ત થોય તેનો જ નિષેધ થઇ શકે છે. કોઇ પણ પ્રમાણથી જે અર્થ પ્રાપ્ત જ ન થોય તેનો નિષેધ બની શકે નહિ. વસ્થાના પુગતા વિવાદનો નિષેધ કોઇ પણ કરતું નથી. તે જ રીતે શાસ્ત્રમાં પણ છે.

“ નાન્તરિક્ષે ચિન્ધીત ” અન્તરિક્ષમાં અગ્નિનું ચપન ન કરવું. આ વાક્ય તદ્દન અપ્રમાણ છે. શું આકાશમાં અગ્નિચપન કોઇપણ પ્રમાણથી બની શકે છે ? (શું આકાશમાં હોમ થઇ શકે ?) જ્યારે અન્તરિક્ષમાં અગ્નિચપનની કોઇ પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિ જ નથી તો તેનો નિષેધ જ શાસ્ત્રે જોઇએ. આ પ્રમાણે અર્થવાદ વાક્યો અત્યંત અપ્રાપ્ત અર્થનો નિષેધ કરતાં હોવાથી તે અપ્રમાણ છે. ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષનું છઠું સૂત્ર.

અનિત્યસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :— (અનિત્યસંયોગાત્) જન્મ મરણવાળા પુરુષોનું ઇતિહાસ બતાવના હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ વેદવાક્યાત હોવાથી તે પણ વેદ જ છે. સહસ્રણીયાં પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ વગેરે વાક્યો સિદ્ધ અર્થનું કથન કરે છે છતાં તે વેદ જ છે. હવે એવો વિધિમન્ત્રનામધેયનિષેધાર્થવાદાત્મકઃ (મીમાંસા ન્યાયપ્રકાશઃ) વિધિ, મત્ર, નામધેય, નિષેધ, અને અર્થવાદ એમ પાંચ ભાગમાં વેદ વિભક્ત થયેલ છે. આ દષ્ટિએ અર્થવાદ પણ વેદ હોવાથી તે પણ નિત્ય છે અને નિત્ય વાક્યમાં જન્મ મરણવાળા પુરુષોનો ઇતિહાસ ન આવવો જોઇએ. જો વેદમાં ઇતિહાસ માનવામાં આવે તો તે અનિત્ય થઇ જાય અને ધર્મમાં એવું પ્રમાણ થઇ નહિ. અર્થવાદમાં જન્મ મરણવાળા માણ્યોનો ઇતિહાસ છે જે આગળ બતાવવામાં આવ્યું છે. જેમકે :— ચર્ચર પ્રાવાહનિરકામયત્ ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે ઇતિહાસનું કથન કરતા હોવાથી અર્થવાદ વાક્યો અપ્રમાણ છે. આનું સમાધાન થઇ ગયેલું છે છતાં તેનું જાણી કરીથી ઉત્થાન કર્યું છે તે માત્ર પૂર્વપક્ષને બળવાન બનાવવાના હેતુથી જ છે. ॥ ૬ ॥

૭વે સિદ્ધાંતપક્ષ લખવો રહ્યું છે.

વિધિના ત્વેકવાક્યત્વાત્ સ્તુત્યર્થેન વિધીનાં સ્યુઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :— (૭) પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થા મારે છે.

(વિધીનામ્) વિધેય અર્થોની (સ્તુત્યર્થેન) સ્તુતિ કરતા અર્થવાદોની.

(વિધિના) વિધિ સાથે (ત્વેકવાક્યત્વાત્) એક વાક્યના હોવાથી.

(સ્યુઃ) સાર્થકતાની પ્રાપ્તિ છે.

ભાવાર્થ—અર્થવાદી વિધિસાધેશ્વરોય છે તેથી વિધિસાધ્યો સાથે એનો સબધ હેય છે કેટલાક અર્થવાદો વિશેષ અર્થની સ્તુતિ કરી વિધિસાધ્ય સાથે સબધ પામે છે વિધિયક ક્રિયાપદમાંથી આર્થ આવના અને સામ્યી આવના પ્રતીત થાય તે આર્થ આવનાના તથા અસર હોય તે જેમકે ‘હિન્દ્યાત્’ આ વિધિયક પદ છે આમાંથી તથા અસર પ્રતીત થાય છે (૧) અર્થની સ્તુતિની જગત પહે તે આ સ્તુતિનું સમર્પણ મીને અર્થવાદો સમર્પકને પામે છે આપનાગ્રહા (૨) સાધનાગ્રહા (૩) અભ્યાસગ્રહા જેમકે —(૧) કેન હિન્દ્યાત્ ? (૨) કિં હિન્દ્યાત્ ? (૩) કથમ્ હિન્દ્યાત્ (૧) સાધી કાપે ? (૨) શુ કાપે ? અને (૩) કેવી કાપે ? આ ત્રણે આગ્રહાની પૂર્તિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે કુદારેણ હિન્દ્યાત્ કુદારથી મપે, કુદારે હિન્દ્યાત્ રક્ષતે મપે સદ્યમનનિપાતનરૂપેણ હિન્દ્યાત્ રક્ષ હિપ કુદારાગ્રહા મા કરીને તેને કાપતુ આર્થોઆવના એટલે કેનક્રિયાને અનુકૂળ એવો પુરુષમા નહેતો વ્યાપાર (પત્ત) વિશેષ આ પ્રમાણે વેદના વિધિયક ક્રિયાપદથી પણ તથા આગ્રહાથી અસર પ્રતીત થાય છે વેદને બનાવનાર કોઇ પુરુષ ન હોવાથી ઉત્પન્ન થનારી ક્રિયાના અનુકૂળ વ્યાપારને સમર્થતા જ માનવો પડે છે મારે તે શાખદી આવના કહેવાય છે પુરુષની પ્રવૃત્તિનો આ વપ સામ્યવાદે થાય છે કણ્ણની અવેશમાં નિર્ણય (વિધિયક ક્રિયાપદ વગેરે)નું થયતુ કણ્ણરૂપે અવધ પામે છે, પણ કેવળ નિર્ણયિના અવધથી પુરુષ ની પ્રવૃત્તિ થતી સંભવિત ન હોવાથી તેને મત્ત કરવા વિધિય

જેમકે—ચાયવ્ય ષ્વેતમાલમેત મૃતિકામ આ વિધિયક છે આ વાક્ય સાથે ‘વાયુ’ દેવતાની સ્તુતિ કરનાર વાયુયં શોષિષ્ઠા દેવતા વાયુને બહુજ સિપ્રામાં દેવતા છે એ અર્થવાદ વાક્ય છે આ પ્રમાણે વાયુની સ્તુતિ કરી પુ પને કર્મ કરવામાં ગેર છે, તેથી સ્તુતિદ્વારા અર્થવાદ વાક્ય સાર્થક બન્યું ના આ પ્રમાણે વિધિય અર્થની સ્તુતિદ્વારા અને નિવેશ્ય અર્થની નિન્દાદ્વારા સિદ્ધાર્થ અર્થવાદો વિધિ સાથે સબધ પામીને સાર્થક થાય છે, મારે અર્થવાદો નકામક નથી આ અર્થવાદથી ચાયવ્ય ષ્વેતમાલમેત મૃતિકામ આ વિધિ વાક્યને એવો અર્થ થાય કે કે વાયુ માફક બગવાનું પશુગોને મેળવનાર માણસ મૃતિ અર્થાત્ આભાદિને પ્રાપ્ત થાય છે, એને ઉદ્ધવાક્યને સીધો અર્થ એ નીચે છે કે જે મૃતિની (આભાદિની) હવણ કરતો હોય તેણે વાયુ માફક બગવાનું પશુને પ્રાપ્ત કરતુ આ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થોપદિક અર્થવાદ સબધમાં પ્રથમ મુદ્દાને આશ્રય કરી દ્વિતી તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપનામાં આવ્યો છે ॥ ૭ ॥

કહે કેટલાક સહ કરે છે કે અર્થવાદીઓ તો વે મા પાછળથી મુસાકવામાં આવ્યા છે વિધિસાધકોની પેઠે એ વાક્યો સામ્પ્રદાયિક અર્થાત્ નિત્ય નથી આ સહના સમાધાનમાં આવ્યું છે

તુલ્યં ચ સામ્પ્રદાયિકમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(સામ્પ્રદાયિકમ્) અર્થવાદો સામ્પ્રદાયિક નિત્ય (ચ) પણ (તુલ્યમ્) સમાન

ભાવાર્થ—જેમ વિધિસાધ્યો નિત્ય છે તેમ અર્થવાદ વાક્યો પણ નિત્ય છે વેદિક સિદ્ધાર્થ મે પદ વાક્યોનું અને કાર્ત્ત્વ્યસાધક વાક્યોનું અનાદિ શુરુપર પરાથી અધ્યવન આવ્યા કરે ॥ ૧ સામ્પ્રદાય પ્રયોજન થેવા ધર્માણા સર્વે ચ તે (ધર્મા) વિધિપરજાનામ્ અર્થવાદ પદાના ચ તુલ્યા ૧ વિધિપરોના અને અર્થવાદપરોના ધર્મો સમાન છે પદોના ધર્મો આ પ્રમાણે છે ગત્યાવનધ્યાવન, શુભુલ્લાત્ પ્રતિપતિ , શિષ્યોપાધ્યાયતા ચ સર્વસિન્ધ

વ્યવહારીયકે તુલ્યમાદિયન્તે । સ્મરણં ચ દ્વિત્વમ્ । અતો ન પ્રમાદપાઠ (સામ્ય-
આધ્ય) બાણુ ન બાણુ ગુરુમુખેથી જ્ઞાન થવું, દરેક વાક્યમાટે શિષ્ય અને ઉપાધ્યાયની જરૂર
હોવી આ બધા ધર્મો વિધિવાક્યોમા અને અર્થવાક્યમા એક સરખી રીતે આદર સાથે મનાય કે
વિધિવાક્ય સાથે અર્થવાક્યનું સ્મરણ પણ બરાબર ચાલ્યું આવે છે, માટે અર્થવાદવાક્યનો પાઠ
પ્રમાદ-પાઠ નથી અર્થાત્ પાઠ્યથી મેળવેલે નથી પણ વિધિવાક્યો પેઠે તે વાક્યો પણ નિત્ય
છે ॥ ૮ ॥

હવે બીજા સૂત્રના આશ્વેપનું સમાધાન કરે છે

**અપ્રાપ્તા ચાનુપપત્તિઃ પ્રયોગે હિ વિરોધઃ સ્યાચ્છબ્દાર્થ
સ્વપ્રયોગમૂતસ્તસ્માદુપપદ્યેત ॥ ૯ ॥**

પદાર્થ — (અ) અને (અનુપપત્તિ) શાસ્ત્ર અને દૃષ્ટવિરોધની પણ (અપ્રાપ્તા)
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી (હિ) મારણ કે (પ્રયોગે) શબ્દના પ્રયોગમા (વિરોધ) વિરોધ
હોઈ શકે છે (તુ) પણ (શબ્દાર્થ) શબ્દનો અર્થ હોવો તે (અપ્રયોગમૂત) પ્રયોગ
કહેનાય નહિ (તસ્માત્) માટે (અપપદ્યેત) સ્તેન મન આદિ અર્થવાદની પ્રામાણિકતા
સિદ્ધ થઈ શકે છે

સાધાર્થ — અનુપપત્તિનું કંઈ જોઈએ અર્થાત્ અસત્ય મોલવું જોઈએ આવા અભિપ્રાયથી
જો પ્રયોગ થયો હોય તો જાનૂત વહેતું એ શાસ્ત્ર સાથે વિરોધ થાય પણ અનુપપત્તિની
વાક્યનો એવા અભિપ્રાયથી પ્રયોગ થયો જ નથી એટલે અનુપપત્તિ વાક્ય એ અપ્રયોગમૂત કેવળ
શબ્દાર્થ છે, માટે તે વિરોધ કરનામા પ્રયોજક નથી અને અમારા મતમા વિરોધની પ્રાપ્તિ થઈ
શકતી નથી સ્તેન મનઃ એનો પણ કાંઈ સાથે વિરોધ નથી અને મનને સ્તેન સામાટે કહેનામા
આવે કે એની પણ સિદ્ધિ થઈ શકે છે સ્તેન અર્થાત્ ચોર જેમ અદક્ષ રહે છે તેમ મન પણ
અદક્ષ રહે છે એના અભિપ્રાયથી એ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો કે માટે કાંઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી
અને એ અને અર્થવાદ પ્રયોજનનામા કોનાથી શાસ્ત્રમા કાંઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી ॥ ૯ ॥

હવે એક બીજી સમસ્યા કરે કે વિધિના સ્વેકવાક્યસ્વાત્ સ્તુત્યર્થેન વિધીનાં સ્યુ
આ સૂત્રમા અર્થવાદ વિધેયની સ્તૂતિ માટે હોય કે એમ જતાવ્યું કે પણ એ તો કેટલાક દેહાણુ
અધિભરિત થયેલું જોનામા આવે છે અર્થાત્ કાંઈ અર્થવાદ વિધેય કરના કાંઈ જુદા જ અર્થની
સ્તુતિ કરતા હોય છે એનો ખુલાસો આ સૂત્રમા કરે છે

ગુણવાદસ્તુ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ — (તુ) 'તુ' શબ્દ સ કાના નિગકરણ માટે લપગયો ૬ (ગુણવાદ) કાંઈ દેહાણુ
અર્થવાદ ગુણવાદ તરીકે હોય છે અર્થાત્ ગૌણની સ્તુતિ કરનાર હોય છે

સાધાર્થ — કાંઈક દેહાણુ અર્થવાદ વિધેયની સ્તુતિ ન કરતા વિધેય સાથે સળધ રાખનાર
કાંઈ બિન્ન અર્થની જ સ્તુતિ કરે કે આ ॥ સ્તુતિ ગૌણ-સ્તુતિ કહેવાય છે માટે એ અર્થવાદ
ગુણવાદ થઈ નય છે, જેમકે વેતસશાસ્ત્રાડ્યકામિદવામિ વિકર્મસિ વેતસની સામાથી
અસ્તિતુ નિર્કર્ણ કરે છે (કંતુ) અહીં વેતસ અને અનક વિધેય તરીકે છે, માટે અર્થવાદ
એની જ સ્તુતિ કરવી જોઈએ પણ તેમ નહીં હોતા વેતસ જેમાં ઉમે છે એવા પાણીની જ

સ્તુતિ અર્થવાદ કરે છે જેમકે — આપો યૈ જ્ઞાન્તા પાણી શાંત હોય કે વેતસનુ કાગળ પાણી કે અંશે પાણીના ગુણનુ કથન કરવાથી કારણગુણાં કાર્યગુણાન્ મારમન્તે ગે ન્યા । પ્રમાણે વેતસમા પથ્થ તે ગુણનુ (પાણીના ગુણનુ) અત્ર પ્રતીત થાય ॥ અભિજનો હોય વેતસાયકયો, તતસ્તે જાતે । અભિજનસસ્ત્વેન ચામિજાતસ્તુનો મયતિ । યથા, અસ્માકામિજનો વેવદસોઽસ્માકેષુ સ્તૂયમાનેષુ સ્તુતમાત્માન મન્યતે । વધમશાયિ પ્રવૃત્યમ્

અર્થ — અહી જળ રૂપ મ પાણી એ વેતસ અને અવકનો અભિજન છે કાગળ કે તે (વેતસ અને અવક) જળમાથી ઉત્પ ન થાય છે અભિજનની સ્તુતિ કરવાથી અભિજન પથ્થ સ્તુતિને પામે કે જેમકે અસ્માક વશર્મા ઉત્પન્ન થયેલો વેવદત ન્યારે અસ્માકના અભિજનોની સ્તુતિ થાય કે ત્યારે તે પોતાની સ્તુતિ થતી અનુભવે છે કાગળ કે પોતે પથ્થ એ વશર્મા જ ઉત્પન્ન થયો ૬ એ પ્રમાણ પ્રકૃતમા પથ્થ સમજવુ આવી જાતની સ્તુતિ કરનાર અર્થવાદ ગુણવાદ કહેવાય છે અને એ પથ્થ પ્રામાણિક છે ॥ ૧૦ ॥

હવે બીજી સમ કહે કે મન સ્તેન નથી એને સ્તેનની સાથે અભેદ બતાવવો તથા પાણીમા અનુત્પન્નનુ પ્રતિપાદન કરવુ એમાં તો અર્થનો ચોક્કસ બાધ છે જેમ કોઈ બગદને અથ કહે તેવુ ઉપદ્રુ કથન (સ્તેન મન) થયુ આ પ્રાધન અર્થનુ સમાધાન આ સત્રમા કરે છે

રૂપાત પ્રાયાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ — (રૂપાત્) રૂપથી (પ્રાયાત્) પ્રાપ્ત થયુ કે

ભાવાર્થ — સ્તેનમન રૂપને લીધે એમ કહેવાય કે સ્તેનમા જેમ પ્રવૃત્ત ન સચાર હોય છે તેમ મનનો સચાર પથ્થ પ્રવૃત્ત્ય હોય છે મન અદૃશ્ય હોવાથી એમા થતો સચાર પથ્થ અદૃશ્ય જ હોય કે આ કાગળને લધ મના સ્તેનની સાથે અભેદ બતાવ્યો છે માટે ગુણને લીધે થયેલો પ્રેરાગ ઔપચારિક છે અને જે સ્તેન મન અર્થવાદ છે તે પથ્થ ગુણવાદ ॥ સત્યવાદિની વાણીને પથ્થ કોઈક કારણથી અનુતવાદની કહેવાય છે એ પથ્થ ગુણવાદ છે ॥ ૧૧ ॥ હવે દૃષ્ટિરોધનુ સમાધાન કરે છે

દૂરભૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (દૂરભૂયસ્ત્વાત્) થણુ દૂર હોવાથી

ભાવાર્થ — ધૂમ પવાગ્નેર્દિવાદદદશે આ વાક્યમા ધૂમ જ દેખાય છે અને અગ્નિ દેખાતો નથી આમાં પથ્થ વિશેષ જરૂર નથી કાગળ કે સૂર્યો જ્યોતિર્જ્યોતિ સૂર્ય સ્વાદ્યા । આ મનદાસ પ્રાત્ દોમ રતો તામ ન ત્યારે બધુ દુઝી તો ધૂમ જ દેખાય છે અગ્નિ દેખાતો નથી તેજ પ્રમાણે અગ્નિર્જ્યોતિર્જ્યોતિરગ્નિ સ્વાદ્યા આ મતથી સાધકાગ હોમ થાય કે તે વખત દુઝી અગ્નિની જ્વાલા જ દેખાય છે અધ્યગને લીધે ધૂમાડો દેખાતો નથી તસ્માદ ધૂમ પવાગ્નેર્દદદશે નાચિ તથા તસ્માદચિરવાગ્નેર્નત્ત દદદશે ન ધૂમ આપન્ન અર્થવાદથી સૂર્ય અને અગ્નિના સંનિધાનમાં દોમની સ્તુતિ સિદ્ધ થાય છે ધૂમાડા અને અગ્નિના અર્થને બતાવનાર સંદેશ ગોણુ છે કેવલ । તે વખત થતા દોમની સ્તુતિ જ ૭, ૧૭ રોમા કાર્થપથ્થ જ્વાલનો દૃષ્ટિ વિરોધ નથી

દૃષ્ટ વિરોધ નથી એને માટે બીજું ઉદાહરણ આપે છે

સ્ત્ર્યપરાધાત્ કર્તુશ્ચ પુત્રદર્શનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(સ્ત્ર્યપરાધાત્) સ્ત્રીના અપરાધથી (ચ) અને (કર્તુઃ) પતિભિન્નથી એ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે (પુત્રદર્શનમ્) પુત્ર ઉત્પાદકનો ગણાય છે, એટલે પુત્રમાં બ્યભિચારજન્યત્વનો સંભવ છે.

બાવાર્થ:—તત્ પ્રપરે પ્રશ્નિયમાણે દેવા પિતર હતિ પ્રશ્નયાત્ । બ્યારે બ્રાહ્મણોનું પરણુ થાય ત્યારે તેમણે દેવા પિતરઃ એમ બોલવું ભેદએ તેને બદલે બ્રાહ્મણે એમ કહે છે કે ન ચર્ચં વિદ્યઃ બ્રાહ્મણા ચયમ બ્રાહ્મણા ચેતિ અમે બ્રાહ્મણો છીએ કે નથી એ અમે ભાણતા નથી. આ તો એકબે દૃષ્ટ વિરોધ છે. કારણ કે બ્રાહ્મણત્વનો તો પ્રત્યક્ષથી જ નિશ્ચય થયો છે, એમાં સંશય હોવાનું કારણ જ નથી.

આ દૃષ્ટવિરોધના સમાધાનમાં આ સૂત્ર છે. સ્ત્રીની જલથી સ્વકીય પતિભિન્ન કાષ્ટ બીજા પુરુષના સંબંધથી પુત્રજન્ય થયો ॥ કવિત છે. એ સ્ત્રીથી એવી જલ યજ્ઞ હોય તો બ્યભિચાર જન્ય બાળક બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે જે ઉત્પન્ન કરે તેનો જ તે પુત્ર ગણાય છે. સ્ત્રીના અપિસ્વામીના બીજથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય તો જ તે બ્રાહ્મણ ગણાય પણ સ્ત્રીનું મન ચ ચલ નહીં થયું હોય એની કશી ખાતરી નથી. તેથી પ્રવરાવું મંત્રણ વખતે ઋષિઓ કહે છે કે અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી. ખરી રીતે જેનું બીજ તેનો જ પુત્ર ગણાય. વંદનાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે:—

परिपशं ह्यरणस्य रेवणो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अमे अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पयो विदूक्षः

ऋ. ૫-૨-૬-૨.

न शेषो अमे अन्यजातमस्ति । शिष इति अपत्य नाम । इति यास्कः

य एष हि जनयति तस्यैव हि तद्रवति । इति दुर्गाचार्यः

આ નિરુકતના પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પાદકનો જ પુત્ર ગણાય છે. આથી ઋષિઓએ પોતાના બ્રાહ્મણત્વવિશે સંદેહ બતાવ્યો છે તે સંકલિત છે. છતાં આ કેવળ અર્થવાદ જી અને તે વિધેય અર્થની સ્તુતિ કરે છે. ઋષિઓએ જે પોતાનું અચાન બતાવ્યું છે એનો ગોણુ છે. બાવા અર્થવાદમાં સાચા બ્રાહ્મણ અને ઋષિઓની સ્તુતિ જ ફલિત થાય છે. માટે અર્થવાદ અપ્રમાણુ નથી. ॥ ૧૩ ॥

કેવે સારત્રવિરોધનું બીજું ઉદાહરણ આપે છે.

आकालिकेप्सा ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(આકાલિકેપ્સા) તત્કાળ સુખની ઇચ્છા.

બાવાર્થ:—को हि तद्वद् यदमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा इति । पान् करोति । आ वाक्येनो એવો આકાશ્રય છે કે કઈ કરવી વખતે કશીમા ।

અને તેનું ફળ સુખરૂપ સ્વર્ગ તો પછીથી મળે છે અથવા જન્મ-મરણના પશુ મળે છે તાત્કાલિક
 હું ખચી નહીં રાખીને કેટલાક કહે છે કે —પરજન્મના સ્વર્ગ મળે છે નહિ, એ ફાલ્ગુ વાળી રહે !
 પરજન્મના સ્વર્ગની ઇચ્છાએ અત્યારે હું ખૂબ વેડવેડ સાડું નથી જ્યોતિષોમેન સ્વર્ગકામ
 અર્થાત્ સ્વર્ગની ઇચ્છા ગણનારે જ્યોતિષોમ નામના વચ્ચે સ્વર્ગ મેળવવું આમ મ્હોને પછી
 અર્થવાદવાક્યથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાં સશય બતાવવો એ હીક નથી અને તે શારત્રવિરુદ્ધ છે

આનો ઉત્તર એ કે હાલ સમયે પ્રાપ્ત થનાર સ્વર્ગની વિદ્યા મરી તાત્કાલિક સુખનો
 ઉપાય લેવો એ પણ જરૂરી કે ઉચ્ચ અર્થવાદમાં પ્રત્યક્ષ ફળની સ્તુતિ છે અને હાલ સમયે થનાર
 ફળમાં સશય બતાવ્યો છે એ માત્ર ગૌણ છે એમ કહે ઉક્ત અર્થવાદનો વિધિશાસ્ત્ર સાથે
 વિરોધ નથી

સુત્રોપધિની જોતિ નિ સત્ત્વચિત્તમાં ઉક્ત અર્થવાદનો આ પ્રમાણે વિરુદ્ધાર્થ કયો છે

તો હિ તદ્વેદ યદ્યમુષ્મિન્ લોકેઽસ્તિ યા ન વતિ દિવ્યર્થાકાશાન્ કરોતીતિ જ્યોતિ
 ઇમે પ્રાગ્વશ્નાલાયા પરિશ્રમણ વિહિત પ્રથમમ્ । અમુષ્મિન્ લોકે સ્વર્ગોઽસ્તિ ન યા કો
 વેદ ? હૃદાનીં ધૂમસ્ય મુર્યાદિપુ પ્રવેશે સઘો મરણ અધિષ્યતીતિ ધૂમનિર્ગમનાર્થં ચતુ
 ર્દિશુ દ્વારણિ કરોતીતિ વાક્યાભિપ્રાય ॥

અર્થ — જોતિષોમના પ્રાગ્વશ્નાલાયા પરિશ્રમણ વિહિત મ્યુ છે તેમાં બધા પ્રાગ્વશ્ના
 બધા દેવાથી સ્તુતિઓના મુખમાં અને નાકમાં ધૂમાડા પેસી જતા હતા તે તે ગંગાદીને કહે છે
 કે પરજન્મના સ્વર્ગ કે નહિ કોને ખબર છે પણ અત્યારે ધૂમાડાને લાધે મરી જઈને છીડી,
 એમ કહી ધૂમાડા નીચી જવાના દ્વાર ખુલા મરી નાં છે ॥ ૧૪ ॥

કહે ત્રીજા સુત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કયો છે તેનું સમાધાન કરે છે

ત્રિયાપ્રશંસા ॥ ૧૫ ॥

૧૬૧ર્થ — (ત્રિયાપ્રશંસા) ૩૫૧ વિદ્યાની પ્રશંસા કરી છે

ભાનાર્થ — શોમતે અસ્ય મુલ્કમ્ ગતિગત બાહ્યમાં જે લખ્યું છે આ વિદ્યા
 જાણનારનું મુખ શોમે છે એ તો માત્ર વિદ્યાની પ્રશંસા છે એ વિદ્યા જાણનારનું મુખ સુદ
 ન હોય તો સુદ જાની જ્ઞાતિ જેવો અભિપ્રાય ઉપજનાર વાક્યનો નથી એવી પ્રશંસાથી કનુની
 સ્તુતિ બતાવી છે શોમતે હવે ત્રિવિધ્યસ્ત્રોક્ત્યમાણમ્ । તુલે સતતાપ્યપમદ્વચ્ચામે
 ધાર્યાં જાયત (૧) (૨) (૩) (૪) (૫) (૬) (૭) (૮) (૯) (૧૦) (૧૧) (૧૨) (૧૩) (૧૪) (૧૫)
 જોતો હોનારી વિદ્યાનું ચરન મુખ જાણે છે જાણે છે તથા કુળમાં નિગત અધ્યયનનું અવજ
 થતું હોવાથી પ્રાગ્વશ્નાલાયા પરિશ્રમણ વિહિત મ્યુ છે તેમાં બધા પ્રાગ્વશ્ના
 માટે તે પણ મુદ્દા છે અને તેથી તે પણ વિધિ સાથે વિરોધ પડવનો નથી ॥ ૧૫ ॥

૬૧ આશ્વા સુત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કયો છે તેનું સમાધાન કરે છે

સર્વત્વમાધિકારિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૬૧ર્થ — (સર્વત્વમાધિકારિકમ્) સર્વ મળેને પ્રાપ્ત છે એ કહેવું એ તો (માધિકારિકમ્)
 ઓપનાયિક છે

ભાવાર્થ:—પૂર્ણાહુતિથી બધા કર્મોની પ્રાપ્તિ થાય છે એ કમન પશુ ઔપચારિક છે. પૂર્ણાહુતિ સિવાય બીજા કર્મોની નિષ્ફલતા એ અર્થવાદ બતાવતો નથી. જેમ ‘ સર્વં બળ શુદ્ધ છે’ એવી સર્વ શુદ્ધ ધરમા રહેવા અનના અવિગ્રાવથી ઉચ્ચારાયેલો છે તેમ પ્રકૃત કંતુના કૃષ્ણને ઉદ્દેશને જ ‘ પૂર્ણાહુતિથી બધું મળે છે ’ એ વાક્ય ઉચ્ચારાયેલું છે. પૂર્ણાહુતિ વગર કંતુનું કૃષ્ણ મળતું નથી માટે પૂર્ણાહુતિના વિનિની સ્તુતિ માટે ઉપરનો અર્થવાદ છે, માટે એ અર્થવાદ પશુ વિધિ સાથે વિરોધ ધરાવતો નથી ॥ ૧૬ ॥

એજ પૂર્વપક્ષના સંબંધમા બીજી રીતે સમાધાન કરે છે.

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात् ॥ १७ ॥

પદાર્થ:—(ફલસ્ય) સુખરૂપ રવર્ગની (કર્મનિષ્પત્તે) કર્મથી નિષ્પત્તિ થતી હોવાથી (તૈર્ષા) કર્મોનું (પરિમાણત) પ્રમાણથી (ફલવિશેષ) ફળમા વધારો ધરાડો (સ્યાન્) થાય છે (લોકવત્) જેમ બલહારમા

ભાવાર્થ:—રવર્ગ એ સુખ વિશેષનું નામ છે કર્મના પ્રમાણમા સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે બલહારમા પશુ જોવામાં આવે છે કે જે વધારે કામ કરે છે તેને કામતા પ્રમાણમા વધારે ફળ મળે છે અને થોડું કામ કરે છે તેને થોડી ફળ મળે છે. તે જ પ્રમાણે પૂર્ણાહુતિથી અલ્પકામ, સુધી બોગવાય એવું સુખ મળે છે જ્યારે જ્યોતિષ્ટોમયી વધારે કામ સુધી બોગવાય એવું સુખ મળે છે માટે ‘ પૂર્ણાહુતિથી બધા કર્મો પ્રાપ્ત થાય છે ’ અને જ્યોતિષ્ટોમયી રવર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, આ અર્થવાદ અને વિધિમ કરો. પશુ વિરોધ જણાતો નથી જ્યોતિષ્ટોમેન યજ્ઞેત સ્વર્ગ-કામ આ વિધિનાકર્ય છે અને પૂર્ણાહુતિમુક્તમા હુદોતિ સર્વમવાપ્નોતિ આ અર્થવાદ વાક્ય છે ॥ ૧૭ ॥

હવે પાંચમા સૂત્રમા જે પૂર્વપક્ષ કર્મો છે તેનું સમાધાન કરે છે.

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

પદાર્થ:—(અન્ત્યયોઃ) અમાગિપ્રતિષેધાત્ અને આનિત્ય સંયોગાત્ આ બન્ને સૂત્રમા કરેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન (યથોક્તમ્) આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે જ પ્રમાણે છે

ભાવાર્થ:—સાન્તરિક્ષે ચિન્વાતિ આ વાક્યને રવાર્થમા પ્રમાણ ન હોવા છતાં રુક્મમુપદધાતિ આનાર્થ સૂચ્છને વિધેય તરીકે બનાવવામાં આવે છે અને તેથી તેની મુક્તિ-પાક જ ઉપરનો અર્થવાદ છે દિરણ્યં નિઘાય ચેતવ્યમ્ સોનું મુકાને અગ્નિ ચપન કરવું જોડે એ અહીં વિધેયની સ્તુતિ માટે અર્થવાદની જરૂર છે. પૃથ્વી અને આકાશમા ચપન કરે ન આના અર્થવાદથી પૃથ્વી અને આકાશની નિદ્રા થાય છે એટલે ઉપરના અર્થવાદથી પૃથ્વી અને આકાશની નિદ્રા અને સુવર્ણની સ્તુતિ આમ બન્ને ક્ષિત થતાં હોય એમ જણાય છે. અસતિ પ્રસક્તે પ્રતિષેધા નિત્યાનુષાધ (શાબ્દ ભાષ્ય) આકાશમા અગ્નિ ચપનતો પ્રસક્ત જ નથી ૭ ॥ તેનો નિષેધ કર્યો એ નિત્ય-અનુષાધો સચવે છે.

વળી વર્વર પ્રાવાહણિકામયત આ અર્થવાદનુ સમાધાન નો આગમ કરી આપ્યું જ કે અર્થોત્ત બર્વર એ પ્રાવાહણનો પુનઃક્રમ અને તેણે ધન્ય કરી આ જન્મમરણવાળા મનુષ્યનો સમય વેદમાં બતાવ્યો કે મો કહેવું પોતું કે કાગળ કે એ બન્ને સમો ધૌગિક છે અને તેનો અર્થ વાયુ થાય છે એ બતાવું સમાધાન આગમ કરી આપ્યું કે ॥ ૧૮ ॥

હવે 'વિધિવિન્નિગદાધિકગ્ધુ' શરૂ કરે કે વિધિ જેવા કેટલાક નિગદો હોય છે 'નિગદ એમણે કેવળ પાઠ' એ નિગદોને વિધિ તરીકે ગણવા કે અર્થવાદ તરીકે? એના સબધમાં આ સત છે

પૂર્વપક્ષ

વિધિર્વા સ્યાદપૂર્વસ્વાદ્વાદમાત્રં હ્યનર્થકમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(વા) અથવા (વિધિ) વિધિ (સ્યાત્) હોઈશકે (અપૂર્વસ્વાદ્) અપૂર્વત્વ હોવાથી અર્થોત્ત વિધિમાં સહનના હોવાથી (હિ) કાગળ કે (વાદમાત્રમ્) અર્થવાદ માત્રવાથી તો (અનર્થકમ્) તે ફલશ્રવ્ય પેસથી તે અનર્થક જ થઈ જશે.

ભાષાર્થ:—આદુમ્બરો ચૂવો અથતિ' આ આદ્યજ્ઞ મનુ નિગદ વાક્ય છે આ વાક્યમાં વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ નથી તેથી તે વિધિવાક્ય જણાવું નથી તથા સ્તુતિ અને નિન્દા પણ એમાં જણાતી ન હોવાથી ઉપરના વાક્યને અર્થવાદ પણ માની શકાય નહિ આ ઉપરથી મશાય થાય છે કે ઉપરના વાક્યને વિધિવાક્ય માનવું કે સસય વાક્ય? પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે એને વિધિવાક્ય જ માનવું જોઈએ અને એ મૂખમાં ઉદુ ૧૨૮૧નું વિધાન કરે છે અર્થોત્તવાગમાં ઉદુ ૧૨૮૧નો મૂખ જોઈએ.

કર્મો ઋદુમ્બર, કર્કપશવ કર્જવાસ્મા કર્જ પશુનાપ્રોતિ, કર્જોડવરુષ્યે, इति अमृतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारभूतोऽमरम કર્ણચયતે । વદુમ્બરરૂપયોર્જો યજમાનાર્થ મધ્યયુ પશુરૂપામૂર્જમાપ્રોત । ઇતિ ભેંમનીય ન્યાયમાળા.

આ વાક્યમાં કાવ એ છે કે અધ્યર્થ ઉદુમ્બર ૩૫ કર્કથી વજમાનને માટે પશુ ૩૫ કર્કનો પ્રાપ્ત કરે છે અજના અત્યંત મુદ્ધમગસને કર્ક કહેવામાં આવે છે એટલે કે ઉદુ ૧૨૮૧નો મૂખ બતાવવા, પશુને બતાવવા બતાવવા અને જનપ્રદાતત્વવાળા અનોને પ્રાપ્ત કરવા માટે આદુમ્બરો ચૂવો અથતિ' આ નિગદને વિધિતરીકે જ સ્વીકારવું જોઈએ જો અર્થવાદ માનીએ તો તે ફલશ્રવ્યક ન હોવાથી તે વાક્ય નિર્નર્થક જ થઈ જાય અર્થવાદોઃ ત્ર્યર્થના પ્રતિપાદક હોતા નથી તે તો લક્ષણથી સ્તુતિ અથવા નિંદાનો મોધ કરાવે છે માટે અર્થવાદ તો ન છૂટકે જ બીજાગણે પડે છે બ્યામુધી શકિતથી મમ સરવું હોય ત્યામુધી વક્ષ્યા માની શકાય નહિ, માટે પૂર્વપક્ષવાદી ઉપરના નિગદને વિધિતરીકે સ્વીકારે કે, અર્થવાદ તરીકે નહિ. ॥ ૧૯ ॥

હવે પૂર્વપક્ષવાદીના મતમાં સિદ્ધાન્તવાદી શકા કરે છે —

લોકવદિતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(લોકવત્) જેમ લોકજ્ઞાતામાં નવહાર થાય છે તેમ (इति ચેત્) જો ગેરી શમ કરે તો,

ભાવાર્થ:—શ્રોત્રવ્યવહારમાં જ્યારે કાંઈને ગાય વેચવાની હોય કે ત્યારે તે ગાય પોતાની સ્તુતિની અપેક્ષા રાખે છે જેમકે ‘ આ ગાય તારે ખરીદી લેઈએ ’ કાગળ કે, આ ગાય ધણુ દુધ આપે છે. અને જ્યારે જ્યારે વિચાર્ય છે ત્યારે ત્યારે વાછરીને જ જન્મ આપે છે ગાયની આ સ્તુતિ સાંભળી ખરીદનારા ગાયને ખરીદે છે તે જ પ્રમાણે ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ આ નિગદ વાક્યમા પશુ યૂપની સ્તુતિને માટે ઔદુમ્બરો પ્રયોગ થયો છે.

હવે પૂર્વપક્ષવાદી સિદ્ધાંતની આશ કાનો નિરાસ કરે છે.

ન, પૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ —(ન) ઉપગના સત્રમા ને આશ કા કરી છે તે ઠીક નવો કારણ કે (પૂર્વત્વાત્) પ્રત્યક્ષાદિથી જાણી શકાય એમ હોવાથી

ભાવાર્થ —દુધ આદિ પદાર્થો તો જાણેલા હોય છે અર્થાત્ જો તો પ્રત્યક્ષ કરેલા હોય છે. માટે તથ્યા શોઃ ક્રેતવ્યા આ શીધના ચદુક્ષીરાદિ વાક્યો સ્તુતિપરક સંબંધી શકે છે. પણ વેદિક વાક્યમા કોઈ પશુપ્રસાધન છે એ કાંઈ પ્રત્યક્ષરમ્ય નથી માટે તે સ્તુતિ-પરક માની શકાય નહિ, એટલે ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ આને વિધિ તરીકે માનવું જોઈએ. જે વિધિથી પ્રોચના ન થઈ શકે તો પ્રત્યક્ષાદિથી અગમ્ય અર્થોની સ્તુતિ કરાધી પણ પ્રોચના થઈ શકતી નથી માટે ઉક્તરથજે અનુપાતા વિધિવાક્યથી જ પ્રોચના થઈ કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે અર્થવાદ માનવાની કસી જરૂર નથી ॥ ૨૧ ॥

હવે સિદ્ધાંત કહે છે.

ઉક્તં તુ વાક્યશેષત્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ —(તુ) પૂર્વપક્ષના નિગાસ માટે પ્રયોજાયો છે. (વાક્યશેષત્વમ્ વાક્યનો) શેષ (ઉક્તમ્) કહ્યો છે.

ભાવાર્થ —અર્થવાદોનો સબધ વિધિવાક્ય સાથે હોય છે ઉક્ત રથજે સ્પષ્ટ વિધિ નથી, માટે વિધિની કમ્પતા કમ્પી જોઈએ. સ્તુતિ સમયે જેવા વિધિની કમ્પતા સ્થાપક સમ્પત્તી નથી, ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ એ અર્થવાદ જ છે અને તે સ્તુતિપરક છે. માટે અર્થવાદનુ આનર્થક્ય નથી કારણે ઔદુમ્બરઃ વગેરે વાક્યો ઉદુમ્બરની પ્રશ્ન સાને જ જન્યાય છે ॥ ૨૨ ॥

હવે સિદ્ધાંતમા સુક્તિ આપે છે.

વિધિશ્ચાનર્થકઃ ક્વચિત્ તસ્માત્ સ્તુતિઃ પ્રતીયેત, તત્સામાન્યા- દિતરેષુ તથાત્વમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ —(ક્વચિત્) કાંઈક ઠેકાણે (વિધિઃ) વિધિની કમ્પતા કરવી તે (અનર્થક) અનર્થક ખની જાય છે. (તસ્માત્) માટે (સ્તુતિ) સ્તુતિની (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થઈ ગોચ્ય છે (તત્સામાન્યાત્) તે જ સામાન્યને લઈને (દિતરેષુ) અન્ય અર્થવાદોમા પણ (તથાત્વમ્) તે પ્રમાણે થવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ —અર્થવાદમા કોઇક સ્થળે વિધિની કલ્પના કરવી એ અનર્થક હોય છે જેમકે ઘાયુર્ધે ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા આ વાક્યમાં એ વિધિ કલ્પવામા આવે તો તે ગેરી રીતે પી રામય કે 'વાયુને ક્ષિપ્રગામી ગતિવતે જોડો' પણ આ સત અભવિત નથી. વાયુમા ક્ષિપ્રગામિત્વ તો અભાવમિદ્ કે વાયુમા ક્ષિપ્રગામિત્વ ઉપન્ન કરવું એ માનનીય પ્રયત્નને સાધ્ય નથી, માટે એવો વિધિ મત્વી શકાય નહિ. આ કારણથી ઘાયુર્ધે ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા અવી વાયુની સ્તુતિ જ કે અને તેથી તે અર્થવાદ કરે કે તથા વાયવ્ય જ્યેષ્ઠમાલમેત એ વિધિનો શેષ અને કે તે જ પ્રમાણે અન્યન પણ સ્તુતિ માની રામય કે વિધિ નહિ જ્યાં વિધિનો સભવ ન હોય અને સ્તુતિનો સભવ હોય ત્યાં જ સ્તુતિ માનવી જોઈએ ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંતમા બીજી યુક્તિ આપે કે

**પ્રકરણે સંભવન્ અપકર્ષો ન પ્રકલ્પ્યેત વિધ્યાનર્થક્યં હિ
તં પ્રતિ ॥ ૨૪ ॥**

પદાર્થ —(પ્રકરણે) પ્રગ્ભુ (સંભવન્) સભવિત થતો (અપકર્ષ) અપકર્ષ (ન પ્રકલ્પ્યેત) માની રામય નહિ (હિ) કારણ કે (તં પ્રતિ) તેના સબધમા (વિધ્યાનર્થક્યમ્) વિધિનુ અનર્થક્ય આવે છે

ભાવાર્થ —જે પ્રગ્ભુમા વિધિની કલ્પના કરવા જતા પ્રકરણનો જ નાશ થતો હોય ત્યાં પણ વિધિની કલ્પના ન કરવી જોઈએ તેવે ઉપાયે સ્તુતિ માનવી જોઈએ જેમકે દર્શપૂર્ણમાસ પ્રગ્ભુમા ચો વિદગ્ધ જ નૈર્ઋત આઠી વિધિ માનવાથી પ્રગ્ભુનો જ નાશ થાય કે કારણ કે દર્શપૂર્ણમાસ નિર્ઋતિ યાગ હોતો નથી 'દર્શપૂર્ણમાસે નિર્ઋતિયાગમાયાત્' નૈમિનિભૂતવતિ દર્શપૂર્ણમાસકર્મ પ્રતિ નૈર્ઋતાભાવાત્ વિદગ્ધ વિધાનમનર્થક સ્યાત્ તસ્માત્સ્તુતિરેવ । શાળગ્રન્થાઅ દર્શપૂર્ણમાસ કર્મ પ્રત્યે નૈર્ઋત (યાગ) ન હોવાથી વિદગ્ધનુ વિધાન કરવું એ અનર્થક થઈ પડે કે માટે સ્તુતિ જ માનવી જોઈએ ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંતવાદી ત્રીજી યુક્તિ આપે કે

વિધૌ વામ્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ —(વિધૌ) એ વિધિ માનવામા આવે તો (વામ્યભેદ) વાક્યનો ભેદ (સ્યાત્) થાય

ભાવાર્થ —ઔદુમ્બરો યુગ્મો ભવતિ આ ઉકાળે એ વિધિ માનવામાં આવે તો વામ્યનો ભેદ થાય કે એક જ વાક્ય સ્તુતિના તાત્પર્ય તથા વિધિના તાત્પર્ય ઉચ્ચારી રામય નહિ, માટે જે વાક્ય કરવા જોઈએ એટલે વાક્યનો ભેદ રાખીને આવી પડે કે અને તે અનિષ્ટ છે માટે સિદ્ધાંત એ છે કે વિધિવત્ નિર્ઋત સ્તુતિપરક જ, ગેમ માનવું જોઈએ શાળગ્રન્થાઅમા પણ કહ્યું છે કે તસ્માત્ વિધિવશિગદાનામપિ સ્તુતિરેવ વ્યર્થમર્થવાદાનામ્ હતિ ॥ ૨૫ ॥

હેતુ-રન્નિગદ્ધિપરજ

હવે હેતુરત્ નિર્ઋત સમાધાન કરે છે

હેતુર્ના સ્યાદર્થવત્વોપપત્તિભ્યામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ — (યા) પૂર્વપક્ષને પ્રકટ કરે છે (હેતુ) હેતુવત નિગદ્ય હેતુનું જ પ્રતિપાદન કરે છે (અર્થસ્વોપપત્તિભ્યામ્) વાક્યની સ્ફુર્તા અને ઉપપત્તિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ — ચાતુર્માસ્યે શ્રુતમ્ । શર્પેણ જુહોતિ તેન દ્યવં ક્રિયતે । નૈમિનિ સુત્ર વ્રતિ આ હેતુવત નિગદ્યમા યીજ્યુ વાક્ય તેન હિ અન્ન ક્રિયતે જ તેનુ પ્રામાણ્ય હેતુપ્રતિપાદક હોવાથી માનવુ કે સ્તુતિમેધક હોવાથી માનવુ ? આ સમયમા પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે ' હિ ' એ હેતુમેધક હોવાથી હેતુત્વને લીધે જ એને પ્રમાણ્ય માનવુ જોઈએ પહેલુ વાક્ય શર્પેણ જુહોતિ છે (સ્તુતાર્થા હામણુ) કસ્ય કે તેનાથી અન્ન થાય છે અર્થાત તેનાથી અન્ન સાદુ થાય કે અને પછી અન્નને સધવાના ઉપયોગમા લેવા છે આ પૂરતી એ કલિત થાય છે કે જે જે કોઈ અન્નસાધક હોય તે તે કોમસાધન છે જ્યાં અને સ્થાલી આદિ પશુ હોમસાધ તત્ત્વવિધાયક હોવાને લીધે તે પશુ પ્રયોજનવાળા છે, શર્પ પદ ૧ અન્નસાધનમાનવુ ઉપલક્ષક હોવાથી તેની પ ૧ ઉપપાત્ત યદ્ય શકે છે પૂર્વપક્ષવાદી આ સૂત્રમા ઉપગત નિગદ્ય હેતુનું પ્રતિપાદન હોવુ હજી માને છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાન્તવાદીનુ કથન.

સ્તુતિસ્તુ શબ્દપૂર્વત્વાદ્વોદના ચ તસ્ય ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ — (તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યવર્તિ માટે છે (સ્તુતિ) ઉપર ખતાવેલા નિગદ્યમા સ્તુતિ છે, હેતુ નથી (શબ્દપૂર્વત્વાત્) કચ્ચતા બોધક શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી (ચ) અને (તસ્ય) જ્યાં પિદ્ય આદિની (વ્યવોદના) વિધિ નથી

ભાવાર્થ — સિદ્ધાન્તપક્ષી ઉપરના નિગદ્યને શર્પની સ્તુતિ બોધક માન છે હોમ કરવામાં સાધનની આકાંક્ષા રહે છે અને શર્પ એ હોમસાધન તરીકે પશુ ખતાવ્યુ છે અન્નને સિદ્ધ કરવ મા શર્પ પ્રસારન જ જોજી આવ તેન હિ અન્ન ક્રિયતે વાક્યનો છે ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાન્ત ઉપર આશ્લેષ.

વ્યર્થે સ્તુતિરન્યાય્યેતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ — (વ્યર્થ) જે વ્યર્થ પડે છે તેમા (સ્તુતિ) સ્તુતિ હોવાં એ (અન્યાન્યા) અન્યાય છે. (હતિ ચેત્) જો એવી શકા કરવામા આવે તો

ભાવાર્થ — સ્થાલી આદિ તો અન્નનુ સાધન શર્પ કરતા પશુ વધારે પ્રકૃષ્ટ છે, માટે અન્ન કવવાનુ પ્રકૃષ્ટ સાધનત્વ તો સ્થાલી આદિમા છે, શર્પમા નથી. આને લીધે જે ધર્મ જેમા ન હોય તે ધર્મથી તેની સ્તુતિ કરતી અન્યાય છે આશ્લેષ કરનાર ઉપલા નિગદ્યે સ્તુતિપરક નહી પશુ હેતુપરક માને છે ॥ ૨૮ ॥

આશ્લેષનુ નિરાકરણ

અર્થસ્તુ વિધિશેષત્વાદ્ યથા લોકે ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ — (તુ) “ તુ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યવર્તિ માટે છે. (અર્થ) શર્પમા પ્રકૃષ્ટ સાધનત્વ છે. (વિધિશેષત્વાત્) વિધિનો ગેલ હોવાથી. (યથા લોકે) જેવી કોઈ અવકાશમા

ભાવાર્થ —અર્થવાદમા કોઇક સ્થળે વિધિની કલ્પના કરી એ અનર્થક હોય છે જેમકે વાયુ ઘેં ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા આ વાક્યામા એ વિધિ કલ્પવામા આવે તો તે એના રીતે કરી શકાય કે ‘વાયુને ક્ષિપ્રગામી મનાવો જોઇએ’ પણ આ વાત સંભવિત નથી. વાયુમા ક્ષિપ્રગામિત્વ તો સ્વભાવસિદ્ધ કે વાયુમા ક્ષિપ્રગામિત્વ ઉપન્ન કરવું જ માનવી પ્રત્યક્ષે સંધ્ય નથી. માટે એવો વિધિ કરી શકાત નહિ. આ કાગળુથી વાયુ ઘેં ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા અહીં વાયુની સ્તુતિ જ કે અને તેથી તે અર્થવાદ કરે છે તથા વાયવ્ય શ્વેતમાલમેત ગે વિધિનો શેષ જ ને છે તે જ પ્રમાણે અન્યન પણ સ્તુતિ માની શકાત કે વિધિ નહિ. જ્યાં વિધિનો સંભવ ન હોય અને સ્તુતિનો સંભવ હોય ત્યાં જ સ્તુતિ માનવી જોઇએ ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાન્તમા બીજી યુક્તિ આપે કે

**પ્રકરણે સંભવન્ અપકર્ષો ન પ્રકલ્પ્યેત વિધ્યાનર્થકયં હિ
તં પ્રતિ ॥ ૨૪ ॥**

પદાર્થ —(પ્રકરણે) પ્રકરણ (સમઘન) સંભવિત થતો (અપકર્ષ) અપકર્ષ (ન પ્રકલ્પ્યેત) માની શકાય નહિ (હિ) કાગળુ કે (તં પ્રતિ) તેના સંબંધમા (વિધ્યાનર્થકયમ્) વિધિનું આનર્થક્ય આવે કે

ભાવાર્થ —જે પ્રકરણમા વિધિની કલ્પના કરવા જતા પ્રકરણનો જ નાશ થતો હોય ત્યાં પણ વિધિની કલ્પના ન કરવી જોઇએ. તેને કાગળુ સ્તુતિ માનવી જોઇએ જેમકે દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમા યો વિદગ્ધ સ નૈર્ઋત અહીં વિધિ માનવાથી પ્રકરણનો જ નાશ થાય છે કાગળુ કે દર્શપૂર્ણમાસમા નિર્ઋતિ યાગ હોતો નથી. ‘દર્શપૂર્ણમાસે નિર્ઋતિયાગાભાવાત્’ જેમિનિસૂત્રકર્તા દર્શપૂર્ણમાસકર્મ મતિ નૈર્ઋતાભાવાત્ વિદગ્ધ વિધાનમનર્થક સ્યાત્ તસ્માદ્સ્તુતિરેવ । સામગ્ર્યાખ્ય દર્શપૂર્ણમાસ કર્મ પ્રત્યે નૈર્ઋત (યાગ) ન હોવાથી વિદગ્ધનું વિધાન કરવું એ અનર્થક થઈ પડે કે માટે સ્તુતિ જ માનવી જોઇએ ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાન્તવાદી ત્રીજી યુક્તિ આપે છે

વિધૌ વાક્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ —(વિધા) એ વિધિ માનવામા આવે તો (વાક્યભેદ) વાક્યનો ભેદ (સ્યાત્) થાય

ભાવાર્થ —ઔદુમ્બરો યુવો પ્રવતિ આ કાગળુ એ વિધિ માનવામા આવે તો વાક્યનો ભેદ થાય કે એક જ વાક્ય સ્તુતિના તાત્પર્ય તથા વિધિના તાત્પર્ય ઉચ્ચારી શકાય નહિ, માટે જે વાક્ય કરવા જોઇએ એમને વાક્યનો ભેદ સ્પષ્ટરૂપે આવી પડે જ અને તે અનિષ્ટ છે. માટે સિદ્ધાન્ત એ જ કે વિધિનું નિરોધ સ્તુતિરેક જ, જેમ માનવું જોઇએ સામગ્ર્યાખ્યમા પણ સંપ્રદાય છે કે તસ્માત્ વિધિવિધિગદાનામપિ સ્તુતિરેવ કાર્યમર્થયાદાનામ્ इति ॥ ૨૫ ॥

હેતુવન્નિગદાધિકરણ

જે હેતુનું નિરોધ સમાધાન કરે છે

હેતુર્ના સ્યાદર્થવત્વોપપત્તિભ્યામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(ઘા) પૂર્વપક્ષને પ્રકટ કરે છે (હેતુ) હેતુવત્ નિગદો હેતુનું જ પ્રતિપાદન કરે છે (અર્થવત્વોપપત્તિમ્યામ્) વાક્યની સફલતા અને ઉપપત્તિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ચાતુર્માસ્યે શ્રુતમ્ । શૂર્ણેણ જુહોતિ તેન હ્યગ્રં ક્રિયતે । જૈમિનિ સત્ર-
પ્રતિ આ હેતુવત્ નિગદો ॥ શીશુ વાક્ય તેન હિ અગ્રં ક્રિયતે છે તેનુ પ્રમાણ્ય હેતુપ્રતિ-
પાદક હોવાથી માનવુ કે સ્તુતિબોધક હોવાથી માનવુ ॥ આ સથપમા પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે
' હિ ' એ હેતુબોધક હોવાથી હેતુવતે લીધે જ એને પ્રમાણ્ય માનવુ જોઈએ પહેલું વાક્ય
શૂર્ણેણ જુહોતિ છે (સપક્ષથી હોમવુ) કરજુ કે તેનાથી અન્ન થાય છે અર્થાત્ તેનાથી
અન્ન સાફ થાય કે અને પછી અન્નને રાધવાના ઉપયોગમા લેવાય છે આ પૂરથી એ કલિત
થાય છે કે જે જે રાધ અન્નસાધક હોય તે તે હોમસાધન છે હાઈ અને સ્થાલી આદિ પણ
હોમસાધનત્વવિધાયક હોવાને લીધે તે પણ પ્રયોજનવાળા છે. ચર્પ પદ ૧ અન્નસાધનમાત્રનુ
ઉપયક્ષક હોવાથી તેની પ ૧ ઉપપત્તિ થઈ શકે ॥ પૂર્વપક્ષવાદી આ સૂત્રમા ઉપગ્ન નિગદ હેતુનું
પ્રતિપાદન હોવુ ૭૬ માને છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંતવાદીનુ કથન.

સ્તુતિસ્તુ શબ્દપૂર્વત્વાદ્ચોદના ચ તસ્ય ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યવર્તિ માટે છે (સ્તુતિ) ઉપગ્ન બતાવેલા નિગદમા
સ્તુતિ છે, હેતુ નથી (શબ્દપૂર્વત્વાત્) કચ્છતા બોધક શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી (ચ) અને
(તસ્ય) હાઈ પિઠા આદિની (અચોદના) વિધિ નથી

ભાવાર્થ:—સિદ્ધાંતપક્ષી ઉપરના નિગદને પૂર્વની સ્તુતિ બોધક માને છે. હોમ કરવામાં
સાધનની આકાંક્ષા રહે છે અને ચર્પ એ હોમસાધન તરીકે પણ બતાવ્યુ છે. અન્નને સિદ્ધ
કરવ મા ચર્પ પ્રશસ્ત છે એજ ભાવ તેન હિ અગ્ર ક્રિયતે વાક્યનો છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આશ્લેષ.

વ્યર્થે સ્તુતિરન્યાય્યેતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(વ્યર્થ) જે વ્યર્થ પડે છે તેમા (સ્તુતિ) સ્તુતિ હોવી એ (અન્યાય્યા)
અન્યાય્ય છે. (હતિ ચેત્) જો એવી શક્ય કરવામા આવે તો

ભાવાર્થ:—સ્થાલી આદિ તો અન્નનુ સાધન ચર્પ કરના પણ વધારે પ્રકૃષ્ટ છે, માટે
અન્ન કરવાનુ પ્રકૃષ્ટ સાધનત્વ તો સ્થાલી આદિમા છે, ચર્પમા નથી, આને લીધે જે ધર્મ જેમા
ન હોય તે ધર્મથી તેની સ્તુતિ કરવી અન્યાય્ય છે આશ્લેષ કરનાર ઉપલા નિગદને સ્તુતિપરક
નહી પણ હેતુપરક માને છે. ॥ ૨૮ ॥

આશ્લેષનું નિરાકરણ

અર્થસ્તુ વિધિદોષત્વાદ્ યથા લોકે ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:—(તુ) “ ડ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યવર્તિ માટે છે. (અર્થ) ચર્પમા પ્રકૃષ્ટ
સાધનત્વ છે. (વિધિદોષત્વાત્) વિધિનો ગેય હોવાથી. (યથા લોકે) જેવી સ્થાન પ્રમાણમા.

1. ભાવાર્થ:—વિધેય જે શૂર્પ છે તેનો સ્થાવર અર્થવાદ છે. માટે તેમ દિ અર્થ ક્રિયતે આનાથી વિધેય અર્થની સ્તુતિ લક્ષિત થાય છે. શૂર્પ રથાદી આદિની અપેક્ષાએ અન્તે સિદ્ધ કરવામા બંને પ્રકૃષ્ટ સાધન હોય પણ જગ લાગવ આદિની અપેક્ષા એ તો પ્રકૃષ્ટ સાધન છે ન. સોકમાં પણ એવી રીત છે. શિવદત્ત કરતાં મોહન નામનો માણસ વધારે બળવાન છે અહીં પણ બલવત્વ અપેક્ષાકૃત છે. શિવદત્ત કરતાં મોહન વધારે બળવાન બંને હોય પણ સિદ્ધી વધારે બળવાન નથી એ તો મોક્ષસ છે, છતાં શિવદત્ત કરતાં વધારે બલવત્વ માનવુ પડે છે. તેજ પ્રમાણે જળ અને લાગન આદિ કરતાં શૂર્પમા (સ્વપ્નામા) મન્નસિદ્ધિ માટેનું પ્રકૃષ્ટ સાધનત્વ વ્યકિતગતું જ નોંધએ. માટે અવિશ્વાસ કે અવર્તમાન ધર્મને લીધે શૂર્પની સ્તુતિ નથી, પણ વર્તમાન ધર્મને લીધે જ સ્તુતિ છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંતમા યુક્તિ બતાવે છે

यदि च हेतुः अवतिष्ठेत निर्देशात्, सामान्यादिति चेत्
अव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (યદિ) જે (હેતુ) હેતુ (અવતિષ્ઠેત) ગે, (નિર્દેશાત્) શૂર્પનો નિર્દેશ હોવાથી (સામાન્યાત્) સામાન્ય અનુષ્ઠા તો (વિધીનામ્) (વિધિઓની (અવ્યવસ્થા) અવ્યવસ્થા (સ્વાત્) થશે

ભાવાર્થ:—દુર્બલતેજ ન્યાયથી હપલા નિગદમા હેતુવિધાનને સ્વીકારવામા આવે તો પૂર્વપક્ષવાદીના મનની સિદ્ધિ થતી નથી કારણકે તે કળો નિર્દેશ હોવાથી શૂર્પનિષ્ઠ હેતુત્વને જ માની શકાય. દર્શિપિતર આદિને અજ્ઞાસાક્ષના હેતુ માની શકાય નહિ કારણકે એને માટે શબ્દ પ્રયોગનો નથી તૃતીયા વિભક્તિથી (શૂર્પપરોક્ત તૃતીયા વિભક્તિથી) અમકરણ સામાન્ય જણાય છે જે એમ માનવામા આવે તો સર્વવિધિઓમા અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય. તત્ત્વ વાચકુર્વત્ સ્યાત્ જુહોતિ इति तायवेव अक्षरकरणेन जुहोति ઇતિ શાખર ભાષ્ય. તથા ' જુહોતિ ' શબ્દ સામાન્ય છે તેના અર્થ એવા જ થાય કે એ નહિ બુદ્ધી હોમ કરવે આ પ્રમાણે થનાથી વિધિનો કરો અર્થ જ ગ્રહિતો નથી માટે ઉપના વાક્યમા શૂર્પની વિધિ છે કારણકે તે તૃતીયાત પદ છે અને તેમ દિ અર્થ ક્રિયતે આ વાક્યથી વિધેય શૂર્પની સ્તુતિ છે એ જ માનવુ યોગ્ય છે માટે હેતુત્વનિગદનુ મર્વ પણ સ્તુતિ જ છે ॥ ૩૦ ॥

હવે મને અર્થ જણાવવા માટે થતમા ઉપરોક્તી કે એ જાણત સમજાવે છે.

મન્નસિંગાધિકરણ

मन्त्राणां च प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतया व्यर्थत्वम् । न तदुच्चारणम् अदृष्टार्थम्, दृष्टे संभवति अदृष्टस्य अन्यायत्वात् । न च दृष्टस्य प्रवृत्तान्तरेणापि संभवात् मन्त्रान्नमन्मर्थवम् । मन्त्रेव स्मृत्ययमिति नियमिद्वयावयवात् ।

પ્રયોગમા સમવેત અર્થને મત્ર વાદ કરાવે છે તેથી તે અર્થવાળા દોષ પ્રયોગનપુક્ત છે. ' ન ' તત્ત્વ હિન્દુ અન્તરુ અન્તરુ અને અર્થ ન જણાવે એથી કરો લાભ નથી, તા હાથ કહે છે એથી અદૃષ્ટ કળ મળે (અર્થાત્ ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે) તો તેના ઉત્તરમા કદનાર્થ આવે છે જે દૃષ્ટ કળ સભવી સકતું હોય તો અદૃષ્ટ કળ માનવુ એ અયોગ્ય છે દૃષ્ટકળ તો મત્ર

બોલ્યા વગર પણ મળી શકે કે, દૃષ્ટ દૂષન માટે મનોનુ ઉચ્ચારણ નકામુ છે એમ પણ ન પડી શકાય કાગળુ કે મત્રોથી જ અનુષ્ઠા મન અર્થને માદ કરવા નોંધ્યે એવા નિયમવિધિ પણ છે માટે મત્ર સાર્યક છે મીમાંસા ન્યાયપ્રકાશ.

આ પ્રમાણે મત્રોનો ઉપયોગ તેની અર્થવત્તામા છે એમ મીમાંસાએ સ્વીકારે છે અને આના સળધમા મહર્ષિ જેમિનિનો શો મત જ તે સૂત્રકાશ આપણે નોંધ્યે

તદર્થશાસ્ત્રાત્ ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષનુ મત

પદાર્થ — (તદર્થશાસ્ત્રાત્) જે અર્થ મત્ર કહેવાને સમર્થ હોય છે તે જ અર્થમા મત્રને શાસ્ત્ર પ્રયુક્ત કરવા હાવાથી

અર્થ — જે મત્ર અર્થના અભિધાન દ્વારા પ્રયોગમા ઉપયોગી હોય તે હવ પ્રથા હવ પ્રથસ્વ આ મત્રથી જ અર્થનુ સમગ્રણ થઇ શકે ૧ તે પછી પુરોહિત પ્રથયતિ એ વચ્ચ નિર્ગર્થક થઇ પડે છે જે ઉચ્ચારણ માત્ર ॥ જ મત્રની પ્રયોજનરતા હોય તે તે તેનો વિનિયોગ કરવા એ રોચ્ય ૨ સાક્ષ પુરુષ પુરેણ વેજીયતે નૂનમશિષ્યા ન પદ્યતે इति ગમ્યતે શામર બાબર

નેત્રવાળા માણસને જે કાંઈ બીજો માણસ દોરતો હોય તે એમ માનવુ નોંધ્યે કે તે (જેને દોરવામા આવે છે) નોંધ રકતો નથી

તે જ પ્રમાણે સાર્યક મત્રનો વિનિયોગ બીજુ વાક્ય શામાટે કરે ૧ મત્ર પોતે જ પોતાનો વિનિયોગ જણાવી શકે જ બ્યારે મત્રના વિનિયોગ કરનાર બીજા વાક્યો છે, ત્યારે તે ૨૫૯ સમગ્રણ છે કે મત્રનો અર્થ નથી એટલે મત્રો ઉચ્ચારણને માટેજ છે અને તેનુ દૂષ અનુષ્ટ છે આ ઉપરથી એજ ક્ષિત થાય છે કે મત્રો નિર્ગર્થક છે ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષનુ બીજુ મત

વાક્યનિયમાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ — (વાક્યનિયમાત્) વાક્યમા નિયમ હાવાથી

અર્થ — મત્રમા પદોનો ક્રમ નિયત હોય છે અશિર્મુદ્ધા વિષ કકુદ્ વિષ અ જ પ્રમાણે બોલાય છે જે સાર્યક હોય તે પદોના ક્રમનો નિયમ ત્યામાટે હોવા નોંધ્યે ઉદાહર ક્રમ રા ન તો પણ અર્થ તો સમગ્રણ શકાય છે કકુદ્ વિષ આમ બોલે તો પણ અર્થતો સમગ્રણ શકાય રાક્ષ પુરુષ બોલાય તો પણ અર્થ સમગ્રણ અને પુરુષ રાક્ષ બોલાય તો પણ અર્થ સમગ્રણ તો પછી નિયમ શામાટે નોંધ્યે ૧ વિશ્વાનિ દેવ સચિતર આ ક્રમથી બોલવામા આવે તો જ અર્થ સમગ્રણ, અને દેવ સચિત વિશ્વાનિ આમ બોલવામા આવે તો અર્થ ન સમગ્રણ એવુ કશુ જ નથી માટે જે અર્થ સમગ્રણવા એ જ મત્રનો ઉપયોગ હોય તે તેમા પદસંનિવેશનો નિયમ ન હોવા નોંધ્યે ઉત્તા નિયમ છે માટે મત્રો નિર્ગર્થક છે ॥ ૩૨ ॥

પૂર્વપક્ષનુ ત્રીજુ મત

બુદ્ધશાસ્ત્રાત્ ॥ ૩૩ ॥

ભાનાર્થ — ૧૬મા આનંદ્ય ચયાનુ વર્ણન કે જેમકે કિં તે વૃણ્ણન્તિ કીર્ત્તેપુ
ગાત્ર ગાયે તારા બીકગેગા યુ મવાની ૬ ૬ કીર્ત્તેગાઇ દેશનુ નામ છે

નૈચાશાસ્ત્ર નગરમ, પ્રમગદો રાજા । નૈચાશાખ ' નામનુ નગર કે ' પ્રમગદ ' નામનો નગર છે ઉપર તાવના નામવાળુ નગર અને ઉપર બતાવેના નામવાળો ગાત્ર બધારે ન હતા ત્યારે ઉપરના મન્ત્રો ન હોતા તો સિદ્ધ થાય છે તે પે રતુ નિત્યત્વ આગળુ । માટે પેદના મન્ત્રો અર્થજ્ઞાન માટે નથી પણ ઉચ્ચારણ માટે ન અર્થાત્ પેદના મન્ત્રોનો કોઈ જ અર્થ નથી, આ ઉપરથી જણાય છે કે તદેતૈસ્તદર્થશાસ્ત્રાદિભિ કારણ મન્ત્રાણામ્ બધે વક્ષિતવચ્ચનતા । તે તે અર્થવાગી શાસ્ત્રાદિના મગ્ધે મન્ત્રમ વિવક્ષિતવચ્ચનતા નથી ॥૪૬॥

ઈતિ પૂર્વપક્ષ સમાપ્ત

સિદ્ધાંતપક્ષ

અવિશિષ્ટસ્તુ વામ્યાર્થઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ — (સ્તુ) ' સ્તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિત સ્થાવે છે (વામ્યાર્થ) સૈદ્ધિક વાક્યનો અર્થ (અવિશિષ્ટ) લૌકિક વાક્યસમાન છે

ભાવાર્થ — તોક નવદાગમા જેમ પદો અને વાક્યો સાર્થક હોય કે તેમ પેદના પ્રતો ભરેના પદો અને વાક્યા પણ સાર્થક છે અર્થાત્ પેદના મન્ત્રોનો અર્થ વિવક્ષિત કે અર્થ જણાવવાને માટે જ વગરના મન્ત્રોનુ ઉચ્ચારણ થાય કે મન્ત્રોદ્ગાર યજ્ઞોના અગ્નિ અને તેના કોઈ પ્રકાશિત થાય છે યજ્ઞ અને યજ્ઞના અગ્નિ એ સમગ્ર જ ન શકાય નથા તો ઉદેશ ભર્યો ન શકાય તે પછી અનુનાન જ થઈ શકે । કિ આ મગ્ધને લીધે મન્ત્રો સાર્થકો માટે અર્થનુ પ્રકાશન કરીને કર્મ ઉપર ધરે । જ ઉપકાર કરે છે પેદના મન્ત્રોનો અર્થ યજ્ઞાદિ કર્મ કરતી વખતે અનુભવ જણાયો જોઈએ એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે

ઉત્તરપક્ષનુ સમાપ્ત

ગુણાર્થેન પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ — (ગુણાર્થેન) ગુણ બતાવવા માટે (પુનઃ) ફરીથી (શ્રુતિ) બાકાણુ આદિ વાક્યનો પ્રતોત્ર મવામા આપે છે

ભાનાર્થ — મન્ત્ર નિમ દાગ જ અર્થ સમજાવો હોય છતા રચન દાગ ફરીથી તમ અર્થનુ મ્થન કરવુ જેમા અર્થનો ગ્રન્થનુ વર્ણન હો । ૬ જેમકે " ચતુર્ભિર્અમાદક્તે " આ પુનર્વચનનુ કોઈ જો કે માયત્રેણ હૃદસા આદદે આનાથી આદાનરૂપ અર્થનુ જે પ્રકાશન થયું કે તમા ચતુષ્ટયપ દુલ્બની પ્રાપ્તિ કરી અર્થોત્ર ચાગ મન્ત્રોનુ ઉચ્ચારણ કરીને આદાન કરવુ આ પ્રમાણે મન્ત્રોના સમુચ્ચયનુ વિધાન થાય જ માટે પુનર્વચન નિગર્થક નથી ॥ ૪૧ ॥

આ પક્ષ ઉત્તરપક્ષનુ સમાપ્ત છે —

પરિસંખ્યા ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ — (પરિસંખ્યા) પરિસંખ્યા નામક વિધિથી ત્યાજ્ય કરતું જ્ઞાન થાય કે
 સાધાર્થ — વેદમાં વલ્લુ પ્રકારના વિધિઓ હોય કે. (૧) અપૂર્વ વિધિ (૨) નિયમ વિધિ
 (૩) પરિસંખ્યા વિધિ

વિધિરત્યન્તમગ્રાપ્તે નિયમ પાશ્વિકે મતિ ।

તત્ર ચાન્યત્ર ચ ગ્રાપ્તે પરિસંખ્યેતિ ગીયતે ॥

કોઈપણ પ્રમાણ-તર (સમ્યક પ્રમાણ સિદ્ધાપના) થી જે અર્થની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે તે
 અર્થને જે ગ્રાપ્ત કરાવે તે ' અપૂર્વ વિધિ ' કહેવાય છે

જ્યાં જે અથવા વધારે સાધનો હોય તેવાથી કાર્યને સિદ્ધ કરવા એકની પ્રાપ્તિ થયા પછી
 બીજા સાધનોની અપ્રાપ્તિ થાય છે અનેક સાધનોમાથી મ્યુ સાધન નિયમથી કાર્યની પ્રાપ્તિ
 કરવા માટે ઉપયોગમાં લેતું તે બનાવનાર વિધિ ' નિયમવિધિ ' કહેવાય છે

જે સાધનમાં જે સાધનો એક સાથે પ્રાપ્ત થતા હોય તેમાં એકની નિવૃત્તિ કરાવવી અર્થાત્
 નિવૃત્તિદ્વક્ષક વિધિ કરતી તેનું નામ પરિસંખ્યા વિધિ ઉદાહરણ:- યજ્ઞેત દ્યવર્ગજામ આ
 ' અપૂર્વવિધિ ' કહેવાય છે કારણ કે, વાગ રસર્ગ માટે હોય કે તે (સમ્યકપ્રમાણ સિદ્ધાપ)
 પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પ્રાપ્ત નથી. ઉક્ત વિધિથી જ સમન્વય છે કે વાગ રસર્ગને માટે કે માટે
 તે ' અપૂર્વવિધિ ' કહેવાય છે

' વ્રીહીન્ અવહન્તિ ' આ નિયમવિધિનું ઉદાહરણ છે વ્રીહિને પ્રાતગથી રહિત
 મગમાં અનેક સાધનો હોય કે તેમાંથી એક ' અવહનનથી જ ડોલગ રહિત કરતા ' આ
 નિયમવિધિ કહેવાય છે.

ત્યારે કોઈ રીતીને કૃષ્ણ ખાવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે વંચ સમજે કે કે દરદ પ્રમાણ રીતીએ
 કૃષ્ણ ખાના આગ નથી છતાં રીતીના સંતોષને ખાતર કહે છે કે જ કૃષ્ણ ખાવા હોય તો
 ' મોસળી ખાવી ' આ ઉદાહરણે બેઠો અભિપ્રાય મોસળી અવાડવામાં તાત્પર્ય નથી પણ બીજા
 કૃષ્ણ ન ખાવા દેતા ગેમા જ એનું તાત્પર્ય છે.

' પચ પચ્ચનસ્યા મદ્યા ' આ ઉદાહરણ પણ પરિસંખ્યા-વિધિનું મહત્ત્વ છે
 આમાં પણ છત્ર પ્રાણીઓને ન ખારામાં તાત્પર્ય છે પચનખના વિધાનમાં નહિ

આ પ્રકારના ઘણા ઉદાહરણો પરિસંખ્યાના હોય છે તેનું જ્ઞાન વેદના અર્થ જાણનાની
 ઇચ્છા કરનારાએ મેળવવું જોઈએ ॥ ૪૨ ॥

ઉત્તર પક્ષનું બીજું સૂત્ર

અર્થવાદો વા ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ — (વા) અને (અર્થવાદ) વિધેયના સ્તાવક અર્થવાદો પણ હોય કે

સાધાર્થ — હરપ્રથા હરપ્રથસ્ય આ વિધિનામ્ય કે અને પુરોહિતને પ્રથયતિ આ
 પ્રથમવાક્ય સાત જે પ્રથમ કે તેની મુતિ મગા માટે બીજી વાક્ય અર્થવાદ તરીકે વપરાય
 કે અર્થવાદનો સ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય કે અને મુતિનું પ્રોચન અનુભવને ધર્મમાં પ્રવળ
 કરાવવાનું હોય છે ॥ ૪૩ ॥

ઉત્તરપક્ષનું ત્રીયું સત્ર.

અવિરુદ્ધં પરમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ:—(પરમ્) પરંતુ (અવિરુદ્ધમ્) વિરુદ્ધમતો પાઠ કરવો એ તો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે અવિરુદ્ધ છે.

ભાવાર્થ:—ક્રમપાઠનિયમાપૂર્વકસ્પનાત્ જૈમિનિ સૂતરત્તિ, ક્રમથી પાઠ કરવામાં અપૂર્વની કલ્પના છે. અર્થસ્પષ્ટતા તો જાને રીતે થઈ શકે છે. વાક્યના નિયમને લીધે મતો અનર્થક થતા નથી. કાપામાં પણ વાક્યનો નિયમ હોય છે. જેમને પિતાપુત્રી, દન્ડામી ઇત્યાદિ. છતાં પણ એ અર્થવાચી જ વાક્યો છે. નિરુક્તમાં પણ પ્રયોગના નિયમને લીધે મતોને અનર્થક માનનાગમીને ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. વધો પદાભિવ્યક્તિવાચીયુક્તયો નિયતાનુપૂર્વ્યાં ભવન્તીતિ લૌકિકેષ્વપિ વત્ત્વં વયેન્દ્રાગ્ની પિતાપુત્રાદિતિ ॥ ૪૪ ॥

હવે ઉત્તરપક્ષનું ચોથું સત્ર. આમાં યુદ્ધશાસ્ત્રાત્ ॥ ૩૩ ॥ માં સત્રનો ઉત્તર છે.

સમ્પ્રેયે કર્મગર્હાનુપલમ્ભઃ સંસ્કારત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ:—(સમ્પ્રેયે) આશાકથનમાં (કર્મગર્હાનુપલમ્ભઃ) કર્મસંબંધી દુષણ આપતું તે (સંસ્કારત્વાત્) સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—મંત્રદ્વાગ આગ્નીદાને આશાકથન કરવામાં આગ્નીદાને સંસ્કાર આપવાનો હેતુ છે. મીક્ષણુદ્વાગ જેમ મીદિનો સંસ્કાર થાય છે તેમ મંત્રદ્વારા સમ્પ્રેય કરવાથી આગ્નીદા નામક હોતાનો સંસ્કાર થાય છે. ગુરુ શિષ્યને અને તેના ગોત્રને જાણે છે છતાં પણ શિષ્યના સંસ્કાર નાખવા માટે શિષ્યે ગુરુને અભિવાદન કરતી વખતે દરશન નુ અમુક ગોત્રનો અને મારું અમુક નામ છે એમ કહેવું પડે છે. અમુકગોત્રોત્પન્નોડમુકનામાહં ભવન્તમભિવાદ્યે એમ કહેવું પડે છે. સિદ્ધ સાધી બાળક આદિમાં સંસ્કાર અને સંભવા ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જાણકારને પણ સમ્પ્રેય કરવાથી મનોનું અનર્થકર નથી. ॥ ૪૫ ॥

ઉત્તરપક્ષનું પાંચમું સત્ર.

અભિધાનેર્થવાદઃ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ:—(અભિધાને) અસત્ અર્થના અભિધાનમાં (અર્થવાદ) અર્થવાદ હોય છે.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં ' અભિધાનમન્યવચનાત્ ' અને અર્થવાદેર્થવચનાત્ એ જાને સત્રના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર છે.

જે મતમાં અસિદ્ધ અર્થ જતા-એ હોય તે અર્થવાદ જે એમ સમજવું. ચરવાદિ શ્લોક પ્રવા અસ્ય વાદા. દે શર્ષે સત્ હસ્તાસ. ત્રિષા વક્ષો ઘૃષ્મો રોરધીતિ । આમાં શોષ અર્થનું પ્રતિપાદન થયું છે અને તેમાંથી ચઢતી સ્તુતિ કરી છે. ચાર શુભ જગ્યાઓ છે તે ચાર દેવતાના અભિધાનથી, નજી પાદ કલ્પા છે તે ત્રણ સત્રનાં અભિધાનથી. એ માયા કલ્પા છે તે પાત્રી અને ધરમાનના અભિધાનથી. સાત કામ્ય કલ્પા છે તે વેદમાં વર્ણવેલા (૧) ગાયત્રી (૨) ઉષ્ણિદ (૩) અનુષ્ટુપ (૪) જદતી, (૫) ષક્તિ, (૬) ત્રિષ્ટુપ (૭) જગતી એ સાત પદોના અભિધાનથી ત્રણ કલ્પા બાધ્યા છે એમ કહેવાનો અભિધાન ત્રણ વેદમાં બધાયો છે.

એવા કે માણસમા એ યત્નથી મહાદેવ પ્રવિષ્ટ થયો છે એનો અભિપ્રાય એ છે કે યત્ન કરવાનો અધિકાર માણસોને જ છે આ પ્રમાણે ગૌણ અર્થનું એ મત્રમા પ્રતિપાદન કે આનો વિરોધ બુદ્ધિસાક્ષી શામળ બાધ્યમા છે માટે ત્યાં જોઈ લેવું જરૂર પડ્યોને સંયોજન કરીને તેને જે કંઈ કંઈ છે તે પણ યત્નના સાધનોમા એ નવના સાદરતાને ગતાનના સાર કે અને એ પ્રમાણે ઉપપાદા કરી યત્નની મહત્તા વર્ણવી છે આ મત્રો અનર્થક નથી ॥ ૪૬ ॥

ઉત્તરપક્ષનું ૭મું મત્ર

ગુણાદવિપ્રતિવેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ—(ગુણાત્) ગૌણ સન્ધનો પ્રયોગ હોવાથી (અવિપ્રતિવેધ) અવિપ્રતિવેધ અવિરુદ્ધ અર્થનું કથન (સ્યાત) હોઈ શકે

ભાવાર્થ—આ મત્રમા અર્થવિપ્રતિવેધાત્ એ મત્રમા કરેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર કે અદિતિ ધોરૂપ કે, અતરિશરૂપ છે વગેરે જે કંઈ કંઈ છે ગૌણ અર્થના અભિપ્રાય છે, જેમ સ્વમેદ માતા ન પિતા સ્વમેવ આદિ સ્વોક્ત્તમા પરમાત્માને માતા, પિતા, બધું વગેરે કહેવામા આવ્યું છે છતાં ગૌણાર્થક હોવાથી વિરોધ નથી તેમ અદિતિયૌ આદિ મત્રમા પણ વિરોધ નથી ॥ ૪૭ ॥

ઉત્તરપક્ષનું સાતમું મત્ર

વિધાવચનમસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ—(વિધાવચનમ્) વિધાનુ અવચન (અસંયોગાત્) સ્વાભાવિક હોવાથી

ભાવાર્થ—સ્વાભાવનુ જેની રીતે વિધાન ક્યું છે તેવી રીતે તેના અર્થ જાણવાનું વિધાન નથી ક્યું તેનું કારણ એ છે કે અવચન હમેશા અર્થવાળું જ હોય કે જે શબ્દ અથવા વાકાનો અર્થ ન આવડે તેને શબ્દ ગણવાનો કરો જ અર્થ નથી શબ્દ કરવા સાથે અથવા શબ્દ કરીને તેના અર્થ જરૂર જાણવો જોઈએ એ તો સર્વત્ર સ્વાભાવિક અર્થ હોય છે મારે મત્રો નિર્ગર્થક નથી ॥ ૪૮ ॥

ઉત્તરપક્ષનું આઠમું મત્ર

સતઃ પરમવિજ્ઞાનમ્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ—(સત) વિવચાન અર્થનું (પરમ્) માત્ર (અવિજ્ઞાનમ્) જ્ઞાન નથી થતું એ તો પ્રમાદને લીધે

ભાવાર્થ—આ મત્રમા ' અવિજ્ઞેયાત્ ' એ મત્રમા કરેલા પૂર્વપક્ષનું અમાધાન કે અમ્યક્, જ્ઞાત, જર્મરી તુર્ફરી વગેરે શબ્દોના અર્થો છે જે લોભા કહે છે કે એવો કોઈ અર્થ યતો નથી એ તો એ લોભોનો કેવળ પ્રમાદ છે નિરુક્ત, વ્યાકરણ વગેરેની સદાવનાથી એનો અર્થ વેદોના ભાષ્યમા કરેલો છે માટે ત્યાં જોઈ લેવો આગસ પક્ષપાત ઝટકે તે તો જ મરિનો અર્થ રચ્ય સમજી શકાય કે અમ્યક્ શબ્દનો નિરુક્તમા આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે અમ્યક્

અમ્યત્તેતિ ચ અમ્યત્તેતિ ચ એને જોઈ શકુ ત્રાસી હો એવી નહિ અર્થાત્ ૩૫૫ શકિત જુઓ (ગમમઃ સુષિ નો અર્થ ૧૫૪ મા ૩ સુષિરદ્વુક્તો ભવતિ સરળાત્ જુઓ નિગ્ધનો નિગમમઃ કર્મરી દુર્પરી દૃત્યેવમાદીનિ મશ્વિનો રમિધાનાનિ દિવચનાન્તાનિ લક્ષ્યન્તે જુઓ મા ૧૨ બા ૧ કર્મરી અને દુર્પરી એ અશ્વિન દેવોના દિવચનાત નામો કે આ ઉચ્ચથી અટ અમમય ૮૩ મત્રોમાં કામ પશુ ૫૬ કે વામ્ય નિર્ગર્થક નથી જોઓ અર્થ જાણવા વધારે પ્રાપ્ત ૩૨૭ અને વધારે જ્ઞાન જેમવશે તેને તેનો ઉત્તમ અર્થ મળી રહેશે ૫૪૬ ॥

ઉત્તરપક્ષનું નંબુ સ્ત્ર

ઉક્તશ્ચાનિત્યસંયોગઃ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ — (ય) અને (અનિત્યસંયોગ) અનિત્ય અર્થોનું વર્ણન મત્રોમા આવે છે એનું સમાધાન તો (ઉક્ત) આમજ કહેવામા આ પુ છે

ભાવાર્થ — જ મ મગ્ધવાગા ગર્થોનું વર્ણન મત્રોમા છે એમ જો મહેવામા આવે છે તેનું સમાધાન આ ૧ પા ૧ સુત્ર ૩૧મા મ્ત્રી દીધું કે મટે ત્યા જ જોઈ સેતુ આ ઉચ્ચથી સિદ્ધ થાય છે કે મત્રો વધા સાર્થક ન અને યગ્યાદિના પ્રયોગ વખતે અર્થને યાદ કરાવી તે ઉપકારક બને છે ॥ ૫૦ ॥

કહે સિદ્ધાન્તમા યુગ્મિ આપે છે ।

લિङ્ગોપદેશશ્ચ તદર્થત્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ — (ય) અને (લિङ્ગોપદેશ) અનિત્યગતો ઉપદેશ (તદર્થત્વાત્) મત્રના અર્થજ્ઞાનને આધીન હોવાથી

ભાવાર્થ — આગ્નેય્યા આગ્નીઘ્ર મુપતિષ્ઠતે ' આ વિધાનમા આગ્નેય્યા ' એ મત્રમા અગ્નિલિંગનો ઉપદેશ કે એનું જ્ઞાન અર્થનું ૧ ન વચ્ચે મ ની શકે નહિ અગ્નિ દેવતા પ્રતિપાદ્યા અસ્યામ્ ઋચિ इति આગ્નેય્યા ઋચ આલે તદ્વિનમ્ર વપનો અર્થ છે આ મત્રમા અગ્નિ દેવતાનું પ્રતિપાદન છે એ જ્ઞાન અર્થનું ૧ ન વચ્ચે કદી પણ સંભવી શકે નહિ મટે મત્રોના અર્થનું જાણવું આવશ્યક છે ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાન્તમા બીજુ યુગ્મિ આપે છે

ઉહઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ — (ઉહ) ઉદનો નિર્ણય પણ અર્થના ૧ ન વચ્ચે મટ શકે નહિ

ભાવાર્થ — જ્યા જરૂર પડે ત્યાં વચ્ચે આદિનો ઉદ જરૂર પડે ૬ આગ્રજ્ય જાણવાના અનેક શાસ્ત્રમા વચ્ચે મત્ર સ ૧ થી જોઈનું જ્ઞાન હોતું એ પણ પ્રાપ્તજ છે મદાગ્રજ્યમાર શી પતન્તરિય મુનિ લખે છે કે —

ऊहः खल्यपि, न सर्वोर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः । त चावदयं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः ॥

બધા વિગોષા અને બધી વિલ્લકિનઓથી વેદોમાં મત્રો કહ્યા નથી અને તેથી યજ્ઞમાં ઋત્નિત્ત્વેએ જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં લિંગ અને વચનનાં વિવિધામ કન્યા એવં. આ વિવિધામ અર્થના જ્ઞાન વગર થઈ શકે નહિ અમુક સ્થળે જ્યાં અર્થના ગાધ જ્યાંય ત્યાં **एनम्** ની જગ્યાએ **एनान्** એવા એક વચનનાથી બહુવચનનો બોલ કર્યો પડે છે પણ તેની સાથે પડેલા **‘मातामन्यतामनुपिता’** આ કેટલે માતરો મન્યન્તામ અનુપિતર. એવા બોલની પ્રાપ્તિ માટે છે પણ **‘न माता वर्धते न पिता’** માતા અને પિતા સમને બહુવચનમાં વિવિધીકરણ નહિ. આતુ બોલ નિષેધતુ જ્ઞાન જો મત્રના અર્થનું જ્ઞાન ન હોય તો થઈ શકે નહિ. જો મત્રો કરતાં અદૃષ્ટ્યક હોય તો બોલની પ્રસક્તિ જ નથી તો **न माता वर्धते** છતાં નિષેધની જરૂર જ ક્યા શકે છે. માટે મત્રના જ્ઞાનની જરૂર છે શબ્દની રૂઢિ એટલે દિવચન અને બહુવચનનો સમ સાથે સમજાવે છે તે **शान्दवृद्धिर्नाम द्विवचनबहुवचनसंयोगः** ॥ ૫૨ ॥

सिद्धांतमा नील युक्ति आधे ॥

विधिशब्दाश्च ॥ ५३ ॥

પદાર્થઃ—(च) અને (विधिशब्दा) વિધિશબ્દો પણ કાષ્ઠક કેટલે મત્રના અર્થના સાધક હોય છે.

ભાષાર્થ—અગિયોત્ર પ્રકરણમાં ગહોપસ્થાનમાં લખ્યું છે કે.—

अग्ने गृहपते सुगृहपति रहं त्वयेति मन्त्रे शब्द हिमा इत्यस्ति । तत्र हिमा इत्यस्य व्याख्यानं शत हिमा इत्याह शतं हेमन्तान् इन्धिषीयेति बाधैतदाहेति ।

ત્રૈભિર્નિ સત્રવતિ.

આ મત્રમાં **हिमा** એવું લખ્યું તેનું વ્યાખ્યાન સો હેમન્ત ઋતુ સુધી હું પ્રગણિત ગુરુ આપું અર્થવાદમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. જો અર્થજ્ઞાનમાં તાત્પર્ય ન હોય તો મત્રગત અર્થને અર્થવાદે પ્રગણિત કરવાની શી જરૂર હતી, **एतद् यजुस्मिन्मन्त्रमाहेति यजुरर्थप्रकाशनं व्यर्थमितिमाद्य.** આ પણ ત્રૈભિર્નિ સૂત્રવતિનું વાક્ય છે 'યજુ' આ અર્થને કહે છે આ પ્રમાણે વલુએ અર્થપ્રગણન કર્યું અર્થ થઈ પડે 'જ્ઞ' મત્રો નિર્ગર્થક હોય તો, માટે મત્રો સાધક છે અને એના અર્થો જરૂર જાણવા જોઈએ જેને અર્થોનું જ્ઞાન નથી હોતુ તેમની નિન્દા પણ કરી છે. માટે મત્રો અર્થનો પ્રગણ કરીને જ ઉપયોગી થાય છે, **इदं वृद्धावयु इति अष्टवृद्धिर्न** ॥ ૫૩ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये प्रथमस्य अध्यायस्यः द्वितीय पादः

અથ મીમાંસાદર્શનસ્ય પ્રથમાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ વાદઃ પ્રારબ્ધતે ।

સ્મૃતિપ્રામાણ્ય-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષનું સ્વયં.

ધર્મસ્ય શબ્દમૂલત્વાત્ અશબ્દમનપેક્ષ્યં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ.—(ધર્મસ્ય) ધર્મનું (શબ્દમૂલત્વાત્) મૂળ શબ્દ ઐટસે વેદ હોવાથી (અશબ્દમ્) જેને વેદનો આધાર ન હોય એવી બાબત ધર્મમાં (અનપેક્ષ્યમ્) અનાદરણીય, અર્થાત્ અપ્રમાણ (સ્યાત્) થાય.

ભાષ્યાર્થ.—વિધિ, અર્થવાદ અને મન્ત્રો ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં પ્રમાણ છે એનો નિર્ણય થીત પાદમાં કરી દીધો છે. પણ સ્મૃતિ અને સિદ્ધાન્તોને ધર્મમાં પ્રમાણ તરીકે ગણવા કે નહિ ? શુદ્ધરત્નગુન્થસ્ય , તદ્દર્શન સ્થનિતધ્વમ્, પ્રથમ પ્રવર્તયિતવ્યા, મુગ્ધની આગા માનવ, લોકાના કલ્યાણ માટે તથાવ ખોદાવવા, દોરોને પાણી પીવા દેવામાં બધાવવા વગેરે સ્મૃતિ વાક્યો છે, અને વેદની માફક જ પ્રમાણ્યમાન માનવા કે નહિ ? અને તે ધાર્મિક કાર્ય ગણવા કે નહિ ? આના અબધમાં પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે ધર્મનું મૂળ વેદ છે, માટે જો વેદમાં એનું વિધાન હોય તો તેને માનવા, જો વેદમાં એને આધાર ન મળતો હોય તો ન માનવા ઐટસે કે સ્મૃતિ જો વેદમુલક હોય તો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવી, પણ જો વાત વેદમાં છે, તે જ વાત જો સ્મૃતિમાં કરી હોય તો વેદથી જ તે સમન્વય છે પછી સ્મૃતિને માનવાની જરૂર ક્યા હોવી શક્ય કે ? સ્મૃતિદ્વારે વેદમાંથી અનુભવ કરીને સ્મૃતિઓ થાય છે, વગર અનુભવે સ્મૃતિ થઈ શકતી નથી માટે અનુભવને પ્રમાણ માનવું, સ્મૃતિને પ્રમાણ માનવાની કરી જરૂર નથી, અર્થાત્ વેદ જ ધર્મમાં પ્રમાણ છે, સ્મૃતિઓ નહિ એ પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે. કેષલપૌરુષયાક્યપ્રતિગત્યમ્ અશબ્દમ્ અવેદમૂલમ્ અનપેક્ષ્યમ્ અનાદરણીયં સ્યાત્. ઇતિ જૈમિનિ સુત્ર ત્રીણ સ્મૃતિવાક્યં ન ધર્મે પ્રમાણમ્, પૌરુષેયવાક્યત્વે સતિ મૂલ પ્રમાણ-રહિતત્વાત્, વિપ્રલમ્બકવાક્યવત્ । ઇતિ જૈમિનીય ન્યાયાભાગ-સ્મૃતિતના વાક્યો ધર્મમાં પ્રમાણ તરીકે ગણાતા નથી કારણ કે, એના બનાવનારા કેવળ પુરુષો જ હોવાથી તે પ્રમાણ નહિત છે જેમ ધુન લોકાના વાક્યો મૂળ વગરના હોવાથી અપ્રમાણ ગણાય છે તેમ, આ ન્યાય પણ સ્મૃતિઓને અપ્રમાણિત કરવા વપરાય છે. ॥ ૧ ॥

હવે ક્ષેત્રપક્ષ સિદ્ધાંત રૂપે પ્રતિપાદિત કરે છે.

અપિ વા કર્તૃસામાન્યાત્ પ્રમાણમનુમાનં સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ.—(અપિ વા) આ શબ્દો પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સ્વયં છે (કર્તૃસામાન્યાત્) સમાન કર્તા હોવાથી (અનુમાનમ્) સ્મૃતિ (પ્રમાણમ્) પ્રમાણ (સ્યાત્) હોઇ શકે.

ભાષ્યાર્થ.—જો વાક્યસંજ્ઞાને વેદનો આધાર મળતો હોય એવા વાક્યસંજ્ઞાને (સ્મૃતિને) પ્રમાણ માનવો જોઈએ સ્મૃતિઓ અધિકારીઓ બનાવી છે અને વેદના સદૃશ અર્થને તેમાં વધારે વિનાગપૂર્વક સમન્વયો હોય છે. વેદથી સંપૂર્ણ અર્થ ન સમજી શકનારાઓને તથા વેદ ન સમજી શકનારાઓને ધર્મ સમન્વયવો એ હેતુ સ્મૃતિઓમાં સમાયો હોય છે વૈદિકધર્મનું અનુ-

ખાન કરનાગ ઋષિઓ રમૂનિઓના બનાવનાગ કે ઝોટલે ધર્માનુષ્ઠાન અને સ્મૃતિ આ બંનેના કૃતિઓ સમાન છે. જે વૈદિક ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે તે વૈદિક ધર્મથી વિરુદ્ધ સામાટે લખે ! વળી ઋષિઓ ગગદેવથી રહિત અને શાન્તી હોય કે કેવળ જન કલ્યાણની ભાવનાથી પ્રવૃત્ત થયેલા હોય કે માટે એમને અસત્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં કશું જ પ્રયોજન નથી. અદ્વી શ્રી માધવાચાર્ય (સાયણાચાર્ય) આવો ન્યાય મૂકે છે.

વિમતા સ્મૃતિર્વેદમૂળા, વૈદિકમન્વાદિમ્ણીતસ્મૃતિત્યાન્, ઉપનયનાધ્યયનાદિ સ્મૃતિત્યાન્ ।

વિમત સ્મૃતિ વેદમૂલક છે. કારણ કે, જે વેદ જાણનાર મનુષ્યાદિથી પ્રસૂત સ્મૃતિ છે. ઉપનયન અને અધ્યયન સ્મૃતિ પેટે. આ પ્રમાણે મન્વાદિ સ્મૃતિ પ્રમાણ સ્વરૂપ છે છતાં તેમાં ભ્રાંતિ પ્રસિદ્ધ બાબત જણાતી હોય તેના ત્યાગ કરવો એ વિવેકવાળી જીવંતુ કામ છે. આનાથી મહર્ષિ જૈમિનિ વેદ, સ્મૃતિ અને સદાચારને પ્રમાણ તરીકે ગણે છે. ॥ ૨ ॥

શ્રુતિ પ્રાપ્ત્ય-અધિકરણ.

વિરોધે ત્વનપેક્ષ્યં સ્યાદસતિ હ્યનુમાનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(તુ) ૫મ (વિરોધે) શ્રુતિ માથે સ્મૃતિનો વિરોધ હોય ત્યારે (અનપેક્ષ્યમ્) સ્મૃતિ અનાદ્યુક્તિય (સ્યાત્) થઈ જાય છે (હિ) માટે (અસતિ) વિરોધ ન હોય તો જ (અનુમાનમ્) સ્મૃતિ પ્રમાણ ગણાય છે.

સાધાર્થ:—શ્રુતિ અર્થાત વેદની સાથે જો સ્મૃતિનો વિરોધ હોય ઝોટલે કે શ્રુતિ-વિરુદ્ધ સ્મૃતિ હોય તો તેને માન્ય ગણવી નહિ જો વિરોધ ન હોય તો જ સ્મૃતિને માન્ય ગણવી. જનના સ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે કે:—

શ્રુતિરસ્મૃતિવિરોધે તુ શ્રુતિરેવ ગરીયધી ।

અવિરોધે સદા કાર્યં સ્માર્તં વૈદિકયત્ સતા ॥

શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં ભ્રાંતિ વિરોધ પડે ત્યાં શ્રુતિ જ શ્રેષ્ઠ છે. માટે ભ્રાંતિ વિરોધ ન હોય ત્યાં જ સ્માર્ત શ્રી વૈદિક કાર્ય પેટે કસ્ય. ॥ ૩ ॥

દુષ્ટમૂલક સ્મૃતિનું અપ્રમાણ્ય-અધિકરણ.

હેતુર્દર્શનાચ્ચ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(ચ) ૩મ (હેતુર્દર્શનાચ્ચ) હેતુ જાણને દેવાળી.

સાધાર્થ:—મનુષ્ય માત્ર જાણને પાત્ર છે લોક સર્વ ક્ષત્રિને ઝોડાવવા પ્રમાણમાં દોષ કે બપાવ અનિષ્ટો શાસ્ત્ર ગદિત દોષા સંભવિત નહો, માટે લોકને સ્વીકૃતિ વેદવિરુદ્ધ સ્મૃતિ ૫મ નિદાનના બનાવ છે. આ કારણથી સ્મૃતિની કોયટી વેદ છે. વેદની કોયટીએ ચરતાં જો સ્મૃતિમાં વેદમૂલક ન જણાય તે સ્મૃતિને પ્રમાણ માનવી નહિ. જાણવશનિધાનની સ્મૃતિ અને મનિપૂર્ણતા નિધાનની સ્મૃતિઓનું મૂળ વેદમાં નથી માટે એવી સ્મૃતિઓને માન્ય ગણવી નહિ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ પ્રાપ્ત્યનું અધિકરણ.

શિષ્ટાકોપેઽવિરુદ્ધમિતિ चेत् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(શિષ્ટાકોપે) વૈદિક પદાર્થો સાથે વિરોધ ન આવે તો (અવિરુદ્ધમ્) સ્માર્ત પદાર્થનું અનુપાન કરવું (હતિ चेत्) એ એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—વૈદિક પદાર્થ સાથે સ્માર્ત પદાર્થનો વિરોધ ન હોય તો સ્માર્ત પદાર્થનું પણ અનુપાન કરવું. આ દેગણે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે વેદનું કૃત્વા વેદિ કરોતિ. વેદ કરીને વેદિ કરવી. આ દેગણે વેદ અને વૈદિકો આ પ્રગણે અર્થ છે વેદો નામ દર્શનમયે મંમાર્જનસાધનમ્ દર્શનનું જનાવેલું જમીન સાફ કરવાનું આપન, આવગણી ચેદિતાહધર્મન્ય-માર્ગપત્યમધ્યવર્તિનો ચતુરદ્ગુલછાતા મૂમિ. આ દર્શનના અને ગદ્યપદ્ય વચ્ચે આગળના ગોદેલી પ્રાપ્ત. વેદ અને વેદ જનાવવી ન જાને એ વચ્ચે છીડ આપી લેાય તો આચમન કરવું શ્રુત આચમન આ વા ર અર્થનું છે અને વેદનું કૃત્વા વેદિ કરોતિ આ વાક્ય વૈદિક છે, આ દેગણે અનુભવાક્રમેનો વૈદિક વાક્ય સાથે રિગપ નથી. વૈદિક વાક્ય કરાનું પ્રતિપાદન કરે છે અને સ્માર્ત પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે માટે ક્રમસ્ય પદાર્થ-ધર્મચેત આચમનેન પ્રવેલેન પદાર્થેન ઘાટે વાધકામાય કમ એ પદાર્થનો ધર્મ છે એ આચમન એ તો પદાર્થ છે માટે તેનાથી શ્રીત કમનો બાધ થતો નથી અર્થાત્ વિરોધ થતા નથી માટે સ્માર્ત આચમન પણ કરવું જોઈએ ॥ ૫ ॥

આ રી મંત્રધર્મા પૂર્વપશ્ચાદી કરે તે રૂઢ—

પૂર્વપશ્ચાત્ ૫૧

ન શાસ્ત્રપરિમાણત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(શાસ્ત્રપરિમાણત્વાત્) શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્ય પ્રવેશથી પરિમાણનું જ્ઞાન યાચાં, (ન) ઉપર એ જાન કરી છે તે હીક નથી

ભાવાર્થ:—પ્રયોગ વિધિથી એમ જણાય છે કે આ કર્મમાં આટલો પદાર્થ જ કરવા જોઈએ એમાં સખ્યાનું પરિમાણ રખડ જણાય છે હવે એ આચમન કરવામાં આવે તો સખ્યાનું પરિમાણ અમાણ સચવાતું નથી માટે સ્માર્ત આચમનનો બાધ રાય છે અર્થાત્ કુમા વૈદિક શાસ્ત્ર સાથે સ્માર્ત શાસ્ત્રનો વિરોધ દેવાથી સ્માર્ત આચમન ન કરવું જોઈએ ॥ ૬ ॥

અિદાન મુજ

અપિ વા કારણાગ્રહણે પ્રયુક્તાનિ પ્રતીયેરન્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(અપિ વા) અથવા (કારણાગ્રહણે) લેવાદિ માગ્ણે ન હોવાથી (પ્રયુક્તાનિ) અનુગિન આચમન આદિ અવિરુદ્ધ (પ્રતીયેરન્) જણાય છે.

ભાવાર્થ:—જો રશ્મિ જનાવવામાં કોઇ પણ જાનો લોક સ્વાર્થ, અથવા અજ્ઞાન વિદિન ન થતા હોય તોના રશ્મિ નાકરો મનનામાં પ્રેષ પણ વ્યવતરો વિરોધ નથી છીડ આધા પછી આચમન કરવું આવી પાછળ પ્રેષ પણ જનનો સ્વાર્થ નથી તેમ તે અજ્ઞાન પણ નથી. એ તો અવગણ તે માટે તે કરવું જોઈએ

આચાર્યેન વૈવિધ્યમ્, યજ્ઞોપવીતિનાં કર્તવ્યમ્.....ઝોંચં દક્ષિણાચારતા યજ્ઞો-
પવીતિત્વં ચ એવંજાતીયકા અર્થાં વ્યવધાતાસો ન મવન્તિ । સર્વેપદાર્થાનાં શેષભૂતત્વાત્ ।
તસ્માદાચમનાદીનાં પ્રામાણ્યમ્. ઇતિ શાખરભાષ્ય.

—મુદ્ધિ અને ઉપવીત આદિ પદાર્થો ક્રમના વ્યવધાયક ગણાતા નથી કાગળ એવો પણ
પદાર્થોના અંગ ગણાત છે માટે આચમન આદિ પ્રામાણિક છે અને તે કરવા જોઈએ આચમન
એ પદાર્થ ગણાય ને અને 'અમુક કર્ણ પંડી અમુક કર્ણ' આમા ક્રમ છે. પાર્થ પ્રગળ ને
અને તેનાથી પદાર્થના ધર્મસ્વરૂપ ક્રમનો બાધ થતો નથી. એ બાવ આ અધિકરણનાં ને ॥ ૭ ॥

શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ પ્રદર્શપ્રામાણ્યત્ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષતુ સૂત્ર

તેષ્વદર્શનાદ્ વિરોધસ્ય સમા વિપ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થઃ—(તેષુ) તેઓમા અર્થાત આર્થ અને મ્લેચ્છના પ્રયોગમા (વિરોધસ્ય)
વિરોધનું (અદર્શનાદ્) દર્શન ન થવાથી (વિપ્રતિપત્તિ) વિરોધ જ્ઞાન (સમા) એક
સરખું (સ્યાત્) થવું જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—યવમયશ્ચર', વારાહી ઉપાનહૌ, વૈતસે કદે પ્રાજ્ઞાપત્યાન્ સંચિનોતિ
આ વૈદિક વાક્યોમા 'યવ' 'વરાહ' અને 'વૈતસ' શબ્દો આવેલા છે. આર્થો અને આર્થોના
મ્લેચ્છો એ શબ્દોનો ભુત્ર ભુદા અર્થોમાં પ્રયોગ કરે છે યવ 'ને આર્થોનો અણીવાળા
ધાન્યમા જોટલે જવમા પ્રયોગ કરે છે જ્યારે મ્લેચ્છો 'વરા' નામના ધાન્યમા પ્રયોગ કરે છે.
'વરાહ' નો આર્થોનો ભુક અર્થ કરે છે જ્યારે મ્લેચ્છો કોઇ કાણુ પછી એવો અર્થ
કરે ને 'વૈતસ' નો અર્થોનો વજ્રુસ (નેત્ર) અર્થ કરે છે જ્યારે મ્લેચ્છો નાણુ અર્થ
કરે છે. યવ આદિ શબ્દોનો અર્થ વ્યવહારમાં જાણી શકાય છે. અને આર્થ અને મ્લેચ્છોના
વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ એક સરખી જ છે અર્થાત્ ક્રમનો પ્રયોગ સાચો છે અને ક્રમનો પ્રયોગ ખોટો
છે એવો નિર્ણય શક્ય શકતો નથી કાગળ કે બંને જાતના પ્રયોગનું જણ સમાન છે. જોટલે
પ્રશ્નમા એ આવે છે કે કોઈક વાર ચરે યવનો બનાવવો તો કોઈક વાર કાગનો બનાવવો
જોઈએ જ્ય અને કાગનો વિકલ્પ શક્ય છે તે જ પ્રમાણે ભુક અને મૂખ્ય શકુનિ તથા 'નેત્ર'
અને 'જાણુ' અર્થોમા પણ સમાન્યુ આ પ્રમાણે યવ આદિ શબ્દોનો વિકલ્પ માનવો એવો
પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૮ ॥

દ્વે સિદ્ધાત સૂત્ર કહે છે.

શાસ્ત્રસ્યા વા તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થઃ—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિત સૂચવે છે. (શાસ્ત્રસ્યા) આવા શબ્દોના
અર્થનો નિર્ણય વેદમાંથી જોઈવો (તન્નિમિત્તત્વાત્) વેદ તથા તેને અનુચરનાં શબ્દો જ
એવા પ્રયોગોમાંથી સત્ય અર્થ જાણવાનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—શાસ્ત્રોપધર્મોના જ્ઞાનમાં શાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધિ જ બળવતી હોય છે. આવે કેકાણે
સૌકિક પ્રયોગોને આદર આપવામાં આવતો નથી. વૈદિક શાસ્ત્રોમાં 'યવ' શબ્દનો અર્થ

‘ જન ’ જ કુટુંબ આનો છે ‘ યત ’ શબ્દને માટે આ પ્રમાણે અર્થવાદ રૂઢિ પ્રથોમાં છે, ‘ યગ્રમ્યા ઔપધયો મ્લાયન્તે યયૈતે મોદમાના દ્યૌષ્ઠિષ્ઠિન્તિ । જ્યારે ખીજ ઔપધિઓ મુકાઈ જાય કે ત્યારે ‘ યત ’ ઔપધિ જનને દર્શ પામતી હા । એવી રીતે ઉની હોય કે અર્થાત્ ખીલી રહેતી હોય કે આ અર્થવાદથી નિર્ણય થાય છે કે યત એટલે જન ‘ વગર ’ ના સમુદાય પણ આ પ્રમાણે અર્થવાદ કે તસ્યાદ વગર ગાવોડનુધાયન્તિ વગર ને જોઈને ગવાનિ પરુઓ તેની પાછા હોડે કે જગલી જુડની પાછા ગરાદિ પરુઓ હોડે છે એ પ્રશ્ન કે કાગા કાક પખીની પાછા ગરાદિ પરુઓ હોડતા નથી આ ઉપરથી નિર્ણય થાય છે કે ‘ વગર ’ નો અર્થ ‘ જુડ ’ થાય કે, પખી નહિ

વૈતસના સમુદાય અર્થવાદ આ પ્રમાણે છે — ‘ અપ્તુ વન્તુલો જાયતે ’ વજુપ પા રીમા ઉગે છે, નેતર પણ પાણીમા ઉગે કે જલજાનુ જાડે વજ પાણીમા ઉગત નથી એ તો કાક પરત ઉગે અથવા નદીના કાંઠા ઉપર ઉગે છે માટે આ અર્થવાદથી સિદ્ધ થાય કે ‘ વૈતસ ’ એટલે ‘ નેતર ’ આ પ્રમાણે શાન્તમા જે પહેલો અર્થ પ્રસિદ્ધ હોય તેને જ સત્ય માનવો અને ખીજા પ્રયોજોને ગૌણ માનવા, અર્થાત્ શાસ્ત્રીય પદાર્થોમા જ પ્રમાણ્ય કે શાસ્ત્રીય અર્થ કુટુંબમા એટલેહિના પ્રયોગ રી પ્રસિદ્ધ ઉપયોગમા લેવી નહિ ॥ ૬ ॥

એત્ત્વપ્રસિદ્ધાર્થપ્રામાણ્યતુ અધિકરણ

ચોદિતં તુ પ્રતીયેતાવિરોધાત્ પ્રમાણેન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ — (ચોદિતમ્) એટલેહિએ કરેલો બ્યવહાર (તુ) પણ (પ્રમાણેન) પ્રમાણ સાથે (અવિરોધાત્) વિરોધ ન હોવાથી (પ્રતીયેત) શબ્દોનો અર્થ કુવામા સ્વીકારવો જાઈએ

પ્રાવાર્થ — પિક, નેમ, સત તામરસ, આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ આર્યોએ કર્યો નથી અને એટલેહિએ જે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે, તો જે શબ્દોના અર્થ કુવામા એટલેહિ બ્યવહારને પ્રમાણ્યૂત માનવો કે ‘ પિક ’ આદિ શબ્દોના અર્થની નિગમ, બ્યકરણ અને નિરુક્તના બગાડી કલ્પના કરતી જોઈએ ?

આ પ્રકારના સદેહમા આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. શિષ્ટનો આચાર પ્રમાણ્યૂ મન (ઈ, અશિષ્ટનો આચાર પ્રમાણ્યૂ મનાતો નથી, માટે ઉપર કહેના પિક આદિ શબ્દના અર્થનો નિર્ણય એટલેહિના પ્રયોગથી કરવો જોઈએ નહિ પણ બ્યકરણ નિરુક્ત અને નિગમની પદ્ધતિગે કરવો જોઈએ.

આ પ્રમાણેના પૂર્વપક્ષમા સમાધાન આ પ્રમાણે છે.

એટલેહિએ જે જે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો હોય અને તેના પ્રમાણ્યૂત વૈદિક શાસ્ત્ર સાથે વિરોધ ન આવતો હોય તો એટલેહિ પ્રયોગને પણ પ્રમાણ્યૂ તરીકે સ્વીકારવો

જો એટલેહિના પ્રયોગથી અર્થનો નિર્ણય કરી શકાય તો પછી બ્યકરણ અને નિરુક્તની નજર સી છે ?

જો શંકાનો ઉત્તર એ છે કે, જે શબ્દોનો અવિરુદ્ધ પ્રયોગ એટલેહિએ વજુપાસ અર્થમા વો હોય તેવા શબ્દોના અર્થ નિર્ણય કરવામાં બ્યકરણ અને નિરુક્તનાદિ ઉપયોગ છે

વળી આર્યોએ જે શબ્દોનો પ્રયોગ ન કર્યો હોય, તથા મ્લેચ્છોનો અવિરુદ્ધ પ્રયોગ પણ માન્ય કરવામાં ન આવે અને એવા શબ્દોનો અર્થ વ્યાકરણ અને નિરુક્તાદિની સહાયતાથી કરવામાં આવે તો શબ્દોનો અર્થ અભ્યવસ્થિત થઈ જાય. ફક્ત હીંધે શબ્દોનો અર્થ અવસ્થિત થઈ જાય છે. જેમ 'પવ' આદિ શબ્દોના અર્થોના અર્થવાદ સાથે વિરોધ છે તેવો વિરોધ કોઈ પણ વેદમંત્ર કે અર્થવાદ સાથે પણ આદિ શબ્દ પ્રયોગનો નથી. માટે પિક આદિ શબ્દોના અર્થ મ્લેચ્છપ્રસિદ્ધિથી માન્ય રાખવા જોઈએ. મ્લેચ્છપ્રસિદ્ધિ હિત શબ્દમાં આ પ્રમાણે છે. પિક=કાપલ. નેમ=અધુ. તામરસ=પદ્મ સત્=સાકાશુ જનાવેશુ' સો હિદવાણુ' ગોળ પાત્ર. આને માટે જુઓ રાખર ભાષ્ય. આ પ્રમાણે કોઈક દેશોએ મ્લેચ્છ પ્રસિદ્ધિને પણ જો તે અવિરુદ્ધ હોય તો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવા. ॥ ૧૦ ॥

કલ્પસૂત્રાદિ ગ્રંથોના અસ્વતઃ પ્રામાણ્યનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સત્ર.

પ્રયોગશાસ્ત્રમિતિ ચેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદ્યાર્થ:—(પ્રયોગશાસ્ત્રમ) બૌદ્ધાયન, આપસ્તંબ આદિ સૂત્રગ્રંથો પ્રયોગરા સ્વ જે અર્થાત્ કલ્પસૂત્ર ગ્રંથો છે અને તેને પણ અપૌરુષેય માનવા જોઈએ.

સાધાર્થ:—બૌદ્ધાયનાદિ કલ્પસૂત્રો અપૌરુષેય માનવા જોઈએ અને એ સૂત્રગ્રંથો સાથે જે બૌદ્ધાયન આદિ નામો જોડાયા છે તે તો કંઈ આદિ નામ પેઠે પ્રવચનને હીંધે છે, અથવા એ સૂત્રોને સ્વતઃ પ્રમાણ માનવા જોઈએ કારણ કે બૌદ્ધાયન જેવા આચાર્યોના વચનમાં અસત્યતા હોય જ નહિ. આ કારણથી કલ્પસૂત્ર ગ્રંથો સ્વતઃ પ્રમાણ છે અને અપૌરુષેય પણ છે એનું પૂર્વપક્ષકારનું મતજ છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે સિદ્ધાંત પક્ષ ખતાવે છે.

અસન્નિયમાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદ્યાર્થ:—(અસન્નિયમાત્) પૂર્વ આર્યવર્માન એવા બૌદ્ધાયન આદિ ઋષિઓએ એનું નિર્માણ કરેલું હોવાથી.

સાધાર્થ:—જન્મ મગ્ધવાળા બૌદ્ધાયન આદિ ઋષિઓએ કલ્પસૂત્ર બનાવ્યાં છે, તેના જન્મ પહેલાં એમના સૂત્રો ગ્રંથો મ સારમાં હતાં જ નહિ માટે તેને અપૌરુષેય કહી શકાય નહિ. કાંઈક આદિ વેદ ગ્રંથમાં તો કંઈ આદિની પહેલાં પણ એ વેદ તો નિષ્કર્મન હતાં માટે કંઈ આદિ વેદના પ્રવચન કરતાં હતાં અને કલ્પસૂત્રના બૌદ્ધાયન આદિ ઋષિઓ તો નિર્માતા હતા વળી આપસ્તંબ સૂત્રમાં વેદિક વાક્યો સાથે કોઈક દેશોએ વિરોધ પણ છે જે કે:—સર્વાણિ હર્વાંવિ પર્યગ્નિ કરોતિ એમ આપસ્તંબ ઋષિ લખે છે જ્યારે વેદિક વાક્યમાં પુરોહારો પર્યગ્નિ કરોતિ લખ્યું છે. તથા ઋષિઓને પર્વગ્નિ કરવા એમ આપસ્તંબ લખે છે. જ્યારે કેવળ પુરોહારોને જ પર્વગ્નિ કરવો એમ વેદિક કહે છે. આ વિરોધને હીંધે કલ્પસૂત્ર ગ્રંથો સ્વતઃ પ્રમાણ્ય માની શકાય નહિ. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કલ્પસૂત્રગ્રંથો અપૌરુષેય અને સ્વતઃ પ્રમાણ્ય નથી ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંતમા યુક્તિ બતાવે છે.

૧

અવાક્યશોષાચ્ચ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (અવાક્યશોષાત્) વાક્યનો શેષ ન હોવાથી

ભાવાર્થ — વૈદિક વિધિવાક્યોને વિધિસ્નાયક અર્થવાચક રૂપ ગ્રહવાખ્યો હોય છે ત્યારે સૂત્રપ્રમાણના નાખ્યોમા એવા શેષ વાક્યો હોતા નથી જેમકે ઋત્વિજો વૃજીતે, વૃતા યજન્તિ, કેઽયજનમણ્યસ્યન્તિ ભાષ્ય આ વાક્યોમા વિધિ કે ગોષુ સમજી શકાતુ નથી, કાગજ કે, વર્તમાન કાળના પ્રત્યયનો જ નિર્દેશ છે વળી રજુતિ કળનાં કાઈ વાક્ય શેષ પણ નથી માટે સૂત્રવાખ્યોને વેદવ્યાખ્યા માની શકાય નહિ ॥ ૧૩ ॥

આ પણ ઉત્તરપક્ષનું જ સૂત્ર છે

સર્વત્ર ચ પ્રયોગાત્ સંનિધાનશાસ્ત્રાચ્ચ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (સર્વત્ર) બંને ઉકાણે (સંનિધિપઠિતશાસ્ત્રાત્) સંનિધિ પાઠિત રાશિથી વિરુદ્ધ (પ્રયોગાત્) કથન હોવાથી

ભાવાર્થ — આચાર્યનું એવું વચન છે કે, સર્વતિથિયુ અમાવાસ્યા અર્થાત્ સર્વ તિથિગોમા દર્શયામ ॥ કર્તવ્યતા કે પણ સનિદિત્વ=વૈદિક વચન છે કે પાર્ણમાસ્યા પાર્ણમાસ્યા યજેત । અમાવાસ્યાયામ્ અમાવાસ્યયા યજેત । અર્થાત્ અમાવાસ્યાને દિવસે જ દર્શયામ કરવો

આ શ્રીત વચન સાથે આચાર્યનું વચન વિરુદ્ધતા ધરાવે છે માટે બીદામન આદિ આચાર્યના કે પક્ષનો સ્વતઃ પ્રમાણ નથી, મન્યાદિ સ્મૃતિઓના વચનો પણ વેદ સાથે વિરોધ ન ધરાવે તે જ પ્રમાણ ગણવા, જ કીના અપ્રમાણ સમજવા આચાર્યો પણ જૂનને પાત્ર બની શકે છે માટે સ્વતઃ પ્રમાણ તો નિત્ય બતાવે વેદ જ હોઈ શકે મન્યાદિ મન્યો નહિ ॥ ૧૪ ॥

સામાન્યકૃતિકંદપનાતુ અધિકમ્બુ

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર

અનુમાનવ્યવસ્થાનાત્ તત્સંયુક્તં પ્રમાણં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ — (અનુમાનવ્યવસ્થાનાત્) અનુમાનની વ્યવસ્થાથી (તત્સંયુક્તમ્) તેનાથી મંયુક્ત (પ્રમાણમ્) પ્રમાણ (સ્યાત્) થઈ શકે

ભાવાર્થ — જુનિ અને સિદ્ધાન્તગ્રંથ પ્રમાણ ન મનજૂત જુનિના અનુમાનથી માનવામા આવે છે તો હોમક-આદિના સંપ્રમાણોમ લખવામા આવ્યું છે હોતકાદય પ્રાચ્યૈતેષ કર્તવ્ય્યા હોમકા એટલે વસન્ત ઉત્સવ (દુતાશનિ) હોલીમ આદિ પ્રાચ્ય લોકોગે ઉત્તરવા નોંધ્યો, તો હવે સકા એ સાચક ' પ્રાચ્ય પુરોહોએ હોમ ઉત્સવ કરવો નોંધ્યો ' એવા ભાવની કૃતિની કંપના કરી કે ' હોવકાન્દિ સર્વ કરવો નોંધ્યો ' આગળ જ ભાવની કૃતિની કંપના કરી અર્થાત્ પ્રાચ્યાર્થ ૧૦ રૂપિયા કામ કે ૧૨ મમજ્જક કે દેવમ દાનમ ' સમજવો ' ॥

આના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું કે કે પ્રાચ્ય પદ ધરિત હોલાકા-ઉત્સવ કરવો એમ માનવું જોઈએ અને શ્રુતિ-અનુમાન પણ એવું જ કહેવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

૫૨૫૨૫

અપિ વા સર્વધર્મઃ સ્યાત્ તન્ન્યાયત્વાદ્ વિધાનસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ—(અપિ વા) પૂર્વપક્ષની બ્વાર્થાપ સૂચવે છે. (સર્વધર્મઃ સ્યાત્) હોલાકા-ઉત્સવ સરંતે માટે સામાન્યધર્મ અથવા જોઈએ (વિધાનસ્ય) વિધાન શ્રુતિ (તન્ન્યાય-ત્વાત્) એવા -સાચી જ અનુમિત થવું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—‘ પ્રાચ્ય પુ-ગોએ હોલાકા-ઉત્સવ કરવો ’ આ પ્રકારની શ્રુતિનું અનુમાન કહેવું નહિ પણ, ‘ સર્વ ધર્મોએ હોલાકા-ઉત્સવ-વચન-ત ઉત્સવ ઉજવવો જોઈએ ’ એવા ભાવની શ્રુતિનું અનુમાન કહેવું જોઈએ. કારણ કે પ્રાચ્ય (પૂર્વના) પુરુષ, કોને કહેવા એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી પૂર્વ, પશ્ચિમ તે અમુકની અપેક્ષાએ હોય છે અર્થાત્ પ્રાચ્ય કોઈ જનિવાસક શબ્દ નથી. સામાન્યવાચન વિધાન જૂત શબ્દનું જ અનુમાન થઈ શકે. પ્રાચ્યપદ ધરિતનું અનુમાન કરતા અવરચા થઈ પડે જ. જો આપણે પ્રાચ્ય પુરુષ કહીએ છીએ તેને જ કોઈની અપેક્ષાએ પાસ્યતા પણ કહી શકાય તત્સાત્ સર્વધર્મતા વિષેન્યાયિયા કુત. ? ‘ પદાર્થઃ કર્તવ્યા ઇતિ પ્રમાણમસ્તિ વ્યવસ્થાયાં તુ ન કિંચિત્ પ્રમાણમસ્તિ ’ શાખર ભાષ્ય. પદાર્થો કરવા-ઉજવવા જોઈએ એમા પ્રમાણ મે પણ વ્યવસ્થામા અર્થાત્ પ્રાચ્યોએ અથવા શક્ષિણાત્મે પદાર્થો-ઉત્તમવા ઉજવવા એવું માનવામા કશું પ્રમાણ નથી. માટે સામાન્ય શ્રુતિનું જ અનુમાન કહેવું જોઈએ જ. ॥ ૧૬ ॥

આ પણ સિદ્ધાંત સૂત્ર છે

દર્શનાદ્ વિનિયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ—(દર્શનાત્) અન્ય જોવાથી (વિનિયોગઃ સ્યાત્) વિનિયોગ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—શિખાકર્ગની આકૃત વ્યવસ્થા પણ થઈ શકતી નથી. જેમ કોઈ મણ શિખા રખાવે છે, કોઈ પાચ શિખા રખાવે છે, તેમ અમુક માણસો જ હોલાકા-આદિ ઉત્સવ ઉજવે તે તેનો ઉત્તર એ છે કે શિખાદિ કર્મ સાથે જોતો સંબંધ હોય છે અર્થાત્ અમુક જોતના હોય તેમણે અમુક પ્રકારે શિખાઓ રખાવવી અને યજુર્વંશના હોય તેમણે (ઉપનયન વખતે) શિખા ન રખાવવી. મુળદા મૃગચ. જોત શબ્દ પ્રાચ્યોદિ શબ્દ આકૃત અવ્યવસ્થિત નથી માટે ત્યાં વ્યવસ્થા બની શકે પણ પ્રત્યયે હોલાકા કર્તવ્યા અહીં વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ. માટે અહીં તે સામાન્ય શ્રુતિનું જ અનુમાન થઈ શકે છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંતમા પ્રકિત આપે છે:—

લિઙ્ગાભાવાત્ નિત્યસ્ય ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (નિત્યસ્ય) નિત્યનું (લિઙ્ગાભાવાત્) કોઈ ચિહ્ન જણાવું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—કર્તા-વિગેનું નિયમ બાધનાર કોઇ લિંગ અર્થાત્ સિદ્ધ જણાતું ન હોવાથી પણ અવરથા યદ્ય શકતી નથી કે અધુક માણસો જ હોવામાં-ઉત્તર કરે, માટે ત્યાં તો સામાન્ય કૃતિનું અનુમાન કરવું એ જ યોગ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આશ્લેષની નિષ્ણિ.

આલ્યા હિ દેશસંયોગાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(હિ) કારણ કે પ્રામ્ય આદિ (આલ્યા) સમ્બંધ (દેશસંયોગાત્) દેશના સંબંધથી નિષ્પન્ન થયો છે.

ભાવાર્થ:—પ્રામ્યત્વ ભવિતિને માનીને તે ભવિત્યુક્ત કૃતિની કલ્પના પણ યદ્ય શકતી નથી, કારણ કે, પ્રામ્યત્વ ભવિતિ નથી, ' પ્રામ્ય ' સમ્બંધ તો કેવળ દેશના સંબંધથી જ અવહારમાં આવે છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આશ્લેષ કરનારૂં સૂત્ર.

ન સ્યાદ્ દેશાન્તરેષ્વિતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(દેશાન્તરે) બીજા દેશમાં જના (ન સ્યાત્) પ્રામ્ય-આદિ અવહાર ન થયો નોંધ્યો (હિતિ ચેત્) એ એવી શ. માં કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—જો કોઇ શ. માં કરે કે એ ' પ્રામ્ય ' આદિ સમ્બંધ તો દેશના સંબંધથી બનેલા હિ, તો શ. માં એ થાય કે કે ઉત્તર અથવા પરિચય દેશમાં પ્રામ્યદેશનો પુરુષ ગયા પછી તે પુરુષને પ્રામ્ય ન કહેવો નોંધ્યો, છતાં એકાં તો અને પ્રામ્ય પુરુષ પોતે પણ પોતાને માટે પ્રામ્ય તરીકે અવહાર કરે છે, માટે પ્રામ્ય સમ્બંધ દેશના સંબંધને લીધે નથી, પણ ભવિતિવાચક છે એવું આશ્લેષ કરનારનું આનવું જણાય છે.

આશ્લેષની નિષ્ણિ કરનારૂં સૂત્ર

સ્યાદ્ યોગાલ્યા હિ માયુરવત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(હિ) કારણ કે (યોગાલ્યા સ્યાત્) અન્યદેશમાં જના પછી પણ યોગાલ્યા સમ્બંધ યોગિકતા વધી શકે છે (માયુરવત્) માયુર આદિ સમ્બંધ પેરે.

ભાવાર્થ:—જો યોગિક સમ્બંધ હોય છે, તેને જીવ, જાવિખત્ અને વર્તમાન મગ્નને સંબંધ હોતો નથી અને યોગિક સમ્બંધ વાસ્તવ અન્યત્રો સંબંધ થવાથી તેને માટે નિષ્પન્ન થયેલો યોગિક હિ પણ થયો નથી જેમકે માયુર સમ્બંધ. જો મયુરમાં જન્મ્યો હોય તેને ' માયુર ' કહે છે. એ ' માયુર ' માયુસ કાસી રવકલા કે મુલાખમાં જવાથી ' માયુર ' મળી જતો નથી તેમ પ્રામ્ય પુરુષ ઉત્તર અને પરિચયમાં જવાથી તે પ્રામ્ય મળી જતો નથી અને જે જ કારણથી એ ભવિતિવાચક સમ્બંધ પણ બની શકતો નથી. પ્રકૃતિ અને પ્રત્યક્ષના અર્થને જાણવું એટલું યોગિક સમ્બંધનું મહત્ત્વ ન માટે પ્રાચ્યજનૈ હોલકા કર્તવ્યા આવી કૃતિનું અનુમાન ન કરવું પણ મને હોલકા કર્તવ્યા આવી કૃતિનું અનુમાન કરવું. માત્ર અમાખ્યા-તૈમિક સમ્બંધો કોઇ અવરથા ન હોવાથી નથી ॥ ૨૧ ॥

આશ્લેષ-સૂત્ર.

કર્મધર્મો વા પ્રવણવત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ.—(વા) આશ્લેષ સચક શબ્દ છે (કર્મધર્મ) દેશને કર્મનું અંગ માટે (પ્રવણવત્) ‘ પ્રાચીન પ્રવણ દેશમાં વૈશ્વદેવ યજ કરવો ’ એવી પેટ.

સાવાર્થ.—વૈશ્વદેવ યજ કરનામાં “ પ્રાચીનપ્રવણે વૈશ્વદેવેન યજેત ” પૂર્વના તત્ત્વ હળતા પ્રદેશમાં વૈશ્વદેવ યજ કરવો આ વિધાનમાં જેમ દેશને કર્મના અંગ તરીકે જણાવ્યો છે, તેમ ‘ પ્રાચ્ય ’ દેશ કર્મનું અંગ સામાટે ન માનવું. અર્થાત્ પ્રાચ્ય દેશમાં હોલાકા-વિત્તન કરવો. આ દેશોને દેશને કર્મનું અંગ સામાટે ન સમજવું ॥ ૨૨ ॥

આશ્લેષ મમાધાન સૂત્ર.

તુલ્યં તુ કર્તૃધર્મેણ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ.—(તુ) શબ્દ આશ્લેષની વ્યાપ્તિ સચવે છે (કર્તૃધર્મેણ) કર્તાના ધર્મ સાથે (તુલ્યમ્) સમાનતા છે

સાવાર્થ.—જેમ અમુક કર્તા કર્મનું અંગ થઈ શકતું નથી તેમ દેશપણ કર્મનું અંગ થઈ શકતું નથી જેમ કોઈ કાળા માણસે મોઢા ધાર્મિક કર્મ કર્યું હોય તો તેથી એ કર્મ કરવાના અધિકારી કાળા માણસો જ હોય છે એવો નિયમ જાણી શકતો નથી. કાળા માણસે મમ્મા કર્મનું અનુધાન કર્યું હોય તો સમ્યાન અંગ કાળા માણસ થઈ શકતો નથી તેમ દેશ પણ કર્મનું અંગ થઈ શકતો નથી. તો પછી વૈશ્વદેવ યજમાં ‘ પ્રાચીન પ્રવણ ’ દેશ કર્મનું અંગ કેમ બને છે ? તો તેનું સમાધાન એ છે કે ત્યાં તો પ્રાચીન પ્રવણે યજેત એવું પ્રત્યક્ષ વૈદિક વચ છે. અને અહીં હોલાકાદિ પ્રકરણમાં તો કૃતિત્વ અનુમાન કરવું પડે છે, માટે ત્યાં પુરુષ કે દેશના સમ્યક્ માની શકતો નથી. સામાન્ય કૃતિત્વ જ અનુમાન કરવું જોઈએ અર્થાત્ સર્વજન હોલાકા (વસન્તોત્સવઃ) કર્તૃધ્યા અહીં સામાન્ય કૃતિ જ કલ્પવી જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

હવે પૂર્વ રસનું સૂત્ર

સાધુપદમશુક્તિનુ આધિકરણ શરૂ કરે છે.

પ્રયોગોત્પત્યશાસ્ત્રત્વાચ્છબ્દેષુ ન વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ.—(પ્રયોગોત્પત્યશાસ્ત્રત્વાત) પ્રયોગના નિયમનું કોઈ શાસ્ત્ર ન હોવાથી (અચ્છબ્દેષુ) ‘ અમુક જ સમ્બંધો પ્રયોગ કરવા ’ કર્તાશબ્દક સમ્બંધોમાં (વ્યવસ્થા) નિયમ (ન સ્યાત્) થઈ શકતો નથી

સાવાર્થ.—જસાદિ અર્થને માટે ગૌઃ, ગાવી, સોળી અને ચોપેતલિકા આદિ શબ્દો છે ॥ ૧ ॥ ધામાથી એક વર્ગ અર્થને જણાવવા માટે ક્યા સમ્બંધો પ્રયોગ કરવા ? આને માટે જાસ ‘ ધામ ’ નિયમ જણાવે નથી, માટે એને તે સમ્બંધો પ્રયોગ કરી શકાય. ‘ ગૌ- ’ પ્રયોગ આવે ॥ અને ‘ ગાવી ’ પ્રયોગ બોલે છે એમ ન કહી શકાય, કારણ કે, ‘ ગૌ ’ પદ આધુ છે અને

‘ગાવી’ પદ અમાધુ કે એના નિર્ણય કયા રાત્રે કર્યો કે ? અર્થાત્ કોઈ પણ રાત્રે સમના સાધુત્વ અને અપ્રાધુત્વ માટે નિયમ લેવા નથી. એ કોઈ કહે કે વ્યાકરણ રાત્રે નિયમ મળ્યા તે માટે વ્યાકરણ રાત્રે જેની વ્યુત્પત્તિ જવાની હોય તે સમ સાધુ ગણાય અને જેની વ્યુત્પત્તિ આગળ શાસ્ત્રમાં ન હોય તે અસ્થાધુ સમ ગણાય અને આધારે અમુક સાધુ પ્રયોગ કરેલા અ. અમુક અસ્થાધુ પ્રયોગ કરેલાય. **મૌ** પદ સાધુ ને કાગળ કે તેની સિદ્ધિ વ્યાકરણમાં છે. **મારી** ‘ઝાપ્ત’ એને ‘ઝાપ્તનિર્ણય’ અસ્થાધુ પ્રયોગો ન કાગળ કે તેની સિદ્ધિ વ્યાકરણમાં નથી અને તેને લીધે જ ગાવી આદિ સમો અપ્રકરણ કરેલાય ન. તે એના ઉત્પત્તિ પૂર્વક નિર્ણય કરેલામાં આવે તે કે વ્યાકરણ રાત્રે પ્રમાણ નથી, કાગળ કે વેદનાં કોને માટે જો આધાર નથી. જે શાસ્ત્રનું મૂળ વેદમાં હોય તેને જ પ્રમાણ માની સમય અને જેનું મૂળ વેદમાં ન હોય એ જ્યાં જ શાસ્ત્રો છિન્ન મૂળ હોવાથી અપ્રત્યક્ષ કે અર્થથી સિદ્ધ થાય ન કે મનોના સાધુત્વ અને અસ્થાધુત્વનું કોઈ નિર્ણયકારી શાસ્ત્ર ન હોવાથી સમોના પ્રયોગમાં કોઈ નવરૂપ નથી. ગાદિ આદિ માટે **મૌ** અને **ગાવી** આદિ સખે પણ વાપરી શકાય અને જો પ્રયોગના માત્ર જ માનવા જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

શબ્દે પ્રયત્નનિષ્પત્તેરપરાધસ્ય માગિત્વમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ — (શબ્દ) સમના (પ્રયત્નનિષ્પત્તે) પ્રયત્નાથી ઉત્પત્તિ હોવાથી (અપરાધસ્ય) અપરાધનું (માગિત્વમ્) માગિત્વ અર્થાત્ કર્તૃત્વ થઈ શકે ન

ભાષ્યાર્થ — સમનું ઉચ્ચારણ કરવામાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે. સ્થાન પ્રયત્નો બરાબ તે સમ માટે ન હોય તે સમનાને ખોળા માનવા પડે ન. કાઈ સમ સ્થાનના હોયને લીધે અને જો સમ પ્રયત્નના હોયને લીધે ખોટા પડે કે અર્થાત્તને લીધે પણ સમનું ઉચ્ચારણ આગળ કયું સમનું નથી માટે સમના જે ભવતા સમો હોય ન તેમાં જે સાધુ સમ હોય તેના જ પ્રયોગ કરવા, અસ્થાધુ સમને પ્રયોગ કરવો નહિ અને માટે વધિક વાચ્યો પણ કે જેમકે **‘અથ શબ્દ સમ્યક્ષાત્ કુપ્રયુક્ત સ્વર્ગે લોકે કામધુમ્મવતિ’** આમાં સમનું જ્ઞાન પ્રેરવા અને લોકો સમનો પ્રયોગ કરવા કર્યું કે અને તે મુજબ કે ૧. તસ્માદ્ વ્રાણ્યેત ન મ્લેચ્છિતયે તાઃ આવિતવે, મ્લેચ્છો હ વા અપ વદપશન્ ॥ અપરાધને એવું કરેલાય કે આશાંતુઓ મોઝ ન નમવું જોઈએ

કોઈને કે અમાધુ સમનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ આ પ્રમાણે સાધુ અને અમાધુ અર્થ શુદ્ધ અને અપ્રકરણ જેવા જે પ્રયત્નના બેમાં સમના છે એમ જાણવું કે સાધુત્વનો નિર્ણય કરનાર વ્યાકરણ રાત્રે જ છે, જ્યાં જ રાત્રે નિર્ણય નથી. નાકરણને પત્તો આધાર છે કે વિશેષે વેદિતવ્યે દત્તિ હ સ્વ વદ પ્રણયિદા પરા વૈધાપરા ચ. તથા અપરા કવેદો સ્વર્ગે સામવેદોડયવેદ, શિક્ષા, જન્મો વ્યાકરણમ્ નિરુક્ત સંસ્કારે જ્યોતિષમ્ દત્તિ ૧. ૧ માટે અપરા વિદ્યાર્થી પત્તી માફક વ્યાકરણને પણ અપ્રકરણમાં જણાવ્યું ન તેમજ માન્યમાં પણ જણાવ્યું ॥ ઉપર દેશના નિર્ણય ન. તે વેવા રુદ્રમમુવન-દમાં નો વાલ વ્યાકરણ દત્તિ. તામિલે પ્રયત્નોડયપ્રમય વ્યાકરણ. નમ્માવિય વ્યાકરણ વાલુક્કે. આ નીકે અર્થવાદમાં સરકુન આગળથી શુદ્ધ થોલી થાળી જ મો નથી જોઈએ એમ ૧૫૮ ઉપર દેશ ને. આથી નિર્ણય થાય છે કે વ્યાકરણ રાત્રે અપ્રકરણ નથી. વ્યાકરણ રાત્રે નથી

નાગ પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિ મુનિઓ પણ મનુ આદિ યાજ્ઞિ સમાન જ છે, એમના શાસ્ત્રો વેદ વિરુદ્ધ હોય જ નહિ, માટે 'ગૌ' આદિ શબ્દો જ સાધુ શબ્દો છે અને 'ગાવી' આદિ શબ્દ અસાધુ છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધ તમા સુક્તિ પણ બતાવે છે.

અન્યાયશ્ચાનેકશબ્દત્વમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ.—(અ) અને (અનેકશબ્દત્વમ્) એક અર્થને, માટે અનેક શબ્દ હોવા (અન્યાય) અન્યાય છે

ભાવાર્થ.—એક જ અર્થને માટે અનેક શબ્દો વાપરવા તે અયોગ્ય છે. ગૌ, ગાવી, ગોળી, ગોપોતલિકા આ બધા શબ્દો એક અર્થને માટે ન જ હોય જે વ્યાકરણ-શુદ્ધ છે તે એક જ ગૌ; ગાય રૂપ અર્થને માટે ન્યાય છે બીજા બધા અપભ્રંશ કે આમા શકા એ થાય છે કે ત્યારે શ હસ્ત કરતા પાણિ આ ત્રણ શબ્દોમાં શુ એકતે જ સાધુ માનવો અને બીજા એ શબ્દોને અપભ્રંશ માનવા ? આનો ઉત્તર એ છે કે, આ ત્રણે શબ્દો તો વ્યાકરણ શુદ્ધ છે શિષ્ટ પુરુષોએ એ ત્રણે શબ્દોને એક જ અર્થમાં પ્રયુક્ત કર્યાં છે, માટે આ દેકાણે તો ત્રણે શબ્દ સાધુશબ્દો જ છે પણ ગૌ ને સ્થાને અપભ્રંશ ગાવી આદિ શબ્દોને શિષ્ટ પુરુષોએ વાપર્યાં નથી, માટે સાધુ અને અસાધુ બંને મળીને જે અનેક શબ્દો હોય કે તેજ અનેક શબ્દ એક જ અર્થમાં અન્યાય ચલ્યાય છે. ॥ ૨૬ ॥

આક્ષેપ નિવૃત્તિ

તત્ર તત્ત્વમભિયોગવિશેષાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ.—(તત્ર) સાધુત્વ અને અસાધુત્વની ચિન્તાનિકામાં (તત્ત્વમ્) નિમ્ન (અભિયોગવિશેષાત્ સ્યાત્) સુત્પત્તિવિશેષથી થઈ શકે છે

ભાવાર્થ.—જેઓ અભિયુક્તો શિષ્ટ વિદ્વાનો હોય તેના પ્રયોગથી જ સાધુત્વ અને અસાધુત્વનો નિર્ણય થઈ શકે છે જેઓ શિષ્ટ હોય કે તેઓ પ્રવેશ કરવામાં ખૂલ કરતા નથી શિષ્ટનું લક્ષણ પણ એ જ છે કે જેઓ જૂન ન કરે માટે પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિ મુનિ જેવા શિષ્ટ પુરુષોએ જે શબ્દોને સાધુ નરકે ઉપદેશ તે જ શબ્દો સાધુ અને બીજા અસાધુ આજ નિર્ણય છે. ॥ ૨૭ ॥

ઉત્તર સૂત્ર

તદશક્તિશ્ચાનુરૂપત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ.—(તદશક્તિ) ગૌ આદિ સાધુ શબ્દના ઉચ્ચારણમાં ફેટાકાકે અશક્તિ હોય કે તેથી અપભ્રંશ શબ્દ બની જાય કે બતા (અનુરૂપત્વાત્) અપભ્રંશ શબ્દથી જે અર્થનો બોધ થાય કે તે તો સાધુ શબ્દને અનુરૂપ હોવાથી

ભાવાર્થ.—અપભ્રંશ શબ્દથી પણ અર્થનો બોધ તો થઈ શકે છે પણ તેથી તેમાં શકિત

માનવામાં આવતી નથી. સાધુશબ્દ ૧૫૩૬ વિવૃતિ પામીને અપમૃદ્ય શબ્દ બની ગય છે તેથી તેમાં અપમૃદ્યના અર્થાત સાદૃશ્ય મહે છે અને તે આદર્યને લીધે અસાધુ શબ્દથી પણ અર્થ બોધ થાય છે. અર્થનો બોધ કરવાનો એજ કષ્ટ સાધુશબ્દનું નક્કી નથી. સાધુશબ્દનું લક્ષણ તો શિષ્ટ-પ્રયુક્તવસ્તુ શિષ્ટપ્રયુક્ત ન થયા ન માટે અપમૃદ્ય શબ્દમાં સક્રિય માનવામાં આવતી નથી. ॥૨૮॥

ઉત્તરમાં કુક્ષિત બનાવે છે

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥ २९ ॥

પદાર્થ—(જ) અને (વિભક્તિવ્યત્યયે) વિભક્તિના વ્યત્યયમાં (એકદેશતાત્ સ્યાત્) સાધુ શબ્દના એક દેશથી પણ અર્થબોધ થાય છે

ભાવાર્થ—૧૫૩૭ એ અદમકેમ્ય વાગચ્છન્તિ ને બદલે અદમકૈરાગચ્છન્તિ એવો પ્રયોગ બુદ્ધી કર્યો તેમ તો પણ અદમક શબ્દના સાદર્યથી સામ્યનારને બોધ થઈ શકે છે. વ્યુત્પન્ન થોના સમજી શકે છે પ્રયોગનાએ બુદ્ધી પામી વિભક્તિને બદલે તુતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે તે જ પ્રમાણે ' જાતી ' આદિ શબ્દોમાં પણ મૌં શબ્દનો એક દેશ છે જ તેને લીધે અર્થ બોધ થઈ શકે છે. પણ તેથી ' અદમકેમ્ય ' ના અર્થમાં વપરાયેલા ' અદમકૈ ' પ્રયોગ સાધુ કહેવાય નહિ આ ઉપરથી સિદ્ધ ૧૫૩૬, ૧૩, ૧૪૩૭ થી શબ્દનું સાધુત્વ જોવાથી સમય ને અને વ્યાકરણ વદ્યુનક છે માટે અધુ શબ્દનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ આજ અરસથી પત જસિ મુનિએ આદર્ય બાલવા ઉપર ૩૨ મુકર્ષો ને ૩ અને ૩૫૦૭ ન જમી જઈએ માટે આજથી ભણુદ નોંધએ. (સ્લેષ્ટા મા મુમેત્પર્યેયં વ્યાકરણમ્) ॥ ૨૯ ॥

હવે લોક અને વેદમાં શબ્દોના અર્થોનું એકમ છે એ અધિકરણ રાજ કરે છે.

प्रयोग चोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥

પદાર્થ—(પ્રયોગચોદનાભાવાત્) વાચના ઉચ્ચારણથી ઉત્પન્ન થતા પ્રતીતિ ન થવાને લીધે (અવિભાગાત્) શબ્દોના અર્થોનો વિભાગ ન હોવાથી (અર્થેકત્વમ્) અર્થોની એકતા છે

ભાવાર્થ—આ શ્રુતમાં પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ બન્ને સમાવિષ્ટ થાય છે. વૈદિકભાષામાં અને લૌકિક ભાષામાં જે પક્ષ તથા વાક્યો વપરાયા ન તેનો અર્થ એવો લૌકિક અસ્તુતભાષામાં થાય છે તેવા જ વૈદિક ભાષામાં પણ થાય છે. આ દેશને પૂર્વપક્ષ એમ કહે છે કે વેદમાં પૌરોહિત ભાષા કરતાં જુદા છે માટે અર્થો પણ જુદા હોવા જોઈએ લૌકિકભાષામાં ' દેવા ' ૫૬ વપરાય છે ત્યારે વેદમાં ' દેવાસ ' ૫૬ વપરાય છે. એજ પ્રમાણે બીજા પૌરાણિક પણ સમજાવે. વેદમાં કર્ણોમિ ૫૬ વપરાય છે ત્યારે લૌકિક ભાષામાં ' કર્ણ ' ૫૬ વપરાય છે આ પ્રમાણે ૩૫ બેદને લીધે લૌકિકભાષામાં પામીને એ અર્થ થાય છે તેના કરતાં વધુમાં બુદ્ધિજન અર્થ થતાં જોઈએ

અર્થ પણ વદમાં જુદી જાળના જતાવ્યા છે, જેમકે—ઉચ્ચાના દેવગવા વદન્તિ દેવની ગોત્ર ઉમે આકાશ તરફ મુખરાગી હોય છે પણ લોકમાં ગાય ૩૫ અર્થ તો નીચે જમીન તરફ મુખરાગી હોય છે આ મગજને લીધે પણ વેદના વાક્યોનો અર્થ લૌકિકભાષાને અનુસરી ન થયો જોઈએ કાશ્ય લૌકિક અર્થ આ વૈદિક અર્થ જુદી જાળ હોય છે

આતુ સમાધાન સિદ્ધ ૧૫૩૭ તરફથી આ પ્રમાણે છે—' દેવાસ ' આદિ પ્રયોગો જુદ જ હોય છે આથી એવા જગ્યામાં ૩૫ વપરાય છે તેવા જ વેદમાં પણ રૂપો વપરાય છે શિશ્વાનિ

દેવ સચિન્દ્ર દુરિતાનિ પરાસુવ આ તથા ૩૫ યોગસાધા પ્રચાણે જ છે ૩૫૧૦ કાઠક કેદાણે
કેદાર નામને કિન્ન અર્થ માની શકાય નહિ

ઉત્તાના દેવગવા વહન્તિ આ તો કેવળ અર્થસદ છે અને તેમા ગાયત્રી ગુનિ ૧ ને
વેદમા વપરાયેના પદોના અર્થ જુદા માનવામા આવે તો એ શબ્દોનુ શકિતસાન ન થવાથી
વેદો અર્થ જ થઈ શકે નહિ અને તેથી વદમા અમોઘકતવ આત્રી જાય

આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત કે જ એવ લૌકિકા પદાર્થો ત એવ વૈદિકા । પદના
અર્થો જેવા લૌકિક છે તેવા જ વૈદિક પણ છે

લોકાવગતસામર્થ્ય શબ્દો વેદેડપિ યોગ્યક.

લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામા જેવે શબ્દશકિત, જ્ઞાન મેળવ્યુ છે તે વેદનો શબ્દોના અર્થપણ
જાણી શકે છે માટે લૌકિક પદો અને વૈદિક સમાન પદોનો એક જ અર્થ હોય છે ॥ ૩૦ ॥

હવે આકૃતિમાં શકિત માનવી એ અધિકરણ શરૂ કરે છે

પૂર્વપક્ષ

અદ્રવ્યશબ્દત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ — (અદ્રવ્યશબ્દત્વાત્) દ્રવ્ય વાચક શબ્દ ન થવાથી.

ભાવાર્થ — એ શબ્દને જાતિવાચક માનવામા આવે તો એ વાત સ્પષ્ટ જ છે કે તે દ્રવ્ય
વાચક ન જ બની શકે. જેમા કિંમ અને ગુણ સમવેત હોય તે દ્રવ્ય અર્થ કહેવાય છે દ્રવ્યવાચક
ન ગુણાર્થો હોય એ આવે છે કે જુદા દેવા, છે દેવે, પદ્મ દેવે એક જાય આપવી, એ જાય આપવી,
છ જાય આપવી આ પ્રયોગો અસંગત થઈ જાય, કારણ કે ગોત્વરૂપ જાતિ એક જ હોવાથી
તેમા એ ચાર, છ ગણે સખ્યાનો અન્યથ થઈ શકે નહિ સખ્યા એ ગુણ છે, તે જાતિમા રહી
શકે નહિ આ કારણુને લીધે પદ જાતિવાચક નથી પણ વ્યક્તિસાચક છે ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષ

અન્યદર્શનાદ્વ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ — (અ) અને (અન્યદર્શનાત્) અન્ય શબ્દનો પ્રયોગ થયેનો હોવાથી.

ભાવાર્થ — પશુત્વ જાતિ એક હોવાથી તેમા ' અન્ય પશુત્વ ' એવો પ્રયોગ થઈ શકે
નહિ. યદિ પશુરુપાકૃતઃ પલાયેત અન્યં પશુમુપાક્રુયાત્ । તેમા કહેણ પશુ ભાગી જાય
તો તેના જેવું માંજુ પશુ ઉપયોગમા લેવું. અહીં જ પશુ શબ્દની શકિત પશુત્વરૂપ જાતિમા
હોય તો બીજી સુત્વ જાતિ ન હોવાથી ' અન્ય ' શબ્દનો પ્રયોગ ન થવા જોઈએ પણ, થયેનો
છે એ તો સ્પષ્ટ છે. માટે ' પશુ ' શબ્દની શકિત વ્યક્તિમા છે જાતિમા નહિ. વળી ' પશુ
પલાયેત ' આ પ્રમાણે લખ્યુ છે એ પશુ શબ્દની શકિત પશુત્વમા હોય તો પશુત્વમા પરાગન
થવું જ અસંભવિત ॥ પરાગન તો વ્યક્તિમા સંભવિત છે, માટે વ્યક્તિમા જ શકિત માનવી
ચોગ્ર છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંતમત.

આકૃતિસ્તુ ક્રિયાર્થત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ — (તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાર્થિત સૂચવ ॥ (ક્રિયાર્થત્વાત્) પદની
શકિત જાતિમા માનવાથી જ ક્રિયા થઈ શકે ને.

ભાવાર્થ — વ્યક્તિમા શકિત માનવાને પણ જાતિનો તે પદથી જોઈ આવે છે એમ જરૂર
માનવું જોઈએ, નહીં તો ' જ્યેનચિત ચિન્ચીત ' આ વાક્યમા જ્યેન પદોના જેવી આદવતીય

અમિને માટે વેદી બનાવવી, આ કેમજો એનનો અર્થ અમુક સ્થેન વ્યક્તિ જ હોવામાં આવે તો તે વ્યક્તિ મરી ગયા પછી સ્થેનચપને ક્રિયાનો લોપ થવો જોઈએ કારણ કે જે વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને એ વાક્ય હશેવાયું હતું તે તો મરી ગઈ. તો હવે તેનું આદર્ય રૂપી રીતે જાણી શકાય ? પણ આ કેસજો જો સ્થેનત્વરૂપ જાતિમાં સ્થેન સમ્બન્ધી શક્તિ માની હોય તો જાતિ અમર હોવાથી જાતિઅબદ વ્યક્તિનું સાદર્ય દરેકમાં લઇ શકાય અને વૈદિક સમ્બન્ધી પ્રતિપાદ ક્રિયા પ્રયોગ/ન-વાળી રાવ. આજ હાલ કુમારિલ બહે પણ કહી છે કે વિશેષ્ય નામિધા ગચ્છેત્ ક્ષોણ-શક્તિચિંશોષણે) જાતિરૂપ વિગતજુમા ક્ષીણશક્તિ થયેલી અભિધા અર્થાત્ ૫૬ વિરોધ્ય જોઈએ વ્યક્તિવાચક ૫૬ થઇ શક્યું નથી, આ કારણથી જાતિમાં જ શક્તિ માનવી જોઈએ ॥ ૩૩ ॥

હવે પૂર્વપક્ષ તરફથી સિદ્ધાંતમાં દૂધજો બતાવે છે.

ન ક્રિયા સ્યાત્ इति चेदर्यान्तरे विधानं

न द्रव्यमिति चेत् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ.—(ક્રિયા) ક્રિયા (ન સ્યાત્) થઈ શકે નહિ. (इति चेत्) જો એમ કહેવામાં આવે તો તથા (अर्यान्तरे) બીજા અર્થમાં (विधानम्) વિધાન થાય છે તેથી (द्रव्यम्) જાતિ (ન) સમ્ય નથી (इति चेत्) જો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાષ્યાર્થ.—' ધૌહીન્ પ્રોક્ષતિ ' ધા-પતુ પ્રોક્ષણ કરે છે આ પ્રોક્ષણ જાતિનું મળી શકે નહિ પણ જાતિ-અધાર ધાન્યનું જ પ્રોક્ષણ રૂપ શકે તથા ' જોકે પણ બાગી જાત નો અન્ય પણ લાવવું, આ કેસજો અન્ય સમ્બન્ધો પ્રયોગ ત્યારે મહત્ત્વ ધાય ત્યારે વ્યક્તિમાં શક્તિ માનવામાં આવે. જોકે ગાય આપવી, બે ગાય આપવી, છ ગાય આપવી, દસ ગાય આપવી, અલી બે ખ્યાનો સ અથ પછી વ્યક્તિ સ થે જ મળવી શકે જાતિ સાથે નહિ, દસ ગાય જોઈએ દસ ગાય કહેવાય જ નહિ માન પણ ગણાય ન કિનનુ થાય છે પણ જોત્વરૂપ જાતિનું નહિ, માટે વ્યક્તિમાં જ શક્તિ માનવી જોઈએ ॥ ૩૪ ॥

હવે ઉપરના સૂત્રમાં કહેલાં દૂધજોના ઉદ્ધાર કરે છે.

સિદ્ધાંતક્રમ

तदर्थत्वात् प्रयोगस्याविभागः ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ.—(तदर्थत्वात्) અમિને માટે હોવાથી (प्रयोगस्य) વાક્ય પ્રયોગને (अविभागः) બાધ આવતો નથી.

ભાષ્યાર્થ.—' ધૌહીન્ પ્રોક્ષતિ ' ક્રિયાઈ પ્રયોગમાં વાક્યરૂપી વ્યક્તિનો બોધ થઈ શકશે, માટે પ્રયોગનો બાધ માનવાની કશી જરૂર નથી. - શક્તિ અનન્ત પ્રેરણથી અનન્ત શક્તિઓ માનવી પડે અને તે બધાનો બોધ મળે અનજાતિ હોવાથી સમ્બન્ધ અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ, જો અમુક જ વ્યક્તિમાં શક્તિ માનીએ તો બાહ્ય વ્યક્તિઓના બોધ વચ્ચે શક્તિ ધાય છે એમ માનવું પડે, એ પણ અપ્રોક્ષ છે જાતિનું જ્ઞાન થાય તો જ વ્યક્તિનું જ્ઞાન ધાય છે, જો જાતિનું જ્ઞાન ન થાય તો વ્યક્તિનું જ્ઞાન પણ ન થાય. આ રા અનન્ત વ્યક્તિરૂપી જાતિમાં જ શક્તિ માનવી મહુચિન કે. જાતિનો સબ્દ દ્વારા પ્રથમ બોધ થાય કે માટે જાતિમાં જ શક્તિ માનવી જોઈએ. વ્યક્તિ અને આકૃતિના અમેદને લીધે વ્યવહારમાં કયાય પણ દોષ આવતો નથી. સિંગ સખ્યા આદિનો સંબંધ પણ અમેદના વ્યવહારથી થઈ શકશે, અજ કારણથી જાતિમાં જ સમ્બન્ધી શક્તિ માનવી અને જાતિ એજ અકૃતિ ન. ॥ ૩૫ ॥

હતિ આકૃતિ શક્તિ અધિકરણ.

इति मीमांसा गुर्जरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અથ મીમાંસાદર્શનસ્ય પ્રથમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ પ્રારમ્ભયે ।

ઉક્તિશ્ચઞ્ચિદશબ્દાની યાગનામતાનું અધિકરણુ.

પૂર્વપક્ષ ઉક્તં સમામ્નાયૈતદર્થ્યં તસ્માત્સર્વં તદર્થં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(સમામ્નાયૈતદર્થ્યમ્) વેદ વિધિ અને સ્તુતિના અનુબંધેય અર્થનો પ્રકાશ કરવા માટે છે એ (ઉક્તમ્) વાત કહી દીધી છે. (તસ્માત્) માટે (સર્વમ્) બધાં વૈદિક પદો (તદર્થ્યમ્) વિશ્વાદિમાના કાંઈ પણ અર્થને માટે (સ્યાત્) હોતુ નોંધશો.

ભાષાર્થઃ—વેદમા કાંઈ પણ પદ નિરર્થક નથી. કાંઈ વિષયર્થક હશે તો કાંઈ સ્તુત્યર્થક હશે. અહીં પૂર્વપક્ષ તરફથી એ સંકેત કરવામાં આવે છે કે:—

હદ્વિદા યજેત । ચલમિદા યજેત । અભિજિત્વા યજેત । વિશ્વજિત્વા યજેત ।

આ વૈદિક વિધિઓમાં હદ્વિદ્, ચલમિદ્, અભિજિત્ અને વિશ્વજિત્ શબ્દો તૃતીયાંત વિભક્તિવાળા હોવાથી તેનાથી મેષ ગુણનું વિધાન થાય છે માટે ઉપરની વિધિઓ ગુણુ વિધિઓ છે. જા એને ગુણુવિધિ માનવામાં ન આવે તો હદ્વિદ્ આદિ પદો નિરર્થક થઈ જાય. જેમ દ્વિમા જુહોતિ અહીં દ્વિધિ શબ્દ તૃતીયાંત વિભક્તિમાં છે તેથી તે હદ્વિદ્ ગુણનું વિધાન કરે છે. હદીયાં વાગ કરવો. તેજ પ્રમાણે હદ્વિદ્ આદિ દ્રવ્યોથી વાગ કરવો એવો અર્થ ઉપરનાં વાક્યોનો હોવો નોંધજો. આ કારણથી હદ્વિદા યજેત એ ગુણુવિધિ વૈદિક વાક્ય છે. ॥ ૧ ॥

(સંક્રાંત સૂત્ર કહે છે.

અપિ વા નામધેયં સ્યાત્ યદુત્પત્તાનપૂર્વમવિધાયકત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(અપિ વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (નામધેયમ્) નામ (સ્યાત્) છે. (યદુત્પત્તૌ) જે શબ્દના પ્રથમ અક્ષરમાં (અપૂર્વમ્) કાંઈપણ અર્થ-નગમા રૂપત્વ ધારન ન હોય તો તે કર્મનું જ નામ હોય છે. (અવિધાયકત્વાત્) વિધિ તરીકે તેનો સંભવ નથી.

ભાષાર્થઃ—જેમ દ્વિધિ શબ્દનો અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમ હદ્વિદ્ શબ્દનો અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી. હવે જેમ એક દ્રવ્ય છે તેમ હદ્વિદ્ નામનું દ્રવ્ય પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી કરીને હદ્વિદા યજેત આ વાક્ય ગુણનું વિધાન કરતું નથી અને તેથી તે ગુણુ-વિધિ વાક્ય પણ નથી. પણ હદ્વિદ્ એ વાગનું જ નામ છે એમ માનવું જોઈએ.

હદ્વિદાયે પશુફલમનેન યાગેન શ્વે નિરુક્ત્યા નામત્વમ્ હદ્વિત્વદસ્ય હપરશયે । જે વાગથી પશુરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય તે વાગનું નામ હદ્વિદ્ વાગ. આ પ્રમાણે હદ્વિદ્, ચલમિદ્, અભિજિત્ અને વિશ્વજિત્ આ પદો જુલજુલદા વાગનાં નામો છે. એ પદો કાંઈ પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યના વાચક નથી તેથી તે ગુણુ-વિધિ થઈ શકતા નથી. ॥ ૨ ॥

હવે ' વિત્ત્રા ' આદિ શબ્દોની યાગનામધેયતાનું અધિકરણુ.

યસિન્ ગુણોપદેશઃ પ્રધાનતોઽભિસમ્બન્ધઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ—(યસિન્) જે વાક્યમાં (ગુણોપદેશઃ) અનેક ગુણોનો ઉપદેશ હોય ॥ તે ગુણુવિધિ હોતા નથી (પ્રધાનતઃ) ધાતુના અર્થ સાથે તેનો (અભિસમ્બન્ધઃ) નામધેય-તરૂપથી સંબંધ હોય છે.

આવાર્થ 'વાગ્ધે' શબ્દ ગુણજન દ્વારા-સત્યક હોય અને તેનું વિધાન વાગ્ધેમાં હોય તો વાગ્ધેની ક્રિયા અને દશ પૂર્ણમાસની ક્રિયા એક સ જી જ થાય જાય. જો બન્ને ક્રિયાઓને ૮ ૫ મા વાગ્યા આવે તો 'દીક્ષા' અને 'ઉપસત્' ૩૫ ધર્મને લીધે દશપૂર્ણમાસ કરતા વાગ્ધે વાગ્ધે જુદો પડે કે, તે બની શકે નહિ. અર્થાત્ વાગ્ધેમાં 'દીક્ષા' અને 'ઉપસત્' ધર્મો ૧ અને દશપૂર્ણમાસવગમ્ય એ ધર્મો નથી. સમદશદોષો વાગ્ધેય સમદશોપસત્ત્વો વાગ્ધેય ઇતિ શાખ્યશાખ્ય જો દશપૂર્ણમાસ અને વાગ્ધે સમાન ક્રિયાવાળા માનવામાં આવે તો 'દીક્ષા' અને 'ઉપસત્' નું અવશ્ય ન થવ જોઈએ, માટે 'વાગ્ધેય' શબ્દ ગુણજન રિધાન નથી કરતો પણ વાગ્ધેયનું જો નામ કે 'દીક્ષા' અને ઉપસત્ સે મને લગતા ધર્મ છે સમદશોપસત્ત્વો વાગ્ધેય ઇતિ સૌમિકધર્મશ્રવણરિચોક્ત્ ૧ તસ્માદ્ ગુણમિથિર્ન ૧ ઇતિ ભૈમિનિ સત્ત્વતિ વપસત્ ના મળખમાં થી આર્થમુનિહ લખે છે કે —

દોષાદિન કે અનન્તર સોમામિવથ દિનસે પૂર્વ પૂર્વ જો હોમ કિયે જાતે હૈં

ઉનકા નામ વપસત્ હે ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાન્તવાદી બીજો હેતુ આવે છે

एकशब्दे परार्थवत् ॥ ८ ॥

(एकशब्दे) એક વાગ્ ઉચ્ચારિત ખાતર્યમાં એક સાથે કર્મત્વ અને કર્મ્યત્વ ન ૧૫ કરવા કરતા (પરાર્થવત્) ૪૦ બીજો જો ' વગાગુ' ૩૫ અર્થના વિધાન પેરે

આવાર્થ.—' વગાગુ' ૩૫ અર્થમાં વિધેયત્વ અને અનુવાચ્યત્વ બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મો એકી સાથે માનવા પડે, માગ્ધે કે ખાતર્યમાં અનુવાદનો સંભવ નથી જો વિરુદ્ધ ધર્મ એક માલાવગ્ધેન એક અર્થમાં માત્રી શકાય નહિ આ કાગ્ધેને લીધે 'વાગ્ધેય' તે ગુણ તરીકે માત્રી શકાય નહિ પણ તે વાગ્ધેય વિશેષનું નામ છે એમ જ માનવું જોઈએ

વસ્થાવિત્ સમીપે પાઠા માયેન ખાતર્યધાનુવાદામભવાન્ વયા સ્વાર્થવિધાનવાન્ યાગ તથા વરસ્ય ગુણસ્ય વિધ્યર્થમનુવાદમપીતિ ચિકુડયોર્વિધેયત્વાનુવાદત્વયો એક સ્મિન્ કાલે સમાવેશાપતિરિતિ માય ઇતિ ભૈમિનિમૂલ શ્લોક—

વાગ્ધે ૩૧ અને ૩૨ની સાથે એકી વખતે સખધે બખના તેમાં કર્મત્વ અને કર્મ્યત્વ ૩૫ વિરુદ્ધ ધર્મ એક જ વખતમાં સંભવી શકે નહિ માટે ચક્ષુ પાટુની આશ્રુતિ કરવી પડે અને તેમ કરતા વાગ્ધેને એક સાથે કે દ્વયેણ યાગ કુર્યાત્ આ એક વાક્ય અને યાગેન કલ્પ કુર્યાત્ આ બીજું વાક્ય આ ધગ્ધુથી 'વાગ્ધેય' શબ્દ ગુણ વિધાયક નથી પણ અગ્નિ હોત્ત્વાદિ શબ્દની પેરે વાગ્ધે જ નામ છે ॥ ૮ ॥

હવે 'આગ્ધેય' આદિ શબ્દોની અપામતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે

'આગ્ધેય' શબ્દ કાલ કર્મત્વ નામ નથી પણ એ ગુણવિધાયક છે એ આ સૂત્રનો ભાવ છે

तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद् विधानार्थं न

चेदन्येन शिष्टाः ॥ ९ ॥

પદાર્થ —(૯) ' ૯ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાશ્રુતિ કરે છે (તદ્ગુણા) કર્મ અને

ગુણોનું (વિધીયેરન) વિધાન થઈ શકે (વિધાનાર્થે) વિધીયમાન માગ રૂપ અર્થમાં (અવિમામાત્) વિમાગ ન હોવાથી. કિયાનુ જ વિધાન થાય અથવા ગુણોનું જ વિધાન થાય એવો કશો નિયમ નથી. (ચેત્) એ (અન્યેન) બીજા કાષ્ઠ વાક્યથી (ન શિષ્ટા.) ગુણો વિદિત ન હોય તો.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસમાં આવું સંજ્ઞાય છે કે, “ યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલોઽમા ઘાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચાચ્યુતો મવતિ ” આ કેટલાંકે અગ્નિયે હોત્રમ્ ” અગ્નિહોત્ર ’ આવી વ્યુત્પત્તિ કરી અગ્નિનિમિત્ત હાગ “અગ્નિહોત્ર” ગે કર્મનામધેન છે, એવો નિર્ણય કર્યો છે, તેમ બીજી પશુ ‘ આગ્નેય ’ શબ્દ પશુ ‘ અગ્નિ નિમિત્ત ’ હાગ કર્મનામધેન તરફે માનવો જોઈએ. આ પૂર્વપક્ષના ઉત્તરમાં સિદ્ધાંતવાદી તરફથી આ પ્રમાણે ખુલાસો છે કે, જો ‘ આગ્નેય ’ શબ્દને કર્મનું નામ માનવામાં આવે તો દેવતાનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય ‘ અગ્નિહોત્ર ’ માં તો અગ્નિદ્યૌતિજ્યૌતિરગ્નિઃ સ્વાદેતિ સ્વાયં જુહોતિ આ વચનાન્તરથી અર્થાત બીજા મત્રથી અગ્નિનું વિધાન થઈ ગયું છે, તેથી મત્રવર્ણિ અગ્નિરૂપ દેવતા પ્રાપ્ત થાય છે માટે ‘ અગ્નિહોત્ર ’ ને કર્મનું નામ માનવામાં કશો વાધો નથી પણ આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ કલ્યાદિ કાષ્ઠ બીજા મત્રથી અગ્નિરૂપ દેવતા સંજ્ઞા નથી માટે બીજો તો અગ્નિરૂપ દેવતાનું વિધાન કરવું જ જોઈએ. આગ્નેય શબ્દ દેવતાનું વિધાન કરી શકે એ, કાગ્ણ કે “ અગ્નિદેવતા અસ્ય ” આવા અર્થમાં તદ્દિતપ્રત્યયની ઉત્પત્તિ છે દ્રવ્ય અને દેવતા બન્નેનું વિધાન કરવા જતાં બીજો વાક્ય બેઠા થઈ જશે એવી પણ શકા લાગવી નહિ કારણ કે કર્મ કાષ્ઠ બીજા મત્રથી વિદિત ન હોવાથી ગુણરૂપ વિશિષ્ટ કર્મનું એક જ વાક્યથી વિધાન થઈ શકે છે. માટે આગ્નેય શબ્દ માગ-વિશેષનું નામ નથી પણ તે શબ્દથી દેવતારૂપ ગુણનું વિધાન છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આગ્નેય શબ્દ ગુણવિધાયક છે. ॥ ૬ ॥

હવે બર્હિસ-આદિ શબ્દોની જાતિવાચકતાનું અધિકરણ રાફ કરે છે.

‘ બર્હિસ, અને ‘ આજ્ય ’ આદિ શબ્દો જાતિવાચક છે. સસ્કૃત દર્શ તથા સસ્કૃત ધીનાજ વાચક નથી. જો આ સૂત્રનો જાવ છે.

વર્હિરાજ્યયોરસંસ્કારે શબ્દલાભાદતચ્છબ્દઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(અસંસ્કારે) સસ્કાર ન થયો હોય તો પણ (વર્હિરાજ્યયોઃ) બર્હિસ અને આજ્ય શબ્દો (શબ્દલાભાત્) પ્રયોજ થવાથી (અસચ્છબ્દ) એ શબ્દો સસ્કારવાચક નથી.

ભાવાર્થ:—“ વર્હિર્લુનાતિ ” “ આજ્યં વિલાપયતિ ” “ પુરોહિતો પર્વગ્નિ કરોતિ ” આ વાક્યોમાં જે બર્હિસ આદિ શબ્દો છે તેને સસ્કાર વાચક માનવા કે જાતિવાચક કે જે દર્શને મન્ત્ર હાગ સસ્કૃત કર્યા હોય તેનું નામ ‘ બર્હિસ ’ ગણવું, એજ સસ્કાર વાચક શબ્દ. આ સંદેહમાં પૂર્વપક્ષવાદી એમ કહે છે કે, વર્હિસ અને આજ્ય એ શબ્દો મન્ત્રથી સસ્કૃત થયેલા દર્શ અને ધીના વાચક જ છે. યૂષ અને આહવનીય શબ્દો જેમ સસ્કારવાચક છે અર્થાત્ બીલા-માત્રને યૂષ તથા અગ્નિમાત્રને આહવનીય તરીકે કહેવા તા નથી માટે તે સસ્કાર વાચક કે જાતિવાચક નથી.

આ પૂર્વપક્ષના સંજ્ઞામાં સિદ્ધાંતવાદીનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. ‘ બર્હિસ ’ અને ‘ આજ્ય ’ આ બન્ને શબ્દો સસ્કારવાચક નથી પણ જાતિવાચક છે. ન્યા ન્યાં જ્ઞાકમાં અથવા વેદમાં બર્હિસ અને આજ્ય શબ્દોનો પ્રયોજ થયો હોવા ત્યાં જાતિ જ પ્રતીત થાય છે, જે દર્શનો

મનથી સમગ્ર ન કર્યો હોય તેને પણ ' મર્દિય ' કહેવાય કે અને જે ધીની સરકાત ન કર્યો હોય તેને પણ ' આજ્ય ' કહેવામાં આવે કે, જેમકે ' વર્હિરાદાય માયો મતા મયો દર્શનો વર્હ મર્દિ ' ' ક્યયમ્ આજ્યમ્ ' ધી વેચ્યાનુ કે આ દેશોએ મરુતુ નર્દિમ્ તથા મરુતુ ધીનો અભિપ્રાય નથી આ કામ્યથી મર્દિમ્, આજ્ય આદિ સખ્દો અનિ-વાચક ને ॥ ૧૦ ॥

હવે ' પ્રોક્ષણી ' આદિ શબ્દોની યોગિકતાનું અધિકરણ શરૂ છે.

પ્રોક્ષણીપ્વર્થસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ — (પ્રોક્ષણી) પ્રોક્ષણ આદિ શબ્દો (અર્થસંયોગાત્) થાતુ અને પ્રત્યયનો અર્થ પ્રતીત થતો હોવાથી તે યોગિક સખ્દ છે

પદાર્થ — ' પ્રોક્ષણી ' એટલે સેચનનું સાધન આ શબ્દ કેવળ મત્ર સરૂત જળનો નામ નથી કાગળ કે પ્રોક્ષણીભિરંજિતા સ્વ, અહીં અસરૂત જળમાં ' પ્રોક્ષણી ' નો પ્રયોગ કર્યો હોવાથી તથા અનિવાચક પણ પ્રોક્ષણી સખ્દ નથી કારણ જળ-અર્થમાં પ્રોક્ષણી શબ્દ સર્વસામાન્ય થયો નથી અર્થાત્ આ-ચુકા પુરુષોએ જળ-રૂપ અર્થમાં એ સખ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી આ મરુણથી સેચનરૂપ અર્થના સાધનમાં એટલે સામાન્ય કલ્પના અર્થમાં વપર થેતો ને માટે ' પ્રોક્ષણી ' શબ્દ યોગિક છે પ્રોક્ષણ યમવા સ્વા પ્રાક્ષણી આવો યોગિક અર્થ એ શબ્દમાંથી નીકળે છે પ્રોક્ષણનું સાધન જે જગ તેનું નામ પ્રોક્ષણી ' પ્રોક્ષણી વસાદય ' દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં જે આ વાક્યનું અનુચ્ચ માય કે તથા યોગિકતાના અભિપ્રાયે જ એ સખ્દ વાપર્યો કે ॥ ૧૧ ॥

હવે " નિર્મન્ય " શબ્દની યોગિકતાનું અધિકરણ ખતાવે છે

તથા નિર્મન્યે ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (તથા) તેથી રીતે (નિર્મન્યે) નિર્મન્ય શબ્દમાં પણ મમજનુ

પદાર્થ — જેમ પ્રોક્ષણી સખ્દ યોગિક છે તથા નિર્મન્ય શબ્દ પણ યોગિક છે ' નિર્મન્યેતેષા ઉચ્ચતિ ' આણુ વાચ્ય અગ્નિચપન પ્રકરણમાં છે અહીં ' નિર્મન્ય ' શબ્દની સ્વાર્થમાં કેવી રીતે છે ? આમાં એ પક્ષ દરિવાદીને છે જાણે પણ યોગિકતાદીને છે

જે અગ્નિની ધમત્વાથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય તે તે નિર્મન્ય ' અગ્નિ કહેવાય છે યોગિક મન્યન અને તામા વખતે કરેલા મન્યનથી ઉત્પન્ન થેતો અગ્નિનું વાચ્ય કવા માટે ચોગરિનું આશયણ કરવું એવું સિદ્ધાંતવાદીનું અનુવ જણાય છે, અન્ન-વાધાન વખતે નિમ થત મરિને આશ પાનમાં જે અગ્નિ ચરેલ પ્રદીપ રાખ્યો હોય છે તે ચિત્રમયિન અગ્નિ અર્થાત્ માખા વખતે કરેલા મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેતો અગ્નિ કહેવાય છે ત્યત જ યોગિક મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિનું નામ આ દેશોએ ' નિર્મન્ય ' અગ્નિ છે, તેનાથી જટકા (ઇટાને) પકાવની જીનું અને તાણુ ધી નવનીત (માખણ) માથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, જતા જે તાણુ ધી દોષ ને તેને જ નવનીત ધી કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે તાત્કલિગ અપવથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિને જ નિર્મન્ય અગ્નિ કહેવાય કે એટલે ' નિર્મન્ય ' શબ્દ યોગિક છે ॥ ૧૨ ॥

હવે વેદકેવ આદિ શબ્દોની નામધેયતાનું અધિકરણ શરૂ છે

દ્રવ્યરૂપ ગુણો વિધીયમાન છે તેનો (વિકલ્પ) વિકલ્પ છે (इति चेत्) નો એમ માનવામા આવે તો

ભાવાર્થ — આતુર્ભાસ્ય યાગના આગ્ર પ્રકરણ છે (૧) વૈશ્વદેવ, (૨) વરુણ પ્રધાસ (૩) સામ્યેધ (૪) શુનાસીરીય તેમા પ્રથમ પર્વમા આપે યાગો છે (૧) આગ્નેય અષ્ટકપાત્ર, (૨) સૌમ્ય ચરુ (૩) સાવિત્ર દ્વાદશકપાત્ર (૪) સાગ્ગવત ચરુ (૫) પૌષ્ણ ચરુ (૬) મારુત સમકપાત્ર (૭) વૈશ્વદેવી આમિક્ષા (૮) દ્વાનાપૃથિન એકકપાત્ર આ આઠ યાગોની નજીકમા જ “ વૈશ્વદેવેન યજેત ” આપુ વિધાન છે. અહી આગ્નેયાદીન યાગાન યજેત આવે અનુવાદ કરીને વૈશ્વદેવ ' સમ્પદ રી દેવતા રૂપ ગુણનુ વિચાર થાય છે ને ક વૈશ્વદેવ્યામ્ બામિક્ષાયામ્ મા ' વિશ્વદેવા ' દેવતા પ્રાપ્ત છે, છતાં બીજા સાત યાગોમા તો ' વિશ્વદેવા ' દેવતા પ્રાપ્ત નથી ને કે ત્યાં પણ આગ્નેયાદિ સમ્પદો તદ્દિતજ્ઞાતિ અગ્નિઆદિ દેવોના વિધાયક છે જ તો પણ બીજા ઉપાય ન હોવાથી અગ્નિ આદિ દેવો સાથે ' વિશ્વદેવા ' નો વિકલ્પ માનવો જોઈએ. જો ' વૈશ્વદેવ ' સમ્પદ કેવળ યાગનુ નામ માનવામા આવે તો તેમા દેવતા અને દ્રવ્યનુ વિધાન ન હોવાથી યાગનુ સ્વરૂપ જ બની શકતુ નથી. દેવતા અને દ્ર વ્ય એ યાગનુ સ્વરૂપ કહેવાય છે આ કારણને લીધે જો ' વૈશ્વદેવ ' કેવળ યાગવિધેયનુ નામ માનવામા આવે તો વિધિ અનર્થક થઈ જાય છે, માટે ' વૈશ્વદેવ ' સમ્પદ ગુણુ વધાયક છે એમ માનવુ જોઈએ ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ન વા પ્રકરણાત્ પ્રત્યક્ષાવિધાનાच्च न हि

प्रकरणं द्रव्यस्य ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ — (પ્રકરણાત્) બગવાન વાક્યના સમીપ પાઠથી, (પ્રત્યક્ષાવિધાનાત્ ચ) અને ઉત્પત્તિવિધિથી અગ્નિઆદિ દેવતા શ્રુત હોવાથી (ન) તેનો બાધ થઈ શકતો નથી (પ્રકરણમ્) તથા સમીપપાઠે આવ (દ્રવ્યસ્ય) ઉત્પત્તિ સિદ્ધિ દ્રવ્યનો (ન હિ) બાધક થઈ શકતો નથી

ભાવાર્થ — બગવત્ વાક્યો પાસે અર્થાત્ આગ્નેયમષ્ટકપાત્રં નિર્વેપતિ ઇત્યાદિ વાક્યો પાસે ' વૈશ્વદેવેન યજેત ' વાક્યનો પાઠ હોવાથી ' અગ્નિ ' આદિ દેવોના બાધ થઈ શકતો નથી તથા ઉત્પત્તિ યાગથી વિદિત જે પુરોહિત દ્રવ્ય છે તેનો પણ બાધ થઈ શકતો નથી આ કારણથી વૈશ્વદેવ સમ્પદ દેવતા કે યાગક તથા દ્રવ્યવિધાયક થઈ શકતો નથી પણ એ સમ્પદ કેવળ યાગવિધેયનુ નામ જ થઈ શકે . અર્થાત્ ઉપર જણાવેલા આઠે ય યાગોનુ નામ ' વૈશ્વદેવ ' છે

આલેખ નિશકરણ સૂત્ર

मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (મિથ.) યાગોની આર્ષાત કરીને પણ અગ્નિપરસ (અનર્થ સમ્બન્ધ) અર્થનો સબધ થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ — આઠે ય યાગોનો અનુવાદ કરી અને પછી તેને ઉદ્દેશી આર્ષાતિ પામેલા યાગોમા વૈશ્વદેવની ગુણવિધિ થાય તો શી દગ્ગત ॥ ૧ જોરસે કે, પ્રથમ યાગ વિધાનમા અગ્નિ આદિ દેવતા માનવા અને બીજી વખત આરતિ સયેલા યાગોમા ' વિશ્વદેવ ' દેવતા માનવામા આવે તો શી વાધો ॥ આ પૂર્વપક્ષના સમ્પ્રમાનમા કહેવામા આવે છ કે ' વૈશ્વદેવ ' યાગની આર્ષાતિ કર્યા વગર યાગ અને દેવતાઓમા ઉદ્દેશ્ય-વિધેય ભાવનો સબધ કરી સમય નહિ ॥ ૧૫ ॥

ત્યારે યાગની આદૃતિ કરે, એના સંબંધમાં આ સૂત્ર છે.

પરાર્થત્વાદ્ ગુણાનામ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:—(ગુણાનામ્) ગુણોનુ (પરાર્થત્વાત્) પગર્થત્વ હોવાથી

ભાવાર્થ:—દેવતા આદિ ગુણો અપ્રધાન હોય છે અને યાગ ક્રિયા મુખ્ય હોય છે. અપ્રધાનને ખાતર પ્રધાનજન યાગની આદૃતિ સંભવી શકે નહિ, એટલે કે ' વિશ્વદેવ ' દેવતારૂપ ગુણને ખાતર યાગની આદૃતિ શક્ય શકે નહિ આ કારણને લીધે ' વૈશ્વદેવ ' પદ ગુણવિધાયક નથી પણ નામવિધાયક છે અને તે ઉપર કહેવા આઠ યાગોનું નામ વૈશ્વદેવ છે, અને એ રીતે નામવેદ માનવામાં દ્રવ્ય અને દેવતાનો પણ ઉપરની યુક્તિથી અભાવ ન હોવાથી ' વૈશ્વદેવ ' નામવેદ યાગ વ્યર્થ પણ નથી. કારણ કે તે યાગમાં અગ્નિ આદિ દેવતા અને દ્રવ્ય વિદિત છે જ અને એનો જ વ્યવહાર ' વૈશ્વદેવ ' નામથી થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે વૈધાનરમાં અષ્ટત્વાદિની અર્થવાદતાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનુ સત્ર પૂર્વવન્તોઽવિધાનાર્થાસ્તત્સામર્થ્ય સમાન્નાયે ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:—(પૂર્વવન્ત) અગ્નિ આદિ ઉત્પત્તિવાક્યથી પ્રથમ પ્રાપ્ત છે માટે (અધિધાનાર્થાઃ) વૈશ્વદેવેન યજેત આ વાક્યજન ગુણો વિધિને માટે નથી (સમાન્નાયે) અષ્ટકપાલ નવકપાલ આદિ વાક્યમાં (તત્સામર્થ્યમ્) વિધિનું સામર્થ્ય છે.

ભાવાર્થ:—' વૈશ્વાનરં દ્વાદશકપાલં નિર્વપેન્ પુત્રે જાતે ' કાન્યેષ્ટિ કાંડમાં આ વાક્ય છે, એનો અર્થ એ છે કે જ્યારે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય ત્યારે બાર કપાલમાં (માટીના પાત્રમાં) સંસ્કૃત કરેલા અર્ધાત્ વિધિપ્રમાણે બનાવવામાં આવેલા પુરોગ્રાથનો નિર્વાપન-પ્રદાન કરેલો. આની સાથે બીજા પણ વાક્યો છે.

ચદ્વાકપાલો ભવતિ ગાયત્રી એવ એનં પુનાતિ । યજ્ઞવ કપાલસિદ્ધૈષાસ્મિન્તેજો દધાતિ । યદ્ દશકપાલો વિરાજૈવાસ્મિન્નર્ધ દધાતિ । ચદેકાદશકપાલો જગત્વૈવાસ્મિન્ પશૂન્ દધાતિ । આનો અર્થ એ છે કે જો આઠ કપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોગ્રાથનું પ્રદાન કરે છે તે ગાયત્રીથી પુત્રને પવિત્ર કરે છે જો નવકપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોગ્રાથનું પ્રદાન કરે છે તે પવમાન સ્તોત્રદ્વારા પુત્રમાં તેજ પ્રેરે છે જો દશકપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોગ્રાથનું પ્રદાન કરે છે તે વિરાજ્યાં એને અગ્નિદિ યુક્ત કરે છે, અને જો અગ્નિ કપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોગ્રાથનું પ્રદાન કરે છે તે જગતીદ્વારા એને પશુ સંપન્ન બનાવે છે. યસ્મિન્ જાતે યજ્ઞમર્ષિર્નિર્ધપતિ પૂત એવ ॥ તેજસ્વી અગ્રાદ્ હિન્દ્રિયાર્થી પશુમાન્ મયતિ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા પછી જો ઈષ્ટિ કરે છે તેનો પુત્ર તેજસ્વી, અન્નાદ, બ્રાહ્મણ દિન્દ્રિયાળો અને પશુવાળો થાય છે. અહીં શંકા એ થાય છે કે અહીં જો અષ્ટકપાલ આદિ શબ્દો ને ગુણના વિધાયક છે કે અર્થવાદરૂપ છે. આ કેસણે પૂર્વપક્ષનુ એવું કયન છે કે વિશ્વદેવેન યજેત આ વાક્યમાં અગ્નિ-આદિ ગુણો પ્રથમ પ્રાપ્ત છે માટે વિશ્વદેવેન યજેત આ વાક્યમાં રહેલા ગુણો વિધિરૂપ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે વિધિ તો અગ્રાપત્રી જ હોઈ શકે અષ્ટકપાલ આદિ વાક્યમાં જ વિધિનું સામર્થ્ય મળી શકાય કારણ કે ત્યાં પ્રથમપ્રાપ્ત ન થતા આ કારણને લીધે એ અષ્ટકપાલ આદિ અહીં વૈધાનર ઈષ્ટિમાં ગુણ-વિધાયક છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાન્તસૂત્ર ગુણસ્ય તુ વિધાનાર્થેઽતદ્ગુણાઃ પ્રયોગે સ્યુરનર્થકા
ન હિ તં પ્રત્યર્થવત્તાઽસ્તિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ—(ગુણસ્ય) અણકપાવાન્નિષ્ણ ગુણતુ (વિધાનાર્થે) વિધાનાર્થત્વ હોવાથી
(અતદ્ગુણાઃ) વૈધાનર ઇષ્ટિ પ્રત્યે તે ગુણો નથી કાઠ્ય કે તેના દાદશકપાલ હોવાથી તેનો
અવરોધ થાય છે. ખીજા યાગોતુ તો વિધાન કરી શકે એમ નથી, માટે (પ્રયોગે) વૈધાનર
ઇષ્ટિમા તે (અનર્થકા સ્યુઃ) નિર્ગર્થક પડે છે તેને લીધે (તં પ્રતિ) વૈધાનર યાગ પ્રત્યે
(અર્થવત્તા ન ઇસ્તિ) તેની અર્થવત્તા નથી.

કાવાર્થ—અણકપાલાદિ સસ્કૃત પુરોહિત ' વૈધાનર દ્વાદશકપાલં નિર્વપેત્ ' એ
વૈધાનરી ઇષ્ટિમા ગુણરૂપ બની શકતા નથી, કાઠ્ય કે તે દર્મમા તો દાદશકપાલ સસ્કૃત
પુરોહિત ગુણરૂપે છે આ કાઠ્યથી અણકપાલઅદિથી સસ્કૃત પુરોહિતો નિર્ગર્થક પડનાથી
દાદશકપાલના સ્તાવક રૂપે હોઇ તે વૈધાનરી ઇષ્ટિમા અર્થવાદરૂપે એ વાક્યો કે અણકપાલાદિ
ખીજા યાગોતુ વિધાન કરી શકે નહિ. ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરાશાસ સૂત્ર.

તચ્છેપો નોપપદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ—(તચ્છેપઃ) દાદશકપાલ વિધિનો શેષ (ન ઉપપદ્યતે) સિદ્ધ થઇ શકતો નથી.

કાવાર્થ—દ્વાદશકપાલં નિર્વપેત્ આ વિધિના શેષરૂપ પશુ અણકપાલઅદિ
બની શકતા નથી અર્થાત્ વિધિના સ્તાવક અર્થવાદો પશુ થઇ શકતા નથી. ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તર સૂત્ર.

અવિભાગાદ્ વિધાનાર્થે સ્તુત્યર્થેનોપપદ્યેન્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ—(અવિભાગાત્) વિભક્ત ન હોવાથી (વિધાનાર્થે) વિધાનરૂપ અર્થમા
(સ્તુત્યર્થેત્વેન) દાદશકપાલના સ્તુતિરૂપે (ઉપપદ્યેન્) સિદ્ધ થઇ શકે.

કાવાર્થ—દાદશકપાલમા અણકપાલત્વ નિયમથી ન અ-તર્જત હોવાથી એટલે કે
ખારરૂપ સંખ્યામા આઠથી અગ્રાગથી સુધીની સંખ્યા અવિભક્ત હોવાથી દાદશકપાલ સસ્કૃત
પુરોહિતના સ્તુતિરૂપે એ વાક્યો સિદ્ધ થઇ શકે છે ખારરૂપ અવયવીના આઠ, નવ, દશ અને
અગ્રાર અવયવો કે એટલે અવયવો દ્વારા અવયવીની સ્તુતિ છે એમ માનવામા કશી કલ્પત
નથી. માટે વૈધાનરી ઇષ્ટિ પ્રત્યે અણકપાલ આદિ અર્થવાદો છે ॥ ૨૦ ॥

આશ્લેષ સૂત્ર.

કારણં સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ—(કારણમ્) ક્યમાણ પૂતવાદિતું કારણ (સ્યાન્) થઇ શકે (ઇતિ ચેત્)
ને એમ કહો તો.

કાવાર્થ—' ગાયત્રી યથ વર્ણે વ્રજાયર્ચસેન પુનાતિ ' આ વાક્યમા પવિત્રતા રૂપ
ફળ સ્પષ્ટ રીતે શ્રુત થાય છે તો એ પવિત્રતાનુ કારણ અણકપાલ આદિ ગુણો માનવામા આવે
તો શો વાધો ? ને એ પ્રમાણે કારણ માનવામા આવે તો ગુણવિધિ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

આ શાકના સમાધાન રૂપે આ સૂત્ર છે.

આનર્થવ્યાદકારણં કર્તુર્હિ કારણાનિ ગુણાયે વિધીયન્તે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ—(અકારણમ્) અણકારણાદિ પવિત્રતાદિનુ કારણ નથી (આનર્થક્યાન્) માટે તે ગિરદર્શક પદ્ધતિ હોવાથી (ગુણાયે) ગુણિને માટે (વિધીયન્તે) તત્પર્યંતે વિવચનવામાં આવે તે (હિ) કારણ કે (કર્તુઃ) કરતને (કારણાનિ) ગુણોના ફળ મળે છે.

સાધાર્થ—પવિત્રતાદિનુ કારણ પણ અણકારણનાદિ નથી, કારણ કે જો, માનવાથી વાસ્તવિક ઉપક્રમ અને ઉપસદારનો પણ જન ઉત્પન્ન થાય તે શુદ્ધજન્ય ફળોનો સમય પણ યોગ્ય છે તો સાચું હોય કે જોયે અદ્વિતીય પવિત્રતા ફળનો મળેલ ઉત્પન્ન ચનાર સિંચુની સાથે અને તે વાગનો ફળો નથી આ મગજને લીધે પવિત્રતાદિ ફળના કારણ અણકારણ આદિ નથી ત્રીજી માનવ પદે કે જે અણકારણનાદિ વાક્યો વેંચાનરી દિલના અર્થવાદ જ ॥ ૨૨ ॥

હવે યજમાનપદની પ્રસ્તનાદિસ્તુત્યર્થતાનું અધિકરણ

તત્સિદ્ધિઃ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ—(તત્સિદ્ધિઃ) 'યજમાન પ્રસ્તર' પ્રસ્તરકારણ યજમાનના યજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે.

સાધાર્થ—ગોષ્ટ વૃત્તિથી વપરાયેલા શબ્દોનું પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત શ્રુતિ એવું પ્રકરણ અહીંથી શરૂ થાય છે 'યજમાન પ્રસ્તર' આ દેશને યજમાનનું નામ પ્રસ્તર છે કે પ્રસ્તરનું નામ યજમાન છે કે એ સદેહની નિવૃત્તિ કરવાની છે. 'પ્રસ્તર' એટલે પ્રથમ કાપેલી ફળોની મુદિત આ ફળોની મુદિતથી યજમાનનું કાર્ય થાય છે પરિધિ ઉપર ફળોમાં પરિધાન કરવું પડે છે. આ 'પરિધાન' યજમાનનું કાર્ય છે પણ ફળો વડે તે થતું હોવાથી પ્રસ્તર રૂપ અર્થને ગોષ્ટ વૃત્તિથી યજમાન કહેવામાં આવે છે એટલે કે યજમાન શબ્દદ્વારા 'પ્રસ્તર' ની ગુણિ કરવામાં આવી છે માટે યજમાન પ્રસ્તર એ અર્થવાદ વાક્ય છે યજમાનકાર્ય પરિધિ પરિધાન પ્રસ્તર કરોતીતિ તસ્યાદ પ્રસ્તરત્ યજમાનકાર્યસિદ્ધિ ઇતિ કૌમિનિમિત્ત રતિ ॥ ૨૩ ॥

આગ્રેય આદિ શબ્દો આદિની સ્તુતિ માટે જ છે એ અધિકરણ આ સૂત્રનો વિષય છે

જાતિઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ—(જાતિઃ) જન્મ પણ ગોષ્ટવૃત્તિથી જન્મ પ્રોત્તેય કરવાનું નિમિત્ત હોય છે

સાધાર્થ—'આગ્રેયો વૈદ્યાશ્રય' વેદનો રાજમ્ય વદ્યો વૈષ્ણવેષ' આ દેશને પ્રાણીઓ આગ્રેય, કાન્તિને વૈદ્ય અને વૈષ્ણવે વૈષ્ણવે કહેવામાં આવ્યા છે આગ્રેય, વૈદ્ય અને વૈષ્ણવે શબ્દો ગોષ્ટવૃત્તિથી પ્રાણીઓને માટે પ્રયુક્ત છે આ ગોષ્ટવૃત્તિનું નિમિત્ત અગ્નિ જન્મ તથા દેવોમાં મુખ્ય મણક છે તેમ પ્રાણી પણ જન્મણોમાં પાંચ વાર્તિ ગુણને વધને મુખ્ય ગણાય છે. માટે મુખ્ય જન્મ અગ્નિ અને જાણીને સમાનગુણ જે તેની સાથેજુને આગ્રેય અથવા અગ્નિ કહેવામાં આવે છે અગ્નિજ્ઞાનનો વદ્યાશ્રય રતિ પ્રાણમસ્તુતિ જે જાણી છે તે વૈધાનર

(સર્વમનુષ્યોમા) અગ્નિ છે સુત્રિમાં અને ઇન્દ્રમાં મળના આધિક્યને લઈ દાત્રિની પ્રશ્ન આ માટે ' ઐન્દ્ર ' અને સર્વને અગ્નિદિ પદાર્થ પૂરે પાડનાર હોવાથી વૈશ્વની સ્તુતિને માટે વૈશ્વદેવ શબ્દ વપરાયો છે આ કાગ્યથી કાગ્નેયો વ્રાહ્મણઃ આ વાક્ય વ્યાક્રાણી સ્તુતિપદક હોવાથી અર્થવાદ છે ॥ ૨૪ ॥

યૂપાદિરાખ્દેની યજ્ઞમાનસ્તુતિયું અધિકરણ

સારૂપ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ—(સારૂપ્યાત્) સમાનતાને લઈને પણ ગૌણ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે અને તેનાથી સ્તુતિ પ્રતીત થાય છે

ભાવાર્થ:—' યજમાનો યૂપ ' ' આદિત્યો યૂપ. ' ' યજમાન યૂપ છે ' ' અત્યાદિ યૂપ છે ' આ ઠેકાણે યૂપને માં યજ્ઞમાન અને આદિત્ય શબ્દો વપરાયા છે ઊર્ધ્વતરૂપ ગુણ યજ્ઞમાન અને યૂપમા સમાન છે. તેજસ્વિતારૂપ ગુણ આદિત્યમા અને યૂપમા સમાન છે. આવા પ્રયોગથી યૂપની સ્તુતિ પ્રતીત થાય છે જ્યારે યૂપને સુદર સુવાળો જાણવામા આવે છે ત્યારે તેના ઉપર ધી એ પદવામા આવે છે એટલે તે અગ્રકાંટ મારે છે. આ અગ્રકાંટરૂપ ગુણ મિતિમા અને યૂપમા સમાન છે આ કાગ્યથી લઈને અર્થાત્ ઊર્ધ્વતરૂપ સમાન ગુણથી યૂપને યજ્ઞમાન કહ્યો છે અને અગ્રકાંટ રૂપ સમાન ગુણને લઈને યૂપને આદિત્ય કહેવામા આવ્યો છે. તેથી યજમાનો યૂપઃ અને આદિત્યો યૂપઃ એ સનાતક હોવાથી અર્થવાદ છે. ॥ ૨૫ ॥

અપરવાદિરાખ્દેની ગવાદિસ્તુત્યર્થત્વયું અધિકરણ

પ્રદાંસા ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(પ્રદાંસા) ' અપદાવો વા અન્યે સો અગ્નેઃચ ' આ વાક્યમા ગાય જળદ અને અથથી જિ ન પ્રાણીઓ પશુ નથી એમ કહેવામા આવ્યું છે તે આત્ર ગાય, જળદ અને અથની સ્તુતિ માટે છે.

ભાવાર્થ:—ઊંટ, મકરૂ, કૂતર, ગાય અને અથમા પશુત્વ એક સગળ હોવા છતાં ગાય અને અથ સિવાય પશુ જ નથી એમ કહેવામા ઊંટ, કૂતરા અને બકરાની ગવામિની અપેક્ષા એ નિન્દા જણાય છે અને ગાય તથા અથની સ્તુતિ જણાય છે, તેજ પ્રમાણે ' ચક્ અઘૃતમ્ અમોજનં તત્ ' યન્મલિનમ્ અવાસસ્તત્ । ' જેમા ધી નથી તે બોજન નથી. ' જે મેહુ છે તે કપડું નથી આ ઠેકાણે પણ ધી વગરના ભોજનની નિન્દા તથા ધી વાળા ભોજનની સ્તુતિ જણાય છે તેમજ મેલા કપડાની નિન્દા અને ધોગેલા કપડાની સ્તુતિ જણાય છે આ કાગ્યથી ' અપદાવો વા અન્યે સો અગ્નેઃચ ' આ વાક્ય અર્થવાદ છે. ઉપરના વાક્યમા ઊંટ, બકરા અને કૂતરા અદિને માટે ' અપશુ ' શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોવી તેમા ગવાદિ પશુઓની પ્રશ્ન સા એજ નિમિત્ત છે. અને એ શબ્દ પ્રયોગનુ કૃત્ર પણ પ્રશ્ન સા જ છે ॥ ૨૬ ॥

' વાહુલ્યધી સુદિરાખ્દેના વ્યખ્દેશ છે ' એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

મૂમા ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(મૂમા) ' સુદિરૂપદધાતિ ' આ ઠેકાણે સૂજ ધાતુના પ્રયોગના ગાહુલ્યથી સજ્ઞ ધાતુના પ્રયોગવાળા અને તે ધાતુનો પ્રયોગ જોઈ ન હોય તે મનો પણ સુદિપદ વાચ્ય છે.

ભાવાર્થ:—સુષ્ટિર્લિંગક મન્ત્રો અગ્નિચયન પ્રકરણમા વધારે હોવાથી સુષ્ટિર્લિંગક અને અસુષ્ટિર્લિંગક બન્નેને જાનના મન્ત્રોના સમુદાયને ' સુષ્ટિ ' એવું નામ આપવામા આવ્યું છે. " લાહુલ્યેન વ્યવદેશા મચન્તિ " એના પ્રયોગ વધારે હોય કે તેનાથી તે સમુદાય પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે અથવા મન્ત્રોના સમુદાયને ' સુષ્ટિ ' નામ આપવામા સજ્ઞ ધાતુના પ્રયોગના જૂમા અર્થાત્ આવુલ્યને લીધે છે.

જે જનસમુદાયમા જનીવાશ માણસો વધારે હોય કે તે સમુદાયમા ડાઈ જની વચગા માણસો હોય તો પણ આખા સમુદાયને ' જનીસમુદાય ' કહેવામા આવે છે એજ પ્રમાણે અગ્નિચયન પ્રકરણમા આવેલા મન્ત્રોને સુષ્ટિ પ્રયોગના જૂમાને લીધે " સુષ્ટિ " એવું નામ આપવામા આવ્યું છે.

જે જન્મ (ઇરા) નો સુષ્ટિ મન્ત્રોથી અગ્નિકુડ રચવામા ઉપયોગ થયો હોય તે જન્મક પણ સુષ્ટિ કહેવાય છે.

સુષ્ટિ મન્ત્રોના સખમ ચયન સાથે કે મારે મન્ત્રોના અનુવાદ કરીને જન્મકનું ઉપધાન કરવામા આવે છે મારે મન્ત્રોના અનુવાદ કરનાર સુષ્ટિ યજ્ઞ અર્થવાદ છે ॥ ૧૭ ॥

' પ્રાણભૂત ' શબ્દાદિ સ્તુત્યર્થક છે એ અધિકરણ રાદ કરે છે.

લિઙ્ગસમવાયાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(લિઙ્ગસમવાયાત્) પ્રાણલિંગક મન્ત્ર જાણે પદિત બીજા મન્ત્રોના પણ પ્રાણભૂત મન્ત્રોથી જવદ્વાર થાય છે.

ભાવાર્થ:—' પ્રાણભૂત ઉપદ્રવાતિ ' આ દેખણે માત્ર એક જ જનમાં પ્રાણ સંપન્નો પ્રયોગ થયો ' બીજા મન્ત્રોમા ' પ્રાણ ' સંપન્નો પ્રયોગ નથી જતા આખા મન્ત્રસમુદાયને ' પ્રાણભૂત ' કહેવામા આવે છે પ્રથમ મન્ત્ર આ પ્રમાણે છે " યર્ચ પુરોમુષસત્ત્વ પ્રાણો મૌસાવર્તઃ ' વૌશ્વજિતિથી આખા મન્ત્ર સમુદાયનું નામ ' પ્રાણભૂત ' રાખવામા આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે જ મન્ત્રોથી મૌશ્વ સંપન્નોની પ્રવૃત્તિ થાય છે એવું આ દેખણે બતાવવામા આવ્યું છે આ જ સંતોને ઠીક ઠીકમા સાવજ્ઞાચાર્યે આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે.

તત્સિદ્ધિજ્ઞાતિસામ્યવ્રવાસાલિઙ્ગમૂમતિ
પદિમ સર્વત્ર શબ્દાના ગોળી વૃત્તિ પ્રકલ્પિતા ॥

આ મન્ત્રમા સમગ્રપ્ર શબ્દોનો અર્થ ' સમીપવાદ ' એવો કરવામા આવેલો છે ॥ ૨૮ ॥

વાક્યરોપથી સદિગ્ધ અર્થને નિરૂપણ કરવાનું અધિકરણ.

સંદિગ્ધેષુ વાચ્યરોપાત્ ॥ ૨૯ ॥

ભાવાર્થ:—(સંદિગ્ધેષુ) બધા વિષય સંદિગ્ધ હોય ત્યાં (વાચ્યરોપાત્) વાચ્યરોપથી નિર્ણય થાય છે.

ભાવાર્થ:—" ચક્ષુર્વા વર્કરા ઉપદ્રવ્યાન્ " બીજા ઝીણા મંત્રોને ' ટર્કરા ' કહેવામા આવે છે ટર્કરાને બીજાથી પછી તેનું ઉપધાન કરવું એટલે અપ્રુક દેહાણે તેનો પતમા ઉપયોગ

કરવો. આ દેહાણુ વિધિનો અર્થ જે શકરાને બીજવવો છે તે બીજવવું કાષ્ઠપણ મનાવી પદાર્થથી થઈ શકે છે ઘી, તેલ અથવા ચરબીથી પણ બીજવી શકાય છે તો આ વિધિમાં શકરાને ચાનાથી બીજવવી એ સહેલું છે, આ સહેલની નિશ્ચિતિ અર્થવાદથી થઈ શકે છે. આ વિધિનો અર્થવાદ તેજો વૈ ધૃતમ્, સ તૈજસમવાર્ધિ ચિનુતે આ અર્થવાદમાં ઘીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે માટે વિધેય અર્થ ધૃત જ છે. કારણ કે ય સ્તૂયતે સ વિધીયતે એવો ન્યાય છે. આ ઉપરથી ઘીથી બીજવીને શકરાનું ઉપધાન કરવું એવો વિધિ સ્પષ્ટ થાય છે. અર્થવાદમાં દ્વિત્વમાં વિધેય અર્થની જ સ્તુતિ હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

સામર્થ્યને અનુસરીતે જ વ્યવસ્થા કરવી એ અધિકરણ સમજાયે છે.

અર્થાદિ વા કરુપનૈકદેશત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ.—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિ બતાવે છે. (અર્થાત્) વસ્તુવૃત્તિઆમર્થથી વિધેય અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. (કરુપનૈકદેશત્વાત્) કરુપના-તર્ક પણ વેદનો એક દેશ હોવાથી.

‘ હસ્તેન યવદ્યતિ ’ ‘ શ્લુષેણ યવદ્યતિ ’ ‘ સ્વધિતિના યવદ્યતિ ’ આ વાક્યોમાં હોમવા યોગ્ય દ્રવ્યોનું અવધાન શાથી કરવું તે બતાવવામાં આવ્યું છે. અવધાન એટલે હોમવા માટે શયેષ્ઠા દ્રવ્યને લુકુ પાડવું તે. “ હાથવળી અવધાન કરવું, ગુનુથી અવધાન કરવું, સ્વધિતિ (પરામા વપરાણુ એપુ જેવું લોહાનું હયાપાગ) થી અવધાન કરવું. ‘ આમાં શ શ એ થાય ॥ કાષ્ઠપણુ દ્રવ્યનું અવધાન કરવામાં આ નજે સાધન વાપરવાં કે વિદ્યુતથી વાપરવાં ? આનું’ સમાધાન એમ કરવામાં આવ્યું છે કે દ્રવ્યની યોગ્યતાને અનુસરીને અવધાન કરવું. જો કાષ્ઠ શિરા જેવું દ્રવ્ય હોય તો હાથથી અવધાન કરવું, ઘી હોય તો ગુનુથી અવધાન કરવું અને કાષ્ઠ બહુજ કઠણ પદાર્થ હોય (જેમકે ટાપર અથવા કાષ્ઠ કંઠણ દળ) તો સ્વધિતિથી અવધાન કરવું. જો કે આમ કરવાનો કાષ્ઠ સ્પષ્ટ વિધિ નથી પણ કરુપના કરવામાં આવે છે. કરુપના એટલે તર્ક. તર્ક પણ જો યોગ્ય હોય તો તેને માનવામાં કરી હરકત નથી. વેદ અને શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ તર્ક પણ વેદનો એક ભાગ જ ગણાય છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ લખ્યું છે કે:—

આર્ષ ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાધિરોધિના

યસ્તર્કેણાનુસંધત્તે સ ધર્મ વેદ નેતરઃ

વેદ અને શાસ્ત્રોથી અવિરુદ્ધ તર્કથી જે વેદનું અને શાસ્ત્રોનું અનુસંધાન કરી શકે છે તે ધર્મને નણી શકે છે. ॥ ૩૦ ॥

इति मीमांसा गुर्जरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

સામાસશ્રાવ્યં પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥

અથ દ્વિતીયોડ્ધ્યાયઃ પ્રારમ્ભતે ।

તત્ર ચાયં પ્રથમઃ પાદઃ

અપૂર્વરૂપ ધર્મ આખ્યાત પદ્ધતી પ્રતિપાદ્ય છે. એ નામનું અધિકરણ સમજાવે છે.

પહેલાં અખ્યાતમા પ્રમાણનું લક્ષણ બતાવ્યું, વિધિ, અર્થવાદ, મંત્ર અને સ્મૃતિનો પણ નિર્ણય કર્યો છે. મુખ્યવિધિ અને નામધેયનો પણ નિર્ણય કર્યો છે તથા સદિગ્ધ અર્થનો વાક્ય-ગ્રંથથી નિર્ણય કર્યો છે પણ દર્શન્યુ છે. હવે વિધિવાક્ય રૂપ પ્રમાણમાં કર્યો અર્થ પ્રધાન અને કર્યો અર્થ અપ્રધાન છે જેનાથી ધર્મરૂપ અપૂર્વ પ્રતીત શાય તે પ્રમાણ વાક્યમાં મુખ્ય ગણાય છે.

માવાર્થાઃ કર્મશબ્દાઃ, તેમ્યઃ ક્રિયા પ્રતીયેતૈષ હ્યર્થો વિધીયતે ॥ ૧ ॥

પદાર્થ—(માવાર્થાઃ) ભાવના રૂપ અર્થ સિદ્ધિને માટે (કર્મશબ્દાઃ) ધાત્વર્થ-વાચક કર્મશબ્દો અર્થાત ક્રિયાપદો છે અર્થાત ધાત્વર્થો યાગઆદિ ભાવનાને માટે હોય છે. કારણ કે (તેમ્યઃ) ધાત્વર્થોથી જ (ક્રિયા) અપૂર્વનામક ધર્મ (પ્રતીયેત) જાણી શકાય છે (હિ) માટે (યદઃ) આ (અર્થઃ) ધાત્વર્થરૂપ અર્થ (વિધીયતે) વિદિત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—વિધ્યર્થક પદના ધાત્વર્થો આખ્યાત પ્રત્યય-વાચ્ય ભાવનામાં કારણત્વ રૂપથી અન્યથ પામે છે. યજેત નો અર્થ યાગેન ભાવયેત્ યાગથી ભાવના કરવી એવો અર્થ થાય છે. આ કારણથી ધાત્વર્થ ભાવનારૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા માટે હોય છે. વિધ્યર્થક ક્રિયાપદોથી 'ક્રિયા' ગાદલે અપૂર્વ પ્રતીત થાય છે. અપૂર્વનું જ બીજું નામ ધર્મ છે વાક્યમાં ધાત્વર્થનું વિધાન થાય છે અને જેનું વિધાન થાય તે જ ધર્મ. અર્થાત અપૂર્વનું સાધન છે. નામના અર્થો ભાવના સાથે સીધી રીતે સંબંધ પામતા નથી. નામાર્થનો સંબંધ ધાત્વર્થ સાથે હોય છે અને ધાત્વર્થનો સંબંધ ભાવના સાથે થાય છે. સોમેન યજેત અહીં સોમરૂપ નામાર્થનો સંબંધ યાગરૂપ ધાત્વર્થ સાથે છે અને સોમ ત્રિસિષ્ટ યાગનો સંબંધ ભાવના સાથે છે. જેમ સોમેન યાગં કુર્વાત્ તેજ પ્રમાણે યાગેન ભાવયેત્ એમ કહેવાય છે. ભાવનાના તથ્ય અસ હોય કે કેન ભાવયેત્ ? કેન ભાવયેત્ ? અને કર્થ ભાવયેત્ ? આ દેહણે ધાતુનો અર્થ જ ભાવનાનું કારણ હોય છે. કેન ભાવયેત્ ? નો જવાબ સર્વે ભાવયેત્ હોય છે અને કર્થ ભાવયેત્ ? રૂપી રીતે ભાવના કરવી ? એનો જવાબ 'અગ્નિનં અન્વાધાનં' પ્રવાજ અને અપધાત આદિથી ઉપકાર કરી ભાવના કરે, એ હોય છે. નામાર્થ તો ધાત્વર્થના ઉપકારી હોય છે. ક્રિયા વગર દ્રવ્યો રૂપ માધી શકતા નથી. જેમકે—પચન ક્રિયા વગર નિર્ગમ્ય રહેલાં કાષ અને નપેલી આદિ ભાત બનાવી શકતાં નથી. આ ઉપરથી સમજાવે કે વાક્યમાં ક્રિયાપદનો અર્થ જ મુખ્ય હોય છે.

'યજેત' આમાં યજ્ઞ ધાતુ છે અને ત્ પ્રત્યય છે. 'યાગ' એ યજ્ઞ ધાતુનો અર્થ છે અને ભાવના ત્ પ્રત્યયનો અર્થ છે. આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ નેમિનીય ન્યાયમાલા તથા શાબર-ભાષ્ય આદિ મ શેમાં છે માટે જિતસુઓએ ત્યા જ જોઈ લેવું. ॥ ૧ ॥

આલોપ કથન.

સર્વેષાં માવાર્થ इति चेत् ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(સર્વેષામ્) જ્યાં પદોનો (માવઃ) ભાવ (અર્થઃ) અર્થ છે (इति चेत्) એમ માનવામાં આવે તો શી હરકત ?

ભાવાર્થ—પ્રાતુના અર્થ પેડે 'સોમ' આદિ નામના અર્થનો અન્ય પણ સીધો ભાવનામા જ માનવામા આવે તો શી હરકત ? અર્થાત નામનો અર્થ પણ "ભાવ" માનવામા આવે તો વાકરમાં ક્રિયાપદનો અર્થ જ મુખ્ય છે અને નામનો અર્થ મુખ્ય નથી એ સવાલ જ ઉડી નીવ.

તસ્માદેતેऽપિ સાકાદ્ભૂતવાત્ ભાવવचनाઃ । सर्वेषु भाव वचनेषु नास्ति

विनिगमतायां हेतुः, कर्मज्ञानाः एव अपूर्वस्य विधायका न द्रव्य गुणशब्दाः ।

પ્રતિ શાખગ્રાહ્ય. ઉપર વાક્યનો ભાવ એ જે કે નામ આદિ સાક્ષ્ય હોવાથી તે પણ ભાવવાચક છે બધા જ પદો ભાવવાચક હોવાથી કર્મજ્ઞાનો જ અપૂર્વના વિધાયક છે અને દ્રવ્યગુણ શબ્દો નથી એમા કાઈપણ જાનની યુક્તિ નથી, માટે બધાજ પદોનો અર્થ 'ભાવ' માનવામા આવે તો ?

ઉપરના સૂત્રમાં કરેલા આરોપની નિવૃત્તિ માટે 'નામ' જુ' લક્ષણ આપે છે.

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि,

तस्मात् तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ.—(ઉત્પત્તૌ) સોમેન યજેત ઇત્યાદિ ઉત્પત્તિ વાક્યમા (યેષામ) જેઓના અર્થોની (સ્વે પ્રયોગે) પ્રયોગના ઉચ્ચારણ વખતે (રૂપોપલબ્ધિ) સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ હોય છે (તાનિ નામાનિ) તે નામ કહેનાર તે (તસ્માત્) અને તે કારણને લીધે (તેભ્યઃ) નામોના અર્થની ઉત્પત્તિ માટે (પરાકાંક્ષા) બીજાની આકાંક્ષા (ન) હોતી નથી. કારણ કે (ભૂતત્વાત્) અર્થની સિદ્ધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમા 'ન' નો અપ્પાહાર કરેલો પડે છે એ થવા ઉત્તરના સૂત્રમાથી તેને આ સૂત્રમા એથલો પડે છે અને તમો સબધ 'પરાકાંક્ષા' ની પછી નિહલો પડે છે. 'સોમેન યજેત' આ ઉત્પત્તિ વાક્ય કહેવાય છે જે વિધિવાક્યમા દ્રવ્ય અને દેવતાનું વિધાન હોય છે તે ઉત્પત્તિ વાક્ય કહેવાય છે. ઉપરના વાક્યમા સોમરૂપ દ્રવ્યનું વિધાન છે. ઉત્પત્તિ વાક્યના શ્રવણ વખતે જે રહ્યો અર્થ સિદ્ધિ હોય તે ન મ કહેવાય છે ઉપરના વાક્યના શ્રવણ વખતે 'સોમ' રૂપ દ્રવ્ય સિદ્ધિ હોય છે માટે સોમની ઉત્પત્તિમા યાગ આદિની જરૂર હોતી નથી, કારણ કે યાગ કર્યા પડના સોમ દ્રવ્ય વિષયમા છે, માટે 'સોમ' એ નામ કહેવાય છે, એજ પ્રમાણે સાધન ૫. ૬ ને માટે ક્રિયાની જરૂર હોતી નથી. નામનો અર્થ સિદ્ધિ હોય છે. અને સિદ્ધિ હોય છે તેથી જ તેનું શુદ્ધરૂપે વાગ્યાદિમા વિધાન હોય છે ॥ ૩ ॥

હવે આપ્પાતાનું લક્ષણ આપે છે.

येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगे न विद्यते तान्वाख्यातानि

तस्मात् तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात् प्रयोगस्य ॥ ૪ ॥

પદાર્થ.—(ઉત્પત્તૌ) ઉત્પત્તિ વાક્યમા (સ્વે અર્થે) સ્વાર્થને માટે (પ્રયોગે) ઉચ્ચારણ સમયે (યેષામ) જે પદોનો અર્થ (ન વિદ્યતે) હોતો નથી (તાનિ) તે (વાખ્યા-તાનિ) આપ્પાતાનું કહેવાય છે. (તસ્માત્) તે કારણથી (તેભ્યઃ) તેનાથી (પ્રતીયેત) અપૂર્વરૂપ ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે. (પ્રયોગસ્ય) ઉત્પત્તિ (આશ્રિતત્વાત્) પુરુષના પ્રવલને આધીન હોવાથી

સાધાર્થ:—ઉત્પત્તિ વાક્યના શ્રવણ વખતે જે મનો અર્થ વિદ્યમાન હોતો નથી તે આખ્યાતાન્ત પદ કહેવાય છે 'યજેત' પદમાં તે જો આખ્યાત કહેવાય છે. વ્યાકરણની યગિ-ભાષા પ્રમુખે તિદ્ધ માત્ર આખ્યાત કહેવાય છે. આ કાણ્ડથી આખ્યાતાન્ત પદના અર્થથી અપૂર્વની પ્રતીતિ થાય છે. કાણ્ડ કે માગની ઉત્પત્તિ પુરવના પ્રવલ્નને અર્થીન હોય છે. યાગરૂપ ક્રિયા પુરુષે કરી લીધી એટલે અપૂર્વરૂપ ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે આખ્યાતાન્ત પદના અર્થથી જ અપૂર્વની સિદ્ધિ થાય છે નામાર્થનો સંબંધ તેા ધાત્વર્થની સાથે હોય છે માટે નામાર્થ અપ્રધાન છે અને આખ્યાતાન્તનો અર્થ પ્રધાન હોય છે ॥ ૪ ॥

અપૂર્વના અસ્તિત્વનું અધિકરણ.

ચોદના પુનરાસ્મઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(પુનઃ) આ શબ્દ વાક્યાવકાગ માટે વપરાયો છે. (ચોદના) યજેત ક્રિયાદિ જે વિધાન છે તેનાથી અપૂર્વની પ્રતીતિ થાય છે. અથવા ચોદના એ જ અપૂર્વ છે. જે નામથી (આસ્મઃ) માત્ર આદિ વૈદિક કર્મોના આગળ કરી શકાય છે.

સાધાર્થ:—અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે માટે જ યાગ આદિ વૈદિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. જે માગથી અપૂર્વ ઉત્પન્ન ન થાય તેા યાગરૂપ ક્રિયા નષ્ટ થવા પછી મહા કાળને અતરે ભાવિ સ્વર્ગ કેવી રીતે મળી શકે ? ' ક્રિયા નષ્ટ થવા પછી પશુ કાળાન્તરમાં જો ફળ મળી શકતું હોય તેા ક પત્ની નષ્ટ થવા પછી પુત્રરૂપ ફળ ઉત્પન્ન થવું લોકીય. ' આવી આપત્તિ થી સાવચા-ચાર્થ આવે છે. ચોદનેત્યપૂર્વે સ્મઃ, અપૂર્વે પુનરસ્તિ યત આસ્મઃ શિષ્યતે ॥ મોનામ પ્રેરણાને અને અપૂર્વ ક્રીઓ છીએ, અપૂર્વ કે માટે જ યાગાદિનું વિધાન છે અપૂર્વ જો ક્રિયાનો અવાન્તર વ્યાપાર છે, જેમ કેન્દનરૂપ ફળ પ્રત્યે કુદાહીનુ ઉપાદયુ અને મારયુ રૂપક્રિયા વ્યાપાર કે તેમ સ્વર્ગાદિ ફળ પ્રત્યે યાગાદિનો વ્યાપાર અપૂર્વ છે અપૂર્વ ફળ મળે ત્યાંસુતી યાગ આદિના કર્તા જે યાગમાન આદિ છે તેના આત્મામાં સંસ્કાર રૂપે રહે છે. ત્યારે સ્વર્ગાદિ મળી જાય છે ત્યારે તે અપૂર્વ નષ્ટ થાય છે, બાકના અગાગ કરી જવા છતાં તેની ઉચ્ચતા પાણીમાં જેમ અનુક સમય સુધી રહે છે, તેમ યાગઆદિ ક્રિયા નષ્ટ થતાં છતાં પશુ સ્વર્ગ-આદિ ફળ મળે ત્યાં સુધી યાગઆદિથી ઉત્પન્ન થનાર અપૂર્વ કર્તામાં રહે છે ॥ ૫ ॥

કર્મોના સુષુપ્તમાન વિલાગતું અધિકરણ

તાનિ દ્વેષં ગુણપ્રધાનભૂતાનિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(તાનિ) તે આખ્યાતો (દ્વિષમ) જે પ્રકારના હોય છે (ગુણપ્રધાનભૂતાનિ) કેટલાક ગોણ અને કેટલાક પ્રધાન એટલે મુખ્ય હોય છે.

સાધાર્થ:—ક્રિયા સંબંધ આખ્યાતો બધા જ મુખ્ય હોવા નથી, કેટલાક ક્રમ પ્રત્યે ગોણ હોય છે અને કેટલાક ક્રમ પ્રત્યે મુખ્ય હોય છે ॥ ૬ ॥

હવે પ્રધાન કર્મોનું લક્ષણ બતાવે છે.

યેદ્રવ્યં ન ચિકીર્ષ્યતે, તાનિ પ્રધાનભૂતાનિ, દ્રવ્યસ્ય
ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ:—ઉત્પત્તિ વાક્યના શ્રવણ વખતે જે પદનો અર્થ વિષયના દોષો નથી તે આખ્યાતાન્ત પદ કહેવાય છે 'યજેત' ય મા ત એ આખ્યાત કહેવાય છે વ્યાકરણી પદિ-
કાપા પ્રમણે તેદિ માત્ર આખ્યાત કહેવાય છે. આ કાગણથી આખ્યાતાન્ત પદના અર્થથી અપૂર્વની પ્રતીતિ થાય તે કાગણ કે વાગળી ઉત્પત્તિ પુરુષના પ્રવર્તને આધીન હોય છે. વાગરૂપ ક્રિયા પુરુષે કરી સીધી એટલે અપૂર્વરૂપ ધર્મ ઉત્પન્ન થાય જો આ ઉપગ્રથી સિદ્ધ થાય છે આખ્યાતાન્ત પદના અર્થથી જ અપૂર્વની ગિદ્ધિ થાય છે નાભાર્થનો સંબંધ તો માત્રર્થની સાથે હોય છે માટે નાભાર્થ અપ્રધાન છે અને આખ્યાતાન્તનો અર્થ પ્રધાન હોય છે ॥ ૪ ॥

અપૂર્વના અસ્તિત્વનું અધિકરણ.

ચોદના પુનરાસ્મઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(પુન) એ શબ્દ વાક્યાય કાગ્ર માટે વપરાયો છે (ચોદના) યજેત પ્રત્યાદિ જે વિધાન છે તેનાથી અપૂર્વની પ્રતીતિ થાય છે. અથવા ચોદના એ જ અપૂર્વ છે કે જેનાથી (આરમ્ભ.) યાગ આદિ વેદિક કર્મને આગળ કરી શકાય છે.

ભાવાર્થ:—અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે માટે જ યાગ આદિ વેદિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, ત્યે વાગથી અપૂર્વ ઉત્પન્ન ન થાય તો યાગરૂપ ક્રિયા નષ્ટ થવા પછી ઘણા કાળને અંતરે આદિ સ્વર્ગ કેની રીતે મળી શકે ' ' ક્રિયા નષ્ટ થવા પછી પણ કાળાન્તરમાં જે કૃણ મળી શક્ય હોય તો ક પતી નષ્ટ થવા પછી પુનઃપ કાગ્ર ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. ' આવી આપત્તિ થી સામચુ-
આર્થ આવે છે ચોદનેત્યપૂર્વે જ્ઞમઃ, અપૂર્વે પુનરાસ્તિ યત આરમ્ભ શિષ્યતે । ચોદના= પ્રેરણાને અને અપૂર્વ કહીએ છીએ, અપૂર્વ છે માટે જ યાગાદિનું વિધાન છે અપૂર્વ એ ક્રિયાનો અવાન્તર વ્યાપાર છે, જેમ ઉત્પન્નરૂપ કૃણ પ્રત્યે કુદાગીનુ ઉપાસવું અને મારવું રૂપક્રિયા વ્યાપાર છે તેમ સ્વર્ગાદિ કૃણ પ્રત્યે યાગાદિનો વ્યાપાર અપૂર્વ છે અપૂર્વ કૃણ મળે ત્યાંથી યાગ આદિની કર્તા જે યજમાન આદિ છે તેના આત્મામાં સંસ્કાર રૂપે ગહે છે, ત્યારે સ્વર્ગાદિ મળી જાય છે ત્યારે તે અપૂર્વ નષ્ટ થાય છે, બાળના અગાગ કરી જ્યાં જતા તેથી ઉચ્ચના પાણીમાં જેમ અમુક સમય સુધી ગહે છે, તેમ યાગઆદિ ક્રિયા નષ્ટ થવા છતાં પશુ સ્વર્ગ આદિ કૃણ મળે ત્યાં સુધી યાગઆદિથી ઉત્પન્ન થનારુ અપૂર્વ આત્મા ગહે છે ॥ ૫ ॥

કર્મોના શુણ્ડ નધાન વિલાગનું અધિકરણ

તાનિ દ્વૈધં ગુણપ્રધાનભૂતાનિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(તાનિ) તે આખ્યાતો (દ્વૈધમ) બે પ્રમગ્ના હોય છે (ગુણપ્રધાનભૂતાનિ) કેટલાક ગૌણ અને કેટલાક પ્રધાન એટલે ગુણ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ:—ક્રિયા-રાગક આખ્યાતો બધા જ ગુણ્ય હોવા નથી, કેટલાક દ્રવ્ય પ્રત્યે ગૌણ હોય છે અને કેટલાક દ્રવ્ય પ્રત્યે ગુણ્ય હોય છે ॥ ૬ ॥

હવે પ્રધાન કર્મનું લક્ષણ બતાવે છે.

ચેદ્રવ્યં ન ચિકીર્ષ્યતે, તાનિ પ્રધાનભૂતાનિ, દ્રવ્યસ્ય
ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચૈ.) નેનાથી (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય (ન ચિકીર્ણ્યતે) સંસ્કારતાથી કરવાને ઇચ્છાએનું નથી (તાનિ) તે આખ્યાતાત (પ્રધાનભૂતાનિ) મુખ્ય છે (દ્રવ્યસ્ય) દ્રવ્યનું (ગુણભૂતત્વાત્) ગોણપણ લોકથી સિદ્ધ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જે કર્મથી દ્રવ્યમાં કાંઈ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાનો ન હોય તે કર્મ મુખ્ય ગણાય છે અને તે કર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર આખ્યાતાત અર્થાત્ ક્રિયાપદ પણ મુખ્ય છે. ક્રિયાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ગોણુ હોય છે એ તો લોક વ્યવહારથી પણ સિદ્ધ થાય છે. ' સ્વર્ગકામો યજેત ' અહીં આ યાગરૂપ ક્રિયા=કર્મ મુખ્ય છે અને તેનું પ્રતિપાદન કરનાર યજેત આખ્યાતાત પણ મુખ્ય છે. ॥ ૭ ॥

ગુણકર્મનું લક્ષણ

યૈસ્તુ દ્રવ્યં ચિકીર્ણ્યતે ગુણસ્તત્ર પ્રતીયતે તસ્ય
દ્રવ્યપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પણ (ચૈ.) જે કર્મથી (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય સંસ્કાર્યત્વ રૂપથી (ચિકીર્ણ્યતે) કરવા ઇચ્છાય છે (તત્ર) ત્યાં ધાત્વર્થ (ગુણઃ) ગોણુ જણાય છે કાગણુ કે (તસ્ય) ધાત્વર્થ રૂપ કર્મનું (દ્રવ્યપ્રધાનત્વાત્) દ્રવ્યપ્રધાનપણુ હોવાથી એટલે કે ત્યાં દ્રવ્યપ્રધાન અને કર્મ ગોણુ હોય છે.

ભાવાર્થ:—જે દેશણે કર્મથી દ્રવ્યમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવો હોય તે દેશણે ક્રિયા દ્રવ્યને ખાતર થતી હોવાથી ક્રિયા એટલે કર્મ ગોણુ ગણાય છે અને તે કર્મ=સત્ક ક્રિયાપદ=આખ્યાતાત પણ ગોણુ કહેવાય છે. જેમકે વ્રીહિ. ૨ અયહન્તિ-વ્રીહિને ખાડે છે. અહીં ખાડવા રૂપ ક્રિયા વ્રીહિને બુ સાથી પૃથક્ કરવા માટે છે માટે એ ક્રિયા=કર્મ વ્રીહિમાં શુદ્ધત્વરૂપ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે આ કાગણુથી અવધાત (ખાડવું) વ્રીહિને માટે જ હોવાથી તે વ્રીહિરૂપ દ્રવ્ય પ્રત્યે ગોણુ છે અને તેથી અયહન્તિ ક્રિયાપદ પણ ગોણુ છે. ને ક્રિયાનું રૂપ અહીં જ દૃષ્ટ થઈ હોય તે ક્રિયાને માટે ' અપૂર્વ ' મનાવું નથી. ॥ ૮ ॥

હવે સંભાર્જન આદિ કર્મની અપ્રધાનતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પૂર્વપક્ષનુ સમ. ધર્મમાત્રે તુ કર્મ સ્યાદનિર્વૃત્તેઃ પ્રયાજવત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(તુ) આ સગદ પૂર્વપક્ષની સમજા કરે છે. (પ્રયાજવત્) પ્રયાજની જે (ધર્મમાત્રે) સંભાર્જનિ તથા કર્મમાં (અનિર્વૃત્તેઃ) દ્રવ્ય પ્રત્યે ઉપકાર ન પાતો હોવાથી (કર્મ) પ્રધાન કર્મ (સ્યાત્) હોઈ શકે.

ભાવાર્થ:—સુત્ર: સંમાર્ષિઃ। અર્ષિ સંમાર્ષિઃ। પરિધિ સંમાર્ષિઃ। પુરોહાશં પર્વમ્પિ કરોતિ। આ દેશણે સંભાર્જન-આદિ કર્મ પ્રધાન કર્મ ગણવા કે ગોણુ કર્મ ૨ અહીં પૂર્વપક્ષનું ગોણુ કહેવું છે કે જે કર્મનું રૂપ દૃષ્ટ જણાવું હોય તે ગોણુ કર્મ અને દૃષ્ટ ન જણાવું હોય તો પ્રધાન કર્મ ગણવું. મુચ્ચનું સંભાર્જન કરવાથી કાંઈ દૃષ્ટ રૂપ જણાવું નથી માટે એ પ્રધાન કર્મ છે. ઋષિઃ સંમાર્ષિઃ ભાવયેત્ અર્ચાનં નુચ્યાથી સંભાર્જન કરવું. જેમ પ્રધાન કર્મનું કાંઈ દૃષ્ટ રૂપ ન હોવાથી તે પ્રધાન કર્મ પ્રધાન કર્મ છે તેમ સંભાર્જન આદિ પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૯ ॥

[સિદ્ધાંતસૂત્ર]

તુલ્યશ્રુતિત્વાદ્ વેતરૈઃ સધર્મા સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સચવે છે. (તુલ્યશ્રુતિત્વાન્) સમાન શ્રવણ યત્ હોવાથી (વેતરૈઃ) બીજા સાથે (સધર્મા) સમાનધર્મ (સ્યાત્) હોઈ શકે.

ભાવાર્થ:—ઘીહીન્ અચહન્તિ આ દેશણે જેમ બીજી વિભક્તિ દ્રવ્યની પ્રધાનતા સચવે છે તેમ મુચઃ સંમાર્ષિ અહીં પણ દ્રવ્યની જ પ્રધાનતા સચવે છે. માટે અવહનન આદિ સમાન જ સંમાર્જન કર્મ પણ છે. અર્થાત્ અવહનન જેમ ઓછું કર્મ છે તેમ સંમાર્જન પણ ઓછું કર્મ છે. દ્વિતીયા વિભક્તિથી મુચ રૂપ દ્રવ્યની જ પ્રધાનતા જાણવાય છે. સંમાર્જનરૂપ કર્મની પ્રધાનતા નહીં. જે કર્મ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે તે કર્મ પ્રધાન કહેવાય છે. ॥ ૧૦ ॥

૧. સિદ્ધાંત ઉપર આલેખ કરનાર સૂત્ર.

દ્રવ્યોપદેશ इति चेत् ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(દ્રવ્યોપદેશઃ) ગૌણતાથી દ્રવ્યનો ઉપદેશ છે (इति चेत्) નો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—જે ‘ સક્તુન્ જુહોતિ ’ આ દેશણે દ્વિતીયા વિભક્તિ હોમ પ્રત્યે સક્તુરૂપ દ્રવ્યની ગુણતા બતાવે છે, માટે સ્તુત્ ચન્દો-તરવર્તી દ્વિતીયા વિભક્તિ ગુણતામિત્રા વિભક્તિ માનવામાં આવે તો શી હકત ! ॥ ૧૧ ॥

આલેખનો ઉત્તર.

न तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(ન) દ્રવ્યનો ઉપદેશ ઓછું નથી (તદર્થત્વાન્) દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મને માટે જ હોવાથી (લોકવત્) લોકમાં જેમ કર્મને માટે નીચી વિભક્તિ વપરાય છે તેમ (ચ) (તસ્ય) સ્તુત્ આદિ દ્રવ્ય (શેષભૂતત્વાન્) શેષભૂત હોવાથી.

ભાવાર્થ:—લોકમાં જેમ ગ્રામં ગચ્છતિ આવો પ્રયોગ કરે છે તેમ કર્મં ગચ્છતિ કરણભૂત અર્થને બીજી વિવર્ધિતમાં પ્રયુક્ત કરતા નથી. તેજ પ્રમાણે સક્તુન્ જુહોતિ અહીં પણ હોમ પ્રત્યે સક્તુ કરણ છે. માટે અહીં તો સક્તુની ઉત્તરમાં રહેલી બીજી વિભક્તિનો અર્થ લક્ષણથી ‘ કરણ ’ કવચોનો છે એટલે કે ત્યાં કરણના અર્થમાં બીજી વિભક્તિ પ્રયુક્ત થયેલી છે. માટે સક્તુન્ જુહોતિ આ દેશણે દ્રવ્ય ગૌણ છે અને હોમરૂપ કર્મ પ્રધાન છે. કારણ કે, હોમરૂપ કર્મથી સક્તુઆ ભરતી થત વાય છે માટે હોમરૂપ ક્રિયાથી તેમાં કાષ્ટ સરસા ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી આ કારણથી સક્તુકરણ હોમ એ કર્મ પ્રધાન છે પણ મુચઃ સંમાર્ષિ અહીં તો જ માર્જન ક્રિયાથી મુચરૂપ દ્રવ્ય પ્રત્યે ઉપમાર કરી શકાય છે માટે અહીં તો દ્રવ્ય જ પ્રધાન છે. અને જ માર્જનરૂપ કર્મ તો દ્રવ્યને માટે જ યત્ હોવાથી એ દ્રવ્યનું શેષભૂત છે અર્થાત્ ગૌણ છે. ॥ ૧૨ ॥

હવે સ્તોત્રાદિ પ્રાધાન્યનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

સ્તુતશાસ્ત્રયોસ્તુ સંસ્કારો યાજ્યાવદ્ દેવતામિધાનત્વાત્ ॥૧૩॥

પદાર્થ — (તુ) “ તુ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષનુ સત્ત્વને કે (સ્તુતશાસ્ત્રયો) સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનું કૃણ (સંસ્કાર) સરસ્કાર કે (યાજ્યાવદ્) યાજ્ઞના નામક મન્ત્ર પરે (દેવતામિધાનત્વાત્) કારણ કે, સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર દેવતાનું પ્રકાશન કરે છે.

ભાવાર્થ — પ્રવર્ગાં શંભતિ, નિષ્કેવલ્યં શસતિ, આર્ચ્યઃ સ્તુયતે, ધૃષ્ટૈ સ્તુયતે । શંભત અને સ્તવન ગુણવાચક હોય કે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર બંને સ્તુતિવાચક શબ્દ છે સ્તોત્ર અને શસ્ત્રમાં આદરો ભેદ બતાવવામાં આવ્યો છે

પ્રવર્ગીતમન્ત્રસાધ્યા સ્તુતિ સ્તોત્રમ્ । ને મન્ત્રોનુ ગાન કરી સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તે સ્તોત્ર કહેવાય છે. અને અપ્રવર્ગીતમન્ત્રસાધ્યા સ્તુતિઃ શાસ્ત્રમ્ । ગાન કર્યા વગર મન્ત્રસાધ્ય ને સ્તુતિ છે તેનું નામ શસ્ત્ર કહેવાય છે, સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ગુણ કર્મ કે કે પ્રધાન કર્મ ? એનો વિચાર કરવો એ આ અધિકગ્રન્થનો વિષય છે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ગૌણ કર્મ છે એવું માનવું પૂર્વપક્ષવાદીનું છે અને ‘ એ પ્રધાન કર્મ ’ કે ‘ એવું માનવું સિદ્ધાન્તવાદીનું છે.

સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનું કૃણ સરસ્કાર છે, કારણ કે, સ્તુતિ કરવાથી દેવતાનું સ્મરણ થાય છે, અને તેનાથી સરસ્કાર થાય છે યાજ્યાવદ્ એટલે યાજ્ઞના ઋચા યાજ્ઞનારૂપ ઋચા યોજવાથી દેવતાનું સ્મરણ થાય છે, માટે યાજ્ઞનારૂપ ઋચાનું કૃણ સ્મરણ માનવામાં આવ્યું તે નેજા પ્રમાણે દેવતાનું અભિધાન અથવા પ્રમાણ કરવાથી સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર સરસ્કારક છે યાજ્ઞના, સ્તુતિ અને શસ્ત્ર એ ત્રણ જોડ સમર્પાં જ છે

યાગની શરૂઆતમાં અર્ધધૃ ઉભો થઈ ને ઋચાથી પગમાત્માની સ્તુતિ કરે છે તે ઋચાનું નામ ‘ યાજ્ઞના ઋચા ’ કહેવાય છે

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય કે, સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર દેવતાના પ્રકાશન કાગ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી ગૌણ કર્મ છે ને કર્મ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે તે મુખ્ય ગણાય છે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ‘ અપૂર્વ ’ ના ઉત્પાદક નથી ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર.

અર્થેન ત્વપકૃષ્યેત દેવતાનામચોદનાર્થસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥૧૪॥

પદાર્થઃ—(તુ) “ તુ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષમાં હોવાનું ઉદાહરણ સત્ત્વને કે (અર્થેન) કેવળ ઇન્દ્ર દેવતાનું સ્મરણરૂપ કાર્ય હોવાને લીધે (અપકૃષ્યેત) માદ્ર દ્ર વાગમાંથી મન્ત્રને કાઢવો પડશે (દેવતાનામચોદનાર્થસ્ય) ઇન્દ્રનામથી પાંચ ચરેલી ઋચાથી ને સ્મરણરૂપ અર્થ થશે તેનાથી કે ઋચા ઇન્દ્ર દેવતા પ્રત્યે જ (ગુણભૂતત્વાત્) ગુણજન હોવાથી.

ભાવાર્થ — માદ્રેન્દ્ર ઇન્દ્રની ગર્ગિધિમ (પ્રકૃણમાં) સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને ને મન્ત્ર આપવા ઋચા ગોપામાં આવે છે તે મન્ત્રમાં તે ઇન્દ્રની જ સ્તુતિ છે, માદ્રેન્દ્રની સ્તુતિ નથી, ખરી રીતે માદ્રેન્દ્રવાગમાં માદ્રેન્દ્ર દેવતાનું સ્મરણ કરાવનાર મન્ત્ર ગોપા જોઈએ આ કારણથી માદ્રેન્દ્ર વાગમાંથી ઇન્દ્રેન્દ્રના મન્ત્રને કાઢ કરી ઇન્દ્રવાગનાં પ્રકૃણમાં જોડી દેવા જોઈએ અને તેથી એ મન્ત્ર ઇન્દ્રદેવતા પ્રત્યે ગુણજન અર્થ થઈ શકે આમ કરવા જતાં માદ્રેન્દ્ર વાગસનિધિમાં ઇન્દ્રદેવતા મન્ત્રો ને પાઠ થયો છે તે અર્થ થશે આ અર્થત્વરૂપ હોય સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને ગુણકર્મ માનવાથી ઉત્પન્ન થાય છે જ એને પ્રધાન કર્મ માનવામાં આવે તો આ હોય અર્થ થઈ શકે નહિ માટે સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને પ્રધાનકર્માર્થ માનવા જોઈએ

માહેન્દ્ર યાગના પ્રકરણમાં જે ઇન્દ્રદેવતાક મન્ત્ર પદ્ધતિ થયો છે તે મન્ત્ર આ પ્રમાણે છે.

અમિ ત્વા શૂર નોતુયોઽદુઃશ્વા ઇવ ધેનવઃ ।

દેશાનમસ્ય જગતઃ સ્વર્દૃશમીશાનમિન્દ તસ્યુપઃ ॥

ઋગ્વેદ ૭-૩૨-૨૨.

આ ઋચા ઇન્દ્રને ઉદ્દેશીને પ્રેરિત થઈ છે, મહેન્દ્રને ઉદ્દેશીને નહિ. માટે આ મન્ત્રથી ઇન્દ્રની સ્મૃતિ થઈ શકે, મહેન્દ્રની સ્મૃતિ ન થઈ શકે. માહેન્દ્રયાગમાં માહેન્દ્રની સ્મૃતિ થઈ જરૂરની છે. ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વચત્રમાં આપેલા દ્રવ્ય ઉપર સમાધાન.

વશાયદ્ વા ગુણાર્થ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અથવા (ગુણાર્થ) મહત્ત્વગુણના સ્મરણને માટે પૂર્વોક્ત ઋચા (સ્યાત્) હોવી સભવિત છે. (વશાયત્) વશાતી પેઠે.

ભાવાર્થઃ—“ અમિ ત્વા શૂર નોતુયઃ ” ઇત્યાદિ ઋચ્છંદમાં રહેલા મહત્ત્વ ગુણના સ્મરણને માટે પણ હોઈ શકે. ઇન્દ્ર એ જ મહેન્દ્ર છે. મહત્ત્વ રૂપ ગુણ એનામાં હોવાથી એ જ ઇન્દ્ર મહેન્દ્ર પણ કહી શકાય છે. માટે માહેન્દ્રયાગ સનિધિમાં ઇન્દ્રદેવતાક ઉપરની ઋચા પઠિત થઈ છે તેને ભાષી લઈ ઇન્દ્રયાગ સનિધિમાં લઈ જવાની કસી જરૂર નથી.

વશાયત્ એમોઃ યપા યા સર્વદેવત્યા યદ્જાવજા, યાવત્પાં આલમેત આદી અજાવજા શબ્દથી કર્મવિહિત કર્મ છે અને ‘ હાગ ’ શબ્દવાચી નિગમે છે. ‘ હાગસ્ય યપાયા મેદસ ’ વૈદિક વાક્યમાં ‘ હાગ ’ પદ આવ્યું છે છતાં પણ વશાત્વરૂપ ગુણ વિશિષ્ટ હાગનું મહત્ત્વ થઈ શકે છે. તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેકમાં પણ ઇન્દ્ર પદથી મહેન્દ્રનું પણ મહત્ત્વ અથવા સ્મરણ થઈ શકશે. ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર કેટલું બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિ નથી. વિદત્તગુણ વિશિષ્ટ દેવદાને કેવળ દેવદત્તપદથી પણ સંબોધી શકાય છે. આ કારણથી ઋચાને અપકર્ષ=વિયોગ કરવો પડશે નહિ. ॥ ૧૫ ॥

• પૂર્વપક્ષવાદી ઉક્તપક્ષને દ્રવિત બતાવે છે.

ન, શ્રુતિસમવાયિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ—(ન) ઋચાનો અપકર્ષ=વિયોગ નહિ કરવો પડે એમ નહિ. (શ્રુતિ-સમવાયિત્વાત્) ઉક્ત શ્રુતિ અર્થાત્ ઋચામાં ઇન્દ્રપદનો જ મંત્ર થઈ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—‘ માહેન્દ્ર ’ પદનો અર્થ એ થાય છે કે મહેન્દ્રો દેવતા અસ્ય મહેન્દ્ર છે દેવતા જેનો. તે માહેન્દ્ર મહઃ આ દેહાણું મહનો અર્થ થઈને હાગનું અમુક પાત્ર એવો થાય છે. મહેન્દ્ર શબ્દને નિહિત સ્વર્ણ પ્રત્યય લાગી ‘ માહેન્દ્ર ’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. તદ્વિજ સર્ણ પ્રત્યયની પ્રતિ મહેન્દ્ર જ છે, મહેન્દ્ર શબ્દનો એક દેશ ઇન્દ્ર એ પ્રત્યયની પ્રતિ બની શકે જ નહિ. આ વ્યાકરણની મર્યાદાથી માહેન્દ્ર યાગના સંબંધમાં માહેન્દ્રદેવતાક ઋચા હોવી જોઈએ તો જ મહેન્દ્રનું સ્મરણ થઈ શકે. આ કારણથી મહેન્દ્ર અને ઇન્દ્ર જન્મે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ પણ માનવી નહીં. આ કારણે કોઈ મન્ત્રનો અપકર્ષ જરૂર કરવો જ પડે અને એમ કરવાથી વૈદિક કર્મનો ભંગ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

ઉપર કહેલા અર્થમાં બીજો સાધક હેતુ આપે છે.

વ્યપદેશમેદાચ્છ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વ્યપદેશમેદાત્) વ્યપદેશ કથનનો પણ ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસમાં લખવામાં આવ્યું છે કે વહુ દુર્ગાન્દ્રાય દેવેભ્યઃ, વહુ ગુપ્તિ મહેન્દ્રાય દેવેભ્યઃ આ બન્ને વાક્યમાં ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રને ભુદા ભુદા વર્ણવ્યા છે. જો ઇન્દ્રપદ્યથી મહેન્દ્રની સ્મૃતિ થતી હોત તો બીજા વાક્યમાં મહેન્દ્રનો નિર્દેશ કરવો વ્યર્થ થઈ પડે છે. માટે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ છે. ॥ ૧૭ ॥

આ પણ પૂર્વપક્ષવાદીનું સૂત્ર છે.

ગુણશ્ચાનર્યકઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (ગુણઃ) ગુણનું કથન કરવું તે (અનર્યકઃ) અર્થહીન છે.

ભાવાર્થ:—જો મહેન્દ્ર અને ઇન્દ્ર એક જ હોય તો મહત્વ રૂપ ગુણનો નિર્દેશ શામાટે કરવો ! ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એક જ છે તો ઇન્દ્રપદ્યથી જ ઇન્દ્રની સ્મૃતિ થઈ શકે છે તો પછી મહેન્દ્ર સંબંધનો પ્રયોગ શામાટે હોવો જોઈએ ? છતાં પ્રયોગ થયેલો છે માટે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર ભુદા હોવા જોઈએ અને તેથી જ એમ દેવસ્થપદના સાંભળવાથી યજ્ઞસ્તુત્ત્વે સ્મરણ નથી થતું તેમ ઇન્દ્રપદ્યથી મહેન્દ્ર રૂપ અર્થનું સ્મરણ ન જ થઈ શકે. ॥ ૧૮ ॥

તથા યાજ્યાપુરોરુચોઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(તથા) તે પ્રમાણે (યાજ્યાપુરોરુચોઃ) યાજ્ઞા અને પુરોહિતવાક્યના ઋચાઓમાં જે ભેદનું કથન કર્યું છે તે પણ નકારનું થઈ જાય.

ભાવાર્થ:—જો ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એક જ વ્યક્તિ હોય તો મહા રુદ્રદ્રોષ ધોજાશેતિ । મેન્દ્ર સાનતિમિતિ । આ જે ઋચાઓમાં ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રનો જે ભેદ બતાવ્યો છે તે પણ નિર્યક થઈ જાય. ॥ ૧૯ ॥

સૂત્ર ૧૫ માં જે ' વશા ' શ્વં દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે પણ ઠીક નથી એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

વશાયામર્યસમવાયાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(વશાયામ્) વશા એટલે વન્ધ્ય છાત્રી, (અકરી) વશામાં (અર્યસમવાયાત્) અર્થના સંબંધનું યાન પ્રત્યક્ષથી થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ:—વન્ધ્ય છાત્રીમાં વન્ધ્યાત્વનો જે સંબંધ છે તે પ્રત્યક્ષગતિ અનુભવી થકાય છે. એટલે વશાયા યવયા મેદસઃ ઇત્યાદિ વંદિત વાક્યમાં છાત્રી વદન્ધ્ય અવધ્યથી વશાનું સ્મરણ ચોક્કસ થાય છે. કારણ કે છાત્રી અને વશા એ બન્ને શબ્દોનો એક અર્થ છે, છાત્રીયા અભિન્ન ' વશા ' હોય છે. પણ ઇન્દ્રપદ્યથી જે મહેન્દ્રનું સ્મરણ કરવું છે તે અર્થથી રીતે યજ્ઞ થકા નહિ. કારણ કે ઇન્દ્રમાં મહત્વ રૂપ ગુણનું સ્મરણ થઈ શકતું નથી. ઇન્દ્ર મહાત્મ છે એ તો કેવળ શાસ્ત્રથી

જા શબ્દો સમ્યક્ છે, માટે ઈન્દ્રાણી મહેન્દ્રનું રમણ્ય થયે અને તેના સમર્થનમાં જે 'પટા' નું દુષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે વિષય દુષ્ટાન્ત છે, અર્થાત્ એ દુષ્ટાન્ત બરાબર નથી, આ કાણુથી 'અમિ ત્યા શૂર નોતુમ.' એ જૈન પ્રમાણનો માહેન્દ્ર વાગમાંથી અપકર્ષ થયો જ નોતુમો, નો રતોગ અને શરતને સંસ્કારકર્ષ (ગોચુકર્ષ) માનવામાં આવે તો.

પૂર્વપક્ષવાદીનું ફરીથી ઉત્થાન થાય છે.

યચ્ચેતિ વાઙ્મયત્વાત્ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(યત્ ચ્ચેતિ) જે દોષ દેવામાં આવ્યો છે કે, 'અમિત્યા શૂર નોતુમ.' ઇન્દ્રાણી જૈન પ્રમાણનો અપકર્ષ કરવો જરૂરી એટલે કે ત્યાં ઇન્દ્રાણનું વિધાન હશે ત્યાં ઉગત મંત્રને જોડવો પડશે, તો કહે છે કે, (સ્યાત્) અપકર્ષ થવો. (અર્થવત્વાત્) એ મતનું સામ્ય ઇન્દ્ર સાથે હોવાથી.

બાવાર્થ:—'અમિત્યા શૂર નોતુમ.' ઇન્દ્રાણી જૈન પ્રમાણનો અપકર્ષ થતો દોષ તો થવા દેવો. જે મંત્રો જેની સાથે સમર્થ હોય ત્યાં તેને જોડવો જોઈએ એ ન્યાય છે. ઉપર કહેલા પ્રમાણથી ઇન્દ્રનું જ રમણ્ય થતું દોષથી જૈનવાગ્ની સંનિધિમાં એને મૂકવામાં કાંઈપણ દોષ નથી. ॥ ૨૧ ॥

ઉપરના થયે કરેલા આક્ષેપનું આ સિદ્ધાંતસૂત્રમાં સમાધાન છે.

ન ત્વાન્નાતેપુ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની વાજ્ઞતિ થયે છે (ત્વાન્નાતેપુ) ઇન્દ્ર શબ્દથી આખ્યાત થયેલા બીજા મંત્રોમાં (જ) અપકર્ષ કરવા છતાં અર્થવત્વ નથી તેમ આ દેશાણે પણ અર્થવત્વ નથી.

બાવાર્થ:—યામ્યા શંસતિ । શિષિવિષ્ણવતીઃ શંસતિ । આત્મિમારુતે શંસતિ । મજ્જકસૂક્ષ્મ, અક્ષસૂક્ષ્મ આ બધે દેશાણે રતોગ અને શરતનું અવશ્યકત્વ જ રહીશું છે અર્થાત્ એને પ્રમાણ કર્યા માનવામાં આવ્યું છે કારણ આ મંત્રોનો અપકર્ષ કરવાથી તેનું અર્થવત્વ મહેતું નથી, તે જ પ્રમાણે જૈન પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણ કર્યાથી સ્વીકારનું જોઈએ. અપકર્ષ કરવાથી ઉપરના સમ્પત્તી પેઠે એમાં પણ અર્થવત્વ રહી શકશે નહિ. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષથી આક્ષેપ થત.

દુદ્યયતે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(દુદ્યયતે) એ મંત્રોનો પણ અપકર્ષ થવાથી અર્થવત્વ છે.

બાવાર્થ:—યામ્યા શંસતિ ઇત્યાદિનો અપકર્ષ થવાથી તેનું અર્થવત્વ જોવામાં આવે છે. તે તે મંત્રો તત્ત્વિયનાક કર્મમાં અર્થવાન છે. મહક સકલ અનકર્મમાં અર્થવાન છે 'શાસ્ત્ર' પત્રમાં આશ્રુક્ત અર્થવાન છે. કારણ કે, અક્ષરદીવ્યતિ એવું વિધાન છે. આ પ્રમાણે અપકર્ષ થયેલા તે તે દેવતાવાળા મંત્રો તે તે દેવતાવાળા કર્મમાં અર્થવાન અર્થવાન સાચક થઈ શકશે.

અપકર્ષ જાણેલા મંત્રોનું અર્થવત્વ હોવામાં આ બીજી પણ પ્રકૃતિ છે. પાવઃ સ્તોત્રે નિદેશયે સર્વા ક્રત્વઃ ઇત્યાદિ દાસવર્ણ્યસૂત્રાત્ પાવસ્તોમ રૂપ કર્મવિરતમાં બધી

ઋચાઓના પાઠ હોઈ શકે છે. આથી પણ ઉક્ત પ્રગર્થનું અર્થવત્વ જોઈ શકાય છે. આ કાગ્યથી એટલે કે અપર્કર્થ થવાથી ઉક્ત પ્રગર્થનું અર્થવત્વ નહીં રહી શકે એ બાબતી એને પ્રધાન કર્મ માનવું એ વાતવિક નથી. જ્યારે અપર્કર્થ થવા છતાં એનું અર્થવત્વ રહે છે તો પછી એને સરકાર કર્મ શામાટે ન માનવું ? માટે ઉપર બનાવેલાં રતોત્ર શસ્ત્ર દેવતાના આગક હોવાથી સરકાર કર્મ છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત મત.

અપિ વા શ્રુતિસંયોગાત્ પ્રકરણે સ્તૌતિશંસતી ક્રિયોત્પત્તિં વિદધ્યાતામ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ.—(અપિ વા) આ શબ્દો પૂર્વપક્ષને નિરૂપ કરે છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) ધાતુના શક્તિરૂપ સબધથી (સ્તૌતિશંસતી) ગુરુ અને શ સ ધાતુઓના શક્યાર્થો (પ્રકરણે) માહે-દ્રમકમાં (ક્રિયોત્પત્તિમ્) અપૂર્વની ઉત્પત્તિ (વિદધ્યાતામ્) કરે છે

ભાવાર્થ.—રુ અને શ સ ધાતુઓનો અર્થ સ્તુતિ કંઠી એ શક્યાર્થ છે એ સ્તુતિ અને શસ્ત્ર રૂપ શક્યાર્થ પ્રકૃત જે માહેન્દ્ર યાગ છે તેમા ‘ અપૂર્વ ’ ને ઉત્પન્ન કરશે. સ્તુતિ એટલે ગુણધાનની અદર રહેવા ગુણોનું પ્રકાશન કરવું તે. એટલે અર્થ એ થયો કે ગુણમ્પ્રકાશન સાધયેત્ ગુણોનો પ્રકાશ કરીને અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરવું. સ્તુતિ કરવાયા હોઈ પ્રત્યક્ષ રૂપ જાણાવું ન હોવાથી અદૃષ્ટ અર્થાત્ અપૂર્વની કલ્પના કરવી એ ન્યાય છે. આ કાગ્યથી તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ છે, ગૌણકર્મ નથી અર્થાત્ સરકારકર્મ નથી. ॥ ૨૪ ॥

આજ સિદ્ધાંતમાં બીજો હેતુ આપે છે.

શબ્દપૃથક્ત્વાચ્ચ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ.—(ચ) અને (શબ્દપૃથક્ત્વાત્) સખ્યા વાચક દ્વાદશશબ્દથી પૃથક્ત્વ જાણાવું હોવાથી.

ભાવાર્થ.—રતોત્રથી ઉત્પન્ન થતાં અપૂર્વો બધાં છે માટે તેનાં સ્થાપન પણ બાગ હોવા એ મુક્ત છે. જે સ્તુતિથી દેવતાનું અમરણ જ માનવામાં આવે તે દેવતામા દ્વાદશપણોનો સ્પષ્ટ બાધ થાય છે. કાગ્ય કે દેવતા તો એક જ છે, માટે રતોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વપક્ષમાં બીજો હેતુ આપે છે.

અનર્થકં ચ તદ્વચનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ.—(ચ) અને (તદ્વચનમ્) તે વચન (અનર્થકમ્) નિર્ગર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ.—સાંપિષ્ટુષ્ટ કૃત્રમા આગેય પ્રદો (પાત્ર વિરેત) હોય છે. અગ્નિમબધ-વાણી વિધિમાં અગ્નિવિતાનો પ્રકાશ કરવાનો હોવાથી આગેથી ઋચાઓની જ પ્રાપ્તિ છે તે પડી માત્રેયોમિઃ સ્તુત્યે અર્થાત્ અગ્નિ દેવતાક ઋચાઓથી ગુણિ કરવી, આવી વિધિ વર્ધ છે. અર્થપ્રાપ્ત વસ્તુમાં વિધાન હોઈ શકે નહિ, પણ જે સ્તુતિનું રૂપ અદૃષ્ટ માનવામાં આવે તે માનેયીપુ સ્તુત્યે આ વચન માર્ગક થઈ શકે, માટે તોત્ર અને શસ્ત્ર એ પ્રધાનકર્મ છે

પૂર્વપક્ષમાં ત્રીજો દોષ આપે છે.

અન્યથાર્થઃ પ્રતીયતે ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (અન્ય) બીજો (અર્થ) અર્થ (પ્રતીયતે) જણાવે છે

કાવાર્થ — જો સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને પ્રધાન કર્મ માનવામાં આવે તો સ્તોત્ર જન્ય કૃત્ય કરતાં બીજી જુદીજ વસ્તુને કૃષિ વાજન માની સમય અર્થાત્ જો બન્નેના અપૂર્વ જુદી જુદી વસ્તુના માની સકાય. પણ જો એ બન્ને દેવતા કૃષિ અર્થનું જ અગ્રણ્ય કાર્ય તરીકે દોષ તો બન્નેનો એક જ અર્થ થયો. એટલે યદ્યેય સ્તોત્રમ્, તદ્યેય શસ્ત્રં સ્વાત્ (સ્વાત્કલાપ) એ સ્તોત્ર તે જ શસ્ત્ર એવું થયું પણ એમ નથી. શાસ્ત્રથી તે મન્નેના બિન્ન બિન્ન અર્થ પ્રતીત થાય કે અને તે વિભતીય અપૂર્વ જ માટે એ પ્રધાન કર્મ ૧ ॥ ૨૭ ॥

પ્રધાન કર્મ હોવામાં બીજી યુક્તિ બતાવે છે

અભિધાનં ચ કર્મવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (કર્મવત્) અર્થવાચક બીજી વિભક્તિ અતવાણ (અભિધાનમ્) નામ પ્રયુક્ત થયેલું છે.

કાવાર્થ — પ્રવચન શક્તિ, નિષ્કેયલ્યં શક્તિ આ બન્ને વાક્યમાં જો નામ અર્થાત્ આતિપરિક ૬ તે બીજી વિભક્તિમાં વચનયેતુ જે નીતિવિશિષ્ટિવાદ નામનું કર્મ કનેશ પ્રધાન હોય ૧ જેમકે અગ્નિદોષ જુહવાત્ આ કે બિ અગ્નિદોષક કનનરૂપ મર્મ પ્રધાન ૧ એ સર્વ સાધક અગત જ તે જ પ્રમાણ પ્રવચન શક્તિ પ્રત્યાદિમાં પણ સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ જ કૃત્ય જોઈએ ॥ ૨૮ ॥

અગત કર્મ હોવામાં વળી એક વાગરે યુક્તિ આપે છે.

ફલનિર્વૃત્તેશ્ચ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (ફલનિર્વૃત્તે) ૨૯ ॥ સિદ્ધિ અથવા થતુ હોવાથી

કાવાર્થ — સ્તોત્ર અને શસ્ત્રથી ફલની ઉત્પત્તિનું પણ નામ થાય કે જેમકે યજ્ઞ સ્તુત્વશક્ત્યોદ્દેહ. આ સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનો દોષ ન આ ફળાણુ દેવતા અર્થ કૃત્ય સમજવું જો નથી ૧ ૨ શસ્ત્ર ઔષ્ણકર્મ હોત અર્થાત્ સન્મગ્ધર્મ હોત તો કૃત્ય સાધન દેવતા જ હોત પણ ૧ ૩ ફળનું સાધન દેવતા ન હોવા સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર જ એ, અટ્ટે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર એ પ્રધાન કર્મ ૧ સિદ્ધાન્ત તથા થાય તે ॥ ૨૯ ॥

અગત અર્થવાચકવત્ અધિકરણ

વિધિમન્ત્રયોરેકાર્થમેકશબ્દાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ — (વિધિમન્ત્રયો) વિધિ અને મન્ત્રની (એકાર્થમ્) એકાગ્રતા છે (એકશબ્દાત્) એક માત્રા શબ્દ હોવાથી

હોવાર્થ —વિધિવાક્ય અને મત્રનામમા રહેના જે આખ્યાત (ક્રિયાપદો) કે તેનો વિધિરૂપ એક જ અર્થ માનવો જોઈએ કાગણ કે તેનેમા રહેલા આખ્યાતનો આવરૂપ એક જ વ્યક્તિનો અર્થ કે માટે દેવાશ્ચ યામિર્યજતે દદાતિ ચ જ્યોગિતામિ સચતે ગોપતિ આ મત્રમા યજ્ઞતે અને દદાતિ ક્રિયા પદનો અર્થ વિધિ તરીકે કરવો જોઈએ ॥ ૨૦ ॥

હવે સિદ્ધાંત સૂત્ર કહે છે

અપિ વા પ્રયોગસામર્થ્યાન્મન્ત્રોઽભિધાનવાચી સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ —(અપિ વા) પૂર્વે કહ્યું નિગમણ સૂત્રવે કે (મન્ત્ર) મત્રસ્ય આખ્યા તપદ (અભિધાનવાચી) અર્થ પ્રકાશનમાનપદક (સ્યાત્) હોઈ શકે (પ્રયોગસામર્થ્યાત્) કાગણ કે, તેનું સામર્થ્ય અનુષ્ઠાન જગવામાં અર્થનું રમરણ કરાવવામાં કે

હોવાર્થ —મત્રમા રહેલા ક્રિયાપદો અર્થનો પ્રકાશ મનાવો હોવાથી તે વિધિ તરીકે નથી પણ અભિધાનવાચી કે, જ્યારે કર્મનું અનુષ્ઠાન થતું હોય છે ત્યારે મત્રગત ક્રિયાપદો કર્મ સમવેત અર્થનું રમરણ કરાવ કે માટે તે ક્રિયાપદ વિધાયક નથી

પ્રમાણપાતશબ્દાના તચ્છબ્દાશુભય- રનાત્ વિધાયકત્વિ પ્રણયેતે તે સર્વેઽત્રાભિધાયકા ॥ એ આખ્યાત શબ્દો સાથે તદ્ શબ્દાનો પ્રયોગ હોવાથી તેમા વિધાયકતા નાશ પામે છે માટે તે કેવળ અભિધાન વાચક છે

સામણાચાર્ય પણ લખે છે કે, “ ચ્છબ્દાદિના વિધાયકત્વે ક્ષીણત્વાત્ સતિ હિ તસ્ય વાક્યસ્ય અનુવાદકત્વ પ્રતીયતે । ત સુ વિધાયકત્વમ્ । ‘ ચ્છબ્દાદે ’ इत्यादि शब्देन उक्तमपुरुषामन्त्रणादय ॥ કારણ

‘ યત્ ’ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી વિધિશક્તિ ક્ષીણ થાય છે માટે એવું વાક્ય અનુવાદક હોય કે વિધાયક નહિ થત ત્યારે સાથે આદિ શબ્દ હોવાથી ઉત્તમપુરુષ અને આમત્રણ વગેરે પણ સમજવા અર્થાત્ જેમા ઉત્તમપુરુષ, આમત્રણ વગેરે હોય તે પણ અભિધાનવાચી સમજવા, વિધાયક નહિ આ ઉપરથી સમજાય છે કે આખ્યાતપદ પ્રધાનકર્મવિધાયક અને શુભવિધાયક એવા જે જાતના નથી પણ અભિધાયક પણ હોય છે એવો આખ્યાતપદ એકદરે ત્રણ પ્રકારના હોય છે એમ જણાય કે (૧) પ્રધાનકર્મવિધાયક (૨) શુભકર્મવિધાયક અને (૩) અભિધાયક માટે મત્રગત આખ્યાતપદ વિધાયક નથી. આવો મત્ર શી સામણાચાર્ય આગિનો જણાય છે ॥ ૩૧ ॥

મન્ત્રવક્ત્રણ અધિકરણ

તત્ત્વોદકેપુ મન્ત્રાહ્યા ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ —(તત્ત્વોદકેપુ) કર્મ સમવેત અર્થના રમારક વે દક વાક્યોમા (મન્ત્રાહ્યા) મત્ર નામ આપવામાં આવ્યું છે

હોવાર્થ —મત્ર કોરે કહેવો એ બહુ મુશ્કેલી ભર્યો પ્રાણ મગ્ય કે, એનું નિર્ગો વક્ત્રણ થઈ શકતું નથી લક્ષણ તે માધ્યમ જ જોઈએ તત્ત્વણ વગર મત્ર કોરે કહેવા જે સમજી શકાય નહિ લક્ષણો ઉપયોગ પૂર્વ આચાર્યોએ આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે

રૂપયોઽપિ પદાર્થાના નાન્ત યાન્તિ પૃથક્ત્વશ્ચ ।

લક્ષણેન તુ સિદ્ધાના મન્ત યાન્તિ વિપશ્ચિત ॥

આ મત્ર આ મત્ર ગોમ બતાવતા તો કપિઓ પણ પદાર્થના પાગ પાની શે ॥ નથી માટે લક્ષણ દ્વારા મિદ પદાર્થના પાગને પાન્યા કે મત્રન આમા ય લક્ષણ આ પ્રમાણે છે કે જે કર્મસમયેત અર્થને અગ્રણ્ય કુગવે તે મત્ર આ લક્ષણ પણ અન્યાસિથી મુખ મત્ર નથી મગ્ધ કે યસન્તાય કપિજ્ઞલાન્ બાલમેત આ વિધાયક વાક્યને પણ મત્ર કહેવામા આવે । એટલે જે વિદિતાર્થાભિધાનકો મન્ત 'વિદિત અર્થનો અભિધાનક મત્ર હોય છે' એ નિરમ અર્થ મધ શકતો નથી કપિઓએ મત્રની ભુદી ભુદી વ્યાખ્યા કરી છે પણ એ બધામા અન્યાસિ અથવા અતિ-ન્યાસિનો દોષ ગ્રહી જ નાય કે આ નથી મરફતીને લીધે સાધ્યુત્ત આ ઈ તૈમિની ન્યાયમા સમા જણા કુ કે અમિયુક્તાના મન્ત્રોઽયન્ 'હતિ સમા રપાન લક્ષણમ્' । 'આ મત્ર ઈ' આવુ આત્મયુક્તને તુ જે વાકમા કથન નેત તેને મત્ર કૃત્ર મોઽ લક્ષણ ઠીક કે મત્રમદિતાઓમા પણ આજ લક્ષણ લાગે કે રીજા મત્રના પથ્ય લક્ષણ તૈમિની ન્યાયમા ।મા નાન્યા કે વિતાસુગે તે યાગ જાણ મો ॥ ૩૫ ॥

બ્રાહ્મણનિર્વચન અવિરત્ય મત્ર

શેષે બ્રાહ્મણશબ્દઃ ॥ ૩૬ ॥

પદ્ય — (શેષે) જે મત્રથી જિન્ન કે તેમા (બ્રાહ્મણશબ્દ) 'અલ્પ' ૫૫ ૧૦ ૪

ભાનાર્થ — જે મત્ર ન હોય અર્થાત્ અભિયુક્ત લોકોએ જેન મત્ર (કર્મો દોષ એવા વૈદક કર્મ) આપિ પ્રતિપાદક મોમો બ્રાહ્મણ શબ્દ ૫૫ ૧૧ જે બ્રાહ્મણ એ થોના નજી ભાગે આપના વિષયો હોય કે

ત્તુર્નિર્વચન નિન્દા પ્રશસ્તા સશયા વિધિ

પરત્રિયા પુરાકલ્પો વ્યવહારણકલ્પના

ઉપમાન દગ્ધેતે તુ વિવયો બ્રાહ્મણસ્ય તુ

તેન દિ અન્ન મિચને	હેતુ	પુરા જાણના અર્થે	પુરાક ૫
શન દમ્ન વધિત્વમ્	નિવચન	વાવતોઽશ્વાન્ પ્રતિગૃહીયાત	વ્યવહારણ
અમેધ્યા વૈ માળા	નિદા	તાવતોવારણાન્ ચતુર્મપાલાન્	કલ્પના
ધાયુર્વૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા	પ્રશ્નમા	નિર્વપેત	
નન્વચિકિત્તમન્ જુદવાને	સશય		
મા દોષમ			
ચતમાનન સમિતા ઔદુમ્બરી મવતિ	વિધિ		
માવાનેર મધ્ય પચત	પરકુનિ		

આ વિષયો જા ૧૦૩ આમા આવે છે છતાં મત્રોમા પણ આમ નહીં થયેલ અર્થો દ્વારા નથી બતાવ્યુમ્ થનુ પન્ ૨૫૮ ૫૫ મધ શકતુ નથી બા મત્રજિ ન અન પ્રાપ્ત મત્ર । ૫૧ ૩૨૧ ૨ જે અથ હે વ ત સજિય મહેવા ૫ ૩૩ ૩ ॥

ઊહાદિનું અમન્તવાધિકરણ.

અનામ્નાતેષ્વમન્ત્રત્વમામ્નાતેષુ હિ વિભાગઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થઃ—(અનામ્નાતેષુ) ને આમ્નાયમાં થતિ ન હોય તેઓનું (અમન્તત્વમ) મન્તત્વ નથી (હિ) કાગ્ય કે, (આમ્નાતેષુ) નેઓના આમ્નાયમાં પાડ હોય તેમની જ (વિભાગઃ) વિભાગ હોય છે.

ભાવાર્થઃ—જીહ્, પ્રવર અને નામધેયમાં મન્તત્વ માનવું કે નહિ એ સંશય છે. એમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું કહેવું છે કે તેમાં પણ મન્તત્વ માનવું અર્થાત્ તેને પણ મન્ત તરીકે આપરવા કાગ્ય કે, મન્તમાં જેમ અભિધાયકત્વ છે તેમ ગ્રહાર્થમાં પણ અભિધાયકત્વ છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે ઊહાદિને મન્ત તરીકે ગણવા નહિ કાગ્ય કે વાચિક લોકોની પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે જેને આમ્નાય કહેવામાં આવે છે તેને મન્ત કહેવામાં આવે છે વાચિક અભિયુક્તો જેને મન્ત કહ્યું તેને જ મન્ત માનવા જોઈએ. ઊહાદિમાં અભિયુક્તોનું મન્ત તરીકે કથન નથી માટે તેને મન્ત માનવા નહિ. મન્ત વગેરે ને વિભાગ પાડવા છે તે આમ્નાયમાં જ પાડવા છે અનામ્નાતમાં નહિ.

અગ્રયે જુષ્ટં નિર્વપામિ એ કેકાલે ને સૌર્યચક્ર હોય તો સૂર્યાય જુષ્ટં નિર્વપામિ આવે એક વીગ્ન પડે તો પ્રયોગ કરવો તેનું નામ ' જીહ ' જે કાદ્યવા યસ્તાર ૮૨ હિ પ્રતઃ કહેવામાં આવે છે અને મુખ્યભાગમાં નિગદ્યોમાં ' કૃષ્ણશર્મા યજતે ' હત્યાદિ ' નામ ' કહેવાય છે. આ ત્રણેનો આમ્નાયમાં પાડ નથી માટે એને મન્ત તરીકે માનવા નહિ ॥ ૩૪ ॥

ઋક્ સમ્પ્રણયનું અધિકરણ

ઋગ્ યત્રાર્યવશેન યદવ્યવસ્થા ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થઃ—(યજ્ઞ) ને વેદિક વાચ્યમાં (ઈર્થવશેન) પિંગ્વશસ્ત્રમાં કહેવા ૭૮ પ્રમાણે (યાવ્યવસ્થા) ચગૃની વ્યવસ્થા હોય તે (ઋગ્) ઋક્ અર્થાત્ ઋચા કહેવાય છે

ભાવાર્થઃ—માયમી આદિના ૭૮ પ્રમાણે ને મન્તમાં બે પાદ ત્રણ પાદ આગ પાદ વગેરે હોય તમા પાદમાં અક્ષરોનો નિગમ હોય તો તે ઋચા કહેવાય છે અર્થાત્ ' પાદેન અર્થેન વ લેપેતા વૃક્ષવદા મન્ત્રા ઋચ ' પાદોર્થા એટલે ચગૃદોર્થી તથા અર્થોર્થી ને પ્રકત હોય, ૪૫.૧૬ હોય, એવા ને મન્તો હોય તેને ઋચાઓ કહેવામાં આવે છે ॥ ૩૫ ॥

સામસમ્પ્રણયનું અધિકરણ.

ગીતિષુ સામ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થઃ—(ગીતિષુ) ને મન્તોનું ગાન થવું હોય તે મન્તો (સામ) સામ કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—ગીતિ ૩૫ ને મન્તો દો. તે સામ કહેવાય છે અર્થાત્ ને ઋચાઓનું ગાન થતી શકે જ તેને સામવેદ કહે છે. ॥ ૩૬ ॥

યજુર્જલપ્રણયનું અધિકરણ.

શેષે યજુઃ શબ્દઃ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:—(જોયે) સદ્ અને સામયી બાકી રહેલા મત્રોમાં (યજુઃ શબ્દઃ) યજુઃ એવો શબ્દ વપરાય છે.

ભાવાર્થ:—જો વૃત્તનદ ન હોય તથા જો ગીતિરૂપ પણ ન હોય એવા પ્રતિષ્ઠ પડિન અર્થાત સાથે સાથે વાક્યના રૂપમાં જો મત્રો પડિત હોય છે તેને યજુઃ અર્થાત યજુર્વેદ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૭ ॥

નિગદાનું યજુર્વેદધિરણ્ય.

પૂર્વપક્ષનું મત. નિગદો વા ચતુર્થ સ્યાદ્ ધર્મવિશેષાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:—(વા) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું મતન કરે છે (નિગદઃ) પ્રોક્ષણીરાસાદય । ઇષ્મં ઘર્હિરુપસાદય । આ વાક્યો નિગદો કહેવાય છે તે (ચતુર્થમ્) વેદનો ચોથો ભાગ (સ્યાત્) ધર્મો જોઈએ (ધર્મવિશેષાત્) સકલત્વ, યજુર્વેદ અને સામન્ય ધર્મ કરતાં એમાં જુના ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—અન્દોનદ, પ્રતિષ્ઠપાડ અને ગીતિ એવા વેદના ત્રણ ભાગ છે. જે જો હોય છે તે ' અન્દોનદ ' જે ' પ્રતિષ્ઠ ' ગદ્યાત્મક પાડ છે તે ' યજુર્વેદ. ' અને જે ગીતિરૂપ છે તે ' સામવેદ ' આ ત્રણ ભાગ કરતાં એક ચોથો ભાગ પણ વેદમાં હોવો જોઈએ અને તે ' નિગદ ' જે નિગદનો અભાવેશ એ ત્રણમાંથી કોઈમાં પણ થતો નથી કારણ કે ' નિગદ ' નો ધર્મ જુનો છે.

પ્રોક્ષણીરાસાદય । ઇષ્મં ઘર્હિરુપસાદય । અન્દોનદો વિહર ઘર્હિસ્તુળીદિ । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ । આવી જાના આમ્નાયમાં પડિત વાક્યો નિગદ કહેવાય છે. એનો અર્થ બહુ જ રપદ હોય છે. જો અન્દોનદ નથી, ગીતિરૂપ પણ નથી તેમ કેવળ પ્રતિષ્ઠ પડિરૂપ પણ નથી પણ જો જોઈ કતા એક ધર્મ તેમાં વિશેષ નગર પડે છે જો કે યજુર્વેદ સાથે એનું સામ્ય જણાય છે. જનાં ઉપાંગુ યજુષઃ કિયતે યજુ માનસિક અથવા બહુ જ ધીમેથી પ્રોક્ષાય છે ત્યારે નિગદ તો ' ઉચ્ચનિગદેન ' ઉચ્ચ સ્વરથી પ્રોક્ષાય છે, ' યજુર્વેદ ' માં ઉપાંગુત્વ ધર્મ છે ત્યારે ' નિગદ ' માં ઉચ્ચસ્ત્વ ધર્મ છે. આટલા જ ધર્મ ભેદથી નિગદ યજુર્વેદ કરતાં જુનો પડે છે. સદ્ અને સામયી તો નિગદનો ભેદ રપદ જ છે. આ કારણથી નિગદ એક વેદનો ચોથો ભાગ માનવા જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

' નિગદ ' એ વેદનો ચોથો ભાગ છે એમાં એક બીજો સાધક હોતુ આપે છે

व्यपदेशाच्च ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વ્યપદેશાત્) વ્યપદેશ=શબ્દ વ્યવહાર હોવાથી

ભાવાર્થ:—આ ' નિગદ ' છે, યજુ. નથી. આ યજુ' છે, નિગદ નથી. આવો વ્યવહાર પણ યજુ અને નિગદમાં ભેદ પાડે છે. જો યજુ અને નિગદ એક જ હોત તો ઉપર માતાવેશો ભેદો વ્યવહાર ન હોવો જોઈએ. માટે યજુ. કરતા નિગદ જિજ છે ॥ ૩૯ ॥

હવે સિદ્ધાંતપક્ષ સ્થાપિત કરે છે.

यजुंषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ:—(વા) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરે છે. (યજુંષિ) નિગદો એ યજુર્વેદ જ કે કારણ કે (તદ્રૂપત્વાત્) યજુર્વેદ જેવું રૂપ છે તેવું જ રૂપ નિગદનું પણ છે.

ભાવાર્થ — પ્રતિષ્ઠા પાત્ર યજુસ્ અને નિગદને એક સંજો જ છે, એટલે ૧-નેનુ ૩૫ એક સરખુ જ છે, માટે નિગદ એ યજુસ્ જ છે વેદનો કાષ્ઠ એ ગ્રાથો ભાગ નથી યજુસ્ જેમ ગદ્યરૂપે છે તેમ નિગદ પણ ગદ્યરૂપે છે માટે 'નિગદ' ને કાષ્ઠ જુલ એ માનવાની જરૂર નથી ॥૬૦॥

વચનાદ્ ધર્મવિશેષઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ — (વચનાત્) ખીજને જણાવવાનુ સામર્થ્ય ઉચ્ચ સ્વરે મોનાથી આન ૬ માટે (ધર્મવિશેષ.) ઉચ્ચસ્વર ૫ વિશેષ ધર્મ બેદક નથી

ભાવાર્થ — મન્ત્રો અર્થ ખીજને જણાવવો છે તે ઉચ્ચસ્વરે બોલ્યા વગર શક્ય નથી, કેવળ ઉપાશુ જપ કરવાથી મન્ત્રો અર્થ સામો માણસ જણા શકતો નથી માટે કેટલાક યજુ વાંકોમાં ઉચ્ચસ્વર ધર્મ લાવવો રહે છે આગના કારણથી જ નિગદો યજુર્વે થી જુદા પડી શકતા નથી માટે નિગદ યજુસ્ જ છે ॥ ૪૧ ॥

અર્થાચ્છ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ — (અર્થ) અને (અર્થાન્) ખીજને જણાવનુ એ અર્થવત છે

ભાવાર્થ — કે નાક યજુર્વાક્યોમાં જે ઉચ્ચસ્વર ધર્મ રહ્યો છે તેનુ ક્રમ છે. અર્થાત્ જે ધર્મ નિર્દશ નથી અગ્નીદગ્ધની વિદુર અ ૧ ॥ પ્રોક્ષગીરાસાદ્ય ૧ આ વાક્યો કેવળ યોગે કહેવાના પૂરતા જ બોનામાં આજ તે સામો માણસ જે વાચ્યોનો અર્થ કેવી રીતે સમજે ? માટે તે વાક્યો ખીજને તેનો અર્થ સમજાવવા ખાતર મોટેથી મોના બોધી આગના માટે ઉચ્ચસ્વર ધર્મ યજુર્વાક્યોમાં હોવા છે અને એને નિગદ કહેવામાં આવે ॥ ૫૦ ॥ એનાથી નિગદો યજુસ્થી જુદા પડતા નથી ॥ ૪૨ ॥

ગુણાર્થો વ્યપદેશઃ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ — (વ્યપદેશઃ) આ યજુ છે, નિગદ નથી આ નિગદ છે, યજુ નથી આવા વ્યપદેશ શાબ છે એ તો (ગુણાર્થ) ગુણને લીધે

ભાવાર્થ — યજુસ્ અને નિગદ અ ૧ બે નામ પડ્યા છે એ તો ખામ અમુક ગુણ બતાવવાને ખાતર. જેમાં ઉચ્ચસ્વર ગુણ હોય તે નિગદ અને જેમાં ઉપાશુત્વ ગુણ હોય તે યજુ એ ગુણને લીધે નિગદ યજુસ્થી જુદા પડતા નથી. જેમ બાહ્યસ્વ બાહ્યણમાં અને પગિમાજકમાં સંખ્ય હોવા છતાં આમ કહેવાય કે આ તરફ બાહ્યણો મેસ્થા અને આ તરફ પગિમાજકોને બેસાડો ઉચ્ચસ્વર ગુણ પગિમાજકમાં છે તેથી તેમાંથી કંઈ બાહ્યસ્વ દૂર થતુ નથી આવા બાહ્યપગિમાજકનાથી નિગદ અને યજુસ્ એવા બે નામ યજુસ્ના જ ગુણ વિશેષો લેખને છે ॥ ૪૩ ॥

સર્વેપામિતિ ચેત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ — (સર્વેપામ્) સર્વવેદોને નિગદ નામ આપતુ જોઈએ કે જે ઉચ્ચસ્વરે મોનામાં આવે (રૂતિ ચેત્) જ એમ કહીશામાં આવે તો

ભાવાર્થ — ય ઉચ્ચસ્વરે ચેતે સ નિગદ જે ઉચ્ચથી બોલાય તે નિગદ એમ કહેવામાં આવે તો ઋચાને અને સામવેદના મન્ત્રો પણ નિગદ કહેવા જોઈએ કારણ કે તે પણ ઉચ્ચથી બોલાય છે ॥ ૪૪ ॥

ઉપરના આદેષજી સમાધાન.

ન ઋગ્વ્યપદેશાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ:—(ન) ઋગ્વ્ય અને સામને નિગદ નદી કહેવાય કારણ કે (ઋગ્વ્યપદેશાત્) તેનો વ્યપદેશ ઋક્ શબ્દથી થાય છે.

ભાવાર્થ—ઋગ્વ્ય અને સામનો વ્યવહાર નિગદ શબ્દથી થતો નથી કારણ કે જે ઉપદેશ હોય છે તેનો વ્યપદેશ ઋક્ શબ્દથી થાય છે અને જે ગીતિના રૂપે ખોલાય છે તેનો વ્યપદેશ ' સામ ' શબ્દથી થાય છે ' અયાજ્યા યં નિગદ્વાઃ ' નિગદોથી થયે થતો નથી ઋગ્વ્યઓથી વચ્ચે થાય છે. આવા ભિન્નત્વ વ્યવહાર ઋક્ અને નિગદમાં છે માટે ઋગ્વ્ય અને સામને નિગદ ન કહેવાય પણ નિગદને તો યજુર્ન જ કહી શકાય. કારણકે જાને ગણાય છે. આ પ્રમાણે ઋક્, સામ અને યજુર્ન આ ૩ ગ્રંથ પદ્ધતિ વેદમાં બતાવી છે. એથી કોઈ પદ્ધતિ અર્થાત્ ઉચ્ચારણ ક્રમવાળી રીત વેદમાં નથી. ॥ ૪૫ ॥

એકવાક્યભાષણજી અધિકરણ.

અર્થેકત્વાદેકં વાક્યં સાકાદ્દક્ષં ચેદ્ વિભાગે સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ—(વિભાગે) વાક્યઘટક પદોના વિભાગમાં (ચેત્) જો (સાકાદ્દક્ષમ્) એકાદ પદ બીજા પદ સાથે આકાક્ષા રાખતો હોય તો (અર્થેકત્વાત્) તે એક પ્રયોજનવાળું હોવાથી (દકમ્) એક (વાક્યમ્) એક વાક્ય (સ્યાત્) હોય છે

ભાવાર્થ—વાક્યના ઘટક પદો જો એક બીજા સાથે આકાક્ષા રાખતા હોય અર્થાત્ વાક્યમાં જોડવા પડે હોય તેમથી જો એક પદ દૂર કરવામાં આવે અને તેને લીધે વાક્યનો અર્થ ન સમજી શકાય તો એક પદની બીજા પદની સાથે આકાક્ષા છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે એક પદવિભાગ નીચે સાથે આકાક્ષા રાખતો હોય અને બધા જ વિભાગો એક જ રૂણત્વ પ્રતિપાદન કરતા હોય તો તે વિભાગો એકે વાક્ય ૧૧ એમ સમજવું ઉદાહરણ ' અન્તયે જુષ્ટે નિર્વૃપામિ ' આ ઉદાહરણ ગદ્યા પદો એક નીચે સાથે આકાક્ષા રાખે છે કારણ કે, જો તેમથી એકાદ પદને દૂર કરવામાં આવે તો બાકી રહેલાં પદો મળી કોઈ એક અર્થને સમજાવી શકતા નથી માટે જો ત્રણે પદો મળી એક વાક્ય કહેવાય છે અને નિર્વાપરૂપ એક અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે.

વિભાગે સાકાદ્દક્ષત્વે સતિ દકકલપ્રતિપાદકં ચત્ત્વદ્દેકં વાક્યમ્ । (ઐમિનિ સૂત્રરૂતિઃ) વિભાગ સાકાક્ષ હોય અને એક રૂણત્વ પ્રતિપાદન કરે તો તે એક વાક્ય કહેવાય છે ॥ ૪૬ ॥

વાક્યભેદાધિકરણ.

સમેયુ વાક્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ—(સમેયુ) એક બીજા સાથે આકાક્ષા ન રાખતા પદમણ્ડલોમાં (વાક્યભેદઃ) વાક્યોનો ભેદ (સ્યાત્) હોઈ શકે

ભાવાર્થ—જો વાક્યો એક નીચે સાથે આકાક્ષા ન રાખતાં હોય તે વાક્યો પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન ૧૧ એમ સમજવું જેમકે આયુર્યસેન કલ્પતામ્ । માણો પથેન કલ્પતામ્ આ બન્ને વચ્ચેવાંકો અમ કહે અર્થાત્ એકની સાથે બીજાની આકાક્ષા નથી, બન્નેનાં પ્રયોજનો જુદા

બુદ્ધ છે માટે એ વાક્યોમા ભેદ કે અર્થાત્ ગન્ને વાક્યો લિન્ન કે એમ સમજવુ જો કે ઉપગતા વાક્યોમા કૃત્તિરૂપ એકે અર્થ છે છતાં આશુપુ અને આશુ બુદ્ધ હોવાથી વાક્યભેદ સ્પષ્ટ થાય કે તમા ' વલ્લભીર્વાચયતિ ' અહીં વૃત્તિઓમા બહુત્વ હોવાથી વાક્યોમા સ્પષ્ટ ભેદ સમજાય છે ॥ ૪૭ ॥

અનુપ ગાવિકરણ

અનુપક્કો વાક્યસમાપ્તિઃ સર્વેષુ તુલ્યયોગિત્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ — (વાક્યસમાપ્તિ) વાક્યોમા આકાક્ષાની શાંતિ થતી હોય તે (અનુપક્ક) સબધ (સર્વેષુ) બધા વાક્યોમા જોડવો જોઈએ (તુલ્યયોગિત્વાત્) સર્વ વાક્યોમા આકાક્ષાપૂરકત્વ સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ.—જોતિષ્ટેમમા આ પ્રમાણે પાઠ છે “ યા તે અગ્નેરજાશયા યા તે અગ્ને રજાશયા યા તે અગ્ને હરાશયા તનૂર્વર્ષિષ્ટા ગઢરેષ્ઠોડય ધન્વો અપાવર્ધાત્ સ્વા હા ’ આમા ત્રણ વાક્યાં છે કેલલા વાચ્યમા તનૂર્વર્ષિષ્ટા ધર્માદિનો સબધ કે પહેલાં જે વાક્યોમા જોનો સબધ નથી તે ઉપરના જન્ને વાક્યોમા તનૂર્વર્ષિષ્ટા આદિનો સબધ જોડવો કે નહિ ? આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે જો ‘ તનૂર્વર્ષિષ્ટા આદિ ન જોડવામા આવે તે ઉપરના જન્ને વાક્યોમા આકાક્ષાની શાંતિ થતી નથી અને જોડવાથી આકાક્ષાની શાંતિ થાય છે માટે એ જન્ને વાક્યોમા તનૂર્વર્ષિષ્ટા આદિનો સબધ જોડવો ત્રણે વાક્યોમા જોનો આકાક્ષાપૂરકત્વરૂપ ધર્મ સમાન છે આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ જ્યાં જે પદોનો સબધ જોડવાથી આકાક્ષાની શાંતિ થતી હોય ત્યાં તે પદોને જોડના જોઈએ ॥ ૪૮ ॥

વ્યવેતાનનુપગતુ અવિકરણ

વ્યવાયાજાનુપજ્યતે ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ — (વ્યવાયાજાતુ) જ્યાં વ્યવધાન પડતુ હોય ત્યાં (ન અનુપજ્યતે) અનુપગ થઈ શકતો નથી

ભાવાર્થ — સ તે વાયુર્વાતેન ગચ્છતામ્ । સ તે ચક્રપ્રેરક્ષાનિ । સ ચક્ષુષતિરાશિવા । આ ત્રણ મત્રોમા સમુ ઉપસર્ગ છે ઉપસર્ગને ક્રિયાપદ સાથે જોડવો જોઈએ માટે પ્રથમ મત્રના ગચ્છતામ્ ક્રિયાપદ સાથે સમુને જોડી સગચ્છતામ્ આવુ ક્રિયાપદ મમજવુ જોડવુ એજ અનુપગ, હવે બીજા મત્રમા અને ત્રીજા મત્રમા ક્રિયાપદ નથી પ્રથમ મત્રનુ ક્રિયાપદ ત્યાં જોડવુ કે નહિ ? આનો ઉત્તર એ છે કે બીજા મત્રમા ગચ્છતામ્ ક્રિયાપદ જોડી શકારો નહિ કારણ કે અક્ષાનિ એ કર્તૃપદ બહુવચનમા છે ક્રિયાપદનો બહુવચનમા વિપરિણામ કરીને જોડી શકાય નહિ ત્રીજા મત્રમા જો કે કર્તૃપદ એક વચનમા છે મગણ કે ચક્ષુષતિ એક વચનમા છે છતાં બીજા મત્ર વ્યવધાન રૂપે પડવાથી ત્રીજા મત્રમા ગચ્છતામ્ ક્રિયાનો અનુપગ થઈ શકે નહિ અન્યરહિત મત્રમા જ અનુપગ થઈ શકે કે આ કાગણથી બીજા અને ત્રીજા મત્રમા ક્રિયાનો અધ્યાહાર કરવો જોઈએ અર્થાત્ વાક્યનો જેલ જે ઉચિત જણાતો હોય તેનો અધ્યાહાર કરવો જોઈએ ॥ ૪૯ ॥

इति सीमासा गुर्जरभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथम पाद ॥

અંગાપૂર્વભેદધિકરણ

શબ્દાન્તરે કર્મભેદઃ કૃતાનુવન્ધત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(શબ્દાન્તરે) જિન બિન ધાતુઓનો પ્રયોગ હોવાથી (કર્મભેદઃ) અપૂર્વનો પણ ભેદ છે. (કૃતાનુવન્ધત્વાત્) ધાતુ એને લીધે આપ્યાનવાથી આવનાનો પણ ભેદ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—જોતિદોષમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. સોમેન યજેત । દાક્ષિણાનિ જુહોતિ । હિરણ્યમાષ્ટેયાય વદાતિ । આ વાક્યોમાં જે ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ થયો છે, તે (ક્રિયાપદો) પર્વાપ વાચક નથી. ધાતુઓ જિન્ન જિન્ન છે અને તેને લીધે આપ્યાતો પણ જિન્ન જિન્ન છે. એ બંને ભેદોને લીધે કર્મ અર્થાત અપૂર્વનો પણ ભેદ છે અર્થાત વાગજન્ય હોમજન્ય અને દાનજન્ય અપૂર્વો લુદા લુદા જ છે એક નથી. પૂર્વપક્ષવાદી સાધવકેપ યુક્તિને લઈ એ ત્રણેનું એક જ અપૂર્વ સીકાર છે પણ તે મિદ્ધાનપશ્ચથી ચિરૂદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે. ॥ ૧ ॥

સમિદ્ધાપૂર્વભેદનું અધિકરણ.

एकस्यैव पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

પદાર્થઃ—(एकस्यैव) એક જ ધાતુનો ફરી ફરીને પ્રયોગ થયેલો હોવાથી (અવિ-
શેષાત્) તથા ગુણ આદિના તે પ્રયોગો વિધાયક ન હોવાથી (पुनः श्रुति) ફરી ફરીથી એક
જ ધાતુનું થવણુ આ ઠેકાણે કર્મનું ભેદક છે, નહીં તે (अनर्थकं हि) એક જ ક્રિયાપદોનો
અભ્યાસ નિરર્થક (સ્યાત્) યદ્યપ્ય.

ભાવાર્થઃ દર્શપૂર્વમામત્રા આ પ્રમાણે પ્રયોગો છે. સમિધો યજોત । તનૂનપાતં
યજતિ । હહો યજતિ । ઘર્હિર્યજતિ । સ્વાહા^૧ યજતિ । આ પાંચ વાક્યો છે અને તે
બધામાં એક જ ક્રિયાપદ વચગાયુ છે મારે અહીં ધાતુભેદ ન હોવાથી એક જ કર્મ અને એક જ
અપૂર્વ છે એમ માનવું જોઈએ. આ જનનના પૂર્વપક્ષ સામે આ સુત્ર સૈદ્ધાન્તિક ઉત્તર રૂપે છે
કે, ધાતુ બહેં એક હોય પણ સમિધ, તનૂનપાત, યજ, ઘર્હિ અને સ્વાહાકાગ એ પાંચે ધાતોનાં
નામ છે, મારે પાંચ કર્મોં લુદાં લુદા જ છે, મારે અપૂર્વ પણ પાંચ છે. અમિદોષ જુહોતિ
આ ઠેકાણે અમિદોષ શબ્દ બીજી વિભક્તિમાં હોવાથી એ જેમ કર્મના નામ તરીકે તેમ
' સમિધ ' આદિપણુ બીજી વિભક્તિમાં હોવાથી નામવાચક જ છે. જો સમિધ આદિ ગુણ
પોચક હોત તો તે ત્રીજી વિભક્તિમાં પ્રયુક્ત હોત જેમકે દક્ષા જુહોતિ અદો વધિ શબ્દ
ત્રીજી વિભક્તિમાં હોવાથી તેને ગુણ વાચક માનવામાં આવે છે, ' સમિધ ' આદિ શબ્દો ત્રીજી
વિભક્તિમાં નથી વચરાયા પણ બીજી વિભક્તિમાં વચરાયા છે મારે તે બધા જિન્ન જિન્ન
કર્મનાં નામ છે. મારે આ ઠેકાણે તો એક જ ધાતુનો પ્રયોગ હોવા છતાં પાંચ કર્મના નામ
હોવાથી યજતિનો પાંચ વચનનો પ્રયોગ પાંચ કર્મ અર્થાત પાંચ અપૂર્વનું વિધાન કરે છે. ॥૨॥

आधाराधामेयआदिना अंगानिवाय અને
विद्वद्वाक्येषु અનુવાકેત્વનું અધિકરણ.

प्रकरणं तु पूर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ.—(પૌર્ણમાસ્યામ્) પૌર્ણમાસીથી ઉપલક્ષિત થતા એ વિદ્વદ્વાક્ય (પ્રકરણમ્) પ્રકરણમા આવતા છ યાગોના અનુવાદ રૂપ છે (રૂપાવચ્ચનાન્) દેવતા અને દ્રવ્યના પ્રતિપાદક ન હોવાથી.

ભાવાર્થ.—યાગનુ સ્વરૂપ દ્રવ્ય અને દેવતા કે એ રૂપ એ વિદ્વદ્વાક્યમા નથી માટે તે વાક્યો વિધિરૂપ નથી પણ અનુવાદાત્મક છે.

દર્શપૌર્ણમાસ પ્રકરણમા આ પ્રમાણે છ યાગોનું વિધાન છે ચદામેયોઽષ્ટાકપાલોઽમા-
વાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચ અચ્યુતો મવતિ । તદ્વજ્રૂતામગ્નીષોમાવાગ્યસ્યૈષ તૌ ઉપાંશુ
પૌર્ણમાસ્યાં યજ્ઞિતિ । તાઽયામેતમગ્નીષોમીયમેકાદશકપાલં પૂર્ણમાસે પ્રાયચ્છત્ । ઇન્દ્રં દધિ
અમાવાસ્યાયામ્ । ઇન્દ્રં વયોઽમાવાસ્યાયામિતિ । આ પ્રમાણે છ યાગોનું વિધાન કર્યા પછી
ય एवं વિદ્વાન્ પૌર્ણમાસીં યજ્ઞતે । ય एवं વિદ્વાન્ અમાવાસ્યાં યજ્ઞતે । આ એ વિદ્વદ્વાક્યો
છે કારણ કે એમા ' વિદ્વાન્ ' શબ્દનો પ્રયોગ અયેલે છે. જે વિદ્વાન્ પૌર્ણમાસી નામનો યાગ
કરે છે અને જે વિદ્વાન્ અમાવાસ્યા નામનો યાગ કરે છે આ એ વાક્યોમા જે યજ્ઞતે ક્રિયાપદ
છે તે કોઇ અપૂર્વ યાગનું વિધાન કરતા નથી કારણ કે, જો તે યાગનું વિધાન કરતા હોત તો
તેમા દેવતા અને દ્રવ્યનો ઉલ્લેખ થતો જોઇતો હતો. દેવતાની પ્રતિતિ ચતુર્થી વિભક્તિથી
અથવા તદ્વિત પ્રત્યયથી યાગ ન શુભવિધાનક દ્ર વતી પ્રતીતિ ત્રીજી વિભક્તિથી યાગ છે આ
મેગામી એક પણ ઉપગ્રન્થ વિદ્વદ્વાક્યમા નથી માટે એ વાક્યો આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલોઽમા-
વાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચાચ્યુતો મવતિ આદિ છ યાગોનું અનુવાદક છે એમ જ માનવું
જોઇએ, પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા શબ્દો યાગોના અનુવાદ કરે છે. આગ્નેય એટલે અગ્નિ-
દેવતાક અને અષ્ટાકપાલ (પુરોહાર) રૂપ દ્રવ્યથી પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યામાં યાગ કરવો
એવો અર્થ છે વિદ્વદ્વાક્યોને અનુવાદક માનવા એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે અને વિધાયક માનવા એ
પૂર્વપક્ષ છે. આ સૂત્રમા સિદ્ધાંતપક્ષ જ બતાવ્યો છે. આના ઉપર પૂર્વપક્ષ આગળ બતાવવામા
આવશે ॥ ૩ ॥

હવે સિદ્ધાંતવાક્યમાં શુક્તિ આપે ॥

વિશેષદર્શનાત્ચ સર્વેષાં સમેષુ હ્યપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ.—(ચ) અને (વિશેષદર્શનાત્) સૌર્ષયાગ રૂપ વિકૃતિમા પ્રયાજોનું દર્શન
હોવાથી (સર્વેષામ્) આગ્નેય આદિ છ યાગો અને પ્રયાજદિયાગો (સમેષુ) બધા સમાન
હોય તો (અપ્રવૃત્તિઃ હિ સ્યાત્) પ્રયાજાદિની સૌર્ષયાગમા અપ્રવૃત્તિ જ થવી જોઇએ.

ભાવાર્થ.—આગ્નેય આદિ છ યાગો પ્રધાન છે અને પ્રયાજદિ અજ યાગો છે. વિદ્વદ્વાક્ય
પ્રધાન છ વાક્યોનો જ અનુવાદ કરે છે, પ્રયાજદિ અજ યાગોનો નહિ. જો બધા જ યાગો પ્રધાન
તરીકે હોય તો નિરૂતિરૂપ સૌર્ષ યાગમા પ્રયાજની જે પ્રવૃત્તિ જોવામા આવે છે તે ન આવત.
પ્રયાજે પ્રયાજે કૃષ્ણલં જુહોતિ આ પ્રમાણે સૌર્ષયાગમા પ્રયાજનો અતિદેશ યાગ છે જો
એ પ્રધાન હોત તો તેનો અતિદેશ ન થાત પ્રધાનસ્ય અતિદેશમાત્રાત્ । આ ઉપરથી સિદ્ધ
યાગ છે કે આગ્નેય આદિ છ યાગો પ્રધાન છે તેનો જ પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા નામક
યાગથી અનુવાદ થતો નથી પ્રયાજ, અનુયાજ અને પત્નીસયાજ એ આગ્નેય આદિ પ્રધાન
યાગોના અજ યાગો છે ॥ ૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું સ્વ.

ગુણસ્તુ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની સૂચના કરે છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) શ્રવણના સંયોગથી (ગુણ:) ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—જે જે વિદ્વાદ્વય છે તે અનુવાદક નથી પણ અપૂર્વકર્મનાં વિધાયક છે. જો કે એ વાક્યોમાં યાગનાં સ્વરૂપ દેવતા અને દ્રવ્ય નથી છતાં એ સ્વરૂપ તો પૌર્ણમાસ્યામાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલો ભવતિ એ વાક્યથી મળી રહેશે. આગ્નેય પદ્ધતી અગ્નિ દેવતા સમગ્રપ છે અને અષ્ટકપાલ શબ્દથી ‘પુરોગ્રાશ’ રૂપ દ્રવ્ય પણ સમગ્રપ છે માટે વિદ્વાદ્વય વિધાયક વાક્ય છે. આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલ: એ વાક્ય વિધિવાક્ય નથી પણ ગુણવાક્ય છે. વળી પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા એ બે શબ્દો છ યાગોનાં સમુદાયના અનુવાદક પણ નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્વાદ્વય-વિદિત યાગમાં દેવતા અગ્નિ છે અને દ્રવ્ય પુરોગ્રાશ છે. ॥ ૫ ॥

હવે ઉક્ત પૂર્વપક્ષના ઉત્તર રૂપે સિદ્ધાંત સ્વરૂપ છે.

ચોદના વા ગુણાનાં યુગપચ્છાદ્વાચ્ચોદિતે હિ
તદર્થત્વાત્તસ્ય તસ્યોપદિશ્યતે ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(વા) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (ચોદના) યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલ: આ કર્મોત્પત્તિવિધિ છે. (ગુણાનાં) દ્રવ્ય દેવતારૂપ ગુણોનું (યુગપત્) (શાસ્ત્રાત્) શાસન હોવાથી અર્થાત એક વાક્યથી અનેક ગુણોનું વિધાન હોવાથી. (હિ) કારણ કે (ચોદિતે) અન્ય વિધિથી વિદિત કર્મ હોય તો (તદર્થત્વાત્) ગુણો કર્મને માટે હોવાથી (તસ્ય તસ્ય ઉપદિશ્યતે) તે તે ગુણોનું અલગ અલગ વિધાન હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:—યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલ: આનાથી દ્રવ્ય દેવતાથી વિશિષ્ટ કર્મવિધિ છે. એક જ વાક્યથી અનેક ગુણોનું વિધાન છે. જો આ ગુણવિધિ હોત અને પ્રધાન કર્મ માટે બીજા વિધાનથી પ્રાપ્ત થતું હોત તો ગુણો અથવા જ કર્મને માટે હોવાથી એક એક ગુણનું પૃથક્ પૃથક્ વિધાન હોત. જેમકે ક્રજુમાધારયતિ । સંતતમાધારયતિ । અદા બ્રહ્મત્વ અને સંતતત્વ ગુણોનું અલગ અલગ વિધાન છે તેમ ઉપરનાં મ્યજે પણ અગ્નિરૂપ દેવતા અને અષ્ટાકપાલ પુરોગ્રાશ રૂપ દ્રવ્યનું પણ અલગ અલગ વિધાન હોત. પણ એ પ્રમાણે નથી માટે યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલ: ઇત્યાદિને અપૂર્વકર્મવિધાયક માનવું જોઈએ અને તે વિશિષ્ટ વિધિ છે એમ પણ સ્વીકારવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

વ્યપદેશશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ)અને (તદ્વત્) દ્રવ્ય દેવતારૂપ ગુણોનું યુગપત શાસન જેમ ગુણવિધિનું બાધક તેમ (વ્યપદેશ:) ઉગ્રાણિ હ વા ઇત્યાદિ સમુચ્ચય વ્યપદેશ પણ બાધક છે.

ભાવાર્થ:—‘ઉગ્રાણિ હ વા વૃતાનિ હવીંયિ અમાવાસ્યાયાં સંહિયન્તે, આગ્નેયં મયમમેન્દ્રે દસ્ટરે । આ વાક્યથી અમાવાસ્યામાં પણ પ્રધાન હવિષ્ છે. આમાં દેવતાનાં સમુચ્ચય બતાવ્યો છે. હવે વિદ્વાદ્વય-વિદિત અમાવાસ્યાનામક યાગ તો એક જ છે. એક યાગમાં

એક સાથે અનેક દેવતાનો સમાવેશ થવો દુર્લભ છે એ દેવતાઓનો વિકલ્પ માનનારો આવે તો ઉપર જે સમુચ્ચય જતાઓ છે તે નિર્ગતિક થઈ જાય છે આ કાગળથી વિદ્વાદકર્તા અપૂર્વ કર્મ વિધાયક નહીં માનતા અનુવાદક માન્યુ એજ યોગ્ય છે ॥ ૭ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

પદ્યાર્થ—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) ચતુર્દશ પૌર્ણમાસ્યામાહુતયો હ્યપ્તે આ લિઙ્ગવાક્ય પછી એક યાગ પદ્ધતિ વિરુદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ—પૌર્ણમાસસરક યાગમાં ચૌદ અને અમાવાસ્યાસરક યાગમાં તેર આહુતિ આપવાનું લખ્યું છે તે એક યાગ પદ્ધતિ નિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે પણ એ યદ્વાગ્નેય આદિ વાક્યોને કર્મવિધિ તરીકે માનવામાં આવે તો પાંચ પ્રકાર આહુતિઓ ત્રણ અનુયાગ-આહુતિઓ એ વ્યક્ત આહુતિઓ ત્રણ પ્રધાન આહુતિઓ સિદ્ધ થઈ શકે, આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે યદ્વાગ્નેય આદિ વિદ્વત ' પૌર્ણમાસિ ' તથા ' અમાવાસ્યા ' સરક યાગમાં નિશ્ચિત પ્રધાન ત્રણ ત્રણ આહુતિ રૂપ કર્મનું વિદ્વાદક અનુવાદક જ છે ॥ ૮ ॥

ઉપાંશુયાગના અપૂર્વત્વનું અધિકરણ

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

પૌર્ણમાસીવદુપાંશુયાજઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદ્યાર્થ—(પૌર્ણમાસીવત્) વિદ્વાદકમાં જેમ પૌર્ણમાસીપદ અનુવાદક છે તેમ (ઉપાંશુયાજ) ઉપાંશુયાજમન્તરાયજતિ એ વાક્યમાં ' ઉપાંશુયાજ ' નું વાચક પદ પણ અનુવાદ (સ્યાત્) છે

ભાવાર્થ—જામિ ઇતદ્ યજ્ઞસ્ય ક્રિયતે યદન્વચ્ચૌ પુરોહાશા ઉપાંશુયાજ મન્તરા યજતિ । વિષ્ણુરુપાશ્ચ યદ્વચ્ચઃ । પ્રજાપતિરુપાંશુ યદ્વચ્ચ । અગ્નીપામૌ ઉપાંશુ યદ્વચ્ચૌ અજ્ઞાવિત્વાય આ ઠેકાણે ' અન્તરા ' વાક્યસ્થ ઉપાંશુયાજ પદ વિષ્ણુઆદિ ને ત્રણ યાગ આગળ જતાંયા ૩ તેનું અનુવાદક વાક્ય છે કે અપૂર્વયાગનું વધાયક છે એ સંશયમાં આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષ તરફ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યું છે અને એનો અર્થ એવો છે કે વિદ્વાદકમાં પૌર્ણમાસીપદ જેમ અનુવાદક છે તેમ આ ઠેકાણે પણ અન્તરા વાક્યવાળું ઉપાંશુ પદ સમુદાયનું અનુવાદક જ છે એ કોઈ અપૂર્વયાગનું વિધાયક નથી ॥ ૯ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર

ચોદના વાઽપ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદ્યાર્થ—(વા) ' વા ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિર્ણિત સત્ય છે (ચોદના) ઉપાંશુ યાજમન્તરા યજતિ આ વાક્ય અપૂર્વકર્મનું વિધાયક છે (અપ્રકૃતત્વાત્) ઉપકંગ વાક્યથી આકાંક્ષિત ન હોવાથી

ભાવાર્થ—અન્તરા વાક્ય એજ વિધાયક છે અર્થાત કર્મોત્પતિવાક્ય છે વિષ્ણુરુપાશ્ચ યદ્વચ્ચ ઇત્યાદિ ત્રણ યાગો વિધાયક નથી પણ અર્થવાદ છે, મરણ કે જામિ વા ઇતદ્ યજ્ઞસ્ય ક્રિયતે યદન્વચ્ચૌ પુરોહાશૌ આ ઉપકંગ વાક્ય છે, એ પુરોહાશ યાગ નિગ્નત કરવામાં દોષ

બતાવે છે જામિ એટલે દોષ આ ઉપરથી સમજાય છે કે એ યાગ વચ્ચે કષ્ટક વિધાન કરવાને ઇષ્ટ છે આવે. નિષ્પાદિ હોવાથી વિધ્યુદાદિ ત્રણ યાગો એ પુરોઘણ વચ્ચે બતાવ્યા ■ તેથી વિધ્યુદાદિ સાગરન ઉપક્રમ વાક્ય સાથે આકાશ ધગવે છે આ મગ્ધથી ઉપાશુ યાજમન્તરા યજ્ઞતિ એ યાગ મુખ્ય કે અને વિધ્યુદાદિ વાક્યો અનગલયુક્તકર્મવિધિના એ અર્થાત અર્થ વાદો ૬ ને કોઈ મન કરે કે ઉપાશુ યાજમન્તરા યજ્ઞતિ આ દેકણે યજ્ઞતિ ૫૬ એ વિધિ વાચક નથી તો તેનો ઉત્તર એ છે કે એ યજ્ઞતિ ક્રિયાપદ લેત્ લકારનુ નથી પણ લેટ લકારનુ છે માટે તેનો અર્થ વિધિપણ યજ્ઞ મકે કાગ્ધુ લેટ નમારના રૂપનો વિધ્યર્થ પણ થાય છે આથી સિદ્ધ થાય ૬ કે ઉપાશુ યાજમન્તરા યજ્ઞતિ આ વાચ્ય અપૂર્વકર્મનુ વિધાયક જ છે અને વિધ્યુદાદિ યાગનય અનુવાદ છે ॥ ૧૦ ॥

ગુણોપવન્ધાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ — (ગુણોપવન્ધાત્) ઉપાશુત્વ રૂપ ગુણને લીધે ઉપાશુયાગ નામ પાડ્યું છે

ભાવાર્થ — ને કોઈ મહે કે ઉપાશુ યાગ એવું નામ યાગનુ સામાટે મખવામા આન્યુ તો તેનો ઉત્તર એ છે કે એ યાગ ઉપાશુ મખવામા આવે છે અર્થાત બીજી નામકા બેરેનો યાજ્ઞક પણ વિધ્યુદેવતાકે મન્ત્ર ન સાબળી શકે એટલો ધીમેથી મન્ત્ર બોલી આપુતિ આપવી નેકરો એટલે માત્ર એ જ હાલના આનગ માનમ પડે એવી રીતે મત્ર બોલવો આ ઉપાશુત્વ ગુણને લીધે યાગનુ નામ પણ ઉપાશુ યાગ મખવામા આન્યુ ૮ ॥ ૧૧ ॥

પ્રાયે વચનાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (પ્રાયે) પ્રધાનકર્મમા (વચનાત્) ગેનો પાઠ હોવાથી

ભાવાર્થ — તસ્ય ધા ઇતસ્ય આમેય એવ શિર । હૃદયમુપાશુયાચ । પાદૌ અગ્રીયોમીય ।

પૌર્વમાસ કર્મનુ આગ્નેય યાગ શિર ૬ ‘ઉપાશુયાચ’ હૃત્ય છે અને ‘અગ્રીયોમીય’ પગ ૬ આ પ્રમાણે પ્રધાન કર્મ વાચક ન હોત તો તેનો પ્રધાન વાક્યો સાથે પાઠ ન હોત માટે અ તગધ/ત ઉપાશુયાગ એ પ્રધાનયાગ જ ૮ એ ક્રોધનો અનુવાદક નથી ॥ ૧૨ ॥

આનાનાદિનુ અપૂર્વતાધિશ્ચ

આધારાગ્નિહોત્રમરૂપત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥ પૂર્વપક્ષનુ મત્ર

પદાર્થ — (આધારાગ્નિહોત્રમ્) આધાર અને અગ્નિહોત્ર આ બન્ને પદો કોઈ કર્મ સમુદાયના અનુવાદ ૬ (ચરૂપત્વાત્) દ્રવ્ય અને દેવતાને જણાવનાર કોઈ ૫૬ ન હોવાથી

ભાવાર્થ — ઋજુમાધારયતિ સત્તતમાધારયતિ । આ વાક્યોની પામ જ યદા ધારમા ધારયતિ આપુ વાક્ય છે એજ પ્રમાણે વક્ષા જુહોતિ, પયસા જુહોતિ આ બે વાક્ય પાસે અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આપુ વાક્ય ૮ માટે આધાર અને અગ્નિહોત્ર આ બન્ને પદો કોઈ ક્રિયા

સમુદાયના અનુવાદક છે. કોઇ અપૂર્વ કર્મના વિધાયક અથવા યાગવિશેષના વાચક નથી, કારણકે જો અપૂર્વ કર્મના વાચક એ એ પદો હોત તો કોઇ દ્રવ્ય અને દેવતા વાચક પદો પણ તેની પાસે હોત. દ્રવ્ય અને દેવતા એ અપૂર્વ કર્મનાં સ્વરૂપ છે, માટે, રૂપનો અભાવ હોવાથી અગ્નિહોત્ર અને આધાર બન્ને પદો અનુવાદક છે. ॥ ૧૩ ॥

સંજોપવન્ધાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(સંજોપવન્ધાત્) સંજોવાચક ૫૬ બીજી વિભક્તિમાં છે તેની પણ આધાર અને અગ્નિહોત્ર પદો અનુવાદક છે.

ભાવાર્થ:—સિદ્ધ કર્મ વાચક શબ્દ બ્યારે બીજી વિભક્તિ આવેલી હોય છે ત્યારે એ દ્વિતીયાન્તપદ અનુવાદક હોય છે. આધારમ્ અને અગ્નિહોત્રમ્ આ બન્ને પદો દ્વિતીયાન્ત છે માટે અનુવાદક છે, અપૂર્વ કર્મવિધાયક નથી. અપૂર્વ કર્મવિધાયક ૫૬ ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે જેમકે ચિત્રયા યજેત અહીં ચિત્રયા એ તૃતીયા વિભક્તિવાળું ૫૬ છે માટે ચિત્રા એ અપૂર્વ કર્મનું એટલે યાગવિશેષનું વાચક છે ॥ ૧૪ ॥

અપ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(અ) અને (અપ્રકૃતત્વાત્) સમીપમાં મેલ દેવતા વાચક કે દ્રવ્ય વાચક ૫૬ નથી.

ભાવાર્થ:—જો આધારમ્ અને અગ્નિહોત્રમ્ એ પદો અપૂર્વ કર્મવિધાયક હોત તો તેની પાસે દેવતા વાચક અને દ્રવ્ય વાચક પદવાળાં વાક્યો હોત. દ્રવ્ય દેવતાનાં પ્રકાશક વાક્યો સમીપમાં ન હોવાથી યાગ અપૂર્વ કર્મના રૂપનો અભાવ છે. માટે એ બન્ને પદો અનુવાદક છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર.

ચોદના શબ્દાર્થસ્ય પ્રયોગમૂતત્વાત્ સંનિધેર્ગુણાર્થેન પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:—(ચોદના) ઉક્તવાક્ય કર્મોત્પતિ સૂત્ર છે. (શબ્દાર્થસ્ય) ઉક્ત વાક્યનો અર્થ (પ્રયોગમૂતત્વાત્) અનુષ્ટેયરૂપ હોવાથી (પુનઃ શ્રુતિ) કરીથી જે અવશ્ય છે તે (ગુણાર્થેન) ગુણના લાભ માટે છે

ભાવાર્થ:—ક્રતુમાધારયતિ, ઓગ્રહોત્ર જુહોતિ આ બન્ને વાક્યો અપૂર્વવિધાયક છે, અનુવાદ વાક્ય નથી, કારણકે, એ બન્ને વાક્યથી જે અર્થ પ્રતીત થાય છે તે અનુષ્ટાનરૂપ છે. અગ્નિહોત્ર અને આધાર નામક કર્મ અનુષ્ટેય છે. અગ્નિહોત્ર અને આધાર શબ્દોનું કરીથી અવશ્ય છે તે ગુણના લાભ માટે છે, એટલે કે અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આ કર્મવિધાયક વાક્ય છે અને દ્વયા જુહોતિ આ વાક્યથી ઉક્ત કર્મમાં દ્વિરૂપ દ્રવ્યની પ્રતીતિ થાય છે એ ગુણવાક્ય છે. દેવતાની પ્રતીતિ મંત્રમાથી થાય છે. આ કારણથી અગ્નિહોત્ર અને આધાર રૂપ કર્મમાં દ્રવ્ય અને દેવતા બન્નેની પ્રતીતિ થતી હોવાથી એમાં રૂપનો અભાવ જણ નથી. ॥ ૧૬ ॥

દ્રવ્યસંયોગાત્તોદના પશુસોમયોઃ પ્રકરણે હ્યનર્થકો

દ્રવ્યસંયોગો ન હિ તસ્ય ગુણાર્થેન ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ — (પશુસોમયોઃ) પશુ અને સોમપદ્ધતિ વાક્યોથી (તોદના) અપૂર્વકર્મનું નિધાન છે (દ્રવ્યસંયોગાત્) પશુ અને સોમપદ્ધતિ દ્વયનો સંબંધ હોવાથી (પ્રકરણે) પ્રકરણપટિન હવ્ય અને એ-દ્રવાયવવાક્યથી વિદિન યાગ હોય તો (અનર્થક હિ) પશુ અને સોમપદ્ધતિ દ્વયનો સંયોગ અર્થ યથ જ્ઞય (ગુણાર્થેન) પશુપદ અને સોમપદને ગુણવાચક માનવાથી તેની સાર્થકતા (ન હિ) નથી.

ભાવાર્થ — જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં લખ્યું કે કે હૃદયસ્ય અવચતિ, અથ જિહ્વાયા અથ વક્ષસ ઇતિ અને પછી અગ્નિપોમીયં પશુમાલમેત એમ યુત વાક્ય છે, તેજ પ્રમાણે પેન્દ્રવાયવંગૃહ્ણતિ, મૈત્રાવરુણ ગૃહ્ણતિ, આશ્વિન ગૃહ્ણતિ આ વાક્યોના પાઠ પાસેજ સોમેન યજેત વાક્ય યુત છે, આથી સમજાય છે કે અગ્નિપોમીયં પશુમાલમેત અને સોમેન યજેત આ બંને વાક્યો અપૂર્વકર્મના વિધાયક છે. જો હૃદયાદિવદિત વાક્યને યાગ વિધાયક માનવામાં આવે તો પશુ અને સોમપદ્ધતિ કર્મોજ અર્થ નથી દ્રવ્યનો લાભ તો અણવા ધારણા જુહોતિ આ વાક્યથીજ યથ જ્ઞય છે દમ્ભ જુહોતિ આ વાક્યમાં જેમ ' દધિ ' પદ ગુણવાચક છે તેમ સોમપદ ગુણવાચક પણ યથ શક્ય નથી માટે યુક્ત બંને વાક્ય અપૂર્વ કર્મવિધાયક છે, અનુવાદક નથી ॥ ૧૭ ॥

અત્તોદકાશ્ચ સંસ્કારાઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ — (અ) અને (સંસ્કારા) સંસ્કાર (અત્તોદકાઃ) અવિધાયક હોય છે.

ભાવાર્થ — સંસ્કાર બોધક વાક્યો અપૂર્વકર્મવિધાયક યથ શકતા નથી પેન્દ્રવાયવ ગૃહ્ણતિ આ તો દ્રવ્યનું મદજ્ય કરવું એ બતાવે છે એટલે મદજ્યથી સોમઆદિ દ્રવ્યનો સંસ્કાર સ્થિત થાય છે, એ કાર્ણ અપૂર્વકર્મનું વિધાન નથી ॥ ૧૮ ॥

તન્નેદાત્ કર્મણોઽમ્યાસો દ્રવ્યપૃથક્સ્વાદનર્થકં હિ

સ્યાન્નેદો દ્રવ્યગુણીભાવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ — (કર્મણ.) સોમેન યજેત ઇત્યાદિ વાક્યથી વિદિત કર્મની (અમ્યાસઃ) આવૃત્તિ માનવી જોઈએ (તન્નેદાત્) દેવતા મજ્જમાં ભેદ હોવાથી (દ્રવ્યપૃથક્સ્વાદનાત્) પાત્રભેદને લીધે દ્રવ્યમાં પણ ભેદ માનવો જોઈએ અને તેથી સગ્ગામ્યા (ભેદઃ સ્યાત્) ભેદ પડે કે (દ્રવ્યગુણીભાવાત્) દ્રવ્ય પ્રતિ મદજ્યનો ગુણીભાવ હોય છે એટલે કે દ્રવ્ય મુખ્ય છે અને મદજ્ય ગૌણ-અગ્ર હોય છે માટે પ્રધાનને અનુસરી અંગની આવૃત્તિ કરવી પડે છે. (અનર્થકં હિ) જો એક જ વખત મદજ્ય કરવામાં આવે તો ક્રમવિધિ અનર્થક યથ જ્ઞય.

હોવાર્થ—સોમરસરૂપ દ્રવ્ય એક હોવા છતાં ઈન્દ્ર, વાયુ આદિ દેવતાઓ અનેક હોવાને લીધે દેવતા દીક દ્રવ્યનો પણ ભેદ કરવો પડે છે અને એ ભેદને લઈ યાગ રૂપ ક્રિયાનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ અભ્યાસ એટલે આવૃત્તિ

દસ ગ્રહરૂપી પાત્રોનુ એકી સાથે ગ્રહણ થઈ શકે છે છતાં દ્રવ્ય જુદા જુદા વિદિત રૂપે લેવાથી સંસ્કારનો પણ ભેદ થાય છે

સોમરસરૂપ એક દ્રવ્યના અસ્કારમાં જુદા ગ્રહણો એટલા માટે કરવા પડે છે કે દ્રવ્ય પ્રત્યે ગ્રહણ ગોણુ પડે છે માટે જોટનાં દ્રવ્ય તેટલાં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. પ્રધાનને અનુસરી અંચતી આવૃત્તિ થાય એવા નિયમ છે દેવતાના સંગ્રહ બેઠ્યા પણ યાગને ભેદ હોય જોઈએ જોઈએ દેવતા વિદિત હોય તેટલા યાગો (આહુતિઓ) પણ કરવા જોઈએ. જો દ્રવ્યને વિકાસ કરી એકીજ વસ્તુને યાગ કરવામાં આવે તો આગ્નિનો દશમો છદ્ધતે અગ્નિની દેવતાવાળો દશમે ભેગો એ ક્રમવિધિ નિર્ગર્થક થઈ જાય માટે દેવતાના ભેદથી યાગરૂપ કર્મનો પણ ભેદ રહેવો જોઈએ ॥ ૧૯ ॥

સંસ્કારસ્તુ ન મિચતે પરાયત્વાત્ દ્રવ્યસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ—(સંસ્કાર) પશુમધનરૂપ સંસ્કારના (ન મિચતે) અભ્યાસ થતો નથી (દ્રવ્યસ્ય) દ્રવ્યનુ (પરાયત્વાત્) પરાયત્વ હોવાથી અને પરાયત્વ (ગુણભૂતત્વાત્) અંગ હોવાને લીધે અને છે

હોવાર્થ—જાદિરે પણ વગ્નાતિ । પાત્રલે વગ્નાતિ । આ કેમથી બધનની આવૃત્તિ કરવી નહિ અર્થાત્ પ્રથમ ખેરને ખીસે પશુને બાધવુ અને પછી પલાશને ખીસે બાધવુ એવી આવૃત્તિ કરવી નહિ કારણ કે ખીસે પશુને બાધવુ એ એક એનો સંસ્કાર છે અને એ સંસ્કારનો ભેદ થતો નથી યૂષ (ખીયો) રૂપ દ્રવ્ય એ પરાયત્વ અર્થાત્ બંધન માટે હોય છે એટલે તે ગોણુ અર્થાત્ અંગ પડે છે અને બધન એ પ્રધાન પડે છે. અગતે અનુસરીને પ્રધાનની આવૃત્તિ બની શકે નહિ માટે ખદિરના અથવા પલાશના ખીસે પશુને સંસ્કાર માટે બાધવુ ॥ ૨૦ ॥

સંખ્યા-કૃત કર્મભેદનુ અધિકરણ

વૃથસ્ત્વનિવેશાત્ સદ્યયા કર્મભેદ સ્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ—(વૃથસ્ત્વનિવેશાત્) અલગપણાનો નિવેશ હોવાથી (સદ્યયા) સંખ્યાને લીધે (કર્મભેદ) કર્મનો ભેદ અર્થાત્ જિન્ન જિન્ન કર્મ (સ્વાત્) છે

હોવાર્થ—વાજપેય યાગના પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે સપ્તદશ પ્રાપ્તત્વાત્ પશુનુ બાહ્યમતે । આ સપ્તર પશુઓનુ દાન કરવારૂપ પ્રકરણમાં શુ એક જ યાગ કરવો કે સપ્તર પશુ દાન આપવાના કલા છે માટે સપ્તર યાગો ગ્રહ્યા ? આમાં પૂર્વ પશુ એમ કહેતા યાગે છે કે યાગ એક કરવો અને સપ્તર પશુઓનુ દાન કરવુ, જ્યારે (સદ્ધાતપક્ષકારનુ કથન) કે સપ્તર પશુઓનુ અલગ અલગ વિધાન છે માટે સપ્તર યાગો અનગ અલગ કરવા. આ પ્રમાણે બધી સંખ્યાને લીધે કર્મમાં ભેદ પડે છે અર્થાત્ સપ્તર પશુઓની સંખ્યા જતાથી છે માટે યાગરૂપ કર્મ પશુ સપ્તર કરવા ॥ ૨૧ ॥

સંખ્યા-કૃત કર્મભેદનુ અધિકરણ

સદ્ધા ચોક્ષસસંયોગાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ—(ન) અને (તદ્ધા) સદ્ધા (ચોક્ષસસંયોગાત્) કર્મવિધાયક વાક્ય સાથે

‘પાઠ હોવાથી કર્મભેદ’ છે.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષોત્તમયાગ વિધિની સમીપ આ વાક્યો છે. અર્થપ જ્યોતિરય વિદ્યજ્યોતિરય સર્વજ્યોતિરેત્તેન સદસદક્ષિણેન યજેત । આમાં (૧) જ્યોતિઃ (૨) વિશ્વજ્યોતિઃ (૩) સર્વજ્યોતિઃ આ ત્રણ નામોથી ત્રણ જુદા જુદા યાગોનું વિધાન છે કે એ ત્રણે જ્યોતિષોત્તમાં યાગનો અનુવાદ કરનારાં નામ છે ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદી એમ માને છે કે એ ત્રણે નામો જ્યોતિષોત્તમાં જ અનુવાદ છે અને જ્યોતિષોત્તમાં સદસદક્ષિણ આપવી એનું શુદ્ધવિધાન છે. સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું એવું કથન છે કે એ નામો ત્રણ જુદા યાગોનું પ્રતિષ્ઠાન કરે છે અને એ ત્રણે યાગોમાં સદસદક્ષિણ આપવી એનું શુદ્ધ વિધાન છે. જ્યોતિષોત્તમ યાગ એનાથી જુદો છે અને એમાં આરમ્ભોની દક્ષિણ હોય છે. આ પ્રમાણે ‘જ્યોતિઃ’

દેવતાસેદ્ધત્ત કર્મભેદનું અધિકરણ

ગુણધ્યાપૂર્વસંયોગે વાક્યયોઃ સમત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(અ) અને (અપૂર્વસંયોગે) પૂર્વકર્મમાં શુભનો નિવેશ ન થઈ શકતો હોવાથી (જુગ) શુભ કર્મનો ભેદ છે અર્થાત્ તે (શુભ) કર્મ-તર માનવામાં કારણ પડે છે. (વાક્યયો) બન્ને વાક્યોની (સમત્વાત્) સમતા-સુદૃશતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:—તત્ત્વે વ્યસિ દમ્યાનયતિ સા વૈષદેવી આમિશા વાજિભ્યો વાજિનમ્ । (અરમ દૂધમાં દહીં નાંખવાથી દૂધ ફાટે છે તેમાં જે ફાદા ફાદા હોય છે તેને આમિશા કહે છે અને જે પાણી હોય તેને ‘વાજિન’ કહે છે.) આ વાક્યમાં વિચાર એ ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘આમિશા’ દ્રવ્ય તે ‘વિસ્વદેવ’ રૂપ દેવતાને માટે છે. અને આમિશારૂપ દ્રવ્યથી વિસ્વદેવને ઉદેશી હોમ કરવો, પણ વાજિભ્યો વાજિનમ્ આ વાક્ય સા માટે મુકવામાં આવ્યું છે. ‘વાજી’ પદ શું ‘વિસ્વદેવ’ નું અભિધાનક છે કે કોઈ બીજી દેવતાનું વાચક છે ? જો બીજી દેવતાનું વાચક ન હોય તો ‘વિસ્વદેવ’ નું જ તે અનુવાદ છે એમ માનવું પડે અને તેના અર્થ વાજ=ગજ અને ‘વાજી’ એટલે ગજવાન એવો અર્થ કરવો પડે. અહીં પૂર્વપક્ષવાદી ‘વાજી’ પદને વિષદેવ નું અનુવાદ માને છે અને વાજિન રૂપ શુભ તેને જ આપવાનું કહે છે. સિદ્ધાંતવાદી એ મતનું ખંડન કરે છે અને તેની પુષ્ટિમાં એમ જણાવે છે કે વાજી પદ વિસ્વદેવનું વાચક નથી. કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં વિસ્વદેવને માટે ‘વાજી’ પદ વપરાયું જ નથી. માટે ‘વાજી’ એ ‘દેવતા-તર’ નું વાચક છે અને એ વાજી દેવતાને ઉદેશીને વાજિન દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વળી વૈષદેવી આમિશા અને વાજિભ્યો વાજિનમ્ આ બન્ને વાક્યો દ્વારા બસવાળાં છે એટલે એકની અપેક્ષાએ બીજું જોણ પડતું નથી. એ બન્ને વાક્યોમાં જોણ મુખ્ય ભાવ નથી. કર્મવિધાન વખતેજ આમિશા દ્રવ્યનું વિધાન થઈ જવું હોવાથી નેરવદેવને માટે વાજિન-દ્રવ્યનો અવકાશ જ રહેતો નથી. આમિશા દ્રવ્ય સાથે વાજિન દ્રવ્યનો સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ પણ બની શકતો નથી. આ કારણથી ‘વાજી’ પદવાચ્ય કોઈ અપ્રસિધ્ધ દેવતા છે તેને માટે વાજિન દ્રવ્ય છે. આ રીતે દેવતા અને દ્રવ્ય એ બન્ને વાચના સ્વરૂપ નિષ્પન્ન થતાં હોવાથી તે એ જુદું કર્મ જ છે અર્થાત્ વાજિદેવવાક વાજિનદ્રવ્યક કોઈ યાગ વિશેષનું એ વાક્ય વિધાનક છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

આ કોઈ એટલું યાદ ગૂંખવું જોઈએ કે વૈદિક સિધ્ધાંતમાં મુખ્ય દેવ તો પરશ્વજ જ પણ તેની અનન્ન શકિતઓને લીધે તેનાં અનન્ત નામ પડે છે અને તે તે શકિતને જુદા

જુદા દેવો પણ માનવામાં આવે છે. એકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ મૂઢઃ સ્પં સ્પં પ્રતિસ્તો વમૂષ દરેક રૂપમાં સર્વ વ્યાપક એકજ દેવ મૂઢ છે અને એ રૂપથી પ્રતિરૂપવાળો અર્થાત્ આરોપિત રૂપવાળો તે કહેવાય છે. આ ઉપરથી જિન્ન જિન્ન દેવતાના નામ સાંભળી સિદ્ધાંત વિરૂધ્ધ કલ્પના કરવાની ઉતાવળમાં કાષ્ઠએ પડતું નહિ.

વાગ્નિન અને આભિજ્ઞા દ્રવ્યનો વિકલ્પ આ માટે ન માનવો ? એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે.

અગુણે તુ ગુણસ્તત્ર પ્રતીયેત ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની આગ્રહિત સૂચવે છે (અગુણે) એ કર્મ વિધાયક વાક્ય ગુણનું વિધાન ન કરે તો (તત્ર) ત્યાં અર્થાત્ તે વાક્યથી વિદિત કર્મમાં (ગુણઃ) ગુણની (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય.

સાવાર્થ :—જેમકે અગ્નિહોત્ર ગ્રહોતિ આ ઉત્પત્તિવાક્ય એટલે કર્મવિધિવાક્ય છે. આ વાક્યથી ગુણનું વિધાન થતું નથી તેથી ગુણ વિધાનને માટે બીજા વાક્યની જરૂર પડે છે, એટલે કે દ્વિતી ગ્રહોતિ । પચસા ગ્રહોતિ આ વાક્યોથી ગુણનું વિધાન થાય છે, દ્વિતી અને પચઃ આ બન્ને ગુણોના વિકલ્પ પણ થઈ શકે છે કારણ કે એ બન્ને ગુણો ઉત્પન્નશિષ્ટ છે. એટલે કે કર્મનું વિધાન ઘટ્ટ મથા પછી એનું વિધાન છે. પણ વૈષ્ણવેલી વામિસા અહીં વિશ્વદેવ યાગના વિધાન સાથે જ તદ્વિત પ્રત્યયના બળે ‘ આભિજ્ઞા રૂપગુણનું વિધાન થઈ જાય ॥ એટલે એ કર્મમાં ગુણની અપેક્ષા રહેતી જ નથી. આભિજ્ઞારૂપ દ્રવ્ય ઉત્પત્તિશિષ્ટ છે આ કારણને લીધે ઉત્પત્તિશિષ્ટગુણવસ્તુને ઉત્પન્નશિષ્ટગુણસ્વ દુર્લભસ્વ વસ્તુએ વાચ્યત્વ ન સંભવતિ (ઇતિ સુબોધિતા) ઉત્પત્તિશિષ્ટ ગુણથી કર્મ અવરૂદ્ધ થઈ જવાથી દુર્બળ થયેલા ઉત્પન્ન-શિષ્ટ ગુણ (વાગ્નિન) નું પક્ષમાં વાક્યત્વ પણ સંભવી શકતું નથી. આ કારણથી વાગ્નિન ગુણ અને વાજી દેવતા બન્ને પદો જુદા કર્મનાં જ વિધાયક છે ॥ ૨૪ ॥

દધિ-આદિ દ્રવ્યની સંકળતાનું અધિકરણ

ફલશ્રુતેસ્તુ કર્મ સ્યાત્ ફલસ્ય કર્મયોગિત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો ચોતક છે (ફલશ્રુતેઃ) ફળનું શ્રવણ થતું હોવાથી (વર્ત્ત) અપૂર્વ કર્મ (સ્યાત્) છે. કારણ કે (ફલસ્ય) ફળનો (કર્મયોગિત્વાત્) કર્મ સાથે સંબંધ હોય છે.

સાવાર્થ :—‘ અગ્નિહોત્ર ’ના પ્રકરણમાં દષ્ટાન્ત્રિકામસ્ય જુદાવાત એવું વાક્ય છે. આ વાક્યથી શું અગ્નિહોત્રથી કોઈ જુદા જ કર્મનું વિધાન થાય છે કે વિદિત અગ્નિહોત્રમાં કલ્પ દધિ (દહી) રૂપ ગુણનો સંબંધ બતાવવામાં આવે છે ? પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું કથન છે કે ઉક્ત વાક્યથી જુદું જ કર્મવિદિત છે. કારણ કે એ વાક્યમાં ધન્વિરૂપ રૂપ ફળનો નિર્દેશ કર્યો છે અને ફળની નિષ્પત્તિ કર્મ વગર ન થઈ શકે માટે અગ્નિહોત્ર રૂપ કર્મથી જુદું જ અપૂર્વ કર્મ ઉક્ત-વાક્યથી વિદિત થાય છે. ॥૨૫॥

સિદ્ધાંત સ્વરૂપ

અતુલ્યત્વાત્ તુ વાક્યયોગ્યું તસ્ય પ્રતીયેત ॥૨૬॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (વાક્યયોગ્યઃ) બન્ને

વાક્યો (અનુવ્યક્તા), સમાન ન હોવાથી (તસ્ય) વાક્યનો સંબંધ (ગુણે) મુલ્યમાં (પ્રત્યક્ષે) નક્કી થાય છે.

—સિદ્ધાંતાર્થ :—અગ્નિદોષ જુદાવાત્ સ્વર્ગકમ અને 'દષ્ટોન્દ્રયકમસ્ય' આ બન્ને વાક્ય સંગમાં નથી. ૧૫ હેતુ વાક્યમાં કેવળ અગ્નિદોષ રૂપ કર્મનું વિધાન છે અને તેનો સમય સ્વર્ગરૂપ ફળની સાથે બતાવ્યો છે. બ્યારે બીજું વાક્ય દષિ રૂપ ગુણનો દર્શિદ્રયરૂપ ફળ સાથે બતાવ્યો છે. પણ કેવળ દષિ રૂપ દ્રવ્યથી દર્શિદ્રયરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ માટે એમાં ક્રિયાની જરૂર છે માટે પ્રથમ વાક્યમાં જે જુદાવાત્ ક્રિયા બતાવી છે અને અગ્નિદોષ રૂપ કર્મ બતાવ્યું છે તેમાં જ દષિ દ્રવ્યરૂપ ગુણનું વિધાન કરે છે. અર્થાત્ જોને દર્શિદ્રય રૂપ ફળની કામના હોય તેણે દષિ રૂપ દ્રવ્યથી હોમ કરવો. આમ એકવાક્યતા થતી હોવાથી બીજું વાક્ય અપૂર્વ કર્મનું વિધાન નથી. ૧૬૫૧

વારવન્તીય આદિતું કર્મન્તરત્વ-અધિકરણ.

સમેષુ કર્મયુક્તં સ્યાત્ ૧૬૭૧

પદાર્થ :—(સમેષુ) યાગ અને સામગ્રાન બન્ને ક્રિયા તરીકે સમાન હોવાથી જે ફળ છે તે (કર્મયુક્તમ્) અપૂર્વ કર્મ સંબંધી (સ્યાત્) હોવું ભેદબદ્ધ.

બાવાર્થ :—ત્રિષુદમ્નિષ્ટુદમ્નિષ્ટોમસ્તસ્ય વાયવ્યાત્મકુષ્ઠુ ઇકવિંશમ્નિષ્ટોમસામ કૃત્વા ઋણયર્ચમગ્રામો યજેત્ત્વમ્મિતિ અગ્નિષ્ટુત્વં પ્રકૃત્યન્તદુત્તરમ્, પત્તયૈવ દેવતીષુ વારવન્તીયમત્તીષ્ટોમસત્ત્વમ્ કૃત્વા વશુકામો હોતેન યજેત્ત્વમ્મિતિ ।

આ વાક્યનો અર્થ :—અગ્નિષ્ટોમનો વિધૃત રૂપ અગ્નિષ્ટુત્ નામનો યાગ છે અને તે પૃષ્ઠતોત્રમાં સ્વિષ્ટતોત્ર સાથે જોડવાથી સ્વિષ્ટ એવા નામથી જોડાયેલ છે. અગ્નિષ્ટોમ સામથી યાગની સમાપ્તિ થતી હોવાથી યાગનું નામ અગ્નિષ્ટોમ કહેવાય છે. તૃતીય સવનમાં આર્ણવ અને પવમાન પછી વસાવટીય નામક સામ ગાવામાં આવે છે, તેનું જ બીજું નામ 'અગ્નિષ્ટોમ સામ' છે અને તેનાથી યાગની સમાપ્તિ થાય છે. એ સામ પ્રકૃત વાગમાં 'યસ્યેવળ લો જામય' એ આગેથી પ્રમાણમાં ગાવામાં આવે છે.

પ્રકાશર્થસના કાશ્ચજૂત અગ્નિષ્ટુત્ યાગર્થા ૧૧ ચાયો શત્વં હરીણમ્ ઇત્યાદિ વાયવીય અથાઓમાં આવું ભેદબદ્ધ.

પશુઓની છંદા કરવારે દેવતીર્થઃ સપ્તમત્વમ્મિતિ 'દેવતી' પદવાળા મંત્રમાં સામ ગાવું ભેદબદ્ધ.

હવે બીજી વિચારણાનો વિષય એ છે કે પશુ રૂપ ફળ દેવતાદિગ્રામિકરણ સામગ્રાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે કે તાદશ સામગ્રાન વિશિષ્ટ યાગ રૂપ અપૂર્વ કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે ? સામગ્રાન એ યાગની અંદર ગુણ કહેવાય છે.

પૂર્વ પશુ સામગ્રાન રૂપ ગુણ સાથે ફળનો સંબંધ બતાવે છે અને સિદ્ધાંતવાદી કર્મની સાથે પશુ રૂપ ફળનો સંબંધ બતાવે છે.

સૂત્રનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે. જ્ઞાન અને કર્મ બન્ને ક્રિયા રૂપ છે અને એ બન્નેમાં ક્રિયાત્વ રૂપ સમાન કર્મ હોવા છતાં પશુ રૂપ ફળનો સંબંધ તે કર્મની સાથે છે. એટલે અગ્નિષ્ટોમ સામ રૂપ જ્ઞાન યુક્ત અગ્નિષ્ટોમ યાગ કરવાથી પશુ રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ

પ્રમાણે મન્નાર્થાધિકરણન્યાયેન મનવિશિષ્ટમ્ અપૂર્વં કર્મેવ ફલેન સંવચ્ચતે । આ પ્રમાણે જોમિનિ
સૂત્ર વૃત્તિ-સુમેધિનીમાં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. ॥૨૭॥

સૌભરનિધનકામકથ-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

સૌભરે પુરુષશ્રુતેર્નિધનં કામસંયોગઃ ॥૨૮॥

પદાર્થ :—(સૌભર) સૌભર સંબંધી (નિધનમ્) નિધન અર્થાત્ નિધનાશ્રિત હીષ્
આદિ (કમસંયોગઃ) કૃત્વા-તરતું જનક છે (પુરુષશ્રુતેઃ) ત્યાર પછીના વાક્યમાં શક્તિથી
પુરુષતું પ્રતિપાદન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ એ શ્રુતિકાને ચોડવાવાળો યઃ સ્વર્ગકામઃ ન સૌભરેન સુવીત, સર્વે મૈ જામાઃ
સૌભરે ” ફલે એટલું કહીને આગળ જણાવે છે કે “ હોષ્ ફલિ શ્રુતિવાસાગ્ર નિધનં કર્ણાત્ વર્ગગતિ
મન્નાધિકામય, જ્ઞાતિ સ્વર્ગકામય ફલિતે ।

અર્થ :—જેને વૃદ્ધિની ઇચ્છા હોય, જેને અન્નની ઇચ્છા હોય અને જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા
હોય તેણે ‘ સૌભર ’ થી સ્તુતિ કરવી, પછી ઇચ્છાઓ સૌભરમાં સફળ થાય છે. હીષ્ આટલું
બોલી વૃદ્ધિલાભને માટે નિધન કરવું. જ્ઞાતિ એટલું બોલી અન્નાદિ લાભને માટે નિધન કરવું,
અને ‘ જ્ઞાતિ ’ એટલું બોલી સ્વર્ગ લાભને માટે ‘ નિધન ’ કરવું.

‘ સૌભર ’ એ સામવિશેષનું નામ છે.

‘ નિધન ’ પાંચ અથવા બાજોથી યુક્ત અથેલ સામનો જે હેત્વો લગ્ન છે તેને નિધન
કહેવાય છે.

‘ સૌભર ’ થી જે વૃદ્ધિ, અન્ન અને સ્વર્ગરૂપ ફળો મળતાં છે તેનાં કરતાં હુદ્દાં ફળો
‘ હીષ્ ’ આદિનાં છે. એવું જતાવવા માટે ‘ હીષ્ ’, ‘ જ્ઞાતિ ’ અને ‘ જ્ઞાતિ ’ નિધન કરવામાં
આવ્યું છે. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. કારણ કે શ્રુતિકામય અહીં ચતુર્થી વિલક્ષિતવું
અવશ્ય છે. અને એ તાદ્દશ્યેને જતાવતી ચતુર્થી વિલક્ષિત ‘ હીષ્ ’ આદિ વૃદ્ધિવાદિલાભ પુરુષપ્રતિષ્ઠાના
શેષ માટે છે એમ જણાવે છે. પુરુષે ઇચ્છેલાં જે વૃદ્ધિવાદિ છે તેના સાધન તરીકે જો ‘ હીષ્,
આદિ ’ અને તેજ તેના શેષ તરીકે તે છે એમ માની શકાય, નહીં બો નહિ. આ કારણથી
સૌભરસામ અને હીષ્ આદિનાં ફળો અલગ અલગ જ એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંતપક્ષ.

સર્વસ્ય વૌક્તકામત્વાત્ તસ્મિન્ કામશ્રુતિઃ સ્વાત્, નિધનાર્થા પુનઃશ્રુતિઃ ॥૨૯॥
(પા) પૂર્વપક્ષની નિર્ણય સૂચવે છે.

પદાર્થ :—સર્વસ્ય સંપૂર્ણ સૌભર સામના (વસ્તુકામત્વાત્) ઉપર કહેલાં વૃદ્ધિ, અન્ન અને
સ્વર્ગ ફળ હોવાથી (તસ્મિન્) હીષ્ આદિ સમુદાયમાં (કામશ્રુતિઃ) ફલ સંબંધની શ્રુતિ
(નિધનાર્થા) હીષ્ આદિ પદ ધટિત નિધન કરવું એવા નિયમને માટેજ (પુનઃશ્રુતિઃ) ફરીથી
અનુચિત થાય છે.

ભાવાર્થ :—સૌભરનિધનમાં ફળ તરીકે જે વૃદ્ધિવાદિ છે તેજ હીષ્-આદિમાં પક્ષ ફળ તરીકે
છે, અર્થાત્ સૌભર અને હીષ્-આદિનાં ફળો હુદ્દાં નથી. સૌભરોક્તવૃદ્ધિવાદિજ હીષ્વાદિમાં
અનુસંધિત થાય છે. ફરીથી જે શ્રુતિકામય એવું કહેવામાં આવ્યું છે તે એટલા માટે કે વૃદ્ધિ,

અન્ન અને સ્વર્ગ આદિ જે ત્રણ કામ છે તેનું નિધન હીષ આદિમાંના અને તે યજ્ઞથી કરવું નહિ પણ 'શૃષ્ટિકામ'નું નિધન તો હીષ યજ્ઞથી જ કરવું 'અજ્ઞાનકામ'નું નિધન 'જ્ઞ' યજ્ઞથી અને 'સ્વર્ગકામ'નું નિધન 'હ' એવા યજ્ઞથી કરવું. આથી નિયમ જણાવવાને માટે પુનઃશ્રુતિ છે. આ કારણથી નિધનવિશેષ એ નિયમ વિધિ છે. ॥ ૨૯ ॥

इति मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

અથ દ્વિતીયાધ્યાયે તૃતીયઃ પાદઃ

મહાપત્વ એ ન્યોતિષ્ટોમનું અર્થ છે એ વિષય આ અધિકરણમાં અર્થ છે. પૂર્વપક્ષસૂત્ર-
गुणस्तु क्रतुसंयोगात् कर्मान्तरं प्रयोजयेन् संयोगस्याशेषभूतत्वात् ॥૧॥

ભાવાર્થઃ— (ક્રુ) “ક્રુ” યજ્ઞ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે, (ગુણઃ) રથંતર સામ શુષ્ક છે. (ક્રતુસંયોગાત્) સમાસને હીષિ એ ક્રતુની સાથે સંબંધ હોવાથી. રથંતર નામ યજ્ઞ એ પ્રમાણે સ રથંતરસામા (સંયોગસ્ય) રથંતરસામનો સંબંધ (અશેષભૂતત્વાત્) પ્રકૃત ન્યોતિષ્ટોમનો રીત ન હોવાથી (કર્માન્તરં) અપૂર્વ કર્મ તરીકે (પ્રયોજયેત્) ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ રથંતરસામ નામનો એક જુદો જ માત્ર વિશેષ છે.

ભાવાર્થઃ—ન્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે.

यदि रथंतरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवामान् महान् गृहीयात्,
यदि बृहत्सामा शुक्रामान्, यदि सगतमामा आप्रयणामान् इति.

આ વાક્યનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. આ વાક્યમાં જે સોમ યજ્ઞ પાડે છે તે સોમ-
દત્તાસાધનકે માગનું વિધાન કરે છે. તે માગમાં આખરિન સવનમાં પૃષ્ઠસ્તોત્રમાં રથંતર, જદત્ત
અને જગત્ નામક સામનું વિકલ્પથી વિધાન છે. ‘અમિ ત્વા યજ્ઞ નોતુમ’ આ સામ યજ્ઞમાં
આવામાં આવતું સામ ‘રથંતરસામ’ કહેવાય છે.

‘ત્વામિદિ હવામહે’ એ સામવેદના મંત્રમાં આવામાં આવતું સામ ‘જદત્તસામ’ કહેવામાં આવે છે
અને ‘જગતી હન્દ’ વાળી યજ્ઞમાં જે સામ બવાય છે તે ‘જગત્ સામ’ કહેવાય છે.

ઐન્દ્રવાયવ, ઐન્દ્રાવર્ષેષુ, આમિન, શુક્ર, અન્વી, આપ્રયણ, ઉદત્ત અને મૂત્ર આ નામવાળા
સોમરસ સામવાના પાત્રો છે. એ પાત્રને મદ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે સોમરસને
મદલ્ય કરે છે. આ પાત્ર કાષ્ઠનાં બનાવેલાં હોય છે.

પ્રાતઃસવનમાં ઉપર કહેલા મહો (પાત્રો) એવામાં આવે છે. સોમવાણ રથંતરસામક્રુણ
દોષ તો ઐન્દ્રવાયવ નામનો મદ પહેલો લેવો. જદત્તસામક્રુણ દોષ તો શુક્ર નામવાળો મદ
પહેલો લેવો અને જગત્ સામક્રુણ દોષ તો આપ્રયણ નામવાળો મદ પહેલો લેવો.

સૂત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. ન્યોતિષ્ટોમ કરતાં રથંતરસામવિધિ કર્મ કાળ
જુદું કર્મ છે કે તે તે સામ નિમિષતરે પડતાં ઉક્ત મહાપત્રાનું શુષ્ક તરીકે પ્રકૃત ન્યોતિષ્ટોમમાં
વિધાન થાન ? આ અંશમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે રથંતરસામવિધિ એક જુદું જ
માગરૂપ અપૂર્વકર્મ છે. રથંતરસામ એ શુષ્ક છે અને તેનો સંબંધ અપૂર્વ ક્રતુની સાથે છે
એટલે તે જુદા માગનું વિધાન કરે છે. પ્રકૃત ન્યોતિષ્ટોમની સાથે એનો સંબંધ નથી. ન્યોતિ-
ષ્ટોમમાં તો રથંતર આદિથી જુદા સામમત્રોનું માન છે. ॥ ૧ ॥

एकस्य तु लिङ्गमेवात् प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यात् ॥ २ ॥ सिद्धांत सूत्र.

પ્રકાર્થ:—(તુ) 'તુ' સહ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ મુજબ છે. (एकस्य) જ્યોતિષોમશ્વ એકજ યાગના (लिङ्गमेवात्) જુદા અને રથાંતર સાચના બેઠથી એ-દવાયવામતા અને શુક્રામતાના પ્રયોજના બેઠથી (प्रयोजनार्थम्) નિયમ વિધિરૂપ પ્રયોજનને માટે ઉક્ત વાક્ય કહેવામાં આવ્યું છે. આ કારણથી (गुणवाक्यात्) જ્યોતિષોમ યાગમાં અંગરૂપે જુદા અને રથાંતર-આદિરૂપ ગુણવાક્યથી (एकत्वम्) વિદિતકર્મની એકતા જ છે.

આવાર્થ:—રથાંતર સામ ચસ્ય પુષ્પસ્તોત્રે એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી સંપૂર્ણ કર્તુ સાથે સંબંધ વગરે પણ અન્વયપદાર્થત્વની પ્રકૃત જ્યોતિષોમમાં ઉપપત્તિ સંભવી શકતી હોવાથી એકજ કર્મ માનવું જોઈએ. જુદા યાગની કલ્પના કરવામાં પ્રકરણનો લાંબ ચાલ ■ અપ્રકૃતની કલ્પના કરવી પડે છે ઇત્યાદિ રોષો આવે છે. માટે ચદિ રથત્તયામા સોમઃ સ્વાદ્ ઇત્યાદિ વાક્ય જ્યોતિષોમના અંગરૂપ વિધાન કરનાર છે, રથાંતરસામવાળા કોઈ જુદા સોમયાગનું વિધાન કરતું નથી. ॥ ૨ ॥

હવે “અવેષ્ટિ” નામક યાગ કર્યાંતરત્વનું અધિકરણ છે એ વિષય અર્થે છે.

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात् प्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ૩ ॥

પ્રકાર્થ:—(अवेष्टौ) અવેષ્ટિ-યાગ વિધાન પાસે ચદિ બ્રાહ્મણી યજેત એ વાક્ય (कर्तुप्रधानम्) અપૂર્વ કર્મનું વિધાયક છે. : (यज्ञसंयोगात्) કારણ કે રાજસૂય યજ્ઞમાં સ્વરિપ્તો જ અધિકાર છે અને અવેષ્ટિ યાગ રાજસૂય યજ્ઞના પ્રકરણમાં જ (उच्यते) કહેવાયો છે.

આવાર્થ:—રાજસૂય યજ્ઞમાં અવેષ્ટિનામવાળા પાંચ યજ્ઞો કહેવામાં આવ્યા છે.

(૧) આગ્નેયમદ્વાકપાલં નિર્વપતિ હરિણ્યં દક્ષિણા (૨) યેન્દ્રમેઝાદશકપાલ-મૃષ્મઃ દક્ષિણા । (૩) વૈશ્વદેવં ચરં પિશાક્ષી પ્રઘૌહી દક્ષિણા (૪) મૈત્રાવરુણી-મામિકાં વશા દક્ષિણા (૫) વાર્હસ્પત્યં ચરં શિતિપુષ્ણો દક્ષિણા ઇતિ ।

આ પાંચ વાક્યોથી પાંચ યજ્ઞોનું વિધાન છે અને આ પાંચ યજ્ઞો પાંચ અવેષ્ટિ યાગ કહેવાય છે. એ પાંચે યજ્ઞોમાં દેવ, દેવતા અને દક્ષિણાનું વિધાન છે. આ વિધાયક વાક્યો પાસે આવું એક વાક્ય છે.

यदि ब्राह्मणो यजेत वार्हस्पत्यं मध्ये निषाय आहुतिमाहुतिं हुत्वा अभि धारयेत्, यदि राजसूय ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम् इति.

આ ઠેકાણે ચંડા એ છે કે રાજસૂયાન્તર્ગત ઉક્ત યજ્ઞોમાં બ્રાહ્મણ આદિ નિમિત્તક યજ્ઞ વિધિ તરીકે છે કે અપૂર્વકર્મનું એ વાક્યો વિધાન કરે છે. પૂર્વપક્ષવાદી એવું માને છે કે કર્તા તરીકે બ્રાહ્મણાદિના અનુવાદ ■ જ્યારે સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે એ અપૂર્વવિધિ છે. કારણ કે રાજસૂય યજ્ઞમાં સ્વરિપ્ત-રાજનો જ અધિકાર છે. રાજ રાજસૂયને યજેત આવું વિધાન છે. આ કારણને લીધે અવેષ્ટિકર્મ રાજસૂયનું જ અંગ હોવાથી એ કર્મમાં બ્રાહ્મણનો અધિકાર સિદ્ધ થઈ શકતો ન હોવાથી ગુણવિધાન થઈ શકતું નથી કારણ સિદ્ધનો જ મુલ્ય વિધિ થાય છે માટે જો બ્રાહ્મણો યજેત ઇત્યાદિ વાક્ય અપૂર્વ કર્મનું જ વિધાન કરે છે.

જો કે બ્રાહ્મણ આદિ પણ જાન હોઇ શકે છે કારણ કે 'ગમન' એ તો યૌગિક નામ છે જતાં જે જ-મંત્રી ક્ષત્રિ હોવા ઉપરાંત ગમન હોય તેનો જ ગમનમુખમાં અધિકાર છે એવું શામળાધ્ય આદિ આકાર પ્રથિમા સિદ્ધ કર્યું છે વિશેષ બિદ્યાસા ધરાવનારે આ સંબંધે આકાર પ્રથિમા જોવા ॥ ૩ ॥

હવે આધાનના વિધેયત્વનું અધિકરણ.

આવાનેડ સર્વાયેપત્વાન્ ॥૪॥

પદાર્થ — (જાણે) આધાન આદિ વિરામ વચ્ચે આદિ વાક્ય વિધાયક વાક્ય છે કારણ કે (જસવ કોષ્ટક) કાંઈ એક પુરુષે કરેનું અગ્નિ-આધાન બધા પુરુષોને માટે હોય નથી

બાવાર્થ — જાનંતે પ્રાણોત્તિમાદયીત । પ્રોમે રુચ્ય । પ્રરદિ વૈદ્ય । આ વાક્યોમાં બ્રાહ્મણે વસન્ત ઋતુમાં, ક્ષત્રિયે શ્રીષ્ઠ ઋતુમાં અને વૈશ્યે સરદઋતુમાં અગ્નિ-આધાન કરવું એવું જણાયું છે, ઉપનયનનું વિધાન પણ એજ પ્રમાણે છે

આમાં વિચારણા આ પ્રમાણે છે કે બ્રાહ્મણાદિનું નિમિષ કરી વસન્ત આદિ કાળનું જ વિધાન છે કે અગ્નિ-આધાનનું વિધાન છે ? પૂર્વપક્ષવાદી વસન્ત આદિ કાળનું જ વિધાન માને ॥ જ્યારે સિદ્ધાન્તવાદી કહે છે કે કાળનું અપૂર્વ વિધાન નથી પણ અગ્નિ-આધાનનું જ અપૂર્વ વિધાન છે તો માંઈ એની સકાર કરે કે કાંઈ એક બ્રાહ્મણ આદિએ અગ્નિ-આધાન કર્યું હોય પછી તેમાં બીજો પ્રાણ્યસ પણ હોમ કરી શકશે એટલે ફરક પુરુષ પ્રત્યે અગ્નિ-આધાનના વિધાનની શી જરૂર છે તથા ઉપનયન લીધા વગર પણ વેદ-આદિ બિદ્યા અને હોમ કરવામાં કુદરત આ કે આવશ્યક નથી તો પછી ઉપનયનનું પણ વિધાન શા માટે હોયુ જોઈએ આ સંકાના સમાધાનમાં કહેવામાં આવે છે કે જો પુરુષ અગ્નિ-આધાન કરે છે તે અગ્નિમાં હોમ કરવાનો અધિકાર તેમ પુરુષને થાય છે બીજાથી તેમાં હોમ થઈ શકે નહિ કારણ કે બ્રાહ્મણ આ કાળે આત્માને પદમાં ક્રિયાપદ મૂક્યું છે એણે અગ્નિ-આધાન કર્યું હોય તેમાં હોમ કરવાનું ફળ તેનેજ મળે છે બીજાને નહિ આ કારણથી પ્રતિપુરુષ-આધાનની આવૃત્તિ છે ઉપનયન લીધા વગર વેદાદિ વિદ્યા બળ્યપ્રારને પણ અપૂર્વ-અર્ચીક રૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ પણ આનાથી સમજી શકાય છે આ ઉપરાંત સિદ્ધ થાય છે કે જાનંતે પ્રાણોત્તિમાદયીત અદિ વાક્યો અગ્નિ-આધાનનું જ અપૂર્વ વિધાન કરે છે. ॥ ૪ ॥

કાશ્યાપજ્ઞાદિનું ગુણત્વાધિકરણ

અયનેપુ ચોદનાન્તરં સંજ્ઞોપવન્ધ્યાન્ ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :— (અયનેપુ) અગ્નિપદ્ધતિન કાશ્યાપજ્ઞાદિ વાક્યોમાં (ચોદનાન્તરં) જુદા કર્મનું વિધાન છે (સંજ્ઞોપવન્ધ્યાન્) મરણ કે સંજ્ઞાવાચક પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

બાવાર્થ — (કાશ્યાપવત્ સ્વર્ગચમા યતેત) અત્ર વાચ્ય દર્શનપૂર્વક માત્ર પ્રકરણમાં શ્રુત છે આ કેશાણે કાશ્યાપજ્ઞ સંદર્ભ ગુણ સમર્પક છે કે તે રિતેયનું નામ છે ? પૂર્વપક્ષવાદી કાશ્યાપજ્ઞ સંદર્ભે વાચ્ય વચ્ચેનું નામ માની ઉક્ત વાક્ય કર્મવિધેયનું વિધાયક ॥ એમ માને છે સંજ્ઞાથી પણ કર્મનો એક થાય છે એ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે જેમકે - હિંદ્રવા યતેત આ કેશાણે હિંદ્ર સંદર્ભ વાક્યવિધેયનો વાચક છે તેમ ' કાશ્યાપજ્ઞ ' સંદર્ભ પણ વાચકરૂપનો વાચક છે અને એ કારણથી ઉક્ત વાક્ય કર્મવિધાયક છે ગુણ વિધાયક નથી ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ

અગુણા ચ કર્મચોદના ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(અ) અને (અગુણા) શુદ્ધિવિધ્ય-૫ (કર્મચોદના) કેવળ કર્મવિધિ જ છે.

ભાવાર્થ:—ઉક્ત વાક્યમાં શુદ્ધિવિધાન નથી કેવળ કર્મનું જ વિધાન કરે છે. 'દશ્યાવશ્ય' શબ્દને વાગવિશેષની સંજ્ઞા માનવા પછી ઉક્તવાક્યમાં કોઈ એવું પદ નથી કે જે શુદ્ધિનું વિધાન કરતું હોય. ॥ ૬ ॥

સમાપ્તં ચ ફલે વાક્યમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(અ) અને (ક્લયમ્) ઉક્ત વાક્ય (ફલે) સ્વર્ગરૂપ ફળને બતાવીને જ (સમાપ્તમ્) નિરાકાર થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ:—દાશાયણયજ્ઞેન સ્વર્ગલભો યજેત આ વાક્ય સ્વર્ગરૂપ ફળને બતાવીને નિરાકાર થાય છે. શુદ્ધિને માટે કાર્યપશ્ય આકારમાં ઉક્તી હોય એમ જણાતું નથી. માટે ઉક્ત વાક્ય કર્મનું જ વિધાન કરે છે અર્થાત્ દાશાયણ નામના યજ્ઞનું જ વિધાન કરે છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

વિકારો વા પ્રકરણાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(વા) 'શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સથરે છે. (વિકાર.) દર્શ પૂર્ણમાસનો વિકાર ॥ અર્થાત્ દર્શપૂર્ણમાસ વાગમાં શુદ્ધિનું વિધાન કરે છે. (પ્રકરણાત્) કારણ તેનું પ્રકરણ છે.

ભાવાર્થ:—'દાશાયણ' શબ્દથી દર્શપૂર્ણમાસનામક વાગમાં શુદ્ધિનું વિધાન થાય છે કારણ કે એનાજ પ્રકરણમાં ઉક્ત વાક્ય આવ્યું છે. ॥ ૮ ॥

તિજ્ઞદર્શનાચ્ચ ॥૧૫॥

પદાર્થ:—(અ) અને (તિજ્ઞદર્શનાચ્ચ) દર્શપૂર્ણમાસનો જ રોજ ઉક્ત વાક્ય બતાવે છે તેનું અનુમાન કરાવનાર બીજું વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ:—દાશાયણયજ્ઞેન સ્વર્ગલભો યજેત આ વાક્ય દર્શ અને પૌર્ણ માસ વાગમાં શુદ્ધિ વિધાન કરે છે એવું સિદ્ધ છે. અર્થાત્ તદ્દર્શોદય એક વાક્ય પણ છે. જેમકે:—

ત્રિંશતં વર્ષાણિ દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત । યદિ દાશાયણયાજી સ્યાત્ અથો અપિ પશ્ચદ્દશેષ વર્ષાણિ યજેત અત્રેવ સા સૈપત્ સામ્પદતે દ્વે હિ તત્ર પૌર્ણમાસૌ દ્વે આમાવાસ્યે અત્ર હોવ સા સમ્પાદ્ ભવતિ ઇતિ ।

આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ત્રીસ વરસ સુધી દર્શ અને પૌર્ણમાસ વાગથી વળન કરતું. પણ જો દાશાયણયાજી પશ્ચાત્ત હોય તો તેણે પંદર વરસ સુધી દર્શ અને પૌર્ણ માસ નામનો વાગ કરવો કારણ કે, દરેકજ એ પૌર્ણમાસ અને એ આમાવાસ્યા નામક વાગ કરવાથી ત્રીસ વરસનું ફળ પંદર વરસમાં મેળવી શકાય છે. આ હેતુએ "દાશાયણ" શબ્દ પશ્ચાત્તના અતિભેદ કર્મની જ આવૃત્તિ કરે છે તે આવૃત્તિનું નામ દાશાયણ શબ્દ છે. દિવસમાં એક વખત દર્શ વાગ અને એક વખત પૌર્ણમાસ વાગ કરતાં ત્રીસ વરસમાં જેટલી પ્રયોગાવૃત્તિ થાય છે તેટલી જ પ્રયોગાવૃત્તિ દિવસમાં એ વારે દર્શ વાગ અને એ વારે પૌર્ણમાસ મામ કરવાથી પંદર વરસમાં થાય છે. માટે જો ઉક્ત પ્રકારે પંદર વરસ સુધી દર્શપૌર્ણમાસ વાગ કરે તો પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે આ પ્રમાણે આવૃત્તિ વાચક દાશાયણ શબ્દ છે. અને ત્રિંશતં વર્ષાણિ ઇત્યાદિ વાક્ય જ સિદ્ધિ દર્શન કહેવાય છે. ॥૧૫॥

ગુણપત્ર સંક્ષોપવન્વ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ — (ગુણપત્ર) ગુણને સીધે (ગણોપવન્વ) ઘણાવણુ એવી સમીપી છે
 ભાવાર્થ — (દાશાવણુ) ગુણ ગુણ સમર્પક છે અને તેની ભૂતપતિ અને અર્થ આ પ્રમાણે છે. દશત્વ દશે દાસા, તેણે જન્ય દાસાવણુ આ પ્રમાણે ઉક્ત શબ્દનું નિર્વચન છે. દશ જસાદી પુત્ર પુત્રસહુતપત્રકમ્ ક્વચિત્ દશ એટલે જસાદી કર્મ કરવાની આવૃત્તિમા જોને આજસ ન હોય એવો જો વળ્યાનુ એને 'દશ' કહેવામા આવે છે. દશત્વ દશે દાસા દશન વળ્યાનના જો અતિવળે હોય છે તે 'દાસા' કહેવાય છે. થત કયા માટે અતિવળે કર્મ કયા રૂપ આવૃત્તિ તેને અપન કહેવામા આવે છે એટલે —

આવૃત્તિયુક્ત મઠલો દર્શપોર્ણમાસાત્મકો યક્ષો દાશાવણુ યક્ષ :

આવૃત્તિયુક્ત પ્રકૃત દર્શપૂર્ણમાસાત્મક જો થત છે તે 'દાસાવણુ' થત કહેવાય છે આ પ્રમાણે 'આવૃત્તિયુક્ત' ગુણને સચન કરનાર 'દાસાવણુ' કબ્જે હોવાથી કામગ્યવ્યક્તે જાગ વાગે વગેરે જો વાક્ય ગુણનું જ વિધાન કરે છે કોઈ જિનન અર્પકર્મનું નહિ ॥ ૧૦ ॥

સમાસિરવિશિષ્ટા ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ — (સમાસિ) ગુણવિધન પદ્યમાં પદ્ય સમાપ્તિ (અવિતિપ્ત) સમાન છે
 ભાવાર્થ — ઉક્ત 'દાસાવણુ યક્ષ' ધટિત વાક્ય અવૃત્તિરૂપ ગુણનું વિધાન કરી રચર્ચરૂપ જોને જાતાવી સમાસ અર્થાત્ આકાંક્ષા રહિત થાય છે

આ પ્રમાણે નિરાકાંક્ષતા તો જાને પદ્યમાં સમાન છે માટે વાક્યવ્યવક્તે જાગ વાગે વગેરે આ વાક્ય દર્શપૂર્ણમાસ વાગમાં અવૃત્તિરૂપ ગુણનું જ વિધાન કરે છે ॥ ૧૧ ॥

દ્રવ્યદેવતાયુક્તોત્તુ કર્મભાવરત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ

સંસ્કારકાપ્રકરણ ૬ કર્મસોપત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (ક) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (અપ્રકરણે) વાચ્ય વાક્યમા (સત્કાર) રચર્ચરૂપ સરકાર અનુવાદ છે (અર્થસંપન્ના) વાચ્યવાચકપદોના સ્વભાવ હોવાથી

ભાવાર્થ — આ વાક્યો અનારભ્ય પતિ છે અર્થાત્ કોઈ વાગને ઉદેશિને આ વાક્યો પડિન નથી "અવ્યય" "વેદમાત્રમેત" વર્ણવ્યાંતમે કૃષ્ણાત્રમેત ૧ રૂપ સક્ર (૧૪) નું લાક્ષ્ય માત્ર વિશેષ છે તેનો રચર્ચરૂપ કહેવો જોઈએ અને તે કયાક કવેત હોવો જોઈએ અર્થાત્ તથ્ય પક્ષ ઉપા થાય છે.

(૧) કયા-વાક્યથી વિદિત રચર્ચરૂપ સરકાર અનુવાદ છે કે, (૨) અપૂર્વ કર્મ કૃષ્ણતા છે તે તરીકે છે અથવા (૩) કોઈ વાચ વિમેજનું વિધાન છે પ્રથમપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે, કયાવાક્ય વિદિત રચર્ચરૂપ સરકાર વાળા વાક્યમા કેવળ અનુવાદરૂપ છે ક્રમ્ય છે એમાં વાચવાચક પદનું અવશ્ય થતું નથી ॥ ૧૨ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ યાવદુક્તં ચા કર્મણ કૃતિમૂલત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (અવદુક્ત) જે કર્મ જેવે દ્રવ્યમા રચર્ચરૂપ માટે કૃત છે તે કૃષ્ણદેવ રચર્ચરૂપ કર્મ તરીકે વિદિત છે (અર્થ) કૃતિમૂલત્વાત્ કર્મનું જેનું અવશ્ય થાય છે

તેમજ કર્મ ફલફલક માનવું થાય છે.

ભાવાર્થ :—૨૫૨૧૫ ક્રિયા ફળને માટે વિહિત માનવી જોઈએ. શ્રુતિમુલક જ કર્મ અપૂર્વ તરીકે માનવું એ ન્યાય છે. માટે તે અતુલક નથી તેમ વાચાન્તરની કલ્પના પણ કરવી ન જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત પણ યજતિસ્તુ દ્રવ્યફલમોક્તૃસંયોગાત્ એતેપાં કર્મસમ્યન્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) 'તુ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની બળવૃત્તિ બતાવે છે. (યજતિઃ) યાગ્યું વિધાન છે. (દ્રવ્યફલમેતૃસંયોગાત્) દ્રવ્ય, ફલ અને દેવતાનો સંબંધ હોવાથી (એતેપાં) એનો (કર્મસમ્યન્વાત્) કર્મ સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ચામળ્યં ચેતમાનમેત મૃતિકામ ધૃત્વાદિ વાક્યથી પ્રધાન યાગ્યું જ વિધાન છે કારણ કે આમાં દ્રવ્ય, દેવતા અને ફળનો સંબંધ બનાવ્યો છે. દ્રવ્ય અને દેવતા તે યાગ્યું ૨૫૨૫ જ છે એ ઉક્ત વાક્યને શુભ વિધાયક માનવામાં આવે તો ફળનો નિર્દેશ બ્યર્થ પડે છે, ફળનો સંબંધ પ્રધાન કર્મ સાથે જ હોય છે, આ કારણથી શુભવિધાન તથા શ્રીયુક્તવિધાન પણ ઠીક નથી. ॥ ૧૪ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિઙ્ગવાક્યનું દર્શન થવાથી.

ભાવાર્થ :—યો યજ્ઞવર્ચસઃ સ્વાત્ તસ્યા એવ લોભારૌત્ર ચર્વં તિર્વેદિતિ શ્રુત્વઃ । એને બ્રહ્મવર્ચસ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે સોમ અને ૨૬ ૨૫૨૫ પરમાત્માને ઉદેશીને ચત્રનો નિર્વાપ કરવો જોઈએ. તથા ૨૫૨૫માં પ્રકરણમાં જુરો મુર્ધાન્તરવેદ અનાજની ચાર સ્ત્રિક્ષ્ણ તેના ચત્ર બનાવવો આ ઉદ્દેશ્યે ચત્ર બનાવવે. એટલાજ કમનમાં તાલપર્વ નથી પણ તેનાથી યાગવિશેષની કર્તૃત્વતા જણાય છે અને તેમાં ચત્રનિર્વાપ શુભ તરીકે છે. તેજ પ્રમાણે 'ચામળ્યં ચેતમાનમેત મૃતિકામ' આ વાક્ય પણ યાગ વિશેષનું પ્રતિજ્ઞાદન કરે છે. ॥ ૧૫ ॥

વત્સાલંભાદિતું સંસ્કારવાકિરણ

વિશયે પ્રાચદર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિશયે) સંસ્કારમાં (પ્રાચદર્શનાત્) વાક્ય પ્રયોગના બળથી નિર્ણય થતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર પ્રકરણમાં 'વત્સાલમેત' આ વાક્ય છે એનાથી શું યાગનું વિધાન છે કે કેવળ સંસ્કારનું જ વિધાન છે. આ સંદેહમાં પૂર્વપક્ષનું આ પ્રમાણે અનુમાન છે. વત્સાલમ્નો યજ્ઞિઃ સ્યાત્, પ્રાષિદ્રવ્યાલમ્ભત્વાત્, જમ્બીપ્રીયોષ્ઠા લમ્ભયત્,

આ અનુમાનથી પૂર્વપક્ષવાદી વત્સાલંભથી યાગનું વિધાન સમજે છે. સિદ્ધાંત પણ કુદીનું એનું કહેવું છે કે એ વાચવિધાયક નથી પણ સંસ્કાર વિધાયક છે. હોદન-આદિ સંસ્કાર બોધક વાચનોમાં જ એ વાક્યનો પણ પાઠ છે માટે એ વાક્ય પણ સંસ્કાર બોધક છે. જે અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે તે અપ્રયોજક છે અર્થાત્ એ અનુમાન અસત્ય છે. વત્સનો ૨૫૨૧ સંસ્કાર ૨૫૨૧ જ વિહિત છે. ॥ ૧૬ ॥

અર્થવાદોપપત્તેશ્ચ ॥૮॥

પદાર્થ.—(ક) અને (અર્થવાદોપપત્તે) અર્થવાદની પણ મિદિ પતી હોવાથી,

લેખ્યાર્થ—વસ્તુસાલ્ભેત આ વિધિવાદ્ય પાસે આ પ્રમાણે, અર્થવાદ વાક્ય છે. વસ્તુસાલ્ભેત હિ પ્ત્યે ૧ શરૂઆત પોતાના વસ્તુ તરફ પ્રેમાણ હોય છે. આ અર્થવાદ વાક્ય છે. વસ્તુ ગાવની પાસે ઉભો ગદ્દે છે એટલે ગાવને દૂધનો પ્રસન્ન થાય છે આ વાત તો લોક પ્રસિદ્ધ જ છે. આ કારણથી વાજડને ગાવની પાસે લાવવા તેનો રપર્ટ કરવો જ જોઈએ. એ આલેખ શબ્દનો 'વાગમાં વસ્તુની દિશા' એનો અર્થ થતો હોય તો ઉક્ત અર્થવાદની મિદિ જ થાય નહિ કારણ કે પોતાના વાજડને મરતો જોઈ હોઈ ગાય પ્રસન્ન થતી નથી અને દૂધ પણ આપતી નથી. મરણ જોઈને તો દુઃખ થાય છે. આટલે અર્થવાદને પણ ખાતમા લેતા સમગ્રજ છે કે આલેખ તો અર્થ વાગમાં દિશા કરી એ અર્થ જોડે છે. ॥ ૧૭ ॥

નિવરણરૂપ આધાનાર્થનામિદંબુઃ

સંતુષ્ટતત્ત્વર્થશબ્દેન તદર્થઃ યતિસંયોગાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ.—(ગ) પૂર્વજનો નિગમ સૂત્રને છે. (અર્થસંબંધ) અર્થસંબંધ અર્થવાદ વિધિવાદ સ્થિતિ (સંતુષ્ટ) સમગ્ર પામેલો સ્વ સ્વ (તદર્થ) ઉપધાનને માટે જ છે (યતિસંયોગ) શબ્દ અર્થનો લાભ થતો હોવાથી.

૧. લેખ્યાર્થ.—મહાભિવ્યવસ્થા આ પ્રમાણે વાક્ય છે.

નિવારણકર્મવતિ યદેન વસ્તુપદ્ધતિઃ । વૃહસ્પતેર્વા પવદન્નં રક્ષાવારા રિતિ ।

આ દેહાલે વસ્તુપદ્ધતિ આ વાક્યથી વૃહસ્પતેર્વા ઉપધાન કરવું અને ઉપધાન એ એક સત્કાર્ય છે. એ કૃતકેષ ચરતુ' ઉપધાન ન હોય તો વૃહસ્પતિને કહેલીને ત્યાં થતો ન હોવાથી વૃહસ્પતેર્વા એ અર્થવાદની સગતિ જ સ્પષ્ટ થઈ નથી. આનો પૂર્વજસવાદીનો મત છે તેના ઉપર સિદ્ધાંતવાદીનું કથન છે કે, 'ચર' શબ્દ 'ઉપધાતિ' દિશાની સાથે સંબંધ હોવાથી ઉપધાનને માટે જ ચર છે, વાચને માટે નથી એમ સમજવું, આ પ્રમાણે માનવાથી સ્વયં અર્થનો લાભ થાય છે. વૃહસ્પતેર્વા એવો અર્થવાદ છે, જેમ રાત્રિસમયે કૃષ્ણી આકાશમાં થતા અર્થવાદગત કૃષ્ણી રક્ષણ કરવામાં આવે છે તેમ આવી અપમાણ ઉપધાન દેવતાની આકાશ જ શાખા નથી, આટલે અર્થવાદગત દેવતાની કવચના કરવાની રીત જણ નથી. ॥ ૧૮ ॥

૨. વાજડવાલીવજનુ પર્યંતિ કરવા મુખી છે ૨ એ ચલનનું અગ્રિરેણ.

પાત્નીવતે તુ પૂર્વવત્વાદવચ્છેદઃ ॥૧૯॥

પદાર્થ.—(પાત્નીવતે) પર્વામિત્ર વાગાવત એ વાક્યમાં (પૂર્વવત્) પૂર્વ વાક્ય વિદિ કર્મની પ્રત્યક્ષિત થવાથી (અવચ્છેદઃ) આગળના કર્મોની નિવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ.—'ત્વાતુ પત્નીસ્માકમેન' આ પ્રમાણે વાક્ય છે અને તેજ દેહાલે પર્વામિત્ર પત્નીસ્માકમુતિ' આતુ વાક્ય પણ છે. આ દેહાલે પૂર્વવાચ કરતાં કોઈ બીજા વાચનું વિધાન કે કે રૂપવતિત્વમા છે ? આ સદેહમાં પૂર્વજસવાદીનું મતત્વ છે કે પર્વામિત્રનું પત્નીવાક્યમાં ક્રમ અને દેવતાનો લાભ થવાથી અપૂર્વ વાગનો વિધિ છે.

સિદ્ધાંતવાદીનું કથન છે કે પૂર્વવાક્યથી વિદિત કર્મનું પ્રત્યક્ષિત જાન થી તે વા

પર્વગ્નિરૂપકમ્ દર્શ્ય પછી પાત્નીવદ્દેવતાક પશુને હોદી મૂકવું જોઈએ. તેનાં વિરાસન આદિ ક્રમ ક્રમો નહિ.

‘ પર્વગ્નિરૂપશ્ચ ’ એટલે દર્શની મુઠિ સજ્જાતી પશુની ચારે તરફ દેરવતી. ॥ ૧૯ ॥

અઘ્રણ્યાદિ શબ્દોત્તુ અહુનામત્ત-અગ્નિરૂપ.

અઘ્રણ્યત્વાત્ કેવલે કર્મશેષઃ સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(અઘ્રણ્યત્વાત્) દ્રવ્ય અને તદુપદ્ધિત દેવતાનો અગ્રાવ હોવાથી (કેવલે) કેવળ ગુણાતિ માત્ર અવશ્ય થવાથી (કર્મશેષ) જ્યોતિષોમરૂપ કર્મોત્તો રીત (સ્યાત્) છે.

ભાષાર્થ:—અથ વૈ હવિષા હવિર્યજ્ઞે, ચોઽન્વામ્યં ગૃહિત્વા સોમાય યજ્ઞેતે इति ।
‘ પરા યા ઇતરયાયુઃ પ્રાણ ઇતિ, ચોઽહ્યં ગૃહ્ણતિ ઇતિ ચ ।

આ વાક્યોથી ‘અઘ્રણ્ય’ શબ્દથી યુ સમજવું? પૂર્વપક્ષવાદી એમ માને છે કે “અઘ્રણ્ય” એ યાગવિજેષ્ઠ નામ છે અને ‘યજ્ઞે’ એ કિરાપદથી એ નામવાળા યાગનું વિધાન છે. ‘અઘ્રણ્ય’ જ્ઞ ક્રિયાએ યજ્ઞતિ યુ અવશ્ય નથી જતા ‘અંશુ’ એ યાગનું નામ હોવાને કારણે જ અંપૂર્વ યાગનું વિધાન. આમા દ્રવ્ય અને દેવતાની પ્રતીતિ થતી નથી એવી પણ સંકોને સ્થાન નથી કારણ કે ઉક્ત યાગ જ્યોતિષોમની ચિહ્નિ હોવાથી તેનાં દ્રવ્ય અને દેવતાનો અતિદેશ થશે.

આના ઉપર સિદ્ધાંતવાદીનું કથન છે કે ‘અઘ્રણ્ય’ અને ‘અંશુ’ આ બન્ને નામ છે એ વાત સાચી છે પણ એ નામ યાગના નથી પણ યદના નામ છે. કારણ કે ગૃહોત્થા શબ્દ પછી ગુપ્ત જ એનો પાઠ છે યજ્ઞતિનો પાઠ તો બ્યવહિત છે. ‘અંશુ’ વાળા વાક્યમાં તો ‘યજ્ઞતિ’ નો પાઠ પણ નથી, આટલે મહત્ત્વ જ વિધાન છે, અને મદ્ય એ સોમરસનો સંસ્કારરૂપ ગુણ છે. આ કારણથી ઉપરના અનાગ્રજાધીત વાક્યમાં જ્યોતિષોમ યાગના અગ્રભૂત યદ્યનું જ વિધાન સાચ છે, એક યાગ વિશેષનું નહિ. ॥ ૨૦ ॥

અગ્નિચયનત્તુ સંસ્કારત્વાદિચ્છેલ.

અગ્નિસ્તુ લિદ્ગદર્શનાત્ ક્રતુસદ્ધઃ પ્રતીયેત ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(તુ) “તુ” પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (અગ્નિઃ) આ દેહાએ ‘અગ્નિ’ શબ્દ (ક્રતુસદ્ધઃ) ક્રતુવાચક શબ્દ તરીકે (પ્રતીયેત) જણાય છે (લિદ્ગદર્શનાત્) અને સ્તોત્રમ્, શાન્તેઃ શાન્તમ્ એ સિંગત્તુ—અનુમારપદ્યું દર્શન કરતું હોવાથી.

ભાષાર્થ:—‘ય ઇય મિદ્ધાઃ અગ્નિં ચિત્તે’ આ વાક્યમાં ‘અગ્નિ’ શબ્દ કર્મોત્તો નામધેય તરીકે છે અને ચિત્તેતિ ધાતુનો અર્થ સક્ષ્યાનુવિધી “યાગ એવો અર્થ” કરવો. હવેના કરવાનું કારણ એ છે કે ‘યજ્ઞે. સ્તોત્રમ્ અને શાન્તમ્’ આ વાક્યો કનુની સાથે અભિચરિત્તુ સંબંધ પ્રસાવનાર સ્તોત્ર અને શરણ જતાવે છે. જ્યાં સ્તોત્ર અને શરણ હોય ત્યાં ક્રતુ અવશ્ય હોવો જોઈએ. આટલે ‘અગ્નિ’ શબ્દ ક્રતુ એટલે યાગનો વાચક છે. એટલે અગ્નિનામરસાગેન માયજેન્ અગ્નિ નામક યાગથી જાણના કરવી અર્થાત કનુની પ્રાપ્તિ કરવી. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. દ્રવ્યં વા સ્યાન્ પોદનાયાલદ્યત્ત્વાન્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વિનિ સૂચવે છે. (દ્રવ્યન્) અનુપક્ષ તાત્પર્ય

આધાનથી સંસ્કૃત થયેલું અગ્નિ રૂપ દ્રવ્ય છે અને તેજ આકલ્પનીય પદ્માચ્ચ (સ્થાવર) છે (ચોદકાયા) વિશેષ એ વિશેષિત રૂપ ધાત્વર્થ છે તે (તદ્વર્ત્તવાદ) અગ્નિના સંસ્કાર પરક હોવાથી.

ભાવાર્થ :— ' અગ્નિ ' શબ્દ કર્મનું નામધેય નથી પણ ઉચ્ચરૂપરૂપવાગી અને આધાનથી સંસ્કાર પામેલા અગ્નિ રૂપ દ્રવ્યનો વાચક છે ચિન્તિતિ રૂપ ધાતુનો અર્થ પણ અગ્નિના સંસ્કાર માટે જ છે અગ્ન કરવાથી એટલે ઉત્પાદકેદિત્યાના પન્ન ધર્મિણ વિશેષ ઉપર અગ્નિને પ્રકીર્તિ તેનો સંસ્કાર કરવો અર્થાત્ સ્થિતિ ઉપર અગ્નિને યજ્ઞકાચે જ અગ્નિનો સંસ્કાર થાય છે અને સંસ્કૃત થયેલો અગ્નિ અગ્નિષ્ટોત્પાદિતુ' અગ્ન બને છે. ॥૨૨॥

ક્રતુસંયોગાત્ ક્રતુસ્તદ્વાચયઃ સ્યાત્ તેન ધર્મવિધાનાનિ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :— (ક્રતુસમ્યગ્વાત્) અગ્નિભાવરૂપ સંબંધથી (ક્રતુ) ભરોતિષ્ટોત્પાદિ અને સ્તોત્રમ્, અને સત્ત્વમ્ એ વાક્યમાં (તદ્વાચય) અગ્નિનામ યજ્ઞસંબંધરૂપ લક્ષણથી ક્રતુરી સ્વયમે છે માટે (તેન) અને સ્તોત્રમ્ ઇત્યાદિ વાક્યથી સ્થિત થતા ક્રતુમાં (ધર્મ વિધાનાનિ) સ્તોત્ર સત્ત્વમ્ વિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો અગ્નિ યજ્ઞરૂપરૂપવાગી જવલનરૂપ અગ્નિનો બોધ થતો હોય તો અને સત્ત્વમ્ ઇત્યાદિ નિર્ગ વાક્યની અતિ સી થશે ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે અગ્નિ સંબંધ રૂપ સંબંધરૂપ લક્ષણથી ક્રતુરોપેક્ષ થઈ સકશે અને સ્તોત્ર સત્ત્વ આદિ ધર્મના વિધાનો તે ક્રતુમાં થશે અર્થાત્ અગ્નિ શબ્દ સ્થિતરૂપ સંબંધથી તો જવલનનો જ વાચક છે પણ લક્ષણાવૃત્તિના ક્રતુરોપેક્ષ મેવામાં રહી હરકત નથી કારણ કે અગ્નિરૂપ દ્રવ્યનો સંબંધ ક્રતુ સથ હોવાથી સંબંધ સંબંધ રૂપ લક્ષણ આવી સમજશે. આ ઉપરથી જ એ વિદ્વાન્ અમિ ચિન્તે । બીજી અગ્નિ શબ્દ ક્રતુવાચક નથી પણ જવલનરૂપ દ્રવ્યનો વાચક છે ॥૨૩॥

આસાગ્નિષ્ટોત્પાદિતુ ક્રતુન્તરણધર્મિકરણુ.

પ્રકરણનતરે પ્રયોજનન્યત્વમ્ ॥૨૪॥

પદાર્થ :— (પ્રકરણનતરે) બિન્ન પ્રકરણ હોવાથી (પ્રયોજનન્યત્વમ્) કર્મનો ભેદ ॥ અર્થાત્ ક્રતુ જ કર્મ છે

ભાવાર્થ :— ' વૃણવાયિતસ્યને ર્પર્મદ્વિધિશ્ચ મામગ્નિદોષ હોતિ ' આ વાક્ય અગ્નિ-હોત્રનો અતુવાદ કરી માત્ર રૂપ યુક્તિ નિધાન કરે છે આવું પૂર્વપક્ષનારૂપ માનવું છે. સિદ્ધાંતવાદી અજ્ઞાને છે કે અગ્નિદોષ બિન્ન પ્રકરણ હોવાથી અગ્નિદોષનો અતુવાદ થઈ શકે નહિ માટે આ કર્મ બિન્ન જ છે. અર્થાત્ નિત્ય અગ્નિદોષ કરતાં મામગ્નિદોષ હોતિ એ બિન્ન કર્મનું નિધાનક છે. ॥૨૪॥

આગ્નેય આદિ દષ્ટિઓતુ કર્માન્તરત્વ બોધક અધિકરણુ.

ફલં ચાકર્મસાન્નિધૌ ॥૨૫॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (ચક્રમંજલિયૌ) કર્મની અવનિધિયા વ્યયાય (વ્યય) ફળ કર્માન્તરનું નિધાનક છે.

ભાવાર્થ :—અનારભ્યા વિચિત્ધ્યયે, આગ્નેયમષ્ટાકપાલં નિરપેન્ સ્ફામઃ ।

તેજની કામનાવાળાએ અપ્રાકૃષ્ઠપાલનુ અગ્નિ સ્વરૂપ પરમાત્માને ઉદ્દેશીને નિર્વપન કરવું
 જેન્દ્રાગ્રમેઠાદશકપાલં નિર્વપેત્ પ્રજાકામ. । પ્રભની કામનાવાળાએ એકાદશ કપાલ
 પુરોહિતને ધન્દ અને અગ્નિસ્વરૂપ પરમાત્માને ઉદ્દેશી નિર્વપ કરવો

આ વાક્યોમા સદેહ થાય ■ કે પ્રાકૃત આગ્નેય—આદિમાં ફળનુ વિધાન છે કે પ્રાકૃત
 આગ્નેય કરતા વધુ જા કર્મ છે ? કાગ્ય કે દર્શપૂર્ણમાસગત આગ્નેય યાગની સનિધિમા
 ઉક્ત વાક્યનો પાઠ નથી વળી ઉક્ત યાગ રૂપ કમનું ફળ પણ જુદુ છે માટે આ વાક્યથી
 ફળના સંબંધ બંને જિનન કર્મનું વિધાન થાય છે ॥૨૫॥

અવેષ્ટિનુ અન્નાદિકર્ત્તવાચિકરણુ.

સન્નિધૌ ત્વવિભાગાત્ ફલાર્થેન પુન મુતિ. ॥૨૬॥

પદાર્થ — (સન્નિધૌ) અવેષ્ટિ યાગની સનિધિમાં ' एतेन यज्ञप्रकाशं यज्ञाय' આ
 વાક્યનો પાઠ છે (અધિભાગાત્) માટે જાણ પડયી અર્બેદ જ્ઞાન ચવાથી (તુ) એકજ કર્મ છે
 કોઈ જુદુ કર્મ નથી (પ્રલાર્થેન) ફળના સંબંધને લીધે (પુન મુતિ) ફરીથી વિધાન
 થયું છે

ભાવાર્થ — યાગસ્થના અગ્રજૂત અવેષ્ટિ યાગ આજ પાઠમા ત્રોજ સૂત્રમાં ખતાવવામા
 આવ્યા છે તેની જ સમીપમાં એતેન યજ્ઞપ્રકાશં યજ્ઞાય આવે પાઠ છે. આ વાક્યથી કોઈ અવેષ્ટિ
 યાગ કરવા જુદુ કર્મ નથી કાગ્ય કે જાણ પડયી એજ કર્મનો ભાધ થાય છે. તે શંકા એ થાય
 છે કે ઉક્ત વાક્યથી ફરીથી વિધાન શામાટે કર્યું ? તેની ઉત્તર એ છે કે 'અન્ન' રૂપ ફળનો
 સંબંધ બતાવવા માટે ફરીથી વિધાન કરવું પડ્યું છે અવેષ્ટિ યાગનુ જુ ફળ છે એ બતાવવાને
 ખાતર જ ઉક્ત વાક્યમા એજ પુનઃ શ્રવણ થાય છે.

ફલમુદ્દિય પુનઃ કર્મવિધિ. , ફલસ્ય પ્રમાણાન્તરેણ જ્ઞાતત્વેન અવિધેયત્વાત્ ।

હવે સુમેધિની. આ ઉપગથી ૨૫૬ થાય છે કે એતેન ઇત્યાદિ વાક્ય કોઈ અપૂર્વ કર્મનું
 વિધાન કરવું નથી ॥૨૬॥

આગ્નેય યાગની દ્વિરક્તિ સ્તુતિ માટે છે એ વિષય દર્શાવનારુ અવિકરણુ.

આગ્નેયસ્તૂતહેતુત્કાઢ અભ્યાસેન પ્રતીયેત ॥ ૨૭ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(તુ) "તુ" પૂર્વપક્ષની સ્થાના કરે છે. (હેતુત્કાઢ) ૨-૨-૨ મીમાસામાં
 ખતાવ્યા પ્રમાણે હેતુ હોવાથી (અગ્નેયઃ) અગ્નેય યાગ (અભ્યાસેન) અભ્યાસને લીધે એ
 બે વખત કરવો એવી (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય ડ.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસયોઃ આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલાઽમાધાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યા ચ અચ્યુતો
 મયતિ આ વાક્યમાં દર્શ અને પૌર્ણ માસમાં આગ્નેય યાગનું વિધાન કરીને ફરી કહે છે કે
 યાગ્નેયોઽષ્ટા કપાલોઽમાધાસ્યાયા મયતિ । અમાધાસ્યાને દિવસે એકાદશપાલ આગ્નેય યાગ કરવો.
 આ પ્રમાણે બે વખત અમાધાસ્યામાં યાગનું વિધાન થવું હોવાથી અમાધાસ્યાને દિવસે બે વખત
 અપ્રાકૃષ્ઠપાલ આગ્નેય યાગ કરવો આ મત પૂર્વપક્ષ દીનો છે કાગ્ય કે સિદ્ધાન્તવાદી આગળ
 તેનુ ખડન કરે છે પૂર્વપક્ષવાદી વિરેષમાં જણાય છે કે આજ મીમાસાદર્શનના અ ૨ પા ૨
 સ. ૨ માં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે કે, (દર્શસ્ય પુન મુતિરવિલેખનચક સ્વા) એકજ કર્મને

ફરીથી કહેવું અને તેમાં ફરી વિગત અર્થ ન જણાતો હોવાથી અનર્થક થાય છે માટે પુનઃ શ્રુતિ કર્મભેદક ને આથી સિદ્ધ થાય છે કે અમાવાસ્યાને દિવસે જે વખત આત્મેય અજ્ઞાકપાદ યાગ કરવો જોઈએ અને પીજી વાક્ય જિન્ન કર્મનું વિધાયક ॥ ૧૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અવિમાગાન્તુ કર્મણા દ્વિક્તે ન વિધીયતે ॥૧૮॥

પદાર્થ — (તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યવૃત્તિ સચવે છે. (કર્મણ) કર્મનો (અવિમાગત્) અભેદ પ્રતીત યતો હોવાથી કેવળ (ઉક્તે) જે વખત ઉચ્ચારણ કરવાથી (દ્વિ) જે વખત (ન વિધીયતે) વિધાન ચર્ચ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—જો અર્થમાં અભેદનો નિગૂંથ યતો હોય તો જે વખત નહીં પણ સો વખત એજ વાક્યનું અથવા પદનું ઉચ્ચારણ થાય તો પણ અર્થ જુદો થઈ શકતો નથી. તો યાદ કરો કે વિદિનનું વિધાન કરવું એ તો નિર્ગૂંથ કરેલાય, તો તેના ઉત્તર એ છે કે ભમે વિધાન નિર્ગૂંથ થાય પણ કર્મ એક જ એમ પ્રતીત યતો પછી જિન્ન કર્મનું વિધાન ને એમ માની શકાય જ નહીં, ઉક્ત વાક્યમાં એક કર્મનું ફરીથી વિધાન જણાય છે, માટે જુદા કર્મનું વિધાન નથી ॥ ૧૮ ॥

ઉક્ત સિદ્ધાંત સૂત્રમાં જો કંઈ અગ્રિ જણાય છે તેના નિગૂંથ આ સૂત્રમાં કરે છે.

અન્યથા વા પુનઃ શ્રુતિ. ॥ ૨૧ ॥ .

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંતમાં અગ્રિ જણાવે છે (પુનઃ શ્રુતિ) ફરીથી શ્રવણ (ધ્યાન) અને પ્રયોજનને માટે છે.

ભાવાર્થ :—પુનઃ શ્રુતિ નિર્ગૂંથ નથી. એ તો અર્થવાદને માટે છે ફરીથી જો શ્રુતિ છે તે જિન્નદાન વિધાનને માટે છે અર્થાત્ કેવળ અગ્નિ દાગ યાગ સુદર થતો નથી પણ ઇન્દ્ર સદિત અગ્નિ સમીચીનતર છે માટે જિન્નદાન યાગ કરવો જોઈએ એ પીજી વાક્યનું તાત્પર્ય છે ઇન્દ્ર અર્થાત્ પરમાત્માનું ધ્યાન કર્યા વગર કેવળ આત્મેય યાગ કરવાથી આત્મશુદ્ધિ થતી નથી. આ અધિકરણમાં એ સિદ્ધ કર્યું કે અમાવાસ્યાને દિવસે કેવળ પુનઃ શ્રુતિથી જે વખત યાગનું વિધાન નથી અર્થાત્ પીજી વિધાન તે કાંઈ અપૂર્વ કર્મ નથી ॥ ૨૧ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये द्वितीयस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ द्वितीयः अध्यायः चतुर्थः पादः ।

હવે પ્રથમ યાવજીવિક-અગ્નિહોત્રનું આવકરણ સમગ્રને છે

યાવજીવિકોડમ્યાસ-કર્મધર્મ-પ્રકરણાત્ ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ — (યવજાદિક) ત્યાં સુધી જવે ત્યાં સુધી (અન્ના) અગ્નિ હોત્રપ કર્મની આવૃત્તિ કરી એ (કર્મધર્મ) કર્મનું અગ્ર છે (પ્રકરણાત્) કારણ કે તેના પ્રકરણમાં જ વાક્યનો યાદ છે

ભાવાર્થ :—યાવજીવિમાસિદ્ધોત્ર જુદોતિ । યાવજીવિ દર્શપૂર્ણમામામ્યાં યજેત (ત્યાં સુધી જવે ત્યાં સુધી અગ્નિહોત્ર કરવો અને ત્યાં સુધી જવે ત્યાં સુધી દર્શ અને

પૂર્ણમાસ યાગ કરવા.) આ વાક્યમાં વિચાર એ કરવાનો છે કે, દર્શપૂર્ણમાસ કર્મને માટે યાવલ્લગ્નકાળનું વિધાન યાવ છે કે, જીવન નિમિત્ત હોવાથી દર્શપૂર્ણમાસ-કર્મનું વિધાન પુરુષાર્થતાને કારણે યાવ છે. આ વિચારણામાં પૂર્વપશ્ચવાદીનું માનવું છે કે, યાવજીવિક-અર્થાત્ અર્થાત્ આત્મિક એ કર્મનું અંગ છે.

‘યાવલ્લગ્ન’ શબ્દનો અર્થ મરણ સુધીનો કાળ છે. એ કાળનો સંબંધ પ્રકૃત કામ્ય અર્થિહોત્રમાં પહેલા પ્રાપ્ત ન હોવાથી ‘જુહોતિ’ એ પદથી કર્મનો અનુવાદ કરીને વિદિત કરવામાં આવે છે. કામ્ય પ્રયોજનો (અગ્નિહોત્રનો) અભ્યાસ- (આવૃત્ત) કરવા બોધ્યો. જા એક જ વખત અગ્નિહોત્ર કરવાનો હેતુ તો અગ્નિહોત્ર સ્વર્ગલાભઃ આ વાક્યથી જ સિદ્ધિ યદ્દં જાય છે અને એમ માનવાથી યાવજીવિક આ વાક્યથી કાળનું જે વિધાન યાવ છે તે બધું જ ની જવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે. માટે કામ્ય કર્મના અભ્યાસની સિદ્ધિ માટે કાળરૂપકર્મની વિધિ યાવ છે અને એ કર્મનું અંગ છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધિધાતા સૂત્ર

કર્તૃર્વા જીતિસંયોગાત્ ॥૨॥

પદાર્થ :—(જા) ‘જા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરોધરણ સૂચવે છે. (કર્તૃ :) યાવજીવિક નો અર્થ જ પૂર્ણ જીવન યાવ છે અને જીવન એ કતાનો અર્થાત્ પુરૂષનો ધર્મ છે. (યુલિચર્ચનાત્) એમ માનવાથી સક્ય અર્થનો સાક યાવ છે અને સમજા કરવી પડતી નથી.

અમાર્થ :—યાવલ્લગ્ન એ કતાનો ધર્મ છે કારણ કે જીવન એ પુરૂષનો ધર્મ છે. જીવનરૂપ નિમિત્ત હોવાથી દર્શ અને પૂર્ણમાસ નૈમિત્તિક કર્મો કરવા બોધ્યો. નૈમિત્તિક કર્મ કવવાથી પ્રત્યવાનો પરિહાર થાય છે. નૈમિત્તિક કર્મ ન કરવાથી પ્રત્યવા (પાપ) લાગે છે. યાવલ્લગ્ન પુરૂષનો ધર્મ માનવાથી સક્ય અર્થનો જ સાક યાવ છે. જો યાવલ્લગ્નને કર્મનો ધર્મ માનવામાં આવે તો યાવલ્લગ્નની કાળરૂપ અર્થમાં સમજા માનવી પડે. જો કે કર્મનું પ્રકરણ હોવાથી કતાનો ધર્મ માનવા જતા પ્રકરણની જાનિ થાય છે અને અપ્રકૃતની કવવા કરવી પડે છે તો પણ સમજાના ભાવથી તથા આગમ આપવામાં આવતા લિંગાદિ હેતુથી યાવલ્લગ્નને પુરૂષનો અર્થ માનવો એ જ પ્રકૃત છે. ॥ ૨ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ કર્મધર્મો હિ પ્રક્રમેણ નિયમ્યેત તત્રાનર્થકમન્યત્ સ્યાત્ ॥૩॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) અન્ય કર્મ કરવાનું વિધાન હોવાથી ‘યાવલ્લગ્ન’ એ કતાનું અંગ છે. જા (કર્મધર્મ :) ઉક્ત વાક્યના અર્થને કર્મધર્મ માનવામાં આવે અને (પ્રક્રમેણ) આગળથી (નિયમ્યેત) મરણ પર્વે સમાપ્ત થતી નથી એવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે (તત્ર) તો (અન્યત્) બીજું કર્મવિધાન (અનર્થકમ્) નિષ્ફળ (સ્યાત્) થાય.

આ ૧૧૫—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે—

યાવજીવં દર્શ પૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત । તથા યો દર્શપૂર્ણમાસયાજી સન્ અમાધાસ્વાં પૌર્ણમાસો યા અતિપાતયતિ સ સ્વર્ગાત્ વ્યવતે ।

જો દર્શપૂર્ણમાસનો યાગ કરનાર અમાધાસ્વા અથવા પૌર્ણમાસીને દિવસે યાગ કરવાનો અતિક્રમ કરે તો તે સ્વર્ગથી જાત થાય છે. વળી બીજું પણ વિધાન છે કે ‘અમ્ને પર્વતને અપ્યાપન્ત નિવ પેર’ પદિકૃત અગ્નિને અષ્ટાષાલનો નિર્વાપ કરવો. હવે યાવલ્લગ્નને કર્મ ધર્મ તરીકે માની આખી જીંદગી પર્વે અષ્ટા પ્રયોગ થાય છે એવી સમાપ્તિ જ મરણ . ૧૫

પછી યાવ છે તો પછી કોઈપણ અભાવાસ્થા અથવા ધોઈમાસીનો અતિક્રમ યાવ તો સ્વર્ગથી
 બ્રહ્મ યાવ છે એ કહેવાનો અવકાશ જ ક્યાં રહે છે ? મરણપર્યન્ત પ્રયોગ જ આપુ છે.
 સમાપ્તિ જ થતી નથી ત્યાં અતિક્રમણની તો વાત જ શી ? વળી પ્રથિદૃત્ અગ્નિને વચ્ચે
 નિર્વાપ કરવો એટલે હોમ કરવો એ કર્મનું વિધાન પણ નિરર્થક થઈ જાય છે. એક કર્મ છૂટે
 ત્યારે જ બીજું કર્મ થઈ શકે. જ્યાં એક જ કર્મ મરણ થયા પછી જ સમાપ્ત યાવ છે ત્યાં
 બીજા કર્મની વાત જ શી કરવી. માટે ' યાવન્જીવ ' એ વાક્ય કાળવાચક નથી તેમ તે કર્મનું
 અંત પણ સૂચવતું નથી. સિદ્ધાંત પ્રમાણે જો ઉક્ત વાક્યના અર્થને પુરુષધર્મ માનવામાં
 આવે તો માસસાધ્ય પ્રયોગ એક માસ પૂરો યાવ છે અને જીવન નિમિત્ત વિવિધાન દોવાથી
 ફરીથી બીજા પ્રયોગ શરૂ થાય છે અને એક માસે પૂર્ણ થાય છે. આમાં જો કોઈ અભાવાસ્થા
 અથવા ધોઈમાસીએ યાગ ન યાવ તો તે સ્વર્ગથી બ્રહ્મ યાવ છે. એ વાક્ય ઉપપન્ન થઈ શકે
 અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરવું જોઈએ. પરિણત્વ આદિવાદ્યથી જો બીજું કર્મ વિહીન
 હયું છે તેનો પણ પ્રયોગ યજ્ઞસ્થાવિક નો અર્થ પુરુષના ધર્મ તરીકે માનવાથી થઈ શકે છે.
 માટે યાવન્જીવન એ પુરુષનો જ ધર્મ છે, કર્મનું અંત નથી. ॥ ૩ ॥

વ્યવર્ગ ચ દર્શયતિ કાલચેત્ કર્મભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (વ્યવર્ગ) સમાપ્તિને (દર્શયતિ) બતાવે છે. (ચેત્) પણ જો
 (સત્તઃ) કાળ (કર્મભેદઃ) કર્મનું અંત દોષ તો (સ્યાત્) સમાપ્તિ અનુપપન્ન થઈ જાય.

ભાવાર્થઃ—' દર્શયતિ કાળચેત્ કર્મભેદઃ સ્યાત્ ' હર્મ અને પૂર્ણ માસ વાગની
 સમાપ્તિ કરી પછી હોમ યાગ કરવો. કહે જો પૂર્વપક્ષવાદીના મત પ્રમાણે યાવન્જીવને
 કાળવાચક ગણી કર્મનું અંત માનવામાં આવે તો સમાપ્તિ જ બની શકતી નથી અને
 શાંતમાં તો સમાપ્તિ પણ જાતીવવામાં આવી છે અને બીજાં કર્મો પણ કરવા તરીકે જતામાં
 છે માટે ' યાવન્જીવિક ' એ પુરુષનો જ ધર્મ છે. જીવન્મુક્ત નિમિત્ત દોષ તો નિમિત્તિક દર્શ-
 ન પૂર્ણમાસ યાગ કરવા અને કામ્ય અગ્નિહોત્ર પણ કરવો. માટે યાવન્જીવન એ પુરુષ ધર્મ તરીકે
 જ માનવો જોઈએ. ॥ ૪ ॥

ઉક્તઅર્થમાં એક બીજા હેતુ આપે છે.

અનિત્યત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) વળી (અનિત્યત્વાત્) કામ્ય કર્મ અનિત્ય દોવાથી (ન એવ સ્યાત્)
 આપની ઉપચાલિત થઈ જશે નહિ.

ભાવાર્થઃ—યોડગિહોત્ર ન જુહોતિ ન દર્શપૂર્ણમાસી યજતે તર્યાદુતિમાજોન્તુ-
 ધ્યાધિનીઃ કરોતિ ' જે અગ્નિહોત્ર નથી કરતો અને દર્શપૂર્ણમાસનો યાગ પણ નથી કરતો
 તે દેવતાનું ખ્યાન કરે છે. અર્થાત્ તેણે આકૃતિભાજ દેવતાનું ખ્યાન કરવું, આ અર્ચવાદ છે.
 આ વાત દર્શપૂર્ણમાસ વાગને નૈમિત્તિક માનવાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. નૈમિત્તિક કર્મ નિયમથી
 કરવાનું હોય છે. જે કોઈ નિયમથી નિત્ય દાન આપતો હોય તે કોઈક દિવસે ન આપી શકે
 તો દેવતાનું ખ્યાન કરે છે. આથી હોત પ્રસિદ્ધ છે. જો અગ્નિહોત્રાદિને કામ્ય કર્મ માનવામાં
 આવે તો ખ્યાન સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવન્મુક્ત નિમિત્ત દોવાથી
 અગ્નિહોત્રાદિ નૈમિત્તિક કર્મ કરવા અને જીવન પુરુષધર્મ જ છે. આ પ્રમાણે મુખોધિનીકાર

જણાવે છે. ॥૫॥ વિગેષ હેતુ આપે છે.

વિરોધશ્ચાપિ પૂર્વવત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ. — (જ) અને (અર્થ) પણ (પૂર્વવત્) પૂર્વગિ (વિરોધ) વિરોધ જણાવે છે.
 સાધાર્થ : — યાવન્નુપકાળને જો કમનુ જગ માનવામાં આવે તો જેટલી કામ્ય કષ્ટિઓ છે તેમા તેના અતિરેક થતો હોવાથી બધી કષ્ટિઓનું યાવન્નુપકાળ અનુપાદાન કાઢ પણ કરી શકે નહિ માટે અનુપાદાન લક્ષણ વિરોધ જણાવે છે માટે યાવન્નુપકાળને કામ્યકર્તાના અગ તરીકે આની સંકોચ નહિ. ॥ ૬ ॥

હિંસાદાર જણાવે છે. —

કર્તુસ્તુ ધર્મનિયમાત્ કાલશાસ્ત્રં નિમિત્તં સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ. — (તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ ક્રમવે છે. (કાલશાસ્ત્ર) કાળશાસ્ત્ર તરીકે બાસમાન થતું કાવગ્ગોક્ષમિતે વાક્ય હિંસરીત પ્રમાણે (નિમિત્ત) નિમિત્ત તરીકે ॥ અને તે (કર્તુઃ) કર્તાના (ધર્મ નિયમાત્) ધર્મ તરીકે નિયમથી માનવુ જોઈએ.

સાધાર્થ : — ચાવગ્ગોક્ષ વાક્ય કાળવાચક છે એમ જણાવે છે પણ હવે જે જે હેતુઓ બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે એ વાક્ય નિમિત્તપરક છે એમ જ માનવુ જોઈએ. અને તે કર્તાનુ અગ છે એવે સિદ્ધાંત છે. એટલે જ્યાંસુધી જીવનરૂપ પ્રગટને ધર્મ છે ત્યાં સુધી નૈમિત્તિક આગિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણમાસ યામ કરવા એવે સિદ્ધાંત ઉત્ત વાક્યથી રપટ થાય છે. ॥ ૭ ॥

જુદી જુદી શાખાઓમાં વિહિત અભિહોત્રાદિ કર્મોત્તુ ઐક્ય છે
 એ સખધી વિચારણા આધિકરણ.

નામરૂપધર્મવિરોધપુનરુક્તિ નિન્દાડશક્તિસમાસિવચન-

પ્રાયશ્ચિન્તાન્યાર્થદર્શનાચ્છાસ્વાન્તરેષુ કર્મભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૮ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ : — (નામ, રૂપ, ધર્મ વિરોધ, પુનરુક્તિ, નિન્દાડશક્તિ, સમાસિવચન, પ્રાયશ્ચિન્તાન્યાર્થ-
 દશ માત્ર) (૧) નામાવરોધ, (૨) રૂપાવરોધ (૩) ધર્મવિરોધ, (૪) પુનરુક્તિ (૫) નિન્દા (૬) અશક્તિ (૭) સમાસિવચન (૮) પ્રાયશ્ચિન્તા (૯) અન્યાર્થદર્શનને ક્ષીણિ (યાવન્નુપકાળ) જુદી જુદી શાખાઓમાં વિહિત કરેલાં (કર્મભેદ) અગિહોત્ર આદિ કર્મો જુદાં જુદાં (સ્થાન) છે એમ માનવુ જોઈએ.

સાધાર્થ : — એક એક વેદની ધણી શાખાઓ છે અને બધી શાખાઓમાં અગિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણમાસ આદિ કર્મોત્તુ યામ છે. તે બધાં કર્મો જિન્ન જિન્ન છે કે અજિન્ન છે એવા સરખામાં પૂર્વપક્ષવાદીનુ માનવુ જોઈએ છે કે એ બધાં કર્મ જુદાં જુદાં ॥ અર્થાત્ જિન્ન છે, અજિન્ન નથી.

જુદી જુદી શાખાઓમાં કર્મભેદ એ છે કારણ કે નામભેદ આદિ નવ ભેદ હેતુઓ છે.

૧ નામભેદ — કાક કીધુમ આદિ જિન્ન જિન્ન કર્મના નામો છે. તેથી કર્મ જિન્ન જિન્ન છે.

૨ રૂપભેદ — કાક કીધુમ આદિ જિન્ન જિન્ન કર્મના નામો છે. તેથી કર્મ જિન્ન જિન્ન છે.

દશકપાત્ર (પુરોહિત) અને દ્વાદશકપાત્ર (પુરોહિત) એ વાગતુ દ્રવ્ય છે અને તે રૂપ કહેવાય છે અને તેમાં અગ્રવાર અને બાર એવા અગ્રવાગત બેદ છે

- ૩ ધર્મભેદ :—વાતીરીવાક્વાદિ અધોગાનસ્તૌષ્ઠીયા મૂળો મૌનમાવરન્તિ કારીરી વાગતુ પ્રતિપાદક વાક્યોને બાણુનારા તેતીરીય શાખાવાળા બુદ્ધિ ઉપર બોજન નથી કરતા

કેટલીક શાખાવાળા અગ્રવાધાન પ્રકરણનો અગ્રવાસ કરનારા અધ્યાપકને માટે પ્રતિદિન પાણીનો ઘંઠો લાવે છે, બીજી શાખાવાળા નથી લાવતા

અન્યથા પ્રકરણનો અગ્રવાસ કરનારા કેટલીક શાખાવાળા ઘેઠા માટે પ્રતિદિન પાસ નાવે છે બીજી બીજી શાખાવાળા નથી લાવતા આ બધા અગ્રવાસ પ્રગતિના ધર્મભેદો છે આ ભેદને લીધે કર્મમાં પણ ભેદ માનવો જોઈએ

- ૪ પુનરુક્તિ —એક શાખામાં જે કર્મનું વિધાન કયું હોય છે તેજ કર્મનું વિધાન બીજી શાખામાં પણ કયું હોય છે આનું નામ પુનરુક્તિ છે જો કર્મ એક હોય તો ફરીથી બીજી શાખામાં તેનું વિધાન શા માટે જોઈએ ? માટે પુનરુક્તિને લીધે પણ કર્મ બિન્ન છે

- ૫ નિન્ન —શાખા ભેદને લીધે ઉદિત અને અનુદિત યોગની નિશ છે પ્રજા પ્રવરવૃત્ત તે વદન્તિ પુરોહિત્ય જુ કલિત ચ અમિહોન દિવાકીર્ત્વમ્ શાસ્ત્રા કીતવન્ત સુરોં જ્યોતિર્ન ત્વા જ્યોતિરેષામ્ જે ભોઠા સુરોંદય પહેલાં હોમ કરે છે તેઓ પ્રાતપ્રાત અસત્ય મોન છે કાચુ કે દિવસે બોલતા યોગને કદરલ ઉભા પહેલાં બોલે છે, સૂરનો ઉદય થયા પહેલાં સૂરની ન્યોતિ હોતી નથી માટે તે બોલતુ અસત્ય છે એજ પ્રમાણુ કેટલીક શાખાવાળા અનુદિત યોગની નિશ કરે છે થયા અતિથયે પ્રકૃતાય અન્નમાદરેસુ સ્નાત્ક ત્વ મદિ ઉચિતે જુક્તિ । પહાણમાન થતા અતિથિનો પાસે અન્ન લઈ જવા બરાબર ત કર્મ છે કે જે સૂર ઉભા પછી હોમ કરે છે આમ એજ કર્મની બીજી શાખામાં નિશ જણાતી હોવાથી કર્મના ભેદ માનવો જોઈએ

- ૬ અસાધિત—અનેક શાખાઓમાં વિદિત એજન તે તે શાખાના વિધાન પ્રમાણે કરવાનું જે અસાધ્ય તેનું નામ અસાધિત છે બધી શાખાઓનો સમઠ કરી તેના વિધાન પ્રમાણે કર્મ કરવું એ અસાધ્ય છે માટે એક શાખા અગ્ર વાણુથી વિદિત કર્મ કરવું જોઈએ એ શક્ય હોવાથી પ્રતિ શાખા વિદિત એજન કર્મમાં પણ ભેદ માનવો જોઈએ

- ૭ સમાપ્તિવચન —મહાગ્નિવચન સમાપ્તિમાં પણ શાખા પરસ્વે ભેદ છે કાંઈ કહે છે કે બ્રમ્હસ્માકમાગ્નિ સમાપ્યતે આગ્નિ કર્મ અહીં સમાપ્ત થાય છે બીજા બીજી શાખાઓ વાગા અન્નપરિસમાપ્યતે બીજા ઠેકાણે સમાપ્તિ ગતાવે છે આ પ્રમાણુ સમાપ્તિના ભેદથી કર્મમાં ભેદ માનવો જોઈએ

- ૮ પ્રાપ્તિવચન —ઉદિત અને અનુદિત હોમના પોત પોતાના કાળનો અવકાશ થતા અનુકાન કરનાર પ્રાપ્તિવચન કરે છે કાંઈ ઉદિત હોમના સમયનું અવકાશ થવાથી પ્રાપ્તિવચન કરે છે આ કારણથી પણ કર્મમાં ભેદ માનવો જોઈએ

- ૯ અન્યાર્થદર્શન —'યદિ પુરા દિષ્ટીક્ષણા સ્વુ ઇત્યેવ વૃહસ્પતિમ્ વતુમુવેયુ હવેન દષ્ટા રચન્તરમય યદિ વદિષ્ટીક્ષણા ' જે માણસ કાંઈ બીજા વાગતી દીક્ષાથી દીક્ષિત થયો

હોય તેણે વૃદ્ધસ્થા નામક જ્યોતિષ્ટોમ યાગ કરવો. અને જે પ્રથમ દીક્ષિત ન હોય તેણે સ્થનતરક્તા નામક જ્યોતિષ્ટોમ યાગ કરવો આ બન્ને યાગો ખાર દિવસમાં પૂર્ણ થતા હોવાથી એને ' દ્વાદશાહ ' જ્યોતિષ્ટોમનો અવાન્તરબેદરૂપ યાગ કહે છે. એ યાગમાં ઉક્ત પ્રમાણને આધારે દીક્ષિત અને અદીક્ષિત બન્નેનો અધિકાર સ્થિત થાય છે. પણ ખીજા બ્રાહ્મણમાં તો એ વાક પ્રથમો યજ્ઞો યજ્ઞાનાં યજ્ઞોતિષ્ટોમઃ ય એતેન યનિષ્ટ્વા જય અન્યેન યજેત વર્તેત્યમેવ સજ્જાયતે પ્ર વા મીયતે । ગ્રા યાગોમાં જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પ્રથમ યાગ તરીકે મનાય છે. જે એ યાગનું અનુષ્ઠાન કર્યા વગર ખીજા યાગનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે અવનતિને પામે છે. અથવા શેગી થાય છે. આ પ્રમાણથી અહીં અધિકારનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ બન્ને પ્રકારનું કથન પ્રતિષ્ઠાયા અને પ્રતિષ્ઠાશ્રય કર્મને સિન્ન માન્યા વગર ઉત્પન્ન થઈ શક્યું નથી. કારણ કે એક માનવા જતાં કાત્રમાં ૫૨૨૫૨ નિરૂપ આવે છે. કાત્રમાં વિરૂપ હોવા કોક નથી માટે પ્રતિષ્ઠાયા કર્મમાં બેઠ માનવો બેઠએ. ॥ ૮ ॥

સિધ્ધાંત સ્વર્ણ ઈર્ક વા સંયોગરૂપચોદનાસ્થાવિશેષાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(૧) સન્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (સ્થાવરરૂપચોદનાસ્થાવિશેષાત્) સ્ત્રીશય=કુશ, રૂપ=દર્શ્ય અને દેવતા, ચોદના=પુરુષપ્રવર્તન અને આખ્યા=નામમાં કરી બેઠ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું ફળ ફરક અંશમાં એક જ બતાવ્યું છે, યાગમાં દ્રવ્ય અને દેવતા પણ સર્વજ એકજ બતાવ્યા છે. કર્મ કરવામાં પુરુષનો પ્રવર્તન પણ એક સરખો જ છે અને કર્મનું નામ પણ નિર્ધાર મંથમાં અક જ બતાવ્યું છે. સર્વ મંથમાં અગ્નિ-હોત્રનામક કર્મને આગનહોત જ કહેવામાં આવ્યું છે એ કર્મને કોઈ ભુક નામ આપવામાં આવ્યું નથી. આ ચાર હેતુથી સર્વશાખામાં વિદિત યજ્ઞેનું કર્મ એકજ છે. ॥ ૯ ॥ પ્રથમ બેઠક હેતુનો નિરાસ કરે છે.

ન નામ્ના સ્યાદ્ચોદનાભિધાનત્વાન્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(નામ્ના) દેહ અને ક્ષાપ આદિ નામના બેઠથી (ન સ્યાત્) કર્મનો બેઠ થતો નહિ (અચોદનાભિધાનત્વાન્) વિધાનનું વિષયમૂલ જે કર્મ હોય છે તેનું નામ કદ આદિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉત્પત્તિવાક્યમાં જે નામ હોય છે તે નામ જ કર્મબેઠક હોય છે. ક્ષ અને ક્ષાપ એ નામ ઉત્પત્તિવાક્યમાં બતાવવામાં આવેલા કર્મના સ્વરૂપનું નામ નથી. એ નામો તો મંથના છે. મંથના નામોથી કર્મનો બેઠ પરી શકતો નથી. ॥ ૧૦ ॥

સર્વેષાં ચક્રકર્મ્યાન્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને સર્વેષાં ગ્રામાં કર્મો (ચક્રકર્મ્યાન્) એક જ કર્મ થઈ જવાથી

ભાવાર્થ :—જે મંથનું નામ જ કર્મનું બેઠક હોય તો એક મંથમાં જે ભુક જુદા વિદિત કર્મો કર્યા છે તે બધાં એક કર્મ તરીકે ગણાશે કારણ કે એ બધાં કર્મ એક જ નામનાના મંથમાં વિદિત છે. એથી—

(૧૧૮).

મીમાંસા દર્શન

દર્શનપૂર્વકાસ, અગ્નિહોત્ર, જ્યોતિષોત્રાદિ જાધા કટુઓનું એક કર્મત્વ થતું એપ્રત્યે કારણ કે એ બધાં કર્મો તૈત્તરીવનામ એક જ અથવાં વિદિત છે. આ કારણથી કર્મનું નામ કર્મના બેદનું પ્રતિપાદક નથી. ॥ ૧૧ ॥

કૃત્તર્ક ત્વમિધાનમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(તુ) અન્ન દોષના સમુચ્ચયને જાતાને છે. (ત્વમિધાનમ્) કાંઈ આદિ સંતા (કૃતારમ્) અનિત્ય છે.

સાધાર્થ:—કાંઈ આદિ સંતા અનિત્ય છે. જ્યારે કંઈ ત્વમિએ વેદનું પ્રકૃષ્ટરૂપે પ્રવચન કરું ત્યારથી વેદની સાથે તે ત્વમિનું નામ એકાદુ અને એજ નામથી કાંઈ એવી સાખા શરૂ થઈ, જ્યારે કંઈ ત્વમિ જન્મ્યા ન હોતા અને તેનું પ્રવચન પણ વેદ સંબંધી નહોતું ત્યારે કાંઈકામક સાખા હતી જ નહીં. કંઈ ત્વમિની પરેલાં કર્મના બેદનું પ્રતિપાદન કરનાર એ નામ નહોતું એથી કર્મ એક રૂપે જ હતું. કંઈ પછી જ કર્મ જિન્ન થયું એવું માનવું એ વેદમાં વિરુદ્ધતા ઉત્પન્ન કર્મ છે. આટલે કર્મનું નામ કર્મબેદ પ્રતિપાદક નથી. ॥ ૧૨ ॥

હવે બીજા લેહક હેતુને નિરાસ છે.

અવત્તેડાપિ પરમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(અવત્તેડાપિ) કર્મ એક હોવા કર્તા (પરમ્) કાંઈક કપાલરૂપ કર્મ (પરમ્) વિકલપથી સંનિવિદ્ધ થાય છે.

સાધાર્થ:—કર્મ એક હોવા કર્તા ‘અવત્તેડાપિ’ નિર્વિત્ત’ કાંઈ એક સાખામાં વિદિત છે તો બીજી સાખા કાંઈકામક નિર્વિત્ત આવે રૂપબેદ છે. એ તો વિકલપરૂપ છે, કાંઈ વખત એકાદશ કપાલ પુરોગ્રાસ થાયપરો તો કાંઈ વખત કાંઈકામક પુરોગ્રાસ થાયપરો. જ જ કાળવિકે રૂપબેદે અણવાળાં બેદરૂંડો કર્મનો એકેડખલોવતે કાળરૂપાળ, કર્મ અજિન્ન હોવા છતાં વાર્યાનંદ રૂપબેદ કર્મબેદક યથ સકતા નથી. ॥ ૧૩ ॥

બીજા લેહક હેતુને નિરાસ દરે છે.

વિદ્યાયાં ધર્મશાસ્ત્રમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(વિદ્યાશાસ્ત્રમ્) વિદ્યાસ્થાનમાં (ધર્મશાસ્ત્રમ્) જિન્ન ધર્મબોધક સાત્ર છે.

સાધાર્થ:—કાંઈકામક અધ્યનમાં જુદાં કિંદર બેદબન કરતું એવું કાંઈક સાખામાં વિદ્યાન છે, કાંઈકામક નથી. અધ્યવાધાન પ્રકરણનું અધ્યવન કરનારા પાણીના ધોરા અધ્યાયક મટિ લાવે એવું અમુક સાખામાં વિદ્યાન છે જ્યારે બીજામાં નથી. આ જો લેહક ધર્મ છે એ તો વિદ્યાસ્થાનમાં અંગ છે એનાથી કંઈ કર્મનો લેહ સિદ્ધ થઈ શકેલ નથી. ॥ ૧૪ ॥

નુવે અતુષ્ઠ લેહક હેતુને નિરાસ દરે છે.

આમેયવત્ પુનર્વચનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(આમેયવત્) આમેય વાચની માફક (પુનર્વચનમ્) પુનર્વચન અર્થાત્ પુનરુક્તિ છે.

સાધાર્થ:—‘આમાપારવા’ આ પાકપાન્ટરથી આમેય વાચન સિદ્ધ છે છતાં વદાનેકેડા-

ટુકની એક જ શાખામાં શાખા-નરમત પુષ્પ અને ફળ સંનિહિત હોતાં નથી તેમ વેદની એક જ શાખામાં બીજી શાખાઓનો અર્થ સંનિહિત હોતો નથી. માટે શાખાઓનો ભેદ છે પણ કર્મ તો બધી શાખાઓમાં એક જ પ્રતિપાદિત છે. ॥૧૭॥

ન ચૈકં પ્રતિશિષ્યતે ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(ન) અને (નકં પ્રતિ) એકને જ ઉદ્દેશીને (ન શિષ્યતે) વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી.

ભાવાર્થ:—જો કોઈ શ્રદ્ધા કરે કે ‘ જેની શાખામાં જોટલા ધર્મ પડિત છે તે બધા ધર્મોના અનુષ્ઠાનથી અપૂર્વની ઉત્પત્તિ થશે તો પછી વિચાર અને સમુચ્ચયનુ અનુસંગથી શા માટે કરવું ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘ તે શાખામાં પડિત ધર્મ તેજ શાખાવાગુને ઉદ્દેશીને વિદિત થયો છે એમ નથી ઉદ્દેશના સંકાય કરવામાં કારણપણ્ય પ્રમાણ્યુ નથી.

‘ યથા કાઠકસ્યાગ્નિહોત્રમ્ તથા તેતિરીયકસ્ય ’ શાખરભાષ્ય. જે કાઠકનુ અગ્નિહોત્ર છે તેજ તેતિરીયકનુ પણ અગ્નિહોત્ર છે. માટે સર્વશાખામત એક અગ્નિહોત્રાદિકર્મ છે. કર્મોનોભેદ નથી. ॥ ૧૮ ॥

ભોક્ષેતુ સમાપ્તિનો નિશાસ કરે છે.

સમાપ્તિવચ્ચ સમ્પ્રેક્ષા ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(જ) અને (સમાપ્તિવ) સમાપ્તિ કર્મના ભેદનો હેતુ જેમ જણાય છે તેમ (સમ્પ્રેક્ષ) તેના ઉપર વિચાર કરવાથી તો તે કર્મનો અભેદ જ જણાવે છે.

ભાવાર્થ:—અનાસ્માદમિ પરિસમાવ્યતે ધર્વાદિ વાક્યોમાં મૈત્રાયણી શાખાવાળાઓ અન્વાશેકમા અગ્નિકર્મના પરિસમાપ્તિ માને છે પણ નાસ્માત્મ અમાગ મતમાં એ ઠેકાણે સમાપ્તિ થતી નથી આ વાક્યમાં જે અત્માત્મ પદ પડ્યું છે તે ઉપરથી કર્મનો અભેદ જ પ્રતીત થાય છે. ભાવાર્થ એ છે કે અગ્નિકર્મ તો એક જ પણ સમાપ્તિમાં ભેદ છે. કોઈ અમુક ઠેકાણે સમાપ્તિ માને છે તો કોઈ અન્વર પરિસમાપ્તિ માને છે. જે કર્મનો ભેદ હોય તો ‘ અસ્માદમ્ ’ એ પદ આધારની જરૂર જ નહોતી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે પ્રતિશાખ અગ્નિકર્મ એક જ છે. ॥ ૧૯ ॥

હવે પૂર્વપક્ષીદાએ આપેલાં નિંદા, અશક્તિ અને સમાપ્તિ વચનો અભેદપદ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એ બાબત બતાવે છે.

એકત્વેઽપિ પરાણિ નિન્દાઽશક્તિ સમાપ્તિવચનાનિ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(એકત્વેઽપિ) કર્મનું એક જ માનવામાં આવે તો તેમાં પણ (પરાણિ) બાકી રહેલાં (નિન્દાઽશક્તિ સમાપ્તિવચનાનિ) નિન્દા, અશક્તિ અને સમાપ્તિ વચનોની ઉદ્દેશી થઈ શકે છે.

જે વાક્યથી કર્મની નિંદા કરવામાં આવી છે તેનું તાત્પર્ય નિંદામાં નથી પણ પ્રજ્ઞાન્નરની વિધિમાં છે. વિરુદ્ધ પદાર્થોનું એકી સાથે અનુષ્ઠાન કરવું ન કરવું એ અશક્ય હોવાથી વિરુદ્ધથી પ્રયોગના ભેદનું અનુષ્ઠાન કરવું એ બાબ છે. એમાં અશક્તિ કર્મભેદસાધક બની શકતી નથી. તેમ એક શાખા બીજી શાખામાં પ્રતિપાદિત કર્મની નિંદા પણ કરતી નથી પણ

બીજા પદ્ધતી વિધિ કરે છે.

નહિ નિન્દા નિન્દાં નિન્દિતું પ્રયુજ્યતે કિં તર્હિ નિન્દિતાત્ દ્વરતઃ પ્રશંસિતુમ્ ।
નિન્દા નિન્દનં નિન્દા કરવામાં પ્રયોગ્યતી નથી. તેનાથી બીજા વિધાનની પ્રશંસા માટે પ્રયોગ્ય
છે. આ કારણથી કર્મમાં ભેદ નથી પણ સર્વશાખાઓમાં એક જ કર્મ છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉક્ત અર્થમાં શંકા ઉપસ્થિત કરે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તં નિમિત્તેન ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(નિમિત્તેન) હોમને માટે વિદિત ઉદ્ય તથા અનુદ્યતા કાળના હોપરૂપ
નિમિત્ત ઉપસ્થિત થતાં (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ વિધાન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—ઉદિત અને અનુદિત હોમનું પેાતપેાતાના કાળનું અતિક્રમણ થતાં જે
પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ વિધાન કર્યું છે તે ખતાવે છે કે કર્મનો ભેદ છે. વૈકલ્પિક અનુષ્ઠાનમાં પ્રાયશ્ચિત્તને
સંભવ નથી. ઉદ્ય વખતે હોમ કરવો હોય તો તે વખતે કરવો અને અનુદ્ય સમયે હોમ કરવો
હોય તો તે વખતે પણ કરવો ઠીક છે તો પછી તે તે સમયના અતિક્રમણ થતાં પ્રાયશ્ચિત્ત
શાસ્ત્ર ? પ્રાયશ્ચિત્ત તો વિરુદ્ધનું અનુષ્ઠાન કરવામાં વિદિતનું અનુષ્ઠાન ન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય
છે. માટે વૈકલ્પિક અનુષ્ઠાનમાં પ્રાયશ્ચિત્ત ન હોવું જોઈએ. આ શંકાસૂત્ર છે. ॥ ૨૧ ॥

સમાધાન.

પ્રક્રમાદ્ વા નિયોગેન ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(પ્રક્રમાદ્) પ્રથમ પ્રયોગથી (વા) શંકાનું સમાધાન સૂચવે છે. (નિયોગેન)
પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ:—‘ હું ઉદિત સમયે જ હોમ કરીશ. ‘ અથવા ‘ હું અનુદિત સમયે જ હોમ
કરીશ ‘ આવી પ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી જે એ પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ કરે છે તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જતાવ્યું
છે. એમાં કર્મનો કશો ભેદ પડતો નથી. નિયેગ=પ્રતિષ્ઠા. પ્રક્રમ=આરંભ. ॥ ૨૨ ॥

સમાપ્તિશ્ચ પૂર્વવત્ત્વાત્ ચયાજ્ઞાતે પ્રતીયેત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (સમાપ્તિ) સમાપ્તિ (ચયાજ્ઞાતે) અભિન્ન ચાત્રના વિષયરૂપ
અર્થમાં (પ્રતીયેત) સમજવી જોઈએ. (પૂર્વત્ત્વાત્) સમાપ્તિ આરંભપૂર્વક હોવી એ
નિયમ છે.

ભાવાર્થ:—આગળ બતાવેલી યુક્તિઓથી સર્વશાખામાં એક જ કર્મ છે એ જાણવા
પછી આરંભ કરતા કર્મની પરિસ્થિતિ પણ અભિન્ન કર્મને જ જણાવે છે. અર્થાત્
સમાપ્તિરૂપ સિંચ પણ અભિન્ન કર્મને જ જણાવે છે. ॥ ૨૩ ॥

હવે “અન્યાપદર્શન ” રૂપ ભેદભેદભાંવી પ્રથમ ભેદનું સમાધાન કરે છે.

લિન્નમવિશિષ્ટં સર્વશેષત્વાન્ નહિ તજ્ઞ કર્મચોદના

તસ્માદ્ દ્વાદશાહસ્વાતારજ્યપદેશઃ સ્યાન્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(લિન્નમ) સુગ દિવોક્ત્વના દ્વાદશિંચિન (અર્જ્યપદ) જનિ યાખા કર્મોદનું

પ્રતિષાદક નથી પણ એકપક્ષીનું પ્રતિષાદક છે. (સર્વલેખત્વ) એનાથી તો જ્યોતિષોમ નામ સર્વ વાજોના પ્રથમ છે એવું સિદ્ધ થાય છે. (સત્ત્વ) તેમા (સર્વવોદના) કર્મના ભેદનું વિધાન (ન હિ) નથી. (તસ્માત્) માટે (દ્વાદશાહલ) બાર દિવસ નિદ્રા થનાર પશુત્તમા પામના (આહારવ્યવસ્થા) પ્રયોગ એવના વ્યવસ્થા અર્થે વિરૂદ્ધ અનુધાન નિરૂપણી (સ્મૃત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—દિવિસાળ અને અદિવિસાળ થકીને અર્થે કાંઈ જીવના કામની દીક્ષાથી દીક્ષિત થવાનું સુચવતું નથી પણ દ્વાદશાહલ રૂપ જે જ્યોતિષોમ નામ પિદિત છે તેને હેતુથી જ છે. જ્યોતિષોમમાં અદીક્ષિતોના અધિકાર બતાવ્યો છે. તેથી દ્વાદશાહલનું તરમા જ્યોતિષોમનું સર્વવાજો કરતાં પ્રાથમ્ય બતાવ્યું છે તેમા કશો વિરોધ આવતો નથી. સર્વ વાજોમાં જ્યોતિષોમ પ્રથમ છે એમ કહેવાથી અદીક્ષિતનો જ્યોતિષોમમાં અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. જે જ્યોતિષોમ વાછ હોય તેણે “ જુદાસાચા ” નું અને જે જ્યોતિષોમ રાજી ન હોય તેણે “ રથ-તર સામા ” નું અનુધાન કરવું. આમા જ્યોતિષોમ સર્વરૂપ હોવાનો બાધ આવતો નથી. વિરોધ ન હોવાથી સર્વવાજામાં અગ્નિનેનાદિ કર્મ એક જ છે. ॥ ૨૪ ॥

અન્યાર્થ :—કર્મનો બીજો કર્મભેદક હેતુ પામવાથી તેનું સંવાધાન કરે છે

‘ દ્રવ્યે વાચોદિતત્વાત્ વિધીનામવ્યવસ્થા સ્યાત્

નિર્દેશાદ્ જ્યવતિષ્ટેત તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્ય) અથવા ૨૫ રૂપ પ્રકરણમાં (વ) અને (વાચોદિતત્વાત્) એકાદશીના યાગનું વિધાન ન હોવાથી (વિધીનામ) પશુસંમિતની નિન્દા તથા વેદિસંમિત અને રથાહ્વાનગણ વિધિઓની (અવ્યવસ્થા) પરસ્પરવિરોધરૂપ અન્યવસ્થા કેવી રીતે થઈ શકે ! અર્થાત્ એમાં કશો વિરોધ નથી. (નિર્દેશાત્) રથાહ્વાન અને અન્તરાણસાધનો નિર્દેશ હોવાથી વાચસ્પતોત્તમનાં (જ્યવતિષ્ટેત) અન્યથા થાય છે (તસ્માત્) માટે (નિત્યાનુવાદઃ) હોય એમ પૂર્વક નિત્ય અનુવાદ (સ્વાદ) છે.

ભાવાર્થ :—એક જીવે હેતુ છે જે જે કર્મના એકમમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે આ પ્રમાણે :—મહાગ્નિયજ્ઞ પ્રકરણમા કથક્થમિતિ, મિતુચારી સ્વીચાપાં યજ્ઞગુરુચારી, પાત્રીવસો જાગમ પ્રજા સ્વાત્ વેદિસંમિતો મિથોઘીતિ । આ વાક્યોને અર્થે આ પ્રમાણે છે. ક્ષેપેતકરત્વમિતિત સ્થાપ્યમિતિ દેવ અને શ્રુતેઘાતકિની સપક્ષા હોય તો કહ્યું કે અપર અપે છે. પોતાની પ્રજા પાત્રવાનનારાણી થાય છે. આ પ્રમાણે પશુસંમિત દેશની નિન્દા કરી વેદિસંમિતનું વિધાન કયું છે. જોછ સાખાઓમાં રથાહ્વાન ધૂપોના અંતરાણે હોય છે. આનો પણ ત્યાં નિવેશ કરવાથી રથાહ્વાન અંતરાણ સહિત પશુસંમિત અને વેદિસંમિત ધૂપોનાં પાત્રી સુધી કરવી અશક્ય હોવાથી કર્મનો ભેદ જાનીને જ અન્યથા કરી ભેદક

અનુ સમાધાન આ પ્રમાણે છે. અન્યરૂપ રૂપ પ્રકરણમાં ધૂપોનાં પાત્રીનું વિધાન જ નથી, માટે વિરૂદ્ધ પરિચાલુપાણી પશુસંમિતની નિન્દા અને વેદિસંમિત અને રથાહ્વાન વિધિઓનાં પરસ્પર વિરોધક કેવી રીતે આવી શકે ! મહાગ્નિયજ્ઞમાં એક જ ધૂપનું વિધાન છે, તેમાં અંતરાણની પ્રકરિત જ નથી.

વાચસ્પતોત્તમનાં એકાદશીનું વિધાન હોવાથી ત્યાં ધૂપનો નિવેશ છે અને ત્યાં રથાહ્વા-

માનસાક્ષી વ્યવસ્થા છે.

એક યુષ્માં પદ્યસંમિતમાન સર્વથા અસંભવ હોવાથી નિઃશ્ચય ન થતી જોઈએ. તેના ઉત્તરે એ છે કે જેમ અન્તરિક્ષે ચિન્વીત અહીં અતગિહ્માં સ્થળ અસંભવિત હોવાથી લોકસિદ્ધ હોવનું કથન કરી નિત્ય અનુવાદ જ ફક્તિત થાય છે તે જ પ્રમાણે પદ્યમાન પણ નિત્ય અનુવાદજ છે આ પ્રમાણે વિરોધ ન હોવાથી સર્વથાપ્રામાર્ક્ય કર્મ એક જ છે, શિન્ન નથી. ॥ ૨૫ ॥

અન્યાર્થદર્શનના ત્રીજા ભેદક હેતુનું સમાધાન કરે છે.

विहितप्रतिषेधात् पक्षेऽतिरेकः स्यात् ॥ २६ ॥

પ્રકાર્થ :—(સિદ્ધિપ્રતિષેધાત) વિધિ અને નિષેધને હોવાથી (વસ્તુ) એક પ્રકારમાં (ભૂતિક) અતિશેષ (સ્વાત) થાય છે.

भा.वार्धः—पिराजं स लुप्तानां द्वे अविरिष्येते । द्वाभ्यान्तरे च तिष्ठोऽतिरिष्यते इति । अथाकरोऽथ विराट्नी अपेक्षान्ते मे अने नक्षत्राभ्यामेते अतिरेकं ज्ञातव्ये छ. नो लोकम् ४२० छो.५ तो विश्वं सञ्चानो स निषेय इती रीते याव १ भाटे आभादीस ४२० भिन्न भिन्न भातव्यं नोऽप्ये.

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે નોંધે, વાતિપને પોરશિન છદ્દાતિ । વાતિપને પોરશિન વૃક્ષતિ । આ ઠોકણે પોરશી રૂપ ખાનના મદનના વિવિધ આન નિષેધ મળ્ને છે. એક જ હમ્મીયા વિધિ અને વિધેષ મળ્ને એકઠાસમા સંભવી શકે નહિ માટે વિરૂધ્ધી મદદથી અને અમદદથી છે. અદલ્લપદમા તપ્તોને અતિવેક સમજવો અને અમદલ્લ પદ્ધતિ બેન્દા અતિવેક સમજવો. આ સમય પ્રિયો વિવેચન સાગર કાષ્ઠ્યમાં છે માટે જિજ્ઞાસુએ તે અવસ્થ વાંચવું. ॥ ૨૬ ॥

અન્યથા ફરીનવા કમલોદક ચોમા હેરણ સમાધાન કરે છે.

साररुचते विप्रतिपेधाद् यदेति स्यात् ॥ २७ ॥

પ્રકાશન:—(સાતસ્વતે) સારસ્વત સ્વરમાં (વિપ્રતિષેયાત્) વિશેષ જાણીતા હોવાથી કર્મમાં ભેદ માનવો જોઈએ. (યદા છતિ) યદા એવા પદને અધ્યાકાર કરવાથી વિશેષનું સમાધાન (ત્યાઃ) યદ્દ ગત્ય તે બંને કર્મમાં અભેદ સિદ્ધ થાય છે.

સાધાર્ણ:— સારસ્વત સનમાં જે પુરોહિતો સન્નિત ત હવ થતાનિ જે સાધારિતરે ક્ષાત્ર ધારયનિ । આ દેશરે આ પ્રમાણે વિરોધ જણાય છે. પુરોહિતી અસોમવાણ હોય છે અને સાન્નારી સોમવાણ હોય છે. સારસ્વત સનમાં આ પ્રમાણે અસોમવાણ અને સોમવાણ બન્નેનું ર્થન થાય છે. હવે પ્રથમ વાક્ય કે જે એ વા પ્રયોગે થતું હતાં વાક્યથી નેટલા સ્તુતિ છે તે જ્યાં સોમવાણપૂર્વક હોય છે. તે પુરોહિતી (અસોમવાણ) એ પદથી કર્મના અક્ષમાં વિરોધ કેમ ન રહ્યા ?

આનો ઉત્તર એ કે માગતો સત્યમાં ઉપર પ્રથમે વિશિષ્ટ બન્યાનો હોવાથી જા' એવા જાનો અપ્રાદ્ય કરવા શોભાવિનામ્પિ ભીષ્મનાનો જેવપુરાણમાંનાનો વડા વૈજનના મોલનાવિનામ્પિ પુરુષાસિવના નરા જેવોવના જા' કોચમ સામયાજી હોય તેઓ જા' પોઈ' માસીને વિનુસે કેવળ પુરોગામી હોય તે જા' એમવ જા' પુરોગામિવ દોવ ત્યાંદ તેઓએ કેવળ

ઉપાસ કરવો. આનાથી એ રૂપે થાય છે કે સોમવાજીને જ સારસ્વત સત્રમાં અધિકાર છે. એ પુરોહિતિનસ્ત ઉપવસન્તિ યદા તે સાવાયિનઃ સ્વુ તદા તે જ્ઞસાન્ ધરયન્તિ ।

એ પુરોહિતી છે તેમજ ઉપવાસ કરવો અને જ્યારે સોમવાજી સારસ્વત તે વત્સધારજી અશિક્ષિત કરે અર્થાત્ સારસ્વત સત્રમાં તેને અધિકાર મળે છે. આ ઉપરથી સોમવાજીએને જ સારસ્વત સત્રમાં અધિકાર છે એજ ઉપરનું વાક્ય બતાવે છે. માટે એવા પ્રયત્નો વક્તૃ ઇત્યાદિ વાક્ય સાથે કોઈ સામાન્ય વાક્યનો વિરોધ નથી. ॥ ૨૭ ॥

હવે અન્યાર્થદર્શન મત પાંચમું હેતુનું નિર્દર્શન કર છે.

પૂર્વપક્ષ

ઉપહૃત્વે પ્રતિપ્રસવઃ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ઉપહૃત્વે) ઉપહૃત્વ નામક વિદ્યુતિ યાત્રમાં (પ્રતિપ્રસવ) વિદ્યપતે. બાધ કરવા માટે ફરીથી રથન્તરસામ અને જહત્સામનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ થાય છે અને તેથી કર્મભેદ સ્થિતિ થાય છે.

સાવાર્થ :—ઉપહૃત્વનામક કંઠમાં સામા વિશેષમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

ઉપહૃત્વોઽસિદ્ધિમા રથન્તર સામ અશ્વઃ દયાનો વશિભેતિ । અને બીજે ઠેકાણે ઉપહૃત્વ ઉપદ્યો વક્ષાઃ વૃહત્સામ અશ્વઃ ચેતો રૂપમલલાટો વશિભેતિ ।

આ બન્ને વાક્યમાં જહત્ અને રથન્તર સામનું મહત્ત્વ બ્યર્થ-પડે છે. કારણ કે પ્રતિ યાગમાંથી એ બન્નેની વિકલ્પતા પ્રાપ્તિ છે. જો કર્મનો ભેદ ચાનવામાં આવે તો પ્રતિમાંથી વિકલ્પ પ્રાપ્તિ હોવા છતાં તેને સામામાં કહેલા ઉપહૃત્વ કંઠમાં નિયમને માટે તેનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ થઈ શકે. માટે સૂત્રનો અર્થ એ છે કે વિકલ્પનો બાધ કરવા માટે નન્ને સામનું મહત્ત્વ છે. પ્રતિપ્રસવ એટલે બાધ. આથી કર્મનો ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

સમાધાન

ગુણાર્થા વા પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) સમાધાનને સૂચવે છે (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી શ્રવણ (ગુણાર્થ) ગુણ વિશેષ બતાવવા માટે છે.

સાવાર્થ :—રથન્તર સામ અને જહત્સામનું જો ફરીથી શ્રવણ થાય છે તે તો ફક્તિચારૂપ ગુણનું વિધાન કરવા માટે છે એનાથી કંઈ કર્મમાં ભેદ પડતો નથી. આ કારણથી સર્વસામામાં અગિયન કર્મ જ બતાવવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૯ ॥

એક સાધક હેતુઓને બિરામ્ભ કર્યા પછી હવે દ્વૈત્વ સાધક હેતુ બતાવે છે.

પ્રત્યયં વાપિ દર્શયતિ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (પ્રત્યય) સમન્વય (અપિ) પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

સાવાર્થ :—મેત્રાયણીય સામામાં સમિદ્-આદિ પ્રવાળેનું વિધાન નથી. છતાં તેતિતીય સામામાં પઠિત સમિદ્ આદિ પ્રવાળેનો અનુવાદ ફરી બતાવ્યું છે કે, ક્રત્તવો ન પ્રવાળઃ આ વાક્યથી સમા દોષમ્યા પાંચ પ્રવાળેનો એકદેશરૂપ ગુણ વિદિત કર્યો છે. અર્થાત્ પાંચ પ્રવાળે એક જ દોષમાં હોમવા. હવે જો તૌતરીય સામા વિદિત કર્મ બિન્ન દોષ તો તેનો અનુવાદ મેત્રાયણીય સામામાં ન થયો એમ્ભ. છતાં અનુવાદ કર્યો ॥ માટે સર્વસામાય કર્મ એક જ છે, બિન્ન નથી. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધિ-નમા શંકા બતાવે છે.

અપિ વા ક્રમસંયોગાદ્ વિધિપૃથક્ત્વમેકસ્યાં શાસ્ત્રાયાં વ્યવતિષ્ઠેત ॥૩૧॥

પદાર્થ — (અપિ વા) આ પહેલાં સિદ્ધાંતમા શંકા સૂચવે છે. (એકસ્યા શાસ્ત્રાયામ્) એક શાસ્ત્રાર્થ (વિધિપૃથક્ત્વમ્) વિધિનું પૃથક્ પૃથક્ બીજી શાસ્ત્રાર્થ કર્મ કરતાં પૃથક્ત્વ (વ્યવતિષ્ઠેત) સિદ્ધિ યદ્ય શંકા (ક્રમસંયોગાત્) પોતાની શાસ્ત્રમા ક્રમ, ક્રમ અને પાઠ આદિના સંગોળથી.

હવાર્થ — હવે પૂર્ણમાસના પ્રકરણમા કેઈએક શાસ્ત્રમા સ્વિષ્ટકૃત પછી પ્રાથિત્યન પકિત છે અને પછી પ્રધાનદાન. જ્યારે બીજી શાસ્ત્રમા તેનાથી ઉત્તરુ જ બતાવ્યું છે. આ પ્રમાણે પાઠના ફેરફારમાં અનુબંધાનનો ક્રમ પણ પાઠ પ્રમાણે ફરવો જ જોઈએ. આ પ્રમાણે હોવાથી સર્વ શાસ્ત્રોના અંગોનો ઉપસદ્ધાર કરવા જતા પોતાની શાસ્ત્રમા જે પાઠક્રમ છે તેનો બાધ જરૂર થાય છે આના કરતાં પ્રતિશાસ્ત્રા જુદું જુદું કર્મ માનવામાં આવે તો તે તે શાસ્ત્રોનો ક્રમ નિયત થાય માટે કર્મના ઔકસ્ય કરવા જુદું કર્મ માનવું એજ વધારે સારું છે. ॥ ૩૧ ॥ ઉકેલ શંકાહુ સમાધાન કરે છે.

વિરોધિના ત્વસંયોગાદ્ એક્યકર્મ્યે તત્તસંયોગાદ્ વિધીના
સર્વકર્મપ્રત્યયઃ સ્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ — (તુ) શંકાની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિરોધિના) અનુબંધાન કરના વિરોધી પાઠક્રમ સાથે (અસંયોગાત્) અંગાનુબંધાનનો સંબંધ ન મળે પડતો હોવાથી (એક્યકર્મ્યે) આગળ બતાવેલી પ્રકૃતિઆથી સર્વશાસ્ત્રોમા એક જ કર્મ છે એવું સિદ્ધિ યદ્ય થી (વિધીનામ્) બધી અથવા વિધિઓનો (તત્તસંયોગાત્) એક કર્મવિધિ સાથે સંબંધ હોવાથી (સર્વકર્મપ્રત્યયઃ) સર્વશાસ્ત્રો વિકિત કર્મને અનુસરી અંગાનુ અનુગત (સ્વાત્) થાય છે.

હવાર્થ — જ્યારે પૂર્વ આપેલા હેતુઓથી સર્વશાસ્ત્રોના એક જ કર્મ છે એવું સિદ્ધિ થાય છે તો પછી સર્વશાસ્ત્રાર્થ અંગવિધિઓનો એક કર્મમા સમાવેશ થવોજ જોઈએ. જ્યાં વિરુદ્ધ કર્મ જણાય ત્યાં એક પ્રયોગમાં તેનો સંબંધ યદ્ય શંકા નહિ માટે તે ફેરફાર પ્રયોજના બેઠથી સમાવેશ કરવો જોઈએ પ્રયોગ બેઠથી કંઈ કર્મ મિલ્લ યદ્ય સદ્ય નથી, માટે સર્વશાસ્ત્રોના અગ્નિહોત્રાદિ એક જ કર્મ છે. ॥ ૩૨ ॥

इति मीमांसानाग्नये द्वितीयोऽध्यायश्च चतुर्थः पादः । समाप्तोऽयं द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः
प्रतिश्राधिकरणम्

अथातः दोषलक्षणम् ॥ १ ॥

પદાર્થ — (અથ) અગ્નિ-નાગ-આદિ ૭ પ્રમાણેથી કર્મના બેઠનું અપવાદ સંદેહ નિરૂપણ દર્શાવે પછી (અતઃ) સંસ્કૃતિના બેઠનર્જિત હોવાથી (દોષલક્ષણ) યોગ્ય સ્વરૂપ બાધવામાં આવે છે.

હવાર્થ — શાસ્ત્રોનારે વર્તેબેઠઃ કુલ્લુર્વાગ્નિ-નાગ-૭-૭-૧ પ્રવાદિ સૂત્રોથી કર્મબેઠનું

નિરૂપણ કર્યું છે તેના અપવાદો પણ બતાવ્યા છે તે હવે એવ કોને કહેવું તેનું લક્ષણ જાણે છે. કમ' કિન્ન હોય તો જ તેમાં એક એવ અને ત્રીજી શેષી કહેવાય માટે એવનું લક્ષણ બેદોતર બતાવવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

શેષલક્ષણાદિઃ-ષ્ટ

શેષઃ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(શેષ) શેષ (પરત્વંત્વાત્) પરાર્થત્વને લીધે છે.

સાધાર્થઃ—જે પરાર્થ (બીજાને માટે) હોય તે એવ કહેવાય છે એટલે પરાર્થત્વ એ જ શેષનું લક્ષણ છે યાગમાં ત્રીદિ આદિ સ્વચિન્ન યાગને માટે હોવાથી ત્રીદિ શેષ કહેવાય છે અને યાગરૂપ કમ' શેષી કહેવાય છે. એ ચલ્લ પ્રગ્લેષિવર્તી ક્રિયતે સ તદ્વત્તમિતિ વ્યાપ્તિ. જે જેને માટે પ્રગ્લેષિનો વિષય બનાવવામાં આવે તે તેનું અંગ ગણાય છે. એવી વ્યાપ્તિ છે ય. પરમ્વ લલ્લવરે વર્તે સ શેષલેષઃ જે બીજાના ઉપકાર નિમિત્તે હોય તે શેષ કહેવાય છે. (આવુ શાખરભાષ્યમાં વાક્ય છે.) ॥ ૨ ॥

શેષત્વલક્ષણં અધિકરણ.

દ્રવ્યગુણસંસ્કારેષુ ચાદરિઃ ॥ ૩ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થઃ—(દ્રવ્યગુણસંસ્કારેષુ) દ્રવ્ય, ગુણ અને સંસ્કારમાં જ શેષત્વ અથવા અગત્ય હોય છે એવું (ચાદરિઃ) આદરિ આચાર્ય માને છે.

સાધાર્થઃ—ઉપર બતાવવામાં આવેલું શેષનું લક્ષણ દ્રવ્ય, ગુણ અને સંસ્કારમાં જ હોય છે કે યાગ અને ફળમાં પણ હોય છે ? આ સ્થાયમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે, દ્રવ્ય એટલે ત્રીદિ આદિ, ગુણ એટલે અરુણ આદિ અને સંસ્કાર ત્રિલક્ષણ આદિ આ ત્રણમાં જ પારાધર્મ હોવાથી એ ત્રણ જ શેષ તરીકે અથવા અંગ તરીકે હોય છે. પૂર્વપક્ષના મતમાં ફળ અને યાગ અંગ તરીકે ગણાતા નથી. એ બામતને આશ્રય વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સ્ત્ર.

કર્માણ્યપિ જૈમિનિઃ ફલાર્થત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(કર્માણિ) કર્મો (અપિ) પણ (ફલાર્થત્વાત્) ફળને માટે હોવાથી તે પણ (યાગાદિ કમ' પણ) શેષ તરીકે છે એવું (જૈમિનિ) જૈમિનિ આચાર્ય માને છે.

સાધાર્થઃ—યાગ આદિ કર્મો પણ એ તરીકે છે કારણ ઉપર જે શેષનું લક્ષણ બતાવવામાં આવ્યું છે તે યાગ આદિ કર્મોમાં પણ ધરી ધર છે. યાગ-આદિ કમ' ફળને માટે હોય છે. માટે યાગમાં પણ ફળને ઉદેશી પરાર્થત્વ છે. ॥ ૪ ॥

ફલં ચ પુરુષાર્થત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (ફલત્) ફળ પણ શેષ તરીકે ગણાય છે (પુરુષાર્થત્વાત્) કારણ કે ફળ પુરુષને માટે હોય છે.

સાધાર્થઃ—ફળમાં પણ પાગર્હરૂપ શેષનું લક્ષણ આવી જવું હોવાથી ફળને પણ એ તરીકે ગણવું જોઈએ. સ્વર્ગ-આદિ ફળ પુરુષને માટે હોય છે. માટે પુરુષને ઉદેશી ફળ પણ ફળ અથવા અંગ તરીકે ગણવું જોઈએ ફળ પુરુષનું અંગ હોય છે. એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૫ ॥

પુરુષશ્ચ કર્માર્થત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (પુરુષ :) પુરુષ પશુ રોષ ઇ કારણ કે, તે (કર્માર્થત્વાત્) કર્મ કરવા માટે છે.

સાધાર્થ:—જેમ દ્રવ્ય, શુદ્ધ આદિ રોષ છે તેમ પુરુષ પશુ કર્મની અપેક્ષાએ રોષ અને છે અને કર્મ રોષી અર્થાત્ શુદ્ધ અને છે. આ કેટલાંકે રાગર આચાર્ય આ પ્રમાણે લખે છે. ' પુરુષોઽપિ ' મૌદમ્બરીતમાનાદિપુ ગુણમૂલ. ધ્રુવતે, સત્માત્તુ વનવખાણા યુગા, 'દ્રવ્યગુણસંસ્કારેપુ રોષકર્મ' વાદરિર્મેને હિતિ = આનો અર્થ.—પુરુષ પશુ મૌદમ્બરી-સંમાન આદિ કર્મોના શુદ્ધભૂત સંભળાય છે માટે ગાદરિ આચાર્યે દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને સંસ્કારમાં જ રોષત્વ સ્વીકાર્યું છે તે કાદ નિસપાત્તક નથી. ॥ ૬ ॥

હવે નિર્વપણુ આદિ અર્થાત્સાર વ્યવસ્થિત વિધયવાળા છે એ અવિરોધ સમજાવે છે.

તેષામર્થેન સમ્બન્ધઃ ॥૭॥

પદાર્થ:—(તેષામ્) નિર્વપણુ અને અવદનન આદિનો (મર્થેન) દ્રવ્ય રૂપ જે વિરુપી-સાર આદિ છે તેના નામ (સમ્બન્ધ) સંબંધ છે.

સાધાર્થ:—' સ્તો વદા પૂર્ણમાતૌ । દર્શાપૂર્ણમાસામ્યા સ્વર્ગવક્ત્રો વક્ષતે । ' આ વાક્યમાં સાથે કેટલાક ધર્મોનું અવધુ રાખે છે. નિર્વપણુ (કાપણુ) પ્રોદ્યવર્મ (બાધન સહ કરણ) અને અવદનન (ખાડણુ) આ ક્રિયારૂપ ધર્મો ઔપધના છે. ઉત્પત્તિ નિશ્ચયન, મહત્ત્વ અને આસાદન આ ધીના ધર્મ છે. શાખા સાવળી, ગાયોને હાંકી લાવવી, ફોલન કરણુ આ ગધા સાન્નાય અર્થાત્ દહીં અને દૂધના ધર્મો છે. સાન્નાય એ દહીં અને દૂધ રૂપ હવિષનું નામ છે. હવે આમાં સદેહ એ છે કે ઉપર કહેલા ક્રિયારૂપ ધર્મો ઔપધ, આલ્ય અને સાન્નાય એ બધાના રોષ રૂપ છે કે અમુક ઔપધના, અમુક આલ્યના અને અમુક સાન્નાયના છે. અમુકના અમુક જ ધર્મરોષ છે એનું નામ વ્યવસ્થા અને સર્વતા સર્વ સાથે સંબધ જતાવશે એનું નામ અવ્યવસ્થા આમાં મિદ્ધાતપક્ષ વ્યવસ્થાને જ માને છે. અવદનન આગિનો દહત્ત્વ અર્થ સાથે જ સંબધ છે અર્થાત્ અવદનન અને ઔપધ । ઔપધ રોષી છે અને એનું અવદનન દેખ છે. ઔપધને માટે જ અવદનન છે. અવદનનનો (ખાડવાનો) સંબધ આલ્યની સાથે નથી માટે એ એનો રોષરોધિમાન પશુ નથી અવદનન આગિનો ઘૂતારી સાથે સજધ માની તેનું કાષ્ઠ અદૃશ્ય રૂપ કાપણુ એ તો જ્યારે દૃશ્ય રૂપ દેખાણું હોય ત્યારે અનાય છે, માટે સિદ્ધાંતપક્ષમાં વ્યવસ્થાથી જ સંબધ છે. ॥૭॥

વિહિતસ્તુ સર્વધર્મઃ સ્યાત્ સંયોગતોઽવિશેષાત્ પ્રકરણાવિશેષાંચ ॥૮॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષને સ્વયં જે (વિહિત) શાસ્ત્રથી વિહિત (સર્વધર્મઃ) સર્વનો રોષ (રાગ) છે. (સંયોગતઃ સંયોગેષ્વ) સંઘાત વ્યવસ્થા ૧૨ પગ સજધથી સમાન દોવાથી (ચ) અને (પ્રારણાવિશેષાત્) દર્શપૂર્ણ પ્રકરણ પાઠના પક્ષ અવિશેષ દોવાથી

સાધાર્થ:—નિર્વપ- , પ્રોદ્યવર્મ અને અવદનન આદિ ક્રિયા ધર્મ ખાસ ઔપધ આદિના જ ધર્મ નથી પણ એનો સંબધ દ્રવ્યજામાન્ય સાથે છે. અવદનનરૂપ ધર્મ જેવળ મોદિને ઉદ્દેશીને જ નથી પણ દ્રવ્ય માનને ઉદ્દેશીને છે. તથા જ હરેસ્થાવરરોદદ્રવ્ય સર્વદ્રવ્યરૂપિત્વાત્ અન્યતંમય ત્વ પ્રારંભે મેલે છે ઉત્પત્તિનો અવરોધક ધર્મ સર્વ દ્રવ્યજન દોવાથી અવદનન-આદિ ધર્મો અગવિગત છે અને ૧૨માપૂર્વ સાથે એનો સંબધ છે. એ કે અવદનન આદિ ધર્મ

શીદિ-આદિમા જ ઉપકારક છે, જ્યાં વિનાં સાધકથી સર્વન એ ઉપકારક છે એનું અનુમાન કરવું જોઈએ અને તે ઉપકાર અર્થે જ રહેતો ॥ ૮ ॥ સિદ્ધાંતમાં મુકિત આપે છે.

અર્થલોપાદકમ્ સ્યાન્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(અર્થલોપ) ૬૫૯ ઉપકારના લોપથી (કર્મ) અકર્મ (સ્યાન્) થાય.

ભાનાર્થ:—એ કે પ્રકરણ અને સંબંધી સમાનતા છે તથાચિ અવદનન આદિ ક્રિયામર્તો સંબંધે જ્યાં દ્રવ્ય સાથે યજ્ઞ થયો નથી, કારણ કે એ સંબંધ માનવાથી એનું કાર્ય કળાપ થાય. આન્યની સાથે અવદનનને સંબંધ બેડવાથી આન્યમાં એનું શુ કાર્ય થાય છે ? અને કળાપના વચરે આન્ય સાથે અવદનનને ક્રિયાનું અનુષ્ઠાન પણ થઈ શકે તે સંબંધ શરે ? એજ પ્રમાણે ઉત્પન્નરૂપ ક્રિયામર્તનું ત્રીદિમાં અનુષ્ઠાન પણ કેવી રીતે થઈ શકે ? આ કારણથી ત્યાં કળાપ જ્યાં ઉત્તર ક્રિયાનો, સંબંધ બની ક્રેવરેપિભાવ માનવો જોઈએ. ॥ ૯ ॥

ફલં તુ સદ્ વેદયા દાદ્યાર્યોઽજાવાદ વિપયોગે સ્યાન્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિરૂપિત સૂચવે છે. (કલ્પ) ક્રિયાનું પરિણામ (વેદ્યા સદ્) જે દ્રવ્યમાં ક્રિયા થાય છે ત્યાં જ કળાપ છે. માટે (દાદ્યાર્યોઽ) વિધિરૂપ સંબંધો અર્થ ત્યાજ્ય અરિતાઈ થાય છે. (વિપયોગે) જ્યાં કલ્પ ન જાય ત્યાં (અજાવાદ) કલ્પ ઉપકાર ન થવાથી અવધાત રૂપ સંબંધો અર્થ અજાવ (સ્યાન્) થાય.

ભાવાર્થ:—જે દ્રવ્યમાં ક્રિયા થઈ જાય છે તેવું ત્યાં જ તેનું કાર્ય કળાપ છે જેમકે અવદનન અર્થાત્ આક્રમણ કે ક્રિયાનું કળાપ ત્રીદિમાં દુષ્કરિયેષક (કારણત્વં જ્ઞાતુ પાત્રુ) કેવાય છે માટે જ્યાં ક્રિયા કલ્પની જાય ત્યાં જ વિધિરૂપની પ્રકૃતિ માનવી જોઈએ. આક્રમણ રૂપ ક્રિયા થીમાં શું કળાપ થઈ શકે ? અર્થાત્ કલ્પ જ નહિ. માટે ક્રિયા સાથે 'અવદનન' જે સંબંધો સંબંધ ન માનવો જોઈએ. આન્યેય સાધકો જે અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં તંકુષ આદિ સંનિષ્ઠ ઉપકારક છે. માટે સંબંધો સર્વદ્રવ્યના કેવ ન માનવા જોઈએ. વિધાનના પળથી પણ કલ્પ કળાપ લોપ માની સર્વદ્રવ્યોને સર્વદ્રવ્ય સાથે શેષરેપિભાવ ન માનવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

સદ્યઃપ્રાપ્તિનું અવરિભવત્વ છે. એ અધિકરણ

દ્રવ્યં ચોત્પતિસંયોગાત્ તદર્થમેવ ચોદતે ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(ય) નહારથી થયેલા પૂર્વપક્ષનો નિગમ સૂચવે છે. (દ્રવ્ય) રૂપ આદિ દ્રવ્યો (અવરિભવોગાત્) વિધિવાક્ય નિર્દિષ્ટ ક્રિયા સાથે સંબંધ જગાવવાથી (તદર્થમ્ એવ) એજ ક્રિયાને માટે (ચોદતે) વિધાન કરનામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—કલ્પ પૂર્વ માત્ર પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે થાય છે. સ્વયં કલ્પલક્ષિતં ચ અતિદોષ-રૂપી ચ દ્રવ્યં ચ કલ્પલક્ષિતં ચ ગમ્યા ચોદયત્ત્વં ચ મુમત્ જ દ્રવ્યલક્ષણે ચેત્યનિ ચ દ્રવ્ય વસ્તુવાર્તન દતિ. (૧) રૂપ, તરવારના અક્ષરનું કારણથી જગાવવું સાધન, (૨) કપાલ-પુમકાર જગાવવાનું મુલકામાંથી જાણવામાં આવેલું માત્ર. (૩) અગ્નિદોષરૂપ-દલિત દોષવાનું કારણ પાત્ર (૪) ગુરુ-પાત્રમાં વપરાયું અર્થ. (૫) કૃષ્ણાગ્નિ-કાગ મૃતનું સાધન. (૬) સરપ-

મુસલમાન આદારનું કાષ્ઠમાંથી બનાવેલું 'ચંદુ' સાધન (૭) ઉલખલ-ખાંડણી (૮) મુસલમાન આદારનું સાધન, સખિલું (૯) દ્વાર-સિંધા (૧૦) ઉપમા-પદમાં વપરાતું સાધન નિર્ણય. આ દસ યજ્ઞના આશુષ અર્થાત સાધન છે. સ્વયેનોદ્ભવિતિ= 'સ્વય' થી ઉદ્ભવન કરે છે. કપલિયુ પુરોણશં થંપયતિ=કપાલમાં પુરોણશ બનાવે છે. અગ્નિદોષદુષ્ટા હર્વાવિ નિર્ણયનિ અગ્નિદોષદુષ્ટાથી હર્વાવિ હોય છે. શૂળે તળુલાર નિવિનક્તિ સપદાથી ફેતરામાંથી ચોખ્ખાને શુદ્ધ પાડે છે. કૃષ્ણાગ્નિનિમલસલ્યાપ્તાદુષ્ટનૃણાતિ=દેહુખલ નીચે કૃષ્ણાગ્નિનિમે પથારે છે. શમ્યાલો દુષ્ટમાદયતિ ચમ્યા ઉતર સિંધાને મૂકે છે. સ્વસ્તુમુસલમાનમવર્ત્તિ ઉલખલ અને મુસલમાન વડે ખાંડ છે. દુષ્ટપલાન્યાં પિન્યિ= દ્વાર અને ઉપલા વડે દેવે છે. આ પ્રમાણે પાંચ છે.

દવે આ દેહાલે રૂપ આદિ દસ સાધનદ્રવ્ય એ દ્રવ્યમાત્રના લક્ષક છે કે રૂપ અર્થના જ વાચક છે. આમાં પૂર્વપક્ષ એમ માને છે કે રૂપ અદિ દસ યજ્ઞનાં સાધન છે એમ કહ્યું તો માટે ઉદ્ભવન એ દસ દ્રવ્યમાંથી અને તે સાધનથી કરવું, જ્યારે સિદ્ધાન્તવાદીનું માનવું છે કે જે દ્રવ્યથી ને ક્રિયા બતાવી છે તે ક્રિયા તેજ દ્રવ્યથી કરવી, અને તે દ્રવ્યથી નહીં. વિધિવાક્યથી ને દ્રવ્યથી ને ક્રિયા બતાવી હોય તેજ ક્રિયાનું અર્થ તે દ્રવ્ય થાય છે. માટે રૂપ આદિ દ્રવ્યો તે તે ક્રિયામાં વ્યવસ્થિત જ છે. રૂપથી જ ને ઉદ્ભવન કહ્યું હોય તો જ અપૂર્વ થાય છે નહીં તે નહીં એવું વિધિજનથી માનવું જોઈએ. ઉદ્ભવન એટલે જોડવું. દ્રવ્ય શેષ છે અને ક્રિયા શેષી છે. શેષશિષ્માવ અર્થાત અંગાંજિમાવ વિધિવાક્યોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જ માનવો. ॥ ૧૧ ॥

આરણ્યાદિ ગુણોત્તુ અસદ્દીર્ઘ્ય-અધિકરણ.

અર્થેકલ્પે દ્રવ્યગુણયોરેકકમ્યાનિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ—(જલેકલ્પે) એક વાક્યાર્થમાં (દ્રવ્યગુણયો) દ્રવ્ય અને ગુણનો એક ક્રિયામાં અન્વય રૂપ એકાર્થ સંબંધિત છે. માટે (નિયમઃ) પરિચ્છેદ પરિચ્છેદક્રમાવ નિયમ—તે દ્રવ્ય અને ગુણનો નિયમ (સ્યાત્) થાય (એકકમ્યાત્) એકાર્થપ્રતિપાદકત્વરૂપ એકવાક્યવત્ હોવાથી.

ભા.પદાર્થ—જોતિષીય પ્રકરણમાં ક્વચ્ચનિધિમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે " જલમગ્નિ પિદ્માનૈકદાયન્યા સોમ ક્રીણતિ ક્ષિતિ " આ વાક્યમાં એકદાયની અને પિદ્માથી આ બે પદો દ્રવ્ય-વાચક છે. જલુત્પત્તિ સમાસમાં અન્વયપદાર્થમાં યોજિત છે એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. માટે એ બન્ને પદનો અર્થોત્તો ક્વમાં કરણત્વરૂપે અન્વય ધવામાં કોષ્ટ પશ્ય જ્ઞાતતો બાધ નથી. આ કારણથી એ બે પદોથી છોડી અરુણાસ્થગતો વિચાર આ આધિકરણમાં કરવામાં આવ્યો છે.

અરણ્યાપદ ક્વની સાથે સંજય પામે છે કે વાક્ય દ્વારા તેને પૂર્ણ કરી પ્રકરણમાં આવેલાં બધાં દ્રવ્યો સાથે સંજય છે ॥ આ જ્ઞપ્તમાં પૂર્વપદવાદીનું એવું માનવું છે કે ' અરણ્યા ' પદ રૂપવિશેષનું વાચક છે અને રૂપ એ તો ગુણ છે અને ગુણ પોતે ક્વ રૂપ ક્રિયામાં કરણ તરીકે સંજય થઈ શકે નહિ, માટે વાક્યથી ને પદનો વિચ્છેદ કરી અરુણાના પ્રકરણના સારદ્રવ્યની સાથે સંજય રાખવો જોઈએ. આ પૂર્વપદના ઉત્તર રૂપે આ સમ લખવામાં આવ્યું છે.

અરણ્યાપદનો અર્થ જાણે ગુણ હોય એનો સાદ્યાર સંજય કદા રૂપ ક્રિયામાં અને ન યત યદે પશ્ય ' અરણ્યા ' રૂપ ગુણનો ગોરૂપ દ્રવ્યની સાથે સંજય દેવામાં જોઈ પશ્ય જ્ઞાતતો દોષ નથી. અને એ ગોરૂપ દ્રવ્યનો કરણત્વથી ક્વ સાથે અન્વય થઈ શકે. અર્ણવ ' અરણ્ય ' નો પરપેશ સંજયથી કદા સાથે અન્વય રૂપમાં કોષ્ટપશ્ય દોષની પ્રતીતિ નથી. કોઠે ઉક્ત વાક્યનો

અર્થ આ પ્રમાણે થશે. 'લાલ, એકતરસની, અને પીંચળી આંખવાળી માવથી સોમ ખરીદવો.' મઠ, ચમસ આદિ દ્રવ્ય આથે અરણ્યનો સંગ્રહ થઈ શકશે નહિ. કારણ કે મઠ આદિ તો પાન છે અને તે કંપનું વાધન નથી. વાસણ કીચણિ જગ્યા કીચણિ. વાસણ અને અન્યની સાથે પણ અરણ્યનો સંગ્રહ નથી કારણ કે એ તો ક્ષાન્તગ્ના સાધન છે. માટે અરણ્ય પડે તો અર્થ 'ગોમુષ કંચની સાથેજ છે. 'લાલખંડિકાદિક દ્રવ્યના કીચણિ' ક્યયર્થઃ પર્યવસ્યતિ. આરણ્ય શુભવિશદ્ય એકતરસની (માવથી) સોમ ખરીદવો એજ અર્થ સાધ છે. આ કારણથી આરણ્ય ૧૫ મુદ્દા ગોમુષ કંચનોજ કૈષ છે. આજ કૈલી છે અને આરણ્ય કૈષ છે. ॥ ૧૨ ॥

ઉદ્દેશ્યગત સંખ્યાનું અવિવક્ષિતત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ

અલ્પવ્યુક્તમેકત્વ્ય શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ ૧—(અલ્પવ્યુક્તમ્) એકલસંખ્યાશુદ્ધ મઠ આદિ દ્રવ્ય (અલ્પ) મેંમાર્ગ આદિનું ઉદ્દેશ્ય છે (શ્રુતિસંયોગાત્) એકલવાચકપદ પ્રતિ હોવાથી.

આવાર્થ ૧—'ય એવં વિદ્યન્ સોમન ચન્ને' સોમવાચના પ્રકલ્પમાં આ પ્રમાણે જાહેર છે. દશાપદિગ્રેન પ્રદ્ધં સમ્યક્ષિં (કષ્ટાના દુઃકાથી મઠ નાચના પાનને સાફ કરવું) ૧ ગિરોત પ્રદરણ્યમાં અન્નેષ્ટુનાનિ અન્નવિન્નેતિ (અન્નિ પાસેથી તુલ્ય દૂર કરવું) પુરોણા પરમિ જરોતિ (પુરોણાનું પર્વમિ કરવું) આ રીતે મઠ આદિ પ્રાતિપદિકની પાછળ આવેલી બીજી વિમક્ષિતનું એકલ વિવક્ષિત છે કે નહિ ? આ વિચારખાયા પૂર્વપક્ષવાદી એમને વિવક્ષિત માને છે એ-દ્રવ્યપત્ર આદિ દ્રવ્ય મઠો છે. એ બધામાં કોઈ એક મઠનું મેંમાર્ગનું દશાપદિગ્રેન કરવું, કારણ કે "પ્રદ્ધ" શબ્દમાં દ્વિતીયાના એક વચનની શ્રુતિ છે. માટે મઠગત એકલ વિવક્ષિત છે. મઠ દ્રવ્ય નતિવાચક છે, નતિ મેંમાર્ગ હોવાથી નતિનો કોઈ પણ આશય-અર્થ સંગૃહીત થવાથી નતિ પણ સરખાતે થઈ શકશે, માટે એકલ મઠનો સમાર્થ કરવો નોકરો. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સ્વરૂપ

સર્વેષાં વા સ્ફક્ષણત્વાદ્વિદિષ્ટે હિ લક્ષણમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ ૨—(ક) પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિત સચરે છે. (વર્ણનમ્) નયા મઠોનો સંમાર્થ કરવો નોકરો. (લક્ષણમ્) મઠવાચિતૃષ્ણ અગ્રણ્ય મર્વમઠોમાં હોવાથી (લક્ષણમ્) સકલ સંગ્રહ ૧૫ સમુદ્ધા (અવિશિષ્ટમ્) એક કમાન છે.

આવાર્થ ૨—મઠ અર્થમાં આ રીતે મઠ 'મઠ' જાનો મઠલ અર્થ છે. મઠલ સર્વમઠો ઉપર એક જ છે. નતિનું સંમાર્જન થઈ શકતું નથી માટે એનો આશય ને અગ્નિ દોષ તેનું સંમાર્જન કરવું નોકરો. નતિના આશયજન દ્રવ્ય મઠ ઉપસ્થિત થાય છે. આ દ્રવ્ય મઠો માથી અનુક્ર એક જ મઠનું સંમાર્જન કરવું એમાં કોઈ નિવારણ નથી માટે દ્રવ્ય મઠોનું સંમાર્જન કરવું નોકરો. સંમાર્જન અને સમાર્જન એજ અર્થના વાચક છે. બાજુ ૫૫ જે અગ્નિ પદથી સર્વ અગ્નિ અને પુરોણા પદથી સર્વ પુરોણા સમજવા. કોઈ એક અર્થ નયના એક પુરોણા સમજવા નહિ. મઠ આદિ કેવી છે અને સંમાર્જન આદિ કૈષ છે. ॥ ૧૪ ॥ આપેલા નિગદ્ય

ચોદિતે તુ પરાર્થત્વાદ્ વયામુનિઃ પ્રવૃત્તિયેત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ ૩—(ક) દ્રવ્યની વિવક્ષા સચરે છે, (વર્ણિતે) ચિદિત પણ અર્થ ઉદારેમાં

તે (ન્યાયતિ) ચુતિનું અતિક્રમણ્ય ખાં વચર એકત્વવ્યાપ્તિ ચિરિષ્ટ પશુની (પ્રત્યેક) પ્રતીતિ થાય છે (પરતંત્રતા) યામાર્થે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘પશુના ચક્ષે’ આ દેહકાળે પશુ ચન્દની પાછળ તૃતીયા વિભક્તિ છે અને તે એકત્વનું છે. અર્થે એકત્વનું અર્થાત્ એકત્વ વિવક્ષિત છે. કારણ કે ‘પશુ’ માત્ર પ્રત્યે ગુણ્યૂત છે ન હિ ‘પ્રતિગુણ’ પ્રધાનસ્ય વાસ્તવ : ગુણને લીધે પ્રધાનની વ્યાવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, પણ પ્રધાનને લીધે ગુણ્યની વ્યાવૃત્તિ થઈ શકે છે. ‘પ્રતિપ્રધાન ગુણ અવર્તનીય :’ મહ પ્રત્યે સમાર્થ ગુણ્યૂત છે તેથી જેટલા પ્રધાન્યૂત મહ છે તેટલા ગુણ્યૂત સમાર્થોની વ્યાવૃત્તિ કરવી નોંધણે, તર્વેણુ પ્રત્યે સમાન પ્રતી રાંચનાં : કિન્તુ કર્ત્વ : ક્યાલ્ચરૂં નેતિ અંતોઽવિવક્ષા સર્વસંહોર્મા સંમાર્થ ક્યાં પછા જેટલા મહોર્મા સંમાર્થ કરવો એવા પ્રધારની આકાંક્ષા જ ઉદિત થતી નથી માટે મહોત્તરવર્તી દ્વિતીયા વિભક્તિનું એકત્વ વિવક્ષિત નથી. અર્થાત્ સોમત્વ દશ મહોનો શેષ સંમાર્થ છે કાંઈ એકાદનો નહિ. એજ પ્રમાણે અગ્નિ અને પુરોહિતના સંખ્યમર્મા પશુ સમજવું. ॥ ૧૫ ॥

હવે ચમસ-આદિમાં સમાર્થ-આદિનો અપ્રયોગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સંસ્કારાદ વા ગુણાનામવ્યવસ્થા સ્વાત્ ॥૧૬॥

પદાર્થ :—(ક) પૂર્વપક્ષને સચિત કરે છે (ગુણાના) સંમાર્થ આદિ ગુણોની (અવ્યવસ્થા) મહોનો જ સંમાર્થ થયો નોંધણે અને ચમસ આદિનો નહિ આવી બ્યવસ્થા અર્થાત્ નિયમ ન હોવાથી અબ્યવસ્થા અર્થાત્ અનિયમ (સ્વાત્) થશે (સંસ્કારાદ) કારણ સંમાર્થ તો સંસ્કાર છે તે તો મહ અને ચમસ આદિ બધાને લાગુ પડે છે.

ભાવાર્થ :—મહ સમાર્થે ઇલાદિમાં જે સમાર્થ અર્થાત્ શુદ્ધિકરણ બધાબધું છે તે જેમ મહને લાગુ પડે છે તેમ ચમસ આદિને પણ લાગુ પડે છે. એટલે જેમ મહોને શુદ્ધ કરવા તેમ ચમસ આદિને પણ શુદ્ધ કરવા. મહ તો માત્ર ઉપલક્ષ્ય છે. જેમ કોઈ ભોજન વખતે કહે થાળી આદિ સાફ કરે તો તેનો અગિાપ્રાય એ છે કે થાળી ભોટા વાટકા વગેરે જે કંઈ ભોજન વખતે ઉપયોગી હોય તે બધું ત્યાં કરવું. થાળી તો માત્ર ઉપલક્ષ્ય તરીકે ઉપયુક્ત છે. સંમાર્થ એ તો સંસ્કાર છે અને સંસ્કારોદ્દેશતાવચ્છેદક મર્મા અપૂર્વના સાધનમાં છે. આ અવચ્છેદક મર્મા જેવો મહમાં છે તેવો જ ચમસ આદિમાં પણ છે, માટે સંમાર્થ મહ અને ચમસ આદિનો પણ રીય છે. ॥ ૧૬ ॥

વ્યવસ્થા વા અર્થસ્ય શ્રુતિસંયોગાત્ તસ્ય શબ્દપ્રમાણત્વાત્ ॥૧૭॥

પદાર્થ :—(ક) પૂર્વપક્ષની અસારતા સચવે છે. (વ્યવસ્થા) મહોનો જ સંમાર્થ થયો નો, જે ચમસ-આદિનો નહિ એવો નિયમ છે, અર્થાત્ બ્યવસ્થા છે. (અર્થસ્ય) .મહરૂપ અર્થનો (શ્રુતિસંયોગાત્) સકલ અર્થે મુખ્ય વર્તિની સંબંધ હોવાથી. (તસ્ય) અપૂર્વ સાધનમાં (શબ્દપ્રમાણત્વાત્) ચન્દ પ્રમાણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંમાર્થનો સંબંધ રૂઢ મહ સાથે જ છે ચમસ આદિ સાથે નથી. મહ સમાર્થે આ વાક્યથી મહાપૂર્વજ ઘણિત થાય છે. મહરૂપ અર્થ અપૂર્વનો સાધક છે તેમાં ચન્દ પ્રમાણ છે એટલે મહરૂપ લક્ષણિક નથી તેથી મહ અને ચમસ આદિ મહરૂપનો ઉપલક્ષિત

યતા નથી. સૌમાર્ગ અર્થગાન અર્થલક્ષણ દોવાથી અર્થથી જ સ્થાપીથી બીજા સાધનો પણ અમલ શક્ય છે પણ વૈદિક વાક્યમાં તો સન્દર્ભલક્ષણ એક યતો દોવાથી જે શબ્દ કહે તે જ અર્થ માનવો જોઈએ. લક્ષણ કરવી નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘દ્વદ્વ’ સમાર્થ આ વાક્ય સ્થિતિ મદદગત એકાત્ર વિવક્ષિત નથી પણ મદદગત મદદાત્રે એ વિવક્ષિત, એજ. અર્થાત્ સમાર્ગ પ્રકારનો જ રોગ છે બીજાનો નહિ. ॥ ૧૭ ॥

સપ્તસાદ્ગતિત્વ એ પરુધર્મત્વ છે. એ અધિકારણ સમજાવે છે.

આનર્થકયાત્ તદ્ગ્રેષુ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(વાનર્થકયાત્) વાનર્થેવમાં ધૂપ જ દોવાથી ધૂપપ્રતિપાદક વાક્ય અનર્થક પડે છે. (તદ્ગ્રેષુ) તેથી વાનર્થેવના અમભૂત પ્રાગ્ભવત્વાદિ પરુષોના સંબંધમાં ધૂપ વિધાન હોયું જોઈએ.

સાધાર્થ:—‘સપ્તસાદ્ગતિર્વાજયેવસ્ય ધૂપો મરિચિ’ આ વાક્ય વાનર્થેવ વાનર્થ સંબંધમાં આભ્ય છે. આ ઠેકાણે આ પ્રમાણે વિચારણા કરવાનું થાય છે કે ‘ધૂપ’ શબ્દ મદદવિદેશનું લક્ષણ છે કે શક્યતઃ વાક્ય છે (ધૂપના શક્ય અર્થે પરુષ જાનવાનો બીજો થાય કે) નતઃ જા તિ સંમિત વાનર્થેવમાં ધૂપ દોવા જોઈએ. આમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે, વાનર્થેવ વાગ સૌમ્ય વાગનો વિગર છે અને વાનર્થેવ વાગમાં ધૂપનો પ્રસંગ જ નથી માટે ધૂપશબ્દ વાનર્થેવ સમૂહી પોદભૂતાત્મક મદદનું જ ધૂપશબ્દ લક્ષક છે.

સિદ્ધાંતવાદી જાણે છે કે વાનર્થેવમાં ધૂપ ન દોવાથી ધૂપપદનું પાત્ર ગિરજક જ રહ જાય છે માટે તેને સાચેક જમાવવા વાનર્થેવના અંગેયુત પ્રાગ્ભવત્-અદિશા જે પરુષો છે તેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પૂર્વપક્ષના મતમાં ધૂપપદની લક્ષણ પોદસો મદદમાં કરવી પડે છે ત્યારે સિદ્ધાંતવાદી પણ ધૂપનો અર્થ જે છે તે જ રહે છે, લક્ષણ કરવી પડતી નથી વગર લક્ષણને સંમિત વાગી જતી હોય તો લક્ષણ ન કરવી એજ લેખિત છે. વાનર્થેવના આ ઠેકાણે જે પછી વિવક્ષિત છે તેનો વાચ્ય અર્થ સંબંધ સામાન્ય છે માટે પરપરા સંબંધથી પ્રાગ્ભવત્-આદિ શક્યાર્થ રહી શકે. માટે ધૂપપદનો શક્ય અર્થ જ લેવો અને તે પ્રાગ્ભવત્માં પરુષો જ રોગ છે. ॥ ૧૮ ॥

અધિકમણુ આદિ પ્રધાનમાત્રતુ અગ્ર છે એ અધિકારણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ કર્તૃગુણે તુ કર્માસમવાયાત્ વાક્યમેવઃ સ્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષનો વોતક છે. (કર્તૃગુણે) અધિકમણુ રૂપ ક્રિયા કરતો એ દોવાથી (કર્માસમવાયાત્) એ ક્રિારૂપ જુઓનો હોમરૂપ ક્રિયા સાથે સંબંધ ન દોવાથી (વાક્યમેવઃ) વાક્યનો એક (સ્વાત્) હોયો જોઈએ.

સાધાર્થ:—દ્વદ્વપૂર્વપક્ષના ‘પ્રધાન’ વાક્યોમાં આ પ્રમાણે શબ્દ છે. ‘અમિત્ત’ જુરેનિ અમિત્તયા’ અમિત્તની ચારે બાજુ ધૂપનો હોમ કરવો. આ ઠેકાણે અધિકમણુનો સંબંધ શુ કેવળ ‘પ્રધાન’ ની સાથે જ છે કે સર્વદોષની સાથે ? અહીં પૂર્વપક્ષ માને છે કે અધિકમણુ એ ક્રિયા છે અને ‘જુરેનિ’ ધાતવર્થ પણ ક્રિયા છે. ક્રિયાનો જા નેધ કરત સાથે હોમ ક્રિયા સાથે નહિ. માટે પ્રકરણથી પરિશ્લેષિત પ્રયોગ કરતાં સાથે અધિકમણુનો સંબંધ માનવો

અને એ કર્તાદેષ કારકનો સંબંધ હોમરૂપ ક્રિયા સાથે માનવો. આ કારણથી અભિજ્ઞ જુહોતિ આ વાક્યને ત્યાંથી અન્ય કરી સંપૂર્ણ દર્શપૂર્ણમાસનો પ્રયોગ કરનાર કર્તા સાથે જોડી રહ્યો એ કર્તા દ્વારા અવિક્રમણ ક્રિયાથી હોમરૂપ ક્રિયા કરવી આ પ્રમાણે અર્થ કરવો થોડો છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સાકાંશં ત્વેકવાક્યં સ્યાદસમાસં હિ પૂર્વેણ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ.—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે (એકવાક્યમ્) એક વાક્ય (સીકાક્રમ) અસાકાંશાવાળું (સ્વાત્) છે (હિ) માટે (પૂર્વેણ) અભિવ્યક્ત આ ને ‘ વસુદ્ધ ’ પ્રત્યયાંત પદ (જીવમાતમ્) અપરિપૂર્ણ રહી જાય.

ભાવાર્થ :—અભિજ્ઞમ્ આ ને વસુદ્ધ પ્રત્યયાંત છે તેનો સંબંધ જુહોતિ ક્રિયાપદની સાથે છે માટે એક વાક્ય સંખ્યુત્તે નોંધજે. વાક્યનો ભેદ ન કરવો નોંધવો અર્થાત્ એ પદને સંપૂર્ણ દર્શપૂર્ણમાસના કર્તા સાથે જોડવું નહિ. જ્યાં છે ત્યાં જ સંબંધ સંનિધિને કારણે જુહોતિ સાથે સંબંધ સાચવવો નોંધજે. આ કારણથી અભિજ્ઞમ્ (અવિક્રમણક્રિયા) નો સંબંધ પ્રમાણના જ કર્તા દ્વારા જુહોતિ સાથે જોડવો અને એ અભિક્રમણ પ્રમાણનું અંગ છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉપવીતય પ્રકરણકાંચર-અનિરણુ,

સંદિગ્ધે તુ વ્યવાયાદ વાક્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ.—(તુ) ઉપવીતય સામિધેની-અંગત્વ નથી એ સૂચવે છે (સંદિગ્ધે) અવાન્તર પ્રકરણના સંદેહ વિષયમાં (વ્યવાયાદ) વચમાં નિવિત્ત સરક મત્રોનું વ્યવહાર હોવાથી (વાક્યભેદ) સામિધેનીવાક્ય સાથે એકવાક્યતાનો ભેદ (સ્વાત્) થશે.

ભાવાર્થ :—‘ વિવક્ત્વો વેત્તાદ્ ’ એ અધ્યાયમાં સાતમા અને આઠમા અનુવાકમાં સામિધેનીપ્રાકાશનુ આગ્રહન થયેલું છે નવમા અનુવાકમાં નિવિત્તસરક મત્ર સાકાંશનું આગ્રહન થયું છે અને દશમા અનુવાકમાં કામસામિધેનીમત્રોનુ આગ્રહન કરીને અમારમાં પકિત છે કે, ‘ હવ્યમત્ કૃતિ ’ ઉપવીત વિધિ કરવો. આ દેશણે ઉપવીત એટલે જનોષ્ઠની પેઠે વચ દાખા અથવા ઉપર ધારણ કરવું. આગળ પશુ તિલ્લ મન્નાદ પત્થાદિ દેશણે સામિધેનીના ધર્મી જાણવામાં આવ્યા છે. આ દેશણે કાંઈક થાય છે કે ‘ ઉપવીત ’ સામિધેનીનું અંગ છે કે (સમગ્ર પ્રકરણમાં ને ને કંઈનું અનુધ્યાન થાય તે તે વખતે ઉપવીત ધારણ કરવું ? સર્વનું અંગ છે ? સંનિધિના જળથી ઉપવીત સામિધેનીનું જ અંગ છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. શિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે કેવળ સામિધેનીનું અંગ નથી પણ સર્વનું અંગ છે એટલે એ પ્રકરણમાં ને ને વિધિ કરવામાં આવે તે તે વખતે ઉપવીત ધારણ કરવું ધારણ કે સામિધેની પ્રકરણ ‘ નિવિત્ત ’ પ્રકરણથી વ્યવહાર પડે છે તેથી ‘ હવ્યમત્ ’ એ સામિધેની વાક્ય સાથે એકવાક્યતાપન્ન થઈ શકવું નથી. આ કારણથી તે મદ્યપ્રકરણમાં સર્વનું અંગ છે. ॥ ૨૧ ॥

પેદઠત આદિ પાત્રો સંપૂર્ણ યાગના અંગ છે એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

ગુપ્તાનાં ચ પરાર્થત્વાન્ અસમ્બન્ધઃ સમત્વાન્ સ્યાન્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુપ્તનામ્) ગુપ્તો (પરાર્થત્વાન્) પરાર્થ હોવાથી (સમત્વાન્)

सः पापशुने क्षीये (वसन्त्यस्य स्यात्) पश्यत्यर्थं भागिवावृत्तं मन्त्रं यत् तदुक्तं नृपि.

વાવાયું —અન્નાધાનના સામીપ્યમાં આ પ્રમાણે પાક છે. વારણે ચણવચર । વૈદ્યક્રો
 ચણવચર । યજ્ઞવચર એટલે યજ્ઞ સંધન આ પવમાન ઇંદ્રિયું અગ્નિ કે યજ્ઞસાધન-
 માત્રનું અગ્નિ છે । આ દેહાણે પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે કે આધાન પાત્રે જ પવમાન-ઇંદ્રિયો
 પાક ને તે આધાનનું અગ્નિ દોવાથી અને આધાનમાં યાગ ન દોવાથી ત્યાં યજ્ઞસાધન પાત્ર
 દોવાનો પ્રસંગ જ નથી માટે તે દેહાણે પાક ત્યજી પકતો દોવાથી ‘વાગ્ધેયસ્ય યુગ્મ । આ
 દેહાણે વાગ્ધેયના અગ્નિમાં યુગ્મનો સમાવેશ નથી એ તેમ જોઈ પણ પવમાન-ઇંદ્રિયો જ
 વારણે ચણવચર ઇંદ્રિયો અગ્નિ કે પકે છે

સિકાતવાડી કહે કે જે પારણ, વેકેલત આદિ યતના સાધન પાડ છે અને તેથી તે પરાઈ છે. આધાનમાં વાગ્ય નથી અને પવચાન દ્રષ્ટિ પામે છે પરંતુ બતાવેલા વાક્યનો પાઠ નથી માટે પરમાન દ્રષ્ટિ સાર્ય અગાધિભાવરૂપ સખ બની શકે નહિ આ કાગળથી વાગ્ય અને વેકેલત આદિ સર્વયતન અન છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે વાત્રીની શ્યાદિ અનુવાકીય' આજયસાગંભવ-અધિકૃત સમગ્રવે છે.

मियश्चानर्थसम्बन्धात् ॥२३॥

પ્રશ્ન—(ક) પ્રધાનના આ તરીકે હોવાનો નિષેધ શ્રવ્ય છે (નિય) યુગલમૃત
અર્થોત્ કિત્તવિશિષ્ટ માન્ય અને પુરોગુવાધનો (અનર્થસમ્બન્ધ) પ્રધાન યાગની સાથે
સંબંધ હોવો એ નિષ્પ્રયોજન છે

સાવાર્ય'—ઈશં અને પૂર્ણમાસ પ્રકાશમાં આ પ્રમાણે પણ છે “વાર્ત્તની વૌર્ણમાસ્યા મન્યન્તે : રવ્યન્તે જગવાત્વાયમિતિ” એ દેખણે (૧) અમિર્શનાથ જલન, તથા (૨) ત્વ સોમામિ સત્વતિ ત્વા એ વાર્ત્તની વાયક જગવાઓ છે અને (૩) અમિ પ્રત્યેન જન્મના રૂપે તથા (૪) સોમગામિરિત્વા વ્યમ્ દર્શિ આ એ વૃધ-વતી નામક જગવાઓ ॥ આ આદે જગવાઓ દર્શપૂર્ણમાસ વાગતુ અગ્ર છે કે આજ્યપ્રજાઓનું અગ્ર છે : આમા પૂર્વ-પશુવાદીનું માનવું છે કે દર્શપૂર્ણમાસ વાગતી સાથે એનો સંજય ન અને એ આદે મનો તેનાજ અગ્રમૂળ ॥ સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે પ્રજાવવાગતી સાથે એનો સંજય નથી પણ આજ્ય વાગતી સાથે એનો સંજય છે તેથી તે આજ્યપ્રજાઓના જ અગ્ર ॥ નમઃ-૧ અને ૩ વાળા મંત્રની દેવતા અગ્નિ ॥ અને ૨ તથા ૪ નંદુરવાળા મંત્રવા દેવતા સોમ છે દર્શ પૂર્ણમાસમા સોમદેવતાક વામ ન કોવાથી સોમદેવતાક મંત્રને ॥ મંત્ર તેની સાથે મની થકે નહિ. વળી પોર્ણમાસી અને અમાવાસ્યાને મમમી વિશદિતનો નિર્દેશ છે તથી તે વાગવાયક નહીં પણ દાનવાયક છે કિ ચ પ્રજામન્ત્રાતુવાદસ્યવાનન્તરેવાયમસુલુક-પરિચ્છે ॥ ત ચ ભામ્યનભવાદસ્યે વ્રમ ॥ ન તુ મુલ્લયોદયર્થેયુગ યાસયો ॥ તસ્માન્ મન્ત્રતુલ્યત્વેન મુલ્લયવાગ્દત્ત્વમ્ િ ચ વાગ્યમાગ્દત્ત્વમ્ અર્થ=રણી પ્રવાજ મંત્રાનુવાક પછી જ આ અનુવાદ પરિવર્તિ અને તે અજ્યપ્રજામ ૨ ॥ અગતો કમ છે મુખ્ય ને દર્શ અને પૂર્ણમાસનો કમ નથી માટે એ ચારે જ મંત્ર મુખ્ય વાગતા અગ્ર નથી પણ આજ્યપ્રજાઓના અગ્ર છે ॥ ૨૩ ॥

હરતાવનેજન આદિ સંપૂર્ણ પ્રક્રિયનું અંગ છે. એ અધિકૃત સમાજવે છે

आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥

ਪਰਿਧਿ — (ਆਨੰਦਾਯੰਮ) ਸੰਤਿਤਿ (ਅਨੰਦਨਾ) ਯੋਗੇ ਵੱਲੋਂ ਲਾਭਸ਼ਾਸ਼ਨ ਨਾਮੀ.

ભાવાર્થ:—દશપૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. હસ્તાવનિવતે । ડલપરાગ્નિ સ્તુતાતિ । હાય ધોવા. ઉત્પરાગ્નિને પાથરે છે. વેવામાસ્તવિતુ સમ્પાદિતસ્તુગસ્તમ્બ ડલપરાગ્નિ એ ઉત્પરાગ્નિના પેદિ ઉપર પાથરવાને ક્રમેથી કરેલી ધાસનો સમૂહ ઉત્પરાગ્નિ કહેવાય છે. આ ટેકાણે હસ્તપ્રસાસન: આસ્તરણ માટે જ છે કે એ પ્રકરણમાં કરવામાં આવતા સર્વકર્મોને માટે છે ? આના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે હાય ધોવા તૃણ રાસિને વેઠી ઉપર પાથરવો. આ ટેકાણે સ્પષ્ટ થાય છે કે તૃણ પાથરવા માટે જ હાય ધોવાનું છે માટે ઉત્પરાગ્નિના આસ્તરણને જ હસ્તપ્રસાસન શેષ છે, વળી જને વાક્ય નજીકમાં છે એક વાક્યનીજ સન્નિધિમાં ખીલું વાક્ય પડેલું છે એ સન્નિધિના બેધેથી પણ હસ્તપ્રસાસન ઉત્પરાગ્નિના આસ્તરણનું જ બગ છે.

સિધ્ધાંતવાદી કહે છે કે, આનન્તર્યં અર્થાત્ સન્નિધિ એક વાક્યનું સાધક નથી. જો કેવા સન્નિધિ જ એક વાક્યતાનું સાધક હોય તો ઘટમાહરતિ ગા નયતિ આ એ વાક્યોની પણ એક વાક્યતા થવી જોઈએ. કાણકે જને વાક્યોમાં સન્નિધિ છે. અપેક્ષા રહિત સન્નિધિ એક વાક્યતાનું કારણ નથી, માટે હસ્તાવનેજન પ્રકરણથી સર્વ કર્મોનું બગ છે એમ માનવું જોઈએ ॥ ૨૪ ॥

વાક્યાનાં ચ સમાપ્તવાન્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વાક્યાનામ્) વાક્યો (સમાપ્તવાન્) પરસ્પર આકાંક્ષા રાખ્યા વગર સમાપ્ત થાય છે, તેથી પણ એક વાક્યતા સિધ્ધ થતી નથી.

ભાવાર્થ:—હસ્તાવનિવતે તથા ડલપરાગ્નિ સ્તુતાતિ આ બે વાક્યોમાં એકવાક્યતાનું લક્ષણ જ નથી. વિભિન્ન વાક્યોમાં પરસ્પર આકાંક્ષા હોય તોજ એકવાક્યતા થઈ શકે છે. તે ઉક્તિવાક્યોમાં નથી. અતઃ પ્રવચ્ચાભ્યા લિપ્યપ્રકરણાભ્યા ક્ષમવાધાત્ સર્વશેષે હસ્તશુદ્ધિ પ્રમળ સિમ અને પ્રકરણથી ક્રમનો બાધ થવાથી હસ્તશુદ્ધિ સર્વકર્મોને શેષ છે. ॥ ૨૫ ॥

હવે ચતુર્ધાકરણ ચાર્દ આગેય પુરોહાશમાનનુ જ અંગ છે એ અધિકરણ સમન્વય છે. પૂર્વપક્ષ—

દોવસ્તુ ગુણસંયુક્તઃ સાધારણઃ પ્રતીયેત મિયસ્તેવાસસમ્બન્ધવાન્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (શેષ) ચતુર્ધાકરણ ૩૫ સરકાર (ગુણસંયુક્ત) અનિવૃપ શુદ્ધ સંગ્રહ વિશિષ્ટ દેવા ઇના (સાધારણ) અગ્નિષોમ, એન્દ્રાગ્ર પુરોહાશ સાધારણ ચતુર્ધાકરણ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે કારણ કે (તેવામ્) અગ્નિ અતઃ ચતુર્ધાકરણનો (મિય) પરસ્પર (સમ્બન્ધવાન્) સંગ્રહ જણાવેલો નથી.

ભાવાર્થ:—દશપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં ‘ જાગ્નેય વતુર્થ કરોતિ ’ આવેલો પાઠ છે. આ ટેકાણે આગ્નેય પુરોહાશ પેઠે એન્દ્રાગ્ર અને અગ્નિ ષોમી । પુરોહાશનો સંબંધ પણ અગ્નિ ત્રાયે હોવાથી ને ત્રણે પુરોહાશ સાથે ચતુર્ધાકરણનો સંગ્રહ છે માટે ચતુર્ધાકરણ ત્રણે પુરોહાશોનું અંગ છે. એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત ચૂા

વ્યવસ્થા વાચ્યસંયોગાત્ લિહ્નસ્યાધેન સમ્બન્ધવાન્ લક્ષણાર્થા ગુણધ્રુતિઃ ॥૨૭॥

પદાર્થ:—(યા) પૂર્વપક્ષની નિરૂપિ સૂચવે છે. (વ્યવસ્થા) આગ્નેય પુરોહાશનું ચતુર્ધાકરણ કે (અર્થેન) દેવતાશ્વ તદ્વિન અર્થ સાથે (સમ્બન્ધવાન્) સંગ્રહ હોય થી.

(લિટ્સ્ય) દેવતાત્વ ધર્માદિ પ્રદાસક વિન્નૌ (અર્થસંયોગાત્) ઇતર નિરપેક્ષત્૩૫ સામ્યં ૩૫ અર્થ સાથે સંબધ હોવાથી (લક્ષણાર્થ) અન્ય પુરોહિતનો અવગ્રહેદ દેવા માટે (ગુણ્યનિઃ) અગ્નિદેવતા૩૫ મુખ્ય સાથે સંબધ છે.

આવાર્થ—‘આગ્નેય’ પદની સાથે જે નિર્દિન પ્રત્યય જોડાયો છે તે સુખંધ આમાન્ય ૩૫ અર્થમાં આગ્નેય નથી પણ માત્ર દેવતાના સંબધમાં જ આગ્નેય છે. અગ્નિ દેવતા મત્સ્ય, જા અગ્નેય જોનો અગ્નિવેના હોય તે પુરોહિત આગ્નેય પુરોહિત કહેવાય છે માટે જે પુરોહિત સના અગ્નિ સાથે હિન્દ અથવા સોમ દેવતા હોય તે દ્વિતેષ્ય પુરોહિત કહેવાય છે, તે કેવળ આગ્નેય પુરોહિત કહેવાનો નથી માટે જોનો સંબધ કેવળ એક જ અગ્નિ સાથે હોય તે પુરોહિત કહ્યું અતુર્થકરણ કહ્યું એવું ઉક્ત વાક્યમાંથી વિધાન પ્રતીત થાય છે. આ કારણથી અપરજ્ઞા અર્થાત્ નિરપ્રતીતિ સાત છે. મદિ અતુર્થકરણ આગ્નેય પુરોહિતનું જ અર્થ છે. ॥ ૨૭ ॥

હતિ તૃતીયાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

અથ તૃતીયેઽધ્યાયે દ્વિતીયઃ પાદઃ

હવે સ્વતંત્રપ્રદાસક મત્રોનો મુખ્ય નિર્દેશમાં વિનિયોગ છે. એ નામનું અધિકરણ સમજાવે છે. પ્રથમ અધિકરણ ૧. આને ‘નિર્દેશ-પાદ’ પણ કહેવામાં આવે છે.

અર્થાભિધાનસંયોગાત્ મન્ત્રેષુ શોષમાયઃ સ્યાન્

તસ્માદુત્પત્તિસમ્યન્વોઽર્થેન નિત્યસંયોગાત્ ॥ ૧ ॥

પ્રદાર્થ—(હયસિ મમ્બન્ધઃ) નિત્યસંબધ (અર્થેન) અર્થ સાથે હોય છે. (નિત્ય-સંયોગાત્) મંત્રમત્ર પદ અને તેના અર્થનો સંબધ નિત્ય છે એવું પ્રથમ અધ્યાયમાં સિદ્ધ કહ્યું છે. અર્થ અને તેના પદનો સંબધ સંબધ નિત્ય છે માટે (અર્થાભિધાનસંયોગાત્) મુખ્યાર્થના કથન દ્વારા કહ્યું સાથે સંબધ થતો હોવાથી (મન્ત્રેષુ) મત્રોમાં (શોષમાયઃ સ્યાન્) કલ્પગત્વ થાય છે.

આવાર્થ—આ પાદમાં મિત્ર દ્વારા વિનિયોગનો વિચાર થાય છે. અર્થપ્રદાસ કરવાના સામ્યનું નામ લિંગ છે. મંત્રાધિકરણમાં મત્રો કર્મસમ્પન્નતાર્થના સ્મારક હોવાથી ક્રુત્ના અગત્ય હોય છે. મંત્રમત્ર પદો જે રીતે અર્થના સ્મારક બને છે (૧) સંકિત૩૫ સંબધથી અને (૨) લક્ષણ૩૫ સંબધથી. આ રીત હોય છે. હવે ‘વર્દિ દેવલવનં દર્શિ’ આ મત્રમાં ‘સર્વિ’ પદનો સંકિત૩૫ સંબધથી તો ‘કુલ’ અર્થ થાય છે અને લક્ષણથી કુલસદસ તથા વિશેષ અર્થ થાય છે. હવે સદેહ એ શબ્દ ॥ ૬ બન્ને પ્રકારના ધામ કાપવામાં ઉક્ત મંત્રો વિનિયોગ છે કે કેવળ કુલ=સંકે કાપવામાં ઉક્ત મત્રો વિનિયોગ છે ? આ દેહ છે પૂર્વપક્ષનાદીનું માનવું છે કે બન્ને જાનતા ધામ કાપવામાં ઉક્ત મત્રો વિનિયોગ છે. સિદ્ધાન્તનાદીનું માનવું છે કે સ્વાભાવિક=નિત્ય સંબધથી જે અર્થનું સ્મરણ થતું હોય તેનું સ્મરણ કહ્યું લક્ષણથી જે અર્થનું સ્મરણ થાય તેનું નિર્દેશ અને મુખ્ય સંબધ દ્વારા જ કર્મસમ્પન્નતા અર્થનું સ્મરણ કરાવી મત્રો ક્રુત્ના રીત બને છે. મુખ્ય અર્થથી જ મત્ર નિરાકરણ થાય છે ‘માટે અમુખ્ય અર્થમાં મત્રો વિનિયોગ થતો નથી. તસ્માત્ સુલ્કયગૌગ્યોર્નુલ્કં વર્ણમપ્રવચ્છતિ યાગરભાષ્ય.

આદ્યના પ્રકાશ મત્રોતો આદ્યનામાં વિનિયોગ છે એ અવિકરણ સમજવે છે
પૂર્વપક્ષ તથાદ્યનમપીતિ ચેત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ — (કથા) તે પ્રમાણે (આદ્યનામ્ અપિ) આદ્યના પશુ અર્થાત આદ્યના નામકે એહિ પદ પશુ અવહનનું લક્ષ્ય છે (હિ ચર) એ એમ માનવામાં આવે તો અતો સળધે હિતર સૂત્રમાં ભય છે

સાધાર્થ — દર્શનપૂર્વક પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાક છે હવિષ્ટદેહિ હિતિ નિરવજનાહયતિ (હે હવિષ્ટદેહિ આપ એ પ્રમાણે અવહનન કરતાં ત વાર એ હાવે છે) આ મત્ર અવહનનું અર્થ છે કે આદ્યનાનું ' પૂર્વપક્ષનું ' માનવું છે કે લિંગના બાધથી પૂર્વ સૂત્રમાં ઇદ્ર શબ્દ ઔષ્ણરતિથી નેમ આદ્યપત્વનો પ્રકાશક થાય છે તેમ આ દેશણે પશુ હવિષ્ટદેહિ ' આ મત્રમત્ર એહિ પદ આદ્યનાનામકે દોષા છતાં અવહનનું લક્ષ્ય છે એમ સમજવું અર્થાત ઉક્ત મત્રનો અવહનનનો વિનિયોગ થાય છે એવો પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર

ન કલલવિધિચોદિતત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ — (ન) પૂર્વપક્ષનું માનવું હીક નથી (કાલકિયિ) અને કાળનું પશુ વિધાન નથી (ચ) કારણ કે (ચોદિતવાત) હવિષ્ટતાનું આદ્યના લોક અવહારથી યાત થાય છે

સાધાર્થ — આ સૂત્રમાં ' ન ' ની આદ્યતિ કરી, પૂર્વપક્ષનું માનવું હીક નથી અને કાળનું પશુ વિધાન નથી, એવો અર્થ કરવો કારણ કે, કાળનું વિધાન કરવા જતાં કાળના સળધે વિધાન અને તથા વખતના અભાસનું વિધાન આમ એ વિધાન કરવાથી વાક્યનો કરવો પડે હવિષ્ટતાનું અવહનન કાળે આદ્યના તો લોકઅવહારથી જ ન થાય છે માટે હવિષ્ટદેહિ હિતિ નિરવજનાહયતિ આ દેશણે તથા વખતના અભાસની જ વિધિ છે અને એહિ પદથી આ મત્રના આદ્યનામાં જ વિનિયોગ થાય છે અવહનન કિવામાં નહિ કારણ કે, એહિ પદ ' આદ્યના ' પ્રકાશક કરવામાં સમર્થ લિંગ છે ॥ ૬ ॥

ગુણાભાવાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ — (ગુણાભાવાત્) સામાન્યધર્મનો અભાવ હોવાથી સદ્યનું ઉપસ્થિતિ નથી

સાધાર્થ — એહિ પદથી ' અવહનન ' ઔષ્ણરૂપે પશુ પ્રતીવ થતું નથી નેમ ' લિહો માલક' આ દેશણે સિદ્ધ રૂપ મુખ્ય અર્થમાં રહેના કૃત્વનું સાચવ માણવકમાં છે તેથી માણવક સિદ્ધ પદથી ઔષ્ણરૂપે લક્ષિત થાય ॥ તેમ એહિ ના મુખ્ય અર્થનો ધર્મ અવહનન કિવામાં જણાવો નથી માટે ઔષ્ણ રીતે પશુ એહિ પદથી અવહનનની પ્રતીતિ થઈ શકે નહિ માટે ઉપરનો મત્ર આદ્યનારૂપ અર્થમાં વિનિયુક્ત થાય છે ॥ ૭ ॥

લિહ્યાચ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (લિહ્યા) અર્થવાદરૂપે લિંગથી પશુ અવહનનની પ્રતીતિ થતી નથી

સાધાર્થ — ' કાલે હવિષ્ટદેહિ ' આ અર્થવાદથી પશુ અવહનન કિવાની પ્રતીતિ થતી નથી તત્પરિણુ સાદ્ય આત્મથી પ્રતીતિ થાય છે ' અવહનન ન લીલટુમ્ ' અવહનન એ માર

છે એમ કહેવાય નહિ. આ કારણથી પણ ઉક્ત મંત્ર અવહનને કિંમત વિનિયુક્ત થતો નથી. ॥ ૮ ॥

વિધિકોપશ્ચોપદેશે સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (ઉપદેશે) હવિષ્કદેહિ આ મંત્રને અવહનનું અંગ માનવામાં આવે તો (વિધિકોપ) વિધિવાહ્યની નિર્વિધવતા (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ:—જો ' હવિષ્કદેહિ ' આ મંત્રને અવહનનું શેષ માનવામાં આવે તો " શવ રક્ષો દિવ સપ્તનં વધ્યાસ મિત્તવહન્તિ આ મંત્ર કે જે અવહનનું અંગ તરીકે છે. એનો કોઈ વિષય જ રહે નહિ. માટે હવિષ્કદેહિ એ મંત્ર આહવાનનું અંગ છે. અર્થાત્ હવિષ તેમાર કરનાર યજમાન પત્નીના આહવાનમાં ઉક્ત મંત્ર વિનિયુક્ત છે. ॥ ૯ ॥

અગ્નિવિહુરણુ-આદિ પ્રદાશક મંત્રોનો વિનિયોગ વિહુરણુઆદિમાં જ છે એ અધિકરણુ સમજાવે છે.

તયોતયાનવિસર્જને ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(તયા) તે જ પ્રમાણે (યજ્ઞાનવિસર્જને) એ જે પૈઠા ઉત્થાન કાળ અને વિસર્જનકાળના મોઢક છે.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષ્ટામ યાગમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ઋત્તિઋત્તિ અન્વાહ-અમીદનીન્ વિહરેતિ । તથા વ્રત વૃણુવેતિ વાચ વિહજતિ । આ બન્ને વાક્યોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ઉક્તો યોમે છે કે હે અમીદ, તું અગ્નિઓને પ્રજવલિત કર. તમે હુમ્બપાન કરો એમ કહીને વાણીના મોનને છોડે છે. આ ટેકાણે પ્રથમ વાક્યમાં ઋત્તિઋત્તિ પદ ઉપવાના સમયને લક્ષિત કરે છે અને વાચ વિહજતિ એ પદ વાણીના વિસર્જનકાળને યોધિત કરે છે. સમીન્ વિહર । અને વ્રત વૃણુત આ મંત્રોમાં કિંવાપકો ઘોડન્ટ છે અને તે અગ્નિ પ્રજવલન અને વ્રતકરણને પ્રકાશિત કરે છે. માટે એજ અર્થમાં એ મંત્રનો વિનિયોગ છે. જેન્યાં ગાદૃવજસુપતિષ્ઠે અહીં આ ગાદૃપત્ય પ્રકની પાછળ જેમ બીજી વિકલિતનું અવશ્ય થાય છે તેમ ઉક્તમાં વાક્યોમાં દ્વિતીયાદિ શ્રુતિ નથી માટે અર્થપ્રકાશકત્વ રૂપ લિંગથી જ વિનિયોગ કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે ' સૂક્તવાક ' એ પ્રસ્તરપ્રહરણુનું અંગ છે એ અધિકરણુ સમજાવે છે

સૂક્તવાકે ચ કાલવિધિઃ પરાચર્તવાત્ ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપદ્ય

પદાર્થ:—(ચ) પૂર્વપદ્યને મુશવે છે (સૂક્તવાકે) સૂક્તવાકમાં (કાલવિધિ) કાલનું વિધાન છે. (પરાચર્તવાત્) કારણ કે સૂક્તવાક અને પ્રસ્તર આ બંને પરાય છે સૂક્તવાક દેવતાની સ્તુતિ છે અને પ્રસ્તર સુના ધારણ કરવા માટે છે.

ભાવાર્થ:—ઈર્ષ્યપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે આશ્નાન છે. " સૂક્તવાકેવ પ્રસ્તર પ્રહરતિ " इदं पावाष्टयिवी मद्रमभूत् ॥ આ મંત્રમાં અગ્નિનું સંબોધન કરી " ત્વ સૂક્તવાગસિ " તુ સૂક્તવાક હો એવું આશ્નાન કરવામાં આવ્યું છે. ' પ્રસ્તર ' એ દક્ષની મુષ્ટિનું નામ છે. અને ' પ્રહરણુ ' નો અર્થ આ ટેકાણે અગ્નિમાં પ્રણેષ કરવો એ છે. આ ટેકાણે જે વખતે ' સૂક્તવાક ' હોતા એવે તે વખતે અધ્વર્યુ પ્રસ્તરનો પ્રણેષ કરે. આવેલ અર્થ દેવાથી મૂળ વાક એ કાળનો લક્ષક છે. એનો ભાવ પૂર્વપદ્યનો છે. સૂક્તવાક પ્રસ્તરનું અંગ નથી કારણ કે

સૂક્તવાક અને પ્રસ્તર બને અગ કે અગ્રા હમેશા પરાધર્મ હોય છે તેમાં અવાગિચાર બની શકતો નથી માટે 'સૂક્તવાક' થી કાળ જ લક્ષિત થાય છે ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઉપદેશો વા યાગ્યાશન્દો હિ નાકસ્માત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (કા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે (ઉપદેશ) પ્રસ્તરપ્રકરણ પ્રત્યે અગ તરીકે વિધિ છે (હિ) કારણ કે (યાગ્યાશન્દ) સૂક્તવાક ને માટે 'યાગ્યા' શબ્દ પ્રયોગીનો છે (અન્તસ્માત્) અંતરમાત્ર યાગ્યા શબ્દનો પ્રયોગ થયો (ન) નથી

ભાવાર્થ — સૂક્તવાકને માટે યાગ્યા શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એ હોમનુ અમ સૂક્તવાક ન હોય તો તેને માટે યાગ્યા શબ્દનો પ્રયોગ બની શકે નહિ અગ્રીની રૂપિત કરવાથી તેને યાગ્યા કહેવામા આવે કે હોમના સાધનમાં જ યાગ્યા શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે માટે સૂક્તવાક એ પ્રસ્તરપ્રકરણનુ જ અગ છે, પ્રસ્તરપ્રકરણ એટલે દર્શનમુષ્ટિનો હોમ એ હોમમા સાધનની આકાંક્ષા જ રહે છે જ 'સૂક્તવાક' એવી શ્રૂતિમાંથી વૃત્તિના વિમલિત સાધનને બતાવે છે માટે સૂક્તવાક સાધનરૂપે હોમમા અન્વિત થવાથી અમ છે એ સ્પષ્ટ થાય કે આ કાગ્ર શ્રુતી 'સૂક્તવાક' ને કાળનો લક્ષક નહી માનતા હોમનુ અમ જ માનતુ થાય છે ॥ ૧૨ ॥

સ દેવતાયંસ્તત્સયોગાન્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (ન) સૂક્તવાક (દેવતાયં) દેવતાક્રમ જ નિર્ધારણ થાય છે (તત્સયોગાન્) કારણ કે એનો દેવતા ક્રમ પ્રસ્તરની સાથે સમય છે

ભાવાર્થ — પ્રસ્તર પ્રવૃત્તિ આ ક્રમને પ્ર ઉપસર્ગ દર્શક હવિત ધ ધુનો અર્થ થતી એવે કરવે સૂક્તવાક એ દેવતાનો પ્રકાશ કરે છે માટે સૂક્તવાક યાગ્યાથી પ્રસ્તરને યાગ કરવે આ અર્થ થવાથી અગિરિદ હવિરજુપ્ત એવી અગ્રિએ પ્રસ્તરરૂપ લેવિષને રચીકૃત કૃત્તિ છે એવો અર્થ સમજવો માટે સૂક્તવાક એ પ્રકરણનો અર્થાત્ હોમનુ દેવતાનો પ્રકાશ કરી અગ બને છે, એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૩ ॥

પ્રતિપત્તિરિતિ ચેન્ન સિદ્ધકૃદ્દુભયસસ્કાર સ્યાન્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ — (પ્રતિપત્તિ) સસ્કાર (રિતિ ચેન્ન) છે એમ કહેવામા આવે તો ઠીક નથી. (સિદ્ધકૃદ્) સિદ્ધકૃતની પેઠે (ઉભય સસ્કાર) એ બંને પ્રકારનુ કર્મ છે

ભાવાર્થ — પ્રસ્તરને દુષ્ટા ઉપર રાખવે એ પ્રતિપત્તિરૂપ સસ્કાર કહેવાય છે એટલે પ્રતિ પત્તિરૂપ સસ્કાર અને ત્યાગ રૂપ ય મનુ અમ એ બંને અર્થ પ્રવૃત્તિ પદમાંથી પ્રતીત થાય છે પ્રયોગ પ્રસ્તરને સસ્કુન કરી સમીપમા ઉપકારક બને છે અને વૃત્તિના વિમલિતના અવલોકી પ્રસ્તરકરણક ત્યાગ એવો અર્થ પણ નીકળે છે 'સિદ્ધકૃત' એ નેમ મન્ને પ્રકારનુ કર્મ છે તેમ પ્રસ્તરપ્રકરણ પણ સસ્કાર અને હોમ બન્ને રૂપે કર્મ છે પ્રતિપત્તિનુ અપૂર્વ અને યાગનુ અપૂર્વ એમ બન્ને અપૂર્વ માનવા પડે તો પણ ઇષ્ટાવૃત્તિ છે માટે સૂક્તવાક એ પ્રકરણનુ જ અગ છે ॥ ૧૪ ॥

હવે સૂક્તવાકનો અર્થાનુસાર વિનિયોગ કરશે એ અધિકરણ સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ કૃત્સ્નોપદેશાદુભયન સર્વવચનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ — (ઉભય) રક્ષ અને પૂર્ણ માસ બન્નેમાં (સર્વવચનમ્) સૂક્તવાકસંગ

જેટલા મંત્રો હોય તે બધાનો પાઠ કરવો જોઈએ (કૃત્સ્નોપદેશાત્ કારણ એ બધાય મંત્રોનો ઉપદેશ પ્રદરણ પ્રત્યે કરવામાં આવ્યો છે.

હોવાથી :—આ સંપૂર્ણ સૂક્તવાક્ય દર્શ અને પૂર્ણમાસનું અંગ છે કે એમાંથી અમુક મંત્રો પૂર્ણમાસના અને અમુક મંત્રો દર્શના અંગ છે? આ સરખમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે સુક્તવાક્યે પ્રસ્તર પ્રદરણ આ વાક્યથી પૂર્ણમાસમાં અને દર્શમાં બધાય મંત્રો બોલવા જોઈએ અર્થાત્ બધાય મંત્રો પૂર્ણમાસમાં અંગ છે અને એ જ બધાય મંત્રો દર્શમાં પણ અંગબદ્ધ છે. ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ચચાર્ય વા શેષમૂલસંસ્કારસ્વાત્ ॥૧૬॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સચવે છે. (ચચાર્ય) અર્થ પ્રમાણે સૂક્તવાક્યના મંત્રો બોલવા જોઈએ (શેષમૂલસંસ્કારસ્વાત્) વાગમાં, દેવતાસ્મારક મંત્રો હોય છે. વાગની સાથે સંબંધ નહીં ધરાવનાર દેવતાના મંત્રો બોલવાની જરૂર નથી, વાગ-સંબંધ દેવતા-સ્મારક મંત્રો બોલવા જોઈએ.

હોવાથી :—અર્થ પ્રમાણે વિભાગ કરી મંત્રોનો વિનિયોગ કરવો જોઈએ. દર્શમાં જે દેવતા સંબંધ ધરાવતા હોય તે દેવતાના સ્મારક મંત્રો દર્શ વાગમાં બોલવા અને પૂર્ણમાસ વાગમાં સંબંધ ધરાવનારા જે દેવતા હોય તેના સ્મારક મંત્રો પૂર્ણ વાગમાં બોલવા જોઈએ. નિરર્થક મંત્ર બોલવાનો કશો પણ અર્થ નથી. જે વાગમાં જે દેવતા સંબંધ ધરાવે છે તે દેવતા તે વાગના શેષ ગણાય છે. ॥ ૧૬ ॥

વચનાદિતિ ચેત્ ॥૧૭॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) સૂક્તવાક્ય એ તૃતીયા વિકલ્પન્ત નિખિલ સૂક્તવાક્યનો વિનિયોગ હોવાથી તેમાં યુક્તિની જરૂર નથી (ક્ષતિ ચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

હોવાથી :—સુક્તવાક્યે પ્રસ્તર પ્રદરણ આ ઠેકાણે સંપૂર્ણ સૂક્તવાક્યનો વિનિયોગ હોવાથી આપું સૂક્ત બોલવું જોઈએ. એમાં કોઈ પણ યુક્તિનો ઉપયોગ કરવો ન જોઈએ કારણ કે શ્રુતિ સર્વથી બલવતી હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

પ્રકરણાધિભાગાદુભે પ્રતિ કૃત્સ્નશબ્દઃ ॥૧૮॥

પદાર્થ :—(કૃત્સ્નશબ્દઃ) ‘કૃત્સ્ન’ શબ્દ (એ પ્રતિ) દર્શ અને પૂર્ણમાસ પ્રત્યે ઉપદેશ છે, (પ્રકરણાધિભાગાદુ) પ્રકરણનો વિભાગ ન હોવાથી અર્થાત્ એક જ પ્રકરણ હોવાથી.

હોવાથી :—દર્શપૂર્ણમાસ એક જ પ્રકરણ છે, એમાં વિભાગ પાડીને બતાવ્યું નથી કે આ મંત્રો આ વાગમાં વિનિયુક્ત કરવા અને બીજા મંત્રો બીજા વાગમાં વિનિયુક્ત કરવા. પૂર્ણમાસ અને દર્શ બન્નેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે કે સુક્તવાક્યે પ્રદરણ માટે એમ ન સમજવું કે બધા મંત્રો દરેક વાગમાં નિરર્થક હોય તો પણ બોલવા જોઈએ ૫૦) ૩૫) આ વચ્ચે અને દેવદત્તને આપી શો. આનો અર્થ એ નથી કે ૫૦) વચ્ચે અને આપો અને ૫૦) દેવદત્તને આપો. પણ પચાસમાંથી લાગે પડતા વચ્ચે અને આપો અને લાગે પડતા દેવદત્તને પણ આપો આ પ્રમાણે તૃતીયા શ્રુતિ જે છે તે બરાબર છે પણ તેના અર્થ સમગ્ર મંત્રોનો વિનિ-

યોગ કરવો નોંધવો ॥ ૧૬ ॥

અમ્યવાન્યાનુવાક્યમત્રો દેવજા અમ્યુજં અંગે છે એ અધિકરણ સમગ્રવે છે

શિદ્ધક્રમસમાધ્યાનાત્ કામ્યયુક્તં સમાન્નાનમ્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રત્યર્થ :—(શિદ્ધક્રમસમાધ્યાનાત્) તમા વામિન્દ્રાનો હત્યાદિ આઠ ક્રમ્યાઓનો વિનિયોગ લિંગ, કમ અને સમાખ્યા એ ત્રણેને ખ્યાનમાં લઇને કરવો (કામ્યયુક્તમ્) કામ્યેષિ સંબંધ હોય એવી ક્રમ્યાઓનો (સમાન્નાનમ્) કાર્યેષિમાં જ વિનિયોગ કરવો. કેવળ લિંગનો આશ્રય લઇ ઉક્ત ક્રમ્યાઓનો વિનિયોગ કરવો નહિ.

ભાવાર્થ :—તમા વામિન્દ્રાની હત્યાદિ અનુવાકમાં છંદ અને અગ્નિ લિંગનાની આઠ ક્રમ્યાઓનું આન્નાન છે. તે ક્રમ્યાઓનો વિનિયોગ કેવળ લિંગનો આશ્રય કરી વિનિયોગ કરવો નોંધવો એવા પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે કેવળ લિંગની બળાથી એનો વિનિયોગ કરવો નહીં પણ લિંગ, કમ અને સમાખ્યા આ ત્રણેને ખ્યાનમાં લઇ તેનો વિનિયોગ કરવો. ' કામ્યવાન્યાનુવાક્યાકાંઠ ' આ સમાખ્યા છે.

જાન્યેષ્ટિયુ પેન્દ્રામ્મેકાદશરૂપાલં નિવેપેત્ પ્રજાકામઃ કૃત્યાદૌ । તન્નાપિ ક્રમાપ્રમાણેન પ્રથમેષ્ટેઃ પ્રથમયાન્યાનુવાકયાયુગલમિતિરીત્યા સમાનપઠિતં કામ્યયુક્તં કામ્યેષિસમ્બંધં રચાન્ન વેવલેન હિજ્ઞેન ક્વતિ માયઃ ॥

કામ્યેષ્ટિઓમાં પ્રભવી છંદો રાખનારે છંદાગિદ્દેવતાકે એકાદશક્રમ્યાઓ સંસ્કૃત કરેલી પુરાકાશનો નિર્વાપ કરવો. આ દેશલે કમરૂપ પ્રમાણથી પ્રથમ હિજ્ઞ પ્રથમયાન્યાનુવાક્ય વિનિયુક્ત છે. આ પ્રમાણે કમ સખ્યાની અદ્દ લઇ વિનિયોગ કરવો કેવળ છંદ અને અગ્નિ દેવતા પ્રકારક લિંગથી હિજ્ઞ ક્રમ્યાઓનો વિનિયોગ કરવો નહિ. સમાખ્યા એટલે યોગિક સખ્દ. કામ્ય એટલે કામના યુક્ત. બાળ્યા એટલે દેવતા રમ્યારક મંત્ર, અનુવાકયા એટલે અનુવાકમાં સમાન્નાન કરેલી ક્રમ્યાઓ. હત્યાદિ. ॥ ૧૯ ॥

આખીસોપરધાને પ્રાકૃત મત્રના વિનિયોગનું અધિકરણ.

અધિકારે ચ મંત્રવિધિરતદાદ્યેષુ શિષ્ટત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વપક્ષ

પ્રત્યર્થ :—(ચ) પૂર્વપક્ષનો મત્ર છે (અધિકારે) જ્યોતિષ-આદિ વાગ પ્રકરણમાં (મત્રવિધિઃ) ને મંત્રોનું વિધાન દોષ છે તે (તદાદ્યેષુ) પ્રકરણગત અને અપ્રકરણગત મંત્રો છે. (શિષ્ટત્વાત્) સામાન્યરૂપથી નિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષમાં ' કામ્યેષ્ટિ યામીષ્ટુકિનિષ્ટે ' આ પ્રમાણે પાઠ છે. આ દેશલે ' આમેની ' પદ પ્રકૃત અને અપ્રકૃત મંત્ર સાધારણપરક છે કે કેવળ પ્રકૃતમંત્રપરક ન ! આ સંસ્કર્માં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે કનુસમીપમાં ને મંત્ર વિધાન છે પ્રકૃત અને અપ્રકૃત મંત્રોને લગતું છે. ૧૫૪ પણ અગ્નિવેત્તાક તત્યાથી અગ્નેષ્ઠમંત્રપદમાં ઉપસ્થિત મંત્ર, કારણ કે આમેની પદનો અર્થ છે હમિઃ કેવળા વરણા કાચ. જા કાચ આમેનીઃ આમાં પ્રકરણને લગતા ૩૦૪ પણ ઉલ્લેખ જણાતો નથી માટે આખું પ્રકરણ વિનયી પ્રાકૃત પણ અગ્નિ દેવતાક તત્યા બોધતા આખીસો નામક મંત્રપદમાં લખાયેલ મંત્ર ॥ ૨૦ ॥

તદાલ્યો વા પ્રકરણોપપત્તિમ્યામ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિષ્પત્તિ સૂચવે છે. (તદાલ્યઃ) પ્રકરણ પદ્ધતિ મંત્રજા ઉપસ્થાનમાં વિનિયુક્ત કરવો. (પ્રકરણોપપત્તિમ્યામ્) પ્રકરણ અને ઉપપત્તિ અર્થાત્ કુક્તિથી એજ સિદ્ધ થાય છે.

પદાર્થ :—ઉપસ્થાનમાં પ્રકરણમત મંત્ર જ વિનિયુક્ત કરવો. કારણ કે, સંનિહિત મંત્રથી કાર્ય કરવું એ જ અનુચિત છે. અપ્રકરણમત મંત્ર દૂર પડે છે. સંનિહિત અને અસંનિહિત માંથી સંનિહિત જ. જગવાન હોય છે, માટે સંનિહિત અર્થાત્ પ્રકૃત મંત્રથી જ આત્મીય નામવાળા મંત્રમાં ઉપસ્થાન કરવું આગેનો ન્યાયો વેદોમાં ધણી અને તે છુદે છુદે દેશોમાં આવી છે. તેમાંથી કટુપ્રકરણમાં જે આગેનો ન્યાય હોય તે જ ન્યાયથી ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

અનર્થકધ્વોપદેશઃ સ્યાદસમ્બન્ધાત્ ફલવતા નહ્યુપસ્થાનં ફલવન્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (અસમ્બન્ધાત્) અપ્રકૃત મંત્રથી જો ઉપસ્થાન કરવામાં આવે તો (ઉપદેશઃ) પ્રકરણમાં મંત્રનો ઉપદેશ (અનર્થક) નિર્ણયક થઈ ન્યાય કારણ કે (ફલવતા) ફલ-ખોધક કટુની સાથે સંબંધ નથી (ઉપસ્થાનમ્) સ્વતઃ ઉપસ્થાન (ફલવન્) ફળવાળું (નહિ) નથી.

ભાવાર્થ :—જો ગમે તે અગ્નિદેવતાકે મંત્રથી ઉપસ્થાન કરવામાં આવતું હોય તો જ્યોતિષ્ટોમ આદિ કટુમાં તેને લક્ષતા વિશેષમંત્રનો ઉપદેશ અર્થ થઈ પડે છે. ઉપસ્થાન સ્વતઃ જ રીતે ફળખોધક નથી એ તો કટુની ફલવતાથી ફલવત્ છે માટે પ્રકરણમત મંત્રથી અર્ચનમાં મંત્રમાં ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

સર્વેષાં ચોપદિષ્ટવાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (સર્વેષામ્) બધા મંત્રોનો (ઓપદિષ્ટવાત્) ઉપદેશ થયેલો છે.

ભાવાર્થ :—અપ્રકૃત પદ્ધતિ મંત્રોનો વિનિયોગ કરાય પણ યજ્ઞે નહિ એવી યજ્ઞે કરવાની જરૂર નથી કારણ કે અપ્રકરણ પદ્ધતિ જોડલા મંત્ર છે તે બધાનો સંબંધ વાચસ્તોમ કટુ સાથે છે.

અવિનિયુક્તા યાચઃસ્તોમે સંપદ્યન્તે ।

આ વચનથી મંત્રોના ફલના સંબંધ ઉપદિષ્ટ છે તેથી કોઈ પણ પ્રકારની અનુપપત્તિ રહેતી નથી, માટે જ્યોતિષ્ટોમ કટુમાં તો પ્રકૃતમંત્રથી જ ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ, એ જ પ્રમાણે “ યજ્ઞે સવે દેવિષ્વ્યા હવિષોનમ્ ” “ સદ્ ” નામવાળા મંત્રમાં ધર્મદેવતાકે ન્યાયથી અને હવિષોન નામવાળા મંત્રમાં વિષ્ણુ દેવતાકે ન્યાયથી ઉપસ્થાન કરવું અહીં પણ પ્રકૃત એન્દ્રી ન્યાય અને પ્રકૃત વૈષ્ણવી ન્યાયથી ઉપસ્થાન કરવું એમ સમજવું. ॥ ૨૩ ॥

અક્ષમંત્રોનો યથાલિંગ ગ્રહણ આદિમાં વિનિયોગ કરવો એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષઃ લિઙ્ગસમાખ્યાનામ્યાં મક્ષાર્થતાન્નુવાકસ્ય ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(અનુવાકસ્ય) અનુવાકની (લિઙ્ગસમાખ્યાનામ્યામ્) લિંગ અને સમાખ્યાથી (મક્ષાર્થતા) વાસ્તાર્થતા છે. અર્થાત્ એ અનવાક મોખાનામાં વિનિયુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ.—જ્યેષ્ઠાદિભ્યાં દોષ કર્યો 'સોમગ્નના' જાણી ગેયો માનવું બહુજ (પાન) વિદિત થયું છે. અને આ પ્રમાણે આશ્નાન છે. અગ્નિપુર્વ્યદર્શનયિ હુત્વા પ્રત્યષ પરત્ય-ગદયિ સોમ મથયન્તિ। બહુજ્ઞાં ચાર બીપાર દોષ છે. મદ્ય, અવેશજ, નિગરજ અને સમ્યગ્ જગજ "મહેદિ" ઇત્યાદિ મત જહાનુવાકમાં સ્થિત છે. ૬૧૧ે અહીં વિચારવાનું એ છે કે આખો અનુવાક બહુજ્ઞનું અંગ છે કે એમાં આખાં મેટવાક વાક્યો સિંગના બાધથી પ્રાપ્ત બીજ કિયામાં અંગ તરીકે છે કે પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે એ આખો ૫ અનુવાક નિઃ અને સમાખ્યાનો અંગે બહુજ્ઞનું જ અંગ છે મહાનુવાક આ સમાખ્યા છે અર્થાત્ આ યોગિક દોષ છે અને મહાયોગ આ સિંગ છે ક્ષમ્ય કે એનાથી બહુજ્ઞની પ્રતીતિ થાય છે માટે સિંગ અને સમાખ્યા ૩૫ ૧૧ને પ્રમાણથી એ આખો ૫ અનુવાક બહુજ્ઞનું અંગ માનવું એ ઉચિત છે ॥૨૨॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર તસ્ય રૂપોપદેશામ્યામવકર્ષોડર્યસ્ય ચોદિતત્વાત્ ॥૨૫॥

પદાર્થ.—(તસ્ય) મહેદીતિ સપ્તમ્યદ્ ઇત્યાદિ મત સમૂહનો (અવકર્ષઃ) બહુવાક્ય-માંથી નિમ્લેષ કર્યો (રૂપોપદેશામ્યામ) મદ્ય ૩૫ અર્થ (ચોદિતવા) વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ.—એમ બહુજ વિદિત છે તેમ મદ્ય પણ વિદિત જ છે અગ્નિનો સ્વાદાત્મ્યો સપ્તમ્યદ્ આનાથી મદ્ય ૩૫ અર્થનો પ્રકાશ થાય છે. મદ્ય, અવેશજ, નિગરજ અને સમ્યગ્ જગજ વગર બહુજગ્ ૩૫ અર્થ અનિવાર્ય થતો જ નથી. માટે આખો અનુવાક બહુજગ્ ૩૫ જ ન માનતાં જે વાક્યથી મદ્યનો પ્રકાશ થાય, તે વાક્ય મદ્યનું સિંગ સમજવું અને એ વાક્ય જોતી મદ્ય કરવું વ્યવસાય ત્વા દેવ સોમ મુવસા જવલ્યેપ્મ આ મતથી સોમગ્નનું અવેશજ કરવું કાગજ કે એનાથી અવેશજની પ્રતીતિ થાય છે. 'મા ને યથાજ્ઞમગ્નિતિયા' આ વાક્ય સમ્યગ્ જગજમાં વિનિયુક્ત કરવું કારણ કે એનાથી એ અર્થ સમજાય છે. માટે જે મતથી જે અર્થ પ્રતીત થાય તે મત તેના અંગ તરીકે સમજવો બધા જ મતો બહુજના અંગ છે એમ નહિ સિંગરૂપ પ્રમાણથી વિનિયોગકર્યો સમાખ્યા તિંગનો બાધ કરી શકે નહિ. સિંગથી તો સમાખ્યાનો બાધ થઈ શકે છે. ॥ ૨૫ ॥

'મન્દ્રાભિમૂતિ' ઇત્યાદિથી મહાયોગિ કલ્પન્ત સુધી એક જ મત છે અને

એક જ અર્થમાં એનો વિનિયોગ છે એ અધિહરણ સમજાવે છે.

ગળામિથાનાન્મન્દ્રાદિરેન્મન્નઃ રયાત્ તયોરેકાર્યસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ.—(ગળામિથાના) ઔષ્ઠ તરીકેનું અગ્નિપાન હોવાથી (મન્દ્રાદિઃ) મન્દ્રાભિમૂતિ ઇત્યાદિ એકાદ્ય વિનિયુક્ત (એકમન્નઃ) એક જ મત (રયાત્) છે (તયો) બહુજ અને પ્રતિ-બોધક બને પ્રાકર્યો (એકર્થસંયોગાત્) એક સાદ્ગોષ સાથે સયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ.—કેવર ખતાવેલા પ્રકરણમાં જ મન્દ્રાભિમૂતિઃ વેદુઃ "ચેક્ષાનાં વાગ્ જુવાળા સોમસ્ય લુપ્ત્યુત્તર્યમે વસુમદ્ગણસ્યેતિ મહાયોગિ" આદ્યો મત છે અને તે મહામન્ન છે. આમાં જુવાળા સોમસ્ય લુપ્ત્યુત્તર્ય આદ્યો બાગ અરયિો દૂં કરનારી અને સોમરસને સેવનાર છદ્મા-ની તૃપ્તિને પ્રકાશિત કરે છે અને બાકીનો બાગ મહાયોગે પદ્યો બહુજને પ્રકાશિત કરે છે. તો ૬૧૧ે એ જાણ છે કે એ મતમાં જે બાગ પાકવા અને એક વ્યયને તૃપ્તિમાં અને બીજા

ભાગને બક્ષણમાં વિનિયુક્ત કરવો ? આમ કરવાથી એ એક મંત્ર નહિ પણ એ મંત્ર મણીશે. આ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે. તૃપ્તિ બક્ષણ સિવાય બીજા કોઈ પણ વાતપા-
રથી ઉત્પન્ન થતી નથી. બક્ષણની પાછળ એ તો આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. તૃપ્તિને વિધિનો સંભવ જ નથી કારણ કે તે પુરુષપ્રયત્નનો વિષય નથી. પુરુષપ્રયત્નનો વિષય તો બક્ષણ જ હોઈ શકે. બક્ષણ એ કારણ છે અને તૃપ્તિ એ તો એનું ફાલ છે. કારણ નિષ્પન્ન થવા પછી ફાલ એની મેળે જ થાય છે માટે તૃપ્તિમાં મંત્રનો વિનિયોગ કરવાની જરૂર નથી. બક્ષણવાક્યનો તૃપ્તિપ્રમાણક વાક્યભાગ શેષ છે. અને બક્ષણવાક્ય-શેષી છે. આ પ્રમાણે શેષશેષિભાવ વૃષ્ટિ એકાર્થમાં એ મંત્રનો સંબંધ હોવાથી એ એક જ મંત્ર છે અને બક્ષણમાં (સોમપાનમાં) જ એનો વિનિયોગ છે. ॥ ૨૬ ॥

“ હન્દ્રપીતલ્પ ” ઇત્યાદિ મંત્રોનો બધાં બક્ષણોમાં ઉલ્લેખી વિનિયોગ કરવો એ આખર સમજાવતું અધિકરણ. પૂર્વપક્ષ.

લિઙ્ગવિશેષનિર્દેશાત્ સમાનવિધાનેષ્વનૈન્દ્રાણામમન્ત્રત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(લિંગવિશેષનિર્દેશાત્) લિંગ-વિરેચના નિર્દેશથી (સમાનવિધાનેષુ) પ્રકૃતિવિ-
કૃતિભાવસ્થા-૨ સ્થળમાં (નૈન્દ્રાણામ્) મૈત્રાવરુણાદિમહોના બક્ષણમાં (અમન્ત્રત્વમ્) મંત્રરહિત-
પણું છે.

સાવાર્થ :—‘ હન્દ્રપીતલ્પ ’ એ પદ્ધતિ બક્ષમંત્રનો ઇન્દ્રલિન્ગ મૈત્રાવરુણાદિમહાબક્ષ-
ણમાં પાઠ છે કે નહિ ? એ શંકામાં પૂર્વપક્ષનું કથન છે કે ઐન્દ્રલિન્ગમહો (ઇન્દ્રદેવતાક સોમરસ)
એક ક્ષુદ્રમાં તૃપ્ત પાઠ હોવાને લીધે પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ નથી, તેથી ઐન્દ્રલિન્ગ બક્ષમાં
(સોમપાનમાં) ‘ હન્દ્રપીતલ્પ ’ ઇત્યાદિ મંત્રની પ્રાપ્તિ નથી માટે મંત્ર બોલ્યા વગર મૈત્રાવરુણાદિ
મહા શેષનું બક્ષણ કરવું મૈત્રાવરુણાદિ પીતલ્પ શેષ મહ્યામિ આવે બહુ કરવો નહી. ॥ ૨૭ ॥

યયાદેવતાં વા તત્પ્રકૃતિત્વં હિ દર્શયતિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તત્પ્રકૃતિત્વમ્) સર્વ મહોની પ્રકૃતિ ઐન્દ્રમહ જ પ્રકૃતિ છે
(દર્શયતિ) એવું સોમ મહાશુભન જતાવે છે (હિ) માટે (યયાદેવતામ્) જે મહોની જે દેવતા
હોય તે દેવતાનો બહુ કરી બક્ષમંત્રનો પાઠ કરવો.

સાવાર્થ :—જે જે દેવતાનો ઉદ્દેશ કરી પાનમાંથી સોમરસ હોમનો હોય તે તે દેવતાનો
શેષ રહેલા સોમરસના બક્ષણ વખતે તે તે દેવતાનો ઉલ્લેખ કરી મંત્ર બોલવો. ઇન્દ્રદેવતાક
સોમરસના પાન વખતે જેમ હન્દ્રપીતલ્પ યોમસ્ય શેષ મહ્યામિ તેમ મૈત્રાવરુણ દેવતાક સોમના
બક્ષણ વખતે મૈત્રાવરુણપીતલ્પ યોમસ્ય શેષ મહ્યામિ એવો મંત્રોચ્ચાર કરી સોમરસનું પાન
કરવું. ॥ ૨૮ ॥

અવ્યુક્તીતસોમના બક્ષણમાં ઇન્દ્રનું પણ ઉપલક્ષણ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.
પુનરવ્યુક્તીતેષુ સર્વેવામુપલક્ષણં દિશેત્તવાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પુનરવ્યુક્તીતેષુ) જે વખત સોમરસ નાખવામાં આવ્યો છે જે મહોમાં
(મહ એટલે પાન) એના બક્ષણ વખતે (સર્વેવામ્) ઇન્દ્ર તથા બીજા દેવોનો (ઉપલક્ષણમ્)
બહુ કરવો એમને કારણ કે તે બક્ષણીય સોમરસ સર્વદેવોનો શેષ છે.

સાવાર્થ :—પ્રથમ અર્ધસમા સોમરસ લઈ ઇન્દ્રનો ઉદ્દેશ હોમ કર્યો અને અર્ધસમાં
શેષ રહેલા સોમનું હન્દ્રપીતલ્પ પીતલ્પ યોમસ્ય શેષ મહ્યામિ આ મંત્ર બોલી બક્ષણ કર્યા પછી
૧૯

ફરીથી દોહનામક દશશમીથી તેજ અમરમાં સોમ લઈ મિત્રાવરણને ઉદ્દેશીને = યોમ્. ૪૫૧
પછી ફરીથી અમરમાં બાધી રહેલા સોમ લક્ષ્મણ વખતે મિત્રાવરણમાં પોતલ આ વાક્યે સ્થાયી
હસ્તીતલ ૫૬ ૫૭ જોડવું. કાશ્ય કે તે હન્દ અને મિત્રાવરણ એ બન્નેના પ્રદાન
કરેલાનું શેષ છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષવાદી આ સંબંધમાં પોતાનો મત પ્રકટ કરે છે.

અંપનયાદ્ વા પૂર્વસ્ય અનુપલક્ષણમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષને જણાવે છે (પૂર્વસ્ય) પ્રથમ દેવતા (અંપનયાદ્) વિચ્છેદ
કઈ જવાથી (અનુપલક્ષણમ્) બીજા દેવતા સાથે તેનો જોડ કરવો નહિ.

સાધાર્થ:—પ્રથમ હન્દને ઉદ્દેશી સોમનો યોગ થયો. ૫૬થી મિત્રાવરણ દેવતાને ઉદ્દેશી
સોમનું પ્રદાન = (હોમ) કરતી વખતે હન્દનો સંબંધ રહેતો નથી. ॥ ૨૦ ॥

ઉત્તર.

ગ્રહણાદ્ વાઙ્મનપાયઃ સ્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષનો નિરામ સચવે છે. (અંપનયાદ્ સ્વાત્) હન્દની સંબંધનો
વિચ્છેદ થતો નથી. (ગ્રહણાદ્) પૂર્વગતમાં થયેલ યજ્ઞ દેવતાથી

સાધાર્થ:—હન્દના સંબંધનો વિચ્છેદ થતો નથી મિત્રાવરણમાં સંબંધ સોતરસનો
પૂર્વદેવ (હન્દના સેષ) સાથે સંબંધિત સંગ્રામનું વિધાન થાય છે આ કાળથી સંદિગ્ધનો
જોડ કરના અર્થાત્ હન્દમિત્રાવરણને તલ સોમલ સેષ અજવાલિ આ પ્રમાણે જોડ કરી દેખ લક્ષ્ય
કરવું ॥ ૨૧ ॥

પાત્નીવત્તેષામ્બુઘ્નાં હન્દાદિદેવતાનુ ઉપલક્ષણ કરવું કે નહિ કે એ અધિકારી.

પૂર્વપક્ષ

પાત્નીવતે તુ પૂર્વવત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (પાત્નીવતે) પત્નીવદેવતાના પ્રદાન લક્ષ્યમાં
(પૂર્વવત્) પૂર્વ પ્રકરણમાં બતાવેલ પ્રમાણે હન્દાદિ દેવતાનું ઉપલક્ષણ કરવું.

સાધાર્થ:—“ પાત્નીવત્ ” દેવતાવાળા પ્રદ (મામગ્સ) ના વચ્ચેનાં હન્દવાદ્યુ, મિત્રા-
વરણ અને અગ્નિવન દેવતાઓનું ઉપલક્ષણ કરવું જોઈએ અર્થાત્ હન્દવાદ્યુપત્નીવરણસ સેષ
મહવાલિ આ પ્રમાણે બોલી પાત્નીવત્તેષામ્બુઘ્નાં પાત્ કરવું જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત યત્ ગ્રહણાદ્ વાઙ્મનપાત્ સ્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષની નિહતિ સૂચવે છે. (ગ્રહણાદ્) પાત્નીવતે પ્રદ આગ્રયણ
નામક સ્થાતીમાંથી લેવામાં આવતો દેવવાસી (અંપનોત. સ્વાત્) હન્દાદિ દેવતાને (વિચ્છેદ
થાય છે.

સાધાર્થ:—અનુપલક્ષણે પાત્નીવત્તેષામ્બુઘ્નાં ગુણનિતિ ઉપાધિ પાત્કારા આગ્રયણ
પાત્માંથી પાત્નીવત્તેષામ્બુઘ્નાં પ્રદેશ કરે છે. આગ્રયણ પાત્કારા હન્દાદિદેવતાને ઉદ્દેશી સોમરસનો
હોમ કરેલો હોતો નથી. મોટે એ પાત્માં હન્દાદિ દેવતાનો શેષ રહેતો નથી. આગ્રયણ પાત્માં
નો કેવળ પાત્નીવદેવતાનો જ શેષ હોય છે. આ કાળથી આગ્રયણમાંથી સેષલક્ષણના હન્દાદિનો
સંબંધ નથી એટલે પાત્નીવત્તેષામ્બુઘ્નાં વખતે હન્દાદિ દેવતાનું નામ લેવાની જરૂર નથી.
પાત્નીવદેવતાને તલ સોમલ સેષ મહવાલિ આ પ્રમાણે બોલી પાત્નીવત્તેષામ્બુઘ્નાં લક્ષ્ય પાત્)
કરવું. જિન પાત્ દેવવાસી પૂર્વદેવતાનો શેષ રહેતો નથી. એટલે પાત્નીવત્તેષામ્બુઘ્નાં પાત્ નિન

દેવતાક્રિય હોવાનો હોય તોજ પૂર્વદેવતાનો શેષ રહેલો સંભવિત છે. માટે પાત્નીવતના ભક્ષણમાં હેતુદેહિયોનું ઉપલક્ષણ કરવું નહિ. ॥ ૩૩ ॥

પાત્નીવતશેષ ભક્ષણમાં ત્વષ્ટાનું ઉપલક્ષણ નથી એ અધિકરણ સમજાવે છે
પૂર્વપક્ષ ત્વષ્ટારં ત્પલકાયેત્ પાનાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (પાનાત્) પાનરૂપિણી નથી (ત્વષ્ટારમ) ત્વષ્ટાદેવનું (ઉપલક્ષયેત્) ઉપલક્ષણ કરવું નોંધવે

હાવાર્થ :—પાત્નીવતશેષ ભક્ષણમાં ત્વષ્ટાનું ઉપલક્ષણ કરવું કે નહિ ? અર્થાત્ “ ત્વષ્ટા પીતૃય ” આવેા જોઈ કરવો કે નહિ ? પૂર્વપક્ષ આને છે કે એવો જોઈ કરવો નોંધવે માગ્ય કે, “ સમારૂઢ પત્નીય ર સજ્જદેવેન ત્વષ્ટા સેત્ત પિવ સ્વાહ ” આ મંત્રમાં ત્વષ્ટા સાથે પાન કરવાનું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત મૂલ્ય અતુલ્યત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની આ પ્રતિ સૂચવે છે (અતુલ્યત્વાત્) ગુણ ન હોવાથી (પવન) એ પ્રમાણે (ન સ્વા) યજ્ઞ, સહે નહિ.

હાવાર્થ :—ઉક્ત મંત્રરૂપ સિ મથી તો ત્વષ્ટાનું કેવળ સાહિત્ય જ પ્રતીત થાય છે. ત્વષ્ટાને પાનની સ્થિતિ સખ જણાવેા નથી એ પ્રમાણે પત્નીવતને ઉદ્દેશીને પાનનું વિધાન છે તે પ્રમાણે ત્વષ્ટાને ઉદ્દેશીને પાનનું વિધાન નથી. અર્થાત્ ત્વષ્ટા, સેત્ત પિવ આવું વિધાન નથી માટે ત્વષ્ટાને જોઈ કરવો નહિ પત્નીવદ્ દેવતાના પાન વખતે ત્વષ્ટાની માત્ર ઉપરિધિત જ ઉક્તમંત્રમાં યોગિા કરી છે. ॥ ૩૫ ॥

પાત્નીવતશેષ ભક્ષણમાં ત્રીશ દેવોનું પણ ઉપલક્ષણ કરવું નહિ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ત્રિંશચ્ચ પરાર્યત્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ત્રિંશચ્) ત્રીશ દેવોનું ઉપલક્ષણ કરવું નહિ. (પરાર્યત્વાત્) ઉત્પત્તિવિધિમાં ત્રીશનું નામ ન હોવાથી એ પદાર્થ છે.

હાવાર્થ :—પાત્નીવત માગતા વિધાનમાં પત્નીવત દેવતાનું જ નામ છે. બીજાનું નથી માટે “ ઇતિત્વેન ચાગ્ન્યાદ્યુ ગ્વાતૃય વા વિમલા દ્વાથા પત્નીવત ત્રિંશચ્ચ ત્રીંશદેવાન્ અતુલ્ય-માદયસ્વ ” આ પાઠ્યમાં જણાવેા ત્રીશદેવો ઉપલક્ષિત કરના નહિ “ પત્નીવદ્ દેવોગ દમ્ને દત્તે તેન સ્વમાતમયે ગન્ધેભ્યોડપિ દત્તે દત્તિ સ્તુતિર્લભ્યમાત્ તથાત્તિજ્ઞે વેવર્ષ ” પત્નીવદ્ દેવોગ ઉદ્દેશ કરીને જ દ્રવ્યને હોમ કરવામાં આવે છે. એમ સુમે ધિતીકારે કયું છે.

‘ પત્નીવત્રાસપરિણમ્યર્થિતદ્ દેવાન્ માદય ’ ક્વમિધીયતે આ પ્રમાણે જેમનીય ન્યાયમાર્થમાં સખમાં આવ્યું છે. પત્નીવત નામ ધારણ કરનાર ત્રીંશ દેવોને ખુશી કર. આવેા ઉક્ત વાક્યને સાત છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ ભક્ષણમાં અતુલ્યપદ્ધત્તદેવતા ઉપલક્ષિત નથી ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે
અપદ્ધત્તદેવતા કર્ત્તવ્યત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અપદ્ધત્) અવગણનાર દેવતા (કર્ત્તવ્ય) હોતા આત્મીયે ઉપલક્ષિત નથી.

હાવાયી.—સોમ્યાએ સર્વં સોમ્યાએ વીદિ હતિ અનુવર્ત્યુતે જીહોતિ આ દેહાણે પૂર્વ-મૂત્રમાં જેમ જતાવવામાં આવ્યું છે તેમ પરાધર્મ નથી અગ્નિ પીતૃવાદ સોઝપિ મદ્યમન્દ્રે ઉપલક્ષણીયઃ અગ્નિ વડે પાન થયેલું હોવાથી તે પણ બહુમંત્રમાં ઉપલક્ષિત છે એવું પૂર્વ પક્ષનું મતનું છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે અનુવર્ત્યુત દેવતા અગ્નિનું નામ છે અને તે મંત્રમાં ઉપલક્ષણીય નથી. પ્રકૃતિયુત ઉદ્ગામમાં પ્રથમ હોતાએ સોમપાન કર્યું હોય છે અને પછી અન્વયપૂર્વક પાનને માટે જે મંત્ર જોવામાં આવે છે તેમાં 'હૃતુવીતસ' આવેલો બિંદુ કરવામાં આવ્યો નથી. તેજ પ્રમાણે અનુવર્ત્યુતદેવતાને પાંડ પણ નથી. અર્થાત્ અનુવર્ત્યુતદેવતાને બિંદુ કરવો નહિ. પ્રકૃતિવાગમાં એન્દ્રમદ ઇન્દ્રના હૃદયથી તૃહીત કરેલો હોય છે અગ્નિના કે હોતાના હૃદયથી નહિ. માટે બહુ મંત્રમાં કેવળ 'હૃન્દવીતસ' એવો જ પાંડ વિકૃતિવાગમાં પણ કરવો. ॥ ૩૭ ॥

અનેન્દ્રોતું અમંત્રક ભક્ષ્ય-અધિકરણ.

છન્દોનિવેચસ્તુ સર્વગામિત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ.—(૩૮) આ ૨૦૬ પૂર્વ પક્ષનો નિરાસ કરે છે. (છન્દોનિવેચ) જગતી છન્દો પ્રતિષેધ કરી અનુબંધ છન્દો જિહ્વો વિધિ કરો એ એન્દ્ર અને અનેન્દ્ર પ્રદાનોમાં પ્રકૃતિવિકૃતિ જાવને મુત્યવત્ નથી (સર્વગામિત્વાદ) સોમ તથા સોમધર્મ સંપૂર્ણ ભ્યેતિષ્ઠેમમાં પ્રદાનમાત્ર સાધે સમાન છે.

હાવાયી.—'સોમેન યજેત' આ વાક્યથી સોમ એ કર્મનું અંગ છે ઇષ્ટ પ્રદાન વિશેષનું અંગ નથી. તે ઇષ્ટ ખાસ પ્રદાનનું અંગ હોત તો પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ માનવામાં આવત સોમ કર્મનું અંગ હોવાથી અભિધ પ્રદાનોમાં સોમનો સમાન આવથી સંબધ છે. અનુબંધ છન્દસ હતિ યોજ્યમિ મદ્યમન્દ્ર નમસિ આ વાક્યથી માયત્ર છન્દના રચાઈમાં જગતી છન્દો પ્રતિષેધકરી અનુબંધ છન્દો બિંદુ કરી પ્રકૃતિવિકૃતિભાવમાં કારણ જતાવ્યું છે તે પણ સીક નથી કારણ કે એ જિહ્વો વાચનિક છે એટલે તૃતીય સવનમાં યોજ્યમિ રેવતા બહુમંત્ર પૂરતો જ છે. બધે દેહાણે બિંદુ કરવાનું એ કારણ નથી. માટે પ્રકૃતિવિકૃતિ જાવ ન હોવાથી અનેન્દ્રમાં જિહ્વો સંભવ નથી અને એ કારણથી અનેન્દ્રપ્રદાનના જેવું અમંત્રક ભક્ષ્ય કરવું. ॥ ૩૮ ॥

એન્દ્રામ ભક્ષ્યું અમંત્રકત્વ-અધિકરણ.

એન્દ્રામે તુ લિંગભાવાત્ સ્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વ પક્ષ.

પદાર્થ.—(૩૯) પૂર્વ પક્ષ ઘોતક છે. (એન્દ્રામે) એન્દ્રામ રેવભક્ષ્યમાં તો (લિંગભાવાત્) ઇન્દ્રેય કારણ હોવાથી (સ્વાત્) સમંત્રક ભક્ષ્ય છે.

હાવાયી.—'એન્દ્રામનુજેનમ શક્ષતિ' એન્દ્રામ રેવનું ભક્ષ્ય અમંત્રક કરે કે સમંત્રક ? એ શકના સમાધાનમાં પૂર્વ પક્ષ તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇન્દ્ર અને અગ્નિ આ બે દેવતા વાગા રેવમાં ઇન્દ્ર તો ૨૧૭૮ છે અને એન્દ્રેયનું ભક્ષ્ય તો સમંત્રક ॥ માટે એન્દ્રામ રેવનું ભક્ષ્ય સમંત્રક જ કરવું. ॥ ૩૯ ॥

સમાધાન સૂત્ર.

એકસ્મિન્ વા દેવતાન્તપદ્ વિમાગવત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ.—(૪૦) પૂર્વ પક્ષનો નિરાસ કરે છે. (એકસ્મિન્) એક દેવતાક દ્વિઃ રેવ ભક્ષ્યમાં મંત્ર છે. (દેવતાન્તપદ્) બે દેવતા ॥ દ્વિઃ રેવ એ બિન્દુદેવતા જ કહેવાય માટે બિન્દુદેવતા દેવતા સમંત્રક જ ભક્ષ્ય છે. (વિમાગવત્) અમનેવ પુરોહત ને વ્યુધાં કરવો તેવી રીતે.

ભાવાર્થ :—આગ્રેય પુરોહિતનું ચાર ભાગમાં કરવું એ જેમ અમંત્રક છે તેમ પ્રમાણે એન્દ્રાંશ શેષનું બાકી પચી અમંત્રક ન કરવું. કેવળ ઇન્દ્રદેવતાક હવિશેષ કરતાં ઇન્દ્ર અને અગ્નિ દેવતાક હવિશેષ ભિન્ન છે. કેવળ ઇન્દ્રદેવતાવાળા હવિશેષનું બાકી જ સમંત્રક છે, માટે એન્દ્રાન્દ્રોષબાકી અમંત્રક છે. ॥ ૪૦ ॥

“ ગાયત્રચ્છન્દસઃ ” ઇત્યાદિ મંત્રોનો અનેક છન્દસ્કમાં વિનિયોગ છે એ અધિકરણ

છન્દશ્ચ દેવતાવત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (છન્દઃ) કેવળ ગાયત્રાદિ જેમાં હોય તે જ ઠેકાણે બક્ષમંત્રો વિનિયોગ કરવે (દેવતાવત્) પૂર્વોધિકરણમાં જેમ ઇન્દ્ર એક જ દેવતાવાળા હવિશેષના બાકીમાં બક્ષમંત્ર વિનિયુક્ત કર્યો તેમ.

ભાવાર્થ :—પૂર્વોધિકરણ ખતાવવામાં આપ્યું છે કે કેવળ ઇન્દ્ર એક જ દેવતાને ઉદ્દેશીને સોમરસ આપવામાં આવ્યો હોય એ સોમરસરૂપહવિના શેષના બાકીમાં બક્ષમંત્રો વિનિયોગ છે તેમ પ્રમાણે ગાયત્રી છન્દ વાળાસોમના બક્ષશેષમાં બક્ષમંત્રો વિનિયોગ થવો જોઈએ અર્થાત્ ગાયત્રી છન્દવાળા ઋષિ બોલી ઇન્દ્રને જે સોમરસ આપવામાં આવે છે તેના જ શેષના બાકીમાં ગાયત્રચ્છન્દસ ઇન્દ્રવીતસ્ય શેષ અસ્થામિ આ બક્ષમંત્રો વિનિયોગ થવો જોઈએ. અન્ય છન્દવાળા ઋષિથી ઇન્દ્રને આપવામાં આવેલા સોમના શેષના બાકીમાં ઉક્ત મંત્રો વિનિયોગ ન થવો જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૪૧ ॥

સર્વેષુ વા અભાવાદેકચ્છન્દસઃ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સચવે છે. (સર્વેષુ) અનેક વિધ છન્દવાળા સર્વ વાગોમાં બક્ષમંત્રો વિનિયોગ છે. (એકચ્છન્દસઃ) કેવળ ગાયત્રી છન્દવાળા વાગો (અભાવાત્) અભાવ હોવાથી બક્ષમંત્રો ક્યાંય પચી વિનિયોગ જ ન થાય.

ભાવાર્થ :—સર્વ વાગો ભિન્ન ભિન્ન છન્દવાળા મંત્રો અથવા ઋષિઓ છે. જેમાં બધા જ ગાયત્રી છન્દવાળા જ મંત્ર હોય એવો કોઇ કંતુ જ નથી. હવે જે ગાયત્રી મંત્રવાળા કંતુનો આમલ શખવામાં આવે તો એવો ફાઈ કંતુ ન ગળવાથી બક્ષમંત્રના ક્યાંય પચી વિનિયોગ જ થઈ શકે નહિ. માટે નાનાછન્દસ્કેષુ સર્વેષુ કંતુપુ મક્ષમન્ત્ર. ત્યામ જુદા જુદા છન્દવાળા બધા ૫ કંતુઓમાં બક્ષમંત્ર વિનિયુક્ત છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

હવે સૂત્ર ૨૭ થી ૪૨ સુધી પૂર્વોત્તરપક્ષ રૂપે જે પ્રકરણ સમુત્થિત થયું છે તેનું સમાધાન સૂત્ર ૪૩ માં આ પ્રમાણે કરે છે. આ ઉપસંહારાત્મક છે.

સર્વેષાં વૈકમન્વ્યમૈતિશાયનસ્ય મક્તિપાનત્વાત્ સવનાધિકારો હિ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સચવે છે. (સર્વેષામ્) એન્દ્ર અને અર્જુન-દ, બધા હવિશેષના બાકીમાં (વૈકમન્વ્યમ્) સમાન રૂપે બક્ષમંત્રો વિનિયોગ છે. (હિ) કારણ કે (મક્તિપાનત્વાત્) લઘુજાતિ દ્વારા જ ધાતુનો અર્થ આપવું એવો અર્થ કરવાનો છે અને “ ઇન્દ્રવીત ” આ પદમાં બહુવીહિ સમાસ કરવાનો છે. (સવનાધિકારઃ) : અને અન્યપદાર્થ પ્રધાન તરીકે સવન છે. (રેતિશાયનસ્ય) મહર્ષિ રેતિશાયનનો, એવો મત છે.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્ર-આદિ દેવતા અશરીરી છે એવું આગળ નવમા અધ્યાયમાં મિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. માટે ઇન્દ્રવીતનો અર્થ ઇન્દ્રે પીધેલો એવો અર્થ થઈ શકે નહિ. અશરીરી દેવ પાન કરી શકે નહિ. માટે “ વીત ” નો લઘુશ્બ્દ અર્થ “ દસ ” કરવો અર્થાત્ ઇન્દ્રને આપવામાં

આનો છે સોમ જે સવનમાં તે સવનનું નામ દ્વન્વિત સવન છે. એતિશયન મદધિ માને છે કે એ સવનમાં એન્દ અને એન્દ-સર્વ શેષોમાં ભક્ષ્યમંત્રો વિનિયોગ છે દ્વન્વિત પદથી કેવળ ઇન્દને આપેલા દવિષ્નો શેષ પ્રતીત થતો નથી પણ સવનમાં આપેલા સર્વ દવિષ્નો શેષ પ્રતીત થાય છે. માટે સર્વશેષોના ભક્ષ્યમાં ભક્ષ્યમંત્ર વિનિયુક્ત છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે એન્દશેષભક્ષ્ય જેમ સમંતક છે તેમ એન્દશેષ ભક્ષ્ય સમંતક જ છે. ॥ ૪૩ ॥

इति मीमांसागुर्वरमाप्ये तृतीयस्य अव्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीये अध्याये तृतीयः पादः

હવે ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિમાં વેદધર્મત્વ છે એ અધિક્યુ સ્થભાય છે.

भुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(ભુતે) ઉચ્ચે. જ્ઞાત્ર મિયતે આ વાક્યમાં જ્ઞાત્ર એવા પાતું પ્રવજ થતું હોવાથી (જાતાધિકાર) નક્કર નીતિવાળા મનમાં જ ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિ ધર્મોના અધિકાર (સ્યાત) છે.

ભાવાર્થ :—એતિશયમાં આ પ્રમાણે પાદ છે. ઉચ્ચે. જ્ઞાત્ર મિયતે ઉચ્ચે. જ્ઞાત્રા ઉપાદ્યુ યજુરેતિ । આ દેહાણે ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિ ધર્મો કેવળ મંત્રોના અધિકારને લઈને પ્રવજ થયા છે કે સપૂર્ણ નગ્નેદ આદિને લઈને ? આ સંસયમાં પૂર્વપક્ષનું માર્ગનું છે કે કેવળ મંત્રોને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચૈસ્ત્વ આદિ ધર્મો પ્રવજ થયા છે સપૂર્ણનગ્નેદ આદિને ઉદ્દેશીને નહિ. જ્ઞાત્ર, સામ યજુષ એ નીતિવાચક શબ્દ છે. વેદવાચક નથી. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत सप्त.

वेदो वा प्रायदशानात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(વા) “ વા ” શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નગ્નજ્ઞ સૂચવે છે. (વેદઃ) ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિ ધર્મવિધિના ઉદ્દેશ વેદ છે. (પ્રવજર્ણનાત) વાક્યના ઉપક્રમમાં વેદશબ્દનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિ ધર્મો વેદોને ઉદ્દેશીને પ્રવજ થયા છે. કારણ કે વાક્યની રૂઝ-આનમાં વેદ શબ્દનું શ્રવણ થાય છે. જેમકે :—

प्रजापतिस्त्वामयम प्रजाः सृजेयेति न तपोऽस्तव्यत, तस्मात् तेषामात् प्रयो देवा अमृष्यन्त अमित्रांशुरादित्यः, तैस्तव्यन्त तेष्वस्तेष्वानेभ्यः प्रयो देवा असृष्यन्त । अमेष्टग्नेदः, चायोर्यजुर्वेदः आदित्यात् सामवेदः । इति उपकल्प्य तस्मादुर्बलं चा क्रियत इत्युपसंहारात् असंजातविरोधित्वेन प्रयत्नत्वेन उपकमानुसारेण उपसंहारनयनम् ॥

અર્થ :—પ્રજાપતિએ કામના કરી કે હું પ્રજા-સર્જનું, તેણે તપ કર્યો, તપ કરી તેણે અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય એ ત્રણ દેવોને ઉત્પન્ન કર્યાં. તેઓએ પણ તપ કર્યું. તેમાંથી ત્રણ વેદ ઉત્પન્ન થયા, અગ્નિમાંથી નગ્નેદ, વાયુમાંથી યજુર્વેદ અને આદિત્યમાંથી સામવેદ. આ વાક્યોમાં વેદ શબ્દ રપષ્ટ થતો છે. આ પ્રમાણે વાક્યની રૂઝઆન કરી ઉચ્ચે. જ્ઞાત્ર મિયતે માટે ઉચ્ચૈસ્ત્વ કેવળ દ્વારા કાર્ય કરતું. વાક્યોપક્રમમાં નગ્નેદ શબ્દ રપષ્ટ છે માટે ‘જ્ઞાત્ર’ પદથી પણ નગ્નેદ જ સમજવો કારણ ઉપક્રમ વિશેષ-લીન હોવાથી પ્રગળ છે. ઉપક્રમ પ્રમાણે જ ઉપ-સંહાર થયો જેમકે. તસ્માત્ ઉચ્ચે જ્ઞાત્ર મિયતે દ્વારા વાક્યો ઉપસંહાર સૂચવે છે. ઉપક્રમમાં નગ્નેદ તે માટે ઉપસંહારમાં પણ નગ્ન પદ નગ્નેદ ‘જ્ઞાત્ર’ પદથી સામવેદ અને ‘યજુષ’ પદથી યજુર્વેદ સમજવો. ટીકાકાએ આ દેહાણે મંત્ર અને પ્રાદ્યજ્ઞને વેદ કહ્યો છે. જેમ કે મત્ર માત્રમ રાતુરાવરવેદસ્પર્શઃ નૌમિત્રિ ચરતિ. રસામીથી દવાનંદજી કેવળ મંત્ર આપને વેદ

માને છે એ તેમણે ઋગ્વેદાદિ સાધ્ય જમિકામા વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. ॥ ૨ ॥

લિટ્તાચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિટ્તા) અર્થપ્રકાશ રૂપ લિંગથી પણ વેદજ્ઞ ઋચા પદ્યથી સમજાવે.

સાધાર્થ :—જ્ઞાત પદ્યો ઋગ્વેદ સમજાવે. એમકે “ જ્ઞાતિમઃ પૂર્વજિ દિવિદેવ દેવો યજુર્વે-
દેન તિષ્ઠતિ મધ્યે અહઃ , સામવેદેન અસ્તમયે મહીયતે વેદેરશ્વન્યભિમિરિતિ સૂર્યઃ ” આ દેશણે પહેલા
અર્થમાં “ જ્ઞાતિમઃ ” પદ્યો ઋગ્વેદ લીધે છે, કારણ એવા ચરબમાં “ વેદે. ” આપું પણ વચન
આપું છે, એ ઋગ્વેદ પદ્યો ઋગ્વેદનો વ્યવહાર ન હોતો તો વેદાભ્યાસ એવું દિવચન જ આપું
હોત, આ અર્થબોધક લિંગથી પણ સમજાય છે કે ઋગ્વેદ આદિ ચંદો વેદબોધક જ છે. ॥ ૩ ॥

ધર્મોપદેશોઽનુ ન હિ દ્રવ્યેણ સમ્બન્ધઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધર્મોપદેશાતુ) ઉચ્ચૈરત્વ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાથી પણ ઋગ્વેદો
વ્યવહાર વેદમાં જ છે (હિ) કારણ કે (દ્રવ્યેણ) સામવેદ સાથે (સમ્બન્ધો ન) ઉચ્ચૈરત્વ
ધર્મનો અર્થ જાતવજા ન હોતો જોઈતો.

સાધાર્થ :—ઉચ્ચૈઃ સામ્ના ઉચ્ચ સ્વરથી સામથી કાવ્ય કરવું અહીં સામવેદમાં જે ઉચ્ચૈરત્વ
ધર્મનું વિધાન કર્યું છે તે કરવું જોઈતું ન હતું. કારણ કે “ કવ્યચૂડ ” સભા ગાયતિ ” જામનું
જ્ઞાન ઋગ્વેદમાં જ થાય છે એવું આનાથી સિધ્ધ થાય છે. જાન હ મેશા ઉચ્ચસ્વર થાય ॥
તો પણ ઉચ્ચૈઃ સામ્ના ક્રિયતે આપું વિધાન તો માટે કરવું જોઈએ ! છતાં ઉચ્ચૈરત્વ ધર્મનો
ઉપદેશ કરી છે તેથી સિધ્ધ થાય છે કે ઋગ્વેદ પદ્યો ઋગ્વેદ સમજાવે. સામપદ્યો સામવેદ અને
યજુઃપદ્યો યજુર્વેદ સમજાવે. ॥ ૪ ॥

ત્રયી વિદ્યાભ્યાસ ચ તદ્દિદિ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ત્રયી વિદ્યાભ્યાસ) ત્રી જોવી વિદ્યાની આખ્યા (તદ્દિદિ) ત્રણ
વેદને ભાગવારમાં રૂઢ છે.

સાધાર્થ :—ત્રી વિદ્યા વસ્તુ સં ત્રયીવિદ્યાઃ ત્રી એટલે ત્રણ વેદ ત્રણ વેદને જે જાણે તેને
‘ ત્રીવિદ્ ’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. ત્રી પદ કેવળ ઋગ્વેદ, સામ અને યજુઃમાં પ્રસિદ્ધ નથી.
પણ ત્રી પદ લક્ષણાવતિથી ત્રણ વેદોનું વાચક છેઃ માટે આ ‘ ત્રીવિદ્ ’ રૂપ પદની પ્રસિદ્ધિ પણ
પણ ઋગ્વેદ, સામ અને યજુઃ એ ત્રણે પદો ત્રણ વેદોના વાચક છે તેજ પ્રમાણે તસ્માદુચ્ચૈઃ જ્ઞાતિ-
મિત્તે એ ઉપસંહારક વાક્યમાં આવેલા ઋગ્વેદ પદો વેદવાચક જ છે. ॥ ૫ ॥

આશંકા સ્ત્ર વ્યતિક્રમે યથાશ્રુતીતિ ચેત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વ્યતિક્રમે) અપાઓનો યજુર્વેદમાં અને યજુર્વેદમાં ઋગ્વેદમાં પાઠ હોય
તો પણ (યથાશ્રુતિ) વાક્યોક્ત રીતે ઋચાઓનો ઉચ્ચૈરત્વ પાઠ અન યજુર્વેદનો ઉપાશ્રુત પાઠ
થવો જોઈએ (ઇતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો સમાધાન આપવાના સૂતમાં.

સાધાર્થ :—યજુર્વેદ વિદિત કર્મમાં જો ઋચાઓનો પાઠ અન્યો હોય તો યજુર્વેદમાં
આવેલી ઋચાઓમાં ઉચ્ચૈરત્વ અને ઉપાશ્રુતવર્તો વિરૂધ્ધ થાતો પડે કારણ કે યજુર્વેદ
પ્રકરણ પઠિત ઉપાશ્રુત આવવું જોઈએ અને વાક્યના કલ્પ પ્રમાણે ઉચ્ચૈરત્વ આવવું જોઈએ
એટલે વિરૂધ્ધની જ પ્રાપ્તિ થશે. તેના કારણે યજુર્વેદમાં પ્રાપ્ત થયેલી ઋચામાં પણ ઉચ્ચૈરત્વ
પાઠ કરવો ઉચિત છે. કારણ કે વાક્યોક્ત ઋગ્વેદ ધર્મનો તેમાં અપાત્ર નથી માટે યજુર્વેદ

ઋચામાં પણ ઉચ્ચેત્વ ધર્મ સ્વીકારવો નોંધવો. ॥૬॥
આશાકાનું સમાધાન થતું.

ન સર્વાસ્મિન્ નિવેશાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) એમ નહિ (સર્વાસ્મિન્) સર્વવેદમાં (નિવેશાત્) ઉચ્ચેત્વ અને ઉપાશુત્વ ધર્મનો નિવેશ હોવાથી.

ભાષાર્થ :—સંપૂર્ણ યજુર્વેદમાં ' પછી તે ઋચાત્મક હોય કે યજુષાત્મક હોય ' ઉપાશુત્વ ધર્મ નિતિવિષ્ટ થયેલો છે તેમ સંપૂર્ણ ઋગ્વેદમાં ' પછી તે ઋચાત્મક હોય કે યજુષાત્મક હોય ' ઉચ્ચેત્વ ધર્મ નિતિવિષ્ટ થયો છે. માટે યાજુર્વેદિક ઋચા હોય તો તેમાં પણ ઉપાશુત્વ ધર્મ જ માનવો નોંધવો ઉચ્ચેત્વ ધર્મ નહિ. તેમ પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં કાષ્ઠ યજુઃ પાંચો હોય તો તેમાં ઋગ્વેદના અન્યને લીધે ઉચ્ચેત્વ ધર્મ જ સ્વીકારવો નોંધવો. પણ વિકલ્પનો સ્વીકાર કરવો નહિ. અર્થાત્ યજુર્વેદગત ઋચામાં કાષ્ઠ વખત ઉપાશુત્વ અને કાષ્ઠ વખત ઉચ્ચેત્વ એમ વિકલ્પ માનવો નહિ. ॥ ૭ ॥

સંયોગાન્ન પ્રકરણેન વાચ્યતે ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સંયોગેન) જે વેદવિદિત ધર્મ હોય તે વેદનો ધર્મ જ સંબધ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી (પ્રકરણેન) પ્રકરણથી તે ધર્મનો (ન વાચ્યતે) બાધ થતો નથી.

ભાષાર્થ :—જે વેદથી ધર્મવિદિત હોય તે વેદનો ધર્મ, ઉચ્ચેત્વ અથવા ઉપાશુત્વ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રકરણથી તેનો બાધ થતો નથી. ઉલટું વાક્યથી જ પ્રકરણનો બાધ થાય છે. ઉચ્ચેત્વ ધર્મ ઋગ્વેદની સાથે સંબધ ગમે છે. આ પ્રમાણે આ અધિકરણમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે ઋકષથી ઋગ્વેદનો વ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉચ્ચેત્વ છે, યજુષ પદથી યજુર્વેદનો વ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉપાશુત્વ છે અને સામ પદથી સામનો વ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉચ્ચેત્વ છે.

ઉચ્ચૈઃ ઋષાઃ ક્રિયતે, ઉચ્ચૈઃ સામના, સર્વાન્નુ યજુરેતિ ॥ ૮ ॥

આધાનમાં ગાનનું ઉપાશુત્વ છે એ અધિકરણ.

ગુણમુલ્યવ્યતિક્રમે તદર્થત્વાન્મુલ્યેન વેદસંયોગઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ગુણમુલ્યવ્યતિક્રમે) ગુણ અને મુખ્યનો વિશેષ હોય ત્યાં (વેદસંયોગઃ) વેદકાર સંબધ પ્રતિપાદ છે (મુલ્યેન) પ્રધાનને અનુસરીને જ (તદર્થત્વાત્) અંગો પ્રધાનને માટે જ યોગ્યતા હોય છે.

ભાષાર્થ :—' વસ્તુને પ્રાપ્તિગોપ્રિમાદર્શીત ' આ પ્રમાણે યજુર્વેદ આદ્યધર્મો અન્યાધાન વિદિત છે અને તાંજ.

રવન્તર મમિમાયતે ગાર્દપત્ય આઘીયમાન ક્વિતિ . . . સામગ્રી અંગ તરીકે વિદિત છે. સામ આધાનના અંગ તરીકે વિદિત છે. સામગ્રી ઉચ્ચેત્વ ધર્મથી કરવું કે ઉપાશુ ધર્મથી ? આવા સંશયમાં પૂરેપૂરું માને છે કે સામનો ધર્મ ઉચ્ચેત્વ છે માટે ઉચ્ચેત્વધર્મથી ગાન કરવું નોંધવું સિદ્ધાંતપ્રસ્વાદીનું કહેવું ॥ કે સામ એ તો અંગ છે અને આધાન એ મુખ્ય ॥ માટે ઉચ્ચેત્વ આને અને ઉપાશુત્વ ધર્મનો વિશેષ હોય ત્યારે પ્રધાનને અનુસરી સામગ્રી અંગ નોંધવો. આધાન યજુર્વેદ વિદિત હોવાથી ઉપાશુધર્મથી કરવામાં છે તો ત્યારે સામગ્રી પણ ઉપાશુધર્મથી જ થવું નોંધવું. ॥ ૯ ॥

જ્યોતિષોમ યાજુર્વેદિકત અધિકરણ.

મૂયસ્ત્વેનોમયશ્રુતિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(વળવળતિ) જનને વેદમાં જે કર્મના વિધાનનું અણુ થતું હોય ત્યાં તે કર્મનો નિર્ણય (મૂયસ્ત્વેન) અજોના જુરસ્તવથી કરવો.

ભાવાર્થ:—‘જ્યોતિષોમ સ્વર્ગકમો યજેત ।’ આ વિધાન યજુર્વેદમાં તથા સામવેદમાં પણ ઉપસ્થાપ્ય થાય છે, પ્રધાન કર્મ જનને વેદમાં દ્રુષ્ટ હોવાથી જનને વેદના સ્વરૂપ વિદ્યુત્થાયે જોઈએ. અર્થાત્ દ્રુષ્ટ પાત્રતે યજુર્વેદના ઉપાશ્રુત્ય સ્વરૂપી અને દ્રુષ્ટ વપત સામવેદના ઉચ્ચસ્ત્વ સ્વરૂપી જ્યોતિષોમ યાગ કરવો જોઈએ આવા પૂર્વપચના સમાધાનમાં સિકાન્તવાદી કહે છે કે પ્રધાન કર્મમાં જે વેદના અંગો વધારે હોય તે વેદનું જ એ પ્રધાન કર્મ છે એમ માનવું જોઈએ. જેમ જેની સાથે વધારે અંગ ગણક આદિ પરિવાર હોય તે ગુળ અને શેરો પરિવાર જેની સાથે હોય તે સચિવ તરીકે જોવાથી સ્પષ્ટ છે તેમ ઉપાસ વેદ પ્રતિપાદિત પ્રધાન કર્મ કયા વેદનું છે તે જાણી લેવું જોઈએ. જ્યોતિષોમ યાગમાં યજુર્વેદ વિદિત અંગો વધારે છે તેથી જ્યોતિષોમ રૂપ પ્રધાન યાગ કર્મ યાજુર્વેદિક છે. સામવેદિક નથી એમ સ્પષ્ટ જાણવું જોઈએ અને તેથી એ કર્મ ઉપાશ્રુત્ય સ્વરૂપી થવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

અકરણ્યુ વિનિયોજકવાધિકરણ.

અસંયુક્ત પ્રકરણાદિતિકર્તવ્યતાર્થત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(અસંયુક્ત) શ્રુતિ, સિંચ અને વાકવથી જેના વિનિયોમ ન થયે તો તેના વિનિયોમ (પ્રકરણ) પ્રકરણથી કરવો જોઈએ. (દત્તિકર્તવ્યતાર્થત્વાદ) પ્રધાન કર્મને પ્રતિ-કર્તાત્તાની આકાંક્ષા હોવાથી.

ભાવાર્થ:—શ્રુતિ, સિંચ અને વાકવથી જે અંગોના વિનિયોમ ન થયે તો તેના વિનિયોમ પ્રકરણથી કરવો. જેમકે દર્શ પૂર્ણમાસ સતિધિમાં સચિવો યજતિ । તત્કાલ મગતિ આ વાકવો દ્વારા લેવાય છે, માટે તેને જાણની આકાંક્ષા છે અને દર્શ પૂર્ણમાસ રૂપ યાગ પોતાના વ્યાપારની આકાંક્ષા રાખે છે. આ જનને આકાંક્ષાથી પ્રપાળાદિ વ્યાપાર સહિત દર્શ પૂર્ણમાસ રૂપ જનને યાગો દ્વારા સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરવું આવી એક વાકવતા કરી અંગિજીવાને સિદ્ધ કરવો. માટે સચિવો યજતિ ઈત્યાદિ વાકવો પ્રકરણ દ્વારા દર્શ પૂર્ણમાસ યાગના અંગ છે એમ સમગ્રનું અર્થાત્ પ્રકરણ એવું વિનિયોજક છે. ॥ ૧૧ ॥

સ્થાનનુ વિનિયોજકવાધિકરણ

ક્રમશઃ વેદસામ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(વ) અને (ક્રમ:) કર્મ અંગોના વિનિયોજક જ (વેદસામ્યાત્) સ્થાનની દ્રુષ્ટતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ક્રમ, રીતિ તથા સમાન દેશ એ ત્રણ પર્વાવવાચક છે. દર્શ પૂર્ણમાસ યાગના અન્વયકર્તામાં આવેલ, ઉપાશ્રુત્ય તથા અગ્નિષોમીય આ ત્રણ યાગોનું વિધાન કર્યા પછી યાજમાન કાકમાં

“અંગેરહ” “દત્તિવસ્તવદબ્ધો મૂયાસમ્” તથા અમીપોમયોરહં

આ કર્મથી અનુમત સંચક ત્રણ મંગલો પાક કરવામાં આવે છે. એમાં પહેલા અને ત્રીજા મંગલો વિનિયોમ પહેલા અને ત્રીજા યાગમાં થાય છે એનો અર્થ પ્રગટ રૂપ સિંચ દ્વારા સ્પષ્ટ

ઋચાર્માં પણ ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥૬॥
આરાધનું સમાધાન મૂળ.

ન સર્વસ્મિન્ નિવેશાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(૭) એમ નહિ (સર્વસ્મિન્) સર્વવેદમાં (નિવેશાત્) ઉચ્ચૈસ્તવ અને ઉપાશુત્વ ધર્મનો નિવેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ ચતુર્વેદમાં ' પછી તે ઋગ્ગાત્મક હોય કે યજુષાત્મક હોય ' ઉપાશુત્વ ધર્મ સંનિવિષ્ટ થયેલો છે તેમ સંપૂર્ણ ઋગ્વેદમાં ' પછી તે ઋગ્ગાત્મક હોય કે યજુષાત્મક હોય ' ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ સંનિવિષ્ટ થયેલો છે. માટે ચાલુવેદિક ઋચા હોય તો તેમાં પણ ઉપાશુત્વ ધર્મ જ માનવો જોઈએ ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ નહિ. તેજ પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં કાષ્ઠ યજુઃ પશ્યો હોય તો તેમાં ઋગ્વેદના સંબંધને લીધે ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મજ સ્વીકારવો જોઈએ. પણ વિકલ્પનો સ્વીકાર કરવો નહિ. અર્થાત્ ચતુર્વેદમત ઋચાર્માં કાષ્ઠક વખત ઉપાશુત્વ અને કાષ્ઠ વખત ઉચ્ચૈસ્તવ એમ વિકલ્પ માનવો નહિ. ॥ ૭ ॥

સંયોગાન્ન પ્રકરણેન વાચ્યતે ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સંયોગેન) જે વેદવિદિત ધર્મ હોય તે વેદને : ધર્મજ સંબંધ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી (પ્રકરણેન) પ્રકરણથી તે ધર્મનો (જાણવાયે) જાણ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—જે વેદથી ધર્મવિદિત હોય તે વેદનો ધર્મ, ઉચ્ચૈસ્તવ અથવા ઉપાશુત્વ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રકરણથી તેનો જાણ થતો નથી. ઉલટું વાસ્તવિક જ પ્રકરણનો જાણ થાય છે. ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ ઋગ્વેદની સાથે સંબંધ ગમે છે. આ પ્રમાણે આ અધિકરણમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે ઋગ્વેદથી ઋગ્વેદનો બ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉચ્ચૈસ્તવ છે, યજુષ પદથી યજુર્વેદનો બ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉપાશુત્વ છે અને સાથ પદથી સામનો બ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉચ્ચૈસ્તવ છે.

• સ્વર્ચઃ પ્રૃષ્ઠા ક્રિયતે, સ્વર્ચોઃ સામ્ના, સ્વર્ણમ્ન યજુર્યેવિ ॥ ૮ ॥

આધાનમ્ માનનું ઉપાશુત્વ છે એ અધિકરણ.

ગુણમુલ્યવ્યતિક્રમે તદર્થત્વાન્મુદ્યેન વેદસંયોગઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ગુણમુલ્યવ્યતિક્રમે) ગુણ અને મુખ્યનો વિરોધ હોય ત્યાં (વેદસંયોગઃ) વેદસા સંબંધ પ્રતિપાદ છે (મુલ્યેન) પ્રધાનને અનુસરીને જ (તદર્થત્વાત્) અંગો પ્રધાનને માટે જ યોગ્યતા હોય છે.

ભાવાર્થ :—' વગ્તે માત્રાભિગાદપીત ' આ પ્રમાણે ચતુર્વેદ આલેખમાં અન્યાધાન વિદિત છે અને તાજ

સ્વગત સમિગાપ્તે ગાર્દપત્ય આધીયમાન સ્તિ

સામયત્રો અગ તરીકે વિદિન છે. સામ આધાનના અંગ તરીકે વિદિત છે. સામયજન ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મથી કરવું કે ઉપાશુ ધર્મથી ? આવા સંસપમાં પૂર્વપક્ષ માને છે કે સામનો ધર્મ ઉચ્ચૈસ્તવ છે માટે ઉચ્ચૈસ્તવધર્મથી જાન કરવું જોઈએ. સિક્કાનપ્તવાદીનું કહેવું છે કે સામ એ તો અંગ છે અને આધાન એ મુખ્ય છે માટે ઉચ્ચૈસ્તવ આવે અને ઉપાશુત્વધર્મનો વિરોધ હોય ત્યારે પ્રધાનને અનુસરી સામયજન ચતુર્વેદ વિદિત હોવાથી ઉપાશુધર્મથી કરવામાં છે તો સ્વગત સામયજન પણ ઉપાશુધર્મથી જ ચતુર્વેદ જોઈએ. ॥ ૯ ॥

ભૌતિષ્ટોમ ચાલુવેદિકત્વ અધિકરણ.

મૂયસ્ત્વેનોમયશ્રુતિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(સમયશ્રુતિ) જાનને વેદમાં જે કર્મના વિધાનનું અર્થ થયું હોય ત્યાં તે કર્મનો નિર્ણય (મૂયસ્ત્વે) અંગેના જૂરસ્વયં કરવો.

ભાવાર્થ :—‘જ્યોતિષ્યેન સ્વર્ગકામો યજેત ।’ આ વિધાન ચલુવેદમાં તથા સામવેદમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. પ્રધાન કર્મ જાનને વેદમાં મુદ્દપ હોવાથી જાનને વેદના સ્વરૂપે વિકલ્પ થયો નોંધજો. અર્થાત્ કાષ્ઠ વખતે ચલુવેદના ઉપાશ્રુત્ય સ્વરૂપી અને કાષ્ઠ વખતે સામવેદના ઉચ્ચેત્વ સ્વરૂપી જ્યોતિષ્યેન યાગ કરવો નોંધજો જાના પૂર્વપક્ષના સમાધાનમાં સિદ્ધાન્તવાદી કહે છે કે પ્રધાન કર્મમાં જે વેદના અંગે વધારે હોય તે વેદનું જ એ પ્રધાન કર્મ છે એમ માનવું નોંધજો. જેમ જેની સાથે વધારે વ્યંજ ગણક આદિ પરિવાર હોય તે રાત્ર અને થોડા પરિવાર જેની સાથે હોય તે સમિત તરીકે જોળખી ગણાય છે તેમ ઉપન વેદ પ્રતિપાદિત પ્રધાન કર્મ કદા વેદનું છે તે વ્યર્થા એવું નોંધજો. ભૌતિષ્ટોમ યાગમાં ચલુવેદ વિદિત અંગે વધારે છે તેથી ભૌતિષ્ટોમ રૂપ પ્રધાન યાગ કર્મ ચાલુવેદિક છે. સામવેદિક નથી એમ રૂપ જાણવું નોંધજો અને તેથી એ કર્મ ઉપાશ્રુત્ય સ્વરૂપી થયું નોંધજો. ॥ ૧૦ ॥

પ્રકરણનું વિનિયોજકત્વાધિકરણ.

અસંયુક્ત પ્રકરણાદિતિકર્તવ્યતાર્થત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અસંયુક્ત) સુતિ, લિંગ અને વાક્યથી જેનો વિનિયોગ ન થયે શકે તેનો વિનિયોગ (પ્રકરણ) પ્રકરણથી કરવો નોંધજો. (હતિકર્તવ્યતાવત્વાત્) પ્રધાન કર્મને કૃતિકર્તવ્યતાની આકાંક્ષા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સુતિ, લિંગ અને વાક્યથી જે અંગેનો વિનિયોગ ન થયે શકે તેનો વિનિયોગ પ્રકરણથી કરવો. જેમકે દર્શ પૂર્ણમાસ સનિધિમાં સમિતો યજેતિ । સનૂનવાત્ યજેતિ આ વાક્યો ફક્તરહિત જુઓય છે, માટે તેને ફળની આકાંક્ષા છે અને દર્શ પૂર્ણમાસ રૂપ યાગ પોતાના વ્યાપારની આકાંક્ષા રાખે છે. આ જાનને આકાંક્ષાથી પ્રયત્નરૂપે વ્યાપાર સંદિત દર્શ પૂર્ણમાસ રૂપ જાનને યાગે કારણ સ્વર્ણને પ્રાપ્ત કરવું જાણી એક વાક્યતા કરી અંગાંગિજાપને સિદ્ધ કરવો. માટે સમિતો યજેતિ વાક્યો પ્રકરણ દ્વારા દર્શ પૂર્ણમાસ યાગના અંગ છે એમ સમજવું અર્થાત્ પ્રકરણ એવું વિનિયોગક છે. ॥ ૧૧ ॥

સ્થાનનું વિનિયોજકત્વાધિકરણ

ક્રમશઃ દેશસામ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (ક્રમ) કર્મ મંત્રનો વિનિયોગક છે (દેશસામ્યાત્) સ્થાનની મુદ્દપતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્રમ, સ્થળ તથા સમાન દેશ એ ત્રણ પર્વાવવાચક છે. દર્શ પૂર્ણમાસ યાગના આખરકારમાં આંગ્રેમ, ઉપાશ્રુત્ય તથા અધિષ્ટોમીય આ ત્રણ યાગોનું વિધાન કર્યા પછી ચાલુમાન કારકમાં

“સર્ગેત્” “દલ્ધિરસ્વદલ્ધો મૂયાસમ્” તથા જાગ્રીયોમયોરદ્

આ કર્મથી અનુર્મન સંચક ત્રણ મંત્રોના પાઠ કરવામાં આવે છે. એમાં પહેલા અને ત્રીજા મંત્રનો વિનિયોગ પહેલા અને ત્રીજા યાગમાં થાય છે એનો અર્થ પ્રકરણ રૂપ લિંગ દ્વારા રૂપે

યાવ ■ પશુ “દલ્લિતિ” આ મંત્ર કાષ્ઠદેવતાને પ્રદાસ કરતો નથી (દલ્લિત કાષ્ઠ ધાતુક આયુધનું નામ છે.) માટે એમાં સદેહ થાય છે કે એ મંત્ર ઉપાસુવાળનું અંગ ■ કે નહિ ? આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે આશ્વર્થવ કાંઈમાં ઉપાસુવાળનો નબળ પીતો છે અને યાગ માન કાંઈમાં ઉક્ત મંત્રનો નબળ પશુ બીજો છે. માટે એનું સ્થાન એની સાથે સમાન હોય તે સ્થાન અથવા કમ તે મંત્રનો વિનિયોગક થાય છે. માટે દલ્લિતિ એ મંત્ર ઉપાસુવાળનું અંગ છે એ કંમથી ભણી શકાય છે. ॥ ૧૨ ॥

સમાખ્યાનું વિનિયોગકત્યવિકરણ.

આશ્વા ચૈવં તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જાણ્યા) સમાખ્યા પશુ (એમ) વિનિયોગક યજ્ઞ શકે છે (તદર્થત્વાત્) કારણ તેનાથી કતા અને કિયાનો સંબંધ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—યોગિક શબ્દને ‘સમાખ્યા’ કહેવામાં આવે છે. આખ્યા અને સમાખ્યા પર્વાપવાચક શબ્દો છે. પાન્યાપુરાનુવાક્યાપાક-આદિ ધર્મો અગ્નેદર્માં દેહા છે. દોહન અને નિર્વાપ આદિ ધર્મો વલુવેદમાં દેહા છે અને આન્વસ્તોત્ર, પૃષ્ઠસ્તોત્ર આદિ ધર્મો સામવેદમાં દેહા છે અમુક સ્તિત્વે જ તે ધર્મો કરવા એવું કાષ્ઠ નિયામક પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી કાષ્ઠ પશુ ભવિત્વે તે ધર્મો કરવા એવો અર્થ ક્ષિત થાય છે. આ શકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. હોત્ર, આશ્વર્થવ અને ઓદગ્રાન આ સમાખ્યાથી નિયમ ભણી શકાય છે. સમાખ્યાનથી વિનિયોગ કરવામાં કાષ્ઠ બાધક પ્રમાણ મળતું નથી. હોતાનું કામ તે હોત્ર, આશ્વર્થવ કામ તે આશ્વર્થવ અને ઉદગ્રાનનું કામ તે ઓદગ્રાન પાન્યાપુરાનુવાક્યા એ હોત્ર કર્મ છે માટે તે હોતાને કરવું જોઈએ. દોહન આદિ આશ્વર્થવ કર્મ છે માટે તે આશ્વર્થવે કરવું જોઈએ અને આન્વસ્તોત્ર આદિ ઓદગ્રાન કર્મ છે એમ હવું હોવાથી તે ઉદગ્રાનને કરવું. આ પ્રમાણે હોત્ર આદિ સમાખ્યાથી વિનિયોગ યજ્ઞ થયો છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ, સિદ્ધિ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન (કમ) અને સમાખ્યા આ છ પ્રમાણોથી વિનિયોગ યજ્ઞ થયે છે. ॥ ૧૩ ॥

શ્રુતિઆદિનું પૂર્વપૂર્વબદ્ધીયસ્ત્વ-અધિષ્ઠરણ.

શ્રુતિલિઙ્ગવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાખ્યાનાં સમવાયે પારદૌર્વિહ્યમર્થવિપ્રકર્પાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(શ્રુતિલિઙ્ગવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાખ્યાનામ્) શ્રુતિ, સિગ, વાક્ય, પ્રકરણ સ્થાન અને સમાખ્યા આ છ વિનિયોગક પ્રમાણોમાં (સમવાયે) ને વિરુદ્ધપ્રમાણોનો એકત્ર સંનિપાત થાય ત્યારે (પારદૌર્વિહ્યમ્) ને પ્રમાણોમાં ને ઉક્ત પ્રમાણ હોય તે કુર્મ સમજવું, કારણ કે (અર્થવિવર્ણ) પૂર્વપ્રમાણ કરના ઉત્તર પ્રમાણથી વિનિયોગ વિલખ્યા પડી જાય છે.

ભાવાર્થ :—વિનિયોગ કરનારાં છ પ્રમાણો બતાવ્યાં દેવે આ સૂત્રમાં નો પ્રસંગો એકજ વિનિયોગક અર્થમાં એટી સાથે આવે તો કયા પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવો ॥ એ બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે. જો એકજ વિનિયોગ અર્થમાં વિરુદ્ધ ને પ્રમાણોનો સમવાય થાય તો એ ને પ્રમાણોમાંથી સૂત્રમાં બતાવેલા કમ પ્રમાણે ને પછીનું પ્રમાણ હોય તે કુર્મ સમજવું છે, કારણ કે એનાથી અર્થનો વિનિયોગ કરવામાં વિલખ થાય છે, માટે એવે સ્થળે પૂર્વપ્રમાણથીજ અર્થનો વિનિયોગ કરવો. એમકે :—“એન્દ્રનાં ગાદ્ધ્યમુપતિષ્ઠે” આ દેહાણે એન્દ્ર પદથી ઇન્દ્રેવતાની પ્રતીતિ થવાથી ઇન્દ્રેવતાક ન્યાયી ઇન્દ્રનું ઉપસ્થાન કરવું અને એન્દ્રનાં ઇન્દ્રમ્ ઉપતિષ્ઠેત આવા

વાક્યની કલ્પના કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે જે વિનિયોગ થયો તે સિંગ પ્રમાણથી થયો કહેવાય પણ ઉપરના વાક્યમાં ગાર્હપત્ય એ દ્વિતીયાત્પદની શ્રુતિ સ્પષ્ટ છે અહીં કલ્પના કરવી પડતી નથી માટે જેન્દ્રર્ચા ગાર્હપત્યગુપ્તિષ્ઠતે આનાથી ઇન્દ્રદેવતાક ઋચાથી ગાદૃપત્યનું ઉપરધાન કરવું. આ પ્રમાણે જે વિનિયોગ થયો તે શ્રુતિથી થયો. આ પ્રમાણે આ ઠેકાણે શ્રુતિ અને લિંગનો સમવાય થયો છે અને લિંગ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવા જતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કલ્પના કરવા પછી ઇન્દ્રોપરધાન કરવા જતાં વિનિયોગ કરવામાં વિલંબ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવા જરા પણ વિલંબ મળે નથી માટે ઉત્તર પ્રમાણ અર્થાત્ શ્રુતિની અપેક્ષાએ લિંગ પ્રમાણ નિર્ણય પડે છે. આ કારણથી શ્રુતિરૂપ બળવાન પ્રમાણથી જ વિનિયોગ કરવો, લિંગ પ્રમાણથી નહિ.

જે વિનિયોગ અર્થમાં એક જ પ્રમાણ હોય અર્થાત્ લિંગરૂપ એક જ પ્રમાણ હોય શ્રુતિનો સંગ્રહ ન હોય તેવે યથો લિંગ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવામાં કરી હરકત નથી. બાજુ પ્રમાણે લિંગ વાક્ય પ્રકરણ સ્થાન જો સમાખ્યાના આપસ આપસના વિશેષમાં પૂર્વ પ્રમાણ પ્રમાણે વિનિયોગ કરવો. વિસ્તારના બનથી બધાના પ્રમાણે અહીં ટાંકી સકાર્તા નથી. ॥૧૪॥

આર ઉપસદ્ હોમો અહીનતુ અંગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

અહીનો વા પ્રકરણાદ ગૌણઃ ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ — (વા) ' વા ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (અહીન) અહીન શબ્દ (ગૌણઃ) કેવળયૌગિક છે એટલે જે હીન ન હોય તે ' અહીન ' એમ સમજવું અને એનો અર્થ સર્વકૃત્યોમાં ક્ષુદ્ર જ્યોતિષ્ઠોમ જ થાય છે (પ્રકરણ) જે પ્રજ્ઞા દિવસે માથે એવા કૃત્ય પરત્વે અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રકરણનો આધાર થાય છે.

સાધાર્થ — આ સૂત્રમાં ' અહીન ' શબ્દ જ્યોતિષ્ઠોમ કૃત્યને માટે વપરાયો છે અહીન શબ્દ ગૌણ અર્થાત્ યૌગિક છે જે પાશ્વિનિ વ્યાકરણમાં ' ઘણ રા ક્તો ' માના વાર્તિક પ્રમાણે બહુવિધ સાધ્ય કાષ્ઠાં ભુદો કૃત્યવિશેષ અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રકરણનો આધાર થાય ॥ તથા અને નાર ઉપસદ્ હોમોતુ જે વિધાન છે તે પણ જ્યોતિષ્ઠોમના જ અંગ વિકલ્પે સમજાવી. કાષ્ઠાં જ્યોતિષ્ઠોમના તથા ઉપસદ્ હોય અને કાષ્ઠાં જ્યોતિષ્ઠોમમાં નાર ઉપસદ્ હોમ કરવા. વીસાદિવસાર કલ્પ ' સોમાભિપવિવસાર પૂર્વ વર્તમા હોમ ઉપસદ્. દીક્ષા દિવસથી લઈ સોમાભિપવનના દિવસ પહેલાં ઋક્ષ એવમ્ જે હોમ કર્યા છે તે ઉપસદ્ હોમ " કહેવાય છે. " વિસ રજ સાક્ષસ્ત્વ ઉપસદ્ઃ દ્વાદશાહીતસ્વ " એક દિવસમાં સાધ્ય હોવાથી જ્યોતિષ્ઠોમનું ' સાક્ષ ' એવું યૌગિક નામ છે તે જ પ્રમાણે ' અહીન ' પણ યૌગિક હોય જ્યોતિષ્ઠોમનું નામ છે. એ જ્યોતિષ્ઠોમમાં તથા અને આર ઉપસદ્ હોમો કરવા. આ સૂત્રમાં વિકલ્પે સમજાવી. આવો પૂર્વપક્ષવાદોના મત છે.

ત્રિહંતા સૂત્ર

અસયોગાત્ તુ મુલ્યસ્ય તસ્માદપકૃત્યેત ॥૨૬॥

પદાર્થ — (તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિ સૂચવે છે (અસયોગાત્) મુખ્ય રૂદિઅર્થ અદર્શન સાધ્ય કૃત્યવિશેષ થાય છે. યૌગિક અર્થ કરવાથી તેના (મુલ્યસ્ય) રૂદિ-અર્થનો આધાર થાય છે (તસ્માત્) માટે (અપકૃત્યેત) વિષેષ કરવો જોઈએ.

સાધાર્થ — " અહીન " શબ્દનો રૂદિ અર્થ અદર્શન સાધ્ય કૃત્ય જ થાય છે. જ્યોતિષ્ઠોમ નહીં, અને યોગ કરતાં રૂદિ બદલતો હોય છે. અગ્નિચાંદો " ઘણ રા ક્તો " આ વાર્તિક લખી ' અહીન ' શબ્દનો રૂદિ અર્થ ગણાવે છે. માટે નાર ઉપસદ્ હોમો જ્યોતિષ્ઠોમના

જાત નથી પણ 'અહીં' નામક ક્રતુનાં અર્થો છે, અને અહીંનું શબ્દ એ જ્યોતિષોપનિષદમાં નિર્ણયે એક ખાસ ક્રતુને વાચક છે, માટે દ્વાદશાહીનસ્ય આ શબ્દને જ્યોતિષોપનિષદ પ્રકરણથી અરૂપ સમજવો ॥ ૧૬ ॥

કુસાથ આદિમાં પ્રતિપદાનાં ઉત્પન્ન નામક અધિકરણ

દ્વિત્વવદ્વચ્ચુક્તે વાઽ ચોદનાત્ તસ્ય ॥૧૭॥

શ્રિહંત પદ્ય

પદાર્થ :— (દ્વિત્વવદ્વચ્ચુક્તમ્) દ્વિવચન અને જટુવચન યુક્ત એ મંત્રોના બીજા પાત્રમાં અપર્યં કરવો. કારણ કે (તસ્ય) દ્વિવચનપ્રમાણ (અચોદનાત્) વિધાન ન હોવાથી (વા) પૂર્વપદને સૂચરે છે.

ભાવાર્થ :— જ્યોતિષોપનિષદમાં આ પ્રમાણે શબ્દ છે 'યુષં દિ સ્વઃ સ્વર્ણી તથા' પૂર્વે જટુ-મિન્દવા પ્રથમ મંત્રમાં દ્વિવચન છે અને એના અર્થ તથા એ સ્વર્ણના અર્થિર્ણત થાય અને બીજા મંત્રની અર્થ 'આ વજ્રમાનો સ્વર્ણને ઇન્દ્રનારા જટુસ્થ થાય' એવા અનુક્રમે અર્થ છે એ મંત્રોનું નામ પ્રતિપદ છે. કારણ કે પ્રતિપદ કુર્વાત્ એવું એ એ મંત્રોને માટે કહેવામાં આવ્યું છે. રસોગની શરૂઆતમાં જે અન્ન લખવામાં આવે છે તેને 'પ્રતિપદ' કહે છે. હવે એ મંત્રો જ્યોતિષોપનિષદ પ્રકરણમાં ગણવા કે તેમાંથી અવગ કરી દિકાઈ અને જટુકૃષ્ક વાગ્યા તેને ભેડવા ! આ શબ્દમાં સિદ્ધાંત એ છે કે એ બંને મંત્રોને અથગ કરી બીજા મોખ પાંચ સાથે ભેડી દેવા, કારણ કે જ્યોતિષોપનિષદમાં વાગ્યું એ અજ્ઞાનવાળો અથગ જટુ અજ્ઞાનવાળો પણ હોઈ શકે છે, એનું વિધાન નથી. ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વપદની સાંકે ભાષ્યવાચક છે.

પદ્યેનાયકૃતસ્ય ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :— (પદ્યે) અન્નામય આદિ કારણને લીધે (અયકૃતસ્ય) આદિ કે એ વજ્રમાનો પણ સંકલ્પ હોઈ શકે.

ભાવાર્થ :— જ્યોતિષોપનિષદમાં આ ક્રતુનાર અજ્ઞાન અર્થના અજ્ઞાન અથવા મોઢા બીજા કારણથી બીજાની પ્રકૃતિ માટે અને એ અજ્ઞાન મળી અથવા એ ક્રતુનાં પદ્યાર વજ્રમાનો મળી જ્યોતિષોપનિષદમાં પ્રમાણ કરી શકે છે. આરભેલા વાગ્યું અરૂપ સંપૂર્ણ કરવો જ ભેડાએ. માટે એ અથગ વજ્રમાનો પણ જ્યોતિષોપનિષદમાં વાગ્યા સંકલ્પી શકે છે, આ કારણને લીધે ઉપર કહેલા બંને મંત્રોને જ્યોતિષોપનિષદમાં પ્રકરણમાંથી અપર ન કરતાં એજ પ્રકરણમાં એનાં વિનયોગ થવો ભેડાએ. ॥ ૧૮ ॥

સમાધાન થય

ન પ્રજુતેરેકસંયોગાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :— (ન) નહીં, (પ્રજુતે) જ્યોતિષોપનિષદમાં પાત્રોનાં (સ્વયંયોગાર) એકજ કંઠાની સાથે સંયમ થાય છે.

ભાવાર્થ :— 'જ્યોતિષોપનિષદ સ્વર્ણમાનો સંયત' આ હેતુએ દિવાપદ એકવચનમાં છે અને તે વિવક્ષિત ॥ માટે જ્યોતિષોપનિષદમાં અથ એક જ વજ્રમાનો સંપૂર્ણ કરવો નહીં. વજ્રમાનોનાં પ્રતિનિધિ હોઈ શકે નહિ એ બાબત આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવનાર છે. આ કારણથી વિદિત એકવચને આદિ કે દ્વિત્વ જટુવચની બાધ થઈ શકે નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપર કહેલા એ મંત્રો જ્યોતિષોપનિષદમાં પ્રકરણમાંથી અથગ કરી કુષાય અદિનામક 'સ્વપુરોહિતી સ્વાન્યવાતી સ્વેચ્છાત્' આ વાક્યથી વિદિત દિકાઈ કે વાગ્યા વિનયોગ કરવો.

રાખ અને પુરોહિત નતેએ સંયુક્તની દૃષ્ટા રાખી યજ કરે એ જોઈએ એ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

• જાધની ' ના પ્રકરણમાંથી અનુલ્લેખ હોવો એ અનિરૂપ.

જાધની ચૈકદેશત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ — (જાધની) યજુપુત્રનો ખીન વાગમાં અપર્ક નથી. (ચ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (ચૈકદેશત્વાત્) એક દેશ હોવાથી

ભાવાર્થ — ' જાધન્યા પત્ની સચાજ્યન્તિ ' આવે પાક દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં જે જાધની સંબંધનો અર્થ યજુપુત્ર વિદ્વાનોએ કર્યો છે જાધની=યજુપુત્ર અર્થનો પ્રકૃતિબદ્ધ દર્શપૂર્ણમાસમાં નિરૂપે છે કે અગ્નિપ્રાચીન યજુમાં આ શક્યતા પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે જાધની વિધિ જે માસમાં યજુદાનમાં આપવામાં આવે છે ત્યાં તેનો અપર્ક થવો જોઈએ કા જુ કે જાધની યજુના સંસ્કારો એક ભાગ છે કેટલાક પૂર્ણમાસમાં યજુના દાનનો વિધિ નથી મટે ઉક્ત વિધિનો વાગાનંતરમાં અપર્ક થવો જોઈએ ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ચોદના વા અપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ — (જા) પૂર્વપક્ષની નિર્ણય સૂચવે છે (ચોદના) જાધનીનો અપૂર્વ વિધિ છે (અપૂર્વત્વાત્) અપ્રાપ્તનો પ્રાપ્ત હોવાથી

ભાવાર્થ — જાધની એ પત્ની સચાજ્યનું જન્મ છે

પત્નીશબ્દોદ્ભવ આકૃતિ યજુષ્યાત્મકસ્ય કર્મણો નામધેયૈકદેશઃ ।

આ દેશજે પત્ની શબ્દ આ આકૃતિઓ આપના રૂપ કર્મના નામધેયોનો એક ભાગ છે. પત્ની-સચાજ્ય નામક કર્મ દર્શપૂર્ણમાસમાં હોવાથી તેનું અગમ્ય જાધની કર્મ પણ ત્યાં જ હોવું જોઈએ માટે તેને અપર્ક ન થવો જોઈએ ॥ ૨૧ ॥

અપદેશ इति चेत् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ — (અપદેશ) જાધની એ તે યજુનો એક દેશ છે (इति चेत्) જો એવી શક્યતા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આવગતા સૂત્રમાં આવે છે

ભાવાર્થ — અવધવી વગર અવધવી પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? યજુ રૂપ અવધવી વગર તેનો એક દેશ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? આ વાક્યનું મહાધાન ઉત્તર સૂત્રમાં છે ॥ ૨૨ ॥

न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ — (ન) અવધવી રૂપ યજુની જરૂર નથી (પ્રકૃતે) દર્શપૂર્ણમાસની સમગ્ર જાધની (અશાસ્ત્રનિષ્પત્તે) અસંસ્કૃત યજુની દરી તો યજુ આ નથી અને તે કંઈ આદેશો મેળવી શકાશે

ભાવાર્થ — જાધની કાંઈ પણ મેળવી શકે તે વિધિત યજુની જ જાધની જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. આ ઉપરથી સમજાવ છે, કોઈ પ્રુત્તકાર કૃત્રિમ વસ્તુ મનોપ્રેરણા બળમાંથી વેચાતી હોવી આ ગાયત કર્મકાંડના પ્રચાર વખતે સ્પષ્ટ થશે અત્યારે તો એ સમજવું કુટાંબ થઈ ગયું છે, કારણ કે વર્તમાન સમયમાં એ સમજાવનો લોપ થયો છે પરંતુ કેટલાક સૌરાષ્ટ્ર જાધની શબ્દ સાંભળી યજુહિસાનું અનુમાન કરે છે એ તો એ લોકોની જાત છે અને વેદ મર્વાદાથી વિરુદ્ધ છે એટલા યજુના પૂજાનો યજમા શો ઉપયોગ હોઈ શકે ? અને એવા પૂજા બળમાં વેચાતા પણ હોતાં નથી માટે એવો અર્થ કરવો એ તો જાનિશતા જ છે ॥ ૨૩ ॥

સંતર્દનનો મર્યાદાનિવેશ-અધિકરણ.

સંતર્દન પ્રકૃતિ ક્રયણવદનર્થલોપાત્ સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(સંતર્દનમ્) દ્વલસંલેપનો (પ્રજ્ઞા) પ્રકૃતિમાં નિવેશ છે. (અનર્થલોપ) ઉક્ત અર્થનો આધારનો ન હોવાથી. (ક્રયણવત્) કાશ્ચી પેઠે (સ્વાત્) માત્ર છે.

ભાષા:—જ્યોતિષ્યોયમાં સોમના અભિવચનના બે ફલકને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે કે, ન સત્કૃતિ, અર્થતુલ્યે દિ દન્વ ધયો રાત્રી સીર્ષસોમે સંતુવાપ્ પૃથ્વા ઇતિ આ વાક્યમાં ન સત્કૃતિનો અર્થ મેલન ન કરતું એવો થાય છે. દીર્ઘસોમમાં સંતર્દન કરતું એટલે કે સોમના અભિવચન માટે જે બે ફલક હોય છે તેનો દ્વલ સંલેપ કરવો. હવે “સીર્ષસોમે” ઇત્યાદિ વાક્યનો પ્રકરણમાં નિવેશ થાય છે કે કોઈ બીજામાં આ સંજ્ઞામાં પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે સંતર્દન અર્થાત્ ૫૨-૫૨-દ્વલસંલેપ પ્રકૃતિમાં સંનિવિષ્ટ વર્ધ થકે છે. દીર્ઘસોમ સંલેપનો અર્થ ‘દીર્ઘનો સોમ’ એવો કરવો અને દીર્ઘ ૫૬ વર્ણમાનનું વાચક સમજવું. ‘દ્વલોમ’ આ સામાસિક પદમાં ૫૬-૬-તત્પ્રરૂપ સમાસ છે અર્થાત્ સીર્ષસ્ય સોમઃ ઇતિ સીર્ષસોમઃ. આર એ નિરૂપ્યો કે દીર્ઘસોમરૂપ જ્યોતિષ્યોયમાં બે ફલકોનો દ્વલસંલેપ કરવો.

નોંધ સહા એ પણ થાય છે કે ન સત્કૃતિ વાક્યથી અસંતર્દન પણ સમજાય છે, જેટલે શું સંતર્દન અને અસંતર્દન બન્ને કરવા તેનો ઉદ્દેશ એ છે કે ગાય આપીને સોમ ખરીદવો ગાય તે સોમ ખરીદાતી. આદ્યુ કહ્યા પછી વળી આગળ કહે છે કે ‘વામસા મીનાતિ’ વસ્ત્ર આપીને સોમ ખરીદવો. તો આ કોણે ગાય અને વસ્ત્રો જેમ વિક્રય છે અર્થાત્ કોઈ વખત ગાયથી તો કોઈ વખત વસ્ત્રથી પણ સોમ ખરીદી શકાય છે તેમ પ્રમાણે સંતર્દન અને અસંતર્દનનો વિકરણ સમજવો અર્થાત્ કોઈ વખત બે ફલકોનો દ્વલ સંલેપ કરવો અને કોઈ વખત ન પણ કરવો. જેમ અનુકૂળતા આવે તેમ કરવું અને સોમાભિવચન કરવું. અનુકૂળ દિ દન્વ આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે બે ફલક એ તો બે ઝાડા છે અને બે ઝાડાનો દ્વલ સંલેપ હોતો નથી તેમ બે ફલકોનો પણ દ્વલ સંલેપ ન કરવો અને જરૂર પડે ત્યારે કરવો પણ ખરો. આમ સંતર્દન અને અસંતર્દનનો વિકરણ આ સ્વમાં સમજાયો છે અને એ સંતર્દન પ્રકૃતિશ્રુત વાક્યમાં નિવેશ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત ૨૬

ઉત્કર્ષો વા ગ્રહણાદ્ વિશેષસ્ય ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષની નિરૂપિત સૂચવે છે. (અર્થ) પ્રરૂપમાંથી સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ કરવો અર્થાત્ તેનો સંજ્ઞા અનુવંન કરવો પ્રકૃતિમાં નહિ. (વિશેષસ્ય ગ્રહણ) દીર્ઘસોમ એ વિશેષના પ્રરૂપ કરવાથી.

ભાષા:—દીર્ઘ સોમરૂપ વિકરણ પદ પ્રરૂપ છે અને એનો સંજ્ઞા બીજા વાક્યની સાથે છે. ૫૫ની તત્પ્રરૂપ સમાસ કરવા કરતા કર્મધારણ સમાસ કરવા એજ ચોખ્ખું છે કારણ કે એ ૫૫ની તત્પ્રરૂપ કરતાં જગવાનું છે. માટે પ્રરૂપમાંથી સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ કરવો એક એવો અર્થાત્ એનો સંજ્ઞા બીજા વાક્યમાં એક એક જોડો. ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વપક્ષ સંતર્દનની શકા.

કર્મત્વો વા વિશેષસ્ય તત્ત્રિમિત્ત્વ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષની શકા સૂચવે છે. (કર્મત્વ) વર્ણમાનરૂપ કરવાના સંજ્ઞાથી ઉત્કર્ષ વાક્યમાં ‘દીર્ઘસોમ’ એ જ્યોતિષ્યોયમાં નિરૂપિત અર્થવં જોડો. (વિશેષસ્ય) પ્રરૂપમાં ન-

નિષ્ઠ દીર્ઘત્વ હોયું (તત્ત્વનિત્ત્વત્) સંતર્દનને લીધે છે

ભાવાર્થ:—દીર્ઘ એ યજ્ઞમાનનું નામ છે અને એનું નિમિત્ત સંતર્દન જ્યોતિષ્ટોમમાં હોયું એ છે. અર્થાત્ દીર્ઘસોમ જ્યોતિષ્ટોમનું જ વિશેષણ હોવાથી સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ કરવાની જરૂર નથી, અર્થાત્ ઉત્કર્ષાદિ વિકૃતિવાગમાં તેનો સ્વયં જોડવો ઠીક નથી. ॥ ૨૬ ॥

શંકા નિરાકરણ ક્રતુતો વાર્ધવાદાનુપપત્તે: સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(ક્રતુત:) ક્રતુને લીધે સતર્દનનું નિમિત્ત દીર્ઘકાલસામ્યત્વ છે. ક્રતુને લીધે (સ્યાત્) નથી (વાર્ધવાદાનુપપત્તે:) અર્થવાદ ઉપપન્ન ન થઈ શકતો હોવાથી.

ભાવાર્થ:—હાંના વખત સુધી યાગ ચાલુ રહે તો વારંવાર સોમને પીસવો જોઈએ અને એ પીસવામાં બન્ને ક્ષણક દૃઢ સંશ્લિષ્ટ ન હોય તો તેને કાઢી જવાની શંકા રહે, માટે જો કોઈ બીજાનો મળ્યું ન સંયોગ હોય તો તે દીર્ઘ ન પડે. માટે સતર્દન ક્રતુ જોઈએ. એટલે હાંના કાળ સુધી ચાલે એવા યાગમાં સંતર્દન કરવું જોઈએ એવો અર્થવાદનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે વજ્ઞમાનની દીર્ઘતા સોમના ધારણ કરવામાં નિષ્ફળ છે માટે સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ અર્થાત્ સંજય બીજા માગમાં થવો જોઈએ. લીર્ધસોમે (યાગે) શત્રુચ્ચાત્ પૂર્વે આ અર્ધવાદ વાક્ય છે. આ ઠેકાણે જુએ ॥ અર્ધ સોમધારણ કરવા માટે એવો યાગ છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ. સંસ્થાશ્ચ કર્તૃવદ્ ધારણાવિશેષાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (સંસ્થા:) જ્યોતિષ્ટોમના અગ્નિષ્ટોમ આદિ યાગોને સંસ્થા કહેવાય છે. (કર્તૃવદ્) કર્તાના કેર્થ્ય પેઠે સંસ્થામાં પણ દીર્ઘત્વ અપ્રયોજક છે (ધારણાવિશેષાત્) અર્થવાર્ધા પ્રતિપાદ્ય ધારણરૂપ અર્ધ પણ સમાન જ છે.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષ્ટોમની કાત સંસ્થા છે. (૧) અગ્નિષ્ટોમ. (૨) ઉત્કર્ષ (૩) યોગશી (૪) અતિરાત્ર (૫) અત્યગ્નિષ્ટોમ (૬) આતોર્વામ (૭) વાજપેય. આ સંસ્થાઓ સંતર્દનનો આશ્રય નથી જેમ પ્રકૃતિમાં કર્તા દીર્ઘત્વનો આશ્રય નથી તેમ. અર્થાત્ કર્તાનું દીર્ઘત્વ સોમધારણમાં ઉપયોગી નથી તેમ સંસ્થાઓમાં પણ સંતર્દન પણ ઉપયોગી નથી. પ્રકૃતિમાં જોતો સોમ હોય છે તેટલો સંસ્થાઓમાં પણ સોમ હોય છે. માટે અર્ધવાર્ધા પ્રતિપાદ્ય ધારણરૂપ કિયાને માટે સંતર્દનની જરૂર છે એ કથનનો કશો ઉપયોગ નથી. જે પ્રકૃતિમાં સંતર્દનની જરૂર નથી તો સંસ્થામાં પણ જરૂર નથી. ॥ ૨૮ ॥

અવિદ્યોપાનુ સ્તુતિર્યથેતિ ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ — (અવિદ્યોપાનુ) સોમપાન સામાન્ય હોવાથી (સ્તુતિ) સ્તુતિ અર્થ છે (હતિ ચેત્) એ એમ કરેવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આશયનાં સંગ્રામ છે

ભાવાર્થ — જ્યોતિષોપાનમાં દશમુષ્ટિ પરિમિત સોમ હોય છે. ઉક્યાદિ સરથાઓમાં પણ તેટલો જ સોમ જ્યોતિષથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે અધિક સોમ હોવાનો સંભવ જ નથી. જુએ ઈત્યાદિ સ્તુતિ અર્થ છે જ્યારે પ્રકૃતિમાં જેટલો સોમ છે તેટલો જ સરથાઓ પણ છે તો ત્યાં પણ સતદર્શનની જરૂર નથી ॥ ૩૦ ॥

શાંકાનું સમાધાન.

સ્યાદનિત્યત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ — (સ્વાત્) ઉક્યાદિ-આદિમાં સોમનું આધિક્ય છે અને તે શાબ્દીય છે (અનિત્ય-ત્વાત્) દશ મુષ્ટિ પરિમાણુ તો અનિત્ય છે

ભાવાર્થ — “પ્રવાણસ્વેચ્છુપ સમુદ્ધતિ” ઇત્યાદિ વાગ્દેશથી સરથામાં વિરલ સોમનું વિધાન છે. અવદાનની શ્રદ્ધિ હોય તો અગ્નિવત્ની પણ શ્રદ્ધિ હોય, જ નોંધએ માટે જુએ ઈત્યાદિ અર્થવાદ સ્પષ્ટ છે ધારણ માટે સંતદર્શનનો ઉત્કર્ષ પણ જરૂરી છે અર્થાત્ સતદર્શનનો સંગ્રામ ઉક્યાદિ સરથામાં જોડેના આવરણ છે ॥ ૩૧ ॥

પ્રવર્ધ્યકર્ત્રો નિષેધ પ્રથમ પ્રયોગનો વિષય છે એ અધિકરણ સમગ્ર છે.

પૂર્વપક્ષ સંસ્વાપુર્તઃ ક્વનો પ્રકરણાત્ સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ — (સસ્વાપુર્તઃ) પ્રથમ પદ પ્રોત્તમ (ક્વો) વચના સંગ્રામથી વિધાયક (સ્યાત્) છે (પ્રકરણાત્) કારણ કે એનું જ પ્રકરણ છે.

ભાવાર્થ — જ્યોતિષોપાન પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘દ પ્રથમવહે પ્રજગ્યાત્ પ્રથમ પદમાં પ્રવર્ધ્ય નામનું કર્મ કરવું નહિ આ દેખવું સકા એ થાય છે કે જ્યોતિષોપાનમાં પ્રવર્ધ્ય કર્મ કરવું નહિ કે જ્યોતિષોપાનમાં પ્રથમ પ્રયોગમાં ઉક્ત કર્મ કરવું નહિ ? આનો સંગ્રામ પૂર્વ-પક્ષનો એવો મત છે કે ‘પ્રથમ પદ કટુની સાથે સંગ્રામ ધમવે છે કારણ કે એનું જ પ્રકરણ છે ‘કાલુલ વહેત્’ આ વાક્યનો પ ત્યાં પાઠ હોવાથી એનો સંગ્રામ પણ કટુની સાથે જ છે એટલે સપૂર્ણ કટુમાં અનુભવ થાય નહિ તે જ પ્રમાણે સપૂર્ણ વચના પ્રવર્ધ્ય કર્મ કરવું નહિ એવો અર્થ રચ્ય થાય છે વળી ‘‘અથ વાત પ્રથમો યતો યજ્ઞના યજ્ઞ્યોતિલેમ’’ આ વાક્યથી પ્રથમ પદ જ્યોતિષોપાનનું જ વાક્ય છે માટે જ્યોતિષોપાનમાં પ્રવર્ધ્ય કર્મ કરવું નહિ એ જ અર્થ ઉપ-રના વાક્યોનો છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર નૈમિત્તિકં વા વર્ત્તસયોગાત્ લિઙ્ગસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ — (વા) પૂર્વપક્ષની નિર્ણયિ સચે છે (નૈમિત્તિકમ્) કિનીય આદિ શબ્દોની અપેક્ષાએ ‘પ્રથમ’ શબ્દ છે (લિઙ્ગસ્ય) અર્થ નિર્ણાયક વચ્ચે (તન્નિમિત્તત્વાત્) કિનીયોદિ સાધેકપણાનો લોક વચ્ચેથી મોષ થાય છે, માટે (કર્તૃસયોગાત્) કર્તાના આદ્ય પ્રપત્ત સાથે પ્રથમત્વ સંગ્રામ રાખે છે અને વસ્તુ નહ છે.

ભાવાર્થ — પ્રથમ શબ્દ પ્રથમ પ્રયોગની સાથે સંગ્રામ રાખે છે કટુની સાથે નહિ અને એ પ્રથમત્વ કર્તાના આદ્ય પ્રયોગમાં જ છે બીજા, ત્રીજા વગેરે શબ્દોની અપેક્ષાએ જે પ્રથમ શબ્દ પ્રયોગમાં આવે છે. એ બીજો અને ત્રીજો વગેરે. શબ્દ કે અર્થ ન હોય તો પ્રથમ શબ્દ પણ વચ્ચેથી વિષયમાં હોય જ નહિ આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રવર્ધ્યકર્મના જે નિર્ણય

કર્તૃ છે તે કર્તાના પ્રથમ પ્રયોગ સાથે સંબંધ રાખે છે ક્રતુ સાથે નહિ. ક્રતુમાં તો પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું પણ જ્યોતિષોત્તમની જે સાત સરથાઓ તેમાંથી પ્રથમ સંસ્થા અર્થાત્ પ્રયોગ અગ્નિજોત્તમ જે માટે અગ્નિજોત્તમમાં પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું નહિ એ ફલિતાર્થ નીકળે છે,

જો કે "શક્તિયોગે પ્રવર્ગ્ય" અગ્નિજોત્તમમાં પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું આવો વિધિ છે. જતાં કર્તા (પ્રજામાન) જો વિદ્વાન્ હોય તો પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું અને કર્તા જો અવિદ્વાન્ હોય તો પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું નહિ. આનો ભવસ્થા સમજવી. આથી સિદ્ધ થયું છે કે પ્રવર્ગ્ય કર્મનો નિષેધ જ્યોતિષોત્તમના પ્રથમ પ્રયોગ તરીકે રહેવા અગ્નિજોત્તમમાં જ છે. ॥ ૩૩ ॥

ધૌષ્ઠ્ય પેપલુનો વિકૃતિમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ.

પૌષ્ણ પેપણ વિકૃતૌ પ્રતીયેતાચોદનાત્ પ્રકૃતૌ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(પૌષ્ણ) પૃષ્ઠાદેવતાવાણુ (પેપણ) પીડાને સિદ્ધ કરેલું દ્રવિ (વિકૃતૌ) વિકૃતિ યાગમાં (પ્રતીયેત) જણાય છે. (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિ યાગમાં (ચોદનાત્) વિધાન ન કર્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્ણભાસમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. "તસ્માત્ પૃષ્ઠા પ્રણિષ્ટમાર્ગ" માટે પૂરાને પીસેલો ભાગ આપેલો. આ વાક્યને દર્શનપૂર્ણભાસમાંથી અલગ કરી વિકૃતિ યાગમાં જોડવું. વિકૃતિ યાગમાં જ ધૌષ્ઠ્ય 'ચરુ' વિદિત છે. પ્રકૃતિયાગમાં તો પૃષ્ઠા નામની પ્રપ્ત દેવતા જ નથી તો તેના અંગ તરીકે પ્રણિષ્ટ ભાગ પ્રકૃતિ સાથે કેવી રીતે સંબંધ ધરાવી શકે ? ॥ ૩૪ ॥

ધૌષ્ઠ્ય પેપલુનો ચરુમાં જ નિવેશ છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

તત્સર્વાર્થ મવિશેષમાર્ગ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્) ધૌષ્ઠ્ય પેપલુ (સર્વાર્થ) ચરુ, પશુ અને પુરોહિતને માટે છે. (મવિશેષમાર્ગ) મણુમાંથી ખાસ અમુકને માટે જ સ્પષ્ટ વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠાદેવતા સંબંધી પેપલુ ચરુ, પશુ અને પુરોહિત એ ત્રણની સાથે સંબંધ રાખે છે. કારણ કે એ ત્રણે પૃષ્ઠા દેવતા સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને પેપલુ પશુ એ મણુમાંથી ખાસ કાઢી એકને ઉદ્દેશીને જ કહેવામાં આવ્યું નથી. માટે પેપલુ સર્વને માટે છે. અર્થાત્ ત્રણેને માટે છે. ॥ ૩૫ ॥

શિબીત સ્વ. ચરૌ ના અર્ચોર્વત્ પુરોહિતો અર્ચકિપ્રતિષેષાત્ પક્ષૌ ન દ્યાર્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચૌ) પૂર્વમણુની નિર્ણય સૂચવે છે. (ચરૌ) પેપલુનો સંબંધ ચરુ સાથે છે. (પુરોહિતો) પુરોહિતમાં તો અર્ચક સિદ્ધ છે. અને (પક્ષૌ) પશુમાં તો (અર્ચકિપ્રતિષેષાત્) ધાર્મિક ક્રિયા કલાપનો લોપ થવાથી (ન દ્યાર્) સંબંધ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—પેપલુનો સંબંધ ચરુ સાથે જ છે. પુરોહિતમાં પેપલુના સંબંધનું વિધાન કરવાની જરૂર નથી કારણ કે પદાર્થને પીરવા વગર અથવા જ્યોતે લોટ કર્યા વગર પુરોહિત તેવાર થઈ શકે નહિ, માટે પુરોહિતમાં તો પેપલુ અર્ચક સિદ્ધ છે. પશુ સાથે તો પેપલુનો સંબંધ પડી શકતો જ નથી. પશુનું પેપલુ કરવાથી ધાર્મિક ક્રિયા માત્રનો લોપ થઈ જાય. માટે પેપલુનો શાબ્દિક સંબંધ ચરુ સાથે છે. આર્ચક સંબંધ પુરોહિત સાથે છે અને પશુ સાથે તો શાબ્દિક કે આર્ચક કાઢી જણાવતો સંબંધ નથી. પશુને પીસવાનું બની શકે જ નહીં. ॥ ૩૬ ॥

શંકા-સત્.

ચરાવપીતિ ચેત્ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચરૌ) ચરુમાં (અપિ) પણ અર્ચના વિપ્રતિષેધ છે (હતિ ચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે.

અવિશેષાત્ સ્તુતિર્ન્યયતિ ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

પ્રાથમી.—(અતિશય) સોમયાન સામાન્ય હોવાથી (સ્તુતિ) સ્તુતિ બળ છે (કિતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આશયનાં સત્યમાં છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં હ્યમુષ્ટિ પરિમિત સોમ દોષ છે. ઉકથાદિ સરથાઓમાં પણ તેટલો જ સોમ અંતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે અધિક સોમ હોવાનો સંભવ જ નથી. જ્યેષ્ઠત્યાદિ રમુતિ બ્યર્થ છે. જ્યારે પ્રતિમાં જેટલો સોમ છે તેટલો જ સરથાઓ પણ છે તો ત્યાં પણ સતર્કનની જરૂર નથી. ॥ ૩૦ ॥

સાક્ષી સમાધાન.

સ્યાદનિત્યત્વાન્ ॥ ૩૧ ॥

પ્રાથમી.—(સ્વત્) ઉકથા-આદિમાં સોમનું અવિરત્ત છે અને તે શાસ્ત્રીય છે (અનિત્ય-ત્વાન્) દરે મુષ્ટિ પરિમાણ તો અનિત્ય છે.

ભાવાર્થ :—“પ્રજાપ્યસ્ત્રવેતુપ સમૂહતિ” ધત્યાદિ વાક્યોથી સરથામાં વિશેષ સોમનું વિધાન છે. અવધાનની વદિ હોય તો અગ્રિયની પણ વદિ હોય, જ નોંધવું માટે જ્યેષ્ઠત્યાદિ અર્ધવાદ સફળ છે ધારણ માટે મતર્કનનો ઉકથા પણ જરૂરી છે. અર્થાત્ સતર્કનનો સંબંધ ઉકથાદિ સરથામાં જોડવો આવશ્યક છે. ॥ ૩૧ ॥

પ્રથમકર્મનો નિષેધ પ્રથમ પ્રયોગનો વિષય છે એ અધિકારક સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

સંન્યાયુક્તં ક્રતો-મરુતણાત્ સ્યાદ્ ॥ ૩૨ ॥

પ્રાથમી.—(સંન્યાયુક્તમ્) પ્રથમ પદ પ્રયોગ (ક્રતો-) વચનો સંબંધથી વિધાયક (સ્યાદ્) છે. (મરુતણાત્) કારણ કે એનું જ પ્રકરણ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “દ પ્રથમયજ્ઞે પ્રજગ્ન્યાત્ પ્રથમ પદમાં પ્રવર્ત્તે નામનું કર્મ કરવું નહિ આ દેશોએ રાક્ષ એ થાય છે કે જ્યોતિષોમમાં પ્રવર્ત્તે કર્મ કરવું નહિ કે જ્યોતિષોમના પ્રથમ પ્રયોગમાં ઉક્ત કર્મ કરવું નહિ ? આના સંબંધમાં પૂર્વ-પક્ષનો એવો મત છે કે “પ્રથમ પદ કરુની સાથે સંબંધ ધરાવે છે કારણ કે એનું જ પ્રકરણ છે. ‘તદ્વત્ત વદેત્’ આ વાક્યનો પ ત્યા પાઠ દેવાથી એનો સંબંધ પણ કરુની સાથે જ છે એટલે સંપૂર્ણ કરુમાં અટકત જોઇવું નહિ તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ પદમાં પ્રવર્ત્તે કર્મ કરવું નહિ એવો અર્થ રપદ થાય છે. વળા “एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञना यज्योतिषेय” આ વાક્યથી પ્રથમ પદ જ્યોતિષોમનું જ વાચક છે માટે જ્યોતિષોમમાં પ્રવર્ત્તે કર્મ કરવું નહિ એજ અર્થ ઉપ-રના વાક્યોનો છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નૈમિત્તિકં વા કર્તૃસયોગાત્ લિટ્સ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥૩૩॥

પ્રાથમી.—(વા) પૂર્વપક્ષની નિષ્ણતિ સ્પષ્ટ છે. (નૈમિત્તિકમ્) દિનીય આદિ શબ્દોની અપેક્ષાએ “પ્રથમ” શબ્દ છે (લિટ્સ્ય) અર્થ નિર્ણાયક બપહર (તથાનિત્યત્વાત્) દિનીયાર્થ સાપેક્ષપણાનો લોક બ્યવહારથી મોધ થાય છે. માટે (કર્તૃસયોગાત્) કર્તાના આદ્ય પ્રવર્તન સાથે પ્રથમત્વ સંબંધ રાખે છે અને વસ્તુ નહ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ શબ્દ પ્રથમ પ્રયોગની સાથે સંબંધ રાખે છે કરુની સાથે નહિ અને એ પ્રથમત્વ કર્તૃત્વ આદ્ય પ્રયોગમાં જ છે. બીજા, ત્રીજા વગેરે શબ્દોની અપેક્ષાએ જે પ્રથમ શબ્દ પ્રયોગમાં આવે છે. જે નીચે અને ત્રીજે વગેરે. શબ્દ કે અર્થ ન હોય તે પ્રથમ શબ્દ પણ બપહર વિષયમાં હોય જ નહિ. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રવર્ત્તે કર્મના જે નિર્ણય

કર્તો છે તે કર્તાના પ્રથમ પ્રયોગ સાથે સંબંધ રાખે છે ક્યુ સાથે નહિ. ક્યુમાં તો પ્રવચ્ન કર્મ કરવું પણ જ્યોતિષ્ટોમની જે સાત ઋચાઓ છે તેમાંથી પ્રથમ સંસ્થા અર્થાત્ પ્રયોગ અગ્નિષ્ટોમ છે માટે અગ્નિષ્ટોમમાં પ્રવચ્ન કર્મ કરવું નહિ એ હિતાર્થ નીકળે છે.

જે કે “અગ્નિષ્ટોમે પ્રવચ્ન” અગ્નિષ્ટોમમાં પ્રવચ્ન કર્મ કરવું આવેલો વિધિ છે. કર્તા કર્તા (અમાન) જે વિદ્વાન હોય તો પ્રવચ્ન કર્મ કરવું અને કર્તા જે અવિદ્વાન હોય તો પ્રવચ્ન કર્મ કરવું નહિ. આનો બ્યવસ્થા સમજવી. આથી સિદ્ધ થયું છે કે પ્રવચ્ન કર્મનો નિષેધ જ્યોતિષ્ટોમના પ્રથમ પ્રયોગ તરીકે રહેલા અગ્નિષ્ટોમમાં જ છે. ॥ ૨૩ ॥

પૌષ્ણ પેપણનો વિકૃતિમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ.

પૌષ્ણ પેપણ વિકૃતો પ્રતીયેતાચોદનાત્ પ્રકૃતો ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(પૌષ્ણ) પૂષાદેવતાવાળું (પેપણ) પીણીને સિદ્ધ કરેલું દ્રવિ (વિકૃતી) વિકૃતિ યાગમાં (પ્રતીયેત) જજાય રું. (પ્રકૃતો) પ્રકૃતિ યાગમાં (અચોદનાત્) વિધાન ન કર્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણાસમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “તસ્માત્ પૂષા પ્રવિષ્ટમાગ.” માટે પૂષાને પીણેથી ભાગ આપવો. આ વાક્યને દર્શપૂર્ણાસમાંથી અલગ કરી વિકૃતિ યાગમાં લેકવું. વિકૃતિ યાગમાં જ પૌષ્ણ ‘અરુ’ વિકૃત છે. પ્રકૃતિયાગમાં તો પૂષા નામની ઇંદ્ર દેવતા જ નથી તો તેના બાંધ તરીકે અપિષ્ટ ભાગ પ્રકૃતિ સાથે કેવી રીતે સંબંધ ધરાવી શકે ? ॥ ૨૪ ॥

પૌષ્ણ પેપણનો ચરુમાં જ નિવેશ છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. તત્સર્વાર્થ મવિશોપાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્) પૌષ્ણ પેપણ (વર્તાર્થ) અરુ, પશુ અને પુરોહિતને માટે છે. (મવિશોપાત્) ત્રણમાંથી ખાસ અમુકને માટે જ રપટ વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂષાદેવતા સંબંધી પેપણ અરુ, પશુ અને પુરોહિત એ ત્રણેની સાથે સંબંધ રાખે છે. કારણ કે એ ત્રણે પૂષા દેવતા સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને પેપણ પશુ એ ત્રણમાંથી ખાસ કોઈ એકને ઉદ્દેશીને જ કહેવામાં આવ્યું નથી. માટે પેપણ સર્વને માટે છે. અર્થાત્ ત્રણેને માટે છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચરૌ વા અર્થોક્તે પુરોહિતો અર્થવિપ્રતિપેધાત્ પશૌ ન સ્યાત્ ॥૨૬॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સૂચવે છે. (ચરૌ) પેપણનો સંબંધ ચરુ સાથે છે. (પુરોહિતો) પુરોહિતમાં તો અર્થ સિદ્ધ છે. અને (પશૌ) પશુમાં તો (અર્થવિપ્રતિપેધાત્) ધાર્મિક ક્રિયા કલાપનો લોપ સ્વાર્થી (ન સ્યાત્) સંબંધ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—પેપણનો સંબંધ ચરુ સાથે જ છે. પુરોહિતમાં પેપણના સંબંધનું વિધાન કરવાની જરૂર નથી કારણ કે પદાર્થને પીણા વગર અથવા છાની લોટ કર્તા વગર પુરોહિત તો પાર થઈ શકે જ નહિ, માટે પુરોહિતમાં તો પેપણ અર્થસિદ્ધ છે. પશુ સાથે તો પેપણનો સંબંધ પડી શકતો જ નથી. પશુનું પેપણ કરવાથી ધાર્મિક ક્રિયા માત્રનો લોપ થઈ જાય. માટે પેપણનો શાખિક સંબંધ ચરુ સાથે છે. આર્થિક સંબંધ પુરોહિત સાથે છે અને પશુ સાથે તો શાખિક કે આર્થિક કોઈ પણ ભાવનો સંબંધ નથી. પશુને પીસવાનું બની શકે જ નહીં. ॥૨૬॥

અંકા-સૂત્ર.

ચરાવપીતિ ચેત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચરૌ) ચરુમાં (અપિ) પણ અર્થનો વિપ્રતિપેધ છે (હતિ ચેત્) નો ક્રિમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપે છે.

આવાર્થ:—રશિલા ઝોખા અર્થાત્ ભાત પણ ચક્ર કહેવાય છે. અને ભાત દોલો અશ્રમ હોય છે. એટલે તે ધર્મના લોક જેવો પ્રતિષ્ઠ નથી. ને ઝોખાને પીસીને—છીને ગંધવામાં આવે તો કદી જ ચક્ર નથી. અથવા લાપસી ચક્ર નથી. પેળાનન્તર અપ્પે યવામૂ સ્યાત્. આ કારણથી ચરમાં પણ પેપણુનો સંબંધ ચક્ર થકોતો નથી. તે પછી પેપણુ વિધાનનો સંબંધ ત્રણગાંથી કાઢીની સાથે રહેશે નહિ. ને એમ કહેવામાં આવે તો, ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં ૧૩૭ ॥

અમાધાન એવ.

ન પેક્તિનામત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:—(ન) ચરમાં વિરોધ નથી કારણ કે (પેક્તિનામત્વાત્) તપેલીમાં રશિલી કાષ્ટપણુ પરત્વું નામ ચક્ર છે.

આવાર્થ:—તપેલીમાં રશિલી કાષ્ટપણુ ચક્ર કહેવાય છે. સ્વાત્મચિકરણવપાકવિરોપનામત્વાત્ તસ્માઃ તપેલીમાં રશિલ પાક વિરોધનું નામ ચક્ર છે. પિષ્ટનો પાક જન્મવ્યો હોય તે પણ ચક્ર કહેવાય છે અને ભાત પણ ચક્ર છે. માટે પોષ્ય ચરમાં જ પેપણુનો સંબંધ છે. અર્થાત્ પૂણ દેવતાને ઉદ્દેશીને ને ચક્ર જન્મવ્યો હોય તે પીસેલા અથવા દબેલા પદાર્થનો અનાવેશો હોવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

પોષ્ય પેપણુને એ-દેવત્ય યાગમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ.

एकस्मिन् एफसंयोगात् ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:—(એકસ્મિન્) એક પૂણ દેવતાવાળા ચરમાં જ પેપણુનો નિવેશ છે. (એકમયોગાત્) કારણ કે એક પૂણ દેવતાનો જ સંયોગ છે.

આવાર્થ:—સોમપોષ્ય ચક્ર નિર્વપતિ આ કૈશલ્પે અર્થાત્ સોમ અને પૂણ આ બે દેવતા-વાળા વાગમાં પેપણુનો નિવેશ છે કે નહિ ? આના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કેવળ પૂણ દેવતાવાળા વાગમાં જ પેપણુનો સંબંધ છે. બે દેવતાવાળા વાગમાં નહિ. કારણ કે ‘ પૂણ પ્રવિ-જ્ઞાન ’ આ વાક્યમાં કેવળ પૂણ દેવતાનો જ સંયોગ છે અર્થાત્ ઉકેલવાકેરેથી પૂણ દેવતા જ સૂચિત થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (ધર્મવિપ્રતિષેધાત્) બે વિરુદ્ધ ધર્મ આવવાથી વિરોધ પણ ઉભો થાય છે.

આવાર્થ:—સોમ દેવતા માટે અપેપણુ અને પૂણ દેવતા માટે પેપણુવાળા ચક્ર કરવામાં રપષ્ટ વિરોધ ઉભો રહેશે જણાય છે. એક જ ચરમાં પેપણુનો અને અપેપણુનો સંબંધ કરી દીતે હોય ચક્ર કે ઉભયદેવતાક એક ચક્ર ક્રોતિ પિષ્ટનું બનેલું હોય ક્રોતિ આપિષ્ટનું ગળતું હોય. એમાં વિરોધિષ્ટત્વનો સંભવ હોય શકે નહિ. ॥ ૪૦ ॥

अपि वा सद्वितीये स्याद् देवतानिमित्तत्वात् ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ:—(અપિ) પૂર્વપણુને સૂચિત કરે છે. (સદ્વિતીયે) એમાં પોષ્ય ઉભયદેવતાક વાગમાં પણ (સ્યાત્) પેપણુનો સંબંધ છે. (દેવતાનિમિત્તત્વાત્) પેપણુ એ તો દેવતાને લીધે આવે છે.

આવાર્થ:—પેપણુ એ તો દેવતાને માટે છે. પૂણ દેવતા છે તો તેને માટે પેપણુવાળું ચક્ર હોવું જોઈએ. માટે બે દેવતાવાળા વાગમાં બે ભેગથી એક દેવતા હોય તો ચરમાં પેપણુનો સંબંધ જ રહે હોવો જોઈએ. ॥ ૪૧ ॥

લિહ્નદર્શનાચ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિહ્નદર્શનાચ) અર્થભોધક લિંઘ પશુ બન્યાદિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સોમાપીઘ્નં ચરું નિવં પેન્નેમપિષ્ટં પશુક્ષમઃ ’ પશુઓની ઇચ્છા રાખનાર વળગારને અર્ધપિષ્ટ ચરુનો નિર્વાપ કરવો અને એ ચરુ સોમ અને પૂષા દેવતાવાળો હોવો જોઈએ. આ વાક્યમાં નેમપિષ્ટ શબ્દ ચરુને માટે વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે તેથી રપષ્ટ થાય છે કે અર્ધો પીસેલો ચરુ પૂષા દેવતા માટે છે. માટે દિદેવતાકે યાગમાં પશુ પ્રેષણનો સંબંધ છે. ॥ ૪૨ ॥

વચનાત્ સર્વપેપણં તં પ્રતિ શાસ્ત્રવત્વાત્ અર્ચ્યામાવાત્ દ્વિચરાવપેપણમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વિધિવાક્યરૂપ વચનથી (સર્વપેપણમ્) પશુ, પુરોહિત અને ચરુ આ ત્રણેમાં પ્રેષણનો સંબંધ હોય ૪૩. (ત પ્રતિ શાસ્ત્રવત્વાત્) સર્વના ઉદ્દેશથી જ એ વિધાન હોવું જોઈએ. (અર્ચ્યામાવાત્) ચરુ શબ્દ અર્ચમાણ હોવા છતાં તેની વિવક્ષા નથી. ઠાંઠ પશુ ચરુમાં પ્રેષણ હોવું જોઈએ એજ કાવ હોઈ શકે. માટે ચરુને ઉદ્દેશીને પ્રેષણ-વિધિ નથી પણ ઉક્ત વાક્ય અર્થભોધક લિંગરૂપે છે (દ્વિચરો) દિદેવતાકે ચરુમાં (અવેપણં મયતિ) પ્રેષણનો સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્ય પ્રેષણ-વિધાવક નથી પણ પશુરૂપ રૂળને ઉદ્દેશીને કેવળ યાગનું જ વિધાન છે. નેમપિષ્ટ શબ્દ એટલે પૂષા દેવતાના સંબંધથી અર્ધપ્રેષણ ને પ્રાપ્ત થાય છે તેને કેવળ અનુવાદ જ છે માટે ઉક્ત વાક્યને લિંગરૂપે સમજવું. પ્રેષણનો વિધિરૂપે નથી ॥ ૪૩ ॥

एकस्मिन् वा अर्धधर्मत्वात् ऐन्द्राग्रवदुभयोर्न स्यादचोदितत्वात् ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (એકસ્મિન્) એક દેવતાકે યાગમાં જ પ્રેષણનું વિધાન છે (અર્ધધર્મત્વાત્) પ્રેષણ એ યાગનો ધર્મ હોવાથી (હમયોઃ) સોમ અને પૂષા દેવતાવાળા યાગના અંગ તરીકે (અચોદિત્વાત્) ચિદિત ન હોવાથી તેમાં પ્રેષણ નથી (એન્દ્રાગ્રવત્ સ્વાત્) એન્દ્રાગ્ર યાગમાં જેમ અત્રધીકરણ નથી તેમ અહીં પણ પ્રેષણ નથી.

ભાવાર્થ :—આગ્રેય યાગમાં અત્રધીકરણ હોય છે પણ એન્દ્રાગ્રમાં અર્થાત્ ઉભયદેવતાકે યાગમાં અત્રધીકરણ હોતું નથી તેજ પ્રમાણે અહીં પણ કેવળ પૂરવેવતાકે યાગમાં પ્રેષણ હોય છે પણ સોમ અને પૂષા એ દેવતાવાળા યાગમાં પ્રેષણનો સંબંધ હોતો નથી. પ્રેષણ એ યાગનો ધર્મ છે, દેવતાનો નહિ. દેવતાઓ હવિષ્મત્ બ્રહ્મણ કરતા નથી એ આગળ જતાં રપટ્ટ કરવામાં આવશે માટે ન હટકે પ્રેષણ આદિ યાગના જ ધર્મ માનવા જોઈએ માટે કેવળ પૂષાદેવતાકે યાગમાં પ્રેષણ કરવું ઉભયદેવતાકે યાગમાં નહીં એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

हेतुमानमदन्तत्वम् ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અદન્તત્વમ્) દાંત વગરના હોવું એ કથન તો કેવળ (હેતુમાનમ્) અર્ધ-વાદ જ છે.

ભાવાર્થ :—‘ અદન્તકો હિ સ. ’ ‘ પૂષા દેવતા દંતહીન ॥ ’ એ કથન કેવળ અર્ધવાદ જ છે. પૂષા આદિ દેવતા શરીરધારી હોતા નથી એ આગળ રપટ્ટ કરવામાં આવશે. માટે દેવતા યાગમાં હવિષ્મત્ બ્રહ્મણ કરતા નથી એ વાત રપટ્ટ અને નિર્ણીત છે. ॥ ૪૫ ॥

वचन परम् ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) નેમપિષ્ટ વચન (પરમ્) પશુરૂપ રૂળના હેતુનું જ કથન કરે છે.

ભાવાર્થ :—‘ સોમાપીઘ્નં ચરું નિવં પેન્નેમપિષ્ટં પશુક્ષમઃ ’ આ વાક્ય તો ઉક્ત મુજબ વિશિષ્ટ કર્મ કે જે પશુરૂપ રૂળનું કારણ છે તેનું વિધાન કરે છે.

‘હાન વમરના પૂજા દેવતાના કક્ષણ માટે વિષ્ટ પદાર્થોના ચરુ જનાવવો’ ઇત્યાદિ બાવ છે જ નહિ. યાગમાં દેહધારી પૂજા આદિ દેવતાઓ દ્વિગોળન કરતા નથી. એ શાસ્ત્રસિદ્ધ બાબત છે. ॥ ૪૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ चतुर्थपादः

निवीतना अर्थવાદ્યવતું આધિકરણ.

पूर्वपक्ष. निवीतनिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वान् ॥ १ ॥

પરાર્થ :—(નિવીતમ્ હતિ) કકર્મા માળા પેઠે વસ્ત્ર રાખવું તેને આ ઠેકાણે નિવીત કહેવામાં આવ્યું છે. નિવીત એ (મનુષ્યધર્મઃ) મનુષ્ય અંગ છે (શબ્દસ્ય) મનુષ્યાણામ્ એ શબ્દ પછી વિશદ્યન્ત છે (તત્રપ્રધાનત્વાત્) એ મનુષ્યની પ્રધાનતા બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ઈશ્વરપૂજા માસ પ્રારંભમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે.

निवीतं मनुष्याणाम् प्राचीनावीतं देवानाम् उपन्यस्य इति "

“ મનુષ્ય સ નથી પાર્થિવ કક્ષણ ” નિવીત ’ રાખી કમ્બુ, પિતૃઓનું ‘કર્મ’ પ્રાચીનાવીત’ ન ખણે ખળે જનોઈની માફક વસ્ત્ર રાખી કરવું. અને દેવનું કક્ષણ ‘ઉપનીત’ કક્ષે ખળે જનોઈ માફક વસ્ત્ર રાખી કરવું ” આ વાક્યમાં ‘નિવીત’ એ મનુષ્યનો ધર્મ છે અર્થાત્ મનુષ્યને લગતું પાર્થિવ કક્ષણ કરતી વખતે નિવીત કરવું એટલે ‘નિવીત’ એ મનુષ્યનું અંગ છે. મનુષ્ય શબ્દને જી હી વિશદિત લાગી છે. તેથી મનુષ્યની પ્રધાનતા સિદ્ધ થાય છે. જેવી રીતે ‘દ્યૌન્નિય-વસ્ત્રસ્ય છદ્ધ્યાત્’ આ વાક્યથી ‘દ્યૌન્નિયવસ્ત્રસ્ય’ પદ્યથી ‘ઇન્દ્રીયક્રમ’ ની પ્રધાનતા નિર્ણય કરવામાં આવી છે. તેમ હિત રચણે પણ સમજવું. ॥ ૧ ॥

सिद्धांतानी शब्दा अपदेशो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वान् ॥ २ ॥

પરાર્થ :—(વા) અથવા (અપરેશઃ) નિવીત એ અનુવાદ છે, વિધિ નહિ. (અર્થસ્ય) નિવીતરૂપ અર્થ (વિદ્યમાનત્વાત્) વિદ્યમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ નિવીત ” રૂપ અર્થ લોકબોલવાદારથી સિદ્ધ છે. લોકો મનુષ્યને લગતું પાર્થિવ કક્ષણ કરતી વખતે નિવીત રાખે છે. માટે એ કાષ્ઠ અપ્રાપ્ત પ્રાપક નથી. માટે નિવીત મનુષ્યાણામ્ એ વિધિ નથી પણ અનુવાદ છે. પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધ વસ્તુનું કથન કરવાર વાક્ય અનુવાદ વાક્ય કહેવાય છે. કક્ષણ કરતી વખતે વસ્ત્રને માળા પેઠે ધારણ કરવામાં કક્ષણ કરવું સુગમ થઈ પડે છે માટે લોકો નિવીત ધારણ કરે છે. પૂર્વપક્ષવાદી ફરીથી આક્ષેપ કરે છે.

विद्यिस्त्वपूर्वत्वान् स्यात् ॥ ३ ॥

પરાર્થ :—(તુ) આક્ષેપ સ્વરૂપ છે. (અસ્તૈત્વાત્) અપૂર્વત્વ=અપ્રાપ્તવતું પ્રાપક હોવાથી (વિધિ.) વિધિ (સ્વરૂ.) છે.

ભાવાર્થ :—“ નિવીત ” મનુષ્યાણામ્ ” એ વિધિ જ છે કક્ષણ કે એ લોકસિદ્ધ વસ્તુને અનુવાદ નથી. એ કે લોકો મનુષ્ય સંબંધી પાર્થિવ કક્ષણ કરે છે પણ તે નિયમથી કરતા હતા. માટે હિત વાક્ય વિધિ વાક્ય જ છે. ॥ ૩ ॥ હવે કાષ્ઠ છીએ પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે.

स प्रायान् कर्मधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

પરાર્થ :—(સ) “ નિવીત ” એ પદ્યથી વિધિવિધિ અર્થ (કર્મધર્મઃ) ઇશ્વરપૂજા માસનું અંગ (સ્વાત્) છે. (પ્રચાર.) પ્રારંભથી એના જ અંગનું પ્રતિપાદન થાય છે. ॥ ૪ ॥

સાવાચર્ય :—“ નિવીત ” પદથી વિધિમાન અર્થ બલે રહેા પણ એ તો દર્શપૂર્ણ-
માસતું અગ છે. મનુષ્યનું અગ નથી. પ્રકરણથી એતું જ અગ સમજાય છે. અતિથિ આદિ
માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેને મનુષ્યકર્મ કહેવામા આવે છે અને તેથી તેને મનુષ્યનું
અગ પણ કહે છે. નિવીત એ મનુષ્યનું અગ નથી પણ એને પાઠ દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં
પડેલો છે. તેથી દર્શપૂર્ણમાસનું જ એ અગ છે. ॥ ૪ ॥

આ સત્રમાં પણ કોષ ત્રીજો પૂર્વપક્ષવાદી પોતાનો મત બતાવે છે.

વાક્યસ્ય શોષવત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વાક્યસ્ય) નિવીત આદિ જે વાક્ય છે (શોષવત્વાત્) તે તો શોષ હોવાથી.

સાવાચર્ય :—“ નિવીત ” પદથી પ્રતિષ્ઠામાન અર્થ કંતુનું અગ બલે રહેા પણ એ
પ્રમાણ આદિના જેવું અગ નથી પણ કંતુનું—અર્થાત્ કંતુ કરનાર અપ્વયુતો એ પર્મ છે.
‘ અપ્વયુતકાઠ ’ એવી સમાખ્યા છે, નિવીતનું અનુક્રાન અપ્વયુત જ કરે આ પ્રમાણે અર્થ કર-
વાથી પ્રકરણની પેઠે સમાખ્યા પણ અનાધિત થઈ શકશે ॥ ૫ ॥

તત્પ્રકરણે યત્ તત્સંયુક્તમવિપ્રતિપેદાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તત્પ્રકરણે) દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં (યત્) અન્વાદાર્ય અને દક્ષિણા, દાન
આદિ (તત્સંયુક્તમ્) તે અગ તરીકે છે. (અવિપ્રતિપેદાત્) વાક્ય અને પ્રકરણનો વિરોધ ન
હોવાથી.

સાવાચર્ય :—“ નિવીત એ પુરુષનું અગ ॥ તેને બાધ કરી દુર્બલ પ્રકરણ અને સમા-
ખ્યાથી ‘ નિવીત ’ ને કલ્પમાં માનવું એ ઠીક નથી માટે કંતુમાં જે અન્વાદાર્ય (હરેક પર્વમાં
આદ્ય કરતું તેનું નામ અન્વાદાર્ય) દક્ષિણા અને દાન આદિ કર્મ છે તે માનવું કર્મ છે અને
તેનું અગ નિવીત છે. અને ‘ મનુષ્યાણામ્ ’ નો અર્થ મનુષ્યકર્મણામ્ આવેા લક્ષણાર્થ કરવો
એટલે ‘ મનુષ્યાણામ્ નિવીતમ્ ’ આ વાક્ય પણ અનુગૃહીત થશે અને પ્રકરણ સાથે પણ વિરોધ રહેશે
નહિ. “ શબ્દયુક્તમ્ ” એ સમાખ્યા પણ ઉક્ત કર્મ અપ્વયુત એ કરવાનું હોવાથી અનુક્રાન
યશે. માટે કંતુમાં જે અપ્વયુત છે તેનું કર્મ નિવીત છે. એટલે તે માનવુંકર્મ છે. ॥ ૬ ॥

બીજા વાદીની શંકા

તત્પ્રધાને વા તુલ્યવત્ પ્રસંખ્યનાદિતરસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તત્પ્રધાને) કંતુ સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર કેવળ મનુષ્યપ્રધાન
આતિથ્ય આદિ માનુષ્ય કર્મ અગ તરીકે છે. (તુલ્યવત્ પ્રસંખ્યનાદિ) જેવી રીતે ઉપનીત દેવકર્મ
છે તેવી જ રીતે નિવીત માનુષ્ય કર્મ છે (તરસ્ય) મનુષ્યાણામ્ આ કંઠાણે જે પછી વિશકિત છે
તેનો (તદર્થત્વાત્) એજ અર્થ છે.

સાવાચર્ય :—કંતુ સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય કે ન ધરાવતો હોય એવા માણસનું જ
નિવીત અગ છે એમ માનવાની કસો જરૂર નથી. જેમ ઉપનીત કર્મ એ દેવને માટે હોય ॥
તેજ પ્રમાણે નિવીત એ પ્રાકૃતિક મનુષ્યનું પાર્મિક કર્મનું અગ છે. આતિથ્ય કર્મનું પણ અગ
છે પ્રકરણ કે મનુષ્યાણામ્ આ કંઠાણે જે પછી વિશકિત છે તે કંતુસંબંધ મનુષ્યનો જ બોધ કરાવે
છે એનું કશું જ નથી. માટે પ્રકરણ આદિની અપેક્ષા રાખ્યા વગર એ માનવુંકર્મ છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત યત્ર

અર્થવાદો વાગ્યપ્રકરણાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અર્થવાદ-) “ અર્થવાદો ” એ વિધિનો દેવ
હોવાથી અર્થવાદ છે (અગ્રપ્રકરણાત્) આતિથ્યનું પ્રકરણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ નિર્વાત મનુષ્યાણામ્ ” આ વાક્ય-રૂપવ્યયતે એ વિધિનો અર્થવાદ છે. આંતરિક આદિ માનવકર્મનું પ્રકરણ પણ નથી. અને મનુષ્યાણામ્ નો મનુષ્યકર્મણામ્ આવેલા સાક્ષ્ય-જીક અર્થ કરવો એમાં પણ કોઈ ભાનનું પ્રમાણ નથી માટે “ નિર્વાત ” આદિને વિધિ વાક્ય ન માનતાં અર્થવાદ વાક્ય જ માનતું બેઠ્યું. ॥ ૮ ॥

વિધિના ચૈકવાર્ક્યત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિધિના) વિધિવાક્ય માથે (એવાચ્યત્વાત્) એક વાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રૂપવ્યયતે દેવલક્ષ્યમેવ તદ્વસ્તુ આ વિધિ વાક્ય છે. એની સાથે ‘ નિર્વાત મનુષ્યાણામ્ ’ આ વાક્યની એક વાક્યતા છે અને તે વિધિની સ્તુતિ કરે છે માટે એ અર્થવાદ છે. જો કોઈ શંકા કરે કે નિર્વાતથી ઉપવીનની સ્તુતિ કેવી રીતે થાય છે ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘ નિર્વાત ’ એ મનુષ્યનો ધર્મ છે તેથી એ જન્મ્ય અર્થાત્ કંઈક ઉતરતો ધર્મ છે અને ‘ ઉપવીત ’ એ દેવનો ધર્મ છે માટે તે શક્ય છે. આવી રીતે અપેક્ષા દૃષ્ટિથી સ્તુતિ સમજી શકાય છે અને તેથી ‘ રૂપવ્યયતે ’ એ વિધિની સ્તુતિ થઈ શકે છે ॥ ૯ ॥

દિગ્વિભાગનું અનુવાદવાધિકરણ

દિગ્વિભાગશ્ચ તદ્વત્સમ્બન્ધસ્યાર્થદેતુત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દિગ્વિભાગ) દિગ્વિભાગ અર્થવાદ છે. (તદ્વત્) નિર્વાત પેઠે (સમ્બન્ધસ્ય) મનુષ્યોનો પ્રતીતી દિશા સાથેનો સંબંધ (અર્થદેતુત્વાત્) સુખ સાધન રૂપ અર્થનો હેતુ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે પ્રતીતવશ વૈરતિ । દેવમનુષ્ય દિશો વ્યવજનત, પ્રતીત દેશ દક્ષિણ પિતર. પ્રતીતી મનુષ્યા इति । આ ટેમણે મનુષ્યે પ્રતીતી દિગ્વિ ભાગ કાર્યઃ આ પ્રકારના વિધિની કલ્પના કરવી જાઈએ. એવો પૂર્વપક્ષ છે તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કે મન નિર્વાત પ્રકરણમાં જો પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર કરવામાં આવ્યા છે તેજ પ્રમાણે અહીં સમજવું. પ્રાચીનવશ નામક યજુર્વેદીના પશ્ચિમ ભાગમાં મહાપ બ્રાહ્મણે તેમાં પૂર્વદિશા દેવાએ, અધિષ્ઠિત કરી છે, દક્ષિણ દિશા પિતરાએ અધિષ્ઠિત કરી છે અને પશ્ચિમ દિશા મનુષ્યોએ અધિષ્ઠિત કરી છે. મનુષ્યોનો પશ્ચિમ દિશાની સાથે જો સંબંધ જતાઓ છે તે સુખ સાધન રૂપ અર્થનો હેતુ છે. આવ એ છે કે નિર્વાતનું કરવું એમાં કશું કંઈ કળા જણાતું નથી માટે અનુવાદનો સંભવ જણાતો નથી પણ પૂર્વદ્વિમાં પશ્ચિમ દિશામાં ચાલતા માણસોને સર્વ પાછળ રહેવાથી સર્વના તાપની પીડા જણાતી નથી માટે આ દૃષ્ટ અર્થ હોવાથી અનુવાદ સંભવી શકે છે. ગરુડ મંથનવિરોધસ્ય ઉપરિવશા પ્રાણા ભવન્તિ સ પ્રતીતવંશઃ જે મહાપમાં ઉપરી વળીઓ પૂર્વ તરફ અમમામવાળી રાખી હોય છે તેને પ્રાચીન વચ કહે છે એ મહાપ વિધિનો અનુવાદ દિગ્વિભાગ છે. અર્થાત્ પ્રતીતી મનુષ્યા વ્યવજનત એ અનુવાદ વાક્ય પ્રાચીનવંશના વિધિનું ત્વાત્ છે. ॥ ૧૦ ॥

પરુપદિત-આદિ વાક્યો અનુવાદ રૂપે છે એ અધિકરણ.

પરુપદિતપૂર્ણવૃત્તવિદગ્ધં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરુપદિત, પૂર્વ, વૃત્ત, વિદગ્ધ) પરુપદિત, પૂર્વ, વૃત્ત, અને વિદગ્ધ સંબંધિત વાક્યો (તદ્વત્) નિર્વાત વાક્ય પેઠે અર્થવાદ વાક્ય છે.

ભાવાર્થ:—મહાપિતૃયજ્ઞમાં આ પ્રમાણે વાક્યો છે.

યત્ પરુષિ દિતં વદ્ દેવાનામ્, યદન્તરા તન્મનુષ્યાનામ્ યત્સમૂલં તાત્પિતૃનામ્
આ વાક્ય સમૂલં અર્થિ મર્ચિત આ વિધિ વાક્યનું શેષ છે અર્થાત્ અર્થવાદ છે. ૧૨૫-ગાંઠ દિત-
કાપેલું. મૂળમાંથી જે દર્શક કાપેલો હોય તે પરુષદિત કહેવાય છે.

યત્પૂર્ણ તન્મનુષ્યાનામ્ ઉપરિ અર્ષો દેવોનામ્, અષઃ પિતૃનામ્
આ વાક્ય મન્યન વિધિના અર્થવાદ તરીકે છે.

‘ યુતં દેવાનાં મનુ પિતૃનામ્, નિષ્પક્વં મનુષ્યાનામ્ આ વાક્ય નવીનીકર્યમન વિધિના
અર્થવાદ તરીકે છે. મનુ એટલે મહો નિષ્પક્વ એટલે ગરમીથી જરા ઓઠળેનું માખણ. યો
વિદમ્યઃ ૧ નેઝ્ઝતઃ, યોઝ્ઝતઃ સ રોઝઃ ય. ક્ષતઃ સ દૈવઃ ’ આ વાક્ય પુગડાસ સંબંધી છે અને તે
અપક્વવિધિના અર્થવાદ તરીકે છે. જે પુગડાસ જળી ગયેલો હોય તે વિદમ્ય કાચો હોય તે
અક્ષત અને જરાગર પાકેલો હોય તે યત કહેવાય છે. ઉપર કહેલા આદ્ય વાક્યો અર્થવાદ તરીકે
છે અપૂર્વવિધિ તરીકે નથી એ સૂત્રનો ભાવાર્થ છે ॥ ૧૨ ॥

અનૂતવદનનિષેધકું કુતુમ્ભત્ય છે એ અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ અકર્મ કતુસંયુક્તં સંયોગાદ નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(કતુસંયુક્ત) કુતુમ્ભરણમાં પડિન (અકર્મ) અનૂત વદનનો નિષેધ (નિત્યાનુ-
વાદ) નિત્યકર્મનો અનુવાદ (સ્વાદ) છે (સંયોગર) ઉપનયન આપતી વખતે ‘ સત્ય વદ ’
વગેરે ઉપદેશ આપવાથી પ્રાપ્તું જ કથન છે.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્વમાસ પ્રકરણ પાઠ છે કે, ‘ નાનુત વદેત ’ ‘ અસત્ય બોલવું નહિ ’
આ વાક્યમાં નિત્યનો અનુવાદ છે કે અપૂર્વ વિધિ છે ॥ આ સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીયું કહેવું ॥
કે ઉપનયન આપતી વખતે ‘ સત્યવદ ધર્મવર ’ આ ઉપદેશ આપ્યો છે અને તેમાં જણાવ્યું
છે કે હે શિષ્ય તું સદા સત્ય જ બોલ. આ પ્રમાણે સત્ય વદન તો પ્રાપ્ત જ છે. હવે કનુ કરતી
વખતે કહેવામાં આવે ॥ કે ‘ નાનુત વદેત ’ ‘ અહુ ન બોલવું ભેદને ’ આ પ્રાપ્તું જ વિધાન
છે માટે કુતુસંબંધી અનૂત નિષેધ કથન અનુવાદ છે. ॥ ૧૨ ॥

ઉત્તર પક્ષ. વિધિર્વા સંયોગાન્તરાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની નિરૂપિ સૂચવે છે. (વિધિ) નાનુત વદેત એ અપૂર્વ વિધિ છે,
અનુવાદ નથી. (સંયોગાન્તરાત્) ઉદ્દેશ્યનો ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—કુતુમાં જે અનૂતવદનનો નિષેધ કર્યો છે તે અપૂર્વ વિધિ છે કારણ કે ઉપનયન
વખતે જે સત્ય બોલવાનું વિધાન કર્યું છે તે તો પુરવતે હિદયનો છે અને અહીં તો કુતુને
હિદયનો છે. એટલેવિત્તકેમ વતેતેવ વેગુણ્ય ન તુ ગુણ્ય પ્રત્યયઃ કુતુમ્ભ તરીકે જે સત્યવદન છે
તેના વ્યતિક્રમ થાય તો કુતુમાંજ વિગ્રહતા આવે છે. પુરવતે પ્રત્યય લાયકો નથી. માટે
કુતુને લગતું પ્રાપ્તિયત કરવું પડે છે. ઓપનયન ક્રમિક સત્યવદન એ પુરવતે ધર્મ છે અને તેના
વ્યતિક્રમ થવાથી પુરવતે પ્રત્યય લાયક છે. કુતુમાં કનુ વેગુણ્ય આપતું નથી અને તેમાં સમાત
પ્રાપ્તિયત હોય છે. આ પ્રમાણે સત્યવદન અને કુતુમ્ભમાં અનૂતનિષેધમા ફર છે. ॥ ૧૩ ॥

જગજ્વલમાન ધર્મોના પ્રકરણમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ

અહીનવત્પુરુષધર્મસ્તદ્યત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(પુરુષધર્મ) કુતુમ્ભ પુરુષ જવારે બગાડું આવ ત્યારે સત્તિ દર્શ વત્તુ અર્થાત્
મારામાં પ્રાણ અને અપાન જગ પારણ કરે. ઈત્યાદિ અર્થવાગા ઉત્તર સંબંધી ઉચ્ચારણ પુરે

માત્રનો ધર્મ છે, (તદર્થવાત્) ઉક્ત વાક્ય પુરુષાર્થત્વને જણાવતું હોવાથી (અહીનવાત્) અહીન શબ્દના અવશ્યથી બાર ઉપસદ્દ હોમનો પ્રકરણ વિચ્છેદ થાય છે તેમ.

આવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં પાઠ ૩ જન્મ્યમાનોડુનુવાત્ મયિ દક્ષક્ત્વ ઇતિ યજ્ઞભાગવેવાત્મન્યતે ઇતિ આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ પુરુષ માત્રને ઉદેશીને અર્થોત્ત જ્યારે પુરુષ જન્મ્યમાન હોય અર્થોત્ત બ્રાહ્મણ ખાતે ઉત્તરે ઉત્તરો મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે. આ ઉચ્ચારણ પુરુષ સામાન્ય માટે છે. કોઈ ખાસ પુરુષને માટે નથી આગળ જેમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હાલ ઉપસદ્દ હોમોને પ્રકરણમાંથી વિચ્છેદ કરી અહીનવાગ સાથે જોડવામાં આવે તેમ અહીં પણ પ્રકરણમાંથી વિચ્છેદ કરી પુરુષ સામાન્ય સાથે ઉક્ત મંત્રનો સંબંધ જોડવો કારણ કે જન્મ્યમાનો ધ્રુવાદ્ એમાં પુરુષ પ્રાધાન્ય સમગ્રજ છે. માટે કોઈ પણ જન્મ્યમાન પુરુષ સાથે એનો સંબંધ છે. ॥ ૧૪ ॥

સિધ્ધાંત યત્ પ્રકરણાવિશેષાત્ વા તદ્યક્તરય તત્સંસ્કારો દ્રવ્યવત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિરૂત્તિ સમ્ભવે છે. (પ્રકરણાવિશેષાત્) પ્રયાજ—આદિનો જેમ પ્રકરણમાં વિનિયોગ છે તેમ જન્મ્યમાન—મત્વાદિનો પ્રકરણગત પુરુષ સાથે સંબંધ છે. પ્રયાજ આદિમાં અને એમાં કોઈ વિશેષ નથી. (તદ્યક્તરય) ક્રમબંધ પુરુષનો (તદ્વત્કારો) સંસ્કાર છે (દ્રવ્યવત્) ગ્રીહીત્ પ્રોક્તિ અહીં ક્રમ સંબંધે ગ્રીહીત્ ન પ્રોક્તિ છે તેમ

આવાર્થ :—ગ્રીહીત્ પ્રોક્તિ આ વાક્યથી જેમ ક્રમગત ગ્રીહીત્ ન પ્રોક્તિ સમજવાતું હોય છે તેમ જન્મ્યમાન પુરુષ પદ ક્રમગત ન સમજવો અર્થોત્ત જે ક્રમ કરનાર પુરુષ હોય એ જ્યારે જન્મ્યમાન થાય અર્થોત્ત બ્રાહ્મણ ખાતે ત્યારે મયિ દક્ષ કત્ આદિ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે એ ઉચ્ચારણથી પુરુષનો સંસ્કાર થાય છે. દર્શપૂર્ણમાસ સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર કોઈપણ પુરુષને માટે ઉક્ત મંત્રનું ઉચ્ચારણ વિહિત નથી. માટે વાક્યથી શ્રુતિમાં પુરુષ પ્રાધાન્ય પ્રકરણ સાથે સંબંધ મળે છે. ॥ ૧૫ ॥

વ્યવદેશાદપકુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વ્યવદેશાત્) સાદુ નિર્ણયોપદેશના તથા ઉપસદ્દ હોમ હોય છે એવા વ્યવદેશને લીધે (અવગચ્ચતે) અહીનમાં ઉત્કર્ષ થાય છે.

આવાર્થ :—અહીં દ્વિવચોસદ્દ. આ ક્રેડાણે તે પ્રકરણનો બાંધ કરે. કારણ કે નિર્ણયોપદેશમાં તે ત્રણ જ ઉપસદ્દ નામક હોમ કહેવા છે માટે બાર ઉપસદ્દ હોમનો સંબંધ પ્રકરણનો વિચ્છેદ કરી અહીન વાગની સાથે જોડવો પડે છે જ્યારે અહીં એવો કોઈ વ્યવદેશ જોવામાં આવતો નથી માટે પ્રકરણ અને વાક્ય બંનેને ખ્યાનમાં લઈ ક્રમગત પુરુષને માટે “મયિ દક્ષક્ત્વ” ઇતિ મંત્રનું ઉચ્ચારણ છે. દક્ષ=પ્રોક્ત અને ક્રમ=અપાન. આ પ્રમાણે ઉક્ત શબ્દના અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે અપગોરણ આદિ પુમર્થ ॥ એ અધિકરણ.

શંયો ચ સર્વપરિદાનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (શંયો) શંકાના ઉપદેશમાં અપગોરણનો નિરેષ છે તેનો પ્રકરણમાંથી ઉત્કર્ષ કરણ કે, (સર્વપરિદાનાત્) ક્રમ સાથે સંબંધ મળનાર અને ન મળનાર સર્વ કોઈ બ્રાહ્મણને માટે એ નિરેષ વાક્ય છે.

આવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં પાઠ છે કે, દેવ વેદાયુર્વાદ્ દ્યવમુત્તમત્વ હવ્ય નો વદ ઇતિ

પ્રત્ય વચનમિદં ભવતિ કિં મે પ્રજાયાં ? इति वेदेष्वन् । એ વાદનાવાવગુરે તં સતેન યાતયામ યો નિહનત્ ત સદસેણ યાતયાત, યો લેહિત કરવર્તે યાવત. પ્રકુલ્ય પાશ્વત્ સચ્ચાત્ તાવત્ સવસરાન્ પિતૃલોકં ન પ્રજાનીચીત, તસ્માન્ વાદનાવાવગુરેત્ ન હન્યાત્ ન લેહિત 'પુર્યાર્ચ' - આ સંદર્ભમાં બ્રાહ્મણ સાથે કાઈ પણ હથોળાવાર ઉગામનો નહિ, તેનો વધ કરવો નહિ અને તેને લોહીલુહાણુ પણ કરવો નહિ. આવી નિષેધ વાક્યો છે. તેમાં મદેહ એ છે કે એ નિષેધ શું બ્રાહ્મણ માત્રનો હાયુ પડે છે કે પ્રકૃત્યુર્ય બ્રાહ્મણને જ હાયુ પડે છે ? પ્રકૃત્યુર્ય એટલે કનુમા કર્મ કરતો બ્રાહ્મણ. અપગોરણુ એટલે હથોળાવાર ઉગામવુ.

આ શંકામાં સિદ્ધાંતવાદીનું માનવુ છે કે એ નિષેધ સર્વ કાષ્ઠ બ્રાહ્મણને હાયુ પડે છે અર્થાત્ કાષ્ઠપણુ બ્રાહ્મણને મારવો નહિ. કનુસ નથી અને તદિતર સર્વ બ્રાહ્મણનો નિષેધમાં પ્રવિગ્રહ છે. અપગોરણુ કાણુ તરીકે છે અને સો વરસ મુધી યાતના મોગવવી પડે ॥ એ તેના કાર્ય તરીકે બતાવ્યું છે. માટે નાપગરેત્ ન હન્યાત્ એ નિષેધ વાક્યનો ઉત્કર્ષ કરવો જોઈએ અર્થાત્ પ્રકરણ સાથે સંબંધ ન મળના બ્રાહ્મણ સાથે પણ ઉક્ત નિષેધનો સંબંધ છે પ્રકરણ સિવાય સાથે પણ વાક્યનો મેમંથ બતાવવો એનું નામ આ ઠેકાણે 'વાક્યનો ઉત્કર્ષ' કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧૭ ॥

મલવદ્વાસા સ્ત્રી સાથે સંવાદ ન કરવો એ પુમર્થ છે એ અધિકરણ.

પ્રાગવરોધાન્મલવદ્વાસસઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(મલવદ્વાસસઃ) રજસ્વલા સ્ત્રીનો (પ્રગ્) પ્રથમથી (અવરોધાત્) પદ્મદાસા-માંથી બહિષ્કાર કરવો.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકૃત્યુમાં પાઠ છે કે 'તસ્માદ્ મલવદ્વાસસા ન સવદેત' માટે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે અર્ધયુગ્મે સંવાદ કરવો નહિ. મલવદ્વાસા એટલે રજસ્વલા સ્ત્રી. દર્શપૂર્ણમાસમાં કર્મ વચ્ચે અર્ધયુગ્મે પોતાની પત્ની સાથે ૩ રાદ કરવાનો હોય છે જેમકે, 'પત્નિ, પત્નિ, એવે લોક' - આ સંવાદ કર્મના અર્ધ તરીકે ગણાય છે. પણ વચ્ચે વચ્ચે પત્ની બનાલમ્મુના મવતિ તામવચ્ચ મજેત અર્થાત્ મનને દિવસે પત્ની બે બનાલમ્મુના અગરલા હોય તો તેને યજ્ઞશાળામાં આવના દેવી નહિ એટલે સંવાદ પણ એની સાથે નિષિદ્ધ થઈ જાય છે. સંવાદ એ શાગપ્રાપ્ત છે માટે એ પુમર્થ છે માટે એનો નિષેધ પણ પુમર્થ ગણાય છે એટલે ક્ષિતાર્થ એ નિકળે ॥ કે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે સંવાદ યજ્ઞમાં ન કરવો તેમ યજ્ઞ ગદ્ધાર પણ ન કરવો. ॥ ૧૮ ॥

અન્નપ્રતિષેધાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અન્નપ્રતિષેધાત્) અન્ન અર્થાત્ મૈથુનનો પણ પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—'નાસ્તા અન્નમયાન્' આ ઠેકાણે અન્નનો અર્થ મૈથુન કહેો છે. જેમ મૈથુન એ શાગ પ્રાપ્ત છે અને રજસ્વલાવસ્થામાં એનો નિષેધ કહેો છે. અર્થાત્ જેમ રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે યજ્ઞ અને યજ્ઞેતર સમયમાં મૈથુન નિષિદ્ધ છે તેમ તેની સાથે ઉક્ત સંવાદ પણ કાષ્ઠ પણ સમયમાં નિષિદ્ધ જ છે. માટે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથેના સંવાદ-વાક્યનો ઉત્કર્ષ થાય છે કેવળ પ્રકરણ સાથે જ એનો સંબંધ નથી અન્નવત્ પણ છે. આ કાણુથી એ સંવાદને પુમર્થ કહો છે. ॥ ૧૯ ॥

મુવર્ષ ધારણાદિ પુમર્થ છે એ બાબતનું અધિકરણ.

અપ્રકરણે તુ તદ્ધર્મઃ તતો વિશેષાન્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પદ્ધતે સૂચવે છે. (અપ્રકરણે) અપ્રકરણમાં પદિત કુપજ્ઞ

ધારણ આદિ (તદ્વર્ત) પુરપને માટે કે (તત) પ્રત્યક્ષપરિણ કરતાં (વિરોધાત્) એ વિધેય થયું છે

ભાવાર્થ — “ તત્ત્વજ્ઞ સ્વર્ણં હિરણ્ય માર્યં, સુવર્ણં ઇવ મવતિ ” આ શ્લોકે સુવર્ણને ધારણ કરવાનો વિધિ છે તે અનન્યારમ્બ વિધિ છે અર્થાત્ એનો સંબંધ કોઈ કંઈની સાથે નથી સુદર વર્ણવાળું હિરણ્ય ધારણ કરવું એ પુરપાર્થ છે અર્થાત્ સોનું ધારણ કરવાથી પુરુષ સુદર દેખાય છે માટે વાસ્તવિક અવાસ્તવિક કોઈ પણ પુરુષ તેને ધારણ કરવું ને પ્રકરણ પશ્ચિત દોષ તો તે હતુંતુ અગ્ર ગણ્યતા પણ તેમ નથી માટે સુવર્ણ ધારણ કરવું અગ્ર નથી ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વપક્ષે અદ્રવ્યત્વાતુ લોપ સ્થાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ — (તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે (લોપ સ્થાત્) સુવર્ણ-ધારણ અગ્રિદોષ આદિ ક્રિયાનું રૂપ છે (અદ્રવ્યત્વાત્) સુવર્ણ ધારણ દ્રવ્ય નથી પણ ક્રિયા છે અને એ ક્રિયા અગ્નિદોષ આદિની રીતે અગ્ર છે

ભાવાર્થ — આ શ્લોકે કોઈ દ્રવ્ય કે દેવતાનું અવધ્ય ચતુ નથી અને તેથી જ માર્યં નો અર્થ ચટ્વર્યમ્ એવો અર્થ થતો નથી દેવતા અને દ્રવ્યનો સંબંધ ન હોવાથી ધારણ ક્રિયા-શબ્દ સરસ્કર વાચક છે જે રીતે હોય તેમાં જ સરસ્કર હોઈ શકે છે માટે સુવર્ણ ધારણ અગ્રિદોષ-અગ્નિની રીતે અર્થાત્ અગ્ર છે ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપક્ષની સુઠિત વેદસંયોગાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ — (વેદ સંયોગાત્) ઉક્ત વાક્ય આશ્વર્થવ હાકમા પશિત છે અને આશ્વર્થવ હામં મનુષ્યની સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેથી તેનો વેદની સાથે સંબંધ છે

ભાવાર્થ — આશ્વર્થવ-એમાં વેદનો સંબંધ છે જે રીતે જન હમં હોય તેને મનુષ્યેદી નતિવે કહે છે હમં પૂર્ણઆત્મા જેટલા અગ્ર છે તેનું અનુપધાન અશ્વર્થ કરે છે માટે સુવર્ણ ધારણ રૂપ જે રીતે અગ્રિદોષ છે તે પણ અશ્વર્થ જ કરે અર્થાત્ અશ્વર્થને સુવર્ણ ધારણ કરાવી તેનો સરસ્કર કરવો સુવર્ણ ધારણ કરવાથી અશ્વર્થ સરસ્કર થાય છે માટે સુવર્ણ ધારણ કરવું એ માગની સાથે સંબંધ ગણનાર મનુષ્યનો જ હમં છે મનુષ્ય માનવો નહિ ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષની બીજી સુઠિત દ્રવ્યપરત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ — (વ) અને (દ્રવ્યપરત્વાત્) ઉક્ત વાક્યમાં જે હિરણ્ય શબ્દ છે તે હિરણ્ય દવાતિ એ વાક્યાર્થપરક છે

ભાવાર્થ — સ્વર્ણં હિરણ્ય માર્યં ’ આ શ્લોકે જે હિરણ્ય શબ્દ પશિત છે તે ‘ માનવાવ હિરણ્ય દવાતિ ’ અગ્નિદોષમાં ઉત્પન્ન થયેલા અશ્વર્થને સોનાનું જ્ઞાન આપવું ’ એનો મુશ્કેલી અર્થાત્ અશ્વર્થને જે સુવર્ણની દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે સુવર્ણ અશ્વર્થ એ ધારણ કરવું અને એ ધારણ કરવાથી અશ્વર્થ સરસ્કર થાય છે આ પ્રમાણે વેદ અને મનની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષને માટે જ સુવર્ણ ધારણ કરવાનું કહ્યું છે ‘ ગમે તે સુવર્ણ ગમે તે પુરુષ ધારણ કરે ’ એવું ઉક્ત વાક્યનું નાત્વ નથી ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સ્યાદ્વા સયોગવત્ફલેન સમ્બન્ધસ્તસ્માત્કર્મૈતિશાયન ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ — (વા) વા શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિર્ણય મુલ્ય છે (સયોગવત્) જેમાં વાક્ય રૂપથી પ્રાગ્બત્ત મતોનો ફલની સાથે સંબંધ થાય છે તેમ (ફલેન ઉચ્ચત્) સુવર્ણ આદિ ધારણરૂપ કર્મનો પણ વાક્ય રૂપથી ફળની સાથે સંબંધ (સ્યાત્) થાય છે (તસ્માત્) માટે (કર્મ) સુવર્ણ ધારણ કર્મ પ્રધાન કર્મ છે (રેતિશાયન) એવું-અતિશાયન ત્રાપિતુ માનવ છે

સાવાય :—એતિહાસન આચાર્ય માને છે કે સુવર્ણધારણ કરવું એ ફલપત્ત કર્મ છે માટે તે પ્રધાન કર્મ છે સુવર્ણધારણ કરવાથી પુરુષ સુદર દેખાય છે અને એનો શત્રુ અસુદર (અંખો) પડી જાય છે એ સુવર્ણધારણ કરવાનું ફળ છે. આમાં કંતુની સાથે કશો સંબંધ નથી. પશુમંથી જુદોનો સંબંધ સદા યજ સાથે હોય છે તેવો સુવર્ણનો સંબંધ યજ સાથે હોતો નથી માટે તે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું શેષ નથી. પ્રાણપત્ય વ્રતોનો સંબંધ વાક્ય શેષથી જન્મ ફળ સાથે હોય છે તેમ અહીં પશુ વાક્યશેષથી સુવર્ણધારણ રૂપ કર્મનો સંબંધ ફળ સાથે છે. દાવાતા હાનસાડ્યુક્તો ભવતિ પ્રાણપત્ય વ્રત કરવાથી પુરુષ પાપથી મુક્ત થતો નથી. આ વાક્યશેષથી પ્રાણપત્ય વ્રત સફળ અને પ્રધાન કર્મ છે તેમ સુવર્ણ ધારણ કરનાર પુરુષ સુદર દેખાય છે અને એનો શત્રુ અસુદર=ફીફા દેખાય છે. એવા વાક્યશેષથી સુવર્ણધારણ પ્રધાન કર્મ છે, શેષ નહિ. અને સુવર્ણ ધારણ એ પુરુષમાત્રનો જ કર્મ છે કંતુનો કે કંતુ સાથે સંબંધ રાખનાર અવધુનો જ નહિ. ॥ ૨૪ ॥

જ્યાદિ હોમોતુ વેદિક કર્મોગત્ય-અધિકરણ.
કોપોઽપ્રકરણેઽવિશેષાત્ સર્વકર્મણામ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રકરણે) અપ્રકરણમાં પાંદડ જ્યાદિ હોમો (અવિશેષામ્) કોપ આસ વિશેષ હેતુ ન હોવાથી (સર્વકર્મણામ્) લૌકિક અને વેદિક બંધા કર્મના (કોપ) શેષ અર્થાત્ અજ છે.

સાવાય :—' કેન કર્મણા દુસ્તેત્ દગ્ધ જવાખ્યાતાનાન્ રાવ્દ્યુતો જુહોતિ ' આ વાક્ય અપ્રકર-ણમાં અર્થાત્ કોપ પશુ યજના પ્રકરણમાં પડ્યું નથી. આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. " જે કર્મથી સદ્દિની વૃદ્ધિ આણુસ ઇન્દ્રે તેણે જ્યા, અખ્યાતાના અને રાવ્દ્યુત હોમ કરવા. " આ હોમો લૌકિક અને વેદિક સર્વ કર્મના શેષ તરીકે સમજવા. અર્થાત્ લૌકિક કૃષિ બાદિ કર્મથી સમૃદ્ધિ ઇન્દ્રે તો ય પશુ જ્યાદિ હોમ કરવા. વિષ્ણુ ચ સ્વાહા ઇત્યાદિ મંત્રોથી જે હોમ થાય છે તેને જ્યા હોમ કહેવામાં આવે છે. ઓરમ્ ઇત્યાદિ ઇત્તપામિગમ્યર્થઃ સ ન હ્દ મદ્ધ ઇત્યાદિ મંત્રોથી જે હોમ થાય છે તે રાવ્દ્યુત હોમ કહેવાય છે, અને અગ્નિમૃતાનામધિપતિઃ સ માલવસ્મિન્ ઇત્યાદિ મંત્રોથી જે હોમ થાય છે તે અખ્યાતાના હોમ કહેવાય છે. આ હોમો સર્વ કર્મના શેષ છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષઃ— હોમોતુ જ્યવતિષ્ઠેરગ્રાહવનીયસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિ સૂચવે છે. (હોમોઃ) ઉપરના સૂત્રના આધારમાં ખતાવેલા હોમો વ્યવસ્થિત છે અર્થાત્ તે વેદિક કર્મના જ હોમો છે, લૌકિક કર્મના નહિ (ગ્રાહવનીય સંયોગાત્) ગ્રાહવનીય અગ્નિ સાથે એનો સંબંધ હોવાથી.

સાવાય :—કૃષિ અને વ્યાપાર બાદિ કર્મથી સમૃદ્ધિની ઇચ્છાથી જે હોમો કરવામાં આવે છે એનો સંબંધ ગ્રાહવનીય અગ્નિ સાથે હોતો નથી બપોરે જ્યા-રાવ્દ્યુત અને અખ્યાતાના હોમ ગ્રાહવનીય અગ્નિમાં જ થાય છે, માટે વેદિક કર્મથી સમૃદ્ધિ ઇચ્છનારે જ જ્યાદિહોમો ગ્રાહવનીય અગ્નિમાં કરવા. ॥ ૨૬ ॥

શેષશ્ચ સમાખ્યાનાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષ) અર્થશુંદત્ત કર્મનો શેષ છે (સમાખ્યાનાત્) ઉપરના હોમ રૂપ કર્મની અપ્રવર્ધ એવી સમાખ્યા છે.

સાવાય :—જો ઉક્ત હોમો કૃષિ બાદિ કર્મના શેષ હોત તો તેની સંજ્ઞા ' અપ્રવર્ધ ' એવી ન હોત. કારણ કે અર્થશુંદ કૃષિ, વ્યાપાર બાદિ લૌકિક કર્મ કરતા નથી. યજુર્વેદોક્ત કર્મ

કરનારનું નામ જ અશ્વત્થુ છે માટે આશ્વત્થુ એ સમાપ્તવાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તર હોમો વૈદિક ધર્મના અંગ છે લૌકિક કૃષિ આદિ ધર્મના નહિ ॥૨૭॥

વૈદિકાશ્વત્થુપ્રતિબ્રહ્માં ઇંદ્રિયી જોડાએ એ અધિકરણ સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ દોષાત્તિવાદિર્લોકિકે સ્યાત્ શાસ્ત્રાદિ વૈદિકે ન દોષ સ્યાન્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ — (તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે (લૌકિકે) લૌકિક અશ્વત્થુનામ (દોષાત્) દોષનું કશું જ હોવાથી (હૃદિ) પ્રાયશ્ચિતરૂપે ઇંદ્રિય (સ્યાન્) કરવી જોઈએ (વૈદિકે) વૈદિક અશ્વત્થુનામ (શાસ્ત્રાન્) અશ્વત્થુનામ રૂપે માટે શાસ્ત્રનું વિધાન હોવાથી (દોષ ન સ્યાન્) દોષ ભાગતો નથી

ભાવાર્થ — આ ઠેકાણે પ્રતિબ્રહ્મના અર્થ 'દાન' કરવાનો જ 'અશ્વત્થુ' દાન ન કરવું જોઈએ, જો ઠેકાણે અશ્વત્થુ દાન કરે તો તેને પાપ લાગે છે અને એ પાપને દૂર કરવા માટે ઇંદ્રિય પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ આ અશ્વત્થુ રવેચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવે તો 'પાપ' લાગે છે શાસ્ત્રની આજ્ઞા વગર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અશ્વત્થુ દાન કરવું તેનું નામ લૌકિકાશ્વ-પ્રતિબ્રહ્મ એટલે લૌકિકાશ્વત્થુનામ જે પદ જો વૈદિક આજ્ઞા હોય તો અશ્વત્થુનામ દોષ નથી જોઈએ વાદ્ય ચક્રમય ચક્રમયો દાક્ષણતિ આ શાસ્ત્રના વિધાન પ્રમાણે અશ્વત્થુ દાન કરવામાં દોષ નથી માટે પ્રાયશ્ચિતરૂપે જો ઇંદ્રિય કરવાનું વિધન છે તે લૌકિકાશ્વત્થુનામને માટે છે

વાલ્મીકી ઇન્દ્રાન્ પ્રતિવૃદ્ધીયાન્ સાવતા વારાન્ ચતુષ્કલ્પાન્નિર્વચેન્ 'જેટલા અશ્વત્થુ દાન કર્યું હોય તેટલા વારણ અતુલકપાત પુરોહરોને દોમ કરવે આ શાસ્ત્રીય ઇંદ્રિય પ્રાયશ્ચિત રૂપે કહી છે ' જાણવું એ વરણપાતનું મુશ્કેલી પ્રાયશ્ચિતરૂપ વડ અશ્વત્થુનામને જોડાઈ શાસ્ત્રમાં મુક્ત કરે છે આથી લૌકિકાશ્વત્થુનામ ઇંદ્રિય કરવી જોઈએ વૈદિકાશ્વત્થુનામ નહિ ॥૨૮॥

સિદ્ધાંત એવં અર્થનાદાનુપપાતાન્ તસ્માદ્ યજ્ઞે પ્રતીયેત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ — અર્થનાદાનુપપાતાન્ અર્થનાદાનુ સાદરશ હોવાથી (તસ્માદ્) માટે (યજ્ઞ) યજ્ઞ સંબંધી દાનનું અંગ (પ્રતીયેત) વિદિત છે

ભાવાર્થ — વૈદિકાશ્વત્થુનામ પણ એ ઇંદ્રિય સમજવી જે અશ્વત્થુ દાન કરે છે તેને જોડાઈને શાંત થાય છે (વરણો વા એટલે યજ્ઞ પ્રતિવૃદ્ધિ) આ વાક્ય અર્થવાદ રૂપ છે જે બાલ્યકને જોડાઈને શાંત થયો હોય તેને એ શાંતમાં મુક્ત કરવામાં જેટલું અંગ થાય છે તેટલું એ અશ્વત્થુનામ ઇંદ્રિય કરવાથી થાય છે માટે એ ઇંદ્રિય યજ્ઞમાં અશ્વત્થુ દાનનું અંગ સમજવું આ શાસ્ત્રથી લૌકિક અને વૈદિક બંને પ્રકારના દાનમાં વારણ ઇંદ્રિય વિદિત છે એમ સમજવું ॥ ૨૯ ॥

જે અશ્વત્થુ દાન કરનાર હોય છે તેણે જ વારણેષ્ટિ કરવાની હોય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ અચોદિત ચ કર્મમેદાન્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (કર્મમેદાન્) દર્શાવે છે અને પ્રતિવૃદ્ધિ આ બે ક્રિયા બિન્ન હોવાથી (અચોદિત) આ કર્મ પ્રતિબ્રહ્મનામ છે કારણ કે પ્રતિવૃદ્ધિયાન્ એવા પ્રકારમાં પાઠ છે

ભાવાર્થ — અશ્વત્થુ દાન કરનારને વરણ ઇંદ્રિય જોડાઈને દોષ છે એ અશ્વત્થુ દાન કરનારને 'આ સમયમાં પૂર્વપક્ષ દર્શન છે કે અશ્વત્થુ દાન કરનારને જ વારણેષ્ટિ ઇંદ્રિય હોય છે કારણ કે વાલ્મીકીના પ્રતિવૃદ્ધિયાન્ એવા પાઠ છે એટલે પ્રતિબ્રહ્મનામ જ ઇંદ્રિય કરવાની છે એમ ૨૫૬ જણાય છે

સિદ્ધાંત પદ્ય

સા સિદ્ધાંતાર્થિવે સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સા) વારુણી ઇષ્ટિ (કાર્ત્ત્વિજે) ઋત્વિક્ષ્ણે પ્રેરણા કરનાર યજ્ઞમાનને (સ્યાત્) કરવાની હોય છે (સિદ્ધાંત) “પ્રગાપતિ વૈજ્યાયાનમનયત્” આ વાક્યરૂપ વિગતી પ્રગાપતિરૂપ યજ્ઞમાનને પીડા-ચલાનું અવશ્ય થાય છે.

ભાવાર્થ :—વારુણી ઇષ્ટિ કાર્ત્ત્વિજ પાસે કર્મ કરાવનાર યજ્ઞમાને જ કરવાની હોય છે. કારણ કે, પ્રગાપતિવૈજ્યાયાનમનયત્ આ વાક્યરૂપ વિગતી પ્રગાપતિરૂપ યજ્ઞમાનને અપવદાનને ક્ષીણ પીડા યથેલી છે એમ સમજાય છે. જેને પ્રત્યપાચ સામ્યો હોય તેને જ પ્રાપક્ષિત કરવાનું હોય છે. માટે પ્રતિગ્રહણીયત્નો અર્થ પ્રતિગ્રહણેવ એવો કરવો. જેટલા અપ્નોનું કાન કરે તેટલા વારુણીચતુષ્કપાક પુરોઝમયનો હોમ કરવો. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અપવદતાએ જ વારુણી ઇષ્ટિ કરવી. ॥ ૩૧ ॥

વૈદિકે પાન વ્યાપ્તમાં સોમેન્દ અરુ-વિદાનનું અર્થકરણ

પાનવ્યાપ્ત તદ્દત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(પ) અને (પાનવ્યાપ્ત) સોમપાન કર્યા પછી જે વચન થાય તો તે સોમેન્દ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે. (તદ્દત્) અપવદાન જેમ વારુણી ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે તેમ

ભાવાર્થ :—“ય. સોમ” વ્યતિ, ય. સોમયામી સ્થાત્ તસ્માદ્દ સોમેન્દ્ર દયાગર્ક” વર્ણનિર્વપેત્” સોમચામીએ સોમેન્દ્ર રનામાક ચરુનો હોમ કરવો આ ઇષ્ટિ લૌકિકે સોમપાન પછી વચન થાય તેની છે કે વૈદિકે સોમપાન કર્યા પછી વચન થાય તેની ! આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષ-વાદી એવું માને છે લૌકિકપાન વચન ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે, વૈદિકે પાનવચન વદિ, જેમ લૌકિકે અને વૈદિકે અપવદાન બને ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે તેમ અગ્ની પશુ લૌકિકે સોમપાન વચન જ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે દ્રવ્યતમા આટલો વિશેષ છે કે અપવદાન મમે તે હોય તેપશુ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે. જ્યારે સોમવચન યાત્ર લૌકિકે હોય તો જ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે.

સિ. સૂત્ર. દોષાણુ વૈદિકે સ્યાત્ અર્થાદ્દિ લૌકિકે ન દોષઃ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(હ) પૂર્વપક્ષની નિગતિ સૂચ્યે છે. (વૈદિકે) વૈદિકે સોમવચનમાં (દોષાણુ) દોષનું અવશ્ય થવાથી (સ્યાત્) તે જ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે (હિ) કાગ્ય કે (અર્થાત્) વચનરૂપ કારણે માટે જ દોષવાથી (લૌકિકે) લૌકિકે વચનમાં (દોષ) હોય (ન સ્યાત્) લાગતો નથી

ભાવાર્થ :—વૈદિકે સોમપાનવચનમાં દોષનું અવશ્ય છે. વિગાદેપ હિન્દ્રિયેણ વીર્યેણ ઇષ્ટિયતે ય સોમ” વ્યતિ જે સોમપાન કર્યા પછી વચન કરે છે તેની ચક્ષુ હિન્દ્રિય નિર્ગુણ અને છે આ દોષ વૈદિકે સોમપાનવચનમાં જ કે લૌકિકે સોમપાન તો વચન માટે જ કરવામાં આવે છે ધાતુમાં વિષમતા આવી હોય તો સોમપાનથી વચન કડી ધાતુનું સામ્ય કરવામાં આવે છે. આ લૌકિકે સોમવચન ધાતુ સામ્યનો ઉપાય દોષવાથી તેમાં દોષ નથી, માટે વૈદિકે સોમપાન વચન જ સોમેન્દ્ર ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે ॥ ૩૩ ॥

સોમેન્દ્રચરુનું યજ્ઞમાન પાન-વ્યાપ્ત-વિષયત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ તત્સર્વત્રાવિષોપાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે વચન (સર્વત્ર) યજ્ઞમાન અને કાર્ત્ત્વિજ મમે તેનું હોય તો પશુ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત છે. (અવિષોપાત્) કાઈ વિશેષ કાગ્ય ન દોષવાથી

ભાવાર્થ — પૂત્ર મૃત્ત્વા સોમપાનથી જે વચન થાય છે તે ઋત્વિજ અને યજમાનને યજ્ઞ હોય તોપણ તે ઈષ્ટિનું કારણ બને કે ખાસ યજમાનનું વચન અથવા ખાસ ઋત્વિજને નુજ વચન દોષ મ કે ઇ કારણ જણાવ નથી, માટે બંને તેનું યજ્ઞમાં સોમપાનને લીધે થયેલું વચન ઈષ્ટિનું કારણ બને છે ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સ્વામિનો વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ — (સ્વામિન) યજમાનનું વચન જ ઈષ્ટિનું કારણ બને છે (વા) સિદ્ધાંત સૂત્રે છે (તદર્થત્વાત્) કેનુજ્જ્ઞ્ય ફળ યજમાનને જ મળતું હોવાથી

ભાવાર્થ — કેનુમાં સોમપાનને લીધે થયેલું વચન યજમાનને જ લાગુ પડે ॥ ઋત્વિજને નહિ કારણ કે કેનુનું ફળ યજમાનને જ મળે છે માટે યજમાનનું વચન જ કેનુમાં વૈગુણ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, આ કારણથી યજમાન જો સોમપાન કરી વચન કરે તો તેણે ઈષ્ટિ કરીને કેનુમાં ઉત્પન્ન થયેલા વૈગુણ્યને દૂર કેનુ જોઈએ અને તેને માટે જ સોમનદ્ર ચરુનો નિર્વાપ વિધિત ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ) એ અવાક્ય થયું તેને માટે જ દોષથી

ભાવાર્થ — સોમવીધેન વ્યુષ્ટતે ય મોમવમતિ જે યજમાન સોમપાનથી વચન કરે છે તેના કેનુમાં વૈગુણ્ય આવે છે આ વાક્યથી સ્પષ્ટ સમજાય છે યજમાન-કર્તૃક વચન જ ઈષ્ટિનું કારણ છે સોમપાન કરવાથી યજમાનનો જ સંસ્કાર થાય છે ઋત્વિજનો નહિ કારણ કે ઋત્વિજને તો દક્ષિણા સહને કર્મ કરાવે છે કેનુના ફળ સાથે એનો કશો સબંધ નથી, માટે ઋત્વિજ-કર્તૃક સોમપાનથી થતું વચન ઈષ્ટિનું કારણ નથી પણ યજમાનનું વાચન જ ઈષ્ટિનું કારણ છે ૩૬

અગ્નિચ, અપ્ષાધ્યાય ચરુનું દ્રવ્યવદાન માત્રનું હોતવ્યત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ

સર્વપ્રદાન હવિષસ્તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ — (હવિષ) હવિષનું (સર્વપ્રદાનમ્) સર્વપ્રદાન કેનુ જોઈએ (તદર્થત્વાત્) ॥ જ સ પૂર્ણ પુરોહિત અગ્નિને માટે જ હોવાથી

ભાવાર્થ — જાન્મેયોડગ્ધપાત્ આ વાક્યથી વિદિત જે પુરોહિત છે, તે બધાનું અગ્નિ દેવતાને પ્રદાન કરવું જોઈએ અર્થાત્ જોમાંથી થોડોક જાત્ર પણ જાડી મળવો નહીં કારણ કે જાત્રે તુદ્ધ નિવપામિ આ વાક્યથી સ પૂર્ણ પુરોહિતનો નિર્વાપ કરવાનું વિધાન ॥ વળી જે પુરોહિત બનાવવામાં આ ગે તે અગ્નિને માટે જ કે ખીનને માટે નહિ માટે સર્વ પ્રદાન કરવું જોઈએ ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

નિરવદાનાત્તુ શેષ સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ — (તુ) સિદ્ધાંત પદ્યનું સૂચન કરે છે (નિરવદાનાત્) નિષ્કૃત્ય અવગમનમ્ નિરવગમનમ્ સ પૂર્ણ પુરોહિતમાંથી અગ્નિ ૩-૫૧ નેટલો જાત્ર સહ હોમ કરવો આવું વિધાન હોવ થો (શેષ સ્યાત્) પુરોહિતનો અમુક જાત્ર રેષ ગહેવો જોઈએ

ભાવાર્થ — દ્વિદ્વિવોદવરતિ પુરોહિત ૩૫ હવિષમાંથી જે વખત અગ્નિ ૪૫૧ નેટલો જાત્ર સહને ગેમવો જોઈએ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જાડીનો પુરોહિત અન્ય કાવ માટે રહેવો જોઈએ જાન્મેયોડગ્ધપાત્ એ સમાન્ય વાક્ય કે અને દ્વિદ્વિવોદવરતિ આ વિશેષ વાક્ય ॥ વિશેષ વાક્યથી સામાન્ય વાક્યમાં સહોય થયો થોમ છે માટે શેષ ગહેવો જ જોઈએ. ૧૧ ૩૮ ॥

પૂર્વપક્ષ વાદીની શકા

ઉપાયો વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ — (વા) સહને મચવે છે (ઉપાય) હવન કરવાનો ઉપાય બતાવે છે

(તદ્વર્ત્તવા) અગ્નિને માટે હોવાથી.

હાવાર્થ :—એ વખત અવધાન કરવું. એ તો હવન કરવાનો ઉપાય બતાવે છે. અર્થાત્ સંપૂર્ણ પુરોહિતમાંથી એ એ વાર અંશુષ્ઠપર્વ જેટલો ભાગ લઈને હોમ કરવો. અને એ રીતે સંપૂર્ણ પુરોહિતને હોમી દેવો. એક સામંતે આજો ૧ પુરોહિત હોમવે નહીં. આમાં શેષ રાખવાની વાત જ નથી. વળી સામાન્ય વાક્યમાં સંદોષ કરવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. સામાન્ય વાક્ય અને વિશેષ વાક્ય વિશેષી નથી. એક વાક્ય પુરોહિત અગ્નિને માટે છે એમ બતાવે છે અને બીજું વાક્ય પુરોહિતને કેવી રીતે હોમવે એ બતાવે છે. માટે સંપૂર્ણ પુરોહિત હોમી દેવો.

સિદ્ધાંતવાદી પોતાનો મત બતાવે છે.

કૃતત્વાત્ તુ કર્મણઃ સકૃત્ સ્યાત્ દ્રવ્યસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ શંકાની નિવૃત્તિ બતાવે છે, (સકૃત્) એકવાર (કર્મણઃ કૃતત્વાત્) કર્મ થઈ જવાથી (સ્થાત્) આપત્તિ કરવાની જરૂર નથી. (દ્રવ્યસ્ય) દ્રવ્ય (ગુણભૂતત્વાત્) ગોણ હોવાથી.

હાવાર્થ :—એક વખત હોમ કરવાથી વિધિ અરિતાર્થ થઈ જાય છે, પછી વારંવાર હોમ કરવાની શી જરૂર છે ? એ કહે છે દ્રવ્ય બાકી રહ્યું છે માટે એને હોમવા ખાતર ફરી અગ્નિમાં નિર્વાપ કરવો. એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી દ્રવ્ય સંપૂર્ણ ખૂટી જાય ત્યાં સુધી હોમ કર્યા કરવો. આને કિતર એ છે કે હોમ એનો કિષા છે અને તે પ્રમાણ છે. દ્રવ્ય એ તો ગોણ વસ્તુ છે, કારણ કે, તે તો હોમ કરવાને ખાતર હોય છે શુદ્ધભૂત વસ્તુને અનુસરીને પ્રધાનભૂત કર્મ (હોમ) ની આપત્તિ ન હોવી જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

બીજી સાધક હેતુ બતાવે છે. શેષદર્શનાચ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષદર્શનાચ્) રિષ્ટકૃત્ હોમને માટે શેષનું વિધાન હોવાથી.

હાવાર્થ :—રિષ્ટકૃત્ હોમને માટે બાકી રાખવો જોઈએ કારણ કે ' શેષાન્ રિષ્ટકૃત્ ' વળી ' બાકી રહેલામાંથી રિષ્ટકૃત્ને માટે અવધાન કરવું જોઈએ. જો સંપૂર્ણ પુરોહિત હોમી દેવામાં આવે તો ' શેષમાંથી અવધાન રિષ્ટકૃત્ માટે કરવું. ' એ વિધિ કેવી રીતે અરિતાર્થ થાય ? આ કારણથી પુરોહિતમાંથી શેષ રાખવો એ આવશ્યક છે. ॥ ૪૧ ॥

બીજા હૃદયેનાં શેષમાંથી રિષ્ટકૃત્નું અનુધાન કરવું એ અધિકારણ.

પૂર્વપક્ષ અપ્રયોજકત્વાદેકસ્માત્ ક્રિયરન્ શેષસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રયોજકત્વાત્) શેષ કાર્ય પ્રત્યે હવિષ અપ્રયોજક હોવાથી (એકસ્માત્) એક હવિષમાંથી અવધાન (ક્રિયરન્) કરવું (શેષસ્ય) શેષ કાર્ય પ્રત્યે હવિષ (ગુણભૂતત્વાત્) ગોણ છે.

હાવાર્થ :—જેટલા હવિષ ઉપયોગમાં આવ્યા હોય તે બધામાંથી અવધાન કરી રિષ્ટકૃત્ આપત્તિ આપવાની જરૂર નથી. પ્રધાન વાગમાં ઉપલુકત થયેલા કોષપણ એક હવિષમાંથી અવધાન કરી રિષ્ટકૃત્ હોમ કરવો જોઈએ. રિષ્ટકૃત્ એ શેષ કાર્ય છે અને શેષ કાર્યને ઉદ્દેશીને હવિષ બીજી અર્થાત્ અજ તરફ હોય છે. શેષકાર્ય પ્રત્યે બધા જ હવિષે અપ્રયોજક હોય છે તેથી કોષપણ એક હવિષમાંથી અવધાન કરી ' હવિષ શેષાન્ રિષ્ટકૃત્તેજવતિ રિતિ શાત્રમેજસસંવદ-દનેતિ ચરિતાર્થમ્ ' ઇતિ સુતેષિની ટેકાંનિ સૂત્રાંતઃ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે રિષ્ટકૃત્ને માટે એકમાંથી જ અવધાન કરવું. ॥ ૪૨ ॥

સંસ્કૃતત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કૃતત્વાત્) એવા પ્રકારના શેષ કાર્યથી પ્રધાન ૨

યદિ જન્ય ■

ભાવાર્થ — આ પ્રમાણે શેષ કાર્ય કરવાથી પ્રધાન કર્મ સરકૂન થઈ જાય છે. માટે બીજા દાવિષમાંથી અવત્તાન કરવાની જરૂર પડેલી નથી.

સંધ્યો વા કારણવિશેષાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ — (વા) સિદ્ધાંતપક્ષને મુજબ છે સર્વેભ્ય (બધા દાવિષમાંથી અવદાન કરવું જોઈએ (કારણવિશેષાત્) અંશગૃહ્ય કાંગ્યુ મર્મ પ્રત્યે સમાન હોવાથી (સંસ્કારસ્ય) સરકાર (તદર્થત્વાત્) દાવિષને માટે હોય છે

ભાવાર્થ — સ્વિષ્ટકૃત હોમથી દાવિષનો સરકાર થાય છે અને સર્વ દાવિષોમા સરકાર કરવાનો હોવાથી બધા દાવિષમાંથી અવદાન કરવું જોઈએ દાવિષ શેષકાર્ય પ્રત્યે ગૌણ નથી પણ પ્રધાન છે. માટે પ્રતિપ્રયત્નમક્રમતિ જેટલા પ્રયાત્ન હોય તેટલી વાર અગ્નિ આદત્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

લિङ્ગદર્શનાચ્ચ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ — (વ) અને (લિંગદર્શનાત્) નિમ વાક્યમા પણ એજ ભાવ હોવાથી

ભાવાર્થ — સદૃશ સદૃશ જ્યવતિ આ વિગ વાક્યમા સદૃશ સંજ્ઞાનો એ વાગ પ્રયોગ કરી વીરસા બતાવી છે અર્થાત્ એક એક વાગ અવત્તાન કરવું જ એક દાવિષમાંથી અવદાન કરવું હોય તો ' એક એક વાર ' આમ બહેવાની જરૂર નહોતી આ લિંગવાક્યમત વીરસાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જેટલા દાવિષ પ્રધાન વારમાથી બાકી ગયા હોય તે બધામાંથી એક એક વાર અવત્તાન કરવા ॥ ૪૫ ॥

પ્રાથમિક ગ્રેધમાંથી સ્વિષ્ટકૃત અદિત્તુ અનુષ્ઠાન કરેલુ એ અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ.

एकस्माच्चेद् ययाकाम्यभिनेवात् ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ — (ચેત્) જો (એકસ્માત્) એકજ દાવિષમાંથી સ્વિષ્ટકૃત હોમ માટે અવદાન કરવાનું હોય તો (યયાકામ્યો) પોતાના જાણ પ્રમાણે અવદાન કરવું (યયાકામ્યો) અમુકમાંથી જ અવદાન કરવામા કોઈ વિશેષ હેતુ ન હોવાથી

ભાવાર્થ — સત્ ૪૨ માં જે પૂર્વપક્ષ કરવામા આ રી છે તેજ પ્રમાણે જો અવદાન કરવાનું હોય તો જે તે દાવિષમાંથી અવદાન કરવું જાગેજ, અગ્નિરોગીય અને ઉપાશ્તુ આ ત્રણ વાળના દાવિષમાંથી કોઈ પણ દાવિષમાંથી અવત્તાન કરી શકાય ॥ અમુક જ દાવિષમાંથી અવદાન કરવામા કોઈ વિશેષ હેતુ જણાતો નથી ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષનુ મત

सुरयाद् वा पूर्वकालत्वात् ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ — (કા) સિદ્ધાંતપક્ષની મુજબ માટે આજો છે (સુરયાત્) પ્રથમમાંથી અવદાન કરવું (પૂર્વકાલત્વાત્) પ્રથમ ઉપરિચિતિ થવાથી

ભાવાર્થ — ત્રણ દાવિષ પ્રધાન વાગ કરવામાંથી બાકી ગયા છે તેમાંથી જે મુખ્ય અર્થાત્ પ્રથમ દાવિષ હોય તેમાંથી જ અવદાન કરી સ્વિષ્ટકૃત હોમ કરવો પ્રથમતિમ્યે માન્યમાત્ર પ્રથમ દાવિષનો ત્યાગ કરી બીજા અથવા ત્રીજા દાવિષમાંથી અવદાન કરવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી. માટે પૂર્વપક્ષના સિદ્ધાંત પ્રમાણે અવદાન કરવું હોય તો પ્રથમ દાવિષમાંથીજ અવદાન કરવું. દ્વિતીય અથવા ત્રીજી દાવિષમાંવા નહિ ॥ ૪૭ ॥

पुरोडाशाना विभाग इदमर्थः ॥ એ અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ

अक्षान्नवणाद् दाननाद् परिक्रये ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ — (મક્ષાન્નવણાત્) કષ્ટ સંજ્ઞા અવજ ન થવું હોવાથી (દાનાત્) દાન

શબ્દ (પરિક્ષે) પરિક્ષા અર્થાત્ બ્રૂતિને માટે વપરાયો છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં ચતુર્ધાશ્રયમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. इदं ब्रह्म । इदं होतुः । इदमध्योः । इदमधीनः । આ બ્રહ્માને, આ હોતાને, આ અન્નપુત્રને અને અઞ્જોદને આપવું. આ પ્રમાણે પુરોહિતના આર ભાગ કરીને કહેવામાં આવ્યું છે. આમાં ભક્ષ શબ્દ પ્રયુક્ત થયેલો નથી, તેથી પુરોહિતનો એક એક ભાગ ઋત્વિજોને પરિક્ષવને માટે વપરાયો છે. ચોથી વિશકિતનો જે પ્રયોગ થયો છે તે દાનને સૂચવે છે, અર્થાત્ પુરોહિત ભક્ષણને માટે ઋત્વિજોને આપવામાં આવતો નથી. ॥ ૪૮ ॥

तत्संस्तवाच्च ॥ ४९ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્સન્નાત) તેની રત્નિ કરવામાં આવી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—एषा वै दक्षपूर्णमासस्य दक्षिणा इति ॥ પુરોહિતના દરેક ભાગને દર્શપૂર્ણમાસની દક્ષિણા તરીકે રત્નિ કરવામાં આવી છે. તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે દક્ષિણા પરિક્ષવને માટે હોય છે. ભક્ષણને માટે નહિ. ઋત્વિજોને પુરોહિતનો જે ભાગ આપવામાં આવે છે તે ભક્ષણને માટે નહિ. ॥ ૪૯ ॥

सिद्धांत सूत्र.

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५० ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપદને સૂચવે છે. (સત્ત્વાત) આ વિશિષ્ટ ભક્ષાર્થ એટલે ભક્ષણને માટે હોય છે. કારણ કે (દ્રવ્યે) પુરોહિત રૂપ દ્રવ્યમાં વજ્રમાન અથવા ઋત્વિજોતું સ્વત્વ ન હોવાથી તે બન્નેને માટે (સત્ત્વાત) સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વસ્તુ પોતાની હોય તેનું દાન થઈ શકે છે. દેવતાને માટે કીર્તિથી ક્રમ દેવતાને નિવેદિત કર્યા પછી તેમાં વજ્રમાનતું સ્વત્વ રહેતું નથી. આ કારણથી વજ્રમાન તેનું ઋત્વિજોને દાન કરી શકે નહિ.

પુરોહિતના ભાગ એવામાં ઋત્વિજોના કસક ઉત્પન્ન ન થાય તેટલા માટે વજ્રમાન તેના આર ભાગ કરી દરેક ઋત્વિજોને એક એક આપે છે અને તે ભક્ષણ કરવા માટે જ છે આ કારણથી વજ્રમાનકર્તાનું વિભાગ થઈ શકે ॥ પણ વજ્રમાનકર્તાને દાન થઈ શકતું નથી. ॥ ૫૦ ॥

न्यादेशाद् दानसंस्तुतिः ॥ ५१ ॥

પદાર્થ :—(ન્યાદેશાત) ચતુર્થી વિશકિત સપ્રદાન અર્થમાં આવે છે એટલા માટે ' આ બ્રહ્માને આપો ' અહીં પણ ચતુર્થી વિશકિત પ્રયુક્ત થાય છે તેથી માત્ર એ દાનતું સામ્ય સૂચવે છે (દાન સન્તુતિઃ) ચતુર્થીનો નિર્દેશ દાનની રત્નિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ચતુર્થી વિશકિત જેમ સપ્રદાન અર્થમાં આવે છે, તેમ દાન ન આપવું હોય અને કેવળ અમથુ આપવું હોય તે પણ જેને આપવું હોય તેના વાચક શબ્દોને ચતુર્થી વિશકિત લાગે છે. માટે ચતુર્થી વિશકિત બોધને દાનની કલ્પના કરી શકાય નહિ. પુરોહિતના ભાગને જે દક્ષિણા કહી છે એ તે કલ્પ દાનની રત્નિને જ જણાવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પુરોહિતના ભાગ ભક્ષણને માટે જ છે. ॥ ૫૧ ॥

इति श्रीमत्साम्बुजैरभार्यं तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

અથ તૃતીયાધ્યાયસ્ય પટ્ટમઃ પાદઃ ।

પ્રુપાત્મ્ય-આદિથી સ્વિષ્ટકૃદ્ આદિ શેષનું અનુષ્ઠાન-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. આજ્યાચ્ચ સર્વસંયોગાત્ ॥ ૧ ॥

પ્રેરથા. — (આજ્યાત્) ઉપાશુનાજ્ઞાં ક્યાં પછી પ્રુપા નામક પાત્રમાં રહેલા આત્મ્યમાંથી (ચ) પણ સ્વિષ્ટકૃત્ માટે અવદાન કરવું નોંધએ (સર્વસંયોગાત્) સર્વ દર્શિઓની અંદર પ્રુપાત્મ્યનો પણ સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ. — સ્વિષ્ટકૃત્ માટે અવદાન બધાં હવિષોમાંથી કરવાનું હોય છે. પ્રવાત્મ્ય પણ સર્વની અંદર આવી જ નહીં છે માટે ઉપાશુ યાગના શેષવૃત્ત પ્રવાત્મ્યમાંથી પણ અવદાન કરવું નોંધએ. ॥ ૧ ॥

કારણાચ્ચ ॥ ૨ ॥

પ્રેરથા. — (ચ) અને (કારણાત્) સ્વિષ્ટકૃત્નું અનુષ્ઠાન સર્વ શેષ હવિષોના સંરક્ષાર માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ. — સ્વિષ્ટકૃત્નું અનુષ્ઠાન સર્વ હવિષોમાંથી કરવાનું હોય છે અને તે હવિષોના સંરક્ષાર માટે હોય છે, માટે ઉપાશુ યાગનો શેષ પણ સંરક્ષણીય હોવાથી તેમાંથી પણ સ્વિષ્ટકૃત્ માટે અવદાન કરવું નોંધએ. ॥ ૨ ॥

एकस्मिन् समवत्तशब्दात् ॥ ૩ ॥

પ્રેરથા. — (एकस्मिन्) પ્રાપ્ત્યુપ પદ્ધિના એક આદિય ૩૫ ચરુ હવિષ્માં (સમવત્ત-શબ્દાત્) સમવત્ત શબ્દનો પ્રયોગ કરવાથી.

ભાવાર્થ. — એક જ હવિષમાંથી અવદાન કરવું હોય એ અવગતિ થઈને પ્રયોગ હોય છે અને એકમાંથી અવદાન કરવું હોય તો સમવત્ત શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. પ્રાપ્ત્યુપ પદ્ધિમાં ને એક જ હવિષમાંથી અવદાન કરવાનું હોય તો તેમ. અન્યથે સ્વિષ્ટકૃત્ સમવત્તિ આવો પ્રયોગ ન હોય પણ માત્ર અવગતિ જ પ્રયોગ હોય પણ સમવત્તિ કિંવાપદના પ્રયોગનું અવશ્ય થાય છે માટે પ્રવાત્મ્યમાંથી અવદાન કરવું એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૩ ॥

आज्ये च दर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ૪ ॥

પ્રેરથા. — (ચ) અને (આજ્યે) પ્રવાત્મ્યમાં (સ્વિષ્ટકૃદર્થવાદસ્ય) સ્વિષ્ટકૃત્ને માટે અર્થવાદનું (દર્શનાત્) દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ. — પ્રવાત્મ્યમાંથી અવદાન કરવા માટે અર્થવાદનું પણ અવશ્ય થાય છે. “ અવદાય અવદાય પ્રુપાં પ્રચ્ચિષ્માત્વતિ સ્વિષ્ટકૃત્ અવદાય ન પ્રુપાં પ્રચ્ચિષ્માત્વતિ નદિ તત્ત પામાતુતિં વસ્તુન ગતિં ” આ અર્થવાદનો એમ અર્થાય છે કે, સ્વિષ્ટકૃત્ માટે અવદાન ક્યાં પહેલાં પ્રવામાં પ્રત્યક્ષિમારણ સ્વિષ્ટકૃત્ને માટે કરવાં નોંધએ માટે પ્રવાત્મ્યમાંથી અવદાન કરવું નોંધએ. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત મત્ર. અરોપત્વાત્ તુ જૈવં સ્યાત્ સર્વદાનાદરોપતા ॥ ૫ ॥

પ્રેરથા. — “ તુ ” એ પ્રુપાત્મ્યનું નિગ્રહરણ અર્થે છે. (જૈવં ત્વાત્) ઉપાશુ યાગ-શેષનું અવદાન ન થાય. (અરોપત્વાત્) ઉપાશુ યાગના શેષનો અગ્રાવ હોય છે. (સર્વદાનાત્) સર્વની દબન થાય જવાથી (અરોપતા) અરોપતા સિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ. — ઉપાશુ યાગ શેષમાંથી અવદાન કરી સ્વિષ્ટકૃત્ હોય ત્યારે સર્વ સંરક્ષો નહિ, કારણ કે, યનુસ્તાં ગુરોતિ આ વાક્યથી આર વખત અવદાન કરી સર્વ આત્મ્ય હોવાથી દેવામાં આવે છે,

પછી જ્યારે શેષ જ નથી રહેતો તો અવધાન શામથી કરવું ? માટે ઉપાંશુ વાગશેષ ન હોવાથી તેમથી અવધાન અને સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ થતાં નથી. 'ત્રેવા પાત્રમાં જે આજ્ય હોય' તે તો ખીન્ન વાગને માટે હોય છે, ઉપાંશુ વાગનો શેષ તે નથી. ॥ ૫ ॥

સાધારણ્યાન્ન ધ્રુવાયાં સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(સાધારણ્યાન્) 'ત્રેવા પાત્રમાં રહેલું આજ્ય સર્વ વાગને માટે હોવાથી (ધ્રુવાયામ્) ધ્રુવાસ્થે આજ્ય (ન સ્વાત્) વિષ્ણુદેવતાક નથી.

ભાવાર્થ:—" સર્વસ્મે વા એતદ્ યસ્ય ચક્રતે વદ્ ધ્રુવાયામાજ્યમ્ " આ વાક્યથી સમજી શકાય છે કે 'ત્રેવા પાત્રમાં રહેલું આજ્ય સર્વને માટે હોવાથી તે ઉપાંશુ વાગનો શેષ નથી માટે તે વિષ્ણુદેવતાક જ આજ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ. આ કારણથી તેમથી અવધાન કરી સ્વિષ્ટ-કૃત્ હોમ કરી શકાય નહિ. હવિ:શેષ જ જ્યારે નથી તો પછી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમથી સંસ્કારની પધ્ધતિ જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૬ ॥

અવત્તત્વાચ્ચ જુહાં તસ્ય ચ હોમસંયોગાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (જુહામ્) જુહામાં જેટલું આજ્ય છે તે હવનને માટે અવધાન કરેલું હોવાથી (તસ્ય) તેનો (હોમત્તયોગાત્) હોમની સાથે જ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:—દેવતાના ઉદ્દેશથી જુહામાં અવધાન કરેલું આજ્ય 'ચતુરવત્' જુહોતિ એ વાક્યથી તેનો હોમની સાથે જ સંબંધ છે માટે ઉપાંશુવાગનો શેષ રહેતો નથી. ॥ ૭ ॥

પૂર્વપક્ષ તરફથી શંકા ખતાવે છે. ચમસવદિતિ ચેત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(ચેત્) એ (ચમસવત્ इति) જેમ ચમસમાં રહેલા દ્રવ્યથી: અગ્નિને ઉદ્દેશીને હોમ થાય છે તેમ વિષ્ણુદેવતાકિ જૂહારથ આજ્યથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવામાં આવે તો ? ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં

ભાવાર્થ:—'એન્દ્રવાયવં ચક્રતિ' આ વાક્યથી અમસાદિમાં એક દેવતાના ઉદ્દેશથી મહત્ત્વ કરવા છતાં જેમ અમસરથ દ્રવ્યથી અગ્નિને ઉદ્દેશી હોમ થાય તેમ વિષ્ણુ આદિને માટે અવત્ત કરેલા જુહારથ ધૃતથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવામાં શો વધો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૮ ॥

ન ચોદનાતિરોધાત્ હવિષ્પ્રકલ્પનત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(ન) અમસનું દ્વિતીય ઠીક નથી (ચોદનાતિરોધાત્) વિધિ વાક્યમાં વિરોધ-આવતો હોવાથી. (ચ) અને (હવિષ્પ્રકલ્પનત્વાત્) હવિષનું કેવળ પ્રકલ્પન જ છે.

ભાવાર્થ:—એન્દ્રવાયવ ચક્રતિ આ વાક્યથી માત્ર અમસમાં હવિષ સેવામાં આવે છે. પણ એનો અર્થ એ કદાપિ થતો નથી કે જધું દ્રવ્ય હોમની સાથે સંબંધ રાખે છે. વલ્પં જુહોતિ આ વાક્યથી શેષ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે દાર્ધ્યંતમાં 'ચતુરવત્' જુહોતિ એ વાક્યથી ચાર વખત અવધાન કરેલું આજ્ય જધું જ હોમની સાથે સંબંધ રાખે છે અને જધું હોમી દેવામાં આવે છે માટે શેષ રહેતું નથી. અમસરથ તો થોડું હોમી બાકી શેષ રાખવામાં આવે છે અને એનો વિધિ પણ સ્પષ્ટ છે. ઉપાંશુ વાગમાં જે થોડું-હોમી શેષ રાખવામાં આવે તો ચતુરવત્ જુહોતિ આ વિધિ સાથે સ્પષ્ટ વિશેષ આવે છે. માટે દ્વિતીય બ્રહ્મજર નથી અને તેથી ઉપાંશુ-વાગમાં શેષ ન હોવાથી સ્વિષ્ટકૃત્ને માટે અવધાન ચક્ર શક્યું નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૯ ॥

ઉત્પન્નાધિકારાત્ સતિ સર્વચવનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(ઉત્પન્નતિ) સર્વ હોમ તે (સર્વચવનમ્) સર્વ જાગનો પ્રયોગ ત્યાં ચરિતાયં

થાય છે, કારણ કે (સ્વજાતિકારણ) શેષનો અધિકાર કરીને સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

આવાર્થ:— ' સર્વેષાં દર્શિયં સ્વિકૃત્ય જલયતિ ' આ ક્ષેત્રે જે સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે શેષવત્ દર્શિયને ઉદ્દેશીને થયો છે. જે દર્શિયનો ગેય જ નથી તેને સર્વ શબ્દ સાથે સંબંધ જ નથી. ઉપાશુબાગમાં શેષ રહેતો નથી માટે તે યાગનું દર્શિય સર્વની મધુનીમાં આવી શકે નહિ.

જાતિવિશેષાત્પરમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:— (પામ) પ્રાપ્ત્યુપ નામક દષ્ટિમાં આદિત્ય ચરુ સમીપ જે સમવયતિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે (જાતિવિશેષ) જાતિ વિશેષનો અધિકાર કરીને કરવામાં આવ્યો છે.

આવાર્થ:— પ્રકૃતિ યાગમાં બ્યનેક દર્શિયોની પ્રધાન આદુતિ આપેલા પછી સ્વિકૃત્ય હોમથી સરકરણીય છે. એને માટે સમવયતિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રકૃતિમાં પ્રયુક્ત ક્રિયાનો વિકૃતિમાં અતિદેશ કર્યો છે. એ પ્રયોગ ધ્રોવ આજ્ઞથી સ્વિકૃત્ય હોમ કરવો એવું કથું સિદ્ધ થતું નથી એવનજાતિમાગ્યમતિં ચાપેક્ય પ્રકૃતિસ્વત્ત્વેન જનુકાદઃ । પ્રકૃતૌ પ્રયુક્તશદ્દ એવામ પ્રયુક્ત હતિ ભગ્નઃ એવન જાતિ અને આજ્ઞા જાતિની અપેક્ષા કરી પ્રકૃતિ યાગરથ શબ્દથી માત્ર પ્રાપ્ત્યુપ રૂપ વિકૃતિ યાગમાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાપ્ત્યુપ દષ્ટિ દર્શપૂર્ણમાસ યાગની વિકૃતિ છે બ્યને દર્શપૂર્ણમાસ યાગ એ એની પ્રકૃતિ છે. ॥ ૧૧ ॥

અન્યમરેકાર્યે ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:— (અન્યમ) ક્ષેત્રો જે અર્થવાદ બતાવ્યો છે તે તો (બરેકાર્ય) ધ્રુવા પાત્રને આશી ન રાખવા માટે.

આવાર્થ:— સ્વિકૃત્યના ઉપરતરણથી માંડી અધિકારણ પરંત મૂલાજગતું કાર્ય હોય છે. દબે જે પુરવામાં પ્રત્યભિધારણ ન કરે તો પુરવાપાત્ર આજ્ઞાથીન ચર્ચ જાવ અને આજ્ઞાથીનથી ઉત્તર કાર્ય ચર્ચ શકે નહિ. સ્વિકૃત્યના અવધાન પછી ઉત્તર કાર્ય નથી માટે પૂરણ કરવું નહિ એ અર્થવાદનું તારણ છે. જલવામ જલવામ ધ્રુવ પ્રત્યભિધારણતિ સ્વિકૃત્યે જલવામ ન ધ્રુવ પ્રત્યભિધારણતિ । ન હિ તત્ત્વઃ યમાદુર્ગિ યલ્લન સવતિ આ અર્થવાદ છે. માટે જ્યાં સુધી સ્વિકૃત્ય આદુતિ ન આપી હોય ત્યાં સુધી પુરાણ પ્રત્યભિધારણ કરવું જોઈએ એ પાત્રને આશી ન ગણવું. આ ઉપરથી કંઈ ઉપાશુબાગના શેષની સિદ્ધિ થતી નથી. સર્વજ્ઞ અધિકારણનો આવાર્થ એ નીકળ્યો કે ઉપાશુબાગ ક્યાં પછી ધ્રોવ આજ્ઞામાંથી સ્વિકૃત્ય આદિ ક્યાં કરવાનું રહેતું નથી.

સાકંપ્રસ્થાવીયમાં સ્વિકૃત્યનું અનુદાન નથી એ અધિકારણ

સાકંપ્રસ્થાવીયે સ્વિકૃત્યદિઠં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:— (સાકંપ્રસ્થાવીય) સાકંપ્રસ્થાવીય યાગમાં (ચ) પશુ (સ્વિકૃત્યદિઠમ્) સ્વિકૃત્ય તથા ઇમવધાનનો (તદ્વત્) ઉપાશુબાગ પેઠે શેષ ન દોવાથી લેખ છે.

આવાર્થ:— સાકંપ્રસ્થાવીયેન યજેત પશુકમઃ જેને પશુની કામના હોય તેણે સાકંપ્રસ્થાવીય નામક યાગ કરવો. એ યાગ દર્શપૂર્ણમાસના વિકૃતિરૂપ યાગ છે. એ યાગમાં દૂધ અને દહીંની કુંબીઓથી હોમ કરવામાં આવે છે, જમી ધે સુત્રો પ્રદાય સદ્ ગુર્મીભિર્મિકામ જુહોતિ અગ્રીષ નામક ઋતિને સૂચ આપી દહીં કુંબી સાથે અભિકમણ કરી હોમ કરવા. આરે કુંબીમાં જે સંતાપ્ય દવિ એટલે દૂધ અને દહીં રૂપ દવિ હોય તે કુંબીદ્વારા જ જપ્ત હોમી હેતું આ કથનથી જપ્ત દર્શિય હોમાર્થ જાવ છે. કથું પશુ શેષ રહેતું નથી. માત્ર આર કુંબીઓ (આર કુંબીઓ) જ રેષ રહે છે. કૈા ન રહેવાથી સ્વિકૃત્ય આદુતિ પશુ એ યાગમાં હોતી નથી એ સિદ્ધ થાય છે. માટે ઉપાશુબાગ પેઠે સાકંપ્રસ્થાવીય યાગમાં પશુ સ્વિકૃત્ય આદુતિ નથી. ॥ ૧૩ ॥

સૌત્રામણીમાં શેષ કાર્યનું અનુષ્ઠાન ॥ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

સૌત્રામણ્યાં ચ ગ્રંથેષુ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સૌત્રામણ્યામ્) સૌત્રામણી યાગમાં (ગ્રંથેષુ) પચોપદમાં શેષ કાર્ય નથી.

ભાવાર્થ :—સૌત્રામણ્યસુતરેઽયૌ પચોપદાનુ ગ્રંથોતિ ઇત્યાદિ વાક્યોથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સપૂર્ણ પચોપદ—આદિના હોમની સાથે સંબંધ છે. માટે સ્વિષ્ટકૃત અને ઇલા આદિ શેષ કાર્ય હોતા નથી. ॥ ૧૪ ॥

તદ્વચ્ચ શોપવચનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વચ્ચ) તેની પેઠે (શોપવચનમ્) શોપવચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—લક્ષિતન્ટિ ન સર્વ જુહોતિ. આથી રાખતું બધું હોમનું નહિ. આ નિરૂપે-વચન કુશીથી કરવામાં આવતા હોમના પેઠે સર્વનો હોમ કરવામાં આવે તો જ સાર્થક થઈ શકે. અને જો શેષ ભાગ રાખવામાં આવે છે તે સ્વિષ્ટકૃત માટે નહિ પણ પ્રાણ્ય પરિભ્રમણવાદ સ્વરૂપે પાતારમ્ * કોષ બાલ્યજ્ઞને દક્ષિણ આપી એ શેષ ભાગ પાછું દેવો ભોજીએ. અને જો કોષ બાલ્યજ્ઞ ન પામે તો ગરૂડામાં નાખી દેવો. શેષ જ્ઞાતો આવી રીતે ઉપરોક્ત થતો હોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પચોપદ આદિમાં રહેલા શેષ ભાગથી સ્વિષ્ટકૃત આહુતિ આપવી નહિ. સૌત્રામણી યાગમાં સુરામહોથી પણ હોમ કરવાનું દેવસાક જણાવે છે. પણ વૈદિક ધર્મમાં સંગપાન વિદિત નથી. ॥ ૧૫ ॥

સર્વપૃષ્ઠ ઇષ્ટિમાં સ્વિષ્ટકૃત આદિનું એકજ વખત અનુષ્ઠાન છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. દ્રવ્યૈકત્વે કર્મમેદાત્ પ્રતિકર્મ ક્રિયેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યૈકત્વે) દ્રવ્ય એક હોવા છતાં (કર્મમેદાત્) પ્રધાન યામ બ્રહ્મા શુભ હોવાથી (પ્રતિકર્મ) હરેક પ્રધાન કર્મથી સ્વિષ્ટકૃત માટે અવદાન કરવું ભોધાયે.

ભાવાર્થ :—ય દ્વિત્રયવામઃ ક્વાત તમેનયા સર્વં વૃથા ચાચેત્ આ સુત્રથી વિદિત ઇષ્ટિમાં ૭ ઇન્દ્રિયાં આ પ્રમાણે છે. દન્દ્રાય રાપંતરાય, દન્દ્રાય ચાર્દતાય, દન્દ્રાય વૈરજાય, દન્દ્રાય કાન્તરાય, દન્દ્રાય રૈતતાય. આ બધામાં ૭ન્દ્ર એક હોવા છતાં ન્યંતર સામ આદિના બેદથી જિન્ન જિન્ન બધાય છે. એ બધાને માટે એક પુરોઘણ હોય છે અને તેમાંથી અલગ અલગ અવદાન કરી છકત ૭ દેવતાઓને ક્રમથી આહુતિ અપાય છે માટે સ્વિષ્ટકૃત છઠાદિક કર્મ પણ ૭ વખત જ કરવું ભોધાયે ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંતપક્ષ. અવિમાનાત્ તુ શોપસ્ય સર્વાન્ પ્રત્યવિશિષ્ટવાન્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અવિમાનાત્) પુરોઘણ રૂપ દ્રવ્ય એક જ હોવાથી (તુ) સિદ્ધાંત પક્ષ મુજબ છે. (સર્વાન્ પ્રતિ) સર્વ દેવતા પ્રત્યે (અવિશિષ્ટવાન્) એક જ સ્વિષ્ટકૃત આહુતિ આપવી.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્ર રૂપ દેવતા એક જ છે. માત્ર સામ આદિના સર્વંધને ધીવે જ તે ૭ દેવતા મળાય છે એટલે દેવતાઓમાં વાસ્તવિક એક જ નથી, વળી દ્રવ્ય પણ પુરોઘણ રૂપ એક જ છે માટે સ્વિષ્ટકૃત છઠાદિક કર્મ પણ એક જ વખત કરવું ૭ વખત નહિ. ॥ ૧૭ ॥

અન્દ્રતાવત્રપદ્ધતિમાં એ વખત શેષભક્ષણ-અધિકરણ.

પેન્દ્રવાયવે તુ વચનાત્ પ્રતિકર્મ મક્ષાઃ સ્યાન્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વ અધિકરણ કરતાં આ અધિકરણનો વિલક્ષણતા મુજબ છે. (પેન્દ્રવાયવે) ઇન્દ્ર અને વાયુ દેવતાઓના મદ અર્થાત્ જાનમાંથી (વચનાત્) ખાસ વચન

હોવાથી (પ્રતિજ્ઞ) દરેક કર્મે (મહ સ્વાત્) બક્ષ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં ઐ-દ્રાવ્ય મહમાથી હોમ કર્વાના સોમરૂપ એક જ દ્રવ્ય બાકી રહે ॥ જતાં દ્વિ-દેન્દ્રવાયવ મહયતિ આ વાક્યથી પ્રતિકર્મ સોમરસનું બક્ષ્ય સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ બે વખત મર્મ થાય છે માટે સોમ રસનું પણ બે વખત બક્ષ્ય કરવું જોઈએ વાક્ય હોવાથી દ્રવ્યની એકતા એક જ વખતના બક્ષ્યનું પ્રયોગક નથી ॥ ૧૮ ॥

સોમમાં શેષબક્ષ્યસ્તિત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ. સોમે અવચનાદ મક્ષો ન વિદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) મોમમાં (અવચનાદ) વિધાન ન હોવાથી (મક્ષ) બક્ષ્ય (ન વિદ્યતે) નથી

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં સોમનું બક્ષ્ય નથી, કારણ કે એનું વિધાન બતાવનાર કોઈ વાક્ય નથી, માટે હોતવ્ય સોમનો શેષ અબક્ષ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્વાદ્વાડન્યાર્થદર્શનાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (સ્વાત્) બક્ષ્ય કરવું જોઈએ (અન્યાર્થદર્શનાત્) બક્ષ્યના અગમ્ય બ્રમણનું વિધાન છે

ભાવાર્થ :—આગ્નિવનમહમક્ષનો અનુવાદ કરીને સર્વત્ પરિહારમાધિનમિતિ ધનન વિધીયતે । આ વાક્યથી બક્ષ્યના અગમ્ય બ્રમણનું વિધાન છે જે સોમ બક્ષ્ય ન હોય તો તેને લઈ ચારે તરફ બ્રમણનું વિધાન નહીં થઈ પડે, માટે સોમવાગમાં હ્રુતશેષ સોમનું બક્ષ્ય વિદિત છે. ॥ ૨૦ ॥

વચનાનિ તુ અપૂર્વત્વાત્ તસ્માદ્ યયોપદેશ સ્યુ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિષ્ક્રિયતા માટે છે (વચનાનિ) સર્વત્ પરિહાર આદિ વચનો બ્રમણ-વિશિષ્ટ બક્ષ્યના વિધાયક છે. (અપૂર્વત્વાત્) અપ્રાપ્ત હોવાથી (તસ્માદ્) માટે (યયોપદેશ સ્યુ) ઉકત વાક્યોને આધારે સોમરૂપનું બક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—‘ જાધિન મહયતિ ’ ‘ દિરેન્દ્રવાયવસ્ય મહયતિ સદતિ મહયતિ ’ આ બંધા વાક્યો અપૂર્વ અર્થને પ્રતિપાદિત કરે છે માટે અપ્રાપ્ત બક્ષ્યનું વિધાન ॥ તેથી સોમ યાગમાં હ્રુત શેષ સોમનું બક્ષ્ય છે ॥ ૨૧ ॥

અમસીઝિદ્ શેષ બક્ષ્ય-અધિકરણ

અમસેષુ સમાખ્યાનાત્ સંયોગસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અમસેષુ) અમસોમાં (સમાખ્યાનાત્) યોગિક સંઘ રૂપ સમાખ્યા હોવાથી (સંયોગસ્ય) સઠા અને સઠીનો સંબંધ (તન્નિમિત્તત્વાત્) બક્ષ્યનું નિમિત્ત હોવાથી

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં હોતુચમસ આદિ સઠાઓ છે તેમાં જોડો અમસ હોય છે તેને સોમનું બક્ષ્ય નથી આવે પૂર્વપક્ષ કેટલાક સોફા કરે ॥ તેના ઉત્તર રૂપે આ સૂત્ર છે અમસીઝિદે સોમરૂપ છે. કારણ કે હોતુઅમસનો એવો અર્થ થાય છે કે હોતાએ સોમનું બક્ષ્ય કરવું જોઈએ હોવા જવેન પાત્રણ ચમ્યતે મહ્યતે ઇતિ હોતુચમસ આ પ્રમાણે સઠા અને સઠીનો સંબંધ સોમરસના બક્ષ્યને અવશ્ય સૂચવે છે. અમસ=સોમરસ પીવાનું પાત્ર જે બક્ષ્ય વિદિન ન હોય તો ઉપરનો યોગાર્થ સંભવી શકે નહિ ॥ ૨૨ ॥

તસ્માચ્ચાગ્રાહણસ્ય સોમે પ્રતિપેદ્યતિ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્માત્) સમાખ્યા સંઘથી બક્ષ્ય સિદ્ધ થતું હોવાથી

અગ્રાદ્યસ્ય ધ્યાનચેતર સુત્રિય આદિને (સોમમ્) સોમમક્ષણીનો (પ્રતિષેધતિ) પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે,

ભાવાર્થ :— ' વૈજમાન ચમસઃ ' આ સમીપવાદી ધર્મમાનને પણ ચમસ-મક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જો ધર્મમાન અધ્યાત્મિક અર્થાત્ સુત્રિય કે વૈશ્વ હોય અને જો તે સોમમસતુ' મક્ષણ કરવા ઇચ્છે તો, यदि स सोम विमस्यिवैरे न्यघोषस्तिमिनीराहृत्य ताः सम्पिप्य दध्नुषमृज्य तमस्यै भक्षं प्रयच्छेत् । વડવાની સ્તિમિનીએ લાવી તેને પાટી દહીમાં ભક્ષ તરીકે ધ્યાનચેતર ધર્મમાનને આપવી પણ તે સોમમ્ સોમમસ ભક્ષ તરીકે અધ્યાત્મિક ધર્મમાનને આપવો નહિ, આ નિષેધની સગતિ પણ ત્યારે જ થઈ શકે જો સોમમસ ભક્ષ તરીકે સામાન્યરૂપે વિદિત હોય. પ્રાપ્તિપૂર્વકજ નિષેધ હોય છે. માટે જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં હોવા આગિની સોમમક્ષણ વિદિત છે. ॥ ૨૩ ॥

ઉદ્ગાતાઓનું સુધ્ધકરણ સાથે સોમમક્ષણાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ.

उद्गातृचमसमेकः क्षुतसंयोगात् ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ઉદ્ગાતૃચમસમ્) ઉદ્ગાતાના ચમસમને (એક) ઉદ્ગાતા જ ભક્ષણ કરે (ક્ષુતિસંયોગાત્) ઉદ્ગાતૃ ચમસને ઉદ્ગાતારૂપ એક જ વ્યક્તિની સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં. " ઇદુ હોતુધમસઃ પ્રવદ્યઃ પ્રોઘ્માતૂનામિતિ " આ મંત્રમાં ઉદ્ગાતાનો જ ચમસ ભક્ષણીય તરીકે છે એ સૂચિત થાય છે. પણ ચમસમન સોમનું પાન એક ઉદ્ગાતા જ કરે કે, અનેક ક્ષતિજનો ? આનો ઉત્તર એ છે કે ઉદ્ગાતા શબ્દ એક જ વ્યક્તિનો વાચક છે એવું શ્દિયો સિદ્ધ થાય છે માટે એક જ ઉદ્ગાતા સોમમક્ષ કરે. મંત્રમાં ઉદ્ગાતા શબ્દનું જે બહુ વચન વાપર્યું છે તે તો બિન્ન બિન્ન પ્રયોગ વખતે ઉદ્ગાતા પણ આપૃત્ત પામે છે, આ કારણને સીધે પ્રયોગ બેઠેથી ઉદ્ગાતૃ શબ્દને બહુ વચનમાં પ્રયુક્ત કર્યો છે. અનેક ઉદ્ગાતાઓને અથવા અન્ય ક્ષતિજનોને સોમમક્ષ વિદિત તરીકે પણ શ્દિસિદ્ધ એક જ ઉદ્ગાતાને સોમમક્ષણ વિદિત છે. ઇતિ એક પૂર્વપક્ષ ॥ ૨૪ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ.

सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વે) બધા (સર્વસંયોગાત્) બધા સાથે અન્યપ્રયોગ્ય બહુ-વચનનો સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ :—સોમ ક્ષતિજને હોય છે. એ બધા જ ક્ષતિજને સોમમક્ષણ વિદિત છે કારણ કે બહુવચનનો પ્રયોગ એ સોમને ઉદ્ગારીને જ અપેક્ષા છે. આ રીતે બીજો પક્ષ પણ ઉપસ્થિત થાય છે.

ત્રીજો પૂર્વપક્ષ.

स्तोत्रकारिणो वा तत्संयोगात् बहुत्वश्रुतेः ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્તોત્રકારિણઃ) સ્તોત્રચનારાઓ (તત્સંયોગાત્) સાથે ઉદ્ગાતાનો સંબંધ હોવાથી (બહુત્વશ્રુતેઃ) બહુવચનથી એ ત્રણ સ્તોત્ર ચાનારાઓના જ બોધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉદ્ગાતાના શ્દિતિગયથી એક જ ન લેવો તેમ લક્ષણા માત્રી સોમ ક્ષતિજને પણ ન સમજવા, પણ સ્તોત્રનું ગાન કરનારા ઉદ્ગાતા, પ્રસ્તોતા અને પ્રનિદર્તા આ ત્રણ જ ક્ષતિજને ઉદ્ગાતૃપદવી સમજવા. જે ઉદ્ગાત્ર કરે તે ઉદ્ગાતા અર્થે અન્યપદાર્થ છે. માટે ત્રણ ક્ષતિજને સોમપાન વિદિત ॥ એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૬ ॥

સિધ્ધાંતપક્ષ

सर्वे तु वेदसंयोगात् कारणादेकदेशः स्यात् ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિધ્ધાંત પક્ષને સ્વપ્ને છે. (સર્વે) સુધ્ધકરણ ક્ષતિજ સાથે ઉપર જતાવેલા ત્રણ ક્ષતિજને બહુ હોવાથી આર ક્ષતિજને સોમપાન વિદિત છે. (ચેદસંયોગાત્)

સામવેદ પ્રતિપાદન કર્મ સાથે સંગઘ હોવાથી, (કારણાત્) કારણને લીધે (ફલદેતાઃ) કેવલ ઉદ્ધાતુરૂપ અર્થમાં (સ્વાત્) બ્યવહાર થાય છે.

આવાર્થઃ—ઉદ્ધાતતા, પ્રત્યેતા પ્રતિદર્શી અને સુખદાપ્તિ આ ચાર કાર્યભેદને સોમપાન વિદિત છે. “માયતિ” ધ ધ્વની સ્થિતિ “સ્વચ્ચરે વાતુ” એમાં નથી પણ સામવેદના દ્વિતીય-અક્ષિતમાનમાં છે. તેમાં જ ઉદ્ધાતીય શબ્દનો બ્યવહાર છે. એ માન કરનારને ઉદ્ધાતતા કહેવામાં આવે છે પણ એજ ઉદ્ધાતતા અર્થો લેવામાં આવે તો બહુવચનની કિપયતિ થઈ શકતી નથી માટે પ્રકૃતમાં મોખાઈ તથા કલ્પયે લઈ શકાય નહિ. આ કારણથી અમત્યા લક્ષણથી આશ્રય કરવો જ પડે અને એથી ઉપર કહેવા ચાર કાર્યભેદને સોમપાન વિદિત છે એ સિધ્ધાંતપણ છે. ॥ ૨૭ ॥

આવરણને પણ સોમઅક્ષણ વિદિત છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ પ્રાચાત્તો મમો ન વિદ્યતે અનામ્નાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થઃ—(અવસ્થાત્) આવરણ નામવાળા કાર્યને (મજા) સોમપાન (ન વિદ્યતે) વિદિત નથી. (અનામ્નાત્) અનાન અર્થાત્ વૈદિક વિધાન ન હોવાથી.

અર્થઃ—અધોનિષ્ઠામ પામતા “હરિયોજન” આ મંત્રથી લેવામાં આવતા મઠ (પાનવિશેષ) હાથિયોજન કહેવાય છે. હોતા બધા આદિ કાર્યભેદ અમતી અર્થાત્ ચમસમાં ગ્રહેલા સોમગુણ પાન કરનારા જે, એ ચાર કોણમાં એક ‘આવરણ’ નામક હોતા પણ કોય છે. હાથિયોજન નામના મઠમાં રહેલો સોમચમ ચમતીએને જ પીવાને હોય છે આવરણ નામક હોતા ચમતી નથી માટે તેને સોમપાન કરવાનો અધિકાર નથી મઠ અને ચમસ બન્ને શબ્દો પામતાં નામ છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. હારિયોજને વા સર્વસંયોગાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થઃ—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષની સત્તા માટે પ્રયુક્ત થયો છે (હારિયોજને) હાથિયોજન નામક મઠમાં રહેલું સોમનું બક્ષણ આવરણને પણ વિદિત છે. (સર્વસંયોગાત્) સર્વ કાર્યભેદનો એમાં સંગ ધોવાથી

આવાર્થ—હારિયોજન મઠમાં રહેલા સોમનું પાન સર્વને કરવાનું કોય છે ચમસાનું ચમસિનો મહાવન્તિ વયેતસ્ય હારિયોજનસ્ય સર્વેવ લિપ્સન્તિ “ચમતી ચમસોનું બક્ષણ કરે પણ હાથિયોજન નામના મઠમાં રહેલા સોમનું બક્ષણ જ્યાં વ કરે” આ વાક્યમાં ‘સર્વ’ શબ્દ ૨૫૦૮ છે અને તેમાં આવરણનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે આવરણ નામના કાર્યભેદ પણ મઠમાં રહેલો સોમગુણ પીવે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આશ્રય સૂત્ર.

ચમસિનાં વા સંનિધાનાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અમત્યા (ચમસિનામ્) ચમતીએનું જ સર્વ શબ્દથી કથન થાય છે (ન નિધાનાત્) ઉક્ત વાક્યમાં ચમસ પાનું સાનિધ્ય હોવાથી.

આવાર્થઃ—પૂર્વ સમગ્ર વાક્યના વાક્યમાં જે સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે ચમતી-એને ઉદ્ધાતીને જ થયો ॥ કારણ કે, ચમતીએનું સંનિધાન છે, માટે આવરણ ચમતી ન હોવાથી તેને અદ્યક્ષ સોમગુણ પાન વિદિત નથી. ॥ ૩૦ ॥

આશ્રયનો પવિહાર કરનારૂં સૂત્ર

સર્વેવાં વિવિત્વાત્ તદર્થાં ચમસશ્રુતિઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અમત્યા પવિહાર થયો છે. (સર્વેવાં) જ્યાં કાર્યભેદને સોમપાન

(વિધિવાત) સર્વકર્તૃક બક્ષણનો વિધિ હોવાથી. (તદર્થ) દારિયોજનબક્ષની સ્તુતિ માટે (અનુદાન) અમસપટલ વાક્યનું અવજ છે

ભાવાર્થ :—પ્રકૃત ચાગમાં જેટલા ઋત્વિજ્ઞેનો સંબંધ છે તે બધા જ ઉક્તવાક્યમાં 'સર્વ' પદના અભિધેય છે. અપૂર્વ બક્ષણનું વિધાન છે, તેમાં પ્રણ બક્ષણ કરે એ આદિક્ષાની પૂર્તિ માટે સર્વ પદ આવ્યું છે. સર્વ જેટલે સર્વ ઋત્વિજ્ઞે એમાં આવરણ ઋત્વિજ પથ આવી જાય છે પ્રહસપુરુષા પાન કુર્યુઃ તે ચ ચગરિત્વ ઇતિ આપે સર્વ કરવા બતાવેલા વાક્યનો ભાગ થાય છે, માટે વચસ બધી બધા જ ઋત્વિજ્ઞે સર્વપદથી સમજવા. પૂર્વવાક્યમાં જે વચસ પદ પ્રયુક્ત થયું છે એ તો દારિયોજનના બક્ષની સ્તુતિ માટે છે અમસાનું બક્ષણ અમસીઓજ કરે પણ દારિયોજનનું બક્ષણ તો બધા જ કરે આમ કરનાથી દારિયોજન ગ્રહની સ્તુતિ થાય છે અને તેથી તે કૈષ્ણ છે એમ પણ સૂચિત થાય છે. આ ઉપરથી આવરણ પથ દારિયોજન ગ્રહમાં ગ્રહેલા મોમપાનનો અધિકારી છે એ સિદ્ધાંત રચાય છે. ॥ ૩૧ ॥

વપટકારને પ્રથમબક્ષણ કરવાનું અધિકરણ.

વપટકારણ્ય મક્ષયેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વપટકારણ્ય) વપટકારણ્ય નિમિત્તથી પ્રથમ (મક્ષયેત્) બક્ષણ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દેવળ સમાખ્યા જ સોમબક્ષણમાં નિમિત્ત નથી પણ વપટકારણ્ય પથ સોમબક્ષણમાં નિમિત્ત પડે છે. વપટકારણ્ય પ્રથમબક્ષ. આ વાક્યથી પ્રથમવિધિષ્ટ બક્ષણ વિદિત થાય છે. પ્રથમબક્ષણ આવરણ હોવાને છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

હોમ અને અભિષવ પણ બક્ષણનું નિમિત્ત છે

હોમાભિષવાભ્યાં ચ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (હોમાભિષવાભ્યામ્) હોમ અને અભિષવથી બક્ષણ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—“શ્રાવનમિપુત્ર્ય બાહ્યનીયે હૃત્વા પ્રયજ્ય પરિત્ય સદસિ મક્ષયન્તિ” આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે જે મોમસતામાંથી પત્યગ્ના કુટીને રસ પાડે છે અને પછી તે જ શાશ્વસ સોમગરને હોમ કરે છે અને પછી સ મક્ષયેત્ એવી રીતે બક્ષણનું વિધાન કરે છે માટે શ્રાવણુરને સોમબક્ષણ વિદિત છે. અભિષવ અને હોમ બક્ષણના હેતુ તરીકે આ સૂત્રમાં બતાવ્યા છે. ॥ ૩૩ ॥

વપટકર્તા આદિને પણ અમસમાં સોમબક્ષણ વિદિત છે એ અધિકરણ્ય.

પૂર્વપક્ષ. પ્રત્યક્ષોપદેશાન્ચમસાનામવ્યક્તઃ શેષે ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(અમસાનામ્) અમસાના બક્ષણમાં વપટકાર આદિ બક્ષણનું નિમિત્ત નથી. (પ્રત્યક્ષોપદેશાન્) શાન્ત્ય કે એમના બક્ષણમાં સાક્ષાત્ ચેમસીઓને નિમિત્ત તરીકે કહ્યા છે. (શેષે) મહાદિમા (અવ્યક્ત) “વપટકર્તુ પ્રથમ મક્ષ.” આ વાક્ય અસ્પર્શ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અમસાનામ્ અમસાનામ્ અમસિની મક્ષયન્તિ આ વાક્યથી હોમ અને અમસાના સોમબક્ષણ માટે અમસ બક્ષણમાં વપટકારને પ્રથમ મક્ષ છે એ જે થયેલ હવામાં આવ્યું છે તે અમસ સિવાય બીજા ગ્રહ આદિને લઈને છે. અર્થાત્ વપટકર્તા મહાદિમા બક્ષણ કરે પણ અમસપાત્રમાં નહિ અમસિત્વ અને વપટકાર આ બન્ને અમસાનામ્માં નિમિત્ત તરીકે નથી જેટું અમસિત્વ હોય તે જ અમસમાં સોમબક્ષણ કરે. વપટકારને અમસિત્વ નથી માટે તે અમસમાં સોમબક્ષણ ન કરે પણ બીજા ગ્રહાદિ પાત્રમાં કરે. ॥ ૩૪ ॥

स्याद् वा कारणभावाद् अनिर्देशश्चमसानां कर्तुस्तद्वचनत्वात् ॥ ३५ ॥

પદાર્થ :- (કા) અર્થાત (સ્યત) ચમસમાં બીજાઓનો પણ ભક્ષ (કારણમાત્ર) તેનો પણ કારણ રૂપે નિર્દેશ છે (ચમસાનામ) ચમસોના ભક્ષણમાં (કર્તુઃ) ચમસીઓને (અનિર્દેશઃ) નિમિત્ત રૂપે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. (તદ્વચનમાત્ર) “યમાચમસમ” આ વાક્યમાં ચમસીઓના ભક્ષણનો અર્થોગ્ર વરડેડ રૂપે વિધાન છે, બીજાની નિરૂપિતે માટે નહિ.

સાધાર્થ :—અમસોમા અમસીઓના અણુઓને વિધાન છે તે સામાન્ય રૂપે છે એટલે કે અયોગ્યવસ્તુરૂપે છે અ-અયોગ્યવસ્તુરૂપે નહિ અર્થાત્ અમસીઓ અને વપટકાકર્તા બંને હોતાઓને અમસમાં સોમઅણુઓના અધિકાર છે વપટકર્તાને મારે અમઅનિતન શ્રદ્ધા પાત્રની કલ્પના કરવી તેમજ મેષ જાતનું પ્રમાણ નથી, મારે સ્વર્ગસ્તુ : પ્રયનમઃ, આ વાક્યથી વપટ કર્તાને પણ અમસઅણુ પ્રાપ્તિ છે ॥ ૪૫ ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ चमत्ते चा-यदर्शनात् ॥ ३६ ॥

मुदाधि — (४) जने (चयसे) अध्वर्युना अभयभा (सन्त्यदशनात्) वषट्कतनि
अभयसु दान आचवान् कथन होवार्थी,

સાવાથ' :—અમસનું વપટકતનિ દાન આપવાનું કથન કર્યું છે અમસનું દાન કરવું એ બધુષ્ણ માટે જ છે. સોમરસવાળા અમસનું દાન વપટકતનિ આપવા કહ્યું છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વપટકતનિ પણ અમસમધુષ્ણ વિદિત છે ॥ ૩૬ ॥

એક પાત્રમાં હોલાને ૪ પ્રથમજણ ઉ એ અધિકરણ

पूर्वपक्ष. एकपाने क्रमादध्वयं. पूर्वो भक्षयेत् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(एकमात्र) ज्ञेय पान्था धरा सन्निभेते सोमसदृश विहित छ तेभा
(कमात्र) इममपथी (अर्थात्) अर्थात्नामस कस्तिन (पूर्वः) पूर्य=पदेसा (महयेत्)
कथय इति

જાવાબ — એક પાત્રમાં ધણા જાલિનેને સોમભક્ષણ કરવાનું હોય છે, તેમાં પ્રથમ ભક્ષણ અન્નપુત્ર કરે. કારણ કે, અન્નપુત્રનું સાનિધ્ય સોમરસ સાથે હોય જી અન્નપુત્ર સોમરસને દેવને રહે છે તેથી તેના પોતાના પાત્રમાં રહે છે તેથી જાલિનેને અન્નપુત્ર સાથે દેવ છે હોતા સાથે નહિ. હોતા તે સોમરસ બીજીને પાત્ર અન્નપુત્રને આપે છે અને અન્નપુત્ર તેના દોમ કરે છે એટલે હોતા ફતરેલ સોમથી જરા દૂર પડી જાય છે ॥ ૩૭ ॥

मिदांत सत्र, होता वा मन्त्रवर्णान् ॥ ३८ ॥

પ્રકાર:—(વા) અથવા (હોતા) હોતા ન પ્રથમ ક્રમમાં (મનવર્ગના) મનમાં એવું વર્ણન છે

भाषार्थ :- होतुं थव पूर्व हविरवमावत इति आ म नमा होताते प्रथम अक्षरु हरवात्
२५९ वष्युं छे. भाटे होता अ प्रथम अक्षरु क्ते, अथर्वुं नहि ॥ ३८ ॥

वचनास्य ॥ ३९ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (વચનાનુ) વચનથી પણ

જાનાથ" :—“વપસ્તુ. પ્રથમમઠ” આ વચનથી વપટકાર કરનાર હોવાને સીધી પ્રથમ બધણુ વિદિન છે. અટિ હોતા ન પ્રથમ બધણુ કરે ॥ ૪૮ ॥

ખીની દેવ આપે છે.

कारणान्नपुनर्याच ॥ ४० ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને : (સારણાનુદ્ય્યાન્ત) કારણના ક્રમથી પણ હોતાને પ્રથમ વસ્તુ

મિદ્ શાળ છે.

આવાર્થ:—પહેલાં “ વપટકાર ” બોલવામાં આવે છે. અને પછી હોમ કરવામાં આવે છે. આવા કારણના ક્રમને ધીધે પણ વપટકર્તા હોતા પ્રથમ બક્ષણ કરે. જે કારણનો ક્રમ છે તે જ બક્ષણ ક્રમ છે. ॥ ૪૦ ॥

સોમબક્ષણ અનુસારપૂર્વક હોવું જોઈએ એ અધિકરણ.

વચનાદનુજ્ઞાતમક્ષણમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વચનાદ) વચન હોવાથી (અનુજ્ઞાતમક્ષણમ્) જેને અનુજ્ઞા મળી હોય તેણે જ બક્ષણ કરવું.

આવાર્થ:—“ નાલુપહુતેન સોમઃ પાતમ્બઃ ” આ વાક્યથી સમજી શકાય છે કે જેને અનુજ્ઞા મળી હોય તે જ સોમ-બક્ષણ કરી એક કારણ જેને અનુજ્ઞા ન મળી હોય તેણે સોમનું પાન કરવું નહીં આવે ૨૫૪ નિવેદ છે. ॥ ૪૧ ॥

વેદિક વચનથી જ અનુજ્ઞા મળવી જોઈએ એ અધિકરણને ૨૫૫ કહે છે.

તદુપહૂત ઉપહૃયસ્વેતિ અનુજ્ઞાપેહિક્રાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તત્) માટે (ઉપહૂત ઉપહૃયસ્વેતિ ઉપહૂત ઉપહૃયસ્વ આ મંત્ર વાક્યથી (અનુજ્ઞાપયેત્) અનુજ્ઞા આપવી કાગળ કે ઉકતવાક્ય (સિદ્ધાત્) કિંમત્તે હોવાથી.

આવાર્થ:—“ ઉપહૂત ઉપહૃયસ્વ ” આ વાક્યથી સિદ્ધ થી લૌકિક વાક્યથી અનુજ્ઞા આપવી નહિ, કિંતુ વેદિક વાક્યથી જ અનુજ્ઞા આપવી. “ આગચ્છ સોમં વિવ ” આ લૌકિક વાક્ય કહેવાય છે એવા વાક્યથી અનુજ્ઞા આપવી નહિ. ॥ ૪૨ ॥

વેદિક વચનથી આર્થક્રમાનુસાર પ્રતિવચન કરવું જોઈએ એ અધિકરણ.

તત્રાર્થાત્ પ્રતિવચનમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (આર્થાત્) અર્થક્રમથી (પ્રતિવચનમ્) ઉત્તર આપવો.

આવાર્થ:—જો કે “ ઉપહૂત ઉપહૃયસ્વ ” આમાં પહેલું પદ ઉત્તરને સૂચવે છે અને બીજું પદ અનુજ્ઞાને સૂચવે છે. છતાં પ્રથમ બોલાવવાનું હોય છે અને પછી ‘ આ હું આપ્યો ’ આવે ઉત્તર હોય છે માટે અર્થના ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમ ઉપહૃયસ્વ એ પદને સમજવું અને પછી ઉપહૃયસ્વ એ પદને સમજવું. ॥ ૪૩ ॥

એકપાત્રાણી સમવાયાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(એકપાત્રાણમ્) તે સોમબક્ષણ જેઓને એક પાત્રમાં કરવાનું હોય છે તે ઋત્વિજોને જ અનુજ્ઞા આપવાની હોય છે જિન્ન જિન્ન પાત્રમાં સોમપાન કરનારને નહિ. (સમવાયાત્) તેઓને જ બક્ષ પ્રાપ્ત હોવાથી.

આવાર્થ:—એક પાત્રમાં સોમપાન કરનાર ઋત્વિજોને અનુજ્ઞા આપવાથી સર્વેનું એકવચન થાય છે. અને ન્યૂનાધિક લાગ મળે તે પછી કલહ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. ॥ ૪૪ ॥

યાજ્ઞ્યાનો અપનય યવાધી બક્ષનો પણ અપનય યાય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે પૂર્વપક્ષ. યાજ્ઞ્યાપનયે ન અપનીતો મક્ષઃ પ્રવરત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(યાજ્ઞ) યાજ્ઞ્યારૂપ મંત્ર હોતા પાત્રથી દૂર મવાથી (મક્ષઃ) સોમ બક્ષ (ન અપનીતઃ) દૂર મતો નથી (પ્રવરત્) જેમ કુપ્તુઅર્થે વરણ દૂર થતું નથી તેમ.

આવાર્થ:—જ્યોતિષોત્તમમાં અનુસંદધ્યારમાં “ યજ્ઞમનસ્ય યાજ્ઞા યોઽભિપ્રેચતિ દોતરેતદ્ યજેતિ ત્વયં વા નિપચં યજતિ ” આ વાક્યથી હોતાએ જે યાજ્ઞ્યામંત્ર બોલવાનો હોય છે તેને

મોમજાન ખોલે આવું કથન હોવાથી હોતા પામેથી નાજવામંત્ર દ્વર ચલાયી હોતા પાસેથી મોમ-
જક્ષણ પણ દૂર થાય છે કે નહિ ? એ પ્રશ્નના સંબંધમાં જણાવે છે કે પાજવા મંત્ર દ્વર જ્યાં
મોમજક્ષણ દૂર થતું નથી અર્થાત્ સોમજક્ષણ તો હોતાને જ કુવાનું રહે છે. વૈશ્ય અથવા
ક્ષત્રિય મોમજાનને નહિ. તેમાં દર્શાત એ આપે છે કે જેમ હેતાર ત્વા રૂમે આ વામપથી યજમાને
કેરું ક્રાતિવળનું હોતા તેમજનું વચ્ચ દૂર થતું નથી તેમ સોમજક્ષણ પણ હોતા પામેથી દૂર
થતું નથી. ॥ ૪૫ ॥

सिद्धांत सूत्र

यष्टुर्वा कारणान्गमात् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(क) अथवा (सूत्रः) वरं हनार वलमानने (कारणान्माने) भाषणी
 प्राप्ति यवथी.

આવાથી :- જલસુત્રું કારણ વપટકર્તૃદ છે ને 'વપટ' આવે સઠ હિચારી હોમે તેજ મૌમ જલસુત્રું કરે. વજમાન પોતે જવારે 'વપટ' એવો સઠોદ્યાર કરીને મોમરસ હોમે છે તે પછી કુતલિષ્ટ મોમરસનું પાન વજમાન જ કરે જે સિદ્ધ થાય છે. જ્યાં કારણ ત્વ, શર્પ એવો નિયમ છે. હોતાએ વજમાન મંત્ર બોલવાનો ન હોનાથી 'વપટ' આવે સઠોદ્યાર પછી હોનાએ બોલવાનો કોતો નથી પણ વજમાને જ બોલવાનો હોય છે, માટે માન્યામંત્ર બોલીને હોમ કરનાર વજમાનને પણ મોમપાન કવુ થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

મવર હોટાંતની અધ્યાપતા બતાવે છે

प्रवृत्तत्या प्रवरस्यः नपायः ॥ ४७ ॥

पदार्थ :- (प्रवर्ण्य) प्रवर तो प्रथमधी व (प्रवृत्तवान्) वर सुतेसु दोवाधी
 (अनवर्ण) तेतो अर्थात अर्थात इतिहास वर वर नसा.

જાવાબી :—પર સર કર્યા પહેલાં જ હોતાનું વગર થઈ ગયેનું હોવાથી જાણકારી તે વડે સ્થપિત ન થાય ત્યાં સુધી તે વગર અકલા પ્રવર દર થઈ શકતું નથી જ્યારે જાણકારી તે ૬૦ અને ૭૦નાં છે ત્યાં ન દર ૨૦ અને ૩૦ના વચ્ચે રહે જાય છે. તેના પાછળના એક વાળના દર થાય છે અને તે વચ્ચેના એક છે અને હોમ કરે છે. ૫૫ પીછા માળખાએ હોતા-એજ ખોલવાના હાય ૪ અને હોમ ૫ થઈ જ કરવાના હાય ૪ આટલે વચ્ચેનો અપનાય થઈ શકેતો નથી, તેથી ૬૦નાં ખોલું છે. ૧૧ ૪૪ II

'ફેસ ચેમ્પ એ હાલ્યાધિકાર છે' એ અધિકારણ

पूर्वपक्ष. फलचमसो नमिसिको भक्षविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ ४८ ॥

પદાર્થ — (વલ્લભમગ્નઃ) વલ્લભના કુખમાં જડીમાં વાટીને તેને એકગુણ કરી ચમકાવે બનેલો તે કૃષ્ણ ચમકાવે છેવાળો છે. તે (તૈલચિકિત્સા) રાજ્ય-વ્યવ આદિના કાર્યત્વરૂપ નિમિત્તથી પ્રાપ્ત તે તેથી (મહાવિજ્ઞાન) જગજગતને ઉપરોગી છે (દુષ્ટિમયોપદ્રવ્ય) વિમલચિદિત્ત્વેન હિતિ નરને મધ્ય પ્રચલેત્વ આ શ્રુતિ વાક્યનું અવગણ હોવાથી.

જાનાયઃ :—જોતિષશાસ્ત્રમાં ગચ્છત્ય કર્તૃક અને વૈશ્વકર્તૃક દોષ પાળ વિશેષ છે “રાજન્ય”
 દૈવ્યં વા માનવૈર્ ॥ યદિ મૈય ધિમશ્ચિવેન્ ન્યયોપસિમિનીરાદ્ય તાઃ મનિષ્યઃ દશન્યુમન્ય
 તત્ત્વે મય પ્રવ્રણેષ્ઠ સોમ્” ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્વને વત કરાવનાં પણ જો તે સોમરસ પીવાની
 ઇચ્છા કરે તો વાલાની કૃપણ લાવી તેને વાટી દહીની સાથે એડરસ કરી તે રસ આ વર્તમાનને
 બ્રહ્મ તરીકે જાણવો પણ સોમરસ જાણવો નહિ. ” આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જે આ
 સ્વયમસ જનાવનાર્થે જાણે છે તે ઈશ્વ જાવા માટે છે હોમવા માટે નહિ. માટે તે

બલનિકાર જ છે. વેદિઠ વાક્ય પણ એવા જ બાવનું જણાય છે. વિમલચિત્તે તમસ્તે મહ પ્રવલ્લેત ખાવાની પ્રત્યા હરે તો ઉપરનો કૃત્યમસ સતિ અથવા વેદને આપવો. આ પ્રમાણે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાનને આપવામાં આવતો કૃત્યમસ બક્ષણ માટે જ છે હોમને માટે નથી આવે પૂર્વપક્ષ છે. ॥ ૪૮ ॥

સિદ્ધાંત મુત્ત્વ ઇચ્ચાવિકારો વા સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ધા) પૂર્વપક્ષની નિગ્રતિ મુત્ત્વ અથવા (ઇચ્ચાવિકાર) હોમ દ્વયનો નિકાર છે (સંસ્કારસ્ય) હોમશેષની પ્રતિપતિરૂપ સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) હોમના શેષ માટે જ હોવાથી. ભાવાર્થ :—ફલ-અમય યજ્ઞનો વિકાર છે અર્થાત્ એનાથી હોમ કાઢવો. હોમના શેષનું બક્ષણ કરવાથી જ નેમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. હોમ વગર હોમનો શેષ જ ન રહેવાય. વિમલચિત્તે એ ને વિધાન છે તે હોમના શેષનું બક્ષણ કરવા કલ્પ છે. માટે વટવક્ષની કુંપળોને વાટી દહી માં મેળવી તેનો એક રસ કરી ચમસને પૂર્ણ કરવામાં આવે છે તે હોમને માટે જ છે અને હોમવાથી ને શેષ રહે તેનું બક્ષણ કરવું એવું વિધાન છે એમ કમજનું. ॥ ૪૯ ॥

હોમાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(હોમાત્) હોમવિધાયક વાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્યાધમસાન્ જુહોતિ અથ્વેતસ્ય દર્મતરુણક્ષેમ ઉપહૃત્ય જુહોતિ । કલ્પચમસ-હોમનુદિવ્ય દર્મતરુણસ્ય ગુણવેલ વિધનાદ્ હોમસિદ્ધિઃ ॥ બીજા અમસોના હોમ કરવો. અને ત્યારે આ ફલઅમસનો હોમ કરવાનો વખત આવે ત્યારે જ્ઞાની જ્ઞાનેલી પૂજાથી દેવાથી પછી તે ફલ-અમસમાં રહેલા રસને હોમવે. આ ઉપરથી ફળઅમસનો હોમ કરવો એ રૂપ થાય છે માટે ફલઅમસ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને ફળ ખાવા માટે તારી પણ હોમ માટે જ છે અને હોમમાંથી ને શેષ રહે તેજ ખાવા માટે છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૫૦ ॥

અમસૈ નુત્તમકાલત્વાન્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(અમસૈ) બીજા અમસો સાથે આવે (નુત્તમકાલત્વાન્) નુત્તમ સમય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“યદા અન્યાધમસાન્નુત્તમયન્તિ અથેન” અમસમપિ ઉન્નયન્તિ ” જ્યારે બીજા અમસો હોમવા માટે ઉત્તમ કાલમાં આવે ત્યારે આ ફલઅમસને પણ ઉન્નય કરવો. હોમના સાધનભૂત બીજા અમસો સાથે ફલ અમસનું પણ ઉન્નયન બતાવ્યું છે તે પણ એમ જ સિદ્ધ કરે છે કે ફલ અમસનો પણ હોમ કરવો, અને અમસોના ઉન્નયનનો એક જ કાળ સિદ્ધત છે. માટે ફલઅમસથી હોમ કરવો. ॥ ૫૧ ॥

લિહ્વદર્શનાચ્ચ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિહ્વદર્શનાચ્ચ) નામક વાક્યરૂપ સિદ્ધિ દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“તમસ્તે મહ પ્રવલ્લેત્ ન સોમમ્ ” આમા સોમ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાનને પીવા માટે નિષેધ જતાવ્યો છે. સોમનો નિષેધ કરી વટવક્ષની કુંપળોને દહીમાં વાટી મેળવી રસ જનાવવા કલ્પ છે તે મોખરસના ગદ્યામાં છે એ રૂપ છે માટે સોમગસ જેમ છુતશેષના બક્ષણનો વિષય અને તે જ ફલઅમસ પણ કુનરો હોય તે જ બક્ષણનો વિષય અને ઉપરના વાક્યમાં કરેલા આ આચો છે. આ ઉપરથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે ફલઅમસનો હોમ કરી પછી ને ખાઈ રહે તેનું બક્ષણ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાન કરે. અગ્રી રીતે બક્ષણ થાય તો તે અપૂર્વજનક યજ્ઞ છે. ॥ ૫૨ ॥

આહારોએજ રાજન્યચમસ તરફ અનુસર્પિણુ કરવું જોઇએ એ અધિકરણ સમગ્રવે છે
અનુસર્પિણુ સામાન્યાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(અનુસર્પિણુ) રાજન્ય ચમસ તરફ જનારાઓ દશ રાજન્યોજ હોવા જોઇએ
(સામાન્યાત્) એક જનિરુપ સામાન્ય ધર્મને લીધે.

ભાવાર્થ :— રાજસૂત્ર યાગમાં દશપેવનામક સોમવિહાર યાગ હોય છે ત્યાં આ પ્રમાણે
અવધ યાવ છે કે, દત્ત પ્રાજ્ઞાઃ સોમાન્ મહવન્તિ દશ દશ એકેઽં ચમસમનુવન્તિ સો આહારો
સોમરસનુ' બક્ષણ કરે તેમાં એક એક ચમસ પાત્ર તરફ દસ દસ જથ્થા અનુસર્પિણુ કરે (અર્થાત્
જય) આમાં સશય એ યાવ ॥ કે રાજન્યચમસમાં ક્ષત્રિયોના અધિકાર હોય છે માટે દશ
ક્ષત્રિયોએ જ ચમસ તરફ અનુસર્પિણુ કરવું કે દશ આહારોએ પણ અનુસર્પિણુ કરવું ? રાજસૂત્ર
યાગમાં પણ ક્ષત્રિયોના જ અધિકાર હોય છે. માટે રાજન્ય યજમાનનો રાજન્ય ચમસ જ હોય
છે, આ સંજ્ઞામાં પૂર્વપક્ષવાદીનો મત એ છે. કે રાજન્ય ચમસ તરફ દસ ક્ષત્રિયો જ હોવા
જોઇએ. પ્રકૃતિયાગમાં ચમસનુ' બક્ષણુ વિહિત છે અને બક્ષણુમાં એક જાતીવર્ણજન પ્રાપ્ત યાવ
છે અને દશ સંખ્યા પણ પ્રાપ્ત યાવ છે માટે રાજન્યચમસનુ' બક્ષણુ એક યજમાન ક્ષત્રિય અને
ખીજ નવ ક્ષત્રિયોએ મળી કરવું જોઇએ ॥ ૫૩ ॥

પૂર્વપક્ષ

બ્રાહ્મણા વા તુલ્યશન્દત્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિધ્ધાંત પક્ષની સૂચના કરે છે. (બ્રાહ્મણ.) રાજન્ય ચમસ તરફ પણ
દશ આહારો જ અનુસર્પિણુ કરે (તુલ્યશન્દત્વાત્) ફરી ચમસોમાં આહારોએ જ બક્ષણુ કરવાનું
હોય છે કારણ કે તે જથ્થા એક જાતીય છે.

ભાવાર્થ :—“ જત પ્રાજ્ઞા ” સો આહારોનો અનુવાદ કરી સોમરસના પાત્રનું વિધાન
છે, માટે દશ દશનો જે નિયમ બાંધ્યો છે તે પણ આહારોને ઉદ્દેશીને જ છે માટે રાજન્ય
ચમસમાં પણ દશ આહારોને સોમબક્ષણુ કરવાનું હોય છે. ક્ષત્રિયોને નાંદ જો દશ ક્ષત્રિયો
રાજન્યચમસનુ' બક્ષણુ કરે તો ખીજ નવ ચમસ-બક્ષક આહારોથી તે વિજનીય યજ જય,
વિધાન તો સો આહારોને ઉદ્દેશીને જ છે દશ ક્ષત્રિયો ચમસબક્ષણુમાં આવાથી સો આહ-
રોની સંખ્યા પણ પૂરી યાવ નાંદ અને એમ કરવાથી વિધિ ભગ યજ જય માટે રાજન્યચમસ
માં પણ આહારોએ જ સોમબક્ષણુ કરવું જોઇએ ॥ ૫૪ ॥

इति गीर्मासागुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः समाप्तः

अथ पठः पादः

અનારભ્યવિહિતપર્ણુતાદિના પ્રકૃતિમાં નિવેશ કરવો એ અધિકરણને સમગ્રવે છે

પૂર્વપક્ષ

सर्वार्यमप्रकरणान् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(સર્વાર્યમ્) અનારભ્ય-અર્ધીન પાત્ર આદિ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બન્નેમાં
નિવેશ પામે ॥ કારણ કે (અપ્રકરણાન્) એનો પ્રકરણ સાથે સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—યસ્ય પર્ણમયો જુહુ મંવતિ ન સ પાપ શ્લોક મૂળેતિ “ જેને પથારીની જુહુ
(પાત્ર) હોય છે તે પાપ શ્લોકને સાંભળતો નથી. અર્થાત્ તેની નિંદા થતી નથી ” આ વાક્ય
પ્રાર્થ પ્રકરણ સાથે સંબંધ ધરાવતું ન હોવાથી, ‘ અનારભ્યવિધિ ’ કહેવાય છે. પર્ણુ—એટલે
પથારી. ‘ પથારીની જુહુ અનાવરી ’ આ વિધિ પ્રકૃતિ યાગમાં અને વિકૃતિ યાગમાં નિવેશ પામે
છે. માટે “ પર્ણમયો જુહુમંવતિ ” આ અનારભ્યવિધિ સર્વાર્ય છે એટલે કે પ્રકૃતિયાગ અને વિકૃતિ

વાગ બન્ને માટે છે. પ્રકૃતિવાગમાં પશુમંત્રી જુદું હોવી જોઈએ તેમ વિદ્યુતિવાગમાં જુદું હોવી જોઈએ. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત પદ્ય

પ્રકૃતૌ વાગ્દ્વિસ્તૃત્વાત્ ॥

પદ્યાર્થ :— (વા) અથવા (પ્રકૃતૌ) દર્શનપૂર્ણમાસવાગરૂપ પ્રકૃતિમાં જ પશુમંત્રી જુદો સંનિવેશ છે. (વાગ્દ્વિસ્તૃત્વાત્) એમ સંનિવેશ માનવાથી દ્વિરુક્તિરૂપ હોવાની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

સાવાર્થ :— ‘પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા’ અર્થ અતિદેશ વાક્ય છે. એનાથી પ્રકૃતિવાગમાં જે અંગો હોય છે તેનો અતિદેશ વિદ્યુતિવાગમાં થાય છે. માટે જો પશુમંત્રી જુદું પ્રકૃતિવાગમાં સંનિવેશ માનવામાં આવે તો અતિદેશ વાક્યથી વિદ્યુતિવાગમાં પણ ‘પશુમંત્રી’ જુદું આવી જ જશે. આ કારણથી પ્રકૃતિ અને વિદ્યુતિ બન્નેમાં સ્વયં પર્ણમંત્રી જુદામંત્રી ન સ પાપ શ્લોક’ જુગોતિ એ અનારબ્ય વિધિનો સંનિવેશ માનવો નહિ, કારણ કે એમ માનવાથી દ્વિરુક્તિ થાય છે વિકૃતિ-વતિદેશશાસ્ત્રે એકદા સ્પષ્ટવચ્ચનેન ચેકદા એકવાર અતિદેશ વાક્યથી અને બીજાવાર અનારબ્યવિધિ-રૂપ ઉક્ત વાક્યથી. આવી દ્વિરુક્તિ ન આવે માટે પ્રકૃતિમાં જ ઉક્ત અનારબ્યવિધિનો સંનિવેશ માનવો. ॥ ૨ ॥

દ્વિતીયી પૂર્વપક્ષ

તદર્જનં તુ વચનપ્રાપ્તે ॥ ૩ ॥

પદ્યાર્થ :— (તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તદર્જનં) અનારબ્ય વિધિને ઓડીને (વચનપ્રાપ્તે) પ્રકરણ પૂરત વિધિ વાક્યથી જે જે ધર્મ પ્રકૃતિવાગમાં વિહિત હોય તે તે ધર્મો વિદ્યુતિવાગમાં પણ કરવા અર્થાત્ પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એ ચોક્કસ વાક્યની પ્રજ્ઞા સમજવી.

સાવાર્થ :— અનારબ્યવિધિને ઓડીને પ્રકરણપૂર્વક વિધિવાક્ય-પ્રાપ્ત ધર્મોને ચોક્કસ વાક્યથી વિદ્યુતિવાગમાં પ્રાપ્ત કરાવવામાં આવે છે. અતિદેશવાક્યથી વિદ્યુતિ વાગમાં જે ધર્મો પ્રાપ્ત કરાવવા એતો અનુમાનથી પ્રાપ્ત કરાવવા કહેવાય અનારબ્યવિધિથી જે ધર્મો વિદ્યુતિવાગમાં પ્રાપ્ત કરાવવા એતો પ્રત્યક્ષથી પ્રાપ્ત કરાવવા કહેવાય. અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવાન હોય છે માટે જે અનારબ્યવિધિ છે તે પ્રકૃતિ અને વિદ્યુતિ બન્ને માટે છે. તત્સ્યાર પ્રકૃતિવિકૃત્યર્થોઽનારબ્ય-વિધિઃ ઈતિ સામરસાધ્યમ્ ॥ ૩ ॥

આરોપ સૂત્ર

દર્શનાદિતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદ્યાર્થ :— (દર્શનાત્) વિદ્યુતિવાગમાં પ્રકૃતિવાગના ધર્મો જોવામાં આવે છે (ઈતિચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો (આનો સંબંધ આગમના સૂત્રમાં છે)

સાવાર્થ :— જો ચોક્કસાસ્ય અર્થાત્ અતિદેશશાસ્ત્ર કરતા અનારબ્યશાસ્ત્ર બળવાન હોય તો અનારબ્યવિધિથી વિદ્યુતિવાગમાં ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ જવાથી ચોક્કસાસ્ય અર્થાત્ પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એની આકાંક્ષા જ રહેશે નહિ. તો પછી પ્રમાણરિતુ દર્શન વિદ્યુતિવાગમાં થશે નહિ. પણ કોઈ કોઈ કાણે પ્રમાણ-આદિ પણ જોવામાં આવે છે. પ્રગણે પ્રગણે કૃણ્ણં જુગોતિ માટે જો ચોક્કસવાક્યને બળવાન માનવામાં આવે તો ઉક્ત દર્શનની ઉપપત્તિ થઈ શકે. આ કારણથી પ્રકૃતિને માટે અનારબ્યવિધિ છે એમ માનવું જોઈએ ‘તત્સ્યાર પ્રકૃતિવિકૃત્યર્થોઽનારબ્ય-વિધિઃ ઈતિ સામરસાધ્યમ્ ॥ ૪ ॥ પૂર્વપક્ષ તરફથી ઉપરની શબ્દો નિરાકરણ કરવામાં આવે છે.

ન ચોદનકામ્યાર્થત્ ॥ ૫ ॥

પદ્યાર્થ :— (ન) અનારબ્યશાસ્ત્રથી ચોક્કસાસ્ય નિરાકરણ બનવું નથા. (ચોદનકામ્યાર્થત્) સ્વયં પર્ણમંત્રી જુદામંત્રી એ ચોક્કસ-શાસ્ત્રમાં ચોક્કસતા છે.

સાવાર્થ :— સ્વયં પર્ણમંત્રી જુદામંત્રી અનારબ્યશાસ્ત્ર જુદામંત્રી માત્ર પશુમંત્રીનું

જ વિધાન કરે છે. જુદાનું નહિ એ જુદા અને પર્ણમયીત્વ બંનેનું વિધાન હોય અનારબ્યશાસ્ત્ર કયું હોય તે પ્રતિવદ્ વિરુદ્ધિઃ કર્તાવ્ય એ ચોદા નિગદ્ય શાસ્ત્ર. પણ એમ નથી માટે વિરુદ્ધિ યામમાં જુદાની પ્રાપ્તિ તેા ચોદકશાસ્ત્રથી થશે અને તેમાં પર્ણમયીત્વની પ્રાપ્તિ અનારબ્યશાસ્ત્રથી થશે માટે જુદા પ્રાપ્તિને માટે પ્રતિવદ્ વિરુદ્ધિઃ કર્તાવ્ય એ એ દેહ શાસ્ત્ર સાક્ષ્ય રહેશે ॥ ૫ ॥

ફરીથી સિધ્ધાંતી શંકા કરે છે. ઉત્પત્તિરિતિ ચેત ॥ ૬ ॥

પરોપ :—(તર્કિત.) જુદાની ઉત્પત્તિ પણ અનારબ્ય શાસ્ત્રમાં નિહિત છે (હતિ ચેત) એ એમ કહેવામાં આવે તેા (આનુ સમજાવવા આગળનાં સૂત્રમાં છે.)

ભાવાર્થ :—યસ્ય જળમયો જુદૂર્મયતિ આ અનારબ્ય શાસ્ત્રથી જુદાનું પણ અપૂર્વ વિધાન છે. યસ્યેવ સ્વે સ્વયો મયન્તિ રૂપે રૂપાં પ્રાપ્તી જળમયો જુદૂરિતિ વિરોધવિધિ. ॥ આ વાક્ય રચયતી પ્રાપ્તિ વિરૂપિત યામમાં બતાવી છે પણ જુદા માટે વિરોધવિધિ ન. એટલે કે અનારબ્ય શાસ્ત્ર જ જુદાનું વિરૂપિત વિધાન કરે છે તેથી જુદાને માટે ચોદકશાસ્ત્રની આશંકા રહેતી નથી. અર્થાત્ યસ્ય જળમયો દમ્ભાદિ અનારબ્યવિધિનો સ્વયં પ્રકૃતિ સાથે નથી કિંતુ વિરૂપિત સાથે જ છે.

ન તુલ્યત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પરોપ :—(ન) નહિ. (તુલ્યત્વાત્) તુલ્યત્વનાં ચક્રકં ધરિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યસ્યેવ સ્વે સ્વયો મયન્તિ રૂપે અરી પ્રથમ રચયતી પ્રાપ્તિ કહેવી પડશે. જા સ્વા. એ પહેલાં પ્રાપ્તિને જ નિર્દેશ કરે છે માટે ચોદક શાસ્ત્રથી જ જુદાની પ્રાપ્તિ છે એમ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૭ ॥

અંતિમ સિધ્ધાંત ચોદનાર્થકાત્ત્વન્યાંતુ મુદયવિપ્રતિપેષાત્પ્રકૃતયર્થઃ ॥૮॥

પરોપ :—(તુ) પૂર્વપક્ષનો સિદ્ધાંત મુદયે છે : (ચોદનાર્થકાત્ત્વન્યાં) વિરૂપિતમાં બધા પક્ષો ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. (મુદયવિપ્રતિપેષાત્) મુખ્ય અનારબ્યશાસ્ત્રનો વિપ્રતિપેષ હોવાથી. (પ્રકૃતયર્થઃ) અનારબ્યવિધિ પ્રકૃતિને ગણેજ છે.

ભાવાર્થ :—અનારબ્યવિધિશાસ્ત્રનો પ્રકૃતિમાંજ નિવેશ માનવેા જોઈએ અને પ્રતિવદ્ વિરુદ્ધિઃ કર્તાવ્ય એ ચોદકશાસ્ત્રના પ્રકૃતિના જોઈલા પર્ણ છે તે વિરૂપિતમાં પણ કરવા જોઈએ જુદાની પ્રાપ્તિ વખતે જ પર્ણમય ત્વની પણ પ્રાપ્તિ થઈ જશે અનારબ્યશાસ્ત્ર બાંને પ્રત્યક્ષ ગદ્ય અને ચોદકશાસ્ત્ર બંને આનુબંધિક રહ્યું પણ જુદાની પ્રાપ્તિ માટે પ્રત્યક્ષ અનારબ્યશાસ્ત્રે કરતી પણ ચોદકશાસ્ત્રને બસતર માનવું જોઈએ જુદાપ્રતિવેલયામેવ જળતાવા જપિ પ્રપ્તો પ્રત્યક્ષપ્રતિવેલ નિગદ્યશ્ચ” જુદાની પ્રાપ્તિ વખતે જ પર્ણતાની પ્રાપ્તિ થઈ જતી હોવાથી વિરૂપિતમાં અનારબ્યશાસ્ત્રની આતંત્ર રહેતીજ નથી, આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત રોપટ થાય છે કે અનારબ્યવિધિ અર્થાત્ અપ્રકરજ્ઞ ધરિત વિધિ પ્રકૃતિમાંજ સંનિવેશ પામે છે. ॥ ૮ ॥

સામિધિનીની સપ્તદશ સંખ્યા વિરૂપિતપ્રાપ્તિની છે એ અધિકૃષ્ટ.

પ્રકરણવિશેષા તુ વિરૂપિતો વિરોધિ સ્થ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પરોપ :—(તુ) પણ (પ્રકરણવિશેષાત્) કર્તાવ્યમાંજ પ્રકરણમાં જ્યદશસામિધિની રચ્ય આ વાક્યપ્રતિપાદિત સંખ્યા રૂ. વિરોધ હોવાથી (વિરોધિ) વાક્યરચ-વિરોધિ સ્થપત-રચ (વિરૂપિત) વિરૂપિત યામમાં (સ્થાત્) સંપદ છે.

ભાવાર્થ :—સપ્તદશ સામંતીરતુમ્ભાત્ અત્તર સામિધિની મત્રેા જોડવા “પ્રવે વજ્ઞ સમિષ્વ” પ્રત્યદિ અત્રેા સગ્રવેદના ૩-૨૭ ગ્રોત્ર મંડળના સત્તાવીસમાં ચક્રતાના મત્રેા

પણ સિદ્ધાંતપક્ષવાદી કહે છે કે મંત્રોની જે સત્તર સંખ્યા બોધવાની કહી છે તે વિકૃતિયાગમાં જ સંનિવેષ્ટ છે. પ્રકૃતિયાગમાં પંદર મંત્ર બોલવા એવો પ્રકૃતવિધિ છે, માટે જો સામ્યદર્શને પ્રકૃતિયાગમાં સંનિવેષ્ટ કરવામાં આવે તો ‘પાંચદશ’ સાથે વિરોધ થાય. માટે મિત્ર વિન્દાધરકંઠક આદિ જે વિકૃતિયાગ છે તેમાં જ સામ્યદર્શનો સંનિવેષ્ટ કરવો જોઈએ, એટલે કે સત્પદ્મ સામિષેનીસ્તુત્યાત્ આ બનારબંધવિધિ મિત્રવિન્દાદિ વિકૃતિયાગ માટે છે પ્રકૃતિયાગ માટે નહિ. ॥ ૯ ॥

ગોદોહનાદિ પ્રકૃતિયાગમિત્યાધિકરણ.

નૈમિત્તિકં તુ પ્રકૃતૌ ત્વજિકારઃ સંયોગવિશેષાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(૬) ‘પણ (નૈમિત્તિકમ્) ગોદોહન નૈમિત્તિક છે, તેથી તેનો પ્રકૃતિયાગ સંનિવેષ્ટ છે. (ત્વજિકારઃ) અમસનો આધક થાય છે (સંયોગવિશેષાત્) પરબ્રહ્મ ૧૫ પદવિશેષનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ સંનિધિમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘ ગોદોહનં પશુકામ પ્રણયેત ’ પરબ્રહ્મ કામના કરનારે ગોદોહનથી પ્રણયન કરવું, આ વાક્યથી ગોદોહન વિકૃતિયાગમાં સંનિવેષ્ટ હોવું જોઈએ કારણ કે, પ્રકૃતિયાગમાં તો અમસથી પ્રણયન આવરુદ્ધ છે, આવી પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું કથન છે કે ગોદોહન છે માટે તેનો પ્રકૃતિયાગમાં જ સંનિવેષ્ટ છે. ગોદોહન અમસનું આધક થશે કારણ કે ‘પરબ્રહ્મ’ ૫૬ ૩૫ વિશેષનું શ્રવણ થાય છે. અર્થાત્ જેને પરબ્રહ્મના હેતુ તેને ગોદોહનથી પ્રણયન કરવું, અમસથી પ્રણયન કરવું એ તો સામાન્ય છે અને સામાન્યનો વિશેષથી વ્યાધ થઈ શકે છે. સાર એ નીકળ્યો કે જેને પરબ્રહ્મ કામના ન હોય તે બંને અમસથી પ્રણયન કરે પણ પરબ્રહ્મવાળાએ તો ગોદોહનથી પ્રણયન કરવું, માટે ગોદોહનનો પ્રકૃતિયાગમાં સંનિવેષ્ટ છે. ॥ ૧૦ ॥

આધાન પવમાનેષ્ટિનું અંગ નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે,

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર દષ્ટવર્થમન્યાધેયં પ્રકરણાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(દષ્ટવર્થમ્) પવમાન આદિ ઈષ્ટિને માટે (માન્યકર્તૃમ્) અન્વયાધાન છે (પ્રકરણાત્) પ્રકરણમાં પઠિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમને પવમાન, અમને શવચય, આદિ વાક્યોથી પવમાન ઈષ્ટિ વિદિત છે અને તેની જ સંનિધિમાં પાઠ છે કે ‘બ્રહ્મગોઝમિનાદયોત્’ ‘ પશંત ઋષભા બ્રાહ્મણે અન્વયાધાન કરવું. ’ આ પ્રકરણ બતાવી અન્વયાધાન ઈષ્ટિ માટે છે અને તેથી તે ઈષ્ટિનું જ અંગ છે. ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર મ યા તાસાં તદર્થત્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ય) પૂર્વપક્ષના નિરાસને થયે છે. (ન) અન્વયાધાન ઈષ્ટિનું અંગ નથી. (તાત્પર્ય) ઈષ્ટિઓ પોતે જ (તદર્થત્યાત્) આદ્યતીત આદિ અગ્નિનાનું અંગ છે.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્રિયા પોતેજ આદ્યનીય આદિનું અંગ હોવાથી અન્યાયાધાન ઈન્દ્રિયોનું અંગ નથી. ઈન્દ્રિય કેમ કેલ-અવયુ નથી. માટે “ફલવત્પ્રાપ્તિયો અફલ તદ્દક્ષમ્” આ ન્યાયનો પ્રસંગ થઇ શકતો નથી. આ કારણથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આધાન અને ઈન્દ્રિયા બન્ને અગ્નિઓને માટે છે અને અગ્નિઓ નિર્ગિય કણુઓને માટે છે. સાર એ નીકળે કે અન્યાયાધાન ઈન્દ્રિયોનું અંગ નથી. ॥ ૧૨ ॥

લિક્ષ્વદર્શનાચ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિક્ષ્વદર્શનાચ) વાક્ય ૧૫ લિંગનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જીર્યંતિ વા એવ-આહિતામિઃ સંકસરસ્યૂપરસ્તાત્ । એવાનિ હવીંપિ સવત્સરે નિર્વપેત્, તેન એ ન જીર્યંતિ । આહિન અગ્નિ વરસને અતે શુદ્ધ થઇ જાય છે, પણ વરસની આખરે હવિઓનું નિર્વપન કરવાથી તે શુદ્ધ થતો નથી અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો કરવાથી આહિત અગ્નિ શુદ્ધ થતો નથી. આ વાક્યથી ૨૫૪ થાય છે કે ઈન્દ્રિયો અગ્નિને માટે જ છે અને તેથી અગ્નિઓનું અંગ છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે. માટે ઈન્દ્રિયો ૨૫૫ અંગ હોવાથી અન્યાયાધાન ઈન્દ્રિયોનું અંગ નથી. ॥ ૧૩ ॥

આધાનની સર્વાર્થિતા છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

સમસ્યવર્થ યથાગ્ન્યેઽનારમ્યવાદાઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તત્) આધાન (પ્રજ્વલ્યર્થ) પ્રકૃતિવાચક સનિવિષ્ટ છે. (યથા) જેમ (અન્ય) પશુંમયીત્વ-આદિ (બનાવવાવાદાઃ) અનારભ્યવાદો પ્રકૃતિવાચકો માટે હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—ઐત વિધિથી આદ્યનીય-આદિ અગ્નિઓના સ્થાપનનું નામ અન્યાયાધાન છે. એ અન્યાયાધાન અર્થાત્ આધાન કેવળ પ્રકૃતિવાચકો માટે જ છે. જેની રીતે ચલ્ય પર્ણમયો જદ્દ મંચતિ આદિ અનારભ્યવાદો વિદિત થયેશે. પશું-પક્ષાદિ પ્રકૃતિવાચકો માટે છે તેજ રીતે ‘વગ્નતે ઝમીન્ આદ્યીત’ આ અનારભ્યવાદથી વિદિત અન્યાયાધાન પણ પ્રકૃતિવાચકો માટે છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વાર્થ યા આધાનસ્ય સ્વકાલત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંત પક્ષને સમજાવે છે. (સર્વાર્થ) અન્યાયાધાન સર્વને માટે છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બંને યજ્ઞોને માટે છે એટલે બધા કણુઓને માટે છે. (આધાનસ્ય) આધાનનો (સ્વકાલત્વાત્) પોતાનો કાળ વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્વક ૨૫ પ્રધાનનું અંગ જ એ અન્યાયાધાન હોત તો પ્રધાનમૂલ દર્શનપૂર્વક માસવાચકો કાળ દર્શન અમાવાસ્થા અને પૂર્ણિમા છે તે જ કાળ તેના અંગનો કાળ હોત. જે પ્રધાનનો કાળ હોય છે તે જ તેના અંગનો પણ કાળ હોય છે, એવો નિયમ છે. અંગનો કેઈ સ્વતંત્ર કાળ હોતો નથી. પણ અહીં તો “વગ્નતે ઝમીન્ આદ્યીત”

સ્વતંત્ર વસન્ત કાગનું પણ નિધાન છે, માટે આધાન કેવળ અગ્નિને માટે છે અને એ આધાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિઓ બધા કુત્રુઓને માટે છે. “યદાદ્વત્તીયે જુહોતિ” ઇત્યાદિ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

પવમાન ઇષ્ટિઓ આશ સંસ્કૃત અગ્નિમાં કરવી જોઇએ. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

તાસામગ્નિ : પ્રકૃતિત : પ્રયાજવત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તાસામ) પવમાન ઇષ્ટિઓના અગ્નિ હોમને માટે (પ્રકૃતિત :) દર્શ-પૂર્ણ માસ ૧૫ પ્રધાન યાગમાંથી અતિદેશ કરવો જોઇએ (પ્રયાજવત્) જેમ પ્રયાગનેા અતિદેશ થાય ॥ તેમ

ભાવાર્થ :—પ્રયાગનેા હોમ સંસ્કૃત અગ્નિમાં થાય છે. અને તે સંસ્કૃત અગ્નિ પ્રધાન યાગમાંથી લાવવામાં આવે ॥ તેજ પ્રમાણે પવમાન ઇષ્ટિઓ પણ પ્રધાન યાગમાંથી સંસ્કૃત અગ્નિ લાવી તેમાં હોમ કરવો જોઇએ. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ન વા તાસાં તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચને છે. (તાસામ ન) પવમાન ઇષ્ટિથી સંસ્કૃત અગ્નિ ત્યાં હોતો નથી કરણ કે (તદર્થત્વાત્) એ ઇષ્ટિઓ જ અગ્નિને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—જો પવમાન ઇષ્ટિમાં સંસ્કૃત અગ્નિ અપેક્ષિત હોય તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ અગ્નિ ક્યાંથી સંસ્કૃત થાય છે ? ઉત્તર એજ છે કે પવમાન ઇષ્ટિથી. આનાથી તો અનવરથા અથવા અન્વેષ્યાશ્રય હોય આવીને હોમ રહે છે. જ્યારે જ્યારે પવમાન ઇષ્ટિ કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે પવમાન ઇષ્ટિથી તે સંસ્કૃત અગ્નિ જોઇએ. આ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વ પવમાન ઇષ્ટિઓ અનન્ત માનવી જોઇએ જે કદિ પણ સંભવી શકે નહિ અથવા પવમાન ઇષ્ટિને સંસ્કૃત અગ્નિની અપેક્ષા અને અગ્નિ સંસ્કાર પવમાન ઇષ્ટિની અપેક્ષા આવી રીતે અન્વેષ્યાશ્રય હોય આવીને હોમ રહે એટલે પવમાન ઇષ્ટિ જ ધર્મ શો નહિ માટે સિદ્ધાંત એ છે કે પવમાન ઇષ્ટિઓમાં સંસ્કૃત અગ્નિની જરૂર નથી અસંસ્કૃત અગ્નિમાંજ પવમાન ઇષ્ટિઓ કરવી. ॥ ૧૭ ॥

ઉપાકરણ આદિ અગ્નિયોગીય પશુના ધર્મ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તુલ્ય : સર્વેષાં પશુવિધિ : પ્રકરણાવિશેષાત્ ॥ ૧૮ ॥

ાર્થ :—(સર્વેષામ્) સર્વ પશુઓને માટે (પશુવિધિ :) પશુ ધર્મ (તુલ્ય : સમાન છે. (પ્રાકરણાવિશેષાત્) પ્રકરણગત કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટિમ યાગમાં અગ્નિયોગીય, સવનીય અને અનુગન્ધ એવા ત્રણ પશુઓ હોય છે. જે પશુને અગ્નિ અને સોમ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાર્થિત કરવા માટે દાનમાં આપવામાં આવે છે તે અગ્નિયોગીય પશુ કહેવાય છે. સોમ સ્વરૂપે જે પશુનું દાન કરવામાં આવે ॥ તેને ‘સવનીય પશુ’ કહેવામાં આવે છે અને ‘અવગ્રય’ નામ ઇષ્ટિ કર્યા પછી જે

પશુનું દાન કરવામાં આવે છે તેને ‘અનુગ્રંથ પશુ’ કહેવામાં આવે છે. જે દિવસે સોમવ્રતાને ફરી રસ ઝાટવામાં આવે છે તેને ‘સૌત્ય’ દિવસ કહેવામાં આવે છે. જે દિવસે માગતો આરભ કરવામાં આવે છે તેને ઔપવરથ્ય દિવસ કહેવામાં આવે છે. એટલે પહેલ દિવસનું નામ ઔપ-વરથ્ય અને બીજા દિવસનું નામ સૌત્ય દિવસ છે. .

ઉપાકરણ અને પર્વગ્નિકરણ એ પશુઓના ધર્મ છે. પશોરુપસર્જનમ્ ઉપાકરણમ્ પશુને દાન આપવાના અંગ તરીકે રપથ કરવો તેનું નામ ઉપાકરણ અને દર્મજ્વાલ્યા ત્રિ - પ્રદક્ષિણીકરણમ્ પર્યત્રિકરણમ્ ડાકની શ્રુતિને સળગાવી તણુ વખત પશુની એતરકે ફેરવવી તેનું નામ પર્વગ્નિકરણ છે. આ ધર્મો તણુ પશુઓને માટે છે, કારણ કે એનો પાક સમાન રીતે ભોજીતબોમના પ્રકરણમાં છે, સોમવ્રતા આદિના એ ધર્મો નથી પણ સવનીય પશુના એ ધર્મો છે. ॥ ૧૮ ॥

બીજો પૂર્વ પ્રશ્ન

સ્થાનાશ્વ પૂર્વસ્થ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ : (જ) અને (સ્થાના) ક્રમથી (પૂર્વસ્થ) પ્રથમ અગ્નિયોગીયના પશુ એ ધર્મો છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાકરણ, ઉપાનયન, પર્વગ્નિકરણ વગેરે ધર્મો કેવળ સવનીય પશુના ધર્મ નથી પણ અગ્નિયોગીય પશુના પણ એ ધર્મો છે માટે એ ધર્મો ઉપપાદ્ય ધર્મો છે અર્થાત સવનીય અને અગ્નિયોગીય પશુ બન્નેને માટે છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સ્વસ્થવેકેપાં તત્ર પ્રાકૃતિગુણાર્થા ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(એકપા) કેટલાક રાખીઓ (સ્વ) સવનીય પશુઓનું આત્માન કરે છે (તત્ર) તેમાં (પ્રાકૃતિ) પ્રથમ શ્રુતિ (ગુણાર્થ) ગોણુ શ્રુતિ છે (ઘ) ‘ઘ’ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—આધિન પ્રદ્ શરીત્વા ત્રિઘ્તા યુર્ પરિચીય આમેય સવનીય વશુમુપકરોતિ આ વાક્યથી ઉપાકરણ આદિ ધર્મો સવનીય પશુને માટે બતાવ્યા છે તે તો ગુણાર્થક શ્રુતિ છે. બીજી ઉપાકરણ અને પર્વગ્નિકરણ આદિ ધર્મો તો અગ્નિયોગીય પશુને માટે છે. ॥ ૨૦ ॥

આદ્યેમ સૂત્ર

તેનોત્કણસ્ય કાલવિધિરિતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તેન) તેનાથી (ઉત્કણસ્ય) ઉત્કણ પશુનો (કાલવિધિ.) દાન તરીકે આપવાના સમયનું વિધાન છે (રિતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તે:—આનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—ક્રમથી અગ્નિયોગીય પશુના ઉપાકરણ આદિ ધર્મો અને પ્રકરણથી સવનીય પશુના ઉકલ ધર્મો છે એ બાત ઠીક નથી. આધિન વાક્ય તો કાળનું વિધાન કરે છે અર્થાત આધિન પ્રદ્ શરીત્વા મત્વાદિ વાક્ય સમયનું વિધાન કરે છે. પશુનું ક્યારે દાન કરવું એ સમયનું ઉકલ વાક્યમાં વિધાન છે, માટે ઉપાકરણ આદિ ધર્મો તો સવનીય પશુના જ ધર્મ છે. જે આ પ્રમાણે આલેખ કરવામાં આવે તો તેનું નિરાકરણ નહિ પ્રમાણે છે. ॥ ૨૧ ॥

આશ્લેષ-નિરાકરણ સૂત્ર નૈકદેશત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (એકદેશત્વાત્) એક દેશ હોવાથી.

સાધાર્થ :—‘આધિન’ અર્થ ‘સ્વીકૃત્વા’ આનયી આધિન કાળ એ વિધાન છે, ને સુચાર્થક માનવામાં આવે તો વાક્યનો ભેદ થાય છે ॥ ૨૨ ॥

આશ્લેષ સૂત્ર અર્થેનેતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અર્થેન) કાંઈ અર્થથી ઉત્પન્નના કાળનું વિધાન છે (ક્ષતિ કોર) ને એમ માનવામાં આવે તો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં—

સાધાર્થ :—મુદ્ધિના વિષય..... આતીત આ વાક્યથી કાળનું વિધાન છે એમ અનુમાન થાય છે. કારણ કે પશુને પકડીને યોનીસ કલાક મુધી કંઈ એસી રહેવાય નહીં. આદાર નિદાર આદિ જરૂર કરવા જોઈએ માટે કાળનું વિધાન કરે છે કે અમુક વખતે પશુનું ઘન કરી રહેવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

આશ્લેષ નિરાકરણ ન સુતિવિપ્રતિવેધાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ. (સુતિવિપ્રતિવેધાત્) ને કાળનું વિધાન માનવામાં આવે તો સુતિમાં વિપ્રતિવેધ આવે.

સાધાર્થ :—પશુને પકડી એસી રહેવું એનો એ અર્થ નથી કે હાથમાં પકડીને એસી રહેવું તેના ઉપર સ્વામિત્વ ધરાવીને રહેવું એટલોજ એનો અર્થ થાય છે. જેમકે કોનાણિ પરિણ્ણ આસ્તે ચામર ભાષ્ય ‘એતરને લઇને બેઠો છે’ આનો અર્થ એવો તે ન જ કરી શકાય કે હાથથી એતરને પકડીને એસી રહ્યો છે. પણ એનો ભાવ એ છે કે એતરનો લખી લઇને બેઠો છે એવો જ અર્થ થાય છે. એજ પ્રમાણે પ્રકૃત અર્થમાં પણ સમજવું. માટે, ઉપાકરણ આદિ સવનીય પશુના ધર્મ નથી. ॥ ૨૪ ॥

ઉપપત્તિ સૂત્ર સ્થાનાત્તુ પૂર્વસ્ય સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) વળી (સ્થાનાત્) કેમથી (પૂર્વસ્ય) અગ્નિને મીધ પશુના ધર્મો છે. (સત્તાત્સ) સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) તેને માટે હોવાથી.

સાધાર્થ :—સવનીય પશુઓનું પ્રકરણ જ નથી. સ્થાન કેમ ૨૫ પ્રમાણથી અગ્નિ-યોમીય પશુનું જ પ્રકરણ છે. માટે અગ્નિયોમીય પશુનો જ સંસ્કાર છે ત્યોતિષ્ઠામને કીધે કંઈ પણ સંસ્કાર નથી. માટે અગ્નિયોમીય પશુનાજ ઉપાકરણ આદિ સંસ્કારો છે. ॥ ૨૫ ॥

હેતુ સૂત્ર સિદ્ધિર્દર્શનાથ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સિદ્ધિર્દર્શનાથ) સિદ્ધિ વાક્ય હોવાથી

સાધાર્થ :—એવા વાક્યો પણ છે કે જેથી ઉપાકરણાદિ ધર્મ અગ્નિયોમીય પશુના જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સવનીય પશુને માટે એવા કાંઈ વાક્ય નથી. માટે ઉપાકરણ આદિ ધર્મો અગ્નિયોમીય પશુને માટે છે. ॥ ૨૬ ॥

અવોદના ગુણાર્થેન ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થેન) હિંદ્ર વિધાન રૂપ અર્થથી (અવોદના) વિધાન નથી.

ભાવાર્થ :—હિંદ્રવિધાન આદિ વાક્યો ગુણાર્થક છે એ કોઈ વિધાન નથી. એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. અર્થોત્તર વિધાનથી આદિ ધર્મો અગ્નિયોગીય પશુનાજ ધર્મો છે. એ સમગ્ર અધિકરણનો બાવ છે. ॥ ૨૭ ॥

શાખાહરણ આ ઉભયદોહના ધર્મ છે એ આધકરણ સમભાવે છે

પૂર્વ પક્ષ દોહયો : વાલમેદાત અસંયુક્તં ધૃતં સ્વાત ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(દોહયો :) સાયંકાળ અને પ્રાત : કાળ દોહનનો (વાલમેદાત) સમગ્ર જુદો જુદો હોવાથી (ધૃતમ્) સ્થંપૃથ્વીમાસ ચાગમાં સાબગવમાં આરતાં શાખાહરણ આદિ ઉક્ત દોહનોના (અસંયુક્તમ સ્વાત) ધર્મ ધર્મ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—સપ્તપૃથ્વીમાસ પ્રકરણમાં ' અસ્તિ સાયં દોહ : ' અસ્તિ પ્રાતરોહ : સાય દોહ ને અને પ્રાતરોહ પછી છે. શાખાહરણ, ગોપ્રરથાન, ગોદોહન વગેરે સાયંકાળના દોહન ધર્મો કે કારણ કે સાય દોહ પાઠ સાથે જ ઉક્ત ધર્મનો પાઠ હોવાથી સંનિધિ-મળથી સાયં-દોહના ધર્મો દોરવા જોગ છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રકરણાધિભાગાદ્યા સંયુક્તસ્ય કાલમાત્રમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાધિભાગાદ) પ્રકરણનો વિકાગ ન હોવાથી (સંયુક્તસ્ય) અંગ સંયુક્ત (વાલમાત્રમ્) ઉભય દોહન કાળ વિધાન છે. (વા) ' વા ' શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષ સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—મહાપ્રકરણ એક જ હોવાથી ઉભય દોહનમાં ભેદ ન હોવાથી શાખા હરણ આદિ ધર્મો બંને દોહનના ધર્મ છે. દપ્યમાવાસ્યામ્, દ્યુન્દ્ર વયોડનાવાસ્યામ્ આ વાક્યોને કાળ શાસ્ત્ર કહે છે. પૂર્વ દિવસે અર્થોત્તર અભાવાસ્થા દિવસે સાયંદોહનું આશ્નાન નથી પણ પ્યાર-પછીનો જે પ્રતિપદ્-દિવસ છે તેમાં વિધાન છે છતાં અભાવાસ્થામાં દોહન કહ્યું છે તે તો પ્રતિપદ્ને દિવસે દહીં તેપાર થાય માટે કહ્યું છે સ્વભાવ એવ વ્યવસ્થા વ્યવસ્થા અપરેદ્યુરભિનિવર્તે (સાબર ભાષ્ય) માટે બંને દોહનના ધર્મો વિદિત છે ॥ ૨૯ ॥

સંમાર્ગ-આદિ જે ગ્રહ ધર્મો છે તે ત્રણે સવન માટે છે. એ પ્રકરણને સમભાવે છે.

તદ્વત્સવનાન્તરે ગ્રહાન્નમ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તે જે પ્રમાણે (ગ્રહાન્નમ્) ગ્રહ ધર્મોનું અનુક્રાન (સવનાન્તરે) પ્રાત : સવન, મધ્યહન સવન અને સાયંસવનમાં થાય છે.

ભાવાર્થ :—અન્નવાચવ આદિ દસ ગ્રહો (પાત્ર વિશેષ) પ્રાત : સવનના પ્રકરણમાં પકિત છે. દુવાસ અંગોળના છેડાથી તેને સાફ કરવા દશાવિત્રેણ ગ્રહ સમાપ્તિ આ વસ્ત્રપ્રોચન આદિ ગ્રહધર્મો ત્રણે સવનોમાં કરવા. ત્રણે સવનોનું પ્રકરણ એક જ છે. કેમ કરતાં વાક્ય અને

પ્રકરણ બલવત્ છે, માટે અર્ધધર્મો તથા સવનના અહો માટે છે. પ્રાતઃ સવનમાં ઐન્દ્રવાયવ આદિ દસ અહો હોય છે. મધ્ય દિન સવનમાં મરુતતીત્ર આદિ નામક ચાર અહો હોય છે. સાયં-સવનમાં આદિત્ય આદિ નામક છ અહો હોય છે. આ સર્વ અહોને માટે અર્ધ ધર્મો છે. ॥ ૩૦ ॥

રશનાત્રિપૃત્વાદિ સર્વપશુઓના ધર્મો છે. એ અધિકરણને સંમળવે છે.

રશના વા લિજ્જવર્ણનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (રશના) ધર્મ સંહિત રશના બળને માટે છે (લિજ્જવર્ણનાત્) સવનીય પરિબાણમાં નિજત્વશુભિશ્ચ રશનાનો બળુવાદ રૂપ સિંચ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિયોમીય પશુસમીપ રશનાથી ધૂપતું પરિવેષ્ટન, રશનાને ત્રેવડી કરવી. રશના કર્મની હોવી ભોધાએ વચેરે ધર્મો કહેવામાં આવ્યા છે ‘ પરિવ્યયતિ ઈર્વ રશના ’ “ ત્રિવદ્ ભવતિ ” “ દર્શમયી ભવતિ ” આ રશના અને વેષ્ટન આદિ ધર્મો સનિધિ રૂપ અવાન્તર પ્રકરણથી અગ્નિયોમીય પશુના જ ધર્મ છે આતું પૂવ પક્ષતું માનવું છે સિદ્ધાંતપક્ષતું માનવું છે કે સવનીય પશુમાં પણ એ બધાનો સંબંધ છે પરિબાણવેષ્ટન એ તો પૂવનો જ ધર્મ છે અને પૂવ તથા પશુઓને માટે હોય છે માટે વેષ્ટનાદિ સર્વપશુઓના ધર્મ છે. ॥ ૩૧ ॥

અપશુ અને અદાભ્યના પણ સાદન આદિ ધર્મો છે. એ પ્રકરણને સંમળવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર આરાધિષ્ઠમસંયુક્તમિતરેરસંનિધાનાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(આરાધ) પ્રકરણપરિત મદસમીપ (ષિષ્ટમ) વિધાન કરવામાં આવેલા સંભારાદિ ધર્મ (ઇતરે) અન રમ્ય-પકિતમહો સાથે (અસંયુક્ત) સબદ્ધ નથી (અસંનિધાનાત્) દૂરવૃત્તિત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપશુ અને અદાભ્ય કહેવાના પાઠ પ્રકરણ-બાલ હોવાથી સંભારાદિ ધર્મો એ મહોને સાથ પડતા નથી પણ ઐન્દ્રવાયવાદિ મહોને જ સાથ પડે છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંયુક્ત વા તદ્યત્વાત્ શોપસ્ય તન્નિમિત્તવાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (સંયુક્ત) પ્રદમાન સાથે સંભારાદિ ધર્મ સંયુક્ત ને. (તદ્યત્વાત્) તે ધર્મો ન્યોતિષ્ટોમના અપૂર્વ માટે છે (શોપસ્ય) મદધર્મો મદદ્વારા (સધિમિત્તવાત્) ન્યોતિષ્ટોમના અપૂર્વના કારણ છે.

ભાવાર્થ :—સંભારાદિ ધર્મો બધા મહોને માટે છે. અનારમ્ય પકિત અપશુ અને અદાભ્ય મહોને માટે પણ છે, કારણ કે એ બધા ધર્મો મદદ્વારા ન્યોતિષ્ટોમના અપૂર્વના કારણ છે. ॥ ૩૩ ॥

નિર્દેશાદ્ વ્યવર્તિત્વેત ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશાદ્) વિધાયક વાક્યથી પણ (વ્યવર્તિત્વેત) ઉક્ત ધર્મોનો પ્રદમાન સાથે સંબંધ ન હોવા છે.

ભાવાર્થ :—(ગ્રહં સંમાર્ષ્ટિ) આ વાક્ય આસ અમુક ગ્રહોને માટે નથી પણ ગ્રહસામાન્ય માટે છે, માટે અંશુ અને અદાભ્ય ગ્રહોપણ સંમાર્ષ્ટિ ધર્મોના સંબંધી છે. ॥ ૩૪ ॥

ચિત્રણી આદિ ઇષ્ટકા અગ્નિના અંગ છે એ પ્રકરણ સમગ્રવે છે.

અન્યક્ષમપ્રકરણે તદ્વત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અન્યક્ષમ) અનારભ્ય પદિત ચિત્રણી આદિ ઇષ્ટકા પણ (તદ્વત્) અંશુ અને અદાભ્ય ગ્રહ પેટે (અન્યક્ષમ) અગ્નિના જ અંગ છે.

ભાવાર્થ :—“ ચિત્રણીરપદધાતિ ” “ અક્ષગ્રામદેવ્યા કુર્યાત્ ” આ વાક્યો અપ્રકરણ પદિત ॥ ૩૪ ॥ પણ ‘ ચ એવ વિદ્વાન્ જાપિ વિલુતે ’ આ વાક્ય પ્રકરણ પદિત છે માટે અખંડ-ત્વાદિ અગ્નિ સાધનભૂત ઇષ્ટકાના ધર્મો છે, પ્રથમચિત્તના ધર્મ નથી. જેવી રીતે સંમાર્ષ્ટન આદિ અપ્રકરણ પદિત અંશુ તથા અદાભ્ય નામક ગ્રહોના ધર્મ ॥ તેવીજ રીતે અખંડત્વાદિ ધર્મો અપ્રકરણ પદિત હોવા છતાં ચિત્રણી આદિ ઇષ્ટકાના જ ધર્મ છે માટે ચિત્રણી આદિ ઇષ્ટકાઓ અગ્નિના અંગ છે. ॥ ૩૫ ॥

‘ કથ અભિધય આદિ કેવળ સોમનાજ ધર્મ છે ’ એ અધિકરણને સમગ્રવે ॥

નૈમિત્તિકમનુલ્પત્તવાત્ અસમાનચિધાન્ સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(નૈમિત્તિકમ) ફક્ત ચત્રસ દ્રવ્ય નૈમિત્તિક છે, માટે (અસમાનચિધાનમ) (સ્યાત્) સોમગુણ વિધાન એવું ન હોય કહે (અનુલ્પત્તવાત્) સમાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાન હોય તે તેને વડલાની કુંપળા લાવી, વાડી તેમાં દહીં નાખી સોમરસને બદલે આપવી એવું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. આ વડકુંપળા વાડીને તૈયાર કરી હોય ॥ તેને ‘ ફલચમસ ’ કહેવામાં આવે છે. ન્યમોષમુકુલરૂપસ્ય ફલસ્ય વિગ્ન ચમ્વતે (મજ્યતે) યજ્ઞ સ ‘ ફલચમસઃ ’ (હતિ માધય)

કથ અભિધય આદિ સોમના ધર્મ છે અને તે નિત્ય છે. ફલચમસ તો ક્ષત્રિય વૈશ્યશ્વ નિમિત્તને લીધે અનિત્ય છે માટે સોમના કથ, અભિધય આદિ ધર્મો ફલચમસના નથી. જે અનિત્યફલ અમસને માટે પણ એ ધર્મ માનવામાં આવે તો નિત્યશ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. આ કારણે ફલચમસમાં એ ધર્મો અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ પ્રતિનિધિમાં પણ મુખ્યધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. ’ એ અધિકરણ સમગ્રવે છે.

પૂર્વપક્ષ

પ્રતિનિધિશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિનિધિ) પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય પણ (તદ્વત્) સોમ ધર્મ પેટે છે.

ભાવાર્થ :—‘ મૌહામાવે નિત્યં પ્રતિનિધિન્ય અનુલ્પત્તમ્ મોહી ન હોય તે નિત્ય પ્રતિનિધિવડે અનુલ્પિત કરવું. ’ એવું વિધાન આગળ છતાં અખ્યાયમાં કહેવામાં આવશે પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય અનિત્ય હોવાથી પ્રેક્ષણ આદિ ધર્મો સોમના ધર્મ પેટે પ્રતિનિધિ દ્રવ્યને લાગુ પડતા નથી. એવો પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત મૂલ

ન તદ્દત્ પ્રયોજનૈકત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્દત્) મોમધર્મ પેટે (ન) નહીં (પ્રયોજનૈકત્વાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોહિતની નિષ્પત્તિરૂપ એક જ પ્રયોજન પતિનિધિ દ્રવ્યનું હોવાથી મોમની પેટે ન માનતાં પ્રોક્ષણાદિ ધર્મો પ્રતિનિધિ દ્રવ્યને પણ લાગુ પડે ॥ ગ્રોહાભાવે નીવાર. એ ગ્રોહ ન મળે તો નીવારધાન્યથી યજ્ઞ કરવો. અહીં નીવાર એ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય છે. નીવારને પણ પ્રોક્ષણ. અવહનન આદિ ધર્મો શ્રુતિથી વિહિત છે એમ સમજવું ' સુલ્યાભાવે ક્ષિત્તિમાણ પ્રતિનિધિ. સદૃશત્તમ. ' મુખ્ય ન મળે તો પ્રતિનિધિ સદૃશતમ હોય તેને જ બનાવવો. મુખ્ય દ્રવ્યના ધર્મો પ્રતિનિધિને પણ લાગુ પડે છે એમ સમજવું ॥ ૩૮ ॥

અશાસ્ત્રીયત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અશાસ્ત્રીયત્વાત્) અશાસ્ત્રીય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' મૌહિર્નિર્જલેત ' આ વાક્યથી ગ્રોહ પડે યજ્ઞ કરવા કહ્યું છે પણ ગ્રોહીમાથી પુરોહિત બનાવવા માટે ગ્રોહિને ખાડી, તેનો લોટ બનાવવો પડે છે અને યજ્ઞી તેમાંથી પુરોહિત બને છે. ખાડવાથી અને ણવાથી ગ્રોહ નાશ પામે છે એ સ્પષ્ટ છે માટે ખરી રીતે ગ્રોહી ગ્રોહિની અવધવો યજ્ઞની અંગ બને છે. ગ્રોહિ તો માત્ર દ્વિલેપધાયક છે. માટે જો યજ્ઞ પોતે હોય તે અશાસ્ત્રીય કહેવાય છે. માટે એમ ગ્રોહ અશાસ્ત્રીય હોવા છતાં પ્રોક્ષણાદિ ધર્મો તેના ઉપર લાયક છે તેમ પ્રતિનિધિભૂત નીવાર દ્રવ્યને પણ પ્રોક્ષણાદિ ધર્મ લાગુ પડે છે કારણ કે અશાસ્ત્રીયત્વ બંનેમાં સરખું છે આ કાલ્પથી ગ્રોહ અને નીવારમાં પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ નથી પણ મૂળ અતિથેજ પ્રતિનિધિ નીવાર રૂપ દ્રવ્યને પ્રોક્ષણ આદિ ધર્મ લાગુ પડે છે. ॥ ૩૯ ॥

શ્રુતિવિહિત પ્રતિનિધિ દ્રવ્યમાં મુખ્ય ધર્મોનું અનુષ્ઠાન હોય છે એ

અધિકરણને સમજાવે છે

નિયમાર્થ ગુણશ્રુતિ : ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ગુણશ્રુતિ) ગુણ શ્રુતિ (નિયમાર્થ) નિયમને માટે છે.

ભાવાર્થ :—' યદિ સોન ન વિન્દેત પૂતિકાન્ અભિપુણ્યાં ' એ સોમ લતા ન મળે તો પૂતિકા લતામાંથી રસ કાઢવો આ ઠેકાણે પૂતિકા લતા નિર્વિત છે, નીવારની પેટે એ પણ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય છે આ પૂતિકાલતા વિધાન નિયમને માટે છે અર્થાત્ મોમ ન મળે તો પૂતિકા સિવાય બીજું દ્રવ્ય ન લેવું. અને અભિપૂર્ણ તથા કરા આદિ ધર્મો મોમ અને પૂતિકાલતામાં સમાન છે એમ સમજવું. ॥ ૪૦ ॥

દીક્ષણીય-આદિ ધર્મો અગ્નિદ્યોમનાં અંગ છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સંસ્થાસ્તુ સમાનવિધાનાઃ પ્રવરણાવિમાગાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને ' તુ ' રાજ સૂચવે છે. (સંસ્થા) અગ્નિદ્યોમ, ઉદ્યમ જે ડાશી અને અતિશય આ ચાર સંસ્થાઓ (સમાનવિધાના) પ્રકૃતિ વિકૃતિ કાર રદિત છે

એટલે એકસરખા વિધાનવાળી છે, (પ્રવરણાનિમાણા) જ્યોતિષોમ ૩૫ પ્રકરણનો વિચ્છેદ થતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ, ઉકથ, પોદરી, અતિરાત્ર, અપગ્નિષ્ટોમ, આપોર્માં અને વાજપેય આ સાત જ્યોતિષ્ટોમની સંસ્થાઓ મળ્યાં છે તેમાં અત્પગ્નિષ્ટોમ, આપોર્માં અને વાજપેય આ ત્રણનો ઉપરની ચારમાં સમાવેશ થાય છે કારણ કે એ ચાર મુખ્ય સંસ્થાઓ છે. સંસ્થા એટલે સમાપ્તિ જ્યોતિષ્ટોમ સ્વયં એક હોવા છતાં સમાપ્તિના બેદથી કિમ્ હોય છે. ‘યજ્ઞયજ્ઞીયસ્તોત્ર’થી સમાપ્તિ થતી હોય ત્યારે ‘અગ્નિષ્ટોમ’ કહેવાય છે, ઉક્થસ્તોત્રની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યારે એજ જ્યોતિષ્ટોમ ‘ઉકથ’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સાત સંસ્થાવાળા જ્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણમાં ‘દીક્ષણીય’ અને પ્રાવણીય ઇષ્ટિઓનું વિધાન છે. આ વિધાન અંગ વિધાન કહેવાય છે જ્યોતિષ્ટોમની અગ્નિષ્ટોમ આદિ મુખ્ય ચારેય સંસ્થાઓમાં દીક્ષણીય અદિ અંગભૂત ઇષ્ટિઓનું વિધાન સમાન રહે છે એમાં પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ માનવાની જરૂર નથી અર્થાત્ અગ્નિષ્ટોમને પ્રકૃતિ આની બીજાઓને વિકૃત માનવી નહિ કારણ કે જ્યોતિષ્ટોમ ૩૫ પ્રકરણનો એ ચારેયમાં વિચ્છેદ થતો નથી. એટલે ચારેય સંસ્થાઓમાં સમાન વિધાન છે. ॥ ૪૧ ॥

આ કારણથી પણ અંગોનું સમાનવિધાન છે.

અપદેશસ્તુ નુલ્પવત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (નુલ્પવત્) સમાન રૂપથી (અપદેશઃ) બંધી સંસ્થાઓને સંબંધ કહેવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ ૩૫ માત્ર-પ્રકરણનો સંબંધ અગ્નિષ્ટોમ ઉકથ આદિમાં સમાન રહે કહ્યો છે. વળી અગ્નિષ્ટોમ ફક્તકથને લીધે જેમ અંગવિધિ સાથે જોડાય છે તેમ ઉકથ-આદિ પણ જોડાય છે. તેના ફળનું કથન આ પ્રમાણે છે. યજ્ઞકામ ઉક્થ્ય જઘ્નીયાદ્ પોદરીના વીર્યવચ્ચ સ્તુતીત્વે અતિયોગે પ્રજાકામ યાજવેદ્. આ પ્રમાણે દરેક સંસ્થામાં ફળ કથન હોવામાં સાતે સંસ્થામાં સમાન અંગવિધિ છે ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર વિકારાસ્તુ કામસંયોગે સતિ નિત્યસ્ય સમત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ટ) ‘ ટ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (વિકાર) ઉકથ આદિ ત્રણ સંસ્થાઓ અગ્નિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે (યજ્ઞમયોગે સતિ) યજ્ઞકામ આદિના સંયોગને લીધે (નિત્યસ્ય સમત્વાત્) નિત્ય અગ્નિષ્ટોમ સંસ્થાની સમાન હોવા છતાં દીક્ષણીય આદિ ઇષ્ટિઓનું સમાનરૂપે વિધાન તેમાં થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ સંસ્થાને જ્યોતિષ્ટોમ સાથે નિત્ય સંબંધ હોય છે, ઉકથઆદિને નિત્ય સંબંધ હોતો નથી. ફક્તકામના હોય તે જ તેની પ્રકૃતિ હોય જો એ ફળની ઇચ્છા ન હોય તો ઉકથાદિ રૂપમાં આવતા નથી પણ જ્યોતિષ્ટોમમાં અગ્નિષ્ટોમ અરરૂપ હોય જ છે. માટે ઉકથાદિ અગ્નિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે અને વિકૃતિમાં પ્રકૃતિવિકૃત અંગે અતિદેહ ચાલતી આવે છે માટે એમાં સમાનવિધાન નથી. ॥ ૪૩ ॥

વચનાત્તુ સમુચયઃ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થઃ :—(તુ) વળા (વચનાત્) વચનોથી (સમુચયઃ) સમુચ્ચયની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—અદિ અગ્નિષ્ટોમો જુહોતિ ચતુર્થઃ પરિપૌર્વિર્માર્ગિ હતાદિ વચનોથી તેા અગ્નિષ્ટોમ અને ઉચ્ચાદિના સમુચ્ચયઃ માત્ર કથિત છે અને સમુચ્ચય પ્રકૃતિ વિકૃતિભાવથી પણ હોઈ શકે છે. મારે ઉચ્ચાદિમાં દીક્ષણીય આદિ અંગેના વિધાન માનવાની જરૂર નથી. ॥ ૪૪ ॥

પ્રતિષેધાદ્ય પૂર્વેવામ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થઃ :—(ચ) અને (પૂર્વેવામ) પૂર્વેવિંચ હોમોના (પ્રતિષેધાત્) નિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—ઉચ્ચ સંસ્થામાં હોમનો નિષેધ કર્યો છે કેવળ આભ્યંશીયથી પરિધિતું માજન કરવા કહ્યું છે. નિષેધ પ્રાપ્તનો જ હોઈ શકે, ઉચ્ચમાં ને હોમનો નિષેધ કર્યો છે તે કયા વચનથી પ્રાપ્ત ॥ ? અર્થાત્ અને મારે કાષ્ટ વચન નથી પણ અગ્નિષ્ટોમમાં ને હોમ વિદિત છે તેના માત્ર અતિદેશ જ છે અને અતિદેશ તો વિકૃતિમાત્ર સંભવે આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉચ્ચ આદિ અગ્નિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે મારે દીક્ષણીય આદિ અંગેના વિધાન પ્રકૃતિભૂત અગ્નિષ્ટોમમાં જ છે. ॥ ૪૫ ॥

ગુણવિશેષોપાદેકસ્ય વ્યપદેશઃ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થઃ :—(એકસ્ય) જ્યોતિષ્ટોમ રૂપ યાજ્ઞ એક હોવા છતાં (ગુણવિશેષાત્) રુદા રુદા ગુણોને લીધે (વ્યપદેશઃ) અનુવાદ માત્ર કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થઃ :—જ્યોતિષ્ટોમ એક છે છતાં અગ્નિષ્ટોમ સામથી સમાજનને લીધે અગ્નિષ્ટોમનો અનુવાદ કર્યો છે તે જ પ્રમાણે ઉચ્ચાદિમાં પણ સ્તોત્ર રૂપ ગુણોને લીધે તેના બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામો પડ્યા છે. અગ્નિષ્ટોમ નિત્ય છે અને બીજી સંસ્થાઓ અનિત્ય છે તેથી પ્રકૃતિ વિકૃતિ પણ તેમાં છે. આ કારણને લીધે અગ્નિષ્ટોમમાં દીક્ષણીય આદિ પ્રતિષ્ઠાનું વિધાન છે બીજી સંસ્થામાં વિધાન નથી પણ પ્રકૃતિવદ વિકૃતિઃ ક્તવ્યા એ અતિદેશ વાક્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

इति श्रीमंता गुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य पष्ठः पादः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः

બહિઃ આદિ તથા તેના અંગના પણ અંગ છે. એ અધિકરણ રૂપ હરે છે પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રકરણવિશેષોપાદસંયુક્ત પ્રધાનસ્ય ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(અસંયુક્ત) ઉચ્ચ સાથે અસંબદ્ધ છે મારે (પ્રકરણ વિશેષાત્) અંગાકાંક્ષા રૂપ પ્રકરણ વિશેષથી (પ્રધાનસ્ય) બહિઃ અને વેદિ આદિ ધર્મો પ્રધાન માનના જ ધર્મ છે.

ભાવાર્થઃ :—દશ પૂર્ણ થાસ પ્રકરણમાં ' વેદિઃ સ્થપતિ ' વેદાં દ્વૈત્વિ ખાસાદયતિ ' મદિઃ—જ્ઞનાતિ ' મદિપિ દ્વૈત્વિ ખાસાદયતિ ' બહિઃ અને બહિના ધર્મો તથા વેદિ અને વેદિના ધર્મોનો.

પાઠ છે. એ ધર્મો કેવળ પ્રધાન યાગના અંગ છે કે અંગના પણ ધર્મ છે ? અહીં પૂર્વ પદ્યનું એવું માનવું છે કે એ પ્રધાન યાગના જ ધર્મ છે અંગના નહિ, કારણ કે પ્રધાનનું જ પ્રકરણ છે, અંગનું નહિ. પ્રધાનની સાથે એનો સંબંધ છે માટે એ પ્રધાનના જ ધર્મ છે ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વેષાં વા ગોપત્વસ્વાત્પ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (ગોપત્વ) પ્રધાન અને અંગ બંધાનના ઉક્ત ધર્મો છે (ગોપત્વ) શેષપક્ષ (અત્પ્રયુક્તતા) પ્રકરણથી પ્રાપ્ત થતું નથી,

ભાવાર્થ :—જે જોના ઉપકાર કરે તે તેનો શેષ કહેવાય છે, વેદિ, બદ્ધિ અને દ્વિરાસાદાન વગેરે ધર્મો અંગને અને પ્રધાન સર્વેને ઉપકાર કરે છે માટે એ ધર્મો પ્રધાન યાગના અને અંગના પણ શેષભૂત છે. કેવાં હોયેાપિ આસાદયતિ આ વાક્ય છે એ દ્વિર્માત્રનું પ્રયોગક છે વળી પ્રકરણ વાક્ય બહુવચ્ચ છે તેથી અંગમાં અને પ્રધાનમાં ઉક્ત ધર્મો કરવા જોઈએ, ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષવાદીનું શંકાસૂત્ર

આત્મદર્શનિત્ત્વે ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(આત્મદર્શનિત્ત્વે) સમીપમાં પિંડ પિતૃચર પણ સિદ્ધ છે માટે તેના પણ ઉક્ત ધર્મો અંગ થવા જોઈએ (દર્શનિત્ત્વે) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેના ઉત્તર આગમના સત્તમાં.

ભાવાર્થ :—દર્શન પૂર્વે માત્રની સમીપ પાઠ હોવાથી જો સર્વના શેષ બનતા હોય તો ‘પિંડપિતૃચર’ નામક ચર પણ પ્રધાન યાગની પાસે ધર્મિત છે તો ઉક્ત ધર્મો પિંડપિતૃચરના પણ અંગ થવા જોઈએ, ॥ ૩ ॥

સર્માધાન સૂત્ર

ન તદ્વાચર્યં હિ તદ્દર્શત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત શંકા ઠીક નથી (હિ) કારણ કે (તદ્વાચર્ય) બદ્ધિ વેદાદિ વાક્ય (તદ્દર્શત્વાત્) પ્રધાન તથા અંગ બંને માટે વેદિ આદિનું વિધાન કરે છે.

ભાવાર્થ :—દર્શનમાં માત્રાઓ સ્વર્ગમો વડેલ. આ પ્રકરણ સાથે નિર્દિષ્ટાદિ વાક્ય એકવાક્યતાપણ સાચ છે. પિંડપિતૃચરના પ્રકરણ સાથે સંબંધ નથી માટે પ્રકરણમાં માત્ર પ્રધાન યાગ અને તેના અંગોનું જ મહત્ત્વ સાચ છે. જ્યારે પ્રકરણથી પિંડપિતૃચરનું મહત્ત્વ નથી થતું તો પછી ઉક્ત ધર્મો પિંડપિતૃચરના અંગ કેવી રીતે મળ્યા ? અર્થાત્ ઉક્ત વેદિ, બદ્ધિ આદિ ધર્મો પિંડપિતૃચરના નથી, ॥ ૪ ॥

લિઙ્ગેર્દર્શનાચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(લિઙ્ગ) અને (લિઙ્ગ દર્શનાચ) લિંગ વાક્યનું શ્વશ્ચ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરુષમેવાગ્રેન્નિધાયતિ તત્તો હિ પ્રમાણાગ્યમગ્ની યસ્યત્ત સત્તિ પ્રથમ ‘પ્રવા’નામક પાનમાં અગ્નિધારણ કરે ત્યાર પછી ‘અ.જ.ય.ભાગ’ નામક પ્રધાન આદુતિ આપવી. આ વાક્યમાં અગ્નિધારણ જોયે ઉપચારક છે તે જ પ્રમાણે બીજાં અંગો પણ ઉપચારક છે, ॥ ૫ ॥

સ્વામિસંસ્કારે પ્રધાનાર્થ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

फलसंयोगात् तु स्वामियुक्त प्रधानस्य ॥ ६ ॥

પદાર્થ : — (તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (સ્વામિયુક્તમ્) વજમાનને કરવામાં આવતા કેશવપત આદિસંસ્કાર (પ્રધાનસ્ય) પ્રધાન કર્મનું અંગ છે (ફલસંયોગાત્) ફળનો બોક્ષા વજમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ : — જ્યોતિષેષમ પ્રકરણમાં કેશવ ધ્રુવપતે' ઇત્યાદિ ચક્રણ માથ છે તે ફક્ત પ્રધાન કર્મને માટે જ છે એ અંગ કર્મને માટે નહિ વજમાનના એ રૂપ હોય છે. એક કર્તૃત્વ અને બીજું લોકાકૃત્વ. તેમાં કર્તૃત્વની સિદ્ધિ માટે સાત્ત્વની જરૂર નથી પણ ફલબોક્ષાત્વનો સંસ્કારથી સાધ્ય હોય છે અને તે કેવળ સાત્ત્વથી જ મળી શકાય છે. મદ્દપાત્રોથી સોમનો હોમ કરે એ મુખ્ય કર્મ છે અને અગ્નિધોમીય પરાશુ' દાન કરવું એ અંગ કર્મ છે. વપન આદિ સંસ્કાર ફલસાધન મુખ્ય જે હોમ છે તેના જ ઉપકારક છે એ અંગ કર્મના નહિ. ॥ ૬ ॥

સોમિકવેદિ આદિ પ્રધાન તથા અંગ બન્ને માટે હોય છે એ

અધિકરણને સમજાવે છે

पूर्वपक्ष

चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥

પદાર્થ : — (ચ) અને (ચિકીર્ષયા) કરવાની ઇચ્છાનો (સંયોગાત્) પ્રધાન કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ : — પ્રાચીનવંશના પૂર્વ ભાગમાં ' સૌમિકી ' વેદિ બતાવવામાં આવે છે ત્યાં સોમસંબંધી ઠાપ કરવામાં આવે છે. એ વેદિનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે. પદ્મિશાત્રપ્રજ્ઞા પ્રાચો વલુકિર્જાતરમેળ ત્રિશલ્વ જપનેન, હ્યતિ શસ્ત્રામૃદે. જનીસ કમ લાખી ચોવીસ કમ (૫૮) આગળના ભાગમાં ત્રીસ કમ પાછળના ભાગમાં વેદિ બતાવવી. આવી વેદિમાં સોમનું ઠાપ કરી શકીશું. આ વાક્ય સૌમિક વેદિની સમીપમાં પઠિત છે. પુરુષ જે કરવાને કહે છે તે પ્રધાન હોય છે કારણ કે તે ફલસાધે સંબંધ ધરાવે છે. માટે સૌમિકી વેદિ પ્રધાન કર્મને માટે છે આપું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે, આનો ઉત્તર આગળ આવશે. પણ અહીં ઉત્તર આપ્યા પહેલાં જ બીજું અધિકરણ શરૂ કરે છે અને બંને અધિકરણનો ઉત્તર આગળ છે. સિદ્ધાંતપક્ષમાં સૌમિકી વેદિ પ્રધાન અને અંગ બંને કર્મને માટે છે. ॥ ૭ ॥

અભિમર્શન પ્રધાન અને અંગ બન્નેને માટે છે.

पूर्वपक्ष सूत्र

तथाऽभिमर्शनेन ॥ ८ ॥

પદાર્થ : — (તથા) તે પ્રમાણે (અભિમર્શનેન) પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા રૂપ પ્રધાન દર્શિનના નામ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ : — ચતુર્દોશી પૌર્ણમાસી સમિગ્ધરોત્ । પચ્ચદોશી અમાવસ્યાવાદિ આ મંત્રેથી પ્રધાન દર્શિનનું અભિમર્શન બતાવવામાં આવ્યું છે અભિમર્શન એટલે રપથ. પૌર્ણમાસી અને

અમાવાસ્યા શબ્દો પ્રધાન કર્મના વાયક છે એ બીજા અધ્યાય બીજા પદમાં ત્રીજા અધ્યાય-
૨૯માં કહેવામાં આવ્યું છે માટે અભિમત્યન કેવળ પ્રધાનને માટે છે. આપું પૂર્વપક્ષનું
માનવું છે. ॥ ૮ ॥

આતમા સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરે છે
તદ્વપ્તે તુ ફલશ્રુતિસ્તસ્માત્ સર્વચિકીર્ષા સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વ પક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (તદ્વપ્તે) અંત્યુક્ત પ્રધાન કર્મમાં
(ફલશ્રુતિ :) ફલ આધારવત્તી શ્રુતિ છે (તસ્માત્) માટે (સર્વચિકીર્ષા સ્યાત્) અંગ સહિત
પ્રધાન કર્મની ચિકીર્ષા છે.

ભાવાર્થ :—જે ફલશ્રવણ છે તે અંગ સહિત પ્રધાન કર્મનું ફળ સમજવું અંગ
સહિત પ્રધાન કર્મનું નહીં માટે જે ચિકીર્ષા છે તે અંગ અને પ્રધાન બન્ને માટે છે. આ પ્રમાણે
આતમા સૂત્રના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન છે. ॥ ૯ ॥

આક્રમાં સૂત્રના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરે છે.

શુભામિધાનાત્ સર્વાયમમિધાનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(શુભામિધાનાત્) શુભ એટલે અંગનું અર્થાત્ કાળ રૂપ અંગનું કથન હોવાથી
(અમિધાનમ્) અભિમત્યનરૂપ અભિધાન (સર્વાયમ્) સર્વને માટે છે

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યા અને પોર્ણમાસી શબ્દો એ પ્રધાન કર્મના વાયક હોવા તો
કર્મ એ ક્રિયારૂપ હોવાથી એના સ્વયં વર્ધ થકે નહિ માટે અમાવાસ્યા અને પોર્ણમાસી બન્ને
શબ્દોની હવિષમાં હક્ષણા માનવી બેઠકે અને તે સમગ્રી વજાકિતા અર્થમાં જ નોંધએ. એટલે
અમાવાસ્યા અને પોર્ણમાસી કાળના જ વાયક માનવા તેથી અભિમત્યન અંગ સહિત પ્રધાનને
માટે ॥ અર્થાત્ ઉભયાર્થ છે એમ માનવું બેઠકે. ॥ ૧૦ ॥

દીક્ષા અને દક્ષિણા પ્રધાન કર્મને માટે છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

દીક્ષાદક્ષિણં તુ ઘચનાત્ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (દીક્ષાદક્ષિણમ્) દીક્ષા અને દક્ષિણા (ઘચનાત્)
" વાક્ય બળથી (પ્રધાનસ્ય) પ્રધાન કર્મનું અંગ છે.

ભાવાર્થ :—એવંતિથોયમાં દીક્ષા અને દક્ષિણા સંજોષમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય
છે. " દષ્ટેન દોહર્વત " મત્સ્યક્રમે દંડ આપી દીક્ષા દેવી " તસ્ય દ્વાદશસત્ દક્ષિણ " તેની
બારસો દક્ષિણા રોક છે. દીક્ષા અને દક્ષિણા મુખ્ય કર્મ અને અંગ કર્મ બન્ને ઉપર ઉપકાર
કરે છે માટે પ્રધાન અને અંગ બન્નેને માટે દીક્ષા અને દક્ષિણા છે. આપું પૂર્વ પક્ષનું માનવું
છે. આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંત પક્ષ બતાવ્યો છે તેમાં એજ જણાવવામાં આવ્યું છે કે સોમસ્ય દીક્ષા અને
સોમસ્ય દક્ષિણા આ વચનોથી પ્રધાન કર્મનું જ દીક્ષા અને દક્ષિણા અંગ છે. ગોષ્ઠ કર્મનું
અંગ એ નહીં. ॥ ૧૧ ॥

ઉક્ત સિદ્ધાંત પક્ષમાં હેતુ બતાવે છે

નિવૃત્તિદર્શનાચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિવૃત્તિદર્શનાત) અંગીભૂત કર્મોમાં દીક્ષા અને દક્ષિણાની નિવૃત્તિનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિયોગીય વિકૃતિ નિરૂપણ બંધ નામક પાત્રમાં ‘ વૃદ્ધિનાર ’ મનસાનુભૂત્ય જુહોતિ સેવાસ્ય દીક્ષા ’ આ વાક્યથી સ્પૃતિ કરી દીક્ષાની નિવૃત્તિ બતાવવામાં આવી છે. જે વિદ્વિનિ પાત્ર ૩૫ અંગીભૂતકર્મમાં દીક્ષાનો સંબંધ હોતો તે અતિદેહ વાક્યથી અંગ કર્મમાં પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાની નિવૃત્તિ કરત નહિ. પણ વાક્યથી જ્યારે દીક્ષાની નિવૃત્તિ બતાવવામાં આવી છે ત્યારે સમાગમ છે કે પ્રધાન કર્મ બ્યોતિષ્ટોચની સાથે જ એનો સંબંધ છે અર્થાત્ અગ્નિષ્ટોમ ૩૫ મુખ્ય કર્મ સાથે જ એનો સંબંધ છે અંગ કર્મો સાથે નહિ. ॥ ૧૨ ॥

“ અતવેદિ યૂપનું અંગ નથી. ” એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તથા યૂપસ્ય વેદિઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (યૂપસ્ય) યૂપનું (વેદિઃ) વેદિ અંગ છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિયોગીય પદ્ય-પ્રકરણમાં “ યૂરં મિદેતિ ” આમ લખીને અર્ધમન્તરોદિ મિનોતિ, અર્ધ વહિવેદિ યૂપનું પ્રમાણ કરી પછી વેદિનો અર્ધો અંદરનો ભાગ માપવો અને અર્ધો બહારનો ભાગ માપવો. અર્થાત્ જેમ દીક્ષા અને દક્ષિણા પ્રધાન કર્મને માટે છે તેમ યૂપને માટે વેદિની અંદરનો ભાગ અંગ તરીકે છે. આપું પૂર્વ પક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

દેશમાત્રં યા શિષ્ટેનૈકવાક્યત્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (દેશમાત્રમ) અસંસ્કૃત દેશનું પણ વિધાન છે. (શિષ્ટેન) ‘ અર્ધ વહિવેદિ ’ એ શિષ્ટ વાક્ય સાથે (નૈકવાક્યત્યાત્) એકવાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે વેદિનો સંસ્કૃત મધ્યભાગ વિદિત છે. તેવી રીતે વેદિનો અસંસ્કૃત બહારનો ભાગ પણ વિદિત છે હવે જે વેદિના મધ્ય ભાગનું યૂપને માટે વિધાન કરવામાં આવે તો વાક્યનો ભેદ થાય છે માટે વેદિના અસંસ્કૃત અને બાહ્ય ભાગથી ઉપસક્ષિત લૌકિક દેશનું મ પવામાં આવતા યૂપને માટે વિધાન કરવામાં આવે છે, આ કારણથી લૌકિક દેશ જ યૂપનું અંગ છે. સંસ્કૃતવેદિભાગ યૂપનું અંગ નથી. ॥ ૧૪ ॥

‘ દ્વિધર્મન સામિધેનીનું અંગ નથી. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

સામિધેનીસ્તદન્યાદુરિતિ દ્વિધર્મનયોર્વચનાત્ સામિધેનોનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—દ્વિધર્મનોનો દ્વિધર્મ નામક શબ્દમાં કે જેમાં સોમલતા આદિમાં આવે છે તે (સામિધેનીનાત્) સામિધેનું અંગ છે કારણ કે (દ્વિધર્મનોસ્તદન્યાદુરિતિ) સામિધેનીસ્તદન્યાદુરિતિ એ (વચના) વચનથી તેનું અંગ છે એમ જણાય છે.

બાવાર્થ — જ્યોતિષ્ટોમ પ્રાગ્જુમાં એવો પાઠ છે કે, યત્ સુચ્યન્તિ મમિધેનીન્નદન્ધાનુઃ દરિધાનનામક મંડપના દક્ષિણ અને ઉત્તર બાગમાં એ સકટ અર્થાત્ પત્તોપયોગી માર્ગ દોષ ૯. તેમાં એ દક્ષિણ બાગમાં માર્ગ દોષ છે તેમા ગોમથતાને ખડવામાં આવે છે અને તે વખતે સામિધેની મત્રો ભોલવામાં આવે છે, માટે દક્ષિણ સકટ સામિધેનીનું અંગ છે એવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે ઉક્ત વાક્યમાં એ યત્ અને તત્ પદ છે તેનો અર્થ યત્-ચાસ્તિન્ન કરવો. અર્થાત્ યત્ સજ્ઞ અધિકરણ વાચક છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત મુજબ દેશમાત્રં યા પ્રત્યક્ષં દાયકમં સોમસ્ય । ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(જ) ' અથવા ' આ સજ્ઞ પૂર્વ પક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે.

(દેશમાત્રમ્) દક્ષિણ સકટ સજ્ઞ સ્વસમી । રહેલા દેશનો ઉપપક્ષક (દિ) કારણ કે (સોમસ્ય) જ્યોતિષ્ટોમ યાગનું (અર્ચકમં) અંગ (પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ છે.

બાવાર્થ :—' દક્ષિણે દરિધાનિ સોમમાણદયતિ ' જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં દક્ષિણ દરિધાન નામક સકટમાં મોમ ગમ્ભવે । આ વાક્યથી દક્ષિણ દરિધાન જ્યોતિષ્ટોમનું અંગ છે એ ૨૫૪ થાય છે સમિધેનના મત્રો પણ જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં અગ્નિએની પ્રજ્વલિત કરવામાં વિનયુક્ત છે માટે સામિધેની પણ જ્યોતિષ્ટોમનું જ અંગ છે. આ દરિધાનથી એ અંગેનો અંગાગિભાવ બની શકતો નથી અર્થાત્ સામિધેની દક્ષિણ દરિધાનનું અંગ નથી પણ જ્યોતિષ્ટોમનું જ અંગ છે. અને સામિધેની મત્રોનું ઉચ્ચારણ સમાન આદરનીય અગ્નિનો પશ્ચિમ ભાગ છે અને એજ ભાગમાં દક્ષિણ દરિધાન નામક સકટ પણ હોય છે. એટલે ઉક્ત સકટ પાસેના દેશમાં રહી સામિધેની ના મત્રો ઉચ્ચારવા આમાં દક્ષિણ દરિધાનનું અંગ સમિધેની છે એવું ક્રોધપણ રીતે સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૧૬ ॥

સમાચાર્યનં ચ તદત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદત્) તે પ્રમાણે (સમાચાર્યમ્) દરિધાનને જ્યોતિષ્ટોમ યાગનું અંગ તરીકે કથન કરવું એ પણ ઉક્ત અર્થનું સાધક છે.

બાવાર્થ :—જેમ સકટ વાચક યત્ તત્ સજ્ઞ લક્ષણાર્થતાથી તત્સમીય દેશના વાચક છે તેમ જ્યોતિષ્ટોમનું અંગ દરિધાન નામક સકટ છે એ કથન પણ સિદ્ધ કરે છે કે સામિધેની દરિધાનનું અંગ નથી પણ પ્રધીનમૂલ યાગનું જ અંગ છે ॥ ૧૭ ॥

ઉત્સર્ગાતિવિક્લ કમં અન્યદ્વાના પલ્લુ ચર્ધિ શકે છે. એ અધિકરણને સ્ફુટ કરે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર શાસ્ત્રકાંડ પ્રયોગારે તલ્લક્ષણત્વાત્ તસ્માત્ સ્વયં પ્રયોગે દયાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(શાસ્ત્રકાંડ) શાસ્ત્રમાં બતાવેલું કેળ (પ્રયોગાર) કમં તરતરને મળે છે. (તલ્લક્ષણત્વાત્) ભોક્ષત્વ એ બળમાનનું લક્ષણ હોવાથી શાસ્ત્રીય અર્થા (પ્રયોગે) અનુશાનો (સ્વયમ્ સ્વાત્) બળમાને પોતે જ કરવા બોધાએ.

ભાવાર્થ :—દર્શપણવાસ તથા જ્યોતિષ્ટેમ આદિ કાર્યો યજમાને કરવાં જોઈએ, અર્થાત્ પ્રધાન કર્મને લગનાં કાર્યો હોય તે બધાં યજમાને જાતે જ કરવાં અને પ્રધાન કર્મ પછી યજમાને જ કરવું જોઈએ, કારણ કે કર્મજ્ઞનો ભોક્તા યજમાન જ હોય છે. કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનું સમાનાધિકરણ હોય છે. માટે યજમાન સિવાય બીજાંને કર્મ કરવાં ન જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

उत्तर्गं तु प्रधानत्वाच्च शेषकारी प्रधानस्य

तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (ઉત્તર્ગં) ઋત્વિજેને દક્ષિણા આપવી એ મુખ્ય હોવાથી અને એ રીતે યજમાનની સાચકના હોવાથી (પ્રધાનસ્ય) યજમાનની સિદ્ધિમાં (શેષકારી) ઉત્તર્ગ સિવાય બીજાં કર્મ (અન્ય - સ્વયં વા સ્યાત્) બીજા ઋત્વિજે કરે અથવા યજમાન જાતે કરે

ભાવાર્થ :—યજમાન દક્ષિણા આપી ઋત્વિજેનું વરણ કરે છે. પરિક્ષ અને વરણનો એક જ અર્થ છે. જે બધાં જ કર્મો યજમાને જ કરવાનાં હોય તેા ઋત્વિજેનું વરણ જ થા માટે જોઈએ ? માટે ત્યાં કર્મ યજમાને કરવું અને બીજાં કર્મ યજમાન કરે તેા પણ ચાહે અને ઋત્વિજે કરે તેા પણ ચાહે દ્રવ્યથી પરિક્ષત થયેલા ઋત્વિજે જે કર્મ કરે છે તેનો અર્થાત્ કર્તા યજમાન જ હોય છે કારણ કે દક્ષિણા આપનાર તેા યજમાન હોય છે. સ્વર્ગ રૂપી દેહ ઋત્વિજેને મળતું નથી, તેમને તેા દક્ષિણા રૂપી દેહ ફળ આપી જ મળી રહે છે. સ્વર્ગ આદિ અદૃશ્ય ફળનો ભોક્તા તેા યજમાન જ હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર अन्यो वा स्यात् परिक्रयान्नाह्वितिषेधात् प्रत्यगात्मनि ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચિત કરે છે (અન્ય - સ્યાત્) દ્રવ્યનું દાન કરવા રૂપ કર્મ સિવાય બીજાં કર્મ ઋત્વિજે જ કરે (પરિક્રયામ્વનાત્) પરિક્ષ દક્ષિણા આપી વરણ કરવાનું વિધાન હોવાથી (પ્રત્યાત્મનિ) પોતામાં જ પરિક્ષનો (વિપ્રતિષેધાત્) અસંભવ હોવાથી

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય-દાન સિવાય બીજાં કર્મ ઋત્વિજેએ જ કરવાં જોઈએ જે ઋત્વિજે અન્ય કર્મ ન કરે તેા તેમને પરિક્રય આપી રૂપ રૂપ પરિક્ષ ઋત્વિજેને જ હોઈ શકે છે, પોતાનો પરિક્ષ જની રીતે જ નહિ પોતે પોતાને દક્ષિણા આપી વરણ કરવું એ અસંભવિત છે, માટે ઉત્તર્ગ સિવાય બીજાં કર્મ ઋત્વિજેએ કરવાં. ઋત્વિજેથી કરાતાં કર્મના ફળનો ભોક્તા યજમાન જ છે કારણ કે દક્ષિણા આપનાર સર્વ કર્મનો કર્તા યજમાન જ છે. ભોક્તા માટે જ જે કર્મ કરાવામાં આવે છે તે કર્મનો કર્તા સ્વામી જ હોય છે પ્રયોજક જ મુખ્ય કર્તા મણાય છે. ॥ ૨૦ ॥

परिकीत ऋत्विजेनी सम्प्रदानो नियमः એ અનુકરણની સ્પષ્ટતા કરે છે.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર तत्रायानं कर्तृपरिमाणं स्यादनिवमोऽविशेषात् ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઋત્વિજેના સંબંધમાં (અનિવમ) સંખ્યાનો નિયમ નથી. (અવિશેષાત્) એને માટે કોઈ વિશેષનયન નથી (કર્તૃપરિમાણાત્) ઋત્વિજેની સંખ્યા (અવિશેષાત્) કર્મમાં જોડતા ઋત્વિજેની જરૂર હોય તેટલાનું વરણ કરવું.

ભાવાર્થ :— ન્યૌનિષ્ઠોમ પ્રકરણમાં એવો પાઠ છે કે, યદ્ સુચ્યન્તિ મામિધેનીસાદન્તદુઃ દવિધાનનામક મંડપના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં એ ચક્રક અર્થાત્ વજ્રોપયોગી ગાડાં હોય છે, તેમાં જે દક્ષિણ ભાગમાં ગાડું હોય છે તેમાં સોમવ્રતાને ખડવામાં આવે છે અને તે વખતે સામિધેની મત્રો બોલવામાં આવે છે, માટે દક્ષિણ ચક્રક સામિધેનીનું અંગ છે એવું પૂર્વ પદવાદીનું માનવું છે ઉકા વાક્યમાં જે યદ્ અને તદ્ વદ છે તેનો અર્થ યદ્=ચક્ષુઃ હરશે. અર્થાત્ ચક્રક અધિકરણ વાચક છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત યૂત્ત દેશમાત્રં યા પ્રત્યક્ષં હ્યર્થકર્મં સોમસ્ય । ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) ‘ અથવા ’ આ શબ્દ પૂર્વ પક્ષની નિરૂપિત સૂચવે છે.

(દેશમાત્રમ્) દક્ષિણ ચક્રક શબ્દ સ્વસમીપ રહેલા દેશનો ઉપલક્ષક ॥ (હિ) કારણ કે (સોમસ્ય) ન્યૌનિષ્ઠોમ યામનું (હ્યર્થકર્મ) અંગ (પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ છે.

ભાવાર્થ :— ‘ દક્ષિણે દવિધેનિ સોમસાદ્યતિ ’ ન્યૌતિષ્ઠોમ યામમાં દક્ષિણ દવિધાન નામક ચક્રકમાં એક ગજવેલો ! આ વાક્યથી દક્ષિણ દવિધાન ન્યૌતિષ્ઠોમનું અંગ છે એ ૨૫૪ થાય છે. સમિધેનના મત્રો પણ ન્યૌતિષ્ઠોમ યામમાં અગ્નિયોનિ પ્રવ્યસિત કરવામાં વિનયુત છે માટે સામિધેની પણ ન્યૌતિષ્ઠોમનું જ અંગ છે. આ કારણથી એ અંગોનો અંગાગિભાવ બની શકેતા નથી અર્થાત્ સામિધેની દક્ષિણ દવિધાનનું અંગ નથી પણ ન્યૌતિષ્ઠોમનું જ અંગ છે. અને સામિધેની મત્રોનું ઉચ્ચારણ સમાન આહવાનીય અગ્નિનો પશ્ચિમ ભાગ છે અને એજ ભાગમાં દક્ષિણ દવિધાન નામક ચક્રક પણ હોય છે. એટલે ઉક્ત ચક્રક પાસેના દેશમાં રહી સામિધેનીના મત્રો ઉચ્ચારવા આમાં દક્ષિણ દવિધાનનું અંગ સમિધેની છે એવું કાઠપણ રીતે સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૧૬ ॥

સમાવયવી ચ તદ્વત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે પ્રમાણે (સમાવયાત્મ) દવિધાનને ન્યૌનિષ્ઠોમ યામનું અંગ તરીકે કથન કરતું એ પણ ઉક્ત અર્થનું સાધક છે.

ભાવાર્થ :—જેમ ચક્રક વાચક યદ્ તદ્ શબ્દ લક્ષણાદિતીમાં તત્સમીપ દેશના વાચક છે તેમ ન્યૌતિષ્ઠોમનું અંગ દવિધાન નામક ચક્રક છે એ કથન પણ સિદ્ધ કરે છે ૧ સામિધેની દવિધાનનું અંગ નથી પણ પ્રધાન્યૂત યામનું જ અંગ છે ॥ ૧૭ ॥

ઉત્સર્ગાતિરિક્ત કર્મ અન્યદ્વારા પણ થઈ શકે છે. એ અધિકરણને રૂકુટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર શાસ્ત્રફલં પ્રયોક્તરે તલ્લક્ષણવાત્ તસ્માત્ સ્વયં પ્રયોગે કથ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(શાસ્ત્રફલમ્) શાસ્ત્રમાં ખતાવેલું ૧૭ (પ્રયોક્તર) કર્મ ૧૨નારને મળે છે. (તલ્લક્ષણવાત્) ભોક્તૃત્વ એ વજ્રમાનનું લક્ષણ હોવાથી યાગીય બધાં (પ્રયોગે) અનુષ્ઠાનો (સ્વયમ્ સ્વાત્) વજ્રમાને પોતે જ કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂજ્યાસ તથા જ્યોતિષ્ટેમ આદિ કાર્યો યજમાને કરવાં જોઈએ, અર્થાત્ પ્રધાન કર્મને લગનાં કાર્યો હોય તે બધાં યજમાને જાતે જ કરવાં અને પ્રધાન કર્મ પશુ યજમાને જ કરવું જોઈએ, કારણ કે કર્મકળ્પનાં ભોક્તા યજમાન જ હોય છે. કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનું સમાનાધિકરણ હોય છે. માટે યજમાન સિવાય બીજાંને કર્મ કરવાં ન જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

उत्तर्गं तु प्रधानत्वाच् शेषकारी प्रधानस्य

तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ १९ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સમિત કરે છે. (ઉત્તર્ગં) કત્વિજ્ઞેને દક્ષિણ આપવી એ મુખ્ય હોવાથી અને એ સીધે યજમાનની સાર્વકના હોવાથી (પ્રધાનસ્ય) યજમાનની સિદ્ધિમાં (શેષકારી) ઉત્સર્ગ સિવાય બીજાં કર્મ (અન્યઃ સ્વયં વા સ્યાત્) બીજા કત્વિજ્ઞે કરે અથવા યજમાન જાતે કરે

ભાવાર્થ :—યજમાન દક્ષિણ આપી કત્વિજ્ઞેનું વરણ કરે છે. પરિક્ષ અને વરણનો એક જ અર્થ છે. જો બધાં જ કર્યો યજમાને જ કરવાનાં હોય તો કત્વિજ્ઞેનું વરણ જ શા માટે જોઈએ ? માટે ત્યાં કર્મ યજમાને કરવું અને બીજાં કર્મ યજમાન કરે તો પશુ ચાસે અને કત્વિજ્ઞે કરે તો પશુ ચાસે દ્રવ્યથી પરિક્ષિત થયેલા કત્વિજ્ઞે જે કર્મ કરે છે તેને. યદ્યર્થ કર્તા યજમાન જ હોય છે કારણ કે દક્ષિણ આપનાર તો યજમાન હોય છે. સ્વર્ગે રૂપી દસ કત્વિજ્ઞેને મળવું નથી, તેમને તો દક્ષિણ રૂપી દૃષ્ટ રૂપ અહીં જ મળી રહે છે. સ્વર્ગે આદિ અદૃષ્ટ રૂપને ભોક્તા તો યજમાન જ હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

सिद्धिर्धातु सूत्र अन्यो वा स्यात् परिक्रयास्तनाद्विप्रतिवेधात् प्रत्यगात्मनि ॥ २० ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધિર્ધાતુ પક્ષને સમિત કરે છે (અન્યઃ સ્યાત્) દ્રવ્યનું લાન કરવા રૂપ કર્મ સિવાય બીજાં કર્મ કત્વિજ્ઞે જ કરે (પરિક્રયાસ્તનાત્) પરિક્ષ દક્ષિણ આપી વરણ કરવાનું વિધાન હોવાથી (પ્રત્યાગ્ત્મનિ) પેતામાં જ પરિક્ષને (વિપ્રતિવેધાત્) અસંભવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય-લાન સિવાય બીજાં કર્મ કત્વિજ્ઞેને જ કરવાં જોઈએ જે કત્વિજ્ઞે અન્ય કર્મ ન કરે તો તેમનો પરિક્ષ વ્યર્થ થઈ ગયે પરિક્ષ કત્વિજ્ઞેનો જ હોય થકે છે, પેતાની પરિક્ષ બની શકે જ નહિ. પોતે પેતાને દક્ષિણ આપી વરણ કરવું એ અસંભવિત છે, માટે ઉત્સર્ગ સિવાય બીજાં કર્મ કત્વિજ્ઞેને કરવાં. કત્વિજ્ઞેથી કરાતાં કર્મના રૂપને ભોક્તા યજમાન જ છે કારણ કે દક્ષિણ આપવાથી સર્વકર્મનો કર્તા યજમાન જ છે. નોકર મારફત જે કર્મ કરાવવામાં આવે છે તે કર્મનો કર્તા સ્વામી જ હોય છે પ્રયોગક જ મુખ્ય કર્તા મણાય છે. ॥ ૨૦ ॥

परिक्रित कृत्विज्ज्ञेनी सम्प्रदानो नियमं ये अनिकरसूनी स्फुटतां ॥ २१ ॥

પૂર્વપક્ષસૂત્ર તત્ત્વાર્થાંત્ર કર્તૃપરિમાણં સ્વાદિનિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) કત્વિજ્ઞે-સંબંધમાં (અનિકરસૂ) સંખ્યાનો નિયમ નથી. (અવિશેષાત્) એને માટે કોઈ વિશેષકરણ નથી (કર્તૃપરિમાણં) કત્વિજ્ઞેની સંખ્યા (અર્થાંત્ર સ્વાદિ) કર્મમાં નેરસા કત્વિજ્ઞેની જરૂર હોય તેટલાનું વરણ કરવું.

‘ભાવાર્થ’ :—ન્યોનિષ્ઠોમ પ્રકરણમાં એવે પાઠ છે કે, ચત્ સુન્વન્તિ ગમિષેતીસદન્વાદઃ દર્શિર્ધાનનામક મંડપના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં બે ચક્રત અર્થાત્ ચત્તોપયોગી માડા હોય છે. તેમાં બે દક્ષિણ ભાગમાં ચાકુ હોય છે તેમાં સોમવત્તાને અંકરામાં આવે છે અને તે વખતે સામિધેની મંત્રો બોલનારા આવે છે, માટે દક્ષિણ ચક્રત સામિધેનીનું અંગ છે એવું પૂર્વ પદ્યવાદીનું માનવું છે ઉક્ત વાક્યમાં બે ચત્ અને તત્ ૫૬ છે તેનો અર્થ ચત્-ચાસ્મિન્ કરવો. અર્થાત્ ચત્-શબ્દ અધિકરણ વાચક છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધર્થાત્ રૂદ્રા દેશમાત્રં યા પ્રત્યક્ષં હાયકમં સોમસ્ય । ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) ‘અથવા’ આ શબ્દ પૂર્વ પદ્યની નિરૂત્તિ સૂચવે છે.

(દેશમાત્રમ્) દક્ષિણ ચક્રત શબ્દ સ્વસ્રીય રહેલા દેશનો ઉપલક્ષક છે (હિ) કારણ કે (સોમસ્ય) ન્યોનિષ્ઠોમ યાગનું (હાયકમં) અંગ (પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ છે.

ભાવાર્થ :—‘ દક્ષિણે દર્શિર્ધાને સોમસ્યાપ્તયતિ ’ ન્યોનિષ્ઠોમ યાગમાં દક્ષિણ દર્શિર્ધાન નામક ચક્રતમાં સોમ ગમ્યો. આ વાક્યથી દક્ષિણ દર્શિર્ધાન ન્યોનિષ્ઠોમનું અંગ છે એ ૨૫૪ થાય છે. સામિધેની ના મંત્રો પણ ન્યોનિષ્ઠોમ યાગમાં અભિષેકને પ્રવૃત્તિ કરવામાં વિનિયુક્ત છે માટે સામિધેની પણ ન્યોનિષ્ઠોમ નું જ અંગ છે. આ કારણથી બે અંગોને અંગાગિભાવ બની શકે તો નથી અર્થાત્ સામિધેની દક્ષિણ દર્શિર્ધાનનું અંગ નથી પણ ન્યોનિષ્ઠોમનું જ અંગ છે. અને સામિધેની મંત્રોનું ઉચ્ચારણ સમાપ્તિ આદ્યનીય અંગિનો પ્રથમ ભાગ છે અને એજ ભાગમાં દક્ષિણ દર્શિર્ધાન નામક ચક્રત પણ હોય છે. એટલે ઉક્ત ચક્રત પાસેના દેશમાં રહી સામિધેની ના મંત્રો ઉચ્ચારવા આમાં દક્ષિણ દર્શિર્ધાનનું અંગ સામિધેની છે એવું કાંઈપણ રીતે સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૧૬ ॥

સમાપ્તવાનં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે પ્રમાણે (સમાપ્તવાનમ્) દર્શિર્ધાનને ન્યોનિષ્ઠોમ યાગનું અંગ તરીકે કથન કરવું એ પણ ઉક્ત અર્થનું સાધક છે.

ભાવાર્થ :—એમ ચક્રત વાચક ચત્ શબ્દ લક્ષણાદિતી તંત્રસ્રીય દેશના વાચક છે તેમ ન્યોનિષ્ઠોમનું અંગ દર્શિર્ધાન નામક ચક્રત છે એ કથન પણ સિદ્ધ કરે છે કે સામિધેની દર્શિર્ધાનનું અંગ નથી પણ પ્રધાનમૂલ યાગનું જ અંગ છે ॥ ૧૭ ॥

ઉત્સર્ગાતિરિક્ત કમં અન્યદ્વારા પદ્ય મર્ધ શકે છે. એ અધિકરણને રૂકું કરે છે.

પૂર્વપદ્ય સૂત્ર શાસ્ત્રપૂર્ણ પ્રયોગતે તદ્વત્સપ્તવાન્ તસ્માત્ સ્વયં પ્રયોગે ક્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(શાસ્ત્રપૂર્ણ) શાસ્ત્રમાં બતાવેલું જગ (પ્રયોગતે) કમં તસ્માત્ને મળે છે. (તદ્વત્સપ્તવાન્) ભોક્તૃત્વ એ વજમાનનું લક્ષણ હોવાથી યાગીય બધાં (પ્રયોગે) અનુષ્ટાને (સ્વયં સ્વાત્) વજમાને પોતે જ ક-વાં બોલે.

‘અમસાધ્યયુ’ અલગઋત્વિઓ’ છે એ અધિકરણને સુમળવે છે.

અમસાધ્યયવચ્ચ તૈર્વ્યપદેશાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અમસાધ્યયવઃ) અમસાધ્યયુ’ ઉક્ત ઋત્વિઓ કરતાં જુદા ઋત્વિઓ છે. (તૈઃ) બિન્ન નામોથી તેમનો (વ્યપદેશાત્) વ્યવહાર થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમસાધ્યયુ’ ઋત્વિઓ ઉપર ગણાવેલા ઋત્વિઓથી જુદા છે કે તેમની અંદર જ એનો સમાવેશ થાય છે ? આના સંબંધમાં સિદ્ધાંત પક્ષ એવો છે કે ઉપર ગણાવેલા ચૈત્વીસ ઋત્વિઓથી એ ઋત્વિઓ જુદા જ છે કારણ કે એ જુદા નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. ॥ ૨૫ ॥

અમસાધ્યયુ’ઓતું બહુત્વાધિકરણ

ઉત્પત્તૌ વહુશ્રુતેઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તૌ) વરણ કરતી વખતે (વહુશ્રુતેઃ) બહુત્વનું અવશ્ય થતું હોવાથી તેઓની સંખ્યા એક કરતાં વધારે છે.

ભાવાર્થ :—જે વખતે વરણ કરવામાં આવે છે તે વખતે અમસાધ્યયુ’નું વૃણતિ આ પ્રમાણે બહુ વચનનો પ્રયોગ છે માટે અમસાધ્યયુ’ઓ એક નહીં પણ ઘણા હોય છે. ॥ ૨૬ ॥

‘અમસાધ્યયુ’ઓની સંખ્યા દશ જ છે.’ એ અધિકરણ રૂપકર છે.

દશત્વં લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(દશત્વમ્) તેઓની સંખ્યા દશ છે (લિઙ્ગ દર્શનાત્) દશત્વભેદક વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશમેમ નામક યાગમાં એકેક અમસ દશ દશોત્પત્તિ શત્ર માલ્લના : એક એક અમસ પ્રત્યે દશ દશ આહવો બક્ષણને માટે ઉપસર્પણ કરે આ પ્રમાણે સો બ્રાહ્મણોએ ઉપસર્પણ કરવાનું હોય ॥ તેથી દશ અમસાધ્યયુ’ઓનો નિવશ બંધાય છે. વધારે કે ઓછા અમસાધ્યયુ’ઓ હોતા નથી. ॥ ૨૭ ॥

‘શમિતા અધ્યવર્ણુલિલ નથી.’ એ અધિકરણને સંપદ કેરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર શમિતા ચ શમ્યમેવાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શમિતા) શમિતા નામક ઋત્વિજ પણ અલગ છે. (શમ્યમેવાત્) નેને માટે ભિન્ન શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ અમસાધ્યયુ’ બિન્ન ઋત્વિઓ રૂપ છે તેમ શમિતા-નામક ઋત્વિજ પણ બિન્ન ઋત્વિજ જ છે ઉપર ગણાવેલા ઋત્વિઓમાં એનો સમાવેશ થતો નથી. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર પ્રકરણદ્વોત્પત્ત્યસંયોગાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) આ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (પ્રકરણાત્) પ્રકરણ પદ્ધતિ અધ્યયુ’ પ્રતિપ્રશ્નોની આદિ સહકારી પ્રશ્નોથી ‘શમિતા’ કાઢ અલગ નથી (અન્યદ્યુતિગત્) એને માટે કોઈ બિન્ન વરણ વાક્ય નથી.

આવાર્થ :—પરિહીત કલ્પિતોની સંખ્યાનો મોટા નિયમ જાણવામાં આવ્યો નથી. માટે કલ્પિતોની જરૂર જણાય તેટલા કલ્પિતોને પરિકલ્પ કરવો જોઈએ. જેમ લૌકિક વ્યવહારમાં પણ આદિ આધવાના જેટલા માણુમેની જરૂર પડે છે તેટલા માણુમેને કામમાં જોડે છે તે જ પ્રમાણે ઔત કર્મમાં પણ અર્થ પ્રમાણે કલ્પિતોની સંખ્યા લેવી. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંતસુત્ર અપિ ચા શ્રુતિમેદાત્ પ્રતિનામધૈર્યં દ્યુઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચ) અથવા (શ્રુતિમેદાત્) અપ્યર્થ, અથવા, હોતા આદિ નામોનો ભેદ દેવાથી (પ્રતિનામધૈર્યં દ્યુઃ) જેટલા નામો છે તે સાથે છે અને એ અર્થ પ્રમાણે જરૂર જણાય તેવું વસ્તુ કરવું.

આવાર્થ :—કલ્પિતોના નામ કાચું પ્રમાણે હોય છે. અપ્યર્થનું કાચું ભૂદું અમાનું કાચું ભૂદું અને હોતાનું કાચું ભૂદું હોય છે એ જ પ્રમાણે બીજા કલ્પિતોનું પણ કાચું ભૂદું ભૂદું જ હોય છે, માટે જે જે કાચું માટે જે જે કલ્પિતોની જરૂર જણાય તે તે કાચું માટે તે તે કલ્પિતોનું વસ્તુ કરવું. એમાં ખાસ કંઈ સંખ્યાનો નિયમ નથી. ॥ ૨૨ ॥

અલ્પકર્મમેદાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અલ્પ) એક જ કલ્પિતનું (કર્મમેદાત્) કર્મજેદથી એક જ નામ હોય છે.

આવાર્થ :—એક કલ્પિતનું એક જ નામ હોય છે. એક જ કલ્પિતનાં અપ્યર્થ, અથવા, હોતા આદિ તથા કે ચાર નામ હોતાં નથી કાચું પ્રમાણે નામ રાખવામાં આવ્યાં છે ત્યાં એક કાચું એક જ કલ્પિત કરવાનું હોય છે એટલે જે અથવા હોય તે અપ્યર્થ ન હોઈ શકે. કાચું પ્રમાણે કલ્પિતોના નામ હોય છે માટે જે જે કાચુંની જરૂર તેટલા કલ્પિતોને પરિકલ્પ કરવો ॥ ૨૩ ॥

નોત્પત્તી હિ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(નોત્પત્તી) વસ્તુ કરતી વખતે એક કલ્પિતને એક જ નામ અપાયેલું હોય છે માટે (ન હિ) એક કલ્પિતના એ તથા નામો હોતાં નથી.

આવાર્થ :—‘ અપ્યર્થં વૃણીતે, લક્ષણં વૃણીતે ’ આમ એક એક નામને લક્ષણ કરી સોમ કલ્પિતનું વસ્તુ કરવામાં આવે છે માટે અર્થ પ્રમાણે સોમ કલ્પિતોનાં અલ્પમ અલ્પમ સોમ નામ હોય છે. સોમ નામ આ પ્રમાણે છે (૧) અપ્યર્થ (૨) પ્રતિ પ્રચાતા (૩) નેપ્તા (૪) ઉન્નેતા (૫) પ્રતોતા (૬) ઉદ્ધતા (૭) પ્રતિકર્તા (૮) સુચકલ્પ (૯) હોતા (૧૦) રોતા વસ્તુ (૧૧) અવધારક (૧૨) ચાવસ્તુ (૧૩) ધડા (૧૪) શાલ્યુપાગ્રહરો (૧૫) આમીષિ (૧૬) પોતા.

આનામ પ્રમાણે કરતાં કાચું હોય છે. માટે ‘ ચાન્તિ ચર્વાણિ તાન્ત કલિતો વરીત્ત્વા : ’ જેટલાં કાચું વસ્તુ જરૂર હોય તેટલા કલ્પિતોનું વસ્તુ કરવું ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર

ન વા પરિસંખ્યાનાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વ) ' વા ' પદ સિદ્ધાંતપદને સૂચવે છે, (ન) ચમસાધ્યુએને કલ્પિતને કહી સૂચવે નહિ (પરિસંખ્યાનાત્) પરિસંખ્યાના અર્થોત્તર ગણતરી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિષ્ઠોમ યાગમાં જે ચમસાધ્યુએ હોય છે તેને કલ્પિતને કહેવાય નહિ, કારણ કે, સૌમ્યસ્થાપરસ્ય યજ્ઞક્રોઃ સત્તદશ કલ્પિજ " ન્યોતિષ્ઠોમ યાગમાં સત્તર કલ્પિતને હોય ॥ આપું કપન હેવાથી આયગ ગણાવેલા સત્તર કરતાં વધારેમાં કલ્પિતપણું પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ક્ષત્રુપુ યજ્ઞતિ ઇતિ કલ્પિત્વ ' કપ્તુમા યજ્ઞન કરવું ' એ કલ્પિત્વ સંબંધનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે, છતાં વાક્ય તો સત્તરને જ કલ્પિત તરીકે જણાવે છે અને યેજ કરતાં વાક્ય બધરર હેવાથી સત્તરમાં જ કલ્પિત્વ ધર્મ સ્વીકારેલો છે. ॥ ૩૩ ॥

પક્ષેષેતિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(પક્ષેષ) પાક્ષિકતાથી ચમસાધ્યુમાં પણ કલ્પિતપણું પ્રાપ્ત છે (ઇતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આચળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—“ કલ્પિતો વૃણોતે ” અહીં બહુવચનના નિર્દેશથી સત્તાવીસ કલ્પિતને ચમસાધ્યુને સાથે લેવાથી થાય છે પરિસંખ્યામાં ત્રણ ગતતા દેખેલ છે. (૧) સ્વાર્પદાન (૨) પગથીકલ્પના (૩) પ્રાપ્ત ભાષ : એટલે એક પક્ષમાં અનુવાદ હોય છે, એટલે એક પક્ષમાં ચમસાધ્યુએ પણ કલ્પિત કહેવાય છે જે એમ કહેવામાં આવે તો. ॥ ૩૪ ॥

ન સર્વેપામનધિકારાન્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત કથન ઠીક નથી (સર્વેપામ) બધાને (બનધિકાર) કલ્પિત હોવાનો અધિકાર ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિષ્ઠોમ યાગમાં જેટલા કર્મો કરે હોય છે તે બધા કલ્પિત છે એવું ને કોઈ વાક્ય મળતું હોત તો એમ માની શકાય પણ એવું કયાં પણ વાક્ય મળતું નથી અને સત્તર સિવાય બીજો કોઈ કલ્પિત નથી એવું વાક્ય તો સ્પષ્ટ મળે છે, મારે પાક્ષિક અનુવાદ માનવો એ ઠીક નથી. એટલે આ અધિકરણમાં એજ રીતિ થાય છે કે ન્યોતિષ્ઠોમ યાગમાં સત્તર જ કલ્પિત હોય છે અને હસ જે ચમસાધ્યુએ છે તે કલ્પિત નથી ॥ ૩૫ ॥

દીક્ષા દક્ષિણા વાક્યોમાં કહેલા બ્રાહ્મણ સત્તર જ કલ્પિત છે. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

નિયમસ્તુ દક્ષિણામિ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) સિદ્ધાંત પદને સૂચવે છે (નિયમ :) આગ્નીપ્રાદિમાં કલ્પિતપણું જ એવો નિયમ છે (દક્ષિણામિ) દક્ષિણા સાથે (શ્રુતિસંયોગાત્) તે વે કલ્પિત નામ આપા સંકીર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—“ શમિતા ” ને માટે કોઈ વસ્તુ વાક્ય નથી તેથી સમજવ છે કે શમિતા-નામક કોઈ જુદો ઋતિજન નથી પણ અપરધુના સદાચક ઋતિજનોમાંથી કોઈ એકનું નામ ‘ શમિતા ’ છે, કે, જે પર્યુને યાત કરવાનું કામ કરે છે. ॥ ૨૯ ॥

‘ ઉપગ ઋતિજને પણ બિન્ન હોતા નથી. ’ એ અધિકરણને ૨ ૫ કરે છે.

ઉપગાદ્ય લિજ્ઞદર્શનાત ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉપગ) ઉપગાતા પણ અવગ નથી (લિજ્ઞદર્શનાત) એના અભિનિવ ભાષક વાક્યનું શ્વયં યજ્ઞ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપગાત કરનારા ઋતિજને પણ ઉપર કહેવા ઋતિજનોમાંથીજ હોય છે તેનાથી જુદા હોતા નથી, કારણ કે ‘ નાણ્યુજગાયેત્ ’ અપરધુ એ ઉપગાત કરવું નહીં આવું અનુમાયક વાક્ય છે. જે ઉપગાતા ઋતિજને જુદા હોત તો અપરધુમાં ઉપગાતની પ્રાપ્તિ જ નથી તો પછી અત્યંત અપ્રાપ્તનો વિચાર જ કેવી રીતે થઈ શકે ?

આ કારણથી ઉપગાતાઓ કોઈ જુદા ઋતિજને હોતા નથી. ॥ ૩૦ ॥

સોમવિકેતા અલગ છે એ અધિકરણને ૨૫૬ કરે છે.

વિજયો ત્યગ્વઃ કર્મણોઽવોદિતત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વિકયા) સોમનો વિક્રય કરનાર (તુ) તો (અન્વઃ) જુદોજ છે (કર્મણઃ) વિક્રય કર્મ (અવોદિતત્વાત્) વિદિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સોમના વિક્રયનું વિધાન નથી ક્યનું જ વિધાન છે ‘ ગવા સોમ ઋગાતિ ’ ગાય આપીને સોમ ખરીદવો કય છે, તો વિક્રય પણ હોવો જ જોઈએ એ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ વિક્રય વિદિત નથી, ઋતિજને તો એને જ કહેવાય કે જે વિદિત કર્મ જ કરે, માટે સોમવિકેતા ઉપર બતાવેલા ઋતિજનેથી કોઈ જુદો જ છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ ઋતિરૂપક યોગશૂદ્ધિના બગથી સત્તર ઋતિજોનું જ વાચક છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષનુંસૂત્ર કર્મકાર્યાત્ સર્વેવામૃત્વિજ્ઞપ્રથમવિશેષાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(કર્મકાર્યાત્) વિદિત કર્મનું અનુકાન કરવાથી (સર્વેવામૃત્) બધામાં (ઋતિવિજ્ઞપ્રથમ) ઋતિરૂપણું પ્રાપ્ત થાય છે (અવિશેષાત્) આ ઋતિજને છે અને આ ઋતિજને નથી આવો એક ભાષક કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્ચેતરીય વાગમાં જે ચમસાદ-યુગ્મા કે તેને ઋતિજને કહેવાય કે નહિ ? એના ઉત્તરમાં આ અધિકરણ છે. પૂર્વપક્ષવાદીઓનું એવું માનવું છે કે યજ્ઞમાં વિદિત કર્મ કરનારા બધા જ ઋતિજને છે, એમાં અચૂક ઋતિજ છે અને અચૂક નથી એવું જાનવાને કથ પ્રમાણ મળતું નથી. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર ન વા પરિસંખ્યાનાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) ' વા ' પદ સિદ્ધાંતપદને સૂચવે છે, (ન) ચમસાધ્યર્થોએને કત્તિવળે કહી શકાય નહિ (પરિસંખ્યાનાત્) પરિસંખ્યાના અર્થાત્ ચતુતરી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ યાગમાં જે ચમસાધ્યર્થોએ હોય છે તેને કત્તિવળે કહેવાય નહિ, કારણ કે, સૌમ્યસ્યાધ્વરસ્ય યજ્ઞક્રતોઃ સપ્તદશ ક્રત્વિજઃ ” જ્યોતિષોમ યાગમાં સત્તર કત્તિવળે હોય છે આણું કથન હોવાથી આયાગ ચતુષ્પદેના સત્તર કરતાં વધારેમાં કત્તિવિપણું પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ક્ષત્રુપુ સ્વતિ ઇતિ ક્રત્વિર્કુ ' કનુમાં વજન કરતું ' એ કત્તિવિ કુશ્મન્તું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે, છતાં વાક્ય તે સત્તરને જ કત્તિવળ તરીકે જણાવે છે અને ચોમ કરતાં વાક્ય બદલતું હોવાથી સત્તરમાં જ કત્તિવળે ધર્મ સ્વીકૃત વેા જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

પક્ષેનેતિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વક્ષે) પાક્ષિકતાથી ચમસાધ્યર્થોમાં પણ કત્તિવિપણું પ્રાપ્ત છે (ક્ષતિ ચેત્) એ એમ કહેવામાં આવે તો એને ઉત્તર આચળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—“ કત્તિવિજા યુજીતે ” અહીં બહુવચનના નિર્દેશથી સત્તાવીસ કત્તિવળે ચમસાધ્યર્થોને સાથે હોવાથી સાચ છે પરિસંખ્યામાં ચતુ ભતના દેવ હોય છે. (૧) સ્વાર્થદાન (૨) પગર્થકરપના (૩) પ્રાપ્ત ભાષ : એટલે એક પક્ષમાં અનુવાદ હોય છે, એટલે એક પક્ષમાં ચમસાધ્યર્થોએ પણ કત્તિવિ કહેવાય છે એ એમ કહેવામાં આવે તો, ॥ ૩૪ ॥

ન સર્વેવામનધિકારાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત કથન ઠીક નથી (સર્વેવામ) બધાને (અધિકારાત્) કત્તિવળે હોવાને અધિકાર ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ યાગમાં એટલ કર્મકર હોય છે તે જ્યાં કત્તિવળે છે એવું જો કોઈ વાક્ય મળતું હોત તો એમ માની શકાત પણ એવું કર્માય પણ વાક્ય મળતું નથી અને સત્તર સિવાય બીજો કોઈ કત્તિવળ નથી એવું વાક્ય તે સ્પષ્ટ થવે છે, માટે પાક્ષિક અનુવાદ માનવો એ ઠીક નથી, એટલે આ અધિકારણમાં એજ દર્શિત થાય છે કે જ્યોતિષોમ યાગમાં સત્તર જ કત્તિવળે હોય છે અને દસ જે ચમસાધ્યર્થોએ છે તે કત્તિવળે નથી. ॥ ૩૫ ॥

દીક્ષા દક્ષિણ વાક્યોમાં કહેલા બ્રાહ્મણ સત્તર જ કત્તિવળે છે, એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

નિયમસ્તુ દક્ષિણામિઃ યુક્તિસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(યુ) સિદ્ધાંત પદને સૂચવે છે (નિયમ :) આગ્નીગ્રાહિમાંજ કત્તિવિપણું છે એવો નિયમ છે (દક્ષિણામિઃ) દક્ષિણ સાથે (યુક્તિસંયોગાત્) તે તે કત્તિવિપણું નામ આપી સંપૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે.

હાવાર્થ :- દક્ષિણ આપતી વખતે ઋત્વિજ્ઞેના નામો બોલવામાં આવે છે, તેમાં જે જે નામો બોલવામાં આવ્યા હોય તેને જ ઋત્વિજ્ઞે કહેવાય બીજાને નહિ જેમકે :- ‘ઋત્વિજ્ઞો દક્ષિણં દદાતિ’ આ વાક્ય બોલીને પછી કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘અગ્નીયે પ્રથમં દદાતિ તત પ્રણયે’ આવી રીતે નામનો સંબંધ હોવાથી જેનાં નામ દક્ષિણ સાથે સંબંધ ન ધરાવતાં હોય તે ઋત્વિજ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

ઉક્તવા યજમાનત્વં તેષાં દોષાધિવાનાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :- (યજમાનત્વમ્ ઉક્તવા) ઋત્વિજ્ઞેમાં યજમાનત્વ કરીને (તેષામ્) તે સોળને (દોષાધિવાનાત્) દોષાનું વિધાન હોવાથી,

હાવાર્થ :- ‘અબ્યુર્જંદપતિ દોષયિત્વા પ્રણયં લીક્ષ્યતિ’ અબ્યુર્જંદપતિને દોષ આપીને પછી બદલાને દોષ આપે ॥ ‘તત ઉગ્રતારં તત હોતારમ્’ પછી કેડાના અને હોતાને દોષ આપે છે. આ પ્રમાણે સોળે ઋત્વિજ્ઞેનાં નામ લઈને તેને દોષ આપવામાં આવે છે. વધુ ચમસાબ્યુર્જંદ નામ દોષ આપવામાં નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ચમસાબ્યુર્જંદો ઋત્વિજ તરીકે નથી, જે તે ઋત્વિજ હોત તો તેનાં પણ નામ હોત, પણ નથી માટે ચમસાબ્યુર્જંદો ઋત્વિજ નથી. ॥ ૩૭ ॥

‘સત્તર ઋત્વિજ્ઞે કેવી રીતે થાય છે’ તે અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

સ્વામિસત્તદશાઃ કર્મસામાન્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :- (સ્વામિસત્તદશા) યજમાન સથે સત્તર ઋત્વિજ્ઞે ગણાય છે (કર્મસામાન્યાત્) સમાન કર્મ હોવાથી.

હાવાર્થ :- જ્યોતિષોમમાં જે સત્તર ઋત્વિજ્ઞે કહ્યા છે તેમાં સોળ તો વ્યામન જે બતાવવામાં આવ્યા છે તે અને એક યજમાનને પણ ઋત્વિજ તરીકે ગણવો જોઈએ. યજમાન પણ ઋત્વિજ તરીકે ગણી શકાય કારણ કે, એ બધાનું કર્મ સરખું જ હોય છે. સોળ ઋત્વિજ્ઞે અને સત્તરમે યજમાન એ બધામે વિહિત કર્મ જ કરવાનું હોય છે. ચત્તમાં જે વિહિત કર્મ કરે એ તે બધા ઋત્વિજ્ઞે જ ગણાય, આ પ્રકારે યજમાન મળીને સત્તર ઋત્વિજ્ઞેની સંખ્યા પૂરી થાય એ ઋત્વિજ શબ્દ યજુષ્યજનરૂપ નિમિત્તને લીધે બ્યવહારમાં આવ્યો છે. ‘સદસ્ય’માં યજુષ્યજનરૂપ નિમિત્ત નથી માટે સદસ્ય ઋત્વિજ નથી. એટલે કે સદસ્યને લીધે સત્તર ઋત્વિજ્ઞેની સંખ્યા પૂરી પતી નથી પણ યજમાનને લીધે જ એ સંખ્યા પૂરી થાય છે ॥ ૩૮ ॥

અધ્યર્થવાદિકર્મ અબ્યુર્જંદાદિઓએ જ કરવાનાં હોય છે.

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તે સર્વાર્થા પ્રયુક્તત્વાઃ સ્વકાલત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :- (તે) અબ્યુર્જંદ અદિ ઋત્વિજ્ઞે (સર્વાર્થાઃ) યજમાન યનાં સર્વકામો કરવાને માટે છે. (પ્રયુક્તત્વાઃ) કારણ કે તેને માટે જ નિયુક્ત થયેલા હોય છે. (ચ) અને (અસ્ય) યાદૃપત્ય-આદિ ઋત્વિજો (સ્વકાલત્વાઃ) સ્વતંત્ર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્યર્થ આદિનાં કાર્યો નિયત ન હોવાથી તથા પ્રકરણ સર્વકાર્યને માટે હોવાથી ગમે તે ક્ષતિજ્ઞ ગમે તે યત્નગત કાર્ય કરી શકે છે તાદૃશ્ય-આદિ અગ્નિઓપણ સર્વકર્તુને માટે હોય છે. ખાસ અગ્નિ કાર્યને માટે અગ્નિ જ ક્ષતિજ્ઞ અથવા અગ્નિ જ અગ્નિ છે એવો કથો નિયમ નથી. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત મૂલ્ય **તત્સંયોગાત્ કર્મણો વ્યવસ્થા સ્થાત્ ॥ ૪૦ ॥**

પદાર્થ :—(તત્સંયોગાત્) આપર્યવ, હોત, ઓડાત આદિ સમાખ્યાના સંબંધથી (કર્મણઃ) કર્મની (વ્યવસ્થા સ્થાત્) વ્યવસ્થા છે.

ભાવાર્થ :—આપર્યવ આદિ યોગિક શબ્દને લીધે નિયમ બંધાય છે, અપર્યવ કર્મ અપર્યવે જ કર્તુ જોઈએ, હોત કર્મ હોવાએ જ કર્તુ જોઈએ, ગમે તે કામ ગમે તે ક્ષતિજ્ઞે કર્તુ ન જોઈએ એમ કરવાથી અવ્યવસ્થા થઈ જાય અને અપર્યવ અને હોતા આવા યોગિક શબ્દો રાખવાનો કથો પણ અર્થ ન રહે માટે સમાખ્યાના બળે વ્યવસ્થા જ છે. વૈદિક કર્મમાં રહેલાનો પ્રતિબંધ હોય છે, ક્ષતિજ્ઞેના કાર્ય કરવામાં વ્યવસ્થા છે પણ અગ્નિનો સર્વકર્તુને માટે છે અર્થાત્ એમાં વ્યવસ્થા નથી. ॥ ૪૦ ॥

સંયોગસ્યાર્થચત્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સંયોગસ્ય) સમાખ્યા ૩૪ યોગની (અર્થચત્વાત્) અર્થચત્વા હોવાથી,

ભાવાર્થ :—અપર્યવ આદિ જે સમાખ્યા છે તે સદૃશ છે નિષ્પદ નથી. આ ઠેકાણે પ્રકરણ કરતાં સમાખ્યા નિર્બંધ નથી. કારણ કે એ બંનેમાં વિરોધ નથી. બંન્નાં વિરોધ હોય ત્યાં જ બધાબધની ચિંતા હોય છે ॥ ૪૧ ॥

‘ સમાખ્યાપ્રાપ્તકર્તૃકૃત્વનો કોઈક ઠેકાણે બાધ હોય છે.
એ અધિકરણને રૂપ કરે છે

તસ્યોપદેશસમાખ્યાનેન નિર્દેશઃ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) કર્મની (ઉપદેશસમાખ્યાનેન) ઉપદેશ સહિત સમાખ્યાથી (નિર્દેશઃ) વ્યવસ્થા થાય છે.

ભાવાર્થ :—સૈત્રાવદઃ એવંતિ ચાતુ નાદેતિ ઉપદેશસહિત હોત એ સમાખ્યાથી સૈત્રવદ્ધ્ય કર્તૃકૃત્વનો નિયમ બંધાય છે “ હોતર્થજ ” ‘ કામયે સમિપ્તમાનાત્તતુદિ ’ અદી યજ અને “ ચાતુદ્ધિ ” એ આતવાચક પદોને પ્રેય કહેવામાં આવે છે. તથા ‘ પ્રયો વાકા કમિયવઃ ’ ઇતિ ત્વનપરે દેવમસઃ આ ૩૨માખ્યાના રતાવદ્ધ્ય ચત્રેન્ નામ ‘ અનુવચન ’ ॥ પ્રેય અને અનુવચનના સમરત અને વચરત નામે બે બેરો હોય છે. સૈત્ર જે પ્રેય અને અનુવચન બતાવ્યા છે તે વચરત છે અને ‘ હોતાર્થજદમિ સમિપ્ત હોતર્થજ ’ આ સમરતનું ઉદાહરણ છે પ્રેય આપર્યવઃ પ્રેય એ અપર્યવ કર્મ છે અને ચાતુવચનની દોષાણિ અનુવચન હોત કર્મ છે પણ ‘ સૈત્રાવદઃ એવંતિ ચાતુ વદ આ વાક્યયો મેવાવદ્ધ્ય નામક ક્ષતિજ્ઞ પ્રેય અને અનુવચન કરે. એમ મિત્ર

થાય છે એટલે કે ભયારે વાક્ય અને સમાખ્યાનો વિરોધ હોય ત્યારે સમાખ્યાનો આપ થાય છે અને વાક્યથી બચવા માગ છે. એટલે મૈત્રાવરુણ નામક કત્તિજ પ્રેષ અને અનુવચન કરે એ ઉપદેશ સહિત, હોત સમાખ્યાથી બચવા હોતી મોગ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

તદ્વચ્ચ લિટ્તદર્શનમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ : —(વ) અને (તદ્વચ્ચ) તે પ્રમાણે (લિટ્તદર્શનમ્) લિંગભેદક વાક્ય પણ છે.

સાવાર્થ : —પ્રકરણ જેમ નિવામક હોય છે સમાખ્યાપણ નિવામક હોય છે, હોતુઃ પ્રાતરનુવાક્યનુવચ્ચ : ઉપગુણયત્ આ લિંગભેદક વાક્યથી હોવાને પ્રાતરનુવાક્યને કર્તા તરીકે નિર્દેશ છે એ પ્રાતરનુવાક્યને પાઠ સમાખ્યાથી હોવાને પ્ર.મ ન હોત તો ઉપરના વાક્યથી એવું અનુવાદ કરવામાં ન આવત. માટે સમાખ્યા પણ નિવામક ચર્ચ થઈ છે અને વાક્યવિશેષ હોત તો તેના બાધ પણ મધ્યભય છે જેમ કે ઉપર મૈત્રાવરુણે પ્રેષ અને અનુવાક્યને કર્તા બતાવવામાં આપ્યો છે. ॥ ૪૩ ॥

સમુચિત અનુવચન અને પ્રેષ હોય તો તેનો કર્તા મૈત્રાવરુણ બને છે એ અધિકરણને રૂપક કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર મૈત્રાણ્યસમં મૈત્રાવરુણસ્યોપદેશાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ : —(ઉપદેશાત્) ઉપરના વાક્યથી (મૈત્રાણ્યસમં) પ્રેષ અને અનુવચન માત્રનો (મૈત્રાવરુણસ્ય) કર્તા મૈત્રાવરુણ નામક કત્તિજ હોય છે.

સાવાર્થ : —મૈત્રાવરુણ, પ્રેયણિ આ વાક્યથી જ્યાં અનુવચનોમાં અને પ્રેયોમાં મૈત્રાવરુણનું કર્તૃત્વ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પુરોવાક્યાધિકારો ઘા પ્રેયસંનિધાનાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ : —(જા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (પુરોવાક્યાધિકાર) પ્રેય સંબંધક અનુવચનમાં મૈત્રાવરુણનો અધિકાર છે. (પ્રેયસંનિધાનાત્) ઉક્ત વાક્યમાં પ્રેય સાથે અનુવચનનું સંનિધાન હોવાથી.

સાવાર્થ : —જ્યાં પ્રેય સહિત અનુવચન હોય ત્યાં જ મૈત્રાવરુણ નામક કત્તિજનું કર્તૃત્વ છે. પણ જ્યાં એકલું પ્રેય જ હોય અથવા એકલું અનુવચન હોય ત્યાં કર્તૃત્વ નથી. એકલા પ્રેયને પ્રેયને અખ્યુ કર્તા હોય છે અને એકલા અનુવચનમાં હોતા કર્તા હોય છે. આમ વધેવના ભેદથી વાક્યનો પણ ભેદ હોય છે. ॥ ૪૫ ॥

પ્રાતરનુવાકે હોત્તદર્શનાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ : —(પ્રાતરનુવાકે) પ્રાતરનુવાકમાં (હોત્તદર્શનાત્) હોતા જ તેના કર્તા હોય છે એવું બતાવવામાં આપ્યું છે.

સાવાર્થ : —(હોત્તદર્શનાત્) પ્રાતરનુવાકનુવચ્ચ : ઉપગુણયત્ આ વાક્યમાં અનુવાક્યને કર્તા હોતા છે એમ રૂપક બતાવવામાં આપ્યું છે અર્થાત્ એકલા અનુવચનને કર્તા હોવા છે. ॥ ૪૬ ॥

‘અમસદોમમાંઃઅધ્યર્થું કર્તૃત્વ છે.’ એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ચમસાંશ્વમસાધ્યર્થવઃ સમાસ્યાનાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચમસા) અમસોને (ચમસાધ્યર્થવઃ) અમસાધ્યર્થુઓ હોમે (સમાસ્યાનાત્) ઉત્તર શબ્દ સમાખ્યા અર્થાત્ યૌગિક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમસોનો હોમ અમસાધ્યર્થુઓએ કરવો કે અધ્યર્થુઓએ ? આમાં પૂર્વ-પક્ષનું એવું માનવું છે કે અમસાધ્યર્થુઓએ હોમ કરવો. કારણ કે અમસાધ્યર્થુઓનો શબ્દાર્થ એવો થાય છે કે અમસના અધ્યર્થુઓ અર્થાત્ હોમ કરનારા. આ સમાખ્યાથી અમસાધ્યર્થુઓને અમસહોમ કરતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધ્યર્થુર્વા તત્ત્વાયત્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (અધ્યર્થુઃ) અધ્યર્થુઓ અમસોનો હોમ કરવો એકાદ (તત્ત્વાયત્વાત્) તે જ ન્યાય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમસાધ્યર્થુ જે સમાખ્યા છે તે અધ્યર્થુની ક્ષીણે જ એ માટે અમસાધ્યર્થુ સમાખ્યા અધ્યર્થુ સમાખ્યાનો બાધ કરી શકે નહિ. અધ્યર્થુ સમાખ્યા ઉપશ્ચય છે, ઉપશ્ચયને ઉપશ્ચયકથી બાધ થતો ગ્રામ્ય નથી. કારણ કે, તે ઉપશ્ચય કરતાં અસમર્થ હોય છે. ॥ ૪૮ ॥

ચમસે વાન્યદર્શનાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચમસે) અમસ હોમમાં (વાન્યદર્શનાત્) અમસાધ્યર્થુથી અન્યર્થુ દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ચમસાન્ ચમસાધ્યર્થવે પ્રવચ્છતિ ’ તાન્ સ વર્ત્કર્ત્તે હરતીતિ ’ યઃ પ્રવચ્છતિ સ હોમકર્ત્તેતિ જ્ઞાયતે ’ અમસો અમસાધ્યર્થુને આપે છે. અમસાધ્યર્થુ તેને વર્ત્કર્ત્તે આપે છે. આ વાક્યથી એમ જણાય છે કે જે અમસોને આપનાર છે તે જ હોમકર્તા છે બીજો નહિ. અધ્યર્થુ જ અમસાધ્યર્થુને આપે છે માટે અધ્યર્થુજ અમસોનો હોમ કરનાર છે. ॥ ૪૯ ॥

અશક્તૌ તે પ્રતીયેરન્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(અશક્તૌ) જે અશક્તિ હોય તો (તે) અમસાધ્યર્થુઓ પશુ (પ્રતીયેરન્) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે અધ્યર્થુઓ અમસ હોમ કરવામાં અશક્ત જણાય તો તેઓ અર્થાત્ અમસાધ્યર્થુઓ પશુ અમસ હોમ કરી શકે છે. ‘શુક્લચન્દ્રિયદ્વયચારે વ્યવૃત્તતાન્ વ્યસદોમે અવત્ત્નો તે નમસાધ્યર્થવઃ હોમે પ્રતીયેરન્ ’ શુક્લમનિય મહ પ્રચારે રૂપ કર્મમાં અધ્યર્થુ વ્યાપ્ત હોવાથી અમસ હોમમાં તે અસમર્થ હોય તો અમસાધ્યર્થુઓ પશુ હોમ કરી શકે છે. આવો અધિકરણનો સિદ્ધાંત છે. ॥ ૫૦ ॥

રથેન યને વાજપેય યાગમાં અધ્વર્યુ આદિ સર્વજણુનું કર્તૃત્વ છે

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર વેદોપદેશાત પૂર્વચદ્ વેદાન્યત્વે યયોપદેશં સ્યુઃ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વેદોપદેશાત) સામવેદની ઔર્જીત એવી સંજ્ઞા હોવાથી (પૂર્વચ) પૂર્વ અધિકરણ પેટે (વેદાન્યત્વે) અન્યવેદમાં પણ (યયોપદેશં સ્યુઃ) એવી સમાખ્યા હોય તે પ્રમાણે કર્મ કરવું.

ભાવાર્થ :—સામવેદની ઔર્જીત સંજ્ઞા છે, માટે એ સમાખ્યાને આધારે સામવેદોક્ત ને કર્મ હોય તે ઉર્જીતા જાતિજ ન કર્મ કરાવે. રથેન યાગનું વિધાન સામવેદમાં છે માટે રથેન યાગ રૂપ કર્મ ઉર્જીતમણ ન કરાવે એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તદ્મહણાદ્ વા સધર્મા સ્યાદધિકારસામર્થ્યાત્
સહાજૈરવ્યક્તઃ શેષે ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદ્મહણાત્) પ્રાકૃતધર્મોનું મહત્ત્વ હોવાથી (સધર્મા) સમાનધર્મ તરીકે (સ્યાત્) વિધાન યત્ન જોઈએ. (અધિકાર સામર્થ્યાત્) ચોદકશાસ્ત્ર-અતિદેશ-શાસ્ત્રના સામર્થ્યથી (અર્થઃ સહ) અંગે યાથે પ્રવેશ મધ્ય સકરો. (શેષે) જ્યાં ચોદક શાસ્ત્રથી ને ધર્મની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય ત્યાં (અન્યતઃ) સમાખ્યા બંને પ્રવૃત્ત થાય.

ભાવાર્થ :—રથેનવાજપેયો યયોતિયેમવિવરો આય સાચક્ષુઆર્થ કહે છે. રથેન યાગ અને વાજપેય યાગ જ્યોતિષ્ટોમની વિરૂતિરૂપ યાગો છે, ને અંગ પ્રકૃતિમાં કરવાના હોય છે તે અંગ વિરૂતિમાં પણ કરવાં જોઈએ. જ્યોતિષ્ટોમમાં દીક્ષણીય આદિ અંગે અધ્વર્યુ કર્તૃક હોય છે. દ્વિવે તેની વિરૂતિરૂપ રથેન યાગમાં પણ દીક્ષણીય આદિ અંગે પણ કરવાના હોય છે અને તે અધ્વર્યુએ જ કરવાનાં હોય છે. ચોદકશાસ્ત્રની રથેનયાગમાં અંગેનું મહત્ત્વ હોવાથી પ્રવૃત્તિ અવશ્ય થાય છે. માટે રથેનયાગમાં તે તે અંગે અધ્વર્યુથી કર્તૃત્વ છે. ઉર્જીતાથી નહિ. અર્થાત્ આવેદેશણે સમાખ્યાની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ને કર્મ રથેન યાગમાં ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત ન થતું હોય ત્યાં સમાખ્યાથી બંને અવસ્થા થાય. કણ્ઠકે વિવૃદન્તિ જૈભનિસ્રજશ્ચિ. આ વિતોદન રૂપ કર્મ ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત નથી માટે ત્યાં સમાખ્યાથી કર્મની અવસ્થા થાય છે. અર્થાત્ વિતોદન રૂપ કર્મ ઉર્જીતાએ કરે છે. ॥ ૫૨ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः

परिक्रय स्थाभिर्तु કર્મ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સ્વામિકર્મ પરિક્રયઃ કર્મણસ્તદર્થત્વાત ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પરિક્રય) નક્તિગતે દક્ષિણ આદિ આપવી એ (સ્વામિકર્મ) મત કરનાર યજમાનનું કર્તૃત્વ છે. (કર્મણઃ) કર્મ (તદર્થત્વાત) મત યાગદ્ધિ કર્મ યજમાનને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞમાં જે દક્ષિણા આપી 'ઋત્વિજેનુ' વરણ કરવામાં આવે છે તે કર્મ યજ્ઞમાને પોતે જન જ કરવાનું હોય એ માગ્ય કે યજ્ઞને ભોક્તા યજ્ઞમાન જ હોય છે, દક્ષિણાદત્તેન કર્મકરતાઃ પરિસ્તેભ્યાઃ । તન્ન દવિસ્ત્યાગવ્યતિરિક્તં સર્વમાર્ત્વિજ્યમ્ ॥ યજ્ઞની અંદર અનેક જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે તે બધી એકલા યજ્ઞમાનથી થઈ શકતી નથી માટે સદાયક તરીકે યજ્ઞમાને દક્ષિણા આપી 'ઋત્વિજેનુ' ના વળી કરવા બોધ્યો. દવિસ્ત્યાગ તો યજ્ઞમાને જ કરવો બોધ્યો બાકી બધું પરિકીર્તિ થયેલા ઋત્વિજેએ યથાનિધિ કરવું બોધ્યો. ॥ ૧ ॥

ચત્તમાઃતરેષામ્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચત્તમા) યજ્ઞમાનની આગ ૩૫ યજ્ઞથી (દ્વિતરેષામ્) અઋચુ પશુ 'ઋત્વિજેનુ' વગળ કરી શકે છે.

ભાવાર્થ :—જે કે ઋત્વિજવરણ દેવજ યજ્ઞમાને જ કરવાનું હોય છે. છતાં જે યજ્ઞમાન અઋચુ આદિમાંથી કેઈને કહે કે તમે 'ઋત્વિજેનુ' વરણ કરો તો અઋચુ આદિ પશુ ઋત્વિજેનુ વગળ કરી શકે છે. અઋચુ, હોતા, ઉર્જીતા અને ઇન્દ્રા આ ચાર પ્રધાન ઋત્વિજે હોય છે. આગનું વરણ તો યજ્ઞમાને કરવું બોધ્ય બાકી બીજા સદાયક ઋત્વિજેનુ વરણ યજ્ઞમાનની આગ થી અઋચુ આદિ કરી શકે છે. ન્યાતિષોમનો અંદર સોળ ઋત્વિજે હોય છે તે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. યજ્ઞમાનની આગથી કરવામાં આવેલું વરણ યજ્ઞમાને જ કરવું હોવાય છે ॥ ૨ ॥

‘વપન-આદિ સંસ્કારો યજ્ઞમાને કરવાના હોય છે.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષમૂળ સંસ્કારાસ્તુ પુરુષસામર્થ્યે યથાવેદં કર્મવત્ યજ્ઞતિષ્ઠેન્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) 'તુ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની સહયોગી કરે છે. (સ્વાચ્છા) કેશવપન-આદિ સંસ્કારો (કર્મવત્) સ્તોત્ર શાઆદિ કર્મ પેરે (યથાવેદમ્) વેદની સમાધાન પ્રમાણે (યજ્ઞતિષ્ઠેન્) અવરિચત થાય છે (પુરુષસામર્થ્ય) અનુદાન માટેની યોગ્યતા ઉપલબ્ધ કરવાને ઉપયુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—ભોતિષ્ટં મ યાગના પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે કે, વેદમૂળ વરતે । દત્તો પાવતે । નયન્તિ નિજન્તતે । સ્વાતિ । રશ અને રમથુનું વપન કરવું, હાંત સાંક કરવા, નખ કપાવી નાખવા, સ્નાન કરવું. આ બધા સંસ્કારો કહેવાય છે. આ બધા સંસ્કારો યજ્ઞવેદના આદ્ય પ્રથમાં દેવા છે. યજ્ઞવેદીકૃત કર્મ અઋચુએ કરવાનું હોય છે માટે ઉક્ત સંસ્કારો આઋચવ કહેવામાં આવે છે અને એ અઋચુએ કરવાના હોય છે. સ્તોત્ર અને રમ આ પશુ કર્મ છે અને તે યજ્ઞવેદને સમતા પ્રથમાં કહેવામાં આવ્યા છે તેથી તે જેમ આઋચવ કર્મ કહેવાય તેમ સંસ્કારો પણ આઋચવ કહેવાના બોધ્યો. એટલે કે મુંડન આદિ સંસ્કારો અઋચુએ કરવા બોધ્યો. આપું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત મૂળ યજ્ઞમાનાસ્તુ તત્પ્રધાન્યાત્ કર્મવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સહયોગી છે. (યજ્ઞમાના) ઉક્ત સંસ્કારો યજ્ઞમાને કરવાના હોય છે (તત્પ્રધાન્યાત્) સંસ્કારોમાં બોધ્યત્ર મુખ્ય હોય છે તેથી (કર્મવત્)

પ્રેમ-જ્ઞાન તોને રૂપ કરે જેમ વજમાને કરવાનાં હેન છે તેમ સંસ્કારો પણ વજમાને કરવાનાં હોય છે.

ભાવાર્થ :—માનના કળનો જે બેળા હોય છે તેણે સંમૃત-શુદ્ધ ધર્મ કર્મ અનુષ્ઠાન કરવું હોય છે, કળનો બેળા તો વજમાન જ હોય છે, સ્વર્ગ-આદિ કળની પ્રાપ્તિ વજમાને કરવાની છે તો જેમ હવિરપાત્ર રૂપ પ્રધાન કર્મ વજમાને કરવાનું હોય છે તેમ કેશમુંડન આદિ સંસ્કારોપણ વજમાને જ કરવાનાં હોય છે સ્નાન આદિથી પવિત્ર ધર્મ વજમાને ધાર્મિક મુખ્ય કર્મ કરવાં જોઈએ. ॥ ૪ ॥

અપદેશાચ્છ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અપદેશાદ) સાક્ષાત્ કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘તમન્મલિત’ વજમાનને તેણે આદિ ચોળી નવરાવેલાં જોઈએ, આથી અવ્યય આસ વજમાનને માટે બતાવ્યું છે તેમ ઉપર કહેલા સંસ્કારો પણ વજમાનજ કરવા જોઈએ, અપદ્યુંએ નહિ. ॥ ૫ ॥

શુદ્ધયે તસ્ય નિર્દેશ : ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (તસ્ય) સંસ્કારનો (શુદ્ધયે) શુદ્ધત્વમાં (નિર્દેશ :) નિર્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—માનમાં કર્મ શુદ્ધ અને ચોક્કસ જે પ્રકારનાં હોય છે તે આમળ ખીભ બજમાનમાં કહેવામાં આવ્યું છે, જે પ્રધાન કર્મ હોય તેમાં સમાખ્યાથી અવરથા હોય છે. પણ જે ગ્રીણ કર્મ હોય છે તે વજમાનનોજ ધર્મ હોય છે, કેશવપન આદિ વજમાન રૂપ પુરુષ પ્રત્યે શુદ્ધ તરીકે છે. ॥ ૬ ॥

ચોદના પ્રતિમાવાચ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (ચોદના પ્રતિમાવાચ) વૈદિકવિધાન વજમાનને જ સંતિકૃષ્ટ હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘સ્વર્ગમો ચક્ષત’ આ વૈદિક વિધાનથી બહુ સ્પષ્ટ છે કે વિધાનજન્ય અપૂર્વ વજમાનની અંદર જ ઉત્પન્ન થાય છે માટે અર્થ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં જ સંસ્કારો થવા જોઈએ. જે બેતરમાં ધાન્ય આદિ પાકવું હોય ત્યાંજ ખાતર આદિ સંસ્કાર કરવા જોઈએ ઉપર બુધિમાં ખાતર નાખવાનો અર્થ શો ? આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કેશવપન આદિ સંસ્કાર વજમાને જ કરવાનાં હોય છે અર્થમુંએ નહિ. ॥ ૭ ॥

અતુલ્યત્વાદસમાનવિધાના : સ્યુ : ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અતુલ્યત્વાદ) દુષ્ટ ન હોવાથી (અસમાનવિધાના : સ્યુ :) સમાન વિધાન નથી.

ભાવાર્થ :—કલિજ અને વજમાન એ બન્નેને સંસ્કારો સમાન રીતે લાગુ પડતા નથી. કારણ કે, અતિજોમાં ચરકલોત્કૃષ્ટ નથી. માટે ઉક્ત સંસ્કારો ‘અત્યુ’ આદિ સમખ્યાથી કલિજ અને વજમાન એ બન્નેને માટે નથી પણ વજમાનને માટે જ છે. ॥ ૮ ॥

તપ પશુ યજમાન માટે જ છે. એ અધિકરણને રૂપક કહે છે.

તપશ્ચ ફલમિદ્વત્વાત લોકવત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(જ) સંસ્કાર સ્થાયે સમુચ્ચયને સૂચવે છે (તપ :) ઉપવાસ આદિ તપ (ફલસિદ્ધત્વા) ફલભોક્તૃત્વની સિદ્ધિને આપનાર હોવાથી (લોકવાદ) લોક વ્યવહાર જેવે યજમાન માટે છે.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં કુચ્છ, અગ્નિપશુ આદિ તપ કરવાથી શરૂઆતમાં તપ કરનારને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે પણ પછીથી સુખ થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય ॥ તે જ પ્રમાણે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં ‘ જ્યદ્ નામવાતિ ’ આવું જ ત્રણ દિવસ સુધી અનસન થય તપ કરેવામાં અગ્નિ છે તે પણ યજમાને જ કરવાનું હોય છે, કારણ કે તપને લીધે યજમાનમાં જો પાપ હોય તો તેનો ક્ષય થાય ॥ અને પછી નિષ્પાપ થયેલો યજમાન સ્વર્ગે થયે છે અને ભોગ્યવશને યોગ્ય થાય છે. ॥ ૯ ॥

વાયવ્યોપશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (તદ્વત) લૌકિક વ્યવહાર જેવે (વાયવ્યોપશ્ચ :) વાયવ્યોપશ્ચ પણ યજમાન-ગત તપને સુષ્ટિ આપે છે.

ભાવાર્થ :—‘ યદા વૈ પુરુષે ન કિં વનાષ ભવતિ તદાડત્ય કુર્ણં વશુ નંદ્યતિ અપને-અતમ : । યદા વૈ શીઘ્રિત : કુર્યો ભવતિ અથ મેષ્યો ગવતિ ’ અપાર પુરુષમાં ઉપવાસ કરા કરા પણ અન્ન પેટમાં નથી હોતું ત્યારે દુષ્ટ વિચાર કરવા થયે શકે તેમાં નષ્ટ થાય છે. ઉપવાસથી કૃષ્ણ થયેલો યજમાન મેષ્ય અર્થાત પવિત્ર બને છે. જેમ શરીરમાં ગુમકું થયું હોય તો તેને પકાવી ફાદી નાખ્યા વગર શાંતિ થતી નથી તેમ પુરુષમાં રહેલા પાપને તપથી નષ્ટ કરવું જોઈએ. પછી પવિત્ર થયેલા યજમાને વશ થયે કરવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

ચચનાદિતરેષાં સ્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તરેષામ્) બીજા કત્વિભેદે (ચચનાદ) જે વાક્યથી તપ વિધાન કરવું હોય તો (સ્વાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ જસ્ટિત્વ યતો યતિસુપવન્તિ ’ આ શાસ્ત્રીએ કત્વિભેદે ઉપવાસ કરવો જોઈએ ’ આવું કત્વિભેદ માટે આસ વિધાન હોય તો તે ઉપવાસરૂપ તપ કત્વિભેદે પણ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

સોહિતોષ્ણીતાદિ સર્વ કત્વિભેદો ધર્મ છે. એ અધિકરણને રૂપક કહે છે.

ગુણત્વાચ વેદે ત દ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (ગુણવા) કરેલ પ્રધાન કર્મ દીક ગુણ કર્મની જ શ્રદ્ધા થતી હોવાથી (વેદે) વૈદિક શબ્દની સમાખ્ય થો (દ્યવસ્થા ન સ્વાત્) વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—વાચ્યોપશ્ચ વગર પ્રકરણમાં દિવ્યગતિન. અત્તિન પ્રવર્તે. રથેનવાગ પ્રકરણમાં સોહિતોષ્ણીતાદિ સર્વ કત્વિભેદો નિર્ધારિત પ્રવર્તે. આ વાક્યથી દિવ્યગતિ અને સોહિતોષ્ણી-

પત્ર આદિ ધર્મે સર્વઋત્વિજ્ઞેના છે. અહીં 'પૂર્વપક્ષવાદીનું' એવું માનવું છે કે દિગ્વ્યવસ્થિત યજુર્વેદમાં બતાવવામાં આવ્યું છે માટે સમાખ્યા બળથી એ ધર્મ અધ્યયુક્તો જ હોવો જોઈએ તથા લોહિયુક્તિપત્ર ધર્મ સામવેદમાં કહ્યો છે માટે વિદ્વાન્મો જ એ ધર્મ હોવો જોઈએ. 'સિદ્ધાંતવાદી' કહે છે કે એમ માનવું હીક નથી કારણ કે ઉક્ત વાક્યો સર્વ ઋત્વિજ્ઞેના સંનિધિમાં પઠિત છે, માટે તે સમાખ્યાનો બાધ કરી સંનિધિથી સર્વઋત્વિજ્ઞે સાથે એનો સંબંધ છે. દિગ્વ્યવસ્થિત અને લોહિયુક્તિપત્ર ૨૫ ધર્મથી ઋત્વિજ્ઞેના સંસ્કાર થાય છે. વાજપેયનું વિધાન યજુર્વેદમાં અને શ્વેત યાજુર્વિધાન સામવેદમાં છે. એટલે એ વેદને લગતા બાહ્ય પ્રથમ આદિમાં એનું વિધાન છે. ॥ ૧૨ ॥

વૃષ્ટિ કામના એ વજ્રમાનનો ધર્મ છે એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

તથા કામોઽયંસયોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (કયઃ) કામના પણ વજ્રમાનનો ધર્મ છે. (તથા સંયોગાત્) સમિ યામના હજ સાથે વજ્રમાનનો સંબંધ હોવાથી.

બાવાર્થ :—તપ જોમ વજ્રમાનનો ધર્મ છે તેમ યદિ કાયવેત વર્ણકઃ પર્વત્યઃ સ્યાર્ઠ્ઠિતિ વીચે : તથા મિતુર્યપિતિ આ વાક્યમાં ને વૃષ્ટિકામના જજ્ઞાવવામાં આવી છે તે વજ્રમાનની જ સમજવી અવધુર્ણ નહિ, કારણ કે, અત્રે સ્પષ્ટ સંપૂર્ણ યામના હજનો સંબંધ વજ્રમાનને જ હોય છે. જોને હજ જોઈતું હોય તે જ કામના કરે એવો નિયમ છે, વજ્રમાનને હજ જોઈએ છે માટે કામના પણ વજ્રમાનની જ સમજવી. ॥ ૧૩ ॥

વ્યવદેસાદિતરેપામ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વ્યવદેસાત્) જો કોઈ ખાસ વાક્ય વજ્રમાન સિવાય બીજાને માટે હોય તો (તરેપામ્) બીજાને પણ કામનાનો સંબંધ સંભવી શકે છે.

બાવાર્થ :—અર્થ વિદ્વઃ કર્ણાઠા અગ્નિયે વા ચઝમાનાવ વા ચ કમઃ કાયવેત્ તમાગાતિ : આ વાક્યમાં ઉદ્ઘાતાની સાથે કામનાનો સંબંધ બતાવ્યો છે. આ પ્રમાણે જો ઋત્વિજ્ઞેમાં કામનાનો સંબંધ કોઈ ખાસ વાક્યથી બતાવવામાં આવ્યો હોય તો કામના ઋત્વિજ્ઞેનો પણ ધર્મ સંભવી શકે છે. જો એમ ન હોય તો કામના વજ્રમાનની જ સમજવી. ॥ ૧૪ ॥

‘આયુર્હાદિ મંત્રપાઠ કરવો એ પણ વજ્રમાનનો ધર્મ છે’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

મન્ત્રાદ્યાવર્મકરણસ્તદત્ત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (લક્ષ્યકરણઃ) અનુષ્ટેય ક્રિયાવિશેષના અસંસ્કારક (મન્ત્રાઃ) મનોપણ (તદત્) વજ્રમાનનો જ ધર્મ છે.

બાવાર્થ :—આયુર્હાદિ ઋગ્વેદગુરુમ્ લેદિ ઇત્યાદિ મન્ત્રો ખાસ મંત્ર અનુષ્ટેય ક્રિયામાં, વિનિયુક્ત નથી, પણ એ મન્ત્રોનો પ્રાર્થના માટે પાઠ કરવાનો હોય છે, તે મન્ત્રોનો પાઠ કોણ કરે ? વજ્રમાન કરે કે ઋત્વિજ ? સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે એ મંત્ર પાઠ વજ્રમાને જ કરવો

જોઈએ. જેમ કામના યજમાને જ કરવાની હોય છે તેમ મંત્ર પાઠ પણ યજમાને જ કરવાનો હોય છે, મંત્રબોધિત આણુ આદિની પ્રાચીના યજમાને જ કરવી જોઈએ, યજુર્વેદમાં ઉક્ત મંત્રનો પાઠ હોવાથી અશ્વધુએ મંત્રપાઠ કરવો જોઈએ, કારણ કે સમાખ્યાથી તેને જ લાગુ પડે છે આણુ પૂર્વપશુનું માનવું અસંગત છે, જોણે ધન આદિનો ત્યાગ કરી અન્યને પ્રસન્ન કર્યા છે તેનેજ પ્રાચીના કરવાનો હક છે. ઋત્વિજ ના ધનથી પરિકીત થયેલા હોય છે, જે ધન લપ્ત થાય છે તેણે ધનના કષ્ણ સાથે સંબંધ રાખી પ્રાચીના કરવી એ સ્પષ્ટ રીતે અસંગત છે. માટે ઉક્ત મંત્રોનો પાઠ યજમાને જ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

વિપ્રયોગે ચ દર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રયોગે) પ્રવાસમાં (દર્શનાત્) પણ પાઠ કરવાનો હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ ભાગ્યુર્વા જતેડ્યાયુર્મે દેહિ ’ ઇત્યાદિ મંત્રોનો પાઠ પ્રવાસમાં યજમાન હોય તે વખતે પણ કરવાનો હોય છે. દરેક પ્રવાસમાં યજમાન સાથે કંઈ અશ્વધુ હોવાનહિ. માટે ઉક્ત મંત્રોનો પાઠ યજમાને જ કરવો જોઈએ. રૂદ્ર સ્વ તત્ર સન્ત ત્વામે હિતિ આ વાક્યમાં પ્રવાસરથ યજમાને પણ મંત્ર પાઠ કરવો એવું સૂચન છે. માટે આવા મંત્રો યજમાને બોલવા જોઈએ, અશ્વધુએ નહિ ॥ ૧૬ ॥

‘ દ્વયાન્નાત મંત્રોઽથ પાઠ યજમાન તથા અશ્વધુ યજ્ઞેએ કરવો જોઈએ ’
એ અધિકરણને સ્ફુટ કરે છે.

દ્વયાન્નાતેપ્મૌ દ્વયાન્નાતસ્યાર્યત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(દ્વયાન્નાતેપ્) જે વખત આન્નાત થયેલા મંત્રોના પાઠ કરનાર (વૈશ્વ) યજમાન અને અશ્વધુ બન્ને છે. (દ્વયાન્નાતસ્ય) એ વખત આન્નાત કરવું એનું (અર્ચત્વાત્) ખાસ પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દરે પૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં—વાગ્લ્ય મા પ્રવલેન ઇત્યાદિ મંત્ર આશ્વધુ વ કાંડમાં અને યજમાન કાંડમાં પઠિત છે. આમ બે રીતે પઠિત થયેલા મંત્રોનો પાઠ યજમાને અને અશ્વધુએ કરવાનો હોય છે એટલે કે બન્નેએ કરવાનો હોય છે. જે વખત આન્નાત કરવાનું ખાસ પ્રયોજન છે, અશ્વધુ અને યજમાન બે પાઠ કરે છે તેમાં બન્નેનો અભિપ્રાય જુદો જુદો હોય છે. આ મંત્રથી પ્રદર્શિત અર્થનું કું અનુદાન કરીશ એવો અશ્વધુનો અભિપ્રાય હોય છે અને આ કાંઈ કરવામાં કું પ્રમાદ નહીં કરે એવો અભિપ્રાય યજમાનનો હોય છે. આમ અભિપ્રાયના ભેદને લીધે અશ્વધુ અને યજમાન બન્નેએ ઉક્ત મંત્રનો પાઠ કરવાનો વિધિ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ જ્ઞાતુઃ જ વાયવિતઅત્વ છે. ’ એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

જાતે ચ વાચનં ન દાવિદ્વાન્ વિદિતોઽસ્તિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જાતે) વેદના અર્થને જાણનાર યજમાન પાસે (વાચનમ્) વેદ મંત્રોનું વાચન કરાવવું (દિ) કારણ કે (દાવિદ્વાન્) વેદના અર્થને નહીં જાણનાર યજમાન (વિદિત ન અસ્તિ) પિઠિત નથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વોચ્ચિત્ત્વાનં વાચયતિ । કલૂષિસંગક મંત્રોનું વાચન યજ્ઞમાન પાસે કરાવવું. ‘અયુર્યજ્ઞેન કરપતામ્’ ઇત્યાદિ મંત્રોનું નામ ‘કલૂષિ’ છે. મંત્રો અને તેના અર્થોને સારી રીતે જાણનાર યજ્ઞમાન પાસે કલૂષિ નામવાળા મંત્રોનો પાઠ કરાવવો. જે મંત્રો અને અર્થો ન સમજતો હોય તે યજ્ઞમાન જ યજ્ઞ શકતો નથી. અવિદ્વાન્ પશુ યજ્ઞમાન યજ્ઞ શકે છે એવું કયાંય પણ વિધાન નથી. અધીતવેદ અને ત્રિદિતવેદ જ યજ્ઞમાન તરીકે યજ્ઞ શકે છે. મંત્રો અને તેના અર્થ યજ્ઞમાનને વિદિત હોવા છતાં અદૃષ્ટાર્થની પ્રાપ્તિ માટે ઉક્ત મંત્રોનું વાચન કરાવવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

‘દ્વાદશઙ્કોભાં અધ્યયુંકર્તૃકત્વ છે.’ એ અધિકરણનું ૨૫૫૮ હરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર યાજમાને સમોચ્યાનાત્ કર્માણિ યાજમાનાનિ સ્યુઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(યાજમાને) યજુર્વેદમાં જાળમાન કાંડ અવાતરકાંડ ॥ તેમાં કન્હોને (સમાપ્ત્યાનાત્) પાઠ દોવાથી (કર્માણિ) હાલ કન્હ કર્મ (યાજમાનાનિ) યજ્ઞમાને કરવાના (સ્યુ) હોય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શ પૂર્ણમાસમાં-જાળમાન કાંડમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “દ્વાદશ ઇદ્વાનિ દર્શપૂર્ણમાસયોસ્તાનિ સમ્પ્રાયણિ” વત્સ ઘોષવસુજતિ સ્વા આધિધયતિ । અથ વ હન્તિ દુપરી વ સમાહન્તિ । ૫૧૮૨ની ટાંખાથી વત્સનું અપાકરણ કરવું એક કર્મ અને ગાય દોહીને પ્રાપ્ત કરેલા દૂધને પીંડર ઉપર સખવું આ બીજું કર્મ એ બન્ને કર્મ કન્હ કર્મ કહેવાય છે. પીંડરને ખાંડવા અને એ પાણીનો સમાધાત કરવો આ બીજું કન્હ કર્મ. આ પ્રમાણે બાર કન્હ કર્મ કર્યા છે. તે યજ્ઞમાન કાંડમાં પડ્યા છે માટે યજ્ઞમાને તે કર્મ કરવા જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે. ॥ ૧૯ ॥

ચિદ્વાંત સૂત્ર અધ્યયુર્વા તદ્યોં હિ ન્યાયપૂર્વં સમાપ્ત્યાનમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષનું નિઃકરણ સત્ય છે. (અધ્યયુઃ) અધ્યયું જ તે કર્મ કરે. (હિ) કારણ કે (દર્શયઃ) યજ્ઞમાનનાં વર્ણિત કાર્યોને માટે જ અધ્યયુનો પરિક્ષ થયેલો હોય છે. (ન્યાયપૂર્વમ્) ન્યાયથી અવિરલ (સમાપ્ત્યાનમ્) પરવ્યોગી પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞમાનનાં જે જે કાર્યો હોય છે તેનું સંપાદન કરવા માટે તે જાતિજોને પડીકીત કરવામાં આવ્યા હોય છે. યજુર્વેદમાં જાળમાન કાંડ અવાતર કાંડ તરીકે આવેલ ॥ મહાકાંડ તો આશ્વિનવંશ કાંડ છે. વત્સાપાકરણ આદિ ધર્મોનું આગ્નિન તર્જ જ થયેલ છે, માટે અધ્યયુએ જ ઉક્ત હાલ કન્હ કર્મો કરવાનાં હોય છે. યજ્ઞમાને નાંદ. ॥ ૨૦ ॥

‘હોતાએ અધ્યયુપકરણ મંત્રોનું અનુષ્ઠાન કરવું’
એ અધિકરણને ૨૫૫૮ હરે છે.

વિપ્રતિષેધે કરણ : સમવાયવિદોપાદ્ દત્તમન્યરતેષાં યતો વિશેષઃ સ્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષેધે) વિરોધમાં હોતાએ (કરણ :) અધ્યયુનો મંત્ર બોધવો જોઈએ (સમવાયવિરોધ) સંજોગમાં વિશેષ હોવાથી (દત્તમ્) ચોક્કસ સાચી પ્રાપ્તિ મંત્રોચ્ચારણ

(અન્ય :) હોનુમણુ સંબંધી કોઈ જીને મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ કરે. (સત :) કારણ કે (તેવામ) બીજા ઋત્વિજને કરતાં તેમાં (વિશેષ : સ્વાત) વિશેષ છે.

ભાવાર્થ :—ક્રૂડપાષિનામયન નામક વિકૃતિ યાગમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે, ' યો હોતા સોડધ્યુ : ' આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે અધ્યયુએ જે કાર્ય મંત્રાચ્ચારણ રૂપ કરવાનું હોય છે તે હોતાએ કરવું પ્રકૃતિ યાગમાં યુવના પરિવ્રજા વખતે ' ગુણ સુચાસા : ' આ મંત્ર હોતાએ બોલવાનો હોય છે અને " પરિવોરસિ " આ મંત્ર અધ્યયુએ બોલવાનો હોય છે, વિકૃતિ યાગમાં એ બંને મંત્રો અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત છે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિ: કર્તવ્યા આને ચોદક રાઅ કહેવામાં આવે છે. આ ટકાણે હોતામાં આધ્યયુવ કાર્યકારિત્વનું વિધાન કરેલું હોવાથી હોતાએ પોતાનો મંત્ર અને અધ્યયુનો મંત્ર બોલવો જોઈએ પણ બંને મંત્ર એક સાથે હોતા બોલી શકે નહિ માટે એકનો ત્યાગ જરૂર કરવો જ જોઈએ, આનુમાનિક ચોદક શાસ્ત્રના પ્રાચલ્યથી હોતાએ ' પરિવોરસિ ' આ મંત્રજ બોલવો જોઈએ, અને ' ગુણ સુચાસા : ' ધ્યાનથી મંત્ર બોલવાનો આત્મનિક બાધ થતો નથી માટે એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ હોતા સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ કરે. હોતા સાથે અત્યંત નિકટ સંબંધ ધરાવનાર મૈત્રાવરુણ ઋત્વિજ પણ ગોણુપ્રત્યા હોતા જ કહી શકાય. ॥ ૨૧ ॥

' પ્રેષ અને પ્રેષાર્થ' બંને લિંગકર્તૃક છે. ' એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રેષ વ પરાધિકારાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (પ્રેષ) પ્રેષમાં (પરાધિકારાત્) પરિવર્તન મધ્યમ પુરુષધર્મિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આશાયક પદ ધરિત વાક્યને ' પ્રેષ ' કહેવામાં આવે છે અને આશાય પદધર્મિત વાક્યનો જે અર્થ હેય છે તેને પ્રેષાર્થ કહેવામાં આવે છે. " પ્રોજ્ઞની રાસદય " " દુષ્માર્પદિસ્વસાદય " " જુવં જુવં ચ સંજઠિં " " જની સંજઠ " " આગ્નેન ઉદેદિ " આ બધાં વાક્યોમાં આશાયકપદ છે માટે તે બધાં વાક્યો ' પ્રેષ ' કહેવાય છે અને એ વાક્યનો જે અર્થ થાય છે તે " પ્રેષાર્થ " કહેવાય છે. પ્રેષાર્થનો કર્તા પ્રયોજ્ય અથવા પ્રેષ કહેવાય છે અને પ્રેષવાક્યનો ઉચ્ચારણતા પ્રયોજ્ય અથવા પ્રેરક કહેવાય છે. પ્રયોજ્ય એટલે આશા કરનાર અને પ્રયોજ્ય એટલે આશા પાળનાર, આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રેષના કર્તા અને પ્રેષાર્થનો કર્તા એક હોતા નથી પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

" પ્રેષનો કર્તા અધ્યયુ અને પ્રેષાર્થનો કર્તા અગ્નીઃ હોય છે "

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે

પૂર્વેપક્ષ રૂઢ

અધ્યયુસ્તયા લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અધ્યયુ :) અધ્યયુ પ્રેષાર્થનો કર્તા છે (સ્થા) કારણ કે તેનું (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—અધ્યયુ પ્રેષાર્થનો કર્તા છે કારણ કે, એનું માનવામાં વાક્ય પ્રમાણ રૂપે મળી આવે છે. પ્રેષના ઉચ્ચારણ વખતે આ પ્રમાણે વાક્ય પાઠ છે. " વજો રજઃ : " ૨૬૫ એ

વળ છે. તરવારના આકારનું લાકડાનું ખનાવેલું યજ્ઞોપવેશિ સાધનને રક્ષ કહેવામાં આવે છે. “ વસ્ત્રેણ ધાત્વયું સિખ્યત ” રક્ષ રૂપ વસ્ત્રમાં અધ્યયુને ટીંગ કરે. અર્થાત્ તેના વડે રપથ કરે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જો તા હાથમાં વળ્ છે તે પ્રેષનો કરતાં છે. અને એ પ્રયોગ/ક કરતાં અધ્યયુને રક્ષ વડે રપથ કરે છે એટલે પ્રેષાધનો કરતાં અધ્યયુ જ છે એમ રપ૫૮ થાય છે. આવે પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ગૌણો યા કામસામાન્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(યા) પૂર્વપક્ષનો નિરમ સચવે છે. (ગૌણ :) આગીદ્ર રૂપ પ્રેષાર્થ કરતાંમાં અધ્યયુ સજ્ઞ ગૌણસ્થિતિ પ્રયુક્ત કરવામાં આવે છે. (કર્મ સામાન્યાત્) કર્મ સામાન્યના કરતાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્યયુવેદ અર્થાત્ યજ્ઞુવેદ ત્રિવિધ પ્રેષાર્થનો કર્તા આ ડેકાણે સામાન્ય રૂપે લીધો છે. અધ્યયુનું સાક્ષાત્ કર્તૃત્વ તો પ્રેષમાં હોય છે અને પ્રેષથી પ્રેરિત અર્ગ પ્રકૃત કર્મમાં અધ્યયુનું પ્રયોજક કર્તૃત્વ હોય છે એટલે પ્રેષનો સાક્ષાત્ કર્તા અધ્યયુ અને પ્રેષાર્થનો સાક્ષાત્કર્તા આગીદ્ર હોય છે. છતાં પરપરા સંબંધમાં આગીદ્ર રૂપ કર્મનો કર્તા પણ અધ્યયુ હોય છે પણ તે ગૌણ તરીકે છે અર્થાત્ પ્રેરક કર્તા તરીકે છે. આ સપુણે અધિકરણનો સાર એ છે કે પ્રેષાર્થનો કર્તા આગીદ્રનામક તત્ત્વજ છે અને પ્રેષનો કર્તા અધ્યયુ નામક તત્ત્વજ છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ કરણ મત્રોમાં સ્વામીને માટે ફલની આશા રાખવામાં આવી છે. ’
એ અધિકરણને રપ૫૮ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

કૃત્વિક્-ફલ્ કરણેષ્વર્યવત્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(કૃત્વિક્-ફલ્) કરણ મત્રોમાં જે ફળને પ્રાપ્તવામાં આવ્યું છે તે ફલ તત્ત્વજને મળે એવી આશા રાખવામાં આવી છે (કરણેષુ) એમ માનવાથી કરણ મત્રોની (કાર્યવત્તા) સાર્થકતા થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—“ સમાન્ને કર્વો વિહવેન્વત્ ” આ મત્રમાં યજ્ઞોમાં વચન રૂપ ફળની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે અને તે વચન રૂપ કૃત્વિક્જને અર્થાત્ અધ્યયુને મળે એવો ભાવ છે કામ્ય અધ્યયુ પેતે ‘ સમ ’ સજ્ઞનો પ્રયોગ કરે છે એટલે “ સમ જ્ઞવ્યો : કર્વોન્વત્ ” મતે અધ્યયુને ઉક્ત ફળ મળે એમ માનવાથીજ મત્રનો ખરો અર્થ થઈ શકે. જો સમ નો અર્થ મત્ર જોતનાર અધ્યયુને માટે ન કરવામાં આવે અને યજ્ઞમાનને માટે કરવામાં આવે તો મત્ર પદની લક્ષણ માનવી થશે. તદ્વાચને છોડી વચર કારણે લક્ષણ તરફ જવું એ અન્યાય છે. માટે કરણ સંસક મત્રોકત રૂપ તત્ત્વજને માટે છે એમ માનવું જોઈએ, એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સ્વામિનો યા તદર્યત્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સચવે છે (સ્વામિન :) યજ્ઞમાનને માટે જ ફળની પ્રાર્થના છે (તદર્યત્યાત્) યજ્ઞનું પૂરેપૂરું ફળ યજ્ઞમાનને જ મળવાનું હોય છે

ભાવાર્થ :—જતિભેદે તે યજમાને પરિક્રીત કર્યા છે. માટે યજમાન જ્યાં ફળ યજમાનને માટે જ હોય છે અને એમ કવચાચીજ કર્ણ્ય મંત્રમાં પણ સાર્થકતા આપી શકે છે. હવે પૂર્ણ મામાખ્યા સ્વાકામે યજેત । આ ઠેકાણે યજેત પદ આત્મનેષદમાં પ્રયુક્ત છે અને એ એમ સૂચવે છે કે યજનું ફળ યજમાન કે જે યજ કરવાગ છે તેને જ મળું જોઈએ. જતિભેદે તે યજ કરાવવા માટેની પ્રતિષ્ઠા રૂપ ફલ લાભ હૃતાર્થ યાવ છે માટે મંત્રોક્ત ફળ યજમાનને માટે છે એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૨૬ ॥

લિક્ષ્વર્ણનાચ ॥૨૭॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિક્ષ્વર્ણનાચ) લિંગ રૂપ વેદિક વાક્ય પણ ઉક્ત અર્થનું સમર્થન મળતું હોવાથી

ભાવાર્થ :—‘ યા વાચન યજે જતિવિજ આશિષમાણાચતે યજમાનસ્વેવ ’ જતિભેદે યજમાનને કેટલી આશિષુની આશા કરે છે તે યજમાનની જ હોય છે. આ લિંગ વાક્યથી રૂપરૂપ સ્થાપ છે કે ‘ મમાગ્ને વયો વિદ્યેવ્યસ્તુ ’ હતાદિ મંત્રોમાં પ્રત્યક્ષમાન ફળ યજમાનને માટે જ છે અને મમ શબ્દને અર્થ ‘ મમ યજમાનસ્ય ’ એ પ્રમણે કરવો, જતિભેદે માટે તદિ ॥ ૨૭ ॥

‘ કર્ણ્ય મંત્રે માં કર્મ મિદ્ધ કરવા માટેનું ’ ફળ સ્થિતિકર્મ છે એ આધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે

કર્માર્થ તુ ફલં તેષાં સ્વામિન પ્રત્યર્ચયત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (કર્માર્થમ્) કર્મને માટે (ફલમ્) ફળ (તેષામ્) જતિભેદે માટે હોય છે (સ્વામિન પ્રતિ) કારણ કે એ ફળ પરંપરા સંબંધથી સ્વામીને માટે જ (વર્ણવાન્) સખળ ચલું હોવાથી

ભાવાર્થ :—ભગવિજ્ઞા મામાવર્ણમિષ વિગિદ્યાત્મા મા મા તંવાતમ્ છે પ્રકાશ રૂપ અને વ્યાપક રૂપ પરમાત્મનું મેં આ કર્મ કરવામાં કર્માર્થ પણ અનિષ્કરણ અર્થાત્ બૂધ કરી નથી માટે આપ મને તથા ન દેશા અને આપ મને સંતાપિત ન કરશો. આ મંત્રમાં કહેલું સંતાપના અભાવરૂપ ફલ તે અર્ચનું માટે જ છે. કારણ કે સંતાપ ન હોય તે જ અર્ચાનું સ્વામીના યજમાનના કાર્યને માટે ચોક્કસ થઈ શકે છે. માટે ઠેકાણે ઠેકાણે

વ્યવદેશાચ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વ્યવદેશાચ) જતિભેદે ફળ મેળવવાનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જોતિષ્ટેમર્મા આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘ હવિષાન મગ્ધવે સોમાભિરગાધારયોઃ પરકયોરપ્તાભાગ્યુ ધામેવ્યદિમિદિહુ ચચાર ઉપરત્નાનયઃ ક્ષાં અરન્નિનામગાઃ કથેમગે પાસ્વરં મિલ્તિઃ કર્ણમગે પાસ્વરં પ્રોદગ્ધનર્ધ્વસ્વાદિત્વા વાન્તે તેષુ દ્વરિચિન્ ઉપરવે યજનનો દક્ષિર્ન હસ્તં પ્રગાસવતિ, તર્વાપાપુરન્યસિર સ્વહસ્તં પ્રવાર્ણપ્તાદ્ યજમાનહસ્તં દૃઢવિ તદા યજનન ’ ‘ ચિન્ત્ર ’ દ્યુતેન મયેન વદ્ પૂનઃપિતિ । અધ્યયં ‘ મદમ્ ’ દ્યુતેન મન્ત્રેન ઉત્તરં પ્રતે । તત્તે યજમાન ‘ તદી મદ્ ’ દ્યુતેન મન્ત્રેન સ્વત્ સ્વદિયવેન સ્વીકરોતિ ફી પેર—મિત્તે ને દ્યુતેન

દ્વિવચનેન “ સદ્ ” દ્વ્યનૈન ચ ડમયણમિતયા સ્વીકાર્ય’ આ પ્રમાણે જમિનીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં પૂર્વ-
પક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ બંને વી જાતિય અને યજમાન બન્નેને ફગનો સંબંધ ગતાન્વેષ છે.
‘ ઉપવર’ નામક ગર્તા ઉપર યજમાન પોતાનો જમણો હાથ મળે છે અને તેના પ્રમાણે અંબર્યુ
પણ એ ગર્તા ઉપર પોતાનો જમણો હાથ મળે છે. પછી ‘ ક્ષિપ્ત’ એ મંત્રમાં યજમાન ફગ
પૂછે છે. પછી અંબર્યુ “ મદમ્ ” એ મંત્રથી ફગ બચાવે છે પછી યજમાન “ તન્ની સદ્ ”
એ મંત્રથી ઉકત ફગ બન્નેને માટે બચાવે એ, કેવળ યજમાનને માટે જ નહિ. ॥ ૨૯ ॥

દ્રવ્ય સંસ્કાર અંગ અને પ્રધાનને માટે હોય છે એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે

દ્રવ્ય સંસ્કાર : પ્રકરણવિશેષાત્ સર્વકર્મણામ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્ય સંસ્કાર :) દર્શ આદિ દ્રવ્યનો સંસ્કાર (પ્રકરણવિશેષાત્) એકજ
પ્રકરણમાં હોવાથી (સર્વકર્મણામ્) અંગ સહિત પ્રધાન કર્તા માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગોપયોગી દર્શ આદિ દ્રવ્ય હોય છે તથા તેના આસ્તરણ આદિ જે
સંસ્કારો છે તે પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ યાગોમાં એક સરખી રીતે કરવાના હોય છે. એટલે એ દ્રવ્યો
પ્રધાન અને અંગ બધાને માટે હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

અપૂર્વ પ્રાકૃત ધર્મોનાં વિકૃતિમાં સંબંધ નથી. એ અધિકરણની સ્પષ્ટતા

નિર્દેશાત્ શુ વિહૃતાવપૂર્વસ્ય જનધિકાર : ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(શુ) પણ (નિર્દેશાત્) પ્રકૃતિ યાગમાં સ્તરણ રૂપ કાર્યને (નિર્દેશ હોવાથી
(વિહૃતૈ) વિકૃતિ યાગમાં (અપૂર્વસ્ય) બહિર્ના જન આદિ અપૂર્વનો (જનધિકાર :).
સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં હવિરાસાધન આદિ વેદિનું કાર્ય છે. તે કાર્ય વિકૃતિયાગમાં
કરવાના હોય છે અને તે વેદિની સિદ્ધિ માટે જનન આદિ વેદિના ધર્મો પણ વિકૃતિ યાગમાં પ્રાપ્ત
થાય છે, પણ યુપાવટના—આસ્તરણ રૂપ કાર્ય પ્રકૃતિ યાગમાં હોય નથી. ક્ષોપણમાં યાગમાં
યુપાવટ નથી. માટે વિકૃતિયાગમાં તે વિધિયમાન આસ્તરણ રૂપ કાર્ય પ્રકૃતિયાગના જનન આદિ
બહિર્ણા સંસ્કારને પ્રાપ્ત કરાવણું નથી. એટલે યુપાસ્તરણમાં ઉદ્દેશ્યતા નથી કારણ કે તેનું
પ્રકૃતિમાં વિધાન નથી. ॥ ૩૧ ॥

વિધૃતિ અને પવિત્ર એ પરિબોધનોમ્ અર્હિપૂર્વક દરણુ ભોજ્ય
એ અધિકરણની સ્પષ્ટતા કરે છે.

વિરોધે ચ શ્રુતિવિશેષાદવ્યક્તઃ શેષે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષે) વિધૃતિ અને પવિત્ર બંનેમાં (અવ્યક્તઃ) અપસ્કૃત
બહિર્ના વિનિયોગ છે કારણ કે (શ્રુતિવિશેષાત્) ઉક્ત બન્નેમાં એનો વિનિયોગ થાય તો વાક્ય
વિશેષ સાથે (વિરોધે) વિરોધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સુવ—આદિના આધાર રૂપ દર્શબુદ્ધિ રૂપ પ્રસ્વર એ દર્શની ભૂમિએ
હોય છે તેના ઉપર સુવ આદિ રાજવામાં આવે છે તેને ‘ વિધૃતિ ’ કહે છે, તથા નખથી નેને

કાપવામાં ન આવ્યા હોય અને અગ્નિમાંથી પણ જેને કાપવામાં નથી આવ્યા એવા પ્રાદેશ માન્ય. દર્ભથી જે વીંટી બનાવવામાં આવે છે તેને પાંવત્ર કહેવામાં આવે છે. એ વિધૂનિ અને પવિત્ર (વીંટી) અસંસ્કૃત પરિભોજનનીય નામક દર્ભમાંથી બનાવવાં જોઈએ, કારણ કે, 'વેદિ સ્તુતિ' એ વિધાનથી સંસ્કૃત બાદિં બધો જ ઉપગ્રીય અર્થાત્ પૂરો થઈ જાય છે. માટે વિધૂતિ અને પવિત્ર (વીંટી) બનાવવા માટે બીજો અસંસ્કૃત બાદિં અર્થાત્ દર્ભ એવા જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

‘પ્રાકૃત પુરોહિતશ્ચ આદિતું નિધાન’ એ નામનું અધિકરણ સમજાવે છે.

અપનયસ્વેકદેશસ્ય વિધમાનસંયોગાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(૩૩) ‘પશુ (એકલેશસ્ય) સવનીય પુરોહિતશ્ચ એકદેશનું’ (અપનય :) નિધાન મૂકવું ને (વિધમાનરાતેના) વિધમાનનો વિધિસંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે, ‘પુરોહિતશ્ચ દાક્ષલેન્દ્રવાવસ્ય વાગ્ને નિવૃત્તિ’ પુરોહિતના દુકાને અન્નવાપવના પાત્રમાં મૂકે છે. હવે આ ઠેકાણે જે પુરોહિત કહ્યો છે તે સવનીય પુરોહિત સમજવો કે કાંઈ બીજો ? પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે વિધૂતિની પેઠે સવનીય પુરોહિતથી જુદોજ અસંસ્કૃત પુરોહિત હોવો જોઈએ. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે સવનીય પુરોહિતનો જ એક ભાગ અન્નવાવવના પાત્રમાં મૂકવો જોઈએ ‘પુરોહિતશ્ચ દાક્ષલમ્’ આ ઠેકાણે જે બીજી વિભક્તિનું શ્રવણ થાય છે તે સંસ્કૃત પુરોહિતનું જ વિધાન કરે છે. ॥ ૩૩ ॥

“કાર્યેષ્ટિઓમાં ઉપાંશુત્વ પ્રધાનને માટે છે” એ નામનું અધિકરણ ૨૫૫ કરે છે પૂર્વપક્ષ

વિકૃત્તો સર્વાર્થા : શોષ : પ્રકૃતિવત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતો) વિકૃતિ યાગમાં વિહિત (શોષ :) શુચ (સર્વાર્થ :) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બંનેને માટે છે. (પ્રકૃતિવત્) દર્શનપૂર્વક માનમાં જેનું વેદિ સર્વને માટે છે તેમ કાર્યેષ્ટિ-ગત ઉપાંશુત્વ પણ સર્વને માટે છે.

ભાવાર્થ :—‘ભાગ્યર્થેણ વૈ કામ્યા દ્રવ્યઃ તા ઉપાંશુ વટ્થ્યા :’ આ ઠેકાણે જે ઉપાંશુત્વનું વિધાન કર્યું છે તે અર્થ અને પ્રધાન બંનેને માટે છે. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર મુખ્યાર્થો વાઙ્મયસ્યાવોદિતત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મુખ્યાર્થો) પ્રધાનને માટે જ છે. (અતસ્ય) વિકૃતિ યાગમાં (અવોદિતત્વાત્) વિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેવળ પ્રધાનને માટે જ ઉપાંશુત્વ છે. “ભાગ્યર્થેણ વૈ કામ્યા દ્રવ્યઃ તા ઉપાંશુ વટ્થ્યા :” આ વાક્યમાં જે તા પદ પડ્યું છે. તે કેવળ પ્રધાન કાર્ય છદ્ધિઓનો જ પરામર્શ કરે છે, તેની સમીપમાં અંગનો પાઠ જ નથી. માટે અંગનો પરામર્શ કરવાનો નથી. જેનો પરામર્શ થતો હોય તેમાં જ ઉપાંશુત્વ છે એમજ સમજવું જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

“ નવનીતાભ્ય રથેનયાગતા અંગ માટે છે. ” એ અધિકરણને સમજાવે છે,

સાધિધાનવિરોધાદસંમરે તદ્દાનામ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(અસંમરે) રથેનયાગમાં આગવ દ્રવ્યનો સમાવ ન હોવાથી, (તત્) વિદિત કરવામાં આવેલું નવનીતાભ્ય (અજ્ઞાનામ્) રથેનયાગતા અંગ તરીકે ગણાતા દીક્ષણી આદિ ઇષ્ટિઓનો ધર્મ છે (સન્નિધાનવિરોધાદ્) કારણ કે અંગોનો ધર્મ હોવાથી રથે.યાગરૂપ પ્રધાનની સાથે પણ સંબંધ થઈ શકશે.

ભાવાર્થ :—રથેન યાગના પ્રકરણમાં ‘ દુતિલવનીભાગ્ય’ મળતી ‘ આમકાન્તી કુંડલીમાં રાગેશુ’ નવનીત એટલે માન્ય છે ધીનું તે ‘ દુતિલવનીભાગ્ય’ કહેવાય છે. રથેન યાગમાં નવનીતા-ભ્યનું વિધાન છે પણ રથેન યાગ પોને જ ન્યોત્પત્તિઓનો વિકાર હોવાથી પ્રકૃતિરૂપ વિકૃતિ કલ્પ્યા આ એક વાક્યથી પ્રકૃતિ યાગ જેમ સ્વેચ્છાસર છે તેમ વિરૂપિયાગરૂપ રથેન પણ સ્વેચ્છાસર છે તથા રથેનવનીતાભ્ય કલા યાગને માટે છે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. જો બીજા યાગને માટે નવનીતાભ્યના ઉપયોગ થાય તો તેમાં કશું વિધાન ૦૪થ’ થઈ જાય માટે રથેનયાગના અંગમૂલ દીક્ષણી આદિ યાગમાં તેનો ઉપયોગ કરવો રથેનયાગના અંગમાં નવનીતાભ્યનો કશો ઉપયોગ રથેનયાગમાં જ ઉપયોગ થયેલો જણાય. આ કારણે રથેનયાગના અંગમાં જ નવનીતાભ્યનો ઉપયોગ કરવો. ॥ ૩૬ ॥

આધાનેऽપિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(આપણે જાણે) રથેન યાગનું અંગ એ અગ્નિધાન છે તેનું પણ તે અંગ હોતું જોઈએ (તથેતિ ચેત્) એવી જો શંકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેમ દીક્ષણી આદિ રથેન યાગના અંગ છે તેમ અગ્નિધાન પણ રથેન યાગનું અંગ છે. અંગનું લક્ષણ એ જ કે જેના વગર જે ન થઈ શકે તે તેનું અંગ ગણાય. અગ્નિધાન વગર પણ રથેન યાગ થઈ શકતો નથી માટે અગ્નિધાન પણ તેનું અંગ ગણાય માટે નવનીતાભ્ય અગ્નિધાનનું પણ અંગ ગણાતું જોઈએ. આ શંકાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૭ ॥

શામરૂરણવાદક્ષરવાતમિત્તરવાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(અપરૂરણવાત) અસંનિદિત હોવાથી (અજ્ઞાત) અગ્નિધાનનું (અતન્નિમિત્તવાત) નવનીતાભ્ય અંગ થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિધાનનું વિધાન સમસ્ત વેદિક કર્મના અનુષ્ઠાન માટે કરવામાં આવ્યું છે. આસ રથેન યાગને માટે નહિ આ કારણથી રથેન યાગ સાથે અગ્નિધાનનો સાધારણ સંબંધ છે કોઈ વિશેષ સંબંધ નથી માટે દીક્ષણી યાગ જેનું તે અગ્નિધાન રથેન યાગનું અંગ ગણતું નથી આ કારણે વીધે નવનીતાભ્ય અગ્નિધાનનું અંગ નથી પણ રથેન યાગના આસ અંગ દીક્ષણી ઇષ્ટિનું જ અંગ છે. અંગના સંબંધને લીધે રથે.યાગ રૂપ અંગી રી સાથે પણ એનો સંબંધ થઈ શકે છે, માટે રથેન યાગમાં દુતિલવનીભાગ્ય મળતી એ વિધિ ચરિતાર્થ થઈ શકે છે. ॥ ૩૮ ॥

‘ નવનીતાભ્ય રથેનયાગના બધાં અંગોને માટે છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તત્કાલે લિङ्ગદર્શનાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(તત્કાલે) સુત્યાદિવસે (લિङ્ગદર્શનાત્) લિંગવાક્યને મળતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દિવસે સોમલગ્નતાને આંદીને તેમાંથી સોમરસ કાઢવામાં આવે છે તે દિવસને યાગમાં ‘ સુત્યાદિવસ ’ કહે છે. હવે સુત્યાદિવસે રથેનયાગનાં જેટલાં અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય તે બધાંનું નવનીતાભ્ય અંગ તરીકે છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. રાચરકે રાહ પકડતી આલમેત આ લિંગ વાક્ય પછી તત્કાલીન રથેનયાગનું નવનીતાભ્ય અંગ છે એમાં પ્રમાણ ૩૫ છે. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વેષાં ઘાડવિરોપાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (સર્વેષામ્) રથેન યાગનાં જેટલાં અંગ હોય તે બધાંનું નવનીતાભ્ય અંગ ॥ (અવિરોપાત્) વિરોપચાત્ર જેવામાં આવતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સુત્યાદિનમાં જે અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય તેનું જ અંગ નવનીતાભ્ય ગણાય એવું માનવા માટે કેઈ પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી રથેન યાગનાં જેટલાં અંગો હોય તે બધા સાથે નવનીતાભ્યનો સંબંધ માનવો, ખાસ સુત્યાદિનના જ બધા અંગો સાથે નહિ. કારણકે પવસ્વ દ્રવ્યમાણસ્ય દુત્યાક્ષતીનઝ્યમિતિ રાષ્ટ્રેવે માનામાવાત્ નવનીત આજ પહેલે જે પાક થતો થાય છે તેમાં સુત્યાકાશીનાભ્ય એવા સંકોચ કરવામાં કેાઈ પણ પ્રમાણ નથી. માટે સુત્યાકાશીન અંગ અને અસુત્યાકાશીન અંગ સર્વે કેાઈ રથેન યાગના અંગ સાથે નવનીતાભ્યનો સંબંધ છે. ॥ ૪૦ ॥

ન્યાયોક્તે લિङ્ગદર્શનમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ન્યાયોક્તે) ન્યાય વાક્યથી ઉક્ત અર્થમાં (લિङ્ગદર્શનમ્) લિંગ દર્શન પ્રમાણ નથી.

ભાવાર્થ :—ન્યાય વાક્ય લિંગ વાક્ય હોય તો તે પ્રમાણ માની ચકાસ નહિ, માટે સુત્યાકાશ સંબંધિત રથેન વિરૂતિ ધર્મો માનવા એમાં કેાઈ પ્રમાણ ન હોવાથી નવનીતાભ્ય રથેન યાગનાં બધાં અંગો માટે છે. ॥ ૪૧ ॥

સવનીય બ્રહ્મદ્વંદ્વો બોધ્યો એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

માસં તુ સવનીયાનાં ચોદનાવિરોધત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પછી (માસમ્) માસધત્વ (સવનીયાનામ્) સવનીય અંગથી ધાનાં કરતાં આદિમાં હોતું બોધ્યો (ચોદનાવિરોધત્વાત્) અર્થમાં સામર્થ્યને લીધે.

ભાવાર્થ :—સવનીય પુરોહિતો જે દ્રવ્યોમાંથી બનાવવામાં આવે તે બધાં દ્રવ્યો પુષ્ટિકારક ધાન્ય હોવાં બોધ્યો સવનીય દ્રવ્ય પુષ્ટિકારક હોય તો જ તેનાથી લાભ થાય છે. નિઃસત્ પદાર્થમાંથી પુરોહિત ન બનાવવો બોધ્યો. આ સૂત્રમાં મસિકના અર્થમાં માસ ચક્રને પયોગ થયો છે. માસલ એટલે બળદામક. વેદિક ચક્રપ્રયોગો આવી રીતે વેદમાં અને કેાઈએ

એમાં આવે છે. એમ કે આ ઘાત સુદૃશ્ય છુકા ગૃહીત સન્ધિના । મોનિ ગ્રીણોત મત્સરમ્
અર્થે ૬-૪૬-૪ આ મંત્રમાં મોનિ પદનો અર્થ મોમ્યોડમિનિષ્ણન્નેન ક્ષોરેણ ગાયમાંથી ઉક્ત
ચતુ દૂધ એવો અર્થ કર્યો છે. એ દૂધ સાથે મોમરસ મેગરવો. એજ પ્રમાણે આ ઠેકાણે પણ
માંસનો અર્થ માંસ એટલે જલપ્રદ અર્થ કરવો એમ એ ન્યાય ગણાય છે. ઠેકાણે પડિતાએ
સવનીય પુરોડાશની માંસમયતા અર્થાત્ માંસમાંથી સવનીય પુરોડાશ બનાવવો એવો અર્થ કર્યો
છે પણ એમ કરતા તેઓ વેદિક મર્મની અદિંસા અને વેદિક શબ્દના પ્રયોગોની મર્યાદાને
સમજ્યા નથી ॥ ૪૨ ॥

મનિતરસંનિધાન્યાએતિ ચેત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ — (મનિ) મોણ પ્રયોગ (અલનિષૌ) મુખ્ય અર્થ સંભવતો હોય ત્યારે
(અન્યાયા) અન્યાય છે (હતિ ચેત્) એ એમ માનવામાં આવે તે ।

ભાવાર્થ :—મુખ્ય અર્થ સંભવતો હોય તો શબ્દનો મોણ અર્થ લેવો એ અન્યાય
છે ને એમ કહેવામાં આવે તે એનો ઉત્તર પછીના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે ॥ ૪૩ ॥

ચયાત્ પ્રકૃતિલિંગત્વાત્ વૈરાજવત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ — (સ્યાત્) મોણાર્થમાં શબ્દ પ્રયોગ થઈ શકે છે (પ્રકૃતિલિંગત્વાત્) પ્રકૃતિભૂત
ન્યોતિષ્ઠોમમાં પણ ભાગ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે (વૈરાજત્) વૈરાજ શબ્દ જેમ વૈરાજસામને
માટે પ્રયુક્ત થયો છે તેમ

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયામમાં ધનાદિમાં પુરોડાશ શબ્દ લક્ષિતથી અર્થાત્ મોણ વૃત્તિથી
પ્રયુક્ત થયો છે. ધનાદિપુ જ્યં પુરોડાશ શબ્દો ભાક્ત ધાનરભાષ્ય જુઓ. તથા હવ્યો વૈરુપ્તમા
અલિસ યોદ્ધો વૈરાજસામ આ ઠેકાણે મામ શબ્દ વૈરાજપૃષ્ઠ અને વૈરાજપૃષ્ઠ માટે પ્રયુક્ત થયો
છે તેમ ઉક્ત સૂત્રમાં માંસ શબ્દ પણ માંસવ અર્થાત્ મલપ્રદ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે એમ
માનવામાં કરી દરકત નથી. ॥ ૪૪ ॥

હતિ મીમાંસાગુર્જરમાપ્યે તૃતીયાધ્યાયસ્ય અષ્ટમઃ પાદઃ સમાપ્તઃ તૃતીયોડધ્યાયઃ

અથ ચતુર્થાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ ॥

હવે કૃતર્થ અને પુરુષાર્થની જિજ્ઞાસાનું અધિકરણ સમજાવે છે.

અઘાતઃ પ્રત્વર્થપુરુષાર્થયોગિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

પદાર્થ — (અથ) શેષ અને શેષીના નિરૂપણ પછી (અન.) શેષોપિત્ત વ વદ્ય-
માણ્ય અર્થનું મારણ હોવાથી (પ્રત્વર્થ પુરુષાર્થયોઃ) કૃતર્થ અને પુરુષાર્થની (જિજ્ઞાસા)
જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ

ભાવાર્થ :—કૃતર્થનો અર્થ અને પુરુષાર્થનો અર્થ શું છે ? અર્થાત્ એનાં લક્ષણો થ
છે એ વિવચના માનવી ઇચ્છા કરવી જોઈએ જે કૃત્રે માટે હોય તે કૃતર્થ અને જે પુરુષને

માટે હોય તે પુરુષાર્થ. કવિ એટલે યાજ અને પુરુષ એટલે મનુષ્ય. કેવળ નરભતિનું મહત્ત્વ કરવું એવો અર્થ સમજવો નહિ. જો કવિનો અર્થ અને પુરુષનો અર્થ સમજી શકાય તો કાણુ પ્રયોજ્ય છે અને કાણુ પ્રયોજક છે તે પણ સમજી શકાય.

હવે કવચ્ચં અને પુરુષાર્થના લક્ષણનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પશ્ચિમન્ પ્રીતિ : પુરુષસ્ય તસ્ય હિત્વાઽર્થલક્ષણાઽવિમક્ત્વાત ૧ ॥

પદાર્થ : — (પશ્ચિમ) સ્વર્ગ-અદિક કોઇ સુખવિશેષમાં અથવા પશુ આદિ જે સુખના સાધન છે તેને મેળવવા પછી (પુરુષસ્ય) પુરુષને જે (પ્રીતિ) પ્રીતિ થાય છે તે પુરુષાર્થ કહેવાય છે. અને જેનું અનુક્રાન કરવા પછી પુરુષને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કવચ્ચં કહેવાય છે (તસ્ય) સ્વર્ગાદિની (હિત્વા) હિત્વા (અર્થલક્ષણા) શાસ્ત્રની પ્રેરણા વગર સ્વાભાવિક થાય છે. (અવિમક્ત્વાત) સ્વર્ગાદિ સાથે કવચ્ચં સાધનનો અવ્યભિચાર સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ : — સ્વર્ગાદિ સુખ મળ્યા પછી અથવા સુખનાં સાધન મળ્યા પછી પુરુષ એમ માને છે કે હું હવે કૃતાર્થ થયો છું. એવી જો મનની વૃત્તિ તેનું નામ પુરુષાર્થ છે. તથા સ્વર્ગાદિ સુખ વિશેષને મેળવવા જેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે કવિ કહેવાય છે. સુખની પ્રજ્ઞા માણસને સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે એમાં પ્રાર્થનાની અપેક્ષા નથી. કવિ અને સ્વર્ગેશ્વર દ્વયનો અવ્યભિચારિત સંબંધ છે માટે કવિની પ્રજ્ઞા કરવી જોઇએ. કવિના જે ઉપકારક અંગો હોય છે તે ' કવચ્ચં ' કહેવાય છે.

સ્વર્ગઆદિ સુખનું મુખ્ય સાધન જે હોય છે તેને પણ પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે અને જે સાધનના ઉપકારી અંગ હોય છે તેને કવચ્ચં કહેવામાં આવે છે આવેલાં પણ અર્થ છે. આ પ્રમાણે પુરુષાર્થના જે અર્થ નીકળે છે એક સુખ અને બીજું સુખનું મુખ્ય સાધન; કારણ કે જે બંનેને પુરુષ ઇચ્છે છે. ॥ ૨ ॥

પ્રજાપતિમત પુરુષાર્થ છે. જે અધિકરણ સમાજવે છે.

તદુત્તરર્થે કર્મણ પુરુષાર્થાય જ્ઞાત્વત્યાગતિશક્ત્યત્વાત ન જ દ્રવ્યં ચિકીર્ષ્યતે

તેનાર્થેનામિસમ્યન્ધાતુ ક્રિયાર્થા પુરુષધૃતિઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ : — (કર્મણ) તસ્ય જ્ઞાતમિત્યુપવચ્ચમ, ' નેષ્ઠેતોવન્તમાદિર્થ' નાસ્તં યન્તં કદાચન । આ વાક્યથી એટલું જોઈએ છે તેમાં (તદુત્તરર્થે) પ્રીતિનો ઉપસંભવ થતો ન હોવા છતાં (પુરુષાર્થાય) પુરુષાર્થનું જ્ઞાત (જ્ઞાત્વ) પ્રકૃતવાક્ય (જ્ઞાતિશક્ત્યત્વાત) નર્કથી દૂર કરી સ્પષ્ટ એમ ન હોવાથી (ચ) અને (દ્રવ્યમ્) કવચ્ચંભૂત દ્રવ્ય (ચિકીર્ષ્યતે) સંસ્કારમુકત કરવાને પ્રજ્ઞાનું નથી. (તેન) તેથી (અર્થેન) પુરુષાર્થ સાથે (અગિસમ્યન્ધાતુ) સંબંધ હોવાથી (ક્રિયાર્થ) ક્રિયામાં (પુરુષધૃતિઃ) પુરુષનું અવલું છે પુરુષ કતાં હોવાથી પ્રકૃતક્રિયાનું તે અંગ છે.

ભાવાર્થ : — ' તસ્ય જ્ઞાતમ્ ' નેષ્ઠેતોવન્તમાદિર્થ' નાસ્તં યન્તં કદાચન આ પ્રમાણે અનારભ્ય પાક છે અર્થાત્ સામાન્ય વિધિ છે. યજ્ઞને ઉગતો કે આશમતો ન જોવા. આ ઉકાણે યજ્ઞનું અનીકન, કરવું જે કવચ્ચં છે કે પુરુષાર્થ છે ? પૂર્વપક્ષ કવચ્ચં માને ॥ અને સિદ્ધાન્તવાદી

પુરુષાર્થ માને છે સર્વના અનીક્ષણમાં જો કે પ્રીતિ નથી અને જોમાં પ્રીતિ ન હોય તે પુરુષાર્થ પશુ ન હોય છતાં તે પુરુષાર્થ જ છે કારણ કે તર્કથી ઉક્ત વાક્યની નિષ્કલ્પતા સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. ઇક્ષણુ (વિરોધી કાર્ષ્ણી) ક્રિયા એવો નેક્ષેત્રનો અર્થ કરી એ ક્રિયાથી કલ્પનું અગમ્યત કારણ દબાવે સંસ્કાર કરવો, એવો પણ અર્થ થઈ શકે નથી. કાર્ષ્ણીય કલ્પને ઉદ્દેશીને ઉક્ત વાક્યનો પાઠ કરવામાં આવ્યો નથી, માટે કાર્ષ્ણીય કલ્પને સંસ્કાર માની શકાય નહિ. આ કારણથી અનીક્ષણનો સંબંધ ક્ષણ સાથે છે જેનો સંબંધ ક્ષણ સાથે હોય તે હ મેંમાં પુરુષાર્થ જ હોય છે. ઉક્ત વાક્યનો ભાવ હું ઉચિત સૂચને અને આશયના સૂચને નહીં જોડે આવે. સંબંધ પુરુષ પ્રત્યપતિ મતને માટે કહે છે. આવા સંબંધથી કર્મમાં તત્ત્વ યનાથી ઉત્પત્તિ હેતુના મુક્તો મુક્તિ પુરુષ પાપથી મુક્ત થાય છે. પાપથી મુક્ત થવું એ પુરુષાર્થ છે, માટે પ્રત્યપતિ મત પુરુષાર્થ છે, કલ્પ નથી. ॥ ૩ ॥

અવિશેષાક્ષ શાસ્ત્રસ્ય યથાશુતિ ફલગ્નિ સ્યુ : ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(૪) આશંકા સૂચવે છે. (શાસ્ત્ર) સમિષો યતિ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર (અવિશેષાક્ષ) નેક્ષેત્રોચ્ચત્તમાદિત્ત્વ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર સમાન હોવાથી (યથાશુતિ) તેની સમીપ અવમાણ અર્થવાદથી પ્રતિપાદ (ફલગ્નિ સ્યુ :) ફળો હોવાં જોઈએ, અને તેથી તે પશુ પુરુષાર્થ માનવાં જોઈએ.

આવાર્થ :—જો અર્થવાદમાં ખતાવેલાં ફળથી ઉક્ત મત પુરુષાર્થ માનવામાં આવે તો સમિષો યતિ ઇત્યાદિ પણ પુરુષાર્થ જ માનવાં પડશે કારણ કે તેની સમીપ જો અર્થવાદ વાદ છે, તેમાં ખતાવેલાં ફળોને લીધે ઉક્ત સમિષાદિ નજન પણ પુરુષાર્થ થઈ શકશે. કલ્પ નહીં થય ॥ ૪ ॥

અથિ યા કારણામદ્યે તદ્વર્થમર્થસ્યાનભિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અથિ યા) આ જાને પદો ઉક્ત આશંકાની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (કારણામદ્યે) શ્રુતિ, વિંગ આદિ વિનિયોજક પ્રમાણ ન મળવાથી (તદ્વર્થ) પ્રત્યપતિમત પુરુષાર્થ માનવામાં આવે છે. (અર્થસ્ય) પ્રમાણ ન મળવાથી કાર્ષ્ણીય કર્મની સાથે જોડે (અનિસમ્બન્ધાત્) સંબંધ નથી.

આવાર્થ :—શ્રુતિ, હિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, રચના અને સમાખ્યા આ વિનિયોજક પ્રમાણ છે. આમાંનાં કોઈ પણ પ્રમાણથી પ્રત્યપતિમતનો કાર્ષ્ણીય કર્મમાં વિનિયોજ થતો નથી. માટે સમિષો યતિ ઇત્યાદિ સમિષાદિથી પ્રત્યપતિ મતની વિષયતા છે. આ કારણથી પ્રત્યપતિ મત પુરુષાર્થ છે કલ્પ નથી. અર્થવાદ સૂચનું અનીક્ષણ કાર્ષ્ણીય કલ્પને ઉપકારક નથી પણ પુરુષને ઉપકારક છે. જે પુરુષને ઉપકારક હોય તે પુરુષાર્થ. ॥ ૫ ॥

તથા ચ લોકમૂલેષુ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (લોકમૂલેષુ) સાધારણ મનુષ્યના વ્યવહારમાં પણ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સાધારણ લોક જીવહારમાં જે આ પ્રમાણે વાક્યો હોય. જ્ઞાનં કુલ, પત્નં
કુલ સ્નાન કર. રસોષ કર. તે એ ઠોકણે સ્નાન કરવું એ રસોષને માટે છે અર્થાત્ રસોષ
કરવા પહેલાં સ્નાન કર. પણ જે એકલુ વાક્ય હોય જેમકે 'જ્ઞાનં કુલ' સ્નાન કર, તે આ
સ્નાન કેવળ પુરુષને માટે જ છે કાંઈ કર્મને માટે નથી. તેમ પ્રજ્ઞપ્રતિષ્ઠા કાંઈ કલ્પવિશેષને
ઉદ્દેશીને પઠિત નથી એટલે તે અનાત્મ્યપઠિત છે માટે તે સ્વતંત્ર ફલવાળું વક્તવ્ય છે અને તેથી
તે પુરુષાર્થ જ છે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૬ ॥

યજ્ઞાદિધીનું અનુવાદત્વાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યાણિ રવિજોષેનાનર્થકયાત્ પ્રવીયેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ક) પૂર્વપક્ષને સચિત કર છે. (દ્રવ્યાણિ) રક્ષ આદિ યજિષ્ સાધન
(અવિજોષેણ) સંપૂર્ણતાથી (જ્ઞાનર્થકયાત્) નિરર્થકતાના ભાવથી (પ્રવીયેત્) અગ્નિમાં પ્રદાન કરવું

ભાવાર્થ :—રક્ષ, કપાલ, અગ્નિહોતકવણી, યજ્ઞ, કૃષ્ણાન્નિ, અમ્બા, ઉલ્ખલ, મુસલ, દમ્પ અને ઉપલા આ દસ યજ્ઞના આયુધ છે એવા પાઠ છે. આ ઠોકણે એવા સંદેહ થાય છે કે ઉક્ત સાધનોના હોમ કરવા કે તેનાથી જે જે કાર્ય થયેલાં થવું હોય તે કરવું કે 'અગ્નિ' પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે એ બધાનો હોમ કરવો. જે એનો હોમ ન કરવામાં આવે તે 'પ્રજ્ઞાનિ વૈ દશ યજ્ઞાણિ' આ વાક્ય નિરર્થક થઈ ગયેલ કારણ કે એમાં યજ્ઞના આયુધ અર્થાત્ સાધન તરીકે બતાવ્યાં છે. માટે વૃત્ત આદિ યજ્ઞનાં સાધન હોવાથી તેના જેમ હોમ થાય છે તેમ રક્ષ આદિ પાત્રના પણ હોમ થવો જોઈએ. કારણ કે તે યજ્ઞ પ્રધાનનાં અંગ છે. ॥ ૭ ॥

શિર્ષાંત સૂત્ર સ્વેન ત્વર્યેન સમ્યગ્ધો દ્રવ્યાણી પૃથગર્થત્વાત્ તસ્માદ્

યથાશ્રુતિ સ્વુઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ક) શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિષ્કૃતિ સ્વયં છે. (દ્રવ્યાણ્ય) રક્ષ આદિ દ્રવ્યોનો (સ્વેન ત્વર્યેન) પોત પોતાનાં કાર્ય સાથે (સમ્યગ્ધો) સંબંધ છે (પૃથગર્થત્વાત્) 'એવું' બિન્ન બિન્ન કાર્ય સાથે પ્રયોજન હોવાથી (તસ્માદ્) માટે (યથાશ્રુતિ) જે પ્રમાણે થયેલું થયું છે તે પ્રમાણે (સ્વુઃ) વિનિયોગ થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—રક્ષ આદિ દસ દ્રવ્યોનો હોમ કરવાનો નથી પણ એ સાધનોથી જે જે કાર્ય થયેલ છે તે કરવાનું હોય છે. જેમકે રક્ષથી વેદિનું ખનન કરવું, કપાલમાં પુરાણના બનાવવો, અગ્નિહોતકવણીમાં ઊલ્ખ નાખવું આ પ્રમાણે જે સાધનથી જે કાર્ય થવું હોય તે સાધનથી તે કાર્ય કરવું. યજ્ઞાણ્ય એ કાંઈ અપૂર્વ વિધિ નથી. પણ અનુવાદ ૩ અર્થાત્ તે તે સાધનને ઉદ્દેશીને તેનાથી અમુક અમુક ક્રિયા કરવી. ॥ ૮ ॥

ચોચન્તે ચાર્યકર્મસુ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચાર્યકર્મસુ) પાત્રપ્રતિષ્ઠા કર્મમાં (ચોચન્તે) આદિતામિને અર્થાત્ આદિતામિના શબ્દને પાત્ર સાથે બાળવું.

ભાવાર્થ :—જે માણસ આદિનામિ હોય તે જ્યારે પંચતલને પામે ત્યારે તેના દેહને તેનાં પશ્ચિમ પાત્ર સાથે જાળવે આપું વિધાન છે હવે જો જ્યોતિષ્ઠામર્મા તે પાત્રને બાળી નાખ્યા હોય તો મૃત દેહ વખતે પાત્રેની પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ મૃતદેહ સાથે પાત્રોનું દહન કેવી રીતે સંભવે ? પાત્ર તો પહેલેથીજ એની જીવિત દશામાં હોમી દેવામાં આવ્યા છે, આ કારણે તે કીધે પાત્રોના હોમ કરવાને નથી પણ જે પાત્રથી જે કિંમ કરવાની હોય તે કરવી એવો જાન છે. ॥ ૬ ॥

ચિર્હૃદર્શનાથ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(૫) અને (ચિર્હૃદર્શનાત્) હિંજવાક્યનું દર્શન યત્ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્દશરૂપમાસ્વામ્, અમાશ્વાસ્વાયં પ્રણોદશાહુતયૃ પૌર્ણમાર્માર્મા ચૌદ અને અમાવાસવામાં તેર આહુતિઓ આપવાની હોય છે. હવે જો યજ્ઞાધુષોની પશુ આહુતિઓ આપવાની હોય તો ક્ષત્ર ધર્મીજી વધારે આહુતિ ચર્વી જોઈએ અને જો એમ કરવામાં આવે તો ચૌદ અને તેરનો નિવચન ન રહે. માટે ઉક્ત ચૌદ અને તેર સખ્યા સાથે વિશેષ આવડો હોવાથી યજ્ઞાધુષને હોમ કરવો ન જોઈએ ॥ ૧૦ ॥

પરવેશત્વવિવક્ષાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તત્ત્વેકત્વમયજ્ઞાન્નમર્થસ્ય ગુણમૂલત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ત્વ) ઉદાહૃત વાક્યમત્ત લગ્નીયોમીયમ્ પશુમ્ આ ઠેકાણે, (એકત્વમ્) સંખ્યા માત્ર જ છે (અવજ્ઞાતમ્) એકત્વ યરાનું અંગ નથી (ગુણમૂલત્વાત્) પ્રત્યયની પ્રકૃતિ જે પશુ છે તેના પ્રત્યે ઝોણું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વદ્મીયોમીય પશુમ્જાતમે આ વાક્યમાં જે અર્થ વિકસિત છે તેનો અર્થ એકત્વ અને કર્મ શરૂ થાય છે તેમાંથી એકત્વની વિવક્ષા નથી એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે જો, એની વિવક્ષા હોત તો તે યરાનું અંગ મળ્યાત અને પછી એકત્વ અર્થાત્ એક કરતાં વધારે પશુઓ દાનમાં આપત તો યજ્ઞ દેહને ઉત્તમ ન કરી શકત કારણ કે જો એકત્વથી વિવક્ષા યથા હતો. એકત્વની વિવક્ષા એટલે એક જ પશુ, જે નહિ એવો અર્થ થાય છે. આ કારણથી એકત્વની વિવક્ષા નથી એમ જ માનવું જોગ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

અકથ્યતિવાચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(૫) અને (અકથ્યતિવાત્) એક સખ્યનું અવજ્ઞ યત્ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં એક સંખ્યાની જરૂર હોય છે ત્યાં એક સખ્ય વાપરે છે, કેવળ પ્રત્યયથી કામ સરવું નથી. જેમ કે જ્ઞાં જ્ઞ દક્ષિણ દવાત્ એક જામને દક્ષિણ તરીકે આપવી. આ વાક્યમાં એક સખ્યનું રૂપ ઉચ્ચારણ છે, જો જ્ઞમ્ આ ઠેકાણે એકત્વ સંખ્યા વિવક્ષિત હોત તો એક સખ્યનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર ન રહેત. આ કારણથી લગ્નીયોમીય પશુમ્ આ ઠેકાણે એકત્વ સંખ્યાની વિવક્ષા નથી. ॥ ૧૨ ॥

હવે પૂર્વપક્ષમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રત્યયતે इति चेत् ॥ ૧૩ ॥

પ્રકાશ્ય :—(પ્રત્યયતે) પ્રત્યયમાન થાય છે (इति चेत्) જો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ગુરુ શિષ્યને કહે કે ગામાન્ય ગાય લાવ. તો શિષ્ય ' ગમ્ ' અહીં ગોશબ્દો-
તરવતી એક વચનને સાંભળી એક જ ગાય લાવે છે એ નહિ. આટલે એકત્વનો પણ શબ્દ બોધમાં
પ્રવિષ્ટ થઈ શકે છે. જો એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર નીચેના સૂત્રમાં આપવામાં
આવે છે. ॥ ૧૩ ॥

नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत् ॥ ૧૪ ॥

પ્રકાશ્ય :—(ન) નહિ, એકત્વની પ્રતીતિ થતી નથી. (अशब्दम्) જે એક વંતી
પ્રતીતિ થાય છે તે તો અશબ્દ છે અર્થાત્ આદિહી છે (તત્પ્રમાણત્વાત્) પ્રમાણરૂપ વાક્યના
અવલુપ્તિ એકત્વનો બોધ થાય છે (पूर्ववत्) જેમકે પૂર્વની પેઠે.

ભાવાર્થ :—જે એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે તે તો આદિહી છે શાબ્દિક નથી. જેમકે
' પૂર્વ વિદ્યાર્થી' ઠોડે છે ' અહીં પૂર્વ શબ્દનો પ્રયોગ ત્યારે જ સફળ થઈ શકે જ્યારે જે ત્રણ
વિદ્યાર્થી ઠોડાય. જો એક જ વિદ્યાર્થી ઠોડાય તો પૂર્વ શબ્દનો પ્રયોગ નહોતો, એટલે પૂર્વો ધાવતિ
કહેવાથી બીજાનો પણ બોધ થાય છે, પણ જો બોધ શાબ્દિક નથી પણ આદિહી છે તેમ
બમીવેમીયમ્ પછુમ્ આ ઠોડાણે પણ એકત્વની પ્રતીતિ આદિહી છે. જો શાબ્દી પ્રતીતિ હોત
તો શ્રુતિથી જ વિનિયોગ થઈ શકત વાક્ય ॥ કોઈ જગત ન હોતી કારણ કે વાક્ય કરતાં શ્રુતિ
પસવતી હોય છે માટે ઉક્ત વાક્ય એકત્વની પ્રતીતિ શબ્દથી થતી નથી. આ કારણથી એત્વ
સંખ્યા વિવક્ષિત નથી. ॥ ૧૪ ॥

सिद्धांत सूत्र वाच्यत् तूपलभ्यते तदागमे हि तद्दृश्यते तस्य ज्ञानं

यथाऽयेनाम् ॥ ૧૫ ॥

પ્રકાશ્ય :—(હ) સિદ્ધાંતને ધમને છે. (અર્થવત્) શબ્દ વિશિષ્ટ (ઉપલભ્યતે) એકત્વની
પ્રતીતિ થાય છે. (તદાગમે) એક વચનનો પ્રયોગ સાંભળ્યા પછી (તદ્ દૃશ્યતે હિ) એકત્વ
વિષયક સ્મરણ બોધક થાય છે અને એ પ્રમાણે સોદો પણ અનુભવે છે. (તસ્ય જ્ઞાનમ્) માટે
તદ્દિવ્યક જ્ઞાન શબ્દ છે. (યથા અવેષમ્) જેમ તથાદિવિષયક શાબ્દબોધ શબ્દથી થાય છે
તેમ એકત્વની પ્રતીતિ પણ શબ્દવિષયક જ છે.

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે પછુમ્ આ ઠોડાણે પશુવિષયક બોધ શબ્દ છે તેમ અમ્ પ્રત્યયથી
જે એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે તે પણ શબ્દ જ છે, એકત્વનાં પદના અવલુપ્તિ સોદો એકત્વ
સંખ્યાનો અનુભવ કરે જ છે. જે પદ સંખ્યા પછી જે અર્થનું નિવમથી સ્મરણ થાય તે
અર્થ શબ્દ બોધનો જ વિષય છે. આદિહી વિષય નથી. માટે એકત્વ એ માનનું અંગ છે અને
તે એકત્વ વિવક્ષિત છે અર્થાત્ બમીવેમીયમ્ પછુમ્ આ ઠોડાણે પ્રત્યયથી પ્રતીતિ થતું એકત્વ મતમાં
વિવક્ષિત છે. એકે પરશુનું જ જ્ઞાન કરવું એવો ઉક્ત વાક્યનો અર્થ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

ત્રણ લિંગવર્ણન ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સદ્) તે જ પ્રમાણે (લિંગવર્ણન) લિંગવાક્યનું દર્શન પણ થાય છે.

બાવાર્થ :—જ્યાં ચામ્બા, અવલિતા રૌદ્રા, નમોસ્વાઃ પાર્વત્યાઃ, જેન્દ્રામો દત્તમઃ આ વાક્યમાં કર્તા : ઇત્યાદિમાં બદ્ધવચન વિવક્ષિત છે એટલે કે કર્તાઃ કહેવાથી ત્રણ ગાયે સમગ્ર છે. તે જ પ્રમાણે અવલિતા અને નમોસ્વાઃ થી પણ બદ્ધવચન વિવક્ષિત છે અને તેથી જ અવલિતા થી ત્રણ અને નમોસ્વાઃ થી પણ ત્રણ ત્રણ ગાયે ની પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત ચબ્દોથી નવ ગાયોની પ્રતીતિ થાય છે અને દસમ ચબ્દાગ્ર ૨૧૨૫ પરમાત્મદેવતાક સાર્વત્રી પ્રતીતિ થાય છે. એ ઉક્ત ચબ્દોમાં બદ્ધવચન વિવક્ષિત ન હોત તો 'દસમ' ચબ્દનો પ્રયોગ વિશ્વળ થઈ જત માટે જોવી રીતે કર્તા. આદિમાં બદ્ધવચન વિવક્ષિત છે તેથી જ રીતે સમોપોસીયમ્ વ્યુત્તમ્ આ ઉક્તોથી પણ એકત્વ સંખ્યા વિવક્ષિત છે. ॥ ૧૬ ॥

લિંગ વિવક્ષા—અધિકરણ

તથા ચ લિંગમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (લિંગ) લિંગ પણ વિવક્ષિત છે.

બાવાર્થ :—તે પ્રમાણે એકત્વ વિવક્ષિત છે તે જ પ્રમાણે લિંગ પણ વિવક્ષિત છે. એ ગાયનું હાન કહ્યું હોય તો ગાયનું જ હાન આપણું જગત્ અથવા સાર્વત્રી નહિ ॥ ૧૭ ॥

આશ્રયિઓનું અદ્યક્ષતાધિકરણ

આશ્રયિવ્યવિશેષેણ આવૌડર્યઃ પ્રતોરેત ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(આશ્રયિ) પદાર્થોમાં એટલે પ્રમાણ, પુરાકાર સ્વિચ્છૂત્ત આદિમાં (નાયઃ) અપૂર્વ ૬૫ (અર્થઃ) અર્થ (પ્રત્યેત) માનવો જોઈએ (અવિશેષેણ) કારણ કે તે પણ માનવી માફક કર્મ જ છે.

બાવાર્થ :—જો સ્વિચ્છૂત્ત થાય હોય છે તે ઉપક્રમતા યથેચ્છા હવિરો ના સંસ્કાર છે. અંકાર અદ્યક્ષ અર્થને માટે હોય છે પણ સ્વિચ્છૂત્ત થાય અપૂર્વનો ઉપકારક નથી કારણ કે એક કર્મના એ પ્રયોજન માનવોએ હીક નથી આવતું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે એમાં સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે, કર્મ એક હોવા છતાં અંકના બેદોષથી પ્રયોજનનો પણ બેદ હોય છે, (૧) મંત્રવાદ (૨) દ્રવ્ય પ્રલેપ (૩) દેવતાનો ઉદય કરી ત્યાગ કરવો ત્રણ કર્મના અંશ છે. તેમાં ત્યાગથી પરમાપૂર્વનું ઉપક્રમતા અર્વાતર અપૂર્વ ઉત્થાન થાય છે. ઉક્ત ત્રણ અંશોમાં મંત્રોચ્ચ રણથી દેવતાનું સ્મરણ થાય છે. હવિષપ્રલેપથી કૃષ્ટ વિનિયોગ થાય છે આ બંને દષ્ટ પ્રયોજન ॥ ૧૫ ત્યાગરૂપ અંશનું કાષ્ટ દષ્ટ ફળ જણાવું નથી માટે તેનું અપૂર્વ માનવું જ જોઈએ. યજ્ઞતિ દત્તાતિ હૃદોતિ આદિ ક્રિયાઓ જેમ અપૂર્વ પ્રયોજક છે તેમ સ્વાહાવર યજ્ઞતિ આદિ વાક્યો પણ અપૂર્વના પ્રયોજક છે. ભગવાઈ એ છે કે સ્વિચ્છૂત્ત થાયથી ઉપક્રમતા હવિરો ના સંસ્કાર થાય છે એને ૬૫નજન અપૂર્વ પણ ઉત્થાન થાય છે તેથી તે ઉચ્ચાર્યક છે. ॥ ૧૮ ॥

ઉપર કહેલા અર્થમાં ચક્રા ઉત્પન્ન કરે છે.

चोदनायां त्वनारम्भोऽविमत्तवाग्रहान्येन विधीयते ॥ १९ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આશંકને સૂચિત કરે છે. (ચોદનાયામ્) શેષ હવિષ્થી વિધાન કરવામાં આવેલા સિદ્ધાન્ત આદિ કર્મમાં (અનરમ્ભ :) આસિદ્ધ વિધિનો અભાવ છે (અવિમત્તાત્) વિધિનો વિષય વિશિષ્ટ હોવાથી તેમાં અંશ એતું કશું નથી. (અન્યેન) બીજા કોઈ વાક્યથી (ન હિ વિધીયતે) વિધાન થતું નથી.

ભાવાર્થ :—એવા સ્વિષ્ટકૃત સમવ્યવસ્થા આ વાક્યથી પ્રધાન આહુતિઓ આપ્યા પછી બાકી રહેલા હવિષે દ્વારા સ્વિષ્ટકૃત કર્મનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. એમાં કોઈ અંશ વિધિ નથી તેમ બીજા કોઈ વાક્યથી પણ એમ પ્રધાન કર્મનું વિધાન છે એનું અર્થાત્ સ્વિષ્ટકૃત કર્મનું કોઈ અપૂર્વ વિધાન નથી માટે પ્રધાન કર્મ સાથે એનો જવાબ પણ એક નથી તેથી જો પ્રધાન કર્મનું ફળ છે તે જ ફળ સ્વિષ્ટકૃતનું પણ છે. સ્વિષ્ટકૃત કર્મના અંશો બહે પ્રભુ રહ્યા પણ તેથી એ ત્રણે અંશો કંઈ જુદા જુદા અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરતાં નથી માટે સ્વિષ્ટકૃત વિધિનો વિષય અપૂર્વ નથી પણ સંસ્કાર છે. ॥ ૧૯ ॥

શંકાનું સમાધાન

स्याद्वा द्रव्यचिकीर्षीयां भावोऽर्थे च

गुणभूतताऽऽद्यवादि गुणीभावः ॥ २० ॥

પદાર્થ :—(વા) આશંકની નિવૃત્તિ સચક છે. (દ્રવ્યચિકીર્ષીયામ્) દ્રવ્યનો સંસ્કાર કરવાની ઇચ્છા હોવા છતાં પણ (ભાવ :) અપૂર્વ (સ્યાત્) હોયું જ એમ એ (વ) અને (બધે) સ્વિષ્ટકૃતપ અર્થમાં (ગુણભૂતતા) સંસ્કારાર્થતા (હિ) કારણ કે (ગુણીભાવ :) સંસ્કારાર્થતા અને અર્થાર્થતા (ભાવવાત્) ઉદ્દેશને આધીન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત આદિ દ્રવ્યના સંસ્કારને માટે હોવા છતાં તેના ત્રણ ભાગ છે એ તો કણુલ કરતું જ પડે છે એ ત્રણ અંગમાં મંત્રોચ્ચારણ અને હવિષપ્રભેષ બંને ઉપયુક્ત હવિષોના સંસ્કાર માટે હોય પણ જો ત્યાગ છે એ કોઈના સંસ્કાર માટે નથી તેનાથી તો જરૂર અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વિષ્ટકૃત સંસ્કારને માટે અને અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ છે. અર્થાત્ એ ઉભયાર્થક છે. ॥ ૨૦ ॥

अथोक्त-अथोक्त-भाव निरूपणार्थिकरूप प्रतिज्ञा

अथैन समवेपम्यमतौ द्रव्यकर्मणाम् ॥ २१ ॥

પદાર્થ :—(અતઃ) હવે પછી (દ્રવ્યકર્મણામ્) દ્રવ્ય અને કર્મનો (અર્થેન) ફલસંબંધ બનતો (સમવેપમ્યમ્) સ્વયં અને વિષય ભાવનું પ્રતિષાદન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—કશું દ્રવ્ય તથા કર્મ સમ અને વિષય છે એનું નિરૂપણ હવે કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ કશું કોનું પ્રયોજક તેનું હવે સ્પષ્ટપણે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. એજ પ્રતિજ્ઞાત અર્થ છે. , , .

શેષત્વમુપરિગ્રન્થે ચિન્તનીયમુત્તેરત્ । શેષો માનાન્ન તસ્યાન્ન પ્રયુજ્યાલ્લપહેરણાત્ ॥

હવે આગળ ગ્રંથનો વિચાર થવાનો છે કે કોઈ બીજાનો ? તેનો ઉત્તર એ છે કે આ કદનો શેષ છે તથા પુરૂષનો શેષ છે એનો વિચાર તો આગળ થઈ ગયો છે માટે હવે તે વિચારનો વિષય નહીં પણ શેષતાનું જે પ્રયુક્તિરૂપ રૂપ છે તેનો વિચાર કરવાનો છે. કદાચિત્ તેના ઉપયોગને માટે શેષ વિચાર થયો હોય તો તે પ્રધાનરૂપે નથી પણ ગોચરૂપે છે એમ સમજવું ॥ ૨૧ ॥

દેશાનયન એ આમિક્ષાનું પ્રયોજ્ય છે. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર એકનિષ્પત્તેઃ સર્વ સમં જ્ઞાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(એકનિષ્પત્તેઃ) એક જ વખતે આમિક્ષા અને વાગ્નિન દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થવાથી (સર્વમ્) એ બન્નેનો (સમમ્) દેશ નયન સાથે સંબંધ એક સરખો (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—તત્ત્વ વ્યવિત્તિ દષ્ટાનયતિ ગરમ દૂધમાં દહીં નાંખવું, આ વિધિ પ્રમાણે દહીં નાંખવાથી રૂધ કાઠી જાય છે તેમાં જે થન જામ હોય છે તેને ‘ આમિક્ષા ’ કહે છે અને પાણી જેવો પ્રવાહી ભાગ હોય છે તેને ‘ વાગ્નિન ’ કહે છે. હવે અહીં વિચાર એ કરવાનો છે કે ગરમ દૂધમાં જે દહીં નાંખવું તે ખાસ આમિક્ષાને માટે કે વાગ્નિને માટે છે પૂર્વપક્ષવાદી એવું માને છે કે દહીં નાંખવા રૂધ એક જ પ્રધાનથી બને દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થતી છે માટે બન્ને માટે જ દહિ પ્રયોગ છે, એટલે કે દહિ-આનયન એ આમિક્ષા અને વાગ્નિન એ બન્નેનું એક સરખી રીતે પ્રયોજ્ય છે. બેમાંથી અમુક એક જ દેશાનયનનું પ્રયોજ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંસર્ગરસનિષ્પત્તેરામિક્ષા ચા પ્રધાનં સ્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(કા) અથવા (સંસર્ગરસનિષ્પત્તેઃ) દહીં નાંખવાથી આમિક્ષાની ઉત્પત્તિ થવાથી તે જ (પ્રધાનમ્) પ્રધાન (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—દેશાનયન ખાસ આમિક્ષા દ્રવ્યને માટે જ છે, વાગ્નિને માટે નહિ. આમિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ ગરમ દૂધમાં દહીં નાંખવામાં આવ્યું છે. તેની માથે વાગ્નિન દ્રવ્ય તો કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે. એને ઉદ્દેશીને કોઈ ખાસ પ્રધાન નથી એટલે આમિક્ષા જ દેશાનયનનું પ્રયોજ્ય છે. ॥ ૨૩ ॥

મુલ્યવ્યવસ્તવજ્ઞ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મુલ્યવ્યવસ્તવજ્ઞ) મુખ્ય શબ્દથી સ્પતિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મુખ્ય શબ્દથી આમિક્ષાની સ્પતિ થાય છે વાગ્નિન નહિ. જેમકે મિથુનં વે દધિ ચ શૂત ચ ભય યદ સંઘટ્ટ મળદમિત્ત મસ્તિષ્વ પરી ચ દદુશ્ચે ગમ્ એવ સઃ દત્તિ ગર્વંસ્તુવા શમિશ્ચ । મિથુનસ્ય ચ ગર્મઃ પ્રયોગકો મતિતિ ન ગર્મેદકમ્ ” દધિ અને શૂન બન્ને મિથુન છે. ગરમ રૂધ નાંખ્યા પછી જે ઉપર જરા થન પદાર્થ જણાય છે તે ગર્મ છે. આ પ્રમાણે આમિક્ષા ગર્મ શબ્દથી સ્પતિ થાય છે. ગર્મ જ મિથુન થવાનો પ્રયોજ્ય હોય છે, ગર્મેદક નહિ. (યાગર ભાષ્ય) ખા પ્રમાણે ગર્મ રૂપ મુખ્ય શબ્દથી આમિક્ષાની સ્પતિ થાય છે માટે આમિક્ષા જ દેશાનયનનું પ્રયોજ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

ગવનયન પદક્રમેણ અપ્રયોજ્ય છે. એ અધિકરણને સુમળવે છે

પદકર્માપ્રયોજકં નયનસ્ય પરાર્થવાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(પદકર્મ) ધૂળગી ગાડાના અક્ષનુ અબન કરવું તે (અપ્રયોજનમ્) અપ્રયોજ્ય છે (નયનસ્ય) નેનાયનનું (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વ હોય છે

ભાવાર્થ :—એકદાયન્યા સેમ ક્રીણતિ ઇત્યુક્ત્વા યદ્ પદાનિ જનુ નિષ્કાસતિ આતું વાક્ય છે. એક વરસની વાછડી આખી સોમને ખરીદવા પછી એ વાછડી વાછળ ૭ પગલાં ચાલ્યાં અને સાતમે પગસે ચાલના ચમળની રજ લઇ સોમ વેચવાને જે વાડું ઉછું હોય તેમાં જઈ તેના અક્ષ ઉપર તે રજ નાખવી અહીં ૭ પગલાં ગાયે ભરવાં એ ગવાનયનનું પ્રયોજન છે કે ગાડાના અક્ષ (ધરી) ઉપર ગાવના સાતમે પગને લીધેલી રજ એ ગવાનયનનું પ્રયોજન છે ? આનું સમાધાન એ છે ગાયનું લાવણુ એ સોમ ખરીદવા માટે છે, એટલે એક વરસની વાછડી એ તે સોમકથનું અંગ છે, તેથી ગવાનયન પણ સોમકથને માટે જ છે આ કારણથી ગવાનયન પદક્રમનું પ્રયોજન નથી પણ સોમકથનું પ્રયોજ્ય છે વાછડીની વાછળ ૭ પગલાં ચાલી સાતમે પગસે ચાલના પગનાની રજ લઇ સોમકથનાના ગાડાના અક્ષ (ધરી) ઉપર નાખવી એને પદક્રમ કહે છે. આ ક્રમ અનુસાર કરવું હોય છે ॥ ૨૫ ॥

કપાસ તુષોપવાપનું પ્રયોજ્ય નથી. એ અધિકરણને સુમળવે છે.

અર્થાભિધાનકર્મ ચ મવિવ્યતા સંયોગસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્

તદર્થો હિ વિધીયતે ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (અર્થાભિધાનકર્મ) પુરોહિતશ્રવણુપદ સાથે જેનું અભિધાન છે એવા અર્થથી સાધ્ય કર્મ તુષોપવાપ આદિ અપ્રયોજ્ય છે. (મવિવ્યતા) અવિવ્યર્થ થનાર પુરોહિતની સાથેના (સંયોગસ્ય) સંયોગ (તન્નિમિત્તત્વાત્) પુરોહિત શ્રવણુપદ વચ્ચે અક્ષરત્વ નિમિત્ત હોવાથી (હિ) આ કારણને લીધે (તદર્થઃ) તુષોપવાપનું (વિધાયતે) વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—પુરોહિત બનાવવાનું સાધન જે કપાસ છે તેમાં તુષો નાખવા આ તુષોપવાપ કરવાનું પ્રયોજ્ય નથી એ કે જે વખતે કપાસમાં તુષ (જેમાંથી પુરોહિત બનાવવામાં આવે ॥ તે બનાવનાર ફાતરા) ન ખરામાં આવે છે તે વખતે પુરોહિત નથી તે પુરોહિતકપાસ કેમ કહેવાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે અવિવ્યર્થ જે પુરોહિત થનાર છે તેના સંબંધને લીધે ' કપાસ પુરોહિત ' કહેવાય છે અર્થાત્ કપાસનો પ્રયોજ્ય કર્મ પુરોહિતનું શ્રવણુ (શ્રવણુ) છે તુષોનો ઉપવાપ નથી. કારણ કે, કપાસ બનાવવાનું મુખ્ય પ્રયોજન પુરોહિતનું શ્રવણુ જ છે તુષોપવાપ નહિ ॥ ૨૬ ॥

શકૃત અને લોહિત પશુમાં અપ્રયોજ્ય છે. એ અધિકરણને સૂચવે છે.

પશાવનાલમ્માલોહિતશકૃતાર્કમત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(પશુ) પશુકર્મકાલમાં (લોહિતશકૃત) લોહિત અને શકૃત (અકર્મત્વમ્)

અપ્રયોજ્ય છે (અનાલમ્માર) તેના હિંદસથી પશુનું દાન ચણું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :- પશુનું જ્ઞાન ચક્રત્ અને લોકહિતના ઉદ્દેશથી ચતુર્નથી પશુ ૬૫ આદિના ઉદ્દેશથી થાય છે. માટે ઉક્ત બંને પ્રકારથી અપ્રયોજક છે. ॥ ૨૭ ॥

હવે પુરોહિતશત્રુ પ્રયોજક સ્વિષ્ટકૃત્ કર્મ નથી. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

एकदेशद्रव्यस्रोतस्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :- (વ) અને (એકદેશદ્રવ્ય) પુરોહિતના ઉત્તરાર્ધ ૩૫ ૬૦૫ જેને માટે છે એવી ને સ્વિષ્ટકૃત્ થાય પુરોહિતનો પ્રયોજક નથી. (સ્વતંત્ર) ઉત્પત્તિવાક્યમાં (વિષમાત્તર યોગ) કદૂપત્તનો જ સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- દર્શન પૂર્ણ માસમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે કે ઉત્તરાર્ધત્ સ્વિષ્ટકૃત્તેડવકાનિ સ્વિષ્ટકૃત્ માટે પુરોહિતના ઉત્તરાર્ધમાંથી અવધન કરવું જોઈએ. અર્ધી સ્વિષ્ટકૃત્ થાયનું જેમ વિધાન ॥ તેમ અન્નમાદિના ઉદ્દેશ કરી પ્રધાન થાય પશુ વિહિન કર્યો છે. આ ઉપરથી સંકેદ થાય છે કે પુરોહિતશત્રુ નિર્માણ અગ્નિને માટે છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ માટે ? પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે બંનેને માટે છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ થાય પુરોહિતના નિર્માણનું કારણ નથી કારણ કે, વચાનેવોડકપાલ; આ પુરોહિતશત્રુ વિધાન કરતાર્થે વાક્ય છે, તેનાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, પુરોહિતનો પ્રયોજક પ્રધાન થાય છે સ્વિષ્ટકૃત્ નહિ ॥ ૨૮ ॥

निर्देशात् तस्यान्यदयांदिति चेत् ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :- (નિર્દેશ) આગેય પુરોહિતનો નિર્દેશ હોવાથી, (તસ્ય) તેના બીજા દેવતાના ઉદ્દેશથી જ્ઞાનો અસંભવ હોવાથી (અર્થાત્) સ્વિષ્ટકૃત્ થાયની સિદ્ધિ માટે (અન્યત્ર) સ્વતંત્ર બીજા પુરોહિતનું નિર્માણ છે (ક્વતિ ચેત) એ એવી યજ્ઞ કરવામાં આવે તો એને ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :- આગેય પુરોહિત જુદો છે અને સ્વિષ્ટકૃત્ થાયને માટે પશુ જુદો પુરોહિત છે. કારણ કે, સ્વિષ્ટકૃત્ થાય વિહિત છે આગ બે થાય છે અને બે પુરોહિત પશુ છે તેથી સ્વિષ્ટકૃત્ માટે પશુ સ્વતંત્ર પુરોહિતનું નિર્માણ હોવું જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

ઉક્ત શબ્દાર્થ સમજાવન

न शेषसन्निधानात् ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :- (ન) નહિ. (શેષસન્નિધાનાત્) અગ્નિઆદિ શેષનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :- જે આગેય થાય કર્યા છે અને તેમાંથી જે શેષ પુરોહિત હોય છે તેમાંથી સ્વિષ્ટકૃત્ થાય કરવાનો હોય છે. આ કારણથી સ્વિષ્ટકૃત્ થાય માટે સ્વતંત્ર પુરોહિત બનાવવાની જરૂર નથી. ॥ ૩૦ ॥

બીજી યજ્ઞિ આપે છે.

कर्मकार्यात् ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :- (કર્મકાર્યાત્) યોતાની સેવાનું જનરૂપતાથી સ્થિતિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત્ની સેવાને માટે આ પ્રમાણે અર્થવાદ છે તેવા વે સ્વિકૃતમનુવન
દ્યૈર્જ્ય નોં વહેતિ સોઝ્યવીરુચ્ચત્તરદર્શદ મલ્લં રીયત્તમિતિ । દેવા એ સ્વિષ્ટકૃતને કહ્યું કે અમારે હવેનું
વહન કર, ત્યારે ત્રિવષ્ટકૃતે કહ્યું કે મને પુરોગણના ઉત્તરાર્ધમાંથી આપો, આ અર્થવાદમાં
સ્વિષ્ટકૃત્ની સેવાની રૂપરેખા છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ માટે સ્વતંત્ર
પુરોગણ અનાવવાની જરૂર નથી પણ જે પુરોગણ પ્રધાન યાગ કરવામાંથી બાકી રહ્યો છે તેમાંથી
જ સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ કરવો. લોકમાં પણ એવો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે કે સેવકો માટે ખાસ
રાંધવામાં આવતું નથી પણ સ્વામીને માટે જે ગંધુડું હોય છે તેમાંથી જ આપવામાં આવે છે.
એટલે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ પુરોગણનો પ્રયોજક નથી. ॥ ૩૧ ॥

લિઙ્ગદર્શનાદ

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત) સિંગ-વાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ તદ્ યદ્ સર્વેભ્યો હવિશ્વઃ સ્વિકૃત્તે સમવચતિ ’ આ અર્થવાદ-વાક્યથી
સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રધાન યાગ કરી લીધા પછી જે બાકી રહ્યા હોય તે બધામાંથી સ્વિષ્ટકૃત્
યાગ માટે અવશ્ય જરૂરું જાનાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગને માટે સ્વતંત્ર
પુરોગણનું નિર્માણ નથી એટલે સ્વિષ્ટકૃત યાગ પુરોગણનો પ્રયોજક નથી. ॥ ૩૨ ॥

હવે અભિધારણને માટે શેષધારણ તથા તેને માટે જુદું પાત્ર હોવું
એમાં પ્રયોજકતા નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અભિધારણે વિપ્રકર્ષાત્ અનુયાજ્યત્ પાત્રમેદઃ સ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અભિધારણે) અભિધારણ કરવા માટે (વિપ્રકર્ષાત્) કાર્ત્તરમાં હવિષ્
હોવાને લીધે અત્યંત દૂર પડતું હોવાથી (પાત્રમેદઃ) જુદું પાત્ર હોવું જોઈએ, (અનુયાજ્યત્)
અનુયાજના સાધનભૂત પૂપદાન્ય માટે જેમ જુદું પાત્ર હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃકાળમાં પ્રયાજ્ય હોમ કર્યા પછી જૂદામાં શેષ થી બચ્યું હોય છે
તેનાથી મધ્યહનમાં જે હવિષોનો હોમ કરવાનો હોય છે તેના ઉપર અભિધારણ કરવાનું હોય છે.
એ શેષ-ધૂત જૂદામાં જ રાખવું કે તે કોઈ જુદા પાત્રમાં રાખવું ? જૂદામાં તો એ શેષધૂત રાખી
રહાય નહિ કારણ કે એ જૂદામાં બીજા કાચ કરવાના હોય છે. આ કારણે લીધે શેષધૂતના
ધારણ માટે જુદું પાત્ર હોવું જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષ મહત્તર છે. જેમ અનુયાજ્ય કરવા માટે
પૂપદાન્યના ધારણ નિમિત્તે જુદું પાત્ર રાખવામાં આવે છે તેમ કાલાન્તરમાં અભિધારણ કરવા
માટે શેષધૂતના ધારણ માટે જુદું પાત્ર હોવું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

સમાધાન સૂત્ર જ વાગ્ધાર્મ્યાત્ અપાત્રત્વં ત્યેકદેશાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સુચક છે. (અપાત્રત્વત્) જુદા પાત્રનું વિધાન ન હોવાથી
(અપાત્રત્વત્) માટે શેષ ધૂતને પાનાન્તરમાં ધારણ કરવું યોગ્ય નથી (તુ) અને (એકદેશાત્)
એ આન્ય તો પ્રયાજ્યને માટે જે વિનિયુક્ત હોય છે તેનો શેષ છે.

ભાવાર્થ :—શેષનું અભિધારણ પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કાર છે, એટલે જે હવિષો તે વખતે
તૈયાર હોય તેના ઉપર શેષ ધૂત નાખી દેવું. આ પ્રમાણે શેષ ધૂતની ચારિત્ર્યતા થઈ જતી

હોવાથી પાત્રાન્તર દવિષ્ણો હોમ થાય ત્યાં સુધી પ્રયાજ શેષ ધૃતને રાખી મૂકવાની જરૂર છે. પૂરપદાન્ય તો અનુયાજનું અંગ હોય છે માટે એ ધતને ધારણ કરવું જરૂરી છે અને તેને માટે પાત્રાન્તરની પણ જરૂર છે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તમાં વિષમતા છે. સાર એ કે કે પ્રયાજશેષ ધૃતને કેમ જુદા પાત્રની અપેક્ષા નથી. ॥ ૩૪ ॥

हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य ॥ ૩૫ ॥

પેદાર્થ :—(ચ) અને (સહ પ્રયોગસ્ય) સાથે પ્રયોગ કરવો એ કારણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃકાળ અને મધ્યહન કાળમાં જે અનુષ્ઠનો કરવાનાં હોય તે અનુષ્ઠાન સાથે જ કરવું, એવો હેતુ છે. પ્રાતઃકાળમાં સહ અનુષ્ઠાન કરવું તેને માટે અર્થવાદ પણ છે 'તીર્થં વૈ પ્રત સવનમ્' સવારે સવન કરવું એ તો તીર્થ છે. ॥ ૩૫ ॥

अभावदर्शनाच्च ॥ ૩૬ ॥

પેદાર્થ :—(ચ) અને (અભાવદર્શનાચ્છ) અભિધારણનો અભાવ પણ છે એવું સૂચવનાર વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—મદ્ય વૈ ગદ્યસામ્ય ચદ્ ગદ્યસામ્યસ્યમતે માસમ્યસ્તેનાનિષ્ટતા. મધ્યહનમાં જે ગ્રામ ગાવામાં આવે છે તે સાક્ષીત્વક છે, માટે અગ્રગ્રામના જે યજુઓનું કાન કરવામાં આવે છે તેના સંબંધી દવિષો રૂપ હોતાં નથી એટલે કે તે પ્રથમથી જ અભિધારિત હોય કે માટે તે દવિષોને અભિધારણની જરૂર નથી. આ અર્થવાદથી મધ્યહનના દવિષોને ન્યારે અભિધારણની જરૂર નથી તો પછી પ્રયાજ શેષ ધૃતને માટે પાત્રાન્તરની અપેક્ષા જ રહેતી નથી માટે પાત્રાન્તર અભિધારણને માટે અપ્રયોજ્ય છે. ॥ ૩૬ ॥

सति सत्यवचनम् ॥ ૩૭ ॥

પેદાર્થ :—(સતિ) અભિધારણનો અભાવ હોવાથી જ (સત્યવચનમ્) સત્ય વચન સાર્થક થાય છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યા જાણી પ્રાગ્બત્ત પણ સંબંધી દવિષોને જે ધૃતના સંબંધી હોય તેવાઓ છે તે ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે કે ન્યારે એના ઉપર અભિધારણ ન કરવામાં આવે. માટે મધ્યહનના પ્રાગ્બત્ત કવિષેષે પ્રાગ્બત્ત હોય ધૃતથી અભિધારણની જરૂર નથી. ॥ ૩૭ ॥

न तस्येति चेत् ॥ ૩૮ ॥

પેદાર્થ :—(તસ્ય ન) સત્ય વચન અભિધારણના અભાવને સિદ્ધ કરવું નથી (ઈતિ ચેત્) એ એવી ચક્ષા કરવામાં આવે તો ? એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૮ ॥

स्यात् तस्य मुख्यत्वात् ॥ ૩૯ ॥

પેદાર્થ :—(સ્યાત્) ઉપરના વાક્યમાં અભિધારણનો અભાવ માનવો એજ થોડા છે. (તસ્ય મુખ્યત્વાત્) કારણ કે અભિધારણનો અભાવ જ મુખ્ય છે.

ભાવાર્થ :—‘સંભ્યા વા દર્શિ’ આ વાક્યથી દર્શિને સંભ્યા બતાવ્યા છે એમાં અભિધારણનો અભાવ જ સુખ્ય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે આપાદિન ક વપ્તુ અભિધારણનો અભાવ છે તો પ્રચાલકશૈવધૃતતા ધારણ કરવા માટે પાત્રાન્તરની જરૂર જ રહેતી નથી. આ કારણથી અભિધારણને માટે શેષ ધારણ અને તેને માટે પાત્રાન્તરનું અનુદાન ન કરવું એજ અર્થ દર્શિત થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

સમાનયન એ આલંબ્યધર્મનું પ્રયોજક છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે. ૫

સમાનયનં તુ મુલ્યં સ્વાહિદ્વર્ણનાન ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ ગૌણ કર્મત્વનો નિષેધ સૂચવે છે. (સમાનયનમ્) ઉપભૂત નામક સુવામાંથી જુદાનામક સુવામાં ધ્રુવ ભાવવું એ (મુલ્યમ્) ઔપભૂત આલંબના મહત્વનું પ્રયોજક (સ્વાહ) છે. (હિદ્વર્ણનાન) લિંગ વાક્યથી એમ જ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શિપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પાઠ છે. અતિદાયેકઃ સમાનયત ઉપનૃત દત્તિ પાંચ પ્રમાણેનાં જો ત્રીજો, પ્રચાલ છે તે દ્વઃ નામથી જોળખાય છે. દ્વઃ એ દ્વઃ શબ્દનું દ્વિતીયાનું બહુવચન છે. એ ત્રીજા પ્રમાણને ઠાકી ચોથા અને પાંચમા પ્રમાણના હોમ માટે ઉપભૂત નામક સુવામાંથી થી જુદાનામક સુવામાં લેવું. જુદાશ્વધૃતથી પ્રચાળેનો હોમ થાય છે અને ઉપભૂતશ્વ ધૃતથી પ્રચાલ અને અનુચાલ બન્નેને માટે હોય છે. આ ઉપરથી પ્રમાણેનો હોમ જુદાશ્વ ધૃતથી પશુ થાય છે અને ઉપભૂતશ્વધૃતથી પશુ થાય છે આલે વિદેશ મનવો નહિ. જુદાશ્વ આલંબ્ય પ્રથમ મણુ પ્રચાળને માટે હોય છે અને બાકીના એ પ્રચાળે ઉપભૂતમાંથી ધૃતને જુદામાં લઈ કરવાના હોય છે. માટે ઉપભૂતશ્વ ધૃતનું સમાનયન સુખ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

યચને દિ દેવસામર્થ્યમ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(દિ) કારણ કે (યચને) અતિદાયેકો વર્ધિઃ પ્રતિ ધત્વાદિ દ્યુવમાણ સમાનયનને ઔપભૂતના સંપાદનનું પ્રયોજક ન જાનવામાં આવે તો (દેવસામર્થ્યમ) જુદાશ્વ ધૃતથી અનુચાલભાવ રૂપ હેતુનું કથન કરવું એ નિર્ણયક થઈ ગય.

ભાવાર્થ :—અતિદાયેકો વર્ધિઃ પ્રતિ સમાનયતિ જુદામૌષધૃતમ્ આ વાક્યથી વર્ધિ એટલે એથો પ્રચાલ અને પાંચમા પ્રચાલ ઉપભૂત પાત્રમાંથી જુદા પાત્રમાં સમાનીતધૃતથી કરવા એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે ઔપભૂત આલંબનું પ્રયોજક સમાનયન જાનવું જ જોઈએ જે એમ ન જાનવામાં આવે તો જુદાશ્વધૃતથી અનુચાલ ન કરવા નજાત્રાનુચાલન ચત્વર ભવતિ ઉપભૂત પાત્રમાં રહેલા લીધી પ્રચાલ અને અનુચાલનો હોમ થાય છે પશુ જ્યારે ઉપભૂત પાત્રમાંથી અડધું આલંબ જુદામાં લેવામાં આવે છે, અડધું ઉપભૂત પાત્રમાં જ રાખવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય ॥ કે બધું જુદા જુદામાં સામાટે ન લીધું સામાટે અડધું જ લીધું ? આનો ઉત્તર એ છે કે સમાનીત ધૃતથી કેવળ પ્રચાળે જ થાય છે અનુચાળે નહિ. આ ઉપરથી સમાનયન ઉપભૂતશ્વ ધૃતનું પ્રયોજક છે એ જાનવું જ જોઈએ અને એજ આ અધિકરણનો પ્રથિતાર્થ છે. ॥ ૪૧ ॥

ઔપભૂત અને જીહ્વ વાળે ધૃત બને માટે અલગ અલગ નથી. એ અધિકરણ
સમજવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તત્રોત્તરિષમકા સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) જીહ્વઆદિ આન્વમાં (તત્રાઃ) મદ્યપ્રતિપાદક વાક્ય
(અવિમ્બા સ્યાત્) અવિભાગનું પ્રતિપાદક છે.

ભાવાર્થ :—ઉપભૂત પાત્રમાં જે ધૃત હોય તે ઔપભૂત અને જીહ્વ-પાત્રમાં જે ધૃત
હોય તે જીહ્વ ધૃત કહેવાય છે. રથપૂર્ણમાસમાં ચતુર્જાં ગૃહ્ણતિ, ઘટો ટપમૃતિ આમાં ધૃતનો
જે વિનિયોગ કર્યો છે તે વગર વિભાગે કર્યો છે. અર્થાત્ જીહ્માં ચારવાર ધૃત મેવું અને
ઉપભૂતમાં આઠવાર મેવું. આ બંને આન્વથી પ્રવાજ તથા અનુવાજનો હોમ થાય છે આમાં
કરો વિભાગ નથી આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે સર્વ સર્વાયં ગજુહાં ગૃહ્ણતિ પ્રયાજેભ્યસ્તત્કયાદિ
શવ્યાનિ અવયુયાનુવાદવાનીતિ (સુબોધિની) અર્થ:—સર્વ ધૃત સર્વને માટે છે. ‘જીહ્માં
મેવામાં આવે છે તે પ્રવાજને માટે છે એ તો અવપ્રતિષ્ઠિ અનુવાદ માત્ર જ છે, એક દેશથી સર્વતું
મદ્ય કરવું એવું નામ અવપ્રતિ-અનુવાદ કહેવાય છે. જેમ કપડાને એક ભાગ બળવાથી કપડું
બળ્યું એમ કહેવાય તે અવપ્રતિ અનુવાદ કહેવાય છે. જીહ્, ઉપભૂત અને મુખમાં મહેલો
ધૃતથી પ્રવાજ અને અનુવાજ બંને થાગે વગર વિભાગે થાય છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું
છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

તત્ર જીહ્વમનુયાજપ્રતિપેધાર્થમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (જીહ્વમ) જીહ્વપાત્રમાં રહેવું ધૃત (અનુયાજપ્રતિપેધાર્થમ્)
અનુવાજના પ્રતિપેધ માટે છે.

ભાવાર્થ :—જે ધૃત જીહ્માં લીધું હોય છે પ્રયાજેભ્યસ્તત્ તે તો પ્રવાજને માટે જ
હોય છે, અને તેનાથી અનુવાજનો હોમ ન કરે એવો પ્રતિપેધ છે. આ કારણથી ધૃત હોમ-
વ ની વ્યવસ્થા અર્થાત્ વિભાગ છે. અભ્યવસ્થા અર્થાત્ અવિભાગ નથી. ॥ ૪૩ ॥

ઔપભૂત તથેતિ ચેત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ઔપભૂતમ્) ઉપભૂત પાત્રસ્થ ધૃત (તથા હતિ ચેત્) અનુવાજને માટે
જ છે પ્રવાજને માટે નથી જો એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જીહ્વસ્થ ધૃત પ્રવાજને માટે અને ઉપભૂતસ્થ ધૃત અનુવાજને માટે જ
માનવામાં આવે તો શો વધો? ઉપભૂતસ્થ ધૃત પ્રવાજ અને અનુવાજ બંનેને માટે શા માટે
માનવું? ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે ॥ ૪૪ ॥

સ્વામ્જીહ્વપ્રતિપેધાગ્નિયાનુવાદ : ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(જીહ્વ પ્રતિપેધ) જીહ્વઆન્વનો પ્રતિપેધ હોવાથી (નિયનુવાદ) નિયનો
અનુવાદ (સ્વા) થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપજૂતરથ આભય પ્રજાજ અને અનુવાજ બન્નેને માટે છે 'યદુપમતિ પ્રયાજાનુયોગ્યસ્તત્' આ વાક્યથી જુદરથ આભયનો પ્રતિવેદ થાય છે માટે ઉપજૂતરથ આભય પ્રજાજ અને અનુવાજ બન્નેને માટે અર્થાત્ ઉભયાર્થક છે આ પ્રમાણે ઉભયાર્થક બંધન-રથા થવાથી ઉપજૂતરથ આભયનો નિત્ય સિદ્ધ અનુવાદ જ છે અને 'પ્રજાજનુ' વિધાન જેમ મુદરથને ત્યાં અતિથિ આભયા હોય અને જ મવાને વખતે કહેવામાં આવે છે કે ધરધણી અને અતિથિ જમી લે આ ઠેકાણે ધરધણીને તો માત્ર અનુવાદ છે અને અતિથિને માટે ભોજનનું વિધાન હોય છે તેમ ઉપજૂતરથ ધૃતથી અનુવાજ અને પ્રજાજના સંબંધમાં સમજવું. ॥ ૪૫ ॥

'ઉપજૂતરપાત્રમાં ચાર ચાર વાર એ વખત મહણ કરવું' એ અધિકરણ સમગ્રવે છે પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સદષ્ટસંરખ્યં અઘણાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(તદ) ઉપત વાક્યથી વિધેય યદ્ (અટસંરખ્ય) અષ્ટસંખ્ય છે (મઘણાત્) મહથ વિધાયક વાક્યથી એવી જ પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—"અપ્પાતુપમતિ" આ વાક્યમાં અષ્ટ પદ પડ્યું છે તેનો અર્થ એ છે કે ઉપજૂતમાં આઠ વાર પૂત લેવું અને એ પ્રમાણે અષ્ટસંખ્યાનું જ વિધાન છે. જે ચતુષ્ક-યત્વ વિશિષ્ટ સંખ્યાનું વિધાન નથી. એવો પૂર્વ પક્ષસાદિનો મત છે. ॥ ૪૬ ॥

અનુપ્રહાથ જૌહવસ્ય ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (જૌહવસ્ય) જુદ સંબંધી આભયને ઔપજૂત આભય સાથે મેજવણી કરવામાં અર્થવાદનો (અનુપ્રહાત્) અનુપ્રદ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—"અતુર્યંદીત" એ શ્વ તદમૂત તસ્યાપારમ્ આપાર્વં પ્રિરિતઃ પ્રાચીનં પ્રયાજનમ્ યત્તિ સમાનયત ઉપૂતઃ અતુર્યંદીતતામ્" આ અર્થવાદ જે અષ્ટસંખ્યા વિશિષ્ટ સંખ્યાનું વિધાન થાય તોજ અસ્તિત્વ યાય છે આ વાક્યમાં 'અતુર્યંદીત' એ પદ અસ્તિત્વક છે. જુદમાં જે પૂત છે તે થેડું હોવાથી ઉપજૂતમાંથી ચાર વખત લેવું જેમજે જેથી આ વાર અને પ્રયાજનેનો હોમ થઇ પડે. પણ અતુર્યંદીત શક્તિ તા ઠેકાણે ચતુઃ સંખ્યા વિશિષ્ટ જેમ એક જ દર્શવનું મહથ છે તેમ અપ્પાતુપમતિ અહીં પદ્ય અષ્ટ સંખ્યા વિશિષ્ટ એક દર્શવના મહથનું જ વિધાન હોવું જોઈએ. આઠની સંખ્યાના ચાર ચારના જે અવરોને જે વિધાન માનવામાં આવે તો અષ્ટ શબ્દની લક્ષણ માનવી પડે અને તે યોગ્ય નથી માટે અષ્ટત્વ વિશિષ્ટ સંખ્યાનું જ વિધાન છે. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર દ્યોસ્તુ દેતુસામર્થ્યં ધવળં ચ સમાનયને ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(દ્ય) શબ્દ સિદ્ધાંતને ધરાવે છે. (દ્યોઃ) જે અતુર્યંદીતોનાજ વિધિ છે. (દેતુસામર્થ્ય) હોમ પ્રતિષાદક વાક્યનું સામર્થ્ય હોવાથી (ચ) અને (ધરામ્) અષ્ટસંખ્યા તો (અનુવચને) મહથમાં પાત્ર જોદાશવનું ઘોતક છે.

ભાવાર્થ :—જે વખત ચારનું જ વિધાન છે. એક વખત ચારવાર ધૃત લીધું તેનાથી ચતુર્થ અને પંચમ પ્રયાજના હોમ કરશે અને બીજી વખત ચારવાર લીધું તેનાથી અનુપ્રાજનો

દોષ કરવો અથ સંખ્યા તો આઠવાર ગ્રહણ કરવા માટે છે. હોમ કરવા માટે તો બે વાર ચાર ગ્રહણ જ છે. હોમ રૂઢવાન હોવાથી પ્રધાન છે. ગ્રહણ હોમને માટે હોવાથી ઉપસન્ન ન થઈ શકે છે. આ ઠારણથી બે વખત ચારગ્રહણનું જ વિધાન છે, અથવાચિદ સંખ્યાનું વિધાન નથી એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪૮ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः :

स्वरूपं ઉદનાદિમાં અપ્રયોગકત્વ છે, એ અનિરૂપ સમજાવે છે.

पूर्वपक्ष सूत्र स्वरूपेणैकनिर्णयः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(સ્વરુ.) એક કાષ્ઠના કટકાનું નામ સ્વરુ છે. (સુ) પૂર્વપક્ષને સચિત કરે છે (એકનિર્ણય) યુપની ક્રિયાથી બિન ક્રિયાથી સ્વરુની ઉત્પત્તિ થાય છે (સ્વકર્મ-શબ્દત્વાત્) ' સ્વરુ બનાવે ' આનું સ્વરુને માટે સ્વતંત્ર વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' યુપર્થ ઉચિમાનાય પ્રથમ સ્વરુ. પતેત ચ સ્વરુઃ ' યુપ (યજમાન યજ્ઞ અધિવા માટે બીજો) ને માટે કાષ્ઠ બનાવે હોવામાં આવે ત્યારે જે પહેલો કુકડો હાકડામાંથી પડે છે તેને ' સ્વરુ ' કહેવામાં આવે છે, એ સ્વરુને માટે જુદી ક્રિયા કરવી પડે છે જે ક્રિયામાં યુપ બનાવવામાં આવે છે તેજ ક્રિયામાંથી સ્વરુ બનતો નથી, કાન્થુ કે ' સ્વરુ કરોતિ ' આનું એટલે માટે યુપક વાક્ય છે જે યુપની ક્રિયાથી જ સ્વરુ બની જનો હોત તો યુપક વાક્યની જરૂર ન રહેત માટે સ્વરુ પશુ ઉદન ક્રિયાનો પ્રયોગક છે. આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

पूर्वपक्ष तदर्थी साधक हेतु आपत्ताभां आवेत्.

જાત્યન્તરાચ શરૂતે ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જાત્યન્તરાત્) ને કાષ્ઠમાંથી યુપ બને છે તેના કરતાં બીજું કાષ્ઠ સ્વરુને માટે લોચ છે એવો અર્થવાદ હોવાથી સ્વરુને માટે જુદી ક્રિયા છે એવી (પાકૃતે) સંકો હોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—યુપના કાષ્ઠ કરતાં જુદી જાતનું કાષ્ઠ ' સ્વરુ ' માટે જોઈએ એવો અર્થવાદ પણ છે. જેમ કે.—' યજ્ઞસ્ય વૃક્ષસ્ય સ્વરુ કુર્વાત વન્યસ્ય લોકમાર્ગેહેયુર્પસ્ય સ્વરુ કરોતિ ' હિતિ ' જે બીજા વૃક્ષનો સ્વરુ બનાવે તો બીજા લોકને પ્રાપ્ત થાય ' જે યજ્ઞ યુપ કરવા સાથે એકજ ક્રિયામાંથી યુપની પ્રાપ્તિ સ્વરુ આપોઆપ બની જતો હોત એ ઉપરનો અર્થવાદ સામાન્ય જોઈએ ? એટલે કે અભ્યુપાસની યજ્ઞ જ ન કરવી જોઈએ. માટે યુપની ક્રિયાથી બિન કોઈ બીજી સ્વતંત્ર ક્રિયાથી સ્વરુ બનાવવો જોઈએ ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સ્વરૂપ સંદેહદોષો વા સ્વરૂપસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(પા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (સંદેહદોષ :) ચૂપનો જ એક ભાગ સ્વરૂપ છે અને તે ચૂપક્રિયાથી જ ચૂપ સાથે બની જાય છે એને માટે કોઈ ભુદી ક્રિયા કરવી પડતી નથી. પણ એ સ્વરૂપનું નિમિત્ત જ છે. અર્થાત્ તેમાંથી સ્વરૂપ બને છે ‘ ચૂપસ્ય સ્વરૂપં કરોતિ ’ આ વાક્યમાં માત્વર્થનું વિધાન જ નથી. કિંતુ સ્વરૂપાવગમ્યમિતિ વિષ્યન્યાયનુપવચ્ચે સ્વસિદ્ધસ્વરૂપાવગમ્યનૂય ચૂપનાદ્યેન સ્વપ્રકૃતિવત્ત્વં વિભોયતે । ‘ સ્વરૂપો પશુનું અંગન કરતું ’ આ વિધિની બીજી રીતે ઉપપત્તિ ન થવાથી ચૂપસિદ્ધ સ્વરૂપક્રિયાને અનુવાદ કરીને ચૂપસ્વરૂપથી સ્વરૂપ પ્રકૃતિ ક અંગનનું વિધાન થાય છે. આ કારણથી પ્રથમ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ તરફથી સ્વકર્મવદત્વાત્ ને હેતુ અ. ૧થી છે તે અસિદ્ધ છે. ॥ ૩ ॥

શકલશ્ચુતેચ્ચ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પ) અને (શકલશ્ચુતે :) ચૂપપ્રાપ્તિક કારણના દુકકાને સ્વરૂપ કહે છે એવું અવશ્ય થતું હોવાથી.

અર્થ :—ચૂપને માટે જે કારણે કારણમાં આવે છે તેમાંથી પહેલો દુકકો જે નીકળે છે તેને જ સ્વરૂપ કહે છે એટલે ચૂપ બનાવવા માટે ક્રિયા કરતી પડે છે તેના કરતાં આમાં ભુદી ક્રિયા કર્યા છે. એ તો ચૂપક્રિયાથી અનુનિષ્પાદી છે. ચૂપની પાછળ તે પણ બની જ જાય છે. માટે સ્વરૂપ કોઈ જિજ્ઞાસા ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી. ચૂપની ક્રિયાને પ્રયોજક તો ચૂપ જ છે. સ્વરૂપ નથી. આ કારણથી બીજા ચૂપમાં જે અર્થવાદ આપ્યો છે તેનો પણ પાપ થઈ જાય છે. ॥ ૪ ॥

પ્રતિચૂપં ચ દર્શનાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(પ) અને (પ્રતિચૂપ) દરેક ચૂપની સાથે (દર્શનાત્) સ્વરૂપી નિષ્પત્તિ જોવામાં આવે છે અને તેનાથી અંગન-વિધાન પણ છે.

અર્થ :—‘ ચૂપમાદયિની યાગ ’ માં દરેક ચૂપે સ્વરૂપ હોવાથી પણ સિદ્ધ થાય છે જે સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી ‘ ચૂપાલુપ્ત્યં સ્વરૂપિ ’ પશુમત્તિકા ને ને ચૂપમાંથી ને ને ‘ સ્વરૂપ ’ નીકળે તેમાં તે જિજ્ઞાસા સ્વરૂપી મશ્ચુનું અંગન કરતું જે સ્વરૂપ સ્વરૂપ ક્રિયાપ્રયોજક હોત તો એક સ્વરૂપી સર્વચરુએનું અંગન થઈ જાત, તો પછી ભુદા ભુદા સ્વરૂપી પરવંજનનું ચામાટે વિધાન કરત. માટે સ્વરૂપ તો ચૂપનો શેષ છે અને તે કોઈ પણ ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી. ॥ ૫ ॥

આદાને કર્મશબ્દઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(આદાને) આદાન-મદણ અર્થમાં (કર્મશબ્દઃ) કરોતિ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થયો છે.

અર્થ :—સ્વરૂપ કરોતિ આ વાક્યમાં કરોતિ સંજ્ઞાનો અર્થ ઉત્પત્તિ નથી પણ કરોતિ સંજ્ઞાનો અર્થ ‘ લેતું ’ એવો થાય છે. એટલે ઉક્ત સંજ્ઞાની ‘ લેતું ’ અર્થાત્ મદણ કરતું એ અર્થમાં લક્ષણ છે. અર્થાત્ ચૂપ બનાવવા ને પ્રથમ કારણો દુકકો કેતરે તેનો સંપ્રદ કરવો અને

તેને 'સ્વરૂ' નામથી ઓળખાવેલા, આવેા ઉક્ત વાક્યનો સાક્ષાત્ત્વ અર્થ છે. માટે સ્વરૂ ક્રાઇપણ ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી અને પોતે પણ યુગનો રોષ છે. અર્થાત્ જંગલમાંથી ખદિગનું લાકડું લેતા જવામાં સ્વરૂ કારણ નથી પણ મશિન યુગ કારણ છે. સ્વરૂ તો યુગનો અનુનિધ્ય દી છે. એ અખિલ અધિકરણનો નિર્દોષિત અર્થ છે. ॥ ૬ ॥

શાખાતું આદ્યત્વ-અધિકરણ

શાખાયાં તત્ત્વધાનત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(શાખાયામ) પ્રાચી ચંદ્રને, અર્થ પ્રકરણ, બીજી શાખા કરવે, જોડે. (તત્ત્વધાનત્વાત્) શાખા રૂપ અર્થ જ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે પલ્લાશાખાયાં વસાનવાકરોતિ । તત્ત્વધાનત્વાદેત્ દેવલોકમભિગમેત્ । પલાશની શાખાથી વાહનજોડે દૂર કરવા, તથા જે 'પ્રાચી' ને લાવે છે તે દેવલોકને મેળવે છે. અહીં, પ્રાચીનું આદરણ કરતું લખ્યું ॥ તેમાં પ્રાચી ચંદ્રને અર્થ થો કરવો ? પૂર્વ પલાશની પ્રાચી એટલે પૂર્વદિશા એવો કરે છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે પૂર્વ દિશાનું આદરણ (લાવવું) એ શક્ય નથી માટે અન્વયની લપ્તપત્તિ થઈ શકતી ન હોવાથી પૂર્વદિશા તરફની પલાશની શાખા લાવવી એવો અર્થ કરવો, એટલે કે પ્રાચી રૂપનો અર્થ શાખા જ કરવો. કારણ કે આદરણ એ શાખામાં જ થઇ શકે છે અને પ્રકરણ પણ તેનું જ છે. આ કારણથી શક્ય અર્થનો ત્યાગ કરી પ્રાચી ચંદ્રનો લક્ષ્ય અર્થ, શાખા જ લેવો યોગ્ય છે. પ્રાચી ચંદ્રની આ દેશોએ શાખા રૂપ અર્થમાં લક્ષણ સ્વીકારવી. ॥ ૭ ॥

‘છેલનું’ શાખાપ્રયુક્તત્વ-છેલ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

શાખાયાં તત્ત્વધાનવાહુવેવેણ વિભાગઃ સ્યાદ્ વૈવિધ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(શાખાયામ) શાખાએલેલના અતિપોદક વાક્યમાં (વૈવિધ્યેણ) ઉપવેષ સાથે (વિભાગઃ) વિભાગ (સ્યાદ્) હોવો જોઇએ. (તત્ત્વધાનત્વાત્) શાખા પ્રધાન હોવાથી (વૈવિધ્યાત્) ઉપવેષ છેલન કમ થઇ શકતું નથી કારણ કે તેનો સંબંધ કરોતિ ક્રિયા સાથે છે. માટે વૈવિધ્ય છે.

“ભાવાર્થ” :—‘મૂલતઃ ઘણી પરિવર્ત્યલવિવ’ કરોતિ’ આવેા દર્શન પૂર્ણમાસ ‘પ્રકરણમાં’ પાઠ છે. પલાશના વૃક્ષને કાપીને તેની શાખા લાવવામાં આવે છે અને શાખાને ‘મૂળમાંથી’ કાપી પ્રાદેશ પરિમાણવાળા ઉપવેષ જનલવામાં આવે છે. શાખા અને ઉપવેષનો વિનિયોગ પણ જુદો જુદો છે. શાખાથી વસ્તોનું અપાકરણ થાય છે અને ઉપવેષથી કપાલને એકીજથ્થુ મૂકવામાં આવે છે. ઉપવેષે કપાલનિ ઉપદધાતિ આ બન્ને કાર્યો વૃક્ષને કાપી જે શાખા લાવવામાં આવે છે તેનાથી બને ॥ માટે છેલન અને આદરણનાં પ્રયોજક શાખા અને ઉપવેષ બને છે એનું પૂર્વ-પશ્યું માનવું છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે શાખા જ છેલન અને આદરણની પ્રયોજક છે ઉપવેષ નહિ. કારણ કે શાખા જ પ્રધાન છે ઉપવેષ છેલનું કમ જ નથી એ તો ‘કરોતિનું’ કમ છે. આવું એ બન્નેમાં વેપમ છે. ભાવાર્થ એ છે કે શાખા જ છેલનું પ્રધાન હોવાથી પ્રયોજક છે. ॥ ૮ ॥

ધૃત્યપાવાચ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) ન (ધૃત્યપાવાચ) યકચ અર્થનો અપામ ક્ષત્રાશી ,

ધ્યાનાથ :—પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે શાખા પદ્ધતી મૂળ પશુ વધુ નકલ અને તેથી મૂળ પશુ પ્રધાન છે એ મૂળ પશુ પ્રધાન માનવામાં આવે તો ઉપવેષ પશુ યોગ્યક થત નથી આનું સમાધાન એવું છે કે, શાખા સંબંધનો અર્થ મૂળ થઈ શકે નહિ શાખા અને મૂળ એ વૃક્ષના જાને જુદા જુદા જ ભાગો છે માટે શાખાનો અર્થ મૂળ કરવો એમાં ૧૫ તા નથી અને શાખાનો અર્થ મૂળ કરવા જતાં સ્વયં અર્થનો ત્યાગ કરવો પડે છે. આ કારણથી શાખા જ છેદન ક્રિયામાં પ્રયોજક છે ઉપવેષ, નહિ ॥ ૯ ॥

‘ શાખા પ્રહરણ એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે ’ એ અર્થપ્રદરણને સમજાવે છે
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર હરણે જુદોતિ : યોગસામાન્યાદ દ્રવ્યાણાં વ્યર્થશેષત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(હરણે) હરતિ ધાતુ (જુદોતિ) જુદોતિના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયેનો છે. (યોગસામાન્યાદ) જેમ પ્રસ્તરમાં યોગ સાધનત્વ છે તેમ સામ્ય બલથી શાખામાં પણ યોગ સાધનત્વ છે (ચ) અને (દ્રવ્યાણામ્) દ્રવ્યોનું (અર્થશેષત્વાત્) યામરૂપ અર્થમાં શેષત્વ હોવાથી

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રહરણમાં આ પ્રમાણે પાડે છે. સહ શાસ્ય પ્રસ્તર પ્રહરતિ ‘ આ ઠેકાણે શાખા પ્રહરણ અર્થકર્મ ક્રિયાત્ , યામ કર્મ છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. પ્રહરતિ ને અર્થ જુદોતિ અર્થાત્ યામ કરવો એવો છે. વ્યક્તવાચન પ્રસ્તર પ્રહરતિ આ વાક્ય સમજાવતી વખતે અ. ૩-૨-૧૧ માં સમજાવવામાં આવ્યું છે પ્રસ્તર જેમ યામનું સાધન છે તેમ અહીં શાખા પણ યામનું સાધન છે કહ્યો યામરૂપ ક્રિયા પ્રત્યે શેષ હોય છે, શાખા પણ દ્રવ્ય છે તેથી પ્રહરણ ક્રિયા પ્રત્યે શાખા પ્રધાન નથી પ્રસ્તરપ્રહરણ જેમ અર્થકર્મ ન તેમ શાખા પ્રહરણ પણ અર્થ-કર્મ છે. આણુ પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર પ્રતિપત્તિયાં વાચસ્વ્ય સત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) નિર્ઘાતપદ્ધતિને અર્થ છે. (પ્રતિપત્તિ) શાખા-પ્રહરણ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (વાચસ્વ્ય) શાખા સંબંધ (સત્પ્રધાનત્વાત્) શાખામાં પ્રધાનત્વને જણાવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે સંબંધે છેડે બીજી વિભક્તિ હોય તે સંબંધથી ક્રિયામાં પ્રમાણ મળાય છે કારણ પ્રસ્તર પ્રહરતિ અહીં શાખા પણ પ્રહરણ ક્રિયા પ્રત્યે પ્રધાન છે, જો કે શાખા સંબંધે છેડે બીજી વિભક્તિ નથી, જતાં તેને સહા યોગમાં બીજી વિભક્તિ છે, અને સદત્ત્વ દુર્લભતા એકજ ક્રિયામાં અનિવૃત્ત હોય છે માટે પ્રસ્તર જેમ કર્મ છે તેમ ઉક્ત વાક્યમાં શાખા પણ કર્મ છે આ કારણથી શાખા પ્રહરણ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે, અર્થ કર્મ નહિ શાખાનો ત્યાગ કરવો એનાથી યામ ઉપર કોઈ ઉપકાર થત નથી માટે તે પ્રતિપત્તિ કર્મ કહેવાય છે. પ્રસ્તરનું પ્રહરણ તો યોગનું ઉપયોગિ હોવાથી તે અર્થ કર્મ છે ભાવાર્થ એ છે કે શાખા સંબંધ આધિકારી પ્રહરણ ક્રિયાનું વત-ઉપયોગિ ન હોવાથી પ્રતિપત્તિ કર્મ જ છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્થેત્તીતિ ચેત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ—(અર્થે) પદાર્થમાં પણ અર્થા મુજબ અર્થવાચક સંબંધે છે (અર્થિ) પણ દ્વિતીયા વિમર્શિત હોય છે. (ક્ષિતિ ચેત્) ને એવો આશ્લેષ કરવામાં આવે તો,

ભાવાર્થઃ—અહીં વચ્ચે સંબંધે પણ બીજી વિવક્ષિત લાગે છે. જેમ કે સફત તુલ્ય હોતી સમીપે એ અર્થ જ છે અને તે જાગેપ થોડી દોષથી અર્થ કર્મ કહેવાય છે તેમ સાખાને કર્મ તરીકે માનવા છતાં તે અર્થ જ છે, અને તે અર્થવાચક સંબંધે છે દ્વિતીયા છે એમ જ સમજાશે. એ આશ્લેષ કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર અંગતતા સૂચના છે. ॥ ૧૨ ॥

ન તત્પ્રાપ્તિવિકારાદર્થસ્ય ચ છત્તન્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થઃ—(ન) નહિ (તત્ત્વ) તેના (અર્થવિકાર) વિચિત્રતા થયેલો ન હોવાથી (ચ) અને (અર્થસ્ય) વસ્તુપ્રાપ્તિ ૧૫ અર્થ (છત્તન્વાત્) યદ્યપ્યેવો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—સાખા સકળના જેવી અર્થ નથી અર્થાત્ તે અર્થ બૂત દ્રવ્ય નથી. ત્યાં તો સકળનો કોઈ અર્થ કિયામાં વિનિયોગ થયેલો ન હોવાથી સકળને વચાર્થ માની શકાય છે, પણ અહીં સાખાનો વિનિયોગ તો વસ્તુના અપામ્બુમાં થયેલો છે માટે રહેલો તો તે સાખાને કોઈ ચોક્કસ ઠેકાણે મૂકી દેવી એજ એ સાખાનું પ્રતિપત્તિ કર્મ છે આમ સાખાને યોગ ઠેકાણે ત્યામ કરવો એ કોઈ ચરને ઉપયોગી નથી માટે તે કર્મ નથી પણ પ્રતિપત્તિ કર્મ જ છે. ॥ ૧૩ ॥

‘ પ્રણીતા ’ યં નિનયન એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વસૂત્ર કલ્પત્ય સંયોગાત્ પ્રણીતાનામાદયદ્વિ વિમાનઃ સ્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થઃ—(અગ્યવત્) મુત્રા નામક પાત્રમાં રહેલું થી જેમ સર્વ કામ ને માટે છે તેમ (પ્રણીતાનામ) પ્રણીતા-પાત્રમાં રહેલા જળનો (વિમાનઃ) જળને કાચમાં (ત્રીભાગ) છે (કલ્પત્ય સંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યનો કોઈ અમુક જ કાચ માટે વિનિયોગ થયેલા નથી

ભાવાર્થઃ—‘ અપ પ્રણયતિ ’ આપુ વાક્ય કર્મપૂર્ણમાત્ર પ્રકરણમાં છે. એનો જ વાર્થ એવો છે કે મંત્ર બોલી પ્રણીતા નામક પાત્રમાં જળ સેવુ પડી તે જળપૂર્ણ પાત્ર અન્તર્વેદિ પ્રણીતા વિનુચ્છતિ વેદિની વચ્ચે મુકતું આ પ્રણીત જળથી એ કાચ કરવાના હોય છે એકતો પુરાણમાં બતાવતા માટે ને આટી હોય છે તેનો એ પાણી વડે પિંક બનાવવો અને શીર રહેલા પાણીથી વેદિમાં નિનયન અર્થાત્ સેવન કરવું. ‘ પ્રણીત જળથી આટી ગોધેવા એને સંયત્ન કહે છે સંયત્ન અને નિનયન આ જળને કર્મ વચાર્થ છે એવું પૂર્વપત્તિસાધીન માનવું ॥ કારણમાં પૂર્વપક્ષવાદી જણાવે છે કે અપ પ્રણયતિ આ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં એક વચાર્થ છે અને બીજું ચરને માટે નથી એવો કોઈ ખુલાસો નથી. આ જળને કર્મ વચાર્થ છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંયત્નનાર્યાનાં યા પ્રતિપત્તિસ્તિરાસા સ્વપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ—(ય) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સમયે છે. (સંયત્નનાર્યાનામ) સંયત્ન માટે ઉપયુક્ત થયેલા જળમાંથી (સ્વપ્રધાન) આથી રહેલું જળ (પ્રતિપત્તિ) પ્રતિપત્તિ કર્મ માટે છે. (સ્વપ્રધાનત્વાત્) દ્વિતીયા વિમર્શિતના અરણ્ય પ્રતિપત્તિ કર્મ જ મુજબ જણાય છે.

ભાવાર્થ:—‘ પ્રગોતામિ હવીયિ સંયોતિ ’ આ વાક્યમાં તૃતીયા વિમકિતનું અવશ્ય થાય છે તેથી ‘ પ્રણીત જગથી દ્વિવિનું સંવચન કરવું. ’ સંવચનને માટે જળ વચાર્થક છે અને અન્તવેદિ પ્રગોતામિ નિવચતિ આ વાક્યમાં પ્રગોતામિ એ દ્વિતીયા વિભક્તિ વાળું ૫૬ છે અને એ દ્વિતીયા વિભક્તિથી નિવચન જ પ્રધાન કર્મ સમભય છે થય નહિ માટે નિવચન પ્રતિપતિ કર્મ છે. ॥ ૧૫ ॥

દંડ દાનનું અર્થ કર્મત્વાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર માસનવર્ગમૈત્રાવરુણસ્ય દષ્ટ્યપ્રદાનં કૃતાર્થત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાચનવત્) કંડુતિનું સાધનશૂત કાર્ણવશેષનું આત્વાય નામક ગતર્કમાં પ્રક્ષેપ કરવો. એ જેમ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે તેમ (મૈત્રાવરુણ) મૈત્રાવરુણ નામક ઋતિજને (દષ્ટ્યપ્રદાનમ્) દંડ આપવો તે પણ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. (દંતર્થત્વાત્) કારણ કે તેને દીક્ષા કર્મમાં વિનિયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષેશ વાચમાં ‘ કૌતિ યેમે મૈત્રાવરુણસ્ય દષ્ટં પ્રવચ્છતિ ’ અર્થે એ દીક્ષા નખને જે દંડ રજમાનને આપ્યો હોય છે તે જ દંડ સોમ ખરીદવામાં આવે તમારે મૈત્રાવરુણ નામ ઋતિજને આપવામાં આવે છે. આ વજમાનકર્તૃક દંડ દાન પ્રતિપત્તિ કર્મ છે અર્થ કર્મ નથી અર્થાત્ તે વચાર્થક કર્મ નથી આત્મ પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. કારણમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે એ દંડનો પ્રથમ દીક્ષા રૂપ કર્મમાં વિનિયોગ થયો છે, માટે હવે એનું વજમાનકર્તૃકદાન રૂપ કર્મ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અર્થકર્મ વા કર્તૃત્વયોગાત્ સ્મયત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થકર્મ) મજમાન કર્તૃક દંડદાન એ અર્થ કર્મ છે (કર્તૃત્વયોગાત્) મૈત્રાવરુણ નામક ઋતિજને સંયોગ હોવાથી (સ્મયત્) ઉર્જાતાને માળા આપે છે, આ માળાનું દાન જેમ અર્થ કર્મ માનવામાં આવે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—‘ ઉર્જાને લજ પ્રવચ્છતિ ’ ઉર્જાતાને માળા આપવી આ ઠેકાણે માળાનું દાન મુખ્ય કર્મ અર્થાત્ અર્થ કર્મ ગણાય છે કારણ કે માળાદાનથી ઉર્જાતાને સંસ્કાર થાય છે તેમ મજમાન મૈત્રાવરુણને જે દંડ આપે છે તેનાથી મૈત્રાવરુણને સંસ્કાર થતો હોવાથી દંડદાન પણ અર્થ કર્મ છે. ॥ ૧૭ ॥

હવે ઉક્ત અર્થમાં કારણ જતાવે છે.

કર્માયુક્તે ચ દર્શનાત્ ૧ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (કર્માયુક્તે) પ્રેષ આદિ ક્રમયુક્ત મૈત્રાવરુણ નામક ઋતિજને (દર્શનાત્) દાન આપવાનું જોવામાં આવે છે તેથી.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણને જે દંડ આપવામાં આવે છે તે નિર્ધારક નથી પણ એ દંડને પારખ કરનાર મૈત્રાવરુણે પ્રેષનું ઉચ્ચારણ કરવાનું હોય છે. દગી કંચન અન્નદ આત્મ વિધાન છે. જો

ઉક્ત કર્મ નિષ્ફલ હોત તો એ પ્રતિ કર્મ કદી ચક્રાત. પણ જ્યારે દંડ દાન ગીર્મા કર્મમાં અંગ તરીકે જણાય છે તો તે અર્થ કર્મ અર્થાત્ પ્રુણ્ય કર્મ છે. ચતુર્થ ક કર્મ છે ॥ ૧૮ ॥

પ્રાસન એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે .

અપત્તિ યદ્ય સંયુક્તં તદ્દુતિદેતુત્વાત્ તસ્યાર્થ-તત્

ગમનેઽ સોપાયાન્ પ્રતિપત્તિઃ સ્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અપત્તિ) ઉપતિ પ્રાપ્તિમાં (યદ્ય સંયુક્તમ્) એ અર્થ એ રૂપ સાથે જોડાયું હોય (તદ્દુત્તરમ્) તે રૂપને માટે (તદ્દુતિદેતુત્વાત્) તૃતીયા વિભક્તિનુ અર્થ કાચી કાવાવી (તસ્ય) તેનું (અર્થાન્તરગમને) કે છ બીજા વાક્યથી પદાર્થ તર સાથેના સંબંધમાં (અનેકત્વાત્) બીજી વિભક્તિના અવશ્યથી અંગ તરીકે જણાવથી (પ્રતિપત્તિઃ સ્વાત્) પ્રતિપત્તિ રૂપ કર્મ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ માત્ર પ્રકરણમાં પાઠ છે કે 'પ્રજ્ઞાસુ દક્ષિણાસુ ચાત્પાલે કૃણ-વિપાણા પ્રાસવિ યથા કલ્પમેને દક્ષિણા આપી દીધા પછી યજમાને હંદુતિને માટે એ કૃણ-વિપાણ (કાણુ શી મકુ) રાખ્યું હોય છે તેને અતલક નામક ગત માં ફેંકી દે. આ કૃણ-વિપાણના ફેંકવાને કૃણવિપાણ પ્રાસન, હેવામાં આવે છે. આ પ્રાસન પ્રતિપત્તિ રૂપ કર્મ છે. કૃણવિપાણયા કળદ્યતે' કાળાવિપાણથી હંદુવન કરે કદી તૃતીયા વિભક્તિનું ૨૫૦૬ અવજ છે માટે તે વિપાણ હંદુવન કર્મનું અંગ છે એમ કહી ચકાવ. આ તે ચક્રી પરિસમ મિ થય ત્યાંસુધી અરેક્ષિત છે. પણ બીજા વાક્યમાં કૃણવિપાણ દિનીયા વિભક્તિનું ૨૫૦૬ અવજ છે અને તે પ્રામન પ્રધાન જ છે તેથી ચક્રપરિસમાપ્તિ પછી તેને ગતમાં ફેંકી દેવું એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે એ પ્રામન કોઈ પણ માટે નથી માટે તે અર્થ કર્મ નથી ભાવાર્થ એ છે કે કૃણવિપાણનું ગતમાં પ્રાસન કરવું એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. ॥ ૧૯ ॥

અવભૂથગમનનું પ્રતિપત્તિ કર્મત્વ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર

સૌમિકે ચ હૃતાર્પણાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સૌમિકે) સૌમિક અવભૂથમાં સૌમધિય પાત્રનું જનું પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (હૃતાર્પણાત્) કાપ પૂર્વ થયેનું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં પાઠ છે કે ચક્ષિન્ચિત્ત સૌમધિય દ્રવ્ય લેઝ અવભૂથ ગમ્તિ આ વાક્યને એ ભાવ એ સૌમધિય એ પાત્ર હેવ તેને અવભૂથમાં લઈ જવા કદી સૌમધિય પાત્રનું અવભૂથમાં લઈ જવું એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે, એવું પૂર્વપક્ષચદીનું માનવું છે, કાચી કે એનાથી એ કર્મ ચક્રને માટે કરવાનું હંદુ તે ચર્ધ ચક્ર છે. માટે તેને અવભૂથમાં લઈ જવી દેવા ॥ ૨૦ ॥

અર્ચકર્મ વાઙ્મિધાનસ યોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સરવે છે. (અર્ચકર્મ) સૌમધિય દ્રવ્યનું અવભૂથમાં લઈ જવું એ અર્થ કર્મ છે (વાઙ્મિધાનસ યોગાત્) અતર બોધક તૃતીયા વિભક્તિનું અવજ થઈ હેવાથી ૨૫૯ અવજ છે.

ભાગ્ય. — (તેન અવશ્યયં ચત્તિ) અહી તૃતીય વિભક્તિનું અને તે વિભક્તિ અવશ્યય મનનને અગતીયી જણાવે છે, જે કર્મ યજ્ઞનું અગ હોય તે અર્થ કર્મ જ હોવાય છે માટે ઉક્ત કર્મ પ્રતિપત્તિ કર્મ નહિ, પણ અધિકર્મ છે. ॥ ૨૧ ॥

સમાધાન સૂત્ર પ્રતિપત્તિર્ચા તથયત્યત્વાત દેશાર્યાઽવશ્યમ્યથુતિઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ — (ચા) સમાધાનને સૂચવે છે (તથયત્યત્વાત) પૂર્વ કુટિતથી એમ જ સમ-
નાય છે કે (પ્રતિપત્તિ) ઉક્ત કર્મ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (અવશ્યમ્યથુતિ.) અવશ્ય ૨૭૮
(દેશાર્યા) દેશને ઉપલક્ષ્ય છે

ભાગ્યાર્થ :—સોપાનિત દ્રવ્યની અવશ્યમ્યથા પ્રાપ્તિ કરવી એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે અવશ્યય યજ્ઞનું નામ નથી પણ તેનાથી અમુક દેશનું અર્થાત્ સ્થાનનું સૂચન થાય છે. એ સ્થાનને અવશ્યય હોવામાં આવે છે તૃતીય તુ જે અમુક સાય છે તે અમુકનું મોધન નથી કરવું, પણ એ તૃતીયા વિભક્તિ સહ ના સંબંધમાં આવેલી છે સદ્યુક્તે પ્રણેત્રે એ પાણિનીય સૂત્ર એમાં પ્રમાણ છે. સદનો અર્થ નીકળતો હોય તો સહ સગ્ગતો પ્રયોગ થયો હોય અથવા ન થયો હોય તો પણ મીથ વિભક્તિ લાગે છે આ કરવુંથી દ્રવ્યનું અવશ્યય મનન એ પ્રતિપત્તિ કર્મ જ છે ॥ ૨૨ ॥

‘ કર્તુ દેશ કાલ અને વિધિ નિયમાર્થ છે ’ એ અર્થધિકરણને સમજાવે છે.

કર્તુદેશકાલાનામચોદન પ્રયોગે નિત્યસમવાયાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(કર્તુદેશકાલાનમ્) કર્તા, દેશ અને કાલનું (અચોદનમ્) વિધાન નથી પ્રયોગે અનુધાન વખતે (નિત્ય સમવાયાત્) એ ત્રણેની નિત્ય સળધ હોવાથી

ભાગ્યાર્થ :—સને દર્શનૂળ માસાભ્યા યજેત । પ્રાચીન પ્રવચે વૈશ્વદેવેન યજેત । સરખી ભૂમિ ઉપર ૧૪૧ પૂર્ણ માસથી યાગ કરવો. પૂર્વ દિશા તરફ હળવી ભૂમિ ઉપર વૈશ્વદેવથી યાગ કરવો. અહીં દેશ બતાવવામાં આવ્યો છે.

વૌર્ણમાસા વૌર્ણમાસ્યા યજેત । પૂર્ણિમાને દીવમે પૂર્ણમાસી યાગ યાગ કરવો. અહીં કાળ બતાવવામાં આવ્યો છે ચાતુર્માસ્યામાં ચતુર્માસી દયત્વિજ આગ્રભાર્ય યજ્ઞ અને કલ્પમાં પાંચ અતિવને જોઈએ અહીં કર્તાઓનો નિદેશ કર્યો છે. આ બધામ દેશો દેશ કાળ અને કર્તા રૂપી દ્રવ્યોનું વિધાન નથી, કારણ કે, વિધાન તો એનું સ્થાન શરૂ કે જે જીવ પ્રમાણેથી પ્રાપ્ત ન હોય, દેશ, કાળ અને કર્તા વગર તો યજ્ઞ સ્થાન શરૂ નહિ, એ તો નિત્ય પ્રાપ્ત છે માટે એ તો અર્થા-
પતિરૂપ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત છે. પ્રાપ્તનું વિધાન ન હોય ॥ ૨૩ ॥

નિયમાર્થો યા પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ — (યા) સિદ્ધાંત પદને સૂચવે છે (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી ને શ્રુતિ છે તે (નિયમાર્થ) નિયમ વિધિ છે.

ભાગ્યાર્થ :—કર્તા, દેશ અને કાળ અનુધાનમાં નિત્ય પ્રાપ્ત હોવા છતાં કેટલા કલ્પિને, કેવા દેશ કપો કાળ એની પ્રાપ્તિ નિયમ પૂર્વક હોતી નથી માટે ઉક્ત ત્રણેની નિયમ વિધિ છે અનુક સંબંધમાં જ કર્તા, અમુક જ દેશ અને અમુક જ કાળમાં અમુક યાગ કરવો આવો નિયમ-વિધિ છે. ॥ ૨૪ ॥

‘દ્રવ્યમાં ગુણવિધાન નિયંત્રાય’ છે.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिस्तत्तिस योगात् ॥ २५ ॥

પદાર્થ:- (તથા) તે પ્રમાણે (દૃષ્ટ્યે) દૃષ્ટે માં (શુભશક્તિ) મુશ્કતું થવશ નિયમ.
નિષ્કિ માટે છે. (હત્તિસંયોગત) હિત્તિવાક્યથી એના દ્રમ સાથે નિયમસંબધ હોય છે.

ભાવાર્થ:—મુજ વગર દ્રવ્ય હોવું જ નથી જતાં દ્રવ્યમાં જે મુજ વિધાન ક્રમું હોય છે તે પણ નિયમવિધિ જ છે. જેમ કે ‘વાયવ્ય’ ચેતનાભાસે ‘અક્ષી’ દ્રવ્યમાં સ્વેત મુજવું વિધાન છે તે નિયમ માટે છે. સ્વેત જ દ્રવ્ય ભોજને લાઘવ આદિ મુજ વળું નહિ. ॥ ૨૫ ॥

‘અવધાત-આદિ સંસ્કાર નિયમાર્થે છે’ એ અધિકરણ

संस्कारे च सप्रधानत्वात् ॥ २६ ॥

પ્રશ્ન :- (જ) અને (સંસ્કાર) સંસ્કારમાં પણ નિયમ વિધિ છે. (તત્ત્વધ્યાનવાદ) દ્રવ્યમાં તેની જ પ્રમાણતા હોવાથી.

ભાષાર્થ :- મોહીનુ ધવહન્તિ મીઠીને ખાડવા. અહીં મીઠીને ફાતરાર્થે રહિત કરવા માટે અવધાત જ મેઘમયે કોષ ખીખ ઉપાયથી ફાતરાર્ણુ' પૃથક્કરણુ છબ્દ નથી માટે અવધાત ૬૫ સંસ્કાર પદ્ય નિવચનિધિ માટે છે. ॥ ૨૬ ॥

યાન પદાર્થોનિ રૂપરૂપિતરણ

यजतिषोदना द्रव्यदेयताक्रियं समुदाये कृताप्यंश्चात् ॥ २७ ॥

પદાર્થ :- (યજ્ઞનિષેદના) - વ્યક્તિ ' ધાતુને ' અર્થે (દ્રવ્યવેલામિયત્) દ્રવ્ય, દેવત.
અને ક્રિયા એ ત્રણે છે (અમુદ્યો) અમુદ્યાર્થમાં (કૃત્વાર્થેવાત) અનાદિ ધાતુની સંકલિત છે.

ભાષાધી:--દેવતાને હિંદુશીને કબજેના ત્યાગ કરવે એ 'યજ્ઞતિ' શબ્દનો અર્થ છે. કબજ, દેવતા અને ક્રિયા એ ત્રણેમાં ત્યાગ પદની નિશ્ચય સક્તિ છે ॥ ૨૫ ॥

સેામ પદ્મો અર્થેનું નિરૂપણ કરે છે.

तदुच्यते अथवात् सुहोतिहायेवताधिकः ॥ २५ ॥

પદાર્થ :- (તદુક્તે) ' યજતિ ' ધાતુને જે અર્થ ઉપર રૂંચે તેમાં (અભિવ્યક્તિઃ) ' અભિનામ પ્રસેષ રૂપો ' એટલે અર્થ વરવાળી (જુહોતિ) જુહોતિ શબ્દનો અર્થ (રહ્યો) થાય છે (અવગણ) એ પ્રમણે જ વ્યવહાર થાય છે.

તાવાર્થ :- દેવતાને ઉદ્દેશને જે દ્રવ્યો ત્યાં કર્યો છે તેને અગ્નિમાં નાંખવું એ 'ભુહોતિ' શબ્દનો અર્થ છે, એને જ હોમ કહેવાય છે. દેવતાદ્રવ્યસમગ્ર્યથિતિષ્ઠદ્રવ્યપ્રતિદો-
ગિત્વમયોગનો વ્યાપારઃ ક્રોધોત્ત્વયં' इति पठितम् । आ पाक्यते । पथु उपर क्यो तेन अथ' છે,
દેવતાનો ક્રોધ કર્યા પછી અગ્નિમાં દ્રવ્યદ્રવ્યને નાંખવું એ કંઈ હોમ નથી ॥ ૨- ॥

દાનપદાર્થ નિરૂપણ

દદાતિસ્વર્ગપૂર્વકઃ પરસ્વત્વેન સમ્બન્ધઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :- ('દદાતિ') 'દદાતિ' શબ્દનો અર્થ (હત્તર્ગપૂર્વકઃ) પોતાના સ્વામિત્વની નિવૃત્તિ કરીને (પરસ્વત્વેન) બીજાના સ્વત્વનો (સમ્બન્ધઃ) ને સંબંધ.

ભાવાર્થ :- દાનપણુ દ્રવ્યમાં પોતાના સ્વત્વની નિવૃત્તિ કરવી અને બીજાના સ્વત્વનો સંબંધ ઉત્પન્ન થવો તેનું નામ દાન છે. એટલે કે આ દ્રવ્ય હું અમુક નસતિજ આદિને આપું છું તેનું નામ દાન છે. ॥ ૨૯ ॥

અહિંપ આતિથ્યાદિ સાધારણ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ચિત્તેઃ કર્માપચર્ગિત્વાત્ અર્થાન્તરે વિધિપ્રદેશઃ સ્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :- (વિધેઃ) વિધિવિદિત આતિથ્યા-આશ્વાસ સંબંધ (કર્માપચર્ગિત્વાત્) કર્મની અમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી હોવાથી (અર્થાન્તરે) ક્રિયાન્તર સંબંધ વિધિ પ્રાપ્ત થવા પછી (વિધિપ્રદેશઃ) વિધિવિદિત આશ્વાસ આદિનો પ્રદેશ અર્થાત્ અતિદેશ (સ્વાત્), થાય છે.

પદાર્થ :- 'આતિથ્યામાત્રવાતઃ પ્રસ્તરો વિદિતઃ' આતિથ્યા એક પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા છે, તેમાં આશ્વાસનો પ્રસ્તર વિદિત છે, આશ્વાસ દાન અમુક પ્રકારનું થાય છે, તેને પ્રસ્તર બતાવવાનો હોય છે. 'આતિથ્યાયા યદિંસ્તદુપસદામ્' 'આતિથ્યા' માં બદિંતું વિધાન છે અને તેજ ઉપસદ્માં પણ હોય છે. આ ટેકાએ 'બદિં' શબ્દ બદિંનેજ વાચક છે કે તેના જેવા બીજા થાયનો પણ ઉપસદ્ધક છે. આતિથ્યામાં આશ્વાસનો સંબંધ વિદિત ॥ તે કર્મ સંપૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી છે. માટે ઉપસદ્ ૨૫ યાગોમાં પણ આશ્વાસનો અતિદેશ 'તદુપસદામ્' અહીં તત્ ૪૮નો અર્થ તત્સદ્દશ એવો કરવાનો છે. અર્થાત્ જે અભ્યવાસ આતિથ્યામાં હોય છે તેના જેવા ઉપસદ્માં પણ કરવો, તેજ નહિ. આગું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ ઘોષત્તિસંયોગાદ્ અર્થસમ્બન્ધો વિશિષ્ટાત્

પ્રયોગૈકસ્યે દેતુઃ સ્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :- (અપિ યા) સિદ્ધાંતને સચવે છે. (યત્તત્તિસંયોગાત્) ઉપત્તિ વાક્યમાં મુતનો સંબંધ હોવાથી (અર્થ સમ્બન્ધઃ) તેના કર્મ માત્રની સાથે સંબંધ છે. (વિશિષ્ટાત્) હોવાથી વાક્યોનો અર્થ (પ્રયોગૈકસ્યે દેતુઃ સ્વાત્) પ્રયોગની એકતામાં કરણ છે.

ભાવાર્થ :- આતિથ્યા પ્રતિમાં જે બદિંતું વિધાન છે તેજ બદિં ઉપસદ્ અને અગ્નિયોગીય યાગોમાં વિદિત છે એજ સમજવું. અતિદેશ માનવાની કસો નજર નથી, અતિદેશ માનવાથી સદ્વા માનવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે અને ઉત્પાતવાક્યમ અતપદ્ સદ્વાર્થક હોવું એજ ૪૮ છે માટે ઉપસદ્વાક્યમાં જે અર્થ થાય છે તેજ બધા જ કર્મ સાથે સંબંધ છે અર્થાત્ આતિથ્યા, ઉપસદ્, અને અગ્નિયોગીય એ ત્રણે કર્મોમાં સુત બદિં૨૫ અર્થનો સંબંધ છે ભાવાર્થ એ ૨ કે આતિથ્યા, ઉપસદ્ અને અગ્નિયોગીય આ ત્રણે અર્થો બદિંમીના પ્રયોગક છે. ॥ ૩૧ ॥

૧ દત્તિ મીમાંસાગુજેરમાપ્તે ચતુર્થાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ ॥

અથ ચતુર્થાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ

‘ દ્રવ્ય, સંસ્કાર એ કર્મ કૃત્ય છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

દ્રવ્યસંસ્કારકર્મસુ પરાર્થત્વાત્ ફલશ્રુતિરર્થવાદઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(દ્રવ્યસંસ્કારકર્મસુ) દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મમાં (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વ હોવાથી (ફલશ્રુતિઃ) ફળનું અવશ્ય (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થઃ—અથ કર્મમયી શુદ્ધ મંવતિ ન સ પર્વશ્લોકં શૃણોતિ એને પદ્માશની જુદા હોય તે પાપશોક એટલે નિંદા સાંભળતા નથી, ‘ યદાદ્યુક્તે વચુરેત્ પ્રાનૃગ્યસ્ય વૃક્તે ’ ને અંગન સંસ્કાર કરે છે તે મનો કે ચતુર્થી આજી જુદી કરે છે. ‘ યદ્યપ્યાત્મા દ્યવન્તે વર્મવ તદ્ યદ્યસ્ય ક્રિયતે ’ ને પ્રમાણે કરવામાં આવે છે તે મનનું વર્મ છે. પ્રથમ વાક્યમાં ‘ પશુમયી જુદા રૂપ દ્રવ્યનું ’ વિધાન છે. બીજા વાક્યમાં ‘ અંગન રૂપ સંસ્કાર ’ નું વિધાન છે અને ત્રીજા વાક્યમાં ‘ પ્રમાણરૂપ હોમકર્મનું ’ વિધાન છે. આ બધા ફળને ઉદેશી વિધિઓ છે કે અર્થવાદ ? આ સંશયમાં સિદ્ધાંત પક્ષ એ છે કે ઉક્ત વાક્યો દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મના ને વિધાનો છે તે અર્થવાદ છે. યોગ અપૂર્વવિધિ નથી, કારણ કે પ્રકરણથી એમ જણાય છે કે પશુમયીત્વ આદિ કરુને માટે જ છે. એટલે કે એ તથ્ય કૃત્ય છે. ॥ ૧ ॥

હમત્તેષ્વાત્તપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(જ) અને (સત્પત્તે) ઉત્પત્તિવાક્ય (અત્તપ્રધાનત્વાત્) પુરુષપ્રધાન નથી.

ભાવાર્થઃ—અથ કર્મમયી શુદ્ધ મંવતિ ન સ પર્વ શ્લોકં શૃણોતિ હર્ષાદિ વાક્યોમાં પુરુષનું પ્રધાનત્વ નથી. પણ દ્રવ્યને ઉદેશીને ફળનું અવશ્ય થાય છે માટે તે અર્થવાદ છે. અને તે કૃત્ય જ છે પુરુષાર્થ નથી. ॥ ૩ ॥

ફલં તુ તત્પ્રધાનાયામ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) અને (ફલમ્) પાપશોકનું અવશ્ય આદિ ફળ (તત્પ્રધાનાયામ્) દ્રવ્ય પ્રધાનતામાં જ સંજત થઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—એટલી ધારકિયાઓ છે તે તથી દ્રવ્ય-સામ્ય હોય છે અને ફળ ક્રિયા-સામ્ય હોય છે. ઉક્તવાક્યોમાં ક્રિયા-સામ્ય ફળોનું કષ્ટ કરવામાં આનું નથી પણ દ્રવ્યો સાથે ફળને સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે. માટે દ્રવ્યાદિ તથ્યે કૃત્ય છે. ॥ ૩ ॥

‘ નૈમિત્તિક પાત્ર આદિ ને હોય છે તે અનિત્યાર્થ હોય છે ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

નૈમિત્તિકે વિકારત્વાત્ કતુપ્રધાનમન્યવ સ્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(અન્યત્) મુન્મથ આદિ પાત્રથી જુદા એમસ આદિ પાત્રો (કતુપ્રધાનમ્) નિત્યકર્મને માટે (સ્વાત્) છે (નૈમિત્તિકે) કાળ્ય કર્મમાં (વિકારત્વાત્) યમસ આદિ પાત્રના વિગત જૂન મુન્મથ આદિ અનિત્ય પાત્રોનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—“અપ” પ્રખ્યતિ ” જળનું પ્રલુપ્તન કરે. આ પ્રમાણે આરંભ કરી આગળ કહેવામાં આવ્યું છે ‘મૃન્મયેન પ્રતિષ્ઠાકમસ્ય, પ્રખ્યેત’ પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા રાખનાર મૃન્મય પાત્ર હારા જળનું પ્રલુપ્તન કરવું. આ ઠેકાણે મૃન્મય પાત્રનું હોવું, એ કામાર્થ છે, જે પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા હોય તો મૃન્મય પાત્રમાં પ્રલુપ્તન કરવું. એ એકબાજુ ન હોય તો ન કરવું. આ પ્રમાણે મૃન્મય પાત્ર અનિત્ય ઇચ્છાને જ નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત ચક્ર છે માટે તે નિત્યને ચોગ્ય નથી, માટે નિત્ય પ્રયોગમાં મૃન્મયથી જુદા પાત્ર હોવા જોઈએ. નિત્ય કર્મમાં તો ‘ચપસ’ આદિ પાત્ર જલ પ્રલુપ્તનના સાધન છે. અર્થાત્ નૈમિત્તિક કર્મમાં વિકારસ્થાત મૃન્મય પાત્ર હોય છે અને કેતુ પ્રધાન પાત્ર ચપસ આદિ હોય છે. ॥ ૪ ॥

‘દધિ આદિ નિત્ય અને નૈમિત્તિક અને માટે છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

एकस्य त्वमयत्वे संयोगवृत्त्यन्तवत् ॥ ५ ॥

પદાર્થ :—(एकस्य) એક દ્રવ્ય (तु) પણ (त्वमयत्वे) ઉભય અર્થમાં છે. (संयोग वृत्त्यन्तवत्) વાક્ય બેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય જુદોતિ, દ્રવ્યન્દ્રિયમસ્ય જુદાવત્ । આ વાક્યમાં એક વાક્ય દધિ અર્થાત્ દહીંન નિત્ય અગ્નિ હોત્તમાં વિનિમુક્ત કરે છે અને બીજા વાક્યમાં અનિત્ય દ્વન્દ્વ કામનાવાળા પાત્રમાં વિનિમુક્ત કરે છે. દધિ રૂપ એક જ દ્રવ્ય અને ઠેકાણે ન હોવું જોઈએ, માટે નિત્ય અગ્નિ હોત્તમાં દધિનો પ્રયોગ ન થવો જોઈએ. આલું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું એનું સમાધાન એ પ્રમાણે છે કે ઉપર જે વાક્યો છે તે જુદા જુદા છે. અને વાક્યના ઉદ્દેશો જુદા જુદા છે માટે દધિ રૂપ એક જ દ્રવ્ય ઉભયાર્થક છે. ॥ ૫ ॥

द्वेष इति चेत् ॥ ६ ॥

પદાર્થ :—(द्वेष :) એ બંને કાર્ષ એક કર્મના શેષ છે (इति चेत्) જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય જુદોતિ આ વાક્યમાં દહીંથી હોમ કરવાનું કહ્યું છે અને એનું રૂગ દ્વન્દ્વ અર્થાત્ બળ પ્રાપ્તિ હોવું એ છે. જે એમ માનવામાં આવે તો વાક્ય બેદ માનવો ન પડે એકજ વાક્ય માનવાથી અર્થ સિદ્ધ થશે. માટે એ બંને એક શેષ જ છે. જે આવી રીતે કરવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળ આપણમાં આવે છે. ॥ ૬ ॥

नार्थवृत्त्यन्तवत् ॥ ७ ॥

પદાર્થ :—(न) નહીં. (नार्थ वृत्त्यन्तवत्) અર્થ બિન્ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રૂગમાં બેદ હોવાથી ઉદ્દેશનો પણ બેદ માનવો જોઈએ અને ઉદ્દેશના બેદને દીધે વાક્યમાં પણ બેદ રવીકારવો જોઈએ. દધિહોમચયોગ અને દધિન્દ્રિયસંયોગ એ બંને બિન્ન અર્થ છે. ॥ ૭ ॥

પયોગત આદતુ કંતુ ધર્મત્વાદિકરણુ

દ્રવ્યાણો તુ ક્રિયાર્થોનાં સંસ્કાર : ક્રતુધર્મત્વમ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સચવે છે. (દ્રવ્યાણમ્) દ્રવ્યો (ક્રિયાર્થાનામ્) કે જે જ્યોતિષ્ઠામ આદિમાં અધિકૃત થયાં છે તેનો (સંસ્કાર :) પ્રત્યક્ સંસ્કાર (ક્રતુધર્મત્વાત્) કંતુને ધર્મ છે. પુરુષનો નહિ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ઠોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. પયોગત પ્રજ્ઞાણસ્ય । યજ્ઞગૂ રાજન્યસ્ય । આમિષ્ઠા વૈરયસ્ય । આમણે યજ્ઞમા દૂધમા પીત ૨૮૫. રાજન્ય ૫૨ ગૂ પાને અને વૈરયે આમિષ્ઠા પીને, આ બધાં યજ્ઞ કરવા માટે વ્રત છે. યજ્ઞ કરવાથી રાજ નિર્વિદ્ધે સફળ થાય ૮. વ્રત એ પુરુષમાં એક પ્રકારનો સંસ્કાર છે, એનાથી પુરુષની શુદ્ધિ થાય છે આ સંસ્કાર કંતુને માટે હોય છે, પુરુષને માટે નહિ, તેથી તેને પુરુષાર્થ ન કહેતાં કલ્પે કહેતામાં આવે છે. ॥ ૮ ॥

પૃથક્ત્વાદ વ્યવતિષ્ઠેત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(પૃથક્ત્વાત્) પૃથક્ત્વ હોવાથી (વ્યવતિષ્ઠેત) અવસ્થા થાય છે.

ભાવાર્થ :—આમણુ, ક્ષત્રિય અને વૈરયનો ધર્મ સાથે સંગ્રહ બતાવવામાં આવ્યો છે તે તો અવસ્થા માટે છે. જે આમણુ કર્તૃક યાગ હોય તે દૂધનું વ્રત હોવું જોઈએ અને તે આમણુ જ કરવું. જે ક્ષત્રિય કર્તૃક યાગ હોય તે ક્ષત્રિયે યજ્ઞગૂ પીને યાગ કરવો અને જે વૈરયકર્તૃક યાગ હોય તે તેમણે આમિષ્ઠાનુ જ યજ્ઞ કરવું આ પ્રમાણે અવસ્થા છે. ॥ ૯ ॥

‘વિશ્વજિત્ આદિ યાગોનું’ કૃણ છે.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ષોદનાયાં કલાશ્રુતેઃ કર્મમાત્રે વિધીયેત નહાશબ્દ પ્રતીયતે ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ષોદનાયામ્) વિધિનાયકમાં (કલાશ્રુતેઃ) કલ્પનું શ્રવણ ન થવાથી (કર્મમાત્રમ્) કેવળ કર્મનું (વિધીયેત) જ વિધાન છે. તેનું કર્તૃક કૃણ નથી. (દિ) કરણ કે (અશબ્દમ્) જે કૃણને માટે કોઈપણ શબ્દ અર્થાત્ વાક્ય ન હોય (ન પ્રતીયેત) એવું કોઈપણ કલ્પનાયક પણ અપમાદિત ન સમજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—‘વિશ્વજિત્ યજ્ઞે’ આનું વાક્ય છે. વિશ્વજિત્ નામક યાગથી યજ્ઞન કરવું’ પણ એ વિશ્વજિત્ યાગ કરવાથી શું કળ મળશે ? એ સંનર્થી કર્તૃકજન્મ્યાત્ નથી, માટે વિશ્વજિત્ યાગ કેવળ કર્મ તરીકે વિદિત છે અર્થાત્ એ નિષ્ફલ કર્મ છે. એ યાગને માટે કોઈ પણ કૃણી કલ્પના પણ કરી શકાય નહિ જ્યારે કલ્પનાયક કોઈ વાક્ય જ નથી તો અમુક પ્રકારના કૃણનું અનુમાન કરવામાં પ્રમાણ શું ? માટે વિશ્વજિત્ યાગના કૃણનો વિચાર જ ન કરવો. હા, કેવળ વિદિત હોવાથી એ યાગ કરવો ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ ષાઽઽન્માનસામર્થ્યોષોદનાચં ન ગમ્યેતાર્થોનામર્થ્યયત્વેન
પવનાનિ પ્રતીયતે ડર્થતોઽસમર્થાનામાનન્તર્યેનાપ્યસમન્થ સ્તસ્માદ્દુ
ત્યેકદેસઃ સઃ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ જન્મે શબ્દો પૂર્વ પક્ષના નિરાક જુ માટે પ્રયુક્ત થયા છે. (આન્નાન સામર્થ્યાત) વૈદિક વાક્યના સામર્થ્યથી (ચોદનાર્થેન) આજ્ઞાત વાચ્ય ભાવના રૂપ પુરુષ પ્રવૃત્તિથી (ગમ્યેત) ફક્તની કલ્પના કરવી જોઈએ. (અર્થનામ્) વિગત વાચ્ય શબ્દ ભાવનાનો (અર્થકલ્પેન) પુરુષ પ્રવૃત્તિ રૂપ અર્થ હોવાથી (વચનાનિ) બીજા વચનો પણ પ્રતીત થાય છે (અર્થતઃ) અર્થથી (અસમર્થનામ્) અસમર્થ પદોનું (આનન્તર્યે અપિ) સામાન્ય હોય તે પણ (અસમન્વયઃ) સરળ સંજ્ઞા હોતો નથી (તસ્માન્) માટે (સ -) વાક્યના સામર્થ્યથી કલ્પના કરવામાં આવેલો ફક્ત સંજ્ઞા જ (યુલ્લેક્ષેઃ) સુદ વાક્યનો એક ભાગ છે એમ સમજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—‘ વિચિન્નિત્ત યનેત ’ આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે, વિચિન્નિત્તના યાગેન કુર્વાત વિશ્વવિત્ નામક યાગથી કરે તો અહીં આકાંક્ષા એ ઉઠે છે કે, ‘ શું કરે ? ’ ભાવના ભાવની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે. આ કારણથી ઉપરના વાક્યમાં ઉઠતી આકાંક્ષાને કમાવવા માટે કેટલાક ફળો આપવાહાર જરૂર કરવો જોઈએ. ફળો આપવાહાર કર્યા પછી એ ફળની જોને કામના હોય, તે પુરુષ વિશ્વવિત્ નામક યાગમાં પ્રવૃત્તિ કરે અને એ યાગનું અનુષ્ઠાન કરેજી સિદ્ધ થાય, તહીં તો એ યાગનો કોઈ અધિકારી ન મળવાથી વિધિ જ નિરર્થક થઈ જશે. માટે ફક્તની કલ્પના અવરજ કરવી જોઈએ.

નૈવાસ્તિ વિશ્વજિદ્યાગે ફલમસ્ત્યુત નાશ્યુતે : ॥

ભાવ્યાપેક્ષાદ્ વિધેઃ ફલવ્યં ફલ્લં પુંસઃ પ્રવૃત્તયે ॥

ભાવાર્થ :—‘ વિશ્વજિદ્ યાગમાં ફળ છે કે નહિ ? કારણ કે ઉત્પત્તિ વાક્યમાં ફળનું શ્રવણ નથી. વિધિ ભાવની અપેક્ષા રાખે છે માટે ફક્તની કલ્પના કરવી જોઈએ તો જ પુરુષની એમાં પ્રવૃત્તિ થશે. આ પ્રમાણે નવાય ભાવામાં પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧૧ ॥

ઘાવયાર્યઃ શુણ્ઘાર્યવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (વાત્સ્યાર્યઃ) ઉક્તવાક્યનો અર્થ (શુણ્ઘાર્યવત્) શુણ્ઘ વિધાન જેવો છે.

ભાવાર્થ :—‘ હન્ત્ર યાગે શક્તરઃ ’ આ વાક્યમાં કોઈ બીજા વાક્યમાં રહેલા વિધિ શબ્દથી શુણ્ઘ વિધાન છે તેમ ફળનું પણ વિધાન થવું જોઈએ. માટે વિશ્વવિત્ વાગમાં ફળની કલ્પના અવરજ કરવી જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

વિશ્વજિદ્યાદિતું એકલક્તન-અધિકરણ

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર

તત્સર્વાર્થમનાદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે વિશ્વવિત્ વાગનું કલ્પનીય રૂપ (સર્વાર્થમ્) સર્વ રૂપ હોતું જોઈએ (અનાદેશાત્) વિશેષ ફળનું શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુ, પુત્ર, વીર, ધાંદિય આદિ અનેક પ્રકારનાં ફળ હોય છે તે બધાજ વિશ્વજિત્ત યાત્રનાં ફળ છે એમ માનવું જોઈએ કારણ કે, કેટલાં અનુકંજ ફળનું અવધુ થતું નથી. માટે બધાં જ ફળ ઉકન યાત્રનાં માનવાં જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર

एकं वा चोदनेकत्वात् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સમજે છે (એક) એક જ ફળ માનવું જોઈએ (ચોદને-કત્વાત્) એક જ વિધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ત વિધિ એક જ છે માટે ફળ પણ એક જ હોવું જોઈએ. એક વિધિનું એક ફળ હોવું એ ન્યાય છે. જો વિશ્વજિત્ત યાત્રના બધાં જ ફળ માનવામાં આવે તો ખીખા વિધિઓ નિરમકં થઈ જાય. આ કારણથી એક વિધિ એક જ ફળની અપેક્ષા રાખે છે. ॥ ૧૪ ॥

‘વિશ્વજિત્ત યાત્રનું ફળ સ્વર્ગ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

इत स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्ययिच्छित्वात् ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સ :) તે પ્રસિદ્ધ (સ્વર્ગ :) સ્વર્ગ (સ્યાત્) હોય અને (સર્વાન્ પ્રતિ) સર્વ પ્રત્યે (અવિચિષ્ટત્વાત્) સાધારણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ત યાત્રનું યાદ પણ એક ફળ માનવું જોઈએ પણ કયું માનવું એમાં યાદ વિનિયમક જણાવું નથી. આ કારણથી વિશ્વજિત્ત યાત્રનું ફળ સ્વર્ગ માનવું જોઈએ. સર્વે હિં પુરુષ : સ્વર્ગ કામા : બધા જ પુરુષો સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે છે. પ્રીતિ હિં સ્વર્ગ : કારણ કે ‘પ્રીતિ’ જ સ્વર્ગ છે સર્વથ પ્રીતિ પ્રાપ્ત્યન્તે બધા જ પ્રીતિની પ્રાપ્તિ કરે છે, માટે સ્વર્ગ જ વિશ્વજિત્ત યાત્રનું ફળ છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

अन्यथाह ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અન્યથાત્) અનુભવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો નિદિત કર્મનું ફળ ન જાતાવું હોય તે કર્મનું ફળ સ્વર્ગ છે. લોકો બ્યવહારમાં પણ એવો અનુભવ થાય છે જાણમકુદ્ સેવદત્ત : , નિવૃત્તોડસ્ય સ્વર્ગ : । તદાગમકુદ્ સેવદત્ત : । નિવૃત્તોડસ્ય સ્વર્ગ ઇતિ । લોભોના ઉપકાર માટે દેવદત્તે બધીએ જનાઓ છે, માટે એને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ નહીં છે લોભોના ઉપયોગ માટે દેવદત્તે તળાવ બધાઓ માટે એને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ નહીં છે આજ પ્રમણે કમ્યાજીને માટે વિદિત થયેલાં કર્મનું ફળ જો ન થતુ થઈ હોય તો સ્વર્ગ કેવ ફળ અસ્તવ પ્રાપ્ત થાય છે, આ કારણથી અનુદેવક વિશ્વજિત્ત યાત્રનું ફળ સ્વર્ગ છે. ॥ ૧૬ ॥

રાત્રિસત્રનું અર્થવાદ ફલકત્વ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

वतौ फलार्थवादमङ्गवत् कार्णाजिनः ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વતૌ) રાત્રિષ કડુ બોધક વાક્યમાં (ફલાર્થવાદમ્) ફલપ્રતિપાદક વાક્ય અર્થવાદ ॥ (અંગ્ગવત્) કડુના અર્થ બોધક વાક્યપર (કાર્ણાજિનિ :) એવું કમ્પૂર્ણિતિન આચાર્ય માને છે.

ભાવર્થ :—પ્રતિષ્ઠિન્તિ હ વ્ય ય દ્વા યત્રી રૂપયન્તિ અર્થ—જેઓ પ્રયોદય રાત્ર નામક માગ કરે છે તેઓ પ્રતિષ્ઠા પામે છે. આ વાક્યમાં પ્રતિષ્ઠા રૂપ રૂપ જાતની રાત્રિસત્ર નામક માગ બતાવ્યો છે આ વાક્યમાં જે પ્રતિષ્ઠા રૂપ રૂપ જાતવ્યુ છે તે કેવળ અર્થવાદ છે. માગ કરનારને એ રૂપ મળે એવું તાત્પર્ય નથી સ્વયં પર્વમયો હ્રદ્ય મંવનિ ન સ પર્વ સ્વેકં ધ્રુવોતિ આ કલ્પન બોધક વાક્યમાં પાપ શ્લેષક અવશ્ય ભાવ જેમ અર્થવાદ છે તેમ ઉપરના વાક્યમાં પ્રતિષ્ઠા બોધક વાક્ય અર્થવાદ છે. આપું પૂર્વ-સુરાદીનું માનવું છે ॥ ૧૭ ॥

ફલમાત્રેયો નિદેશાદશ્ચતૌ શતુમાન સ્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ફલમ્) ફળ બોધક જ વાક્ય છે (માત્રેયઃ) એવું આત્રેય કાપિ માને છે (નિદેશાદ્) રૂપ હોવાથી નિદેશ ચોખ્ખો છે એ કે (અશ્ચુતૈ) વિધિ પ્રત્યક્તું અવશ્ય નથી (હિ) તો પણ તેનું (અશુમાનં સ્વાત્) અનુમાન કાણુ જોઈએ.

ભાવર્થ :—આત્રેય કાપિનું એવું માનવું છે કે ' પ્રતિષ્ઠિન્તિ ' આ વાક્યમાં ફળતું જ વિધાન છે. એ કે ફલત ક્રિયાપદમાં વિધિ બોધક પ્રત્યક્ત નથી તો પણ તેનું અનુમાન કરવું જોઈએ અર્થાત્ વિધિ બોધક પ્રત્યયાન્ત આખરાતો અપરાધાર કરવો જોઈએ. આ આત્રેયનો મત એજ સિધ્ધાન્ત પક્ષ છે. ॥ ૧૮ ॥

અન્નેષુ સ્તુતિઃ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અન્નેષુ) અંન બોધક વાક્યોમાં તો (સ્તુતિઃ) સ્તુતિ છે. (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થ હોવાથી.

ભાવર્થ :—જે કણમાં અંન બોધક વાક્યો હોય અને એમાં જો રૂપ જાતવ્યુ હોય તો તે કેવળ સ્તુતિ છે અર્થાત્ અર્થવાદ છે એમ સમજવું જોઈએ કારણ કે પ્રકરણથી તે અંન માગને મારે ॥ એમ રૂપ સમજવું છે અને કણના મુખ્ય રૂપથી તે સફળ છે એમ પણ સમજી શકાય છે. આ કારણથી રાત્રિ સત્રમાં જાતાવેશું રૂપ મુખ્ય છે, અર્થવાદ નથી. ॥ ૧૯ ॥

‘ કામ્ય કર્મોમાં જે કામ્ય ફળ બતાવ્યું હોય છે તે ફળ તરીકે જ માનવું જોઈએ ’
એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર કામ્યે કર્મણિ નિત્યઃ સ્વર્ગો યથા યદાક્ષે વત્સર્યઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(કામ્યે કર્મણિ) કામ્ય કર્મ માગમાં (નિત્યઃ) મુખ્ય (સ્વર્ગઃ) સ્વર્ગ રૂપ હોય છે (યથા) જેવી રીતે (વત્સરે) વસતા અંનનું અનુમાન કર્યા પછી એનું રૂપ પશ્ચાદ્ હોય ॥ તેવી રીતે (વત્સર્યઃ) કણનું રૂપ સ્વર્ગ હોય છે.

ભાવર્થ :—કર્મમાનનું રૂપ સ્વર્ગ હોય છે. યશ્ચ અને શ્વાદર્યસ આદિ રૂપ તો આનુષંગિક અર્થાત્ મોલુ હોય છે. કામ્યકર્મનું પણ મુખ્ય રૂપ તો સ્વર્ગ જ છે. ॥ ૨૦ ॥

ધીતે ચ કારણે નિયમાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કારણે કીતે) યશ્ચ આદિની ઇચ્છા રૂપ કારણ મત થવા પછી (નિયમાત્) આરબ્ધ કર્મની સમાપ્તિ જોવામાં આજ્ઞાથી.

સાવાર્થ:—કામનાને લીધે જે યાગ કરવામાં આવે છે તે કામના વચ્ચે નિવૃત્ત થઈ ગઈ હોય તો પણ આરભેસો યાગ વચ્ચે જ પડતો મૂકાતો નથી તેને સમાપ્તિ પર્વન્ત ચાલુ રાખવો જ પડે છે. યાગને વચ્ચે બંધ ન પાડવો એવો નિયમ ડ. માટે યાગનું ફળ સ્વર્ગ છે જે અર્થની કામના કરવામાં આવે છે તે તો ગૌણ ફળ છે ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત મૂળ

કામો યા તત્સંયોગેન ચોચતે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(કા) સિદ્ધાંતપદ્ધતે સૂચવે છે (કમ) કામપદ સાથે યુક્ત થતો પણ આદિ અર્થનું (તત્સંયોગેન) સાધનત્વ ફળથી (ચોચતે) વિધાન કરવામાં આવે છે.

સાવાર્થ:—કામ્યકર્મમાં જે અર્થની કામના કરવામાં આવે છે તે અર્થ જ મુખ્ય ફળ છે સ્વર્ગ આદિ નહિ કારણ કે, કામ્ય કર્મનું ફળ યુક્ત હોય છે અને સ્વર્ગ તો કામ્ય કર્મમાં અનુત્ત હોય છે, માટે ' વિશ્વમિત્ ન્યાયથી ' કામ્યકર્મનું ફળ સ્વર્ગ ન માનવું જોઈએ. આ કારણથી સૌર્વ વર્ષ નિર્વપેત્ મન્ત્રવર્ચસક્રમ જેને ' જ્ઞાન વર્ચસ ' એવું હોય તેણે સૌર્વ ચરુનો નિર્વાપ કરવો. અહીં સૌર્વ ચરુકર્મક યાગનું ફળ જ્ઞાનવર્ચસ જ માનવું જોઈએ. સ્વર્ગ નહિ. યુક્ત ફળ હોવા છતાં અશુભ સ્વર્ગની કલ્પના કરવી તે યોગ્ય નથી. ॥ ૨૨ ॥

અજ્ઞે શુળત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(અજ્ઞે) જોદોહન-આદિ અજ્ઞામાં (શુળત્વાત્) શુણ્ત્વ દેવાથી યોગ છે

સાવાર્થ:—જોદોહન આદિ યજ્ઞના અંગ છે અને અંગ કર્મનું ફળ પણ આદિનું વિધાન કરવાથી ત્યાં તો યાગનું મુખ્ય કર્મ સ્વર્ગ માનવું યોગ્ય છે. પણ વિદિત કામ્યકર્મ એ કંઈ ગૌણ કર્મ નથી, માટે કામ્યકર્મનું ફળ સ્વર્ગોદિ ન માની સમાપ્ત પણ વાક્યમાં જે ફળ જતાબુ હોય તેજ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

વીતે વા નિયમસ્તદર્થમ્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:—(વા) અને (વીતે) કામનાની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ કર્મ સમાપ્તિ પર્વન્ત ચાલુ રાખવો (નિયમ) નિયમ જતાબો છે તે (તદર્થમ્) અલગ થતો પરિહાર કરવા માટે.

સાવાર્થ:—કામ્ય કર્મમાં કામના નિવૃત્ત થતા છતાં આરબ્ધ કામ્ય કર્મ સમાપ્તિ પર્વન્ત કર્મ ચાલુ રાખવો જે નિયમ જતાબો છે તે વચ્ચે થઈ જઈ કરવાથી પ્રાપ્તિત કરવું પડે છે તે જતાવન માટે છે. સમાપ્તિ પર્વન્ત કામ્ય કર્મ ચાલુ ગાખવાથી કંઈ સ્વર્ગ ફળ માની શકાયું નથી. જે કાર્ત્ત ' ચરુ ' હું થઈ કરીશ આવી પ્રતિજ્ઞા કરી થઈ ન કરે તો તેને પ્રાપ્તિત લાગે છે એવું જાણ છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કામ્ય કર્મનું ફળ તેના વિધાયક વાક્યમાં જતાવવામાં આવ્યું છે તે જ માનવું જોઈએ. અશુભ સ્વર્ગ આદિ નહિ. ॥ ૨૪ ॥

‘ દર્શં પૂર્ણમાસાદિ સર્વાર્થં માટે છે. ’ એ અધિકરણને ૨૫૪ કહે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્વાર્થેકામ્યમજ્જકામૈઃ પ્રકરણાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ભૂક્ષ્મકામૈઃ) અંગ કામો સ્તમે (સ્વાર્થેકામ્યમ્) દર્શં પૂર્ણમાસાદિના બધાં દેશોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે (પ્રકરણાત્) પ્રકરણથી એમ જ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—અર્ચ્યેષાં કા અમ્યા દમ્યઃ કામ્યાડાદિયન્તે । સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસો । એકસે કા અર્ચ્યે નજાવતલ કામ્યાડાદિયન્તે સર્વેભ્યો જ્યોતિષોમઃ । આ વાક્યોમાં એ સર્વેભ્યઃ ૫૬ શ્રુત થાય છે એનાથી દર્શં પૂર્ણમાસના દેશમાં વિધાન નથી, કારણ કે વિધાયક સિંગાદિ અને ભાવનાવાચક આવ્યાનાનું અવલુ થતું નથી, અંગ અને ઉપજના કામની પણ પ્રાપ્તિ છે. સામિધેની દર્શં પૂર્ણમાસનું અંગ છે તેમાં કામોનું આ પ્રમાણે અવલુ થાય છે. એકદિવસિમતુનુવાદ પ્રતિજ્ઞાકાનસ્ય, શ્વરૂવિવાનિમતુનુવાદ પ્રદરસેસકાનસ્ય । આ વાક્યોમાં પ્રતિજ્ઞા અને પ્રદરવર્થેષ કામ તરીકે સંજ્ઞામાં છે સંજ્ઞાત્મક કામનું દેશન અંગ છે તેનું સાધન વત્સાપાકરણ ઉપાંગ છે. તેમાં પદાવલોકનારે તેમાં કામ ક્રુત ૨૫૪ ૬ એમ કે યા કામયેદ પદ્યમાદ સ્થાન-દત્તે ’ જુદામાં તલ્લે જુદાંજુદાંદેશે । પદ્યમાલેક્ષે કરોતિ ’ આ વાક્યમાં પદ્યમાદ દેશનું એ કામનું કથન છે. આ બધા કામોના અનુવાદ દર્શં પૂર્ણમાસથી થાય છે, અપૂર્વ વિધિ નહિ. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ફલોપદેકો યા પ્રધાનશબ્દસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંત પક્ષને સચવે છે. (ફલોપદેઃ) પ્રધાન ફલની ભાવના છે (પ્રધાનશબ્દસંયોગાત્) દર્શં પૂર્ણમાસ ૨૫ પ્રધાન શબ્દ સાથે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસો આ દેશણે વિધિ અને ભાવના બંને ન હોય તો પણ દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં વ્યેત આ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં એ વિધિ અને ભાવના છે તેના આમય કરી તાદર્શ વાચક અણુથી વિભક્તિ સાથે સંજ્ઞા જણાવવામાં આવે છે. આ કારણથી ઉક્ત કામોનું પ્રધાન દેશ સાથે વિધાન છે, અનુવાદ નથી. ॥ ૨૬ ॥

‘ દર્શાદિર્લુ દરેક ક્રેણ પ્રત્યે અલગ અલગ અનુધાન કરવું ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સત્ર સર્વેઽવિશેષાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(સત્ર) એક જ વખતના પ્રયોગમાં (સર્વે) બધા અર્થોનો સંજ્ઞા છે (અવિશેષાત્) વિશેષનું અવલુ થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસો ’ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે એક જ વખતના પ્રયોગથી દર્શં પૂર્ણ માસનાં બધાં દેશોની પ્રાપ્તિ થાય છે. દર્શં પૂર્ણ માસ બધાં દેશોનું સામાન્ય નિમિત્ત છે. નિમિત્તના સંધિનામાં જેટલાં નૈમિત્તિક દેશો દેશ તે બધાની સિદ્ધિ એકજ વખતમાં થવી મેળ્ય છે. દાદ અને પ્રકારેષ નૈમિત્તિક દેશોનું સામાન્ય કારણ અગ્નિ છે, તો અગ્નિના સંધિનામાં એ જને દેશો એક સાથે જ થાય છે તેજ પ્રમાણે દર્શં અને પૂર્ણ માસનો એક વખત પ્રયોગ કરવાથી બધાં દેશોની સિદ્ધિ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર યોગસિદ્ધિર્વાર્થસ્યોત્પત્ત્યસંયોગાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંતપદને યત્નવે છે. (યોગસિદ્ધિ) પ્રત્યેક પ્રયેગના સંબંધથી ક્રમથી તે તે કળની સિદ્ધિ થાય છે. (અર્થસ્ય) કળનો (ઉત્પત્ત્યસંયોગાત્) દર્શાવતા વાક્ય બધા કળોના સાદિત્યનું વિધાન કરણું નથી.

ભાવાર્થ :—જે જે અર્થની જે જે ઇચ્છા થાય તે તે ઇચ્છાના વિષયનું સાધન દર્શ-પૂર્ણમાંસ યાગ છે એવો ભાવ ઉક્ત થયેલો છે. બધા કળોની ઇચ્છાઓ એક સાથે થઈ શકતી નથી. ઇચ્છાઓ ક્રમથી થાય છે. ઇચ્છા ક્રમિક હોવાથી સાધન પણ ક્રમિક હોય છે એ સાવચિત્ક નિયમ છે. માટે એક એક કળને ઉદ્દેશીને દર્શપૂર્ણમાંસનું અલગ અલગ અનુદાન કરવું જોઈએ ॥ ૨૮ ॥

સૌત્રામણિર્વાર્થ ચયનાધર્મત્વ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સમવાયે સોદના સંયોગસ્યાર્થવાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(સમવાયે) અંગાગિભાવ સંબંધમાં (સોદના) વિધિ છે (સંયોગસ્ય) સંયોગ (અર્થકવાત્) સાર્થક થવો દોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ વાજપેયેન દદ્ધાં જૂહ્વતિચક્ષેન યજેત ’ વાજપેયનામક યાગથી યજન કરી જૂહ્વરપતિસવ નામક યાગથી યજન કરવું. અગ્નિ ચિત્તા તૈન્નામણ્યા યજેત અગ્નિનું ચયન કરી સૌત્રામણિથી યજન કરવું. આ બંને વાક્યોથી એમ સમજાય છે કે વાજપેયનું અંગ જૂહ્વરપતિ-સવ છે અને અગ્નિ ચયનનું અંગ સૌત્રામણિ યાગ છે અંગાગિભાવ દોવાને કારણે વાજપેય પછી જૂહ્વરપતિ સવનું અને અગ્નિ ચયન પછી સૌત્રામણિ યાગનું વિધાન કર્યું છે. વાજપેયના સંબંધ જૂહ્વરપતિ સાથે બતાવ્યો છે એવી અર્થવત્તા અંગાગિભાવ આનવાથી જ થઈ શકે છે અગ્નિ ચયન અને સૌત્રામણિમાં પણ એજ ન્યાય લાગુ પડે છે. ॥ ૨૯ ॥

કાલધ્રુતૌ કાલ इति चेत् ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(કાલ ધ્રુતૌ) કાલ વાચક પ્રત્યયનું અવશ્ય થવું દોવાથી (કાલ इति चेत्) કાળનું વિધાન છે. જે એમ આનવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—‘ વાજપેયેન દદ્ધાં ’ આ દેશલે ‘ દદ્ધાં ’ પદને પ્રયેગ કર્યો છે. એમાં ત્વ પ્રત્યય છે, અને ત્વા પ્રત્યય પૂર્વ કાળનું વિધાન કરે છે. માટે ઉક્ત વાક્યોમાં અંગાગિભાવ સંબંધનું વિધાન નથી પણ કાળનું જ વિધાન છે. પહેલાં વાજપેય યાગ કરવો અને પછી જૂહ્વરપતિ સવ કરવો. બંને રત્નત્રય વિધાન છે. આ સંક્રાન્ત સમાધાન દ્વે પછીના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૦ ॥

નાસમવાયાત્ પ્રયોજનેન સ્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન સ્વાત્) કાળનું વિધાન નથી. (પ્રયોજનેન) કળ સાથે (નાસમવાયાત્) સંબંધ ન દોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે બૃહસ્પતિ સવનું સ્વતંત્ર વિધાન હોત તો તેના ફળનું શ્રવણ જરૂર
યાત, પણ બૃહસ્પતિસવન ફળનું શ્રવણ નથી માટે અહિં બૃહસ્પતિસવ સંકેત વાગ્યેયનું
અંગ અને સૌરાષ્ટ્રિયાગ અગ્નિચામનનું અંગ છે એમ માનવું જ જોઈએ. વળી પૂર્વ કાલમાં
ક્ષત્ર પ્રત્યય સાથે એવો પણ નિરપવાદ વિધિ નથો મુક્ત વ્યાધાય સ્વપિતિ મોડું ઉઘાડીને ઉઘે છે
આ ઠેકાણે મોઢાનું ઉઘાડું હોવું અને ઉંઘવું આ જન્મે એક જ કાળમાં હોય છે વળી સમાન-
ક્ત્યુલ્લેખો. પૂર્વકાલે ૩-૪-૨૨ આ પાણિનીય સૂત્રથી જે ક્રિયાઓનો એક કર્તા હોય તો પૂર્વ ક્રિયા
વાચક ધાતુને 'ક્ષત્ર' પ્રત્યય સાથે છે એવું વિધાન છે. તેથી અંગાગિભાવ સ્પષ્ટ થાય છે ॥ ૩૧ ॥

‘વૈશ્વદેવ ઇદિ અપદિ પૌર્ણમાસીનું’ અંગ છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સમયાર્થમિતિ ચેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સમયાર્થ) પૌર્ણ માસી તથા દર્શ વાગ એ જન્મેનું અંગ વૈશ્વદેવ ઇદિ
છ (હતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો, એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં બતાવવામાં આવે છે.
ભાવાર્થ :—સંસ્થાવ્ય પૌર્ણમાસોમિન્દ્રાય વૈશ્વદેવ નિર્વપેત્ ॥ પૌર્ણમાસી વાગ સમાપ્ત થી
‘વૈશ્વદેવ વાગ કરવો, આ વૈશ્વદેવ વાગ પૌર્ણમાસી અને દર્શ જન્મેનું અંગ છે. પ્રકરણ પેલું જન્મેનું
છે. માટે પ્રકરણથી પણ ઉભવાર્થ સિદ્ધ થાય છે એવું પૂરવડાનું માનવું છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન સામ્યેક્તયાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ (સામ્યેક્તયા) એક જ સંબંધનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્પષ્ટ એક જ છે અર્થાત્ વિધિ પ્રત્યય એક જ છે. એક પ્રત્યય જન્મે
સંબંધ અને કાળનું વિધાન કરવાની માટે અસમ્ભવ છે. ॥ ૩૩ ॥

પ્રકરણાદિતિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણ) પ્રકરણ દર્શપૌર્ણમાસનું ॥ માટે જન્મેનું અંગ છે
(હતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો તે આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકરણ દર્શ અને પૌર્ણ માસ જન્મેનું છે. વૈશ્વદેવ વાગ એજ પ્રકરણમાં પદિત
છે માટે જન્મેનું અંગ માનવું જ જોઈએ આ સંકેતો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે. ॥ ૩૪ ॥

નોત્પત્તિસ યોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ અર્થાત્ કલપાર્થ નથો. (નોત્પત્તિ સંયોગ) વૈશ્વદેવસ્પતિ
વાક્યમાં પૌર્ણમાસીનો જ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વદેવ ઇદિનું વિધાન કરવાર વાક્ય રક્ત પૌર્ણમાસીનો જ સંબંધ
જતાવે છે જે જન્મેનો સંબંધ જતાવેલો હોત તો સંસ્થાવ્ય દર્શપૌર્ણમાસો અનુ વિધાન કરત
આ કાલચુકી કેવળ પૌર્ણમાસી સાથે જે વૈશ્વદેવનો સંબંધ છે તે તેનું જ અંગ છે દર્શનું
નદિ. ॥ ૩૫ ॥

‘ અનુવાજ આદિની આગ્નિમારુતોત્પન્નકાલતા છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

અનુવૃત્તો તુ કાલઃ સ્વાત્ પ્રયોજનેન સંવંધાત્ ॥૨૬॥

પદાર્થઃ :—(અનુવૃત્તો) અંગમિત્રાવ વિધિનો સંબંધ ન હોવાથી (તુ) તો (કાલઃ) ૨૬મું (સ્વાત્) વિધાન હોતુ ન્નંબંધ. (પ્રયોજનેન) પ્રયોજન સાથે (સંવંધાત્) અનુવાજોનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—‘ અગ્નિમારુતોત્પન્નકાલતેવતિ ’ આગ્નિમારુત નામ કોઈ એક છે. (કાલઃ એટલે સમય) એના ૨૬મું ‘ દર્શનં વદિત્વં : ’ આદિ ૨૬ વારે જાનેનો સંબંધ હોતો છે. આગ્નિમારુત કહેના અનુવાજો અંગ છે, એ અંગમિત્રાવનું ભેદન કાવવા માટે જ આ આગ્નિમારુત અને અનુવાજોનો સંબંધ જતાવવામાં આવ્યો છે, માટે બૃહસ્પતિસૂત્રની પેઠે અનુવાજો પણ અંગ છે, આનું ૫૨મું પદ્યમાં ‘ માનવું ’ છે. સિદ્ધાંત પદ્યમાં ‘ કથન ’ છે કે જેમ ધીમં રતોત્ર અને કલ્પ સોમના અંગ છે તેમ આગ્નિમારુત પણ સોમનું અંગ છે આ કા-
રણથી આગ્નિમારુત કલ્પ અને અનુવાજોનો અંગમિત્રાવ સંબંધ નથી પણ કાલનું વિધાન છે, અને કાલના ઉપરોક્ત માટે ઉક્ત જાનેનો સંબંધ છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ મીમંસાજ આદિ દર્શપૂર્ણમાસ કર્તા પછી કરવાના હોય છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ઉપરલિકાલવિશયે કાલઃ સ્વાત્ વાક્યસ્ય તત્પ્રયોગસ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થઃ :—(ઉપરલિકાલવિશયે) અંગવિધાન અને કાલવિધિ ન આ જાનેમાં સદેક થવા પછી (કાલઃ સ્વાત્) કાલનું જ વિધાન છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે (તત્પ્રયોગ) ઉપરોક્ત વાક્યમાં (તત્પ્રયોગસ્યાત્) કાળ વિધાનનું જ પ્રાધાન્ય જણાવું હોવાથી

ભાવાર્થઃ :—‘ દર્શપૂર્ણમાસમાર્ગક્રમેણ વચેત્ ’ સોમ વાગના કાળનું જ વિધાન છે અર્થાત્ દર્શપૂર્ણમાસના વચન પછી સોમ વાગ કરવો. દર્શપૂર્ણમાસ અને સોમ વાગ આ જાનેનો અંગમિત્રાવ નથી, જાને વાગોના સ્વતંત્ર વિધાન છે ઉક્ત વાક્યમાં તો પૂર્વોક્ત કાળનું જ વિધાન છે. સ્વતંત્રવચનઃ કોમળા બ્રહ્મણ્યમચ્ચન્દ્રઃ કલ્પકલનિષાદાન્તં તદ્વત્ત્વં ભવતિ । સોમ વાગનું સ્વતંત્ર રૂણ છે. રૂણવાળા કર્મની સોનિવિધી એ રૂણ સંકિત કર્મ હોય તો તે રૂણનું કર્મનું અંગ થાય છે એવો ન્યાય છે એમ માધવાચાર્ય કહે છે પણ પ્રત્યક્ષને ભેદને જ એકદમ અંગમિત્રાવનો નિષેધ ન કરવો જોઈએ. જે કિષકોએ એક કર્તા છે એવું જતાવવા માટે પુત્ર ત્વા નેત્યં કૌત્યં છે. આ કારણથી ઉક્ત વાક્યનો કાલનું વિધાન છે. ॥ ૨૭ ॥

‘ વૈધાનરેષિનું રૂણ પુત્રમામિ છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

કલ્પસંયોગસ્યવોદિતે ન સ્વાદરોષમૂત્રાસ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થઃ :—(રૂ) આ સંજ્ઞા સિદ્ધાંતપદ્યોને સૂચવે છે. (કલ્પસંયોગઃ) વૈધાનરેષિના રૂણનો સંબંધ (અવોદિતે) દાખલના તદ્વચનના અવિષયમૂત્ર પિત્તામાં (ન સ્વાત્) નથી. (સરોષ મૂત્રાત્) પિત્તા રૂણનું અંગ ન હોવાથી.

આવાય :—વૈશ્વાનર દ્વાદશકળાઈ નિર્વેત્ પુત્રે જાતે । પુત્રનો જન્મ થયા પછી વૈશ્વાનર નામક ઇંદ્રિય કંઈ ચીજ સ્વિચ્છ જાતે દ્વાદશકળાઈ નિર્વેત્ પૂત દુઃખ દેજસ્થાનદ્વારે દ્વિતીયી પદ્ધતિ મળતી પુત્રનો જન્મ થયા પછી આ ઇંદ્રિય કરવાથી પવિત્ર, તેજસ્વી, અન્નદ સાચી ઇંદ્રિયોવાળો અને પરમાત્મે સાથ છે. આ ઇંદ્રિયને જે રૂળ જતાવવામાં આવ્યું તે રૂળ પિતાને મળતું નથી પણ પુત્રને મળે છે ઇંદ્રિય કરવાથી પુત્ર જ પવિત્ર થાય છે. પિતાનો ઉક્ત શાસ્ત્રના તાત્પર્યનો વિષય જ નથી. વિદ્યાને રૂળને જાણે નહીં પણ પુત્ર જ રૂળનું આનંદ છે. આ શાસ્ત્રથી સ્વિચ્છ મળતી જે રૂળો જતાવ્યા છે તે બધાં પુત્ર જાણે છે. ॥ ૩૮ ॥

‘ વૈશ્વાનર ઇંદ્રિય જાતકર્મ કર્યા પછી કરવી ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

અજ્ઞાતાં તૃપ્તયાત્સંયોગો નિમિત્તાય ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(૩૯) આ રૂબ સિદ્ધાંતને સમજે છે (અર્થાત્) રૂળ પ્રત્યે અન્યથા રહેથી ઇંદ્રિયોત્તે (ઉપવત્ત જાતે) પુત્રનો જન્મ થયા પછી સંજ્ઞ થાય છે (નિમિત્તત્વ) અને એ સંજ્ઞ નિમિત્તત્વનો ઘોતક છે.

અર્થ :—વૈશ્વાનર ઇંદ્રિય અને જાતકર્મ આ બંને કર્મ પુત્રનો જન્મ થયા પછી કરવાં. ઉપવત્ત : પુત્રજન્મ આ પ્રમાણે જાણર જાણમાં જાય છે. પુત્રનો જન્મ ઇંદ્રિય અને જાત-કર્મનું નિમિત્ત છે તે સંજ્ઞાને જાણે તે પુત્રજન્મ થયા પછી પહેલી વૈશ્વાનરેણી કરવી કે પહેલું જાતકર્મ કરવું ? આમાં સિદ્ધાંતપદ્ધતિ એ છે કે પહેલું જાતકર્મ કરવું. એ પહેલી ઇંદ્રિય કરવામાં આવે તો જાણકને કૃષ્ણ પીવરાવવામાં વિલંબ થાય અને તેથી જાણકનું જીવન ન દે. માટે પહેલાં જાતકર્મ કરવાર કરવો અને પછી વૈશ્વાનર ઇંદ્રિય કરવી. જાતકર્મ કર્યા પછી પણ પુત્રજન્મ અને વૈશ્વાનરેણીમાં નિમિત્તભેદિતક જાણ રહે છે. આ શાસ્ત્રથી પહેલાં જાતકર્મ અને પછી વૈશ્વાનરેણી કરવી એવો જાણ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ સૌત્રામણ્યાદિ અંગોર્નુ સ્વકાલકર્તવ્યત્વ છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે. ’

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રધાનેનાભિસંયોગાવગ્નાતાં મુલ્યકાલત્વમ્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાને) પ્રધાનકર્મ સાથે (અર્થાત્) અંગો (અભિસંયોગ) અભિસંયોગ દોષથી (મુલ્યકાલત્વમ્) પ્રધાનકર્મનો જે સમય છે તે જ સમય અંગોના પણ જાણવો.

આવાય :—અંગ કોનો પ્રધાનકર્મની સાથે સંજ્ઞ દોષ છે, માટે જે કાળમાં પ્રધાન કર્મ કરવામાં આવે છે તે જ કાળમાં અંગ કર્મ પણ કરવાં જોઈએ. આ શાસ્ત્રથી વાજપેયવાચ ને કાળમાં કરવામાં આવે તે જ કાળમાં જુદરપતિસવનું પણ જાણવું આવે. શાસ્ત્ર કે જુદરપતિ-સવ એ વાજપેયવાચનું અંગ છે. ॥ ૪૦ ॥

અપવૃત્તે નુ ચોદનાત્ તત્સામાન્યાત્ સ્વકાલે સ્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(૪૧) સિદ્ધાંતપદ્ધતિ સમજે છે. (અપવૃત્તે) પ્રયોગની સમાપ્તિ થયે થયા પછી (ચોદનાત્) વિધાન કરવાથી (સ્વકાલત્વમ્) પ્રતિજ્ઞાત અભિસંયોગના સમયમાં દોષથી (સ્વકાલે સ્વાત્) જુદરપતિસવનો જે કાળ દોષ તેમાં તે અંગનું અનુષ્ઠાન કરવું.

બાવાર્થ :—જાલ્પેય આદિ પ્રધાન કર્મ કર્યા પછી જુદરપતિસત્ત્વ આદિ અંગ કર્મો કરવાં આપે (નિર્દેશ હોવાથી અંગોના) જે સમય નિર્ધાર હોય તે સમયમાં જ અંગ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. પ્રધાન કર્મો સાથે અંગ કર્મો કરવાની જરૂર નથી. જે પ્રધાન કર્મો સાથે અંગ કર્મો કરવાનાં હોય તેા અંગ કર્મોનું કાનિષ્ઠાન જ્યારે થઈ જાય, તે અંગિના સાથે અંગોના પ્રયોગ કરવામાં આવે નો વસ્તુ અલ્પમગ્નિત : પૂર્વોત્તરકલ્પિતમાનો વાપરે. કેટલા પ્રત્યક્ષથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવેતો પૂર્વોત્તર કાલ બાંધી પછી જાય. આ કાલ્યુથી અંગેનું અનુષ્ઠાન અંગના વિદિત સમયમાં કરવું એ જ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૧ ॥

इति मीमांसागुज रभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः :

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः :

। ' राजसूय ईश्वरानु' विदेवनादि अंगं છે' એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વ પક્ષ સ્વરૂપ

प्रकरणशब्दसामान्याद्योदनात्तद्वक्तृत्वम् ॥ ૧ ॥

૧ પદ થયું :—(પ્રકરણશબ્દસામાન્યાત્) સ્વાગત્યકામ પ્રત્યદિ વાક્ય સંનિધિમાં યાગ અને યાગ-ગિના અંગેના પ્રતિપાદક સંપ્રદાય સામ્ય હોવાથી (ચોદનાવત્) વિધિઅસર અર્થે બંધોનું (અનગત્ય) પ્રધાનત્વ છે.

બાવાર્થ :—જાણે સૌ જાણે, રાજસૂય ગિનાતિ આ વાક્યો યાગ ગિના અર્થેના પ્રતિપદક છે જનુભવે પુરાણકામકાલકલ નિર્વપતિ આ વાક્ય યાગનું પ્રતિપદક છે. અને આ વાક્યો રાજા રાજસૂયેન સ્વાગત્યકામો યજેત એવી સંનિધિમાં પદિત છે. આ ઉપરથી એવું માનવામાં આવે છે કે અક્ષોધી દેવના કરવું અને રાજસૂય ઉપર વિજય મેળવવો આ એ અધ્યાય રૂપ અર્થે છે તે પશુ યાગની મારક પ્રધાનતા જ બોધવે છે. એટલે કે 'રાજસૂય' શબ્દ યાગ અને યાગ ગિના બંને અર્થેના સાધારણ વાચક છે આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સ્વરૂપ

अथ पाठङ्गमभिध्या : स्युस्ततो विशिष्टत्वात् ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અથ વા) સિધ્ધાંત પદ્ધતિ સૂચવે છે (અભિધ્યા.) યાગગિના વિદેવનાદિ અર્થો (અર્થ સુ) અંગ તરીકે છે (તતઃ) યાગ ક્રિયાથી (વિશિષ્ટત્વાત્) વિશિષ્ટતા હોવાથી.

બાવાર્થ :—જો કે 'રાજસૂય' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ રાજા સૂચવે તત્કાલે થવેન' એ ક્રિયાઓથી રાજા બને છે એવો સામાન્ય અર્થ છે અને તેથી રાજસૂયમાં અનુષ્ઠિત કરવામાં આવતી બધી ક્રિયાઓ પ્રધાન છે એમ ધારે છે તથાપિ રાજસૂય શબ્દ યાગની સાથે જ મુખ્ય સંબંધ ધરાવે છે ચારે યાગ મુખ્ય છે અને બીજા વિદેવનાદિ ક્રિયાઓ બીજી છે. ॥ ૨ ॥

‘વિદેવનાદિ સંપૂર્ણ રાજસૂયનું અંગ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

મધ્યસ્થં ચસ્ય સન્મચ્ચે ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચસ્ય મધ્યસ્થમ્) જે કર્મ જેની મહાપર્મા હોય તે તેનું અંગ છે (સન્મચ્ચે) તેની મધ્યપર્મા પાઠ હોવાથી.

સાવાર્થ :—રાજસૂય યાગમાં ‘અભિષેચનીય’ નામક એક અવાન્તર યાગનું અનુ-
ષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તેની પાસે જ જલે રીન્વતિ આદિ વાક્યોના પાઠ છે આથી જણાય છે
કે વિદેવનાદિ ‘અભિષેચનીય’ યાગનું જ અંગ છે, સંપૂર્ણ રાજસૂય યાગનું અંગ નથી,
જેનો પાઠ જેની પાસે હોય તે તેનું અંગ છે એવું માનવામાં આવે છે. આપુ પૂર્વપક્ષવાદીનું
માનવું છે. ॥ ૩ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર

સર્વાસાં યા સમત્વાન્ ચોદનાતઃ સ્વાજ હિ તસ્ય

પ્રકરણં દેશર્થમુચ્યતે મધ્યે ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિધ્ધાંત પદાને સૂચવે છે. (સર્વાસાં) રાજસૂયની બધી યાગ
ક્રિયાઓ (સમત્વાન્) સમાન હોવાથી (ચોદનાતઃ સ્વાજ) દ-ન બોધક વિધિથી સર્વવાદ ક્રિયા-
ઓનું અંગ છે (ન હિ તસ્ય પ્રકરણમ્) સોમયાગનું કોઈ અવાન્તર પ્રકરણ નથી (મધ્યે પાઠઃ
દેશર્થમ્) મધ્યમાં જે પાઠ છે તે દેશને મટે છે અંગને મટે નથી.

સાવાર્થ :—‘અભિષેચનીય યાગ’ એ કોઈ અવાન્તર પ્રકરણ નથી. ‘અભિષેચનીય’
યાગ સાથે દેવનાદિનો જે પાઠ છે તે તો સમાન બતાવવા મટે છે કે અથવા ક્રિયા પછી દેવનાદિ
ક્રિયા કરવી પડે એથી એમ સમજવાનું નથી કે દેવનાદિ ‘અભિષેચનીય’ યાગનું અંગ છે
રાજસૂયમાં જેટલી યાગ ક્રિયાઓ છે તે બધી જ સુખ્ય છે અને એ બધીનું અંગ વિદેવનાદિ
ક્રિયાઓ છે તેવજ અભિષેચનીય યાગનું અંગ નથી. આપુ સિધ્ધાંત પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪ ॥

‘સૌમ્ય આદિ હવિષ્ ઉપસદ્ધકાંડમાં કર્તવ્ય છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષવાદીનું સૂત્ર

પ્રકરણાવિમાને ચ વિભવિદં છુપ્રતિવમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકરણવિમાને) પ્રકરણને લેદ ન હોવાથી અર્થાત મધ્યાવા-
નકાંક્ષાને અવિભાગ એટલે વિદ્યક્ષણર ન હોય છતાં (રમયમ્) ઉપસદ્ધકાંડ અને તત્પૂર્વકાંડ
નિધિ એ બન્ને (વિપ્રતિવિદં હિ) વાક્યબેદ મરત હોવા છતાં પણ માનવું જોઈએ.

સાવાર્થ :—રાજસૂય યાગમાં સંસૃત સન્ધવાન્ આગ્નેવાષ્ટાપાદ આદિ દસ
હવિષ્ આગ્નાન છે. તેમાં આહમું, નરમું અને હરમું સૌમ્ય, ત્વાષ્ટ્ર અને વેષ્ણવ છે. તેના સંબં-
ધમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે ‘પુરસ્તાત્ વપસદં સૌમ્યેન પ્રવરન્તિ અન્તર ત્વટ્ટેન ડારિશાદ
ત્જયેન’ આ વાક્યથી એમ પ્રમાણ્ય છે કે સૌમ્ય ચરુ ઉપસદ્ધનું અંગ છે અને તેની
(ઉપસદ્ધની) પડેલાં કર્તવ્ય છે. ઉપસદ્ધ સન્ધને પછી વિગ્રહિત લાગી છે એ તેનું પ્રધાન્ય પ્રચરે
છે અને સૌમ્ય સન્ધને તૃતીયા વિગ્રહિત લાગી છે એનાથી ચરુનું અંગત્વ સમજાય છે આપુ
પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૫ ॥

સિધાંત સૂત્ર અથિ યા કાલિમાત્રં સ્વાત્કર્શનાદિરોપસ્ય ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(અથિ વા) સિધાંતને સૂચવે છે. (કાલિમાત્રમ્) કાલમાત્રનું વિધાન (સ્વાત્કર્શ) કે (વિરોપસ્ય) વિરોપનું (અત્કર્શનાદિ) દર્શન થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેવળ કાલનું જ વિધાન છે ઉપસહની પહેલાં સૌમ્ય આદિનું અનુધાન કાનું કાલનું વિધાન તો ઉપસવાઈસક છે. અને ઉપસહનું અંત હોવાનું મોક્ષપણ પ્રમાણ નથી. ઉપસહની મહી થઈ વિભાજિત છે તેનો તો પંચમી વિભાજિતમાં વિપરિણામ છે એવો એનાથી ઉપસહની પ્રધાનતા સિદ્ધ થતી નથી. ॥ ૧ ॥

‘ આમન હોમો સાંચહણી ઇષિના અંચ તરીકે છે. ’ એ અવિદરણને સમજાવે છે.

ફલવદ્યોક્તદેનુત્વાદિતરસ્ય પ્રધાનં સ્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ : (વા) મિદાંત સૂચક છે. (ફલવદ્ય) ને કર્મનું ફળ બતાવવામાં આપ્યું હોય છે તે પ્રધાન હોય છે માટે (ફલવસ્ય) ને ફલવત્ ન હોય એ કર્મ પ્રત્યે બીજું અર્થાત્ ફલવાણું કર્મ (પ્રધાનં સ્વાત્) મુખ્ય હોય છે. (ઇક્તદેનુત્વાદિ) ઉપર બતાવેલા હેતુથી જ.

ભાવાર્થ :—વેદવેદોં સામળોં નિર્વેદ પ્રમલ્લમ્ એને ગ્રામ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે સમિદ્દણીનામ વૈશ્વદેવી ઇષિ કરવી. સામિદ્દણી એટલે ને ઇષિનું પ્રયોજન સંમદ કરવાનું હોય તે. આજે કાલે “ આમનસ્ય આમનસ્ય દેવા ” આવી રીતે અંચ જોતી તથા આહુતિઓ આપવામાં આવે છે તેને ‘ આમન દોમ ’ હોવામાં આવે છે આ આમન દોમો સમિદ્દણી ઇષિનું અંચ છે. આમન દોમોનું કશું ફળ બતાવ્યું નથી અને સામિદ્દણી ઇષિનું ફળ બતાવવામાં આપ્યું ॥ માટે ફલવત્સંનિર્ણય અર્થે તત્ત્વમ્ ફલવત્ સંનિધિમાં પદિત અર્થે કર્મ ફલવત્નું અંચ હોય છે. આ નવાથી આમનદોમો સમિદ્દણી ઇષિનું અંચ છે.

દધિમદ્નું (નિત્યવાધિકારયુ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્રો દધિમદ્નો નૈમિત્તિક શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(દધિમદ્) પ્રત્યક્ષ દધિમદ્ ગૃહ્ણીતમ્ આ વાક્યથી જુત થયેમો દધિમદ્ (નૈમિત્તિક) નૈમિત્તિક છે (શ્રુતિસંયોગાત્) શ્રુતિના સંબંધથી.

ભાવાર્થ :—દધિમદ્ નૈમિત્તિક, નિત્યનૈમિત્તિક ઉપપદ્ય કે કેવળ નિત્ય કેવળ છે ? આવા તથા પક્ષ છે. એમાં આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ બતાવે છે. તો જો તત્ત્વવિદ્યપૂર્વજગત્ત્વ જૈવતમ્તરીત, તરણ વાર્ત્તવેતે વ્યવસ્થાવ્યં દધિમદ્ ગૃહ્ણતિ, વ્યવસ્થાવેનામ્ આ વાક્યમાં દેવતાને અનતગમ્ય કરવાને અર્થ અને યજમાન તે દેવતાના કોપધાન અને છે અને પ્રાગ્વત્ત્વ દધિમદ્નું મદ્દ્ય કરવાથી એ દેવતા તોત વાન છે એનું સૂચન કરવામાં આવે છે. આ કોલે “ દધિમદ્ ” નૈમિત્તિક છે કારણ કે દેવતાને અન ૧૫ બતાવી તે દેવતાને ઉત્તમ થયેલા કોપની શાંતિ માટે દધિમદ્ છે એવું જણાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ‘ દેવતાનસમ ’ ને નિમિત્ત તરીકે ગતાવવામાં આપ્યો છે. આનું એક પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૮ ॥

નિત્યશ્ચ જ્યેષ્ઠશબ્દત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) બીજા પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (નિત્ય) દધિમદ્ નિત્ય પણ છે (જ્યેષ્ઠશબ્દત્વાત્) એના સંબંધમાં જ્યેષ્ઠ શબ્દનું શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ જ્યેષ્ઠે વા એવ મહાનામ્ ’ આ વાક્યથી દધિમદ્ની જ્યેષ્ઠતા જતાવવામાં આવી છે. આ જ્યેષ્ઠતા જો દધિમદ્ને નિત્ય માનવામાં ન આવે તો ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. માટે દધિમદ્ નૈમિત્તિક છે અને નિત્ય પણ છે. ॥ ૬ ॥

સાર્થરૂપ્યાથ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સાર્થરૂપ્યાત્) સર્વદેવતાના રૂપે સ્તુતિ કરી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સર્વાંસાં વાણ્દ દેવાનાં રૂપં યદેવ પ્રદ્ ’ આ દધિમદ્ સર્વદેવતાનું રૂપ છે આવી સ્તુતિ કરી હોવાથી તે નિત્ય છે એનું માનવામાં આવે છે. નિત્ય વગર આવી સ્તુતિ હેઠ શકે નહિ ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર નિત્યો વા સ્વાદર્થવાદઃ તયોઃ કર્મણ્યસમ્બન્ધાત્

મંજિતયાવાન્તરાયસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાન્તપક્ષને સૂચવે છે. (નિત્યઃ સ્વાત્) દધિમદ્ નિત્ય જ છે. (તયોઃ) અર્થપુ અને યજ્ઞમાનનો (કર્મણ્યસમ્બન્ધાત્) કર્મ સંબંધ ન હોવાથી (અન્તરાયસ્ય) દેવતાન્તરાય તો (મંજિતવાત્) રતાવક છે માટે (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થ :—દધિમદ્ નિત્ય જ છે. કેવળ નૈમિત્તિક કે નિત્યનૈમિત્તિક ઉભય રૂપ નથી. અર્થપુ અને યજ્ઞમાનનો કર્મમાં સંબંધ ન હોવાથી અન્તરાય નિમિત્ત તરીકે નથી જો નિમિત્ત તરીકે હોત તો તે શબ્દ પાછળ સમગ્ર વિશાક્રાન્તું શ્રવણ હોત. અર્થાત્ ‘ દધિમદ્ ’ આપું શ્રવણ હોત, પણ નથી માટે જ નૈમિત્તિક નથી, આ કારણથી ‘ દધિમદ્ ’ ની કેવળ નિત્યતા માનવી એજ ઉચિત છે. દેવતાક્ષોભ અને તેના સમાધાનનો જે ઉપન્યાસ કર્યો છે તેના વિધેય જે દધિમદ્ છે તેની સ્તુતિને માટે અર્થવાદ છે. આપું સિદ્ધાન્તપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે ॥ ૧૧ ॥

વૈશ્વાનરેતુ નૈમિત્તિકત્વ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર વૈશ્વાનરશ્ચ નિત્યઃ સ્વામિત્યૈઃ સમાનસંયજ્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વૈશ્વાનરઃ) વૈશ્વાનર નામક વાગ (નિત્યઃ સ્વાત્) નિત્ય છે (નિત્યોઃ) નિત્યે સાથે (સમાનસંયજ્યત્વાત્) સમાન સંયજ્યા જતાવી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો જે સ વત્સસુલ્યમમૃત્વાઽર્ગિ વિવુલે યથા સામિગમો વિરયલે તદ્દમેવ તદા-
તિમાર્ષ્ટંત વૈશ્વાનરં દ્વાવચક્રાલં નિવેદિતિ એક વરસ સુધી ઉજામાં અગ્નિનું બરણ કરવું અને પછી અગ્નિનું અપન કરવું પણ જે ઉજામાં એક વરસ સુધી અગ્નિનું બરણ નથી કરતો તેનો અપૂર્ણ ગર્ભ પેટે નાશ થાય છે માટે જેનાથી એક વરસ સુધી અગ્નિનું બરણ ન થઈ શકવું હોય તેણે અગ્નિચવન કર્યા પહેલાં વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ કરવી. આ ઇષ્ટિ નિત્ય છે અનિત્ય નથી, એની

નિત્ય ત્રણ લોકો સાથે સ્થિતિ થય કરી જ. અગ્નિચયન પહેલાં વેશ્યાનર હાથિ બધાથે કરવીજ નેપ્રત્યે આતુ પૂર્વપક્ષવાદીનું મત થ છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પક્ષે ચોત્પન્નસંયોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (પક્ષે) આ વેશ્યાનર કર્મ નૈમિત્તિક છે (હત્પન્ન સંયોગાત્) નિમિત્ત હૃત્પન્ન થળ પછી તેનો સંબંધ બતાવેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેશ્યાનર હાથિ નૈમિત્તિક છે, નિત્ય નથી. “ યઃ પુમાન્ અમૃત્વાદિત્તં ચિત્તુતં સ નિર્વપેત ” એટલે સમાનાધિકૃતયજ્ઞદયછાદનરણેષ્ટયો નિમિત્તૈર્નિર્મલત્વમાવાવમાણાત્ ” ને માધુસ અગ્નિનુ ડાઘુ કર્મ વચર અગ્નિનુ ચયન કરે છે તેણે વેશ્યાનર હાથિ કરવી. આમ એક જ કર્તાનું કથન હોવાથી અમરશ્ચ અને અગ્નિચયનનો નિમિત્તનૈમિત્તિક વચન ૨૧૭૩ છે. વેશ્યાનર હાથિ નિત્ય હોવામાં કોઈ પ્રમાણ જ નથી, માટે ત અનિત્ય છે ॥ ૧૩ ॥

હઠ્ઠી ચિતિ નૈમિત્તિક છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

વદ્વચિત્તિ. પ્રવચત્ સ્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વદ્વ ચિતિ) હઠ્ઠી ચિતિ (વર્તવર સ્વાત્) વેશ્યાનર હાથ પેટે નૈમિત્તિક છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયન-૫૭૨૬માં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ચાકિં ચિત્તા ન પ્રતિતિથિતિ પન્ન પૂર્વાચિત્તયો અવનયમ પક્ષે ચિત્તે) પાચ ચિત્તિઓ કર્મ પછી ને પ્રતિષ્ઠાને ન પામે તો હઠ્ઠી ચિતિનુ ચયન કરણું. જાડેન કૃષ્ટે શ્યામસમાને મૂપ્રદેશે નાનાવિષમિરિષ્ટકામિ. પશ્ચાત્તરેણ સ્વાત્ વિષાપતે ક્ષેય ચિતિ હળથી જમીન ખાદી તેની માદીથી ભુદી ભુદી હાથિઓથી પક્ષીના આકારનું ને રચન બનાવવામાં આવે છે તેને ‘ ચિતિ ’ કહે છે આ હઠ્ઠી ચિતિ નિત્ય છે એ પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે ॥ ૧૪ ॥

તામિષ્ઠ તુલ્યસ સ્થાનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ત્વ) અને (તામિ.) પૂર્વ પાચ ચિતિઓ સથે (તુલ્યસ સ્થાનાત્) તુલ્યતાથી પરિચયન થણ કહું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ પાચ પાચ ચિતિઓ સાથે હઠ્ઠી ચિતિનું તુલ્યરૂપે પરિચયન કહે છે. માટે પૂર્વચિતિઓ પેટે હઠ્ઠી ચિતિ થણ નિત્ય છે. ॥ ૧૫ ॥

અર્થવાદોપપત્તેઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અર્થવાદોપપત્તે) અર્થવાદથી ઉત્પત્તિ થઇ શકતી હોવાથી

ભાવાર્થ :—વ્ ચિત્તયો અવનિતિ. વ્ પુરોચાનિ । તામિ દ્વિત્વ સમ્પ્રયન્તે ક્રાદસ માતાઃ સંતતર સકસાર ઈવ પ્રતિતિથિતિ આ વાક્યમાં એક વચનમાં ચિતિઓના ચયનથી પ્રતિષ્ઠા પામવા જમ્યાનું છે કાબર વચનમાં એવાધિ, વર્ણાધિ, નક્ષત્ર, દક્ષિણ, પ્રગ્ન અને ત્રાણ્યોને પુરીય તરીકે વર્ણવ્યા છે. હ ચિતિ અને હ પુરીયનું તુલ્ય રૂપે વર્ણન છે એ અર્થવાદ રૂપે ઉદાહરન થઇ શકે

છે. છ ચિત વાચે અગ્નિ પ્રાતઃકાંતુ કારણ છે માટે પાચ ચિતએ સાથે છઠી ચિત પણ નિત્ય છે આપુ પૂર્વે પદ્મવાદીનું મતભવ છે ૧-૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર एकचित्तिर्वा स्यादपवृक्तेहि चोद्यते निमित्तेन ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(જ) કબ્દ સિદ્ધાંતને મુજબ છે. (एकचित्तिः स्यात्) એ. ચિતિક અગ્નિ નૈમિત્તિક ॥ (हि) કારણ કે (अपवृक्ते) પાચચિતિવાળા અગ્નિનું અનુધન થઈ રહ્યા પછી (निमित्तेन चोद्यते) એક ચિતિક અગ્નિ નિમિત્ત તરીકે વિદિત કરવામાં આગ્યા છે.

ભાવાર્થ :—પાચ ચિતિએ કયા પછી છઠી ચિતિ અપ્રતિષ્ઠાને નિમિત્ત કરી વિધાન કરવામાં આગ્યા છે અર્થાત્ પાચચિતિવાળા અગ્નિનું અપન કયા પછી છઠી ચિતિએ એકચિતિક અગ્નિનું ચપન ન કરવામાં આવે તે. અપ્રતિષ્ઠા કાય છે માટે છઠી ચિતિ કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે છઠી ચિતિ નૈમિત્તિક છે અને તે કારણથી તે નિત્ય પણ ન હોઈ શકે. ॥ ૧૭ ॥

विप्रतिषेधात् तामिः समानसंख्यत्वम् ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(विप्रतिषेधात्) વિપ્રતિષેધ થતો હોવાથી (तामि) પૂર્વ ચિતિ અને પુરીયો સથે (समानसंख्यत्वम्) સમાન સંખ્યા ગત થી છે.

ભાવાર્થ :—આ પછી ચિતિ : સૈક્ય સર્વા પદ્મ દ્વાદશત્વં વિદ્યમ્ ને છઠી ચિતિ છે તે તો એક છે, તેની છપાઈ અને બારપણું ગતાશું એ વિરુદ્ધ ॥ માટે એ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે પૂર્વની પાચ ચિતિઓ અને પૂર્વના પાચ ઉપર મણાવેલા પુરીયો સાથે દ્વિસ્ય સંખ્યા કરી ગતાથી છે આ પ્રમાણે એક કર્તૃક ચિતિએ નિમિત્તને લીધે છ ચિતિઓ અને છ પુરીયો સંખ્યા કાય છે. અને નિમિત્ત હોવાને કારણે જ છઠી ચિતિ નૈમિત્તિક છે નિત્ય નથી. ॥ ૧૮ ॥

पिंडपितृ यज्ञ इशंयागनुं अंग नथी. એ અધિકરણને સ્તબ્ધાવે છે.

पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात् ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(पितृयज्ञः) પિતૃયજ્ઞ (स्वकालत्वात्) ને પેતાના અનુધાનને કાળ હોવાથી (धनङ्गम् स्यात्) તે દર્શવાનું અંગ નથી.

ભાવાર્થ :—ભાગવાત્યાયામયજુર્ણે વિગ્ધિન યજ્ઞેન વરન્તિ ॥ આ વાક્યથી પિંડપિતૃ-યજ્ઞનું વિધાન થાય છે અહીં પૂર્વે પદ્મ જોવા માને છે કે આ યજ્ઞ દર્શ વાચનું અંગ છે. સિદ્ધાંત પદ્મવાદી કહે છે ઉપરના વાક્યમાં જે અમાવાસ્યા કબ્દ પડ્યો છે તે મોઈ શાસ્ત્ર વાચક નથી પણ કાળ વાચક છે. જે દર્શવાચક માનવામાં આવે તો લક્ષણ માનવી જે આ કારણથી ઉઠત વાક્ય થતો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે અમાવાસ્યાને દિવસે અપાર પછી પિંડપિતૃ યજ્ઞ કરવો. આમાં માત્ર ઉક્ત અંગના કાળનું સ્વતંત્ર વિધાન છે તેથી અમાવાસ્યા રૂપ યજ્ઞનું અંગ પિતૃયજ્ઞ નથી એ રૂપ કાય છે. ॥ ૧૯ ॥

તુલ્યવચ પ્રસંગ્યાનાત ॥ ૨૦ ॥

પ્રકાર્થ :—(ચ) અને (તુલ્યવચ) મહાપરોક્તી તુલ્યતાથી પિંડપિતૃવચની (પ્રમર્યાનાત) મણુગી કરેલી હોવાથી.

બાવાર્થ :—‘ ક્ત્વાયે વે મહાવચ્ચ અગ્નિહોત્રં દર્શણમાસાત્તમિષ્ટોમ ॥ પિંડપિતૃવચેતિ ’ આર મહાવચો છે. (૧) અગ્નિહોત્ર (૨) દર્શપુર્ણમાસ (૩) અગ્નિષ્ટોમ (૪) અને પિંડપિતૃવચ આ પ્રમાણે પિંડપિતૃવચનું મહાવચોમાં પરિમણુન હોવાથી પિંડપિતૃવચ કોઈ પણ કર્મનું અંગ નથી. ॥ ૨૦ ॥

વિપ્રતિપિદ્ધે ચ દર્શનાત ॥ ૨૧ ॥

પ્રકાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિપિદ્ધે) દર્શવાચના પ્રતિષેધમાં પણ (દર્શનાત) પિંડપિતૃવચનું વિધાન હોવાથી.

બાવાર્થ :—નામાવાચ્યા યજ્ઞેત પિંડપિતૃ વચ્ચેનૈવ અમાવાસ્વાયાં ગ્રીણતિ અમાવાસ્વા અર્થાત્ દર્શં યાત ન કરે, પણ અમાવાસ્વાને દિવસે પિંડ પિતૃ વચ દ્વાગ દેવને પ્રસન્ન કરે આમાં દર્શવાગતો પ્રતિષેધ બતાવ્યો છે અને પિંડ પિતૃ વચનું વિધાન કયું છે, તે પિંડપિતૃ વચ દર્શવાગનું અંગ કેવી રીતે થઈ શકે ? અંગિ વચર અંગનું અનુષ્ઠાન ન હોય માટે પિંડ પિતૃ વચ દર્શવાગનું અંગ નથી. ॥ ૨૧ ॥

‘ રચના યૂપનું અંગ છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પદવક્ત્રં રચના સ્વાત તદાગમે વિધાનાત ॥ ૨૨ ॥

પ્રકાર્થ :—(પદવક્ત્રમ્) ત્રેવડી કરેલી (રચના) રચના યૂપનું અંગ (સ્વાત) છે (તદાગમે) પણ બંધનના આગમનાં (વિધાનાત) વિધાન હોવાથી.

બાવાર્થ :—અર્થાત્તિષ્ટોમ વાગમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ‘ આયિજ્ઞં મદં વહીત્વા ત્રિશ્વલ યૂત પરિવીચ ધામેઘ પશુમુસકરોતિ આ વાક્યમાં રચના અર્થાત્ પશુને બાંધવાના કોરડાને ત્રેવડુ કરવાનું જણાવ્યું છે, કોરડુ એટલે રચના. આ રચના યૂપનું અંગ છે કારણ કે રચના સાથે પશુનો સંબંધ ॥ અને એ યૂપનું દાન કરવા જણાવ્યું છે આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૨ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર યૂવાક્તં ઘા તત્સંસ્કારાત ॥ ૨૩ ॥

પ્રકાર્થ :—(ક) સિધ્ધાંત પક્ષને સચવે છે (યૂવાક્તમ્) યૂપનું અંગ રચના છે (તત્સંસ્કારાત) યૂપના સંસ્કારને માટે રચનાનું પ્રયોજન હોવાથી.

બાવાર્થ :—યૂપને દંદતા રૂપ સંસ્કાર કરવાનો હોવાથી રચના યૂપનું અંગ છે આ સંસ્કારનું દળ પણ દંદ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થય છે કે રચના યૂપનું અંગ છે યૂપનું નહિ. ॥ ૨૩ ॥

અર્થવાદસ્ય તદર્થવત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (અર્થવાદ.) અર્થવાદ (તદર્થવત્) યૂપના સંસ્કારને જણાવે છે

ભાવાર્થ :—યુવા સુવાસા પરિવીત ભાગ્યત આ મંત્રમાં યૂપની રત્નિ છે તે માત્ર યૂપને અર્થવાદ છે. ઉત્તમવસ્ત્રથી પરિવીત અર્થાત્ વીટલો આ યૂપનું વિશેષણ છે. રચનાથી યૂપનું વેષ્ટન થાય છે અને એ વેષ્ટનથી યૂપનો જ સંસ્કાર થાય છે. રચના યૂપનું જ અંગ છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ રવરુ પશુનું અંગ છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ-સૂત્ર સ્વરૂપાપ્યેકદેશત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (સ્વર) રવરુ (અપિ) પશુ યૂપનું અંગ છે (એકદેશત્વાત્) યૂપનો અવયવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વરૂપા પશુમનતિ ’ આ વાક્યમાં જ રવરુ ગતાઓ છે. તે યૂપનું અંગ છે. કારણ કે રવરની ઉત્પત્તિ યૂપમાંથી થાય છે. અને રવરુ એ યૂપનો અવાવ પશુ છે. કાષ્ઠમાંથી યૂપ બનાવતાં જે પ્રથમ ટુકડો કાઢ્યો છુદ્દો પડે છે તેને રવરુ કહે છે આ વાત આશળ આવી ગઇ છે. યૂપસ્ય અઘીં જે પછી વિભક્તિનું અર્થ છે તે યૂપની પ્રધાનતા બતાવે છે અને રવરુ તેનું અંગ છે. ॥ ૨૫ ॥

નિષ્કયસ્ય તદ્વજ્રવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (નિષ્કય) નિષ્કય (તદ્વજ્રવત્) યૂપના અંગને નિષ્ક કહે છે.

ભાવાર્થ :—‘ તે પ્રસ્તર લુપ્તા નિષ્કયમપદ્યન્ ’ ઋષિઓને સુએના મૂંઝ તરીકે પ્રસ્તર અને યૂપના મૂંઝ તરીકે રવરને જોયા. આ અર્થવાદ રવરને યૂપના અંગ તરીકે દેડતાથી બતાવી રહ્યો છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર વવરજ્ઞં ધાડ્યર્થકમત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ધા) સિદ્ધાન્તને સૂચવે છે (વવરજ્ઞં) રવરુ એ પશુનું અંગ છે (ધાર્ય-વર્મત્વાત્) દદ્દાજ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રવરુથી પશુનું અંગન કાવામાં આવે છે. આ અંગન દદ્દાજ છે હવે જે રવરને યૂપ અંગ માનવામાં આવે તો કોઈ અદ્દટ ફળની કદપના કમી પડે. દદ્દાજ મળતું હોય તો અદ્દટ ફળની કદપના કદથી એ અન્યાય છે. માટે રવરુ એ પશુનું અંગ છે. ॥ ૨૭ ॥

મપત્યા નિષ્કયવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(મપત્યા) સપ્તશ્રી (નિષ્કયવાદઃ સ્યાત્) નિષ્કય વચનની ઉપપત્તિ થઈ શકતી હોવાથી.

જાવાબ :- સ્વરૂપે યુગ્મનું મુદ્દા કહ્યું છે તે તો લક્ષણથી કહ્યું છે. યુગ જનારતા નો પ્રથમ ઠાઠખાંડ પડે તે ક'ઈ યુગનું મૂલ્ય દોષ થઈ નહિ એ તો સૌ કોઈ ગમતી જો છે. 'યુગોઽયો ય્યેતલ્લય' આ દેશોએ સ્વરૂપે અગ્નિમાં નાંખવાને કહ્યું છે જતાં યુગને કેં ક'વા નો બતાવ્યું છે તે તો માત્ર લક્ષણ છે. સ્વરૂપ યુગનો અવશ્ય દેવાથી સ્વરૂપે અગ્નિમાં નાંખ્યો એટલે તે યુગને નાંખ્યા બરાબર છે. આ ઉપરથી બિદ્ધ થાય છે કે સ્વરૂપનું પ્રયોગન પશુ સાથે દેવામાં તે પશુનું જ અર્થ છે. યુગનું નહિ. ॥ ૨૮ ॥

આધાર-આદિ યાગો આત્મેય યાગાદિનાં અંગ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે
પૂર્વપક્ષ તૃત્ર દર્શપૂર્ણમાસયોરિત્યાઃ પ્રધાનાન્યવિશેષાત્ ॥ ૨૧ ॥

પ્રણય — (વર્ણપૂર્ણમાસયો) દર્શ અને પૂર્ણમાસના (દયા) બધા યાત્રી (પ્રજાનાં) પ્રધાનજાત છે. (અવિરોધાત્) પ્રધાનાંગલાપ માત્રમાં જોઈ વિશેષ પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી.

આવાર્થ :- હાં અને પૂર્ણમાસમાં જેટલા વાજા વિદિત હતાં છે તે બધા પ્રધાનમૂલ જેટલે મુખ્ય છે. અનુક્ર વાજ મુખ્ય છે અને અનુક્ર વાજ અર્થગ્રાહ છે એવું કહ્યું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું નથી, માટે બધા જ વાજાને મુખ્ય તરીકે જોઈ શકાય છે. આણું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥૨૬॥

सिद्धांत सूत्र अपि षाऽङ्गानि कानिचिद् येन्यङ्गत्वेन संस्तुतिः

सामान्यादभिसंस्तयः ॥ ३० ॥

ચદાઈ :—(અપિ ના) રિ.દાતપક્ષને સરવે છે. (કાનિચિદ્) ટેટલાક (અગ્નિ) અંગ તરીકે છે. (યેષુ) જેમ, (અગ્નિવેન) અંગપ્રણાથી (સંસ્તુતિઃ) સ્તુતિ છે (સામાન્યાદ) સામાન્યપણે એમનાને કીધે (અમિસસત્ત્વઃ) સ્તુતિ કરવામાં આવેલી છે.

ભાવાર્થ :- જે માગેમાં અંગરૂપે ગુણિ કરવામાં આવી હોય તે માગેને અંગ તરીકે માનવા જોઈએ. યથા વસ્તુના આદે ચક્ષુષ્ય ચદામ્યામણી, યદ્યથાજ્ઞાનવામા દુન્યમ્તે વર્ષેત તદ્ યદ્યથા ક્રિયતે આમાં આભવ્યાગ માગેને યદના નેત્ર તરીકે અને પ્રજાગ તથા અનુયાગને યદના વર્ષ તરીકે વર્ણવ્યા ॥ માટે નેત્ર જ્યેમ શરીરનું અંગ છે તેમ આભવ્યાગ માગે પશુ આગેય પાનું અંગ છે. યોધાની અપેક્ષા વર્ષ=કવચ અંગ તરીકે છે તેમ પ્રજાગ અને અનુયાગ પશુ અંગ તરીકે છે. આથી ૨૫૪ પાષ છે કે દર્શપ્રજાગ માગેમાં કેટલાક માગે મુખ્ય છે અને કેટલાક અંગ અર્થતઃ ઓછું છે. જે અંગ તરીકે કેટલાક માગે ન માનવામાં આવે તે તેની અંગ તરીકે જે રહિત કરી છે તે નિષ્કલ યદ્ ગણ્ય. ॥ ૩૦ ॥

तथा खान्यार्यदर्शनम् ॥ ३१ ॥

પ્રકાર :—(તથા) નેમ જ (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ન અર્થને દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગ આદિ અગ્ર યાગો હોવાથી જ તેનો અતિદેશ થાય છે. જેમકે તથા પ્રયાગ હવેન્ટે નવ પ્રયાગોનો હોમ કરવો. આ નવ પ્રયાગ પ્રાકૃતપ્રયાગના અનુવદ્ધી નવતર રૂપ યજ્ઞનું વિધાન કર્યું છે. જો પ્રયાગ અંગ તરીકે ન હોય તો તેનો અતિદેશ થઈ શકે નહિ, માટે દર્શપર્ણમાસમાં કેટલાક યાગો પ્રધાન અને કેટલાક અંગ તરીકે છે. ॥ ૩૧ ॥

અર્ચિશિષ્ટં તુ કારણ પ્રધાનેષુ ગુણસ્ય વિચિત્રતાવાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પદ્યમાં યંકા સૂચવે છે. (કારણમ્ અર્ચિશિષ્ટમ્) સંસ્કૃત રૂપ કારણ ઉલ્લેખ સમાન છે (પ્રધાનેષુ) પ્રધાન યાગમાં પણ (ગુણસ્ય) ગુણનું (વિચિત્રતાવાત્) વિચિત્રતાવાત્ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તમે જો અગ્રેય યાગોને પ્રધાન માને છે તેમાં પણ અંગ તરીકે રચિત છે જ જેમ કે :—ચિરો યા એત્ત યજ્ઞસ્ય યદાગ્રેષ્વ હૃદયમુપાશ્રયાય. યદાવમોપોમીયઃ આ વાક્યમાં અગ્રેય યાગનું યજ્ઞનું સિંચ, ઉપાશ્રયાયો હૃદય અને અગ્રીપોપોમીય યાગ પછી તરીકે વર્ણવ્યા છે. આ રીતે જોતાં અંગ તરીકે વર્ણન કરવું એ કંઈ અગત્યનું બોધક નથી. આવી આકાંક્ષા પૂર્વપક્ષ તરફથી સિદ્ધાંતમાં કરવામાં આગે છે. ॥ ૩૨ ॥

નાનુકેડન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાર્થદર્શનમ્) પૂર્વોક્ત (નાનુકે) પ્રયાગ પ્રાપ્ત્ય રૂપ દેશરહિતમાં (ન) અગત્ય સાધક નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગ વાક્ય પરાય છે એટલે કે પ્રયાગોમાં નવતર યજ્ઞ પ્રાપ્તિ માટે છે. આ કારણથી પૂર્વોક્ત અન્યાર્થ દર્શન પણ અગત્ય સાધક નથી. ॥ ૩૩ ॥

ઉક્ત આગંકાનું સમાધાન કરતાં સિદ્ધાંત-રહસ્ય સમજાવે છે.

પૃથક્કલે ત્વમિધાનયોર્નિવેશઃ શ્રુતિભેદે સ્વયદેશાય તત્તુનર્મુલ્યલક્ષણં યત્કલપત્વં તત્સનિધાયત્વપૂર્વે તદ્વક્ત્ર સ્વાદ્ ભાગિત્વાત્ કારણસ્યાશ્રુતિશ્ચાન્યસમ્મયઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આગંકાની નિષ્ક્રિયા માટે છે (પૃથક્કલે) કેવળ આગ્રેય આ ૭ યાગોમાં જો જો ત્રિક છે તેમાં જ (અનિધાનયો.) હવે પૂર્ણનામક સમજાવો (નિવેશઃ) નિવેશ છે. ખીજો હેશવે નહિ, (શ્રુતિઃ ચ) અને શ્રુતિના (સ્વયદેશાય) વ્યવસ્થાથી ઉક્ત અથ માં સિદ્ધિ સમજાવે છે. (પુનઃ) અને (તત્) તે જાને ત્રિક (સુલ્યવક્ષણમ્) પ્રધાન યાગના લક્ષણ-સમન્વિત છે (ચ) કારણ કે (કલપત્વમ્) ફળવાણું કર્મ જ પ્રધાન હોય છે (તત્સનિધયૌ) અને તેની સંનિધિમાં જોઈત થયેલું (અસ્યુક્તમ્) દેશવંશ-હીન (તદ્ અર્જુનમ્) હોય તે અંગ (સ્વાય) હોય છે. (ચ) અને (વારણસ) આધાર આદિ (ભાગિત્વાય) દેશમાંથી હોવાને કારણે (અર્જુન) ફળનું અર્થ ન થવાથી (અન્યગ્રમ્યઃ) અન્ય દેશવાસ કર્મ આગે સમન્વિત માનવો જોઈએ અને તે કારણ આધારાદિ અંગ છે.

બાવાર્થ :—દર્શપૂર્વકામમાં દર્શસંસક એક ત્રિક અને બીજું પૂર્વકાસ સંસક ત્રિક છે. આ ૭ યાગો જ પ્રધાન થાય છે. કારણ કે દશકૂર્વકામ્યાં સ્વર્ગવાને ગતે રવર્તની ૪૨૭ શખનારે દર્શ અને પૂર્વકામ નામક યાગથી યજ કરવો. આ વાક્યથી દર્શ અને પૂર્વકામ નામવાળા ૭ યાગોને જ ફળવાળા બતાવ્યા છે. જે યાગનું ફળ બતાવવામાં આપ્યું છે તે યાગ ક્રમ અર્થાત્ ૧ અને બેનું ફળ બતાવવામાં ન આપ્યું હોય અને ફળવાળા યાગની સનિધિમાં પડિત હોય તે અંગ યાગ મહત્ત્વ છે. ઇતિથો વગર આ યાગ અંગ-યાગ છે કારણ કે બેનું ફળ બતાવવામાં આપ્યું નથી, માટે સનિધિ યાગ ફળવાળા યાગ સાથે સંબંધ પામી ઉપયોગી બને છે આધારાદિ યાગો પશુ આજ યુક્તિથી અંગ યાગ કહેવાય છે ॥ ૩૪ ॥

ગુણાદ્ય નામસંયુક્તા વિધાયન્તે નાદ્વેષપપદાન્તે ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કારણ) અભિમર્શન આદિ અગ્રિમાં (ગુણ :) ગુણો (નામ સંયુક્તા :) પૌર્વકામી આદિ નામ સંયુક્ત (વિધાયન્તે) (વધાન કરવામાં આવે છે. માટે પ્રધાનઅભિમર્શ (ઉપવચ્ચે) ગુણો ઉપપન્ન થાય છે.

બાવાર્થ :—અગ્રિમાં અભિમર્શન આદિ ગુણો પૌર્વકામી આદિ નામ સાથે જ વિધાન થાય છે. જેમકે ક્ષુદ્રેન્દ્રા વૈજમાત્ર્યમિત્તેન વચ્ચેન્દ્રામાત્રાદ્યાઃ. આ પ્રમાણે પૌર્વકામી અને અમાત્રાદ્યા નામ આ પી અભિમર્શન ગુણોનું વિધાન થાય છે એથી સિદ્ધ થાય છે કે પૌર્વકામી નામક યાગનું એક ત્રિક છે અને અમાત્રાદ્યા નામક બીજું ત્રિક છે. ત્રિક એટલે ત્રણ યાગો. આ પ્રમાણે જે ત્રિક બની છે યાગો જ મુખ્ય છે અને બીજા એના યૌજ યાગો છે જે ૨૫૮ થાય છે. આ કથન દર્શપૂર્વકામનેજ સાચુ પડે છે. જે જે ત્રિક હોય તેજ ચતુરોગા અને પંચદોગા નામક મત્રો પૌર્વકામી અને અમાત્રાદ્યા નામ આરે વિધાન થઈ શકે માટે જે ત્રિક અદ્ય અદ્ય છે એ પશુ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. અને જે જે ત્રિકોજ મુખ્ય યાગો છે એ પશુ ૨૫૮ થાય છે. અભિમર્શન એટલે ક્રિત મત્ર બોલી યાગમાં સરાર ઉપન્ન કરવો તે. ॥ ૩૫ ॥

તુલ્યા સ કારણપ્રતિરત્યૌરક્ષામિ સમ્યગ્ચૈઃ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જ ચૈઃ) બીજા (કારણોમિત્તવચ્ચે :) અમ સંબંધો સાથે (કારણ પ્રતિ :) પ્રધાનતા અનુ (તુલ્યા) તુલ્ય છે.

બાવાર્થ :—પુરુષના અવાગ સંબંધી પ્રધાન યાગમાં જે શ્રવણ થાય છે તે તેા પુરુષ-વૃત્તિ અવવેગના જે ઉત્પત્તિ ક્રમ બતાવ્યો છે તેની સાથે તુલ્ય છે. પૌર્વકામી યાગ ત્રવર્માં પશુ ક્રમ છે માટે પુરુષતત્ત્વ અવવવ વાક્યથી માત્ર સ્પત્તિ કરી છે. એ સ્પત્તિથી પૌર્વકામી યાગત્રિક અંગ છે એમ સિદ્ધિ થઈ નથી. આનાથી દિરો ચા દ્વદ્ યજ્ઞમ્ય ચદાદ્રેયઃ ; એમ જે રત્રમાં યજર્માં કહેવામાં આપ્યું છે તેનું સમાધાન છે. ॥ ૩૬ ॥

પુરુષગત અવયવોમાં કયો ક્રમ છે? એ અપેક્ષામાં આ સૂત્ર છે.

હરિત્તાવનિસત્ત્વઘટસ્ત્વાદક્રોધદેહ : સ્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(તત્ત્વો) પ્રાણીની ઉત્પત્તિમાં અવયવોનો. (અનિસત્ત્વઘટ) ક્રમનો સંબંધ દેખે છે. (સત્ત્વાદ) માટે તે પ્રસન્ન (ઋષિપદ્મઃ સ્વાત્) પ્રધાન યાગમાં અનુષ્ઠાનનો ક્રમ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—માતાના ઉદરમાં બ્યારે પ્રાણીના સરીની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે પ્રથમ શિર જોડેલે મસ્તક અને છે પછી સરીનો-મખભાગ અને પછી પગ થાય છે. આ ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમ આગને યાગમાં, પછી ઉપશિયાત્મ અને પછી અગ્નીયોગીય યાગ આ ક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન થાય છે માટે શિર આદિ અગ્નેય વડે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. આગને યાગ એ શિર છે. ક'પ આગને યાગ વાસ્તવિક શિર ॥ એમ સમજવાનું નથી એ તે 'મળવકા સિંહ' અદ્યાગ્નેય માણવકેને સિંહ કહેવો એ ઓણુવતિથી કહેવાય છે તેમ ઉપરના સ્થાનમાં આગને યાગને શિર કહેવું એ પેળું ઓણુવતિથી છે. આગને આદિ યાગો અગ્નિય છે એવું સાબીત કરવાને પશુ એવો નિર્દેશ નથી. ॥ ૩૭ ॥

તથા સાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (સાન્યાર્થદર્શનમ્) અન્યાર્થદર્શન પશુ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જતુર્દશ યોગમાંસામાદુતકઃ ત્રયોદશ અન્નાવાસ્થયાત્મ ચૌદઃ આદુતિઓ પીર્ણ... માસીમંદક યાગમાં નાંખવી અને તેર આદુતિઓ અન્નાવાસ્થયાત્મક યાગમાં નાંખવી. આ કથન પશુ યોર્ણમાસમાં અને અન્નાવાસ્થયાત્મક ૩૫ ક્રમ લિંગ સિત્ત હોયતો જ ઉપપન્ન થઈ શકે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે આગને આદિ ૭ યાગો ૧૬૫ યોગમાં મુખ્ય છે અને આધારાદિ યાગો અંગ યાગો છે. બીજા અગ્નેયમાં પશુ આગને આદિ ૭ યોગનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૩૮ ॥

એવો તદ્દોમ યાગમાં દીક્ષણીય-આદિ અંગ તરીકે છે. એ

અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ય્યોતિષ્ટોમે તુલ્યાન્યવિશિષ્ટં હિ કારણમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ય્યોતિષ્ટોમે) ય્યોતિષ્ટોમ યાગમાં જેટલા અવાનતર યાગો ॥ તે બધા (તુલ્યાનિ) પ્રધાન જ છે (દિ) કારણ કે (કારણમ્) કારણ (અવિશિષ્ટમ્) સમાન છે.

ભાવાર્થ :—ય્યોતિષ્ટોમ યાગ ૩૫ જેટલા ક્રમ છે તે બધા પ્રધાન જ છે, કારણ કે, પ્રધાનનું લક્ષણ ક્ષણત્વ છે. આ યાગમાં બધા જ યાગોનું ક્ષણ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ સમાન કારણને લીધે બધા યાગ પ્રધાન મોનવા બોધમાં કોઈને પેળું એમ તરીકે માનવા ન બોધમાં. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ગુણાનાં તૂત્પત્તિવાક્યેન સમ્પ્રધાત કારણશ્રુતિસ્તસ્માત્

સોમઃ પ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તૂત્પત્તિવાક્યેન) ૨૧મું ૩૫ ૩૬ સંબંધિત્વપરિવાક્ય સાથે (ગુણાનાં) ત્રિવૃદ્ધપંચદશ હંશાદિ રતોત્રોતો (સમ્બન્ધાર) સંબંધ હોવાથી (કારણશ્રુતિ) અંગમિભાવ જ્ઞાનવામાં કારણ ત્રુતિ હોવાથી (સમઃ) સોમ નામ જ (પ્રધાન સ્યાત્) પ્રધાન થાય છે. (હ) સિદ્ધાંત પદ્યને સુચવે છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગસ્થો વજેત આ ઉત્પત્તિ વાક્ય છે, આની સાથે ત્રિવૃદ્ધ પંચદશઃ એકવિંશ હંશાદિ રતોત્રોતો સંબંધ છે આ સંબંધ ૩૫ કારણને લીધે સોમયાગ એ જ પ્રધાન થાય છે અને બીજા યાગો અંગ છે. જ્યોતિષ રતોત્રોતો સોમ યાગની સાથે સંબંધ છે દીક્ષણીય યાગની સાથે નથી. જેની સાથે સંબંધ હોય તે યુષ્મ છે. માટે દીક્ષણીય આદિ યાગો પ્રધાન નથી. જ્યોતિષરોમની વ્યુત્પત્તિ પણ આ પ્રમાણે થાય છે. જ્યોતિષિ સ્તોમ, યજ્ઞ સોમે વ જ્યોતિષ્ટોમ આ વ્યુત્પત્તિથી પણ સોમયાગ પ્રધાન છે અને બીજા અંગ યાગો છે એ ૨૫૪ થાય છે. અવાન્તર યાગોનાં કળને સંબંધે પણ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં જતાવેલા કળ સાથે છે. આથી અવાન્તર યાગોનું કળ જતાવવા છતાં તે દીક્ષણીય આદિ અંગ યાગો જ છે, યુષ્મ નહિ, યુષ્મ તે જોમ માત્ર જ છે

તથા ધ્યામ્યર્થદર્શનમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા વ) અને તે જ પ્રમાણે (ધ્યામ્યર્થદર્શનમ્) બીજા અર્થનું દર્શન પણ દીક્ષણીય યાગોની અંગતા સિદ્ધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—“ચિત્તો વા દત્તઃ વક્ત્રસ્ય ચદ્ દીક્ષણીયા” જે દીક્ષણીય આદિ યાગ છે તે યજ્ઞ ૩૫ યુરુપનાં સિર આદિ અંગો છે. આવા વાક્યોમાં યુરુપના અંગોનું જે અવધિ થાય છે તે પણ સોમયાગની પ્રધાનતા સિદ્ધ થવા પછી દીક્ષણીય આદિ યાગોમાં અંગતાને જ વધારે મજબુત રીતે સિદ્ધ કરે છે. દીક્ષણીય યાગને યજ્ઞનું સિર કહેવું એ માત્ર રજુતિ છે અને આકલતરી રીતે તે યાગમાં અંગતા જતાવવી એ પણ હેતુ હોય છે આથી ૨૫૪ યજ્ઞે જ્યોતિષ-રોમમાં સોમયાગ પ્રધાન છે અને દીક્ષણીય આદિ અંગ યાગો છે. ॥ ૪૧ ॥

इति मीमांसागुर्जरेभान्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

समाप्तश्च चतुर्थाध्यायः

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः प्रारभ्यते ।

ચતુર્થ અધ્યાયમાં પ્રથમ પ્રયોજક જાવનો નિર્ણય કર્યો તેનાથી પ્રયોગ વિધિમાં અમુક પદાર્થો છે એમ જાણવામાં આવ્યા પછી તેનો કમ કેવો છે એ જાણવા માટે પાંચમા અધ્યાયનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ ક્રમનિયમનું અધિકરણ સમજાવવામાં આવે છે.

શ્રુતિલક્ષણમાનુષ્યર્થઃ સત્પ્રમાણત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :— (માનુષ્યર્થઃ) પદાર્થોનો ક્રમ (શ્રુતિલક્ષણમ્) શ્રુતિ અર્થાત્ વેદવાક્યો દ્વારા જ સમજી શકાય છે (સત્પ્રમાણત્વાત્) કારણ કે ક્રમમાં શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—નિયત ક્રમ પ્રયોજનું કારણ છે એવું માનવામાં કોઈ પણ પ્રમાણ ન હોવાથી હવેના પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ આજુ પૂર્વપક્ષનું ચાનવું છે. એના સમાધાનમાં ઉત્તર પક્ષનું માનવું છે કે કર્તૃભ્ય પદાર્થોનો ક્રમ જરૂર હોવો જોઈએ અને તે ક્રમ ચાનવામાં વેદિક વાક્યો જ પ્રમાણ તરીકે માનવાં જોઈએ. અર્થાત્ ચંદ્રવર્તિ ચીદામિત્યા પ્રદર્શનં વૈકલ્પિકતિ આ વાક્યમાં ક્ત્વા પ્રત્યક્ ક્રમને બતાવે છે. એટલે કે અવ્યક્તને પ્રથમ ચુકવવાને દીક્ષા આપવી અને પછી પ્રદર્શન, આ પ્રમાણે ક્રમ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

ક્રમ કોઈ ઠેકાણે આર્થિક પણ હોય છે.

અર્થાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાત્) અર્થથી પણ ક્રમ સમજી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ ઠેકાણે અર્થથી પણ ક્રમ સમજાય છે જેમકે : અગ્નિં હોત્રં જુહોતિ વવાગ્ વચતિ આ વાક્યોમાં ક્ત્વા પ્રત્યક્ નથી તેથી શ્રુતિથી ક્રમ સમજી શકાતો નથી, પણ યવાગ્મૂનો પાઠ અગ્નિ હોત્ર કરવા માટે હોય છે તેથી પહેલાં યવાગ્મૂ તેવાર કરવી જોઈએ અને પછી અગ્નિહોત્ર કરવો જોઈએ આવી રીતે જ ક્રમ સમજાય છે તે આર્થિક ક્રમ કહેવાય છે ॥ ૨ ॥

‘ પ્રયાજનુમત્રણમ્ ક્રમનો નિયમ નથી ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અનિયમોઽન્યથા ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અન્યથા) ક્રમ નિયામકપણાથી જ્યાં જ પ્રમાણમાંથી કોઈ પણ પ્રમાણ પ્રદર્શન ન થઈ શકે ત્યાં (અનિયમઃ) અન્યથા પ્રમાણે જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—શ્રુતિ, અર્થ, પાઠ, પ્રવૃત્તિ, સ્થાન અને સુખ્ય ક્રમ આ જ પ્રમાણ ક્રમના ભોધક છે એમ માનવામાં આવે છે. આ જ પ્રમાણોનો જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં ક્રમનો નિયમ માનવાની કશી જરૂર નથી. જેમકે વસન્તમૃત્ત્વાં પ્રીણામિ શ્રોષ્મમૃત્ત્વાં પ્રીણામિ આ ઠેકાણે પાઠ, શ્રુતિ, કે અર્થ નિયામક જણાતા નથી. જુદી સાખામાં આવેલા પાઠ જુદી જ રીતે છે માટે પાઠ નિયામક નથી, ‘ ક્ત્વા ’ પ્રત્યક્ આદિની શ્રુતિ નથી માટે શ્રુતિ પણ નિયામક નથી, અર્થ પણ નિયામક નથી. વસન્ત મંત્રથી મને તે પ્રયાજનુમત્રણમ્ ક્રમ હોય તો પણ અનુપપત્તિ થઈ શકતી નથી માટે આવે ઠેકાણે કોઈ નિયત ક્રમ નથી એવો જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩ ॥

‘કમતુ’ ક્રોધક ક્રોધાણે પાસાનુસારિત્વ હોય છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

મત્રેણ વા નિયમ્યતે ક્રત્વેકત્વે તદ્વૃણવાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (ક્રત્વેકત્વે) એક ક્રતુગત હોવાથી (મત્રેણ નિયમ્યતે) પાઠ ક્રમથી અનુક્રમિત ક્રમનું નિયમન થાય છે. (તદ્વૃણવાત્) ક્રમ એ અનુક્રમનું અર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ — પાંચ પ્રમાણે છે. એનો જે પ્રમાણે પાઠ છે તેજ પ્રમાણે અનુક્રમ કરવું જોઈએ. કાણુ કે એક ક્રતુમાં જે પ્રમાણે પાઠ હોય છે તેજ પ્રમાણે અનુક્રમ કરવાનો નિયમ છે અને ક્રમ એ અનુક્રમનું અર્થ છે માટે સમિપો યતિત્વ તત્ત્વપાત યતિત્વ દ્વિવાદિમાં પાઠ પ્રમાણે ક્રમ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૪ ॥

આશંકા સૂત્ર

અવાપ્દ્યદ્વિતિ ચેત્ સ્વાદ્ વાક્યશબ્દત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ — (અવાપ્દ્યદ્વિતિ ચેત્) ક્રમ શબ્દ પ્રતિપાદ્ય નહીં વાક્ય (વાક્ય શબ્દત્વાત્) વાક્ય પદસમૂહ હોય છે અને તેમાં ક્રમનો વાક્યક ક્રોધ શબ્દ નથી (દ્વિતિ ચેત્) નો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—વાક્યના પાઠ પ્રમાણે ક્રોધક ક્રોધાણે ક્રમ હોય છે પણ એમ માનવામાં ક્રમ શબ્દગ્રંથ ધર્મ સ્થિતિ નહિ અને જે શબ્દગ્રંથ ન હોય તે મર્મ ક્રોધી શબ્દ નહિ વાક્ય પોતે ક્રમ બોધક નથી વાક્યની તો રક્તિ જ નથી પદોમાં જ સ્થિતિ છે ક્રોધ પદની પોત પોતાના અર્થમાં સ્થિતિ છે. ક્રોધપણુ પદની ક્રમમાં સ્થિતિ નથી અને પદોમાંથી વાક્યાર્થ સમજી શકાય છે પદોના સમૂહને જ વાક્ય કહેવામાં આવે છે માટે ક્રમ બોધક ક્રોધ શબ્દ ન હોવાથી ક્રમનું સ્વીકારવું યથા સ્થિતિ નહીં અને જે વાક્ય તો તે શબ્દ ન હોવાથી પ્રમાણુ તરીકે નિષ્કારી નહિ ॥ ૫ ॥

સમાધાન સૂત્ર

અર્થવૃત્તે વાનુમાનં સ્યાત્ ક્રત્વેકત્વે પર્યર્થવાત્

સ્વેન ત્વર્થેન સમ્યગ્ધસ્તરમાત્ સમ્યગ્ધમુપયતે ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ સમાધાન સમ્યક છે. (અર્થવૃત્ત) અર્થસિદ્ધિમાં (વાનુમાનં સ્યાત્) તાદરૂપ માનવું જોઈએ, (ક્રત્વેકત્વે) ક્રતુ એક હોય છે અને તેને લગતા ક્રમ અનેક હોય છે ક્રોધ પણુ એક જ હોય છે. એક ક્રોધ અનેક ક્રમોને એક સાથે કરી શકે નહિ માટે ક્રમ માનવો જ જોઈએ (પર્યર્થવાત્) પદનો અર્થ જે જે સમ્યક હોય તેની સાથે પદનો સંબંધ હોવાથી (સ્વેન ત્વર્થેન) માટે સ્વસંબંધી અર્થ સાથે (સમ્યગ્ધ) સંબંધ છે (તરમાત્) માટે (સ્વાદમ્ ઉચ્યતે) ક્રમબોધક શબ્દ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—ક્રતુ એક હોય છે અને ક્રોધ પણુ એક હોય છે ક્રતુને લગતા ક્રમ અનેક હોય છે. અનેક ક્રમોનું એક ક્રોધી એક જ શબ્દમાં અનુક્રમ યથા સ્થિતિ નથી, માટે તેમાં ક્રમ સ્વીકારવો જ જોઈએ પદનો જે અર્થ હોય અને તે અર્થનો જેની સાથે સંબંધ હોય તેમાં પણુ તાદરૂપ સ્વીકારવું જ જોઈએ. આ યુક્તિથી ક્રમ પણુ શબ્દથી પ્રતીત થાય છે અને જે પ્રતીત થતો જ નથી અશબ્દ નથી આ કારણથી વાક્યના પાઠ પ્રમાણે ક્રોધક ક્રોધાણે ક્રમ કરવાનો ક્રમ છે. એનું સ્વીકારવું એ સિદ્ધાંત છે ॥ ૬ ॥

તથા ધ્યાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ — (તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અભ્યાસદર્શનમ્) અભ્યાસ અર્થેનું કમ-બાધકત્વ પશુ દર્શન ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ — કમ શ્રોત છે તેથી જ કેાઈકે કેાણેએ કમનો શ્રુતથી જ બાધ થાય છે. જેમ કે—અભ્યાસનુંતત્ત્વમ્ સ્વદર્શનમ્ । સુદૃઢદ્વયમે વ અભિવચ્ચતા પ્રતિભાસ્ય હોતવ્યા આ વાક્યમાં જાત થોતુ વ્યત્યાસથી ઉપધાન કંચુ અને રાદ્રુદ્વય હોમમાં પ્રતિભાસ્યતાથી હોમ કરવો વગેરે વાક્યો કમના બાધક છે એ કમ શ્રોત ન હોય તો શ્રુતિવાક્યોથી, એના બાધ પશુ ન થવો જોઈએ. પણ જ્યારે શ્રુતિ વાક્યથી કમનો બાધ થાય છે તેથી કમ પશુ શ્રોત છે અર્થાત્ શાબ્દ છે એ પશુ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૭ ॥

કમ કેાડ વખતે પ્રથમપ્રવૃત્તિને અનુસરે છે. એ એધિકરણને કપાત્ કરે છે.

પ્રવૃત્ત્યા તુલ્યકાલાનાં ગુણાનાં તદુપક્રમાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ — (તુલ્યકાલાનામ્) એક કાળમાં પ્રાપ્ત (ગુણનામ્) ઉપાકરણ આદિ પર્ય-સંસ્કારોને કમ (પ્રવૃત્ત્યા) પ્રથમ પ્રવૃત્તિ અનુસાર હોવો જોઈએ. (તદુપક્રમાત્) એનાથી જ પ્રથમ આરંભ થાય છે.

ભાવાર્થ — ' સાતદશ પ્રાત્પાષ્ણ્યાન્ પહ્લમાભ્યસે ' આ પ્રમાણે વાજપેય પ્રકરણમાં પાઠ છે. સત્તર પર્યઓતુ બાધબળ અર્થાત્ સ્પર્શન એટલે કે દાન કરવામાં આવે છે દાનમાં આપ્યા પહેલાં તેના કેટલાક સંસ્કાર રૂપ ગુણોતુ અનુદાન કરવામાં આવે છે. પ્રથમ પર્યનું જે કમથી ઉપાકરણરૂપ અંગનું અનુદાન કર્યું હોય છે તે જ કમથી નિયંત્રણ આદિ ગુણોતુ અનુદાન કરતું પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે દ્વિતીય આદિ સંસ્કારોને કમ નિયંત્રિત કરવામાં આવે છે. જેટલાં હોય ॥ તે બધાંતુ અનુદાન અભ્યવધાનથી કે પુ જોઈએ. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સંસ્કારોને કમ ન રાખવો પણ પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે જ રાખવો જોઈએ એ સૂત્રકારનો આશય છે ॥ ૮ ॥

ઉક્ત સિદ્ધાન્તપક્ષમાં શકા બતાવનારૂં સૂત્ર

સર્વમિતિ ચેત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ — (સર્વમ્) ઉપાકરણ આદિ બધા સંસ્કાર એક સાથે કરવા (ક્વતિ ચેન્) એ એવી શકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે

ભાવાર્થ — પ્રથમ પ્રવૃત્તિને અનુસરીને કમ માનવાની જરૂર નથી કારણ કે પર્યઓને ઉદ્દેશીને સંસ્કાર રહ્યા ॥ પર્યઓના કમને ઉદ્દેશીને નહિ, આટે ગમે તે પર્યનો મમે તે કમથી અથવા અકમથી પણ સંસ્કાર થાય છે, એ એવી શકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૯ ॥

નાકલત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ — (ન) નહીં (અકલત્વાત્) વિદિત ન હોવાથી

ભાવાર્થ — ક્રમતો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી કારણ કે સદિત્ય અથવા વ્યત્કાસ અથવા સ્વેચ્છા એ પણ સંસ્કારો કરવા એવું કોઈ વિધાન નથી. મટે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે જ ક્રમ રાખવો જોઈએ ॥ ૧૦ ॥

બીજી શંકા.

અત્યંતરવત્ ક્ષતિવેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(કલ્પન્તરવત્) સૌર્વજનમાં જેમ પદાર્થોના સંસ્કાર ગુણપત્ત વાપરે તેવી રીતે પશુઓમાં પણ ગુણપત્ત સંસ્કાર કરવામાં આવે (ક્ષતિ વેત્) એ એમ માનવામાં આવે તો,

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે સૌર્વજનમાં ક્રમ હોતો નથી તેવી રીતે અહીં પણ ક્રમ ન રાખવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળનાં શ્લોકોમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

ઉક્ત શંકાનું સમાધાન.

નાસમયાયાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નાસમયાયાત્) સાદિત્ય વિવક્ષિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપેય વાગમાં પશુઓનું ઘન એક સાથે આપવાનું હોયું નથી પણ ક્રમથી આપવાનું હોય છે. તેથી તેના ઉપર યતા સંસ્કારોનો પણ ક્રમ માનવો જ જોઈએ ॥૧૨॥

‘ દેહકે દેહાણે સ્થાનાનુસારી ક્રમ હોય છે ’

એ અધિકરણને ૨૫૪ કરે છે.

સ્થાનાઓત્તત્તિસયોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (ઉત્તતિસયયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં સંબંધ હોવાથી (સ્થાનાત્) સ્થાનને અનુસરીને પણ ક્રમ હોય છે.

ભાવાર્થ :—સાંસ્કૃતનામક કાણુમાં અગ્નિધોમીય અને અનુબન્ધ્ય પશુઓનો સવનીય પણ સાથે અનુધાન વિદિત છે આ દેહાણે પ્રથમ કયા પશુનું ઉપાકરણ કરવું ? આના સંબંધમાં એવો સિદ્ધાંત છે કે (આશ્વિન મહા ગૃહોત્થા ભાગેવં વદ્યુપાશ્વરોતિ,) આ દેહાણે આશ્વિન મહાશ્વ પછી સ્થાનનો સંબંધ હોવાથી સવનીય પશુનો પ્રથમ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. આશ્વિનનું મહાશ્વ યથા પછી તરત જ સવનીય પશુની ઉપરિચિતિ થાય છે કારણ કે એ જન્મેનું સ્થાન એક સાથે જ હોય છે, અગ્નિધોમીય અને અનુબન્ધ્યનું સ્થાન આશ્વિન મહા સાથે હોયું નથી. આ કારણથી પ્રથમ ઉપરિચિતનો ત્યાગ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી, એટલે સવનીય પશુનો જ પ્રથમ ઉપાકરણ નામક સંસ્કાર કરવો જોઈએ.

‘ અંગક્રમ મુખ્યક્રમાનુસારી હોય છે ’

એ અધિકરણને ૨૫૪ કરે છે.

મુખ્યક્રમેણ ચાક્ષ્મા તદર્થત્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (મુખ્યક્રમેણ) પ્રધાન વાગના ક્રમ પ્રમાણે (ચાક્ષ્માત્) અંગ વાગોનું અનુધાન કરવું જોઈએ. (તદર્થત્યાત્) કારણ કે તે પ્રધાન વાગને ખાટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ચિન્તાયાગમાં સાત હવિષ મધ્યે આ પ્રમાણે આગ્રાન છે. “સારસ્વતી મન્વતઃ” આ વાક્યથી એક સરસ્વતી દેવતાવાળો યાગ અને બીજો સરસ્વાત્રુદેવતાવાળો યાગ વિદિત છે. એ સંદેશનાક વાગ છે અને બીજો પુરોહિતાક વાગ છે આ બન્ને વાક્યમાં નિર્વાપ આદિ ધર્મો ઉદ્દેશી કરવાના હોય છે. તેમાં સંદેશનાક વાગ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. કારણ કે “પ્રણોદતી સરસ્વતીનો પાઠ પ્રથમ છે અને પછી કીર્તિમાનં સમ્યક્” આ પ્રમાણે પુરોહિતાવાળા મંત્રનો પાઠ છે. આ પ્રમાણે બે મુખ્ય વાગોનું વિધાન છે માટે મુખ્ય યાગના ક્રમ પ્રમાણે સંધ્યાયનો જ પ્રથમ નિર્વાપ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૪ ॥

‘અભામાં મુખ્ય કંમની અપેક્ષા પાઠ બળવાન હોય છે.’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

મહત્તી સ્વસાપ્ત્યાદ્ વયાક્રમં પ્રતીયેત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(મહત્તી) પૂર્ણમાસ વાગમાં અગ્રિય પાઠના ક્રમ પ્રમાણે કરવું. (સ્વસાપ્ત્યાદ્) અગ્ર પ્રતિપાઠક ચાખ હોવાથી (વયાક્રમં પ્રતીયેત) પાઠનોજ ક્રમ પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાશુભાજ અને અન્નિયોમીય વાગ આ બન્ને પોર્ણ મારીય ગમાં આગ્રાન છે. ઉપાશુભાજ મુખ્ય યાગનું છે અને સરસ્વતી પદ્મ પદ્મ પોતરાન એ આગ્રાન ધર્મ હોય છે. અન્નિયોમીય વાગનું ક્રમ પ્રયોગ્ય હોય છે. તેના ધર્મ નિર્વાપ અને અવધાત આદિ હોય છે. આ દેશને પાઠક્રમ પ્રમાણે નિર્વાપ આદિ ધર્મો પ્રથમ કર્તવ્ય હોય છે અને મુખ્ય કંમપ્રકાર જ્ઞાન્ય ધર્મોના પ્રારંભનો બાધ થાય છે આ કારણથી અન્નિયોમીય પુરોહિતાને માટે થતા નિર્વાપ આદિ ધર્મો પ્રથમ કરવા અને પછી જ્ઞાન્યના ધર્મો ને સંપન્ન આદિ છે તે પછીથી કરવા. ॥ ૧૫ ॥

‘આશુ પાઠની અપેક્ષાએ મંત્રપાઠ બળવાન છે’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

મન્વતસ્તુ વિરોધે સ્વાત્ પ્રયોગકપસામધ્યાત્ તસ્માદુત્પત્તિવેશઃ સઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ચાખ મંત્રપાઠની બલવતા સૂચવે છે આશુ પાઠ કંમનો (મન્વતઃ) મંત્રપાઠના ક્રમ સાથે (વિરોધે) વિરોધ હોય ત્યારે (સ્વાત્) મંત્રના પાઠક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. (પ્રયોગકપસામધ્યાત્) પ્રયોગરૂપ ક્રિયાની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ હોવાથી, મંત્ર સમારક છે. અનુષ્ઠીયમાન ક્રિયાના સ્મરણ વગર અનુષ્ઠાન થઈ શકે નહિ. (તસ્માત્) આશુ કરતાં (ઉત્પત્તિ દેતાઃ) કંમનો વિધાયક હોવાથી (સઃ) મંત્ર પાઠક્રમ પ્રબળ છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્ણમાસવાળ પ્રારંભમાં પ્રથમ ઉપાશુભાજ મંત્ર છે અને પછી અન્નિયોમ મંત્ર છે. પણ ઉત્પત્તિ વાક્ય પાઠક્રમ તો તેનાથી વિપરીત છે અર્થાત્ પ્રથમ અન્નિયોમીયનું વિધાન કરી પછી ઉપાશુભાજનું વિધાન કરવું છે. મંત્ર અનુષ્ઠીયમાન ક્રિયાનું સ્મરણ કરાવે છે અને સ્મરણ વગર અનુષ્ઠાન થઈ શકે નહિ માટે મંત્રપાઠ જ આશુ પાઠ કરતાં પ્રબળ છે એવો ચિદાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

‘પ્રથમ વચન કરતાં ચોક્ક વાક્ય બહવત હોય છે.’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સદ્વચનાત્ વિહતી યથાપ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વિહતી) વિહતિ યાગર્થા (યથાપ્રધાનમ્) પ્રધાનક્રમ પેઠે (સ્યાત્) અનુદાન કરતું બોધમે (સદ્વચનાત્) પ્રધાનક્રમ બોધક પ્રધાન વચનો પાઠ હોયથી.

ભાવાર્થ :—૧૭ પ્રણીત પ્રકરણમાં અષ્ટરૂપનામક હાલિ છે. એ ૧૬ પ્રણીતનામ-યાગની વિહતિ છે. આ વિહતિયાગર્થા આ પ્રમાણે મુખ્ય માં છે : “ જાતોગ્નિવેદ્યદશકાત્ નિર્વપ્ત ” “ સરસ્વત્યાગ્નિયમાગ્નિ સ્યાત્ ” “ વાદ્ સન્યસદઃ ” આ ઠેકાણે સારસ્વતયાગના ને ધર્મો છે તેનું પ્રથમ અનુદાન કરતું બોધમે અને પછી બાદરપત્ય યાગના અરુધર્મોનું, કારણ કે બાદરપત્ય કરતાં સારસ્વત યાગનો પ્રથમ પાઠ છે. ‘મુખ્ય ક્રમ પ્રમાણે જ વર્મોનું’ અનુદાન કરતું બોધમે. ॥ ૧૭ ॥

વિવ્રતિવર્તી યા પ્રઠ્વત્યન્વયાદ્ યથાપ્રકૃતિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવ્રતિ સૂચવે છે. (વિવ્રતિવર્તી) એ ક્રમેના ન્યા વિરોધ આવનો હોય તો (યથાપ્રકૃતિ) પ્રતિયાગર્થા કહેવા કમ પ્રમાણે અનુદાન કરતું બોધમે (પ્રઠ્વત્યન્વયાદ્) ઉક્તયાગર્થા પ્રતિનિદિષ્ટ ક્રમેના સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—આ વિહતિયાગર્થા આલંબ્યમ્ તથા ઔત્રેય ધર્મોત્તર દિવદેશ કથો નથી માટે એ ધર્મોત્તર કમ તો પ્રકૃતિવદ્ વિવ્રતિઃ કર્મણા એ ચોક્ક વાક્યથી મેળવી શકાય છે ચોક્ક= અતિદેશવાક્ય તો કમવાળા ધર્મોત્તરો જ અતિદેશ કરે છે. પ્રતિયાગર્થા ઔત્રેયધર્મોનું પ્રથમ અનુદાન કરવાનું બતાવ્યું છે માટે આ હાલિમાં બાદરપત્ય ચરના ધર્મોનું પ્રથમ અનુદાન કરતું બોધમે અને પછી વાદ્માત્રી ઉપરુપાગ્નિ એકમે સારસ્વત યાગના આલંબ્ય ધર્મોનું અનુદાન કરતું બોધમે પ્રતિયાગર્થા ને કમ બતાવવામાં આવે છે તે અત્રે કમ કહેવાય છે અને વિહતિયાગર્થા ને કમ બતાવવામાં આવે છે તે બદિરંગ કમ કહેવાય છે. બદિરંગ કરતાં અત્રે જ બળવાન હોય છે માટે બાદરપત્ય અરુધર્મો અત્રે હોવાથી પ્રથમ કતવ્ય છે અને સારસ્વત આલંબ્યના ધર્મો પછીથી કતવ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

“ વિહતિયાગર્થા પદ્ય કોષક ઠેકાણે પ્રતિયાગના ધર્મોત્તર અતિદેશ થતો નથી ”

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વિહતિઃ પ્રઠ્વતિધર્મં યાત્ સત્કાલં સ્યાધધાશિષમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વિહતિઃ) આગેવ આદિ ત્રણ વિહતિ હાલિઓ (પ્રઠ્વતિધર્મં યાત્) પ્રતિયાગધર્મ યાગી હોવાથી (સત્કાલં સ્યાત્) પ્રતિયાગ જેટલો શક્ય ક્રમેના અનુદાન માટે હોય છે તેટલો જ શક્ય વિહતિને માટે હોવા, બોધમે. (યથાશિષમ્) માટે પ્રતિયાગર્થા જેટલા શક્ય વિધાન કર્યું છે તેટલા શક્ય વિધાન વિહતિયાગર્થા પશુ માનવ.

હાવાય' :-આત્માત્મેનાં સાક્ષેનામક ત્રીણ 'ત્રે'માં આ પ્રયોગે પાઠ છે. 'અમરોડનીક-
વતે પ્રાતરશકાલં નિર્વપેત્' આનાથી આત્મેશ્વરાત્ 'મરુદ્ધઃ સ્વાન્તર્યેભ્યઃ મધ્યદિને ચરમ્' "
એનાથી સાતપત્ર મરુદ્ધયામ અને મરુદ્ધો શ્વમેધિવ્યઃ સર્વાસા શુભે સાયમોદનમ્ આનાથી શુદ્ધ-
મેધિમરુદ્ધયામ વિદિત છે આ તરે વિરૂતિ યાગ-છે. આ વિરૂતિ ઇષ્ટિની પ્રકૃતિ હ્યદસાષ્વ
અર્થાત્ એ દિવસમાં પૂજા કરી શકાય છે. તેમ ઉક્ત તથા વિરૂતિશ્ચ ઇષ્ટિઓ પશુ એ
દિવસમાં પૂજા થવી જોઈએ. પ્રકૃતિમાં હ્યદ (એ દિવસ) નું વિધાન માટે વિરૂતિમાં
પશુ એ દિવસનું વિધાન હોયું જોઈએ, કારણ પ્રકૃતિશ્ચ વિરૂતિઃ કર્તવ્યા એવા નિયમ છે.
પ્રથમ દિવસે શરૂઆત કરીખીને દિવસે પૂજા કરવી. આવે પૂર્વ પક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૧૯ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા વ્રમકાલસંયુક્તા સ્વયઃ ક્રિયેત તથા

વિરધેતુમાનાત્ પ્રકૃતિધર્મલોપઃ સ્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદ્યાર્થ' :- (અપિ વા) આ શબ્દો સિધ્ધાંત પદ્ધતિ સુચવે છે (વ્રમકાલસંયુક્તા)
ઉક્ત તરે વિરૂતિઓ ક્રમ અને કાળથી સંયુક્ત છે માટે તે પ્રમાણે (સ્વયઃ ક્રિયેત) એકજ
દિવસમાં કરી લેવી જોઈએ (તત્ર વિધેઃ) ત્યાં વિધિનું (અનુમાન) અનુમાન હોવાથી
(પ્રતિ ધર્મલોપઃ) પ્રકૃતિ ધર્મનો લોપ (સ્વાત્) થવો જોઈએ.

હાવાય' :-ઉક્ત વિરૂતિ યાગમાં પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળનું પ્રત્યક્ષ વિધાન છે
માટે ઉક્ત ઇષ્ટિઓ સ્વયઃ (જલદી) અર્થાત્ એક જ દિવસમાં કરવી જોઈએ. પ્રકૃતિનાં ધર્મેને
વિરૂતિમાં કાવવા એ તો અતિદેશ વાક્યમાં બને છે એટલે તે અનુમાન છે. અનુમાન કરતાં
પ્રત્યક્ષ વિધાન બળવાન હોય છે. આ કારણથી પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થતી હ્યદ પ્રાપ્તિ (એ
દિવસના કાળવિધાન) નો લોપ માનવો જોઈએ. અર્થાત્ પ્રકૃતિના હ્યદ કાળશ્ચ ધર્મનો
વિરૂતિમાં અતિદેશ કરવો નહિ. એવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૦ ॥

કાલોરકર્ષેતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદ્યાર્થ' :- (કાલોરકર્ષઃ) કાળનો ઉત્કર્ષ કરવો (ઇતિ ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં
આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

હાવાય' :-પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળ આ ત્રણે કાળનો ઉત્કર્ષ કરવો
એટલે કે તે બીજા દિવસના લેવા. પહેલે દિવસે અનુધાધાન કરવું અને બીજા દિવસે ત્રણે સમયે
ત્રણ યાગ કરવા. આમ માનવાથી હ્યદસાષ્વ થઈ શકશે અને પ્રકૃતિના ધર્મનો અતિદેશ વિરૂતિમાં
કરવો એ નિયમનું પાલન પશુ થઈ શકશે. માટે કાળનો ઉત્કર્ષ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

ન તત્સમ્યન્ધાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદ્યાર્થ' :- (ન) નહીં (તત્સમ્યન્ધાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યની સાથે સંબંધ હોવાથી.

હાવાય' :- ને વાક્યનો ઉત્પત્તિ સાથે અર્થાત્ કર્મનાં વિધાન સાથે સંબંધ હોય તેનો
ઉત્કર્ષ થઈ શકે નહિ. ઉક્ત ત્રણ યાગના વિધાન સાથે જ પ્રાતઃકાળ મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળનું
વિધાન સ્પષ્ટ છે માટે ઉત્કર્ષ માની શકાય નહિ ॥ ૨૨ ॥

‘ અનુયાજાદિનો ઉત્કર્ષ અને પ્રયાજનન્તનો અપકર્ષ કરવો ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અજ્ઞાનાં મુત્યકાલત્વાત્ યયોક્તમુત્કર્ષે સ્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞાનામ્) પ્રયાજ અને અનુયાજ રૂપ શ્રૂયમાણ અંગોથી અતિરિક્ત અંગોમિતિ ને (મુત્યકાલત્વાત્) મુખ્યનો સમીપકાળ હોય છે તેની સાથે સંબંધ હોવાથી (યયોક્તમ્) ને કંઈ કતંબ્ય કહ્યું હોય તે બધું (ઉત્કર્ષે) ઉત્કર્ષમાં (સ્યાત્) હોય શકે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષીમ વાગમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ધાર્મિકાસ્તાદ્ કષ્યમનુયાજૈશ્વરન્તિ આગ્નિમારુત કર્મ પછી અનુયાજનામક કરવું અને ‘ તિષ્ઠત્ પશુ પ્રયજન્તિ ’ પશુદાન પહેલાં પ્રયાજ નામક કર્મ કરવું. કર્મને આગળ હેતુ અર્થાત્ ઉત્તરકાળમાં કર્મ કરવું તે કર્મનો ઉત્કર્ષ કહેવાય. કર્મને અમુક કર્મ પહેલાં કરવાનું કહેવું એ કર્મનો અપકર્ષ કહેવાય. અહીં ને અનુયાજનો ઉત્કર્ષ બતાવ્યો છે તે શ્રૂયમાણ અનુયાજનો ઉત્કર્ષ સમજાવે તેની સાથે બીજા ને આ કર્મ કરવાનાં હોય છે તેનો ઉત્કર્ષ સમજાવે નહિ. તેમજ શ્રૂયમાણ પ્રયાજ રૂપ કર્મનો જ અપકર્ષ સમજાવે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતાં બીજાં કર્મનો અપકર્ષ કરવો નહિ. આપું પૂર્વ-પશુવાદિનું મંતવ્ય છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તદાદિ વાડનિસમ્બન્ધાત્ તદન્તમપકર્ષે સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (તદાદિ) અનુયાજાદિ (તદન્તમ્) પ્રયાજનન્ત સર્વનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ સમજાવે (નિસમ્બન્ધાત્) વિધાયક વાક્યથી તદાદિ અને તદન્તનો સંબંધ સમજાવે છે

ભાવાર્થ :—અનુયાજ પછી તેની સાથે ને ને કર્મનો સંબંધ હોય તે બધાનો જ ઉત્કર્ષ સમજાવે. અને પ્રયાજની પહેલાંના ને ને કર્મ પ્રયાજની સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય તે બધાં નો અપકર્ષ સમજાવે. કેવળ શ્રૂયમાણ અનુયાજનો ઉત્કર્ષ નહિ તેમજ કેવળ શ્રૂયમાણ પ્રયાજનો અપકર્ષ નહિ. ॥ ૨૪ ॥

‘ પ્રવૃત્તિરૂપ મમાણુથી પ્રોક્ષણાદિ ધર્મોર્તુ સૌમિક કર્મ પહેલાં અનુષ્ઠાન કરવું. ’ એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રવૃત્ત્યા કૃતકાલાનામ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્ત્યા) પ્રવૃત્તિ રૂપ પ્રમાણુથી (કૃતકાલાનામ્) ને પ્રોક્ષણાદિનો કાળ જાત વાય છે એનું પ્રથમ અનુદાન કરવું.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષીમ વાગમાં સુત્રાદિનમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ પ્રથમ પ્રાતરુ-વાકઃ ’ ‘ તદનન્તરં પ્રવરણી હોમાઃ ’ તત્ સર્વનીચુરોદાશનિર્વાપઃ પહેલાં પ્રાતઃ અનુવાક, પછી પ્રચરણી હોમ અને ત્યાર પછી સવનીચુરોદાશનો નિર્વાપ. પ્રાતરવાક્યો દેવેન્દ્રોડ્યુદ્ધિ, મદ્યન્ વાચ વચ્ચ, પ્રતિપ્રજાપ્તાઃ સવનીચાન્ નિર્વપ આ પ્રેષણથી નિર્વાપન્ત કર્મોનો અપકર્ષ કરવો જોઈએ

અર્થાત્ એ કર્મ પ્રચરણી હોયતી પહેલાં કરવું. નિર્વાપ અને પુરોહારાલંકરણ આદિ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરી પછી પ્રચરણી હોમ કરવો. ॥ ૨૫ ॥

શબ્દચિપ્રતિષેધાન્ત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દચિપ્રતિષેધાન્ત) શબ્દમાં વિશેષ આવતો હોવાથી પણ નિર્વાપાન્ત કર્મનો અપકર્ષ કરવો જોઈએ.

સાધાર્થ :—પ્રથમ પ્રતિપ્રચારાનામક કલ્પિત પ્રાતરનુવાક કરે અને પછી નિર્વાપ કરી એ અને પછી તરત જો પ્રેક્ષણ આદિ અલંકરણ ચર્ચાન્ત ધર્મોનું અનુષ્ઠાન ન કરવામાં આવે અને પ્રચરણી હોમ આદિ સૌમિક તંત્ર ચક્ર કરવામાં આવે તો પુરોહાર અલંકરણને માટે પ્રતીક્ષા કરવી પડે. માટે પ્રેક્ષણદિથી લઈ અલંકરણ ચર્ચાન્ત કર્મનું અનુષ્ઠાન કરી પછી સૌમિક તંત્રના ઉપક્રમ કરવામાં આવે તો શબ્દમાં કોઈપણ ભતનો વિશેષ આવે નહિ. અર્થાત્ પ્રથમ પ્રાતરનુવાક, પછી પુરોહારનિર્વાપ અને પછી પ્રચરણી હોમ કરવો. આ કર્મ રાખવથી શબ્દમાં કોઈપણ ભતનો વિશેષ આવતો નથી. ॥ ૨૬ ॥

‘ વૈકૃતયુષનો જ અપકર્ષ થાય છે. એ અર્ધકરણને સમજાવે છે. ’

અસંયોગાત્ તુ વૈકૃતસં સદેવ પ્રતિકૃત્યેત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શબ્દ સિદ્ધાન્તને સૂચવે છે. (વૈકૃતયુ) વિકૃતિવાચક વિધાન કરવામાં આવેલું યુષ્કહેન (તથા યુષ) તે જ (પ્રતિકૃત્યેત) અપકૃષ્ટ કરવામાં આવે છે (અર્ધયોગાત્) તદુત્તરવર્તી પ્રણયન આદિ અંગોનો અપકર્ષ કરવામાં આવતો નથી.

સાધાર્થ :—જ્યોતિષોત્તમ પ્રકરણમાં વૈસર્ગ્ય હોમ પછી પ્રાચીનવંશગત વર્જિત આશીર્વાદમાં પ્રણયન થાય છે. અને પૂર્વસ્થાપિત સોમનું પ્રાચીન વંશમાં હવે દર્શિદ્યોનમાં પ્રણયન થાય છે. જો બંનેના પ્રણયન થયા પછી યુષનું હેન આગ્રાત કહ્યું છે આ સર્વ મુખ્યાદિવધ પહેલાં પ્રાચીન ઔપવચ્ચ દિવસે કરવાનું હોય છે તેમાં યુષનું હેન ત્રણ દિવસ પહેલાં દીક્ષા થયતે જ અપકર્ષ કરીને કરી લેવામાં આવે છે ‘ યૈસાસુ યુષં તિત્તિ ’ આ પ્રમાણે વિધાન હોવાથી યુષ્કહેન ઉત્તરવર્તી પ્રણયન આદિ અંગોનો અપકર્ષ કરવો નહિ. કારણ કે પ્રયોગનિધિમાં ભતવાસે મેલેલ સંયોગ એમાં હોતો નથી. પ્રણયન એ સોમનું અંગ છે અને યુષ્કહેન તે જ અંગિયોગીય પદનું અંગ છે આ પ્રમાણે પ્રણયન અને હેનનો જ પરસ્પર ક્રમ અપેક્ષિત જ નથી. માટે હેન હેનનો અપકર્ષ કરવો. ॥ ૨૭ ॥

દક્ષિણાગ્નિક હોમાનપકર્ષ અર્ધકરણ

પ્રાસંગિકં ચ નોત્કર્ષેત્ અસંયોગાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાસંગિક) પુરોહાર ઉપર ઉપહાર કરનાર અનુવાજ કર્મ (ન નોત્કર્ષેત્) દક્ષિણાગ્નિ હોમોનો વત્કર્ષ કરવું નથી. (અર્ધયોગાત્) સંયોગ ન હોવાથી.

સાધાર્થ :—‘ આમિમાસ્તાદુર્ણમનુસારે ચરન્તિ ’ આ વિધાનથી અનુવાજ કર્મનો ઉત્કર્ષ થાય છે આ અનુવાજ કર્મ પિટૃત્રેપ અને રીતીરણ નામક દક્ષિણાગ્નિ હોમોનો ઉત્કર્ષ કરવું

નથી. ૧૫૬, ઉપલ અને કપાલ આદિમાં જે પિષ્ટ આશ્વિષ્ટ હેલ તેને ઉલ્લેખી મૂદમાં લીધેલા ચતુર્થીત ધીર્મા નાંખી દક્ષિણાગ્નિમાં હોમ કરવો તેનું નામ પિષ્ટલેપ હોમ અને તંકુલ કલ્પેને ધોર્મા નાંખી હોમ કરવો તેનું નામ રત્નીકરણ હોમ. આ બંને હોમનો અનુવાજ કર્મ સાથે ઉત્કર્ષ થતો નથી. ૥ ૨૮ ॥

‘પુરોહિતઃ||અભિવાસનાંતનો દર્શમાં અપકર્ષો નથી’ એ અધિકરણને ૨૫૪ કરે છે,

તથાડૂર્ણમ્ ॥ ૨૯ ॥

પ્રકાર્યઃ--(સજા) જેમ પ્રાસંગિક અનુવાજ કર્મ પિષ્ટ લેપ હોમનો ઉત્કર્ષ કરવું નથી તેમ (ડૂર્ણમ્) પ્રાકૃત વેદિ કર્મ અભિવાસનાન્ત અંગ સમૂહનું અપકર્ષ નથી.

ભાવાર્થઃ--દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં કપાલમાં અર્પિત કરેલા પુરોહિતનું આચ્છાદન પ્રથમ આત્માત કપું છે અને ત્યારબાદ વેદિ કરવાનું આત્માન છે, અને આજ ક્રમ પ્રમાણે પૌર્ણમાસી યાજ્ઞમાં પ્રતિપદ (૧૪વાને દિવસે) માં અનુક્રમ કપું છે પણ દર્શ યાજ્ઞમાં વેદિનો અપકર્ષ આત્માત કર્યો છે. ‘પૂર્વેયુગ્માસ્વામાં વેદિં જ્યોતિ’ હવે વેદિ પહેલાં ચતાર અભિવાસનાન્ત અંગ સમૂહનો અપકર્ષ કરવો જોઈએ. એ જેમ ન કરવામાં આવે તો વેદિમાં વૈશુવનો પ્રચંચ આવે આવું પૂર્વપક્ષનું મતનું છે.

ત્રિદ્વિતવાદીનું મતનું છે કે દર્શ યાજ્ઞ એ કંઈ પૌર્ણમાસી યાજ્ઞનો વિહાર નથી તેથી વેદિનો અતિરેક થતો નથી. વેદિ ૩૫ પદાર્થો તો અભિવાસન કર્મ પછી દર્શ અને પૂર્ણ માસ યાજ્ઞમાં સાધારણ રીતે આજનાત છે. દર્શક વેદિ તો પ્રતિપદ પહેલાંજ કરવાનું વિધાન જ છે. અપકર્ષ નથી. બપોરે વેદિનોજ અપકર્ષ નથી તો પછી અભિવાસનાન્ત અંગ સમૂહના અપકર્ષની તો વાત જ શી ? અર્થાત્ દર્શયાજ્ઞમાં વેદિનો અપકર્ષ નથી પણ વેદિનું અપૂર્વ વિધાન છે. ૥ ૨૯ ॥

‘સાંતપનીયા ઇષ્ટિનો ઉત્કર્ષ થાય છે પણ તે અગ્નિદ્યોત્તનો ઉત્કર્ષ કરતી નથી’

એ અધિકરણને ૨૫૪ કરે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર સાંતપનીયા વત્કર્ષેદ્મિહોત્રં સવનવઙ્ગેગુણવાત્ ॥ ૩૦ ॥

પ્રકાર્યઃ--(સુ) ‘ઉ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (સવનવત્) જેમ પ્રાતઃસવનનો ઉત્કર્ષ થાય તો મધ્યહ્ન સવનનો ઉત્કર્ષ થાય છે તેમ (ચાત્તપનીયા) ઉત્કર્ષમાધ્ય પતી સાંતપનીયા ઇષ્ટિ પણ (દ્વિમહોત્રમ્) અગ્નિ હોત્રનો ઉત્કર્ષ કરે છે (વૈશુવવાત્) એ ઉત્કર્ષ ન કરવામાં આવે તો કર્મ વિશુલતાને પામે છે.

ભાવાર્થઃ--ચાત્તપનીય પ્રકરણ આજનાત છે કે ‘મહદ્વ્યઃ સાંતપનેચ્ચો મધ્યન્દિને જગ્નિર્વપતિ’ આ પ્રમાણે સાંતપનીયા ઇષ્ટિ વિદિત છે. આ સાંતપનીયા ઇષ્ટિ ઓછ પણ કારણથી ઉત્કર્ષમાધ્ય યાય છે એટલે કે જોનો સમય આજના પહેલાં છે સાંતપનીયાનો ઉત્કર્ષ ચવાણો અગ્નિ હોત્રનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે એટલે અગ્નિ હોત્ર પણ ચોતાના સમય કરતા આજના બીજા કક્ષમાં અનુષ્ઠિત થાય છે. એ અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ ન થાય તો કર્મમાં વૈશુવ આવે છે. પ્રાતઃ સવનનો ઉત્કર્ષ થાય તો મધ્યહ્ન સવનનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો પડે તેમ

ઉત્કૃષ્ટમાણુ યતી સાંતપનીયા ઇષ્ટિ અગ્નિહોત્રનો પશુ ઉત્કર્ષ કરે છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૦ ॥

અન્યવાયાચ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્યવાયાચ) અન્યવાચન ન પડવાથી કર્મ સફલ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ ન કરવામાં આવે અર્થાત્ અગ્નિહોત્રનો સમય આગળ ધરેલવામાં ન આવે અને નિર્ણીત સમયે જ અગ્નિહોત્ર કરવામાં આવે તો ઉત્કૃષ્ટમાણુ ઇષ્ટિની વચ્ચે જ અગ્નિહોત્ર કરવો પડે અને આ પ્રમાણે કરવાથી અગ્નિહોત્ર વડે સાંતપનીયા ઇષ્ટિ બ્યવહિત થઈ જાય એટલે કે સાંતપનીયા ઇષ્ટિની વચ્ચે જ અગ્નિહોત્ર કરવો પડે અને એમ કરવાથી કર્મનો ભાગ થાય છે. માટે ઇષ્ટિ સંપૂર્ણ થયા પછી અગ્નિહોત્ર કરવો અને ઇષ્ટિનો સમય લંબાવાથી અગ્નિહોત્રને પોતાના સમયથી ચ્યુત કરવો પડે છે. જો કર્મમાં ભેદ કરવામાં આવે તો કર્મમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અગ્નિહોત્રનો પશુ ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકમાં સૂત્ર

અસમ્યગ્વાત તુ નોત્કર્ષેત ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સમયે છે. (અસમ્યગ્વાત) અગ્નિહોત્ર સાંતપનીયા ઇષ્ટિનું અંગ ન હોવાથી એની સાથે અગ્નિહોત્રનો સંબંધ ન હોવાથી (ન ઉત્કર્ષેત) ઉત્કર્ષ કરવો નહિ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર સાંતપનીયા ઇષ્ટિનું અંગ નથી તેથી અગ્નિહોત્રનો સાંતપનીયા ઇષ્ટિ સાથે સંબંધ નથી માટે અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ કરવો નહિ અર્થાત્ અગ્નિહોત્રનો કાળ બદલવો નહિ. જો કાળમાં અગ્નિહોત્રનું વિધાન છે તે જ કાળમાં અગ્નિહોત્ર કરવો. ॥ ૩૨ ॥

પ્રાપ્તયાચ નિમિત્તસ્ય ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિમિત્તસ્ય) નિમિત્ત (પ્રાપ્તયાચ) પ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર કરવાનું નિમિત્ત સંબંધન છે. ' સાચું જોઈતું ' આ પ્રમાણે વિધાન છે. સાચું જોઈતું નિમિત્ત પ્રાપ્ત હોવાથી નૈમિત્તિક અગ્નિહોત્ર પશુ પ્રાપ્ત થવો જ જોઈએ. નિમિત્તનું અતિક્રમણ ન કરવું જોઈએ, આ કારણથી અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ કરવો ન જોઈએ. નિર્ણીત સમય કરતાં જુદા સમયમાં અગ્નિહોત્ર કરવાથી કર્મમાં ઉચ્છેદ વેચુપય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અગ્નિહોત્રનો સમય ફેરવવો ન જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

સમ્યગ્વાત સયમોત્કર્ષઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(સમ્યગ્વાત) સંબંધ હોવાથી (સયમોત્કર્ષઃ) સયનનો તો ઉત્કર્ષ થશે.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃસયન અને મધ્યહન સયનનો એક કટુની સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રાતઃસયનનો જો ઉત્કર્ષ થાય તો મધ્યહનસયનનો પશુ ઉત્કર્ષ કરવો જ પડે, માટે સયનવત્

એ જે પૂર્વપક્ષનાદીએ દર્શાવેલ આશય છે તે અપોગ છે. આ ઉપરથી ૨૫૪ થાય છે કે સત્તવ-
નીયા ઇષ્ટ ઉત્કર્ષમાણુ થાય છે પણ તેને લીધે અગ્નિદેવ ઉત્કર્ષ થતો નથી. એટલે કે વિદિત-
કાળથી ઇષ્ટ ઇન્દ્રમાણુ કારણથી કરવામાં આવે તો પણ અગ્નિદેવને સમય બદલાતો નથી.
અમરને આગળ લેવો એવું નામ ઉત્કર્ષ. ધારો કે જ વાગ્યે કોઈ કર્મ કરવાનું હોય અને પછી
કોઈ કારણથી તે કર્મ માત્ર વાગ્યે કરવામાં આવે તો કર્મનો ઉત્કર્ષ થશે એમ કહેવાય છે. આ
મીમાંસાનો પારિભાષિક શબ્દ છે. ॥ ૩૪ ॥

‘ ઉત્કર્ષાનુરોધથી પોડશીનો ઉત્કર્ષ થાય છે. ’ એ અધિકરણને ૨૫૪ કરે છે.

પોદશી ચોક્ષ્યસંયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (ચોક્ષ્યસંયોગાત્) ઉત્કર્ષની સાથે પોડશીનો સંબંધ હોવાથી
(પોદશી) પોડશીનામક રીતોત્તરો ઉત્કર્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો દેવ અથવા માનુષ પ્રતિબંધને કારણે ઉત્કર્ષ પ્રદાનો ઉત્કર્ષ કરવો પડે
તો પોડશીનામક પ્રદાનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો. મહાપાન. ત પશ્વમુક્ત્યેવ્યો ગૃહ્ણતિ ઉત્કર્ષની પછી
જ પોડશીનું મહત્ત્વ વિદિત છે માટે ઉત્કર્ષનો ઉત્કર્ષ પોડશીના ઉત્કર્ષનું કારણ બને છે ॥ ૩૫ ॥

“ इति मीमांसागुर्जरमाग्ये पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ”

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

“ वाङ्मयेन यागमां सर्वं पशુઓને એકી વખતે ઉપાકરણ આપે ધર્મનું
અનુષ્ઠાન કરવું ” એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સંપ્રિપાતે પ્રધાનાનામેકેકસ્ય ગુણાનાં સર્વકર્મ સ્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાનાનામ) સંસ્કાર જાણે હોય (સંપ્રિપાતે) અને એકપાત્રમાં એકી
સાથે પ્રયાગ કરવાનો હોય તો (ગુણાનામ) મુલોપાના (એકેકસ્ય) એક એકને (સર્વકર્મ સ્વાત્)
૧૫ જ કર્મો અર્થાત્ સંસ્કારો કરવા એકજાણે

ભાવાર્થ :—વાગ્મયેન યાગમાં પ્રાગ્વપ્ય પશુઓનું દાન કરવું એ સંબંધમાં આ પ્રમાણે
પાઠ છે. “ સત્તદ્વા પ્રાગ્વપ્ય પશુઓનું દાન કરવું ” વાગ્મયેન યાગમાં સત્તર પશુઓનું દાન કરવું.
દાન આપવા પહેલાં દરેક પશુઓને ઉપાકરણ, નિયેજન અને અંજનાદિ સંસ્કાર કરવાના હોય
છે. આ સંસ્કારો પ્રકૃત યાગમાર્થ પ્રાપ્ત છે, કારણ કે વાગ્મયેન યાગ એ વિદ્યુત યાગ છે. એક
પશુઓમાં બધા સંસ્કારો કર્યા પછી બીજા પશુઓમાં બધા સંસ્કારો કરવા અને એજ
પ્રમાણે ત્રીજા, ચોથા વગેરેને સમજાવવા પણ એક પશુને એક બીજા પશુને તે જ એક
એક સત્તર પશુઓના સંસ્કાર સમાપ્ત કરી કરીથી તેજ પશુમાં બીજો સંસ્કાર કરવો. બીજા
ત્રીજા પશુઓમાં એ પ્રમાણે સત્તર પશુઓમાં બીજો સંસ્કાર પણ સમાપ્ત કરવો. આ પ્રમાણે

ક્રમથી બધાય સંસ્કાર સત્તર પશુઓના કરવા એ પક્ષ પૂર્વવાદીને માન્ય નથી પણ એક પશુમાં બધાય સંસ્કારો પૂરા કરી પછી બીજા પશુમાં બધાય સંસ્કાર પૂરા કરવા અને પછી ત્રીજા એમ સત્તર પશુઓમાં સંસ્કારો કરવા આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. અર્થાત્ ધર્મોનું સાહિત્ય હેતુ એ પૂર્વ પક્ષને ઇષ્ટ છે. ધર્મોના સાહિત્યને ‘ઋગ્દાનુસમય’ મીમાંસિકની પરિભાષામાં કહે છે. પશુઓના ક્રમ પ્રમાણે ધર્મોનો પણ ક્રમ રાખવો એને પદાર્થાનુસમય કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર સર્વેષાં વૈકલાતીયં કૃતાનુષ્ઠ્યત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વેષાં) બધાય પશુઓને (વૈકલાતીયમ્) એક જાતીય ઉપાકરણ સંસ્કાર કર્યા પછી બીજો સમાતીય સંસ્કાર કરવો (કૃતાનુષ્ઠ્યત્વાત્) કેમ પશુઓના સાહિત્યથી એજ ક્રમ સૂચિત થાય છે.

બાવાર્થ :—જો ગુણોનું સાહિત્ય ઘર્ષ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન એકજ પશુમાં સમય રૂપે કરવામાં આવે તો ગુણોનાનું સાહિત્ય બની શકશે નહિ. ગુણોના સાહિત્ય કરતાં ગુણોનાનું સાહિત્ય પ્રબળ હોય છે. પશુઓ ગુણી કહેવાય છે, અને તેને કરવામાં આવતા વિશેષજન આદિ સંસ્કારો ગુણી કહેવાય છે. ગુણીએનું સાહિત્ય પ્રમળ હોવાથી સંસ્કારોનો જ ક્રમ માનવો જોઈએ. અર્થાત્ સત્તર પશુઓનો વારાફરતી ઉપાકરણ સંસ્કાર કરી લેવો ત્યારબાદ એજ પશુઓનો વારાફરતી નિયોજન સંસ્કાર કરવો એજ પ્રમાણે ત્રીજો સંસ્કાર કરવો. આ પ્રમાણે પદાર્થોનું સમય રાખવો એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે ‘સર્વેષુ પશુષુ દર્શકં લપાકરણાદિ ધર્મઃ કર્તવ્યઃ’ હ્યેવં પદાર્થાનુસમયોઽન્યુપેતવ્યઃ ॥ આ પ્રમાણે માધ્યમાત્મક પશુ સ્વીકારે છે. ॥ ૨ ॥

કોઈક દેકાણે એકજ ગુણી પદાર્થમાં વારા ફરતી બધા સંસ્કારો કર્યા પછી બીજા ગુણી પદાર્થમાં સંસ્કારો કરવા આવો ‘કાંડાનુસમય’ પણ સિદ્ધાંત તરીકે માનવામાં આવે છે.

કારણાદમ્યાવૃત્તિઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(કારણત્) કારણને ક્ષીણે (અમ્યાવૃત્તિઃ) ક્રમથી બધાય સંસ્કારો એક પદાર્થમાં કરી પછી બીજામાં બધાય સંસ્કારો કરવા

બાવાર્થ :—જ્યાં બહુ પુરોગામીમાં ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય ત્યાં ધર્મોના ક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું. અર્થાત્ એક પુરોગામીમાં અધિશ્રવણ આદિ બધા સંસ્કારો સંપૂર્ણ કરી પછી બીજા પુરોગામીમાં તેજ સંસ્કારો કરવા. જો ઉપર પ્રથમ અધિશ્રવણમાં કલા પ્રમાણે પુરોગામીના ક્રમ સાચવતા જાય તો તપેલા એક કપાલમાં પહેલો પુરોગામી નાખવો પછી બીજા કપાલમાં બીજો પુરોગામી નાખવો એમ બહુ પુરોગામી તપેલા કપાલમાં નાખતા જ જાય અને પ્રથમના પુરોગામીને ફેરવવામાં ન આવે તો બધાય પુરોગામી કપાલમાં નાખવાના સમયમાં તો પહેલો પુરોગામી બળીને બારમ ઘર્ષ જાય માટે પ્રથમ પુરોગામીમાં અધિશ્રવણ આદિ બધા સંસ્કારો કરી નાખવા. એક પુરોગામી તેવાર ઘર્ષ થયા પછી બીજો પુરોગામી બનાવવો અને એજ પ્રમાણે ત્રીજો વગેરે. આ ક્રમને ‘કાંડાનુસમય’ કહેવામાં આવે છે અને બહુ પુરોગામી રથગર્માં ‘કાંડાનુસમય’ ક્રમ જ અનુષ્ઠેય છે. ॥ ૩ ॥

એમ સમય સંસ્કારો કરવા. એટલે પૂર્વપક્ષવાદી કાંડાનુસમય નહીં પણ પશ્ચાત્તુસમય અહીં માને છે. જેમ આત્મ્ય અને પૃષ્ઠાત્મ્ય એ દ્રવ્ય પ્રમાણ અને અનુયાયક યાગર્મા હોય છે અને જે દ્રવ્યને માટે બીજા પાત્રની કલ્પના કરવી પડે છે કાંચુ કે એક જ પાત્રમાં એ દ્રવ્ય ન હોય શકે તેમ અહીં પણ અશ્વર્યુની સદ્ વકરણ કલ્પના કરવી જોઈએ. આત્મ્ય=ત્રી. પૃષ્ઠાત્મ્ય=કધિમિમિત ધો. એટલેકે દલી મેગવેયું ધી. આ પ્રમાણે દરેક યુગને કમથી ઊક્ત સંસ્કારો કરવા એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભય છે. ॥ ૬ ॥

પૂર્વપક્ષને દ્વિધિત કરે છે.

ન વા શન્દરૂતયાઽયમાનમિતરદયાત્ પાત્રવૃદ્ધિઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) આ બંને શબ્દો પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે છે. (શન્દરૂતયાત્) એક યુગમાં યજમાને બધા સંસ્કારો કર્યા પછી જ બીજા યુગના સંસ્કારો કરવા એજ શબ્દમય છે (રૂતરત) બીજા સદ્વાયની કલ્પના કરી એ તો (ન્યાયમાત્રમ્) કલ્પના માત્ર છે. (પાત્રવૃદ્ધિઃ) પાત્રાન્તરની કલ્પના તો (અર્થાત્) અનુસરીને હોવાથી ન્યાય છે.

ભાવાર્થ :—યુગના બધા સંસ્કારો યજમાને જ કરવાના હોય છે. અશ્વર્યુએ નહિ. માટે અશ્વર્યુની કલ્પના કરવી એ બ્યર્થ છે. યજમાને એક યુગમાં સમગ્ર સંસ્કારો કરી બીજા યુગમાં સંસ્કારો કરવા એજ પક્ષ ઈષ્ટ છે. અનુયાયકમાં પાત્રાન્તરની કલ્પના કરવી એ તો અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કારણ કે એક જ પાત્રમાં આત્મ્ય ૨૫ દ્રવ્ય અને પૃષ્ઠાત્મ્ય ૨૫ દ્રવ્ય રહી શકતાં નથી. પણ અહીં તો યજમાન સર્વ યુગોના સંસ્કારો ન કરી શકે એવું કથું જ નથી માટે કાંડાનુસમય જ ન્યાય છે. ॥ ૬ ॥

દેવતાઘવદાનમાં પદાર્થાનુસમયાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પશુગણે તસ્ય તસ્યાપવર્જયેત્ પશ્વેકત્યાવ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુગણે) દાનમાં દેવા યોગ્ય પશુઓના સમુદાયમાં (તસ્યતસ્ય) તે તે અવદાન અને હોમ એક પશુ સર્વથી પુરોડાશાદિ દ્વિપૂર્માં (અપવર્જયેત્) સમાપ્ત કરવાં જોઈએ (પશ્વેકત્યાવ) પ્રકૃત યાગમાં જેવી રીતે એક પશુને ઉદેશીને યાગ છે તેમ. કારણ કે પશુત્વ ૨૫ ધર્મ સર્વ પશુઓમાં એક છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાજપત્ય સત્તર પશુઓનું દાન કરતી વખતે પુરાણોનું જે અવદાન કરવામાં આવે છે તે અવદાન એક પુરોડાશમાંથી વારા ફરતી ત્રણ અવદાન પૂરા કરવા અને પછી બીજા પુરોડાશમાંથી પણ તેજ પ્રમાણે કરવાં. દેવ ૧, સૌરિષ્ટકૃત અને ઇક્ષ્વાકુશ્યાધિક એ ત્રણ અવદાન એક એકમાં સમાપ્ત કરવાં. પ્રકૃત યાગમાં એક પશુને ઉદેશીને પુરોડાશ ૨૫ દ્વિપૂર્માં પણ એજ રીતે ત્રણ અવદાન કરવામાં આવે છે. પશુત્વજુષા પણ તેજ રીતે કરવું. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધિપાંત સૂત્ર

દેવતે વૈકલ્પ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વૈ) 'વા' શબ્દ સિદ્ધિપાંતે સૂચવે છે. (વૈકલ્પે) દેવતા અવદાનોને અનુસમય હોવા જોઈએ. અર્થાત્ સર્વ પુરોડાશમાંથી પ્રથમ દેવતા અવદાન પછી સર્વ પુરોડા-

મથી સૌવિષ્ટકૃત અને પછી સર્વપુરોહામાંથી એક અવધાન કરવા જોઇએ (એકસ્મ્યતિ) એક પ્રયોગ હોવાથી.

આપાર્થ :—જેટલા પુરોહાશ હોય તે બધામાંથી પ્રથમ દૈવત અવધાન કરવું ત્યારપછી બધામાંથી સૌવિષ્ટકૃત અને ત્યારપછી બધામાંથી બક્ષણાર્થ અવધાન કરવું. આ પ્રમાણે અનુસમય ક્રમથી અવધાનો કરવા એક જ પુરોહાશમાંથી એક સાથે ત્રણ અવધાનો કરી બીજાપણી પછી ત્રીજામાંથી એવી રીતે કર્તાનુસમય પ્રમાણે અનુધાન ન કરવું. કારણ કે આ એક જ પ્રયોગ હોવાથી સત્તરમાંથી પ્રથમ એક અવધાન ક્રમથી બધામાંથી કરી દેવત અને પછી એક અવધાનો કરવા. મીમાંસકની પરિભાષામાં આને પદાર્થાનુસમય કહેવામાં આવે છે. અવધાન એટલે સંપૂર્ણ પદાર્થને અમુક ભાગ ભેગો તે. આ પ્રમાણે ક્રમથી અવધાનો કરી પછી હોમ કરવો ॥ ૧૧ ॥

મન્વસ્ય ચાર્યવત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (મન્વસ્ય) મન્વની (ગર્ગ્યવાત્) અર્થવત્તા હોવાથી.

આપાર્થ :—અવધાન કરતી વખતે “ ત્વં હામે પ્રયમો મનોત્ત ” આ મંત્ર બોલવામાં આવે છે. આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ સાર્થક છે. એક વાર મંત્ર બોલી બધામાં પુરોહાશમાંથી અવધાન કરવાથી ઉચ્ચારણમાં લાઘવ આવે છે અને જો એક જ પુરોહાશમાંથી એકી સાથે ત્રણ અવધાન કરવામાં આવે તો સપ્તર ઢવિધેને માટે સત્તર વખત મંત્ર બોલવો પડે. આ પ્રમાણે મૌરવ ૨૫ હોય ઉત્પન્ન થાય છે; માટે પદાર્થાનુસમય પ્રમાણે અનુધાન કરવું જોઇએ. દેવતાને ઉદ્દેશીને જે અવધાન કરવામાં આવે તે દેવત અવધાન રિતદ્રુવને ઉદ્દેશી કરવામાં આવતું સૌવિષ્ટકૃત અવધાન અને ઇડા અર્થાત્ બક્ષણને ઉદ્દેશી કરવામાં આવતું અવધાન એક અવધાન કહેવામાં આવે છે. સર્વમાંથી આ પ્રમાણે અવધાનો કરી લોધા પછી હોમ કરવો જોઇએ. ॥ ૧૨ ॥

લુહાં લુહાં બીજેની ઇષ્ટિમા ક્ષિપ્તમસાદિની તંત્રતા છે એ અધિકરણને સમજાવે છે. શિદ્ધાંત સૂત્ર જ્ઞાતાવીજેષ્ઠેકમુલ્લલ્લ વિમવાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(જ્ઞાતાવીજેષ્ઠ) લુહાં લુહાં બીજેની ઇષ્ટિ કરવી હોય ત્યારે (કલ્પલક્ષ્મ) ક્ષિપ્તમ (એક) એક જ જોઇએ. (વિમવાત્) કારણ કે એકથી બધા અને નિષ્પન્ન થઈ શકતા હોવાથી.

આપાર્થ :—રાજસૂય ચરમાં “ હમયે રુદ્રપતયે પુરોહાશમપ્યકપત્તે નિર્વૃપતિ કૃષ્ણાંત મીઠીળો ” સોમાય વનસ્પતયે ક્યામાર્ક ચરમિતિ ” આ વાટવથી લુહી લુહી જાતનાં અન્નેમાંથી પુરોહાશનું વિધાન થાય છે. આ બધાં અન્નેને ખાંડવા માટે એક જ ખાંડણી પધાર્થ છે. જેટલી જાતનાં અન્ન હોય તેટલી ખાંડણી એટલે ક્ષિપ્તમનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર નથી. અન્નના અવધાત માટે, કૃષ્ણાન્નિનું આસ્તરણ, તેના ઉપર ક્ષિપ્તમનું સ્થાપન, પછી ક્ષિપ્તમમાં અન્ન નાંખવું (બીજોતો આપાપ) પછી અવધાન કરવો એ તે ખાંડણી. પછી સપડાથી પરાવપણ કરવું પછી તંદુલ આદિ ક્ષોણ્ય પ્રયસ્કરણ કરવું આ પ્રમાણે કૃષ્ણાન્નિનાસ્તરણથી માંડી તંદુલ નિષ્પત્તિ મુદ્ધા એક જ પદાર્થ માનવામાં આવે છે. આ કારણથી સર્વ બીજોતો અવ-

ધાત કરવા માટે એક જ ઉલ્ખલ પર્વાત છે જેટલા અન્ન તેટલા ઉત્પન્નની જરૂર નથી, આ પ્રમાણે સિદ્ધાંત પક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૩ ॥

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર - વિવૃદ્ધિર્વા નિયમાદાનુપૂર્વ્યસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ (વા) પૂર્વપક્ષને સમજાવે છે. (વિવૃદ્ધિઃ) ઉલ્ખલની વૃદ્ધિ હોવી જોઈએ. (આનુપૂર્વ્યસ્ય નિયમાત્) પાકક્રમને પ્રતિભાં નિયમ હોવાથી અર્થાત્ ઉત્પન્નમાં દરેક નિષ્પત્તિ પછી તરત જ અવકાશન કરવું જેટલી જાતનાં ધાન્ય હોય તે બધાને એક ઉત્પન્નમાં આવાપ સંભવી શકે નહિ કારણ બીજાનું મિશ્રણ થવાનો સંભવ છે (તદર્થત્વાત્) ઉત્પન્ન દરિયનું આવાપને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ .—એક ઉલ્ખલથી કાચે સરસે નહિ. જેટલી જાતનાં ધાન્ય હોય તેટલાં ઉત્પન્નો જોઈએ એક જ ઉત્પન્નમાં વાગ કરી ધાન્યને ખાડવામાં આવે તો પણ એકમાં બીજા ધાન્યનું મિશ્રણ થવાનો સંભવ છે અને તે પ્રમાણે શું હજી નથી. કૃષ્ણાગ્નિથી માંડી ધાન્ય-નિષ્પત્તિ પર્વત એક પદાર્થ પણ નથી પણ સિન્ન સિન્ન પદાર્થો છે. માટે અનેક ઉત્પન્નો હોવા જરૂરનાં છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઇકં વા તણ્ડુલમાવાત્ હન્તેસ્તદર્પત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અથવા (ઇકમ્) એક જ ઉલ્ખલ પર્વાત છે (તણ્ડુલ માવાત્) તંડુલ ડાંગરમાંથી કાઢવા સુધી એક જ પદાર્થ સમજવો (હન્તેઃ) અથવા ઉપસર્ગ પૂર્વક હતીને અર્થ (તદર્પત્વાત્) તંડુલ નિષ્પત્તિ માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક જ ઉલ્ખલ જુદાં જુદાં ધાન્ય ખાડવા માટે પૂરતો છે. એક ધાન્ય ખાડી લીધા પછી બીજું ધાન્ય તેજ ઉલ્ખલમાં ખાડવું. અવધાત અનાજની સિદ્ધિ માટે હોય છે. એક ધાન્યમાં બીજા ધાન્યના કણો ન મળે ત્યારે તે માટે બહુ ખાત રાખવું. જેટલાં ધાન્ય તેટલાં ઉલ્ખલોને ઉપયોગ કરવાની કથી જરૂર નથી ॥ ૧૫ ॥

‘અગ્નીયોમીયપશુયાજમાં પ્રયાજનુયાજમાં પાત્રમેદ છે’

એ અધિકરણને સમજાવે છે

ચિકારે ત્યજુયાજાનાં પાત્રમેદોઽર્થમેદાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પાત્રના ભેદ સૂચક છે. (ચિકારે) અગ્નીયોમીય પશુ વિરૂતિ વાજમાં (અનુયાજનાત્) અનુયાજ અને પ્રયાજના (પાત્રમેદ) પાત્રનો ભેદ (સ્વાત્) છે (અર્થ મેદાત્) હેતુત્વ આત્મ રૂપ દરિયમાં ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્વક પ્રતિ વાજમાં પ્રયાજ અને અનુયાજને માટેના આત્મરૂપ દરિયને માટે એક જ ઉપસર્ગ નામક પાત્ર હોય છે પ્રકૃતિદ્વ વિરૂતિઃ કર્તૃવ્યા આ અતિદેશ વાક્યથી અગ્નીયોમીય વિરૂતિવાજમાં પણ એક જ પાત્ર હોવું યોગ્ય છે. ઉપર જેમ ઉત્પન્નનો પર્વાયથી ઉપયોગ થાય છે એમ કહ્યું છે તેમ અહીં પણ પાત્રનો પર્વાયથી ઉપયોગ કરવો. આવું

પૂર્વપક્ષગાદીનું કથન થાય છે. પણ સિદ્ધાંત એમ છે કે વિકૃતિ યાગમાં અનુયાગનું દ્રવ્ય ભુદ્ધિ હોય છે અર્થાત્ પ્રમાણને માટે કેવળ ધૃત રૂપ દ્રવ્ય હોય. પણ અનુયાગને માટે પુષ્પદાગ્ન્યેન ગનુયાગાન્ યજતિ આ વાક્યને આધારે 'પૃથક્ ભવ' દ્રવ્ય કોષ છે. પૃથક્ભવ એટલે 'દધિમિ-ભયાગ્યમ્' દહીંથી મળેલું થી. શુદ્ધ ધૃત અને મિશ્રિત ધૃત બન્ને એક પાત્રમાં હોયું સંભવિત નથી માટે પાત્રબેદ હોવો જોઈએ. અર્થત્વ ને રાખતાં ॥ ૧૬ ॥

‘ નારિષ્ટહોમ ’ તું ઉપહોમની પહેલાં અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, ’ એ

અધિકરણને સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રકૃતેઃ પૂર્વોક્તત્વાત્ અપૂર્વમન્તે સ્વાત્રઘ્નચોદિતસ્ય શોપાન્નાનમ્ ॥૧૭॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતેઃ) પ્રકૃતિના ધર્મો (પૂર્વોક્તત્વાત્) ઉત્પતિવાક્યના શ્રવણ વખતે જ કથબાવાર્ધક્ષાના પૂરક હોવાથી પ્રકૃતિની માર્ક પૂર્વજ અનુષ્ઠિત કરવા જોઈએ. (અપૂર્વમ્) વૈકૃત અંગ (મન્તે સ્વાત્) પછીથી અનુષ્ઠિત કરવા (હિ) કારણ કે (જ્ઞાતોદિતસ્ય) અંગીની પહેલાં અવિદિતને (શોપાન્નાનમ્ ન) પૂર્વવિદિત સમાન અંગના પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાદિ દેવતાશક્ત કૃતિઃ આદિ નક્ષત્રોને ઉદ્દેશીને કાર્ય ઇષ્ટિઓ વિદિત છે. ‘ જ્ઞાનયે છરિઘ્નમ્ પુરોઘ્ન મષ્ટકમલમ્ ’ ઇત્યાદિ. તેમાં અગ્નિઃ પાતુ કૃત્તિઃ ઇત્યાદિ યાત્રયાનું રાકમાપુરસ્કર પ્રધાન હોયોતું અનુષ્ઠાન થાય છે. તે જ ઠેકાણે ઉપહોમો પણ વિદિત છે. તે આ પ્રમાણે છે. સોડગ્ન જુદોતિ—અગ્નયે સ્વાહા, કૃત્તિઘ્નમ્ સ્વાહા, અગ્ન્યાયે સ્વાહા, દુલ્ભયે સ્વાહા ’ ઇત્યાદિ. અને નારિષ્ટહોમ અતિદેશ વાક્યથી પ્રાપ્ત થાય છે, વશ તે તનુવો વજ્ર-ચઙ્ગિયાઃ ઇત્યાદિ મંત્રોથી આભ્યાસકૃતિઓ જે વિદિત છે તેને નારિષ્ટહોમ કહેવામાં આવે છે. આ ઠેકાણે એવો ક્રમ સિદ્ધાંતપક્ષમાં છે કે પ્રથમ હોમ, પછી નારિષ્ટહોમ અને ત્યાર પછી ઉપહોમોતું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. કારણ કે નારિષ્ટહોમનું જે અંગત્વ મલ્લ થાય છે તે પ્રાકૃતહોમની વખતે જ થાય છે. અર્થાત્ નારિષ્ટહોમ પહેલાં અને ઉપહોમ પછીથી અનુષ્ઠિત કરવા ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મુચયાનન્તર્યમાત્રેયસ્તેન તુલ્યશ્રુતિત્વાદશબ્દત્વાપ્રાકૃતાનાં

અવવાયઃ સ્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(મુચયાનન્તર્યમ્) ઉપહોમ મુખ્ય હોમ પછી તરત જ અનુષ્ઠિત કરવા (માત્રેયઃ) એ આત્રેય કષ્ટિ માને છે. (તેન) પ્રધાન (તુલ્યશ્રુતિત્વાત્) સાથે તુલ્ય શ્રવણ હોવાથી. (પ્રાકૃતાનામ્) નારિષ્ટહોમ પ્રાકૃત છે છતાં તે અશબ્દ હોવાથી ઉપહોમ કરતાં નિર્મલ છે તેથી (અવવાયઃ સ્વાત્) ઉપહોમની પછી જ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—આત્રેય આચાર્યનું એવું મનનું છે કે નારિષ્ટહોમનું ઉપ હોમની પછી અનુષ્ઠાન કરવું. જેમ પ્રધાન હોમનું પ્રત્યક્ શ્રવણ છે તેમ વૈકૃત હોમનું પણ પ્રત્યક્ શ્રવણ છે. પ્રાકૃત નારિષ્ટહોમનું પ્રત્યક્ શ્રવણ નથી માટે તે આનુમાનિક મળાય છે આ કારણથી તેનું ત્રિવંજીથી ઉચ્ચરણ થઈ હોવાથી પ્રાકૃત હોમ અને નારિષ્ટહોમ વચ્ચે વૈકૃત હોમનું વ્યવધાન હોવું જોઈએ. એટલે કે નારિષ્ટ હોમનું અનુષ્ઠાન છેવટું થવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અન્તે તુ ચાદરાયણઃ તેષાં પ્રધાનશબ્દવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચાદરાયણઃ) આદરણ્ય-આચાર્ય એવું મને છે કે (અન્તે તુ) નાનિષ્ટ હોમ પછી જ વેદ્ય હોમો થવા જોઈએ. (તેષાં પ્રધાનશબ્દવાત્) કારણ કે નાનિષ્ટ હોમ પ્રધાન હોમના જે વિધાયક સંદેહ છે તેના જ વિષય થાય છે.

આવાર્થ :—આદરણ્ય આચાર્ય એવું મને છે કે પ્રાકૃત હોમ સાથે ન નિષ્ટ હોમને સંબંધ હોવાથી ઉપહોમ કરતાં પણ નાનિષ્ટ હોમનું પ્રથમ અનુદાન થવું જોઈએ અને એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૯ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ । ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (ચાન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન થાય છે.

આવાર્થ :—જે પ્રથમ જણાવ તેનું પ્રથમ અનુદાન કરવું જોઈએ. આગળ કમ પ્રથમ જણાવ છે (અનિષ્ટિ પ્રયમવગતઃ) કારણ કે અગ્નિ પ્રથમ અવગત થાય છે. પ્રથમ અવગત પ્રથમ અનુદાનમાં કારણ હોય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત થાય છે કે પ્રથમ પ્રકૃતિ હોમ, પછી નાનિષ્ટહોમ અને પછી વેદ્યહોમ ॥ ૨૦ ॥

વિદેવન-આદિ અભિષેચનીયનામક યાગ પહેલાં કર્તવ્ય છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

હૃતદેશાસુ પૂર્વેષાં સ દેશઃ સ્વાત તેન પ્રાયશ્ચસંયોગાદ્યાયમાશ્રમિતરત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(હૃ) સિદ્ધાંતપક્ષ સૂચવે છે. (હૃતદેશાસુ) અભિષેચનીયનામક સોમ યાગના અંતરૂપ માહેન્દ્રસ્તોત્રશ્રીપર્માં, માહેન્દ્રસ્તોત્ર નિમિત્તદેશ હોવાથી અભિષેક પહેલાં (પૂર્વેષાં) વિદેવન-આદિના (સ દેશ સ્વાત) તેજ દેશ છે (તેન પ્રાયશ્ચસંયોગાદ) તેની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ હોવાથી અર્થાત્ અભિષેક પહેલાંજ પાઠ હોવાથી (હૃત) અભિષેચનીય અંગોતરત્ (વ્યાપમાનમ્) કારણિક જ છે.

આવાર્થ :—રાજસ્ય યાગમાં પ્રથમ અર્ચેદ્યવિતિ, પછી યૌન-ગણમાહ્યોગ્નિ અને પછી અભિષેચનિ પાઠ કરે છે. ' માહેન્દ્રસ્તોત્ર પ્રયગિવિધ્યતે ' આ વાક્યથી સોમ યાગ વચ્ચે માહેન્દ્ર સ્તોત્રનો અવકાશ થાય છે. અભિષેક પહેલાં જ વિદેવનાદિ કર્તવ્ય છે એવો પ્રત્યક્ષ પાઠ છે. માટે માહેન્દ્ર સ્તોત્ર પહેલાં વિદેવનાદિના પણ અવકાશ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ માહેન્દ્ર સ્તોત્ર પહેલાંજ વિદેવનાદિ કરવા જોઈએ. આ યુગમાં વિદેવનાદિ અભિષેક નામક યાગ પહેલાં અનુષ્ઠિત કરવા જોઈએ એવો નિર્દેશ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે ॥ ૨૧ ॥

સાંવિત્ર હોમ આદિ દીક્ષણીયા ઇન્દ્રિનો પહેલાં કર્તવ્ય છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પ્રાહ્નગ પુરસ્તાદ યત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (યત્) ને (પ્રાહ્નગ) પ્રાકૃત ઇન્દ્રિની (પુરસ્તાદ) પહેલાં પઠિત છે એવું અનુદાન પણ પહેલાં કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :- આગ્નિચયન પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. સાવિત્રાણિ જુહોતિ પ્રથમ સાવિત્ર હોમ કરે આગ્નિચયવેદકાદશકણ્ઠં નિર્વેદ્ દીક્ષિષ્યમાણઃ દીક્ષા લેનાર યજ્ઞમાન આગ્નિ-વિષ્ણુ દેવતા અગ્નિચયપાઠમાં પકવ નવામાં આવેલા પુરોહિતનો નિર્વાહ કરે આ પ્રમાણે 'દીક્ષણીયા' ઇષ્ટિનું પણ વિધાન છે. દીક્ષણીયા ઇષ્ટિ પ્રકૃતિ ચાત્રમાં વિદિત હોવાથી પ્રાકૃત કહેવાય છે. જે પ્રાકૃત હોય છે તે વેદન કમ કરતાં પહેલું ભુક્ષિરમચાય છે. માટે દીક્ષણીયા ઇષ્ટિ પહેલાં કરવી અને પછી સાવિત્ર હોમ કરવો એવું પૂર્વપક્ષનું ચાનવું છે પણ સિધ્ધાંત પક્ષનું મતવ્ય છે કે પાઠ કેમ પ્રમાણે તો સાવિત્ર હોમનું પ્રથમ અનુષ્ઠન થવું જોઈએ અને પછી દીક્ષણીયા ઇષ્ટિનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૨ ॥

યાજ્ઞમાન સંસ્કારોઃ રુકમપ્રતિભોઃ પહેલાં થવી જોઈએ

એ અધિકરણને ૨૫૪ કરે છે.

સન્નિપાતઃપ્રદેયથોક્તમન્તે સ્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (જેવું) જો (સન્નિપાતઃ) પ્રાકૃત અને વૈદ્ય જનને સંસ્કારો એક સાથે પ્રાપ્ત થાય તો (યથોક્તમ્) પ્રાપ્ત થત વૈદ્ય કમનું અનુષ્ઠાન (મન્તે) પ્રાકૃત ધર્મની પછી (સ્વાત્) થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :- આગ્નિચયન પ્રકરણમાં દીક્ષણીયા હોમ પછી અતિરેક વાક્યથી દીક્ષિત યજ્ઞમાનેના સંસ્કારો અને પ્રવક્તા વચ્ચે પાઠ કેમથી 'રુકમ' પદાર્થ પણ પ્રાપ્ત છે 'કલ્પે ધૃતઃ સન્નિપાતિ ભક્ષ્યમાનઃ સૌર્વર્ણં ભામરણવિરોધો રુક્મજ્ઞવાદ્યર્થઃ' ગણામાં પહેરેલા અને ઝાતી મુઘી લટકતા કોષ અલંકાર વિશેષનું નામ 'રુકમ' છે. દીક્ષિતના સંસ્કાર વચન આદિ હોય છે. તે પહેલાં કરવા જોઈએ અને 'રુકમ'નું પદાર્થ પછીથી કરવું જોઈએ. રુકમ પ્રતિભોઃ પછી સંસ્કારોના પાઠ કરવાય પણ નથી. આ કારણથી 'રુકમપ્રતિભોઃ' એટલે રુકમપદાર્થ પછીથી કરવું જોઈએ. રુકમપદાર્થ કરવાનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવે છે. હર્યશ્વતીઝમિ શિક્ષેડવસ્થાપિતઃ કલ્પે ધર્મમાણ હરઃપ્રદેસં યથા ન દહતિ તથા વ્યવધાયકૈન તદ્દારણમ્ અતણ્વ માદ્રણમ્. 'રુક્મમન્તરં પ્રતિમુચ્યેત્કમુતમેવ મુત્યોરન્તર્ગતે' ઉપામાં રહેલો અગ્નિ શિક્ષ્યમાં રાખી તે શિક્ષ્ય કંઠમાં પદાર્થ કરવું તે વખતે ઝાતમાં જામ નહીં માટે 'રુકમ' અલંકાર પદાર્થ કરવો, આદ્ય મંથમાં એ પ્રમાણે વિધાન છે. આ પ્રમાણે જોમિનીય ન્યાયમાલા વિસ્તરમાં માધવાચાર્ય જણાવે છે. ॥ ૨૩ ॥

इति गुर्जरमीमांसामान्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

‘પાંચ પ્રયાજોની એકાદશ સંખ્યા સર્વસંપાદ છે.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર વિવૃદ્ધિઃ કર્મમેદાત્ પૂર્ણદાઞ્યવત્તસ્ય તસ્યોપદિદ્યેત ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પૂર્ણદાઞ્યવત્) પૂર્ણદાઞ્ય એ (તસ્ય તસ્ય ઉપદિદ્યેત) હરેક પ્રમાણની સાથે એકાદશ સંખ્યાનો સંબંધ છે. (કર્મમેદાત્) સમિચાદિ કર્મનો એક હોવાથી (વિવૃદ્ધિઃ) તે પ્રમાણે શક્તિ કરવી એટલે જંચાવન પ્રમાણે થશે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિપોષીય પશુ પ્રકરણમાં ‘દુષ્કાદશ પ્રમાણાન્ યજ્ઞતિ’ આ પ્રમણે પાઠ છે. પાંચ પ્રમાણે છે તેમાં ઉક્તપાઠવધી હરેક પ્રમાણને અગ્રાર વાર અનુક્રિત કરવાનું વિધાન કરવામાં આવે છે તેથી અગ્રાર પંચા પંચાવન પ્રમાણેનું અનુક્રાન કરવાનું મિલ્લ થાય છે. જેવી રીતે પૂર્ણદાઞ્યનો દરેક અનુપાલ સાથે સંબંધ છે તેવી જ રીતે અગ્રારનો સંબંધ પ્રત્યેક પ્રમાણ સાથે છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભવ છે ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત રૂઝ અપિ યા સર્વસંચયત્વાદ્ ચિકારઃ પ્રતીયેત ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) આ જાને સખદો સિદ્ધાંતપશુને સૂચિત કરે છે. (સર્વસંચયત્વાદ્) અગ્રાર સંખ્યા છે તે સમુદાયનો ધર્મ છે. હરેક પ્રમાણનો ધર્મ નથી તેથી. (ચિકારઃ પ્રતીયેત) સમુદાયની આદૃષ્ટિ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દુષ્કાદશ પ્રમાણાન્ યજ્ઞતિ આ વાક્યમાં પ્રમાણને અગ્રાર કરવાનું ને કહ્યું છે તે સમુદાયના ધર્મ તરીકે કહ્યું છે. અર્થાત્ પાંચ પ્રમાણે છે. તેને કળા કરવાથી દર પ્રમાણે થશે અને પછી ઉદકા પ્રમાણની બે વખત આદૃષ્ટિ કરવાથી અગ્રાર પ્રમાણે થશે. આ પ્રમાણે સમુદાયવત્ એકાદશત ધર્મ માનવાથી જ અગ્રાર પ્રમાણે જ થશે. પ્રતિ પ્રમાણને અગ્રાર વખત આદૃષ્ટિ કરી જંચાવન પ્રમાણે કરવાની રીતી જરૂર નથી. એકની સાથે એકાદશનો અન્વય ન હોવાથી પૂર્ણદાઞ્યનું દુષ્કાદશ પશુ અર્થાને છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંતવાદીનું મતભવ છે. ॥ ૨ ॥

પ્રથમાદિ ત્રણ ઉપસદોનો સ્વસ્થાનાદૃષ્ટિ-અધિકરણ.

સ્વસ્થાનાદૃષ્ટિ વિવૃદ્ધિરન્ કૃતાનુવર્ણત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ટ) ‘દ’ સ્થળ સમુદાય જલિની નિદૃષ્ટિ માટે છે. (સ્વસ્થાનાદૃષ્ટિ) પોત પોતાના સ્થાનથી (વિવૃદ્ધિરન્) પ્રત્યેક ઉપસદની બે વખત આદૃષ્ટિ કરવી જોઈએ કારણ કે (કૃતાનુવર્ણત્વાત્) પ્રકૃતિ માત્રમાં એના અનુક્રાનને કમ નિષત કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—‘અગ્નિયવન’ પ્રકરણમાં ‘વજ્રસદઃ’ ઉપસદ નામના ૭ હોમ કરવા જોઈએ એવું વિધાન છે. દીપ્ત-દિવસથી માંડી સોમશિવસ મુખીમાં વચ્ચે ને હોમ કરવામાં આવે છે તેને ‘ઠપસદ’ હોમ કહેવામાં આવે છે. દીપ્ત-દિવસ પછી ચહેડે દિવસે પ્રથમ ઉપસદ હોમ બીજે દિવસે બીજે અને ત્રીજે દિવસે ત્રીજે કરવો એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે ત્રણ ઉપસદ હોમોનું વિધાન છે. પણ અગ્નિયવન પ્રકરણમાં ૭ ઉપસદ હોમો કરવા બતાવું છે માટે એ ત્રણની આદૃષ્ટિ કરી ૭ સંખ્યા પૂર્ણ કરવી જોઈએ. આ આદૃષ્ટિ સમુદાયના રૂપે કરવી નહિ, પણ પ્રત્યેકની આદૃષ્ટિ પોત પોતાના સ્થાનમાં જ કરવી જોઈએ એટલે કે પહેલે

દિવસે પ્રથમ ઉપસહની બે વખત આજ્ઞા કરવી બીજે દિવસે બીજા ઉપસહની અને ત્રીજે દિવસે ત્રીજા ઉપસહની આજ્ઞા કરવી. આનું નામ પ્રત્યેક આજ્ઞા કરીને કરવાય છે. અને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી એક એક વાર ઉપસહ હોમનું અનુષ્ઠાન કરી કરીથી પ્રથમ આદિ ઉપસહનું અનુષ્ઠાન કરવું એનું નામ સમુદાયજ્ઞાતિ કરવાય છે. સમુદાયજ્ઞાતિનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પ્રકૃતિ યાગમાં ને ક્રમ બાંધ્યો છે તેનો બાધ યાય છે. માટે ઉપર જતાબ્યા પ્રમાણે પ્રત્યેક જ્ઞાતિનું અનુષ્ઠાન કરવું. ૧૩ ૩ ૧

સામિધેનોએમાં આગન્યુક મંત્રોનો નિવેશ અતે કરવો. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સમિધ્યમાનવતી સમિદ્વવતી ચાન્તરેણ ધામ્યાઃ સ્વર્ણવાપૃથિવ્યો-

અન્તરાલે સમર્હણાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સમિધ્યમાનવતી) સમિધ્યમાનપદપટિત ઋચા (જ) અને (સમિદ્વવતી) સમિદ્વવત પટિત ઋચાની (અન્તરેણ) વચ્ચે (ધામ્યાઃ સ્વઃ) ‘ધામ્યા’ નામક મંત્રો મૂલવામાં આવે છે. (ધાવાપૃથિવ્યોઃ અન્તરાલે) ધાવાપૃથિવીની વચ્ચે (સમર્હણાત્) સ્વૃતિ રૂપે વર્ણન કરવામાં આવેલ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિશાસ્ત્રમાં પંદર સામિધેની મંત્રો પરિત કરવામાં આવ્યા છે. પછી કરેલામાં આવ્યું છે કે ‘અર્કવિજાતિ મનુષ્યત્વ પ્રતિષ્ઠાકામસ્ય’ જેને પ્રતિષ્ઠાની કૃત્ય હોય તેણે એક સામિધેની બોલવી જોઈએ. હવે એકવીસ મંત્રો બોલવામાં ૧૭ સામિધેનીઓ ખૂટે છે. માટે ૭ મંત્રો ઉમેરવા જોઈએ. પણ પ્રશ્ન એ છે કે આગન્યુક ૭ મંત્રોનો પાઠ ઉક્ત પંદર સમિધેનીઓમાં કય જગ્યાએ કરવો? ‘સમિધ્યમાનોઽપરે’ અને સમિદ્વો અમ આહુતેતિ આ બે મંત્ર વચ્ચે ધામ્યા અર્થાત્ આગન્યુક મંત્રોને પાઠ કરવો. ધીરન્તે હતિ ધામ્યાઃ એવી ‘ધામ્યા’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. સમિધ્યમાનવતી ઋચાને દુલેહની અને સમિદ્વવતી ઋચાને પૃથ્વીની ઉપમા આપી છે. આ ઉપમા આપનાર વાક્યને અર્થવાદ વાક્ય કરેલામાં આવે છે. આગન્યુક ૭ મંત્રો ઉક્ત બન્યા વચ્ચે મૂકવા એ જો અને પૃથ્વી વચ્ચે મૂકવા જરાબર છે. એવા અર્થવાદનો અર્થ છે. ૧૪ ૪ ૧

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તલ્લઙ્કરો વા ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તલ્લઙ્કરઃ) ‘શ્વપાવતી’ ઈત્યાદિ બે મંત્રોનું નામ જ ધામ્યા છે.

ભાવાર્થ :—૭ આગન્યુક મંત્રોનું નામ ધામ્યા નથી પણ ‘શ્વપાવતી’ અર્થાત્ પૃથ્વી-પાજ શબ્દ જેમાં આવે છે એવા બે મંત્રોનું નામ જ ધામ્યા છે. માટે એ શબ્દવાળા બે મંત્રો જ ‘સમિધ્યમાનવતી’ અને ‘સમિદ્વવતી’ ઋચાઓની વચ્ચે મૂકવા. બાકી ચાર મંત્રોનો નિવેશ તો સોધી ઉલ્લેખ જ કરેલો. જો કે ‘ધામ્યા’ શબ્દ યોગિક છે છતાં શ્દિથી તો ઉક્ત બે જ મંત્રોને ‘ધામ્યા’ કરેલામાં આવે છે. શાર એ નીકળે છે કે ‘ધામ્યા’ નામક બે મંત્રો ઉક્ત બે ઋચાની વચ્ચે અને ચાર મંત્રોનો સોધી ઉલ્લેખ પાઠ કરવો. ૧૫ ૫ ૧

‘ ઇણિક્કુમોરન્તે દર્શનાત ’ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ઇણિક્કુમો) ઉચ્છિદ્ધ અને કટુષ્ઠ હન્દવાળા મંત્રોનો મંત્રોમાં પાઠ બતાવી બીજા મંત્રોનો (બન્ને દર્શનાત) ઉપર નિવેશ કરેલો જોવામાં આવવાથી.

આવાર્થ :—ત્રેધાતવીય ઇષ્ટિમાં ‘ પ્રતો બો ઇત્યાદિ ’ ઉચ્છિદ્ધ હન્દવાળા અને પ્રહોત્રે દ્યૌર્ વચ ઇત્યાદિ ‘ કટુષ્ઠ હન્દવાળા મંત્રોનો ’ સમિધમાનવતી અને સમિધ વતી ‘ ઋચાઓની વચ્ચે પાઠ કરી અન્ને ત્રો તે જાનિતા ઇત્યાદિ ચાર મંત્રોનો અંતમાં પાઠ કર્યો છે. એથી રૂપદ થાય છે કે ‘ કાપ્યા ’ એ નામ આગનુક હશે મંત્રોનું નથી. પણ ઉપર બતાવેલા બે મંત્રોનું જ નામ છે અને તેનો વચ્ચે પાઠ પણ કર્યો છે આ ઉપરથી અધિકરણનો સાર એ નીકળે છે કે ‘ કાપ્યા ’ સંદર્ભવાળા બે મંત્રોનો વચ્ચે પાઠ કરેલો અને બીજા આગનુક ચાર મંત્રોનો અંતમાં પાઠ કરેલો આ પ્રમાણે એક વીચ મંત્રોનું અનુવચન કરવું અને એકવિદ્યતિ મનુષ્યના પ્રતિષ્ઠાકામસ્ય એ વિધિવાક્યનું આજ રહસ્ય છે. ॥ ૬ ॥

‘ બદિષ્પવમાનમાં આગનુક મંત્રોનું પર્વાસ પછી સ્થાન છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્તોત્રવિષ્ણુઘોષદિષ્પવમાને પુરસ્તોત્પર્વાસવાગ્નત્તયઃ

સ્વ્યુઃ તથાહિ દૃષ્ટં દ્વાદશાહ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ઘદિષ્પવમાને) “ બદિષ્પવમાન ” નામક સ્તોત્રમાં (સ્તોત્ર વિષ્ણુઘો) આગનુક મંત્રોથી સ્તોત્રમાં જે દૃષ્ટિ કાવામાં આવે છે તેને ત્રી (ચાગ્નત્તય) આગનુક મંત્રો (પર્વાસ પુરસ્તાત) પર્વાસની પહેલાં (સ્વ) મૂકવા જ્યેષ્ઠએ (હિ) કારણ કે (દ્વાદશાહ) ‘ દ્વાદશાહ ’ નામક યાગમાં (તથા) તે પ્રમાણે (દૃષ્ટમ) જોવામાં આવી છે.

આવાર્થ :—‘ યોગિષ્ઠોમ ’ નામક યાગમાં બદિષ્પવમાન સ્તોત્રમાં તથ્ય ત્ય છે. સ્તોત્ર એટલે રજુતિના મંત્રો, ત્ય એટલે તથ્ય ઋચાઓ અર્થાત્ તથ્ય ઋચેદના મંત્રો તથ્ય ત્ય એટલે તથ્ય ત્રિક ત્રિક એટલે તથ્યનો જમુકાપ. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે તથ્ય ત્રિક એટલે નવ મંત્રો. બદિષ્પવમાન સ્તોત્રમાં તથ્ય ત્રિક અર્થાત્ નવ ક્રમેથી ઋચમંત્રો હોય છે. એ તથ્ય ત્રિકોના અનુક્રમે આ પ્રમ છે નામ છે. (૧) સ્તોત્રીય (૨) અનુષ્ઠ (૩) પર્વાસ હવે ‘ ઇષ્વરિણ મતિરુત્તેજ પ્રજાકામ યજ્ઞેત્ ’ એકવીસ મંત્રોથી ‘ અતિસત્ર ’ નામક ૧૨૧ વડે પ્રાગની છઠ્ઠા રાખનાર યજ્ઞમાં યાગ કરાવેલો. આ વાક્યમાં બદિષ્પવમાન સ્તોત્રમાં મંત્રોની વૃદ્ધિ કરવામાં આવી છે અર્થાત્ નવસંખ્યાક મંત્રોની જગ્યાએ એકવીસ મંત્રોથી રજુતિ કરવા જણાવ્યું છે. તથ્ય ત્યથી નવ મંત્રો તો સિદ્ધ છે જ છાત્રી જ ચાર ત્ય એમાં ઉમેરવા જોઈએ. આ ચાર ત્યો ઋચેદર્શનો લેવા જોઈએ એટલે એક વીસ મંત્રો પૂરા થાય એ ચાર ત્યો અર્થાત્ આગનુક ચાર મંત્રોનો નિવેશ કર્યા કરેલો એ ૫૪ છે. બહી પૂર્વ-પક્ષનું એવું માનવું છે કે ‘ પર્વાસ ’ નામક ત્યની પહેલાં આગનુક ત્યોનો સનિવેશ કરેલો. કારણ કે દ્વાદશાહ નામક યાગમાં એ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ સ્તોત્રીયનુષ્ઠોરનન્તર મગ્નુકા ક્ષવ રૂદ્રસ્ય પરિણાઃ ’ સ્તોત્રીય અને અનુષ્ઠ ત્ય પછી આગનુક ‘ વૃણવત્ ’ શબ્દ જેમાં આવે છે

એવી જાયાઓનો સંનિવેશ કરવો. આ પ્રમાણે સુમેધિની નામક ટીકામાં પણ લખ્યું છે. આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષના મતે પર્વાસનામક તૃતીય પહેલું આગન્યુક ન્યાયોનો સંનિવેશ કરવો. ॥ ૭ ॥

પર્વાસ इति चान्ताख्या ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(૪) અને (પર્વાસ) પર્વાસ (इति) એવી (ચાન્તાખ્યા) બદ્ધિપ્રમાણ સ્તોત્રમાં જે અન્તિમ તૃતીય આવે છે તેનું નામ છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં ' પર્વાસ ' કહેને કહેવો એનો ઉત્તર છે. બદ્ધિપ્રમાણ સ્તોત્રમાં જે ત્રણ તૃતીયો ખતાબા છે તેમાં જે છેલ્લો તૃતીય છે તેનું જ નામ પર્વાસ છે. ભાષામાં પણ પર્વાસનો અર્થ ' છેલ્લો ' થાય છે જેમકે કોનસ્ય પર્વાસઃ અર્થાત્ એતરનો છેવટનો ભાગ આ પ્રમાણે પર્વાસ એ અતિમ જાનની સંજ્ઞા છે. ॥ ૮ ॥

सिद्धांत सूत्र

अन्ते वा तदुक्तम् ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(૫) આ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અન્તે) પર્વાસની પછી જ (તદુક્તમ) આગન્યુક મત્રોનો નિવેશ કરવાનું કહ્યું છે.

ભાવાર્થ :—એકવીસ મત્રોની સંખ્યા પૂરી કરવા માટે જે ચાર ત્રિઃ ત્રણ તૃતીયાઓમાં ઉમેરવા પડે છે, તે મત્રો છેલા પર્વાસ નામક તૃતીય પછી જ મૂકવા, અર્થાત્ છેલ્લે મૂકવા પર્વાસની અમળ નહિ ॥ ૯ ॥

वचनात् द्वादशाहे ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(૬) પણ (વચનાત્) વાક્ય વિશેષને લીધે (દ્વાદશાહે) દ્વાદશાહ નામક ચાગમાં મધ્યમાં નિવેશ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશાહ ચાગમાં તે મધ્યમાં સંનિવેશ કરવા માટે ખાસ વાક્ય છે તેથી એ વાક્યના બળથી મધ્યમાં નિવેશ કરવો. પણ અતિશય ચાગમાં વાક્યવિશેષ ન હોવાથી મધ્યમાં નિવેશ કરવો નહિ, ॥ ૧૦ ॥

अतद्विकारश्च ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(૭) અને (અતદ્વિકારઃ) દ્વાદશાહ ચાગનો વિકાર અતિશય ચાગ નથી.

ભાવાર્થ :—અતિશય દ્વાદશાહ રાત્રનો વિકાર નથી તેથી દ્વાદશાહ ચાગમાં જેમ મધ્યમાં આગ વુક મત્રોનો સંનિવેશ થાય છે તેમ અતિશય ચાગમાં મધ્યમાં સંનિવેશ કરવો નહિ. પણ અન્તે જ સંનિવેશ કરવો ॥ ૧૧ ॥

तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વિકારે) તેના વિકૃતિ ચાગમાં (જાણે) પણ (અપૂર્વત્વાત્) વાક્ય વિશેષ વિધા-યક રૂપે ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદયાદના વાગતી વિરૂતિ થાયો ને અકીત સત્ર આદિ છે તેમાં પણ આગ-
તુક મંત્રોનો અંતમાં જ સંનિવેશ કરવો. કેવળ વૃષણવત્ સંવદવાળી ને જાણ્યો. હોય તેના જ
માત્ર હાદયાદના વિરૂતિ થાયોમાં પર્વાસની પહેલાં નિવેશ કરવો. બાકી બીજી બધી આગંતુક
જાણ્યોનો અંતમાં સંનિવેશ કરવો. સમગ્ર અધિકરણનો સાર એ ॥ કે અતિરાત્ર વાગમાં આગ-
તુક મંત્રોનો સંનિવેશ પ્રવાસની પાછળ અંતે જ કરવો. ॥ ૧૨ ॥

અહિધ્વપમાનમાં આગતુક સામમંત્રોનો મધ્યમાં નિવેશ છે. '

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

અન્તે કૃત્તરયોર્વિધ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્ર) 'વુ' સંબંધ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. '(વજ્રકો.) માધ્યંદિન પવમાન તથા
આર્ભવ પવમાન (અન્તે દખ્યાત) ઉદક્ષા તૃચમાં મૂકવા.

ભાવાર્થ :—વિવૃદ્ધરતોમક કેતુઓમાં માધ્યંદિન સવનના આર્ભવ અને પવમાનમાં
સામમંત્રોનો આગમ કરવામાં આવે છે. આ સામના મંત્રો ઉપર કહેલા ત્રણ તૃચોમાં ઉદક્ષા તૃચમાં
મૂકવા. અર્થાત્ ઉદક્ષા તૃચના મંત્રો બોલીને પછી ગાવા. આવો પૂર્વપક્ષવાદીને મત છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અપિ વા ગાયત્રીવૃહત્યનુદુષ્ટુ ષચનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ સંબંધો સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (ગાયત્રી વૃહત્યનુદુષ્ટુ) માધત્રી
બૃહતી અને અનુષ્ટુપ છંદવાળા મંત્રોમાં આગંતુક સામમંત્રોનો નિવેશ થવો જોઈએ. (વચનાત્)
ઠારણ કે એને માટે વાક્ય છે.

ભાવાર્થ :—ત્રીણિ હ વૈ યજ્ઞસ્યોદરાણિ ગાયત્રી વૃહતી અનુષ્ટુપ ચ અગ્રણ્યવન્તિ અતપ્રકોદ-
વન્તિ આ વાક્યવિશેષથી આગતુક સામ મંત્રોનો મધ્યમાં નિવેશ કરવો જોઈએ. ઉક્ત
વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. યજ્ઞના ગાયત્રી, બૃહતી અને અનુષ્ટુપ આ ત્રણ છંદવાળા મંત્રો
યજ્ઞના ઉદ્દેશ્ય છે. એમાં જ આવાપ કરવો. અર્થાત્ વધારાના મંત્રો મૂકવા અને એમથી જ
ઉદ્ધાપ કરવો. નહિ આવાપ એટલે આગતુક મંત્રોને દાખલ કરવા અને ઉદ્ધાપ એટલે
મંત્રોને ઠાડવા. "તજા તે જાતમન્થત" આ માધ્યંદિન પવમાનનો ગાયત્રી છંદ
વારો આદ્ય તૃચ છે. અને 'સ્વાદિષ્ટ્યા' ઇત્યાદિ આર્ભવ પવમાનનો તૃચ છે. માટે એ તૃચોમાં
જ આગતુક સામ મંત્રોનો આવાપ કરવો. ત્રિષ્ટુપ અને જમતી છંદવાળા તૃચમાં સામનો
આવાપ કરવો નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધાંત એ નિકળે છે કે અતિરાત્ર વાગમાં ને અહિધ્વપમાન
રતોજ ગાવામાં આવે છે તેમાં સામ મંત્રની ને શ્રદ્ધિ કરવામાં આવે ॥ તે શ્રદ્ધિ મધ્યમાં જ
કરવી અન્તમાં નહિ. ॥ ૧૪ ॥

‘ અથ અને ઇષ્ટકા આદિ કેતુ અને અગ્નિના શેષ છે. ’ એ

અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

મદેષકમૌપાનુવાક્યં સવનચિત્તિરોપઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(મૌપાનુવાક્યમ્) અનારભ્ય પશિત (મદેષકમ્) મદ અને ઇષ્ટકા
(સવનચિત્તિરોપઃ સ્યાત્) સવન અને ચિત્તના શેષ છે.

ભાવાર્થ :—જદાપ્યં યદ્વળતિ અદાભ્યનામક મહને લે છે અંતુ યદ્વળતિ ' અંતુ નામના મહને લે છે. તથા ત્રિવિણીસ દધાતિ ત્રિવિણી નામક ઇષ્ટકા મૂકે છે અને ત્રિવિણીસદધાતિ વળિણી નામક ઇષ્ટકા મૂકે છે. આ દેકાણે અદાભ્ય અને અંસુનું મહણ કરણું એ સવનને શેષ છે. કારણ કે એનાથી સવન થાય છે. અને ઇષ્ટકા ચિતિને શેષ છે. કારણ કે ઇષ્ટકાથી કુંડ બનાવાય છે. આણું પૂર્વપક્ષનું ચાલણું છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ક્ષત્વાગ્નિશેષો યા ચોદિતત્વાદચોદના તુ પૂર્વસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંતપક્ષને યથે છે. (ક્ષત્વાગ્નિશેષઃ) જ્ઞા અને અગ્નિના શેષ છે. (ચોદિતત્વાદ) વિધાન હોવાથી (પૂર્વસ્ય તુ) અને પૂર્વે સવન અને અગ્નિના અંગ તરીકેનું વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મહણું મહણ એ કણનું અંગ છે અને ઇષ્ટકાનું ઉપધાન અગ્નિનું શેષ છે. સવન અને ચિતિ એ બન્ને હજવાળા નથી. જનારબ્ય પકિત અર્થેના હજવાળા સાથે અવશ્ય મર્મ્ય હોવો જોઈએ. હજવાળા તો યાગ અને અગ્નિ છે. યાગ અને અગ્નિચયનનું હજ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે, સવન અને ચયન સાથે જે સંબંધ બતાવ્યો છે તે તો યોગ છે કારણ કે સવન પણ યાગને માટે જ હોય છે ચયન અર્થાત્ ઉરોથી કુંડનું બનાવણું તે પણ અગ્નિ રચાપન માટે જ હોય છે. આ કારણથી યાગ અને અગ્નિ સાથે સવન અને ઇષ્ટકાનો મુખ્ય સંબંધ થાવો અને તેના જ એ અર્થો છે એમ ચાલણું એજ સિદ્ધાંત છે.

“ ત્રિવિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું મધ્યમચિતિમાં ઉપધાન કરવું. ”

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

અગ્ને સ્યુરભ્યવાયાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અગ્ને) ત્રિવિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન અંતિમ ચિતિમાં (સ્યુઃ) યત્ જોઈએ (અભ્યવાયાત્) એમ કરવાથી પ્રકરણ પકિત ઇષ્ટકાઓનું પરસ્પર વ્યવધાન થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપ્રકરણ પકિત બ્રાહ્મણ વાકયથી જેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. એવા અગ્નિની અંગમૂલ પૂર્વોક્ત ત્રિવિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન અંતિમ ચિતિમાં થતું જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષવાદીઓનો ચલ છે. જે કુંડની નિષ્પત્તિમાટે ઇષ્ટકાઓનું ચયન થાય છે એમાં પાંચ ચિતિ હોય છે. હવે જે અપ્રકરણ પકિત ત્રિવિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું મધ્યમ ચિતિમાં ઉપધાન કરવામાં આવે તો પ્રકરણ પકિત ઇષ્ટકાઓના ઉપધાન પરસ્પર વ્યવધાન ઉત્તર થાય છે. પણ જે ચાર ચિતિઓમાં પ્રકરણ પકિત ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન કરી અંતિમ ચિતિ એટલે પાંચમી ચિતિમાં ઉપધાન કરવામાં આવે તો કમનો કાંચ થતો નથી અને વ્યવધાન પણ થતું નથી, માટે અંતિમ ચિતિમાં અપ્રકરણ પકિત ત્રિવિણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન કરવું. ॥૧૭॥

શિશુદર્શનાચ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ — (ચ) એ (શિશુદર્શના) વિંગ વાક્ય હોવાથી.

બાવાર્થ. — આત્મજ્ઞ તા ઉત્તમા ચિત્તિન્યા અન્યા ઉપદયતિ નિરાશ્રિત ઇષ્ટાઓનું સ્થાન અનિશ્ચયિત છે. આ વિંગ વાક્યથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે અપ્રકરણ પદિત ચિત્તિથી ઇષ્ટાઓનું સ્થાન અનિશ્ચયિત છે. જે અપ્રકરણ પદિત ઇષ્ટા છે તે નિરાશ્રિત ઇષ્ટાઓ કહેવાય છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર મધ્યમાયાં તુ વચનાદ્ ગ્રાહ્યવત્ય ॥ ૧૯ ॥ -

પદાર્થ :— (તુ) 'તુ' સજ્ઞ દૂરવક્ત્રના નિશ્ચય માટે છે. (ગ્રાહ્યવત્યા) જે અપ્રકરણ પદિત છે છતાં એઓનું વિધાન બાહ્ય વાક્યથી થયું છે તે ઇષ્ટાઓનું (મધ્યમાય) ઉપધાન મધ્યમ ચિત્તિમાં થયું છે એ. (વચનાદ્) એને માટે આસ વચન હોવાથી.

બાવાર્થ — વિંગ, કમ અને સમાખ્યાથી એનું સ્થાન નિશ્ચિત નથી પણ કેવળ બાહ્ય વાક્યથી વિદિત છે. તેથી ઇષ્ટાઓનું ઉપધાન મધ્યમ ચિત્તિ કરવું એવું છે કારણ કે, તેને માટે આસ વચન છે જોઈએ, તા જ્યારે ગ્રાહ્યવતીચિત્કામિકાનાચાત્ સમ્યક્તાનુપદયાર આ વચન અપ્રકરણ પદિત ઇષ્ટા હોવા છતાં કેવળ આજ્ઞા સાંભળી શકના વાક્યથી તેઓનું મધ્યમ ચિત્તિમાં ઉપધાન કરવા વિધાન છે, તેથી મધ્યમ ચિત્તિમાં જ ઉપધાન કરવું એજ પિદ્ધાંત છે. ॥૧૯॥

સોઃ પૃથ્વા નામક ઇષ્ટકા પહેલાં ચિત્તિથી આદિ ઇષ્ટકાનું ઉપધાન કરવું
એ અધિકરણને રૂપક કહે છે.

ગ્રાહ્યોવપૂર્ણાયા તસ્યા સપૂર્ણાર્પણાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ — (તસ્યા) સોઃ પૃથ્વા નામવાળી ઇષ્ટકા (સપૂર્ણાર્પણાત્) સિદ્ધ પૂરણ કરવા માટે હોવાથી (લોકપૂર્ણાયા ગ્રાહ) સોઃ પૃથ્વા નામક ઇષ્ટકાની પહેલાં ઉપધિત કરવી.

બાવાર્થ — ચિત્તિની ઉપદયતિ. ચિત્તિની ઉપદયતિ. મૂલેષ્ઠકા ઉપદયતિ ચિત્તિથી પશ્ચિમથી અને જ્યેષ્ઠકાઓનું ઉપધાન સોઃ પૃથ્વા નામક ઇષ્ટકા પહેલાં કરવું એ. કુંડલી ભીતી અશ્વત્થી વચ્ચે વચ્ચે જિહ્વા રહી જાય છે તેને પૂરી દેવા માટે એ ઇષ્ટકા વપરાય છે તેને સોઃ પૃથ્વા ઇષ્ટકા કહેવાય છે. એ સોઃ પૃથ્વા પછી ઇષ્ટકા ઇષ્ટકાઓ મૂળમાં આવે છે તે જિહ્વા પૂરવાના રામમાં આવે નહિ માટે ચિત્તિથી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન. સોઃ પૃથ્વા. પશ્ચિમથી. ઉપધાન. પહેલાં થવું એ. પછી નહિ. ॥ ૨૦ ॥

કદિથી સ રક્ત યથેસા અગ્નિમાં અગ્નિહોવાદિય અવધાન કરવું એ. એ
એ અધિકરણને રૂપક કહે છે.

સંસ્કરે કર્મ સંસ્કારાણા તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :— (સંસ્કરે) પરાધાન ઇષ્ટકા સંસ્કારથી જ સુખ થયેલા અગ્નિમાં (કર્મ)

અગ્નિહોત્ર ૩૫ ઠમ્ કરતુ નોઈએ. (સંસ્મરણમ્) ઉક્ત સંસ્કારે (તદર્થત્વાત્) ઠમ્ કરવાને માટે જ પૂર્વ સંસ્કાર અપેક્ષિત હોય છે,

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાધાન ઠમ્ પછી તુરતજ તેમાં અગ્નિહોત્ર ૩૫ ઠમ્ કરવું નહિ, પણ અગ્ન્યાધાન ઠમ્ પછી દ્વાદશ્યુ યજિયુ અહુનિર્વપેત્ નાર સત્તિ સુધી પવમાન ઇષ્ટિએ કરવી નોઈએ. માટે પવમાન ઇષ્ટિએથી અગ્નિ સ રૂપ થવ પડી તેમાં અગ્નિહોત્ર ૩૫ ઠમ્ કરવું. આધાન અને પવમાન ઇષ્ટિએથી જ આહવનીય સિદ્ધ થાય છે. કેવળ આધાનથી આહવનીય અગ્નિની સિદ્ધિ થતી નથી. આહવનીયત્વ ૩૫ ઠમ્થી સિદ્ધ થયેલા અગ્નિમાંજ અગ્નિહોત્ર ઠમ્ કરવું. એટલે આધાન પછી તેરમા દિવસથી આહવનીય અગ્નિમાં અગ્નિ હોત્રાદિ ઠમ્ કરવું એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૨૧ ॥

અનન્તર ચ વતે સદ્ગતત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનન્તરમ્) આધાન પછીના જે વત હોય તે (વતમ્) વતતો ઇષ્ટિ પહેલાં પણ કરવાં (સદ્ગતત્વાત્) આધાન પછી તેની ઉત્પત્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘આહિતામિનિ’ ક્ષિપ્ત દાર્શન્યાદણ્યત્’ આહિતાગ્નિએ લીધું લાકડું અગ્નિમાં મૂકવું નહિ ઇત્યાદિ જે મનો છે તે આહિતાગ્નિ પુરુષકર્તૃક હોય છે એ મનો તે અગ્ન્યાધાન પછી તુરત કરી શકાય છે, માગ્ય કે અગ્ન્યાધાન એ મનોને માટે જ હોય છે. આધાનથી સરૂદત થયેલો અગ્નિ મનોનું નિમિત્ત કે અર્થોત્પવમાન ઇષ્ટિ પહેલાં મનો તે વધ શકે પણ અગ્નિહોત્ર ૩૫ ઠમ્ તે પવમાન ઇષ્ટિ કરી લાંબા પછી થઈ શકે છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

પૂર્વે ચ લિપ્તવર્ણનાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (પૂર્વમ્) પવમાન ઇષ્ટિ પહેલાં અગ્નિ હોત્ર કરવાં છે (લિપ્તવર્ણનાત્) લિપ્ત વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમિ’ ને ગગમિહોત્રેનાનુવન્તિ’ આધાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિની પાછળ અગ્નિહોત્ર હારા નાવ છે. આ વાક્યનો એ ભાવ છે કે અગ્ન્યાધાન પછી તુરતજ ખીળ દિવસથી અગ્નિ હોત્ર કરવો નોઈએ. પવમાનેષ્ટિ હારા સંસ્કાર થયા પછી જ આહિત અગ્નિમાં અગ્નિ-હોત્ર કરવો એવો કરો નિયમ નથી. ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વપક્ષનું સમાધાન અર્થવાદો વાર્યસ્ય ચિદમાનત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સૂચવે છે (અર્થવાદઃ) ઉક્તવાક્ય અર્થવાદ છે કારણ કે (અર્થસ્ય) સ્વૃતિ ૩૫ અર્થ એમાં (ચિદમાનત્વાત્) ચિદમાન હોવાથી

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્ય આધાન પછી નિત્ય અગ્નિહોત્રાદિ ૩૫ઠમ્ની કરતવ્યતા બતાવતું નથી. આધાનના અર્થત્વાત્ “ વૃણી હોમ ” નું એ વાક્ય મત્ર સ્તોત્રક કે વ્રજાદિનો મંગારાન્તે હોતવ્યમ્, અમિહોત્ર ન હોતવ્યમ્, ચવતુષા જુહુયાન્, અચાર્શ્વમાહુતી જુહુયાન્, વદિ ન જુહુ-યાન્ અમિ, પરાપતેત્ ત્વમિમેવ હોતવ્યમ્ આ વાક્યમાં અગ્ન્યાધાન પછી વૃણી હોમ કરવાનું

વિધાન છે. પવમાન ઇષ્ટિ પહેલાં અગ્નિહોત્ર કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. તુષ્ટી હોમ એટલે મંત્ર બોલ્યા વગર હોમ કરવો. અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ તો પવમાન ઇષ્ટિએ યજ્ઞ ગયા પછી કરતો છે. ॥ ૨૪ ॥

ન્યાયવિપ્રતિષેધાદ્ય ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (ન્યાયવિપ્રતિષેધાદ્ય) શ્રદ્ધાવાદી વાક્યમાં અગ્નિહોત્ર કરવાનો ૨૫૮ નિર્ણય જણાય છે.

ભાવાર્થ :—શ્રદ્ધાવાદી-વાક્યમાં અગ્નિહોત્ર ન હોત્વમ્ આ વાક્યમાં આધાન પછી પુરત અગ્નિહોત્ર કરવાનો ૨૫૮ નિર્ણય છે. એટલે ભાવ એ નીકળે છે કે અગ્નિહોત્ર કર્યા પછી અગ્નિહોત્રથી અતિરિક્ત તુષ્ટી હોમ કરવો. અને પવમાન ઇષ્ટિએ તે અધિકૃત અગ્નિ સંસ્કૃત યજ્ઞ ગયા પછી તેમાં અગ્નિ હોત્રાર્થે ૩૫ કર્મ કરવું જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

‘અગ્નિચિદ્ધર્ષણાદિ પ્રતોતું કલ્પનામાં અનુધાન ઇ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સંચિતે ત્યગ્નિચિપુક્તે પ્રાપ્તિશિષ્ટસ્ય ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ઇ) ‘ઇ’ આ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (સંચિતે) અગ્નિનું સ્થપન થઈ રહ્યા પછી (અગ્નિચિપુક્તમ્) અગ્નિચિત્તે પુરત વાક્યમાં ચિહ્નિત વત કરતો છે (નિમિત્તસ્ય) સ્થપન અનુધાન ૩૫ નિમિત્ત (પ્રાપ્તિ) પ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘અગ્નિચિદ્ ધર્ષણે ન યાવેત્’ વરચાદ વરસનો હોય ત્યારે અગ્નિચિત્ પુરતે હોત્રનું નહિ. ન જિવ્યયુક્તમ્ એ સંમત પશ્ય કરવો નહિ. આ મનો સ્થપનમાત્ર સંપૂર્ણ થયા પછી કરવાનાં હોય છે, કારણ કે મનનું નિમિત્ત સ્થપન છે. નિમિત્ત આવ્યા પછી નેચિત્તિક પ્રતોતું અનુધાન કરવું જોઈએ. આપું પૂર્વ પક્ષવાદીનું મતનું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

વ્રતવન્તે વા પ્રયોગવત્ત્વામાવાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વ્રતવન્તે) કલ્પપૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી ઉક્ત પ્રતો કરતો છે કારણ કે (પ્રયોગવત્ત્વામાવાત્) સ્થપન પછી અનુધાન બોધક કાંઈ વાક્યનો પ્રયોગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત પ્રતો કરવું અનુધાન કર્યા પછી કરવાનાં હોય છે. કારણ કે અગ્નિચિત્ ચિત્તિરૂપ અગ્નિમાં જેણે થયું કર્યું હોય તે પુરુષનું નામ અગ્નિચિત્ છે કારણ કે ‘અગ્ની ચે’ ૩-૨-૮૧. આ પાછીશીવ સત્ત્વથી અગ્નિ ઉત્પન્ન રહેતાં નિ ધાતુને ભૂતકાળમાં ક્રિપ્રસંગ લાગે ॥ એટલે ન્યાં સુધી કરવું અનુધાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી પુરુષનું નામ અગ્નિચિત્ થઈ વક્રનું નથી. મારે અગ્નિચિત્ સાથે જોડાયેલાં ને મનો છે તે જેણે ચિત્તિ ૩૫ અગ્નિમાં અર્પણ ચિત્તિ સાથે અગ્નિમાં કરી લીધો હોય તેણે જ કરવાનાં છે. કેવળ જેણે સ્થપન કર્યું હોય અને કરવું

અનુદાન ન રહ્યું હોય તેને ઉક્ત મન કરવાનો નિયમ સામ પડ્યો નથી માટે જેણે કંઈ કરી લીધો હોય તેણે જ એ મનો કરવાના છે. આથી સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૭ ॥

અગ્નેઃ કર્મત્વનિર્દેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :— (અગ્નેઃ) અગ્નિનો (કર્મત્વ નિર્દેશાત્) કર્મ તરીકે નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :— ‘ય એવં દિદ્વાજ જ્ઞામિં વિજુતે’ આ વાક્યમાં અગ્નિપદ પછી ખીજી વિધિ-ક્રિયાનું શ્રવણ થાય છે. માટે ક્તુર્ગીષ્ણતતમં કર્મ એ અનુશાસન પ્રમાણે અગ્નિ એ ઇષ્ણતતમ કર્મ છે એટલે જ્યેષ્ઠ અગ્નિ માર્ગેવેત અપન કર્યા પછી તેમાં અગ્નિનું આધાન કરવું. કારણ કે અપન અર્થાત્ કુંડનું નિર્માણ અગ્નિને માટે જ હોય છે. માટે અગ્નિથી કુંડરૂપ કાર્ય અંગ સહિત પૂર્વ કરવું. આ સંપૂર્ણ કંઈ ૨૪ કાર્ય જોતું નિમિત્ત છે તેથી કંઈ કર્યા પછી જ અગ્નિ-ચિત્ત પુરણે ઉક્ત મનો કરવાં જોઈએ. આજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૮ ॥

‘દીક્ષા’ ઇષ્ટિથી સિદ્ધ થઇ શકે છે. એ અધિકરણને હવે સ્પષ્ટ કરે છે.

પરેણાપેદનાદ્ દીક્ષિતઃ સ્વાત્ સર્વદોક્ષામિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :— (પરેણ) પર-અધ્યયનું વડે (આવેદનાત્) નિર્દેશ કરવાથી (દીક્ષિતઃ સ્વાત્) દીક્ષિત થાય છે. (સર્વઃ) પૂર્વ ઉદાહૃત બધાં વાક્યો સાથે (દીક્ષામિસમ્બન્ધાત્) દીક્ષાનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :— ‘જાપ્યવૈષ્ણવમેકાદશકપાલં નિર્વપેદ્ દીક્ષિત્યમાન’ જે દીક્ષા હેનાર હોય તેણે અગ્નિ અને વિષ્ણુદેવાવાળા અગ્નિપદ ૪૫૫૮માં સિદ્ધ કરેલા પુરોહિતનો નિર્વાન કરવો. તથા જ્યેષ્ઠ દીક્ષવતિ, મેઘલયા દીક્ષવતિ, કૃષ્ણાગ્નિનિર્વ દીક્ષવતિ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ૬૩ આદિ જે પદાર્થો અતાપ્યા છે તે બધા દીક્ષાનું કારણ છે. વળી ‘પરેણ = અધ્યયન આવીદનાતિદેવાપૂજનવીક્ષિદાનં’ પ્રાક્ષણ જ્ઞાતિ નિર્દેશાદ્યુપસૃ’ અર્થનુસાર મહત્તમમાં બેઠેલાએને જાહેર કરે કે આ આઠાણ દીક્ષિત થયા છે. એટલે આ બધા કારણો દીક્ષા પ્રાપ્ત કરવાના છે એવું પૂર્વ પક્ષનું માનવું છે. એકને કારણ માનવું અને બીજાને ન માનવું એમાં કશું વિનિમય જણાતું નથી. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થો દીક્ષાનાં કારણ છે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર દશ્યન્તે ઘા તદર્થા દ્વાવિશેષાર્થસમ્બન્ધાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :— (ઘા) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (દશ્યન્તે) ઇષ્ટિ થઇ રહ્યા પછી જ દીક્ષા થાય છે. (તદર્થા) દીક્ષાને માટે જ ઇષ્ટિ હોય છે (દિ) કારણ કે ખીજી પદાર્થો (દ્વાવિશેષાર્થ સમ્બન્ધાત્) ક્રિયા વિશેષથી સ્વયં હોય છે અને કેવળ દ્રવ્ય રૂપ અર્થોની સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :— દીક્ષાનું કારણ કેવળ ઇષ્ટિ જ છે. ઇષ્ટિમાં દીક્ષાની જનકતા છે એ પણ કેવળ સાત્ત્વ ગુણ જ છે એમાં કોઈ ભૌતિક તત્ત્વ અગમી આવે એમ નથી. દીક્ષાતત્ત્વ રૂપ ધર્મ અલૌકિક છે તેને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્રિયા જ સમર્થ છે. દેવ મેખલા આદિ દ્રવ્ય નહિ. જેણે દીક્ષા

દેવી હોય તેજી નિર્વાપ કરવો અર્થાત આગ્નિનેજીવ એકાદશકપાલ પ્રગોડાચથી ઇષ્ટિ કરવી. આ મુત્રનો સિદ્ધ ત ઇષ્ટિએ નિષેધ છે કે ઇષ્ટિ જ દીક્ષાનું, કારણ કે ગ્રીભ પદાર્થો નહિ. ॥ ૩૦ ॥

સમાધ્યાનં ચ તદ્વત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમાધ્યાનમ્) દીક્ષણીય આ સમાધ્યા પણ (તદ્વત્) ઇષ્ટિ-નેજ દીક્ષાના અભ્યાસચરિત હેતુ તરીકે જતાવે છે.

ભાવ.ર્થ :—ઉક્ત ઇષ્ટિને ' દીક્ષણીયા ' એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ દીક્ષણીય સમાધ્યા પણ ત્યારેજ નિદ્ય ચંદ્ર એકે જગારે ઇષ્ટિને જ દીક્ષાનું કારણ માનવામાં આવે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દંડ આદિનું કારણ કલું એ દીક્ષાનું કારણ નથી, પણ ઇષ્ટિ જ કારણ છે. ॥ ૩૧ ॥

' કામ્ય ઇષ્ટિઓનું અનિષ્ઠમથી અનુષ્ઠાન કરવું ' એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપૂજા સૂત્ર અજ્ઞપત્ત્વ મત્તુનામાનુષ્ઠ્યેન્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞપત્ત્વ) અગોમાં જેમ કમ હોય છે તેમ (કત્ત્વ) ઇષ્ટિઓમાં પણ (માનુષ્યમ્) કમ હોય છે.

ભાવ.ર્થ :—' દેન્દ્રામમેકાદશકપાલં નિર્વૈત્ત પ્રગાવામઃ ' ઇત્યાદિ કામ્ય-ઇષ્ટિઓના પાઠ કર્યો છે, માટે તેઓનું અનુષ્ઠાન પણ કમથી જ કરવું જોઈએ. પ્રથાભદિ અંગોનું અનુષ્ઠાન જે કમ પૂર્વક કરવામાં આવે છે તેમ કામ્ય ઇષ્ટિઓનું અનુષ્ઠાન પણ કમ પ્રમાણે જ કરવું જોઈએ. આવો પૂર્વપ્રકાશનો મત છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન વા ॥ સમ્યગ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વજ્ઞાની નિશ્ચિત સૂચવે છે. (અસમ્યગ્વાત્) કામ્ય ઇષ્ટિઓના અરપરસ સંબંધ (ન) ન હોવાથી કમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું નહિ

ભાવ.ર્થ :—એક કામ્ય ઇષ્ટિને બીજી કામ્ય ઇષ્ટિ સાથે કેષ્વજી જ્વલનો સંબંધ હોવો નથી માણસની અદર કામનાઓ પણ કેષ્વ કર્યો ઉત્પન્ન થઈ નથી માટે કામ્ય ઇષ્ટિઓ પાઠના કમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવાની કોઈ આવરણતા નથી. અનુષ્ઠાન કરનારે કચ્છા પ્રમાણે કામ્ય ઇષ્ટિઓ કરવી. આવો સિદ્ધાંતવાદીનો મત છે. ॥ ૩૩ ॥

કામ્યવાચ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (કામ્યવાચ) કામ્ય હોવાથી.

ભાવ.ર્થ :—કર્ષ દ્વચ્છા કરારે ઉત્પન્ન થાય કોનો કરો પણ નિષ્ઠ નથી, અનિષ્ઠમથી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે માટે વાતપ્રકાર કામ્ય ઇષ્ટિઓમાં પણ નિષ્ઠ નથી. પાઠ કમ પ્રમાણે

૧૩મ્ ઇષ્ટિઓ કરવા જતાં કર્તાના ક્ષતિઓનો ભાગ વાળ છે માટે કર્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઇષ્ટિઓનું અનુક્રમ કરવું, પાઠ કેમ પ્રમાણે નહિ. ૥ ૩૪ ॥

આનર્થવ્યાપ્તિ ચેત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(આનર્થવ્યાપ્તિ) પાઠ કેમ અનર્થક થઈ જશે (ક્ષતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તે (ન) તે પશુ ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—જો ૧૩મ્ ઇષ્ટિઓ કર્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવામાં આવે તે એના પાઠનો જે કેમ શરૂ થાય છે તે કેમ નિર્ણય થઈ જશે, માટે એ નિર્ણયકર્તા ન આવે તર્થે ૧૩મ્ ઇષ્ટિઓ પાઠ કેમ પ્રમાણે કરવી જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સ્તંભમાં છે. ॥ ૩૫ ॥

સ્વાત્ વિધાર્થસ્વાધ્યાય પરિણ સર્વસ્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વિધાર્થસ્વાત્) ઉક્ત પાઠ કેમ જ્ઞાન માટે (સ્વાત્) છે (વ્યા) જેવી રીતે (પરિણ) વિષય યાગોમાં (સર્વસ્વાત્) ' સર્વસ્વાત્ ' નામક યાગ જ્ઞાનને માટે હોવાથી સ્વરૂપ છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ નિત્ય યાગોમાં ' સર્વસ્વાત્ ' નામક યાગનું ફળ કેવળ જ્ઞાન જ છે એવું આદિ નહિ તેમ ઇષ્ટિઓનો પાઠ પણ જ્ઞાનાર્થ હોવાથી જ સર્વસ્વાત્ યશે માટે નિર્ણયકર્તાની શંકા કરવી નહિ. આવી સિદ્ધિ યાગ છે કે ૧૩મ્ ઇષ્ટિઓનું અનુક્રમ પાઠ કેમ પ્રમાણે કરવું નહિ, પણ કર્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવું. ॥ ૩૬ ॥

યજ્ઞોનું અગ્નિષ્ટોમપૂર્વકવાધિકરણ.

ય યતેતેત્યાગ્નિષ્ટોમઃ પ્રકરણાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ય યતેતેતિ) જે આ યજ્ઞથી યજ્ઞનકર્તા વગર બીજા યજ્ઞો કરે છે યાગોને ૩૭ છે તેમાં યતેતિ પદાર્થ (અગ્નિષ્ટોમઃ) અગ્નિષ્ટોમ સમજાવે (પ્રકરણાત્) તેનું પ્રકરણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અથવા પ્રશ્નો થતો યજ્ઞનામ્, યજ્ઞોતિષ્ટોમઃ. ય યતેતિત્યાગ્નિષ્ટોમઃ એવું ગત્વંત્યમેવ દિ સ્મર્યેત ॥ યા યતેતિ ॥ આ વાક્યમાં જણાવવામાં આવ્યું ॥ કે પ્રથમ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો જ્ઞાને પછી બીજા યજ્ઞો કરવા જે કેષ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કર્યા વગર બીજા યજ્ઞો કરે છે તે બધા નિષ્ફળ થઈ જાય છે અને યજ્ઞ રાત્રીને પશુ દાનિ પહોંચે છે. માટે પ્રથમ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરેલો જ્યોતિષ્ટોમની સાત સંસ્થા છે. (૧) અગ્નિષ્ટોમ, (૨) આત્મગ્નિષ્ટોમ (૩) ઉદ્યમ (૪) ચોકશી (૫) અતિરત્ (૬) આશોર્વામ. (૭) વાજપેય. ઉપરાંત વાક્યમાં યતેતિ એ સર્વનામ પદથી દેહત સાત સંસ્થાવાળા જ્યોતિષ્ટોમનો જ પરમર્થ થાય છે, માટે આ સાત સંસ્થાઓનું અનુક્રમ કર્યા પછી બીજા યજ્ઞોનું અનુક્રમ કરવું જોઈએ. એનું પૂર્વશ્લોકનું જ્ઞાનનું છે. સિદ્ધાંતપદ્યનું એનું જ્ઞાનનું છે કે, યતેતિ પદ્યો અગ્નિષ્ટોમનું જ ૩૮ છે ઉક્ત સાત સંસ્થાનું સ્મરણ નથી. અગ્નિષ્ટોમ આદિ સંસ્થાઓ તે ૧૩મ્ હોવાથી

અનિત્ય છે. તેથી તે ૭ સંસ્થાઓ નિત્ય જ્યોતિષ્ઠોમનું સ્વાપ જની થકી નહિ. અત્યન્નિષ્ઠોમ આદિ ૭ સંસ્થાઓ આત્મગુહ આશર વિશેષ મળ્યા છે. માટે અગ્નિષ્ઠોમ એ જ પ્રથમ થઈ છે અને તેના વડે મળન કરી પછી બીજા મનો કરવા એજ સિદ્ધાંતપણ છે. ॥ ૩૭ ॥

ટિપ્પણ ॥ ૩૮ ॥

પદ્ય ૧ :—(વ) અને (હિંગ) લિંગ રૂપ વાક્ય દોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપર જે વાક્ય લખ્યું છે તેના રીય આ પ્રમાણે છે. ‘તસ્ય નવલિલ્લત’ સ્તોત્રીયાઃ’ એ જ્યોતિષ્ઠોમની ૧૬૦ સ્તોત્રીય ઋચાઓ છે. યાગમાં જે ઋચાઓ મવાપ છે તે ઋચાઓ સ્તોત્રીય કહેવાય છે. એ વાક્યરૂપ પછી એવેન પદ્યથી અગ્નિષ્ઠોમનું મદ્યુ કંવાર્થ લિંગ-સારણ છે. અગ્નિષ્ઠોમ યાગ સિવાય બીજા યાગમાં ૧૬૦ સ્તોત્રીય ઋચાઓ વિદિત નથી. ॥ ૩૮ ॥

જ્યોતિષ્ઠોમના વિકૃતિયાગો પછી અગ્નિષ્ઠોમપૂર્વક છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અથાગ્નેર્નિતિ સંસ્થાનાં સન્નિધાનાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદ્ય ૧ :—(કય અન્દેન દત્તિ) વ એતેનવિકૃત્યન્યેન આ વાક્યમાં જે અન્ય ૨૦૬ છે તેનાથી (સંસ્થાનામ) જ્યોતિષ્ઠોમની સંસ્થાઓનું જ મદ્યુ વાય છે (સન્નિધાનાત્) કારણ કે તેનું જ સંનિધાન છે.

ભાવાર્થ :—‘અથાગ્નેન’ આ વાક્યમાં જે અન્ય ૨૦૬ છે તેનાથી જ્યોતિષ્ઠોમની જે અગ્નિષ્ઠોમ આદિ ૭ સંસ્થાઓ છે તેનું મદ્યુ વાય છે. બીજી જ્યોતિષ્ઠોમની જે વિકૃતિઓ છે તેનું મદ્યુ થયું નથી. ‘એકાદ’ ‘અહીન’ આદિ સત્રો જ્યોતિષ્ઠોમની વિકૃતિઓ છે. ॥૩૯॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સમગ્રદેવાંડપતિવિહારો હિ ન જુસ્યેપ્પપચેતે ॥ ૪૦ ॥

પદ્ય ૧ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષના નિશક્રમ્ય માટે પ્રયુક્ત છે. (સમગ્રદેવાઃ) ‘અન્દેન’ આ ૨૦૬થી અત્યન્નિષ્ઠોમઆદિ ૭ સંસ્થાઓવિત ‘એકાદ’ આદિ અધા યાગોનું મદ્યુ ॥ (હિ) કારણ કે (તલ્લેયુ) કેવળ ૭ સંસ્થાઓનું જ મદ્યુ હોય તો (આપતિવિહારો) આપતિ અને વિહાર (ન જન્યવેતે) કિંમત્ત્વ શબ્દ રહે તદ્દિ.

ભાવાર્થ :—જે ‘અન્ય’ શબ્દથી કેવળ ૭ સંસ્થાઓનું જ મદ્યુ હોય તો પ્રગપતિર્વા અગ્નિષ્ઠોમઃ સમગ્રદેવાંડપતિવિહાર, તે સપ્ત કમવન્ ન વે પ્રમવામઃ લેમ્યઃ સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાયચ્છત્ તપા ॥ તે પ્રમવન્, આ વાક્યમાં ‘અનેકાદ’ આદિ યાગોને સર્જવાનું અને તેને સ્વાતન્ત્ર્ય આપવાનું જણાવ્યું છે. સ્વાતન્ત્ર્ય અર્થાત્ સામર્થ્યની પ્રાપ્તિનું નામ આ દેકાણે આપતિ છે. યપા વા અપ્રેર્જાતા અન્યે અપ્રયો વિદિયન્તે એવં વા એતસ્મદ્ યજ્ઞદ્ અન્યે વત્સો વિદિયન્તે ॥ આ વાક્યમાં અન્ય યાગોને વિહાર પતાવ્યો છે. અન્યપદ્યો રન્યસ્યોપમોયઃ વિહારઃ અન્ય પદ્યાર્થો અન્યનો ઉપલેખ હોવા એનું નામ વિહાર છે. આ કારણથી અગ્નિષ્ઠોમમ ઉત્પન્ન થયેલા

ખીન યાગો પણ અન્ય શબ્દથી ગૃહીત યાવ છે કેમકે જ સંસ્થાઓ જ નહિ. 'આત્મ' સિદ્ધાંત પક્ષવાદીનું માનવું છે.

સિદ્ધાંતપક્ષમાં આશંકા કરનારું સૂત્ર

પ્રથંસા ઘા વિહરણમાચાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) ' વા ' આશંકા સૂચવે છે. (પ્રથંસા) માત્ર પ્રથંસા છે. (વિહરણ-માચાત્) આપત્તિ અને વિહરણ ન હોનાથી.

ભાવાર્થ :—'એકાદ' આદિ અગ્નિજોમના વિકૃતિ યાગો છે. વિકૃતિ યાગ પ્રકૃતિ યાગને આધીન જ હોય છે. અને તે પ્રથંસા આ પ્રમાણે યાવ છે કે, અગ્નિજોમ યાગ એવો પ્રથસ્ત ॥ કે તેનાથી ખીન યાગો ઉત્પન્ન યાવ છે અને તેમાં સ્વતંત્રતા અને વિહાર પણ હોય છે. ખરી રીતે વિકૃતિયાગમાં સ્વતંત્રતા અને વિહાર હોતા નથી, કારણ કે તે પ્રકૃતિ યાગને આધીન હોય છે અને તેથી જ અતિદેશ વાક્ય છે કે પ્રકૃતિયાગ પેઠે વિકૃતિયાગ કરવા માટે કન્યેન એ શબ્દથી અત્મગ્નિજોમ આદિ જ સંસ્થાઓનું જ મદ્ય યાવ છે ખીન યાગોનું નહિ. ॥ ૪૧ ॥

ઉક્ત આશંકાનું સમાધાન કરે છે.

વિધિપ્રત્યયાદ્ ઘા નક્ષકસ્માત્ પ્રથંસા સ્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) ' વા ' શબ્દ આશંકાની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિધિપ્રત્યયાદ્) અતિ-દેશવાક્ય દ્વારા વિકૃત યાગમાં પ્રાકૃત યાગના ધર્મનો અનુભવ થતો હોવાથી આપત્તિ અને વિહાર યથાચર સ્વરૂપે માનવા ભેદબે. (અટસ્તાત્) ધર્મપ્રાપ્તિ વચર (પ્રથંસા ન સ્વાત્) પ્રથંસા થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—આપત્તિ અને વિહાર બોધક વાક્ય અગ્નિજોમ યાગની પ્રથંસા-પરક છે, છતાં એકાદ આદિ વિકૃતિ યાગમાં અતિદેશવાક્ય દ્વારા આપત્તિ અને વિહાર રૂપ ધર્મ માનવા જ ભેદબે અવિચ્છિન્ન ધર્મને લીધે પ્રથંસા થઈ શકે નહિ. આ કારણથી અગ્નિજોમના ધર્મ એકાદ આદિ વિકૃતિ યાગમાં છે, અને એ ધર્મને લીધે તે યાગો અગ્નિજોમના સંબંધી છે એ પણ સિદ્ધ યાવ છે. સંબંધી હોવાથી કન્યેન વદથી એનું ધનુ મદ્ય યદુ' ભોઈએ. આથી સિદ્ધ યાવ છે કે અત્મગ્નિજોમ આદિ જ સંસ્થાઓ સાથે ' એકાદ ' આદિ બધા યાગો અગ્નિજોમ યાગનું અનુદાન કર્યા પછી જ કરવા, માટે અગ્નિજોમયાગાનુદાનપૂર્વક અન્ન યાગો અનુષ્ટેય છે એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪૨ ॥

એકસ્તોમક અને અનેક સ્તોમક બંન્નાય યાગોનું અગ્નિજોમપૂર્વકત્વ છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર

એકસ્તોમો વા ક્તુસંયોગાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) ' વા ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (એકસ્તોમ) કન્યેન શબ્દથી એક-સ્તોમક યાગનું મદ્ય છે. (ક્તુસંયોગાત્) અર્થવાદ પુરૂષવશો એક જ પ્રાકૃત સ્તોમનો વિકૃતિ યાગો સાથે વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધ દ્વારા પ્રકાશ હોવાનું જણાય છે.

યવાગ્રુપ દ્રવ્ય વગર અગ્નિહોત્ર થઇ ન શકે માટે અર્ચર્ણવધી યવાગ્રુ અગ્નિહોત્ર પહેલાં જ હોવી જોઇએ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રુતિરૂપ વાક્ય ત્રિશેષથી તથા અર્થના સામર્થ્યથી પાઠકમનો આધ થાય છે. એટલે કે શ્રુતિરૂપ વાક્યથી તથા અર્થના સામર્થ્યથી જે ક્રમ હોય તેજ ક્રમ લેવો. પાઠક્રમ આશ્વિન ગ્રહ માટે ત્રીજો છે જતાં શ્રુતિવાક્ય તેને દશમા સ્થાનમાં બતાવે છે માટે દશમા સ્થાને આશ્વિન ગ્રહ લેવો. તથા અગ્નિહોત્રનો પાઠ પ્રથમ છે જતાં યવાગ્રુ સાધન હોવાથી અર્ચ સામર્થ્યથી પ્રથમ જ લેવી જોઇએ. આ પ્રમાણે પાઠક્રમનો અર્થ અને શ્રુતિવાક્યનો આધ થાય છે.

મુખ્યક્રમથી આગળ પુરે ડાશના અવધાન આદિ ધર્મેનું પ્રથમ અનુધાન

કરવું જોઇએ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અવધાનાભિધારણાસાદનેવાનુપૂર્થ પ્રવૃત્તયા સ્થાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અવધાનાભિધારણાસાદનેવુ) અવધાન, અભિધારણ અને આસાદન રૂપધર્મેમાં (અનુપૂર્વમ્) ક્રમ (પ્રક્રમ્યા) પ્રવૃત્તિથી (સ્થાત્) થવો જોઇએ

ભાવાર્થ :—સાંનામ્યના ધર્મ વસ્તુપાઠનું અને હોદન આદિ ધર્મે પ્રથમ આગ્રહાત છે અને પુરોડાશના નિર્વાપ અને અવધાત અદિ ધર્મે પછીથી આગ્રહાત છે, માટે મંત્રપાઠનો જે ક્રમ છે તે પ્રમાણે ધર્મેનું અનુધાન થવું જોગ્ય છે. એટલે મંત્રપાઠની પ્રવૃત્તિના ક્રમ પ્રમાણે અનુધાન કરવું જોઇએ. આ નિયમને આધારે પહેલાં દધિના અવધાન, અભિધારણ અને આસાદન થવાં જોઇએ. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ચથાપ્રદાનં યા તદ્દર્શયાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (ચથાપ્રદાનમ્) પ્રદાન ક્રમને અનુસરીને અવધાન આદિ ધર્મેનું અનુધાન થવું જોઇએ (તદ્દર્શયાત્) કરણ કે અવધાન આદિ પ્રદર્શન માટે જ કરવ માં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સાંનામ્ય યાગની પહેલાં આગળે યાગનું અનુધાન છે. સાંનામ્ય એટલે દહીં અને દૂધ. આગળે પુરોડાશનું પ્રથમ પ્રદાન હોવાથી, એ પુરોડાશના અવધાન આદિ ધર્મે પહેલાં થવા જોઇએ, કરણ કે યાગમાં પ્રદાન જ મુખ્ય છે અને અવધાન આદિ ધર્મે પણ પ્રદાનને માટે જ હોય છે. પ્રાવૃત્તિ ક્રમ કરતાં મુખ્ય ક્રમ અગ્રવાત્ હોય છે માટે દધિના અવધાન આદિ ધર્મેનું પછીથી અનુધાન કરવું આજ સિદ્ધાંત પર છે. ॥ ૩ ॥

લિઙ્ગવર્ણનામ્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગવર્ણનાત્) લિંગરૂપ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગજોષાભિધારે પ્રથમ દુધાર્ચાભિધારેત્ર પ્રથમસ્વયંભાગ્યોર્મીપોમયોઃ પ્રદાનં તત્રીયં દ્રવ્યં પ્રુવાયસ્મિત્ત તદ્ અભિધારણામ્યે પ્રથમ પ્રયાગકલન લિઙ્ગમ્ " આ વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિષોભીય આભવણાગ્રેનું પ્રથમ પ્રદાન કરવું જોઇએ, એનું દ્રવ્ય દુધ નામના

પાત્રમાં હોય છે. આ કથન અલિધાર પ્રાથમ્યમાં પ્રથમ પ્રદાન કારણરૂપે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જેનું પ્રથમ પ્રદાન, અવદાન આદિ ધર્મો પણ તેના જ પહેલાં કરવા જોઈએ, માટે આએવ પુરોગણના અવદાન આદિ ધર્મો પ્રથમ અનુષ્ઠિત કરવા અને એનું સાનાયક દ્રવ્યના અવદાન આદિ ધર્મો પછીથી અનુષ્ઠિત કરવા આ જ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪ ॥

હૃદિ અને સોમચાગનો પૌર્વાધ્યભાવનો નિયમ નથી

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

વચનાદિષ્ટિપૂર્વત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વચના) પ્રથમ હૃદિપ્રતિપાદક વાક્ય હોવાથી (હૃદિપૂર્વત્) સોમચાગ પહેલાં હૃદિ કરવી જોઈએ.

— ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ અને સોમચાગ આ બન્નેમાં પૂર્વાપર ભાવ છે કે નહિ એ બાબતના સંશયમાં પૂર્વપદવાદીનું એવું મત્તવ્ય છે કે, દર્શપૂર્ણમાસાચાર્યમ્નો સોમેન દયેત દર્શ અને પૂર્ણમાસનો યાગ દર્શ પછી કરવાથી યાગ કરવો. આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે પહેલાં દર્શપૂર્ણમાસની હૃદિ કરવી અને પછી સોમચાગ કરવો. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સોમચાગેષ્ટિપાદકચાયસ્વર્તુનક્ષત્રાતિક્રમયચનાત્

તદર્થસોનાનર્થકં હિ સ્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સોમ) સોમચાગ (રવેચાગ) કેટલાક યજ્ઞમાનેને દર્શપૂર્ણમાસ પહેલાં કરવું હોય છે. (અચ્ચાધાન) અચ્ચાધાન સંબંધી (યજ્ઞનક્ષત્રાતિક્રમયચનાત્) યજ્ઞ અને નક્ષત્રનો અતિશય જણાતો હોવાથી (તદર્થેન) દર્શપૂર્ણમાસ પછી જ સોમચાગની કર્તવ્યતા માનવામાં આવે તો (અનર્થકં હિ સ્વાત્) અનર્થક જ દર્શ નવ.

— ભાવાર્થ :—કેટલાક યજ્ઞમાનેને સોમચાગ દર્શપૂર્ણમાસ પહેલાં કરવું હોય ॥ કારણ કે અચ્ચાધાનનાં યજ્ઞ અને નક્ષત્રનો આ પ્રમાણે બાધ બતાવવામાં આવ્યો છે, જેમકે સોમેન દયમાણો જરૂં સુરેણ નક્ષત્રમ્ જેણે સોમચાગ કરવાનો હોય તેણે યજ્ઞ અને નક્ષત્રની પ્રતીક્ષા કરવી નહિ. આમાં અચ્ચાધાનનાં યજ્ઞ અને નક્ષત્રની પ્રતીક્ષા કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. જો દર્શપૂર્ણમાસ નિયમથી પૂર્વ વિદિત હોય તો આ યજ્ઞનક્ષત્રનો બાધ નિર્ણયક થઈ નવ મટે પહેલાં દર્શપૂર્ણમાસનો યાગ કરવો અને પછી જ સોમચાગ કરવો એવો ખાસ ટાંક નિયમ નથી. કેટલાક યજ્ઞમાનો સોમચાગ કર્યા પછી પણ દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરે છે, અને અચ્ચાધાન કેવળ સોમચાગને માટે પ્રથમ હોય છે. આનું સિદ્ધાંતવાદીનું મત્તવ્ય છે. ॥ ૬ ॥

તદર્થયચનાત્ નાવિશેષાત્ તદર્થત્વં સ્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદર્થયચનાત્) અચ્ચાધાનનું અપોતિષ્ઠોમને માટે કથન કરવાથી પણ ઉક્ત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. જો અચ્ચાધાન અને અપોતિષ્ઠોમ અર્થાત્ સોમચાગનું નિયમથી આનર્થક માનવામાં આવે તો (અવિશેષાત્) અચ્ચાધાન કર્મમાત્ર પ્રત્યે

સમાન હોવાથી (તદર્થત્વમ્) જ્યોતિષીમાર્થતાતું અભિધાયક વચન (ન) ઉપપન્ન થઇ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષીમ અર્થાત્ સોમયાગ પહેલાં માત્ર અગ્નિધાન અપેક્ષિત છે કારણ કે અગ્નિધાન તો કરકોઇ યાગ પહેલાં સામાન્યજ હોય છે તેજ વગર યાગ જ થઈ શકે નહિ. આ કારણથી માત્ર સોમયાગાર્થ અગ્નિધાન અને સોમયાગ આ બેનું આનન્તર્ય છે અર્થાત્ પૌર્વાપરભાવનો નિયમ છે, પણ દર્શપૂર્ણમાસ યાગ અને સોમયાગનો પૌર્વાપરભાવનો નિયમ નથી. ॥ ૭ ॥

અયશ્વમણસ્ય ચ પવમાનહવિષાં કાલનિર્દેશાત્ આનન્તર્યાદ્ વિચાક્રા સ્થાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અયશ્વમણસ્ય) સોમથી જેને યાગ ન કરવો હોય તેને (પવમાનહવિષમ્) પવમાન હવિષનો (કાલનિર્દેશાત્) કાળનો નિર્દેશ હોવાથી (આનન્તર્યાદ્) આનન્તર્ય હોવાથી (વિચાક્રા) સંશયનો અભાવ (સ્થાત્) છે.

ભાવાર્થ :—જે અગ્નિધાન કર્યા પછી સોમયાગ ન કરે તેને માટે પવમાન હવિષે કરવા માટે આ પ્રમાણે કાળવિધાન છે. જોડયશ્વમણોઽગ્નિમાદષીત ચ છુદ્ધ સંવત્સરમ્ પવમાનહવિષિ નિવ પેદિતિ. જે અગ્નિધાન કર્યા પછી સોમ યાગ ન કરે તેણે પવમાન હવિષેનો નિર્વાપ કરવો. આ એક પ્રાયશ્ચિત્ત છે એથી રૂપે સમગ્રમ છે કે અગ્નિધાન પછી સોમયાગ કરવો. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે અગ્નિધાન અને સોમયાગનો પૂર્વાપરભાવ છે. દર્શપૂર્ણમાસ અને સોમયાગનો પૂર્વાપરભાવ નથી.

દિશ્વયશ્વમણસ્ય તાદર્થ્યેન સોમપૂર્વત્વમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અયશ્વમણસ્ય) સોમથી જેને યાગ ન કરવો હોય તેને પહેલાં (દિશ્વ) કરવી જોઇએ. (તાદર્થ્યેન) સોમાર્થેત્વ હોવાથી (સોમપૂર્વત્વમ્) સોમયાગ પહેલાં કરવી જોઇએ.

ભાવાર્થ :—જે વળમાન અગ્નિધાન કર્યા પછી સોમયાગ ન કરે તેણે દર્શપૂર્ણમાસ ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ, અને જે વળમાન અગ્નિધાન પછી સોમયાગ કરવા ઇષ્ટિ તેણે સોમયાગ કરવો. આ ઉપરથી આ અધિકરણનો ભાવાર્થ એ નીકળે છે કે અગ્નિધાન અને સોમયાગનો પૂર્વાપરભાવ છે અને અગ્નિધાન અને દર્શપૂર્ણમાસનો પણ પૂર્વાપરભાવ છે. કિંતુ દર્શપૂર્ણમાસ ઇષ્ટિ અને સોમયાગનો પૂર્વાપરભાવ નિષ્પત્ત નથી. ॥ ૯ ॥

અ ઇષ્ટિ કર્યા પછિ અને સોમયાગનો પૂર્વાપર ભાવ અનિયત છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ઉત્કર્ષાદ્ બ્રાહ્મણસ્ય સોમઃ સ્થાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(બ્રાહ્મણસ્ય) આઠણે (ઉત્કર્ષાત્) ઇષ્ટિ પહેલાં (સોમ સ્થાત્) સોમ યાગ કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—આગ્રેયો વે બ્રાહ્મણો દેવતયા ચ સોમેન દર્શા યમ્યેયોતીયો ભવતિ દત્તિ, યદેવાદઃ ધીર્નમાત્ હવિઃ તદ્વન્ન નિર્વેદાઃ ઝમય દેવયો ભવતીતિ આ વાક્યમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

ગ્રાહ્ય અગ્નિ દેવતાક છે તે સ્થિતિ સોમથી થાય કરે છે ત્યારે અગ્નિગૃહીય થાય છે. પૌર્ણમાસ ને દવિષ્ છે તેનો સોમ થાય કર્યા પછી નિર્વાપ કરવો. અર્ઘ્યોપાધીય થાય કર્યા વગર બીજા યાગોથી રક્ષતી નિભત્તિ થતી નથી માટે ગ્રાહ્યે પ્રથમ સોમ થાય કરવો અને પછી હષ્ટિ કરવી. ॥ ૧૦ ॥

પૌર્ણમાસો દા ધૃતિસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અરવા (પૌર્ણમાસો) ન્યેતિદોષ થાય પછી કેવળ પૌર્ણમાસ થાય કર્તવ્ય છે (ધૃતિ સંયોગાત્) ઉપર કહેલા વચનથી પૌર્ણમાસ શબ્દનો અર્થ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષ તરફથી એવી રીત કરવામાં આવે છે. ઉક્ત વચનથી કેવળ પૌર્ણમાસ આદિ ને ત્રણ યાગો છે તેનો જ ઉત્કર્ષ છે દર્શ થાય આદિનો નહિ, માટે કેવળ પૌર્ણમાસ થાય જ સોમ થાય પછી કર્તવ્ય છે દર્શ આદિ નહિ. ॥ ૧૧ ॥

સર્વસ્ય ચક્રમર્ત્તવાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) ' ચ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને દર્શ કરે છે. (સર્વસ્ય) ને છ યાગોનો સમૂહ બતાવ્યો છે તે બધાનો જ ઉત્કર્ષ છે (એક કર્મત્વાત્) કાણુ કે એક જ રીતમાં સમુચ્ચયથી તેનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ આદિ ત્રણ યાગોનો જ ઉત્કર્ષ નથી પણ દર્શ પૂર્વ માસ યાગમાં ને છ યાગો બતાવ્યા છે તે બધાનો જ ઉત્કર્ષ છે કારણ કે એ બધા સમુચ્ચય થઈ એક જ રીતમાં જનક છે. અર્થાત્ છપે યાગો સોમ થાય પછી ગ્રાહ્યે કરવા જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

સ્વાદ્યા વિધિઃ તદર્થેન ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદર્થેન) ન્યેતિદોષાભાવથી (વિધિ સ્વાદ્યા) અપૂર્વ જ કાઈ કર્મની વિધિ છે.

ભાવાર્થ :—ત્રીજો મોઢ પક્ષચલી કહે છે કે પૌર્ણમાસ થાય એ મોઢ જુદો જ વિધિ છે અને તેનો સંબંધ ન્યેતિદોષ થાય સાથે છે. એટલે સોમ થાય કર્યા પછી એ પૌર્ણમાસ નામક અપૂર્વ વિધિ કરવો. ॥ ૧૩ ॥

પ્રકરણાત્ તુ કાલઃ સ્વાદ્યા ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પ્રથમ પૂર્વપક્ષ સાથે આ સૂત્રનો સંબંધ છે એમ જ શબ્દ બતાવે છે (પ્રકરણાત્) એવું પૌર્ણમાસ થાયનું પ્રકરણ હોવાથી (કાલઃ સ્વાદ્યા) કાલનું જ વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસનું પ્રકરણ છે. માટે ને પૌર્ણમાસને અપૂર્વ કાલ જુદું જ કર્મ માનવામાં આવે તો પ્રકરણનો બાધ થાય. માટે સોમયાગેષવત્ત્વ રૂપ કાલનું જ વિધાન કે અર્ણવ સોમ થાય કર્યા પછી ગ્રાહ્યે દર્શ અને પૂર્ણ માસનું અનુષ્ઠાન કરવું.

તથા સતિ પ્રાદ્યગસ્ય એકસ્મિન્નગ્રામીયપુત્રકાચે સોમપૂર્વત્વવિચયઃ, ક્ષાત્ર દક્ષિણવૈરવયોરિવ
અસ્ત્યપિ દૃષ્ટિપૂર્વત્વ સોમપૂર્વત્વે વિક્રમ્યેતે । આ ઠેકાણે સામણ્યાચાર્ય કહે છે કે અગ્રીયોમીય પુત્ર-
કાચનો નિર્વાપ જ અગ્રીય સોમ યાગ કર્યા પછી નિવનથી કરવો, બીજા નિર્વાપ અર્થાત યાગોમાં
દક્ષિણ અને વૈરવ પેઠે બાહ્યાણને પણ સોમ પૂર્વત્વ અને ઇષ્ટિ પૂર્વત્વ વિકલ્પ હોય છે અર્થાત
બીજામાં બાહ્યાણને પણ પૂર્વાપર બાવ નિવત નથી. ॥ ૧૪ ॥

નતુ પ્રનીક્ષેત ઇત્યાદિથી સોમ યાગના કાળનો આધ થાય છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્વકાલે સ્વાદવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્વકાલે) ભ્યોતિષ્ટોમ યાગ પોતાના કાળમાં (સ્વાત) થાય છે. (અવિ-
પ્રતિષેધાત્) ભ્યોતિષ્ટોમ શુદ્ધ યાગ હોવાથી તેના કાળનો આધ થઈ શકે નહિ.

બાધાર્થ :—“ સોમેન ચક્રમણોડમીન્ આદયોત ” “ નતુ નૂલ્લેત ” “ ન ચ નદાગમ ”
તૂર્ક્ષતિ ધાતુદર્શનાર્થે વત્તે । જેને સોમથી યાગ કરવાનો હોય તેણે અગ્નિનું આધન કરવું
અગ્ન અને નક્ષત્રની પરીક્ષા કરવાની તેને જરૂર નથી આ વિધાનથી માત્ર આધનના કાળનોજ
આધ થાય છે, પણ સોમનો જે વિકૃત કાળ છે તેનો આધ થતો નથી. “ વસન્તે પ્રાદ્યગોડમીનાદ-
યોત ” “ કૃતિવાસ્ત્મિ આદયોત ” વસન્તમાં બહારે અગ્નિઆધન કરવું. કૃતિકા નક્ષત્રમાં પણ
અગ્નિઆધન કરવું. સોમયાગ કરવાના કાળનું પણ વિધાન છે કે વસન્તે વસન્તે યયોતિષા ચજેત
કરેક વસન્ત અગ્નમાં સોમથી યજ કરવો. આ વિધાનોમાં જે અગ્નિના આધાનનો સમય છે તેનો
જ આધ ઉક્ત વાક્યથી થાય છે. સોમ યાગ તો પ્રધાન છે માટે તેના સમયનો ઉક્ત વાક્યથી
આધ થતો નથી. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અવસયો ઘાડધાનસ્ય સર્વકાલત્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) સિદ્ધાંત સૂત્રક ‘ ઘા ’ શબ્દ છે. (અવસય) પ્રધાનકાળનો પણ
આધ થાય છે. (ઘાપાનસ્ય) અગ્નિઆધાન તો (સર્વકાલત્યાત્) સર્વકાળમાં થઈ શકે છે.

બાધાર્થ :—અગ્નિઆધાન તો સર્વકાળમાં વિદિત છે પરંતુ વસન્ત ઉપનમેન્ અવાદયોત
સોમયાગ કરવાની શ્રદ્ધા વખતે આધાનકાળને સોધવાની જરૂર નથી. આવા વચનથી આધાનકાળ
તો આધિત છે. જે આધિત છે તેને ફરીથી આધિત કરવાનો કરે. જ અર્થ નથી માટે ઉક્ત
વાક્યથી સોમયાગ કે જે પ્રધાન છે તેના કાળનો પણ આધ થાય છે. એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

બ્રાહ્મણ કર્તૃક ઇષ્ટ અને સોમયાગનો જે પૂર્વપક્ષ આચાર્ય થયો છે
તેનું સમાધાન કરે છે.

પૌર્ણમાસ્યુર્ષ્વ સોમાદ્ બ્રાહ્મણસ્ય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પૌર્ણમસી) પૌર્ણમસી જ યાગ (સોમાદ્ ઉર્ષ્વમ્) સોમયાગ પછી કરવો
જેઈએ (બ્રાહ્મણસ્ય) બ્રાહ્મણે.

આવાર્થે :—આહ્યે સોમયાગ કયા પછી જ પૌર્ણમાસ યાગ કરવો બીજા દર્શ-આદિ યાગો તો સોમયાગ પહેલાં પણ વે કરી શકે છે. ॥ ૧૭ ॥

યજ્ઞં ચા શબ્દસામર્થ્યાત્ પ્રાક્ દૃક્તવિધાનાત્ ॥ ૧૮ ॥

પ્રદાર્થે :—(યા) અથવા (યજ્ઞ) પૌર્ણમાસ સંયજ્ઞ માત્ર એક જ ‘ અગ્નિયોમીય ’ યાગ પહેલાં આહ્યકર્તૃક જ્યોતિષ્ટોમ યાગ કરવો છે. પૌર્ણમાસસંયજ્ઞ બીજા યાગો તદિ (શબ્દસામ-ર્થ્યાત્) રાખના કારણથી એમજ જણાય છે. (પ્રાક્) જ્યોતિષ્ટોમ પહેલાં (દૃક્તવિધાનાત્) અગ્નિયોમીય સિવાય બધા યાગો કરી શકાય છે.

આવાર્થે :—આગ્નેય, ઉપાશુ અને અગ્નિયોમીય આ ત્રણ યાગનું નામ પૌર્ણમાસ છે. ૫૮૧ અર્નયોમીયના ક નિધાનથી દક્ષવાક્યમાં અગ્નિયોમીય જ પૌર્ણમાસપદથી વિરક્તિન છે. એટલે ઉપરના અધિકરણમાં કિર્દાત પણ એ નીકળે છે કે આહ્યકર્તૃક સોમયાગમાં પહેલાં સોમયાગ અને પછી અગ્નિયોમીય નામક પૌર્ણમાસ યાગ કરવો એટલે કે આહ્યકર્તૃક સોમયાગ અને અગ્નિયોમીય પૌર્ણમાસમાંજ પૌર્વાર્ધનિયત છે. બીજા આગ્નેય અને હવાશુ માગોમાં પ્રાહ્યકર્તૃક સોમયાગનો પૌર્વાર્ધનો નિયમ નથી. ॥ ૧૮ ॥

‘ હવે આગ્યનો યોગ પછી ઉત્કર્ષ નથી ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પુરોહાદાસ્ત્યનિર્દેશે તદ્વૃક્તે દેવતામાવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રદાર્થે :—(ટુ) આગ્યસાધ્યક ઉપાશુ યાગની વ્યવસ્તિ કરવે છે. (પુરોહાદ) પુરોહાસ જ અગ્નિયોમીય છે. (તદ્વૃક્તે) અભિયુક્ત સોમમાં (દેવતામાવાત્) દેવતાત્ હોવાથી (અનિર્દેશે) એક દેવતાક દવિપૂર્ત નિર્દેશ ન હોવાથી દેવતાઅનિર્દેવતાકનો ઉત્કર્ષ નથી.

આવાર્થે :—અગ્નિર્વે જ દ્વયઃ આ વાક્યમાં દેવજ અગ્નિદેવનોજ સંબંધ છે. પૌર્ણમાસ દવિપૂર્તો નિર્વાપ કયાં વગર અગ્નિયોમીય દેવતાક આહ્યકરે હેવાતો નથી. યદ્યપિ કરનાર પુરુષને પણ દેવતાનો સંબંધ હોય છે. પુરોહાસ કપ દવિપૂ અગ્નિયોમીય છે. બીજું દવિપૂ અગ્નિ-યોમીય નથી, માટે સોમયાગ પછી અગ્નિયોમીય પુરોહાસનું જ આવતર્થ છે ॥ ૧૯ ॥

આગ્યમર્પણિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પ્રદાર્થે :—(આગ્યમર્પ) આગ્યક્રમક ઉપાશુ યાગ પણ ઉત્કૃષ્ટ યાગ છે એટલે કે સોમયાગ પછી જ યાગ છે (ચિત્ ચેત્) એ એવી સંકા કરવામાં આવે તો એનો સંબંધ ઉત્તર સૂત્રમાં છે.

આવાર્થે :—જેમ અગ્નિયોમીય પુરોહાસને દેવર્ષે કરવામાં આવે છે તેમ આગ્યક્રમક ઉપાશુ યાગને પણ અગ્નિયોમીય માગો અને એનો પણ ઉત્કર્ષ કરો. આ સંકેતનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં આવે છે. ॥ ૨૦ ॥

ન મિથદેવતાત્વાદૈન્દ્રાણ્યત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્તા કથન હીક નથી (એન્દ્રાણ્ય) ઐન્દ્રાણ્ય યાગ જેની રીતે (મિથદેવતાત્વાદ) આભયશાન પશુ મિથદેવતાક છે.

સાવાર્થ :—આભયશાનક ઉપશુભાગ ઐન્દ્રાણ્ય યાગ પેટે મિથદેવતાક છે. તેથી તે યાગ અન્નાપોષીય ન કહેવાય. ઉપશુ યાગનો દેવતા વિષય છે અને એક પક્ષે પ્રભાવતિ પશુ છે. ઉપશુ યાગમાં દિવેવતાનું નિવત છે. આ કારણથી આભયશાનક ઉપશુ યાગનો ઉદાર્થ નથી. ॥ ૨૧ ॥

ઐન્દ્રાણ્ય આદિ ને વૈકૃત યાગો છે તેની સઘઃકાલતા છે
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

વિકૃતૈઃ પ્રકૃતિકાલત્યાદ્ય સઘસ્કાલોક્ષરા વિકૃતિઃ તયોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉક્તા વિકૃતિ.) પ્રકૃતિ યાગના ઉક્ત કાળમાં થનાર વિગ્નિ યાગ (સઘસ્કાલ) એકાદશાધ્ય એક દિવસે પૂર્ણ થાય એ પ્રમાણે થયું બેઠાંબે. (વિકૃતૈઃ) વિકૃતિ-યાગની (પ્રકૃતિ કાલત્યાત્) પ્રકૃતિમાથના હોવાથી (તયો.) એકાદશાધ્ય અને દ્વપદશાધ્ય બંને કાળોમાં (પ્રત્યક્ષોપદિષ્ટાત્) પ્રત્યક્ષ વિદિત હોવાથી એકાક કાળ પ્રમાણ છે.

સાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં એન્દ્રાણ્યકાલકાળ નિવેદન પ્રગણ્ય. ૧ તથા ધૌર્ધર્વર્ષ નિવેદન તદ્દર્શવર્ષકાળ આપા વાક્યોથી ઐન્દ્રાણ્ય તથા સૌર્વ આદિ વિકૃતિ યાગો વિદિત છે. આ બધા યાગો એક જ દિવસમાં પૂર્ણ થવા બેઠાંબે, માટે તે સઘ કાલ કહેવાય છે. જો કે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિ કર્તાવ્યા આ અર્તિદેશ વાક્યથી પ્રકૃતિ યાગ ને દિવસમાં પૂર્ણ થતો દેવાથી વિકૃતિ યાગ પશુ ને દિવસમાં પૂર્ણ કરવો જોઈએ કારણ કે પ્રકૃતિયાગના ધર્મો વિકૃતિયાગમાં પશુ હોય છે. પશુ ચ દૃષ્ટા પશુના રોમેન વા શામયનેન વા ચમ્યમાણઃ સોડમાકાલ્યાયા વૌર્ણમાસ્યો વા યજેત જે પુરુષ દર્શપૂર્ણમાસ આદિ યાગો કરવા હતાં તેણે તે આભાવારથા અથવા પૌર્ણમાસી દિવસે કરવા આ વાક્યથી એક દિવસમાં તે કરવાનું રપષ્ટ વિધાન હોવાથી વિકૃતિયાગો એકાદશાધ્ય છે અને દ્વપદશાધ્ય નથી એ રપષ્ટ થાય છે ચ દૃષ્ટવા ધર્મા દ પ્રકૃત વચન એ પ્રત્યક્ષવચન કહેવાય છે અને તેવાથી પ્રકૃતિવદ્વિકૃતિ કર્તાવ્યા એ અર્તિદેશ વાક્યનો બાધ થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દેવદક્ષાસ્યે તુ યથાન્યાયમ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સન્નિત કરે છે. (દેવદક્ષાસ્યે) ને વિકૃતિ યાગ દ્વપદશાધ્ય અર્થાત્ ને દિવસમાં સંપૂર્ણ કરવામાં આવે તો (યથાન્યાયમ) પ્રકૃત ન્યાય પ્રમાણે યજ્ઞ કહેવાય.

સાવાર્થ :—પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિ કર્તાવ્યા પ્રકૃતિયાગના ધર્મો વિકૃતિયાગમાં થવા બેઠાંબે. દ્વપદશાધ્યતા એ પ્રકૃતિ ધર્મ છે માટે વિકૃતિયાગમાં પશુ ને દ્વપદશાધ્યતા માનવામાં આવે તો ન્યાય પ્રમાણે ગણાય. અર્થાત્ પ્રકૃતિ વિકૃતિ બાપનો જે નિવસ છે તે પ્રમાણે અનુપ્રાન થયું કહેવાય.

પ્રશ્નૌ હિ પ્રશ્ને પૂર્વેયુ. જામિ યજ્ઞપતિ ઉત્તરમ્લ દેવતા યજેત પ્રકૃતિ યાગમાં એમ કવયુ થાય ॥ ૧ પુરો દિવસે અગ્નિનું મદલું કરવું અને જીને દિવસે દેવતાને ઉદેશીને યાગ કરવો.

આમ બપોરે પ્રકૃતિ-ચાગ-માટે એ દિવસ છે તેના વિકૃતિ યાગોમાં પણ એ દિવસ હોવા જોઈએ. આણું પૂર્વ-પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૩ ॥

સમાધાન રૂઝ

વચનાદ વૈકલાર્યં રચાત ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ' વા ' શબ્દ પૂર્વ-પક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (વચનાદ) વચન-વિશેષથી (એકાત્મ્ય) એકાદ્યાપ્યેત (સ્વાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—એક જ દિવસમાં વિકૃતિ યાગ ત્રણ પૂર્ણ અનુષ્ઠિત કરવાને આ પ્રમાણે વર્ચન છે. દૃષ્ટા, પશુના, સોમેન આપ્તયણેન વા ચદ્યમાણઃ સ પૌનઃસાસ્યમાવાસ્યા વા યજેત ઇષ્ટિ, પશુ, સોમ અથવા આપ્તયણ્યો જેને યાગ કરવો હોય તેણે પૌર્ણમાસી અથવા અમાસરમાં તે વિકૃતિ યાગ કરવો, આ વચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકૃતિ યાગ સઘઃશલ છે. એક દિવસમાં અનુષ્ઠાન સંપૂર્ણ કરવું એ સદઃશલ હોવાય છે. ॥ ૨૪ ॥

સાન્નાય યાગ આદિના વિકારયાગે પણ સોમયાગ પછી કરવા.

એ અધિકરણને સમજાવે છે

સાન્નાય્યાગોપોમીયવિકારાર્ધ્યં સોમાત્પ્રકૃતિવત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(સાન્નાય્યાગોપોમીયવિકારાર્ધ્યં) સાન્નાય અને અગ્નીષોમીય યાગના વિકારો (સોમાત્પ્રકૃતિવત્) સોમયાગ પછી કરવા. (પ્રકૃતિવત્) જેમ સાન્નાય અને અગ્નીષોમીય યાગ જ્યોતિષ્ટોમ પ્રકૃતિ પછી થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પ્રકૃતિયાગ છે અને સાન્નાય તથા અગ્નીષોમીય યાગ તેની વિકૃતિ છે અને તે જેમ જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પછી કરવામાં આવે છે તેમ સાન્નાય અને અગ્નીષોમીય વિકૃતિ યાગ પછી અને અગ્નીષોમીયની વિકૃતિ અગ્નીષોમીય પછી કરતીય છે. ॥ ૨૫ ॥

સોમયાગના વિકારો-પણ દર્શપૂર્ણમાસ પછી કરતીય છે

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

તથા સોમવિકારા દર્શપૂર્ણમાસામ્યામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (સોમવિકારાઃ) સોમયાગના વિકારો પણ (દર્શપૂર્ણમાસામ્યામ્) દર્શ અને પૂર્ણમાસ યાગ પછી કરતીય છે.

ભાવાર્થ :—સોમયાગના વિકારો પણ દર્શયાગ અને પૌર્ણમાસયાગની પછી જ કરતીય છે. સાન્નાયયાગ તથા અગ્નીષોમીય યાગની વિકૃતિઓ જેમ જ્યોતિષ્ટોમ યાગ પછી કરતીય હોય છે તેમ સોમયાગના વિકારો પણ દર્શપૂર્ણમાસ પછી જ કરતીય છે. જ્યોતિષ્ટોમ યાગને સોમયાગ પણ કહે છે. ગ્વા યજેત આ વચનથી ' જોનામક ' યાગ જ્યોતિષ્ટોમ યાગની વિકૃતિ છે એવું સમજાય છે એવું અનુષ્ઠાન દર્શપૂર્ણમાસ પછી કરતીય છે એવું આ અધિકરણ નિર્ણયિત કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

इति मीमांसाशुजंरमाप्ये पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

અથ પદ્માખ્યાયે પ્રથમઃ પાદઃ ॥

-યાગ આદિ કર્મો રવર્ગાદિ ફલનાં સાધન છે એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર દ્વ્યાણાં કર્મસંયોગે ગુણત્વેનામિસમ્બન્ધઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(કર્મસંયોગે) યાગ રૂપ કર્મના સંબંધમાં (દ્વ્યાણમ્) દર્શાવેલો (ગુણત્વેન) ગુણ રૂપે અર્થાત્ ગોણ રૂપે (અમિ સમ્બન્ધઃ) સંબંધ છે.

સાવાર્થ :—યાગ ' એ એક ક્રિયાવિશેષનું નામ છે. સર્વપૂર્ણગણનાં સ્વર્ગવાસો યજેત એને સ્વર્ગ મેળવવાની રીત હોય તેણે દર્શાવેલ સંયોગ યાગ કરવો. આ વાક્યના અર્થમાં વખતે યાગ-ક્રિયા અસિદ્ધ અર્થાત્ સંબંધ હોય છે અને સ્વર્ગ તે સિદ્ધ હોય છે, કારણ કે સ્વર્ગ તે સુખનું સાધન કોઈ દ્રવ્ય વિશેષ છે. અથવા જનાર્થી સુખ પછે તે દ્રવ્ય સ્વર્ગ કહેવાય છે. પછી તે દેશ રૂપે હો કે કોઈ વસ્તુ, એ વ્ય રૂપે હો. સિદ્ધ અને સાધ્યના સમબિબાહારમાં સિદ્ધ સાધ્યને માટે છે. તેથી યાગ રૂપ ક્રિયા મુખ્ય છે અને સ્વર્ગાદિ દ્રવ્ય ગૌણ રૂપે છે. ક્રિયા જ મુખ્ય હોય છે અને દ્રવ્ય ગૌણ હોય છે એવો સામાન્ય નિયમ છે. આનું પૂર્વ પક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અસાધકં તુ તાદર્થ્યતિ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાજ્ઞતિ સૂચવે છે (અસાધકમ્) સ્વર્ગ યાગનું સાધન નથી કારણ કે (તાદર્થ્યતિ) સ્વર્ગને માટે જ યાગ હોય છે.

સાવાર્થ :—એને માટે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તે મુખ્ય ગણાય. યાગ સ્વર્ગ મેળવવા માટે હોય છે માટે ગૌણ છે અને સ્વર્ગ મુખ્ય છે. વળી સ્વર્ગ કોઈ દ્રવ્યનું નામ નથી, પણ સ્વર્ગ એટલે પ્રીતિ અથવા સખ. જોનાર્થી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય એવા દ્રવ્યને તે ગૌણવૃત્તિથી સ્વર્ગ કહેવાય છે. પ્રીતિ જ સ્વર્ગરૂપનો મુખ્ય વાચ્ય છે. પ્રીતિ એ ગુણ જ દ્રવ્ય નથી, માટે સ્વર્ગ મુખ્ય છે અને યાગ તર્થ હોવાથી ગૌણ છે. ॥ ૨ ॥

પ્રત્યર્થ ચામિસંયોગાત્ કર્મતો હામિસમ્બન્ધસ્તસ્માત્ કર્મોપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રત્યર્થમ્) સ્વર્ગ પદ વાચ્ય અર્થ સાથે (અમિ સમ્બન્ધઃ) સંબંધ હોવાથી (કર્મતો હિ) યાગ રૂપ કર્મ સાથે (અમિ સમ્બન્ધઃ) સ્વર્ગનો સંબંધ સાધ્ય રૂપે છે તસ્માત્) માટે (કર્મોપદેશઃ સ્યાત્) યાગ રૂપ કર્મના ઉપદેશ સ્વર્ગ રૂપ સાધ્યની અપેક્ષાએ ગૌણ છે.

સાવાર્થ :—ક્રિયા કોઈ ગુણ અથવા દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે હોય છે. યાગ રૂપ ક્રિયા સખ જ સ્વર્ગને માટે કર્તવ્ય છે. માટે સ્વર્ગ જ મુખ્ય છે અને તેને માટે યરી યાગાદિ ક્રિયા ગૌણ છે. સ્વર્ગ મુખ્ય રીતે કોઈ દ્રવ્યનું નામ ન હોવાથી સ્વર્ગ પણ સાધ્ય પદાર્થ જ છે સિદ્ધ નહિ. ॥ ૩ ॥

યાગ-આદિ કર્મમાં માણસનો જ અધિકાર છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.
પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર ફલાર્થત્વાત્ કર્મણઃ શાસ્ત્રં સર્વાધિકારં સ્યાન્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણઃ) વેદિક કર્મ (ફલાર્થત્વાત્) શાસ્ત્ર સૂત્ર દર્શની પ્રતિષ્ઠા માટે દિદિ
છે તેથી (શાસ્ત્રમ્) ર્ણર્ણમાચાર્યા યજેત ઇત્યાદિ રાત્રિ વાક્ય (સર્વાધિકારં સ્યાન્) કર્મ
કાળને માટે છે.

ભાવાર્થ :—વેદિક કર્મ સ્વર્ગાર્થે મેળવવાને હેતુવાળું છે. અને ર્ણર્ણ મેળવવાને
કારણ સર્વ કાળને હેતુ છે માટે વેદિક કર્મમાં અધિકાર નો અધિકાર છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર કર્તુર્થા શ્રુતિસંયોગાત્ ચિદિઃ કાર્ત્વ્યેન ગમ્યતે ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) ' વા ' હિષ્કારને સમજાવે છે. (કાર્ત્વ્યેન) અર્થાત્ અર્થ દર્શક
(ચિદિઃ) અધિકાર ત્રિધિ (કર્તુઃ) પ્રધાન કર્તાને કરવાના હેતુ છે. (શ્રુતિ સંયોગાત્) એ
અર્થમાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

ભાવાર્થ :—પદ્ય આદિ વગર ન કરી શકે એ તો ર્ણર્ણ જ છે માટે કોનો કર્મ
અધિકાર નથી એ તો ર્ણર્ણ જ છે. અધિકાર માણસ આચાર્યનું અવેશસ્વ કરી શકે નહિ, કરી
માણસ વિષ્ણુકર્મ કરવામાં અસક્ત હોય છે, જદુંશ માણસ અધ્યક્ષ થી રહે છે તે સાંભળી શકે
નહિ માટે અર્થ આદિ માણસો વેદિક કર્મ કરવામાં અસક્ત હોવાથી કોનો કર્મમાં અધિકાર
નથી. જે અર્થે અને ર્ણર્ણ અંગીનું અનુદાન કરી શકે એવાને જ શાસ્ત્ર-વિદિત કર્મ કરવામાં
અધિકાર છે ॥ ૫ ॥

ત્રી અને પુરુષ બંનેનો યજ્ઞમાં અધિકાર છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર સિદ્ધાંતકોષવિદેશાત્ સંયુક્તમતિશાયનઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(સિદ્ધાંતકોષવિદેશાત્) સિદ્ધાંતકોષવિશેષને. અર્થાત્ પ્રાચીનને જ નિર્દેશ
હોવાથી (સંયુક્તમ્) પુરુષનો જ કર્મમાં અધિકાર ॥ (સિદ્ધાંતકોષવિદેશાત્) એણે
આચાર્યનું માનવું છે.

ભાવાર્થ :—' સર્ગકામઃ ' અહીં પ્રાચીનને જ નિર્દેશ ॥ માટે વેદિક કર્મ કરવામાં
પુરુષનો જ અધિકાર છે કોનો નહિ. આણું સિદ્ધાંતકોષ આચાર્ય માને છે. ॥ ૬ ॥

તદુક્તિત્વાત્ દોષશ્રુતિરવિચારતે ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદુક્તિત્વાત્) પ્રાચીનને નિર્દેશ હોવાથી (અવિચારતે)
અવિચારમાં (દોષશ્રુતિઃ) દોષનું જ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવિચારે મર્મ સૂક્ષ્મજ્ઞાનથી મળતે તત્ત્વજ્ઞાન અવિચારે મર્મજ્ઞાન સૂક્ષ્મ
મળતે મર્મજ્ઞાન સીતે આચાર્ય સૂક્ષ્મ જ્ઞાને ॥ એટલે કે કોના વર્તમાં નો પુરુષ કર્મ
હોય તો તે વચનો અધિકારી હોવાથી, વચનો અધિકારીને આચાર્યો વચનો નાશ થાય છે.

બ્રુણ એટલે યજ્ઞ, બ્રુણહત્યા એટલે યજ્ઞહત્યા. જે કન્યા ગર્ભમાં હોય તો બ્રુણહત્યા લાગતી નથી. કારણ કે તે યજ્ઞની અધિકારિણી નથી. પણ એ બધી સકાતું નથી કે ગર્ભમાં પુરુષગર્ભ છે કે સ્ત્રી ગર્ભ. આ કારણથી ગર્ભિણી સ્ત્રીને મારવી નહિ. 'જાત્રેયો દત્વા કૂળહા મયતિ' આત્રેયી એટલે ગર્ભિણી અત્ર=આ કુટિમાં જિવતે ગર્ભ છે માટે જાત્રેયી. આવી રીતે 'આત્રેયી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. આ ઠેકાણે અવિરાત પદ મૂકવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પુરુષને જ યજ્ઞને અધિકાર છે. જે સ્ત્રીને અધિકાર હોય તો 'અવિરાત' આવું પદ મૂકત નહિ. કારણ કે ગર્ભમાં કન્યા હોય તો પણ બ્રુણહત્યા ચતી હોત તો અવિરાત પદ આપવાની જરૂર ન હોતી ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર જાતિં તુ વાદરાયણોઽવિલોપાત્ સત્માત્ કયપિ
પ્રતીયેત જાત્યર્થસ્વાવિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિતિ સૂચવે છે (વાદરાયણ.) બાદરાયણ આચાર્ય (જાતિમ્) સ્વર્ગવિષયક ઇચ્છા ને જ અધિકૃત તરીકે માને છે (સત્માત્) માટે (જ્ઞાંતપિ) સ્ત્રી પણ (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય છે (જાત્યર્થસ્ય) ઉક્ત પ્રકારની ઇચ્છા (અવિશિષ્ટત્વાત્) ખાસ કોઈ પુલિંગ અથવા સ્ત્રીલિંગને વ્યક્ત કરતી નથી.

હાવાર્થ :—સ્વર્ગકામઃ' આ ઠેકાણે જે પુલિંગને નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં પુલિંગ વિવક્ષિત નથી. કેવળ સ્વર્ગની ઇચ્છા જ વિવક્ષાને વિષય છે. સ્ત્રી હો અથવા પુરુષ હો, જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તે માત્ર કરી શકે છે. એટલે સ્વર્ગકામ પદથી પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને વિવક્ષિત છે આવું બાદરાયણાચાર્ય માને છે અને તે સાબ્યકારને પણ ઇષ્ટ છે. માટે સ્ત્રી પણ યજ્ઞ કરવાને અધિકારી છે. ॥ ૮ ॥

ચોદિતત્વાત્ યથાશ્રુતિ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચોદિતત્વાત્) (વિધાત્ હોવાથી (યથાશ્રુતિ) જે પ્રમાણે શ્રવણ છે તે પ્રમાણે કરવું.

હાવાર્થ :—' યજ્ઞમાલમેત ' આ વાક્યમાં પશુગતપુરુષ વિવક્ષિત છે તેમ ' સ્વર્ગકામઃ ' આ ઠેકાણે પુરુષ વિવક્ષિત નથી. ઉપરાંત વાક્યમાં તો પશુત્વ યાગનું વિશેષણ હોવાથી વિવક્ષિત છે. કયાં પુલિંગ વિવક્ષિત છે અને કયાં નથી એ વેદવેદાંતે નિષ્પન્ન કર્યો છે માટે એ નિષ્પન્ન પ્રમાણે જમ્ આ ઠેકાણે પુરુષ વિવક્ષિત છે અને સ્વર્ગકામ આ ઠેકાણે પુરુષ વિવક્ષિત નથી. ॥ ૯ ॥

હવે ફરીથી પૂર્વપક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યવત્તાત્ પુસાં સ્યાત્, દ્રવ્યસંયુકં કયવિક્રયાભ્યામ્

અદ્રવ્યત્વં સ્ત્રીણાં દ્રવ્યેઃ સમાનયોગિત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (દ્રવ્યવત્તાત્) દ્રવ્યવાન હોવાથી (પુસામ્) પુરુષોને જ અધિકાર (સ્યાત્) છે. (દ્રવ્યસંયુકમ્) કયાં દ્રવ્ય સામ્ય હોય છે

(અવ્યયવ્યય) ઓળી કષ અને વિકષ ધનો હોવાથી (અવ્યયવ્યય) ઓળીમાં દ્રવ્યનું સ્વામિત્વ નથી માટે (છીણમ્) ઓળીનું (દ્રવ્યેઃ) બીજાં દ્રવ્યો સાથે (સમાનયોગિત્વાત્) સમાન મંબંધ નહીં થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેની પાસે દ્રવ્ય હોય છે તે માત્ર સરી શકે છે. પુરુષ પાસેજ દ્ર વ્ય હોય છે ઓળી પાસે દ્રવ્ય હોતું નથી. વળી કન્યાનો કષ અને વિકષ પણ થાય છે. માત્રાપ કન્ય નો વિકષ કદે છે અને જે તેનો પતિ યજ્ઞનો હોય છે તે કન્યાને ખરીદે છે તથા ખાપના ધનની સ્વામિત્વી પણ કન્યા (સ્ત્રી) હોતી નથી, માટે સ્ત્રી બીજાં દ્રવ્યની પોઠે એક જાતનું દ્રવ્ય જ છે તેથી તેને યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર નથી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૦ ॥

ઉદાહરણ

તથા ચ અન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તેજ પ્રમાણે (અન્યાર્થ દર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન પણ બેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ચા જમા સીતા સતી જે પતિથી ખરીદાયેલી હોય છે અપ્રત્યેક્ષરતિ ધારી બીજા સાથે ચાલે છે અર્થાત્ પિતૃકલ્પને ત્યાગ કરે છે.

“ તા દિ તસ્ય ધનવીર પ્રાગેન્વોપિ ગતિસ્તી ” આ વાક્યમાં સ્ત્રી (કન્યા) ધનથી ખરીદાય છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે, માટે સ્ત્રી ધનની અધિકારિણી નથી. ॥ ૧૧ ॥

તાદર્થ્યાત્ કામતાદર્થ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તાદર્થ્યાત્) પુરુષને માટે હોવાથી (કામતાદર્થ્યમ્) કાંતવા આદિથી ઓળી જે ધન મેળવતું હોય છે તે પણ તેના પતિનું મળ્યાં છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રી પોતેજ પુરુષને માટે હોવાથી સ્ત્રી જે કંઈ કામ કરી ધનની કમાણી કરે છે તે ધન પણ તેના પતિનું હોય છે. એટલે અર્થ એવાં સ્ત્રીનું કશું ધન જ હોતું નથી. સમુત્તિમાં પણ કશું છે કે :—

માર્ગ દાસ્ય ગુરુથ નિર્જનાઃ સર્વ એવ તે મરુ તે સમધિવચ્ચન્તિ સ્વય તે તસ્ય તદ્દનમ્ આ સ્ત્રીકામાં પણ જાનાં, દાસ અને પુત્રને નિર્ધન જ કલા છે માટે એ મથે જેના હોય તેનું જ અર્થ ધન છે. આ કારણથી સ્ત્રી નિર્ધન છે અને તેથી તે ધનની અધિકારિણી નથી, આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષવાદીના ઉત્તર

કલોન્સાદ્ધાવિરોધાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(કલો) ‘ કલ ’ સ્વરૂપ પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિત સૂચવે છે. (કલોન્સાદ્ધાવિરોધાત્) કલ અને ઉત્સાદ્ધાવિરોધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કલની કામના અને કામ કરવામાં ઉત્સાદ્ધ પુરુષ અને સ્ત્રીમાં એક સરખો હોય છે. માટે જે સ્ત્રીને ધન કરવાની છાજ, ઇચ્છા અને ઉત્સાદ્ધ હોય તે પણ ધન કરી શકે છે.

જો સ્ત્રી ધનની ક્ષય મિત્રી ન હોય તો યજ્ઞે એ સ્મૃતિ પદનો વ્યાપ થાય. યજ્ઞતીથી શ્રુતિનો વ્યાપ થાય એ વ્યાપ નથી માટે પત્ન્યર્થનો સત્તી સ્મૃતિમપ્રમાણીકૃત્ય ક્ષય પતિગૃહ્ણિયાત્ યજ્ઞેત વ. ક્ષયાર્થિની સ્ત્રીએ ઉક્ત સ્મૃતિને પ્રમાણ તરીકે નહીં માની દબાવે પરિગ્રહ કરવો અને યજ્ઞ વાગ્યા આદિ વેદિક કર્મ કરવા બોધાયે, ॥ ૧૩ ॥

અર્ચન ચ સમવેતત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્ચન) ધન સાથે (સમવેતત્વાત્) સમવેતપણું બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રીમાં અર્ચનું સમવેતત્વ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. એવું દાનકાંડે સંવાદઃ કથિતે। સ્ત્રીના લગ્ન વખતે આ પ્રમાણે સંવાદ છે. ધર્મે ચ અર્ચે ચ કામે ચ ન શતિ-શરિત્વા ધર્મ, અર્ધ અને કામમાં સ્ત્રીને લગ્નને અતિચાર ન કરવો. અર્થાત્ ધર્મોદિ વ્યવહાર કરવા માટે સ્ત્રી પાસે તેની માલીકીનું ધન હાવું બોધાયે. સ્મૃતિમાં ન લખ્યું છે, કે માર્યાવયો નિર્ધનાઃ इति भार्या आदि निर्धनं છે માટે તેન ચક્રનો અધિકાર નવા સ્વર્ગમાળમવિ નિર્ધનત્વાદ અન્યાયમ્ સ્મૃતિમાં સ્ત્રીના સંબંધમાં જે નિર્ધનત્વ લખ્યું છે તે અન્યાય છે. ધૃતિવિરોધાદ્ સ્મૃતિ સાથે એના વિરોધ હોવાથી. માટે સ્ત્રી ધનરવામિત્રી પણ છે અને તે ચક્રની અધિકારિણી પણ છે, ॥ ૧૪ ॥

કલ્પસ્ય ધર્મમાત્રમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(કલ્પ) કપ તો (ધર્મમાત્રમ્) કેવળ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—કપાને કપ કે વિકલ્પ થતો નથી. કપ કરનાર કે કપ વસ્તુની કિંમત હોય છે. જો કાંઈ સ્મૃતિમાં કપાનો કર બતાવ્યો હોય તો તે માન્ય નથી સ્માર્ત' ચ સ્મૃતિ-વિચલ્લ વિકલ્પ તાત્તમ્યતે સમાર્ત' વિકલ્પ સ્મૃતિવિરુદ્ધ હોવાથી માન્ય નથી. ॥ ૧૫ ॥

સ્વયન્તામવિ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સ્વયન્તામવિ) ધનરવા પણ (દર્શયતિ) સ્મૃતિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રીની ધનરવા પણ બતાવવામાં આવે છે કલ્પી વૈ પરિણામ્યસ્યેતે પશિષ્યમાં જે ધન પ્રાપ્ત થયું હોય તેની સ્વમિત્રી સ્ત્રી છે. સત્ત્વા પત્ની સંવાગમન્તિ, મુક્તીર્થાં હિ કલ્પાઃ સ્ત્રી પોતાના ધનથી યજ્ઞ કરાવી શકે છે અને સ્ત્રી પોતાના ધનથી અશ્વરતી ॥ વગેરે શાસ્ત્રમાં લખવામાં આવ્યું છે. માટે સ્ત્રી પરિગ્રહત્રી અને યજ્ઞમાં અધિકારિણી છે. ॥ ૧૬ ॥

‘ યાગમાં દંપતીનો સાથ અધિકાર છે, ’ એ અધિકારણને સમજાવે છે.

સ્વધતોસ્તુ ધ્વજનાદૈકમર્મ્યં ક્ષ્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ટુ) ‘ ઘ ’ યજ્ઞ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (સ્વધતોઃ) ધન રાખી ખનને છે અને (ધ્વજનાદૈ) યજ્ઞ વિશેષથી (દૈકમર્મ્યં ક્ષ્યાત્) સ્ત્રી અને પુરુષ જન્મેને સાથે યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—પત્નીને યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે જાણી દેવતાએ સાથે જ યજ્ઞ કરવો અશક્ય નહિ. કારણ કે વાચમાં આજ્ઞાનું અવેશન જાનેએ કરવાનું હોય છે. જો એક વજમાન અથવા એક વજમાન પત્ની યજ્ઞ કરે તો ઉભય અવેશનને જાહેર એકનું અવેશન થાય. તેથી કર્મ અંગદીન જાણી જાણે માટે જાને સાથે જ યજ્ઞ કરે ॥ ૧૭ ॥

હિન્નદર્શનાચ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (હિન્નદર્શનાચ) વાક્ય વિશે પત્નિ દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મેયલયા યજમાન ઈક્ષવતિ અને યોજમેળ પત્ની મિત્રુત્વાય આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે વજમાન તથા વજમાન પત્ની સાથે જ યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે. ॥ ૧૮ ॥ પૂર્વપક્ષની પુષ્ટિમાં દહે છે કે:—

પ્રતીત્યાત્તુ મન્યા સ્વામિત્યમુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ટ) ' ટ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (પ્રતીત્યાત્તુ) એ પ્રતિ હોવાથી (સ્વામિત્ય) એનું સ્વામીપણું (મન્યા) એણે રૂપથી (ઉચ્યતે) કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષવાદી પાને છે કે સ્ત્રી તે પૈશાળી ખરીદી છે માટે એ ધનત્રી સ્વામિની હોય નહિ જતાં એને એ ધનત્રી સ્વામિની કહી છે તે તે ઔણ્વૃત્તિથી કહી છે. ॥ ૧૯ ॥

પૂર્વપક્ષને ક્ષણિત કરે છે. કલાર્થિત્યાત્તુ સ્વામિત્યનામિત્યન્યઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ટ) સિદ્ધાંતપક્ષ સૂચિત થાય છે (કલાર્થિત્યાત્તુ) રૂપમાં જાનેના સાથે અધિકાર હોવાથી (સ્વામિત્યેન અમિત્યન્યઃ) મુખ્ય સ્વામિત્ય સાથે જ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—ઓ' પક્ષ રૂપમાં પુરુષના ભેદથી સંબંધ છે માટે ધનસ્વામી તરીકે પણ મુખ્ય સંબંધ જ છે અર્થાત્ સ્ત્રીને ધનસ્વામિની કહેવામાં આવી છે તે મુખ્યવૃત્તિથી જ ઔણ્વૃત્તિ નહિ માટે પૂર્વપક્ષ અસત્ય છે. ॥ ૨૦ ॥

કલ્પવર્ત્તિ ચ દર્શયતિ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કલ્પવર્ત્તિ) કલ્પવર્ત્તિ (દર્શયતિ) જાણવે છે.

ભાવાર્થ :—જાને પ્રિયિત યજ્ઞ કાર્ય કરે તો જ રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી સ્ત્રી પણ ધનસ્વામિની અને રૂપાધિકારિણી છે યજ્ઞસ્વ સુક્તી ધર્માવસ્થાત્ જેમ એક રૂપને એ અથ અથવા બીજા ભેદથી હોય તે તેમ એક યજ્ઞ સ્ત્રી અને પુરુષ જાને ભેદભેદથી હોય છે ॥ ૨૧ ॥ ' એક પુરુષને જ આજ્ઞાધાન કરવામાં અધિકાર છે ' એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વ પક્ષ સૂચ દર્શાવત્ત્વ ચ દ્વિયજ્ઞવત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) સ્ત્રી (દ્વિયજ્ઞવત્) પુરુષના કાર્ય આધાન છે (દ્વિયજ્ઞવત્) જાને અને પુરુષને એ વજમાન સાથે જેમ યજ્ઞ કરે છે તેમ.

ભા. ગર્થ :- રાગપુરોહિતૌ યજ્ઞયાતામ્ રાગ અને પુરોહિત સાથે મત્ત કરે આ વાક્યમાં જોમ બે પુરુષને વચ્ચે અધમત્ત બતાવે છે તેમ જોમ વસાનાવમિમાદર્ષયાતામ્ આ વાક્યથી પણ બે પુરુષોએ અન્યાયા કરી એવું પ્રતીત થાય છે. આપુ પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભવ છે. જોમ એટલે દુષ્કલ અર્થાત્ નહું વલ્લે નાન વલ્લે અથવા ધોયેડાં વલ્લે પહેરી જન્મે એ અન્યાયાન કરતુ એવો ઉક્ત વાક્યનો અર્થ થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ગુણસ્ય તુ વિધાનત્વાત્પત્ન્યા દ્વિતિયશ્વદ્ઃ સ્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (તુ) 'તુ' શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (ગુણસ્ય) જોમ અર્થાત્ દુષ્કલનું વિધાન હોવાથી (દિતોય શબ્દ) દ્વિવચન શબ્દ (પત્નીને માટે (સ્વાત્) છે.

ભા. ગર્થ :- (જોમે વસાની) આ ઠેકાણે જોમ ૩૫ ગુણનું વિધાન કરવા માટે છે માટે દ્વિવચન પત્નીને માટે જ વપરાય છે અર્થાત્ પત્ની સદિ જન્મમાન અગ્નિનું આધાન કરે ('વસન્તે પ્રાજ્ઞાગોડમિમાદર્ષીત') આ ઠેકાણે એક વચનનો ૨૫૯ ઉદ્દેશ છે માટે અન્યાયાન એક પુરુષકર્તૃ છે અને જોમવલ્લપરિધાનકર્તૃત્વ બે માટે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પત્ની સહિત જન્મમાને અન્યાયાન કરતુ એવો ૨૫૯ અર્થ થાય છે, અને આજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૩ ॥

પત્નીને વૈદિક આશીર્વાદોમાં અને બ્રહ્મચર્યપાલનમાં અધિકાર છે.

એ અધિકારજુને ૨૫૯ કરે છે.

તસ્યા યાયકુલમાશોમ્ભવ્યમતુલ્યત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :- (તસ્યા) પત્નીને (યાયકુલ્મ) નેટલું કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં અધિકાર છે. (આશીર્વાદયમ્) આશીર્વાદો અને બ્રહ્મચર્ય (વૈદિક) એ અને અતુલ્યત્વાત્) એ અને પુરુષ અધ્યયનમાં સમાન ન હોવાથી.

ભા. ગર્થ :- પુરુષના નેટલું અધ્યયન સ્તરી કરી સક્તી ન હોવાથી આશીર્વાદો અને બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં અધિકાર છે બ્રહ્મચર્યપદથી કલિતસ્ત્રાયાઃ સર્વે પ્રાજ્ઞાઃ કળવાશા પદ્યા સંકારો સમજવા. પુરુષની સાથે અતુલ્યતા સ્ત્રીની બતાવતી એમાં આવે છે કે સ્ત્રીને મુદ્ગુત્વો સંભાળવાના હોય છે, તથા સ્ત્રીના કેટલાક પ્રયુક્ત આદિ ધર્મો પણ એવા છે કે જે વધારે બહુવામાં અંતરાય ૨૫ થઈ પડે છે. એટલે નેટલું અધ્યયન નિહિત કરવામાં આવ્યું તેમાં સ્ત્રીના અધિકાર છે. જે કેટલે સ્ત્રી અભિયર્થ પાળી સમગ્ર વેદાધ્યયન આદિ કરે તે આ વાક્યમાં એનો બાધ થતો નથી, આ તો પત્ની બનેલી અથવા પત્ની થનાર સ્ત્રી માટે છે. ॥ ૨૪ ॥

'યગમાં શૂદ્રનો અધિકાર નથી.' એ અધિકારજુને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ચાતુર્વર્ણ્યમવિશેષાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :- (અવિશેષાત્) કોઈ વિશેષ તથા ન હોવાથી (ચાતુર્વર્ણ્યમ્) ચારે વ વર્ણનો ૫.૫માં અધિકાર છે.

સાવાર્થ :—ચારે વર્ણોના વચના અધિકાર છે, કારણ કે આગ અમુક વર્ણને જ અધિકાર છે અથવા અમુક વર્ણને અધિકાર નથી એવું કોઈ ક્યંત અથવા વચન નથી. ॥ ૨૫ ॥

હવે અહીં આત્રેય ઋષિનો મત જણાવે છે,

નિદેશાદ્વા ત્રયાણાં સ્યાદગ્ન્યાવેયે સમયઃ કતુષ્ઠુ ગ્રાહ્યણશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) પક્ષ સૂચક છે. (નિર્દેશાત્) નિર્દેશ હોવાથી (ત્રયાણામ્) ત્રણ વર્ણોના અધિકાર (સ્યાત્) કે (અગ્ન્યાવેયે) અગ્ન્યાધાનમાં (કતુષ્ઠુ) દશપૂર્ણમાસાદિમાં (અમગ્ન્યઃ) સંબધ નથી (ગ્રાહ્યણશ્રુતે) બ્રાહ્મણ અથવા વચન હોવાથી (હિતિ જાનયઃ) એવું આત્રેયનું મતનું છે.

જ્ઞાવાર્થ :—વસન્તે મહાભ્યોર્નિવાદર્ષિત ધ્રાવ્યે રુપન્ય, ઘરદિ વેદ્યઃ આર્વા બ્રાહ્મણ મંથના વચનો હોવાથી ત્રણ વર્ણોના અગ્ન્યાધાનમાં અધિકાર છે, શરૂને માટે વચન ન હોવાથી એનો અધિકાર નથી એવું આત્રેય ઋષિ માને છે.

હવે બાહરિ ઋષિનો મત જણાવે છે,

નિમિત્તાર્થે ચ વાદરિઃ તસ્માત્ સર્વાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિમિત્તાર્થે) નિમિત્તાર્થ હોવાથી વસન્ત આદિ કે (તસ્માત્) માટે (સર્વાધિકાર સ્યાત્) સર્વ વર્ણના અધિકાર છે (વાદરિઃ) એવું બાહરિ આચાર્ય માને છે.

જ્ઞાવાર્થ :—વસન્ત આદિ ઋતુઓ તેા નિમયને માટે છે એટલે કે તે બધાંજે અગ્ન્યાધન કરવું હોય તેા વસન્તમાં જ કરે, ક્ષત્રિયે ગ્રીષ્મમાં જ અને વૈશ્યે શરદ ઋતુમાં જ. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિનો સમય નિયત કર્યો છે. પણ શરૂને માટે કોઈ સમય નિયત કર્યો નથી માટે એ ગમે તે સમયે અગ્ન્યાધાન કરી શકે કે એવું બાહરિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત મુજબ અપિ ઘાડ઼ગ્ધાર્યદર્શના઼ યથાશ્રુતિ પ્રતીયેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) પક્ષની વ્યવસ્થા કરે છે. (અગ્ન્યાવેદર્શનાત્) અગ્ન્ય અર્થનું દર્શન હોવાથી (યથાશ્રુતિ) શ્રુત પ્રમાણે જ (પ્રતીયેત્) પ્રતીત થાય છે.

જ્ઞાવાર્થ :—બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોનું અવલુ શ્રુતિમાં છે શરૂનું નથી અને તેથી બ્રાહ્મણાદિને માટે અગ્ન્યાધાનનો સમય જનાવ્યો છે, શરૂને માટે કોઈ સમય જતાવ્યો નથી માટે શરૂને અધિકાર નથી બ્રાહ્મણને માટે પચન્દ્રધનું મત, ક્ષત્રિયને માટે ચત્રાચૂ અને વૈશ્યને માટે આમિષા જતાવવામાં આવ્યાં છે આ પ્રમાણે પચો વ્રત ધ્યાત્વસ્ય ધૃત્વાદિ વાક્યને આધારે અમુક નિમિત્ત હોવાથી તેા પણ ત્રણ વર્ણને જ જતાવ્યાં છે માટે ત્રૈવર્ણિકને જ વચના અધિકાર છે. ॥ ૨૮ ॥

નિર્દેશાત્ પક્ષે સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ટુ) પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થા માટે છે. (નિર્દેશાત્) નિર્દેશ હોવાથી (પક્ષે) પક્ષમાં (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ ચ ઇવં વિદ્વાનમિમાષતે ’ આ વાક્યને નિર્દેશ સહાદિ સામ ન્ય છે માટે યજ્ઞમાં યાગ કરવા માટે સર્વનો અધિકાર છે એમ જણાય છે. ॥ ૨૬ ॥

ધૈનુષ્યાન્નેતિ ચેન્ન ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ધૈનુષ્યાત્) વિનુષ્યતા આવવાથી (નેતિ ચેન્) શરૂને અધિકાર નથી. ને એમ કહેવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આશયના સૂચક છે.

ભાવાર્થ :—જાદરૂને માટે દૂધનું મત સ્થાપિત કરવાનું અને વૈશ્યને આમિશ્લાનું મત બતાવ્યું છે. શરૂને માટે મોઢા મત બતાવ્યું નથી માટે મનુષ્યાદિના અભાવને કીધે સહકર્તૃક શામમાં વિનુષ્યતા આવશે અને એને કીધે શામ નિષ્કર થશે એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આશય છે. ॥ ૩૦ ॥

ન કામ્યત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કામ્યત્વાત્) કામ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વર્ગકામો વ્યેત ’ આ હેતુએ જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેણે યજ્ઞ કરવો આમાં મોઢા વર્ણને અધિકાર છે અને કામ્ય નથી એવું કહ્યું નથી. સામાન્ય વિધાન છે. શરૂને પણ કામના હોય છે માટે શરૂ પશુ યજ્ઞ કરી શકે છે, બ્રહ્મહતિને માટે મતનો ભલે નિયમ હોય અને શરૂને માટે મતનો નિયમ ન હોય તો પશુ તે જમે તેનું મત કરી યજ્ઞ કરી શકશે. માટે મતાભાવને કીધે વૈશ્યરૂપની શંકા કરવાની કશી જરૂર નથી. ॥ ૩૧ ॥

સંસ્કારે ચ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારે) સંસ્કારમાં (તત્પ્રધાનત્વાત્) પુરુષ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મત તો પુરુષના સંસ્કાર માટે છે. આટલો મત જે પુરુષને કહ્યું હોય છે તે મતથી તે પુરુષ સંસ્કૃત થાય છે. આમાં યજ્ઞના અધિકારની વાત નથી. માટે જેને મતપ્રપુક્ત સંસ્કારની જરૂર નથી તે જાન કર્યા વગર પણ યજ્ઞ કરી શકશે, આમાં શરૂને યજ્ઞ ન કરવો એવું કહ્યું જણાઈ નથી. ॥ ૩૨ ॥

અપિ ચા વેદનિર્દેશાદપશુદાનાં પ્રતીયેત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચા) અથવા (વેદનિર્દેશાત્) વેદના ગ્રંથો માટે પ્રેવર્ણિકને જ ઉપનયન વિહિત માટે (અપશુદાનામ્) જે શરૂ નથી તેઓને જ અધિકાર (પ્રતીયેત) જણાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન સંસ્કાર પ્રેવર્ણિકને જ છે. ઉપનયન વેદના અભ્યયનને માટે હોય છે. શરૂને ઉપનયન હોઈ નથી તેથી તે વિદ્યા ભણવે નથી એ સિદ્ધ થાય છે તો જેણે વેદ વિદ્યાનું અભ્યયન નથી કર્યું તેને વેદિક યાજનો અધિકાર પણ કેવી રીતે હોઈ શકે? યજ્ઞ કરવાને માટે વેદ અવશ્ય જણવા જોઈએ. શરૂ વેદ જાણે નથી માટે તેને યાજનાં પણ આપવાનું નથી. ॥ ૩૩ ॥

ગુણાર્થત્વાન્નેતિ ચેત્ત ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થત્વાત્) ગુણ-સંસ્કારને માટે હોવાથી (ન) વિદ્યાને માટે નથી (દત્તિ ચેત્ત) એ એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન એ એક સંસ્કાર છે અને સંસ્કાર શુદ્ધિને માટે હોય છે. માટે ઉપનયન સંસ્કાર પ્રકરણની શુદ્ધિને માટે છે. કંઈ વિદ્યાને માટે નથી. આથી એ શુદ્ધિને ઉપનયન વિદ્યા ન હોય તેથી તે વેદ ભક્ષણનો અધિકાર પ્રવારનો નથી. એટલે શુદ્ધિ વેદવિદ્યા મેળવવાનો અધિકાર છે. ॥ ૩૪ ॥

સંસ્કારસ્ય તદ્દર્શત્યાત્ વિદ્યાયાં પુરુષયુતિઃ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારસ્ય) ઉપનયન સંસ્કાર (તદ્દર્શત્યાત્) વિદ્યાને માટે હોવાથી (વિદ્યાયાં) વિદ્યામાં (પુરુષયુતિઃ) પુરુષ યુતિ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન સંસ્કાર વેદવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે છે અને ઉપનયન સંસ્કાર શુદ્ધિ વિદ્યા નથી માટે વેદવિદ્યામાં પ્રાપ્તિશુદ્ધિ મેળવવાનો જ અધિકાર છે ॥ ૩૫ ॥

વિદ્યાનિર્દેશાન્નેતિ ચેત્ત ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશત્યાત્) સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સંભાવના શક્યતા છે અને યજ્ઞ વગર સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે અને પણ વેદવિદ્યા વિદ્યેત છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ (દત્તિ ચેત્ત ન) એ એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગ મેળવવાની પ્રાપ્તિ એ જ પ્રાપ્તિશુદ્ધિ મેળવવામાં છે તેમ કલ્પના પણ એ પ્રાપ્તિ છે માટે શુદ્ધિ પણ વેદવિદ્યા ભક્ષણનો અધિકાર છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ કારણ કે એ વગર યજ્ઞ યાગાદિ યજ્ઞ કરે નહિ એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી. આનો વધારે ખુલાસો આમળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૬ ॥

અયેષત્વાત્ અભાવઃ કર્મણિ સ્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અયેષત્વાત્) શુદ્ધિ વેદવિદ્યાનો અભાવ છે (કર્મણિ) યાગાદિ વૈદિક કર્મમાં (અભાવઃ સ્વાત્) અભાવ છે.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધિ વેદવિદ્યા ભક્ષણનો અધિકાર નથી માટે તે એ વિદ્યાથી અનભિષ્ટ હોય ॥ અને તેને કંઈ યાગાદિ વૈદિક કર્મ કરી શકે નહિ ॥ ૩૭ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (ચાન્યાર્થદર્શનમ્) શુદ્ધિ ભક્ષણનો અધિકાર નથી એવા ભાવના વાક્યો પણ છે.

ભાવાર્થ :—' एषः स्मृतानम् य शयः तस्मात् शयतवासे नाभ्येवम् । शय એ સ્થાન છે તો ની સ્થાનમાં વેદવિદ્યાનો અધિકાર નથી. ભારે આટલો નથી ૨૫૯ ઉલ્લેખ છે તો પછી

વેદવિદ્યાની કથના શ્રદ્ધામાં કેવી રીતે કરી શકાય. આ કારણથી શ્રદ્ધાને યાગાદિક કર્મમાં અધિકાર નથી.

આ બાબતમાં કેટલાક, શ્રદ્ધાને વિદ્યા અને કર્મમાં અધિકાર છે એવું માને છે અને 'નથી' એવું બીજા માને છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે જે શીત ગુણ સંપન્ન અને વિદ્યા મેળવવા શક્તિ અને અર્થિતા ધરાવતા હોય તે વેદ ભણી શકે અને જોનામાં એવા ગુણો, શક્તિ અને અર્થિતા નથી તે શ્રદ્ધા છે અને એવા શ્રદ્ધા વેદ ભણવાને અને તદ્વત્ કર્મ કરવાને અધિકારી નથી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. ॥ ૩૮ ॥

' યાગમાં નિર્ધનનો પણ અધિકાર છે ' એ અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રયાગો દ્રવ્યસમ્પન્નઃ કર્મણો દ્રવ્યસંસ્થિતવાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાગમ્) બ્રહ્મણ્ય, દ્વાનિય અને વૈરવ એ ત્રણમાંથી જે (દ્રવ્ય સમ્પન્નઃ) ધનસંપન્ન હોય તે યજ્ઞ કરવાને અધિકારી છે. કારણ કે (કર્મણઃ) કર્મ (દ્રવ્ય સંસ્થિતવાત્) દ્રવ્યથી સિદ્ધ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યાગાદિક રૂપ કર્મ દ્રવ્ય વગર થઈ શકે નહિ માટે જે વેવર્ણિકની પાસે ધન હોય તે જ યજ્ઞમાં અધિકારી છે. નિર્ધન યજ્ઞ કરવાને અધિકારી નથી પણ ધનવાન યજ્ઞમાં અધિકારી છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અનિત્યત્વાત્ તુ નૈવં સ્વાદ્યાદિ દ્રવ્યસંયોગઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' ઇ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (અનિત્યત્વાત્) નિર્ધનત્વ અનિત્ય હોવાથી (ન ઇવં સ્થલ) ધનવાન જ મરણે અધિકારી છે એ વાત યોગ્ય નથી (હિ) કારણ કે (ભ્યાત્) પુરુષાર્થ કરવાથી, (દ્રવ્ય સંયોગઃ) દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—દરિદ્ર અથવા નિર્ધન નામની ડાઘ જાતિ નથી. દરિદ્ર અર્થાત્ નિર્ધનત્વ એ અનિત્ય વસ્તુ છે પુરુષાર્થ કરવાથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે માટે જોની પાસે દ્રવ્ય ન હોય તેણે યજ્ઞમાં ધનને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ કારણથી નિર્ધન પણ યજ્ઞ કરવાને અધિકારી છે, તેણે પ્રયત્ન કરી ધન મેળવતું જોઈએ. અર્થાત્ નિર્ધનને માટે યજ્ઞ કરવાના દ્વાર બંધ નથી. ॥ ૪૦ ॥

' અંગહીનનો પણ યાગમાં અધિકાર છે '

અક્ષહીનઃ તદ્દર્મો ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અક્ષહીનઃ) અંગહીનને પણ (તદ્દર્મો) દ્રવ્યનો ન્યાય લાગુ પડે છે

ભાવાર્થ :—જે અંગહીન હોય તેણે પણ આપણનું સેવન કરી અંગને સુધારતું જોઈએ આખી ડાઘ રોગથી જોઈ ન શકતી હોય તો દવા કરી આખ સારી કરવી જોઈએ. પણ દુઃખતો હોય તો તેને પણ દવા લખાવી સારો કરવો જોઈએ, એટલા કારણથી તે માનવો અનધિકારી બની શકતો નથી. ॥ ૪૧ ॥

અસાધ્ય અંગવેકદશનાજો માણસ યાગનો અધિકારી નથી.

હત્વત્તો નિત્યસંયોગાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(હત્વત્તો) જે ઉત્પત્તિ જન્મથી જ અંગ હીન હોય અને તે અંગ મુક્તિ વા માટે કોઈ ઉપાય જ ન હોય તો તે યાગમાં અધિકારી નથી (નિત્ય સંયોગાત્) નિત્ય સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેને જન્મથી જ ખોડ હોય, જેમકે કોઈ જન્મથી જ આધિજો હોય તેવો અવશ્યુંક યત્ન કરવાને અધિકારી નથી કારણ કે એ અંગ વેક દશ નિત્ય છે. અર્થાત્ એ અંગ વેકદશ દર કરી શકાયું નથી માટે નિત્ય અંગહીન માણસ યાગનો અધિકારી નથી. ॥ ૪૨ ॥

દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરવામાં અધિકારીના જ અધિકાર છે

અન્યાર્વેયસ્ય જ્ઞાનં સ્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાર્વેયસ્ય) જે ગણનું વસ્તુ કરી શકે તેનો જ દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં અધિકાર છે ખીજનો (જ્ઞાનમ્) અનધિકાર (સ્વાત્) છે.

ભાવાર્થ :—જે ગણ કતિવશેનું વસ્તુ કરે તેને જ દર્શ અને પૂર્ણ માસ યાગ કરવાનો અધિકાર છે જે એકનું બેનું, ચાતુનું અથવા પાંચનું વસ્તુ કરે તેને દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરવાનો અધિકાર નથી. આર્વેયં કુળીતે આ પ્રમાણે વિધાન કરીને કરેવામાં આવ્યું છે કે એકં કુળીતે । કૌ કુળીતે, ત્રીણ કુળીતે જ ચતુરો કુળીતે જ પચાસતિપ્રકુળીતે । આ વિધાનથી જે ગણનું વસ્તુ કરે તેનો જ યાગમાં અધિકાર છે. ॥ ૪૩ ॥

આતુર્વર્ધ્વસિન્ન રથકારનો આધાનમાં અધિકાર છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર યજ્ઞનાદ્ રથકારસ્થાધાને સર્વસોપપાદાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞનાદ્) યજ્ઞનથી (રથકારસ્ય) રથકારનો (આધાને) અન્યઆધાનમાં અધિકાર છે (સર્વસોપપાદાત્) સર્વનો ગેય હોવાથી અર્થાત્ ત્રેવલ્કીકથી અતિરિક્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથકાર ત્રેવલ્કીકથી જિગ છે, છતાં એને અન્યઆધાન કરવામાં અધિકાર છે કારણ કે એને માટે ખાસ વચન છે જેમ કે ‘ વર્ણાનુ રથકાર આદ્યતીત ’ વર્ણાં કતુર્મા રથકારે અન્યઆધાન કરવું. જાણણે વચનત્ત આતુર્વા, રાજાને ગ્રીષ્મમાં અને વેરથે શરદ કતુર્મા, આ પ્રમાણે ત્રણે વર્ણોને માટે સમય વિદિત છે. જે રથકાર ગણમતિઃ એક હોત તો તેને માટે વર્ણ કાળનું વિધાન ન હોત માટે રથકાર ત્રેવલ્કીક ન હોવા છતાં ઉક્ત વચનને લીધે એને પણ અન્યઆધાનમાં અધિકાર છે. ॥ ૪૪ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર નાચ્યો વા કર્મસંયોગાત્ શ્વદસ્ય પ્રતિપિદ્ધસ્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન્યાસઃ) રથકારને અન્યઆધાનનો ન્યાસ છે (કર્મસંયોગાત્) ‘ રથનું બનાવવું ’ એ ક્રિયાને લીધે રથકાર સંજ્ઞા છે બાકી રથકાર ત્રેવલ્કીક જ ॥ (શ્વદસ્ય) શ્વદને (પ્રતિપિદ્ધસ્વાત્) પ્રતિપિદ્ધ હોવાથી.

આવાર્થ :—રચકાર શ્દ નથી પણ ત્રેવર્ણિક છે અને ત્રેવર્ણિકને અગ્ર-પ્રધાન યુનિસદ્ધ છે જો રચકાર શ્દ હોત તો એને અગ્ર-પ્રધાન અધિકાર ન હોત કારણ કે શ્દને અગ્ર-પ્રધાન પ્રતિષ્ઠ છે. પૂર્વ-પદ્ધતિવાદીના જાન એ છે કે રચકાર શ્દ નથી પણ ત્રેવર્ણિક છે માટે એને વચન ન હોત તો પણ અગ્ર-પ્રધાનમાં એને અધિકાર ન્ધાય છે. ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વ-પદ્ધતિ નિરાસ **અકર્મત્વાત્ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥**

પદાર્થ :—(અકર્મત્વાત્) ત્રેવર્ણિકને શિષ્યપદમાં નિષિદ્ધ હોવાથી (એવં ન સ્યાત્) રચકાર ત્રેવર્ણિક નથી.

આવાર્થ :—શિષ્ય કરવાનું વિધાન ત્રેવર્ણિકને નથી. રચનમાંથી એ શિષ્ય છે, માટે રચકાર શ્દ છે. તેથી તેને અગ્ર-પ્રધાનમાં અધિકાર નથી છતાં ખાસ વચનને લીધે એને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

જ્ઞાનર્થકયં ચ સંયોગાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંયોગાત્) આશ્વાદિ વચનતાદિને સંબંધ હોવાથી (જ્ઞાનર્થકયમ્) નિરર્થકતા છે.

આવાર્થ :—આશ્વાદિ આદિ વર્ણોને અગ્ર-પ્રધાન માટે વચન આદિ કાળનું વિધ ન છે. હવે જો રચકાર ત્રેવર્ણિક હોય તો તેને પણ વચન-આદિ કાળપણ સમય પ્રાપ્ત છે જ તો પછી વર્ણકાળનું વિધાન નિરર્થક જ થઈ જાય છે. માટે રચકાર ત્રેવર્ણિક નથી. ॥ ૪૭ ॥

શુણર્થમિતિ ચેત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(શુણર્થમ્) નિમિત્તને માટે છે (ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

આવાર્થ :—ધારો કે રચકાર ત્રેવર્ણિક જ છે અને તેને રચકાર એવું નામ રચકારણ રૂપ નિમિત્તને લીધે પડ્યું છે અને રચ કહે ॥ માટે એને વર્ણકાળનું વિધાન ॥ એમ માનવામાં આવે તો શો દોષ છે ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૮ ॥

ઉક્તમનિમિત્તત્વમ્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉક્તમ્) એ તો અગ્રે કહી દીધું છે કે (મનિમિત્તત્વમ્) રચકાર એવું નામ પ્રાપ્ત નિમિત્તને લીધે પડ્યું નથી.

આવાર્થ :—આમા નિમિત્તત્વનો સંભવ જ નથી એ તો અગ્રે જાગળ કહી દીધું છે માટે રચકાર અત્રેવર્ણિક છે અને તેથી તેને અગ્ર-પ્રધાન સામાન્ય-વિધાનથી પ્રાપ્ત ન હોઈ પણ વર્ણનુ રચકાર આદ્યોત એ વચનથી પ્રાપ્ત થયું છે. ॥ ૪૯ ॥

ત્યારે રથકાર કેણુ છે એનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

સૌધન્વનાસ્તુ હોતવાન્મન્ત્રવર્ણાત્રીતયેરન્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(યુ) કિન્તુ (સૌધન્વનાઃ) સૌધન્વ નામની જાતિ ॥ (હોતવાન્) તે ત્રૈવર્ણિક કરતાં કંઈક ઉતારતા છે પણ ચક્ર કરતાં ઉચ્ચ છે. (મન્ત્રવર્ણાત્રી) મંત્રના વર્ણનથી (ત્રીતયેરન્) એવું જાણવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સૌધન્વ નામની એક જાત છે તે ચક્ર કરતાં ઉત્તમ અને ત્રૈવર્ણિક કરતાં ઉતરતી છે. એટલે તે ચક્ર નથી, વૈરય નથી તેમ ક્ષત્રિય પણ નથી. સૌધન્વના કામવ શ્રાવણાદિઃ સૌધન્વન એ જાણુ છે અને જાણુ એ જ રથકાર છે. આના મંત્રમાં જેને વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તેણે દાખરભાષ્ય જોવું. માટે અત્રૈવર્ણિક અને અચક્ર રથકાર છે અને એને વર્ધા જાત્રુમાં અપૂન્યાધાન વિદિત છે. એ આ અધિકરણનો સાર છે. ॥ ૫૦ ॥

ત્રૈવર્ણિક-જિજ્ઞાસુ નિપાદનો રૌદ્રયાગમાં અધિકાર છે.

સ્થપતિનિપાદઃ સ્વાત શન્દસામર્થ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(સ્થપતિઃ) જે સ્થપતિ છે તે જ (નિપાદઃ) નિપાદ (સ્વાત) છે, (શન્દસામર્થ્યાત્) શબ્દની શક્તિ એવી છે.

ભાવાર્થ :—વાસ્તુમયં રૌદ્રચક્રં નિર્વેન્) આપું પ્રકરણ બાંધીને આગળ લખે છે કે ઇત્યા નિપાદસ્થપતિ યાગદેવે આ ઇષ્ટિયા નિપાદસ્થપતિના પાસે યાગ કરાવવો. વાસ્તુ શબ્દનો અર્થ અહીં પ્રકૃતિ યાગનું કંઈક દ્રવ્ય છે. આ ઠેકાણે શંકા એ થાય છે કે નિપાદ પોતે જ સ્થપતિ છે કે નિપાદોનો જે અધિપતિ હોય છે તે 'સ્થપતિ' છે. સ્થપતિ શબ્દનો અર્થ ધનવાન માલિક થાય છે જે કર્મધારય સમાસ માનવામાં આવે તો તો નિપાદ એ જ સ્થપતિ એવો અર્થ નીકળે છતાં અને પછી તત્પુરુષ સમાસનો આગ્રય કરવામાં આવે તો નિપાદોનો માલિક કોઈ ત્રૈવર્ણિક ધનપતિ એવો અર્થ નીકળે છે. પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે પછી તત્પુરુષ સમાસ માનવો અને નિપાદોનો માલિક જે ત્રૈવર્ણિકામિતિ કોઈ હોય તેની પાસે ગૌર યાગ કરાવવો. નિપાદ તો ચક્ર ॥ એને યાગનો અધિકાર નથી, સિદ્ધાંત પણ એવો છે કે કર્મધારય સમાસ જ માનવો અને નિપાદની પાસે જ રુદ્રયાગ કરાવવો. ચક્ર નિપાદ પાસે જે ધન ન હોય તે તેણે એ યાગને માટે જેટલા ધનની જરૂર હોય તેટલું મેળવી લેવું. એટલે 'નિપાદ એ જ સ્થપતિ' એવો અર્થ કરવો. પછી-તત્પુરુષ સમાસ કરવા જતાં લક્ષણા કરવી પડે છે. ॥ ૫૧ ॥

લિહ્નદર્શનાચ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિહ્નદર્શનાત્) વાક્ય ૨૫ લિંગ પણ એ અર્થ સ્વીકારવા માટે છે.

ભાવાર્થ :—'કૂટ' નિપાદનાં દક્ષિણ 'નિપાદે' 'કૂટ' ની દક્ષિણા આપવી "કૂટ" નામનું દ્રવ્ય આગેને ઉપયોગનું હોવું નથી. જે સ્થપતિ કોઈ ત્રૈવર્ણિક હોય તો તે કૂટની દક્ષિણા આપે એવું ન લખત માટે 'નિપાદસ્થપતિ' અહીં કર્મધારય સમાસનો જ આગ્રય કરવો ॥ ૫૨ ॥

इति मीमांसाया गुर्जरमाध्वे पद्याध्याये प्रथमः पादः

અથ પઠ્યાચ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ

‘સનમાં સત્રીઓનાં દરેક સત્રીઓના સંપૂર્ણ ફળ સાથે સંબંધ છે.’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પુરુષાર્થેકસિદ્ધિત્વાત્તસ્ય તસ્યાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષાર્થસિદ્ધિત્વાત્) ફળ એકતા (સદ્ ચતુ' હોવાથી (તસ્ય તસ્ય) તે તે કર્તાની (અધિકારઃ સ્યાત્) અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—‘અધિકારઃ સત્રમાત્રીન્’ ‘સત્રદિને કન્નનારાઓએ સત્ર કરેલા જોડાઓ. આ વાક્યથી સમજાય છે કે સત્ર ૩૫ ‘સત્રકર્મ’ એક છે પણ તેના કર્તાઓ તે બહુ જ છે. સત્રનું કલ્પન અનેક પુરુષનિષ્ઠ વ્યક્તિ છે માટે ફળ પણ અનેક પુરુષનિષ્ઠ વ્યક્તિ હોવાથી એક એક પુરુષને તે આંશિક ફળ જ મળવું જોઈએ સંપૂર્ણ નહિ. આવા પૂર્વપક્ષમાં આ સત્ર સિદ્ધાંત રૂપે છે કે એક એક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળનો અધિકાર છે આંશિક ફળનો નહિ ॥ ૧ ॥

અપિ યોગ્યસિદ્ધયોગાત્ યથા યયાત સત્ત્વદર્શનં તથા આયો વિમાને સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ જા) અથવા (અપિ સંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં કર્તાઓનું અનેકત્વ વિદિત હોવાથી (યથા સ્યાત્ સત્ત્વદર્શનમ્) જેમ કોઈ સત્ર દર્શન દરેક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળવળું હોય છે (તથા) તેમ (વિમાને) વિમાનમાં (યથા સ્યાત્) ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉત્પત્તિ વાક્યમાં બહુ કર્તાઓનું પણ અવશ્ય છે તેથી એક યત્ર ૩૫ કર્મમાં અનેક કર્તાઓ હોય શકે છે અને દરેક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળ પડે શકે છે. જેમ કોઈ એક કાર્યથી અથવા અન્ય આદિ પ્રાણીનું દર્શન અનેક કર્તાઓ સાથે કરે છે અને દર્શનનું સંપૂર્ણ ફળ દરેક કર્તાને મળે છે તેમ યત્રમાં પણ વિમાન હોવાથી દરેક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળ મળે છે, અંશ રૂપે નહિ. ॥ ૨ ॥

દર્શાદિ યાગમાં કર્તાના એકત્વનું અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રયોગે પુરુષધ્રુતેઃ યથાકામી પ્રયોગે સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગે) ઉદાહૃત વાક્યમાં (પુરુષધ્રુતે) પુરુષ મનનું અવશ્ય યથાકામી (યથાકામી) ઇચ્છા પ્રમાણે (પ્રયોગે) અનુષ્ઠાનમાં (સ્યાત્) એક, બે અથવા વધારે કર્તાઓ હોઈ શકે.

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્ણમાસ્યા સ્વર્ગકામો યજેત્ । ય્યોતિષ્યેમ્ન સ્વર્ગકામો યજેત્ । આ વાક્યમાં કેવળ સ્વર્ગની ઇચ્છા માનનાર કેવળ પુરુષનું અવશ્ય વ્યાખ્ય છે. એમાં એક, બે અથવા વધારે યજ્ઞમાન=અનુષ્ઠાન કર્તાની કરી નિયમ બધાનો નથી, માટે અનુષ્ઠાન કરનાર યજ્ઞમાન એક પણ હોઈ શકે, બે પણ હોઈ શકે અને વધારે પણ હોઈ શકે. ઉક્ત વાક્ય પુરુષને માટે યાગનું જ વિધાન કરે ॥ બે કર્તાઓ અથવા વધારે કર્તાઓનું કંઈ વારણ કરવું નથી. અર્થાત્ ‘સ્વર્ગકામઃ’ આ દેહાણે જે એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તે વિવક્ષિત નથી. ॥ ૩ ॥

સદ્દાંતવાદી તરફથી શંકા પ્રત્યર્થ' શ્રુતિમાત્રમ્ એતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યર્થમ્) અર્થના ભેદને લીધે (શ્રુતિમાત્રમ્) ગુણ પ્રધાન ભાવ હોય (એતિ ચેત્) એ એમ કહેવામાં આવે તો, —

ભાવાર્થ :—આખ્યતથી યાગાનુરકત ત્રિવાનુ' પણ વિધાન થાય છે માટે ત્રિવામાં પુણ્યભૂત ધર્મેણ કર્તાનો પણ આરોપ થઈ જ ન જાય છે તેથી પુરુષનિષ્ઠ સંખ્યા પણ વિવક્ષિત હોવી જોઈએ અર્થાત્ સ્વર્ગકામઃ આ દેશણે એકવચનનો જે પ્રયોગ છે તે પુરુષનો નિયમ બધો છે કે અનુદાન કરનાર પુરુષ એક જ હોવો જોઈએ, આવી શંકા પૂર્વપક્ષ ઉપર સિધ્ધાંતવદીએ ઉઠાવી છે. ॥ ૪ ॥

શંકા નિવારણ સૂત્ર તાદર્થ્યે ન ગુણાર્થતાડનુપતેડધ્યાંતરત્વાત્ કતુઃ

પ્રધાનમુત્તત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તાદર્થ્યે) કળ તેને માટે અર્થાત્ પુરુષને માટે હોવાથી તે પ્રધાન (ગુણાર્થતા) ગુણભૂત યાગ પ્રત્યે પુરુષની ગુણાર્થતા એટલે ગોણતા (ન) નથી. (અનુવતે વર્ણાન્તરવાદ) સંખ્યા એક ન હોવા છતાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ તો છે જ (કતુઃ પ્રધાનમુત્તત્વાત્) માટે પુરુષ કર્તા પ્રધાન તરીકે જ છે.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગોદિ કળ પુરુષને માટે જ હોય છે, માટે યાગ કરવામાં અનુદાન કર્તા પુરુષ ગોણ તરીકે નથી અને જે પ્રધાન હોય તે ગોણ ન હોય એ કે આ બાબતમાં યાગ સંખ્યા પ્રમાણ નથી તોપણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી બધી સંખ્યા છે કે રાજા અને પ્રધાન આ બેનાં રાજા મુખ્ય છે તો હવે રાજા ગોણ નથી એ સ્પષ્ટ સમજા સારા છે. રાજા મુખ્ય પણ છે અને ગોણ પણ (આ બે વાત તો ન જ બની શકે, માટે યાગ કરવામાં અથવા કળ મેગવવામાં પુરુષ ગોણ હોવાથી એક, એ અથવા વધારે પુરુષો યાગ કરી શકે, એટલે કે સંખ્યાની વિવક્ષા નથી. ॥ ૫ ॥

સેદ્દાંત સૂત્ર અપિ યા કામસંયોગે સમ્યગ્ધાત્ પ્રયોગાયોવદિદયેત્,

પ્રત્યર્થ' હિ વિધિ શ્રુતિ ચિંવાણાયત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) આ સંખ્યા પૂર્વપક્ષની બાદશ્રુતિ સૂચવે છે (કામસંયોગે) કામનાની આત્માના સંયોગ હોય છે. (સમ્યગ્ધાત્) અને સંયોગને લીધે આત્માને માટે જ રાજાની ઇચ્છા મળે છે બીજાને માટે નહિ એવો અર્થ સ્પષ્ટ છે. (પ્રયોગાય લપદિદયેત્) પ્રયોગને માટે જ પુરુષનો ઉપદેશ છે (હિ) કારણ કે, પ્રત્યર્થમ્) બધા એક કરતાં વધારે અર્થો હોય ત્યાં (વિધિશ્રુતિઃ) વિધિનું ચરણ થાય છે (ચિવાણાયત્) કૃણ વિવાળયા વગદ્યયતિ ઇત્યાદિ શ્રુતિ પેટે

ભાવાર્થ :—કૃણ વિવાળયા વગદ્યયતિ । ચાલકાલે કૃણવિદાળા પ્રાપ્સ્યતિ અહીં જે શ્રુતિ કે આમાં ગુણ પ્રધાન ભાવ સંભવી શકે છે. પણ યજ્ઞેત અહીં તો ' યાગ કરે ' અથવા યાગથી યાગ ઉત્પન્ન કરે' એવો અર્થ નીકળે છે આમાં વગર કદ્યે પુરુષ યાગનો સંયોગ પ્રતીત થાય ખાસ સંકેત જ હરુણ યાગ કરે એવા અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. સૂચ એ ગુણ છે અને એનો યાગ અપિ । સાચે જ હોય છે એટલે યાગપણ પુરુષ યાગ કરતાં હોય શકે એટલામાંજ

તાત્પર્ય છે. માટે આગા પુરુષ તો ગોચર તરીકે છે આ કારણથી ગુણભૂતસ્વ ગુણસ્વ સંસ્થા વિવક્ષિત ગુણુ ભૂત પુરુષની સંસ્થા વિવક્ષિત છે એટલે દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં એક જ કર્તા યાગનું અનુષ્ઠાન કરે એ અથવા ત્રણુ એકી સાથે નહિ. એવો અર્થ ૨૫૪ છે. ॥ ૬ ॥

શંકા સૂત્ર અન્યસ્ય સ્વાદિતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્યસ્ય સ્વાદિતિ) બીજાને માટે પણ હોય છે (હિતિ ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગકામો યજેત સ્વર્ગની ઇચ્છા યાગ કરનાર પોતાને માટે જ કરે છે એવો કથો નિયમ નથી. બીજાને માટે સ્વર્ગની ઇચ્છા કરી પોતે યાગ કરે એવું પણ બની શકે અને જો એમ હોય તો જાતકલ્પ પ્રયોક્તરિ જાતકમાં કહેલું રૂણ પ્રયોગ કરનારને જ મળે છે એ ન્યાય એટલે કરે. આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

શંકા નિવારણ સૂત્ર અન્યાર્થેનામિસમ્યગ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાર્થે) બીજાને માટે (ન) નહીં (અમિસમ્યગ્) અભિ સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—બીજાને માટે સ્વર્ગની ઇચ્છા કરી પોતે યાગ ન કરી શકે કારણ કે યજેત અર્થી આત્મનેપક્ષે પ્રયોગ છે એટલે જો સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે તેજ યાગ કરે એવો અર્થ છે, પોતે યાગ કરે અને રૂણ કોષ્ટ બીજે લઈ જાય એ વેદિક સિદ્ધાંત નથી. જો કર્તા તેજ ભોક્તા એવો નિયમ છે. ॥ ૮ ॥

ફલકામો નિમિત્તમિતિ ચેત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ફલકામો) રૂણની કામના કરનાર (નિમિત્તમ્ હિતિ ચેત્) એ નિમિત્ત જ છે એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગકામો યજેત અર્થી યાગ કરે એ સ્વર્ગકામ તો નિમિત્તત્વને ઘોષિત કરે છે એટલે સ્વર્ગની ઇચ્છા રૂપ નિમિત્ત હોય તો યાગ કરે એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

જ નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(જ) નહીં (નિત્યત્વાત્) નિત્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ આદિ યાગ એ નિત્યકર્મ ને નિમિત્તિક નથી. નિમિત્તત્વના સૂચક જનુલ્ આદિ પ્રત્યયો હોય છે. સ્વર્ગકામો યજેત આ કોષ્ટએ જનુલ્ આદિ પ્રત્યયો નથી ચાવજ્જીવિં યજેત આ કોષ્ટએ જનુલ્ પ્રત્યય નિમિત્તત્વ ઘોષક ને માટે યાગ સામાન્ય પ્રત્યે યાવજ્જીવન નિમિત્ત તરીકે હોય છે એ પણ દર્શપૂર્ણમાસ આદિ યાગો તો નિત્ય કર્મ છે. ॥ ૧૦ ॥

કર્મ તથેતિ ચેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(કર્મ) યાગ કર્મ (તથેતિ ચેત્) ઉત્કૃષ્ટત્વે હોય છે.

ભાવાર્થ :—યુવ દિ સ્વઃ સ્વઃ પર્ણ તમે જાને સ્વર્ગના અધિકારી છે. એટલે આ વાક્યમાં યાગમાં એ કર્તા પણ જતાઆ છે એટલે કર્તા એક જ હોવો જોઈએ એવો નિયમ જમીનો નથી. આ શંકાનું સમાધાન આચળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

ન સમવાયાત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ (સમવાય) અહીં એ કર્તાઓનું ખાસ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ રાજપુરોહિતૌ સાયુગ્યજ્ઞૌ યજ્ઞેલામ્ ’ રાજા અને પુરોહિત સાયુગ્યની પદ્ધતિ કરી યાગ કરે. આ વાક્યમાં એ કર્તાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે માટે ત્યાં તે બેબે કર્તા હોઈ શકે પણ જ્યાં એક વિધાન નથી એવે કેસણે અર્થાત્ દર્શનપૂર્વક યાગદિમાં અનેક કર્તા અનુષ્ઠાતા તરીકે ન હોઈ શકે, અર્થાત્ દર્શનજ્ઞો યજ્ઞે પ્રત્યક્ સ્વયં કર્તા એક વચ્ચે વિવક્ષિત છે અને દર્શાદિયાગમાં એક જ કર્તા જોઈએ, એ આ અધિકરણને બાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

આરબ્ધ કાર્યકર્મ સમાપ્તિ પર્યન્ત હોવાનો નિયમ છે.

એ અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રક્રમાત્ તુ નિયમ્યેતારમ્મસ્ય ક્રિયાનિમિત્તત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(કુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (પ્રક્રમાત્) કાર્ય કર્મનો આરંભ કર્યા હોય તે (નિયમ્યે) તેને સમાપ્તિ પર્યન્ત અનુષ્ઠિત કરવું જોઈએ (આત્મસ્ય) ક્રિયાનો આરંભ (ક્રિયાનિમિત્તત્વાત્) સમાપ્તિનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ધારીર્વા ષ્ટિકામો યજેત ’ આ વાક્યથી સમજી શકાય છે કે વૃષ્ટિની પદ્ધતિ રાખનાર ‘ ધારીરી ’ નામક યાગ કરવો ‘ ધારીરો ’ યાગ કરે કર્તા પછી પ્રારંભ નો વૃષ્ટિ થાય તે તે યાગને અધુરો ગ્રહવો નહિ. સમાપ્તિ પર્યન્ત તે કર્મ કરવું જોઈએ. યદીયે યદ-આત યદની સમાપ્તિનું નિમિત્ત છે. વેદિક કર્મને અધુરું ગ્રહી શકાય નહિ. ॥ ૧૩ ॥

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર કલાર્પિત્વાઘા નિયમો યથાનુવકાન્તે ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (કલાર્પિત્વાત્) કળ મેળવવાના ઉદ્દેશથી યાગ કરવામાં આવેલો હોવાથી કળ મળ્યા પછી (નિયમ) યાગ બંધ કરવો એ નિયમ છે. (યથા અનુવકાન્તે) જેમ શરૂ કર્યા પહેલાં યાગ બંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ શરૂ કર્યા પહેલાં જેમ યાગ બંધ હોય છે તેજ પ્રમાણે જે કળના ઉદ્દેશથી જે યાગ કરવામાં આવે તે યાગ કળ મળી ગયા પછી બંધ કરી દેવો જોઈએ. કળ મળ્યા બતા યાગ ચાલુ રાખવો અને તેને કેટ સમાપ્તિ મુખી, અનુષ્ઠીચમાન કરવો એ કીઃ નથી. આરંભ કંઈ સમાપ્તિ માટે હોતો નથી પણ ખરી રીતે આરંભ કળની પ્રાપ્તિને માટે હોય છે માટે જો કળ મળી ગયું હોયતો સમાપ્તિ કર્યા પહેલાં પણ યાગ બંધ કરવો જોઈએ આનુ પૂર્વપક્ષચારીનું માનવું છે ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરે છે

નિયમો યા તન્નિમિત્તવાત્ કર્તુસ્સ્વત્કારણં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (નિયમ) આરંભ કામ્ય કર્મની સમાપ્તિ કરવી જ નોંધાયે. (તન્નિમિત્તવાત્) આરંભ સમાપ્તિનું નિમિત્ત હોવાથી (કર્તુઃ) કર્તાને (તત્કારણં સ્યાત્) તે કર્મ સમાપ્તિ પર્યન્ત લગ્ન જવાનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—કામના ચરના આરંભનું કારણ છે અને ચરના આરંભ સમાપ્તિનું કારણ છે માટે આરંભેલા યાગ વચમાં અધુરા ન થકવે. ‘ હું ચર કરીશ ’ આવી પ્રતિજ્ઞા કરી પછી તે પ્રતિજ્ઞાને વચ્ચે તેડી પાડવી એ અયોગ્ય છે. જો યાગ અધુરા રાખવામાં આવે તો યજ્ઞમાનને પ્રત્યવધ લાગે છે અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ જતાવું છે જેમ કે ‘ યો યસ્ય હ્યુપક્ત્તા ન વચતે ત્રૈષાતવીયૈન વચતે ’ જે યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી આરંભ યાગ પૂરો ન કરે તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ત્રૈષાતવીય નામક યાગ કરવો. આ કારણથી આરંભ કામ્ય યાગ વચ્ચે ફળ પ્રાપ્ત થાય તો પણ યગ પૂરો કરવો જ નોંધાયે. ॥ ૧૫ ॥

આરંભ લૌકિક કર્મના સમાપ્તિનો નિયમ નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર લોકે કર્મણિ ચેદયત્ત તતોડિગ્નિપુરુષજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(લોકે) લૌકિક (કર્મણિ) કર્મમાં (ચેદયત્ત) વેદિક કર્મ પેઠે સમાપ્તિ આવશ્યક છે (તતઃ) તેનાથી (ળિગ્નિપુરુષજ્ઞાનમ્) પુરુષને કર્મમાં જોડનાર લૌકિક કર્મનું જ્ઞાન પણ વેદથી જ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ વેદિક કર્મ નો ધર્મ કર્મ તેની સમાપ્તિ કરવી જ નોંધાયે. અધુરા થકવાથી પ્રત્યવધ લાગે છે તેમ લૌકિક કર્મ નો આરંભ તેની પણ સમાપ્તિ કરવી જ નોંધાયે કારણ લૌકિક કર્મનું જ્ઞાન પણ પરંપરા સંબંધથી વેદથી જ થયેલું છે. મૂહનિર્માણ-ધરમાંથી, રૂપો ખાદ્યાવશે વગેરે લૌકિક કર્મ કહેવાય છે અને યજ્ઞ યામાદિ વેદિક કર્મ કહેવાય છે. ॥ ૧૬ ॥

અપરાધેડપિ ચ તૈઃ શાસ્ત્રમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચ) લૌકિક કર્મમાં પણ (અપરાધે) અપૂર્ણતા અથવા ત્રુટિ આવવાથી (તૈઃ) સિદ્ધી લેખો (શાસ્ત્રમ્) શાસ્ત્રને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.

ભાવાર્થ :—લૌકિક કર્મમાં પણ જો મોઢ અપરાધ થાય અર્થાત્ કોઈ અંચ ભાંગી જાય, પડી જાય અથવા અસમાપ્તિ થાય તો સિદ્ધી લેખો શાસ્ત્રને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે એટલે વેદિક કર્મમાં અપરાધ યાચથી જેમ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે તેમ લૌકિક કર્મમાં પણ શાસ્ત્રને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે માટે આરંભ લૌકિક કર્મની પણ સમાપ્તિ આવશ્યક છે આવું પૂર્વપક્ષરાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અઘાસ્ત્રાપસમ્પ્રાપ્તિઃ શાસ્ત્રં સ્યાન્ન પ્રકલ્પકં તસ્માદર્થે ન
ગમ્યતાપ્રાપ્તે શાસ્ત્રમર્થવત્ । ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અઘાસ્ત્રા) અઘાસ્ત્રીય અર્થેદિક (ઉપસમ્પ્રાપ્તિઃ) ગૃહનિર્માણ આદિની પ્રાપ્તિ ॥ (તુ) આ રુબ્ધ સિધ્ધાંત મુજબ છે. માટે (શાસ્ત્રમ્) સિદ્ધપદાર્થ (પ્રકલ્પકં ન સ્વાત્) વેદનું અનુમાપક નથી. (મર્ચેન) સ્વરક્ષણ આદિ પ્રયોજનથી (ગમ્યેન) જાણી શકાય (અપ્રાપ્તે) પ્રાપ્તિશક્તિથી પ્રાપ્ત ન હોય ત્યાં (શાસ્ત્રમ્) વેદ શાસ્ત્ર (મર્ચેન) સદૃશ ગણી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—રિદ્ધી લોકોમાં શાસ્ત્રો વેદોનાં અનુમાપક નથી એટલે કે એ લોકોએ જે જે શાસ્ત્ર ગૃહનિર્માણ આદિ માટે શાસ્ત્રો બનાવ્યાં છે તે સંપૂર્ણ રીતે વેદને અવધર્મીનેજ બનાવ્યા છે એવું કશું જ નથી, ચોતાની શુદ્ધિથી અનુભવ મેળવતાં મેળવતાં પણ શાસ્ત્રો બનાવી શકાય છે માટે સિદ્ધ શાસ્ત્ર પણ યામાદિ પ્રતિપાદક વેદ જેવા નથી. સિદ્ધપત્રું ફળ લૌકિક હોય છે, રથ મારો બનાવ્યો હોય તો તેનું ફળ આજન્મમાં જ અનુભવાય છે. મુંદર મહેલ બાંધ્યો હોય તો તેનું ફળ પરલોકમાં મળે છે એવું કશું નથી, જ્યારે યામ આદિ વૈદિક કર્મનું ફળ પરલોકમાં અનુભવાય છે. આ કારણથી લૌકિક કર્મની સમાપ્તિ ન થઈ શકે તો તેથી પ્રત્યયાય લાગે છે એમ માનવાની જરૂર નથી, એટલે કે લૌકિક કર્મમાં સમાપ્તિ આવશ્યક જ છે એમ માનવાની જરૂર નથી. લૌકિક કાર્ય આરબ્યા પછી સયોગે ફરી ત્યજ તો તે અમુક રીતે રહી જાય અને તેમ થવાથી કંઈ નરક આદિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ॥ ૧૮ ॥

પ્રતિષિદ્ધ કર્મના અનુક્રાંતમાં અનિષ્ટ પ્રાપ્તિ થાય છે એ અધિકરણના સૂત્રો

પ્રતિવેષ્વકર્મત્વાત્ ક્રિયા સ્વાત્ પ્રતિવિદ્વાનાં વિમક્તત્વાદકર્મણામ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિવેષ્વ) નિષિદ્ધ કર્મમાં (અકર્મત્વાત્) બક્ષણ વિરોધી સંકલ્પ વિધિ હોવાથી (ક્રિયા સ્વાત્) તે કામના રહિત પુરુષોને બક્ષણ મિદ્ થાય છે (પ્રતિવિદ્વાનામ્) બક્ષણ વિરુદ્ધ સંકલ્પ રૂપ કર્મના પ્રતિપાદક પશુદાસ અને નિષિદ્ધ કર્મ (વિમક્તત્વાત્) હોવાથી

ભાવાર્થ :—‘ ન કલ્પજં મણ્યેત્, ન સ્તુત પિતૃ ’ આવા વાક્યોથી જે નિષિદ્ધ કર્મો જણાય છે તેના ભાવ એ છે કે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેણે કલ્પ ન આવું, દાર ન પીવે હિંસા ન કરવી વગેરે પણ અર્થાપતિ પ્રમાણથી એ પણ સિદ્ધ થાય ॥ જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા ન હોય તેણે તો કલ્પ બક્ષણ અને મઘજાન વગેરે કરતાં એવું વિધાન થાય છે. આતુ પૂર્વ-પક્ષવાદીનું માનવું છે. તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે તેનો સંબંધ બક્ષણની સાથે છે એટલે કે બક્ષણના અભાવને કારે. હવે અભાવ કૃતિસાધ્ય નથી માટે એનો ભાવ એ છે કે બક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કરવો. આ સંકલ્પ રૂપ માનવું ફળ બીજું કશું જણાયું ન હોવાથી સ્વર્ગ ફળ જ માનવું એમ એ આ ઉપરથી દ્વિતીય એ નીકળે છે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા ન હોય તે કલ્પ બક્ષણ આદિ નિષિદ્ધ કર્મ કરે. ॥ ૧૯ ॥

ઉક્ત પૂર્વપક્ષતું ખંડન કરે છે

શાસ્ત્રાણાં ત્વર્થવસ્ત્રેન પુરુષાર્થો વિધીયતે તયોરસમચારિત્વાત્ તદર્થે

વિધ્યતિક્રમઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિ સૂચવે છે (શાસ્ત્રાણામ્ અર્થવસ્ત્રેન) શાસ્ત્રો બધાં અર્થવત્ હોય છે તેથી (પુરુષાર્થો વિધીયતે) પુરુષતું જે અર્થમાં કલ્યાણ થતું હોય તેનું વિધન શાસ્ત્ર કરે છે (તયો અસમચારિત્વાત્) નિષિદ્ધ ક્રિયા અને વિધેય ક્રિયા બન્નેનું એક સ.થે હોતું બી રીતે નહિ. (તદર્થેવિધ્યતિક્રમઃ) તેને માટે વિધિનો અતિક્રમ થઈ નય.

ભાવાર્થ :—શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થોડાના કલ્યાણ માટે હોય છે માટે શાસ્ત્રમાં એ જ માન્યતું વિધાન હોય છે કે જેનાથી પુરુષનું કલ્યાણ થાય. નિષિદ્ધ કર્મનો નિષેધ હોય અને તથા બીજી રીતે તેનું વિધાન પણ હોય એ બની શકે નહિ. માટે સ્વર્ગની પ્રત્યા હોય તેણે અભક્ષ્ય ન ખાવાનો સંકલ્પ કરવો અને જેને સ્વર્ગની પ્રત્યા ન હોય તેણે અભક્ષ્યનું સેવન કરવું આવો વિધિ કલ્પી શકાય નહિ માટે કોઈએ પણ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ ન કરવું. ન આચરવા જેવાં કર્મ ન જ કરનાં એ સામાન્ય વિધિ જ સમજવો, આનાથી વિપરીત અર્થ કરવો એ ખોટી કલ્પના છે આવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૦ ॥

શુર્યનુગમન આદિ પદાર્થો ઉપનયન યથા પછી નિયમથી કર્તવ્ય છે

એ અધિકરણ સમગ્રવે છે.

પૂર્વપક્ષ તસ્મિન્નુ શિષ્યમાણામિ જનનેન પ્રવર્તેન્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષ ઘોતક છે (તસ્મિન્) મન્વાદિ રમ્ભતિ અંથે માં (શિષ્યમાણામિ) વિદિત કરવામાં આવેલા ધર્મો (જનનેન) જન્મ માત્રથી (પ્રવર્તેન્) પ્રવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—શુર્યનુગમનઃ ક્ષુત આચારેત્ આ શુર્યની પાછળ જવું, ક્ષુત યથા પછી આશ્વમન કરવું વગેરે જે ઉપનયન કર્યા પછી જે જે કર્તવ્યો બતાવ્યા છે તે બધા જન્મથી જ કરવાં જોઈએ. ઉપનયન લીધા પછીજ કરવાં એવો નિયમ નથી આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા વેદનુસ્ત્વાત્ ઉપાયેન પ્રવર્તેન્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (વેદનુસ્ત્વાત્) રમ્ભતિ પશુ વેદવૃક્ષ હોવાથી (ઉપાયેન પ્રવર્તેન્) ઉપનયન સાથે જ પ્રવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્માર્ત પદાર્થો ઉપનયન આપ્યા પછી જ પ્રવૃત્ત થાય છે. એટલે કે શુર્ય આવે એટલે ઉભા થઈ તેને માન આપવું, નિયમ પૂર્વક તેમની પાસે અવધાસ કરવો વગેરે ઉપનયન લીધા પછી જ કર્તવ્ય કરે છે જન્મથી કર્તવ્ય બાળી શકે નહિ અને શુર્યનુગમન પણ ન કરી શકે, માટે સ્માર્ત કર્તવ્ય અભિચારીએ ઉપનયન લીધા પછી નિયમથી કરવાં જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

અગ્નિહોત્રાદિ જીવન પર્યન્તના કર્મો પોતપોતાના વિદિત કાલમાત્રમાંજ
કરવાના હોય છે એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષઃ અમ્યાસોઽકર્મણ્યેવ પુલ્કાયો વિધાયતે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થઃ—(અમ્યાસઃ) વારંવાર કર્તવ્ય તરીકે યતાવવામાં આવેલાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ (અકર્મણ્યતા) કાંઈ કર્મના અંગ તરીકે ન હોવાથી (પુલ્કાયઃ વિધાયતે) પુલ્કાયર્થ તરીકે વિદિત છે, માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ સતત કરવાં જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—યાવજ્जीवमग्निहोत्रं ઉદ્યોતિ । યાવજ્जीवં દર્શણમાસામ્યા વર્જેત આ વાક્યેથી અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણ માસ યાગ રૂપ કર્મ કર્તવ્ય તરીકે વિદિત કર્યાં છે તે સતત કરવાં જ જોઈએ. ઉક્ત વાક્યમાં અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મમાં જીવન નિમિત્ત તરીકે છે, માટે જ્યાં સુધી અને જ્યારે જ્યારે નિમિત્ત ઉપસ્થિત થાય ત્યાં સુધી અને ત્યારે ત્યારે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાં જોઈએ. જીવન મતલ છે માટે કર્મ પણ સતત કરવાં એ જ ન્યાય છે. ॥ ૨૩ ॥

અતસ્મિન્નસંભવવર્ણ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થઃ—(અતસ્મિન્) સાતત્યથી ઉક્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી (સંભવત્) નિઃ-
હાર વિહાર આદિનાં પણ સંભવ યથા થકે નહિ માટે (અર્થાત્) આહાર વિહારાદિના સમયથી અચૂત થકા સમયમાં ઉક્ત કર્મો જ કરવાં જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—નિદ્રા, આહાર, વિહાર કરવા પછી જે સમય જાય તેમાં સાતત્યથી અગ્નિ-
હોત્રાદિ વિદિત કર્મ કર્તવ્ય જનું જોઈએ એવો યોગ્ય છે અર્થાત્ એ કર્મ સિવાય બીજાં કર્મો ન કરતાં પણ હોમ જ કરવો જોઈએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતલબ છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર જ કાલેભ્ય ઉપદિશ્યન્તે ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ—(જ) ઉક્ત કર્મ નીક નથી કારણ કે (કાલેભ્યઃ) વિદિત કામ સિવાય બીજા કામમાં એ કર્મ કર્તવ્ય નથી. (ઉપદિશ્યન્તે) તે કર્મ કરવાના સમયોનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

ભાવાર્થઃ—અગ્નિહોત્રને સમય સાધકાણ અને પ્રાતઃકાળ વિદિત કર્યો છે અને દર્શપૂર્ણમાસ યાગને પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા વિદિત છે તેથી એ સમય સિવાય બીજા સમયમાં એ કર્મ ન કરવા જોઈએ અર્થાત્ એ કર્મોનું સાતત્યથી અનુષ્ઠાન કરવાનું નથી. નિયત સમયે ઉક્ત કર્મ કર્યા પછી સામાનિક બીજાં કર્મો પણ કરવાં જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

દર્શનાત્ કાલલિહ્નાતાં કાલવિધાનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થઃ—(દર્શનાત્) વિદિત કાળમાં જ સિંચાનું દર્શન થવું હોવાથી (કાલલિહ્નાત્) અલવિષ્ણમ) કાલનિમિત્ત કર્મોનું તે તે કાળમાં જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

આવાર્થ :—અમાનાસ્તાં જૈર્નમાસો અપ્તિમાદયતિ ઈત્યાદિ વાક્યલિંગથી વિદિતકાળમાં કર્મ ન કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવવામાં આવ્યું છે. માટે અનુમાન થાય છે વિદિત કાળમાં જ કર્મોનું અનુશાન કરવું, નિર્નંતર એ કર્મ કરતોજ નથી. કાળનું વિધાન કરવાથી જીવનરૂપ નિમિત્તને સંતોષ કરવેા જોઇએ, એટલે ચિદ્વિતકાલવિચિત્ર જીવન જ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું નિમિત્ત છે એમ માનવું જોઇએ. ॥ ૨૬ ॥

અગ્નિહોત્રાદિ રવકાલની આવૃત્તિપ્રમાણે આવૃત્ત થાય છે.

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

તેષામૌત્પત્તિકત્વાદાગમેન પ્રવર્તેત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તેષામ) વિદિતકાળનું (મૌત્પત્તિકત્વાદ) અનુશાનમાં કારણ હોવાથી (આગમેન) ન્યારે ન્યારે તે આવે ત્યારે ત્યારે (પ્રવર્તેત) કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

આવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મનું જે કાળમાં વિધાન કર્યું છે તે કાળની આવૃત્તિ પ્રમાણે કર્મની પણ આવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળમાં અગ્નિહોત્ર કરવાને વિધાન છે તો, ન્યારે ન્યારે સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળ આવે ત્યારે ત્યારે અગ્નિહોત્ર કરવેા, માત્ર એક જ સત્તરમાં અથવા સાયંકાળમાં અગ્નિહોત્ર કર્યા પછી તે સદાને માટે બંધ કરવા એમ ન સમજવું. કાલવિચિત્રજીવન નિમિત્ત છે માટે નિમિત્તની આવૃત્તિથી કર્મની પણ આવૃત્તિ કરવી જ જોઇએ ॥ ૨૭ ॥

તથાદિ લિઙ્ગદર્શનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તથાદિ) તેજ પ્રમાણે (લિઙ્ગદર્શનમ્) લિંગ-વાક્યનું દર્શન છે. -

આવાર્થ :—જે દર્શ અને પશુમાને દિવસે યત નથી કરતે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. આવા પ્રકારના વાક્યો પણ છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ન્યારે ન્યારે દર્શ અને પૂર્ણિમા આવે ત્યારે ત્યારે યામ કરવેા. ॥ ૨૮ ॥

કર્માર્થિનાં સેદર્શકની આવૃત્તિ થાય તો હોમની આવૃત્તિ પણ થવી જોઇએ.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

તથાસ્તઃક્રતુપ્રયુક્તાનિ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અન્તઃક્રતુપ્રયુક્તાનિ) ક્રતુની મધ્યમાં પણ અવાન્તર હોમ હોય છે.

આવાર્થ :—‘ મિન્ને જુહોતિ સ્વન્ને જુહોતિ ’ ક્રતુની આદિ પાત્રને બેદ બધેા હોય અને ધૃત સુત્રી ગયું હોય ત્યારે પણ હોમ કરવેા અને આ પણ ન્યારે ન્યારે બેદ થાય ત્યારે ત્યારે કરવેા. નિમિત્તથી આવૃત્તિ થાય તો નિમિત્તકની પણ આવૃત્તિ થવી જોઇએ એવો નિયમ છે. ॥ ૨૯ ॥

ગુરુનુગમનાદિ પશુ નિમિત્તાની આવૃત્તિને અનુસરી થવાં જોઈએ.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

આત્મારાદુ ગૃહમાણેષુ તથા સ્યાત પુરુષાર્થત્વાત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(આચાર) આચાર હોવાથી (ગૃહમાણેષુ તથા સ્યાત) ગુરુનુગમન આદિ પશુ કરવાં જોઈએ. (પુરુષાર્થત્વાત) ગુરુ પ્રીતિર્થ હોવાથી

આવાર્થ :—ગુરુસ્તુત્ત્વમ્, ઈર્ષ્યાવાદયિત્વમ્, દુઃસ્વપ્નાઃ પ્રત્યુચ્ચેય, સમ્પન્નત્વમ્. આ વાક્યથી પ્રતીત થતો સદાચાર પશુ જ્યારે જ્યારે ગુરુ આવે ત્યારે ત્યારે કરવું હોય છે. માત્ર એક જ વખત ગુરુ અથવા કોઈ વૃદ્ધને માન આપી પછી બીજી વખત પ્રસંગ આવે ત્યારે માન ન આપવું એમ સમજવું નહિ. અભિવાદન તથા ગુરુનું અનુગમન આદિ સદાચારે ગુરુની પ્રીતિ માટે હોય છે. અતઃ જ્યારે જ્યારે નિમિત્ત આવે ત્યારે ત્યારે નૈમિત્તિક કર્મ પશુ કરવું જોઈએ ॥ ૩૦ ॥

ઋણુત્તરણં અપાકરણં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે નિત્યકર્મ છે

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

બ્રાહ્મણસ્ય તુ સોમવિદ્યાપ્રજમૃણવાક્યેન સંયોગાત ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' ૩૧ ' છે. સમ્પન્ન તિહીત પક્ષને સમર્થ (બ્રાહ્મણસ્ય) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને (સોમવિદ્યાપ્રજમ્) સોમયાગ વિદ્યાભ્યાસન અને પ્રજેદ્વારા (પ્રજાવત્તેન) ઋણુપરિત વાક્ય સાથે (સંયોગાત) સંબંધ હોવાથી નિત્યકર્મ છે, કાર્ય કર્મ નથી આ મુત્તમાં બ્રાહ્મણપદ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું પશુ ઉપપક્ષણ છે.

આવાર્થ :—અમરે અમરે વ્યોત્થિય યજ્ઞત, રવાપ્યત્વોડ્યેતમ્. અનુત્પાદ્ય મુતાનુ ન લોક મન્યતિ આ વાક્યે થા પ્રતીત થતાં મોઝમ્ ન, વેદાભ્યાસન અને સુતોત્પાદન ૩૫ કર્મ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે નિત્ય કર્મ છે, કાર્ય નથી કરણ કે “ જાયસાનો વે બ્રાહ્મણભિમિ કૌંઘવા જાયતે । મદ્રવયેન ક્ષત્રિમ્ય ” વહેન દેવેન્વ પ્રવયા પિતૃભ્યઃ । એ વા અલ્લો વા પુત્રી, મન્વા વ્રજ્જ્વારી ” રૂતિ અર્ધા બ્રાહ્મણ પદને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું ઉપપક્ષણ સમજવું અર્થ આ પ્રમાણે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય તથા ઋણુથી બંધાય છે તેમણે વેદાભ્યાસન કરી ક્ષત્રિય, વય કરીને દેવોનું અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરી પિતૃઓનું તથા સુકવવાનું હોય છે. જે પુત્રવાન છે, જેણે સોમયાગ કર્યો છે અને જેણે વેદાભ્યાસન કર્યું છે તે જ અટક છે અર્થાત તે દેવાસર નથી. આ કારણથી ઉક્ત ત્રણે કર્મ ત્રેવર્ણ્યને માટે નિત્ય છે, કાર્ય નથી એમ સમજવું. ॥ ૩૧ ॥

इति मीमांसायुज्जरमाप्ये पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

અથ વષ્ટાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ-પાદઃ ॥

નિત્યકર્મોર્થો યથાશક્તિ અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવા સંબંધી અધિકરણ
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સર્વશક્તૌ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત તથાશૂતોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(સર્વ શક્તૌ) સર્વ અનુષ્ઠાન કરવામાં જે સમર્થ હોય તેનીજ
(પ્રવૃત્તિઃ) યાગ કરવામાં પ્રવૃત્તિ થવા જોઈએ. (તથાશૂતોપદેશાત્) અથ સહિત જ કર્મનો
ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સર્વ અંગો સહિત પ્રધાન કર્મ કરવા માટે જેનામાં સહિત હોય તેણે
જ યાગ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મ કરવામાં માત્ર પોતાની
સહિત પ્રમાણે જ અનુષ્ઠાન કરવું એમ સમજવું નહિ. સંગોર્થાત કર્મ કરવા માટે જે ધન
જોઈએ તથા જે કંઈ બીજી સામગ્રી જોઈએ તે મેળવી લેવાની સહિત પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી અને
પછી અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. આવા પૂર્વપક્ષવહીનો મત છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ લક્ષ્યેકદેશે સ્યાત પ્રધાને શર્યનિવૃત્તિર્ગુણમાત્ર

મિતરત્ સદ્યત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ના) આ શબ્દે પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (એકદેશે અપિ
સ્યાત) એક દેશમાં પણ અંગોનું અનુષ્ઠાન થય શકે છે. (પ્રધાને) પ્રધાન કર્મનું અનુષ્ઠાન
કરવાથી (હિ) પણ (લક્ષ્ય નિવૃત્તિઃ) અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. (મિતરત્) બીજું (ગુણમાત્ર)
સ પૂર્ણ અંગોનું અનુષ્ઠાન (સદ્યત્વાત્) સ્વર્ગાર્થે કરને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—સિદ્ધાંતપક્ષનું એવું માનવું છે, પ્રધાન કર્મનું અનુષ્ઠાન તો અર્ચવચન
કરવું અને બીજા જે તેને લગતા અંગોનું અનુષ્ઠાન હોય તેમાંથી જોઈતા બની શકે તેટલાનું
અનુષ્ઠાન કરવું કારણ કે અંગસહિત પ્રધાન કર્મજી ફળદાયક છે, એટલે પ્રધાન કર્મ તો ન
જ સુધવું જોઈએ. ॥ ૨ ॥

તદ્કર્મણિ ચ દોષસ્તસ્માત્ તત્તો વિશેષઃ સ્યાત પ્રધાનેનાભિસન્નગ્ધાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ તદ્કર્મણિ) પ્રધાન કર્મ ન કરવામાં (દોષઃ) દોષનું શ્રવણ છે.
(તસ્માત્) માટે (તતઃ વિશેષઃ સ્યાત) તેનાથી વિશેષ થાય છે (પ્રધાનેનાભિસન્નગ્ધાત્) પ્રધાન
કર્મ માત્રની આવશ્યકતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન કર્મ ન કરવામાં હોય જતાવવામાં આવ્યો છે અને એને માટે
પ્રાપ્તિ પછી જ અંગાનુષ્ઠાનને માટે એવો નિયમ જતાવવામાં આવ્યો નથી. ॥ ૩ ॥

કર્મભિદ્ તુ જેમિનિઃ પ્રયોગવચનૈકત્વાત્ સર્વેવામુપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતમાં આશેષ સૂચક “ તુ ” શબ્દ છે. (કર્મભિદ્ જેમિનિઃ)
પ્રધાન અને અંગ બન્નેના પ્રયોગમાં ભેદ નથી એવું જેમિનિ આચાર્ય માને છે. (પ્રયોગવ-

ચર્ચાત્) કરેલા પ્રયોગનો એક રૂપના દેવાથી (સર્વેષામ્ રૂપેણાઃ સ્વાત્) - બધાપ. કર્મોનું અનુદાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—મહર્ષિ જેમિનિ એમ માને છે. પદાન અને અંગ કર્મના પ્રયોગોમાં બંને બેદ હોય પણ તેના અનુદાનમાં બેદ નથી અર્થાત્ પ્રધાન અને જોડા અંગો હોય તે બધાનું અનુદાન તો કરવું જ જોઈએ. ॥ ૪ ॥

અર્થસ્ય દ્યવર્ણનિત્યાત્ એકસ્યાપિ પ્રયોગે સ્વાદ્ યદ્યાત્વન્તરેષુ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(એકસ્યાપિ પ્રયોગે) એક અંગનો પ્રયોગ થાય તો પણ (દ્યવર્ણનિત્યાત્) અંગ કર્મ કરતાં પ્રધાન કર્મ સિન્ન હોવાથી પ્રત્યવાયનો અભાવ થાય છે. (અર્થસ્ય) પ્રધાન કર્મ અંગથી જિન્ન હોવાને કીધે (યદ્યાત્વન્તરેષુ) જેમ બીજા વાગેદમાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ દર્શપૂર્ણમાસ અને અગ્નિહોત કર્મ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે તેમ નિત્ય કર્મ અને કામ કર્મ પણ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે માટે પ્રધાન કર્મ જે વિગુણ હોય તોપણ તેનાથી ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે. વિગુણદિપિ કલમ્ (આ પ્રમાણે યાગર બાધ્યમાં લખ્યું છે) અગ્નિ હોત નામક અને દર્શપૂર્ણમાસ સંગ્રહ કર્મથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે કારણ કે તે જ મુખ્ય કર્મ છે. સાતપ્રધાન પરક અગ્નિહોત અને દર્શપૂર્ણમાસ સંગ્રહ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે જેવગ પ્રધાન માત્ર કરવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. અંગ કર્મનું હોઈ પૂરક ફળ નથી માટે કોઈ અંગ કર્મ ન થઈ શકે તોપણ ફલકત નથી. ॥ ૫ ॥

વિવ્યવરણેઽપિ ચ દર્શનાત્ સમાપ્તેઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વિવ્યવરણે અપિ ચ) કોઈ અંગનો લેણ થાય તો પણ (સમાપ્તેઃ દર્શનાત્) સમાપ્તિનું દર્શન થઈ દેવાથી.

ભાવાર્થ :—અંગનું અનુદાન ન થઈ શકવું હોય તોપણ કર્મની સમાપ્તિ તો જરૂર કરવી જોઈએ એવું શ્રવણ છે તરેલ શત્રુકોદ્દુલ્લ હોતિયમ્ આવું વાક્ય અગ્નિહોત કાર્મમાં લખેલું છે એનો ભાવાર્થ એ છે કે મને તે મને પશુ અર્થાત્ અંગ કર્મ રહિત પણ પ્રધાન કર્મનું અનુદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તવિધાનાથ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયશ્ચિત્તવિધાના) પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન દેવાથી.

ભાવાર્થ :—સરકમિતુદ્દત્ રૂર્જોઽમુદેનિ સ્વર્ણદીપ્તમાર્ગં પુરત્તદ્ દરેત્' આ વાક્યથી અંગ કર્મના લેણમાં પ્રાયશ્ચિત્ત નિહિત છે એનો સચિત્ત થાય છે. કે અંગનો લેણ થાય તો પણ પ્રધાન કર્મનું અનુદાન સંપૂર્ણ રીતે જરૂર કરવું જોઈએ વિગુણાદિપિ પ્રયોગ વર્તેત્ એવું બ્રાહ્મણ યાગર-આચાર્ય પણ લખી ગયા છે. ॥ ૭ ॥

અંગતી વિઠ્ઠલતામાં કામ્ય કર્મ નિષ્ફળ થાય છે. એ અધિકરણને કહેવે સમજાવે છે.
પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર કામ્યેષુ સેવમર્ચિત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(૮) અને (સ્વમ) એ પ્રમાણે (કામ્યેષુ) કામ્ય કર્મમાં પણ ઉ
(અર્ચિત્વાત્) રૂળની ઇચ્છા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ નિત્ય કર્મ સંખ્યા વંદન અને અગ્નિહોત્રાદિ અંગતી વિઠ્ઠલતામાં
પણ કરી શકાય છે તેમ કામ્ય કર્મ પણ અંગતી વિઠ્ઠલતામાં કરી શકાય છે. આપું પૂર્વ-
પક્ષનું માનવું છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર લસંયોગાતુ નૈવ સ્વાદ્વિષેઃ શબ્દપ્રમાણત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(૯) પૂર્વ પક્ષની વ્યાર્થ સૂચવે છે (વિષેઃ અસંયોગાત્) કેવળ પ્રધાન
અપૂર્વજનક છે એવું વિધિનું તાર્કિક ન હોવાથી (નૈવ સ્વાત્) એ પ્રમાણે સંધિ શકે નહિ.
(શબ્દપ્રમાણત્વાત્) અપૂર્વ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ તો કેવળ શબ્દ પ્રમાણથીજ જણી
શકાય છે.

ભાવાર્થ :—કામ્ય કર્મ અંગ હીન કરવામાં આવે તો તે નિષ્ફળ થાય ॥ અર્થાત્
એનું કશું ફળ મળતું નથી માટે કામ્ય કર્મ તો એના જેટલા અંગો હોય એ બધાનું અનુધાન
કરવાની શક્તિ આવે ત્યારે જ કરવું, અંગહીન કામ્ય કર્મનું જે અનુધાન કહ્યું હોય તો તે
અપૂર્વજનક હોતું નથી અને અંગહીન નિત્ય કર્મનું અનુધાન કહ્યું હોય તો તે પ્રત્યવાય-
જનક નથી આ બાબત કેવળ કાઅથી જ જણી શકાય છે. એમાં તફતે રચાત નથી. ॥ ૯ ॥

અકર્મણિ ચ પ્રત્યવાયાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(૧૦) અને (અકર્મણિ) ન કરવાથી (પ્રત્યવાયાત્) પ્રત્યવાય અર્થાત્
પાપ લાગતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિત્ય કર્મ જે સંખ્યા અગ્નિહોત્ર આદિ છે તે ન કરવાથી પ્રત્યવાય લાગે
છે પણ કામ્ય કર્મ ન કરવામાં આવે તો પાપ લાગતું નથી આ કારણથી નિત્યકર્મ અને કામ્ય
કર્મ એક સરખા ગણાતાં નથી. માટે નિત્યકર્મ અંગહીન પણ કરી શકાય છે પણ કામ્ય કર્મ તો
તેના જેટલા અંગો હોય તે સાથે જ કરવું જોઇએ એ આ અધિકરણનો ભાવ છે ॥ ૧૦ ॥

દ્રવ્યના લેદ હોય તોપણ કર્મમાં લેદ પડતો નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર ક્રિયાણામાશ્રિતત્વાદ દ્રવ્યાન્તરે વિભાગઃ સ્થાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયાણામ્) જેટલી ક્રિયાઓ હોય છે તે બધી (આશ્રિતત્વાત્) દ્રવ્યાશ્રિત
હોવાથી (દ્રવ્યાન્તરે) ભુદા દ્રવ્યમાં (વિભાગઃ સ્થાત્) કર્મને એક માનવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—જે પાત્ર આદિમાં જે દ્રવ્ય વિસ્તૃત કહ્યું હોય તે દ્રવ્ય ન મળે અને તેના
સ્થાનમાં કોઇ બીજું દ્રવ્ય લઇ કર્મ કહ્યું હોય તો તે ભુદું કર્મ ગણાવું જોઇએ. એવો પૂર્વપક્ષ-
વાદીનો મત છે. ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વાડ્યતિરેકાદૂપશબ્દાવિમાગાદ્ય મોત્વદેકકર્મ.

સ્વાપ્રામધેયં ચ સત્યવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચ) આ બે શબ્દો સિદ્ધાંતપદ્યને સૂચવે છે. (દેકકર્મ્યમ્ સ્યાત્) દ્રવ્યને બેદ હોય તો પણ કર્મ તો એક જ ગણાય છે (અવ્યતિરેકત્) બેદ અધિક કાષ્ટ પ્રમાણ ન હોવાથી (રૂપશબ્દાવિમાગત્) કર્મવાચક ૧૬ દર્શપૂર્વમામ વગેરે રૂપમાં કાષ્ટ બેદ ન હોવાથી (મોત્વત્) જેમ બ્યક્તિ બેદ હોવા છતાં મોત્વ તો એક જ હોય છે તેમ (ચ) અને (સત્યવત્) સત્તા રૂપે બેદ નથી (નામધેયં ચ) 'સત્' નામ જુદું હોયું નથી

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્વમામ આદિ કર્મમાં જે દ્રવ્ય વિદિત હોય તે જ દ્રવ્યથી તે કર્મ કરવું પણ જે તે દ્રવ્ય ન મળે તો તત્સદૃશ બીજા દ્રવ્યથી પણ યામ ધર્મ થકે ॥ અને એમ કરવાથી કર્મ કંઈ જુદું થવું નથી જેમ ગૌ કહેવા ૧ ગોત્વાતી પ્રતીતિ યાચ છે અને ગોત્વાચિત બ્યક્તિઓ પણ સામાન્ય રૂપે એક જ ગણાય છે. દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને કર્મ આ ત્રણ માટે 'સત્' નામ વપરાય છે, જે કે ઉક્ત ત્રણે પદાર્થો જુદા જુદા હોવા છતાં સત્તાચિત્તત્વ રૂપે તો એક જ કહેવાય છે. તેમ દર્શપૂર્વમામ ૧૫ શબ્દનામ્ય કર્મ વિદિત દ્રવ્યથી જિજ્ઞ દ્રવ્યે સાધ્ય થવું હોવા છતાં એક જ કર્મ કહેવાય છે ॥ ૧૨ ॥

નિત્યકર્મ અને અનિત્ય પ્રારબ્ધ કર્મના દ્રવ્યાપચારમાં પ્રતિનિધિથી

પણ કર્મની સમાપ્તિ કરવી જોઈએ એ અનિરૂપણને સૂચવતે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર શ્રુતિપ્રમાણત્વાચ્છિદામાવેદનાગમોડ્યસ્પાશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(શ્રુતિપ્રમાણત્વાત્) શ્રુતિ પ્રમાણ હોવાથી (ચિદ્દમાવે) જે દ્રવ્યનું વિધાન ન હોય તેવા દ્રવ્યો (અગમ્ય) કર્મમાં ઉપયોગ કરવો નહિ. કારણ કે (અગત્ય) તેવા દ્રવ્યનું (અણિષ્ટત્વાત્) વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ગ્રીહિમિયજેત” આ ઠેકાણે ગ્રીહિ શબ્દોત્તરવર્તી ત્રીજી વિભક્તિની શ્રુતિ છે તેથી ગ્રીહિ જ યાગમાં અંગ તરીકે હોવાથી તેનાથી જ યામ કરવો જોઈએ, જે ગ્રીહિ ન હોય તો તેના બદલામાં ‘નીવાર’ આદિથી હોમ કરી સમાપ્તિ ન કરવી જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે.

કચિદ્ વિધાનાદ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કચિદ્) કાષ્ટ ઠેકાણે (વિધાનાત્) વિદિત દ્રવ્યથી જિજ્ઞ દ્રવ્યનું પણ વિધાન હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે વિદિત દ્રવ્યથી જિજ્ઞ દ્રવ્ય થેવું હોય તો તેનું વિધાન હેવું જોઈએ. જેમ કે ‘સોમેન યજેત’ આ ઠેકાણે સોમ ન મળે તો પૂતીક્ષ્ણ અભિયુગોતિ ‘પૂતીક્ષા’ નામના વેદામાંથી રસ મદવો. એટલે આ ઠેકાણે સોમના બદલામાં પૂતીક વિદિત છે, માટે પૂતીકને ૧ રસ હોમી કર્મની સમાપ્તિ કરવી, પણ એક દ્રવ્યને બદલે બીજા દ્રવ્યનું વિધાન ન હોય તેવા દ્રવ્યથી હોમ કરી કર્મની સમાપ્તિ ન કરવી આવું પૂર્વપક્ષનું મતભલ છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર આગમો ઘા ચોદનાર્થાવિશેષાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) આ શબ્દ મિદ્ધાન પંક્તિને સૂચવે છે. (આગમ) શ્રુત દ્રવ્ય કરતાં બી ન દ્રવ્યની પણ પ્રાપ્તિ હોય છે. (ચોદનાર્થાવિશેષાત્) વિધિવિહિત અર્થની એકતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય બેદમાં યાગ ૩૫ કર્મ બિન્ન પદ્ધતિ ન હોવાથી બે ત્રીક ૩૫ વિહિત દ્રવ્ય ન મળે તો ‘ નીવાર ’ આદિથી પણ યાગની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. ॥ ૧૫ ॥

નિયમાર્થ : કચિદ્ વિધિ. ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(કચિદ્) કેાક ઠેકાણે (નિયમાર્થ :) નિયમને ખાતર (વિધિ :) વિધાન હોય છે.

ભાવાર્થ :—આમ નિયમને ખાતર કેાક ઠેકાણે વિહિત દ્રવ્ય ન મળે તો તેનાથી બિન દ્રવ્યનું વિધાન કરેલું હોય છે જ્યાં નિયમ ન હોય ત્યાં કેાક પણ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લઈ શકાય છે એમને નહીં મળે તે દ્રવ્ય લઈ શકાય ॥ પણ અહીં તો નિયમ રાખ્યો છે કે સોમ ન મળે તો પૂતીક દ્રવ્ય જ લેવું બીજું નહીં ॥ ૧૬ ॥

તચ્ચિત્યં તચ્ચિકોર્ણં હિ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ કે (તચ્ચિકોર્ણં) યાગ કરવાની ઇચ્છા નિત્ય છે (તન્નિત્યમ્) માટે જુદું દ્રવ્ય લઈ સમાપ્તિ કરવી એ પણ નિત્ય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ કરવાની ઇચ્છા નિત્ય છે તો વિહિત દ્રવ્યના અભાવમાં તત્સદૃશ અર્થાત્ તે દ્રવ્યના પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી યાગની સમાપ્તિ કરવી જોઈએ. બે પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મ ન કરવામાં આવે અને કર્મને વચ્ચે પડતું યજમાન આવે તો વજ્રમાનને પ્રત્યવાદ સાગે છે એવું શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું છે. માટે પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી પણ કર્મની સમાપ્તિ થઈ શકે છે. એ આ અધિકરણનો ખાતર છે ॥ ૧૭ ॥

‘ દેવતા, મંત્ર ક્રિયાના અપચારમાં પ્રતિનિધિ હોતો નથી. ’

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

જ દેવતાગ્નિશ્વક્રિયમન્યાર્થસંયોગાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(દેવતાગ્નિશ્વક્રિયમન્યાર્થસંયોગાત્) દેવતા, અગ્નિ, શબ્દ અને ક્રિયા એ ચાર (જ) પ્રતિનિધિને સાધક નથી. (અન્યાર્થસંયોગાત્) પ્રતિનિધિ સાધક ને ન્યાય છે તેનાથી બિન ન્યાય તેમાં પ્રવર્તતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતા:-ઈંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ આદિ, અગ્નિ:-આદવનીય આદિ શબ્દ:-મંત્રકલાપ, ક્રિયા:-પ્રયાજ આદિ. આ ચાર અદૃશ સંધિક હોય છે માટે એક દેવતાને બદલે બીજો દેવતા, એક અગ્નિને બદલે બીજો અગ્નિ, એક મંત્રને બદલે બીજો મંત્ર અને એક પ્રયાજ આદિ ક્રિયાને બદલે બીજી ક્રિયા થઈ શકે નહિ: ને દેવતાને ઇંદ્રથી ને અગ્નિમાં ને મંત્રથી ને ક્રિયા કરવાની હોય તે જ પ્રમાણે કર્મ કરવું. એમાં પ્રતિનિધિ ચાલી શકે નહિ. ॥ ૧૮ ॥

દેવતાયાં ચ તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (દેવતાયમ્) - દેવતામાં (તદર્થત્વાત્) દર્શિતું ઉદ્દેશવત્ હોવાથી

ભાવાર્થ — દર્શનશ્રિયો ઉદ્દેશ્ય અગ્નિ આદિ દોષ છે હવે જો એ દર્શિતતા ઉદ્દેશને આને સૂચને ચોજવાથી દર્શનમાં જ સિદ્ધ થયે એ નહિ માટે ઉક્ત આદિ ભાગતોમાં પ્રતિનિધિ દોષ શકે નહિ ॥ ૧૯ ॥

નિષિદ્ધ દ્રવ્ય પણ પ્રતિનિધિ તરીકે હોઈ શકે નહિ. એ અધિકરણને સમજાવે છે
પ્રતિપદ્ધ વ્યવિશેષેગ દિ તર્જુતિ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (પ્રતિપદ્ધત્) જેનો પ્રતિષેધ કયારમાં આવે છે તે દ્રવ્ય (ભવિષ્યેય) માધ્યમ હોવાદિકવામાં પ્રતિનિધિ બની શકે નહિ (દિ) કારણ કે (તર્જુતિ) નિષેધશ્રુતિ સામાન્ય હવેજો માટે હોય છે

ભાવાર્થ — અહિં, અવશ્ય આદિ કેટલાક દ્રવ્યો દર્શિત તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં નથી જેમકે ' અવશ્યિયા વૈ માયા ' આદિ વચને ઉપયોગી નથી. આવાં નિષિદ્ધ દ્રવ્યો પણ પ્રતિનિધિ બની શકે નહિ વચને બંધને અહિં ન ચાલી શકે ॥ ૨૦ ॥

યજમાનનો પણ પ્રતિનિધિ ન હોઈ શકે એ અધિકરણનું સૂત્ર
તથા સ્વામિનઃ ફલસમવાયાત્ ફલસ્ય કર્મયોગિયાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ — (તથા) તે પ્રમાણે (સ્વામિન) યજમાન સ્વામીનો પણ પ્રતિનિધિ નથી (ફલસ્ય કર્મયોગિયાત્) કળનો સ્વયં જ પ્રવૃત્તા હોય તેથી સાથે જ સ્વયં શાખતો હોવાથી (ફલસમવાયાત્) પ્રતિનિધિશ્ચ સ્વામી કળની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ આવે અને તે અનિષ્ટ છે

ભાવાર્થ — યજમાન કળ જે ક્રિયા કરનાર યજમાન હોય તેને જ મળી શકે હવે જો એક યજમાન ચોસાનો પ્રતિનિધિ બનાવે તો પ્રસૂત યજમાન કળ પ્રતિનિધિને મળે અને તે સ્વૈર્યા અનિષ્ટ છે જે કામનાથી યજમાન યજ કરે તે-કામનાલુ કળ તેજ યજમાનને મળતું નામ્ય છે માટે યજમાનનો પ્રતિનિધિ હોઈ શકે નહિ ॥ ૨૧ ॥

પ્રજ્ઞ યજમાનકર્તૃક સત્રમાં કોઈક યજમાનનો અપચાર થાય તો પ્રતિનિધિ લેવો એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ચરતાં ચ પ્રવૃત્તાવયામાગમયેદ્વિગુણ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ — (ચરતાત્) યજમાનનો (પ્રવૃત્ત) યજ કરવા પ્રવૃત્ત થયા હોય તે યજમાન (ચર) નો માધ્યમ યજમાનનું સૂત્ર થઈ જાય તો (અન્યત્) બીજાને (જાગમયેત્) પ્રતિનિધિ તરીકે લેવો જોઈએ. (અવૈગુણ્યાત્) સપ્તદશત્ર યજમાન હોય થવાના ભવને લાંબી.

સાધાર્થ :—એક એવો, યદ્ય એ કે જોમાં સત્તર યજ્ઞમાનો પ્રજ્વલ યજ્ઞ થકે છે અર્થાત્ સત્તર યજ્ઞમાનો મળીને એ સત્તર કરે છે હવે કદ્યયિત્ દેવ યોગે એક યજ્ઞમાનનો અપચાર યાજ તો તેની જગ્યાએ કોઈ બીજાને પ્રતિનિધિ તરીકે હોવા જોઈએ કામ્ય કે એમ, ન કરવાથી યજ્ઞમાં વેચુણ વિરુદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ જલુવજ્ઞમાનેકદૃક સત્તરમાં પ્રતિનિધિને સ્વીકારવામાં આવે છે. ॥ ૨૨ ॥

સત્તરમાં યજ્ઞમાનના પ્રતિનિધિ તરીકે આવેલો માણસ સ્વામી યજ્ઞ શકતો નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્વામી સ્વાત્ સંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) તે (સ્વામી સ્વાત) સ્વામી યજ્ઞ થકે છે (સંયોગાત્) સ્વામિના સ્થાનનો સંબંધી યજ્ઞથો

સાધાર્થ :—જે મૂળ યજ્ઞમાનનો પ્રતિનિધિ થયો હોય તે સ્વામી પણ યજ્ઞ થકે ॥ કારણ કે તે સ્વામીના સ્થાનમાં નિયુક્ત થયેલો છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર કર્મકરો વા ક્રોતત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષના અંડનમાં છે. (કર્મકરઃ) અજ્ઞયુતી માફક તે કેવળ કામ કરનાર જ છે. સ્વામી નહિ. (ક્રોતત્વાત્) કારણ કે તેને ક્રોધ આપી પ્રતિનિધિ બનાવવામાં આવ્યો છે.

સાધાર્થ :—પ્રતિનિધિ સ્વામી ન થઈ શકે કારણ કે તેને તો પૈસા આપી મતિનિધિ બનાવવામાં આવ્યો છે માટે અપચરિત યજ્ઞમાનનો પ્રતિનિધિ સ્વામી યજ્ઞ થકે નહિ ॥ ૨૪ ॥

તસ્મિન્ન કલ્પદર્શનાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (તસ્મિન્) અપચરિતમાંજ (કલ્પદર્શનાત્) રજના દર્શનનું અનુષ્ઠ યત્ હોવાથી.

સાધાર્થ :—જે સ્વામી અપચરિત થયો તેને જ યજ્ઞનું ફળ મળે છે, પ્રતિનિધિને નહિ ક્રોતિપણ આ બાબતને પુષ્ટ કરે છે.

નૈમિત્તિક :—“ યા સત્રાયરીક્ષિતાના પ્રચીવેતાયિ તસ્ય કલ્પ ” કવને માટે જોયો દીક્ષિત થયા હોય તે તેમાંથી જો કોઈ મરી ગયો હોય તો પણ તે મૂળ સ્વામી યજ્ઞના ફળનો આગી અને છે. આવેા ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે. જાન એ છે કે-પ્રતિનિધિ કેવળ કામ કરવા માટે હોય ॥ ફળનો ભાગી તો જે સ્વામી હોય તેજ કામ્ય રહે છે. ॥ ૨૫ ॥

પ્રતિનિધિ અનેલામાં યજ્ઞમાનના ધર્મો પણ માનવામાં આવે છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સ તદ્દર્મા સ્યાત્ તત્કર્મસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(યઃ) તે પ્રતિનિધિ (તદ્દર્મ) યજ્ઞમાન ધર્મોવાળો (સંયોગાત્) યજ્ઞ થકે છે. (તત્કર્મસંયોગાત્) મૂળ યજ્ઞમાનના કાર્ય કરવા માટે નિયુક્ત થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :— મૂળ યજ્ઞમાન ॥ કાર્યને માટે પ્રતિનિધિને નિયુક્ત કરવામાં આવે છે, માટે યજ્ઞમાનના યજ્ઞને લગતા જે જે કાર્ય કરવાના હોય છે તે તે કાર્ય કરી શકે છે અર્થાત્ પ્રતિનિધિ યજ્ઞમાનનો ધર્મવાળો હોય છે. ॥ ૨૬ ॥

તત્સદૃશના અપચારમાં (અભાવમાં) તત્સદૃશ દ્રવ્યનું જ પ્રતિનિધિત્વ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સામાન્યં સચ્ચીકીર્ણં હિ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :— (સામાન્યમ્) તત્સદૃશ ભેતું જોઇએ (હિ) કારણ કે (સચ્ચીકીર્ણં) યાગમાં પ્રવૃત થયેલાની ઇચ્છા વિદિત દ્રવ્યના અભાવમાં તત્સદૃશનીજ હોય છે.

ભાવાર્થ :— ' વ્રીહિમિર્ચેત ' આ વાક્યથી વ્રીહિનું વિધાન યાગમાં છે, ત્વહિ પુરોહિત આદિ બનાવવા માટે હોય છે. હવે જો વ્રીહિ ન મળે તો વ્રીહિ જેવું કોઇ બીજું ધાન્ય ભેતું જોઇએ કે તેના ભોટમાંથી પુરોહિત આદિ બનાવી શકાય. મૂળોડ્વયવસામાન્યં સાદૃશ્યં અર્થાત્ જે વધારેમાં વધારે સદૃશ હોય તેજ દ્રવ્ય ભેતું જોઇએ. જો વ્રીહિ ન મળે તો તેના જેવા જ નીવાર ભેતવા જોઇએ. અર્થાત્ અત્યંત સદૃશ જ પ્રતિનિધિ લઇ શકાય છે ॥ ૨૭ ॥

(વિદિતદ્રવ્યના અપચારમાં વૈકલ્પિક દ્રવ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે ગણી શકાય નથી એ અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

નિર્દેશાતુ વિકલ્પે ચત્રવૃત્તમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :— (તુ) નિશ્ચયને સૂચવે છે. (વિકલ્પે) જ્યાં વિકલ્પ તરીકે દ્રવ્યોનું વિધાન હોય ત્યાં (નિર્દેશાતુ) પ્રથમ પ્રવૃત દ્રવ્ય સદૃશનું જ મહત્ત્વ કરવું. (ચત્રવૃત્તમ્) કારણ કે વિદિત સદૃશ અવિદિત દ્રવ્ય જ પ્રતિનિધિ બની શકે છે.

ભાવાર્થ :— જ્યાં જો દ્રવ્યોનો વિકલ્પ હોય એમ કે વ્રીહિથી અથવા મરથી યજ્ઞ કરેલા, તો જો વ્રીહિ ન મળે તો યજ્ઞ પ્રતિનિધિ તરીકે ન ચણાય પણ વ્રીહિ સદૃશ અવિદિત નિવાર આદિજ પ્રતિનિધિ તરીકે ગણી શકાય. જે વિદિત હોય તેમાં પ્રતિનિધિત્વ માનવું નહિ ॥ ૨૮ ॥

અશબ્દમિતિ ચેત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :— (અશબ્દમ્) અવિદિત છે (ચેત્) જો એવી ઇચ્છા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :— સદૃશ અનંત હોવાથી તેનું ઉપાદાન ન થવું જોઇએ જો એવી ઇચ્છા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન આગળના સત્રમાં છે. ॥ ૨૯ ॥

નાનજ્ઞત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :— (ન) નહિ (જ્ઞત્વાત્) અંત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :— જે દ્રવ્ય વિદિત હોય તે અંત ગણાય છે. અને વિદિત સદૃશ અનંત ગણાય છે. માટે તત્સદૃશને જ પ્રતિનિધિ તરીકે ગણવું. ॥ ૩૦ ॥

સંસ્કારાદ્ય સદિરે કર્તવ્યાઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સંસ્કારાઃ) સંસ્કારો (સદિરે) અદિર સદૃશ પદાર્થમાં જ (કર્તવ્યાઃ) કરવા એમ છે.

ભાવાર્થ :—અદિરનું વિધાન હોય અને અદિરનું લક્ષ્ય ન મળે તે તત્સદૃશ પદાર્થનું લક્ષ્ય હોય અને એના યુગ્મ બનાવવા માટે જે જે સંસ્કારો કરવા હોય તે પ્રતિનિધિભૂત પદાર્થમાં કરી શકાય છે. ॥ ૩૧ ॥

પૂતીકલતા સોમલતાનું પ્રતિનિધિ છે. એ અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

દક્ષતાઽથ ન્યાયમમાવે તત્સામાન્યેન પ્રતિનિધિરમાવાદિતરસ્ય ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વચનાત્) વચન દ્વારાથી (અન્યાયમ) અને તે સદૃશ હોય એ અન્યાય દ્વારાથી (તત્સામાન્યેન : તેનું) સદૃશ નિયમ વિધિથી હોય. (અમાત્વા) વિદિત સોમ ૩૫ દ્રવ્યના અભાવમાં (દત્તસ્ય) બીજું પૂતીક દ્રવ્ય હોય.

ભાવાર્થ :—(यदि सोमं न विदेत् पूतीकां अभिपुण्णवात्) જો સોમ ન મળે તો પૂતીક-લતામાંથી રસ કાઢવો આવો નિયમ દેવાથી સોમના અભાવમાં અને તે લતામાંથી રસ ન કાઢવો પણ પૂતીકમાંથી જ રસ કાઢવો આવો નિયમ છે. એટલે કે સોમના અભાવમાં પૂતીક જ પ્રતિ-નિધિ તરીકે આવી શકે છે. બીજું દ્રવ્ય સદૃશ હોય તો પણ પ્રતિનિધિ ન અને કાશ્ય કે આ દેશથી તે પ્રતિનિધિ બનાવવા માટે પણ વચન છે. ॥ ૩૨ ॥

પ્રતિનિધિના અપચારમાં ઉપાત્તદ્રવ્ય સદૃશ જ પ્રતિનિધિ થઈ શકે છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

જ પ્રતિનિધી સમત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિનિધી) પ્રતિનિધિનો નાશ થાય તો (જ) પ્રતિનિધિ સદૃશનું મદ્ય કરવું નહિ. (સમત્વાત્) આનન્દક તરીકે સમાન દેવાથી.

ભાવાર્થ :—વીઢિના સ્થાનમાં નીવારને પ્રતિનિધિ તરીકે રતીકરાય છે પણ નીવાર ન મળે તો નીવાર સદૃશ કોઈ બીજા દ્રવ્યને પ્રતિનિધિ તરીકે ન લેવાય વિદિત દ્રવ્યનો જ પ્રતિનિધિ હોય શકે. પ્રતિનિધિનો પ્રતિનિધિ હોય શકે નહિ. ॥ ૩૩ ॥

શ્રુત પ્રતિનિધિના અભાવમાં મુખ્ય સદૃશ જ પ્રતિનિધિ હોય શકે.

એ આધિકરણને સમજાવે છે.

સ્વાચ્છૃતિલક્ષણે નિયતત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(સ્વત્) પ્રતિનિધિનો પણ પ્રતિનિધિ થઈ શકે છે. કાશ્ય કે (શ્રુતિલક્ષણઃ) પ્રતિનિધિ વિધાયક વાક્યમાં (નિયતત્વાત્) એવો નિયમ દેવાથી.

આવાર્થ :—જેમ સોમ ન મળે તો પૃતીકા લેવામાં આવે છે તેમ પૃતીક ન મળે તો પૃતીક સદય લઈ શકાય કારણ કે નિવૃત્તપ્રતિના નાશમાં નષ્ટ સદય લઈ શકાય આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

જ તદોપ્સા હિ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (હિ) કારણ કે (તદોપ્સા) યાગમાં પ્રવૃત્ત યનાર યજમાનને સોમની જ ઇચ્છા હોય છે.

આવાર્થ :—યાગમાં પ્રવૃત્ત યનાર યજમાનને મુખ્ય સોમની જ ઇચ્છા હોય છે, માટે નિવૃત્ત પ્રતિનિધિ પૃતીકા ન મળે તો તત્સદય લઈ શકાય નહિ. સોમ અથવા શ્રીત પ્રતિનિધિ પૃતીકા ન મળે તો યાગ બંધજ રહે. ॥ ૩૫ ॥

મુખ્યતો અપચાર થયો હોય પણ પછીથી જો તેની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો મુખ્યનું જ મહત્ત્વ કરવું, એ અધિકરણને સમજાવે છે.

મુલ્યાધિગમે મુલ્યમામમો હિ તદમાવાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(મુલ્યાધિગમે) મુખ્યની પ્રાપ્તિ જો પછી થઈ જાય તો (મુલ્યમામમો) મુખ્યનું જ મહત્ત્વ કરવું. (હિ) કારણ કે (આમમ) નીવારનો આગમ (તદમાવાત્) મીઠિ ન મળે તો જ હેય છે.

આવાર્થ :—મીઠિ ૩૫ મુખ્ય ન મળે તો તત્સદય નીવાર આદિને લઈ શકાય. હવે નીવારને યાગમાં ઉપયોગ માટે લીધા પછી દેવધોને પછીથી મીઠિ મળી જાય તો પ્રતિનિધિ નીવારનો ત્યાગ કરી મુખ્ય દ્રવ્ય મીઠિને જ લેવા. ॥ ૩૬ ॥

પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મ જો શરૂ થઈ ગયું હોય તો મુખ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો પણ પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મની સમાપ્તિ કરવી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

પ્રવૃત્તેऽપીતિ ચેત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તે અપિ) પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મ શરૂ થયું હોય તો પણ મુખ્ય દ્રવ્ય મળે તો પ્રતિનિધિને ત્યાગ કરવો (ચેત્ ચેત્) એ એવું ખાત્યામાં આવે તો.

આવાર્થ :—મીઠિ ૩૫ મુખ્ય દ્રવ્યના અભાવમાં નિવારને લઈ તેનો પુરોગ્રાસ તૈવાર થઈ ગયો હોય અને તેનાથી કર્મ પણ શરૂ થઈ ગયું હોય અને પછી મીઠિ ૩૫ મુખ્ય દ્રવ્ય દેવ ધોને મળી જાય તો પણ પ્રતિનિધિનો ત્યાગ કરી મુખ્ય દ્રવ્ય મીઠિનો પુરોગ્રાસ બંધાવી કર્મ કરીથી શરૂ કરવું. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

નાનયંકત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાનયંકત્વાત્) વ્યર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રતિદ્રવ્યયો કર્મ સઙ્ગ યદ્યં મયું હોય અને પછી દેવચોળયો મુખ્ય દ્રવ્ય મળી જાય તો આગળ કર્મનો ત્યાગ કરી ફરીથી મુખ્ય દ્રવ્યથી કર્મ કરવું એ અયોગ્ય છે. પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી પુરોહાસ બનાવી હોયે યદ્યં મયો, હવે મુખ્ય દ્રવ્યનો કરોજ ઉપયોગ નથી. યાગલું સંપાદન યદ્યં મયું. પુરોહાસદિ દ્રવ્ય તો યાગના અંગ છે અને યાગ એ મુખ્ય ॥ મારે અંગને અનુસરી મુખ્યની અર્થાત્ પ્રધાનની આશ્રિતિ યદ્યં શકે નહિ. ॥ ૩૬ ॥

અમુખ્ય સંસ્કારને યોગ્ય હોય છતાં મુખ્યનું જ ગ્રહણ કરવું.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

દ્રવ્યસંસ્કારવિરોધે દ્રવ્યં તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યસંસ્કારવિરોધે) દ્રવ્ય અને સંસ્કારના વિરોધમાં (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય જ લેવું. સંસ્કારને તત્તો શૂંઘો. (તદર્થત્વાત્) મંરકાર તો દ્રવ્યને મારે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંસ્કાર યોગ્ય મુખ્ય દ્રવ્ય ન મળે અને પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય સંસ્કાર યોગ્ય મળે તો મુખ્ય દ્રવ્ય જ લેવું અને તેના ઉપર સંસ્કાર ન યાગ તો પશ્યકરી હરકત નથી. કારણ કે દ્રવ્ય જ મુખ્ય ॥ સંસ્કાર નહિ. ધારણ કે બહિર મુખ્ય દ્રવ્ય મળ્યું પણ તે બહુ જ પાતળું હોય અને તેના ઉપર કરવા ધારણા અટકાણ આદિ સંસ્કાર ન યદ્યં શકે અને પ્રતિનિધિ કદરૂપ દ્રવ્ય ઉપર એ સંસ્કાર યદ્યં શકે છે. તો પશ્ય સંસ્કારને પકતા મુખ્ય મુખ્ય દ્રવ્ય જ લેવું અર્થાત્ બહિર જ યાગને મારે લેવું. ॥ ૩૭ ॥

પ્રયોજનને મારે એ મુખ્ય દ્રવ્ય અધોભ્ય જણાય તો પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય

લેવું જોઈએ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અર્થદ્રવ્યવિરોધેઽર્થો દ્રવ્યાભાવે તદુત્પત્તેદ્રવ્યાગામર્થોયત્ત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થદ્રવ્ય વિરોધે) અર્થ અને દ્રવ્યના વિરોધમાં (અર્થઃ) અર્થજ સંપાદનીત છે. (દ્રવ્યાભાવે) મુખ્ય દ્રવ્યના અભાવમાં (તદુત્પત્તેઃ) મુખ્ય દ્રવ્યના અભાવમાં ગોચ્ર દ્રવ્યથી પણ કાચની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી (દ્રવ્યાગામ્) દ્રવ્ય પોતે પશ્ય નિયોજન આદિ અર્થનું અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય એ તો અર્થરૂપ પ્રયોજનનું અંગ છે એ મુખ્ય દ્રવ્ય એવું મળ્યું હોય કે જોનાથી અર્થ સરતો હોય તો પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લેવું જોઈએ. અર્થ એ મુખ્ય ॥ અને દ્રવ્ય એ ગોચ્ર વસ્તુ છે. જેમકે પશુબંધન રૂપ અર્થ મુખ્ય છે. અને તેને અંગે યૂપ એ ગોચ્ર વસ્તુ છે. મુખ્ય દ્રવ્ય એટલું બહુ પાતળું મળ્યું હોય કે જોનાથી યૂપ યદ્યં શકે નહિ અને પશુ-બંધન પણ યદ્યં શકે નહિ. તો પછી એવું મુખ્ય દ્રવ્ય મળ્યું હોય તો પણ તેના ત્યાગ કરી પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લેવું જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

અંગનો નિર્વાહ કરવામાં અસમર્થ નીવડેલું દ્રવ્ય છતાં પ્રધાનનો નિર્વાહ કરવા સમર્થ નીવડેલું હોય તો મુખ્ય દ્રવ્યનું જ અદ્યક્ષ કરવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ

વિધિરવ્યેકદેશે સ્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(એકદેશે) એક ભાગમાં સમર્થ (વિધિ: સ્વાત્) વિદિત દ્રવ્ય હોય તો વિદિત દ્રવ્યનું લેવું.

સાવાર્થ :—વિદિત દ્રવ્ય થોડું હોય અને તેનાથી માત્ર પ્રધાન કર્મ જ થઈ શકે એમ અંગ કર્મ કરી સમય વેટવું એ દોષ હોય તો અંગ કર્મોત્તર ત્યાગ કરવો અને મુખ્ય દ્રવ્યથી જ પ્રધાન કર્મ કરવું. ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વ્યર્થસ્ય શસ્યત્વાદેકદેશેન નિર્ચયેતાર્થાના-
મવિમત્તવાદુપમાપ્રમિતરત્ તદર્થત્વાત ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચ) સિદ્ધાંત સૂત્રે છે. (એકદેશેન) મુખ્ય દ્રવ્યના એક ભાગથી પણ (અર્થસ્ય) અર્થનું (પ્રાપ્તિત્વાત્) અગુણન શક્ય હોવાથી (શર્વાનાત્) હવન સંબંધી શેષ અર્થ (નિર્વસ્યત્) અન્ય દ્રવ્યથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. કારણ કે (અવિમત્તવાત્) એ શેષ અર્થોનો થત સાથે વિભાગ ન હોવાથી (સ્તરત્) 'મીથુ' પ્રયોગન (મુપમાપ્રમિતરત્) ચોક્ષ્ય છે (તદર્થત્વાત્) મદ્ય અર્થ હોવાથી.

સાવાર્થ :—મુખ્ય દ્રવ્ય થોડું હોય તો પ્રધાન કર્મ મુખ્ય દ્રવ્યથી કરી લેવું જોઈએ. અને પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી યજ્ઞશેષ કરનાદિ કાર્ય કરતાં જોઈએ માટે એવે દેહાણે મુખ્ય અને પ્રતિનિધિ બન્ને દ્રવ્ય અપેક્ષિત હોય છે. જ્યાં મુખ્ય દ્રવ્ય અદ્યક્ષ હોય ત્યાં પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી પ્રધાન કર્મ ન કરવું જોઈએ પણ રિત્કદ્યુત્ અતિ અંગ કાર્યોનો પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કરી શકાય છે, કારણ કે અપાય શેષ કાર્યો હવિષ્મા અંગ્યમૂળ મહાય છે. ॥ ૪૭ ॥

इति गुर्जरमीमांसाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः

અવત્તનો નાશ થાય તો ફરીથી અવદાનને માટે પ્રતિનિધિનું આદાન કરવું જોઈએ, એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષસૂત્ર શેષાદ્ ઉપવદાનનાશો સ્વાત્ તદર્થત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ઉપવદાનનાશો) પુરોહિતના મધ્યમાય અને પૂર્વભાગથી જે ભાગ છુદા પાડ્યા હોય તેનો એ નવ ચત્ર મરો હોય નો (શેષાદ્ સ્વાત્) આજી રહેલા પુરોહિતમાંથી ફરી તે ભાગો લેવા જોઈએ (તદર્થત્વાત્) કારણ કે પુરોહિત અગ્નિને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ. —પુરોહિતમાંથી અવદાન કરી સૂચના જે અવત્ત ભાગ મળ્યા હોય અને પછી કાંઈ કાંઈથી તેનો નાશ થાય તો આછી રહે. પુરોહિતમાંથી ફરીથી અવદાન કરવું જોઈએ. શાસ્ત્રે સમગ્ર પુરોહિત અગ્નિને માટે જ હોય કે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

નિર્દેશાઙ્ વાડ્યદાગમયેત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિર્દેશત્) નિર્દેશ હોવાથી (અન્યત્) બીજે (ભાગમયેત્) પુરોહિત અનાવી તેમાંથી અવદાન કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ — જે મધ્ય અને પૂર્વભાગ પથમ પુરોહિતમાં હતા તે પ્રથમ અવદાનો કર્યા પછી નષ્ટ થયા હોય કે એટલે ફરીથી શેષ રહેલા પુરોહિતમાંથી અવદાનો થઈ શકે નહિ એટલા માટે નવો જ પુરોહિત મનાવવો જોઈએ અને તેમાંથી મધ્ય અને પૂર્વમાંથી અવદાન કરવા જોઈએ આથી સ્થિર્ધાતવાદીનું માનવું છે ॥ ૨ ॥

સ્વિષ્ઠકૃત્ માટે અવત્ત કરેલાનો જે નાશ થાય તો ફરીથી અવદાન કરવું નહિ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

અપિ વા શેપમાઙ્ સ્વાઠિશિષ્ટકારણાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (શેપમાઙ્) શેપની પ્રતિપત્તિ માટે અવત્ત કરેલાનો જે નાશ થાય તો સ્વિષ્ઠકૃત્ હોમનો લોપ (સ્વાઠ) થાય છે. (વિશિષ્ટ કારણાત્) શેપ હથિ: સંસ્કારને માટે તે હોવાથી.

ભાવાર્થ :— સ્વિષ્ઠકૃત્ આદિ હોય બાકી રહેલા હોમીય દ્રવ્યના સંસ્કાર માટે હોય છે, તેથી જે સ્વિષ્ઠકૃત્ માટે અવત્ત કરેલા હોમને લોપ થાય તો ફરીથી સ્વિષ્ઠકૃત્ હોમને માટે પુરોહિતમાંથી અવદાન કરવું નહિ અને અનુસરીને પ્રધાનની આજ્ઞા કરવી એ યોગ્ય નથી. ॥ ૩ ॥

ઋત્વિજ્જેઐ જ શેપત્ ભક્ષણ કરવું એ અધિકરણ સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ નિર્દેશાઙ્દેવમક્ષોઽન્યૈઃ પ્રધાનવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશાઙ્) યજમાનપચ્ચમા દ્વારા ભક્ષયન્તિ આ વાક્યથી (શેપમક્ષ.) પ્રાશિત્રાદિ ભક્ષણ (અન્યૈઃ) ઋત્વિજ કરતાં બીજાએ કરવું (પ્રધાનવત્) જેમ મધ્યારવયન્તિ આ વાક્યને લીધે બીજે પુરોહિત અનાવવો પડે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પુરોહિતમાંથી અવત્ત કર્યા પછી જે તેનો નાશ થાય તો ફરીથી અવત્ત કરવા માટે બીજા પુરોહિતની જરૂર પડે છે તે જ પુરોહિતમાંથી ફરીથી અવત્ત કરી રાકાતું નથી તેમ શેષ રહેલા યજુરાદિ ભક્ષણ જે ઋત્વિજ ન હે પ તેણે કરવું જોઈએ. અર્થાત્ પ્રાશિત્રાદિ શેપનું ભક્ષણ ઋત્વિજે સિવાય બીજાએ કરવું જોઈએ ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વેર્વા સમવાયાત્ સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વે.) બધા ક્રતિજ્ઞેએ બહુ ડરતું જોઈએ. (સમવાયાત્ સ્યાત્) કારણ કે કર્મકન્તવ્યો ક્રતિજ્ઞેનો સંબંધ હોઈ શકે

આવાર્થ :—કર્મ કન્તાત્ ક્રતિજ્ઞે ન હોય છે માટે પ્રાચિનાદિ શેષતું બહુ નેમજે ન કન્તું એવ ન્પત્ય છે. ॥ ૫ ॥

નિર્દેશસ્ય ગુણાર્થત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશસ્ય) યજ્ઞમાનપદમા દગ્ધ મણ્વન્તિ આ નિર્દેશ (ગુણાર્થત્વાત્) ગુણાર્થક હોવાથી.

આવાર્થ :—યજ્ઞમાન કાવંકર ન હોવાથી ઇડાના બહુભૂતો યજ્ઞમાન પ્રાપ્ત નથી, તેથી યજ્ઞમાનના અપૂર્વવિધાનને માટે ઉક્ત નિર્દેશ છે. અને જ્યાં એવો નિર્દેશ ન હોય ત્યાં ક્રતિજ્ઞ-તૈકજ બહુ સમજવું, અન્ય કતૃક નહિ. ઇડા બહુભૂતો તો યજ્ઞમાનના પ્રાપ્તિ અપૂર્વવિધ ન થાય છે, માટે ઉક્ત નિર્દેશ ગુણાર્થક છે. એટલે કે યજ્ઞમાનના વિધાન માટે છે. ॥ ૬ ॥

પ્રધાને શુભિલક્ષણ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાને) દુયવદાનમાન પ્રધાનમાં જે બતાવવામાં આવે છે તે તો (ધાતુ-જન્ય) વાક્ય પ્રામાણ્યને લીધે છે.

આવાર્થ :—પ્રધાનમાં જે નિર્દેશ છે તે તો પરીસંખ્યા છે. પણ યજ્ઞમાનપદ્ધતિમાં દર્શાવેલ મણ્વન્તિ અર્હાં તે યજ્ઞમાનનું અપૂર્વ વિધાન છે. પરીસંખ્યા નથી જ્યાં પરીસંખ્યા અને વિધિમાં સંદેહ હોય ત્યાં વિધિનો સ્વીકાર કરવો એવ ન્પત્ય છે કારણ કે એવે રથજે પરીસંખ્યા માનવા જતાં સ્વાર્થહાન, અસ્વાર્થ પતિગ્રહ અને પ્રાપ્તિમાત્ર આવા ત્રણ દેપો આવે છે ઇડા સિવાય પ્રાચિનમાં તો ક્રતિજ્ઞકર્તૃક જ બહુ છે. ॥ ૭ ॥

અથ્વદિતિ ચેત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અથ્વત્) અથ્વમેધમાં જેમ બહુભૂતો જીવ પણ હોય છે તેમ પ્રજા પણ હોય જોઈએ. (દિતિ ચેત્) જે એવી ઘંઠા લેવામાં આવે તો આનું સમાધાન અથગના સૂત્રમાં છે. ॥ ૮ ॥

ન સોદનાવિશેષાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) અથ્વમેધનું દર્શાવેલ અર્હાં વાક્ય યજ્ઞનું નથી (સોદનાવિશેષાત્) અથ્વમેધને યજેત આ શ્રુતિનો વિરોધ થતો હોવાથી.

આવાર્થ :—અથ્વમેધમાં શેષબહુ કરનારા યજ્ઞ હોય છે. કેવળ ક્રતિજ્ઞે જ નહિ કારણ કે તેમાં શેષ પુરુષ વધે છે. જે બધાનું બહુ ક્રતિજ્ઞે પરાજે કરે તો તેઓનું

મત્યુ યદ્ ગમ્ય અને તેને પરિણામે થત અધુરો રહે. અને તેથી અધ્યમેષેન યજેત એ શ્રુતિનો વાધ યદ્ ગમ્ય મટે એ દષ્ટાન્ત પ્રાશિત્તાદિરથગમા લેવું નહિ આ કારણથી પ્રાશિત્તાદિરથ અદાણુ તો અતિએ એ જ્ઞ કપાનું હોય છે. ॥ ૬ ॥

દુરનં અથવા એક દેશમાં ભેદ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અર્થસમવાયાત્ પ્રાયશ્ચિત્તમેકદેવોડપિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(એકદેવો અપિ) કપાલનો એકદેશનો પણ એ ભેદ થાય તો (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. (અર્થસમવાયાત્) ભેદનરૂપ નિમિત્ત સંપન્ન થવાથી.

આવાર્થ :—જેમાં પુરોહિત જતાવવામાં આવે છે એ કપાલનો એક ભાગ પુટી ગય અથવા એ આંગળે કપાલ પુટીને ચૂર્ણ થઈ ગય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, ભેદન એ નિમિત્ત છે અને હોમ નૈમિત્તિક છે. નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય ત્યારે નૈમિત્તિક કરવું જોઈએ, આ સિદ્ધાન્ત સૂત્ર છે. ॥ ૧૦ ॥

ન તપરોપે વૈગુણ્યાત્ તદર્થ દિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર પક્ષને વ્યાજ્ઞ કરે છે. (અરોપે ન) સંપૂર્ણ નહ યદ્ ગમ્ય તો પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું. (વૈગુણ્યાત્) કાર્યને માટે તે અક્ષમ હોવાથી (દિ) કારણ કે (તદર્થમ્) હોમરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત વિના વસ્તુના સંસ્કારને માટે હોવાથી.

આવાર્થ :—જો કપાલ ભાંગીને છુટા થઈ ગયા હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું, કારણ કે આંગળી વસ્તુમાં સંસ્કાર આવવા પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે. જો સંપૂર્ણ ચૂર્ણ જ થઈ ગયું હોય તો તે કાર્ય કરવાને માટે થોડું જ નથી તો પછી તેના સંસ્કાર પણ થા મટે હોવા જોઈએ. કાર્યકરવાને ને સમર્થ હોય તેના જ સંસ્કાર હોઈ શકે. ॥ ૧૧ ॥

સ્વાઢા પ્રાત્નિમિત્તત્વાત્ અતદ્વર્મા નિત્યસંયોગાત્ ન દિ

તસ્ય ગુણાર્થત્વેનામિત્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(આ) અથવા (પ્રાત્નિમિત્તત્વાત્ સ્વાઢા) નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય તો નૈમિત્તિક કર્મ કરવું જોઈએ (અતદ્વર્મા) પ્રાયશ્ચિત્ત એ પુટી ગયેલા કપાલનું સંસ્કારક નથી (નિત્યસંયોગાત્) હોમનો નિત્યસંયોગ ॥ (તસ્ય) ભેદનો (ગુણાર્થત્વેન) ગુણકાર્યરૂપે નિર્દેશ છે (અમિત્યત્વાત્) ભેદન કેવળ કાર્ય અનિત્ય હોવાથી

આવાર્થ :—પ્રાયશ્ચિત્ત એ તો નિમિત્ત છે, ભેદન રૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી નૈમિત્તિક રૂપે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. જિન કપાલના સંસ્કાર રૂપે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. હોમ તો નિત્ય વસ્તુ છે. ત્યારે ભેદન કોઈક વખતે થનાર હોવાથી અનિત્ય વસ્તુ છે. નિત્ય હોવાદિ અનિત્ય ભેદન ઉપર ઉપકાર કરી શકે નહિ અને ઉપકાર ન કરી શકે તો તે સંસ્કાર જ ન કહેવાય. ॥ ૧૨ ॥

ગુણાનાં ચ પરાર્થત્વાત્ વચનાદ્ વ્યપાધયઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ગુણનાં ચ) અને ગુણો (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થ હોવાથી (વચનાત્) વાક્ય વિશેષથી (વ્યપાધયઃ) બીજો ઠેકાણો વિનિયોગ કરી શકાય.

ભાવાર્થ :—અંગોનો પ્રધાન સાથેજ સંબંધ હોય છે. હા, જે કાંઈ વચન અર્થાત્ વૈદિક વાક્ય વિધાન રૂપે મળી આવે તો જ અંગના પ્રધાન સિવાય બીજો વિનિયોગ કરી શકાય. ‘ નિજે જુહોતિ ’ કપાલ જે બિજા થઈ જાય તે હોમ કરવો. આ ઠેકાણે કાંઈ વિશેષનું જરૂર થવું નથી માટે તેમાં પ્રધાન હોમજ થવો જોઈએ પણ જે પ્રધાન આહવનીયમાંજ કરવાનો હોય છે. માટે સંપૂર્ણ કપાલ ચૂક થઈ ગયું હોય તો સંસ્કાર રૂપે પ્રાયશ્ચિત ન કરવું જોઈએ ॥ ૧૩ ॥

મેદાર્થમિતિ ચેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(મેદાર્થમ્) જિજ્ઞાસુએ કપાલના સંધાનને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું (ચેત્) જે એમ કહે તો તે પણ ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—ગાવસ્મા દ્વા કાનાક્ષરવા સદધામિ આ મન્ત્રસિંચથી મમજાય છે કે પુરેલા કપાલને દર્શથી સાંધવો. ॥ ૧૪ ॥

ન શોષદ્રૂતઘાત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શોષદ્રૂતઘાત) સંપૂર્ણ પુટી ગયેલા કપાલનું સંધાન થઈ શકે નહિ, અને પુટવાને જેમ તેમ સધિ તો પણ બિન જુદા દૂર થઈ શકતી નથી.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ પુટી ગયેલા કપાલનું સંધાન થઈ શકે નહિ અને કાંઈ તો પણ આ પુટલું છે એવી જુદી દૂર થતી નથી. ઉપરના સૂત્રમાં જે વાક્ય મૂક્યું છે તે તો અશ્વધાર્થ છે. ॥ ૧૫ ॥

અનર્થકસ્ય સર્વમાને સ્વાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (સર્વમાને) સંપૂર્ણ નાશ થયા પછી (અનર્થકઃ સ્વાત) તે નિર્થક થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ કપાલ નાશ થયા પછી તે નિર્થક થઈ જાય છે. માટે ‘ નિજો જુહોતિ ’ કર્મ નૈમિત્તિક છે અને અર્ચન તરોષ છે. જિજ્ઞાસુ કપાલના અસ્તિત્વ ચક્રે નથી. માટે કપાલ એક ભાગમાં પુટો તો પાડી અને સંપૂર્ણ પુટીને ચૂક થઈ જાય તો પણ ભેદન રૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં નૈમિત્તિક દામ કરવો જોઈએ એ આ અધિકરણનું તાર્કિક છે. ॥ ૧૬ ॥

દાહના સમ્બધમાં જે પુરોહિત સંપૂર્ણ બળી ગયો હોય તો

પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ

ક્ષામે તુ સર્વદાદે સ્વાદેકદેશસ્વાવર્જનીયત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ક્ષામે તુ) દાહના અંતમાં તો (સર્વદાદે) સંપૂર્ણ પુરોહિતનો દાહ

યથે હોય તો (સ્વાત્) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. (એકદેશસ્વ) એકદેશ (અવર્જનીયત્વાત) અવર્જનીય હોવાથી.

સાધાર્થ :— પુરોહિત જન્મવતી વખતે જો તે સપૂર્ણ જળી ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, અને ડોહ અમુક વાગમાં દાઝી ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની જરૂર નથી કારણકે ડોહ એક વાગમાં દાઝી જવું એ તો અવર્જનીય છે અર્થાત્ સ્વાભાવિક છે. ॥ ૧૭ ॥

દશાંશદેકદેશે સ્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(દશાંશ) ચાગની સમાપ્તિનું અવશ્ય થવું હોવાથી (એકદેશે) એક દેશમાં દાઝ થાય તો પશુ (સ્વાત્) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.

સાધાર્થ :—અથ પુરોહિત ક્ષાયતઃ તં વહ્ વર્ણો ગૃહાતિ યદા શંદ્રવિઃ/ સતિષ્ઠેતાથ તત્તેવ હવિર્નિઃ પેત્ યલો હિ ચત્તસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તમ્ । આ વાક્યમાં બતાવ્યું છે કે તે હવિષ્થી યાગ સમાપ્ત કરવો હવે જો સપૂર્ણ પુરોહિત જળી ગયો હોય તો હવિષ ન રહેવાથી યાગ અર્ધ થશે જ નહિ, અને એમ થાય તો ઉપરનું ઓટું ઠી માટે એક દેશમાં પુરોહિત દાઝી ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૮ ॥

અગ્નેન લેતલ્હાત્માદિ પારણપ્રાપ્તિઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(આ) પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (અગ્નેન) ધીથી યાગની સમાપ્તિ કરવી (હિ) કારણ કે (એતન્) આ (શાસ્ત્રાત્) શાસ્ત્રથી (પારણપ્રાપ્તિઃ) આપ્તિપ્રાપ્તિ કારણથી પ્રાપ્તિ છે

સાધાર્થ :—સપૂર્ણ પુરોહિતને દાઝ થાય તો બીજા દર્શનપ્રમાણ યાગ સમાપ્ત કરવો, બીજા દર્શનમાં યાગ ક્યો હોય તો પશુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું આ કારણથી સપૂર્ણ દાઝ સ્વીકૃત થાય છે ॥ ૧૯ ॥

તદ્વિઃ શન્દ્રાસેતિ ચેન્ન ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વિઃ શન્દ્રાત્) દગ્ધ હવિષ્થી સમાપ્તિ કરવી જોઈએ એવો શબ્દ હોવાથી અન્ય હવિષ્થી (ન) યાગ ન કરવો જોઈએ (હિતિ ચેન્) જો એવા શંકા કરવામાં આવે તો.

સાધાર્થ :—દગ્ધ હવિષમાં જ કરજીતા બતાવી છે, માટે અન્ય હવિષ્થી યાગ કરવો ઠીક નથી, આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૦ ॥

સ્વાદિજ્યાગામી હવિઃશબ્દઃ તલ્લિજ્જસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(જ્યાગામી) યાગ વાગક (હવિઃ શબ્દ-) હવિષ સમ્બંધ છે. (તલ્લિજ્જ-સંયોગાત્) સતિષ્ઠેત્ત એ સિંગની સાથે સંનિધ હોવાથી માટે (સ્વાત્) અન્ય હવિષ્થી યાગ-સમાપ્તિ કરવી.

ભાવાર્થ :—અન્ય દ્રવિપૃથી યાગની સમાપ્તિ કરવી. ઉક્ત વાક્યમાં જે દ્રવિપ્ સખદ તે યાગ વાચક છે સંપૂર્ણ દમ્ય થયેલા પુરોહિતથી યાગ થઇ શકે નહિ, માટે ધૃત રૂપ બીજા દ્રવિપૃથી યાગ સંપૂર્ણ કરવો અને સંપૂર્ણ દાદમાં પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે. એ આ અધિકરણને આવ છે. ॥ ૨૧ ॥

એક દ્રવિપ્નો નાશ થાય તો પણ પંચ શરાવનો નિર્વાપ કરવો

એ અધિકરણના સૂત્રો

ચચાશ્ચુતોતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચચાશ્ચુતિ) જેવી રીતે સવજ થાય છે તેવી રીતે બંનેનું પ્રદણ કરવું. (હિ ચેત્) એ રીતે જે કરવામાં આવે તો આને ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—૬૪ પૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં લખામાં આવ્યું ॥ ૬૬ યસ્યોમયં દ્રવિ-
શર્તિમાષ્ટેત, પુનઃ પશ્વતરામોદનં નિર્વપેત્ ॥ આ વાક્યમાં જે યાગ બતાવવામાં આવ્યો છે તે સાયકાળ અને પ્રાતઃકાળના દ્રવિપ્ને ઉદેશીને છે. એટલે કે જેનું સાયકાળ અને પ્રાતઃકાળનું ઉભય દ્રવિપ્ નાશ પામે તેણે પંચશરાવ આદનો નિર્વાપ કરવો એટલે બંને કાળના દ્રવિપ્ને ઉદેશીને ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૨ ॥

ન તદ્વક્ષણવાત્ ઉપપાતો હિ કારણમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉપગની બાગત હીક નથી (હિ) કારણ કે (ઉપપાત) નાશ (કારણ) કારણ છે (તદ્વક્ષણવાત્) દ્રવિપ્ માત્ર દક્ષિણ તરીકે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાયકાળ અને પ્રાતઃકાળ બંને વખતના દ્રવિપ્નો નાશ થયે હોય તો જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમ માનવું હીક નથી. દ્રવિપ્ માત્રનો નાશ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમાં ઉભય સખદની વિરક્ષા નથી, માટે પ્રાતઃકાળનું અથવા સાયકાળનું કે બંને વખતનું દ્રવિપ્ નાશ પામવું હોય તો ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. અર્થાત્ એક વખતનું પણ દ્રવિપ્ નાશ થાય તો પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

દોષ અને અભિપય બંને લક્ષણના નિમિત્ત છે

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

દોષામિપયમક્ષણં ચ તદ્વત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(દોષામિપયમક્ષણં ચ) દોષ અને અભિપય બંને લક્ષણના નિમિત્ત છે (તદ્વત્) જેમ ઉપર બતાવેલ દ્રવિપ્નાં પ્રાયશ્ચિત્તનું કારણ છે તેમ.

ભાવાર્થ :—ભ્યોતિષ્ટેમ પ્રકબ્ધમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે દ્રવિપ્નાં પ્રાયશ્ચિત્તનુસ્યડ-
સ્વર્ત્તે હૃવા પ્રયજ્ઞ પરેત્વ સદમિ મહાર મહ્યન્તિ । આ વાક્યમાં અભિપય અને દોષ બંને દોષ લક્ષણના નિમિત્ત નથી પણ દરેક જુદાં જુદાં નિમિત્ત છે. સાદિત્વમાં નિમિત્તત્વ નથી પણ દરેકમાં છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અમામ્યાં યા ન હિ તયોર્ધર્મશાસ્ત્રમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :— (યા) અથવા (અમામ્યામ્) બન્નેમાં નિમિત્તતા છે (હિ) કારણ (તયો) તે બન્નેમાંથી દરેકને માટે (ધર્મશાસ્ત્રમ્) ધર્મ શાસ્ત્ર નથી.

ભાવાર્થ :— દરેક અર્થાત્ અભિપ્રય પણ નિમિત્ત છે અને હોમ પણ નિમિત્ત છે આપું માનવાને ઉર્ધ્વપણ ધર્મત્વપ્રતિપાદક કારણ નથી, માટે અભિપ્રય અને હોમ બન્ને મળીને કારણ-કારણકે સોમ અક્ષરપણ નિમિત્ત છે. ॥ ૨૫ ॥

પુનરાધાનમાં બન્ને અગ્નિને અનુગમ નિમિત્ત છે એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ પુનરાધેયમોદનમત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :— (પુનરુપાયમ્) દરીયા અન્નપ્રાધાન કરવું, (હોદવત્) જેમ પંચશરાવ ઓદનના નિર્વાપમાં બતાવ્યું છે તેમ.

ભાવાર્થ :— અગ્નિહોત પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ચત્વોમાવતી અનુગતાવભિગ્નેષ્વે ચેવતામ્ સર્વો વાદમ્યુદિયાત્ પુનરુપાયમ્ તસ્ય પ્રવૃત્તિઃ આદવનીય અને માદપત્ય બન્ને અગ્નિઓ, બે નષ્ટ થઈ જાય અને સૂર્યને અરત અથવા ઉદય થઈ જાય તો દરીયા અન્નપ્રાધાન કરવું જેમ પંચશરાવ ઓદન નિર્વાપમાં દરેક હવિષની અર્પિત નિમિત્ત રૂપે છે તેમ પ્રકૃતમાં પણ દરેક અગ્નિના નાશ નિમિત્ત રૂપે છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત

દ્રવ્યોત્પત્તિર્વોમયોઃસ્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :— (દ્રવ્યોત્પત્તિઃ) અગ્નિ ૧૫ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિનાં (વોમયોઃસ્વાત્) બન્ને કારણ છે.

ભાવાર્થ :— ' જમી આદ્યીત ' આ ઠેકાણે બન્ને અગ્નિની ઉત્પત્તિ બતાવી છે, માટે બન્ને અગ્નિના નાશમાં નિમિત્તતા એ એકમાં નાંક. અર્થાત્ આદવનીય અને માદપત્ય બન્ને અગ્નિ નાશ પામ્યા હોય તો પુનરાધાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

‘ પંચશરાવનિર્વાપનું કર્માન્તરત્વ છે ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

પચ્ચશરાવસ્તુ દ્રવ્યશ્રુતેઃ પ્રતિનિધિઃ સ્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :— (શ્રુ) પૂર્વપક્ષગ્રાંથક છે. (પચ્ચશરાવઃ) પાંચ શરાવ ઓદનનો નિર્વાપ કરવો એને લખ્યમાં આવ્યું છે તેમાં (દ્રવ્યશ્રુતેઃ) દ્રવ્યનું અવગણ્ય થવું હોવાથી (પ્રતિનિધિઃ) સાન્નાય દ્રવ્યનું એ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય (સ્વાત્) છે.

ભાવાર્થ :— પચ્ચશરાવમોદન નિર્વપેત્ આ ઠેકાણે બે ઓદન ૩૫ દ્રવ્યનું અવગણ્ય થાય છે તે સાન્નાય દ્રવ્ય અર્થાત્ દહીં અને દૂધ ૩૫ દ્રવ્યનું પ્રતિનિધિ છે અર્થાત્ એ ઠેકાણે શ્રુત કર્મ નથી આપું પૂર્વપક્ષનાં માનવું છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત-સૂત્ર ચોદના યા દ્રવ્યદેવતાધિચરવાચ્યે હિ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યદેવતાધિચર) દ્રવ્ય અને દેવતાનો સંબંધ હોવાથી કર્માન્તર વિનિ છે. (હિ) કારણ કે (દ્રવ્યચર) એ કર્માન્તર ન હોય તો દ્રવ્ય અને દેવતાનું કથન ન હોયું એટલે માટે (ચોદના) અપૂર્વ નિધિ છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને દેવતા એ યાગનું સ્વરૂપ છે. માટે જ્યાં દ્રવ્ય અને દેવતા બતાવ્યા હોય તે અપૂર્વ યાગ છે એમ સમજવું એ પ્રયત્ન કરનારો અનુવાદ હોય તો એટલું એ પદ નહોતું કરે છે કારણ કે પ્રયત્ન યાગમાં ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર દેવતા છે. તો પછી ‘એન્દ્ર’ કહેવાથી ઉભય દેવતાની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય માટે ઇન્દ્રદેવતાક પંચશરાવ ઓદન નિર્વાપ એ પૃથક્ યાગ રૂપ કર્મ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

૫. પંચશરાવ નિર્વાપ એ નૈમિત્તિક દર્શવાગનું અંગ છે
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

૫. પૂર્વપક્ષ

સ પ્રત્યામનેત્ સ્થાનાત્ ॥ ૩૦ ॥

૨ પદાર્થ :—(સ) તે યાગ (પ્રત્યામનેત્) સ્થાનાત્ પ્રતિનિધિ યાગ છે. (સ્થાનાત્) ઉભય દેવિધૂની આત્મિકી દસ યાગ નિશ્ચય થતો હોવાથી

ભાવાર્થ :—ઉક્ત પંચશરાવ ઓદન નિર્વાપ એ પૃથક્ વક્ષ્ય બતાવવામાં આવ્યો છે તે દર્શ યાગનો પ્રતિનિધિ યાગ છે. કારણ કે સામાન્ય દેવિધૂનો નાશ થવાથી તે યાગની નિશ્ચયિ થાય છે. માટે તેના બદલામાં ઉક્ત યાગ થાય છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અદ્ભવિધિર્વા નિમિત્તસંયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

૩ પદાર્થ :—(વા) અથવા ઉક્ત (અદ્ભવિધિ) દર્શવાગનો અંગરિક છે. (નિમિત્તસંયોગાત્) નિમિત્તનો સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ :—પ્રથમના દહી અને દૂધ રૂપ દેવિધૂનો નાશ થવા છતાં ખીન દહી અને દૂધ બંને દર્શ યાગનું અનુકૂળ થાય છે અને દેવિધૂના નાશથી એ વેગુરૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય તેના પરિહાર થાય છે. માટે પંચશરાવનિર્વાપ રૂપ યાગ દર્શવાગનું અંગ છે. પ્રતિનિધિ નહિ ॥ ૩૧ ॥

સત્ર કરવાનો સંકલ્પ કરીને થઈને એ સત્ર નથી કરતો તેણે વિધિજિત્
યાગ કરવો એટલે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

વિધિજિત્વપ્રયુક્તે માયઃ કર્મણિ સ્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

૪ પદાર્થ :—(કુ) સિદ્ધાંત પદ્ધતિ સચવે છે. (અપ્રયત્ને) સત્રને માટે એ સંકલ્પ કરે છે અને પછી તેનું અનુકૂળ નથી કરતો તેણે (વિધિજિત્) વિધિજિત્ નામક યાગ કરવો અને એમ કરવાથી (કર્મણિ) વિધિજિત્ રૂપ કર્મમાં (માયઃ સ્વાત્) ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—હું સત્ર કરીશ ! આથી સંકલ્પ કરી પછી એ સત્ર નથી કરતો તેણે વિધિજિત્ યાગ કરવો અને તે યાગ કરવાથી સત્રનું ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

નિષ્કલ્પવાદાદ્ય ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (નિષ્કલ્પવાદાદ્ય) નિષ્કલ્પવાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :— સર્વોચ્ચો વા એવ દેવતાભ્યઃ, સર્વેભ્યઃ કૃતેભ્યઃ આમ્નાનમાગુરતે યઃ સત્રાગ આગુરતે । આ ઠેકાણે આગુરતે નો અર્થ સંકલ્પયતિ યામ છે. જે ઉપર પ્રમાણે કહે છે તે સર્વ દેવતા અને સર્વ પૃથકને આત્મ નો નિષ્કલ્પ કરે છે. માટે જે આગોરણ અર્થાત્ સત્ર માટેનો સંકલ્પ કરીને સત્ર થી કંતો તેણે વિશ્વનિત્ વાગ કરવો જોઈએ. સત્રનો સંકલ્પ કર્યો એટલે એ આત્મના નિષ્કલ્પ બરાબર ॥ માટે સંકલ્પાકરણે જાણીસન્ જનેન વિશ્વનિત્ પરીક્ષીત ઇતિ સંગતઃ આ પ્રમાણે સુભોધનીયમા સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સંકલ્પ કરી સત્ર ન કરવો એ તો ફેવતાના જાણી થયા જેનું કહેવાય માટે વિશ્વનિત્ વાગ કરીને નસુમાંથી છુગું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

અર્હિષ્ટત્યાદિ કૃતિથી મતકાળનું વિધાન છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ વત્સસંયોગે વ્રતવોદના સ્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :— (વત્સસંયોગે) વત્સનો સંબંધ હોવાથી (વ્રતવોદના) મનનું વિધાન (સ્વાત) છે.

ભાવાર્થ :— કથંપૃથ્વીમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘ સર્હિયા વૈ વૌર્ણમાસે વ્રતમ્ ઉપયન્તિ વાસેન જમાવાસ્વામામ્ ’ અર્થી મનને । અર્થે ભોજન થાય છે. આ ઠેકાણે વત્સનું બવણ થાય છે માટે અમાવાસ્યાને દિવસે વત્સથી મત કરવું એવો અર્થ છે. એટલે કે વત્સસાધન ભોજન કરવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર કાલો વોત્વસસંયોગાદ્ યયોક્તસ્ય ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :— (વા સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (કાલઃ) કાળની વિધિ છે (યયોક્તસ્ય) વચનાન્તરથી પ્રાપ્ત થાય છે (વોત્વસસંયોગાદ્) ઉત્પન્નને । આ સંયોગ છે.

ભાવાર્થ :— જમાવર્ષમાં વહુમર્ષિકં મતં વ્રતવન્તિ આદિ અને માસ વચરનું તથા પ્રજાગ ધીનાગ્ર મત ભોજન કરવ જોઈએ આ પ્રમાણે મનનું વિધાન થયું છે પણ આ મન કપારે કાણુ એ કાળ અર્થાત્ સમય બનાયો નથી મટે જમાવાસ્વાયો વસેન એટલે અમધારમાને દિવસે વત્સના અપાકરણ વખતે મનભોજન કરેવું આવી રીતે મના કાળનું વિધાન કર્યું છે ॥ ૩૫ ॥

અર્ચાપરિમાણાદ્ય ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (અર્ચાપરિમાણાદ્ય) અર્ચ સમજી ચકાય એમ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :— જે કાળવિધિ ન મળવામાં આવે તે વત્સથી મન ભોજન કરવું એનો અર્થજ કર્યો જ નીકળતો નથી. શું જેમ હાથથી ભોજન કરીએ છીએ તેમ વત્સથી ભોજન કરવું, કે વત્સને આચળ રાખીને ભોજન કરવું કે ઇત્યાદિ કોઇ પણ પદ્યમાં અર્ચ જંગત થતો નથી. માટે કાળવિધિજ મળવો જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

વત્સસ્તુ શ્રુતિસંયોગાત્ તદક્ષં સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(કુ) પણ (વત્સઃ) વત્સ વિધાનમાં શક્યાર્થ છે (શ્રુતિ સંયોગાત્) મુનિમાં તેનો સંયોગ હોવાથી માટે (તદક્ષમ્) વત્સનું વિધાન તેના અંગ તરીકે (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—જો વત્સનો અર્થ ' વત્સના અપાકરણનો કાળ ' એવો અર્થ કરવામાં આવે તો વત્સનો એ શક્યાર્થ ન થયો. પણ લક્ષ્યાર્થ થયો. લક્ષણા માનવા કરતાં શક્તિ માનવી એજ ન્યાય છે. માટે શક્તિ રૂપ અર્થ લઇ પ્રતના અંગ તરીકે વત્સનું વિધાન છે એમ માનવું જોઇએ ॥ ૩૭ ॥

કાલસ્તુ સ્યાદ્વોદનાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(કુ) નિશ્ચયાર્થને સૂચવે છે. (કાલઃ સ્યાત્) કાળનું જ વિધાન છે. (જ્વોદનાત્) વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યમાં લક્ષણાથી જ અર્થ કરવો ન્યાય છે. શક્તિથી નહિ. જુદા ક્ત્વાનમયકર્ત્વોદમ્પતી અર્થોક્તમ્ આ વાક્યથી કાળનું વિધાન છે માટે ઉપરના વ્યયે લક્ષણા માનવી એમાં કોઈ પણ ભૂતનો દોષ નથી ॥ ૩૮ ॥

અનર્થકસ્ય કર્મસંયોગે ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કર્મસંયોગે) કર્મના અંગ તરીકે તો તે (અનર્થક.) નિર્થક થઇ પડે છે.

ભાવાર્થ :—જો વત્સને પ્રતનું અંગ ગણવામાં આવે તો તે કેવી રીતે અંગ ગણવું એનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી, માટે કાળ વિધિજ લક્ષણાથી રચીકરવો જોઇએ. ॥ ૩૯ ॥

અયત્નનાથ સ્વશબ્દસ્ય ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વશબ્દસ્ય) વત્સશબ્દની શક્તિ વત્સર્થમાં (અયત્નનાથ) ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો કોઈ કહે કે વત્સ શબ્દવાથી વત્સનું મત્સિ સમજવું અને વત્સર્થમાં પ્રત-ભોજનનું અંગ રૂપ શકે છે. તો તેનો ઉત્તર એ છે કે વત્સ શબ્દનો અર્થ ' વાઙ્ડો ' થાય છે ' વાઙ્ડાનું મત્સિ ' એવો અર્થ થતો નથી. વત્સની શક્તિ વત્સર્થમાં નથી માટે વત્સ-૦ મત્સિ તો ન જ લઇ શકાય. આ કાળણથી કાળનું વિધાન માનવું એજ સિદ્ધાંત પડે છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ અર્હિષેત્યાદિ ઉક્તકાળ સંનયત્ અને અસંનયત્ ઉભય સંધારણ છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

કાલશ્ચેત્ સંનયત્કષે તદ્વિજ્ઞસંયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(કાલઃ ચેત્) જો કાળ વિધિ માનવામાં આવે તો (સંનયત્કષે) સંનયન દ્વિધના પદમાં જ તે વિધાન હોવું જોઇએ. (તદ્વિજ્ઞસંયોગાત્) સંનયનવિનિગમુક્ત વાક્ય હોવાથી.

હોવાથી :—જે માનાશ્વ હવિષુનો ઉપયોગ કરે છે તેને માટે જ કાળનું વિધાન છે એમ માનવું જોઈએ. સાત રથ એટલે દહીં અને દૂધ. દૂધ મેળવવા માટે વત્સને ખવરાવી દૂર કરવો જોઈએ. અને એ દૂર કરવાને વખત મત કરવું જોઈએ એવો સ્પષ્ટ અર્થ થઈ શકે. એટલે માથે દોઢવા પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળ એવા બે વખત હોય છે સાતારથ હાવવાના ઉપયોગ કરનારે માથે ખવરાવી વત્સને જગારે દૂર કરે છે ત્યારે મત યોજન કરવું એવો સ્પષ્ટ અર્થ સાથ છે પણ જે પુરોહિતોએ હવિષ્ તરીકે ઉપયોગ કરે છે તેને માટે ઉક્ત કાળનું વિધાન માનવું ન જોઈએ. માટે જાન્યત્રપક્ષમાં અર્ધાત્ર સાંજના હવિષ્ પ્રયોક્તાને માટે જ ઉક્ત કાળ-વિધિ છે એવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર **કાલાર્થત્વાદ્ લોભયોઃ પ્રતીયેત ॥ ૪૨ ॥**

પદાર્થ :—(લ) અથવા (કાલાર્થત્વાત્) કાળનો અર્થ મુખ્ય હોવાથી (લોભયોઃ પ્રતીયેત) સંનયત અને અસંનયત બન્ને પક્ષમાં કાળનું વિધાન છે.

હોવાથી :—કાળના વિધાનમાં જ તાત્પર્ય છે સાંજના હવિષ્વાળા હોય તો તેને અને પુરોહિત હવિષ્વાળા હોય તેને મત કરવું હોય તો વત્સાપાકરણ વખતે અર્ધાત્ર સાયંકાળ અથવા પ્રાતઃકાળે કરવું જોઈએ એમ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ નીકળે છે. ॥ ૪૨ ॥

સહ શાસ્ત્રયા પ્રત્યાદિયું કાળ વિધાનાર્થતઃ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે ॥

પૂર્વપક્ષસૂત્ર **પ્રસ્તરે શાસ્ત્રા અચળવત્ ॥ ૪૩ ॥**

પદાર્થ :—(પ્રસ્તર) પ્રસ્તરમાં (શાસ્ત્ર) અંગ તરીકે છે. (અચળવત્) જેમ નેત્રાવરણ પવસા પ્રયતિ આ ઠેકાણે પચમ અંગ તરીકે છે તેમ.

હોવાથી :—સહ શાસ્ત્રયા પ્રસ્તરમાદ્યનીયે પ્રદરતિ આ ઠેકાણે ' શાસ્ત્રા ' એ પ્રસ્તર-પ્રદરણનું અંગ છે. કાળ્ય કે ' શાસ્ત્રા ' શબ્દને ' સહ ' ના યોગમાં ત્રીજી વિકલિત છે તે શાસ્ત્રામાં અંગતા સૂચવે છે. અર્થાત્ ' પ્રસ્તર ' એ મુખ્ય છે અને ' શાસ્ત્રા ' એ અંગ અર્થાત્ ગોચર છે. જેમ નેત્રાવરણ પવસા પ્રયતિ આ ઠેકાણે ત્રિત્રાવરણ દેવતાક દવિ એ મુખ્ય છે અને પચમ એ અંગ છે. તેમ ઉપર પણ સમજવું. ॥ ૪૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર **કાલવિધિ યોમયોર્વિધમાનતવાત્ ॥ ૪૪ ॥**

પદાર્થ :—(લોભયોઃ) પ્રસ્તર અને શાસ્ત્રા (વિધમાનત્વાત્) વચન-નરથી પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી (કાલવિધિઃ) કાળનું જ વિધાન છે અંગનું નહિ.

હોવાથી :—સહ શાસ્ત્રયા પ્રસ્તરમાદ્યનીયે પ્રદરતિ આ ઠેકાણે કાળનું જ વિધાન છે. પ્રસ્તર પ્રદરણનું અંગ શાસ્ત્રાપ્રદરણ નથી. વત્સના અપાકરણ માટે શાસ્ત્રાની જરૂર પડે છે. પછી શાસ્ત્રાને આદ્યનીયમાં પ્રદરણ કરવાનું હોય ત્યાં પણ તેનું પ્રતિપત્તિ કર્મ હોય છે. અર્થાત્ અમુક ઠેકાણે શાસ્ત્રાને રાખી મુકવાની હોય છે. ॥ ૪૪ ॥

અતત્સંસ્કારોર્થવાચ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અતત્સંસ્કારોર્થવાચ) શાખા પ્રસ્તરને ક્ષેત્ર ઉપકાર કરતી ન હોવાથી તે અંગ નથી.

ભાવાર્થ :—શાખા પ્રસ્તર ઉપર ક્ષેત્ર દૃષ્ટ અદૃષ્ટ ઉપકાર કરતી નથી અને જે પ્રકાર ન હોય તે અંગ તરીકે પણ ન હોય માટે શાખા પ્રસ્તરના પ્રકાર માટે પણ નથી. ॥ ૪૫ ॥

સમાચ્ચ વિગ્રહોને સ્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સ્વાત્) તે કારણથી (વિગ્રહો) શાખાના અભાવમાં પણ પ્રસ્તર-પ્રકાર પણ શકે છે. પ્રસ્તર એક દ્રવ્ય વિશેષનું નામ છે. ॥ ૪૬ ॥

અપેક્ષા પક્ષે સ્વ ત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અપેક્ષા) ઉપર (પક્ષે) સંનિવૃત્તિમાં (સ્વાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ :—સામાન્ય દ્રવિયુવાગ્યને જ્યારે પ્રસ્તરનું પ્રકાર કરે ત્યારે અપેક્ષા અ હવનીયમાં નથી ત્યારે શાખા પણ અન્યત્ર મૂકી દે પણ જેને સામાન્ય દ્રવિયુ ન હોય તેણે શાખા મેળવવાની જરૂર નથી. માટે સદ્વાચ્યકાંક્ષાકે પણ કાળનું જ વિચાર કરે છે. અર્થાત્ જે પ્રસ્તરના પ્રકારણને કાળ તેજ શાખાની પ્રતિષ્ઠિતિના કાળ છે. ॥ ૪૭ ॥

इति मीमांसागुर्जस्मान्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः

इति मीमांसાગુર્જસ્માન્યે ષષ્ઠાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અમ્યુદયે કાલાપરિવાદિ-વાચોદના સ્વાધ્યાય પદ્યસારાથે ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(અમ્યુદયે) ચંદ્રને કિલ્લે થયે હોય તે (વાળવરણ) સમજતી મૂળ યથાર્થ (દર્શનચોદના સ્વાત્) વાચના વિધિ છે (વ્યા વનગર) જેથી રૂપે ન અધ્યાયના સંબંધમાં જાય છે તેમ

ભાવાર્થ :—અધ્યાયસ્થાના દિવસે કદંબ વડ કષે હોય, પણ પછી તેજ રાત્રિના પાછલા પહેરે ચંદ્રને કિલ્લે થયે હોય તે તે કરેલા વાચ દર્શનમાં કષે ન કહેવાય, કારણ કે,

કમળની જૂથ થયેલી ગણાવ. દર્શ' એટલે અભાવાસ્થા અને એ રાત્રે ચંદ્રમા ન ઉગે તો જ તે દર્શ' ઠહેરવા અને તે દિવસે કરેલો વાગ દર્શ'વાચ ઠંડચાચ પણ એ એજ રાત્રિએ ચંદ્રમા ઉગ્યો હોય નો. યદ્ય દરિનિ સ્થ' પુરસ્તાચન્દ્રમા અમ્બુદેતિ ત્રેષા તણ્ડકાન્ વિમજેદ્ એ મધ્યમાઃ સ્પુસ્તાનમયે દાયે પુરાશામપ્રકાશત્ કુર્વાદ્, એ સ્થવિષ્ણસ્તાનિન્દ્રાય પ્રદાયે દમન્ ચક્રમ્, વેદગિણસ્તાન્ - વિષ્ણવે શિપિવિષ્ણાય શૃતે ચક્રમ્ ॥ આ વાક્યથી એક જુદોજ વાગ કરવો. અને તે સમયની જૂથનુ પ્રાચલિત છે અથ સમજવું આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપતયો વા વિષમાનત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :- (વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અપતયઃ) દ્રવ્ય સંબંધ પ્રાકૃત દેવતાના

વિભાગનુ જ વિધાન છે (વિષમાનત્વાત્) પ્રાકૃત દેવતાનો સંબંધ તો વિષમાન જ હોવાથી.

આવાર્થ :- દર્શ'વાગના સંબંધમાં જે સમયની જૂથ થયેલી હોય છે તેને માટે જે યજ કરવામાં આવે છે તે કોઈ જુદું કમ' નહો પણ દ્રવ્ય સંબંધી જે દેવતાઓ હોય છે તેને વિભાગ જ બતાવવામાં આવે છે. અને તેને લગતું ઉપરના સૂત્રમાં વાક્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. અખંડ તંકુલ, કોક કોક ભાંગેલાં હાણાવાળા તંકુલ અને લચલચ બધા જ ભાંગેલા એટલે કણકી જે અખંડ હોય તે ધન્વને જે મધ્યમ હોય તે અગ્નિને અને સૂક્ષ્મ (કણકી) હોય તે વિશુને આપવા. એટલે તે તે તંકુલોનો ચર બનાવી ઉક્ત દેવતાનું નામ લઈ અગ્નિમાં હોમવો. એ કે દેવતા તો પરમાત્મા હૃષી એકજ છે છતાં તેની અવંત સક્રિયને લીધે અનન્ત નામ છે આવાર્થ એ છે કે એ કોઈ જુદો વાગ નથી પણ પ્રાકૃત વાગ એટલે દર્શ'વાચમાં જ થેડો યજો વિશેષ દેશકાર બતાવવામાં આવે છે. ॥ ૨ ॥

તદ્વૃક્તવાચ્ય કામ્યાનામ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :- (વા) અને (તદ્વૃક્તવાચ્ય) ઉપર ઠહેલા વાક્યના પદક ચાહે (તદ્વૃક્તવાચ્ય) દેવતાના વિભાગને જ સૂચવે છે.

આવાર્થ :- ' વિમજેત્ ' આ પદથી દેવતાના વિભાગ રૂપે જાણાય છે. એ મધ્યમાઃ સ્પુ' આ ચાહે પણ દેવતાનો વિભાગ જ બતાવી રહ્યા છે. માટે દેવતાના અપતયને માટે જ એ કમ' છે. ॥ ૩ ॥

માતન્વનામ્યાસસ્ય ચ દર્શનાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :- (વા) અને (માતન્વનામ્યાસસ્ય) આત્મચનને અજ્ઞાપ (દર્શનાત્) થતો હોવાથી.

આવાર્થ :- એ અપૂર્વ કમ' હોત તો પ્રાકૃત દર્શી વિષમાન જ હવું તો પછી અભાવાસ્થ કમ'ને માટે આત્મચનની આદૃષ્ટિની જરૂર ન હોતી પણ જો દેવતાના અપતય માટે એ કમ' હોય તો પ્રાકૃત દર્શિમાં ચર થયેલો હોવાથી દર્શીથી દર્શીની જરૂર પડવાથી અનેન અતન્વ પ્રવરેત્ આ દર્શિથી દૃષ્ઠ મેળવી દર્શી ઉક્ત કરે અભાવાસ્થા કમ' કરવું. આથી રીતે

આત્મનનો અભ્યાસ (દરીયો કથન) હોવાથી ઉક્ત કર્મ દેવતાના અપવિત્ર માટે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪ ॥

અપૂર્વવાદ વિધાનં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ (અપૂર્વતા) અપૂર્વ હોવાથી (વિધાન સ્વાત્) વિધાન છે.

સાધાર્થ :—ય યજુષામ્ સ્યાત્ સોડમાવાસ્વામિન્દ્રો વસાનપાકૃત્ ॥ એને યજુની કામના હોય તેમણે અમાવાસ્ય યાગ કરી ‘રસોમ્’ અપાકરણ કરવું. આ કૌશલે તો પ્રકૃત યામ સમાપ્ત થઇ ગયેલો હોવાથી અપૂર્વ વિધાન માનવું જ જોઇએ. ॥ ૫ ॥

પયોદોષાત્ પજ્જશરાવેડુદું હોતચત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(પયોદોષાત્) દૂધ બગડી જવાથી (પજ્જશરાવે) ઉપર બનાવવામાં આવેલું પચ્છ શરાવ સંબંધી કર્મ એ તો અપૂર્વ કર્મ છે પરંતુ પ્રકૃત રચનામાં તો (અદુષ્ટત્) (હિ) માટે (ફલત્) આ કૌશલ અપૂર્વ નથી.

સાધાર્થ :—પંચમગવમા હવિષ્ અરાગ ચયેલું હોવાથી એનો નાશ થયેલો હોય છે માટે ત્યાં તો અપૂર્વ કર્મ વિધાન માનવું. પણ આ અબુદ્ધેષ્ટિનાં હવિષ્ અપરેણુ ન હોવાથી નવું દ્રવ્ય સંપાદન કરવાનું રહેલું નથી માટે તે અપૂર્વ કર્મ નથી. માત્ર તદ્વૃણ પ્રજ્વલે માત્રે દક્ષા વિધિમતે (સાગર ભાષ્ય) તેજ દ્રવ્યનો અનુવાદ કરી પ્રકૃતયાગમાં દેવતાનું જ વિધાન હોય છે. ॥ ૬ ॥

સાંનાચ્ચેડપિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(સાનાચ્ચે આપ) સાંનાચ્ચમા યજ્ઞ (તથેતિ ચેત્) હવિ દુષ્ટ થઇ ગયું છે એમ માની લેવામાં આવે તો

સાધાર્થ :—પંચમગવમાં તો રચ્ય કેભાવ કે હવિષ્ નહતે થઇ ગયું છે, એને અહીં અમાવાસ્ય કર્મમાં કૌશલ યજ્ઞ હવિષ્નો નાશ થયેલો નો નહીં પણ અગ્રાચ નિર્વાપને સીધે હવિષ્ દુષ્ટ માનવું જોઈએ આ રીતેનો ઉત્તર આચાર્યના સ્વરમાં છે. ॥ ૭ ॥

ન તસ્યાદુષ્ટત્વાદિવિશિષ્ટં હિ કારણમ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (તસ્ય) તે (અદુષ્ટત્વાત્) દુષ્ટ ન હોવાથી (અવિશિષ્ટત્) ગુણ છે (હિ) કારણ કે (કારણત્) હવિષ્ રૂપ કારણ વિવચાન છે.

સાધાર્થ :—સાંનાચ્ચ દુષ્ટ હોવાથી કૌશલ પ્રજ્વલે તેમાં હોય જગ્યતા નથી. સમજતો અમાવાસ્ય યજુમાં હવિષ્ કઇ ગયેલી જણ નથી તેથી અપેક્ષા સમયે પ્રજ્વલ થયેલા માટે દેવતા યજુનું વિધાન નથી પણ કેવળ દેવતાનું જ વિધાન છે. ॥ ૮ ॥

લક્ષણાર્થ શૃત્યુત્તિઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(લક્ષણાર્થ) લક્ષણાર્થ (શૃત્યુત્તિઃ) શૃત્યુત્તિ શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ શૃતે ચક્રમ્ ’ આવી રીતે શ્રવણ સંસ્કાર થઈ શ્રવણ જાણ છે પણ ચંદ્રના ઉદય વખતે દૂધમાં બપોલ થયેલું હોયું નથી તો અશુદ્ધ હવિષ્યનો અનુવાદ કેવી રીતે જોડી શકાય ? તો આનું સમાધાન એ છે કે શુદ્ધ સંસ્કારમાં લક્ષણાર્થ રચીકારની જોઈ ને અને તેનો એવો અર્થ છે કે શ્રવણ સહિત વસ્તુઓના શ્રવણ વસ્તુનું અપાકરણ પ્રથમ થયેલું જ છે. માટે શૃત્યુત્તિ ના પ્રત્યયની શ્રુતિ યોગ્ય છે. આ સર્વકથન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અભ્યુદયેષ્ટિમાં દેવતાનો વિભાગ જ બતાવવામાં આવે છે અને તે નૈમિત્તિક કથન છે. ॥ ૯ ॥

ઉપાંશુ યાગમાં દેવતાપનયાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ઉપાંશુયાજેડવચ્ચનાધ્યાપ્રકૃતિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉપાંશુ યાજે) ઉપાંશુ યાગમાં (અધ્યાપ્રકૃતિ) અન્ન દેવતાનું શ્રવણ ન હોવાથી (યજ્ઞપ્રકૃતિ) પ્રકૃત દેવતા યાગનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુ યાગમાં પ્રકૃત દેવતા સિવાય બીજા દેવતાને પ્રતિપાદન કરનાર કોઈ પણ વચન ન હોવાથી પ્રકૃતિગત દેવતા જ ઉપાંશુ યાગમાં હોય છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અવનયો વા પ્રવૃત્ત્યા યયેતરેણામ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવનય) અપનય કરવો જોઈએ (પ્રવૃત્ત્યા) ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે (યજ્ઞ હતરેણામ્) જેમ બીજા યાગમાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ બીજા યાગમાં વિશાલ હોય છે તેમ ઉપાંશુ યાગમાં પણ દ્રવ્ય અને દેવતાનો વિભાગ હોવો જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

અનિરુપ્તમાં પણ અભ્યુદય ઇષ્ટિ કર્યા હોય છે એ અધિકરણ સમાજવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર નિરુપ્તે સ્વાત્ સત્સંયોગાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(નિરુપ્તે) હવિર્નિવાપ કર્યા પછી જો ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો અભ્યુદય ઇષ્ટિ (સ્વાત્) કરવી જોઈએ (સત્સંયોગાત્) નિરુપ્ત પદનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હવિષ્યનો નિર્વાપ કરી દીધો હોય અને પછી જો ચંદ્ર ઉગ્યો હોય તો અભ્યુદય ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ કારણ કે નિર્વાપ સ્વયં નિરુપ્તપદનો સંબંધ છે. ‘ સ્વયં હવિર્નિરુપ્તમ્ ’ આ વાક્યમાં નિરુપ્તપદનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રવૃત્તે વા પ્રાપ્નાન્નિમિત્તસ્ય ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષના નિરાસ માટે છે. (પ્રવૃત્તે) આરબ્ધમાં (નિમિત્તસ્ય) નિમિષનું (પ્રાપ્નાન્નિ) જોખન હોવાથી.

આવાય :—ઉક્ત વાક્ય દ્વિત્વ માત્રને નિમિત્ત તરીકે જણાવે છે દ્વિત્વનો નિર્વાપ થયો હોય એવું જણાવતું નથી માટે દ્વિત્વની પ્રવૃત્તિ યદ્ય હોય અને પછી ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો અબ્યુદયેષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

લક્ષણમાત્રમિતરત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(કારણ) બીજું (લક્ષણમાત્રમ) કેવળ હલણ જ ॥

આવાય :—કેવળ દ્રવ્ય નિમિત્ત તરીકે સંભવી શકતું ન હોવાથી પ્રવૃત્ત થયેલું દ્વિત્વ જ વિવક્ષિત છે અને એનું જ લક્ષક નિરૂપ પદ છે. ॥ ૧૪ ॥

તથા આન્યાર્યવર્ણનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્ય દર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન છે.

આવાય :—સ ચલણીનં હૃતિરમ્યુદિયાતદેવેન મનવર્ણા આ વાક્યમાં અશુદ્ધિતને અર્થ અનિરૂપ થાય છે. એટલે અનિરૂપ દ્વિત્વ હોય તો પણ તત્ત્વમાં અર્થાત્ અબ્યુદયેષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

નિર્વાપ ન કર્યો હોય અને અબ્યુદય થયો હોય તે વખતે ચૈત્રી દેવતાને

નિર્વાપ કરવો જોઈએ એ આધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ અનિરૂપેઽબ્યુદિતે પ્રાકૃતોમ્બો નિર્વેપેદિત્યાદમરચ્ય-

સ્તણ્ડુલમૂતેષ્વપનવાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અનિરૂપે) નિર્વાપ કર્યા પહેલાં (અબ્યુદિતે) ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો (પ્રાકૃતોમ્બો) પ્રકૃતિયામના દેવતાને (નિર્વેપેત) નિર્વાપ કરવો જોઈએ (રૂપિ આમરચ્યઃ) એવું આરંભના આવાય માને છે. (સ્તણ્ડુલમૂતેષુ) તંત્રુલમાં (અવનવાત્) અવનય મંજળાય છે.

આવાય :—નિર્વાપ કર્યા પહેલાં જો ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો પ્રકૃતિયામના જે અઆદિ દેવતા હોય છે તેને નિર્વાપ કરવો. કારણ કે તંત્રુલમાં અવનય જતાઓ છે તંત્રુલ થયા પહેલાં ત્રિદિનો નિર્વાપ કરવો ॥ તે વખતે પ્રાકૃત દેવતા અવનીત થયેલા હોતા નથી. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર વ્યૂર્ણમામ્યસ્ત્યાલેહનસ્તકારિત્વાદેવતાપનયનસ્ય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વ્યૂર્ણમામ્યઃ) દ્વિત્વના અસનમામચણી (વૈકૃતીભ્યઃ) વિકૃતિયામના દેવતાને નિર્વાપ કરવો જોઈએ (સ્ત) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (અલેહનઃ) આલેખન આવાય એવું માને છે. (દેવતાપનસ્ય) દેવતાની અવનય (તત્કારિત્વાત્) વેદન દેવતા સંબંધના સાધાર્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિર્વાપ કર્યા પહેલાં ચંદ્રોદય થયો હોય તો પણ નિર્વાપ વૈકૃતી દેવતાએને જ ઉદ્દેશીને કરવો. કારણ કે તદુપચય એક પછી બિંદુનું ઉપલક્ષ્ય છે. માટે પ્રાકૃતદેવતાનો અપનય કરી દેવતાન્તરનો સંબંધ કરવો એ એવજ હોવાથી વૈકૃત દેવતાને જ નિર્વાપ કરવો. આતુ આલેખન આચાર્ય માને છે ॥ ૧૭ ॥

અર્ધાલુવિધનો નિર્વાપ થઇ ગયા પછી ચંદ્રોદય થયો હોય તો બાકી રહેલા હુવિધનો નિર્વાપ મોન રીતે કરવો. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ વિનિવૃત્તે ન સુપોનામપનયસ્તદ્ગુણત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વિનિવૃત્તે) અર્ધો નિર્વાપ કર્યા પછી જો ચંદ્રોદય થયો હોય તો (ન) પ્રાકૃત દેવતાનો અપનય કરવો નહિ. (તદ્ગુણત્વાત્) દેવતા એ નિર્વાપનું અંગ હોવાથી (સુપોનામ) મુષ્ટિએના અંગ દેવતા નથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનાગ્રમાં ચાર મુષ્ટિ હવિષોનો નિર્વાપ કરવાનો હોય છે, હવે એ મુષ્ટિનો નિર્વાપ થયા પછી જો ચંદ્રોદય થયો હોય તો પ્રાકૃત દેવતાનો અપનય કરવો નહિ કારણ કે ચાર મુષ્ટિ હવિષોનો એક જ પ્રાકૃત દેવતા હોય છે. અર્થાત્ એ જ દેવતાને ઉદ્દેશી બાકી રહેલા હવિષોનો નિર્વાપ કરવો. ॥ ૧૮ ॥

ખીને પૂર્વ પક્ષ અમાઘતેન દિ સંયોગસ્તત્સ્યાનોયત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અમાઘતેન દિ) અપ્રકૃત દેવતાનો (સંયોગ) સંયોગ હોય છે. (તત્સ્યાનોયત્વાત્) આગ-ગુહ દેવતાનું એ સ્થાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શેષ રહેલા એ મુષ્ટિ હવિષોનો પ્રાકૃત દેવતાનો ઉદ્દેશ કરીને નિર્વાપ કરવો નહિ પણ અન્ય આગ-ગુહ દેવતાને ઉદ્દેશીને અવશિષ્ટનો નિર્વાપ કરવો જોઇએ કારણ કે પ્રાકૃત દેવતાનું સ્થાન આગ-ગુહ દેવતાએ લીધેલું હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અમાવાએતરસ્ય ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્તરસ્ય) વૈકૃત દેવતાના સંબંધનો (અમાવાત્) અભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવશિષ્ટ નિર્વાપ સાથે વૈકૃત દેવતાનો અર્થાત્ વિકૃત યાગના દેવતાનો સંબંધ ન હોવાથી અવશિષ્ટ નિર્વાપ મોન અવશ્યગીને જ કરવો. અર્થાત્ કાષ્ઠપથ દેવતાનું નામ લીધા વગર તૃણભાવથી નિર્વાપ કરવો એ જ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૨૦ ॥

સંનયત અને અસંનયત જન્મેને આક્રમ્યમાર્ગ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે.

એ અધિકરણ સંબંધી સૂત્ર

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર સાંનાયસંયોગાસંનયતઃસ્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સાંનાયસંયોગાત્) સાંનાય હવિષનો સંબંધ હોવાથી (અસંનયતઃ) જેની પાસે સાંનાય હવિષ ન હોય તેને (ન સ્વાત્) પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ ઇષ્ટિ કરવાનું નથી.

ભાવાર્થ :—જે સંનામ્ય રહિત હોય તેની પાસઠકિ અને પથ હોતાં નથી અને સંનામ્યના અભાવમાં દર્શનિ ચક્ષુ, કૃતે ચક્ષુ નિમેરે ત્રિધિ સંવત થઈ શકે નહિ, માટે સંનામ્ય હવિષ્ વાગાને જ ચક્રોદય વખતે પૂર્વોક્ત ઇષ્ટિ પ્રાપ્તિયત રૂપે કરવાની હોય છે. આતુ' પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ઔવધસંયોગાત્ યોમયોઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(કા) પૂર્વપક્ષની નિર્ણિત સૂચવે છે. (ઔવધસંયોગાત્) ઔવધનો પથ સંબંધ હોવાથી (યોમયોઃ) બંનેને પ્રાપ્તિયત કર્તવ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—એ પ્રશ્નમાઃ એ સ્પષ્ટિયઃ એ વે ચ ક્ષોદિષ્ટ એવો પાઠ છે તેથી ઔવધ પથ સંયોગ છે માટે જે સંનામ્ય હવિષ્વાગાને હોય તેને પથ અબ્યુદયેષ્ટિ કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ સંનામ્ય અને અસંનામ્ય બંને પ્રાપ્તિયત-અબ્યુદયેષ્ટ કરવાની હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

વૈગુણ્યાન્નેતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વૈગુણ્યાત્) કમમાં વૈગુણ્ય પ્રાપ્ત થવું હોવાથી (નેતિ ચેત્) ઉકત કથન હીક નથી જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો આતુ' સમાધાન આશયના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—સંનામ્યરહિત હવિષ્વાગાને હીકમાં ચક્ર બનાવવાનો હોય છે માટે જો હીક ન હોય તો એ ચક્ર બની શકે નહિ માટે એ પક્ષમાં વૈગુણ્ય અવશે એનું સમાધાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

માતૃસંસ્કારવાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં, (માતૃસંસ્કારવાત્) ઈધિ સંસ્કારને માટે નથી.

ભાવાર્થ :—ઈધિનું વિધાન ચરના અપથ રૂપ સંસ્કાર માટે નથી પણ દેવતાના સંબંધ માટે છે ઉકતમાં પથ ચરનું અપથ થઈ શકે છે. માટે સંનામ્ય પેટે જીવને પથ અબ્યુદય ઇષ્ટિ કર્તવ્ય હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

સત્રને માટે પ્રવૃત્ત થયેલાને વિશ્વજિત્ કર્તવ્ય હોય છે.
એ આધિકરણને લગતાં સૂત્રો

પૂર્વ પક્ષ સામ્યુત્થાને વિશ્વજિત્ કીર્તે વિમાગસંયોગાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(સામ્યુત્થાને) સત્રને માટે દીક્ષિત થયેલાને જો કોઈ તે સમાપ્ત કર્યા વગર જતા હશે તો તેણે (વિશ્વજિત્) વિશ્વજિત્ યાગ કરવો જોઈએ (કીર્તે) અને યાગ સોમનું કમલુ કર્યા પછી કર્તવ્ય છે (વિમાગસંયોગાત્) સોમના વિભાગનું અવલુ થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્ર કરવા માટે જે લોકો દીક્ષિત થયા હોય તેમાંથી કોઈ સત્ર પૂરો કર્યા વગર જ ઉડીને ચાલ્યો માટે તો તેણે વિશ્વજિત્ યાગ કરવો જોઈએ. અને એ યાગ સોમ ખરીદો હોય તો જ કરવો કારણ કે સોમનો વિભાગ કરવો એનું એમાં શ્રવણ છે. ॥ ૨૫ ॥

સમાધાન

પ્રવૃત્તે વા પ્રાપ્ત્યાદિનિમિત્તસ્ય ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તે વા) અથવા સત્ ત્યાગ કરવાનો માત્ર સંકલ્પ કર્યો હોય તે પશુ વિશ્વન્નિત્ત માત્ર કબો જ્યેષ્ઠએ કારણ કે ઉઠવાની ઇચ્છા જ વિશ્વન્નિત્ત માત્રનું નિમિત્ત છે. ॥ ૨૬ ॥

આદેશાર્થેતરા ભૂતિઃ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ : (દ્વિતીય ભૂતિઃ) ‘ સોમં વિમય્ય ’ આ શ્રુતિ (આદેશાર્થ) બીજા દ્રવ્યના વિભાગને માટે છે.

ભાવાર્થ :—સોમનો કંઈ ન કર્યો હોય તે પશુ અમમાત્રે કરી ઉઠવાની ઇચ્છા થઈ હોય તે વિશ્વન્નિત્ત માત્ર કલંબ છે. ‘ સોમનો વિભાગ કરીને ’ એ જો કહેવામાં આવ્યું છે તે બીજી સામગ્રીને પશુ લાગુ પડે છે જાવ એ છે કે સત્ને સમાપ્ત કર્યા વગર ઉઠવાની ઇચ્છા થઈ હોય તે સોમનું કંઈક કપડું હોય અથવા ન કપડું હોય તે પશુ વિશ્વન્નિત્ત માત્ર કબો. વિશ્વન્નિત્ત માત્રનું નિમિત્ત સમાપ્ત કર્યા વગર ઉઠવાની ઇચ્છા જ છે માટે સત્ કરવા માત્ર પ્રવૃત્ત થયેલાને વિશ્વન્નિત્ત માત્ર કલંબ છે. જો ઉત્તર સા થઈ હોય તે. ॥ ૨૭ ॥

દીક્ષા પરિભાષુમાં દ્વાદશાહસ્ત્રનો નિયમ છે એ અધિકરણને
અભાવતાં સૂત્રે

દીક્ષાપરિમાણે યથાકામ્યવિશેષાત્ .. ૮ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષાપરિમાણે) દીક્ષાના પરિભાષુમાં (યથાકામ્ય) પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કપડું (અવિશેષાત્) કાંઈ તેને માટે વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષાના દિવસેના પ્રમાણ માટે ખાસ કાંઈ વિશેષ નથી. એક દિવસની કે બે દિવસની દીક્ષા લેવી એ કાંઈ નિયમ નથી માટે પોતાની ઇચ્છા એક દિવસની હોય તે એક દિવસની અને વધારે ઇચ્છા હોય તે વધારે દિવસની દીક્ષા લેવી. એટલે એમાં ઇચ્છા જ નિર્ધારિત છે. ॥ ૨૮ ॥

દ્વાદશાહસ્તુ લિજ્ઞાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (દ્વાદશાહસ્તુ) દ્વાદશાહ નામક જ્યોતિષોમના વિકૃતિ વાતમાં નિયમ છે. લિજ્ઞાત્) વાક્ય રૂપ વિગત હોવાથી

ભાવાર્થ :—રીક્તો દ્વાદશાહસ્તુઃ પૂર્વે ક્વચીત્. આ પ્રમાણે બાર રાત્રી સુધી થતા સાધન દ્રવ્યની લિજ્ઞાનું વિધાન હોવાથી બાર દિવસની દીક્ષાનું વિધાન છે. અર્થાત્ દ્વાદશાહ માત્રમાં બાર દિવસ સુધી દીક્ષા રાખવી એવો નિયમ છે. દ્વાદશાહસ્તુઃ દ્વાદશાહસ્તુઃ સ્માત્ આવું વચન પશુ છે. દીક્ષા એ પ્રતનું નામ છે. ॥ ૨૯ ॥

મવામયનમા માધમાસની પૌર્ણમાસી પડેલાં દીક્ષા લેતી એ અધિકરણના સૂત્રો
પૂર્વ પક્ષ પૌર્ણમાસ્યામનિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ—(પૌર્ણમાસ્યામ્) પૂર્ણિમાના સંબંધમાં (અનિયમ) કાંઈ નિયમ નથી
(અવિશેષાત્) કોઈ વિશેષ બોધક વાચ્ય ન હોવાથી

ભાવાર્થ—૪૪ પૌર્ણમાસી લેવી ? વરસમાં તે માર પૌર્ણ મામી આવે ૪ તેમાં ૪૪
પૌર્ણમાસી પડેનાં દીક્ષા લેવી ? આ રીતના સમાધાનમા પૂર્વપક્ષ તરફથી એવું સમાધાન છે કે
ગમે તે પૌર્ણમાસી લેવી ॥ ૩૦ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ જ્ઞાનતર્વાણુ ચેત્રા સ્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પાઠ (તુ) બીજા પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (જ્ઞાનતર્વાણુ) જ્ઞાનતર્વાણુ ૧૫ કન હોવાથી
(ચેત્રા સ્વાત) ચેત્ર માનની પૂર્ણિમા લેવી

ભાવર્થ—એક માસની પૂર્ણિમા પહેલાં દીક્ષા લેવી આવડે અને બીજા પૂર્વપક્ષનું
છે ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર માયો લૈકાખ્દકાપ્રુતે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ—(માયો) માધ માસની પૂર્ણિમા સ્વીકારવી (લૈકા) પૂર્વપક્ષ માટે છે
(અપ્રુતે) એકાદશા સંબંધ માધ માસના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને માટે વારાપેતો હોવાથી

ભાવર્થ—તેવાએકાદશા જવ સમ્પન્નતે માધમાસની કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને દિવસે
સોમનો કાં કરવો એવું વિધાન છે દીના લીધે ને બીજા દિવસ થયા પછી તેરમે દિવસે કંઈ
કરવો એટલે મધની પૂર્ણિમા પડેલા માર દિવસે દીના લે ॥ એટલે માધકૃષ્ણ સપ્તમીને દિવસે
માર દિવસ પૂરા થાય અને પછી કૃષ્ણ અષ્ટમીને દિવસ કંઈ કરવો એકાદશા માધમાસની
કૃષ્ણાષ્ટમીને કહેવ માં આવે છે બીજા અષ્ટમીને નહિ ॥ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે માધમાસની જ
પૂર્ણિમાનો સ્વીકાર કરવો ॥ ૩૨ ॥

હવે એકાદશાના સંબંધમા શકા સમાધાન આને છે

અથ અપિ દતિ ચેત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ—(અથ અપિ) નવી અષ્ટમીએ પછી એકાદશાપદ્ધત્ય ॥ (દતિ વત)
એ એમ માનવામાં આવે છે

ભાવર્થ—વરસ દરમિયાન આવતી બધી જ અષ્ટમીઓને એકાદશા તરીકે કેમ ન
માનવી ? ઉપર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૩૩ ॥

ન મનત્વાદેવા દિ લોકે ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ—(ન) નહિ (મનત્વાત) મોજી તરીકે (લોક) એને (લોક) બચવારમાં
(દિ) દરજી સૂચક છે.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં બીજી અષ્ટમીએને જો એકાદશી પદવી કથન થતું હોય તો તે મોણુ છે એમ સમજવું. ॥ ૩૪ ॥

દોષાપરાધે ચાનુપ્રહાત ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (રીક્ષાપરાધે) દીક્ષાના અયોગ્યતા (અનુપ્રહાત) કથ કરીને અનુપ્રહનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એવા વે સંવત્સરસ્વ પત્ની વરદેવતા દત્યુક્તવા તદ્દામેત્તગતાર્યા કથઃ સમ્પત્તે તેન ઇકાદશીયા ન હસ્તદ્વ કર્મિત આ પ્રમ ભુ સુભોધિતામાં ઉદ્દેશ છે. દીક્ષાના અયોગ્યતા જે અનાદર થયો હોય ॥ તે કેવળા યોગ્યતા પરિહીત થાય છે એકાદશી એ સંવત્સરની પત્ની છે. અહીં જે એકાદશીને એકવચનમાં પ્રયુક્ત કરી છે તે એમ જણવે છે કે બીજી અષ્ટમીએ એકાદશીપદની વાચન નથી કેવળ માધ્યાસની કૃત્યપદ્ધતી અષ્ટમીનેજ એકાદશી કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૫ ॥

ઉત્થાને ચાનુપ્રોહાત ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્થાને) ઉત્થાનમાં (અનુપ્રોહાત) દુનન પશુદિને પ્રશેષ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાન્ન ડરિષ્ઠઃ કોવધવો વનસ્પત્યોડનૂતિશ્ચિત્ત યાજ્ઞને માટે ત્યારે જાતિયને તેપાર થાય છે ત્યારે ઓષધિઓ અને વનસ્પતિઓ તથા ખીની ઉઠે છે. આ દેકાએ ઓષધિ અને વનસ્પતિને નવપશુદિથી ખીજવાનું કહેવું એ વચનત્ત્વનું સામીપ્ય જતાવે છે. માટે માધની અષ્ટમીનેજ એકાદશી માનવી ॥ ૩૬ ॥

અર્વાં ચ સર્વલિજ્જાનિ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્વામ્) આ માધકૃત્યુષ્ટમીના દિવસોમાં (સર્વલિજ્જાનિ) ખર્ષાં ચિહ્નો જણાય છે.

ભાવાર્થ :—એકાદશીમાં જે ચિહ્નો શાસ્ત્રમાં જણાયા છે તે ખર્ષા માધ-કૃત્ય-અષ્ટમીના દિવસોમાં હોય છે. માટે માધ કૃત્યુષ્ટમીનેજ ‘એકાદશી’ તરીકે સમજવી. ॥ ૩૭ ॥

દીક્ષાના ઉત્કર્ષમાં તેના નિયમેનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે.
એ અધિકરણનાં સુત્રો

પૂર્વપક્ષ દીક્ષાકાલસ્ય શિષ્ટવાદતિક્રમે નિપતાનામનુત્કર્ષઃ પ્રાત્કાલવાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષાકાલસ્ય) દીક્ષાના કાળને અર્થ તરીકે (શિષ્ટવાત્) વિદિત હોવાથી (અતિક્રમે) અવશ્યપણે ઉત્કર્ષ થાય તો (નિપતાનામ્) અગ્નિહોત્રાદિ નિર્ગેધોનાં (અનુત્કર્ષઃ) ઉત્કર્ષ થતો. નથી (પ્રાત્કાલવાત્) વિશેષ કરાવ પ્રાત્ત શ્વ નયો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દીક્ષિત થયો હોય તેણે દાન, હોમ અને પાક કરવાનાં હોતાં નથી દીક્ષિતો ન દવાર્ષિ ન પવતિ ન હુદોતિ. દીક્ષાના દિવસથી માંડી ચાંચમે, સાતમે કે આઠમે દિવસે

સુત્ર કરવાની હોય છે. સુત્ર દિવસે ત્રણ સરન કર્યા પછી અવભૂથ સ્નાન થાય છે, તે કર્યા પછી દીક્ષાના જે નિયમે હોય છે તે જુદી ગણ છે. હવે પ્રાથમિક કારણને લીધે અવભૂથ સ્નાનનો ઉત્કર્ષ થયો હોય અર્થાત્ અવભૂથ પાછળ ધૃતવાય તો તે ઉત્કર્ષના દિવસોમાં દક્ષિતના નિયમે હોતા નથી. અર્થાત્ દાન, પચય અને હોમના અભાવ હોતા નથી. કારણ કે અવભૂથગ્રામ પૂર્ણ થઈ ગયો હોય છે. અવભૂથના સમય સુધીજ દીક્ષાના નિયમે પ્રાગરના હોય છે. વધારે દિવસોમાં નહિ. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઉત્કર્ષા વા દક્ષિતવાન્ અવશિષ્ટ દિ કારણમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્કર્ષ) નિષેધનો પછી ઉત્કર્ષ કરવો (દક્ષિતવાન્) દીક્ષાનિશિષ્ટ હોય થ (દિ) કારણ કે (કારણમ્) કારણ (અવશિષ્ટ) બાકી રહ્યું હોય છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિતો ન દક્ષિત દિવસો નિરેષે જ્યાં સુધી દીક્ષા ચાલુ હોય ત્યાં સુધી આચરવાના હોય છે. દીક્ષાપ્રાપ્તિનું માનન અવભૂથ સાધન છે માટે અવભૂથગ્રામનું અતિક્રમણ થયું હોય તોપણ જો અભૂથ સ્નાન ન થયું હોય તો દીક્ષા પછી ચાલુ છે અને દીક્ષા નિયમે પણ ચાલુ જ છે એમ સમજવું માટે દીક્ષાના નિયમોમાં દાન હોમાદિ કરવા નહિ. ॥ ૩૯ ॥

અર્થાત્ પ્રાપ્તિના ઉત્કર્ષમાં પ્રતિહોમોનું અનુષ્ઠાન નથી એ અધિકરણનાં સૂત્રો

તત્ત્વ પ્રતિહોમો ન વિચિતે યથા પૂર્વેવાય ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ત્વ) અવભૂથના ઉત્કર્ષમાં (પ્રતિહોમ) પ્રતિહોમ (ન વિચિતે) કતોર નથી (યથા પૂર્વેવાય) જેવી રીતે પ્રવર્તેલા અનુ રિત સંનિધીના.

ભાવાર્થ :—અવભૂથનો ઉત્કર્ષ થયો હોય અર્થાત્ વ્યાસમય ન થયો હોય તો તે પૂર્વનો અપરધ અણય અને તેથી નેટલા હોમે તો હોય વરો હોય નેટલા પ્રતિહોમો કરવા નેટલા. કારણ કે હોમો લોપ એ કેવળનક છે. આ પૂર્વપક્ષ છે. આના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર ગત્ય ન આપે કે પ્રતિહોમ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૪૦ ॥

કાલપ્રાપ્ત્યાય ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (કાલપ્રાપ્ત્યાય) કાળનું પ્રમાણપણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કાળ જોઈ ઉપદેશ પરંતુ નથી માટે તેનું વિધાન થઈ શકે નહિ. માટે એની ન તો કંઈ પ્રતિહોમ કરવાની જરૂર નથી. જે હોમો ગયા તે ગયા.

ઉપસાનીય ઇષ્ટિના ઉત્કર્ષમાં પણ પ્રતિહોમ કરવાના હોતા નથી.

પ્રતિપિદ્ધ્યોર્ધ્વમચૃષ્ટાદિક્ષે ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (પ્રતિપિદ્ધ) પ્રતિપિદ્ધ છે (અચૃષ્ટાદિક્ષે) અવભૂથ ઇષ્ટિના ઉત્કર્ષગ્રામ.

ભાવાર્થ :—અવભૂથ કર્યા પછી ઉપસાનીય ઇષ્ટિ કરીએ હોય છે. હવે એ ઇષ્ટિને ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત પણ કારણથી થયો હોય અર્થાત્ વ્યાસમય ઉપસાનીય ઇષ્ટિ ન થઈ હોય તો

તેના દોષ નિવારણ માટે પ્રતિહોમ કરવાની જરૂર નથી એવા પુનરાધેક્ષનિતયા દ્વારા અતિહોમ
દોષમ્યમ્ આ વચનથી પ્રતિહોમનો પ્રતિષેધ છે. ॥ ૪૨ ॥

પ્રતિહોમમાં સાયંકાળે અગ્નિહોમ આદિ કર્તવ્ય છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રતિહોમઞ્ચેત સાયંમૃતોનિ હૃયેરન્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિહોમઃ ચેત્) પ્રતિહોમ કરવો જ હોય તો (સાયંમૃતોનિ હૃયેરન્)
સાયંહોમ આદિ કરવા.

ભાવાર્થ :—જો કે પ્રતિહોમ છે જ નહિ છતાં છે એમ મનાતે કહેવામાં આવે છે
પ્રતિહોમને બદલે સાયંકાળના હોમ અર્થાત્ સાયંકાળના અગ્નિહોમ આદિ કરવા, જે ન હોય
તેને છે એમ માની તેનો ચિંતા કરાય તેને 'કૃત્વાચિન્તા' કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં
પ્રતિહોમને માટે 'કૃત્વાચિન્તા' છે. ॥ ૪૩ ॥

પોહશિશ્વસ્થમાં પ્રાતઃકાળમાં અગ્નિહોમ આદિનું અતુલ્ય કરણ
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રાતસ્તુ પોહશિનિ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (પ્રાતઃ) પ્રાતઃકાળે (પોહશિનિ)
પોહશીકૃતમાં.

ભાવાર્થ :—પોહશી નામક કુતુ સત્રિમાં જ સંપૂર્ણ ધર્મ જવાથી પ્રતિહોમ પ્રથમ
અતિવ્રત ધાય છે માટે તેજ ક્રમથી પ્રતિહોમ કરવો જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

લોકન આદિ હોમના નિમિત્ત છે અને દર્શપૂર્ણમાસના જ અંગ છે
એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ પ્રાવશિત્તમધિકારે સર્વત્ર દોષસામાન્યાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અધિકારે) પ્રકરણમાં (પ્રાવશિત્તમ્) જે પ્રાવશિત્ત સાબળવામાં
આવે છે તે (સર્વત્ર) બધા કુતુઓમાં અને લોક વ્યવહારમાં થતું જોઈએ (દોષસામાન્યાત્)
દોષ એક સરખા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મિત્રે ગુહૈતિ ઇત્યાદિવાક્ય એમ સૂચવે છે કે પાત્ર પુરી જાય અથવા તેમાં
રાજેલા હુતદબ્ધો દોગાઈ જાય તો પ્રાવશિત્ત તરીકે હોમ કરવો આ જાતનું પ્રાવશિત્ત સર્વકુતુમાં
આને સર્વ લૌકિકકર્મમાં પણ કર્તવ્ય છે. એટલે જ્યાં જ્યાં નિમિત્ત હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર
નિમિત્તિક પ્રાવશિત્ત કરવું. પાત્રનું પુટવું અને તેમાં રાજેલાં દબ્ધોનું દોળાવું એ પ્રાવશિત્તનું
નિમિત્ત છે. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રકરણે વા શબ્દહેતુત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રકરણે) પ્રકરણમાં એનો વિભાગ હોવો જોઈએ
(શબ્દહેતુત્વાત્) પ્રધાનવાચને લગતા જ એ શબ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચિત્તે જુદોતિ ઇત્યાદિ વાક્યોની દર્શપૂર્વમાત્રના સથે એકરાકપતા છે માટે એ વાગ પૂરવું જ પ્રાપચિત માનવું. સર્વ વાગોમાં તથા લોકિક કર્મમાં નહિ. ॥ ૪૭ ॥

અતદ્વિકારાચ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અતદ્વિકારાચ) અગ્નિદેવાદિ દર્શપૂર્વ માસવાગની વિકૃતિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિદેવાદિ દર્શપૂર્વમાત્રના વિકાસ નથી માટે ઉક્ત પ્રાપચિત અગ્નિ-દેવાદિમાં લાગુ પડવું નથી. ॥ ૪૭ ॥

‘ વ્યાપન્ન શબ્દના અર્થનો નિર્ણય ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

કથાપસ્યાસુ ગતો યદમોઽયમાર્થાણાં તત્પ્રતીયેત ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વ્યાપન્ન) વ્યાપન્ન દ્રવ્યો (મણુ) પાણીમાં (ઘની) ત્યાગ કરી દેવો (યદ) જે (અમોઽયમ્) અમોઽય છે (લાપ્તાર્થમ્) આવેતિ (તત્પ્રતીયેત) તેની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ જે દ્રવ્ય વ્યાપન્ન થઇ મણુ’ હોય તેને પાણીમાં ફેંકી દેવું ’ આ ઠેકાણે ‘ વ્યાપન્ન ’ શબ્દનો અર્થ શા છે ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જે દ્રવ્ય આવેતિ અમોઽય થઇ મણુ’ હોય તે ‘ દ્રવ્ય ’ વ્યાપન્ન કહી શકાય છે. એટલે કે જે દ્રવ્યમાં વાગ્યાદિ પડ્યા હોય અથવા જે દ્રવ્યમાં જુદાં જુદાં વાગી મળ્યાં હોય તે દ્રવ્ય આવેતિ અમોઽય છે અને એવાં દ્રવ્યો વ્યાપન્ન કહેવાય છે. ॥ ૪૮ ॥

અપચ્છેદના યોગપદ્યમાં પડુ પ્રાપચિત છે એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વિમાગધુતેઃ પ્રાપચિતં યોગપદ્યં ન વિચલેત ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વિમાગધુતેઃ) એમાંથી એકના અપચ્છેદમાં જે (પ્રચલિત) પ્રાપચિત સંભાગ્ય છે તે (યોગપદ્ય) જાને એક સાથમાં (ન વિચલેત) નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃ સત્રમાં જાહેરવખાન નામક રોગચી રૂપિત બોધના ક્રતિએ સામાની બહાર આવે છે, તે વખતે એકની પાછળ બીજી એમ ફીડીઓની પંક્તિ મી માંકે ક્રતિએ જાય છે તેમાં જે પહેલો ક્રતિજ હોય છે તેના કચ્છે અર્થાત્ પોતીશાના છેડાને પકડી બીજો અને ત્રીજો ઇત્યાદિ આવે એવો કપ હોય છે, દબે એમાં ઉદ્ગતા નામક ક્રતિજ ને ભૂકથી કચ્છે મૂકી દે તો દક્ષિણ આપ્ત વચ્ચે સમાપ્ત કરવો. અને ફરીથી બીજા વાગનો પ્રયોગ કરવો અને તે વાગમાં જે ધન દક્ષિણ તરીકે આપના પાત્રું હોય તે આપવું. જે પ્રતિદના નમક ક્રતિજ કચ્છે મૂકી દે તો તે પ્રયોગમાં સર્વેશ આપી દેવું. જે ઉદ્ગતા અને પ્રતિદનાં જાને એક સાથે મૂકી દે તો પ્રાપચિતનો વિચાર થાય છે, કારણ કે એકત્વક જ અપચ્છેઃ નિમિત્ત તરીકે થતુ છે. માટે જ્યાં ઉચ્ચ કત્વકે અપચ્છેઃ હોય ત્યાં ઉક્ત પ્રાપચિત ન કરવું એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સ્યાદ્વા પ્રાપ્તનિમિત્તવાત્કાલમાત્રમેકપ્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(સ્યાદ્વા) અથવા વેલયકર્તૃક અપરંપરેદર્શા પણ પ્રાપ્તિચિત્ત હોય છે. (પ્રાપ્તનિમિત્તવાત્) નિમિત્તની પ્રાપ્તિ બરાબર હોય છે (કાલમાત્રમેકપ્) કેવળ કાળની જ એકતા હોય છે.

ભાવાર્થ :—અપરંપરેદ એટલે વિલાસ. જેની ક્રિયાથી વિલાસ થાય તેને કર્તા ગણાય છે. બંનેની ક્રિયાથી જ્યાં વિલાસ થતો હોય ત્યાં પણ બંનેમાં વિલાસનું કર્તૃત્વ તો હોય જ છે. ફક્ત કાળનું જ એકત્વ હોય છે. માટે વિલાસ કર્તૃત્વ રૂપ નિમિત્ત હોવાથી બંનેએ એક સાથે અપરંપરેદ કર્યો હોય ત્યાં પણ ઉકત પ્રાપ્તિચિત્ત કરવું જોઈએ. એ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૫૦ ॥

યોગપદ્યમાં અદક્ષિણત્વ અને સર્વદક્ષિણત્વનો વિકલ્પ છે
એ અધિકરણના સૂત્રો.

તત્ર વિપ્રતિવેદ્યાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઉપર કહેલાં નિમિત્તવાળા કર્મમાં (વિપ્રતિવેદ્યાદ્) વિરોધ આવવાથી (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ (સ્યાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઉદાત્તકર્તૃક અપરંપરેદર્શા દક્ષિણત્વનો અભાવ હોય છે અને પ્રતિદત્તકર્તૃક અપરંપરેદર્શા સર્વદક્ષિણા આપવાની હોય છે આ બંને નિમિત્ત એકજ કાળમાં પ્રાપ્ત છે, તો એક કર્મમાં દક્ષિણા ન આપવી અને સર્વદક્ષિણા આપવી એ બંને વિરુદ્ધ છે. માટે એ અશક્ય છે તેથી પ્રથમ પ્રયોગનાં કર્મમાં ઉકત બંને પ્રાપ્તિચિત્તમાં વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૫૧ ॥

આશંકા સૂત્ર

પ્રયોગાન્તરે લોભયાનુગ્રહઃ સ્યાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગાન્તરે) બીજે પ્રયોગ કરવો અને તેમ કરવામાં (લો) આશંકા મૂકવે છે (લોભયાનુગ્રહઃ સ્યાત્) બંને પ્રાપ્તિચિત્તની વ્યવસ્થા થઈ શકશે

ભાવાર્થ :—બે પ્રયોગ અર્થાત્ કર્મ કરવા એટલે એકમા દક્ષિણા ન આપવી અને બીજામાં સર્વદક્ષિણા આપવી આમ બંને પ્રાપ્તિચિત્તની વ્યવસ્થા થઈ શકશે. ॥ ૫૨ ॥

ઉક્ત શંકાતું સમાધાન ન ચૈકસંયોગાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ન) એવી રીતે વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ (ચૈકસંયોગાત્) એકજ પ્રયોગ કરવાનો હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક જ વાગમાં ઉકત પ્રાપ્તિચિત્ત કરવાના હોય છે માટે બે વાગ ન કરી શકાય અને એક વાગમાં દક્ષિણા આપવી અને ન આપવી એ વિરુદ્ધ હોવાથી વિકલ્પ માનવો જોઈ શકાય છે. એટલે કંતો દક્ષિણા ન આપવી અથવા સર્વદક્ષિણા આપવી આ બેમાંથી ગમે તે એક કરવું. ॥ ૫૩ ॥

ક્રમથી અપચ્છેઃ થયો હોય તો ઉત્તરપચ્છેઃ નિમિત્ત પ્રાપ્તિયત
કરવું એ અધિકરણનું સૂત્ર

પૌર્વાર્થે પૂર્વદૌર્વસ્યં પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(પૌર્વાર્થે) પૂર્વાપરની ચિન્તામાં (પૂર્વદૌર્વસ્યં) પ્રથમ ક્રમને દુર્બલ સમજવું (પ્રકૃતિવત્) જેવી રીતે પ્રકૃતિયાગમાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પહેલાં પ્રતિહતૃતૃત્વ ઉદ્ગાતાથી વિભાગ થયો હોય અને પછી ઉદ્ગાતૃત્વ ઉદ્ગાથી વિભાગ થયો હોય, આમ જો ક્રમથી વિભાગ થયા હોય તો પૂર્વનિમિત્તવાળા ક્રમને બાધ સમજવો અને પછીથી ચતા નિમિત્તવાળું ક્રમ કરવું. પ્રકૃતિયાગમાં જેમ પ્રથમ પંચ પ્રયાજોની પ્રાપ્તિ હોય છે પણ વિકૃતિ યાગમાં નવ પ્રયાજો કરવાના કલા છે તો પૂરોક્ત પાંચ પ્રયાજોનો બાધ થાય છે અને પછીથી વિદિત વૈકૃત નવ પ્રયાજોનું અનુબંધન થાય છે તેમ અહીં પણ પચાદ્ભાવિનિમિત્તવાળું પ્રાપ્તિયત ક્રમ કરવું. ॥ ૫૪ ॥

ઉદ્ગાતાનો પછીથી અપચ્છેઃ થયો હોય તો પણ સર્વસ્વ દક્ષિણા દાન
જ વિહિત છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

યયુદ્ગાતા જયન્યઃ સ્વાત્ પુનર્યજે સર્વવેદસં દયાયયેતરસ્મિન્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(યદિ) જો (યયુદ્ગાતા) ઉદ્ગાતા નામક ઋત્વિજ (જયન્યઃ) પછીથી અપચ્છેઃકારક (સ્વાત્) હોય તો (પુનર્યજે) ફરીથી યજ્ઞપ્રયોગમાં (સર્વવેદસમ્) સર્વસ્વની દક્ષિણા (દયાય) આપવી જોઈએ (યથા હતસ્મિન્) જેવી રીતે અન્યત્ર.

ભાવાર્થ :—જો ઉદ્ગાતા અપચ્છેઃ પછીથી કરે તો પુનર્યજમાં સર્વસ્વની દક્ષિણા આપવી જોઈએ. પ્રાપ્તિયત આ પ્રમાણે હોય છે. પરંપરા પ્રયોગ દક્ષિણા-રહિત કરીને બીજા પ્રયોગમાં પહેલાં જો દક્ષિણા દેવા ધારેલી હોય તે આપવી જોઈએ તેમ જો દક્ષિણા પ્રથમ ખાસો થયો વિદિત છે માટે જ્યારે બીજો પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારે ખાસો ગયો દક્ષિણા રૂપે આપવી જોઈએ પણ જ્યારે પ્રતિહતિ પ્રથમ અપચ્છેઃ હોય ત્યારે તે નિમિત્તે સર્વસ્વ દાન રૂપે પ્રાપ્તિયત પ્રથમ પ્રયોગમાં હોય છે માટે ઉદ્ગાતાના અપચ્છેઃ નિમિત્ત ઉત્તર પ્રયોગમાં પણ આ નિયમ પ્રમાણે સર્વસ્વનું દાન દક્ષિણા તરીકે કરવું જોઈએ. ॥ ૫૫ ॥

અહર્ગણ્યમાં અપચ્છેઃ થાય તો સર્વસ્વ આવર્તન ન કરવું
એ અધિકરણ સમજાવે છે.

અહર્ગણ્યે યસ્મિન્નપચ્છેદસ્તદાવર્તેત્ત કર્મપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(અહર્ગણ્યે) હાદ્યાદમાં (યસ્મિન્ અપચ્છેઃ) કોઈ પણ એક દિવસે ઉદ્ગાતાએ અપચ્છેઃ કર્યો હોય તો (તદ્ અવર્તેત્) તેમ દિવસનું ક્રમ ફરીથી કરવું બીજા દિવસોનું નહિ. (કર્મપૃથક્ત્વાત્) ક્રમ બિન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદ્યાદ આદિ અકર્મણ્યમાં જો કોઈ એક દિવસમાં ઉદ્ગાતાએ અપચ્છેઃ કર્યો હોય તો પ્રાપ્તિયત તરીકે તેમ દિવસનું ક્રમ ફરીથી કરવું. બધા દિવસનાં ક્રમ ફરીથી

ન કરવા કારણ કે મહાપ્રયોગ બંને એક રહ્યો પણ અવાન્તર પ્રયોગો તો જુદા જુદા જ હોય છે. માટે એક દિવસની આદૃત્તિમાં છતર દિવસોની આદૃત્તિનો પ્રસંગ નથી. માટે એક જ દિવસના કર્મની આદૃત્તિ કરી ॥ ૫૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः

अथ मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्याये षष्ठः पादः ॥

હવે સત્રમાં સમાનકલ્પોનો સાથે અધિકાર હોય છે
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

सिद्धांत सूत्र सन्निपाते वैशुण्यात् प्रकृतिवत् तुल्यकत्वा यजेत ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(સન્નિપાતે) જિન કલ્પવાળાના એક કંતુમાં મેલન કરવાથી (વૈશુણ્ય) વિશુણ્યતા ઉત્પન્ન થતી હોવાથી (પ્રકૃતિવત્) જેમ પ્રકૃતિયાગમાં થાય છે તેમ (તુલ્યકત્વા) સમાન કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર (સ્વાદ) છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ યાગમાં વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા જો તનુપાત્નું અનુદાન કરે તો યાગમાં વૈશુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે વસિષ્ઠ યજ્ઞમાનોનો નારાજ સ દ્વિતીય પ્રયાજ હોય છે અને બીજા ગોત્રવાળાનો તનુપાત્ દ્વિતીય પ્રયાજ હોય છે. જો સમાન કલ્પવાળા પ્રકૃતિયાગનું અનુદાન કરે તો જ તેમાં સાદૃશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સત્રમાં પણ સમાન કલ્પવાળાઓનો જ અધિકાર છે, (વશ્વ કલ્પવાળાનો નહિ. ॥ ૧ ॥

पूर्वपक्ष वचनाद् वा शिरोवत् स्यात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનાદ) વચન વિશેષથી જિન કલ્પવાળાનો પણ અધિકાર હોય છે. (શિરોવત્ સ્વાત્) પુરુષનીર્વસુપદયાતિ એ વચનથી જેમ શવનો ૨૫ર્થ નિર્ધિષ્ટ હોવા છતાં મૃતક પુરુષના મરતકને ઉઠાવવું એ કર્મ વચન વિશેષથી કર્તવ્ય કરે છે તેમ જિન-કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર પણ સકશે.

ભાવાર્થ :—જેમ મૃતકપુરુષનું શરીર અરપૂર્ય હોય છે છતાં તેના માધાનો ૨૫ર્થ વચનવિશેષથી કરશે. ચોથ ગણાય છે તેમ વચનવિશેષથી અસમાન કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર માન્ય ગણવો જોઈએ. સપ્તદશાવરાઃ સત્તેડધિકારિણઃ સ્તુઃ આ સત્તર ઋત્વિજોમાં સમાન-કલ્પ અને અસમાનકલ્પ ઋત્વિજોનો સમાવેશ થાય છે અને એ જમ્મા ઋણી સત્રનું અનુદાન કરે આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું થાય છે. ॥ ૨ ॥

पूर्वपक्षं समाधानं न वाऽनारम्य वादत्वात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ (અનારમ્ય) અધિકાર કર્યો વગર (વાદત્વાત્) પકિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ચપનનો અધિકાર કરીને મૂતક પુરુષના સિન્નું ઉપધાન વિદિન છે તેમ અહીં બિન કલ્પવાળાનો અધિકાર કરીને સન્નું વિધાન નથી. અહીં તો અનારબ સન્ન-વિધાન છે માટે સમાનકલ્પવાળાનો જ સન્નમાં અધિકાર છે. ॥ ૩ ॥

સ્વાદ્યા પરાર્થત્વાદૌદુમ્બરીચત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (સ્વાદ) યજ્ઞ થકે છે (પરાર્થત્વાત્) કંટુને માટે હોવાથી (ઔદુમ્બરીચત્) ઔદુમ્બરી માટે.

ભાવાર્થ :—કોઇ પણ કલ્પ યજ્ઞને માટે જ હોય છે. તો પછી બિન કલ્પવાળાનો કલ્પ પણ યજ્ઞનો સાધક થઇ શકશે. જેમ કે યજ્ઞમાનેન સર્માય ઔદુમ્બરી પરિકાસયન્તિ ઔદુમ્બરીને યજ્ઞમાન સાથે સંમિત કરવી. આ દેહાણે કોઇ પણ યજ્ઞમાન સાથે સંમિત કરવાથી યજ્ઞનો ઉપકાર લિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે કોઇ વ્યુ કલ્પવાળાનો કલ્પ સન્નને સિદ્ધ કરી શકશે. ॥ ૪ ॥

ઉપરની શંકાનું સમાધાન ન વા તત્રપ્રવાનત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (ન) નહિ. (તત્રપ્રવાનત્વાત્) ત્રસિષ્ઠ આદિનું પ્રધાન-પણું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાસિષ્ઠરાજન્યાનમ્ નરાદાસો દ્વિતીયઃ આ દેહાણે ત્રસિષ્ઠ આદિની પ્રધાનતા છે. માટે જે જેનું યજ્ઞમિ હોય તેના માથે કર્મ કથાવાચક માય છે. એટલે સમાનકલ્પવાળાઓનોજ યજ્ઞમાં અધિકાર છે એજ સિદ્ધાંત પણ છે. ॥ ૫ ॥

ઔદુમ્બરીઃ પરાર્થત્વાત્કપાલ્લવત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ઔદુમ્બરીઃ) ઔદુમ્બરી (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થ હોવાથી (કપાલવત્) કપાલ પેટ.

ભાવાર્થ :—ઔદુમ્બરી દર્શાવતાં ઔદુમ્બરીની પરાર્થતા છે. કોઈ પણ યજ્ઞમાન સંમિત ઔદુમ્બરી કંટુને ઉપકારક થઈ શકે છે જેમ પુષ્કાસકપાલથી વૃષોનું ઉપવપન કરવામાં આવે છે કારણ કે કપાલ પરાર્થ હોય છે. તેવી રીતે પ્રકૃતમાં કોઇ પણ કલ્પ પરાર્થ નથી અને તેથી સમાનકલ્પવાળાનો જ સન્નમાં અધિકાર છે. ॥ ૬ ॥

અન્યેનાપીતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્યેન અપિ) બીજા કંટુના યજ્ઞમાન સ્થાનેનું માપ પણ લઇ યજ્ઞ (રતિ ચેત્) નો એવી શંકા કરવામાં આવે તો,

ભાવાર્થ :—જો ઔદુમ્બરી એટલે કંઈ વિશેષનું માપ કોઇ પણ યજ્ઞમાન સાથે લઈ શકાય તો સુ નકૃત કંટુ સિવાય કોઇ બીજા યજ્ઞમાનનું માપ પણ ચાલી શકે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આગળ મુદ્દમાં છે. ॥ ૭ ॥

નૈકત્વાત્તસ્ય ચાનધિકારાચ્છન્દસ્ય ચાનિમક્તયાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) અન્ય યજમાનથી માપ ન કરાય (તસ્ય એક તાર) યજમાન એક જ હોવાથી (ન) અને (અનધિકારાત્) અન્ય કનુના યજમાનનો અધિકાર ન હોવાથી (શબ્દસ્ય ન) ઓ ચ્છન્દ પશુ (અનિમક્તયાત્) અનિમક્ત હોવાથી

ભાવાર્થ :—અન્ય યજમાન સાથે માન (માપ) ન કરી શકાય. કારણ કે યજેર એ પદ એક જ પ્રકૃત કનુના યજમાનને જ સૂચી રહ્યો છે માટે અન્ય કનુનાં યજમાનનો અધિકાર નથી. યજમાનેન સમિતૌદુન્મયી મત્યાદિ વાક્યમત યજમાન રાખે પ્રકૃત કનુના ફળ ભોગવનાર સાથે અનિમક્ત જતાવે છે. એટલે અન્ય કનુના યજમાન સાથે ઓદુન્મયનું સમિત પશુ ધષ્ટ શકશે નહિ ॥ ૮ ॥

આશ્લેષ સૂત્ર સંનિપાતાત્તુ નિમિત્તવિષાતાદ્ પૃથક્કર્યંતરવદ્
વિમક્તશિષ્ટવાદ્ યસિષ્ઠિર્નિર્વર્ત્યે ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સનિપાતાત્તુ) ભિન્ન કલ્પવાગાનું એકન થાય તો (નિમિત્તવિષાતાત્) નિમિત્તનો અભાવ થાય છે. (યસિષ્ઠિર્નિર્વર્ત્યે) યસિષ્ઠથી જે કર્મ સમાપ્ત કરવાનું હોય તેમાં (વિમક્તશિષ્ટવાદ્) પ્રત્યેક કર્મકલ્પમાં વિધાન હોવાથી (કૃત્તરપતરવદ્) જેમ પૃષ્ઠ સ્તોત્રમાં પૃથક્કર્યપતિસામમા શુક્રામય અને રથન્તરસામમા ઔન્નવાયવતી કે ૭નાં વિધિ વિશેષમાં બનેલું વિધાન છે. અને મને નિમિત્તનો બાધ કરી છઠ્ઠા જ વિધાનમાં બને છે.

ભાવાર્થ :—ભિન્નકલ્પના સનિપાતાત્તો અમુક કર્મ વસિષ્ઠ જોતવાગાનેજ કરવું અને અમુક કર્મ કરનાપરોત્ર વાગામેજ કરવું આ જે નિમિત્ત છે તેનો સત્ત્વ બાધ થશે. અને સત્ત્વમાં ભિન્ન કલ્પવાગાનો પશુ અધિકાર માનવો આમાં પૃથક્કર્યપતિ સામયાનતુ ઉદાહરણ આપ્યું છે અને તેમાં છઠ્ઠાનેજ વિધાનમાં જાણી છે તેમ ભિન્ન કલ્પવાગાનો સત્ત્વમાં અધિકાર મનવો અને કરવું કર્મ કોણે કરવું એમાં છઠ્ઠાને જ વિધાનમાં માનવી આ આશ્લેષનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૯ ॥

સમાધાન અપિ વા કૃત્તસ્ય યોગાદ્વિમાન પ્રતીયેત

સ્વામિત્વેમામિત્તચ્ચન્દસ્તસ્માત્ તત્ર વિધાત્ સ્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (કૃત્તસ્ય યોગાત્) સંપૂર્ણ સાથે સમય (અનિમાન; પ્રતીયેત) નિમિત્તમાં વિમાનની પ્રતીતિ થી નથી. (સ્વામિત્વેઽનિમાનચ્ચ) સ્વામીને ઉદ્દેશીને ફળમાં સંમત કે (તસ્માત્ તત્ર) માટે ભાં (વિપત્ત સ્વાત્) નિમિત્તનો વિધાત થાય છે.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ તત્ત્વપાત્ તથા સંપૂર્ણ નિશ્ચય પ્રમાણે સાથે વનિગાતિનો અનિમાન પ્રતીતિ થાય છે એટલે કે નિમિત્તનો વિમાન જણાવો નથી ફળની સાથે સમાન કલ્પવાગાનો સંબંધ છે. માટે ભિન્ન કલ્પવાગાનો સત્ત્વમાં અધિકાર માનવો ઠીક નથી. ભિન્ન કલ્પવાગાના ભુક્ત ભુક્ત અનુજાન એક કર્મમાં કરે એ અપોગ છે અને શાસ્ત્ર સંમતિ પશુ નથી માટે સમાન કલ્પવાગાનો જ સત્ત્વમાં અધિકાર છે. ॥ ૧૦ ॥

સામનો કર્મપદેકદેશેન સંયોગો ગુણત્વેનામિર્નવ-ધત્તસ્માત્ તત્ર

વિધાત સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ —(સામનો) જૃત અને રથતર સામનો તો (કર્મવત્) કર્મ જે (એકદશેન) એક દેશ સાથે (સયોગ) સંબધ છે (તસ્માત્) માટે (ગુણત્વેન ભમિસમ્યગ્) ગુણ રૂપે સંબધ છે (તસ્માત્ તત્ર વિધાત સ્યાત્) માટે ત્યાં નિમિત્તનો વિધાત છે

ભાવાર્થ —જૃહત્સામ અને રથતર સામ સ્તોતના એક દેશની સાથે સંબધ હોય છે એ અને સામ સ્તોત સાથે અન્ય તરીકે સંબધ હોય છે માટે ત્યાં નિમિત્તનો બાધ હોય ॥ અર્થાત્ વિહતિ યાગમાં બન્ને સામ ગાય ચમાય છે માટે જૃહદથતર સામનું દ્વિતીય વિધમ છે એટલે આ સંપૂર્ણ અધિકારણથી સિદ્ધ એ થાય ॥ કે સત્રમાં સમાન કલ્પવાળાનોજ અધિકાર છે, કિન્ન કલ્પવાળાનો નહિ ॥ ૧૧ ॥

સ્થિતકલ્પવાળા હોય તો પણ રાજા અને પુરોહિતનો કૃષ્ણાસપ્તમાં અધિકાર હોય છે, એ અધિકારણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ વચનાતુ ઇતિદોગ તદ્માદેકસ્ય પાણિવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ —(વચનાતુ) વચનથી તો (ઇતિ સયોગ) એક રાગને બે પુરોહિતોનો સંબધ જણાવે છે (તસ્માત્) માટે (એકસ્ય) એક રાગને બે પુરોહિતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ (પાણિવત્) હવેન કરવામાં જેમ કાળા દાધનો સયોગ સ્વીકારાય છે તેમ

ભાવાર્થ :—રાજપુરોહિતી સાયુગ્યવાસી વલેયાતમ્ આ વાક્યથી ૨૫૪ થાય છે કે એક રાગ અને બે પુરોહિતો મળી યજ્ઞ કરે ત્યારે પુરોહિતો દ્વિતીય રાજપુરોહિતો આવી રીતે એનો વિગ્રહ ॥ જેમ અગ્નિના હોમમાં આ વાક્યથી કાળા દાધનો પણ હોમ કરવા માટે ઉપયોગ કરવો પડે છે તેમ નહીં તો હોમાદિગમે જમણે દાધેજ કરવાનું હોય છે, પણ ઉક્ત વચનથી કાળા દાધનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે આતુ પૂર્વપક્ષનું માનવું છે ॥ ૧૨ ॥

ઉક. પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે.

અર્થામાવાતુ નૈવ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષના નિરાસને સૂચવે છે (અર્થામાવાતુ) અસત્ય અર્થ હોવાથી (જ ન સ્યાત્) એમ કહેવું સત્ય નથી.

ભાવાર્થ —પુરોહિતસ્ય પ્રવરેજ રાજા પ્રવ્રણીતે આ વાક્યથી એકજ પુરોહિતનું પ્રવરણ ૪૯ છે બીજા પુરોહિતનું ૩૬ જ પ્રયોજન હોવું નથી માટે એક જ પુરોહિત અને એક જ રાગ સાયુગ્યની ઇચ્છાથી યાગ કરે એવોજ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ ॥ રાજા જ પુરોહિતજ તો રાજપુરોહિતો આ પ્રમાણે ૬-૬ સમાસ સમજીને વિગ્રહ કરવો ॥ ૧૩ ॥

અર્થાનાં ચ વિમત્તત્વાત્ ન તદ્દુમેનસંવધ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાનામ) બે સંબધીની અદર રહેવા મુખે (વિમત્તત્વાત્) ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી (અતેજ) બે પુરોહિતોનો (ન સમ્બધ) મામની સાથે સંબધ નથી

ભાવાર્થ :—બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના સંબંધની સ્તુતિમાં એક રાજા અને એક પુરોહિત એનાજ અર્થની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. બ્રાહ્મણની સ્તુતિ તેજથી ખતાવી છે, અને ક્ષત્રિયની સ્તુતિ વીર્યથી અર્ધાવ બળથી કરી છે. એટલે તેજ. સૂચક બ્રાહ્મણ સ્તુતિ અને બદ સૂચક ક્ષત્રિય સ્તુતિ છે. જો બન્ને જ પુરોહિતોની સ્તુતિ હોય તો બદ સૂચક સ્તુતિ વ્યર્થ પડે છે. માટે રાજા અને પુરોહિતનો સાધુભવ જન્મ્યાથી યાગ કરવામાં અધિકાર છે, બન્ને તે ભિન્ન ક્રમવાળા હોય એવા અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

પાળેઃ પ્રત્યક્ષમાવાત્ અસમવન્ધઃ પ્રતીયતે ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(પાળેઃ) ડાળે ઢાલ તો (પ્રત્યક્ષમાવાત્) સહકારી હોવાથી તેનો સ્વીકાર થાય છે (અસમવન્ધઃ પ્રતીયતે) ખીને જમણે ઢાલ અસંભવિત છે.

ભાવાર્થ :—અજલિના લુહોતિ આ ડેક લે તો ડાળા ઢાલનો ઉપરોક્ત અગતિથી સ્વીકારમાં આવે છે. બે જમણા ઢાલથી અંજલિ કરી શકે નહિ. મનુષ્ય માત્રને એક ડાળો અને એક જમણો ઢાલ હોય છે. આ કારણથી ઢાલનું દ્વિતીય આપણું અંગેય છે. સાધુભવની કમળા રાખનાર એક રાજા અને એક પુરોહિત થરા કરે એજ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે. ॥ ૧૫ ॥

સત્રનામક યજ્ઞમાં કેવળ બ્રાહ્મણોનો અધિકાર છે એ અધિકરણનાં સૂત્ર સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સત્રાપિ સર્વવર્ણાનામધિરોવાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સત્રાપિ) સત્રો (સર્વવર્ણાનામ્) સર્વવર્ણોના હોય છે (અધિરોવાત્) તેના વિધાયક વાક્યોમાં કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ઉપાર્થ :—સત્ર નામક યાગો ખાસ કોઈ અમુક વર્ણને માટે જ છે એવું કોઈ વિધાન નથી તેમાં તે માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ એવં વિદ્વાંય રાત્રનાયતે જે વિદ્વાનો આ પ્રમાણે સત્ર કરે છે. અહીં આ ક્રમ વિદ્વાનોએ સત્ર કરવો એટલું જ વિધાન છે માટે જો કોઈ વર્ણને કોઈના માર્ગસ હોય તે સત્ર કરી શકે છે. અર્થાત્ સર્વે વર્ણોને અધિકાર સત્રમાં છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૬ ॥

હિન્નદર્શનાથ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(હ) અને (હિન્નદર્શના) (હિન્ન=નોંધક વાક્ય હોવાથી).

ભાવાર્થ :—વલ્લ વર્ણો ॥ અધિકાર જણાવતું આ પ્રમાણે વાક્ય છે હાદશાઢ નામક સત્રમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. ચાર્દિરં ચાક્ષમચ, ધર્ધુરસં રાકન્દચ, રયોજાનીયં વેત્યમ્ય બાર્દિરં નામક સામ બ્રાહ્મણને મટે પાર્ધુરસ સામ ક્ષત્રિય માટે અને રાયોજાણ્ય સામ વેશ્યને માટે છે. જો ત્રેવાણિંકને સત્રમાં અધિકાર ન હોત તો ઉપર કયા પ્રમાણે સામયાનનો બેઠ ન હોત આથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્રણે વર્ણોનો અધિકાર સત્રમાં છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંતપદ્ય ગ્રાહણાનાં પેતરયોરત્વિજ્યામાચાત ॥ ૧૮ ॥

પદ્યાર્થ :—(વ) અથવા (ગ્રાહણનામ) બાબલોને જ સત્રમાં અધિકાર છે. (કલયો) ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને (કાર્ત્વિયમાનાત) કત્વિ કર્મનેના અધાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને આત્મિકજ્ઞ હોવું નથી એટલે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પોતે જાતે કત્વિ કર્મ નથી કરતા નથી. કત્વિ કર્મનેના અધિકાર બાબલોને જ હોય છે. સત્રમાં કત્વિજ્ઞને યજ્ઞમાન હોવાનું જણાવ્યું છે. અર્થાત્ જે યજ્ઞમાને કત્વિજ્ઞે થઈ શકે એનેજ સત્રને અધિકાર છે. કત્વિજ્ઞ બાબલો જ થઈ શકે બીજા નહીં એવો નિર્ણય બારમા અધ્યાયમાં કર્યો છે સ્મૃતેર્વાં સ્વાદ્ ગ્રાહણનામ ॥ ૧૨-૪-૩૪ ગ્રાહણનામેવાત્વિજ્યં સ્વાત્, નેતરયોર્વર્ણયોઃ । કુતઃ ? સ્મૃતેઃ = एवं शिष्टाः स्मरन्ति । राजनाय्यापनप्रतिपदा ग्राहणस्यैव वृत्तुप्रायादति स्मृतिश्च प्रमाणमियुक्तम् । આ પ્રમાણે સત્રકાર અને ભાષ્યકાર બારમા અધ્યાયમાં નિર્ણય કર્યો છે. ॥ ૧૮ ॥

વચનાવિતિ ચેત્ ॥ ૧૯ ॥

પદ્યાર્થ :—(વચના) વચન હોવાથી (હિતિ ચેત) ત્રૈવર્ણ્યકને અધિકાર છે એવું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રણ વર્ણને સત્રમાં અધિકાર છે એવું વચન જણાવવામાં આવે છે જેમ કે જે યજ્ઞમાનાતે કત્વિજ્ઞ, આમાં ક્ષત્રિયાદિને પણ કત્વિજ્ઞ હોવાનું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

ન, સ્વામિત્વં हि विधीयते ॥ ૨૦ ॥

પદ્યાર્થ :—(ન) નહિ (હિ) કારણ કે, (સ્વામિત્વ) સ્વામી પણ (વિધીયતે) વહિત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે યજ્ઞમાનાતે કત્વિજ્ઞ એવાથી તે સ્વામિત્વનું વિધાન છે અથવા જે કત્વિજ્ઞ થઈ શકે એવા હોય અને સત્ર કરવાને સમર્થ હોય તેણે સત્ર કરવો. એવા હોઈ જ સત્રના સ્વામી છે. એવો ઉક્ત વાક્યને બાર છે. ॥ ૨૦ ॥

ગાદૈપતે વા સ્વાતામવિમત્તિવેધાત ॥ ૨૧ ॥

પદ્યાર્થ :—(વા) અને (ગાદૈપતે) સત્રની અંદર જે ગૃહપતિનું કર્મ હોય છે તેમાં (સ્વાતામ) ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને અધિકાર છે (ભવિષ્યતિવેધાત) એમાં કોઈ વિરોધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્ર યાગમાં જે ગૃહપતિ જાણી કર્યો છે તેમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને અધિકાર છે કારણ કે એમાં કોઈ વિરોધ જણાવો નથી. ॥ ૨૧ ॥

ઉક્ત આશંકાનું સમાધાન

ન વા કલ્પયિરોચાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદ્યાર્થ :—(વા) અથવા (ન) એમાં પણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને અધિકાર નહોતો (કલ્પયિરોચાત્) કરવો વિરોધ હોવાથી.

હોવાથી :—કેટલાક ચજમાનનો ચમસ સોમરસનો હોય છે અને કેટલાક ચજમાનનો ચમસ ફળના રસનો હોય છે. સોમરસ બ્રાહ્મણ ચજમાનનો હોય છે અને ફળરસનો ચમસ ક્ષત્રિયોનો હોય છે. આ વિરોધને લીધે બ્રાહ્મણ કર્મમાં પણ બ્રાહ્મણોનો જ અધિકાર છે. ॥૨૨॥

સ્વામિત્વાદિતરેયામહીને લિદ્ધદર્શનમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વામિત્વાદ) સ્વામ્ય હોવાથી (ઇતરેયામ) બીજા વર્ણનો અધિકાર નથી (અહીને) અહીન વાચ્ય સત્રમાં (લિદ્ધદર્શનમ્) સિદ્ધ-વાક્યનું દર્શન છે.

હોવાથી :—સત્ર શબ્દથી અહીન યાગજ વાચ્ય છે, અને અહીન યાગમાં કનિષ્ઠોનું જ સ્વામિત્વ હોય છે. માટે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો સત્રમાં અધિકાર નથી અને અહીનમાં જ ઉક્ત સિદ્ધિ-વચન મળે છે. જે યાગમાં ધણા દિ-સો લાગે તેને અહીન યાગ કહે છે. અહાં જાઃ કષ્ટૌ । અહાં વાસાધ્યમુત્ત્યાકઃ ક્ષુઃ આ પ્રમાણે અહીન શબ્દનો અર્થ વિદ્યોત્તેજ્ય કર્મો છે. ॥ ૨૩ ॥

સત્રમાં વિદ્યામિત્ર અપને તેના સમાન કલ્પવાળાનો અધિકાર છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વ ૧૬ વાસિષ્ઠાનાં વા પ્રહત્વનિયમાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—વા) પૂર્વ ૧૬ને સૂચે છે (વાસિષ્ઠ્યામા) વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા બ્રાહ્મણોનો સત્રમાં અધિકાર છે (પ્રહત્વનિયમાત્) અહત્વનો નિયમ હોવાથી.

હોવાથી :—સત્રમાં વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા બ્રાહ્મણોનો અધિકાર છે વાસિષ્ઠો પ્રજ્ઞા ભર્તા વસિષ્ઠ ગેત્રવાળો અપ્તાનામક કનિષ્ઠ થાય એવો નિયમ હોવાથી. આથી વાસિષ્ઠ ગોત્રવાળા અને તેના સમા કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

બીજો પૂર્વ ૧૬. સર્વોવાં વા પ્રતિપ્રસવાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (રવિવામ) અથા વ બ્રાહ્મણોનો સત્રમાં અધિકાર છે (પ્રતિપ્રસવાત્) વાસિષ્ઠ શબ્દનું વિવરણ હોવાથી.

હોવાથી :—‘વાસિષ્ઠ’ શબ્દનું આ પ્રમાણે વિવરણ છે—ય એવ કલ્પન દ્વિતીયભાગપરીચીત સ એવ પ્રજ્ઞા મહેત્વ । જે કોઈ સ્તોમભાગનું અધ્યયન કરે તે જ બ્રહ્મ થાય ॥ સ્તોમભાગના અધીયોનોદ્રઘ અવાસિષ્ઠોઽપિ વાસિષ્ઠ કાર્યૈઃ સ્મર્યઃ કર્તુમ્ ’ વસિષ્ઠગોત્રનો ન હોય છતાં જો સ્તોમ-ભાગનું અધ્યયન કરે તો તે વાસિષ્ઠ કાર્ય કરવાને સમર્થ થાય છે. આ ઉપરથી સર્વનો અધિકાર પ્રતીત થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિદ્યામિત્રસ્ય દ્વિત્રનિયમાત મુગુમુનવ વસિષ્ઠાનામનધિકારઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વિદ્યામિત્રસ્ય) વિદ્યામિત્ર ગોત્રવાળો (દ્વિત્રનિયમાત) નિવ. થી દેવતા યતો હોવાથી (મુગુમુનવવસિષ્ઠ્યામા) કૃત્ય, મુનક અને વાસિષ્ઠ ગોત્રવાળાઓનો (અનધિકારઃ) અધિકાર નથી.

પ્રાયશ્ચિત્તમાપદિ સ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ — (આપદિ) આપતિમાં (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત્ત (સ્વાર્) ૬ પું એણે.

ભાવાર્થ — પ્રાયશ્ચિત્ત આપી પડે તો આપતિ । નિવારણ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત ૬-પું એણે ॥ ૩૫ ॥

વિકૃતિયાગમાં કહેવામાં આવેલી સમસ્યા સામિધેનીમાં ત્રણે પદોની
અધિકાર છે એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ. પુરુષકલ્પેન વિકૃતૌ કર્તૃનિયમ રચાઇસ્ય તદ્ગુણ યા-
દમાવાદિતરણ પ્રત્યેકસ્મિન્ અધિકાર. સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ) અર્થ ૨૬૫ આદિ વિકૃતિ યાગમાં (પુરુષ કલ્પેન) પુરુષ વિરપક્ષતાં તરીકે હોવાથી (કર્તૃનિયમ) વેરપક્ષ કર્તાનો નિયમ (સ્યાત્) છે. (યજ્ઞસ્ય) અર્થ ૨૬૫ આદિ (તદ્ગુણવાર્) સામસ્ય આદિ ગુણવાનો હોવાથી (દત્તરણ પ્રતિ) બ્રહ્મ આદિ પ્રત્યે (જમાર્થ) સમસ્ય નહીં હોવાથી (દ્યુસ્મિન્) વેરપક્ષ (અધિકાર સ્વાર્) અધિકાર છે.

ભાવાર્થ — સપ્તદશાનુક્રમ્ય દેવસ્ય વૈરયને હરેશીને સત્તર રાગિધેની મંત્રો બોલતા આ વાક્યમાં એણે જણાવ્યું છે કે અર્થ ૨૬૫ આદિ વિકૃતિ યાગમાં વેરપક્ષ જ અધિકાર છે. બ્રહ્મણ્ય અર્થે ક્ષત્રિયનો ઉક્ત વિકૃતિ યાગમાં અધિકાર નથી એણે પૂર્વપક્ષનાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૬ ॥

લિટ્ટાએગ્યાવિશેષય ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(૩) અને (લિટ્ટા) લિટ્ વાક્યથી (દ્યુસ્મિન્) વૈરપક્ષમાં જે

ભાવાર્થ — જેમ વૈરપક્ષમાં વેરપક્ષ જ અધિકાર છે તેમ ઉક્ત યાગમાં પણ વેર નો જ અધિકાર છે કાણુ કે સામસ્યનો સંબંધ બ્રહ્મણ્ય ક્ષત્રિય સાથે નથી સપ્તદશોર્વ વૈર આ વાક્યમાં વેરપક્ષ અધિકાર છે એ હક વાળ છે ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ. ન યા સંયોગપૃથક્ષાદ્ ગુણસ્યેગ્યાપ્રધાનવા-

દસયુક્તા હિ ચોદના ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ — (ન યા) અર્થ ૨૬૫ આદિમાં વેરપક્ષ કલ્પનો નિયમ નથી (સંયોગપૃથક્ષાદ્) મને વ રથો અનગ અલગ સંબંધમાં હોવાથી (ગુણસ્ય , સત્તર સામિધેની વૈરપક્ષ માટે બેનવી એ વાક્યમાં વિદિત ગુણ (દ્યુસ્મિન્) યાગની પ્રધાનતાને લદને (અસંયુક્તા હિ ચોદના) વૈરપક્ષથી રહિત વિધિ વાળ છે.

ભાવાર્થ — પ્રકૃતિયાગમાં “ પચ્ચદશ સામિધેનીત્વજ્ઞ ” આ વાક્ય ત્રણે વર્ણો હરેશીને કહેવામાં આવ્યું છે પછી વૈરપક્ષને નિમિત્ત મંત્રી પાંચદશનો બાધ કરી સામસ્ય વિદિત ગુણ છે માટે એ સામસ્ય વાક્યનો સંબંધ પ્રકૃતિયાગની સાથે છે. વિકૃતિયાગની સાથે નહીં

અને જે વિકૃતિયાગમાં સામદશ્ય વિદિત છે એ તે વર્ણુત્રયને સાધારણ છે જેમ કે સમ્પદશ સામિધેનીરનુદ્યાય । માટે અશ્વર ક્રષ્ણાદિમાં ત્રણે વર્ણુનો અધિકાર છે. ॥ ૩૮ ॥

इत्यायां तदगुणत्वाद्भिरोपेण नियम्येत ॥ ३९ ॥

પદાર્થ :—(इत्यायां) વૈરયરતોમમાં તો (तदगुणत्वात्) વૈરગુણત્વ ગુણ તરીકે હોવાથી (तदगुणत्वात्) તે કણને ઉદેશીન વૈરયકર્તૃકત્વનો (नियम्येत) નિયમ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—વૈરયરતોમમાં તો વૈરયનો જ અધિકાર છે, કાશ્ય કે એ યાગ પ્રત્યે વૈરયકર્તાને ગુણ તરીકે ગતાઓ છે દૈવ્યો વૈવ્યસ્તોમેન યજ્ઞેત આ વાક્યમાં વૈરયને યાગ પ્રત્યે ગુણ તરીકે સ્પષ્ટ વિદિત કર્યો છે. પરંતુ એવું અશ્વર ક્રષ્ણાદિ વિકૃતિ યાગમાં નથી માટે એમાં તો ત્રણે વર્ણુનો અધિકાર છે ॥ ૩૯ ॥

इति मोमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः

(વિશ્વજિત-યાગમાં પિતા આદિ અદેય છે એ અધિકરણને લેખતાં સૂત્ર.

पूर्वपक्ष.

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(स्वदाने) સર્વસ્વના દાનમાં (सर्वम्) બધું જ દાનમાં આપી દેવું જોઈએ (अविशेषात्) કોઈપણ જાતનો વિશેષ ન હોવાથી

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત યાગમાં સર્વસ્વનું દાન કરવાનું હોય છે માટે પિતા આદિનું પશુ દાન કરી નાંખવું જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું આગ્રહ છે. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत पक्ष.

यस्य या प्रभुः स्वादितरस्याशययावात् ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(या) અથવા (यस्य प्रभुः स्यात्) જે જે વરણુનો યજ્ઞમાન પ્રભુ હોય તેનું દાન કરી શકાય છે. (इतरस्य) બીજાનું નહિ (अशययत्वात्) અશય્ય હોવાથી,

ભાવાર્થ :—જે જે વરણુ યજ્ઞમાનના કાણુમાં હોય અને જેનો તે માલિક હોય તેનું જ દાન થઈ શકે છે બીજાનું નહિ. પિતા આદિનો માલિક યજ્ઞમાન હોય નથી માટે તેનું દાન થઈ શકે નહિ. પિતાનું અથવા પુત્રનું દાન કરવાથી પિતૃત્વ કે પુત્રત્વ દૂર થવું નથી. માટે પિતા પુત્રાદિનું દાન અશય્ય છે. ॥ ૨ ॥

(વિશ્વજિત યાગમાં પૃથ્વી અદેય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ग मृमिः स्यात् सर्वाग्रत्ययिष्ठित्वात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(मृमिः) મહામૃમિ અર્થાત્ સમસ્ત તાપ્તમૃમિ (न स्मृत) દાનમાં

આપી શકાતી નથી. (સર્વાંગતવિશિષ્ટતાત્) સર્વ પ્રાણીઓ અને માણસો પ્રત્યે તે સાધારણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- વિશ્વજિત યાગમાં મહાભૂમિનું દાન થઈ શકે નહિ મહાભૂમિ એટલે ગોપરાત્રમાર્ગજલક્રમણાન્વિતા મૂર્ધ્નિ જેમાં ગોચર, ગાજમાર્ગ અને જગદ્રથ આદિના સમ વેશ થતો હોય. આવી મહાભૂમિ સર્વને માટે સાધારણ હોય છે. જે સર્વસાધારણ હોય એનું દાન થઈ શકે નહિ, હવે શાનનું એ ભૂમિ અમ્વયં હોય. ॥ ૩ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં અથ અદિપણ્ અદેય છે.

અકાર્યત્વાથ તતઃ કુર્વન્વિશેષઃ સ્થાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :- (અકાર્યત્વાત્) નિષેધ હોવાથી (તત) તેથી (કુર્વઃ) કરીથી (વિશેષઃ સ્થાત્) વિશેષ હોય છે.

ભાવાર્થ :- ન કેસરિણો દદાતિ કેસરીઓનું દાન કરવું નહિ, આ ટીપ્પણી કેસરીનો અર્થ ' અમ્વ ' થાય છે આ નિષેધને સીધે કુવણીદિ કરવાં અમ્વમાં કંઈક વિશેષ છે. ઘણા અંગ વિકાનો વિશેષનો અર્થ જ ' દાનકર્મવતો અભાવ ' કરે છે. ॥ ૪ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં જે વસ્તુઓ પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું દાન કરવું એ અધિકરણનું સૂત્ર

નિયત્વાધાનિયેર્નાસ્તિ સમ્યગ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :- (ન) અને (નિયત્વાત્) નિયત હોવાથી (અનિયત) અનિયત પદાર્થો સાથે (સમ્યગ્ઃ ગચ્છતિ) સંબંધ નથી

ભાવાર્થ :- જે વસ્તુ પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું જ દાન કરવું. કવિધ્મમાં અમુક વસ્તુ હું કેળવું એમ કરીને કવિધ્મમાં જે વસ્તુ હાલ ચલાવી હોય તેનો દાન સંકલ્પ કરવો નહિ કરણ કે કવિધ્મમાં મળવાની વસ્તુને નિશ્ચય હોતો નથી, તે કલ્પના મણાવ છે. માટે વિદ્યમાન સ્થા, આસન, શુદ્ધ, ધન વગેરેનું દાન કરવું. ॥ ૫ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં ધર્મમાટે એવક અને શુદ્ધ અદેય છે.
એ અધિકરણનું સૂત્ર

શુદ્ધઘ્ન ધર્મશાસ્ત્રત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :- (ન) અને (શુદ્ધ) શુદ્ધ અદેય છે (ધર્મશાસ્ત્રત્વાત્) ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રમાણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- પોતાને ત્યાં જે સેવક અથવા શુદ્ધ હોય તેનું દાન થઈ શકતું નથી. કારણ કે તે ધર્મના સંવલ્લખને માટે શુદ્ધતા કે ત્યાં હોય છે, અને તેના ઉપર વાગીનું સ્વત્વ હોયું નથી ॥ ૬ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં દક્ષિણા વખતે જે પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું જ દાન કરવું. એનું સૂત્ર સમજાવે છે.

દક્ષિણાકાલે ચક્ષ્વં પ્રતીયેત તદ્દાનસંયોગાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(દક્ષિણાકાલે) દક્ષિણ વખતે (ચક્ષ્વં) જે સ્વ (પ્રતીયેત) હોય (તદ્દાનસંયોગાત્) તેની સાથે દાનનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે સ્વ પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું જ દાન આપવું અવિધ્યમાં હું અધિક વસ્તુ મેળવીશ એમ ધારી અવિધ્યમાં પ્રાપ્ત થવા સંભવિત વસ્તુનું દાન કરવું નહિ ॥ ૭ ॥

(વિશ્વજિત્ યાગમાં દક્ષિણાદાન પછીના અંગોનું) પદ્ય અનુષ્ઠાન છે.
એ અધિકરણનાં સ્ત્રોત્ર

પૂર્વપક્ષ અશેષાવાત્ તદન્તઃ સ્યાત્ કર્મણો દ્રવ્યસિદ્ધત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અશેષાવાત્) કદ્ય અશેષાદક્ષિણા પશ્ચન્ત હોવાથી (તદન્તઃ) ત્યાંસુધી જ (સ્યાત્) થાય છે (કર્મણઃ) અર્ચાદિષ્ટ અંગ (દ્રવ્યસિદ્ધત્વાત્) દ્રવ્ય-સાધ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ યાગ સંપૂર્ણદક્ષિણા આપવા સુધી જ હોય છે મારે દક્ષિણા આપીને યાગની સમાપ્તિ કરવી નોંધ્યે. અર્ચાદિષ્ટ અંગોનું જે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તેા દ્રવ્ય નોંધ્યે અને અધું જ દ્રવ્ય દક્ષિણામાં આપી દાધું હોય છે. આ કારણથી દક્ષિણા આપીને વિશ્વજિત્ યાગની સમાપ્તિ કરવી નોંધ્યે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા શોપકર્મ સ્યાત્ કતોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (શોપકર્મ સ્યાત્) અર્ચાદિષ્ટ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું નોંધ્યે. (કતોઃ) યાગનું (પ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્) સંપૂર્ણકર્મોનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ યાગના અર્ધા જ અંગભૂત કર્મ વિદિત છે મારે સંપૂર્ણ અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું નોંધ્યે કેવળ દક્ષિણાન્ત વિશ્વજિત્ યાગ નથી. ॥ ૯ ॥

તથા અન્યાર્થદર્શનત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) સમાપ્તિ પશ્ચન્ત વિશ્વજિત્ યાગ હોવાથી (અન્યાર્થ દર્શનત્) અન્ય અર્થનું દર્શન ઉપરન શાય છે.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ યાગ સમાપ્તિ પશ્ચન્ત હોવાથી અવમૂળાદુદેહ વસાવવમાન છાદયતિ આ વાક્યથી વત્સને આજ્ઞાદાન કરવાનું જણાવ્યું છે તે અવભય સ્નાન પછી હોય છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે દક્ષિણોચરકાસના અંગો પદ્ય અનુષ્ઠેય છે. ॥ ૧૦ ॥

અશેષં તુ સમગ્રસમાદાને શોપકર્મ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અશેષં તુ) અશેષ દાનમાં આપવું (સમગ્રસમ્) એ યોગ્ય હોવાથી (આદાને) નવીન વસ્તુ સંપાદન દરવામાં (શોપકર્મ સ્યાત્) આપીના કર્મ કરવા નોંધ્યે.

ભાવાર્થ :—નિઃશેષ દાન આપવું જોઈએ એવું નિશ્ચયિત યાગમાં વિધાન હોવાથી જે વસ્તુ પોતા પાસે ન હોય તે મેળવીને પણ આપવી જોઈએ, તેથી શેષ કર્મ પણ અનુષ્ટેય છે. ॥ ૧૧ ॥

નાદાનસ્યાનિત્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ (આદાનસ્ય) મેળવવું એ (અનિત્યત્વાત્) અનિત્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યનું સંપાદન કરવું એ અશુભ ॥ પ્રવત્ન કરવા છતાં કદાચિત્ ન પણ મળે. દક્ષિણા માટે વિશ્વજિત યાગ કરવો અને પછી શેષ કર્મ ન કરવાં કારણ કે દ્રવ્ય સાધ્ય ॥ અને દ્રવ્ય તો બધું દક્ષિણામાં દેવાઈ ગયું હોય છે. ॥ ૧૨ ॥

દીક્ષાસુ ચિનિર્દેશાદશ્ચયેન સંયોગસ્તસ્માદવિરોધઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષાસુ) દીક્ષામાં (ચિનિર્દેશાત્) અમુક કદુ માટે છે, અમુક દક્ષિણ માટે અને પોતાના ઉપભોગ માટે ॥ આવે. નિર્દેશ હોવાથી (અશ્ચયેન) કદુને માટે નિર્ણયિત કરેલાથી ભાગ સાથે (સંયોગઃ) દાનનો સંબંધ છે (તસ્માત્) માટે (અવિરોધઃ સ્યાત્) વિરોધ નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ યાગમાં એવા વચનો ॥ કે આટલી વસ્તુઓ કદુઓ માટે, આટલી વસ્તુઓ દાનને માટે અને આટલી ઉપભોગને માટે છે આવે. વિભાગ કરેલો હોવાથી નિર્ણયિત કરેલી વસ્તુઓ જ દાનને માટે સર્વસ્વ ॥ માટે સર્વસ્વનું દાન કરવું એનો કર્મ વિરોધ નથી અવિશ્વમાં મેળવવા ધારેલી વસ્તુઓની મહત્ત્વ સર્વસ્વમાં આવી શકતી નથી. અતઃ કદુપણ જાતનો વિરોધ નથી. ॥ ૧૩ ॥

અદર્શજુરથ વિશ્વજિત્ યાગમાં સર્વસ્વદાન કરવા સંબંધી સૂત્રો.

અદર્શજે ॥ તદર્શઃ સ્યાત્ સર્વેવામયિષોવાન્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (અદર્શજે) અદર્શજુમાં અદર્શનામક યાગમાં (તદર્શઃ સ્યાત્) પ્રકૃતિજત વિશ્વજિત યાગનો ધર્મ અર્થાત્ સર્વસ્વ દક્ષિણા હોય છે. (સર્વેવામ્) બધા પ્રકૃતિ વિકૃતિરૂપ યાગો (અવિરોધાત્) એકરૂપ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અદર્શજુરથ અદર્શનામક યાગમાં જે વિશ્વજિત યાગ કરવામાં આવે છે તેમાં પણ સર્વસ્વની દક્ષિણા હોય છે. કારણ કે પ્રકૃતિ વિકૃતિરૂપ બધા યાગો એકરૂપ હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વપક્ષ

દ્વાદશશત્ત્વં પ્રવૃત્તિવત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(શ) અથવા (પ્રવૃત્તિવત્) પ્રકૃતિ યાગ પેઠે (દ્વાદશશત્ત્વં) બારસો રૂપીઆ દક્ષિણા હોય છે.

ભાવાર્થ :—અદર્શજુ યાગ જ્યોતિષોમની વિકૃતિ છે અને અદર્શજુરથ વિશ્વજિત યાગ પણ જ્યોતિષોમનો જ વિકૃતિ છે. જ્યોતિષોમની દક્ષિણા બારસો રૂપીઆ હોય ॥ માટે તેના વિકૃતિભૂત અદર્શજુરથ વિશ્વજિત યાગની પણ બારસો રૂપીઆ જ દક્ષિણા છે. ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વપક્ષ નિરાસ અતદ્વગુણવાત્તુ નૈવ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ — (તુ) પશુ (અતદ્વગુણવાત્) જ્યોતિષ્ઠાગનેા ધર્મ ન હોવાથી (નૈવ સ્યાત્) જ્યોતિષ્ઠાગની દક્ષિણા પશુ નથી

ભાનાર્થ — અદ્વગુણવાત્ યાગ જ્યોતિષ્ઠાગનેા ધર્મ નથી માટે જ્યોતિષ્ઠાગની દક્ષિણા એમાં નિહિત નથી ॥ ૧૬ ॥

લિઙ્ગદર્શનાદ્ય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) જિજ્ઞાસામયુ અવશ્ય થઈ હોવાથી.

ભાવાર્થ — હોયતે વા એ પશુમિયો વિષયિતિ સર્વસ્વ ન દલતિ આ વાક્યમાં વિશ્વજિત યાગમાં જે સર્વસ્વની દક્ષિણા નથી આપતે તેને પશુએનો યાગ મળતો નથી. એવું કથન છે તેની અદ્વગુણવાત્ વિશ્વજિત યાગમાં સર્વસ્વદક્ષિણા જ વિદિત છે ॥ ૧૭ ॥

વિશ્વજિત યાગમાં દ્વાદશશત કરતાં ઓછું ધન દક્ષિણા તરીકે હોય તેનો તે યાગમાં અધિકાર નથી એ અધિકારણના સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ વિકાર સન્નુમયસોઽવિરોપાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ — (વિકાર) વિશ્વજિત રૂપ વિકાર (સત્) હોવા છતાં (સમયત) આરસો દક્ષિણા હોય અને તેના કરતા ઓછી દક્ષિણા હોય તો પશુ આવી શકે (અવિરોપાત્) એવું અથવા અધિકમાં સર્વસ્વ આવી શકે છે.

ભાવાર્થ — સર્વસ્વની દક્ષિણા આપવી એવું વિધાન વિશ્વજિત યાગમાં છે, માટે આ સો પશુ પવસ્વ તરીકે હોય શકે અને તેના કરતાં ઓછું ધન હોય તો તે પશુ સર્વસ્વ તરીકે હોય શકે છે માટે ઓછા ધનવાળાનો પશુ વિશ્વજિત યાગમાં અધિકાર છે ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધિક વા પ્રતિપ્રસવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (અધિકમ્) દ્વાદશશતાધિકનો (પ્રતિપ્રસવાત્) પ્રતિપ્રસવ હોવાથી

ભાનાર્થ — એ વાવર્તિજ બાનેયા બપિ વા સર્વસ્વદાનેન આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય કે જે આરસો રૂપીઆ દક્ષિણા તરીકે આપવાના કરી નાત્વિએનું વસ્તુ કબુ નોઉએ તેથી ઓછી દક્ષિણા નહિ આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે આરસો રૂપીઆ કરતાં ઓછી દક્ષિણા આપશોને જોનો વિચાર હોય તેણે વિશ્વજિત યાગ કરવો નહિ ॥ ૧૯ ॥

અનુપ્રહાય પાદવત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (પાદવત્) અર્થભાગવત્ (અનુપ્રહાય) અનુપ્રદ સમાવેત યાય છે તેની જે.

ભાવાર્થ :—એક મુદ્દાના દાનમાં જેમ એક ચતુર્થાંશનો સમાવેશ થાય છે તેમ સર્વવદાનમાં ખારસોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આરે ન્યૂનધનવાળાનો વિશ્વજિત યાત્રમાં અધિકાર નથી. ॥ ૨૦ ॥

આધાનમાં અપરિમિત આપતું આ ઠેકાણે અપરિમિત શબ્દથી
સંખ્યાન્તરણું વિધાન છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ અપરિમિતે સંસ્થાપ્રતિષેધસ્તદ્વ્યુત્તિવાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અપરિમિતે) અપરિમિત શબ્દ શ્રવણમાં (સંસ્થાપ્રતિષેધઃ) પૂર્વસંખ્યાનો પ્રતિષેધ છે (તદ્વ્યુત્તિવાત્) તે અપરિમિત શબ્દના શરૂ થઈ અર્થની ઉત્પત્તિ થવાથી.

ભાવાર્થ :—આધાનમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. દેવદેવ શત્રુ દેવ મહાદેવમ્, અપરિમિત દેવમ્ આ ઠેકાણે ‘ અપરિમિત ’ શબ્દ આવવાથી પૂર્વ જે એક, શત્રુ વગેરે સંખ્યા આપી છે તેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે. એટલે કે આધાન વખતે અપરિમિત વસ્તુઓનું દાન કરવું. અર્થાત્ પરિમિત દાન ન આપવું જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર વસ્થાન્તરં વા તુલ્યવત્પ્રસંચયાનાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વસ્થાન્તરમ્) બીજો જ દાનનો કદમ છે (તુલ્યવત્પ્રસંચયાનાત્) એક આપતી જોઈએ પ્રત્યાદિ સંખ્યા પ્રમાણે વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ, એક, સો અને દહાર સંખ્યાનું વિધાન છે તેમ ‘ અપરિમિત ’ નું પણ વિધાન છે તેથી અપરિમિત શબ્દથી બદલવેલ સંખ્યાતરણું વિધાન છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ અપરિમિત શબ્દથી હજાર કરતાં વધારે સંખ્યા સમજવી ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ અનિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમઃ) સદસ કરતાં વધારે અથવા ઓછું આદિનો નિયમ નથી. (અવિશેષાત્) કારણ કે વિશેષનું શ્રવણ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—સદસ કરતાં વધારે આપતું કે ઓછું આપતું એનો કશો નિયમ ન હોવાથી અપરિમિત શબ્દનો અર્થનો ખાસ સંખ્યાનિયમ જણાવેલો નથી. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધિકં વા સ્વાદ્ બહર્થત્વાદિતરેઃ સંનિધાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકં) સ્વાત્) શ્રુતિમાં સંખ્યા કરતાં વધારે જ અપરિમિત શબ્દનો અર્થ સમજવો (હતરેઃ) શત્રુ સદસાદિ શબ્દો સાથે (સંનિધાનાત્) સંનિધાન હોવાથી (બહર્થત્વાત્) તે શબ્દોની માફક બહુ-અર્થવાળો જ શબ્દ સમજવો.

ભાવાર્થ :—શત્રુ અને સદસ શબ્દ બદલવાયક ॥ તેમ અપરિમિત શબ્દ બદલવાયક સમજવો અને તે બદલ શત્રુ અને સદસ કરતાં વધારે હોતું જોઈએ. ૧. ૨૪ ॥

અર્થવાદસ્ય ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ પશુ અધિક સંખ્યા સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—‘તત્કૃત’ શ્વેતદપરિમિતમ્ આ અર્થવાદપશુ અધિક સંખ્યાને જ સૂચવે છે. માટે અપરિમિત શબ્દનો અર્થ હજાર કરતાં વધારે એવો અર્થ કરવો. ॥ ૨૫ ॥

‘પરકૃતિ’ અને ‘પુનઃકૃત’ એ અર્થવાદ છે એ અધિકપશુના સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ પરકૃતિ પુરાકલ્પ ચ મનુષ્યધર્મઃ સ્વાદર્યાય હનુકોત્તનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરકૃતિપુરાકલ્પ) પરકૃતિ અને પુનઃકૃત (મનુષ્યધર્મઃ) મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે. (અર્થવાદ) કથાને માટે જ (મનુકોત્તનમ્) વાક્યનું અનુધીનન છે.

ભાવાર્થ :—‘દત્તિ હ સ્માદ કલ્પવાર્ણિર્માપાન્મે પચત’ આ પરકૃતિ વ કથ છે. જેમાં એક કર્તા હોય તે ‘પરકૃતિ’ કહેવાય છે અને ચકુર્કાલ્પ પુરાકલ્પઃ બહુકર્તૃક હોય તે પુરાકલ્પ કહેવાય છે ઉક્ત વાક્યમાં માપવાનું વિધાન છે. તે વિધાનમાં મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે કારણ કે કથાને માટે જ એ વાક્યનું કથન છે. ઉક્તવાક્ય અધિકાર પ્રદર્શનને માટે છે આતુ’ પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૨૬ ॥

તદુપતે ચ પ્રતિવેધાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદુપતે) નિર્દોષકર્તામાં (પ્રતિવેધાત્) પ્રતિવેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘અમેઘ્યા વૈ માપઃ’ માપ અર્થાત્ અહિ અને અમેઘ એટલે યજ્ઞને માટે અપવિત્ર છે. આ નિર્દો વાક્યથી વિધિ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

નિર્દેશાદ વા તદ્દર્મઃ સ્યાત્ પચાવત્તચત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિર્દેશાત્) નિર્દેશથી (તદ્દર્મઃ સ્યાત્) મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે. (પચાવત્તચત્) પંચાવત પેટે.

ભાવાર્થ :—ઉક્તવાક્યમાં જે ‘માપવાક’ બતાવ્યો ॥ તેમાં શ્વિગ્નેગોત્રવાજાનો જ અધિકાર છે. કારણ કે ‘વાર્ણિ’ આ શબ્દ ગોત્રવાચક છે. જેમ ‘પંચાવત’ માં જમદગ્નિ અને જમદગ્નિ ગોત્રવાજાનો અધિકાર છે, તેમ અહીંપશુ શ્વિગ્નેગોત્રવાજાનો જ અધિકાર છે.

વિધીં તુ વેદસંયોગાદુપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (વેદસંયોગાત્) અર્થવાદમાં શ્વિગ્ને સંજ્ઞા દોવાથી (વિધીં) અર્થવાદથી અનુમિત વિધિમાં (ઉપદેશઃ સ્યાત્) શ્વિગ્ને શબ્દનો ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદમાં શ્વિગ્ને સંજ્ઞા દોવાથી એવાથી અનુમિત યજ્ઞ વિધિમાં શ્વિગ્ને શબ્દનો ઉપદેશ છે. પૂર્વકલ્પમાં આ અર્થવાદ નથી આ કલ્પમાં જે વાક્યમાં માપવાક બતાવ્યો છે તે વાક્યનો અર્થવાદ તરીકે સ્વીકાર કરવો વિધિ તરીકે નહિ. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અર્થવાદો ચા વિધિશેષવાત્ તદ્માશ્રિત્યાનુવાદઃ સ્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધિશેષવાત્) કલૂષાવિધિનો શેષ હોવાથી (ચા) અથવા (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ જ છે. (તસ્માત્) માટે (નિત્યાનુવાદઃ સ્વાત્) નિત્ય વિધિનો અનુવાદ છે

ભાવાર્થ :—આશ્રયસ્થાનનોચાત્ર આ વિધિનો માપનમે પવત્ર આ વાક્ય રતાવક હોવાથી અર્થવાદ જ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય ॥ કે વસ્તુતિરાકય અને પુરાકલ્પવાકય બંને કેાઈ રવત્રન વિધિ નથી પણ વિધિના શેષ હોવાથી અર્થવાદ જ છે. માટે માથા મે પવત્ર આ વિધિ નથી તેથી તેમાં કેનો અધિકાર છે શું મનુષ્યમાનનો અધિકાર છે કે વૃશ્ચિ જોત્રનાથાનો અધિકાર છે ? એની ચિન્તા જ કરવાની નથી કારણ કે તે તો વિધિની માત્ર રજીત કરે છે અને તેથી તે અર્થવાદ છે. ॥ ૩૦ ॥

સહસ્રસંવત્સર શબ્દ સહસ્રદિવસનો પણ વાચક છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

સહસ્રસંવત્સરં તદાણુપામસંભવામનુચેષુ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સહસ્રસંવત્સરમ્) હજાર વરસથી સાધ્ય વિશ્વસ્ય સત્રમાં (તદાણુપામ્) હજાર વરસનું આધુષ્ય (મનુચેષુ) માણસોને (અસંમથન) સંભવ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વસ્ય-સત્ર હજાર વરસ સુધીનો પ્રયોગ છે હજાર વરસનું આધુષ્ય માણસોને હોવું અસંભવિત છે માટે એ સત્રમાં મનુષ્યનો અધિકાર નથી, પણ દેવોનો અધિકાર હોવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

ઉપચારોઽન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉપચારઃ) અર્થવાદ છે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્યાર્થદર્શન દેવોનો અધિકાર બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સહસ્રસંવત્સર વિશ્વસ્ય સત્ર આશે ॥ એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. અને સત્રમાં દેવોનો અધિકાર છે એવો આ અર્થવાદ બતાવે છે. ‘ પ્રજાપતિ ચે પ્રજા યજમાનં વાપા મૃત્યુમિતજાન મદ્યવર્તવસ્ત્રેણ વાપાન મૃત્યું જહી ’ પ્રજાપતિ બ્યારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરતા હતા ત્યારે પાપી મૃત્યુએ તેના કેપર દુષ્કોટ કર્યો હતો સહસ્રસંવત્સર સુધી વિશ્વસ્ય સત્રથી તેણે મૃત્યુને દૂર કર્યું. આ વાક્ય પ્રજાપતિ રૂપ દેવોના ઉગ્રા સત્રમાં અધિકાર બતાવે છે. ॥ ૩૨ ॥

અગિ ચા તદ્વિધિકારાન્મનુષ્યધર્મઃ સ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અગિ ચા) અથવા (તદ્વિધિકાર) મનુષ્યનો જ અધિકાર હોવાથી (મનુષ્યધર્મઃ સ્વાત્) ઉગ્રા સત્ર મનુષ્યનો જ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—માત્ર આદિ કર્મમાં મનુષ્યોનો જ અધિકાર છે માટે સાધ્યપ્રતિપાદ કર્મ મનુષ્યોએ જ કરવું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

જાસામદર્શનાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ (જસમદર્શનાત્) કક્તિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હજાર વરસ સુધી જ્યારે માણસ જીવી શકે નથી તો હજાર વરસ સુધીનું સત્ર તો ક્યાંથી જ કરી શકે ? ॥ ૩૪ ॥

સમ્યગ્વાદર્શનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સમ્યગ્વાદર્શનાત્) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રસાયન જ્ઞાતિ સેવીને પણ માણસ હજાર વરસ સુધીનું આયુષ્ય મેળવી શકે નથી. રસાયન અને આયુષ્યને કોઈ અવ્યક્તિયારી સંબંધ નથી. ॥ ૩૫ ॥

સ કુલ્યઃ સ્વાદિતિ કાર્ણાગિનિરેકસ્મિન્નસંભવાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(સ) તે પ્રયોગ (કુલ્યઃ સ્વાત્ દિતિ) વંશપરંપરા એ સિદ્ધિ કાવે (કાર્ણાગિતિ) એવું કાર્ણાગિનિ આગાર્થ માને છે (રેકસ્મિન્) એક માણસને (સંભવાત્) હજાર વરસનું આયુષ્ય સંભવિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કાર્ણાગિનિ આગાર્થ એમ માને છે કે એ વિશ્વકિર્ણ સત્ર એક માણસ ન કરી શકે કારણ કે હજાર વરસનું આયુષ્ય એક માણસમાં સંભવિત નથી માટે તે કુલ્ય પ્રયોગ છે એટલે કુળમાં ઉત્પન્ન થતા એક પછી એક માણસોએ તે પ્રયોગ પૂરો કરવો જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

અપિ વા દૃક્સ્તત્તથોગાદેકસ્યૈવ પ્રયોગઃ સ્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (દૃક્સ્ત એ) એક જ કર્તા સાથે (દૃક્સ્તત્તથોગાત્) સંપૂર્ણ કર્મને સંબંધ હોવાથી (પ્રયોગઃ સ્વાત્) એક કર્તા જ પ્રયોગ છે.

ભાવાર્થ :—એક કર્મને સંબંધ એક જ માણસ સાથે છે અર્થાત્ જે માણસ કર્મને આરંભ કરે તે જ માણસ તે કર્મ સમાપ્ત કરે એવો નિયમ હોવાથી ઉક્ત સત્ર એક કર્તા જ છે. જે આરંભે તે જ પૂરું કરે તો જ તેનું ફળ તે કર્તાને મળે. એક આરંભે અને કોઈ છોડીને તેને પૂરું કરે તે કર્મનું ફળ કોને મળે ? આ પ્રમાણે ફળની અવરજીવ સદા સતી ન હોવાથી જે કર્મની સદાચાત કરે તે જ કર્મની સમાપ્તિ કરે માટે ઉક્ત પ્રયોગ કુલ્ય નથી. ॥ ૩૭ ॥

વિપ્રતિવેધાતુ શુચ્યશ્ચત્ત્વાદિતિ લાલુકાયનઃ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(શુ) પણ (વિપ્રતિવેધાતૈ) વિરોધ હોવાથી (શુચ્યશ્ચ) બેમાંથી એક (શુચી) ગૌણ (સ્વાત્) હોવો એટલે (દિતિ) એવું (લાલુકાયનઃ) લાલુકાયન આગાર્થ માને છે.

ભાવાર્થ :—સદસંવત્સર સાધ્ય સત્રને એક જ અનુક્રાંત હોવો જોઈએ. જે આ નિયમ હેતુ તો કિંતુ સત્ર ગૌણ હોવો જોઈએ અથવા સંવત્સર ૧૦૮ જ ગૌણ અર્થને વાચ્ય હોવો જોઈએ એવું લાલુકાયન આગાર્થ માને છે. ॥ ૩૮ ॥

સંવત્સરો વા વિનાહિતત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ક) અથવા (સંવત્સરઃ) સંવત્સર શબ્દ જ બૌદ્ધાયક છે. (વિનાહિતત્વાત્) શબ્દ કે સંવત્સર શબ્દ ગ્રામ વખતે માસનો અને ગ્રામ વખતે દિવસનો પણ વાચ્ય હોય છે. જેમ કે 'યો માસ સંવત્સરઃ' જે માસ છે તે સંવત્સર છે. યુધાદિ. માટે સંવત્સર શબ્દ જ બૌદ્ધાયક છે. ॥ ૩૯ ॥

સ પ્રકૃતિઃ સ્વાધિકારાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(સ) સંવત્સર શબ્દ (પ્રકૃતિઃ) પ્રકૃતિ પેટે (સ્વાત્) થાય છે (અધિકારાત્) માણસનો જ અધિકાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કર્મ એકાદૃશ જ દેવાથી અને કર્મમાં મનુષ્યનો જ અધિકાર હોવાથી સંવત્સર શબ્દને જ બૌદ્ધ માનવો જોઈએ. પ્રકૃતિવાગમાં આ પ્રમાણે વાક્ય પણ છે. યો માસ સંવત્સરઃ જે માસ છે તે જ સંવત્સર છે. આ ઉપરાંત સિદ્ધ થાય છે કે સંવત્સર શબ્દનો જ બૌદ્ધ અર્થ છે. ॥ ૪૦ ॥

અહાનિ વા અગિર્સંસ્થાવાન્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અહાનિ) દિવસો જ સંવત્સર શબ્દ વાચ્ય ॥ (અગિર્સંસ્થાવાન્) એવી ગણતરી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંવત્સર શબ્દ દિવસનો વાચ્ય છે એવી પરિચયના પણ કરેલી છે જેમ કે સંવત્સર પૃથક્ષૃત હાસ્યાક્રમાં ત્રિવૃદ્ધિની સંખ્યા કરીને રહ્યું છે કે આદિત્યો વૈ તર્વતંદ. સ યદોદેતિ અથ વમન્તઃ 'યદા જામ્બોડય પ્રીષ્ઠઃ યદા ચણ્ડિવેડય વર્ષા, યદપાક્ષે અથ દુરદ યદા અસ્તમેતિ અથ હેમન્તસિંધિરો' આ વાક્યમાં એક જ દિવસમાં ૭ વે ગણતરીની પરિચયના કરી છે માટે દિવસ જ સંવત્સર શબ્દનો વાચ્ય છે ૭ ગણતરી જ સંવત્સર છે. આ ઉપરાંત સિદ્ધ થાય છે કે વિનાયક મમ જે સદૃશસંવત્સર સાદૃશ છે તેમાં સંવત્સર શબ્દને દિવસનો વાચ્ય સમજવેલ ॥ ૪૧ ॥

॥ इति मीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये पष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

अथ मीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये पष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः

अनादितान्मનેઃ જ ચતુર્દોર્દોશમાં અધિકાર છે.

૫૧^મ પદ્ય
इतिपूर्ववाद्भक्तुक्षेपो होमः संसृतेष्वग्निषु स्वादूर्ध्वाऽव्याधानस्य
सर्धरोपत्पात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિરુપઃ) કર્ષણ કળનો અર્ચનગૃહ (અગ્નિઃ અગ્નિ) ॥ ૫૧^મ પદ્ય (હોમઃ) અપ્રતિહોમ અર્ચના વીદોમ (સંસૃતેષુ) સંસૃત (અગ્નિષુ) અગ્નિઓમાં (સ્વાદ) (સ્વાદ)

ચાય છે. (આપાનસ્ય) આધાનસંસ્કૃત અગ્નિ (સર્વશોષવાત્) સર્વહોમનો શોષ હોવાથી (શ્વિપૂર્ણત્વાત્) આદ્યનીય અગ્નિ પવમાન હૃદિ સાધ્ય હોવાથી અનાહિતાગ્નિનો અધિકાર નથી.

ભાવાર્થ :—‘ પ્રજાક્ષમં ચતુર્હોત્રા યાજયેત્ ’ આ વાક્યથી દવીંદોમનું વિધાન છે. આ હોમ અનાદરપાથીત છે અર્થાત્ હોમ ક્રતુનો શોષ નથી. આ હોમ આધાનથી સંસ્કૃત થયેલા આદ્યનીય અગ્નિમાં કર્તવ્ય છે. માટે જે આહિતાગ્નિ ન હોય તે ચતુર્હોત્રહોમ કરી શકે નહિ એવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર દક્ષિણેન સંસ્તવચતુર્હોતૃમસંસ્કરણેષુ દર્શયતિ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(દક્ષિણેન સંસ્તવઃ) ચતુર્હોત્ર હોમની હૃદિ તરીકે રત્નિ છે માટે (ચતુર્હોતૃન્) ચતુર્હોત્ર હોમને (અસંસ્કરણે) આધાનાદિથી અસંસ્કૃત અગ્નિઓમાં (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્હોત્ર હોમની હૃદિ તરીકે રત્નિ કરવામાં આવી છે. જેમકે :—‘ ણ્યા વા અનાહિતાગ્નિરિષ્ટયં ચતુર્હોતારઃ ’ ચતુર્હોત્ર હોમો અનાહિતાગ્નિની હૃદિ છે. માટે અસંસ્કૃત અગ્નિમાં ઉક્ત હોમો યદ્ય સ્થિત છે તેથી અનાહિતાગ્નિનો જ ચાતુર્હોત્ર હોમમાં અધિકાર છે. ॥ ૨ ॥

ઉપદેશસ્ત્વપૂર્ણત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉપદેશ) વિધિ (યુ) તો (અપૂર્ણત્વાત્) અગ્રાત્ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્હોત્ર નામક હોમ કુપૂર્વવિધિ છે કારણકે હોમ ખીળા કારણથી તે હોમ પ્રાપ્ત નથી. ॥ ૩ ॥

સ સર્વેષામવિશેષાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) તે વિધિ (સર્વેષામ) સર્વની સાધારણ છે (અવિશેષાત્) તેથી વિશેષ પ્રમાણ ન મળવાથી.

ભાવાર્થ :—એ વિધિ ક્રતુના અગ્નિ તરીકે અને સ્વતંત્ર યાજ તરીકે છે કારણકે અધિક ક્રતુનુ ન તે અગ્નિ છે આતું જાતવ.માં હોમ વિશેષ કારણ નથી. ॥ ૪ ॥

અપિ વા ક્રત્વમાયાત્ અનાહિતાગ્નેરશોષમૃતનિર્દેશઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અનાહિતાગ્નેઃ) અનાહિતાગ્નિને ક્રતુ ન હોવાથી (અશોષમૃતનિર્દેશઃ) અશોષને નિર્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—અનાહિતાગ્નિ પદનું શ્રવણ ચતુર્ હોવાથી ઉક્ત યાજનું અનુરોધ તરીકે વિધાન છે. અર્થાત્ અનાહિતાગ્નિનો તેમાં અધિકાર છે. ॥ ૫ ॥

અપો યાઽનગ્નિસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અપ.) જપૃષ્ઠિકા છે. (અનગ્નિસંયોગાત્) અનાદિતાગ્નિ સંયુક્તો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપા જા અનાદિતાગ્નિસંયોગેન અપાગ્નિયા જપૃષ્ઠિકાસ્તુ એટલે અનાદિતાગ્નિ ઉક્ત હોમ જે બતાવ્યો છે તે માત્ર જપૃષ્ઠિકા છે અર્થાત્ અર્થવાદ રૂપ જ છે કારણ કે અનાદિતાગ્નિને કંતુ હોઈ શકે નહિ ॥ ૬ ॥

દૃષ્ટિયેમ સંસ્તુતે હોમઃ સ્વાદનારમ્યાદ્ગ્નિસંયોગાદિતરેવામવાદ્યાવાત્ । ૭ ॥

પદાર્થ :—(દૃષ્ટિવેન) ઇષ્ટિ તરીકે (સંસ્તુતે) સંસ્તુત હોવાથી (હોમઃ સ્વાત્) હોમ જ છે જપૃષ્ઠિકા નથી. (અનારમ્યાદ્ગ્નિસંયોગાત્) અનારમ્યાદ્ગ્નિસંયોગથીત્ અર્થાત્ સામાન્ય વિધિ હોવાથી (સ્વરેણ) બીજાઓનું (અવાચ્યવાત્) અવાચ્ય છે અર્થાત્ બીજાં કર્મોને તેમાં પ્રવેશ નથી.

ભાવાર્થ :—અપુર્ણહોમની ઇષ્ટિ તરીકે સ્તુતિ કરી છે મટે તેને જપ તરીકે માની શકાય નહિ પણ હોમ તરીકે જ રાની શકાય વળી એ વિધિ સામાન્ય વિધિ છે કારણકે કંતુના અર્ચ તરીકે નથી તેથી તેમાં આદવનોય કાપક રાષ વચન નથી, ઔતકર્મનોજ આદવનોય સાથે સંબંધ હોય છે. આ મદ્યુકો ઉક્ત હોમ આદવનોય અગ્નિમાં જ કરવો, અને તેજ કારણને લીધે અનાદિતાગ્નિઓને જ તેમાં અધિકાર છે. ॥ ૭ ॥

ઉમવોઃ વિત્યુક્તવત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ઉમવોઃ) આદિતાગ્નિ અને અનાદિતાગ્નિ બન્નેનો અધિકાર છે (વિત્યુક્તવત્) વિંકપિતૃયમ પેઠે.

ભાવાર્થ :—જેમ પિટૃપતૃય આદિતાગ્નિ અને અનાદિતાગ્નિ બન્ને કરી શકે છે તેમ અપુર્ણહોમ પણ બન્ને કરી શકે છે. આ પણ પૂર્વપક્ષનું જ સ્વરૂપ છે ॥ ૮ ॥

નિર્દેશો યાઽનાદિતાગ્નેરનારમ્યાદ્ગ્નિસંયોગાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અનાદિતાગ્નેઃ નિર્દેશઃ) અનાદિતાગ્નિનો નિર્દેશ હોવાથી બન્નેનો અધિકાર નથી (અનારમ્યાદ્ગ્નિસંયોગાત્) સામાન્ય વિધિના સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત હોમ અનારમ્યાદ્ગ્નિસંયોગે સામાન્ય વિધિ છે અને તેની સાથે અનાદિતાગ્નિપદનો સંબંધ પણ જે અનાદિતાગ્નિ હોય તેનો જ અધિકાર છે. ॥ ૯ ॥

વિત્યુક્તે સંયુક્તસ્ય પુનર્વચનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(વિત્યુક્તે) પિતૃયમમાં (સંયુક્તસ્ય) સંયુક્ત ધરેણું આદિતાગ્નિપદ (પુનર્વચનમ્) પુનર્વચન છે.

ભાવાર્થ :—પિંડપિતૃશ્રમાં તો અનાદિતાગ્નિને ઔપાસનમાં શ્રવણના ધર્મો અને હોમનું અગ્ર વિધાન છે માટે તેમાં તો જાનેતો અધિકાર હોવો જરૂર છે પણ ચતુર્હોત્ત્વહોમમાં એવું વિધાન નથી, માટે એ ચતુર્હોત્ત્વહોમમાં તો અનાદિતાગ્નિનો જ અધિકાર છે. ॥ ૧૦ ॥

અનાદિતા અગ્નિઓમાં ઉપનયન-હોમો થઈ શકે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ ઉપનયન્નાદધીત હોમસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ઉપનયન) ઉપનયન કરનારે (આદધીત) અન્ન-આધાન કરવું જોઈએ (હોમસંયોગાત્) હોમનો સંબંધ હંદરાયો.

ભાવાર્થ :—જો પોતાને ઉપનયન સંસ્કાર કરવા હ'ક છે તેણે અન્ન-આધાન કરવું જોઈએ. કારણ કે જુહોતિ આદિપદ્યો સિદ્ધ થાય છે કે તેણે કેટલાક મંત્રો હારા હોમ કરવાનો હોય છે. આ હોમ અન્ન-આધાન કર્યા વગર સંભવિત નથી, આદ્યવનીવ અગ્નિમાં જ હોમ થવો જોઈએ. લૌકિક અગ્નિમાં નહિ. આપું પૂર્વપક્ષનું મંત્રવું છે. ॥ ૧૧ ॥

(સહાંત સૂત્ર સ્વપત્તોશ્ચિત્ત્વલૌકિકે વા વિપાકર્માનુપૂર્વત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (વિપાકર્માનુપૂર્વત્વાત્) વિદ્યા અને ઉપનયન રૂપ કર્મ પછી જ આધાન થઈ શકે છે. હોવાથી (સ્વપત્તોશ્ચિત્ત્વ) વિપાકરણપતિની ઇચ્છાની જેઠે (લૌકિકે) લૌકિક અગ્નિમાં જ હોમ કરવો.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ ઉપનયન સંસ્કાર કરે અને પછી વિદ્યા અર્થાત્ વેદ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે ત્યાર પછી જ અન્ન-આધાન થઈ શકે, તે પહેલાં નહિ. માટે જેમ વિપાકરણપતિની ઇચ્છા લૌકિક અગ્નિમાં થાય છે તેમ ઉપનયનને લગતા હોમો લૌકિક અગ્નિમાં જ કરવા. આદિતાગ્નિમાં નહિ. ॥ ૧૨ ॥

આધાનમ્ ॥ માર્વાસંયુક્તમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આધાનમ્) અન્ન-આધાન (માર્વાસંયુક્તમ્) બાપાં સાથે હોય તો જ થઈ શકે.

ભાવાર્થ :—જો ભણ્યા સાથે હોય તો જ અન્ન-આધાન થઈ શકે, ઉપનયન સંસ્કાર કરનારને બાપો દેશી નથી માટે ॥ અન્ન-આધાન ન કરી શકે ॥ ૧૩ ॥

અકર્મ ચોર્ધ્વમાધાનાત્તત્સમવાયો હિ કર્મેભિઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને જો ઉપનયન કરવા પહેલાં આધાનને માટે બાપો કરે તો (અકર્મ) આધાન કર્યા પછી પરિણીત કરવામાં આવતી બાપો સાથે (અકર્મ) વેદિક કર્મ થઈ શકી નહિ (હિ) કારણ કે (કર્મેભિઃ સમવાયઃ) વેદિક કર્મનો સંબંધ પૂર્વબાપો સાથે જ થયેલો હોય છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક એવી સંજ્ઞા કરે છે કે અજ્યાધાન કરવા માટે જ ઉપનયન પહેલાં એક ભાષા કરવી અને વેદ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યા પછી અને સમાવર્તન સંસ્કાર પાત્રી બીજી ભાષા કરવી, એટલે પહેલી ભાષા આધાન રૂપ વૈદિક કર્મને માટે અને બીજી ભાષા પુનાદિ સંતાનને માટે આમ બે ભાષા કરે તેા આદિત અગ્નિમાં હોમ કરવામાં કરો વધે આવતો નથી. ॥ ૧૪ ॥

આદ્યદિતિ ચેત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(આદ્યત્) પિતૃયમ પેઠે (કૃતિ ચેત) એ એમ કહેવામાં આવે તેા

ભાવાર્થ :—પિતૃયમ એમ આદિત અગ્નિમાં તથા અનાદિત અગ્નિમાં કરવામાં આવે છે તેમ ઉપનયન હોયો પશુ જન્મે અગ્નિમાં કરવામાં આવે તેા ? આનો ઉત્તર આગળના સંકર્ષમાં છે. ॥ ૧૫ ॥

ન શ્રુતિ પ્રતિષેધાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શ્રુતિપ્રતિષેધત) શ્રુતિથી પ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કાલ્પા સદ્ગતે અથા વિધાભ્યાસ કરી આત્મક થયા પછી ઉદાહ અર્થાત્ ધ્યન કરવાં. આથી રૂપૃથ થાય છે કે ઉપનયનને માટે દાનક્રિયાની જરૂર નથી અને ઉપનયન હોમ અર્થરૂપે અગ્નિમાં કરવો. ॥ ૧૬ ॥

સર્વાર્થવાચ પુત્રાર્થો ન પ્રયોજયેત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (સર્વાર્થવાચ) એવું અર્થ માટે હોવાથી (પુત્રાર્થ) પુત્રને માટે બીજી રીતિમાં (ન પ્રયોજયેત) કરવી નહિ.

ભાવાર્થ :—‘ ધર્મે ધર્મે ’ ન કામે ન નાતિવરિતવ્યા ‘ ધર્મ’ અર્થ અને કામને માટે એક જ ભાષા હોય છે, માટે પુત્રને માટે બીજી ભાષા કરવી એ અસાધ્ય છે. સમાવર્તન પછી ને દારસ મંદ હોય છે તેનાથી જ ધર્મ અર્થ અને કામનો સિદ્ધિ કરવી. ॥ ૧૭ ॥

સોમપાનાત્ત પ્રાપ્ત્વં દ્વિતીયસ્ય તસ્માદુપચરેદ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ત્ત) પશુ (સોમપાનાત્) સોમપાનના અર્થવાદ્યો (દ્વિતીયસ્ય) બીજા દ્વાકર્મનું (પ્રાપ્ત્વં) પ્રાપ્ત થાય છે (તસ્માત્) માટે (ઉપચરેદ્) બીજી ભાષા કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—સોમને ન દ્વિતીય જગમન્યુલ્લેખે સોમપાન કરનાર બીજી સ્ત્રી ન કરે. આ અર્થવાદ્યો એક સ્વયમ થાય છે કે સોમપાન ન કરનાર બીજી સ્ત્રી કરી રહે છે. આ સ્વયમ બીજી સ્ત્રી કરવાને પ્રત્યેક છે પશુ અર્થવાદ્યો ન કંઈ વિધાન સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી. અર્થવાદ્યો મોટા વિધિ સાથે સંબંધ જતાવવા જોઈએ તેા અર્થવાદ્યો નિંદા અથવા પ્રશંસા માટે ઉપયોગ છે પશુ તે સંબંધ જતાવવામાં આવ્યો નથી, માટે બીજી સ્ત્રી કરવામાં મોટા પ્રયત્ન શરૂ નથી. વિદ્યાપ્રાપ્તિ પછી જ દારસમંદ કરવો. ઉપનયન પહેલાં દારસમંદ ન કરવો અને ઉપનયન હોમ અનાદિત અગ્નિ માં કરવો એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૮ ॥

પિતૃવહે તુ દર્શનાત્પ્રાગાધાનાત્પ્રતીયેત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પિતૃવહે તુ) પિતૃવચનાં તે (દર્શનાત) વાક્ય મળતું હોવાથી (પ્રાગાધાના-ત્પ્રાક્ પ્રતીયેત) આધાન પહેલાં પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—પિતૃવચનાં તે વચન મળવાથી આહિતાગ્નિમાં અને અનાહિતાગ્નિમાં હોમ થઇ શકે પણ ઉપનયન પહેલાં અગ્ન્યાધાન કરવું એવું કૌંઘ વચન ન મળવાથી લૌકિક અગ્નિમાંજ ઉપનયન હોમ કરવો. ॥ ૧૯ ॥

‘અનાહિતાગ્નિમાં સ્થપતીષ્ટિ કરવી’ એ અધિકરણના સૂત્રે સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સ્થપતીષ્ટિઃ પ્રયોજ્યદગ્ધાધેયં પ્રયોજયેત્તાદર્થ્યાપવૃજ્યેત ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(સ્થપતીષ્ટિઃ) સ્થપતિ ઇષ્ટિ (પ્રયોજ્યદગ્ધ) પ્રયાજનેતી પેઠે (અગ્ન્યાધેયમ્) સંસ્કૃતિ આગ્નિમાં (પ્રયોજયેત) કરવી જોઈએ. (તાદર્થ્યાપવૃજ્યેત) ઇષ્ટિ માથને માટે અગ્નિનેા ઉત્સર્ગ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—નિષાદસ્પર્શિત માજ્ઞેન્ એ વાક્યથી સ્થપતિઠાતું કે જે ઇષ્ટિ કરતી વ્યતરીકે પ્રતીત થાય છે, તે ઇષ્ટિ સંસ્કૃત અગ્નિમાં કરવી જોઈએ અર્થાત્ આહવનીય અગ્નિમાં કરવી જોઈએ. જેવી રીતે અશ્વન પ્રવાગે કરવા પડે છે તેવી રીતે સ્થપતિને અશ્વત અગ્ન્યાધાન પણ માનવું જોઈએ, ભાવાર્થ એ છે કે સ્થપતિએ આહવનીય-અગ્નિમાં ઇષ્ટિ કરવી એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ ઘા લૌકિકેઽમૌ સ્વાધાધાનસ્યાસંયજોષત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ઘા) આ બન્ને શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (લૌકિકે ઇમૌ) લૌકિક અગ્નિમાં (સ્માત્) ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. (આધાનસ્ય અસંયજોષત્વાત્) આધાન સંવંતું અંગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્થપતિની ઇષ્ટિ લૌકિક અગ્નિમાં કરવી જોઈએ. સર્વપુરુષઠાતું વચનુ અગ્નિ આધાન બની શકતું નથી. આધાનઃતપિ વાક્યના નેવલિ કરતું અવલ છે. એટલે જે નેવલિ કરે હોય તેણે જ સંસ્કૃતાગ્નિમાં ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. સ્થપતિની ગણતરી નેવલિ કરનાં નથી માટે તેણે લૌકિક અગ્નિમાં ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

અવકીર્ણિ પરવણુધાન અનાહિતાગ્નિમાં થવું જોઈએ
એ અધિકરણ સમજાવે છે.

અવકીર્ણિ-પણુઃ તદ્દધાધાનસ્યાપ્રાપ્તકાલત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ષ) અને (અવકીર્ણિ-પણુઃ) અવકીર્ણિ અહ્યારી અર્થાત્ જેનું અભિ-ચક્ષત બદ થયું હોય તેણે પણ દાનમાં આપવાનું અને તદર્થે ઇષ્ટિપણુ કરવું હોય છે. (તદત્) તેની પેઠે (આધાનસ્ય અપ્રાપ્તકાલત્વાત્) આધાન પ્રાપ્ત થોઈ નથી.

ભાવાર્થ :—જે પ્રજાચારી, હોષ પ્રજાચારીમતનો નાશ કરે છે તે અપ્રાણી દેવાન છે. એવા અવધૂર્ણ પણ અવધૂર્ણ નેર્જાત ગદ્યમાલમેત આ વાક્યનો ઇષ્ટ પ્રાપ્ત છે. એ ઇષ્ટ તેજે રચયિતૃત્વ ઇષ્ટ પેઠે લૌકિક અગ્નિમાં કરવી જોઈએ. આદ્યવર્ણ્ય અગ્નિમાં નહિ, કારણ કે પ્રજાચારીને અગ્નિમાધાન હોય નથી. એ તો વિવાદ સમયે જ અગ્નિમાધાન કરે છે. માટે અપ્રાણી પ્રજાચારીએ લૌકિક અગ્નિમાં ઇષ્ટ કરવી જોઈએ, આ ઇષ્ટ પ્રાવશિતૃત્વ હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ દેવકર્મો દેવગનાદિ કાળમાં કર્તવ્ય હોય છે ’
એ અધિકરણ સંબધી સૂત્રો.

લગ્નગદ્યપૂર્વેવક્ષાદઃ પુણ્યાદેષુ દેવાનિ રમૃતિરુપાન્યર્થદર્શનાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(દેવાનિ) હોમ આદિ દેવ કર્મ (લગ્નગદ્યપૂર્વેવક્ષાદઃ પુણ્યાદેષુ) ઉત્તમપણ, શુદ્ધપણ, દિવસ આદિ વિવિધ દિવસમાં કર્તવ્ય છે (રમૃતિરુપાન્યર્થદર્શનાત્) રમૃતિ આદિ ધર્મગ્રંથોમાં એવા ઉલ્લેખ જોવાથી.

ભાવાર્થ :—લગ્નગદ્ય સોલ આદિ જે દેવ કર્મ હોય છે તે ઉત્તરપણ, શુદ્ધપણ, દિવસ આદિ વિવિધ સમયમાં કરવા જોઈએ, અર્થાત્ ઉક્ત સમયમાં જે તિથિ અત્યુદય અને યજમાનને શાંતિ અને આનંદપ્રદ થાગે તે તિથિમાં કરવા. ॥ ૨૩ ॥

ગૃહમિ ચ કર્મસાકસ્યમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગૃહમિ) દિવસમાં (કર્મસાકસ્યમ્) સર્વ કર્મ કરવાં.

ભાવાર્થ :—ઉપર કહેલામાં આવેલાં જ્યાં જ દેવ કર્મ દિવસમાં જ કરવાં જોઈએ. શાંતિ નહિ. ॥ ૨૪ ॥

પિતૃકર્મ અપરપક્ષાદિમાં કર્તવ્ય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

જતેરેષુ ચ પિતૃયાનિ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જતેરેષુ) બધા સમયમાં (પિતૃયાનિ) પિતૃ કર્મ કરવાં.

ભાવાર્થ :—દિશ્વિજ્ઞાન અને અપરપક્ષ આદિ કાળમાં પિતૃકર્મ કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

અયોતિષ્ઠોમાંગ વાચ્યના કંથનું નિત્યતાધિકરણ

યાજ્ઞાકયળમવિયમોને લોકવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અયોતિષ્ઠોમાંગ) વિષયમાન ન હોય તો (યાજ્ઞાકયળમ્) વાચ્યના અને કંથનું (લોકવત્) વ્યવહારમાં જેમ જાને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—લોકવ્યવહારમાં જે વસ્તુ પોતાની પાસે ન હોય અને તેની જરૂર હોય તે જ વસ્તુ વાચ્યના કરવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે અયોતિષ્ઠોમાંગ જે વિધાન છે કે દ્રાવણનો

વી સિતો યતિ વન્વોત ગાર રત્નરૂપી દીક્ષા પામે તે ભૂતિ માગવી જોઈએ અણગ્યા પિત્તાશ્વા સોમ ક્રીણતિ લાસ અને પીઞ્ણી આખ્યાણી ગાય આપી સોમને ખરી વેા આ લિક્ષા અને સોમ ક્રય ને પોતા પાસે સોમ ન હોય તો કરવા આવુ પૂર્વપક્ષનુ મતભય છે જો અપેક્ષિત વરણ અને સોમ પેતા પાસે હોય તો લિક્ષા અને સોમકન નહીં થઈ જાય છે ॥ ૨૬ ॥

નિયત વાર્યવત્વાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયતમ્) નિયમથી તે કર્મો કરવા (અર્થવત્વાત્) ઉક્ત કર્મ જ્યોતિષ્ટોમપ્રયુક્ત હોવાથી

આવાર્થ :—જેવનાં બંને કર્મ જ્યોતિષ્ટોમના અગ હોવાથી અપેક્ષિત દ્રવ્ય પોતા પાસે હોય તથા સોમ પણ હોય નેા પણ કરવા જોઈએ, કરણ કે તેમ દ્વવામાં અર્થવતા છે અર્થાત્ શાસ્ત્ર અથ વત્ત યાય છે ॥ ૨૭ ॥

જ્યોતિષ્ટોમમાં પચોમન આદિપણ નિત્ય હોય છે
અ અધિકરણને સમજાવે છે.

તથા મૈક્ષપ્રેવાહ્યાદનસ જ્ઞસહોમઢેપમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તેજ પ્રમણે (મૈક્ષપ્રેવાહ્યાદનસ જ્ઞસહોમઢેપમ્) લૈક્ષ, પ્રેા, આગ્રહાદન, સંઘમ હોમ, દ્રેષ પણ કરવાં

આનાર્થ :—દૂધ પીને રરેણુ વગેરે જે કંઈ શાસ્ત્રમાં કર્તવ્ય તરીકે જે તે આર્પવાક્ય દ્વારા યતાવવામાં આવ્યા છે તે તે બધાં ત તે શાસ્ત્રીય વચન પ્રમાણે કરવાં જોઈએ આ સંબધમાં વિશેષ જ્ઞાતાવાળાઓએ યામતજાખ્ય આદિ ગ્રંથો જોવા ॥ ૨૮ ॥

અપરેશને યત નિધમથી કર્તવ્ય નથી એ અધિકરણ સમજાવે છે. "

અનર્થકં ત્વતિયં સ્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અનર્થકમ્) બર્થ યાય છે (તુ) મારે (અનિયમ્) અનિત્ય (સ્વાત્) છે

આવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં ઉત્તેજ છે કે મધ્યદિને શપરણને વા મત વ્રતયતિ બપોરે અથવા રાત્રિના પાહલા ભાગમાં વ્રત બોજન કરવું આ નિયમ તરીકે ન સમજવું જે સમયે પોતાને એમ લાગે કે આ વખતે દૂધપાન કરવાથી મને સારી રીતે પચી જશે તે જ વખતે મતાર્થ દૂધ પાન આદિ કરવું અજીજ્ય યાય એવા કાળમાં વ્રતબોજન કરવું નહિ માટે વ્રત-બોજનને કાળ અનિયત છે ॥ ૨૯ ॥

' હાગમાં જ અગ્નીવેામીલ પશુતા છે. ' એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પશુવોદનાયામનિયમાઽવિશેષાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુવોદનાયમ્) પશુ પિધાવમાં (અનિયમ) નિયમ નથી (અવિશેષાત્) વિશે ન હોવાથી

ભાવાર્થ :—અમીપોમીય પશુમાલમેળ આ વાક્યમાં પશુનું દાન કરવા ને ગતાબ્દુ' છે તે ઠાણ ખાસ પશુ માટે નથી કારણકે પશુ સામાન્યનો જ નિર્દેશ છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

છાગો વા મન્ત્રવર્ણનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (છાગઃ) છાગનું દાન કરવું (મન્ત્રવર્ણનાત્) મંત્રમાં વર્ણન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—છાગનું જ દાન કરવું જોઈએ અને તે પશુનું નહિ કારણ કે મંત્રમાં છાગનું જ વર્ણન છે.

ન ચોદનાવિરોધાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ચોદનાવિરોધાત્) ત્રિવિ વાક્ય જાણે વિરોધ આવવાથી.

ભાવાર્થ :—જે મંત્રમાં વર્ણન કરવામાં આબુ' છે તે ઠાણ વિધિ વાક્ય નથી, મંત્ર કરતાં ત્રિવિ વાક્ય પ્રજ્ઞા હોય છે માટે વિધિ વાક્ય પ્રજ્ઞાએ પશુ સામાન્યનું દાન હેતુ' જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

આર્ષેયવદિતિ છેન્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(આર્ષેયવત્) આર્ષેય જુળીતે આ વાક્યમાં જેમ તથા અર્પિતું વરણ થાય છે. તેમ (હિતિ વેત) જો એમ માનવામાં આવે તે ! ઉત્તર આચળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—આર્ષેય જુળીતે આ વાક્યમાં અર્પિત વરણ કરવા કહ્યું છે પણ કેટલા ? એ કહ્યું નથી છતાં તથા જ સંકોચ કરી વરણ કરવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણ પશુ સામાન્યમાંથી જામમાં સંકોચ કરવો. ॥ ૩૩ ॥

ન તત્ર દ્યવોદિત્તવાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તત્ર) જામમાં (દિ) નિશ્ચયાર્થક છે (દ્યવોદિત્તવાત્) વિધિનો અભાવ હોવાથી

ભાવાર્થ :—આર્ષેયજામમાં તિલ રૂપે સંકોચ કરવામાં વિધાન છે પણ પ્રકૃતમાં એકું વિધાન નથી માટે દ્યવોદિત્તમાં વિવચનતા છે. ॥ ૩૪ ॥

નિયમો ચૈકાર્ય્ય દાર્થમેદાન્નેદઃ પૃથક્ત્વેનામિધાનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયમઃ) નિયમ છે. (ચૈકાર્ય્ય) એકાર્થતા છે. (દિ) કારણ કે ત્યાં (અથમેદાત્) અર્થનો ભેદ હોય ત્યાં વિધિ અને મંત્રવર્ણનમાં (મેદઃ) ભેદ માનવો જોઈએ. (પૃથક્ત્વેન) પરસ્પર વિરોધથી (નામિધાનાત્) કથન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્યાં જામત્વ છે ત્યાં પશુત્વ છે આ પ્રમ.એ જામ અને પશુની એકતા હોવાથી મંત્રલિંગ અને વિરોધમાં ભેદ નહુદો ન જોઈએ માટે મંત્રલિંગ દુર્બલ હોવા છતાં

વિધિથી તેનો બાધ થતો નથી. દુર્બળ મંત્રલિંગ કંઈ વિધિ શબ્દના શક્યાર્થનો બાધ કરતો નથી. માટે.પશુ શબ્દથી હામત્તું મદ્યુ વપુ જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

અનિયમો ચાર્યાન્તરત્વાદન્યાત્વં વ્યતિરેક્ષાન્દમેદામ્યામ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ચાર્યાન્તરત્વાત્) બિન અર્થ હોવાથી (અન્યત્વમ્) બેઃ છે. (વ્યતિરેક્ષાન્દમેદામ્યામ્) વ્યતિરેક્ષે અને, બિનશબ્દની વાચ્યતા હોવાથી. (અનિયમઃ) નિયમ નથી.

બાવાર્થ :—હામત્તવનેા ન્યા અસાધ છે ત્યાં પશુત્ત પશુ છે, આ ઉપરથી સ્વભાવ છે કે હામ અને પશુ બન્ને શબ્દ સમાનાર્થક નથી. આ કારણથી પશુ શબ્દથી હામત્તું મદ્યુ ન થવું જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

રૂપાલ્પિક્ષાશ્ચ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(રૂપાલ્પ) રૂપથી (ચ) અને (લ્પિક્ષાત્) લિંગથી.

બાવાર્થ :—હિદ્ધ ધાતુથી અને ગમ્ ધાતુથી હામ.શબ્દ નિબ્ધન થાય છે માટે હિત્ત-ગમનોડધોર્ણિ છાળ જેની ગતિ અટકી પડી હોય તે હામ બાવા અર્થથી તો અથ પશુ 'હામ' પદવાચ્ય હોઈ શકે, માટે મંત્રવર્ણ પ્રમાણે અથપશુ લક્ષ શકાય. ॥ ૩૭ ॥

છાગે ન કર્માગ્યા રૂપાલ્પિક્ષામ્યામ્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(છાગે) હામમાં (ન કર્માગ્યા) કર્મ-આખ્યા નથી. (રૂપાલ્પિક્ષામ્યામ્) રૂપ અને લિંગથી.

બાવાર્થ :—હામ શબ્દનો 'હિત્તગમન' અર્થ કરવો એ તો અવયવાર્થ માત્ર છે. સમુદાયનો અર્થ નથી. અવયવાર્થ કરતાં સમુદાયાર્થની પ્રસિદ્ધિ હોય છે. અવયવાર્થની પ્રસિદ્ધિથી સમુદાયાર્થની પ્રસિદ્ધિને બાધ ન કરે એમ છે. માટે હામપદથી અથપશુ મદ્યુ અર્થ શકે નહિ. ॥ ૩૮ ॥

રૂપાન્યત્વાશ્ચ જાતિશબ્દઃ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(રૂપાન્યત્વાત્) રૂપબેદ હોવાથી (જાતિશબ્દઃ) જાતિવાચક શબ્દ (ન સ્યાત્) નથી.

બાવાર્થ :—કેટલાક હામ શબ્દને વયોવાચક માને છે. એ સંકોના મત પ્રમાણે વયો-વાચક માનવામાં આવે તોપણ અજપતિગત જ વય લેવું જોઈએ. એટલે હામ શબ્દ કેવળ વયોવાચક નથી કિન્તુ હામત્વવિશિષ્ટ વયનો વાચક છે. એટલે ઉક્ત પ્રકૃત વાક્યમાં પશુ પદથી હામ જ લેવો જોઈએ. છાગઃ છગઃ વર્ત્તઃ આ શબ્દ વયોવાચક છે. આ કારણથી હામ શબ્દ નિયમિત થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

વિકારો નૌસત્તિકત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ — (ન જિહ્વા) શબ્દનો અર્થ કલ્પન નથી (નૌસત્તિકત્વાત્) સ્વાભાવિક સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ :—શબ્દનો અર્થ વેદમાં કલ્પિત નથી, પણ નાપ અને નામીનો નિત્ય સંબંધ છે. એટલે જાગ શબ્દનો અર્થ સમુદાય પ્રસિદ્ધિ અર્થાત્ ભતિ જ હોવો જોઈએ અર્થાત્ જાગ શબ્દ ભતિ વાચક છે. ૧-૧-૬ સૂત્રમાં શબ્દ અને અર્થની નિત્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. ॥ ૪૦ ॥

ત નૈમિત્તિક, પશોગુણસ્યાચોદિત્તવાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ત) જાગશબ્દ (નૈમિત્તિક) કોઈ નિમિત્તને લીધે અવહારમાં પ્રચલિત નથી (પશો) પશુના (ગુણસ્વ) ગુણનું (અચોદિત્તવાત્) વિધાન ન હોવાથી

ભાવાર્થ :—જાગ શબ્દ કોઈ કિંદ આદિ નિમિત્તને લીધે પ્રચલિત નથી તેમ જાગ શબ્દ વાચ્ય અર્થનું જ્ઞાન તરીકેનું જે વિધાન છે તે પણ કોઈ નિમિત્તને લીધે વિધાન નથી. માટે સમુદાયથી જે અર્થ પ્રસિદ્ધ થાય છે તે જ જાગ શબ્દનો અર્થ સમજવો. ॥ ૪૧ ॥

જાતેર્વાં તત્પ્રાયવચનાર્થવત્ત્વોમ્યામ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(જા) નિશ્ચયાર્થક છે (જાતે) ભતિવાચક હોવાથી (તત્પ્રાયવચનાર્થ-વત્ત્વોમ્યામ્) પ્રયોગના બાદસ્થથી તથા વિધાનની અર્થવત્તા થઈ શકતી હોવાથી જાગ શબ્દ ભતિવાચક જ છે.

ભાવાર્થ :—જાગ શબ્દ ભતિવાચક જ હોવામાં પ્રયોગનું બાહુલ્ય તથા જ્ઞાનરૂપ વિધાનનું સાધક્ય કારણ રહે છે. આ કારણથી જાગ શબ્દ ભતિવાચક જ સમજવો. ॥ ૪૨ ॥

इति मीमांसागुजरभाष्ये षष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः

પ્રયાભદિ ધર્મો અપૂર્વપ્રયુક્ત છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यमेवे यथाधिकारं भावः स्यात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(મુલ્યમેવે) મુખ્ય અર્થાત્ અપૂર્વ. અપૂર્વેનો ભેદ હોવાથી (શેષાણામ્) પ્રયાભદિ જે શેષ ॥ તે (યથાધિકારમ્) પ્રકરણ પ્રમાણે (શ્રુત્, સ્ક્રુત) બંધરથા થાય છે. (શ્રુતિપ્રમાણત્વાન્) અમુક ધર્મ અમુક યાગનો શેષ છે એ કેવળ શ્રુતિગમ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ ૭ અધ્યાયમાં પ્રત્યક્ષધર્મોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને હવે જે ૭ અધ્યાય છે તેમાં આતિદેશિક ધર્મોનો વિચાર કરવામાં આવશે પ્રયાભદિ ધર્મો

દર્શપૂર્ણ માસ સમીપ પડિત છે તે શું દર્શપૂર્ણમાસ યાગને માટે જ છે કે જેટલા યાગ છે તે બધાને માટે ? આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે. અપૂર્વનો ભેદ હોવાથી પ્રયાગદિ ને પ્રકરણમાં પડિત હોય છે તેના જ શેષ ગણ્યામ છે માટે દર્શપૂર્ણમાસમાં કથંભાવરૂપ આકાશથી અન્વિત થયેલા 'પ્રયાગદિ ધર્મો દર્શપૂર્ણમાસમાં જ રહેશે, એ ધર્મો બીજા યાગમાં વિંદત તરીકે જ નહીં શકશે નહિ. ॥ ૧ ॥

હવે ઉક્ત સિદ્ધાંતમાં પૂર્વપક્ષ કરે છે.

ઉત્પલ્યર્થાવિમાગાદ્વા સત્ત્વયદેક્યધર્મ્ય સ્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ ૧:—(વા) (ઉત્પલ્યર્થા વિમાગાત્) યજ્ઞ ધાતુના અર્થનો નિભામ ને હોવાથી (સત્ત્વયદ) ગોત્વાદિ ભતિ પેઠે (દેક્યધર્મ્ય સ્વાત્) એક્યધર્મ્ય છે.

ભાવાર્થ — યાગજન્ય અપૂર્વ એક જ હોય છે તેથી યાગમાં બતાવેલા ધર્મો સર્વ યાગોને માટે છે. જેમ 'ગૌ: પદા ન દપ્તવ્યા' ગાયને યજ્ઞથી રૂપરૂં કરવે નહિ. આ ટેકાણે કોષ્ટ અમુક ગાયનો રૂપરૂં નિષિદ્ધ છે એમ નહિ પણ સર્વ ગાયોનો રૂપરૂં નિષેદ છે એમ સમજવું. કારણ કે ગોસખંડને અર્થ ગોત્વ ભતિ છે અને તે એક છે. રૂપરૂંનિષેદ સર્વ ગાયમાં અન્યથ છે તેમ યાગમાં બતાવેલા ધર્મો સર્વ યાગને લાગુ પડે છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સ્વોદનાવિશેષમાવાદ્વા તદ્ભેદાદુભ્યવતિષ્ટેરજ્ઞસેશુ ગામૂતાયાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ ૨:—(વા) અથવા (ઉત્તરો:) દર્શપૂર્ણમાસ નામ કર્મોની ઉત્પત્તિ એટલે અપૂર્વમાં (ગુણભૂતાત્) મોશુતા હોવાથી (સ્વોદનાવિશેષમાવાત્) યજ્ઞ ધાતુદિ વિધિ એકદેશરૂપ હોવાથી (તદ્ભેદાત્) અપૂર્વના ભેદ હોવાથી (અવતિષ્ટેરજ્ઞ) પ્રતિયામ અવસ્થિત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગદિરૂપ ને ધર્મો છે તે યાગમાં ને અન્વિત થાય છે તે કથલાવરૂપ આકાશથી થાય છે. જેમકે "યાગથી અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરે" અહીં એ આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે કે અપૂર્વ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું, તે ઉત્તર એ છે કે પ્રયાગદિ યાગના અંગોનું અનુક્રમ કરીને આ પ્રમાણે ને અંગોનું વિધાન કર્યું હોય તે અંગોનો તે યાગમાં જ સમાવેશ થાય છે સર્વ યાગમાં નહિ પ્રતિનિયત યાગોના અનુક્રમથી જ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એવું વિધિનું તાત્પર્ય છે. માટે પ્રયાગદિ ધર્મો દર્શપૂર્ણમાસનામક યાગના જ ધર્મો છે બીજા યાગના નહિ. ॥ ૩ ॥

સત્ત્વે લક્ષણસંયોગાત્સાર્વત્રિકં પ્રતીયેત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ ૩:—(સત્ત્વે) ગોત્વક્રિયામાં (લક્ષણસંયોગાત્) લક્ષણધર્મ અંગિત રાધે સંબંધ હોવાથી (સર્વં ત્રિકમ્) સર્વ ગાયોમાં (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગૌ: પદા ન દપ્તવ્યા આ વાક્યમાં ગોપદથી નિષિદ્ધ ગાયોની ને પ્રતીતિ થાય છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે. ગૌ શબ્દનો અર્થ ગોત્વરૂપ ભતિ છે અને તે નિષિદ્ધ ગોસખંડ એક જ છે. હવે ગોત્વ સાથે પાદનો રૂપરૂં થઈ શકે નહિ, માટે ગોત્વસંબંધી ગોવ્યક્રિયા

ગોપદ વાચ્ય છે આપું હેઠણાવૃત્તિથી સ્વીકાર્યા આવે છે. આ પ્રશ્નને ઓત્તરના સંબંધ સર્વ ગોભ્યક્રિત સાથે હોવાથી નિખિલ ગાય સાથે પાદરપદો નિષિદ્ધ થાય છે. પણ અહીં તો યાગ તો ગૌણ છે અને યાગ જન્ય અપૂર્વ, મુખ્ય છે. માટે યાગમાં જતાવેલા ધર્મો અપૂર્વને માટે હોય છે. તેથી પ્રમાણદિ જ્યાં યાગને લીધે પ્રયુક્ત નથી પણ વિશિષ્ટ અપૂર્વને લીધે પ્રયુક્ત છે. અર્થાત્ યાગ કરવો છે માટે પ્રમાણદિ અગોચરિત નથી પણ વિશિષ્ટ અપૂર્વ ઉપન કરવું છે માટે પ્રમાણદિ ધર્મો નિહિત છે. તેથી સર્વયાગો સાથે પ્રમાણદિ ધર્મેનિ સંબંધ નથી. ॥ ૪ ॥

ફરીથી પૂર્વપક્ષનું ઉત્થાન થાય છે.

અવિમાણતુ નૈષ્ઠં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(૫) પણ (અવિમાણતુ) યાગ સાથે કારણ તરીકે સંયુક્ત હોવાથી (ઇવ ન સ્યાત્) એ પ્રમાણે નથી.

સાધાર્થ :—પ્રમાણદિ અગોત્રો સંબંધ યાગ સાથે છે એ તો પ્રત્યક્ષ છે. દ્રવ્ય, દેવતા, મંત્ર અને અગ્નિ એ યાગનાં કારણ છે એ તો પ્રત્યક્ષરૂપે જાણી શકાય છે. અને અપૂર્વનાં એ કારણ છે એ તો અનુમાનથી જાણી શકાય છે કારણ કે અપૂર્વ કોઈ પ્રત્યક્ષબ્યક્રિત નથી. આ કારણથી અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ જળવાનું હોય છે. માટે યાગપ્રયુક્ત પ્રમાણદિ ધર્મો છે અને તેના સંબંધ સર્વયાગો સાથે ઉપર જતાવેની કુત્રિયો સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૫ ॥

દ્વયર્થં ચ વિપ્રતિપિદ્યત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(૬) અને (દ્વયર્થ) એ અર્થો માનવા (વિપ્રતિપિદ્યત્) અન્યાય છે.

સાધાર્થ :—એ દર્શપૂર્ણમાસને માટે જ પ્રમાણદિ હોય તો સૌર્ગયાગમાં પ્રમાણ ન હોવાને કારણે પ્રયજે પ્રયજે કુળલં શુદોતિ આ એક જ વાક્યથી યાગને ઉદ્દેશીને પ્રમાણનું વિધાન કરવું જોઈએ અને પ્રમાણને ઉદ્દેશીને, કુલ્યથતું વિધાન કરવું જોઈએ આવી રીતે એક જ વાક્યના એ અર્થો માનવા એ અન્યાય છે. માટે પ્રમાણદિ સર્વ યાગોના ધર્મો છે એમ માનવું જોઈએ ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષનું સૂત્ર ઉત્પત્તી વિષ્વમાવાદા જોદનાયા પ્રવૃત્તિઃ સ્વાત્તતઃ
કર્મનૈદઃ સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(૭) અથવા (જોદનાયા)^૧ અપૂર્વમાં (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રમાણદિ ધર્મોની પ્રવૃત્તિ છે. (ઉત્પત્તી) યાગમાં (વિષ્વમાવાદ) ધર્મોની વિધિ ન હોવાથી (તતઃ) તેથી (કર્મનૈદઃ) અપૂર્વનો અર્થોત્પાદન અર્થને બેદ છે.

સાધાર્થ :—અપૂર્વને માટે જ પ્રમાણદિ ધર્મોનું પ્રવર્તન છે. યાગને ખાતર જ પ્રમાણદિ ધર્મોનું વિધાન નથી તેથી અપૂર્વનો ભેદ છે. કારણ કે અપૂર્વ જ દેશવત છે. યાગમાં પ્રમાણનું માત્ર અવશ્ય થાય છે અને યાગમાં તેનું અનુદાન પણ થાય છે એટલા

ખાતર તે યાગને માટે જ છે, એમ કહી શકાય નહિ. જેમ કપડા ઉપર રંગ ચઢાવવામાં આવે છે તે કપડાને માટે નથી તથા તે રંગનો પ્રયોગ પણ કપડામાં જ થાય છે તેટલાથી તે કપડા માટે માગી શકાય નહિ પણ એ કપડાનો ઉપયોગ કરનાર સૌ અથવા પુરુષને માટે તે રંગ છે, તેમ યાગમાં થતા પ્રયાગનહિ ધર્મો યાગ માટે નહિ પણ તદ્દન અપૂર્વ માટે જ છે. ॥ ૭ ॥

આરોપ સૂત્ર **યદિ યાગ્યમિધાનવ સામાન્યાત સર્વધર્મઃ સ્વાત ॥ ૮ ॥**

પદાર્થ :—(યદિ વા) અથવા (અમિધાનવ) સર્વધર્મોનું ફળ અપૂર્વ એ નામ (સામાન્યાત) સમાન હોવાથી (સર્વધર્મ) ધર્મો પણ સમાન (સ્વાત) હોવા બોધાયે.

ભાવાર્થ :—સર્વધર્મોનું પ્રયોગક અપૂર્વ છે અને તે સર્વધર્મોનું સમાન જ છે એટલે કે પ્રયાગાદિ ધર્મજન્ય જે જે વ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે તેનું અપૂર્વ એનું સામાન્ય નામ છે. તે જ પ્રમાણે ધર્મો પણ મર્વ અપૂર્વ પ્રત્યે સમાન જ હોવા બોધાયે. યથા વાર્હકોઽતિપિરમ્ભઃ ચવાકમસ્તે પ્રતિગામ્યે દ્યુરુરતે ચો ચો વાહીકસ્તસ્ય તસ્ય ચવામ ક્રિયતે એવમ્ દ્યુરુરતે એકસ્ય અપૂર્વસ્ય ચે ધર્માઃ ધ્રુવાઃ સુઃ સર્વાર્વાણા અવિનુદન્તિ ॥ ઇતિ શામરજાબ્ય. જેમઃ—વાહીક (રખારી, ઠારવાક) અતિથિ આપ્યો છે તેને જવનો ખોરાક આપવો. જે જે વાહીક આવે તે બધાને માટે જવનો ખોરાક એક સરખો જ હોય છે તેમ અહીં પણ જેટલાં અપૂર્વો હોય તે બધાના ધર્મ એક સરખા જ હોવા બોધાયે. આ કારણથી પ્રયાગાદિ ધર્મો સર્વ અપૂર્વો પ્રત્યે સમાન જ હોવા બોધાયે. એટલે સર્વયાગોમાં ઉક્ત ધર્મો કરવા જ બોધાયે ॥ ૮ ॥

આરોપ નિરાકરણ સૂત્ર.

અર્થસ્ય ત્વચિમ્બતત્વાતથા સ્વાદમિધાનેષુ પૂર્વત્વાત્પ્રયોગસ્ય કર્મણઃ

શબ્દમાવ્યત્વાદ્ વિમાગાન્લેપાનામશ્વલિઃ સ્વાત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ય) પણ (અર્થસ્ય) વાહીકદેશ સજ્જનો (અચિમ્બતત્વાત્) નિમ્નત હોવાથી (તથા સ્વાત) તે પ્રમાણે થાય છે (અમિધાનેષુ) અપૂર્વરૂપ નામોમાં (પ્રયોગસ્ય) ઉક્ત વાક્ય પ્રયોગ (પૂર્વત્વાત્) પ્રથમ પણ અનેકવાર થયેયો હોવાથી એમ અને ॥ પણ (કર્મણ) અપૂર્વ તો (શબ્દમાવ્યત્વાદ્) વૈદિક વાક્યોથી જ ભળી શકાયું હોવાથી, બેદ છે (લેપાનામ) માટે પ્રયાગાદિની સ્વતંત્ર (અશ્વલિઃ સ્વાત) પ્રવૃત્તિ થતી નથી

ભાવાર્થ :—વાહીકનું દર્શાવ પ્રકૃત રચનમાં લાગી શકતું નથી. વાહીકને દેશ સાથે જે સંબંધ અને ॥ તે જ સમાન હોય છે જેટલા વાહીક પુરુષો અમુક દેશમાં આવે તેને જવનો ખોરાક આપવો અહીં દેશનો સંબંધ જ સમાન છે અને આ સંબંધ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જાણી શકાય છે. કારણ કે પહેલાં અર્થો વખત વાહીકો આવતા રહ્યા અને તત્તમે ચવાન્ત્ દેહિ એ વાક્ય પણ ધણી વખત સાંભળ્યા કયું આ ઉપરથી સમજનારે વ્યાપ્તિ બાધી લીધી કે આ રથાને જે જે વાહીક આવે તેને ચવાજ આપવું. પણ અહીં તો અપૂર્વ એ કાષ્ટ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ નથી એ તો માત્ર શબ્દથી જ જાણી શકાય ॥ અને શબ્દો અમુક ધર્મથી અમુક અપૂર્વ, અમુક ધર્મથી અમુક અપૂર્વ એમ ધર્મોએ જુદા અને તેના અપૂર્વો પણ જુદાજ બતાવે છે. માટે પ્રયાગાદિ

ધર્મેની સર્વ યાગોમાં પ્રકૃતિ થઈ શકતી નથી. જે યાગમાં એ પરિત હોય તે જ યાગ સાથે તેનો સંબંધ માનવો એ જ હિચિત્ત છે. ॥ ૬ ॥

સ્મૃતિરિતિ ચેન્ન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(સ્મૃતિઃ) સ્મૃતિ છે (હિતિ ચેન્ન) એ એમ કહેવામાં આવે તો, ખાતે ઉપર આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાષાર્થ :—વસ્તુ પરાસર નામક શાખાવાળા કહે છે કે જે દર્શપૂર્વ માસના જે જે ધર્મો છે તે બધા સર્વ ઇદિયા ધર્મો છે, શુ' એ સ્મૃતિનું કલ્પ અસત્ય છે ? આનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૦ ॥

પૂર્વવત્ત્વાદ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(પૂર્વવત્ત્વાદ) પૂર્વ અર્થાત પ્રકૃતિ યાગવાળાઓ આટે તે ધર્મો છે.

ભાષાર્થ :—દર્શપૂર્વ માસ યાગ પ્રકૃતિ યાગ છે આટે તેના જે જે વિરૂતિ યાગો હોય તેમાં પ્રકૃતિવદ્ વિરૂતિઃ જન્યા, એ એક યાગથી પ્રકૃતિયત ધર્મોની વિરૂતિયાગમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી અવિરૂતિરૂપ ખીજા યાગોમાં પ્રમાણરિતી પ્રાપ્તિ છે એમ ન સમજવું. મારે વસ્તુ પરાસર શાખાવાળાઓનું કલ્પ હિત મોદક વાક્યનો અનુવાદ જ છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્થસ્ય દામ્ આવ્યત્વાત્ પ્રકરણનિબંધનારુદ્ધાદેયામ્યથ માયઃ સ્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અર્થસ્ય) અંશકસાધ (દામ્ આવ્યત્વાત્) વિધિ વાક્યથી જ ભણી શકાય એમ હોવાથી (પ્રકરણનિબંધનાદ) પ્રક. સ્તુ સ થે અંશક થયેલો હોવાથી (રુદ્ધાદેયામ્યથ) અતિદેશ સાચરૂપ સ્વરૂપી જ (અમ્યથ માયઃ સ્વાત્) વિરૂતિ યાગમાં સંબંધ થઈ શકે છે.

ભાષાર્થ :—આમુક અમુક અગે અમુક યાગના છે એ તો કેવળ વિધિવાક્ય રૂપ સ્વરૂપી જ ભણી શકાય છે, આટે જે જે અગે પ્રકૃતિયાગમાં સંબંધ થયેલાં હોય છે તે અગે ખીજા યાગમાં અનુચિત થઈ શકે નહિ. આટે અતિદેશ વાક્યથી જ પ્રકૃતિના ધર્મો સૌંદ-આર્થ વિરૂતિ યાગમાં અનુચિત થઈ શકે. જે એ અતિદેશ વાક્ય ન હોય તો પ્રકૃતિના ધર્મોનું વિરૂતિ યાગોમાં પણ અનુચલ થઈ શકે નહિ આટે અતિદેશ સાચરૂપ આરભ કરેલો જોઈએ આ ભાષકરૂપમાં એ રૂપક કરી આપ્યું કે અપૂર્વને લીધે જ ધર્મોનો પ્રયોગ થાય છે. અપૂર્વો જુદાં જુદાં હોવાથી ધર્મો પણ જુદાં જુદાં જ છે, સમાન નથી. જે પ્રકૃતિના ધર્મો વિરૂતિ યાગમાં અનુચલ રૂપ હોય તો અતિદેશ સાચરૂપ તેની કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, આટે અતિદેશ સાચરૂપે પણ આરભ કરેલો જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

‘ સમાનમિતરત્ રથેન આ વાક્યથી છત્રનામક યાગમાં રથેનયાગના વિશેષ ધર્મોનો આતદેશ થાય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ મુજ. સમ્યાને પૂર્વવત્ત્વાદુત્પન્નાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(સમ્યાને) સમાનમિતરત્ રથેન એ વાક્યમાં (આધિકારઃ સ્યાત્) અનુવાદ છે. (પૂર્વવત્ત્વાદ) અર્થાતિદેશની વિરૂતિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ઇપુનામક ’ એક યાગ છે અને તે એક નિવસમાં સંપૂર્ણ થાય છે તેમાં ષ્ટલાક વિકૃતિગત ધર્મેના પાઠ કરીને પછીથી લખવામાં આવ્યું છે કે જાડીના અનુક્રાને રથેન યાગ પમાણે કરવા ઇપુ અને રથેન નામના બન્ને યાગો જ્યોતિષોમની વિકૃતિઓ છે માટે ઇપુ યાગના વિધાનો પાસે જે વૈશેષિક ધર્મો હતા તે અને ઇતર અર્થાત્ જીન ધર્મો પ્રકૃતિયાગના લેવા એવા અતિદેશ છે. પ્રકૃતિયાગના ધર્મોનો અતિદેશ હોવાથી એ અનુવાદ છે અને ઇતરપદથી પ્રકૃતિગત ધર્મો જ સમજવા. ॥ ૧૩ ॥

રથેનસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(રથેનસ્ય) રથેનયાગના ધર્મો લેવા (ફતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જે કોઇ કહે કે ‘ઇતર પદથી રથેનનામક યાગના ધર્મો લેવા’ લોકોનો ખુદીય આદિ રથેનયાગના વિશેષ ધર્મો છે તો તેના ઉત્તર અગ્રણ્ય સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૧૪ ॥

નાસ્તંનિધાનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાસ્તંનિધાનાત્) સંનિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથેનયાગમાં જ્યોતિષોમના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. રથેનયાગના જીન વધારાના વૈશેષિક ધર્મો પણ કર્તવ્ય હોય છે. આ બે પ્રકારના ધર્મોમાંથી જ્યોતિષોમના ધર્મો જ સ્વીકારવા કારણકે પ્રાકૃત ધર્મો સાથે જ સંનિધાન છે. અર્થાત્ રથેનગત પ્રાકૃતધર્મેના જ ઇપુયાગમાં અતિદેશ છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર, અપિ વા યચ્છર્વસ્વાદિતદધિકાર્યે જ્યોતિષો-

મિકાદ્વિધેસ્તદ્વાચકં સમાનં સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ॥) અથવા (અર્ણવાત્) ઉક્તવાક્યવિધાયક હોવાથી. (ફતત) ઇતર શબ્દ (અધિકાર્યે) અધિક અર્થનો વાચક છે (જ્યોતિષોમિકાત્) જ્યોતિષોમ સંબંધી ધર્મ કર્તા (તદ્વાચકમ્) અધિકાર્યનું વાચક (સમાનં સ્યાત્) સમાન પદ છે.

ભાવાર્થ :—‘ સમાનમિતરત્ રથેનેન ’ આ વાક્ય વિધાયક વાક્ય છે અને ફતરત પદનો અર્થ અધિક છે. એટલે જ્યોતિષોમયાગના જે જે ધર્મો છે તે બધા ઇપુ યાગમાં સમાન રીતે કર્તવ્ય છે અને રથેનયાગના જે લોકોહતોખુદીય-આદિ વધારે ધર્મો છે તે પણ કર્તવ્ય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ॥ યાગમાં રથેનયાગસંબંધી લોકોહતોખુદીય આદિ ધર્મનો અતિદેશ છે. ‘ ઇતર ’ શબ્દ એજ ધર્મોનો સૂચક છે. ॥ ૧૬ ॥

પ્રતદન્નાદગામિ ઇત્યાદિ વાક્યથી ખાંચકવિષેમાં અર્થવાદસહિત અંગવિધિઓનો પણ અતિદેશ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પચ્ચસચ્ચરેષ્વર્યવાદાતિદેશઃ સંનિધાનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પચ્ચસચ્ચરેષુ) પાંચ હવિષોના સચ્ચરમાં (અર્થવાદાતિદેશઃ) અર્થવાદનો જ અતિદેશ (સંનિધાનાત્) વિધિ વાક્યના શેષતથી તેનું સંનિધાન હોવાથી.

આવાર્થ :—આશુભૈરવમા વૈશ્વદેવ, વરણ પ્રધાસ, સાકમેષ અને મુનાસીરીષ નામક આ ૫૧ જે તેમાં વૈશ્વદેવ-કષ્ટિમાં હવિષોનું વિધાન છે. જામ્યમયકગ્ગલં નિર્વપતિ । સૌમ્યં ચરમ્ । સાવિત્ર દ્વાદશકપાલમ્ । સારસ્વત ચરમ્ । પૌર્ણં ચરમ્ । મારુતં સતકપાલમ્ । વૈશ્વદેવીમામિશામ્ । યાવાયુષિવ્યયેકકપાલમ્ । આ હવિષોનો પ્રાણશુદ્ધિમાં આ પ્રમાણે અર્થવાદ સમાન્નાત કર્યો છે. “ વાર્તમાનિ ચ દુર્ગાનિ દુર્ગોષિ ” આ હવિષો જનને નાશ કરનારાં છે, અંગવિધિઓનું પણ સમાન્નાત છે. જેમકે—પ્રથા સન્નદ યદિર્મંચત્તિ । પ્રથા સન્નદ દ્યવઃ । નવ પ્રયાગા દુર્યન્તે । મવાનુવાજાઃ । દેવે વરણ પ્રધાસમાં ઉપર કહેલાં હવિષોમાં આગેય આદિ પાંચ હવિષોનું વિધાન કરી તેનું પૂર્વોક્ત પ્રાણશુ વાચ્ય એ પાંચમાં અતિરેષ્ટ છે. જેમ કે દુત્તદ્વાદશાન્ત્યેક પત્ત્વ દુર્ગોષિ, તદ્વાદશાન્તિતર્ણ ઇતિ, અહીં કેવળ અર્થવાદનો અતિરેષ્ટ જ આપ્ય છે, કારણ કે, તેનો હવિષ સાથે શ્લોકપરતાવક રૂપથી અન્યથ સંબંધિત છે. અંગ વિધિઓનો તેમાં સંલગ્ન નથી ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વસ્ય ચૈકદશ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ય) સિદ્ધાંત ધ્યેય છે. (સર્વસ્ય) અર્થવાદ અને અંગ વિધિઓનો પણ અતિરેષ છે. (ચૈકદશ્યાત્) એક પ્રાણશુ વાચ્યથી જન્મેનું પ્રતિપાદન થતું હોવાથી.

આવાર્થ :—અંગ વિધિ સંકિત અને અર્થવાદ સંકિત પ્રાણશુ કાંઈનો અતિરેષ છે ‘ પ્રાણશુ ’ આ કષ્ટ અંગવિધિ અને અર્થવાદને માટે સમાન છે. ॥ ૧૮ ॥

લિજ્જદર્શનાચ્ચ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાચ્ચ) સિંગ વાચ્ય દોગથી. •

આવાર્થ :—વરણ પ્રધાસમાં ત્રિજ્જદાહુતયાઃ ત્રીણ આહુતિઓનું પરિગણન કરવામાં આગું છે આ પરિગણન અંગવિધિના અતિરેષ વગર ઉપજતું થઈ શકે નહિ, માટે અંગવિધિ-ઓનો પણ અતિરેષ છે. ॥ ૧૯ ॥

વિદિતાન્માનાત્રેતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વિદિતાન્માનાત્રેતિ) વિદિતાનું આન્નાત દોવાથી (ન ક્ષતિ ચેત્) અંગવિધિ-અતિરેષ નથી જો એમ કહેવામાં આવે તો ઉપર આગળ સમાન.

આવાર્થ :—જામિં મમ્યન્તિ । પ્રયુક્તો મવન્તિ । આ પ્રમાણે વિધાન છે, જો અતિરેષ હોય તો શરીરો આ અંગવિધિઓનું વિધાન ન જોઈએ, માટે શરીરો વિધાન દોવાથી અંગ-વિધિઓનો અતિરેષ નથી. જો એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉપર અગળના સુખમાં છે ને જુઓ ॥ ૨૦ ॥

જેતરાયંત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) વ્યર્થતા નથી. (જેતરાયંત્વાત્) અન્ન અર્થને માટે દોવાથી.

આવાર્થ :—અગિમચ્ચન આહુતિ જે શરીરો વિધાન કષ્ટ છે તે બદલ હવિષને

માટે છે. અર્થાત્ મારુતી પ્રચાપર્ણત્વાદ મારુત હવિષ્યુને માટે છે. આ કાગણુથી અર્થવાદ અને અંગવિધિ બન્નેનો અતિદેશ છે એ જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૨૧-૨૧ ॥

‘એતદ્વાદ્વણ’ ઇત્યાદિથી એકકપાલ અને એન્દ્રાગ્રમાં પણ અર્થવાદ સહિત અંગવિધિનો અતિદેશ છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

एककपालैन्द्राग्री च तद्धत् ॥ २२ ॥

પદાર્થ :—(૫) અને (તદ્દત્) તે જ પ્રમાણે (એકકપાલૈન્દ્રાગ્રી) ઇન્દ્રાગ્રિદેવતાક હવિષ્યુમાં પણ

ભાવાર્થ :—સાક્રમેધ પર્વમાં પણ ‘એતદ્વાદ્વણ એન્દ્રાગ્ર’ એન્દ્રાગ્ર એકકપાલ અગ્રી’ પણ અર્થવાદ અને અંગવિધિનો અતિદેશ છે. ॥ ૨૨ ॥

સાક્રમેધ પર્વમાં વારુણપ્રધાસિક એકકપાલનો અતિદેશ છે.
એ અધિકરણનું સૂત્ર સમજાવે છે.

एककपालानां वैश्वदेविकप्रकृतिरग्रयणे सर्वहोमापरिवृत्ति-
दर्शनाव्यभूये च सवृद्धव्यदानस्य ध्वजनात् ॥ २३ ॥

પદાર્થ :—(એકકપાલનામ્) એટલા એકકપાલોનું વિધાન છે તે બધાની (વૈશ્વદેવિક-પ્રકૃતિ) વૈશ્વદેવ એકકપાલ પ્રકૃતિ છે. (અગ્રયણે) ઘાવાપુષિવ્ય-એકકપાલમાં (સર્વહોમાપરિવ્રત્તિ-દર્શનાત્) સર્વ હોમોનો અનુવાદ હોવાથી (અવસ્થે ચ) અને વારુણ એકકપાલમાં (સવૃદ્ધ) એક વખત (દ્વયવદાનસ્ય) દ્વયવદાનનું (વ્યનાત્) વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વદેવ પર્વમાં ઘાવાપુષિવી દેવતાક એકકપાલનું વિધાન છે. વરુણ પ્રધાસમાં હરેવતાક એકકપાલનું વિધાન છે. અને સાક્રમેધીય પર્વમાં વૈશ્વકર્મગમેકકપાલમ્ એમ કહીને ‘એતદ્વાદ્વણ એકકપાલઃ’ આવું થવલું છે. આ વાક્યમાં એતદ્ વ્યવસ્થા વૈશ્વદેવિક એકકપાલનું મહત્ત્વ કરવું કે વરુણ પ્રધાસ સંબંધી એકકપાલનું મહત્ત્વ કરવું. આ સદેહમાં વધારે ધર્મે હોવાથી વૈશ્વદેવિક એક મહત્ત્વ કરવું એવો પૂર્વપક્ષ છે. તેના ઉત્તર રૂપે આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંત બતાવ્યો છે કે વારુણપ્રધાસ એકકપાલનું મહત્ત્વ કરવું એટલા એકકપાલો બનાવ્યા છે તે બધાની પ્રકૃતિ વૈશ્વદેવ એકકપાલ છે. ઘાવાપુષિવી એકકપાલમાં સર્વ હોમોનો અનુવાદ છે. વરુણેકકપાલમાં દ્વિવચતિ બે વખત અવદાન કરવું આવું વિધાન છે. બે વૈશ્વદેવિક પ્રકૃતિકર્ય હોય તો દ્વિવદાનનું ફરીયાં વિધાન બધું પડે છે. વૈશ્વદેવપર્વમાં મરેકવપાલસ્ય અવગત્ વજમાનસ્ય અવગત્ આ વાક્યથી જે નિષેધ થયો છે તેનું કિંતવ્ય પ્રકૃત વચન બાધક છે. શમીમય્યાઃ શ્રુતઃ સુચુ યમીના કાઠમંથી બનાવવી, આ વિશેષ ધર્મો વરુણપ્રધાસના છે, માટે એ ધર્મોની પ્રાપ્તિ માટે એતદ્ મહત્ત્વ એકકપાલ આ વાક્યગત એતદ્વતી વરુણ પ્રધાસ એકકપાલનું જ મહત્ત્વ કરવું, એટલે કે વરુણપ્રધાસના જે ધર્મો છે તેનો જ અતિદેશ કરવો. ॥ ૨૩ ॥

॥ इति मीमांसागुर्जरभाष्याभाष्ये सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

અથ મીમાંસાગુર્જરભાવામાન્યે સત્તમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ

‘રથન્તર’ આદિ શબ્દનો અર્થ ગાનવિશેષ છે એ અધિકરણનાં
સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ. — સામ્નોઽમિમાનશબ્દેન પ્રવૃત્તિઃ સ્વાગચાદિષ્ટમ્ ॥ ૧ ॥

૧૬૧૧ :—(સામ્નઃ) સામનાં (અમિચનશબ્દેન) વાચકે શબ્દથી રથન્તર એ આનુપૂર્વિક વડે (ચવાશિષ્ટમ્) ચક્રવર્તીની જેવું ઉપશિષ્ટ છે તેજ પ્રમાણે (પ્રાપ્તિઃ સ્વાગ) પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ કવતીયુ રથન્તર ગમ્યતીતિ ’ આ વાક્યનો એવો અર્થ છે કે અમિત્વા દ્વારા નોતુમ આ ઋચામાં ગાન વિશેષથી મવાણ સામ રથન્તર શબ્દવાચ્ય છે. એ ઋચાનું ગાન કયા નચિત્ર ભાગ્યવત્ આદિ ત્રણ મંત્રમાં કરવું આ એક અતિદેશ છે. આમાં અતિદેશ કાનો છે એ વિચારણીય છે. અહીં પૂર્વપક્ષ એવું માને છે કે કોઈને કોઈ કહે કે હું રથન્તર સામ જોતો તે ગાનશુક્ત ઋચાને જ બોલે છે, આટલું ગાનવિશિષ્ટ ઋચાનો જ અતિદેશ છે. સામ શબ્દથી પણ ઋચાવિશેષ જ સમજાય છે. શુશિષ્ય સંપ્રદાય પણ એજ પ્રમાણે આરોપે આવે છે. માટે રથન્તરનામક ગાનવિશિષ્ટ અમિ ત્વાં કદ ધત્વાદિ ઋચાનો કયા નચિત્ર આદિ કવતી ઋચામાં અતિદેશ છે. કયા નચિત્ર આદિ ત્રણ ઋચાઓ કવતી ઋચાએ કહેવાય છે. ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષને દ્વિવિત કરનારું સૂત્ર.

શબ્દેસવર્થવિધિત્વાદર્થાન્તેઽપ્રવૃત્તિઃ સ્વાગ

પૃથગ્ભાવાત કિયાયા હ્યમિસમ્બન્ધઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ઘ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષમાં દ્વિવિત જતાવે છે (શબ્દેઃ) શબ્દો વડે (અર્થવિધિત્વાદ) અર્થનું બોધન થવું હોવાથી (અર્થાન્તરે) વિના અર્થમાં શબ્દની (અપ્રવૃત્તિઃ સ્વાગ) પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ. (પૃથગ્ભાવાત) વાચ્યાર્થ લુદા લુદા હોવાથી (કિયાયાઃ) કિયાનો (ત્વિ અમિસમ્બન્ધ) તે તે અર્થ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋચાનો અતિદેશ થઈ શકે નહિ કવતી ઋચામાં અમિત્વા દિત્વાદિ ગાનવિશિષ્ટ ઋચાનો જો અતિદેશ થતો હોય તો કવતી જે અર્થ છે તે જ અમિત્વા ધત્વાદિ ઋચાએ કયિત કરવે જોઈએ પણ ત્વિ શબ્દ નથી. શબ્દો કોઈકા પોત પોતાના અર્થોના જ વાચક હોય છે. પદ શબ્દથી કોઈપણ પદ અર્થનો બોધ થઈ શકે નહિ ધત્વાર્થ અને પટાર્થમાં તથા ધત્વ અને પટ શબ્દમાં રૂપ જોડે છે. આ કારણથી એક ઋચામાં બીજી ઋચાનો અતિદેશ સંભવી શકે નહિ. ॥ ૨ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ.

સ્વાયે વા સ્વાત્પયોજનં વિચાયાસ્તદજ્ઞમાયેનોપદિદયેત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાયે) સ્વાયમાં પ્રવર્તતી અભિવર્તી ઋચા (અર્જમાનેન

અપદિરયેત્) અગ્રે તરીકે ઉપદિષ્ટ થશે (ક્રિયાયા:) એક જગ્યામાં બીજી માનવિશિષ્ટ જગ્યાનો અતિદેશ કરવાનું (પ્રયોજનમ્) ફળ અદૃષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—એક જગ્યા બીજી જગ્યાના અર્થને લાગે એવિત ન કરે પણ એક જગ્યા બીજી જગ્યાનું અંગ તો થઈ શકે, અને એક જગ્યાને બદલે બીજી જગ્યા એલવી એનું ફળ દૃષ્ટ નથી પણ અદૃષ્ટ છે, માટે જગ્યાનો જ અતિદેશ છે. ॥ ૩ ॥

શબ્દમાત્રમિતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—જો (શબ્દમાત્રમ્) કેવળ શબ્દનું જ વિધાન છે (ઇતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો અદૃષ્ટાર્થ ફલની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ જણાવ્યું હોય તો કેવળ શબ્દનું જ વિધાન કરવું એટલે કે કલ્પતી આદિ જગ્યાઓમાં રથતર શબ્દનો પ્રયોગ કરવો, રથતર શબ્દથી જ એ જગ્યાઓનો અભિલાષ કરવો, જ્યાં શબ્દમાં જ કાર્યનો સંભવ હોય ત્યાં શબ્દાર્થમાં કાર્ય માનવાની જરૂર નથી રથતર શબ્દનો જ કલ્પતી જગ્યાઓમાં પ્રયોગ થઈ શકે છે. ॥ ૪ ॥

તૌત્તિકત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તૌ) શબ્દનું વિધાન પણ થોડાં જ નથી (તૌત્તિકત્વાત્) શબ્દ અને અર્થનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથતર શબ્દથી કલ્પતી જગ્યાઓ સમજી શકાય નહિ કારણ કે રથતર શબ્દનો અર્થ એ જગ્યાઓ નથી, શબ્દ અને અર્થનો નિત્ય સંબંધ છે, માટે જો શબ્દનો જ અર્થ હોય તે જ સમજી શકાય, રથતર શબ્દ રથતર શબ્દાર્થનો વિધાયક થઈ શકે જ નહિ, કારણ કે એ વિધાન સાથે એ રથતર શબ્દનો સંબંધ નથી. ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રં ચૈવમનર્થક સ્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(શાસ્ત્રમ્) એ પ્રમાણે (શાસ્ત્રમ્) અતિદેશ શાસ્ત્ર (અનર્થક સ્વાત્) અનર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—અશક્ય અર્થ હોવાથી અતિદેશ શાસ્ત્ર આ ટેકાણે નિર્રથક થઈ પડે છે. અર્થાત્ રથતર શબ્દનો અતિદેશ ન થઈ શકતો હોવાથી કલ્પતીયુ રથતર ગાયત્રિ આ અતિદેશ શાસ્ત્ર નિર્રથક થઈ પડે છે. ॥ ૬ ॥

સ્વરસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(સ્વરસ્ય) સ્વરનું વિધાન છે (ઇતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જમિત્વા ચરુ નોત્તુમઃ ઇત્યાદિ જગ્યામાં જો સ્વર છે તે સ્વરનું વિધાન કલ્પતી જગ્યાઓમાં કરવું આ પ્રમાણે અતિદેશ માનવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૭ ॥

નાર્થમાવાચ્યુતે નં સમ્બન્ધઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અર્થમાવાચ) એ સ્વર કવેલીમાં ન હોવાથી (ધ્રુતે) ધ્રુતિને (ન સમ્બન્ધઃ) સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—અર્થ ત્વા ધ્રુવાદિ ઋચાના સ્વર કરતીમાં નથી માટે કવલીપુ રથતર ગયતિ આ વાક્યનો સંબંધ નથી. એટલે કે સ્વરવિધિમાં ઉક્ત વાક્યનું તાત્પર્ય નથી. ॥ ૮ ॥

સ્વરસ્તુત્તિપુ સ્વાન્માત્રાવર્ણાવિમક્તત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સુ) પશુ (સ્વર) સ્વર (સ્તુતિપુ) ઉક્ત થયેલા વર્ણો (સ્વા) છે. (માત્રાવર્ણાવિમક્તત્વાત્) માત્રા અને વર્ણ અલિપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્થ ત્વા શરૂ થવાને ઋચામાં જે વર્ણો અને જે માત્રા છે તે વર્ણો અને તે માત્રા કવલી ઋચાઓમાં પશુ છે. અવશ્યુદિ અક્ષરો અને હ્રસ્વ, લીધાંદિ બંને ઋચાઓમાં એક સરખા ન છે તેો પછી એક ઋચાના સ્વરનું બીજામાં વિધાન કરવું એ નિરર્થક છે. જે નિરર્થક હોય તે વિધાન ન માનવું પશુ અનુષાઠ માનવો. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે, એમ જણાય છે. ॥ ૯ ॥

લિજ્જવર્ણનાથ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિજ્જવર્ણનાથ) લિજ્જવર્ણોનું પશુ અવશ્ય થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વરસ્તુતરયો નં પરમામિ સ્તિ વિદ્યમિત્તપસ્તેષે । હ્રસ્વસ્તુતરયો નં પરમામોતિ વસ્તિઃ ઉત્તરની એ ઋચામાં સ્વરતા નથી સમજતો માટે તે સમજવા માટે વિશ્વામિત્રે પ્રયત્ન રૂપ તપ કર્યું અને વસિષ્ઠે બૃહદ્ નમનને માટે તપ કર્યું. જે સ્વરસ્તુ અને બૃહદ્ ઉત્તરની ઋચામાં ન હોત તો તેને જાણવા માટે એ બે ઋષિઓ તપ ન કરે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તરની એ ઋચાઓમાં પશુ સ્વરસ્તુ છે કવલીમાં સ્વરસ્તુનો અતિરેક છે એ તો સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

અશ્રુતેસ્તુ વિકારસ્વોત્તરાસુ યથાધૃતિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ઙ) પશુ (સ્વરસ્તુ) ઉત્તરની ઋચાઓમાં (વિકારસ્વ) નેવીન ધર્મનું વિધાન ન હોવાથી (યથાધૃતિ) સ્વાધ્યાય વખતે જે પ્રમાણે એ ઋચાઓનો પાઠ કરાય છે તે પ્રમાણે જાન વખતે કરવો.

ભાવાર્થ :—કવલી અર્થે ઋચાઓમાં સ્વાધ્યાય વખતે જેવી રીતે પાઠ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે જાન વખતે પણ કરવો. આ પ્રમાણે તો ' કવલીપુ સ્વરસ્તર ગયતિ । આ વાક્ય સ્પષ્ટ રીતે નિરર્થક જણાય છે. ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાનાં જાસામજ્ઞસ્ય ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (શબ્દનાથ) શબ્દનું (જાસામજ્ઞસ્ય) જાસામજ્ઞસ્ય છે.

ભાવાર્થ :—અનુવાદ રથંતરના ધર્મોની પ્રાપ્તિ છે. અને તે ધર્મો રથંતરે પ્રસ્તુતમાને પૃથિવી પ્યાયેત ન્યારે રથંતરે ગાવાનું સર કરે ત્યારે પૃથિવીનું ખ્યાન કરવું. આ ધર્મોની પ્રાપ્તિને માટે કરતીમાં રથંતર સાથે ગાવાનું કહ્યું છે એ એમ માનવામાં આવે નો ઉક્ત વાક્યથી જો ચક્રપાથ પ્રતીત થાય છે તે પૃથિવીના ખ્યાન રૂપે નથી. આ કારણથી કવતીપુ રથંતર ગાયતિ એ વાક્યની લક્ષણા માનવી પડે. આ અસામંજસ છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ તુ કર્મશબ્દઃ સ્યાદ્ગ્રાવોડ્યઃ પ્રસિદ્ધપ્રહણવાદિકારો-
હર્ષિચિણ્ડોડ્યૈઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) ઉપર જતાવવામાં આવેલા પૂર્વપક્ષના નિરાસને માટે આ શબ્દો છે. (કર્મશબ્દઃ) રથંતર શબ્દ ગાનરૂપ કર્મોના વાચક (સ્યાદ) છે (પ્રસિદ્ધપ્રહણત) શિદ્ધિશક્તિને ક્ષિપ્તિ (ભાવઃ શબ્દઃ) આજ અર્થ વાસ્તવિક છે. (હિ) કારણ કે (એન્મેઃ હર્ષિચિણ્ડઃ) અન્ય અવદનન-આદિ ધાત્વર્થ તુલ્ય (વિષયઃ) ગાન શબ્દનો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર શબ્દ ગાનરૂપ ક્રિયાનો વાચક છે અને તે ગાન જગ્યામાં એક જાતનો સંસ્કાર છે. રથંતર ગાનની શિદ્ધિ પણ ગાન-ક્રિયાને જ સૂચવે છે. જેમ અગ્નિહોમ એક ક્રિયા છે, તેમ ગાન પણ એક જાતની ક્રિયા છે, રથંતર ગાયતિ આ વાક્યમાં રથંતર શબ્દનો અર્થ ગાનરૂપક્રિયામાં અગ્રેષ્ઠ સંબંધથી અન્યથા પામે છે, જેમ અવદનન ક્રિયાથી એવા અને તેના ઉપરના હોતરો છૂટી પડે છે તેમ ગાન રૂપ ક્રિયાથી જગ્યાઓના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ થાય છે. માટે રથંતર ક્રોધ જગ્યાનું કે ગાન વિશિષ્ટ જગ્યાનું પણ નામ નથી પણ શુદ્ધ ગાનક્રિયાનું જ નામ છે. ॥ ૧૩ ॥

અદ્રવ્યં चापि दृश्यते ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અદ્રવ્યં ચ) અને જગ્યા-શબ્દમાં (અપિ) પણ રથંતર શબ્દનો પ્રયોગ (દ્રવ્યતે) જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—જગ્યા ન હોય તેમાં પણ રથંતર સામનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દનો અર્થ 'જગ્યા' થાય છે. માટે ગાનવિશિષ્ટ જગ્યાનો અતિરેક નથી. ॥ ૧૪ ॥

तस्य च क्रिया ग्रहणार्था नानार्येषु विरूपिस्वादर्पा

ભાસામલૌકિકો વિધાનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ચ ક્રિયા) તેની અકર્મ વખતે જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે (ગ્રહણાર્થ) અભ્યાસને માટે હોય છે. (નાનાર્યેષુ) જુદી જુદી જગ્યાઓમાં (વિરૂપિસ્વાદર્પ) ગાન પણ જુદા જુદા હોય છે. (વાસામ્ અર્થઃ) રથંતર આદિ સંસ્થાઓના અર્થ (લૌકિકઃ) અલૌકિક હોય છે. (વિધાનાત્) ગુરુતારા જ તે જાણી શકાય એમ હોનાયો.

• **જ્ઞાનાર્થ :**—જે વખતે વૈદિક ધર્મ નથી કરવાનું હોય તે વખતે જે રથંતર ગાન કરવામાં આવે છે તે તો યીજવા માટે હોય છે. જુદી જુદી ઋચાઓમાં ગાન પણ જુદાં જુદાં હોય છે અને તે ગાનને જાણનાર ગુરુહોગ જ સમજી શકાય છે. રથંતરનામક ગાનથી અમુક ઋચા ગાવી અને આવા પ્રકારની જે ગાનક્રિયા છે તેનું નામ રથંતર ગાન અર્થાત્ રથંતર સામ છે આ વિષય વિવિધ ગાનમાં નિશ્ચુત ગુરુ વગર સમજી શકાય એમ ત દોનાથી રથંતર આદિ ઇષ્ટના અર્થ અર્થોક્તિ છે અર્થાત્ જેમ આદનન ક્રિયા લોક વ્યવહારથી સમજી શકાય છે તેમ રથંતર ક્રિયા લોક વ્યવહારથી સમજી શકાતી નથી. ॥ ૧૫ ॥

તસ્મિન્ સંઘાવિશેષાઃ સ્યુર્ચિકારપૃષ્ઠપ્તવાદ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તસ્મિન્) તે ગાન ૧૫ ક્રિયામાં (ચંજવિશેષા સ્યુર્) જુદી જુદી સંઘાઓ છે. (ચિકારપૃષ્ઠપ્તવાદ) ગાનના સ્વરૂપો જુદાં જુદાં હોવાય.

ભાવાર્થ :—જેમ ભાષામાં અનેક જાતનાં ગાન હોય છે અને તેનાં જુદાં જુદાં નામ હોય છે તેમ વેદમાં પણ જુદાં જુદાં ગાન હોય છે અને તેના નામ પણ જુદાં જુદાં હોય છે કોઈ ગાનનું નામ રથંતર તો કોઈ ગાનનું નામ ' જૂદત્ ' હોય છે, જેમ લોકિક માનેમાં જુદા જુદાં રાગ અને રાગિણી હોય છે તેના નામ જુદાં જુદાં હોય છે તેમ વૈદિક સામગાન પણ સમજાવું. ॥ ૧૬ ॥

યોનિશસ્ત્રાચ્ચ તુલ્યવદિતરામિર્વિધીયન્તે ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (યોનિશસ્ત્રા) શાસ્ત્રસાધનીભૂત ઋચા (ક્ષતરમિઃ) અયોનિશસ્ત્રા સાથે (તુલ્યવદ્) સમાનતાથી (વિધીયન્તે) વર્ણિત કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર અને. જે ગાન જેમાં ગાવામાં આવે છે તે રથંતરની યોનિ અર્થાત્ કારણ તરીકે કહેવામાં આવે છે. જે ઋચામાં ચંજન થાય છે તે ઋચા યોનિશસ્ત્રા કહેવામાં આવે છે. યોનિશસ્ત્રા ઋચાઓનું અયોનિશસ્ત્રા સાથે વિધાન કરવામાં આવે છે આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રથંતર અને ઋચા બન્ને બિન્ન છે. ॥ ૧૭ ॥

અયોનીઽષ્ટાપિ દશયતેઽતથાવોનિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અયોની ષ) અને યોનિજૂત ઋચાથી વિષયમાં (અષ્ટાપિ) પચુ (અતથાવોનિ) દશયતે) અધિક અથવા ન્યૂત ઋચાવાળા સામ ગ્રંથમાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—આવગી હંદવાળી ઋચામાં જૂદત્માં આવવા આવે છે. જૂદત્ સામની યોનિ જૂત ઋચામાં જેટલા અક્ષર હોય ॥ તેના કરતાં વધારે અથવા ઓછા અક્ષરોવાળી ઋચાનાં પણ જૂદત્ સામ આદિતો અતિદેશ થાય છે આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે રથંતર-આદિ કોઈ ઋચા નથી પણ એક પ્રકારનું ગાન છે. ॥ ૧૮ ॥

પ્રકાર્યે નાસ્તિ વૈરૂપ્યમિતિ વેત ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકાર્યે) એક જ અર્થ હોવાથી (વૈરૂપ્ય નાસ્તિ) વૈરૂપ્ય નથી (વેત વેત) એ એમ કહેવામાં આવે તો ? ઉપર આગલા સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર ગાન બધું એક જ પ્રકારનું હોવાથી કાષ્ઠપદ્ય એક જગ્યામાં ગાયું એટલે બીજી જગ્યામાં પણ ગાતા આવડશે. માટે પ્રયોગ બહાર એ ગાનનો એક વખત અભ્યાસ કર્યા પછી જગ્યામાં તે ગાવાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી. જો આવી શંકા કરવામાં આવે તો ? ઉત્તર આજગના સૂત્રમાં છે ॥ ૧૯ ॥

સ્વોદ્યાન્તરેષ્વનિષ્પત્તેયં પાપાકે ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાન્તરેણ) બીજી જગ્યાઓમાં (અનિષ્પત્તેઃ) અભ્યાસ વગર સિદ્ધિ ન થવાથી (સ્વાત્) અભ્યાસ થવો જોઈએ. (યથા પાકે) જેમ પાકમાં.

ભાવાર્થ :—એક જગ્યામાં રથંતર ગાન ગાતા આવડ્યું એટલે બીજી જગ્યામાં પણ ગાતા આવડી જાય છે એમ નથી, જે પાક ક્રિયા એક છે છતાં એક ઠેકાણે પાક કરતાં આવડે એટલે બીજામાં પણ આવડી જાય છે એવું જોવામાં આવતું નથી. ચોખ્ખા રંધિતા આવડ્યા એટલે ગોળ પણ રંધિતા આવડી જાય છે એવું કયાંય પણ જોવામાં આવતું નથી. આશ્વ ઘીટ પાક ક્રિયા જુદીજુદી હોય છે તેમ એક આશ્વમાં રથંતર ગાતા આવડ્યું એટલે બીજા આશ્વમાં પણ ગાતા આવડી શક્યાં એમ મળી શકાય નહિ. પ્રતિજગ્યામાં રથંતરનો પણ આશ્વની ભિન્નતાથી ભેદ પડે છે. ॥ ૨૦ ॥

શદ્ધાનાં ચ સામગ્રસ્યન્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(શદ્ધાનામ્ વા) અને શબ્દોનું (સામગ્રસ્યન્) થવાથી પણ રમટ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો કવતી શબ્દ અને રથંતર શબ્દ આ બંને શબ્દ જગ્યાઓના વાચક હોય તો એક જગ્યા બીજી જગ્યાનું અધિકરણ થઈ શકેલું ન હોવાથી શબ્દોનું સામંજસ્ય બની શકે નહિ. માટે ' કવતી ' શબ્દ જગ્યા વાચક છે અને રથંતર શબ્દ ગાન વિશેષ વાચક ॥ ગાન ક્રિયા માનવાથી ગાનનું અધિકરણ જગ્યા થઈ શકે છે અને તેથી શબ્દોનું સામંજસ્ય પણ બની શકે છે. આ ઉપરથી રમટ થયું કે રથંતર શબ્દ ગાન વિશેષનું વાચક છે. સ્વરોદિ-વિશેષાનુપૂર્વીમાનસ્વરૂપમગ્ધકરમ્યતિરિષ્ઠં વજ્રાવં તદેવ રથંતરસંદેશાય' इति व्युत्पत्तिः स्वर-आदि विशेषना क्रमभावेन २२३५ અને જગ્યાઓના અક્ષરોથી વિગત જોવા હોય છે તેમ રથંતર શબ્દનો અર્થ છે, એમ માધવાચાર્યે પણ કહ્યું છે.

इति मीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

અથ મીમાંસાયા ગુર્જરભાવામાત્રે સદ્માધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાઠઃ

‘અગ્નિહોત્ર નામથી તેના ધર્મનો અતિદેશ છે.’ એ અધિકરણનાં મૂલો સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઉપર ક્રિયામિધાનં તદ્દુત્પાદન્યથ વિધિપ્રદેશઃ સ્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયામિધાનમ્ ઉપત્તમ્) અગ્નિહોત્ર નામક ક્રિયા છે એ આગળ નામકેય માદમાં કહેવામાં આવ્યું છે, (અન્યત્ર) યાદે બીજા સ્થાને એટલે કુંઠ પાલિનામયને (તદ્દુત્પાદન) અગ્નિહોત્ર શબ્દના અવધુર્માં (વિધિપ્રદેશઃ સ્વાત્) ધર્મનો અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—‘કુંઠપાલિનમયને’ આ પ્રમાણે વાક્ય છે. ‘અસમગ્નિહોત્રં ગૃહોતિ’ આ દેશકે અગ્નિહોત્ર પદ્યે યુ સમજડુ ? ગૃહી એવે સિદ્ધાંત કર્યો કે ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ નિમિત્ત હોમ કરવાની ક્રિયાને કહેવામાં આવે છે એવું આગળ સિદ્ધ કરી આવ્યું છે યાદે માસનિહોત્ર ગૃહોતિ આ દેશકે નિત્ય અગ્નિહોત્રના જે ધર્મ છે તે ધર્મનો ઉક્ત હોમમાં અતિદેશ છે એમ સમજવું ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષ

અપૂર્વેષાદ્વિધિ મારિત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અપૂર્વે) માસાગ્નિહોત્રમાં પણ ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ ધર્મનું જ નામ છે (મારિત્વાત્) એવું હોવાથી

ભાવાર્થ :—માસાગ્નિહોત્રમાં પણ જે ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ છે તે એક માત્ર મુખી જે હવન કરવા છે તેવું જ નામ અગ્નિહોત્ર છે જેમ નિત્ય હોમ ક્રિયાનું નામ અગ્નિહોત્ર છે તેમ માસ મુખી હોમ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેવું નામ ‘અગ્નિહોત્ર’ છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું દ્વષણ

નામનસ્વીસત્તિક્ષણાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(યુ) પણ (નામનઃ) અગ્નિ હોત્રમાં નામનો અંગેષ (સ્વીસત્તિક્ષણાત્) નિયત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નામ અને નામીનો અંગેષ નિયત હોવાથી એક શબ્દના અનેક અર્થ માનવા એ ઠીક નથી. અન્યામ્યથાનેકર્થત્વમ્. માખતક સિદ્ધ છે એમ કહેવાથી માધુવક શબ્દ સિદ્ધ સાથે અલક થઈ શકે નથી. યાદે સિદ્ધતા ધર્મનો અતિદેશ માધુવકમાં થાય છે. તેમ ઉક્ત અગ્નિહોત્રમાં પણ સમજવું. ॥ ૩ ॥

પ્રત્યક્ષાદ્ ગુણસંયોગાત્ ક્રિયામિધાનં સ્વાત્

તદમાપેઽપ્રસિદ્ધં સ્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યક્ષાત્) નેપથિક અગ્નિહોત્રમાં શ્રવણથી અગ્નિર્થોતિ જ્યોતિરિતિ. સ્વાદી એ મંત્રદિગ્ધો (ગુણસંયોગાત્) દેવતાદેય ગુણનો સંયોગ દેવાથી તદ્દપ્રખ્ય ન્યાયથી

(ક્રિયામિધાનં સ્યાત્) અગ્નિહોત્રરૂપ ક્રિયાનું નામ થાય છે. (તદમાત્રે) પણ માસાગ્નિહોત્રમાં દેવતા રૂપ ગુણનો અભાવ હોવાથી (અગ્નિહોત્રં નામ બની શકે નહીં).

ભાવાર્થ :—નિત્ય અને નિમિત્તમય હોય ક્રિયામાં એ કારણોથી અગ્નિહોત્ર નામ આપવામાં આવ્યું છે તે કારણો માસાગ્નિહોત્રમાં નથી. માસાગ્નિહોત્રમાં ગુણરૂપ દેવતાનું પ્રધાન નથી. માટે નિત્ય અગ્નિહોત્રના ધર્મોનો જ માસાગ્નિહોત્રથી અતિરેક છે, એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪ ॥

‘ પ્રાયણીય નામથી ધર્મનો અતિરેક નથી. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અપિ યા સર્વત્ર કર્મણિ ગુણાર્થેષા ધૃતિઃ સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(સર્વત્ર કર્મણિ) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ યાત્રામાં (ગુણાર્થે) ગુણ વિધિને માટે (યા) પ્રાયણીય ક્રતુમાં (ધૃતિઃ સ્યાત્) શ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :—હાલમાં પાત્રમાં પ્રથમ દિવસ એ હોય છે તેને પ્રાયણીય કહે છે. તેની વિકૃતિ એ ગયામયન યાગ છે તેમાં પણ પ્રાયણીય શબ્દ આવે છે. તેમાં પણ પ્રથમ દિવસનો જ વાચક એ શબ્દ છે, આ ઠેકાણે પ્રાયણીય શબ્દ પ્રકૃતિમત પ્રાયણીયના ધર્મનો અતિરેક બતાવતો નથી પણ બંને ઠેકાણે ગુણવિધિને માટે જ પ્રાયણીય શબ્દ છે. પ્રારમ્ભ બલતિ પ્રવતિતિં હતિ પ્રાયણીયઃ આ પ્રમાણે એની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. માટે પ્રારમ્ભરૂપ ગુણને માટે બંને ઠેકાણે પ્રાયણીય શબ્દ પ્રયોજાયેલો છે. ॥ ૫ ॥

‘ સર્વપૃષ્ઠ ’ શબ્દથી છ પૃષ્ઠોનો અતિરેક છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

વિષ્વઙ્ગિતિ સર્વપૃષ્ઠે તત્પૂર્વકત્વાજ્ઞયૈતિષ્ઠોમિકાનિ

પૃષ્ઠાનિ અસ્તિ ચ પૃષ્ઠશબ્દઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વિષ્વઙ્ગિતિ સર્વપૃષ્ઠે) વિષ્વઙ્ગિત સર્વપૃષ્ઠ ઉગ્રહત વાક્યમાં (ઐતિષ્ઠોમિકાનિ પૃષ્ઠાનિ) ન્યોતિષ્ઠોમમત એ પૃષ્ઠો કલ્યાં છે તેનો જ અનુવાદ છે. (તત્પૂર્વકત્વા) કારણુ ન્યોતિષ્ઠોમથી વિકૃતિ વિશ્વાજ્ઞત યાગ છે. (અસ્તિ ચ પૃષ્ઠશબ્દઃ) માહેન્દ્રાદિ ચાર સ્તોત્રોમાં પૃષ્ઠ શબ્દ પ્રયોગ્યો ॥

ભાવાર્થ :—વિષ્વઙ્ગિત સર્વપૃષ્ઠોક્તિયાનો મતિ આ ઠેકાણે સર્વપૃષ્ઠ શબ્દ અનુવાદ બજાવે છે કે વિધિને જણાવે છે તે આ પૂર્વપદાનું કથન છે કે વિષ્વઙ્ગિત સર્વપૃષ્ઠ યાગ ન્યોતિષ્ઠોમ યાગની વિકૃતિ છે માટે પ્રકૃતિમત સર્વપૃષ્ઠનો અનુવાદ છે. ન્યોતિષ્ઠોમમાં પણ માહેન્દ્રાદિ ચાર સ્તોત્રોમાં પૃષ્ઠ શબ્દ વપરાયો છે, એક જ સૂક્તમાં ને ત્રણ ગ્રન્થાઓ છે તેને આલેખીકત રીતિનો અત્તસંજ્ઞામાં અભ્યાસ કરવો એટલે સ્પષ્ટરૂપે સ્પષ્ટ થશે. માટે ચારદશ પૃષ્ઠાનિ એ અનુવાદ છે. સ્તોત્રોમાં જ પૃષ્ઠ શબ્દનો બ્યવહાર થયો છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પદ્ધાદ્યા તથ ચોદના ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તા) અથવા (વક્ત્રાત) ૭ દિવસમાં સાંખ યતા યાગમાં ૭ સ્તોત્ર બતાવ્યા છે (તત્ર) તેમાં (ચોદના) અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—સ્થતર, બૃહદ્, વેદ્ય, વૈરાગ્ય, ટ્રેવત અને યાગવર આ ૭ સ્તોત્રોના જ વિશ્વન્વિત સર્વપૂજ્યો અતિદેશ છે. ॥ ૭ ॥

લિજ્જદર્શનાચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાચ) ચિંગર્ય વાક્ય પણ હોવાથી

ભાવાર્થ :—વૈશ્યં હોતુઃ; વૈરાગ્ય મિત્રાવલ્લયોઃ ઇત્યાદિ વાક્યસાં વૈશ્ય આદિ સ્તોત્રોમાં તે તે સ્તોત્રના ગ્થન કરનારનો પશુ નિર્દેશ હોવાથી ૫૩૬૫૪મનો જ અતિદેશ છે. ॥ ૮ ॥

કવચાધિકારો જ્યોતિષોમઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(કવચાધિકારઃ) એક સ્તોત્રમાં ૫૪ શબ્દ (જ્યોતિષોમઃ) ભ્યોતિષોમમાં ૫૫૨થો છે.

ભાવાર્થ :—બૃહદ્ગૃં મવતિ આ વાક્યથી ભ્યોતિષોમમાં બૃહદસ્તોત્રને ૫૪ કહેવામાં આવે ॥ અને માહેન્દ્રાદિ સ્તોત્રોમાં ૭૫ શબ્દનો વ્યવહાર ॥ તે તે ૭૩૧૧૫૪થી છે. ॥ ૯ ॥

દ્વયોરિતિ ચેત ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્વયો) બે જ સ્તોત્રોનાં વિહર્ય છે (ક્વિતિ ચેત) બે એમ કહેવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—ભ્યોતિષોમમાં ‘ બૃહદ્ ’ અને ‘ સ્થતર ’ તે વિહર્ય રૂપથી બન્નેનું સમુચ્ચય મારે છે બે એવી શંકા કરવામાં આવે તે તેનો ઉત્તર અભ્યજના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૦ ॥

ન વ્યર્થત્વાત્ સર્વશબ્દસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સર્વશબ્દસ્ય) સર્વશબ્દ (વ્યર્થત્વાત્) અર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સર્વશબ્દ બહુ અર્થમાં વપરાય છે એમાં નહિ. મારે બે બે સ્તોત્રને ઉદેશીને સર્વશબ્દ વપરાયો હોય તે તે પ્રયોગ વ્યર્થ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ ૫૪ શબ્દથી ૫૩૬માં મર્યાદા ૭ સ્તોત્રોનાં વિશ્વન્વિત યાગમાં અતિદેશ છે. અનુવાદ નથી. ॥ ૧૧ ॥

‘ અવભૂથ ’ નામથી સૌમિક ધર્મનો અતિદેશ થાય છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્ર સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તથાવમૃત્તઃ સોમાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) ઉપરના અધિકરણ પ્રમાણે (સોમાત્) સોમયાગમાંથી (અવમૃત્તઃ) સૌમિક અવભૂથ ધર્મનો પ્રાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—‘ ચાતુર્માસ્યે તુય્ય નિષ્કાસેન ન અવભૂયં ગન્તિ ’ આ પ્રમાણે વાક્ય છે. દર્શપૂર્ણમાસમાં પૂર્વદિશમાં કિત્તેક કરવામાં આવે છે તેમાં તુષ અને નિષ્કાસનું વિધાન છે, કે, અવભૂય શબ્દ સૌમિક ધર્મનો પ્રાપક છે ? આ સંશયનું નિરાકારણ એ છે કે અવભૂય શબ્દ સૌમિકધર્મનો પ્રાપક છે, જેમ ઉપરના અધિકરણમાં ગૃહયાગમાંથી ૭ પૃથરતોલોનો અતિદેશ થાય છે એમ બતાવ્યું છે તેમ અવભૂય પણ સૌમિક ધર્મનો પ્રાપક છે. ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષ

પ્રકૃતેરિતિચેત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યે) દર્શપૂર્ણમાસમાં પ્રાપ્ત કિત્તેકનો તુષનિષ્કાસમાં ગુણત્વથી વિધિ છે. (ક્ષતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—પૂર્વદિશમાં જે જળનું ઉત્સેચન કરવામાં આવે છે તેને જ અવભૂય કહેવામાં આવે છે અને કિત્તેકનું તુષનિષ્કાસમાં ગુણરૂપે વિધાન છે, જો એમ કહેવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૩ ॥

ન અવિત્ત્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અવિત્ત્યાત્) રતાવક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કિત્તેકમાં જે અવભૂયનો પ્રયોગ થયો છે તે માત્ર તેની સ્મૃતિરૂપ છે. તેમાં કિત્તેકનું તુષનિષ્કાસમાં ગુણરૂપે વિધાન થઈ શકે નહિ. માટે ‘સૌમિકધર્મનો અતિદેશ છે. ॥ ૧૪ ॥

લિજ્જદર્શનાચ્ચ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (લિજ્જદર્શનાચ્ચ) નાયુર્ધા જુહોતિ આદિ લિંગ વાક્યનું દર્શન થયું છે.

ભાવાર્થ :—‘ નાયુર્ધા જુહોતિ ન સામ ગચ્ચતિ ’ આ વાક્યમાં પ્રતીત થતા આયુર્ધા હોમ અને સામગાન સૌમિકાવભૂયના ધર્મ છે. જો અહીં સૌમિક ધર્મનો અતિદેશ ન હોય તો નિયેષ થયું ન હોવો જોઈએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અવભૂયના ધર્મનો અતિદેશ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

‘ વારુણ પ્રથાસિકાવભૂયમાં તુષનિષ્કાસ દ્વય હોય છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

દ્રવ્યાદેશે તત્તદ્રવ્યઃ સ્મૃતિસ યોગાત્ પુટોદાશસ્ત્વના-

દેશે તત્ત્રક્તિકત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાદેશે) યાગ સાધન હોવાથી દ્વયની પ્રાપ્તિ થાય છે માત્ર (તદ્દ્રવ્યઃ) તેમાં તુષનિષ્કાસ દ્વય જોઈએ. (સ્મૃતિસ યોગાત્) પ્રત્યક્ષસ્મૃતિથી વિધાન હોવાથી (અતિદેશે)

પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી પ્રાપ્ત ન હોવાને લીધે (પુરોગમઃ તુ) પુરોગમનો તે બાધ થાય છે (તદ્વ્યવસ્થાત્) ગુણપ્રકૃતિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ગુણનિષ્કાસ દ્વં પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી વિદિત છે. પુરોગમ તે અનુમાન મય છે. બે અહીં વાચ્ય પ્રધાનિક-અવશ્યમ પ્રત્યક્ષ શ્રુતિથી વિદિત દ્વં ન હોત તે પુરોગમને દ્વં તરીકે લઈ સકાત પણ અહીં પ્રત્યક્ષશ્રુત દ્વં હોવાથી પુરોગમ દ્વંને બાધ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

‘વૈષ્ણવશબ્દથી અતિરેષ્ટિમાં ધર્મોના અતિરેશ નથી’

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ગુણવિધિસ્તુ ન મૃદ્ધીયાત્ સમત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ગુણવિધિ) ગુણ અર્થાત્ ધર્મનું વિધાન (ન) નહીં (મૃદ્ધીયાત્) મદ્ય કરતું (સમત્વાત્) બંને ઠેકાણે મમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ભાતિવ્યાપાં નવકપાલો વૈષ્ણવો મવતિ તે જ પ્રધાણે રાગદ્વેષ વૈષ્ણવનિકપાવઃ ભાતિધોષિમાં અને શબ્દસ્ય વશમાં વૈષ્ણવ શબ્દનું અવશ્ય થાય છે. અહીં વૈષ્ણવ શબ્દ આગમ્યના ધર્મોના અતિરેશ કરતો નથી પણ દેવતા. ૩૧ ગુણનું વિધાન કરે છે. શબ્દ ૩ વિષ્ણુઃ દેવતા કસ્ય હતિ વૈષ્ણવઃ આવી રીતે તદ્વિતપ્રત્યયથી દેવતાશ્ચ ગુણનું વિધાન બંને ઠેકાણે એક સરખું છે. મારે વૈષ્ણવ શબ્દ અતિરેશ કરનાર નથી પણ ગુણવિધાયક છે. ॥ ૧૭ ॥

‘નિર્મન્યાદિ શબ્દો પણ ધર્મોના અતિરેશ કરતા નથી.’

એ અધિકરણ સમજાવે છે

નિર્મન્યાદિષુ લેયમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (એમ) એજ પ્રમાણે (નિર્મન્યાદિષુ) નિર્મન્ય આદિ શબ્દોમાં પણ સમજાવું.

ભાવાર્થ :—અહીં નિર્મન્યેનેષ્ટકા વવન્તિ’ ઇત્યાદિ ઠેકાણે નિર્મન્ય નામક અગ્નિનું નામ આવેલ છે અને કથંપૂર્ણપ્રમા’ ‘અદિ’ સંસ્કાર પમિલાનું આગમન છે. આ ઠેકાણે પણ સ્થિત અગ્નિ સંસ્કૃત અદિ’ પણ ગુણસ્વરૂપી વિદિત થાય છે, તે શબ્દો ધર્મોના અતિરેશ કરનારા નથી. ॥ ૧૮ ॥

‘દયોઃ પ્રગવન્તિ’ આ વાક્યથી સૌમિક ધર્મોના અતિરેશ નથી.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પ્રગવન્તં નુ સૌમિકમવાન્યં હોતરત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સંવિત કરે છે. (પ્રગવન્તમ્) અગ્નિપ્રદાપન (સૌમિકમ્) સૌમિક છે (હિ) મરણે (ફાલ) બીજું (અવગમ્ય) વાચ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—માતૃમાર્ગમાં આ પ્રમાણે અવશ્ય થાય છે. (દ્વયોઃ પ્રગવન્તિ તત્માદ દ્વાબ્યમેતિ) આ વાક્યથી જે પ્રણયન શબ્દ છે તે સૌમિક પ્રણયન છે. (સોમયાગમાં જે ધર્મ-વાણું થાય છે તે પ્રણયન સ્વીકારવું.) ણીજી જે દાશપૌર્ણમાસિક પ્રણયન છે તે અવગમ્ય છે. જે કે પ્રણયન શબ્દ અસામાનિક છે છતાં લક્ષણથી પ્રણયન શબ્દથી સૌમિક પ્રણયન સમજવું. (પ્રણયન એટલે વેદિમાં અગ્નિપ્રદાન કરવો તે) ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધસ્ત્વત્ત્વ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્ત્વ) તેજ પ્રમાણે (ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધ) ઉત્તર વેદિનો પ્રતિષેધ પણ છે.

ભાવાર્થ :—જ વૈશ્વદેવે ઉત્તરવેદિસુવર્ણમિતિ ન સુનાસીરીયો વૈશ્વદેવ અને સુનાસીરીય ઉત્તરવેદિનું ઉપવપનનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. પ્રાપ્તિ વગર પ્રતિષેધ ન હોય એ વાદ નિર્ણયિત છે. સૌમિક પ્રણયનમાં ઉત્તર વેદિ હોય છે પણ દાશપૌર્ણમાસિક વાગમાં હોતી નથી. ઉક્ત પ્રતિષેધથી સૌમિક પ્રણયન જ હોય તેમજ ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રોક્ત વાડનામસ્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તા) અથવા (પ્રાક્તમ) પ્રકૃતિભૂત દાશપૌર્ણમાસિક વામનું પ્રણયન છે (બનામસ્વાત્) પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનું નામ સ્થાપે નહિ.

ભાવાર્થ :—દાશપૌર્ણમાસિક પ્રણયન છે કારણ કે પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનું નામ બની શકતું નથી. પ્રણયન શબ્દ લક્ષણથી સૌમિક પ્રણયન જણાવશે એમ જે કહ્યું છે તે પણ અપોગ્ય છે. ' સંમતિ ક્ષયવે' લક્ષણમોડમ્વાયઃ । શુભર્થ' સંલગ્નિત હોય ત્યાં લક્ષણથી લક્ષ સાધ્ય નહિ માટે ઉક્ત સ્થળે પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનો નામક નથી પણ પ્રાકૃતિક દાશપૌર્ણમાસિક પ્રણયનનો બોધક છે ॥ ૨૧ ॥

પરિસંક્યાયઃ શ્રવણં શુનાર્થમર્થવાદો વા ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પરિસંક્યાયર્થ) પરિસંખ્યાને માટે (શ્રવણ) ઉક્ત વાક્યનું અવશ્ય માનવું. (શુનાર્થમ્ અર્થવાદો વા) શુણને માટે અથવા અર્થવાદને માટે.

ભાવાર્થ :—દાશપૌર્ણમાસિક અવગમ્ય છે દ્વયોઃ પ્રગવન્તિ એ વાક્ય પરિસંખ્યા માટે અથવા શુણમાટે અથવા અર્થવાદને માટે છે એમ સમજવું. પરિસંખ્યા તથા હોય હુક્ત હોવાથી અર્થવાદ જ માનવો યોગ્ય છે. પ્રણયન દાશપૌર્ણમાસિક છે માટે તે સૌમિક પ્રણયનના ધર્મને અતિદેશ કરતો નથી. ॥ ૨૨ ॥

' દ્વયોઃ પ્રગવન્તિ આ વાક્યથી મધ્યમ જે પર્વમાં અગ્નિનું પ્રણયન કરવાનું હોય છે. ' એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રથમોત્તમયોઃ પ્રણયનમુત્તરવેદિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રથમોત્તમયોઃ) પ્રથમ અને હેલ્લા પર્વોર્થ (પ્રવચન) અગ્નિ પ્રણયન કરાવું હોય છે. (ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધાત્) ઉત્તરવેદિનો પ્રતિષેધ હોવાથી.

આવાધી :—આ પ્રણયન વૈષ્ણવ, વરુણપ્રધાસ, સાકમેષ અને શુનાસીરીય આ ચાર પર્વોમાં હયા પર્વોમાં રહેવાનું ॥ એ જિજ્ઞાસાના સમાધાન માટે આ અધિકારણ છે, ઉક્ત ચાર પર્વોમાંથી પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વોમાં એટલે વૈષ્ણવ અને શુનાસીરીય પર્વોમાં અગ્નિ પ્રણયન કરવું. પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વોમાં ઉત્તરવેદિના પ્રતિષેધ કર્યો ॥ અને પ્રતિષેધ પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી એ પર્વોમાં ઉત્તરવેદિ હોવાનું સમજાય છે. ઉત્તરવેદ્યામિ નિદયતિ એ વાક્યથી પ્રાપ્ત થતી ઉત્તરવેદિના પ્રતિષેધ સાર્થક બને છે. માટે પ્રથમ અને અન્ય પર્વોમાં અગ્નિનું પ્રણયન કરવું. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સંગ

મધ્યમવોર્ગ ગત્યર્થવાદાત્ ॥ ૨૪ ॥

પ્રકાર :—(ય) અથવા (મધ્યમવો) મધ્યમતા એ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેષ પર્વોમાં પ્રણયન હોય છે. (ગત્યર્થવાદાત્) ગતિ-રૂપ અર્થનો વાદ હોવાથી.

આવાધી :—કદ વા એ ચક્ષુષ્ય વરુણપ્રધાસઃ સાકમેષથ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેષ આ એ પર્વ પતરા બિરુ છે. બે સંપદનો અર્થ ગતિસાધન છે માટે બિરુપંથી સંસ્કૃતિ હોવાથી દામ્યા યતિ એ માં અગ્નિ પ્રણયન કરવું આ એ સંખ્યા ઉક્ત ચાર પર્વોમાં વચલા એ એ પર્વ છે તે જ સમજવા અર્થાત્ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેષમાં જ પ્રણયન કરવું ॥ ૨૪ ॥

ઔત્તરવેદિકોઽનારમ્યપાદપ્રતિષેધઃ ॥ ૨૫ ॥

પ્રકાર :—(ઔત્તરવેદિકઃ) ઉત્તર વેદિના એ પ્રતિષેધ છે તે તો (અનામ્યપાદ પ્રતિષેધ) અનામ્યપાદનો પ્રતિષેધ છે.

આવાધી :—ન વૈષ્ણવે ઉત્તરવેદિમુચિરિતિ, ન શુનાસીરીયે આ વાક્યોથી પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે તો અનામ્યપાદનો પ્રતિષેધ છે ઉત્તરવેદ્યામિ નિદયતિ આ પ્રણયન એક વજુ પવનો આરંભ કર્યા વગર કર્યું છે માટે અનામ્યપાદ છે અને એ વાદનો જ ઉપરના વાક્યોથી ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે ઉત્તરવેદિ અગ્નિ પ્રણયન માં જ હોય છે. આ અધિકારણથી એ રચક કર્યું છે કે મધ્યનુ એ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેષ પર્વોમાં જ પ્રણયન કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

સ્વરસામેકકપાલામિષ્ઠં ચ લિહ્નદર્શનાત્ ॥ ૨૬ ॥

પ્રકાર :—(ચ) અને (સ્વરસામેકકપાલામિષ્ઠં) સ્વરસામ, એકકપાલ, આમિષા આ ત્રણે સંપદો ધર્મનો અવિરોધ કરે છે (લિહ્નદર્શનાત્) કિંબોપક વચનો હોવાથી.

આવાધી :—સ્વરસામ ચૌડ ણીજા કંતુમાં સૂવમાણ છે તે ગ્વામયનરથ સ્વરસામ વળ તા સ્તમ્ભ રતોમ અર્થ ને ધમે છે તેને આદક છે અને તેજ પ્રમાણે એકકપાલ અને આમિષા ચૌડા પશુ ધર્મોના મ દક રે. સ્વરસામ ચૌડોનો અર્થ નૈમિત્તીય ન્યાયમાર્ગ આદિ મંથોમાં આ પ્રમાણે છે. યજ્ઞમયને દયો. માતૃપર્વોએ કર્યાને વિષુવવત્સામક પ્રજાનમૂતનેક મદ્યેષતે વજ દિવકોર્ચમ્ ॥ તસ્માત્ પ્રજીનાશ્ચ સ્વરસામવામકા અર્થનિષેધાઃ ॥ તયોરિદિદિ પ્રજઃ સ્વર સામવા ॥ ગવામનર્મ યજ્ઞ પ્રમાણે થાક છે. એ મામપર્ક વચ્ચે એ વિષુવત્ નામક પ્રજાન

બ્રૂત દિવસ છે તેનું નામ 'દિવાકીર્ત્ય' છે. એ 'દિવાકીર્ત્ય' પહેલાના ત્રણ દિવસો અને પછીના ત્રણ દિવસોને 'સ્વરસામ' કહેવામાં આવે છે. અન્યત્ર ત્વેનં ધૂયતે પૃથ્વઃ પટહઃ, દ્વૌ સ્વર સામનો અન્ય કંતુમાં પૃથ્વ અને પટહ આ બન્ને સ્વરસામ કહેવામાં આવે છે. આ ઠેકાણે એકત્ર વિદિત થયેલો સ્વરસામ વાચક શબ્દ અન્યરચણ વિદિત સ્વરસામનાં ધર્મને પ્રાદ્ય છે, માટે 'વૈષ્ણવ' શબ્દની પેઠે સ્વર સામર્થ્ય શબ્દો ગુણવિધાયક નથી પણ ધર્મના અતિદેશ કરનાર છે. ॥ ૨૬ ॥

ચોદનાસામાન્યાદ યા ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાસામાન્યાત) વિધિ સામાન્ય હોવાથી. (યા) હેતુ સૂચક છે. *

ભાવાર્થ :—સ્વરસામત્વ સામાન્યથી, એકકપાલત્વ સામાન્યથી અને આમિક્ષા સામાન્યથી પણ જાણી શકાય છે કે એ શબ્દો ગુણ વિધાયક છે. ॥ ૨૭ ॥

'વાસ આદિ શબ્દો આકૃતિ = જાતિ વાચક છે' એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

કર્મજે કર્મ ચૂપવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(કર્મજે) દુરીવેમાદિસંયોગારિરૂપ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુ આદિ દ્રવ્ય (કર્મ) ક્રિયા વાચક છે (ચૂપવત્) ધૂપની પેઠે

ભાવાર્થ :—'વાસો વદાતિ' આ ઠેકાણે વાસઃ શબ્દ દુરીવેમાદિથી થતી ક્રિયાને વાચક વાસ શબ્દ છે. જેમ ધૂપ શબ્દ વાંસલા આદિથી થતી ક્રિયાને વાચક છે તેમ, એટલે ઉપર ને વાસો વદાતિ વાચક છે તેનો અર્થ એ થાય છે કે વસ્તુ ઉત્પન્ન કરીને આપણું આગુ પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

રૂપં ષાડશેષમૂતત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ષા) અથવા (રૂપમ) આકૃતિ અર્થાત્ જાતિ વાચક છે. (મશેષ-મૂતત્વાત્) અંગ તરીકે વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યમાં એ વાસઃ શબ્દે વપરાયો છે તેનો અર્થ 'જાતિ' છે. વાસોજનક ક્રિયાનું અંગ તરીકે વિધાન ન હોવાથી યૂર્ણ સક્ષતિ આ ઠેકાણે તે ક્રિયાકલાપનું વિધાન છે માટે યૂપ શબ્દનો અર્થ યૂપજનક ક્રિયા વર્ધ થકે છે પણ વાસઃ શબ્દનો અર્થ તન્નનક ક્રિયાવાચક નથી પણ જાતિ-વાચક છે. ॥ ૨૯ ॥

ગર્ગત્રિરાત્રમાં લૌકિક અગ્નિનું ઉપનિધાન છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે:

પૂર્વ પક્ષ

વિશયે લૌકિકઃ સ્યાત્ સર્વાર્થત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥ .

પદાર્થ :—(વિશયે) સંશયમાં (લૌકિકઃ સ્યાત્) લૌકિક અગ્નિનું ઉપનિધાન સમજવું, (સર્વાર્થત્વાત્) કારણ કે તે વૈદિક સર્વ કર્મને માટે છે.

(૪૪૦)

ગીર્માંસા દર્શન

આવાર્થ :—અર્ચાગમમાં સ્તોત્રના અંગ તરીકે અગ્નિનું ઉપનિધાન કરવા કહ્યું છે. અગ્નિમુપનિધાય સ્તુત્રીતઃ । આ દેશજે લોકિક અગ્નિનું પ્રદણ કરવું કે વેદિક ? પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે આધાનથી સંસ્કૃત થયેલો વેદિક અગ્નિ જ ભોધ્યો કારણ કે વેદિક સર્વક્રમને માટે આધાન સંસ્કૃત અગ્નિ જ વિદિત છે ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન વેદિકમર્થનિર્દેશાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વૈદિકમ્) વેદિક અગ્નિ (ન) નહીં, (અર્ચનિર્દેશાત્) હોમારૂપ અર્થેનો વેદિક અગ્નિમાં નિર્દેશ હોવાથી.

આવાર્થ :—વેદિક અગ્નિનું ઉપનિધાન કરવાનું નથી. પણ લોકિક અગ્નિનું છે. યજુર્વેદનીયે હુદોતિ આ વાક્યથી પ્રતીત થતો હોમારૂપ અર્થે આ ઉપસ્થિત હોય ત્યાં જ વેદિક અગ્નિ માથે હોય છે. અગ્નિ મુપનિધાય સ્તુત્રીતઃ આ વાક્યથી હોમારૂપ અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી પણ ઉપનિધાનની પ્રતીતિ થાય છે તે તો લોકિક અગ્નિને લગતું છે. અર્થાત્ વેદિક અગ્નિના ધર્મને આતિદેશ નથી. ॥ ૩૧ ॥

તયોસત્તિરિતરેવામ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તય) તે પ્રમાણે (રિતરેવામ્) બીજા અગ્નિઓની (સત્તિ) ઉત્પત્તિ છે.

આવાર્થ :—અન્ય વિષય અગ્નિઓની ઉત્પત્તિ પણ તે જ પ્રમાણે સમજવી અર્થાત્ વિષ્ણવાદિ અગ્નિઓનું પણ ઉપનિધાન નથી. એ અગ્નિઓનું કાલ્પ, ‘ પ્રજાસોનો વિષ્ણવ, વ્યાપારવતિ ’ ઇત્યાદિ આધારને માટે હોય છે ઉપનિધાનને માટે નહિ, માટે સ્તુતિના અંગ તરીકે લોકિક અગ્નિનું જ ઉપનિધાન જમજવું ॥ ૩૨ ॥

‘ ઉપજાયો યુગો મવતિ ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં ‘ યુગ ’ શબ્દ સંસ્કાર પ્રયોજક નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સંસ્કૃતં સ્વાસચ્છાદ્યાવાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(સચ્છત્મ્) ઉપલબ્ધ ક્રમ સંસ્કૃત (સ્વા) હોય છે. (સચ્છન્દલાત્) યુગ શબ્દથી યુગના ધર્મને આતિદેશ થયે હોવાથી.

આવાર્થ :—અષ્ટાદશિન્યાં ધ્રુવતે ‘ ઉપજાયો યુગો મવતિ ’ અર્થાર યુગોના જે સમુદાય હોય છે તેને ‘ અષ્ટાદશિન્યાં ’ કહે છે, તમા કશિષ્ક બાળ અવસ્થાપિત જ અગ્યારમો યુગ હોય કે તે ઉપલબ્ધ કહેવાય છે. તે ઉપલબ્ધ પરિબાધ્ય અદિ યુગ સંસ્કાર કે કારણ કે સંસ્કારના નિમિત્તે જ યુગ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. આણ પૂર્વપક્ષનું માનવું છે ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અથવા વાહ્યવસ્યેષત્વાદુ ગુણાનામનિધાનાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મત્તવા) બૌદ્ધવૃત્તિથી યુગ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. (ગુણાનામ્) યુગોનું (અનિધાનાત્) અનિધાન હોવાથી (અવજ્ઞાજ્ઞવાત્) યમનું અંગ ન હોવાથી તેમાં સંસ્કાર નથી.

ભાવાર્થ :—ઉપશય યુગ પદનું અંગ નથી માટે તેમાં સંસ્કાર કરવાના હોતા નથી તુલ્યીકેન્દ્ર આદિ યુગોનું અભિધાન હોય છે અને તેથી તેમાં યુગ શબ્દનો પ્રયોગ ગૌણી વૃત્તિથી થયો છે. પણ બંધનને માટે યુગોને સંસ્કાર કરવામાં આવે છે પણ અગ્યાએ યુગ કે જેનું નામ ઉપશય છે ત્યાં પણ બંધન વિહિત જ નથી માટે ત્યાં યુગીયપદ્ધતિ સંસ્કાર નથી. પણ અમત્રક છેન્દ્ર આદિ કેટલાક ધર્મો હોય છે, તેથી ચૌજુલ્લને લીધે યુગ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. માટે યુગ શબ્દ ધર્મનો અતિદેશ કરતો નથી. ॥ ૩૪ ॥

‘ પુષ્ટેસ્પતિષ્ઠે ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં પૃથ્થ શબ્દનું વાચ્ય ઋગ્વેદની ઋચાઓ છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વ પદ્ય કર્મણઃ પુષ્ઠશબ્દઃ સ્વાત્તયાત્તોપદેશાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદ્યાર્થ :—(કર્મણઃ) પુષ્ટેસ્પતિષ્ઠે ઇત્યાદિમાં આવેલો (પુષ્ઠશબ્દઃ) પૃથ્થશબ્દ (સ્વાત્ત) ધર્મનો વાચક છે (તપાત્તોપદેશાત્) તેવા શબ્દોથી ઉપદેશ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમી યપ્તે, ‘ પુષ્ટેસ્પતિષ્ઠે ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં પૃથ્થશબ્દ ધર્મનો વાચક છે. દિંકાર-આદિ સામાન્ય ધર્મો અને પૃથ્થી મનસા પ્યાયેત ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મો સહિત પૃથ્થ શબ્દ ધર્મ કષ્ટુ નોધ્યો. એટલેકે અગ્નિયયનયત-ઉપસ્થાન ધર્મમાં જે પૃથ્થ શબ્દ વપરાયો છે તે પૃથ્થ શ્તોત્રના જે ધર્મો છે તેનો અતિદેશ કરે છે આત્મ પૂર્વપદ્યનું માનવું છે ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અભિધાનોપદેશાદ્દા વિપ્રતિપેદાદ્ દ્રવ્યેષુ પુષ્ઠશબ્દઃ સ્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદ્યાર્થ :—(ય) અથવા (અભિધાનોપદેશાત્) આત્મનેપદનું અભિધાન હોવાથી (વિપ્રતિપેદાત્) આત્મનેપદનો વિવેક થતો હોવાથી (પુષ્ઠશબ્દઃ) પૃથ્થ શબ્દ (દ્રવ્યેષુ) ઋચા-૩૫ ૬૦૫નો વાચક છે.

ભાવાર્થ :—પૃથ્થ શબ્દ ઋગ્વેદનો વાચક છે. કષ્ટ ધર્મનો વાચક નથી કારણ કે ન-વપાન્ત્રન્વકરણે ૧-૨-૨૫ ॥ આ પાણિનીય વ્યાકરણનું સૂત્ર છે. તે ઉપ ઉપસર્ગપૂર્વક રથા ધાતુને આત્મને પદનું વિધાન કરે છે, એ ઉપસર્ગાનુ કરણ મંત્ર હોય તો ઉપસર્ગાનનો અર્થ આ ઠેકાણે સ્તુતિ કરવી વાચ છે. હતાં વૃદ્ધે સ્પતિષ્ઠે આ ઠેકાણે પૃથ્થ શબ્દ રથતરહિ સામગાન યુગ અભિધાન કર નોતુમ. ઇત્યાદિ ઋગ્વેદના મંત્રોને જ જણાવે છે. માટે પૃથ્થ શબ્દ શ્તોત્રના ધર્મનો અતિદેશ કરતો નથી પણ તે સામગાન યુગત ઋચાનો જ વાચક છે. પૃથ્થ એ મંત્ર હોવાથી જ તેને કરણના અર્થમાં ત્રીજી વિભક્તિ વિદિત થયેલી છે. ‘ પૃથ્થશબ્દ મંત્રોથી સ્તુતિ કરે છે ’ એ પુષ્ટેસ્પતિષ્ઠે વાક્યનો અર્થ છે. આ કારણથી પૃથ્થ શબ્દ ઋચાનો જ વાચક છે. ॥ ૩૬ ॥

इति मोमांस्तानुर्जर्मान्ये सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અર્થ મોર્માસાનુરુમાષ્ઠે સમમાખ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ॥

‘સૌધંચરુમાં ઇતિકર્તવ્યતાનો અતિદેશ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ઈતિકર્તવ્યતાડિધેયજાતેઃ પૂર્વવચ્ચમ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ઈતિકર્તવ્યતાડિધેયઃ) ઇતિ કર્તવ્યતાનું વિધાન ન હોવાથી (ચતુરે.) સૌધંચિવાગ્રમાં (પૂર્વવચ્ચમ) પૂર્વવધા છે. અર્થાત્ અન્ય વિદિત ધર્મેને તેમાં અતિદેશ છે.

આપાર્થ :—‘સૌધંચક નિર્વેદ પ્રગ્નચ્ચસદ્યમઃ’ આ વાક્યથી સૌધંચાનું વિધાન છે. એમાં યાની ભાવના કરવી અને યાથી ભાવના કરવી એ બંને એ સ્પષ્ટ છે. એટલે કે સૌધંચ વળા પ્રગ્નચ્ચક ભાવેલ સૌધંચરુને બહુવચ્ચમ પ્રત્યે અર્થ સૌધંચક એ કમળ છે અને પ્રગ્નચ્ચક એ કળ છે. પણ ચર્ચ માલવેલ અર્થાત્ ફેવી રીતે ભાવના કરવી એ ત્રીજી વ્યંજ બતાવ્યો નથી. આટે તે ભાષ અન્ય ને ધર્મે નિશ્ચિત કરેલા હોય છે તે ધર્મે આ મામમાં કરેલા. ઇતિકર્તવ્યતા તો કરણને બ્યાપાર છે. આવા વગર કમળ કળ વેક્ષણ કરી શકે નહિ. માટે ફેવી રીતે યાન કરેલા એ ધર્મેને અતિદેશ પ્રતિબૂત યાચર્ચાથી કરેલા. ॥ ૧ ॥

‘સૌધંચરુમાં વેદિક ઇતિકર્તવ્યતા છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વવધ. ઇ લૌકિકઃ સ્યાત્-વચ્ચપ્રવૃત્તિવાત ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(લ) ઇતિકર્તવ્યતાનો ઉપાદ (લૌકિક) લૌકિક હોય છે. (કૃત પ્રવૃત્તિવાત) એવી પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ અતિદેશ કમ હોવાથી.

આપાર્થ :—સૌધંચ એટલે સૌધંચાનું એમાં ઇતિકર્તવ્યતા જરૂર હોવી એમ એ ઇતિકર્તવ્યતા સૌધંચાગ્રમાં લૌકિક હોવી એમ, ચર્ચ વર્ણવણાનીયક પ્રવૃત્તિવાતો આપ્રદ્ય વર્ણીયકર્મિ (કાગર આખ) જેમ આપ્રદ્યવર્ણીકર્મમાં અદ્યક વરુમાં પાનંજ રથાવીપાક આદિ લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતા એવામાં આવે છે તેમ સૌધંચાગ્રમાં લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતા હોવી એમ એ અર્થ પૂર્વવધનું માનવું છે. ॥ ૨ ॥

વચ્ચનાનુ તતોડમ્પાવચ્ચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ક) અને (વચ્ચના) નો કમ વચ્ચ અને તે તેનાથી (તતઃ) લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતા કરતા (અન્યવચ્ચ) એક માનવો.

આપાર્થ :—એ કમ વેદિક વચ્ચ અને તે લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતાનો ત્યાગ કરી વેદિક ઇતિકર્તવ્યતાનું મહત્ત્વ કરી ચક્ષ્મ પણ એ એનું વચ્ચ ન મળેતા ઉત્તરવાગ્રમાં લૌકિક કર્તવ્યતા સ્વીકારવી એમ, આ પણ પૂર્વવધવાદીનું મતવચ્ચ છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધિંચ રૂત્ત લિજ્ઞેન યા નિયમ્યેત્ લિજ્ઞસ્ય તદ્વચ્ચવાત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ક) અથવા (લિજ્ઞેન) સિનેવાક્યથી (નિયમ્યેત્) ઇતિકર્તવ્યતાનો નિયમ થાય છે. (લિજ્ઞસ્ય) સિનેવાક્યમાં અર્થવિધ ધર્મ (તદ્વચ્ચવાત) વેદિક અપૂર્વના ઉકેલ હોવાથી

ભાવાર્થ :—વિશ્વવાક્યથી ઇતિકર્તૃત્વતાને નિર્ણય થઈ શકે છે. કારણ કે વિશ્વ-
વાક્યમાં જણાવેલા ધર્મો વેદિક ઇતિકર્તૃત્વતાને બતાવે છે. જેમકે ' પ્રયજે પ્રયજે કૃણ્વત્ '
જુહોતિ ' આ વાક્યમાં સૌર્યયાગમાં કૃષ્ણ- નામક દ્રવ્ય હોમવાનું જણાવે છે અને તે દરેક
પ્રયાજમાં હોમવાનું કહે છે હવે પ્રયાજ તો વેદિક અપૂર્વના સંધર્મે ■ માટે વેદિક ઇતિ-
કર્તૃત્વતા જ સૌર્યયાગમાં કરવી એવો નિર્ણય થાય છે. આ પ્રમાણે અનુમાન વાક્યનાં પ્રમેય
પશ્ચ થઈ શકે છે. સૌર્યયાગપૂર્વ, પ્રયાજાદિગમ્ય, વેદિકપૂર્વત્વાત્, દર્શપૂર્ણમાસપૂર્વત્વાત્. સૌર્ય
યાગનું અપૂર્વ પ્રમાણદિ ધર્મથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. વેદિક અપૂર્વ હોવાથી જેમ દર્શપૂર્ણ માસનું
અપૂર્વ પ્રમાણદિ ધર્મોથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આ અનુમાનથી સૌર્યયાગમાં વેદિક ઇતિકર્તૃત્વતા
છે એવો સિદ્ધાંત થાય છે. || ૪ ||

આરોપ સૂત્ર

અપિ વાઙ્મયાયપૂર્વત્વાત્ યન્ન નિત્યાનુવાદવચનાનિ સ્યુઃ || ૫ ||

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (ભાગ્યવપૂર્વત્વાદ) અન્યથા પૂર્વક હોવાથી એમ
નથી (યન્ન) ભ્યાન્યાયપૂર્વક વિંગ હોય તેજ માન્ય છે. માટે ઉક્ત વચનો (નિત્યાનુવાદવચ-
ના નિ સ્યુઃ) નિત્યઅનુવાદ બોલક વચનો છે.

ભાવાર્થ :—જે ન્યાયપૂર્વક વચનો માન્ય હોય તે માન્ય ગણાય તે અન્યાયપૂર્વક
વચનો માન્ય ગણી શકાય નહિ. પ્રમાણદિ ધર્મો તો દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકરણાદિમાં નિબદ્ધ
છે માટે તે ધર્મો પ્રકરણાથી છૂટા પાડી શકાય છે. સૌર્યયાગમાં પ્રમાણદિ ધર્મો જ નથી તો
તેની સાથે બતાવવામાં આવેલો કૃષ્ણ હોમ કેવો રીતે કરી શકાય ? ભ્યા પ્રમાણેનું વિધાન
હોય ત્યાં કૃષ્ણ હોમ પશુ હોય અને તે દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકરણમાં જ છે માટે ત્યાં જ
કૃષ્ણ હોમ કરતો જ છે. સૌર્ય યાગમાં નહિ માટે પ્રયજે કૃણ્વત્ જુહોતિ એ વાક્ય નિત્યાનુવાદ
છે. આ કારણથી સૌર્ય યાગમાં વેદિકી ઇતિકર્તૃત્વતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી પણ લોકિકી
ઇતિકર્તૃત્વતા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. || ૫ ||

સિદ્ધો વિવ્રતિવેદ્યાશ્ચ શુભ સાં પ્રધાર્થકરુણાત્ સ્વાત્ || ૬ ||

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિવો વિવ્રતિવેદ્યાશ્ચ) એક બીજાનો વિ તિષેષ હેવાથી
(શુભાનામ્) ધર્મોની (વધાર્યકત્વના સ્વાત્) વધાર્થ કરવા કરવી જેમજે.

ભાવાર્થ :—વેદિકી અને લોકિકી બન્ને ઇતિકર્તૃત્વતા શા માટે ન કરવી એના ઉત્તરમાં
આ સૂત્ર છે. જે ઇતિકર્તૃત્વતાની જરૂર નથી. એક ઇતિકર્તૃત્વતાથી કેમ સંપૂર્ણ થઈ શકે તો
પછી બીજી નકામી પડે છે એ તો સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. માટે એકની જ કરવા કરવી એ જ
વાસ્તવિક છે. પ્રકરણનિબદ્ધ હોવાથી વેદિક ઇતિકર્તૃત્વતા તો ત્યાંથી છૂટી પડી શકે નહિ તેથી
લોકિક ઇતિકર્તૃત્વતા કરવી જેમજે લોકિકી ઇતિકર્તૃત્વતા એટલે સ્મૃતિમાં ઉક્ત હોય ને
અને વેદિકી ઇતિકર્તૃત્વતા એટલે વેદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં કરેલી હોય તે ઉપ- ન્યાયથી
લોકિકી ઇતિકર્તૃત્વતા કરવી જેમજે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. || ૬ ||

માગિત્વાતુ નિયમ્યેત ગુણાનામમિધાનત્વાત્સમ્બંધાદમિધા-

નવદ્ યથા યેનુઃ કિશોરેણ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ગુણનામ્) પ્રયાગાદિ ગુણોનું (માગિત્વાત્) ભાગિપણું હોવાથી (અમિધાનત્વાત્) અમિધાનાદિ નામ પેઠે પ્રયાગાદિ ગુણો (અમિધાનત્વાત્) સૌંદર્યરૂપમાં અ ભક્તિ હોવાથી (સમ્બંધાત્) સંબંધ હોવાને લીધે (નિયમ્યેત) વૈદિકી ઇતિહાસભૂતનાં નિયમ બંધાય છે (યથા યેનુઃ કિશોરેણ) જેવી રીતે યેનુ શબ્દ કિશોરના સંબંધને લીધે અશ્વયેનુમાં પ્રયુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—વૈદિક ગુણ જે પ્રયાગને છે તેનું સ્મરણ વિકૃતિરૂપ સૌંદર્ય યાગમાં થાય છે. માટે વૈદિક ગુણોના સંબંધને લીધે વૈદિક ઇતિહાસભૂતતા જ હોવી જોઈએ અને એનો જ અતિદેશ થવો જોઈએ. લોકિકી ઇતિહાસભૂતતાને અતિદેશ થઈ શકે નહિ. જો કે લોકિક પાર્વણ્યધર્મોને અતિદેશ અન્યથા સંભાગ્ય છે. એ તો જેમ યેનુ શબ્દની પ્રવૃત્તિ યાગમાં છે છતાં કિશોર શબ્દના સંબંધને લીધે અશ્વામાં પણ યેનુ શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોય છે તેમ પ્રયાગાદિધર્મોને અતિદેશ ન હોવા છતાં વિકૃતિ યાગમાં તે માનવો જોઈએ. યેનુઃ સ્વાત્ત્વસ્યુત્તરણ જે રાય તાણ વીચારી હોય તે યેનુ કહેવાય છે અને 'કૃણ કિશોર યેનુઃ' એમ કહેવામાં આવ્યું હોય તો તે યેનુ શબ્દથી ઘોડી સમજી શકાય છે કારણ કે તેની સાથે 'કિશોર' શબ્દ વપરાયો છે. 'કિશોર' ઘોડીના વર્ણને કહે છે. એટલે જેમ યેનુ શબ્દ અશ્વામાં આજ પ્રવૃત્તિ છે છતાં કિશોરના મંબંધથી યેનુ શબ્દ અશ્વાને માટે વપરાયો છે એમ સમજાય છે તેમ પ્રયાગના સંબંધથી સૌંદર્યયાગમાં વૈદિક ઇતિહાસભૂતતા હોવી એજ ન્યાય છે. ॥

પૂર્વપક્ષ ઉત્પત્તીનાં સમત્વાદ્વા યયાધિકારં માવઃ સ્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્પત્તીનામ્) પ્રયાગને અને અનુયાજ આદિની ઉત્પત્તિઓ (સમત્વાત્) સમાન હોવાથી. (યયાધિકારમ્) અધિકાર પ્રમાણે (માવઃ સ્વાત્) અસ્તિત્વ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગને પ્રધાન હોય અને બીજા તેના અંગ હોય તો તે પ્રયાગની પ્રવૃત્તિ સાથે તેના અંગેની (અનુયાજાદિની) પણ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. પણ એમ નથી. પ્રયાગ સિવાય બીજા જે અનુયાગને છે તેનું પ્રાયક કેમ પ્રમાણ નથી. અને યેનુ ઠેકાણે પાર્વણ્ય ધર્મોનો સંબંધ જોવામાં આવે છે. અનુયાજ તો એક જ વસ્તુ હકત દર્શપણ્યમાસમાં જ જોવામાં આવે છે માટે સૌંદર્ય યાગમાં પ્રયાગને જાણ જ પાર્વણ્યધર્મો અંગ તરીકે આવશે. એટલે ઇતિહાસભૂતતા લોકિકી જ થશે. ॥ ૮ ॥

ઉત્પત્તિરોપવચનં ચ વિપ્રતિવિદ્યમેકસ્મિન્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્પત્તિરોપવચનમ્), એક જ વાક્યમાં પ્રધાનની ઉત્પત્તિ 'અંગોનું' પણ વિદ્યમાન થાયું એ તો (વિપ્રતિવિદ્યમ્) વિપ્રતિવિદ છે.

ભાવાર્થ :—જો ' નિર્વૃત્તે ' આ એક જ વાક્યથી પ્રધાન અને અંગોનું સમાન રીતે વિધાન થતુ હોય તો અંગોનો પણ પૃથક્ દળનો સંબંધ માનવો પડે અને એમ કરતાં જતાં અંગોનું અંગપણું જ નહીં થાય છે કારણુ જો કર્મનું સ્વતંત્ર દળ હોય તે અંગ કર્મ ન કહેવય પણ પ્રધાન જ કહેવાય માટે લૌકિકી અર્થાત્ સ્મૃતિમાં કહેવી જ ઇતિકતંબતા સ્વીકારવી આવું પૂરંપક્ષરાહીનું માનવું છે. ॥ ૬ ॥

ચિન્મયન્તો ઘાં પ્રકૃતિવચોદનાયાં પ્રવર્તંતે તથા હિ લિંગદર્શનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ધા) અથગ (પ્રકૃતિવત્) દર્શપૂર્ણમાસ પેડે (ચોદનાયામ્) સૌંધ્યાગ્ર વિધિમાં (ચિન્મયન્તઃ) પુરાસ સાદિ નિખિલ (પ્રવર્તંતે) સંબંધ ખામે છે. (તથા હિ) તે જ કર્મ પ્રમાણે (લિંગદર્શનમ્) પ્રમાણદિ કર્મપ્રાપક લિંગનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—જેમ દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકૃતિ યાગમાં ત્રણે અંશો કરવાના હોય છે (૧) કયા સાધનથી યાગ કરવો. (૨) શું કરવું જોઇએ અને (૩) કેવી રીતે કરવું આ ત્રણ અંશ કહેવાય છે. વિકૃતિરૂપ સૌંધ્યાગ્રમાં પણ આ ત્રણ અંશ અવરૂપ હોય છે. તેમાં એ અંશ તો ખતાવ્યા છે. (૧) ચરુથી હોમ કરવો (૨) તે યાગથી બ્રહ્મચર્યસ્વ મેળવવું. ત્રીજો અંશ કેવી રીતે યાગ કરવો એ જણાવ્યું નથી તે 'વિધિ-ન' કહેવાય છે પુરાસરૂપ આદિ નિખિલ ધર્મો કરવા એ ત્રીજો અંશ છે, અને તેની સૌંધ્યાગ્રમાં પ્રાપ્તિ છે માટે ઇતિકતંબતા વેદિકી છે કારણુ પુરાસ-સાદિ ધર્મો સ્મૃતિમાં કલા હોતા નથી તે તો બ્રાહ્મણુ ગ્રંથમાં કલા છે અને તે વેદિક વચ્ચે હોવાથી વેદોક્ત છે માટે વેદિક ઇતિકતંબતા કરવી જોઇએ એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૧૦ ॥

લિંગસ્ય હેતુત્વાત્ અલિંગે લૌકિકં સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(લિંગસ્ય) પ્રમાણદિ વાચક શબ્દનું અવશ્ય થવાથી (હેતુત્વાત્) તે હેતુ તરીકે છે. (અલિંગે) જો લિંગવાક્ય ન હોય તો (લૌકિકમ્ સ્યાત્) લૌકિક ઇતિકતંબતા માનવામાં આવે.

ભાવાર્થ :—પ્રભસાધન-અન્ન-દ્રાગ્ન ઇતિમાં પણ દર્શપૂર્ણમાસના ધર્મ પ્રાપક લિંગ છે. માટે ત્યાં પણ પ્રમાણદિ વેદિક ધર્મો જ કરવાના હોય છે. જ્યાં લિંગવાક્યનું અવશ્ય ન હોય ત્યાં જ લૌકિક ધર્મો કરવાના હોય છે અર્થાત્ લૌકિકી એટલે સમાતં ઇતિકતંબતા કરવાની હોય છે. ॥ ૧૧ ॥

લિંગસ્ય પૂર્વવત્વાચોદનાશ્વસામાન્યાદેકેન્નાપિ

નિરૂપ્યેત યથા સ્થાલીપુલાકેન ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(લિંગસ્ય) પ્રમાણદિ લિંગ (પૂર્વત્વાત્) પોતા કરતાં ખીગ પણ કારણ હોવાથી (ચોદનાશ્વસામાન્યાત્) કર્મ જોખક વિધિપદ સામાન્ય હોવાથી (અપિ) પણ (નિરૂપ્યેત) વેદિક ઇતિકતંબતાનું નિરૂપણ યાદ થકે છે. (યથા) જેમ (સ્થાલીપુલાકેન) સ્થાણિપુલાકથી.

ભાવાર્થ — કમં બોધક વિષય ક્રિયાપદથી જ વેદિક ઇતિકર્તવ્યતા સમજી શકાય છે કારણ કે વેદિક વિધાનમાં વચનાવયેર એ અથ આવરણ હોય છે. કેવી રીતે અમુક વેદિક કમં કરવું ? તો જિજ્ઞાસાની શાંતિ 'દર્શપૂર્વ' માસ પેટે 'એમ જાણવાથી યજ્ઞ શકે છે' સિંગ વાક્ય ક્રોધ પશુ એ ઠેકાણે હોય તો પશુ તેથી વેદિક ઇતિકર્તવ્યતા સર્વ વિકૃતિ યાગમાં સમજી શકાય છે. જેમ તપેલીમાં રંધાતા ઝોખાનો એક ફળો દાખી જેવાથી બધા દાણા રંધાઈ ગયા છે એમ સમજી શકાય છે તેમ ક્રોધ પશુ એક ઠેકાણે વિકૃતિ યાગમાં સિંગ વાક્ય હોવાથી સર્વજન વિકૃતિ યાગના કમં પ્રકૃતિ યાગ પ્રમાણે ચાલે છે એમ સમજી શકાય છે, એથી સિદ્ધ થાય છે કે વિકૃતિમૂલ સૌંદર્યાગમાં ઇતિકર્તવ્યતા વેદિક જ છે લૌકિક નથી. ॥ ૧૨ ॥

‘ગવામયન નામક યજ્ઞમાં ઔકાલિક ઇતિકર્તવ્યતાનું અનુધાન કરવું -

જેમુએ.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ દ્વાદશાદિકમદર્શને તત્ત્વવૃત્તિવાદૈકાદિકમધિકાગમાદ
તદાસ્વ સ્વાદેકાદયત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (અર્થને) અઠત્થ નામક યાગમાં (દ્વાદશાદિકમ્) દ્વાદશાદ નામક યાગના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે (તત્ત્વવૃત્તિવાદ) એકાદ વાત દ્વાદશાદ યાગની વિકૃતિ હોવાથી. (દેશાદિકમ્) એકાદ સબધી સમાખ્યાન છે ‘જ્યોતિ’ ‘ગૌ’ માણુ આદિ (અધિકાગમાદ) જ્યોતિષોમ કરતાં વધારે ધર્મોની પ્રાપ્તિ હોવાથી (તદાસ્વમ્ સ્વાદ) તદાખ્ય થાય છે. (અઠત્થ) એકાદ પેટે.

ભાવાર્થ — ગવામયન યાગમાં ‘જ્યોતિ’ ‘ગૌ’ અને ‘માણુ’ નામ એક દિનસાખ્ય તથા યાગ છે. નર્મ દ્વાદશાદના ધર્મો કે ‘જ્યોતિ’ આદિ દૈનિક યાગના નામ છે એ યાગમાં જે પ્રકૃતિ યાગ કરતાં જે વધારે ધર્મો કરવાના હોય છે તે કરવા તેની સચે દ્વાદશાદિક ધર્મનો વિરોધ નથી. જ્યાં પ્રકૃતિ સાથે વિકૃતિ ધર્મોનો વિરોધ જણાય ત્યાં હા શાદિક ધર્મો કરતા જ્યોતિ એવું પૂર્વપક્ષીનું માનવું છે. ॥ ૧૩ ॥

લિહ્યાષ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ — (જ) અને (લિહ્યા) સિંગ વાક્ય હોવાથી

ભાવાર્થ — દ્વાદશાદિક ધર્મોનું અનુધાન કરતા માટે સિંગ વાક્ય પશુ છે આનું વિશેષ વિવરણ ચાગર ભાષ્યમાં જ્યેષ્ઠ. ॥ ૧૪ ॥

જ યા પ્રત્યક્ષત્વાત્ કત્યમિધાનાદધિકાનામશન્દશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ — (જ) અથવા (ન) નદિ (પ્રત્યક્ષત્વાત્) નામધેય પ્રત્યક્ષ હોવાથી (કત્યમિધાનાત્) જ્યોતિ આણુ અને ગૌ એ કર્મોના નામધેયકે (અધિકાનામ્ અશન્દશ્ચ) અધિક ને સ્તોત્ર આદિ છે તે જ્યોતિ આદિ નામથી પ્રાપ્ત નથી.

ભાવાર્થ :—હાદયાહ ધર્મની પ્રાપ્તિ ન્યોતિરાદિમાં નથી જ્યુ તે ક્રતુના નામ હોવાથી ક્રતુધર્મની તેમાં પ્રાપ્તિ છે. અતિદેશ કરતાં નામવેપ પ્રબળ હેય છે તેથી તેના ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી એ યોગ્ય છે. અધિક જે રાત્ર શર્યાદિ જતાઓ છે તે નામથી વિદિન થતાં નથી તેની પ્રાપ્તિ તો વચન વિશેષથીજ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

લિङ્ગ સંઘાતધર્મઃ સ્વાદર્શાવત્તેદ્યથા ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(લિંગ) લિંગ (સંઘાતધર્મઃ સ્વાદર્શ) સંઘાતનો ધર્મ હેય છે (અર્થાત્) અર્થથી પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી (દ્રવ્યવત) જેમ એક દ્રવ્યના સ્થાનમાં બીજું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય તો મૂળ દ્રવ્યના ધર્મ આદેશ દ્રવ્યને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ. ૧

ભાવાર્થ :—લિંગ પણ હાદયાહ ધર્મની પ્રાપ્તિનું કારણ નથી. અર્થાત્ હાદયા ઉપસદ્ધનું જે વિધાન છે તેની પ્રાપ્તિ ન્યોતિરાદિમાં લિંગ વાક્યથી થતી નથી. લિંગ એ તો સંઘાતનો ધર્મ છે. હાદયાહ વાગ્ય ફળને ઉદેશીને વિદિત છે અને 'અવામવન' પણ ફળને ઉદેશીને વિદિત છે. રથાનીના સ્થાનમાં જે આદેશ હોય તે રથાનીના ધર્મને પ્રાપ્ત કરે જ છે. જે શ્રીદિના સ્થાનમાં નીવાર આદિષ્ટ હોય તો અવકનનાદિ જે શ્રીદિના ધર્મ છે તે પ્રતિનિધીભૂત નીવારદિને પણ લાગુ પડે છે તેમાં અતિદેશનો જરૂર પડતી નથી. માટે હાદયાહધર્મ અતિદેશ ચાએથી અવામવનમાં પ્રાપ્ત નથી. ॥ ૧૬ ॥

ન વા અર્થધર્મઃ સ્વાત્સંઘાતસ્ય મુળત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ. (અર્થધર્મઃ સ્વાદર્શ) પ્રધાનનો ધર્મ છે (સંઘાતસ્ય) સમુદાયત્વ (મુળત્વાત્) અકર્તૃત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદય-ઉપસદ્ધ હાદયત્વ વિશિષ્ટ દિવસનો મુખ્ય છે. વિશિષ્ટને ઉદેશીને જે વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય તે વિશેષભૂત અંગ બનતું નથી. 'રાત્રપુરુષને યોદ્ધાર' એમ કહેવાથી રાત્રને કોઈ લાભદાં નથી કારણ કે ઉક્તવાક્યમાં રાત્ર એ વિશેષભૂત પડે છે તેથી આનમન રૂપકિયાવિશેષ એ પુરુષ છે તેને જ લાગુ પડે છે. તે જ પ્રમાણે લિંગમાં કહેલા હાદયા ઉપસદ્ધો મુખ્યના જ ધર્મ છે વિશેષભૂતના નહિ. ॥ ૧૭ ॥

અર્થાવત્તેદ્યેષુ ધર્મલાભઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યેષુ) પ્રતિનિધિભૂત દ્રવ્યોમાં (અર્થાત્) અર્થમાં પ્રાપ્તિ થવાથી (ધર્મલાભઃ) રથાનીભૂત દ્રવ્યના ધર્મનો લાભ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય હોય છે તેમાં કાર્યને લીધે રથાનીના ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીદિના અવામવન નીવાર પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય હોય તો પુરોહાદિ કાર્ય કરવા માટે શ્રીદિના અવકનન આદિ ધર્મનો લાભ નીવારમાં પણ થાય છે. પ્રકૃતમાં સંઘાતનું કારણ ઉપસદ્ધ નથી, માટે હાદયાહના ધર્મની પ્રાપ્તિ અતિદેશ ચાએથી થતી નથી. ॥ ૧૮ ॥

પ્રવૃત્ત્યા નિયતસ્ય લિંગ્ગદર્શનમ્ ॥ ૧૯ ॥

૧૬૫મું :—(પ્રવૃત્ત્યા) મુખ્ય પ્રવૃત્તિથી (નિયતસ્ય) નિયતનું (લિંગ્ગદર્શનમ્) દર્શન થાય છે.

આવાયું :—જવામયનમાં હાદશાદિકમાં પ્રથમ દિવસ પ્રાપ્ત્યુષ કહેવાય ॥ અને તેના પાંચ હાદગોપસદ છે અને છ ઉપસદ કહેવાય જો અને આયુ નામક જવામય અદ્યતન અંગ છે. માટે હાદગોપસદ મુખ્ય પ્રવૃત્તિથી જ પ્રાપ્ત છે તે અતિદેશથી પ્રાપ્ત નથી. ॥ ૧૬ ॥

વિહારદર્શનં ચ દિવસ્યાનારમ્બવાદાનાં પ્રવૃત્ત્યર્થત્યામ્ ॥ ૨૦ ॥

૧૬૬મું :—(ચ) અને (વિહારદર્શનમ્) અચાર પશુઓના પ્રચાર તે પશુ (શિટસ્ય) તેમાં વિહારનું જ દર્શન છે, (અનારમ્બવાદાનામ્) અપરંપર પદિત જે હોય છે તે (પ્રવૃત્ત્યર્થ-ત્યામ્) પશુ પ્રકરણ ગામી જ હોય છે.

આવાયું :—અનારમ્બવાદમાં જે અર્થ વિદિત હોય છે તે પશુ પ્રકરણે કોઈ પ્રકરણ ગામી જ હોય છે, એટલે એકાદશ પશુ પ્રચાર પશુ કહેવાયેલા પ્રકરણનું જ અંગ છે. અને ત્યાં દ્વિતીય તૃતીય આદિ અદ્યતન હોવાથી હાદશાદ નામક વાચમાં કે જે બીજી પ્રકૃતિ છે તેમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે જવામયનાયું જવામય નીતિદેશચાત્રવિષયક ઉક્ત વિધિ જવામયનાયું છે અને તે અતિદેશ સાક્ષિનો વિષય નથી. એટલે જવામયનમાં અતિદેશસાક્ષિની હાદશાદની ઇતિહાસવ્યતિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

રતિ મીમાંસાગુર્જરમાયે સપ્તમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થ. પાદઃ

અથ અષ્ટમાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

હવે પ્રાતઃપ્રા-અધિકરણનું સૂત્ર સમજાવે છે.

અથ વિશેષલક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

૧૬૭મું :—(અથ) સામાન્ય અતિદેશનું નિરૂપણ કર્યા પછી (વિશેષલક્ષણમ્) વિશેષ અતિદેશનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

આવાયું :—સાતમા અધ્યાયમાં સામાન્ય અતિદેશનું લક્ષણ 'વતાન્યુ' છે હવે વિશેષ અતિદેશનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

“ વિશેષ કર્મનાં ધર્મોના અતિદેશ કરવો.”

એ અધિકરણ સંબંધી સૂત્ર સમજાવે છે.

યસ્ય લિજ્જમર્થસંયોગાદમિધાનવત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(યસ્ય) જે વિષ્ણુ-તનુ (લિજ્જમ) કાષ્ઠપણ શબ્દગત કે અર્થગત લિંગ વૈકલ્યનાં વિધિમાં જણાઇ આવે તે વિષ્ણુ-ત કરવો. (અર્થસંયોગાત) અર્થનો તે વિષ્ણુ-ત સાથે સંબંધ હોવાથી. (અમિધાનવત્) અગ્નિ હોનાદિ નામ પેઠે.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિયાગમાં વિષ્ણુ-ત જતાવવામાં આવ્યો નથી માટે વિષ્ણુ-ત કાષ્ઠ ખીન કર્મમાંથી સાવવો જોઇએ. વિકૃતિયાગના વિધાન સાથે દેવતા, દ્રવ્ય આદિ સાથે જે વિષ્ણુ-તનુ લિંગ જણાય તેજ વિષ્ણુ-ત તે વિકૃતિયાગમાં અનુષ્ઠિત થઇ શકે નહિ. વિષ્ણુ-ત એટલે કૃત્ય-ભાવની આકાંક્ષાનું જે પુરણ કરી શકે તે. સૌચ-શ્વર્ગ નિર્વપેદ વ્રતમર્ચનકામઃ જેને ક્ષત્રવર્ચસ મેળવવાની પ્રત્યાક્ષા હોય તેણે સૌચ ચરુનો નિર્વાપ કરવો જોઇએ. અહીં કેવી રીતે તે નિર્વાપ કરતો આ વિષ્ણુ-ત જણાવવામાં આવ્યો નથી, અહીં સૌચયાગનો સંબંધી આગ્નેય યાગ છે. તેમાં દેવતા પણ એક છે અને દ્રવ્ય પણ એવાધિ રૂપ, અને યાગમાં સરખા છે. અર્થાત્ સૌચ-ચરુ એવાધિનો વિહાર છે અને પુરોહિત પણ એવાધિનો વિહાર છે. આ અર્થગત લિંગથી એમ કહિંત થાય છે કે સૌચ વ્રતમર્ચન નિર્વપેદ અર્થાત્ આગ્નેય યાગમાં જે રીતે અષ્ટાકપાલ પુરોહિતનો નિર્વાપ થાય છે તેજ રીતે સૌચયાગમાં ચરુનો નિર્વાપ કરવો. આજ પ્રમાણે સોમ યાગાદિમાં પણ વિષ્ણુ-તની બાબતમાં સમજવું. જેમ કુંડપામિનામયનમાં લખ્યું છે અમિદોષ જુહવાત્ આ દેશણે નિત્ય અગ્નિહોત્રના ધર્મનું રમરણ થાય છે કારણ કે નામ રૂપ સામાન્યથી તેનું રમરણ થવું યોગ્ય છે તેમ અર્ચનો સંબંધ પણ વિશેષ વિષ્ણુ-ત સાથે હોવાથી તેનું પણ રમરણ થવું યોગ્ય છે. માટે આ પ્રમાણે જ વિકૃતિયાગમાં અનુધાન કરવું. ॥ ૨ ॥

સોમકર્મનાં ઐદિક ધર્મોના અતિદેશ નથી. એ અધિકરણનાં સૂત્ર સમજાવે છે

પૂર્વ પક્ષ.

પ્રવૃત્તત્વાવિષ્ટે સોમે પ્રવૃત્તિઃ સ્વાદ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) સોમ કર્મનાં (ઇષ્ટે) પ્રતિષ્ઠા ધર્મોની (પ્રવૃત્તિઃ સ્વાદ) પ્રવૃત્તિ હોય છે (પ્રવૃત્તત્વાદ) સોમના અંગભૂત દીક્ષણી આદિમાં પ્રવૃત્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ જ્યોતિષ્ઠ્યેન સ્વર્ગકામો યજેત ” આ વિધાનમાં વિષ્ણુ-તને માટે વિગત રજુ છે. આમાં ઇતિહત-વૈષ્ણવતા જતાવવામાં આવી નથી તો તે શામાંથી લેતી? દીક્ષણીયા, આર્તિરૂપા, પ્રાયણીયા આદિમાં જે વિષ્ણુ-ત પ્રવૃત્તિ છે તેજ વિષ્ણુ-ત સોમમાં પણ કરવો. યથા દેવવ્રતો મોજયિતવ્યઃ, વિષ્ણુમિત્રો મોજયિતવ્યઃ, માઠરઃ, કૌશ્ઠિવ્યો મારદ્વાજઃ અહીં માકરાદિમાં પણ જેમ જોજનનો અતિદેશ થાય છે કારણ ઉપરના જે વાક્યમાં જોજન જ પ્રવૃત્તિ તેમ સોમ યાગનાં પણ દીક્ષણીયાદિમાં પ્રવૃત્તિ વિષ્ણુ-ત કરવો જોઇએ. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ ઇતિહત-વૈષ્ણવતા કરવી જોઇએ. ॥ ૩ ॥

લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું પણ દર્શન થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તસ્ય એકત્વનં પ્રયજ્ઞાનુયાગા આ વાક્યમાં જતાવવામાં આવેલા પ્રયાગે અને અનુયાગે ઐદિક ધર્મોજ છે, માટે સોમ યાગમાં પણ ઐદિક વિધ્યન છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

દૃક્ષ્યવિધ્યાનાદવા અપૂર્વત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દૃક્ષ્યવિધ્યાનાત) ઇતિહતં વ્યતાનુ વિધાન હેવાથી (અપૂર્વત્વમ્) ધર્મની અપેક્ષા નથી.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ અગ કલાપનું વિધાન સોમયાગમાં છે માટે કૌંઈ પણ ધર્મ ખીલ ધર્મમાંથી તેમાં સેવામાં આવતો નથી. ॥ ૫ ॥

ક્ષુભિધારણામાયસ્ય ચ નિત્યાનુવાદાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ક્ષુભિધારણામાયસ્ય) ક્ષુભિધારણુને અભાવ (નિત્યાનુવાદાત્) નિત્યાનુવાદ છે.

ભાવાર્થ :—જો સોમમાં દૃષ્ટિના ધર્મો અતિદિષ્ટ ન હોય તો 'ન સોમ માઝેનામિ-ધારયમિત્' આ વાક્યમાં સોમમાં અભિધારણુનો જે અભાવ જતાવ્યો છે તે સિદ્ધ કરે છે કે ઐદિક ધર્મ સોમમાં છે. ઐદિક ધર્મ અભિધારણુ સોમમાં ન હોત તો એનો નિષેધ પણ ન હોત. પ્રાપ્તનો જ નિષેધ હોય કરે. આના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે અભિધારણુનો અભાવ એટો નિત્યાનુવાદ છે ॥ ૬ ॥

વિધિરિતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વિધિ) જો નિષેધવિધિ (રિતિ ચેત્) માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો અભિધારણુનો અભાવ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

ન વાક્યસોપત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નિષેધવિધિ નથી (વાક્યસોપત્વાત્) વાક્યોને શેષ અર્થાત્ અર્થમાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અશુરંશુરે દેવ સોમ્યાવતામ્ આ મંત્રનો અર્થવાદ ઉક્ત વાક્ય છે. અર્થાત્ સવધિપુર્વાં ઇત્તુ સોમં વદમ્બિયુજ્વન્તિ ઇત્યાદિ વાક્ય ઉક્ત મંત્રનો શેષ અર્થાત્ અર્થવાદ ૩૫ છે. ॥ ૮ ॥

શક્યતે ચાનુપોષણાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનુપોષણાત્) અનુપોષણની (શક્યતે) શંકા કરે છે તેથી.

ભાવાર્થ :—વદન્તુરોષ્ય પ્રયાદ્યોશ્વવદ્ભેનમણિન્ લોકે નિનીચેત્ ઇત્યાદિ વાક્યમાં અનુપોષણની શંકા મતાવે છે. જો ઐદિક ધર્મ હોય તો તેમાં ઉપોષણ નિષ્ય છે. તો તેમાં

અનુપોપશ્ચ-(ઉપોપશ્ચા બ્યવ) ની યંત્રા ન કરવી બેઇએ. છતાં કરી શકાય છે અને ઐદિક ધર્મનો અતિદેશ નથી. ॥ ૯ ॥

દર્શનમૈદિકાનાં સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દર્શનમ) પ્રયાજ અને અનુયાયીનું જે દર્શન છે તે તે (દૈદિકાનામ) દીક્ષણીયાથી સર્વ અવશ્ય સુધીના પ્રયાજને અને અનુયાયીની (સ્યાત્) પરિગણના છે. .

ભાવાર્થ :—એક સો પ્રયાજ અને અનુયાયીને જે ભતાવ્યા છે તે તે સોમના અંગભૂત દીક્ષણીયાદિથી મારી અવશ્ય સુધીના પ્રયાજઅનુયાયીનું પરિગણના છે. ઐદિક ધર્મો નથી. મારે સોમ યાગમાં ઐદિક ધર્મોનો અતિદેશ નથી. એ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

અન્દાનાદિમાં ઐદિક ધર્મનો અતિદેશ છે, એ અધિકરણનું
સૂત્ર સમજાવે છે.

દૃષ્ટિયુ દર્શણમાસયોઃ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(દૃષ્ટિયુ) નેમિત્તિક તથા બીજી ઇન્દ્રિયોમાં (દર્શણમાસયો) દર્શ અને પૂર્ણમાસ યાગના (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આભાસવર્ણ નિર્વાપ-આદિ ચિંત્ત વિશેષથી ઇન્દ્રિયોમાં પણ દર્શ અને પૂર્ણમાસના ધર્મની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૧૧ ॥

અગ્નિપોમીય પશુ યાગમાં દર્શ પૂર્ણમાસ ધર્મનો
અતિદેશ છે એ અધિકરણ.

પશો ચ લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશો) અગ્નિપોમીય પશુ યાગમાં દર્શપૂર્ણમાસના ધર્મ પ્રાપ્ત છે. (લિઙ્ગદર્શનાત્) ચિંત્ત વ્યક્તનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમાં પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે એવા અગ્નિ અને સોમ ઉભય દેવતાક યાગમાં પણ દર્શને પૂર્ણ માસના ધર્મની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૧૨ ॥

સવનીય પશુમાં પણ અગ્નિપોમીય યાગના ધર્મ અતિદેશ છે.

દૈક્ષણ્ય ચેતરેણ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચેતરેણ) બીજા સવનાય પશુઓમાં (દૈક્ષણ્ય) અગ્નિપોમીય યાગના ધર્મ પ્રાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—સવનીય પશુઓમાં પણ અગ્નિપોમીય પશુના ધર્મ પ્રાપ્ત છે અર્થાત્ જે વિશ્વન્ત કરી અગ્નિપોમીય પશુનું દાન કરવામાં આવે છે તેજ વિશ્વન્ત એટલે હિત-રત્તવ્યતા બીજા પશુઓમાં પણ કરી તે પશુઓ પાત્રને દાનમાં આપવા. ॥ ૧૩ ॥

અૈકાદશિનમાં સવનધર્મનો અતિદેશ છે

એકાદશિનેષુ સૌત્યસ્ય દ્વેશન્યદર્શનાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(એકાદશિનેષુ) એકાદશિન પશુઓમાં (સૌત્યસ્ય) સવનીય પશુના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. (દ્વેશન્યદર્શનાત્) દ્વિરશના રૂપ સિંચ વાક્ય મળતું આવતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકાદશિન પશુઓ સવનીય ધર્મોના અતિદેશ કરવાનો છે. ' એકાદશિનેષુ દ્વે દ્વે રશને પરિવ્યવર્તિ ' અહીં જેમ બે રશના વિદિન છે તેમ સવનીય પશુમાં પણ રશના ૬૫ વિદિત છે, આ સામ્યને લીધે સવનીય પશુઓના ધર્મોના અતિદેશ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

પશુમણેઃ માં એકાદશિનધર્મોના અતિદેશ છે.

તત્પ્રવૃત્તિર્ગણેષુ સ્યાત્ પ્રતિપશુ યુપદર્શનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ગણેષુ) ગણોમાં (તત્પ્રવૃત્તિર્) એકાદશિનધર્મની પ્રવૃત્તિ (સ્યાત્) કે (પ્રતિપશુ) ૬૨૦ પશુઓમાં (યુપદર્શનાત્) યુપનો અનુવાદ કરી દોષનું દર્શન બતાવ્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જોનામણિ યાગમાં પશુમણને ઉદેશીને આ પ્રમાણે પાઠ છે, ' મંત્રિતુ યુપેન્નાલમેત । મહિર્ષાંડસ્માત્ હિન્દ્રવં લીર્ષં દધ્યારે ખાતૃષ્યમસ્મેન્નયેદ્ એકયુપભાલમતે ' આ વાક્યમાં એક યુપમાં હોય બતાવવામાં આવ્યો છે ચાટે આ યાગની પ્રવૃત્તિ અગ્નીષોમીય નથી પણ એકાદશિન પ્રવૃત્તિ છે તેથી એકાદશિન ધર્મોના અતિદેશ પશુમણેમાં કરવો. ॥ ૧૫ ॥

અવ્યક્તાયાગમાં સૌમિક ધર્મોના અતિદેશ છે.

અવ્યક્તાસુ તુ સોમસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અવ્યક્તાસુ) જેમાં દ્રવ્ય અને દેવતા બન્નેક પદ્ધતિ વિધાન ન હોય તેના (સોમસ્ય) સોમના ધર્મોના અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—જે યાગના વિધાનમાં દ્રવ્યનું કે દેવતાનું પદ ન જણાતું હોય તે યાગોમાં સોમયાગના ધર્મોના અતિદેશ થાય છે જેમકે વિદ્યજિત્વા યજેત આ વિધાન વાક્યમાં દ્રવ્યવાચક કે દેવતાવાચક પદ જણાતું નથી, ચાટે તેમાં સોમના ધર્મોના અતિદેશ સમજવો. ॥ ૧૬ ॥

અહર્ગણેષુ માં દ્વાદશાહના ધર્મોના અતિદેશ છે.

ગણેષુ દ્વાદશાહસ્ય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ગણેષુ) અહર્ગણેમાં (દ્વાદશાહસ્ય) દ્વાદશાહવાગના ધર્મોના અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—અહર્ગણેમાં દ્વાદશાહવાગના ધર્મોના અતિદેશ છે. ॥ ૧૭ ॥

સ વત્સરસનમાં ગવામયન ધર્મોના અતિદેશ છે.

ગવ્યસ્ય ચેત્રદાદિષુ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(એત્રદાદિષુ) આદિત્યના અયન આદિમાં (ચ) અને (ગવ્યસ્ય) ગવમયનના ધર્મોના અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—સંવત્સરસાધ્ય ક્રતુઓમાં ગ્રામગણ ધર્મોનો અતિદેશ છે. સંવત્સર-સાધ્યતરૂપ સામાન્ય ધર્મ હોવાથી. ॥ ૧૮ ॥

નિકાચિયાગોના ધર્મ ઉત્તર નિકાચિયાગોમાં અતિદેશ છે.

નિકાચિનાં ચ પૂર્વસ્યોત્તરેષુ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિકાચિનામ્) નિકાચિ યાગોમાં (પૂર્વસ્ય) પૂર્વની (પ્રવૃત્તિઃ) પ્રવૃત્તિ (ઉત્તરે) ઉત્તર યાગોમાં (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ સાધકાઃ ’ ‘ સાદકાઃ ’ આવા નામવાળા એક સંઘ વર્તી મધ્યા યાગો વિહિત છે. તેમાં એક નામવા અને એક સંઘ વર્તીત્વ રૂપ સામાન્ય ભિન્નથી પ્રથમ સાધરક અને પ્રથમ ‘સાદક’ નામક યાગની પ્રવૃત્તિ દ્વિતીય સાધરક અને દ્વિતીય સાદક યાગમાં હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

ફલ આદિનો અતિદેશ નથી એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

કર્મણસ્વપ્રવૃત્તિત્વાત્ ફલનિયમકર્ત્વં સમુદાયસ્વાત્મસ્વયસ્તદ્વ્યવસ્થાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણ-) સૌયંયાગ રૂપ કર્મ (સ્વપ્રવૃત્તિત્વાત્) આકાંક્ષાનાં ભાવથી પ્રવૃત્ત ન હોવાથી (તુ) નહીં (ફલનિયમકર્ત્વં સમુદાયત્વ) રૂળ, નિયમ, કર્તા અને સમુદાયનો (અત્યવધા-) સંબંધ નથી (તદ્વ્યવસ્થાત્) પ્રધાન કર્મ સાથે તેનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌયં ઇષ્ટિ રૂળ=સ્વયં. નિયમ=સ્વયંમુધી શ્રવે ત્વાં મુધી હવન કરવો. કર્તા=સ્વયંની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષ વિશેષ. સમુદાય=આએવાઈ યાગપદ્ધતું સાહિત્ય. આ યાગ-યોગનો સૌયંયાગમાં અતિદેશ નથી. અનાકાંક્ષિત પ્રધાન કર્મોનો વૃત્તિ યાગમાં સંબંધ હોતો નથી. રૂળ આદિ પશુ અનાકાંક્ષિત હોવાથી તેનો પશુ અતિદેશ નથી. ॥ ૨૦ ॥

પ્રવૃત્તો યાવિ તાવધર્મ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તો ચ યાવિ) અને પ્રવૃત્ત યાવ તે પશુ (તાવધર્મ્યાત્) પુરુષાર્થ હોવાથી નકામાં રૂપ પડે છે.

ભાવાર્થ :—રૂળ પુરુષનું જ ઉપકારક છે, જ્યન પર્વન્તનો નિયમ પશુ પુરુષ માટે જ હોય છે. કર્મ પશુ પુરુષને માટે હોય છે, કર્મને માટે કંઈ પુરુષ હોતો નથી અને પ્રધાન કર્મ પશુ રૂળને માટે હોય છે, એટલે ઉક્ત ચારયગાર્થો રૂળ પશુ કલ્પને જણાવું નથી માટે સૌયં યાગમાં એનો અતિદેશ નથી. ॥ ૨૧ ॥

અશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશ્રુતિત્વાત્) પ્રધાનનો અતિદેશ કરવાનું કાંઈ રાજ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનનો અતિદેશ કરવાનું કર્મ પશુ અવશ્ય ચતું નથી માટે તેનો અતિ-દેશ ન કરવો. ॥ ૨૨ ॥

ગુણકામ-ગોદોહન આદિના અનતિ દેશાધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ગુણકામેષ્વાશ્રિતત્વાત પ્રવૃત્તિઃ સ્થાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ગુણકમેષુ) ગોદોહન આદિરૂપ ગુણને લીધે પરવાદિની ઇચ્છા થવાથી (પ્રવૃત્તિઃ સ્થાત્) ગોદોહનાદિની પ્રવૃત્તિ હોવા જોઇએ (આશ્રિતત્વાત) પ્રત્યક્ષાશ્રિત હોવાથી

ભાવાર્થ :—અયમેનાપઃ પ્રણયેત્ ગોદોહનેનપ્રણયેત્ પશુકામ. આ વાક્યમાં પ્રણયન ગોદોહનાશ્રિત કર્મમાં ઉપયોગી જણાવ્યું છે. તેથી ગોદોહનના પશુ અતિદેશ થવો જોઇએ, ગોદોહન વગર પ્રણયન થઇ શકે નહીં. આશ્રિતના કર્મમાં જરૂર હોય તે આશ્રય પશુ અવરૂપ હોવો જ જોઇએ, પગાશ્રિત ચિત્તની જરૂર હોય તો પદ પશુ અવરૂપ રસીકારવો જ જોઇએ. આથી ગોદોહનાદિના અતિ દેશ રસીકારવો જોઇએ. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

નિવૃત્તિયાં કર્મમેદાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(કા) અથવા (કર્મમેદાત્) અથવા અને ગોદોહનનો કર્મમાં બેઠે પડેનો હોવાથી (નિવૃત્તિઃ) ગોદોહનાદિની નિવૃત્તિ માનવી જોઇએ.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિયામમાં ગોદોહનાદિનો અતિદેશ કરવાની જરૂર નથી કારણ અર્થસંકલ્પ છે અને ગોદોહન પુરુષાર્થ છે. વિકૃતિયામમાં જે કલ્પ છે તેનીજ આશંકા હોય છે, માટે ગોદોહનની નિવૃત્તિ માનવી જોઇએ અર્થાત્ એનો અતિદેશ ન કરવો જોઇએ. ॥ ૨૪ ॥

અપિ ઘાટતદ્વિકારત્વાત મદ્વર્થત્વાત પ્રવૃત્તિઃ સ્થાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ કા) અતદ્વિકાર હોવાથી અને (મદ્વર્થત્વાત) કલ્પ છે હોવાથી (પ્રવૃત્તિઃ સ્થાત્) વિકૃતિયામમાં આદિની પ્રવૃત્તિ થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—જો વિકૃતિ યામમાં ગોદોહનનો અતિદેશ ન માનો તો જાદિર ધીર્વંકમસ્ય રૂપ કુર્માત્ આ વાક્યથી ખર્ષદર રૂપ જે યામમાં હોય ત્યાં ખર્ષદરનો અતિદેશ ન માનવો જોઇએ. એ યંજાનો સમાધાનમાં જણાવે છે કે ખર્ષદરનો અતિદેશ થઇ શકે છે કારણ તે ઠેકાણે તો ખર્ષદર પશુ કલ્પ છે પણ ગોદોહન કલ્પ નથી. આ જાનમાં રપષ્ટબેદ હોવાથી દર્શાત યોગ્ય નથી. એટલે ગોદોહનનો અતિદેશ વિકૃતિ યામમાં ન માનવો એ નિર્ણય છે. ॥ ૨૫ ॥

‘સૌર્ધવ્યરૂમાં અભિમર્શનરૂપેના વિકલ્પ છે.’ એ અનિકરણને સમજાવણું સૂત્ર.

અન્યકર્મણિ વિકલ્પોડચિમાગો હિ ચોદનૈકત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અભિમાગ) સૌંદર્યામ એક અનિભક્ત કર્મ છે (હિ) કારણ કે (ચોદનૈકત્વાત્) એક વિધિ વિદિત હોવાથી, માટે (અન્યકર્મણિ) એક કર્મમાં (વિકલ્પ) વિકલ્પ છે.

ભાવાર્થ :—‘ચતુર્હોત્રા પૈર્વમાસીમમિષ્ટોત્’ ‘પન્ચહોત્રા ભગવાત્યામ્’ આ પ્રમાણે પ્રકૃતિભૂત દર્શપૂર્ણાસના દવિષોમાં જે અભિમર્શન અર્થાત્ સ્પર્શન વિદિત છે. એ સ્પર્શનદષ્ટ સૌંદર્યામ રૂપ વિકૃતિ યામમાં અતિદેશ ચામરથી પ્રાપ્ત છે. પ્રકૃતિ યામમાં એક દવિ સ્પર્શન

પૃથ્વીમાને દિવસે અને બીજી હવિસ્ત્રચરણ અમાવાસ્યાને દિવસે થાય છે. પૃથ્વીમાને દિવસે જે યાગ થાય તેમાં ચતુર્હોત્રા ઇત્યાદિ મંત્રથી અને અમાવાસ્યાને દિવસે જે યાગ થય તે પંચહોત્રા ઇત્યાદિ મંત્રથી દત્તિપૂત્ર આસાદન કરવું પડે છે. વિકૃતિજાત સૌર્વયાગમાં જ્યારે એનો અતિદેશ થાય છે ત્યારે જે કાળ હોતા નથી માટે ઉક્ત જે મ્મયથી જે હવિષ્ત્ર આસાદન થાય છે તેમાં વિકલ્પ માનવો જોઈએ. પ્રકૃતિ યાગમાં તો જે કર્મ = યાગો હોય ॥ માટે ત્યાં વ્યવસ્થા થઈ શકે છે કે એક યાગમાં ચતુર્હોત્રાથી અને બીજા યાગમાં પંચહોત્રાથી હવિષ્ત્ર આસાદન કરવું. પણ સૌર્વયાગ તો એક જ કર્મ છે માટે જાનેનો સમાવેશ થઈ શકે નહિ નેથી જેમાંથી એક મંત્ર વડે અભિમર્શન કરવું અને તે ઉક્ત જે મંત્રમાંથી મને તે એક મંત્ર તથા આવે સિદ્ધાંત થઈ છે. અર્થાત આ ઠેકાણે વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

સી. ૧
૨૧

સૌર્વયાગમાં આગ્નેય ધર્મના અતિદેશ કરવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સિદ્ધસાધારણ્યાદ વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :--(સિદ્ધસાધારણ્યાદ) ઉભયત્ર યોગધિવ્યર્થેષ લિંગ સાધારણ્ય હોવાથી (વિકલ્પ. સ્યાત) વિકલ્પ થાય છે.

ભાવાર્થ :--સૌર્વયાગમાં દર્શપૂર્ણ માસના ૭ યાગોમહિત્વા કોઈપણ યાગનો વિધ્યન્ત કરવો કે પ્રાસ અમુક જ યાગનો એ સંકાપ સંબંધમાં આ પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર છે એનો ભાવ એ છે કે કોઈપણ યાગનો વિધ્યન્ત કરવો જોઈએ કારણ કે અમુક જ યાગનો વિધ્યન્ત કરવો એવું કશું નિયામક જણાવું નથી. અર્થાત ૭ યાગમાંથી કોઈપણ યાગનો વિધ્યન્ત કરવો. યોગધિવ્યર્થ દ્વારા સાધારણ્ય લિંગ છે એથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે કોઈપણ યોગધિ દ્વારા યાગનો વિધ્યન્ત કરવો. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકાધ્યાત્ વિનિયમ્યેત પૂર્વઘટ્વાઢિકારો દિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :--(દિ) કારણ એ છે કે (નિકારઃ) સૌર્વયાગ (પૂર્વવત્) પ્રકૃતિધર્મ સાપેક્ષ હોવાથી (એકાધ્યાત્) દેવતાઈ એક અર્થવાળો હોવાથી (વિનિયમ્યેત) નિયમ બાધી સમય છે.

ભાવાર્થ :--સૌર્વયાગ વિકૃતિયાગ છે, અને વિકૃતિયાગ પ્રકૃતિયાગના ધર્મની અપેક્ષા રાખે છે. સૌર્વયાગ એક દેવતાકે યાગ છે અને પ્રકૃતિજાત આગ્નેય યાગ પણ એક દેવતાકે યાગ છે. માટે આગ્નેય યાગનો વિધ્યન્ત સૌર્વ યાગમાં કરવો એવો નિયમ છે. ॥ ૨૮ ॥

અશ્રુતિવાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :--(અશ્રુતિવાદ) એકત્વનું શ્રવણ નથી (ઇતિ ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :--‘ સૌર્વ ’ આ શબ્દ તદ્દિત પ્રત્યયાન્ત છે. સાસ્ય દેવતા ॥ ૪. ૨. ૨૪ ॥ આ પાણિનીય સૂત્રથી કહેવામાં આવેલા અર્થમાં સમીચબદને અણ પ્રત્યય લાગી ‘ સૌર્વ ’ શબ્દ

સિદ્ધ થયેલો છે. આ તદ્દિત વિગ્રહ વાક્યમાં એકવચન તેમ પુલ્લિંગનો નિયમ બાધી થકાનો નથી. 'સર્વ' એનો દેવતા છે તે અને 'એ સર્વ' એનો દેવતા છે તે આવે. પણ વિગ્રહ થઈ શકે છે. 'મૂર્તિ દેવતાઃ સ્વસ્ત્ય' અથવા સર્વો દેવતા સ્વસ્ત્ય આવે. પણ અર્થ નીકળી શકે. 'વળી મૂર્તિ દેવતા સ્વસ્ત્ય આવે. પણ અર્થ નીકળી શકે. અવી થકા આ સૂત્રમાં જતાવડામાં બાધી છે એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૬ ॥

સ્વાદિત્તમાવાદ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સિદ્ધમાવાદ) એક વચન માનવાને કારણ હોવાથી (સ્વાદ) એક દેવતા અને તે પુલ્લિંગ જ છે.

બાવાર્થ :—અસુમેષ આદિત્ય સ્વેન માપયેયન લપકવતિ આ અર્થવાદથી સિદ્ધ થાય છે કે સૌંદર્ય પદમાં સર્વ એક વચનમાં જ છે, કારણકે ઉક્ત અર્થવાદ આદિત્યનું એ સર્વાર્થક પદને એકવચનમાં જ પ્રયુક્ત થયું છે માટે સૌંદર્ય યાગ એક જ દેવતાક વાગ છે. ॥ ૩૦ ॥

તથા ચાન્યાયંદર્શનમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (ચાન્યાયંદર્શનમ્) બીજા મંત્રમાં પણ અર્થ દર્શન જણાય છે.

બાવાર્થ :—"હવિત્યં જાતવેદસ દેવં વદન્તિ કેતવઃ" તથા ચિત્ર દેવાનામુદગાત આ બંને મંત્રમાં પણ સર્વરૂપ એક જ અર્થ જતાવડામાં આવ્યો છે તેથી એક દેવતારૂપ અર્થને લીધે સૌંદર્યમાં એકદેવતાક આગળના જ વિધ્યન્ત કરવા જોઈએ. અર્થાત્ સૌંદર્યમાં આગળના જાગને સ્વીકારવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩૧ ॥

હવિપૂ અને દેવતા બંનેનો જ્યાં સંનિષ્પાત હોય ત્યાં હવિઃ સામાન્ય બસવત્ હોય છે. એ આધકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

વિમતિપત્તૌ હવિષા નિવમ્યેત કર્મજસ્તદુપાશ્વસ્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વિમતિપત્તૌ) વિરોધમાં (હવિષા) હવિષ્ના સાદરવધો (નિવમ્યેત) નિવમ્યાય છે. (કર્મજ) કર્મ (સ્તદુપાશ્વસ્વાત્) અંતરંગ હોવાથી

બાવાર્થ :—આ પ્રમાણે અવશ્ય છે કેન્દ્રમેષાદશકપાલ નિર્વપેત્. આમેયં વય આ ઠેકાણે દેવતાસામાન્યથી સામાન્યનાં ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને એકાદશકપાલદિ સિત્તમાં પુરાણાના ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાન ૨૧ હવિષ્નો દેવતા ઇંદ્ર છે અને ઉક્તવચનમાં એકાદશક ૪૫૯-પુરાણાનો દેવતા પણ ઇંદ્ર છે તે દેવતાને લઇને વિધ્યન્તનો નિર્ણય કરવો કે હવિષ્ને લઇને એકાદશકપાલ પુરાણાદિ ૪૫૯ હવિષ્ દેવતા અગ્નિ છે, એ આગળ આવ્યું છે. આ વિરોધમાં એવી રીતે નિર્ણય કરવામાં આવે છે કે હવિષ્ના સાદરવધો જ નિર્ણય કરવો કારણ કે કર્મ અંતરંગ હોય છે અને કર્મમાં હવિષ્ સંનિહિત અને, ૧૮ હેય છે કારણ દેવતા બંધકિત અને અદ્ય હોય છે. માટે વાગમાં દેવતા બદિરંગ હોય છે અને હવિષ્ ૪૫૯ અંતરંગ હોય છે. દ્યવના સિંચથી દેવતાનું વિજ બાધિત થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

તેન ચન્કર્મસંયોગાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તેન) હવિષથી (કર્મસંયોગાત્) કર્મ સંયુક્ત હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ રૂપ કર્મમાં હવિષ સાથે નિર્દેશ હોય છે, કર્મમાં હવિષનો સાક્ષાત્કાર હોય છે. ઐન્દ્ર, આગ્નેય આદિ પદોથી હવિષપ્રધાન હોય છે. માટે હવિષ જ સુદ્ધિમાં પ્રથમ સનિદિત યાગ છે. માટે હવિષ ઉપરથી જ વિધિનિર્ણય નિયુક્ત થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

શુણવેજ દેવતાશુભિઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(શુણવેજ) ગૌણતાથી (દેવતાશુભિઃ) દેવતાનું મનુષ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઐન્દ્ર, આગ્નેય શુભો તદ્વિતાન્ત છે. તદ્વિત પ્રથમ છે અને ઈન્દ્ર અગ્નિ આદિ એ પ્રત્યેયોની પ્રકૃતિ-જેણેય છે. પ્રકૃતિનો અર્થ વિશેષણ તરીકે ગુણાય છે અને પ્રત્યયનો અર્થ વિશેષ્ય તરીકે ગણાય છે. પ્રત્યયના પ્રકૃત્યર્થાન્વિતસ્વાર્થોપપત્તિનિયમાત્ પ્રત્યય ન્યારે પોતાનો અર્થ જણાવે છે ત્યારે પ્રકૃત્યર્થસાથે અન્વિત શુભને જ સ્વાર્થને જણાવે છે. વિશેષણની અપેક્ષા પ્રબળ હોય છે. માટે દેવતા ગૌણ પડે છે અને હવિષ શુભ્ય બને છે તેથી હવિષથી જ વિધિનિર્ણય નિયુક્ત કરવા જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

શતકૃષ્ણકૃત્તાંકે હિરણ્યમાં ઔપધર્મનો આતદેશ છે. એ

આધિકરણના સૂત્રો હવે સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર હિરણ્યમાજ્યધર્મસ્તેજસ્ત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(હિરણ્યમ્) શતકૃષ્ણ એટલે કૃષ્ણ સોના. ૧. ઝીણા ઝીણા કણોનાં હોખમાં (હાજ્યધર્મ) આજ્યધર્મો પેઠી કર્તવ્ય હોય છે. (સ્તેજસ્ત્વાત્) બળને દ્રવ્યમાં રાખેલા રૂપ સમાન કર્મ-હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાજ્યાપત્ય ધૃતે શતકૃષ્ણલ ચક્ર નિર્વે પૂર્ણપતિદેવતાકે શતકૃષ્ણ ચક્રને ઘીમાં નાખેલાં આ ઠંઠાણે શતકૃષ્ણલ એ સો સોનાના ઝીણા ઝીણા કણકાનું નામ છે તેના નિર્માણ કરતી વખતે તેમાં જે ધર્મો અર્થાત્ વિધિરેષ કરવાનો હોય છે તે આજ્યધર્મો વિધિરેષ કરવો. પુરાણકથાના વિધિરેષ નહિ આવું પૂર્વપક્ષનાદીનું મતભેદ છે. ॥ ૨૫ ॥

ધર્માનુપ્રદાયા ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ધર્માનુપ્રદાયા) ધર્મનો પાઠ ધરે ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ધર્મ-અવેક્ષણ આદિ આજ્યધર્મો સુરણમાં પણ થઈ શકતા હોવાથી. સુવર્ણ અતિ સ્વચ્છ હોયથી તેમાં પણ પ્રતિનિધિ થઈ શકે છે. પુરાણકથાના અવેક્ષણ થઈ શકતું નથી, તેથી આજ્યધર્મોનો જ અતિદેશ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઔપધર્મ વાં વિરોધત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સત્યવે છે (ઔપધર્મ) શ્રીદિ આદિ ઔપ ના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. (વિરોધત્વાત્) કદિનિવૃત્તિ ધર્મનું સાચું હોવાથી.

(૪૫૮)

ત્રીમાંસા દર્શન

ભાવાર્થ :—મીઠિ આદિ ઔષધના ધર્મોના સુવર્ણમાં અતિદેશ છે, કારણ કે કદિત ૩૫ ધર્મ બંનેમાં સમાન છે. ॥ ૩૭ ॥

ચરણદ્વાચ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચરણદ્વાચ) ચર શબ્દ ઔષધિ ધર્મોના પ્રાપક છે.

ભાવાર્થ :—‘ ચર નિર્વેત ’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘ ચર ’ શબ્દ આન્યને માટે પ્રયુક્ત થયેલો નથી પણ પુરોગમ આદિ ઔષધિમાંથી બનતા દ્રવ્યને માટે પ્રયુક્ત થયેલો છે. આ કારણથી પણ સુવર્ણમાં અન્યધર્મોના અતિદેશ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

તસ્મિન્ન ધ્રુવણયુતે ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્મિન્) તેમાં (ધ્રુવણયુત) ધ્રુવણુ બવણુ છે.

ભાવાર્થ :—ધ્રુવણુ અથવા ચરુને ધ્રુવણુ હોય છે. આન્યમાં ધ્રુવણુ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી તેથી ઔષધિના ધર્મોના અતિદેશ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે શતકૃષ્ણ સુવર્ણમાં ઔષધ ધર્મોના અતિદેશ છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ મધુદકમાં ઉપાંશુયાણ્ય ધર્મોના અતિદેશ છે ’ એ
અધિકરણના સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મધુદકે દ્રવસામાન્યાત વયોવિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(મધુદકે) મધુ અને ઉદકમાં (વયોવિકારઃ સ્વાત) દ્રુવના ધર્મોના અતિદેશ છે. (દ્રવસામાન્યાત) દ્રવત્વરૂપ ધર્મ બંનેમાં સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચિત્રા નામક યાત્રમાં દક્ષિ મધુ પૂતમણી પાના તણ્ડુલા; । તત્ત્વ ઘટ પ્રાણવયમ્ ॥ દક્ષિ, મધુ, ઘી, પાણી, પાના અને તાંડુલ બધાં સંઘટ પ્રાણવયમ્ દેવતાક હોય છે. આ દેહાણે મધુ અને ઉદકમાં દ્રવત્વરૂપ સમાન ધર્મોને લીધે વયોવિકાર અર્થાત્ દ્રુવના ધર્મોના અતિદેશ છે. સાત્તાધ્યત પવના જે ધર્મો હોય છે તે ધર્મો મધુ અને ઉદકમાં પણ હતાં આથી પૂર્વપક્ષવાદીનું મતબળ છે. ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આજ્યં યા ધર્મસામાન્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (આજ્યમ્) આન્યના ધર્મ કતબ હોય છે. (ધર્મસામાન્યાત્) વર્ણથી સામ્ય હોવાને લીધે.

ભાવાર્થ :—મધુ અને ઉદકમાં આન્યના ધર્મોના અતિદેશ છે કારણ કે તેમાં વર્ણનું સામ્ય છે. શુદ્ધવર્ણ ત્રણેમાં જાતોનું છે. ॥ ૪૧ ॥

ધર્માનુપ્રદાચ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (ધર્માનુપ્રદાચ) આન્યના ધર્મો, તેમાં થઈ શકતા હોવાથી.

આવાથે :—પયના ધર્મો ને દોહનાદિ છે તેનો મધુ અને ઉદકમાં બાધ થાય છે, જ્યોતે આન્યના ધણા ધર્મો તેમાં થી સેકે છે માટે આન્યના ધર્મોનો જ તેમાં અતિદેશ કરવો જોઈએ ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વસ્વાવિશિષ્ટ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(પૂર્વસ્વ) પૂર્વપક્ષવાદીએ ને દ્રવ્યવશ્ય હેતુ આપ્યો છે તે (અવિશિષ્ટ્યવાદ) દૃતમાં પણ છે

આવાથે :—ધીને ગરમ કરવાથી તેમાં પણ દ્રવ્ય આવે છે તેવી આન્યમાં પણ દ્રવ્ય છે માટે મધુ અને ઉદકમાં આન્યના ધર્મોનો જ અતિદેશ છે પયના ધર્મોનો અતિદેશ નથી એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૩ ॥

इति मीमांसागुर्जराचार्येऽष्टमाध्यायस्य प्रथम पादः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य द्वितीय पादः

‘આતુમરિય અને સૌત્રામણિ યાગમાં ઐદિહ ધર્મોનો અતિદેશ છે.’
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ધાજિને સોમપૂર્વત્વ સૌત્રામણ્યાસ્વ ગ્રંથેષુ તાચ્છન્ધ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ધાજિને સૌત્રામણ્યા ચ) ધાજિન યાગમાં અને સૌત્રામણિ યુગમાં (સોમપૂર્વત્વ) સોમના ધર્મોનો અતિદેશ છે (ગ્રંથેષુ) મદ નામક ૫ મમાં (તાચ્છન્ધ્યાત્) તાચ્છન્ધ્યનો પ્રયોગ હોવાથી

આવાથે :—ધાજિન ગુહાતિ હત્યાદિ પ્રયોગથી બહુી થાય છે કે આતુમરિયમાં ધાજિન યાગ છે. “ ધાજિન્વો ધાજિનમ્ ” ધાજિ દેવતાને ઉદ્દેશી ધાજિનો ત્યાગ કરવો આ યાગમાં સોમના ધર્મો ધાજિન દ્રવ્યમાં કરવા કારણ કે સોમો વૈ ધાજિનમ્ આપુ વાશ છે આ વાક્યથી સોમ અને ધાજિન દ્રવ્ય વિભા હોવા છતાં અભેદ મળે ત ઉચ્ચારણ કર્યું છે તેથી ધાજિનમાં સોમ ધર્મોનો અતિદેશ સિદ્ધ થાય છે તેજ પ્રમણે સુચ વૈ સોમ આપુ વાક્ય છે તે પણ સુગમાં સોમ ધર્મોનો અતિદેશ સિદ્ધ કરે છે સોમ શબ્દ આ ઉદ્દેશે સોમના ધર્મોનો સમ્યક લક્ષણાવતિથી થાય છે. ॥ ૧ ॥

अनुवपट्टकाराच्च ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનુવપટ્ટકારાચ) અનુવપટ્ટકારોનો પ્રયોગ પણ સોમ ધર્મોની પ્રાપ્તિ બતાવે છે.

આવાર્થ :—“વાગ્નિસ્થામે વીઢી” આ અનુવપદ્ધત વાક્ય કહેવાય છે. અને એ સોમને ધર્મ છે જનાં વાગ્નિને માટે પ્રયોગ કર્યો છે તેથી વાગ્નિ વાગર્મા સોમના ધર્મને અતિદેય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

સમુપહૃય મક્ષણાય ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(૧) અને (સમુપહૃય) સમુપહૃત કરીને (મક્ષણાય) બહિષ્કૃતો નિર્દેય હોવાથી.

આવાર્થ :—“સોમ વિમગ્ન્ય સમુપહૃય મક્ષયન્તિ” આ સમુપહૃતપૂર્વક બહિષ્કૃત પશુ સોમના ધર્મને પ્રાપ્ત કરાવવાનું લિંગ છે. ॥ ૩ ॥

ક્રયગમ્યપણુરોક્ષુપપામમહ્ણાસાદનવાસોપનહનં ચ તદ્વત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ક્રયગમ્યપણુરોક્ષુ ક્રપયામમહ્ણાસાદનવાસોપનહનં ચ) અને ક્રયણ, ક્રપણ, પુરોક્ષ, ઉપપામ, મહ્ણ, આસાદન તથા વાસોપનહન લિંગપણુ (તદ્વત) સોમધર્મને અતિદેય કરવાના લિંગ છે.

આવાર્થ :—ક્રયણ આદિ ધર્મો સોમના છે જનાં તે સુરામાં પશુ ભેવામાં આવે છે તેથી સોત્રામાંથી વાગર્મા અને વાગ્નિવાગર્મા સોમ ધર્મોને અતિદેય છે. આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૪ ॥

શ્વિદીત સૂચ.

હવિષા વા નિવચ્ચેત તદ્વિકારવાત ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હવિષા) હવિષના સાદરવર્ણ (નિવચ્ચેત) એષ્ટિક ધર્મો નિવચ છે. (તદ્વિકારવાત) હર્ષપૂર્ણ વાગ્નિક હવિષને (વક્ષા) હે વાથી.

આવાર્થ :—સુરા અને વાગ્નિ દબ્ય હર્ષપૂર્ણમાસિક હવિષના વિકારો ॥ સુત્રોપધિ દબ્યનો વિકાર છે, વાગ્નિ આભામ્ય હવિષનો વિકાર છે. તેથી એષ્ટિક ધર્મો જ વાગ્નિ આદિ દબ્યમાં કરવાના હોય છે, સોમના ધર્મો નહિ. ॥ ૫ ॥

પ્રયોસા સોમશદ્ધઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(સોમશદ્ધઃ) સુરાને માટે વપરથેસો નેમ શબ્દ (પ્રયોસા) માત્ર પ્રયોસાને સૂચે છે.

આવાર્થ :—“સોમો વે સુરો” આ ઠેકાણે પ્રયુક્ત સોમ શબ્દ પ્રયોસા વાચક છે નેમ આમાત્રને માટે પ્રયુક્ત થયેલો “સજ” શબ્દ પ્રયોસા વાચક હોય છે તેમ. ॥ ૬ ॥

વચનાનોત્તરાણિ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વચનાનોત્તરાણિ) ત્રીજાં (વચનાનિ) વચ્ચે પશુ વાગ્નિક તરીકે વિધીવશન છે.

ભાવાર્થ :—આ પ્રભાણે દ્રવ્યના સાદરંગ્યો ઐષ્ટિક વિષ્ણુન્ત સિદ્ધ થવાથી બીજા ધર્મો પશુ વ્યવસ્થાથી વિદિત કર્યા છે. ॥ ૭ ॥

અપદેશશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે જ પ્રભાણે (અપદેશઃ) અપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—‘ શમ્પેરેવ દીક્ષણીયામાપ્નોતિ ’ ‘ તોવગમિ. પ્રાયણીમાં ’ આ વાક્યમાં શમ્પ અને તોડમ શબ્દો પશુ સ્થુતિ વાચક છે. ॥ ૮ ॥

પશુપુરોહાશસ્ય ચ લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશુપુરોહાશસ્ય) પશુપુરોહાશનો નિવેધ પશુ (લિજ્જદર્શનાત્) ઐષ્ટિક ધર્મના અતિરેશમાં લિગ છે.

ભાવાર્થ :—જેવેલ પશુના પુરોહાશ મળ્યા મહાપુરોહાશ છેલે । આ વાક્યમાં પશુઓના પુરોહાશ હોવાનો નિવેધ બતાવ્યો છે અને મદને જ પુરોહાશ તરીકે બતાવ્યા છે. આમાં મહોત્તરી પશુ જે પ્રશાસા કરી છે તે પશુ ઐષ્ટિક ધર્મના અતિરેશમાં લિગ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વાગિન અને સૌનામણિ યાગમાં ઐષ્ટિક ધર્મનો જ વિકલ્પ છે, સૌમિક ધર્મનો નહિ. ॥ ૯ ॥

પશુમાં સામાન્યધર્મના અતિરેશ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પશુઃ પુરોહાશવિવાદો સ્વાદ્ દેવતાસામાન્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુ) પશુયાગ (પુરોહાશવિવાદ) પુરોહાશના ધર્મવાળો (સ્વાદ્) (દેવતાસામાન્યાત્) બન્નેના દેવતા સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બોધિતદ્રોમ યાગમાં પશુ દેવ તરીકે હોય છે. તે પશુમાં જે વિધિવન્ત કરવાનો હોય છે તે પુરોહાશમાં જે વિધિ કરવામાં આવે તે વિધિ કરવો. કારણ કે પુરોહાશ અને પશુ એ બન્નેની દેવતા એક જ હોય છે. પુરોહાશ અગ્નીષોમીય હોય તો પશુ પણ અગ્નીષોમીય હોય છે, માટે પુરોહાશનો વિષ્ણુન્ત કરવો. આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૦ ॥

પ્રોક્ષણાચ્ચ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રોક્ષણાત્) પ્રોક્ષણનું શ્રવણ હોવાથી

ભાવાર્થ :—‘ હક્ષ્મસ્તૌપવીન્વો જુટ પ્રોક્ષામિ ’ આ વાક્યમાં પશુને પ્રોક્ષણ કરવાનું જણાવ્યું છે. પ્રોક્ષણ એ પુરોહાશનો ધર્મ છે. અર્થી પશુ સિદ્ધ થાય છે કે પુરોહાશના ધર્મોનો જ પશુમાં અતિરેશ છે. ॥ ૧૧ ॥

પર્યગ્નિકરણાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પર્યગ્નિકરણાત્) પર્યગ્નિકરણે પશુ હોવાથી.

(૪૬૨)

મીમાંસા દર્શન

આવાર્થ :—પર્વાગ્નિચ્છુ પશુ પશુને વિહિન છે અને પુરોહિતને પશુ પર્વાગ્નિચ્છુ કરવાનું હોય છે. આથી પશુ ગિહ સાથે છે કે પુરોહિતના ધર્મો પરમા કર્તવ્ય છે. 'વત્સુકેન વ્યુ પર્વાગ્નિ કરોતિ યઃ' આ પ્રમાણે શાપરક્ષાઓમાં ઉલ્લેખ છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સામાન્યં વા તત્ત્વમવત્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(કા) સિદ્ધાંત સૂત્ર છે (સામાન્ય) સામાન્ય હવિષ્યના ધર્મો પશુમાં કર્તવ્ય છે (તત્ત્વમવત્યાત્) સામાન્ય હવિષ્ય પશુમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોવાથી.

આવાર્થ :—સામાન્ય ધર્મો પશુમાં કર્તવ્ય છે. કારણ કે સામાન્ય હવિષ્યના ઉત્પત્તિ પશુ અર્થાત્ ગાય આદિ પશુમાંથી છે. સામાન્ય એટલે દહીં અને દૂધ. દૂધ એ પશુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને દૂધનો વિહાર ન દહીં. પશુ પશુ પશુગુરુ છે. આ સામાન્યની પ્રત્યક્તાને લીધે સામાન્યના ધર્મો પશુઓમાં કર્તવ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

તસ્ય ચ પાત્રદર્શનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્ય) પશુને (પાત્રદર્શનાત્) પાત્રનું દર્શન હોવાથી

આવાર્થ :—સામાન્ય હવિષ્યને જેમ પાત્રની જરૂર છે તેમ પશુને પણ ખાણ આપી માટે પાત્રની જરૂર હોય છે તેથી સામાન્ય ધર્મો જ પશુમાં કર્તવ્ય છે. પુરોહિતના નહિ ॥ ૧૪ ॥

‘ પશુમાં પયોધર્મોના અતિરેશ છે ’ એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દમ્નઃ સ્વામ્યુત્તિસામાન્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(દમ્ન. સ્વામ્ય) સામાન્યધર્મવાળા પશુપાત્રમાં દહીંના ધર્મોના અતિરેશ છે. (સ્વામ્યુત્તિસામાન્યાત્) મૂર્તિધર્મવશી સામાન્ય ધર્મોને લીધે.

આર્થ :—સામાન્યધર્મવાળા પશુમાં દહીંના ધર્મોના અતિરેશ છે, કારણ કે દહીંમાં ધનત્વ છે અને પશુમાં પશુ ધનત્વ છે. આ સામાન્યધર્મને લીધે દધિધર્મોના અતિરેશ પશુમાં છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પયો વા કાલ્પસામાન્યત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વય) દૂધ પશુમાં પોતાના ધર્મોના અતિરેશ કરે છે. (કાલ્પસામાન્યત્) પશુ અને પશુમાં જ્યાં સમતા રૂપ ધર્મ સમાન છે.

આવાર્થ :—દૂધ પશુને દહીં કરતાં સંનિહિત છે. દધિથી પશુ દૂધને લીધે જરૂરિન બને છે. તેથી દૂધના ધર્મોના અતિરેશ કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૬ ॥

પદ્મગત્તર્યાય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (પદ્મગત્તર્યાય) પશુપ્રજાવમાં અન્નનત્વ હોવાથી.

લાવાર્થ :—પશુમાથી પ્રથમ દૂધ અને દૂધમાંથી દધિ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે દહીં કરતાં દૂધ અતિરમ્ હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

દ્રવત્વં ચાવિશિષ્ટમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (દ્રવત્વ) દ્રવત્વરૂપ ધર્મપણુ (અવિશિષ્ટ) સમાન છે.

લાવાર્થ :—પશુ પણુ દ્રવે છે અને દૂધ પણુ દ્રવે છે. દ્રવત્વરૂપ ધર્મપણુ સમાન છે. માટે સાનામધર્મવાળા પશુ ચામમાં પયોધર્મ અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૧૮ ॥

‘આમિક્ષામાં પયોધર્મના અતિદેશ છે.’ એ અધિકરધુનાં સૂત્રા સમજાવે છે.

આમિક્ષોમયમાલ્યાવાયુમયવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(આમિક્ષા) આમિક્ષા (હમયમાલ્યત્વા) દૂધ અને દહીં બન્નેમાંથી હોવાથી (હમયવિકાર. સ્યાત્) બન્નેના ધર્મો તેમાં કર્તૃત્વ હોય છે.

લાવાર્થ :—દૂધ અને દહીં બન્નેમાંથી ‘આમિક્ષા’ રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ‘નૈષ્કલ્યમિક્ષા’ એ વાક્યથી જે ચામ વિહિત થાય છે તેમાં દૂધ અને દહીં બન્નેના ધર્મો કર્તૃત્વ હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

एक वा चीदनैकत्वात् ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એવમ્) એમાંથી એકના જ ધર્મનો અતિદેશ માનવો જોગ્ય છે. (ચોદનૈકત્વા) એક વિધિથી વિહિન હોવાથી.

લાવાર્થ :—એકના ધર્મના અતિદેશથી નિરાશક્તિ થાય છે તે પછી ધીમનસ વિષયન્ટની કશી જરૂર રહેતી નથી માટે બન્નેનો વિષયન્ટ નહા પણુ એકનો જ વિષયન્ટ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

દધિ સંघाततामान्यात् ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(દધિ) દહીંના ધર્મનો અતિદેશ. કરવો જોઈએ (સંઘાતતામાન્યા) ધનીશાવરૂપ ધર્મ બન્નેમાં સમાન હોવાથી

લાવાર્થ :—દહીંમાં અને આમિક્ષામાં ધનત્વરૂપ સમાન ધર્મ છે તેથી દધિનો જ વિષયન્ટ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

सिद्धांत सूत्र. ययो वा तत्प्रमयत्वाद्भोक्तृदृष्टप्र स्तदर्थत्वात् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે (યયઃ) પયોધર્મ અતિદિષ્ટ છે (તત્પ્રમયત્વા) દૂધમાંથી જ આમિક્ષા બનતી હોવાથી (ભોક્તૃ) લોકત્વ) લોક બંધારમાં પણુ દૂધમાં મેળવણુ દહીં બનાવવા માટે નાખવામાં આવે છે (દ્રમ તદર્થત્વા) દૂધમાં જે થોડુંક દહીં નાખવામાં આવે છે તે દહીં બનાવવા માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :- ‘ તમે પંચસિ દષ્ટાનવતિ સા વૈશ્વદેવી વામિશ્વા ’ તપાનેલાં દુધમાં દહીં નાંખવામાં આવે છે અને જ્યારે તે કાઢી જાય છે ત્યારે જે કઠળ ભાગમાં આવે અવગ પડે છે તેને ‘ આમિશ્વા ’ કહે છે અને જે પાણી જેવા પ્રવાહી ભાગ હોય છે તેને ‘ ગાજન ’ કહેવામાં આવે છે. આમિશ્વા દુધમાંથી જ અને છે દહીંમાંથી નહિ. દહીં તો કેવળ આત્મનન્મેગવણ તરીકે જ ઉપયોગમાં લેવાય છે. માટે પયોધર્મ જ ‘ આમિશ્વા ’ માં અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૨૨ ॥

ધર્મસુપ્રહાસ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (‘ વ ’) અને (ધર્માનુપ્રસાદ) સઘઃકાષતા ૧૫ ધર્મ અનુકૂળ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- વૈશ્વદેવ સઘઃકાષ વાગ છે, જે તેમાં દધિના ધર્મો કતંબ હોય તો સઘઃકાષતાના બાધ થાય ■ દધિની માફક તે વાગ પણ હપકાકાશ્યાંબ હોવા જોઈએ. ‘ સયોમાવ ’ વ દર્શયતિ શુભતાં પુજ્યં પયઃ ’ આ પ્રમાણે શાજરભાવમાં પણ ઉક્તેષ છે માટે આમિશ્વામાં પયોવિકાર કતંબ છે. અર્થાત્ પયોધર્મો જ આમિશ્વામાં અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૨૩ ॥

‘ હાદયાદમાં સત્ર અને અહીન ની વ્યવસ્થાથી ધર્મનો અતિદેશ થાય છે. ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સપ્રમહીનશ્ચ હ્રાદશાદસ્તસ્યોમયથા પ્રવૃત્તિરૈકકમ્પ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :- (સપ્રમ, અહીનઃ વ) સત્ર અને અહીન મન્ને સ્વભાવચયો (હ્રાદશાદ) હાદશાદ હોય છે. (સત્ત્વ) તે હાદશાદની (સમયથા પ્રવૃત્તિ) બન્ને રીતે પ્રવૃત્તિ હોય છે. (દૈકકમ્પ્યાત્) કમ્પં એક જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- હાદશાદ એક કંટુ છે તેના બે ૩૫ છે. એક અહીન અને બીજું સત્ર. તે બન્નેરૂપમાં ભેદ હોય છે. સત્રમાં જે યજમાનો હોય તેમ ઋત્વિજો હોય છે. સર્વેંડપી ઈક્ષેત્વ બધાએ જ દિક્ષા લેવી જોઈએ. અહીનના ધર્મો હાદશાદ ઉપસદ્ આદિ હોય છે. દ્વિરાત્ર આદિ અહીનોની અને મવાનપનાદિ સત્રોનો હાદશાદ કંટુ પ્રવૃત્તિ હોય છે. આ કારણથી દ્વિરાત્ર આદિ અહીનોમાં અને મવાનપનાદિ સત્રોમાંના દરેકમાં બન્નેના ધર્મો પ્રવર્તે છે કે સત્રમાં સત્રના ધર્મો અને અહીનમાં અહીન ધર્મો ? આ સદેહમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે હાદશાદ ઉભયસ્વભાવ હોય ■ અર્થાત્ સત્ર અને અહીન બન્નેના ધર્મો તેને લાગુ પડે છે, કારણ કે કમ્પં તો એક જ છે ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

‘ અપિ યા યજતિશ્ચૈતરહીનમ્પ્રવૃત્તિઃ સ્વાત્

પ્રવૃત્તાતુલ્યમદ્વત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥ .

પદાર્થ :- (અપિ યા) અથવા (યજતિશ્ચૈતરઃ) બન્ને ‘ યજતિ ’ પદનું અવણ હોય ત્યાં (અહીનમૂત પ્રવૃત્તિ) અહીનધર્મની પ્રવૃત્તિ (સ્વાત્) માનવી (પ્રવૃત્ત્ય) હાદશાદ૧૫ પ્રવૃત્તિ સારી (તુલ્યમદ્વત્વાત્) સમાન સખદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- પ્રવૃત્તિમૂત હાદશાદમાં ‘ પ્રગત્તમ્ યજતેત્ ’ અહીં ‘ યજતિ ’ નું અવણ છે એજ પ્રમાણે ‘ ય ઇત્ વિદ્યત્ દ્વિરાત્રે યજતે ’ આ વિષ્ટિત યોજના પણ યજતિનું અવણ છે. માટે અહીનમાં અહીનના ધર્મો અને સત્રમાં સત્રના ધર્મો પ્રવર્તે છે. ॥ ૨૫ ॥

દ્વિરાત્રાદોનામેકાદશરાત્રાદહોત્ત્વં યજતિચોદનાત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિરાત્રીનામ) દ્વિરાત્ર આદિ યાગે (એકદશરાત્ર) એકાદશ રાત્ર સુધીના યાગે (અહીનત્વમ્) અહીન કહેવાય ॥ (યજતિચોદનાત) યજતિ પદાર્થ વિધાન થયું હોવાથી.

આવાર્થ :—જ્યાં જ્યાં યજતિ પદાર્થ વિધાન થયું હોય ત્યાં ત્યાં અહીન ધર્મ સમજાવે અને જ્યાં જ્યાં આસીરજ અથવા ઉપેયુ-પદનો પ્રયોગ કર્યો હોય એમકે મૃદુપતિસાદશા સ્વપ્નગતિનો પ્રાક્ષણ સત્ત્વુપેયુઃ 'ત્યા ત્યાં સત્ર ધર્મનો પ્રયોગ કરવો' 'દ્વિરાત્રેણ યજેત' 'નિરાત્રેણ યજેત' આ અહીનસિંગ છે અને ત્રયોદશરાત્રગુણિકામા ઉપેયુઃ આ સનાધિંગ છે કારણ કે ઉપેયુઃ અહીનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે જ પ્રમાણે 'ચતુર્દશરાત્ર' પ્રતિષ્ઠાકામા આસીરજ' આ પશુ સત્રનું સિંગ છે કારણ કે અહીં આસીરજ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. ॥ ૨૬ ॥

ત્રયોદશરાત્રાદિષુ સત્રમૃતસ્તેષ્વાસનોપાયિચોદનાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ત્રયોદશરાત્રાદિષુ) ત્રયોદશરાત્ર આદિમાં (સત્રમૃતઃ) સત્રના ધર્મનો અતિદેશ છે. (આસનોપાયિચોદનાત) આસન અને ઉપાયિ અહીનો પ્રયોગ હોવાથી.

આવાર્થ :—ત્રયોદશરાત્રગુણિકામા ઉપેયુઃ ત્રયોદશરાત્ર યાગમાં ઉપેયુઃ અહીથી વિધાન થયેલું છે તેથી તે સત્ર કહેવાય છે. જ્યાં આસીરજ અથવા ઉપેયુઃ અહીંથી વિધાન હોય છે તે સત્ર કહેવાય છે. ॥ ૨૮ ॥

લિજ્ઞાચ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્ઞાત) અર્થવાદ ૨૫ સિંગ હોવાથી.

આવાર્થ :—'અભિયોનો મૈ પ્રજાપતિઃ સ ઉત્તરાનેકસ્રાત્તજત તમેન' દ્વિરાત્રાદયોદ્ધર્મણા ઉચુઃ ભવન્નાન્માહ્વાસીઃ' આ અર્થવાદથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્વિરાત્રાદિ અહીન ધર્મવાળા જ છે, સત્ર ધર્મવાળા નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્વિરાત્રાદિ અહીન ધર્મવાળા અને ત્રયોદશરાત્ર-ગુણિકામા ઉપેયુઃ ત્રયોદશરાત્ર આદિ સત્ર ધર્મવાળા યાગો છે. આ પ્રમાણે અવરથાથી ધર્મનો અતિદેશ છે. ॥ ૨૮ ॥

‘ત્રયોદશરાત્રાદિમાં સત્ર ધર્મનો અતિદેશ છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ અન્યતરતોડતિયપ્રત્યાત્ પચ્ચદશરાત્રસ્યાદહોત્ત્વં કુણ્ડપાયિનામયનં
ચ તદ્ગૂતેપ્યદીન્ત્વદહોનાત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પચ્ચદશરાત્રસ્ય કુણ્ડપાયિનામયનં ચ) ‘ત્રયોદશરાત્ર’ અને કુણ્ડપાયિનામયનનાં (અહીનત્વમ્) અહીનના ધર્મનો અતિદેશ છે. (અન્યતરતઃ) આદિ અને અન્ત મધ્યેન એક દેશમાં (અતિયત્નાત) અતિરાત્ર નામક યાગ હોવાથી (તદ્ગૂતેષુ) અતિરાત્રવાળામાં (અહીનત્વદર્શનાત) અહીનત્વ ધર્મનું દર્શન હોય છે.

ભાવાર્થ :—પંચદશરાત્ર અને કુંડપાષિનામ્બનમાં અહીન ધર્મેના અતિદેશ હોય કે કારણ કે તે એમાંના એકને અંતે અતિરાત્ર સંસક થાય હોય છે. અને જેમાં અનિરાત્ર હોય છે તે અહીન ધર્મવાળા હોય છે. યદન્યતરતોઽતિરાત્રા સ્તેનહીના આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ॥ ૨૯ ॥

અહીનવચનાચ્ચ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અહીનવચના) ઉક્ત વાક્યમાં ‘અહીન’ એવું ૨૫૯ વચન છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યમાં ‘અહીન’ એવો ૨૫૯ શબ્દ છે તેથી પંચદશરાત્ર આદિ અહીન ધર્મવાળા છે એમ સમજી શકાય છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સત્રે ચોપોયિદર્શનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) ૫૫ (ચોપોયિદર્શનાત્) સત્રમાં ઉપાધિ શબ્દનો નિધાન તરીકે પ્રયોગ હોવાથી (સત્રે) ઉક્ત અને સત્ર જ છે.

ભાવાર્થ :—‘પન્ચદશરાત્રમુપેયુ’ આ વાક્યમાં એવું શબ્દ હોવાથી એ યાગમાં સત્ર ધર્મે જ અતિદેશ છે. ॥ ૩૧ ॥

સત્રલિજ્ઞં ચ દર્શયત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સત્રલિજ્ઞં) સત્રનું લિંગ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—કુંડપાષિનામ્બનમાં સત્રલિજ્ઞ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે. ગૃહપતિ. સુમન્યઃ સત્રમાં જ ગૃહપતિ શબ્દનો વ્યવહાર હોય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પંચદશરાત્ર આદિમાં સત્ર ધર્મેના અતિદેશ છે. ॥ ૩૨ ॥

દર્શત મીમાંસાગુર્જરમાપ્યે અષ્ટમાખ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ

અથ ગુર્જરમાપામીમાંસામાપ્યે અષ્ટમાખ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ ॥

‘શુચિદેવતે આગ્નેયનો અને આગ્નાયૈષ્ણવમાં આગ્નીષેખીયનો ધર્માતિદેશ છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દલિર્ગેણ વસ્તુત્તરસ્ય દેશસામાન્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(દલિર્ગે) દલિર્ગેણમાં (વસ્તુ) પર (ત્તરસ્ય) ઉપર અગ્નિની ઉપશુ યાગ પ્રકૃતિ છે. (દેશસામાન્યાત્) દેશની સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે હવિર્ભુતુ^૧ અથવા ચાપ છે. આગાએજામ્ એકદશકાલં^૨ નિર્વપેત્ સરસ્વતૈ ચક્ષુઃ, યદૈત્સ્યં ચક્ષુઃ । ખીન્ન ગણુતુ આખ્યાન આ પ્રમાણે થાય છે અમ્મે પાવકાય અમ્મે ગુચ્ચેડઠા વપાલમ્ । તેમાં આખ્યાનવૈશ્ણવનો પ્રથમ પાઠ હોવાથી આગમેય યાગની વિરૂતિ છે અને શુચિદેવતાક દ્વિતીય સ્થાન અર્થાત્ પછીથી અવશ્ય યતું^૩ હોવાથી અગ્નિધામીયની વિરૂતિ છે. જે યાગ જેની વિરૂતિ હોય તેના ધર્મે તેમાં અતિદેશ થાય છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર દેવતયા વા નિયમ્યેત શશ્વત્વાદિતરસ્યાધુતિવાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દેવતયા) દેવતાથી (નિયમ્યેત) નિયમ બધાય છે. (શશ્વત્વાત્) દેવતા સ્થાય સ્થિતિ હોવાથી (ઇતરસ્ય) ખીન્ન (અધુતવાત્) ધૂન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાના સાદૃશ્યથી નિયમ બધાય છે. આગવૈશ્ણવ અને અગ્નીષોમીય દ્વિદેવતાક હોવાથી આખ્યાનવૈશ્ણવ અગ્નીષોમીયની વિરૂતિ ॥ અને શુચિદેવતાક અને આગમેય એકદેવતાક હોવાથી શુચિદેવક યાગ આગમેયયાગની વિરૂતિ છે એટલે આખ્યાનવૈશ્ણવમાં અગ્નીષોમીય યાગના ધર્મેના અને શુચિદેવતાક યાગમાં આગમેયયાગના ધર્મેના અતિદેશ છે આ સામ્ય શબ્દગમ્ય છે. જ્યારે દેશસામ્ય શબ્દગમ્ય નથી. મારે ઉક્ત રીતે જે ધર્મેના અતિદેશ કરવા યોગ્ય છે. ॥ ૨ ॥

‘ જનકસમ્પ્રસાદમાં ત્રિવૃત્ત અહનૂર્માં દ્વાદશાહુધર્મેના અતિદેશ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રે

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ગવચોદનાયાં વસ્ય લિટ્તં તદાવૃત્તિ પ્રતીયેતાન્નેયવત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ગવચોદનાયામ્) ગણુવિધાનમાં જે ઉદાહરણ બતાવવામાં આવ્યું છે તેમાં (વસ્ય) જે પ્રથમ અહનૂર્ (લિટ્) ત્રિવૃત્ત થયું છે (તદાવૃત્તિ) તે પ્રથમ અહનૂર્ની આવૃત્તિ (પ્રતીયેત) જણાય છે. (આનયવત્) આગમેય વિધિવ્યવસ્થાને અભ્યાસ બતાવવામાં આવ્યો ॥ તેમ .

ભાવાર્થ :—અમ્મે પવમાવાય, અમ્મે પાવકાય, અમ્મે ગુચ્ચે અહીં જેમ દેવતાનાં એકધતું સાદૃશ્ય છે અને તેથી આગમેય વિધિવ્યવસ્થાને અભ્યાસ માનવામાં આવે છે તેમ જનકસમ્પ્રસાદમાં જે ગણુવિધાન છે તેમાં પ્રથમ અહનૂર્ની આવૃત્તિ જે પ્રતીયમાન છે પ્રથમ અહનૂર્ જે ત્રિવૃત્તસ્તોમ છે પછીના હિતર અહનેમાં તેની જે અવૃત્તિ કરવા પી હોય છે ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર જાનાઘ્વાનિ વા સઘાત્તવાવ પ્રવૃત્તિલિટ્તેન ચોદનાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (જાના ઘ્વાનિ) દ્વાદશાહ સખધી જુદા જુદા અહનેનું વિધાન ॥ (સઘાત્તવાત્) ચત્વારિ ઘ્વાનિ આમ ચાર સખધાથી અહનેના સમુદાયનું વિધાન હોવાથી (પ્રવૃત્તિ લિટ્તેન ચોદનાત્) પ્રવૃત્તિલિટ્તે ગયી વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાથાદ સંબધી જુદા જુદા અદ્વનોનું વિધાન છે એટલે સમુદાયનું વિધાન હાથાદિકમાં ચાર અદ્વનોના અનુવાદ કરીને વિધાન થયું છે એટલે સંઘાતમાં ત્રિવૃત્તનું વિધાન છે પ્રથમ અદ્વનો ત્રિવૃત્તોમવિશિષ્ટ માની પછી ઉત્તર ત્રેના જ વિધ્યન્ત સ્વીકાર કરવો એ અયોગ્ય છે એક જ અદ્વનોની આવૃત્તિથી ચાર અદ્વન સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ચારે અદ્વન જુદા જુદા છે. માટે તેમાં હાથાદ વાગના ધર્મ માનવા જોઈએ. ॥ ૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (ચાન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય દર્શન પછી છે.

ભાવાર્થ :—તેજામિષ્ટોઃ પ્રથમઃ અહીં અગ્નિષ્ઠોમમા પ્રથમત્વ બતાવ્યું છે ત્યારે બીજા અગ્નિષ્ઠોમ જ નથી તો પ્રથમ અગ્નિષ્ઠોમ કેમ કહેવાય ? બીજાની અપેક્ષાએ પ્રથમ કહેવાય છે માટે અદ્વનોમા બિન્ન ધર્મકત્ત છે એમ સુચિત થાય છે જે પ્રથમ અદ્વનમાં ધર્મ વિહિન છે તેની આવૃત્તિ બીજા અદ્વનોમાં થાય છે એમ નહિ આ હેતુથી ત્રિવૃત્ત અદ્વનોમાં હાથાદ ધર્મોનો અનિદેશ છે. ॥ ૫ ॥

પદત્રિંશદાત્રમાં પઠહ ધર્મનો અતિદેશ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ કાલામ્યાસેઽપિ ચાદરિઃ કર્મમેદાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(કાલામ્યાસેઽપિ) કાળનો અભ્યાસ કરનાર વાચ્ય છે (ચાદરિઃ) એવું બાદરિ આચાર્ય માને છે (કર્મમેદાત્) કર્મનો ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પઠહા ભવન્તિ ચત્વારોઽમન્તિ અહીં અદ્વસંયત્ત સોમ માત્રોનો સંખ્ય-વિશેષ પઠહપદાન્તર્ગત પદ ચબ્દથી અભિહિત થાય છે અને તે પદ સંખ્યા છે. દરીથી તેને ચાર ગણી બતાવવાથી યોવીશ સંખ્યાવાળા અદ્વનોના સંઘમાં પર્મવસિત થાય છે. અહીં ધની પ્રકૃતિ હાથાદ હોય છે. માટે હાથાદનો જ ધર્મોતિદેશ પઠહ સંયત્ત માત્રમાં કરવો જોઈએ અને પઠહ૩૫ કાળની જ આવૃત્તિ માનવી જોઈએ આવું બાદરિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તદાવૃત્તિઃ જુ જૈમિનિરદ્વામપ્રત્યક્ષસંખ્યત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(જુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (તદાવૃત્તિમ્) કર્મની આવૃત્તિ છે એવું (જૈમિનિઃ) જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. (અદ્વામ્) અદ્વનોની (અપ્રત્યક્ષસંખ્યત્વાત્) પ્રત્યક્ષ સંખ્યા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ દિવસથી સાખ્ય જે કર્મ છે તેજ કર્મ વલ્લ શબ્દ વાચ્ય છે. અને તેને માટે યોવીશ દિવસ થાને છે. માટે જે પઠહ નામક કર્મ વિશેષ છે તેનો જ વિધ્યન્ત માનવો એજ ન્યાય છે આવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૭ ॥

‘ સંસ્થાગણેભાં દાંશ્વાલિક ધર્મનો અર્થતદેશ છે. ’ એ
અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સંસ્થાગણેષુ તદ્ભ્યાસઃ પ્રતીયેત કૃતલક્ષણગ્રહણાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્થાગણેષુ) જ્યોતિષોમની સંસ્થાઓમાં (તદ્ભ્યાસ) જ્યોતિષોમનો વિષય (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે. (કૃતલક્ષણગ્રહણાત્) કૃતનામ જ્યોતિષોમનું જ ગ્રહણ હોવાથી.

આવાર્થ :—‘ સ્તોત્રકર્ત્ત્વ્યં ભવતિ । કૃતલિચન ભવતિ । પન્નાગ્રિઃ પન્નોક્ત્ય ’ આવા નામવાળા યજ્ઞો જ્યોતિષોમની સંસ્થા તરીકે સંજનાય છે, તેમાં જ્યોતિષોમનો જ વિષય થાય છે, કારણ કે ઉક્ત્ય, પેદશી, અતિરાત્ર, અગ્નિષોમ, આ બધા જ્યોતિષોમનાં નામ છે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધિકારાદ્વા પ્રકૃતિઃ તદ્દિશિષ્ટા સ્વાદમિધાનસ્ય
તદ્ધિમિત્તવાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદ્દિશિષ્ટા) ઉક્ત્યાદિ સંસ્થાવિશિષ્ટા (પ્રકૃતિ) દાદશાદ સંબંધી અદનો (સ્વાત્) વિહિત કરવામાં આવ્યા છે (અધિકરણાત્) અર્થતદેશ થાઓને અધિકાર હોવાથી. (અમિધાનસ્ય તદ્ધિમિત્તવાત્) ઉક્ત્યાદિ નામ કતુસમાસિને લીધે આપવામાં આવેલાં હોવાથી.

આવાર્થ :—ઉક્ત્ય આદિ સ્તોત્રો છે. જે કર્મની સમાપ્તિ જે સ્તોત્રથી કરવામાં આવે ॥ તે કર્મ (યજ્ઞ) સમાપ્તિરૂપ નિમિત્તને લીધે તે સ્તોત્રના નામથી કહેવામાં આવે છે. માટે દાદશાદની અંદર અદનોમાં ઉક્ત્યાદિ નામનો સંભવ હોવાથી ॥ પરંતુ ધિંગથી દાદશ અદનો વિષય થાય છે ॥ ૯ ॥

શતોક્ત્યાદિભાં જ્યોતિષોમમાંથી સ્તોત્રોમાં ઉપચય થાય છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ગણાદુપચયસ્ત્વપ્રકૃતિવાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ગણા) દાદશાદ બધામાંથી (ઉપચય.) ધર્મ પ્રાપ્તિ થાય છે. (તત્પ્રકૃતિવાત્) શતોક્ત્યની પ્રકૃતિ દાદશાદ હોવાથી.

આવાર્થ :—‘ સ્તોત્રકર્ત્ત્વ્યં ભવતિ ’ અહીં ઉક્ત્ય સ્તોત્રમાં જ્યોતિષોમોક્ત્ય સ્તોત્રમાંથી કેટલાક અધિક ધર્મ આવનાત કર્યા છે. આ ધર્મો દાદશાદ બધામાંથી પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે. કારણ કે શતોક્ત્યની પ્રકૃતિ દાદશાદ બધા વચ્ચે પ્રકૃતિ છે ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર એકાદ્વાદા તેષાં સમત્વાત્ સ્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકાદ્વાદ) જ્યોતિષોમમાંથી ધર્મો પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે. (તેષામ્) શતોક્ત્ય અને દાદશાદ અદનો આ બન્નેની (સમત્વાત્ સ્વાત્) સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ — દ્વાદશાદ ગણ પોને જ ન્યેતિષ્ટોમની વિકૃતિ છે અને શતોક્થ્ય સ્તોત્ર પણ વિકૃતિ હોય છે, એટલે બન્નેને બીજામાંથી ધર્મો પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે, માટે શતોક્થ્ય સ્તોત્રમાં સૌની પ્રકૃતિમૂલ યાગમાં ન્યેતિષ્ટોમમાંથી જ ધર્મો પ્રાપ્ત કરવાના છે. ન્યેતિષ્ટોમ માર્ગની પણ પાસે બિહાસ માર્ગનો નથી અને દ્વાદશાદને તો બિહાસ માર્ગથી પડે છે ન મિષુકો મિષુક યાગને બિહાસ માર્ગ સાત બે અભિહુક અને તો બિહુક બિહુક પાસે માર્ગનો નથી એ લૌકિક ન્યાયને અનુસરી શતોક્થ્ય દ્વાદશાદ પાસેથી નહિ પણ ન્યેતિષ્ટોમ પાસેથી જ ધર્મવૃદ્ધિ મળે છે ॥ ૧૧ ॥

‘ ગાયત્રેતદ્ અર્હમંવતિ ’ ઇત્યાદિમાં ઉત્પત્તિ ગાયત્રીઓનો આગમ છે એ અધિકરણના સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ગાયત્રીપુ પ્રાવૃત્તિનામવચ્છેદ પ્રવૃત્ત્યધિકારાસસ ય્યાત્વા
દક્ષિણોમવદત્યતિરેકાત્તદાપ્યત્યમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (ગાયત્રીપુ) શ્રુતમણ ગાયત્રીઓમાં (શક્તીનામ) પ્રકૃતિ યાગમાંથી પ્રાપ્ત થતી ત્રિષ્ટુપ જગતી ઇત્યાદિમાંથી (અવચ્છેદ) અક્ષરોનો લેખ કરવો અને ગાયત્રી બતાવવી (પ્રવૃત્ત્યાધિકારાસ) પ્રકૃતિમૂલ વિધાનનો અનુગ્રહ કરવો હોવાથી (સચ્ચાત્વાત) ગાયત્રીઓમાંથી અક્ષરોની સંખ્યા હોવાથી (અભ્યાતિરેકાત) નિત્ય સંખ્યા હોવાથી (તદાપ્યત્યમ્) ગાયત્રી નામ વાળું છે (દક્ષિણોમવત્) પૂર્વાધિકરણમાં અગિયોમની રીત પ્રમાણે

ભાવાર્થ — ‘ ગાયત્રેતદ્ અર્હમંવતિ ’ રૂપે વ્યવસ્થિતસ્યેવ રચેત ’ રૂપે થયેલ ‘ ગાયત્રેતદ્ અર્હમંવતિ ’ વાચ્યેય યાગ કર્યા પછી બૃહસ્પતિ સ્વપ્નાય યાગ કરવો. અહીં એમ શ્રવણ કરેલું છે કે આ અર્હમં ગાયત્રી છે એટલેઆમાં ગાયત્રી મનને ઉપયોગ કરવો હશે એ બૃહસ્પતિ સ્વ વિકૃત યાગ હોવાથી તેમાં પ્રકૃતિ યાગમાંથી અતિરેક શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થતા ‘ ત્રિષ્ટુપ અને અનુષ્ટુપ, આદિ ૭ વાગી ન્યાયોમાંથી અક્ષરોનો લેખ કરી તેને ગાયત્રી ૭૬ બનાવવો કે દારાનમાં = જગદેશમાંથી ગાયત્રી ૭૬નો અગમ કરી ઉક્ત યાગને સંપન્ન કરવો ? આ સંશયમાં પૂર્વ પક્ષવાદીનું એવું કહેવું છે કે પ્રકૃતિમૂલ શ્રુતમાં ત્રિષ્ટુપ અને જગતી આદિ ૭૬માંથી અક્ષરોનો લેખ કરી તેને ગાયત્રી ૭૬નું રૂપ આપવું. ત્રિષ્ટુપ ૭૬માં ૪૨ અક્ષરો હોય છે તો તેમાંથી ૨૦ અક્ષરોનો લેખ કરી તેને ૨૪ અક્ષરોનો ગાયત્રી ૭૬ બનાવવો. જગદેશમાંથી ૭૬ નવી ગાયત્રીઓ લાવવાની જરૂર નથી જેમ પૂર્વાધિકરણમાં સ્વતંત્રિયગમમાં દ્વાદશાદ અહોમમાં ઉત્પત્તિનો લેખ કરવામાં આવે છે તેમ આ ઉદાહરણે પણ અધિક અક્ષ વાળા ૭૬માંથી વધારાના અક્ષરોનો લેખ કરી તેને ગાયત્રી ૭૬ બનાવવો અને તેના વડે બૃહસ્પતિ સ્વને સંપન્ન કરવો ॥ ૧૨ ॥

નિત્યવચ્ચ પૃથક્ સર્તીપુ તદ્વચનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (પૃથક્સર્તીપુ) ગાયત્રીની અપેક્ષાને બુદ્ધિ મજાતી ત્રિષ્ટુપ જગતી આદિમાં (નિત્યવચ્ચ) નિત્ય સંખ્યા વાચક (તદ્વચનમ્) ગાયત્રી વચન છે

ભાવાર્થ — આ સૂત્રમાં ગાયત્રી શબ્દ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક છે તે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે ‘ જગતી ’ ૭૬ અક્ષરોના અક્ષરોનો છે એ દિ દે ગાયત્રી લેખ જગતી । એ

ગાયત્રી મળીને એક 'જગતી' જન્મ થાય છે. હવે જો ગાયત્રી જન્મ ચોવીસ સંખ્યાનોજ વાચક ન હોય તો ઉપર કહેલું વચન કેવી રીતે સંગત થાય ? કમ્પે જે ગાયત્રી હંદવાળી જ્યાં મળીને એક જગતી બનતી નથી. આ કારણને લીધે 'ગાયત્રી' જન્મ શુદ્ધ ચોવીસ સંખ્યાનો જ વાચક છે. આર્ય પૂર્વ પક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

ન વિગતૌ દક્ષેતિ ચેત ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વિગતૌ) વીસ સંખ્યામાં (દક્ષ) જેમ દશ સંખ્યા સમૂપેલી હોય છે તેમ જગતીમાં ગાયત્રી પણ સમાપેલી હોય છે (દક્ષેતિ ચેત જ) જો એમ માનવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

સાધાર્થ :—વીસ સંખ્યામાં જેમ દશ સંખ્યા સમાપેલી છે તેમ જગતીમાં ગાયત્રી પણ આવી જ જાય છે માટે જ્યાં ગાયત્રીમાં કમ કરવાનું કહ્યું હોય અને તે ઠેકાણે જો જન્મ પ્રાપ્ત થયેલો હોય તો જગતીમાંથી અક્ષરોનો ભોગ કરી તેને ગાયત્રીનું રૂપ આપવાની જરૂર નથી કારણ કે તેમાં ગાયત્રી પણ આવી જાય. જો આમ કહેવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૪ ॥

એકસંખ્યમેવ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(એકસંખ્યમે) એક જ સંખ્યા (એવ સ્યાત્) નિશ્ચય થાય.

સાધાર્થ :—જો એમ માનવામાં આવે તો પદાર્થ જ એક માનવી જોઈએ ખીછ બધી સંખ્યાનો સમાવેશ તેમાં થઈ જ જાય છે. તો પછી જુદી જુદી સંખ્યા સામાટે માનવી જોઈએ ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ગુણાદ્યો દ્રવ્યશબ્દઃ સ્યાદસર્વવિપયત્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ગુણાદ) ગુણ હોવાથી (દ્રવ્યશબ્દઃ) ચતુર્વિંશતિ અક્ષર શુક્લ દ્રવ્યનો વાચક (સ્યાત્) ગાયત્રી જન્મ છે. (અસર્વવિપયત્યાત્) સર્વવિપયક ન હોવાથી.

સાધાર્થ :—ગાયત્રી જન્મ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક નથી પણ ચોવીસ અક્ષરવાળા દ્રવ્યનો (જ્યાંનો) વાચક છે. જો કેવળ સંખ્યા વાચક હોત તો વીસ ધાંચો ઇત્યાદિમાં પણ પ્રયોગ થાત, કોઈએ પૂછ્યું કે કેટલી ગાયો છે ? તો શું 'ગાયત્રી ગાયો છે' એમ કહેવામાં ચોવીસ ગાયો છે એમ સમજી શકાયે નહીં જ, માટે ગાયત્રી જન્મ ચોવીસ અક્ષરવાળી જ્યાંનો જ વાચક છે કેવળ સંખ્યાનો નહિ. ॥ ૧૬ ॥

ગોત્વવચ્ચ સમન્વયઃ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગોત્વવચ્ચ) ગોત્રજન્મ ગોત્રવાચક છે જ્યાં ગમન ગોત્રજન્મની પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત પડે છે માટે તેની આદ્ય (સમન્વયઃ) સમન્વય કરના જોઈએ.

સાધાર્થ :—જેમ ગોત્રજન્મ ગમનનિમિત્તક સામાન્ય દ્રવ્યનો વાચક હોવા જ્યાં સાર્વજનિકવાળા પરુ દ્રવ્ય જે ગાય અથવા જળદ છે તેનો જ વાચક બને છે. જ્યાં જ્યાં ગમન

હોય છે તેને તેના નામક બનેલો નથી. પુરુષમાં ધણુ જન્મ ॥ છતાં તેમાં ગોશબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી, માટે એમ ગોશબ્દ આશમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ માનવી શબ્દ ચોવીસ અક્ષરવાળા અઞ્જનમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

સંસ્વાવાચ્ચ શબ્દસ્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્વાવાચ્ચ) ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક ચતુર્વિંશતિ શબ્દ છે (શબ્દસ્વાત્) માટે ઉક્ત સંખ્યા શબ્દરવાળી છે.

ભાવાર્થ :—ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક ચતુર્વિંશતિ શબ્દ છે તો પછી એજ સંખ્યાના કથન કરવા માટે માનવી શબ્દની જરૂર નથી. સંજ્ઞા વ્યવહાર સિદ્ધિને માટે છે. એ એક શબ્દથી વ્યવહાર સિદ્ધિ થઈ નહીં તો પછી તેને માટે બીજા શબ્દની જરૂર નથી. ॥ ૧૮ ॥

દ્વિતરસ્યાશ્રુતત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દ્વિતરસ) અર્થ ૧૫ દ્રવ્યને માટે (અશ્રુતત્વાત્) શબ્દ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અશ્રુતેના મંત્રો માટે તેની સંખ્યાની અશ્રુતરીએ માનવી આદિ છ'દો સિવાય બીજો કોઈ શબ્દ નથી માટે માનવી નામ અપાઓનું જ છે અને તેને કોઈ જ તે શબ્દોના સાધકતા છે. ॥ ૧૯ ॥

દ્રવ્યાન્તરેણનિવેશાદુપરચલોપે વિશિષ્ટં સ્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાન્તરે) બીજા દ્રવ્યમાં (અનિવેશાત્) નિવેશ ન હોવાથી (ઉપરચલોપે) ઉકામને સોપ કરી (વિશિષ્ટ સ્વાત્) વિશિષ્ટ અગ્નિદોષ નામ બને છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિદોષ શબ્દ કોઈ બીજા દ્રવ્યનો વાચક નથી, એમ માનવી શબ્દ અજ્ઞાનનો વાચક છે તેમ અગ્નિદોષ શબ્દ પણ કેવળ અગ્નિદોષમાત્રવાને જ કહે છે. ઉકામનો સોપ કર્યા વગર દાદશાદિકના અકલેશની અગ્નિદોષમતા થતી નથી. માટે ઉકામનો સોપ જરૂર કરવો જોઈએ અગ્નિદોષ સામયી કિંતુની સમાપ્તિ કરવાથી જ ' અગ્નિદોષમ ' એનું વિશિષ્ટ નામ બને છે. ॥ ૨૦ ॥

અનામિલ્લક્ષણત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનામિલ્લક્ષણત્વાત્) ઉકામમાં આશનું લક્ષણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એમ ' લક્ષણિયક ' અર્થી અગ્નિદોષમાત્રત્વ પ્રત્યક્ષપાત્ર નામ છે તેમ ઉકામ પ્રત્યક્ષપાત્ર નામ નથી એ તો આનુમાનિક છે માટે તેનો આશ ધરવો યોગ્ય છે. માનવી પણ આશોત્તર લક્ષણવાળી છે માટે આનુમાનિક ત્રિષ્ટુપ જગતી અશદિથી તેનો નામ થઈ શકે નહિ. ॥ ૨૧ ॥

સત્તિનામધેયવાદ્વક્ત્રયા વૃથક્સતીયુ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(સત્તિનામધેયવાદ) ઋચઃ ગાયત્રી ન્યાનુ નામ ગાયત્રી છે અને એ ૨૪ભાવ સિદ્ધ છે. (અત્યા) ગૌણ વૃત્તિથી (વૃથક્સતીયુ) જગતી આદિમા ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ :—(દ્વે ગાયત્ર્યૌ દ્વા જગતિ) આ ઠેકાણે જગતીના ચોવીસ ચોવીસ અક્ષરો માટે ને ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે ગૌણ વૃત્તિને લઈને થયો છે. ગાયત્રી શબ્દનો મુખ્ય વૃત્તિથી પ્રયોગ તો ચોવીસ અક્ષરની ને એક ન્યા હોય તેમાં જ છે. માટે જગતી છંદના અવસરમાં ગાયત્રી શબ્દ મુખ્ય નથી. ॥ ૨૨ ॥

લઘનમિતિ' સેવ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(લઘનમ) વિધાન છે (હિતિ ચેત) એ એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—લક્ષણવૃત્તિ તો અનુવાદ કરવો હોય ત્યાં ઉપયોગી છે વિધાનમાં તો અભિધા વૃત્તિથી જ પ્રયોગ થયો જોઈએ. ' કામ્યાં ગાયત્રીમ્યાં વેદાસ્ય કિયતે અપ્યેવં કૃતં મયતિ ' એ ગાયત્રીઓથી વૈરથને કાર્ય કરાય છે. એક જગતીથી એ કાર્ય કરાવવામાં આવે તોપણ એ ગાયત્રીથી કાર્ય કરાવ્યું એ પણ સત્ય છે. કારણ કે એ ગાયત્રીના અક્ષરો અડતાળીસ થાય અને એક જગતીના પણ અડતાળીસ અક્ષરો થાય છે. આ વિધાન છે તેમાં ગૌણવૃત્તિ અર્થાત્ લક્ષણવૃત્તિથી પ્રયોગ ન થયો જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

ચાષદુક્તમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચાષદુક્તમ) બધી વૃત્તિઓથી પ્રયોગ થય ચક્ર છે.

ભાવાર્થ :—(વિધાન પણ અભિધા અને લક્ષણવૃત્તિથી શબ્દ પ્રયોગ વેદમાં હોય છે. અત એવ ' વૃદ્ધિસ્તિયતે ' આ ઠેકાણે પણ શબ્દ ગૌણવૃત્તિથી પ્રયોગથેલો છે. ॥ ૨૪ ॥

અપૂર્વે ચ વિકલ્પઃ સ્વાદ્ ચદિ સંસ્થાનિયાનમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપૂર્વે) પ્રકૃતિભૂત દર્શપૂર્ણમાસમાં ગાયત્રીનો (વિકલ્પ સ્વાત) વિકલ્પ માનવો પડે (ચદિ સંસ્થાનિયાનમ્) એ ગાયત્રીનો અર્થ ચોવીસ સંખ્યા માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિભૂત દર્શપૂર્ણમાસમાં અવશ્ય થાય છે કે ' જગત્યા પરિદમ્પાર ' જગતીથી પરિધાન કરવું. એમ કહી ગાયત્ર્યા પરિદમ્પાર ગાયત્રીથી પરિધાન કરવું એમ પણ કહ્યું છે. દવે આ ઠેકાણે જગતીના ૨૪ અક્ષરોથી પરિધાન કરવામાં આવે તો પણ ગાયત્રીથી જ કાર્ય થયું કહેવાય. એ ગાયત્રી માત્ર ચોવીસ સંખ્યાનું નામ હોય તો અને એમ કરતા જતાં ' આસુદોતો ગુલ્ફસ્તમિ પ્રકૃત્યવરેઃ જ્ઞાતીયં દમ્પવાદનમ્ ' ૫-૨૮-૬ ઋગ્વેદ. આ ગાયત્રીનો વિદેશ થયો. એટલે જગતીના ચોવીસ અક્ષરોથી કોષ વખત પરિધાન અને કોષ વખત ઉપર ગાયત્રીથી પણ થાય. એટલે પદ્યમાં ઋગ્ ગાયત્રીનો આધ થાય. આ આધ ધરો યોગ્ય નથી.

આ કારણથી પણ આવરી શબ્દ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક નથી પણ ચોવીસ અક્ષરવાળા અર્થનો વાચક છે. ॥ ૨૫ ॥

શ્રદ્ધાગુણત્વાદેતિ ચેત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(શ્રદ્ધાગુણત્વાદ) કથાઓનો જ ગુણ હોવાથી (ન હતિ ચેત્) એમ યર્થ થકે નહિ

ભાવાર્થ :—આવરીત્વ એ તો કથાવિશેષનો જ ગુણ છે. આટે જમતીના એક દેશમાં જાત ધર્મ નથી. જો જમતીના એક દેશથી પરિધાન કરવામાં આવે તો પરિધાન એ કહીને ધર્મ છે એ કદન મિથ્યા થઈ જાય. આટે ' જાણુહોતા દુવસ્ત' ઇત્યાદિ આવરીથી જ પરિધાન કરતુ. ગાયત્રીનો એ ધર્મમાં વિકલ્પ નથી. ॥ ૨૬ ॥

તથા પૂર્વવતિ સ્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (પૂર્વવતિ સ્વાત) જૃહસ્પતિ સવર્માં પણ છે.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિભૂત જૃહસ્પતિ સવર્માં પણ માન વિદ્યત છે અને તે પણ ઋક્નો જ ધર્મ છે. જ્યોતિષોમમાં માન કથાઓમાં જ માનવું હોય છે આટે અતિદેશ શાસ્ત્રથી આવરી જોઈમાં જ માન કરતુ જોઈએ અને તો જ અતિદેશ શાસ્ત્રનું કદન સફળ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

શુણાવેશશ્ચ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શુણવેશ.) ચોવીસ સંખ્યાનો સમાવેશ બધે થવો જોઈએ

ભાવાર્થ :—જો કેવળ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક આવરી શબ્દ હોય ત્રહ અને ચમસ આદિમાં પણ તેનો પ્રયોગ થવો જોઈએ જો ચોવીસ મહો કહેવાના હોય ત્યાં આવરી મહો એમ પણ કહેઈ હોવું જોઈએ, પણ એવી રીતે પ્રયોગ નથી આટે શુદ્ધ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક આવરી શબ્દ નથી ॥ ૨૮ ॥

નિવ્યવ્રત્તપ્રહાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(નિવ્યવ્રત્તપ્રહા) રૂદિ રૂપ અર્થનું મહત્ત્વ હોવાથી. (હતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—મહાદેવી ગણત્રીમાં તો જો શબ્દ ચોવીસ સંખ્યામાં રૂદ હોય તે જ શબ્દ મહોની ચોવીસ સંખ્યામાં પ્રયુક્ત થવો જોઈએ. જો એમ માનવામાં આવે તો ઉત્તર આગળના સત્તમાં છે.

તથેદાપિ સ્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા રૂદ અપિ સ્વાત) તે પ્રમાણે અહીં પણ માનવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જક સિવાય બીજે ઠેકાણે ગાયત્રી શબ્દનો વ્યવહાર નથી માટે એવીસ અક્ષરોની સંખ્યાગણા જરૂર મળે ન ગાયત્રી તરીકે સમજવી બીજા ઠેકાણે પદાર્થનું નામ ગાયત્રી નથી. ॥ ૩૦ ॥

**यदि घाटविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छरेष्वपि
प्रसिद्धः स्यात् ॥ ૩૧ ॥**

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (અવિષ્ણવે) ગાયત્રી શબ્દના સંખ્યાવિશિષ્ટ જગત્પરમા સંસાર ન હોવા છતાં પણ (પ્રકૃત્યુપબન્ધાત) અતિદેશ ચાલુના અનુમદને લીધે (નિયમઃ) અગાયત્રીમાં પણ ગાયત્રી શબ્દની કલ્પના કરવી. (ચદિ) નો એમ કહેવ તો (શરેણુ અપિ પ્રસિદ્ધઃ સ્યાત્) કુશમાં પણ ચર શબ્દની કલ્પના કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અતિદેશ ચાલુને લીધે જો અગાયત્રીમાં પણ ગાયત્રી શબ્દની કલ્પના કરવામાં આવે તો ધરમ્યં વર્દિર્ભવતિ આ ઠેકાણે કુશ પણ ચરશબ્દ વાગે છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ, ‘ પ્રકૃત્યુપબન્ધાત ભગવત્યા ગાયત્રી શબ્દઃ કલ્પ્યન્તે ’ આ પ્રમાણે ચાર્મરૂ ભાષ્યમાં પાઠ છે. અથવા કુશમાં ચરશબ્દનો પ્રયોગ ન હોવામાં કોઈ વિશેષ હેતુ કહેવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(દૃષ્ટ) જોવામાં આવ્યો છે. (પ્રયોગઃ) પ્રયોગ (ઇતિ ચેત્) નો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અક્ષરમત એવીસ સંખ્યામાં ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવ્યો છે અને જે ગાયત્રી અર્થાત્ જે એવીસ અક્ષરો મળી એક ‘ જગતી ’ હંદ અને છે તથા એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે કે અગાયત્રી હંદમાં પણ ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અને ચરમાં ‘ કુશ ’ શબ્દનો વ્યવહાર નથી એવી ચંકા કરવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૨ ॥

तथा शरेष्वपि ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (શરેણુ અપિ) ચરમાં પણ.

ભાવાર્થ :—ચર શબ્દનો પણ ‘ કુશ ’ અર્થમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે જેમ કે ‘ શરણીદં કવલનમ્ ’ શરણુ જ આ કુશરત છે. ॥ ૩૩ ॥

अकुर्येति चेत् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(અકૃત્યા) લક્ષણા વૃત્તિથી પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે (ઇતિ ચેત્) નો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ચરણમાં જે ‘ કુશરત ’ એવો શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એ તો જોણુવૃત્તિથી જ અર્થાત્ લક્ષણા વૃત્તિથી છે નો એમ કહેવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૪ ॥

તથેતરસ્મિન્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (ક્વચિત્) બીજે ઠેકાણે પણ

ભાવાર્થ :—એ ‘ યરવણ ’ માં ‘ કુરવણ ’ શબ્દ ગૌણવૃત્તિથી માનવામાં આવે તે ‘ દે ગયત્યો સદા જગતી ’ ના ઠેકાણે પણ ‘ ગાયત્રી ’ શબ્દનો ગૌણ અર્થમાં પ્રયોગ સ્વીકારે. માટે જ્યાંઓમાં જ ગાયત્રી શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે, સંખ્યાના અર્થમાં નહિ માટે જગતી જગમાં અક્ષરભેદ કરવો નહિ. ॥ ૩૫ ॥

અર્થસ્ય चासमासत्वाच्च तासामेकदेशे स्यात् ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થસ્ય સમાસત્વાચ્ચ) અર્થ સંપૂર્ણ ન થતો હોવાથી (તાસામ્) પ્રકૃતિગત જગતી આદિ જગ્યાઓના (એકદેશે) એક જગમાં (ન સ્યાત્) આવનાં શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—ત્રિટુપ્ અને જગતી આદિ જગમાં અક્ષર ભેદ કરી ગાયત્રી કરવા જતાં શબ્દોનો અર્થ અધુરો રહી જશે. ભોધાથેના શબ્દ સુધે બીજા વિદ્યમાન શબ્દોનો સંબંધ રહી જવાથી અર્થ સમજી શકાશે નહિ. આ રીતે ભેદ કરવા જતાં શબ્દભેદ થઈ શકશે નહિ, માટે પ્રાપ્ત જગ્યાઓના એક દેશમાં માત્ર-આદિ થઈ શકશે નહિ. આ કારણથી ચોવીસ અક્ષરવાળી જગ્યાની રચના બીજી જ ગાયત્રી જગ્યાઓનું મહત્વ કરવું નેહજી. અક્ષરભેદ કરવાથી મંત્ર નિરર્થક થઈ જાય. અર્થના અભિધાનને માટે તે મંત્રનો પ્રયોગ હેમ છે. મંત્રપ્રયોગને નિરર્થક માનવો એ યોગ્ય નથી, તેથી ‘ ત્રિટુપ્ ’ ‘ જગતી ’ આદિના એક દેશમાં ગાયત્રી શબ્દ ન આવે. ॥ ૩૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाषाभाष्येऽष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

‘ દર્વિહોમ ’ એ કર્મનું નામ છે, એ અધિકરણનાં સૂત્રો. .

सिद्धांत सूत्र दर्विहोमो यज्ञमिघान होमसयोगात् ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(દર્વિહોમ-) દર્વિહોમ (યજ્ઞમિઘનમ્) ચતુર્થ નામ છે (હોમસયોગાત્) હોમનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ યદેક્ય હુત્વાત્ દર્વિહોમં ક્રયાત્ ’ । આ ઠેકાણે હોમ શબ્દ સાથે દર્વિનો અભેદ સંબંધ જતાઓ છે તેથી દર્વિ હોમ શબ્દ ચતુર્થ નામ છે. ‘ દર્વિહોમ ’ માર્ગ યજ્ઞ તરીકે નથી. ॥ ૧ ॥

‘ દર્વિહોમ શબ્દ લૌકિક અને વૈદિક બન્ને કર્મનું નામ છે ’
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ લૌકિકાનાં સ્યાત્ કતુસ્ત્વદાહ્યત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(સ) નામરૂપ તે સંજ્ઞા (લૌકિકનાં સ્યાત્) સ્થાલીપાક આદિ લૌકિક કર્મને છે (કતુસ્ત્વદાહ્યત્વાત્) લૌકિક કર્મના કર્તાનું તેની સાથે સ્મરણ હોવાથી.

બાવાર્થ :—‘ દર્વિહોમ ’ આ નાન લૌકિક કર્મનું છે કારણ કે લૌકિક કર્મના કર્તાનું નામ તેની સાથે જોડાયું છે જેમ કે—ચિનીનાં દર્વિહોમિકો ગ્રાહણઃ । ભવ્યગ્રાનાં દર્વિહોમિકો ગ્રાહણઃ । જે માણસ જે કર્મ કરે છે તે કર્મથી તે કર્તાનું નામ પડે છે, જેમ કે સવન કરે તે દાવક અને પવન કરે તે પાવક. ઉક્ત વાક્યમાં લૌકિક-કર્મના કર્તા તરીકે દર્વિહોમિક ગ્રાહણનો નિર્દેશ છે માટે દર્વિહોમ લૌકિક કર્મનું નામ છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વેવાં વા દર્શનાદ્ વાસ્તુહોમે ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વેવાં) લૌકિક અને વૈદિક કર્મનું એ નામ છે (વાસ્તુહોમે દર્શનાદ્) વાસ્તુહોમમાં એવી રીતે જોવામાં આવે છે.

બાવાર્થ :—‘ દર્વિહોમ ’ લૌકિક અને વૈદિક બન્ને કર્મનું નામ છે. ચરકયા જુહવાદ્ દર્વિહોમ-કુર્યાત્ આ પ્રમાણે પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. પુરોવાક્યામનૂચ્ય યાગમયા જુહોતિ સદેવતત્વાત્ આ વાક્યમાં ‘ વાગ્મયા ’ થી હોમ કરવાનું જણાયું છે તેથી દર્વિહોમ વૈદિક કર્મ પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩ ॥

‘ દર્વિહોમ શબ્દ હોમનું જ નામ છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. જુહોતિચોદનાનાં વા તત્સંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(જુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (જુહોતિચોદનાનાં) જુહોતિ શબ્દથી વિધાન થયેલું હોવાથી ‘ જુહોતિ ’ વિધાનનું જ નામ છે ‘ યજતિ ’ નું નામધેય નથી અર્થાત્ યાગનું નામ નથી. (તત્સંયોગાત્) ‘ હોમ ’ શબ્દનો સંબંધ હોવાથી.

બાવાર્થ :—‘ હોમ ’ શબ્દનો સંબંધ હોવાથી ‘ દર્વિહોમ ’ હોમનું જ નામ છે યાગનું નહિ. હોમ અને યાગ બન્ને શબ્દના અર્થમાં ભેદ હોય છે પ્રસેવાકકોરેવાત્પાગરૂપકિયાદ્રવ્ય-જ્ઞાનાત્તેઃ યાગત્વાત્ ઉદેશ, ત્યાગ, પ્રસેવાકકકિયાદ્રવ્યજ્ઞાનાત્તેઃ હોમત્વાત્ । પ્રસેવાગત્ ઉદેશ અને ત્યાગ આ ક્રિયાનું નામ યાગ છે ઉદેશ, ત્યાગ અને પ્રસેવ આ ત્રણ ક્રિયાનું નામ હોમ છે આમ પણ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે. ॥ ૪ ॥

‘ દર્વિહોમ ’ શબ્દનું અણુવિધિત્વ નિરાકરણ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્રવ્યોપવેશાદ્ વા ગુણામિધાનં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (દ્રવ્યોપવેશાદ્) દર્વિહોમથી દ્રવ્યનો ઉપદેશ થતો હોવાથી (ગુણામિધાનં સ્યાત્) અણુનું વિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શ્ય હોમ દર્શ્યહોમ; આવી રીતે વૃત્તીયા તત્પુરુષ સમાસથી શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે માટે દર્શ્ય રૂપ દ્રવ્યથી હોમ કરવો એટલે દર્શ્યહોમ શબ્દ શુદ્ધિવિધને સૂચવે છે. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન લૌકિકાનામાત્મારૂપિણત્વાચ્છદ્યતાં

ચાન્યાર્થવિધાનાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (લૌકિકાનામા આચાર્યપ્રણતાત્) લૌકિક હોમમાં આચારથી જ દર્શ્ય ગૃહીત થાય છે માટે તેનું વિધાન કરવાનું રહેતું નથી. (શબ્દવત્તામ્ ચ અન્યાર્થવિધાનાત્) શ્રોતહોમને માટે તો અન્ય પાત્રો આગમત હોય છે.

ભાવાર્થ :—રમાર્તહોમમાં તો આચારથી દર્શ્ય ગૃહીત થાય છે જેમકે સ્ત્રિવિલયા મૂલદગ્ધ્યા દર્શ્ય ગૃહીતિ : પણ શ્રોત હોમમાં તો બીજા જ પાત્રોનું આગમન છે જેમકે સુવેળ ગૃહીતિ અહીં સુરતુ આગમત છે. ગાઈ હોમણે ચમસનુ પણ આગમત હોય છે, આગમત પાત્ર સાથે દર્શ્યો તૃકાપ કરવો એ અન્યાર્થ છે, માટે શુદ્ધિનું વિધાન નથી. ॥ ૬ ॥

દર્શનાચાન્યપાયસ્ય ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્યપાયસ્ય) બીજા પાત્રનું (દર્શનાત્) દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શ્યહોમમાં અન્યપાત્ર ભોવામાં આવે છે, જેમકે મૂલેખ્યસ્ત્વા એમ કહીને અપૂર્વ સુતુનું પ્રહણ કરે છે માટે શુદ્ધિવિધિ નથી. ॥ ૭ ॥

તથાગ્નિહવિપોઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અગ્નિહવિપોઃ) અગ્નિ અને હવિષને રથાને દર્શ્ય રહેશે એમ કહેતું પણ ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—દર્શ્ય હોમઃ અથવા દર્શ્યહોમઃ આમ સમગ્રી કે પછી તત્પુરુષ સમાસનો સ્વીકાર કરી અગ્નિ અથવા હવિષના કાર્યને કે નાર દર્શ્ય છે એમ કહી શુદ્ધિ વિધાન માનવું એ પણ ઠીક નથી. આધાર તરીકે આદ્યનીય અગ્નિનું વિધાન છે જેમકે યદાદ્યનીયે ગૃહીતિ અને પ્રદેય તરીકે પુરોઝસ તું વિધાન છે માટે હવિષ અને અગ્નિના કાર્યમાં દર્શ્યો નિવેશ મજ સહે નહિ. તેથી શુદ્ધિવિધિ માનો સકાય નહ ॥ ૮ ॥

અગ્નિઘ્નપ્રાયઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિઘ્ન) અને કહેવામાં આવ્યો છે (અગ્નિઘ્નપ્રાયઃ) અર્થનો પ્રાંત ધ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ જે કાર્ય કરી શકે છે તે કાર્ય બીજું દ્રવ્ય કદી પણ કરી શકે નહિ દહન પાચન અને પ્રકાશન એ અગ્નિનું કાર્ય છે તે કાર્ય દર્શ્ય કદિપણ કરી શકે નહિ આ

કારણથી પણ ' દર્વિ' હોમ ' સંબંધી યજુર્વિધિની પ્રતીતિ થતી નથી. પણ એ સંબંધ ઉપર કહેવા પ્રમાણે હોમના જ વાચક છે. ॥ ૯ ॥

‘ દર્વિ’ હોમિનું અપૂર્વત્વાધિકરણ ’

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તસ્મિન્ સોમઃ પ્રવર્તેતાન્યક્તવાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :— (તસ્મિન્) તે દર્વિ' હોમમાં (સોમઃ પ્રવર્તેત) સોમના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ છે. (અન્યક્તવાત્) અન્યક્તવાત્ રૂપ સમાનતાને લીધે.

હોવાર્થ :—દર્વિ' હોમમાં સોમનો વિષ્વન્ત કરવો જોઈએ અર્થાત્ સોમધાગના જે ધર્મો છે તે ધર્મોનું અનુધાન દર્વિ' હોમમાં પણ કરવું. કારણ કે સોમધાગમાં વ્યક્ત વિધિ નથી અને આમાં પણ વ્યક્ત વિધિ નથી, અવ્યક્ત એટલે: પોતાના અંગ તરીકે દેવતાનું વિધાન ન હોવાનું તે. સોમધાગના અંગ તરીકે દેવતાનું વિધાન નથી માટે સોમ ધાગ અવ્યક્ત છે. અહીં પણ ' મિમે જુહોતિ ' માં દેવતાનું અંગ તરીકે વિધાન નથી. આ સામાન્યને લઈને દર્વિ' હોમમાં સોમ ધર્મો લાવવા જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ધા સ્વાહાકારેણ સંયોગાદ વપદ્કારસ્ય ચ નિર્દેશાત્ તન્મે તેમ ચિપ્રતિષેષાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ધા) પૂર્વપક્ષની નિર્ણયિત મુજબ છે. (ન) અહીં સૌમિક વિષ્વન્ત ન કરવો જોઈએ. (સ્વાહાકારેણ સંયોગાત્) દર્વિ' હોમમાં સ્વાહાકાર સાથે સંયોગ છે અને (તન્મે) સોમહિત-ત્રમાં (વપદ્કારસ્ય ચ નિર્દેશાત્) વપદ્કારનો નિર્દેશ હોવાથી. (તેન) તેની સાથે (ચિપ્રતિષેષાત્) વિશેષ હોવાથી.

હોવાર્થ :—દર્વિ' હોમ સ્વાહાકારથી સંયુક્ત છે. જેમકે :— પૃથિવ્યે સ્વાહા અન્તરિક્ષ્ય સ્વાહા ઇત્યાદિ. અને સોમધાગમાં તે વપદ્કારનો નિર્દેશ છે તેથી સ્વાહાકારને વપદ્કાર સાથે વિશેષ હોવાથી દર્વિ' હોમમાં સૌમિક વિષ્વન્ત નથી જો સૌમિક વિષ્વન્ત હોય તે વપદ્કારનો નિર્દેશ હોવો જોઈએ, તે પછી સ્વાહાકારનું આશ્રાન નિર્ધારક થઈ જાય. સ્વાહાકાર અને વપદ્કાર બન્નેનો વિશિષ્ટ માનવામાં આવે તે વપદ્કાર બન્નેનો બાધ થાય માટે જો દર્વિ' હોમને અપૂર્વકર્મ માનવામાં આવે તે આ વિશેષ આવે નહિ, તેથી દર્વિ' હોમ અપૂર્વકર્મ છે. ॥ ૧૧ ॥

શાદાન્તરત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(શાદાન્તરત્વાત્) શુદ્ધ શુદ્ધ સંબંધના પ્રયોગો હોવાથી.

હોવાર્થ :—‘ સોમેન યજેત ’ આ ઠેકાણે ‘સોમ’નું વિધાન ‘ યજેતિ ’ સંબંધી થયું છે અને ‘ નારિયન્ જુહોતિ ’ આ દર્વિ' હોમમાં ‘ જુહોતિ ’ સંબંધી વિધાન થયું છે. આમ બંને વિધાનો સમાન સંબંધી નથી પણ શુદ્ધ શુદ્ધ સંબંધી છે. વિધાનની સમાનતાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ સંભવ છે. આ કારણથી પણ સૌમિકી ધર્મપ્રાપ્તિ માનવી એ અચોક્કસ છે. ॥ ૧૨ ॥

લિજ્જદર્શનાથ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) લિખ્યત વાક્યના ઇશ્વરનો પણ જણી શકાય છે કે દર્વિદોમમાં સૌમિક વિધાન નથી.

ભાવાર્થ :—સામ્યતેન શાકાપૂર્વિકા જાપૂર્વિકા પ્રત્યાદિમાં ઔદ્યમ્યર્થા કુદોતિ અહીં ઔદ્યમરી દોમમાં જામૂલદવજાવયતિ મૂમિગતે સ્વાહા મૂમિગતને ઉદ્દેશી સ્વાહા શબ્દના પ્રયોગ કર્યો છે. જો કુદોતિ સ્વાહાથી વિહીન દર્વિદોમમાં સૌમિક વિધાન હોત તો વપદ્ધારનું જ વિધાન કરત મૂમિગતે સ્વાહા એવો પ્રયોગ ન કરત. આથી પણ સમજાય છે કે દર્વિદોમમાં સૌમિક વિધાન નથી. ॥ ૧૩ ॥

ઉત્તરાર્યંતુ સ્વાહાકારો યથા સામદશ્યં તત્ત્રાવિપ્રતિપિદ્ધા

પુનઃ પ્રવૃત્તિલિજ્જદર્શનાત્પણ્યત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ટુ) પૂર્વપક્ષ તરફથી આરોપને ચક્રવે છે. (ઉત્તરાર્ય :) પ્રકૃતિભિન્ન માટે (સ્વાહાકાર) સ્વાહાકાર વિધિ છે. (યથા) જેમ (સામદશ્યત્) સામદશ્ય વાક્ય મિત્રવંદાદિ વિકૃતિમાં સંનિવેષ્ટ થાય છે. (તત્ત્રા) તેમાં (અવિપ્રતિપિદ્ધા) સૌમ ધર્મની પ્રવૃત્તિ પ્રતિબિંબ નથી (પુનઃ પ્રવૃત્તિ) ફરીથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. (લિજ્જદર્શનાત્) લિખ્યત વાક્યના ઇશ્વરથી (પ્ણ્યત્) જેમ વશુદેવક યાગમાં

ભાવાર્થ :—ઔદ્યમરી દોમમાં સ્વાહાકાર વિધિ પ્રકૃતિભિન્ન વિકૃતિને માટે છે. જેમ અનાદ્ય પદિત 'સત્તદશાનુચાર' આ વાક્ય ઇશ્વરપૂર્વમાશ્વ રૂપ પ્રકૃતિયામાં થાય છે પણ ત્યાં શ્રુતમાણ પાંચદશ છે અને તે પ્રકરણ પદિત છે, માટે અવશ્ય પાંચદશથી નિવરિત થયેલું ઈકત સામદશ્ય વાક્ય વિકૃતિભૂત 'સત્તદશ સાયેષિની રચ્ચદ' શ્રુતમાણસામદશ્યવાળું પશુમિત્રવિદાદિનિકૃતિમાં સંનિવેષ્ટ પામે છે તે જ પ્રમાણે સ્વાહાકારેણ વપદ્ધારેણ વા દેવેન્દ્રો દ્વિર્દેવો એ વાક્યમાં સ્વાહાકારથી કાનવિધિ વપદ્ધારથી અવરુદ્ધ થયેલા પ્રકૃતિભૂતઇશ્વરપૂર્વમાશ્વમાં સંનિવેષ્ટ નહીં પામતાં બધાં સ્વાહાકાર જન છે ત્યાંજ રૂપસંહાર પામે છે. આ રીતે સ્વાહાકારપ્રવૃત્તિરૂપ મિત્રવાક્યમાં સૌમિક ધર્મની પ્રાપ્તિમાં વિરોધ આવતો નથી. વશુદેવક યાગમાં સામદશ્યનું વિધાન હોવા છતાં ઇશ્વરપૂર્વમાશ્વના ધર્મ જે પ્રમાણનુમાનદિ છે તેનો વિરોધ નથી થતો તેમ સ્વાહાકારનું વિધાન હોવા છતાં સૌમધર્મનો વિરોધ થતો નથી અર્થાત્ દર્વિદોમમાં સૌમધર્મની પ્રાપ્તિ છે ॥ ૧૪ ॥

આરોપ નિવારક સૂત્ર. અનુત્તરાર્યો ધો અર્થસ્વાદાનર્થન્યાદિ

પ્રાકૃતસ્યોપરોયઃ સ્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અનુત્તરાર્ય :) પ્રકૃતિભિન્નને માટે નથી (દિ) કારણકે (અનર્થસ્વાત્) સામદશ્ય તે અનર્થકપને લીધે (પ્રાકૃતસ્ય) પ્રકૃતિભૂત પાંચદશ (અપરોય સ્વાત્) નિવારક થઈ છે.

હાવાયું :- સ્વાહાકાર પ્રદાન વિધિ કે જે અનારભ્યાધીત છે તે દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ પ્રકૃતિને માટે છે. કારણ કે નારિષ્ટહોમાદિમાં તેને નિવેશ થઈ શકતો હોવાથી તે સફલ છે. સાતદરપ તો કોઈ પણ ઠેકાણે નિવેશ ન પામતો હોવાથી તે નિષ્ફલ થતો હોય છે. માટે તેના નિવારક પચ્ચદશ્ય થઈ શકે છે. પણ સ્વાહાકાર વિધિ તો પ્રકૃતિમાં અનર્થક નથી માટે તે ઉત્તરાર્થ નથી પણ પ્રકૃતિને માટે જ છે અને તેથી સોમધર્મના અભાવમાં એ સુદૃઢ લિંગ વાક્ય છે. અર્થાત્ દર્શિહોમમાં સોમધર્મના પ્રાપ્તિ નથી ॥ ૧૫ ॥

આશ્લેષ સૂત્ર.

ન પ્રકૃતાવપીતિ ચેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :- (પ્રજ્ઞૈર્ અપિ) પ્રકૃતભૂત નારિષ્ટહોમોમાં પણ (ન) સ્વાહાકારનો સંનિવેશ નથી (ક્ષતિ ચેત્) એવો આશ્લેષ કરવામાં આવે તો. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે

હાવાયું :- ‘ દ્વયશ્વતો વપદ્વ્યરણ વે સસવશઃ પ્રજાપતિઃ ’ આ વાક્યથી દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકાશમાં અનુવપદ્વ્યરણવિધાનપ્રકરણથી નારિષ્ટહોમાદિમાં પણ વપદ્વ્યરણનો જ નિવેશ છે તેથી તેમાં સ્વાહાકારનો નિવેશ થઈ શકતો નહિ આવી શંકામાં આ સૂત્રનો હાવાયું એ છે કે જે નારિષ્ટહોમમાં સ્વાહાકારનો નિવેશ ન થાય તો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

ઉક્તં સમવાયે પારદૌર્લભ્યમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :- (વસ્તુ) ઠહોવામાં આવ્યું છે કે (સમવાયે) મુખ્યદિના સમવાયમાં (પારદૌર્લભ્યમ્) જે પ્રમાણુ પર હોય છે તેની દુર્ભક્તતા છે.

હાવાયું :- ઉપરની શંકા અપેક્ષા છે કારણ કે ધર્મિલિંગાન્વયપ્રકરણસ્થાનપદાભ્યાસી સમવાયે પારદૌર્લભ્યમયં વિપ્રકર્ષાત્ ॥ ૩-૩-૧૪ આ સૂત્રમાં સુતિ, લિંગ આદિ પ્રમાણોમાં જેમ જેમ પર પ્રમાણુ આવડું જાય છે તેમ તેમ પૂર્વની અપેક્ષા ઉત્તર પ્રમાણુ દુર્ભાગ ગણાય છે. કારણ કે ઉત્તરોત્તર પ્રમાણુ અર્થ સમજવામાં પૂર્વ પ્રમાણુ કરતાં વિલંબ ઉપજાવે છે. આ નિયમને આપણે પ્રકરણથી પ્રાપ્ત થયેલા ‘ વપદ્વ્યર ’ ની પ્રાપ્તિ કરતાં વાક્યથી પ્રાપ્ત થયેલા ‘ સ્વાહાકાર ’ ની પ્રાપ્તિ વધારે બહતતી છે. વળત્ જ પ્રકરણદ્વયક્રમ પ્રકરણ કરતાં વાક્ય બહતતું છે. આ કારણથી પણ દર્શિહોમમાં સોમ ધર્મની પ્રાપ્તિ નથી, માટે દર્શિહોમ એ અપૂર્વ કર્મ છે. ॥ ૧૭ ॥

પદ્માનન્દના ઉત્સાપક સૂત્રો.

તથોદના વેદેઃ પ્રવૃત્તત્વાત્ વિધિઃ સ્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :- (વા) અથવા (તથોદના) નારિષ્ટ હોમ વિધાનો દર્શિહોમોમાં પ્રવૃત્ત થશે (દ્વેઃ) દર્શપૂર્ણમાસ ઇદિ સામાન્યમાં (પ્રાગત્વાત્) પ્રવૃત્ત થયેલ હોવાથી (વિધિઃ સ્વાત્) અન્નિહોમાદિમાં નારિષ્ટ હોમ પ્રવર્તક વિધિ પ્રાપ્ત થાય જ છે.

ભાવાર્થ —જે ઇષ્ટિ પશુ આદિ ઉપર ઉપકાર કરે છે તે અગ્નિહોત્રોમાં ઉલ્કાર કરે જ છે. રાજધાનીમાં રહીને જે વજાઓ ઉપર ઉપકાર કરે છે, તે માણસ માગી ઉપર પણ ઉપકાર કરશે એવું આગંતુક નવો મણસ પણ સમજી શકે છે. તેમ પ્રકરણરથ જે વિધિ ધણી ઇષ્ટિઓ ઉપર ઉપકાર કરે છે તે અગ્નિહોત્ર ઉપર પણ ઉપકાર કરશે. માટે નારિષ્ટના જે ધર્મો છે તે દર્શિ હોમોમાં અગ્નિહોત્રાદિમાં પણ પ્રવૃત્ત થશે. એટલે આ સૂત્રથી દર્શિહોમ અપર કર્મ નથી એવું સૂચન થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

શબ્દ સામાર્થ્યાદ્ય ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દ સામાર્થ્યાત) શબ્દ સામર્થ્યી.

ભાવાર્થ :—જુહોતિચોદનાચોદિત્વસામર્થ્યાત જુહોતિ શબ્દથી વિધાન થયેલું છે. જેમકે નારિયન્ જુહોતિ અને અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આ બન્ને ઠેકાણે જુહોતિ રૂપ એક જ વિધાવક શબ્દથી વિધાન થયું છે, માટે વિધાન સમ્યક્ષો નારિષ્ટ ધર્મોની પ્રાપ્તિ અગ્નિહોત્રમાં છે. ॥ ૧૯ ॥

લિંગ્ગદર્શનાદ્ય ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગ્ગદર્શનાત) લિંગશ્રૂત વાક્યનું અનુલોપી.

ભાવાર્થ :—પરિધિ અને અન્તર્વેદિ સિંગ પ્રધાન કર્મનું અંગ છે એવું દર્શપૂર્ણ-માસમાં બતાવવામાં આવ્યું છે તેથી પરિધિ અને અન્તર્વેદિ નારિષ્ટહોમોનું પશુ અંગ છે. એ પ્રમાણે લાંમહોત્રમાં યત્કીટવપ્તેનજુહુવાત અગ્રમ અપગ્નઃ ચચમાનઃ સ્વાન્ આ પ્રમાણે કાટવાળા હવિષ્ણા હોમમાં દોષ બતાવી 'મધ્યમેન પવેન શાલાદૃથિવ્યયા ક્ષત્વા અન્તઃ પરિધિ નિનવેર' આ લિંગ વાક્યથી અગ્નિહોત્રમાં નારિષ્ટ ધર્મની પ્રાપ્તિ છે. તથા અન્તર્વેદિ તિગ્ન સાવિત્રાગ્નિ જુહોતિ આ વાક્યથી પણ દર્શિહોમમાં નારિષ્ટ પ્રતિષ્ઠત સિદ્ધ થાય છે, એટલે કે નારિષ્ટહોમોના ધર્મો દર્શિહોમમાં પ્રાપ્ત છે એવો ઉકાર લિંગ વાક્યમાંથી નિર્ણય નીકળે છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉત્થાપિત પક્ષાન્તરજું અંકન સૂત્ર.

તત્રમાવસ્ય હેતુત્વાદ્ ગુણાયે ક્યાદર્શનમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (તમાવસ્ય) અભાવને (હેતુત્વાત) હેતુ તરીકે બતાવ્યો છે (ગુણાયે) ગુણ પ્રધાન માટે હોવાથી (સ્વાત) ઇષ્ટિ અર્થે આદિ ગુણોના સાવ હોવાને લેધર્મ માટે (જદર્શનમ્) અસાધક છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રમાં નારિષ્ટગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે એમાં જે પ્રવૃત્તિરૂપ હેતુ બાધ્યો છે તે દર્શિહોમમાં નારિષ્ટ પ્રતિષ્ઠતને સિદ્ધ કરી ચક્રો નથી, કારણ કે પ્રતિષ્ઠા વાક્યમાં નારિષ્ટહોમના ગુણોના અભાવ બતાવ્યો છે. અને એ ભાવ હેતુ તરીકે છે અપ્રતિષ્ઠિતા વે વ્યમ્બકાઃ, નેખાનર્દિઃ સંનયતે, ન પ્રશય્વા દ્યન્તે નાનુશય્વા દ્યન્તે ન સામીધેનીત્વાદ્ આ પ્રમાણે અપ્રતિષ્ઠિત અપ્રતિષ્ઠિતત્વ બતાવીને અને એ અપ્રતિષ્ઠિતત્વને સિદ્ધ કરવા માટે ઇષ્ટિ અર્થે ગુણોના

અભાવને હેતુ તરીકે બતાવ્યો છે. જો નારિષ્ટહોમની દર્શિહોમમાં પ્રવૃત્તિ થતી હોત તો ઇન્દ્રમાદિગુણોના ભાવ જ હોવો જોઈએ અભાવ નહિ માટે દર્શિહોમમાં નારિષ્ટહોમની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૨૧ ॥

વિધિરિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વિધિઃ) વિધિ શામાટે ન માનવો (રિતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો,

ભાવાર્થ :—ઉક્ત ગુણોની પ્રાપ્તિના અભાવને વિધિ અર્થાત્ નિષેધક વિધિ શામાટે ન માનવો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૨ ॥

ન વાક્યરોપત્વાદુપાર્થે ચ સમાધાન નાનાત્વેનોપપત્તે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) વિધિ નથી (વાક્યરોપત્વાદ) વાક્યનો શેષ હોવાથી (ચ) અને (રુણમે) ઉક્ત વાક્યને જો ગુણ વિરુદ્ધ મોત્તરમાં આવે તો (સમાધાન) સમાધાન (નાનાત્વેન ઉપપત્તે) અનેક વાક્યોથી થાય.

ભાવાર્થ :—જો ઇન્દ્રમાદિગુણના અભાવને ગુણ વિરુદ્ધ મોત્તરમાં આવે તો, ઇન્દ્રમાદિગુણ નિષેધનું એક વાક્ય, ન પ્રમાણ એ બીજું વાક્ય, નાનુભાવ એ બીજું વાક્ય આદિયંત્ર વર્તે નિર્વપેત્ એ એક વાક્ય આમ અનેક વિધાયક વાક્યો માનવાં પડે. તે ઇન્દ્રમાદિગુણના અભાવ મોત્તર વાક્યને અદિત્ય યાગ વિધિના સ્તોત્રક રૂપે યાની અનુવાદ માનવામાં આવે તો એક વાક્ય થાય. અતસ્તેન સદૈક્યકયત્તં યતિ । સમ્યક્ ચ મ રૂપાચમાવલગનાસ્તેડપિ તત્તેજ એ સમુચારણાયામ્યાઃ આ પ્રમાણે શાખર ભાષ્યમાં પણ ઇન્દ્રમાદિગુણ વચનેને વિધિના શેષ તરીકે મળી અર્થવાદ રૂપે જ માનવામાં આવ્યા છે. ॥ ૨૩ ॥

યવાં વાડપરચોદ્દોમસ્તેષાં સ્વાદિચિરોઘાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યવા) પત્ની સંવાજ, વિષ્ણુ, કૌતીકરણ હોમરૂપના (ગરવચો.) માદ્વપત્ય અને દક્ષિણામિનો (હોમઃ) હોમ છે (ચેષાન્) તેઓની ધર્મપ્રાપ્તિ (સ્વાદ) થાય (અતિરોપત્વા) વિરુદ્ધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શિહોમમાં નારિષ્ટહોમના ધર્મોની પ્રાપ્તિ ક્રમત રીતેને લાગે બધે ન હોય પણ માદ્વપત્ય અને દક્ષિણામિ હોમના ધર્મો પ્રાપ્ત થવામાં કોઈ વાધો જણાતો નથી, કારણ કે એમાં ઇન્દ્રમાદિગુણ અર્થ તરીકે નથી. માટે માદ્વપત્ય દક્ષિણામિના જે પત્નીસંવાજ, વિષ્ણુ અને કૌતીકરણ રૂપ હોમો તેના ધર્મની પ્રાપ્તિ દર્શિહોમમાં માનવી એટલે દર્શિહોમ કોઈ અપૂર્વ ધર્મ નથી એમ સિદ્ધ થાય આતુ પૂર્વપક્ષ વાદીનું મંતવ્ય છે. આતુ પાડન આગળના સૂત્રમાં ॥ ૨૪ ॥

તત્રોપધાનિ ચોપત્તે તાનિ સ્થાનેન મમ્પેરન્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) દર્શિહોમ વિશેષમાં (ઔપાનિ) ઔપાધિ દ્વરે નીકળે નાદિ વિધીવમાન છે (તાનિ) તે દ્વરો (સ્થાનેન) સ્થાનથી (મમ્પેરન્) તેમ ધર્મોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આવાય :—દર્વિદોષમાં વીદિ આદિ ઓષધ દ્રવ્યોનું વિધાન છે. જેમકે ‘ પ્રતિપૂર્ણ-
મેવકલામિર્વેત ’ આ વાક્યથી પુરોહિતનું વિધાન થાય છે. તે વીદિ આદિ દ્રવ્યો રથાનથી
તેના ધર્મોની પ્રાપ્તિ મેળવી શકે. જેમકે સૌમ્યં પ્રયામકં ચક્ષુ એ વીદિ રથાનમાં વિદિત છે. માટે
વીદિના ધર્મો મેળવે. વીદિના ધર્મો નિર્વાપ આદિ છે. તેજ પ્રમાણે ગ્વઝગ્ઝમાં ન્યાં આન્યની
પ્રાપ્તિ છે ત્યાં વિદિત પુરોહિત આન્યધર્મોને પામે. આ વાત અયોગ્ય છે. તે ન શક્યાસ્તનાનુપાત્તમ્ ।
અનુગ્રેયમાના વા અપ્રાદેતકાર્યાઃ સ્યુઃ ॥ યાગર આઠ્ય. માટે દર્વિદોષમાં કોષમાંથી પણ ધર્મો લેવાના
હોતા નથી. ॥ ૨૫ ॥

લિજ્ઞાદ્ વા શેષહોમયોઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (લિજ્ઞાદ્) પિષ્ટશેષ અને ફલીકરણ હોમના વિધાન ૨૫
લિંગથી (શેષહોમયોઃ) બાકી રહેલા હોમના ધર્મોની પ્રાપ્તિને પામે.

આવાય :—પત્નીસંવાજની પ્રવૃત્તિ દર્વિદોષમાં અલે નહો. પણ બીજા પિષ્ટશેષ અને
ફલીકરણ ૨૫ હોમના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ હોવામાં શે હોય છે ? એ બંને હોમો ઔપશિ દ્રવ્યક
હોવાથી ઉપર જે હોય બતાવ્યો છે તે અહીં લાગુ નહીં પડે. ॥ ૨૬ ॥

પ્રતિવર્તી નુ તે મયતસ્તસ્માદતઙિકારત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(નુ) પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે છે. (તે પ્રતિવર્તી મયત્) પિષ્ટશેષ અને
ફલીકરણ ૨૫ હોમ ક્રમ પ્રતિવર્તિ ક્રમ છે અર્થાત્ શેષદ્રવ્યના સંરક્ષાર ક્રમ છે (અતસ્તદિકારત્વમ્)
માટે તેની વિકૃતિ દર્વિદોષ નથી.

આવાય :—પિષ્ટશેષ અને ફલીકરણ ૨૫ હોમ ક્રમ તો યજુક્રમ છે અર્થાત્ શેષ દ્રવ્યના
સંરક્ષાર રૂપે છે. જે પ્રતિવર્તિ ક્રમ હોય છે તે કોષની પણ પ્રકૃતિ કહેવાય નહિ, અને તેથી તેના
ધર્મોના અતિદેશ કયાંય પણ જોવામાં આવ્યો નથી. આ કારણથી દર્વિદોષ અપૂર્વ ક્રમ છે,
અર્થાત્ કોષ પણ પ્રકૃતિની એ વિકૃતિ નથી. ॥ ૨૭ ॥

ઉપસંહાર પ્ર.

સન્નિપાતે વિરોધિનામપ્રવૃત્તિઃ પ્રતીયેત વિષ્ણુત્પત્તિવ્યવસ્થાના-

વ્યર્થસ્યપરિણેયત્વાત ઘલનાદતિદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધિનામ) દોષયુક્ત વચ્ચેનો (સન્નિપાતે) સાધકત્વ રૂપે ઉપન્યાસ કયો
હોય તો પણ (સપ્રવૃત્તિઃ પ્રતીયેત) નારિષ્ટ હોમધર્મ પ્રાપ્તિરપની અપ્રવૃત્તિ જ જાણવી જોઈએ.
(વિષ્ણુત્પત્તિવ્યવસ્થાના) નારિષ્ટહોમ અને તેના ધર્મોના વિધિનો દર્શનપૂર્ણ માસ પ્રકરણમાં જ
નિયમ હોવાથી (વ્યર્થસ્ય અપરિણેયત્વાત) નારિષ્ટધર્મો અતિદેશ નથી (વચ્ચતા) પ્રત્યક્ષ વચન
હોય તો (અતિદેશઃ સ્યાત્) અતિદેશ યથા શકે છે.

આવાય :—દોષવાળા હેતુઓના ઉપન્યાસ કર્યો હોય તો પણ નારિષ્ટહોમ ધર્મપ્રાપ્તિ-
રૂપની પ્રવૃત્તિ યથા શક્ય નથી, નારિષ્ટ હોમ અને તેના ધર્મોના વિધિનો જે ઉત્પત્તિ પાડે છે તે તો

દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં જ નિયમિત છે. દર્શપૂર્ણમાસસંનિધિમાં પઠિત બીજા ધર્મને છોડીને નારિષ્ઠ ધર્મનો અતિદેશ થતો નથી આ કારણથી દર્શિહોમ અપૂર્વ કર્મ જ છે તાદ્દશ્ય આદિ જ્યોતિષોપની સંનિધિમાં પઠિત છે છતાં વિવદ્ધ અદિમાં તેને અતિદેશ થાય છે. એનું કારણ એ છે કે ત્યાં તે પ્રત્યક્ષ વચન છે. જ્યાંઆત્માનાર ચાતુર્યવત્ હતા છતાં વચનોથી કેાઈ દેશણે અતિદેશ થાય છે પણ એને માટે વચન ન હોય તે તો કેવળ અનુમાનિક અતિદેશ કહેવાય. અનુમાનિક અતિદેશ દર્શિહોમમાં માનવામાં આવતો નથી. ॥ ૨૮ ॥

इति श्री मीमांसायुजैरमाप्ये अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः

‘અગ્નિહોત્રાદિમાં કહેલા ધર્મો અપૂર્વને પ્રયુક્ત છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य

द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ ૧ ॥

પ્રથમી :—(યજ્ઞકર્મ) દર્શપૂર્ણમાસ યાગનું કાર્મ જે અપૂર્વ છે તે (પ્રધાન) મુખ્ય છે. (હિ) કારણ કે (તત્) તે અપૂર્વ (ચોદનામૂલ) કાર્મ હોવાથી વિધિમુખ્ય છે. (તસ્ય) તેથી તેના સંબંધી (દ્રવ્યે) મીઠિ આદિ દ્રવ્યોમાં (સંસ્કાર) જે અવદાન આદિ સંસ્કાર છે તે પણ (તત્પ્રયુક્ત) અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. (સ્વર્ણત્વાદિ) એ સંસ્કાર પણ અપૂર્વને માટે જ થતો હોવાથી.

સાપ્તમી :—આ નવમા અધ્યાયમાં જોડના સંબંધમાં વિચાર કરવામાં આવશે. પ્રસંગોપાત બીજાનો પણ વિચાર થશે. જોડના મુખ્ય ઉદાહરણો અગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણમાસ અને જ્યોતિષોપની છે એમાં જે જુદા જુદા ધર્મો જતાબ્યા છે તે બધા અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. યજ્ઞપ્રયુક્ત નથી. જે અપૂર્વ પ્રયુક્ત હોય તો જ તેમાં જોડ સંબંધી થકે. જે યજ્ઞ પ્રયુક્ત હોય તો ધર્મોના સંકર થઈ જાય. કારણ કે યજ્ઞ એટલે યાગ તો સર્વત્ર એક રૂપ જ હોય છે. અપૂર્વ તો જુદા જુદા હોય છે માટે તે તે અપૂર્વને માટે તે તે ધર્મો કાર્તવ્ય બની શકે છે. અપૂર્વને માટે જ કથ-ભાર આદિ અને યાગી ભારના કરવી એ ભાવના હવની આકાંક્ષા સંબંધી થકે. યાગ એ તો પ્રત્યક્ષ ક્રિયા છે. અને તે તે ભોક્તૃવદ્વારથી જાણી શકાય છે પણ અપૂર્વ પ્રત્યક્ષ નથી તેથી તેને માટે કેવળ માત્રેય, કર્મ માત્રેય અને કિં માત્રેય એવી આકાંક્ષાઓની પૂર્તિ માટે યાગની જરૂર પડે છે. અમુક ધર્મોથી અમુક જ અપૂર્વ થાય છે. એ જાણીએ માટે યાગ મિત્રાથ બીજે ઉપાય નથી. પ્રધાનસાપૂર્વ સૌવર્ણગોત્ર શાપ્રેમ્યાગ્વત્કર્ત્ત્વમ્ આ વિધિ વાક્યથી આગેવ યાગ વ્રત્ય સોવર્ણયાગનું અનુદાન પ્રાપ્ત થાય છે. આગેવ યાગમાં જમવે ગુરું નિર્વપ્તિ આ વાક્યમાં

અપૂર્વસંબંધ દેવતા સ્મરણ છે કારણ કે એમાં અગ્નિ દેવતા વાયક પદ છે. એ વાક્યને ન્યારે સૌર્વ યાગમાં અતિદેહ થાય ત્યારે જાગ્યેને ઠેકાણે સૂર્યાય ઓવો બિંદુ કરવો જરૂરી છે તેજ પ્રમાણે પ્રોક્તિને ઠેકાણે નીવાર હોય ત્યારે પ્રોક્તિ સંગથી અવદનનરૂપ ધર્મોના નીવારમાં પણ બિંદુ કરવો જોઈએ. કારણ કે મંરકાર પણ અપૂર્વને માટે જ હોય છે મન્ત્રસામર્થ્યકારિણ્ય. ઉદ્ધ મંત્ર, સામ અને સરકાર સળખી બિંદુ હોય છે. ઉદ્ધો નામ વિવર્તણ સા ચેકરુગ મન્ત્રસામ સરકારેણ ક્રિયામાણ સેવ સા આ પ્રમાણે તંત્રવાર્તિકમાં અને યાગર બાળ્યમાં પણ ઉલ્લેખ છે. બાલ્ય એ છે અપૂર્વને માટે સહસ્ર ધર્મો યાગમાં કર્તવ્ય હોય છે. ॥ ૧ ॥

‘પ્રોક્ષણ અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સરકારે યુગ્યમાનાનાં તાદર્યાત્ કત્રપ્રયુક્તં સ્થાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(સરકારે) અવદનનામક સંસ્કારમાં (યુગ્યમાનાત્) ચોખવામાં અવદન પ્રોક્ષણ એક ધર્મો (તાદર્યાત્) અવદનને માટે હોવાથી (કત્રપ્રયુક્તમ્ સ્થાત્) તેનું પણ પ્રયુક્ત છે.

બીજાપદાર્થ :—‘પ્રોક્ષિતાન્યસુલ્લક્ષણમુલ્લક્ષણમ્’ રૂપ પ્રયુક્તમાં પ્રારણ્યમાં આ વાક્યનું થાય છે. એનો બાલ્ય એ છે કે અવદનનરૂપ સરકાર પ્રોક્ષિ આદેશ કરવાનો હોય છે, તે પહેલાં ઉલ્ખન અને મુસનને પ્રોક્ષિત કરવાના કલા છે. આ પ્રોક્ષણ અવદનનરૂપ સરકારને માટે હોવાથી તત્પ્રયુક્ત છે. પ્રોક્ષણ ઉલ્ખન મુસનના અવધાતને માટે જ પ્રતીત થાય છે તેથી તે અન્વને માટે નહીં પણ અવદનન માટે જ છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તેન ત્યર્થેન યદસ્ય જ યોગાદર્મસમ્યગ્ધસ્તસ્માદ્

યદપ્રયુક્ત સ્થાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થેવાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ સંદર્ભ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (તેન ત્યર્થેન) અવદનનરૂપ કાર્યથી (યદસ્ય સંયોગત્) અપૂર્વનો સબંધ છે (તસ્માત્) તેથી (યદપ્રયુક્તમ્ સ્થાત્) તત્પ્રયુક્ત છે. આ ઠેકાણે થરા એટલે અપૂર્વ સમજવું (સંસ્કારસ્ય) પ્રોક્ષણરૂપ ૩૫ ૩ સરકાર પણ (તદર્થેવાત્) અપૂર્વને માટે જ છે.

બીજાપદાર્થ :—પ્રોક્ષણ અવદનનને માટે છે અને અવદનન થરા પ્રયોગમાં અપૂર્વ માટે જ હોય છે. ન્યારે અવદનન અપૂર્વને માટે છે તે તેને માટે ઉલ્ખન આદિયાં ચતુ પ્રોક્ષણ પણ અપૂર્વને માટે છે એ તો અપોચાપ સિદ્ધ થાય છે. માટે પ્રોક્ષણ અપૂર્વને માટે છે અને તેથી તે અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. ॥ ૩ ॥

‘ફલદેવતાસબદ્ધ ધર્મો પણ અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે’ એ

અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ.

ફલદેવતયોગ્ય ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (ફલદેવતયો) ફલ અને દેવતા મંત્રના ઉચ્ચારણ માટે છે.

ભાવાર્થ — અગ્નિમુજા સુવરણમ્ । અગ્નેરહમુજિતિમનુજેષમ્ આ મે મત્રો છે તેમાં સ્વર્ગરૂપ રૂપ અને અગ્નિરૂપ દેવતાની પ્રતીતિ થાય છે આ બંને મત્રોઅચરણતા પ્રયોજક કે તેથી સૌમ્યાગમ્યા સ્વર્ગરૂપ રૂપ અને અગ્નિરૂપ દેવતા ન હોવાથી પ્રયોજકની નિરૂતિ થઈ જવાથી મત્રોચારણથી પણ નિરૂતિ થાય છે માટે ત્યાં બિંદની પ્રસંગ થતી નથી ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર.

ન ચોદનાતો હિ સાદુષ્યમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ — (ન) રૂપ દેવતાના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવામા મત્રોચારણ પ્રયોજક નથી હિ) કારણ કે (ચોદનાત) રૂપ અને દેવતાના પ્રકાશકા । (સાદુષ્યમ્) અસૂરપ્રયુક્ત બને છે

ભાવાર્થ :—મત્રોનું ઉચ્ચારણ રૂપ અને દેવતાના પ્રગટ મટે જ હોય નથી સ્વરૂપથી માત્ર જો તેનું પ્રાપ્તિ જ કરવું હોય તો તેના કરો અર્થ નથી, મટે રૂપેવનાપ્રકાર દ્વારા અપૂર્વને સાધવાનું હોય કે તેથી મત્રોચારણ પણ અપૂર્વપ્રયુક્ત છે માટે સૌમ્યાગમ્ય વિકૃતિમાં પણ પ્રયોજક અપૂર્વને માટે હોવાથી મત્રો અતિદેવ મિદ્ધા છે તેથી અગ્નિમુજા સુવરણમ્ ઇંદ્રિયાદિ બિંદની પણ સિદ્ધિ છે. ॥ ૫ ॥

‘ધર્માનું દેવતા-પ્રયુક્તત્વ નથી’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષના સૂત્રો દેવતા યા પ્રયોજયેદતિથિયન્દ મોજવત્ય તદર્થઘ્યાય ॥ ૬ ॥

પદાર્થ — (યા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (દેવતા) ઇન્દ્ર આદિ દેવતા (પ્રયોજયેત) બધાં સાથે પ્રધાન રૂપ રૂપેને પ્રયોજે છે (મોજવત્ય) દેવતા બોજન રૂપ યાત્ર (તદર્થઘ્યાય) દેવતાને માટે જ હોવાથી (અતિથિવત્) જમ અતિથિને આપવામાં આવતું અન્ન અતિથિને માટે હોય છે તેમ

ભાવાર્થ — જોટના સાથે પ્રધાન કર્યો છે તે બધાના પ્રયોજક ઇન્દ્ર અગ્નિ આદિ દેવતાઓ છે ॥ ૬ ॥ આથી જો માત્ર એ તો દેવતાનું જ બોજન મણાય છે અને જોટના માટે જો બોજે ઉદ્યાને હવિષ અગ્નિમાં નાંખવામાં આવે છે જેમ અતિથિને આપવા માટે અન્ન અતિથિને માટે જ હોય છે અને તે અજને પ્રયોજક પણ અતિથિજ હોય છે તેમ બધા જ યજ્ઞ યાગાદિ કર્યોની પ્રયોજક અગ્નિ આદિ દેવતા જ છે યજ્ઞ દેવતાના આરાધનને માટે જ હોય છે અને એનું રૂપ પણ બોજ આપે છે તસ્માત્ત્વ ગુણમૂલ્ય દેવતા, દેવતા પ્રતિ ગુણમૂલ્યે દ્રવ્યકર્મણી માટે યાગાદિમાં દેવતા યોજી નથી પણ દેવતા પ્રતિ દ્રવ્ય અને કર્મ યુક્તમૂલ્ય છે આથી પૂર્વપક્ષવાદીનું મતનું છે પૂર્વપક્ષવાદીના મતમાં ॥ ૬ ॥ આદિ દેવતા વિષદ્રવ્યની એક જ સરીરવર્ણી છે અને તે ખાલ છે બદ્ધોદ્ર પિવ ચ પ્રથિયત્સ અમરણ મોખીની દેવતા મનુકરીવત્ અવગમ્યતે કવમ્ ? દેવતાયે હવિ પ્રત્ત નીરસ મવતિ તસ્માત્ અન્ન રસ ગુદ્ધતે દેવતા હવિ ગમ્યતે આ પ્રમાણે સાચા બાબમાં ઉદ્ધેષ્ય છે એના બાબ એ છે કે — હે ઇન્દ્ર ય આમેષુ હવિષ્ આ અને પાણી પી વગેરે દેવતા અજના માત્ર રસનું જ બોજન કરે છે તેથી તેને આપેતું અન્ન બોધ્યું થતું નથી પણ ॥ નીચે જ નીચે છે આ બધું પૂર્વપક્ષનું મતનું છે ॥ ૬ ॥

અર્થાપત્યા ચ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાપત્યા) અર્થની સ્થાપિતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજમાન જે અર્થની માગણી કરે એ તેના દેવતા છે. પ્રસન્ન થયેલી દેવતા યજમાનની ઇચ્છા પૂરી કરે છે અને દિવ દન્દ રસો, છત્વાદિ, સ્વર્ગની માલિકી ઇન્દ્ર છે એવું કહતા મંત્રમાં સૂચિત પણ કહ્યું છે. દેવતાની મહેરબાની વગર સ્વર્ગાદિના પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે કર્મમાં યજમાન રૂપે દેવતા છે. ॥ ૭ ॥

સતત્ય તેન સમ્બધઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સતઃ) તેથી (તેન) સ્વર્ગાદિ સાથે (સમ્બધઃ) સંબંધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સર્વ રીતેની સ્થાપિતી દેવતાઓ જ છે. તેથી તેની પાસેથી જ કર્તવ્ય સ્વર્ગાદિનો સાધન થાય છે. જે રીતની સ્થાપિતી જે દેવતા છે તેનું આરાધન કરવાથી તે રીતની પ્રાપ્તિ પરિચરિત થાય છે. જેન કર્મણ અભિગણિત સ્વયં કલસ્ય રૂંટે, સત્કર્મ, ન સત્કર્મઃ પ્રદાતુમર્હતિ વચનાદેતન્ અધગમ્યતે કઃ કિં પ્રયચ્છતિ વળા લભી વચન ન સમૂચે । આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર બાણ્યમાં લખ્યું છે. એને ભાવ એ છે કે જે કર્મથી આત્મનું આરાધન કરવામાં આવ્યું હોય તે કર્મનું રીત અભિ જ આપે છે એવું નાહ આ બધું વૈદિક વચનથી સંગત થાય છે. જે વચન અગિને માટે હોય છે તે અર્થને માટે આની સમાપ્ત નથી. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ યા શબ્દપૂર્વત્વાદ્ ચક્રકર્મ પ્રધાનં સ્વાદુગત્વે
દેવતા ધૃતિ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (શબ્દપૂર્વત્વાદ્) શબ્દથી જ બધી શકાય એમ હોવાથી (ચક્રકર્મ) યાગનું કર્મ જે અપૂર્વ છે (પ્રધાન સ્વાત્) તે જ પ્રધાન છે માટે (ધૃગત્વે) અપૂર્વ પ્રત્યે શુભૂત હોવાથી (દેવતાધૃતિઃ) દેવતાનું જે શ્રવણ થાય છે તે યાગની અંતરૂપ છે.

ભાવાર્થ :—યાગેન સર્ગ માવયેત્ આલો બોધ થનો હોવાથી યાગ-જન્ય જે અપૂર્વ છે તે જ પ્રધાન છે અને તેજ રીતને આધનાર છે. દેવતા તો અપૂર્વ પ્રત્યે શુભૂત છે. ॥ ૯ ॥

અતિયૌ તત્પ્રધાનત્વમભાધઃ કર્મણિ સ્વાત્ તસ્ય પ્રાત્તિપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(અતિયૌ) અતિયિ-ઓજનાદિનાદાનમાં (તત્પ્રધાનત્વત્) અતિયિધાનત્વ હોય (કર્મણિ અમાતઃ સ્વાત્) યજ્ઞાદિકર્મમાં દેવતાપ્રીતિનો અભાવ હોય છે. (તસ્ય પ્રીતિપ્રધાનત્વાત્) અતિયિધર્મમાં અતિયિની પ્રીતિ જ મુખ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—અતિયિના સંબંધમાં કહેવાનું એ છે કે અતિયિને ઓજના આપવા અતિયિની પ્રીતિ પ્રયોજક હોય છે. જેન થી અતિયિ પ્રસન્ન થાય તે અતિયિને આપવું, યજ્ઞાદિકર્મમાં દેવતાને પ્રીતિ થાય એવું આપવું એવું કર્મ વૈદિક બધાનું નથી. અતિયિને માટે તો

શબ્દ પ્રમાણ છે એમ કે અતિક્રિયેનં સંતુષ્ટ તથા કુર્યાત્પ્રયત્નત એનાથી અતિયિ સંતુષ્ટ થાય તે અત્ત પ્રયત્નથી પણ આપવું. વાચકમના સંનંધમા અન્યાદિ દેતાના સંનંધમાં આતું કયાંય પણ વિધાન નથી. વળી હન્દ્ર અગ્નિ આદિ દેવતા શરીરવાળા છે એમાં પણ કોઈ પ્રમાણ નથી શરીરપ ત્વ જે જે મંત્રો જણાય છે તે તે બધા અર્થવાદ છે. આમજવલ્ય કિમર્થત્વાદનયંક્યમત-દર્શનામ્ ૧૨-૧ એ મીમાંસાનું પ્રમાણ મૂલ્ય છે. સમ્પાદ વાચ્યાદ દ્વન્દસ્ય હસ્ત સત્તા ન પ્રતીયતે તસ્માદ ન કિંચિદ અન્યાર્થદર્શનં પુણવિધાના વેવતાયમ્ હદં રહ્યવયતિ । ન ચ હદં મોજનં, ન હિ દેવતામૂલ્યે । તસ્માદ મોજનસ્ય તદર્થત્વાદ્ હવિ ત્વ અસદ્ વચનમ્ છત્વાનિ ૬-૧-૬ નું યા ૫૨ શ ૧૫ જિજ્ઞાસુએ વાંચવું અને તેના ઉપર મનન કરવું ૫ માંમા સિવાય કોઇપણ ઉપાસ્ય દેવતા છે જ નહિ. યજુર્હિકમંમાં અપૂર્વ મુખ્ય છે અને અગ્નિવાદિ જડ દેવતાઓ અપૂર્વ પ્રત્યે ગૌણ છે એ જ મીમાંસાનો સિદ્ધાંત છે દેવતા રસનું જ ભોજન કરે છે એટલે તે અત્ત નીરસ થઈ જાય છે વગેરે કહેતું એમાં પણ સત્ય નથી કારણ કે જાળવકાર પોતે જ લખે છે કે:—નૈવ દોષઃ યાતોપહતં નીરસં અવતિ લીલીપૂતં ચ । વાસુની અસરથી અત્ત નીરસ થાય છે અને કંકુ પપેદ્યું રધિયુ અત્ત પણ નીરસ થાય છે. એમાં વિચલવની ચૈતન, દેવતા માનવાની કશી જડ નથી. ॥ ૧૦ ॥

‘ પ્રોક્ષણાદિ અપૂર્વપ્રયુક્ત છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યસંખ્યા હેતુસમુદાયં યા મુતિસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(પા) પૂર્વપક્ષને મૂલ્ય છે. (દ્રવ્યસંખ્યાહેતુસમુદાયમ્) મીઠિ આદિ દ્રવ્ય, પરિપિગત ત્રિત્વ આદિ સંખ્યા, હોમમાં સ્પર્શનત અત્ત દ્વત્વ ચતુર્દેશભિમયંનમાં પૌર્ણમાસી-વાગમત સમુદાયત્વ આ ચારે પ્રોક્ષણાદિવા પ્રયોજક છે. (મુતિસંયોગાત્) દ્વિતિયા આદિ મુતિનો સંખ ધ હોવાથી.

જાણ્યાર્થ :—૬૪ પ્રાણી માત્રમાં મવણ થય છે કે શરીર પ્રોક્ષતિ નીઢેમ ન્યનું પ્રોક્ષણ કંપુ શોન્દ પરિપીક્ષિત્ત. સમિષઃ આ મત્રમાં મજ સમિધનું વિધાન છે. શર્વેણ ગૃહોતિ તેન બન્ને ક્રિયતે ચર્મપા હોમ કરવે કારણ કે તેનામાં અત્ત શુદ્ધ કરવામાં આવે છે આ ઠેકાણે અત્તકરણને જાણ તરીકે બતાવવામાં આવ્યો છે ચતુર્દેશ વીર્ણમાયોમનિશ્ચેદ પન્મહોત્ર બમાવાસ્વાન્ આ ઠેકાણે જે સમુદાય બતાવવામાં આવ્યો છે તે અભિમર્શનના પ્રયોજક છે. મીઠિ સ્વરૂપ પ્રોક્ષણમાં પ્રયોજક છે, પરિપિગત ત્રિત્વ આદિ સંખ્યા મંત્ર બોલવામાં પ્રયોજક છે. હોમ કરવે છે તેથી ચર્મને સંસ્કૃત કંપુ અર્થી જે હેતુ બતાવ્યો છે તે હોમમાં પ્રયોજક છે. આ પ્રમાણે પ્રોક્ષણ, મંત્રોચ્ચારણ, હોમ અને અભિમર્શન ૩૫ ધર્મોના પ્રયોજક વાકિરવરૂપ આદિ છે આજુ પૂર્વપક્ષનું મત્તવ છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્થેકારિતે ચ દ્રવ્યેણ ન દ્યવસ્યા સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થેકારિતે) અપૂર્વને લીધે ઉક્ત ધર્મો કરવામાં આવે તો (દ્રવ્યે) મેનાવરણમદ્યમ્પ્રકૃતમોમ રચાદિદ્રવ્ય સાથે (દ્યવસ્યા ન સ્યાત્) વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—જો અપૂર્વને ઉક્ત અર્થમાં પ્રયોજક માનવામાં આવે તો દશગ્રહોમાં અને ચમસોમાં અપૂર્વ સાધનત્વ સમાન છે તો સર્વત્ર પંચ:સંયોગની પ્રાપ્તિ થતી જોઈએ પણ એમ નથી કેવળ ચૈત્રાવરુણ વચ્ચે ધીજાતિ ચૈત્રાવરુણ જે મદ અને ચમસ છે તેને પચમ્મી ત્રપણ કરવાનું હોય છે. મારે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જ પ્રયોજક છે અપૂર્વ નહિ. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થો યા સ્યાત્ પ્રયોજનમિતરેવામચોદનાત્ તદ્વ્ય

ગુણમૂલત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંત પક્ષને મુજબ છે. (અર્થ : પ્રયોજનં રચાત્) અપૂર્વ ૧૫ અર્થ જ પ્રયોજક છે. (હિતરેવામ્) ખીજાં દ્રવ્ય આદિ (અચોદનાત્) કર્તૃત્વ રૂપે સિદ્ધિત ન હોવાથી (તદ્વ્ય) દ્રવ્યોદિનું અપૂર્વ પ્રત્યે (ગુણમૂલત્વાત્) ગુણ મૂળત્વ છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યોદિમાં કર્તૃત્વતા બતાવવામાં આવી નથી જેમાં કર્તૃત્વતા બતાવવામાં આવી હોય તેને જ ધર્મની આકાંક્ષા હોય છે મારે દ્રવ્યોદિ કર્તૃત્વમૂલ અપૂર્વ પ્રત્યે ગુણમૂલ છે. એટલે કે મીઠા પોતે કર્તૃત્વ ન હોવાથી તે પ્રોક્ષણ જન અપૂર્વ પ્રત્યે ગુણમૂલ છે તેજ પ્રમાણે ખીજામાં પણ સમજવું. ॥ ૧૩ ॥

અપૂર્વત્વાદ્ વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપૂર્વત્) અપૂર્વને લીધે (વ્યવસ્થા) વ્યવસ્થા (સ્યાત્) થાય છે

ભાવાર્થ :—આગળ જે કહેવામાં આવ્યું છે કે જો અપૂર્વને પ્રયોજક માનીએ તો વચ્ચે ધીજાતિ ઇત્યાદિમાં વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ તેનો ભરતે એ છે કે અપૂર્વ માનવાથી વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. ચૈત્રાવરુણને ઉદેશીને જે ગ્રંથ થાય છે તેનું ઉદેશવતવચ્છેદક ખીજામાં હોવું નથી એટલે કે ચૈત્રાવરુણપૂર્વત્વ ખીજા મદોમાં હોવું નથી. આ કારણથી ' અપૂર્વ ' માનવામાં જ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. મારે પ્રોક્ષણાદિ ધર્મો અપૂર્વ પ્રધુકન છે. ॥ ૧૪ ॥

સર્વગુણકર્તૃત્વે જ ધર્મસ્ય સર્વધિપત્યત્વમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (તદ્વ્યુક્તત્વે) દ્રવ્ય પ્રધુકત એ પ્રોક્ષણ આદિ ધર્મો માનવામાં આવે તો (ધર્મસ્ય) પ્રોક્ષણાદિ ધર્મોના (સર્વધિપત્યત્વમ્) બધા વિષય થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—જો દ્રવ્યનું સ્વરૂપ પ્રોક્ષણાદિ ધર્મોમાં પ્રયોજક માનવામાં આવે તો બીજામાં રહેલાં મીઠા દ્રવ્યોમાં પણ પ્રોક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય કારણ કે ચામના સંબંધમાં આવેલાં મીઠા અને બીજાની દુકાનોમાં રહેલા મીઠાનું સ્વરૂપ તે એક જ છે, મારે દ્રવ્ય સ્વરૂપને પ્રયોજક ન માનતાં અપૂર્વને જ પ્રયોજક માનવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

તદ્વ્યુક્તસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વ્યુક્તસ્ય) તદ્વ્યુક્ત જે દ્રવ્ય છે તે જ પ્રયોજક છે (હિતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—યાગયુક્ત જે મોદિ છે તેમાં જ પ્રોક્ષણાદિ ધર્મની ઉદ્દેશ્યતા છે જમરની દુકાનમાં જે મોદિ છે તેમાં ઉદ્દેશ્યતા નથી એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

નાદ્યુત્તિત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ (અદ્યુતિત્વાત્) પ્રકૃત મીઠિજ ઉદ્દેશ્ય છે એમાં કોઈ શંકા પ્રમાણ નથી.

ભાવાર્થ :—ઉદ્દેશ્યતાવચ્ચેક ધર્મ નિમિત્ત મીઠિનાં છે એમાં શંકા કરવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે. ॥ ૧૭ ॥

અધિકારાદિતિ ચેત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અધિકાર) અધિકાર હોવાથી (ચિત્તે ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ફરીથી એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે જાણે અવશ્ય અવિરોધ રહ્યું પણ યાગનો અધિકાર છે તેથી યાગીય મીઠિમાં જ પ્રોક્ષણ થવું યોગ્ય છે, યાગ બહારના સમસ્ત મીઠિમાં નહિ. આ શંકાનો ઉત્તર અગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યેષુ નાધિકારઃ સ્વાત્ અવોદિતશ્ચ સમ્યગ્ધઃ પૃથક્
સત્તાં યદ્યર્થેનાભિસમ્યગ્ધસ્તસ્માત્ યદ્યપ્યવોગ્ગનન્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુલ્યેષુ) સમાનમાં (અધિકારઃ ન સ્વાત્) અધિકાર સંભવી શકે નહિ માટે (સમ્યગ્ધઃ) યથાસ્થત્વનો સંગ્રહ (અવોદિતઃ) શાસ્ત્રથી નિર્દિષ્ટ નથી. (પૃથક્ સત્તાં) જિન સત્તાને અર્થી સમાતી નથી માટે (યદ્યર્થેનાભિસમ્યગ્ધઃ) બધા મોદિનો યદ સાથે સંબંધ છે (સમ્યગ્ધ) તેથી (યદ્યપ્યવોગ્ગનન્) પ્રોક્ષણનું પ્રયોજન કરી મોદિ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં બધા સમાન દોષ છે તેમાં અધિકાર સંભવી શકે નહિ. યાગના સંબંધમાં આવેલા મીઠિ અને બહારના મોદિમાં ફરક શો છે તે સમજી શકાતો નથી. યાગીય મોદિ કરતાં બહારના મોદિનો સત્તા ભુદી છે એવું લોક અનુદારથી પણ સમજી શકાયું નથી. જેમ આ અર્થ છે અને આ બળ છે એવો સ્પષ્ટબોધ સમજી શકાય છે તેમ યાગીય મોદિમાં અને બહારના મોદિમાં બોધ સ્પષ્ટ સમજી શકાતો નથી. આ કારણથી જ્યાં મુખી શાસ્ત્રીય અતિરેક ન કરવામાં આવે ત્યાં મુખી બધા મોદિનો વચાર્થ સાથે સંગ્રહ છે. અને જે સંગ્રહને લીધે નિમિત્ત મોદિ પ્રોક્ષણને ઉદ્દેશ્ય છે એમ સમજાય. આ કારણથી મીઠિના સ્વરૂપને પ્રયોજક ન માનતાં અપૂરને જ પ્રોક્ષણાદિનું પ્રયોજક માનતું બોધને. આનું સિદ્ધાંતગ્રહીનું માનવું છે. ॥ ૧૯ ॥

‘અગ્નીયોમીયનાં પૂર્વાગમપદેશમાં અનુષ્ટીયમાન પદાર્થોનું’ જે ઉપાંશુત્ત છે તે, તે તે પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતા અવાન્તર અપૂર્વોથી પ્રયુક્ત છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર દેશચદ્રુપાંગુલરં તેષાં સ્વાન્નુતિનિર્દેશાત તસ્ય
ચ તત્ર માવાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(દેશચદ્રુ) અગ્નીયોમીયના પૂર્વ તરફથી જે દેશ છે તેના ઉપર કરવામાં આવતું (ઉપાંગુલ્ય) મોનઅનુક્રમ (તેમાં સ્વાન્) દીક્ષણીય આદિનું છે. (નુતિનિર્દેશાત) વૈદિક વાક્યનો નિર્દેશ હોવાથી. (તસ્ય તત્ર માવાત્) તે કર્મનો તે દેશમાં સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નીયોમીયના પૂર્વાગમમાં જે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે ઉપાંગુલ્યથી કરવામાં આવે છે તેથી તે ઉપાંગુલ્ય યજ્ઞના અવાન્તર અપૂર્વના ઉપકારક કર્મોને લીધે પ્રયુક્ત થયેલું હોય છે આને માટે વૈદિક વાક્ય પણ છે. ત્સરા વા એ યજ્ઞસ્ય તસ્માત્ ચત્કિંચિત્ પ્રાચીન-મમીયોમીયાત્ દંતોપાંગુલ્ય પ્રચરન્તિ । ત્સરાનો અર્થ હજીગતિ થાય છે. એટલે જે ઉપાંગુ કર્મ કરવામાં આવે છે તે યજ્ઞની હજીગતિ છે. એ હજીગતિથી પ્રધાન અપૂર્વને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. પૂર્વદેશમાં અનુષ્ટીયમાન થતાં કર્મો સમજવાનાં છે. અને હક્ષણથી તેવો ભેદ થાય છે કર્મ અને દેશનો આધા ધિયભાવ સંબંધ છે. ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. યજ્ઞસ્ય વા તત્સંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યજ્ઞસ્ય) પ્રધાન અપૂર્વમાં પ્રયોજ્યત્વ છે. (તત્સંયોગાત્) તે યજ્ઞ શબ્દનો વાક્યમાં સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞ શબ્દનો સંબંધ ત્સરા સાથે નથી પણ યજ્ઞસ્ય યજ્ઞાચીનમ્ એવે સંબંધ છે એટલે એનો અર્થ નીકળે છે કે યજ્ઞ સંબંધી જે પૂર્વાગમમાં કરવામાં આવે છે, તે ઉપાંગુ કરતું નેહ્યે એટલે ઉપાંગુલ્યનું પ્રયોજક પરમાપૂર્વ જ છે, દીક્ષણીવાદિ નહિ. આ દેશણે તંત્રવાતિકાર અને ૬ કે યજ્ઞશબ્દઃ ત્સરા શબ્દેન સમ્બન્ધતે । અપ્રતિવિરોધકત્વાદ્ । યસ્માત્ પ્રાચીનયજ્ઞેન સમ્બન્ધમાનઃ પ્રતિવિરોધકૃતો મતિઃ । તેન યજ્ઞસ્ય વાઃ પ્રાતમાત્સત્ત્વાય ધર્મ ઉપાંગુલ્યં વિધીયતે ॥ આ સંદર્ભથી ૨૧૯ શ્લોક છે કે યજ્ઞનો સંબંધ યજ્ઞના પૂર્વાગમમાં અનુષ્ટીયમાન કર્મો સાથે છે માટે પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત જ ઉપાંગુલ્ય છે. ॥ ૨૧ ॥

અનુવાદશ્ચ તદ્વર્થઘટ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનુવાદઃ) અર્થવાદ પણ (તદ્વર્થઘટ) પરમાપૂર્વ પ્રયુક્તવને જણાવે છે.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞસ્ય ત્સરા આવી રીતે ત્સરા નો સંબંધ યજ્ઞ સાથે કરવામાં આવે તેપણ પરમાપૂર્વપ્રયુક્ત જ ઉપાંગુલ્ય થઈ શકે છે. કારણ કે :—ત્સરા નામ હજીગતિઃ । યથા શકુનિપ્રાદિકસ્ય શકુનિં જિજ્ઞક્ત્ત્વહમના મતિર્નશતિ । યજ્ઞઃ વદન્યાસો દશિપ્રણિષ્ઠનમ્ અશદ્ધકરણં વ । વપમનવકુદઃ

દાકુનિર્ણયેતેતિ એમિદાપ્યનવવુદ્ધમિવ પ્રદીપ્તું ચત્રં પ્રચ્છન્નગતિસ્થાનુત્વં નામ । આ પ્રમાણે શાબર ભાષ્યમાં ઉદ્યમેષ છે. જેમ પક્ષીને ઝડપી કરવા માટે ચિકારી પ્રચ્છન્નગતિ કરે છે, દૃષ્ટિને રિયર કરે છે અને શબ્દ પણ કરતો નથી, તેથી અનવણુદ રહેણું પંખી એકદમ પકડાઈ જાય છે તેમ ઉપાંશુત્વ રૂપ ધર્મથી ચરતે પ્રાપ્ત કરી શકાય એ આજ્ઞા અર્થવાદ છે. ચિકારીનાં સુપકીર્ણી પગલાં ભરવાં આદિ તે દેશને માટે હોતાં નથી પણ પંખીને પકડવા માટે હોય છે તેમ અહીં પણ ઉપાંશુત્વ રૂપ ધર્મ તે દેશના પદાર્થોને માટે કરવામાં આવતો નથી પણ અપૂર્વ રૂપ ચરતે પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાંશુત્વ એ પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ વાર્જુનિયમ અવગ્નતર અપૂર્વપ્રયુક્ત છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રણીતાદિ તયૈતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રણીતાદિ) પ્રણીતા પ્રણયન આદિ સંબંધિ વાર્જુનિયમ પણ (તથા હતિ ચેત્) પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત છે એ એમ કહેવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—‘ જ્ઞાં તનિપ્યન્તૌ અશ્વસુંયમ્માનૌ વાન્ ચન્નત્, ઘૌ વાન્ હવિષ્ઠતા વિદ્યજે-
માતામ્ ’ આ વાક્યમાં પ્રતિપાદિત જે વાણીનો સંબંધ છે તે પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. એણે મૌન ધારણ કરી અશ્વસું અને યજમાને યજ્ઞતું અનુષ્ઠ ન કરતું, કે જેથી ચિત્તવૃત્તિમાં વિદ્યે ન આવે એટલી ભોલવામાં અથવા અસાંજિક વાત કરવામાં ચિત્ત અચક્ષુ અને છે. ચિત્તના અચક્ષુથી ચરતમાં વૈકલ્ય ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે. માટે મૌન ધરણ કરવા ઉત્તર વાક્યમાં વિધાન છે અને તે પરમાપૂર્વ મટે જ છે. અહીં પૂર્વપક્ષવહીનું અંતબ્ધ છે. આ મૌન પ્રણીતાપ્રણયન સંબંધી છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન યજ્ઞસ્વાશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (યજ્ઞત્વ) યજ્ઞની અશ્રુતિત્વાત્) વિવક્ષા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત મૌન અર્થાત્ ઉપાંશુત્વ પરમાપૂર્વપ્રયુક્ત નથી પણ અવગ્નતર અપૂર્વથી પ્રયુક્ત છે. વાણીના નિયમના ઉદ્દેશ અશ્વસું અને યજમાન છે અને યજ્ઞ તે એનું વિશેષણ છે માટે ઉદ્દેશનું વિશેષણ અવિવક્ષિત છે. ॥ ૨૪ ॥

તદ્દેશાનાં વા સંધાતસ્વાચોદિતત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદ્દેશાનામ્) પૂર્વદેશ સંબંધી પદાર્થોથી ઉપાંશુત્વ પ્રયુક્ત થાય છે (સંધાતસ્ય અચોદિતત્વાત્) ઝઠ, વળિ અને અભ્યાસ આદિ સંધાતનો ઉપાંશુત્વ જાગ્ય નથી એનું વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત ઉપાંશુત્વ નથી પણ અગ્નિપ્રેલીપનો જે પૂર્વદેશ છે તેમાં અનુષ્ઠાપમાન થતા પદાર્થોનો સંબંધ સાબર ઉપાંશુત્વ છે એટલે તે અવગ્નતરપૂર્વ-પ્રયુક્ત જ છે. ॥ ૨૫ ॥

‘ ઇષ્ટકાઓમાં એક વખત વિકર્પણઆદિનું અનુધાન કરવું. ’
એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ અક્ષિધર્મઃ પ્રતોષ્ટકં સંઘાતાત્ પૌર્ણમાસીવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અક્ષિધર્મઃ) ઇર્ષ્ય પ્રેક્ષ્ય આદિ અગ્નિના ધર્મ છે. (પ્રતોષ્ટકમ્) માટે પ્રતિ ઇષ્ટકાઓમાં ઇર્ષ્ય કરવું નોંધએ. (સંઘાતાત્) અગ્નિપદ વાચ્ય ઇષ્ટકાનો સમુદય હોવાથી. (પૌર્ણમાસીવત્) જેમ આગેય, ઉપાશુ અને અગ્નીપોથીવના સંધાનમાં પૌર્ણમાસી-શબ્દ વપરાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—‘ દયકમિતિ ચિત્તે ’ આપું અવશ્ય છે. તેમાં આ પ્રમાણે આગના છે. ‘ મજ્જુલેત્તમિ વિકર્પણિ ’ આ ઠેકણે જે વિકર્પણ બતાવ્યું છે તે દરેક ઇષ્ટકાન લગુ પડે ॥ કારણ ઇષ્ટકાના સમુદાયને જ આ ઠેકણે અગ્નિ કહેવામાં આવ્યો છે. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અગ્નેષાં સ્યાત્ દ્રવ્યૈકત્વાદિતરાસાં તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અગ્નિઃ) ઇષ્ટકાથી અલગ અગ્નિનો ધર્મ વિકર્પણ છે. (દ્રવ્યૈકત્વાત્) અગ્નિષ્વ દ્રવ્ય એ જ હોવાથી. (દિતરાસમ્) ઇષ્ટકા અર્થાત્ ઇષ્ટ (તદર્થત્વાત્) અગ્નિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ દયકમિતિ ચિત્તે ’ આ ઠેકણે ઇષ્ટકાને તૃતીયા વિકાસિત છે અને અગ્નિ શબ્દને બીજા વિભક્તિ છે. તેથી ઇષ્ટકા સાધન છે અને અગ્નિ સાધ્ય છે સાધ્ય અને સાધન ભુક્ષા જ હે પ છે. માટે ઇષ્ટકા અને અગ્નિને એક માનવો નોંધએ. ॥ ૨૭ ॥

ચોદનાસમુદાયાત્ પૌર્ણમાસ્યાં તથાત્વ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(યુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સ્થાને છે. (ચોદનાસમુદયાત્) વિધાન સમુદાય પરક હોવાથી (પૌર્ણમાસ્યા) પૌર્ણમાસીમાં (તથાત્વમ્ સ્વાર્થ) તેમ માનવું થોડું છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી શબ્દ જો સંઘાત પરક છે એવું વેદિક વિધાન ॥ માટે પૌર્ણમાસી શબ્દને સંઘાત પરક માનવો ઠીક છે પણ પ્રાગ્ન રચણમાં અગ્નિ શબ્દ, ઇષ્ટકા પરક સંસ્કારમાં ઇષ્ટકાને જાતવું પ્રમાણ નથી. આથી સિદ્ધ થય છે કે ઇષ્ટકા રચણે એક જ વખત વિકર્પણ છે અને તે અગ્નિ સંજ ધર્મ જ છે, ઇષ્ટકા સંજ ધર્મ નહિ. ॥ ૨૮ ॥

દ્વાદશાદયજામાં ઉત્તમાદ્ય સિવાંય બીજા અહનમાં પતનીસંધ્યાજાન્તત્વ છે.

એ આધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ પતનીસંધ્યાજાન્તત્વ સર્વેષામચિશેષાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પતનીસંધ્યાજાન્તત્વ) પતનીસંધ્યાજાન્તત્વ (સર્વેષામ્) સર્વ ગ્રહનામાં યાગોમાં હોય છે (અચિશેષાત્) બધાને માટે હામાન્ય રૂપે કહેવામાં આવેલ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—‘અદર્શ’ નામ વિશેષ છે, ‘દ્વાદશાદેન પ્રજાકામં યાજયેત્’ પ્રજાની ૧૨ મહા રાખનારને દ્વાદશાદ નામક અદર્શશુધી યાગ કરાવવો. આ ઠેકાણે ફનીસંયાગનાત્તિ અદ્વાનિ સતિષ્ઠન્તે અદન્ નામક યાગ પત્નીસંયાગક કર્મ કરીને સમાપ્ત થાય છે. આ પત્નીસંયાગનાત્તવ ધર્મ બધા યાગોમાં કરવાનો હોય છે કે ઉત્તમ અર્થાત્ ઉદ્દેશીના પહેલાના બધા યાગોમાં ? આ દેહમાં પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઈ વિશેષનું શ્રવણ ન થવાથી બધાપ અદન્ યાગોમાં પત્નીસંયાગનાત્તવ ધર્મ અનુષ્ઠેય છે અને તે દરેક યજ્ઞને ઉદ્દેશ કરવાનો હોય છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

લિજ્ઞાદ્વા પ્રાગુત્તમાવ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તમાવ પ્રજ) ઉદ્દેશ્ય અદન્ યાગ પહેલાં સર્વે યાગોમાં પત્નીસંયાગનાત્તવ હોય છે. (લિજ્ઞાત્) લિંગ વાક્યનું સમર્થન હોવાથી. (વા) આ શબ્દ સિદ્ધાંત / પદોને પ્રત્યેક છે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ ૩૫ લિંગ વાક્યમાં શ્રવણથી અસંશયિત પહેલાંના બધા અદનોમાં પત્નીસંયાગનાત્તવ છે. ફનીસંયાગનાત્તિ અદ્વાનિ સતિષ્ઠન્તે । ન બહિરનુપ્રવરતિ, અસંશયનો હિ યજ્ઞઃ આ લિંગ વાક્યમાં અસંશયિત શબ્દનો અર્થ અસમાપ્ત થાય છે. એટલે જે અદન્માં યજ્ઞ અસંશયિત રહે તો તેમાં પત્નીસંયાગનાત્તવ ધર્મ અનુષ્ઠેય છે ચાર અદન્માં યજ્ઞ સંશયિત હોવાથી તેમાં પત્નીસંયાગનાત્તવ નથી ॥ ૩૦ ॥

અનુવાદો વા લોક્ષા યથા નમ્તં સંસ્થાપનસ્ય ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અનુવાદઃ) અર્થવાદ છે (યથા) જેમ (લોક્ષા) દીક્ષાનું ઉન્મેચન વચન. (નમ્તં સંસ્થાપનસ્ય) નક્કત સંસ્થાપનનો વિષયવાદ છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી આલેષ છે. પત્નીસંયાગનાત્તવ એ તો અર્થવાદ છે એટલે રત્નિતે માટે છે. અસંશયિતો યજ્ઞધિરેણ સંસ્થાપયતે । અસંશયિત અસમાપ્ત યજ્ઞ લાગે વખતે સમાપ્ત થશે અમરશા વચન પત્નીસંયાગનાત્તતાની પ્રશંસા માટે છે. ઉક્ત બધા જ યજ્ઞો સંસ્થાપાગા હોય છે. જેમ દીક્ષાનું ઉન્મેચન વચન નક્કત સંસ્થાપનના અર્થવાદને માટે છે તેમ ઉક્ત રથગમાં અસંસ્થાપન અર્થવાદને માટે છે. એટલે પત્નીસંયાગનાત્તવે સર્વ અદન્ યાગોમાં હેય છે. ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્વાદ્યાસનારમ્યધિધાનાદન્તે લિજ્ઞચિરોધાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાત્) અત્ય અદનવચન પહેલાં યાગોમાં પત્નીસંયાગનાત્તવ છે. (અનારમ્યધિધાન) અન્તિમ યાગને ઉદ્દેશીને વિધાન ન હોવાથી (લિજ્ઞચિરોધાત્) લિંગ વાક્ય સાથે વિશેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રનો શાવ એ છે કે પત્નીસંયાગનાત્તવ અન્તિમ અદન્ પહેલાના નેટલા યાગો દ્વામ તે બધામાં કર્તવ્ય છે. પત્નીસંયાગે કરવાયે કંઈ યજ્ઞની સમાપ્તિ થતી નથી

પણ યદ્ય તો આગળ ચાલુ જ રહે છે. માટે પતીમંવાગ્નન્ત અદનુ વાગો સમનરપે શ્રુત હોવા છતાં અન્તિમપરને છોડી તે કરવા એવો સંકાય કરવો ન્યાય છે. ॥ ૩૨ ॥

‘સામિધેનીના અવધાસ સ્થાનધર્મતાને લીધે છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અવધાસઃ સામિધેનીનાં પ્રાયશ્ચાત્ સ્થાનધર્મઃ સ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(સામિધેનીનામ) સામિધેની યજ્ઞાએનો (અવધાસઃ) વારંવાર ઉચ્ચારણ કરવું તે (સ્થાનધર્મઃ) સ્થાનધર્મ (સ્વાત્) છે. (પ્રાયશ્ચાત્) સ્થાનની પ્રથમ ઉપરિચિત થવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આનું અરણ્ય થાય છે. અને તે સામિધેનીને ઉદ્દેશીને છે. “ યિઃ પ્રથમભવાદ ” આ ઠેકાણે નવપાર બેસવા ૩૫ અવધાસ સૂચિત થાય છે. તેથી વિધિત યાગમાં “ પ્ર ચો વાગા ” આ યજ્ઞાથી બિન યજ્ઞાનો પણ તથા વખત અવધાસ ઇષ્ટ છે. સ્થાનનો અવધાસ અશક્ય હોવાથી સ્થાનમાં પઠિત યજ્ઞાઓ જ લક્ષણા વૃત્તિથી “ પ્રથમાન્ ” પદથી બોધ થાય છે. પ્રથમાન્ આ પદમાં “ પ્રથમ ” ની ઉપરિચિત પહેલી થાય છે અને એનાથી સ્થાન જ સૂચિત થાય છે. પછી યજ્ઞાનો તો ઉક્ત રીતે બોધ થાય છે. માટે અવધાસની સ્થાન ધર્મતા છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

આરંભણીયા ઇષ્ટિના અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ દણ્યાવૃત્તો પ્રયાજવદાવર્તેતાડરમ્મણીયા ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(દણ્યાવૃત્તૌ) દર્શપૂર્ણમાસની આવૃત્તિમાં (આરમ્મણીયા) આરંભણીયા ઇષ્ટિની પશ્ચ (અવર્તે) આવૃત્તિ કરવી બેઠાએ. (પ્રયાજવત્) પ્રયાજની પેઠે.

ભાવાર્થ :—આગ્રાવૃત્તિએકાદશકણં નિર્વપેદ્ દર્શર્ણમાસઃ કારિષ્મમાનઃ આ વાક્યથી વિદિત થતી આરંભણીયા ઇષ્ટિ ન્યારે ન્યારે દર્શપૂર્ણમાસ ધીકર કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે કરવી બેઠાએ. કારણ કે તે પ્રયાજની માફક અંગ છે. નર્મ સુધી ઇવન ચાલે ત્યાં સુધી દર્શપૂર્ણમાસની આવૃત્તિ કરવાની હોય છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સહજાડરમ્મસંયોગાદેકઃ પુનરાસ્મો ચાવજીવ પ્રયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની આવૃત્તિ સચવે છે. (સહજ) એક વખત (આરમ્મ-સંયોગત) આરંભવું અવશ્ય હોવાથી (આરમ્મઃ પુનઃ એકઃ) એકજ આરંભ કરવો બેઠાએ ચાવજીવપ્રયોગત્) નર્મ સુધી ઇવ ચાલે ત્યાં સુધીનો પ્રયોગ હોવાનો.

ભાવાર્થ :—દ્વ નર્મસુધી ઇવીય ત્યાંસુધી યદ્ય કરીશ એવો સંકલ્પ હોવાથી આરંભ સાથે જ આરંભણીયા ઇષ્ટિનું અરણ્ય છે તેથી પ્રત્યેક દર્શપૂર્ણમાસના યાગમાં તેની આવૃત્તિ કરવી ન બેઠાએ. પ્રયાજાદિની પેઠે એ સક્ષાત્ અંગ પદ નથી, પણ આરંભ હારા એ અંગ બને છે ॥ ૩૫ ॥

‘ નિર્વાપમત્રમાં અસમવેતાથેક સવિતૃઆદિ પદોનો ઊહ યતો નથી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અર્થાભિધાનસંયોગાન્મત્રેષુ શૈવમાવઃ સ્વાત્ત્રાચોદિતમપ્રાપ્તં

ચોદિતાભિધાનાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ — (મત્રયુ) મત્રમાં (શૈવમાવ) અંગત (સ્વાત્) પ્રાપ્ત છે (અર્થાભિધાન સંયોગત) અર્થપ્રકાશન સંગ્રહ હોવાથી (તત્ર) દર્શપૂર્ણમાસમાં (અચોદિત) અવિહિત છે (અત્રાસમ) માટે અપ્રાપ્ત છે (ચોદિતાભિધાનાત્) મત્રમાં વિધિવિહિત અર્થનું પ્રકાશન હોવાથી

ભાવાર્થ — કર્મ સમવેત-અર્થને મત્ર સમરણ કરાને છે અને એ કારણથી જ મત્ર અંગ તરીકે માગમાં સમાન્નાત હોય છે. ‘ દેવસ્ય ત્વા સવિતુ પ્રતવેડયિતૌ વાતુમ્યા પૂજ્ઞો દક્ષામ્યાનમવે જુષ્ટં નિવપમિ. ’ દર્શપૂર્ણમાસમાં આ નિર્વાપ મત્ર છે આ મત્રમાં સત્રિત્રાદિ જે દેવતાવાચક શબ્દો છે તે કર્મ સમવેત દેવતારૂપ અર્થના પ્રકાશક છે આ મત્રની સૌપ્તિકમમાં ભવાયે પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સવિતુ પદના સ્થાનમાં સૂર્ય આદિ પદોના પ્રકોપરૂપ ઊહ કરવે. જોડાએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રકૃતિમાં મત્રનિર્ગય ક્રિયા દેવતા સાથે અગ્નિઆદિનાં વિકલ્પ છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે એકત્રાકથનાનો અંગ થાય છે. ઉત્પત્તિદિષ્ટ અગ્નિઆદિની પ્રત્યક્ષતા પણ છે તેથી તેનો આપ જાણી શકે નહિ માટે સૌરાદિ વિદ્યુતિયાગમાં પણ તે જ શબ્દોથી નિર્વાપ કરવે સંભવિત છે માટે સવિતુપદના સ્થાનમાં સૂર્ય આદિ પદોનો ઊહ કરવે નહિ ॥ ૩૬ ॥

તતશ્ચાવચનં તેપામિત્તરાર્થં પ્રયુજ્યતે ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ — (સત્ર.) તે કારણથી (તેપામ) તેઓનું (અવચનમ્) અશ્રુતનું વચન કરવામાં આવતું નથી (હત્તરાર્થમ્ પ્રયુજ્યતે) નિર્વાપની રજુતિ માટે એનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ — ‘ દેવસ્ય સવિતુ પ્રતવે ’ ઇત્યાદિ મત્રમાં સવિતુ, અગ્નિન્ અને પૂષન્ આદિ નિર્વાપની રજુતિ માટે છે અને નિર્વાપ અમરે જુષ્ટ નિવપમિ એ મત્રસત્તાવાચક થઈ શકે. જોડાએ મટે સત્રિત્રાદિ શબ્દના સ્થાનમાં સૂર્યાદિ શબ્દોનો ઊહ કરવો નહિ ॥ ૩૭ ॥

‘ અમરે જુષ્ટ ઇત્યાદિવાકયગત અગ્નિપદોનો ઊહ વિદ્યુતિમાં કરવો જોડાએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ગુણશબ્દસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ — (ગુણશબ્દ) ગુણશ્રુત અગ્નિઆદિ અર્થનો વાચક શબ્દ પણ (તથા) સત્રિત્રાદિ શબ્દની પેઠે સ્તારક છે (ક્ષતિચેત) જો એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવે ધૃત્યાદિ મંત્રમાં જે મુળભૂત અગ્નિ વાયક શબ્દ છે તે પશુ સવિતૃ આદિ શબ્દ પેડે સ્તાવક જ છે, માટે વિદ્યુતિ યાગમાં તેનો ઊલ ન કરવો જો એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

॥ સમવાયાત ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) સ્તાવક શબ્દ નથી (સમવાયાત) અર્થનો વ્યાપ્ત થતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અમયે જુટં નિર્વાપમિ ’ ઉક્ત મંત્રમાં જે આ વાક્ય છે તેનો અર્થ એવો છે કે અગ્નિવડે જુલુટ જેવી રીતે યાવ તેવી રીતે હું નિર્વાપ કરું છું. માટે અર્થમાં વ્યાપ્ત થતો ન હોવાથી અગ્નિ શબ્દ સ્તાવક નથી તેથી વિદ્યુતિ યાગમાં અગ્નિપદનો ઊલ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

ઈડોપર્ણાન મંત્રોમાં જે યજ્ઞપતિ શબ્દ પઠિત ॥ તેનો ઊલ થતો નથી

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ચોદિતે તુ પરાર્પત્વાદિધિષદવિકારઃ સ્યાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચોદિતે તુ) યજ્ઞપતિ શબ્દનો પાક હોવા છતાં પણ (પરાર્પત્વાત) ઇડાની સ્તુતિને માટે હોવાથી (વિધિવત્) અવારંભણુ વિધિ પેડે (અવિકારઃ સ્યાત) ઊલ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—ઈડોપર્ણાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે મંત્ર છે. જે યજ્ઞપતિ વર્ણન આ ટુકણે વર્ણન નો અર્થ વર્ણવ્યું યાવ છે. હવે જહુવચનમાનવાગા સૂત્રમાં યજ્ઞપતિ શબ્દનો અતિરેક હોવાથી યજ્ઞપતિશબ્દોત્તર જહુવચનનો પ્રયોગ કરવો કે નહિ ? આ જાણત પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે જહુવચનનો ઊલ કરવો જોઈએ અને સિદ્ધાંતશાસ્ત્રીનું કથન છે કે જહુવચનનો ઊલ ન કરવો જોઈએ. યજ્ઞપતિ શબ્દ તો કેવળ ઇડા સ્તુતિને માટે પ્રયુક્ત થયેલો છે અને તેથી તે અસંભવેત છે. એક વચનાન્ત યજ્ઞપતિ શબ્દથી પણ ઇડાસ્તુતિ સંભવી શકે છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તીનું સહેલુક માનવું છે. ॥ ૪૦ ॥

સૂક્તવાકમાં યજ્ઞમાન શબ્દનો ઊલ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિકારસ્તત્પ્રધાને સ્યાત ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સ્તત્પ્રધાને) યજ્ઞમાન પ્રથમ મંત્રમાં (વિકારઃ સ્યાત) ઊલ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પૂર્વસૂત્રનું આ અપવાદ સૂત્ર છે. ઈડોપર્ણાસ પ્રકરણમાં જે સૂક્તવાક મંત્ર છે તેમાં યજ્ઞમાન આયુરણાસ્તે સુપ્રજસ્તમાસ્તે હત્તારાં દેવયમ્યામાસ્તે મૂયો હૃદિષ્કણમાસ્તે । ધૃત્યાદિ વાક્યોમાં જે યજ્ઞમાન શબ્દ છે તેનો સૂત્રમાં જહુવચનરૂપે ઊલ કરવો જોઈએ. કારણ કે નેટલા હોય છે તે જણ જ ફળની ધન્યતા કરતા હોય છે. અને ફળ વિવશિત ॥ માટે ઊલ કરવો જોઈએ. ॥ ૪૧ ॥

‘ સુબ્રહ્મણ્યકૃતિનાના નિગદ્યમાં હરિવત્ શબ્દનો ઊઠ થતો નથી. ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

‘ અસંયોગાત્ તદર્થેષુ તદ્વિશિષ્ટં પ્રતીયેત ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—હરિવત્ આદિ શબ્દોનો (તદર્થેષુ) હૃદય આદિના અર્થોમાં (અસંયોગાત્) સંબંધ ન હોવાથી (તદ્વિશિષ્ટ) હરિવદાદિ શબ્દ વિશિષ્ટ જ વિમુક્તિમાં (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમર્મા, સુબ્રહ્મણ્યકૃતિનાનાં ફન્ક્શનલ હરિવ આગચ્છ મેધાતિથેઃ છત્યાદિ મંત્ર સમાગનાં છે. અગ્નિષ્ટ ॥ નામક વિકૃતિ યાગમાં આત્મા અતિદેશ છે. અહીં હરિવત્ આદિનો જે શબ્દાર્થ છે, તેનો ઇદ્ર સાથે સંબંધ ન હોવાથી હરિવત્ શબ્દનો ઊઠ માનવામાં આવતો નથી. કેવળ અવિચ્છિન્ન-સુભાગી હૃદયની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ॥ ૪૨ ॥

કર્મમાવાદેયમિતિ चेत् ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(एवम्) જે ઊઠ ન કરવામાં આવે તો (કર્મમાવાદ) હરિવદાદિશબ્દ પ્રયોગ નિમિત્ત કર્મનો મેળાવ હૃદયમાં ન હોય તો હરિવદાદિ શબ્દ અસંભવેતાર્થક થઈ જાય (इति चेत्) જે એમ માનવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—હરિવત્ શબ્દનો અર્થ હૃદયમાં છે. જેમકે અહોરત્રે વાંચ્યસ્ય હરી રાત અને દિવસ હૃદયના હરિ છે. કારણકે તામ્યામેવ સર્વં હરતિ તેનાથી જ આ જાણવું તે દરમિયાન છે. આ કારણને લીધે હરિવત્ શબ્દની પ્રવૃત્તિનિમિત્તક જે ક્રિયા છે તે હૃદયમાં છે. તેથી હરિવત્ શબ્દ સંભવેતાર્થક છે અને એ કારણને લીધે હરિવત્ આદિ શબ્દોનો પણ ઊઠ થતો નથી, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૩ ॥

न परार्थत्वात् ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(न) નહિ (परार्थत्वात्) કેવળ સ્તુતિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અહોરત્રે વાંચ્યસ્ય હરી ’ આ વાક્ય તો કેવળ અર્થવાદ જ છે અને તેનાથી હૃદયની સ્તુતિ જ પ્રતીત થાય છે માટે હરિવત્ શબ્દ અસંભવેતાર્થક છે, અને તેથી તેવા શબ્દોનો ઊઠ થતો નથી. ॥ ૪૪ ॥

सारस्वती त्रैपाभां अग्निशुष्यनना अवाच्य છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेऽप्यप्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात् ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(समानविधाने) પણ સામાન્યનો ઉદ્દેશ કરી પણ સંબંધી લક્ષણો-ઓમાં (सारस्वती) સારસ્વતી દેવતાક મેનોદગ્ય ૫૩ ૫૪ (अवाच्य) પ્રાપ્ત થતો નથી (लिङ्गविशेष-निर्देशात्) પ્રતિષેધનો નિર્દેશ હોવાથી, અને મેનો તો (गौतम) સ્ત્રી હોવાથી.

ભાવાર્થ — અગ્નિ નામક એક કાલિજ્ છે તેને દેદેશીને પ્રેમ થતો એવામા આવે છે દેવ્ય કામિતાર કારમણમ્ આતરણ ચાગમાં સવનીય પશુનુ આગમન આ રમાણે ૬ કારણથી એવકિરણ. એ મેરીમાં ઉકત થતો વાગ્યું પડતો નથી કા બુ કે મેપી ઓલિયમ છ અને ' પ્રામા આમ મરત ' આ ટેકાણે અસ્મે પદ પુલિય વાચક છ માટે કારણથી અગ્નિ પ્રેમને પ્રાપ્ત થતી નથી આ કારણથી કારણથી મેરી જે અતિરાત્રમાં રેપ છે તેમાં દેવ્ય કામિતાર કારણથી મરતી નિવૃત્તિ થાય છે ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષ પદ્યમિધાનાઠા તદ્દિ ચોદનામૃત પુવિષય પુન પશુચમ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (પદ્યમિધાના) પશુનુ અભિધાન દેવાથી (તદ્દિ) તે જ (ચોદનામૃત) વિધિને (વપય છે) (પુવિષયમ્) માટે પુ પશુ પશુ મરીને દેદેશીને છે (પુન પશુચમ) મપીમાં પશુત્વ તો છે જ

ભાવાર્થ — અગ્નિ પ્રેમદેશમાં પુલિયને પ્રાપ્ત વિધિ નથી આગમનમય પશુચમને આ ટેકાણે પશુ ચપડને જ પાડ છે પ્રામા આમ મરત આ ટેકાણે અસ્મે પદ ઉકત વાચકમાં જે પશુ પદ છે તેને દેદેશીને જ છે મેપી પશુ પશુ જ છે વસ્તુ મામ તણે લિયમ આગમન થાય છે કે છક વખતે પુરતને ઉકરીને કહેવામાં આવે છે કે હવે વસ્તુ કુર્મમ્ અહીં વસ્તુના તાત્પર્યથી પુરતમાં નપ સકતો નિર્દેશ થયો છે અગ્નિના તત્ત્વથી ઓલિયને નિર્દેશ પશુ ચપડ છે કે મ? પુનિય વચનમાં કામ વિશદ નથી એને કે કારણથી મેરી અગ્નિ પ્રેમને પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૪૬ ॥

પૂર્વપક્ષ દ્વષક સ્ત્રન વિશેષો યા તદર્થનિર્દેશાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (વિશેષ) વિ ૧ છે (તદર્થનિર્દેશાત્) પુરતની વિવધ દેવાથી

ભાવાર્થ — આજ પુનિયનુ કથન દેવાથી અને તેની વિવધ દેવાથી કારણથી મેપી અગ્નિના પ્રેમને (વપય નથી ॥ ૪૭ ॥

પશુત્વ લેક્ષ્યશબ્દાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ — (વા) અને (પશુત્વ) પશુત્વને જે નિર્દેશ મેપીમાં થાય છે તે તો (લેક્ષ્યશબ્દાત્) મેપી અને પશુની એકતા દેવાથી

ભાવાર્થ — મેપી પશુ છે અહીં પશુ એ વિશેષ તરીકે છે, પશુ નથી જ્યાં મેરીની જરૂર હોય ત્યાં મેરી તે પશુ આવી શકે નહિ ॥ ૪૮ ॥

યયોક્ત વા સન્નિધાનાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (સન્નિધાનાત્) સન્નિધાન દેવાથી (યયોક્તમ્) અગ્નિ પ્રેમ મેપીને પ્રાપ્ત થતો નથી

ભાવાર્થ :- જ્યાં સારસ્વતી મેળોનું દન આપવાનું હોય ■ ત્યાં વિધિયા કહેલી મેરી જ પ્રથમ શુદ્ધગોચર થાય છે, પશુ નાહ આપા સિદ્ધ થાય છે કે અર્ધા પ્રેમ મેરીને પામ નથી એવે સારસ્વત મેળામાં અધિશુ પ્રેમનો ઊદ્ધ કરવો નહિ ॥ ૪૮ ॥

યજ્ઞાચારીય સામગ્રાનમા ગિરાપદના સ્થાનમા ઇરાપદની જ કર્તવ્યતા છે,

એ અધિકરણુના સૂત્રો

સિદ્ધાંત સૂત્ર આમ્નાતાદન્યવધિકારે વચનાદ્ ચિકાર સ્વાત ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :- (અધિકારે) એ અધિકારમાં (આમ્નાતાદ) આમ્નાત સામથી (અન્ય વિકાર) અન્ય આદેશમૂલ વિકાર થાય છે (વચનાદ) વિશેષનું વિધાન હોવાથી

ભાવાર્થ — જ્યાંતિષ્ટેમમાં ચરણચરણીય સ્તોત્ર છે તેમાં આ નકયા છે ચણાચણા નો અમલે ગિરા ગિરા ચલકસે । પ્રમ વચમવૃત્ત જાતવેદય પ્રિય મિત્ર ન ■ વિષય ॥ ૧-૪૮-૧ જગદેશ આ જગમાં જ્યાં ગિરા ગિરા પડે છે ત્યાં દુગ દુગ પડે । જોડવીને સામગ્રાન ક તુ મારથ કે દેર જુલોદ્રાયેલ એવું વિશેષ વિધાન છે માટે પ્રયા । વખત પાદત વધુના બાધક તરીકે દુગ દુગ આવે । વિકાર કરી ગાન કરવું ॥ ૫૦ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર હેથ વા તુલ્યદેતુત્યાસામાન્યાદ્ ચિકૃત્વ સ્વાત ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :- (વા) અથવા (દ્વેષમ્) બન્ને રીતે પાઠ રાખી ગાન કરવું (તુલ્યદેતુત્યાદ) સમાન હેતુ હોવાથી (સામાન્યાદ) સમાનતા હોવાથી (ચિકૃત્વ સ્વાત) ચિકૃત્વ થાય છે

ભાવાર્થ — મનમાં પાઠ ' ગિરા ગિરા ' આવે છે તેથી તેનું ગાન થવું જામ્ય અ । ' દુગ દુગ ' આવું વિધાન છે માટે તનુ પશુ ગાન થવું જોઈએ અદતને પરિણામ વિશેષમાં આવે છે પ્રયાગ વખત બેમાથી કોઈ પશુ પદ રાખી ગાન કરવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૫૧ ॥

ઉપદેશાચ સામ્ન ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (સામ્ન) સામનો (ઉપદેશાચ) ઉપદેશ હોવાથી

ભાનાર્થ :- ગિરા પદ મનમાં પાઠ હોવાથી તેનો વિધિ અનુભવ છે અને દુગનો વિધિ પ્રત્યક્ષ છે કા બ કે દેર જુલોદ્રાયેલ આવું રપદ વિધાન છે મ) બન્નેનું સમાન બળ હોવાથી વિદ્યમાનવો યોગ્ય છે આ પશુ પૂર્વપક્ષનું જ સૂત્ર છે ॥ ૫૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર નિયમો વા શ્રુતિવિશેષાદિતરત્ સાતદશ્યવત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :- (વા) પૂર્વપક્ષનું નિશ્ચય કરે છે (શ્રુતિવિશેષત્) વિશેષ વચનથી (નિયમ) દુગ પડેનો જ નિયમ છે (દિતરત્) મન થકા ગિરા પદ (સાતદશ્યવત્) પચીસરખી સાતદશખી પ્રાંતિમાં બાધ થાય છે તેમ એટલી પશુ બાધ થાય છે

ભાવાર્થ :—જ્યારે દેવે જ્ઞત્વોક્ત્યેત્ આપું આધિક વચન છે તે પછી મિત્ર ૫૬થી માન ન કરવું એજ વિધાનને અનુકૂળ છે. માટે જ્યારે યજ્ઞયજ્ઞોયેત્ જ્ઞત્વીત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે ત્યારે મંત્ર ધટક ૫૬ મિત્ર મિત્રને બદલે દુષ્ણ દુષ્ણ માંથીને માન કરવું. ચિકિત્સ માનવાની કથી જરૂર નથી આવીર આવે! ૫૬-માસ સામગ્ર લોકો માન વખતે કરે છે. આ પ્રમાણે અધિકરણ માળામાં ૫૭ ૨૫૭૬ છે. ॥ ૫૩ ॥

દુષ્ણ પદનું પ્રગીતત્વ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર. જનમ્ગોળાવલ્લદ્વાન્યત્વે તથાશ્વલોપદેશઃ સ્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(જહાન્યત્વે) દુષ્ણ ૫૬ મિત્ર સંબંધી જિન્ન હોવાથી (અપ્રમાણ) અપ્રગીત શબ્દ જ વિદિત દુષ્ણ ૫૬ છે. (તથાશ્વલોપદેશઃ સ્વાત્) માટે જે પ્રમાણે વિદિત છે તે જ પ્રમાણે ૫૬ કહેવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દુષ્ણ અને મિત્ર જન્મે શબ્દ જુદા જ છે. મિત્ર સંબંધી ૫૬ છે. માટે જે પ્રમાણે મંત્રમાં ૫૬ છે તે જ પ્રમાણે માન કરવું જોઈએ દુષ્ણ પદનું માન ન કરવું જોઈએ. માટે દુષ્ણ ૫૬માં અપ્રગીતત્વ છે. આપું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૫૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યત્સ્થાને વા તદ્ગોતિઃ સ્વાત્ પદાન્યત્વપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યત્સ્થાને) જેના સ્થાનમાં જે શબ્દનો આદેશ થાય (તદ્ગોતિ સ્વાત્) તેનું માન કરવું જોઈએ. (પદાન્યત્વપ્રધાનત્વાત્) જિન્ન પદની પ્રધાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મિત્ર ના સ્થાનમાં દુષ્ણ પદનું વિધાન કયું છે અને તે આદેશ છે. સ્થાનની અપેક્ષાએ આદેશ પ્રધાન હોય છે. માટે દુષ્ણ જ માન થવું જોઈએ દેવે જ્ઞત્વીગતેત્ આ વિધાન તાત્પર્યને વિષય પશુ દુષ્ણ માનમાં જ છે. દુષ્ણ ને તદિત પ્રત્યય અર્થ લગાડીને દેવેત્ એવો ૫૬ કહે છે. ॥ ૫૫ ॥

માનસંયોગાથ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (માનસંયોગાથ) માનની સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ તદ્ગોતિ દુષ્ણ વા દુષ્ણાથ ’ હતાદિ દુષ્ણ વર્થોમાન સંયુક્ત ૫૭ ૫૬ છે માટે દુષ્ણ ૫૬ માન વિચિત્ર જ છે વું જોઈએ. માન સદિત દુષ્ણ પદનો પ્રયોગ કરવો નહિ. ॥ ૫૬ ॥

વચનમિતિ ચેત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) વચન શા માટે છે. (મિતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તે માટે ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—માનપ્રતિપાદક શબ્દ હોવા કર્તા ઉક્ત વચનથી સાચાટે વિધાન કયું છે ? જે એવી શંકા કરવામાં આવે તે તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૭ ॥

ન તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તત્પ્રધાનત્વાત્) આ પદ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—માન વિશિષ્ટ આ પદનું વિધાન નથી. વિધાનમાં કેવળ આ પદ જ પ્રધાન છે. વિધિનો વિષય આ પદ જ છે, માન તો માનવિધાયક સાક્ષ્યો જ સિદ્ધ છે. આ કારણથી સિદ્ધાન્ત એ નિકળે છે કે આ પદ પ્રગીત છે અર્થાત્ આ પદનું જ માન કરવું જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

‘ ગીતિ એજ સામ છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष सूत्र. सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રમ્) મંત્રોને (સામાનિ) સાન (એકે) કેટલાક આચાર્યો માને છે. (સ્મૃત્યુપદેશાભ્યામ્) તેમાં રજૂતિ અને ઉપદેશને હેતુ તરીકે વ્યુત્પન્ન છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક આચાર્યો રથંતર, યૌદ્ધવૈષ્ણ, વૈરાજ, શાકવર, રૈવત આદિ શબ્દોનાં વાચ્ય માનવિશિષ્ટ ઋચાઓ જ છે, તેમાં પ્રમાણુ એ છે કે ‘ પ્રગીતે મન્ત્રાં સામ ’ ગાયત્રીનો મંત્ર સામ છે આના રજૂતિ છે. બીજું યુક્તિ દિષ્ટને ઉપદેશ આવે છે કે રથંતર પદ રથંતર સામ બધુ આ ઉપદેશથી શિષ્ય માનવિશિષ્ટ ઋચાને જ બાંહે છે. માટે રજૂતિ અને ઉપદેશ રૂપ બે હેતુઓથી માન-વિશિષ્ટ ઋચાઓને જ સામ કહેવામાં આવે છે. ૥ ૧ ॥

सिद्धांत सूत्र. ऋक्पुस्तदोपम् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે પક્ષ (ઋક્પુસ્તદોપમ્) હોવાવાળો છે એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

ભાવાર્થ :—માનવિશિષ્ટ મંત્રોને સામ કહેવાનાં હોય હાલમાં અશ્વપામના બીજા પાદમાં કહેવામાં આવ્યા છે. માટે શુદ્ધ માનનું નામ જ સામ છે. અને એ માન જે મંત્રોમાં કરવામાં આવે છે તે સામયોગી કહેવામાં આવે છે જો મંત્રોને સામ કહેવામાં આવે તો ‘ ક્વતીપુ રથંતરં ચાપતિ ’ કયા વચિત્ત્વ ઇત્યાદિમંત્રમાં રથંતર ગાવું. આવો આધારાધેયભાવનો ઉપદેશ યદ્દ થી નહિ. માટે જગ ગીતિ જ સામ છે. ॥ ૨ ॥

‘ સામ ઋચાનો સંસ્કાર કરનારું કર્મ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष. कर्म या विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(યા) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (કર્મ) સામ પ્રધાન કર્મ છે. (વિધિ-લક્ષણમ્) દ્વિતીયા વિભક્તિનું થયેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રચંતરંગયતીત્યત્ર પ્રયોજાન ચજતીતિવત્ પ્રધાનવર્મલક્ષણમ્; જેમ પ્રધાનને બીજી વિભક્તિ લાગી છે તેમ રચંતરમ્ અહીં પણ બીજી વિભક્તિ છે, માટે પ્રધાનની પેઠે સામ પણ પ્રધાન કર્મ છે આત્મ પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩ ॥

તદ્વદ્યં વચનાત્ પાકયજ્ઞવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ત્) તે (તદ્વદ્યમ્) ઋગ્મંત્ર૩૫ દ્રવ્ય છે (વચનાત્) જ્યારે સામગયત્ ઇત્યાદિ વચન હોવાથી (પાકયજ્ઞવત્) પાકયજ્ઞમાં જેમ લાખ આદિ દ્રવ્યો યાગ અંગ છે તેમ ઋગ્દ્રવ્ય પણ ગુણમૂલ છે.

ભાવાર્થ :—પાકયજ્ઞમાં જેમ લાખ આદિ ગુણદ્રવ્ય ગણાય છે તેમ સામગાનની યેતિમૂલ ઋચા૩૫ દ્રવ્ય પણ ગુણમૂલ છે અને સામગાન પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૪ ॥

તત્રાધિપ્રતિપિદ્ધો દ્રવ્યાન્તરે વ્યતિરેકઃ પ્રદેશઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) કુત્રવિશેષમાં (દ્રવ્યાન્તરે) બીજી ઋચાઓમાં (પ્રદેશઃ) અતિદેશ શાસ્ત્ર (વ્યતિરેક) અભાવ (અપ્રતિપિદ્ધઃ) આવરુદ્ધ છે.

ભાવાર્થ :—અભિત્વા દ્વાર નોતુમઃ એ ઋચામાં રચંતર સામ ગાવાનું વિધાન છે તે પછી કવતીપુ સામ ગાયતિ ઇત્યાદિ અતિદેશ નિર્ગંઢ થઈ જાય છે. તેા તેને ઉતર એ ૩ કે ૩માં કુત્રવિશેષમાં કવતીપુ સામ ગાયતિ ઇત્યાદિ અતિદેશ લાગુ પડે છે સર્વ નહિ એટલે કે અભિત્વા દ્વાર નોતુમ માં જે રચંતર સામ ગાવાનું કહ્યું છે તે સામાન્ય શાસ્ત્ર છે અને કવતીમાં રચંતર સામ ગાવાનું કહ્યું છે તે વિશેષ શાસ્ત્ર છે. એટલે સ્થાન બેદ અને અરિતાર્થ થઈ શકે છે ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શદ્ધર્પત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષનો તિરાસ સૂચવે છે. (શદ્ધર્પત્વાત્) રચંતરાદિ ગાન ઋચાઓને માટે હોવાથી (ન ઈવં સ્યાત્) ગાન પ્રધાન કર્મ નથી.

ભાવાર્થ :—ગાનથી ઋચાઓના વર્ણોનો સંસ્કાર થાય છે અને વર્ણો અભિવ્યક્ત એટલે વધારે રચંતર થાય છે. માટે ગાન ક્રિયાનું ફળ હૃષ્ટ છે અદૃષ્ટ નથી આ કારણે ગાન પ્રધાન કર્મ નથી પણ ગુણ કર્મ છે. ॥ ૬ ॥

પરાર્થત્વાચ્છદ્ધાનામ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (શદ્ધાનામ્) રચંતરાદિ શબ્દોનું (પરાર્થત્વાત્) સ્મૃતિપરકાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રચંતર સામગાનથી ઋચાના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ થાય છે અને એ અક્ષરોથી દેવતાની સ્મૃતિ થાય છે એટલે અરમનું ફળ હૃષ્ટ છે અદૃષ્ટ નહિ ॥ ૭ ॥

અસમ્યગ્ચક્ષ્ કર્મણા શબ્દયો પૃથગર્થત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (વમણાઅસમ્યગ્) એ જ્ઞાને અથ તરીકે માનવામાં આવે તો તેની સાથે સામગ્રી સજ્ઞ થઈ શકે નહિ (શબ્દયો પૃથગર્થત્વાન્) એક ગીતિ વાચક અને બીજો શબ્દ સ્તોત્ર વાચક હોવાથી

ભાવાર્થ — સ્તુતિ અને જ્ઞાન એકાર્થક નથી, તો પછી રચન્તર કૃષ્ણ મન્વતિ આ ઠેકાણે રથતર અને પુષ્પનો અભેદ અન્વય કેવી રીતે સંભવી શકે કારણ કે ‘ રથન્તર ’ એ જ્ઞાન છે અને પુષ્પ એ સ્તોત્ર છે, આવી રીતે જન્ને શબ્દોના અર્થ કે જુદા જુદા હોવાથી તેમાં અભેદ સંભવ ન જ પાતી શો પણ સિદ્ધાન્ત પક્ષમાં ‘ રથતર ’ શબ્દનો અર્થ રથતરગુણવાળું સ્તોત્ર છે અને સ્તોત્ર અને પુષ્પનો એક જ અર્થ હોવાથી અભેદ સંભવ થઈ શકે છે માટે સામગ્રી જાહેર કરાઈકર્મ માનવું જોઈએ ॥ ૮ ॥

સસ્કારસ્વાપ્રકરણેડમિવત્સ્વાપ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ — (વ) અને (અપ્રકરણે) પ્રયોગની જગ્યા અધ્યયન વખતે (પ્રયુક્તત્વાત્) પ્રયુક્ત થયેલ હોવામાં (સસ્કાર) સસ્કાર થઈ ચુકેલો હોવાથી ફરીથી સસ્કાર કરવાનો રહેતો નથી (અમિવત્ સ્વાત્) જેમ અગ્નિ પ્રયેગ જગદાર આધાનથી સસ્કૃત થયેલો હોવાથી ફરીથી એને સસ્કારની જરૂર રહેતી નથી

ભાવાર્થ — જેમ અધ્યાધાન વખતે અગ્નિ સસ્કાર પામેલો હોય છે પછી ન્યોતિ-દોષના પ્રયોગ સમયમાં એને સસ્કાર કરવો પડતો નથી તેમ અધ્યયન કાળમાં જ્ઞાનથી સસ્કૃત થયેલ હોવાથી પ્રયોગ વખતે સસ્કારની જરૂર રહેતી નથી આ એક જુદો જ પક્ષ ઉઠાવ્યો છે ॥ ૯ ॥

અકાર્થત્વાથ્ શબ્દાનામપ્રયોગ પ્રતીયેત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ — (વ) અને (અકાર્થત્વાત્) એમ જ પ્રથમથી જ સસ્કૃત થયેલો હોય તો તેનો પ્રયોગ વખતે પડ ન કરવો જોઈએ (શબ્દાનામ્) શબ્દનો (અપ્રયોગ પ્રતીયેત્) અપ્રયોગ થવો જોઈએ

ભાવાર્થ — જે અધ્યયન વખતે સામગ્રીમાંથી મળેલો સસ્કૃત થયેલો હોય તો પ્રયોગ વખતે તે મળેલ પાઠ નકામો થઈ પડે કારણ તે વખતે જ્ઞાનનું પ્રયોગન મળેલો સસ્કાર ઉત્પન્ન કરવો એ છે અને સસ્કારનો થયેલો જ હોય છે તો પછી મળેલું જ્ઞાન શા માટે ? હતાં જ્યારે મળેલું જ્ઞાન પ્રયોગ વખતે કરવાનું હોવાથી પ્રયોગ વખતે જ સામગ્રી મળેલું સસ્કારક હોય છે ॥ ૧૦ ॥

આધિવત્ત્વાથ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (આધિવત્ત્વાત્) ઔદગ્યરીના સ્પર્શને આધિવત્ત્વ કરી જ્ઞાનનું વિધાન હોવાથી

ભાવાર્થ :—લોકદમરી સ્પર્શીકૃતિ આ વાક્યમાં ઔદુગ્ધરીનો સ્પર્શ હરી સામગ્રાન કરવાનું વિધાન છે. માટે પ્રયોગ કાળમાં ગાન સંસ્કાર છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

પ્રયુજ્યતે इति चेत् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયુજ્યતે) ને પ્રયોગ વખતે સામગ્રાનનો પ્રયોગ થતો હોય તો (इति चेत्) પ્રયોગ બદારનો પાઠ વ્યર્થ થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—જે પ્રયોગમાં સામગ્રાનનો વિધિ હોય તો અધ્યયન વખતે ને સામગ્રાન થાય છે તે વ્યર્થ થઈ જાય અને ઉત્તર આગમના મતમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

ग्रहणार्थं प्रतीयेत ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ગ્રહણર્થમ્) અભ્યાસને માટે (પ્રતીયેત) પ્રતીત રાય છે.

ભાવાર્થ :—અધ્યયન વખતે ને ગાન થાય છે તે તો અભ્યાસને માટે હોય છે, અધ્યયન વખતે ગાન કરવાથી ગાન કરવામાં પડેલા આવે છે એથી પ્રયોગ વખતે વચ્ચે ગાન થાય છે છે. ॥ ૧૩ ॥

‘तृयभां ने सामग्राण थाय छे ते इवेक, कयाभां सभास करवुं’ नेप्रमे’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष सूत्र.

तृचे स्वच्छुतिनिर्देशात् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તૃચે) કયાઓમાં (સ્વચ્છ) સામગ્રાન થાય છે (મુતિનિર્દેશાત્) કૃતિમાં એવું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રણ કયાઓને તૃચ કહેવામાં આવે છે. સામગ્રાન તૃચમાં કરવું નેપ્રમે કારણ કે ‘एकं साम तृचे कियते’ આપું વિધાન છે, એક જ સામગ્રાન ત્રણ કયાઓમાં સંપૂર્ણ થવું નેપ્રમે, એક અથવા બે કયાઓમાં પૂર્ણ ન કરવું આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૪ ॥

शङ्कार्थत्वाद् विकारस्य ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(શિકારસ્ય) સામગ્રાનરૂપ વિકાર (શ્વદાર્થત્વાત્) ત્રણે કયાઓના અક્ષરો સાથે સંબંધ ધરાવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સામગ્રાન કયાઓના અક્ષરોને સંસ્કાર આપે છે, માટે ને ગાન આરંભ્યું તે જ ગાનથી ત્રણે કયાઓના અક્ષરો સંસ્કૃત થવા નેપ્રમે. માટે કયાઓ ઉપર એકજ સામગ્રાન છે, જેમ ત્રણ ખીટીઓ ઉપર એક ઘડો ચૂકવો, અહીં એકજ ઘડો ત્રણે ખીટી સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેમ એક જ સામ ત્રણે મંત્રોમાં સમાપ્ત થવું નેપ્રમે, એક જ મંત્રમાં નહિ, બાર એ ૧૧ કે એક સામગ્રાન ત્રણે કયાઓમાં વ્યાસભ્યત્રિવિધ થવું નેપ્રમે. ॥ ૧૫ ॥

दर्शयति च ॥ १६ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દર્શયતિ) અર્થવાદ પશુ એવું જ બતાવે છે.

હાવાર્થ :—અર્થવાદ પશુ તથા ઋચાઓમાં વ્યાસભ્યવૃત્તિથી એક જ સામગ્રાન થાય છે એવું બતાવે છે. અર્થવાદ આ પ્રમાણે છે. ઋક્ સામો વાચ, ઓવાં મિધુની સ મવાવેતિ, સોડ્ગવીત ન વે ત્વં પ્રમાણમતિ આવાર્થમ્ । તતસ્તે દે મૂલોચતુઃ સ મવામેતિ સોડ્ગવીત ન યુવાં મમાલ-
નિતિ । સતસ્તિલ્લો મૂલોચુર્મિધુની સ મવામેતિ । સોડ્ગવીત સ મવામેતિ આ અર્થવાદથી પશુ સિદ્ધ થાય છે કે તથા ઋચાઓમાં એક જ સામ ગાવામાં આવે છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વાચ્યાનાં તુ વિમલતત્વાત્પતિશબ્દ સમાપ્તિઃ

સ્વાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિજ્ઞાદમ્) ૬૨૬ ઋચાર્થ (સમાપ્તિઃ) સામગ્રાનની સમાપ્તિ (સ્વાત્) ૬૨૭ી જોડએ (સંસ્કારસ્ય) અક્ષરભિવ્યક્તિ (તદર્થત્વાત્) ઋચાને માટે થતી હોવાથી (વાચ્યાનાં વિમલતત્વાત્) ઋચ પ વાક્યો જુદાં જુદાં હોવાથી.

હાવાર્થ :—એક ઋચાથી રૂપિત પૂર્ણ થાય છે, માટે ૬૨૬ ઋચાએ સામગ્રાન સંપૂર્ણ થવું જોડએ તેજ ઋચાના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ થઈ શકે. બીજી ઋચામાં અને ત્રીજી ઋચામાં પાછું તેજ સામગ્રાન ૬૨૭ અને તે તે ઋચાના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિરૂપ સંસ્કાર કરવો જોડએ. જે ત્રણે ઋચામાં એક સામ વ્યાસભ્યવૃત્તિથી કરવામાં આવે તેા એક ઋચામાં સામો અવલગ જ આવે અને સામના અવલગથી ઋચાના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ નથી. ઋચાતે ૬૨૭ કરી સામ છે, સામનો અવલગ નહિ. માટે તૃતીયા પ્રત્યેક ઋચામાં સામગ્રાન પૂર્ણ થવું જોડએ. ॥ ૧૭ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) બીજે જોવામાં આવે છે.

હાવાર્થ :—એક જ ઋચામાં સામ સંપૂર્ણ કરવું તેથી જ અન્ય અર્થની સિદ્ધિ પશુ થાય છે. અન્ય અર્થ એટલે પ્રસ્તાવનો ભેદ. એ પ્રસ્તાવ ભેદ આ પ્રમાણે બતાવે છે. જયારે પ્રથમયામુચિ સ્તોતિ દ્વયસરેણોત્તરયો આઠ અક્ષરવાળા ઋક્વાદમાં પશુ સામગ્રાન સંપૂર્ણ કરવાનું કર્યું છે. જે ત્રણે ઋચાઓમાં વ્યાસભ્યવૃત્તિથી સામગ્રાન થઈ હોત તેા ઉક્ત પ્રસ્તાવ ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. ॥ ૧૮ ॥

अनवानोपदेशश्च तद्वत् ॥ १९ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તેજ પ્રમાણે (અનવાનોપદેશઃ) અનવાનોના ઉપદેશ છે.

સાધાર્થ :—જો એક જ સામ ત્રણ ક્રયાઓમાં વ્યવસ્થાપિતથી દરવામાં આવે તો અનવાનતા સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. જો એક સામાના એક ક્રયામાં સંપૂર્ણ થાય તો જ અનવાનતા સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

અભ્યાસેનેતરા ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યાસેન) આવૃત્તિથી (રવરા) બીજી ક્રયા એજ સામથી સંબંધ થાય છે.

સાધાર્થ :—એક ક્રયામાં સામાના પૂર્ણ કરવું અને બીજી ક્રયામાં પછી તે જ સામાનાની આવૃત્તિ કરવી. “એમ ત્રણ થરે દેવદત્તને જમાડવો” આ વાક્યને અર્થ દેવદત્તને વારા ફરતી ત્રણે થરમાં જમાડવો એવો થાય છે. તેજ પ્રમાણે એક જ સામ ત્રણે ક્રયામાં ગાવું. વળી અભ્યાસ કરતી વખતે સામગ્રી લોકોએ એક ક્રયામાં સંપૂર્ણ સામાનાને અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેથી પ્રયોગ વખતે પછી એજ પ્રમાણે સામાનાનું કરવું જોઈએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યુત્તરમાં સામાના સંપૂર્ણ કરવું જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

‘ સામ ગાવા માટે ત્રણે ક્રયાઓ સમાનક્રમવાળી હોવી જોઈએ ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

સદમ્યાસઃ સમાસુ સ્યાત ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સદમ્યાસઃ) તે સામને અભ્યાસ (સમાસુ સ્યાત) સમાન ક્રમવાળી ત્રણ ક્રયાઓમાં ગાવું જોઈએ.

સાધાર્થ :—પૂરમાં સામાના કરવું જોઈએ અને તે સામ દરેક ક્રયામાં સમાન થવું જોઈએ એ બાબત ઉપરના સૂત્રમાં સિદ્ધ કરી છે હવે આ સૂત્રમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે પૂરમાં ત્રણ ક્રયાઓ હોય છે અને એ ત્રણ ક્રયાઓ સમાનક્રમવાળી અર્થાત્ એકજ ક્રમવાળી હોવી જોઈએ. ત્રણેના જુદા જુદા હદ ન હોવા કંઈએ કારણ કે સંસ્કર અને નિલેશ નામનાં દોષો બતાવવામાં આવ્યા છે. યજુર એટલે લોપ અર્થાત્ એક ક્રયા અદ્યપાક્ષર ક્રમવાળી હોય તો શેષ સામને લોપ થાય છે અને અધિક ક્રમવાળી કંઈની ક્રમ્ય હોય તો સામ કરતી અક્ષરો વધી પડે છે અને એ વધી પડેલા અક્ષરો અસંસ્કૃત રહી જાય છે માટે ત્રણે ક્રયાઓને એકજ ક્રમ જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાચ) ઉક્ત અર્થમાં લિંગ વાક્ય પછી છે.

સાધાર્થ :—સ્થાનમાં સ્થિતિવર્ધિયતે, યદ્ વૃહદ્ ગમ્યગોષુ કિચ્ચતઃ આ વાક્યમાં બહુ અક્ષરવાળા કંઈ સ્થાને સંબંધ રાખવું સામાનાને એ અદ્યપાક્ષરક્રમવાળી ક્રયામાં ગાવામાં આવે તો રોપ બતાવ્યો છે. માટે સમાનક્રમવાળી ત્રણ ક્રયામાં સામાના કરવું જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

‘ ઉત્તરયોગ્યતિ ’ આ ઠેકાણે ઉત્તરાનામક અર્થમાં પંક્તિ બે ઋચાનું બહુજી કરવાનું છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

નૈમિત્તિકં તુત્તરાત્વમાનન્તર્વાત્ પ્રતીયેત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ સબ્દ સિદ્ધતિ સ્વયં છે. (નૈમિત્તિકમ્) ‘ યલ્લોન્યા તદુત્તરયોઃ ’ ઇત્યાદિમાં જે ઉત્તરપદ છે તેથી ઉત્તરાનામક અર્થમાં બતાવેલી બે ઋચાઓનું બહુજી કરવું (ઉત્તરાત્વ) ઉત્તરાત્વ (આનન્તર્વાત્) અંજનપૂર્વક નજીકમાં તે જ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—સામગ્ર્ય લોકોના બે પ્રકાર છે. એક જાંઠ અને બીજો ઉત્તર ‘ જાંઠ ’ નામક અર્થમાં સામગ્રાનની યોનિભૂત ઋચાઓના પાઠ હોય છે અને ઉત્તરાનામક અર્થમાં સૂક્તોના પાઠ હોય છે. દ્વેયે યદ્યોન્યા તદુત્તરયોઃ આ ઠેકાણે યોનિભૂત ઋચાનું ગાન કર્યાપછી ઉત્તર પદથી સૂક્તગત બીજી બે ઋચાઓનું જ બહુજી કરવું. સૂક્તમાંની પહેલી ઋચા યોનિભૂત હોય છે અને બીજી બે ઉત્તર કહેવાય છે અને તે ઉત્તરાનામક અર્થમાં હોય છે. ગમે તે સૂક્તની ઉદ્દેશી બે ઋચાઓ ન સમજવી, પણ જે સૂક્તની પ્રથમ ઋચા યોનિભૂત હોય તેજ સૂક્તની બાકી રહેલી બે ઋચાઓ સમજવી, ॥ ૨૩ ॥

યેકાર્થ્યાંજ તદ્વ્યાસઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (યેકાર્થ્યાં) ત્રણે ઋચાઓની એક અર્થમાં સંગતિ હોવાથી (તદ્વ્યાસઃ) તેને અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ત્રણે ઋચાઓ એક જ અર્થમાં સંગત હોય છે. જો જુદા જુદા તેના અર્થ હોય તો એક જ સૂક્તમાં તેનો પાઠ ન હોવો જોઈએ માટે પ્રથમ યોનિભૂત ઋચાનું ગાન કરી પછી તેજ સૂક્તની પાછળ બે ઋચાઓનું ગાન કરવું, એવો અભિપ્રાય આ અધિકરણનો છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ જુહતી અને પંક્તિ જોડાનું પ્રથમ કરી રથન્તરનું ગાન કરવું ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રાગાયિકં તુ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિને સ્વયં છે. (પ્રાગાયિકમ્) પ્રાગાયિક સામગ્રાન પણ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ જુહતી અને ઉત્તર પંક્તિ આ બે જોડાનું પ્રથમ કરીને સામગ્રાન કરવું. ભવેતિષ્ઠોમર્થો માત્ર દિન સર્વનાં જુદા રથન્તર સામગ્રાન કરવાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ સંજોગમાં વિશેષ જાણવા પ્રયત્નને જાણર બાળ્ય જોવું. ॥ ૨૫ ॥

સ્વે ચ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વે) કહ્યું આદિ જાંઠમાં પણ ગાન થાય છે.

હોવાથી :- પ્રગણન અર્થાત્ એક જાંદમાં બીજા જાંદના પાદનું મેલન કરવાથી કહી શકાય છે અને તેમાં જાન કરવાથી કહી શકાય છે. ॥ ૨૬ ॥

પ્રગણે ચ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (પ્રગણ) પ્રગણમાં.

હોવાથી :- એવું જાણ પ્રગણશબ્દ સ્વપક્ષો મ્ભવતિ । પ્રકર્ષ હિ પ્રસન્નો ઘોતયતિ । પ્રકર્ષેન યન્ન ગત્ ॥ પ્રગણ કથ પ્રકર્ષ । ચત્કિચિત્તુનર્ગયતિ સ્માદપિ પ્રકૃતયોઃ પ્રવર્તનં કર્તવ્યમ્ ॥ ધીત સામ્ય ભાષ્ય. પ્રકર્ષનો આશય કરી જાન કરવું તેનું નામ પ્રગણ. જુદા જુદા જાંદ હોય તેમાંથી એક અથવા બે પાદ લઈ એક જુદા જાંદ કહી જાન કરી શકાય છે. આથી જાન કરી શકાય તેનું નામ પ્રગણ છે. આવી રીતે પ્રગણમાં પણ જાન આવે છે. આ પદ્ધતિ સામાન્ય કરવાથી પાસેથી અણુની જોડાણ

લિક્ષ્વશ્ચ નાવ્યતિરેકાચ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (લિક્ષ્વશ્ચ નાવ્યતિરેકાચ) થિંચ વાક્યનો અભ્યતિરેક હોવાથી.

હોવાથી :- એવા વે પ્રતિષ્ઠિતા વૃદ્ધી યત્પદં પુનરુચ્યતે હતાદિ બૃદ્ધીના અર્થવાદમાં પદાર્થલક્ષિંગ દર્શનનો બીજો ઉપાય નથી અર્થાત્ પ્રગણ કરવાનું કથન છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય જાંદના જોડાણમાં અને વિ.ન લિખ જોડાણ પાદનો મિશ્રાવરથી પણ જ્યાં વિધાન હોય ત્યાં સામાન્ય કરવા માં આવે છે ॥ ૨૮ ॥

ગીતિસ પાદક અક્ષરવિકાર આદિના વિકલ્પ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થેકવાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :- (અર્થેકવાદ્) પ્રયોજન એક હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત) વિકલ્પ છે.

હોવાથી :- સામવેદમાં ગીતિના ઉપાયો થયા છે સામવેદે સદ્ગત્ મીચુપાયાઃ ગીતિના ઉપાયો એક હોય સામવેદમાં કહ્યા છે. આનું સામ્યભાષ્યમાં કહ્યું છે, ગીતિ એક જાતની ક્રિયા છે અને તે સામ્ય-તત્ત્વપ્રત્યક્ષજનિત સ્વરવિશેષની અભિવ્યંજિત છે. બધી ગીતિઓનું પ્રયોજન એક જ છે. માટે મેલપણ એક ગીતિનો પ્રયોજ થયો હોય તો પછી બીજી ગીતિઓનો પ્રયોજ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. માટે જાનમાં ગીતિઓનો વિકલ્પ છે, સમુચ્ચય નહિ. ॥ ૨૯ ॥

‘ સામ્ય સુવતે ’ આ વાક્યથી સામ્યમાંજ વિધિત છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અર્થેકવાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાત્ શ્રુદ્સામયોસ્તદ્યર્થિવાત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :- (અર્થેકવાત) એક પ્રયોજન હોવાથી (જસામયો.) જસા અને સામ (મદર્ભંગત) દ્રવ્યતાને લીધે સ્વત્વથી લીધે જ અનણ હોવાથી (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ હોય છે.

અર્થ :—ઋચા સ્તુવતે, સામ્ના સ્તુવતે, યદુવા સ્તુવતે તદગુરા અન્વવાયન્ યત્સામ્ના સ્તુવતે તદગુરા નાન્વવાયન્ આ વાક્યથી એવું સમજાય છે કે ઋચાથી અને સામ્નાથી બન્નેથી સ્તુતિ થઈ શકે છે. માટે ઋચા અને સામ્ના વિરુદ્ધ છે, કારણ કે, બન્નેનું સ્તુતિરૂપ એક જ પ્રયોજન છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચત્તનાદ વિનિયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) ઉક્ત વચનથી (વિનિયોગઃ સ્યાત્) વિનિયોગ ॥ અર્થાત્ બેમાંથી એકનોજ નિયમ છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યથી વિરુદ્ધ નહીં પણ એકનો નિયમ બંધાય છે. અર્થાત્ સામથી જ સ્તુતિ કરવી ઋચાથી નહિ. કારણ કે ઋચાથી સ્તુતિ કરવામાં એ જ વાક્યમાં નિંદા બતાવી ॥ અને સામથી સ્તુતિ કરવામાં નિંદા નથી બતાવી, માટે સામથી જ સ્તુતિ કરવી યદગુરા અન્વવાયન્ આ ભાગ નિંદાને સૂચવે છે. સ્તુતિમાં અસુરોને સંબંધ થવો એ નિંદા છે. માટે સામથી જ સ્તુતિ કરવી એવો વિનિયોગ છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ રપંતરપુત્તરભોર્ગયતિ ’ આ ઠેકાણે ઉત્તરાના જે વળેા હોય તે પ્રમાણે ગાન કરવું એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સામપ્રદેશે વિકારસ્તદ્દેશત્યાચ્છાત્કૃતત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સામપ્રદેશે) સામ ગાનને અતિદેશ કરવો હોય ત્યાં (વિકારઃ) બાદે ૦૧૫ આદિ શ્લોકથી વિકાર (તદ્દેશત્વાત્) એાનિ અપેક્ષાત્ હોવાથી તે પ્રમાણે થાય છે. (શાસ્ત્ર કૃતત્વાત્) ચયોન્ના તદુત્તરવો ઇત્યાદિ શાસ્ત્રથી પતિપાતિત હોવાથી

ભાવાર્થ :—એાનિભૂત ઋચાના વળેાતિ જે વિકાર કરી ગાન કરવામાં આવે ॥ તે જ વિકાર કરી ઉત્તર ઋચામાં પણ ગાન કરવું એ પ્રમાણે કરવાથી યોનિવદ્ ગાન થઈ શકશે. જેમકે કયા નથિન આશ્રુવત્ અહીં કયા એ પહેલો ભાગ છે અને નથિન આશ્રુવત્ એ બીજો ભાગ છે. પહેલા ભાગમાં એ અક્ષરો છે અને બીજા ભાગમાં છ અક્ષરો ॥ હવે બીજા ભાગના બીજા વ ની પછી રહેલી હ નો બાદે ભાવ કરી ગીતિ કરવી. તે જ પ્રમાણે ઉત્તરઋચા કક્ષા સત્યો મદનામ્ અહીં પણ એાયા અક્ષર ચની પછી ચકાર અને ઓકારનો સોપ કરી તેના રથાનમાં બાદે ભાવ કરી ગાન કરવું. તે જ પ્રમાણે અમીયુગઃ એ બીજા ઉત્તરા ઋચામાં ગેના ઉત્તરવર્તિ બકારનો સોપ કરી બાદે ભાવ કરવો. આ પ્રમાણે વળેા વિકાર કરી ગાન કરવાથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગાન થઈ શકશે આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઘર્ણે તુ ચાવરિયથા દ્રવ્યં દ્રવ્યવ્યતિરેકાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (ઘર્ણે) ઉત્તરા ઋચામાં ૦૧૫ ઉકાર આવતાં હોય ત્યાં બાદે ગાન કરવો (ચાવરિયથા) સંબંધરત્વું વિવરણ થાય છે. (દ્રવ્યવ્યતિરેકાત્) વળેાના વ્યતિરેક થતો હોવાથી. (ચાવરિઃ) એવું બાદરિ આચાર્ય માને છે.

ભાર્વાર્ય :—ચોનિશ્વત ક્રયામાં, ચક્રાર પછી ૬ હોય છે. તે વૃદ્ધ થાય એટલે દશર થાય છે. એટલે દશરમાં પહેલો અક્ષર જ છે અને બીજો અક્ષર ૬ છે. એટલે ક્રૂદ તી રીતે જ આ ૬ થાય છે. યાસ્ત્ર પશુ છે કે વૃદ્ધ તાલ્લભ્યમાયી માત્રઃ । તાલ્લભ્ય અક્ષર ૬ માંથી વૃદ્ધ પામી અર્ધે ભાવ થાય છે. પશુ ઉત્તમ બીજી ક્રયાઓમાં એથો અક્ષર તાલ્લભ્ય ૬ આવતો નથી માટે તેના ચોથા અક્ષરો આ ૬ ભાવ ન કરવો પશુ ન્યા ૬ આવે ત્યાં આ ૬ ભાવ કરી માન ક.વું આવું. કમીલુગઃ સલોના મલિતા જર્દિદ્વાય અદીં રેદની પછી જે ૬ છે તેનો આ ૬ ભાવ કરવો. ચો'ન પ્રમાણે સર્વ'ન ચોથા અક્ષર પછી આવતા અક્ષરોનો જ આ ૬ ભાવ કરવો એવે. અતિરેશ નથી. આવું બાદરિ આચાર્ય માને છે અને તે સિદ્ધાંત પક્ષ જ છે. આ ૬ ભાવ એ સ અક્ષર દશરમત વર્ણોનો અશિલ્પ'જ છે. ૫ ૩૩

• ઉત્તર કથાઓમાં સ્તોત્રવ્યક્ષરોનો પણ વ્યાપ્તિદેશ છે. •

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष सूत्र. स्तोमस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृग्यत् ॥ ३४ ॥

પદાર્થ :- (એક) ટેટલાક આચાર્યો (સ્તોમસ) સ્તોત્ર કાવેલી ૫૫ (દ્રવ્યાન્તરે)
ઉત્તમ આચાર્યોમાં (નિહતિમ્) નિહતિ માને છે (જારવ) કયાના અધરે પેડે.

ભાવાર્થ :- યોનિશૂત જગ્યાના સામ ગાન વખતે જે સ્તોત્રાક્ષરો ઉમેર્ના હોય છે તે અક્ષરો જગ્યાના ગાનમાં લેવા નહિ જેમ યોનિશૂત જગ્યામાં અક્ષરો ઉત્તર જગ્યાઓમાં નથી બે દાંતા તેમ સ્તોત્રાક્ષરોના પથ ઉત્તર જગ્યાઓમાં ઉપયોગ કરવા નહિ એવું કેટલાક આચાર્યો માને છે. વાનદેવ્યસામ્નો યોનો દયોર્ધર્ધોર્ધ્ધો ઓવારદ્વયેન હો સન્દેન દ્વાયી સન્દેન સ્વ નિપ્પત્તઃ સ્તોમ એવામ્નાત । એ અર્ધા વચ્ચે એ ઓકારથી હો સપ્ત અને દ્વાયી સપ્ત જે બોલાય છે તે વમ રૂબગાનમાં સ્તોત્રમાં અશુભી સાવ છે. આ સ્તોત્ર અક્ષરો યોનિશૂત જગ્યામાં બોલવા પથ ઉત્તરના જગ્યાઓમાં નહિ ॥ ૩૪ ॥

सिद्धांत सूत्र. सर्वातिदेशस्तु सामान्याहोक्त्यद् विकारः स्यात् ॥ ३५ ॥

પ્રશ્ન :- (૧) પૂર્વપક્ષની નિષ્ણિત સૂચને છે. (સ્વાતિદેશ) સ્તોત્ર સહિત સામને. અતિદેશ થાય છે. (સામાન્ય) સામાન્ય હોવાથી (છોટદાર) લોક બચ્ચદાર પેટે. (વિકાર) ક્યાં અતિદેશ થાય છે.

ભાવાર્થ :-—સ્તોત્રાદ્ય સંહિત ઉપરાંત ગ્રંથોમાં પણ સામાન્ય કરતું જેમ સૌંદર્ય ગાનમાં ગરમાઓ માનવી શોભાને માટે અર્થક વર્ણનો પ્રયોગ કરે છે તથા ઉત્તરા ગ્રંથોમાં પણ સ્તોત્ર વાંચે પ્રસેપ્ત નિહાર કરવો જેમજી, જાહી શાગર લાલ્યમા જણાવ્યું છે કે શ્રવણોત્તરવાળાન્યાસવિધિયથા ચોતે સમ્યક્દો વાચક ગ્રંથા, સ્તોત્ર, સ્વર, કાળ, અવધાસ આ વધા ગળાને જે વિશિષ્ટ મિતિ થાય છે તેનું નામ સામ છે સ્તોત્રનો નિવૃત્તિ માનવામાં આવે તો તેને ક્ષીપ્ર ગાનમાં જે વિવિધતા ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ. માટે સ્તોત્રઅક્ષરની પણ અનુવૃત્તિ ઉત્પન્નમાં ગ્રંથા કરવી. ॥ ૩૫ ॥

અન્યથા' ચાપિ દર્શયતિ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્યથા) અન્યથા (ચાપિ) પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સ્તોમ ગેહ્યાનુવ્રત્તિ આ વાક્યમાં સ્તોત્રાક્ષર અને સ્વરોની અનુવ્રત્તિ બતાવી છે. ગેહ્યા એટલે સ્વરો માટે બીજી કાયાઓમાં પણ સ્તોત્રાક્ષરોનો પ્રયોગ કરવો. ॥ ૩૬ ॥

નિવૃત્તિર્વાઙ્મલોપાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિવૃત્તિઃ) સ્તોત્રાક્ષરની નિવૃત્તિ છે (અર્થલોપાત્) અર્થનો લોપ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તોત્રાક્ષરોનો ઠાઈ પણ અર્થ ન હોવાથી તેનો ઉત્તર કાયામાં લોપ થાનવો બોધ્યો, આ સૂત્ર સિદ્ધાંત ઉપર આલેખ કરે છે. ॥ ૩૭ ॥

અન્યથો વાઙ્મવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્યથા) અનુવ્રત્તિ માનવી જ બોધ્યો (અર્થવાદઃ સ્યાત્) અર્થવાદ સ્વાર્થમાં પ્રમાણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તોત્રાક્ષરોની અનુવ્રત્તિ માનવી બોધ્યો. અર્થવાદ સ્વાર્થમાં પ્રમાણભૂત હોતા નથી અર્થાત્ તે નિર્વર્તક હોય છે તેમ સ્તોત્ર અક્ષર બધે નિર્વર્તક રહ્યા પણ માનમાં તેની જરૂર હોવાથી તેનો પ્રયોગ અવશ્ય કરવો બોધ્યો. ॥ ૩૮ ॥

સ્તોત્રભજી લક્ષણ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અધિકં ચ વિચર્ણં જ જૈમિનિઃ સ્તોત્રમશદ્ભવાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અધિકં ચ) અધિક અને (વિચર્ણં ચ) જનક કરતાં વિલક્ષણ જે વર્ણ હોય તે (સ્તોત્રમશદ્ભવાત્) સ્તોત્રાક્ષર કહેવાય છે (જૈમિનિઃ) એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—અચાર્ય એટલા અક્ષરો હોય તેના કરતાં જે વધારે અક્ષરો હોય અને કમના અક્ષરો કરતાં વિલક્ષણ હોય તે સ્તોત્ર અક્ષર કહેવાય છે, એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. લોક વ્યવહારમાં પણ પ્રજ્ઞાવર્ણનન્તિ કાલકોપમાનહેતુ ચન્દ્રશશિ ' સ્તોમઃ ' દત્તવાચકત્વ પ્રકૃત અર્થમાં જોના સંબંધ ન હોય અને કેવળ કાળકોપને માટે જે અક્ષરોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તેને ' સ્તોત્ર ' અક્ષર કહેવામાં આવે છે. જેમને દેને ઠેકાણે આ રૂ વર્ણનો પ્રયોગ ગીતિમાં થાય છે તે સ્તોત્ર અક્ષર કહેવાય છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ નીવાર આદિમાં પ્રોક્ષણ અવધાત આદિ ધર્મેભું અનુષ્ઠાન છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ધર્મસ્વાયંજીત્વાદ્ દ્રવ્યગુણવિકારવ્યતિક્રમપ્રતિષેધે

ચોદનાનુબન્ધઃ સમવાયાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ધર્મસ્ય) વિધીયમાન પ્રોક્ષણ આદિ ધર્મેભું (દ્રવ્યગુણવિકારવ્યતિક્રમ-પ્રતિષેધે) દ્રવ્ય, ગુણ, વિકાર, વ્યતિક્રમ અને પ્રતિષેધમાં (ચોદનાનુબન્ધઃ) વિધિ પ્રમાણે સંબંધ છે. (સમવાયાત) મીઠી અદિના રથાનમાં સંબંધ હોવાથી. (અયંજીત્વાદ્) ધર્મ અર્થાત્ પ્રોક્ષણાદિ અપૂર્વરૂપ અર્થે પ્રયુક્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેવાવડે નિષ્ક્રિયેત્વે દર્શાવી મીઠી રથાનાપદ નીવારમાં પણ પ્રોક્ષણાદિ ને રથાનિધર્મો છે, તે કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ મીઠિનું જેમ પ્રોક્ષણ કરવું પડે ॥ તેમ તેના રથાનમાં પ્રાપ્ત થયેલા નીવારમાં પણ પ્રોક્ષણ, અવદનન વગેરે ધર્મો કર્તવ્ય છે. તે પ્રમાણે ગુણાદિ રથાનિધર્મો આદેશમાં પણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ પરિધિમાં યૂપધર્મેભું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તદુત્પત્તેસ્તુ નિવૃત્તિઃ તદ્વત્ક્રવાત્ સ્યાત ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તદુત્પત્તે) આદેશનીયના પરિધાનને માટે (નિવૃત્તિઃ) યૂપધર્મેભીં નિવૃત્તિ છે. (તદ્વત્ક્રવાત્ સ્યાત) યૂપના ધર્મો કેવળ પશુ નિયોજન માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—યૂપના જે ધર્મો છે તે તેા કેવળ પશુ નિયોજનને માટે જ હોય છે. યૂપની ઉચ્ચાઈ પશુને બાંધવા માટે હોય છે તે પરિધિમાં કર્તવ્ય નથી અતઃ પૂર્વપક્ષનાદીનું માનવું છે ॥ ૪૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આવેશ્વેરન્ ચાડ્યં ઘટ્યાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચા) દિદ્ધાંતને સૂચવે છે (આવેશ્વેરન્) યૂપના ધર્મો પરિધિમાં પણ કરાય છે. (સંસ્કારસ્ય) સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) પશુનું ધનરૂપ કાર્ત્ત્વમાં ને નિયુક્ત હોય છે તેને માટે જ તે ધર્મો હોવાથી (અયંજીત્વાત્) અને તેથી જ તેની સદ્વત્તા હોવાથી (આવેશ્વેરન્) યૂપના ધર્મો પરિધિમાં પણ કરવા બોધાએ.

ભાવાર્થ :—યૂપના ધર્મો ને ઉચ્ચાઈ આદિ છે તે પશુનિયોજન માટે છે માટે યૂપ-રથાન વ પરિધિમાં પણ યૂપના જે જે સંબંધિત ધર્મો હોય છે તે તે જરૂર કરવા બોધાએ. ॥ ૪૨ ॥

આણ્યા ચૈવં તદાવેશાદ્ વિવૃત્તી સ્યાદપૂર્વત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(આણ્યા ચૈવં) યૂપ યજ્ઞ પણ એ જ પ્રમાણે ॥ (તદાવેશાદ્) પરિવ્યાપ્ત, અને અંજનરૂપ સંસ્કારના આવેશને લીધે (વિવૃત્તી) વિવૃત્તિમાં પણ યૂપયજ્ઞ છે. (અપૂર્વત્વાત્ સ્યાત્) અપૂર્વનું નિમિત્ત હોવાથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—પરિધિમાં સંસ્કારરૂપ શક્યતાનો અવગ્રહેલક હોવાથી પાંચિધિમાં ચૂપ શબ્દની પ્રવૃત્તિ ॥ ૪૨ ॥ એટલે કે સંસ્કાર નિમિત્ત થયે શબ્દ પરિધિમાં પણ પ્રુખ્ય છે. તેથી " રૂપવ્યાજ્યમાણાનુવૃદ્ધિ " આ પ્રેય મંત્રમા પરિધયે વ્યાજ્યમાણ એવી અતનો બિલકરો નહિ, ભાવાર્થ એ ॥ કે ચૂપતા ધર્મો જે શક્ય હોય તે પરિધિમાં કરવા પશુ ચૂપશબ્દના રથાનમાં પરિધિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો નહિ. ॥ ૪૩ ॥

‘ શૂતાદિમાં પ્રણીતાધર્મોત્તુ અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રા

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર વચાર્યેન ત્વયંભામાન્યં સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(પચાર્યે) પ્રધાન થાગને માટે દધિમાં અને શૂતમાં (ન , પ્રણીતા ધર્મો નથી (અર્થભામાન્યમ્) પ્રણીતાં ધર્મોદારિત્વ (શુ) પશુ નથી (સંસ્કારસ્ય) ઉત્પવનાદિ સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) દલિઃઅપશુને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યુદયેષ્ટિમાં ‘ શૂતે ચરમ્ ’ ‘ દલિનિ ચરમ્ ’ આ પ્રમાણે આભાન છે. શૂત અને દલિ આ બન્નેમાં પ્રણીતા ધર્મો કર્તવ્ય નથી, કારણ કે, તે ધર્મો દલિઃઅપશુને માટે હોય છે. ઉત્પવનાદિયમ્સંસ્કૃતા આપ્ર પ્રણીતાઃ ઉત્પવન-આદિ ધર્મોથી જે પાણી સંસ્કૃત થયું હોય છે તે પ્રણીતા કહેવાય છે. દલિ અને પશુઃ એ અપશુને માટે હોતાં નથી પશુ તે તો દલિપશુ છે અને તે પ્રધાનને માટે હોય છે, આથી સામ્ય ન હોવાને કારણે ઉત્પવનાદિ ધર્મો દલિ અને શૂતમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

મિયેરન્ વાડર્થનિર્વૃત્તેઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (મિયેરન્) ઉત્પવનાદિ ધર્મો પશુ કરવા જેઠાએ (અર્થનિર્વૃત્તે) દલિઃઅપશુ પશુ દલિ અને પવથો નિપજ થઈ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દલિઃઅપશુ પશુ તે બન્નેથી થાય ॥ માટે શૂત અને દલિ આ બન્ને પ્રધાન થાગને માટે હોવા છતાં પશુ તેમાં ઉત્પવનાદિ ધર્મો કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૫ ॥

‘ બૃહદ્ અને રથંતર ધર્મોનો વ્યવસ્થા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વચાર્યત્વાદિધિમાગઃ સ્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વચાર્યત્વાત્) એક જ પ્રયોગન હોવાથી (અધિમાગઃ સ્વાત્) અરિમાગ છે.

ભાવાર્થ :—ચાર્યોત્પામમાં વિશિષ્ટ પૃથરતોત્રનું વિધાન છે. જેમકે, " વૃહદ્ મવતિ । રથંતરં પૃથં મવતિ " આ બન્ને ટેકાણે બુદ્ધ બુદ્ધ ધર્મોનું આભાન છે. જેમકે :- વૃદ્ધિ રત્નમને મનણ રામુરં વ્યવેરં રથતરે રત્નમને સમોત્તરે " બૃહદતરેત્ર પખતે સપ્તદેવન ॥ ૩૩ ॥ અને રથંતર રતોત્રમાં સંમીલન કરવું. આ બન્ને ધર્મોનો એકમાં સમીકરણ છે. કારણ કે બન્ને રતોત્રનું કાર્ય પૃથરતોત્રરૂપ એક જ છે. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે. ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

નિર્દેશાદ્ વ્યવતિષ્ઠેત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ના) અથવા (નિર્દેશાત્) નિર્દેશનો ભેદ હોવાથી (વ્યવતિષ્ઠેત્) ધર્મોની વ્યવસ્થા છે.

ભાવાર્થ :—નિર્દેશનો ભેદ છે તેથી ધર્મનો વ્યવસ્થા છે. અર્થાત્ બૃહત્તા ધર્મ બૃહત્તા જ થવા ભેદએ રચંતરમાં નહિ, અને રચંતરના ધર્મો રચંતરમાં જ થવા ભેદએ બૃહત્તામાં નહિ. હજીએ યમ્ ષલ્લદ્વયમ્ ઉચ્ચેર્માન અને બલવદ્વાન એ બૃહત્તા ધર્મ છે અને ઉચ્ચેષ્ ન ગ પુ' અને બલવદ્વાન ન કા પુ' એ રચંતરના ધર્મો છે. આ વિરુદ્ધ ધર્મોનો એકમા સમાવેશ થઈ શકે નહિ, માટે બૃહત્ અને રચંતરના ધર્મોની વ્યવસ્થા છે.

‘ કાણ્વ રચંતરમાં બૃહદ્ અને રચંતરના ધર્મોનો સમન્વય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અપ્રાકૃતે તદ્વિકારાદુવિરોધાદ્ વ્યવતિષ્ઠેત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રાકૃતે) વિરૂતિશૂન દાણ્વ રચંતરમાં (તદ્વિકારાત્) બૃહત્ અને રચંતરનો વિકાર હોવાથી (વિરોધાદ્) જ્યાં વિરોધ આવે ત્યાં (વ્યવતિષ્ઠેત્) વ્યવસ્થા સમજવી.

ભાવાર્થ :—બૃહદ્ અને રચંતર સામના રચ નમાં કાણ્વ રચંતરનું વિધાન છે તેમાં બંનેના ધર્મોનો સમાવેશ છે પણ જ્યાં બંનેના ધર્મો અશક્ય હોય ત્યાં એમાંથી એકના ધર્મો જ સ્વીકારવા જેમકે રચંતરનો. ‘ મીમેથી માન ’ ૩૫ ધર્મ અને બૃહદ્નો ઉચ્ચેર્માન માન૧૫ ‘ ધર્મ’ એકમા સમાવિષ્ટ થઈ શકતા નથી માટે ત્યાં વિકલ્પ માનવો ભેષ્યએ. ॥ ૪૮ ॥

‘ દ્વિસામક યાગમાં બૃહદ્ અને રચંતર ધર્મોની વ્યવસ્થા છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ઉભયસાન્નિ લેયમેકાર્થાપલેઃ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉભયસાન્નિ) બંને સામ જેમાં છે એવા ક્રતુમાં (લે) અને (એવમ્) કાણ્વરચંતરવત્ દરેકમાં ધર્મદ્વયની પ્રાપ્તિ છે. (એકાર્થાપલેઃ) પૃષ્ઠસ્તોતર૧૫ એક કાર્પમાં પ્રાપ્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ગ્રાસવ ’ આદિક્રતુમાં બંને સામ અર્થાત્ બૃહદ્ અને રચંતર સામની પ્રાપ્તિ છે માટે પ્રમેકે સ્તોતરમાં બંને ધર્મોની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્વાર્થવાદુવા વ્યવસ્થા સ્વાત્ પ્રવૃત્તિવત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાર્થવાદ) બૃહદ્ અને રચંતર૧૫ સામને માટે બંને ધર્મ રોગથી (વ્યવસ્થા સ્વાત્) વ્યવસ્થા છે. (પ્રવૃત્તિવત્) જેમ પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ ભ્રમેતિષ્ઠોમમાં સામ પ્રયુક્ત વ્યવસ્થા છે તેમ અહીં પણ વ્યવસ્થા જ સમજવી.

ભાવાર્થ :—જેમ જ્યોતિષોમ યાગમાં બૃહદ્વા ધર્મ બૃહદ્વા અને રથંતરના ધર્મ રથંતરના જ હોય છે તેમ દ્વિસામક યાગમાં પણ વ્યવસ્થા જ સમાજની બંને ધર્મનું સાંકળું નહિ, ॥ ૫૦ ॥

‘ સૌર્યાઆદિમાં પાર્વણ્ય હોમનું અનુષ્ઠાન યતું નથી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પાર્વણહોમયોસ્ત્વપ્રવૃત્તિઃ સમુદાયાર્થસંયોગાત્ તદમીજ્યા હિ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(પાર્વણહોમયોઃ) વૈકૃતકર્મમાં પાર્વણ્ય હોમની (અપ્રવૃત્તિઃ) પ્રવૃત્તિ નથી. (હુ) આ શબ્દ સિદ્ધાન્તપક્ષે સૂચવે છે (સમુદાયાર્થ સંયોગાત્) દર્શનિક અને પોણીમાસનિક રૂપ જે અર્થ સમુદાય છે તેની સાથે સંબંધ હોવાથી (હિ) કારણ કે (તદમીજ્યા) સમુદાયને ઉદ્દેશીને ઇન્ધ્રા અર્થાત્ યાગ કરતોય છે.

ભાવાર્થ :—સૌર્યાયાગ એ વિકૃતિ યાગ છે. તેમાં પાર્વણ્ય હોમ કલ વ્ય નથી કારણ કે દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકૃતિ યાગમાં ત્રણનો સમુદાય પૂર્ણમાસયાગમાં અને બીજા ત્રણનો દર્શયાગમાં હોય છે અને એને ઉદ્દેશીને જ યાગ કરવાનો હોય છે. સૌર્યાયાગમાં ઉક્તનિક ન હોવાથી તેમાં પાર્વણ્ય હોમ કરતોય નથી. પર્વશબ્દ આગેવ આદિ ત્રિકરૂપ સંબંધપરક છે. દાનાર્થક પૂજાતિ ધાતુથી ‘ પર્વ ’ શબ્દ નિબંધ થાય છે. સૌર્યાયાગ સમુદાયનો ચિકાર નથી પણ માત્ર અંગને જ ચિકાર છે માટે તેમાં પાર્વણ્ય હોમ કરતોય નથી. ॥ ૫૧ ॥

કાલસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(કાલસ્ય) પર્વશબ્દ કાળવાચક છે. (ચેતિચેત્) જે એવી યજ્ઞ કરવામાં આવે તો બાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—‘ પર્વ ’ શબ્દ કાળ વાચક છે. તો તેને અનુસરીને સૌર્યાયાગમાં પાર્વણ્ય હોમ કેમ ન કરવો ? બાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૫૨ ॥

નામવરણત્યાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અપ્રવરણત્યાત્) પ્રકરણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેળું આ પ્રકરણ નથી માટે કાળવાચક શબ્દ નથી. યજ્ઞ સેવ્યશબ્દસ્વ નાનાર્થવેદિપિ મોજનાદિપ્રકરણં દરબાદિ તત્ત્વર્થપ્રાહ્લં તથા યાગત્રિકે તાત્પર્યપ્રાહ્લં પ્રકરણમ્, કાલસ્ય ન પ્રકરણમ્ । જેમ સેવ્ય શબ્દ વિન વિન અર્થવાળો હોવા છતાં ભોજનાદિ પ્રકરણમાં તેને અર્થ સ્વરૂપ જ થાય છે તેમ પર્વ શબ્દ વિન વિન અર્થવાળો હોવા છતાં પ્રકરણથી યાગનિકનો જ અર્થ બતાવે છે. માટે સૌર્યાયાગમાં પાર્વણ્ય હોમ કરતોય નથી, ॥ ૫૩ ॥

મન્ત્રઘર્ણાંચ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મન્ત્રઘર્ણાં) મંત્રવર્ણ્ય પણ અનુશૂદીત થાય છે.

આવાર્થ :—તદનં વાનિનં વર્ણયત્તં યજ્ઞમદે ” આ મંત્ર પણ પર્વ દાહનો અર્થ સમુદાયવચક કરવાનો અનુકૂળ થાય છે. ॥ ૫૪ ॥

તદમાવેઽભિવદિતિ ચેત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(તદમાવે અપિ) તેનો અભાવ હોવા છતાં પણ (અભિવત્) સંનિહિત અથવા અસંનિહિત અગ્નિ વાગને માટે આવાહિત થાય છે તેમ (દિતિ ચેત્) નો એમ માનવામાં આવે તો.

આવાર્થ :—સમીપ હોય કે સમીપ ન હોય તોપણ અગ્નિનું વાગને માટે આવાહન થાય છે તેમ સૌર્વવાયમાં ત્રિના અભાવમાં પણ એ નામવાગી દેવતા માનવામાં આવે તો ? આ યાગુ સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૫૪ ॥

નાધિકારિકત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાધિકારિકત્વાત્) ત્રિના સંસ્કાર માટે જ પાર્વણ હોમનો અધિકાર છે.

આવાર્થ :—પાર્વણ દોમ પ્રાતિમલ ત્રિના સંસ્કારને માટે જ હોય છે. ત્રિને દેશીને જ પાર્વણ દોમ છે. અર્થાં જેનો અધિકાર દોષ ત્યાં જ તે વધાર કરી શકે છે. તેથી સૌર્વવાયમાં પાર્વણ હોમનો અધિકાર નથી માટે તે ત્યાં કર્તવ્ય પણ નથી. ॥ ૫૬ ॥

‘ દર્શપૂર્ણમાશમાં જન્મે દેશીની વ્યવસ્થા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અમયોરવિશેષાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(અમયોઃ) જન્મેમાં (અમિતેષુ) વચર વિશેષ કરવા નોંધવો.

આવાર્થ :—જન્મે પાર્વણદોષ પૂર્ણમાશમાં પણ કરવા જન્મે દર્શવાયમાં પણ કરવા. અમુકમાં અમુક જ વાચ કરવા જન્મે ત્રિણ ત્રિણાક દેવ જન્મીતો નથી, માટે વાચ કરવામાં વ્યવસ્થા નથી, તેથી ઉપર જતાવેલી રીતે દર્શમાં જન્મે પાર્વણ દોષો કરે ॥ આગું ‘ પૂર્વેષકર્તુ માતૃ ’ છે. ॥ ૫૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

યદમીડયા વા તદિવર્ષો ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (યદમીડયા) એ નામનો વચ દે.વ (તદિવર્ષો) તેનો જ ઉપાસક દે.વ છે.

આવાર્થ :—પૌર્ણમાં વાચમાં પૌર્ણમાનવિક રમ.જૂલમક કરતાં દોલાવી પૂર્વમાનવ વચ્ચે કરી પૂર્ણમાનવે થવો પાર્વણ દોષ કરવો જન્મે અમયવર્ણ વચ્ચે કરી અમાવાસને જન્મે પાર્વણ દોષ કરવો. આ પ્રમ.મે વ્યવસ્થા પૂર્વક પાર્વણ દોષ કરવો નોંધવો. ॥ ૫૮ ॥

પૂર્વપક્ષ

પ્રયાજેડપીતિ ચેવ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાજે અપિ) પ્રયાજર્મા પશુ યાગ સંસ્કાર ૩૫ છે. (હતિ ચેત) એ એમ માનવાર્મા આવે તે

બાવાર્થ :—“સમિધો યજતિ” અહીં સમિધાદિ દેવતા કે અને યાગથી દેવતા સંસ્કૃત યાગ છે. વિષ્ણુ યજતિ અહીં જેમ વિષ્ણુ આદિ દેવતા છે અને તેના સંસ્કાર માટે યાગ યાગ છે તેમ ઉપર સમિધાદિર્મા પશુ સમજવું ॥ ૫૯ ॥

નાચોદિતત્વાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નચોદિતત્વાત્) વિદિત ન હોવાથી.

બાવાર્થ :—જેમ અગ્નિદિ યાગત્રય દરેક વાકયથી વિદિત છે અને સમુદાયનું સ્મરણ છે તેમ સમિધાદિ દેવતાનું વિધાન નથી માટે તેના સંસ્કાર માટે યાગનું વિધાન સંભવિત નથી. દેવતાનું કથન અતુર્પી વિશ્વકિતથી અથવા તદ્વિત પ્રત્યયથી યાગ છે જેમકે યજ્ઞયે ચાર્યશુભાત્ અથવા જામ્વોડકામ્વતઃ આતી રીતે સમિધને અતુર્પી વિશ્વકિત નથી તેમ સમિધ સુબ્દ પછી તદ્વિત પ્રત્યય પશુ નથી માટે સમિધ દેવતાનું નામ નથી પશુ યાગનું નામ છે. એટલે સમિધો યજતિ આ વાકયથી કેવળ યાગનું જ વિધાન છે, દેવતા સંસ્કારનું વિધાન નથી. ॥ ૬૦ ॥

इति धी मीमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ मीमांसाया गुर्जरभाषामाष्ये नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

विहृतिर्भा भंत्रागत मीहि आदि शण्डेना ઉદ્ધતું અધિકરણ.

મહતી યધોતપતિવચનમયાનામુત્તરસ્યાં તમકૃતિત્વાદયે

વાસ્તવ્યત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતી) દર્શપૂર્વભાસમાં (યધોતપિત્તવન્મ) એ પદ્યદિત મંત્રાની ઉપતિ હોય તે પદ્યદિત મંત્રાથી જ (ભર્વાન્મ) અગ્નિદિ દેવતાઓનું અભિધાન (તત્તરસ્યામ્) સૌર્વાદિ ઇદિમાં કરવું (તમકૃતિત્વાત્) પ્રતિ પ્રયાજે વિહૃતિ કરવી એવું અપિદેવ યાગ હોવાથી (અર્વ) સૂર્વપ્રકરણ ૩૫ કાવર્માં (વ) અને (અર્વત્વાત્) પ્રતિ-પદિત અગ્નિપદ્યદિત મંત્રનું અત્તમર્થ હોવાથી સૂર્વપદને ઉદ કરવો આવશ્યક છે.

બાવાર્થ :—જમને ગુરૂં નિર્વણમિ એ દેવતાવિપવક મંત્ર છે અને મોહીનાં મેયઃ ગુનસ્વન્મનઃ એ દ્વિવિપવક મંત્ર છે. વિહૃતિ યાગમાં ગુરૂંય ગુરૂં નિર્વણમિ એ દેવતા વિવરક

મંત્રનો નોવાણો મેઘ શુભસમયનાઃ આ દબ્યવિપવક મંત્રનો આ પ્રમાણે બિહ ન કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે અર્ધા સૂત્રથી પૂર્વપક્ષ કર્યા છે અને અર્ધામાં ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. સર્વપ્રકાશનરૂપ શામંભા પ્રકૃતિપરિત અગ્નિપદ્ધતિત મંત્રનું અંશામર્થ હોવાથી સર્વપદનો બિહ જરૂર કરવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

લિજ્જદર્શનાથ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (લિજ્જદર્શનાથ) લિંગવાક્યનું દર્શન હોવાથી,

ભાવાર્થ :—એવા લિંગવાક્યો પશુ છે જેથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વપદનો બિહ કરવો જોઈએ. જેમકે ન માત્ર વર્ષા ન પિત્ત ન વ્રતા ન સ્વચા । આ મંત્રમાં ન વર્ષાતેનો અર્થ કદા ન પ્રાપ્તો એવો કરવામાં આવ્યો છે. માતા આદિ શબ્દનો બિહ યતો નથી એ ઉપરથી અર્થાપત્તિલાગ એમ સમાનય છે કે બીજા શબ્દોનો બિહ થાય છે. અર્થાત્ સર્વાદિપદોનો બિહ જરૂર થાય છે. ॥ ૨ ॥

‘ પોંડરીકોમાં હવિઃપ્રસ્તરણ મંત્રનો બિહ કર્તવ્ય છે. ’

એ અધિકરણમાં સૂત્રો.

જાતિનૈમિસિકં યથાસ્થાનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(જાતિનૈમિસિકમ્) જાતિવાચક દર્શનશબ્દમાં વિશેષણરૂપ ‘ હરિતો ’ એ પદનો (યથાસ્થાનમ્) યથા યોગ્ય બિહ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—સૌદ્ર ‘ સ્વર્ગ નિર્ગયેત્ ધીશમ્ ’ એ હૃદિમાં વૌજરોકં સર્વિર્ભવતિ એ પ્રમાણે અવશ્ય થાય છે. પ્રકૃતિવાચકમાં બાહ્યસ્તરણ મંત્ર જાતિદેશ્યો પ્રાપ્ત આ પ્રમાણે છે. ‘ દર્શો. સ્ત્રીયોત્ હરિતઃ કુર્ણો. આમાં દર્શના સ્થાનમાં ‘ પુંડરીક ’ શબ્દનો બિહ થઈ શકે છે. અને ‘ હરિત ’ શબ્દના સ્થાનમાં ‘ રક્ત ’ શબ્દનો પશુ બિહ થાય છે. ॥ ૩ ॥

લિજ્જદર્શનાથ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (લિજ્જદર્શનાથ) લિંગવાક્ય પશુ છે.

ભાવાર્થ :—વિશેષાં દેવાનસુગ્રણાં કાપાળાં ચળાં મેદયોત્સુમહિ અહીં બિહ થો જ મંત્રપાઠ છે. ૧૨૫૫ પાઠના ઉત્તરમાં વચ્ચેનો પાઠ પશુ બિહ થી જ છે. ॥ ૪ ॥

અવિકારમેકેડનાપૈત્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(એકે) કેરલાક અન્તર્યો (અવિકારમ્) બિહને સ્વીકારવાનો (અર્થાત્વાર) અપોરુપેયત્વન લીધે

ભાવાર્થ :—અયમ સૂત્રના અર્ધા જાત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે તેને દંડ કરવાનો નાં આ સૂત્ર છે. બિહ કરવો નહિ, કાણુ કે એમ કરવાથી મંત્રનું અપોરુપેયત્વ નષ્ટ થાય છે બિહ પોરુપેય હોય છે, એટલે પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ પાઠ કરવો જોઈએ ॥ ૫ ॥

લિંગદર્શનાચ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાત) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આએય પરુમા અમયે છાગસ્ય વપાયા મેદસોડસુદુદિ ને ઊઠ હોત તો ઊઠથી જ મંત્રના સ્વરૂપની સિદ્ધિ થતી હતી તો પછી અઅધરિત મંત્રપાઠ કરવો વ્યર્થ હતો. ॥ ૬ ॥

ઉપરના હેતુઓને દ્રષિત કરે છે.

ચિકારો યા તદુક્તો હેતુઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે અથવા (ચિકારઃ) ઊઠ કરવો નોંધાવે. (તદુક્તો હેતુઃ) તેને માટે પ્રથમ સૂત્રના અર્થમાં હેતુ આપ્યો છે.

ભાવાર્થ :—ઊઠ તે જરૂર કરવો નોંધાવે. તેને માટે પ્રથમ સૂત્રમાં હેતુ પણ આપ્યો. મંત્રભંગમાં ઇષ્ટાપતિ છે. આતું સિદ્ધાંત વાઙ્મોતું મંત્રભંગ છે. ॥ ૭ ॥

લિંગ મન્ત્રચિકીર્ણર્થમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(લિંગમ્) પૂર્વપક્ષવાદીએ જે લિંગ વાક્ય બતાવ્યું છે તેને ઉદ્દેશ (મન્ત્રચિકીર્ણર્થમ્) મંત્ર કરવાની ઇચ્છાથી.

ભાવાર્થ :—ઊઠ જરૂર કરવો નોંધાવે. પૂર્વપક્ષવાદીએ જે લિંગ વાક્ય બતાવ્યું છે તેને ઉદ્દેશ મંત્રત્વ કરવાની ઇચ્છાથી અર્થાત્ ‘અમયે છાગસ્યેતિ’ આ મંત્ર પાઠ છે એમ બતાવવાને ખાતર ઉક્ત લિંગ વાક્ય છે. ॥ ૮ ॥

નિયમો યોમયવાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (નિયમઃ) નિયમ કરવા માટે છે. (યોમયમિત્વાત્) ચિકીર્ણથી બન્ને મંત્ર સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે એક યુપને સ્પર્શ કરે તો એવે તે વાયો હિત દુષ્ટાત્ મદિ દ્વૈ એતૌ ને એ યુપ હોય તો તે વાયુ હિત મુચ્યત્. આવે દ્વિવચનાન્ત પાઠ કરવો. હવે ઊઠથી જ દ્વિવચનાન્તની સિદ્ધિ થતી હોય તો તે એતૌ હિત મુચ્યત્ એ વાક્ય વ્યર્થ પડે છે અને તેથી ઊઠના અજાવની સિદ્ધિ થાય છે આ સંદાના સમીપાનમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે જો આ વિધાન ન હોત તો એકવચનાન્ત અને દ્વિવચનાન્ત મંત્ર પાઠમાં એક યુપનો સ્પર્શ ઉભયમંત્રમાંથી બનત એટલે કે ચિકીર્ણથી બન્ને મંત્રનો ઉપયોગ થાત પણ આ વિધિથી એવો નિયમ અધિકારમાં આવે છે કે જો એકવચનાન્ત પાઠ હોય તો એક યુપનો સ્પર્શ કરવો અને જો દ્વિવચનાન્ત પાઠ હોય તો બે યુપનો સ્પર્શ કરવો માટે વિધાન વ્યર્થ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે પૌંડરીકીય દત્તિ પ્રસ્તરણ મંત્રનો ઊઠ આવશ્યક છે. ॥ ૯ ॥

‘અગ્નીયોગીય પશુમાં લૌકિક યુગ્મના રૂપમાં પ્રાપ્તિ થયે છે.’

એ અધિકરણનું સ્ત્ર.

લૌકિકે દોષપ્રસન્નાદ્ અપવૃત્તે હિ ચોદયતે નિમિત્તેન પ્રજ્ઞતૌ

સ્વાદુમાનિવાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(લૌકિકે) લૌકિક રૂપમાં મંત્ર પાઠ કરવાનો હોય છે (દોષ પ્રસન્નાદ) દોષો સંબંધ હોવાથી. (અપવૃત્તે) નિષિદ્ધ રૂપરૂપ નિમિત્તમાં (ચોદયતે હિ) મનપાંડુ વિધાન દેવાથી (નિમિત્તે) નિમિત્ત હોવાથી (પ્રજ્ઞતૌ) પ્રજ્ઞતામાં (અમાતિવાત્) નિર્ગેધના બાગી ન હોવાથી (ન સ્વાદુ) મંત્રપાઠ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિયોગીય પશુ પ્રકરણમાં યુગ્મના રૂપમાં પ્રાપ્તિ થતું અવશ્ય થાય છે જેમકે ‘વદિ એક ચુસુપ્તજ્ઞે’ એવું તે વાચો હિતિ ક્વાત્’ આ મંત્રપાંડુ પ્રાપ્તિ લૌકિક રૂપમાં કરવામાં વિદિત છે. વેદિક રૂપમાં નહિ. વેદે તે રૂપરૂપ વિધાન કરે છે. તે વિધાન કયું છે તે પછી પ્રાપ્તિ થતી રીતે સમજે ? માટે ઉક્ત પ્રાપ્તિ લૌકિક રૂપમાં વિષય છે કેવળ નથી રૂપમાં વિદિત હોય ત્યાં નિર્ગેધ પ્રાપ્તિ હોઈ શકે નહિ ॥ ૧૦ ॥

• દ્વિપશુયાગમાં પાશ સંબંધી બે મંત્રોમાં એકવચનાન્ત અને બહુવચનાન્ત ને ઠેકઠે વેદિક વચનાન્તથી બિદ્ધ કરવો એકાદ એ અધિકરણનું સૂત્ર.’

પૂર્વપક્ષ.

અન્યાયસ્થાયિકારેણ દષ્ટપ્રતિષ્ઠાતિત્વાદ્ અવિશેષાથ

તેમાસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(૬) પૂર્વપક્ષને સ્પષ્ટ છે (અન્યાય) પ્રકૃતિયાગમાં નથી મંત્રમાં એકવાચ માટે પ્રયોગને માટે એવા બહુવચનાન્ત પદવાળા મંત્રને પાઠ છે. વિરૂતિયાગમાં પણ તે મંત્ર (અવિશેષ) વગર વિકારે પ્રયોગ કરવો જોઈએ. (દષ્ટપ્રતિષ્ઠાતિત્વાદ્) કારણ કે આદિત અર્થ પ્રકૃતિમાં જ જણાય છે. માટે (અવિશેષ) વિરૂતિયાગમાં પણ વિશેષ ન હોવાથી (તેન જસ્ય) તેજ વચનાન્ત પ્રયોગ કરવો.

ભાવાર્થ :—અગ્નિયોગીય પશુ પ્રકરણમાં આ પ્રશ્ન છે મંત્ર પાઠ છે. અદિતિ પાશ પ્રત્યેકોત્તુ એમ. બે બે મંત્ર અદિતિ પાશ પ્રત્યેકોત્તુ એમ. અર્થ ‘ પાશ ’ શબ્દ એ વચનાન્ત પણ પ્રયુક્ત છે અને બહુવચનાન્ત પણ પ્રયુક્ત છે. એક પશુને માટે એક પાશ એટલે રચના હોય છે તે માટે એકવચનાન્ત તો ચોક્કસ પણ એક ને માટે બહુવચનાન્ત પ્રયોગ અર્થે છે છતાં પ્રકૃતિમાં અર્થે એક માટે બહુવચનાન્ત પ્રયોગ કર્યો છે તે વિરૂતિ યાગમાં કે જેમાં બે પશુઓ હોય છે અને તેને માટે બે રચનાઓ હોય છે છતાં એને માટે પણ બહુવચનાન્ત પદનો પ્રયોગ કરવો અને તેવા પદવાળા મંત્રને પાઠ વિરૂતિ યાગમાં કરવો. અર્થે પ્રકૃતિયાગમાં આદિત અર્થને પ્રતિષ્ઠાત કર્યો છે તે વિરૂતિમાં પણ આદિત અર્થને પ્રકૃતિ હોવામાં ગાંધ રોધ નથી. આથી બિદ્ધ થાય છે કે બે રચનાઓ વિરૂતિયાગમાં પણ અદિતિ પાશ પ્રત્યેકોત્તુ આ મંત્રને પાઠ કરવો ચોક્કસ છે. ॥ ૧૧ ॥

વિકારો વા તદર્થત્વાત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિકારઃ) એક વ્યનાન્તને દિવચનમાં મૂકીને તેને પાઠ નિરૂતિમાં કરવો. (તદર્થત્વાત) તે પ્રમાણે થોડા અર્થે થવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં એકવચનાન્ત પદવાળાને દિવચનમાં મૂકી તેને પાઠ વિરૂતિયાગમાં કરવો એટલે બે અર્થ અને તેને માટે દ્વિવચનાન્ત પદનો પ્રયોગ પણ થોડા થશે. એટલે અદિતિઃ પાઠો પ્રત્યેકોક્તિ આ પ્રમાણે પાઠ કરવો. બે રચનાને માટે પાઠાન્ત આવે બહુવચનાન્ત પ્રયોગ કરવો એ નિરર્થક છે. માટે બહુવચનાન્ત પાઠપદવાળા મંત્રનો પાઠ ન કરતાં દિવચનાન્તને દિવચનાન્તનો બિહ કરી તેને પાઠ કરવો આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષ. અપિ ત્વન્યાટયસમ્બન્ધાત પ્રકૃતિવત્ પરેષ્વપિ યથાર્થે સ્થાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) પૂર્વપક્ષને સચવે છે. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે (પરેષુ અપિ) ત્રિરૂતિમાં પણ (યથાર્થે સ્થાતે) મથાર્થે છે (અન્યાયસમ્બન્ધાત) અન્યાયનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં એકને માટે બે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો તે અન્યાય ॥ તે તેજ પ્રમાણે વિરૂતિમાં પણ કરવું થોડા છે. એટલે પ્રકૃતિમાં એકવચનાન્તમાં બિહ કરી દ્વિપદ્યુક વિરૂતિયાગમાં મંત્ર પાઠનો બિહ કરવામાં આવે છે તેજ રીતે બહુવચનાન્ત મંત્રનો દિવચનાન્તમાં બિહ કરી વિરૂતિમાં પાઠ કરવો. ભાવાર્થ એ છે કે બન્ને મંત્રનાં વિરૂતિમાં વિરૂતિ બિહ કરી પાઠ કરવો. પાઠાન્ત અને પાઠાન્ત આ બન્ને પદોનો પાઠો એવા પાઠનો બિહ દ્વિપદ્યુક વિરૂતિયાગમાં કરવો એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યથાર્થે ચ શ્વાયસ્યાચોદિતત્વાત ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(યથાર્થે ચ) બન્ને મંત્રના અર્થનો બાધ થને ન હોવાથી દિવચનાન્ત પદ મૂકીને પાઠ કરવો. (અચોદિતત્વાત) વિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષવાદી વિરૂતિ બે મંત્રમાંથી એક મંત્રને પાઠના દિવચનમાં બિહ કરી માને છે, જ્યારે સિદ્ધાંતપક્ષ બન્ને મંત્રનો દિવચનમાં બિહ કરી પાઠ સ્વીકારે છે. એક પાઠમાં બહુવચનનો પ્રયોગ પ્રકૃતિમાં જેમ ૧૪ છે તેમ બે પાઠમાં બહુવચનનાં પાઠ નથી, માટે તેને પણ બિહ કરવો જરૂરી છે. અર્થાત્ બહુવચનનાં દિવચનમાં બિહ કરવો જરૂરી છે. ॥ ૧૪ ॥

છન્દસિ તુ યથાદ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(છન્દસિ તુ) વેદમાં તો (યથાદ્યમ્) જે પ્રમાણે પઠિત હોય તેજ પ્રમાણે પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—એક રચનાના માટે બહુવચનાન્ત પાઠ રચનાનો પ્રયોગ વેદમાં ચામાટે કર્યો ? આવો પ્રશ્ન વેદને માટે નહાયો છે. તેમાં તો જે પ્રમાણે પાઠ કર્યો હોય તેજ પ્રમાણે બેસવું જોઈએ. વેદના સંબંધમાં આવો તર્ક કરવો એ કૃત્રિમ છે. ॥ ૧૫ ॥

અન્યાયસ્યાચોદિતવાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાયસ્ય) અર્થબાધ (અપોદિતવાત્) અવિદિત છે.

ભાવાર્થ :—બીજા કરતી વખતે અર્થનો બાધ ન કરવો જોઈએ. બે રથના એ છે તો બહુવચનાન્ત પદનો પ્રયોગ ચામાટે કરવો. અર્થપ્રમાણે બીજા કરવો જોઈએ એ અર્થજી માટે દિવચનમાં જ બીજા કરવો જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

‘ અગ્નીષેભીથપશુમાં પાશૈકત્વ અને પાશબદ્ધુત્વના અભિધાયક મંત્રોનો

વિકલ્પ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિપ્રતિપત્તો વિકલ્પઃ સ્વાત્ તત્ત્વમત્વાદ્ ગુણે ઇચ્છ્યાય-

કલ્પનકલ્પેશત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વિકલ્પઃ સ્વાત્) વિકલ્પ થાય છે. (તત્ત્વમત્વાદ્) એકવચનાન્ત અને બહુવચનાન્ત મંત્રોનું પ્રકરણ સમાન હોવાથી (વિપ્રતિપત્તી) વિશેષમાં (ફલદેશત્વાદ્) અપ્રધાન હોવાથી (અન્યાયકલ્પના) વિવક્ષાના અભાવની કલ્પના કરવી એ યોગ્ય છે

ભાવાર્થ :—અગ્નીષેભીથ પ્રકરણમાં અદિતિ પાશ પ્રમોલોકતુ અને અદિતિ મંત્રાન પ્રમોલોકતુ આ બંને મંત્રો પ્રતિમાં વિકલ્પે બોલવા. પાશ એક છે અને મંત્રમત પાશશબ્દ બહુવચનમાં છે એવા વિશેષમાં બહુવચન અવિવક્ષિત છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ. સંખ્યા ગૌણ છે અને પ્રતિપત્તિકે મુખ્ય છે. મુખ્યાનુસારી કલ્પના હોવી એ ન્યાય છે. ॥ ૧૭ ॥

પ્રકરણવિશેષાશ્ચ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકરણવિશેષાશ્ચ) પ્રકરણ બંને મંત્રોને સમાન છે. એકમે એકને મંત્રોનો ભાગ ન થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—બંને મંત્રોનું પ્રકરણ સમાન છે માટે કોઈપણ મંત્રોનો ભાગ થઈ શકે નહિ એકલે વિકલ્પે બંને મંત્રો પાક થવો યોગ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વપક્ષઃ વત્કર્તૃ વા દ્વિયશ્ચ વ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વત્કર્તૃ) બહુવચનાન્તમત પદવાળા મંત્રોને ઉત્કર્ષ કરવો (દ્વિયશ્ચ) દ્વિવચનમાં જેમ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—બહુવચનાન્ત પદવાળા મંત્રોને બહુવચનમાં વત્કર્તૃ કરવો અર્થાત્ (વા) તેનો પાક કરવો. કુર્ષ દિ સ્વઃ સ્વ પતી આ મંત્રોને જેમ ચાપુરોદિતૌ સાયુજ્યકર્મૌ યજેશ્વતમિતિ આ વાક્યથી પ્રતિપાદિત એ બળમાનસજ્ઞ કુપાવનામકે વાચનમાં ઉત્કર્ષ થય છે તેમ એવી પણ બહુવચનવાળા પદવાળા મંત્રોને ઉત્કર્ષ કરવો. ॥ ૧૯ ॥

અર્થાભાવાત્તુ નૈવં સ્યાત્ ગુણમાત્રમિતરત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાભાવાત્તુ) હિત્વ વિસ્તૃષ્ટરૂપ અર્થબોધક વિધિનો પ્રકૃતમાં અભાવ હોવાથી. (ગુણમાત્રમિતરત્) બીજું 'ગુણમાત્ર' છે (નૈવં સ્યાત્) માટે એમ થતું નથી.

સાધાર્થ :—યુવં હિ સ્ય. સ્વપત્ની આ મંત્ર એ પ્રમાણે નથી એટલે કે વિનિયોજક વિધિની નથી. માટે દષ્ટાન્તમાં વિવ્રમતા છે. માટે ઉક્તપ્રમાણમાં તો ઉત્કથ થશે પણ પશ્ચાન્ પદવાળા ઉક્ત મંત્રનો ઉત્કથ થશે નહિ. ॥ ૨૦ ॥

ઘાવોસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રવરણપદ્ધિ ને અનુમંત્રણ હિ યાગપરિચ્છેદમ્ ઇત્યાદિ દષ્ટાન્ત નો આપવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે આના સંબંધમાં વિશેષ અગ્રજના મતમાં જણાવે છે. ॥ ૨૧ ॥

જોત્પત્તિશદ્દવાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) નહિ (જોત્પત્તિશદ્દવાત્) ઉત્પત્તિ શબ્દ હોવાથી.

જાવાર્થ :—પ્રકૃતમાં રક્તના યુગ પરિચ્છેદ આ દેશણે પ્રાચીનો અર્થ બતાવનાર શબ્દ છે પણ ન હિ દર્શપૂર્ણમાસયોગીકા પૂર્વિખ્યાસીનામુત્તમો વદ્યોડસ્તિ દર્શપૂર્ણમાસમાં જાવાપ્રધિવી આદિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં શબ્દ નથી. (આ પ્રમાણે સાબર જાગ્યમાં ઉદ્ભવે છે) એટલે જાવાપ્રધિવી આદિ અનુમંત્રણ સાથે પણ વિવ્રમતા છે. જાવાર્થ એ નીકળે છે કે ઉક્ત મંત્રને મંત્રનો પ્રકૃતમાં વિદ્યપથી જાહેરવો. ॥ ૨૨ ॥

'દર્શપૂર્ણમાસયાગમાં દ્વિપત્નીક પ્રયોગમાં 'વત્તી' તત્ત્વ' ઇત્યાદિ

મંત્રનો ઊલ્લેખ નથી. 'એ અધિકરણનું સૂત્ર

અપૂર્વેત્વચિકારોઽપ્રદેશાત્ પ્રતીયેત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અપૂર્વે) પ્રકૃતમાં (તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (અધિકારઃ) = નુહ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે. (અપ્રદેશાત્) અતિદેશથી પ્રાપ્તિ ન હોવાથી.

સાધાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં વત્તી સંત્યાગ્યનોવેદિ આ મંત્ર છે. હવે બદ્ધપત્નીક દર્શપૂર્ણમાસના પ્રયોગમાં વત્તી શબ્દનો બદ્ધવચનમાં જિત કરવો કે નહિ? એમાં ઉત્તરમાં જણાવે છે કે બદ્ધપત્નીક પ્રયોગમાં 'વત્તી' શબ્દને બદ્ધવચનમાં ઊલ્લેખ કરવો નહિ, કારણ કે એવો અતિદેશ જ નહિ. જ્યાં અતિદેશ થતો હોય ત્યાં જ બદ્ધ વચ્ચે થયે છે. ॥ ૨૩ ॥

'દ્વિપત્નીક વિરૂપાયાગમાં પણ મંત્રનો ઊલ્લેખ થતો નથી.'

એ અધિકરણમાં સૂત્ર.

વિરૂપાયાગિ તદ્વચનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વિરૂપે ચ જાગિ) વિરૂપિત સોર્વયાગમાં પણ (તદ્વચનાત્) વત્તી માત્ર વાપરવાનો વિવ્રમ હોવાથી ઊલ્લેખ નથી.

ભાવાર્થ :— ગિકૃતિ યાગ અર્થાત્ સૌર્ધયાગમાં પણ પૃત્તી શબ્દનો ઊઠ થતો નથી. સૌર્ધયાગ બહુવચનીક પ્રયોગવાળો પણ હોય છે છતાં પૃત્તી શબ્દનો દ્વિવચનમાં અથવા બહુવચનમાં ઊઠ કરવો નહિ. ‘ફનીમ્’ આ ટેકાણે સંખ્યા અવિવક્ષિત છે કેવળ પૃત્તીમાં જ તામ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ સવનીય પશુઓના સમાનવિધાનમાં ‘ પ્રાણા અગ્નિમ્ ’
આ મંત્રમાં ઊઠ નથી. ’ એ સૂત્ર.

અગ્નિયુઃ સવનીયેષુ તદ્વત્સમાનવિધાનાશ્વેત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિયુઃ) અગ્નિયુગ્રેષુમત્રનો પણ (સવનીયેષુ) સવનીય પશુઓમાં (તદ્વત્) તે પ્રમાણે ઊઠ થતો નથી. (સમાન વિધાનાશ્વેત્) એ સમાનવિધાન હોય તો.

ભાવાર્થ :— ‘ પ્રાણા અગ્નિમ્ મરત ’ આ મંત્રમાં ‘ અસ્મે ’ પદને આંશિંગ તથા દ્વિવચન બહુવચનમાં ઊઠ કરવો નહિ. કારણ કે અહીં પણ પ્રાતિપદિક વિભક્તિ જ વિવક્ષિત છે સંખ્યા વિવક્ષિત નથી. અને દ્વિવચન વિવક્ષિત હોય તો પણ હન્દસમ્બન્ધયથી દ્વિવચન બહુવચનનો લાભ ઘટી શકે. આટે દિક્તપદનો પણ ક્યોર્તિદોષમની સંરચાઓમાં ઊઠ કર્યા નથી ॥ ૨૫ ॥

નીવારોનાં ત્રીહિપ્રતિનિધિત્વમાં ત્રીહિશબ્દનો ઊઠ નથી.
એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પ્રતિનિધૌ સાચિકારાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિનિધૌ ચ) ત્રીહિના અધાજમાં નીવાર પ્રતિનિધિ થવા પછી તેમાં (અચિકારાત્) ઊઠ કર્યા વગર મંત્રનો પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—ત્રીહિ ન રહે તો ત્રીહિ જેવા નીવારનો યાગમાં ઉપયોગ કરવો અને મંત્રમાં નીવારમાં ઊઠ કર્યા વગર જ પાઠ કરવો. તસ્મિન્ સીદાશ્વે પ્રતિવિષ્ણુ ત્રીહીનાં મેધ મુનસ્વમાનાં આ મંત્રમાં ત્રીહીનાને રથાને નીવારના આવે પાઠ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વપક્ષ.

જનાન્નાનાદશદ્વત્વમમાયાશ્વેતરસ્ય ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(જનાન્નાનાત્) એ મંત્રમાં ત્રીહિ શબ્દનો પાઠ ન હોય તો ઊઠ ન થાય (શ્વેતરસ્ય અમાત્ત્વ ચ અશ્વદ્વત્વમ્) એ ત્રીહિ નીવારશબ્દનો વાચ્ય ન થાય.

ભાવાર્થ :—એ મંત્રમાં ત્રીહિ શબ્દનો પાઠ ન હોય અને તે નીવારનો વાચ્ય ન બનતો તો ઊઠ ન કરવો પડતો પણ આ જ નથી અર્થાત્ ત્રીહિ શબ્દનો પાઠ છે અને તે નીવારનો વાચ્ય પણ બને છે આટે ઊઠ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

તાદર્શ્યાદ્ વા તદાશ્વ્યં સ્થાત્ સંસ્કારૈરવિશિષ્ટવાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિર્જાત સૂચવે છે. (તાદર્શ્યાત્) નીવાર ત્રીહિના અર્થે છે (સંસ્કારૈઃ ચ અવિશિષ્ટવાત્) પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારપણે તેને કાપ્ય છે આટે (તદાશ્વ્યં સ્થાત્) આટે ત્રીહિ શબ્દ વાચ્ય છે.

જાવાર્થ :—નિવાર મીઠાને માટે ૩ પ્રોક્ષણાદિ નિરૂપિત પશુ નિવારમાં કર્તવ્ય છે માટે એ પ્રોક્ષિ શબ્દ વાચ્યજ છે જેમ બીજા ધાન્ય પ્રોક્ષિ વાચ્ય હોય છે તેમ નિવાર પશુ માટે ઊંઢ કર્યા વગર જ પ્રોક્ષિ શબ્દનો પાઠ મંત્રમાં કરવો. ॥ ૨૮ ॥

અવતજ્ઞ તત્ત્વમસ્ય ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અસ્ય) બાની (તત્ત્વમ્) યથાર્થતા (અવતજ્ઞ) ઇદા અભ્યાસમાં કરી છે.

જાવાર્થ :—ઇદા અભ્યાસમાં મહિમત જે વિશેષ છે તે નિવારમાં પશુ છે, માટે પ્રોક્ષિ વાચ્ય નિવાર થઈ શકે છે તેવા ઊંઢ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૯ ॥

‘દ્વિપશુયાગમાં સર્વ’ ચતુર્ગમ્યતાત ઇત્યાદિ મંત્રમાં ઊંઢ થતો નથી.’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંસર્ગિણ ચાર્યસ્યાસ્થિતપરિમાણત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સંસર્ગિણ) કરી સાથે સંબંધ ધરાવનારા અર્થોમાં (સર્વસ્ય) તેજોરૂપ અર્થનું (અસ્થિતપરિમાણત્વાત્) અસ્થિત પરિમાણત્વ હોવાવા ઊંઢ થતો નથી.

જાવાર્થ :—જે યાગમાં બે પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તેમાં એવો મંત્ર છે કે ‘સર્વ’ ચતુર્ગમ્યતાત’ અહીં બે પશુઓનું દાન થઈ હોવાથી ચતુર શબ્દનો અદ્યવચનમાં ઊંઢ કરવાની કરી જરૂર નથી, કારણ કે એકકનું નામ ચતુર નથી પણ બેવાની સંક્રિતનું નામ ચતુર છે, તે તેજ એક જ છે અને તેને સર્વ સાથે સરખાવે છે. જાવાર્થ એ છે કે સર્વ જેમ પ્રકાશ આવે છે તેમ ચતુરનું તેજ આપી પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે. તેજ એક જ હોવાથી અદ્યવચનમાં ઊંઢ કરવાની જરૂર નથી ॥ ૩૦ ॥

લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિજ્ઞ વાક્યનું દર્શન થઈ હોવાથી.

જાવાર્થ :—જ મ માતા વર્ણવે ન મજ્ઞ ન ગમિર્ન ણ્ણા * ઇત્યાદિ મંત્રમાં માતા, મજ્ઞ નામ અને પ્રાણ શબ્દનો ઊંઢ થતો નથી અર્થાત્ તે દિવચન કે અદ્યવચનમાં ઊંઢને પ્રાપ્ત થતા નથી તેમ ચતુર આદિ શબ્દો પણ ઊંઢ પામતા નથી. ॥ ૩૧ ॥

‘દ્વિપશુયાગે અગ્નિ, કેવ આં એકધા’ શબ્દનો અભ્યાસ થાય છે’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વ્યવસ્થિતકસંયોગાદમ્યાસેન અભિધાનં સ્વાદસર્વ-

વિવચત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વ્યવસ્થિતકસંયોગાદમ્યાસેન અભિધાનં સ્વાદસર્વ-) અભ્યાસ થયા અભિધાન કરવું એમએ. (વ્યવસ્થિતકસંયોગાદમ્યાસેન) એક વચનના ઉચ્ચારણથી (અગ્નિવિવચત્વાત્) સર્વ પશુઓની સાથે સંબંધ થઈ શકે તે ન હોવાથી.

હોવાથી — ‘અવધાય ત્વચમાત્મા’ એક રીતે પશુની ત્વચાને ૨૫થં કરવો. જે યાગમાં બદ્ધ પશુઓનું હાત ચણું હોય તેમાં ‘એકધા’ શબ્દની આદૃતિ કરવી જોઈએ. ધણું પશુઓને ૨૫થં એક માથુસ એકી સાથે ન કરી શકેતો હોવાથી. ઘ ૩૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિચારો વા વહુનામેકકર્મયત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ ૩—(વા) અવધા (અવિચાર) અવધાસ કરવાની જરૂર નથી (વહુનામે એકકર્મયત્) બદ્ધને પણ એક જ થઈ શકતું હોવાથી.

હોવાથી — ‘એક એક જ પુરુષ એક જ સમયમાં ધણી માથેને એક રીતે જ પાણી દવાડા આદિ જળાશયમાં પાછ શકે છે તેમ એક જ પુરુષ અનેક પશુઓને એક હાથે ૨૫થં કરી શકે ॥ માટે ‘એકધા’ શબ્દની અવધાસ કરવાની જરૂર નથી હોવાથી એ છે કે ‘એકધા’ શબ્દની આદૃતિ કરવી નાંહ ॥ ૩૩ ॥

સમાધાન સૂત્ર. સદૃશ્વ લૈકાર્યં સ્વાત્પર્યવાદ્ ત્વચોડનમિમેત્ત સપ્રવૃત્તિવાત્

પરેત્વમ્પાસેનૈષ વિવૃદ્ધાયમિધાનં સ્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ ૪—(એકવ્ય સદૃશ્વ વ) એકવ્ય એટલે એક પ્રકાર અને એક વખત એવો ભોધ થાય છે એના કળને ભોધ થેતો નથી. (એકવ્યત્ત્વ) તત્ત્વ એક હોવાથી (અનમિમેત્ત) રાગની એકતા સિદ્ધ હોવાથી હટ નથી (સપ્રવૃત્તિવાત્) પ્રકૃતિયાગમાં એકધા શબ્દની આદૃતિની જરૂર નથી પણ (પરેત્વમ્પાસેનૈષ) વિપ્રતિયાગમાં અવધાસની જરૂર છે. (મિટ્ટી અમિધાન સ્વાત્) કારણ કે તમા બદ્ધપશુદેવ હોવાથી અવધાસના અધિધાનની જરૂર છે.

હોવાથી — પ્રકૃતિયાગમાં એક પશુ દેવ તરીકે હોવાથી તેમાં એકધા શબ્દની આદૃતિ કરવાની જરૂર નથી પણ વિપ્રતિયાગમાં પશુઓની જાદ હોવાથી એકધા શબ્દની આદૃતિ કરવી જ જોઈએ. એ જ સિદ્ધાંત પણ છે ॥ ૩૪ ॥

‘દ્વિપરનાદિ પશુવિપ્રતિયાગમાં ‘મેધપતિ’ શબ્દને દેવતાસાર

હોઈ કરવો જોઈએ. ‘એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મેધપતિત્વ સ્વામિદેવત્ત્વ સમધાવાત્ સર્વજં ચ પ્રયુક્તથાત્

તસ્યાન્યાયમિત્યત્ત્વ ત્સર્વજેવાવિકાલ સ્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ ૫—(મેધપતિત્વ) મેધનું રત્નાથીપણું (સ્વામિદેવત્ત્વ) યજમાન અને દેવતાનું છે. (સમધાવાત્) યજમાન અને અન્નીયેમો અને દેવતા મળી ત્રણેમાં સ્વ મી સર્વ વિજમાન હોવાથી (સર્વજં ચ પ્રયુક્તથાત્) સર્વદેશોમાં યજમાન અને દેવતામાં જ પત્તણ રસમીપણને પ્રયોગ થતો હોવાથી (તસ્ય અન્યાયમિત્યત્ત્વ) એક યજમાન અને એ દેવતા મળી ત્રણેમાં એક વચન અથવા દ્વિવચનનો પ્રયોગ હોવો અન્યાય છે (સર્વજં એ અવિચાર સ્વાત્) પ્રકૃતિમાં અને વિપ્રતિમાં હોઈ કર્યા વગર જ પ્રયોગ કરવો.

ભાવાર્થ :—મેધ એટલે યજ્ઞ. મેધના સ્વામી યજ્ઞમાન અને દેવતા હોય છે. યજ્ઞમાન એક છે અને અગ્નીષોમરૂપ દેવતા બે છે, ‘આશાસના મેધપતિમ્યામ્ મેધમ્’ અહીં મેધપતિ શબ્દને દ્વિવચનમાં ચૂક્યો છે. અને કોષ્ટ સાખામાં આશાસના મેધપતયે મેધમ્ અહીં મેધપતિ શબ્દ એકવચનમાં ચૂક્યો છે. આ બન્ને પ્રયોગો ઠીક નથી, કારણ કે એકવચનથી અથવા દ્વિવચનથી ત્રણનો બાધ થતો નથી. આમ બાધિત અર્થનું કથન કરવાથી નિર્ગદ અન્યાય્ય કહે છે. માટે પ્રકૃતિમાં અને વિકૃતિમાં બિંદુ કર્યા વગર જ પ્રયોગ કરવો અર્થાત્ વચનને અવિવક્ષિત સમજવું. ॥ ૩૫ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ. અપિ વા દ્વિસમવાયોઽર્થાન્યત્વે યથાસંખ્યં પ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥૩૬॥

પદાર્થ :—(અપિ વા અથવા (દ્વિસમવાયઃ) દ્વિવચનાન્તપદનો પ્રયોગ (અર્થાન્યત્વે) દેવતાતાદ્રિયક હોવાથી જો એકવચનાન્ત પ્રયોગ હોય તો યજ્ઞમાન તાત્પર્યક હોવાથી (યથાસંખ્યં પ્રયોગઃ સ્યાત્) સંખ્યા પ્રમાણે પ્રયોગ સમજવો.

ભાવાર્થ :—અથવા દેવતાનું તાત્પર્ય રાખી દ્વિવચનનો પ્રયોગ છે, કારણ કે પ્રકૃતમાં અગ્નિ અને સોમ બે દેવતા છે. જો એકવચનનો પ્રયોગ હોય તો યજ્ઞમાનનું તાત્પર્ય રાખીને પ્રયોગ કર્યો છે એમ સમજવું કારણ યજ્ઞમાન એક છે. જો દેવતાની વૃદ્ધિ અર્થાત્ બેથી વધારે દેવતા હોય તો અદ્વિવચનાન્ત પ્રયોગ અર્થાત્ મેધપતિમ્યાઃ આવે પ્રયોગ પણ કરવો. ॥ ૩૬ ॥

ત્રીજો પક્ષ. સ્વામિનો વૈકશદ્વ્યાદુરુપો દેવતાયાં સ્યાત્
પત્ન્યા દ્વિતીયશદ્વઃ સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વામિનઃ) બન્ને મંત્રમાં યજ્ઞમાનરૂપ સ્વામીનું જ મંદ્ય છે. (વૈકશદ્વ્યાત્) એકાર્થ પ્રતિપાદક શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી (દેવતાયાં) જો દેવતાવાચ્ય હોય તો (હત્વર્યઃ સ્યાત્) એક વચનાન્તપદનો ઉત્કર્ષ કરવો જેમજે (પત્ન્યા દ્વિતીયઃ સ્યાત્) યજ્ઞમાન વાચ્ય હોય તો દ્વિવચનાન્તપદવાળા મંત્રમાં પત્ની સાથે યજ્ઞમાન સમજવાથી દ્વિવચન પણ વધાર્યું થઇ શકશે.

ભાવાર્થ :—મેધપતિ શબ્દથી યજ્ઞમાનનું જ મંદ્ય સમજવું. યજ્ઞમાન એક છે માટે એકવચનાન્તનો પ્રયોગ થોડા છે અને જ્યાં દ્વિવચનાન્તનો પ્રયોગ છે ત્યાં પત્ની સહિત યજ્ઞમાનનો બોધ થાય છે એમ સમજવું. જો મેધપતિથી દેવતાનો બોધ થાય તો એકવચનાન્ત પદવાળા મંત્રમાં ઉત્કર્ષ કરવો પડે અર્થાત્ એકવચનને બદલે દ્વિવચનનો પ્રયોગ કરવો પડે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. દેવતા તુ તદાશોષ્ટાત્સંપ્રાસત્યાત્સ્વામિમ્યનર્થિકા સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(દેવતા તુ) મેધપતિપદનો વાચ્ય દેવતા છે. (તદાશોષ્ટાત્) દેવતાને ઉદ્દેશને મેધ થતો હોવાથી. (સ્વામિનિ) જો સ્વામિપરક બાનવામાં આવે તો (સમગ્રમયત્)

યજ્ઞમાનના સ્વત્વનું મેધમાં પ્રાપ્ત હોવાથી (અર્ચયિક્ષ સ્યાત્) મેધ મેધપતિભ્યામાચાસના આ વાક્યાર્થે અનર્થક થઈ જાય.

આવાર્થ :—મેધપતિ શબ્દનો અર્થ દેવતા જ સમજવો. કારણ કે દેવતાને હિદેયીને જ ત્યાગ થાય છે. યજ્ઞમાનના સ્વનો ત્યાગ યજ્ઞમાનને હિદેયીને સંભવી શકે નહિ. તથા મેધ મેધપતિભ્યામાચાસના આ વાક્ય પણ મેધપતિનો અર્થ યજ્ઞમાન કરવાથી નિરર્થક પડે છે. માટે મેધપતિ શબ્દનો અર્થ દેવતા જ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

હત્સર્ગાથ મક્ત્યા તસ્મિન્ પતિથ્ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (હત્સર્ગાત) યજ્ઞમાન દેવતાને હિદેયીને હત્સર્ગ કરતો હોવાથી દેવતા જ મેધપતિ છે. (તસ્મિન્) યજ્ઞમાનમાં (મક્ત્યા) ગૌરુવૃત્તિથી (પતિથ્ સ્યાત્) સ્વામીપણું છે.

આવાર્થ :—દેવતાને હિદેયીને યજ્ઞમાન હત્સર્ગ કરે છે માટે દેવતા જ મેધપતિ છે. યજ્ઞમાનમાં જે મેધપતિત્વ કહેવાય છે તે તો અમુખ્ય વૃત્તિથી છે. આવાર્થ એ છે કે દેવ એ મુખ્ય મેધપતિ છે અને યજ્ઞમાન અમુખ્ય મેધપતિ છે. ॥ ૩૯ ॥

એકસ્તુ સમવાયાત તસ્ય તત્સક્ષણત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(એક સ્તુ) જે એકવચનાન્ત પ્રમેય છે તેનો વિદ્યુતિમાં ઉત્કર્ષ કરવો પડતો નથી. (સમવાયાત) એકથી દેવતામણ બોધિત થતો હોવાથી (તસ્ય) ચક્ષુનું (તત્સક્ષણત્વાત્) એકવચનથી બોધિત થતું એ સક્ષણ હોવાથી.

આવાર્થ :—‘મેધજ્ઞે’ આવો જે એક વચનાંત પાડે છે તેનાથી દેવતાનો મધ બોધિત થાય છે. તેથી બહુદેવતાક વિદ્યુતિ યાગમાં ઉત્ત એક વચનાંત પડેનો ઉત્કર્ષ પણ કરવામાં આવતો નથી. ॥ ૪૦ ॥

સંસર્ગિશ્ચાથ સસ્માત્ તેન વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સસ્માત્) માટે (સંસર્ગિશ્ચાથ) બને મંત્રોના પ્રતિષાગમાં સંબંધ હોવાથી (તેન) એકાચ વાચક પણ હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) બને મંત્રનો વિરોધ છે.

આવાર્થ :—મેધપતિ શબ્દ દેવતાપરક હોવાથી અને દેવતામણ વાચક એક વચનાન્ત પદ પણ થઈ શકે હોવાથી બને મંત્રો પ્રત્યેકના સંબંધી છે અને પ્રત્યેકમાં તેનો વિરોધ છે. ॥ ૪૧ ॥

એકસ્ત્વેઽપિ ન ગુણાપાયાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(એકસ્ત્વે ઇપિ) એકત્વની વિવક્ષા હેતુ તે પણ (ન) પ્રકરણમાંથી ઉત્કર્ષ થતો નથી (ગુણાપાયાત્) એકત્વપ ગુણની અવિવક્ષાથી.

ભાવાર્થ :—એક વચનાન્તપદથી ગુણરૂપ એકત્વની વિવક્ષા ન કરવાથી અને મંત્રનો પ્રકરણમાં નિવેશ થઈ શકે છે. અને એકત્વની વિવક્ષા કરે તો જણ ઉપર જતાવેલી રોન પ્રમાણે વિરૂધ્ધ કરવાનો રહેતો નથી. કારણ કે બહુ દેવતાક વિરૂતિ યાગમાં એક વચનાન્તપદથી દેવતા ગણનો ભાષ થાય છે. આથી દેવતા પ્રમાણે મેધપાત શબ્દનો જીહ કરવો એ જ સિદ્ધાંત પક્ષમાં રહાય છે. ॥ ૪૨ ॥

‘ બહુદેવત્યપશુમાં એકવચનાન્ત મેધપાતિ શબ્દનો ઊહ થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. નિયમો વદુદેવતે વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(નિયમઃ) દ્વિવચનાન્તનો જ અતિદેશ થાય છે (બહુદેવતે) બહુદેવતાક વિકૃતિયાગમાં (વિકારઃ સ્યાત્) ઊહ થાય છે.

ભાવાર્થ :—બહુદેવતાક વિકૃતિ યાગમાં દ્વિવચનાન્ત મેષપતિભ્યામ્ એ શબ્દનો જ ઊહ થાય છે. તેનો પ્રકૃતિ યાગમાં અર્થ સમવેત છે. દ્વિવચનાન્તનો બહુવચનાન્તમાં ઊહ કરવો ॥ ૪૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિકાર્ણો વા પ્રકૃતિવત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિકર્યઃ) વિરૂધ્ધથી સમાવેશ થાય છે. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેટે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જેમ વિરૂધ્ધથી સમાવેશ થાય છે તેમ વિકૃતિમાં પણ દ્વિવચનાન્તનો બહુવચનાન્તરૂપે ઊહ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ એકાદશિનીમાં એકવચનાન્ત મેધશબ્દનો ઊહ થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

અર્ધાંતરે વિકારઃ સ્યાત્ દેવતાપૃથક્ત્યાત્ વક્રામિતમવાયાત્ સ્યાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અર્ધાંતરે) જિહદેવતાક યાગ સમુદાયમાં (વિકારઃ સ્યાત્) ઊહ થાય છે. (દેવતાપૃથક્ત્યાત્) જિહ જિહ દેવતા દોવાથી. (વક્રામિતમવાયાત્) એક તદ્વિત પ્રત્યય-વાચ્ય દેવતા ન દોવાથી.

ભાવાર્થ :—બહુદેવતાક યાગમાં અને તે દેવતા જિહ જિહ તદ્વિત પ્રત્યયથી જ પ્રતીત થતા દોવાથી એકવચનાન્ત મેધપાતિયાગ મંત્રો બહુવચનાન્તમાં ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૪૫ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये नदमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અથ નવમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થા પાદઃ

‘વર્ણિતિત્વસ્ય વર્ણનઃ’ ઇત્યાદિભાં સમાસનો ઉલ્લેખનો ઉપયોગ.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વર્ણિતિત્વગ્યાસેન પશુમણે તત્પ્રકૃતિવાદુણસ્ય પ્રથિમસ્તવા-

લ્લેખકારે હિ સાસામકાલસ્યેનામિસમ્યગ્નો વિકારાત

સમાસઃ સ્વાત્સંયોગાદ્ય સર્વામિઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પશુમણે) દ્વિપશુક માગમાં (વર્ણિતિત્વઃ અગ્યાસેન) વર્ણિતિત્વ દર્શને અભ્યાસ કરવો જોઈએ (તત્પ્રકૃતિવાદ ગુણસ્ય પ્રથિમસ્તવાર્) પશુમણની પદ્ધતિ અગ્નીનેલીય યાગ હોય છે. અને પ્રકૃતિમાં એક પશુ હોય છે અને એક પશુના સરીર અગ્નીના વર્ણિતિત્વ હોય છે. એક પશુને અગ્નિમણે અગ્નીસ સંખ્યારૂપ ગુણ હોય છે. માટે વિપ્રતિ માગમાં ન્યાં જે પશુ ખતાબ્યા હોય ત્યાં વર્ણિતિત્વ સંબંધનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. (અધિકારે સાસામ કાલસ્યેનામિસમ્યગ્નો) એ અભ્યાસ કરવામાં ન આવે તો અગ્નીસ સંખ્યારૂપ ગુણનો સંબંધ જે પશુમાં સંપૂર્ણ થઈ શકે નહિ (ન સમાસઃ) જે પશુમાં આવન સંબંધનો સમાસ કરવો નહિ (વિકારાત) એવો વિચાર કરવાથી પ્રકૃતિજન સંબંધ કરતાં અત્યંત વિલક્ષણ સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે. (જસમોપર ન સર્વામિઃ) અને કાલ પશુ એક પશુને આવન વર્ણિતિત્વનો સંબંધ હોતો નથી.

સાધાર્થ :—આ અધિકરણમાં વર્ણિતિત્વ આસ જાન જેવો છે. વર્ણિતિત્વ સંબંધનો અર્થ અધિકરણ માગમાં ત્રી માધવાચાર્યે આ પ્રમાણે કર્યો છે. વર્ણિતિત્વ વર્ણન પ્રવરણી. સાનિ જસ્ય પંચોઃ વર્ણિતિત્વસ્ય વર્ણિતિત્વે વર્ણન પ્રમાણે દેવ પશુના પદ્ધતિના વર્ણિતિત્વ અગ્નીસ અગ્ની-યોગીય માગમાં એક પશુનું જાન હોય છે અને વિપ્રતિ માગમાં જે પશુમણું જાન હોય ॥ માટે ત્યારે એ પશુમણું જાન કરવામાં આવે ત્યારે વર્ણિતિત્વ સંબંધ જે વખત ઉચ્ચારવો જોઈએ કરણ કે જે પશુમણે છે. જે પશુમણની આવન વર્ણિતિત્વ છે. પશુ સંબંધનો પ્રયોગ કરવો નહિ કરણ કે એમ કરવાથી પ્રકૃતિ કરતાં તે ભિન્ન જ સંબંધ બની જાય છે અને એમ પશુ સમગ્રપ કે આ એક પશુને આવન વર્ણિતિત્વ છે એ તો તદ્દન અસત્ય છે. માટે વર્ણિતિત્વ સંબંધનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ આપું એક પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧ ॥

અગ્યાસેઽપિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અગ્યાસે ઇપિ) અભ્યાસમાં પશુ (તથેતિ ચેત્) તેમજ છે ને એમ કરવામાં આવે તો.

સાધાર્થ :—‘વર્ણિતિત્વસ્ય વર્ણનઃ’ આ વાક્યનો અભ્યાસ કરવાથી પશુ અપ્રાપ્તવર્ણ હોય તો આવે જ છે, કરણ કે પ્રકૃતિમાં એવી રીતે ઉક્ત વાક્યનો જે વખત પાઠ નથી. એવી રીતે કરવામાં આવે તો, એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨ ॥

■ ગુણાદર્શનત્વાચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (યજ્ઞકૃત્વાત્ ચ) અભ્યાસ કરવાથી બધી વંકિઓનો સંબંધ બંને પશુઓ સાથે સમજી શકાય છે (ગુણાત્) સમાસ કરવાથી એમ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસ કરવાથી બે પશુઓની બાબત વંકિઓ સમજી શકાય ■ એટલે અભ્યાસ સાર્થક છે. દુષ્ક એ મૂર્ખો છે અને અભ્યાસ કરવો એ દુષ્કનો મૂર્ખ છે. દ્વાપચ્ચાત્ એમ કહેવાથી પ્રધાનભૂત 'વદિંશતિ' શબ્દનો બાધ થાય છે. અભ્યાસ પદ્ધતિ પ્રધાનના રક્ષા થાય છે જ્યારે સમાસપદ્ધતિ તેની રક્ષા થતી નથી માટે અભ્યાસ કરવો એજ શોભ્ય છે. ॥ ૩ ॥

સમાસેડપિ તયેતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સમાસેડપિ) સમાસમાં પણ (તયેતિ ચેત્) તેમજ ■ બે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—શબ્દનું મુખ્ય પ્રયોજન અર્થનો રમૂતિ થવી એજ છે. અર્થ રમરણ માટે જ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. 'દ્વિપંચાશત્' શબ્દનો પ્રયોગથી પણ અર્થનું રમરણ તો થાય ■ અને અતિદેશ શાસ્ત્ર પણ અનુકૂળ થાય છે. બે એમ કહેવાનાં આવે તો તેનો હિતર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪ ॥

નાસંભવાન્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાસંભવાન્) સંભવિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બંનેનો સરવાળો કરી 'દ્વિપચાશત્' શબ્દનો પ્રયોગ કરવાથી અતિદેશ શાસ્ત્ર અનુકૂળ થતું નથી. પ્રકૃતિવદ્ વિરૂદ્ધિ કર્તવ્યા એ શાસ્ત્રપ્રમાણે 'દ્વિપંચાશત્' શબ્દ પ્રકૃતિપ્રમાણે નથી માટે એ પ્રમાણે કથનનો સંભવ નથી. ॥ ૫ ॥

સ્વામિશ્ચ વચનં પ્રવૃત્તૌ તયેહ સ્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તૌ) અન્વીયોપાધિયમાં (સ્વામિ-વચનં ચ) સ્વસંબંધી વંકિ વચન છે (તયેહ સ્વાત્) તે પ્રમાણે અભ્યાસ કરવામાં પણ સહે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રવૃત્તિમાં એકપણને બંધીસ વંકિઓ વિશેષણ રૂપે બતાવવામાં આવી છે. અભ્યાસ કરવાથી તે બાવ બરાબર જળવાઈ રહે છે. સમાસ પદ્ધતિમાં તો મધુરાય વિશેષણ રૂપે થઈ જવાથી પશુના પ્રાધાન્યનો બાધ થાય છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઘટ્ક્રીણાં તુ પ્રધાનવત્વાત સમાસેનામિધાનં સ્વાન્
પ્રાધાન્યમગ્નિગોસ્તદર્શત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ઘટ્ક્રીણામ્ પ્રાધાન્યમ્) ગણવામાં વંકિઓનું પ્રાધાન્ય છે. પશુનું નહિ. (અગ્નિગોઃ સદર્શત્વાત્) અગ્નિપ્રેમીનો પણ એ જ બાવ છે. (પ્રાધાન્યવત્) વંકિનું પ્રાધાન્ય રોવાથી (સમાસમિધાનમ્) સમાસનું કથન કરવું કષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—જીવિસ વંકિઓ અને છે એમ મળુનામાં પશુનું પ્રાધાન્ય નથી પણ વંકિઓનું છે અને એ પશુઓની વંકિઓ જાવન છે એમ સમાસ કરી રહેતું એમાં પણ વંકિની પ્રધાનતા સ્વયં છે. આટે જન્મેનો અર્થાત્ એ વંકિઘટિ નો 'ઘપચાચત્' આવે સમાસ કરી ઘટિત વાક્ય ઉચ્ચારતું આવું સિદ્ધાંતવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૭ ॥

તાસાં ચ શ્વસ્તવચ્ચનાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તાસામ્) તે વંકિઓનું (શ્વસ્તવચ્ચનાત્) સંપૂર્ણતામાં મળુના વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' તા અનુષ્ટયો વ્યાવચનાત્ ' આ વાક્યમાં તા. પદ્યો વંકિઓનો પરામર્થ થાય છે માટે વંકિઓજ પ્રધાન છે. ॥ ૮ ॥

અપિ ત્વસન્નિપાતિત્વાત્ પત્નીવદામ્નાતેન અભિધાનં સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) આ શબ્દ પદ્માન્તરને જણાવે છે (આમ્નાતેન) પ્રતિપાદથી (અભિધાનં રહાત્) અભિધાન થાય છે. (અન્નિપાતિત્વાત્) અસંનિપાદ હોવાથી (પત્નીવત્) પત્ની સમજાઈ પડે.

ભાવાર્થ :—જેમ મહુપત્નીક પ્રયોગમાં પત્ની સજ્જ આ ઠેકણે વચન અવિવક્ષિત છે, તેમ પ્રકૃત સ્થાનમાં પણ મત્ર પાઠ પ્રતિમાં અને વિપ્રતિમાં અદૃષ્ટ અર્થ માટે જ છે. કારણ કે મંત્રધી રમૂતિમાં આવતી કિંમી સનિપૂઢ નથી. મંત્રોચ્ચારણ વખતે જ વંકિઓને મળુવાનું હોઈ નથી. ॥ ૯ ॥

વિકારસ્તુ પ્રદેશત્યાદ્ યજમાનવત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપદ્માન્તરનો સ્વર છે. (વિકારઃ) ઊઠ (પ્રદેશઘટિત્વાત્) પ્રદેશઘટિતથી (યજમાનવત્) વજમાન પડે.

ભાવાર્થ :—વંકિઘટિતસ્ય વંકિઘટિત અનુષ્ટયોચ્યવચનાત્ આ વાક્યથી વંકિની હમતાની પ્રતીતિ થાય છે. જીવિસ સંખ્યાનો જ વાચ્ય એ શબ્દ નથી માટે ઊઠ કરવો જોઈએ, દ્વિયજમાનક પ્રયોગમાં યજમાની એવો ઊઠ કરવો પડે છે તેમ અહીં પણ વંકિઘટિત શબ્દનો ઊઠ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

અપૂર્વત્યાત્ તથા પત્ન્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે જ પ્રમાણે (અપૂર્વત્યાત્) અપૂર્વ અર્થ દોવાથી (પત્ન્યામ્) પત્નીમાં ઊઠ કરવો પડે નથી.

ભાવાર્થ :—પત્નીસંજ્ઞા આ ઠેકણે પત્નીશબ્દોત્પત્તિ એક વચનના પ્રયોગમાં અપૂર્વ અર્થ દોવાથી ઊઠ કરવાનો નથી કારણ કે કેવળ પ્રકૃતિ અને કેવળ પ્રત્યયનો પ્રયોગ થતો

નથી માટે અવિવક્ષિત એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે પણ પદ્ધિના તિરસ્કારાદિ મંત્રનું ક્રમ તો દેવ છે. એ મંત્રનો છત્રીસ વંકિઓ ગણવાનું રમરસ યાવ છે. બલે જિન સમયમાં જ મંત્ર ઉચ્ચાર્યો હોય અને જિન સમયમાં ગણવાનું હોય. જેમ રાગની આવા શલાતરમાં સોડો સંગીતે જ અને એ આગાનું અનુશાન જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે તેનું અનુશાન આગાને વાદ કરીને કરે છે. માટે ઉક્ત મંત્રનો જિહ જરૂર કરવો જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

‘‘જાત્માતસ્ત્વચિકારાત્સંભ્યાસુ સર્વગામિત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(જુ) છ શબ્દ પદ્ધતું ઉચ્ચારન કરે છે. (જાત્માત્) પ્રકૃતિમાં પ્રાતિ-
પદિક શબ્દ જેવી રીતે આગનાત જ (જચિકારવ) તેવી રીતે જિહ કર્યા વગર પદ્ધિશતિ શબ્દનો
પાઠ કરવો. (સંભ્યાસુ) સંખ્યા વચક વચનમાં વિહાર કરવો. (સર્વગામિત્વાત્) તેમ કરવાથી
સ્વ વંકિઓનું કથન થઈ શકશે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં વર્ણવેલિ શબ્દ છે તેવા જ વિકૃતિમાં કાવચ રાખવો અને
તેની ઉત્તરમાં સંખ્યાવચક એકવચનમાં વિહાર કરવો એટલે કે પદ્ધિશતી ચક્ષુષોડસ આવી રીતે
પાઠ રાખવો. દિવચન મૂકવાથી બંને પ્રકૃતિઓની બાવન વંકિઓનો બોધ થઈ જશે. ॥ ૧૨ ॥
આ પદ્યને દ્વિપિત કરે છે.

સંભ્યા સ્તેયં પ્રધાનં સ્યાદ્ ચક્ષુઃ પુનઃ પ્રધાનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(જુ) પદ્યના દ્વિપદ્યને સૂચવે છે. (સંભ્યા પ્રધાનમ્ સ્યાત્) એમ
સંખ્યાનો જિહ કરવાથી સંખ્યા પ્રધાન થશે (ચક્ષુઃ પુનઃ પ્રધાનમ્) ખરી રીતે વંકિ
પ્રધાન છે.

ભાવાર્થ :—સંખ્યાનો જિહ કરવાથી સંખ્યા પ્રધાનરૂપથી સમગ્ર છે અને ખરી
રીતે તો વંકિઓ જ પ્રધાન છે માટે વચનનો જિહ કરવો ચોખ્ખો નથી. ॥ ૧૩ ॥

અગ્વાતો વાડચિકારાત્ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (જાત્માત્ સ્યાત્) અર્થપદનો અગ્વાસ કરવો (જચિકાર)
પ્રાકૃત પદ્ધિશતિ શબ્દ કે જે પ્રત્યક્ષવિષય છે તેનો વિહાર ન થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેવગ જાણ્ય પાનો જ અગ્વાસ કરવો પ્રકૃતિયત પ્રત્યક્ષવિષય ‘વંકિ’ગતિઃ’
પદનો વિહાર કરવો નહિ. એમ કરવાથી પ્રકૃતિમાં સંખ્યાયુ વર્ણનો બાધ થતી નહિ. ॥ ૧૪ ॥
આ પદ્યનું પણ દ્વિપદ્ય બતાવે છે.

પદ્મસ્તેયં પ્રધાનં સ્યાદ્મ્યાસસ્ય તદ્વિમિત્તત્વાત્ તસ્માત્
સમાસદામ્ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(જુ) સિદ્ધાંત પદ્યને સૂચવે છે. (સં પદ્મ પ્રધાનં સ્યાત્) એમ અમ્મ સ
કરવાથી પદ્મ પ્રધાન તરીકે થશે. (મ્યાસસ્ય) અગ્વાસ કરવામાં (તદ્વિમિત્તાત્) પદ્મ

નિમિત્ત હોવાથી. (તસ્માત્) માટે (સપાસદ્વન્દ-સ્યાત્) સમાસ શબ્દનો પાઠ કરવો એ જ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :- ' અર્થ ' પદનો અભાસ કરવાથી પશુની પ્રધાનતા સમજાવ છે. હાંથ કે ચો વાં પટ્ટ, વર્ણવંશતિવૃદ્ધિઃ એવો વાક્યાર્થ થાય છે. અભાસ કરવામાં પશુ પશુ જ નિમિત્ત પડે છે. ખરી રીતે વર્ણિએજ પ્રધાન છે માટે સમાસ એટલે છબીસનો સરવાળો કરી દ્રાવ્યજાતદ્વયનો પાઠ કરવો એ જ યોગ્ય છે. એટલે આ અધિકરણનો એજ ભાવાર્થ છે કે વૃત્તિવાતિ શબ્દનો સમાસ કરીને બેઠું કરવો. ॥ ૧૫ ॥

' ચતુસ્ત્રિશ્ચાસિન ' મત્વાદિ વચનથી આદ્યમેધિક સંવતીય અર્થનું ચતુસ્ત્રિશત્ વંદિતૃપ વિશેષ વચન છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવસ્ય ચતુસ્ત્રિશ્ચાસિન્ય વચનાદૈશેષિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :- (અવસ્ય ચતુસ્ત્રિશ્ચાસિન) આ મંત્ર વાક્ય (તસ્ય વચનાત્) એત્રીસ વંદિએના પ્રમત્ત કરનાર હોવાથી (વૈદોદિકમ્) ખસ અર્થને માટે જ છે.

ભાવાર્થ :- અર્થમેધ પરાની અંદર એક અર્થ અને બીજા એ તૃપર અને ગૌમુપ સંવતીય પશુઓ છે. તેમાં અવસ્ય ચતુસ્ત્રિશ્ચાસિન એ ખાસ અર્થપર જ છે અને વર્ણવંશતિવૃદ્ધિ વચન એ જ અગ્નીષેખીવર્મા ખતાબુ છે તે અતિદેહ શાસ્ત્રથી અહીં પશુ પ્રાપ્ત છે. તૃપર અને ગૌમુપ આ બંને પશુઓની વંદિએ બાબત છે એવો પ્રકાસ સમાસ કરીને કહેવો અને અર્થની ગોત્રીય વંદિએ ઉક્ત વચનથી પ્રમાણિત થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

આદ્યમેધિક સંવતીય અર્થનો ' ન ચતુસ્ત્રિશ્ચાસિન ' એ વચનથી સમસ્ત ઋચાનો નિષેધ છે

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તત્કાલિપિચ પ્રકૃતિઃ નિયુજયતે સા ચતુસ્ત્રિશ્ચાસિન્યત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :- (તત્કાલિપિચ) વૈશેષિક વચનનો પ્રતિષેધ કરીને (પ્રકૃતિઃ) અતિદેહ શાસ્ત્ર વિહીન સામાસિક વચન (નિયુજયતે) વિહીન કરવામાં આવે છે. (સા) તે (ચતુસ્ત્રિશ્ચાસિન્યત્વાત્) એત્રીસ સંખ્યાનું પશુ વાચ્ય શબ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- ન ચતુસ્ત્રિશ્ચાસિન્યત્વાત્ એ વચનથી પૂર્વોક્ત વિશેષ વચનનો બાધ થાય છે અને તથે પશુઓનો સમાસ કરી વચન કહેવાનું હોય છે અર્થાત્ છવાસી વર્ણિએ તથે પશુઓની મળી થાય છે માટે છવાસી એ સામાસિક વચન બેસતું એમાં એ ત્રીસ સંખ્યાનો વાચ્યાર્થ પશુ આવી જશે. અતિદેહ શાસ્ત્ર એક પક્ષમાં એટલે વિકલ્પે વૈશેષિક વચનનું વારણ કરે છે. ॥ ૧૭ ॥

પશુ-તર. ઋચા સ્યાત્ આમ્નાતવાત્ અવિકલ્પશ્ચ ન્યાયઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અથવા (ઋક સ્યાત્) સમસ્ત ઋચાનું વિધાન છે (આમ્નાતવાત્) પ્રશસ્તિમાં પાઠ હોવાથી (ચ) અને (અવિકલ્પ) યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—પ્રતિષેધ કયાં પડી જે વૈશેષિક પ્રાપ્તિ થાય છે તે સામાસિક સંખ્યાની પ્રયોજક નથી પણ તે સ્થાને સમસ્ત જ્ઞાનું વિધાન છે કારણ કે પ્રકરણમાં તે જ્ઞાનો પાઠ છે. વૈશેષિક વચનનો વિરુદ્ધ માનવો એ ઠીક નથી, માટે અવિકલ્પ જ માનવો જોઈએ. સંપૂર્ણ જ્ઞાના આ પ્રભાણે સામ્યરહાસ્યમાં બતાવી છે ‘ચતુર્લિંગદ્વારિનો દેવવન્ધો વૈદ્યોરથસ્ય સ્થિતિ: સમેતિ । અન્નિદ્વા ગચ્ચા વયુના શુણોત પરુષદરતુષુપ્યા વિચસ્તા ॥ ૧૮ ॥

તસ્યાં તુ વચનાદેરવત પદવિકાર: સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(તસ્યાં તુ) તે જ્ઞાનામાં તો ‘વચનાત્’ ઉક્ત નિષેધ વચનથી (એવદ્) ન ગિરેતિ, ક્ષૂચાત્, પેર’ ક્લુષ્ટદ્વાર્યેત્ એ સ્થળની પેઠે (પદવિકાર: સ્યાત્) ચતુર્લિંગાત્ પદના સ્થાનમાં પદ્ધિન્તિ શબ્દનો પ્રસેપ કરવો.

ભાવાર્થ:—ઉક્ત નિષેધ વચન સમસ્ત જ્ઞાનો નિષેધ નથી પણ તે જ્ઞાનામાં જે ચતુર્લિંગાત્ પદ છે તેનો જ કેવળ નિષેધ છે. જેમ ‘ગિર’ પદનો નિષેધ કરી તેને ઠેકાણે હરા પદનો પ્રસેપ કર્યો છે તેમ પ્રકૃત સ્થાનમાં પણ સમજવું. પદના નિષેધથી સમસ્ત જ્ઞાનો નિષેધ માનવામાં આવે તે ક્ષણે આનવી પડે. અને તે પ્રભાણે માનવું અસંભવ છે. ॥ ૧૯ ॥

સર્વપ્રતિષેધો યા સંયોગાત્પદેન સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(યા) અથવા (સર્વપ્રતિષેધ:) સમસ્ત જ્ઞાનો પ્રતિષેધ મધ્ય રહે છે. (સંયોગાત્ પદેન સ્યાત્) જ્ઞાનાના પ્રથમ પદ સાથે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—સમસ્ત જ્ઞાનો પણ નિષેધ મધ્ય રહે છે કારણ કે ઉક્ત નિષેધનું પદ જ્ઞાનાના પ્રથમ પદ તરીકે સંબંધ રાખે છે અને જે તમે ગિરાતું દર્શાવે આપ્યું છે તે ગિર પદ જ્ઞાની શરૂઆતનું નથી માટે દર્શાવે વિષય છે. ॥ ૨૦ ॥

‘અવગીયોમીય પશુમાં ‘ઉરુક’ શબ્દથી દ્રવ્યનું અભિધાન છે, ’
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વનિષ્ટુસન્નિધાનાદુરુચેણ વપામિધાનમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(વનિષ્ટુસન્નિધાનાત્) વનિષ્ટુના કામીપ્રથી (દુરુચેણ) ‘ઉરુક’ શબ્દથી (વપામિધાનમ્) વપાતું અભિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ:—‘વનિષ્ટુ’ શબ્દ પશુચરીમાં રિશત એક અવયવનો વાચક છે તેની પાસે ‘ઉરુક’ પણ છે. ઉરુક શબ્દથી પણ પશુચરીરમિતો કોઈ અવયવ સમજવે. પરંતુ વિસ્તીર્ણમુદો મેલો મદ્ય તા હલક: આ વ્યુત્પત્તિથી મેદપૂર્ણ વપાવિશેષનું નામ જ હલક છે. કોપ્રએ ઉરુક અને ઉલુક શબ્દોના સામ્યથી હલકનો અર્થ હલક ન સમજવો એ અધિકરણનો કારણ છે. ॥ ૨૧ ॥

‘અગ્રિયમાં જે પ્રશસા શબ્દ વપરાયો છે તેનો અર્થ પ્રશંસા છે, ’
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પ્રશસાત્પ્રમિધાનમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(પ્રશસા) ‘પ્રશસા’ શબ્દ (પ્રશસ્યમિધાનમ્) અસિના અર્થનો વાચક છે.
૧૮

આવાથે :—આ અગ્નિપોષીય પ્રકરણમાં ' પ્રવણ ' શબ્દ આવે છે તેના અર્થે 'અસિ' એટલે તલનાર થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

બાહુપ્રસંગો યા ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (બાહુપ્રસંગ) બાહુની પ્રસંગ વાચક એ શબ્દ છે.

આવાથે :—પ્રસંગ શબ્દ અસિ-વાચક નથી પણ પ્રસંગ વાચક છે. પ્રવણતૈવતિ બાહુવિષેયમ્ । પ્રવણ એ તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત પદ નથી કારણ અસિથી કંઈ બાહુની પ્રસંગ થતી નથી, પ્રવણ એ દ્વિતીયાના દ્વિવચનમાં રૂપ છે. ॥ ૨૩ ॥

'અધિગુ પ્રપમાં' રથેનમ્લ ' ઇત્યાદિ વાક્યગત રથેનાદિ શબ્દોત્તુ' કાર્ત્ત્વ્યે વચ્ચન છે. ' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

રથેન-શલા-કદપ-કવપ-લ્લેકપર્ણે વ્યાકૃતિવચન પ્રસિદ્ધિ સંનિધાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(રથેન, શલા, કદપ, કવપ, લ્લેકપર્ણે) રથેન, શલા, કારવપ, કવપ, લ્લેકપર્ણે (વ્યાકૃતિવચન) સાદૃશ્ય વચ્ચન છે. (પ્રસિદ્ધિસંનિધાનાત્) પ્રસિદ્ધ રથેન આદિ પદના સંનિધાનથી.

આવાથે :—યથામંદનમાં આપવા યોગ્ય પશુઓના શરીરમાં ફેટલાક અવરોડો રથેન આદિ પદોએ સદૃશ હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

કાર્ત્ત્વ્યં યા ક્યાત તથામાવાદ્યિગોચર તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(કાર્ત્ત્વ્યં) કાર્ત્ત્વ્ય (સંપૂર્ણ) આકૃતિ રથેનાદિ જેવી જ કુદરતી રીતે હોય છે. (તથામાત્ર) તે તે પદોએ સાથે તે તે જામ મળતો આવતો હોવાથી (અગ્નિગોચર તદર્થત્વાત્) અધિગુ નામ કાર્ત્ત્વ્યને પશુઓના શરીરના અવરોડોની આકૃતિનું જ્ઞાન હોયું જોઈએ.

આવાથે :—ઉક્ત પશુઓના શરીરના વક્ષસ્થળની આકૃતિ સંપૂર્ણ રીતે રથેન આદિ પદોના જેવી જ હોય છે. અને એનું જ્ઞાન અધિગુ નામના કાર્ત્ત્વ્યને હોયું જ જોઈએ. આવાથે એ છે કે અધિગુ નામક કાર્ત્ત્વ્યને પશુના શરીરના અંદર જઠારના અવરોડોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સદ્મરીતથી હોયું જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

દર્શયાગ્ને માટે ઉદ્ધૃત અગ્નિનો લોપ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ કષોતિભત્તી ઇષ્ટિનું અનુષ્ઠાન ન કરવા સંબંધી અધિકરણ.

પ્રાસન્નિકે પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિષયતે પરાર્થત્વાત્ તદર્થે દિ વિષયોયતે ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાસન્નિકે) દર્શ અને પૂર્ણમાસને માટે ઉદ્ધૃત કરેલો અગ્નિ જો યાત્ર થઈ જાય તો (પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિષયતે) પ્રાયશ્ચિત્ત કષોતિભત્તી ઇષ્ટિ કરવા નથી. (પરાર્થત્વાત્)

જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ અન્ને માટે હોવાથી (તદર્થે દિ વિધીયતે) અગ્નિહોત્રને માટે એ વિદિત છે.

આવાર્થ :—અગ્નિહોત્રને માટે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલો અગ્નિ જો યાંત્ર યજ્ઞ જ્ય તો તેને માટે જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ કરી ફરીથી અગ્નિ કરવો. અર્થાત્ દર્શને માટે ઉદ્ધૃત કરેલો અગ્નિ યાંત્ર યજ્ઞ જ્ય તો તેને ફરીથી કરવા માટે જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિનું અનુદાન કરવાનું હોયું નથી. શતોડમિહોત્રાર્થેષ્ટોગ્નત્વ નિમિત્તસ્ય અમાત્વ નૈમિત્તિકે રક્ષિત પ્રવર્તેતે આ પ્રમાણે ન્યાયમાસા વિરતરમાં શ્રી માધવાચાર્યે સ્પષ્ટ છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ધાર્ય’ અગ્નિના ઉદ્ધાનમાં પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિનું અનુદાન કરવું નહિ. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ધારણે ચ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધારણે) ધાર્યમાણ અગ્નિ (પરાર્થત્વાત્) સર્વ કર્મને માટે હોવાથી તેના ઉદ્ધાનમાં જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ.

આવાર્થ :—આદ્યનીય વચકુંડગાથી જે અગ્નિ હોવામાં આવે છે તે સર્વકર્મને માટે હોવાથી અગ્નિહોત્રને માટે પણ છે જ માટે જો તે અગ્નિહોત્ર કર્યા પહેલાં હોવાવાદ જ્ય તો જ્યોતિષ્મતી નામની ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

ત્રિવાર્યત્વાદિતરેણ કર્મ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવાર્યત્વાત્) ૧૫કુંડલ પરિસમુદ-આદિ કિંચિત્તે માટે હોવાથી (હોતરેણ કર્મસ્યાત્) બીજામાં અનુદાન થાય છે.

આવાર્થ :—આદ્યનીયમાંથી જે અગ્નિનું ઉદ્ધરણ કરવામાં આવે છે તેનું નિમિત્ત અગ્નિહોત્ર નથી પણ ‘‘ ધાર્યો ગતધિય આદ્યનીયઃ ’’ અથો દ્વ યે ગતધિયઃ-બ્રાહ્મણઃ દુધુવાન્ પ્રામણીઃ રુક્મ્યાઃ । જૌઘૌ ગૌતમો મારદ્વાઃ ’’ આ કલ્પસૂત્રને આધારે ચતુર્થીત્વ ધારણનું નિમિત્ત છે. અગ્નિહોત્ર નિમિત્ત નથી માટે અગ્નિહોત્ર કર્યા પહેલાં અગ્નિનું ઉદ્ધાન થઈ જ્ય તો જ્યોતિષ્મતી નામની ઇષ્ટિ કરવાની નથી. નિમિત્તભાવાત્ નાસ્તિ સેષ્ટિઃ નિમિત્ત વચર તે ઇષ્ટિ કતંજ નથી આ પ્રમાણે શ્રી માધવાચાર્યે પણ સ્પષ્ટ છે, જુઓ ન્યાયમાસા વિરતરનું આ અધિકરણ. ॥ ૨૮ ॥

‘દર્શાર્થ’ ઉદ્ધરણ અર્થતઃ હોય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

જ તુષ્ટે યદ્ય ચોદના અપ્રાપ્તકાલત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુષ્ટે) ૧૨૫ર્થ ઉદ્ધાન અગ્નિમાં (યદ્ય ચોદના) જે અગ્નિહોત્રનું વિધાન છે તેમાં (ન તુ) જન જોઈએ નહિ. (અપ્રાપ્તકાલત્વાત્) મિત્ર કામ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“અગ્નિહોત્રં વાચા ત્વાહોત્રા ઇત્યાદિ નિત્ય ઉદરણુનો મંત્ર છે. હવે જેણે દર્શનાગને માટે ઉદરણુ કર્યું” હોય તેને માટે ઉપર બતાવેલો મંત્ર બોલવો નહિ, અમંત્રકેન ઉદરણુ કરવું. કારણ અગ્નિહોત્ર અને ઉદરણુનો સમય ભિન્ન છે. ॥ ૨૯ ॥

‘પ્રાયણીય ચરુમાં પ્રદાન ધર્મેતું અનુષ્ઠાન નથી.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. પ્રદાનદર્શનં ઋષણે તદ્દર્મ મોજનાર્થત્વાત્ સંસર્ગાચ મધૂદકવત્ ॥૩૦॥

પદાર્થ :—(ધણે) પચસના અષ્ટાશ્વમાં (પ્રદાનદર્શનમ્) દેવતાનો ઉદ્દેશ કરીને જેમ પ્રદાન બેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે પચસનું પણ પ્રદાન કરવામાં આવે છે. (મધૂદકવત્) માટે મધુ અને ઉદક પેટે (સંસર્ગાત્) મિશ્રિત હોવાથી (મોજનાર્થત્વાત્) વાગને માટે હોવાથી (તદ્દર્મ) પ્રદેશ દ્રવ્યના જે ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે તે ધર્મો પ્રદેશ પચના પણ કર્તવ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે થયેલું છે. ‘આદિત્યઃ પ્રાયણીયઃ પચસિ ચરુઃ’ આ વાક્યથી જેમ ચરુ પ્રદેશ દ્રવ્ય છે તેમ પચ પણ પ્રદેશ દ્રવ્ય છે. એવું ૨૫૪ સમભય છે. ચરુનો દેવતા જેમ આદિત્ય છે તેમ પચનો દેવતા પણ આદિત્ય છે. અર્થાત્ દેવતાનો ઉદ્દેશ કરી બન્નેનો ત્યાગ કર્તવ્ય છે વાગમાં ત્યાગ આવરણ હોય છે. માટે પ્રદેશ દ્રવ્ય પચના જે ધર્મો વત્સાપાકરણુ આદિ છે તે પણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૩૦ ॥

સંસ્કારપ્રતિષેધઃ સદ્વત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારપ્રતિષેધ સદ્વત્) કેટલાક સંસ્કારોનો પણ પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક પ્રદેશદ્રવ્યના સંસ્કારોનો પણ પ્રતિષેધ છે. તેથી ૨૫૪ થાય ॥ ૩૧, પ્રદાનના ધર્મો કર્તવ્ય છે. જો કર્તવ્ય જ હોયતો તેનો પ્રતિષેધ પણ ન હોય જેમકે ‘અયજુષા ક્ષતિજનાકરોતિ’ અજુષુ મંત્રકામ વત્સોનું અપાકરણુ કરવું નહીં આ વાક્ય ધર્મના નિષેધને જણાવે છે. ॥ ૩૧ ॥

તત્પ્રતિષેધે ચ તથામૃતસ્ય ઘર્જનાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્પ્રતિષેધે) તે પચનો જે પ્રદેશ તરીકે પ્રતિષેધ માનવામાં આવે તો (તથામૃતસ્ય ઘર્જનાત્) પચોમિશ્રિત ચરુ દ્રવ્યનો પણ નિષેધ થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—જો પચમાં પ્રદેશત્વનો નિષેધ માનવામાં આવે તો પચમાં રાધેલા ચરુનો પણ નિષેધ થઈ જાય. જેમ કેવે કોઈ રોગીને દૂધ સેવવાની ના પાડી હોય તો તેણે દૂધવાળા પદાર્થ પણ હોડવો જ પડે છે. આથી દૂધમાં રાધેલા ચરુનો પણ નિષેધ થઈ જાય. જે દૂધ અર્થાત્ પચમાં પ્રદેશત્વનો નિષેધ માનવામાં આવે તો. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અધર્મત્વમપ્રદાનાત્ પ્રણીતાર્યે વિધાનાદતુલ્યત્વાદસંસર્ગઃ ॥૩૩॥

પદાર્થ :—(અધર્મત્વમ્) પ્રદેશ દ્રવ્ય ધર્મત્વ નથી (અપ્રદાનાત્) પચસુ વિધિનો વિષય બનતો હોવાથી કારણ કે વ્યતિ એ સાતમી વિકાસિત છે એવું વિધાન કરવું હોય તેને સાતમી

વિલાકિત ન હોય. (પ્રજીતાયે) પ્રણીતાને માટે (વિધાતૈ) વિધાન હોવાથી (ભત્રાલ્પત્ન્યા) તુલ્ય ન હોવાથી (અસંસર્ગઃ) સંસર્ગે પણ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયસિ ચક્રઃ અહીં વદ્ય તો પ્રથર્માંત હોવાથી તે વિશેષ બની શકતું નથી તેમજ દધિમધુ દૂતમાસો ધાનાઃ ઇત્યાદિની આદિક સંસર્ગે પણ નથી કારણ કે દૃષ્ટાન્તર્માં બધાજ પ્રથર્માંત છે ત્યારે દાદ્યૌન્તિકે પથસુનેતો સાતમી વિલાકિત લાગેલી છે અને તેથી પથસુ એ ચક્રનું અધિકરણ છે એમ સમજાય છે. ॥ ૩૩ ॥

પરો નિત્યાનુવાદઃ સ્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(પરઃ) બીજો (નિત્યાનુવાદઃ સ્વાત્) નિત્ય વિધિનો અનુવાદ છે.

ભાવાર્થ :—અયતુષા વત્સાનપાકરોતિ આ વાક્યથી વત્સાપાકરણને જે નિર્ગેષ પ્રતીત થાય છે એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. ॥ ૩૪ ॥

વિહિતપ્રતિવેધો વા ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિહિતપ્રતિવેધઃ) શાખાન્તરમાં જે વિહિત છે તેનો પ્રતિવેધ છે.

ભાવાર્થ :—શાખાન્તરમાં જતુષા વત્સાનપાકરોતિ આપું વિધાન છે તેનો ઉક્ત સ્થળે પ્રતિવેધ છે એવું સમજાય છે, માટે પ્રદાન ધર્મોનું અનુદાન કર્યાં નથી. ॥ ૩૫ ॥

ધર્જનેગુણભાવિવાત્ તદુપસમપ્રતિવેધાત્ સ્વાત્ કારણાત્ કેવલાશનમ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(તદુપસમપ્રતિવેધાત્) ‘ પયો મા મુદ્ગલ્પ ’ આવે પ્રતિવેધ હોવાથી. (ધર્જને) પથઃસંસૃષ્ટ અન વળનમાં (ગુણભાવિવાત્) અપ્રધાન હોવાથી (કારણાત્) એ કારણને સીધે (કેવલાશનમ્) કેવળ ઓદનનું અશન થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—‘ તું દૂધનું સેવન ન કર ’ આવે પ્રતિવેધ કાઢી શકીને વેદ કર્યો હોય તો દૂધકુક્ત ભાતનો પણ નિર્ગેષ થઇ શકે છે કારણ કે દૂધ એ જોજનમાં ઝોલુ વરતુ છે અને ભાત એ મુખ્ય છે, માટે દૂધ વગર કેવળ ભાતનું અશન થઇ શકે છે પણ દૃષ્ટાન્તર્માં ચક્ર દૂધમાં જ સંધવાનું વિધાન છે એટલે એ ઓદન રૂપ ચક્ર દૂધમાંથી જુદો પડી શકે નહિ. આ કારણથી ચક્ર સાથે પયો ॥ મુદ્ગલ્પનું જે દર્શન આપ્યું છે તે અવેગ છે. ॥ ૩૬ ॥

યત ધર્માઞ્ચ લેપવત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (લેપમાત્) યત ધર્મ હોવાથી (લેપ) લેપ પેટે.

ભાવાર્થ :—જાણ્યારી ચાટે મધુ અને માંસ આદિ ત્યાજ્ય છે, દબે એ મધુના લેપનાદા અથવા માંસના સંસર્ગવાળા પદાર્થ જે તે ખાવ તો તેના મનનો લેપ થાય છે તેમ અપ્રદેશ પવના સંસર્ગવાળા ચક્ર આપવામાં પણ આદરનો લેપ થવો જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

રસપ્રતિષેધો યા પુરુષધર્મત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (રસપ્રતિષેધઃ) રસનો પ્રતિષેધ ॥ (પુરુષધર્મત્વાત્) પુરુષનો ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરુષનો ધર્મ ગત છે. એ ગતથી પુરુષ મધુને (મદિરનો) ઉચ્ચેત કરે છે, માટે પદાર્થમાં જ્યારે યજ્ઞચારીને મધુના રસનું જ્ઞાન થાય એટલો લેપનો નિષેધ છે. મધુનો ત્રીપદ્ય પદાર્થ સાથે સંકર્ષ હોવો એમાં પુરુષની જૂથ છે પણ ચરુમાં જે પવસૂનો સંબંધ છે તે તો શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત છે. શાસ્ત્રપ્રાપ્ત સંયોજનો નિષેધ થઈ શકે નહિ. માટે તેમાં પ્રતીકાધર્મા સ્તવનાદયસ્તય કર્તવ્યા. પ્રણીતાના ધર્મ ઉત્પત્તિ આદિ કર્તવ્ય છે. વત્સાપાકરણ આદિ પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન કર્તવ્ય નથી. ॥ ૩૮ ॥

‘ અબુદય-હૃષ્ટિમાં દધિ અને શૂતમાં પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન કરવાનું હોય છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અમ્યુદયે દોહાપનયઃ સ્વર્ગમાં સ્વાત્ પ્રવૃત્તત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અમ્યુદયે) અંદોદયનિમિત્તક અબુદય હૃષ્ટિમાં (દોહાપનયઃ) દધિ શૂતરૂપ દ્રવ્યમાંથી પૂર્વદેવતાના વિજ્ઞાન અને બીજાદેવતાના સંબંધનું વિધાન છે. (પ્રવૃત્તત્વાત્) યાગને માટે પૂર્વથી દધિ અને પવસૂ પ્રવૃત્ત હોવાથી (સ્વર્ગમાં સ્વાત્) પ્રદેય દ્રવ્ય ધર્મવાળા અપનય હોય છે.

ભાવાર્થ :—અબુદય હૃષ્ટિમાં શૂત અર્થાત્ પાકાથપ પવસૂ અને દધિ આ બન્નેના પ્રદેયદ્રવ્યના ધર્મોનું અનુદાન કરવું જોઈએ, કારણ કે એ શૂત અને દધિમાંથી જ પૂર્વદેવતાનો વિજ્ઞાન અને અન્ય દેવતાનો સંબંધ જોડવામાં આવે છે. ॥ ૩૯ ॥

જ્ઞાતોપદેશાચ્ચ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જ્ઞાતોપદેશાચ્ચ) શૂત=પાકાથપ આ પ્રભાવે નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શૂત એટલે પાકો જે આથપ હોય તે આવેલ સિદ્ધવત્ જે નિર્દેશ છે તે પ્રદેયદ્રવ્યમાં જ ઘટી શકે છે. માટે દધિ અને પાકાથપ પવસૂમાં અબુદયેષ્ટિ વખતે પ્રદેયના ધર્મો કરવા યોગ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ પશુકામેષ્ટિમાં દધિ અને શૂતમાં પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન થતું નથી. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અપનયો યા અર્ધાન્તરે વિધાનાદ્ધરુપયોગત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(અપનયો) ચરુ અને પવસૂની માફક (અર્ધાન્તરે વિધાનાત્) અપશુરૂપ કાર્યાન્તરમાં વિધાન હોવાથી (અપનય.) હજીના ધર્મનો અભાવ છે.

ભાવાર્થ :—‘ જ્યદિત્યઃ પ્રણયીયઃ પચતિ ચઃ ’ અહીં જેમ પચસ્માં પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન થતું નથી તેમ પશુકમેષ્ટિમાં દધિ અને શુતમાં હન્યાના ધર્મો કર્તવ્ય નથી કારણ કે તેના ઉપયોગ અપણમાં થાય છે. માટે પ્રણીતાના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૧ ॥

‘ જ્યોતિષ્ટામમાં પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન નથી. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અપણનાં તુ અપૂર્વત્વાત્ પ્રદાનાર્થવિધાનં સ્યાદ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(અપણનાં તુ) પચઃ આદિ અપણોનું (પ્રદાનાર્થવિધાનં સ્યાદ્) થાગને માટે વિધાન છે (અપૂર્વત્વાત્) અપૂર્વકર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પચસા મેત્રત્વજ્ઞ ળીળાતિ અહીં પચમાં હન્યાધર્મો કર્તવ્ય છે. ઉક્તગ્રાહ્યમાં સોમ સાથે પચસ્નું મિશ્રણ કરવા જનારું છે. સોમ પ્રદેય છે, માટે પચસ્માં સોમના જે કષ આદિ ધર્મો છે તે પચમાં પણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શુણીં યા અપણાર્થત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ય) અથવા (શુણઃ) સોમરશ્તુ શુણશ્ચ પચ છે (અપણાર્થત્વાત્) પચસ્નેા ઉપયોગ અપણ અર્થાત્ મિશ્રણને માટે છે.

ભાવાર્થ :—સોમરશ્ચ પ્રધાન છે, પચસ્ ગૌણ છે. કારણ કે દૂધ તો ફક્ત મિશ્રણ માટે છે. ॥ ૪૩ ॥

અનિર્દેશાચ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (અનિર્દેશાત્) પચસ્નેા દેવતા સાથે નિર્દેશ નથી.

ભાવાર્થ :—મેત્રાવશ્ય એ સોમશ્ચ વિશેષણ છે. અને એનાથી સોમ દ્રવ્યને મિત્ર અને વરણ સાથેનો સંબંધ જણાય છે, પચસ્ની સાથે ગ્રાહ દેવતાનો સંબંધ જણાતો નથી માટે પચસ્ ગૌણ છે, તેથી તેમાં પ્રદેવના ધર્મો કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૪ ॥

શ્રુતેષ્ઠ તત્ત્વધાનત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (શ્રુતેઃ) દ્વિતીયા વિભક્તિની શ્રુતિ હોવાથી (તત્ત્વધાનત્વાત્) સોમની પ્રધાનતા સ્પષ્ટ થાય છે.

પદાર્થ :—પચસા સોમં ધીળાતિ અહીં દ્વિતીયા વિભક્તિ સોમને છે પચસ્ને તો ત્રીજી વિભક્તિ છે. દ્વિતીયા વિભક્તિ પ્રધાનતાને સૂચવે છે માટે સોમ જ પ્રધાન ॥ પચસ્ નહીં. એટલે સોમ જ પ્રદેય છે પચસ્ નહીં. તેથી પચસ્માં પ્રદેવના ધર્મો જે કષ આદિ છે તે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૫ ॥

અર્થવાદસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ (તદર્થત્વાત્) પચ સોમની પ્રધાનતા સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—પચ્ચેત્વ મેં ધોમં શ્રીણતુ આ અર્થવાદ વાક્ય છે તેમાં પશુ સોમની પ્રધાનતા અને પચ્ચની અપ્રધાનતા પ્રતીત થાય છે. જો પચ્ચ સોમગુરુ હોત તો પચો મેં દેહિ આવો વરદાનની માયનાવાળો અર્થવાદ હોત. આથી પશુ રૂપે થાય છે કે પચ્ચમાં પ્રદેયના ધર્મે કર્તૃત્વ નથી. ॥ ૪૬ ॥

સંસ્કારં પ્રતિ માવાચ્ય તસ્માદપ્યપ્રધાનમ્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારં પ્રતિ) સંસ્કારને માટે (માવાચ્ય) હોવાથી (તસ્માત્ અપિ) તેથી પશુ (અપ્રધાનમ્) પચ્ચ અપ્રધાન છે.

ભાવાર્થ :—પચ્ચ તો સોમના સંસ્કારને માટે છે માગને માટે નહિ. એટલે કે પચ્ચ તો પ્રદેય દ્રવ્ય સોમનું સંસ્કાર દ્રવ્ય છે, તેથી તે અપ્રધાન છે. માટે તેમાં પ્રદેયના ધર્મે કર્તૃત્વ નથી. ॥ ૪૭ ॥

અત્યમેધમાં ' દેવાનાય પરસ્વતઃ ' આ વાક્યથી યાગાન્તરનું વિધાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રાં.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પર્યગ્નિહૃતાનામુત્સર્જે તાદર્શ્યમુપધાનવત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પર્યગ્નિહૃતાનામ્) પર્યગ્નિહૃત પરસ્વતેનું (વસ્તુ) હોડી મૂકવાનું હોવાથી (તાદર્શ્યમ્) તેને માટે હોય છે (ઉપધાનવત્) ચરના ઉપધાન પેટે.

ભાવાર્થ :—અત્યમેધ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. ' દેવાનાય પરસ્વતઃ જાલનતે, તં પર્યગ્નિહૃતમુત્સર્જતિ ' અહીં ' પરસ્વત્ ' શબ્દ કમપશુ વિશેષનો વાચક છે. પરસ્વતને અગ્નિ પાસે લાવી પછી તેને હોડી મૂકવા અર્થાત્ તેને ઉત્સર્જ કરવો. તેને ત્યાગ અર્થાત્ ડાહને દાનમાં આપવા નહિ. જેમ ' ચત્સુપદધાતિ ' ચરનું ઉપધાન કરવામાં આવે છે તેમ ' પર્યગ્નિહૃતમુત્સર્જતિ ' પર્યગ્નિ ધયેલા પરસ્વતેનો ઉત્સર્જ કરવો. ॥ ૪૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શોપપ્રતિવેધો યા અર્ધમાવાદિદાન્તવત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (શોપપ્રતિવેધઃ) પર્યગ્નિ કર્મા પછી પ્રાકૃત અંગનો પ્રતિવેધ છે (અર્ધમાવાદ) કર્તૃત્વ અર્થ ન હોવાથી (દાન્તવત્) આનિશ્ચામાં ધડાન્ત કર્મ જેમ અન્યનો નિવર્તક છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આતિશ્યામાં ધડાન્ત કર્મ અન્ય પ્રાકૃત કર્તૃત્વનો નિવેધ કરે છે તેમ પર્યગ્નિહૃત કર્મ કર્મા પછી અન્ય કેટલ વિધેય અર્થ રહેતો ન હોવાથી ઉક્ત એ વાક્યમાં ઉત્તર વાક્ય નિષેધ થઇ જાય છે. ॥ ૪૯ ॥

પૂર્વવાચ્ય શબ્દસ્ય સંસ્થાપયતીતિ ચામૃત્તેનોપપચતે ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દસ્ય પૂર્વતાત્) પૂર્વ શબ્દ થઇ સૂચક હોવાથી (સંસ્થાપયતિ) સમાપ્તિ સૂચક શબ્દ પશુ હોવાથી (અમૃત્તેન ચ) જો પૂર્વવાચ્ય પ્રવૃત્ત ન હોત (ઉપપચતે) તો ઉત્સર્જ માત્ર થઇ શકત.

ભવાથઃ—પૂર્વ જે બે વાક્ય બતાવ્યાં છે તેમાં પહેલું વાક્ય યાગનું પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે તેમાં દ્રવ્ય અને દેવાનાને ઉલ્લેખ છે. દ્રવ્ય અને દેવતા એ જ સ્વરૂપ છે. તે બીજા વાક્ય પણ યાગનું સ્થાન છે કારણ કે તેમાં દ્રવ્યનું સ્થાન છે. ॥ ૫૦ ॥

क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥ ५१ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થ) સર્વજ્ઞાન સ્વાત્ ક્રિષ્નામાત્રનું જ્ઞાન થાય (અવ્યક્તોદાર) પદ્મગિરિસ્થ સ્વામી પછી ઉત્તરગંગા વ્યવસ્થા દેવાથી (ક્રિયા) માટે પ્રધાન ક્રિયા અર્થાત્ ચામુનું વિધાન છે.

ભાષાથી :—પૂર્વવાક્ય જ્યેષ્ઠ યાગનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમ ત્વં પર્વમિકૃતમુચ્યજતિ આ વાક્ય પશુ યાગનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. એ વાક્ય નિર્ણયક નથી અને ‘૪૨૨૧૮’ આદિ૫૩ પશુ નિરૂપનું જ્ઞાન કરવામાં આવે છે એવો ભાવ આ આધરશ્રુતો છે. ॥ ૫૧ ॥

‘ આજ્યેન શેષ’ રાં સ્થાપયતિ ’ આ વાક્યથી કમન્તિરત્નું વિધાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष. आज्ञासंस्था प्रतिनिधिः स्यात् द्रव्योत्सर्गात् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(वाग्यसंख्या) व्याख्यायती स्यामि (प्रतिनिधिः स्यात्) प्रतिनिधि मायते
 (द्रव्योत्सर्गः) भुवंद्रव्यतो पदित्याय होरायाः

સાવાધન :—આજ્યથી સમાપ્તિ જે જતાવી છે તેમાં આત્મ શબ્દ પૂરઃપૂરના પ્રતિ-
નિધિતાનો સ્પષ્ટ છે. જાતીવૃત્ત દેવતાવાણું છે. દ્રવ્ય આગળ જતાવું છે તેનું પ્રતિનિધિ આત્મા
પૃથ્વી વાચ્ય છે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૫૨ ॥

समाप्तिवचनाच्च ॥ ५३ ॥

પ્રકાશનું :—(બ) અને (સમાસિ યન્માત્) સ્વભાષિનું વચન હોવાથી.

भावार्थ :— 'आग्नेयं होयं समासेत्' अर्थात् धुनी यादी रक्षेत् अथ सम ॥
 १२३० नो. अर्थात् १२३० विधान होता तो आग्नेयं कर्मासेत् अथ प्रभाषेत् ॥ १२३० नो. १२३०
 भावे जीव अर्थात् विधान नहीं ॥ १२३ ॥

सिद्धांत सूत्र. घोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्याद्विधिद्विष्ट्यात् ॥ ५४ ॥

પ્રકાશ :- (પોદના વા) અપૂર્વ ઇમનું વિધાન છે (અર્થોક્તાનું) પૂર્વ ઇમની સમાપ્તિ દેવાથી. (અન્યેઃ અવિચિટ્ત્વનુ રચાતુ) સ્વીકૃત્વાચ્યો સચ્ચે સમાનતા દેવાથી.

જા.પા.૧૮ :- પશુનીવત્તમાલમતે પર્યામિત્ત્વં પશુનીવત્તમુત્પત્તિઃ સાગદેન દોષઃ તદ્દ્યપયતિ ॥
 વાઙમર્માભાષ્યેન દોષઃ ક્ષણસ્મિતિ આ જ્ઞાનથી એક જીવના કર્મનું જ વિષાદ પાપ છે એ
 એમાં વાચનાયક ૧૦૪ ૧૬ નથી છતાં એનાં જેવાં જીવનાં વાચ્યો છે એમો તોરે' વદ તિવંદે
 અહીં ૧૭ થામ વાચક ૧૬ નથી છતાં તે એ વાચક ૧૭ થામનું વિધાન કરે છે. ॥ ૧૪ ॥

અનિર્ઘાં ॥ વનસ્પતેઃ પ્રસિદ્ધાન્તેન દર્શયતિ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રસિદ્ધાન્તેન) પ્રસિદ્ધ ચગ્ન-અવયવથી (વનસ્પતેઃ) દદમ પ્રયાગને

(અનિર્ઘામ્) યાગના અભાવને (દર્શયતિ) ગતવે છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્ર યાગના અભાવને સૂચિત કરે છે. એટલે શેષ કર્મની નિવૃત્તિ છે એમ સમજવું. આ કથન ઉપર બતાવેલા પાત્રીકૃત યાગ સંબંધી છે. ॥ ૫૫ ॥

સંસ્યા ચ તદ્દેવતાત્યાગ્ સ્યાત ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્યા ચ) સંસ્યા એ શબ્દ સમાશ્રિતે વાચ્ય છે. (તદ્દેવતાત્યાગ્ સ્યાર્) પત્રી-૬ દેવતાક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આગ્નેય શેષ પૃથ્વીદિયો કર્માન્તરનું વિધાન ॥ એમાં પશુ દેવતાનું શ્રવણ ન હોવાથી સંનિહિત પત્રી-૬ દેવતાનું જ શ્રવણ યાગ છે. માટે બન્ને પૂર્વ અને ઉત્તર કર્મનું સામાન્ય હોવાથી પત્રી-૬ દેવતાક જે ૧મું આરંભ્યું છે તે આ કર્મથી અર્થાત્ આગ્નેય સમાપ્તવેલ ધરપાદિયી પ્રતીત થતા કર્મથી સમાપ્ત કરવું લેખ્ય છે. આ ઉપરથી આ અધિકરણમાં આગ્નેય શેષ સંસ્થાપ્યતિ એનાથી બિન્ન યાગવિધાન પ્રતીત યાય છે. ॥ ૫૬ ॥

इति श्री मीमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः

‘વિકૃતિમાં જે અર્થોના હોય હોય તેના પ્રાકૃત અર્થોના બાધ હોય છે અર્થાત્ એવા પ્રકૃતિમાં કહેલાં અર્થો વિકૃતિમાં ન કરવા.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

આ અધ્યાયમાં બાધ સંબંધી વિચારો કરવામાં આવશે.

विधेः प्रकरणात्तत्वेतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ) પ્રકૃતિયાગના પ્રકરણમાં જે જે અર્થોનું વિધાન હોય તેનું (પ્રકરણાન્તરે) વિકૃતિ યાગમાં પ્રકૃતિ આકર સર્વકર્મ અનુષ્ઠેય હોવાથી (અતિદેશાત્) અતિદેશ સામાન્યનું કથન હોવાથી (સર્વકર્મ સ્યાત્) પ્રકૃતિમાં વિદિત બધાજ કર્તવ્યોનું અનુશાન થવું લેખ્ય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જે જે કહ્યું હોય તે સર્વનું વિકૃતિમાં પણ અનુશાન થવું લેખ્ય છે. શ્રવણ કે પ્રકૃતિવદ વિકૃતિઃ વર્તમા એવો સામાન્ય અતિદેશ છે. એટલે પ્રકૃતિમાં જેટલાં અંગે વિદિત હોય તે બધા જ વિકૃતિમાં પણ કરવા. કેટલાય અંગો બાધ વિકૃતિમાં ન થવો લેખ્ય એવું પૂર્વપક્ષસાદીનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ ઘોડમિધાનસંસ્કારદ્રવ્યમર્થે કિયેત તદ્ધર્માત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ રૂઢો પૂર્વપક્ષની વ્યાખ્યા સચક છે. (ઘમિધાન સંસ્કાર દ્રવ્યમ્) દેવસ્ય ત્વા.....છત્વાદિ મંત્રરૂપ અભિધાનથી સંસ્કારરૂપ આદ્યન આદિ ક્રિયાકલાપ-
નેમા ॥ (દ્રવ્યમ્) તે દ્રવ્ય (કર્તૃ) પુરસ્કયાનસંગે છેદન ક્રિયા હોય તો (કિયેત) કરવામાં આવે (તદ્ધર્માત્) તે કાર્યને માટે જ તે દ્રવ્ય બહુવચનમાં આવેલું હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે જે મંત્રદ્વારા જે જે ક્રિયાઓ કરવાનો વિદિત હોય છે તે તે ક્રિયાઓ દ્રવ્યમાં કરવાની હોય છે. માટે યજ્ઞમાં તે દ્રવ્યનો ઉપયોગ હોય તોજ તેમાં તે ક્રિયાઓ કરવી, નહિ તો નહિ. એટલે વિદ્યુતિ યાગમાં જરૂર ન હોય તો પ્રકૃતિમાં રહેલા દ્રવ્યમાં ક્રિયાઓ વિદ્યુતિમાં ન કરવી. ઉદાહરણ—ગાજસ્ય યાગમાં મૈત્રાભાદરવત્ય દવિપૂમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ' સ્વયં દિત્તં વર્દિં સ્વયં વૃત્તં રુદ્ધમ્ ' આ વાક્યમાં સમજાય છે કે જલિં અને હંમને માટે તેને કાપવાના સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો નથી. પ્રકૃતિમાં જે દ્રવ્યનું જે દલ્લમ અર્થાત્ સમર્થિત છે તે વિદ્યુતિમાં યોગ વાક્યથી ન રૂપા બહુવચન હોય તો ન કરવું. માટે વિદ્યુતિ યાગમાં બદિ-
લવન માટે યજ્ઞ આદિનો ઉપયોગ ન કરવો. કમને બાધ હોવાથી ધરણ આદિ દ્રવ્યનું પ્રદણ પશુ મંત્રદ્વારા ન કરવું અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં કરવું પણ વિદ્યુતિમાં ન કરવું કારણ કે તેનો બાધ છે. પ્રતિવદ્ વિદ્યુતિઃ કર્તૃવ્યા એ સામાન્ય અતિદેશ નથી પણ જે વિદ્યુતિમાં પ્રકૃતિના અંગો અપેક્ષિત હોય તે અંગો પ્રકૃતિ પેટે કરવા એ જા સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૨ ॥

તેષામપ્રત્યક્ષદિષ્ટવાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તેષામ્) મંત્ર, સંસ્કાર, ક્રિયા અને દ્રવ્યો (અપ્રત્યક્ષદિષ્ટવાત્) આનુમાનિક શ્રેયથી શિષ્ટ હોવાથી અર્થાત્ અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિદ્યુતિ યાગમાં જે કમ કેમ કરવું ? તે ન બતાવ્યું હોય તે કમ પ્રતિયાગ પ્રમાણે કરવું. આવેા જે અતિદેશ છે તે આનુમાનિક અંગ છે. પ્રત્યક્ષ અંગ નથી, ત્યાં પ્રત્યક્ષ શિષ્ટ અંગ હોય ત્યાં આનુમાનિક અંગોનો બાધ થવો યોગ્ય છે કારણ કે પ્રત્યક્ષ કરતાં અનુમાન દુર્બલ છે, સ્વયં દિત્તં વર્દિં : આ પ્રત્યક્ષ વિધાન છે માટે શત્રાદિથી લવન કે જે આનુમાનિક ॥ તે લવનનો બાધ થવો એ ન્યાય છે. રૂપાં કપાદેસો દળં જે વિદ્યુતિમાં ઉપયોગમાં લેવાનો કલો છે ત્યાં શત્રાદિથી લવન બાધિત છે. પ્રતિયાગમાં બદિલવન બંને હોય પણ ત્યાં તૈવાર દળેનું વિધાન હોય તે વિદ્યુતિમાં પ્રાપ્ત લવનનો બાધ સ્વીકારવો જ નોંધવો. લવનનો બાધ થવાથી શત્રાદિની પણ નિવૃત્તિ થવી જ નોંધવો આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત અંગોનો વિદ્યુતિમાં પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ વાક્યાર્થનો બાધ થાય છે. ॥ ૩ ॥

‘ દીક્ષણીવા આદિ છદિઓમાં આરંભણીયાનો બાધ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

દિષ્ટારમ્મસંયોગાદન્નમૂતાદિયર્તેતારમ્મસ્ય પ્રધાનસંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(દિષ્ટારમ્મસંયોગાત્) આરંભ સંજ્ઞાનો સંજ્ઞે હોવાથી (મદ્યમ્) મંત્રમૂત રીક્ષણીયામાં (દિષ્ટિઃ) આરંભણીવા દિષ્ટિ (નિર્વર્તેત) નિરતિ થાય ॥ (આરમ્મસ્ય) આરંભનો (પ્રધાનસંયોગાત્) સંજ્ઞે પ્રધાન યાગની સાથે હોવાથી.

બાવાર્થ :—એતિષ્ઠામર્મા દર્શપૂર્ણમાસ જેની પ્રકૃતિ છે એવી વિધિઓ છે તેના અંગરે દીક્ષણીયા આદિ ઇષ્ટિઓ કરતીય છે તેમાં બધા દર્શપૂર્ણમાસના અંગકલાપ સાથે આરંભણીયાનો અતિરેક છે કે નહિ ? એનો વિચાર આ અધિકરણમાં કર્યો છે. તેમાં સિદ્ધાંત એ પ્રાપ્યો છે કે અંગભૂત દીક્ષણીયાદિમાં પ્રધાનોદરેક આરંભ ન હોવાથી આરંભણીયા ઇષ્ટિનો બાધ છે અર્થાત્ એ ઇષ્ટિ દીક્ષણીયાદિમાં કરતીય નથી. ‘આમાવેળ્યવોદાદકવલં નિર્વપેદ્દસંપૂર્ણસાક્ષાદ્વ્યયનાઃ’ આ વાક્યથી આરંભનો સંબંધ પ્રધાનભૂત દર્શપૂર્ણમાસ માં છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે, માટે દીક્ષણીયાદિમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિની નિરૂત્તિ છે. ॥ ૪ ॥

‘અનુપક્ષાદિમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિનો બાધ છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રધાનાભ્યાસ્યસંયુક્તાત્સર્વારમ્માદિવર્તેવાનજ્ઞત્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અન્યસંયુક્તાત્) અન્ય સોમાદિરૂપ પ્રધાનથી મુક્ત (પ્રધાનાત્) ઇષ્ટિરૂપ પ્રધાનથી ઇષ્ટિ અર્થાત્ અન્યારંભણીયા રૂપ ઇષ્ટિની (નિર્વર્તે) નિર્વર્તિ થાય છે (સર્વારમ્માત) સર્વને માટે આરંભ હોવાથી (અનજ્ઞત્યાત્) કેવલ ઇષ્ટિનું અંગ નથી.

બાવાર્થ :—‘અનુપક્ષયે પુરોગમયકવલં નિર્વપતિ’ આ વાક્યથી રાજસૂપચરમાં દર્શપૂર્ણમાસેષ્ટિની વિધિરૂપ અનુમત્યાદિ યાગો વિદિત છે. આ અનુમત્યાદિ યાગો દીક્ષણીયાદિ યાગો જેટલા અન્યના અંગ નથી અર્થાત્ પ્રધાનભૂત છે તથાપિ એક એક ઇષ્ટિનો અલગ અલગ આરંભ નથી. ઇષ્ટિપશુસોમદિવૈદોમરૂપ અનેક પ્રધાનોનો સંબંધ એજ રાજસૂપ છે અને સંધનો આરંભ છે માટે અનુમત્યાદિ યાગોમાં અન્યારંભણીયા ઇષ્ટિનો બાધ છે. અનુમત્યાદિ ઇષ્ટિને જ અનુપક્ષાદિ હેતુમાં આવે છે. ॥ ૫ ॥

‘આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં આરંભણીયાનો બાધ છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તત્સર્વાં તુ સ્યાત પ્રયાજ્યત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘આરંભણીયાના અતિરેકમાં સંદેશ નથી.’ એ અર્થ સૂચવવા માટે ‘તુ’ શબ્દ છે. (તત્સર્વાં) આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં ઇષ્ટિ (સ્યાત્) હોવી જોઈએ. (પ્રયાજ્યત્) જેમ પ્રયાજેનો અતિરેક તેમ.

બાવાર્થ :—આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં જેમ પ્રયાજેનો અતિરેક છે તેમ ઇષ્ટિનો પણ અતિરેક છે. આરંભણીયા એ ઇષ્ટિ છે માટે જેમ બીજા ઇષ્ટિઓમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરતીય છે તેમ આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં પણ આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરતીય છે આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

જ યજ્ઞમૂલત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ય) ‘યજ્ઞ’ શબ્દ સિદ્ધાંત ચોક્કસ છે. (જ) આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરતીય નથી (અજ્ઞમૂલત્વાત્) દર્શપૂર્ણમાસ યાગનું અંગ હોવાથી

ભાવાર્થ :—‘ આરમ્ભો વરણં યદ્ધે ’ મર્યામાં જનિતશ્નુ વરણ કરવું એ આરંભ છે. તે આરંભ પ્રધાનને જ કરાય છે. જેમ જ્યોતિષોમમાં પ્રધાન કાર્યને માટે વૃતા થયેલા જનિતશ્નુ અંગ કાર્યમાં જુદું વરણ હોવું નથી તેમ પ્રધાન કાર્યમાં અર્થાત્ દર્શપૂર્ણાસના આરંભમાં ઇષ્ટિ કર્યા પછી અંગ કાર્યમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવા નથી ॥ ૭ ॥

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

પદાર્થ :—(૪) અને (એકવાક્યત્વાદ) એક વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણાસના અંગત્વથી વિહિન જે આરંભ છે તેના અંગત રૂપે વિધાયક એ જ વાક્ય છે, બીજું નથી. માટે આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં ઇષ્ટિ કરવાનું વિધાન ન હોવાથી તે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૮ ॥

अग्नेवासीमां सूपाहुतिनो वाच ॥ એ અધિકરણનું સૂત્ર

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावात् नियतं तादर्यम् भुक्तिसंयोगात् ॥ ९ ॥

પદાર્થ :—(૫) સિદ્ધાન્તલોકે છે. (કર્મ) સૂપાહુતિરૂપ કર્મ (દ્રવ્યસંયોગર્થમ્) દ્રવ્યનો સંયોગ કર્મની ઉત્પત્તિ માટે હોવાથી (અર્થાભાવાત્) અગ્નેવાસીમાં દ્રવ્યસંયોગ દબીપ્રતિ ન હોવાથી (નિવર્તેત્) નિરત થાય છે (તાદર્યમ્) કર્મ દબીપ્રતિને માટે છે એવું (ભુક્તિ-સંયોગાત્) શ્રુતિવાક્યથી સ્થાપિત અંગત્વના જ્ઞાનથી સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—સાધરકનામક વાગ છે. તેમાં અગ્નેવાસી હોય છે. સહે વર્તીવદંબનવાદ વિજ્ઞાતો મેદિઃ અગ્નાર્ગ અગ્નને જાણવા માટે ખોડેલું મેદિઃ (લાકડું) હોય છે. આવે અગ્નેવાસીનો અર્થ માધવાચાર્યે કયો છે. તે અગ્નેવાસી પાસે ધૂપને માટે આહુતિ રૂપ કર્મની નિવૃત્તિ છે. નહિ સત્ત્વેલાં શાસ્ત્રીય ઉદનમસ્તિ, પૂર્વમેવ નિમ્નસ્ય કાઠસ્ય કૂપોરલેઃ સહે વિજ્ઞાતવાદ, તત્સાત્-ઉદન-દ્વાલોપાદ્ બાહુતિ નં વિયતે ” આ પ્રમાણે માધવાચાર્યે શાસ્ત્રીય ન્યાયમાત્રાવિસ્તરમાં લખ્યું છે. કેનો ભાવાર્થ એ ॥ ૬ ૨ અગ્નેવાસીમાં શાસ્ત્રીય ઉદન નથી. ખેડતોએ પ્રથમથી જ કાપેલા લાકડાને અગ્નામાં ખોડેલું હોય છે. માટે શાસ્ત્રીય ઉદનરૂપ દારનો લોપ થવાથી સૂપાહુતિ રૂપ તેને માટે નથી આથી સૂપાહુતિનો જાપ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૯ ॥

‘ સાધરક વાગમાં રચાવવાહુતિનો વાચ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. દયાળી તુ દેશમાત્રવાદનિ તિઃ પ્રસજ્યેત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(૬) પૂર્વપક્ષની વ્યાજ્ઞતિ સચવે છે. (દયાળી) રચાણે તો (દેશમાત્રવાત્) દેવળ વ્યાજ્ઞતિનો કેટ જતાવનાર હોવાથી (અનિવૃત્તિ પ્રસજ્યેત્) અગ્નેવાસીમાં વ્યાજ્ઞતિની નિવૃત્તિ નથી.

ભાવાર્થ :—રચાવવાહુતિ ધૂપમાં સંનિષ્કર ઉપાસક નથી, વક્ષને કાપવાથી બાકી : દેલા ભાગને રચાણ કહેવામાં આવે છે. પણ રચાણથી અલગ થઈ જવાથી રચાણને આપવામાં આવતી વ્યાજ્ઞતિ ધૂપને ઉપસારક નથી એટલે એ વ્યાજ્ઞતિ ધૂપના સંસ્કાર માટે નથી. જાન્યને

સૂત્રોતિ આ વાક્યથી દેશને નિયમ બંધાય ॥ અને અત્રેવાકીમાં પણ આદૃતિ છે એમ ૨૫૭ સમન્વય છે ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ ચા શૈવમૂલત્યાત્ સંસ્કારઃ પ્રતીયતે ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચ) આ ૨૫૬ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (શૈવમૂલત્યાત્) આદૃતિ ૨૫૭ કર્મ યુગ્મનું અંગરૂપ હોવાથી (સંસ્કારઃ પ્રતીયતે) યુગ્મને સંસ્કાર છે એમ સમન્વય બેઠે છે.

ભાવાર્થ :—આવશ્યક સૂત્રોતિ આ રથાવાદૃતિ યુગ્મને જ ઉપકાર કરે છે. જોકે યુગ્મ રથાલ્પથી અલગ પડી ગયો છે છતાં તે આદૃતિરૂપકર્મ યુગ્મસંસ્કારક જ છે. શુર પોતાના પહેરેલા વસ્ત્ર ઉતારી સિંધને આપે છે ત્યારે સિંધ પોતાના શુરને છે એમ સમજી શુરથી અલગ પડી ગયેલાં વસ્ત્રને પણ મેળાવથી સારે ટેકાએ પૂકે છે અને તે સારે ટેકે પૂક્યા ૨૫ કિંતુ વસ્ત્રને ઉપકારક છે. તેમ રથાલ્પથી શુરો પડેલાં યુગ્મ છે છતાં આ રથાલ્પનો યુગ્મ છે એટલા ખાતર જ તે કર્મનું જ ઉપકારક છે. ॥ ૧૧ ॥

સમાખ્યાનં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમાખ્યાનમ્) સમાખ્યાન પણ (તદ્વત્) જેમ અવાન્તર પ્રકરણ યુગ્મના અંગત્વનું સાધક છે તેમ સમાખ્યાન ૨૫ પ્રમાણુ પણ અંગત્વનું સાધક છે.

ભાવાર્થ :—જેમ રથાવાદૃતિને અંગ તરીકે સિદ્ધ કરવાર અવાન્તર પ્રકરણ છે તેમ ક્રુતિ, સિમ આદિ ૭ પ્રમાણુમાંનું સમાખ્યાન ૨૫ પ્રમાણુ પણ રથાવાદૃતિને અંગ તરીકે સિદ્ધ કરે છે આથી રથાલ્પ સંસ્કારકતા યુગ્મને જ સંસ્કાર થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

મન્વવર્ણશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) સમાખ્યાની પેઠે (મન્વવર્ણઃ) મંત્ર વર્ણન પણ અંગત્વમાં પ્રમાણુ છે.

ભાવાર્થ :—વનસ્પતે શતવસ્ત્રો વિરોદ્ધ ઇત્યાદિ મંત્રનું જે વર્ણન છે તે પણ આદૃતિ ૨૫ કર્મ અંગ તરીકે છે અને તે યુગ્મના સંસ્કાર ઉપકાર કરે છે. યુગ્મ સંસ્કારક હોવાથી રથાવાદૃતિને બાધ થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

‘ઉત્તમ પ્રયાજ સંસ્કાર કર્મ છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રયાજે ચ તદવાયત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રયાજે) પ્રયાજમાં (તદવાયત્વાત્) તે જ પ્રતિતા હેઠે ઉત્તરરણ આદિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શ્યપૂર્ણમાસમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ ॥ ‘ઉત્તમ પ્રયાજ સ્વાદ્ય કાર’ વગેરે અહીં રવાદાગર પ્રધાન કર્મનો લીતક નથી, પણ જેમ રથાવાદૃતિ યુગ્મના સમિપત્વ ઉપકારક છે તેમ ઉત્તમ પ્રયાજ પણ યજ્ઞમાણુ અન્નપાદિ સંસ્કાર દ્વારા ઉપકારક છે. ॥ ૧૪ ॥

લિહ્નદર્શનાચ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિહ્નદર્શનાત) વિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આત્મા સ્વર્ગમાં પ્રમાણે નિગદ છે. સ્વાહા અગ્નિમ્ । સ્વાહા સોમમ્ । સ્વાહા શશિવત્ । સ્વાહા સરસ્વતીમ્ સ્વાહા પૂષ્ણમ્ । આ નિગદ દેવતા સંસ્કાર પક્ષ માનવામાં આવે તો ૧૪ યોગ્ય થાય છે. જો અતિદેવતા સંસ્કાર પ્રાકૃત નિગદની પ્રતિ માનવામાં આવે તો ઉક્ત પાઠ નિર્ધારક થઈ બીજા માટે ઉત્તમ પ્રયાગ સંસ્કાર કર્યો છે.

‘ અગ્નિયામનું આરાદુપકારકત્વ છે. ’ એ અધિદેવતાનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તથાઽઽઽયમાગાગ્નિરપીતિ ચેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા) ઉત્તમ પ્રયાગવત્ (અગ્નિયાગમિ) આબધ માગની અંદર આવેલો અગ્નિયાગ (અગ્નિ) પણ સત્તિપત્ત ઉપકારક નજરેનો ઉપકારક છે (કિતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—આબધભાગમાં આવેલો અગ્નિયાગ પણ સત્તિપત્ત ઉપકારક ॥ જો એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વ્યપદેશાદ્ દેવતાન્તરમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વ્યપદેશાત) નિગદમાં નિર્દેશ હોવાથી (દેવતાન્તરમ્) પ્રધાન દેવતાથી વિષ્ણુ દેવતા છે.

ભાવાર્થ :—નિગદ અર્થાત્ વાક્ય-પાઠ આ પ્રમાણે છે. અગ્નિમમ ગાવહ । સોમગાવહ । અમિમાવહ । આમ જે વખત અગ્નિનું આવાહન છે. સૌથી વ્યવહારમાં જો આવા વાક્યો હોય જેમકે પ્રાજ્ઞા ધ્યાત્ । યજ્ઞ ધ્યાત્ । પ્રાજ્ઞા ધ્યાત્ આમ જે વખત પ્રાજ્ઞા ધ્યાત્ એમ કહેવાથી જે પ્રાજ્ઞા વ્યક્તિઓને બોધ થાય છે, તો ઉપર વૈદિક વાક્યોમાં જે વખત અગ્નિનું આવાહન છે તેથી જે અગ્નિઓ જણાય એ સ્વાભાવિક છે. આ કારણથી મુખ્ય અગ્નિ દેવતાથી વિષ્ણુ અગ્નિને માત્ર હોવાથી તે આરાદુપકારક અર્થાત્ ૫૨-૫૨ સંબંધથી ઉપકારક છે. મુખ્ય ઉપકારક નહીં. ॥ ૧૭ ॥

સમવાચ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમવાચ) આરાદુપકારક પદિતઓમાં આબધમાગિનો પાઠ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આરાદુપકારક પદાર્થો બીજા મળ્યાબ્યા છે ત્યાંજ આબધમાગો પણ મળ્યાબ્યા છે તેથી સમજાય છે કે આબધમાગિ માત્ર પણ આરાદુપકારક છે. પાઠ આ પ્રમાણે છે. જાનીપૂ વા દત્તો યજ્ઞાય યજ્ઞકરો વજુરો વા દત્તો યજ્ઞસ યજ્ઞમ્યાયો વજ્રમ્યાનુવાદા દમ્યન્તે વર્મા દયમ્યાય વિરતે ” આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આપાર આદિ ચૈત્ર આબધમાગિ માત્ર પણ આરાદુપકારક છે. ॥ ૧૮ ॥

‘ પશુપુરોહિત યાગ પશુ દેવતા સંસ્કારક છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પશાયપોતિ ચેવ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ અપિ) આન્વયભાગાગ્નિ યાગ જેમ આરાદ્યપકારક છે તેમ પશુ પુરોહિતમાં પણ આરાદ્યપકારક છે. (સ્તિ ચેત્) એ એમ માનવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—આન્વયભાગાગ્નિ યાગ જેમ આરાદ્યપકારક છે તેમ પશુનું જેમાં જ્ઞાન કરવામાં આવે છે અને પુરોહિતનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે પણ આરાદ્યપકારક છે. ॥ ૧૯ ॥

ન તદ્વૃત્તવચનાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તદ્વૃત્તવચનાત્) એક દેવતા પ્રતિષ્ઠાક વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યદ્યેકયઃ પશુઃ તદેકયઃ પુરોહિતઃ આ વાક્યથી જાનેલી દેવતા અર્થાત્ એક જ દેવતાનું સ્મરણ કરી જ્ઞાન અને ત્યાગ થયો હોવાથી આરાદ્યપકારક નહીં પણ તે યાગ સંસ્કારક છે. ॥ ૨૦ ॥

લિહ્નિદર્શનાથ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(લિ) અને (લિહ્નિદર્શનાત્) લિંગમૂલ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક દેવતા હોવાનાં વાક્યો પણ છે. જેમકે હિન્દુ સ્તુતિ પત્રિજન સ્તુતિ ઇત્યાદિ. ॥ ૨૧ ॥

દરીથી પૂર્વપક્ષ. શુળો વા સ્વાત્કપાલવદ્ શુળમૂલવિકારાથ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષલોક છે. (શુળઃ) દેવતા અંગ છે (કપાલવદ્) એક જ કપાલ દ્વિઃકપલમાં અને વૃણતા ઉપવચનમાં અંગ છે તેમ, (લિ) અને (શુળમૂલવિકારાત્) શુભૂત અગ્નિયોગીયનો વિહાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ એક કપાલ કપલમાં અને વૃણતા વચનમાં શુભૂત છે તેમ અગ્નિયોગ દેવતા અગ્નિય યજ્ઞ પશુચામ અને પુરોહિત યાગમાં શુભૂત થશે, માટે પશુપુરોહિત આરાદ્યપકારક છે. અને દેવતા યાગનું અંગમૂલ છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું ખંડન અપિ યા શોષમૂલત્વાત્ સ્વાત્ પ્રતોચેત્ સ્વાદાકારવદ્દર્શનાથ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા તત્સંસ્કારઃ) દેવતા સંસ્કાર (પ્રતોચેત્) પ્રતીત થાય છે. (શોષમૂલત્વાત્ , યાગ દેવતાનું) અંગ હોવાથી. (સ્વાદાકારવદ્) સ્વાદાકારવચન વિધિની અણાતા જેમ તે દેવતાસંસ્કાર માટે માનવામાં આવે છે તેમ. (શર્ણવામર્ષસંયોગાત્) જે જે અંગ હોય તેના અર્ધ એટલે પ્રયોજન સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત કર્મ આરાદ્યકારક નથી પણ દેવતા સંસ્કારને માટે છે. દેવતા પ્રયોજનવતી છે. સ્વાદ્વાકાર ચ્ચદ્વયારણ્ય જેમ દેવતા સંસ્કાર માટે છે તેમ ઉક્ત કર્મ પણ દેવતા સંસ્કાર માટે છે. જે જે અંગ હોય છે તે તે બધા જ પ્રયોજન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. માટે ઉક્ત ચામરૂપ કર્મ આરાદ્યકારક નથી, પણ સંસ્કારક છે. ॥ ૨૩ ॥

દ્યુદ્વચ્ચનમ્ ચ વિપ્રતિપત્તૌ તદર્થત્વાત ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિપત્તૌ) પણ પુરોડાશ અને દેવતાની વિપ્રતિપત્તિના સંબંધમાં (દ્યુદ્વચ્ચનમ્) બૃહ-અંગમેષ વચન (તદર્થત્વાત) સંસ્કારપદાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે વચન સંબંધીય છે. ચદ્વે સૌત્રામણે ચુદ્વે તદર્થે સચ્ચદમ્ ” આ વચન સંસ્કારપદાર્થમાં જ અતુકુણ થાય છે. આરાદ્યકારકપદાર્થમાં ‘ દ્યુદ્વ ’ શ્લેષુ એ અતુક ન છે. દ્યુદ્વ એટલે બૃહ-અંગમેષ. આરાદ્યકારકપદાર્થમાં અંગમેષ લેખ થતો નથી માટે બૃહ વચનનું કથન ઠીક નથી એટલે સંસ્કારપદાર્થમાંથી એજ ચોક્કસ છે. ॥ ૨૪ ॥

શુણેડપિ ચેર ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(શુણેડપિ) શુણપદાર્થમાં પણ લેખ સમાન છે (ચેર) જે એમ કહેવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પુરોડાશ યાગમાં દેવતા પ્રત્યે શુણવાદ માનવામાં આવે તો ? ઉક્ત શોષ સમાન થઈ જાય છે અર્થાત્ સંસ્કારપદાર્થમાં પણ ચુદ્વચ્ચન અર્થોચ્ચ છે, માટે ચદ્વે દ્વિત્વસ્કાત્પક્ષે ચુદ્વચ્ચનમર્થવાદ એવમિત્તસ્મિન્નપિ એમ સામ્યકાર કહે છે. એટલે કે જેમ સંસ્કાર પદાર્થમાં ‘ ચુદ્વ ’ વચન અર્થવાદ છે તેમ આરાદ્યકારક પદાર્થમાં પણ અર્થવાદ જ છે. ॥ ૨૫ ॥

માસંહાનાત્ કપાલપત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ભસંહાનાત્) હાનિ નથી (કપાલપત) કપાલ પેટે.

ભાવાર્થ :—આરાદ્યકારક પદાર્થમાં લેખ જતાવે છે. જેમ એક કપાલથી દુગ્ધનું ઉપવપન કરવામાં અન્ય કપાલને કઈ હાનિ નથી નેમ અન્ય દેવતામાં પુરોડાશ યાગ કરવામાં પણ અંતરેતાને હાનિ નથી. એટલે આરાદ્યકારકપદાર્થમાં ચુદ્વચ્ચન નિરર્થક પડે છે અને સંસ્કાર પદાર્થમાં સાર્થક થાય છે, માટે દેવતાસંસ્કારપદાર્થ જ ચોક્કસ છે. ॥ ૨૬ ॥

મદ્વાણાં ચ સમ્પ્રતિપત્તૌ સદ્વચ્ચનમ્ તદર્થત્વાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મદ્વાણામ્) મદ્વાણામક પાત્રની (સમ્પ્રતિપત્તૌ) દેવતા વિપ્રતિપત્તિમાં (સદ્વચ્ચનમ્) તે વચન છે. (તદર્થત્વાત) દેવતાસંસ્કારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કૌત્રામણિમાં મદ્વાણા દેવતામાં વિવાદ નથી અને એ મદ્વાણા પુરોડાશ સંબંધી વચન છે. મદ્વાણોદાણ શોભે વચ્ચ : ॥ એટલે કે મદ્વાણે પણ જાનો દેવતા સંસ્કારને માટે છે. માટે સંસ્કારપદાર્થ જ ચોક્કસ છે. ॥ ૨૭ ॥

મહામાયે ચ તદ્વચનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મહામાયે) મહત્તા અભાવમાં (તદ્વચનમ્) તે વચન છે.

ભાવાર્થ :—જો મહ દેવતાના સંસ્કારને માટે છે તો પુરોગાથ પશુ દેવતાના સંસ્કારને માટે ॥ નૈતસ્ય પશોર્મહં શૂદ્ધન્તિ આ વાક્ય મહત્તા અભાવનું સૂચન કરે છે અને જો અભાવનું પ્રયોજન એ ॥ ૬ મહ અને પુરોગાથનું પ્રયોજન એક જ છે. ॥ ૨૮ ॥

દેવતાયાશ્ચ હેતુર્થ પ્રસિદ્ધં તેન દર્શયતિ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દેવતાયા હેતુર્થમ્) દેવતા હેતુ તરીકે છે એ (પ્રસિદ્ધમ્) પ્રસિદ્ધ છે (તેન દર્શયતિ) નેનાથો બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિદેવતાએ પશુઓ દોષ છે અને પુરોગાથ પશુ અગ્નિદેવતાંક છે. બાળેયા હિ પુરોગાથા મવન્તિ । બાળેયા હિ વચ્ચ । આ ઉપરથી પશુ નિઃક્રિયા થાય છે કે પુરોગાથોની દેવતા સંસ્કારાર્થતા છે. અગ્નિરવશ્ય પદમાત્માનું નામ રમણ કરીને પશુનું જ્ઞાન દેવામાં આવે છે અને ઐશ્વર્ય પદમાત્માનું રમણ કરીને પુરોગાથોના દોષ કરવામાં આવે છે એ આવ છે. ॥ ૨૯ ॥

અવિરુદ્ધોપસિદ્ધિર્થાવસેઃ શૃતવદ્ગુણમૃતવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉપસિદ્ધિઃ) પ્રધાનભૂત અન્યોપોમીય ધર્મોની ઉપપત્તિ (અવિરુદ્ધ) અવિરુદ્ધ છે. (અર્થાક્ષેઃ) પ્રધાનભૂત હોવા છતાં પ્રાકૃત કાર્ય થાત સિદ્ધ ન કરતા ધર્મ સાથે સંયુક્ત ધર્મ. (શૃતવત્) જેમ દધિ અને દૂત પ્રણીતા કાર્ય કરતા ધર્મની સાથે સંયુક્ત થાય છે. તેમ (ગુણમૃતવિકારઃ સ્યાત્) પ્રાકૃત અન્યોપોમીયના વિચાર પશુ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ અને સોમ પ્રધાન હોવા છતાં પ્રાકૃત અર્થાત્ પ્રકૃતિ થાત કાર્ય કરવામાં ક્ષમભૂત થાય છે. અબુધ્યેષ્ટિમાં પ્રધાન ક્રમવાચક સંસ્કારને માટે કરવામાં આવતી પ્રણીતાના ધર્મો પ્રધાન કર્મમાં જ થાય છે. હવે એ છે કે જે અધુભૂત હોય તેના ધર્મ પ્રધાનને પશુ થઈ શકે છે. ॥ ૩૦ ॥

સદ્વચનઃ સ્યાદુભયોઃ શ્રુતિમૂલત્વાદ્ વિપ્રતિપત્તૌ તાદર્શ્યાદ્

વિકારત્વમુક્તં તત્સાર્થવાદત્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) થાત (દ્વયઃ) બે પ્રયોજનવાળો (સ્યાત્) હે પ છે. (ઉભયોઃ) બંને અર્થ (શ્રુતિમૂલત્વાદ્) વેદ વિહિન છે (વિપ્રતિપત્તૌ) સંશયમાં (તાદર્શ્યાદ્) ઉભયાર્થક થાત સમજવો (વિકારત્વમ્ ઉચ્ચત્) વિકૃતિ થાત પશુ તેને માટે જ છે. (તત્સ અર્થવાદત્વમ્) જ્યોતેવ ઇત્યાદિ વાક્ય અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થ :—પશુ થાત બે પ્રયોજનને માટે છે એક તો પશુઓનું નેને જ્ઞાન આપવામાં આવે છે તેના ઉપર ઉપકાર થાય છે અર્થાત્ તેના આત્મમાં સતોષ રૂપ સંસ્કાર થાય છે અને બીજું થાત કરનારમાં ત્યાગ સહિત આપવાથી તેના આત્મની શુદ્ધિ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

વિપ્રતિપત્તૌ તાસામાખ્યાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિપત્તૌ) નવાં સરેલ હોય ત્યાં (તાસામ્) દેવતાઓનાં (આખ્યા-
વિકારઃ) નામનો વિકાર (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—હંદાદિ શબ્દો પશુ દેવતાઓના જ વાચક છે. સરસ્વતી દેવતાક નિમામાં
જણાવ્યું છે કે વિષ્ણુ સ્વયંચ મુનિનઃ આ ઠેકાણે 'વૃક્ષ' શબ્દ જુદલ શબ્દના અર્થને
જણાવે છે. પશુઆદિનો કોઈ જુદો દેવ નથી. હંદાદિ પરમેશ્વરસ્વરૂપ દેવનાં નામ છે માટે
સર્વનો દેવ બિન બિન નામે ઓળાતો એક જ છે. ॥ ૩૨ ॥

અભ્યાસો યા પ્રયાજ્ઞદેકદેશોઽન્યદેવત્યઃ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અભ્યાસઃ) પુરોહિત યાગનો અભ્યાસ યરી (પ્રયાજ્ઞ)
પ્રયાજ પેટે, (દેકદેશઃ) એકદેશ (અન્યદેવત્યઃ) બિન દેવતાવાળો છે.

ભાવાર્થ :—દેવતા સરકારપદમાં આખ્યાયે. વિહાર કરવલી જરૂર નથી. અભ્યાસ
અથવા પુરોહિતયાગસ્ય અભિવ્યક્તિ પુરોહિત યાગનો અભ્યાસ યરી, તે યાગમાં અતિદેવ યાગથી
દેવતા અને પુરોહિતની પ્રાપ્તિ થાય છે. યજુરેવતાયા અન્યદેવત્યં વિધીયતે મહા-પશુ દેવતાને મહ
રૂપ અન્ય દેવતાનું વિધાન છે. અને પુરોહિતયાગ અન્ય દેવતાઃ પુરોહિતના બિન દેવતા છે. પશુ-
યાગમાં પાંચ પ્રયાજે કલા છે, તેના અગ્રાર કરવાના હોય છે, તે તે પાંચનો અભ્યાસ કર્યા
પગર અગ્રારની સંખ્યા થતી નથી માટે જેમ પ્રયાજોનો અભ્યાસ કરી અગ્રારની સંખ્યા
દરવામાં આવે છે તેમ યાગનો અભ્યાસ કરી બિન દેવતા અને બિન દેવતાનો સંપર્ક કરી
શકાય છે. માટે પશુપુરોહિત યાગ દેવતા સંસ્કરને માટે છે આ જીર્ણધે વિરોધ જાણવાની ઉચ્છા
રાખનારે યાગર લાખ આદિ પ્રયાજોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

સૌર્વિયાગમાં 'યરુ' શબ્દનો અર્થ 'ઓહન' છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ચરુદ્ધિવિવિકારઃ સ્વાદિજ્યાસંયોગાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચરુઃ) ચરુ શબ્દનો અર્થ (હિવિવિકારઃ સ્યાત્) હિવિપ્રતો વિકાર છે.
(સ્વાદિજ્યાસંયોગાત્) યાગનો સંપર્ક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—'સૌર્વ' ચરુ નિર્વપેદ' આ વાક્યમાં જે ચરુ શબ્દ આપ્યો ॥ તેને
અર્થ હિવિપ્રતો વિહાર થાય છે. એટલે કે જે કામ પુરોહિત કરે છે તે કામ ચરુ કરે છે
પ્રતિપાત્રમાં પુરોહિત જતાઓ છે જ્યારે સૌર્વયાગરૂપ વિદ્યુતિમાં 'ચરુ' જતાઓ છે.
ભાર એ છે કે ધાન્યમાંથી જનાવેલા કોઈ ખાવા લાખક પાર્થનું નામ ચરુ છે. ધર્મને
મન્યવે લ ચરુ ॥ ૩૪ ॥

પ્રતિદિપ્રવહણાન્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) 'ચ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સચરે છે. (પ્રતિદિપ્રવહણાન્) પ્રતિદિપી
'ચરુ' શબ્દનો અર્થ જાગવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—હોઽભ્યન્નદાર્ઙ્ય ચરુ શબ્દનો અર્થ રચાલી અર્થાત્ તપેતી થાય છે. ત્સા
 રચાલી ચરુ ઇત્યાદિ સમભાર્થ છે. આ ટાપુથી ચરુ શબ્દનો અર્થ ' રચ લી ' કરવો એજ
 ન્યાય છે. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત ૫૬. ઓદનો.વાઽન્નસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઓદનઃ) ચરુ શબ્દનો અર્થ ઓદન થાય છે. (અન્નસંયોગાત્)
 અન્ન અર્થાત્ અદનીય પદાર્થનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચરુ શબ્દનો અર્થ ઓદન એટલે ભાત જ આ ઠેકાણે સમજવો. ખાવા
 લાયક પદાર્થથી જ શિષ્ટ પુરુષો વાગ કરે છે. ॥ ૩૬ ॥

ન દ્વયર્થત્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ (દ્વયર્થત્યાત્) ચરુ શબ્દથી દ્વિવિધાર સમજવો ન જોઈએ,
 એમ સમજવાથી ચરુ શબ્દના અનેક અર્થ માનવા પડે.

ભાવાર્થ :—જો ચરુ શબ્દનો અર્થ દ્વિવિધાર અર્થાત્ અદનીય પદાર્થ માનવામાં આવે
 તો તેના બે અર્થ માનવા પડે, કારણ કે પ્રસિદ્ધિ તો રચાણીમાં જ છે, એક શબ્દના એક કરતા
 વધારે અર્થ માનવા એ અન્યાય છે. ॥ ૩૭ ॥

કપાલવિકારો વા વિશયેઽર્થોપપત્તિર્યામ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કપાલવિકારઃ) કપાલનો વિકાર છે (વિશયે) સંશય
 હોવાથી (અર્થોપપત્તિર્યામ) અર્થ અને ઉપપત્તિ એમાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચરુ શબ્દના અનેક અર્થ માનવાના લાયકી તેના અર્થ કપાલનો વિકાર
 માનવો યોગ્ય છે. સંયોદિશ્વર દરિના આધાર રૂપની ઉપપત્તિ રતી હોવાથી અને અપદ્મી
 યોગ્યતા હોવાથી ચરુ શબ્દનો અર્થ કપાલનો વિકાર અર્થાત્ કપાલ જેવો ઠાણ પદાર્થ માનવો
 જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

શુળમુલયવિશેષાશ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શુળમુલયવિશેષાશ્ચ) શુભ મુખ્યનો વિશેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ શાસ્ત્રમાં કપાલ અને પુરોહિત જન્મેનું વિધાન છે. સૌમ્યયાગરૂપ
 વિધિતિ શાસ્ત્રમાં અતિદેશ સામ્યથી જન્મેની પ્રતિ શાય છે. પણ વિરૂતિયગમાં ચરુ શબ્દનો
 પ્રયોગ છે એટલે એમાંથી એકનો બાધ જરૂર થવો જોઈએ. કાંતે કપાલના રચાણમાં ચરુ રૂપ અર્થ
 હોવો જોઈએ કાંતે પુરોહિતને ઠેકાણે ચરુ શબ્દનો અર્થ હોવો જોઈએ. જો કપાલનો બાધ
 માનવામાં આવે તો અર્થમાં બાધ થાય છે અને પુરોહિતનો બાધ થાય તો પ્રધાનનો બાધ થાય છે
 કારણ રચાણ અને પુરોહિત આ જન્મેમાં પુરોહિત એ પ્રધાન છે, હવે પ્રધાનનો બાધ કરવા કરતા
 અર્થનો બાધ કરવો ઠીક છે. મારે કપાલની જગ્યાએ તેના જેવો ઠાણ અર્થ ચરુ શબ્દનો વાચ્ય
 હોવો જોઈએ. આ પણ પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૩૯ ॥

તચ્છુતો ચાન્યહવિષ્ણુત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તચ્છુતો તેની શ્રુતિમાં (ચ) અને (અન્યહવિષ્ણુત) અન્ય હવિષ્ણુતો સંબંધ છે, થી પણ ચરુ રુચ્છનો અર્થ હવિષ્ણુ જ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાજાપત્ય ઇતે ચરુ નિર્વપેત શતં ઇષ્ણુતમાયુષ્કામઃ । વાક્યમાં કૃષ્ણકથાબદ્ધ હવિર્વાચક છે અને ચરુ રુચ્છ પણ તેના સાથે છે તેથી ચરુ રુચ્છનો અર્થ હવિષ્ણુ જ થાય છે ॥ ૪૦ ॥

લિજ્જદર્શનાથ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાથ) લિંગ વાક્ય પણ આના સંબંધમાં સંબંધાય છે.

ભાવાર્થ :—શૃતિયે કુચે પ્રિયર્થે ચરુ નિર્વપેદ મસ્ત્યો પ્રાપ્તકામઃ । આ લિંગ વાક્યમાં ' પ્રિયર્થ' એ ચરુનું વિશેષણ છે. જે પ્રિયગુભાંથી અને તે પ્રિયર્થ, પ્રિયગુ રુચ્છ ધ્યાનવિરોધનો વાચક છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ સમગ્ર થાય છે કે પ્રિયગુધ્યાનયર્થથી બનાવેલો ચરુ. આ ચરુ એ હસ હવિષ્ણુ વાચક જ છે પ્રિયગુ એટલે ઠામ. તેમાંથી હોમને માટે બનાવેલો પદાર્થ. ॥૪૧ ॥

ઓદનો વા પ્રયુક્તવાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઓદનઃ) ચરુ રુચ્છનો અર્થ ઓદન જ થાય છે (પ્રયુક્તવાત્) દેવતાવાચક તદ્વિત પ્રત્યક્ષનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' સૌમ' આ રુચ્છમાં સર્વ રુચ્છને ચ તદ્વિત પ્રત્યક્ષ થયેલો છે એટલે જે પદાર્થનો દેવતા સર્વ છે તે સર્વને હૃદયને જે હવિષ્ણુનો ત્યાગ થાય છે તે તદ્વિષ્ણુ મીઠું રહેવાય છે. ॥ ૪૨ ॥

અપૂર્વવ્યવદેશાથ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપૂર્વવ્યવદેશાથ) અપૂર્વનો વ્યવદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યઃ જમ્યેતામુર્ધ્વિઘ્નોકે કાપ્તુવામ્, સ પુરોગમં કુર્વત યઃ વામવેતાસ્મિઘ્નોકે કાપ્તુવામિતિ સ ચરુ કુર્વત । આ વાક્યમાં પદ્મોક્તમાં તદ્વિ ઉચ્છનાર પુરાકાશ બનાવે અને આ ભોક્તમાં તદ્વિ ઉચ્છનાર ' ચરુ ' બનાવે. આ ઉપરથી સમગ્ર થાય છે કે પુરોગમ જેવું હવિષ્ણુ ચરુ છે. ॥ ૪૩ ॥

તથા ચ લિજ્જદર્શનમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તેમજ (લિજ્જદર્શનમ્) લિંગ વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયજીદેશ્વનાદિત્યઃ પ્રાણીયવદઃ. ' જસુર બામ્યમાગ્ન ચત્રેત્ ' આ વાક્યમાં ચરુ રુચ્છનો અર્થ ઓદન જ છે. આ પ્રમ.એ ચરુ રુચ્છનો અર્થ કપાલ થતો નથી, માટે એ

૧૬ને આ અધિકરણમાં દૂષિત દર્શાયો છે, અને ૨૨૮નો અર્થ જોઈને જ છે એ સિદ્ધાંત દર્શાયો છે. ॥ ૪૪ ॥

‘સૌમ્યરુનો પાક રથાલી (તપેલી) માં કરવો.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ કપાલે પ્રહૃત્યા સ્વાદન્યસ્ય સામુત્ક્રિવાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) જોઈને (કપાલે) આઠ કપાસોની અંદર પકારવો નોંધાયે. (પ્રહૃત્યા) કારણ કે રથપૂર્ણમાસ રૂપ પ્રકૃતિમાંથી કપાસોની જ પ્રાપ્તિ થાય છે (વ) અન (અન્યસ્ય) બીજું કોઈ પાત્ર હોવું એ (અમૃતિસ્વાત્) સાત્ત્વવિકૃત નથી.

ભાવાર્થ :—હવિપૂર્ણ વિકૃતિરૂપ જોઈનેના પાત્ર પુરોગમની પેઠે આઠ કપાસોમાં કરવો નોંધાયે કારણ પ્રકૃતિમાત્ર જે રથપૂર્ણમાસ છે તેમાંથી આત્મદેશ સાત્ત્વથી સૌમ્ય વિકૃતિમાત્રમાં જોની (કપાસોની) પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

અકસ્મિન્ વા વિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અકસ્મિન્) એક જ કપાસમાં પાક કરવો નોંધાયે (વિપ્રતિષેધાત્) આઠનો ભાગ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આઠ કપાસોની સંખ્યાનો ભાગ છે. માત્ર જોઈને જનાવવા માટે એક જ કપાસનો ઉપયોગ કરવો નોંધાયે. જળપુર્ણ પક્ષ માત્ર એક જ પાત્રમાં રહેવું છે. દવિપૂર્ણ મટે જે ભાત જનાવવામાં આવે છે તે એક જ કપાસમાં તેવાર થવો નોંધાયે એવું દ્વિતીય પૂર્વપક્ષકારીનું મતભ્ય છે ॥ ૪૬ ॥

ન ચાઽર્ધાન્તરસંયોગાદપૂર્વે પાકસંયુક્તં ચારણાર્થં કરૌ મયતિ

તત્રાર્થાત્ પાત્રભાગઃ સ્વાદન્યમો વિશેવાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ (અપૂર્વે) અપૂર્વમાં (અર્ધાન્તરસંયોગાદ) અર્ધાન્તરનો સંયોગ હોવાથી (કરૌ) ચરુમાં (પાકસંયુક્તમ્) પાક સાધન દેખાથી સંયુક્ત જે હોય તે (ચારણાર્થમ્) જળના કારણને માટે (મયતિ ; હોય છે. (અર્ધાત્) અર્ધાવિત પ્રમાણથી (પાત્રભાગઃ સ્વાત્) પાત્ર ભેગવવું નોંધાયે. (વિશેવાત્ અનિયમઃ) નિયામક કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જોઈને જનાવવા માટે કપાસની અંદર નથી કારણ કે કપાસ તો અપૂર્ણ માટે અર્ધાત્ પુરોગમને માટે જરૂર છે, કારણ કે, અપૂર્ણપુરોગમ આટલો બને છે, અને તેને જનાવવા માટે કપાસની ઉંચા (અર્ધથી) ની જરૂર છે. અર્ધને જોઈને જનાવવા માટે જેમાં એ રથપૂર્ણ છે તે આધારમાં જળની ઉભાથી ભાત તેજા થાય છે. માટે પાણી જેનાં નોંધતા પ્રમાણમાં રહી શકે એવી કોઈ રથાર્થ. અર્ધોત્તરોથી જરૂર છે. અર્ધવા જેવા જેવું રથાર્થ બીજું કોઈ અર્ધિયમ હોવું નોંધાયે. કપાસ એ તો સત્ત્વજન તાવ્યોના આધારનું હોય છે એમાં ભાત

સાધી શાય નહિ. અમુક જ પાત્ર લેવું એવા કાષ્ટ ખાસ નિયમ ન હોવાથી જેમાં ભાત રાધી શકાય એવું કાષ્ટપણ પાત્ર લેવું. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચરો ઘા લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (ચરો) ચરુ બનાવવા માટે રચાણી જ નોંધાયે. (લિઙ્ગદર્શનાત્) સિદ્ધવાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચરુ બનાવવા માટે યજ્ઞપાત્રમાં વપરાતી રચાણી જ નોંધાયે. ‘ યાસ્ય સ્થાલોપુ સોમાસ્તે ચરવ. ચુ. ’ એ વાક્યને ભાવાર્થ એ છે કે સોમચાણીમાં જ ચરુ બનાવવા નોંધાયે એ. લે કે ચરુનું સાધન રચાણી જ છે. કપાલમાં કે કડાઈમાં ચરુ ન બનાવવે નોંધાયે. તસ્માત્ સ્થાલ્મા ચરુ વ્રતવ્યમ્ હિતિ આ પ્રમાણે આબેકારે પણ સિદ્ધ કરી એ ચુ. છે. ॥ ૪૮ ॥

‘ સૌર્ધચરુમાં પેષણનો બાધ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તસ્મિન્ પેષણમનર્થલોપાત્ સ્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(તસ્મિન્) ચરુમાં (પેષણમ્ સ્વાત્) પેષણ થવું નોંધાયે (અનર્થલોપત્) પેષણ રૂપ અર્થને લોપ તેમાં નથી.

ભાવાર્થ :—ચરુમાં પેષણ થવું નોંધાયે, કારણ કે ચોખ્ખામાં પેષણ=ચૂર્ણભાવ શક્ય છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અક્રિયા ઘાપ્રપેદેતુત્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (અક્રિયા) ચરુ બનાવવામાં પેષણ કર્યાનું નહીં (અક્રિયા હેતુત્વાત્) કારણ કે પેષણ અપ્રપન્નું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—જો અપૂર્ણ બનાવવા હોય તો પેષણ અર્થાત્ ચૂર્ણ કરવું જોઈએ ચરુ અર્થાત્ ભાત બનાવવામાં પેષણ ન કરે ન હોવાથી તે કર્યાનું નથી ॥ ૫૦ ॥

‘ સૌર્ધચરુમાં સંવપનનો બાધ છે. ’

વિવિધાર્થત્વાત્ સંવપનમ્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(સંવપનમ્) પાણીથી સંવપન કરવું તે (વિવિધાર્થત્વાત્) બનાવવા માટે છે, માટે તે પણ કર્યાનું નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રતીપત્તિઃ સંવપતિ એ મ ને પ્રકૃતિમાં કરેવામાં આવે છે કે જે કરે છે તે બનાવવા હોય તેને માટે છે. અહીં ચરુમાં તેને બાધ છે. ॥ ૫૧ ॥

‘ સૌર્ધચરુમાં સંવપનનો બાધ છે. ’

સંવપનમ્ એ સંવપનમ્ ॥

ભાવાર્થ :—દેવસ્ય ત્વા સંવત્સરિ હતાદિથી જે સંવત્સર કરવામાં આવે છે તેનો ૫૭ ચરમાં બાધ છે. ॥ ૫૨ ॥

સંતાપનમઘઃ ઘવળાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(સંતાપનમ્ અથ) સંતાપન ૫૭ નિવૃત્ત થાય છે. (ઘવળાત્) અહીં અપણુ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઘવળાત્કરિણ તપસા તપ્યન્નમ્ ઈત્યાદિથી જે રૂપાલમાં સંતાપન કરવામાં આવે છે તેનો ૫૭ ચરમાં બાધ થાય છે. ॥ ૫૩ ॥

સૌર્ધચરુમાં ઉપધાનનો બાધ થાય છે. ’

ઉપધાનં ચ સાદર્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સપ્તમમ્) ઉપધાનનો બાધ છે (સાદર્યાત્) હવિષ્યાનો માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપધાનનો ૫૭ ચરમાં બાધ થાય છે. રથાલીમાં જ ઉપધાનનો નિર્વાહ થઈ જાય છે. ॥ ૫૪ ॥

સૌર્ધચરુમાં પૃથુ અને શ્લક્ષ્મણનો બાધ છે.

પૃથુશ્લક્ષ્ણે જ્ઞાનપૂર્ણાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (શ્લક્ષ્ણ) પ્રથમ અને શ્લક્ષ્મણી રચુનો બાધ છે (જ્ઞાનપૂર્ણાત્) કારણ કે તે બંને જ્ઞાનને માટે છે.

ભાવાર્થ :—કરપ્રણવ એનાથી પ્રથમચરિતા કરવો અને શ્લક્ષ્મણીને ચિહ્ન કરવું એ ૫૭ અપૂર્ણને માટે હોવાથી અહીં ચરમાં તેનો બાધ છે. ॥ ૫૫ ॥

’ સૌર્ધચરુમાં અબ્યૂહનો બાધ છે.

અમ્બુહ્યોરિપાકાર્યત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અમ્બુહ) અમ્બુહ (રપરિપાકાર્યત્વાત્) ઉપર પાકને માટે છે.

ભાવાર્થ :—અમ્બુહ એટલે અપૂર્ણ ઉપર અંશર બરત નાંખવી એ અપૂર્ણા ઉપર બાળમાં પાકને માટે છે તેથી તે અહીં ચરમાં કતબ નથી. ॥ ૫૬ ॥

’ સૌર્ધચરુમાં જવલનનો બાધ છે. ’

તથા ચ જ્વલનમ્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (તથા) તે પ્રમાણે (જ્વલનમ્) દર્શની જુડીથી જ્વલન કરવું તેનો ૫૭ અહીં બાધ છે.

ભાવાર્થ :—હર્ષની જુડીથી અપૂર્ણ ઉપર જવલન કરવામાં આવે તેનો પણ અહીં ચરુમાં આપ છે, કારણ કે તે પણ ઉપરના ભાગમાં પાક કરવા માટે છે. ॥ ૫૭ ॥

‘ સૌચ્યચરુમાં વ્યુદ્ધત્યાસાદનનો બાધ છે, ’

વ્યુદ્ધત્યાસાદનં ચ પ્રકૃતાવશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :— ચ) અને (વ્યુદ્ધત્ય બાસાદનમે) કપાલમાંથી અપૂર્ણ જુદો પાડી વેદિમાં મૂકવામાં આવે છે તે ક્રિયા ચરુમાં ન કરવી (પ્રકૃતી અશ્રુતિવાત) પ્રકૃતિમાં શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ કપાલેભ્યો વ્યુદ્ધત્ય બાસાદયિતવ્યઃ પુરોઢાશઃ ’ આપું વાક્ય પ્રકૃતિ યાગમાં નથી માટે અહીં ચરુમાં સ્થાપીમાંથી કાઢી ચરુને વેદિમાં મૂકવો એ ક્રિયા પણ કર્તવ્ય નથી, અર્થાત્ વ્યુદ્ધરણુ ૩૫ ક્રિયા ચરુમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૮ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

* अथ मीमांसाया गुर्जरभाष्ये दशमआध्यायस्य द्वितीयः पादः

કૃષ્ણચરુમાં પાકાનુદાન અધિકરણનાં સૂત્ર.

पूर्वपक्ष सूत्र. कृष्णलेप्यर्थलोपावपाकः स्यात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(કૃષ્ણલેપ) કૃષ્ણચરુમાં (ભર્ગલોપ) પાકરૂપ અર્થ સ્થાપિત ન હોવાથી અર્થનો લોપ થાય ॥ તેથી (ભજકઃ સ્યાત) એનો પાક થતો નથી.

ભાવાર્થ :—કૃષ્ણ ચરુ એટલે સુવર્ણના ઝીણા ઝીણા દાણા હોય ॥ એમાં પાક થઈ શકે નહિ પ્રકૃતો હિ પુરોઢાધાર્યઃ પાકઃ પ્રકૃતિયાગમાં પુરોઢાશને માટે પાક વિધાન છે. કૃષ્ણ ચરુમાં તો પાક વગર પણ કૃષ્ણુલ તો કૃષ્ણુલ જ રહે છે. માટે કૃષ્ણુલમાં પાક કરવો નહિ. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत सूत्र. स्वाद्धा प्रत्यक्षशिष्टत्वात् प्रदानवत् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (સ્વાત) થાય છે. (પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત) પ્રત્યક્ષ વિધાન હોવાથી (પ્રદાનવત) પ્રદાન પેટે.

ભાવાર્થ :—પૂરો ઇસ્યતિ । પ્રાગ્ધાત્વં ચઢં નિર્વપેત્ પૂરે શત્ત્વજ્ઞાનમાયુક્તમઃ આ પ્રમાણે કૃષ્ણુલમાં પણ પાકનું પ્રત્યક્ષ વિધાન છે માટે કરવું જોઈએ. એ કે એમાં પાક સંભવિત નથી ઘૂતશ્રવણ અદૃશ્ય થશે. કૃષ્ણુલ અદનીય નથી છતાં એનું પ્રદાન કરવામાં આવે છે, તેમ

પ્રાશયે દુતર્થા અપશ્વ કંતુ. એ પ્રાશયે અર્થ ઉપજતા કરવામાં આવે તો તો મુશ્કેલીમાં એ ઉત્તર કરી શકાય છે. માટે પ્રાશ કર્તવ્ય છે. ॥ ૨ ॥

‘દુશ્વચરંભાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણનો અભાવ છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉપસ્તરણમિધારણયોરમુતાર્થત્વાદકર્મ સ્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :- (ઉપસ્તરણમિધારણયો) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ (અનુતાર્થત્વા) સ્વાદુત્તરને માટે હોવાથી મુશ્કેલી ચરંભાં (અર્થ સ્વાત) એના અસંભવ હોવાથી તે બંને કર્તવ્ય નથી.

ભાવાર્થ :- મુશ્કેલી ચરંભાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ કર્તવ્ય નથી, કારણ કે એ તો દ્વિવૃત્તિ સ્વાદુત્તર ઉત્તર કરવા માટે છે. મુશ્કેલી ચરંભાં તો સુવૃત્તિનાં ફાણા છે અને તેમાં સ્વાદુત્તર ઉત્તર કરવાનો સંભવ નથી. ઉપસ્તરણ એટલે સૂચનાં દ્વિવૃત્તિનાં અભાવ પહેલાં ને થી રજામાં આવે છે તે અને અભિધારણ એટલે દ્વિવૃત્તિ ઉપર થી રજામાં આવે છે તે ॥ ૩ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ત્રિયેત વાડર્થવાદત્યાત્ તયોઃ સંસર્ગદેતુત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :- (વા) અથવા (ત્રિયેત) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ બંને કરવા એકબીજા (તયોઃ સંસર્ગવાદત્યાત્) સ્વાદુત્તરણ એ તો માત્ર અર્થવાદ જ છે. (સંસર્ગ દેતુત્વાત્) સ્વાદુત્તરણ બોધ વાડર્થથી માત્ર દ્વિવૃત્તિ સાથે સંબંધ જ જણાય છે.

ભાવાર્થ :- ચતુષ્પલ્લવિતિ, અભિધારણિતિ અમુત્પત્તિભેદો કયોતિ આ સ્વાદુત્તર બોધ વાડર્થ તો કેવળ અર્થવાદ જ છે. ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ આ બંને કર્યાં દ્વિવૃત્તિ સાથે સંબંધ કરવા માટે જ હોય છે. માટે એ બંને પદાર્થો કરવા જ એકબીજા. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થમ્ વા ચતુર્મિરાસિવચવાત્સ પૂર્ણ

પુનઃપ્રવચનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :- (વા) અથવા (અર્થમ્) એતુ અનુધાન કર્તવ્ય નથી (ચતુર્મિરાસિવચવાત્) ચારથી વધારે વચનનું અપશ્વ થાય છે તેથી (સદ્) તે એ સાથે (પૂર્ણમ્) અવધાન કરવાથી અનુવચન પૂર્ણ થાય છે (પુનઃપ્રવચનમ્) તો પછી આ મુશ્કેલી અવધાન કરવામાં તેનો વ્યાપાર થાય છે.

ભાવાર્થ :- ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ કર્તવ્ય નથી, કારણ કે ચાર મુશ્કેલી ॥ અને ચાર અવધાન છે. એક એક મુશ્કેલી લેવાથી ચાર અવધાન થઈ જાય છે માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણની નિશ્ચિત થાય છે. બે બે બંને ક્રિયા સાથે અવધાન કરવામાં આવે તો જ્યારે કૃત્તરણિ સદ્વચિત્તરણસ્ય ચારથે એ વચનનો વ્યાપાર થઈ જાય. ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉત્પાદન.

ક્રિયા ધાં મુખ્યાવદાનપરિમાણસામાન્યાત્ તદ્ગુણસ્વમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ધા) અથવા (ક્રિયા) ઉપરતરણ અને અભિધારણ બન્ને કર્યાં (મુખ્યાવદાનપરિમાણ) મુખ્ય હવિષ્મતું જે અવદાન કરવામાં આવે છે તેનું પરિમાણ બોધક હોવાથી (સામાન્યા) આકાશપૂરક સામાન્ય હોવાથી (તદ્ગુણસ્વમ્) અંગ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપરના સૂત્રમાં જે ચાર કૃષ્ણુલ ખતાવવામાં આયા છે તે તો પરિમાણ બોધક ॥ એટલે કે મુખ્ય હવિષ્મતી કેટલું અવદાન કરવું ? તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે ચાર કૃષ્ણુલ જેટલું. પરિમાણ સ્વયં મુલ્ય-અર્થાત્ અંગ હોવાથી મુખ્ય દ્રવ્યને બાધ કરી શકે નહિ. એટલે ઉક્ત બંને ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ. ॥ ૬ ॥

તેષાં ચૈકાવદાનત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તેષામ્) આર કૃષ્ણુલો જેટલું (એકાવદાનત્વાત્) એક અવદાનનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આર કૃષ્ણુલ જેટલું એક અવદાન કરવું, એમ ચત્તારિ કુળાણિ ખતાવે છે, માટે ઉક્ત બંને ક્રિયાઓની નિવૃત્તિ નથી. ॥ ૭ ॥

આસિઃ સંખ્યાસમાનત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(આસિઃ) આસિવચન (સંખ્યાસમાનત્વાત્) બંને પક્ષમાં ચતુષ્કે તો સમાન છે, માટે કૃષ્ણુલનિષ્ઠ સંખ્યા સ્વતિ પરકે છે.

ભાવાર્થ :—ચતુરવલ્લખ આપ્ત્વા અહીં જે આસિ વચન છે તે તો સ્વતિ બોધક છે. તેથી કંઈ ઉક્ત બંને ક્રિયાની નિવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૮ ॥

સતોસવાસિવચનં વ્યર્થમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સતોઃ) વિષમાન હોવાથી (સુ) સિદ્ધાંતપક્ષને જણાવે ॥ (આસિવચનમ્) સ્વતિ વચન (વ્યર્થમ્) અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—જે ઉપરતરણ અને અભિધારણ અવિદ્યમાન હોય તો તે રૂપે સ્વતિ સંભવી શકે, અહીં તો તે વિષમાન છે માટે સ્વતિ સંભવી શકે નહીં. જે વસિષ્ઠ ન હોય તેને વસિષ્ઠ કહેવો એ સ્વતિ છે. વસિષ્ઠને વસિષ્ઠ કહેવામાં સ્વતિ નથી. ॥ ૯ ॥

વિકલ્પસ્ત્વેકાવદાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) 'તુ' સજ્ઞ ક્રમેથી પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (એકાવદાનત્વાત્) એક અવદાનનું કથન હોવાથી ઉક્ત બંને ક્રિયાની અનિવૃત્તિ જણાવે છે. માટે (વિકલ્પઃ) વિદ્યેય પ્રતીતિ થાય છે.

આવાર્થ :—આત્મિ વચન ઉપરતરણ અને અભિધારણને નિર્ણય કરે છે તેમજ એક અવધાન વચન દ્વિતી અને ધર્મેણિ વ્યવસ્થાપિત કરે છે માટે પરિણામે વિરક્ષ જ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

સર્વવિકારે ત્વમ્યાસાનર્થકયં હવિષો હોતરસ્ય સ્વાદ્યપિ

યા સ્વિષ્ટરૂતઃ સ્વાદિતરસ્યાન્યાપ્યત્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ટ) ' ટ ' સંખ્દ પૂર્વોક્ત વિરક્ષની અનુપપત્તિ જણાવે છે. (સર્વવિકારે) સર્વ ચાર વખત અવધાનનો વિહાર હોય તો (અમ્યાસાનર્થકયમ્) અગ્વારિ ચત્કારિ આ અભ્યાસ નિર્ણયક થઈ જાય (હોતરસ્ય હવિષોદિ સ્વાત્) મહાત્તવાદી પક્ષે તે જીવન દ્વાવપૂના અવધાન માટે અભ્યાસ છે એ માનવું થોડું છે. (હવિ વા) અથવા (સ્વિષ્ટરૂતઃ સ્વાત્) સ્વિષ્ટરૂતને માટે અભ્યાસ અર્થિતાર્થ થશે એ એમ કહેવામાં આવે તો તે જરાજરા નથી કારણ કે (હોતરસ્ય અન્યાપ્યત્યાત્) પ્રધાન પ્રકરણનો ત્યાગ કરી અન્ય પ્રકરણનો રવીકાર કરવો એ અન્યાપ્ય છે.

આવાર્થ :—પરચારિ ચત્કારિ આવેા એ અભ્યાસ ૩ તે ચાર વખત અવધાન કરે તો જ અર્થિતાર્થ થાય. સ્વિષ્ટરૂત આદૃતિથી એ અભ્યાસ અર્થિતાર્થ થઈ રહે નહિ, કારણ કે સ્વિષ્ટરૂત આદૃતિ તો કૃષ્ણ આદૃતિરૂપ પ્રકરણની બહાર છે. પ્રધાન પ્રકરણનો ત્યાગ કરી અન્ય અર્થ રવીકારવો એ અન્યાપ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

અકર્મ યા સંસર્ગાર્થનિવૃત્તિત્યાત્ તસ્માત્ આત્મિસમર્થત્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) દિદાત પક્ષને સૂચવે છે. (અકર્મ) ઉપરતરણ અને અભિધારણ કરતી નથી (સંસર્ગાર્થનિવૃત્તિત્યાત્) સંસર્ગની નિરૂપિમાટે હોવાથી (તસ્માત્) તેની નિવૃત્તિ છે અને (આત્મિસમર્થત્યાત્) ' આત્મિ ' વચનનું સમર્થન થવું હોવાથી.

આવાર્થ :—પૃથુ પુરાણાદિના સદૃશ અવધાને સૂચના થોડી ન રહે તેને માટે ઉપરતરણ અને અભિધારણ ક્રિયા હોય ૩ કૃષ્ણમાં ચોટવાનો સંભવ જ નથી, કારણ કે એને સુવર્ણના દાણા છે, એ ચોટી ન રહે. માટે એ અને કર્મ ઉપરતરણ અને અભિધારણની નિર્ણય છે, એનાથી બીજી વખત અવધાનની નિર્ણય સૂચિત થતી નથી. ચાર વખત એ અવધાન કરવામાં આવે તો આત્મિ વચનને રૂપિત માની યોગ્ય પણ એ કીક નથી, માટે કૃષ્ણ-આદૃતિઓમાં ઉપરતરણ અને અભિધારણ રૂપ કર્મ કરતી નથી એ જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૨ ॥

કૃષ્ણસ્ય ચરુમાં ભક્ષણ કરતી વચનાર્થ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મક્ષાણાં જુ મીત્યર્થત્વાદકર્મ સ્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ટ) ' ટ ' સંખ્દ પૂર્વપક્ષને જણાવે છે (મક્ષાણામ્) ભક્ષે (મીત્યર્થ-ત્વાત્) ભક્ષણનું પ્રીતિ હોવાથી (અર્કમ્ સ્વાત્) કૃષ્ણચરુમાં ભક્ષણ નથી.

આવાર્થ :—પ્રકૃતિવાચમાં ભક્ષણ વિદિત છે. અર્થાત્ ચરુનું ભક્ષણ ઋતિવજેએ કરવાનું હોય છે, પણ અહીં કૃષ્ણ ચરુમાં ભક્ષણ બાધિત છે. માટે કૃષ્ણ ચરુમાં ભક્ષણ અકર્તવ્ય છે, કૃષ્ણ એ તો સુવર્ણ ૩ એનું ભક્ષણ અયોગ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્યાદ્વા નિર્ધાનદર્શનાત ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાત) એમાં પણ બક્ષણ છે. (નિર્ધાનદર્શનાત) નિર્ધાન શબ્દથી તે વિદિત છે.

ભાવાર્થ :—નિરવધન્યતો મક્ષયન્તિ આ વાક્યથી કૃષ્ણ સ્વરૂપ બક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. સુવર્ણ રૂપોને ધોમાં બેબેલા હોય છે તેને ચાટવા એજ આ ઠેકાણે બક્ષણ છે. માટે કૃષ્ણ સ્વરૂપ બક્ષણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

વચનં વાડડગ્યમક્ષસ્ય પ્રકૃતૌ સ્યાદમાગિત્વાત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનમ્) એ વચન (આગ્યમક્ષસ્ય) આગ્ય અર્થાત્ ધીનું બક્ષણ છે (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (સ્વાત) હોય એમ. (આમાગિત્વાત) આગ્ય લાગી તરીકે નથી.

ભાવાર્થ :—આગ્યનું બક્ષણ શક્ય તો છે, પણ પ્રકૃતિ પાત્રમાં આગ્યનું બક્ષણ કરવા કહ્યું નથી ત્યાં તો ચરનું બક્ષણ કરવાનું કહ્યું છે અને કૃષ્ણ સ્વરૂપ શક્ય નથી. ॥ ૧૫ ॥

વચનં વા હિરણ્યસ્ય પ્રદાનવત્ આજ્યસ્ય ગુણભૂતત્વાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનમ્) ઉક્ત વચન (હિરણ્યસ્ય) હિરણ્ય માટે છે. (પ્રદાનવત્) જેમ અર્ધાનંદ પદાર્થનું પ્રદાન કરવામાં આવે છે તેમ બક્ષણ કરવામાં આવે છે (આજ્યસ્ય) આગ્ય (ગુણભૂતત્વાત) ગુણભૂત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ અક્ષનીય પદાર્થનું પ્રદાન કરવામાં આવે છે તેમ બક્ષણ પણ કરવામાં આવે છે. જે કે હિરણ્ય ૩૬૫ તરીકે નિર્દિષ્ટ નથી પણ આગ્ય તો ગૌણ ૩ માટે બક્ષણમાં એનું મહત્ત્વ નથી ચરનું જ બક્ષણ પ્રકૃતિમાં બતાવ્યું છે. પ્રદાનનું જ મહત્ત્વ થતું હજી છે. યથા શ્વકાકૂટે રજ્જ્ઃ તિથતિ, પ્રહર ચોરમ્. ૪૩૦ના દગલા ઉપર લાકડી છે, ચોરને માર આ વાક્યથી લાકડીથી જ ચોરને મારવાનું સમજાય છે, કારણ કે તે પ્રદાન છે. તેજ પ્રમાણે પ્રદાન ચર જ બક્ષણીય ૩ અને તેનું બક્ષણ ઠેવી રીતે કરવું તે રીત અને ઉપાય બંને ઉપર કહેવામાં આવ્યા છે. અર્ધાત્ લીલાગ્રા કૃષ્ણરૂપોને મોઢામાં નાખી ચમળવા એજ એનું બક્ષણ છે. આ કારણથી કૃષ્ણ સ્વરૂપ બક્ષણનો સદ્ભાવ છે. ॥ ૧૬ ॥

કૃષ્ણ સ્વરૂપ બક્ષણ સહપરિહાર વિધાન અધિકરણ.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વક્ષ્યોપહારે સહત્વં મહ્યમક્ષાણાં પ્રકૃતૌ વિદ્યત્વાત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વક્ષ્યા ઉપહારે) ઉપહારે મહ્યમ સમર્પણમ્ આ ઠેકાણે ઉપહારનો અર્થ ખાવાને માટે આપવું એવો થાય છે. એકધા એટલે એકજ સમયમાં પ્રાપ્ત ઇંડાઆદિ દુધિયૂના માર ભાગ કરી આપવામાં (સહત્વ) સહત્વ અર્થાત્ એક સાથે છે (મહ્યમક્ષાણામ્) મહ્ય નામક ઋત્વિજના બક્ષણોના (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિ પાત્રમાં (વિદ્યત્વાત) વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ યાગમાં કરેલા ઇડારૂપ હવિષ્ના ચાર ભાગ કરી બહા નામક હોતાને આપવાના હોય છે એવું પ્રકૃતિયાગમાં જણાવ્યું છે. વિદ્યુતિ યાગમાં પણ અતિદેવ ચાતુર્થી એ પ્રાપ્ત છે. તેમાં ‘એકધા’ વારા કરતી એક એક ભાગ બહાને આપવો કે ચાર ભાગ એક સાથે આપવા ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એવો આપવામાં આવ્યો છે કે ચારેય ભક્ષભાગો એકધા અર્થાત એક સાથે આપવો. દુકવાનો અર્થ એક વખત અથવા યુગપત બંને યજ્ઞ રોકે છે. એકવખત એ પ્રકાર છે અને એક સાથે એ પણ પ્રકાર છે. વારા કરતી આપવામાં અવશિષ્ટ ત્રણ ભાગોનો ખાધ થાય છે અને એક સાથે આપવાથી બાકી રહેલા ત્રણ ભાગનો ખાધ થાય છે. ભક્ષ એ પ્રધાન છે અને કાગ અંગ છે. પ્રધાનનો ખાધ કરવા કરતા અંગનો ખાધ કરવો ઠીક છે માટે અહરિદાનું જ વિધાન છે. ॥ ૧૭ ॥

કૃષ્ણસ્યરુમાં બ્રહ્માનામકઃ કત્વિજને સર્વભક્ષ ભાગાર્પણ અધિકરણ

સર્વાયં ચ તેષામર્ચકારાત્સ્વાદ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તેષામ) બહા સંબંધી ભાગોનું (સર્વત્ત્વ) સર્વપણું વિદિત છે (અર્ચકારા) ઉદ્દેશ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કૃષ્ણસ્યરુના જેટલા ભાગો હોય છે તે જાણમાં બીજા કત્વિજનેના પણ સંબંધ હોય છે પણ સૂત્રમાં જણાવે છે તે ભાગોમાં બહા નામક કત્વિજનેના જ સંબંધ છે. એટલે અર્ચકાર્થ આદિ કત્વિજનેએ એ ભાગોનું ભક્ષણ કરતોજ નથી. ॥ ૧૮ ॥

પુરુષાપનયો વા તેષામવાચ્યત્વાદ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષાપનયઃ વા) બીજા પુરુષોનું દૂર બંધન થાય છે. (તેષામ ભવાત્ત્વાદ) તેઓનું વાચ્યત્વ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બાકી રહેલા હવિષ્માં બ્રહ્માને સંબંધ હોવાથી બીજાઓના સંબંધની નિવૃત્તિ થાય છે. બીજા કત્વિજને તો આવશ્યક છે, અર્થાત અમૃત છે. ॥ ૧૯ ॥

ભક્ષભાગોનું ભક્ષણ તે તે નક્ષી કરેલા સમયે બ્રહ્માએ કરવું. એ અધિકરણ.

પુરુષાપનયાત્સ્વકાલમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષાપનયા) અન્ન કત્વિજનેના સંબંધ ॥ ૨૦મા પછી (સ્વકાલમ્) તે તે સમયમાં બ્રહ્માએ તેનું ભક્ષણ કરવું.

ભાવાર્થ :—જક્ષના બધા ભાગો બ્રહ્માએ જ કરવાના હોય છે બીજા કત્વિજનેને નહિ. જે ભાગનો જે સમય વિદિત તે કાળમાં તે ભાગનું ભક્ષણ કરવું. બ્રહ્માએ એક જ કાળમાં બધા ભાગોનું ભક્ષણ કરવું નહિ. પ્રકૃતિમાં જ કાળનું વિધાન થયું છે તેનો ભંગ કરવો નહિ. ॥ ૨૦ ॥

બ્રહ્મભક્ષમાં ચતુર્ધિકરણ આદિનો અભાવ છે. એ
અધિકરણનું સૂત્ર.

વર્ણ્યવાદિમાગઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વર્ણ્યવાત) એક બ્રહ્માનામક જતિજને માટે જ સર્વ ભાગો હોવાથી
(અવિભાગ સ્યાત્) નિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ :—‘દ્વં પ્રણે’ આ બ્રહ્માને માટે છે. ‘આદો’ નિર્દેશ પશુ કરવાની જરૂર
નથી. પ્રકૃતિમાં તો ચારે જતિજનેના ભક્ષભાગ સાથે સંબંધ હતો તેથી “આ બ્રહ્માને”
“આ અકલ્યુને” આવી રીતે નિર્દેશ કરવાની જરૂર હતી. પણ અહીં તો બધા જ ભાગો
બ્રહ્માના હોવાથી ઉક્ત નિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૧ ॥

જતિજ્ઞાનની આનંદિના અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઋષિવદાનં ધર્મમાશયં સ્યાદ્ દદાતિ સામર્થ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ઋષિવદાનમ્) જતિજનેને જે દાન આપવામાં આવે છે તે (ધર્મમાશયં)
કેવળ ધર્મને માટે એટલે અદ્દને માટે (સ્યાત્) છે. (દદાતિ સામર્થ્યાત્) દદાતિનું સામર્થ્ય
અદ્દને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઋષિવદો દક્ષિણ દદાતિ આપું વચન પ્રકૃતિયમમાં શ્રુત છે. તે
અદ્દને માટે છે કે આનંદિને માટે. આનંદિ એટલે વેતન આપીને કાપની પાસે કામ લેવું તે.
જતિજનેને ધન આપી જે કામ કરાવવું તે આનંદિ કહેવાય છે. ધર્યા પરિવ્રજ વચીકાર શાવતિઃ ।
આમાં પૂર્વપક્ષ અદ્દને માટે દક્ષિણા માને છે. અજ અને સુવર્ણ આદિનું જે દાન કરવામાં
આવે છે તેને અદ્દ માટે અનવામાં આવે છે અર્થાત્ પરસેકર્મ સુખની પ્રાપ્તિ માટે દાન
હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પરિકર્યાર્થ યા કર્મસંયોગાલોકવત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (પરિકર્યાર્થમ્) આનંદિને માટે છે. (કર્મસંયોગાત્) કર્મ
સાથે સંબંધ હોવાથી (લોકવત્) જેમ સોઠ વ્યવહારમાં કામને બદલે આપવામાં
આવે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જે દક્ષિણા આપવામાં આવે ॥ તે કામ કર્મ તેના બદલે છે માટે
લૂતિરૂપ અર્થાત્ વેતનરૂપ છે. સોઠ વ્યવહારમાં જેમ કાપની પાસે કામ કરાવી પછી તેના
બદલામાં દરાવેલું ધન આપવામાં આવે છે એ કંઈ અદ્દ માટે નથી તેમ જમમાં દક્ષિણા પણ
અદ્દને માટે નથી, પણ દદ્દ કર્મના બદલાના રૂપમાં છે.

દક્ષિણાયુક્તવચનાઞ્ચ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (દક્ષિણાયુક્ત વચનાઞ્ચ) દક્ષિણાદુષ્ટા નહનપૂત્રિકા આનું
વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ આપવાથી જાતિને કર્મો કરાવે છે. આથી ૨૫૯ થાય છે કે દક્ષિણ પરિક્ષને માટે છે અને તેનું ફળ દૃષ્ટ છે. અદૃષ્ટ નથી. ॥ ૨૪ ॥

ચરિત્રીતવાચ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિતીતવાત્) પદ્મીત વચન પણ રૂપવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણચરિત્રીત જાતિનો રાજ્યમ્તિ દર્શિષ્ટા આપવાનું વચન આપીને વરણી કરવામાં આવેલા જાતિને કર્મો કરાવે છે. આ વચન પણ દક્ષિણ દૃષ્ટ અર્થને માટે જ છે એમ મૂલ્ય છે. ॥ ૨૫ ॥

સમિધન્વે ચ મૃતિચ્ચનાત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમિધન્વે) ચ આથી પ્રાપ્તધનમાં (મૃતિચ્ચનાત) કૃતિદર્શને પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશમાત્રી ર્દક્ષિણ મૃતિ કરીત દક્ષિત ચરેલો થઈ માન બાર રાત્રિ કુધી બીજા પાસેથી જાતિવર્ને આપવાની દક્ષિણાપ કૃતિ મામતી બોલે એ કૃતિ દૃષ્ટ પરિક્ષ અર્થમાં વપરાય છે. પરિક્ષ એટલે ભૌતિક બહુ જ સાદી કાપા ‘મજુરી’ કહેવાય છે ॥ ૨૬ ॥

નૈષ્કર્ત્ત્વકેન સંસ્તવાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(નૈષ્કર્ત્ત્વક) નિષ્કર્ત્ત્વક શબ્દથી (સંસ્તવાત્) પ્રયોગ અર્થેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યથા જે દારદ્રો નૈષ્કર્ત્ત્વકો નિષ્કર્ત્ત્વકૃત વર્ત્ત્વોયે કર્ત્ત્વે । એવં ચા એતે જાતિજ્ઞ ॥ જેમ લોકકાને વહન કરનાર મજુરી લઈ કામ કરે છે, લોકકાને કાપનારો મજુરી લઈને લાકાર કાપી આવે છે તેજ પ્રમાણે દક્ષિણા સર્વ જાતિને ચત કરાવે ॥ માટે દક્ષિણા શબ્દને અર્થે કૃષ્ટ ॥ અદૃષ્ટ નાંદ ॥ ૨૭ ॥

‘ જ્યોતિષોભમાં ભક્ષ પ્રતિપત્તિને માટે હોય છે. ’

એ અધિકવધુનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

દ્યોવજ્ઞસાચ્ચ તદ્વત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દ્યોવજ્ઞસા) દર્શન રૂપના ભક્ષો (તદ્વત્) દક્ષિણા ભાક્ષ દર્શનમાં છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોભમાં દર્શનરૂપેના ભક્ષો દક્ષિણા ભાક્ષ દર્શનમાં હોય છે. એટલે એ ભક્ષણ પરિક્ષ રૂપે છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સંસ્કારો યા દ્રવ્યસ્ય પદાર્થત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (સંસ્કાર) સંસ્કાર માટે છે. (દ્રવ્યસ્ય પદાર્થત્વાત્) દ્રવ્ય દ્રવ્ય પદાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરાકાશ દ્રવ્ય જ પરમાત્મે છે. અર્થાત્ તે યાગને માટે જ છે માટે એના શેષનું ભક્ષણ પ્રરુપના આત્માના જ્ઞાનમાર માટે છે. અર્થાત્ અદૃષ્ટને માટે છે. ॥ ૨૯ ॥

શેષે ચ સમત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષે) હૃતશેષમાં (સમત્વાત્) ઋત્વિક અને યજમાન સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાના ઉદ્દેશથી એમ કહેવામાં આવે છે કે ' જામ્યે જુષં નિર્વપયિ । નિર્વપ કરવાથી યજમાનનું સ્વત્વ એમાં નિવૃત્ત થાય છે. માટે તેમાં પરિક્રમ નથી પણ તે શેષ ભક્ષણ અદૃષ્ટ માને છે. જ્યાં સત્ત્વ જ ન હોય ત્યાં પરિક્રમ યજ્ઞ શકે જ ન હોય. ॥ ૩૦ ॥

સ્વામિનિ ચ દર્શનાત્ સત્સામાન્યાદિતરેણ તથાત્ત્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વામિનિ દર્શનાત્) સ્વામીને પણ શેષ ભક્ષણ વિહિત છે (સત્સામાન્યાત્ દિતરેણ તથાત્ત્વમ્) ખીલ્યોનું શેષ ભક્ષણ તેનું જ છે.

ભાવાર્થ :—યજમાનને શેષભક્ષણ વિહિત છે અને તે અદૃષ્ટાર્થ છે તેમજ અન્ય ઋત્વિગેનું શેષ ભક્ષણ પણ અદૃષ્ટાર્થક જ છે. ॥ ૩૧ ॥

' સત્રમાં ઋત્વિક વરણના અભાવ છે. ' એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વરણમૃત્વિજામાનમનાર્પણ્યાસત્રે ન સ્યાત્ સ્વકર્મત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સત્રે) સત્રમાં (સ્વકર્મત્વાત્) પોતાનું જ કર્મ હોવાથી (ન સ્યાત્) ઋત્વિગેનું વરણ થતું નથી (ઋત્વિજામા વરણમ્) ઋત્વિગેનું વરણ (જાનમનાર્પણ્યાત્) પરિક્રમને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિગેનું વરણ દક્ષિણા આપીને કર્મ કરાવવા માટે હોય છે, સત્રમાં તો ઋત્વિગે પોતે જ યજમાન તરીકે હોય છે એટલે સત્ર ઋત્વિગેનો જ હોય છે માટે પોતાનું જ કર્મ હોવાથી તેમાં ઋત્વિગ વરણ હોતું નથી. ॥ ૩૨ ॥

' સત્રમાં પરિક્રમનો અભાવ હોય છે. ' એ અધિકરણ.

પરિક્રમ્યશ્ચ તાદર્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિક્રમ્ય) દક્ષિણા પણ (તાદર્યાત્) તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્ર નપોતાને માટે જ હોવાથી તેમાં દક્ષિણા પણ આપવાની હોતી નથી. ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંતાદ્યેષક સૂત્ર. પ્રતિષેધશ્ચ કર્મથ્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિષેધ) પ્રતિષેધ (કર્મથ્) પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એ સત્રમાં દક્ષિણા આપવાનું ન હોય તો દક્ષિણાનો નિષેધ પણ ન હોવો. એમ એ કારણ નિષેધ પ્રાપ્તિપૂર્વક હોય છે. તો પછી બદક્ષિણાનિ સત્રાણિ આ નિષેધ વાક્યની ઉપપત્તિ શી રીતે થશે ? ॥ ૩૪ ॥

એકદેશી સમાધાન સ્વાદ્યા પ્રાસર્પિકસ્ય ધર્મમાત્રત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાત્) પ્રતિષેધની ઉપપત્તિ થઈ ચકશે, (પ્રાસર્પિકસ્ય) દાનનું હોય (ધર્મમાત્રત્વાત્) એ અદ્વૈતાર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણા થઈ પણ દાન હોવાનો સત્રમાં સંભવ છે એ દાનના નિષેધથી દક્ષિણાના નિષેધની ઉપપત્તિ થઈ ચકશે. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન દક્ષિણાશબ્દાત્તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) પ્રાસર્પિક દક્ષિણા નિષેધ નહીં (દક્ષિણાશબ્દાત્) કારણ કે આનત્યર્થદાનમાં જ દક્ષિણા શબ્દ ૩૬ હોવાથી (તસ્માત્ નિત્યાનુવાદઃ) માટે નિત્યનો અનુવાદ માત્ર જ છે.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં પ્રાસર્પિકદાન ૩૫ દક્ષિણાનો નિષેધ નથી પણ આનત્યર્થક દક્ષિણાનો અર્થાત્ કમં કરવાના બદલામાં કલિએને જે દાન આપવામાં આવે છે એ દક્ષિણાનો જ નિષેધ છે. માટે દક્ષિણાનો નિષેધ એ તો માત્ર નિત્યનુવાદ અર્થાત્ અર્થવાદ માત્ર છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ ઉદ્વસાનીય યાગમાં દાન પરિક્રમ્યાર્થ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઉદ્વસાનોયઃ સત્રધર્મા સ્વાત્ તદક્ષત્વાન્ સત્ર દાનં
ધર્મમાત્રં સ્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉદ્વસાનીયઃ) સત્ર સમાપ્ત કરીને પૂજક સમનીય જ્યોતિષોમા સહસ દક્ષિણાવાળાથી યાગ કરવો. એ યાગ (સત્રધર્મા સ્વાત્) સત્ર ધર્મવાળો છે (તદક્ષત્વાન્) ઉપાસત્રનું અંગ હોવાથી (તત્ર દાન ધર્મમાત્રં સ્વાત્) તેમાં દાન કેવળ અદ્વૈતાર્થક છે.

ભાવાર્થ :—‘ ઉદ્વસાનીય ’ એ યાગવિશેષનું નામ છે. “ સત્રાદુદ્વસાય પૂજકમનીયેન જ્યોતિષોમેન સહસદક્ષિણેન યજેત્ ” આ વાક્યથી એમ સમજી શકાય છે કે સત્ર સમાપ્ત કર્યા પછી જેમાં હજારની દક્ષિણા હોય એવો પૂજકસમનીય નામક સોમયાગ કરવો. હવે આ યાગમાં જે દક્ષિણા આપવામાં આવે તે કલિએને કમં કરાવ્યું તેના બદલામાં નહિ પણ કેવળ ધર્મશુદ્ધિ જ એટલે એ દક્ષિણા અભ્યર્થક છે. કારણ કે ઉક્ત યાગ સત્રનું જ અંગ છે, માટે જે સત્રના ધર્મ તેજ પૂજકસમનીય ઉદ્વસાનીય યાગમાં પણ હોવા જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ત્યત્પ્રકૃતિકવાદ વિમક્તચોદિતત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ત્) સિદ્ધાંત સુચક છે. (ત્યત્પ્રકૃતિકત્વાત્) સત્ર એની પ્રકૃતિ ન હોવાથી (વિમક્તચોદિતત્વાત્) પૃથક્ વિદિન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉદવસાનીય યાત્ર સત્પ્રકૃતિક નથી તેમ તે સત્ત્વ અંગ પણ નથી કારણ કે સત્ સમાપ્ત કર્યા પછી એનું અલગ જ વિધાન છે તેથી એમાં જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે અદ્યુષ્ટાર્થક નથી પણ કલ્પિતને કર્મકરાવ્યાનો બદલો છે, અર્થાત્ એ દક્ષિણા દ્યુષ્ટાર્થક છે. ॥ ૩૮ ॥

‘ સત્ત્વમાંના કલ્પિતભોજના દરેક કલ્પિતને ઉદવસાનીય યાત્ર કરવો

ભોધએ ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તેષાં તુ વચનાદ્ દ્વિયજ્ઞવત્ સહપ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(તેષાં તુ વચનાત્) સત્ કરનાર કલ્પિતને માટે વચન હોવાથી (દ્વિયજ્ઞવત્) રાજપુરોહિતકર્તાક યજ્ઞવત્ (સહપ્રયોગઃ સ્યાત્) મધ્ય કલ્પિતને સથે મળી ઉદવસાનીય યાત્ર કરવો ભોધએ.

ભાવાર્થ :—ઉદવસાનીયા ધર્મિ સત્ત્વત નેટલા કલ્પિતને હતા તે બધાએ મળીને કરવી કે દરેક કલ્પિતને જુદી જુદી ધર્મિ કરવી એના સંગમાં આ પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે જેમ રાજ અને પુરોહિત બંને સાથે મળીને યાત્ર કરે છે તેમ ઉદવસાનીયા ધર્મિ બધા કલ્પિતનેએ ભેગા મળીને કરવી. કારણ કે ‘ વજેરન્ ’ અર્થે બહુવચનનો નિર્દેશ છે, તેથી બધાએ મળીને ઉક્ત યાત્ર કરવો એવું સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર ૪૧ માં સૂત્રમાં છે. વચ્ચે યાત્રીશ્રમાં સૂત્રમાં બીજું જ અધિકરણ છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ ઉદવસાનીયના કલ્પિતને સત્ત્વ કલ્પિતને કરતાં જુદા હોવા ભોધએ. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

તત્રાગ્યાન્ કુર્ત્વજો વૃણીરન્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઉદવસાનીયા ધર્મિમાં (અગ્યાન્ કલ્પિત.) સત્ ॥ કલ્પિતને કરતાં જુદા કલ્પિતનું (વૃણીરન્) વરણ કરવું ભોધએ.

ભાવાર્થ :—ઉદવસાનીયા ધર્મિમાં જે કલ્પિતને સત્ત્વમાં હતા તેના કરતાં જુદા કલ્પિતનું વરણ કરવું ભોધએ. ॥ ૪૦ ॥

“ પૃથક્કારમાંના દરેકની યજ્ઞતા છે. ” એ અધિકરણનું સૂત્ર.

યકૈકશસ્ત્રપ્રતિષેધાત્ પ્રકૃતેઽયૈકસંયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(યકૈકશ્ત્ર) સત્ત્વ કલ્પિતભોજના દરેક કલ્પિતને પૃથક્કારમાંના અર્થાત્ ઉદવસાનીય યાત્ર કરી શકે છે (તુ) કારણ કે (પ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ ન હોવાથી (પ્રત્યેક એક સંયોગાત્) પ્રકૃતમાં એકકર્તાનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—૩૯ સૂત્રમાં ઉદવસાનીય યાત્ર બધાએ ભેગા મળીને કરવાનો નિર્દેશ તેના સંગમાં આ સિદ્ધાંત વચન છે. આ સૂત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉદવસાનીય યાત્ર

અર્થાત્ પૃથક્કર્મનીય માત્ર દરેક ક્રતિએ કરવો કરણ છે એમ કરવામાં કોઈ બાધક વચન જણાવું નથી. દિવસમાં તે વેળખ છે.

‘કામેષ્ટિમાં દાન અદ્યથાર્થક છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કામેષ્ટી ચ દાનચંદ્રાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કામેષ્ટી) કામેષ્ટિમાં (દાનચંદ્રાત્) દક્ષિણા વિદિત હોવાથી ક્યાર્થક છે.

ભાવાર્થ :—સારસ્વત સત્રમાં કામેષ્ટિ કરવાની હોય છે તેમાં દક્ષિણા વિદિત છે. આ દક્ષિણા પરિક્રમાર્થક છે અર્થાત્ દર્શાર્થક છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વચનં વા સત્રગ્રાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનમ્) પરિક્રમને માટે વચન નથી (સત્રગ્રાત્) સત્રનું જગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કામેષ્ટિ સત્રનું જગ છે, અને સત્રમાં પરિક્રમાર્થક દક્ષિણા હોતી નથી તેથી સત્રમખ્યતઃ કામેષ્ટિમાં જે દક્ષિણા છે તે પણ પરિક્રમાર્થક નથી પણ અદ્યથાર્થક છે. અર્થાત્ ધર્મને માટે છે. ॥ ૪૩ ॥

દર્શપૂર્ણમાસમાં દેખ્ય ક્રત્વિજને જે દાન આપવામાં આવે છે

તે અદ્યથાર્થક છે.

દ્રેષ્યે વા જોદનાત્ દક્ષિણાપનયાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દ્રેષ્યે) દ્રેષ્યને (જોદનાત્) દક્ષિણા આપવાનું કથન હોવાથી (દક્ષિણાપનયાત્) દક્ષિણાને અપનય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિમિત્તવિશેષમાં ઇદિનું અવધુ ■ તેમાં દેવ ક્રતિજને દક્ષિણા આપવાનું વચન છે દેવ્યમ દયાત્ આ પ્રભાસે વચન છે. આનું સમાધાન એ છે જે દેવ હોય તેને ક્રતિજ બનાવી સદાય જ નહિ. કલિંગાચાર્યો વાતિચરિત્રથી ક્રતિજ અને આચાર્યનું ઉત્તરધન કરવું નહિ માટે ક્રતિજદેવ હોય એ નહિ. માટે ઉક્ત વાક્યથી જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે અદ્યથાર્થક જ છે. ॥ ૪૪ ॥

‘અશ્વિયજ્ઞ એ જીવતા માણસે કરવાનો હોય છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

અશ્વિયજ્ઞોઽવિપ્રતિષેધાદિતરેણં સ્યાદ્વિપ્રતિષેધાદસ્ત્યામ્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અશ્વિયજ્ઞ) અશ્વિયજ્ઞ નામથી સચવાતો યજ્ઞ (જ્ઞેયમ્) મૃતબિનોને (સ્યાત્) છે. (અવિપ્રતિષેધાત્) બાધ ન આવવાથી (અસ્ત્યા વિપ્રતિષેધાત્) અશ્વિયને બાધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. યદિ સંદીક્ષિતાનમેકઃ પ્રમોચેત તં દમ્યા કૃષ્ણાગ્નિઃસ્થીનિ વપનસ્ય યોડસ્ય નેવિદિ સં તસ્ય સ્થાને દીક્ષયિત્વા તેન સદ્ધ પજેરન્, તતઃ જ્વલતરેડસ્થીનિ યાજ્ઞયેત્. સત્રમાં દીક્ષિત થયેલા ઋત્વિજોમાંથી જે ઠાઠ સત્ર પૂરે ચૂર્ણ પહેલાં મરી જાય તેા તેનેા અગ્નિ સંસ્કાર કરી તેના અસ્થિઓને ઋચયર્માં આધીને જ્વનનેા જે નજીકનો સગો હોય તેને, તેના સ્થાને દીક્ષિત કરી તેની સાથે યજ્ઞ કરવેા. પછી એક વરસ બાદ અસ્થિયજ્ઞ કરવેા એ અસ્થિયજ્ઞ જન્ય જે ફળ હોય છે તે મરી મયેલાને મળે છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે અને સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે જીવતાને એવું ફળ મળે છે. અર્થાત્ જે અસ્થિયજ્ઞ કરે છે તેને ફળ મળે છે. ॥ ૪૫ ॥

ચાવદુપ્તમેતેષામ્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(યાવત્) જેટલું (વક્તવ્ય) કશું (દેવેષામ્) એઓનું.

ભાવાર્થ :—અસ્થિનેા અસ્થિયજ્ઞમાં ઉપયોગ થાઇક ઠાઠાણે થાય છે જેમ કે કાલ્દિત-કુન્મલપનિષાધ સ્તુતીત અસ્થિ ઉપર ધડાને મૂકીને સ્પર્શિ કરી. પણ આલંકારથી જ જેનાં અસ્થિ ॥ તે મૃત્ પુરુષને યજ્ઞનું ફળ મળવું નથી યજ્ઞની મુખપદ્ધિમાં તેા ત્યાગ છે. ધન આદિનેા ત્યાગ કરવેા એ અસ્થિને માટે સંભવી શકે નહિ કારણ કે અસ્થિ એ તેા જડ વસ્તુ છે. ॥ ૪૬ ॥

॥ અસ્થિયાગમાં અસ્થિને જપ આદિનું અનુષ્ઠાન સંભવતું નથી. ॥

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

યદિ તુ યચનાન્ તેષાં જપસસ્કારમર્થત્વત્ સેષિ તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (યદિ) જો (યચનાન્) વચનથી (તેષામ્) અસ્થિને યજ્ઞતા (જપસસ્કારમ્) જપ અને સંસ્કાર આનવામાં આવે તેા (સેષિ) છાંટી સહિત (હતમ્) છુટ થાય છે. (તદર્થત્વાત્) કર્ત્વ્યસંસ્કાર માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો ઠાઠ વૈદિક વચનનેા જાવ નહીં સમજા અસ્થિકર્ત્વક અસ્થિયજ્ઞ માને તેા તેના મતમાં જપ અને ફેડ અને રમથુરપન આદિ સંસ્કારોનેા તથા દીક્ષણીય ઇંદ્રિયો હોય માનવેા. ૫૩. અસ્થિ જડ હોવાથી તેમાં ઉક્ત વસ્તુ સંભવી શકે નહિ. જે યજ્ઞ કરે છે તેના સંસ્કાર માટે ઉક્ત બાબતેા મરર કર્તવ્ય હોય છે માટે અસ્થિકર્ત્વક અસ્થિયજ્ઞ નથી માટે અસ્થિની વાગ્યેન એ લાક્ષણિક પ્રયોગ છે. જેનાં અસ્થિ છે તેના નજીકના સગાએ યજ્ઞ કરવેા અને ઋત્વિજનેાંએ તેની પાસે યજ્ઞ કરાવવેા એવેા ઉક્ત વાક્યનેા ક્યાર છે. આ બાબત હો ઠાઠ સમજા શકે છે કે જડ પદાર્થ યજ્ઞ કરી શકે નહીં છતાં સામાયારે એક વિસ્તાર કપેા છે જેથી તેમાંથી પણ કેંઈક વિશેષ યજ્ઞ થાય. આવી બાબતમાં મીમાંસામાં ફરક વિન્તા કરે છે. ॥ ૪૭ ॥

સ્તવર્થ તુ ત્રિવેસ ગુણમૂતત્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (સ્તવર્થમ્) કવને ઉપયોગી હોય તે (ત્રિવેસ) ત્રણ બેઠાએ (ગુણમૂતવાત્) મૌલ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે કલ્પથી હોય તે કરવું કારણ કે યજ્ઞમાનનું શુભલૂન કર્તવ્ય છે. જ્યાં એનનો અધિકાર છે ત્યાં જડ અરિથ અધિકૃત નથી. ॥ ૪૮ ॥

“ અરિથયજ્ઞમાં કામ્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોતું નથી. ”

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

કામ્યાનિ ન વિચિન્તે કામાજ્ઞાનાદ્ યયેતરસ્યાનુષ્યમાનાનિ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ટ) અને (કામ્યાનિ ન વિચિન્તે) કામ્ય કર્મ પશુ કર્તવ્ય નથી (કામાજ્ઞાનાત્) કામનાનું જ્ઞાન ન હોવાથી (યયા દિતરસ્ય અનુષ્યમાનાનિ) બીજાને અનુકરણે જ્ઞાન થતું નથી તેમ.

ભાવાર્થ :—અરિથયજ્ઞમાં કામ્ય કર્મ પશુ કર્તવ્ય નથી કારણ કે અરિથને કામનાનું જ્ઞાન હોતું નથી. એકના મનમાં શું છે તે જ્યાંપ્રધી બીજાને કહેવામાં ન આવે ત્યાંપ્રધી બીજાને તેનું જ્ઞાન થતું નથી તો અરિથ તો કેવળ જડ છે તેને તો કામનાનું જ્ઞાન હોઈ શકે જ નહિ. ॥ ૪૯ ॥

‘ અરિથયજ્ઞમાં સૂક્તવાકગતશાસનનું અનુષ્ઠાન નથી. ’ એ અધિકરણ.

દ્વિધર્માશ્વાભાવાત્ સુક્તવાક્રુચત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિધર્માઃ) આયુષ્ આદિની પ્રાર્થના (ચ) પશુ (અમાવાત્) જ્ઞાન ન હોવાથી કર્તવ્ય નથી (સુક્તવાક્રુચત્) સૂક્તવાકમાં જતાવચામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—સૂક્તવાકમાં આયુષ્યનું આશરણ વગેરે જે જે જતાવચામાં આવ્યા છે તે પશુ અરિથયજ્ઞમાં કર્તવ્ય નથી કારણ પ્રજાઆદિ અરિથમાં અસંભવિત છે. ॥ ૫૦ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. • સ્યુર્વાડર્થવાદત્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ના) અથવા (સ્યુઃ) ઉક્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું અને તે (અર્થ-વાદત્વાત્) કેવળ અર્થવાદરૂપ ગણાશે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ રૂપે તે તે રમો કરવાં કે જે સૂક્તવાકમાં જતાવચામાં આવ્યા છે અને તેને અર્થવાદના રૂપમાં ગણી કાઢવા. ॥ ૫૧ ॥

નેષ્ઠામિથાનાત્ તદમાવાદિતરસ્મિન્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નેષ્ઠામિથાનાત્) ઇચ્છાનું કથન થતું હોવાથી (દિતરસ્મિન્) અન્ય જે અરિથ છે તેમાં (તદમાવાત્) ઇચ્છા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અરિથમાં ઇચ્છા જ ન હોવાથી આયુષ્યસંવન વગેરે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૨ ॥

‘ અસ્થિયજ્ઞામાં હોતુકામનો અભાવ છે ’ એ અધિકરણ.

સ્યુર્વા હોતુકામાઃ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યુ) થતા જોઇએ (હોતુકામાઃ) હોતુકામ.

ભાવાર્થ :—કેવળ વિધાન હોવાથી જીવતાને જેમ હોતુકામો કર્તવ્ય હોય છે તેમ અસ્થિયો પણ કર્તવ્ય છે. એમ કરવાનો વિધિવાક્ય ચરિતાર્થે થશે. ॥ ૫૩ ॥

ન તદાશીઘ્નાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (તદાશીઘ્નાત્) વજ્રમાનની આશીઃ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતુકામ વજ્રમાનની આશીરૂપ છે. અસ્થિયે યાન કે ઇન્દ્રિયા ચેતનને લગતું કશું જ ન હોવાથી ચેતને કશુંનું કશું વ અસ્થિવામજા કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૪ ॥

‘ વજ્રમાનનું’ મરણ થાય તો પછી ‘ સર્વસ્વાર ’ યાગની સમાપ્તિ કરવી જોઇએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સર્વસ્વારસ્ય દિષ્ટ ગતો સમાપનં ન વિવતે

કર્મણો જીવસંયોગાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(દિષ્ટે) મરણ (ગતો) થયા પછી પણ (સર્વસ્વારસ્ય) ‘ સર્વસ્વાર ’ નામક કંટુની (સમાપનમ્) સમાપ્તિ (ન વિવતે) નથી. (કર્મણો જીવસંયોગાત્) કર્મણો જીવસંયોગથી વજ્રમાન સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સર્વસ્વાર ’ નામક યાગવિશેષ છે અને તે જ્યેષ્ઠિયોમનો વિહાર છે. મરણકામો જોતેન યજેત મરણની કામના કરનાર વજ્રમાને એ યાગથી વગર કરે. ‘ શ્રાદ્ધગાઃ સમાપયત મે યજ્ઞમ્ ’ ક્ષિતિ સપ્રેક્ષ્યામી સંવિણ્ણિતિ હે બ્રાહ્મણો, મારો વગર સમાપ્ત કરે એમ કહી વજ્રમાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે, આ પ્રમાણે વજ્રમાનના મરણ પછી સર્વસ્વારનામ કંટુને બાકીનો ભાગ પૂરો કરે કે નહિ ? આમાં ‘ પૂર્વપક્ષસાદીયુઃ ’ માનવું છે કે યાગપૂર્વક જીવતા વજ્રમાન સાથે હોવાથી વજ્રમાન મરી ગયા પછી સર્વસ્વારની સમાપ્તિ ન કરવી જોઇએ. ॥ ૫૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્વાદ્વા ઉમયોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાદ્વા) સમાપ્તિ કરવી જોઇએ (ઉમયોઃ) કંટુ અને સમાપ્તિ (પ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્) પ્રત્યક્ષ પ્રેક્ષી વિધાન કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મરણી વખતે વજ્રમાને રજપટ કંટુ છે કે ‘ હે બ્રાહ્મણો મારો વગર સમાપ્ત કરે ’ આ વાક્યથી કંટુ અને સમાપ્તિ બન્ને કરનાં એવું વજ્રમાનનું રજપટ કથન છે તેથી સમાપ્તિ કરવી જોઇએ. ॥ ૫૬ ॥

‘સર્વસ્વારમાં કાર્યબાધ્ય વ્યવસ્થા’ નામનું અધિકરણ.

ગતે કમાસ્થિયકવત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ — (ગતે) યજમાન મૃતિને પ્રાપ્ત થવા પછી (કર્મ) થાગરૂપ કર્મ કરવું જોઇએ (અસ્થિયકવત્) અસ્થિયક જેટલું

ભાવાર્થ — જોયે યજમાનના ગરણ પછી ‘અસ્થિયક’ કરવામાં આવે છે તેમ ‘સર્વસ્વાર’ નામક થાગપણ યજમાનના મગણ પછી તે ચાતુ રાત્રી તેની સમપિ કરવી જોઇએ ॥ ૫૭ ॥

સર્વસ્વારમાં યજમાન મગણ પાછથ પછી આપુષ્ટ આશસન કરવું

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

લીલાવચનમાયુરાશિપસ્તદ્યત્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ — (લીલાવચનવાદ) જીવનની કામના કરવાનું વચન હોવાથી (માયુ.) આપુ રાખનારો મત ન બોલેલા જોઇએ (લાશિપ) જીવનનું આશસન (તદ્યત્યાત્) જીવનથી હઠ્ઠા રાખનાર માટે હોવાથી

ભાવાર્થ — જ્યં યજમાન લાશિપાસ્તે આ મંત્ર સર્વસ્વારમાં બોલવાનો હોય છે તે બોલવો કે નહીં ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે એ મત ન બોલવો કારણ કે યજમાન તો મરવાને જ હઠ્ઠે છે તો પછી જીવનની આ કસા રાખવી એ કેવી રીતે અને ? ॥ ૫૮ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર.

યજનં વા માગિત્વાત્ પ્રાપ્તયાજવાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (વચનમ્) એ મત બોલવો જોઇએ (માગિત્વા) આર્જવ યજમાન રતોત્ર પૂર થાય ત્યાંપછી યજમાન જીવતા હઠ્ઠેનો હોવાથી (પ્રાપ્તયાજવાત્) જેન અન્ન ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેમ આયુની અથવા સ્વચ્છ મંત્રનો પાઠ પણ કરવો.

ભાવાર્થ — આર્જવ પડુમાન રતોત્રને પાઠ પૂર્ણ થાય ત્યાંપછી યજમાનને જીવનની હઠ્ઠા હોય છે તેથી ત્યાંપછી તો જીવન જરૂર યજમાને ઢાંકી રાખવું જોઇએ માટે ઉપા મંત્રનો અવસ્થ પાઠ કરવો જોઇ ન ॥ ૫૯ ॥

‘દ્વાદશાહું નામકં સત્રમાં નિવૃત્તયાજવાવરણનું અનુષ્ઠાન હોય છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ત્રિયા સ્વાદ્ ધર્મમાત્રાણામ્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ — (ધર્મમાત્રાણામ્) અદ્યૈકપરોજનવાગી કર્તવ્યોત્તું (ત્રિયા સ્વાદ્) અનુષ્ઠાન યાગ છે.

ભાવાર્થ — ‘દ્વાદશાહ્નિકાયા ઉપેતુ’ આ સત્રમાં નિવૃત્તયાજવાવરણનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે કારણ કે કેવળ આદ્યને માટે હોય છે. એ કે સત્ર વરણ અને દાનની નિરૂતિ

હોય છે પણ તે તો આનતિ પ્રયોજન વાળાં હોય તો પણ આનત્યર્થ ન હોય તો અને અદ્વૈત-
ર્થક હોય તો તે કરવામાં આપતિ નથી. ॥ ૬૦ ॥

‘ પવમાન ઇદિમાં નિર્વાપનું અધ્યાન હોય છે ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ગુણલોપે તુ મુખ્યસ્ય ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(ગુણલોપે તુ) ગુણનો લોપ થાય તો પણ (મુખ્યસ્ય) મુખ્ય જે નિર્વાપ છે તેની ક્રિયા તો થાય છે.

ભાવાર્થ :—અન્યાધાનમાં પવમાનેદિઓ કર્તવ્ય હોય છે. તેમાં અમિહોત્ર હવગ્યા
હવીંપિ નિર્વેદ’ અગ્નિહોત્રહવણી તો હવિષ્નો નિર્વાપ કરવો પણ આ તો અન્યાધાનનો
સમય છે. અગ્નિહોત્રનો સમય તો ત્યાર પછી હોય છે તો પછી નિર્વાપનું સાધન અગ્નિહોત્ર
હવણી કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ ન થાય. આ કારણથી નિર્વાપ ન કરવો એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો
મત છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે નિર્વાપ મુખ્ય છે અને અગ્નિહોત્રહવણો મોહ્ય છે. માટે
મુખ્યનો લોપ ન કરતાં અગ્નિહોત્રહવણીમાં તેની સાધનતાની નિવૃત્તિ માનવી એજ
ચોગ્ય છે. ॥ ૬૧ ॥

‘ વાજપેયમાં મુદિલોપનું ’ અધિકરણ.

મુદિલોપાતુ સંખ્યાલોપઃ તદ્ગુણવાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) અધિકરણનો આરંભ સચવે છે. (મુદિલોપાતુ) મુદિલોપ કરતાં
(સંખ્યાલોપઃ) સંખ્યાનો લોપ માનવો ચોગ્ય છે (તદ્ગુણવાત્) સંખ્યા એ મુદિનો ગુણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપેયે નૈવારસસત્તદચચાવધમંતિ । તત્ર ચતુરો મુદીર્મિવંતિ । આ વાક્યોથી
એમ સમજાય છે કે, અનિદેશથી પ્રાપ્ત થતી ચાર મુદિઓનો સમસ્ય ચરાવથી બાધ થાય છે. તો
અહીં પ્રશ્ન એ થય છે કે આ સંખ્યાનો બાધ કરવો કે મુદિઓનો ? એમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું
માનવું છે કે મુદિઓનો બાધ ન કરવો પણ ચાર સંખ્યા ૧૧ બાધ કરવો કારણ કે સંખ્યા એ
મુદિ પ્રત્યે ગુણ છે. મુખ્ય કરતાં ગુણનો બાધ ધર્મે ચોગ્ય છે. ॥ ૬૨ ॥

ત નિર્વાપશેષાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નિર્વાપશેષાત્) નિર્વાપનો શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંખ્યા મુદિનો શેષ અર્થાત્ ગુણ નથી પણ નિર્વાપનો ગુણ છે. માટે
સંખ્યાનો બાધ માનવો ચોગ્ય નથી પણ મુદિનો બાધ માનવો જોઈએ. ॥ ૬૩ ॥

સંખ્યાં તુ લોદનાં પ્રતિ સામાન્યાત્ તદ્વિકારઃ સંયોગાત્ પરં મુદેઃ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને નિવૃત્ત કરે છે. (લોદનાં પ્રતિ સામાન્યાત્)
વિધાન પમાણે સાદૃશ્ય (સદિચરઃ) ચતુર્ધ્વ વિકાર (ચ) અને (સંયોગાત્) દબન માનવો
(પરં મુદેઃ) મુદિ વિકાર બાધિત થાય છે.

ભાવાર્થ :—મુદ્ધિનો લોપ કરવાથી સંખ્યાનો અનુમદ થયો નથી અર્થાત્ સંખ્યા અગાધિત રહેતી નથી. 'ચાર' એ સંખ્યાને ખતાવે છે અને 'સત્તર' એ સખ્દ પછી સંખ્યાને ખતાવે છે, માટે સાદરમથી 'ચાર' સંખ્યાનો બાધ 'સત્તર' સંખ્યાથી થાય છે. 'મુદ્ધિ' એ દ્રવ્ય છે અને 'ચાર' પછી દ્રવ્ય છે માટે ચારવથી મુદ્ધિનો બાધ થાય છે આ પ્રમાણે સાદરમથી સંખ્યા અને મુદ્ધિ બન્નેનો બાધ થાય છે. ચતુરો મુગોન્નિવંપતિ આ પ્રકૃતિનું વાક્ય છે અને સમદશ ચરાવ એ વિકૃતિગત વાક્ય છે તેથી પ્રકૃતિમાં કહેલા પદાર્થોની વિકૃતિમાં કહેલા પદાર્થોથી બાધ થાય છે. આ શાસ્ત્રાર્થ વાજપેય વાગ સંબંધી છે- ॥ ૬૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ચોદનામિસમ્યન્ધાત્પ્રકૃતૌ સંસ્કારયોગાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનામિસમ્યન્ધાત્) યાગની સાથે સંબંધ હોવાથી (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (સંસ્કારયોગાત્) નિર્વાપણ સંસ્કાર સાથે સંબંધ હોવાથી (ન) બન્નેનો બાધ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—ચાર મુદ્ધિનો સંબંધ પ્રકૃતિમાં નિર્વાપ સાથે અને સત્તર ચરાવનો સંબંધ યાગની સાથે છે. આથી રીતે બિન સંબંધી હોવાથી બન્નેનો બાધ થતો નથી પણ ચાર મુદ્ધિ અને સત્તર ચરાવ એ બન્નેનો મેગ થઈ શકતો ન હોવાથી ચરાવર નિર્વાપ મુદ્ધિ રૂપ દ્રવ્યનો બાધ જરૂર થવો જોઈએ, ચાર સંખ્યાનો બાધ થતો નથી. ॥ ૬૫ ॥

ધેનુ આદિ શખ્દો ગોવાચક છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ઔષ્ઠિકે તુ દ્રવ્યતો વિકારઃ સ્વાદકાર્યત્વાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(ઔષ્ઠિકે તુ) ઉષ્ણિ વખતે (દ્રવ્યતો વિકારઃ) પ્રકૃત દ્રવ્યનો બાધ (સ્વાત્) થાય છે. (અકાર્યત્વાત્) તેનું કાર્ય ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપૈય્યા ધેનુમલમેત્ । આ વાક્યમાં 'ધેનુ' સખ્દ છે તે મુચુરાચક છે. જે એક વખત વીઆય તે 'ધેનુ' આપું પૂર્વપક્ષરાદીનું મંતવ્ય છે. સિદ્ધાંતવાદીનું મંતવ્ય છે કે 'ધેનુ' સખ્દ કેવળ મુચુરાચક નથી પણ મુચુરિચક જાતિ વાચક છે માટે એક વખત પ્રસૂત થયેથી જાયને 'ધેનુ' કહેવામાં આવે છે. પૂર્વપક્ષરાદી કેવળ મુચુરાચક સખ્દ માની એક વખત પ્રસૂત થયેથી 'અબ' ને ધેનુનો વાચ્ય માનતો હતો તેનું આ અધિકરણમાં નિગરણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૬૬ ॥

વાયબ્ધપશુથી 'અજ' સમજવો. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

નેમિક્ષિકે તુ કાર્યત્વાત્ પ્રકૃતેઃ સ્વાત્તદાપત્તેઃ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(નેમિક્ષિકે તુ) કેવળ મુચુનું નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયેલા સખ્દ (સ્વાત્) કાર્ય હોવાથી (પ્રકૃતેઃ સ્વાત્) પ્રકૃતિમાંથી 'અજ' નું મહત્ત્વ થાય છે. (તદાપત્તેઃ) અતિદેશ શાસ્ત્રની ઉપપત્તિ થવાથી.

ભાવાર્થ :—'વાયબ્ધ' ર્થેત્માલમેત્ । અહીં ર્થેત્ સખ્દ કેવળ મુચુનું નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયો છે, અહીં જાતિ નિમિત્ત નથી માટે પ્રકૃતિમાંથી અતિદેશ શાસ્ત્ર વડે પ્રાપ્ત ર્થેત્

અશ્વત્થં મહત્ત્વ યાવ છે. અને તેનું ક્ષણ કોઈ યોગ્ય પુરુષને કરવું એવો તેનો અર્થ થાય છે. ॥ ૬૭ ॥

અણેવાણો અને તંદુલમાં આદિર અને ગ્રેહત્વનો નિયમ નથી.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિપ્રતિવેદ્યે સદ્વત્તનાત પ્રાકૃતગુણલોપ સ્યાત તેન કર્મસંયોગાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિવેદ્યે) પ્રાકૃત અને વૈકૃત ગુણોનો વિરોધ થાય ત્યારે (સદ્વત્તનાત) વૈકૃતગુણનું વચન માન્ય હોવાથી (પ્રાકૃતગુણલોપઃ સ્વાત્) પ્રાકૃત ગુણોનો નાશ થાય છે. (તેન કર્મસંયોગાત્) સમીપવર્તિત સાથે જ વર્તનાનો અન્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જલેવાલી વૂનો મરતિ આ વાક્યથી અણેવાણીમાં ચૂપનું વિધાન ॥ અતિદેશ શાસ્ત્રી અણેવાણી આદિથી કરવી ભેદએ પણ પ્રાકૃત ગુણ આદિરનો નાશ થાય છે માટે આદિર હોય કે અઆદિર હોય તમે તે વૃક્ષમાંથી અણેવાણી જનાવરી ભેદએ વચર ડોલેશ પશુઆદિના વારણ માટે જે ખીશા જેવું કાઢ હોય છે તેને ‘અણેવાણી’ કહેવાય છે. શાખર જા.અમાં લખ્યું છે કે જલેવાળી કન્દલ યઃ જલે વારણે પ્રવર્તે તે સ્વ વચરક । તથા વિજ્ઞાનાં ક્ષુદ્રે વિજ્ઞા વાચમાં શ્રવણ થાય છે કે દર્શનપુ પૂર્વ પનો વચા તદકં તત્સંસર્ગ પ્રજ્ઞાસ્ત્ય મરતિ અર્થાં પણ ‘તંદુલ’થી ગ્રીહિતું મહત્ત્વ કરવાનું હોયું નથી. ॥ ૬૮ ॥

‘અણેવાણીમાં તક્ષણ આદિનું અગુહાન નથી.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પરેવાં પ્રતિવેદ્યઃ સ્વાત ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(પરેવાં) બીજાનો (પ્રતિવેદ્યઃ સ્વાત) પ્રતિવેદ્ય થાય છે.

ભાવાર્થ :—અણેવાણીમાં તક્ષણ અને અણીમાંરણ એટલે આઠ પુણ્ય પણ કંતવ્ય નથી. વચર થકેનું જ કાઢ હોયું ભેદએ એવો ભાવ છે. ॥ ૬૯ ॥

વિપ્રતિવેદ્યાશ્ચ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિવેદ્ય) વિરોધ આવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો એ કાળને ડોલવામાં આવે અને આપુલુવતો પણ જનાવવામાં આવે તો તેને અણેવાણી જ કહેવામાં આવે નહિ મટે એ પદાર્થો કંતવ્ય નથી. ॥ ૭૦ ॥

‘અણેવાણીમાં પશુત્ત્વ આદિ સંસ્કારો કંતવ્ય હોય છે’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થોમાલે સંસ્કારત્વં સ્યાત ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(અર્થોમાલે) તક્ષણ આદિ અર્થોનો અર્થાવ હોય જનાં (સંસ્કારત્વં સ્યાત) જે સંસ્કારોનું ક્ષણ દૃષ્ટ છે તે તો કરવા ભેદએ.

સાવાર્થ :—જસેવાલીમાં થપતના નિમિત્ત તક્ષણ આદિ કર્તૃત્વ નથી તે। પણ પશુંદણ આદિ તે। જસેવાલીમાં કરવા એમએ, પશુંદણ એટલે જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં તે ઠાક નાખી તેમાં ધૂળ ધત્તાદિ નાખી કાઢે કરવો, પછી પાણી છાંટવું. આ ક્રિયાએ કરવાથી જસેવાલી જમીનમાં ખૂબ મજબુત થાય છે. પશુ એને એએ તે। પણ સદેશાધથી તે નીકળી શકતી નથી, માટે એ સરેકારે જસેવાલીમાં કર્તૃત્વ છે. ॥ ૭૧ ॥

‘મહાપિતૃયજ્ઞમાં ધાનામાં અવધાતનું અનુષ્ઠાન કરવું’ એમએ. એ અધિકરણનું સૂત્ર.
અર્થે ન સ્વ વિપર્યાસે તાદર્યાત્ તત્ત્વમેવ સ્થ્યાત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપર્યાસે) વિપરીત ક્રમમાં (અર્થે) પદાર્થ હોવાથી (ન જ ધાનાત્વનો ભંગ થતો નથી (તાદર્યાત્) ક્રમ પદાર્થનો રોપ હોવાથી (તત્ત્વમેવ સ્થ્યાત્) ક્રમ રહિતત્વ અને ધાનાત્વ સંપાદન અવધન થયાં એમએ.

સાવાર્થ :—‘મહાપિતૃયજ્ઞે પિતૃભ્યે વર્ધિપદ્મપો યનાઃ’ ધાનાને હવિષ્ તરીકે ખતાવ્યું છે. ધાના એટલે શેડલા તથા હવે અહીં અવધનન ધાનાનું કંવું કે નહિ? એ પ્રશ્ન ઉપર વિચારણા છે. જો ધાના ઉપર અવધનન કરવામાં આવે તે। ધાનાનો સકલ અર્થાત્ ચૂકું જ થઈ જાય અને ધાનાત્વનો ભંગ થઈ જાય અને જો એમ થાય તે। ધાના હવિષ્ તરીકે રહે નહિ માટે પ્રથમ અવધનન કરવું અને પછી ધાનાત્વ સંપાદન કરવું એવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે. અવધનન પણ ધાનાનો વિધાત ન થાય એવી રીતે કરવું યથા ન વિપાતક અર્થે તથા કરીયતે। ખહેલાં અવધાન અને પછી પાક કરવામાં કેમનો બાધ થાય છે પણ પદાર્થનો થતો નથી ક્રમ એ પદાર્થનું અંગ છે, માટે અંગનો બાધ કરવો એ પદાર્થના બાધ કરનાં ઠીક છે, એટલે ધાનામાં અવધાત પ્રથમ જરૂર કરવો એમએ. ॥ ૭૨ ॥

इति मीमांसागुर्जरेभाष्ये दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ मीमांसागुर्जरेभाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

‘२२पर्याप्तમાં સામિધેન્યાદિ પ્રાકૃત ઇતિકર્તૃત્વતાનું અનુષ્ઠાન છે’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. વિકૃતો શબ્દવત્તાત્ પ્રધાનસ્ય ગુણનામધિકોત્પત્તિઃ સંનિધાનાત્ ॥૨૧॥

પદાર્થ :—(વિકૃતો) પ્રાકૃત ગુણથી વિવક્ષ્ય ગુણવાળા પ્રાકૃત અંગવાળા અમી-યેભીય પરચાદિમાં (શબ્દવત્) એકાદશત્રાદિવિસ્થિત પ્રધાન્યાદિવિધાયક શબ્દ હોવાથી (ગુણનામ્) અપ્રાકૃત ગુણોની (અધિકોત્પત્તિઃ) સ્વતંત્રતાથી ઉત્પત્તિ છે (પ્રધાનસ્ય સંનિધાનાત્) મુખ્ય કાવનાનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અંગીયોગીય વિકૃતિ યાગમાં અપ્રાકૃતગુણો કર્તૃવ્ય હોય છે કારણ કે વિકૃતિ યાગમાં એકદશ પ્રયાજાન યજતિ આતું વિધાન છે. પ્રાકૃત પ્રયાજોને અનુવાદ કરવો અને સંખ્યા માત્ર વિદિત છે એમ માનવાની જરૂર નથી કારણ કે સુખ્ય ભાવના અર્થાત્ ધાત્વર્થનો વિધિય યોગ્ય છે, એટલે પ્રાકૃત અંગોની ઉક્ત યાગમાં નિવૃત્તિ છે. ॥ ૧ ॥

પ્રકૃતિવત્ત્વસ્ય ચાનુપરોધઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતિવત્ત્વ) પશુમાલમેત આ વાક્યમાં પ્રકૃતિવત્ત્વપદની (અનુપરોધઃ) કલ્પના કરવાની રહેતી નથી.

ભાવાર્થ :—‘ પશુમાલમેત ’ આ વાક્યમાં પ્રકૃતિવત્ત્વ એ પ્રાકૃતપદની કલ્પના કરવી પડતી નથી, કારણ કે ઉક્ત પ્રયાજ વિધાયક વાક્યથી જ કથંભાગાકાશ્વાની યાતિ થઈ જાય છે. ॥ ૨ ॥

ચોદનામસુત્વાચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચોદનામસુત્વાચ) પ્રયાજાદિવિધિમાં ઉક્ત વાક્યનું જ પ્રશ્ન છે,

ભાવાર્થ :—એકદશપ્રયાજાન યજતિ આ ઠેકાણે પ્રયાજાદિના વિધાનમાં આ વાક્યનું જ સામ્ય છે. આ પ્રમાણે પ્રાકૃત અંગોની કર્તૃત્વતા ઉક્ત વિકૃતિનાં નથી આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૩ ॥

શિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રધાનં ત્વજ્ઞસંયુક્તં તથાશ્રુતમપૂર્વં સ્યાત્ તસ્ય વિશ્વપલક્ષણા-
ત્સર્વો દિ પૂર્વધાન્ વિધિર્વિશેષાત્ પ્રવર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાનં તુ) પ્રાકૃત કર્મ (અજ્ઞસંયુક્તમ્) જેવા અંગોથી સંયુક્ત હોય છે (તથાશ્રુતમ અપૂર્વં સ્વાચ) તેવા અંગોથી સંયુક્ત વિકૃતિ સામાન્ય છે (તસ્ય વિશ્વપલક્ષણા) વિકૃતિમાં પ્રકૃત અંગોની ઉપલબ્ધિ થવાથી (સર્વો દિ પૂર્વધાન્ વિધિઃ) બધે જ વિકૃતિ યાગ થયું પ્રકૃતપૂર્વક થાય છે (અવિશેષાત્ પ્રવર્તિતઃ) સામાન્યરૂપથી પ્રવર્તિત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં જે કર્મ હોય છે, જેવા અંત સદિત હોય છે, તેના અંત સદિત વિકૃતિ યાગ હોય છે. વિકૃતિ યાગમાં પ્રાકૃત અંગોની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી બધાજ વિકૃતિ યાગે પ્રકૃતિ યાગની માફક થાય છે. માટે પ્રકૃતિવદ્ વિશ્વિતઃ કર્તૃત્વ્યા એ સામાન્યરૂપે પ્રવર્તે છે, આસ ઠેકાં અમુક જ વિકૃતિ યાગને ગણે નથી. ॥ ૪ ॥

ત ચાજ્ઞપિધિરનગ્ને સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનગ્ને) અંતરદિત કર્મમાં (અજ્ઞપિધિઃ) અંતની વિશેષ-વિધિ (ન સ્વાચ) થતી નથી.

ભાવાર્થ :—જો અંગગૃહિત કર્મ હોય તો અંગનો વિશેષવિધિ પણ ન હોવો જોઈએ. (વિશેષવિધિ અસ્તિવાદઃ પ્રસ્તરઃ, ન હિ અસ્તિ પ્રસ્તરે પ્રસ્તરવિશેષઃ સિદ્ધ્યેત ' જો પ્રસ્તર જ ન હોય તો આશ્વાસરૂપ પ્રસ્તરવિશેષનું વિધાન ન જ હોય જેમકે જોને પુત્ર જ નહોતો તેના પુત્રને માટે રમકડાં બનાવતાં નથી માટે ગુણુ વિધિ છે. ॥ ૫ ॥

કર્મગૃહીકશાખ્યાસંનિધાને વિધેરાખ્યાસંયોગો ગુણેન તદ્વિકારઃ

સ્વાત્ શબ્દસ્ય વિધિગામિત્વાદ્ ગુણસ્ય ચોપદેયત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(કર્મજઃ ચ એકશાખ્યાન્) પ્રધાન કર્મ અને ગુણુ કર્મ પ્રયોગ વાચક એક શબ્દથી કહેવાય છે. (સંનિધાને) પ્રધાન વચનથી અંગે સંનિધિત હોય છે. (વિધેઃ શાખ્યાસંયોગ) અંગવિધિના નામની સાથે સંબંધ થાય છે (ગુણેન તદ્વિકારઃ સ્વાત્) એકાદશ્યતઃ સંખ્યારૂપ ગુણથી વિહાર થાય છે. (શબ્દસ્ય વિધિગામિત્વાત્) એકાદશ્યતઃ શબ્દ પ્રમાણવિધિગામી છે (ગુણસ્ય ચ ઉપદેયત્વાત્) ગુણુ વિધેય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ યાગમાંથી વિકૃતિયાગમાં ઇતિહાસીયતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જીવ (એકાદશ પ્રમાણન યજ્ઞતિ) વિકૃતિ યાગમાં કહેલું આ વચન નિર્દેશ નથી કરેલું કે ઉક્ત વાક્યથી એકાદશ્યરૂપ સંખ્યાનું વિધાન છે અને સંખ્યા એ ગુણુ છે. ॥ ૬ ॥

અર્કાર્યાવાચ નામ્નઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(નામ્ન) નામનો (અર્કાર્યાવાચ) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રમાણુ એવું નામ યાગમાં વિધાન કર્યું છે એમ પણ નહિ માટે પ્રસિદ્ધ નામવાળા પ્રમાણેનું ઉચ્ચારણ છે અને ગુણુ વિધાન છે. ભાવ એ છે કે ઇતિહાસીયતા પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને ગુણુ વિધિ પણ છે. ॥ ૭ ॥

ગુણ્યા ચ પ્રમુતા ગુણે ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રમુતા) ઇતિ (ગુણે) ગુણુ કર્મમાં અને પ્રધાન કર્મમાં (ગુણ્યા) ઉલ્લેખ છે.

ભાવાર્થ :—અપૂર્વકર્મવિધાનમાં અને ગુણુવિશેષ વિધાનમાં વિધિપ્રત્યેયની ઇતિ સમાન હોય છે. ॥ ૮ ॥

સર્વમેવં પ્રધાનમિતિ ચેત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(એવમ્) એ પ્રમાણે (સર્વમ્) સર્વ કર્મ (પ્રધાનમ્ इति ચેત્) પ્રધાન થશે જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો એમ માનવામાં આવે કે આખ્યાત વાચ્ય જો હોય તે પ્રધાન કર્મ છે તો સર્વ વિધાન પ્રધાન જ થવાં જોઈએ. આ સંકેત સમાધાન આશ્રયના ચક્રમાં છે. ॥ ૯ ॥

તથામૂતેન સંયોગાદ્ યથાર્થવિધયઃ સ્યુઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તથામૂતેન) જીવ અધ્યાયમાં બતાવ્યા પ્રમાણે (સંયોગાદ્) જોડાઈ
થવાથી (યથા અર્થવિધય. સ્યુઃ) ગુણ કર્મ વિધિઓ માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—જીવ અધ્યાયમાં ગુણનું લક્ષણ અને પ્રધાનનું લક્ષણ બતાવવામાં આવ્યું
છે તે પ્રમાણે ગુણ કર્મ અને પ્રધાન કર્મની ભવરથા બહુવી બેઝુએ. ॥ ૧૦ ॥

વિધિત્વં ચાવિશિષ્ટં વૈકૃતૈઃ કર્મણા યોગાત્ તસ્માત્ સર્વં પ્રધાનાર્થમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વૈકૃતૈઃ અવિશિષ્ટમ્ વિધિત્વમ્) વૈકૃત કર્મ સાથે વિવિધ સમાન
છે. (કર્મણા યોગાત્) અર્થવાદ સાથે સંબંધ હોવાથી (તસ્માત્ સર્વમ્ પ્રધાનાર્થમ્) માટે બધું
પ્રધાનને માટે છે.

ભાવાર્થ :—શ્રુયમાણ પ્રમાણદિ વિધિ વૈકૃત અર્થવાદ સાથે સમાન જણાય છે. જેમ
પ્રકૃતિમાં જણાવ્યું છે કે 'યદાગ્ન્યમામૌ યજતિ ચમુષો એવ તદ્ યજ્ઞસ્ય પ્રતિદશતિ' જે આગમ બાગેનો
યાગ કરવામાં આવે છે તે મંત્રની ચમુ સ્વરૂપ છે તેમ વિકૃતિ યાગમાં પણ અર્થવાદ કરેવામાં
આવ્યો છે. માટે આવી જાતનું બધું વિધાન પ્રધાન ને માટે જ હોય છે. ॥ ૧૧ ॥

સમત્વાચ્ચ-તદુત્પત્તેઃ સંસ્કારૈરધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(સમત્વાચ્ચ) સમાન ક્રમ હોવાથી (તદુત્પત્તેઃ) પ્રમાણદિનો (સંસ્કારૈઃ
અધિકારઃ સ્યાત્) સંસ્કાર સાથે અધિકાર થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જે પ્રથમ પ્રવાજ વચ્ચે પ્રધાન કર્મ અને પછી અનુયાજ આવે
ક્રમ હોય છે તેવા જ ક્રમ વિકૃતિમાં પણ હોય છે. માટે સામિધેન્યાદિ પ્રાકૃત ઇતિહાસવત્તા
વિકૃતિમાં પણ કર્તવ્ય છે એવો આ અધિકારણનો ભાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

‘ હિરણ્યગર્ભઃ ’ આ મંત્ર ઉત્તર આધારમાં ગુણ તરીકે વિહિત છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. હિરણ્યગર્ભઃ પૂર્વસ્ય મંત્રલિજ્ઞાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(હિરણ્યગર્ભઃ) હિરણ્યગર્ભ ઇત્યાદિ મંત્ર (પૂર્વસ્ય) પૂર્વ આધારનો
ગુણ તરીકે છે (મંત્રલિજ્ઞાત્) મંત્રમાં પ્રત્યક્ષ દેવતાનું સ્તવન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાચવ્યપશુવિશેષમાં હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતામે ઇત્યાદિ મંત્રનું જરણ થાય
છે, માટે આ મંત્ર પ્રથમ આધારનું અંગ છે કે ઉત્તર આધારનું ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં
પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે પ્રથમ આધારનું અંગ ઉક્ત મંત્ર છે કારણ કે પ્રકૃતિમાં
પ્રત્યક્ષ શ્રવણ છે અને આ મંત્રમાં પણ પ્રત્યક્ષ દેવતાની સ્તુતિ છે. ॥ ૧૩ ॥

મટલ્યનુપત્તોધાચ્ચ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મટલ્યનુપત્તોધાચ્ચ) પ્રાકૃત મંત્રનો ઉપસંધ ન થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ આધારનો ઉક્ત મંત્ર ગુણ તરીકે માનવાથી પ્રાકૃત મંત્રનો બાધ થતો ન હોય. યો દ્વિતીય આધારમાં પ્રાકૃતિમાં જ્યાં અષ્ટરઃ ઇત્યાદિ મંત્ર છે, એ દ્વિતીય આધારમાં હિરણ્યમંત્ર ઇત્યાદિમંત્ર ગુણ તરીકે માનવામાં આવે તો જ્યાં અષ્ટર ઇત્યાદિ મંત્રનો બાધ થાય ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉત્તરસ્ય ઘા મન્વાર્યિત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ઘ) અથવા (ઉત્તરસ્ય) ઉત્તર આધારને (મન્વાર્યિત્વાત્) મંત્રની જરૂર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ આધારને મંત્રની જરૂર નથી. બીજા આધારને જ મંત્રની જરૂર છે માટે ઉત્તર આધારનો જ હિરણ્યમંત્ર એ ગુણ તરીકે છે. ॥ ૧૫ ॥

વિવ્યતિદેશાત્ તદ્દુષ્ટો વિકારઃ સ્વાક્રુણાનામુપદેશવાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિવ્યતિદેશાત્) આધાર વિધિનો પ્રકૃતિમાંથી અતિદેશ થતો હોવાથી (તદ્દુષ્ટો વિકાર સ્વાત્) તેના અનુસારમાં અનુવ ઘના જે પ્રાકૃત ગુણો હોય છે (ઇનાનામુપદેશવાત્) તે ગુણોનું જ વિધાન થય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાંથી આધાર વિધિનો અતિદેશ કરવાનો હોય છે તેથી હિરણ્ય મંત્ર એ મંત્રનો ઉત્તર આધારમાં અતિદેશ છે. પ્રાકૃત ગુણોનું જ વિધાન હોય છે ઉક્ત મંત્ર પ્રાકૃત ગુણ છે માટે એનું જ વિધાન છે અને દ્વિતીય આધારમાં જે જ્યાં અષ્ટર ઇત્યાદિ મંત્ર છે તેનો બાધ થાય છે અને હિરણ્યમંત્ર ઉત્તર આધારનો ગુણ થય છે. ॥ ૧૬ ॥

પૂર્વસ્મિન્ચામન્ત્રદર્શનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૂર્વસ્મિન્) પૂર્વ આધારમાં (અમન્ત્રદર્શનાત્) મંત્ર થતો નથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ આધારમાં મંત્રની જરૂર નથી ન સ્વાહા કરોતિ મન્ત્ર ચ નાદ સ્વાહા બોલતા નથી અને મંત્ર પણ બોલતા નથી. માટે હિરણ્યમંત્ર એ મંત્ર ઉત્તર આધારનું અંગ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ અપ્રસાદન અને નિયોજન પ્રાકૃત ગુણ વિધિ છે ’

એ અધિકરણના સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સંસ્કારિ તુ ત્રિયાન્તરં તસ્ય વિધાયકત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય વિધાયકત્વાત્) વક્ષ્ય ૧૮ નિયોજનનું વિધાયક હોવાથી (સંસ્કારે કુ) પરિધિના સંબંધથી જ્યોતો સંસ્કાર થતો હોવાથી (ત્રિયાન્તર) પ્રાકૃત કર્મે કરના આ કર્મ બિન છે અને તે અદ્યપ્યર્થ છે.

ભાવાર્થ :—સૌમિક ચાતુર્માસમાં આ પ્રમાણે વાઙ્મનુ શ્રવણ થાય છે. ‘ ઉક્તે વાજિનમાસદયતિ પરિપૌ પશું નિયુજન્તિ ’ આ વાક્યથી એમ સમજાય છે કે પરિધિમાં નિયોજન કરવાથી પશુનો સંસ્કાર થાય છે એટલે કે તે અદૃષ્ટ કર્મ છે માટે તે પ્રાકૃત કર્મથી ભિન્ન કર્મ છે. પરિધિ નિયોજનનું ક્ષેત્ર દૃષ્ટ ૩૧ જલ્પાનું નથી. ॥ ૧૮ ॥

પ્રત્યક્ષપરોધાથ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રત્યક્ષપરોધાત) એ પ્રમાણે સ્વીકારવાથી પ્રાકૃત કર્મનો પ્રાપ્ત ને અતિદેશ છે તેનો ઉપરોધ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—ક્રિયાન્તર માનવાથી અતિદેશ વાઙ્મનો ઉપરોધ પણ થતો નહિ. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિધેસ્તુ તત્ર ભાવાત્ સંવેદે यस્ય શબ્દસ્તદર્થઃ સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(જુ) ‘ તુ ’ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (વિધેઃ) નિયોજન વિષયક પ્રાકૃત અને પ્રત્યક્ષ વિધિઓનો (તત્ર) કંપુચિરમા ભાવ હોવાથી (સંવેદે) સદેહમાં (યસ્ય) જેને ઉદ્દેશી (શબ્દઃ) પરિચિરપ શબ્દ પ્રયોગથી છે તે (તદર્થઃ) નિયોજનાર્થક (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—વાજિનનું આસાદન ઉદ્દેશમાં અને પશુનું નિયોજન પરિધિમાં કરવાનું હોય છે. ઉદ્દેશ એટલે વેદિમાંથી નીકળેલી ધૂળનો ટમ્બો એના કિપર વાજિન દ્રવ્ય નાખી દેતું અને પશુને નાસી ન જાય માટે પરિધિએ બાંધવું. આ જન્મે કર્મ દૃષ્ટ થઈ હોવાથી શુશ્રુષા વિધિ છે તેમ અપૂર્વ કર્મ નથી. ॥ ૨૦ ॥

સંસ્કારસામર્થ્યાદિ શુણસંયોગાથ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારસામર્થ્યાત) સંસ્કારનું સામર્થ્ય હોવાથી (ચ) અને (શુણસંયોગાત) શુણનો સંનિધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુના નામનું પ્રતિજ્ઞાંશ ૩૫ સામર્થ્ય પરિધિમાં છે અને રથૂનતા શુશ્રુષા ઉદ્દેશમાં પણ છે તેથી તેના ઉપર વાજિન દ્રવ્ય રાખી શકાય. આ દૃષ્ટાંતને લીધે આસાદન અને નિયોજન શુશ્રુષા વિધિ છે અપૂર્વ વિધિ નથી. ॥ ૨૧ ॥

વિપ્રતિષેધાત્ ક્રિયા પ્રકરણે સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણે) સોત્રામણી પ્રકરણમાં (વિપ્રતિષેધાત્) દૃષ્ટાર્થકતા મંત્રવિત ન હોવાથી (ક્રિયા) કર્મ (સ્યાત્) અપૂર્વકર્મ છે.

ભાવાર્થ :—સોત્રામણી પ્રકરણમાં હવિરસાદન અદૃષ્ટાર્થક છે તેથી તેમાં જે આસાદન કર્મ છે તે અપૂર્વ કર્મ છે પણ પ્રત્યક્ષમાં તે દૃષ્ટાર્થક કર્મ હોવાથી શુશ્રુષા વિધિ છે. ॥ ૨૨ ॥

‘અગ્નિ અયનમાં પ્રાકૃત અને વૈકૃત બન્ને દીક્ષાહુતિઓનું અનુષ્ઠાન છે.’
એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ષડ્મિદોક્ષયતોતિ તાસાં મન્ત્રવિકાર શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તાસામ્) પ્રાકૃત અને વૈકૃત દીક્ષા—આહુતિઓનો (મન્ત્રવિકાર) મન્ત્ર-વિકાર એટલે કે પ્રાકૃત મન્ત્રો કરતાં અન્ય મન્ત્રો હોય છે. (ષડ્મિદોક્ષયતીતિ શ્રુતિસંયોગાત્) ષડ્મિદોક્ષયતિ એ ક્રુતિનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિઅયનમાં પ્રાકૃત અને વૈકૃત દીક્ષાહુતિઓનું અનુષ્ઠાન હોય છે. (૧) આકૃતિર્મર્ગિ પ્રયુજં સ્વાહા (૨) મનોમૈવામર્ગિ પ્રયુજં સ્વાહા (૩) ચિત્તં વિજૃતમર્ગિ સ્વાહા (૪) જાલો વિદ્યુતમર્ગિ પ્રયુજં સ્વાહા (૫) પ્રજાપતયે મનવે સ્વાહા (૬) અમ્નયે વૈશ્વાનરાય સ્વાહા આ ૭ પ્રાકૃત દીક્ષાહુતિના મન્ત્રો છે. (૧) બાલૂયે પ્રયુજેડમ્નયે સ્વાહા (૨) મેધાયે મનસેડમ્નયે સ્વાહા (૩) હીહાયે તપસેડમ્નયે સ્વાહા (૪) સરસ્વત્યે પૃથ્વેડમ્નયે સ્વાહા (૫) જાપો દેવીર્હુતીર્વિશ્વમ્બુવો જાવાર્હુતીર્વિ જર્વન્તરિસં વૃહસ્પતિર્નો હવિષા વિવાનુ સ્વાહા (૬) વિથે દેવસ્ય ચેતુર્મર્તો વૃણીત મર્ત્વ્યં વિથે રાય હ્યુષ્યસિ યુન્મં વૃણીત પુષ્પસે સ્વાહા આ વૈકૃતી દીક્ષાના ૭ મન્ત્રો છે આમાં સંદેહ છે કે વૈકૃતીનો પ્રયોગ કરવો અને પ્રાકૃતીની નિવૃત્તિ કરવી ? કે બન્નેનો સમુચ્ચય કરવો ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે વૈકૃત મન્ત્રોથી પ્રાકૃતમન્ત્રો નિવૃત્ત થાય જોઇએ. ષડ્મિદોક્ષયતિ અહીં પદ સબંધી વૈકૃત મન્ત્રો પ્રાપ્ત છે માટે પ્રાકૃત મન્ત્રોનો બાધ છે. બન્નેનો સમુચ્ચય નથી. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અભ્યાસાંતુ પ્રધાનસ્ય ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (પ્રધાનસ્ય) પ્રાકૃત દીક્ષાહુતિનો (અભ્યાસાત્) આહુતિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃતદીક્ષા આહુતિથી આહુતિ હોવાથી બન્નેની ઉપપત્તિ છે. અર્થાત્ પ્રાકૃત દીક્ષાહુતિના મન્ત્રોનો બાધ નથી. એ બાધ કર્યા વગર ઉપપત્તિ થતી હોય તે બાધ માનવો યોગ્ય નથી. ॥ ૨૪ ॥

આવૃત્યા મન્ત્રકર્મ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(આહુત્યા) આહુતિથી (મન્ત્રકર્મ) મન્ત્રકર્મ (રચના) થાય છે.

ભાવાર્થ :—વૈકૃત ૭ મન્ત્રો છે તેની આવૃત્તિ કરવી અને પ્રાકૃત મન્ત્રો છે તેનો બાધ થવો ન્યાય્ય છે. વૈકૃત મન્ત્રોનું પ્રત્યક્ષ વિધાન છે અને પ્રાકૃત મન્ત્રો અતિરેચથી પ્રાપ્ત થાય છે અતિરેચ કરતાં પ્રત્યક્ષ વિધાન બધવત્ હોય છે, માટે પ્રાકૃતમન્ત્રોનો બાધ થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરનારું સૂત્ર.

અપિ વા પ્રતિમન્ત્રત્વાત્ પ્રાકૃતાનામહાનિઃ સ્વાદગ્મ્યાયજ્ઞ હૃતેડગ્મ્યાસઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ સબંધ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચક છે. (પ્રતિમન્ત્રત્વાત્) પ્રત્યેક મન્ત્ર આહુતિ આપતી હોવાથી માટે (પ્રાકૃતાનામહાનિઃ રચાત) પ્રાકૃત મન્ત્રોની દાનિ થતી

નથી (હવે અભ્યાસઃ અભ્યાસ) એક વખત વૈકૃત મંત્રોનો પાઠ થાય છે ફરીથી પાઠ કરવો અભ્યાસ છે.

ભાવાર્થ :—વૈકૃત મંત્રોનો પ્રત્યક્ષ પાઠ છે. પ્રાકૃત મંત્રો અતિ દેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે બંને પ્રકારના મંત્રોનો સમુચ્ચય થઈ શકે છે. તે પછી વૈકૃત મંત્રોની આદૃતિ કરવી એ ન્યાય નથી. વળી વૈકૃત મંત્રોનો પાઠ કરવો અને પ્રાકૃત મંત્રોનો પાઠ ન કરવો આમાં કોઈ વિનિયમક પ્રમાણુ પશુ નથી. માટે પ્રાકૃત મંત્રોની હાનિ થતી નથી. ॥ ૨૬ ॥

પૌર્વાર્થ ચામ્યાસે નોપપચતે નૈમિત્તિકત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અભ્યાસે) અભ્યાસમાં (પૌર્વાર્થમ્) પૂર્વાપરીભાવ (ન નોપપચતે) સહ થતો નથી (નૈમિત્તિકત્વાત્) આગત્યુક નૈમિત્તિક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસ કરવામાં પૂર્વાપરીભાવ થઈ શકતો નથી છ મંત્રો પૂર્વના અને છ ઉત્તરના આ પ્રમાણે ગ્રંથાય થાય છે. પ્રાકૃત મંત્ર આગત્યુક હોવાથી નૈમિત્તિક કહેવાય છે વૈકૃત મંત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો કયા છ મંત્રો પૂર્વ અને કયા ઉત્તર એ સમજી શકાય નહિ માટે પ્રાકૃત મંત્રોની હાનિ થતી નથી. ॥ ૨૭ ॥

તત્પૃથક્કર્ત્ત્વં ચ દર્શયતિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્પૃથક્કર્ત્ત્વમ્) તે આદૃતિઓનું પૃથક્ત્વ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ઝમ્ઝીઝીરોતિ આમિત્રીચ આપ્ત્રિકીચ : આમિત્રી અને આપ્ત્રિકી બંને આદૃતિઓ હોમવી જે પ્રાકૃત મંત્રોથી અને વૈકૃત મંત્રોથી આદૃતિઓ હોમવાની હોય તે જ ઉપરનો નિર્દેશ ચરિતાર્થ થઈ શકે માટે પ્રાકૃત અને વૈકૃત બંને મંત્રોનો સમુચ્ચય જ છે ॥ ૨૮ ॥

ન ચા વિરોપાદ્ વ્યપદેશઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ન ચ) અથવા નહિ (વિરોપાદ્) નિમિત્તને લીધે (વ્યપદેશ) વ્યપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—સમુચ્ચય વચ્ચે નિમિત્ત તરીકે વ્યપદેશ થઈ શકે નહિ. 'પૂર્વમંચરસ્યાથામે.' આ પ્રમાણે વ્યપદેશ છે. માટે બંને પ્રકારના મંત્રોનો સમુચ્ચય છે, પ્રાકૃત મંત્રોનો ભાવ નથી. માટે પ્રાકૃત અને વૈકૃત બંને દક્ષિણદૃતિઓનું અનુગત કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

'પુનરાધાનમાં અગ્ન્યાધાનની દક્ષિણાની નિવૃત્તિ છે.'

એ આધકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વ પક્ષ. અગ્ન્યાધેયસ્ય નૈમિત્તિકે ગુણવિકારં દક્ષિણાદાનમધિકં

સ્વાદ્ વાક્યસંયોગાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(નૈમિત્તિકે) પુનર્ આર્પણમાં (ગુણવિકારે) દક્ષિણા રૂપ ગ્રંથનો વિચાર પ્રાપ્ત હોવા છતાં (અગ્ન્યાધેયસ્ય) અગ્ન્યાધાનની (દક્ષિણાદાનમ્) દક્ષિણા દાન (અધિકમ્) અધિક (સ્વાદ્) છે. (વાક્યસંયોગાત્) વાક્યનો સંબંધ હોવાથી

બાવાર્થ :—જે કોઈપણ નામિતને લીધે ફરીથી અન્યાયાધાન કરે છે તેણે પૂર્વ અન્યાયાધાનની અને ફરીથી અન્યાયધેયની દક્ષિણા આપવી પડે છે એટલે બંને દક્ષિણા રૂપ ગુણોનો સમુચ્ચય છે. વેદસ્તદક્ષિણા પુનરિષ્ટવોરયઃ ફરીથી સ્વધારેણે રથ એ પુનરન્યાયાધાનની દક્ષિણા છે. ધારણ કે ઝમવીર્દદાતિ અન્યાયધેયિકી પુનરધેયિકીય આપું વાક્ય બંને દક્ષિણાનો સમુચ્ચય જતાવે છે. ॥ ૩૦ ॥

શિષ્ટવાચેતરાસાં યથાસ્થાનમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શિષ્ટવાત્) વિધાન દોવાથી (ફરણસાદ્) ખીછ પ્રાકૃત દક્ષિણાનું (ચક્રસ્થાનમ્) થયે કમ.

બાવાર્થ :—પ્રાકૃત દક્ષિણા આપવાનું વિધાન દોવાથી કમથી બંને દક્ષિણાઓ આપવી, અનુસાસન ના પ્રમાણે જ અન્યાયધેયિકીર્દવા પુનરધેયિકીર્દવાને । આ ઉપર બંને દક્ષિણાઓનો સમુચ્ચય છે અહીં પૂર્વપક્ષનાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વિકારસ્ત્યપ્રકરણે હિ કામ્યાનિ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(હિ) ધારણ કે (તુ) સિદ્ધાંત પક્ષનો સૂચક છે. (અપ્રકરણે) અપ્રકૃતિ-જૂત વિકૃતિ યાગમાં (કામ્યાનિ) પુનરધેયની જે દક્ષિણા હોય તે જ આપવાનો હોય છે. (વિકાર—) પ્રાકૃત દક્ષિણાનો બાધ થાય છે.

બાવાર્થ :—પુનરાધાનમાં પુનરાધેયની જે દક્ષિણા વિદિત હોય છે તે જ આપવાની હોય છે, પૂર્વઅન્યાયાધાનની દક્ષિણા નહિ. અર્થાત્ બંને દક્ષિણાનો સમુચ્ચય નથી, એક જ દક્ષિણા આપવાની હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

શાદ્દતે ચ નિવૃત્તેસ્મયત્યં હિ થૂયતે ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શાદ્દતે) પ્રાકૃત દક્ષિણા સળથી સંજ્ઞા કરે છે. (નિવૃત્તે) પૂર્વદક્ષિણાની નિવૃત્તિ હોવાથી (હિ) ધારણ કે (ઝમયત્યં થૂયતે) ઉભય દક્ષિણા આપે છે તેવું સંજ્ઞાય છે.

બાવાર્થ :—પ્રાકૃત દક્ષિણા આપવી કે નહિ એવી માત્ર સંજ્ઞા જતાવી છે, 'યદ્દેહતીર્દદાતિ દક્ષિણા ઝમવીરિ દક્ષિણાઃ સેન પ્રતા મન્ત્રીતિ થૂયતે' જે વૈત્તી અર્થાત્ પુનરાધેયની દક્ષિણા આપે ॥ તે બંને દક્ષિણા આપે છે આવેા માત્ર અર્થવાદ જ છે, વાસ્તવમાં બંને દક્ષિણાનો સમુચ્ચય નથી, કેવળ એક જ દક્ષિણા આપવાનો હોય છે. પૂર્વ અન્યાયાધાનની દક્ષિણાની નિવૃત્તિ હોય છે. ॥ ૩૩ ॥

‘વાસઃ અને વત્સથી અન્યાયાર્થની નિવૃત્તિ છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વાસોવત્સં ચ સામાન્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વાસોવત્સમ્) વાસઃ અને વત્સં પુનરાધેય દક્ષિણાનો પેડે બાધ કરે છે (સામાન્યાર્થ) એક કાવંકારી દોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘અગ્રથામાં’ આ પ્રમાણે થયેલ છે. વાસો દક્ષિણવર્ત્તઃ પ્રવર્ત્તો દક્ષિણ અને પ્રવર્ત્તિ યાગમાં અન્વાહાર્ય દક્ષિણ છે તે અહીં અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં સંશય છે કે વાસોવાત્સ દક્ષિણ અન્વાહાર્યની નિર્વાર્ત્તિ છે કે અનિર્વાર્ત્તિ? આમાં સિદ્ધાંત પક્ષ એ છે કે તે અન્વાહાર્યની નિર્વાર્ત્તિ છે એમ પુનઃપ્રવચન દક્ષિણ પ્રાપ્ત દક્ષિણની આધિક છે તેમ અહીં પણ વાસોવાત્સ દક્ષિણ અન્વાહાર્યની આધિક છે. ॥ ૩૪ ॥

‘વાસોવાત્સમાં અન્વાહાર્યના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થાપેક્ષેસ્તદ્ધર્મઃ સ્વાન્નિમિત્તાભ્યામિત્તયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાપેક્ષે) પ્રાપ્ત મંત્ર આદિની હેતુવશાત્ દક્ષિણની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી (તદ્ધર્મઃ સ્વર્ગ) વાસોવાત્સમાં અન્વાહાર્યના ધર્મો થાય છે (નિમિત્તાભ્યામિત્તયોગાત્) મંત્રનિમિત્તાનો દક્ષિણ નામ સાથે સંયોગ હોવાથી

ભાવાર્થ :—વાસઃ અને વત્સ એ અન્વાહાર્યના ધર્મ છે. વાસઃ એટલે વજ્ર અને વત્સ એટલે વાહડો, આ અને દક્ષિણમાં આપવા યોગ્ય આગ્રથાધ્યુર્ધા કલા છે અને તે અન્વાહાર્યના ધર્મો છે. ॥ ૩૫ ॥

વત્સમાં પાકનો અભાવ છે, એ અધિકરણ.

દાને પાકોઽર્થલક્ષણા ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(અર્થલક્ષણઃ) અર્થ લક્ષણ (વાક) પાક હોવાથી (વત્સ) દાન સાધન વત્સમાં તે નિરૂપિત છે

ભાવાર્થ :—અન્વાહાર્ય ધર્મોમાં પાક પણ કર્તવ્ય હોય છે પણ તે દાન સાધન વત્સમાં કર્તવ્ય નથી. કારણ કે વત્સમાં પાક કાવાથી પ્રાણિવધ થાય છે અને પ્રાણિવધ એ શ્રોત કાર્ય નથી, માટે વત્સમાં પાક કર્તવ્ય નથી. ॥ ૩૬ ॥

‘વાસસમાં અર્થાત્ વત્સમાં પણ પાકનો અભાવ છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વાકસ્ય વાગ્ધકારિત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વાકસ્ય અગ્નિકારિત્વાત્) પાક એ અગ્નિમાં કર્તવ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાક તે એટલે આદિ અગ્નિમાં કર્તવ્ય છે માટે વત્સમાં પણ પાકની નિરૂપિત છે. ॥ ૩૭ ॥

વત્સમાં અને વત્સમાં અભિધારણનો પણ અભાવ છે. એ અધિકરણ.

તથામિવારણસ્ય ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે, (અભિધારણસ્ય) અભિધારણની પણ નિરૂપિત છે.

જ્ઞાવાર્થ :—વસ્તુ અને વસ્તુમાં અભિધાનની પણ નિર્ણય છે. અન્વાદાદ્યોત્તે ધર્મ અભિધાન છે તે પણ વસ્તુ અને વસ્તુમાં કર્તવ્ય નથી. જોઈને આદિમાં તે કર્તવ્ય છે. ॥ ૩૮ ॥

‘જ્યોતિષોભમાં ક્ષાદશશત (એકસો બાર) જે દક્ષિણ જતાવી છે તે માપની સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. • દ્રવ્યવિધિસંનિધૌ સંરયા સૈવાં ગુણ્યાત્ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યવિધિસંનિધૌ) દ્રવ્યવિધિની સંનિધિમાં (સંરયા) જે સંખ્યા શબ્દ છે (સૈવાં ગુણ્યાત્) દ્રવ્યના ગુણ હોવાથી (સ્યાત્) પ્રત્યેક દ્રવ્યની સાથે તેની સંખ્યા છે.

જ્ઞાવાર્થ :—જ્યોતિષોભ પ્રદર્શનમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ગૌણાધ્યાયવતરમ ગદમજ્જાગાધાયથ ગ્રીહદથ યથાથ વિનાય માપાય દસ્ય દ્વાદશવતસં વદિણા આ દેશાયે જે ‘દ્વાદશ’ નો પાઠ છે તે ગવાદિ માપનાત જેટલાં દ્રવ્યો છે તે બધા સાથે દ્વાદશશતનો સંબંધ છે અર્થાત બધાજ દ્રવ્યો એકસોને બારની સંખ્યામાં સનમાં આપવાં જોઈએ. દ્રવ્ય પ્રધાન છે અને સંખ્યા એ ગુણ છે પ્રતિપ્રધાનમગ્રાહતિ જેટલાં પ્રધાન હોય તેની સાથે અંગની આકૃષ્ટ કંઠી જોઈએ મારે ઉક્ત રીતે દ્રવ્ય સાથે સંખ્યાનો સંબંધ છે. ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વપક્ષમાં દ્રવ્ય.

સમત્યાત્ તુ ગુણાનામેકસ્ય ધ્રુવિસંયોગાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાનામેકસ્ય) માપનાત ગુણે અને સંખ્યાનું (સમત્યાત્) ગુણત્વ હોવાથી (તુ) પૂર્વપક્ષ નિર્ણય સત્ત્વ (ધ્રુવિસંયોગાત્) ક્ષાદશશત શબ્દનો સંખ્યાસાથે સંબંધ હોવામાં.

જ્ઞાવાર્થ :—ગવાદિ સાથે સંખ્યાનો સંબંધ નથી પણ દક્ષિણ સાથે ગવાદિના સંબંધ છે. ક્ષાદશશત સંખ્યા સંબંધિત દક્ષિણ જોઈએ, પછી ઉક્ત ગુણેમાંથી એને તે ક્ષાદશશત હોય. ॥ ૪૦ ॥

યસ્ય યા સન્નિધાને સ્યાદ્વાવયતો જ્ઞમિસમયઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (યસ્ય સન્નિધિ) જેના સન્નિધાનમાં સંખ્યા શબ્દ હોય (યેન હિ અમિસમયઃ) તેની સાથે અભિસંબંધ બળવો.

જ્ઞાવાર્થ :—જેના સન્નિધાનમાં સંખ્યા શબ્દ પામેલ હોય તેની સાથે સંબંધ જોવા એજ વાગવો જાય છે. ॥ ૪૧ ॥

અસંયુવતાસ્તુ મુખ્યવદિત્તરમિવિધીયન્તે તસ્માત્ સર્વાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સમિધ્ય પક્ષને દર્શિત કરે છે. (અસંયુવતાઃ) યેણ માપ સાથે સંખ્યા સંયુક્ત નથી (ઇત્યમિઃ) બીજી દ્રવ્ય યુક્ત સાથે (મુખ્યવત્) સમાનતાથી (વિધીયન્તે) વિધાન છે (તસ્માત્) મારે (સર્વાધિકારઃ સ્યાત્) સર્વ સાથે સંબંધ છે

ભાવાર્થ :—ગોળા માંડીને માપ પચન્ત ચકારનો સંબંધ છે અને ચકાર સમુચ્ચયને યુગ્મ છે તેથી બધાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધનો સંબંધ છે. ॥ ૪૨ ॥

૫. અસંયોગાદ્ વિધિશ્રુતાવેકજાતાધિકાર : સ્વાત્

— ધૃત્યા કોપાત્કતો : ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(અસંયોગાદ) બધાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધ ન હોવાથી (વિધિશ્રુતૌ) વિધિ વાક્યમાં (એક જાતાધિકાર : સ્વાત્) કોઈ એક દ્રવ્યો સાથે સંબંધનો અન્ય છે. (અસ્થા) વિધિ વાક્યનો (કોપાત્) બાકીનું ચકારથી (કતો :) કંવત્તું જ બોધન કરાવે.

ભાવાર્થ :—સંબંધનો બધાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધ નથી કરવું કે તત્ત્વ દ્વાદશઘટન આ દેશો તત્ત્વ એ એક વચનનો પ્રયોગ છે માટે એક દ્રવ્ય સાથે જ સંબંધ છે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો શ્રુતિનો બ્યાગ્રાપ થાય એ તે દ્રવ્યનું બોધન ન કરાવતાં કંવત્તું જ બોધન કરાવે, માટે એકભૂતીય એકદ્રવ્ય સાથેજ સંબંધનો સંબંધ છે. ॥ ૪૩ ॥

દાનદાર્થ્યાપિ લોકવત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (જિવિ) પણ (લોકવત્) લૌકિક ભાષા પેઠે (દાનદાર્થ :) વેદમાં પણ સંબંધનો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—લોક બ્યવહારમાં જલ્દાં માત્ર વાક્યથી જેમ સો ગાયો જ સમજાય છે તેમાં અત્યાદિ વિગતી. અર્થ લેવાનો નથી તેમ વેદમાં પણ એકજ ભૂતના અર્થો સ્પષ્ટ શકાય. વિગતીય અન્ય અદિતું મહત્ત્વ ઘટ્ટે સહે નહિ માટે હાદરાશત કોઈ એક જ ભૂતના પદાર્થો લેવા અને તે વાક્યમાં ભતાવેલા ગૌણચક્ર ઇત્યાદિમાંથી જ એક ભૂતિના લેવા. ॥ ૪૪ ॥

‘ તત્ત્વ દ્વાદશઘટ ’ આ વાક્યથી કેવળ પશુગત સંબંધાતું જ કથન છે,

સા પશુનામુત્પત્તિતો વિભાગાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સા) સંબંધ (પશુનામ) પશુભોજી (ઉત્પત્તિ : વિભાગાત્) લોકબ્યવહારથી જ વિભાગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકભૂતીય દ્રવ્યમાં જ સંબંધનો સંબંધ છે અને તે પશુઓ સાથે જ સંબંધ છે કારણ કે એ ભાગત લોક બ્યવહારથી જ સમજી શકાય છે. લોક બ્યવહારમાં આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે, ‘ પાંચ અગ્નિ આપી અમુક વસ્તુ ખરીદી, પણ આવો પ્રયોગ થતો નથી. પાંચ અગ્નિના દાણા આપી અમુક વસ્તુ ખરીદી. આ ઉપરથી દિદ્ થાય છે કે પશુઓ સાથે જ સંબંધનો સંબંધ છે. ॥ ૪૫ ॥

‘ પશુઓમાં ગાયનો નિયમ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અનિયમોઽવિરોધાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમ :) નિયમ નથી (અવિરોધાત્) વિરોધ ન જણાવાથી.

હાવાર્થ :—પશુઓમાં ગાયોનું જ દાન કરવું એ વાળું વિશેષ નિયમ જણાતો નથી માટે ગાયોનું જ દાન કરવું એવો નિયમ નથી. ॥ ૪૬ ॥

માગિત્વાદ્ વા ગર્વા સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સૂચવે છે. (ગર્વા સ્યાત્) ગાયોનું જ દાન કરવું (માગિત્વાદ્) મદાન ઉપકાર કરનાર હોવાથી.

હાવાર્થ :—ગાયો બહુ જ ઉપકારક છે માટે ગાયોનું જ દાન કરવું જોઈએ અને તેથી ગાયોને નિમગ્ન બાધવામાં આવે છે. અન્યનું દાન ન કરવું કમણે કે તેને માટે નિષેધ છે. ॥ ૪૭ ॥

પ્રત્યયાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યયાત્) વિશેષની આકાંક્ષામાં સાત્ત્વ પ્રથમ ગાયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે.

હાવાર્થ :—ગૌશ્વધાવ્યક્તરણેત્યાદિ શાસ્ત્રીય વાક્યમાં ગાયને નંબર પ્રથમ આવે છે તેથી ગાય જ પ્રથમ પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્ સુધી ટાઈ બાધક ન જણાય ત્યાં સુધી પ્રથમનો પરિભાગ ન કરવો જોઈએ. અસતિ વાપકે સ્વચરિત્યાણોઽનુષિતઃ આ ઉપરથી ગોદાનનો નિયમ પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(લિજ્ઞદર્શનાત્) શાસ્ત્રાન્તરમાં ગોદાન વિદિત હોવાથી.

હાવાર્થ :—તૈત્તીરીય શાખામાં સમ્રાઠકર્મા પ્રથમ પ્રપાદકમાં સદ્અદક્ષિણાર્થવાદમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. તે સંવત્સર દર્શન ગાયસંજ્ઞાતેતિ સા ગ્રીણિ ચ શત્તાનિ અદ્યગત પ્રયત્નિશત ચેતિ મૂલો મૂલો ગોમહિમૈવ શ્રવતે આ શાસ્ત્રી પણ ગોદાનમાં લિજ્ઞ તરીકે છે. આ કારણથી ગોદાનનો નિયમ છે. અર્થાત્ જ્યોતિષોત્તમમાં ગોદક્ષિણા આપવી જોઈએ. ૫ ૪૯ ॥

• વિભાગ કરીને ગાયોની દક્ષિણા આપવી. • એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

તત્ર દાનં વિમાગેન પ્રદામાર્જા પુષ્પસ્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (દાનમ્) ગાયોનું દાન (વિમાગેન) વિભાગ કરીને કરવું (પ્રદામાર્જા) પ્રતિપ્રહીતાઓ (પુષ્પસ્વાત્) જુદા જુદા હોવાથી.

હાવાર્થ :—જ્યોતિષોત્તમમાં ગોદાન બતાવ્યું છે. યજ્ઞમાં પ્રતિપ્રહીતાઓ અર્પાત દાન લેનારા જુદાં જુદા હોવાથી સૌને જુદું જુદું યોગ્યતા પ્રમાણે અને તેનાં કર્મ પ્રમાણે દાન આપવું જોઈએ. આ વિભાગ વજ્રમાત્રે પોતે જ કરવો જોઈએ.

પરિકયાચ્ચ લોકચત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિકયાત્) પરિક્ષ્ય હોવાથી (લોકચત્) જેમ લોકિકે ૧૫૬૪૨માં.

ભાવાર્થ :—લૌકિક બ્યવહારમાં કાષ્ટના ભાર વહેવારને સ્વામી વિભાગ કરીને તેની મજુરીનું ધન આપે છે તેમ વજ્રમને ઋત્વિજ્ઞેને વિભાગ કરીને જ દાન આપવું જોઈએ. ઋત્વિજ્ઞેએ પોતે જ સામૂહિક દાન લઈ પછી પોતે અને જ પોતામાં વહેંચણી કરવી નહિ, ॥ ૫૨ ॥

વિભાગં ચ દર્શયતિ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિભાગમ્) વિભાગને (દર્શયતિ) દેખાડે છે.

ભાવાર્થ :—તુલ્યો ધો વિષવેદા વિમજ્જતુ ॥ આ મંત્ર વિભાગમાં કારણ તરીકે છે. જામીદાર દાતિ મદાને દદાતિ અગ્નીષ્ નામક ઋત્વિજ્ઞને દક્ષિણા આપે છે. જામીદાર નામક ઋત્વિજ્ઞને દક્ષિણા આપે છે આ પ્રમાણે પ્રતિમદ કરનાર ઋત્વિજ્ઞેના નામ લઈ દક્ષિણા આપવા લાગ્યું છે ॥ ૫૨ ॥

‘ સમાખ્યા પ્રમાણે દક્ષિણાનો વિભાગ કરવો. ’ એ અધિકરણનાં સત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સમં સ્યાદશ્યુક્તવાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(સમં સ્યાત્) સર્વને સમાન દક્ષિણા આપવી (અશ્યુક્તવાત્) વેષમ્બુનું શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણાનો વિભાગ એક સત્રએ જોઈએ એમાં વિષમતા હોવાનું કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થઈ નથી ॥ ૫૩ ॥

ખીજે પૂર્વપક્ષ. અપિ યા કર્મવૈષમ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) અથવા (કર્મવૈષમ્યાત્) કર્મ પ્રમાણે વૈષમ્ય રહ્યું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—લૌક બ્યવહારમાં જેમ કર્મ પ્રમાણે વેતનની ન્યાયિકતા હોય ॥ તેમ અહીં પણ ઋત્વિજ્ઞેના કર્મ પ્રમાણે દક્ષિણાનો વિભાગ થવો જોઈએ. ॥ ૫૪ ॥

અતુલ્યાઃ સ્યુઃ પરિક્રમે વિષમાભ્યાવિધિશુતૌ પરિક્રયાન્ કર્મણ્યુપપદતે
દર્શનાદ્ વિશેષસ્ય તથાઽમ્યુદયે ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(પરિક્રમે અતુલ્યાઃ સ્યુઃ) દક્ષિણા દાનમાં અતુલ્ય વિભાગો જોઈએ (વિષમાભ્યાવિધિ શુતૌ) સમાખ્યા પ્રમાણે ઋત્વિજ્ઞેમાં દક્ષિણાના વિભાગોના વૈષમ્યને (પરિક્રયાત્) નિષ્ક્રમ હોવાથી (કર્મણિ ન ઉપપદતે) કર્મમાં વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થઈ નથી. (વિશેષસ્ય દર્શનાત્) વિશેષનું દર્શન હોવાથી (તથાઽમ્યુદયે) અમ્યુદય સત્રમાં આવી શકે છે.

ભાવાર્થ :—અમ્યુદય સત્રમાં દક્ષિણાના વિભાગો અતુલ્ય હોવાનું જણાયું છે. દક્ષિણાના વૈષમ્યથી કર્મમાં વૈષમ્ય આવતું નથી. અમ્યુદય સત્રમાં આ પ્રમાણે ઉદભવ છે. અર્થિનો દીક્ષયતિ તત્ત્વીગિનો દીક્ષયતિ પવિત્રો દીક્ષયતિ’ એટલી દક્ષિણા અમ્યુદયને આપે તેના

કરતા અર્ધા' પ્રતિપ્રસ્થાતાને અને તેના કરતાં યોગ્ય ભાગની દક્ષિણા નેષ્ટા નામક ઋત્વિજને આપવી, આ પ્રમાણે દક્ષિણામાં વૈષમ્ય રૂપે થાય છે. ॥ ૫૫ ॥

‘ભૂસંજ્ઞક એકાહ ચાગર્મા ઔપદેશિક ધેનુદક્ષિણાથી આતિદેશિક અર્ધી
કેતુદક્ષિણાનો બાધ થાય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તસ્ય ધેનુરિતિ ગવાં પ્રઠ્ઠૌ ચિમક્ત્ત્વોદિત્તવાદ સામાન્યાત્
તદ્વિકારઃ સ્વાયયેદિગુણશબ્દેન ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ધેનુ इति) ભૂનામક યાગની એક ધેનુ દક્ષિણા વિદિત છે (ગવા) તે અતિદેશ પ્રાપ્ત ગોરૂપદક્ષિણાનો બાધ કરે છે. (ચિમક્ત્ત્વોદિત્તવાદ) પ્રકૃતિમાં ગૌંચ જન્ય આ પ્રમાણે બિન બિન દક્ષિણા અતાવવાથી (સામાન્યાત્ તદ્વિકાર) માટે ધેનુનું ગોસાથે સામાન્ય હોવાથી તેનો જ બાધ (સ્વાત્) થાય ॥ (યથા इति. ગુણશબ્દેન) જેમ છબિમાં વિદિત દ્રવ્ય સ્પર્શિ સાથે સંબંધ બતાવે છે.

બાવાર્થ :—‘ જયેય મ્. ’ આ પ્રમાણે ભૂનામક એકાહ યાગ વિશેષનો ઉપક્રમ કરીને તેમાં ધેનુર્દક્ષિણા વિદિત કરી છે. આ ધેનુરૂપ દક્ષિણા કેરળ થાય રૂપ આતિદેશ પ્રાપ્ત દક્ષિણાનો બાધ કરે છે. કા ગૌઃ સા ધેનુ આ પ્રમાણે વિશેષણ વિદિષ્ટ કરી સજાય છે. અર્થાદિ એ પ્રમાણે વિશેષિત થતા નથી. ચોક્કસ સા ધેનુ આવેા પ્રયોગ થઈ શકતો નથી. માટે ગોરૂપ ધેનુથી પ્રાકૃત ગો સામાન્યનો જ બાધ થાય છે. જેમ સૌર્ય વર્ષ નિર્વેષર બહી ચરુ રૂપ અર્ધનો સૂર્ય સાથે સંબંધ-નિર્વાપદારા કરવામાં આવે છે. સનિર્વેષણકાત્ પ્રયોગશબ્દેન નિર્વેષણશબ્દેન દૈનિકી વિખ્યન્તો નિયમ્યતે । ઇતિ ભાષ્યકાર. ॥ ૫૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સર્વસ્ય ધા મનુસંયોગાદેક્ત્વં દક્ષિણાર્ધસ્ય ગુણાનાં કાર્યેકત્વાદયે

ધિરૂતૌ શ્રુતિમૂતં સ્વાત્ તસ્માત્ સમવાયાદિ કર્મમિઃ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(સર્વસ્ય ધા) અથવા સર્વકેતુદક્ષિણાનો એનાથી બાધ થાય છે. (મનુ-સંયોગાત્ એકત્વમ્) સર્વદક્ષિણાનો કેતુસાથે સંબંધ હોવાથી ‘એકત્વ અર્થાત્ સમુચ્ચય છે. (ગુણનામ્ કાર્યેકત્વાદ) કેતુમાં જેટલા સુચેા હોય છે તેનેા મુખ્ય કાર્ય સાથે સંબંધ હોય છે (સર્વે વિરૂઢો શ્રુતિમૂતં સ્વાત્) વિકૃતિમાં જે શ્રુતિ હોય છે તે પ્રાકૃત અર્થનો બાધ કરે છે (તસ્માત્ સમવાયાદિ કર્મમિઃ) માટે સમુચ્ચય કર્મ સાથે હોવાથી ધેનુરૂપ દક્ષિણા સર્વદક્ષિણાની નિવર્તિ છે. -

બાવાર્થ :—ભૂનામક વિકૃતિયાગમાં જે ધેનુરૂપ દક્ષિણા વિદિત છે તે પ્રાકૃત અખિસ દક્ષિણાનો બાધ કરે છે, કેરળ થાયરૂપ દક્ષિણાનો નહિ. અત્રાદિ માપાન્ત અર્ધા જ દ્રવ્યો એક દક્ષિણારૂપ છે એમ બિન બિન દક્ષિણા નથી. એટલે ઉક્ત યાગમાં ધેનુ દક્ષિણા આપવા પછી અથ્થ આદિની દક્ષિણા આપવાની રહેતી નથી. ॥ ૫૭ ॥

ચોદનાનામનાશ્રયાલ્લિઙ્ગેન નિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાનામ) પ્રાકૃત અર્થે એ (જનાશ્રયાત્) જનાશ્રય હોય તો (લિઙ્ગેન નિયમઃ સ્યાત્) લિંગથી નિશ્ચય થાય છે .

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત અર્થે એ જનાશ્રય હોય તો લિંગથી એનો નિયમ બંધાય પણ અહીં તો ધેનુરૂપ દક્ષિણાનો સ્પષ્ટ વિધિ છે તેથી તેનાથી સર્વ પ્રાકૃત દક્ષિણાનો બાધ યશે. એને માટે લિંગ વાક્ય શોધવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૫૮ ॥

‘ એકા ગમિતિ ’ પ્રાકૃત સંખ્યાનો બાધ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ.

एका पञ्च चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥

પદાર્થ :—(એકા પચાદિતિ) એક ગાયની દક્ષિણા આપવી અથવા પાંચ ગાયની દક્ષિણા આપવી એનાથી સર્વ દક્ષિણાનો બાધ થાય છે. (ધેનુવત્) જેમ આમળના અધિકરણમાં ધેનુ અન્ય દક્ષિણાની નિવર્તિ કરે છે.

ભાવાર્થ :—અથ સોમવદ્ધરેયુરેકા ગ દક્ષિણા દયાત્ ઇત્યાદિથી જે ગાયની દક્ષિણા આપવાની કહી છે તે પ્રાકૃત ગાય, અથ વગેરે દક્ષિણાની નિવર્તિ કરે છે. જેમ ઉપરના અધિકરણમાં ધેનુદક્ષિણા સર્વદક્ષિણાની નિવર્તિ કરે છે તેમ, આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભવ્ય છે. ॥ ૫૯ ॥

સાઘરકે યાગમાં ‘ ત્રિવત્સ ’ થી સર્વ કથાર્થનો બાધ થાય છે.

त्रिवात्सव्य ॥ ६० ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવત્સ.) ત્રણ વરસનો સાઠ (વ) અને.

ભાવાર્થ :—સાઘરકે યાગમાં ત્રણ વરસના સાઠથી સોમનો કષ થાય છે. તથા અગ્નિ, દિવસ વગેરે જે કષનાં કાવનો જતામાં છે તે બધાપનો બાધ થાય છે કે કેરળ ઋષભનો જ બાધ થાય છે. આ સદેહમાં પૂર્વપક્ષનો મત એ છે કે કેવળ ઋષભનો જ બાધ થાય ॥ ઠારણ કે સદિર્મા અને ઋષભમાં પુંગવદ્ ૩૫ ધર્મ સામાન્ય છે. સિદ્ધાંતપક્ષ છે કે ‘ ત્રિવત્સ ’ સાઠ કષનાં સર્વસાધનોનો બાધ કરે ॥ માટે તે કૃત્સ્ન કપાર્થનો નિવર્તક છે. ॥ ૬૦ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (લિંગદર્શનમ્) લિંગવાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—સાઘરકે છો ગો સોમક્રમણી વ્યાવૃત્તા હોવા સ્પર્શ. સાઘરકે યાગમાં જેટલાં સોમક્રમણા સાધન છે તેનાં બાધ કરી સર્વને બદલે એક સી ગો હોવાથી સ્પર્ધાની નિષ્પત્તિ થાય છે. એટલે સોમના કષનું સાધન એક જ, રહેવાથી બીજા સાધનથી સોમનો કષ કરવો કે નહિ એ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. ॥ ૬૧ ॥

એકે તુ શ્રુતિમૂલત્વાત્સંખ્યાયા ગવાં લિઙ્ગવિશેષેણ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(એકે તુ) એકમ એ દાદયત્વ સંખ્યા વિશિષ્ટ ગાયનેા બેલક છે (શ્રુતિમૂલત્વાત્) એતુ એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય હોવાથી (ગવાં સંખ્યાયા) ગૌરૂતિ સંખ્યાયાનેા (લિઙ્ગવિશેષેણ) સ્ત્રિલિંગ ગોત્રત એક સંખ્યાનેા બાત છે .

હાવાર્થ :—એકમ એ સ્ત્રિલિંગ છે અને ગાયનું વિશેષણ હિ અને એનાથી પ્રાકૃત સંખ્યા શુક્ત ગાયેની નિવર્તિ કરે છે . એકમ એના સંબંધ દક્ષિણ સાથે નથી પણ ગાયની સાથે છે, માટે સાવરકયાત્રમાં વિદિત એક ગાયની દક્ષિણ પ્રાકૃત સંખ્યા વિશિષ્ટ ગાયેની જ નિવર્તિકા છે, અસ્થાદિની નહિ . ॥ ૬૨ ॥

અન્વયમેધમાં ' પ્રાકાશૌ ' ઇત્યાદિથી અધ્વયુનેા ભાગનેા બાધ થાય છે .

પૂર્વપક્ષ પ્રાકાશૌ ચ તથેતિ ચેત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાકાશૌ) સોનાના દીપસ્તંભને પ્રાકાશ કહેવામાં આવે છે એતુ અધ્વયુનેા દાન એ આપવામાં આવે છે તે (તથેતિ ચેત્) પણ એતુની માફક બધી દક્ષિણાઓનેા બાધ કરે છે .

હાવાર્થ :—' પ્રાકાશ ' એ શબ્દનેા અર્થ સુવર્ણમય દીપસ્તંભ અથવા તેા હર્ષણ છે . એતુ અધ્વયુનેા દાન આપવામાં આવે છે . આ દાનવિધિ અન્વયમેધ યાત્રમાં છે . આ દાન આપ્યા પછી તેાધને દક્ષિણા આપવાની રહેતી નથી આતું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે . ॥ ૬૩ ॥

અપિ ત્યજ્યઘર્ષત્વાદિમિવત્પ્રકૃતિત્યાદ્યુપેદ્યતા વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે . (ત્યજ્યઘર્ષત્વાત્) કતિભેમાં એટલે અધ્વયુ હોવાથી (તદર્થત્વાત્) અધ્વયુનેા માટે જ દક્ષિણા હોવાથી (વિમક્તપ્રકૃતિ-ત્વાત્) વિભાગવાળી દક્ષિણા હોવાથી (રૂદન્તાવિકારઃ સ્યાત્) પ્રાકાશ દક્ષિણા અધ્વયુની જ હોવાથી બીજાની દક્ષિણા બાધી રહે છે .

હાવાર્થ :—પ્રાકાશરૂપ દક્ષિણા અધ્વયુનેા જ આપવાની હોય છે . એટલે એની દક્ષિણાનેા એનાથી બાધ થાય છે . બીજા કતિભેનેા દક્ષિણાનેા બાધ થતેા નથી અર્થાત્ બીજાએને દક્ષિણા આપવાની રહે છે ॥ ૬૪ ॥

' ઉપહૃત્યમાં અન્વયથી સંપૂર્ણ દક્ષિણાનેા બાધ થાય છે . '

એ અધિકરણનાં સૂત્રો .

યેનુવધ્યાન્વદક્ષિણા ॥ ઘ્રાણેણ ઇતિ પુરુષાપનયો યયા દિરવ્યસ્ય ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(યેનુર્વ યપદક્ષિણ) ઉપહૃત્ય નામ એકાદ યાત્રમાં એ અન્વદક્ષિણા છે તે યેનુદક્ષિણા માફક સંપૂર્ણ દક્ષિણા નિવારિકા છે . (ય ઘ્રાણેણ ઇતિ પુરુષાપનય) તે ઘ્રાણે પતિદક્ષિ આ વાઙ્મયથી એ અન્વદક્ષિણા સમગ્ર છે તે બીજા કતિભેનેા સંબંધને દૂર કરે છે . (યયા દિરવ્યસ્ય) જેમ સત્યજુષ અર્ધમાં સોનાની દક્ષિણા કેવળ અજ્ઞાને આપાય છે તેમ .

ભાવાર્થ :—ઉપદ્રવ્ય નામક એક દિવસનો યાગ હોય છે તેમાં શ્યાવ સ્વમલભટ્ટો દક્ષિણ સ મ્રદ્ધને પરિહરતિ કાળો અને સુવર્ણ જેવા લઘાટમાં જેને વાળ છે એવા અશ્વત્થી દક્ષિણ આપવાની હોય છે, એ દક્ષિણા કેવળ અદ્વાનામક હોવાને આપવી, આ દક્ષિણા બીજી બધી દક્ષિણાને બાધ કરે છે. એટલે કે બીજાને કંતુ દક્ષિણા આપવાની રહેતી નથી. બીજા ઋત્વોને કામમાં જોડાય તેને માટે કંતુ સાથે સંબંધ ન રાખવું અને તે ધન લૌકિક દાન તરીકે આપવું, પણ કંતુ-દક્ષિણા તેા અદ્વાને જ આપવી આવેા સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૬૫ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. एके तु कर्त्तृसंयोगात् स्वयत् तस्य लिङ्गविशेषेण ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(એક તુ) 'તુ' ચન્દ પૂર્વપક્ષતુ' બોધન કરાવે છે. દક્ષિણાના કેટલાક બાજો નિવૃત્ત થાય છે, બધી દક્ષિણા નિવૃત્ત થતી નથી. (કર્તૃસંયોગાત્) કર્મ કરાવનાર બ્રહ્માનેા સંબંધ હોવાથી (સ્વયત્) સ્વ જન્મ ઉદ્ગાતાનામક હોવાને આપવામાં આવે છે અને બીજાની દક્ષિણા કામ્ય રહે ॥ તેમ. (તસ્ય લિંગવિશેષેણ) કારણ કે એક જ ઋત્વજનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એ દક્ષિણા અતિદિષ્ટ સર્વ દક્ષિણાને બાધ કરતી નથી પણ દક્ષિણાના અમુક ભાગની જ નિવૃત્તિ કરે છે. બ્રહ્માને જે ઉક્ત પ્રકારના અશ્વત્થી દક્ષિણા છે તેા બીજા ઋત્વજોને પણ દક્ષિણા હોવી જોઈએ અને તે પ્રકૃતિ યાગમાં જતાવેલી દક્ષિણા હોવી જોઈએ એવો સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૬૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. अपि वा तदधिकारात् हिरण्यविकारः स्यात् ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા- (તદધિકારાત્) દક્ષિણાને અધિકાર હોવાથી (હિરણ્યવદ્ વિકાર સ્યાત્) હિરણ્ય માફક તે દક્ષિણાનો જ વિકાર છે.

હાવાર્થ :—ઉક્ત અથદક્ષિણા સવ નો વિહાર ॥ અર્થાત્ સર્વનો બાધ કરે છે. દક્ષિણાને સંબંધ કંતુ સાથે છે. ઉક્ત દક્ષિણા બોધક વાક્યમાં બે ભાગ છે. એક ભાગથી કેરળ દક્ષિણા તુ' વિધાન થાય છે અને સ મ્રદ્ધને પરિહરતિ એનાથી પુરુષાન્તરનો દક્ષિણા સાથેનો સંબંધ નિવૃત્ત કરે છે. ॥ ૬૭ ॥

‘ઋતુષેય નામક યાગ વિશેષમાં સોમચમસની દક્ષિણાથી સંપૂર્ણ કંતુ દક્ષિણાને બાધ થાય છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તથા ચ સોમચમસઃ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (સોમચમસઃ) સોમચમસ દક્ષિણા બ્રહ્માજનો બાધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—‘ઋતુષેય યજ્ઞતે’ ઋતુષેય નામક યાગમાં સંભળાય છે કે ઊદુમ્બરઃ સોમચમસો દક્ષિણા સ મ્રદ્ધને દેયઃ ઉદુમ્બર નામક કાષ્ઠમાંથી જનતેષ સોમચમસ ઋતુષેય યાગમાં દક્ષિણા રૂપે હોય છે અને એ દક્ષિણા બ્રહ્મા નામક ઋત્વજને આપવામાં આવે છે અને તે પ્રાકાશ દક્ષિણા જેમ અશ્વત્થી બાગનો બાધ કરે ॥ તેમ ઉક્ત દક્ષિણા બ્રહ્માના ભાગને બાધ કરે છે. ॥ ૬૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વવિકારો જ્ઞાત્વત્યયે પશૂનાં પ્રતિષેધાત્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(જ્ઞા) અથવા (સર્વવિકારઃ) સર્વનો બાધ કરે છે. (ત્યયે) કલથેક દાનમાં (પશુના પ્રતિષેધાત્) પશુદાનનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાતં વૈ સોમઃ ભરત પશવઃ યત્યયત્ દયાત્ સોઽયત્ કરોતિ આ વાક્યમાં જ્ઞાતપેય માગ પશુદાનની નિંદા કરવામાં આવી છે અને સોમયમસ દક્ષિણાનેજ વિદિત મણી છે, અને એ દક્ષિણા બ્રહ્માને આપવાની હાથ છે. માટે તે સર્વ દક્ષિણાઓનો બાધ કરે છે. ॥ ૬૯ ॥

પૂર્વપક્ષ

બ્રહ્મદાનેઽયદશિષ્ટમિતિ ચેત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(બ્રહ્મદાને) બ્રહ્માને દક્ષિણા આપવાથી (અયદિષ્ટ) બીજી દક્ષિણા બાકી રહે છે (શિષ્ટે) એ એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—કેવળ બ્રહ્મા નામક જતિજને દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તો બીજા જતિજનેની દક્ષિણા બાકી રહે છે માટે એને પણ દક્ષિણા આપવી જોઈએ માટે એ દક્ષિણા કેવળ બ્રહ્માનો જ બાધ કરે છે બીજા જતિજનેને આપવાની દક્ષિણાનો બાધ થતો નથી. ॥ ૭૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઝસર્ગસ્ય જ્ઞાત્યયત્વાત્ પ્રતિષિદસ્ય કર્મત્વાત્ ન ચ ગૌણઃ

પ્રયોજનમર્થઃ સ દક્ષિણાનાં સ્વાત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(ઝસર્ગસ્ય જ્ઞાત્યયત્વાત્) જ્ઞાન કરુને માટે હોય છે માટે એક જ દક્ષિણા હોવી જોઈએ (પ્રતિષિદસ્ય કર્મત્વાત્) કંટુમાં જે પશુદાન કરવામાં આવે છે તે પ્રકૃત યાગમાં નિષિદ્ધ કંટુ હોવાથી સર્વના રથાનમાં અમસદક્ષિણા જ છે (ન જ ગૌણ પ્રયોજનમ્ અર્થઃ ॥ દક્ષિણાના સ્વાત્) અમસરૂપ દક્ષિણાનો ગૌણ અર્થ પ્રયોજન નથી.

ભાવાર્થ :—સોમ અમસરૂપ એક દક્ષિણા કરુને માટે હોય છે અને બ્રહ્માને આપવામાં આવે છે, તો હવે બીજી દક્ષિણા ક્યાં આપવી ? પશુઓનું જ્ઞાન તો યાગમાં નિષિદ્ધ છે. દક્ષિણા રાખીને ગૌણ અર્થ તો કરી ચકામ નહિ અર્થાત્ સોમ અમસ એ તો દક્ષિણાનો એક જાગ-જ ॥ સંપૂર્ણ દક્ષિણા નથી આવે અર્થ કરી ચકામ નહિ. માટે સોમ અમસ રૂપ દક્ષિણા સંપૂર્ણ કંટુદક્ષિણાનો બાધ કરે છે. ॥ ૭૧ ॥

યદિ તુ બ્રહ્મણઃ તદ્દનં તદ્વિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—, યદિ તુ) જો (બ્રહ્મણ) સોમઅમસદાન બ્રહ્માને જ હોય તો (તદ્દનં તદ્વિકારઃ સ્વાત્) તે બિન અર્થાત્ અલ્પ થશે અને કેવળ અમુક જાગનો જ બાધ કરશે.

ભાવાર્થ :—જો બ્રહ્માને જ ઉક્ત દક્ષિણા આપવામાં આવે તો બીજા જતિજનેની દક્ષિણા કે જે પ્રકૃત યાગમાં કહી છે તે બાકી રહે છે અને ઉક્ત દક્ષિણા બ્રહ્માને આપવાની બીજી દક્ષિણાનો બાધ કરે છે. આતુ પૂર્વપક્ષના મતે કરે છે ॥ ૭૨ ॥

સર્વં ઘા પુરુષાપનયાત્ તાસાં ક્રતુપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૭૩ ॥

પદાર્થ :—(સર્વં ઘા) ઉક્ત સર્વદક્ષિણાની નિવૃત્તિ કરે છે. (પુરુષાપનયાત્) બીજા ઋત્વિજોના ભાગનો અપનય કરવામાં આવેલો હોવાથી (તાસાં ક્રતુપ્રધાનત્વાત્) દક્ષિણામાં ક્રતુ જ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બીજા ઋત્વિજોના ભાગ દક્ષિણામાં દર કરવામાં આવ્યો છે. ક્રતુને ઉદ્દેશીને જે દક્ષિણા આપવાની ॥ તે તો ઘટ્ટાને અપાત્ત જાય છે, તે બીજી દક્ષિણા કેને ઉદ્દેશીને આપવી ? ક્રતુનો ફરીથી ઉદ્દેશ થતો અવગણ્ય છે. માટે ઘટ્ટાને જે દક્ષિણા આપવામાં આવે ॥ તે સર્વ દક્ષિણાનો ભાગ કરે છે. બીજા ઋત્વિજોના આનંદન માટે લૌકિક દાન આપવું યોગ્ય છે કંતર્યંક નહિ આતું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૭૩ ॥

‘ વાજપેય યાગમાં રથનું ભાગનિવાસકત્વ અધિકરણુ. ’

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. યજુર્વંશોઽપ્યર્થોદક્ષિણાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૭૪ ॥

પદાર્થ :—(યજુર્વંશઃ) યજુર્વેદયુક્ત રથ (અપ્યર્થઃ) અપ્યર્થને જે આપવામાં આવે છે તે (વિકારઃ સ્યાત્) બીજી દક્ષિણાઓનો ભાગ કરે છે.

ભાવાર્થ :—વાજપેય યાગમાં રથ, ચક્ર, હાસી, નિષ્ક વગેરે મળી સત્તર દ્રવ્ય પ્રાકૃત મવાશાદિ દ્રવ્યનાં ભાગક તરીકે અહીં વિદિત છે. જેટલાં દ્રવ્યો જે દક્ષિણા તરીકે વિદિત થયાં છે તે પ્રત્યેક સત્તરની સંખ્યામાં હોય છે. દક્ષિણા આપતી વખતે યજુર્વેદ મંત્રોથી તૈયાર કરેલો રથ અપ્યર્થને આપવામાં આવે છે. આ યજુર્વંશક રથ અપ્યર્થને બીજી દક્ષિણાનો ભાગ કરે છે. એટલે કે આ સિવાય બીજા દ્રવ્યોમાં અપ્યર્થનો ભાગ હોતો નથી. ॥ ૭૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ ઘા શ્રુતિમૂલત્વાત્ સર્વાસાં તસ્ય ભાગો નિયમ્યેત ॥ ૭૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ઘા) અથવા (શ્રુતિમૂલત્વાત્) શૂંષમાણુ હોવાથી (સર્વાસાં) સર્વ દક્ષિણાની પ્રાપ્તિ હોવાથી (તસ્ય) અપ્યર્થના (ભાગઃ નિયમ્યેત) ભાગનો નિયમ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સત્તર દ્રવ્યો દક્ષિણા તરીકે આપવાના હોય છે તેમાં કેને કયું દ્રવ્ય આપવું એનો પણ નિયમ જાણવામાં આવે છે તેમાં અપ્યર્થને યજુર્વેદના મંત્રો બોલી તૈયાર કરેલો રથ અપ્યર્થને જ આપવો જોઈએ. આવો નિયમ જાણવામાં આવે છે. આમાં કોઈ પણ બીજી દક્ષિણાનો ભાગ કરવામાં આવતો નથી. એવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૭૫ ॥

इति मीमांसाशुल्बरीमाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અથ ગુર્જરમાધ્યાયાં મીમાંસામાધ્યે દસમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ

‘અધ્યાદિમાં ન્યારિષ્ટહોમાદિ સાધે નક્ષત્રેષ્વપાદિનો સમુચ્ચય છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પ્રકૃતિલિંગાસયોગાત્ કર્મસંસ્કારં ચિકૃતાવધિકં સ્યાત ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતિલિંગાસયોગાત્) પ્રકૃતિના કાર્ય સાથે સંયોગ ન હોવાથી (કર્મ-સંસ્કારમ્) અદૃશ્ય છે તેથી (ચિકૃતો) વિપ્રતિભા (અધિકમ્ સ્યાત) સમુચ્ચય થાય છે.

ભાવાર્થ :—આ પાદમાં પાકૃત અને વૈકૃત કાર્યોના સમુચ્ચયને વિચાર કરવામાં આવે છે રથેન યાત્રામાં લોહિતોષ્ણીય લોહિતવસ્ત્રા નિષીતા ઋત્વિજ પ્રવરન્તિ : આદ્ય પાદમીરણા, આદ્ય કપડાવાળા નિષીત યાત્રામાં માથાપેઠે જનોઇ ધારણ કરેલા ઋત્વજને યત્રમાં કરે છે. અહીં નિષીતનું વિધાન છે અને ડરખતરે જે વાહનને ઉપવીતનું પણ વિધાન છે. ડરવીન એટલે ડાબા અથવા ઉપર જનોઇ ધારણ કરવી તે. નિષીત અને ઉપવીત એક સાથે યત્ર થઈ નહિ માટે ઉપવીતનો નિષીતવિધાનથી બાધ થશે. ભેદએ એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. સિદ્ધાંત પક્ષ એવો છે કે ઉપવીત અને નિષીત બન્ને યત્રાં ભેદએ જનોઇથી ઉપવીત યત્ર યાત્રી અને ઉપવત્રથી નિષીત પણ યત્ર યાત્રી બામ જન્ને કાર્ય એકી સાથે યત્ર યાત્રી, માટે ઉપવીત અને નિષીતનો સમુચ્ચય છે. તે પ્રમાણે અન્યત્ર પણ બાધ ન કરતાં સમુચ્ચય સમજવો ભેદએ ॥ ૧ ॥

ચોદનાલિંગસંયોગે તદ્વિકારઃ પ્રતીયેત પ્રકૃતિસંનિધાનાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાલિંગસંયોગે) પ્રાકૃતવિધિમાં સંયોગ હોવાથી (તદ્વિકાર, પ્રતીયેત) તેના બાધનો પ્રતીતિ થાય છે. (પ્રકૃતિસંનિધાનાત્) વિધિપક્ષ સમન્વય સંનિધાન હોવાથી

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિકામમાં એવું વિધાન કયું હોય છે તેનું જો બાધક લિંગ વાક્ય હોય તો વિપ્રતિભા પ્રકૃતિમાં વિહિત અર્થનો બાધ થાય છે. જેમકે સરમર્પ નર્દિસંઘતિ આ વાક્ય બંધિતે રથાને યાત્રામક બાધ પામવાનું વિધાન છે તેથી બંધિતો રથથી બાધ થાય છે પણ ઉપરના ઉદાહરણમાં ઉપવીતનો બાધ નિષીત કરે છે એવું કેવું લિંગ વાક્ય નથી માટે ત્યાં તો સમુચ્ચય જ જોઈ છે. ॥ ૨ ॥

‘પૃથક્ષપતિ સય-આદિમાં બાહ્યસ્થત્યાદિ મહો સાધે પ્રાકૃત એન્દ્ર વાધવાદિ

મહોનો સમુચ્ચય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સર્વત્ર તુ પ્રહામ્નાત્મચિકં સ્યાત્ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(સર્વત્ર તુ) સર્વ ક્ષેત્રે (પ્રહામ્નાત્મ) મહોનું આગમન હોય ત્યાં (અધિકમ્) પ્રાકૃત મહો કરતાં વધારે (સ્યાત) સમુચ્ચય હોય છે. (પ્રકૃતિવત્) જેમ પ્રકૃતિ વાતમાં દેવદ્રવ્યવૃણાણિ, યૈત્રવર્ણ્ય વૃણાણિ અહીં સમુચ્ચય ॥ તેમ.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં પ્રદ્ધં શુદ્ધાતિ આવાં વાક્યોથી જેમ સમુચ્ચય માનવામાં આવે છે તેમ બૃહરપતિ સવર્માં ગર્હસ્ત્યં પ્રદ્ધં શુદ્ધાતિ આ વાક્યથી પણ પ્રાકૃતગ્રહો સાથે સમુચ્ચય જ છે. આપ નથી. ॥ ૩ ॥

અધિકૃત્વકવાચત્વાદ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(અધિકા ચ) અને સમુચ્ચય છે. (એકવાચ્યત્વાદ) એક વાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાળપેશમાં સત્ત્વર પ્રજાપત્યા પ્રદ્ધં શુદ્ધાતે સોમપ્રદાંશ સુતાપ્રદાંશ શુદ્ધાતિ આ વાક્યથી પ્રનીત થતી એકવાક્યતાથી પણ સમુચ્ચય થાય છે. ॥ ૪ ॥

લિદ્ગદર્શનાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિદ્ગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યતા દર્શનથી પણ.

ભાવ ધૃ :—વિરચ્યો વા એ યજ્ઞકતુર્વાદવાજપેય इति આ વાક્યનો એવો અર્થ થાય છે કે ત્યોતિષ્ટોમાદિ કર્તા આ યાગ વિરચ્ય છે એટલે વિસ્તૃત છે. આ વિરચ્ય રબ્ધ પણ સમુચ્ચયને જ સૂચવે છે. ॥ ૫ ॥

વાળપેય યાગમાં પ્રાગ્નપત્યપશુઓ સાથે કંતુપશુઓનો સમુચ્ચય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર

પ્રજાપત્યેષુ જ્ઞાત્તાનાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (પ્રજાપત્યેષુ) પ્રાગ્નપત્ય પશુઓ સાથે પણ સમુચ્ચય છે (જ્ઞાત્તાનાત્) જ્ઞાતનાત્ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાળપેયમાં સત્તર પશુઓનું જ્ઞાન કરવાનું હોય છે. તેમાં પ્રાકૃતપશુઓનો સમુચ્ચય હોય છે. પ્રજાપદિનો વદન્તિ નામિટોમો નોક્યન્ જ્ઞાતમ્ય તાન્ પશુમિરેવાવક્ત્વે આ વાક્યથી સમુચ્ચય રપષ્ટ થાય છે. ॥ ૬ ॥

સાંમહુષ્ટી ઇષ્ટિમાં આમન હોમો સાથે અનુયાજીનો સમુચ્ચય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આમને લિદ્ગદર્શનાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(આમને) આમનમાં સમુચ્ચય છે (લિદ્ગદર્શનાત્) લિંગવાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આમનમર્સ્યામનસ્ય દેવા ’ આનાથી ત્વ અહુતિઓ આપવામાં આવે છે. આ અહુતિઓથી અનુયાજીનો જ્ઞાપ થતો નથી પણ એની સાથે સમુચ્ચય થાય છે. આત્મા પૈ પ્રયાજાતુયાજા આત્મા દેવતા યત્પ્રજાનુયાજાનો પુરસ્તાદ્ ઉપરિથદ્વા જુહુયાદ્ વહિરાત્માન્ સજ્ઞતાત્સમાદ્-ધીત યન્મવ્યનો જુહોતિ મધ્યત્ એવ સજ્ઞતાનાત્પન્થતે આ લિંગવાક્યથી આમન હોમોનો અનુયાજી સાથે સમુચ્ચય સચિત થાય છે. ॥ ૭ ॥

‘ મહાવ્રતમાં ઋત્વિક્ષનાં ઉપમાનનો પાત્યુપમાન સાથે સમુચ્ચય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઉપગેષુ શરવંતસ્પાત્મકૃતિઢિજ્ઞસંયોગાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ઉપગેષુ) ઉપમાન કરનારઓમાં (શરવંતસ્પાત્) દર્શમાં જેમ ટર બાધક થાય છે તેમ પાત્યુપમાન બાધક થાય છે. (પ્રકૃતિઢિર્જસાવન્વાત્) પ્રાકૃત ઉપમાનની સાથે સંબંધ હોવાથી.

બાવાર્થ :—મહાવ્રતમાં આ પ્રમાણે મંત્રગાય છે કનય ઉપગમન્તિ પત્નીઓ ઉપમાન કરે છે. આ ઉપમાન પ્રકૃતિવાચમાં ઋત્વિક્ષના ઉપમાનનું બાધક છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૮ ॥

આનર્થવ્યાત્વધિક્ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિઢં સ્વાત્) ઋત્વિક્ષુપમાન સાથે સમુચ્ચય છે (આનર્થવ્યાત્) નહીં તે કાંડીણા આદિયાં ઉપમાનનું વિધાન નિર્ધર્ક થઈ જાય.

બાવાર્થ :—ઋત્વિક્ષના ઉપમાનનો બાધ થતો નથી પણ તેની સાથે પત્ની ઉપમાનનો સમુચ્ચય છે, જે બાધ માનવામાં આવે તે કાંડીણા આદિયો જે ઉપમાનનું વિધાન કરવામાં આપ્યું છે તે અનર્થક થઈ જાય ॥ ૯ ॥

‘ અંજન અને અભંજન સંસ્કારમાં નવનીતાભ્યંજનનો ગૌમ્યુદવાભ્યંજન સાથે સમુચ્ચય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સંસ્કારે ચાન્યસંયોગાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(સસ્કારે) અંજન અને અભંજન સંસ્કારમાં (અન્યસંયોગાત્) દીક્ષા કાસ અને સુત્રાકાસનો જોગ હોવાથી સમુચ્ચય છે. (ચ) સિદ્ધાંતને કારણે છે.

બાવાર્થ :—અંજનાભ્યંજન સંઘક્ર એમણુ પચ્ચાસ દિવસથી સિદ્ધ થતોર એક સપ્ત ॥ તેમાં ગૌમ્યુદવેન શ્રુતઃ સમ્પન્ને સમજાતે આ પ્રમાણે વિધાનથી નવનીતેવ અભંજનતે એ પ્રમાણે પ્રાકૃત નવનીતાંજનનો બાધ થાય ॥ આ પ્રકારના પૂર્વ પક્ષના ઉત્તરમાં આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે પ્રાકૃત નવનીતઅંજનનો બાધ થતો નથી પણ તેનો સમુચ્ચય થાય છે, કારણ કે એક દીક્ષા કાસિક છે અને બીજું સુત્રાકાસિક છે. આ પ્રમાણે કાળગેઢ હોવાથી બાધનો અવસર નથી. ॥ ૧૦ ॥

પ્રયાજવદિતિ ચેત્તાર્યાન્યત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાજવ્ દિતિ ચેત્) પ્રયાજે જેમ જિજ્ઞ કાસિક હોવા છતાં બાધ થાય છે તેમ અહીં પણ બાધ થશે જો એમ કહેવામાં આવે તે (ન અર્થાન્વત્વાત્) જિજ્ઞ કાસ હોવાથી બાધ થઈ શકશે નહિ.

ભાવાર્થ :—નવનીતના અંગનથી ત્વરમાં મૃદુતા ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય છે અને ગૌગુલ્ય અંગનથી શૈલ્ય ઉત્પન્ન કરવાનું છે આમ બિન્ન કાર્ય હોવાથી પ્રધાનનું દષ્ટાંત લક્ષ બાધ માની શકાય નહીં પણ સમુચ્ચય જ છે. એ સિદ્ધાંત 'હ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

‘મહાનતમાં અહતવાસસ્તો તાર્ય’-આદિ સાથે સમુચ્ચય છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો. પૂર્વપક્ષ. આચ્છાદને ત્વૈકાર્યાત્માકૃતસ્ય વિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (આચ્છાદને) આચ્છાદનમાં (દેકાર્યાત્) એક પ્રયોજન દેવાથી (પ્રાકૃતસ્ય) પ્રાકૃત અહતવાસસ્તો (વિકાર સ્વાત્) બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મહાનતમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. તત્ત્વ ‘યજમાન’ ‘પરિધાપયતે’ યજમાનને તામ’ પહેરાવણુ નેધએ. તામ’ એટલે ઘીથી બીજવેલો કંબુ ‘પુતાવતકમ્બલતાર્વમ્’ પ્રકૃતિમાં અહતવાસસ્ અર્થાત્ કોરે કપડું પહેરવાનું વિધાન છે મારે અનિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત અહતવાસસ્ સાથે તામ નો મહામત્રા બાધ થાય છે એમ સમજવું. નેધએ, કારણ કે બન્ને વસ્ત્રોનું શરીર લોકવાક્ષ્ય એક જ પ્રયોજન છે એટલે એકની જરૂર છે, બેની નહિ. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અધિકં ઘાડન્યાર્યત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (અધિકમ્) સમુચ્ચય છે (ઘન્યાર્યત્વાત્) બિન્ન પ્રયોજન દેવાથી.

ભાવાર્થ :—બન્ને વસ્ત્રોનું પ્રયોજન ભુકું છે. એક સુણનું આચ્છાદન કરે છે ત્યારે બીજું ઉપવસ્ત્ર તરીકે કામમાં આવે છે. તાર્યનો અર્થ આ કેકણે કૌપીન સમજવો અને તે મૃતાકૃત હોવો નેધએ. એવો જાવ પૃતાનતકમ્બલતાર્વમ્ નો છે. ॥ ૧૩ ॥

મહાનતમાં રથંતર સામનો સ્ત્રોત્રાદિ સામ સાથે સમુચ્ચય છે.

સામસ્વર્થાન્તરથુતેરવિકારઃ પ્રતીયેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(સામસુ) સામગાનમાં (અર્થાન્તરથુતેઃ) પ્રાકૃત સામ સાથે (અવિકારઃ પ્રતીયેત્) સમુચ્ચયની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મહાનતમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. શ્લોકેન પુસ્તાન્ સદસઃ સ્તુતિ આ વાક્યથી એમ સમજવું કે સ્ત્રોત્રસામથી પ્રાકૃત રથ-તરાર્દિ સામનો બાધ થયે નેધએ પણ બાધ ન થતાં સમુચ્ચય જ છે કારણ કે પ્રાકૃતસ્તુતિરૂપ એ અર્થ છે તેનો સ્ત્રોત્ર સામ સાથે અન્યથ થઈ શકતો નથી માટે સામસ્ત્રોત્રથી નવીન જ સ્તુતિ જણાય છે તેથી રથ તરાર્દિ સાથે એનો સમુચ્ચય છે, બાધ નહિ. ॥ ૧૪ ॥

(પિઠ્ઠતિવિશેષમાં પ્રાકૃતસામગાનનો કોત્રાર્દથી બાધ થાય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર

અથૌ ત્વથ્યમાણે લોપત્વાત્ પ્રાકૃતસ્ય વિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અથૌ) પ્રાકૃત દુષ્ટ (અધ્યમાણે) શ્રુતમથ ન હોવા છતાં (પ્રાકૃતસ્ય) પ્રાકૃત સામગાનનો (વિકારઃ સ્વાત્) બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ વિકૃતિવિશેષમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે કૌરવ મરણિ । મગંયદસો મવતઃ આ વિકૃતિમત વાક્યથી અતિદેશથી પ્રાકૃત સામગ્રાનનો બાધ થાય છે. એ કે સ્તુતે આતું કિયાપદ ઉક્ત વાક્યમાં નથી, પણ સામગ્રાન પાત્ર ક્રુના અંગમૂત જ હોય છે. માટે વિકૃતિમત સામગ્રાનથી ગ્રાયાનો સંસ્કાર થઈ જાય છે તો પછી અતિદેશવચ્ચ પ્રાકૃત સામગ્રાનું કથન પ્રયોગન રહેતું નથી. માટે પ્રાકૃત સામગ્રાન જે કાર્યકરવાતુ હોય છે તે કાર્ય વિકૃતિમત સામગ્રાનથી થઈ જાય છે માટે વિકૃતિ સામગ્રાનથી પ્રાકૃત સામગ્રાનનો બાધ થાય છે. કૌરવ આદિ પણ સામગ્રાન છે. ॥ ૧૫ ॥

કૌતસાદિસામગ્રાનથી વ્યવસ્થાપૂર્વક બાધ થાય છે

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વમક્ષ સૂત્ર.

સર્વેવામવિશેષાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સર્વેવામ) સર્વ સામગ્રાન વિકૃતિ પકિત સામ નિવર્તક છે (અવિશેષાત્) વિશેષ કથનું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોઈપણ એક સામ વિકૃતિપકિત હોય તો તે પ્રકૃતિપકિત બધા જ સામગ્રાનોનું બાધક થાય છે. અમુક સામ અમુક સામગ્રાનું જ નિવર્તક છે એવું જણાવતું કોઈપણ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું ન હોવાથી. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

एकस्य वा धृतिसामर्थ्यात्प्रकृतेष्वाविकारात् ॥ १७ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકસ્ય) એક સામ એકનું નિવર્તક છે (ધૃતિસામર્થ્યાત્) એક વચનાદિ ધૃતિના બળથી. (વ) અને (પ્રકૃતેઃ) પ્રાકૃત સામગ્રાનું (અવિકારાત્) પ્રકૃત થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિમત એક વચન વિશિષ્ટ સામ હોય તો એક જ પ્રાકૃત સામ નિવર્તક થાય છે. દ્વિવચનવિશિષ્ટ હોય તો એ સામ નિવર્તક થાય છે. જેમકે કૌરવ મરણિ અહીં દ્વિવચન હોવાથી એકની નિવર્તિ સમજવી. શુદ્ધ શુદ્ધિ મવતઃ અહીં દ્વિવચન હોવાથી એની નિવર્તિ સમજવી અને કૌરવ મરણિ અહીં બહુવચન હોવાથી ત્રણની નિવર્તિ સમજવી. આમ બીજા જે બાકી રહેલાં સામ હોય છે તેનું વિકૃતિમાં પ્રકૃત સમજવું અને અતિદેશ યાચનો પણ આમ કરવાથી અનુમદ થાય છે અર્થાત્ એ યાચનો પણ અહીં ઉપયોગ થઈ શકે છે, માટે એક એકનું, બે એનું અને બહુ બહુનું નિવર્તક છે એમ સમજવું. ॥ ૧૭ ॥

विपृद्ध અને અવિપૃદ્ધ નામવાળા કંતુઓમાં કંમ પ્રમાણે બાધ અથવા

સમુચ્ચય થવો જોઈએ. ' એ અધિકરણનું સૂત્ર.

स्तोमवृद्धौ त्वधिकं स्यादविपृद्धौ द्वयविक्राट् स्यादितरस्याधुतित्वात् ॥ १८ ॥

પદાર્થ :—(સ્તોમવૃદ્ધૌ) સ્તોમની બધા વૃદ્ધિ હોય તે કંતુમાં (તુ અધિકં સ્યાત્) પ્રાકૃતસામ અને વિકૃતસામનો સમુચ્ચય હોય છે. (ઇતરસ્ય) બીજાનું (અધુતિત્વાત્) અવશ્ય ન

મવતિ અહીં અગ્નિ સંબંધનો પ્રયોગ કર્યો છે તેા પુરોહિતના આચારો અમરે સ્વાદ્યા એમ જ બોધણું બનેલે, અને હરમમરે હર્દ ન મમ એમ જ કહેવું બેઠું. અગ્નિના પર્વાયવાચક વર્તિ આદિ સંબંધનો પ્રયોગ ન કરવો એટલે કે વહને સ્વાદ્યા અને હર્દ વહને હર્દ ન મમ આવે. પ્રયોગ ન કરવો. કારણ કે અગ્નિપદ્યો અગ્નિ રૂપ અર્થમાં બે બોધ થાય છે તે વર્તિ આદિ પદ્યો થતો નથી. મંત્રમાં બે સંબંધ ઉચ્ચારાયેલો હોય છે તે પણ અંગ તરીકે ગણાય છે. વૈદિક કર્મમાં પદવાચ્ય કેવળ અર્થનો ઉપયોગ હોતો નથી પણ તદ્વાચ્ય સંબંધનો પણ ઉપયોગ હોય છે. યજ્ઞ કાર્યે કાર્યમાણયતે સજ્ઞ સદ્ગોચં પ્રત્યક્ષમાર્થો ભવતિ યજ્ઞ અર્ચન પ્રયોજનમ્ । યજ્ઞ પુનઃ શદ્દ એવ કાર્ય તન કાર્ય સમન્વયાર્થઃ શદ્દ એવ પ્રત્યાવધિતમ્ ॥ (સાતરભાષ્ય) આ વાક્યનો પણ ઉપર કહેલો જ ભાવ છે. આ કારણથી મંત્રરત્ન સંબંધને વાગ વખતે અને નિર્વાપ વખતે બાંધવો નહિ વિનિયોગ કરી વખતે પણ તેજ સંબંધને ગુરુત્વા વિભક્તિ વાપરવી. પ્રકારપ અર્થ એક જ છે પણ તેના ભિન્ન ભિન્ન ગુણ અને ક્રિયા વાચક સંબંધો અનેક છે, જે સંબંધો બે ગુણ અથવા ક્રિયા સમગ્રપ છે તે સંબંધ અને ક્રિયા બીજા સંબંધો ન જ સમગ્ર સકાય. દરેક અર્થને માટે સંબંધો નિવત્ત હોય છે પછી રૂઢ અર્થ કહે એક જ હોય. આ ઉપરથી સમગ્રપ છે કે વેદમાં તત્ત્વદ્વ વિશિષ્ટ કર્મઃ એવ દેવતાપ્રકારઃ તે સંબંધ વિશિષ્ટ અર્થ જ દેવતા પદ્યો અર્થ છે. આ કારણથી પર્વાયવાચક સંબંધનો પ્રયોગ યાગમાં કે નિર્વાપમાં થઈ શકતો નથી. આવે સિદ્ધાંતપક્ષ છે ॥ ૨૧ ॥

દોવાળાં યા ચોદકૈશ્વાત્ સરમાત્ સર્વં ધૂયતે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :- (દોવાળાં યા) રૂપ અંગમાં પણ (ચોદકૈશ્વાત્) વિધિની ઐક્યપતા હોવાથી (તમાત્ સર્વં ધૂયતે) બધે દેહોએ વિધિગત સંબંધો જ પ્રયોગ થવો પડે છે.

ભાવાર્થ :- ઉપર પ્રમાણ ગિર્યકૃત્ આદિ નિર્દેશોમાં પણ વિધિની ઐક્યપતા હોવાથી વિધિગત સંબંધો જ સર્વં પ્રયોગ કરવો બેઠું. પર્વાયવાચક સંબંધો નહિ. ॥ ૨૨ ॥

અતિદેશરથભાં પણ વિધિગત બે સંબંધ હોય છે તેનાથી જ

દેવતાસંબંધનું આલેખન થાય છે.

તયોચ્ચરસ્યાં તતો સત્પ્રકૃતિવાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (તયા) તે પ્રથમે (સત્પ્રકૃતિવાત્) સૌંદર્ય વિધિ વાગમાં પણ સંબંધો નિવત્ત છે (સત્પ્રકૃતિવાત્) તે દર્શનપૂર્ણમાસપ્રતિવાળા હોવાથી.

ભાવાર્થ :- દર્શનપૂર્ણમાસની વિધિ એ સૌંદર્ય વાગ છે તેમાં પણ સંબંધો નિવત્ત છે. સૌંદર્ય વર્ગ નિર્વેત્ત સત્પ્રકૃતિમાં પણ સર્વ સંબંધો સંબંધનું આલેખન થતું બેઠું. પર્વાયવાચક આદિવાદિ સંબંધો નહિ. કલન વાક્યમાં સર્વનો સર્વં નિર્વેત્ત ની સાધ છે. એટલે વિધિગત જ સર્વ સંબંધ છે. માટે પ્રયોગમાં વાળ્યા પુરોહિતવાદિમાં જ્યાં પ્રયોગ કરવો હોય ત્યાં સર્વ સંબંધો જ પ્રયોગ પડે છે. જ્યાં કેવળ અર્થ જ વિવક્ષિત હોય તો ત્યાં પર્વાયનો પ્રયોગ થાય પણ જ્યાં સંબંધ પણ વિવક્ષિત હોય ત્યાં તો સંબંધ કરી શકે જ નહિ. ॥ ૨૩ ॥

આધાનમાં અગ્નિનું સુશુભ્રી અભિધાન છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રાકૃતસ્ય ગુણશ્રુતી સમુષેનામિધાનં સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાકૃતસ્ય) પ્રાકૃત અગ્નિની (ગુણશ્રુતી) ગુણશ્રુતિમાં (સમુષેના અભિધાનં સ્યાત્) સુશુભ્રી જ અભિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અમરે પાવકાયાત્રકપાલમ્ હત્યાદિ ગ્રંથે છે. અગ્નિ સાથે પાવક શબ્દ છે અને તે અગ્નિનો ગુણવાચક શબ્દ છે માટે દેવતાનું અભિધાન પાવક ગુણવિશિષ્ટ અગ્નિ શબ્દથી કરવું, કેવળ અગ્નિ શબ્દથી નહિ જો દેવતા વાચક કેવળ અગ્નિ શબ્દ હોય તો પાવક શબ્દનો પાઠ નિરર્થક થઈ જાય. ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિકારો ઘાડ્યશબ્દાનપાયાત્ સ્યાદ્ દ્રવ્યવત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (અવિકારઃ) કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો (ઘર્ષશબ્દાનપાયાત્) કેવળ અગ્નિ શબ્દના પ્રયોગથી પણ અર્થનો ત્યાગ થતો નથી. (દ્રવ્યવત્) દ્રવ્ય પેટ.

ભાવાર્થ :—ગુણ વિશિષ્ટ અગ્નિ શબ્દનો દેવતા નીકે ન્યાં પ્રયોગ હોય ત્યાં પણ કેવળ અગ્નિ શબ્દ વડે જ દેવતાનું અભિધાન થઈ શકે છે, એટલે વિધિગત ભલે ગુણવિશિષ્ટ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ હોય પણ જ્યારે દેવતાનું અભિધાન કરવું હોય ત્યારે કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ પણ ચાલી શકે. જેમ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં સમુદ્યુક્ત અભિધાન હોય છે પણ ત્યાગાદિ વખતે કેવળ ગુણ રહિત દ્રવ્યનું અભિધાન થઈ માનવામાં આવે છે તેમ દેવતાભિધાનમાં પણ સમજવું. દ્રવ્ય સંબંધમાં ઉત્પત્તિ વાક્યમાં જગા વજા વાયવ્યા આમ ગુણ વિશિષ્ટ જગા શબ્દનો પ્રયોગ છે પણ જ્યારે દ્રવ્યનું દાન કરવાનું હોય છે ત્યારે કેવળ જગા શબ્દનો પ્રયોગ પણ ઠીક છે. તેમ દેવતાના સંબંધમાં પણ સમજવું. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આરમ્માસમયાયાત્ જોદિતેનામિધાનં સ્યાદર્થસ્ય

શ્રુતિસમયાયિત્વાદયચ્ચને ચ ગુણશાસનમનર્થં સ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(આરમ્માસમયાયાત્) કેવળ અર્ચ્યાદિ પદનો અર્થ ઉત્પત્તિવાક્યમાં તિહ વાચ્ય ભાવનામાં અમંબદ્દ હોવાથી (જોદિતેના અભિધાન સ્માર) વિધિનિર્ધિત ગુણ વિશિષ્ટ અર્ચ્યાદિપદથી જ અભિધાન થવું જોઈએ (અર્થસ્ય શ્રુતિસમયાયાત્) ઉત્પત્તિવાક્યમાં ગુણ વિશિષ્ટ અર્ચ્યાદિનો જોધ થવો હોવાથી (ચ) અને જો કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ સ્વીકારનામાં આવે તે (ગુણશાસનમ્ નનર્થં સ્યાત્) ગુણનું યાસન કરવું નહાયું થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—વિધિવાક્યમાં ગુણ વિશિષ્ટ દેવતા વાચક પદ હોય તો દેવતાને ઉદ્દેશીને ન્યાં દવિરત્યાગ થતો હોય ત્યાં ગુણ વિશિષ્ટ દેવતાનું અભિધાન કરવું. ઉક્ત સ્થળે કેવળ અર્ચ્યાદિ શબ્દનો અર્થ દેવતા છે જ નહિ. ગુણ વિશિષ્ટ જ દેવતા છે. એવે ઠેકાણે જો કેવળ અગ્નિશબ્દ દેવતા શબ્દનું અભિધાન કરવામાં આવે તો ગુણ વાચક પદ નિરર્થક થઈ જાય. ગુણ વાચક જે પદ દેવતા સાથે હોય તે પદ સાથે દેવતાનું કથન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

દ્રવ્યેવાત્મગામિત્વાદ્યે વિકારે સામર્થ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યેષુ) દ્રવ્યોમાં (આત્મગામિત્વાત્) કૃત્તિ તાત્પર્યમાં શુદ્ધ રહિત દ્રવ્ય ભાવના સાથે સંબંધ હોવાથી (અર્થે વિકારે સ્થાત્) કેવળ શુદ્ધ રહિત દ્રવ્યનું અભિધાન ઇષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યના સંબંધમાં તેા કેવળ દ્રવ્ય જ ભાવના સાથે સંબંધ હોવાથી શુદ્ધ રહિત દ્રવ્યનું પણ અભિધાન થવું ઇષ્ટ છે પણ દેવતામાં એમ થવું નથી એટલે કે જે સશુદ્ધ દેવતા સંબંધ ભાવના સાથે હોય તેા સશુદ્ધ દેવતાનું જ કથન કરવું અને કેવળ દેવતાનેા ભાવના સાથે સંબંધ હોય તેા કેવળ દેવતાનું અભિધાન કરવું માટે વશાચુદ્ધ રહિત અમ દ્રવ્યનું અભિધાન ઇષ્ટ છે અને પાસકે વિશિષ્ટ અગ્નિ દેવતાનું અભિધાન જ ઇષ્ટ છે. ॥ ૨૭ ॥

પરમાત્મ ઇષ્ટિમાં આલયભાગોમાં નિર્ગુણ દેવતાપદનું અભિધાન કરવું
એ અધિકરણનાં સૂત્રે

પૂર્વપક્ષે શુદ્ધ્યાન્ પરમાત્મવિશેષનિર્દેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(પરમાત્મ) પરમાત્મ ઇષ્ટિમાં જેમ પરમાત્મ અગ્નિ સશુદ્ધ દેવતાનું અભિધાન થાય છે તેમ (શુદ્ધ્યાન્) શુદ્ધ્યાન્ આત્મયઃ આ ઠેકાણે શુદ્ધ્યાન્ અગ્નિનું વિશેષણ હોવાથી (વિશેષનિર્દેશાત્) અગ્નિશુદ્ધ્યાન્ આવેા વિશેષ નિર્દેશ અર્થવાન્ થઈ શકશે. માટે સશુદ્ધ અગ્નિનું અભિધાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ્યાન્ એ પદ અગ્નિના શુદ્ધનું કથન કરવું હોવાથી નિમગ્નમાં સશુદ્ધ અગ્નિપદનું અભિધાન કરવું જોઈએ, શુદ્ધ્યાન્ એ અગ્નિનું વિશેષણ છે, માટે પરમાત્મ ઇષ્ટિમાં જે પરમાત્મ અગ્નિ તેમ આલય ભાગોમાં પણ શુદ્ધ્યાન્ અગ્નિઃ આત્મ અભિધાન કરવું જોઈએ. આત્મ પૂર્વપક્ષનું મત્તમ છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર, મન્ત્રવિશેષનિર્દેશાન્ન દેવતાવિકારઃ સ્થાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રવિશેષનિર્દેશાન્) વિશેષ મન્ત્રનેા વાચક હોવાથી (દેવતાવિકારઃ ન સ્થાત્) દેવતાનું વિશેષણ શુદ્ધ્યાન્ નથી.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ્યાન્ આ પદ અગ્નિદેવતાનું વિશેષણ નથી પણ મન્ત્રનું વિશેષણ છે, માટે પરમાત્મ અગ્નિઃ આ જે દર્શાવે આત્મનું છે તે અર્થમાં છે. આ કારણથી નિર્ગુણ દેવતાનું અર્થાત્ કેવળ અગ્નિનું અભિધાન થવું જોગ છે. ॥ ૨૯ ॥

આનુમત્ય અને વનરૂપિત યાગના નિમગ્નમાં વિધિગત ઉચ્ચ વનરૂપિત શાખાથીજ દ્રવ્ય અને દેવતાનું અભિધાન કરવું. એ અધિકરણનાં સૂત્રે.

પૂર્વપક્ષે વિધિનિગમમેદાત્ પ્રજ્ઞતૌ તત્પ્રકૃતિવાદિકૃતાવપિ મેદઃ સ્થાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રજ્ઞતૌ) પ્રકૃતિમાં (વિધિ નિગમમેદાત્) વિધિ અને નિમગ્નમાં મેદઃ બતાવેલો હોવાથી (વિદ્યતૌ અપિ) વિપ્રતિમાં પણ (મેદઃ સ્થાત્) મેદઃ હોવો જોઈએ (તત્પ્રકૃતિવાદૌ) ગૌતમન્યઃ આની પ્રકૃતિ ગમીયોમીય પદ્ધતિ એ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં વિધિ અને નિમગ્નમાં ભેદ જતલ્યો છે. વિધિ વાક્યમાં એટલે ઉપસિ વાક્યમાં ‘પશુ’ શબ્દ પ્રયુક્ત ■ હવે એવોતિષ્ઠામમાં ચોક્કસન્યઃ આવો પાઠ છે. અહીં જો શબ્દ વિધિગત છે તો તેનું અભિધાન જો ના પર્વાવ વાયક શબ્દથી થઈ શકે. આનું પૂર્વપક્ષ-વાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૦ ॥

૬.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યથોક્તં યા વિપ્રતિપત્તેર્ન ચોદના ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (યથોક્તમ્) જે પ્રમાણે વિધિમાં શબ્દ પાઠ હોય તે પ્રમાણેજ અભિધાન કરવું (વિપ્રતિપત્તે : ન ચોદના) વિધિવાક્ય મુત શબ્દ કરતાં બીજા શબ્દનો પ્રયોગ કરવો એવો કેઈ વિધિ નથી.

ભાવાર્થ :—વિધિગત જે શબ્દ હોય તેના જ પ્રયોગ નિમ્ન આદિમાં કરવો જોઈએ. જો જો શબ્દ વિધિગત હોય તો જો સિવાય તેના પર્વાવ વાયક શબ્દનો પાઠ કરવો યોગ્ય નથી અને એવો કેઈ વિધિ નથી. ॥ ૩૧ ॥

અવબૃથમાં અગ્નીવરુણ બન્ને દેવતાઓનું અભિધાન સ્વિષ્ટકૃત સાથે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. સ્વિષ્ટકૃદ્દેવતાન્યત્રે તચ્છન્દત્વાગ્નિવર્તેત ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટદેવતાન્યત્રે) પ્રકૃતિમાં સ્વિષ્ટકૃતમાં જે દેવતા છે તેનાથી બિન્ન હોવાથી (તચ્છન્દત્વાત્) પ્રાકૃત અગ્નિ રૂપ અર્થે વિશિષ્ટ શબ્દ હોવાથી (નિવર્તેત) સ્વિષ્ટકૃત શબ્દની નિવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવબૃથે અગ્નીવરુણો સ્વિષ્ટકૃતો યજ્ઞતિ આપું વાક્ય છે. પ્રકૃતિમાં સ્વિષ્ટકૃત સાથે વિશિષ્ટ અગ્નિ દેવતા છે તેના જ એકદેશથી સ્વિષ્ટકૃત શબ્દથી અનુવાદ કરી તે અગ્નિના સ્થાનમાં અગ્નીવરુણનું વિધાન ■ અને પ્રાકૃત ગુણનો પાથ કર્યો છે એટલે કેવળ અગ્નીવરુણનું અભિધાન કરવું જોઈએ સ્વિષ્ટકૃતનું નહિ. એવો ભાવ પૂર્વપક્ષવાદીનો છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સંયોગો યાઽર્ષાપિતેરમિધાનસ્ય કર્મજ્ઞવાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(યા સંયોગઃ) અથવા સ્વિષ્ટકૃત સહિત અગ્નીવરુણનું અભિધાન કરવું. (ઈર્ષાપિતેઃ) સ્વિષ્ટ કરોતિ અથવા સ્વિષ્ટ કૃત્વાન્ આવા અર્થની પ્રાપ્તિ હોવાથી (અમિધાનસ્ય કર્મજ્ઞવાત્) સ્વિષ્ટકૃત શબ્દ ક્રિયાનિમિત્તક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ‘પાચક’ શબ્દ ક્રિયાનિમિત્તક છે તેમ સ્વિષ્ટકૃત શબ્દ પણ ક્રિયાનિમિત્તક છે તેથી સ્વિષ્ટકૃત શબ્દ સાથે જ અગ્નીવરુણ દેવતાનું અભિધાન થવું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

અગ્નીપોત્રીય પંશુમાં સર્વે પ્રયોગમાં નિર્ગુણ અગ્નિનુ અભિધાન યતુ
યોગ્ય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

સગુણસ્ય ગુણલોપે નિગમેષુ ગુણસ્થાને
યાવદુક્તં સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(સગુણસ્ય ગુણસ્થાને ગુણલોપે) પ્રકૃતિમાં સગુણ સ્થાનમાં ગુણલોપ પ્રાપ્ત થતા હોવાથી (નિગમેષુ) મત્રોમાં (યાવદુક્તં સ્યાત્) શ્રુતના ત્યાગમાં નેટલો દોષ છે તેટલો જ અશ્રુતની કલ્પનામાં દોષ છે માટે યાગમાં જ ગુણનો લોપ થવો જોઈએ, નિગમે આદિમાં નહિ.

બાવાર્થ :—અમિં યતિ આર્થો પાઠ સ્વિષ્ટકૃત ગુણનો લોપ કરીને મોમયાગમાં કર્યો છે માટે યાગમાં સ્વિષ્ટકૃતનો લોપ કરી અગ્નિનુ અભિધાન કરવું બીજો ઠેકાણો નહિ. જો બીજો ઠેકાણો નિગમાદિમાં પણ ગુણનો લોપ કરવામાં આવે તો જે અશ્રુત છે તેની કલ્પના કરવી પડશે, અને એમ કરવામાં દોષ છે. માટે યાગ કૃતો જ નિર્ગુણ અગ્નિ યજ્ઞનો પ્રયોગ થવો જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

(સદ્ધાંત સૂત્ર.

સર્વસ્ય વૈકલ્પ્યર્થોત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વસ્ય) સ્વિષ્ટકૃત અગ્નિશબ્દના ગુણનો લોપ થવો જોઈએ (વૈકલ્પ્યર્થોત્) યાગ રૂપ એક જ પ્રયોગ હોવાથી.

બાવાર્થ :—સર્વ સ્વિષ્ટકૃત યાગ પ્રયોગમાં ગુણનો લોપ થવો જોઈએ, કારણ કે, યાગરૂપ પ્રયોગ તો એક જ છે માટે નિગદોમાં અને નિગમેષમાં પણ ગુણ રહિત અગ્નિશબ્દનું અભિધાન યતુ યોગ્ય છે ॥ ૩૫ ॥

અનુયાજીમાં સ્વિષ્ટકૃત યાગ સંસ્કાર કર્મ છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સ્વિષ્ટદાધાપિકોઽનુયાજે સ્યાત્ પ્રયોજનવદ્જ્ઞાનામર્થસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટકૃત) અનુયાજીના સ્વિષ્ટકૃત (આત્મિક) આત્મયજ્ઞ અને સ્વિષ્ટકૃત વચ્ચે જે દોષ તે આવાપ એ આવાપનો સંબંધી સ્વિષ્ટકૃત (અનુયાજે સ્વિષ્ટ) અનુયાજીમાં હોય છે (પ્રયોજનવદ્જ્ઞાનામર્થસંયોગાત્) સમીપવર્તિ અર્થે વાક્યમાં સૂચનાયુક્ત અર્થે સાથે સંયોગ પામતાં હોવાથી.

બાવાર્થ :—આત્મિક સ્વિષ્ટકૃત યાગ સંસ્કાર કર્મ છે “ આજ્યમાર્ગસ્વિષ્ટતા મુત્તરાઽઽવાપસ્થાનમ્ ” આત્મયજ્ઞ અને સ્વિષ્ટકૃત વચ્ચે આવાપ સ્થાન હોય છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન આત્મમાં ઉત્કલેષ છે. અપિ ચ દિવિવાન્યજ્ઞાનિ આરાદુષ્કારકાણિ સામવાયિકાણિ ચ આરાદુષ્કારકેભ્ય સામવાયિકાણિ ગીર્ણાસિ ॥ યાગર આત્મ, અર્થ એ પ્રકારના દેવ છે એક આરાદુષ્કારક અને બીજું સામવાયિક. આરાદુષ્કારક કર્મ કરતાં સામવાયિક પ્રગત હોય છે માટે ઉગ્ર આવાપિક સ્વિષ્ટકૃત યાગ સામવાયિક અર્થાત્ સંસ્કાર કર્મ છે ॥ ૩૬ ॥

દર્શી અને પૂર્ણભાસમાં યાજ્ઞ્યા અને પુરોહિવાક્યા ઋચ્યાઓ સંસ્કાર કર્મને
માટે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અન્વાહિતિ ચ શસ્ત્રવત્કર્મ સ્વાચોદનાન્તર્યાત ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્વાહિતિ ચ) તિષ્ઠન્ અન્વાહ ધત્યાદિ (શસ્ત્રવત્) શંસતિ ધત્યાદિવત્
(કર્મ સ્વાત્) પ્રધાન કર્મ છે. (ચોદનાન્તર્યાત) સ્વતંત્રવિધિવિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણભાસ યાગમાં તિષ્ઠન્ અન્વાહ એ વાક્યથી યાજ્ઞ્યા ઋચ્યા અને
પુરોહિવાક્યા ઋચ્યાનું અનુવચન એ પ્રધાન કર્મ છે. જે સંસ્કાર કર્મ હોત તે અન્વાહ એ વચનની
જરૂર પડત નહિ. મંત્રના સ્વરૂપથી દેવતા સ્મરણ સમજી શકાત જે પ્રધાન કર્મ હોય તે જ
અન્વાહ એ પદ અર્થિતાર્થ થઈ શકે, માટે પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સંસ્કારો વા ચોદિતસ્ય શબ્દસ્ય ઘચનાર્થત્વાત ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સંસ્કારઃ) સંસ્કાર કર્મ છે. (ચોદિતસ્ય શબ્દસ્ય
ઘચનાર્થત્વાત) વિકિત જે વાચક શબ્દ છે તે દૃષ્ટાર્થક હોવાનો સંભવ છે.

ભાવાર્થ :—અન્વાહ એ સંસ્કારક કર્મને ક્ષત્યે છે. અર્થાત્ દેવતાનું સ્મરણ કરાવીને
સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. વિદિત જે શબ્દ છે તે દૃષ્ટ અર્થનો જ બોધક છે. માટે તે અપૂર્વ કર્મને
માટે નથી. ॥ ૩૮ ॥

અવાચ્યવાણેતિ ચેત ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અવાચ્યત્વાત) વિધિ ન હોવાથી (ન હતિ ચેત) દૃષ્ટાર્થ નથી જે એમ
શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જે એવી શંકા કરવામાં આવે કે દૃષ્ટ અર્થને માટે અપૂર્વ વિદ્યાન ન
હોય, તો તેનો ઉત્તર આગળનાં સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૯ ॥

સ્વાદિ ગુણાર્થત્વાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થત્વાત) ગુણાર્થ (સ્વાદ) હોય છે.

ભાવાર્થ :—ગુણાર્થક હોવાથી દૃષ્ટ અર્થને માટેજ એ પઠન છે અર્થાત્ તિષ્ઠન્ અન્વાહ
એ પ્રધાન કર્મ નથી પણ સંસ્કાર કર્મ છે. ॥ ૪૦ ॥

મનોતા મગ્નનાં ઊદ્ધ નથી એ અધિકરણનું સૂત્ર

મનોતાયાં તુ ઘચનાદયિકારઃ સ્વાત ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(મનોતાયાં તુ) ત્વં ક્ષત્યે પ્રથમો મનોતા ધત્યાદિ મંત્રમાં (ઘચનાત્) વચન
હોવાથી (અવિકારઃ સ્વાત) ઊદ્ધ કરવાનો હોતો નથી.

ભાવાર્થ :—ત્વં જ્ઞાને પ્રથમો મનોતા ઇત્યાદિ પ્રકૃતિગત્ મંત્ર છે. એ મંત્રનો શક્તિ છે એટલે કે તે જ્ઞાનેથી જન્મ્ય છે. કાયમ્યજ્ઞાનમાં ત્વં હિ જ્ઞાનો આવેા ઊઠ કરવેા. આવા પૂર્વપક્ષના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે કે પરુ અન્વ દેવત્વ છે એટલે કે વાચન્ય પરુ જી અને મનોતા જ્ઞાનેથી જી પરુ વચન હોવાથી ઊઠ કરવામાં આવતો નથી. માટે મનોતા મંત્રમાં વિહાર કર્યા વગર જ તેનો પાઠ કરવો. ॥ ૪૧ ॥

કવચ રથંતરં ગુપ્ત ગાન રચયોનિમાં હોય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ. પૃથાર્યેઽન્યથ રથમ્તરાત્તથોનિપૂર્વવાદ્વાં પ્રથિમકત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પૃથાર્યે) પૃથ રતોત્ર કાર્થમાં (રથતરત્ત્વ અન્યથ) રથંતરથી ભિન્ન ને કવચ રથંતર સામ વિહિત કથું છે (તથોનિપૂર્વવાત્) તે જ્ઞોતિષ્ટોત્ર પ્રકૃતિક હોવાથી રથંતર યોનિમાં ગાતું જોઇએ. (કચા પ્રથિમકત્વાત્) જુદોનિપૂત્ર જ્ઞયોની નિર્વાત થયેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈશ્ય રતોત્રમાં કચાવંતર પૃથ મવતિ કવચરથંતર મામ ગાવાતું હોય છે એ જાન રથંતર સામની ને યોનિ અર્થત્વ જ્ઞયા હોય છે તેમાં ગાન કરવું. જુદત્ત્વથી ને જ્ઞયા હોય છે તેમાં નહિ. આતું પૂર્વપક્ષવાદી તું મંત્રણ છે. ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું દ્રષણ.

ઃ સ્વયોગો વા સર્વાન્યત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વયોગો વા) અથવા કવચરથંતરની ને યોનિ હોય તેમાં ગાતું (સર્વાન્યત્વાત્) કવચરથંતર એ જાન સામવિશેષમાં રૂઢ હોવાથી.

• ભાવાર્થ :—કવચરથંતર એ જ્ઞાસ વિશિષ્ટ સામમાં રૂઢ છે માટે તેની ને યોનિ અર્થત્વ જ્ઞયા હોય છે તેમાં જ કવચરથંતરનામતું સામગાન કરવું જોઇએ. ॥ ૪૩ ॥

પૂર્વપક્ષની શંકા.

યુપયદિતિ ચેત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(યુપયદિતિ ચેત્) યુપ જાન પેટે સંરક્ષરને નિમિત્ત કરી એ જાન પ્રવૃત્ત થયો છે. એવી ને શંકા કરવામાં આવે તો. આનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેમ યુપ જાન સંરક્ષરને નિમિત્ત કરીને પ્રવૃત્ત થયેલો હોય છે. જેમ તે કાષ્ટને અથવા વૃક્ષને યુપ કહેવામાં આવતો નથી તેમ પ્રાકૃત રથંતર સંબંધી જેટલા ધર્મો છે તદ્વિશિષ્ટમાં રથંતર જાન પ્રવૃત્ત છે માટે કવચરથંતર સામ રથંતરની યોનિમાં જ ગાતું જોઇએ. આ શંકાનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૪ ॥

ન કર્મસંયોગાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(કર્મસંયોગાત્) કર્મના સંયોગને લીધે (ન) પ્રવૃત્ત અથો નથી.

ભાવાર્થ :—યુપની પેટે કવચરથંતર કિવાને નિમિત્ત કરીને પ્રવૃત્ત થયો નથી પણ એ તો રૂઢ છે. જેમ દરિતનજ જાન પુરદારમાં રૂઢ છે તે કવચરથંતર જાન સામવિશેષમાં રૂઢ છે. માટે તેની ને જ્ઞયા હોય તેમાં જ તેનું ગાન કરવું કેવળ રથંતરની જ્ઞયામાં નહિ. ॥ ૪૫ ॥

કર્ણરથંતર સામની જે કયા હોય તેની પછી બીજી જે કયામાં

ગાન કરવું. ' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

કાર્યત્વાદુત્તરયોર્યાપ્રકૃતિ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(કાર્યત્વ) સામગાન ૩૫ કાર્ય (ઉત્તરયોઃ) પ્રથમ સિવાય બીજી જે કયામાં પણ હોવાથી (યથાપ્રકૃતિ) બીજી જે કયા પ્રકૃતિમાં જે જે ઉત્તર કયા હોય તેને અતિદેશ સમજવો.

ભાવાર્થ :—સામગાન ત્રણ કયામાં કરવાનું હોય છે. હવે કર્ણરથંતર સામગાન માટે એક કયા તો તેની પોતાની હોય છે પણ બીજી ઉત્તર જે ઉત્તર કયાઓ જે અપેક્ષિત છે તે પ્રકૃતિમાંથી લઈને તેમાં કર્ણરથંતર સામગાન કરવું. આ જે જે ઉત્તર કયાઓ ગાના-ધિકરણ હોય છે તે રથંતર અને બૃહત્ સામની પ્રકૃતિ પ્રમાણે હોય છે. આમ કરવાથી અતિદેશ શાસ્ત્રનો બાધ થતો નથી. એટલે ઉત્તર કયા રથંતર અથવા બૃહત્સામની હોવી જોઈએ. ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સમાનદેવતે વાતૃચસ્યાધિમાગત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) (તૃચસ્ય અધિમાગત્) ત્રણ કયાઓનો એટલે તૃચનો વિભાગ હોતો નથી (સમાનદેવતે) એ સંપૂર્ણ તૃચનો દેવતા એક જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક જામ તૃચે મિલે એક સામગાન તૃચમાં કરવું, ત્રણ કયાઓનો જે સમૂહ હોય ॥ તેને તૃચ કહે છે. એ ત્રણે કયાઓની દેવતા એક જ હોય છે અને ઇંદ્રપદ્મ એક જ હોય છે માટે તેમાં વિભાગ ગણાતો નથી. આ ત્રણ કયામાં કર્ણરથંતર સામ ગાવાનું હોવાથી બીજી ઉત્તર કયાઓની અપેક્ષા રહેતી નથી. ઉક્ત વચનથી અતિદેશ શાસ્ત્રનો પણ બાધ થાય છે. સમાનચન્દસિ સમાનદેવતાકે વ અવિરોધિનસ્તૃચચન્દો મવતિ આ પ્રમાણે શાખર-ભાષ્યમાં તૃચ ચન્દને ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૪૭ ॥

અગ્નિઋદ્ધ યાગમાં સ્તુત અને રાત્ર મંત્રોમાં ઊંહ નથી એ અધિકરણનું સૂત્ર.

મહાનાં દેવતાગ્વાયે સ્તુતશલ્યોઃ કર્મત્વાદવિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(મહાનાં દેવતાગ્વાયે) મહોના દેવતા સ્તુત સત્ર મંત્રના દેવતાથી મિત્ત હોવા છતાં (અગ્નિઋદ્ધઃ સ્વાત્) ઊંહ થતો નથી (સ્તુતશલ્યોઃ કર્મત્વાત્) સ્તુતયત્ર અર્થાત્ સ્તોત્ર અને યત્ર પ્રધાન કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિઋદ્ધતાગ્વાસ્તુતિઃ યત્રમ્ ૧ પ્રગીતમગ્નિઋદ્ધ સ્તુતિઃ સ્તોત્રમ્ ૨ મંત્રોના ગાન કર્યા પછી જે સ્તુતિ થાય છે તે યત્ર કહેવાય છે અને મંત્રોનું ગાન કરી જે સ્તુતિ થાય છે તે સ્તોત્ર કહેવાય છે. આ સ્તોત્ર અને યત્ર પ્રધાન કર્મ હોય છે, સંસ્કારક કર્મ નહિ. તેથી જાનેના મલ્લ મવન્તિ આ વાક્ય મહોની દેવતા અગ્નિ છે એમ સમજાય છે. સ્તોત્ર અને યત્રના મંત્રોની દેવતા અગ્નિ કરતાં સુદા છે છતાં સ્તોત્ર અને યત્રના મંત્રમાં અગ્નિ

દેવતાનો બિડ કરવાનો દોષો નથી. દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં સ્તોત્ર અને સભ્ય પ્રધાન ક્રમ છે એવું સિદ્ધાંત રૂપે સ્થાપિત કર્યું છે. ॥ ૪૮ ॥

ચાતુર્માસીય વાગમાં 'આભય' શબ્દનો અવિકારથી અર્થાત્ બિડ કર્યા વગર આવાહન કરવું એ અધિકરણનાં ધર્મો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઝમયપાનાત વૃષદાગ્ને દધ્નોપ્યુપલક્ષણં નિગમેષુ

પાત્ર્યસ્યોપલક્ષણત્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વૃષદાગ્ને) વૃષદાગ્ન્ય હવિષ્માં (ઝમયપાનાત) દધિ અનેધૂત બન્નેનું પાન દોવાથી (દગ્ન અગ્નિ સ્વલ્પચમ) દધીનું પણ ઉપલક્ષણ સમજવું (નિગમેષુ પાત્ર્યસ્ય ઉપલક્ષણત્યાત્) મંત્રમાં જે પીવા યોગ્ય વસ્તુ છે તેનું ઉપલક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્માસમાં વૃષદાગ્નેન સત્તુયાગન વચ્ચે પ્રકૃતિમાં દેવાનું આગયરનું આવદ આ પ્રમાણે મંત્ર છે આગ્યં પિવતીતિ આગ્યન્ આ પ્રમાણે આગ્ય સંબંધી યુક્તિ થાય છે. વૃષદાગ્ન્ય હવિષ્ છે મારે તેના સંબંધમાં આગયનું આવદ તેની સાથે દધિ સંબંધનું ઉપલક્ષણ સમજવું એટલે કે દધ્યાગ્યનું આવદ આ પ્રમાણે બિડ કરવો જોઈએ. કારણ કે મંત્રમાં પાત્ર્ય માત્રનું ઉપલક્ષણ છે. દધિ બંને આગ્ય નામે પાત્ર્ય છે. કારણ કે જે દોષમાં આવે છે તે પીવાય છે. ચતુરવ્યયે જ્ઞાતિયે આ ઉપરથી રૂપાંત થાય છે કે આગયનું આવદ આ મંત્રમાં વૃષદાગ્ન્ય હવિષ્ આપતી વખતે દધિ સંબંધનો પણ બિડ કરવો એટલે દધ્યાગ્યનું આવદ એમ જોવાનું. ॥ ૪૯ ॥

પૂર્વપક્ષમાં ટોચ ભવાવનારૂં સૂત્ર.

ન ચા વરાયત્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ન ચા) અથવા બન્નેનો અર્થાત્ દધિ બંને આભયનો મંત્રમાં પ્રયોગ કરવો નહિ. (વરાયત્યાત્) વરપાત્રાવક દોવાથી.

ભાવર્થ :—આગ સંબંધના પ્રયોગથી દધિ પણ સમજી શકાય છે. જેમ વસ્તુવેદમાં 'વરપાત્ર' અથવા 'વરપાત્ર'નું વરપાત્ર આ જે લક્ષણમાંથી ટોચ પણ એક ભોધવાથી '૫૦' પદાર્થ સમજી શકાય છે તેમ આગ સંબંધિને ચારે પણ છે મંત્રમાં દધિ સંબંધનો બિડ કરી પ્રયોગ કરાવી જરૂર નથી. એમાંથી ટોચ પણ સંબંધના પ્રયોગથી દેવનાનું સમજવું થઈ શકે છે. ॥ ૫૦ ॥

ઉપરના કથનને દ્વારિત કરી પૂર્વપક્ષને ટેકો આપનારૂં સૂત્ર.

ચવાદયા આવાહનસ્ય ચાદયત્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચવાદયા) દધિ વડેના પ્રયોગ કરવો જોઈએ. (આવાહનસ્ય ચાદયત્યાત્) આવાહન થાનુ અને વેદ બન્નેનું સમારક દોવાથી.

ભાવાર્થ :—આવાહન પ્રાપ્ત અને પેષ બન્નેનું સમારક હોવાથી દાંષ સંકલ્પનો પણ પ્રક્ષેપ મંત્રમાં કરવો જોઈએ. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાંતપક્ષનું ઉલ્લાસન.

ન વા સંસ્કારસન્દત્વાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(‘ન વા’ દધિનું ઉપલક્ષણ નથી (સંસ્કારસન્દત્વાત્) દધિરૂપ અર્થ તો સંસ્કારને માટે છે.

ભાવાર્થ :—આગ્ય જેમ મુખ્ય છે તેમ દધિ મુખ્ય નથી. એ તો આન્યમાં ચિત્રતા રૂપ સંસ્કાર લાવવા માટે છે તેથી મંત્રમાં દધિ સંકલ્પનો બિંદુ કરી પ્રયોગ કરવાની જરૂર નથી. જેમ આગ્યનો હોમ થાય છે તેમ ‘‘પૃષ્ઠાન્યમાં’’ દધિનો હોમ થતો નથી. ॥ ૫૨ ॥

દ્વિતીયી પૂર્વપક્ષ. સ્યાદ વા દ્રવ્યાભિધાનાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ત્વાદ વા) અથવા દધિ સંકલ્પનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ (દ્રવ્યાભિધાનાત્) દધિ પણ દ્રવ્ય તરીકે અભિહિત છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠદાગ્યે શ્રુતિ પૃષ્ઠાન્યનું પ્રદશ્ય કરે છે જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે સર્વિથેવ દધિ દ્વન્દ્વે વૈ મિયુનં પ્રજનમ્ આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે. આથી સમજી શકાય છે કે આન્ય સમાન દધિ દ્રવ્યનું પણ અભિધાન છે, માટે દધિસંકલ્પનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ॥ ૫૩ ॥

ઉક્ત પક્ષનું નિરાકરણ.

વર્જસ્તુ ગુણમૂલત્વાદાગ્યવા નિગમાઃ સ્યુર્ગુણત્વં દ્યુતેરાગ્યપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(દમઃ તુ ગુણમૂલત્વાદ) દધિ ગોણુ હોવામાં (આગ્યવા નિગમાઃ સ્યુઃ) નિમિષમાં આગ્ય સંકલ્પનો જ પ્રયોગ હોવો જોઈએ (દ્યુતેરાગ્ય) દધિનું શુદ્ધત્વ છે. (દ્યુતેરાગ્યપ્રધાનત્વાત્) આન્યની પ્રધાનતા તો શ્રુતિથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠદાગ્યેન યજતિ આ વાક્યમાં આગ્ય સંકલ્પનો ઉત્તરમાં ત્રીજી વિભક્તિનું શ્રવણ છે તેથી આન્ય વાગ્યનું અર્થ છે એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. દધિ તો આન્યના સંસ્કાર માટે ઉપયુક્ત છે માટે આન્ય વૃક્ષ્ય દધિ નથી તેથી મંત્રમાં તેનો બિંદુ ન કરવો જોઈએ. ॥ ૫૪ ॥

દ્વિતીયી દધિનું પ્રાધાન્ય જણાવનારું સૂત્ર.

દધિ વા સ્યોત્પ્રધાનમાગ્યે પ્રથમાન્યસંયોગાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(દધિ વા ત્વાત્ પ્રથમ) દધિ પ્રધાન છે. (આગ્યે) આન્ય સાથે (પ્રથમાન્યસંયોગાત્) પ્રથમ અને અન્તે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપસ્તરણ અને અગ્નિધારણમાં આન્ય સાથે સંયોગ હોવાથી દધિ પ્રધાન છે. નદિ વસન્તે યજ્ઞે દિશ્મણીયાર્ સઠ્ઠદમિષત્તયેન આ પ્રમાણે પુરોહિત દધિમાં

અથ મીમાંસાયા ગુર્જરમાપમાયે દશમાધ્યાયસ્ય પञ्चमः पादः

વિદ્યુતિ યાગમાં ન્યાં એકદેશનું ગ્રહણ કરવાનું હોય ત્યાં એટલી સંખ્યા હોય તેમાંથી આઘસંખ્યાનું ગ્રહણ કરવું; એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આનુવૃત્યવિતામેકદેશમહજેવ્યાગમવદન્ત્યલોપઃ સ્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(આનુવૃત્યવિતામ) નિયત કમવાળામાં (દેશકદેશમહજેતુ) વિદ્યુતિમાં ન્યાં એકદેશનું અર્થાત અમુક એક આગનું ગ્રહણ કરવાનું હોય ત્યાં (અન્ત્યલોપઃ સ્વાત્) હેવટના પદાર્થોનો લોપ થાય છે (આગમવત્) લોક સમાજમાં જેમ અને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આ દશમા અધ્યાયના પાંચમા પાદમાં પ્રાકૃત ધર્મોર્માંથી એક દેશના આધ ઉપર વિચારણા ચાલે છે. જેમકે ચાકટયિગ્યમેકકાલં મવતિ વૈગ્ધવં ત્રિકાલમ્ આ વિદ્યુતિમાં પ્રકૃતિમાંથી આઠ ઉપધાન મંત્રોની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ અર્થ આઠ નથી માટે કેટલાક મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ, હવે શુંકા એ છે કે શરૂઆતના મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ કે ગમે તે મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ અથવા છેલ્લા મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. બાનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંત રૂપે છે. જેનો કમ નિયત હોય અને તેમાં બે એક દેશનું ગ્રહણ કરવાનું હોય તો આઘ અર્થાત્ શરૂઆતના પદાર્થોનું ગ્રહણ અને છેલ્લાની નિવૃત્તિ કરવી, લોક સમાજમાં પણ એવો નિયમ છે કે સમાજમાં માણસો પોતપોતાને રથાને બેસી ગયા હોય અને પછી ખીજા કોઈ આવ્યા હોય તો જે બેઠેલા હોય છે તેને ઉઠાડવા વગર ખીજા વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે તેમ અહીં પણ સમાજનું. ઉપરના સૂત્રમાં એક દેશ અથવા ત્રણ દેશ વિધિત છે તો તેને માટે પ્રથમનો એક મંત્ર અથવા પ્રથમના ત્રણ મંત્રોનો ઉપોચ કરવો અને બાકીનાની નિવૃત્તિ કરવી. ॥ ૧ ॥

લિજ્જદર્શનાથ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઈર્જિદર્શનાથ) સિંગ વાક્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આવેનયે વન્ચકાલમુદવસાનોભમ્ આ ઠોચે પાંચમું કપાલ લેવાનું કહ્યું છે એટલે હજી કપાલનો લોપ થાય એ સ્પષ્ટ જ છે. આ સિંગ વાક્યથી ચરમ નિવૃત્તિ થાય છે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

વિરત્વો યા સમત્યાત્ ૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (વિરત્વઃ) વિકલ્પ છે (સમત્યાત્) સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ અથવા ચરમના લોપમાં કોઈ વિધાન ન હોવાથી કોઈ વખતે શરૂઆતનો અને કોઈ વખતે ચરમપદાર્થનો લોપ કરવો. આ પ્રમાણે વિરત્વે લોપ કરવો આવું પૂર્વપક્ષનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩ ॥

क्रमादुपसर्जनोऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥

પદાર્થ :- (સ્માત્) મૃત્યુમ્ હોનારી (હપ્તર્જનઃ) અપ્રધાન (અન્તે સ્થાત્) છેવટે થાય છે.

સાવાર્થ :—લોક સમાજનું જે દર્શન આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં તે કમ નિષ્ણીત હોય છે તેથી આત્મનુક અપ્રધાન હોવાથી અન્તિમ સ્થાન આપવું પડે છે પણ જ્યાં હમનિષીત હોતો નથી ત્યાં લોક સમાજનું દૃષ્ટાન્ત લાગુ પડતું નથી. ॥ ૪ ॥

लिकुमविशिष्टं संख्याया हि तद्व्यसनम् ॥ ५ ॥

પરાર્થ:—(લિટ્ટમ) લિંગ વાક્ય (મનિચિહ્ન) સાધક યજ્ઞ અર્પુ નથી (દિ)
 ૩૧૨૭ (સંહવાયા તદ્વચનમ્) તે વચન તો માત્ર સંખ્યાનો જ બોધ કરાવે છે.

જાવાણી :- હૃદય જે ક્ષિંત વાણ્ય આપ્યું તે પણ સાધક નથી કારણ કે તેનાથી તો માત્ર સંખ્યા જ સમજાય છે. ઉલ્ટી જ સંખ્યા દોવી એટલે એવો કાષ્ટ નિયમ એમાંથી જણી શકાતો નથી. જેમકે જ ભાષ્યો દોષ તેમથી જો કાષ્ટ એક ન દેખાય તો કોઈ એક કહે છે કે પાંચ તો તમે છો પણ છઠ્ઠો ક્યાં ગયો? આમાં જે છઠ્ઠો તે સૌથી ન્હાનો જ અથવા કોઈ મોટાનો જ વાયક છે એવું કહ્યું જ નથી. જ મનિ કાષ્ટ એક કે જે દેખાતો નથી તેને માટે છઠ્ઠો સખ્દ વપરાય છે. માટે ક્ષિંત વાણ્ય પ્રયુર્જ્જ્વલમની નિશ્ચિત કરવી, એવું જ જ્ઞાવર્ણ નથી. ॥ ૫ ॥

सिद्धांत सूत्र. * आदितो घा प्रवृत्तिः स्यादात्म्यस्य तदादित्या-

इचनादनयविधिः स्यात् ॥ ६ ॥

પ્રકાશ :- (આદિતઃ વાઃ પ્રશ્નિત) અથવા સૂચનાતંત્રી પ્રશ્નિ (સ્વાત્) થાય છે (તદાદિત્વ) કેપાલોપધાનમાં મનકરણક આરંભ હોવાથી (વચનાદ્ અન્યવિધિઃ સ્વાત) વચનથી અન્ય વિધિ થાય છે.

કલ્યાણ :---કપાલોના ઉપધાનના પ્રારંભ થાય છે ત્યારે કમથી એક એક મંત્ર બોલીને એક એક કપાલ મૂકવામાં આવે છે આવા પ્રકૃતિમાં કેમ હોય છે તે જ વિદ્યુતિર્મક પણ રાખવાનો હોય ॥ એટલે ત્રણ કપાલોનું ઉપધાન થઇ ગયા પછી કપાલ ન રહેવાથી ઉપધાન પણ રહેતું નથી એટલે યાદચ્છાતના ઉપધોગમાં આવેલા ત્રણ મંત્ર પછી બાકી રહેલા મંત્રોની નિશ્ચિત થાય ॥ એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ અવભૂથ આદિમાં તો સ્વરૂપ પ્રયાગનું સ્મૃતિ આવા વિધાનમાં અવરહિંય પ્રયાગનું સ્મૃતિ આવા વચનના પ્રામાણ્યને લીધે અન્ય વિધિ પણ હજી છે. ખુબ જાણીએ તો વચન ન હોય ત્યાં તો પ્રારંભનો જ વિધિ હોય છે અને અન્યનો લોપ હોય છે. ॥ ૬ ॥

એકાત્રક નામક યાગમાં આધિત્યમાં ગાન હોય છે. ૩ અધિકરણનાં સૂત્રો

• पूर्वापक्ष एकत्रिके तृचादिषु माघ्यन्दिनश्छन्दसां श्रुतिमृतत्वात् ॥ ७ ॥

પ્રદર્શ :- (સ્થાનિક) એકત્રિક નામક કુટુંબ (તુલાદિય) તથા તુલ્યોમાં દરેક તુલ્યની પ્રથમ સ્તરમાં જાન થાય છે (માધ્યન્દિન) માધ્યન્દિન પવમાન (અન્દ્યાપ્) સ્થાનમાંના અન્દોત (અતિમત્તવત) પ્રકૃતિમાં અત્યુ ચંદ્ર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકત્રિક નામનો વાગ છે. તેમાં માસ્યદિન પવમાનમાં પ્રકૃતિમાં જે ત્રણ તૃત્યો વિદિત છે તેમાંથી એક તૃત્યથી પ્રાપ્તિ અતિદેશ શાસ્ત્રથી ચાલ છે. દ્વે એક તૃત્ય એવી રીતે પ્રાપ્ત કરેલો કે પ્રકૃતિમાં જે ત્રણ તૃત્ય કલ્પા છે તેમાંથી દરેકની પહેલી ઋત્વો એટલે એક તૃત્ય થમ જશે અને પછી તેમાં સામગાન કરવું. મહેલી ઋત્વો ગાયત્રી છંદમાં બીજી ઋત્વો બૃહતી છંદમાં અને ત્રીજી ઋત્વો ત્રિંદુષ્ છંદમાં આવશે. જેમકે સ્વાતે જાતમ્ ઇત્યાદિ આ ગાયત્રી છંદમાં છે. પુનાતઃ સોમ ઇત્યાદિ આ બૃહતી છંદમાં છે અને ત્રુ દ્વ. આ ત્રિંદુષ્ છંદમાં છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા છંદવાળા જે ત્રણ તૃત્ય બન્યા છે તેમાંથી દરેકની પ્રથમની ઋત્વો લઈ તેમાં સામગાન કરવું. એવો પૂર્વપક્ષનો આશય છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

આદિતો ધા તદચાયત્વાદિતરસ્યાનુમાનિકત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ધા) અથવા (આદિતઃ) આદ્ય તૃત્યમાં ગાન કરવું. (તદચાયત્વાત્) પૂર્વોક્ત કપાલના નવાયથી (હતરસ્ય) દરેક તૃત્યની પ્રથમ ઋત્વો લઈ ત્રિક કરવી એ તો (અનુમાનિકત્વાત્) આનુમાનિક છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ તૃત્ય એટલે ત્રણ ઋત્વો કે જે ત્રીછંદમાં છે એ જ ત્રણ ઋત્વોમાં ગાન કરવું બીજા અને ત્રીજા તૃત્યની બૃહતી છંદવાળી અને ત્રિંદુષ્ છંદવાળી ઋત્વો લઈ તૃત્ય બતાવેલો નહિ અને તેમાં ગાન ત્રણ કરવું નહિ. કારણ કે દરેક તૃત્યની પ્રથમ ઋત્વો લઈ તેમાં ગાન કરવું એવું કોઈ શ્રુતિ વચન નથી. એ તો માત્ર આનુમાનિક છે. માટે પૂર્વપક્ષ ઠીક નથી. ગાયત્રી છંદવાળા પ્રથમ તૃત્યમાં જ ગાન કરવું એ જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૮ ॥

૭ યદાનિવેશં ચ પ્રકૃતિયત્ સંખ્યામાત્રવિકારત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતિયત્) પ્રકૃતિમાં જે કમ છે તે પ્રમાણે (યદાનિવેશમ્) અને જે પ્રમાણે તૃત્યોના નિવેશ છે તે જ પ્રમાણે (સંખ્યામાત્રવિકારત્વાત્) પ્રકૃતિ નિર્ણય બીજા એ તૃત્યોનો બાધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં તૃત્યોના જે કમથી સંનિવેશ છે તે જ પ્રમાણે પ્રથમ નંબ.માં રહેલો તૃત્ય ત્યાર પછી અને તૃત્યોનો બાધ કરે છે, એટલે પ્રથમ ગાયત્રી છંદવાળો જે તૃત્ય અર્થાત્ ત્રણ ઋત્વોમાં છે તેમાં જ ગાન કરવું. ॥ ૯ ॥

‘ એક ઋત્વોમાં ધૂર્ગાન કરવું. ’ એ અધિકરણનો સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ત્રિકસ્તુત્વેષુચ્ચે સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ધુચ્ચે) ધૂર્ગાનસંપાદ્યસ્તોત્રમાં (ત્રિકઃ) જે ત્રિકસ્તોત્ર છે (ત્વે સ્યાત્) તે ત્રણ ઋત્વોમાં થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એકત્રિક નામક કૃત્તમાં કોઈક ઠેઠાણે ધૂર્ગાન વિદિત છે. તે ત્રણ ઋત્વોમાં ગાયું કે એક ઋત્વોમાં આના સંનંધમાં પૂર્વપક્ષ સંબંધી આ સૂત્ર છે અને આનો અર્થ એવો ચાર છે કે ધૂર્ગાન તૃત્યમાં અર્થાત્ ત્રણ ઋત્વોમાં ગાયું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર. યક્ત્વ્યાં વા સ્તોમસ્વાદૃત્તિર્ધર્મત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યક્ત્વ્યામ્) એક ક્રયામાં (સ્તોમસ્ય) સ્તોત્રનો (આદૃત્તિ-ધર્મત્વાત્) આવૃત્તિ ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આદૃત્ત ધૂર્ણ સ્તુત્વે આ વચન ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સ્તોમ અર્થાત્ સ્તુતિની આવૃત્તિ થાય છે. આવૃત્તિ એ સ્તુતિનું વિશેષણ છે જે સ્તોમની ક્રયામાં જુદી જુદી જ્ઞાનવામાં આવે તો કયાદીક જુદા જુદા અર્થ હોવાથી સ્તુતિમાં ભેદ પડે, અને જે એ ભેદને સહન કરવામાં આવે તો આવૃત્તિનો બાધ થાય, માટે એક જ ક્રયામાં ધૂર્ણ થતુ જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

‘ દ્વિરાત્રાદિયાગોમાં દશરાત્રના વિધ્યન્તનું અનુક્રમણ થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ચોદનાસુ ત્વપૂર્વત્વાલ્લિજ્ઞેન ધર્મનિયમઃ સ્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાસુ) દ્વિવેળે વાચ્યેત્, દ્વિરાત્રનાયક વાગથી માંડી શરૂ થાય છે. એ વિધિ વિદિન રાત્રિઓમાં (તુ અપૂર્વત્વાત્) હાદશાક સંબંધી પ્રથમ અને ચરમ દિવસો (અપૂર્વત્વાત્) પ્રકૃતિ હોવાથી (લિજ્ઞેન) દ્વિરાત્ર સમીપમાં જે લિંગ વચન છે તેનાથી (ધર્મનિયમઃ) ધર્મનો નિયમ બંધાય છે.

ભાવાર્થ :—દ્વિરાત્ર માત્ર એ હાદશાક નામક વાગની વિકૃતિ છે. દ્વિરાત્ર વાગમાં જે રાત્રિ અવેશિત છે હવે આ જે રાત્રિ હાદશાકમાંથી કમ્પ એ ગચ્છતી પહેલી જે કે કાઠ બીજી ? તો તેના સંબંધમાં એવું કથન છે કે હાદશાક એટલે બાર દિવસ પૂરા થતો વાય તેમાં પહેલો દિવસ પ્રાયશીપ અને છેલ્લો દિવસ ઉદયનીપ સંઘાવાળો છે. દ્વિરાત્ર સંઘક વાગમાં ઉક્ત બાર દિવસોનાં વાગમાં પહેલો દિવસ છોડી બીજા બે દિવસો લેવા. અર્થાત્ એ બે દિવસોમાં જે રિધિ થાય છે તે દ્વિરાત્ર સંઘક વાગમાં વિધિ કરવો. લિંગવચન પણ એવું છે કે ચત્રયમં તત્ દ્વિતીયમ્ ચત્રતીતીયમ્ તત્ તુતીયમ્, જગતીમન્તર્યન્તીતિ । જે પહેલો તે બીજો, જે બીજો તે ત્રીજો અને જગતી અર્થાત્ ચોથાનો ભાગ કરવો આ વચન એ હાદશાકમાંના પ્રથમ દિવસનો તથા કરી બીજા દિવસને દ્વિરાત્રનો પ્રથમ દિવસ જ્ઞાનમાં આવે તો જ સાર્થક થાય માટે પ્રથમ દિવસ સિવાય બીજા અને ત્રીજા દિવસનો વિધિશેષ દ્વિરાત્રમાં કરવો એવો આ સૂત્રનો આવ છે. ॥ ૧૨ ॥

પ્રાપ્તિસ્તુ રાત્રિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાપ્તિઃ તુ) ધર્મની પ્રાપ્તિ તો (રાત્રિસમ્બન્ધાત્) રાત્રિનો સંબંધ હોવાથી સમ્બન્ધ છે.

ભાવાર્થ :—દ્વિરાત્રમ્ ‘ દશરાત્રમ્ ’ આ બન્ને ઠેકાણે રાત્રિનો સંબંધ છે માટે હાદશ-રાત્રના ધર્મો દ્વિરાત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

‘સતગિતુરુતિ’ આ વાક્યથી અગ્નિમાં ધૂનનાદિ અર્થોના મંત્રોનું ઉપાદાન અનિયમથી છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અર્વાસુ તુ સંખ્યાસુ વિકલ્પઃ સ્યાત્ સર્વાસામર્થ્યવત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અર્વાસુ તુ) વિધિવિદિન (સંખ્યાસુ) સંખ્યાઓમાં (વિકલ્પ, સ્યાત્) વિકલ્પ ॥ (સર્વાસામર્થ્યવત્વાત્) બધી ઋચાઓનું ૧૫ હોવાથી.

પદાર્થ :—મહાઅનિયમમાં આ જાતા ઇત્યાદિ બીજાવાપ મંત્રો ચોદે કરતાં વધારે છે. સાત મંત્રોથી અગ્નિધૂનન કરવાનું હોય છે. તેમાં ઉક્ત મંત્રોમાંથી બમે તે સાત મંત્રોથી અગ્નિધૂનન ૩૫ અર્થનું અનુષ્ઠાન થઈ શકે છે, કારણ કે બધી ઋચાઓના ૫૦ હોવાનું ફળ છે. નિષ્કળ થઈ નથી. ॥ ૧૪ ॥

‘વિવૃદ્ધસ્તોમમાં અપ્રાકૃત સામમંત્રોનો આગમ થાય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. સ્તોમવિવૃદ્ધો પ્રાકૃતોનામમ્યાસેન સંખ્યાપૂરણમધિકારાત્
સંખ્યાયાં ગુણશબ્દત્વાદન્યસ્ય શ્વાશ્રુતિવાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્તોમવિવૃદ્ધો) સ્તોમ અર્થાત્ રગુતિના સામ મંત્રોની ત્યાં વૃદ્ધિ હોય છે ત્યાં (પ્રાકૃતોનામ) પ્રકૃતિમાં વિદિત કરેલી સામ ઋચાઓની (અમ્યાસેન) આવૃત્તિ કરીને (સંખ્યાપૂરણમ) સંખ્યાની પૂર્તિ કરવામાં આવે છે (અધિકારાત્) સંનિધાન હોવાથી (ગુણશબ્દત્વાત્) એક વિંશતિ સંખ્યા શબ્દ સુચ્યશબ્દ હોવાથી (અન્યસ્ય વ અપ્રુતવાત્) અપ્રાકૃત ઋચાઓ અસાધ્ય હોવાથી.

બાવાર્થ :—કોઈક કણ્ઠોમાં સ્તોમની વૃદ્ધિ થયું જોવામાં આવે છે તે કોઈએ પ્રકૃતિમાં સામની જે ઋચાઓ વિદિત કરેલી હોય એ તેની આવૃત્તિ કરીને સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. પ્રકૃતિ સામ ઋચાઓ ન હોય એવી કોઈ અન્ય ઋચાઓ લાવી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી નહિ. જેમકે ‘અર્વાસુ’નાગિત્રેણ પ્રજલ્પમ’ ગાયત્રે અહીં એકવીસ સામ મંત્રોથી યાગ કરવા કહ્યો છે. હવે પ્રકૃતિમાં તે ત્રણ મંદર અથવા સત્તર ઋચાઓ વિદિત છે તો સંખ્યાની પૂર્તિ પ્રકૃતિમત કોઈ પણ સામ ઋચાની આવૃત્તિ કરીને કરવી. બીજા કોઈ પ્રકૃતિ બહારના સામ મંત્રો બોલવા નહિ. આવેા પૂર્વપક્ષવાદનો બાવ છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આગમેન વાડમ્યાસત્યાશ્રુતિવાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષનું સૂચન કરે છે. (આગમેન) પ્રકૃતિ બહારના મંત્રો લાવી સંખ્યા પૂરી કરવી (અમ્યાસસ્ય) આવૃત્તિ (અશ્રુતિવાત્) અવશ્ય થવું ન હોવાથી.

સાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાંથી સામ ઋચાઓ પ્રકૃતિમાં અતિરિક્ત થવા પછી પણ જે સંખ્યા પૂર્તિ ન થતી હોય તો બીજા મંત્રો લાવી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. પ્રકૃતિ ઋચાની આવૃત્તિ કરવી નહિ, કારણ કે અવૃત્તિ વિદિત નથી. ॥ ૧૬ ॥

સંખ્યાયામ્ય પૃથક્કથે નિવેશાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંખ્યાયાઃ) સંખ્યાનો (પૃથક્કથે) પૃથક્પણથી (નિવેશાત્) નિવેશ દેવાથી.

ભાવાર્થ :—સંખ્યાની અલગ અલગ સંખ્યિકથી પૂર્તિ કરવી જોઈએ. જેમકે પ્રાણને આઠ ધડાની જરૂર હોય તો એક ધડાને આઠ વખત વારા કરવી લઈ જવા લાવવાથી આઠ ધડા થઈ શકતા નથી પણ આઠ ધટલ્લક્ષિયો જ જોઈએ. તે જ પ્રમાણે સામખ્યોપલ્લુ જુદા જુદા જ જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

પરાકુશદ્વત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(પરાકુશદ્વત્વાત્) પરાશરબદ્ધનો પ્રયોગ દેવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ પરાશ ’ શબ્દ આર્દ્રાનો વાચક નથી જેમકે પરાશ્વદિધ્વમતેન સ્તુત્વિત્ આ વાક્યથી પણ જિજ્ઞાસા સામ કથાઓથી સંખ્યાનું પૂરણ કરવું એ નિષ્ફળ થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

ઉક્તાપિકારાચ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉક્તાપિકારાચ્) નિંદાનું શ્રવણ થવું દેવાથી.

ભાવાર્થ :—જમિ કાણદ્વયક્રિયતે ચોક્કસ પુનઃ ક્રિયતે. આ વાક્યથી એક જ કથનો અભ્યાસ કરવામાં નિંદાની પ્રતીતિ થાય છે, માટે આવૃત્ત કરવી નહિ. ॥ ૧૯ ॥

અશ્રુતિઘાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અશ્રુતિઘાત્) આગમનું શ્રવણ થવું નથી (હિં ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—આગમ કરવો. અર્થાત્ બીજા મંત્રો લાવી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી આવું પણ વિધાન નથી. જે એવી શકા કરવામાં આવે તો ? આ પ્રશ્નનો ખુલસો આગળના અંકમાં છે. ॥ ૨૦ ॥

સ્વાદર્શ્યચોદિતાનાં પરિમાણશાસ્ત્રમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સ્વાદર્શ્યચોદિતાનામ્) એકવીસ કથાઓ બોલવી આવું ૨૫૯ વિધાન છે (પરિમાણશાસ્ત્રમ્ સ્વાત્) માટે એ પરિમાણ જતાવનાર શાસ્ત્ર પ્રમાણે કાર્ય થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પ્રથમિજ્ઞેન ભતિરૂપેણ પ્રજાત્તમં યાજન્તે અહીં ૨૫૯ એકવીસનું પરિમાણ વિદિન છે. માટે એકવીસ સામ કથાઓની જિજ્ઞાસા વ્યક્તિઓ જોઈએ. તો જ એ શાસ્ત્ર ચરિતાર્થ થાય છે. આ પ્રશ્નથી જાણથી સામ ૧૧ કથાઓ લઈ એકવીસની સંખ્યા પૂરી કરવી ॥ ૨૧ ॥

આવાપવચનં વાઽમ્યાસે નોપપચતે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ઘ) અથવા (અમ્યાસે) આદૃતિ કરવામાં (આવાપવચનમ્) આવાપ = મેળવણીનું વચન પણ (નોપપચતે) ઉપજાવ થતુ નથી.

ભાવાર્થ :—જન જોનાવન્તિ અહીં આવાપ કરવો અર્થાત્ આમાં બીજા મંત્રો ઉમેરવા આ ઉમેરણ બીજા મંત્રો સાંભળ સિવાય બની શકે નહીં. ઉમેરણ અને આદૃતિ એક નૈથી, માટે પ્રકૃતિ બદલના સામ મંત્રો ઉમેરવા જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

સામ્નાં ચોત્પત્તિસામર્થ્યાદ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ઘ) અને (સામ્નામ્) અપ્રાકૃત સામ મંત્રોના (ચોત્પત્તિ સામર્થ્યાદ્) પાંદતુ સામર્થ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો બધે ઠેકાણે આદૃતિથી સંખ્યાની પૂર્તિ માનવામાં આવે તો પાંદ અર્થ થઈ જાય.

જેમકે :—
 દશ સામસહસ્રાણિ શતાનિ ચ ચતુર્દશ ।
 સાક્ષાનિ સરહસ્યાનિ યાનિ ગાયન્તિ સામગાઃ ॥
 અશીતિશતમાન્દેયં પાનમાનં ચતુઃશતમ્ ।
 એન્દ્રં સ્યાસસર્વિશાનિ યાનિ ગાયન્તિ સામગાઃ ॥
 જો આદૃતિથી જ સંખ્યાની પૂર્તિ માનવામાં આવે તો આ સામ મંત્રોની સંખ્યા બતાવવી નિર્ધારક થતુ જાય. માટે આગમ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

ધુર્યેવ્યપોતિ ચેત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ધુર્યેવ્ય અપિ ઇતિ ચેત્) તો પછી ધૂર્માનમાં આદૃતિ સામાટે હોવી જોઈએ ત્યાં પણ આગમ અર્થાત્ બીજા મંત્રો સાવરા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ધૂર્માનમાં આદૃતિ આની છે. તો ત્યાં પણ ત્રણે જગ્યામાં માન સામાટે ન જ માનવું ? આજ પાંદતુ જુઓ સૂત્ર ૧૧ મું. ॥ ૨૪ ॥

માતૃત્તિષર્મસ્વાદ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (માતૃત્તિષર્મસ્વાદ) આદૃતિનો ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ધૂર્માનમાં તો આદૃતિનું રૂપ વિધાન છે. આદૃત્ત ધર્મ સ્વતંત્ર છે. પુનરુત્તર પુરોષોત્તરે આ વચન આદૃતિ કરવા માટે પ્રમાણ છે. આતું વચન વિજરતોમઃ કંદુર્મા નથી. માટે સામાન્તરનો આગમ કરવો જોઈએ, આદૃતિ નહીં ॥ ૨૫ ॥

‘ બહિષ્પવગાનમાં ઋચાઓનો આગમ કરવો પડે છે. ’

એ આધિકરણનું સૂત્ર.

બહિષ્પવમાને ત્વગાગમ સામૈકત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (બહિષ્પવમાને) બહિષ્પવમાન નામક રોગ શદ્ધિમાં (ઋગાગમ) ઋચાઓનો આગમ કરવો પડે છે. (સામૈકત્વાત્) તેમાં એક જ સામ છે.

• ભાવાર્થ :—બહિષ્પવમાન નામના રોગથી પ્રદિ આગનુક ઋચાઓથી સંખ્યાની પ્રતિ કરવી કરણ કે ત્યાં એક જ સામનું વિધાન કરી બીજા સામનો પ્રતિષેધ કર્યો છે ॥ ૨૬ ॥

‘ સામિધેનીઓમાં બાકી રહેલીઓમાં બીજા મત્રો લાવી સંખ્યા પૂરી

કરવી જોઈએ ’ એ આધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અમ્યાસેન તુ સરવાપૂરણ સામિધેનિવ્યભાસ-

પ્રકૃતિત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(અમ્યાસપ્રકૃતિત્વાત્) પ્રકૃતિમાં અમ્યાસ હોવાથી (સામિધેનિધુ) નવા એકવીસ સામિધેની મત્રો બોલવાના હોય ત્યાં (અમ્યાસેન સરવાપૂરણમ) અમ્યાસ કરીને સંખ્યાની પ્રતિ કરવી જોઈએ

• ભાવાર્થ :—ઈકવિંશતિમત્રન્યાત્ એકવીસ સામિધેની મત્ર બોલવા હવે અહીં મૂળ પ્રકૃતિમાં અમ્યાસ સામિધેની વિદિન ૬ તો બાકીની ૧૦ ઋચાઓ ક્યાંથી કાઢવી તો તેનો ઉત્તર પૂર્વપક્ષ તરફથી આપવામાં આવે છે કે બાકીની સંખ્યા અમ્યાસ ઋચાઓમાંથી કાઢી પશુ ઋચાઓનો અમ્યાસ કરી એકવીસની સંખ્યા પૂરી કરવી ત્રિ પ્રથમામ્યાસ નિરુક્ત્યામ્ અમ્યાસ ઋચાઓમાં પહેલી અને છેલ્લી ત્રણ ત્રણ વખત બોલવી આ પ્રમાણે ૫૬૨ તો થઈ જાય છે અને એનું વિધાન પશુ ૨૫૪ છે, તો તેજ રીતે બીજા ઋચાઓનો પશુ અમ્યાસ કરી એકવીસ સંખ્યા પૂરી કરવી. ॥ ૨૭ ॥

અવિશેષાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

• પદાર્થ :—(અવિશેષાત્) ૫૫૬૨ સામિધેનીઓ એકવીસ સામિધેનીઓની પ્રકૃતિ છે એમાં કાંઈ પ્રમાણ ન હોવાથી ઉક્ત પદ્ધતિ તેમાં ત્રણવી કીક નથી (શત ચેત્) જે એવી સંખ્યા કરવામાં આવે તો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે

• ભાવાર્થ :—નવા ૫૬૨ સામિધેનીઓ બોલવામાં આવે છે તેમાં નવા એકવીસ સામિધેની બોલવાનું કહ્યું છે તેની પ્રકૃતિ નથી અમ્યાસ તો નવા પ્રકૃતિ વિરૂધ્ધિ બાવ હોય ત્યાં થાય ॥ જે અહીં સંખ્યા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં જુઓ ॥ ૨૮ ॥

સ્વાત્તદ્દર્શત્વાત્ પ્રકૃતિવદ્ભ્યસ્યેત્રાસંચ્યાપૂરણાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તદ્દર્શત્વાત્ સ્વાત્) એકવીસ સામિધેની બોલવી એ પંચદશની વિરૂધ્ધિ છે માટે (પ્રકૃતિવદ્) પૂર્વપ્રકૃતિની સંખ્યા પેઠે (અભ્યસ્યેત્) અમ્યાસ કરવો (સ્વાત્ સ્વાપૂરણાત્) સંખ્યાની પ્રતિ થાય ત્યાં સુધી

ભાવાર્થ :—અહીં પણ પ્રકૃતિ વિકૃતિ બાવ છે. પંચદશ એ પ્રકૃતિ છે અને એકવીશ એ વિકૃતિ છે, માટે ત્યાં સુધી સંખ્યા પૂરી થાય ત્યાં સુધી કયાઓનો અભ્યાસ કરવો. ॥ ૨૯ ॥

યાવદુક્તં ઘા કૃતપરિમાણત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (યાવદુક્તમ્) શાસ્ત્રમાં જોઈશું કહ્યું હોય તેટલાનો જ અભ્યાસ કરવો (કૃતપરિમાણત્વાત્) પરિમાણ કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસમાંથી પંદર કરવા માટે તો શાસ્ત્રમાં વિધાન છે જેમકે ત્રિઃ પ્રથમા-મન્વાહ ત્રિક્તમાનુ. પણ પંદરમાંથી એકવીશની સંખ્યા પૂરી કરવા માટે ઉપર સંખ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં વિધાન નથી. માટે ત્યાં પ્રત્યક્ષ અભ્યાસનું વિધાન ન હોય ત્યાં તો બીજી કયાઓનો ઉમેરો કરી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. ॥ ૩૦ ॥

અધિકાનાં ચ દર્શનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અધિકાનાં દર્શનાત્) વધારે કયાઓનો ઉમેરો કરવાનું (દર્શનાત્) દર્શન પણ છે.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસની નિવૃત્તિ કરવાને માટે બીજું પણ સાધક પ્રમાણ છે. અમીયોમીયમયૌ સત્તદસસામિષેનીકે વ્યુપાગાઃ ષ્ સ સાધ્યમ્ ઇતિ શ્લોકોઃ અધિક્યોદ્દર્શનાત્ ઉક્ત પ્રકરણમાં મેં કયાઓનો ઉમેરો કરવાનું વિધાન પણ રપ૬ છે. માટે પ્રકૃત સ્થગમાં પણ કયાઓનો ઉમેરો કરવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

કર્મસ્વપીતિ ચેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(કર્મસુ અપિ) ધૂર્ગાન કર્મમાં પણ બીજી કયાઓનો ઉમેરો કરવો (હતિ ચેત્) જો એવી યંત્ર કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—તો ધૂર્ગાન ૩૫ કર્મમાં પણ ઘટતી કયાઓમાં બીજી કયાઓનો ઉમેરો શા માટે ન કરવો ? આ પ્રશ્નને ઉત્તર આગળના સુત્રમાં છે. ॥ ૩૨ ॥

ન ચોદિતત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત શંકા હીક નથી (ચોદિતત્વાત્) કારણકે ત્યાં ૨૫૬ વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—ધૂર્ગાનમાં તો અભ્યાસ કરવાનું ૨૫૬ વિધાન છે. જેમકે આત્મનંદુર્ગાવેરે માટે ત્યાં બીજી કયાઓનો ઉમેરો થઈ શકે નહિ. આ ઉપરથી ૨૫૬ થાય છે કે પદ્મવિંદતિમનુશ્ચાર પ્રતિવચનમસ્ય ચતુર્વિંદતિમનુશ્ચાર પ્રદાવચનસાનસ્ય મત્યાદિ ૨૫૬માં બીજી કયાઓનો આગમ અર્થાત્ ઉમેરો કરી સંખ્યા પૂરી કરવી. ॥ ૩૩ ॥

પૂર્વપક્ષ સુત્ર. ચોડિતિનો ચૈત્તત્વં તથા દૃક્તવિધાનાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચોડિતિઃ) ચોડિતિનું (ચૈત્તત્વમ્) ચૈત્તત્વ છે અર્થાત્ ચોડિતી પ્રદ એ વિગતિ વિદિત પદાર્થ છે. (તથા) વિગતિમાં તેનું (દૃક્તવિધાનાત્) સંપૂર્ણ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યસ્યૈવં વિદુઃ પોડશી શબ્દે આનાથી પોડશી નામનો ગ્રહ વિદિત છે. આને પ્રકૃતિ વિદિત સમજવો કે વિકૃતિ વિદિત ? અહીં પૂર્વપક્ષનાદી એવું જણાવે છે કે એ પોડશી ગ્રહ વિકૃતિ વિદિત છે કારણ કે ત્યાંજ તેનાં બધાં અંગો વિદિત છે. દિરાત્ર આદિ વિકૃતિ યાગો છે અને તેમાં તેનું વિધાન છે. ॥ ૩૪ ॥

પ્રકૃતી ચામાવદર્શનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતી) પ્રકૃતિમાં (અભાવદર્શનાત્) અભાવનું ઇશન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં પોડશી ગ્રહના અભાવનું ઇશન હોવાથી એટલે કે પ્રકૃતિમાં એનો નિષેધ પણ છે. ॥ ૩૫ ॥

અયજ્ઞવચનાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અયજ્ઞવચનાત્) મધ્યક ટેકાએ એનું અયજ્ઞવચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—અયજ્ઞો યાવ જ્યોતિષોમો યૌ પોડશ્ય હીનઃ પોડશીથી રહિત જ્યોતિષોમ અપત્ત છે. આ વાક્યથી પોડશીનો અભાવ જ્યોતિષોમ ૩૫ પ્રકૃતિમાં છે એમ સમજાય છે. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પ્રકૃતી ચા શિષ્ટવાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અથવા (પ્રકૃતી) પ્રકૃતિમાં (શિષ્ટવાત્) વિદિત હોવાથી તે પ્રાકૃત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ જ્યોતિષોમમાં પોડશી આગ્નત્ છે. પ્રકરણથી જ્યોતિષોમ સાથે એક વાક્યતા મધ્યક છે. વિકૃતિમાં એ ગ્રહેશમાં આજ્યો હોય તેથી તે પ્રકૃતિમાં ગ્રહેશનો નિષેધ કરી શકતું નથી. આટે પ્રકૃતિમાં શિષ્ટનો પ્રતિષેધ ન હોવાથી પોડશી પ્રાકૃત છે. ॥ ૩૭ ॥

પ્રકૃતિર્દર્શનાચ્ચ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતિર્દર્શનાત્) પ્રકૃતિમાં પણ વાક્યનું ઇશન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો એમ ગ્રહેશમાં આજ્યો કે પોડશી જ્યોતિષોમનું અંગ હોવામાં પ્રકરણ પ્રમાણ તરીકે છે અને દિરાત્રાદિ વિકૃતિનું અંગ હોવામાં વાક્ય પ્રમાણ તરીકે છે. પ્રકરણ કરતાં વાક્ય બધવર હોય છે માટે તે વૈકૃત છે. આનો ઉત્તર એ છે કે જ્યોતિષોમે રાજન્યસ્ય શબ્દવાત્ આ પ્રકૃતિમાં પણ વાક્ય છે. અને તે પોડશીને સમર્પું છે માટે પોડશી પ્રાકૃત છે. ॥ ૩૮ ॥

આગ્નિનાં પરિસ્થિતિર્વાયમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(આગ્નિનાં) આગ્નિનાં (પરિસ્થિતિર્વાયમ્) પરિસ્થિતિને માટે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં પોડશીનું નિગિત રાજ-યકર્તૃત્વ છે. માટે વિકૃતિમાં નિગિત હોય તો જ પોડશી ગ્રહ પ્રાપ્ત થાય માટે નિગિતનું પરિસંખ્યાન કરવા માટે વિકૃતિમાં પણ આગનાનહે. ॥ ૩૬ ॥

ઉક્તમમાવદર્શનમ્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(મમાવદર્શનમ્) અભાવનું દર્શન (ઉક્તમ્) કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જે અભાવ જોવામાં આવે છે તે તે વિદ્યમાન માટે છે. ॥ ૪૦ ॥

ગુણાદયજ્ઞત્વમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાદય) સ્તુતિને લીધે (અયજ્ઞત્વમ્) અવગત કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—પદ્મમાં તે યજ્ઞ ન હોવાથી તે વૈકલ્પિક છે પદ્મમાં અભાવ હોવાથી ગોચરૂતિથી અવગત કહેવામાં આવ્યો છે. માટે પોડશી ગ્રહ પ્રાપ્ત છે. ॥ ૪૧ ॥

‘ પોડશી ગ્રહમાંથી જે સોમરસનું મહત્ત્વ કરવું તે પોડશીનું મહત્ત્વ આમયજ્ઞમાંથી કરવું જોઈએ ’ એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તત્ત્વાપ્રયણાદ્, પ્રહણમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તત્ત્વ) તે પોડશી ગ્રહનું (પ્રહણમ્) મહત્ત્વ (આપ્રયણાદ) આમયજ્ઞમાંથી કરવું.

ભાવાર્થ :—આમયજ્ઞમાંથી પોડશી ગ્રહનો સોમરસ લેવો. ॥ ૪૨ ॥

ઉક્ષ્યાય ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉક્ષ્યાય) ઉક્ષ્યાયમાંથી પણ પોડશીનું મહત્ત્વ કરવું.

ભાવાર્થ :—ઉક્ષ્યાયદ્વક્ષિતિ આ વાક્ય જગતો ઉક્ષ્યાયમાંથી પણ પોડશી ગ્રહનું મહત્ત્વ કરવું એમ પણ જણાય છે. આ પ્રકારથી પૃથ્વી ક્યાં જશે તે જ વચ્ચે ખીજો વિચાર થઈ છે. ॥ ૪૩ ॥

ત્રીજા સવનમાં પોડશીનું મહત્ત્વ કરવું.

તૃતીયસવને યજ્ઞનાત્સ્યાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞનાત) વચન હોવાથી (તૃતીયસવને સ્યાત) ત્રીજા સવનમાં મહત્ત્વ કરવું.

ભાવાર્થ :—તૃતીયે સવને રુદ્રોમાત આ વચનના જળથી ત્રીજા સવનમાં પોડશી ગ્રહનું મહત્ત્વ કરવું એજ સિદ્ધાંત જણા છે. દરેક સવનમાં મહત્ત્વ કરવું એવું જે વચન છે તે તે માત્ર સ્તુતિ છે. ॥ ૪૪ ॥

આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરી ઉપર અધુરું રહેલું પ્રકરણ ફરીથી શરૂ કરે છે.

અનમ્યાસે પરાક્ શદ્સ્ય તાદર્યાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અનમ્યાસે) એક વખત અદ્ય કરવામાં (પરાક્ શબ્દસ્ય) પરાક્ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. (તાદર્યાત્) પરાક્ શબ્દનો એવો અર્થ થયો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ પરાક્ ’ શબ્દ દ્વિતીયક છે તથા ‘ એક જ વખત ’ એવો પણ અર્થ છે. પરબ્ધસ્ય દ્વિતીયક આ વાક્યમાં ‘ પરાક્ ’ શબ્દ ‘ એક જ વખત ’ થાય છે. તદ્વ્યાત્ આ નો પંચમી વિભક્તિ છે તે અપાદાનનો અર્થમાં છે. પરાક્ શબ્દના સંબંધને લીધે પંચમી નથી અર્થાત્ ઉપપદ પંચમી નથી પણ કારક પંચમી છે. ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષ. ઉચ્ચવિચ્છેદદર્શનાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉચ્ચવિચ્છેદદર્શનાત્) ઉચ્ચોનો વિચ્છેદ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો ઉચ્ચમાંથી અદ્ય કરવામાં ન આવે તો ઉચ્ચ સામ મંત્રો અને યોગી-અદ્યનો વિચ્છેદ થઈ જાય, અન્યોન્યનો અસંબંધ થાય માટે ઉચ્ચમાંથી અદ્ય કરવું જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આપ્રવણાઠા પરાક્શદ્સ્ય દેશવાચિત્વાત્

પુનરાધેયવત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(આપ્રવણાઠા) આપ્રવણમાંથી અદ્ય કરવું. (પરાક્ શબ્દસ્ય દેશવાચિત્વાત્) પરાક્ શબ્દ દેશવાચી હોવાથી (પુનરાધેયવત્) પુનરાધેયમાં ઉત્તરકાલ રૂપ દેશના અર્થમાં એનો પ્રયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં પરાધમન્યાધેયાત્ પુનરાધેય આ ઠેકાણે ઉત્તરકાલ રૂપ દેશ વાચક પરાક્ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. એટલે ભાવાર્થ એ છે કે ઉચ્ચ પછી આપ્રવણમાંથી યોગીનું અદ્ય કરવું ॥ ૪૭ ॥

વિચ્છેદઃ સ્તોમસામાન્યાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વિચ્છેદ) વિચ્છેદ વચન (સ્તોમસામાન્યાત્) એકવિંશતિ સ્તોમ સામાન્યને લીધે.

ભાવાર્થ :—સ્તોમ સામાન્યને લીધે વિચ્છેદ વચન કર્યું છે માટે આપ્રવણમાંથી યોગી અદ્ય કરવું જોઈએ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૮ ॥

‘ યોગી મહ સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર સાધે છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉચ્ચાગ્નિયોમસંયોગાદસ્તુતશઃ સ્વાત્ સતિ

સંસ્થાન્યત્વમ્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(અસ્તુતશઃ) આ યોગી મહ સ્તોત્ર અને શસ્ત્રથી રક્તિ સંમજાવે. (અગ્નિયોમસંયોગાત્) અગ્નિયોમનો સંબંધ હોવાથી (સતિ) જો સ્તુત અને શસ્ત્ર માનવામાં આવે તો (સંસ્થાન્યત્વમ્) કિત સંસ્થા માનવી પડે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ આદિ તે તે સામયી કૃતુને નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયેલી છે, જે પોડશી પણ સામયુક્ત હોત તો પોડશી સામયી સમાપ્ત થવાથી પોડશી નામની એક જ જુદી જ સંસ્થા ગણાત. પણ અગ્નિષ્ટોમાદિ સંસ્થાનું જ શ્રવણ યાવ છે. પોડશીનામક સંસ્થાનું શ્રવણ થતું નથી માટે પોડશી સ્તુત અને શસ્ત્રથી સંહિત છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સસ્તુતશસ્ત્રોવા તદ્વત્ત્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (સસ્તુતશસ્ત્ર) પોડશી મહ સ્તુત અને શસ્ત્ર સંહિત છે. (તદ્વત્ત્વાત્) સ્તુત અને શસ્ત્ર મહના અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પોડશી મહ સ્તુત અને શસ્ત્ર સંહિત છે કારણ કે, સ્તુત અને શસ્ત્ર મહના અંગ છે. અંગ વગર અંગી હોઈ શકે નહિ. ॥ ૫૦ ॥

લિજ્જદર્શનાચ્ચ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિજ્જદર્શનાચ્ચ) લિજ્જ વાક્યનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ કર્ણાં વાન્યે ચત્ત્વરત્વઃ સન્નિષ્ઠન્તે તિર્થંચોડ્યે વે હોતારમમિસંતિષ્ઠન્તે વે કર્ણાં ચેડ્ઞાવાકં વે તિર્થંચઃ ” આ વાક્યથી કૃતુઓ લિજ્જ અને તિર્થંક્ષના ભેદથી બે પ્રકારના બતાવ્યા છે. જે અસ્તુતશસ્ત્ર હોત તો અર્ચુર્મમિસંતિષ્ઠે આવો તોજે પણ ભેદ હોત, પણ નથી, માટે પોડશી મહ સસ્તુત શસ્ત્ર છે. ॥ ૫૧ ॥

વચ્ચનાત્ સંસ્થાઽપ્યત્વમ્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(વચ્ચનાત્) વચ્ચન હોવાને લીધે (સંસ્થાઽપ્યત્વમ્) જુદી સંસ્થા પણ માન્ય છે.

ભાવાર્થ :—વચ્ચન હોવાને લીધે જુદી સંસ્થા હોવાની જે આપત્તિ બતાવી છે, તે હિષ્ટાપત્તિ છે. વચ્ચનને લીધે જુદી સંસ્થા પણ છે. વચ્ચન ચ્ચેચ્ચં વર્તુ શક્તોતિ વચ્ચન જે કરતું હોય તે શરીર સહ છે. ॥ ૫૨ ॥

‘ અગ્નિરસોના દ્વિરાત્રયાગમાં પોડશીની પરિસંખ્યા છે ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અમાવાદતિરાત્રેષુ ગૃહ્યતે ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(અમાવાત્) અગ્નિરસના દ્વિરાત્રમાં અભાવ હોવાથી (મતિરત્રેષુ) અગ્નિરસ દ્વિરાત્રમાં (ગૃહ્યતે) પોડશીનું મહણ યાવ છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વંતર પૂર્વેન્દ્રજ્ઞ સામ મવતિ પોડશી ઉત્તરે આ વાક્યથી અગ્નિરસ દ્વિરાત્રમાં જ પોડશી મહ પ્રાપ્ત યાવ છે કારણ કે બીજા દ્વિરાત્રમાં તો નિશ્ચય પ્રાપ્ત છે જ. આવો પૂર્વપક્ષવાદીને મત છે. ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અન્યથો વાડનારમ્યવિધાનાત ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્યથા) બધા દિશાત્રમાં પોડથી મળતો સંબંધ હોય છે. (અનારમ્યવોત્ત્થાન) અનારમ્યવોત્ત્થાન વાક્યથી.

ભાવાર્થ :—જારોડહનિ દિશત્વસ્ય ગૃયતે આ સામાન્ય વિધિ વાક્યથી બધા જ દિશાત્રમાં પોડથી મળતો સંબંધ છે. ॥ ૫૪ ॥

‘ નાનાહીન અર્થાત્ જુદા જુદા અહીન યાગોમાં પોડથી મળે છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ચતુર્થે ચતુર્થેડહન્યહીનસ્ય ગૃહાત્ હત્યમ્યાસેન પ્રતીયતે મોજનવત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(છર્મિનસ્ય) એક જ અહીન યાગમાં (ચતુર્થે ચતુર્થે ડહનિ) એથે એથે મિવસે (ગૃહાતે) પોડથીનું મળેલું થાય છે (હતિ અમ્યાસેન પ્રતીયતે) એવું ચતુર્થે યજ્ઞની અભ્યાસથી પ્રતીત થાય છે. (મોજનવત્) ભોજન થોડે.

ભાવાર્થ :—અહીન યાગના એથે એથે દિવમે પોડથીનું મળેલું કારણ. અહીં એક જ અહીન યાગના એથે એથે દિવસે એવો અર્થ સમજવો. પ્રથમ એથે દિવસે પોડથીનું મળેલું કારણ પછી આઠમા દિવસે મળેલું કારણ એવો અર્થ દર્શિત થાય છે. જો એવો અર્થ કંવામાં આવે તો ચતુર્થે ચતુર્થે આવે. અભ્યાસ ચરિતાય થાય છે. જેમ એથે એથે દિવસે ભોજન કરે છે તો તેના એવો જ અર્થ થાય કે જે દિવસે ભોજન કર્યું હોય ત્યાર પછી આવતા એથે દિવસે ફરીથી ભોજન કરે છે, માટે એક જ અહીન યાગના ચતુર્થે દિવસે સમજવા. અહીન યાગ કંવામાં પણ દિવસે જાગે. ॥ ૫૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અથિ યા સંસ્થાપત્યાગ્રાનાહીનેષુ ગૃહાતે પરપદેકસ્મિન્ .

સંસ્થાપ્યમાવાત ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(અથિ વા) અથવા (સંસ્થાપત્યાગ્રા) ચતુર્થે એ સંસ્થા વાયક હોવાથી (ગ્રાનાહીનેષુ) જુદા જુદા અહીન યાગોમાં (ગૃહાતે) પોડથીનું મળેલું થાય છે. (એકસ્મિન્) એકમાં (સંસ્થાપ્યમાવાત) સંસ્થાપનો અર્થ સરસ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ચતુર્થે ’ ના ‘ સંસ્થાપત્યાગ્રા ’ હોય છે. એક જ અહીન યાગમાં કંઈ ને ચતુર્થે દિવસે આવતા નથી એક ચતુર્થે પછી ત્યાંથી માંડી જે બીજા ચતુર્થે આવે છે તે તે અહીન યાગનો અટક દિવસ કહેવડ છે માટે ચતુર્થે યજ્ઞના અર્થની હથરતાને તીધે જુદા જુદા અહીન યાગોના ચતુર્થે દિવસે એક અને એક વીધા પશુ ચરિતાય થશે. જેમ પશુમાં પશુમાં મુદતે પાંચમે પાંચમે ભોજન કરે છે એટલે જુદા જુદા પશુવાડીઓની પાંચમે સેવાય છે એક જ પશુવાડીઓમાં કંઈ બે વખત કે ત્રણ વખત પાંચમ આવતી નથી. માટે જુદા જુદા અહીન યાગોમાં ચતુર્થે ચતુર્થે દિવસે પોડથીનું મળેલું કારણ એજ સિદ્ધાંત પણ છે. ॥ ૫૬ ॥

મોક્ષને ચ તત્સંખ્યં સ્યાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મોક્ષને) મોક્ષનમાં (તત્સંખ્યં સ્વાત્) તે જ સંખ્યા યશે.

ભાવાર્થ :—એથે એથે દિવસે મોક્ષન કરે છે. એ તો અહીં જે મોક્ષન કર્યા પછીને તે એથે એથે દિવસ આવે છે તેને ચતુર્થ દિવસ કહેવામાં આવે છે તે તો લોક વ્યવહારને કીધે છે. એક ચતુર્થ પછી બીજો ચતુર્થ આવે એવો ખરી રીતે અષ્ટમ દિવસ જ ગણાય લોક વ્યવહાર વેદિક કર્મકાંડમાં પ્રમાણ તરીકે ન લેવાય. માટે સિદ્ધાંત પક્ષમાં જુદા જુદા અહીંન યાગો માટે ચતુર્થ શબ્દ બનાવ્યો છે તેજ વાસ્તવિક છે. ॥ ૫૭ ॥

‘ વિકૃતિમાં ગ્રહોત્તુ’ આશ્રયણમત્વ છે. ’ એ અધિકરણત્વ સૂત્ર.

જગત્સામિ સામામાવાદયતઃ સામ તદાસ્યં સ્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(જગત્સામિ) જગત્ સામપદ ધટિત પૂર્વોક્તાશ્રુતિમાં (ક્રસ્તઃ) જન્મતી હંદવાળી ઋચાનો સંખંધ હોવાથી (તદાસ્યં સ્યાત્) જગત્સામ એવી આખ્યાવાણું સામ છે. (સામામાવાદ) સંપૂર્ણ સામવેદમાં જગત્સંયત્ સામનો અભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ યદિ જગત્સામા આપ્રાયણમાન્ ’ આપું ન્યેતિષ્ટેમ પ્રકરણમાં વાક્ય છે. આ વાક્યનો પ્રકૃતિ યાગમાં નિવેશ નથી કારણ કે જગત્સંયત્ સામ આખ્યા સામવેદમાં નથી. માટે ઉક્ત વાક્યનો નિવેશ વિકૃતિ યાગમાં છે અને એનો અર્થ એવો કરવો કે જગતી હંદમાં જે ઋચા ચવાતી હોય તે જગત્સામ છે રથંતર સામ આદિની પેઠે જગત્સામ સામવેદમાં નથી. ॥ ૫૮ ॥

‘ ગોસય ’ માં ઉપવતી અને ભમ્વતીનો અભાવ છે એ અધિકરણત્વ સૂત્રો.

પ્રથમ પક્ષ. ઉભયસામિ નૈમિત્તિકં વિકલ્પેન સમત્વાત્સ્યાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉભયસામિ) બન્ને સામ જેમાં પ્રાપ્ત થાય ॥ એવા ‘ ગોસય ’ આદિ કંટમાં (નૈમિત્તિકમ્) જેનું નિમિત્ત હોય તે નૈમિત્તિક (વિકલ્પેન) વિકલ્પથી પ્રાપ્ત થાય ॥ (સમત્વાત્) નિયામક કારણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં આ પ્રમાણે આમ્નાન છે. ગોસયે ઉમે કુર્યાત્ । ઉપવતી રથંતર-પૃષ્ઠસ્ય પ્રતિપદં કુર્યાત્ ભમ્વતી મુહુત્વસ્ય ’ આ પ્રમાણે ઉપવતી રથંતર પૃષ્ઠની અને ભમ્વતી બૃહત્પૃષ્ઠની ઋચાઓ વિદિન છે. હવે બન્નેને પ્રથમ નંબર એક સાથે આપી ચક્રાય નદિ માટે તેને વિકલ્પ થવો જોઈએ અને ખાસ કાંઈ નિયામક કારણ ન હોવાથી ગમે તેને પ્રથમ નંબર આપી ચક્રાય. ॥ ૫૯ ॥

બીજો પક્ષ. મુલ્ક્યેન ઘા નિયમ્યેત ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (મુલ્ક્યેન) પ્રથમ ઋચા (નિયમ્યેત) નોજ નિયમ બંધાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપવતી ઋચા પ્રથમ છે માટે જ્યાં જે સામમંત્ર પ્રાપ્ત હોય ત્યાં રથંતર સામની ઉપવતી ઋચાને જ પ્રથમ નંબર આપવો. અર્થાત્ એ ઋચાથી રથંતર સામનું પ્રથમ ગાન કરવું ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિમિત્તવિધાતાદ્વા ક્રતુયુક્તસ્ય કર્મ સ્થાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (નિમિત્તવિધાતાદ) નિમિત્તને વિધાત હોવાથી (ક્રતુયુક્તસ્ય કર્મ સ્થાત્) ક્રતુ નિમિત્ત તેનાથી બિન્ન જ છે.

ભાવાર્થ :—જાને ઋચા પ્રાપ્ત કરવાનું તે તે પૃષ્ઠ અર્થાત્ સ્તોત્ર નિમિત્ત તરીકે પ્રકૃતિમાં હોય છે. જે રથંતર સામ નિમિત્ત તરીકે હોય તે પ્રથમ ઉપવતી ઋચાથી સામગાન પ્રથમ કરવું, જે બૃહસ્પતિ નિમિત્ત તરીકે હોય તે અમવતી પત્યાદિ ઋચાથી સામગાન કરવું પણ પ્રકૃત ગોસવાદિમાં કોઈપણ નિમિત્ત ન હોવાથી ત્રિમિત્તિક ઉપવતી અને અમવતી આ બેમાંથી એકે ય ઋચા પ્રાપ્ત થતી નથી પણ તેનાથી કોઈ અન્ન જ ઋચા પ્રાપ્ત થી માટે ઉક્ત ક્રતુમાં ઉપવતી અને અમવતી ઋચાઓનો અભાવ છે. ॥ ૬૧ ॥

‘ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહનો સર્વની આદિમાં પ્રતિકર્ષ ન કરવો’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વમક્ષ સૂત્ર. ઇન્દ્રવાયવસ્યામયચનાદાદિતઃ પ્રતિકર્ષઃ સ્થાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(ઇન્દ્રવાયવસ્ય) ઐન્દ્રવાયવ ગ્રહનું (અમવચનાત) અમવચન હોવાથી (આદિતઃ પ્રતિકર્ષઃ સ્થાત્) સૌથી પહેલાં એનું ગ્રહણ થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં ચત્રકાંડ અને વિષિકાંડના ગ્રહોનો આ પ્રમાણે પાઠક્રમ છે. “ઉર્વાશુદ્ધ પ્રથમ, અન્તર્વામપદ્મો દ્વિતીય, ઇન્દ્રવાયવમહત્તરીય, મેન્નાવશુમહત્તર્યુર્યઃ” હવે ઐન્દ્રવાયવમાં અમતાનું વિધાન હોવાથી પ્રથમ તેનું ગ્રહણ થવું જોઈએ ॥ ૬૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ યા ધર્મવિશેષાત્તદ્ધર્માણાં સ્વસ્થાને પ્રકરણાદમ-

સ્વમુચ્યતે ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) અથવા (તદ્ધર્મવિશેષાત્) ઐન્દ્રવાયવ પ્રકૃતિવિશેષ હોવાથી (પ્રકરણાત્) પ્રકરણગત પદ્ધતિ ક્રમપ્રમાણે (સ્વસ્થાને) સ્વસ્થાનમાં (અમત્વમ્ ઉચ્યતે) અમત્વ વિધીયમાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં અમતાનું વિધાન નથી પણ મેન્નાવશુ આશ્વિન આદિ સર્ગગ્રહોનો અનુવાદ કરી કેવળ ગ્રહણનું જ વિધાન છે માટે પાઠ પ્રમાણે પોતપોતાના સ્થાનમાં જ રિયત રહેલાનું અમત્વ કહેવાય છે. ॥ ૬૩ ॥

ધારાસંયોગાદ્ય ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (ધારાસંયોગાદ્ય) ધારાગ્રહ એજ અમતા છે.

આવાયું :—ધારામદ એજ અમતા છે સર્વની અમતાનું વિધાન નથી માટે સર્વની આદિમાં પ્રતિકર્ષ કરવો નહિ. ॥ ૬૪ ॥

‘ કામસંયોગમાં પણ ઐન્દ્રિયાયવ મહનો આદિમાં પ્રતિકર્ષ નથી. ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કામસંયોગે તુ ઘચનાદાદિતઃ પ્રતિકર્ષઃ સ્યાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સચવે છે. (કામસંયોગે) કામનો સંયોગ જે વાક્યમાં બતાવ્યો છે ત્યાં તે (ઘચનાદ) વચનને લીધે (આદિતઃ) સર્વની આદિમાં (પ્રતિકર્ષઃ સ્યાત્) પ્રતિકર્ષ થાય છે.

આવાયું :—ઐન્દ્રિયાયવામાન મૂહીયત્ત ચ કામયેત યયાપૂર્વઃ પ્રજાઃ કુપેરન્ આ વાક્યમાં કામયેત ક્રિયાપદથી ‘ કામના ’ સૂચિત થાય છે, માટે જ્યાં કામનાનો સંયોગ બતાવ્યો હોય ત્યાં તે સર્વથી પહેલા પ્રતિકર્ષ કરવો જોઈએ, નહીં તે કામયેત આ પદનો કશો અર્થજ રહેતો નથી. ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તદેશાનાં વાઙમસંયોગાત્તયુક્તે કામશાસ્ત્રં સ્યાત્
નિત્યસંયોગાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(તદેશાનાં વા) પોત પોતાના દેશમાં રિયત રહેલા મહોનું જ મદલ્ય થાય છે. (વામસંયોગાત્) અમતાનો સંબંધ હોવાથી (તયુક્તે) સ્વસ્થાન યુક્તમાં (કામશાસ્ત્રં સ્યાત્) દશ બોધક વિધિ છે (નિત્યસંયોગાત્) નિત્ય સંયોગ હોવાથી.

આવાયું :—કામના બોધક પદ જે વાક્યમાં છે ત્યાં પણ મંદના મદલ્યમાં દરક પડતો નથી અર્થાત્ પાઠના કેમ પ્રમાણજ મદલ્ય થાય છે. કામનાના સંયોગમાં ઐન્દ્રિયાયવ મહનું પ્રથમ મદલ્ય થતું નથી એજ સિદ્ધાંત પક્ષનું માનવું છે. ॥ ૬૬ ॥

આશ્વિનાદિ મહો પ્રતિકર્ષ થાય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પરેષુ વાઙમસન્દઃ પૂર્વઘટસ્વાત્ તદાદિષુ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(પરેષુ વા) ઐન્દ્રિયાયવ આદિ મહોમાં શ્રવણ (અમસન્દઃ) અમસન્દ (પૂર્વઘટસ્વાત્) પૂર્વ બતાવેલા અધિકરણ પેટે થાય છે. (તદાદિષુ) તત્પ્રભૂતિઓમાં.

આવાયું :—શુકામાન મૂહીત યત્રોઃ પ્રતિષ્ઠાસઃ આ વાક્યથી જે શુક દિમકોનુ મદલ્ય કરવાનું પ્રતિષ્ઠા કામને માટે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ પૂર્વપેટે વચાસ્થાનરિયત શુક મદનુ મદલ્ય થવું ન્યાય છે. ॥ ૬૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રતિકર્ષો ઘા નિત્યાયેનામસ્ય તદસંયોગાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિકર્ષો ઘા) ઐન્દ્રિયાયવ આદિ મહોમાં રહેલા શુકમદનું ઐન્દ્રિયાયવ મદ પહેલાં મદલ્ય થવું જોઈએ (નિત્યાયેનામસ્ય) પાંક કેમથી નિત્ય પ્રાપ્ત પ્રથમ સ્થાન ઐન્દ્રિયાયવ મદ તેનાથી સંબંધ છે. (વામસ) અમતાનો (તદસંયોગાત્) દશ સાથે સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાક્યમાં જે શુદ્ધમતા સંભવાય ॥ તેનો કળની માથે સંજંધ છે, માટે શુદ્ધ મદનો રૂપસ્થાનમાંથી જાંચ કરી તેનું ઐન્દ્રવાયવ મદની પહેલાં મદજી કરવું જોઈએ ॥ ૬૮ ॥

પ્રતિકર્ષ'ં ચ દર્શયતિ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિકર્ષ'ં દર્શયતિ) લિંગ વાક્ય પ્રતિકર્ષ'ને બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ધારયેયુક્ત'ં ચં કામાય રૂઢીયુઃ, 'એન્દ્રવાયવ' ગૃહીત્વા સાદયેત્ તન્ આ વાક્યથી શુદ્ધ મદનું ઐન્દ્રવાયવ મદ કરતાં પહેલું મદજી થાય છે એવું સૂચન છે. પહેલાં શુદ્ધ મદનું મદજી કરવું પછી ઐન્દ્રવાયવ મદને લધ શુદ્ધ મદને નીચે મૂકે. આથી રૂપટ સિદ્ધ થાય છે કે શુદ્ધ મદનો પ્રતિકર્ષ થાય છે; પ્રતિકર્ષ'ં એટલે કંમપ્રાપ્ત મદજીમાં ફેરફાર કરી પૂર્વ મદજી કરવું. ॥ ૬૯ ॥

'આગ્નિન આદિમદોનું' મદજી ઐન્દ્રવાયવ મદ આદિની પહેલાં

થવું જોઈએ.' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પુરસ્તાદેન્દ્રવાયવાદમસ્ય વૃત્તદેશત્યાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(એન્દ્રવાયવાત્ પુરસ્તાત્) ઐન્દ્રવાયવ મદનો પહેલાં કરવું (અમસ્ય વૃત્ત-દેશત્યાત્) અમનાનો દેશ કપૂષ અર્થાત્ નિષ્ક્રીંત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઐન્દ્રવાયવ મદની પહેલાં આગ્નિન આદિ મદોનું મદજી હોવું જોઈએ પણ ઉપાશુ અને અન્તર્ધામ મદોની પહેલાં નહિ. કારણ કે ધારામદનો અધિમાર છે, જે ધારામદ હોય તેની પહેલાંનું મદજી હોવું જોઈએ જે અધારામદ હોય તેની પહેલાં નહિ, માટે ઉપાશુ અને અન્તર્ધામમદ પહેલાં આગ્નિન આદિનું મદજી ન થવું જોઈએ ॥ ૭૦ ॥

તુલ્યધર્મત્યાય ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તુલ્યધર્મત્યાત્) સમાનધર્મતા દોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાપ્તમદતરૂપ તુલ્યધર્મ દોવાથી. માટે ઐન્દ્રવાયવ પહેલાં આગ્નિન આદિનું મદજી થવું જોઈએ. ॥ ૭૧ ॥

તથા ચ લિહ્નદર્શનમ્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (લિહ્નદર્શનમ્) લિંગવાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—લિંગ વાક્ય પણ એ જ કમ બતાવે છે. જુઓ શાખા ભાષ્ય, ધારયેયુક્ત'ં ચં કામાય રૂઢીયુઃ । એન્દ્રવાયવ' ગૃહીત્વા સાદયેત્ । અથ તં સાદયેત્, ચં કામાય રૂઢીયુઃ, હિ કામસ્ય ધારાગાનત્તર ઐન્દ્રવાયવસ્ય પ્રજ્ઞાં દર્શયતિ તરવારેન્દ્રવાયવસ્ય પુરસ્તાત્રત્તરર્થઃ આ ભાષ્યની પંક્તિઓથી પણ રૂપટ થાય છે કે આગ્નિનાદિ મદોનું મદજી ઐન્દ્રવાયવ મદની જ પહેલાં થવું જોઈએ. ॥ ૭૨ ॥

‘સાદનનો પ્રતિકર્ષ થવો જોઈએ.’ એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સાદનં ચાપિ શેષત્વાત્ ॥ ૭૩ ॥

પદાર્થ :—(સાદનં ચ અપિ) અને સાદન પણ અપકૃષ્ટ થાય છે. (શેષત્વાત્) તે અહણુનું શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં અહણુનો અપકર્ષ થાય છે ત્યાં સાદનનો પણ અપકર્ષ કરવો જોઈએ કારણ કે સાદન અહણુનું શેષ છે. અહણુ એટલે અહ પાત્રનું લેવું તે અને સાદન એટલે પાત્રનું વિદિત રથાને મૂકવું તે. અહણુ અંગિ છે અને સાદન તેનું અંગ છે. અંગિના અપકર્ષ સાથે અંગનો અપકર્ષ હોવો જ જોઈએ. ॥ ૭૩ ॥

લિક્ષ્ણદર્શનાત્ ॥ ૭૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિક્ષ્ણદર્શનાત્) સિગ વાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘એન્દ્રવાયવં ગૃહીત્વા સાદયેત્ આ વાક્યથી પણ સાદનનો અપકર્ષ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૭૪ ॥

‘પ્રદાનનો પ્રતિકર્ષ થતો નથી.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વં પક્ષ. પ્રદાનં ચાપિ સાદનત્ ॥ ૭૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રદાનં ચ અપિ) પ્રદાન એટલે યાગ પણ (સાદનત્) આસાદન જે પ્રતિકૃષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ આસાદનનો પ્રતિકર્ષ થાય છે તેમ પ્રદાન એટલે હવિસ્ત્યાગ અર્થાત્ યાગનો પણ પ્રતિકર્ષ થાય છે. આનું પૂર્વં પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૭૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. જ યા પ્રધાનત્વાત્ સાદનં તથા ॥ ૭૬ ॥

પદાર્થ :—(જ યા) અથવા નદિ (પ્રધાનત્વાત્) પ્રધાન હોવાથી (તથા સાદનત્) સાદન જે તેનો પ્રતિકર્ષ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—આસાદન જે પ્રદાનનો પ્રતિકર્ષ થતો નથી કારણ પ્રદાન એ તો પ્રધાન છે અર્થાત્ મુખ્ય ઠમ છે. મુખ્યનો પ્રતિકર્ષ અમુખ્યને લીધે થતો નથી. ॥ ૭૬ ॥

‘ઞ્ચનીકામાં ઐન્દ્રવાયવની ઉક્તિ છે તે સમાનપ્રિધિને માટે છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વં પક્ષ સૂત્ર. ઞ્ચનીકાયાં ન્યાયોક્તેષ્વાદ્યાનં મુખ્યર્થો સ્થાત્ ॥ ૭૭ ॥

પદાર્થ :—(ઞ્ચનીકાયાં) હાદશાદ્યત પહેલો, છેલ્લો અને દસમા દિવસનો ત્યાગ કરી આખી જ નવ દિવસો છે તેને ઞ્ચનીકા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તે ઞ્ચનીકામાં

(ન્યાયોક્તેષુ) અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્તર્થા (જ્ઞાન્તાનમ્) જે પુનઃકથન કરવામાં આવ્યું છે તે (ગુણાપં સ્યાત્) સ્તુતિને માટે છે.

ભાવાર્થ :—હાદશાદર્થ પ્રથમ, દશમ અને હાદસ દિવસ સિત્તાપ, બાકીના રહેલા નવ દિવસોના ત્રણ ત્રિક યાચ છે જ્યાં ' એવીકા ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં કમથી અમતા થત યાચ છે. જેમકે એન્દ્રવાયવામ્ પ્રથમમહઃ, અય શુક્રાપ્રમ્, અયાપ્રયણાપ્રમ્ આમ પ્રથમ ત્રિકના કમ પ્રમાણે જ બાકી રહેલા બે ત્રિકનો પણ એજ કમ અમતા વિધાનને માટે છે. દ્વે બીજા દિવસમાં જે અમતા ઠહી છે તે તે પ્રકૃતિમાંથી જ અતિદેશશાસ્ત્રી પ્રાપ્ત યાચ છે તે પછી એ અપૂર્વ વિધાન છે કે અર્થવાદ છે ? જાને ઉત્તર પૂર્વપક્ષે પાટી તરફથી એવે આપવામાં આવે છે કે એ તે કેવળ અર્થવાદ છે. ॥ ૭૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ ધાંડહર્ગજેવ્યશ્ચિયત્સમાનં વિધાનં સ્યાત્ ॥ ૭૮ ॥

પદાર્થ :—(અપિ શા) અથવા (અહર્ગણેષુ) ' અહર્ગણોમાં (અગ્નિવત્) અગ્નિપચન પેટે (સમાવ વિધાન સ્યાત્) સમાન વિધાન છે અર્થવાદ નથી.

ભાવાર્થ :—' અયાતોઽગ્નિમિદ્યોમેન ચજેત તં દ્વિગ્ણે ' આ પ્રમાણે જેમ અગ્નિષ્ટોમમાં અગ્નિનું વિધાન છે તેમ પ્રાણ સ્થળમાં પણ અતિદેશ શાસ્ત્રી અમતાની પ્રાપ્તિ પ્રકૃતિમાંથી હોવા છતાં ફરીથી વિધાન જ છે. તે અર્થવાદ નથી. ॥ ૭૮ ॥

- એ બૃહદ્ હાદશાદર્થ એ સમૂહનો વિકાર છે. ' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

હાદશાદર્થસ્ય બૃહદસમૂહત્વં વૃષ્ટયત્ સમાનવિધાનં સ્યાત્ ॥ ૭૯ ॥

પદાર્થ :—(હાદશાદર્થ) હાદશાદર્થ (વૃષ્ટત્) પૃષ્ઠની પેટે (બૃહદસમૂહત્વ) બૃહદ અને સમૂહ રૂપે (સમાનવિધાનં સ્યાત્) સમાન વિધિવાળા છે.

ભાવાર્થ :—હાદશાદર્થ યાચ એ પ્રકારે છે એક સમૂહ રૂપે અને બીજે બૃહદ રૂપે. બહી પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે જાને પ્રકારમાં સમાન વિધિ છે અર્થાત્ હાદશાદર્થની પ્રકૃતિ કે વિકૃતિ નથી અને સમાન વિધિના વિષય છે. બૃહદ અને રશંતરમાં જેમ સમાન વિધાન છે તેમ હાદશાદર્થમાં પણ સમજવું. સમૂહ હાદશાદર્થની મજૂરી આ પ્રકારે સાબર બાબાદિમાં બતાવી છે.

સમુદ્તાવજ્ઞ એન્દ્રવાયવામી પ્રાયણીયોદયનોમી દશમં વાહઃ, અયેતરેષાં નવાનામહામ્ એન્દ્રવાયવામ્ પ્રથમમહઃ, અય શુક્રાપ્રમ્, અયાપ્રયણાપ્રમ્ । અયેન્દ્રવાયવામ્, અય શુક્રાપ્રમ્ અયાપ્રયણાપ્રમ્ । અયેન્દ્રવાયવામ્ અય શુક્રાપ્રમ્ અયાપ્રયણાપ્રમ્ ॥ ઇતિ આ પ્રમાણે સમૂહ હાદશાદર્થ. અય બૃહદઃ, એન્દ્રવાયવામી પ્રાયણીયોદયનોમી, અયેતરેષાં દશાનામહા એન્દ્રવાયવામ પ્રથમમહઃ, અય શુક્રાપ્રમ્ । અય દ્વે અપ્રયણાપ્રમે । અયેન્દ્રવાયવામ્ અય દ્વે શુક્રાપ્રમે, અયાપ્રયણાપ્રમ્ અય દ્વે એન્દ્રવાયવાપ્રમે ॥ આ પ્રમાણે બૃહદ્ હાદશાદર્થ બતાવે છે. અને સ્વતંત્ર વિધિ છે એમ પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૭૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વ્યૂહો વા લિંગદર્શનાત્ સમૂહવિકારઃ ॥ ૮૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વ્યૂહઃ) વ્યૂહ (સમૂહ વિકારઃ) સમૂહને વિકાર છે. (લિંગદર્શનાત્) લિંગલક્ષ્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વ્યૂહ દ્વારશાહ એ સમૂહ દ્વારશાહ યાગનો વિકૃતિ થાય છે. તેને માટે આ પ્રમાણે લિંગ વાક્ય છે. એન્દ્રિયવસ્તુ વા એતદાયતનં ચતુર્યમહઃ આતું વ્યૂહર્મા વાક્ય અવશ્ય છે. આ વાક્યની ઉપપત્તિ એ વ્યૂહને સમૂહની વિકૃતિને માને તો જ થઈ શકે છે. આના વિશેષ ખુલાસા માટે રામર ભાષ્ય જુઓ. ॥ ૮૦ ॥

કામસંયોગાત્ ॥ ૮૧ ॥

પદાર્થ :—(કામસંયોગ) કામનાનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યઃ કમયેત્ત વહુ સ્વાં પ્રજાયેય આતું વ્યૂહ દ્વારશાહર્મા અવશ્ય થાય છે. જે કામ હોય છે તે નિત્યની વિકૃતિ હોય છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે માટે વ્યૂહ એ સમૂહની વિકૃતિ છે. ॥ ૮૧ ॥

પ્રયોજન સૂત્ર. સત્પોમયથાપ્રવૃત્તિરેકકર્મ્યાત્ ॥ ૮૨ ॥

પદાર્થ :—(સત્) જન્મે પ્રકાર વાળા દ્વારશાહની (ઉભવણ પ્રવૃત્તિઃ) જન્મે રીતે પ્રવૃત્તિ થાય છે (એકકર્મ્યાત્) એકરૂપે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં વ્યૂહ દ્વારશાહ કરવાનું લિંગ વાક્ય મળે ત્યાં જ વ્યૂહની દ્વારશાહની પ્રવૃત્તિ અમરૂપી. અને જ્યાં લિંગ વાક્ય ન હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિનું સમૂહ દ્વારશાહની જ પ્રવૃત્તિ છે એમ સમજવું ॥ ૮૨ ॥

‘ સંવત્સર સત્રમાં અનીકોની વિવૃદ્ધિ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઇકાદશિનવત્ત્ર્યનીકાપરિવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૮૩ ॥

પદાર્થ :—(ઇકાદશિનવત્) એકદશિન પ્રકરણમાં જેવી અવૃત્તિ થાય છે. તેવી (ત્ર્યનીકાપરિવૃત્તિઃ) ત્ર્યનીકોની પરિવૃત્તિ (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગણામયન નામનો એક કવુ હોય છે, તે એક વરસ સુધી ચાલે છે. તે કવુ દ્વારશાહની વિકૃતિ છે તેમાં આમગમ્ય અધિકરણમાં જતાવેલા ત્ર્યનીકોની આટલિ કરવાની હોય છે. તે આટલિ એ પ્રકારની હોય છે એક દંડાકલિત અને બીજી સ્વરચાન રૂદ્ધિ. પૂર્વપક્ષ-વાદીનું એવું માનવું છે કે ગચામયનમાં ત્ર્યનીકોની આટલિ જેમ દંડની આટલિ થાય તેમ કરવી. જેમ દંડના આદિ, મધ્ય અને અન્ત ભાગ હોય છે અને દરેક વખતે એ ત્રણેને સાથે જ લેવાય છે તે પ્રમાણે એક વખત ત્રણ ત્રિકવુ અનુદાન કર્યા પછી બીજી વખત ત્રણત્રિકવુ અનુદાન કરવું આ પ્રમાણે કવુની સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી ક્યો જવું. અર્થાત્ વરસ પૂરું થાય ત્યાં સુધી ક્યો જવું ॥ ૮૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્વસ્થાનવિવૃદ્ધિર્વાં અહામપ્રત્યક્ષસંચયવાત ॥ ૮૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વસ્થાનવિવૃદ્ધિ :) સ્વસ્થાન વિવૃદ્ધિ રૂપ આવૃત્તિ કરવી (અહામ પ્રત્યક્ષ સ્વત્તા) દિવસોની સંખ્યા અપ્રત્યક્ષ છે. ;

ભાવાર્થ :—સિદ્ધાંતપદ્ધતીનું એવું માનવું છે કે સ્વસ્થાન વિવૃદ્ધિ રૂપ આવૃત્તિ કરવી. કારણ કે અહમ અર્થાત્ દિવસનો અધિકાર નથી કે ન જોન્દવામવાયનું જ વિધાન છે. અહમનું વિધાન નથી. સામયણનું જુલ્લા પેન્દ્રવાયવાયાઃ કર્તવ્ય એટલે પ્રથમ આગ્રયણે કરીને પછી જોન્દવામવાય કરવા. આ પ્રમાણે સ્વસ્થાનવિવૃદ્ધિ રૂપ આવૃત્તિ છે. વિશેષ ખુલાસા માટે શાબર ભાષ્ય આદિ આકરગ્રંથ જુઓ. ॥ ૮૪ ॥

પૃષ્ઠવાદૃતૌ ચાગ્રયણસ્ય દર્શનાત્ વપત્તિશે પરિવૃત્તૌ

પુનરેન્દ્રવાયયઃ સ્યાત્ ॥ ૮૫ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (પૃષ્ઠવાદૃતૌ) પૃષ્ઠની આવૃત્તિમાં (ચાગ્રયણસ્ય) આર્થયજ્ઞ-ગ્રંથાનું (દર્શનાત્) દર્શન થવાથી. (વપત્તિશે) તેનીસમે દિવસે (પરિવૃત્તૌ) દંડકલિન આવૃત્તિમાં તે (પુનઃ એન્દ્રવાયય સ્યાત્) જોન્દવામવાય થાય છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠ આવૃત્તિમાં તેનીસમે દિવસે આગ્રયણનું દર્શન થાય છે. અને દંડકલિતવન આવૃત્તિ કરવાથી તે જોન્દવામવાય થાય છે. આનો વિશેષ ખુલાસો શાબર ભાષ્ય આદિ આકરગ્રંથમાં જોઇ લેવો. આ સૂત્રમાં સ્વસ્થાનવિવૃદ્ધિ રૂપ આવૃત્તિનું જ સમર્થન છે. ॥ ૮૫ ॥

વચનપરિવૃત્તિરેકાદશિનેષુ ॥ ૮૬ ॥

પદાર્થ :—(એકાદશિનેષુ) એકાદશિન પ્રકરણમાં (પરિવૃત્તિ.) દંડકલિત આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેમાં તે (વચન) વચનના પ્રમાણને લીધે

ભાવાર્થ :—એકાદશિન પ્રકરણમાં દંડકલિતરૂપ આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે તેમાં તે વચન પ્રમાણ છે. ચાગ્રયણનું. પુનઃ પર્વાષ્ટેષુ આગ્રયણેવ પ્રયમેન્દ્રવાયસમેત ॥ આ વચનના પ્રમાણથી એકાદશિન પ્રકરણમાં દંડકલિત આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે. જુઓ શાબર ભાષ્ય. ॥ ૮૬ ॥

લિહ્નદર્શનાય ॥ ૮૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિહ્નદર્શનાય) લિહ્ન વાક્ય કહેવાથી.

ભાવાર્થ :—લિહ્નકલિતવર્દેશદશિના વાક્યોન્તે આપું લિહ્નવચન પણ છે તેથી એકાદશિન પ્રકરણમાં દંડકલિત આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે. ॥ ૮૭ ॥

‘ વ્યૂહાત્મક દ્વાદશાહમાં મંત્રોના જ હંદોનો વ્યતિક્રમ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

છન્દોવ્યતિક્રમાદ્ વ્યૂદે. મહાપવમામપરિધિકપાલસ્ય મન્ત્રાણાં

યથોત્પત્તિવચનમૂહવત્ સ્યાત્ ॥ ૮૮ ॥

પદાર્થ—(વ્યૂદે) વ્યૂદ સંગ્રહ દ્વાદશાહ યાગમાં (છન્દોવ્યતિક્રમાદ્) મુખ્ય છન્દોનો જ વ્યતિક્રમ શ્રુત હોવાથી. (મહાપવમામપરિધિકપાલસ્ય) બક્ષ, પવમાન, પરિધિ અને કપાલના (મન્ત્રાણાં) મંત્રોનો (યથોત્પત્તિવચનમ્) જેવો પાઠક્રમ છે તેજ પ્રમાણે બોલવું. (મૂહવત્) બીહ તે કેવળ હંદોનો જ છે

ભાવાર્થ :—વ્યૂદ દ્વાદશાહમાં કેવળ હંદોનો જ વ્યતિક્રમ થાય છે. તે તે હંદવાળા મંત્રોનું વચન જ વિપર્યય થાય છે. બક્ષાદિનો વ્યતિક્રમ અસંભવિત છે. તદ્વાદયં મત્તો મહાવીનાં વ્યતિક્રમણસ્ય. આ પ્રમાણે યાગરમાં પાઠ છે, ભુઓ. માટે મંત્રગત હંદોનો જ વ્યતિક્રમ થાય છે. આ ખન્ને અધિકરણો યાગર ભાષ્યાદિ આકર ઋથો વાંચવાથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. માટે નિઃશંક એ તે વાંચવા પ્રયત્ન કરવો. ॥ ૮૮ ॥

इति मोर्मांतागुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः

अथ दशमाध्यायस्यः पण्डः पादः

‘ રથંતર આદિ સામોતું તુચમાં ગાન કરવું. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઇર્કર્વસ્થાનાનિ યજ્ઞે સ્યુઃ સ્વાધ્યાયવત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ઇર્કર્વસ્થાનાનિ) એક જ ઋચા જેનો આશ્રય છે એવા સામો (યજ્ઞે સ્યુઃ) પ્રયોગ વખતે યજ્ઞમાં ગાવાનાં હોય છે (સ્વાધ્યાયવત્) સ્વાધ્યાય પેઠે.

ભાવાર્થ :—રથંતર, બૃહદ્, વૈરુપ, વૈરાજ, શકવર અને રૈવત આ બધાં ભુદાં ભુદાં સામગાનોનાં નામ છે. જ્યારે યજ્ઞમાં આ ગાવાનાં હોય ત્યારે એક જ ઋચામાં ગાવા કે તુચમાં ? અહીં પૂર્વપક્ષ એવો છે કે યજ્ઞમાં એક જ ઋચામાં સામગાન કરવું, કારણ કે અધ્યયન કરતી વખતે એક જ ઋચામાં સામગાન કરેલું હોય, છે અને અધ્યયન અનુશ્રવને માટે હોય છે, માટે જેનું અધ્યયન વખતે સામગાન કર્યું હોય તેનું યજ્ઞમાં પણ થાયું, એક જ ઋચામાં ગાવાથી અધ્યયન પ્રમાણે પ્રયોગમાં પણ એકરૂપતા આવે છે, માટે એક ઋચામાં ગાન કરવું. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તુલ્યે વા સિદ્ધદર્શનાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તુલ્યે) તુલ્ય જ્ઞાઓમાં સામ્ય આવું (સિદ્ધદર્શનાત્) સિદ્ધિ બોધક નામ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અણુક્ષરેણ પ્રથમાયા કલ્પઃ પ્રત્યોતિ દ્વ્યક્ષરેણોત્તરયોઃ અહીં તુલ્ય જ્ઞાઓમાં પ્રત્યોતિતાએ ગાવા યોગ્ય ભાવનું નિરૂપણ કર્યું છે, માટે તુલ્યમાં સામ્યાન કરવું. જ્ઞાસામોવાચક ઇત્યાદિ અર્થવાદમાં પણ તુલ્ય જ્ઞાઓએનો જ સ્વીકાર કર્યો છે, માટે તુલ્યમાં ગાન કરવું. ॥ ૨ ॥

‘સ્વદર્શ શબ્દથી જે વીક્ષણ બતાવ્યું છે તે કાસાર્થક છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સ્વદર્શ પ્રતિ વીક્ષણં કાલમાર્ગ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વદર્શ પ્રતિ વીક્ષણમ્) સ્વદર્શ શબ્દને ઉદ્દેશીને જે વીક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે તે (કાલમાર્ગ) કાળનું લક્ષણ છે (પરાર્થત્વાત્) સ્પૃત્યર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વદર્શ સામ્ય ગાવાની આ જ્ઞા, યોનિભૂત ગણ્યા છે કુમિ ત્વા શર નોત્તમોદ્ગુર્યા હ્ય પેત્તઃ । રૂચાનમસ્થ જગતઃ સ્વદર્શ મીશ્વાન વિન્દ્ય તરુણ ॥ ૪૮-૪૯-૫૦-૫૧ આ જ્ઞામાં સ્વદર્શ શબ્દ આવ્યો છે. સ્વદર્શ પ્રત્યયમાને સમીચેત્ સ્વદર્શ પ્રતિ વીક્ષેત । સ્વદર્શની યોનિભૂત ઉક્ત જ્ઞા જ્યારે ગાવામાં આવે ત્યારે સમીક્ષા કરવું અને જ્યારે તેમાં સ્વદર્શ શબ્દ આવે ત્યારે વીક્ષણ કરવું અર્થાત્ જોવું. આ ઠેકાણે સ્વદર્શ વીક્ષણનું અંગ નથી. પણ તે તો કાળનું લક્ષણ છે. સ્વદર્શ ૫૬ સ્પૃતિને માટે છે. સ્પૃતિમાં વિનિયુક્ત થવા પછી તે વીક્ષણનું અંગ થઈ શકે નહિ. ॥ ૩ ॥

ગવાભિપ્રાનકમાં પૃષ્ઠ્ય પશ્ચમાં ‘બૃહદ્’ અને ‘સ્વદર્શ’ સામ્યો વિલામ છે

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પૃષ્ઠ્યસ્ય યુગપદ્વિધેરેકાદ્યદ્ દ્વિસામ્યત્વમ્. ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પૃષ્ઠ્યસ્ય) પૃષ્ઠ સ્તોત્રનું (યુગપદ્વિધેરે) એક સાથે વિધાન હોવાથી (એકાદ્યદ્) એકાદ થોડે (દ્વિસામ્યત્વમ્) બંને સામ્યોનું એક દિવસમાં અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાવાર્થ :—આ પ્રકારે આશ્વાન છે પૃષ્ઠ્યઃ પદ્ધતો બૃહદ્સ્વદર્શસામ્ય હતિ અહીં એવો અર્થ નીકળે છે કે પ્રથમ સ્તોત્રનું એક સાથે વિધાન છે એટલે કે ‘બૃહદ્’ અને ‘સ્વદર્શ’ બંને સામ્યોનું ૫૬ નામક યાગમાં પ્રત્યેક દિવસે અનુષ્ઠાન કરવું અર્થાત્ બંને સામ્યોનું માન દરોજ થવું જોઈએ. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે બૃહદ્સ્વદર્શસામ્ય આ બંને અર્થોત્ત બૃહદ્ગ્રીહ સમાસ છે, તેથી ઉક્ત પ્રકારનો અર્થ નીકળે છે. ॥ ૪ ॥

વિમલ્લે વા સમસ્તવિધાનાત્ તદ્વિમાનેઽપ્રતિષિદ્ધમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિમલ્લે) હલ્લસાસથી ઉક્ત ૫૬ શબ્દ હોવાથી (સમસ્તવિધાનાત્) કેવળ બૃહદ્ગ્રીહ સમાસનું વિધાન હોવાથી (તદ્વિમાને) બૃહદ્ અને સ્વદર્શનાં વિલામમાં (અપ્રતિષિદ્ધમ્) અગાધિત છે.

ભાવાર્થ :—‘ વૃદ્ધયન્તરસાંગા ’ આમાં ૬-૬ સમાસ નથી, કેવળ બહુવ્રીહિ સમાસ જ છે. માટે વિભાજના પ્રતિષેધ થતો નથી અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં જેમ એક એક દિવસે એક એક સ્તોત્રનું અનુષ્ઠાન હોય છે તેમ વિગ્રિતિભૂત ‘ ૫૩૬ ’ યાગમાં પણ દરરોજ એક એક સ્તોત્રનું અનુષ્ઠાન છે અર્થાત્ એક દિવસે સ્તોત્રનું તો બીજે દિવસે વૃદ્ધત્ સામનું અનુષ્ઠાન કરવું એ જ ક્રમ ૭ દિવસો પૂરા થાય ત્યાં સુધી આહુ રાખવો. ॥ ૫ ॥

‘ પ્રાયણીય અને ઉદયનીય દિવસોમાં એકાદશિન પશુઓનું દાન કરવું. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સમાસસયેકાદશિનેષુ તત્પ્રકૃતિત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(૬) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (એકાદશિનેષુ) એકાદશિન પશુઓના દાનના વિષયમાં પ્રાયણીય અને ઉદયનીય દિવસોમાં તેઓનું દાન કરવું. (સમાસ), સંપૂર્ણનું અનુષ્ઠાન કરવું (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) હાદયાદની પ્રકૃતિ જે ન્યોતિષ્ઠોમ છે તેના જે ધર્મે છે તે ધર્મવાળા હાદયાહ પણ છે.

ભાવાર્થ :—હાદયાહની પ્રકૃતિ ન્યોતિષ્ઠોમ છે તેમાં એક જ દિવસે બધા પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે. તેની વિગ્રિતિભૂત હાદયાહમાં પણ એજ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ માટે એક જ દિવસમાં બધા પશુઓનું દાન થવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

વિહારપ્રતિષેધાથ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(૭) અને (વિહારપ્રતિષેધાત્) અસામાનાધિકરણને પ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દરરોજ એક એક પશુનું દાન કરવામાં આવે તો તેનું અસામાનાધિકરણ થઈ જાય. પ્રાયણીયોદયનીયવોરાભમેત આ વાક્યમાં પ્રાયણીય અને ઉદયનીય દિવસમાં બધાં પશુઓનું દાન આપવા જણાવ્યું છે તેથી અસામાનાધિકરણને પ્રતિષેધ રૂપે સમજાય છે. આ કારણથી એક જ સાથે પશુઓનું દાન ૩૫ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શ્રુતિતો યા લોકવદ્વિભાગઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(૮) અથવા (શ્રુતિતઃ) દિવચનની શ્રુતિ દોનાથી (લોકવદ્વિભાગઃ) લોક-વ્યવહારમાં જેમ વિભાગ સમજાય છે તેમ વેદિક વાક્યમાં સમજવું.

ભાવાર્થ :—પ્રાયણીયોદયનીયયોઃ આ ઠેકણે દિવચન છે. માટે લોક વ્યવહારમાં જેમ ચૈત્રમેત્રયોઃ શત્ રેદિ આ લૌકિક વાક્યમાં ચૈત્રમેત્ર શબ્દને દિવચન છે અને તેથી વિકત વાક્યને અર્થ એમ સમજાય છે કે સો રૂપીઆ ચૈત્ર અને ચૈત્ર નામના માણસને આપી દો એટલે પચ્ચાસ ચૈત્રને અને પચ્ચાસ ચૈત્રને આવી રીતે વિભાગ કરી આપવા એમ સમજાય છે તેવી જ રીતે પ્રાયણીય અને ઉદયનીય આ જે દિવસમાં પશુઓનું દાન કરવું એમ સમજવું જોઈએ. દરેક દિવસે એક એક પશુનું દાન કરવું આવો અર્થ કરવો એ કીક નથી અને તેને માટે કોઈ પ્રમાણ પણ નથી. ॥ ૮ ॥

વિહારપ્રવૃત્તિવાચ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિહારપ્રવૃત્તિવાત) વિહાર અર્થાત્ ' દરરોજ એક એક પશુનું ' દાન કરવું ' આનું પશુ વિધાન હોવાથી દરરોજ દાન કરવું એટલું પશુ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—અન્વયમેવેકમાલમેત આ વાક્ય પ્રતિદિન દાન કરવું એવો પશુ અર્થ બતાવે છે. માટે એ પ્રમાણે કરવું કે નહિ ? જો ન કરવામાં આવે તો વાક્ય નિર્વર્થક થઈ જાય ॥ ૯ ॥

યાવચ્છન્યં તાયદ્વિહારસ્થાનુપ્રહીતન્યં વિશયે ચ તદાસત્તિઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(યાવચ્છન્યમ્) ન્યાયુધી શક્ય હોય ત્યાંબુધી એ (વિહારસ્ય અનુપ્રહીત-ન્યમ્) વિહાર-વાક્યના અર્થને અનુસરતું (વિશયે) સંશય થાય ત્યારે (તદાસત્તિઃ) પ્રતિ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રમાણે અનુસરતું જોઈએ

ભાવાર્થ :—એ વિહાર વાક્યનો જેટલો અર્થ લઈ શકાય તેટલો લેવો. જ્યારે જ્યારે સંશય થાય ત્યારે ત્યારે મુખ્ય વાક્યને આધારે નિર્ણય કરવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

અયસ્તયેતિ ચેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અયઃ) તથા જાગ પાડત (ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—તો એ જ દિવસમાં એ બધાં પશુઓ દાનમાં આપવા અને તથા દિવસ શા માટે નહિ ? બાનો ઉત્તર આગળના વાક્યમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

ન સમત્વાત પ્રવાજવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સમત્વાત્) સમાન હોવાથી (પ્રવાજવત્) પ્રવાજો પેટે.

ભાવાર્થ :—આદ્યસમયે પડાગમત્વ પ્રવાજા પ્રવયોતમયોર્વિકારપૂર્ણા મામ્યેન પ્રવિમગ્નત્વે દુર્વિહારિ અગ્યાર પ્રવાજોમાં જ આગમ્યક પ્રવાજો પ્રથમ અને ઉત્તમના દિકારરૂપે હોય છે અને તેનો સરખો વિભાગ થાય છે તેમ અહીં પશુ પ્રાપ્તીય અને ઉદયનીય આ એ દિવસોમાં સપળાં પશુઓ આપવા. પાત્ર પ્રાપ્તીય દિવસે અને પાંચ ઉદયનીય દિવસે. એક બન્ધુ તે પશુ છોડે દિવસ નજીક હોવાથી છેલ્લે દિવસે એટલે ઉદયનીય દિવસે જ આપી દેવું ॥ ૧૨ ॥

વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠ છે, આ વિધાનમાં એક જ સામનો પૃષ્ઠદેશમાં

નિવેશ કરવાનો હોય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સર્વપૃષ્ઠે પૃષ્ઠશબ્દાત્ તેપાં સ્યાદેકદેશસ્ત્વં પૃષ્ઠસ્ય
વૃત્તદેશત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તેપાં) રચનતઃ, બૃહદ્, વૈરૂપ, વૈરાજ, શાકવર અને ડેવન આ ૭ જે માત્રોનો (એકદેશત્વમ્) એક જ દેશ છે અને પૃષ્ઠદેશ જ છે. (પૃષ્ઠશબ્દાત્) પૃષ્ઠ શબ્દથી નિર્દેશ હોવાથી (પૃષ્ઠસ્ય) પૃષ્ઠનો (વૃત્તદેશત્વાત્) નિર્ણીત દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્થતઃ, જૃહદ્, વૈરુપ, વૈરાજ, શાકવર અને દેવત આ ૭ સામ છે. વિધજિત્ સવ પૂરો ભવતિ એટલે વિશ્વજિત્ યાગમાં બધાંયે સામોનો વિનિયોગ છે. આ બધાંયે સામોનો એકજ દેશ છે. એક ઠેકાણે માવાનાં હોય છે ઋષિ માપ્ય વિનયમાનાત્ પ્રાઙ મૈત્રા-વણસામ્ન, હ્રદન્તરાલ પૃષ્ઠદેશઃ માધ્ય દિન પવમાન પછી અને મૈત્રાવરુણ સામ પહેલાં જે સમય છે તે પૃષ્ઠદેશ દહેવાય છે. આ દેશ જ સર્વ સામોનો માટે છે એવો પૂવ પક્ષસાદીનો મત છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિધેસ્તુ વિપ્રકર્ષઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (વિધે) વિધિ વચનથી (વિપ્રકર્ષઃ સ્યાત્) દેશભેદ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આવથી બધા સામોની એક દેશમાં અર્થાત્ પૃષ્ઠ દેશમાં પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ વચનથી બિન દેશો માનવા જોઈએ યાગર ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે બિન બિન દેશ બતાવવામાં આવ્યો છે. પવમાને રથ તર કરોતિ, જામવે જૃહદ્, મપ્યે હ્તરાણિ, વૈરુપ હોતુ પૃષ્ઠમ્, વૈરાજ વ્રજ સામ જામવર મૈત્રાવરુણસામ રેવતમ જાવાકસામ આ પ્રમાણે છુદા છુદા દેશો બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે એક સામનો જ પૃષ્ઠ કાર્યમાં નિવેશ છે. ॥ ૧૪ ॥

‘વૈરુપ અને વૈરાજ સામોનો પૃષ્ઠકાર્યમાં નિવેશ છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વૈરુપસામા ક્રતુસ યોગાત્ ત્રિવૃદ્ધદૈકસામા સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વૈરુપસામા) જ્યોતિષોભની મંરથા વિશેષ ઉક્ત્ય ક્રતુ છે તેમાં એક જ સામ કર્તવ્ય છે, એ સામનો (ક્રતુસ યોગાત્) સમઘ કંટુની સાથે સંબંધ હોવાથી. (ત્રિવૃદ્ધ) જે ત્રિવૃત્ત અગ્નિષ્ટોમ સમઘ કંટુમાં ત્રિવૃત્તવામ છે તેમ (દૈકસામા સ્યાત્) એક જ સામવાળો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોભની મંરથા વિશેષ ઉક્ત્ય ક્રતુ છે. તેમાં એક જ સામ વિહિત ॥ અને તેનો સંબંધ સમઘ કંટુની સાથે છે. જેમ અગ્નિષ્ટોમમાં કેવળ ત્રિવૃત્તોમ હોય છે તેમ અહીં પણ એક જ સામ સમઘનુ ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પૃષ્ઠાર્થે વા પ્રજ્ઞતિલિહ્નસંયોગાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૃષ્ઠાર્થે) પૃષ્ઠ કાર્યમાં વૈરુપ સામનો નિવેશ છે. (પ્રજ્ઞતિલિહ્ન સંયોગાત્) પ્રજ્ઞતિમાં પૃષ્ઠ સામ નિધાન વાક્યમાં વૈરુપસામા અહીં જહુચોદિ સમાધનો પ્રતીતિ થતી હોવાથી,

ભાવાર્થ :—વૈરુપ સામનો કંટુની સાથે સીધો સંબંધ નથી પણ એ સામનો સંબંધ પૃષ્ઠમાં છે અને તે દ્વારા કંટુ સાથે સંબંધ પામે છે ॥ ૧૬ ॥

ત્રિવૃદ્ધિદિતિ ચેત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવૃદ્ધિ) ત્રિવૃત્ત જેમ કંટુ સાથે સંબંધ પામે છે તેમ અહીં પણ થવું જોઈએ (ચિત્ ચેત્) એ એવી સહા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—જેમ ત્રિવૃત્ત સમગ્ર કંતુમાં સીધો સંબંધ જો તેમ અહીં શા માટે નહિ. અત્રે ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૭ ॥

ન પ્રવૃત્તાવકૃત્સ્વસંયોગાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તો) પ્રવૃત્તિમાં (અવસ્થાસંયોગાત્) સંપૂર્ણ કંતુ સાથે સંબંધ ન હોવાથી (ન) કંતુ સાથે સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રવૃત્તિમાં સામવિધાવક જે વાક્યો છે તે બધામાં બહુ ભેદોના યોગ નથી પણ પ્રાપ્ત જે પૃથક્કરણ દેખાણે બહુભેદો સમાસ હોય છે. માટે દેવલાક સામોનો બાધ થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

વિધિત્વાદ્યેતિચેલ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વિધિત્વાત) યેવુર્દશિણ અહીં જેમ કંતુની સાથે સંબંધ છે તેમ ઉક્ત દેખાણે પણ કંતુ સાથે સંબંધ હોવાનો જોડાણે (રૂપિ ચેત) એવી સંજ્ઞા પણ કરવી જોડાણે નહિ. ॥ ૧૯ ॥

ન ક્ષ્યાદ્ વિશયે તજ્યાયણાત્ કર્માવિમાળાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન ક્ષ્યાત્) ધેનુ સમાન આ વિધિ નથી. (વિશયે) સંજ્ઞામાં (તજ્યાય-ત્વાત્) ન્યાય હોવાથી (કર્માવિમાળાત્) એક કાર્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ધેનુ દશિણાદ્ય કાર્ય એક હોવાથી તેનો સમગ્ર કંતુની સાથે સંબંધ માની શકાય પણ અહીં તે સામોનો ભેદ હોવાથી વિષમતા છે. ॥ ૨૦ ॥

પ્રકૃતેષ્વાયિકારાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતેઃ ચ) અતિદેશ શાસ્ત્રોનો અન્ય સામનો (અવિકારાત્) બાધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિગત સામનો અતિદેશ શાસ્ત્રોનો બીજા સામોમાં બાધ થતો ન હોવાથી બીજા સામોની પણ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, તેથી વેદ્ય સામનો જે પૃથક્કરણ ઉદ્ભવ કંતુમાં સંબંધ છે. વૈરૂપસામાન્યુદકચ્ચ અહીં પૃથક્કરણમાં જે વૈરૂપ સામનો નિવેશ છે. ॥ ૨૧ ॥

‘ ત્રિવૃત્ત અગ્નિષ્ટેષામ ’ આ દેખાણે સ્તેષામત સંજ્ઞાનો વિકાર થાય ॥

એ અધિકરણતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ત્રિવૃત્તિ સંજ્ઞાત્વેન સર્વસંજ્ઞાવિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવૃત્તિ) ત્રિવૃત્તિમાં (સંજ્ઞાત્વેન) ત્રેયુષ્કર્ષ સંજ્ઞાનો બાધ થતો હોવાથી (સર્વસંજ્ઞાત્વેન) ત્રેયુષ્કર્ષસાધનભૂત દ્રવ્યોની પરિચ્છેદક સંજ્ઞાનો (વિકારઃ સ્વાત્) બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યેષ્ઠિષ્ટોમ યાગમાં ત્રિવૃત્ત આવું ૫૬ હોવાથી તેના જે જે સાધનો હોય તે બધાં ત્રણ ત્રણની સંખ્યામાં હોવા જોઈએ એવું પ્રતીત થાય છે કાગળ કે ત્રિવૃત્તનો અર્થ ત્રણ ગણા અથવા ત્રેવડું. જેમ ત્રેવડી દોરી એટલે જે ત્રણ દોરડાથી બનાવેલી દોરી હોય તે, તેજ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજવું. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્તોમસ્ય વા તદ્વિજ્ઞાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્તોમસ્ય) નવ ઋચ્યાનો વાચક છે (તદ્વિજ્ઞાત) પ્રકૃતિમાં સિંગવચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રિવૃત્ત યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ ૯ નવ સંખ્યા ઋચ્યાઓની છે તેને કીધે છે. ત્રિવદ્વદ્વિમ્વક્ત્રનઃ અહીં અદ્વિધપરમાન સ્તોત્રની સાથે સામાનાધિકરણ હોવાથી ત્રિવૃત્ત યજ્ઞ સ્તોત્રને લઇને પ્રવૃત્તિ પામેલા છે બીજાં સાધનો સાથે ત્રિવૃત્તનો સંબંધ નથી. ॥ ૨૩ ॥

‘ ઉભય સામમાં બૃહદ્ અને રચંતરનો સમુચ્ચય છે ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉભયસામ્નિ વિશ્વજિહ્વિભાગઃ સ્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ઉભયસામ્નિ) ઉભય સામવાળા યાગમાં (વિશ્વજિહ્વ) વિશ્વજિહ્વામાં પેટે (વિભાગઃ સ્વાત્) વિભાગ માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સંસવે મૃદક્ષ્યન્તરે ડમે કુર્યાત્ આ પ્રમાણે વચન છે, ઉભયસામવાળા સંસવ અર્થાત્ યાગમાં જેમ વિશ્વજિહ્વા યાગમાં પૃષ્ઠકાર્થમાં એક જ સામનો વિનિયોગ છે તેમ અહીં પણ એક જ સામનો વિનિયોગ સમજવો. બૃહદ્ અને રચંતર આ બન્ને સામનો એકસાથે વિનિયોગ નથી અર્થાત્ સમુચ્ચય નથી. ભાવાર્થ એ છે કે એનો વિભાગ છે, એક પૃષ્ઠકાર્થમાં વિનિયોગ અને બીજાનો બીજા સ્તોત્ર સાથે વિનિયોગ સમજવો. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પૃષ્ઠાર્થે વાસતદર્શત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૃષ્ઠાર્થે) પૃષ્ઠકાર્થમાં બન્નેનો વિનિયોગ છે (વાસતદર્શત્વાત્) બીજા સ્તોત્ર સાથે એનો સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠકાર્થમાં જ બન્ને સામનાનો વિનિયોગ છે. સ્તોત્રાન્તર સાથે એનો સંબંધ નથી એટલે કે બૃહદ્ અને રચંતરનો સમુચ્ચય છે. રચંતરસહિત મૃદક્ષ્ય પૃષ્ઠકાર્થ સાપચેત્ આવે જ વાક્યાર્થ છે. ॥ ૨૫ ॥

લિહ્નદર્શનાથ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (લિહ્નદર્શનાત્) સિંગવાક્ય ૫મું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વાહો વૈ રચન્તરમણ્ણો વૃહત્ દિવસોઽને । પૂર્વભાગ એ રચન્તર છે અને દિવસો ઉત્તર ભાગ એ બૃહત્ છે . આમ એક જ દિવસ સાથે બંને સામેનો સંબંધ હોવાથી બંનેનું એક જ રચાન છે, તેથી એ બંનેનો સમુચ્ચય જ છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ ગત્રામયનમાં વૈકલ્પિક જે મંદ્યશન અને ઘૂતાશન ક્ષણ છે તે
પહલ યાગ પૂરો જે દિવસે થાય તે દિવસે કરવું ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પૃષ્ઠે રસમોજનમાદૃષ્ટે સંસ્થિતે પ્રયસ્થિશોડહનિ
સ્થાતૃ તદાનન્તર્યાતૃ પ્રકૃતિરત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(રસમોજનમ્) ઉત્તમ ભોજન (આવૃત્તે) પ્રકૃતિથી વિપરીત સ્તોમવાળા (સંસ્થિતે પૃષ્ઠે પઢે) સખામ સથેલા પૃથ પડલ યાગમાં (પ્રયસ્થિશો ષહનિ) તેત્રીસમે દિવસે કરવું (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (તદાનન્તર્યાતૃ) નેનું આનન્તર્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદશાદયાગ પ્રકરણમાં સંસ્થિતે પૃષ્ઠે પઢે મખાસાયે આવું વચન છે. પડલ યાગ જ્યારે સંપૂર્ણ થાય ત્યારે તેત્રીસમે દિવસે મંદ્યશન એટલે ઉત્તમ રસવાળું ભોજન કરવું, પ્રકૃતિ યાગમાં પણ યાગ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે મંદ્યશન કન્યામાં આવે છે. પ્રકૃતિ અને વિનિ આનન્તર્ય અર્થાત્ કમ હોય છે માટે એ કમ પ્રમાણે અતિરેક સાત્ર પ્રાપ્ત ઉક્ત દિવસે મંદ્યશન અર્થાત્ ઉત્તમ રસવાળું ભોજન કરવું જોઈએ. આ પૂર્વપક્ષ છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અમ્તે ષા કૃતકાલ્પવાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ષા) અથવા (અન્તે) હેઠલા દિવસે (કૃતકાલ્પવાત્) સમયનો નિર્ણય કરતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તેત્રીસમે દિવસે રસવાળું ભોજન કરવું અર્થાત્ મંદ્યશન કરવું જે પૂર્વપક્ષ તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે તે કીક નથી. કામ્ય કે પઢે સંસ્થિતે । પડલ નામક યાગ પૂરો થાય ત્યારે મંદ્યશન કરવું આ વચનને આધારે હજી દિવસે મંદ્યશન કરવું જોઈએ. કારણ હજી દિવસે પડલ નામક યાગ પૂરો થાય છે. ઉપર જે આનન્તર્ય રસ હેતુ આપ્યો છે તે વચનને કીકે આધિત થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

પહલની આવૃત્તિ થાય તો પણ મંદ્યશન અને ઘૂતાશનનું અનુષ્ઠાન
તો એક જ વખત કરવું.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અમ્યાસે ચ તદમ્યાસઃ કર્મણઃ પુનઃ પ્રયોગાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અમ્યાસે) પહલની આવૃત્તિ થાય તો (તદમ્યાસઃ) મંદ્યશન અને ઘૂતાશનની પણ આવૃત્તિ કરવી જોઈએ (કર્મણઃ) પહલરૂપ કર્મનો (પુનઃ પ્રયોગાત્) ક્રીડી પ્રયોગ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોઈક ઠેકાણે પડક માગતો આવૃત્તિ પણ થાય છે, તે જ્યાં પડકની આવૃત્તિ થાય ત્યાં મંદિરન અને ઘૃતાશનની પણ આવૃત્તિ કરવી અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે પડક પૂરો થાય ત્યારે મંદિરન અને ઘૃતાશન કરવું. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અન્તે કલકાલસ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અન્તે) છેવટે (કલકાલસ્યાત્) સમયનો નિર્ણય થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક-દર્મમાં પડકની આવૃત્તિ થાય તો પ્રત્યેક પડક સમાપ્તિમાં મંદિરન અને ઘૃતાશન ન કરવું પણ પ્રાગ્બદ્ધ કર્મ જે પડકે સંપૂર્ણ થાય એ પડક સમાપ્તિમાં મંદિરન અને ઘૃતાશન કરવું ॥ ૩૦ ॥

‘ ગવામયનમાં મંદિરન અને ઘૃતાશનની હરેક આસે આવૃત્તિ કરવી, ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આવૃત્તિશ્ચ વ્યથાયે કાલમેદાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(આવૃત્તિ શ્ચ) આવૃત્તિ કરવી જોઈએ (વ્યથાયે) પડક વ્યવહિત થવાથી (કાલમેદાત્) કાળનો ભેદ થવાથી.

ભાવાર્થ :—ગવામયનમાં પ્રથમ પડક કરે પછી ચાર અભિષેક નામવાળા અહનોનું અનુષ્ઠાન કરે અને પછી-પડકનું અનુષ્ઠાન કરે. આ એક જ કર્મ છે અને એ પડકો વચ્ચે અભિષેક અહનોનું વ્યવધાન આવે છે માટે પડકની આવૃત્તિ સારી મંદિરનની પણ પ્રતિભાસે આવૃત્તિ થવી જોઈએ. નિમિત્તનો ભેદ પડવાથી નેમિત્તિકની પણ આવૃત્તિ થવી જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

દ્વાદશાહમાં સત્રીઓએ પણ મંદિરન કરવું જોઈએ.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મધુ ન દોક્ષિતા વ્રજચારિત્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(દોક્ષિતા) સત્રીઓ દોક્ષિત હોય છે. માટે (વ્રજચારિત્યાત્) તેમણે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાનું હોવાથી (મધુ ન) મધુ બ્રહ્મણ તેમણે ન કરવું.

ભાવાર્થ :—સત્રીપ દ્વાદશાહ નામક શાગમાં બધા ઋત્વિજોએ દીક્ષા લીધેલી હોય છે. જે દીક્ષિત હોય તેમણે બ્રહ્મચર્યનું વ્રત પાળવું જ જોઈએ. બ્રહ્મચારીઓને મધુબ્રહ્મણ નિષિદ્ધ છે. આ કારણથી સત્રીઓએ મધુબ્રહ્મણ ન કરવું જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રાસ્યેત વા યજ્ઞાર્થત્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રાસ્યેત) મધુબ્રહ્મણ કરવું જોઈએ (યજ્ઞાર્થત્યાત્) આ બ્રહ્મણ કૃત્યર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અલ્પચારીએને રસવાગા બોજનમાં રંગ ન હોવા બેઠાએ અર્થાત્ એવું બોજનમાં પ્રાપ્ત ન હોવા બેઠાએ. પણ એ યજ્ઞના અંગ તરીકે રસવાગું બોજન કરવાનું વિદિન દોષ તો તે કરવું બેઠાએ. આસક્તિરહિત રસવાગા બોજનમાં દોષ નથી. ॥ ૩૩ ॥

‘ માનસ મદ્દ દશમ અદ્વનું અંગ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. માનસમહત્તરં સ્યાર દ્વાદશાદે વ્યવદેશાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(માનસમ્) માનસમદ્દ (મહત્તરમ્) દ્વાદશાદના બાર દિવસ કરતાં જુદા ૧૨ દિવસનું અંગ (સ્યાર) છે (દ્વાદશાદે વ્યવદેશાત્) અર્થગદના વ્યવદેશથી.

ભાવાર્થ :—જ્યારે દ્વાદશાદો મનો માનસમ્ આ વાક્યથી સમજાય છે કે માનસ મદ્દ બાર દિવસથી બિન દિવસનું અંગ છે કારણ કે એમાં વાક્યીને બારમે દિવસ કરો ૧ અને મનને બિન સંખ્યાથી જાણાયું છે. ॥ ૩૪ ॥

તેન ચ સંસ્તજાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તેન ચ) અને તેનાથી (સંસ્તજાત્) સ્તુતિ કરવામાં આવેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તુતિ વાક્ય આ પ્રમાણે છે દ્વાદશાદર ચત્તરસાનિ છન્દાંસિ તાનિ માનસેન આપ્તવ્યમ્નિ દ્વાદશાદ યજ્ઞના છન્દો રહીત વધેલા દોષ છે તે માનસ મદ્દથી આપવાયેલ અર્થાત્ રસવાગા યજ્ઞ છે આ અર્થવાદથી માનસ મદ્દ દ્વાદશાદથી જુદો જાણાય છે, માનસ મદ્દ રત્નાવલિ છે અને દ્વાદશાદ સ્તુત્ય છે. સ્તુત્ય અને રત્નાવલિ બેદ દોષ છે. ॥ ૩૫ ॥

મહત્તરમ્ વરેણ યોદના ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (મહત્તરમ્) બાર દિવસના ઉપર દિવસ (વરેણ) પછી (યોદના) વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—પરમો મહત્તરમ્ પ્રથમ વરેણ મહત્તરમ્ પ્રથમ ૧૨ દિવસના અંગ ૩૫ બારમે દિવસ દોષ છે. અને પછી માનસને મારો પ્રથમ જાણાયું એથી પણ માનસ મદ્દ દ્વાદશાદથી બિન દિવસનું અંગ સમજાય છે. ॥ ૩૬ ॥

છે એમ સમજવું “ જજ્યા ત્વા પૂર્વિચ્યા પાત્રેણ સમુદરસ્યા પ્રજાપત્યે ત્વા જુષ્ટં ગૃહામિં હિતિ માનસં પ્રજાપત્યં ગૃહીતિ આનો એવો અર્થ થાય છે કે પૃથ્વી પાત્ર છે સમુદસોમ છે અને પ્રજાપતિ દેવતા છે. આવી જાતના ગ્રહને ગ્રહણ કરવામાં મનજ સાધન છે, માટે ઉક્ત ગ્રહને માનસ ગ્રહ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અહરદ્વં વાંશુચ્ચોદનાઽમાવાત ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અહરદ્વમ્) દશમ અદનનું અંગ છે. એ પૃથ્વી કમં નથી. (અંશુચ્ચ) જેમ અંશુગ્રહ સોમવારમાં સુત્યાદિવસનું અંગ છે તેમ. (ચોદનાઽમાવાત) પૃથ્વી વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશમ દિવસનું જ માનસગ્રહ અંગ છે એ કાઈ અલગ કમં નથી. ‘ જ છુ ગૃહામિં ’ આ વાક્યથી જેમ અંશુગ્રહ સોમવારમાં અભ્યાસરૂપ સુત્યાદિવસનું અંગ હોય છે તેમ તે દશમાં દિવસનું અંગ છે તે કાઈ અલગ વિધાન નથી. ॥ ૩૮ ॥

દશમવિસર્ગવચનાથ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (દશમવિસર્ગવચનાત્) દશમ દિવસના વિસર્ગ—વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપ વે દશમત્યાહો વિસર્ગો યન્માનસમ્ આ વચનથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે માનસ દશમા દિવસનું અંગ છે. ॥ ૩૯ ॥

દશમેઽહનીતિ ચ તદ્ગુણશાસ્ત્રાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (દશમે અહનિ) દશમે દિવસે (તદ્ગુણશાસ્ત્રાત્) ગુણવાચક શાસ્ત્ર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશમેઽહનિ માત્રગાય પ્રતર્પન્તિ એ શાસ્ત્ર વચન માનસગ્રહને માટે પ્રસર્પણ રૂપ ગુણનું બોધન કરાવે છે. તેથી પણ સમગ્ર શાસ્ત્ર ॥ કે માનસગ્રહ દશમા દિવસનું અંગ છે. ॥ ૪૦ ॥

સંજ્યા સામજ્ઞસ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સંજ્યાસામાજ્ઞસ્યાત્) સંજ્યાનું સામંજસ્ય પ્રતીત થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એ દશમા-દિવસનું માનસગ્રહને અંગ માનવામાં આવે તો ‘ દ્વાદશાદ ’ વાગતી જે બાર દિવસની સંજ્યા પ્રતીત થાય છે તેમાં સામંજસ્ય આવે છે અર્થાત્ વધાર્થતા તેમાં મિદ્ધ થાય છે. અને એ માનસગ્રહ બાર કરતાં વધારે દિવસનું અંગ માનવામાં આવે તો દ્વાદશાદની સંજ્યા ગૌણ પડે છે. કારણ કે તેર સંજ્યાને બાર સંજ્યા ગૌણ વૃત્તિથી માનવી પડે. ॥ ૪૧ ॥

પદ્મતિરેકે લેકસ્ય માવાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (પદ્મતિરેકે) પશુઓના દાનમાં એક વધારેમાં (લેકસ્યમાવાત્) એક સંજ્યાથી યજ્ઞ કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદશાદશમાં અગ્રિય પશુઓના ધનનું વિધાન કર્યા પછી તેના અર્થવાદમાં એકને માટે શંકા બતાવી છે અર્થાત્ કયમેવાદસાધ્યો દ્વદશાદશિ યાગના દિવસ બાર હોય છે તે અગ્રિય ૪ પશુઓ સા માટે ૧ પશુઓ કરતાં એક દિવસ વધી પડે છે. આવી શંકા પશુ બાર ૪ દિવસને સર્જિત કરે છે, બાર કરતાં વધારે નહિ. ॥ ૪૨ ॥

સ્તુતિવ્યવસ્થામજ્ઞેનાવિપ્રતિષિદ્ધં વ્રતવત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્તુતિવ્યવસ્થામ) સ્તુતિકથન (મજ્ઞેન) અજ્ઞથી અજ્ઞીનું થઈ શકે છે માટે (અવિપ્રતિષિદ્ધ) વિપ્રતિષિદ્ધ નથી (વ્રતવત્) વ્રતની પેઠે.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞથી અજ્ઞીની સ્તુતિ થઈ શકે છે. એટલે દશમ દિવસના અજ્ઞની સ્તુતિથી હાદશાદશ અજ્ઞીની સ્તુતિ થઈ શકે છે. મહામનમાં પણ એવી રીતે સ્તુતિ કરે છે. જ્ઞાનવને ચરમ મહાવ્રતસંહં તદ્દય ચન્તિ વા એવે મિથુનાયે સંવત્સરમુપયન્ત્યન્તર્વેદિ મિથુની સંમવનસ્તેનૈવ મિથુનાય ચન્તિ આ વાક્યથી એમ સૂચિત થાય છે કે સંવત્સરસાખ્યે ઉક્ત સૂત્રમાં લાખા વખત સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવાને લીધે અંતર્વેદિમાં ૪ મિથુનીમાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ એક સંવત્સર સાખ્ય સત્રની સ્તુતિ છે. અહીં સ્તુત્ય અને સ્તાવક સત્ર કરતાં મિત્ર નથી અર્થાત્ સત્રની અંદરનું મોટું અંગ અંભી ભૂત સત્રની સ્તુતિ કરે છે તેમ ઉક્ત હાદશાદશ પશુ સમજાવું. ॥ ૪૩ ॥

વચનાદતદન્તત્ત્વમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચનથી (અતદન્તત્ત્વમ્) તદન્તતા નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રતીઃ સંયાગ્ય જ્ઞાનસાય પ્રસર્પન્તિ આ વચન પણ હાદશાદશા ઉદ્દેશ દિવસનો એક કમવત્ નથી પણ હાદશાદશા દશમા દિવસનો ૪ એક કરાવે છે. સમાપ્તિ વચન તો દશમાં કરતાં જુદા દિવસમાં હોય છે. આથી મિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનસમદ દશમા દિવસનું ૪ અંગ છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ સત્ર બહુકર્ત્વિક છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર..

સત્રમેકઃ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સત્રમ્) સત્રને (એકઃ) એક કરતાં કરે છે (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિભૂત જ્યોતિષોમમાં જેમ એક કરતાં છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ પ્રકૃતિભૂત જ્યોતિષોમમાં એક કરતાં હોય છે તેમ હાદશાદશ આદિ ત્રિપ્રકૃતિભૂત સત્રોમાં પણ એક ૪ કરતાં હોયે જોઈએ. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વહુવચનાસુ ચહુનાં સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(હ) પણ (વહુવચનાં) બહુ વચનનો પ્રયોગ હોવાથી (ચહુનાં સ્યાત્) બહુઓનું કર્તૃત્વ છે.

ભાવાર્થ :—અદિકામાઃ સત્રયાસોરત્ અહીં બાધીત્વ એ ક્રિયાપદ તથા અદિકામાઃ આ કર્તૃપદમાં બહુ વચન હોવાથી સત્રના કર્તા બહુ હોય છે એમ જણાય છે. ॥ ૪૬ ॥

અપદેશઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(અપદેશઃ સ્યારે) માત્ર ક્રિયાના સંબંધને લઈને બહુ વચનને પ્રયોગ થયો છે (કિતિ ચેત્) એ એવી સંજ્ઞા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—એ તો માત્ર ક્રિયાના બહુ વચનને લઈ અદિકામાઃ અહીં બહુ વચન પ્રયોગનું છે, એક કર્તા પણ હોઈ શકે. એ ધનનો લાભ થાય તો યજ્ઞ આગરો પણ વચ કરે અહીં અલગ અલગ કર્તાને લઈને પણ બહુ વચન થઈ શકે છે. આવી સંજ્ઞા પૂર્વપક્ષ તરફથી કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સત્રમાં આપ્યો છે. ॥ ૪૭ ॥

નૈકસ્યપદેશાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિં (એકસ્યપદેશાત્) એકનો વ્યપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાથાદ એ પ્રકારનો હેતુ છે એક સત્ર૩૫ અને બીજો અહીંન૩૫ એ દે કુળપમતિ. ય. સત્રે પ્રાંતગૃહાસિઆ વાક્યમાં સત્રમાં પ્રતિપદની નિંદા કરવામાં આવી છે અને એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, માટે સત્રમાં બહુ કર્તાઓ હોવા એમ એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

સંનિવાપં ચ દર્શયતિ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંનિવાપં) સંનિવાપનો પ્રયોગ પણ બહુકર્તૃક સત્રને (દર્શયતિ) બતાવે છે

ભાવાર્થ :—સાવિત્રાણિ હોમ્યન્તઃ સનિવપેન્ત્વ્વિતિ વદ્ વચમાના યે અગ્નયઃ સેવામેકસ્ર મેઢનં દર્શયતિ આ વાચ્યર્થો પણ સત્રનું બહુકર્તૃકત્વ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૯ ॥

વહુનામિતિ લૈકસ્મિન્ વિરોપવચને સ્વર્ચમ્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વહુનામ્ કિતિ ચ લૈકસ્મિન્) વહુનામ્ અને લૈકસ્મિન્ પદવાળા વાક્યમાં એક મુખ્ય કર્તા સાથે (વિરોપવચને સ્વર્ચમ્) બહુનો નિર્દોષ હોવાથી એ વ્યર્થ થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—યો વૈ વહુનાં વચમાનાનાં ગૃહપતિઃ સ સત્રસ્ય પ્રત્યેતા સ દિ મૃદિષ્ઠા સમૃદ્ધિમાર્ગોતિ કિતિ લૈકસ્મિન્ ગૃહપતી વહુમિયેગમાનૈઃ સહ પ્રવૃત્તે ફલવિરોપે દર્શયતિ ॥ આ વાક્યમાં યજ્ઞ સત્રના કર્તા સમિ ગૃહપતિને વિશેષ રૂપ બતાવ્યું છે. એ સત્રમાં બહુકર્તાઓ ન હોય તો ઉપવચન વ્યર્થ પડે, માટે સત્ર બહુકર્તૃક હોય છે એ સિદ્ધ થાય છે. અને સત્ર બહુકર્તૃક હોય છે એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૫૦ ॥

સત્રમાં યજમાનો જ કલ્પિતો હોય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ

અન્યે સ્યુઠ્ઠત્વિજઃ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(અન્યે કલ્પિતઃ સ્યુઃ) સત્રમાં યજમાન કરતાં જુદા જ કલ્પિતો હોય છે (પ્રકૃતિવત્) જેમ બ્યોતિષોમરૂપ પ્રકૃતિમાં હોય છે તેમ.

આવાર્થ :—બ્યોતિષોમરૂપ પ્રકૃતિમાં યજમાનો કરતાં કલ્પિતો જુદા હોય છે તેમ સત્રમાં પણ યજમાનો અને કલ્પિતો જુદા જુદા હોય છે એ જ ન્યાય છે. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા યજમાનાઃ સ્યુઠ્ઠત્વિજામિધાન સંયોગાત્

તેષાં સ્વાદ્યજમાનસ્યન્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિવા) અથવા (યજમાનાઃ સ્યુઃ) યજમાનો પોતે જ કલ્પિતો હોય છે (કલ્પિતમ્ અમિધાનસંયોગાત્) કલ્પિતોના નામનો સંબંધ હોવાથી (સેષ યજમાનત્ સ્વાત્) તેમણે યજમાનત્વ છે.

આવાર્થ :—સત્રમાં તો કલ્પિતો જ યજમાન તરીકે હોય છે. કારણ કે જે મંત્રકાર યજમાનને કરવામાં આવે છે તેજ મંત્રકાર કલ્પિતોને કરવામાં આવે છે. દીક્ષા એ યજમાનનો સંસ્કાર છે સત્રમાં કલ્પિતોનેજ દીક્ષા રૂપ મંત્રકાર કરવામાં આવે છે. જેમકે અશ્વયુગેદ્યપતિ વીજપિત્વા પ્રણામ વીજપતિ ધક્ષા આ નામ કલ્પિતનું છે અને તેને અશ્વયુગે દીક્ષા આપે છે. આ દીક્ષારૂપ સંસ્કારથી સિદ્ધ થાય છે કે કલ્પિતો જ સત્રમાં યજમાન તરીકે હોય છે. ॥ ૫૨ ॥

શંકાસૂત્ર. કર્તૃસંસ્કારો વચનાદાધાતૃવદિતિ ચેત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(કર્તૃસંસ્કારઃ) યજમાનો સંસ્કાર (વચનાત્) વચનને લીધે કલ્પિત સંસ્કાર તરીકે મહાય છે (આધાતૃત્વ રૂપિ ચેત્) જેમ આધાનમાં થાય છે તેમ ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

આવાર્થ :—આધાન પ્રકરણમાં શરૂ થાય છે કે અગ્રીન્ ગ્રાત્વાસ્યન્ સ્વાત્ સ પ્તાં રશિં ચરેદિતિ ન માંસમરૂપીયાત્ ન ક્ષિયમુપેયાદિતિ આ વાક્યમાં ઉપરેશ પેપુ જે વ્રત છે તદ્વપ સંસ્કાર યજમાનને છે છતાં કલ્પિત સંસ્કાર પણ વચનને લીધે માનવો પડે છે, માટે દીક્ષારૂપ સંસ્કાર કલ્પિતોને કરેલા છતાં સત્રમાં તે યજમાનથી જુદા જ હોવા જોડે એ આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૩ ॥

સ્વાદિદશયે તકયાયત્વાત્ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વિગ્ધે) સંવચમાં (સ્વાત્) કલ્પિતો જ યજમાન છે (તકયાયત્વાત્) જરિ વા યજમાન એ જ ન્યાય હોવાથી (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેટ.

આવાર્થ :—દાશદશમાં દીક્ષા પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનથી કલ્પિતોના જ સંસ્કાર થાય છે કારણ કે કલ્પિતોનું નામ લાધને તેને દીક્ષા આપવામાં આવે છે. આધાનનું

વચન આ હેઠાણે લાલુ પડવું નથી કારણ કે તેનાથી તો અપૂર્વનું વિધાન હોવાથી યજ્ઞમાન સંસ્કાર સ્વીકારવો પડે છે. પરંતુ પ્રકૃતનાં તેમ નથી. ॥ ૫૪ ॥
દ્વિતીય શંકા સૂત્ર.

સ્વામ્યાસ્થાઃ સ્યુર્ગૃહપતિવદિતિ ચેત ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્વામ્યાસ્થાઃ સુઃ) જેમ સ્વામિત્વ વાચક શબ્દો હોય છે તેમ (ગૃહપતિવદિતિ ચેત) ગૃહપતિ પેઠે જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—જેમ ગૃહપતિ શબ્દ યોગ સંપત્તિથી યજ્ઞમાન વાચક અને છે તેમ બ્રાહ્મણાદિ કે જે કૃત્રિમજોના વાચક છે તે પણ સ્વામિત્વ વાચક અર્થાત્ યજ્ઞમાન વાચક થતા જોઈએ આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૫ ॥

ન પ્રસિદ્ધપ્રવૃત્તિવાદસંયુક્તસ્ય તદ્દર્મેષ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (પ્રસિદ્ધપ્રવૃત્તિવાદ) પ્રસિદ્ધનું મઠલું થવું હોવાથી (તદ્દર્મેષ) તે ક્રિયાક્રમ ધર્મથી અસંયુક્તનું મઠલું થવું નથી.

ભાવાર્થ :—અંબરજી, બ્રહ્મા આદિ જેટલા અમુક અમુક ક્રિયાને લઈને ધર્મવાદારમાં પ્રયુક્ત થાય છે, માટે એ ક્રિયાથી જે સંયુક્ત ન હોય તેઓને અંબરજી બ્રહ્મા આદિ હેઠેલા નહિ માટે યજ્ઞમાન અંબરજીઆદિ કૃત્રિમ પદવાચ્ય બની શકે નહિ. ॥ ૫૬ ॥

વદ્વાનામિતિ તુલ્યેષુ વિશેષવચનં નોપપચતે ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(વદ્વાનામિતિ) ક્ષણ યજ્ઞમાનોમાં જે ગૃહપતિ હેય છે તે સત્રગતી હેઠેલા. છે. (તુલ્યેષુ) કેવળ યજ્ઞમાનોમાં (વિશેષવચનં ન ઉપપચતે) વિશેષ વચન સિદ્ધ થયું શકવું નથી.

ભાવાર્થ :—કૃત્રિમનું કામ જે ન કરતા હોય અને કેવળ યજ્ઞમાનનું કામ કરતા હોય તો ગૃહપતિ વચન સિદ્ધ થઈ શકવું નથી. અમારા મત પ્રમાણે સેવક કૃત્રિમજો અને યજ્ઞમાન એ બન્ને કર્તાઓ તરીકે છે અને તેમાં ગૃહપતિવચન ઉપપન્ન છે વદ્વાનામિતિ સત્રસ્ય પ્રત્યેક આ ગૃહપતિ વચન છે. ॥ ૫૭ ॥

દીક્ષિતાદીક્ષિતવ્યવશેષાઃ નોપપચતેઽર્થયો નિત્યમાવિચાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષિતાદીક્ષિતવ્યવશેષાઃ) અને દીક્ષિત અને અદીક્ષિતનો વ્યવશેષ (ન ઉપપચતે) સિદ્ધ થયો નથી. (અર્થયોઃ નિત્યમાવિચાત્) અર્થનો નિત્યભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં દીક્ષિત અથવા અદીક્ષિત વ્યવહાર પણ ઉપપન્ન નથી. કારણ કે એ બન્ને નિત્ય છે માટે સત્રમાં યાગ કરનારમાં દીક્ષિતત્વ અસિદ્ધ છે. આ કારણથી એ રૂપે સત્રમાં વ્યવહાર ન થયો, જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

અદક્ષિણત્વાચ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અદક્ષિણત્વા) સત્રમાં દક્ષિણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં દક્ષિણ આપવામાં આવતી નથી. માટે તેમાં યજમાન અને ઋત્વિજો જુદા હોતા નથી, જે ઋત્વિજો હોય તેને જ યજમાન યાગવા, અદક્ષિણા સત્રાગ્નિ । દક્ષિણાદીન સત્રો હોય છે. ન હાન ગૌરીયતે, ન વાસઃ, ન હિરણ્યમ્ સત્રમાં ગાય, કપડું કે સોનું દાનમાં અપાવું નથી માટે ઋત્વિજો પોને જ કર્તા છે એમ માનવું જોઈએ. જે સત્રના કર્તા ઋત્વિજોથી જુદા કર્તા હોય તો દક્ષિણાનું વિધાન હોવું જોઈએ પરંતુતે હિ દક્ષિણા માત્રો નોવપવ્યતે । ન હિ વધિદ્યદ્યુતે સ્વાર્પાત્ પાર્યે પરઃ પ્રવર્તતે, તસ્માદપિ ગમ્યતે સ્વયંવર્તૃકાગ્નિ સત્રાગ્નિ । શાગરભાષ્યમાં ત્રિષપ અર્ધ જિયામુએએ એવો જોઈએ.

‘ સત્ર અને આદીનમાં શો ફેર છે ? ’ એ બતાવનાર અધિકરણ.

ઘાદશાહસ્ય સત્રત્વમાસનોપેવિચોદનેન વજમાન—

ઘટુત્યેન ચ સત્રશબ્દામિત્તયોગાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ભાસનોપેવિચોદનેન) જામ્ અને વપ + ઇ ધાતુના પ્રયોગથી જેમાં વિધાન થયું હોય (ચ) અને (વજમાનઘટુત્યેન) નિયમથી જેમાં નહુ યજમાનો હોય (ઘાદશાહસ્ય) દ્વાદશાહ સંબંધી (સત્રશબ્દામિત્તયોગાત્) સત્ર શબ્દનો સંબંધ હોય તે સત્ર કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—આ સત્રમાં સત્રનું કક્ષણ બતાવ્યું છે. જેમાં જાત અને વપ + ઇ ધાતુના વિભક્તિ રૂપ હોય, બહુ યજમાનો હોય અને સાથે સાથે દ્વાદશાહ સંબંધ રાખેના સત્ર શબ્દનો પ્રયોગ હોય તો તે સત્ર કહેવાય છે જેમકે ગાવો વા સત્રમાસત ચપ્તદશાવપ. સત્રમાસીન્ આ વાક્યમાં જાત ધાતુનું વિભક્તિ રૂપ છે, બહુ યજમાનો થવું બતાવ્યા છે અને સત્ર શબ્દનો પ્રયોગ થયું કથી છે માટે તે સત્રનું જ પ્રતિષ્ઠાદન કરે છે.

- યજતિચોદનાદ્દોનત્વં સ્વામિનાં ઘાસ્થિતપરિમાણત્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(યજતિચોદનાત્) વજ ધાતુનું વિભક્તિ રૂપ હોય (ચ) અને (સ્વામિના) યજમાનોનું (ઘાસ્થિતપરિમાણત્વાત્) એકાદશ પ્રમાણ ન બાધરાથી ‘ અદીન ’ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમાં યજેત અથવા યજેત્ આણું વિધાન હોય, યજમાનોનું પરિમાણ અર્થાત્ પ્રમાણ બાધ્યું ન હોય તો તે ‘ અદીન ’ થાય કહેવાય છે. ॥ ૬૧ ॥

‘ પો’ટરીક ’ યાગમાં દશ દુગ્ધર ગાયોનું અને એક દુગ્ધર અશ્વોનું દાન આપવાનું હોય છે, તે એક વખત આપવું. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષસૂત્ર.

સહિને દક્ષિણાગ્રાહ્યં ગુણત્વાત્ પ્રત્યહં કર્મમેદાત્ સ્વાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(ઘટોને) પો’ટરીક અદીનમાં (દક્ષિણાગ્રાહ્યમ્) દક્ષિણાનું જે વિધાન ॥ તે (ગુણત્વાત્) ગુણ હોવાથી (પ્રત્યહમ્) દરરોજ થવું જોઈએ (કર્મમેદાત્) દરરોજ બિન કિંમતે કર્મ કરતાં હોવાથી.

આવાર્થ :—અહીંનઃ પૌષ્ડરીકઃ એકાદશરાત્રઃ અગ્નાર રાત્રિઓએ પૂર્ણ થતો પૌંડરીક નામનો અહીંન યાગ કરવાનો હોય છે તેવો એ યાગનું અનુદાન કરવાનું હોય છે. તેમાં દશ દળને ગાયો અને એક દળને અશ્વોનું દાન દક્ષિણા તરીકે આપવાનું હોય છે. આ દક્ષિણા દરરોજ આપવી જોઈએ કારણ કે દરરોજ જુદા જુદા કર્મ કર્તવ્ય હોય છે માટે તે કર્મની સમાપ્તિ થાય એટલે હવે બતાવેલી દક્ષિણા આપવી જોઈએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૬૨ ॥

શિદ્ધાંતસૂત્ર.

સર્વસ્ય વૈકલ્પ્યાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વસ્ય) અર્થાત્ અહીંના સમુદાયરૂપ (એકસ્મ્યાંત) એક કર્મ હોવાથી.

આવાર્થ :—અગ્નાર દિવસ્તા ક્રમેનો જે સમૂહ છે તેની તે દક્ષિણા છે માટે એ યાગ પૂરા થાય એટલે સમાપ્તિ વખતે એકજ વાર દક્ષિણા આપવી જોઈએ. ॥ ૬૩ ॥

પૂવદાગ્ન્યવદ્વાઙ્ઘ્રાં ગુણશાસ્ત્રં સ્વાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૂવદાગ્ન્યવત્) પૂવદરૂપ ગુણ દરેક અનુયાયીમાં આગતન પામે છે તેમ (અઘ્રા ગુણશાસ્ત્રં સ્વાત્) દક્ષિણા અહીંનું ગુણશાસ્ત્ર છે.

આવાર્થ :—જેમ અનુયાય પ્રધાન છે અને પૂવદ્ = ઘી તેનું ગુણ છે એટલે જેટલા અનુયાયી કરવાના હોય તેટલા વખત પૂવદ્ = ઘી લેવું પડે છે તેમ અહીં અહન એ પ્રધાન છે અને દક્ષિણા તેનું અંગ છે માટે દરેક દિવસે દક્ષિણાની આરુતિ થવી જોઈએ. પ્રતિપ્રધાનમ્ અઘ્રારુતિ દરેક પ્રધાને અંગની આરુતિ થવી જોઈએ આવો નિયમ છે. આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષને પુષ્ટિ આપે છે. ॥ ૬૪ ॥

ઞ્યોતિષ્ટોમ્યસ્તુ દક્ષિણાઃ સર્વાસામેકર્મસ્વાત્

પ્રકૃતિયત્ તસ્માત્ તાસાં વિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(ઞ્યોતિષ્ટોમ્યઃ દક્ષિણાઃ) ઞ્યોતિષ્ટોમની દક્ષિણા એક હોય છે. (સર્વાસામે એકર્મસ્વાત્) અધી દક્ષિણાઓનું વિધાન નિખિલ ક્રમેનિ હરેશીને હોય છે. (પ્રકૃતિયત્) માટે પ્રકૃતિ પેઠે (તસ્માત્) માટે (તાસાં વિકારઃ સ્વાત્) તેના વિકાર અર્થાત્ વિકૃતિ છે.

આવાર્થ :—આ અહીંન યાગ વિકાર છે. ઞ્યોતિષ્ટોમમાં એકજ વખત દક્ષિણાનું વિધાન છે તેમ આ પૌંડરીક યાગમાં પણ એક જ વખત દક્ષિણાનું વિધાન છે. કર્મસમુદાયને હિંદેશીને દક્ષિણા આપવાની હોય છે. અંગીજીત યાગના અંતર ક્રમેનિ હિંદેશીને દક્ષિણા દોતી નથી માટે દરેક અંતર કર્મ દીઠ દક્ષિણાની આરુતિ દોતી નથી. ॥ ૬૫ ॥

દ્વાદશાદે તુ ઘચનાત્પત્યહં દક્ષિણામેદ સ્તવપ્રકૃતિગાત્રેણ

તાસાં સંખ્યાવિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્વ) પૂર્વપક્ષને સચવે છે. (દ્વાદશાદે ઘચનાત્) દ્વાદશાદ યાગમાં પ્રત્યક્ષ વચન હોવાથી (દક્ષિણામેદઃ) દક્ષિણામાં જોડ છે (પત્રેણ) પૌંડરીક આદિ યાગો પણ (સ્તવપ્રકૃતિગાત્રે)

હાદયાદ્યપ્રકૃતિવાળા હોવાથી (તાત્પર્ય) દક્ષિણામાં (સંસ્કારવિમુક્તઃ સ્યાત્) કર્મના અવધન પ્રમાણે વિકાર થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—હાદયાદ્યમાં દરેક દક્ષિણ આપનામાં આવે છે. જન્મદ્વારા દાદશશત્ર્વ દેવાતે આત્મ પ્રત્યક્ષ વચન પણ છે. પૌંડરીક પણ હાદયાદ્ય યાગની વિમુક્તિ છે માટે જેમ પ્રકૃતિમાં દરેક દક્ષિણ આપનામાં આવે છે તેમ પૌંડરીકમાં પણ દરેક દક્ષિણ આપવી જોઈએ. અર્વાતર કર્મની સમાપ્તિ સાથે દક્ષિણ હોવી જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી કહેવામાં આવે છે. ॥ ૬૬ ॥

સિદ્ધાંત રૂપે. પરિક્ષ્યાપિમાણાવ્યા સમસ્તસ્ય વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (પરિક્ષ્યાપિમાણાત્) પરિક્ષ્યામાં વિભાગ ન હોવાથી (સમસ્તસ્ય વિકારઃ સ્યાત્) સમસ્તનો વિકાર થાય છે.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ કૃત્ત્વ કાવચે એવું ઋત્વિજ્ઞે સ્વીકારે છે અને તેને માટે એમને દક્ષિણ આપનામાં આવે છે. ઋત્વિજ્ઞે જે કર્મ કરાવવાનો સ્વીકાર કરે છે તે પરિક્ષ્યા કહેવાય છે એ પરિક્ષ્યા એક છે માટે દક્ષિણ એક જ હોવી જોઈએ. અર્વાતર કર્મની જુદી દક્ષિણ ન હોવી જોઈએ. સમસ્ત કૃત્ત્વ દેવ આપના છે કંઈ તેને એક અવધન દેવ આપનાર હોવો નથી માટે સમસ્ત કૃત્ત્વની એક જ વખત દક્ષિણ આપનામાં આવે છે. એજ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૬૭ ॥

મેદસ્તુ ગુણસંયોગાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (મેદ) હાદયાદ્યમાં જે ભેદ છે તેનો ગુણના સંબંધને લીધે.

ભાવાર્થ :—હાદયાદ્યમાં પરિક્ષ્યા તો એક છે અને તેને લીધે ત્યાં પણ દક્ષિણ એક જ હોવી જોઈએ પણ ત્યાં તો ખાસ વચન છે અને સુત્રના સંબંધને લીધે દક્ષિણામાં ભેદ પડે છે પણ પૌંડરીક યાગમાં એવું કાંઈ વચન નથી, માટે પૌંડરીક યાગમાં તો એક જ વખત દક્ષિણ આપવી એ જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૬૮ ॥

પૌંડરીક યાગમાં બધી દક્ષિણાઓનો વિભાગ કરીને નવન કરવું

જોઈએ. એ અધિકરણનાં સત્રો.

પ્રત્યહ્ સર્વસંસ્કારઃ પ્રકૃતિયત્ સર્વાસાં સર્વશેષ્યાત્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યહ્) દરેક (સર્વસંસ્કારઃ) સર્વદક્ષિણાનો સંસ્કાર (પ્રકૃતિયત્) પ્રકૃતિપેટે (સર્વાત્મા) સર્વનો થવો જોઈએ. (સર્વશેષ્યાત્) સહેવ માધ્યમિન સવનનો શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિષ્ઠીમાં માધ્યમિન સવનમાં દક્ષિણાનવન થાય છે. આ પૌંડરીક યાગમાં પણ અતિદેહ શાસની એ જ નવનપરંકાર સંપૂર્ણ દક્ષિણને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૬૯ ॥

અર્કાર્યત્વાન્નેતિ ચેત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નિખિત્ત દક્ષિણાનો દરેજ નયનરૂપ સંસ્કાર યતો નથી (અર્કાર્યત્વાન્નેતિ) નરિરે આનતિરૂપ એક કાચે હોવાથી (રૂતિચેત્) જો એવી સંકા કરવામાં આવે તો ?

હાવાર્થ :—દરેજ સંપૂર્ણ દક્ષિણાનો નયન રૂપ સંસ્કાર યતો નથી પણ એક માસ્યદિનમાં નિખિત્ત દક્ષિણાનું નયન થાય છે. આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭૦ ॥

અપ્પત્તૌ કાલમેદાત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(અપ્પત્તૌ) પોતાનો પ્રકૃતિભૂત હાદયાહમાં (કાલમેદાત્) કાળનો ભેદ હોવાથી.

હાવાર્થ :—પૌરોહીક યાગની પ્રકૃતિભૂત હાદયાહ યાગમાં નયનરૂપ સંસ્કારના ભેદનું અવજ્ઞ થાય છે. ॥ ૭૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિમગ્ન્ય તુ સંસ્કારો વચ્ચનાદ્ દ્વાદશાહવત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (વિમગ્ન્ય સંસ્કારઃ) વિભાગ કરીને નયનરૂપ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. (વચ્ચનાત્) વચન હોવાથી (દ્વાદશાહવત્) જેમ હાદયાહમાં થાય છે તેમ.

હાવાર્થ :—વિભાગથી નયનરૂપ સંસ્કાર થવો જોઈએ. હાદયાહમાં આ પ્રમાણે વચ્ચન છે. અન્વદ્ દ્વાદશાહવત્ દદાતિ આ વાક્યથી નયન સંસ્કારનો વિભાગ છે. પૌરોહીક યાગ પણ હાદયાહની વિકૃતિ છે, માટે નયનરૂપ સંસ્કારનો ભેદ હોવો આવશ્ય છે. એટલે દરેજ એક એક હળર યાગોનો નયન રૂપ સંસ્કાર થવો જોઈએ અર્થાત્ દક્ષિણામાં આપવી અને અર્ધમારમે દિવસે એક હળર અથવા દક્ષિણામાં આપવા. ॥ ૭૨ ॥

“ મનોર્થઃ ” આ વાક્યથી મનુષ્યપિની બેટલી ઋચાઓ છે તેમાંથી બેટલીની બેટર હોય તેટલીના સામિધેની તરીકે (વનિયોગ સંમગ્નવો.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર. લિઙ્ગેન દ્રવ્યનિર્દેશે સર્વં ત્ર પ્રત્યયઃ સ્વાલિઙ્ગસ્ય

સર્વંગમિત્વાત્ ॥ ૭૩ ॥

પદાર્થ :—(લિઙ્ગેન) લિંગ વાક્યથી (દ્રવ્યનિર્દેશે) ચબ્બના નિર્દેશમાં (સર્વં ત્ર પ્રત્યયઃ) લિંગ-સક્ષિત સર્વ માનવી ઋચાઓનો પ્રત્યય થાય છે. (લિઙ્ગસ્ય સર્વંગમિત્વાત્) લિંગવાક્ય સર્વંગમિત્વાત્ હોવાથી.

હાવાર્થ :—કોઈ કમ નિરોધમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે મનોર્થઃ સમિધેન્યો મયન્તિઃ મનુષ્યપિની ઋચાઓ સામિધેની હોય છે. આ લિંગ વચ્ચનથી હાથતથી અર્થાત્ દક્ષિણવાળા

જગ્નેશ્વરો નેટલી મનુષ્યની જગ્યાએ છે તે બધીનો જ સામિધેનીમાં વિનિયોગ કરવો કે નેટલીની જરૂર હોય તેટલીનો ? અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. બધી જ માનવી જગ્યાઓને સામિધેનીમાં વિનિયોગ કરવો જોઈએ આગેય સંવત્સરમિત્ર ઉપદવાતિ અહીં બધા જ આગેય સૂક્તો પ્રદણ કરવામાં આવે છે તેમ સર્વ માનવી જગ્યાઓનું પ્રદણ કરવું. ॥ ૭૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્રઃ યાયદયં ઘાડયેં કોપત્વાદતોડયેં ન પરિમાણં સ્વાત્

તસ્મિન્ન લિજ્જસામર્થ્યમ્ ॥ ૭૪ ॥

પદાર્થ :—(ય) અથવા (યાયદયમ્) નેટલી માનવી જગ્યાઓથી કાપ્તસિદ્ધિ થાય તેટલી ભેવી. (યયે) કાપમાં (કોપત્વાત્) અંગ તરીકે હોવાથી. (યયે ન પરિમાણં સ્વાત્) કાપ ઉપરથી તેનું પરિમાણ બધું (ચ) અને (તસ્મિન્) તેમાં (લિજ્જસામર્થ્યમ્) લિંચ વાક્યનું સામર્થ્ય સમજવું.

સાવાર્થ :—નેટલી માનવી જગ્યાઓની કાપમાં જરૂર હોય તેટલી જ ભેવી. કાપ ઉપરથી તેનું પરિમાણ બધાય છે અને લિંચ વાક્યનું તેટલીજ જગ્યાએ ભેવામાં તાત્પર્ય છે એમ સમજવું. ॥ ૭૪ ॥

આગેયે છસ્તવિધિઃ ॥ ૭૫ ॥

પદાર્થ :—(આગેય) આગેય સૂક્તમાં (છસ્તવિધિઃ) અગ્નિલ મંત્રના અંતરના બોધક છે.

સાવાર્થ :—આગેયે સ્વૈરિત્વ ઉપદવાતિ અહીં તો બધા જ સૂક્તો ભેવામાં આવે છે. કારણ કે ઇષ્ટા બહુ છે અને દરેક સૂક્તને ઉપદવાતિ એવું વચન છે. સૂક્તો થોડા છે માટે સંપૂર્ણ સૂક્તો ઇષ્ટાપ્રધાન માટે પ્રદણ કરવામાં હોય છે. ॥ ૭૫ ॥

ઋજીપસ્ય પ્રધાનત્વાદ્દર્શને સર્વસ્ય પ્રતિપત્તિઃ સ્વાત્ ॥ ૭૬ ॥

પદાર્થ :—(ઋજીપસ્ય) ઋજુષ (પ્રધાનત્વાત્) પ્રધાન હોવાથી (અર્હાને) હાલ-રાત્રિમાં (સર્વસ્ય પ્રતિપત્તિઃ સ્વાત્) સર્વની પ્રતિપત્તિ થાય છે.

સાવાર્થ :—ઋજુષ એટલે અભિષેક કર્યા પછી સારવત્રની જે સોમશતા અથવા તેના ટૂકડા. સોમરસ કાઢવા પછી જે છોટા રહે તે ઋજુષ કહેવાય છે. દરેકજ સોમરસ કાઢી લીધા પછી છોટાઓને પાણીમાં ફેંકી દેવા. ‘ ઋજીપસ્ય પ્રતિપત્તિ ’ પાણીમાં છોટાને નાખવા તે તેની પ્રતિપત્તિ કહેવાય છે. અહીં એક જ દિવસ છોટાને પાણીમાં ફેંકવાથી તેના ન્યતિપત્તિ સંસ્કાર થઈ નાખ છે, તો રોજને રોજ છોટા પાણીમાં આપે માટે ફેંકવા ? એમ બધા દિવસના છોટા એટલે ઋજુષ પાણીમાં ફેંકવામાં આવે છે તેમ બધી જ માનવી જગ્યાએ ઉપયોગમાં ભેરી આ દર્શન પશ્ચ કીક નથી, કારણ કે, ઋજુષ એ અહીં પ્રધાન છે અને પ્રણેય તેનું અંગ છે. માટે પ્રતિપત્તિનમ્ અત્રાપત્તિઃ દરેક પ્રધાનને અંગની આપત્તિ થવી જોઈએ. એટલે બધું જ ઋજુષ પાણીમાં ફેંકવું એ યોગ્ય છે. પણ દાષ્ટાંતમાં એવું કાંઈ પ્રમાણ નથી કે જેથી બધી જ માનવી જગ્યાએ લઈ ચકાવ. ॥ ૭૬ ॥

જ્યોતિષ્ઠોમમાં સોમનું માન અને ઉપાવહરણ બન્ને વચ્ચેમાં થવું જોઈએ.
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વાસસિ માનોપાવહરણે પ્રકૃતૌ સોમસ્ય વચનાત્ ॥ ૭૭ ॥

પદાર્થ :—(વાસસિ) કપડામાં (માનોપાવહરણે) માન અને ઉપાવહરણ થવાં જોઈએ.
(પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (સોમસ્ય વચનાત્) સોમનું વચન હોવાથી.

સાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ જ્યોતિષ્ઠોમમાં વચન છે કે વાસસિ, માનમ્, વાસસ્યા
‘ઉપાવહરણં કાર્યમ્’ કપડામાં સોમને ધારવો અર્થાત્ બન્ને ક્રિયા એક જ કપડામાં કરવી જુદા
જુદા કપડામાં નહિ. ॥ ૭૭ ॥

‘અહર્ગણ્યમાં અર્થાપતિથી બીજું વસ્તુ લેવું.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

તત્રાહર્ગણેડર્થાદ વાસઃ પ્રકૃતિઃ ॥ ૭૮ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તે (અહર્ગણે) હાદયાદ અહર્ગણ્યમાં (અર્થાત્) અર્થાપતિથી (વાસઃ
પ્રકૃતિઃ) બન્ધ વસ્તુનું સંપાદન કરવું જોઈએ.

સાવાર્થ :—અહર્ગણ્યમાં તો તે તે દિવસને માટે જોઈતો સોમ ખરીદવા સોમમાંથી
અથગ કરવો પડે છે, એટલે જે કપડામાં બધો સોમ રાખ્યો હોય તેમાંથી તે દિવસને માટે
જોઈતો સોમ બીજા વસ્ત્રમાં જ લેવો જોઈએ. એટલે વસ્તુનું સંપાદન કરવું જ રહેલું. એક જ
વસ્ત્રમાં માન અને ઉપાવહરણ થવાં અશક્ય છે માટે વસ્ત્રાન્તરણું સંપાદન કરવું જોઈએ. ॥ ૭૮ ॥

‘ઉપાવહરણને માટે જ બીજા વસ્ત્રનું ઉત્પાદન કરવું જોઈએ.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. માનં પ્રયુત્પાદયેત્ પ્રકૃતૌ તેન વર્ષામાતુપાવહરણસ્ય ॥ ૭૯. ॥

પદાર્થ :—(માનં પ્રતિ) માનને ઉદ્દેશીને (ઉત્પાદયેત્) બીજું વસ્ત્ર મેળવવું જોઈએ.
(પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (ઉપાવહરણસ્ય વર્ષામાતુ) તે જ વસ્ત્રથી ઉપાવહરણનું થયેલું છે.

સાવાર્થ :—માનનો જે કાળ હોય છે તેજ વખતે બીજું વસ્ત્ર મેળવવું જોઈએ કારણ
કે જે વસ્ત્રથી માન કર્યું હોય છે તે જ વસ્ત્રથી સોમનું ઉપાવહરણ થાય છે. ॥ ૭૯ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર. હરણે વા શ્રુત્યસંયોગાદર્થાદ્વિકૃતૌ તેન ॥ ૮૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હરણે) ઉપાવહરણ વખતે વિસત્ર કરવું જોઈએ (તેન
વિકૃતૌ શ્રુત્યસંયોગાત્) માન વખતે વિસત્ર કરવામાં શ્રુતિનું બોધન જણાવું નથી.

સાવાર્થ :—સોમના ઉપાવહરણ વખતે જ બીજા વસ્ત્રનું ઉત્પાદન કરવું જોઈએ. માન
અને ઉપાવહરણ બન્નેને માટે જુદું જુદું વસ્ત્ર જોઈએ એવો ભાવ છે. ॥ ૮૦ ॥

इति जैमिनीय शुद्धीरमीमांसामान्ये दशमाध्यायस्य पष्ठः पादः ॥

ભાવાર્થ :—અશ્વધી પેઠે વનિષ્ઠની કષ્ટના કરવામાં અશ્વધી નામના કત્તિબળુ કતબ છે. ॥ ૧૭ ॥

મૈત્રાવરુણનામના કત્તિબળુ શેર હવિષના ભક્ત સંબંધી અધિકરણ.

અપ્રાકૃતત્વામૈત્રાવરુણસ્યામશત્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રાકૃતત્વાત્) પ્રકૃતિમાં વિધાન ન હોવાથી (મૈત્રાવરુણ સ્વયમશત્વમ્) મૈત્રાવરુણ નામક કત્તિબળને અભક્ત છે.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણ નામક કત્તિબળને પ્રાપ્તિપૂર્ણપ્રાસ સાથે સંબંધ ન હોવાથી પ્રાકૃતમક્ષેનો પણ અભાવ હોય છે. ॥ ૧૮ ॥

વનિષ્ઠુ સંબંધી અધિકરણ.

સ્વાદ્વા હોત્રચ્યુવિકારત્વાત્તયોઃ કર્માનિસમ્યગ્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાત્) છે. (હોત્રચ્યુવિકારત્વાત્) હોતા અને અશ્વધીનું કામ કરવાનું હોવાથી (તયોઃ કર્માનિસમ્યગ્વાત્) હોતા અને અશ્વધીને પ્રાકૃત કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતા અને અશ્વધીને પ્રાકૃત કર્મ સાથે સંબંધ છે. પ્રેષરપ કાચ અશ્વધીનું છે, તે કામ મૈત્રાવરુણે કરવાનું હોય છે. અને અનુવચન કર્મ હોતાનું હોય છે તે કામ પણ મૈત્રાવરુણ નામના કત્તિબળે કરવાનું હોય છે, ચરિ મૈત્રાવરુણનો ભક્ત સાથે સંબંધ છે. એટલે કે મૈત્રાવરુણે શેર હવિષ ભક્ત કરવાનું હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

મૈત્રાવરુણના એક ભાગ સંબંધી અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

દ્વિમાગઃ સ્વાદ દ્વિકર્મત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિમાગઃ સ્વાત્) બે ભાગ મળવા બેઠબે. (દ્વિકર્મત્વાત્) બનેલા કર્મ કરતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણે હોતા અને અશ્વધી બનેલા કર્મ કરતો હોવાથી તેને બે ભાગ મળવા બેઠબે. ॥ ૨૦ ॥

ચિદ્વાંત સૂત્ર. ઇક્તવાદ્વિકમાગઃ સ્વાદ્વાગસ્યાશ્રુતિમૂતત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઇક્તવાત્) કર્મનિમિત્ત ભક્તિ એક હોવાથી (ઇક્તમાગઃ સ્વાત્) એક ભાગ હોવો બેઠબે. (માગસ્ય અશ્રુતિમૂતત્વાત્) ભાગ સંબંધી શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતાનો અને અશ્વધીનો ભાગ મૈત્રાવરુણને આપવો આપું શાસ્ત્રમાં વિધાન ન હોવાથી કર્મ નિમિત્ત ભક્તિ એક જ હોવાથી કર્મકર્તાને ભક્તિ પણ એક જ હોવું બેઠબે. ॥ ૨૧ ॥

પ્રતિપ્રસ્થાતા નામક ઋત્વિજ્ઞે ભક્ષનો અધિકાર નથી એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

પ્રતિપ્રસ્થાતુષ્વ વપાથવળાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (પ્રતિપ્રસ્થાતુઃ) પ્રતિપ્રસ્થાતાનામક ઋત્વિજ્ઞે શેષ હવિષ્તુ ભક્ષણ કરવાનું છે. (વપાથવળાત્) વપાથવળની કલ્પના કરવાનું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વપાથવળની કલ્પના અર્થાત્ ભાવના કરવી એ અધર્થનું કર્તવ્ય છે પણ પ્રકૃત રથગર્ભા પ્રતિપ્રસ્થાતા તે કર્મ કરે છે માટે તેણે હવિષ્તુનું ભક્ષણ કરવું એવો પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અમશો વા કર્મમેદાત્તસ્યાઃ સર્વપ્રદાનવાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અમશ) ભક્ષણ નથી (કર્મમેદાત્) કર્મ બેદ હોવાથી (તસ્યાઃ સર્વપ્રદાનવાત્) તેનું સંપૂર્ણ દાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રતિપ્રસ્થાતાને શેષ હવિષ્તુનું ભક્ષણ કરવાનું રહેવું નથી કારણ કે જે હવિષ્ દોમનાનું હોય છે તે નિઃશેષ દોમવાનું હોય છે. ॥ ૨૩ ॥

શુદ્ધમેધીય આન્યભાગોત્ ફરીથી અવશ્ય યતું હોવાથી તે અપૂર્વવિધાન છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વિકૃતી પ્રાકૃતસ્ય વિધેર્પ્રહણાત્ પુનઃ શ્રુતિ-
રનધિકા સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતી) શુદ્ધમેધીય પ્રકરણમાં (પ્રાકૃતસ્યવિધેઃ) ર્થપૂર્ણભાષના વિધિનું (પુનઃ પ્રહણાત્) ફરીથી મદલ કરેલું હોવાથી (શ્રુતિઃ) શ્રુતિવચન (અનધિકા સ્યાત્) નિરર્થક થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :—આગુચારમ પ્રકરણમાં આવતા શુદ્ધમેધીય પ્રકરણમાં “ આગ્યમાની યજ્ઞોતિ યત્સ્યૈવ યજુરો વાન્તરેતિ ” આ પ્રમાણે વચન છે. આમાં ધનુર્ પક્ષે છે તેમાંથી પ્રથમ પક્ષનું ઉત્થાન આ પ્રમ ભે છે. વિકૃતિભૂત શુદ્ધમેધીયમા ર્થપૂર્ણભાષના આન્યભાગવિધિનું ફરીથી મદલ કર્યું છે તેથી તે વચન નિરર્થક થઈ જાય છે, કારણ કે પ્રકૃતિમત ધર્મેનું વિકૃતિમાં અતિદેશ શાસ્ત્રી અનુદ્ધાન પ્રાપ્ત જ છે, તે પછી ફરીથી એનું વાક્ય વિકૃતિમાં ન હોવાનું જોડાયે છે તે માત્ર અનુવાચ્ય જ છે કોઈ અપૂર્વવિધાન નથી. ॥ ૨૪ ॥

બીજો પક્ષ. અપિ વાઽઽગ્નેયવદ્ દ્વિશબ્દત્વં સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ જગ્ને શબ્દો પ્રવૃત્તિમાં અન્ય પક્ષકારનો અસ્વરસ સ્વર છે. (ઇગ્નેયવત્) આગ્નેય (વિધિ જેટલો દ્વિશબ્દત્વં સ્યાત્) બે શબ્દોથી એક જ શબ્દબોધની પ્રતીતિ યામ છે.

ભાવાર્થ :—જેમ “ અગ્નિમન શાશ્વ ” આ ઠાણે બે અગ્નિ શબ્દો છે છતાં શબ્દ-અન્ય જ્ઞાન તે એકજ અગ્નિવિષયક શબ્દથી થાય છે તેમ પ્રકૃત રથગર્ભા પણ અતિદેશ શાસ્ત્રી અને શુદ્ધ-

મેધીયમાં રહેલા પ્રતક્ષ વચનથી એકજ શબ્દબોધ થાય છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિકૃતિમાં અનુશાન કરવું અને એ સાદરજ આત્મવાચવતરજ થાય છે એમ સમજવું. માટે એ વાક્ય નિરર્થક નથી. ॥ ૨૫ ॥

ન વા શબ્દપૂર્યક્ત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) ઉપરનું કથન ઠીક નથી. (શબ્દપૂર્યક્ત્વાત્) દષ્ટાન્તમાં અગ્નિ-શબ્દ જિન્ન જિન્ન અર્થને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—‘ સમિપ્ત ભાવહ ’ આ દષ્ટાન્તમાં એક અગ્નિશબ્દથી અવેદા અગ્નિ-પ્રતીત થાય છે અને બીજા અગ્નિ શબ્દથી અવેદા અગ્નિ પ્રતીત થાય છે માટે શબ્દો જિન્ન જિન્ન છે. ૫થુ આગ્યમાળી યજ્ઞતિ અહીં એવા જિન્ન જિન્ન અર્થ જણાતા નથી, ઉક્ત વાક્ય પ્રકૃતિમાં અને વિકૃતિમાં એકજ અર્થને સૂચવે છે. માટે તે વચન આત્મમાત્રની સ્પૃતિને માટેજ છે અર્થાત્ અનુવાદરૂપ છે. ॥ ૨૬ ॥

અધિકં ધાર્યં વસ્વાસ્વાદર્યં ધાદયુગામાવે લચનાદધિકારે સેષુ હિ
તાદર્યં સ્યાદપૂર્વત્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિક સ્વાદ લચ્યક્ત્વાત્) પ્રાકૃત અર્થ કરતાં અહીં વિશેષ અર્થ હોવાથી અધિક વિધાન છે. (લચ્યં ધાદયુગામાવે લધિકારે લચનાદ) અર્થવાદનો સંભવ નથી. (સેષુ હિ તાદર્યં સ્યાત્ અપૂર્વત્યાત્) સ્પૃતિ અને મુખ્યની વિધિનો તથા પ્રાકૃતધર્મનો બાધ થતો હોવાથી અપૂર્વવિધાન છે.

ભાવાર્થ :—‘ આગ્યમાળી યજ્ઞતિ ’ આ વાક્ય અર્થવાદ, મુખ્યવાદ અને પ્રાકૃતધર્મનો પ્રાપ્ત ન હોવાથી વિશિષ્ટ અર્થનું અર્થાત્ અધિક અર્થનું કથન કરે છે. એવો આ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૨૭ ॥

પ્રતિષેધઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધઃ સ્યાત્) આત્મમાત્રથી અતિરિક્ત કર્મ કરવું નહિ આવે. પ્રતિષેધ માનવો (ઇતિચેત્) યજ્ઞસમયક શબ્દો છે.

ભાવાર્થ :—એ ઉક્ત વાક્ય અર્થાત્ આગ્યમાળી યજ્ઞતિ ને પ્રતિષેધરૂપે માનવામાં આવે તો ઈ આ યજ્ઞનું સમાધાન આગમના સૂત્રમાં છે. પ્રતિષેધ એટલે આત્મમાત્રજ કર્મ સિવાય બીજું કર્મ ન કરવું. ॥ ૨૮ ॥

નાસ્તત્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અપ્રત્યક્ત્વાત્) એવું જણ નથી.

ભાવાર્થ :—એવો પ્રતિષેધ માનવામાં અશુભ કલ્પના કરતી પડે છે અને સ્વાર્થ અર્થાત્ વાક્યનો જ અર્થ જણાય છે તેનો ત્યાગ કરવો પડે છે. માટે એવું પરિસ્પષ્ટાત્મક કથન ઠીક નથી. ॥ ૨૯ ॥

અગ્રહણાદિતિ ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અગ્રહણાત્) મહત્ત્વ ન થતું હોવાથી (રૂપિચેત્) ચંદ્ર સ્વયં શબ્દ છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યનો એવો અર્થ કરવો કે આલ્પ ભાગ સિવાય બીજાં અંગે એક શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. આલ્પ ભાગનું તો પ્રત્યક્ષ વચન છે મારે તેનું મહત્ત્વ અતિદેશ શાસ્ત્ર કરતું નથી. આ ચંદ્રનું સમાધાન આગળના સુત્રમાં છે. ॥ ૩૦ ॥

ન તુલ્યત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તુલ્યત્વાત્) તુલ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિવદ્ વિરૂતિઃ કર્તૃવ્યા આ એક જ વાક્યથી પ્રકૃતિગત બધા જ ધર્મોનું અનુક્રમ વિદિત થતું હોવાથી પ્રકૃતિના અમુક ધર્મોનું મહત્ત્વ નથી થતું અને અમુકનું થાય છે એમ કહી શકાય નહિ એ તો બધાને મારે તુલ્ય વાક્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

તથા તદ્ગ્રહણે સ્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (તદ્ગ્રહણે સ્વાત્) તેના મહત્ત્વમાં હોય શકે.

ભાવાર્થ :—જેમ સમદશ સામિર્ધેની સ્વચ્છતા જે વાક્ય છે તેમ આલ્પ ભાગ મહત્ત્વમાં હોય તો સંભવી શકે પણ અહીં તો એક શાસ્ત્ર આનુમાનિક છે આટલું વૈષમ્ય હોવાથી ઉક્ત વાક્ય વિધિ વાક્ય નથી. ॥ ૩૨ ॥

ચિદ્દાંત સૂત્ર. અપૂર્વતાં તુ દર્શયેદ્ ગ્રહણસ્વાર્થયત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(૩) ચિદ્દાંતને ધ્યયે છે (અપૂર્વતાં દર્શયેત્) અપૂર્વ અર્થને બતાવે છે. (ગ્રહણસ્વ અર્થયત્વાત્) મહત્ત્વ અર્થવાળું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આલ્પ ભાગ મહત્ત્વ અર્થવાળું હોવાથી આગવ્યાપી યજ્ઞતિ આ વાક્ય દર્શપૂર્ણમાસ ૧૫ પ્રકૃતિ કરતાં બિન અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે એટલે તે અપૂર્વ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી તે સરેશ વિધાન છે. ॥ ૩૩ ॥

બૃહમેધીયમાં સ્વિષ્ટૃત્ આદિનું અનુક્રમ કરવું.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

તતોડપિ યાયદુવત્ સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તતઃ જગિ) કથંભાવનો આકાંક્ષાની નિરૂપિ થતી હોવાથી (યાયદુવત્ સ્યાત્) તેનું નેનું પ્રત્યક્ષ વિધાન હોય તે બધાનું અનુક્રમ કરવું.

ભાવાર્થ :—ગૃહમેધીય પ્રકરણમાં સ્વિષ્ટૃત્ આદિ જે જે કર્મ વિદિત રોય તે બધાનું અનુક્રમ કરવું. અમલે સ્વિષ્ટૃત્ સમવચિ દ્વામુપદયતિ ઇત્યાદિનું અનુક્રમ કરવું. પૂર્વપક્ષનારોનું માનવું છે કે આલ્પ ભાગ સિવાય બીજાનું અનુક્રમ ન કરવું તેના સમાધાન મારે આ સૂત્ર છે. ॥ ૩૪ ॥

‘શુદ્ધમેધીયમાં પ્રાશિત્રાના અભણુનો અભાવ છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સ્થિરત્વેતિ મક્ષણપ્રતિષેધઃ સ્વાતુલ્યકારણવાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્થિરત્વેતિ) સ્થિરત્વનું જે શ્રવણ થાય છે તેથી (મક્ષણપ્રતિષેધઃ સ્વાત) શીષ હવિષ્યના અભણુનો પ્રતિષેધ થાય છે (તુલ્યકારણવાત્) એક દ્વચ્છનક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધમેધીય પ્રશરણમાં હવિષ્ય શીષ જે પ્રાશિત્રાદિ છે તેના અભણુનો પ્રતિષેધ છે. ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષ. અપ્રતિષેધો યા દર્શનાદિદ્વાયાં સ્થાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અપ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ નથી. (દ્વાયાં દર્શનાત્ સ્થાત્) ઇમાનામક હવિષ્યમાં અભણુ શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્થિરત્વ સ્વસમ્બંધીયનું જ બ્યવર્તન કરે છે તેથી અભણના નિષિદ્ધિ પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ પ્રાશિત્રાદિનું અભણુ પ્રતીત થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

સિ. સૂ. પ્રતિષેધો યા વિવિષ્વર્ણ્ય દર્શનાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ છે (વિવિષ્વર્ણ્ય) જેનો વિવિ હોય તેનું અભણુ હોય છે (દર્શનાત્) દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેનું અભણુ ગિદિત હોય તેનું અભણુ થતું ભેદભેદ, આનુમાનિક અભણુ આધિત થાય છે. દ્વામેદ્યજ્વલિત ઇત્યાદિ વાક્યથી શ્રવણ ઇમાનામકનું અભણુ પ્રતીત થાય છે માટે તેના સિવાય પ્રાશિત્રાદિના અભણુનો અભાવ છે એમ સમજવું ॥ ૩૭ ॥

પ્રાચણીય અને આતિથ્ય ઇષ્ટિઓ કંમથી શંકુવાક અને ઇદા અક્ષ
કરી સમાપ્ત કરવાના નિયમનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. શંક્યિદ્વાન્તત્વે વિકલ્પઃ સ્વાતર્પણેષુ પર્યવનુવાજ-

પ્રતિષેધોડનર્થકઃ સ્થાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(શંક્યિદ્વાન્તત્વે) શંકુવાક અને ઇદાઅક્ષાન્ત પછી (વિકલ્પઃ સ્વાતર્) વિરૂપમાં તાર્કિક છે. (પરેષુ) પછી (પર્યવનુવાજપ્રતિષેધઃ અનર્થકઃ સ્થાત્) પત્નીયંવાજ અને અનુવાજનો પ્રતિષેધ અનર્થક થાય છે.

ભાવાર્થ :—શંક્યન્તા પ્રાચણીયા સન્નેષ્ટતે ન પાત્રોઃ સંધ્યાગ્રયન્તિ । દ્વાન્તા આતિથ્યા નાનૂપજીવ્યરાન્ત આ વાક્યોથી પ્રાચણીયા અને આતિથ્ય ઇષ્ટિઓ શંકુવાક અને ઇદાન્તમક્ષ પછી ઈર્મ સમાપ્ત થાય છે છતાં પછી પત્નીયંવાજનો અને અનુવાજનો પ્રતિષેધ બતાવે છે તેથી ઉત્તર ઈર્મમાં વિરૂપ પ્રતીત થાય છે. જે વિરૂપ ન માનવામાં આવે તો પ્રતિષેધ કરવો નિર્ણય છે. કારણ કે પત્નીયંવાજ અને અનુવાજની પ્રાપ્તિ જ નથી તો નિષેધ શામાટે ? ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તિત્યાનુવાદો વા કર્મણઃ સ્યાન્દશન્દત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તિત્યાનુવાદઃ) અર્થવાદ (સ્વાત્) છે. (કર્મણઃ અસદ્-
ત્વાત્) શંકુવાક પછી કર્મ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શંકુવાક આદિ કર્માં પછી કોઈ કર્મ વિદિત નથી માટે જ પ્રતિષેધ
કરવામાં આવ્યો છે, તે તો કેવળ અર્થવાદ છે. ॥ ૩૯ ॥

પ્રાયણીય અને આતિથ્ય ઇષ્ઠ્યો શંકુ અને ઇષ્ઠ કર્મ કર્માં

પછી સમાપ્ત થાય છે. એ અવિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પ્રતિષેધાર્થવત્વાદ્યોત્તરસ્ય પરસ્તાત્ પ્રતિષેધઃ સ્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધાર્થવત્વાત્) પ્રતિષેધ સાર્થક થતો હોવાથી. (ઉત્તરસ્ય પરસ્તાત્)
દ્વિતીય આદિપત્ય સંબંધી ॥ ૧૯ીના કર્મોનો (પ્રતિષેધ. સ્વાત્) પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દશપૂર્ણમાસયોઃ એકઃ શંકુ, ગાર્હપત્યે પરઃ પર્વામિદાદ્યં શ્રૂયતે ।
આ વાક્યથી બે શંકુ અને બે ઇષ્ઠ સમજાય છે. આમાં પછીના શંકુની ઉત્તરમાં જે કર્મો
કરવાના હોય છે તેનો પ્રતિષેધ થાય છે. એમ માનવાથી પ્રતિષેધ સાર્થક થતો થયે છે. ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રાતેર્ધા પૂર્વસ્ય ઘચનાદતિક્રમઃ સ્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૂર્વસ્ય પ્રાતેઃ) પ્રથમ શંકુ વખતે પ્રાયણી સમાપ્ત કરવાની
પ્રાપ્તિ છે. (ઘચનાત્) વચનથી (અતિક્રમઃ સ્વાત્) નહીં તે શંકુનો અતિક્રમ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ શંકુરાકની પ્રથમ પ્રાપ્તિ થાય છે માટે ત્યાં જ સમાપ્તિ કરવી
જોઈએ, બે પ્રથમ શંકુવાકે સમાપ્તિ ન કરવામાં આવે તો પ્રથમનો અતિક્રમ કરવામાં કોઈ
પ્રમાણ નથી અને એમ કરવાથી શંકુનો ૧૫ અતિક્રમ થાય છે. માટે પ્રથમ શંકુવાક પછી રજા
પછી બીજા અંકની સમાપ્તિ જ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૧ ॥

પ્રતિષેધસ્ય સ્થર યુવત્પ્રયાત્ તસ્ય ચ નાન્યદેશત્વમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધસ્ય સ્થરયુવત્પ્રયાત્) પ્રતિષેધ કર્માંનુક્રમમાં ત્વરા જ ચલતો હોય થી.
(તસ્ય ચ નાન્યદેશત્વમ્) શંકુશંકુ અન્યદેશત્વ નથી.

ભાવાર્થ :—જે પ્રતિષેધ છે તે તો માત્ર કર્મની ત્વરા થયે છે. અર્થાત્ પદા અંગેનું
અનુક્રમ કરી જલ્દી સમાપ્ત કરો. બીજા શંકુવાકનું મઢવું મઢું નથી અર્થાત્ બીજા શંકુવાક
વખતે કર્મની સમાપ્તિ ન કરવી ૧૫ શંકુવાક વખતે જ કરવી એજ અધિશયોનો બાવ
છે. ॥ ૪૨ ॥

પડપસદઃ ઇત્યાદિ વાક્યથી અપૂર્વ ઉપસત્કર્મનું વિધાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉપસત્તુ ચાવદુક્ષતમકર્મ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉપસત્તુ) ઉપસત્કર્મમાં (ચાવદુક્ષતમ) અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત અપૂર્વ કર્મ કરવું (અકર્મ સ્વાત્) પ્રતિષેધ પ્રવાળદિનું અનુષ્ઠાન ન કરવું.

ભાવાર્થ :—અપ્રવાળાસ્તા જનનુચાજઃ આ વાક્યથી પ્રવાળ અને અનુચાજોને નિરોધ થાય છે. માટે એ નિષેધ કર્મનો ત્યાગ કરી અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્તબીજા અર્થાં કર્મ કરવા. ॥ ૪૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્ત્રીવેળ લાગુણ્યવાત્ શોષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(લા) અથવા (સ્ત્રીવેળ) સ્ત્રી વાક્યથી આધારનું વિધાન થાય છે માટે તે પશુ કરવું. (લાગુણ્યવાત્ શોષપ્રતિષેધ સ્યાત્) અશુભ હોવાથી બાળોને પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રીવેળ = જીવેળ આધારમાપાત્યવતિ આ વાક્યથી આધારનું અનુષ્ઠાન કરવું. જેટલાને ઉપદેશ થયો હોય તે બધાનું અનુષ્ઠાન કરવું. માત્ર પ્રતિષેધ પદાર્થનો ત્યાગ કરવો. ॥ ૪૪ ॥

અપ્રતિષિદ્ધ યા પ્રતિષિદ્ધ પ્રતિપ્રસવદ્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અપ્રતિષિદ્ધ) અપ્રતિષિદ્ધ અપૂર્વ કરવું (પ્રતિષિદ્ધ) પ્રતિષેધ કરીને (પ્રતિપ્રસવદ્) પ્રતિપ્રસવ હોવાથી અર્થાત નિષેધનો નિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેનો પ્રતિષેધ થયો હોય તેનો ત્યાગ કરી અપૂર્વ કરવું. નાન્યામાદુતિ પુરસ્તાગ્રહવાત્ આનાથી ઉપસદ્ હોમ કર્યા પહેલાં હોમસામાન્યનો નિષેધ છે પછી જીવેળ આધારમાપાત્યવતિ આ વાક્યથી પ્રતિપ્રસવ થાય છે તેથી શોષનો પ્રતિષેધ નથી માટે આધાર એક વાક્ય બંધ નથી ॥ ૪૫ ॥

અનિગ્યા યા શોષસ્ય મુખ્યદેવતાનમીગ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (શોષસ્ય અનિગ્યા) અપૂર્વમાત્ર પ્રાકૃત હોમો કરવા નહિ. (મુખ્યદેવતાનમીગ્યાત્) મુખ્ય આદુતિઓમાં અગ્નિ સિવાય બીજી આદુતિઓના પ્રાથમ્યનો નિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપૂર્વમાત્ર પ્રાકૃત હોમનું અનુષ્ઠાન કરવું નહિ. કારણકે પ્રાકૃત હોમ કરવામાં આવે તો જીવેળ આધારમાપાત્યવતિ આ વાક્ય બંધ પડે છે. અગ્નિ, સોમ અને વિષ્ણુ દેવતાક આદુતિઓમાં અગ્નિ દેવતાક આદુતિ સિવાય બીજી આદુતિ પ્રથમ હોતી નથી. ॥ ૪૬ ॥

અવબૃથનું અપૂર્વત્યાગિકરણ.

અવબૃથે વર્હિષઃ પ્રતિષેધાત્કેયકર્મ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(અવબૃથે) અવબૃથમાં (વર્હિષઃ પ્રતિષેધાત્) અદિષ્ યાગનો પ્રતિષેધ કરવાથી (કેયકર્મ સ્યાત્) બાકી કર્મ અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવભયમાં અપવર્હિયઃ પ્રવાજાન્ યજતિ આ વાક્યથી અહિર્વાગ સિવાય શેષ કમં અતિદેશ શાસ્ત્રથી કર્તવ્ય તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. અહિં સિવાય બીજાં બધાં ન પ્રાકૃત કમં અતિદેશ શાસ્ત્રને આધારે કરવા બોધ્ય છે. ॥ ૪૭ ॥

આજ્યમાગયો ધર્મ ગુણત્વાત્ શેષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (આજ્યમાગયોઃ ગુણત્વાત્) આજ્ય ભાગોનું શુદ્ધત્વ તરીકે અવશ્ય થતું હોવાથી (શેષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) બાકીના શેષ કાર્યોના પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આજ્ય ભાગ આદુતિભાગનું શેષ તરીકે કર્તવ્ય હોવાનું અવશ્ય થાય છે માટે તે સિવાય બીજાં શેષ કમં ન કરવા બોધું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

પ્રવાજાનાં ત્વેકદેશપ્રતિષેધવાક્યશેષત્વં

તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (પ્રવાજાનામ્ એકદેશપ્રતિષેધ વાક્યશેષત્વમ્) પ્રવાજોમાં અહિર્વાગ એક ભાગ છે. તેને પ્રતિષેધ થવાથી બાકીનાનું વિધાન થઈ શકતું નથી. (તસ્માત્) માટે (નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્) આજ્ય ભાગાદુતિ કે જે અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે તે નિત્યાનુવાદ માત્ર છે.

ભાવાર્થ :—અહિર્વાગ પ્રવાજોને એક ભાગ છે, તેના નિષેધથી બાકીના અંગોની પ્રતિ પતી નથી. માટે આજ્યમાગયો યજતિ આ નિત્યાનુવાદ છે.

આજ્યમાગયો પ્રહ્નં નિત્યાનુવાદો, વા ગૃહમેધીયવત્સ્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(આજ્યમાગયોઃ પ્રહ્નમ્) આજ્યભાગોનું મદ્ય (નિત્યાનુવાદ.) નિત્યાનુવાદ (વા) નથી. અગ્ર વા શબ્દો નમ્યેં અહીં, વા શબ્દ નિશાર્થક છે. (ગૃહમેધીયવત્સ્યાત્) ગૃહમેધીયવત્ છે.

ભાવાર્થ :—અહીં આજ્યભાગોનું મદ્ય એ નિત્યાનુવાદ અર્થે અર્થવાદ નથી. પણ અહિર્વાગ યાગ સિવાય બીજા પ્રવાજોનું વિધાન થાય છે. માટે અપૂર્વ અવશ્યપણું, વિધાન છે. ॥ ૫૦ ॥

વાજપેય આદિ વિદ્યુતિ યાજ્ઞોમાં વૈકલ્પિક પ્રાકૃત પદાર્થોમાંના કોઈ

એકની ફરીથી શ્રુતિ થાય છે તેનું નિયમ વિધાન છે

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વિરોધિના મેક્રધૃતી નિયમઃ સ્વાદ્ પ્રહ્નસ્વાર્થ-

ધર્વાન્નચરણ ધૃતિતો વિશિષ્ટસ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધિનામ્ મેક્રધૃતી) પ્રકૃતમાં વિરોધિતમાંના કોઈપણ એક પદાર્થનું અવશ્ય થાય તે (નિયમઃ) નિયમ વિધિ (સ્યાત્) થાય છે. (પ્રહ્નસ્ય અર્થવત્) મદ્યથા અર્થવાગું હોવાથી (ધૃતિતઃ વિશિષ્ટસ્યાત્) પશુશ્રુતિ પ્રત્યજ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શરદિ ઘાતપેદન સ્વાસ્થ્યકામો યજેત । આ વાક્યથી વિદ્યુતિશ્વર વાજપેય યાગનું વિધાન થાય છે. તેમાં જે ચૂપ હોય છે તે ખાદિનો દેવો એક એ બૃહત્ જ પદ હોયું એક એ. પુરુષાસ જવનો જ દેવો જોત એ. એ પ્રમાણે માનવાથી છારિ યુગો ભવતિ વજેર વચનો સાર્થક થાય છે નહીં તો અતિદેવ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત એ ગદ્યા નિર્ધારક થઈ જાય. ઉક્ત વાક્યોથી વિદિત ચણેલા ચૂપખાદિ પ્રાપ્ત પદાસ ચૂપ આદિનો બાધ કરે છે. જામવં વર્દિમંવતિ આ વાક્યથી જેમ શરોથી અર્ધિનો બાધ થાય છે તેમ ઉપરના રથગમાં પણ સમજવું. ॥ ૫૧ ॥

કનવપદેદાકેતિ ચેત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(કનવપદેદાત્ ન ક્વિતિ ચેત્) બન્નેનો અતિદેવ થતો હોવાથી ને એવી રીતે કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અતિદેવ શાસ્ત્ર આદિર અને પદાસ બન્નેને પ્રાપ્ત કરવા કહે છે તો પછી આદિર પદાસનો બાધક કેવી રીતે થઈ શકે ! તે જ પ્રમાણે બીજા પદાર્થોમાં પણ રીતે ઉદાની શકાય છે. ॥ ૫૨ ॥

કરેવ્યરીતિ ચેત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(કરેવ્ય બલિ ક્વિતિ ચેત્) બન્નેનો અતિદેવ થતો હોવા છતાં બન્ને કરીએ કરતા હોય તો શરમાં પણ એમ થતું એક એ.

ભાવાર્થ :—આદિર અને પદાસ બન્ને અતિદેવ શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થતા હોય અને તેમાં બાધ બાધ કાચ ન હોય તો શરમાં પણ એમ થતું એક એ, અર્થાત્ જાણ્ય વર્દિમંવતિ આ ઉપર પણ શરોથી અર્ધિની નિરૂતિ ન થતી એક એ.

વિરોચ્યપ્રહણાસથા શરેવ્યિતિ ચેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વિરોચ્યપ્રહણ) વિરોધપદાર્થનું મહત્ત્વ ન થતું હોવાથી (કરેવ્ય તથા ક્વિતિ ચેત્) શરમાં એમ માની શકાય, એ એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—શરેમાં કોઈપણ દોષ જણાતો નથી. જ્યાં શરનામનું બાધ મહત્ત્વ કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં કુરોની નિરૂતિ થઈ શકે છે. વિરોધિ શરોનો અગિયાર કર્યા પછી કુરોનું અંગ તરીકે મહત્ત્વ થઈ શકે નહિ માટે ત્યાં તો કુરોની નિરૂતિ થઈ શકે છે. ॥ ૫૪ ॥

તયેત્તદ્વિમન્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(તય) તે પ્રમાણે (દ્વિતિમન્) બીજા પદાર્થમાં પણ માનવું એક એ.

ભાવાર્થ :—જે શરોનો અગિયાર કરવાથી કુરોનો બાધ મારી શકતો હોય તે આદિરના અગિયાર થવા પછી પદાસનો બાધ થતો એક એ બન્નેમાં એક પાસે જ આવે છે. ॥ ૫૫ ॥

શ્રુત્યાનર્થક્યમિતિ चेत् ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(શ્રુત્યાનર્થક્યમ્ इति चेत्) એમ માનવાથી શ્રુતિ નિરર્થક યદ્ય અથ જે એવી સંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—જો આદિચી પદ્ધતિનો આધ યાચ તો અતિદેશ શાસ્ત્ર નિરર્થક યદ્ય અથ, કારણ કે અતિદેશ શાસ્ત્ર તો જાનેને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ॥ ૫૬ ॥

ग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ગ્રહણસ્ય અર્થવત્ત્વાદ્) ગ્રહણ શાસ્ત્ર અર્થવાળું હોવાથી (ઉભયોઃ) જાનેની(અપ્રતિપત્તિઃ સ્વાત્) પ્રાપ્તિ યદ્ય થકે નહિ.

ભાવાર્થ :—જો આદિચી યુગો મર્ચત ધત્યાદિ શાસ્ત્ર સાર્થક હોવાથી પદ્ધતિ અને અદિર જાનેની પ્રાપ્તિ હોય થકે નહિ. જે જાનેની પ્રાપ્તિ હોત તો જોઈક શાસ્ત્રથી તેવી પ્રાપ્તિ હની જ તો ૧૫ની આદિચી વિધાન શા માટે કહ્યું ? માટે આદિર પદ્ધતિનો નિવર્તક છે. ॥ ૫૭ ॥

કામ્ય ઇષ્ટિઓમાં પ્રાકૃત દ્રવ્ય દેવતાની નિવૃત્તિ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद् ग्रहणमप्रवृत्ते स्यात् ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(સર્વાસાં ચ) સર્વ કામ્યેષ્ટિ સંબંધી જોઈના અર્થવત્ વિધિઓની (ગુણાનામ્ અર્થવત્ત્વાદ્) અને ગુણોની અર્થવત્તા હોવાથી (અપ્રવૃત્તે) અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત દ્રવ્ય દેવતામાં આકાંક્ષા ન હોવાથી (ગ્રહણં સ્યાત્) વિવૃત્તિમાં કહેલા દ્રવ્ય દેવતાનું ગ્રહણ યાચ છે.

ભાવાર્થ :—કામ્યેષ્ટિઓમાં વિકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્ય અને દેવતાનું ગ્રહણ યાચ છે. પ્રાકૃતગત દ્રવ્ય દેવતાઓનું કામ્યેષ્ટિમાં ગ્રહણ યદ્યું નથી. પ્રાકૃત દ્રવ્ય દેવતા સાથે વિકૃતિના દ્રવ્ય દેવતાનો વિરોધ તથા સમુચ્ચય પણ નથી. ॥ ૫૮ ॥

अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(અધિકં સ્યાત્) સમુચ્ચય અથવા વિરોધ યાચ છે. (इति चेत्) જે એવી સંકા કરવામાં આવે તો ? આવું સમાચારન આગમના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૯ ॥

सार्थमावात् ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સાર્થમાવાત્) આકાંક્ષા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્ય અને દેવતાથી આકાંક્ષા નિરવ યાચ કે માટે પ્રાકૃત દ્રવ્ય દેવતામાં આકાંક્ષા રહેતી નથી અને તેનું કામ્ય ઇષ્ટિમાં ગ્રહણ યદ્યું નથી. ॥ ૬૦ ॥

આદિર યૂષ્મતા નિયમનું અધિકરણ.

તથૈકાર્યચિકારે પ્રાપ્તસ્યામવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તૌ હિ વિરુદ્ધઃ સ્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે જ પ્રમાણે (એકચયિકારે) એક જ દુઃખાગા આદિર દુઃખ અને ઉદુઃખર દ્રવ્ય વિધિમાં (પ્રાપ્તસ્ય અમવૃત્તિ) પ્રાપ્ત આદિરની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. (પ્રવૃત્તૌ હિ વિરુદ્ધઃ સ્વાત્) કારણ કે પ્રવૃત્તિ થાય તો વિકલ્પ માનવો પડે.

ભાવાર્થ :—વિવૃત્તિમાં અને પ્રવૃત્તિમાં બે વિરુદ્ધ દ્રવ્યોનું વિધાન હોય તો વિવૃત્તિમાં પ્રાપ્ત દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જો વિરુદ્ધ પ્રાપ્ત દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ માનવામાં આવે તો વિવૃત્તિમાં કહેલા દ્રવ્ય સાથે વિરુદ્ધ માનવો પડે, માટે જો વિવૃત્તિ ઉદુઃખરનું વિધાન હોય તો તેમાં પ્રાપ્ત આદિર યૂષ્મતા પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૬૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

યાવદ્વૃત્તૌતિ ચેત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(યાવદ્વૃત્તિ) જેટલું અવધિ થાય તેટલું મહત્ત્વ કે વૃં (હતિ ચેત્) એ એવી થઈ કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અતિરેક શાસ્ત્રી પ્રવૃત્તિમાં જે પ્રત્ત થાય તે અને વિવૃત્તિમાં પ્રત્યક્ષ મુદ્ધ થતું હોય તે, એ જાનેને સમુચ્ચય કરવો. અર્થાત્ આદિર અને ઉદુઃખર જાનેનું મહત્ત્વ કરવું. ॥ ૬૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

જ પ્રવૃત્તાવશ્યદ્વ્યાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(જ) નહિ (પ્રવૃત્તૌ) પ્રવૃત્તિ અને વિવૃત્તિમાં કહેવાં જાનેને પદાર્થોનું મહત્ત્વ કરવાનું (અવશ્યદ્વ્યાત્) શાસ્ત્રવિધિ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાપ્ત અને વૃત્ત પદાર્થોનું એક સાથે મહત્ત્વ કરવું એ શાસ્ત્ર વિધિ નથી. અર્થાત્ આદિર યૂષ્મતા અને ઉદુઃખર યૂષ્મતા જાનેનું એક સાથે મહત્ત્વ થતું નથી વિકલ્પ અને સમુચ્ચય માનવામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ નથી. ॥ ૬૩ ॥

જેને બ્રહ્મવર્ચસુની ઇચ્છા હોય તેણે શ્રીકૃષ્ણથી જ યાગ કરવો.
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ચિકૃતે ત્વનિયમઃ સ્વાત્ પૃષ્ઠદાગ્ન્યવદ્મહનસ્ય

ગુણાર્થવાદુમયોષ્ઠ પ્રદિષ્ટવાદુગ્નસાત્

યદેતિ સ્વાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ચિકૃતે) જો અનિયમ સ્વાત્ વિવૃત્તિમાં દરે બિદ્યોમાં નિયમ નથી. (પૃષ્ઠદાગ્ન્યવત્, પૃષ્ઠદાગ્ન્ય વેદ) મહનસ્ય ગુણાર્થવાદ) શ્રીકૃષ્ણે યુષ્માઈ હોવાથી (યમયો પ્રદિષ્ટવાત) મોદક શાસ્ત્રી જાને પ્રાપ્ત થત હોવાથી. (ગુણદાત્ત યદા હતિ સ્વાત્) જે વખતે શ્રીકૃષ્ણ યુધ્ધ વિધાના શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે મવરત્તની પ્રવૃત્તિને બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નયે મૃદ્વપતયે પુરોડાશ મઘાકાળં નિર્વપતિ કૃષ્ણાનાં ત્રીજોળામ આ વાક્યથી ત્રીદિથી યાગ કરવાનું વિહિત છે. પ્રકૃતિમાથી યવોથી પણ યાગ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વિદ્યેયથી બન્નેથી અર્થાત્ ત્રીદિથી ત્રી યવથી પણ યાગ કરવો એવું સંકેત થાય છે. કારણ કે ત્રીદિ તો માત્ર મુણ્દાર્થ છે. ત્રીદિથી જ યાગ કરવો એવો કોઈ નિયમ બંધાતો નથી. પૃથ્વીનાથી જેમ આગન્ય મુણ્દાર્થિ માટે છે તેમ અહીં પણ ત્રીદિ મુણ્દાર્થિ માટે છે ત્યારે ત્રીદિ સાત્ર પ્રવર્તેતું રોગ ત્યારે જ વરસાત્ર પણ પ્રવૃત્ત થાય છે એટલે કે યવ અને ત્રીદિનો વિદ્યેય છે' આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૬૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યેવાર્પ્યાદ્ વા નિયમ્યેત શ્રુતિતો વિશિષ્ટયાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યેવાર્પ્યાત) એક પ્રયોજન હોવાથી (નિયમ્યેત) નિયમ વિધિ છે. (શ્રુતિ) પ્રત્યક્ષ શ્રવણ હોવાથી. (વિશિષ્ટયાત્) આનુમાનિક વરસાત્ર કરનાં પ્રત દા સાત્ર બળવાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રીદિ તથા યવનું પ્રયોજન તો પુરોડાશ ૨૫ એક જ છે. બેમાંથી એકથી પુરોડાશ થવાથી બીજું દ્રવ્ય પ્રદક્ષ કરવાની જરૂર નથી. યવ તો એ દક્ષ સાત્રથી અર્થાત્ અતિદેશ સાત્ર ૧ પ્રાપ્ત થતા હોવાથી તે આનુમાનિક છે અને ત્રીદિનું તો વિદ્યુતિર્મા પ્રત્યક્ષ વિધાન હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ છે. અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવાન હોવાથી ત્રીદિથી જ યાગ કરવો એકમે. ॥ ૬૫ ॥

વિરોધિત્યાચ્છ લોકવત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વિરોધિત્યાચ્છ) ૫૨૨૫૨ વિરોધ હોવાથી પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ (લોકવત્) બ્વરહારના દર્શાતથી પણ એ સમજી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—જે ૫૨૨૫૨ વિરોધી હોય તેની એક સાથે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ. એ તો સોઠ દર્શાતથી પણ સમજી શકાય છે. ॥ ૬૬ ॥

ક્રતોચ્છ તદ્વૃણયાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (ક્રતોઃ) ડગુનો (તદ્વૃણયાત્) તેના મુળ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ડગુનો સંબંધ દુકલ અને ડુણુ ત્રીદિની સાથે હોવાથી ત્રીદિથી જ યાગ કરવો એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૬૭ ॥

વિરોધિનાં ચ તર્જુતાયશ્ચત્વાદિકલ્પઃ સ્થાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વિરોધિનાં તર્જુતાય) વિરોધીઓમાંના કોઈ એકનું સ્વરૂપ યાગ તો (ચત્વાદિકલ્પ) અતિદેશ સાત્રથી પ્રાપ્ત (ચત્વાદિકલ્પ) પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન ૧ હોવાથી (ચિત્ત્વ રચત્) વિદ્યેય માનવો એ અન્યાય છે.

હોવાથી અતિદેશ શાસ્ત્ર પ્રાપ્તિ ક્ષમ્ય સાથે નિઃકલ્પ માનવો એ અન્યાય છે. ॥ ૬૮ ॥

પૃથક્કાલે સમુચ્ચયાદૃ પ્રહણસ્ય ગુણાર્થત્વમ્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(પૃથક્કાલે) પૃથક્કાલમાં (સમુચ્ચય) સમુચ્ચય હોવાથી (પ્રહણસ્ય) આત્મ્યપ્રદશ્ય (ગુણાર્થત્વમ્) ગુણાર્થક છે.

હોવાથી :—પૃથક્કાલ સ્થળમાં તો આત્મ્ય પ્રદશ્ય દર્શિ સાથે સંબંધ બાંધવા માટે છે. માટે ત્યાં દર્શિ સાથે આત્મ્યનો વિરોધ નથી, આત્મ્ય અને દર્શિનો સમુચ્ચય પૃથક્કાલમાં થઈ છે. ॥ ૬૯ ॥

ઋત્યન્તરે ઘાટકયાયત્વાત્ કર્મમેદાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(ઋ) અથવા (ઋત્યન્તરે) દર્શપૂર્ણમાસમાં (કર્મમેદાત્) કર્મ બિન હોવાથી (ઘાટકયાયત્વમ્) વિરોધિ હોવાથી.

હોવાથી :—દર્શપૂર્ણમાસમાં ચતુરવત્ અને પંચવત વિરોધિ હોવાથી ભોક્તૃવત્ એ ન્યાયનો પ્રસર થતો નથી. ॥ ૭૦ ॥

પચ્ચ અવતત્ત્વં અધિકરણ. યથાશ્રુતીતિ ચેત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(યથાશ્રુતિ) એટલે (ચેત્) કોઈ દર્શિમાં પચ્ચ-અવતત્ત્વ પ્રવચ્ચ હોય તો શ્રુતિ પ્રમાણે કાર્ય કરવું.

હોવાથી :—કોઈપણ દર્શિ વિરોધિ પચ્ચ-અવતત્ત્વ વિધાન હોય તો અર્થાત્ પચ્ચ વચ્ચ અવતત્ત્વ કરવાનું વિધાન હોય તો તે શ્રુતિ પ્રમાણે કરવું. ચતુરવત્ કોઈમાં અને કોઈમાં પચ્ચવત્ શ્રુતિ પ્રમાણે કરવું. ॥ ૭૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

જ ચોદનેકત્વાત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) નહિ, (ચોદનેકત્વાત્) એક જ વિધાન હોવાથી.

હોવાથી :—વિશિષ્ટ દર્શિ અને સામાન્ય બીજા દર્શિઓમાં એક જ વિધાન હોવાથી અર્થાત્ દર્શિપૂર્ણ જોઈમાં પચ્ચવત્તત્ત્વ જ અનુજાન કરવું. ॥ ૭૨ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमोमांसामाष्ये दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

અથ દશમાધ્યાયસ્ય અષ્ટમઃ પાદઃ

પ્રદેશ અને અનારભ્યવિધાનમાં નિષેધનું પર્થુદાસત્વ છે.

એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રતિષેધઃ પ્રદેશેનારભ્યવિધાને પ્રાપ્તપ્રતિષિદ્ધત્વાદિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ (પ્રદેશે) એક શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત તથા (અનારભ્ય-
વિધાને) જે યજમાને ઇત્યાદિ વિધાનમાં (પ્રાપ્તપ્રતિષિદ્ધત્વાદે) પ્રત્યક્ષ અને અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્તને।
પ્રતિષેધ હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—મહાપિતૃયજમાં નર્ષેયં વૃણીતે આ પ્રમાણે વરણનો નિષેધ છે, તથા
અનારભ્ય મળતિમાં જે યજમાન કરોતિ નાનૂયાજેષુ અહીં પણ નિષેધ છે. અતિદેશ શાસ્ત્રી
પ્રાપ્તિ છે, મહાપિતૃયજ્ઞેન સજેત પ્રઠ્ઠિત્વ પ્રકૃતિ પ્રમાણે મહાપિતૃયજ્ઞથી માત્ર કરવે એમ લખ્યું છે.
આથી પ્રાપ્તિ અને પ્રતિષેધ બન્ને પ્રમાણવાળા છે માટે વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

અર્થપ્રાપ્તયદિતિ ચેત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ :—(અર્થપ્રાપ્તયત્) અર્થ પ્રાપ્ત પેઠે (ફિ ચેત) જો એમ જાનવામાં આવે તે.

ભાવાર્થઃ :—જેમ વિષં ન મહાયિત્યમ્, આ અર્થમાં ' વિષ ખાતું અને ન ખાતું '
આવે। વિકલ્પ માનવામાં આવતો નથી તેમ ઉક્ત સ્થળમાં વિકલ્પ ન માનવો જોઈએ, નિષેધ જ
માનવો જોઈએ. ॥ ૨ ॥

ન તુલ્યત્વાદુભયં શબ્દલક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ :—(ન) નહિ (તુલ્યત્વાત) સમાન હોવાથી (ઉભયમ્) બન્ને (શબ્દલક્ષણમ્)
શબ્દથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—કેવળ પ્રતિષેધ જ માની શકાય નહિ. કારણ કે પ્રાપ્તિ પણ શબ્દથી જ
પ્રાપ્ત થાય ॥ અને પ્રતિષેધ પણ શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રતિષેધ પ્રતિષેધ પ્રાપ્તે બન્ને પ્રતિષેધોડિ
પ્રાપ્ત પ્રાપ્તવાન આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. બન્ને બન્ને શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે
તે બન્ને પ્રમાણ માનવા જોઈએ એટલે વિકલ્પ જ માનવો યોગ્ય છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ તુ વાયવરોષઃ સ્યાત્ અન્યામ્યત્યાજ્

વિકલ્પસ્ય વિધીનામેકદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ :—(અપિ તુ) આ બન્ને શબ્દો પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સ્તથા છે. (વાયવરોષ-
સ્યાત્) વાયવ રોષથી પ્રતિષેધ જ માનવો જોઈએ (વિકલ્પસ્ય અન્યામ્યત્યાજ્) વિકલ્પ માનવો
એ અન્યાય છે. (વિધીનામ્ એકદેશઃ સ્યાત્) વિધિના એક ભાગમાં નિષેધનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થઃ :—આર્યવરણમિષં પ્રઠ્ઠિત્વ અર્થમ્ એટલે આર્ય વરણ સિવાય બીજું નહું
કર્મ પ્રકૃતિ પ્રમાણે કરવું. તથા અન્યામ્યતિસ્તેષુ જે યજમાન ફિ નિષ્પમ્ અનુમાન સિવાય

અથ દશમાધ્યાયસ્ય અષ્ટમઃ પાદઃ

પ્રદેશ અને અનારભ્યવિધાનમાં નિષેધર્થ પશુદાસ્ય છે.

એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રતિષેધઃ પ્રદેશેઽનારભ્યવિધાને પ્રાસપ્રતિવિદ્વત્પ્રાદિક્તરૂપઃ સ્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ (પ્રદેશે) એક શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત તથા (અનારભ્યવિધાને) યે યજમાને દત્તપાદિ વિધાનમાં (પ્રાસપ્રતિવિદ્વત્) પ્રત્યક્ષ અને અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્તને પ્રતિષેધ હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્વાત્) વિકલ્પ થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—મહાપિતૃયજ્ઞમાં ગર્વેશ્વૃણીતે આ પ્રમાણે વર્ણવેલો નિષેધ છે, તથા અનારભ્ય યજ્ઞતિર્માં યે યજમાન્ કરોતિ નાત્રવાજેષુ અર્થીં પશુ નિષેધ છે. અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્તિ છે, મહાપિતૃયજ્ઞેન વજ્રેત પ્રહૃતિવત્ પ્રહૃતિ પ્રમાણે મહાપિતૃયજ્ઞથી યાગ કરવે એમ લખ્યું છે. આથી પ્રાપ્તિ અને પ્રતિષેધ બન્ને પ્રમાણવાળા છે માટે વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

અર્થપ્રાસવદિતિ ચેત ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ :—(અર્થપ્રાસવત્) અર્થ પ્રાપ્ત થેઠે (હૃતિ ચેત) તે એમ માનવામાં આવે તે.

ભાવાર્થઃ :—જેમ કિયં ન અણયિતઞ્યમ્, આ અર્થમાં ' વિષ ખાતું અને ન ખાવું ' આવે. વિષ ન માનવામાં આવતો નથી તેમ હિત સ્થળમાં વિષ ન માનવો જોઈએ, નિષેધ જ માનવો જોઈએ. ॥ ૨ ॥

ન તુલ્યત્વાદુભયં શબ્દલક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ :—(ન) નહિ (તુલ્યત્વાત્) સમાન હોવાથી (ડભયમ્) બન્ને (શબ્દલક્ષણમ્) શબ્દથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—કેવળ પ્રતિષેધ જ માની શકાય નહિ. કારણ કે પ્રાપ્તિ પણ શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રતિષેધ પણ શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રતિષેધ પ્રતિષેધ પ્રતિષેધ અને પ્રતિષેધોદ્ધિ પ્રતિષેધ પ્રતિષેધ આ પ્રમાણે યાગર ભાષ્યમાં લખ્યું છે. ભારે બન્ને શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે તે બન્ને પ્રમાણ માનવા જોઈએ એટલે વિકલ્પ જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ તુ પાનપરોષઃ સ્વાત્ અન્યાધ્યત્વાદ્

વિકલ્પસ્ય વિધીનામેકદેશઃ સ્વાત્ ॥ ૪ ॥

ગ્રીર્માન્તા જે વદાયદે એ પ્રમાણે કહેવું આ પ્રમાણે જે નૃત્ત તો પ્રયોગ થયો છે તેનો અર્થ પદ્યદાસ નિરૂપે તરીકે સમજવો. અર્થાત્ ઉક્ત રમણે નિરૂપે માનવો નહિ પણ પદ્યદાસ નિરૂપે માનવો. ॥ ૪ ॥

ન તો જ્યો વરોતિ આર્મા જે નૃત્ત પદ્યથી નિરૂપે છે તે અર્થવાદ છે

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થ્યે જ્ઞાયવાદઃ સ્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(૫) અને (અર્થ્ય) રાષ્ટ્ર પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય તો (જ્ઞાયવાદઃ સ્વાત્) તે અર્થવાદ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—સૌમ્ય મર્મા અન્ન યાગને પ્રાપ્ત કરાવનાર રાષ્ટ્ર પ્રમાણ નથી માટે તે નિરૂપે અર્થવાદ છે જેમકે ન તો જ્યો કરોતિ ન તોનેડવદે અર્થી સૌમ અન્નરમા જે ન થા નિરૂપે જણાય છે તે અર્થવાદ છે. ॥ ૫ ॥

અતિગતમાં યોડશીના જે નિરૂપે છે તે વિકલ્પ છે

એ અધિકરણનું સૂત્ર

શિષ્ટો ભુ પ્રતિપેષ સ્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(શિષ્ટો ભુ) રાષ્ટ્ર ખીલ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિ થતો હોય અને પત્રી (પ્રતિપેષઃ સ્વાત્) પ્રતિપેષ થતો હોય તો તે વિકલ્પ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—રાષ્ટ્ર પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિ થઈ હોય અને પત્રી નિરૂપે પણ હોય તો ત્યાં વિરૂદ્ધ સમજવો. જેમકે :—અતિગતે યોડશિનં મહાનિ જાતિગતે : અર્થી અતિગત યાગમાં રૂબે પ્રમાણથી યોડશીનું મહત્ત્વ પણ જણાય છે અને પત્રી નિરૂપે પણ જણાય છે માટે અતિગત યાગમાં યોડશી મહનો વિરૂદ્ધ સમજવો. ॥ ૬ ॥

“ અનાદુર્ભાગેર્જનિતા ” આ ઉક્તિએ આદુર્ભાગેર્જનિતા સાથે જે નિરૂપે જણાય છે

તે અર્થવાદ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ન ચેદર્થ્ય પ્રકલ્પયેત્પત્તસાધ્યર્થવાદઃ

સ્વાદાનર્થ્યવ્યાવસ્થાસાધ્યર્થવાદઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન ચેદર્થ્ય પ્રકલ્પયેત્) અન્ન વિધેયનું વિધાન ન થતું હોય તો વિરૂદ્ધ માની શકાય. (અર્થ્ય) એ અન્નનું વિધાન હોય તો (અર્થવાદઃ સ્વાત્) વિદ્વિતનો અર્થ ॥૬ થાય છે. (પર તાત્પર્યવાત્) ૧૮ રૂપના વિધાનનું સામર્થ્યથી (જાત્યર્થવાદઃ) નિરૂપે જાય થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં અન્નનું વિધાન ન હોય ત્યાં નિરૂપે વિરૂદ્ધ તરીકે હોય કે પણ અન્ન અન્નનું વિધાન થતું હોય ત્યાં નિરૂપે અર્થવાદ તરીકે હોય છે. જેમકે આન્ન મયનમાં શ્રાણ

મય છે કે જર્તિલયવાગ્વા વા જુહુપાદ ગવોધુકયવાગ્વા વા, ન ગ્રામ્યાન પશૂન્ દિનસ્તિ નારણ્યાન્ સપો છલ્લ અનાહુતયો વૈ જર્તિલાશ્ચ ગવોધુકાચેતિ અજક્ષીરેણ જુહોતિ इति જર્તિલયવાગ્વાદોનાં વિધિનિન્દાશ્રવણેન પૂર્વાધિકરણવદ્ વિકલ્પે પ્રાપ્તે મિદ્ધાન્તનાદ્. પ્રથમ જર્તિલ અને ગવોધુકનો યવાચૂથી હોમ કરવાનું કહ્યું છે પણ તેનો નિષેધ કયો છે, અને અજક્ષીર અર્થાત્ બકરીના દૂધથી હોમ કરવા બાધાબધુ અને જર્તિલની આહુતિને અનાહુતિ કહી છે. જર્તિલ એટલે જંગમી તથા. ગવોધુક એટલે જંગમી થઈ બા ઠેકાણે ને નિષેધ છે તે માત્ર અર્થવાદ છે અને તે બકરીના દૂધની પ્રશંસાજ કરે છે. આ પ્રમાણે અનાહુતિમાં પ્રતીત થતો નિષેધ અજક્ષીર દ્રવ્યનો અર્થવાદ છે. અર્થાત્ નિષેધ ઠેકા ઠેકાણે અર્થવાદ તરીકે પણ હોય છે. ॥ ૭ ॥

ત્રૈયમ્પ્રકાશિમાં અભિધારણુ અને અનાભિધારણુ અર્થવાદ રૂપે છે. એ અધિકરણુનું સૂત્ર.

પૂર્વેઞ્ચ તુલ્યકાલત્વાત ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (પૂર્વે) પૂર્વના ન્યાયો સાથે (સમાનકાલત્વાત) સમન થોય શકેમ હોનાથી.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્માસ્યેષુ ક્યન્નકમન્ત્રસંયોગેન ક્યન્નકનામકા એકગગાઃ પુરોઢાશા વિહિતાઃ । તાન્પ્રઠ્ઠ્ય શૂયતે અભિધાર્યા અનાભિધાર્યા इति મીર્માસન્તે જ્ઞસવાદિનઃ આધાને શૂયતે હોતક્યમમિહોત્રે ન વા, इति મીર્માસન્તે જ્ઞસવાદિનઃ । इति અધિકરણમાહ આ પમાણે અર્થઅભાવના સંબંધથી અર્થઅભાવક પુરોઢાશા આદિ અભિધાર્યા છે કે અનાભિધાર્યા, તથા આધાનમાં અચ્ચ થાય છે કે અભિધાર્ય હોમ કરવો કે ન કરવો ? અહીં ને નિષેધ બધાય છે તે પૂર્વ સૂત્રમાં કહેતાં ન્યાય પ્રમાણે નિષેધથી અર્થવાદ સ્થપાય છે. ક્યન્ન ત્વ્યો હોમ પ્રગ્લ્તઃ । યાગર ભાગ્ય. ઉક્ત નિષેધથી વૃષ્ટી હોમની પ્રશંસા પ્રતીત થાય છે એમ યાગર ભાગ્યમાં સ્પષ્ટ છે. ॥ ૮ ॥

આધાનમાં ઉપસાદ વિરૂદ્ધપ સૂચવે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અપવાદઞ્ચ તદવત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (અપવાદ) ઉપ દ્રવ્યથી ને વાદ છે અર્થાત્ અપવોત્ત વા એતસ્ય અમયો મંવન્તિ યદ્યગ્ન્યાયેયે જ્ઞસ સામાનિ ચાવન્તિ આ ઠેકાણે ને નિષેધ બધાય છે તે (તદવત) સિદ્ધક તુ પ્રતિષેધ. તદવત એ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વિરૂદ્ધપ છે.

ભાવાર્થ :—‘ અપવોત્ત વા એતસ્ય અમયો મંવન્તિ યદ્યગ્ન્યાયેયે જ્ઞસ સામાનિ ચાવન્તિ ’ એટલે કે ને યજ્ઞ સામગાન કરે કે ત્યાં અગ્નિએ ચાલવા બધ છે. એટલે યજ્ઞ નામક હોતાને સામગાનનો અધિકાર નહીં એનો નિષેધ પ્રતીત થાય છે. એ નિષેધ વિરૂદ્ધને સૂચવે છે. ॥ ૯ ॥

પ્રતિષેધાદકર્મેતિ ચેત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :- (પ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ હોવાથી (અકર્મ કૃતિ ચેત્) કર્મ નથી એવી ઠાંકા કરવામાં આવે તો.

હાવાર્થ :- ઉક્ત રચનામાં સામગ્રાનની નિંદા પ્રતીત થાય છે. આટલે સામગ્રાન અકર્મ છે. જે નિદિન હોય તે કર્તવ્ય તરીકે ન ડોઈ રહે એ આવી ઠાંકા કરવામાં આવે તો, ઉપર આગળના સૂત્રમાં જે, ॥ ૧૦ ॥

ન શબ્દપૂર્વેન્ચાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :- (ન) નહિ (શબ્દપૂર્વેન્ચાત્) સામગ્રાન તો કર્તવ્ય છે કારણ કે તેનું વિધાન છે.

હાવાર્થ :- સામગ્રાન તો કર્તવ્ય છે. રચંતર મન્થિયવતે આવીયમને । ન્મારે ગાદન-પત્રનું આધાન થાય ત્યારે રચંતર મામ ગાનું. આ મૂળ ધ્યવા કરે એટલે ધ્યાનરૂપ અનિવર્યો ઉદ્ગ્રાતા સામગ્રાન કરે. હવે એક વચ્ચત તેનો નિષેધ પણ છે જેમકે ઉપર કહ્યું છે કે ઉપરીલા વા અતસ્ય અમ્વો અરન્તિ વસ્ત્યાગ્યાપેયે યથા સામાનિ ગાયતિ આ ઉપરથી સામગ્રાનનો વિહર્ય માનવામાં આવે છે. જે વિધિવાક્ય છે તે અનુશાનને માટે છે અને ઉપરાંત છે તે ત્યાગને માટે છે. તસ્માદ્વ-શ્ચાંત્ર વિધિ વર્નચિત્તુનુપવાદઃ ॥ ૧૧ ॥

દીક્ષિતો ન દવાતિ હત્વાદિ એ નિષેધ છે તેનો અર્થ પર્યુદાસ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દીક્ષિતસ્ય દાનહોમપાકપ્રતિષેધેડવિશેષાત્
સર્વદાનહોમપાકનિષેધઃ સ્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :- (દીક્ષિતસ્ય) કુટુમ્બ દીક્ષા પામેલ વજમાનને (દાનહોમપાકપ્રતિષેધઃ) જે દાન, હોમ અને પાકનો પ્રતિષેધ છે તે (અવિશેષાત્) કોઇ વિશેષ પ્રમાણુ નહીં હોવાથી (સર્વ-દાનહોમપાક નિષેધઃ સ્વાત્) બધાં જ માન હોમ અને પાકનો નિષેધ છે.

હાવાર્થ :- કુટુમ્બ દીક્ષા પામેલ વજમાનને દાન, હોમ અને પાક કરવાનો નિષેધ છે. આ નિષેધ કુટુમ્બધિ દાનાદિ અને અકુટુમ્બધિ દાનાદિનો પણ નિષેધ છે કારણ કે એવું કોઇ પ્રમાણુ નથી કે જે કુટુમ્બ સંબંધ ન હોય તેવાં જ દાન આદિનો નિષેધ છે માટે સર્વ-દાનાનો નિષેધ છે એમ સમજવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

બીજો પક્ષ. અકનુયુક્તામાં વા ધર્મઃ સ્વાત્ ક્તોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :- (વા) અથવા (અકનુયુક્તા વા ધર્મઃ સ્વાત્) કુટુ સારે જેનો સંબંધ નથી એવાં દાન-આદિનો નિષેધ ધર્મ છે. (ક્તોઃ) કુટુમાટેનાં દાન-આદિ તો (પ્રત્યક્ષશિષ્ટાત્) પ્રત્યક્ષ વિદિત હોવાથી એનો નિષેધ એ ધર્મ નથી.

બાવાર્થ :—દાન હોમ અને પાક એ કંતુને માટે હોય છે અને કંતુ સાથે સંબંધ નહીં
ધરાવતાં પુરુષાર્થ માટે પણ હોય કે. તેમાંથી પુરુષાર્થ દાન-આદિનો નિષેધ છે એમ સમજવું.
કર્તવ્ય તો પ્રત્યક્ષ વિહિત હોવાથી તે કરવા જ એકએ એ એ ન કરવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષ
વિધાન વ્યર્થ જ થઇ જાય. મૈત્રેયાય દિશ્વર્ગં દદાતિ દાક્ષિણાનિ જુહોતિ આ કંતુને લગતાં દાન
હોમ તો દીક્ષિતે કરવાં જ એકએ. ॥ ૧૩ ॥

ત્રીજો પક્ષ. તસ્ય વાડપ્યાનુમાનિકમવિશેષાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (તસ્ય) તે નિષેધનો વિષય (અનુમાનિકમ) અતિદેશ-
શાસ્ત્રથી જે પ્રાપ્ત છે તે દાનાદિ છે. (અવિશેષાત્) વિશેષ પ્રમાણ ન હોવાથી.

બાવાર્થ :—દીક્ષાશ્રોત આદિ ઇષ્ટિમાં ચોક્કસ ચાસ્યથી પ્રાપ્ત જે પ્રમાણદિનો હોમ તથા
જે અગ્નિહોમ છે તે બંને નિષેધનો વિષય છે. કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ વિહિત નથી પણ આનુમાનિક
છે. અગ્નિહોમ પણ નિષેધ વિષય ■ કારણ કે તેના ત્યાગમાં કાંઈ વિશેષ પ્રમાણ નથી. એટલે
કે કંતુમાં જે યજમાને દીક્ષા લીધી છે તેણે અગ્નિહોમ પણ ન કરવો. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ તુ વાક્યશૈલવાદિતરસ્ય પર્યુદાસઃ

. સ્થાત પ્રતિષેધે વિકલ્પઃ સ્થાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) પૂર્વપક્ષે ઠીક નથી (દત્તસ્ય વાક્યશૈલવાદ) ન દર્શાવે એ
ખીમનો વાક્યશૈલ છે માટે (પર્યુદાસઃ સ્થાત્) નિષેધનો અર્થ પર્યુદાસ છે. (પ્રતિષેધે) જે
પ્રતિષેધ માનવામાં આવે તો (વિકલ્પઃ સ્થાત્) વિકલ્પ માનવો પડે અને વિકલ્પ અન્યાય છે.

બાવાર્થ :—અહરહરમિહોત્રં જુહુવાર આ વિધિ વાક્યનો ન સીધો દર્શાવે ઇત્યાદિ
વાક્ય શેષ છે. એટલે અર્થ એ નીકળે છે કે જે દીક્ષિત ન હોય તેણે અગ્નિહોમ કરવો. આમ
માનવાથી નિષેધનો અર્થ પર્યુદાસ થાય છે. જે પ્રતિષેધ અર્થાત્ નજૂનો સંબંધ ક્રિયાપદ સાથે
રાખવામાં આવે તો પ્રતિષેધ થાય છે. પ્રતિષેધ આવા જતાં વિકલ્પ માનવો પડે અને તે
અન્યાય છે. માટે ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે નિષેધનો અર્થ પર્યુદાસ જ સ્વીકારવો
જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

પરમ્ હોમાદિથી આહુવનીયનો બાધ થાય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અવિશેષેણ ચચ્છાત્ત્વમન્યાયત્વાદિકલ્પસ્ય તત્સંદિગ્ધમારાદ્ધિ-

શેપશિષ્ટં સ્થાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અવિશેષશિષ્ટં સ્થાત્) વિશેષ શાસ્ત્ર વિહિત પદાર્થ કર્તવ્ય છે. (અવિશેષેણ
ચચ્છાત્ત્વં તત્સંદિગ્ધમ્) સામાન્ય શાસ્ત્ર વિહિત જ હોય છે તે સંદિગ્ધ બને છે અને તેના
(આરાદ) તે દૂર પડે છે (વિકલ્પસ્ય અન્યાયત્વાત્) વિકલ્પ અન્યાય હોવાથી વિકલ્પ બાધ
થતો નથી.

ભાવાર્થ :—યદ્ આદ્યવનોયે જુહોતિ इति सामान्यशब्दं सप्तमे पदे जुहोति इति विशेष शब्दम् आ जन्ने કર્મે ન્યોતિષ્ટોમર્મા હોમાર્થે હોવાથી એકી સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. જન્ને હોમ એકી સાથે થઈ શકે નહિ માટે સામાન્યશાસ્ત્રથી જે કર્મ હોય છે તેનો બાધ થાય છે અને વિશેષ શાસ્ત્રથી જે હોમ વિદિત હોય છે તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે, આદ્યવનોયર્મા હોમ એ સામાન્યશાસ્ત્ર વિદિત છે તેથી તેનો બાધ થાય છે અને સત્તમ પગથે જે હોમ બતાવ્યો છે તે વિશેષ શાસ્ત્રથી વિદિત હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે. સામાન્યનો વિકલ્પથી બાધ માનવો નહિ પણ નિયમ બાધ માનવો જોઈએ. વિશેષનું ન્યાય વિધાન ન હોય ત્યાં સામાન્યની પ્રવૃત્તિ થાય ૨. ॥ ૧૬ ॥

વૈમૃધાદિમાં સાપેદશ્યત્વં જ વિધાન છે તે વાક્ય શેષ તરીકે છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

**પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અમરુરણે તુ ચચ્છાત્ત્વં વિશેષે શ્રવમાણમવિકૃત-
માત્ર્યમાગતપ્રાકૃતપ્રતિષેધાર્યમ્ ॥ ૧૭ ॥**

પદાર્થ :— (અમરુરણે તુ ચત્ત્વાત્ત્વં) અપ્રકરણ પદિત જે શાસ્ત્ર છે તે જ પાછું વૈમૃધ આદિ વિકૃતમાં શ્રવમાણ્ય છે તે (અવિકૃતમ્) અવિકલ્પ છે જે એમ કહેવામાં આવે નો (પ્રાકૃતપ્રતિષેધાર્યમ્) પ્રાકૃત અંગના પ્રતિષેધને માટે છે (શાસ્ત્રમાગત) સામાન્ય બાળ પેઠે.

ભાવાર્થ :— ‘સપ્તદશ સામિધેની સ્વાહ’ આ અનારભ્ય વિધિ છે, અનારભ્ય વિધિ-વિદિતનો પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ થાય છે પણ ત્યાં પાંચદશ્યનું વિધાન છે એટલે સાપેદશ્યને સંબંધ વિકૃતિઓમાં જાય છે છતાં વિકૃતિમાં સાપેદશ્યનો જે પાઠ છે તે એમ સૂચવે છે કે નાન્યત્ પ્રાકૃત કૃયાતિ બીજા પ્રકૃતિના અંગેનું અનુષ્ઠાન ન કરવા માટે છે. તેથી એમ પણ ન સમજવું કે જે વિકૃતિ એના પાઠ છે તેમાજ તેનું અનુષ્ઠાન કરવું બીજી વિકૃતિઓમાં ન કરવું. ॥ ૧૭ ॥

વિકારે તુ તદર્થ સ્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :— (વિકારે તુ) વિકારમાં તો (તદર્થ સ્વાત્) વિકારને માટે છે.

ભાવાર્થ :—જો સામિધેનીનો વિકાર શ્રુત થતો હોય તો તે વિકારને માટે છે એમ સમજવું પણ એવું અવશ્ય થવું નથી. માટે પ્રાકૃત અંગના પ્રતિષેધને માટે છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ. ઘાત્યયશેષો ઘાત્તુનામદ્વળાત્ સ્વાદનારમ્યવિધાનસ્ય ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :— (ઘા) પૂર્વપક્ષની આવૃત્તિ સૂચવે છે. (ઘાત્યયશેષ) વાક્ય શેષ (સ્વાત્) છે (અનારભ્ય વિધાનસ્ય) અનારભ્ય વિધિનો. (ઘાતુનામદ્વળાત્) કટુ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિધિયમાન સાપેદશ્યનો કટુની સાથે સંબંધ છે અને સામિધેની સાથેનો પણ સંબંધ છે. પ્રકરણિક વાક્ય કટુસંબંધ જન્નાવે છે અને બીજું વાક્ય સામિધેની સંબંધ જન્નાવે છે. બીજી વિકૃતિઓમાં કટુ સાથે સંબંધ ન હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન થવું નથી વૈમૃધ આદિમાં તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે કારણ કે તે તેનું અંગ છે. અર્થાત્ અનારભ્યથી ૧ સાપેદશ્યનો સંબંધ વૈમૃધાદિ વિકૃતિઓમાં જ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

શ્રવિણે સ્વાહા ઇત્યાદિ વિધિથી જેમાં સ્વાહાકારનું વિધાન નથી એવા પ્રદાનોમાં

૨ ॥હાકારનું વિધાન સમજવું. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મન્ત્રેષ્વવાક્યયોષાત્ ગુણોપદેશાત્ સ્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રેષુ અવાક્યયોષત્) મન્ત્રોમાં વાક્યયોષ નથી. (ગુણોપદેશાત્) વર્ણાનુપૂર્વી ૩૫ ગુણોના ઉપદેશ દેવાથી.

ભાવાર્થ :—અનારભ્ય વાક્યનું આ પ્રમાણે શ્રવણ થયે છે સ્વાહાકારેણ દેવેભ્યોઽન્નં દદાતિ સ્વાહા શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને દેવોને અન્ન આપે છે. હવે કોઈક પ્રકરણમાં વૃષિયે સ્વાહા આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. આ સ્વાહાકારાન્ત મંત્ર છે. તેમાં અનારભ્યાધીન વાક્યનો ઉપસંહાર છે. અ.પુ. પૂર્વપદાનું માનવું છે. તેના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર છે કે ઉક્તમંત્રનો ઉક્તવાક્ય શેષ તરીકે નથી એટલે કે એ મંત્રમાં ઉક્તવાક્યનો ઉપસંહાર થયો નથી. શ્રવિણે સ્વાહા અહીં જે સ્વાહા શબ્દ ઉચ્ચાર્યો છે તે તે એવો નિરમ બાધે છે કે પૃથિવી શબ્દનું ચતુર્થાં વિભક્તિમાં ઉચ્ચાર્યા પછીજ ' સ્વાહા ' શબ્દ બોલવો જોઈએ પૂર્વાની આજ્ઞા નહિ. તથા સ્વાહા જ ઉચ્ચારવો જોઈએ ' વષટ્ ' નહિ. આવા નિષમને માટે ઉક્ત મંત્ર છે એમાં અનારભ્યાધીન વાક્યનો ઉપસંહાર થયે શકે નહિ. ॥ ૨૦ ॥

અનામ્નાતે દર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અનામ્નાતે) ' સ્વાહા ' કારનું ત્યાં આમ્નાન નથી (દર્શનાત્) વિધાન દેવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સ્વાહાકાર નથી ત્યાં સ્વાહાકારનું વિધાન છે. જેમને પૂરેન યાજ્ઞશ્રિયો આપુષેયમિત્યૌદ્ધર્મ્યાં હોતીત્યુક્તવા ભૂમિપ્રાપ્તે પૂરે સ્વાહા કરોતિ ' હવે જે પઠિત મંત્ર અર્ધાંત વૃષિયે સ્વાહા આ મંત્રમાં જ ઉપસંહાર હોય તો ઉપર આમ્નાનમાં સ્વાહાનું વિધાન કરવું અસંભવ થયે જાય. ॥ ૨૧ ॥

પ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (પ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ દેવાથી

ભાવાર્થ :—જ્યારે સ્વાહા કરોતિ આવે. પ્રતિષેધ થયું છે. પ્રાપ્તો જ પ્રતિષેધ થાય એ પણ પ્રસિદ્ધ છે. જે ઉપસંહાર માનવામાં આવે તો પ્રતિષેધ અર્થ થયે જાય ॥ ૨૨ ॥

અગ્નિ અને અતિમાદ્યનામક મહનો ત્રિવૃતિમાં ઉપદેશ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપદ. અગ્નયતિપ્રાણસ્ય વિદ્યતાયુપદેનામવૃત્તિઃ સ્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નયતિપ્રાણસ્ય) અગ્નિ અને અનિપ્રાણનો (વિદ્યતે) ત્રિવૃતિમાં (ઉપદેશાત્) ઉપદેશ દેવાથી (અપ્રાણિ સ્વાત્) મોહક શબ્દની પ્રકૃતિ થતી નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યનામક ગ્રહેનો વિકૃતિમાં ઉપદેશ છે તેથી ચોદક સાત્ર અર્થાત્ અતિદેશ સાત્રની પ્રવૃત્તિ વિકૃતિમાં થતી નથી. અયતોઽમિદોમેન યજેત ન દ્વિરાત્રેણ અગ્નિધોમ પ્રકૃતિ છે અને દ્વિગત્ર વિકૃતિ છે. પ્રવૃત્તિવદ્ વિવૃત્તિ. વર્તાવ્યા આ ચોદક સાત્રને આધારે પ્રકૃતિના ધર્મો વિકૃતિમાં અનુકૂળ થવા ભેદજે પણ ન્યારે વિકૃતિમાં જ એ ધર્મોનો ઉપદેશ હોય તો ચોદક સાત્રની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ન થઈ શકે. ॥ ૨૩ ॥

માસિ ગ્રહણં ચ તદ્વત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (માસિગ્રહણમ્ તદ્વત્) તે જ પેઠે માસિ ગ્રહણ કયું છે તે પણ ચોદક સાત્રની પ્રવૃત્તિનો નિષેધ જણાવે છે.

ભાવાર્થ :—માસિ માસિ અતિગ્રાહ્ય ગુણને ભે ચોદક સાત્રથી વિકૃતિમાં અતિગ્રાહ્યની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો ‘માસિ અર્થાત્ મહત્તે અતિગ્રાહ્યનું’ ગ્રહણ કયું.’ અર્થાત્ કયું ન હોઈ શકે. માટે માસિ ગ્રહણ પ્રાકૃતધર્મનું નિવર્તક છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત મુત્ર.

ગ્રહણં ચા નુસ્યત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચા) અથવા (ગ્રહણમ્) ચોદક સાત્રથી ગ્રહણ થાય છે (નુસ્યત્વાત્) સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ બીજાં અગ્નિ દ્વિગત્ર આદિ વિકૃતિમાં ચોદકસાત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્ય રૂપ ગ્રહણ અર્થની પણ પ્રાપ્તિ ચોદક સાત્રથી થાય છે એમ માનવું ભેદજે. ॥ ૨૫ ॥

લિહ્નવર્ત્તવાચ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (લિહ્નવર્ત્તવાચ) વિંચ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ લિંચ વાક્ય છે.) કઈંચિત્ ચિન્ચોત્ત વઃ કામચેત્ શીર્ષજ્વાલમનુષ્મંતોકે ઇયમિતિ યથા પૈન્દ્રજાતિગ્રાહ્ય ગુણેતિ ઇતિ. કંઠાગારતા અને એન્દ્રતાનું કથન અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યની વિકૃતિમાં પ્રાપ્તિ બતાવે છે. ॥ ૨૬ ॥

ગ્રહણં સમાનવિધાનં સ્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ગ્રહણમ્) વિકૃતિમાં જે સ્વાત્ અર્થથી વિધાન છે તે તો (સમાનવિધાન સ્વાત્) સમાન વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ રૂપ પ્રકૃતિમાં વિધાન કરીને ભે દ્વિગત્રમાં સ્વાત્ અર્થથી વિધાન ન થાય તો છન્દરિચત ચિન્ચોત્ત પ્લુકામ્ છન્દાદિ યજ્ઞ અને રજ સંબંધી વિધિની પ્રવૃત્તિ થા નહિ, ગારણ કે યજ્ઞ અને રજના સંબંધીની વિધિનો અતિદેશ હોતો નથી, માટે ભે જ્યોતિષોમ સમાન વિધિ દ્વિગત્રમાં હોય તો પલુકામ વિધિની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે એટલા માટે વિકૃતિમાં ઉપદેશ છે. ॥ ૨૭ ॥

માસિગ્રહણમમ્યાસપ્રતિવેધાર્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(માસિગ્રહણમ્) માસિગ્રહણ (અમ્યાસપ્રતિવેધાર્યમ્) અમ્યાસના પ્રતિવેધ માટે છે.

ભાવાર્થ :—દરોજ અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યું ગ્રહણ ન કરવું પણ મહિને મહિને કરવું તેને માટે માસિ ગ્રહણ છે. આ હેતુને લીધે વિકૃતિમાં અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યો ઉપદેશ છે. ॥૨૮॥

ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચતુરવદાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ. ઉત્પત્તિતાદ્યર્થાચ્ચતુરવત્ત્વં પ્રધાનસ્ય હોમસંયોગાદધિકમાગમ-

તુલ્યત્વાત્લોકચતુરવત્ત્વેર્ગુણમૂત્તત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તેઃ) પુરોહારની ઉત્પત્તિ (તાદર્મ્યાત્) હોમને માટે હોવાથી (પ્રધાનસ્ય) પુરોહારને (ચતુરવત્ત્વમ્) ચાર ભાગ કરવા બેઠાએ (હોમસંયોગત્) જે હોતબધ છે તેના જ ચાર ભાગ કરવાના હોવાથી (આગમ્યમ્) આગમ્ય (અધિકમ્) અધિક છે. (અતુલ્યત્વાત્) સમાન ન હોવાથી (ગુણમૂત્તત્વાત્) ગૌણ હોવાથી (લોકચત્) લોક અવહારમાં જેમ હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—દર પૂર્ણમાસમાં બરાબ છે કે ચતુરવત્ત્વ જુહોતિ ચારવાર અવદાન કરીને હોમ કરવે. આ ચાર અવદાન પુરોહારના હોવાં બેઠાએ. કારણ કે તે જ હોમાર્થ છે આગમ્ય તે પુરોહારના સંસ્કાર માટે છે માટે આગમ્યના અવદાનને ચતુરવત્ત્વમાં ગણી શકાય નહિ. આગમ્ય વધારાનું છે. લોકમાં પણ જે કોઈ માણસ એક શેર અનાજ ખાતે શેર તે જોરાક શેર અનાજ ગણાય છે. શાક, ઘી વગેરે વધારે જ હોય છે એની ગણતરી શેરમાં થતી નથી તેમ ચાર અવદાન પુરોહારના જ ગણવા બેઠાએ. ઉપસ્તરણ અને અભિધારણની તેમાં ગણતરી ન થતી બેઠાએ. ॥ ૨૯ ॥

તત્સંસ્કારધૃતેષ્ઠ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ત) અને (તત્સંસ્કારધૃતેઃ) તે તે સંસ્કાર માટે છે.

ભાવાર્થ :—ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ પુરોહારના સંસ્કાર માટે જ છે. ચતુરવદાનમાં એની ગણતરી નથી. ॥ ૩૦

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તામ્યાં ઘા સહ સ્વિષ્ટકૃતઃ સહયે દ્વિરભિધારણેન

તદાસિવચનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ઘા તામ્યાં સહ) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચતુરવત્ત્વ યાવ છે (સ્વિષ્ટકૃતઃ સહયે) સ્વિષ્ટકૃત પ્રકરણમાં તેની સાથે હોવાનું શરૂ થાય છે. (દ્વિઃ અભિધારણેન તદાસિવચનાત્) બે વખત અભિધારણનું જે શરૂ થાય છે તે તેની પ્રતિ માટે છે.

ભાવાર્થ :—સદ્ગત સદ્ગતુ ઇવગતિ આ પ્રમાણે સ્વિચ્છકૃત પ્રકરણમાં પુરોઢાશમાંથી જે વખત અવદન કરવાનું જતાવી પછી દ્વિમિધારવતિ એ વખત અભિધારણ કહ્યું છે તે ચારની પૂર્તિ માટે છે. માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચતુરવત છે. ॥ ૩૧ ॥

તુલ્યવચ્ચામિધાય સર્વેષુ મપત્યનુક્રમાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુલ્યવત્) સમાનતાથી (અમિધાય) કથન કરીને (સર્વેષુ) અધામાં (મપત્યનુક્રમાત્) ભાગેનું કથન દોવામાં.

ભાવાર્થ :—ચત્વારિ વા એતાને દેવદધાનિ અવદાનાનિ યદુપસ્તુનાનિ તદનુ-
વાકયાયૈ, યત્પૂર્વમવદાનં તથાગ્યાયૈ યદુત્તરં તદ્દેવતાયૈ તદમિધારવતિ इति તદ્વપદ્ધત્કારાયેતિ
આ વાક્યના દેવદધ એટલે દેવતા ભાગ ચાર જતાં છે. અને તે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ
સાથે જ છે. અને એ ચારેયને દેવદધ કહેવામાં આવ્યા છે માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ
સાથે ચાર અવદાનો છે એમ સમજવું ॥ ૩૨ ॥

ઉપાંશુયાગમાં પણ ચતુરવતની આવશ્યકતા છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

સાત્તદ્વયવિવિધ્યેત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(સાત્તદ્વયવત્) સાત્તરમ પેઠે (વિવિધ્યેત) વિવિધ થઈ શકે.

ભાવાર્થ :—સપ્તદશ સામિધેયીનાં વિકૃતિયાગમાં જેમ વિવિધ છે તેમ ઉપાંશુયાગમાં
ચતુરવતનો વિવિધ થઈ શકે અર્થાત્ જ્યાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ હોય ત્યાં જ ચતુરવતનો
વિવિધ હોઈ શકે ઉપાંશુયાગમાં એનો વિવિધ નથી. ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

હમિયો વા ગુણમૂલત્વાત્ તથામૂલવિવક્ષા ર્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હમિયઃ ગુણમૂલત્વાત્) હમિયુ વિધેય દોવાથી (તથામૂલવિવક્ષા)
સ્વાત્) હોમ-સામ-જમ-ચતુરવત હમિયની પ્રત્યુત્તરવિવક્ષા છે.

ભાવાર્થ :—હોમમાં ચતુરવત ગુણનું વિધાન છે તે ઉપાંશુ યાગમાં છે. ચાર ભાગ
કરવા એ ઉપાંશુ યાગમાં પણ નિહિત છે. ઉપસ્તરણ અને ચતુરવત વાક્યનાં શેષમૂલ નથી.
ચતુરવત્તમૂલમિદ્દ હોનર્વ્ય વિવદ્યતે નેતરનોગ ચતુરવદ્વાતવ્યમ્ इति તસ્માદુપાંશુયાગેઽપિ
ચતુરવત્તં વર્તવ્યમ્ હમિયુના જ ચાર ભાગ કરી હોમચાની વિવિધતા છે અને ત્યાંથી ચાર
અવદાન કરવાનું નથી માટે ઉપાંશુ યાગમાં પણ ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ ન દોવા જતાં
હમિયુમાંથી ચાર અવદાન કરવામાં છે. આ પ્રમાણે ચાર જ ભાગમાં ઉલ્લેખ છે. ॥ ૩૪ ॥

દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં અસોમયાજીને પુરોહાસ-દ્વયનું શ્રવણ ઉ
તે અનુવાદાર્થ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પુરોહાસાભ્યામિત્યધિકૃતાનાં પુરોહાસધોરુપદેશસ્તૃષ્ટિત્વાદ્
વૈદ્યસ્તોમવત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(પુરોહાસાભ્યામ્ इति) બન્ને પુરોહાસાર્થી (અધિકૃતાભ્યામ્) અસોમયાજીએને
(પુરોહાસયો.) ઉક્ત પુરોહાસની (વ્યવેશઃ) વિધિ છે. (સ્તૃષ્ટિત્વાદ્) સ્વર્ગની કામના
રાખનાર અસોમયાજી એ વિશેષણત્વથી શ્રુત હોવાથી (વૈદ્યસ્તોમવત્) વેદસ્તોમ પેઠે

ભાવાર્થ :—પુરોહાસાભ્યામેવાસોમયાજિનં યાજયેદ્ યાવેતૌ જાગનેવધૈન્દ્રાપ્તશ્ચ
સાનાયેન તુ સોમયાજિનમ્ इति ।

આ વાક્ય હિપર જુદા જુદા પક્ષો બતાવી વિચાર કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ
પક્ષ એ છે કે અસોમયાજીએને આજેશ અને ઐન્દ્રના પુરોહાસનો વિધિ છે. કારણ કે
અસોમયાજી એ સ્વર્ગની પ્રજા રાખે છે એ અધિકારીનું વિશેષણ છે. એટલે સ્વર્ગની પ્રજા
રાખનાર અસોમયાજીને ઉક્ત પુરોહાસ દ્વયથી શ્રાવ કરાવવો. જેમ વૈશ્ય વેશ્યરનોમથી યજ કરે
અહીં વૈશ્ય સ્તોમમાં વૈશ્યને જ અધિકાર છે, તેમ અસોમયાજીને ઉક્ત પુરોહાસમાં જ યજ
કરાવવો. ॥ ૩૫ ॥

બીજો પક્ષ. જ ત્વનિત્યાધિકારોઽસ્તિ વિધેનિત્યેન સામ્ય-ધસ્તદ્દનાદ-

યાજયદોપત્યમ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(જ તુ અનિત્યવિવરઃ અસ્તિ) સ્વર્ગ કામને અધિકાર નથી, કારણ કે
(વિધેઃ નિત્યેન સમ્યજઃ) વિધિનો નિત્ય સાથે સંબંધ છે. (તદ્દનાદ્ અવાક્યયોપત્યમ્) માટે તે
વાક્યનો રોષ નથી.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગ કામને અધિકાર નથી કારણ કે પુરોહાસ કરણક માત્રનો સંબંધ નિત્ય
દર્શપૂર્ણમાસ સાથે છે માટે દ્વય વાક્ય સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે વાક્યનો રોષ નથી. તે બન્ને
પુરોહાસ અનિત્ય સોમયાજી પ્રત્યે વિરોધમાન છે એ કહેવું અરોગ્ય છે. એ પુરોહાસો તેા દર્શ-
પૂર્ણમાસના વિધાઓ જ વિદિન છે. ॥ ૩૬ ॥

સતિ ચ નૈકદેશેન કર્તુઃ પ્રધાનમૂલત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(સતિ ચ) અધિકાર રોષ હોવાથી (ન) પુરોહાસને અસોમયાજી કર્તા સાથે
સંબંધ થઈ શકે નહિ. (કર્તુઃ પ્રધાનમૂલત્વાત્) મધ્યમૂલ કર્તાનો નિર્દેશ થાય છે. રાજ વગર
પ્રધાનભાવ થઈ શકે નહિ (એકદેશેન) દર્શપૂર્ણમાસના એકદેશમૂલ પુરોહાસ પણ રાજના સાધક
થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—અધિકારનો રોષ હોવા તો પુરોહાસનો સંબંધ અસોમયાજી કર્તા સાથે થઈ
શકે નહિ અને દર્શપૂર્ણ માસના એક દેશમૂલ પુરોહાસ રાજના સાધક થઈ શકે નહિ અને રાજ

વગર પ્રધાન ભાવ પણ જની શકે નહિ. તત્સમાદપિ નાસ્ત્યપિચ્છાસ્યે- તેથી પણ અધિકારને શેષ નથી. આ પ્રમાણે શાબર ભાષ્યમાં કથન છે. ॥ ૮૭ ॥

દૃસ્તત્વાત્ ॥ તથા સ્તોમે ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(દૃસ્તત્વાત્ તુ) મેંપૂર્ણ હોવાથી (સ્તોમે તથા) વૈશ્વ સ્તોમમાં તેમ હોવું થોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વ સ્તોમ તો સંપૂર્ણ છે એ કંઈ કહેવું એક ભાગ નથી માટે તેનું ફળ હોવું થોગ્ય છે. માટે વૈશ્વ સ્તોમનું દૃષ્ટાન્ત આપવું થોગ્ય નથી. કારણ કે પ્રકૃતમાં પુરો-હાસકર્તાના વાગ તો દર્શપૂર્ણમાસનો એક ભાગ થઈ જાય છે અને એક ભાગનું ફળ હોઈ શકે નહિ. ॥ ૩૮ ॥

કર્તુઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(કર્તુઃ સ્યાત્) જોણ કર્તાનું એ કર્મ છે (દિતિ ચેત્) એ એવી થઈ કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—ક્ષત્રિજ ૩૫ કર્તાનું વિધાન છે. એટલે કે જે અસોમવાજી હોય તેની પાસે ક્ષત્રિને ઉક્ત પુરોહાસકર્તાથી વાગ કરાવવો. ॥ ૩૯ ॥

ન ગુણાર્થત્વાત્ પ્રાપ્તે ન ચોપદેશાર્થઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ગુણાર્થત્વાત્) કર્માનુષ્ઠાનને માટે (પ્રાપ્તે) એ તો પ્રાપ્ત જ હોય (ન ચ ઉપદેશાર્થઃ) માટે તેને ઉપદેશ નકારો છે.

ભાવાર્થ :—ક્ષત્રિજ તો કર્મના અનુષ્ઠાનને માટે પ્રાપ્ત જ છે એનું ફરીથી વિધાન કે તું નહામું છે. માટે એ જાને પુરોહાસ ૩૫ કરણથી અસોમવાજી વાગ કરે આપું એક જુદું જ કર્મનું વિધાન માનવું હીક છે આવેા બીજા પક્ષનો અભિપ્રાય જણાય છે. ॥ ૪૦ ॥

કર્મબોક્તુ પ્રकरणे लक्षयायत्वाद् गुणानां लिङ्गेन

કાલચાત્મં સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(કર્મબો. તુ) પણ પુરોહાસ અને વાગ૩૫ કર્મના (પ્રकरणे) પ્રકરણમાં (લિङ्गेन) અસોમવાજીપદ પ્રયોગ૩૫ લિંગથી લક્ષિત (કાલચાત્મ) કાલચાત્મ (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—પુરોહાસ અને વાગના પ્રકરણમાં અસોમવાજી પદના પ્રયોગથી સમય જ લક્ષિત થાય છે. સોમવાગના સમયથી બિન્ન સમયમાં દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં ઉક્ત જાને પુરો-હાસ થાય છે. માટે બિન્ન કર્મ ન માનવું એવો આ સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૪૧ ॥

यदि तु साक्षात् स सोमयाजिनो न ताम्यां समवायोऽस्ति

विमक्तकालत्वात् ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ : — (यदि तु) પણ એ (સામ્યાં સોમયાજિનઃ) સાન્નાય હવિષ સોમયાજીને માટે હોય તે (ન તામ્યાં સમવાયઃ અસ્તિ) તે પુરોહિતે સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ (વિમક્ત-કાલત્વાત્) જુદો કાળ હોવાથી.

ભાવાર્થ : — જો સાન્નાય હવિષ સોમયાજીને માટે જ હોય તો ઉક્ત બંને પુરોહિતોનો સંબંધજ સોમયાજી સાથે થઈ શકે નહિ, કારણ કે પુરોહિતોનો સમય પૂર્વ સિદ્ધ છે માટે પુરોહિતોરચક હોય જુદું જ ક્રમ છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

अपि वा विदित्वाद् गुणार्थायां पुनः श्रुतौ संदेहे श्रुतिर्देवतार्था

स्याद् यथाऽनभिप्रेतस्तथाऽऽग्नेयो दर्शनादेकदेवते ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ : — (અપિ વા) બીજો પક્ષ સમયે છે (વિદિત્વાત્) દર્શન અને પૂર્ણમાસ બંનેમાં આગેય પુરોહિત વિદિત છે. (ગુણાર્થાયાં પુનઃશ્રુતૌ સંદેહે) દેવતારૂપ ગુણાર્થક શ્રુતિમાં ફરીથી શ્રુતિ થા માટે ? એ સ દેહમાં (દ્વિદેવતાર્થા સ્થાત્) દ્વિદેવતાક વિધાનને માટે છે (યથા અનભિપ્રેતઃ તથા અગ્નેયઃ દર્શનાત્ એકદેવતે) એક દેવતાક અગ્નિમાં આગેય કેવળ અનુવાદરૂપ છે.

ભાવાર્થ : — આગેય પુરોહિત એક દેવતાક છે. પૌર્ણમાસ વાગમાં દ્વિદેવતાક વિધાનને માટે એ વચન છે. ઐન્દ્રાગ્ર પુરોહિત કહેવાથી ઇન્દ્ર અને અગ્નિ આમ એ દેવતા પ્રતીત થાય છે એ વિધાનને માટે પુનઃશ્રુતિ છે. ॥ ૪૩ ॥

विधिं तु वादरायणः ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ : — (તુ) પણ (વાદરાયણઃ) બાદરાયણ આચાર્ય (વિધિય્) કાળ વિધિને માને છે.

ભાવાર્થ : — આગેય પુરોહિત અનુવાદ માટે છે અને ઐન્દ્રાગ્ર પુરોહિત વિધાનને માટે છે એવું બાદરાયણ આચાર્ય માનતા નથી. એ તો બંને માટે કાગતું જ વિધાન માને છે. ॥ ૪૪ ॥

प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ : — (વા) અથવા (પ્રતિષિદ્ધવિજ્ઞાનાત્) સાન્નાયના પ્રતિષેધનું જ્ઞાન હોવાથી.

ભાવાર્થ : — સોમયાજીને સાન્નાયના વિધાનને માટેજ એ વાક્ય છે. જે અસોમયાજી ॥ તેને માટે પુરોહિતનું વિધાન છે. સોમયાજીને ઐન્દ્રાગ્ર પુરોહિતનું વિધાન નથી. જુઓ ભાગ્ય અતો નૈન્દ્રામસ્યાપિ વિધિઃ । આ પ્રતિષેધ જણાય છે કે સાન્નાયવિધિના રીત રૂપ એ અર્થવાદ છે. ॥ ૪૫ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (ચાન્યાર્થદર્શનમ) અન્ય અર્થ પશુ એજ બતાવે છે,

ભાવાર્થ :—અન્ય અર્થ પશુ એજ બતાવે છે કે એ કાષ્ઠ બીજું કર્મ નથી પણ દર્શપૂર્ણમાસનું જ અંગ છે. એ જુદું માનવામાં આવે તે દર્શપૂર્ણમાસમાં અપેક્ષિત સત્તાવીસ આહુતિઓ કરતાં વધારે થઇ જાય. જુઓ શાગર ૧૧૫. ॥ ૪૬ ॥

ઉપાંશુયામ ધ્રૌવાજ્ય દ્રવ્યક છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઉપાંશુયાજમન્તરા યજતીતિ હવિર્લિજ્ઞાથુતિત્વાદ્
યયાકામી પ્રતીયેત ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉપાંશુયાજમ્ અન્તરા યજતિ ઇતિ) આ વાક્યથી ઉપાંશુયાજનું વિધાન થાય છે પણ (હવિર્લિજ્ઞાથુતિત્વાદ્) કાષ્ઠ હવિર્લિજ્ઞપત્ર અવશ્ય ન હોવાથી (યયાકામી પ્રતીયેત) પોતે જે ઇચ્છે તે દ્રવ્યથી ઉપાંશુ યાગ કરવો.

ભાવાર્થ :—પૂર્ણમાસી યાગ વચ્ચે ઉપાંશુ યાગ કરવો એવું વિધાન છે પણ કયા દ્રવ્યથી યાગ કરવો એ જણાવ્યું નથી માટે કાષ્ઠ પણ દ્રવ્યથી ઉપાંશુ યાગ કરવો એવું પ્રતીત થાય છે. એ ' આજ્ય ' દ્રવ્ય થુત છે પણ તેમાં કાષ્ઠ એ છે કે કાષ્ઠ પણ આજ્યથી ઉપાંશુ યાગ કરવો કે આમ વિશેષ આજ્યથી ? વિશેષનું પ્રમાણ ન હોવાથી મને તે આજ્યથી ઉપાંશુ યાગ થઇ શકે છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ. ધ્રૌવાઙ્ગા સર્વસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (પ્રોવાત્) મુનાનામક યાગરથ આજ્યથી જ ઉપાંશુ યાગ કરવો. સર્વસ્મે વા દત્તદ વાજ્યમ યજતે યદ્ ધ્રુવાયમ્ આજ્યમ્ આ વાક્યમાં સર્વસંયોગનો પ્રયોગ છે, એટલે સર્વવસ્તુમાં મુનાજ્ય ઇષ્ટ છે. ॥ ૪૮ ॥

પૂર્વપક્ષ. તદ્વચ્ચ દેવતાયાં સ્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વચ્ચ) તે જ પ્રમાણે (દેવતાયામ્ સ્વાત્) દેવતામાં પશુ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુયાગ કયા દેવતાને માટે છે એનું પશુ વિધાન નથી માટે મને તેને ઉદેશ્યને ઉપાંશુ યાગ કરવો એવું પ્રતીત થાય છે. યાગનું સ્વરૂપ જ દ્રવ્ય અને દેવતા હોય છે માટે દેવતા પ્રત્યક્ષ ચિદ્રિત ન હોય તો તેની પશુ કલ્પના કરી જ રહી. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સાન્વીર્ણા પ્રજ્ઞરણાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રજ્ઞરણાત્) દર્શપૂર્ણમાસમાં પઠિત જે યાગ હોય તે યાગની દેવતા તંત્રમાં અર્ચાત પ્રજ્ઞરણી દેવતા જ અવાન્તર યાગની છે, એમ સમજવું. દર્શપૂર્ણમાસ પ્રજ્ઞરણમાં

જેટલી દેવતાઓ વિદિત હોય તેમાંથી કાઢપણ એક દેવતાને ઉદેશીને ઉપાંશુ યાગ કરવો. વિષ્ણુ-
સ્થાપ્તપદ્મઃ) ઉપાંશુ યાગ વિષ્ણુને ઉદેશીને કરવો એ તો માત્ર અર્થવાદ છે ॥ ૧૦ ॥

ઉપાંશુ યાગની દેવતા વિષ્ણુ, પ્રભાવતિ અને અગ્નીચામ આ ત્રણમાંથી કાઢપણ
એક વિકલ્પથી હોય છે અને એ ઉપાંશુ યાગ પૌર્ણમાસીમાં જ કત વ્ય છે
એ અધિકરણનાં સુત્રો.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર. ધર્માદ્ વા સ્યાત્ પ્રજાપતિઃ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થઃ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (ધર્માત્ પ્રજાપતિઃ સ્યાત્) ધર્મથી પ્રભાવતિ છે.

હોવાર્થઃ :—ઉપાંશુત્ત અને પ્રભાવતિનો પણ ધર્મ છે માટે ઉપાંશુ યાગની દેવતા
પ્રભાવતિ છે. ॥ ૫૧ ॥

દેવતાયાસ્થમિર્વચનં તત્રગ્નિસ્વેદ મૃદુત્વં તસ્મા-
દિદાધિકારેણ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થઃ :—(તુ) પણ (તત્ર દેવતાઃ અમિર્વચનમ્) ત્યાં દેવતાનું કથન નથી (તત્ર
ગ્નિસ્વેદ મૃદુત્વમ્) પ્રભાવત્ય યાગમાં ઉપાંશુ ધર્મ વાચક શબ્દનું સ્પષ્ટ શ્રવણ નથી (તસ્માદ્)
માટે શબ્દ સાદૃશ્ય ન હોવાથી (હહ) ઉપાંશુ યાગમાં (અધિકારેણ) મુખ્ય દેવતા અગ્નિનું
જ રવામિત્વ છે.

હોવાર્થઃ :—ત્યાં ઉપાંશુ યાગનું વિધાન છે ત્યાં તેની દેવતાનું કથન નથી. પ્રભાવત્ય
યાગમાં ઉપાંશુ ધર્મ વાચક શબ્દનું પણ સ્પષ્ટ શ્રવણ નથી માટે ઉપાંશુ યાગની દેવતા અગ્નિ છે
કારણ કે, અગ્નિને પ્રથમો દેવતાનામ્ બ્રાહ્મણ દેવતાઓમાં અગ્નિ મુખ્ય છે. માટે એ યાગમાં દેવતાનું
સ્પષ્ટ વિધાન ન હોય ત્યાં અગ્નિ દેવતા જ સમજા લેવો. ॥ ૫૨ ॥

વિષ્ણુર્વાસ્વાદ્યૌબ્રાહ્મણાવમાવાસ્વા દધિશ્ચ સ્યાદ્ગોષ્ઠસ્થ તત્ર દર્શનાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થઃ :—(શા) અથવા (વિષ્ણુઃ સ્યાત્) ઉપાંશુ યાગના દેવતા વિષ્ણુ છે (હોનામ્નાત્)
હોતનું આગના હોવાથી (બ્રાહ્મણાદ્યૌઃ ચ સ્યાત્) અબ્રાહ્મણાનું હવિષ છે. (હોતત્ તત્ર
દર્શનાત્) અબ્રાહ્મણ સમીપ હવિષનું ત્યાં દર્શન થાય છે.

હોવાર્થઃ :—ઉપાંશુ યાગની દેવતા વિષ્ણુ છે. હરં વિષ્ણુ, પ્રતદિષ્ણુ. આ યાગમાં અને
પુરો વાકયાના બે મંત્રોનું આગના છે. હવિષ્ પણ અબ્રાહ્મણનું છે. કારણ કે અબ્રાહ્મણ
યાગ પાસે જ તેનું શ્રવણ છે. ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા પૌર્ણમાસ્યાં સ્યાત્ પ્રધાન શબ્દસંયોગાત્
ગુણત્વાન્મન્ત્રો યથાપ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થઃ :—(અપિ વા) અથવા (પૌર્ણમાસ્યામ્ સ્યાત્) પૌર્ણમાસી યાગમાં ઉપાંશુ
યાગ હોય છે. (પ્રધાનશબ્દસંયોગાત્) મુખ્ય શબ્દનું તેની સાથે શ્રવણ થવું હોવાથી (ગુણત્વાન્
મન્ત્રઃ) મંત્ર ગુણરૂપે હોય છે. (યથાપ્રધાનં સ્યાત્) પ્રધાનને અનુસરી ધર્મ કંપુ નોંધવો.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી યાગમાં જ ઉપાંશુ યાગ થાય છે અમાવાસ્યામાં નહિ. કા-લુ કે પૌર્ણમાસ્યા યજેત્ત્વ મહીં પૌર્ણમાસી ચન્દનો ૨૫૦૮ સંબંધ છે. માટે ભાવિ વિધિ વિદિત કર્મ હોય ત્યાં જ મંત્ર હોવો જોઈએ. પૌર્ણમાસીમાં કર્મ વિદિત છે માટે મંત્ર પણ ત્યાં જ હોવો જોઈએ. આ કારણથી વિષ્ણુસ્થાવરકથ્ય આ મંત્ર પૌર્ણમાસી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ॥ ૫૪ ॥

આનન્તર્ય ચ સામ્નાયસ્ય પુરોહાશેન દર્શાયલમાવાસ્યાવિકારે ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(અમાવાસ્યાવિકારે) અમાવાસ્યાનો વિરૂતિ યાગ જે સાકંપ્રસ્થાનીય છે તેમાં (પુરોહાશેન) પુરોહાસ પછી (સામ્નાયસ્ય આનન્તર્યમ્ દર્શયતિ ચ) સાંનાયનું આનન્તર્ય જતાવે છે.

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યાવિકારે સાકમ્પ્રસ્થાનીયે આગ્નેયેન પુરોહાશેન પ્રચયે મહા હુમ્મીમિરાક્રમન્નાહ આ વાક્યથી પુરોહાસ પછી સાંનાયને જતાવે છે ઉપાંશુયાગને નહિ માટે અમાવાસ્યામાં ઉપાંશુ યાગનું અનુશાન નથી. ॥ ૫૫ ॥

અગ્રીપોમવિધાનાતુ પૌર્ણમાસ્યામુમયન્ન વિધીયતે ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની જ્ઞાપતિ સૂચવે છે (અગ્રીપોમવિધાનાતુ) પૌર્ણમાસી યાગમાં અગ્રીપોમ દેવતાનું વિધાન છે. (પૌર્ણમાસ્યામ્) પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુ યાગ છે. (ડનયન્ન ચ વિધીયતે) પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા બન્નેમાં ઉપાંશુ યાગ કરતોય છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા આ બન્નેમાં ઉપાંશુ યાગ કરતોય છે. પૌર્ણમાસીમાં અગ્રીપોમીય ઉપાંશુ યાગ છે અને અમાવાસ્યામાં વિંધુદેવતાક ઉપાંશુ યાગ છે એમ સમજવું. તત્ત્વજ્ઞાત્ અગ્રીપોમી પૌર્ણમાસ્યા ની યજેત્ત્વ આ વાક્યથી પૌર્ણમાસીમાં અગ્રીપોમીય દેવતાનું વિધાન છે. એ કાંઈ ઉત્પત્તિ વિધિ નથી. ॥ ૫૬ ॥

પ્રતિવિષ્વ વિધાનાત્ વા વિષ્ણુઃ સમાનદેશઃ સ્વાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(વા પ્રતિવિષ્વ વિધાનાત્) પ્રતિપેષ કરીને વિધાન કરેલું હોવાથી (વિષ્ણુ સમાનદેશઃ સ્વાત્) વિંધુ સમાન દેશ છે.

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યાનું વર્જન કરીને પૌર્ણમાસીમાં જ ઉપાંશુ યાગનું વિધાન કરેલું છે. આગ્નેયદેવતાતુપાંશુ પૌર્ણમાસ્યાં યજ્ઞનિતિ પ્રકૃત્ય સ્થાપાયતે જામિ વા વૃત્તદ્વય ક્રિયતે યદન્વચ્ચો પુરોહાસો ઉપાંશુયાગમન્તરા યજ્ઞર્તોતિ આ વાક્યથી ઉપાંશુ યાગનો સંબંધ પૌર્ણમાસી સાથેજ સમજાય છે. વિષ્ણુદેવતાંશુ યજ્ઞયોડ્ગામિત્વાય, પ્રજાપતિરુપાંશુ યજ્ઞયોડ્ગામિત્વાય અગ્રીપોમી ઉપાંશુ યજ્ઞયો અજ્ઞામિત્વાય આ વાક્યથી પણ પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુયાગ છે અને વિંધુ, પ્રજાપતિ અને અગ્રીપોમ દેવતાઓ પણ તેમાંજ છે એમ સમજાય છે. ॥ ૫૭ ॥

તથા ચાન્યાર્પદર્શનમ્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તેજ પ્રમાણે (અન્યાર્પદર્શનમ્) અથ અર્પ પણ અ જ અર્પને જતાવે છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસીમાં ચૌદ આહુતિ હોમવામાં આવે છે. અને અમાવાસ્યામાં તેર આહુતિઓ હોમવામાં આવે છે. જો અમાવાસ્યામાં ઉપાંશુ યાગ હોય તો અમાવાસ્યામાં ચૌદ આહુતિઓ થઈ જાય માટે ઉપાંશુ યાગનો સંબંધ અમાવાસ્યા સાથે નથી. ॥ ૫૮ ॥

ન યાઽનજ્ઞં સઠ્ઠ્ઠુતાવુભયત્ર વિધીયેતાસમ્યગ્વાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (સઠ્ઠ્ઠુતા) એક વખત શ્રુત થયેલું (અનજ્ઞમ્) પ્રધાન (ઉભયત્ર ન વિધીયેત) અને ઠેકાણે નિહિત થઈ શકે નહિ. (અસમ્યગ્વાત્) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો પ્રધાન હોય અને તેનું એક જ વખત શ્રવણ હોય તો તેનું અને ઠેકાણે વિધાન થઈ શકે નહિ કારણ કે પરસ્પર જાનને સંબંધ હોતો નથી, માટે ઉપશ્રુ યાગનો પૌર્ણમાસી અમાવાસ્યા જાનને સંબંધ નથી પણ પૌર્ણમાસીમાં જ સંબંધ છે. ॥ ૫૯ ॥

વિકારે આશ્રુતિવાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વિકારે) અમાવાસ્યાના વિકૃતિ યાગ સાકંપ્રસ્થાનીયમાં (અશ્રુતવાત્) શ્રુત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યાના વિકૃતિવાગમાં ઉપાંશુ યાગનું શ્રવણ થતું નથી, માટે અમાવાસ્યામાં ઉપાંશુ યાગ કર્તવ્ય નથી. ॥ ૬૦ ॥

એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુ યાગ કર્તવ્ય છે.

એ અધિકરણનાં સુત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્વિપુરોહિતવાગ્યાં સ્વાદમ્તરાલગુણાર્થત્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિપુરોહિતવાગ્યાં) એ પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં (સ્વાદ) ઉપાંશુ યાગ થાય છે (અન્તરાલગુણાર્થત્વાત્) અન્તરાલગુણ શુભનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસીમાં સોનાદર્શન પુરોહિતવાગ્યાં, પ્રત્યેક સોમવાચ પછી પૌર્ણમાસી યાગમાં એ પુરોહિત હોય છે અને તેની પહેલાની પૌર્ણમાસી યાગમાં એક પુરોહિત હોય છે. આમાં એ પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાગ હોય છે. કારણ કે અન્તરાલ એટલે મધ્ય શુભ તરીકે નિહિત છે એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં અન્તરાલ સંભવી શકતું નથી. ॥ ૬૧ ॥

અજામિકરણાર્થત્વાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (અજામિકરણાર્થત્વાત્) અજામિતકરણને માટે.

ભાવાર્થ :—જામિ સાદસ્યમ્ જાગર જામ્યમાં ' જામિ ' શબ્દનો અર્થ સાદરણ કર્યો છે. માટે અજામિતકરણ એટલે આસાદરણ કરણને માટે પણ દ્વિપુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાગ કરવો. પુરોહિતનો સાદસ્ય દોષ જાય છે. એ પુરોહિતમાં સાદરણ દોષ હોવાથી એ યજ્ઞદોષ-સ્ત્રાવદોષવિપ્રાત્યોર્જન મન્તિત્વમ્ ન્યાય દોષ હોય ત્યાં દોષનો વિધાત પણ હોવો જોઈએ. માટે દ્વિપુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાગ કરવો. ॥ ૬૨ ॥

તદર્થઃ કિત્તિચેન્ન તદ્વધાનત્વાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(તદર્થમ્ કિત્તિ ચેત્ ન) અન્તરાલ્પને માટે છે એ એમ કહેવામાં આવે તો નહિ. (તદ્વધાનત્વાત્) પૌર્ણમાસી પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્તરાલ્પ-ગ્રુણ છે. પૌર્ણમાસી પ્રધાન છે. ઉપાશુચાન્ન પૌર્ણમાસીને અવયવ છે. ઉપાશુ ચાન્નનો અન્તરાલ્પ ગ્રુણ છે. માટે અન્તરાલ્પ ન હોય તો પણ એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાશુચાન્ન કર્તવ્ય છે. ॥ ૬૩ ॥

અગ્નિદેન ચ સમ્યધાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અગ્નિદેન) અશ્રુત અન્તરાલ્પ અર્થ સાથે (સમ્યધાત્) ઉપાશુ ચાન્નનો મર્બધ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉપાશુ ચાન્નમાં અન્તરાલ્પ ગ્રુણનો મર્બધ હોય છે પણ અન્તરાલ્પ ગ્રુણતરી વિધીયમાન છે એવું જોવામાં આવતું નથી. માટે જ્યાં અન્તરાલ્પ ન હોય એવી એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાશુ ચાન્ન હોય છે. ॥ ૬૪ ॥

ઉત્પત્તેસ્તુ નિવેશઃ ક્વાત્ ગુણસ્યાન્નુપરોધેનાર્થસ્ય વિચિન્નમાત્રવાદ્

વિધાનાદ્ અર્થાન્તરસ્ય નૈમિત્તિકત્વાદમાવેદ્યુતો સ્વાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ ઉપર જતાવેલા પૂર્વપક્ષની વ્યાકૃતિ કરે છે. (ઉત્પત્તેઃ નિવેશઃ ક્વાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં નિવેશ છે. માટે (ગુણસ્ય અનુપરોધેન) ગ્રુણનો ઉપરોધ કરી વગર અન્તરાલ્પનો નિવેશ થાય છે (અર્થસ્ય વિચિન્નમાત્રવાદ્) અન્તરાલ્પ અથવા દ્વિપુરોહિતમાં છે. (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી (નૈમિત્તિકત્વાત્) અન્તરાલ્પ રૂપ નિમિત્ત હોય ત્યાં જ ઉપાશુ ચાન્ન થાય છે. (અમાવે) જ્યાં અન્તરાલ્પ ન હોય ત્યાં ઉપાશુ ચાન્ન ન હોવો જોઈએ. (અશ્રુતો સ્વાત્) જે દ્વિપુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસી ન હોય તો એક પુરોહિતવાળીમાં ઉપાશુચાન્ન થાય પણ દ્વિપુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસી છે માટે એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાશુ ચાન્ન નથી.

ભાવાર્થ :—અન્તરાલ્પ ગ્રુણતરીજ વિધીયમાન છે. ઉપાશુચાન્નમન્તર યગતિ આ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં અન્તરાલ્પ ગ્રુણતરી વિદિત છે. જે દ્વિપુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસી ન હોય તો એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાશુચાન્ન હોય પણ જ્યારે દ્વિપુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસી છે તો પછી એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાશુચાન્ન કરવો એ વિધાન નિષેધ છે. ॥ ૬૫ ॥

ઉમયોસ્તુ વિધાનાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ઉક્ત પક્ષનું નિરાકરણ કરે છે. (ઉમયોઃ) જન્ને પૌર્ણમાસીમાં ઉપાશુ ચાન્ન કરવો. (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આગ્યસ્યૈવ યાજુષ્યઘ્ન પૌર્ણમાસી યગતિ આ વાક્યમાં એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાશુચાન્નનું વિધાન કરે છે. માટે જન્ને પૌર્ણમાસીમાં ઉપાશુ ચાન્ન કરવો જોઈએ. એટલે એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાશુ ચાન્ન કરવો એ વિદિત છે. ॥ ૬૬ ॥

ગુણાનાં ચ પરાર્થત્વાદુપવેષવચદેતિ સ્યાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુણાનાં પરાર્થત્વાત્) ગુણો પ્રધાનને માટે જ હોય છે. માટે (ઉપવેષવચ્ચ) ઉપવેષ ॥ પેકે છે. (ચદા ઇતિ સ્માર્ચ) માટે એ ગુણ હોય તો અને ન હોય તો પણ પ્રધાન કાર્ય થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગુણ પ્રધાન અર્થાત્ મુખ્ય કર્મને માટે હોય છે. દેવદત્ત નામનો માણસ રાત્રને માટે રસોઇ બનાવે છે તો શું દેવદત્ત ન હોય તો બીજે માણસ રસોઇ ન કરે ? અર્થાત્ જરૂર કરે. ગુણના અભાવમાં પ્રધાનનું કાર્ય અટકતું નથી. ઉપવેષથી કપાલોનું ઉપધાન કરવાનું હોય છે પણ જો ઉપવેષ ન હોય તો બીજાથી કપાલોનું ઉપધાન કરતું. ઉપવેષના અભાવથી કપાલોપધાનની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે અનંતરાય હોય તો પણ ઉપાશુ યાગ અને ન હોય તો પણ ઉપાશુ યાગ થાય છે જ. ॥ ૬૭ ॥

અનપાયસ્થ કાલસ્ય લક્ષણં હિ પુરોઢાશૌ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કાલસ્ય લક્ષણમ્ હિ પુરોઢાશૌ) બંને પુરોઢાશૌ કાળને સંક્ષિપ્ત કરે છે. (અનપાય) એક પુરોઢાશમાં પણ એ સંક્ષેપ છે.

ભાવાર્થ :—બંને પુરોઢાશો ઉપાશુયાગના કાળને બતાવે છે. એટલે કે એ પુરોઢાશ વચ્ચેનો જે સમય છે તે ઉપાશુ યાગ કરવાનો સમય છે. જે પ્રથમ પુરોઢાશ યાગ કરીને પછી તરતજ ઉપાશુ યાગ ન કરવામાં આવે અને બીજો પુરોઢાશ યાગ કરે તો ભૂતિતાનામક દોષ લાગે છે એવું જામિ ષા એતદ્વચ્ચ ક્રિયતે યદન્વચ્ચૌ પુરોઢાશા ઉપાશુયાગમન્તરા યજ્ઞનિ આ વાક્યથી બતાવવામાં આવ્યું છે. એ દોષનો પરિહાર વચ્ચે ઉપાશુ યાગ કરવામાં દૂર થાય છે એમ જણાવ્યું છે. આ ઉપાશુ યાગના સમયનું લક્ષણ એક પુરોઢાશકાળો પૌર્ણમાસીમાં પણ છે. તસ્માદુત્તરઃ સ એવ કાલઃ, યોડસાવન્તરાલેન લક્ષિતઃ । યથા નાગવેલાવામાગન્તવ્યમ્, શદ્ધસવેલાવામાગન્તવ્યમ્, પટહસવેલાવામાગન્તવ્યમ્ । જેમકે નાગને વખતે આવતુ, શંખ વગાડવાની વેળાએ આવતુ, પટક વાગવાની વેળાએ આવતુ. આ ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે જે માનમાં શંખ આદિ ન વાગતા હોય તે માનમાં પણ તે જ વેળા આવવાનું છે. એજ પ્રમાણે એક પુરોઢાશકાળ જે પૌર્ણમાસીમાં હોય તેમાં પણ ઉપાશુયાગનો સમય ને જ છે. ॥ ૬૮ ॥

પ્રશંસાર્થમજામિત્વં યથાઽમૃતાર્થત્વમ્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(અજામિત્વમ્) આગળ જે અન્નમિત્તને માટે ઉપાશુ યાગ છે (પ્રશંસાર્થમ્) તે તો પ્રશંસા માટે છે. (યથા અમૃતાર્થમ્) જેમ અમૃતને માટે પવેરે રહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—આગળ જે ઉપાશુ યાગ અન્નમિત્તને માટે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તો માત્ર અર્થવાદ છે. ઉપાશુ યાગ તો કાળનો લક્ષક છે. જેમ ચક્રપસ્ત્રાપ્તિ અભિષારદાને અમૃતા-કૃતિનેવૈનાં કરોતિ જે આદૃતિનું ઉપસ્તરણ અને અભિષારણ કરે છે તે અમૃત છે. આ ઠેકાણે આદૃતિને અમૃત કહેવી એ માત્ર પ્રશંસા છે તે ઉપાશુ માટે પણ સમજવું. ॥ ૬૯ ॥

इति मोमांसाद्युर्जरमाप्ये दशमोऽध्यायः

અથ ગુર્જરમાયાવાં મીમાંસામાખ્યે વક્રાદશાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

દર્શપૂર્ણમાસમાં આગ્નેય આદિ જે સમુચ્ચિત યાગો છે તે બધા મળીને સ્વર્ગરૂપ
રૂળને ઉત્પન્ન કરે છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રયોજનેનામિસમ્યન્ધાતૃથક્સતાં તતઃસ્વાદેકકર્મ્ય-

મેકશદ્દામિસમ્યન્ધાત્ ॥ ૧ ॥

પદ્યર્થ :—(પ્રયોજનામિસમ્યન્ધાત્) બધા મળીને રૂળને સાથે ઝંઝૂંધ રાખતા હોવાથી
(વૃથક્ સત્ત્વ) ભુદા ભુદા આગ્નેયઆદિ યાગો છતાં (એકકર્મ્ય) એક રૂળને જ ઉત્પન્ન કરે
છે. (વક્રાદશામિસમ્યન્ધાત્) એ યથે યાગોના સમુદાયનો વાચક શબ્દ એક જ છે અને
તે ‘દર્શપૂર્ણમાસ’ છે.

ભાવાર્થ :—મીમાંસામાં ‘તંત્ર’ અને ‘આવાપ’ આ બે શબ્દો પારિભાષિક છે તેનો
અર્થ અહીં સમજી લેવાની જરૂર છે.

સાવારણં મવેત્ તન્ત્રં પરાયેં તવવોજકઃ ।

एवमेव प्रसंगः स्वाद्विषयाने स्वके विधौ ॥

જે એક ઉત્પન્ન થઈ એક સાથે ધણાને ઉપકાર કરે છે તે તંત્ર કહેવાય છે જેમકે પ્રદીપ.
પ્રદીપ એ જ વખત ઉત્પન્ન થઈ એક સાથે ધણાને પ્રકાશ આપે છે. અને જે એક વખત ઉત્પન્ન
થઈ ધણાને ઉપકાર ન કરી શકે તેથી વારે વારે ઉત્પન્ન થઈ ઉપકાર થાય છે તે ‘આવાપ’
કહેવાય છે. જેમકે ધણાઓને આપવામાં આવતું ભોજન. અહીં ભોજનની આવૃત્તિ કરવી પડે
છે. જે ભોજન અર્થાત્ અન્નપ્રાસ જ નામના માણસને ઉપકાર કરે છે, તેજ પ્રાસ જ નામના
માણસને ઉપકાર કરી શકશે નહિ. બે વને તૂંપિ આપવી હોય તો બીજો પ્રાસ લેવો જોઈએ.
આ પ્રમાણે ભોજનમાં આવૃત્તિ કરવી પડે છે. માટે એવાં પદ્યોને આવાપ કહેવામાં આવે છે.

• હવે દર્શપૂર્ણમાસમાં જે આગ્નેય આદિ છ યાગો છે તે તન્ત્રરચાનીય છે કે આવાપ
રચાનીય ? જે તંત્ર માનવામાં આવે તો દર્શમાં પ્રધાન ત્રિકતું એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું
જોઈએ. અને જે આવાપ હોય તો ત્રણ યાગોનું ત્રણવાર અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. આમાં સિદ્ધાંત
એ છે કે ઉક્ત છ યે યાગ તંત્ર રૂપ છે અર્થાત્ તે એક વખત અનુષ્ઠિત થઈ સામાન્ય રૂળ સ્વર્ગને
ઉત્પન્ન કરે છે. દરેક યાગના ભુદાં ભુદાં રૂળ રૂળ નથી. આગ્નેયઆદિ છ યે યાગો ‘દર્શપૂર્ણમાસ’
રૂપ એક શબ્દથી અભિધેય થાય છે. દર્શપૂર્ણમાસાખ્યા સ્વર્ગકામો યજેત ‘દર્શ’ અને ‘પૂર્ણમાસ’
આ બંને શબ્દો સમુદાય વાચક છે. એટલે કે ત્રણ યાગનો વાચક ‘દર્શ’ શબ્દ અને બીજા ત્રણ
યાગનો વાચક ‘પૂર્ણમાસ’ શબ્દ છે. પ્રમેણ સન્યતે કૃપા અહીં ગ્રામ શબ્દ સમુદાય વાચક છે
અને એનાથી ઉત્પન્ન કરાતો રૂપ સાધારણ છે અને તે આખા ગ્રામને ઉપકાર કરે છે. એક
માણસે પોતા માટે રૂપ ખેદાવ્યો હોય તો તે ખાનગી છે, સાધારણ નથી અને એક જ કુટુંબને
ઉપકાર કરે છે. દર્શ અને પૂર્ણમાસ એ ગ્રામ રચાનીય સમુદાય વાચક છે અને તન્ત્રરચન્ય રૂપ
એક જ છે અને તે સર્વયાગોનું સાધારણ છે. ॥ ૧ ॥

શેષવદ્વા પ્રયોજનં પ્રતિકર્મ વિમચ્યતે ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(શા) અથવા (શેષવત્) શેષની પેઠે (પ્રયોજનં) પ્રયોજન=કર્મ (પ્રતિકર્મ વિમચ્યતે) દરેક ક્રમ દીઠ જુદું જુદું પશુ હોય છે.

ભાવાર્થ :—સમુદાય શબ્દથી જે વાચ્ય હોય અથવા સમુદાય વાચક શબ્દથી પદાર્થનું પ્રદર્શ કરી તેને ઉદ્દેશીને જે કંઈ કરવામાં આવે તે સમુદાયને જ લાગુ પડે છે એવો નિયમ નથી. સમુદાય ગત એક એક વ્યક્તિને પશુ લાગુ પડે છે. જેમકે ગળાય જ્ઞાન આપ્યા જનસમુદાયને જે સ્નાનનો સંબંધ બતાવ્યો છે તે સમુદાયને લાગુ પડતો નથી ખરું સમુદાય ગત વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. માટે જેમ અહીં સમુદાયને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલું સ્નાન વ્યક્તિઓને લાગુ પડે છે તેમ દર્શ અને પૂર્ણમાસથી જે સ્વર્ગ રૂપ ફળ બતાવવામાં આવ્યું છે તે દર્શાન્તર્ગત અને પૂર્ણમાસાન્તર્ગત દરેક યાગને કેમ લાગુ ન પડે ? અર્થાત્ જેટલા યાગ તેટલા ફળ માનવા ભોંઠએ એવો અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનો અભિપ્રાય જણાય છે. અર્થાત્ તત્ત્વ રૂપે નથી પણ આવાપ રૂપે છે. ॥ ૨ ॥

અવિધાનં તુ નૈવં સ્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વોક્ત દોષને દૂર કરે છે (અવિધાનમ્) શેષ અને શેષીનું સામ્ય કપે વિધાન નથી (ન ઈવં સ્વાત્) માટે એમ ન કહેવાય.

ભાવાર્થ :—શેષ અને શેષીનું એક રૂપે વિધાન નથી અર્થાત્ જ્યાં સમુદાયમાં સાદિત્ય વિવક્ષિત હોય ત્યાં વિધીયમાન કર્મ સમુદાયને લાગુ પડે છે અને જ્યાં સાદિત્ય વિવક્ષિત ન હોય ત્યાં સમુદાયીને લાગુ પડે છે. પ્રાક્ષણગ્નં પૂજ્ય અથવા ગળાય જ્ઞાનમ્ અહીં સાદિત્ય વિવક્ષિત નથી માટે પૂજા અને સ્નાન સમુદાયોઓને લાગુ પડે છે. પશુ દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં તે સાદિત્ય વિવક્ષિત છે એટલે જે સ્વર્ગરૂપ ફળ સાધ્ય તરીકે બતાવવામાં આવ્યું છે તે હવે યાગોથીજ જન્ય થાય છે એમ સમજવું. ॥ ૩ ॥

શેષસ્ય હિ પરાર્થત્વાદિધાનાદ્ પ્રતિપ્રધાનભાવઃ સ્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ કે (શેષસ્ય પરાર્થત્વાત્) જે શેષ હોય છે તે પરાર્થ હોય ॥ અર્થાત્ પ્રધાન માટે હોય છે. (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી શેષ છે. માટે (પ્રતિપ્રધાનભાવઃ સ્વાત્) દરેક પ્રધાનમાં અંગની અસ્તિત્વ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ફળની પ્રત્યે યાગ શેષ છે. કારણ કે ફળને ઉદ્દેશીને યાગનું વિધાન થાય છે. જ્યાં વિધીયમાનત્વ હોય છે તે શેષ કહેવાય છે. યાગમાં વિધીયમાનત્વ છે માટે એજ શેષ છે. તેથી હવે યાગરૂપ શેષોનું એક સ્વર્ગરૂપ ફળ છે. ॥ ૪ ॥

અર્થાં અંગો મગ્નીને કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અજ્ઞાનાં તુ શબ્દમેદાત્ કતુર્વત્ સ્વાત્ ફલાન્યત્ત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (કતુર્વત્) કતુઓ પેઠે (અજ્ઞાના ફલાન્યત્ત્વમ્ સ્વાત્) અજ્ઞાનાં ફળ જુદાં જુદાં હોય છે. (શબ્દમેદાત્) શબ્દોનો ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એન્દ્રાગ્રમેકાદશકપાઠં નિર્વપેત્વ પ્રજાકામઃ । એન્દ્રં ચઠં નિર્વપેત્વ
પશુકામઃ । આ બંને કટુઓના ફળ ભુદાં ભુદાં છે. એકનું ફળ પ્રગ્નં ॥ જ્યારે બીજાનું ફળ
પશુ પ્રાપ્ત છે. માટે જેમ કટુઓનાં ફળ બિન્ન બિન્ન છે તેમ અંગોનાં ફળ પણ બિન્ન બિન્ન હોવાં
જોઈએ. સમિષો યજ્ઞતિ । તત્પૂર્ણનં યજ્ઞતિ આ બંને અંગ યાગ છે એનાં ફળ ભુદાં ભુદાં હોવા
જોઈએ. બંનેના શબ્દો પશુ સિદ્ધ છે. પણ એક અંગ બીજા અંગની આકાંક્ષા પણ રાખતું
નથી માટે અંગોનાં ફળ બિન્ન બિન્ન હોવાં જોઈએ. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થમેદસ્તુ તંચાયેદૈકાર્પ્યાદૈકકર્મ્યમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તજ અર્થમેદઃ) કટુઓમાં અર્થમેદ છે.
(અથ હ) પણ અહીં અંગોમાં (એકાર્પ્યાદ) પ્રધાનને ઉપહારી હોવાથી (દૈકકર્મ્યમ્) એક
ફળ જનક છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં બિન્ન ફળને પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ હોય ત્યાં બિન્ન ફળ માનવાં
જોઈએ પણ અંગો તો મુખ્ય કર્મને સહાયતા આપનાર હોવાથી તેઓનું ફળ એકજ છે અર્થાત્
પ્રધાન કર્મનું ફળ એજ અંગોનું ફળ હોય છે. ॥ ૬ ॥

શબ્દમેદાગ્રેતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(શબ્દમેદાગ્ર) શબ્દ બિન્ન હોવાથી અંગોનું ફળ ભુદું ભુદું હોય છે
(ચેતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—ફલવાચક શબ્દ ભગ્ને ન હોય પણ વિધિવાચક પ્રત્યયો તો ભુદા ભુદા
હોવાં જોઈએ આ શબ્દોનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

કર્માર્થત્વાત પ્રયોગે તાચ્છદ્વર્ણં સ્વાત્ સદર્શત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—પદાર્થ (કર્માર્થત્વાત પ્રયોગે) પ્રધાન પ્રયોગ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે
(તાચ્છદ્વર્ણં સ્વાત્) અંગોના પ્રયોગને શબ્દ પણ જે હોય છે તે (સદર્શત્વાત્) મુખ્ય પ્રયોગ
માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—સમિષો યજ્ઞતિ ઇત્યાદિ અંગ વાક્યો વિધાયક નથી એ તો દર્શનપૂર્ણમાસામ્યો
સ્વર્ગ કુર્વાન્ આતુન્ જ્યારે અભ્યુક્તામાં આવે છે ત્યારે દર્શન અને પૂર્ણમાસ કેવી રીતે કરના ? આ
જે આકાંક્ષા ઉભી થાય ॥ તેને ચોક્કસ કરવા સમિષો યજ્ઞતિ ઇત્યાદિ અંગકક્ષાપ હોય ॥ અને એ
અંગો પ્રધાનભાવના સાથેજ સંબંધ હોય છે જેટલા અંગો હોય ॥ તે તેમજ ભુદાં ભુદાં વિધાન
હોતા નથી. આ રીતે વાગ કરવો એ જનારના માટે અંગ વાક્યો હોય છે. ॥ ૮ ॥

કર્તૃવિધેર્નાનાર્થત્વાદ્ ગુણપ્રધાનેષુ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(કર્તૃવિધેઃ) કર્તાના જે પ્રધાન વિધિ છે તે (નાનાર્થત્વાત્) વિનાયક
હેવાથી (ગુણપ્રધાનેષુ) શુદ્ધ અને પ્રધાન વિધિમાં.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ પ્રધાનોમાં શુદ્ધ વિષય અને પ્રધાન વિષયક કર્તાનો જે વિધિ કે અર્થાત્ જે શુદ્ધ નુષ્ઠાન અને પ્રધાનાનુષ્ઠાન છે તેના ઉદ્દેશો જુદા જુદા હોય છે અર્થાત્ પ્રધાનક્રમનો ઉદ્દેશ દગ હોય છે અને અંગોનો ઉદ્દેશ પ્રધાન કર્મ હોય છે. આ પ્રમાણે એક જ વાક્યથી પ્રધાન કર્મ અને તેની પ્રતિકલ્પતાનું વિધાન થઇ શકે નહિ ॥ ૬ ॥

આરમ્ભસ્ય શદ્દપૂર્વત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(આરમ્ભસ્ય) વ્યાપાર (શબ્દપૂર્વત્વાત્) ભાવના વચ્ચે શબ્દ જન્ય હોવાથી,

ભાનાર્થ :—યજ્ઞેત્ એટલે યાગ કર્યાત્ આલે અથ યાગ છે આ શબ્દ સાંભળતાં જ ત્રણ જાતની આકાંક્ષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે (૧) શુદ્ધ (૨) સાધી કરવું અને (૩) કેવી રીતે કરવું 'પશુ' શબ્દના ઉચ્ચારણ કરવાથી ત્રણ જાતની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થતી નથી. 'કેવી રીતે કરવું' આને દ્વયભાવજ્ઞા કહેવામાં આવે છે અને એનું પ્રતિપાદન સમિષો નયતિ વગેરે અંગ વાક્યો કરે છે. જો એનું પ્રતિપાદન ન થાય તો યાગ કેવા રીતે કરવો એજ ન સનનન હોવાથી આરભ જ કરી શકાય નહિ આરમ્ભો વ્યાપાર ક્રિયા આ ત્રણેનો એક જ અર્થ છે માટે અંગો પ્રધાનના ઉપકાર રૂપ કાર્યમાં ભેદાય છે એનું કેષ જુદું રૂપ હોવું નથી ॥ ૧૦ ॥

દર્શપૂર્ણમાસ આદિ કામ્ય કર્મોમાં સર્વ અંગોનો ઉપસહાર છે ' એ
અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ પકેનાપિ સમાપ્ત્યેત કૃતાર્થત્વાદુ યથા કલ્પન્તરેણ
પ્રાપ્તેષુ ચોત્તરાવસ્થાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(એક જાપિ સમાપ્ત્યેત) એક અંગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પ્રયોગ સમપ્ત થાય છે (કૃતાર્થત્વાત્) કારણ તેનાથી કમભાવની આકાંક્ષા પૂર્ણ થાય છે (યથા કલ્પન્તરેણ પ્રાપ્તેષુ) સ્વર્ગ સાધન ભ્યોતિષ્ટોમ આદિમાંથી પ્રાપ્ત થાય તેવાથી સ્વર્ગભાવના પૂર્ણ થાય. તેમ (વત્તસવત્) ઉપર ગાયોને દોહવાવાના જેમ નિયમ નથી

ભાવાર્થ :—પ્રાપ્તપશુ એક અંગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પ્રયોગ પૂર્ણ થઇ શકે છે માટે બધાં અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી, એક અંગથી કમભાવાકાંક્ષા પૂરી થઇ તો પછી બીજા અંગના અનુષ્ઠાનની જરૂર રહેતી નથી બધાં અંગોનું સંનિધાન છે માટે જ બધાં અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું એમ કહો તો ત્રણ નિયમ તો નહીં જાણી શકાય બની શકે તેટલાં અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું, બધાંનું નહિ એમને સાચાંચે તિલો દામ્યનો દોહવિત્વા વિસૂદ્યાગ-નન્વાસ્પ તૂળીમુત્તરા દોહયતિ સાગમ્ય પ્રકરણ ત્રણ ગાયોને વાસ્તવ થઇ દેવાની પછી બીજી ગાયોને દોહતે છે અહીં પ્રથમ ત્રણોને જેવા નિયમ હોય છે તેવા ત્યાર પછીતો નિયમ નથી જેટલી બની શકે તેવી ગાયો દોહવાની એજ પ્રમાણે બની શકે તેટલાં અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું બધાના અનુષ્ઠાનમાં નિયમ નથી. ॥ ૧૧ ॥

ફલામાવાદિતિ ચેત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ફલામાવાત્) ફળ મળતું ન હોવાથી. (હતિ ચેત્) જે એવી યંત્રા કરવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—જે બધા અંગોનું અનુદાન ન કરવામાં આવે તે સ્વર્મંદપ ફળની સિદ્ધિ થાય નહિ. આ યંત્રાનું સમાધાન આમળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

ન કર્મસંયોગાત્ પ્રયોજનમશ્વદોષ' સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કર્મસંયોગાત્) પ્રધાન કર્મનો જ ફળ સાથે સંબંધ હોવાથી (પ્રયોજનમ્) ફળ (અશ્વદોષ' સ્યાત્) ટાઇપલુ જાતનો અશ્વ હોય નથી.

ભાવાર્થ :—ફળની સાથે સંબંધ તે પ્રધાન કર્મનો જ છે અંગોનો નહિ માટે અશ્વ-જન્ય હોય પણ હતિપથ અંગોનું અનુદાન ન કરવામાં આવશે તે મજાથી નહિ. જે અંગોનો પણ ફળ સાથે સંબંધ માનવામાં આવે તે કયું કર્મ પ્રધાન છે અને કયું અંશ કે એની સમજ પડી શકે નહિ ॥ ૧૩ ॥

યેવ્યશમ્યાવિતિ ચેત ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(યેવ્યશમ્યા) એક વિધિના જ વિષય બધા અન હોવાથી બધા અંગોનું અનુદાન થવું જોઈએ. (હતિ ચેત) જે એવી યંત્રા કરવામાં આવે તે એનું સમાધાન આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેટલા અંગો પ્રધાન કર્મ સાથે જોડાયેલા હોય છે તે બધા જ એક જ વિધિના વિષય હોય છે માટે બધાનું જ અનુદાન થવું જોઈએ. ટાઇપલુ અંગ ટાઇવાથી પ્રયોગમાં અંગ વેકર્ય આવે છે અને વિકલાંગ પ્રયોગથી ફળસિદ્ધિ થતી નથી. ॥ ૧૪ ॥

નાયૈવૃથકવાત્ સમત્વાદગુણત્વમ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) બધા અંગોનો ફળ સાથે સંબંધ નથી. (અર્થૈવૃથકવાત્) અર્થમાં પૃથક્ત્વ હોવાથી (સમત્વાત્) જે બધા સમાન હોય તે (અગુણત્વમ્) અમુક કર્મ ગુણકર્મ છે એમ કહી શકાય નહિ.

ભાવાર્થ :—જે બધા જ કર્મ ફળ સાથે જોડાયેલા તે અમુક કર્મ ગુણકર્મ છે એ ૩મ અખર પરી માટે કર્મના અર્થમાં બેદ છે. જે કર્મ ફળ સાથે સંબંધ રૂપે તે પ્રધાન કર્મ અને જે કર્મ પ્રધાનકર્મ સાથે સંબંધ રૂપે તે ગુણકર્મ માટે સર્વ અંગોનો ઉપસંહાર નથી. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વિધેસ્ત્વેકધૃતિત્યાત્ અપર્યાયવિધાનાત્ નિત્યવર્જિતપૂતામિસંયોગાદયેન
યુગપદ્માત્સેવ્યાકર્મ નિવૃત્તિવત્ તસ્માત્ સર્વપ્રયોગે પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ સ્વધૃતિત્યાત્) સર્વ અંગોના અનુદાનના જોડકો વિધિ એક જ હોવાથી (અપર્યાયવિધાનાત્) વારા ફરતી વિધાન ન હોવાથી (નિત્યવર્જિતપૂતામિસંયોગાત્) નિત્ય

શ્રુતભાવના વાચક સ્વદેશી હિંદી કંથમાવાકક્ષિ સાથે સંબંધ હોવાથી. (અર્થેન યુગફણતે) એકી સાથે પ્રધાન કર્મ સાથે અગોત્રી સંબંધ હોવાથી. (ચયાક્રમ) કર્મ પ્રમાણે સર્વ અગોત્રી અનુષ્ઠાન કરવું. (નિર્વિત્તવ) નિર્વિત્ત અર્થે પેટે (ત્વચ્ચ) માટે (સર્વપ્રયોગે પ્રવૃતિ સ્વાત) સર્વ પ્રધાન પ્રયોગ સાથે સર્વ અગોત્રી અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :— એક જ વિધિ વાક્યથી સર્વ અગોત્રી ભોધ થાય છે તેથી, સમિધ યજ્ઞને અને તાનુપાત યજ્ઞનું પર્વાયથી વિધાન ન હોવાથી, ભાવનાવાચક સ્વદેશી કંથમાવાકક્ષિ સર્વ અગોત્રી સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રધાન કર્મના ઉપકારમાં સર્વ અગોત્રી ખસેડપોતન વ્યાયથી એક સાથે પ્રવૃત્તિ હોવાથી અર્ધાજ અગોત્રી અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. એટલે કે જે પ્રધાન કર્મ સાથે જે જે અગોત્રી કંથમાવાકક્ષિથી જોડાયા હોય તે બધાનું અનુષ્ઠાન કરવું જ જોઈએ. અંગ કર્મનાં પ્રતિપાદક વાક્યોમાં વારાફરતી અમાનુષ્ઠાન કરવાનું કથન પણ નથી. જેમ બધામાં કબૂતરો એક સાથે અથવા ઉતરી પડે છે તેમ બધા જ અગોત્રી પ્રધાન કર્મ ઉપર ઉપકાર કરવા એક સાથે પ્રવૃત્ત થાય છે. માટે બધા જ અગોત્રી અનુષ્ઠાન કરવું એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

તથા કર્મોપદેશ સ્વાત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :— (તથા) તેમ કરવાથી (કર્મોપદેશ) કર્મનો ઉપદેશ (સ્વાત) અરિતાઈ થાય છે.

ભાવાર્થ :— બધાજ અગોત્રી અનુષ્ઠાન કરવાથી એક આહુતિએ પોર્ણમાત્રીમાં અને તેજ આહુતિ અમાવાસ્વામાં હોમવી, આ ઉપદેશ અરિતાઈ થાય છે. આ સંખ્યા બધા અગોત્રી અનુષ્ઠિત થાય તેજ સિદ્ધ થઈ શકે છે અન્યથા નહિ. ॥ ૧૭ ॥

ઋગ્ચંદ્રોણ પુનર્વચનમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :— (ઋગ્ચંદ્રોણ) શુદ્ધ શુદ્ધ યાગોમાં (પુનર્વચન) વારા ફરતી રજા ભૂતિ છે.

ભાવાર્થ :— જે શુદ્ધ શુદ્ધ કંપુએ સંબંધે કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમ એક કંપુ કરવાથી સ્વર્ગ ભાવના થઈ શકે છે માટે બધા જ કંપુએ કરવાની જરૂર નથી એ દેહાન્તમાં તો વેપમ્મ છે. કારણ કે ત્યાં તો દરેક કંપુનો રજ સાથે સંબંધ બતાવ્યો છે. માટે એક કંપુ કરવાથી રજ ભાવના સિદ્ધ થઈ શકે છે પણ અંગ કર્મોનો સંબંધ રજ સાથે હોતો નથી. ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરાસ્વશ્રુતિવાદ્ વિરોપાણાં કૃતાર્થત્વાત્ સ્વદોહે યથાકામી પ્રતીયેત ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :— (ઉત્તર યજ્ઞશ્રુતિવાદ) ઉત્તર યાગોમાં દોહન વિધિ ન હોવાથી. (વિરોપાણમ) કૃતાર્થત્વાત્) વાગિરસર્ગ આદિના વિધાનથી કૃતાર્થ હોવાને લીધે (સ્વદોહે યથાકામી પ્રતીયેત) પોતાના દોહન માટે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દોહવાનું પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :— યાગોનું દેહાન્ત પણ બગબગ નથી કરવું કે, પણ યાગો દોહવરાવા પછી બાકીની યાગોમાં દોહનનું વિધાન જ નથી. માટે ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્તર યાગોનું દોહન પ્રતીત થાય છે પણ અંગ કર્મોમાં તો વિધાન હોય છે માટે તેના અનુષ્ઠાનમાં ઇચ્છા કામ આવી શકતી

નથી ત્યાં તો બન્નાં જ અંગોનું અનુદાન કરવું જોઈએ. પ્રયોગમાં અંગ વૈકલ્પ ન થવું જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

‘કામ્ય કર્મ વારે વારે પશુ કરી શકાય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
સિદ્ધાંત સૂત્ર. કર્મણ્યારમ્ભમાધ્યત્વાત્ કૃત્રિવત્ પ્રત્યારમ્ભફલોપાદયિનિ સ્વઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણિ આરમ્ભમાધ્યત્વાત્) કર્મના અનુદાનથી કૃણ ઉત્પન્ન થવું હોવાથી (કૃત્રિવત્) કૃત્રિની માફક (પ્રત્યારમ્ભફલોપાદયિનિ સ્વઃ) દરેક અનુદાનને કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે.

બાવાર્થ :—જેમ જેની દરેક વસ્તુ કરવામાં આવે છે કારણ કે, જેની દરેક વસ્તુ કૃણ આવે છે. આટે જેનીની આદ્યતિ દરેક વસ્તુ જેકુતો કરે છે તેમ કર્મનું અનુદાન પશુ કૃણ આવે છે. જો એક જ વખત કર્મ કરે તો એક જ વખત કૃણ મળે અને વારે વારે કર્મ કરે તો વારે વારે કૃણ મળે છે, આટે કામ્ય કર્મનું અનુદાન વારે વારે પશુ થઈ શકે છે. અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે કામના થાય ત્યારે કર્મનુદાન કરી કૃણ મેળવી શકાય છે. ॥ ૨૦ ॥

અધિકારક સર્વેષાં કાર્યસ્યાદુપપચતે વિશેષઃ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સર્વેષાં કાર્યત્વાત્) કૃણ કર્મો અનુદાય હોવાથી (વિશેષઃ અધિકાર ઉપપચતે) વિશેષ અધિકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

બાવાર્થ :—જેટલા અનુદાય કામ્ય કર્મો છે તે બધાને અધિકાર વારે વારે કરવામાં આવે છે. ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર..

સદ્દત્તુ સ્યાદ્દત્તાર્થત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(દ્વ) પૂર્વપક્ષ ઘોતક છે. (સદ્દત્તુ સ્યાત્) એક જ વખત અનુદાન કરવું જોઈએ. (કૃતાર્થત્વાત્) એક વાર અનુદાન કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થાય છે.

બાવાર્થ :—કામ્ય કર્મ એકવાર કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થઈ જાય છે તો પછી બીજી વાર કર્મ કરવાનો પ્રસંગ જ ઉભો થતો નથી. આટે જેમ એક પ્રયોગમાં અંગોનું અનુદાન એક જ વખત થાય છે તેમ કામ્ય કર્મ પશુ એક જ વખત કરવું. ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થસ્ય તથા લોકે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દાર્થઃ) વિધિ સંહતા અર્થનું અનુદાન એકવાર થાય છે (તથા લોકે) લોક વ્યવહારમાં એક જ વખત કામ્ય થાય છે.

બાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં શુરુએ કશું કે કાષ્ટ લાગે એટલે સિવાય એક વખત કાષ્ટ લાવી આપી શુરુની આદ્યને સંજોગ કરે છે તેમ કામ્ય કર્મ પશુ એક જ વખત કરવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ. અપિ વા સંપ્રયોગે યથાકામો પ્રતીયેતાશ્રુતિવાત્

વિધિષુ વચનાનિ સ્યુઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (સંપ્રયોગે) પ્રયોગના અનુષ્ઠાનમાં (યથાકામો પ્રતીયેત) કર્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે એક અથવા વધારે વખત કામ્ય કર્મ કરી શકે છે. (અશ્રુતવાત્) એક જ વખત કર્મ કરવું એવું કોઈ શાસ્ત્રે વિધાન ન હોવાથી. (વિધિષુ વચનાનિ સ્યુઃ) વિધિ વચનો તો માત્ર અનુષ્ઠાન જ બતાવે છે. એક વાર કે બે વાર કે વધારે વાર કર્મ કરવામાં એનો વ્યાપાર નથી.

ભાવાર્થ :—વિધિ વચનો તો માત્ર કામ્ય કર્મ કરવાનું કહે છે. જોઈએ તો એક વાર કરે અને જોઈએ તો બહુવાર કરે. આ બાબતમાં કોઈ વિધાન જણાતું નથી. ॥ ૨૪ ॥

एकशब्दात्तथाऽङ्गेषु ॥ २५ ॥

પદાર્થ :—(એકશબ્દાત્) એક જ વિધિ પ્રત્યક્ષ હોવાથી (અંગેષુ તથા) અંગોના અનુષ્ઠાનમાં તેમ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અંગોના અનુષ્ઠાનમાં તો જૂળ વિધિમાં એક જ પ્રત્યક્ષ છે અને તેમાં કથંભાવાકાંક્ષા પણ એક જ વખત ઉત્પન્ન થાય છે માટે પ્રધાન પ્રયોગમાં અંગોનું અનુષ્ઠાન એક જ વખત કરવું જોઈએ એવો નિયમ છે. પણ ફળની ઇચ્છામાં એમ નથી. માટે જ્યારે જ્યારે ફળની ઇચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. એટલે કામ્ય કર્મની આશ્રુતિ થઈ શકે છે. ॥ ૨૫ ॥

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

પદાર્થ :—(લોકે) લોકિક દૃષ્ટાંત પણ ઠીક નથી (કર્મર્થલક્ષણમ્) લોકિક કર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય છે માટે તેને અનુસરીને કર્મ થાય છે.

ભાવાર્થ :—લોકિક કર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય છે. મુજબે કાંઈ લાવવા શિષ્યને આજ્ઞા આપી. શિષ્યે કાંઈ લાવી આપ્યાં પણ જો એટલાં કાંઈથી રસોઈ તૈયાર ન થાય તો બીજી વાર પણ શિષ્ય કાંઈ લાવી આપે છે. અને જતાં પણ રસોઈમાં કયાંક રહે તો ત્રીજી વાર પણ લાવી આપે છે. જરૂર ન હોય તો એક વખત લાવી આપી શિષ્ય કૃતાર્થ બને છે. કારણ કે રસોઈ રૂપ ફળ પ્રત્યક્ષ છે. પણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ રૂપ ફળ તો અદૃષ્ટ છે તેમાં લોકિક દૃષ્ટાંત પડી શકે નહિ. ॥ ૨૬ ॥

‘અવધાત આદિમાં તંકુલ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં મુખી અવધાત ક્રિયાની આશ્રુતિ કરવી જોઈએ.’ એ અધિકરણનાં મત્રે.

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षमतस्तन्निवृत्त्याऽपवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયાણામ્ અર્થશેષત્વાત્) અવધાન આદિ ક્રિયાઓ તંકુલનિબળિત માટે હોવાથી (પ્રત્યક્ષમ્) ફળ પ્રત્યક્ષ છે (જતઃ તન્નિવૃત્ત્ય) માટે તેની સિદ્ધિ થાય ત્યાં મુખી આશ્રુતિ કરવી (અપવર્ગઃ સ્યત્) અને પછી સમાપ્તિ કરવી.

ભાવાર્થ :—ગ્રીહીત અવહન્તિ આ વાક્યમાં મોહિતું અવહનન કરવા કહ્યું છે. અવહનન તંદુલ કાઢવા માટે હોય છે. મટે તંદુલ ફેતારામાં જીવ પડી જાય ત્યાં સુધી ખાંડતું. તંદુલ જીવ પડે એટલે ખાંડવાની ક્રિયા બંધ કરવી જોઈએ. ‘માત્ર એક જ વખત અવહનન કરવું.’ એવો કોઈ નિયમ નથી ॥ ૨૭ ॥

અદૃષ્ટ ફળ ભ્યાં જતાંયું હોય ત્યાં એક જ વખત અવહનન કરવું.

ધર્મમાત્રે ત્વદર્શનાત્ કાવ્યાર્થેનાપવર્ગઃ સ્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ધર્મમાત્રે ત્વ દર્શનાત્) કેવળ અદૃષ્ટ ફળના સાધન તરીકે અવહનન હોય ત્યાં (કાવ્યાર્થેનાપવર્ગઃ સ્વાત્) એક જ વખત અવહનન કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ત્યાં અવહનન અદૃષ્ટ ફળને માટે હોય છે ત્યાં એક જ વખત અવહનન કરવું કારણ કે એમ કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થાય છે. ત્યાં ફળ કંઈ પ્રત્યક્ષ હોતું નથી. માટે ફળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી અવહનનક્રિયા ચાલુ રાખવી એ સાચોકેસ નથી ॥ ૨૮ ॥

‘પ્રધાનમિદં અંગેનું’ અનુષ્ઠાન એક જ વખત હોય છે.’

એ અધિકરણનાં સરો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કતુષ્ઠાઽનુમાનેનામ્યાસે કલમ્બમા સ્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(મા) પૂર્વપક્ષને સચવે છે. (કતુષ્ઠ) કામકતુની જેમ આવૃત્તિ થઈ પડે છે તેમ (અનુમાને) અનુમાનથી (કલમ્બમા) કદનું આધિક્ય (સ્વાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ કામકતુઓ વારાફરતી કરવાથી ફળવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પ્રધાનમિદં અંગેનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ કારણ કે એમ કરવાથી પ્રધાન કર્મના ફળમાં જોડિ પ્રાપ્ત થશે એમ અનુમાનથી સમજી શકાય છે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સકૃદ્વા કરણેકત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સકૃદ્વા) એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું (કરણેકત્વાત્) પ્રધાન રૂપ કારણ એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન રૂપ કરણ એક હોવાથી પ્રધાનમિદં અંગેનું અનુષ્ઠાન પણ એક જ વખત કરવું. માટીના પિંડમાંથી જ્યારે ઘડો ઉત્પન્ન કરવો હોય ત્યારે એ પિંડ ને ચક્ર (ચાકડા) ઉપર હોય તેને તેટલો જ ફેરવવો જોઈએ કે જેથી તેમાંથી ઘડો તૈયાર થાય. પડો તૈયાર થઈ ગયા પછી ચાકડાને ફેરવવા કરવો અનુ કથ્યું જ ફળ નથી ફળ રૂપ ઘડામાં કાઢપણ જાતનો વધારો થતો નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રધાનમિદં અંગેમાં સચળતું જોઈએ અર્થાત્ રૂપ પ્રાપ્ત થોમ્ પ્રધાનમિદં અંગેનું અનુષ્ઠાન કર્યા પછી વધારે પ્રયત્નેનું અનુષ્ઠાન કરવાથી કોઈ પણ વિશેષ ફળ મળતું નથી. ॥ ૩૦ ॥

પરિમાણં ચાનિયમેન સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(પરિમાણં ન) અને પરિમાણ (અનિયમેન સ્યાત્) નિયમ વગર થઈ નય.

ભાવાર્થ :—જો અંગોનું વધારે અનુમાન કરવાથી વધારે ફળમળતુ હોય તો પોર્ણનામી વાગમાં ઓઠ અને અનાવાર્યા વાગમાં તેર આકૃતિઓનો નિયમ જે બાબે છે તે નકામે થઈ નય. કારણ કે વધારે આકૃતિ આપવાથી વધારે ફળ મળત. પણ એમ કરવાથી વધારે ફળ મળતું નથી મારે અંગોનું એક જ વખત અનુમાન કરવું. ॥ ૩૧ ॥

ફલાદ્અર્થમનિર્વૃત્તેઃ ક્રતુષુ સ્યાત્ ફલાન્યત્વમ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ફલાદ્અર્થમનિર્વૃત્તે) સ્વર્ગ આદિની ઉત્પત્તિ થવાથી (ક્રતુષુ ફલાન્યત્વમ્ સ્યાત્) ક્રતુઓમાં જિજ્ઞાસુ (જિજ્ઞાસુ ફળ મળે છે.

ભાવાર્થ :—કાર્યક્રતુઓ તો મુખ્ય કર્મ છે, અને તેનું એક વખત અનુમાન કરવાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. અને બીજી વખત કાર્ય ક્રતુ કરવાથી બીજું સ્વર્ગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રતુઓમાં ફળોદ્દેશ હોય છે પણ અંગોનું સ્વતંત્ર કાર્ય ફળ જ નથી તો તેનું વધારે અનુમાન કરવાથી ફળ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? એ તો મુખ્ય કર્મ ઉપર ઉપકાર જ કરે છે. ॥ ૩૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અર્થવાસ્તુ નૈકત્વાદગ્ચાસ. સ્યાદનર્થકો યથા મોજનમેકસ્મિન્નર્થસ્યા-

પરિમાણત્વાત્ પ્રધાને ચ ક્રિયાર્થત્વાદનિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અર્થવાસ્તુ) અંગોનો અભ્યાસ થવવાનું હોય છે. (ન દેવતાત્ અભ્યાસઃ સ્યાત્) કાર્ય અનેક હોવાથી, એક કાર્યવિષયક અભ્યાસ અર્થક હોઈ શકે. (યથા મોજનમ્ એકસ્મિન્) જેમ એક જ વખતે ભોજનની આદતિ નકામી થાય છે. (અર્થસ્ય અપરિમાણત્વાત્) પ્રધાન ફળ નિયત ન હોવાથી (પ્રધાને ચ ક્રિયાર્થત્વાત્ અનિયમઃ સ્યાત્) પ્રધાન કર્મમાં ક્રિયા ફળ ઉત્પન્ન કરવામાં માદ કારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનનું ફળ કેટલું છે અર્થાત્ પ્રધાન ફળ કેટલું સ્વર્ગ ઉત્પન્ન કરશે એનો કશો નિયમ હોતો નથી. સ્વર્ગ એ તો સુખવિશેષનો જ વાચક શબ્દ છે. મારે જો અંગોનો વધારે ઉપકાર થાય તો પ્રધાન કર્મ વધારે રાગ અર્થાત્ મુખ અથવા પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી શકું, માટે અંગોની આદતિ વધારે મુખ ચ હવારે કરવી જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

વૃથક્ત્વાદ્ વિધિતઃ પરિમાણ સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વૃથક્ત્વાત્) અર્થ જિજ્ઞાસુ હોવાથી (વિધિતઃ) વિધિપરક (પરિમાણે સ્યાત્) સંખ્યા થાય.

ભાવાર્થ :—ઓઠ અને તેર સંખ્યાનો જે નિયમ બાબે છે તે તો જિજ્ઞાસુ અર્થ છે. માટે ત્યાં તો અર્થ પ્રમાણે આકૃતિઓ આપી શકાય છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અનમ્યાસો ઘા પ્રયોગવચ્ચનૈકરઘાતસર્વસ્ય યુગપચ્છાદ્યાદ્વલત્વાદ્
કર્મેણ. સ્યાત્ ક્રિયાર્થત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અનમ્યાસ' ઘા) અંગેનો અભ્યાસ થયો નથી. (પ્રયોગવચ્ચનૈકરઘાત) પ્રયોગનું વચ્ચનૈક્ય હોવાથી (સર્વસ્ય યુગપત્ શાસ્ત્રાત્) એક ભાવનામાં અન્ય વખતે ફલકરણ-ત્વથી પ્રધાન ક્રિયા જ અન્વિત થાય છે. (કર્મેણ. અફલકવાત્ ચ રચાત્) ત્યારે અંગ કોઈ નકામી છે ? (ક્રિયાર્થત્વાત્) નહિ. પ્રધાન ક્રિયાને ઉપકારક છે

ભાવાર્થ :—અંગેનો અભ્યાસ કર્યો નહિ ભાવનામાં કળના કરણ તરીકે મુખ્ય ક્રિયા જ અન્વિત થાય છે. અતઃ ક્રિયા નહિ છતાં અર્થક્રિયા નકામી નથી. તે તો પ્રધાન ક્રિયાને—ઉપકારક કરશે અને તે દ્વારા તેની સફલતા છે. ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષ. અમ્યાસો ઘા હેદમસંમાર્ગાદિદાનેષુ વચ્ચનાત્સદૃશ્યસ્ય ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ઘા અમ્યાસ) અંગેનો અભ્યાસ થાય છે. (હેદનસંમાર્ગાદિદાનેષુ સદૃશ્યસ્ય વચ્ચનાત્) હેદન, સંમાર્ગ અને અવદાનમાં એક વખત કરવાનું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સદૃશ્યાદિદાનંતિ. પરિચીન્ સદૃશ્યમાદિઃ । સ્વિદૃશ્યતિ સદૃશ્યવચતિ । ઉક્ત વચન એક વખત આગ્રહેદન એક વખત સંમાર્ગ અને એક વખત અવદાન કરવાનું કહે છે તેથી સમભય કે કળા એક વખતનું વિધાન ન હોય ત્યાં આદૃતિ છે એમ સમજવું. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અનમ્યાસસ્તુ વાચ્યત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અનમ્યાસ' સ્તુ) પ્રમાણહિ અંગેનો અભ્યાસ ન કર્યો. (વાચ્યત્વાત્) ઉક્ત રચયે જે એક જ વખતનું કથન કર્યું છે તેનું પ્રયોજન જુદું છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમ સમા અનેકવાર આગ્રહેદનનું વિધાન છે. હવે તો એક વખતનું વિધાન ન કરે તો અર્થદેશથી અનેક વખત આગ્રહેદન પ્રાપ્ત થાય. માટે સદૃશ્યનું વિધાન છે. પ્રમાણ સનિધિમાં પરિધિ સંમાર્ગનું તથા વખત વિધાન છે માટે અનુયાયીમાં એક વખતનું વિધાન છે તો એ પ્રમાણે વિધાન કરવામાં ન આવે તો પ્રમાણના સાદૃશ્યને લીધે અનૂય જમાં પણ તથા વખત મેં મેંનું વિધાન સમભય. બીજે ઠેકાણે જે વખત અવદાન કરવાનું વચન છે અને તે સિદ્ધાંતમાં પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે માટે એક વખત અવદાન કરવાનું જણાવ્યું છે આ પ્રમાણે અભિપ્રાય જુદો હોવાથી સદૃશ્ય વિધાન અન્યતઃ અસદૃશ્યનું જોખમ રચી, એકને સાદૃશ્ય એ છે કે અંગેનું એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૩૭ ॥

‘કપિજલાન્’ આ ઠેકાણે કપિજલ યજ્ઞને જે જાહુવચનનો પ્રત્યય લગાડ્યો છે, તેનાથી ‘તથા જ સંખ્યા સમજરી.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ચદુવચ્ચનેન સર્વપ્રાપ્તેવિરુદ્ધ. સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચદુવચ્ચને) ચદુવચન હોવાથી (સર્વપ્રાપ્તે) તથાથી મોટી ઠાપણ સંખ્યા લઈ શકાય માટે (વિરુદ્ધ સ્યાત્) સંખ્યાઓનો વિરોધ છે.

ભાવાર્થ :—‘કપિજલાન્ આલમેત’ આ વાક્યમાં ‘કપિજલ’ શબ્દને બહુવચન લગાડ્યું છે અને બહુવચનથી માંડીને કોષ્ઠપણ સંજ્ઞામાં હોય છે તેથી કોષ્ઠ વખત તથા કોષ વખત ચાર અને કોષ વખતપાંચ વગેરે સંજ્ઞા નિકળે ઘર્ષ સકાય એટલે તથા કપિજલને પ્રાપ્ત કરવા અથવા ચાગને પણ પ્રાપ્ત કરવા આ અર્થ છે. ॥ ૩૮ ॥

દષ્ટઃ પ્રયોગ इति चेत् ॥ ૩૯ ॥

પ્રકાર્થ :—(પ્રયોગઃ દષ્ટઃ) બહુ વચનથી તથા વ્યક્તિઓ જ સમભવ છે અને તેમાં જ એનો પ્રયોગ થાય છે. (इति चेत्) એ એવી સંકેત કરવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—બહુ વચન તથા જ સમભવ જી ચાર નહિ. જે ચાર કહેવાની પ્રચલિત હોય તો ચત્વારો વાક્યો આ ચાર શબ્દનો ઉદ્દેશ કરવો પડે છે, અને પાંચની જરૂર હોય તો પાંચ શબ્દનો ઉદ્દેશ કરવો પડે છે. માટે જે કોષ ચાર પાંચ વગેરે સંજ્ઞા બોધક ઉપવચન ન હોય તો બહુ વચનનો અર્થ તથા જ સમજવો. ॥ ૩૯ ॥

तथेह ॥ ૪૦ ॥

પ્રકાર્થ :—(તથા હ) તે જ પ્રમાણે બીજી પણ સમજવું.

ભાવાર્થ :—માણસમાં અર્થાત્ બાળકને માટે કોષ વખતે સિંહ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, જે બાળક બળવાન અને નિર્ભય હોય તેને કોષ વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે આ તે ‘સિંહ’ છે. તે જ પ્રમાણે મૂર્ખમાં પણ કપિજલ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે, તેથી કોષ વખતે કપિજલની જગ્યાએ મૂર્ખની પણ પ્રાપ્તિ સમજી શકાય. ॥ ૪૦ ॥

अपत्येति चेत् ॥ ૪૧ ॥

પ્રકાર્થ :—(અપત્યા) ગૌણ વૃત્તિથી પ્રયોગ થાય છે. (इति चेत्) એ એમ કહેવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—બાળક માટે જે સિંહ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે એ તો ગૌણ વૃત્તિથી, મુખ્ય વૃત્તિથી નહિ. બાકી એટલે અપ કોષે ‘લક્ષણ’ અર્થ સમજવો. ॥ ૪૧ ॥

तथेतस्मिन् ॥ ૪૨ ॥

પ્રકાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (તસ્મિન્) બીજે કોષે પણ ગૌણ વૃત્તિથી પ્રયોગ સમજવો.

ભાવાર્થ :—જેમ બાળકને માટે ગૌણ વૃત્તિથી સિંહ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેમ બહુ શબ્દ પણ ત્રણથી માંડી ‘પ્રકાર’ સુધીની સંજ્ઞામાં પ્રયુક્ત થાય છે. બહુ શબ્દનો અર્થ તથા જ થાય છે, આવો અપ્રમદ આ માટે જોઈએ ?

પ્રથમં ઘા નિયમ્યેત કારણાદત્તિકમઃ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ઘ) અથવા (પ્રથમ) બહુ સંખ્યામાં પ્રથમ તથા જ આવે છે (નિયમ્યેત) માટે એનો નિયમ બાધનામાં આવે છે. (કારણાદત્તિકમઃ સ્યાત્) ને કેમ બહુ કારણ હોય તો તથા સંખ્યાનો અનિકમ થાય છે.

ભાવાર્થ :—બહુ સંખ્યામાં તથા પ્રથમ આવે, છે આર આદિ તો પછીથી આવે છે. માટે બહુને અર્થ તથા કરવો વાજબી છે વગર કારણે તથાનો ત્યાગ કરવો રીક નથી. હા, ને કેમ કારણ હોય તો તથાનો ત્યાગ કરી આર પાંચ છ વગેરેમાંથી કોઈપણ સંખ્યા લઈ શકાય ॥ ૪૩ ॥

તથા ચાત્યાર્યદર્શનમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા જ) કેવળ બહુ વચનનો પ્રયોગ હોય ને તેનો અર્થ તથા જ સમજવો અને તેજ પ્રમાણે (અર્થાર્યદર્શનમ્) બીજા અર્થમાં પણ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—બહુ વચન તથા સંખ્યા જ સમજવી. જેમ કુળમાં વામ્યાઃ, અવલિતા રૌદ્રા મમોક્ષ્યા વાજમ્યાઃ । એન્દ્રામો દશમઃ । આ વાજમાં વામ્યા આદિને બહુ વચન છે. અને તેનો અર્થ તથા જ છે. તથા વામ્ય, તથા રૌદ્ર અને તથા પાજન્ય અને દશમે એન્દ્રામ આવી રીતે તથા તથા લેના નવ પદાર્થો થાય છે અને એન્દ્રામ દશમે વધ સહે છે. માટે એન્દ્રામો દશમઃ એ વાક્ય જ સમજવે છે કે બહુ વચન ને ઉપર વચરનું હોય તો તેનો અર્થ તથા સંખ્યા જ સમજવી. ॥ ૪૪ ॥

પ્રવૃત્ત્યા ચ પૂર્વવત્ તદાસત્તેઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રવૃત્ત્યા) પ્રતિથી (તદાસત્તેઃ) તેનું સામીપ્ય હેવાથી (પૂર્વવત્) આમ બીજું સિંચ વચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે -અગ્નિયોમીયં પશુમલમેત અહીં એક પણ કહેવામાં આવ્યું છે અને પછી ' કવિજ્ઞાન ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. હવે એકની પછી બહુ સંખ્યામાંથી તથા સંખ્યા જ એકત્વની સમીપ છે, આર આદિ નહિ માટે કવિજ્ઞાન શબ્દથી તથા જ કવિજ્ઞાનો સમજાય છે. પ્રથમનો ત્યાગ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. ॥ ૪૫ ॥

‘ ઉત્તર દોહયતિ ’ આ વાક્યથી બધી ગાયોના ટાહનનું વિધાન છે.

પૂર્વપક્ષ.

ઉત્તરાસુ યાવત્સ્વમપૂર્વં ઘાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તરસુ) ઉત્તર ગાયોમાંની (યાવત્સ્વમ) જેટલી ગાયોમાં પોતાનું સ્વત્વ હોય છે તેટલીમાં કોહનનું વિધાન છે. (અર્થત્વાત્) અગામ હેવાથી.

ભાવાર્થ :—સંનાય પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે અત્યંત થાય છે. યાવત્સ્વત્ત્વો દોહયિતા વિસૃવાગનન્વારમ્ય ઉત્તરા દોહયતિ । તથા ગાયોને ધોન રાખી કોવરાખ્યા પછી બીજી ગાયોને કોહવાનું ને કહ્યું છે તે શું વિધાન છે કે અનુવાદ ? અહીં પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે વિધાન છે

કા થુ કે ઉત્તર ગાયોનુ દોહન અપ્રાપ્ત હૃં, અપ્રાપ્તમાં એ કથન કે માટે અર્પણ વિધિ છે ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યાવત્સ્યં ષાડ્વ્યવિધાનેનાનુવાદ સ્થાત ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ — (શા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (યાવત્સ્યમ) યાવત્ સ્યમ જેટલી ઉત્તર પોતાની ગાયોનુ જે દોહન કહી છે તે (અનુવાદ) અનુવાદ છે (અન્યવિધાને) વિધાન તો ખીજામાં છે

ભાવાર્થ — વિષદ્વિધાન જનન્નારમ્ય આ વાક્યમાં વિધાન છે ઉત્તર દોહયતિ આ વાક્યમાં વિધાન નથી ॥ ૪૭ ॥

કારણ પાતાવનારૂ સૂત્ર સાકલ્યવિધાનાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ — (સાકલ્યવિધાનાત્) બધી ગાયોમાં દોહનની પ્રાપ્તિ હોવાથી

ભાવાર્થ — બધી ગાયોમાં દોહન પડેનેની પ્રાપ્ત છે. પ્રાપ્ત હોવાથી ઉપર કહેલું કથન અનુવાદ છે. નાસ્ય ઇતી રાત્રિ પચસાઽગ્નિદોષ જુહવાત્ । કુમારાશ્ચ ન વયો ભમેન્ આ વાક્યથી સકલ ગાયોનું દોહન પ્રાપ્ત છે માટે પ્રાપ્તમાં કથન હોવાથી અનુવાદ છે ॥ ૪૮ ॥

અર્થસ્વાચ્છ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ — (અ) અને (અર્થસ્વાચ્છ) બહુ અર્થનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ — બહુ ભુષિત દન્ત્રાન હવિ આ વાક્યથી બહુદોહન પણ પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૯ ॥

અગ્નિદોષે જ્ઞાશેષવદ્ યવાગૂનિયમ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ — (જ) અને (અગ્નિદોષે) અગ્નિદોષમાં (યવાગૂનિયમ) યવાગૂદોષને નિયમ છે.

ભાવાર્થ — નાસ્યેતા રાત્રિ પચસાગ્નિદોષ જુહવાત્, યપાડ્વસ્ય દેવતાયે પ્રતનમ્યરવે દેવતાયે દધાત્ તાદક્ સ્થાત્ ॥ આ વાક્યથી જેટલું કૃષ્ણ છે તે નધુ સામાપ્યને માટે કે એમ જણાય છે ॥ ૫૦ ॥

તથા વયઃ પ્રતિવેધ કુમારાણામ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ — (તથા) તથા (વયઃ પ્રતિવેધ કુમારાણામ) એ જે સંસ્કૃતવાક્ય ઉપરના સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેની પણ વ્યાખ્યા થઈ ગયે છે અર્થાત્ એ વાક્યથી કુમારોને કૃષ્ણ આપવાનો નિષેધ નથી ॥ ૫૧ ॥

સર્વપ્રાણિનાઽપિ લિઙ્ગેન સ યુગ્મ દેવતામિસંયોગાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ — (સર્વપ્રાણિના ઽપિ લિઙ્ગેન) બધી ગાયોનું દોહન કરતું, એવા વિગ વાક્યથી (સયુગ્મ) સયોગ પાળીને (દેવતામિસંયોગાત્) દેવતાની સાથે સંપદ જોડેનો હોવાથી

ભાવાર્થ :—‘કશેચ્ચ ઇત્થાઃ પુત્ર મનુષ્યેષ્વ લાપ્યાયન્ત’ આ વાક્યથી વત્સ અને મનુષ્યોને માટે ગાયોનું આપાચન કર્યું છે અને પત્રી દેવતાને માટે ગાયોનું આપાચન બતાવ્યું છે. માટે સર્વ ગાયોનું દોહન છે એમ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે. એટલે કે જ્યુ ગાયોનો મીન રીતે દોહવારઆ પછી ગાયી જ ગાયોનું દોહન કરાવતું એવે સ્પષ્ટ અનુચદ છે. ॥ ૫૨ ॥

આગ્નેય આદિ પ્રધાનોનો ભેદ છે એનાં અંગો આચારાદિ છે

એનું અનુષ્ઠાન તંત્ર રૂપે કરવું કે તેની પ્રધાનદીઠ આવૃત્તિ,

કરવી ૭ એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પ્રધાનકર્માર્થવાદકાનાં તદ્દેવાદ કર્મમેદઃ પ્રયોગે સ્વાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(સદ્ગાનામ) અંગો (પ્રવાર્ત્તકાત્) પ્રધાનને માટે દોવાધો (તદ્દેવાત્) પ્રધાન કરીતા ભેદ દોવાધો (કર્મમેદઃ) અંગ કરીતા ભેદ (પ્રયોગે સ્વાત્) અનુષ્ઠાનમાં દોવા છે.

ભાવાર્થ :—અંગ કરી પ્રધાન કરીને મારે દોવા છે માટે જેટલા પ્રધાન કરી દોવા છે, તેટલી અંગ કરીનો આગતિ થવી એટલે અર્થાત્ પ્રધાનકર્મદીઠ અંગ કરીનું પણ અનુષ્ઠાન જુડુ જુડુ થવું એટલે ॥ ૫૩ ॥

વ્રત્તકોષ્ઠ યૌગપદ્યે સ્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (યૌગપદ્યે) તંત્ર રૂપે અનુષ્ઠાન કરવાથી (વ્રત્તકોષ્ઠ સ્વાત્) વિહિત કરીને, બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આચાર બતાવેલી તંત્રની રીત પ્રમાણે એ અંગોનું અનુષ્ઠાન એક જ વખત થાય તો જે કષ્ટનું વિધાન કર્યું છે તેનો માન થાય. માટે પ્રધાન કરીના કષ્ટ પ્રમાણે અંગકર્મોનું અનુષ્ઠાન અનુક્રમે જ થવું જોઈએ. અર્થાત્ અંગકર્મો ૦ આવૃત્તિ થવી જોઈએ ॥ ૫૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તુલ્યાનાં તુ યૌગપદ્યમેકશબ્દાપદેશાત્ સ્વાત્ વિશેષાદ્દહ્યત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તુલ્યાત્) દેશ, કાળ અને ક્રીતીથી જે સમાન હોય તેઓનું (યૌગપદ્ય) એક જ સમયમાં અનુષ્ઠાન થાય છે. (એકશબ્દ-પ્રયોગાત્) દર્શ અને પોર્ણમાસરૂપ એક જ શબ્દથી ઉદેશ દોવાથી. (વિશેષાદ્દહ્યત્) અંગોમાં પણ કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે કરીના દેશ, કાળ, અને ક્રીતી એક જ હોય તેઓનું અનુષ્ઠાન એક સાથે જ થાય છે. અંગોનો ઉદ્દેશ પણ દર્શપોર્ણમાસરૂપ એક જ શબ્દથી થાય છે. તેમજ અંગોમાં કોઈ વિશેષ પણ નથી. અર્થાત્ આ અંગ કષાય આગ્નેય ચામરો છે અને આ અંગ કષાય અગ્નિપીઠ ચામરો છે આગે કોઈ વિશેષ નથી. માટે તંત્રથી અનુષ્ઠાન હોવું ચોગ્ય છે. ॥ ૫૫ ॥

ऐकाग्र्याद्व्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥

પદાર્થ :—(એકાગ્ર્યાત્) એક જ પર્યાજન વાગા હોવાથી (વ્યવાયઃ સ્યાત) કમ-કાપ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં જ અંગોના ઉદ્દેશ એક જ છે માટે કોઈ પણ ક્રમનો ભંગ થતો નથી. સ્વર્ગરૂપ ક્ષણ બધાએ ભોજા મળીને જ સાધવાનું છે. જેમ દંડ, ચક્ર અને બીજાં અંગો મળી થક રૂપ એક જ કાર્ય કરે છે માટે ચક્રાદિનો પ્રયોગ એક સાથે જ થાય છે તેમ અહીં પણ સમજાવું. ॥ ૫૬ ॥

तथा सान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५७ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તેજ પ્રમાણે (સંન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય દર્શન પણ અહીં સિંગ છે એવું (કામુકાયન) કામુકાચન આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—ઉપર કહેલી આદૃતિની સંખ્યા પણ એક સાથે પ્રયોગ કરવામાં કારણ છે. ॥ ૫૭ ॥

तद्यथायत्नादशनतैરાનુपूर्व्यं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥

પદાર્થ :—(તદ્યાયત્નાત્) એજ ન્યાયથી (અસત્તેઃ) જ્યાં સહ અનુદાન ન થય શકે એમ હોય ત્યાં (અનુપૂર્વ્યં સ્યાત) આદૃતિથી અંગોનું અનુદાન થાય છે. (સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત) સંસ્કાર તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાથે મળીને જે અંગોનું અનુદાન થય શકે એમ હોય ત્યાં જ તંત્રથી કામ થાય છે પણ જ્યાં સાથે અનુદાન ન જ થય શકે એમ હોય ત્યાં આદૃતિથી કામ કરવું જોઈએ. એક ઠેકાણે પુરોડાસ કરવાથી અંગાર ઉત્પન્ન કરવાથી સર્વ ઠેકાણે તે થય શકે નહિ, માટે પુરોડાસની આદૃતિ જ થવી જોઈએ. અંગારની ઉત્પત્તિ પુરોડાસના પાકને માટે જ હોય છે, એટલે કે જ્યાં યોગપક્વનો સંભવ ન હોય ત્યાં આનુપૂર્વ્યથી કર્મ કરવું જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

असंस्पृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५९ ॥

પદાર્થ :—(અસંસ્પૃષ્ટઃ અપિ) સંસ્પૃષ્ટ ન હોવા છતાં (તાદર્થ્યાત્) તેને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે પ્રધાનનો પાસે જેનું અનુદાન થાય તે તેનું ગણાય. આ ન્યાયથી આધારાદિ આગ્નેય યાગનું અંગ છે. સ્વિષ્ટકૃત્ આદિ અગ્નીયોગીયનું અંગ છે. પણ ઉપાંશુ યાગ કોઈ પ્રધાનથી સ્પૃષ્ટ નથી માટે તે અંગ હોવો જોઈએ, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ભસે તે કોષની સાથે સ્પૃષ્ટ ન હોય છતાં તે પ્રકરણથી ગણાય છે કે તે સર્વને માટે છે. માટે જ્યાં શક્ય ન હોય ત્યાં અંગોની આદૃતિ કરવી. ॥ ૫૯ ॥

વિમલાદ્વા પ્રદીપચત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિમલાત્) સામ્યે હોવાથી (પ્રદીપચત્) પ્રદીપ પેઠે કામ કરે છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ અંગ એક વખત અનુષ્ઠાન કરવાથી ચર પ્રધાન કર્મો ઉપર ઉપકાર કરી શકે છે. તેમાં પ્રદીપનું દર્શન આપે છે. પ્રદીપ એક વખત સળગાવ્યો એટલે એના પ્રકાશમાં બેઠેલા બધાને જ એનો લાભ મળે છે. એજ ન્યાય કેટલાક અંગેમાં પણ છે. ॥ ૬૦ ॥

પૂર્વપક્ષ. અર્થાત્ સુ લોકે વિધિઃ પ્રતિપ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(લોકે સુ) લોક વ્યવહારમાં તો (અર્થાત્) ફળ રૂપ અર્થ પ્રત્યક્ષ હોવાથી સફૂત અનુષ્ઠાન માની શકાય. (વિધિઃ પ્રતિપ્રધાનમ્) પણ (વિધિ પ્રાપ્ત કર્મ) તો દરેક પ્રધાન કાર્ય (સ્યાત્) હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં કર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય છે માટે ફળને જોઈ સફૂત અનુષ્ઠાન માની શકાય પણ વિધિથી જે કર્મ કરવામાં આવે એનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય નહીં માટે જેટલાં પ્રધાન કર્મો તેટલાં જ અનુષ્ઠાનો કરવા જોઈએ. ॥ ૬૧ ॥

સહદિક્ષ્યાં કામુકાયના પરિમાણવિરોધાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(સહદિક્ષ્યાત્) એક જ વખત ઇચ્છા કરવી જોઈએ (પરિમાણ વિરોધાત્) તેર અને ચોક જે આદૃતિઓનું પતિમાણ બતાવ્યું છે તેનો વિરોધ આવે છે. (કામુકાયનાઃ) આ પ્રમાણે કામુકાયના આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—કામુકાયના આચાર્ય એવું માને છે કે એક જ વખત ઇચ્છા અંગેનું અનુષ્ઠાન કરવાથી ચર પ્રધાનને ઉપર ઉપકાર થઈ શકે છે. અર્થાત્ અંગેની તંત્રથી અવૃત્ત કરવી. કામુકાયના આચાર્યના નામનું મહત્ત્વ એમની કીર્તિને માટે છે આથી અથા જ આચાર્યનું એવું માનવું છે. ॥ ૬૨ ॥

વિધેસ્તિયત્તત્ત્વાત્સહદિક્ષ્યાત્તુતિથ્યતિક્રમઃ સ્યાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ સુ ક્ષતરર્થસ્યાત્) અંગ કલાપ પ્રધાનકર્મને માટે હોવાથી (સહદિક્ષ્યા) એક વખત ઇચ્છા કરવી. (યુતિથ્યતિક્રમઃ સ્યાત્) સાત્ત્વ ચરક થાય છે.

ભાવાર્થ :—તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવામાં કામનો વિરોધ આવે છે. ॥ ૬૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિધિચત્ પ્રકરણાચિમાગે પ્રયોગં ચાદરાયણઃ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણવિચાર) પ્રકરણમાં તિલાગ ન હોવાથી (વિધિચત્ પ્રયોગમ્ ચાદરાયણઃ) તંત્રથી પ્રયોગ થાય છે એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે

ભાવાર્થ :—બાદરાયણ આચાર્ય માને છે કે એક જ પ્રકરણ હોવાથી તંત્રથી અર્થાત્ યોગપદ્ધતિ અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૬૪ ॥

પૂર્વપક્ષ. વચ્ચિદ્વિધાનાન્નેતિ ચેત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(વચ્ચિદ્ વિચનાર્તે) કોષ્ઠ ઠેકાણે સહવિધાન કયું છે તેથી સામાન્ય સહવિધાન નથી (હતિ ચેત્) એ ॥ થઈ કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—અંગેનું સહ અનુધાન છે એવું એ સામાન્ય વિધાન હોય તો પછી કોષ્ઠ ઠેકાણે સહવિધાન કરવું ન જોઈએ, છતાં કોષ્ઠ ઠેકાણે સહવિધાન છે, જેમકે સહ વગ્નિ , સહવિપત્તિ । આથી સમગ્ર છે કે સામાન્ય રૂપે સહવિધાન નથી. ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત મૂત્ર. ન વિવેકોદિતત્વાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (વિવે: ચોદિતત્વાર્તે) નિર્વાપવિધિનું પૃથક્ કથન છે.

ભાવાર્થ :—નિર્વાપ વિધિમાં સહ વિધાનની પ્રાપ્તિ નથી કારણ કે ત્યાં તો પૃથક્ વિધાન કયું છે. માટે જે ઠેકાણે પૃથક્ વિધાન કયું હોય તેમાં કોષ્ઠ ઠેકાણે મહવિધાન અપેક્ષિત હોય ત્યાં ફરીથી સહ વિધાન કરવું પડે. આથી એવો સિદ્ધાંત નીકળતો નથી કે કોષ્ઠ ઠેકાણે સહવિધાન હોવાથી જીએ અથે પૃથક્ પૃથક્ વિધાન છે. માટે આધારાદિ અંગેનું સહવિધાન અર્થાત્ તંત્રથી વિધાન છે.

આગ્નેય દ્વયનું આપૃત્તિથી પ્રદાન કરવાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. ય્યાલ્યાત્ તુ તુલ્યાનાં યૌગપદ્ય મયુક્તમાણ વિશેવાણામ્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(અયુક્તમાણવિશેવાણામ્) જેમાં કોષ્ઠ વિશેષનું પ્રદણ ન થતું હોય (તુલ્યાનામ્) અને સમાન હોય તો (યૌગપદ્યમ્ ય્યાલ્યાતમ્) તેનું યૌગપદ્ય છે અર્થાત્ સહ અનુધાન છે.

ભાવાર્થ :—પશુકાંઠામાં આ પ્રમાણે જાય છે. આગ્નેય કૃણ્ણપ્રોશ્વમાહમેત સૌમ્યં જ્ઞાનાગ્નેયં કૃણ્ણપ્રોશ્વં પુરોધાયાં સ્પર્શમાનં હતિ । આ વાક્યમાં કૃણ્ણપ્રોશ્વમાહ એ પશુઓનું દાન કરવાનું વિધાન છે તો તે જાગેનું એક સાથે દાન આપવું જોઈએ, વારાફરતી નહિ. ॥ ૬૭ ॥

સિદ્ધાંત મૂત્ર. એદસ્તુ કાલમેદાત્ સ્યાત્ ચોદનામ્વચાયાત્ સ્યાત્

વિશિષ્ટોનાં વિધિ: પ્રધાનકાલત્વાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(કુ મેદ:) જાગે પ્રધાન છે. અને તેના દાનનું અનુધાન કમથી કરવું જોઈએ. (કલમેદાત્ સ્યાત્) જાગેના સમય જુદા હોવાથી (ચોદનામ્વચાયાત્) સૌમ્ય દેવતાકે પશુ વિધાન વચ્ચે આવવાથી (વિશિષ્ટોનાં વિધિ:) ભિન્ન ભિન્ન સમયમાં દાન કરવું જોઈએ (કાલપ્રધાનાત્) સમયની પ્રધાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેવલ જાગે પશુઓનું દાન સાથે થઈ શકે નહિ કારણ કે એક પશુનું દાન કર્યા પછી સૌમ્ય પશુનું દાન કરવાનું વિધાન છે અને પછી પાછું કૃણ્ણપ્રોશ્વ પશુનું વિધાન

છે આમ બનેતા સમય જુદા જુદા હોવાથી વિન્ન મિન્ન સમયમાં ઘન કરતું માટે એવે ઠેકાણે આવૃત્તિરૂપ ક્રમથી અનુદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૬૮ ॥

તથા ચાન્યાર્યદર્શનમ્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (ચાન્યાર્યદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત અર્થનું દર્શન બીજા વાક્યમાં પણ થાય છે. અર્થાત્ અર્થવાદમાં પણ પૃથક્ અનુદાનનું દર્શન થાય છે. એ અર્થવાદ વાક્ય આ પ્રમાણે છે. અમિતઃ સૌમત્રત્યૌ ભક્ત દ્વિ આ વાક્યમાં પૃથક્ દાન કરવાનું સ્પષ્ટ થયેલ છે. ॥ ૬૯ ॥

વિધિરિતિ ચેન્ન વર્તમાનાપદેશાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધિઃ રિતિ ચેન્) ઉક્ત વાક્ય વિધિ પરક છે, (રિતિ ચેન્) નો એમ કહેવામાં આવે તો, નહિ. (વર્તમાનાપદેશાત્) વર્તમાન ઠાળનો ઉદ્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—એ કોઇ ' ભક્તઃ ' આ ક્રિયાપદ વિધિ પરક ગણે તો તે બૂલ છે કારણ કે એ ક્રિયાપદ તો વર્તમાન ઠાળને બતાવે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આગળેય પૃથ્વીય એ પશુઓનું ક્રમરૂપ દાન કરવું જોઈએ. ॥ ૭૦ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमोमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ जैमिनीयमीमांसाया एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

આગળેય આદિ પ્રધાનેનું અનુદાન તત્વથી થાય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકદશકાલકર્તૃત્વ મુલ્યાનામેકશબ્દોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(એકદશકાલકર્તૃત્વમ્) દેશ, કાળ અને કર્તાની એકતા છે (મુલ્યાનામ્) પ્રધાનબૃત્ત ૭ યાગેનું (એકશબ્દોપદેશાત્) એક શબ્દથી વિવત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પાદમાં અર્ચ સહિત પ્રધાનેના તત્ત્વો (ચોત્રયનો) વિચાર કરવામાં આવશે. સમે દેશે યજેત, દર્શપૂર્ણમાસમ્બા યજેત દર્શપૂર્ણમાસવોદ્યારારો ધ્રુતિજઃ । ઇત્યાદિ વાક્યોથી દેશ, કાળ અને કર્તાનું વિધાન છે. આ વિધાન ઉત્પત્તિ વિધિનું રીય છે ૩ પ્રયોગ વિધિનું ૭ સમુદાય વાચક દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ એક જ શબ્દથી વિધાન હોવાથી મુખ્ય ૭ યાગો સાથે અંગેના દેશ કાળ અને કર્તાની એકતા જ છે. અર્થાત્ પ્રધાન યાગ અને તેના અંગોના દેશ, કાળ અને કર્તા જુદા જુદા હે તો નથો. અર્થાત્ ઉક્ત વિધાન પ્રયોગ વિધિનું રીય ૩ ઉત્પત્તિ વિધિનું નહિ. ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિધિશ્ચેત્ કર્મણામસિસમ્બન્ધઃ પ્રતિયેત તલ્લક્ષણાર્થામિસંયોગાદ્
વિધિત્વાચ્ચેતરેષાં પ્રતિપ્રધાનં ભાવઃ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અવિધિઃ ચેત્) જો પ્રધાન ક્રમેને ઉદ્દેશીને દેશાદિનું વિધાન ન હોય તો (કર્મણામ્ અસિસમ્બન્ધઃ) દેશાદિનો સંબંધ એક છે (પ્રતીયેત) એવી પ્રતીતિ થાય. પણ એમ નથી. (લક્ષણામિસંયોગાત્) લક્ષણાને સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. તેથી (ચતરેષાં વિધિત્વાત્) બીજાં વિધેય હોવાથી (પ્રતિપ્રધાનં ભાવઃ સ્યાત્) જેટલા પ્રધાનો છે તેટલા જ દેશાદિનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—દશપૂર્ણમાસમાં ૭ પ્રધાન થાગે છે. અને હરેક પ્રધાન દીક દેશ, કાળ અને કર્તા જુદા જુદા હોવા જોઈએ. અર્થાત્ તંત્રથી અનુષ્ઠાન ન થતું જોઈએ. પ્રધાન સાથે અંગોના દેશ, કાળ અને કર્તાનું વિધાન છે જ. દશપૂર્ણમાસ સખ્દમાં લક્ષણા સ્વીકારવી જોઈએ એટલે કે સમુદાય અને તેના એક દેહની સાથે વિધિનો સંબંધ છે. કારણ કે પ્રધાન અને અંગો બન્નાય વિધેય છે માટે દશપૂર્ણમાસ સખ્દમાં લક્ષણા સ્વીકાર્યા વગર છુટકો જ નથી. આ પૂર્વ-પક્ષનું સમાધાન આગળના અધિકઃશુભાં આવી જાય છે. ॥ ૨ ॥

અંગોનાં પણ સમદેશ આદિનો નિયમ છે. એ આધિકશલ્પનાં સૂત્રો.

અક્ષેપુ ચ તદ્ભાવઃ પ્રધાનં પ્રતિનિદેશત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અક્ષેપુ) પ્રધાનનાં અંગોમાં (તદ્ભાવઃ) દેશાદિનો નિયમ નથી (પ્રધાનં પ્રતિ નિદેશત્) પ્રધાનનો ઉદ્દેશ કરીને વિધાન કરેલું હોવાથી

ભાવાર્થ :—પ્રધાનનાં અંગોમાં દેશાદિનો કોઈ નિયમ નથી કારણ કે દેશાદિ તો પ્રધાન ક્રમેને ઉદ્દેશીને જ છે ॥ ૩ ॥

યદિ તુ કર્મણો વિધિસમ્બન્ધઃ સ્વાદૈક્યશબ્દાત્ પ્રધાનાર્થામિસંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(યદિ તુ) પૂર્વપક્ષ તરફથી શંકા થોતક આ સખ્દ છે. (કર્મણો વિધિસમ્બન્ધઃ સ્યાત્) જો કર્મોનો વિધિ સાથે સંબંધ હોય તો જિન જિન અનુષ્ઠાન હોય પણ એમ નથી. (દૈક્યશબ્દાત્) સમુદાય વાચક સખ્દથી નિદેશ હોવાથી (પ્રધાનાર્થામિસંયોગાત્) સ્વયં ૩૫ પ્રધાન રજના પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોગ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આગળનાં પ્રધાન કર્મોના વિધિ સાથે અંગોનો સંબંધ નથી પણ સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિને અનુરૂપ પ્રયોગ ૩૫ બાપાર સાથે અંગોનો સંબંધ છે માટે તંત્રથી જ અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે. સમુદાય વાચક દશપૂર્ણમાસ સખ્દથી નિદેશ પણ એનો જ છે, માટે સત્રપ્રધાનના પ્રયોગને માટે દેશાદિ નિયમ છે. ॥ ૪ ॥

તથા આન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે જ પ્રમાણે (આન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

છે આમ બનેના સમય જુદા જુદા હોવાથી બિન્ન બિન્ન સમયમાં દાન કરવું માટે એવે ઠેકાણે આશ્રિતરૂપ ક્રમથી અનુગ્રાહ કરવું જોઈએ. ॥ ૬૮ ॥

તથા આન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત અર્થનું દર્શન બીજા વાક્યમાં પણ થાય છે. અર્થાત્ અર્થવાદમાં પણ પૃથક્ અનુગ્રાહનું દર્શન થાય છે. એ અર્થવાદ વાક્ય આ પ્રમાણે છે. અમિત, સૌમ્યમેયૌ મક્ત જ્ઞિ આ વાક્યમાં પૃથક્ દાન કરવાનું રૂપ કથન છે. ॥ ૬૯ ॥

વિધિરિતિ ચેત્ત વર્તમાનાપદેશાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધિઃ રિતિ ચેત્) ઉક્ત વાક્ય વિધિ પરક છે, (રિતિ ચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો, નહિ. (વર્તમાનાપદેશાત્) વર્તમાન કાળને ઉદ્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—જો કોઈ 'મક્તઃ' આ કિંશાપદ વિધિ પરક રહે તો તે જૂથ છે કારણ કે એ કિંશાપદ તો વર્તમાન કાળને જતાવે છે. આ ઉપરથી રૂપ કથન છે કે આગેવ જુથુગ્રીવ એ પશુઓનું ક્રમથી દાન કરવું જોઈએ. ॥ ૭૦ ॥

રિતિ શુર્જરમાપાર્વાઝૈમિનીયમીમાંસામાપ્યે એકાદશાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ ॥

અથ જૈમિનીયમીમાંસાયા એકાદશાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ

આગેવ આદિ પ્રધાનેતું અનુગ્રાહ વર્તમાન થાય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો, સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકદેશકાલકર્તૃત્વં મુલયાગમેકશબ્દોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(એકદેશકાલકર્તૃત્વમ્) દેશ, કાળ અને કર્તાની એકતા છે (મુલયાગમે) પ્રધાનબૂત છ યાગેતું (એકશબ્દોપદેશાત્) એક શબ્દથી વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પાદમાં અંગ સહિત પ્રધાનેત્વ વર્તનો (લોભપણે) વિચાર કરવામાં આવશે. સમે દેશે યજેત, દર્શપૂર્ણમાસ ય્યા યજેત દર્શપૂર્ણમાસપોથરવારો ઋત્વિજઃ । ધત્વાદિ વાક્યોથી દેશ, કાળ અને કર્તાનું વિધાન છે. આ વિધાન ઉત્પત્તિ વિધિનું રૂપ છે કે પ્રયોગ વિધિનું ? સમુદાય વાચક દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ એક જ શબ્દથી વિધાન હોવાથી મુખ્ય છ યાગો સાથે યજોના દેશ કાળ અને કર્તાની એકતા જ છે. અર્થાત્ પ્રધાન યાગ અને તેના યજોના દેશ, કાળ અને કર્તા જુદા જુદા હોતા નથી. અર્થાત્ ઉક્ત વિધાન પ્રયોગ વિધિનું રૂપ છે ઉત્પત્તિ વિધિનું નહિ. ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિધિએત્ કર્મણામસિમ્બન્ધઃ પ્રતિયેત સહસ્રણાર્થામિસંયોગાદુ
વિધિત્વાચ્છેતરેપાં પ્રતિપ્રધાનં માવઃ સ્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અવિધિઃ એત્) એ પ્રધાન કર્મોને ઉદ્દેશીને દેશાદિનું વિધાન ન હોય તો (કર્મણામ્ અસિમ્બન્ધઃ) દેશાદિનો સંબંધ એક છે (પ્રતિયેત) એવી પ્રતીતિ થાય. પણ એમ નથી. (સહસ્રણાર્થામિસંયોગાત્) લક્ષણાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તેથી (શ્તરેપાં વિધિત્વાત્) ખોળ વિધેય હોવાથી (પ્રતિપ્રધાનં માવઃ સ્વાત્) તેટલા પ્રધાનો છે તેટલા જ દેશાદિનો સંબંધ છે.

સાવાર્થ :—દશપૂર્ણમાસમાં ૭ પ્રધાન યાગો છે. અને હરેક પ્રધાન દીઠ દેશ, કાળ અને કર્તા જુદા જુદા હોવા જોઈએ. અર્થાત્ તંત્રથી અનુબંધન ન થતું જોઈએ. પ્રધાન સાથે અંગોના દેશ, કાળ અને કર્તાનું વિધાન છે જ. દશપૂર્ણમાસ ચંદ્રમાં લક્ષણા સ્વીકારથી જોઈએ એટલે કે સમુદાય અને તેના એક દેહની સાથે વિધિનો સંબંધ છે. કારણ કે પ્રધાન અને અંગો બન્નાય વિધેય છે માટે દશપૂર્ણમાસ ચંદ્રમાં લક્ષણા સ્વીકાર્યા વગર જુદા જ નથી. આ પૂર્વ-પક્ષનું સમાધાન આગળના અધિક-શ્રુતિમાં આવી ગય છે. ॥ ૨ ॥

અંગોનો પણ સમદેશ આદિનો નિયમ છે. એ અર્થકરણનાં સૂત્રો.

અંગેષુ ચ તદમાવઃ પ્રધાનં પ્રતિનિર્દેશાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અંગેષુ) પ્રયાગાદિ અંગોમાં (તદમાવઃ) દેશાદિનો નિયમ નથી (પ્રધાનં પ્રતિ નિર્દેશાત્) પ્રધાનનો ઉદ્દેશ કરીને વિધાન કરેલું હોવાથી

સાવાર્થ :—પ્રયાગાદિ અંગોમાં દેશાદિનો કોઈ નિયમ નથી કારણ કે દેશાદિ તો પ્રધાન કર્મોને ઉદ્દેશીને જ છે ॥ ૩ ॥

યદિ તુ કર્મણો વિધિસમ્યન્ધઃ સ્વાદૈક્યશચાત્ પ્રધાનાર્થામિસંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(યદિ તુ) પૂર્વપક્ષ તરફથી ચંકા ઘોતક આ ચંદ્ર છે. (કર્મણો વિધિસમ્યન્ધઃ સ્વાત્) નો કર્મોને વિધિ સાથે સંબંધ હોય તો શિત્ત શિત્ત અનુબંધન હોય પણ એમ નથી. (દૈક્યશચાત્) સમુદાય વાચક ચંદ્રથી નિર્દેશ હોવાથી (પ્રધાનાર્થામિસંયોગાત્) સ્વર્ગ કે પ્રધાન રૂપના પ્રાપ્ત કરેલ ના પ્રયોગ સાથે સંબંધ હોવાથી.

સાવાર્થ :—આએવાદિ પ્રધાન કર્મોના વિધિ સાથે અંગોનો સંબંધ નથી પણ સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિને અનુકૂળ પ્રયોગ રૂપ આપાર સાથે અંગોનો સંબંધ છે માટે તંત્રથી જ અંગોનું અનુબંધન થાય છે. સમુદાય વાચક દશપૂર્ણમાસ ચંદ્રથી નિર્દેશ પણ એના જ છે, માટે સામપ્રધાનના પ્રયોગને માટે દેશાદિ નિયમ છે. ॥ ૪ ॥

તથા જ્ઞાવાર્થદર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે જ પ્રમાણે (જ્ઞાવાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—ઉગ્રાણિ ॥ વા એતાનિ ધોરાણિ હર્વોપિ યદમાવાસ્થયા સંનિયન્તે ।
આત્મેયં પ્રથમમૈન્દ્રે ઉત્તરે । ઉકૃત વાક્યમાં હવિયોનો એક કાળ બતાવ્યો ॥ માટે દેશાદિનો
ભેદ અંગ અને પ્રધાનમાં નથી. ॥ ૫ ॥

શ્રુતિશ્રેયો પ્રધાનવત્ કર્મયુતેઃ પરાર્થત્વાત્ કર્મણોઽશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (આત્મ) દેશાદિની (શ્રુતિ.) અવશ્ય (પ્રધાનવત્) અનુવાદ
પેઠે પ્રતીત થાય છે. (કર્મયુતેઃ પરાર્થત્વાત્) દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ કર્મની શ્રુતિનું પરાર્થત્વ હોવાથી
(કર્મણઃ અશ્રુતિત્વાત્ ચ) કાર્યનું અવશ્ય ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસથી વળગે કર્મનું આત્મ કહેવાથી દેશ અને કાળની પ્રતીતિ
ચોક્કસ થાય છે. કારણ કે દેશ અને કાળ વગર વસ્તુની કલ્પ્યતા જ રેવા રીતે થઈ શકે ?
દેશાદિ તો પ્રયોગમાં અંગ છે. આ સમસ્ત સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. ॥ ૬ ॥

અજ્ઞાનિ તુ વિધાનત્વાત્પ્રધાનેનોપદિયેરંસ્તસ્માદસ્યાયેકદેશસ્થમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞાનિ તુ) અંગે તો (વિધાનત્વાત્) રૂપ વાક્યથી નિહિત હોવાથી
(પ્રધાનેન ઉપદિયેરં) પ્રધાન સાથે ઉપદિશ્યમાન હોય છે. (તસ્માત્) માટે અંગેનો (એકદેશ-
સ્થમ્ સ્થાત્) એક દેશ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અંગેનો ૧૨૫૨૧ સંબંધથી રૂપ સાથે સંબંધ હોય છે તેથી પ્રધાન કર્મ
સાથે એનો ઉપદેશ હોય છે. માટે પ્રધાન સાથે અંગનું સાદિત્ય હોય છે માટે એનો એક દેશ
હોવો જોઈએ. ॥ ૭ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્રવ્યદેશતં તથેતિ ચેત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યદેશતમ્) દ્રવ્ય અને દેવતા (તથેતિ ચેત્) તે પ્રમાણે છે

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને દેવતા પ્રધાન કર્મ અને અંગ કર્મના ભેદ પ્રમણે હોય છે
તે જ પ્રમાણે દેશઆદિ પણ થશે. આ યંત્રાનું સમાધાન આમળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ધોદનાવિધિરોપત્વાધિયમાર્થો વિશેષઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ધોદનાવિધિરોપત્વાધિયમાર્થો) ઉત્પત્તિ વિધિના શેષ હોવાથી. (નિયમાર્થઃ
વિશેષઃ) વિશેષ નિયમને માટે છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને દેવતાનું દેશાન્ત વિષય છે કારણ કે યાગના રૂપ એ હોય છે એક
દ્રવ્ય અને બીજું દેવતા. ઉત્પત્તિ વિધિ યાગનું સ્વરૂપ બતાવે છે. માટે દ્રવ્ય અને દેવતા
ઉત્પત્તિ વિધિના શેષ છે અને દેશ આદિ પ્રયોગ વિધિના શેષ છે. ॥ ૯ ॥

તેષુ સમવેતાનાં સમવાયાત તન્નમજ્ઞાનિ ભેદસ્તુ તદ્વેદાત્ કર્મભેદઃ પ્રયોગે
સ્વાત્ તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્ તથા ચાન્યાર્યદર્શનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તેષુ) પ્રધાન યાગોમાં (સમવેતાનામ્) વિદિતોનો (સમવાયાત્) સંબંધ
હોવાથી તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે. (તદ્વેદાત્) દ્રવ્ય અને દેવતાનો ભેદ હોવાથી (કર્મભેદઃ)
અનુષ્ઠાનમાં પણ ભેદ હોય છે (પ્રયોગે સ્વાત્) પ્રયોગમાં હોય છે. (તેષામ્ પ્રધાનત્વાત્) ૭ યાગો
પ્રધાન હોવાથી. (તથા ચાન્યાર્યદર્શનમ્) અંચ અને અંગીનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવાથી
પૌર્ણેમ સીમા ચૌદ આહૂતિઓ આપવાનું વિધાન ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન ૭ યાગો વિદિત અંગોમાં સંબંધ છે. માટે અંગોનું અનુષ્ઠાન
તંત્રથી થવું જોઈએ. અંચ અને પ્રધાન કર્મનાં દ્રવ્ય અને દેવતાનું એકય છે. પણ નર્મ દ્રવ્ય
અને દેવતાઓનો ભેદ હોય ત્યાં કર્મનો પણ ભેદ ચાલવો જોઈએ, અર્થાત્ પ્રયોગમાં પણ ભેદ
હોવો જોઈએ. પ્રધાન ૭ યાગો જે તેની સાથે અંગોનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ, અંચ
અને અંગીનું તંત્રથી અર્થાત્ એક સાથે અનુષ્ઠાન થવાથી પૌર્ણેમસીમા ચૌદ આહૂતિઓ
આપવાનું જે વિધાન છે તે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

‘ હર્ષપૂર્ણમાસેષ્ટિ આદિમાં સંઘભેદથી અંગોનું, ભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. શ્વિરાજસૂચચાતુર્માસ્યેષ્ઠેષ્ઠકર્મ્યવિજ્ઞાનાં તન્નમાયઃ સ્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(શ્વિરાજસૂચચાતુર્માસ્યેષ્ઠેષ્ઠ) દર્શેષ્ટિ, પૌર્ણેમાસેષ્ટિ રાજસૂચ અને ચાતુર્માસ્યમાં
(એકકર્મ્યાત્) એ યજ્ઞાનું એક દેશ હોવાથી (તન્નમાયઃ સ્વાત્) તંત્રમાય છે.

ભાવાર્થ :—ષ્ટિ, રાજસૂચ અને ચાતુર્માસ્યમાં દેશ એક હોવાથી અંગોનું અને
પ્રધાન કર્મોનું અનુષ્ઠાન તંત્રથી કરવું જોઈએ. તંત્રથી એટલે એક સાથે. ॥ ૧૧ ॥

કાલભેદાજ્ઞેતિ ચેદ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(કાલભેદાત્) કાળનો ભેદ હોવાથી તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવું (ન) થોડા
નથી. (જ્ઞેતિ ચેદ્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો આતો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—કાળ અને દેશ બિન્ન હોવાથી તંત્રથી અનુષ્ઠાન ન થઈ શકે આતો ઉત્તર
આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

નૈકદેશત્વાત્ યગુચત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નૈકદેશત્વાત્) એક દેશ હોવાથી (યગુચત્) પણ પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—જો વાક્યમાં પ્રધાન કર્મોનું વિધાન જે તે જ વાક્યમાં અંગો પ્રધાનના
ઉપકારક છે એમ કહ્યું છે માટે તંત્રથી અનુષ્ઠાનની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. જેમ સવનીય પશુમાં
તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે તેમ લક્ષ્મણમાં તંત્રથી અનુષ્ઠાન થઈ શકે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ યા કર્મપૃથક્ત્વાત્ તેવાં તંત્રવિધાનાત્ સાક્ષાનાનુપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (કર્મપૃથક્ત્વાત્) દર્શપ્રયોગ અને પૌર્ણમાસ પ્રયોગ પૃથક્ હોવાથી (તેવાં તંત્રવિધાનાત્) દર્શયાત્રત્ય અને પૌર્ણમાસ યાગત્રયનું તંત્રથી અનુવાદરૂપે કથન કરીને (સાક્ષાનાનુપદેશઃ સ્યાત્) ફરીથી અમાત્રસ્થા અને પૌર્ણમાસીથી યજ્ઞન વિધાન કથું છે.

ભાવાર્થ :—તંત્રથી અંગેનું અનુદાન નથી કારણ તથ્ દર્શયાત્ર અને તથ્ પૌર્ણમાસ યાગો પૃથક્ત્વથી વિધાન કથું છે. તે તે પ્રયોગમાં અંત સહિત પ્રયોગોને ઉપદેશ છે તેથી પૃથક્ત્વથી જ અનુદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થના દર્શનમાં પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ યાગમાં ચૌદ આકૃતિઓ અને અમાત્રસ્થા યાગમાં તેર આકૃતિઓ હોમવાનું વિધાન છે. આ હોમનુદાન વચ્ચે સંજયી થકે નહિ ॥ ૧૫ ॥

તદાઽધવયવેષુ સ્યાન્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તદા) ત્યારે (અવયવેષુ સ્થા) યાગુર્માસ્માદિના અવયવોમાં તે પ્રમાણે થાય છે.

ભાવાર્થ :—યાગુર્માસ્માદિના અવયવોમાં પણ ભેદથી અનુદાન થવું યોગ્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

પશી તુ ચોદનૈકત્વાત્ તન્નસ્ય વિપ્રકર્ષઃ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પશી તુ) સવનીય પશુમાં તો (ચોદનૈકત્વાત્) એક વિધાન હોવાથી (તન્નસ્ય વિપ્રકર્ષઃ) તંત્રથી અનુબંધ હોવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—સવનીય પશુના સ્થાનમાં અંત કર્મોનું તંત્રથી અનુબંધ થવું યોગ્ય છે કારણ કે વિધાન એક જ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ અધ્વરકલ્પ ’ આદિ ઇષ્ટિઓમાં તથ્ સંધિમાં અંગેનું ભેદથી

અનુદાન કરવું ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તથા સ્વાદ્ધ્વરકલ્પાયાં વિશેષસ્યૈકકાલત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે, (અધ્વરકલ્પાયાં) અધ્વરકલ્પ નામવાળી પૃષ્ઠિમાં (સ્યાત્) એક પ્રયોગ છે. અર્થાત્ તંત્રથી અનુબંધ થાય છે. (વિશેષસ્ય) નિર્વાચનત્ અંગકાયા (એકકાલત્વાત્) એક જ કાળમાં ત્રિવિધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અષ્ટરક્ષ નામક ઇષ્ટિમાં અન્વયવાદનથી લઘુ નિર્વાપ પર્વન્ત કર્મનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે માટે તેની પછીના અંગેનું પણ તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવું અર્થાત્ અભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

ઈષ્ટિરિતિ ચૈકવચ્છુતિઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ઈષ્ટિઃ ઈતિ ચ) અને અષ્ટરક્ષ્ણેષ્ટિઃ અર્થી (એકવચ્છુતિઃ) એક વચનનું જ્ઞવચ્, ચત્ત્વરં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અષ્ટરક્ષ ઇષ્ટિમાં એક વચનનો પ્રયોગ છે તેથી પણ સમભવ છે કે અભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન ચા કર્મવૃથક્ત્વાત્તેષાં ચ સન્નવિધાનાત સાદ્ધાનામુપદેશઃ સ્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન ચા) અથવા અભેદથી અનુષ્ઠાન નથી (કર્મવૃથક્ત્વાત્ ન ચ તેષામ્) બિન બિન કાળમાં કર્મનું વિધાન હોવાથી (સન્નવિધાનાત) સાત્ત્વીય વિધાન હોવાથી (સાદ્ધાનામ્ ઉપદેશઃ સ્વાત્) એવું કર્મો ॥ કુરૂદેશ ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવા માટે છે.

ભાવાર્થ :—આમાત્રેભ્યુપદેશ સાત્ત્વીય પુરોહિત ત્રયનું કુરૂદેશ ભુલ ત્રયે કાળમાં સાત્ત્વીય વિધાન છે. એકનું પ્રાત કાલે જીમનનું મધ્યાહ્ને અને ત્રીજાનું સાંજેકાલે અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે માટે ભેદથી જ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

પ્રથમસ્ય ચા કાલવચનમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચા) અથવા (કાલવચનમ્) પ્રાતઃકાળનું જે વિધાન છે તે પ્રથમ પુરોહિતને માટે છે. જીમને માટે નહિ.

ભાવાર્થ :—પુરા માત્ર પ્રવક્તો નિર્વપેત્ આ વાક્યમાં જે પ્રાતઃકાળમાં કર્મ કરવાનું વિધાન જણાય છે તે તો પ્રથમ પુરોહિતને માટે છે બાકીને માટે નહિ. ॥ ૨૧ ॥

ફલેકત્વાદિષ્ટિશબ્દો યયાઽન્વયઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ફલેકત્વાત્) એક કળનો ઉપદેશ હોવાથી (ઈષ્ટિશબ્દઃ) ઇષ્ટિ શબ્દમાં એક વચનનો પ્રયોગ છે. (યયા ઽન્વયઃ) એવી રીતે બીજે ઠેકાણે.

ભાવાર્થ :—ઈષ્ટિ શબ્દમાં જે એક વચન જણાય છે તેથી પણ અભેદથી અનુષ્ઠાન પ્રતીત થતું નથી એ એક વચન તો નવ વાગેનું એક જ કળ છે એમ જાણવું છે. સર્વપદ્ધ-ઈષ્ટિ તથા મૃગારેષ્ટિ આદિમાં પણ એક વચનનો પ્રયોગ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉક્ત ઠેકાણે ભેદથી જ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૨ ॥

‘વસાહોમ તંત્રથી અનુષ્ઠિત થાય છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વસાહોમસ્તન્મગ્નેકદેવતેષુ સ્યાત પ્રધાનસ્યૈકકાલત્વાત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(દેવદેવતેષુ) પ્રત્યપતિ=પરમાત્મા પ્રોત્પથ્યે ને પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તેમાં (વસાહોમ) પુષ્ટ પશુને દાન આપતી વખતે (સ્યાત) હોમ કરવામાં આવે છે (પ્રધાનસ્ય એકકાલત્વાત) તેનો સમય એક જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેટલાં પશુઓનું જાણણીને દાન કરવાનું હોય છે તે વખતે જુદા હોમ કરવાના હોતા નથી પણ એક જ વખત હોમ કરવો જોઈએ. આ કેસણે વસાહોમનો અર્થ શકિતશાળી પશુનું દાન એવો થાય છે. વસા એટલે વસાવાણું અને હોમ એટલે દાન ॥ ૨૩ ॥

કાલમેદત્વાચ્છત્તિર્દેવતામેદે ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (કાલમેદત્વાત) સમયનો એક હોવાથી અને (દેવતામેદે) દેવતાનો પણ એક હોવાથી (શક્તિ :) મેદથી અનુદાન કરવું.

ભાવાર્થ :—સમય અને દેવતાનો જ્યાં એક બતાવ્યો હોય ત્યાં હોમનું મેદથી અનુદાન થાય છે. એટલી શક્ય નહિ ॥ ૨૪ ॥

“યૂપૈકાઠશિનીમાં તંત્રથી યૂપાહુતિનું અનુદાન થાય છે.” એ અધિકરણનું સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ.

અન્તે યૂપાહુતિસ્તદ્વત ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(સદ્વત) વસાહોમ પેઠે (અન્તે) અન્તિકર્મા (યૂપાહુતિ :) યૂપાહુતિ આવું તિથી આપવી

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં યૂપાહુતિઓ આપવાની હોય છે. તત્ર યૂપસ્વ બન્તિકે જર્જિ મપિલા યૂપાહુતિ હોતિ આ અગ્નિ આહુતિ કરમથી આપવાની હોય છે, એક જ દેહણે બધી આહુતિઓ આપવાની હોતી નથી. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

દત્તરપ્રતિષેધો વા ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દત્તરપ્રતિષેધ) આદવનીયનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપરના વાક્યથી યૂપરેણના સન્નિધિમાં જઈ અગ્નિ મયન કરવું એ ન્યાય-પ્રાપ્ત છે માટે એના તો માત્ર અનુસદ છે અર્થાત સમીપતાને દેવના અનુસદ છે અને આદવનીયમાં ને હોમ પ્રાપ્ત હોવા તેના પ્રતિષેધ જ વિવક્ષિત છે એટલે આદવનીયમાં હોમ ન કરતાં યૂપોની સમીપ જઈ હોમ કરવો, અને તેમાં જ બધી આહુતિ આપવી. એટલે તે આદ-તિઓ તંત્રથી આપવી. જુદી જુદી વાસકરતી નહિ ॥ ૨૬ ॥

અજાત્વત્વાચ્છ દેશનામ્ ૬/૨૭ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (દેશનામ્) દેશનું (અજાત્વત્વાત) વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોમને માટે યૂપના દેશોનું સામીપ્ય વિહિત નથી. ન જ અન્તિકદેશાઃ શક્યાઃ શાસિતુમ્ । અપેક્ષિતત્વાદન્તિકસ્ય । અથ પરમાન્તિકં શિષેત તદા યૂપ ઉપદહેત । ' યૂપની અન્તિકતાનું વિધાન થઈ ચકે નહિ કારણ કે અન્તિકતા તો અપેક્ષાકૃત ગેય છે, જે કહો કે પરમ અન્તિકતાનું વિધાન છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે એમ કરવાથી યૂપનો જ દાહ થઈ જાય છે માટે અન્તિકતાનું વિધાન થઈ ચકે નહિ. શાબર બાબ્. ' ॥ ૨૭ ॥

અવબૃથમાં સાંગપ્રધાનનું અનુમાન છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અવબૃથે પ્રધાનેઽગ્નિવિકારઃ સ્યાત્ ન હિ તદ્દેતુરગ્નિસંયોગઃ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(અવબૃથે) અવબૃથમાં (પ્રધાને અગ્નિવિકારઃ) પ્રધાન કર્મ જ કરવું જોઈએ. (હિ) કારણ કે, (તદ્દેતુઃ ન અગ્નિસંયોગઃ) અગ્નિ સાથે પ્રધાન હેતુક અંગેનો સંબંધ હોતો નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં અવબૃથ યાપ છે કે ' અવબૃથેન વરન્તિ ' અહીં બાપઃ અર્થાત્ જળમાં જે કર્તવ્ય છે તે માત્ર પ્રધાન કર્મ હોય તેજ કરવાનું છે. અંગ કર્મો જળમાં કરવાનાં હોતાં નથી. કારણ કે અવબૃથશબ્દો વરુણદેવતસ્ય એકવાચસ્ય યાગસ્ય વાચકઃ વરુણ દેવતાએ એક કપાલ દ્રવ્યકે યાગનો વાચક અવબૃથ શબ્દ છે માટે અવબૃથ શબ્દથી એક કપાલ રૂપ દ્રવ્યનો વરુણ દેવતા સાથે સંબંધ બતાવવો જોઈ કલ્પ છે. એ પ્રધાન કર્મ છે એમાં અંગેનો સંબંધ બતાવવાનો પ્રસંગ જ નથી. ॥ ૨૮ ॥

દ્રવ્ય દેવતાઘટ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યદેવતાઘટ) દ્રવ્ય અને દેવતા વાચના સ્વરૂપ છે, તેની પેઠે.

ભાવાર્થ :—જેમ એક કપાલ રૂપ દ્રવ્ય અને વરુણ દેવતા પ્રધાન કર્મમાં વિહિત છે અંગ કર્મમાં નહિ. તેમ જળ પણ પ્રધાન કર્મમાંજ વિહિત છે. એટલે અવબૃથ કર્મમાં અંગેનો સંબંધ નથી. ॥ ૨૯ ॥

સાક્ષો વા પ્રયોગવચનૈકત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સાક્ષઃ) અંગ સહિત પ્રધાન કર્મ જળમાં કર્તવ્ય છે. (પ્રયોગવચનૈકત્વાત્) પ્રયોગ વિધિ અંગ અને પ્રધાનમાં સાચારણ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—દેસ, કાળ અને કર્તા આદિ પ્રયોગનાં અંગ હોય છે. ' અપ્તુ ' આ શબ્દથી દેશનું વિધાન છે, માટે એનો પ્રયોગ સાથે સંબંધ છે. તેથી તેમાં અંગ અને પ્રધાન બનેલો સંબંધ છે. ॥ ૩૦ ॥

લિક્ષ્વદર્શનાઘ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (લિક્ષ્વદર્શનાઘ) લિંગજૂત વાક્યનું પણ અવબૃથ યાપ છે.

ભાવાર્થ :—અપ્પુ તુળં પ્રાપ્ત્ય આધારમાધારયતિ આ વાક્યમાં પાણીમાં દર્ભ નાખી આધાર અંગ કરવાનું રૂપ દર્શન છે. આધાર એ અંગ કર્મ છે આટે પ્રધાન અને અંગ બને કર્મ બળમાં કરવાના હોય છે, એ રૂપ સાચ છે. ॥ ૩૧ ॥

શબ્દવિમાગાચ્ચ દેવતાનપનયઃ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દવિમાગા) અવભય શબ્દથી દેવતાનો વિભાગ થતો હોવાથી (દેવતાનપનય) અંગોમાં દેવતાનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—અવભય શબ્દથી દેવતાનો વિભાગ થાય છે. દ્રવ્ય અને દેવતા એ તે પદાર્થો રચાય છે, તેથી ઉત્પત્તિ વાક્યમાં તેનો અવભય પદના વાચ્ય સાથે સંબંધ છે. અર્થાત દેવતા અને દ્રવ્યનો અવભયના અર્થ સાથે સંબંધ જતાવ્યો છે તેથી કંઈ અંગોના અનુધાનનો સંબંધ દૂર થતો નથી, આથી રૂપ સાચ છે કે અવભયમાં સાંગ પ્રધાનનું અનુધાન કરવાનું હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

‘ ઉત્તર દક્ષિણ વિહારોના અંગોનું લેદથી અનુધાન કરવું. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

દક્ષિણેડમૌ વરુણપ્રવાસેષુ લેદ્યમેદાત્ સર્વં વિક્રિયતે ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(દક્ષિણે) દક્ષિણ વિહારમાં (જમી) અગ્નિમાં (વરુણપ્રવાસે) વરુણ પ્રધાનમાં (લેદ્યમેદાત્) લેદ્ય ભિન્ન હોવાથી (સર્વં વિક્રિયતે) સર્વનું અનુધાન (ભિન્નતાથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—વરુણ પ્રધાનમાં વિહારનું પૃથક્ત્વ આપનાત થયું છે. ઉત્તરસ્વા લેદ્યાદિ ન્યાનિ હર્ષોપિ સાદયતિ દક્ષિણસ્વા માહતીમિતિ જ્ઞાતુર્માસ્યે વરુણપ્રવાસે શ્રુતમ્ આ પ્રમાણે જ્ઞાતુર્માસ્યમાં વરુણ પ્રધાનમાં અવલુ થાય છે. અહીં એ સિદ્ધાંત કે દક્ષિણ અગ્નિમાં અલગ અલગ સર્વ અંગોનું અનુધાન થાય છે, તેમથી નાંક. ॥ ૩૩ ॥

અલ્લોદનેતિ લેદ્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(અલ્લોદના ફલિ લેત) ફળ પ્રાપ્તે કર્મની ચોદના અર્થાત્ વિધાન નથી જે એવી યંત્રા કરવામાં આવે તે આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—ફળને ઉદ્દેશીને વિધાન નથી એટલે કે મારુત્વનીનું વિધાન ફળ બોધક નથી, તે અહીં અંગેની પ્રાપ્તિ જ નથી. જ્યાં અંગેની પ્રાપ્તિ જ નથી ત્યાં તેમથી અનુધાન કરવું કે લેદથી એ વિચારને અવગણ જ રહેતો નથી. આ યંત્રાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૪ ॥

સ્થાત પૌર્ણમાસીચત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્થાત) અંગેની પ્રાપ્તિ છે. (પૌર્ણમાસીચત્) પૌર્ણમાસી પેરે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ્યા યજેત આ ઠેકાણે ફળને સંબંધ જતાવ્યો નથી હતાં અંગોત્રું અનુષ્ઠાન થાય છે તે જ પ્રમાણે દક્ષિણસ્યાં માસ્તીમ્ આ ઠેકાણે પણ અંગોત્રું અનુષ્ઠાન થાય છે. ॥ ૩૫ ॥

પ્રયોગચોદનેતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગચોદના इति चेत्) પ્રયોગ વિધિ છે તેથી.

ભાવાર્થ :—જે એવી સંકા કરવામાં આવે કે પૌર્ણમાસ્યા યજેત આ ઠેકાણે તે યજેત આ આખ્યાત પદથી પ્રયોગનું વિધાન છે માટે ત્યાં તો અંગ અને પ્રધાન કર્મોત્તું અનુષ્ઠાન થવું યોગ્ય છે, આ સંકાતું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૬ ॥

તયેહ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા इह) તે પ્રમાણે અહીં છે.

ભાવાર્થ :—મારુતોને પણ પ્રયોગ જ વિદિત છે, જાણાવવતિ આ આખ્યાતને; ઉદ્દેશ અહીં પણ છે, ત્વયાગ્ન્યસ્ત્યપિ દક્ષિણ વિહારે કર્તવ્ય્યા યાગર ભાષ્ય. મારુતો પ્રયોગ પણ દક્ષિણ વિહારમાં અંગો સહિત કરવો. ॥ ૩૭ ॥

આસાદનમિતિ ચેત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(આસાદનમ્ इति चेत्) મારુતો પ્રયોગમાં આસાદન છે. જે એવી સંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી વાક્યમાં યજતિ આખ્યાતનું અવધ્ય છે. મારુતોમાં જાણાવવતિ આખ્યાતનું અવધ્ય છે, માટે અંગથી પ્રયોગવિધિ સંભાવે છે જે કથન હીક નથી, આસાદન માત્ર વિધિ તો અદ્વિધ્ય છે. ॥ ૩૮ ॥

નોત્તરેણૈકવાક્યત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ. (નત્તરેણ) ઉત્તર સાથે (एकवाक्यत्वात्) નુલ્લ યોગદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ઉત્તર વેદિમાં દવિષેનું આસાદન યાગને માટે છે તેમ દક્ષિણ વેદિમાં દવિષનું આસાદન પણ યાગને માટે છે. અદ્વિધને માટે નથી. ॥ ૩૯ ॥

અવાચ્યત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(અવાચ્યત્વાત્) આસાદનથી હોમ વાચ્ય નથી માટે પ્રયોગ વિધિ નથી.

ભાવાર્થ :—જાણાવવતિ આ પદ હોમક્રિયાનું વાચક નથી જે અગ્નિમાં છે હતાં જે પદની સક્ષણ માની પ્રયોગ વિધિ સ્વીકારવો. એમ્. ॥ ૪૦ ॥

આમ્નાયચનં તદ્વત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તે પ્રમાણે (આમ્નાય ચનનમ્) લક્ષણ રવીઃકાવામાં આગ વનું વચન કારણ તરીકે છે.

ભાવાર્થ :—યદેવ લઘ્યપુઃ કરોતિ તત્પ્રતિપ્રસ્થાતા કરોતિ તથા દેવતાયજ્ઞાનિન આ વચનથી દક્ષિણ વિહારમાં પણ ઉત્તર વિહાર પેડે યાગનું વિધાન થાય છે. મારે દક્ષિણ વિહારમાં અંગેનું બેઠકો અનુજન થાય છે. ॥ ૪૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

કર્તુમેવસ્ત્યેતિ ચેત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(કર્તુમેવઃ) કર્તાઓના પણ બેઠકો હોવા બેઠકો (તથા હતિ ચેત્) ઉત્તર પ્રમાણે માનવાથી બેઠકો થઈ કરવામાં આવે તે, ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ વિહારમાં ક્ષત્રિઓ જુદા હોવા બેઠકો કે તે જ બેઠકોમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે કર્તાઓનો બેઠક હોવા બેઠકો. આતુર્મારનાથ થઈ કુળોના પાંચ ક્ષત્રિઓ હોય છે. આતુર્મારનાથો યજ્ઞકર્તા પચ્ચવિજઃ ૧ અશ્વપુ, પ્રતિપ્રસ્થાત, હોત, અશ્વ અને આગ્રાં પ્ર આ પાંચ ક્ષત્રિઓ આતુર્મારનાથ થઈ કુળોમાં હોય છે. તે જ ક્ષત્રિઓ દક્ષિણ વિહારમાં હોતા નથી જુદા હોવા બેઠકો આતુર્ પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અ સમવાપાત ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(અ) નહિ, (સમવાપાત) પંચતનો જ સમવાપ હોવાથી

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ વિહારમાં ઉત્તર કહેવામાં આવેલા જ પાંચ ક્ષત્રિઓ કર્મ કરાવનાર હેય છે. પાંચ પધાર ક્ષત્રિઓ ન હોવા બેઠકો. ॥ ૪૩ ॥

લિઙ્ગદર્શનાથ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (લિઙ્ગદર્શનાથ) શિવ વાક્યનું અર્થ હોવાથી,

ભાવાર્થ :—પ્રવલસૃષ્ટમં લક્ષિણા દદાતિ આ પ્રમાણે બે જ કર્તાઓનું લેખક વાક્ય થયું છે. અન્ય દક્ષિણ વિહારમાં દક્ષિણનું અર્થ થઈ નથી મારે વધારે ક્ષત્રિઓ નથી આતુર્ અનુમાન થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

વેદિસંયોગારિતિ ચેત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વેદિસંયોગાર) વેદિ સાથે હોતાના પાદો સંયોગ હોવાથી. (હતિ ચેત) બેઠકો થઈ કરવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—અન્તર્વેવન્યા પાદઃ બહિર્વેવન્યા પાદઃ દ્યોતુઃ આ વાક્ય બેઠક બતાવે છે કે હોતાનો પદ અન્તર્વેદિમાં હોય છે અને વેદિની બહાર પણ હોય છે. બેઠકો હોતા જ હોય

તે વેદિની અંદર અને બહાર પીચી રીને સંભવી શકે ? માટે કર્તામાં એક છે એમ સમજાય છે એટલે કે એ હોતા હોવા બોધ્યો આ શબ્દોનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૫ ॥

ન દેશમાવત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (દેશમાવત્વાત્) દેશવિશેષની વિધિરૂપ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રોતા પાકેના પ્રસેદ એ કંઈ વેદિના સંસ્કાર માટે હોતો નથી. દેશમાવત્વાત્તદ્વિધીયતે તસ્મિન્ દેશે હોવા સ્વાતંત્ર્યસ્ય યજ્ઞસ્યૈકઃ પાદોઽન્તર્વેદિ ભવતિ સર્વવેદ્યઃ ॥ ઉક્ત વાક્યમાં દેશવિશેષનું વિધાન છે. હોતાએ એવે ઠેકાણે ઉભા રહેવું બોધ્યો કે એને એક પગ વેદિના અન્તરભાગમાં હોવ અને બીજો પગ વેદિની બહાર હોવ. માટે બીજા હોતાનું અહીં વિધાન જણાવું નહીં. માટે આતુર્ભાસ્ય વચ અને કૃતુમા પાંચ કર્તાઓ સિવાય વધારાનું વિધાન નથી, એટલે કર્તાનો અભેદ છે ॥ ૪૬ ॥

ઉત્તર ઠક્ષિણુ વિહારના આપશાંતિક હોગોનું પૃથક્ અવુદ્ધાન થાય છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

વક્ષાન્નિત્યાદયરેણુ તન્ન સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વક્ષાન્નિત્યાત્) એક જ અગ્નિ હોવાથી. (અયરેણુ) પત્ની સંધ્યાઅદિમાં (તન્ન સ્યાત્) તંત્ર હોય છે

ભાવાર્થ :—ગર્હપત્યરૂપ એક જ અગ્નિ હોવાથી પત્ની સંધ્યાઅદિ પશુ તંત્રથી થાય છે. અર્થાત્ એક સાથે થાય છે. ॥ ૪૭ ॥

તાના વા કર્તૃમેદાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તન્ન) આશ્રિતથી થાય છે (કર્તૃમેદાત્) કર્તાઓમાં બે હોવાથી

ભાવાર્થ :—માફતી ઇષ્ટિ ॥ ૪૭ અર્થે હોય છે તે પ્રતિપ્રસૂત તુ નામક જ્ઞપ્તિએ કરવાનાં હોય છે. અને બીજા અર્થે અન્વયુએ કરવાના હોય છે. આમ કર્તાઓ બિન હોવાથી કર્તાની આવૃત્તિ થાય છે, એટલે કે એક સાથે બે કર્તા થતા નહીં. જાણે ગર્હપત્યરૂપ અગ્નિ એક રહ્યો પણ તેના કર્તાઓ જુદા જુદા હોય છે. ॥ ૪૮ ॥

‘ યાજ્ઞધેયમાં બ્રહ્મસામકાળમાં આલંભ કર્મ સંપન્નતા પ્રતિપેદ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પર્યગ્નિઠ્ઠતાનમુત્સર્ગે પ્રાજાપત્યાનાં કર્મોત્સર્ગઃ શ્રુતિસામાન્યાદારણ્યવત્ તદમાદૃ વ્રહ્મસામિતિ ચોદનાપૃથક્ત્વ સ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વ્રહ્મસામિતિ) ઉત્સર્ગ વખતે (પ્રાજાપત્યાનાં) પ્રાજાપત્ય પશુઓ સંબંધી જે અવલન અર્થાત્ પ્રાપ્તિ છે (કર્મોત્સર્ગઃ) તેના ઉત્સર્ગ કરવામાં આવે કે (પર્યગ્નિઠ્ઠતાનમ્

પૂર્વસ્મિચ્છાવશ્યસ્ય દર્શનાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૂર્વસ્મિચ્છ) પૂર્વ ને અભિપ્રેક્ષનીય ॥ તેમાં (અવશ્યસ્ય દર્શનાત્) અવશ્યવત્ દર્શન થયું છે.

ભાવાર્થ :—સમાન વા એનું ચક્રં હિન્દન્તિ યદમિપેક્ષનીયસ્યાવશ્યસ્યમ્મિતિ ॥ ને બંને થતાના અંગોનું સહ અનુષ્ઠાન હોત તે, અવશ્ય રૂપ અંગ થયું દર્શપેય પછી અનુષ્ઠિત થવું જોઈતું હતું પણ તેમ ન હોતાં પહેલાં જ અવશ્યવત્ અંગ થાય ॥ તેથી સમાન થયું છે બંને યજ્ઞોનું તંત્ર નથી. ॥ ૫૮ ॥

દીક્ષાણાં ચોત્તરસ્ય ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચત્તરસ્ય) દર્શપેયના દિગ્ભિરે (દીક્ષાણામ્) દીક્ષાનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—ને બંનેના અંગોનું સહ અનુષ્ઠાન હોત તે દીક્ષા પણ સાથે હોવી જોઈતી હતી પણ દર્શપેયની દીક્ષાનું વિધાન સ્વતંત્રતાથી દર્શપેય દિગ્ભિરે છે તેથી પણ સ્પષ્ટ સમાન થયું છે બંને યજ્ઞોનાં અંગોનું તંત્ર નથી. ॥ ૫૯ ॥

સમાનઃ કાલસામાન્યાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(સમાનઃ) સમાનતા તો (કાલસામાન્યાત્) એક જગત્તરૂપ બાગને લીધે છે.

ભાવાર્થ :—સમાન સંબંધનો જે પ્રયોગ કર્યો છે તે તો જગત્તરૂપ ને સ્થૂળકાલ ત્રિવિધ છે તેને લીધે છે. અર્થાત્ અભિપ્રેક્ષનીય અને દર્શપેય આ બંને વાગો એક જ જગત્તરૂપમાં અનુષ્ઠિત થાય છે. એટલા પૂરતું જ સાચું છે. બાકી બંને વાગોનાં અંગોનું અનુષ્ઠાન તો બેદશ થાય છે. ॥ ૬૦ ॥

“વારુણા નિષ્કાસેન અવશ્યં યન્તિ” આ વાક્ય કર્માન્તરનો ઉપદેશ કરે છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ, નિષ્કાસસ્થાવશ્યે તદેકદેશવાત્પ્રવૃત્ત પ્રદાનવિપ્રકર્ષઃ સ્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(નિષ્કાસ) નિષ્કાસ (તદેકદેશવાત્) આમિદાનો એક દેશ હોવાથી (અવશ્યે) અવશ્યમાં (વ્યવસ્થા) થયું પેકે (પ્રદાનવિપ્રકર્ષઃ સ્વાત્) પ્રદાનનો વિપ્રકર્ષ થાય જ છે.

ભાવાર્થ :—વરુણ પ્રદાસમાં અવશ્ય થાય છે કે, વારુણી આમિદા નિષ્કાસથી (આમિદા શેષભાગથી) અને યુવથી અવશ્યવત્ અનુષ્ઠાન કરવું આ અનુષ્ઠાન આમિદા પ્રદાનનો વિપ્રકર્ષ શેષકર્મ છે કે, કોઈ વચન કર્મ છે ? આ સંસયમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું ॥ ૩ જેમ પશુદાન એ શેષ કર્મ છે તેમ નિષ્કાસથી અવશ્યવત્ અનુષ્ઠાન કરવું એ વારુણી આમિદા પ્રદાનનું શેષ કર્મ જ છે કેટલું અપૂર્વ કર્મ નથી. કારણ કે વારુણી આમિદાનો તે એકદેશ છે અને દેવતા પણ એની અને આમિદાની એક જ છે. માટે પ્રદાનનો વિપ્રકર્ષ અર્થાત્ શેષકર્મ માનવું પોતે છે. ॥ ૬૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અવનયો વા પ્રસિદ્ધેનામિસંયોગાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવનયઃ) બુદ્ધિ જ કર્મ છે. (પ્રસિદ્ધેનામિસંયોગાત્) પ્રસિદ્ધ કર્મનામથી તેને નિર્દેશ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસથી અવલૂયનું અનુકાન કરવું એ એક બુદ્ધિ જ કર્મ છે. કારણ કે ‘ અવલૂય ’ આ પ્રસિદ્ધ કર્મનામથી નિર્દેશ છે. ॥ ૬૨ ॥

પ્રતિપત્તિરિત્તિચેજ્ઞ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—પ્રતિપત્તિઃ) પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (હતિ ચેત્ન) જે એમ માનવામાં આવે તો તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસથી અને ગુપ્તથી અવલૂયનું અનુકાન કરવું એ પ્રતિકર્મ છે એ માનવું પણ ઠીક નથી કારણ કે નિષ્કાસેન આ તરીકા વિભક્તિથી અવલૂયમાં પ્રધાન કર્મ સાથે સંબંધ જણાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નિષ્કાસ અને ગુપ્ત દ્વયથી જે અવલૂય કર્મ કરવામાં આવે છે તે જિન કર્મ છે. કારણું પણ એ શેષ કર્મ નથી એટલે કે પ્રધાનતા વિપરીત નથી. ॥ ૬૩ ॥

‘ પ્રાયણીય નિષ્કાસ ઉદયનીય કર્મના નિર્વાપનું અર્થકર્મ છે. ’

એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રાયણીયે ચ તદ્વત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયણીયે) પાયણીયનો નિષ્કાસ (તદ્વત્) અવલૂયની પેઠે અપૂર્વકર્મ છે.

ભાવાર્થ :—જેમ અવલૂયધર્મક કર્મ અપૂર્વ છે તેમ ઉદયનીયધર્મક પણ અપૂર્વ કર્મ છે. જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે જણ્ય છે ‘ પ્રાયણોવસ્ય નિષ્કાસ ઉદયનોદયમિનિર્વપતિ ’ આ વાક્યમાં ‘ નિષ્કાસે ’ એ સાતમી વિભક્તિ છે અને સપ્તમી વિભક્તિવાળા પદનો અર્થ યુજ્ય તરીકે હોય છે. એટલે ઉદયનીય કર્મનિર્વાપમાં પ્રાયણીય નિષ્કાસ યુજ્ય તરીકે છે. ॥ ૬૪ ॥

થીજે પક્ષ.

પ્રતિપત્તિર્વાકર્મસંયોગાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રતિપત્તિઃ) પ્રાયણીયાશય પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ છે. (અર્કર્મસંયોગાત્) કર્મ વિષય નિર્વાપ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસ પદાર્થનો ઉદયનીયારૂપ જે કર્મ છે તેનાથી વિજ નિર્વાપ સાથે સંબંધ હોવાથી એ પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ છે. ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થકર્મ વા શેષત્વાચ્છૂળણવત્તદર્થેન વિધાનાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થકર્મ) નિર્વાપ એ પ્રધાન કર્મ છે. (શેષત્વા) નિર્વાપ પ્રત્યે નિષ્કાસ રૂપ દ્રવ્ય શેષ હોવાથી (ધણવત્) અપણ પેટે. (તદર્થેન વિધાનાત્) સમગ્રવત્ પદનો અર્થ નિર્વાપને માટે વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસરૂપ દ્રવ્ય નિર્વાપને માટે હોવાથી નિષ્કાસ એ શુભ છે અને નિર્વાપ એ અપૂર્વ કર્મ છે. એટલે ઉદવનીત નિર્વાપ એ નિષ્કાસ દ્રવ્યથી કરવામાં આવે છે તે અપૂર્વ કર્મ છે. ॥ ૬૬ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ मीमांसायां गुर्जरभाषाभाष्ये एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः

‘वेदि व्याधि अग्नेना कर्तव्यते’ इति प्रधानं કર્મના કાળથી જુદા હોય છે.
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

अङ्गानां मुख्यकालाद्याद् यचनादग्न्यकालस्य ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(અંગાનામ્) અંગ કર્મના અનુક્રમનો (મુખ્યકાલસ્યા) પ્રધાન કર્મના અનુક્રમનો એ સમય હોય છે તે જ સમય હોય છે (યચનાદ્ અગ્ન્યકાલસ્યા) એ બિજા કાળ પતાવનાર કોઈ વચન હોય તો બિજા કાળમાં પણ અનુક્રમ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અંગ કર્મના અનુક્રમનો સમય પ્રધાન કર્મના અનુક્રમના સમય સાથે જ હોય છે પણ એ બિજા સમય પતાવનાર કોઈ વચન પ્રમાણ હોય તો બિજા કાળમાં પણ અગ્નિનું અનુક્રમ થાય છે. ॥ ૧ ॥

આધાનનું તંત્રથી અનુક્રમ થાય છે.

इत्यहंवाक्यकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः इत्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(સ્વકાલત્વા) વસ્તુતઃસ્વરૂપ સ્વકાળમાં વિદિત હોવાથી (અહંવા) આધાન સંસ્કૃત પદ્ધતિ (અહંવાકલે) પ્રધાન કર્મના બિજા કાળમાં (નિષ્પત્તે) ઉત્પત્ત થયેલ હોવાથી (પ્રયોગ સર્વાર્થ) આધાન પ્રયોગ સર્વને માટે છે.

ભાવાર્થ :—અહંવાધાનનો પ્રયોગ સર્વ ક્રિયોને માટે છે. વસ્તુતઃ વાક્યોદ્દિષ્ટ આ આધાન સર્વ ક્રિયોને માટે છે. કારણ પ્રધાન કાળથી બિજા કાળમાં એનું અનુક્રમ થયેલું છે. અર્થાત્ પ્રધાન અને આધાનના સમયો જુદા જુદા છે. ॥ ૨ ॥

અમીષામીયાદિમાં યુષ્ણું તંત્રથી અનુષ્ઠાન છે.

એ અધિકરણું સૂત્ર.

યુષ્માકર્મકાલત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઇક્ષ્મકાલત્વાત્) અનુષ્ઠાન વખતે યુષ્ની અનુષ્ઠિતિ હોવાથી (યુષ્) તંત્ર છે.

જ્ઞાપાર્થ :—યુષ્ પશુ કર્મોના અનુષ્ઠાન વખતે ઉત્પન્ન ન હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન પશુ તંત્રથી થાય છે. આસ અશુક અમીષામીયને માટે જ યુષ્ છે આલે નિશ્ચય બાંધી સકાય નહિ. ॥ ૩ ॥

યુષ્ સંસ્કારોનું પશુ તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે

એ અધિકરણું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ. સંસ્કારાસ્ત્વાવર્તેરર્થકાલત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારાઃ) યુષ્ના જે પ્રોક્ષણ અંજન આદિ સંસ્કારો છે તેની (જાવર્તેરન્) આવૃત્તિ થાય છે (અર્થકાલત્વાત્) પશુ નિમેજ્જનના વખતના હોવાથી.

જ્ઞાપાર્થ :—પશુ નિમેજ્જનના વખતના પ્રોક્ષણાદિ હોવાથી યુષ્ના પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારોની આવૃત્તિ થાય છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સત્કાલાસ્તુ યુષ્કર્મત્વાત્ તસ્ય ધર્મવિધાનાત્ સર્વાર્થાનાં

વચનાદ્યકાલત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(સત્કાલાઃ સ્તુ) સંસ્કારો તે દીક્ષાશીલ હોય છે. (યુષ્કર્મત્વાત્) યુષ્ એનું કાર્ય હોવાથી. (તસ્ય ધર્મવિધાનાત્) તે યુષ્ના ધર્મ તરીકે વિધાન હોવાથી (સર્વાર્થાનાં) સર્વાર્થ હોવા છતાં (વચનાદ્યકાલત્વમ્) વચન હોવાથી તેનો કિચ કાળ સિદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાપાર્થ :—‘ દીક્ષાસુ યુષ્ ઇતિતિ ’ આ વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે યુષ્ દીક્ષાના વખતે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. અને પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારો પશુ યુષ્ના ધર્મો ॥ તેથી તે પશુ યુષ્પતિ વખતે કરવામાં આવે છે. હેન એ યુષ્ના બધાજ સંસ્કારોનું ઉપલક્ષ્ય છે. માટે સંસ્કારોની બિનકાલતા ઉક્ત વચનથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૫ ॥

સત્કુમારં જ દર્શયતિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (સત્કુમારં) એક વખત યુષ્ણું માન પશુ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

જ્ઞાપાર્થ :—યુષ્ના પરિભ્રમણ આદિ માનનું અનુષ્ઠાન પશુ તંત્રથી કરવું એમ બતાવવામાં આવે છે. ॥ ૬ ॥

સ્વર સાધારણ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. સ્વઘસ્તન્નાપવર્ગઃ સ્યાદ્સ્વકાલત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(સ્વઘસ્તન્નાપવર્ગઃ) અન્વીયોપીય તત્રથી સ્વરની સમાપ્તિ (સ્વાત્) છે. (અસ્વકાલત્વાત્) સ્વરનો પોતાનો સ્વતંત્ર કાળ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વર ’ એટલે ‘ યપ ’ નું છેદન કરતી વખતે જે પ્રથમ ટુકડો બુદ્ધિ પડે છે તે, એનો ઉપયોગ અંગન ૩૫ સંસ્કારમાં દોષ છે. યપને માટે સ્વર હોતો નથી, માટે એનું વિધાન અંગન ૩૫ સંસ્કાર વખતે દોષ છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સાધારણો ધાડનુનિવૃત્તિસ્તસ્ય સાધારણત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ના સાધારણ) સ્વર સાધારણ હોય છે (અનુનિવૃત્તિઃ) યપની સાથે તેની ઉત્પત્તિ હોવાથી. (તસ્ય સાધારણત્વાત્) તે એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યપના છેદન વખતે સ્વરની ઉત્પત્તિ દોષ છે અને સ્વર પ્રથમ ટુકડાને જ કહેવામાં આવે છે માટે તે સાધારણ અર્થાત્ સર્વને માટે છે. ॥ ૮ ॥

સોમાન્તે ચ પ્રતિપત્તિર્દર્શનાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સોમાન્તે ચ) સ્વન નથને અંતે (પ્રતિપત્તિર્દર્શનાત્) સ્વરની પ્રતિપત્તિનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંસ્થિતે સોમે પ્રસ્તરં સ્વરં ચ પ્રવ્રતિ આ પ્રમાણે સુખેધિની નામક યૌમિનિ સૂત્રકૃતિમાં ઉદ્દેશ્ય છે. તથા સ્વન સંપૂર્ણ થયા પછી પ્રસ્તર અને સ્વરનું પ્રદરણ કરવામાં આવે છે. યદિ મેદેસ સ્વરઃ અગ્રોપોમીયાન્ત એ પ્રવ્રત્યં સ્વાદિતિ આ પણ સૂત્રકૃતિમાંનું પ્રમાણ છે. એ બેથી સ્વર હોત તો અન્વીયોપીયના અંતે જ પ્રદરણ કરવામાં આવત, માટે સ્વર સાધારણ છે. ॥ ૯ ॥

પૂર્વપક્ષ વાદીની શંકા. વૈકાલો યા પ્રસ્તરયત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (તત્પરઃ) તેજ કાળ ૩૩ (પ્રસ્તરયત્) પ્રસ્તર પેટે

ભાવાર્થ :—એમ પ્રસ્તરના પ્રદરણમાં સોમાન્ત કાળ છે તેમ સ્વરનો પણ તેજ કાળ માનવામાં આવે, અર્થાત્ સ્વરનો અવધિ તે કાળ છે. ॥ ૧૦ ॥

જ ચોનિવૃત્તિવાચકત્વાત્ પ્રદેશાત્ પ્રસ્તરે તથા ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (વ) નહીં (ચનિવૃત્તિવાચકત્વાત્) ઉત્પત્તિ વાચ્ય હોવાથી (પ્રદેશાત્) દર્શપણમાં પ્રદેશમાંની (પ્રસ્તરે તથા) પ્રસ્તર પ્રદરણનાં કાલવિધાન પ્રાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રસ્તરની પેટે સ્વર પ્રદરણ નથા, સ્વર પ્રદરણ તો અર્થાત્ અપ્રાપ્ત છે. તેની ઉત્પત્તિ તો સંસ્થિતે સોમે પ્રસ્તરં સ્વરં ચ પ્રવ્રતિ એ વાચ્યથી જ છે. પ્રસ્તરનું જે

કાળ વિધાન છે તે તે કથાપૂર્ણમાસમાંથી અતિદેશ સાબથી પ્રાપ્ત છે. માટે સ્વઃ સાધારણ ડે. આ અધિકરણનો ઉત્તરપક્ષ થી સાચણુચાર્ણ આ પ્રમાણે બતાવે છે. 'યઃ પ્રથમઃ શકલઃ પરાપતેષુ સ સ્વઃ કાર્ણઃ' इति श्रुतं प्राप्पमेकस्मिन्नेव शकले युक्तम् । च शकलौ यूपकालीनः पशुप्रियेषसम्बन्धे हेतुमलममानो यूपवत् तन्त्रेण सर्वेषु पशुषूपकरिष्यति ॥ ૧૧ ॥

‘દાદશાદુમાં ડૂબ્બુ વિધાણા પ્રાસની અન્ય દિવસે જ કરવ્યતા છે.’ એ અધિકરણનાં મૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અહર્ગણે ચિવાણાપ્રાસનં ધર્મચિપ્રતિવેધાક્ત્યે પ્રથમેઽહનિ ઘા વિકલ્પઃ સ્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અહર્ગણે) દાદશાદુ આદિ અહર્ગણુ સાધ્ય યાગમાં (વિધાણાપ્રાસનમ્) કંડૂપનાથ જે વિધાણુ હોય છે તેનું પ્રાસન (ધર્મચિપ્રતિવેધાત્) બને પક્ષમાંથી કાપ પણ સ્વીકારતા ધર્મનો લોપ થતો હોવાથી (અન્યે પ્રથમે અહનિ ઘા) પહેલે દિવસે અથવા છેલ્લે દિવસે વિધાણુ પ્રાસન કરવું (વિકલ્પ સ્વાત્) આ પ્રમાણે પ્રાસનનો વિષય છે.

આચાર્ય :—‘ જ્યોતિષોમે નીતાસુ દક્ષિણાસ ચાત્રાઠે કૃષ્ણાવિધાનાં પ્રારયતિ ’ જ્યોતિષોમમાં દક્ષિણા અથવા પછી ચાત્રાલમાં ડૂબ્બુ વિધાણુનું પ્રાસન (મૂળી ડેવું) હોય છે. આ ડૂબ્બુ વિધાણુનું પ્રાસન પ્રથમ દિવસે અથવા તે છેલ્લે દિવસે કરવાનો વિષય છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ધાનેસ્વશ્રુતિશ્રુતવાદિધાણાનિયમઃ સ્વાત્ પ્રાતઃ-
સવનમધ્યઃપાંચિઠ્ઠે ચામિપ્રવૃત્તવાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ધાને ॥ અદ્યુતિમ્ભુતવાત્) કાચથી કંડૂપન કરવાનું વિદિત ન હોવાથી તેનો લોપ થવાથી અગતો લોપ થતા નથી માટે (વિધાણાનિયમ) વિધાણાનિયમનો નિયમ (સ્વાત) છે. (પ્રાતઃસવનમધ્યપાંચ) પ્રાતઃસવન જેના મધ્યમાં છે (સિદ્ધે વ) અને પછીના સમયમાં (અમિપ્રવૃત્તવાત્) દક્ષિણા ધાનના પછીના સમય મુધી વિધાણાપ્રાસનનો નિયમ છે.

આચાર્ય :—વિધાણાપ્રાસનનો વિષય નથી પણ છેલ્લે દિવસે જ તેનું પ્રાસન કરવું જોવો નિયમ છે. પાણીથી (કાચ ॥) કંડૂપન કરવાનું પણ પાનને સાચ વિદિત નથી માટે એને લોપ થતા તે એમાં કશી કલ્પ નથી. હવેલા દિવસના મધ્યાહ્ને વિધાણાપ્રાસનનો નિયમ છે. ॥ ૧૩ ॥

‘શબસૂચ યજ્ઞમાં છેલ્લા હવિષ્કૃત કાળમાં વાગ્વિસર્ગ કરવો.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.
વાગ્વિસર્ગો હવિષ્કૃતા યોજમેદે તથા સ્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(હવિષ્કૃત) હવિષ્કૃત યજ્ઞમાં (વાગ્વિસર્ગ) વાગ્વિનિ વિસર્ગ કરવો (યોજમેદે) હવેનાં હવેનાં જોડવાળી ઈષ્ટિમાં (તથા સ્વાત્) તે પ્રમાણે સાચ છે.

ભાવાર્થ :—સજ્જન વચમાં ભુદા ભુદા બીજ બેદવાળા પ્રિયમાં હેલ્યા દલિખતુ આર્જન વખતે વાણીને વિસર્જ કરવો, અર્થાત્ પ્રણીતા વખતે જે મોન સ્વીકાર્યું હતું તે મોન 'દલિખતુ એહિ' આવી રીતે હેલ્યા દલિખતુ આર્જન વખતે હેલ્યું. ॥ ૧૪ ॥

‘અગ્નીષોમીયમાં પોરગાથિક કાળ વખતે વાગ્નિસર્જ કરવો.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વર્ણો ચ પુરોહાસો સમાનતત્ત્વં મયેત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વર્ણો ચ પુરોહાસો) પશુનું દાન કરતી વખતે અને પુરોહાસ વખતે (સમાન તત્ત્વ સ્વરૂપ) સમાન તત્ત્વ છે.

ભાવાર્થ :—પશુનું દાન કરતી વખતે અને પુરોહાસ વખતે વાહનિયમ રાખવો. અર્થાત્ મોન સેવન કરતું એટલે પોરગાથિકરત વખતે વાહનિયમ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

‘અગ્નિ ચુષનમાં અગ્નિ વિમોહ પ્રધાનના અપવર્ગ વખતે કરવો.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અગ્નિસંયોગઃ સોમકાલે તદર્પત્યાર્ત્ત્વદ્વચ્ચર્મણઃ પરેણ સાક્ષ્ય
તસ્માત્સર્વાપવર્ગે વિમોહઃ સ્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સોમકાલે અગ્નિસંયોગઃ) સોમ વખતે જે અગ્નિસંયોગ અગ્નિ યુગ્મિમ પ્રત્યાદિ હોમ કરવામાં આવે છે તે (સાક્ષ્ય) અગ્નિ સંધિન પ્રધાન માટે છે. (સદ્વચર્મણ) એ આહુતિની સંસ્કૃતિ થયેલો અગ્નિ (તદર્પત્યાર્ત્ત્વ) અગ્નિને માટે પશુ હોવાથી (પરેણ) પછીના અગ્નિ કાર્ય માટે પણ છે. (તસ્માત્) માટે (સર્વાપવર્ગે) સર્વ કર્મ પરંતુ પછી પછી (વિમોહઃ સ્વાત્) વિમોહ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ યુગ્મિમ પ્રત્યાદિ મંત્રથી જે હોમ થાય છે તેને ચેત્ત્ર કહેવામાં આવે છે અને હવે સ્તનમ્ પ્રત્યાદિ મંત્રથી જે હોમ થાય છે તે વિમોહ કહેવાય છે. આ વિમોહ આહુતિ પ્રધાન અને અગ્નિ કર્મને તે આપવી જોઈએ. કારણ યોગ નામક હોમ સર્વને માટે હે વહિ, તેથી જેને માટે ચેત્ત્ર થયો છે તેથી સમર્પિત પછી જ અગ્નિ વિમોહ કરવો એ જ ઉચિત છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પ્રધાનાપવર્ગે ચા ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચા) અથવા (પ્રધાનાપવર્ગે) પ્રધાન કર્મને જાતે અપવર્ગ અર્થાત્ વિમોહ આહુતિ આપવી.

ભાવાર્થ :—અથવા પ્રધાન કર્મને માટે ચેત્ત્ર રૂપ કર્મ હોય છે માટે પ્રધાન કર્મ સમાપ્ત થયા પછી ત્યાર જ હવે સ્તનમ્ પ્રત્યાદિ મંત્ર બોલી અગ્નિ વિમોહ નામની આહુતિ આપવી જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

અવમુયે ચ તદ્વત્ પ્રધાનાર્થસ્ય પ્રતિષેધો અપવૃક્તાર્થત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તેજ પ્રમાણે (અવમુયે ચ) અવમુયર્થા (પ્રધાનાર્થસ્ય) પ્રધાનને માટે હોવાથી (પ્રતિષેધઃ) હોતાના વરણનો પ્રતિષેધ સાર્થક થાય છે. (અપવૃક્તાર્થત્વાત્) અપવર્ગને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવમુયર્થા અવમુયે ન હોવાને જણીતે આ વરણનો નિષેધ એ સાંપ્ર પ્રધાનને માટે હોય તો અસંગત થઈ જાય માટે હોતવરણ પણ પ્રધાન કર્મને માટે છે તેમ થોમ હોમ, પણ પ્રધાન કર્મ માટે હોઈ વિમોહ પણ પ્રધાન કર્મને અંતે હોવો જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

અહર્મણે મત્યહં સ્વાત્ તદર્થસ્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અહર્મણે) દાદશ રાત્રિકાં (તદર્થસ્વાત્) પ્રધાન માટે જ હોવાથી (મત્યહં સ્વાત્) દરરોજ થોમ અને વિમોહ રૂપ કર્મ અનિષી થાય છે.

ભાવાર્થ :—દાદશાદિ અહર્મણ થોમમાં દરરોજ થાય અને વિમોહ રૂપ હોમ કાર્મ અતિ જતાવે છે. અહરહયુન્વક્તિ અહરર્વિમુક્ષતિ ઈત્યાદિ એ સર્વાર્થ થોમ હોત તો સર્વને અંતે વિમોહ થાત તો પછી દરરોજ થોમ અને વિમોહનું વિધાન કરવાનો શો હેતુ રહે છે ? માટે પ્રધાનને માટે જ થોમ છે. તેથી વિમોહ પણ પ્રધાનને અંતે કરવો જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

ઉપસત્તાલીન મુખ્યદ્વયપ્રાક્ષીન તંત્રથી અનુષ્ઠિત થાય છે.

સુમ્મહાધ્યા તુ તત્ત્વં લીક્ષાધવમ્બકાલત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (સુમ્મહાધ્યા) સુમ્મહાધ્યાની (લીક્ષાધવ) દીક્ષ પેઠે (અવ્યકાલત્વાત્) અન્યકાલિક હોવાથી (તત્ત્વમ્) તંત્રથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—અયોગિણોમમાં પ્રવર્ત્તનિધિમાં સુમ્મહાધ્યાની વિક્રિત છે તે તંત્રથી અર્ધાત સુગપત્ કરતું જેમ દીક્ષાકાલ સુત્રાકાલથી જિન કાળમાં છે તેમ સુમ્મહાધ્યા પણ અ-પ-કાલમાં હોવાથી તંત્રથી જ તેનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૦ ॥

‘ સુત્રાકાલિક સુમ્મહાધ્યાક્ષીનત્વં ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું ’

એ અધિકરણનાં યત્નો.

‘ સેહાંત સૂત્ર. તત્કાલા ત્વાવર્તેત પ્રયોગતો વિશેષસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્કાલા તુ આવર્તેત) સુત્રાકાલિક સુમ્મહાધ્યાક્ષીનની આદતિ છે (પ્રયોગતઃ) અલ સંબંધને પ્રયોગ હોવાથી (વિશેષસંયોગાત્) વિશેષપદનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અલ સુત્રામાગલ્હ આ પ્રયોગમાં અલ એ વિશેષ પદનો સંબંધ હોવાથી સુમ્મહાધ્યાક્ષીન ભેદથી અનુષ્ઠિત થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

અપ્રયોગાદ્યમિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રયોગાદ્યમ્) એ શબ્દ પ્રયોગનું અંગ નથી (હતિ ચેત્) ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—‘અથ’ શબ્દ પ્રયોગનું અંગ નથી. સુત્રા મગચ્છ એ જ અર્થ વિવક્ષિત છે, ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૨ ॥

સ્વાત્પ્રયોગનિર્દેશાત્કર્તૃમેદવત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વાત્) પ્રયોગનું અંગ છે. (પ્રયોગનિર્દેશાત્) પ્રયોગમાં એનો નિર્દેશ થયો છે માટે (કર્તૃમેદવત્) કર્તાના ભેદ પેટે.

ભાવાર્થ :—એમ વચ્ચે પ્રધાસમાં આદ્યનીપ્રમા મારુદીના યાગનો સંકાર હોવા છતાં અદ્યાર્થ દક્ષિણ વેદિપ દેશના ભેદને લીધે કર્તાઓમાં જેમ ભેદ મતાભ્યો છે તથ તેમ અહીં પણ ભેદથી જ અનુદાન એટલે સુબ્રહ્મણ્યનાં ઘડું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

તદ્ગુણસ્થાનાદગ્નિવદિતિ ચેદપવર્ગસ્તદ્વર્ણત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તદ્ગુણસ્થાનાત્) એક વખત આદ્યનીપી સંસ્કૃત થયેલી અધિદાન રૂપ દેવતા સર્વાર્થ છે (અગ્નિવત્) એક વખત આધાનથી સંસ્કૃત થયેલી અગ્નિ સર્વને માટે હોય છે તેમ. (હતિ ચેત્) ને એમ માનવામાં આવે તો ઉત્તર એ છે કે. (અપર્વાઃ તદ્વર્ણકાત્) તેનું આદ્યન તે દિવસને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક વખત આદ્યનીપી સંસ્કૃત થયેલી દેવતા સર્વને માટે છે ને એમ કહેવામાં આવે તો એનો ઉત્તર એ છે કે જે દિવસે આદ્યન કર્યું હોય તેને દિવસને માટે જ તે દેવતા હોય છે બીજા દિવસને માટે નહિ. જેમ અગ્નિપ્રમાર્ગદિ હોય છે તેમ માટે ભેદથી અનુદાન થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

અગ્નિવદિતિ ચેત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિવદ્ હતિ ચેત્) ને તમે અગ્નિસંમાર્ગનું દર્શાવ આપો તો અમે આદ્યનીપ અગ્નિનું દૃષ્ટાન્ત તર્જને માટે આપીએ છીએ. એટલે શંકાનું સમાધાન થઇ શકે નથી. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૫ ॥

મ પ્રયોગસાધારણ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(મ) આધાન ગુણ નથી (પ્રયોગસાધારણ્યાત્) આધાન તો પ્રયોગાન્ત-પાતિ છે.

ભાવાર્થ :—અઆધાન તે પ્રયોગની અંદર જ હોવાથી આની સાથે પ્રત્યક્તા નથી. એટલે સુબ્રહ્મણ્યનાં સાથે ગુણતા નથી. ॥ ૨૬ ॥

લિંગદર્શનાથ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાથ) લિંગવાક્યનું શરણ મ્હું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંસ્થિતે સંસ્થિતે અહિં આગ્રોધ્રાગારં પ્રવિશ્ય સુવક્ષણ સુવક્ષણ્યા-
માહ્વેતિ આ વાક્ય પ્રતિદિન પ્રેષનું વિધાન છે તે બેઠથી અનુક્રમ કરવામાં કરણ છે. ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વ પક્ષની શંકા. તદ્દિ તથ્યેતિ ચેત ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્દિ તથા) યુગાદૃતિ રૂપ કર્મ તંત્ર છે તેમ આ પણ તંત્ર જ છે
(રૂતિ ચેત) ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? ઉત્તર આશયના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—એકાદશિની અર્થાત્ અગ્વાર યુગો સમક્ષ કોઈપણ એક યુગની સમીપ જઈ
આદૃતિ આપવામાં આવે છે. દરેક યુગની પાસે જઈ આપવાની જરૂર નથી. એટલે આ
દૃષ્ટાન્ત જેમ તંત્રરૂપે છે તેમ સમક્ષપદ્ધતિ પણ તંત્રરૂપે અર્થાત્ એક જ વખત થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

ઉક્ત શંકાનું સમાધાન. નાશિષ્ટવાદિતરન્યાયત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અશિષ્ટવાદ) પદિત ન હોવામાં (હિતરન્યાયત્વ) ઇતર
અગ્નિ સંસ્કાર ન્યાય જ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—યુગાદૃતિઓમાં દેશનું સામીપ્ય વિદિત જ નથી. ત્યાં તો માત્ર આદિ-
નીયના પ્રતિષેધમાં જ તાત્પર્ય છે એ આગળ કહેવાઈ ચકું છે. આ રિપયમાં તો ઇતર અગ્નિ-
સંસ્કાર ન્યાય જ યોગ્ય છે. ॥ ૨૯ ॥

પૂર્વ તરફથી શંકા. વિષ્ણેકરવાદિતિ ચેત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિષ્ણેકરવાત્) એક વિધિ હોવાથી (રૂતિ ચેત) ને એમ માનવામાં આવે
તો ? સમાધાન આશયના સૂત્રમાં.

ભાવાર્થ :—વિધિ વિદિત વસતીવર્ણાદિ સંમરણાદીનાં પૃથક્ત્વાત્ વસતીવર્ણાદિ માં
જેમ એકત્વ છે તેમ અહીં પણ એકત્વ સ્વીકારનું નોંધ્યું. અને માટે વિશેષ વિવરણ સાબર-
ભાષ્ય આદિમાં મેલું. ॥ ૩૦ ॥

ન છત્ત્વસ્ય પુનઃ પ્રયોગાત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (છત્ત્વસ્ય પુનઃ પ્રયોગાત્) સોમાભિષેકાદિ સમગ્રનો દરીથી
પ્રયોગ થતો હોવાથી (પ્રધાનત્વાત્) પ્રધાન પેડે.

ભાવાર્થ :—સોમાભિષેક આદિ સમગ્ર પ્રયોગનું દરીથી અનુક્રમ થાય છે. માટે તંત્ર
નથી. વસતીવરી સંમરણ એ તો સુત્વાદિવસ પહેલાં અનુષ્ટેય હોય છે એટલે ક્રિતકાળને લીધે તંત્ર
મંભવી શકે પણ આ તો પ્રધાન કાલીન હોવાથી તંત્ર નથી. જેમ પ્રધાનનું દરીથી અનુક્રમ
થાય છે એક સાથે નહિ, તેમ સુબ્રહ્મણ્યપદ્ધતિનું પણ બેઠથી જ અનુક્રમ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

દેશ, પાત્ર અને ઋત્વિજ્ઞેના અન્ય પ્રયોગમાં આદાનમાં ઐચ્છિકતા છે,
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

લૌકિકેષુ યથાકામો સંસ્કારાનર્થલોપાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(લૌકિકેષુ) દેશ, કર્તા અને પાત્ર આદિ પૂર્વં ચાચાદિ પ્રયોગમાં જે ઉપ-
યોગમાં આવ્યા છે તેના બીજા પ્રયોગમાં સ્વીકાર કરવો કે નહીં એમાં (યથાકામી) ઇચ્છા
નિયામક છે (સંસ્કારાનર્થલોપાત્) સંસ્કારરૂપ અર્થનો લોપ થવો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક વાગમાં જે દેશનો જે પાત્રનો અને જે ઋત્વિજ્ઞેનો ઉપયોગ થયો
હોય તેઓના બીજા વાગ આદિ પ્રયોગમાં સ્વીકાર કરવો કે નહિ એમાં યજ્ઞમાનની ઇચ્છા જ
તે જ દેશાદિને ઉપયોગમાં લે છે અને ઇચ્છા ન હોય તો બીજા દેશાદિનો ઉપયોગ પણ કરી શકે
છે જે ઋત્વિજ્ઞે એક વાગ કરાવ્યો હોય તે ઋત્વિજ્ઞ બીજા વાગમાં અથે વ્ય થવો નથી કેટલાક
સોઠા દેશાંત આવે છે કે જે ઇજનું પાંદડું એક વખત જોતજોતના ઉપયોગમાં આવ્યું હોય તે
પાંદડું ધોષને સારૂ કહ્યું હોય તો પણ તે બીજી વખત જોતજોત કરવા માટે ઉપયોગમાં આવવું
નથી તેમ ઋત્વિજ્ઞ આદિ પણ બીજા પ્રયોગમાં ઉપયોગાદિ રહેતા નથી આ રૂપન ઠીક નથી.
કાણે કે સિદ્ધ સોઠા ઋત્વિજ્ઞ આદિ માટે એવું માનતા નથી. એક વખત ઉપયોગમાં આવેલી
વસ્તુ બીજા પ્રયોગમાં ઉપયોગમાં આવે કે નહિ ? એમાં સિદ્ધ પુરુષોનો વ્યવહાર જ માન્ય
કરવો જોઈએ. એક વખત પહેરેલું કપડું ધોષને બીજી વખત ઉપયોગમાં લેવાય છે તેમ થઈ
આદિને માટે તેજ દેશ, પાત્ર અને ઋત્વિજ્ઞેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો કરી શકે છે. ॥ ૩૨ ॥

‘ યજ્ઞપાત્રો અગ્નિહોત્રીએ જીવન પર્વંત પારણ કરચાં જોઈએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યજ્ઞાયુષાણિ ધર્મૈર્ન પ્રતિપત્તિવિધાનાદૃજીવન્ત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞાયુષાણિ) યજ્ઞપાત્રો (ધર્મૈર્ન) આમરણાંત પારણ કરવા જોઈએ
(પ્રતિપત્તિવિધાના) તેની પ્રતિપત્તિ અગ્નિહોત્રીના મરણ વખતે થાય છે. (જગીવન્ત્)
જાજીવની પેઠે. જેમાંથી સારૂ કાઢી લીધો હોય એવો એમ અને જ્ય જાજીવ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—આદિતામિમિમિદંહન્તિ યજ્ઞપાત્રૈશ્ચ ॥ મરણ પામેલા આદિતાગ્નિને
અગ્નિથી યજ્ઞપાત્ર સાથે બાળે છે. આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે આદિતાગ્નિએ મરણપર્વંત
યજ્ઞપાત્રો રાખવા જોઈએ, કારણ કે યજ્ઞપાત્રોના પ્રતિપત્તિ તે વખતે થાય છે. અહર્જીવોમાં બધા
દિવસોનો જાજીવ રાખી મૂકવામાં આવે છે અને પછી અવલૂથ વખતે તેને જળમાં નાખી દેવામાં
આવે છે, તેમ જીવનપર્વંત યજ્ઞપાત્રો પારણ કરચાં અને મરણ કાળે આદિતાગ્નિના શય સાથે
બાળી મૂકવા. ॥ ૩૩ ॥

**પૂર્વપક્ષ. યજ્ઞમાનસંસ્કારો વા તદર્થઃ ક્ષયસે તથ યથાકામી
તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યજ્ઞમાનસંસ્કારઃ) પાત્રો યજ્ઞમાનના અર્ચ તરીકે છે
(તદર્થઃ) તેથી એ જળમાન માટે હોય કે (તથ) પાત્રપારણ કરવામાં (યથાકામી) યજ્ઞ-
માનની ઇચ્છા નિયામક છે. (તદર્થત્વાત્) તે જળમાન માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાત્ર ધારણ કરવામાં યજમાનની પ્રવૃત્તિ નિયમિત છે એટલે જે પ્રથમ પ્રયોગ કરી યજ્ઞ પાત્રોનો ત્યાગ કરે તે. હેતુ પ્રયોગ વખતે અર્ચાત્ અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર વખતે ખીન્ન પાત્રોથી પણ યજમાનનો અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર થઈ શકે છે. ॥ ૩૪ ॥

મુખ્યસ્ય ધારણં વા મરણસ્યાનિયતત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(મુખ્યસ્ય ધારણં વા) અથવા આગપાત્રોનું જ ધારણ કરી રાખવું જોઈએ (મરણસ્ય અનિયતત્વાત્) મરણનો કાળ નિયત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાત્રોનો ત્યાગ કરી દીધો હોય અને પછી દુરગત યજમાનનું મૃત્યુ થયું હોય તો યજમાનના શરીરના સંસ્કારનો ભોગ યજ્ઞ જળ એટલે કે પાત્ર વગર સમ્પન્નો અગ્નિદાહ કરવો પડે માટે મુખ્ય પાત્રોનું ધારણ કરી રાખવું જ જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

યો યા યજનોયેદહનિ પ્રિયેત સોઽધિકૃતઃ સ્યાદુપવેષયત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (યઃ) જે યજમાન (યજનીયે દહનિ) યજ્ઞના દિવસે મરી નય (સઃ લધિકૃતઃ સ્યાત્) તે સંસ્કારને માટે અધિકારી છે કારણ કે તેના પાત્રો સંનિહિત છે (ઉપવેષયત્) જેમ સાંનાય્યાદ્યને જ ઉપવેષોપધાનનો અધિકાર હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે સાંનાય્યાદ્ય હોય તેને ઉપવેષોપધાનનો અધિકાર હોય છે કારણ કે તેની પાસે ઉપવેષ વિધમાન હોય છે તે જ પ્રમાણે જે યજમાન યજ્ઞના દિવસેમાં મરી નય છે તેના દેહનો તેના ખૂન સાથે અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. કારણ કે, પાત્રો તેવાર હોય છે. ॥ ૩૬ ॥

ન વા શાસ્ત્રલક્ષણત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) દૃષ્ટાન્ત બરાબર નથી (શાસ્ત્રલક્ષણત્વાત્) સાંનાય્યને માટે શાખા હોય છે તેમાંથી ઉપવેષ બનાવવાના આવે છે. જે સાંનાય્ય યાગ ન કરતો હોય તેને શાખાની નિવૃત્તિ હોવાથી ઉપવેષની પણ નિવૃત્તિ હોય છે એ શાસ્ત્રલક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :—સાંનાય્ય યાગ ન કરે તેને ઉપવેષ હોવો અસંભવિત છે, પણ અહીં તેા આહિતાગ્નિના મૃતદેહને પાત્ર સાથે સંસ્કાર કરવાનો હોય છે, અને પાત્રો હોવાનો પૂર્ણ સંભવ હોય છે. માટે પાત્રો મરણ પર્વન્ત ધારણ કરી રાખવા જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

ઉત્પત્તિર્વા પ્રયોજકત્વાદાશિરવત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્પત્તિઃ) મરણ વખતે નવા પાત્રો બનાવવા (પ્રયોજકત્વાત્) અત્યેષ્ટિ સંસ્કારના તે પ્રયોજક હોવાથી. (આશિરવત્) આશિરને માટે નવીન ગાયનું દોહન યાગ છે.

ભાવાર્થ :—આહિતાગ્નિના મરણ વખતે ખીન્ન નવા પાત્રો બનાવીને પણ તેના મૃતદેહનો સંસ્કાર થઈ શકે છે તો પછી પાત્રો ધારણ કરી રાખવાની કરી જરૂર નથી. મતદુર્બ આશિરે દુહામિ આશિરમાં દોહન માટે જેમ નવીન ગાયનું દોહન યાગ છે તેમ. ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાસામગ્રસ્યમિતિ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થે :—(શબ્દાસામગ્રસ્ય) શબ્દમાં અસામંજસ્ય આવશે (ફિતિ ચેત) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—નવીન પાત્રોમાં યજ્ઞો સંબંધ થયેલો ન હોવાથી તે યજ્ઞપાત્રો ઠીક થાય નહિ. યજ્ઞપાત્રો જ આજ્યેષ્ઠિમાં જોઈએ. માટે શબ્દમાં અસામંજસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી યજ્ઞપાત્રો ધારણ કરી રાખવા જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

તથાડઽગિરે ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અગિરે) આયિરમાં સંબંધમાં સમજવું.

ભાવાર્થ :—આયિરમાં દેહકર માટે જે નવી માથ લેવામાં આવે છે તે માથ યજ્ઞમાનવી મતદુષ્ટ કહેવાતી નથી માટે ત્યાં પણ શબ્દનું અસામંજસ્ય છે. તેમ અહીં પણ જે નવા પાત્રો બતાવવામાં આવે છે તે યજ્ઞના સંબંધ પામ્યા વગર યજ્ઞપાત્રો કહેવાય નહિ. ॥ ૪૦ ॥

શાસ્ત્રાણુ વિપ્રયોગસ્તત્રૈકદ્રવ્યચ્ચિકીર્ણયા કૃતાવયેહાપૂર્વાર્ચયન્મૂતોપદેશઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(શુ) શંકાના સમાધાનને માટે છે. (શાસ્ત્રાણુ) છુત્તમનો મત એ શાસ્ત્રી (વિપ્રયોગઃ) શબ્દનું અસામંજસ્ય છે. (તત્ર એક દ્રવ્યધિકીર્ણયા) પ્રકૃતિભૂત ભયોતિષ્ટોમમાં એક માથનું દ્રવ્ય અર્થાત્ દ્રવ્યનું મતમાં અને આયિરમાં કરવાતી ધ્રુવજાળી (જૂતો) નવીન ગો સંપાદન કરવા છતાં (ભયદ્ર) પણ અહીં (અપૂર્વાર્ચયત્) અપૂર્વ અર્થની વિધિવાળો (મૂતોપદેશ) યજ્ઞ સંબંધી પાત્રને ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિભૂત ભયોતિષ્ટોમમાં એક માથનું દ્રવ્ય મતમાં અને આયિરમાં ઉપ-યોગમાં લાવવાની ધ્રુવજાળી મતદુષ્ટાગિરે કહેવામાં આ પ્રમાણે થયેલું છે, તેથી અતિદેશથી પ્રાપ્તિમાં કૃતમનથી પયોગમનો ભાષ થતો હોવાથી આયિરમાં નવીન ગોસંપાદન કર્યું હોવા છતાં અહીં આદિતાગ્નિના જુતકેદના કર્તૃકારમાં તો યજ્ઞપાત્રો જ જોઈએ નવીન પાત્રો માત્ર નહોતે. ॥ ૪૧ ॥

‘અમન્યાધાન યથુ’ ત્યારથી માંડીને પાત્રોનું ધારણ કરવું.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો. પૂર્વપક્ષ. મૃત્યર્ચયાત્ પૌર્ણમાસ્યાઃ કિયેત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(મૃત્યર્ચયાત્) આ પાત્રો અનાતજ્ઞાધીન હોવાથી (પૌર્ણમાસ્યાઃ કિયેત્) પૌર્ણમાસીયો માંડીને ધારણ કરવાં.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞપાત્રો પૌર્ણમાસીયો થઈ કરીને મળેલ પૂર્વેન ધારણ કરવાં, જે દિવસે અગ્નિનું આધાન કર્યું હોય તે દિવસથી માંડીને નહીં આગું પૂર્વે પશ્ચિમીનું માનવું છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અન્યાધેયે યાઽવિપ્રતિષેધાત્ તાનિ ધારયેન્મરણસ્થાનિમિત્ત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અન્યાધેયે) અન્યાધાનથી માંડીને પાત્રોનું ધારણ કરવું (અવિપ્રતિષેધાત્) કોઈ આધક ન હોવાથી, (મરણસ્ય અનિમિત્ત્વાત્) મરણ વિપત ન હોવાથી (તાનિ) યજ્ઞપાત્રો પૌર્ણીમ સી માટે હોવા છતાં.

હાર્યાર્થ :—યજ્ઞપાત્રો જોકે પૌર્ણીમાસી યજ્ઞ માટે હોય છે છતાં મરણનો મોઢો ચોક્કસ સમય ન હોવાથી જ્યારથી અન્યાધાન કર્યું હોય ત્યારથી પાત્રોનું ધારણ કરવું અર્થાત્ પાત્રો રાખવાં, જે એમ ન કરવામાં આવે તો પૌર્ણીમાસી પહેલાં જે યજ્ઞમાનનું મરણ થય તો યજ્ઞમાનના શરીરનો સંસ્કાર થાઈ શકે નહિ, અર્થાત્ પાત્ર સાથે તેનો દાઢ ચક્ર શકે નહિ. ॥ ૪૩ ॥

પ્રતિપત્તિર્વાઽન્યેવાન્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અન્યેવાન્) અન્ય પાત્રો પેઠે યજ્ઞપાત્રોનો પશુ (પ્રતિપત્તિ) પ્રતિપત્તિ ૨૧ સંસ્કાર છે.

હાર્યાર્થ :—એમ સોમશિષ્ત પાત્રો અવલુપ્ત વખતે જળમાં નાંખી દેવામાં આવે છે અર્થાત્ જળમાં તેનો પ્રતિપત્તિ નામક સંસ્કાર થાય છે. તેમ યજ્ઞપાત્રોનો પશુ આદિતાગિના મૃતદેહ સાથે અગ્નિમાં સંસ્કાર થાય છે. દક્ષિણે વળી જુહુવ, તાપ્તિકપોઃ કુશી આ પ્રમાણે મૃતદેહ સાથે યજ્ઞપાત્ર ગેઠવગેનો પશુ વિધિ જતાઅથે છે. યજ્ઞમાન શરીર સાથે પાત્રોનો જે નિરોપ છે તે જ પ્રતિપત્તિ છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ વાજપેયમાં સર્વસોમોનું અનુદાન યથા પછી પ્રાગ્વપત્ય પ્રચાર થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉપરિષ્ઠાત્ સોમાર્ના પ્ર જાપત્યૈશ્વરન્તીતિ સર્વેવા મધિસેવા-

દધાવ્યો હિ પ્રકૃતિકાલઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સોમાર્ના પ્ર ઉપરિષ્ઠાત્ પ્રાગ્વપત્યૈઃ ચરન્તિ ઇતિ) સર્વસોમોનું અનુદાન યથા પછી પ્રાગ્વપત્ય ૩૪ અંગનો પ્રચાર થાય છે. (સર્વેવા મધિસેવા) સર્વસોમો પછી કહેવામાં આવ્યું છે. અમુક સોમ પછી આવો કોઈ વિશેષ જતાનવામાં આવ્યો નથી. (હિ) કારણ કે (પ્રકૃતિકાલઃ) આજેવ પવમાન કાળ (અવાચ્યઃ) આનુમાનિક છે.

હાર્યાર્થ :—તૃતીય સરનમાં સર્વસોમોનું અનુદાન યથા પછી પ્રાગ્વપત્ય અંગોનો પ્રચાર થાય છે. જોકે પ્રતિષ્ઠામાં આજેવ પવમાન કાળ કહ્યો છે, પણ તે તો અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરિષ્ઠાત્ સોમાર્ના પ્રાગ્વપત્યૈશ્વરન્તિ આ પ્રત્યક્ષ શ્રીત વચનથી અતિદેશનો આધાર છે. ॥ ૪૫ ॥

અજ્ઞવિપર્યાસો વિના વચનાદિતિ ચેત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વિના વચનાત) જો એમ માનવામાં આવશે તો વચન વગર (અજ્ઞવિપર્યાસઃ) ક્રમેથી બાધ થશે (હાંતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જો સર્વસોમો પછી પ્રાગ્બત્ત્ય અંગોનું અનુદાન કરવામાં આવે તો અગ્નિમારુતાદૂર્ધ્વમનૂયાજૈશ્વરન્તિ इति પ્રવૃત્ત્ય પરિचीન્ હારિયોગ્જનેન પ્રચરતિ આ વાક્યમાં જે ક્રમ જતાવવામાં આવ્યો છે તેનો બાવ થશે. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૬ ॥

અકર્ષઃ સંયોગાત્ કાલમાત્રમિતરત્ર ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(અકર્ષઃ) અનુવાજ અને પરિધિ પ્રદરણનો ઉત્કર્ષ પશુ પ્રચારનો ઉત્કર્ષ સાથે કરવો જોઈએ (સંયોગાત્) પશુ પ્રચાર સાથે એનો સંબંધ હોવાથી (ઇતરત્ર કાલમાત્રમ્) બીજો કોઈએ કેવળ કાળનું જ બોધન છે.

ભાવાર્થ :—પશુ પ્રચારનો ઉત્કર્ષ હોવાથી અનુવાજ અને પરિધિ પ્રદરણનો પશુ ઉત્કર્ષ કરવો જોઈએ. આ ગ્નિમારુતાદૂર્ધ્વમનૂયાજૈશ્વરન્તિ પ્રવૃત્ત્ય પરિचीન્ જુહાતિ આ વાક્યથી કેવળ કાળનું સંબંધ બાધ છે. ॥ ૪૭ ॥

પ્રકૃતિકાલસત્તેઃ લક્ષ્યવતામિતિ ચેત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતિ કાલસત્તેઃ) પ્રકૃતિ કાળની આસતિ હોવાથી (લક્ષ્યવતામ્) શબ્દવત્તેઃ છેવટે પ્રચાર થાય છે. (હાંતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં નિર્દિષ્ટ કાળની સમીપતા હોવાથી શબ્દવત્ અર્થાત્ સ્પૃતિ કરનારોનો પ્રચાર છેવટે થાય છે. પ્રકૃતિ કાળની પ્રાપ્તિ ન હોવા છતાં તેનાં સામીપ્યની પ્રાપ્તિ થાય જ છે. ॥ ૪૮ ॥

જ શ્રુતિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(જ) નહિ (શ્રુતિપ્રતિષેધાત્) શ્રુતિનો બાધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવિરોધથી શ્રુતિ સ્વેચ્છા કાળનો બાધ થતો હોવાથી માટે ‘ શક્ષવતાં સોમાનામુગરિદાત્ પ્રચારો યુક્તઃ ’ શબ્દ સોમોનો પછીથી પ્રચાર થવો થોડો છે. આ પ્રમાણે યાગર ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે. ॥ ૪૯ ॥

વિધારસ્થાન ઇતિ ચેત્ ના ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધારસ્થાને) વિધારના સ્થાનમાં પ્રચાર થવો જોઈએ (હાંતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

હોવાથી :—ઉત્કર્ષાદિ સંસ્થાઓ અભિષેક સંસ્થાના વિહારો છે. તેના સ્થાનમાં અભિષેકપ્રચારાદૂર્ધ્વે તત્ર પ્રચારો મળતુ પ્રચાર થવો જોઈએ. આ સંક્રાન્તિ સમાધાન પણ આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૦ ॥

ન ચોદનાપૃથક્ત્વાત ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (ચોદનાપૃથક્ત્વાત) જિન જિન કર્મ હોવાથી.

હોવાથી :—સોમયામ અને પશુ પ્રચાર આ બંને કર્મો સ્વતંત્ર છે આમાં પ્રકૃતિ વિકૃતિભાવ નથી માટે ઉપરના સૂત્રમાં વિકૃતિના સ્થાનમાં પ્રચાર થવો જોઈએ. એ સંક્રાન્તિ નથી. ॥ ૫૧ ॥

સમનીય પુરોહત્યમાં દેવતાનો ઉત્કર્ષ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઝકર્ષે સુક્તર્વાકસ્ય ન સોમદેવતાનામુત્કર્ષ :

પદ્યનજ્ઞાવાગયા નિષ્કર્ષેઽનન્વયઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(સુક્તર્વાકસ્ય ઝકર્ષે) સૂક્ત વાક્યના ઉત્કર્ષમાં (સોમદેવતાનામુત્કર્ષઃ ન) સોમ દેવતાનો ઉત્કર્ષ નથી. (પદ્યનજ્ઞાવાગયા) પશુના અંગ ન હોવાથી (યથા નિષ્કર્ષે ઇનન્વયઃ) જેમ નિષ્કર્ષમાં અનન્વય છે.

હોવાથી :—સૂક્ત વાક્યનો ઉત્કર્ષ થાય છે પણ સોમ દેવતાનો ઉત્કર્ષ થતો નથી કારણ કે તે પશુના અંગમૂત્ર નથી જેવી રીતે નિષ્કર્ષમાં અર્થાત્ પોર્ણમાસ પ્રયોગના અંગમૂત્ર દર્શન દેવતાનો નિષ્કર્ષનો બહિર્ભાવ હોવાથી સૂક્ત વાક્યમાં પોર્ણમાસમાં ફક્ત દેવતાનો અનન્વય છે તેજ રીતે અહીં પણ વાક્ય પડે છે. ॥ ૫૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વાક્યસંયોગાદ્વાકર્ષઃ સમાનતંત્રત્વાદ્યંલોપાદનન્વયઃ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વાક્યસંયોગત) સૂક્ત વાક્યમાં દેવતાઓનો પણ સંયોગ હોવાથી (ઝકર્ષઃ) ઉત્કર્ષ થાય છે. (સમાનતંત્રત્વાદ) સમાન તંત્ર હોવાથી (અર્થલોપાદનન્વયઃ) અર્થનો લોપ થવાથી અનન્વય હોઈ શકે.

હોવાથી :—સૂક્ત વાક્યમાં દેવતાઓ પણ સંયોગ હોવાથી તેનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે અર્થાત્ દેવતાઓ પણ ઉત્કર્ષ થાય છે. દર્શનપૂર્ણમાસનો પ્રયોગ પાઠ સમાન તંત્રથી કરવામાં આવે છે માટે એક વાક્યમાં સર્વ દેવતાઓનો પાઠ છે. અભાવસ્થામાં અને પોર્ણમાસમાં કાગ્જોડ હોવાથી અનુષ્ટુપ કરવામાં છટ દેવતાના સ્મરણ રૂપ કાર્યનો લોપ થવાથી તે પ્રયોગમાં બીજાનો અનન્વય થવો જોઈએ છે, પણ પ્રાત્નમાં તેમ નથી. આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કાગ્જમાં જોઈ શકે. ॥ ૫૩ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमौसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

અર્થેકાદશાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ।

‘રાજસૂય યજ્ઞમાં આગ્નાદેહ્યવાદિકમાં અંગોતુ’ એટલી અનુધાન કરવાનું હોય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ષોદનેકત્વાઈ રાજસૂયેઽનુવતદેશકાલાનાંસમવાયાતન્નમદ્વાનિ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(રાજસૂયે) રાજસૂય યજ્ઞમાં (અનુવતદેશકાલાનામ્) જેના દેશ અને કાળનું કથન કરવામાં નથી આવ્યું એવા અંગોતો (સમવાયાત્) ફગતી ઉત્પત્તિ કરવામાં સમવાય અર્થાત્ સંબંધ હોવાથી (ષોદનેકત્વાઈ) એક જ વિધાન હોવાથી (અદ્વાનિ) અંગોતુ’ અનુધાન તંત્રથી કરવું.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યજ્ઞમાં જેના દેશ અને કાળ નથી કહ્યા એવા પ્રમાણના અંગોતો એના રીતોને એક ફળ જનક હોવાથી અંગોતુ’ અનુધાન તંત્રથી કરવું જોઈએ, એવી નહિ. રાજસૂયેન સ્વારાજ્યકામો યજેત આ નિધિ એક જ છે. એ સમવાયમાં હેતુ છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રતિદક્ષિણં યા કર્તૃસમ્યગ્ધાદિષ્ટિવદ્દક્ષણતત્વાદ્
સમુદાયો હિ તન્નિવૃત્ત્યા તદેકશદ્વોપદેશઃ સ્થાય ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (પ્રતિદક્ષિણં કર્તૃસમ્યગ્ધાદિ) દરેક દક્ષિણાએ કરાવેલા સંબંધ હોવાથી (દિષ્ટિવત્) ઇષ્ટિ જેટલું. (હિ) કારણ કે (તન્નિવૃત્ત્યા) ફગતી ઉત્પત્તિ હોવાથી (તદેકશદ્વોપદેશઃ) એક ઇન્દ્રીય ઉપદેશ કર્યો છે.

ભાવાર્થ :—દરેક દક્ષિણાએ મિત્ર અતિજનને સંબંધ છે. મારે તેને અંગોતુ’ અનુધાન કરાવેલું અને પૌર્ણમાસેષ્ટિ જેટલું. એટલી કરવું જોઈએ, મારે અંગોતો અવૃત્તિ કરવી જોઈએ. અને જે એક વિધાન કર્યું છે તેનો પ્રયોગ એક છે એવા અભિપ્રાયથી. ભાવાર્થ એ છે કે રાજસૂયના અંગોતુ’ અનુધાન એટલી કરવું તંત્રથી નહિ. ॥ ૨ ॥

તથા આઘ્યાયદર્શનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અઘ્યાયદર્શનમ્) અન્ન અર્પનું પશુ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—આઘ્યાયેષ્ણવમેકાદશકપાલં નિર્વપેત્ । એન્દ્રાર્ષેષ્ણવમેકાદશકપાલં, વૈષ્ણવં ત્રિવપાલમ્ । ધામનો દક્ષિણા, રૂપેકં ત્રિકમ્ । અગ્નીષોમીયમેકાદશકપાલમ્, ઇન્દ્રાષોમીયમેકાદશકપાલં સોમ્યં ચરું બહુદક્ષિણા રૂપેરં ત્રિકમ્ ॥ આમાં જે પ્રથમ ત્રિક છે તેનું વીરજનન છે. અને જે બીજું ત્રિક છે તેનું ફળ પશુ જનન છે. આ પ્રમાણે પ્રયોગ મિત્ર હોવાથી અંગોતુ’ એટલી અનુધાન થવું જોઈએ. ઉપરનું જે ચિંતન વાત છે તે પશુ એવાનુધાનનું સાધક છે. ॥ ૩ ॥

‘ રાજસૂયમાં કર્તા એક જ હોય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અનિયમઃ સ્યાદિતિ ચેત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમઃ સ્યા) અનિયમ છે (દિતિ ચેત) એ એમ કહેવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યજ્ઞમાં જે ઋત્વિજોનું વરણ થયું હોય તેજ યજ્ઞસમાપ્તિપર્યન્ત રહે છે એવો કોઈ નિયમ નથી. આ શંકાસૂચક સૂત્ર છે. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૪ ॥

નોપદિદ્ધવાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ- (નોપદિદ્ધવાત્) ઋત્વિજોનું વરણ થયેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞની શરૂઆતમાં જ ઋત્વિજોનું વરણ કરવામાં આવે છે. અને જેનું વરણ થયેલું હોય તેમણે જ યજ્ઞની સમાપ્તિ સુધી કર્મ કરાવવું જોઈએ એવો ઋત્વિજોને ઉપદેશ આપેલો હોય છે. માટે વરણ પામેલા ઋત્વિજે જ હોવા જોઈએ બીજા નહિ. ॥ ૫ ॥

સાધવાપત્તિશ્ચ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સાધવાપત્તિઃ) એક જ વખત કરવામાં સાધવ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજોનું વારંવાર વરણ કરવા કરતાં એક જ વખત વરણ કરવું એમાં યત્નસાધવ હોય છે. અર્થાત્ કર્મ કરાવતાં મોરવ પડવું નથી માટે એક જ ઋત્વિજે જોઈએ. ॥ ૬ ॥

પ્રયોજનૈકવાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોજનૈકવાત્) એક જ પ્રયોજન હોવાથી

ભાવાર્થ :—આનતિ અર્થાત્ કર્મ કરાવવાનું સ્વીકરણ રૂપ એક પ્રયોજન હોવાથી પણ તેજ ઋત્વિજે જોઈએ બીજા નહિ. ઋત્વિજોના સમુદાયમાં દક્ષિણાનું જરણ ન હોવા છતાં અવધવરી આનતિથી સમુદાયથી આવતિ સિદ્ધ થાય છે. મરણ કે અતપ્તો કરતાં મરણ જીવે સમુદાય હોતો નથી. ॥ ૭ ॥

વિશેષાર્થો ચ પુનઃશ્રુતિઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વિશેષાર્થો ચ) વિશેષ અર્થના કથન માટે (પુનઃશ્રુતિઃ) ફરીથી મતલબ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવધવમાં જે દક્ષિણા આપવાનું ફરીથી જરણ થાય છે તે તો અપૂર્વ અર્થને માટે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જુદા જુદા ઋત્વિજે ન હોવા જોઈએ. જેનું વરણ થયું હોય તેમણે જ કર્મની સમાપ્તિ સુધી કર્મ કરાવવું જોઈએ. આ સૂત્રમાં આવે જ તત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૮ ॥

‘અવેદિમાં અગ્નિનું અનુષ્ઠાન ભેદથી થાય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવેદી વૈકલ્પ્ય સ્વાહિદ્વર્શનાત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જવેટી) અવેદિ નામક ઇષ્ટિમાં (વૈકલ્પ્ય) એક તંત્ર (સ્વાર) છે. (સિદ્ધર્શનાત) એક તંત્ર હોવામાં કિંચ વાક્ય પડ્યું છે.

ભાવાર્થ :—રાજસ્ય યજ્ઞમાં અવેદિનામી પાંચદિવ્યવાળી ઇષ્ટિ છે. અને પચિની જુદી જુદી દક્ષિણા પડ્યું છે. પચિની દેવતા અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે. અગ્નિ, વિશ્વદેવ, મિત્રા-વરુણ અને બૃહસ્પતિ, એ પાંચવાગો તંત્રથી યાચ છે અર્થાત્ તેનું અનુષ્ઠાન સાથે યાચ છે. અને એમાં કિંચ વાક્ય પડ્યું આ પ્રમાણે છે. યદિ શ્રાદ્ધગો યજેત શાદૈશ્વર્ય મયે નિધાય આ વાક્યમાં બાહ્યરૂપત્વ ચરુને મધ્યમાં રાખતું એમ કહ્યું છે, હવે જે પચિ વાગો સાથે ન હોય તો મધ્યે મૂકવું, એ કથન અસંભવ થાય છે. એક એક દિવ્યનો અગ્રમ અધ્યગ વાગ હેય તો એકમાં મધ્ય કથન થઈ શકે નહિ, માટે પાંચ વાગોનું સહ અનુષ્ઠાન છે. ॥ ૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચવનાત્ કામસંયોગેન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચવનાત) વચનથી (કામસંયોગેન) કામનાનો સંબંધ જતાવેતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘અત્યાડનાતકામ’ યાજવેત્ આ વચનથી રાજસ્યથી ગૃહિર્જૂત પ્રયોગની સિદ્ધિ થાય છે. ઉપરના સૂત્રમાં જે વચન તંત્ર માટે કહ્યું છે, તેનો ઉપયોગ પડ્યું ત્યાંજ છે. માટે અવેદિના અગ્નિનું ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું ભેદિયું ॥ ૧૦ ॥

ઋત્વર્થયામિતિવેદ્ય વર્ણસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ઋત્વર્થયામિતિ વેદ્ય) એ ઇષ્ટિ કર્તવ્ય છે એમ કહેવું ઠીક નથી કાણુ કે (વર્ણસંયોગાત) વર્ણનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘અત્યા ઋત્વર્થયામિતિ વેદ્ય’ એ વાક્યથી પ્રતીત થતી ઇષ્ટિ કર્તવ્યક માની શકાય નહિ એટલે કે રાજસ્ય યજ્ઞથી એ ગૃહિર્જૂત છે એમ માનવું જોઈએ. કારણ કે એની સાથે બ્રહ્મણ અને વેદ્ય વર્ણનો સંબંધ જતાવ્યો છે. યદિ શ્રાદ્ધગો યજેત ઇત્યાદિ. રાજસ્ય યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર ક્ષત્રિયને જ છે, આત્મણુ અને વેદ્યને નહિ, માટે બ્રહ્મણુ આદિના સંબંધને લઈ એ ઇષ્ટિ રાજસ્ય કરુને માટે નથા એવા એ ઇષ્ટિઓનું ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

પરમાનેદિના હવિષોના ભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે.

પૂર્વપક્ષ. પરમાનેદિ. વૈકલ્પ્ય પ્રયોગવચનેકત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(પરમાનેદિ.) પરમાની હવિષોમાં (વૈકલ્પ્ય) એક તંત્રતા છે. (પ્રયોગવચનેકત્વાત) પ્રયોગ વચન એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આધાનમા આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ‘‘ યઃ કામયેન વધીવાન્ રશત્ હનિ સોડગ્રયે વચમાનાય નિહ્ય પાત્રકુચિમ્બાં સમાનવર્દિષિ નિર્ણયેત્ ॥ પ્રયોગવચન એક હોવાથી અને ઘટ્ટો નિહ્યગમિ આ વાક્ય એક જ પ્રયોગો બતાવે છે માટે તંત્રથી અનુદાન થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

લિહ્નદશનાંચ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (લિહ્નદશનાં) સમાનવર્દિષિ મન્તિ આ લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત લિંગ વાક્યથી ૧૫ સિદ્ધ થાય છે કે તંત્રથી જ ઉક્ત હવિષો થાય છે ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

વચનાત્તુ તન્નમેદઃ સ્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત ૧૩ને સચવે છે (વચનાત્) વચનથી (તન્નમેદઃ) તંત્રમાં બેઠે હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ ભાવયે વચનાય ’ આ પ્રમાણે કહીને ૧૩ સમાન બર્દિષુમાં નિર્ણય કરવાનું કહ્યું છે તેથી તંત્રમાં બેઠે છે. અર્થાત્ હવિષોનો નિર્ણય લિખ મિત્ત કરવો પ્રથમ હવિષુમાં બેઠે છે અને ત્યાર પછીના બેમાં તંત્ર છે. ॥ ૧૪ ॥

સહાયે નિત્યાનુસારઃ સ્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સહાયે) સહાયમાં (નિત્યાનુસારઃ) નિત્યાનુસાર છે.

ભાવાર્થ :—યો પ્રજ્ઞવર્ચસકામઃ સ્વાત્ તસ્ય સર્ત્રાણિ હર્ત્રાંચિ નિહ્યદાણિ । તસ્ય સહપ્રયોગો મન્તિ ॥ જે ધ્વજરચ્સની ધ્વજ રાખનાર હોય તેણે ૧૫ હવિષોનો નિર્ણય કરવો. આ ટેકાણે સહપ્રયોગ ૧૧ ઠારણ નિહ્યદાણિ અહીં બહુવચનો પ્રયોગ છે. અને તે બહુવચન વિવક્ષિત છે માટે આ ટેકાણે સહપ્રયોગ છે અને ઉપરના સૂત્રમાં બરાબરામાં આવેલા ટેકણે પ્રથમ હવિષુમાં બેઠે છે અને ૧૫ની બેમાં તંત્રથી પ્રયોગ છે. ॥ ૧૫ ॥

‘ દ્વાદશાહમાં દીક્ષાપસત્પ્રત્યા કર્મોર્માંનું પ્રત્યેક કર્મ બાર દિવસનું

સાધ્ય થાય છે. ’ એ અધિકરણમાં સૂત્રો.

પ્રથમપક્ષ. દ્વાદશાદે તપઃકૃતિવાદેકૈકમહરપવૃજ્યેતકર્મ પૃથક્ત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્વાદશાદે) દ્વાદશાદનામક ચારમાં (તપઃકૃતિવાદે) ન્યોતિશ્ચેત્ ૧૫ પ્રકૃતિના ધર્મો ઈર્ત્વ્ય હોવાથી (એકમ) એક એક કર્મ સમાપ્ત થાય છે (કર્મ પૃથક્ત્વાત્) લિખ મિત્ત કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા અને ઉપસદ્ સહિત એક એક અદ સમાપ્ત થાય છે. આ રીતે દ્વાદશ દીક્ષા, દ્વાદશ ઉપસદ્ અને એક મૃત્યા દિવસ મળી ૧૫થીય દિવસમાં દ્વાદશાદનામક

યાગ પૂર્ણ થાય ॥ અને યજોતિષ્ટોમ પ્રમાણે દીક્ષા અને ઉપસદ્ એક એક અદનામક કરવું. યજોતિષ્ટોમવત્ સદોક્ષોપમદમેકૈકમદ્ઃ કર્તવ્યમ્ આ શ ૫૨ ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે. તદ્વિકૈકો યાગઃ ફલસાવનત્વાત્ યજોતિષ્ટામાદિધ્યન્તં ગૃહ્ણતિ દરેક યાગ દ્વય અને સાધનતાન હોવાથી યજોતિષ્ટોમમાંથી વિધ્યન્ત મદ્ય કરે છે. આ પ્રમાણે તંત્રવાર્તિકમાં પણ ઉલ્લેખ છે. ॥ ૧૬ ॥

ત્રીજોપક્ષ. અહાં ઘા શ્રુતત્વાત્ત્ર સાક્ષં ક્રિયેત યથા માધ્યંદિને ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (અહાં શ્રુતિવાત્) અદનામી આર સંખ્યા પ્રત્યક્ષ શ્રુત હોવાથી, (સાક્ષં ક્રિયેત) અર્થ સહિત કરવામાં આવે છે (યથા માધ્યંદિને) જેમ માધ્યંદિનમાં.

ભાવાર્થ :—પ્રજાકાર્મ દ્વદશાહેન યાગવેન્ અહીં અદનામી હાલ મેળવા પ્રત્યક્ષ શ્રુત છે તેનો ત્યાગ કરી પચ્ચીસ દિવસ સુધીનું કર્મ કરાવવું એ ઠીક નથી માટે અંગ સહિત પ્રધાન કર્મ હાલથી દિવસોમાં કરાવવું ભેગ્ગે. જે પ્રધાનો કાળ હોય છે તેજ અંગ કર્મોનો પણ કાળ હોય છે. તત્કાલં તદોવં લોક્ષોપસદમ્ શા ૫૨ભાષ્ય. જેમ સત્તત્ત્વનું માધ્યંદિનમાં નિર્વપણ થાય છે તેમ અહીં પણ હાલથી સાઘરકે યાગો કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૭ ॥

ત્રીજોપક્ષ. અપિ ઘા ફલકર્તૃસમ્યગ્ધ્યાત્સહપ્રયોગઃ સ્વાદાન્નેવામ્બીવોમીવયત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ઘા) અથવા (સહપ્રયોગઃ) અગ્નિનો સહપ્રયોગ (સ્વાદ) ધાય છે (ફલકર્તૃસમ્યગ્ધ્યાત્) દ્વય અને કર્તાનો સંબંધ હોવાથી (આન્નેવામ્બીવોમીવયત્) અન્ની-યોમીય અને આન્નેયનાં અંગો પેટે.

ભાવાર્થ :—અથવા પ્રભરૂપ દ્વય અને કર્તાઓમાં દક્ષિણની એકતાનો સંબંધ હોવાથી સહપ્રયોગ અથવા તંત્રથી અનુશાન થાય છે. જેમ અન્નીયોમીય અને આન્નેય યાગના અંગોનું તંત્રથી અનુશાન થાય છે તેમ. ચતુરહે દીક્ષાઃ ચતુરહે ઉપસદ્ચતુરહે સુત્યા (શા ૫૨ભાષ્ય) ચાર દિવસમાં દીક્ષા, ચાર દિવસમાં ઉપસદો અને ચાર દિવસોમાં સુત્યા કર્મ થાય છે. આમ ચાર દિવસમાં ઉપર પ્રમાણે અંગો સહિત હાલથી ૩૫ યાગ પૂર્ણ થાય છે. માટે ચાર સાઘરકે યાગો કરતાં એ બીજાપક્ષનું જાનવું ઠીક નથી. ત્રીજા પક્ષમાં સંપ્રયોગ અને અહાં સંખ્યાનું ઉપપાદન થઇ શકે છે માટે તેજ પક્ષ ઠીક છે. તદુપસદમ્સુપપાદિતં મવતિ સહપ્રયોગોઽહઃસંલ્યા ॥ તસ્માદેવ પક્ષઃ શ્રેયાન્ શુભો શા ૫૨ભાષ્ય. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સાક્ષકાલશ્રુતત્વાદ્વા સ્વસ્થાનાત્કાં ચિક્રારઃ ફળાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (સાક્ષકાલશ્રુતવાત્) સગિનો કાળ શ્રુત હોવાથી (સ્વસ્થાનાના દિવારઃ સ્વાત્) સ્વ-સ્થાનોની વૃદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા, ઉપસદ્ અને સુત્યાના પૃથક્ કાળનું નિધાન છે અને દરેકની સંયે હાલથી સંખ્યાનો સંબંધ છે. પ્રથમ દીક્ષાઃ તાત્કાં તથૈવ દ્વાદશત્વમ્ । તત્ ઉપસદઃ તામામપિ તદ્દેશાયમેઝ અન્તે સુત્યા । તસ્યા અપિ તત્સ્થાનાયા એવ ત્રિવૃદ્ધિઃ તદપેક્ષતઃ દ્વાદશત્વમ્ । શા ૫૨ભાષ્ય જુઓ. ॥ ૧૯ ॥

તદપેક્ષત્વં ચ દ્વાદશત્વમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદપેક્ષત્વં ચ દ્વાદશત્વમ્) દીક્ષાપેક્ષ દ્વાદશત્વ છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષાર્થ પશુ યોગ્યાર્થ અપેક્ષાએ દ્વાદશતે સંબંધ છે. ॥ ૨૦ ॥

દૌષોપસદાં ચ સંખ્યા પૃથક્ પૃથક્ પ્રત્યક્ષસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(દૌષોપસદાં ચ) દીક્ષા અને ઉપસદાની (સંખ્યા) સંખ્યા (પૃથક્ પૃથક્) અલગ અલગ (પ્રત્યક્ષ સંયોગાત્) દ્વાદશરાત્રપદ પ્રયોગને આટે છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા અને ઉપસદ સાથે અલગ અલગ દ્વાદશ સંખ્યાનો સંબંધ છે. ' દ્વાદશરાત્ર ' પદનો યૌગિક અર્થ પ્રધાનને મટે છે. દ્વાદશરાત્રપદયોગ્યાર્થ પ્રધાન વગરનું એ પ્રત્યક્ષીની જૈમિ સિદ્ધિ સ્વરૂપિમાં જુઓ. ॥ ૨૧ ॥

વસતીવરીપર્વન્તાનિ પૂર્વાણિ તત્ત્વમન્યકાલસાદવમુધાદીન્યુત્તરાણિ

દૌક્ષાવિસર્ગાર્થત્વાત્

પદાર્થ :—(વસતીવરીપર્વન્તાનિ પૂર્વાણિ તત્ત્વમ્) વસતીવરીપર્વન્ત પૂર્વતંત્ર છે. (અન્યકાલત્વાત્) સ્વપ્રાગર્ભા સિદ્ધિ ન હોવાથી. (અવમુધાદીનિ ઉત્તરાણિ) અવમુધાદિ ઉત્તર તંત્ર છે (દૌક્ષાવિસર્ગાર્થત્વાત્) દીક્ષા વિસર્ગ મટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વસતીવરીપર્વન્ત પૂર્વતંત્ર છે પ્રથમતંત્ર છે. અવમુધાદિ ઉત્તરતંત્ર છે. આનો વિરોધ અર્થ લાગ્યે નથી. આ સ્વ પ્રત્યક્ષીની નામક જૈમિતીય સ્વરૂપિમાં નથી. ॥

તથા આન્યાર્પદર્શનમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (આન્યાર્પદર્શનમ્) આન્યાર્પ દર્શન પશુ છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા, અન્ન અને ઉપસદ સાથે દ્વાદશતે સંબંધ હોવાથી આન્યાર્પદર્શન પશુ ઉપપન્ન થાય છે. ઘટ્ટ ત્રિશદ્ધો વા એવ યદ્ દ્વાદશરાત્રઃ (દ્વાદશરાત્ર પશુ લાગ્યે નથી લાગ્યું છે.) આથી આન્યાર્પદર્શન પશુ સિદ્ધ થાય છે એટલે કે દ્વાદશરાત્ર ઇતીય દિવસનો પ્રયોગ છે. ઉક્ત રીત પ્રમાણે માનવાથી ઇતીય દિવસ ઉપપન્ન થાય છે ॥ ૨૨ ॥

ચોદનાપૃથક્ત્વે ત્વૈરુતન્ન્યં સમવેતાનાં કાલસંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાપૃથક્ત્વે ત્વૈરુતન્ન્યં) આત્મેવ અને અઞીયોગમાર્માં ચોદનાપૃથક્ત્વ હોવા છતાં (સમવેતાનામ્) મળેલા અંગસંહિત પ્રધાનોત્તુ (એકતન્ન્યમ્) એક તંત્ર છે (કાલસંયોગાત્) એક કાળનો સંબંધ સિદ્ધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસમાં પૌર્ણમાસના સાક્ષ્યો યજેત એ વાક્યથી આત્મેવ અને અઞીયોગમતુ વિચારનું થયું હોવાથી કાળ, દેસ અને કર્તાના એકત્વ ત્રિધાન પ્રતીત થયું હોવાથી

તંત્ર અર્થાત્ સદ્પ્રયોગ છે પણ અહીં તો પ્રધાનકાળ વિદિત દીક્ષાદિથી લઈ વસતીરીત પ્રદય્યાન્ત અધાન ખેડે સ્વકાલવિદિત હોવાથી અને સ્વતંત્રતાથી વિધાન ન હોવાથી તંત્ર અર્થાત્ સદ્પ્રયોગ છે. ॥ ૨૩ ॥

‘પ્રધાનો સાથે બેનો અપૃથક્કાળ હોય છે એનાં અંગોનું ભેદથી અનુકાન થાય છે’
એ અધિકરણનાં મૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. મેદસ્તુ તદ્ભેદાત્ કર્મભેદ પ્રયોગે સ્થાત્ તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(સુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તદ્ભેદાત્) પ્રધાનકાળનો ભેદ હોવાથી (પ્રયોગે) તે તે પ્રધાનના પ્રયોગમાં અંગોના પણ (મેદ) ભેદ હોય છે. (તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્) પ્રધાનવિધિની વિધિય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનના અનુકાનનો જુદો જુદો કાળ હોવાથી તેની સાથે સમાનકાળ ધરાવતાં અંગોનાં પણ પ્રયોગમાં ભેદ હોય છે. યદ્યપ્ય પ્રવાનં તસ્ય અલ્પકાલાનિ અજ્ઞાનિ, યત્ કસતસ્ય દ્વઃકાલાનિ તરમાદ્ભેદઃ (ઠાગરભાષ્યે) જે પ્રધાન આજે કરવાનું હોય તેનાં અંગો આજે અને જે પ્રધાન કાલે કરવાનું હોય તેનાં અંગો કાલે કરનાં આ પ્રમાણે અંગોનું અનુકાન ભેદથી થાય છે. તંત્રથી નહિ. ॥ ૨૪ ॥

તથા આન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (આન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન પણ ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ક્ષત્રીસંયાગાન્તાનિ અહાનિ સંતિષ્ઠન્તે’ આ વાક્યમાં જુદા જુદા દિવસે પત્ની સંયાગે જતાબધા છે તે બે ભેદથી કર્મ કર્તૃભા હોય તેના ઉપપન્ન થઈ શકે. ॥ ૨૫ ॥

અથઃ સુત્યાવચનં ચ તદ્ભૂત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અથઃ સુત્યાવચનમ્ ચ) અને ‘અથઃ સુત્યાવચનમ્’ આ બીજું પણ સિંગ વાક્ય છે એ પણ (તદ્ભૂત્) તે પ્રમાણે કર્મભેદમાં પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—સંસ્થિતે સંસ્થિતેહાનિ આપ્રીઘાગારં પ્રચિદ્ધ સુગ્રસ્રણ્યે સુગ્રસ્રણ્યા-માહરેતિ પ્રેપેગ એકસુલ્યાધમાત્પ્યનન્તરં તસ્મિન્નેવાહનિ સુગ્રસ્રણ્યઃ અઃ સુલ્યા મરતિ પત્યાદિ અન્યસ્થિતવાક્ય પણ અંગકર્મના ભેદાનુકાનમાં પ્રમાણ છે. ॥ ૨૬ ॥

પશ્વત્તિરેકશ્ચ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશ્વતિરેકઃ) પણનો અતિરેક પણ કર્મભેદને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—દરરોજ એક એક પશુનું દાન કરવામાં આવે છે અને ગારમે દિવસે એક પશુ આપવાનું જાકી રહે છે એ જે કંચન છે તે પણ અંગ કર્મના ભેદાનુકાનને સૂચવે છે. ॥ ૨૭ ॥

‘ ઉપસંકાસમાં સુબ્રહ્મણ્યશ્ચિનની કતંગ્યતા અવિકારથી અર્થાત્

એક વખત થાય છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

સુત્યાચિવૃદ્ધૌ સુબ્રહ્મણ્યાયાં સર્વેવામુપલક્ષણં

પ્રકૃત્યન્વયાદાવાહનવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(સુત્યાચિવૃદ્ધૌ) હાથાહ-આદિમાં (સુબ્રહ્મણ્યાયામ્) સુબ્રહ્મણ્ય અર્થાત્ ઇન્દ્ર દેવતાના આશ્વાનમાં (સર્વેવામ્ ઉપલક્ષણમ્) સર્વે દિવસેનું ઉપલક્ષણ છે. (પ્રકૃત્યન્વયાત્) જ્યોતિષોમય પ્રકૃતિમાં ચતુરાદિ સંખ્યાનો અહનમાં અન્વય હોવાથી, (આવાહનવત્) આગ્નેય-યાગમાં જેમ આવહનની આદૃતિ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—હાથાહમાં જે સુબ્રહ્મણ્યશ્ચિન કરવામાં આવે છે તે દરેક દિવસે કરવું જોઈએ કારણ પ્રકૃતિરૂપ જ્યોતિષોમયમાં એ પ્રમાણે દરેક આશ્વાનનો મંત્ર જોડવામાં આવે છે. જેમ આગ્નેય યાગમાં દરેક દિવસે આવાહન મંત્રની આદૃતિ થાય છે તેમ હાથાહમાં પણ ‘ સુત્યામાગ્નઃ મપવત્ ’ એ મંત્ર દરેક દિવસે જોડવો જોઈએ ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધિર્ધાત્ સૂત્ર. અપિ ષેદ્રાભિધાનત્વાત્ સંકૃત્ત્યાદુપલક્ષણમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (ઇન્દ્રાભિધાનત્વાત્) મંત્ર ઇન્દ્રનાયક હોવાથી (ઉપલક્ષણમ્ સદૃશં સ્યાત્) એક જ વખત પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્ર (પરમાત્મા ૨૫) એક જ દેવતા હોવાથી દરેક મંત્રની આદૃતિ કરવાની જરૂર નથી. એક જ વખતે એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું. એક જ વખતના ઉચ્ચારણથી સંસ્કૃત દેવતા સર્વાર્થ થઈ શકે છે. ॥ ૨૯ ॥

પાલસ્ય લક્ષણાર્થત્વાદિભિન્નમાગ્નઃ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (કાલસ્ય) કાલનાયક ચતુરાદિ સંખ્યા (લક્ષણાર્થત્વાદૌ) અક્ષરાર્થક હોવાથી (અભિન્નમાગ્નઃ) વિભાગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુરાદિ પ્રમાણરૂપ સંખ્યા છે તેમજ સુસારમક કર્પદિશીપ અક્ષિપ થાય છે. ‘ ઉપલક્ષણં ચતુરહાદિપદાનાં કાલરૂપે સ્વાર્થેન તાત્પર્યં ’ કિન્તુ સુલ્લાયામ્ ” અ. ૩૦૧ યાગમાં તે વચ્ચે સૌમ્યશાસ્ત્રનું વ્યવધાન છે માટે ત્યાં આવાહનની આદૃતિ થઈ શકે છે પણ અહીં સુલ્લાકર્મ કાંઈથી પણ અપદિત થતું નથી માટે એક જ વખત આશ્વાન મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું. ॥ ૩૦ ॥

‘ વાગ્ધેયમાં પ્રાગ્ગપ્તય શૂલાદિની તાંત્રતા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પશુગણૌ કુમ્ભીશૂલયપાષ્વળોનાં પ્રમુત્થાત્ત-પ્રમાવઃ સ્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(પશુગણૌ) પ્રાગ્ગપ્તય પશુગણમાં (કુમ્ભીશૂલયપાષ્વળીનામ્) કુમ્ભી, શૂલ અને વપાત્રપણીનું (પ્રમુત્થાત્) પ્રહુત, કાપક્રમત્વ હોવાથી (સ્વતઃપ્રમાવઃ) તંત્ર ભાવ છે.

ભાવાર્થ :—કુંભી, યજ્ઞ અને વપાશ્રપણી એ પાત્ર વિશેષનાં વચક રહ્યા છે. તેનો પણ તંત્ર ભાવ છે. અર્થાત્ એક જ પાત્ર જુદા જુદા દ્રવ્ય પદ્ધતિથી પ્રયુક્ત ધરાવી શકે છે. એક જ તપેલીમાં વાસકરૂટી ભાત દાળ વગેરે પદાર્થો રાંધી શકાય છે. દ્રવ્ય દીઠ નવાં નવાં પાત્રો ઉપયોગ થતો નથી. ॥ ૩૧ ॥

ભિન્ન દેવતાક શૂલાદિમાં પશુ તંત્રભાવ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મેદસ્તુ સંદેહાદ્ દેવતાન્તરે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સ્તુ) પૂર્વપક્ષ સચક છે. (દેવતાન્તરે) જુદા જુદા દેવતાનાં નામો હોય ત્યાં (સંદેહાદ્) સંદેહ હોવાથી (મેદઃ) મેદ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં જુદા જુદા દેવતાઓનાં નામ હોય અને તેને ઉદ્દેશીને પાક બનાવવો હોય ત્યાં જુદા જુદાં પાત્રો હોવા જોઈએ એટલે યજ્ઞનામક પાત્રમાં ભિન્નતા હોવી જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

અર્થાદ્યા લિપ્ત્વર્મ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(લિ) અથવા (અર્થોત્) સદ પ્રયોગ હોવાથી મેદ થતો નથી (લિપ્ત્વર્મ સ્યાત્) એક જ પાત્ર દોવાનું કોષ્ટ ચિહ્ન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ભિન્ન દેવતાક પાકમાં પણ કુંભી આદિ એક પાત્રનો જ ઉપયોગ થઈ શકે છે. એક પાત્ર હોવામાં ચિહ્ન વિશેષ પણ કરવામાં આવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જ્યાં જુદા જુદા દેવતા વચક નામ હોય છે ત્યાં પણ જો પાક વિશેષ બનાવવો હોય તો જેટલાં નામ છે તેટલાં પાત્રમાં પાક કરવાની જરૂર નથી, એક જ પાત્રમાં પાક તૈયાર થઈ શકે છે અને પછી તે તે નામનો ઉદ્દેશ કરી ત્યાગ કરી શકાય છે. ॥ ૩૩ ॥

કુંભીની પણ તંત્રતા છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અયાગ્યત્વાદ્ ઘસાનાં મેદઃ સ્યાત્ સ્વયાગ્યપ્રદાનત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ઘસાનામ્ સ્વયાગ્યપ્રદાનત્વાત્) રિનગ્ધ દ્રવ્યનો ઋગ્વિશેષ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી હોમ કરવામાં આવતો હોવાથી (અયાગ્યત્વાદ્ મેદઃ સ્યત્) કુંભીરૂપ પાત્રનો મેદ વગર અયાગ્ય હોવાથી મેદ છે.

ભાવાર્થ :—રિનગ્ધ દ્રવ્યનો પોતપોતાના યાજ્ઞમાં અર્થાત્ ઋગ્વિશેષના મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી હોમ કરવાનો હોવાથી કુંભીરૂપ પાત્રો જુદા જુદા હોવા જોઈએ તે વગર રિનગ્ધ દ્રવ્યનો હોમ થઈ શકતો ન હોવાથી કુંભી પાત્રો જુદા જુદા હોવા જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ ચા પ્રતિપત્તિત્વાત્ તન્ત્રં સ્યાત્ સ્વત્વસ્યાશ્રુતિમૂલત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચા) અથવા (પ્રતિપત્તિત્વાત્) પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ હોવાથી (તન્ત્રં સ્યાત્) તંત્ર રૂપે જ કુંભી પાત્ર છે (સ્વત્વસ્ય અશ્રુતિમૂલત્વાત્) અર્થ મંત્ર બોલો હોમ કરવો એવી રીત શ્રુતિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક જ કુંભી પાત્ર હોયું જોઈએ, સિન્ધુ દ્રવ્યનો પાક બનાવવા માટે જુદી જુદી કુંભી હોવી અને અર્ધો મંત્ર એ હી તે તે દેવતાને ઉદ્દેશીને હોમ કરવો ઇત્યાદિ કથનમાં કેમ શ્રોત પ્રમાણ નથી. ॥ ૩૫ ॥

સહવિતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(સહવિતિ) એક જ વખત મંત્રાર્ધ બોલી બધો હોમ પૂરો કરવો (દતિ ચેત્) જે એવી યજ્ઞ કરવામાં આવે તે આને ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ પણ સિન્ધુ દ્રવ્યનો હોમ અર્ધય અર્ધાત અર્ધી જાયા બોલીને કરી નખવો. જે એવી યજ્ઞ કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ન કાલમેદાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કાલમેદાત્) અર્ધચોના વિલકાણનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્ધચં મંત્રો હોમવાનું નિમિત્ત છે અને નિમિત્તોના કાળ વિલ હોવાથી એકી વખતે સર્વનો હોમ કરી નાંખવો યોગ્ય નથી. કાળ બેઠને લીધે નિમિત્તિકની આવૃત્તિ હોવી એ ન્યાય સંગત છે. ॥ ૩૭ ॥

‘ વિલત્ત જાતિમાં કુંભીનો ભેદ હોવો જોઈએ, ’ એ આધિકરણનાં સૂત્રો,

જાત્યન્તરે ભેદઃ સ્યાત્ પક્ષિતૈવૈવમ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(જાત્યન્તરે) જુદી જુદી જાતનાં દ્રવ્યનો પાક કરવો હોય તો (પક્ષિતૈવૈવમ્યાત્) પાકની વિષમતાને લીધે (ભેદ સ્યાત્) ભેદ માનવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જુદી જુદી જાતનાં દ્રવ્યો પકાવવાનાં હોય તો જુદાં જુદાં કુંભી ૩૫ પાત્રોનો ભેદ હોવો જોઈએ કારણ કે દરેક દ્રવ્યની પાકની અવધિ સરખી હોતી નથી. ॥ ૩૮ ॥

વૃદ્ધિદશંબાઘ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વૃદ્ધિદશંબાઘ) પાત્રોની વૃદ્ધિ હોવાનું વચન પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોઈ દ્રવ્ય જલદી પકવ થાય છે કોઈને વધારે વલ્ગળ પણ લાગે છે એવે ઠેકાણે જુદા જુદા પાત્રમાં પાક કરવાના હોવાથી પાત્રોની વૃદ્ધિ પણ કરી છે. એટલે એવે ઠેકાણે કુંભી ૩૫ પાત્રનો ભેદ હોવો યોગ્ય છે. ॥ ૩૯ ॥

પુરોગ્રાશ પ્રમાણે ચતુષ્કપાલ પાત્રોનો પણ ભેદ હોવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ કપાલિન ચ કુમ્ભીવત્ તુલ્યસંસ્થાનામ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કપાલિન) પુરોગ્રાશ પકાવવાનાં ૩ પાલનામક પાત્રો (કુમ્ભીવત્) કુંભીની રો? (તુલ્યસંસ્થાનામ) સમાન સંખ્યાવાળાનું તંત્ર હોયું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—કુંભી, શસ્ત્ર અને વપાત્રપણી એ પાત્ર વિશેષનાં વચક રહે છે. તેને પણ તંત્ર ભાવ છે. અર્થાત્ એક જ પાત્ર જુદાં જુદાં દ્રવ્ય પકાવવા માં પ્રયુત્ત ધરાવી શકે છે. એક જ તપેલીમાં વારાફરતી કાત દાળ વગેરે પદાર્થો રાંધી શકાય છે. ૬૦૫ દીઠ નવાં નવાં પાત્રનો ઉપયોગ થતો નથી. ॥ ૩૧ ॥

ભિન્ન દેવતાક શૂલાદિમાં પણ તંત્રભાવ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો,

મેદસ્તુ સંદેહાદ્ દેવતામર્તર ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ત) પૂર્વપક્ષ સચક છે. (વેદતામર્તર) જુદાં જુદાં દેવતાનાં નામો હોય ત્યાં (સંદેહાત) સંદેહ હોવાથી (મેદઃ) મેદ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં જુદાં જુદાં દેવતાઓનાં નામ હોય અને તેને ઉદ્દેશીને પાક બનાવવો હોય ત્યાં જુદાં જુદાં પાત્રો હોવાં જોઈએ એટલે શસ્ત્ર નામક પાત્રમાં ભિન્નતા હોવી જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

અર્થાદ્વા લિઙ્ગકર્મ સ્થાત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(લ) અથવા (અર્પણ) સદ પ્રયોગ હોવાથી મેદ થતો નથી (લિઙ્ગકર્મ સ્થાત) એક જ પાત્ર હોવાનું કોઈ ચિહ્ન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ભિન્ન દેવતાક પાત્રમાં પણ કુંભી આદિ એક પાત્રનો જ ઉપયોગ થઈ શકે છે. એક પાત્ર હોવામાં ચિહ્ન વિશેષ પણ કરવામાં આવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જ્યાં જુદાં જુદાં દેવતા વચક નામ હોય છે ત્યાં પણ એ પાક વિશેષ બનાવવો હોય તો જોડકાં નામ છે તેટલાં પાત્રમાં પાક કરવાની જરૂર નથી, એક જ પાત્રમાં પાક તૈવાર થઈ શકે છે અને પડી તે તે નામનો ઉદ્દેશ કરી ત્યાગ કરી શકાય છે. ॥ ૩૩ ॥

કુંભીની પણ તંત્રના છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અયાજ્યત્વાદ્ ઘસાનાં મેદઃ સ્થાત સ્વયાજ્યપ્રદાનત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ઘસાનામ્ સ્વયાજ્યપ્રદાનત્વાત્) સિન્ધુ દ્રવ્યને ઋગ્વિશેષ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી હોમ કરવામાં આવતો હોવાથી (અયાજ્યત્વાદ્ મેદઃ સ્થાત) કુંભીરૂપ પાત્રના મેદ વગર અયાજ્ય હોવાથી મેદ છે.

ભાવાર્થ :—સિન્ધુ દ્રવ્યને પોતપોતાના પાત્રમાં સ્વયંજ્ય સ્વચ્છિદ્રેષ્ટ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરી હોમ કરવાનો હોવાથી કુંભીરૂપ પાત્રો જુદાં જુદાં હોવાં જોઈએ તે વગર સિન્ધુ દ્રવ્યને હોમ થઈ શકતો ન હોવાથી કુંભી પાત્રો જુદાં જુદાં હોવાં જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા પ્રતિપત્તિત્વાત્ તન્નં સ્થાત્ સ્વત્વસ્યાયુત્તિવ્રત્તાવાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (પ્રતિપત્તિત્વાત્) પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ હોવાથી (તન્નં સ્થાત) તંત્ર રૂપે જ કુંભી પાત્ર છે (સ્વત્વસ્યાયુત્તિવ્રત્તાવાત્) અર્થ મંત્ર બોલી હોમ કરવો એવી કોઈ કૃતિ ન હોવાથી.

હાવાર્થ :- એક જ કુંભી પાત્ર હોયું જોઈએ, સિંગ્લ કબ્જો પાક બનાવવા માટે જુદી જુદી કુંભી હોવી અને અર્ધો મંત્ર બે લી તે તે દેવતાને ઉદ્દેશીને હોમ કરવો કર્યાદિ કથનમાં કેમ શ્રીન પ્રમાણ નથી. ॥ ૩૫ ॥

સકૃદિતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :- (સકૃત્) એક જ વખત મંત્રાર્ધ બોલી ગયો હોમ પૂરો કરવો (રૂતિ ચેત્) તે એવી શંકા કરવામાં આવે તો આત્ર ઉત્તર આર્પણના મંત્રમાં છે.

હાવાર્થ :- કોઈ પણ સિંગ્લ કબ્જો હોમ અર્ધાર્ધ અર્થાત્ અર્ધો જગ્યા બોલીને કરી નાખવો, એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આર્પણના મંત્રમાં છે.

॥ કાલમેદાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :- (જ) નહિ (કાલમેદાત્) અર્ધર્થોના સિલકાણાનું નિમિત્ત હોવાથી.

હાવાર્થ :- અર્ધર્ધ મંત્રો હોમવાનું નિમિત્ત છે અને નિમિત્તોના કાળ સિલ હોવાથી એક વખત સર્વનો હોમ કરી નાખવો યોગ્ય નથી. કાળ ભેદને લીધે નિમિત્તિકની આશ્રિતિ હોવી એ ન્યાય સંગત છે. ॥ ૩૭ ॥

‘ લિસ જાતિમાં કુંભીનો ભેદ હોવો જોઈએ. ’ એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

જાત્યતરે મેદઃ સ્વાત્ પક્તિવૈવચ્ચાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :- (જાત્યતરે) જુદી જુદી જાતનાં કબ્જો પાક કરવો હોય તો (પક્તિવૈવચ્ચાત્) પાકની વિવિધતાને લીધે (મેદઃ સ્વાત્) ભેદ માનવો જોઈએ.

હાવાર્થ :- જુદી જુદી જાતનાં કબ્જો પકાવવાનાં હોય તો જુદાં જુદાં કુંભી ૩૫ પાત્રોનો ભેદ હોવો જોઈએ કારણ કે દરેક કબ્જી પાકની અવધિ સરખી હોતી નથી. ॥ ૩૮ ॥

શ્રુદિદર્શનાચ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (શ્રુદિદર્શનાચ્ચ) પાત્રોની શ્રુદિ હોવાનું વચન પણ હોવાથી.

હાવાર્થ :- કોઈ કબ્જ જલદી પકવ થાય છે કોઈને વધારે વિશંજ પણ લાગે છે એવે ઠેકણે જુદા જુદા પાત્રમાં પાકો કરવાના હોવાથી પાત્રોની શ્રુદિ પણ કરી છે. એટલે એવે ઠેકણે કુંભી ૩૫ પાત્રનો ભેદ હોવો યોગ્ય છે. ॥ ૩૯ ॥

પુરોહશઃ પ્રમાણે ચતુષ્કપાલ પાત્રોનો પણ ભેદ હોવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ કપાલાનિ ચ કુમ્ભીવત્ તુલ્યસંખ્યાનામ્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (કપાલાનિ) પુરોહશ પકાવવાનાં કપાલનામક પાત્રો (કુમ્ભીવત્) કુંભીની પેઠે (તુલ્યસંખ્યાનામ્) સમાન સંખ્યાવાળાનું તંત્ર હોયું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—સમસ્તમાક કપાલ કમંદી કુંભીપાત પેઠે તંત્રરૂપે કમં કંતુ અર્થાત પુરાણ સંખ્યા પ્રમાણે કપાલપાત્રમાં દીર્ઘતા ઉત્પન્ન કરી ચારજ કપાલોમાં બહુ પુરાણોનો પશુ પાક થઈ શકશે એટલે કપાલોમાં પશુ તંત્રતાજ માનવી. ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રતિપ્રધાનં યા પ્રહતિવત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (પ્રતિપ્રધાનમ્) દરેક પુરાણમાં માટે બિન બિન કપાલનામ પાત્ર ભેદએ. (પ્રહતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે.

ભાવાર્થ :—જેમ આગેય અષ્ટાકપાલ આઠ કપાલપાત્રમાં સંસ્કૃત થાય છે. સમીપોમીય દ્વાદશકપાલઃ અગ્નીધોમીય પુરાણ અઠાદશ કપાલોમાં સંસ્કૃત થાય છે તેમ અહીં પશુ દરેક પ્રધાન પુરાણ પ્રત્યે જુદાં જુદાં પાત્રો હોવાં ભેદએ. ॥ ૪૧ ॥

સર્વેર્વાં જામિપ્રયનં સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(સર્વેર્વાં ચ) બધાવ કપાલનો સંબંધ કરી (જામિપ્રયનં સ્યારે) વિસ્તાર કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—જાલસ્યજલં પુરોઢાઈ પ્રથવતિ એટલા કપાલો જતાવા હોય તે પ્રમાણે પુરાણનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે. આ કથન કપાલોનો ભેદ માનવા વગર સંબંધ થઈ શકે નહિ. માટે પુરાણ પ્રમાણે અષ્ટકપાલમાં ભેદ માનવો ભેદએ. ॥ ૪૨ ॥

‘ત્રીદિના અવહનન આદિમાં પ્રતિપ્રહારે મંત્રની આવૃત્તિ નથી.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પદ્યદ્રવ્યે સંસ્કારાણાં વ્યાખ્યાતમેકકર્મત્વે તદ્દિમન્ મન્ત્રાર્યનાત્યાદાવૃત્તી

મન્ત્રસ્વોસદૃત્ પ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(પદ્યદ્રવ્યે) શ્રોત્રિ આદિ એક દ્રવ્યમાં (સંસ્કારાણામ્) અવહનન આદિ સંસ્કારો (પદ્યકર્મત્વે વ્યાખ્યાતમ્) એક કમં આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. (તદ્દિમન્ મન્ત્રાર્યનાત્યાદાવૃત્તી) એવા મંત્રના અર્થ બિન બિન હોય ત્યાં (મન્ત્રસ્વ અસદૃત્ પ્રયોગઃ સ્યાત્) મંત્રની વારંવાર પ્રયોગ થાય છે.

ભાવાર્થ :—શ્રોત્રિ અવહનિ શ્રોત્રિનું અવહનન કરવું અર્થાત તેનો અવધાન કરી છોતરાથી શ્રોત્રિને જુદા પાડવા. આ અવધાત દરેક વખતે અવરો દિવઃ સપ્તન્ વ્યાસમ્ આ મંત્ર બોલવાનો હોય છે. તે અવધતની શરૂઆતમાં જ બોલવેલ. બ્યારે બ્યારે શ્રોત્રિ ઉપર મુસલનો પહાર કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે બોલવો નહિ અર્થાત એ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ એક જ વખતના મન્ત્રાધ્યારથી દુષ્ટ વિવેચન મુધીના પ્રદારો અભિસંહિત હોય છે, માટે ત્યાં મંત્રની આવૃત્તિ નિરર્થક હોય છે. ॥ ૪૩ ॥

જુદાં જુદાં બીજોની ઇષ્ટિમાં દ્રવ્યભેદ હોવાથી સંસ્કારોની આદૃત્તિ માટે
મંત્રની આદૃત્તિ કરવી જોઈએ. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

દ્રવ્યાન્તરે કૃતાર્થત્વાત્તસ્ય પુનઃ પ્રયોગાન્મન્ત્રસ્ય તદ્વૃણત્વાત્ પુનઃ પ્રયોગઃ
સ્યાત્તદ્યેન વિધાનાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાન્તરે) નવાં જુદાં જુદાં દ્રવ્યો હોય ત્યાં (કૃતાર્થત્વાત્) પ્રથમ બીજામાં
મંત્ર કૃતાર્થ થઈ જવાથી બીજાં બીજાં ખાંડતી વખતે (તસ્ય પુનઃ પ્રયોગત્) તેના ફરીથી પ્રયોગ
પતો હોવાથી (તદ્વૃણત્વાત્) તે પ્રયોગ મંત્ર યુક્તિથી હોવાથી (પુનઃ પ્રયોગઃ) મંત્રનો
ફરીથી પ્રયોગ થાય છે. (તદ્યેન વિધાનાત્) અતિદેશ સાથે તેને માટે વિધાન કરવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં દ્રવ્યોનો ભેદ હોય અર્થાત્ જુદાં જુદાં દ્રવ્ય ખાંડવાનાં હોય ત્યાં જ્યારે
જ્યારે દ્રવ્ય બદલાય ત્યારે ત્યારે મંત્ર બોલવો જોઈએ અર્થાત્ જુદાં જુદાં દ્રવ્યોના રથજે મંત્રની
આદૃત્તિ હોય છે. ॥ ૪૪ ॥

દર્શપૂર્ણમાસમાં પ્રતિનિર્વપણાદિમાં મંત્રની આદૃત્તિ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. નિર્વપણલયનાસ્તરણાગ્રપ્રહણેષુ ચૈકદ્રવ્યવત્ પ્રયોજનૈકત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિર્વપણલયનાસ્તરણાગ્રપ્રહણેષુ) નિર્વપણ, લયન, આસ્તરણ
અને આગમ પ્રહણમાં (ચૈકદ્રવ્યવત્) એક દ્રવ્ય પેઠે (પ્રયોજનૈકત્વાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી
મંત્રનો એક જ વખત પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—નિર્વપણ, લયન, આસ્તરણ અને આગમ પ્રહણમાં અરપાત પેઠે એક જ
પ્રયોજન હોવાથી એક જ વાર મંત્ર બોલવો જોઈએ. જ્યારે મુદીન્ નિર્વપણિ આ ઠેકાણે
દેવાય ત્યાં ધર્માદિ મંત્ર બોલવે. અયુષો મુદીન્ લુનાતિ આ ઠેકાણે ‘ મહિદૈવસદનં દામિ ’
એ મંત્ર બોલવો. ત્રિષા ત્ત્વ પચ્ચવા ત્ત્વ વેદીં સ્તુનાતિ આ ઠેકાણે ‘ ઝર્ગમ્મદસં ત્વા ધર્માદિ
મંત્ર બોલવો. જ્યારે રૂદ્ધાતિ (જુદાંમાં ચાર વખત ધી લેવું.) આ ઠેકાણે ‘ શુક્રં ત્વા ધર્માદિ
મંત્ર બોલવો. નિર્વપણ આદિ એક એક પ્રયોજન હોવાથી એક જ મંત્ર બોલવો એટલે કે પ્રતિ
ક્રિયામાં મંત્રની આદૃત્તિ કરવી નહિ. ચાર વખત યુક્તિ ભરી નિર્વપણ કરવાતે હોય ત્યાં ચાર
વખત મંત્ર ન બોલનાં એક વખત જ મંત્ર બોલવો. ધર્માદિ. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. દ્રવ્યાન્તરવદ્વા સ્યાત્ સંસ્કારાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) જયત્ (દ્રવ્યાન્તરત્) જુદાં જુદાં બીજાનાં અવકાશ પેઠે (સંસ્કારાત્)
સંસ્કાર પેઠે દ્રવ્યમાં ભેદ હોવાથી (સ્યાત્) મંત્રની આદૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મંત્રથી સ્મરણ પૂર્વક નિર્વપણ ક્રિયાથી લિખ લિખ દ્રવ્યોનો સંસ્કાર હોવો
જરૂરી હોવાથી હરેક ક્રિયા વખતે સકાત રથજે મંત્રની આદૃત્તિ કરવી હજી છે. ॥ ૪૬ ॥

‘વેદિ પ્રોક્ષણમાં પ્રત્યાવૃત્તિ મંત્રની આવૃત્તિ થતી નથી.’ એ અધિકરણનાં સ્ત્રો.
પૂર્વપક્ષ. વેદિપ્રોક્ષણે મન્ત્રાગ્રાસઃ કર્મણઃ પુનઃ પ્રયોગાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વેદિપ્રોક્ષણે) વેદિના પ્રોક્ષણમાં (મન્ત્રાગ્રાસઃ) મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ (કર્મણઃ પુનઃ પ્રયોગાત્) કર્મને ફરીથી પ્રયોગ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેદિસિંહિત્યાદિ મંત્રથી ત્રિવેંસી પ્રોક્ષિત તથા વખત વેદી ઉપર પ્રોક્ષણ કરવું. આ ક્રિયાએ ત્રણવાર પ્રોક્ષણ કરવાનું હોવાથી ત્રણવાર મંત્ર પણ બોલવો જોઈએ. પ્રોક્ષણ રિયા પ્રધાન છે અને મંત્ર એના પ્રત્યે અંગ છે. પ્રતિપ્રધાનમજ્ઞાવૃત્તિ જ્યારે જ્યારે પ્રધાન કર્મ થાય ત્યારે તેનું અંગ પણ કરવું જ જોઈએ એવા નિયમ છે, એટલે કે મંત્રની અવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૭ ॥

પૂર્વપક્ષ. યજ્ઞસ્ય યા ગુણધિદ્રવ્યેકયાત્તસ્માત્ સદ્વત્પ્રયોગઃ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (યજ્ઞસ્ય ગુણધિ) એક જ કર્મની તથા વખત કરવા-રૂપ અગ્રાસની ગુણ વિધિ છે. (તસ્માત્) માટે (સદ્વત્ પ્રયોગઃ) મંત્રનો એક જ વખત પ્રયોગ કરવો. (દ્રવ્યેકયાત્) એક જ દ્રવ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેદિપ્રોક્ષણરૂપ ક્રિયા એક છે, તથા વખત પ્રોક્ષણ કરવાથી ક્રિયા જુદી થતી નથી માટે એકજ વખત મંત્ર બોલવો તથા વખત નહિ અર્થાત્ મંત્રની અનાવૃત્તિ છે. ॥ ૪૮ ॥

કંડૂયન મંત્રનો એકજ વખત પ્રયોગ કરવા સંબંધી અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કણ્ઠવને પ્રત્યક્ષ કર્મમેદઃ સ્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(કણ્ઠવને) અગ્નિના કંડૂયનમાં (પ્રત્યક્ષ) જે જે અંગમાં કંડૂયન કરવું હોય તે તે અંગના કંડૂયન વખતે (કર્મમેદઃ સ્વાત્) મંત્ર બોલવો જોઈએ. એટલે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિત વજ્રમાનને જ્યારે શરીરના કોષપણ અવધરમાં કંડૂતિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કણ્ઠવિધાણથી કંડૂતિ કરવી અને દરેક કંડૂતિ વખતે મંત્રનું પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણ કરવું, એટલે કે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ યા ચોદનૈકકાલમેકકર્મ્યં સ્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) અથવા (ચોદનૈકકાલમ્) વિધિભાગ એક હોવાથી (એકકર્મ્યમ્ સ્વાત્) એક કર્મજ હોય છે.

ભાવાર્થ :—કંડૂયન (અન્નપાણનું) એ કોષ કરીગ્યા અવધરના સંસ્કારને મટે હોતું નથી અને તેને માટે કંડૂયનનું વિધાન પણ નથી. કંડૂયન તે સ્વપ્રાપ્ત છે. તાત્કાલિક કંડૂયનની નિર્ણયને માટે છે. તેથી તાત્કાલિક કંડૂયનની નિર્ણયને ઉત્પન્ન કરનાર કંડૂયન વ્યક્તિઓ જુની જુદી હોવા છતાં પ્રતિકંડૂયન મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. અવધનનવત્ એક જ વખત

મંત્ર બોલી કંદુષન જે જે અવયવોમાં કરવું હોય તે તે અવયવોમાં કંપુ. એટલે કે કંદુષન મંત્રનો એક જ વખત પ્રયોગ કરવો. ॥ ૫૦ ॥

અર્થાત્ક્રોમ કરતી વખતે સ્વપ્નાદિમાં મંત્રની અનાવૃત્તિ છે.

સ્વપ્નનદોતરણાભિવર્ષણામેધ્યપ્રતિમન્ત્રણેષુ ચૈવમ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વપ્ન) એ પ્રમાણે (સ્વપ્નનદોતરણાભિવર્ષણામેધ્યપ્રતિમન્ત્રણેષુ) સ્વપ્ન, નદોતરણ, અભિવર્ષણ અને અમેધ્ય દર્શનમાં મંત્રની અનાવૃત્તિ છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિત યજ્ઞમાનને સ્વપ્ન આનંદ હોય નહીં નરવાના પ્રસંગમાં, અભિવર્ષણમાં અને અપવિત્ર વસ્તુના દર્શનમાં જે જે મંત્ર બોલવાનો હોય તે એક જ વખત બોલવો. આ મંત્રો શાખરણાદિ આદિ આકર મંત્રમાં આપ્યા છે ત્યાં જોઈ લેવા. ॥ ૫૧ ॥

દીક્ષિત યજ્ઞમાનને પ્રયાણ કરતી વખતે મંત્રની અનાવૃત્તિ હોય છે.

પ્રયાણે ત્વાર્થનિર્વૃત્તેઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાણ) પ્રયાણ વખતે (ત્) તો (ત્વાર્થનિર્વૃત્તે) તેવું નિર્વૃત્તિ હોય થી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિત યજ્ઞમાન ઓછું ઠેકાણે પ્રસ્થાન કરે તો જ્યાં જ્યાં વિધાતિ શ્વ અને ફરીથી પ્રયાણ કરે ત્યાં ત્યાં વારંવાર મંત્ર બોલવો નહિ. પ્રયાણની શરૂઆતમાં એક જ વખત મંત્ર બોલવો. પ્રયાણનું રૂઝ મળે અને ઉરોડાને મંત્ર બોલવામાં આવે છે. આ રૂઝ એક જ છે માટે એ જ વખત મંત્ર બોલવો. પ્રયાણનો મંત્ર અગ્નિધેવઃ પ્રેહિ છે. આ મંત્રનો એક જ વખત પ્રયોગ કરવો. ॥ ૫૨ ॥

ઉપરવ મંત્રની આવૃત્તિ કરવાની હોય છે.

પૂર્વપક્ષ. ઉપરવમન્ત્રસ્તન્ત્રં સ્યાલ્લોકવચ્ચ બહુવચનાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉપરવમન્ત્રઃ) ઉપરવ મંત્ર (તન્ત્રમ્) તંત્ર તરીકે (સ્યાત્) હોય છે. (ચ) અને (લોકવત્) લૌકિક ઓપરદાર પેઠે (બહુવચનાત્) બહુ વચનનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપરવ એટલે સોમ રસ કદવા માટે જમીનમાં જે ખાડા ખોદવામાં આવે છે તે ' સન્તિ યોનિષ્ઠોમે પીઠપાદચતુષ્પાકારા કાઠુશાશ્વાત્રા ઉપરવનાનકાશ્વાત્રારો મર્તાઃ ' આ પ્રમાણે સામણીનાર્થે આમમાત્રા વિસ્તારમાં ઉપરવનો અર્થ આપ્યો છે. આખા ખાડા ચાર કરવાના હોય છે અને તે એક દાય ઉંડા કરવાના હોય છે. આ ઉપરવ અર્થાત્ મર્તા બોલતી વખતે રસહોને લગાડો વૈશ્વનાલ રત્નાનિ તથા મંત્ર બોલવાનો હોય છે. દરેક મર્તા બોલતી વખતે આ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. પણ એક જ વખત મંત્ર બોલી આરંભ ઉપરવ બોલવા. અર્થાત્ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. આવૃત્તિ ન કરવી એનું નિમજ્જ તંત્ર છે. ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન સંનિપાતિતત્વાદસંનિપાતિકર્મણાં વિશેષાગ્રહણે

કારીકાવાત્ સકુલ્લચનમ્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સંનિપાતિતવાત્) ઉપરવનો મંત્ર અનુક્રમે ક્રિયાના સ્મરણનો જનક હોવાથી (અસંનિપાતિકર્મણામ્ વિશેષાગ્રહણે) જે મંત્રો નિર્ધાર સ્મરણ દ્વારા અદ્ય

જનક નથી હોતા પણ માત્ર અદૃષ્ટ જનક જ હોય છે તેમાં કોઈ વિશેષનું મદ્ય થતું ન હોવાથી (સાદૃશ્યમ્) તંત્ર લક્ષે હોય (વાકૈસ્ત્વાત્) કાળની એકતા થયું એટલા માટે જ હોય છે.

આવાર્થ :- કેટલાક મત્રો અર્થનું સ્મરણ કરાવી અદૃષ્ટ જનક હોય છે અને કેટલાક માત્ર અદૃષ્ટ જનક જ હોય છે. જે મંત્રો અર્થનું સ્મરણ કરાવી અદૃષ્ટ જનક હોય તેની આદૃષ્ટિ કરવી જોઈએ. કેવળ અદૃષ્ટ જનક હોય તેની આદૃષ્ટિ ન કરવી જોઈએ. પ્રકૃતમાં દરેક ઉપરવના અનનમાં રક્ષોહય મંત્રથી સ્મરણ કરવાનું હોય છે યાગદેવ મન્ત્રજનિતજ્ઞાનં તાવદેવ તદ્વિયાકરણમ્ । આ પ્રમાણે સુભોધિની સૂત્રવૃત્તિમાં ઉદ્દેશ્ય છે. માટે ઉપરવ જોડતી વખતે મંત્રની આદૃષ્ટિ કરવી જોઈએ. એટલે કે ઉપરવ મંત્રની આદૃષ્ટિ છે. ॥ ૫૪ ॥

હવિષ્ઠત્ આદિ મંત્રોની આદૃષ્ટિ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

હવિષ્ઠદગ્નિગુપુરોનુયાગ્યામનોત્સ્યાદૃષ્ટિઃ કાલમેદાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :- (હવિષ્ઠદગ્નિગુપુરોનુયાગ્યામનોત્સ્યાદૃષ્ટિઃ) હવિષ્ઠત્, અગ્નિય, પુરોવાક્યા અને મનોતા મંત્રોની થયું આદૃષ્ટિ થાય છે (કલમેદાત્) કાળના ભેદને લીધે.

આવાર્થ :- હવિષ્ઠદેહિ એ હવિષ્ઠત્ મંત્ર દેવ્યાઃ જામિતારઃ એ અગ્નિય પ્રેષમંત્ર અને નય સુપથા પ્રત્યાદિ પુરોવાક્યા મંત્ર અને ત્વં જાતે મનોતા એ મનોતા મંત્ર કહેવાય છે. એ ચારેય મંત્રોની કાળના ભેદને લીધે પ્રતિક્રમં આદૃષ્ટિ થાય છે. ॥ ૫૫ ॥

અગ્નિનોદ્ધ વિપર્યાસાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :- (અ) અને (અગ્નિનો) અગ્નિય મંત્રોની તો (વિપર્યાસાત્) વિદિત ક્રમના લોપથી પણ આદૃષ્ટિ થાય છે.

આવાર્થ :- અગ્નિય મંત્રની આદૃષ્ટિમાં વિદિત ક્રમનો લોપ થવો એ પણ કારણ છે. આનો ત્રિરોપભાવ આત્મ્યમથી જોઈ લેવો. ॥ ૫૬ ॥

કરિવ્યદ્વચનાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :- (કરિવ્યદ્વચનાત્) કરિવ્યદ્ વચનથી પણ આદૃષ્ટિ સિદ્ધ થાય છે.

આવાર્થ :- જ્ઞાતમયમ્, સ્વત્યક્ત આપું વચન ક્રમં કરનાર પ્રત્યે કહેવામાં આવે છે. આનાથી પણ અગ્નિય મંત્રની આદૃષ્ટિ સિદ્ધ થાય છે. જા જેવમગ્નિગોર્વિમનિતઃ પ્રત્યાદિ આત્મ્ય વિશેષ જિજ્ઞાસા ધરાવનારે જોવું. ॥ ૫૭ ॥

इति गुर्जरमापायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

અથ છાદશાખ્યાવસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

‘અગ્નીષીમીય અને પ્રયાજ આદિથી પુરોહિતનો ઉપકાર થાય છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તન્નિસમવાયે ચોદનાતઃ સમાનાનામેકતન્નમતુલ્યેષુ તુ મેદો
વિધિકામતાદર્શ્યાત્ તાદર્શ્યં શ્રુતિકાલનિર્દેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(તન્નિસમવાયે) પ્રમાણેના સમવાયમાં (ચોદનાતઃ) વિધિ વાક્યથી (સમાનાનામ) સરખાના અર્થાત્ એકવિધથી વિક્રિતોતો (એકતન્નમ) એક પ્રયોગ હોય છે. (શતુલ્યેષુ તુ મેદઃ) ભિન્નવિધોએધિન કર્મોમાં ભેદ હોય છે. (વિધિકામતાદર્શ્યાત્) અંગેના અનુષ્ઠાનનો ક્રમ તેને માટે હોય છે. (તાદર્શ્યં) તાદર્શ્ય (શ્રુતિકાલનિર્દેશાત્) પ્રયોગારંભ કાળના ભેદનો નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન કર્મોનાં બધાં સમવાય હોય ત્યાં વિધિવાક્યથી સરખા એટલે એક વિધિથી વિક્રિત અંગેનો એક પ્રયોગ હોય છે. ભિન્નભિન્ન વિધિવાક્યથી એકપિત-કર્મોમાં ભેદ હોય છે, એવે કેદાચે અંગેના અનુષ્ઠાન ક્રમ આદિતિથી જ થાય છે. પ્રયોગકાળના આરંભનો પણ ભેદ હોય છે. આના ઉદાહરણો સામરંભ, અદિ આરંભ પ્રથમો એવો ॥ ૧ ॥

શુળકાલવિકારાશ્ચ તન્નમેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (શુળકાલવિકારાત્) શુભ અને કાળના ભેદથી (તન્નમેદઃ સ્યાત્) તન્નમાં ભેદ આવે છે.

ભાવાર્થ :—એ શુભમાં અને કાળમાં ભેદ હોય તો તન્નમાં ભેદ આવે છે અર્થાત્ સમાનતાથી કામ કરી શકાતું નથી. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તન્નમયે વિધાનાદા મુખ્યત્વેન સિદ્ધઃ સ્યાત્

તન્નાર્થસ્યાધિક્ષિપ્તવાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અ) અથવા (તન્નમયે વિધાનાત્) એક તન્નમાં વિધાન હોવાથી (મુખ્યત્વેન સિદ્ધઃ સ્યાત્) મુખ્ય તન્નથી સિદ્ધ થાય છે (તન્નાર્થસ્ય અધિક્ષિપ્તવાત્) અંગ કેત એ અર્થ હોય છે તે ઉપકાર વિશિષ્ટ હોય છે.

ભાવાર્થ :—મુખ્ય તન્નથી અર્થાત્ મુખ્ય પ્રયોગથી પુરોહિત આદિ ઉપર ઉપકાર થાય છે. કારણ તન્નમાં જ પુરોહિત આદિનું વિધાન છે અને તન્નના જે અંગે હોય છે તે પણ ઉપકાર વિશિષ્ટ અર્થાત્ પ્રધાન કર્મ ઉપર ઉપકાર કરનારો હોય છે. ॥ ૩ ॥

વિકારાશ્ચ ન મેદઃ સ્યાદયંસ્યાધિકૃતત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (વિકારાત્ ન મેદઃ સ્યાત્) એકાદશત્વ અને પૃષ્ઠાન્ન ૩૫ શુભ વિકારથી ભેદ થતો નથી, અર્થાત્ પ્રયોગમાં ભેદ પડતો નથી. (અયંદય અધિકૃતત્વાત્) અન્ન-જનિત ઉપકાર અધિકૃત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિકારથી એટલે કે એકાદ્યત્વ અને પૂર્વદાનપરમ પૃથ્થુ વિકારથી મુખ્ય પ્રવેશમાં ભેદ આવતો નથી અર્થાત્ પ્રવાનાદિની આવૃત્તિ થતી નથી કા-લ્ય કે અંગ જનિત જે ઉપકાર હોય છે તેનો અનિદેશ કરવાથી ફત્વાંશ કયો વિકાર થતો નથી. ॥ ૪ ॥

एकेषां चाशम्यत्वात् ॥ ५ ॥

પદાર્થ :—(એ) અને (એકામ) કેટલાક અગોત્ર (અશમ્યવાત) ભેદથી અનુદાન શક્ય પશુ હેતુ નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં દેશ અને કાળના નિયમમાં ભંગ થતો હોય ત્યાં અગોત્ર ભેદથી અનુદાન પશુ થઈ શકતુ નથી. ॥ ૫ ॥

एकस्मिन् दशमम् ॥ ६ ॥

પદાર્થ :—(એ) અને (એકસ્મિન્) એક અગ્નિ પેટે (દશમમ્) પ્રત્યક્ષપ્રતિ-દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ સામગ્રી અને પુરોહાથ વગેરે એકજ અગ્નિમાં હોમાય છે તેને માટે બિનન બિનન અગ્નિ હોતા નથી. મધ્યે અમેળગ્યાકુતીકું હોતિ પુરોહાથાકુતીય આ વાક્યથી એકજ અગ્નિમાં હોમતુ એવું દર્શન અર્થાત્ જ્ઞાન થાય છે. ॥ ૬ ॥

પુરોહાથમાં આત્મ્યભાગોની કેતવ્યતાનું અધિકરણ.

जैमिनेः परतन्नापत्तेः स्वल्पप्रतिषेधः स्यात् ॥ ७ ॥

પદાર્થ :—(જૈમિને) જૈમિનિ આચાર્યના મતમાં આત્મ્યભાગ કેતવ્ય છે (પરતન્નાપત્તે) પરતન્નની પ્રાપ્તિ હોવાથી (સ્વલ્પપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) પોતાના તંત્રનો પ્રતિષેધ થાય ॥

ભાવાર્થ :—પાશુક તંત્ર પરત્વું તંત્ર છે તેનાથી આત્મ્યભાગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પુરોહાથ તંત્ર એ સ્વતંત્ર અર્થાત્ પોતાનું તંત્ર છે તેમાં પ્રયોગચિત્તિને પ્રતિષેધ છે આત્મ્ય ભાગાદિ વિષયમાં પરત્વે પ્રાપ્તિ નથી માટે તેનો બાધ થતો નથી. જ્ઞાન-ભાગ્ય જુઓ. યથા દેવદત્તે યજ્ઞદત્તમા માઠ્ઠે દેવદત્તવાન નિરત્તે ન વચ્ચાન્નદ્વારઃ જેમ દેવદત્ત મયઃતના થાન ઉપર મેકા પછી દેવદત્તનું જે પોતાનું થાન હોય તે પાશુ કરી ગય છે, પશુ દેવ-તનાં વચ્ચે અલંકાર થગેરે પાછા ફરતા નથી કારણ કે તેમાં પર તંત્રની પ્રાપ્તિ નથી. તેજ પ્રમાણે આત્મ્ય ભાગ કાવામાં કાષ્ટપશુ પાશુક અંગની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે તેનો પ્રતિષેધ થતો નથી ॥ ૭ ॥

સોમમાં દાર્શિક વેદિતું કરણ નથી એ અધિકરણનાં સૂત્રો

पूर्वपक्ष सूत्र. नानावर्त्वास्तोमे दर्शपूर्णमासप्रवृत्तीनां वेदिकम् यस्यात् ॥ ८ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) સોમ યાગમાં (દર્શપૂર્ણમાસપ્રવૃત્તીનામ્) દર્શપૂર્ણમાસ જેની પ્રવૃત્તિ છે તેને માટે (વેદિકમ્ સ્યાત્) અલ્પ વેદિ જનારની એકજે (નાનાવર્ત્વાત્) બિન ફળ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જિજ્ઞાસુ હોવાથી સૌમિક વેદિ કરતાં જુદી વેદિ બનાવવી જોઈએ. સૌમિક વેદિ અવધાન મદ્યજ્ઞ આદિ પ્રચ્છર માટે હોય છે. અને દર્શપૌર્ણ માસિકી વેદિ હવિષોના અસાધન માટે હોય છે. તેથી અવધાન વેદિ કરવી જોઈએ. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અક્ષમં વા કૃત્યદૂપા સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(જ) અથવા (અક્ષમં) અક્ષમ વેદિ કરવી નહિ. (કૃત્યદૂપા સ્યાત્) એ અક્ષમ વેદિ કરવામાં આવે તો તે સૌમિકી વેદિની દૂપચુરૂપ થશે.

ભાવાર્થ :—સૌમિકી વેદિ હવિર્મારણને માટે પણ સમર્થ છે અને પ્રચારને માટે પણ સમર્થ છે, માટે હવિષોના પારણ માટે જુદી વેદિ બનાવવી એ સૌમિકી વેદિના દૂપચુરૂપ છે તેથી જુદી વેદિ ન બનાવવી. ॥ ૯ ॥

સૌમિકાં દાર્શિકં જ્યુષ આદિ પાત્રોથી સાધન પુરોહશાદિનો

હોમ કરના સંબંધી અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. પાત્રેષુ ચ પ્રસજ્ઞઃ સ્યાદોમાર્ષત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પાત્રેષુ) હોમ સાધન પાત્રોમાં (પ્રસજ્ઞઃ સ્યાત્) મદ્યમસોથી જ હોમની સિદ્ધિ થાય છે. (હોમાર્ષત્વાત્) હોમને માટે જ હોવથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં મદ્યમસ પાત્રોથી જ હોમની સિદ્ધિ થાય છે. ૧૦ પૂર્ણ માસનાં જુદાં ઉપજૂત વજોરે પાત્રોની હોમને માટે જરૂર નથી. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. જ્યાવ્યાનિ વા પ્રયુક્તત્વાદપ્રયુક્તે પ્રસજ્ઞઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (જ્યાવ્યાનિ) દર્શપૂર્ણમાસનાં પાત્રો જ્યોતિષોમમાં હોવાં ન્યાય છે (પ્રયુક્તત્વાત્) કારણ કે તે પાત્રોનો પરિગ્રહ અપેક્ષા હોય છે. (અપ્રયુક્તે પ્રસજ્ઞઃ સ્યાત્) નહીં તો અપરિગ્રહમાં પ્રસંગ થશે.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત જુદાં આદિ પાત્રો યનિર્ધિત હોવાથી અન્ય પાત્રોને પ્રસંગ હોવા યોગ્ય નથી. દર્શ પૂર્ણમાસ યાગ પ્રકૃતિ હોય છે. માટે તેનાં પાત્રોથી જ હોમ કરવો. લોક અવહારમાં પણ ઠેકઠેરે કયાં જરૂર હોય અને યોગ્યતા વાહન તેજાર હેય તો તે યોગ્યતા વાહનની સાદ જોતો નથી. આ હેતુથી પ્રાકૃત જુદાં આદિ પાત્રો હોવાં ન્યાય છે. ॥ ૧૧ ॥

શામિત્રમાં પુરોહશાપાત્રના અસાધનું અધિકરણ.

શામિત્રે ચ પશુપુરોહાશો ન સ્યાદિતરસ્ય પ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શામિત્રે પશુપુરોહાશો ન સ્યાત્) શામિત્ર અગ્નિમાં પુરોહાશનું અપણ કરવું નહિ. અને તે પશુનું પ્રાણજ્વાલિને ઘન પણ આપવું નહિ. (ઇતરસ્ય પ્રયુક્તત્વાત્) ગાહપત્ય અગ્નિ તેની પહેલાં તેજાર હેવાનો.

ભાવાર્થ :—પુરોહિત્યનું શ્રવણ શામિત નામક અગ્નિમાં કરવું નહિ, પણ ગાદપત્ય અગ્નિમાં પુરોહિત્યનું શ્રવણ કરવું. ॥ ૧૨ ॥

કૌંઠ પાપીઓના અયનમાં અગ્નિહોત્ર દ્રવ્યનું પ્રાજ્ઞહિતમાં શ્રવણ કરવું.
એ સખધી અધિકરણ.

શ્રવણં જ્ઞાત્રિહોત્રસ્ય શાલામુલ્કીયે ન સ્વાત્ પ્રાજ્ઞહિતસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જ્ઞાત્રિહોત્રસ્ય શાલામુલ્કીયે શ્રવણં ન સ્વાત્) અગ્નિહોત્ર દ્રવ્યનું શ્રવણ શાલામુખીય અગ્નિમાં કરવું નહિ (પ્રાજ્ઞહિતસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્) પ્રાજ્ઞહિત અર્થાત્ ગાદપત્ય અગ્નિ વિદ્યમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કૌંઠપાપીઓના અયનમાં અગ્નિહોત્રના દ્રવ્યનું શ્રવણ શાલામુખીય અગ્નિમાં કરવું નહિ પણ ગાદપત્ય અગ્નિમાં કરવું. આ સૂત્રમાં પ્રાજ્ઞહિત શબ્દ ગાદપત્ય અગ્નિ માટે વપરાયો છે. પ્રાજ્ઞહિત્ત્વે ગાદપત્યસ્ય પૂર્વાચાર્યસંજ્ઞા ગાદપત્યને પૂર્વના આચાર્યો ' પ્રાજ્ઞહિત ' એવું નામ આપતા હતા. ॥ ૧૩ ॥

હવિર્ધાન શકટેભિન્ન શકટમાં ઔપધ દ્રવ્યવાળા પુરોહિતોના

નિર્વાપ ધાય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. હવિર્ધાને નિર્વપ્ણાર્ય સાધયેતાં પ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(હવિર્ધાને) સોમના આધારભૂત શકટો (નિર્વપ્ણાર્ય) નિર્વાપને માટે (સાધયેતાં) ઉત્પન્ન કરે (પ્રયુક્તત્વાત્) પ્રયુક્ત હોવાથી

ભાવાર્થ :—હવિર્ધાન નામક શકટ નિર્વાપને માટે સિદ્ધ છે એટલે નિર્વાપને માટે બીજું શકટ મેળવવાની જરૂર નથી. અન્યસ્ય ઉપાદાને કેવલમનર્થકો વ્યાપારઃ બીજા શકટ મેળવવામાં નહામે પ્રવૃત્ત છે. જે શકટમાં ઔપધશુભાળા અધિક કર્મો કરવામાં આવે છે તેમાં જ નિર્વાપ પણ કરવો. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અસિદ્ધિર્વાન્યવેદશત્વાત્પ્રધાનચૈતુષ્યદ્વૈગુણ્યે પ્રસન્નઃ સ્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અસિદ્ધિઃ) દવિર્ધાન નામક જે શકટોમાં નિર્વાપ સાધનની અસિદ્ધિ છે. (અન્યવેદશત્વાત્) બિન્ન સ્થાન હોવાથી (પ્રધાનચૈતુષ્યત્) પ્રધાનમાં વૈયુડ્ય આવતું હોવાથી (અવૈગુણ્યે પ્રસન્નઃ સ્વાત્) અવૈગુણ્યમાં પ્રસન્ન થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જે દવિર્ધાન શકટો જે દ્રવ્ય છે તેમાં નિર્વાપની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. શરૂથી જ એ જે શકટો દવિર્ધાનના મંડળમાં હોય છે. તેને ગાદપત્યના પાછળના ભાગમાં થઈ જઈ નિર્વાપ કરવાની પ્રધાન જે સોમવાય છે તેમાં વૈયુડ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને વૈયુડ્ય ન આવે તેને ખાતર અન્ય શકટનું ઉપાદાન કરવું જોઈએ ॥ ૧૫ ॥

અનર્તાં ત્વ દર્શનાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનર્તા દર્શનાત) બહુ સ્થાને હોવાનું સૂચન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અર્નાસિ પ્રત્યયનિ અર્ધી અન્ત ગુહ્યચેનામાં પ્રવૃક્ત થયું છે તેથી એ કરતાં વધારે સ્થાને હોવાં જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે. સોમના આધારભૂત સ્થાને તેો દિવચન છે તેથી બહુ સ્થાનેની પ્રતીતિ ન થાય, પણ ઉક્ત વાક્યથી બહુ સ્થાનેની પ્રતીતિ થાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે દર્શિર્ધાન સ્થાને કરતાં ખીજ સ્થાનેમાં નિર્વાપ કરેલા. ॥ ૧૬ ॥

પ્રાચીનીય આદિમાં દીક્ષાભગવદ્વચના અભાવનું અધિકરણ

તદુપવર્તં ચ કાલમેશવ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્ત્વ) પૃથક્ ભગવદ્વચ (વૃક્તમ્) યોગ્ય છે. (કાલમેશવ) કાલમેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષાને દિવસે રાત્રિએ ભગવદ્વચ કરવું એવું શ્રવણ છે. તેમજ દર્શ અને પૂર્વપક્ષમાં ઔપવસ્ય દિવસે રાત્રિ ભગવદ્વચનું શ્રવણ છે. પ્રાચીનીય આદિમાં તે અતિરિક્ત છે તેની દીક્ષાભગવદ્વચ સાથે પ્રત્યેકસિદ્ધિ થાય છે. આ પૂર્વપક્ષના સંબંધમાં કલ્પા એ છે કે દીક્ષા ભગવદ્વચથી ભુક્ત ભગવદ્વચ પ્રાચીનીય આદિમાં કરવું કરવું કે બનેનાં સમયમાં બેદ છે. ॥ ૧૭ ॥

વિદ્યારના ભેદમાં મંત્રનો ભેદ છે એ અધિકરણનું સૂચન

મન્ત્રાભ સન્નિપાતિવાત ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મન્ત્રાઃ) મન્ત્રો (સન્નિપાતિવાત) સમીપમાં ઉપકારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વચ્ચ પ્રધાનમાં ભારતી પ્રચારાર્થ પ્રતિ પ્રસ્થાતા અને અપરધુએ મંત્રો બોલવાના હોય છે. આ મંત્રોમાં તંત્ર છે કે આપતિ અર્થાત્ એક જ મંત્રિજ બને મંત્રો બોલે. આ પૂર્વપક્ષમાં સમાધાન એ છે કે બને સ્ત્રિઓએ પોતપોતાના મંત્ર બોલવો જોઈએ. મંત્રને આગ રુદ્રોમિ આપું ઉપામ પ્રવૃક્ત ક્રિયાપદ હોય ॥ તે એમ સૂચને છે કે જે મંત્રને બોલે તેને ઉપકારક એ મંત્ર થઈ સ્થાને નથી આ કારણથી બનેએ મંત્રો બોલવા અર્થાત્ તંત્ર નથી પણ બેદ છે. ॥ ૧૮ ॥

દીક્ષણીય આદિમાં અન્યન્યાધાનનો અભાવ છે એ અધિકરણનું સૂચન

ધારણાર્થત્વાત્સોમેડન્યન્વાધાનં ન વિયતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) યોગ સંબંધી દીક્ષણીય આદિમાં (ધારણાર્થત્વાત્) સમાપ્તિ પર્વત ધારણ માટે હોવાથી (અન્યન્યાધાનં ન વિયતે) અન્યન્યાધાન હોતું નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિના ધારણ કરવા માટે અન્યન્યાધાન હોય છે અને તે ધારણ દીક્ષણીય આદિ કરતાં પ્રાચીન સૌમિક અન્યાધાનથી સિદ્ધ છે માટે દીક્ષણીય આદિમાં અન્યાધાન કરવાનું રહેતું નથી. ન ચ ક્ષત્ય ધારણકર્ત્વ્યમિતિ ॥ ૧૯ ॥

દીક્ષણીય આદિમાં વ્રતોપાધનનો અભાવ છે.

તથા વ્રતમુપેતત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (વ્રતમ્) વ્રત પ્રાપ્ત કરવાનું હોવાનું નથી (ઉપેતત્વાત્) વ્રત લીધેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્યવચન અને બ્રહ્મચર્યાવનરૂપ સોમયાગ્રને માટે પહેલાંથી જ લીધેલું હોય ॥ અને તે સોમયાગ્ર પૂરો થાય ત્યાં સુધી પાળવાનું હોય છે મારે દર્શપૌર્ણમાસિક વ્રત કે જે અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે તેના અતિદેશ કરવો નહિ. કારણ વ્રત તો અતિદેશ પહેલાં જ પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે. અને વ્રતપર ઈલાદિ મંત્રો વ્રત શ્રદ્ધાનું માટે હોય છે. ॥ ૨૦ ॥

વિપ્રતિપેષાદ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વિપ્રતિપેષાદ્) વિપ્રતિપેષ એટલે બાધ આવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌમિક વ્રત તો પહેલાંથીજ લીધેલું હોય છે અને એ વ્રત ચાલુ હોય છે. આવે વખતે વ્રતં ચરિષ્યામિ હું વ્રતનું આચરણ કરીશ આવી રીતે બલિધ્મકાગ સાથે વ્રતનો મંબંધ બતાવવો એમાં ચોખ્ખો બાધ જણાય છે. જે ચાલુજ સત્ય અને બ્રહ્મચર્યા પહેલેથી પાળતો હોય તે જો એમ કહે કે હું સત્ય મોનીશ અને બ્રહ્મચર્યા પાળીશ એટલે તે અત્યારે એ વ્રત નથી પાળતો એવી પ્રતીતિ થાય છે મારે આવો બાધ આવતો હોવાથી આનિદેશિક વ્રતનો અભાવ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

સત્યવદિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(સત્યવત્) હું સત્ય બોધ (ઇતિ વત્) એ પ્રમાણે માનવામાં બાધ નથી જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? એનો ઉત્તર આચરણ સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—સત્ય વદ આવી આજ્ઞા ધર્મશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત હોય જ છે જનાં દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં એ વ્રત ફરીથી સેવામાં આવે છે. તેની પેઠે આનિદેશિક વ્રતની પ્રતિ કરવામાં શે વધારો છે ? અને ઉત્તર આચરણ સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૨૨ ॥

ન સંયોગપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સંયોગપૃથક્ત્વાત્) ઉદેશમાં એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દૃષ્ટાન્તમાં વૈરાગ્ય હોય છે. રમૂત જે સત્ય વચનનો ઉપદેશ આપે છે તે પુરુષને ઉદેશીને અને અહીં કંતુને ઉદેશીને સત્યનો ઉપદેશ હોય છે. અને તે ઉપદેશ રૂપ વ્રત સોમયાગ્ર વખતે એક જ અર્થે હોવાથી આનિદેશિક વ્રત પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૨૩ ॥

એષ્ટકેમાં અચન્યાધાનતું અનુધાન નથી. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રહાર્યં ચ પૂર્વમિદેસ્તદ્યત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રહાર્યમ્) દેવતા પરિમહને મણે પચ્ચ અચન્યાધાનતી જરૂર નથી. (દ્યેઃ પૂર્વમ્) દીક્ષણીય ઇષ્ટિ (ઉદયત્વાત્) તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શૈલિક અન્યાધાન ધારણને માટે હોવાથી એક પ્રાપ્ત અન્યાધાન રહે. પણ દેવતા પરિગ્રહને માટે અન્યાધાન કેમ ન કરવું ? એના ઉત્તરમાં આ સૂત્રમાં એ બુદ્ધિએ કે દેવતા પરિગ્રહને માટે પણ અન્યાધાનનો જરૂર નથી પ્રસંગથી તેની પણ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. દીક્ષણીના પ્રશ્નને માટે જ હોવાથી. એટલે કે દેવતા પરિગ્રહને માટે જ હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વપક્ષની શંકા. હોપવદિતિ ચેત ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(હોપવદ દિતિ ચેત) અંગ દેવતાને માટે ઐહિક અન્યાધાન હોય છે એ એવી શંકા કરનારમાં આવે તો ? એનો સત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષણીના પ્રશ્નમાં જે અન્યાધાન કરવામાં આવે છે તે તો અંગજૂત ઐહિક દેવતાના પરિગ્રહને માટે છે. દીક્ષણીપ્રેષ્ટિથી તો પ્રધાન દેવતાનો પરિગ્રહ કરવાનો હોય છે. આમ ભિન્નાર્થેક હોવાથી પૂર્વમં સિદ્ધિ થઈ ચક્રતી નથી. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૫ ॥

ન વૈશ્વદેવો દિ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત શંકા જરાજર નથી (દિ) કારણ કે (વૈશ્વદેવ) વિશ્વદેવ એ ૫૬ સમાગ્રદેવોને માટે પ્રયુક્ત હોવાથી પ્રધાન દેવતા પણ આની જાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનમાં વૈશ્વદેવનું મંદ્ય છે. વૈશ્વદેવ એ તો સકલ દેવતાઓનું વચ્ચે ૫૬ છે એટલે વિશ્વદેવગ્રંથાચ્ચ દેવતાવાચિકુલમામાન્ય દેવનામરાશિકુલાન્તઃગતિના-મજ્જદેવતાનામપિ તદ્દમજ્જસન્નવાત્ પ્રવાનત્વમસ્તિ । વૈશ્વદેવમાં અંગજૂત દેવતાને પણ પ્રધાનવને સંબંધ છે જ. ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વપક્ષ બાહીની શંકા. સ્વાશ્ત્રા વ્યવદેશાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(શા) અથવા (સ્વાશ્ત્ર) ઐહિક અન્યાધાન કરવું એમ. (વ્યવદેશાત) લેદથી નિર્દેશ થયેલ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઐહિક અન્યાધાન કરવું જોઈએ કારણ કે વૈશ્વદેવનો ભેદથી નિર્દેશ છે જેમકે :—અનિર્વાણમિ, સોમો હૈદ્રઃ, इन्द्रो मरुद्भिः, वष्टन आदित्यैः बृहस्पति विश्वदेवैः અહીં વસ્તુ આદિ દેવો કરતાં વિશ્વદેવો જુદા બતાવવામાં આવ્યા છે. માટે વિષદેશા એ ૫૬ અમુક દેવતાઓનું વાચક છે. સમાગ્ર દેવતાઓનું નહિ. માટે અંગદેવતાઓ તે ૫૬ના વાચ્ય ન હોવાથી ઐહિક અન્યાધાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

શંકાનું સમાધાન. ન ગુણર્થત્વાત ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ગુણર્થત્વાત) સ્તુતિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપરના સૂત્રમાં વિશ્વદેવોને એક ભિન્ન દેવતણ તરીકે અતાવવામાં આવ્યા છે એ તો માત્ર સ્તુતિ-પરક છે. સ્તુતિ આ પ્રમાણે ઉચ્ચ વાક્યમાંથી નીકળે છે.

અન્યાદયો વરુણાન્તા મરુદાલિરુદેશયુક્તાઃ, વૃહાપતિસ્તુલકકરુદેશયુક્તાઃ અન્યાદિધી
વરુણાન્તા દેવો મરુદાદિના ઓકરેય જેવા કે પશુ પૃથક્સ્થિતિ તો સર્વદેવતાયુક્ત છે. આમ કહી
પૃથક્સ્થિતિની શ્રેષ્ઠતા જવાની છે. માટે ઐદ્રિક અન્યાધાન કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૮ ॥

‘ ઐદ્રિકમાં પત્ની સંનહનનું અનુષ્ઠાન નથી ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સંનહનં વૃત્તત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પંચહત્ય) પત્નીમેનહન કરવું નહિ કારણ કે (૧૫૫૧) થઈ
મથેયું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સોમના અંગમૂત ઐદ્રિક કર્મમાં પત્નીનું મેનહન કરવું નહિ, કારણ વખતે
સોમને માટે પત્ની મેનહન થઈ મથેયું હોય છે. યોગ્યેણ પત્ની સન્નિવૃત્તિ મેલ્લજ્યા દીક્ષિતમ્ ।
યોક્ત (જોતર) થી પત્નીનું મેનહન કે વું અને મેખલાથી દીક્ષિત મજમાનનું સેનહન કરવું.
આ સંનહન પહેરેલું પત્ની નીકળી ન આવે તેને માટે હોય છે. સંનહનં ચ લાસસો લાગણ્ય
સર્વાયમ્ આ પ્રમાણે શાખર ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે. ॥ ૨૯ ॥

ઐદ્રિક કર્મમાં આરણ્ય ભોજનનો અર્થાત્ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અન્યવિધાનાશરણ્યમોજનં ન સ્વાદુમયં હિ વૃત્તર્થમ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અન્યવિધાના) અન્યનું વિધાન હોવાથી (આરણ્યમોજનં ન સ્વાદુ) આરણ્ય-
ભોજન કરવું નહિ (હિ) કારણ કે (રમય જૂથર્થમ્) બન્યે વૃત્તિને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં આરણ્ય ભોજનનું આગ્માન છે. આરણ્ય એટલે ઈદિય.
ઈદિય વૃત્તિને માટે જે ભોજન હોય તેનું નામ આરણ્ય ભોજન આ ભોજનની પ્રાપ્તિ અતિદેશથી
સોમના ઐદ્રિક કર્મ જે પ્રાવણીય આદિ છે, તેમાં પણ પ્રાપ્ત થય છે, છતાં અતિદેશ કરવાની
જરૂર નથી કારણ કે સોમમાં ભોજન નો પ્રત્યક્ષ આગ્માન છે. જેમકે પયોવતઃ જાણણસ્ય યવાગુ
રામન્યસ્યડડમિષ્ટા વૈદ્યસ્ય આ બન્યે ભોજન ઇષ્ટાર્થક છે અને તે વૃત્તિને માટે જ છે. અતિદેશ
ભોજન કર ॥ પ્રત્યક્ષ શૂત ભોજન પ્રમણ છે માટે આ ૨૧ ભોજનનો અતિદેશ કરવો નહિ પણ
અદિનું ભોજન કરવું ॥ ૩૦ ॥

‘ ઐદ્રિકમાં શેષભક્ષણ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

શેષમસાસ્તથેતિ ચેદ્વાન્યર્થત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(શેષમસાઃ તથા દત્તિ ચેત્ ન) ઇડાભક્ષક આદિની પશુ તે જ રીતે નિવૃત્તિ
માનવી જે એવી રીતે કરવામાં આવે તો તે અગત્ય નથી. (અન્યર્થત્વાત્) એ ભાષ્યનો ઉદ્દેશ
હું હોય છે.

લાવાર્થ :—શેષભક્ષ્યુ તો સંસ્કારને માટે હોય છે જ્યોત્તે માટે નહિ માટે શેષ ભક્ષ્યુ તો ધરતું જ જોઇએ. હવે શેષાન્ત મય્યતિ બધી જે બીજી વિચારિત વાપરી છે તેનાથી સંસ્કાર સમગ્રય છે. માટે એ શેષભક્ષ્યુ તો ધરતું જ જોઇએ ॥ ૩૧ ॥

એષ્ટકમાં અન્યાહાર્યદાનનો અભાવ છે. એ અધિકરણ.

મૃતવાચ્ય પરિક્રમ : ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (પરિક્રમ) દર્શપૂર્ણમાસ પરિક્રમને અન્યાહાર્યની નિવૃત્તિ થાય છે (મૃતવાચ્ય) જ્યોતિષોગ્રમની દક્ષિણાથી પરિક્રમ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોગ્રમની દક્ષિણા એ મુખ્ય દક્ષિણા છે. અને દર્શપૂર્ણમાસની દક્ષિણા એ તો અનાનર અંગ દક્ષિણા છે. આ અંગદક્ષિણાને અન્યાહાર્ય પરિક્રમ કહેવામાં આવે છે આ અંગદક્ષિણાની નિવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ એ દક્ષિણા ન આપવી માથુ ઝરિવને તો જ્યોતિષોગ્રમની મુખ્ય દક્ષિણાથી પરિક્રમ હોય છે તત્ત્વ દ્વાદશચત્વરં દક્ષિણા મુખ્ય દક્ષિણા ખાસો રૂપીઆની હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

એષ્ટક કર્મમાં શેષભક્ષ્ય સંસ્કારાર્થ હોવાથી તે તો કર્તવ્ય જ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ-આશંકા સૂત્ર. શોપમક્ષાસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(શોપમક્ષાઃ તથા હિ ચેત્) અન્યાહાર્યની પેટે શેષભક્ષ્યુની પણ નિવૃત્તિ આપાટે, નહિ.

ભાવાર્થ :—જેમ અન્યાહાર્ય પરિક્રમ નિવૃત્તિ માનવામાં આવે છે તેમ શેષભક્ષ્યુની પણ નિવૃત્તિ માનવી જોઇએ કારણ કે તે પણ પરિક્રમને માટે છે. ॥ ૩૩ ॥

શંકા સમાધાન ન, કર્મસંયોગાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કર્મસંયોગાત્) કર્મવાચક દ્વિતીયા વિચારિતવું અવશ્ય પડું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્યાહાર્ય પરિક્રમની પેટે શેષભક્ષ્યુની નિવૃત્તિ થઈ શકે નહિ કારણ કે ભક્ષ્યુ તો સંસ્કાર કર્મને માટે છે હવે શેષાન્ત આ ઠેકાણે બીજી વિચારિતનો પ્રયોગ સંસ્કાર કર્મને સચવે છે માટે તેની નિવૃત્તિ ન થવી જોઇએ. અન્યાહાર્ય પરિક્રમ સંસ્કાર કર્મને માટે નથી માટે તેની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. ॥ ૩૪ ॥

એષ્ટક કર્મમાં હોતાના વરણનો સદ્ભાવ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મૃત્તવરણાત્પ્રતિતન્મ વરણં હોતુઃ ક્રિયતે ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિતન્મ) હરેક ઇષ્ટિએ (હોતુઃ વરણં ક્રિયતે) હોતાનું વરણ ધરતમાં આવે છે. (મૃત્તવરણાત્) પ્રવૃત્તિ થવા પછી કર્મમાં વરણ કરવામાં આવવું હોવાથી.

લાવાર્થ :—અગ્નિર્લેવો દેવ્યો હોતા દેવાન્ યક્ષત આ મંત્રથી જો ઐષ્ટિઃ વરણ કૃત્વિજની અનુમતિના પ્રકાશન માટે હોય તો કર્મ શરૂ થતા પહેલાં એ વરણ થવું જોઈએ, પણ અહીં તો કર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ તથા પછી મધ્યમાં વરણનું આગમન છે. માટે એ અનુમતિ પ્રકાશન માટે નથી પણ અદ્વૈતાર્થક છે. તે અદ્વૈતાર્થક વરણ સૌમિક વરણથી સિદ્ધ થતું નથી. માટે વરણની આવૃત્તિ થવી જોઈએ ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષતું શંકા સૂત્ર. પ્રજ્ઞાપીતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રજ્ઞા અપિ ઇતિ ચેત્) બ્રહ્માનું વરણ પણ મધ્યમાં થવું જોઈએ જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

લાવાર્થ :—મૂળે સુવનપતે ઇત્યાદિ મંત્રથી બ્રહ્માનામક કૃત્વિજનું વરણ પણ કર્મની વચ્ચે થવું જોઈએ. અર્થાત્ દરેક ઇષ્ટિએ તેનું પણ વરણ થવું જોઈએ. વરણની આવૃત્તિ થવી જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

ન પાગ્ નિયમાત્ તદર્થે દિ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (પાગ્) પહેલાં (નિયમાત્) વરણ થઈ થયેલું હોવાથી (દિ) કારણ કે (તદર્થે) બ્રહ્માની અનુમતિના જ્ઞાન માટે તે હોય છે.

લાવાર્થ :—આ સૂત્ર હોતા અને બ્રહ્મના વરણમાં વૈષમ્ય બતાવવા માટે છે. બ્રહ્માનું વરણ બ્રહ્મકર્તૃક ક્રિયાની પહેલાં થયેલું હોવાથી વચ્ચે તેનું વરણ કરવાની જરૂર નથી. અન્યકર્તૃક ક્રિયા બંને પહેલાં શરૂ થઈ હોય પણ બ્રહ્મકર્તૃક ક્રિયા પછી ક્રિયા તેના વરણ પહેલાં શરૂ થઈ હોતી નથી, હોતા અને બ્રહ્માના વરણમાં આટલું વૈષમ્ય છે. એટલે કે હોતાનું વરણ ક્રિયા શરૂ થતા પછી આગ્રાત છે અને બ્રહ્માનું વરણ ક્રિયા શરૂ થતા પહેલાં હોય છે. ॥ ૩૭ ॥

નિર્દિશ્વચેતિ ચેત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દિશ્વચેતિ ચેત્) અમાત્રાસ્માના પહેલે દિવસે વેદિ કરોડિ આ વાતથી વિદિત પરિમલની અનુસાર ૩૫ ને અર્થ છે તે પ્રથમ હોવાથી ઉપરના સૂત્રનો અર્થ અસિદ્ધ છે.

લાવાર્થ :—બ્રહ્માના વરણ પહેલાં પણ બ્રહ્મકર્તૃક ક્રિયા શરૂ થયેલી હોય છે, જેમકે અમાત્રાસ્માને પહેલે દિવસે વેદિ બનાવવાની અનુસાર બ્રહ્માએ આપેલી હોય છે આ અર્થ કર્મ બ્રહ્માના વરણ પહેલાં થયેલું હોવાથી ઉપરના સૂત્રનો ને અર્થ બતાવ્યો છે તે અસિદ્ધ ॥ અર્થાત્ હોતા અને બ્રહ્મા બંને પ્રવૃત્તિવરણ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

નાચ્ચુત્તવાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાચ્ચુત્તવાત્) પરિમલ શ્રુત ન હોવાથી.

લાવાર્થ :—ઉપરના સૂત્રમાં ને શંકા કરી છે તે જરાજર નથી, કારણ કે અમાત્રાસ્માને પહેલે દિવસે વેદિ બનાવવાનું કર્મ હોય છે પણ બ્રહ્માએ તેના પરિમલ કરવો એ તો

અહાતા વરણ પછીજ હોય છે અહાતા વરણ પહેલાં વેદિપરિમલ શ્રુત નથી. અર્થાત્ અહા નિહિત નથી. ॥ ૪૬ ॥

હોતુસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(હોતુઃ તથા इति चेत्) હોતાનું પણ તેમજ છે.

જ્ઞાવાર્થ :—હોતાના વરણ પહેલાં પણ કાષ્ઠપણ હોતુકર્તૃક ક્રિયા નથી. ॥ ૪૭ ॥

ન કર્મસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (કર્મસંયોગાત્) કર્મની સાથે સંનિધ છે.

જ્ઞાવાર્થ :—હોતાના વરણ પહેલાં તો હોતુકર્તૃક કર્મ છે. જેમકે અહા સામિપેતીરવાદિ હોતા પોતે જૂત થવા પહેલાં સામિપેતી મંત્રો બોલે છે. માટે હોતાનું વરણ તો કર્મની કારણાત થવા પછી વચ્ચે હોવાથી તે અદ્યત્તાર્થક છે, માટે ઐશ્વિક દીક્ષણીય આદિ કર્મમાં હોતાનું વરણ થવું જોઈએ. અહાનું વરણ તો દ્યત્તાર્થક છે અને તે સોમયજ્ઞની સ્વઆત્મા જ થયેલું હોવાથી ફરીથી તેનું વરણ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૪૮ ॥

‘આતિથ્યામાં બાહ્યના પ્રતિકર્મ પ્રોક્ષણાદિના અભાવે છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો. પૂર્વપક્ષ. વજ્રજલપુપદેતૌ નિષ્ઠિતકર્મપ્રયોગભેદાત્ પ્રતિતત્ત્વ કિયતે ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વજ્રજલપુપદેતૌ) આતિથ્યાપ્ત થયાના સમીપદેશના (નિષ્ઠિતકર્મ) જે નિષ્ઠિત કર્મ અર્થાત્ પ્રોક્ષણાદિ કર્મ કરવામાં આવે છે તે (પ્રયોગભેદાત્) જિત પ્રયોગ હોવાથી (પ્રતિતત્ત્વ કિયતે) દરેક પ્રયોગે કરવામાં આવે છે.

જ્ઞાવાર્થ :—યદાતિથ્યામાં વહ્નિઃ તદુપસદામ, તદગ્રીષીમીપસ્ય ઇત્યાદિ શ્રુત છે. આ બહ્નિઃ આતિથ્યા, ઉપસદા અને અગ્નિયોગીય આ ત્રણે ને માટે સારશ્વ હોય ॥ એ આગની અગુર્ધ અપાપમાં ઠહેલામાં આવેલું છે. એ સાધારણ બાહ્યનાં પ્રોક્ષણ આદિ સંસ્કાર દરેક કર્મમાં જુદા જુદા કરવેલ. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન વા કૃત્તવાત્તદુપદેશો હિ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ, પ્રતિપ્રયોગે અર્ચિત કરવી નહિ. (હિ) શરય ૬ (તદુપદેશ) બાહ્યના ઉદ્દેશથી ઉપરના છે.

જ્ઞાવાર્થ :—‘ વહ્નિ પ્રોક્ષતિ ’ આ ટીકાએ બાહ્યના ગીચ વિશદિતમાં પ્રયોગ છે. તે બાહ્યના મંત્રકાર બતાવે છે. એ બાહ્યનાં સોમ હોવાથી પ્રોક્ષણાદિ મંત્રકારની અર્ચિત કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૫૦ ॥

આતિથ્યામ રતરણ મંત્રની આવૃત્તિ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

દેશપૃથક્કવાન્મન્ત્રોઽમ્યાવર્તેતે ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(દેશપૃથક્કવાન્) બિન્ન બિન્ન દેશ હોવાથી (મન્ત્રઃ) મંત્રની (અમ્યાવર્તેતે) આવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આતિથ્યાનો દેશ ‘ પ્રાચરંશ ’ છે, અને અગ્નીયોમીયનો દેશ ઉત્તરવેદિ છે. આમ દેશ બેદને લીધે “ કર્ણાન્નદસં ત્વા સ્તુષામિ ” આ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

બાહ્યપૂને દેશાન્તરમાં લઇ જવામાં નંનહન અને હરણ મન્ત્રોનો

પ્રયોગ ન કરવો એ અધિકરણ નું સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સનહનહરણે તથેતિ ચેત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સનહન હરણે) બાહ્યપૂને દેશાન્તરમાં લઈ જવામાં અને મંનહનમાં (તથા ફતિ ચેત્) મંત્રોની આવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—યુવા તે પ્રગ્નિય્મ ઇત્યાદિ મંત્રથી મંનહન કરવામાં આવે ॥ અને વૃહસ્તેમૂર્ખાં હરામિ આ મંત્રથી હરણ કરવામાં આવે છે. આ બન્ને મંત્રોની આવૃત્તિ કરવી એવો પૂર્વ પક્ષવાદીનો મત છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર

નામ્યાર્થત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અન્યાર્થત્વાત્) બિન્ન અર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેદિમાં રતરણને માટે જે દહની સંનહન અને હરણ કરવામાં આવે છે તેને માટે એ મંત્રો નથી, પણ દહની દેશમાં જ્યારે તેનું છેદન કરવામાં આવે છે તે વખતના સંનહન અને હરણ માટે ॥ એ મંત્રો છે. તે અક જ હોવાથી આવૃત્તિની જરૂર નથી. યદા તન્નૈરાતિથ્યાયો યદા ગાહૈપલ્યદેશાદાહવનીયદેશં પ્રોક્ષણાય વહિર્નીયતે ન તદાહરણમન્ત્રઃ પ્રયુગ્યતે એવમિદાપિ ॥ ૫૨ ॥ આમ, જેમ આતિથ્યામાં જ્યારે ગાહૈપલ્ય દેશમાંથી આહવનીય દેશમાં દહને પ્રોક્ષણ માટે લઇ જવામાં આવે છે તે વખતે આહરણ મંત્રનો પ્રયોગ થતો નથી તેમ અહીં પણ અર્થાત્ એ મંત્રોની આવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૪૬ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये छादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ मीमांसायां गुर्जरभाषामाष्ये छादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

‘ વિહાર-અગ્નિ વૈદિક કર્મને માટેજ હોય છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ ૧. વિહારો લૌકિકાનામર્થે સાધયેત્ પ્રમુચ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(વિહારઃ) ગાહૈપલ્ય આદિ ત્રણ અગ્નિઓ (પ્રમુચ્યાત્) ચકિતવળા દેવાથી (લૌકિકાનામર્થે સાધયેત્) લૌકિક કર્મોના અર્થને પણ સિદ્ધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—ગાહપત્ય અગ્નિ, દક્ષિણાગ્નિ અને આદર્શનીય અગ્નિ આ ત્રણ અગ્નિને વિદ્યાર કહેવામાં આવે છે. તે અગ્નિઓ લૌકિક કર્મને પણ સિદ્ધ કરે છે. પદ્મવતુ, બળવતુ અને પ્રકાશ આપવો આદિ અગ્નિનાં કર્મો છે. કાષ્ઠક લૌકિક પદાર્થ સંધવો હોય તો પણ વિદ્યાર-અગ્નિમાં સંધી શકાય છે કારણ કે તેમાં અગ્નિ સમર્થ છે. ॥ ૧ ॥

માંસપાકપ્રતિવેદ્ય તદ્દત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્દત્) તે પ્રમાણે (માંસપાક પ્રતિવેદ્ય) માંસપાકનો તે પ્રતિવેદ છે.

ભાવાર્થ :—વિદ્યાર અગ્નિમાં માંસપાકનો પ્રતિવેદ છે અર્થાત્ વિદ્યાર અગ્નિમાં કાષ્ઠપણ લૌકિક પાક બનાવી શકાય નહિ. માંસપાકનો અર્થ અહીં માંસ વધારનાર પુષ્ટિકારક પાક છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિદેશાદ્યા વૈદિકાનાં સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિદેશાત્) નિદેશ હોવાથી (વૈદિકાનાં સ્યાત્) વૈદિક કર્મો થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—વિદ્યાર અગ્નિથી વૈદિક કર્મો થઈ શકે છે કારણ કે તેને માટે નિદેશ અર્થાત્ વિધાન છે. જેમ ગાહપત્યે પત્નીઃ સંપાજયન્તિ, દક્ષિણાગ્ની ફઞ્ઞીકરણહોમં કારોતિ । યદાહવનોપે જુહોતિ આ ત્રણે પાકગૌમાં ત્રણ અગ્નિમાં હોમ કરવાનું વિધાન છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપર કહેલા વિદ્યાર અગ્નિમાં વૈદિક કર્મો જ થઈ શકે છે, લૌકિક કર્મો નહિ. મટે અગ્નિહોત્રવિવેદ્યાર્થે વિદ્યારઃ આ પ્રમાણે માધુવાચાર્યે પણ ન્યાયમાધ્યામાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. ॥ ૩ ॥

સતિ ઔપાસનસ્ય વર્જનાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સતિ ચ) વિદ્યારાગ્નિમાં (ઔપાસનસ્ય વર્જનાત્) કામનાપ્રયુક્ત હોમ ઔપાસન અગ્નિમાં જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—જો લૌકિક કર્મ પણ વિદ્યારાગ્નિમાં કરવામાં આવતાં હોય તો કામનાપ્રયુક્ત હોમ ઔપાસનાગ્નિમાં વિદિક છે તે શા માટે હોય? જો એવું १ ઔપાસનાગ્નિમાં હોમનું વિધાન કરવું નહાયું હતું. લૌકિક હોમનું વિધાન સમસ્ય થઈ શકે તો ઔપાસન અગ્નિમાં બનાવું છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યારાગ્નિઓ તો વૈદિક કર્મ માટે જ છે. ॥ ૪ ॥

અમાવદશનાચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અમાવદશનાચ) માંસ આદિ અપવિત્ર વસ્તુઓને વસમાં અણાવ જ હોવાનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—માંસ આદિ અપવિત્ર વસ્તુઓને વસમાં અણાવ જ તથા વિદ્યાર-અગ્નિઓમાં માંસરૂઢ પુષ્ટિકારક પદાર્થ સંધવના પણ નિવેદ્ય છે. ॥ ૫ ॥

માંસપાકો વિદિતપ્રતિષેધઃ સ્વાહાઽઽદ્યુતિસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(માંસપાકઃ વિદિતપ્રતિષેધઃ સ્વાદ્ વા) અથવા પુષ્ટિજનક પાકનો વિધિ નિષેધ છે (અદ્યુતિ સંયોગ) આદ્યુતિનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે પુષ્ટિકરક પાક વૈદિક અગ્નિમાં હોમવાના હોય તે પાક વૈદિક અગ્નિમાં બનાવવાનું વિધાન છે અને જે પુષ્ટિકરક પાક વૈદિક અગ્નિમાં હોમવાનું વિધાન ન હોય તેનો પાક વિદ્યાર અગ્નિ ઉપર ન કરવો, અથવા પુષ્ટિકરક પાકની આદ્યુતિએ વૈદિક અગ્નિમાં આપવાનું વિધાન છે. ॥ ૬ ॥

વાક્યરોપો વા દક્ષિણસ્મિન્નારમ્યવિધાનસ્ય ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વાક્યરોપઃ) વાક્યરોપ છે. (દક્ષિણસ્મિન્) દક્ષિણાગ્નિમાં (જનાસ્મ્યવિધાનસ્ય) અન.રમ્યવિધાનનો.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણાગ્નિમાં પત્નીપ્ત્વં યાવતિ આ અનારમ્યવિધિનો વાક્યરોપ છે. જે કોઈ કારણથી યજમાન પત્નીએ પુષ્ટિકરક પાકનું જત હોમને માટે ક્યું હોય તો તે પાકનું અપણુ દક્ષિણાગ્નિમાં ચઢાવે છે. દક્ષિણેઽગ્નો પત્ન્યા જનસ્ય શ્રવણમામ્નાતમ્ ॥ યાગર ભાષ્ય. પત્ની વતને મટે અપણુ આગના છે આ પ્રમાણે યાગરભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે. ॥ ૭ ॥

સવનીય પશુમાં પુરોહિતની કર્તવ્યતાનું અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સવનીયે છિદ્રાવિધાનાર્થત્વાત્ પશુકુરોઽશો ન સ્વાદ-
જ્યેષ્ઠામેવમર્થત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સવનીયે) જે વખતે પશુને ત્રિપ આદિને દાનમાં આપવામાં આવે છે તે વખતે (છિદ્રાવિધાનાર્થત્વાત્) થયે કર્મ કરવામાં કંઈ વેપુરપ અગાનથી આવું હોય તો તેને માટે (પશુકુરોઽશો) પશુદાનની પાછળ પુરોહિત (ન સ્વાદ) ન કરવો જોઈએ. (જ્યેષ્ઠામ્ એવમર્થત્વાત્) અન્ય કર્મોથી તે કાર્મ સરળ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વખતે પશુને દાનમાં આપવામાં આવે છે તે વખતે પશુ નિમિત્ત કોઈ પુરોહિત કરવાનો જરૂર નથી જે અગાનને લીધે કર્મોમાં કંઈ ન્યૂનતા અથવા અધિકતા થયે તો તે દોષ નિવારવા અન્ય કર્મો કરવાથી દૂર થઈ શકે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ત્રિપા વા દેવતાર્થત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ત્રિપા) પુરોહિત કરવો જોઈએ. (દેવતાર્થત્વાત્) દેવતાર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાના સંસ્કાર માટે અર્ધાત્ સંસ્કાર જન્ય દેવતાના રમરણ મટે હોવાથી પુરોહિત કરવો જોઈએ. ॥ ૯ ॥

લિહ્નદર્શનાથ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિહ્નદર્શનાથ) વિંચ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોહાસને માધ્યમિને સવને ચરન્તિ આ પુરોહાસની કર્તવ્યતા બતાવનાર વાક્ય હોવાથી પુરોહાસ કરવો જોઈએ. પુરોહાસ જવના અથવા હલન લેવાને બતાવવામાં આવે છે. ॥ ૧૦ ॥

સવનીય પુરોહાસમાં હવિષ્કૃતના આર્જીનનો અભાવ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

હવિષ્કૃતસવનોરેષુ ન સ્યાત પ્રકૃતૌ યદિ સર્વાર્થાં પશું પ્રત્યાહતા સા

કુર્વાદ્ વિચમાનત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(સવનીયેષુ હવિષ્કૃત ન સ્યાત) સવનીય પુરોહાસમાં હવિષ્કૃતનું આર્જીન હોવું નથી (પ્રકૃતૌ યદિ સર્વાર્થાં) એ પ્રકૃતિમાં આર્જીન છે તો તે સર્વને માટે છે તો (પશું પ્રત્યાહતા સા) તે હવિષ્કૃત પશુના માન વખતે આહત છે. (કુર્વાદ્ વિચમાનત્વાત્) તે જ આર્જીન કરશે. ફરીથી આર્જીન કરવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ :—સવનીય પુરોહાસમાં હવિષ્કૃતનું આર્જીન કરવું નહિ તે તો પશુને માટે લેવ છે. પશુ માટે બોધાવેલી તે હવિષ્કૃત સવનીય પુરોહાસમાં હાજર જ હોય છે. માટે તે પશુ આર્જીન કરશે. ફરીથી આર્જીન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૧૧ ॥

તૃતીય સવનમાં હવિષ્કૃતના આર્જીનની પુનરાવૃત્તિ નથી. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પશૌ તુ સંસ્કૃતે વિધાનાત્ તાર્તીયસવનકેષુ સ્યાત્ સૌમ્યાશ્વિનયો-

અપવૃત્તાર્થત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ તુ સંસ્કૃતે વિધાનાત્) વિધાનને દાન આપવા માટે તૈયાર કરેલા પશુમાં હવિષ્કૃતનું વિધાન હોવાથી (તાર્તીયસવનકેષુ સ્યાત) ત્રીજા સવનમાં પુરોહાસમાં (સૌમ્યાશ્વિનયોઃ ચ) અને સૌમ્ય આશ્વિન ચરુમાં આર્જીન બેઠેથી થાય છે. (અપવૃત્તાર્થત્વાત્) મતાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તૃતીય સવનમાં પુરોહાસ વખતે અને સૌમ્ય આશ્વિન ચરુ વખતે હવિષ્કૃતનું આર્જીન બેઠેથી થાય છે. પશુને દાન આપતી વખતે તે હવિષ્કૃતની જરૂર નથી. હવિષ્કૃત હવિષો બનાવી ચાલી જઈ શકે છે. હવિષ બનાવનાર માત્ર બી હોય છે એવું સૌમ્ય સપ્ત મુકવાળા સમન્વય છે. હવિષો બનાવવા માટે તે આવેલી હોવાથી ફરીથી તેને બોધાવવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૧૨ ॥

યોગાદ્ વા ચક્ષાય સદ્દિમોકે વિસર્ગઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ચક્ષાય ચોક્ષત) મચને માટે તે નિશ્ચય હોવાથી (સદ્દિમોકે વિસર્ગઃ સ્યાત) મનની પ્રતિ યથા પછી તેને વિસર્ગ થાય છે અર્થાત્ છટી મળે છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવિષ્ણુની નિયુક્તિ યજ્ઞર્થપાદન માટે હોય છે માટે યજ્ઞની સમાપ્તિ થવા પછી દ્રવિષ્ણુને છૂટી કરવામાં આવે છે. તે પહેલાં નહિ. ॥ ૧૩ ॥

[નિશિયજ્ઞમાં અમાવાસ્યાતંત્રપ્રયોગનું] અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. નિશિયજ્ઞે પ્રાકૃતસ્યાપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત પ્રત્યક્ષશિક્ષવાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(નિશિયજ્ઞે) નિશિયજ્ઞમાં (પ્રાકૃતસ્ય) અમાવાસ્યા તંત્રની (અપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રસંગિત નથી (પ્રત્યક્ષશિક્ષવાત્) આ છદ્ધિ પ્રત્યક્ષ શિક્ષિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિશિયજ્ઞમાં દર્શોદિ તંત્રની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી કારણ કે આ નિશિયજ્ઞપછી પ્રત્યક્ષ વિદિત છે, એ છદ્ધિ કોઈનું પણ અંત નથી રવાતંત્રયથો જ એની શ્રુતિ છે. અપ્રયે રક્ષાંને અઘાકવાલં નિર્વપેત્ યો રક્ષોમ્યો વિમોચાત્ આ નિશિયજ્ઞના વિધાનનું વાક્ય છે. માટે તંત્ર ભેદ અર્થાત્ પ્રયોગભેદ છે. ॥ ૧૪ ॥

કાલવાક્યમેદાદ્ય તન્નમેદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (કાલવાક્યમેદાદ્ય) કાળ અને વાક્યનો ભેદ હોવાથી (તન્નમેદઃ સ્યાત્) તંત્રમાં ભેદ છે.

ભાવાર્થ :—કાગ્ધેદિનો અર્ધરાત્રે કરવાનો વખત હોય છે. અને દર્શોદિ બીજો દિવસે કરવામાં આવે છે. આવી રીતે કાગ્ધેદિ અને દર્શોદિના સમયમાં ભેદ હોય છે. તથા દર્શવાગની ઉત્પત્તિ બતાવી છે ત્યાં આ છદ્ધિની ઉત્પત્તિ પણ નથી, પણ કાગ્ધેદિ કાંડમાં જ આની ઉત્પત્તિ છે. માટે તંત્રમાં ભેદ માનવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

વેદ્યુદ્ધનત્રતં વિપ્રતિષેધાત્ તદેવ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વેદ્યુદ્ધનત્રતમ્) વેદિ-અનન અને ત્રત પ્રદણ્ન દર્શિકે જ હોય છે. (વિપ્રતિષેધાત્) વિપ્રતિષેધ હોવાથી (તદેવ સ્યાત્) તે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયોગ ભેદ હોવા છતાં બધા જ અંગોની આજ્ઞા હોતી નથી. કેટલાક અંગો તો તેના તેજ રહે છે. દર્શોદિને માટે બનાવેલી વેદિ તેની તેજ રહે છે તેને બોદી નાંખવાથી દર્શોદિ વિગુણ થઈ જાય છે. તત્પ્રદણ્ન પણ તેનું તેજ હોય છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તન્નમધ્યે વિધાનાદ્વા સત્તત્ત્વા સ્વભીયવત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વભીયવત્) સ્વભીય પુરાકાય પેટે (તન્નમધ્યે વિધાનાત્) તંત્ર વચ્ચે વિદિત હોવાથી (સત્તત્ત્વા) કાગ્ધેદિ દર્શતંત્રવાળી હોય છે.

ભાવાર્થ :—નિશિયજ્ઞ અર્થાત્ કાગ્ધેદિ રતતંત્ર નથી પણ દર્શતંત્રને આધીન હોય છે, કારણ કે અમાવાસ્યાના તંત્રમાં જ એનું વિધાન છે. અમાવાસ્યામાં નિશિયજ્ઞ નિર્વપેત્ ॥ આ પ્રમાણે વિધાન છે. સ્વભીય પુરાકાયો એમ પણ તંત્રમાં વિદિત હોવાથી પણ તંત્રવાળો જ તે માનવા પડે છે તેમ અમાવાસ્યાના તંત્રમાં વિદિત નિશિયજ્ઞ-કાગ્ધેદિ પણ તે તંત્રવાળો જ છે. ॥ ૧૭ ॥

ઘૈગુણ્યાદિભાવદિનં સાધયેદગ્યન્યાધાનં ચ ચદિ દેવતાર્થમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :— સૈગુણ્ય (વિગુણતાને લીધે (રૂપાવર્દિ. ન સાધયેતુ) ઇદમ અને અદિ નિશ્ચયરૂપે સિદ્ધ ન કરી શકે (ચ) અને (અગ્યન્યાધાન) અગ્નિ સમિન્ધન પદ્ય (વદિ દેવતાર્થમ્) એ દેવતાર્થ હોય તે.

ભાવાર્થ :— ઇમા. અદિ અને અગ્નિસમિન્ધન આ અગ્નિ નિશ્ચયરૂપે સિદ્ધ કરી શકતા નથી માટે એમાં ભેદ માનવો જોઈએ અર્થાત્ દર્શનજિના જે અંગે નિશ્ચયરૂપે સિદ્ધ કરી શકે તે અંગેની આશ્ચર્ય કરવી નહિ. બીજા અંગેની આશ્ચર્ય કરવી એવો આ અધિકરણનો ભાવ છે ॥ ૧૮ ॥

‘ દર્શપૂર્ણમાસની વિરૂતિઓ જે સૌર્વાદિ છે તેમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

આરમ્ભણીયા વિરૂતૌ ન ક્યાત્પ્રકૃતિકાલમધ્યસ્થાત

કૃતા પુનસ્તદર્થેન ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :— (આરમ્ભણીયા વિરૂતૌ ન ક્યાત્) આરંભણીયા ઇષ્ટિ વિરૂતિ સૌર્વાદિમાં ન કરવી (પ્રકૃતિકાલમધ્યસ્થાત) પ્રકૃતિજૂન દર્શપૂર્ણ માસનો જે કાળ છે તેમાં અર્ચા નવાથી (કૃતા) કરવામાં આવી છે (તદર્થેન) તે પ્રયોગને માટે (પુનઃ) ફરીથી કરવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ :— સૌર્વાદિ વિરૂતિ યાગમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી નહિ. કારણ કે યાગજોવં દશ પૂર્ણમાસાગ્ર્યો યજ્ઞેત આ વાક્યથી જીવન પરિમિત કાલ અંતરથી વિદિત થાય છે. એક કાળમાં અનુષ્ટીપમાન પ્રયોગ એક જ હોય છે અને તેમાં સૌર્વાદિનો પ્રયોગ છે, માટે પ્રકૃતિ કાળ વખતે સ્વાર્માં આવેલી આરંભણીયા ઇષ્ટિનું ફરીથી અનુજ્ઞાન કરવાનું રહેતું નથી. જે પ્રકૃતિમાં કરવામાં આવી છે એજ સૌર્વાદિ યાગને માટે છે. ॥ ૧૯ ॥

ચિદધ્યાંત સૂત્ર.

ક્યાદ્વા કાલસ્વાસોવશતઃવાત ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :— (વા) અથવા (ક્યાદ્) સૌર્વાદિ વિરૂતિ યાગમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ (કાલસ્વાસોવશતઃવાત) યાગજીવન જે કાળ બતાવ્યો છે તે પ્રકૃતિને શેષ ન હોય થી.

ભાવાર્થ :— વિરૂતિ જે યાગજીવન કાળ છે તે પ્રકૃતિનું અર્થ નથી. એ તો નિમિત્ત પ. ૬ છે પ્રતિપદ્ધિ જિજ્ઞ પ્રયોગ હોવાથી અને તત્ત્વ મધ્ય તે આવતો ન હોવાથી સૌર્વાદિ વિરૂતિ યાગમાં જણ આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

આરમ્ભવિમાયાચ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (આરમ્ભવિમાયાચ) આરંભને વિભાગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :— દર્શપૂર્ણમાસારંભ કરતાં સૌર્વાદિ યાગને આરંભ જીવેલાવાથી પ્રધાનનો ભેદ પડે છે અને પ્રતિપદ્ધિમાં અર્ચાશ્ચર્ય કરવી પડે છે, માટે સૌર્વાદિ યાગમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

‘ પ્રધાનોના ધર્મના વિરોધમાં બહુધર્મોનું અનુદાન કર્તવ્ય થને છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિપ્રતિવિદ્ધર્માણાં સમવાયે ધ્યસાં સ્યાત્સર્વમાત્મ્યમ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિવિદ્ધર્માણમ્) વિરૂદ્ધ ધર્મોના (સમવાયે) સમવાયમાં (ધ્યસાં સર્વમાત્મ્યમ્ સ્યાત્) બધા અંગોમાં જે સારારણ્ય ધર્મ હોય તેનું અનુદાન કરવું.

ભાવાર્થ :—૫૨૨૫૨ વિરોધિ ધર્મોના જ્યાં સંનિષાત થને હોય તેા મહા અંગોમાં જે સારારણ્ય ધર્મ હોય તે કર્તવ્ય તરીકે જણાય છે. જેમ કે એક ઓરકામાં અગીવાર દીવાઓ રાખ્યા હોય અને બીજા ઓરકામાં એક જ દીવા રાખ્યો હોય તેા પ્રધારને જ્યાં વધારે હાત થતો હોય ત્યાં જ પુરતક વાચનારે બેસવું બેઠાં. આના સંજ્ઞામાં વિરોધ નિરાસા ધરાવનાર શાબરજાણ્ય વાચનું. ॥ ૨૨ ॥

‘ સમાનસંજ્ઞાવાળા પ્રધાન અંગોમાં જે ધર્મ વિરોધ જણાય તેા પ્રથમપદિતના ધર્મો જ કર્તવ્ય હોય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મુખ્યં વા પૂર્વોદનાલોક્યત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ છે. (મુખ્યમ્) પ્રાથમિક તંત્ર જ કરવું બેઠાં (પૂર્વોદનાલોક્યત્) પૂર્વ પદિત હોવાથી લોકિકે અવધારમાં જેમ બને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—સમાનસંજ્ઞાવાળા પ્રધાન અંગોમાં જે વિરોધ જણાય તેા પ્રથમપદિત જે પ્રધાન અંગ હોય તેના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. જેમકે આપ્તાવૈષ્ણવમેકાદશકાગ્રહ નિર્વૈપેદવરાહે । સારસ્વતીમયાઝ્યસ્ય યત્રત્ત્વમ્ આમાં પ્રથમ પદિત આત્માવૈષ્ણવ એકાદશ કપાલના ધર્મો કર્તવ્ય છે કારણ તે, પાઠના ક્રમે પ્રથમ પદિત છે. ॥ ૨૩ ॥

તથા સાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પમાણે (સાન્યાર્થદર્શનમ્)

ભાવાર્થ :—અન્ય અર્થનું દર્શન પણ એ જ બતાવે છે. જેમકે :—અવરત્ત્વેવ પૂર્વમપોદીચ્યતે । ઇત્યાદિ. વિરોધ શાબર જાણમાં જુઓ. ॥ ૨૪ ॥

‘ અંગ પ્રધાનના ધર્મોના વિરોધમાં પ્રધાનના ધર્મોનું જ અનુદાન કરવામાં આવે છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અજ્ઞગુણવિરોધે ચ તદર્થ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અજ્ઞગુણવિરોધે) પ્રધાન સાથે અંગના ગુણોના વિરોધ આવે તેા પ્રધાનના અંગો કર્તવ્ય હોય છે (તદર્થ્યાત્) અંગ પ્રધાનને માટે જ હોવાથી

ભાવાર્થ :—દીક્ષણીયા ૨૫ અંગના પ્રધાન સોમવાચના ગુણ સાથે વિરોધ આવે છે. અહીં પ્રધાનના ગુણનું જ રક્ષણ કરવાનું હોય છે કારણ કે અંગના ગુણો પ્રધાનના જ સામુદાય

માટે હોય છે. ' ય દૃષ્ટવા પશુના સોમેન વા યજેત સોઽપત્વાત્યાયાં પોર્ણમાત્યાં વા ' અહીં દીક્ષણીયા ઇદિ હોવાથી તેનો પર્વ સાથે સંબંધ છે અને સોમ યાગનો પણ પર્વ સાથે સંબંધ છે. આ દેહાણે સોમ યાગ પ્રધાન હોવાથી પર્વને દિવસે એનું જ અનુષ્ઠાન કરવું. પોર્ણમાત્યા અને અમાવાસ્યા આ બંને દિવસો પર્વ દિવસો ગણાય છે. ॥ ૨૫ ॥

‘ પરિધિમાં પરિધિ અને યુપ આ બન્નેના ધર્મેતું અનુષ્ઠાન કરવું, ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

પરિધિર્ઘર્થત્યાદુમયધર્મા સ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

— પદાર્થ :—(પરિધિ :) પરિધિ (દ્વયર્થત્વાત) બંને અર્થવાળી હોવાથી (ઇમયધર્મા સ્યાત) ઇમય ધર્મા બંને છે.

હોવાર્થ :—જેમ માજનાદિ પરિધિના ધર્મો છે અને તે અગ્નિ પરિધાર્થક હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન યાગ છે તેમ નિયોજન એ યુપનું કાર્ય છે માટે પરિધિના વિધાનથી યુપના ધર્મો જે પ્રાક્ષણ આદિ છે તેનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

‘ પરિધિમાં પોતાના ધર્મમાં વિરોધ આવે તો યુપના ધર્મેતું અનુષ્ઠાન ન કરવું. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વેપક્ષ સૂત્ર. વૌધ્યસ્તુ વિરોધે સ્વાન્નુસ્વાનમ્ભર્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધે તુ) ન્યાં પરિધિ અને યુપના ધર્મોના વિરોધ જણાય ત્યાં (વૌધ્ય :) યુપના ધર્મેતું અનુષ્ઠાન કરવું. (સ્વાન્નુસ્વાનમ્ભર્વાત્) મુખ્યત્વે જ સામ્યીય હોવાથી.

હોવાર્થ :—ન્યાં યુપના ધર્મો અને પરિધિના ધર્મોમાં વિરોધ જણાય ત્યાં યુપના ધર્મેતું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ કારણ કે યુપ એ મુખ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

દ્વિતરો ધા તસ્ય તત્ર વિષાન્તાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ધા) અથવા (દ્વિતર :) પરિધિનો ધર્મ કાર્ય છે. (તત્ર તસ્ય વિષાન્તાત્) પણ નિયોજન પરિધિમાં વિદિત હોવાથી.

હોવાર્થ :—પરિધિમાં પરિધિતનું રક્ષણ કરી તેમાં પશુને બાંધવું જોઈએ. યજમાન દૂધ દહીં વગેરે પદાર્થોની જરૂર પડતી હોવાથી ત્યાં ગાય આદિ પશુને લાવીને બાંધવું પડે છે અને તેને દોહવું પડે છે. એટલે તદ્દશ્યાદિ યુપધર્મોને કરી પરિધિનો લાંચ ન કરવો જોઈએ. પરિધિ સતત હોય છે. તેને છોલવાથી સ્તનપાતનો લાંચ થાય છે. યુપની જે છલ હોય છે તેને તાંદ્ર કહે છે. કારણ એ છે કે પરિધિ સાથે યુપના જે ધર્મનો વિરોધ ન હોય તે ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૮ ॥

ઉમયોચ્ચાદ્ધસંયોગઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (ઇમયો :) બંને પહેલો (અદ્વયયોગ :) અંગસાથે સંબંધ છે.

‘ પ્રધાનોના ધર્મના વિરોધમાં બહુધર્મોનું અનુદાન કર્તવ્ય બને છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિપ્રતિવિદ્ધર્માણાં સમવાયે મૂયસાં સ્વાત્સર્મત્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિવિદ્ધર્માણામ્) વિરૂઢ ધર્મોના (સમવાયે) સમવાયમાં (મૂયસાં સર્મત્વં સ્યાત્) થણા અંગોમાં જે સાધારણ ધર્મ હોય તેનું અનુદાન કરવું.

ભાવાર્થ :—૫૨૨૫૨ વિરોધિ ધર્મોના જ્યાં સંનિપાત થતો હોય તો ધણા અંગોમાં જે સાધારણ ધર્મ હોય તે કર્તવ્ય તરીકે ગણાય છે. જેમ કે એક ઓરડામાં અગ્રીયાર દીવાઓ રાખ્યા હોય અને બીજા ઓરડામાં એક જ દીવો રાખ્યો હોય તો પ્રદાસનો જ્યાં વધારે લાભ થતો હોય ત્યાં જ પુરતક વાચનારે એકનું જોડાએ. આના સંબંધમાં વિરોધ નિરાસા ધરાવનારે શાખરશાખ વાંચવું. ॥ ૨૨ ॥

‘ સમાનસંખ્યાવાળા પ્રધાન અંગોમાં ને ધર્મ વિરોધ જણાય તો પ્રથમપદિતના ધર્મો જ કર્તવ્ય હોય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સુલ્લયં વા પૂર્વબોદનાહોકલ્પત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(જા) સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ છે. (સુલ્લયમ્) પ્રાથમિક તંત્ર જ કરવું જોઈએ (પૂર્વબોદનાહુ લોકલ્પત્) પૂર્વ પદિત હોવાથી ભૌતિક અવલોકનમાં જેમ બને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—સમાનસંખ્યાવાળા પ્રધાન અંગોમાં ને વિરોધ જણાય તો પ્રથમપદિત જે પ્રધાન અંગ હોય તેના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. જેમકે આપ્રાવૈળાવમેકાદશકાલં નિર્વૈપેદપરાદે । ચારસ્વતીમવાગ્મયય યજત ઇતિ આમાં પ્રથમ પદિત આગ્નાવૈષ્ણવ એકાદશ કપાલના ધર્મો કર્તવ્ય છે કારણુ તે, પાકના કામે પ્રથમ પદિત છે. ॥ ૨૩ ॥

તથા સાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પમાણે (સાન્યાર્થદર્શનમ્)

ભાવાર્થ :—અન્ય અર્થનું દર્શન થણુ એ જ બતાવે છે. જેમકે :—જાગરણેવ પૂર્વમણેમીગ્યતે । ઇત્યાદિ. વિરોધ સાગર બાધમાં ભુઓ. ॥ ૨૪ ॥

‘ અંગ પ્રધાનના ધર્મોના વિરોધમાં પ્રધાનના ધર્મોનું જ અનુદાન કરવામાં આવે છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અજ્ઞગુણવિરોધે ચ તાદર્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અજ્ઞગુણવિરોધે) પ્રધાન સાથે અંગના ગુણોનો વિરોધ આવે તો પ્રધાનના અંગો કર્તવ્ય હોય છે (તાદર્યાત્) અંગ પ્રધાનને માટે જ હોવાથી

ભાવાર્થ :—દીક્ષણીયા રૂપ અંગનો પ્રધાન સોમવાચના ગુણ સાથે વિરોધ આવે છે. અહીં પ્રધાનના ગુણનું જ રક્ષણ કરવાનું હોય છે કારણુ કે અંગના ગુણો પ્રધાનના જ સામુદાય

માટે હોય છે. ‘ ય દૃશ્યા વશુના સોમેન વા યજેત સોઽવાવાસ્વાયાં પોર્ણમાસ્વા વા ’ અહીં દૃશ્યશ્રીયા ઇષ્ટિ હોવાથી તેને પર્વ સાથે સંબંધ છે અને સોમ વાગતો પણ પર્વ સાથે સંબંધ છે. આ ઠેકાણે સોમ વાગ પ્રધાન હોવાથી પર્વને દિવસે એનું જ અનુષ્ઠાન કરવું. પોર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા આ બંને દિવસો પર્વ દિવસો ગણાય છે. ॥ ૨૫ ॥

‘ પરિધિમાં પરિધિ અને યૂપ આ બન્નેના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવું. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

પરિધિર્દ્યયત્વાદુભયધર્મા સ્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પરિધિઃ) પરિધિ (દ્વયર્થસ્વાત) બંને અર્થવાળા હોવાથી (ઉભયધર્મા સ્વાત) ઉભય ધર્મા બંને છે.

ભાવાર્થ :—જેમ માજનનાદિ પરિધિના ધર્મો છે અને તે અગ્નિ પરિધિપર્ક હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે તેમ નિયોજન એ યૂપનું કાર્ય છે માટે પરિધિના વિધાનથી યૂપના ધર્મો ને પ્રાશ્નશ્રુ આદિ છે તેનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

‘ પરિધિમાં ચેતાના ધર્મમાં વિરોધ આવે તો યૂપના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન ન કરવું. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

યૂર્વપક્ષ સૂત્ર. યૌવ્યસ્તુ વિરોધે સ્યાન્મુખ્યાનન્તર્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધે તુ) ન્યાં પરિધિ અને યૂપના ધર્મેનો વિરોધ જણાય ત્યાં (યૌવ્યઃ) યૂપના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવું. (સુખ્યાનન્તર્વાત્) મુખ્યનું જ સામીપ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યાં યૂપના ધર્મો અને પરિધિના ધર્મોમાં વિરોધ જણાય ત્યાં યૂપના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ કારણ કે યૂપ એ મુખ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. દત્તો વા તસ્ય તત્ર વિધાનાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દત્તઃ) પરિધિનો ધર્મ કર્તવ્ય છે. (તત્ર તસ્ય વિધાનાત્) પણ નિયોજન પરિધિમાં વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પરિધિમાં પરિધિત્વનું રક્ષણ કરી તેમાં વશુને બાંધવું જોઈએ. યજ્ઞમાં દ્વિધ દહીં વગેરે પદાર્થોની જરૂર પડતી હોવાથી ત્યાં ચાલ આદિ વશુને લાવીને બાંધવું પડે છે અને તેને રોકવું પડે છે. એટલે વક્ષ્યશ્રુદ્ધિ યૂપધર્મેને કરી પરિધિનો ભંગ ન કરવો જોઈએ. પરિધિ સતત હોય છે. તેને છોલવાથી સતતત્વનો ભંગ થાય છે. યૂપની જે હાલ હોય છે તેને રક્ષા કરે છે. ભાવાર્થ એ છે કે પરિધિ સાથે યૂપના જે ધર્મનો વિરોધ ન હોય તે ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૮ ॥

ઉમયોચ્ચાક્ષયોગઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉમયોઃ) જને પક્ષેનો (અક્ષયોગઃ) અગસાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—જને પક્ષેના અંગ અર્થોત્તરો શેષી સાથે સંબંધ છે ત્યાં કોઇપણ ઠેકાણે પ્રધાનની પ્રત્યાસતિ નથી મા? પરિધિનો ધર્મ જ કર્તવ્ય છે. અહીં સામ્યભાવમાં આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે. ઉપયોગ્ય પશુયોગક્ષેત્રે ધર્મસ્ય સંયોગઃ । ન વ્યવિત્ત્રવાનસ્ય પ્રત્યામતિઃ । નાસત્યોપકારકવિશેષઃ । અતઃ પરિધિધર્મઃ કર્તવ્યઃ ॥૨૯॥

‘સવનીય અને પુરોહાશમાં પશુનું જ તર્જનત્વ હોવાથી પાશુક તત્ત્વનું જ આદાન કરવું.’ એ અધિકરણનાં મત્રા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પશુસવનીયેષુ વિકલ્પઃ સ્વાદ્વૈરુત્કેદુમયોરશ્રુતિમૂલકાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુસવનીયેષુ) પશુદાનને પ્રયોગ અને પુરોહાશ હોમવાના પ્રયોગને । (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ (સ્વાત્) છે. (વૈરુત્. ચેત્) અતિદેશ સામ્યથી એના અંગો શ્રુતિત થાય છે. અહીં ‘ચેત્’ શબ્દ સંસ્ય હોવા નથી, નિશ્ચય હોવાની. (ઉપયોગ) જાનેનાં અંગોનું (અશ્રુતિમૂલકાત્) અવગુન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પરીવત્તમ્પ્રવચ્ચેડર્પાન્તરં સ તન્ત્રી । અર્થાન્તરં પ્રવક્ત્તિ । એના તંત્રમાં બીજો અર્થ આવી જતો હોય તે તંત્રી કહેવાય છે. આવી જતો અર્થ પ્રસંગિ કહેવાય છે. પશુદાનને પ્રયોગ અને પુરોહાશને પ્રયોગ આ જાનેમાં વિરુદ્ધ છે. કારણ કે જાને પાછળનાં અંગો પ્રત્યક્ષ વિધિન નથી પણ અતિદેશસામ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સૂત્રમાં જે ચેત્ શબ્દને પ્રયોગ કહ્યો છે તે સંસ્ય-હોતક નથી, કારણ કે નિશ્ચય જ છે.

દ્વિજાનાં મહુભિર્મૈત્રાંલણાવેદપારવાઃ ।

શાસ્ત્રાણિ ચેદ્વપ્રમાણં સ્યુર્ધાતાસ્તે પરમા ગતિમ્ ॥

આ શ્લોકમાં ચેત્ શબ્દ મંડય હોતક નથી કારણ કે મદ કરનારા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો અવશ્ય પરમ ગતિને પામે છે એવા એના અર્થ છે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈક વખત ચેત્ શબ્દ નિશ્ચય અર્થને પણ જણાવે છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પાશુકં વા તસ્ય વૈશેવિકામ્નાસદ્નર્થકં

વિકલ્પે સ્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પાશુકમ્) પશુ સંબંધી પ્રયોગ તંત્રી છે. (તસ્ય) તેનું (વૈશેવિકામ્નાસ) વિશેષ આમાન હોવાથી (વિકલ્પે) જે વિરુદ્ધ હોય તે (સ્વાત્) તેનું વિશેષ આમાન નિર્ણયક થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—કેવળ જને પ્રયોગોમાં પશુ સંબંધી પ્રયોગ જ તંત્રી અર્થોત્તર મુખ્ય છે અને પુરોહાશ પ્રયોગ તેની અંદર જ સમાવે હોવાથી તંત્રી નથી. જે જાનેમાંથી કોઈ પણ તંત્રી થઈ શકે હોવા તો પાશુક પ્રયોગનું વિશેષ આમાન હોવું નિર્ણયક થઈ જાય. ॥ ૩૧ ॥

પશોશ્ચ વિપ્રકર્પસ્તગ્રમચ્ચે વિધાનાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશો. વિપ્રકર્પ.) પશુને લાન આપવાનો પ્રયોગ દીર્ઘકાળ પર્વન્ત હોય છે (તન્નમચ્ચે વિધાનાત્) પુરોહિત પ્રયોગ તો લેવી જ્યે આવી જાય છે

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃ સવનર્માં પશુગાન આપવાનો પ્રયોગ છે અને સાયકાળના સવનર્માં પણ એનો જ પ્રયોગ હોય છે. ક્રમત મધ્યદિનના સવનર્માં પુરોહિતનો પ્રયોગ હોય છે માટે પાશુક પ્રયોગ જ તન્મી એટલે મુખ્ય છે અને પુરોહિત પ્રયોગ પ્રસંગી છે. ॥ ૩૨ ॥

પ્રકૃતિ અને વિકૃતિનું સમાન તત્ત્વ હોય ત્યારે વૈકૃત અંગામાં પ્રકૃતિ પ્રસંગી થાય છે એ અધિકરણનું સૂત્ર

અવર્ણં ચ પ્રકૃતૌ સમાનતન્ત્રા ચેદનિયત્વાદનર્થકં હિ સ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતૌ સમાનતન્ત્રા) પ્રકૃતિ સાથે વિકૃતિ સમાન તત્ત્વ હોય તો (અવર્ણં) પ્રકૃતિ તત્ત્વ થાય છે (ચેત) એ એમ કહેવામાં આવે તો (અનિયત્વાદ) વિકૃતિ અનિયત હોવાથી (અનર્થકં હિ સ્વાત્) તે અનર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિ અને પ્રકૃતિ સમાનતત્ત્વ હોય તો પ્રકૃતિ તત્ત્વ જ કરવું કારણ કે તે નિત્ય છે આત્મા પૂર્વપક્ષવાદનો ઉત્તર એ છે કે વિકૃતિ તત્ત્વ જ કરવું જોઈએ કારણ વિકૃતિ અનિત્ય હોય છે. જો વિકૃતિને એ પ્રમંથે સ્થાન ન આપવામાં આવે તો તે નિરર્થક થઈ જાય છે. આ દેહાણુ શાખરભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે કે નૈમિત્તિકી ચિકીર્ષાં નિર્વા ચિકીર્ષાં વાચતે ' નૈમિત્તિક ચિકીર્ષાં નિત્ય ચિકીર્ષાંનો બાધ કરે છે. વિકૃતિ નૈમિત્તિક હોય છે અને પ્રકૃતિ નિત્ય હોય છે, માટે અને સમાનતત્ત્વ જ્યાં હોય ત્યાં વિકૃતિ તત્ત્વ જ કરવું પ્રકૃતિ તત્ત્વમાં પ્રસંગ થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

' આશ્રયણમાં પ્રસંગ બહિર્ધેયું જ મહત્ત્વ છે. ' એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આધિક્ષક ગુણ સાધારણેઽવિરોધાત્કાંસ્વભોજિયદ્ગુણયેઽપિ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સાધારણે અવિરોધાત્) સાધારણમાં વિરોધ ન હોવાથી (આધિક્ષક ગુણ) અધિકગુણ કરવો જોઈએ. (કાંસ્વ ભોજિયત્) કાંસ્વ પાત્રમાં ભોજનનત પાત્રનાર શિખાદિ પેટે (અમુકયે જતિ) મુખ્ય ન હોય છતાં જન્ય.

ભાવાર્થ :—આશ્રયણમાં ઐશ્વર્ય, એટલે અને ઘાતપ્રશ્નિય આવી રીતે કમયો દવિનો હોય છે તેમાં પટેલાં એમાં પ્રુષ્પિત અથવા અપ્રુષ્પિત ર્માં સેવાના હોય છે અને ઉપાગા ઘાતાપ્રિય્ય દવિમાં તો પ્રસૂત બહિર્ અર્ચાત્ પ્રુષ્પિત બહિર્ ન એટલે ર્માં સેવાનો દોષ છે દવે આશ્રયણમાં પ્રુષ્પિત બહિર્ સેવા કે અપ્રુષ્પિત ? આમાં સિદ્ધિ એ છે કે અમુક અર્ચાત્ ચરમ ઉપરસ્થિતિવાળા આશ્રયણમાં અધિકગુણ અર્ચાત્ પ્રુષ્પિત બહિર્ જ મહત્ત્વ વાળ છે. ઐશ્વર્યમાં અંતરોષ થતો ન હોવાથી તેમાં વિરોધ ન થતો નથી. જેમ મુક મુખ્ય છે અને શિખ અમુખ્ય છે તેમ શિખને કાંસાની વાસણમાં જમવાનો નિયમ છે. તે દવે કાંઈક કાંઈક

એ બંને ગુરુશિષ્યને સાથે બોળન કરવાનો વખત આવે તો ગુરુને સિદ્ધ વ્રતપાલનાર્થે કાંઈના વામણમાં બોળન કરે તો વધિ આવતો નથી. બાવાર્થ એ છે કે મુખ્યને વધિ ન હોય તો અમુખ્ય અધિક ગુણનો પાત્ર બને છે ॥ ૩૪ ॥

ઘાવાપૃથિવ્યદિની તંત્રતા છે એ અધિકરણનાં સત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તત્પ્રવૃત્ત્યા તુ તન્ત્રસ્ય નિયમઃ સ્વાયત્ત્યા પાશુકં સુક્તવાકેન ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ટ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તત્પ્રવૃત્ત્યા) પ્રસૂત બહિના નિયમની પ્રવૃત્તિ હોવાથી (તન્ત્રસ્ય નિયમઃ સ્વાત) ઘાવાપૃથિવ્યતંત્રનો નિયમ છે. (યથા પાશુકં સુક્તવાકેન) જેમ આગળ સૂત્ર ૩૧ માં સૂક્તવાકે મંત્રની પ્રવૃત્તિથી પાશુક તંત્રનો નિયમ છે તેમ.

બાવાર્થ :—પ્રસૂત બહિના નિયમની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી ઘાવાપૃથિવ્ય તંત્રનું જ અનુદાન થવું જોઈએ એટલે એ જ મુખ્ય છે એમ માનવું જોઈએ જેમ આજ પાદમાં ૩૧ માં સૂત્રમાં પાશુક તંત્રનો નિયમ બધિશમાં આપ્યો છે તેમ અહીં પણ ઘાવાપૃથિવ્યનું જ તંત્ર હોવું જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન ઘાઽચિરોઘાત ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (ન) બહિ (અચિરોઘાત) વિરોધ ન હોવાથી.

બાવાર્થ :—અહીં કોઈપણ પ્રકારનો વિરોધ નથી. જે એન્દ્રાગનું પ્રસૂત બહિ અંગ છે તેમ ઘાવાપૃથિવ્યનું પણ એ અંગ છે. અંગમાયની ભીતિ ન હોવાથી એમાંથી કોઈ એકનો નિયમ થઈ શકતો નથી એટલે બેમાંથી મને તેના તંત્રનું અનુદાન થઈ શકે છે, બંને મંત્રો અતિદેશથી પ્રાપ્ત છે. ॥ ૩૬ ॥

અશાસ્ત્રલક્ષણવાદ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશાસ્ત્રલક્ષણવાત) પ્રસૂત બહિપૂતે ચારે કોષ પ્રત્યક્ષ સાત્ત્વ લક્ષણ નથી.

બાવાર્થ :—પ્રત્યક્ષસાત્ત્વ અર્થાત્ અતિવચન બેમાંથી એકનું ન હોવાથી એકસે કે બંને પ્રવૃત્તિમાંથી અતિશયથી પ્રાપ્ત હોવાથી બેમાંથી અમુકનું તંત્રનું હોવું જોઈએ એવો નિયમ બાધી રહતો નથી ચારે બંનેની તન્ત્રિતા છે. ॥ ૩૭ ॥

इति गुर्जरमापायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

અય દ્વાદશાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ ॥

અષ્ટરાત્રનામ યાગમાં વત્સત્વક અને અદતવાસનો સમુચ્ચય છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

વિશ્વજિતિ વત્સત્વક નામધેયાદિતરથા તન્નમૂયસ્ત્વાદહતં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(વિશ્વજિતિ) વિશ્વજિત્ નામક યાગમાં (વત્સત્વકનામધેયાદ) વત્સત્વક નામધેય અર્થાત્ નામધેય અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. (હતરથા) અન્યથા (તન્નમૂયસ્ત્વાદ) અહનોતું મૂયસ્ત્વ હોવાથી (અદતં સ્યાત) અદત વચની પ્રાપ્તિ થાય.

હાવાર્થ :—અષ્ટરાત્રનામક એક અહીન હતું છે. તેમાં પહેલા દિવસના યાગનું નામ વિશ્વજિત્ છે અને આઠમા દિવસના યાગનું નામ અભિજિત્ છે. વચ્ચેના ૭ દિવસના યાગનું નામ જ્યોતિ છે. વિશ્વજિત્ એ આઠમાં વત્સત્વક પરિધાનાર્થે આપનાત છે વત્સત્વક એટલે પ્રાવરણ વચ્ચે. અવસુષ્ણાદ્દેવ્ય વાસાત્તર્થે પરિવર્તે ॥ જ્યોતિષ્ટોમમાં અદતવાસઃ વિદિત છે. અષ્ટરાત્ર નામક યાગમાં આ જન્મેડી પ્રાપ્તિ થાય છે આના સગ થાનમાં આ ધત્ત છે કે વત્સત્વક અર્થાત્ પ્રાવરણ વચ્ચે જ અષ્ટરાત્રમા ઉપોચાર થાય છે. કાણુ કે નામધેયમાં એડી જ પ્રાપ્તિ થાય છે. ચોક્ક કરતાં નામધેય અવવત્તર હોય છે. એ નામને અતિદેશ ન હોત તે અદત વચની પ્રાપ્તિ થાય. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અવિરોધો વા ઉપરિવાસો વત્સત્વક ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવિરોધઃ) જન્મેમાં વિરોધ નથી (ઉપરિવાસો વત્સત્વક) ઉપનું જે આપાહવાન છે તેજ વત્સત્વક છે.

હાવાર્થ :—અહી વચ્ચે અને પ્રાવરણ વચ્ચે આ જન્મેમાં વિરોધ નથી. જે એકથી બીજાનું કામ સરવું હોત તે વિરોધ આવત અને વિશ્વક થાય પણ એમ નથી. અદતવાસ કોપીન માટે હોય છે અને વત્સત્વક એટલે પ્રાવરણ વચ્ચે ઘડીર ઉપર ઠાંઠા થાયેનું વચ્ચે છે. જન્મેની જરૂર હોય છે. માટે અદત અને પ્રવરણ વચ્ચેનો સમુચ્ચય છે. ॥ ૨ ॥

‘ અનુનિર્વાસ્ય પશુ પુરોહાદ્યેશમાં પશુ પુરોહાદ્યનું જ તંજિત્વ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અનુનિર્વાસ્યેષુ મૂયસ્ત્વેન તન્નનિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અનુનિર્વાસ્યેષુ) અનુ નિર્વાસ્ય હવિરોમાં (મૂયસ્ત્વેન) અદત હોવાથી (તન્નનિયમઃ સ્યાત) પશુ પુરોહાદ્યમાં તંત્રની પ્રસજિ છે.

હાવાર્થ :—અગ્નિ પ્રવરણમાં આ પ્રમાણે થયેલ છે કે અગ્નિયાનોયપશુપુરોહાદ્યમનુ અગ્નિ દેવમુર્તિ દર્શયિ નિર્વરતિ આ આઠ હવિરોમાં નિર્વાસ્ય હોવાથી પદના અનુમદને તીર્થ હવિરોના તંત્રનું જ અનુધાન થતું જોઈએ. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

આગતુકત્વાદા સ્વધર્મા સ્વાચ્છૃતિવિશેષાદિતરસ્ય ચ મુખ્યત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (આગતુકત્વાત્) અમુક્ય હોવાથી (સ્વધર્મા સ્વાત્) પુરોહિતનું તંત્ર હોવું જોઈએ. (શ્રુતિવિશેષાત્) અનુ શબ્દના સ્વામ્યથી (ફરસ્ય ચ મુખ્યત્વાત્) પુરોહિત મુખ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આહ જે અનુનિર્ગમ્ય દર્શિયો છે તે આગતુક અર્થાત્ અમુક્ય હોવાથી અને પુરોહિત પછી નિર્ગમ્ય હોવાથી પુરોહિતનું જ તંત્રિત્વ હોવું જોઈએ અર્થાત્ પુરોહિતના તંત્રનું જ અનુક્રમ યજ્ઞ જોઈએ. ॥ ૪ ॥

સ્વસ્થાન્તવાચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વસ્થાન્તવાચ) પોતાના સ્થાનમાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોહિત સ્વસ્થાન્તમાં હોવાથી પુરોહિત તંત્ર જ હોવું જોઈએ. અનુ-નિર્ગમ્યોનું નહિ ॥ ૫ ॥

સ્વિષ્ટૃચ્છૂરણાત્રેતિ ચેત ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટૃચ્છૂરણાત્રે) સ્વિષ્ટૃત્વનું ધરણ્ય યજ્ઞ હોવાથી (નદિતિ ચેત્) પુરો-હિતનું તંત્ર ધર્મ થશે નહિ, આ શબ્દનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૬ ॥

વિકારઃ પવમાનવત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વિકાર.) અગ્નિ પવમાનવ અહીં જેમ યજ્ઞ વિધાન છે (પવમાનવત્) તેમ પવમાન રૂપ યજ્ઞ વિધાન પેઠે પ્રકૃતમાં પણ યજ્ઞ વિધાન છે

ભાવાર્થ :—જેમ અગ્નિ માટે પવમાન યજ્ઞ વિધિ છે તેમ આહ દેવસ્ય દર્શિયો માટે સ્વિષ્ટૃત્વ પણ યજ્ઞ વિધિ છે. ॥ ૭ ॥

અધિકારો વા પ્રકૃતિવચ્ચોદનાં પ્રતિ માનાચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકાર.) અસ્વિષ્ટૃત્વ રુદ્ધવાળું વચન કરવું જોઈએ. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે (ચોદના પ્રતિ માનાત્ ચ) વિધિ પ્રત્યે અનુવાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અસ્વિષ્ટૃત્વ વચન કરવું જોઈએ પ્રકૃતિ પેઠે અતિરેક હોવાથી કાંપૂર્ણ માસમાં જે સ્વિષ્ટૃત્વ વિધાન છે તેની પ્રત્યે આ વિધાન છે એટલે કે સ્વિષ્ટૃત્વ રુદ્ધથી પ્રાકૃતી દેવતા લક્ષણથી અનુવાદિત થાય છે. પુરોહિત તંત્રનું જ અનુક્રમ યજ્ઞ જોઈએ એ સમમ અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૮ ॥

‘એક કર્મમાં લિન્ન લિન્ન કાર્પવાળા ગુણોનો સમુચ્ચય હોય છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

एककर्मणि शिष्टत्वाद् गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

પદાર્થ :—(એક કર્મણિ) એક કર્મમાં (ગુણાન્ શિષ્ટત્વાત) અનેક ગુણોનું વિધાન હોય તો (સર્વકર્મ સ્યાત્) સર્વ ગુણોનો ઉપયોગ કરવો એટલે કે ગુણોનો સમુચ્ચય કરવો.

ભાવાર્થ :—એક કર્મને ઉદ્દેશીને જો ઘણા ગુણો વિહિત હોય તો તે બધાનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું. જેમકે :—મહુમાપારવતિ ! સત્ત્વમાપારવતિ અહીં આધારરૂપ એક કર્મમાં માતુર અને સંતરવ ગુણોનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું. ॥ ૯ ॥

‘એ બધાય ગુણોનું એક જ પ્રયોગન હોય તો ગુણોનો વિકલ્પ સમજવો.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

एकार्थस्तु विकल्पेन समुचये सावृत्तिः स्यात् ॥ १० ॥

પદાર્થ :—(ઇ) પણ (એકાર્થ) એ બધા ગુણોનું એક પ્રયોગન હોય તો (વિકલ્પેન) ગુણોનો વિકલ્પ સમજવો (હિ) કરવું કે (સમુચયે) સમુચ્ચય માનવામાં આવે તો (સાવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રધાનની આદૃષ્ઠિ માનવી પડે.

ભાવાર્થ :—જો એક જ પ્રયોગનને ઉદ્દેશીને અનેક ગુણોનું વિધાન હોય તો ગુણોનો વિકલ્પ માનવો. કારણ કે એક જ ગુણથી પ્રયોગન નિર્ણય થઈ જવાથી બીજા ગુણોના અદૃષ્ટાનની જરૂર રહેતી નથી. જો બીજા ગુણોનું પણ અનુધાન કાર્કમાં આવે તો પ્રધાનની આદૃષ્ઠિ માનવી પડે અને એવી આદૃષ્ઠિમાં કોઈ પણ પ્રમથ્થ નથી. પ્રધાનને માટે ગુણ હોય છે કંઈ ગુણને માટે પ્રધાન કર્મ હોઈ નથી. ॥ ૧૦ ॥

अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥ ११ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યસ્યેત્) અપૂર્વને માટે (અભ્યસ્યેત) પ્રધાનની પણ આદૃષ્ઠિ કરવી (હિતિ. ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—અનેક ગુણો હોવાથી પ્રધાનની પણ આદૃષ્ઠિ કરવામાં આવે અને તેનાથી અપૂર્વની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવે તો શેા હોય છે? આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

सावृत्तिर्यात् ॥ १२ ॥

પદાર્થ :—(ય) નહિ (અવૃત્તિશ્ચ) એવી આદૃષ્ઠિ કરવાને માટે કોઈ શ્રુતિ વચન નથી.

ભાવાર્થ :—વધાવાન અર્થના ઉપયોગ માટે પ્રધાનની પણ આદૃષ્ઠિ કરવી એવું કોઈ શ્રુતિનું વચન નથી. જ્યાં સુધી અવૃત્તિની વિદિ ન હાય ત્યાં સુધી તે વચન શાસ્ત્ર પણ દહેરાવ

નહિ. નિષ્કળ વચન હદી પણ શાસ્ત્રનું રૂપ ધારણ કરી શકે નહિ. જો એમ હોવામાં આવે કે ત્યારે ખીજા શુણેનું વિધાન શા માટે કરવામાં આવ્યું તે તેનું સમાધાન એ છે કે એક શુણને ઉપયોગ આ કાળમાં કર્યો તે ખીજા શુણનો ઉપયોગ ખીજા કાળમાં થશે આવી રીતે ખીજા શુણની પણ અર્થવત્તા સિદ્ધ થશે. યાગર ભાષ્યમાં પણ લખ્યું ॥ કે ગુમાન્તરદશાનસ્ય ધર્મ વશ્યતિ, કાલાન્તરે અર્થવત્ત્વં સ્યાદિતિ આ પ કિત્તેનો કાલ ઉપરના લખાણમાં આવી જાય છે. આ ઉપરથી સમગ્ર લેણું જોઈએ કે શુણાન્તરનું આનર્થક્ય નથી. ॥ ૧૨ ॥

સતિ સામ્યાસશાસ્ત્રત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(સતિ ચ) અને જો અભાસ શાસ્ત્ર વિદિત હોય તે (અભ્યાસશાસ્ત્રત્વાત્) અભાસ કરવો યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જો અભાસ શાસ્ત્રમાં વિદિત હોય તે કરવો જેમકે—તને મૂદરવર્તન મત્તઃ) આ ઠેકાણે જે બૃહદ્વર્તન બનાવ્યાં છે તે બંને ગાવાં. ॥ ૧૩ ॥

વિકલ્પયથ દર્શયતિ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વિકલ્પયત્) વિકલ્પ વિધાન પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ઠાક કાનું શુણના વિધાનનો વિકલ્પ પણ બતાવે છે. જેમકે—કાંઈકે વા સાદિરો વા પાણી વા । બિલ્વનો, અદિરનો કે પચ્ચાઇનો ધૂપ કાનું કરવો. આ ઠેકાણે વિકલ્પ બતાવવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧૪ ॥

કાલાન્તરેઽર્થવત્ત્વં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(કાલાન્તરે) વિકલ્પ કાલાન્તરમાં (અર્થવત્ત્વં સ્યાત્) સફળ પ્રયોજન-વાળો થશે.

ભાવાર્થ :—વિકલ્પમાં એકથી કાંઈ સિદ્ધ થતું હોવાથી, ખીજો શુણ કે જે વિદિત છે તે નિર્વર્થક થઇ જશે. આ યંશનું સમાધાન એ છે કે ખીજે વખતે એનો ઉપયોગ થશે અને વિધાન સફળ થશે. ઠાક નિષ્કળનો ઉપયોગ કરશે તે ઠાક પચ્ચાઇને પણ ઉપયોગ કરશે. આમ હોવાથી વિધાનનું કારણ થશે અને વિકલ્પ પણ પ્રામાણિક માનવામાં આવશે. ॥ ૧૫ ॥

‘યૈશુભ દર કરવા માટે જે જે પ્રાયશ્ચિત્તો વિદિત હોય તેનો પણ વિકલ્પ છે.’

એ અધિકરણનું સત્ત્વ.

પ્રાયશ્ચિત્તેષુ ચૈકાર્થ્યાન્નિષ્ક્રમેનામિસ યોગસ્તદમાત્ સર્વસ્ય નિર્ગતઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયશ્ચિત્તે) અનેક પ્રાયશ્ચિત્તોમાં (ચૈકાર્થ્યાન્) એક જ પ્રયોજન હોવાથી (નિષ્ક્રમે) ઉત્પન્ન થયેલા નિષિત સાથે (અમિસંયોગઃ) પ્રાયશ્ચિત્તોનો સંબંધ થાય છે. (તદમાત્) માટે એક જ પ્રાયશ્ચિત્તના અનુદાનથી (સર્વસ્ય નિર્ગતઃ) સર્વ દોષનો નાશ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અનેક પ્રાયશ્ચિતો હોય છે. કટુ કરવામાં ક્રમાંવ પણ વૈશુદ્ધ્ય થયું હોય તે પ્રાયશ્ચિત કરવામાં આવે છે. એક જ પ્રાયશ્ચિતના અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈશુદ્ધ્ય નાશ થાય છે. વૈશુદ્ધ્ય થયું એ શાસ્ત્રથી જ સમભવ ॥ અને પ્રાયશ્ચિત કરવાથી એને નાશ થાય છે એ પણ શાસ્ત્રથી જ સમભવ છે. આથી પ્રાયશ્ચિતોનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું નહિ. શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કેટલે પણ એક પ્રાયશ્ચિત કરવાથી કટુમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષનો નાશ થાય છે, માટે તેજ દોષના નાશ કરવા માટે બીજા પ્રાયશ્ચિતનું અનુષ્ઠાન કરવું નહિ. અર્થાત્ ભયાં અનેક પ્રાયશ્ચિતો બતાવ્યાં હોય ત્યાં વિકલ્પ છે એમ સમજવું. ॥ ૧૬ ॥

‘ નૈર્ભારિક પ્રાયશ્ચિતોનો સમુચ્ચય છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સમુચ્ચયસલ્લોપોઽર્થેષુ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ધર્મેષુ અર્થોઃ) ભયાં અર્થમાં વૈશુદ્ધ્ય અથવા પ્રત્યવાનનું શરણ ન હોય અને તેવગ કર્મ કર્તવ્યતા માનવું અવશ્ય થવું હોય ત્યાં (યમચયઃ) પ્રાયશ્ચિતોનો સમુચ્ચય માનવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ભયાં ક્રમાંવ વૈશુદ્ધ્યનું કે દોષનું અવશ્ય થવું ન હોય અને પ્રાયશ્ચિત નિમિત્તને લીધે બતાવવામાં આવનાર હોય ત્યાં પ્રાયશ્ચિતોનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું. જેમકે મિત્રેયુ કુરોતિ । રક્ષે કુરોતિ । યદનું પાત્ર લાગી ગયું હોય અથવા તેમાં હિંદ્ર આદિ પદાર્થો તેમાં રાખેલા પ્રવાહી પદાર્થ વહી ગયો હોય તો હોમ કરવો. આ કેમણે બંને હોમોનો સમુચ્ચય સમજવો. કિન્નતા અને રક્નતા નિમિત્તમાત્ર છે અને તેને લીધે કરવામાં આવતા હોમ ક્રમાંવ અંગે બને છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ કર્મકાળમાં અન્યથાય આવે તો પણ મંત્રોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મંત્રાણાં કર્મસંયોગાત્ સ્વયમેવ ધર્મોઃ સ્વાદ્

ધર્મસ્ય તન્નિમિત્તત્વાદ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(મંત્રાણાં કર્મસંયોગાત્) મંત્રોનો સંબંધ ક્રમાંવ સાથે દેહવાથી (સ્વયમેવ ધર્મોઃ સ્વાદ્) મંત્રના ધર્મ સાથે જ પ્રયોગ થવો જોઈએ, (ધર્મસ્ય તન્નિમિત્તત્વાદ્) પદ્ધિત ૬૫ ધર્મ પાત્રને માટે જ દેહવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્રમાંવ અંગ તરીકે એ મંત્રોનું વિધાન થયું હોય છે તે મંત્રો ક્રમાંવ કરતો વખતે જો અમાત્યતા જાદિ પર્વ આવું હોય ત્યાં તે દિવસે મંત્રોનો પાક ન કરવો જોઈએ. શરણ કે પર્વમાં જન્મવખતે નિયેષ છે. ભયારે ભયારે મંત્રનું પાક થાય ત્યારે ત્યારે કરાવવું જ છે. અને અન્યથાવના દિવસોમાં રજાજાય ન કરવો જોઈએ. માટે જો ક્રમાંવ કરતો વખતે અન્યથાવનો દિવસ આવ્યો હોય તો ક્રમાંવ અંગમૂલ મંત્રો તે દિવસે બોલવા નહિ ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિદ્યાં પ્રતિ વિધાનાદ્વા સર્વકાલં પ્રયોગઃ સ્વાત્
કર્માર્થત્વાત્ પ્રયોગસ્ય ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (વિદ્યા પ્રતિ વિધાનાત) અધ્યયન પ્રત્યે અનુશાસનું નિધાન
હોવાથી (સર્વકાલં પ્રયોગ સ્વાત્) હરેક દિવસે ક્રમે યદ્ય શકે છે (કર્માર્થત્વાત્ પ્રયોગસ્ય)
ક્રમને પ્રયોગ ક્રમને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્યયનમાં અનુશાસના દિવ્યોને સંબંધ છે. યદ્ય આદિ ક્રમના પ્રયોગમાં
એનો સંબંધ નથી. યદ્યમાં જે મંત્રો બોલવામાં આવે છે તે કંઈ અધ્યયનને મટે હોતા નથી
એ તો ક્રમ સિદ્ધિને ખરે હોય છે. તેથી યદ્ય આદિ ક્રમ તો અનુશાસને દિવસે પણ લઈ શકે છે
અને મંત્રો પણ બોલી શકાય છે એમાં કોઈ પણ જાનને પ્રત્યક્ષ નથી. ॥ ૧૯ ॥

જપાદિ મંત્રોમાં મંત્રસમાભ્યાસ સિદ્ધસ્વર નિયમનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. આપાસ્વરોપદેશદેરણત્ પ્રાચનપ્રતિષેધઃ સ્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(આપાસ્વરોપદેશત્) ભાષિક સ્વરના ઉપદેશથી (પ્રાચનપ્રતિષેધઃ સ્વાત્)
પ્રાચ્યન સ્વરોને પ્રતિષેધ થાય છે (દેરણત્) જેમ જ્ય પદના ઉપદેશથી તિય પદનો નિષેધ
થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—અહાણુ મંત્રમાં કેટલાક મંત્રોમાં ભાષિક સ્વરો હોય છે. અરે મંત્ર-
સમાભ્યાસમાં ત્રેસ્વરથી મંત્રો પઠિત હોય છે. ભાષિક સ્વર એટલે.....

છન્દોગા વહુવાધેન તથા વાગવનેયિનઃ ।

સક્તનોચસ્વરં ગ્રાહુઃ સ વૈ માવિક ઉચ્યતે ॥

સામવેદી, ઝગ્વેદી અને યજુર્વેદી બ્રાહ્મણો ઉદાર, અનુદાર અને સ્વરિત સ્વરોનું જે ઉચ્ચારણ
કરે છે તે ભાષિક સ્વર કહેવાય છે. તેમાં મંત્રોમાં જે પ્રાચ્યનનો સ્વર હોય છે તેને પ્રતિષેધ થાય
છે જેમ ધરા પદના ઉચ્ચારણથી ' ગિરા ' પદનો નિષેધ થાય છે તેમ. ભાષિક સ્વર જુદા હોય
છે અને પ્રાચ્યન સ્વર પણ જુદા હોય છે. પ્રાચ્યનના સમાનમાં સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવાથી
પ્રાચ્યનનો નિષેધ થાય છે. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. મન્ત્રોપદેશો યા ન માવિકૃત્ય પ્રાચ્યપ્રત્યેર્ધ્વિક્ષુત્તિઃ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (મન્ત્રોપદેશઃ) મંત્રોના જ ઉપદેશ હોય છે (ન માવિકૃત્ય)
ભાષિક સ્વરનો ઉપદેશ નથી. (પ્રાચ્યપ્રત્યે) ઉપતિશાષિક સ્વરનો આપ આપવાથી
(માવિકૃત્તિઃ) ભાષિકરૂપિત છે.

ભાવાર્થ :—વેળ ભાષિક સ્વરનો ઉપદેશ નથી પણ સ્વરરિશિષ્ટ મંત્રોના ઉપદેશ
હોય છે. મંત્રોપદેશ વખતેના જે સ્વર હોય છે તે જ ક્રમે કરતી વખતે બ્રાહ્મણ સ્વર હોય છે.
એટલે પ્રાચ્યન સ્વરરિશિષ્ટ મંત્રનું જ ઉચ્ચારણ કરવું. એક સ્વરના સમાનમાં બીજો સ્વર
બોલવો એ ઠીક નથી. ॥ ૨૧ ॥

વિકારઃ કારણાગ્રહણે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(કારણાગ્રહણે) કારણનું મહત્ત્વ ન હોવાને લીધે (વિકારઃ) ‘ હંસ ’ પદ્યની ગિતાપદનો બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—હવે પદ્યની ગિતા પદનો વિકાર થઇ ચકે છે. જેમ સ્વરમાં તો બાધિત સ્વરના અનુપદેશમાં મંત્રનો ઉપદેશ મારણુ રહે છે તેમ હવે પદ રૂપ વિકાર દિશાનો બાધ ન કરે એમાં કંઈ કારણ નથી. ॥ ૨૨ ॥

‘ આદ્યોત્પત્તિ મંત્રોનો બાધિત સ્વર નિયમ છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તથાયાસ્વાદદુષ્ટોડ્યેવમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તથાયાસ્વા) તે જ ન્યાયથી (અદ્યઃ અપિ એવમ્) મંત્રાંકમાં અદ્ય મંત્ર પશુ પ્રાચીન સ્વર હોય છે.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞકર્મણ્યજપત્યૂક્તસામણુઃ । યાગિનોય ક્ષવાકરણ. ॥ ૧-૨-૩૪ ॥ તેમાં ત્રેત્યર્પણી મંત્રો પશિત છે. પશુ થયે કર્મ કરતી થાયતે તેમાં એક શ્રુતિ સ્વર છે, બાકીયુમાં જતાવેલા સ્વરથી પાકે કરવાની જરૂર નથી અર્થાત્ બાધિત સ્વરથી એ નથી બોલવા નહિ. કારણ કે પૂર્વ સ્વરમાં મંત્ર માત્રનું વિધાન હોવાથી સ્વર વિધાન નથી. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તદુત્પત્તેર્વા પ્રવચનલક્ષણત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદુત્પત્તે) બાકીયુમાં ઉત્પત્તિ હોવાથી, (પ્રવચનલક્ષણત્વાત્) પ્રવચનનું લક્ષણુ તેમાં હોવાથી બાકીયુ વાક્યમાં મંત્રર પશુ છે જ.

ભાવાર્થ :—બાકીયુ અર્થમાં જે મંત્રની ઉત્પત્તિ છે તેમાં તો બાધિત સ્વર જ છે. સ્વર-વિરિષ્ટ જ બાકીયુ મંત્રની ઉત્પત્તિ છે. પ્રવચન મંત્રનું જે લક્ષણુ બીજા અર્થમાં મળે છે તે લક્ષણુ બાકીયુ વાક્યમાં પશુ હોવાથી બાકીયુ વાક્યને પશુ મંત્ર તરીકે કહેવું યોગ્ય છે અર્થાત્ સાધર બાકીયુ આ પ્રકારે ઉલ્લેખ છે. પ્રાક્ષણોત્પત્તેર્મંદ્રસ્ય । ભાવિકેણપ્રયોગઃ સ્વાત્ । પ્રવચનલક્ષણત્વાત્ । પ્રવચન મંત્રાણાં લક્ષણં યથા મંત્રા પ્રોચ્યન્તે તથાવિધા વિજ્ઞાપન્તે । તે જ ભાવિક દ્વાર લક્ષણાઃ । તેવામગ્નયા વિદ્યતે પ્રમાણં નાસ્તિ તસ્માદ્વોત્પત્તિભાવિધા એવ પ્રયોક્તવ્યાઃ । બાકીયુ મંત્રોમાં જે સ્વરથી મંત્રો ઉત્પન્ન થયા છે તે સ્વરથી જ પ્રયોક્તવ્ય હોવા જોઈએ, બાધિત સ્વરમાં ઉત્પન્ન થયા છે માટે બાધિત સ્વરથી જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૪ ॥

‘ કદશ્ચ મંત્રોમાં મંત્રાંતે કર્મનો પ્રારંભ કાયો જોઈએ. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

મંત્રાણાં કરણાર્થવાત્મન્નાસ્તેન કર્માદિર્નિયાતઃ સ્વાત્ સ્વરસ્ય

વચનાર્થત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રાણાં કરણાર્થત્વાત્) મંત્ર દિવા કરવાને માટે હોવાથી (વાત્મન્નાસ્તેન) મંત્ર બોલવા પછી (કર્માદિર્નિયાતઃ સ્વાત્) કર્મ થઈ કરવું. (સ્વરસ્ય વચનાર્થત્વાત્) સ્વર મંત્ર સમરન અર્થ જાતવતો હોવાથી

બાવાર્થ :—કર્મકાંક્ષામાં અમુક મંત્રથી અમુક કર્મ કરવું. એવું જ્યાં ખતાવવામાં આવ્યું છે ત્યાં સંપૂર્ણ મંત્ર જોઈએ પછી તે કર્મ કરવું જોઈએ, કારણ કે મંત્ર તે અર્થના સ્મારક હોય છે. સંપૂર્ણ મંત્ર જોઈએ વગર અર્થનું સ્મરણ થઈ શકે નહિ અને જો મંત્રની શરૂઆતમાં એકાદ પદ જોડીને જ કર્મ કરી લેવામાં આવે તો પછીનો મંત્રભાગ જોડવો બ્યર્થ છે કારણ કે અર્થનું સ્મરણ જ સ્મરણ થઈ ગયું હવે આપીને મંત્ર શા માટે જોડવો. આથી એવો નિયમ હકવામાં આવ્યો છે કે સંપૂર્ણ મંત્ર જોઈએ પછી જ ક્રિયા કરવી. ॥ ૨૫ ॥

‘વસોર્ધારમાં પૂર્વની પેઠે મંત્રના કર્મનો સંનિપાત થાય છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સન્તતવચનાદુ ધારાયામાદિસંયોગઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(સતતવચનાદુ) સંતત એવું વચન હોવાથી (ધારાયામાદિ) ધારામાં (આદિ-સંયોગઃ) આદિ સંયોગ છે.

બાવાર્થ :—મંત્ર અને ધારાનો અત્યંત સંયોગ હોવાથી મંત્રની શરૂઆતમાં જ ધારાનો સંયોગ થવો જોઈએ. સંતતો વસોર્ધારા જુહોતીતિ આ વાક્યમાં કર્મનો મંત્ર સાથે આદિ સંયોગ હજી છે કે અત્યંત સંયોગ. અર્થાત્ મંત્ર જોવી તથા પછી ધારા કરવી ? આ શંકાનું સમાધાન પૂર્વપક્ષ તરફથી ઉપર પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. કર્મસંતાપો વા નાનાકર્મત્યાદિતરસ્યાશક્યત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કર્મસન્તાપઃ) કર્મનો અત્યંત સંયોગ ક્રિયા અને મંત્રનો નથી પણ ક્રિયાઓનો જ અત્યંત સંયોગ હોય છે (નાનાકર્મત્યાદિ) કર્મ અનેક હોવાથી (તરસ્ય શક્યત્વાત્) ક્રિયા અને મંત્રનો સંતત સંયોગ અશક્ય હોવાથી.

બાવાર્થ :—ક્રિયા આશુતર વિભાસિની હોય છે અને મંત્ર ચિરસ્થાયી હોય છે. એટલે એ બેનો સંયોગ થઈ શકે નહિ. જો સંયોગ તો સમકાલમાં સ્થિર પદાર્થોનો જ થઈ શકે છે. માટે મંત્રને આને અર્થાત્ મંત્ર જોવી તથા પછી ક્રિયા થવી જોઈએ. દ્વાદશ દ્વાવસ જુહોતિ એ સંખ્યાથી અનેક કર્મ હોવાનું સમજાય છે. ॥ ૨૭ ॥

આધારમાં પણ મંત્રાન્તમાં જ કર્મસંનિપાત હોય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આધારે ચેદ્ દીર્ઘધારત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(આધારે ચેદ્) આધારમાં જો મંત્રની શરૂઆતમાં સંયોગ હજી ॥ એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે (દીર્ઘધારત્વાત્) દીર્ઘધારા હોવાથી.

બાવાર્થ :—સંતતમાધરયતિ આ દેશો પછી સંતત વચન દીર્ઘધારાપત્રક હોવાથી મંત્રાન્તમાં જ આધાર કરવો એજ હજી છે. ॥ ૨૮ ॥

એકકાર્યમત્રોનું વિકલ્પાધિકરણ.

મન્ત્રાણાં સંનિપાતિત્વાદેકાર્યાનાં વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રાણાં સંનિપાતિત્વાત્) મંત્રો સ્મરણ કરી કર્મમાં પ્રાપ્ત થઈ ઉપકારક હોવાથી (એકાર્યાનાં વિકલ્પઃ સ્યાત્) એક અર્થવાળાઓને વિકલ્પ હોય છે.

ભાવાર્થ :—પૂષા વાં વિમજ્જતુ, મંગો વાં વિમજ્જતુ, અર્યમા વાં વિમજ્જતુ । આ ત્રણે મંત્રો પુરોહિત વિભાગને માટે છે. આ વિભાગ એક મંત્રથી પણ શક્ય છે, કારણ કે એક મંત્રથી પુરોહિત વિભાગનું સ્મરણ થઈ શકે છે. માટે આ ત્રણે મંત્રમાંથી કોઈ પણ એક મંત્રથી કાર્ય થાય છે. આ ઉપરાંત એ સિદ્ધાંત નીચે છે કે એક જ અર્થમાં અથવા એક પરોજનમાં મંત્રો એક કરતાં વધારે હોય તો તેના વિરુદ્ધ માનવે. ॥ ૨૯ ॥

સંખ્યા સુક્ત વચન વિહિત મંત્રોનો સમુચ્ચય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સંખ્યાવિહિતેષુ સમુચ્ચયોઽસંનિપાતિત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સંખ્યાવિહિતેષુ) સંખ્યા સથિ ન્યાં મંત્રોનું વિધાન હોય ત્યાં (સમુચ્ચય) મંત્રોનો સમુચ્ચય સખજવો (અસંનિપાતિત્વાત્) ક્યારે સ્મરણ દ્વારા સર્વમંત્રો હેતુ તરીકે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્મિત્રિમાદત્તે આ ઠેકાણે ચારેય મંત્રોથી અભિનું આદાન હોય છે. ચારેય મંત્રો એકમા પછી અભિને કારણે શક્ય છે એ કે ઉદાહરણ મંત્રથી જ અર્થ સ્મરણ થવાથી પૂર્વોક્ત ત્રણ મંત્ર બોલવાની જરૂર રહેતી નથી છતાં એનું ઉચ્ચારણ અવરુપ કરવાનું હોય છે કારણ કે તે ત્રિહિત હોવાથી અદ્ય જનક હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

‘આદ્યજ વિહિત વક્ષસ્વ ઈપાદિ મંત્રોનો વિકલ્પ છે,’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો. પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ગ્રાહ્યવિહિતેષુ ચ સંખ્યાવસ્ત્વેપામુપદિષ્ત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગ્રાહ્યવિહિતેષુ) આદ્યજમંત્રોનાં વિહિત (સંકલ્પાત્) સંખ્યા પેઠે (સર્વેપાત્) સર્વમંત્રોનો સમુચ્ચય હોય છે (ઉપદિષ્ત્વાત્) ઉપદિષ્ટ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ઠરુ પ્રપાવ” “ઠરુ પ્રયોઠ તે ચક્ષપતિઃ પ્રવતામ્” આ બંને આદ્યજ પ્રયોજીત મંત્રો છે અને તેના વિનિયોગ સિંગણ પ્રમાણથી પુરોહિત-પ્રથનમાં છે, બંને મંત્રો ઉ હેઠા દ્વારા વિહિત છે તેથી પ્રથમ રૂપ કાર્યમાં એ બંનેનો સમુચ્ચય માનવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

યાગ્યાવલ્ક્યકારયોઽસ સમુચ્ચયદર્શનં તદ્વત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (યાગ્યાવલ્ક્યકારયો) જેમ માન્યા અને વર્ણનારનું (સમુચ્ચય-દર્શનમ્) સમુચ્ચય દર્શન થાય છે (તદ્વત્) તે પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—“યાગ્યાયા જુરોતિ” વલ્ક્યકારેણ જુરોતિ આ બંને મંત્રોનો જેમ એક હોમ રૂપ કાર્યમાં સમુચ્ચય છે તેમ પુરોહિત-પ્રથનમાં પણ ઉપર કહેતાં બંને મંત્રોનો સમુચ્ચય છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિષ્ણુ યા સમુચ્ચયસ્યાશ્રુતિવાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (વિષ્ણુ) વિદ્યમા છે (સમુચ્ચયસ્યાશ્રુતિવાત્) સમુચ્ચય-નું શ્રવણ ન થઈ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સમુચ્ચયનું અવશ્ય યત્ન ન હોવાથી પુરોહિત મંત્રોમાં વિરહ્ય જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

ગુણાર્થત્વાદુપદેશસ્ય ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ઉપદેશસ્ય) ઉપદેશ (ગુણાર્થત્વાત્) ગુણાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો કે મંત્રમાં પ્રવચન રૂપ ક્રિયાપદથી કાર્ય સમજી શકાયું હોવાથી લિંગ-
હાર જ મંત્રોનો વિનિયોગ થઈ શકે છે છતાં વિનિયોગનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે ગુણાર્થક છે,
અર્થાત્ સ્તુતિરૂપ અર્થવાદને માટે છે.

વપટ્કારે નાનાર્થત્વાત્ સમુચ્ચયઃ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વપટ્કારે) વપટ્કાર દષ્ટાન્તમાં (નાનાર્થત્વાત્) બિનાયકતા હોવાથી
(સમુચ્ચય) ત્યાં સમુચ્ચય માનવો પડે છે.

ભાવાર્થ :—વપટ્કાર રૂપ જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે જરાજર નથી કાઢી શકાય એ તો
મંત્ર છે અને તે દેવતાનું સ્મરણ કરાવે છે. વપટ્કાર એ તો પ્રદાનને માટે હોય છે, આમ વાળ્યા
અને વપટ્કારના જુદા જુદા અર્થ માટે ત્યાં સમુચ્ચય થઈ શકે ॥ પણ હવે પ્રવચન આદિ મંત્રોમાં
એવો ભેદ ન હોવાથી વિરહ્ય જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

‘ હોત્ર મંત્રોનો પણ સમુચ્ચય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ મંત્ર. હોત્રાસ્તુ વિકલ્પેરેન્નેકાર્યત્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(હોત્રાસ્તુ) હોત્ર મંત્રોમાં તો (વિકલ્પેર) વિરહ્ય હોય છે (એકર્ષ-
ણત્) એકર્ષક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દૂગધ સ્વછીયમાળય અનુદિ આ પ્રમાણે પ્રેષણાદય પછી હોતાં એ
ઉચ્છૃષ્ણસિંગ મંત્ર બોલવો જોઈએ. ઉચ્છૃષ્ણસિંગ મંત્રો ચાર છે. “ સ્વધૂમસ્વ વતસ્વને ”
એ “ સન્નિદસ્ય ” બીજો “ કર્ષ્ણમ્ કપુળઃ ” ત્રીજો અને “ કર્ષ્ણવિ ” એ ચોથો આ ચારેય
મંત્રોનો સમુચ્ચય માનવો કે વિરહ્ય ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું ॥ કે વિરહ્ય માનવો
જોઈએ ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર. ક્રિયામાણાનુવાદિત્વાત્ સમુચ્ચયો યા હોત્રાણામ્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (ક્રિયામાણાનુવાદિત્વાત્) ક્રિયામાણ કર્મનો અનુવાદ હોવાથી
(સમુચ્ચય) સમુચ્ચય છે (હોત્રાણામ્) હોત્ર મંત્રોનો.

ભાવાર્થ :—નિર્વાપાદિ મંત્રો પેડે કરાવે સ્મરણ કરાવનારા એ મંત્રો નથી પણ અધાર્યુ
જે શમ કરે છે તેનો અનુવાદ હોતાં એ કરવાનો હોય છે માટે હોત્ર મંત્રોમાં સમુચ્ચય જ માનવો
જોઈએ વિરહ્ય નહિ. ॥ ૩૭ ॥

સમુચયં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમુચયં દર્શયતિ) સમુચય જતાવનાર વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ત્રિઃ પ્રથમામન્વાદ’ પહેલી ઋચને ત્રણ વાર બોલવી ત્રિશ્વત્ત્વમ્ ત્રીજી ઋચ ત્રણ વખત બોલવી અહીં પ્રથમતર અને ઉત્તમતર મંત્ર મધ્યન વગર સંભવી શકે નહિ. માટે સમુચય જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयसीमांस्ताभाष्ये द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

જપ, સ્તુતિ, આશીઃ અને અભિધાનોના સમુચય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

जपःश्रावणं संयुक्ताः स्तुत्याशोरभिधानाश्च याजमानेषु समुचयः

स्याद्दाशोऽष्टकवाच ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(જપઃ ચ) અને જપના મંત્રોનો સમુચય છે. (શ્રાવણં સંયુક્તાઃ) કર્મ-પ્રકાશક સિંગથી સૂચ્ય હોવાથી. (સ્તુત્યાશોરભિધાનાશ્ચ) સ્તુતિ, આશીઃ અને અભિધાન હોવાથી (યાજમાનેષુ) યજમાન કર્મમાં (સમુચયઃ સ્યાત્) સમુચય હોય છે. (દાશોઃ ઇષક વા) આશીઃ જુદી જુદી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કર્મ પ્રકાશક સિંગથી રહિત અને યજમાન વડે બોલવામાં આવતા જપ પ્રદેશનવાળા મંત્રોનો સમુચય માનવામાં આવે છે. આયુઃ વર્ષઃ ઇત્યાદિ જુદી જુદી આશિયો હોવાથી. એ જ પ્રમાણે રૂપ અને સ્તુતિ ૧ મંત્રોનો પણ સમુચય માનવો, કારણ કે તેનો અર્થ ૧૫ હોય છે. દૈવ્યવીમનૂચ્ય વાગ્ યન્તકયા સારસ્વતીમનૂચ્ય વાગ્ યન્તકયા. માર્હરવલ-મનૂચ્ય વાગ્ યન્તકયા, આનાથી જપનું વિધાન થાય છે. અગ્નિર્વાર્ષા ઇત્યાદિ સ્તુતિનો મંત્ર છે અને હાલુર્દા ઇત્યાદિનું દેદિ આ આશી મંત્ર છે. ભાવાર્થ એ છે કે આશિયો જેટલી મંત્રોમાં બતાવી હોય તે બધીનો સમુચય કરવો. કેવળ એક જ આશીવચન બોલી જીજ્ઞાસે પાતી મૂકી એમ ન સમજવું. કારણ કે જુદા અર્થોની આશિયો અને સ્તુતિઓ જુદી હોય છે. એ પ્રમાણે જપના જે મંત્રો હોય તે ૧૫ સમુચય જ સમજવો. ॥ ૧ ॥

સમુચયં ચ દર્શયતિ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમુચયં દર્શયતિ) સમુચય જતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ત્રિઃ પ્રથમામન્વાદ ઇત્યાદિ વાક્યોથી સમુચય જતાવવામાં ૫૧ આવે છે. આ દેશો શાપર ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે ઉમેળે છે. પુરુષિમય કન્થે પ્રિતપમનિ ઇમંભનિ

સ્તુતિરભિધાનં જપશ્ચ યથા, इदं विष्णुर्विचक्रमे, इति । यदि विष्णुं चिन्ते ततः स्तुतिः
अथाग्नयमै वृत्तान्त आह्वयते ततोऽग्निवानम् । अथात्मनामवापैते ततो जपः એક જ
મંત્રમાં સ્તુતિ અભિધાન અને જપ રણે હોય છે. જેમકે :-इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्यादि મંત્રમાં
જે બીજને વિષ્ણુને બોધ કરાવવામાં આવે તે તે સ્તુતિ, જે કેવળ વૃત્તાન્ત જ ઠહેરામાં આવે
તો અભિધાન અને પોતે જ પોતાને માટે નિર્ભય કરતો હોય તે જપ ઠહેરાય છે. ॥ ૨ ॥

‘ઐન્દ્ર બ્રાહ્મસ્પત્યમાં દ્વિવિધ યાજ્ઞ્યા અને અનુવાકયાને વિહરે છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

याज्यानुवाक्यास्तु तु विकल्पः स्याद् देवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ઘ) પશુ (યાજ્યાનુવાક્યાસુ) ઐન્દ્રબ્રાહ્મસ્પત્યસિંગક અનેક યાજ્ઞ્યા અને
પુરોવાક્યા યુગ્મેનો (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિહરે માનવામાં આવે છે (દેવતોપલક્ષણાર્થત્વાત્)
દેવતાના રમરણને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—इदं नामास्वे हविः એ અનુવાકમાં ઐન્દ્ર અને બ્રાહ્મસ્પત્ય સિંગવળા
યાજ્ઞ્યા અને અનુવાકયાનાં યુગ્મેનો આનાત છે. તેમાં સમુચ્ચય માનવ નો નથી પણ વિહરે જ
માનવો જોઈએ અર્થાત્ કોઈપણ એક યાજ્ઞ્યા અને અનુવાક્યા મધ્ય જે સર્વો જોઈએ. યાજ્ઞ્યા
અને અનુવાકયાને ઉદ્દેશ દેવતાનું રમરણ કરાવવું એ હોય છે અને છટ રજ તે એક જ
હોય છે. ॥ ૩ ॥

लिङ्गदर्शनम् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિંગદર્શનત્) લિંગવાક્યાનું દર્શન ચતુર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—हे द्वे समरति 'આમાં એક યાજ્ઞ્યા અને એક પુરોવાક્યા સંરક એમ બંને
જે યજ્ઞાઓનું કથન છે. આ લિંગ વાક્યથી પણ વિહરે જ જણાય છે. ॥ ૪ ॥

સોમદ્રમના સાધનભૂત દ્રવ્યોના સમુચ્ચયનું અધિકરણ.

पूर्वपक्ष. क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ટ) પૂર્વપક્ષ ઘોતક અર્થે છે. (ક્રયણેષુ) સોમ ખરીદવાના દ્રવ્યોમાં
(વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિહરે હોય છે. (એકાર્થત્વાત્) બધાવતું એક પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સોમ ખરીદવાના સાધન દ્રવ્ય પહોં હોય છે. અજ્યા કોળાતિ દિવ્યેન
કોળાતિ ઇત્યાદિ. જકરી આપીને સોમ વેચાતો સર્વ યજ્ઞાય છે, સોનું આપીને પણ ખરીદી
યજ્ઞાય છે. વસ્ત્ર આપીને પણ સોમ વેચાતો સર્વ યજ્ઞાય છે. આ દ્રવ્યોમાંથી કોઈ પણ એક દ્રવ્ય
આપી સોમતા ખરીદી લેવી જોઈએ. સર્વ દ્રવ્યોથી સોમ ખરીદવાની જરૂર નથી માટે સોમ-
દ્રમના સાધન દ્રવ્યોમાં વિહરે છે. આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સમુચ્ચયો વા પ્રયોગે દ્રવ્યસમવાયાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અથવા (સમુચ્ચય) સમુચ્ચય છે (પ્રયોગે) પ્રયોગમાં (દ્રવ્યસમ-વાયાત્) દ્રવ્યોનો સમવાય બતાવેનો હોવાથી.

હોવાર્થ :—પ્રયોગમાં અર્થાત્ સોમ વાગમાં એટલાં દ્રવ્યો સોમ કપના સાધન તરીકે નિહિત કર્યા છે તે બધાથી સોમ ખરીદવો. એટલે સાધન દ્રવ્યનો સમુચ્ચય છે, વિકલ્પ નહિ. ॥ ૬ ॥

સમુચ્ચય' ચ દર્શયતિ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સમુચ્ચય' દર્શયતિ) સમુચ્ચય બોધક વચન પણ છે.

હોવાર્થ :—દશમિઃ ક્રોળાતિ, દશાક્ષરા વિરાટ, વિરાજમેવ પ્રાપ્નોતિ ઇત્યાદિ વાક્યો દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય બતાવે છે. માટે કય દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય માનવો એવું સિદ્ધાંત છે. ॥ ૭ ॥

ઉપચયનાદિ પ્રતિપત્તિ કર્મેભિઃ સમુચ્ચય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સંસ્કારે ચ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સંસ્કારે) સંસ્કારમાં (તત્પ્રધાનત્વાત્) તે પ્રધાન હોવાથી.

હોવાર્થ :—ઉપચયનામાં હોમીય દ્રવ્યના પ્રતિપત્તિ સંસ્કારમાં હોમીય દ્રવ્ય પ્રધાન હોવાથી સકલ દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય છે પ્રતિપ્રધાનમજ્ઞાત્તિ પ્રધાન હોઈ અંચ કર્મેભિઃ અવૃત્તિ કરવી આવશ્યક છે ॥ ૮ ॥

આધાનમાં વિવિધ જાતનાં દક્ષિણાઓનાં વિકલ્પ છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સંલ્પાસુ તુ ચિરુલ્પઃ સ્વાચ્છૈતિવિપ્રતિપેદાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (સંલ્પાસુ) સંખ્યાકંઠમાં (ચિરુલ્પઃ) વિકલ્પ દ્વારાત) નિહાય છે (સ્વાચ્છૈતિવિપ્રતિપેદાત્) સંખ્યાના અવગુણો વિશેષ હોવાથી.

હોવાર્થ :—આધાનમાં આ પ્રમાણે અગ્રહ છે. દશ દેશ, જટ દેશ, કાશ દેશ આ પ્રમાણે દક્ષિણા દાનનું વિધાન છે. અહીં મુમુચ્ચય માનવો કે નિહાય ? આ ચંકાના સમાધાનમાં આ મુત્ત છે અને દક્ષિણાઓનાં વિકલ્પ છે, સમુચ્ચય નથી એ સિદ્ધાંત છે અર્થાત્ એને બોધ દક્ષિણા અપવી અનેક નહિ. ॥ ૯ ॥

પશુગણોમાં દંડાહુતિઓનાં વિકલ્પ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

દ્રવ્યવિકારો ચ પૂર્વવદ્ય'કર્મ' સ્વાત્ તથા ચિરુલ્પે નિયમઃ પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યવિકારો) અને દ્રવ્યના વિકારમાં (પૂર્વવદ્ય') ઉપરના અધિકરણ પ્રમાણે (અર્થકર્મ' દ્ય'ત્) અર્થકર્મ છે અર્થાત્ નિહાય છે, (તથા ચિરુલ્પે

નિયમઃ) તથા વિકલ્પમા નિયમ બંધાય છે. (પ્રવૃત્તાગત) પ્રધાન હોવાથી દ્રવ્યહોમને સમુચ્ચય નથી.

ભાવાર્થ :— જે યજ્ઞમાં ધણું પશુઓ દાનમાં આપવામાં આવે છે ત્યાં તેને લગત પવિત્ર દ્રવ્યોને હોમ કરવાનો હોય છે. એ દ્રવ્યોમાં વિકલ્પ છે અર્થાત્ કેઈ એક દ્રવ્યથી હોમ કરવો બધા દ્રવ્યોથી નહિ કરી પ્રધાન હોય છે અને દ્રવ્ય ગુણ્ય હોય છે. આ માટે વિવિધ હોવો એજ હેતુ છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંતાક્ષેપ સૂત્ર. દ્રવ્યત્વેડપિ સમુચયો દ્રવ્યસ્ય કર્મનિગત્તે પ્રતિપન્નુ

કર્મમેદાદેવં સતિ યથાપ્રકૃતિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :— (દ્રવ્યત્વે અસમુચયઃ) ક્રિયા પ્રત્યે દ્રવ્ય સુલભૂત હોવા છતાં (દ્રવ્યસ્ય કર્મનિગતે.) હોમને મોગ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કર્મથી થતી હોવાને લીધે (પ્રતિપન્નુ) કરેક પશુની પાછળ (કર્મમેદાત્) કર્મનો ભેદ હોવાથી સમુચ્ચય હોવો ઇષ્ટ છે. (એવ સતિ) એ પ્રમાણે હોવાથી (યથાપ્રકૃતિ) પ્રકૃતિ પ્રમાણે યજ્ઞ થોડો છે.

ભાવાર્થ :— ક્રિયાને ઉદ્દેશને દ્રવ્ય સુલભૂત હોય છે તથા પિ દ્રવ્યોને સમુચ્ચય થવો ઇષ્ટ છે. કારણ કે દ્રવ્યને હોમને લાચક વિશુદ્ધિ સુલભાણું બનાવવું એ કર્મથી થય છે તથા જે જે પશુ દાનમાં આપવામાં આવે છે તેની પાછળ હોમરૂપ કાર્ય કરવાનું હોય છે આ પ્રમાણે પ્રકૃત પ્રમાણે ત્રિગુણનાં પશુ સમુચ્ચય હોવો એજ ન્યાય છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ કરનારનું માનવું છે. ॥ ૧૧ ॥

કપાલેડપિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :— (તથેતિ અપિ તથા) કપાલોમાં પણ સમુચ્ચય માનવો જોઈએ (હિતિ ચેત્) જો એવી શક્ય કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :— કર્મથી દ્રવ્યની નિષ્પત્તિ થાય છે એટલા કરણધોજ જે દ્રવ્યોને સમુચ્ચય માનવામાં આવે તો કપાલરૂપ દ્રવ્યોને પણ સમુચ્ચય માનવો જોઈએ કરણ કપાલોને પ્રવેશ પણ કર્મથી જ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

ન વર્મણ વરાર્પત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :— (ન) નહિ (વર્મણ. વર્ણત્વાત્) કર્મ તો વરાર્પ જ હોય છે.

ભાવાર્થ :— કર્મ તો વરાર્પ જ હોય છે. તેને લીધે કર્મ દ્રવ્યોમાં સમુચ્ચય માની શકાતો નથી. તથા કાષ્ટાન્યાહતું પ્રવિતે પુરુષે શાસ્ત્રાદાણમપ્યુપાધિઃ કિયતે શાસ્ત્રમવા-હૃતિ । યાગરભાગ્ય. કેઈ માનુષ ગુણો લેતા જાતો હોય તેને શાક પણ લાવવાનું કરેવામાં આવે છે એટલે કે વાડીમાંથી શાક પણ લાવજો પણ અદી કાષ્ટાન્યાહત મુખ્ય છે અને શાકાન્યાહત મોજુ હોય છે. એટલે એ જાતને સમુચ્ચય થઈ શકતો નથી, પણ શાકને વિકલ્પ જ હોય છે, તેમ પ્રકૃતરૂપમાં પણ હોવાથી દ્રવ્યોમાંથી કેઈ એક દ્રવ્યને વિકલ્પ જ હોય છે. ॥ ૧૩ ॥

પ્રતિપત્તિસ્તુ શેષત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (પ્રતિપત્તિ) પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ છે (શેષત્વાત્) શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્ર પણ શેષદબ્બોર્મા સમુચ્ચય જ બતાવવાની આશંકા કરે છે બાકી રહેલા દ્રવ્યની પ્રતિપત્તિ કરવાની હોય છે. પ્રતિપત્તિ એટલે વન યાજ્ઞ રચનામાં મૂડી દેવાં તે. એટલે તેવાથી પશુ સમુચ્ચયની જ સિદ્ધિ યાય છે. ॥ ૧૪ ॥

શૂતેડપિ પૂર્વંચત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(શૂતે અપિ) શૂતમા પશુ (પૂર્વંચત્) પૂર્વની પેઠે સમુચ્ચય જ છે.

ભાવાર્થ :—શૂતે ચક્ષુઃ, દક્ષચક્ષુઃ આ પ્રમાણે અબ્યુદ્બેશિમાં આત્માન છે. યેડગિષ્ઠાસ્તાન્ વિષ્ણવે શિવિવિષ્ણવ શૂતે ચરુમિતિ વિહિતે શૂતે ક્ષૌરેડપિ । અન્ન શૂતપદં યે સ્થનિષ્ઠાસ્તાનિન્દ્રાય પ્રદાન્ત્રે દર્શંચરુમિત્વત્ર દમ્નોપ્પુલ્કણમ્ ॥ આ બેઅર્થી પ્રતિપત્તિ કર્મ બતાવવામાં આબ્ધુ છે અને સમુચ્ચયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આબ્ધુ છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચિકલ્પે ત્વર્થકર્મ નિયમપ્રધાનત્વાચ્છેપે ચ કર્મકાર્ય—

સમવાયાતસ્માત્ તેનાર્થકર્મ સ્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચિકલ્પે તુ અર્થકર્મ) ચિકલ્પમાં તો અર્થકર્મ હોય છે. (નિયમપ્રધાનત્વાત્) નિયમમાં જ તાર્કિક હોવાથી. (શેષે ચ) અને સેષમાં (કર્મ) અર્થકર્મ છે (કાર્યત્તમશાય) શૂનનો કાર્યમાં સમવાય હોવાથી (તસ્માત્) માટે (તેન અર્થકર્મ સ્વાત્) અર્થ કર્મ જ છે.

ભાવાર્થ :—પશુને દાનમાં આપ્યા પછી તેને અગ્ને જે હોથીપ દ્રવ્ય હોય છે તે એક જ દ્રવ્યથી હોમ કરવો એવો નિયમ હોય છે. એટલે પ્રતિપાદન અર્થકર્મનું વચ્ચે યજ્ઞ યજ્ઞ નથી. શેષ દ્રવ્યમાં પશુ ને તે દ્રવ્યનો કયાંય પશુ ઉપયોગ ન થયો હોય તો એનું પ્રતિપત્તિકર્મ હોય ॥ પશુ ને તેનો કયાંય પશુ ઉપયોગ કરવાનો હોય તો તે અર્થકર્મ જ કહેવાય છે દાન અને શૂતનો કયાંય પશુ ઉપયોગ થયેનો ન હોવાથી એનું પ્રતિપત્તિકર્મ નથી પણ અર્થકર્મ જ છે. ॥ ૧૬ ॥

કાર્ય અગ્નિ સાધે નિત્ય અગ્નિનેા વિકાર છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઝગ્વાયાં કામ્યનિત્યસમુચ્ચયો નિયોગે વામદર્શનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—[ઝગ્વાયામ્] ઊભામાં (કામ્યનિત્યસમુચ્ચય) કાર્ય અને નિત્ય અગ્નિનેા સમુચ્ચય છે (નિયોગે) અગ્નિના નિયોજનમાં (વામદર્શનાત્) કામનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયન રૂપ કર્મમાં ઊભા જગત્ની તેમાં અગ્નિનું ધારણ કરી રાખવામાં આવે છે એ નિત્ય અગ્નિ છે દરે તેમાં કાર્ય અગ્નિનું પણ ધારણ થાય છે વૃદ્ધાન્નાત્ યજ્ઞનો પ્રત્યર્થ સપત્તય આદ્ય અવદંધ્યાત્ = જેને અદાવર્થસની કામના હોય તેને વન ૧૬

વખને સળગતા વૃક્ષના અગ્નિમાંથી અગ્નિ લાવી આપવાનું કરવું. આ અગ્નિ કામ્ય કહેવાય છે. કારણ કે પ્રાણવર્ચસ રૂપ કામનાને એની સાથે સંબંધ છે. જે કામ્ય અગ્નિ હોય તે અનિત્ય હોય છે. તેમાં નિત્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો. જે કામ્ય અગ્નિ છે તેને કળને માટે ધારણ કરવામાં આવ્યો છે. વૃક્ષાગ્નિઃ કેવલનિવાનાયઃ સંતાપાગ્નિર્હોમાર્થઃ. આમ બન્ને અગ્નિઓનાં ભુદાં ભુદાં રૂપ હોવાથી બાધ થતો નથી માટે તેનો સમુચ્ચય હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

અસતિ વાસંસ્કૃતેષુ કર્મ સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અસતિ ચ) એ સમુચ્ચય ન થાનવામાં આવે તો (અસંસ્કૃતેષુ) અસંસ્કૃત અગ્નિમાં (કર્મ સ્યાત્) કર્મ કરવું પડે.

ભાવાર્થ :—જો કામ્ય અગ્નિથી નિત્ય અગ્નિને બાધ થાય તો અસંસ્કૃત અગ્નિમાં કર્મ કહેવાય. વૃક્ષાગ્નિ ઉપરથી લાવવામાં આવેલો અગ્નિ અસંસ્કૃત કહેવાય છે. સંસ્કૃત અગ્નિ જ સર્વને માટે હોય છે માટે બાધ થતો નથી પણ સમુચ્ચય છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

તસ્ય ચ દેવતાર્પણાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ચ) અને તે અગ્નિ (દેવતાર્પણાત્) દેવના માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અગ્નિ દેવનોદેશના હોમાર્થે હોવાથી તેમાં થતી જોઈએ કામ્યઅગ્નિ તો દેવના સંનિધાનને માટે જ રુખ્યો છે માટે સમુચ્ચય માનવો જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિચારો યા તદુક્તહેતુઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(યા) અધના (વિચારઃ) બાધ થાય છે. (તદુક્ત હેતુઃ) તે હેતુ કહેવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અગ્નિ કે જે હોમને માટે વિહન છે તેનો બાધ થાય છે એટલે કે નિત્ય અગ્નિનું જે કાર્ય છે તે કામ્ય અગ્નિ પણ કરે છે અર્થાત્ કામ્ય અગ્નિમાં હોમ થાય છે. જો કામ્ય અગ્નિમાં હોમ ન થાય તો તેનું આદરણ કરવું નકામું છે. જ્યાં બાધક નહીં હોય ત્યાં નિત્ય અગ્નિ પણ કામ કરશે. એટલે એના વિષયનો પણ લોપ કરશે નહિ. બાધ થવાથી વિકલ્પ માનવો પડે છે. જે કામી હોય તેણે કામ્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો અને જે આત્મી હોય તેણે નિત્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો. ॥ ૨૦ ॥

યચનાદસંસ્કૃતેષુ કર્મ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(યચનાત્) વચન હોવાથી (અસંસ્કૃતેષુ) અસંસ્કૃત અગ્નિમાં (કર્મ સ્યાત્) કર્મ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—વચનના બળથી અસંસ્કૃત અગ્નિમાં પણ હોમરૂપ કર્મ થઈ શકે છે. ॥ ૨૧ ॥

સંસર્ગે ઘાપિ દોષઃ સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થઃ :—(અપિ સંસર્ગેન) પણ સંસર્ગમાં (દોષઃ સ્યાત) દોષ થાય.

ભાવાર્થઃ :—જો સમુચ્ચય માનવામાં આવે તો પ્રાદાબ્ધ અગ્નિ સાથે વૈદ્યારિક અગ્નિનો સંસર્ગ થશે અને તેમાં દોષનું શ્રવણ થશે. અસંસ્કૃત અગ્નિને પ્રાદાબ્ધ અગ્નિ કહેવામાં આવે છે. અપ્યે શુન્નયેઽશ્વરૂપત્વં નિર્વાપેત્ શુચિ અગ્નિમાં અણકષાય પુરોગમનો નિર્વાપ કરવો. માટે સમુચ્ચય ન માનવો. ॥ ૨૨ ॥

વચનાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થઃ :—(વચનાત) વચનને લીધે સંસર્ગ માનવો (હિંતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થઃ :—સંસર્ગ કરવાનું વચન છે. વાચનિક કર્મ કરવામાં ક્ષેષ પણ જાતને દોષ નથી જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૩ ॥

તથેતરહિમન્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થઃ :—(તથા) તે પ્રમાણે (હિતરહિમન્) અન્ય પક્ષમાં પણ વચન કે.

ભાવાર્થઃ :—અસંસ્કૃત અગ્નિમાં દોષ કરવો એ પણ વાચનિક જ છે. માટે તેમાં પણ દોષ નથી. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે નૈમિત્તિક અગ્નિ ક્ષેષ તેનાથી નિત્યનો બાધ માનવો એકબીજા, બન્નેને સમુચ્ચય નહિ. ॥ ૨૪ ॥

उ सगैऽपि कर्मणः कृत्स्नवात् ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ :—(હસો અપિ) ઉત્સર્ગ અગ્નિમાં પણ (કર્મણઃ કૃત્સ્નવાત્) કર્મ કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—નિત્ય અગ્નિ દેવતા પરિમલને માટે છે એ એ કહ્યું છે તેમાં પણ દોષ આવતો નથી. અગ્નિના અન્વાધાનથી દેવતાને પરિમલ થતું શકે છે. દેવતા અગ્નિથી નહિ, જે અન્વાધાન રૂપ કર્મ કરવામાં આવ્યું છે તેનાથી દેવતાને પરિમલ પણ થાય છે. માટે બીજા અગ્નિમાં પણ વચનથી વચન થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

વૈદ્યારિક અગ્નિમાં આકલ્પનીયતાનો અભાવ છે, એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ્વ આદ્યનીયઃ સ્વાદાદુતિસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થઃ :—(સઃ આદ્યનીય) વૈદ્યાર ઉપરથી ભાવનામાં આવેલો અગ્નિ આદ્યનીય સંસારબોધ (સ્વાત્) થાય છે (આદુતિ સંયોગાત્) અદુતિના સંબંધથી.

ભાવાર્થઃ :—વૈદ્યાર ઉપરથી ભાવનામાં આવેલો અગ્નિ વૈદ્યારિક અગ્નિ કહેવાય છે એને અદુતિય એવું નામ આપવામાં આવે છે કે નહિ? આ સંક્રાન્ત સર્વેશ્વર પૂર્વપક્ષવતીનું એવું

માનવું કે એને ' આહવનીય ' એ નામ આપી શકાય છે. કારણ કે, ' હૃયતેઽભિન્ન ' આની અંદર પણ આદૃતિએ આપવામાં આવે છે. આદૃતિના સંબંધથી ' આહવનીય ' સંજ્ઞા તેને પણ લાગુ પડે છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અન્યો વોદૃત્યાહરણાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અન્યઃ) આહવનીયથી એ અન્ય છે (ઉદ્દૃત્ય આહરણાત્) વૃક્ષના અગ્ર ભાગ ઉપરથી જ લાવવામાં આવેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૃક્ષના અગ્ર ઉપરથી લાવવામાં આવેલો લૌકિક અગ્નિ છે. તે આહવનીય હોી શકાય નહિ. આધાનાદિજો સંસ્કૃત વેદેયો અગ્નિ જ આહવનીય કહેવાય છે કેવળ યોગથી ' આહવનીય ' એવું નામ પ્રસિદ્ધ નથી. ॥ ૨૭ ॥

‘ વૈકારિક અગ્નિને આધાનિક સંસ્કારના અભાવ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તદ્દિમ્ન સંસ્કારકર્મ શિષ્ટવાત ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્દિમ્ન) તે વૈકારિક અગ્નિમાં (સંસ્કારકર્મ) આનાનાદિ સંસ્કાર કર્યા કરવું જોઈએ (શિષ્ટવાત) સર્વ કર્મોના શેષ તરીકે વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈકારિક અગ્નિમાં આનાનાદિ સંસ્કારો કરવા જોઈએ. કારણ કે, તે સર્વ કર્મોના શેષ તરીકે વિદિત છે. જો આધાન સંસ્કાર ન કરવામાં આવે તો તેમાં કરવામાં આવેલો હોમ વિગ્રહ થઈ જાય. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્થાનાત્તુ પરિણ્યેરન્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત યથા છે. (સ્થાનાત્) અસંસ્કૃત અગ્નિ સંસ્કૃત અગ્નિના સ્થાનમાં આવેલો હોવાથી (પરિણ્યેરન્) આધાનાદિ સંસ્કારોનો તેમાં લેાય છે.

ભાવાર્થ :—સંસ્કૃત અગ્નિના સ્થાનમાં તે વૈકારિક અગ્નિ આવેલો છે માટે તેમાં આધાનાદિ સંસ્કારો ન કરવા જોઈએ. યથા જેજો મૈત્રજાપે વિનિયુક્તઃ મૈત્રજાપંકુરુતે, મૈત્રમાતુરુદરાન્નિઃસરણાદિ નાપેક્ષતે । (જેમિનિ સ્વ જ્વતિ) મૈત્રના કાર્યમાં વિનિયુક્ત ક્યેક્ષો એવ મૈત્રનું કાર્ય કરે છે પણ મૈત્રની માતાના ઉદરમાંથી નિકળતા આદિ દિશાઓની તે અપેક્ષા રાખતો નથી. માટે વૈકારિક અગ્નિ આધાનાદિ સંસ્કારની અપેક્ષા રાખતો નથી. ॥ ૨૯ ॥

નિત્ય ઉષ્ય અગ્નિના નિત્ય ધારણ કરવાનો અભાવ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

નિત્ય ધારણે વિકલ્પો ન દાક્ષસ્માત્રતિવેષઃ સ્થાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(નિત્યધારણે) ઉષ્ય અગ્નિના નિત્ય ધારણ કરવામાં (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ છે. (દિ) કારણ કે (અક્ષમ્ન પ્રતિવેષ ન સ્થાત્) અક્ષમ્ન પ્રતિવેષ થઈ શકે નહિ

લાવાર્થ :—અગ્નિચક્રમાં જે નિત્ય ઉષ્મ અગ્નિ છે તેનું સાર્વકાલિક ધારણ કરવું એ વિરુદ્ધિત છે. ઠંડણ કે જ પ્રતિસમિષ્વઃ ઇત્યાદિ પ્રતિરોધ અકરમાત્મક થઈ શકે નહિ પ્રાપ્તિપૂર્વક પ્રતિરોધ હોય છે. માટે ધાર જ વિધિની કલ્પના કરવામાં આવે છે. માટે નિયધારણની વિભાવિતા દુતિની કલ્પના કરવી ભેદપ્રત્યે. આ પ્રણયથી ઉષ્મ અગ્નિના નિત્ય ધારણ કરવામાં વિરુદ્ધ છે. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિયચારણાદ્ વ્યા પ્રતિરોધો ગતત્રિયઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયચારણ) નિત્ય ધારણ હે વાથી (ગતત્રિયઃ પ્રતિરોધઃ) ગતત્રિયે માટે પ્રતિરોધ છે.

લાવાર્થ :—ગતત્રિય પુરુષે ઉષ્મ અગ્નિ નિત્ય ધારણ કરવાનો હોય છે માટે તેને જ પ્રતિરોધ ઉષ્મ-અગ્નિમાં છે. માટે વિરુદ્ધ નથી. ‘ વાયો ગતત્રિયઃ મહાવર્તીકા ’ આ વાયુ ગતત્રિયે આદ્યતીય અગ્નિને ધારણ કરવાનું નિધાન કરે છે. આદ્યતીયસ્વભાવજ્ઞાત્યત્વજ્ઞાત્યવિ (સાતર ભાષ્ય) આદ્યતીય સ્વાભાવિક ઉષ્મ અગ્નિ હોવાથી તેનું પણ નિત્ય ધારણ પ્રસક્ત છે. માટે તેના પ્રતિરોધને માટે જ ન પ્રતિસમિષ્વઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે. ભાવ એ છે કે ગતત્રિય સિવાય બીજાએ ઉષ્મ અગ્નિને નિત્ય ધારણ કરવાનો અસાધ્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

સત્રમાં શુકે શ્રદ્ધસ્પર્શાદિનું એકકર્તૃકર છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પદાર્થ-યેકો યજ્ઞમાનગણે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞમાનગણે) યજ્ઞ યજ્ઞમાનેમાં (પદાર્થાતિ) પદાર્થ કર્તૃ (એક) એક યજ્ઞમાન કરે છે.

લાવાર્થ :—શુક યજ્ઞમાનેન્દ્રગણને ઇત્યાદિ શુકમક સંસ્કારાદિ કર્મ પદાર્થ હોવાથી એક જ યજ્ઞમાન કરે છે. યજ્ઞમાં અનેક યજ્ઞમાનો હોય છે તે વે કર્મ અધારે કરવાનું નથી. ॥ ૩૨ ॥

‘ અગ્નિન યજ્ઞ માં શુકસ્પર્શાદિ કાષ્ઠ પશુ કર્તૃ શકે છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અનિયમી ઽ વિશેષાદ્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમઃ) નિયમ નથી (અવિશેષાર્) વિશેષ ન હોવાથી.

લાવાર્થ :—અગ્નિન કુત્રમાં શુકસ્પર્શ કાષ્ઠ પશુ યજ્ઞમાન કરી શકે છે. અમુક જ યજ્ઞમાન રચતે કો એવો નિયમ નથી. વિશેષનું અવધારણ કરાવતું કાષ્ઠ પ્રમાણ મળતું નથી. ॥ ૩૩ ॥

સત્રમાં શુક સ્પર્શ શ્રદ્ધપતિએ જ કરવો એ અધિકરણનું સૂત્ર.

મુલ્યો વાઙ્વિવર્તિતેષાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મુલ્યઃ) મુલ્ય યજ્ઞમાન જ યજ્ઞમાં શુક સ્પર્શ કરે (અવિવર્તિતેષાત્) વિશેષ ન હોવાથી

ભાવાર્થ — સત્તા યજ્ઞમાનના કાર્યો જે શુદ્ધ પ્રદ રાત્રી આદિ છે તે તો મુખ્ય ગૃહપતિ એ જ કરવા તેમ કરવામાં ગાઈ વિશેષ ન હોવાથી ॥ ૩૪ ॥

સત્તા અજનાદિ સરકારો સર્વે એ કરવાં એ અધિકરણનાં સૂત્રો

સત્રે ગૃહપતિરસયોગાત્ હૌત્યત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ — (સત્ર) સત્તા અજન અને અજ્ઞ જન સરકારો (ગૃહપતિ) ગૃહપતિ એ જ કરવા (સસયોગાત્) અસયોગનો અભવ દેવાથી (હૌત્યત્) હે તા પેડે

ભાવાર્થ — જેમ હોય કર્મ હોતા જ કરે છે અને તેથી હોતી શબ્દથી યક્તિ અનાધિત રહે છે તેમ અજનાદિ સરકારો ગૃહપતિએ જ કરવા બેઠેલે તેમ કરવાથી ગૃહપતિ શબ્દની યક્તિ અનાધિત થાય છે ॥ ૩૫ ॥

આત્નાયચ્ચનાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (આત્નાયચ્ચનાચ્ચ) અનાયનુ વચન હોવાથી

ભાવાર્થ — ગૃહપતિને માટે અનાયનુ વચન પણ છે મુલ્યમાં યજ્ઞમાન ની યો ગૃહપતિ સમૂલિષ્ઠાદિવૃત્તોતિ ॥ જે ગૃહપતિ હોય છે તે રધ રે નિદિને પ મે છે ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાત્ સૂત્ર. સર્વે વા તદર્થસ્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (સર્વે) બધાં જ યજ્ઞમાનો અજનાદિ સરકારો કરે (તદર્થસ્વાત્) સર્વને માટે તે હોવાથી

ભાવાર્થ — સોળ નિવિગ્ને અને એક ગૃહપતિ આ બધા મળીને સવર થાય છે એ સર્વને માટે સરકારો છે માટે અજનાદિ સરકારોથી બધે સરકાર છે. ॥ ૩૭ ॥

ગૃહપતિરિત્તિ ચ સમાપ્તયા સામાન્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (ગૃહપતિ રિત્તિ સમાપ્તયા) ‘ ગૃહપતિ ’ આ સમાપ્તયા છે (સામાન્યાત્) સાધારણ સ્વામિત્વનો પ્રકાર બોધક હોવાથી

ભાવાર્થ — જદ્વિકાના સપ્રણામીરત્ આ વાક્યથી સર્વાર્થેત પ્રતીત થાય છે. ગૃહસ્થ શાલાયા મહાય વા પ્રમુવ સર્વભાગરણ શક્ત્યર્થેય વાગમાન આ વાક્યથી સામાન્યની શ્રેણીતિ થાય છે માટે અજનાદિ સરકારો બધાં કરતા બેઠેલે ॥ ૩૮ ॥

વિપ્રતિવેધે પરમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ — (વિપ્રતિવેધે) વિરોધમાં (પરમ્) જે પર હોય તે થાય છે

ભાવાર્થ — જ્યાં યજ્ઞમાનના કાર્યો અને નિવિગ્નેના કાર્યો એક સાથે કરવાના હોય છે ત્યાં નિવિગ્નેના કાર્યો જ કરવા કરાયું કે જે યજ્ઞમાનસ્તે નિવિગ્ન આ વાક્યથી નિવિગ્ન કર્મ આતિલેયિક હોવાથી યજ્ઞમાનના કર્મ કરતાં રાખ્યું છે ॥ ૩૯ ॥

હૌત્રે પરાર્થત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(હૌત્રે) હોતાના કર્મમાં (પરાર્થત્વાત્) તે પરાર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોત કર્મ કરવામાં પુરુષ પરાર્થ છે. માટે તે કર્મ ક્રોધ એક પુરુષે કરવું જોઈએ. તથા સમાધ્યા નિયામિકા અહીં સમાધ્યા નિયમ કરનારી હોય છે. અર્થાત્ તે કર્મ હોતાએ જ કરવું જોઈએ. ત્યાં હોતા ગુણભૂત છે અને એકે કરેલા અંગન રૂપ સંસ્કારથી રૂળ-સંસ્કાર થાય છે. માટે હોત કર્મમાં વજમાન પ્રધાન હોય છે માટે પ્રધાન સંસ્કારની આદૃતિ કરવી જોઈએ. માટે આગળ જે હૌત્રવત્ જે દૃષ્ટાન્ત પૂર્વપક્ષવાદીએ આપ્યું છે તે ગણાય નથી. ॥ ૪૦ ॥

વચનં પરમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) આમાય વચન જે આપ્યું છે તે (પરમ્) અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થ :—કેલ જુમરતને જતાવનાર જે વચન આપ્યું છે તે તે અર્થવાદ છે. તત્પરમર્થવાદઃ (સૂત્રવૃત્તિઃ) ॥ ૪૧ ॥

બ્રાહ્મણને જ આર્તિન્ય કરવામાં અધિકાર છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પ્રભુત્વાદાવિગ્ધં સર્વવર્ણનાં સ્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રભુત્વાત્) સમર્થ હોવાથી (આર્તિન્યપ્ત) કલિદર્શન (સર્વવર્ણનામ્ સ્વાત) બધા વર્ણોએ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—કલિદર્શન કર્મ કયા વર્ણે કરવું જોઈએ એના નિર્ણય આ અધિકરણમાં છે. પૂર્વપક્ષવાદી એવું માને છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ વર્ણોમાંથી કોઈપણ વર્ણને પુરુષ કલિદર્શન કરાવી શકે છે. કમરુ કે બધા વિદ્યાન હોય છે ન હોવિશ્યત્ નિહિતોડસિત જે અવિદ્યાન હોય છે તે કોઈપણ કર્મમાં વિહિત જ નથી. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર. સ્મૃતે વા સ્વાદ્ બ્રાહ્મણાનામ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્મૃતે) સ્મૃતિ પ્રમાણથી (બ્રાહ્મણાનામ્ સ્વાત્) બ્રાહ્મણ-વર્ણરૂપ પુરુષોએ જ કલિદર્શન કરવાનું હોય છે.

ભાવાર્થ :—માનવ, અધ્યાપન અને પ્રતિગઢ આ ત્રણ કર્મો તો બ્રાહ્મણોએ જ કરાવવાં કમરુ કે તેની આજીવિકારૂપે છે પ્રતિપ્રદોડધિકો વિશે યાજ્ઞનાદ્યાપને તથા આતું સ્મૃતિનું વચન છે. કમરુત્રમાં પણ બ્રાહ્મણોએ જ આર્તિન્ય કરવાનું કહ્યું છે. માટે બ્રાહ્મણો જ કલિદર્શન હોઈ શકે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ નહિ. ॥ ૪૩ ॥

ફલચમસવિધાનાઞ્ચેતરેષામ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ફલચમસવિધાના) ક્ષયમસનું વિધાન હોવાથી (ફલચમસ) ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વરેતિ.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિજોએ આદિત્યજ્ઞ કર્મમાં સોમપાન કરવાનું હોય છે. હવે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને સોમપાન કરવાનો નિષેધ છે. અને આ પ્રમાણે પ્રમાણુતાય છે. યદિ રાજન્યં વૈશ્યં વા યાજયેત્ સ યદિ સોમં વિમિશ્રયેત્ ન્યમોવસ્તિમિનોરાદ્ય તાઃ સમ્પિપ્પ્ય દધન્થુમ્મૃગ્ય તમસ્મૈ મશ્નં પ્રયચ્છેજ્જ સોમમ્ ઇતિ સોમગાન નિપેજાત્ ॥ જો રાજન્ય અથવા વૈશ્યને મશ કરાવે તો અને તે જો સોમ બ્રહ્મજુની ઇચ્છા કરે તો તેને વટવટ ॥ કૃપગાને પીસીને તેમાં દહીં નાખી તે બ્રહ્મ આપવો. આ બ્રહ્મ ' ક્ષયમસ ' કહે છે. પણ સોમ રસ તો ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને આપવો નહિ. આ નિષેધને લીધે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ઋત્વિજ્ઞ બની શકતા નથી. ઋત્વિજોએ તો સોમપાન કરવું જોઇએ. એટલે ભાવ એ જ છે કે આદિત્યજ્ઞ કર્મ કરવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણને જ છે. ॥ ૪૪ ॥

સાજ્ઞાત્યોઽપ્દેષં પ્રતિવેધઃ સોમપીય હેતુત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સાજ્ઞાત્યે અપિ એવમ્) સાજ્ઞાત્યમાં પણ એ પ્રમાણે (પ્રતિવેધ.) પ્રતિવેધ છે. (સોમપીયહેતુત્વાત્) એ સોમપાનનો નિષેધ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સાજ્ઞાત્ય પાનનો રાજન્ય અને વૈશ્યને નિષેધ છે. ન રાજન્યો ન વૈશ્યો વા સાજ્ઞાત્યં વિધેત્ ॥ કારણ કે રાજન્ય અને વૈશ્ય અસોમપીય હોય છે. એટલે કે સોમપાનને અહં રાજન્ય અને વૈશ્ય હોતા નથી. ॥ ૪૫ ॥

ચતુર્ધાકરણે ચ નિર્દેશાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચતુર્ધાકરણે) ચતુર્ધાકરણમાં પણ (નિર્દેશાત્) બ્રાહ્મણોનો નિર્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—દશપૂર્ણમાસ થાપમાં ચતુર્ધાકરણ મંત્રલિંગ પણ બ્રાહ્મણને જ અર્પિત-ન્યનો અધિકાર આપે છે. બ્રાહ્મણાનામિદં હવિઃ સોમ્વાનાં સોમપીયનાત્ સોમપાન કરનારા બ્રાહ્મણોનું આ હવિષ છે. નેહાવાક્ષ્યસ્વાસ્તિ અબ્રાહ્મણનું નથી અર્થાત્ ચતુર્ધાકરણ રાજન્ય અથવા વૈશ્યનું નથી. તેવ હવિષના બ્રહ્મજુને માટે જે ચાર બાજ પાડનામાં આવે છે તેને ' ચતુર્ધાકરણ ' કહેવામાં આવે છે અને તેનું ઋત્વિજોએ સજ્ઞાત્ય કરવાનું હોય છે. માટે બ્રાહ્મણોને જ આદિત્ય-ન્યનો અધિકાર છે. ॥ ૪૬ ॥

અન્યાદ્યર્થે ચ દર્શનાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્યાદ્યર્થે) અન્યાદ્યર્થ દર્શનમાં (દર્શનાત્) બ્રાહ્મણોનું જ દર્શન હોવાથી

ભાવાર્થ ;—કર્ણપૂર્ણમાત્રિકા દક્ષિણમાં એટલે અન્વાહાર્ય દક્ષિણ લેવા માટે આહરણો
જ હોય છે. ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય દક્ષિણ લેતા નથી. એ તે દેવા અદ્વૈતાદો ચક્રોક્ષણા
યદન્વાહાર્યમાહરન્તિ તાનેવ તેન પ્રીણાતિ - આ વચનો બાવ એ છે કે જે પ્રાહરણો છે તે
અદ્વૈતાદ અર્થાત્ અદ્વૈત = નહીં હોયેલાને વાસથ્ય કરનારા છે અર્થાત્ દક્ષિણ લેનારા છે. એને
દક્ષિણ લેનામાં સંતોષ હોય છે. દક્ષિણ ક્ષત્રિયોને જ આપવામાં આવે છે. માટે સિદ્ધ
થાય છે કે આત્મિજ્ય કર્મમાં પ્રાહરણોને જ અધિકાર છે, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને આત્મિજ્ય
અથવા ક્ષત્રિય કર્મમાં અધિકાર નથી. ॥ ૪૭ ॥ इति शम् ।

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसामध्ये द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

संपूर्णोऽयं द्वादशाध्यायः संपूर्ण चेद् गुर्जरभाषामाख्यम् ॥

महेशकृपया नीतो ग्रन्थोऽयं विधिगोचरः

पूर्तिं गुर्जरभारत्यां मयाशङ्कनशर्मणा ॥